వేమూరీ దుర్గానాగేశ్వర రావుగారు స్మృతి గ్రన్థావలీ

వేమూరీ దుర్గానాగేశ్వర రావుగారు స్మృతి గ్రన్థావలీ
శాస్త్ర శృఙ్ఖలా

శ్రీమన్న్యాయసుధా (అనువ్యాఖ్యానటీకా-వివృతిశ్చ)

ప్రథమోఽధ్యాయః
ద్వితీయోఽధ్యాయః
తృతీయోఽధ్యాయః
చతుర్థోఽధ్యాయః

శ్రీమన్న్యాయసుధా (అనువ్యాఖ్యానటీకా-వివృతిశ్చ)

॥ అథ శ్రీమన్న్యాయసుధాయాం ప్రథమోఽధ్యాయస్య ప్రథమ: పాద: ॥

॥ అథ శ్రీమన్న్యాయసుధాయాం జిజ్ఞాసాధికరణమ్ ॥

శ్రియ: పత్యే నిత్యాగణితగుణమాణిక్యవిశదప్రభాజాలోల్లాసోపహతసకలావద్యతమసే ।

జగజ్జన్మస్థేమప్రలయరచనాశీలవపుషే నమోఽశేషామ్నాయస్మృతిహృదయదీప్తాయ హరయే ॥ 1 ॥

యేన ప్రాదురభావి భూమివలయే వ్యస్తారి గోసన్తతి: । ప్రాబోధి శ్రుతిపఙ్కజం కరుణయా ప్రాకాశి తత్త్వం పరమ్ ।

ధ్వాన్తం ధ్వంసమనాయి సాధునికరశ్చాకారి సన్మార్గగస్తేన వ్యాసదివాకరేణ సతతం మా త్యాజి మే మానసమ్ ॥ 2 ॥

వ్యాప్తిర్యస్య నిజే నిజేన మహసా పక్షే సపక్షే స్థితిర్వ్యావృత్తిశ్చ విపక్షతోఽథ విషయే సక్తిర్న వై బాధితే ।

నైవాస్తి ప్రతిపక్షయుక్తిరతులం శుద్ధం ప్రమాణం స మే భూయాత్తత్త్వవినిర్ణయాయ భగవానానన్దతీర్థో ముని: ॥ 3 ॥

భవతి యదనుభవాదేడమూకోఽపి వాగ్మీ జడమతిరపి జన్తుర్జాయతే ప్రాజ్ఞమౌలి: ।

సకలవచనచేతో దేవతా భారతీ సా మమ వచసి నిధత్తాం సన్నిధిం మానసే చ ॥ 4 ॥

రమానివాసోచివాసభూమిస్సన్న్యాయరత్నావలిజన్మభూమి: ।

వైరాగ్యభాగ్యో మమ పద్మనాభతీర్థామృతాబ్ధిర్భవతాద్విభూత్యై ॥ 5 ॥

పదవాక్యప్రమాణజ్ఞాన్ప్రతివాదిమదచ్ఛిద: ।

శ్రీమదక్షోభ్యతీర్థాఖ్యానుపతిష్ఠే గురూన్మమ ॥ 6 ॥

వేమూరీ దుర్గానాగేశ్వర రావుగారు స్మృతి గ్రన్థావలీ

శ్రీమదానన్దతీర్థార్యసన్మన:సరసీభువి ।

అనువ్యాఖ్యాననలినే చఞ్చరీకతి మే మన: ॥ 7 ॥

న శబ్దాబ్ధౌ గాఢా నచ నిగమచర్చాసు చతురా నచ న్యాయే ప్రౌఢా నచ విదితవేద్యా అపి వయమ్ ।

పరం శ్రీమత్పూర్ణప్రమతిగురుకారుణ్యసరణిం ప్రపన్నా మాన్యా: స్మ: కిమపి చ వదన్తోఽపి మహతామ్ ॥ 8 ॥

భగవతా బాదరాయణేన ప్రాణినాం ని:శ్రేయసాయ ప్రణీతమపి

బ్రహ్మమీమాంసాశాస్త్రమసాధునిబన్ధాన్ధతమసాఽవకుణ్ఠితత్వేనాప్రణీతమివ

మన్యమానో భగవానానన్దతీర్థమునిర్యథాఽఽచార్యాభిప్రాయం

అస్య భాష్యం విధాయానుభాష్యమపి కరిష్యన్విలీనప్రకృతితయా

స్వయమన్తరాయవిధురోఽప్యనవరతమీశ్వరప్రవణకాయకరణవృత్తిరపి

నారాయణప్రణామాదికం ప్రారిప్సితస్యానన్తరాయపరిసమాప్తే: ప్రచయస్య చ

హేతుతయాఽవిగీతశిష్టాచారపరమ్పరాదినాఽవగతమవశ్యం కరణీయం శిష్యాన్

గ్రాహయితుం గ్రన్థాదౌ నిబధ్నాతి- నారాయణమితి ॥ అత్ర నారాయణం

సన్నమామీత్యన్వయ: । ఉత్తమపురుషప్రయోగాదేవాహమితి లభ్యతే । సమితి భక్త్యాద్యతిశయసాహిత్యలక్షణాం ప్రమాణస్య సమ్యక్త్వమాహ । తథావిధ ఏవ హి నారాయణప్రణామో భవత్యభిమతసిద్ధేరఙ్గమ్ । నిఖిలేత్యాదీనాం తు ప్రమాణకర్మణా నారాయణేన విశేషణతయా సమ్బన్ధ: । ప్రయోజనం చ స్తుతిపదానాం విశేష్యప్రశంసైవ । తత్రార్థికపునరుక్తే: స్తుతిత్వమేవ సమాధానమవధాతవ్యమ్ । అథవా । కుతో నారాయణస్య నమ్యత్వమ్ । తథాత్వేఽపి కుతోఽన్యాసు దేవతాసు సతీషు తస్యైవ నమనమిత్యత్రోక్తమశేషవిశేషతోఽపి వన్ద్యమితి । విశిష్యతే వస్తుభిరితి విశేషా అసాధారణధర్మా అశేషాశ్చ తే విశేషాశ్చ । అపిరభివ్యాప్తౌ । యావన్తో వన్ద్యత్వనిమిత్తభూతా ధర్మా: తేభ్యో విశేషేభ్యోఽపి హేతుభ్యో వన్ద్యమ్ । తథాఽశేషాద్వన్ద్యత్వేన సమాశఙ్కితాత్పద్మభవాదేర్జగతో విశేషోఽతిశయోఽశేషసర్వోత్తమత్వమ్ । తతో హేతో: సతీష్వన్యాసు దేవతాసు వన్ద్యమితి । ఏతదుభయం కథం నారాయణస్యేత్యతోఽభిహితం నిఖిలేత్యాది

। త్రివిధా హి దేవతా వన్ద్యా భవతి । విశిష్యాధికృతేష్యా చేతి । నహి

దేవతావన్దనం వ్యసనితయా క్రియతే । కిన్తు విఘ్నవిఘాతాదిప్రయోజనాపేక్షయా

। విశిష్ట్యైవ దేవతా తస్యేష్యే । అధికృతా చ స్వవిషయగ్రన్థప్రబోధాదికం

సమ్పాదయతి । వన్దనం ఖలు భక్త్యాద్యుపేతమేవ సఫలమ్ । తచ్చేష్యాయామేవ

దేవతాయాముపపద్యత ఇతి । తత్ర వైశిష్ట్యోపపాదనాయ నిఖిలపూర్ణగుణైకదేహం

నిర్దోషమస్యోద్భవాదిదమితి విశేషణత్రయమ్ । నిఖిలా నిఃశేషాః పూర్ణాః

ప్రత్యేకమప్యనవధికా గుణా ఆనన్దాదయః । ఏకశబ్దః కేవలార్థః । త ఏవ దేహో యస్య న

పునః ప్రాకృతాదిరితి తథోక్తః । నిష్క్రాన్తో దోషేభ్యః పారతన్త్ర్యాదిభ్య

ఇతి నిర్దోషః । అస్య ప్రత్యక్షాదిప్రమాణసిద్ధతయా బుద్ధిసన్నిహితస్య

స్వవ్యతిరిక్తప్రపఞ్చస్యోద్భవ ఉత్పత్తిరాదిరస్యేత్యుద్భవాది

జన్మాద్యష్టకం తద్యథాసమ్భవం దదాతీత్యుద్భవాదిదస్తమ్ । అస్యేతి

సమ్బన్ధమాత్రే షష్ఠీ । అశేషవిశేషతోఽపీత్యేతదస్యోద్భవాదిదమిత్యనేనాపి

సమ్బద్ధ్యతే । వియదధికరణాదివ్యుత్పాద్యసమస్తావాన్తరభేదసహితోద్భవాదిదమితి ।

అధికృతత్వప్రదర్శనాయాప్యతమమప్యఖిలై: సువాక్యైరితి । అపిశబ్దో వన్ద్యత్వే

హేతుసముచ్చయార్థ: । అభివ్యాప్తౌ వా । అపౌరుషేయత్వేన తన్మూలత్వేన

వాఽనాశజ్కితదోషత్వాదినా శోభనాని వాక్యాని వేదాదీని బ్రహ్మసూత్రాదీని

చ సువాక్యాని తైరఖిలైరాప్యతమమ్ । అతిశయేన ప్రతిపాద్యమ్ । యది

వ్యాచిఖ్యాసితేన బ్రహ్మమీమాంసాశాస్త్రేణ తన్నిర్ణేతవ్యార్థేన

వేదాదినా చ ప్రతిపాద్య ఇతి నారాయణో వన్దనీయ: । హన్త తర్హి తత ఏవ

ధర్మాదికం ప్రాణాదికం వా వన్దనీయం స్యాత్ । న స్యాత్ । తస్య

నారాయణప్రతిపత్త్యఙ్గతయా వేదాద్యేకదేశప్రతిపాద్యత్వాత్ । అస్య

పునరనన్యార్థతయాఽఖిలవేదాదివేద్యత్వాత్ । తథావిధమేవ చాధికృతముచ్యత

ఇత్యాశయవతాఽఽప్యతమమిత్యఖిలైరితి చోక్తమ్ । ఇష్యత్వప్రదశర్నం సదా

ప్రియతమం మమేతి । అత్రాపి పూర్వవత్సదాపదస్య తమపశ్చ ప్రయోజనమవధేయమ్ ।

యద్వా । నానిర్ధారితస్వరూపస్య ప్రణామో యుక్త: । న చాన్తరేణ లక్షణం

వస్తునిర్ధారణమిత్యతో విభవాదనేకాని నారాయణస్య లక్షణాన్యనేనోచ్యన్తే

। తత్ర నిఖిలేత్యనేన నిఖిలగుణత్వం పూర్ణగుణత్వం స్వతో గుణైకదేహత్వం

చేతి విపక్షాభేదేన త్రీణి లక్షణాన్యుదితాని । నిర్దోషమిత్యనేనైకమ్ ।

ఆప్యతమమిత్యనేన వేదాదిముఖ్యార్థత్వమఖిలవేదాద్యర్థత్వం చేతి ద్వయమ్ ।

అస్యేత్యనేనాప్యా । అశేషేత్యనేన ముఖ్యవన్ద్యత్వముక్త_మశేషాద్విశేషేణ

వన్ద్యమితి । సదేత్యనేన పరమప్రేమయోగ్యత్వమ్ ।

తస్యానానుభావికత్వాదసమ్భవమాశఙ్కయ సదా మమేత్యుక్త_మ్ । అన్యేషామపి

జ్ఞానోత్తరకాలమిదమానుభావికం మమ తు సదేతి । అపిశబ్దో లక్షణసముచ్చయే । అథవా ।

నిఖిలేత్యాద్యుక్త_లక్షణోపపన్నతయా నారాయణ: కేన ప్రమాణేన ప్రతిపత్తవ్య ఇత్యత:

సువాక్యైరాప్యమిత్యుక్త_మ్ । నను వేదాద్యేకదేశేఽన్యథాఽప్యుచ్యతే

। న । తత్రప్రతీతేరపరామర్శపూర్వకత్వాదిత్యాశయేనాఖిలైరిత్యుదితమ్ । తర్హి

ధర్మాద్యసిద్ధి: స్యాత్ । తస్య ప్రమాణాన్తరాగోచరత్వాత్ । మైవమ్ । అముఖ్యయా

వృత్త్యా ధర్మాదేరపి వేదాదివేద్యత్వాదిత్యాశయవతాఽఽప్యతమమిత్యభిహితమ్

। అపిశబ్దో వక్ష్యమాణప్రమాణసముచ్చయార్థ: ।

సకలజగన్నిమిత్తకారణత్వాదిహేతుభిరప్యుక్తలక్షణో నారాయణ:

ప్రత్యేతవ్య ఇత్యభిప్రేత్యోక్తమస్యేతి । యద్వా నారాయణస్య

దేహసద్భావే దు:ఖాదిదోషానుషఙ్గ: । తదభావే జ్ఞానాదిగుణాభావ: । ఉభయథాపి

జగజ్జన్మాదికారణత్వాసమ్భవ ఇత్యాశఙ్కయోక్తమ్ । నిఖిలపూర్ణగుణైకదేహం

నిర్దోషమితి । దేహవత్త్వాజ్జ్ఞానాదిగుణపూర్ణ: । తస్యాపి

నిఖిలపూర్ణగుణమాత్రత్వేన దు:ఖాదిదోషరహితశ్చేతి । అథవా నాయం నారాయణశబ్దో

డిత్థాదిశబ్ద ఇవ భగవతి సాఙ్కేతికో ఘటాదిశబ్ద ఇవ వా రూఢిమాత్రప్రవృత్త:

। కిన్తు విశిష్యగుణానప్యాచష్ఠ ఇతి జ్ఞాపయంస్తదర్థమనేన కథయతి । ఏతదపి

స్తుత్యర్థమవగన్తవ్యమ్ । తథా హి । అరా దోషాస్తద్విరుద్ధత్వాద్గుణా

నారాస్తదయనత్వాన్నారాయణ: । అరాణామయనం న భవతీతి వా । ఉపకారిత్వాదినా

నరాణామిమే నారా వేదాదయ: ప్రతిపాద్యతయా తదయనత్వాద్వా । నరాణామిదం

నారముద్భవాదిదాతృతయా తస్యాయనత్వాద్వా । నరసమూహో నారం వన్ద్యతయా తదయనత్వాద్వా

। నరాణామయమధిపతిర్నారో ముఖ్యవాయు: పరమప్రేమాస్పదతయా తస్యాయనత్వాద్వేతి

యథాక్రమమవగన్తవ్యమ్ । అథవా శ్రోతృబుద్ధయనుకూలనాయ సకలశాస్త్రార్థం

సఙ్క్షేపతోఽనేనాచష్టే । విదితసఙ్క్షేపా హి ప్రపఞ్చం జిజ్ఞాసవో భవన్తి

। తత్ర సదా వన్ద్యమితి ప్రథమసూత్రార్థోక్తి: । మనోవృత్తేస్తత్ప్రవణతా

హి వన్దనమ్ । జిజ్ఞాసాఽపి తద్విశేష ఏవ । తస్య జీవాదివ్యావృత్తయే

యద్బ్రహ్మేత్యుక్తం తస్యార్థో నిఖిలేతి । తదుపపాదనాయ ద్వితీయసూత్రే

లక్షణమభిహితమ్ । తదాహ- అస్యేతి ॥ తృతీయసూత్రేణ తత్ర శాస్త్రం

ప్రమాణమభిధాయ తస్యాధ్యాయశేషేణ తద్విషయతోపపాదితా । తత్కథనమాప్యతమమితి
।

ప్రథమాధ్యాయార్థే శఙ్కితదోషనిరాసో ద్వితీయేఽభిహితస్తమాహ- నిర్దోషమితి ॥ ఏవం

బ్రహ్మస్వరూపే సిద్ధే అధికారిణస్తత్ప్రసాదసాధనోపాయభూతతత్సాక్షాత్కారజననాయ

వైరాగ్యభక్తిభ్యామఖిలవేదార్థశ్రవణాది తృతీయే నిరూపితమ్ । తస్యాయం

సగ్రహేూఽశేషవిశేషతోఽపి వైరయతమమాప్యతమమితి । ల్యబ్లోపనిమిత్తా పఞ్చమీ

। అశేషాన్విషయవిశేషాన్విహాయ జ్ఞాతవ్యతమమితి । ఇయదామననాదిత్యాద్యర్థసూచనం

మమేతి । ప్రసన్నం చ తద్యాదృశం పుమర్థం ప్రయచ్ఛతి

తత్స్వరూపనిరూపణం చతుర్థేఽభిహితమ్ । తదభిధానమాప్యతమమితి

। ఆప్తిమాత్రస్య నిత్యసిద్ధత్వాత్తమపా తాం విశినష్టీతి ।

నారాయణప్రణామస్యేవ గురుప్రణామస్యాప్యభిమతసిద్ధయఙ్గతయా

కార్యారమ్భేఽవశ్యమనుష్ఠేయత్వాత్తదాచరణపుర:సరం

బ్రహ్మమీమాంసాశాస్త్రవ్యాఖ్యానం సమర్థయమాన: ప్రతిజానీతే- తమేవేతి ॥ తం

పూర్వప్రణతం నారాయణమేవ । అన్వపి పునరపి ప్రణమ్య భక్త్యాద్యుపేతతాలక్షణేన

ప్రకర్షేణ నత్వాఽహం పరమాఖ్యవిద్యాయా బ్రహ్మమీమాంసాశాస్త్రరూపాయా వ్యాఖ్యాం

కరోమీతి సమ్బన్ధ: । వర్తమానసామీప్యార్ద్వర్తమానవ్యపదేశ: । సఙ్క్షేపతో

వ్యాఖ్యానస్య ప్రక్రాన్తత్వాద్వా । నను ప్రణతస్య పున: ప్రణామ: కిమర్థ:

। నహి ప్రణామావృత్తిర్విఘ్నవిఘాతాదిహేతురిత్యత్ర నియామకమస్తి । భావే వా

పూర్వశ్లోక ఏవ బహుశ: సన్నమామీతి వక్తవ్యమ్ । మైవమ్ । గురుత్వేనాత్ర ప్రణామాచరణాత్ । కథం నారాయణస్య గురుత్వమిత్యత ఆహ- శాస్త్రప్రభవమితి ॥ శాస్త్రశబ్దేన ప్రకృతత్వాద్బ్రహ్మమీమాంసాశాస్త్రం వేదాదికం చోచ్యతే । ప్రభవత్యుత్పద్యతే ప్రథమముపలభ్యతే వా యస్మాత్స: ప్రభవ: । యథాసమ్భవం శాస్త్రస్య ప్రభవ: శాస్త్రప్రభవస్తమ్ । యో హి యచ్ఛాస్త్రే ప్రవర్తతే తస్య తత్ప్రభావో గురురితి ప్రసిద్ధమేవ । ప్రకృతశాస్త్రసమ్ప్రదాయప్రవర్తకత్వాచ్చ నారాయణస్య గురుత్వమిత్యాహ- జగద్గురూణామితి ॥ జగత ఏతచ్ఛాస్త్రప్రవక్తౄణాం బ్రహ్మాదీనామఞ్జసా ముఖ్యతయా న తు వయోఽధికత్వాదిమాత్రేణ గురుమ్ । అస్య శాస్త్రస్య ప్రవక్తారమితి యావత్ । ప్రకారాన్తరేణ గురుత్వం నారాయణస్య సమర్థయతే- విశేషత ఇతి ॥ గురుమితి వర్తతే । విశేషత ఇతి సాక్షాదుపదేష్టృత్వేన న తు జగత ఇవ పరమ్పరయా । అత్ర యది శాస్త్రప్రభవమిత్యాద్యేవోచ్యేత తదా పృథక్ప్రణామేన దేవతాయా గురోశ్చ పార్థక్యశఙ్కా స్యాత్ । తదర్థం

తమేవేత్యుక్త్మ్ । నచైవం పృథక్ ప్రణామానుపపత్తి: । నిమిత్తద్వయసమావేశే

నైమిత్తికవిలోపనియమాభావాత్ । శిష్యశిక్షాయై చైత్రద్గన్థే నివేశనమ్ ।

శిష్యాణాం చాస్తి గురుదేవతాభేద: । తదపేక్షయైవ జగద్గురూణామిత్యుక్త్మ్

। అన్యథా విశేషతో మ ఇత్యుక్త్మయుక్త్ం స్యాత్ । స్యాదేతత్ ।

అథాతో బ్రహ్మజిజ్ఞాసేత్యాదికం గ్రన్థం వ్యాఖ్యాతుమయం దేవతాదిప్రణామ:

। నచాయం వ్యాఖ్యాతవ్య: । అర్థవివక్షాపూర్వకస్యైవ పౌరుషేయవాక్యస్య

వ్యాఖ్యాతవ్యత్వాత్ । నహి మాతృకామాత్రవ్యాఖ్యానే ప్రేక్షావాన్ప్రవర్తతే ।

నచాస్యార్థవివక్షాపూర్వకత్వే మానమస్తి । ప్రణయనమాత్రస్య వ్యభిచారిత్వాత్

। ప్రేక్షావత్ప్రణయనస్య చానిశ్చయాత్ । నిశ్చయే వా విషహరమన్త్రస్యేవ

జపాదినాఽభ్యుదయసిద్ధయే నిర్మాణోపపత్తే: । గృహీతసఙ్గతేరర్థప్రతిభాసో

హి విషహరమన్త్రేఽపి సమాన: । నచార్థవివక్షాపూర్వకత్వమాత్రేణోపాదేయతా

వ్యాఖ్యానం యుక్త్మ్ । విప్రలమ్భకాదివాక్యవ్యాఖ్యానప్రసఙ్గాత్

। కిం నామ యాథార్థ్యే చ సతి । నచాస్య యాథార్థ్యే మానమస్తి ।

తద్భావేఽపి తథావిధవాక్యాన్తరపరిత్యాగేనాస్యైవ వ్యాఖ్యానే కారణం

వక్తవ్యమిత్యాశఙ్కానిరాసాయ పరమాఖ్యవిద్యేత్యుక్తమ్ । అయమభిసన్ధిః

। అస్తి తావదస్మిన్గ్రన్థే "ద్వే విద్యే వేదితవ్యే పరా చైవాపరా చ'

ఇత్యాదౌ పరవిద్యాఖ్యా । అత్ర విద్యాశబ్దేనార్థవివక్షా యాథార్థ్యం

చాస్యావగమ్యతే । యాథార్థ్యజ్ఞానతత్సాధనయోర్విద్యాశబ్దస్య యోగరూఢిభ్యాం

ప్రవృత్తత్వాత్ । "సంజ్ఞాయాం సమజనిషద' ఇత్యత్ర సంజ్ఞాయామిత్యనువృత్తేః

। పరశబ్దేన చ యాథార్థ్యాద్వాక్యాన్తరాదుత్కర్షః । తదేవమాగమేనాస్య

సర్వోత్తమప్రణామాప్యప్రతీతేర్గ్రహనార్థత్వచ్చోపపన్నమన్యపరిత్యాగేనాస్యైవ

వ్యాఖ్యానమితి । తథాఽప్యన్యైరేవ వ్యాఖ్యాతత్వాన్న పునరిదం

వ్యాఖ్యాతవ్యమిత్యతో వ్యాఖ్యామిత్యుక్తమ్ । విశిష్యాఽఽఖ్యా వ్యాఖ్యా

। అనేన పరకృతానామపవ్యాఖ్యానతామభిప్రైతి । తథాచ తత్రతత్ర ప్రదర్శయిష్యతి ।

తథాఽపి స్వప్రణీతభాష్యేణైవ కృతవ్యుత్పాదనమిదం శాస్త్రమితి కిమనేన

వృత్పాదనేనేత్యతోఽన్యపి చేత్యాహ । చశబ్దేన అనువ్యాఖ్యానే

ప్రయోజనసద్భావం సముచ్చినోతి । తచ్చ వక్ష్యతే । ప్రయోజనసద్భావే

భాష్యదిశా శిష్యా ఏవానువ్యాకరిష్యన్తీత్యతోఽహమేవేత్యాభిహితమ్

। ఏవశబ్దేనాన్యేషామసామర్థ్యం సూచయతి । యదుక్తం నారాయణోఽస్య

శాస్త్రస్య ప్రభవ ఇతి తదయుక్తమ్ । వ్యాసోపజ్ఞతాప్రసిద్ధివిరోధాత్

। నచ నారాయణ ఏవ వ్యాసః । జననవిరోధాత్ । కృతకృత్యస్య ప్రయోజనాభావేన

శాస్త్రప్రణయనాసమ్భవాచ్చ । యచ్చాస్య శ్రౌత్యా పరవిద్యాఖ్యయా

సర్వోత్తమప్రామాణ్యసిద్ధిరితి తదప్యయుక్తమ్ । పరశబ్దస్యానేకార్థత్వేన

విద్యాశబ్దస్య చార్థవివక్షావిరహిణ్యాపి మన్త్రే ప్రయోగదర్శనేన

పరవిద్యాఖ్యాయాః సవర్ోత్తమప్రామాణ్యానిశ్చాయకత్వాత్ । కిఞ్చేయం

పరవిద్యాఖ్యైతద్విషయేత్యత్రాపి న నియామకమస్తీత్యత ఆహ- ప్రాదుర్భూత ఇతి

॥ అత్ర కృతకృత్యోఽపి హరిరాత్మకృపాస్పదైర్విరిఞ్చభవపూర్వకైరమరైరర్థితో

వ్యాసః ప్రాదుర్భూతో న తు జాతో గ్రన్థమిమం చక్ర ఇత్యనేన నారాయణస్య

శాస్త్రప్రభవత్వేఽనుపపత్తి: పరిహృతా I దృశ్యన్తే హి కేవలం కృపాపారవశ్యేన

పరోపకారాయ ప్రవర్తమానా: సుతరాం త్రైరర్థితా: I అత ఏవ పరప్రయోజనమప్యాత్మగామీవ

మన్యమానస్య భగవత: శాస్త్రప్రణయనమితి జ్ఞాపయితుమాత్మనేపదప్రయోగ: I అత్ర

చ నారాయణాద్వినిష్పన్నమిత్యాద్యాగమ: ప్రమాణమ్ I పరవిద్యాఖ్యయా అస్య

సర్వోత్తమప్రామాణ్యసిద్ధిం వ్యుత్పాదయితుం పరవిద్యాఖ్యమిత్యనూద్యానుత్తమం

శాస్త్రమితి వ్యాఖ్యాతమ్ I నాస్త్యుత్తమం శాస్త్రమస్మాదిత్యనుత్తమమ్

I శిష్యతే యథాస్థితం ప్రతిపాద్యతే తత్త్వమనేనేతి శాస్త్రమ్ I

ఇదముక్తం భవతి I "ద్వే విద్యే వేదితవ్యే పరా చైవాపరా చ' ఇతి

విద్యాద్వయముద్దిశ్య తత్రాపరేత్యాదినా సాఙ్గాన్వేదానపరవిద్యాత్వేనోక్త్వా

"అథ పరా యయా తదక్షరమధిగమ్యతే' ఇతి పరవిద్యా ప్రదర్శితా I సా

తావద్వేదాదిశాస్త్రప్రకరణాత్పరమాక్షరాధిగతికరణత్వలిఙ్గాచ్చ శాస్త్రమేవ

భవితుమర్హతి అన్యథా సకృదుక్తవిద్యాశబ్దస్యానేకార్థత్వకల్పనాప్రసఙ్గాచ్చ

। శాస్త్రం చాప్రమాణం చేతి విప్రతిషిద్ధమ్ । తస్య చ పరత్వం

నామన్యన్న సమ్భవతీత్యనుత్తమత్వమేవ । తదపి సన్నిధానాత్

ప్రమాణత్వేనైవ । శబ్దాన్తరసమభివ్యాహారవశేన సామాన్యశబ్దస్య

విశేషార్థత్వ్య కల్పనీయత్వాత్ । తద్యథా పరమధార్మిక ఇత్యభిహితే

పరమత్వం ధర్మేణేతి జ్ఞాయతే । తచ్చానుత్తమం శాస్త్రమిదమేవ వివక్షితమ్ ।

నిర్ణేతవ్యార్థానామృగాదిపదోపలక్షితానామశేషశాస్త్రాణామపరవిద్యాత్వేనోక్తత్వాత్

। అన్యస్య అప్రసఙ్గాత్పరత్వాసమ్భవాచ్చ । సమ్భవతి త్వస్య

పరత్వమనుగ్రాహకత్వాత్ । ఏతేనోపనిషద: పరవిద్యేతి వ్యాఖ్యానమితి పరాస్తమ్

। ఋగాదిగ్రహణేన తాసామపి గృహీతత్వాత్ । బ్రాహ్మణపరివ్రాజకన్యాయశ్చ అగతికా

గతి: । తజ్జన్యం జ్ఞానం పరవిద్యేత్యపి న యుక్తమ్ । అధిగతికరణత్వానుపపత్తే:

। అనేకార్థతాకల్పనాపత్తేశ్చ । అతోఽనయా పరవిద్యాఖ్యయాఽస్య శాస్త్రస్య

సర్వోత్తమప్రామాణ్యసాధనముపపన్నమితి । యద్యపి విద్యాశాస్త్రశబ్దౌ

శిష్యాచార్యవ్యాపారానుబన్ధినౌ తథాఽప్యుభయానుగతతత్త్వజ్ఞానకరణత్వమాత్రముపాదాయ

ద్వయోరైకార్థ్యముక్త్మిత్యవగన్తవ్యమ్ I "ఋగాద్యా

అపరా విద్యా యదా విష్ణోర్న వాచకా: I తా ఏవ పరమా విద్యా యదా

విష్ణోస్తు వాచకా:' ఇతి భగవత్పాదీయం వ్యాఖ్యానమప్యేతమేవార్థం

సూచయతి I బ్రహ్మమీమాంసాశాస్త్రప్రవృత్త్యాదితన్యాయానుపకృతా హి

వేదాదయో విష్ణోరవాచకాస్తదుకృతాశ్చ తస్య వాచకా భవన్తీతి I

తథాఽపి కేవలస్య న పరవిద్యాత్వం లభ్యత ఇతి చేత్ I మా లాభి I

వేదాదీతికర్తవ్యతారూపస్యాస్య పృథక్ ప్రామాణ్యానభ్యుపగమాత్ I ఏవం

తావదాగమేనాస్య శాస్త్రస్యానుత్తమం ప్రామాణ్యం ప్రసాధ్యాధునాఽనుమానతోఽపి

తత్ సిషాధయిషురాదౌ తావత్ప్రామాణ్యమాత్రే అనుమానం వక్తుమాహ- గురురితి

॥ యతో యత్కారణం బాదరాయణో గురూణాం జగతస్తత్త్వోపదేశకానాం బ్రహ్మాదీనాం

గురురుపదేష్టా I యతశ్చ శాస్త్రాణాం వేదానాం భారతాదీనాం చ యథాసమ్భవం

ప్రభవో గురూణామశేషార్థప్రతిపాదకానాం సవిస్తరాణాం వేదాదిశాస్త్రాణాం

గురుర్ముఖ్యప్రభవో న తు సమ్ప్రదాయమాత్రప్రవర్తక ఇతి వా । యతశ్చాబ్జాదిభ్యః

శ్రోతృభ్యస్తేషామర్థో మోక్షస్తదర్థః తస్మై తదర్థతః । తదుదితం

తేన బాదరాయణేనోపదిష్యమిదం శాస్త్రమతో మానం భవితుమర్హతి । అత్ర

గురుర్గురూణామిత్యాదిహూేతూనాం వక్తృశ్రోతృప్రసఙ్గానామానుకూల్యాన్యేవ

సాక్షాత్సాధ్యాని మానసీతి తు పరమసాధ్యనిర్దేశ ఇతి జ్ఞాతవ్యమ్ ।

తథా హి । వివక్షితార్థతత్త్వజ్ఞానం కరణపాటవం వివక్షా చేతి త్రయం

వక్తురానుకూల్యం నామ । తత్త్వజ్ఞానయోగ్యతా వక్తృప్రీతివిషయతా చేతి

ద్వయం శ్రోతుః । శ్రోతృప్రయోజనోద్దేశః ప్రసఙ్గస్య । తత్ర గురూణాం గురురితి

వక్తుర్బాదరాయణస్య వివక్షితార్థతత్త్వజ్ఞానసాధనే హేతుః । యో హి యస్య

తత్త్వోపదేష్టా స తతోఽధికతత్త్వజ్ఞానవానుపలబ్ధః । అయం చ సర్వజ్ఞకల్పానాం

బ్రహ్మాదీనాం తత్త్వోపదేష్టా బ్రహ్మరుద్రాదిదేవేష్విత్యాద్యాగమాదవగతః ।

అతః సర్వజ్ఞో భవితుమర్హతీతి । గురూణాం శాస్త్రాణాం గురుః ప్రభవ ఇత్యనేనాపి

తత్త్వజ్ఞానం కరణపాటవం చ సాధ్యతే । యో హి యావదర్థప్రతిపాదకస్యాగమస్య ప్రభవః

స తావన్తమర్థం తత్త్వతో జానన్నవగత: I అయం చాశేషార్థప్రతిపాదకస్యాగమస్య ప్రభవోऽనుక్తం పఞ్చభిర్వేదైరుత్పన్నాన్భగవాన్వేదానిత్యాదివచనాదవగత: I తతో భవితవ్యమనేన సర్వజ్ఞేన I యశ్చ బహోరాగమస్య ప్రభవ: సోऽసతి నిమిత్తాన్తరే పటుకరణో దృష్ట: I అయం చాపరస్య వేదాదే: ప్రభవ: కథమపటుకరణో భవేదితి I తదుదితమితి వచనేన కార్యేణ వక్తుర్వివక్షా కారణభూతోపపాదితా I గురూణామితి శ్రోతృణాం తత్త్వజ్ఞానయోగ్యతోపపాదనే హేతు: I నహి స్వయం తత్త్వజ్ఞానాయోగ్య: పరేషాం తత్త్వోపదేష్టా దృష్ట: I అజాదిభ్య ఇతి వక్తృప్రేమాస్పదత్వోపపాదనమ్ I బ్రహ్మాదయో హి పరమేశ్వరప్రేమవిషయా: సుప్రసిద్ధా: I తదర్థత ఇతి ప్రసఙ్గానుకూల్యోపపాదనమ్ I అత్ర సర్వత్రాకారణకార్యోత్పత్త్యాదిప్రసఙ్గో విపక్షే బాధకస్తర్క: ఉన్నేయ: I నన్వత్ర గురుర్గురూణామిత్యాదీనాం శాస్త్రప్రామాణ్యేన యథాశ్రుత ఏవ సాధ్యసాధనభావో వ్యాఖ్యాయతామ్ I కిం మధ్యే సాధ్యాన్తరాధ్యాహారకల్పనయా I యద్యపి యథాశ్రుతానామేషాం వ్యధికరణతా

। తథాఽపి తదుదితమితి వచనాద్విభక్తివిపరిణామేన ఏకాధికరణతా భవిష్యతి ।

యద్యపి చైతే ప్రత్యేకం బౌద్ధాగమాదౌ మానతాం వ్యభిచరన్తి । తథాఽపి

మిలితానాం హేతుతాఽస్తు । భారతాద్యశేషసచ్ఛాస్త్రప్రభవప్రణీతత్వాంశస్య

సపక్షాప్రవేశితత్వేనాసాధారణ్యం స్యాదితి చేన్న । తేష్వేవ హేతువృత్తిసమ్భవాత్

। తత్రాప్రామాణ్యస్య మహాజనపరిగ్రహాదినా నిశ్చితత్వాత్ । ఏవం తర్హి

భారతాదిప్రణయనవిశిష్యేన తేషామప్రణీతత్వాద్బాదరాయణేన బ్రహ్మాదీన్ప్రతి

తన్మోక్షార్థముపదిష్యత్వమాత్రం హేతు: స్యాదితి చేద్బాఢమ్ ।

తావన్మాత్రస్యైవ వ్యభిచారాభావాత్ । తథా సతి గురుర్గురూణాం ప్రభవ:

శాస్త్రాణామితి వ్యర్థమాపద్యేత ఇతి చేన్న । తస్య హేతుశరీరాప్రవేశినోఽపి

దృష్టాన్తోపదర్శనాదినా సార్థక్యోపపత్తేరితి । సత్యమ్ । తథాఽపి

నైతదేవం విజ్ఞాతుం శక్యమ్ । తథా సత్యుత్తరవాక్యే వక్త్రాద్యానుకూల్యస్య

సాధ్యసమ్బన్ధవ్యుత్పాదనమసఙ్గతం స్యాత్ । తదనుమానాన్తరం భవిష్యతీతి

చేన్న । తథాత్వే ప్రామాణ్యం త్రివిధమితి వక్ష్యమాణవిరోధాత్ ।

విజాతీయసంవాదత్వేనానయోరైక్యవివక్షయా త్రితోక్తి: అస్త్వితి చేన్న

। ఏవం తర్హి వక్ష్యమాణశ్రుతియుక్తిసంవాదోఽపి సజాతీయసంవాదతయైక ఏవ

స్యాత్ । అర్ధజ(చ)రతీయానుపపత్తే: । తథాచ పునస్త్రిత్వానుపపత్తిరేవ ।

భవేదయం గ్రన్థకృతోఽభిప్రాయ: । తేనాపీదం ప్రయత్నగౌరవం కస్మాదాశ్రితమితి

చేన్న । ఉక్తసాధనతోపపన్నేఽప్యస్తు భారతాదీనాం ప్రామాణ్యం మా

భూచ్ఛాస్యేతి శఙ్కాయాం వక్త్రాద్యానుకూల్యసాధనస్యావశ్యాశ్రయణీయత్వాత్

। అన్యథాఽప్రయోజకత్వాపత్తేరితి । నను తర్హ్యనేనేదముదితం

భవతి । ఏతచ్ఛాస్త్రం ప్రమాణమనుకూలవక్త్రాదిమత్త్వాద్భారతాదివత్

। వక్త్రాద్యానుకూల్యం చోక్తహేతుసిద్ధమితి । ఏతదనుపపన్నమ్ ।

ఆప్తవాక్యతాయాస్తత్రోపాధిత్వాత్ । నచ ప్రత్యక్షాదౌ సత్యపి ప్రామాణ్యే

నాస్త్యాప్తవాక్యత్వమితి సాధ్యావ్యాపకత్వాన్నాయముపాధిరితి వాచ్యమ్

। వాక్యత్వావచ్ఛిన్నసాధ్యవ్యాపకత్వేనోపాధిత్వోపపత్తే:

। తథాఽప్యపౌరుషేయే వేదే తదభావాదనుపాధిత్వమితి చేన్న ।

వేదాపౌరుషేయత్వస్యాసమ్భవాత్ । సమ్మతత్వే వా సాధనావచ్ఛిన్నే

పౌరుషేయవాక్యత్వావచ్ఛిన్నే వా సాధ్యేఽస్యోపాధిత్వోపపత్తేరితి

। మైవమ్ । అభిప్రాయానవగమాత్ । నహి వయం వక్త్రాద్యానుకూల్యేన

శాస్త్రప్రామాణ్యం సాక్షాత్సాధయితుముద్యతాః । యేనాత్రోపాధ్యుద్భావనం

సఙ్గచ్ఛేత । అపి తర్హ్యనుకూలవక్త్రాదిమత్త్వస్యాప్తవాక్యతయా

వ్యాప్తత్వాత్తేన తాం ప్రసాధ్య తయా ప్రామాణ్యం శాస్త్రస్య

సాధ్యత ఇత్యాశయవానాహ- వక్తృశ్రోతృప్రసక్తీనామితి ॥

యద్యత్ర వాక్యే వక్తృశ్రోతృప్రసక్తీనామనుకూలతా తత్రాప్తిః

। యద్వక్త్రాద్యానుకూల్యయోపేతం తదాప్తవాక్యమితి యావత్ । యత ఏవం

వ్యాప్తిర్యతశ్చాస్య శాస్త్రస్యాస్త్యనుకూలవక్త్రాదిమత్త్వమ్ ।

తేన సిద్ధయాఽఽప్తవాక్యతయా మానమిదం శాస్త్రమితి పూర్వేణ సమ్బన్ధః

। ఏతదుక్తం భవతి । విమతమాప్తవాక్యమనుకూలేన వక్త్రానుకూలాన్

శ్రోతృన్ప్రతి తదీయహితసాధనబోధాయోపదిష్యత్వాత్సమ్ప్రతిపన్నవత్

। విమతం ప్రమాణమాప్తవాక్యత్వాత్సమ్ప్రతిపన్నత్వాదితి

। వక్తృరానుకూల్యాభావాజ్జైనాద్యనాప్తవాక్యమ్ ।

శ్రోత్రానుకూల్యవిరహాద్బౌద్ధాది । ప్రసఙ్గానుకూలతావైధుర్యాత్ నర్మాది ।

నను కోఽయమాప్తో నామ యద్వాక్యత్వం సాధ్యతే । యథాదృష్టార్థవాదీతి చేన్న ।

భ్రాన్తిదృష్టార్థవాదిన్యపి ప్రసఙ్గాత్ । ప్రమాణదృష్టేతి విశేషణేఽపి

ప్రమాణదృష్టస్య ప్రమాదాదినాఽన్యథాకథకే అపి ప్రసఙ్గాత్ । ప్రమాణేన

యథా దృష్టం తథా వాదీతి చేన్న । ఏకదేశే తథాభూతవాదిత్వేఽప్యంశాన్తరే

అతథాభూతత్వాదిన్యపి ప్రసఙ్గాత్ । యావత్ప్రమాణదృష్టం తావతో వక్తేతి

చేన్న । ప్రాయేణాతథాభూతత్వాదేవ లక్ష్యాణాం తదవ్యాప్తే: । నహి కేనాపి

యావత్ప్రమాణప్రమితం తావదభిధీయతే । యావత్ప్రమాణదృష్టం తావత ఏవ వక్తేతి చేన్న

। అజ్ఞాతసన్దిగ్ధానువాదవాక్యప్రయోక్తురనాప్తత్వప్రసఙ్గాత్ । భీమాగ్రజస్య

అపి కదాచిచ్చాటువాదిత్వసమ్భవేనానాప్తత్వాపత్తేశ్చ । నిర్దోష ఆప్త ఇతి చేన్న

। ఆప్తానామపి క్వచిద్రాగాదిదోషసమ్భవాత్ । యత్ర విషయే నిర్దోషస్తత్రాప్త ఇతి

చేన్న । యత్తచ్ఛబ్దయోర్విశేషవిషయత్వేనాసాధారణ్యాదవ్యాప్తేరితి । మైవమ్

। వివక్షితార్థతత్త్వజ్ఞానమవిప్రలిప్సా వివక్షా కరణపాటవం చేతీయమాప్తి:

। తద్వానాప్త ఇత్యఙ్గీకారాత్ । ఆప్తత్వాభిమతేఽపి కదాచిదిదం నాస్తీతి

చేన్మా భూత్ । తదాఽసావనాప్త ఇత్యఙ్గీకారాత్ । కాలాదిభేదేనావిరోధాత్

। ఏవం సతి యో యత్రైవమ్భూత: స తత్రాప్త ఇత్యుక్తం స్యాదితి చేదస్తు

కో దోష: । యత్తచ్ఛబ్దార్థయోరననుగమ ఇతి చేత్ । కోఽయమననుగమో నామ

కిం సార్వత్రికవ్యవహారానౌపాయికత్వముతైకస్యానేకవృత్తిత్వాభావ:

। నాద్య: । యో యస్య సుత: స తదీయం ధనం అర్హతీత్యాదౌ

సార్వత్రికవ్యవహారహేతుతోపలమ్భాత్ । న ద్వితీయ: । అదోషత్వాత్

। యథా చాననుగతస్యాపి నావ్యాప్తి: సార్వత్రికవ్యవహారహేతుతా చ

తథా సామాన్యపరీక్షాయాం వక్ష్యామ: । ఏతేన నిర్దోష: ప్రమితస్యైవ

వక్త్రేతి లక్షణద్వయమపి సమాహితం వేదితవ్యమ్ । అనువాదస్య వాదవిషయత్వేన తత్రత్వయోక్త్రురప్యాప్తత్వావిరోధాత్ । ఏవంచ వక్త్రురానుకూల్యమాప్త్యేకదేశ ఏవ । విప్రలిప్సా చ శ్రోతృప్రసఙ్గానుకూలతైకనిబన్ధనా తదభావే నివర్తత ఇతి వక్త్రాద్యానుకూల్యవత్తాయా ఆప్తవాక్యతయా సుస్థ: ప్రతిబన్ధ: ।

నన్వాప్తవాక్యతా స్వకపోలకల్పితేషు మాలతీమాధవాదిషు ప్రామాణ్యం వ్యభిచరతి । నహి నాటకాదిప్రబన్ధం విరచయన్నపి కదాచిదుక్తలక్షణోపపన్నో న భవతి భవభూతిరితి చేన్న । యో యత్రైవమ్భూత ఇత్యనేనైవోక్తోత్తరత్వాత్ । ఆప్తిమూలవాక్యస్యాప్తవాక్యతయా వివక్షితత్వాచ్చ । అబోధకం విపరీతబోధకం వా వాక్యమప్రమాణమిత్యుచ్యతే । తత్రాబోధకం వక్త్రురపటుకారణతయా భవతి । విపరీతబోధకం చ విపరీతజ్ఞానాదినేత్యాప్తిపూర్వకవాక్యత్వస్య ప్రామాణ్యేన ప్రతిబన్ధసిద్ధి: । అన్యథా కారణేన వినా కార్యోత్పత్తిప్రసఙ్గాదితి ।

నను చానుకూలవక్త్రాదిమత్తయా ప్రామాణ్యసాధనమేవాత్ర వ్యాఖ్యాయతామ్ ।

కిమాప్తవాక్యతాసాధనం మధ్యే వ్యాఖ్యాయతే । వ్యాప్తిపక్షధర్మతయోరతుల్యత్వాత్

। నహి యద్యద్వ్యాపకస్య వ్యాపకం తత్తస్యావ్యాపకమితి సమ్భవతి ।

అనుకూలవక్త్రాదిమత్తయా ఆప్తవాక్యతాసాధనే వక్త్రానుకూల్యస్యాప్త్యేకదేశత్వేన

సాధ్యావిశిష్యతా చ స్యాత్ । వక్తృశ్రోతృప్రసక్తీనామితి వాక్యం

తు శఙ్కితస్య ఉపాధే: సాధనవ్యాపకతాప్రదర్శనార్థం భవిష్యతి । మైవమ్ ।

ఆప్తవాక్యతయా తేనేత్యుత్తరవాక్యవైయర్థ్యప్రసఙ్గాత్ । ఉపాధే: సాధనవ్యాపకతాయా

వక్తృశ్రోతృప్రసక్తీనామిత్యనేనైవోపపాదితత్వాత్ । నహి ఉపాధిం దూషయతా

సాధనవ్యాపకతాం వ్యుత్పాద్య సాధనేనోపాధే: పక్షే సాధనం విధాయ తేన సాధ్యం

సాధనీయమితి కులధర్మ: । ఉపాధే: సాధనాభేదం ప్రదర్శ్య తేన సాధ్యం సాధ్యత ఇతి

చేన్న । ఆప్తేర్వక్తృమాత్రధర్మస్య సాధనాభేదానుపపత్తే: । సాధ్యావిశిష్యతా

తు నాస్త్యేవ । వక్త్రాదీనామానుకూల్యేన వక్తురాప్తిసాధనే ఖల్వంశత:

సా స్యాత్ । అనుకూలవక్త్రాదిమత్తయా ఆప్తవాక్యతా సాధ్యత ఇతి చోక్తమ్

। తథాఽపి సాధ్యసాధనయోరాప్త్యేకదేశానుప్రవేశోఽస్తీతి చేత్ । సత్యమ్

। తథాऽపి విశిష్యభేదేన అదోషత్వాత్ । అన్యథా యో ధూమవానసావగ్నిమానితి వ్యాప్యవ్యాపకభావోఽపి న స్యాత్ । విశేష్యాంశస్యోభయత్రానుప్రవేశాత్ । కృతకత్వానిత్యత్వయోస్సత్త్వానుప్రవేశేఽపి పరైర్వ్యాప్యవ్యాపకభావస్య అఙ్గీకృతత్వాచ్చ । యదా తు నిర్దోష: ప్రమితస్యైవ వక్తా ఆప్త ఇత్యాశ్రితం తదా సాధ్యవిశిష్యతాయా: శఙ్కైవ నాస్తి । గ్రన్థకృతాఽపి కస్మాదియం పరమ్పరాऽऽశ్రితేతి చేన్న । వక్త్రాద్యానుకూల్యేన ప్రామాణ్యం సాధయతాऽప్యన్తతోఽస్యార్థస్యాశ్రయణీయత్వాత్ । అన్యథాऽస్తు వక్త్రాద్యానుకూల్యం వక్తుర్విప్రలిప్సామూలత్వేనాప్రామాణ్యం చ భవత్విత్యాశఙ్కాయా: కో నివారయితా । యద్యపి ప్రామాణ్యం స్వత ఏవేతి బాదరాయణీయం మతమ్ । యద్వక్ష్యతి "న విలక్షణత్వాత్' ఇతి । జైమినిరపి "తత్ప్రామాణ్యం బాదరాయణస్య అనపేక్షత్వాత్' ఇతి । తథాऽప్యప్రామాణ్యాశఙ్కానిరాసార్థోऽయం ప్రయత్న ఇత్యవిరోధ: । ఏవం విజాతీయసంవాదేనాస్య శాస్త్రస్య

ప్రామాణ్యముపపాద్య తదనుత్తమతాసిద్ధయే సజాతీయద్వయసంవాదమప్యాహ- శ్రుతీతి

॥ తథాచశబ్దౌ సముచ్చయార్థౌ । మానమిత్యస్యానుకర్షణార్థౌ వా । యథా

ఆప్తవాక్యతయా తథా శ్రుతిమూలతయాఽపీత్యుపమార్థో వా తథాశబ్దః । యద్యపి

శ్రుతియుక్తిమూలశబ్దౌ శ్రుతియుక్తిభ్యామథర్మపలభ్య రచితస్య వాచకౌ ।

తథాఽప్యత్ర సామానార్థతాసామ్యేన గౌప్యా వృత్త్యా శ్రుతియుక్తిసంవాదితార్థౌ

వ్యాఖ్యేయౌ । భగవతో బాదరాయణస్య స్వతః సర్వజ్ఞత్వేన ముఖ్యార్థాసమ్భవాత్ । యది

చ శ్రుతియుక్తిసంవాదిత్యేవాక్ష్యత్తదా యాదృచ్ఛికసంవాదితాఽపి వ్యజ్ఞాస్యత

। సా మా విజ్ఞాయీతి గౌణప్రయోగః । ఏవం హి ప్రయోగేఽఙ్గాఙ్గిభావోఽప్యధికో

విజ్ఞాయతే । సచ పక్షధర్మతోపపాదకో భవిష్యతి । తతశ్చాయమర్థః ।

యచ్ఛ్రుతిసంవాది తత్ప్రమాణమ్ । యథా మన్వాదివాక్యమ్ । శ్రుతిసంవాది

చేదం శాస్త్రమ్ । తదర్థవిచారపరత్వాత్ । విసంవాదే తదనుపపత్తేః । తచ్చ

"పునస్తస్యార్థవిత్తయే' ఇత్యాద్యాగమసిద్ధమ్ । యచ్చ యుక్తిసంవాది

తత్ప్రమాణమ్ । యథా ధూమవన్తం పర్వతముద్దిశ్య పర్వతోఽయమగ్నిమానిత్యుక్తం

వాక్యమ్ । యుక్తిసంవాది చేదమ్ । మీమాంసారూపత్వాత్ ।

మీమాంసాయాశ్చ యుక్తయనుసన్ధానాత్మకత్వాత్ । తస్మాత్ప్రమాణమ్ । అన్యథా

శ్రుతేర్యుక్తేశ్చాప్రామాణ్యప్రసఙ్గ: । అర్థవైశసాసమ్భవాదితి ।

కిమతో యద్యేవమిత్యత ఆహ- ఏవ ప్రామాణ్యమితి ॥ ఏవశబ్దో బ్రహ్మసూత్రాణాం

ఇత్యనేన సమ్బధ్యతే । త్రివిధమితి క్రియావిశేషణమ్ । బ్రహ్మ వేదస్తదర్థ:

పరబ్రహ్మ వా తస్య సూత్రాణి బ్రహ్మసూత్రాణి । సకలవేదార్థభూతస్య

పరబ్రహ్మణో విష్ణో: స్వరూపనిర్ణయార్థాని సూత్రాణీతి యావత్ ।

సూత్రశబ్దార్థశ్చాల్పాక్షరమిత్యాద్యాగమాదవగన్తవ్య: । ఏతేనైతచ్ఛాస్త్రవాచిన:

శారీరకశబ్దస్య శరీరమేవ శరీరకం తత్ర భవ: శారీరకో జీవ: । తమధికృత్య కృతోఽయం

గ్రన్థ: శారీరక ఇతి వ్యాఖ్యానం నిరస్తం భవతి । బ్రహ్మసూత్రశబ్దార్థేన

విరుద్ధత్వాత్ । త్వంపదాభిధేయస్య తత్పదాభిధేయబ్రహ్మరూపతా మీమాంసేతి

వ్యాఖ్యానాదవిరోధ ఇతి చేన్న । అసమ్భవాత్ । నహి జన్మాదిసూత్రాణి

అభేదపరాణి । ప్రత్యుత తన్నిరాసపరాణీతి వక్ష్యతే । అత: శారీరక: పరమాత్మైవ

। యథోక్త్తమ్ । "శరీరౌ తావుభౌ జ్ఞేయౌ జీవశ్చేశ్వరసంజ్ఞిత:' ఇతి

। తస్య సకలగురపూర్ణత్వాదిమీమాంసైవ శారీరకమీమాంసా । తథా చోక్త్తం పురాణే

"సర్వదోషవిహీనత్వమ్' ఇత్యాది । యత ఏవం బ్రహ్మసూత్రాణాం ప్రామాణ్యం

త్రివిధం దృశ్యతే । ఆప్తవాక్యత్వాదిప్రమాణత్రయేణ దృశ్యత ఇతి యావత్

। అతస్తన్మహదనుత్తమం మన్తవ్యమ్ । ఆప్తవాక్యత్రయాదిలిఙ్గత్రయావసితం

ప్రామాణ్యం అన్యత్రాపి చేత్స్యాత్తదా కథమేషాం తదనుత్తమమిత్యతో

బ్రహ్మసూత్రాణామేవేత్యుక్త్తమ్ । తత్కథమిత్యత ఆహ- ఏకధేతి ॥ సర్వశ

ఇతి వచనాదేకధేత్యుపలక్షణమ్ । తథా హి । క్వచిదేకధా । యథాఽఽప్తిమూలతయా

లౌకికవిషయే పితృవాక్యే । శ్రుతిసంవాదేన ధర్మాదివిషయే ప్రతివాద్యుదీరితవచనే

। తదుక్త్త ఏవ పవర్తోఽగ్నిమానితి వాక్యే యుక్త్తిసంవాదేన । క్వచిత్

ద్వేధా । యథాఽఽప్తిశ్రుతిభ్యాం మన్వాదివాక్యే । ఆప్తియుక్త్తిభ్యాం

పర్వతోఽగ్నిమానిత్యాదౌ పితృవాక్యే । శ్రుతియుక్త్తిభ్యామీశ్వర: సర్వజ్ఞ

ఇతి ప్రతివాద్యుదీరితవచసీతి । జైమిన్యాదివాక్యే త్రేధాఽప్యస్తీతి చేత్

। సత్యమ్ । యథా బ్రహ్మసూత్రేషు న తథా । నిరవధికం హి తత్రాప్త్యాదికమ్

। ఏతదర్థమపి మహదిత్యేతత్త్రివిధమిత్యనేనాపి యోజనీయమ్ । నను

ప్రమాణైకత్వానేకత్వయో: ప్రమేయతాదవస్థ్యాత్ కథమేతత్ । ఇత్థమ్ ।

నహి ప్రమాణమాత్రం ని:శఙ్కప్రవృత్తావుపయుజ్యతే । కిం నామ ప్రమాణతయా

ప్రమితమేవ । తచ్చ యావద్యావదధికం ప్రమీయతే తత్తదనుసారిణీమవిశఙ్కాం

క్షిప్రప్రవృత్తిం ప్రసూత ఇత్యనుభవసిద్ధమ్ । తత: ప్రామాణ్యమేవ

స్వకార్యాతిశయవశేనాతిశయవదుచ్యతే । ఏవం విషయప్రయోజనాతిశయవశేనాప్యతిశయో

ద్రష్టవ్య: । తదేవం శ్రుత్యనుమానాభ్యామిదమేవ శాస్త్రం ప్రమాణతమం

నాన్యదేతాదృశమస్తీత్యుపసంహరతి- అత ఇతి ॥ ఇష్యతే ప్రామాణికైరితి శేష:

। తథా చాన్యపరిహారేణాస్యైవ వ్యాఖ్యానం యుక్తమితి హృదయమ్ । నను భారతం

సర్వశాస్త్రేషూత్తమముచ్యతే । సత్యమ్ । విచార్యేషు శాస్త్రేషు తదిత్యవిరోధ:

। నను చాస్య శాస్త్రస్యారమ్భణీయత్వం సూత్రకార ఏవ ప్రథమసూత్రే సమర్థయతే

। తద్వ్యాఖ్యానేనైవ సర్వం సమ్పద్యతే । కిమనేన । ప్రథమసూత్ర ఏవ కథం

ప్రవృత్తిరితి చేత్ । ప్రథమభాష్యేఽపి కథమ్ । సన్దేహాత్ప్రవృత్తస్య

పునరుక్తప్రమాణైర్నిర్ణయ ఇతి చేత్ । సమం ప్రథమసూత్రేఽపి । మైవమ్ ।

విషయాదిసమ్పాదనేనైవ తత్ । నచ తావతాఽఽరమ్భణీయత్వమ్ । ప్రామాణ్యే హి

సతి కాకదన్తపరీక్షాగ్రన్థవైలక్షణ్యార్థం విషయాదివ్యుత్పాదనముపయుజ్యతే ।

అత: సూత్రాక్షిప్తమేవేదం శిష్యాణాం బుద్ధిశుద్ధయే భాష్యకృతోక్తమితి

। తథాఽపి నేదం వ్యాఖ్యాతవ్యం వ్యాఖ్యాతత్వాదిత్యత్రాన్యపి చేతి

యత్ ప్రయోజనాన్తరం అస్తీతి సూచితం తద్వివరణార్థమాహ- స్వయమితి ॥ యద్యపి

తేషాం బ్రహ్మసూత్రాణాం వ్యాఖ్యా స్వయం మయైవ భాష్యే కృతా తథాఽపి పునరత్ర

స్పష్యతైవార్థ: ప్రయోజనం యస్య స్పష్యతాథర్: । తస్మై స్పష్యతార్థత: ।

భాష్యే అస్పష్టీకృతమర్థం స్పష్టీకతర్ంం క్రియతే । స్పష్టీకరణం చానేకవిధమ్

। క్వచిదనుక్తాంశస్యోక్తి: । క్వాప్యతిసఙ్క్షిప్తస్య విస్తరణమ్ ।

క్వచిదతివిస్తృతతయా బుద్ధయనారూఢస్య సఙ్క్షేప: । క్వాపి విక్షిప్తస్య
ఏకీకరణమ్ । కుత్రాప్యుక్త్తస్యోపపాదనమ్ । క్వచిదపవ్యాఖ్యాననిరాసేన
దృఢీకరణమిత్యాది తత్రతత్ర ద్రష్యవ్యమ్ । నన్వేకత్రైవ సర్వం వక్త్తవ్యం
కిం ప్రస్థానభేదేన । మైవమ్ । యత: సఙ్క్షేపవిస్తరాభ్యాముక్త్తం శ్రోతృణాం
సుగ్రహం సప్రయోజనం చ భవతి । యథోక్త్తమ్ । "సఙ్క్షేపవిస్తరాభ్యాం
తు కథయన్తి మనీషిణ: । బహువారస్మృతేస్తస్య ఫలబాహుల్యకారణాత్' ఇతి
। తత్ర భాష్యాద్యపద్యార్థో అత్ర శ్లోకత్రయేణ వివృత: । తథా హి ।
సర్వగుణోదీర్ణతోక్తయా ప్రాప్తా గుణగుణిభేదశఙ్కా నిఖిలేత్యాదినా నిరాకృతా ।
జ్ఞేయత్వగమ్యత్వయోరితరసాధారణ్యాత్కథం విశేషణత్వమిత్యాశఙ్కా ఆప్యతమమిత్యనేన
పరిహృతా । అపిశబ్దో విశేషణాన్తరసముచ్చయార్థ: । తద్వివరణమస్యేత్యాది
। శాస్త్రప్రభవం ఇత్యాదిభిర్బహుభి: ప్రకారైర్యద్గురుత్వోపపాదనం తేన
గురూంశ్చేతి బహువచనాన్తం పదం వివృతమ్ । గురుదేవతయో: భేదేऽపిపదేనారుచి:

సూచితా । తద్వివృతిస్తమేవేతి । సమ్ప్రశబ్దాభ్యాం నత్వేతి విశేషితమ్

। నిరుపపదసూత్రగ్రహణేన యద్బ్రహ్మసూత్రాణాం సర్వోత్తమప్రామాణ్యం

సూచితం తదుపపాదనం పరమాఖ్యేతి । యద్ద్వాపర ఇత్యదిభాష్యం తదసఙ్గతమ్

। సూత్రార్థవచనం ప్రతిజ్ఞాయ తదుత్పత్తిక్రమకథనస్యోపయోగాదర్శనాత్ ।

మైవమ్ । యస్మాదాప్తిమూలత్వాదియుక్త్యాఽపి బ్రహ్మసూత్రాణాం సర్వోత్తమం

ప్రామాణ్యం సమర్థయితుం ఏతదితి దర్శయతి గురుర్గురూణామిత్యాదినేతి ।

తథాఽపి నేదం శాస్త్రం వ్యాకర్తవ్యం మఙ్గలాచరణరహితత్వాత్ ।

మఙ్గలాచరణపురఃసరాణి ఖలు కర్మాణి నిరన్తరాయం పరిసమాప్యన్తే ప్రచీయన్తే చ ।

నచాకృతమఙ్గలాచరణానామపి కార్యపరిసమాప్త్యాదిదర్శనాత్కృతమఙ్గలాచరణానామపి

తదభావోపలమ్భాన్న తద్ధేతుత్వమస్యేతి సామ్ప్రతమ్ । తథా సతి

కారీర్యాదేరపి వృష్ట్యయాదిహేతుత్వాభావాపత్తేః । స్యాదేతదేవమ్ ।

యది కారీర్యాదేవర్ృష్ట్యయాదిహేతుత్వం నిష్ప్రమాణకం స్యాన్న చైవమ్ ।

శ్రుతినిశ్చితే తు సాధ్యసాధనభావే తదభావేఽపి భావోఽనేకకారణకత్వస్య

కల్పకో భవతి । దర్శపూర్ణమాసాభ్యామివ త్రైవర్ణికపరిచయర్ాదినాఽపి ర్స్వర్గప్రాప్తే: । భావేఽప్యభావస్తు కర్తృకరణాదివైగుణ్యనిమిత్తో భవతి । నహి సామగ్రీవైకల్యేన సాధ్యం వ్యభిచరన్ హేతురహేతు: స్యాత్ । కర్త్రాదిసాద్గుణ్యే వా ప్రబలప్రతిబన్ధకసద్భావ: కల్ప్యతే । నహి ప్రతిబద్ధం కార్యం అజనయత్ కారణమకారణం భవతి । వహ్నేరపి స్ఫోటం ప్రత్యకారణత్వప్రసఙ్గాత్ । నచైవం సామగ్రీవైగుణ్యశఙ్కయా: సర్వత్ర సౌలభ్యేన సకలప్రవృత్తివిలయాపాతాదితి । సమమేతత్సకలం ప్రకృతేఽపి । మఙ్గలాచరణస్యావిఘ్నపరిసమాప్త్యాదిహేతుత్వస్యాపి అవిగీతశిష్టాచారానుమితశ్రుతిసిద్ధత్వాత్ । న తావత్రేప్సావత్ప్రవృత్తిర్విఫలా సమ్భావినీ । నాపి ప్రయోజనాన్తరార్థా । దృష్టపరిత్యాగాదృష్టకల్పనాప్రసఙ్గాత్ । కార్యమారిప్సు: ఖలు తత్సమాప్త్యాదికం కామయత ఇత్యనుభవసిద్ధమ్ । నచ ఫలాన్తరానుసన్ధానే ప్రమాణమస్తి ।

నచైతేషామిమం సాధ్యసాధనభావప్రతీతిభ్రాన్తి: I తథా సత్యవిగానానుపపత్తే:

I నచ ప్రత్యక్షాదేరివకాశ ఇతి శ్రుతిరేవ శిష్టాచారమూలం కల్ప్యతే I నచ

విఘ్న హేతుసద్భావానిశ్చయాదిదమననుష్ఠేయమ్ I తత్సన్దేహేఽప్యనుష్ఠానస్య

"పాక్షికోఽపి దోష: పరిహతర్వ్య:' ఇతి న్యాయప్రాప్తత్వాత్ I నచ భగవత:

సూత్రకారస్య విఘ్నా ఏవ న సన్తీతి తత్పరిహారార్థాననుష్ఠానం న దోషాయేతి

యుక్తమ్ I శిష్టార్థమపి కర్తవ్యత్వాత్ I యతో మఙ్గలాచరణపుర:సరాణి

శాస్త్రాణి వీర్యవన్తి భవన్త్యాయుష్మత్పురుషకాణి చ I అన్యథా భారతాదావపి

న కుర్యాత్ I ఏతేన సూత్రకృతా కృతమేవ మఙ్గలాచరణమ్ I కిం నామ గ్రన్థాదౌ న

నివేశితమిత్యపి నిరస్తమ్ I గ్రన్థే నివేశనస్యాపి శిష్టాచారప్రాప్తత్వాత్

I శిష్టార్థత్వాచ్చ I అత ఏవాన్యత్కిమపి విఘ్నవిఘాతాద్యర్థమనుష్ఠితం

సూత్రకారేణేతి నిరస్తమ్ I అత్రోచ్యతే I కర్తవ్యమేవ కాయరారమ్భే మఙ్గలాచరణమ్

I కృతం చ భగవతా సూత్రకారేణ I నివేశితం చ గ్రన్థాదౌ I యదయమోఙ్కారాథశబ్దావాదిత:

కృతవాన్ I తయోర్మాఙ్గలికత్వాత్ I యథోక్తమ్ I "ఓంకారశ్చాథశబ్దశ్చ

ద్వావేతౌ బ్రహ్మణ: పురా I కణ్ఠం భిత్త్వా వినిర్యాతౌ తస్మాన్మాఙ్గలికావుభౌ'

ఇతి I నన్వేతదనుపపన్నమ్ I తథా సత్యేతయోర్విఘ్నవిఘాతాదిహేతుత్వేన

సమస్తశాస్త్రాఙ్గతయా ప్రథమసూత్రావయవత్వాభావప్రసఙ్గాత్ I తథాత్వే చ

ప్రథమసూత్రం న్యూనమాపద్యేత I అధికాయర్ాదిప్రతిపాదకస్య అన్యస్యాభావాత్ I

తత్ప్రతిపాదనస్య చావశ్యకత్వాత్ I అన్యథాధికారివిషయవైధుర్యేణ శాస్త్రస్య

అనారమ్భణీయత్వశఙ్కా న నిరాకృతా స్యాదిత్యనర్థకం సూత్రమాపద్యేతేత్యత

ఆహ- తత్రేతి II తరన్తి అనేన అనిష్యనిచయమిత్యోఙ్కారస్తార: I

తారశ్చాథశ్చ తయోమర్ాలత్వం క్రమేణాదిత్వమ్ I ఆదౌ ప్రయుక్తౌ అనేన

అనిష్యనిచయమిత్యోఙ్కారస్తార: I తారశ్చాథశ్చ తయోర్మూలత్వం క్రమేణోదిత్వమ్

I ఆదౌ ప్రయుక్తౌ ఓఙ్కారాథశబ్దావితి యావత్ I తత్ర ప్రథమసూత్రేఽవయవతయా

సర్వశాస్త్రస్య చాఙ్గతయా చేష్యతేఽఙ్గీక్రియతే సూత్రకృతేతి శేష: I ఏతదుక్తం

భవతి I ప్రథమసూత్రేఽధికార్యాదిప్రతిపాదనాయోపాత్తావోఙ్కారాథశబ్దౌ

శఙ్ఖవీణావేణుధ్వనివత్ శ్రుతితో

మాఙ్గలికత్వాత్కృత్స్న శాస్త్రస్యానన్తరాయపరిసమాప్త్యాదికం కువర్ాతే

। అన్వార్థనీయమానపూర్ణకలశదర్శనవదితి । తారాధావిత్యేతావతా

పూర్ణే యన్మూలత్వమిత్యాహ తత్సూత్రకారాఙ్గీకారలిఙ్గసూచనమ్ ।

యత్పర్యాయాన్తరం విహాయానయోరేవ క్రమాన్తరం విహాయాదావేవోపాదానం తేన జానీమో

జ్ఞాపకతయాఽఽదిసూత్రస్య కారకతయా సమస్తశాస్త్రస్య చోపయోగిత్వేనైతౌ సూత్రకృతా

వివక్షితావితి । నచైతద్యాదృచ్ఛికమ్ । సకలసూత్రకారైరేవమేవ ప్రయుక్తత్వాత్

। నచానేకేషాం ప్రేక్షావతాం యదృచ్ఛయైకవిధా ప్రవృత్తిరుపలభ్దేతి । అనేనాథశబ్దో

మఙ్గలార్థ ఇత్యాదిభాష్యం వివృతం భవతి । అత్ర యత్పరేషాం దూషణం "మఙ్గలస్య

వాక్యార్థే సమన్వయాభావాత్' ఇతి । "తథా హి । పదార్థ ఏవ హి వాక్యార్థే

సమన్వీయతే । స చ వాచ్యో వా లక్ష్యో వా । న చేహ మఙ్గలమథశబ్దస్య వాచ్యం లక్ష్యం

వా । కిన్తు మృదఙ్గధ్వనివదథశబ్దస్య కార్యమ్ । నచ కార్యజ్ఞాప్యయోర్వాక్యార్థే

సమన్వయ: శాబ్దే వ్యవహారే దృష్ట:' । "అస్తు వా మఙ్గలస్య పదార్థత్వమ్ ।

తథాఽపి న వాక్యార్థే సమన్వయః । తథాహి । న తావన్మఙ్గలం బ్రహ్మజిజ్ఞాసాయాః

కర్తృకర్మకరణభావేన వాక్యార్థేఽన్వేతి । కర్త్రాద్యన్యతమభావే

ప్రమాణాభావాత్ । కారకాన్తరాణాం విద్యమానత్వాచ్చ । నాపి సామానాధికరణ్యేన

అన్వయః । జిజ్ఞాసా మఙ్గలమితి ప్రశంసాపరతయా అర్థవాదత్వప్రసఙ్గాత్'

ఇతి । తదేతేనాపాస్తం భవతి । అస్మాభిరప్యానన్తర్యాభిధేయోఽథశబ్దః

శ్రుత్యా మఙ్గలప్రయోజన ఇత్యఙ్గీకారాత్ । నన్వత్ర సూత్రాదావోఙ్కార ఏవ

న విద్యతే । తత్కథముచ్యతే తారాథమూలత్వేతి । యద్యపి శిష్యైరధ్యేతృభిః

ఉచ్చార్యమాణోఽధ్యక్షసిద్ధస్తథాపి నాయం సూత్రావయవః । లక్షణాన్తరాభావే

సత్యసంహితతయా సమ్పూర్ణే అఖిలైః పఠ్యమానత్వాత్ । వేదాధ్యయనోపక్రమే

అధ్యేతృభిరుచ్చార్యమాణోఙ్కారవత్ । అన్యథాఽథశబ్దవత్సంహితతయా

నిర్దిశ్యేత । నచ దృష్టాన్తః సాధ్యవికలః । అధ్యయనోపక్రమవిరతివైచిత్ర్యేణ

తత్తత్స్థానపరిత్యాగేనాన్యాన్యస్థానేఽఖిలైః పఠ్యమానస్య వేదవాక్యానవయవతాయాః

సుప్రసిద్ధత్వాత్ I అన్యథాఽధ్యయనోపక్రమవిరతివైచిత్త్యేఽపి ఓం ఇతి

బ్రహ్మేత్యాదివన్నియతస్థానతయా పాఠప్రసఙ్గాత్ I పక్షసపక్షయోరాదావుచ్చారణం

తు ప్రాఙ్ముఖత్వాదివదధ్యయననియమాన్తర్గతమధ్యేతృభిరనుష్ఠీయత ఇత్యస్తు I

ఏవంచాయమోఙ్కార: సూత్రకృతా మఙ్గలార్థతయా సూత్రాదావుపనిబద్ధ
ఇత్యనుపపన్నమిత్యత

ఆహ- సర్వత్ర ఇతి II అఖిలై: సూత్రపాఠకై: యత్పృథగసంహితతయోచ్చార్యతే తత్సర్వత్ర

సూత్రేష్వనుగతత్వేనాభిలషితేన నిమిత్తేనోపపద్యతే I ఏతదుక్తం భవతి I

సర్వాణి హి సూత్రాణి ప్రత్యేకమనేకవేదవాక్యవిచారపరత్వాదవాన్తరబ్రహ్మవిద్యా:

I "స్రవత్యనోఙ్కృతం బ్రహ్మ పరస్తాచ్చ విశీర్యతే' ఇతి

శ్రౌతార్థవాదసామర్థ్యాత్సర్వాస్వపి బ్రహ్మవిద్యాస్వాద్యన్తయోరోఙ్కారస్యోహ:

కర్తవ్య ఇతి గమ్యతే I న చోహ్యమానం వాక్యాత్పృథగితి శక్యతే

వక్తుమ్ I మన్త్రేష్వప్యూహ్యమానస్యామన్త్రావయవత్వప్రసఙ్గాత్

I తతశ్చ ప్రతిసూత్రమాద్యన్తయోరుచ్చారణే గౌరవం

స్యాదిత్యాదావేవోఙ్కారోఽధికృతత్వేనోచ్చార్యతే । తస్య సంహితతయా నిర్దేశే

ప్రథమసూత్రావయవ ఏవాయం విజ్ఞాయేత । తస్మా విజ్ఞాయీతి శిష్యై: పృథగోఙ్క్రియతే

। నచ వ్యాఖ్యానతోఽప్యధికారో జ్ఞాయత ఇతి వ్యర్థం పృథక్కరణమితి వాచ్యమ్

। అన్తరఙ్గజ్ఞాపకాభావ ఏవ బహిరఙ్గస్యాన్వేషణీయత్వాదితి । తదనేనాసంహితతయా

నిర్దేశే నిమిత్తాన్తరం వదతా హేతోరన్యథాసిద్ధిరుక్తా భవతి । నను చ

శ్రౌతార్థవాదబలేనాద్యన్తయోరోఙ్కారస్యోహో వా ప్రాఙ్ముఖత్వాదివద్బహిర్భూతస్యైవ

ఉచ్చారణం వా విధేయత్వేన కల్ప్యమితి సన్దిహ్యతే । సత్యమ్ । సన్దేహేఽపి

తయా ప్రణవాద్యానుమానస్య సన్దిగ్ధాన్యథాసిద్ధయాఽప్యాభాసత్వమేవ ।

వక్ష్యమాణన్యాయేనోఙ్కారార్థస్య ప్రథమసూత్రవాక్యార్థే సమన్వయేన

నిశ్చయోపపత్తౌ బాధితవిషయం చానుమానమితి । అథవా దృష్టాన్తదూషణమనేన

క్రియతే । తథాహి । అఖిలైర్వేదపాఠకై: పృథగ్రూపాన్తరేణ స్థానవ్యత్యాసేన

యదోఙ్క్రియతే తదుక్తన్యాయేనాదావుచ్చారణేనైవ లబ్ధేన సర్వత్రానుగతత్వేన

కారణేనైవోపపద్యత ఇత్యనేన దృష్టాన్తే సాధకస్య హేతోరన్యథాసిద్ధిరుక్తా

। తథాచ దృష్టాన్తస్య సాధ్యవికలతేతి । ఏవమనుమానే నిరస్తే

నిరపవాదేనాదావుచ్చారణేనోఙ్కారస్య ప్రథమసూత్రావయవతాసిద్ధావుక్త్ముపపన్నమ్

। తదేవం సిద్ధే శాస్త్రవ్యాఖ్యేయత్వే ప్రేక్షావత్ప్రవృత్తివిషయస్యైవ

ఆరమ్భణీయత్వాత్ప్రయోజనాభిధేయసమ్బన్ధవత్యేవ చ ప్రేక్షావతాం

ప్రవృత్తేరారమ్భణీయతాసిద్ధయే ప్రేక్షావత: ప్రవర్తయితుం ప్రయోజనాద్యభిసమ్బన్ధం

ప్రతిపాదయత: ప్రథమసూత్రస్య వ్యాఖ్యామోతత్వవాచీత్యాదినా ఆరభతే । నను

బ్రహ్మజ్ఞానస్య మోక్షహేతుతా యది శాస్త్రప్రవృత్తే: ప్రాగేవ ప్రమాణాన్తరసిద్ధా

వ్యర్థం తదా తదభిధానం శాస్త్రే । ప్రమాణాన్తరసిద్ధే క్వచిదుపదేశానపేక్షణాత్

। అథేహైవ తన్నిశ్చయస్తదా ప్రవృత్తౌ ప్రయోజనాదినిశ్చయో నిశ్చితే చ

ప్రయోజనాదౌ ప్రవృత్తిరిత్యన్యోన్యాశ్రయత్వమ్ । అథ ప్రథమసూత్రాత్తన్నిశ్చయ:

। తత్రైవ కథం ప్రవృత్తి: । తదర్థం చ ప్రయోజనాన్తరాభిధానేఽనవస్థా

। ఏవమేవ తత్ర ప్రవృత్తావుత్తరత్రాపి తథాత్వప్రసఙ్గాదనర్థకం సూత్రే

ప్రయోజనాద్యభిధానమితి । ఉచ్యతే । త్రివిధా హి పుంసాం చిత్తవృత్తి: । అనుభవ

ఇచ్ఛా ప్రయత్నశ్చ । తత్ర సాధనగోచరావిచ్ఛాప్రయత్నౌ ప్రవృత్తిరితి ఉచ్యేతే ।

న త్వనుభవో నాపి ఫలగోచరేచ్ఛా । యేన తయోరపి ప్రయోజననిశ్చయాపేక్షా స్యాత్ ।

నహి ఉపేక్షణీయం నిష్ప్రయోజనమితి నానుభూయతే । నాపి సుఖం
ప్రయోజనాన్తరరహితమితి

నేష్యతే । నచ ముముక్షుణా అనపేక్షితే స్వర్గే యాగాదికం తత్సాధనతయా నానుభూయతే

। పురుషార్థసాధనే తు ఇచ్ఛాలక్షణా ప్రయత్నలక్షణా వా ప్రవృత్తిస్తథా న

స్వరససిద్ధా । నహి కశ్చిత్కుత్రప్రహాణాదికమననుసన్ధాయ భోక్తు్మిచ్ఛతి

ప్రయతతే వా । తస్మాద్యో యత్ర ప్రవర్తనీయ: స తత్రప్రయోజనాదికం దర్శయిత్వైవ

ఇతి సార్థకం సూత్రే ప్రయోజనాద్యభిధానమ్ । ఉక్త్ం చ ప్రయోజనాదికం

శ్రోతా కతం శ్రద్ధధీతాశ్రద్ధధానశ్చ కథం ప్రవతర్ేతేతి పునరవశిష్యతే ।

తత్రైకే సమాధానమాహు: । అవగతసూత్రకారాప్తభావస్తావత్తద్వచనాదేవ శ్రద్ధాస్యతి

। యద్యపి ఆప్తత్వావధారణే ప్రయోజనాద్యనభిధానేఽపి తత్సామాన్యనిశ్చయో

భవత్యేవ ప్రయోజనాదిమదిదం శాస్త్రం ఆప్తోక్త్వాదితి । తథాఽపి

నాసౌ ప్రవృత్త్యఙ్గమ్ । నహి ప్రయోజనాదిమదిత్యేవ ప్రవర్తతే । కిం

నామాస్మదభిమతప్రయోజనాదిమదితి । సచ ప్రయోజనాదివిశేషో వచనాదేవావసీయత ఇతి

సార్థకం తదభిధానమ్ । ఆప్తత్వానిశ్చయేఽప్యర్థసన్దేహాదేవ కృష్యాదావివ

ప్రవృత్త్యుపపత్తి: । నను సన్దేహ: ప్రయోజనాద్యవచనేఽపి సాధకబాధకప్రమాణాభావే

సతి సులభ ఏవ । విశేషస్మృతిశ్చ తదర్థిత్వవిశేషాద్భవిష్యతి । మైవమ్ । యో హి

యద్వచనాత్ప్రవర్తతే స తద్వచనాదేవ విశేషస్మృతిమపేక్షతే । నతు స్వాతన్త్ర్యేణ

। నహి రోగార్తో మమేదం రోగనివృత్తిసాధనం న వేతి యత్ర తత్రోచ్ఛృఙ్ఖల:

స్వయం ఉత్ప్రేక్ష్య ప్రవర్తతే । కిం నామానవధృతాప్తభావస్యాపి వైద్యస్యైవ

వచనాత్ । అన్యథా స్వయం ప్రయోజనాభిధానమనధిగచ్ఛన్ననర్థమప్యాశఙ్కేత ।

కిం నిష్ప్రయోజనమిదం కాకదన్తపరీక్షాగ్రన్థవదుతాశక్యసాధనప్రయోజనం

మృతిహరహిమమహీధరోత్తరసానుసిద్ధసఞ్జీవనీకథనవత్ । ఉత

మదనభిమతప్రయోజనమార్యావర్తవాసినం ప్రతి దాక్షిణాత్యస్య

మాతులకన్యాపరిణయనప్రకారోపదేశవత్ । అథవాఽభిమతస్యాపి

ప్రయోజనస్య సత్యపి లఘీయస్యుపాయాన్తరే గరీయానయముపాయ: ।

పిపాసుం ప్రతి గీర్వాణతరఙ్గిణీసమీపకూపఖననోపదేశవదిత్యాది । ఏతాసు

చానర్థసమ్భావనాసు న ప్రవర్తేత । నచ ప్రయోజనాద్యభిధానేఽప్యేతాసామవకాశ: ।

లోకవ్యవహారోచ్ఛేదప్రసఙ్గాత్ । నహి కశ్చిద్వైద్యవచనాదావేవమాశఙ్క్య నివర్తతే

। తస్మాదుపపన్నముభయథాపి ప్రయోజనాద్యభిధానమితి । తదేతదనుపపన్నమ్ । తథా హి
।

యది తావదాప్తవాక్యతయా సూత్రమిదం ప్రయోజనాదేర్నిశ్చాయకం స్యాత్తదాఽఽగమతయా

న్యాయసూత్రత్వహాని: । కిఞ్చాప్తత్వం సూత్రకృతో యేన వేదాదినా

ప్రమాణేనావగన్తవ్యం తేనైవ ప్రయోజనాద్యభిసమ్బన్ధోఽపి శాస్త్రస్యావగమ్యేత

ఇతి వ్యర్థం తదభిధానమాపద్యేత । ఆప్తత్వానిశ్చయేఽప్యర్థసన్దేహాత్

ప్రవృత్తిరితి చాతిస్థవీయ: । నహి కశ్చిత్ప్రయోజనాదిసన్దేహేఽతిమహాయాససాధ్యే

ప్రవర్తతే ప్రాగుక్తానర్థపరమ్పరాశ్చ కథం న శఙ్క్యేత

। తస్మాన్నేదం ప్రయోజనాద్యుపదేశమాత్రం కిన్తు శ్రౌతస్య ప్రయోజనాదేః న్యేయేనోపపాదనార్థమిత్యేవ పరిహారః । ఆప్తత్వం తు న్యాయస్యోపోద్బలకమాత్రమితి భాష్యకారీయం తద్వ్యుత్పాదనమపి నానర్థకమ్ । అత ఏవాస్య సూత్రస్య న శాస్త్రబహిర్భావః । అధ్యయనవిధ్యాదివదస్యాప్యత ఏవారమ్భణీయత్వసిద్ధేర్నానవస్థాదిదోషోఽపీతి । కః పునరస్య సూత్రస్య ప్రసఙ్గః । ఉచ్యతే । ప్రారిప్సితతయా హి బుద్ధిసన్నిహితం శాస్త్రం సూత్రకారస్య । తత్ర సంశయః కిమిదమారమ్భణీయం న వేతి । ఉపలభ్యన్తే ఖలూభయవిధాన్యపి వాక్యాని । వాక్యం చేదమ్ । నచ విశేషో దృశ్యతే । యేనాన్యతరపక్షనిశ్చయః స్యాత్ । నను కస్యాయం సంశయః । న తావత్సూత్రకారస్య । అవగతవిశేషత్వాత్ । అన్యథా నిర్ణాయకసూత్రప్రణయనానుపపత్తేః । నాపి పరస్య । పరేణాద్యాపి శాస్త్రస్యానుపలబ్ధత్వాత్ । అనుపలబ్ధే చ సమానధర్మదర్శనాద్యయోగేన సంశయోత్పాదానుపపత్తేః । మైవమ్ । యదీదం శాస్త్రం పరేణోపలభ్యేత

తదోక్త సన్దేహకారణోపపత్తౌ ప్రయోజనార్థిత్వేన విశేషస్మృతిమత్రైవం

సన్ధిహేౄతేతి సూత్రకృత ఏవ పరకీయసమ్భావితసంశయాహరణోపపత్తే: । నన్విదం

యుక్తయనుసన్ధానాత్మకవిచారమీమాంసామననాపరనామకజిజ్ఞాసాఙ్గభూతన్యాయనిబన్ధనం

జిజ్ఞాసాయా: కతర్వ్యతాయామారమ్భణీయం భవిష్యతి । నహి విచార: కర్తవ్య:

తద్ద్వారభూతన్యాయనిబన్ధనం చ నారమ్భణీయమితి సమ్భవతి । ని:సాధనస్య

విచారస్యైవానుత్థానాత్ । అన్యథా తు నేతి జిజ్ఞాసైవ విచారణీయా

। సత్యమ్ । ఏతచ్ఛాస్త్రవ్యుత్పాదనీయన్యాయకరణికాయాం జిజ్ఞాసాయాం

ఉభయవిధవ్యాపారదర్శనాద్విశేషాదర్శనాచ్చ సంశయ: కిం కర్తవ్యా న వేతి । నను చ

తద్విజిజ్ఞాసస్వ ఇతి జిజ్ఞాసాయా: శ్రుతివిహితత్వాత్ కథం విశేషాదర్శనమ్

। మైవమ్ । వినా విచారేణ శ్రుత్యర్థస్య ఆద్యాప్యనిర్ణీతత్వేన

సంశయాస్పదత్వాత్ । తత్ర తావజ్జిజ్ఞాసా న కర్తవ్యేతి ప్రాప్తమ్ । కుత:

। విషయప్రయోజనసమ్బన్ధాధికారిలక్షణానుబన్ధవిధురత్వాత్ । కర్తవ్యతా

ఖలు విషయాదిమత్తయా వ్యాప్తా । కృష్యాదికం హి సతి విషయభూతే భూమ్యాదౌ

ప్రయోజనే చ సస్యాధిగమాదావధికారిణి చ కృషీవలాదౌ కర్తవ్యముపలబ్ధమ్ ।

సా చ వ్యాపికా వ్యావర్తమానేతో వ్యాప్యామపి కర్తవ్యతాం వ్యావర్తయతీతి

ప్రతిబన్ధసిద్ధి: । విషయశూన్యత్వాద్ధి సమనస్కేన్ద్రియసన్నికృష్యస్య

స్ఫీతాలోకమధ్యవర్తినో ఘటస్య న జిజ్ఞాసా క్రియతే । ప్రయోజనవికలత్వాత్ఫలు

సన్దిగ్ధమపి వాయసదశనాదికం న జిజ్ఞాస్యతే । సమ్బన్ధవైధుర్యాద్ధి సప్రయోజనం

సవిషయమపి శబ్దజ్ఞానమర్థయమానో న వైద్యకే ప్రవర్తతే । అధికారవిరహాచ్చ న

ముముక్షోర్వ్రాత్యాయనే ప్రవృత్తి: । విషయాదివైధుర్యమేవాత్ర కథమితి చేదిత్థమ్

। న తావదనాత్మవిషయేయం జిజ్ఞాసా । తస్య తృణాదిలక్షణస్య ప్రత్యక్షాదినైవ

నిశ్చితత్వాత్ । సన్దిగ్ధశ్చాధర్మో న్యాయవిషయో భవతి । యథోక్తమ్ ।

"అవిజ్ఞాతతత్త్వేऽర్థే కారణోపపత్తితస్తత్త్వజ్ఞానార్థమూహస్తర్క:' ఇతి ।

నిష్పాదితక్రియే చ కర్మణ్యవిశేషాధాయిన: సాధనస్య సాధనన్యాయాతిపాత: । నాప్యసా

జిజ్ఞాసిత: కస్మైచన ప్రయోజనాయ కల్పతే । ఏవంవిధే చాధికారీ దూరోత్సారిత:

। యతోఽర్థీ సమర్థో విద్వానధిక్రియతే । నచైతాదృశేఽర్థేఽర్థితా

సమ్భవతి । ధర్మాదిలక్షణస్త్వనాత్మా శాస్త్రాన్తరాదినైవ నిర్ణీత:

। ఆత్మా చ శరీరేన్ద్రియాదిసఙ్ఘాతవ్యతిరిక్తో నాస్త్యేవ ।

శరీరాదికం చ యథాయథం ప్రత్యక్షాదినైవ నిశ్చితమ్ । నన్వాత్మా

శరీరాదివ్యతిరిక్తోఽహమిత్యసన్దిగ్ధావిపర్యస్తసాక్షాత్ప్రతీత్యైవ

నిశ్చీయత ఇతి చేత్ । ఏవం తర్హి తత ఏవ న

జిజ్ఞాస్య: । అత ఏవానాదితస్తదీయతత్త్వజ్ఞానే విద్యమానేఽపి

ఇష్టానిష్టప్రాప్తిపరిహారయోరదర్శనాన్నాసౌ జిజ్ఞాసిత: కస్యచిత్ప్రయోజనస్యేష్యే

। నన్వయం కర్తా భోక్తా దోషసంసర్గీ చాహంప్రత్యయే ప్రకాశతే ।

తద్విపరీతస్తు శ్రుతిప్రతిపాదిత: ప్రతిపత్తవ్యోఽతో జిజ్ఞాసేతి

చేత్ । ఏవం తర్హి జరద్గవాదివాక్యవత్పావకశైత్యానుమానవచ్చ

ప్రతీతివిరోధేన శ్రుతిజిజ్ఞాసయోరాభాసతాపాత: । అత ఏవ న పరాత్మా

జిజ్ఞాస్య: । తస్య ప్రాణాదిలిఙ్గైరవగతత్వాత్ । సైవ జిజ్ఞాసేతి

చేన్న । తస్యా లౌకికప్రవేదనీయత్వేన శాస్త్రావ్యుత్పాదనీయత్వాత్ ।

న ఖలు బాలక: స్తనపానేష్యసాధనత్వానుమానే శాస్త్రవ్యుత్పాదనమపేక్షతే ।

యత్క్వచిచ్ఛాస్త్రేఽపి లౌకికప్రవేదనీయార్థవ్యుత్పాదనమనువాదోఽసౌ న పున: స ఏవ

ప్రధానవ్యాపార: । ఈశ్వరవిషయా జిజ్ఞాసా భవిష్యతీతి చేన్న । తస్యైవాభావాత్

। న చైవమీశ్వరాదిపదానామానర్థక్యేనాపదత్వప్రసఙ్గ ఇతి వాచ్యమ్ । తేషాం

కథఞ్చిజ్జీవవిషయతోపపత్తే: । సోఽపి హి స్వశరీరేన్ద్రియాదీనామీష్టే ।

ప్రతీతార్థత్వోపపత్తావప్రతీతార్థత్వకల్పనాయాం గౌరవప్రసఙ్గాత్ । జీవస్య

చాహమితి స్వప్రకాశతయా స్వప్రకాశజ్ఞానాశ్రయతయా మానసప్రత్యక్షవేద్యతయా వా

సిద్ధత్వేన న జిజ్ఞాసావిషయత్వమిత్యుక్తమ్ । కిఞ్చేశ్వర: ప్రమితో

న వా । నోభయథాపి జిజ్ఞాసా సమ్భవతి । నేతి పక్షే అనుగ్రాహ్యప్రమాణాభావేన

జిజ్ఞాసాయాస్తర్కత్వవ్యాఘాతాత్ । కారణోపపత్తిత ఇతి హి ఉక్తమ్

। ప్రమాకరణస్య ప్రమాణస్యోపపత్తిరనుగ్రహస్తత్కరణేనేత్యర్థ: । నచ

బుద్ధావనారూఢం శక్యం జిజ్ఞాసితుమ్ । ప్రమితత్వే తు నిశ్చితత్వాదేవ

। నచైవం సకలతర్కానుపపత్తిప్రసఙ్గేన వ్యాఘాతః । సామాన్యతః ప్రతీతౌ

విశేషే తదవకాశాత్ । న చాత్ర తథాత్వం పశ్యామః । కిఞ్చేశ్వరే

ప్రమాణం భవన్న తావత్ప్రత్యక్షమ్ । తస్యాపాతతస్తదభావావేదకత్వాత్ ।

నాప్యనుమానమ్ । తత్ప్రతిబద్ధలిఙ్గాభావాత్ । ఆగమస్తు కార్యనిష్ఠో న

నిష్పన్నస్వరూపమీశ్వరం శక్నోత్యవగమయితుమ్ । న చాన్యత్ప్రమాణమస్తి

యన్మీమాంసయా అనుగృహ్యేత । కిఞ్చాగమోఽపి భవన్వేద ఏవ వక్తవ్యః ।

అన్యస్యానాశఙ్కనీయత్వాత్పారతన్త్ర్యాచ్చ । వేదస్య పౌరుషేయత్వాపౌరుషేయత్వయోః

కారణాభావేన ప్రామాణ్యమేవ దుర్లభమ్ । స్వతః ప్రామాణ్యాఙ్గీకారే తు

వేదవిరుద్ధానామపి శాక్యాదివచసాం తథాత్వాపాతేన పునర్వేదాప్రమాణ్యతాదవస్థ్యమ్

। కిఞ్చ శబ్దస్యైవ ప్రామాణ్యం దుర్ఘటమర్థసంస్పర్శశూన్యత్వాత్ ।

వాక్యార్థప్రత్యాయనప్రకారానిరూపణాచ్చ । కుతస్తద్విశేషస్య వేదస్య ।

ప్రయోజనం చేశ్వరజిజ్ఞాసయా అభ్యుదయో వా స్యాత్ మోక్షో వా । నాద్యః

। తస్య ధర్మాదిలఘూపాయసాధ్యస్య శాస్త్రాన్తరప్రయోజనత్వాత్ । న ద్వితీయ:

। తస్యాప్యపామ సోమమిత్యాద్యాగమేన లఘూపాయాన్తరసాధ్యతావగమాత్ । నచైకస్యైవ

కర్మణోఽభ్యుదయని:శ్రేయసహేతుత్వం విరుద్ధమ్ । ఫలాభిసన్ధ్యాదిభావాభావాభ్యాం

విశేషోపపత్తే: । జిజ్ఞాసా చ మోక్షసాధనం భవన్తీ కిం సాక్షాదుత జ్ఞానద్వారేణ

। నాద్య: । దృష్టాదృష్టత్యాగకల్పనాప్రసఙ్గాత్ । న ద్వితీయ: । కర్మణా

జ్ఞానమాతనోతీత్యాగమేన జ్ఞానస్య లఘూపాయాన్తరసాధ్యతాధ్యవసాయాత్ । జ్ఞానస్యాపి

సాక్షాన్మోక్ష హేతుత్వాభ్యుపగమేఽదృష్టకల్పనైవ । న చేశ్వరప్రసాదద్వారా

। జ్ఞానస్య ప్రసాదహేతుతాయా: క్వాప్యదృష్టత్వాత్ । "తత్కర్మ హరితోషం

యత్' ఇత్యాదినా తత్ప్రసాదస్య కర్మాద్యల్పోపాయసాధ్యతాప్రతీతేశ్చ

। కిఞ్చాయమాత్మాఽవిద్యాకల్పితో బన్ధస్తద్విద్యయైవ నివృత్తిమర్హతి

। శుక్తికాఽవిద్యాకల్పితం రజతమివ శుక్తివిద్యయా । తత్కృతో

బన్ధనివృత్తిలక్షణే మోక్షే పరమేశ్వరప్రసాదస్యోపయోగ: । కుతస్తరాం

తజ్ఞానస్య కుతస్తమాం చ తజ్జిజ్ఞాసాయా: I అథ పరామార్ధ ఏవాయం బన్ధస్తర్హి

న జ్ఞానేన నివర్తేత I నచ సత్యస్యానాదేరాత్మస్వరూపమాత్రానుబన్ధినో

బన్ధస్యాత్మస్వరూపస్యేవ కేనాపి నివృత్తిర్యుక్తా I అపి చ ముక్తస్య

శరీరేన్ద్రియవిషయాదిసంసర్గే ముక్తత్వవ్యాఘాత: I దు:ఖాదిప్రసఙ్గశ్చ I

కారణసామగ్రీసద్భావాత్ I తథాచాభ్యుదయతుల్యతయోక్తదోష: I శరీరాద్యభావే

చ తత్సాధ్యసుఖాభావేన కస్యాపి తత్రార్థితానుపపత్తేరనధికారికం

శాస్త్రమాపద్యేత I కో హి స్వస్థాత్మా సహసా సుఖతత్సాధనే హాతుముత్సహతే I

తదేవం విషయాద్యనుబన్ధవిధురత్వాన్న జిజ్ఞాసా కర్తవ్యా I తద్విధయోఽపి న

ప్రమాణమ్ I శాస్త్రం చేదమనారమ్భణీయమితి ప్రాప్తే సూత్రయామాస భగవానాచార్య:-

ఓం అథాతో బ్రహ్మజిజ్ఞాసేతి II ఓం ఓం అథాతో బ్రహ్మజిజ్ఞాసా ఓం (1-1-1)

యత్తావదుక్తం విషయాభావాన్న జిజ్ఞాసా కర్తవ్యేతి తదనుపపన్నమ్ I

అనాత్మజీవాత్మనోర్విషయత్వానుపపత్తావపీశ్వరస్య తదుపపత్తే: I అత్ర యదుక్తం

జీవవ్యతిరిక్త ఈశ్వర ఏవ నాస్తీతి తత్పరిహారాయ సూత్రకృతోఙ్కారబ్రహ్మశబ్దౌ

ప్రయుక్తౌ । తేనాయమర్థ: సూచిత: । "ఓం ఇత్యేతదక్షరముద్గీథముపాసీత',

"తద్విజిజ్ఞాసస్వ తద్బ్రహ్మ' ఇత్యాదిశ్రుతావోఙ్కారబ్రహ్మశబ్దౌ జిజ్ఞాస్యే

వస్తుని శ్రూయేతే । తాభ్యాం చ తత్సకలజీవజడాత్మకాత్ప్రపఞ్చాద్విలక్షణమవగమ్యత

ఇతి । తదయుక్తమివాభాతి । ఓం ఆదిపదస్య అలౌకికార్థేఽనవగతసఙ్గతిత్వాత్

। నహి పదం చక్షురాదివదప్రతీత ఏవార్థే ప్రతీతిం జనయతి యేనాపూర్వమర్థం

పదప్రయోగాదేవ ప్రతీమ: । స్వర్గాపూర్వదేవతాద్యర్థోఽపి న పదప్రయోగాదేవ

సిద్ధ: । కిన్తు సన్నిహితానేకవాక్యార్థసామర్థ్యాల్లభ్యత ఇత్యత ఆహ

భాష్యకార:- ఓతత్త్వవాచీతి ॥ హిశబ్దో హేత్వర్థే । ఓంకారస్తావదోతత్వస్య

గతత్వస్య ప్రవిష్యత్వస్య వా వాచక: । గత్యాద్యర్థస్యావతే: ఖలు రూపమేతత్,

"అవతేష్యిలోపశ్చ' ఇతి సూత్రాత్ । "ఓం ఇతి పున: కస్య వక్త్రా'

ఇతి ప్రశ్నపూర్వకం "అవతిర్నామాఽయం ధాతుర్గతికర్మా ప్రవేశనకమర్ా

చ' ఇత్యన్యత్రాప్యేవమేవ నిరుక్తత్వాత్ । తథాచ యద్యసౌ కమర్ాణి

తదా కర్తుర్యది వా కర్తరి తదా కర్మణోఽపేక్షాయాముపపదాద్యభావేఽపి

యోగ్యతయా శ్రుత్యన్తరాదిబలాద్వాఽసావోఙ్కారస్తస్య జిజ్ఞాసస్య

గుణైరానన్దాద్యనన్తకల్యాణగుణైర్గుణాన్వితతాం వక్తి ।

పక్షద్వయేఽప్యనన్తానవద్యకల్యాణగుణపూర్ణత్వైవోఙ్కారస్యార్థ: ।

బ్రహ్మశబ్దస్యాపి స ఏవార్థ: । బృహతేర్వృద్ధయర్థస్య ఖల్వేదద్రూపమ్ । తథా

చ పూర్వవద్యోగ్యతయా "అథ కస్మాదుచ్యతే బ్రహ్మేతి బృహన్తో హ్యస్మిన్

గుణా:' ఇత్యాదిశ్రుత్యన్తరబలాద్వా గుణానాం సమ్బన్ధ: । ఏతదుక్తం

భవతి । యౌగికా హి శబ్దా నావశ్యమర్థప్రత్యాయనే సఙ్గతిగ్రహణమపేక్షన్తే ।

కిం నామ నిగమనిరుక్తవ్యాకరణబలేనావయవార్థావగమే సతి తత్సంసర్గసమ్భావనాయాం

ప్రసిద్ధమన్యథాఽపూర్వమేవార్థమవగమయన్తి । వాక్యరూపత్వాత్తేషామ్ । యథాఽఽహ

"శ్రోత్రియంశ్ఛన్దోఽధీతే' "వాక్యార్థే పదప్రయోగ:' ఇతి । నచ వాక్యం

సఙ్గతిగ్రహణాపేక్షమర్థమబోధయతి । అధిగతార్థత్వప్రసఙ్గాదశక్యత్వాచ్చ

। తదేతావోఙ్కారబ్రహ్మశబ్దావపి యౌగికౌ జిజ్ఞాస్యమనన్తగుణపరిపూర్ణం

ప్రతిపాదయన్తౌ జీవజడయోస్తదయోగాత్తద్వ్యతిరిక్త్తమేవ కిఞ్చిద్ధర్మయత:

తచ్చావిదితత్వాత్సమ్భవతి జిజ్ఞాసావిషయ: । నచ తత్రాపి గుణపూర్ణతా

విరుద్ధా । ప్రాక్ ప్రతీతేర్నిరాశ్రయస్య విరోధిప్రత్యయస్యానుత్థానాత్

। ప్రతీత్యా చైవమేవ సిద్ధత్వాదితి । యత్తుపునరకారవాచ్యేన

తత్పదార్థేనోకారవాచ్యస్య త్వంపదార్థస్యాభేదో మకారేణోచ్యతే బ్రహ్మశబ్దేన చ

సకలస్యాత్మకత్వలక్షణపూర్ణతాఽభిధీయత ఇతి వ్యాఖ్యానమ్ । తదప్రామాణికం

ప్రమాణవిరుద్ధం చ । యత్త్వాప్తేరాదిమత్త్వాద్వేత్యాద్యోఙ్కారస్య

నిత్యశుద్ధబుద్ధముక్త్తస్వభావం సర్వజ్ఞం సర్వశక్తి్తసమన్వితమిత్యాది

బ్రహ్మశబ్దస్య వ్యాఖ్యానమ్ తజ్జీవాదివ్యతిరిక్త్తవస్తుసాధనావిరోధీతి

స్ఫుటమేవేత్యాశయవతా న వ్యాఖ్యానాన్తరం దూషితమనుమతం చ । నను

గుణోతతామితి కథమ్ । వృద్ధిరేచీతి భవితవ్యమ్ । మైవమ్ । ఓమాఙ్గోశ్చ

ఇతి చశబ్దేనాన్యత్రాపి పరరూపత్వానుశాసనాత్ । అథవా ఊయతే రూపమేతత్ ।

నన్వసౌ తన్తుసన్తానే పఠ్యతే । అనేకార్థత్వాద్ధాతూనామిత్యదోష: । కథం

తర్హ్యేతత్త్వవాచీతి గుణ: । తత్రావతిరూపాఙ్గీకారాత్ । వైచిత్ర్యం తు

ధాతుద్వయజత్వసూచనార్థమ్ । అథవాఽఽకారోపసర్గపూర్వకోఽసావిత్యదోష:

। అస్తు వోఙ్కారబ్రహ్మశబ్దాభ్యాం జీవజడాతిరిక్తస్య

జిజ్ఞాస్యస్య సిద్ధి: । తథాపి ఈశ్వరస్య కిమాయాతమిత్యత ఆహ-

నారాయణేతి ॥ స ఏవేత్యనువర్తతే । నహి నామ్ని విప్రతిపత్తిరిత్యాశయ:

। అథవా సూత్రకారోక్తావోఙ్కారబ్రహ్మశబ్దావుపలక్షణమాత్రమ్ ।

"నారాయణం మహాజ్ఞేయమ్' ఇత్యాదిశ్రుతౌ జిజ్ఞాస్యే నారాయణశబ్దోఽపి

శ్రూయతే । నారాయణపదోదితశ్చార్థ: స ఏవ యో గుణపూర్ణత్వాఖ్య: । అతో

నారాయణశబ్దేనాపి జిజ్ఞాస్యం జీవాదివ్యతిరిక్తం సిద్ధయతీత్యనేనోచ్యతే

। ఏతదప్యుపలక్షణమ్ । ఆత్మానన్తేశ్వరాదిశబ్దా అపి జ్ఞాతవ్యా: ।

తేషామపి "ఆత్మానమేవ లోకముపాసీత' ఇత్యాదౌ జిజ్ఞాస్యే శ్రవణాత్ ।

గుణపూర్ణత్వాభిధాయిత్వాచ్చ । న చాలౌకికార్థకల్పనే గౌరవప్రసఙ్గాద్వరం

కథఞ్చిదేషాం శబ్దానాం జీవాదివిషయాఙ్గీకరణమితి వాచ్యమ్ ।

యౌగికశబ్దప్రయోగాన్యథాఽనుపపత్తేరుక్తత్వేన కల్పనాభావాత్ । అన్యథా

వాక్యాదప్యలౌకికార్థప్రతీత్యయో న స్యాత్ । లౌకికార్థ ఏవ కథఞ్చిదర్థానుగమస్య

వక్తుం శక్యత్వాత్ । కిఞ్చ క్వచిన్ముఖ్యార్థ ఏవ శబ్దోఽనుపపత్త్యా

క్వచిదముఖ్యార్థోఽనుగమ్యతే । న పునరముఖ్యార్థ ఏవ । తథాచ శ్రౌతం

బ్రహ్మాదిశబ్దం జీవాదివిషయమఙ్గీకుర్వాణేనాఽపి నిరవగ్రహపూర్ణతాయుక్తం

కిఞ్చిదభిధేయం ముఖ్యమఙ్గీకరణీయమేవ । తతశ్చానేన కిం కృతం స్యాత్ ।

జీవ ఏవైతే ముఖ్యార్థాస్తదనుపలబ్ధిస్త్వవిద్యావరణనిమిత్తేతి చేన్న ।

యతోఽత్రాచార్యః స్వయమేవ ప్రతివక్ష్యతీతి । యదత్రోక్తమీశ్వరః

ప్రమితో న వేతి । తత్ర ప్రమిత ఇత్యుత్తరమ్ । తత్పక్షదోషశ్చ పరిహరిష్యతే

। తథాచ శాస్త్రస్య విషయసమ్బన్ధః సమాహితా భవతి । యత్పునరత్రోక్తం

కేన ప్రమాణేనేతి । తత్ర వేదేనేతి వదామః । వేదస్యేశ్వరవిషయతా

కుత ఇత్యతోఽప్యోఙ్కార: సూత్రకృతా బ్రహ్మణి ప్రయుక్త్: ।

తత్కథమస్యార్థస్యోపపాదకమిత్యాశఙ్కయేదమత్రాకూతం సూత్రకారస్యేత్యాహ-

వ్యాహృతీనాం చేతి ॥ స ఏవార్థ ఇతి సమ్బన్ధ: । ఓంకారస్తావద్భగవత ఈశ్వరస్య

వాచక: । "ఓమితి బ్రహ్మ' ఇత్యాది శ్రుతే: । అత: స ఏవ వ్యాహృతీనాం

చ భూరాదీనామర్థ ఇతి గమ్యతే "ప్రణవార్థా వ్యాహృతయ:' ఇత్యాద్యాగమేన

తిసృణాం వ్యాహృతీనాం వర్ణత్రయాత్మకోఙ్కారవ్యాఖ్యానతయాఽవగతత్వాత్

। వ్యాఖ్యానవ్యాఖ్యేయయోశ్చైకవిషయతా సుప్రసిద్ధేతి । ఏవకారో

వ్యాహృతీనామగ్నివాయుసూర్యదేవతాకత్వప్రసిద్ధయా తత్రప్రతిపాదకత్వభ్రమం

నివారయతి । అగ్న్యాదీనామధిదేవతాత్వేనాపి ప్రసిద్ధయుపపత్తే: ।

అన్యథోక్త్వ్యాఖ్యానవ్యాఖ్యేయభావానుపపత్తిప్రసఙ్గ: । కేన నిమిత్తేన

వ్యాహృతీనాం చ స ఏవార్థ ఇత్యత ఆహ- భూమత ఇతి ॥ భూమా పూర్ణత్వం తతో భూ:

। భవతేర్బహుత్వార్థస్య క్విపి రూపమేతత్ । భావనాజ్జగత ఉత్పాదనాద్భువ:

। భవతేరేవాన్తర్ణీతణ్యర్థస్య కప్రత్యయే రూపమ్ । సుత్వాత్సుఖత్వాత్స్వ:

। స్వశబ్దో హి సుఖవాచీ ప్రసిద్ధ: । చకారౌ నిమిత్తాన్తరసముచ్చయే ।

యథోక్త్తమ్ । "పూర్ణో భూతివరోఽనన్తసుఖో యద్వ్యాహృతీరిత:' ఇతి

। ఏతైరేవ నిమిత్తైర్వ్యాహృతీనామర్థో న పునర్లోకత్రయాత్మకత్వేన

। తస్య ప్రమాణవిరుద్ధత్వాత్ । "భూరితి వా అయం లోక:'

ఇత్యాదిశ్రుతిరపి లోకత్రయాన్తర్గతభగవద్విషయైవేత్యేవశబ్దార్థ:

। కిమతో న హి వ్యాహృతయ ఏవ వేద ఇతి చేత్ । వ్యాహృత్యర్థతయా

తావత్పరమేశ్వరస్య గాయత్రీప్రతిపాద్యతాఽవగమ్యతే । త్రిపదాయా గాయత్ర్యా

వ్యాహృతిత్రయవ్యాఖ్యానత్వస్యాగమసిద్ధత్వాత్ । నను గాయత్ర్యాం యో భర్గో

నోఽస్మాకం ధియ: ప్రచోదయాత్ప్రేరయేత్తస్య సవితుర్దేవస్య తద్వరేణ్యం

రూపం ధీమహి చిన్తయామ ఇతి భర్గనామక: సవితా ప్రతిపాద్యో దృశ్యతే । తత్కథం

భగవత్పరత్వమిత్యత ఆహ- స ఏవ భర్గశబ్దార్థ ఇతి ॥ భరణగమనయోగాదితి శేష:

। ఉపలక్షణం చైతత్ । జగత్ప్రసవహేతుత్వాత్సవితేత్యపి ద్రష్టవ్యమ్

। నతు సూర్య: । తథాత్వే గాయత్ర్యా వ్యాహృత్యర్థత్వానుపపత్తే:

। "ధ్యేయ: సదా సవితృమణ్డలమధ్యవర్తీ నారాయణ:'

ఇత్యాద్యాగమవిరోధాచ్చేత్యేవార్థ: । అస్తు గాయత్ర్యర్థో నారాయణ:

కిమేతావతాఽపి । గాయత్ర్యర్థత్వాత్పురుషసూక్తార్థోఽపి స ఏవేతి

సిద్ధయతి । వర్గత్రయాత్మకస్య తస్య త్రిపాదగాయత్రీవ్యాఖ్యానత్వేన

"తద్వేద: పౌరుషం సూక్తమ్' ఇత్యాద్యాగమసిద్ధత్వాత్ । నను

పురుషసూక్తే పురుషస్య పశోర్హిరణ్యగర్భస్య వా ప్రతిపాదనాత్కథం

నారాయణ: ప్రతిపాద్యేత ఇత్యత ఆహ- సోఽయమితి ॥ పూర్ణత్వాదినేతి శేష:

। తథాచ శ్రుతి: । "స వా అయం పురుష: సర్వాసు పూర్షుపురిషయో నైనేన

కిఞ్చనానావృతం నైనేన కిఞ్చనాసంవృతమ్' ఇతి । అన్యథోక్తయుక్తివిరోధ:

। వక్ష్యతే చైతత్ । సిద్ధే చ పురుషసూక్తార్థత్వే విష్ణో: కిం

స్యాత్ । సర్వవేదార్థత్వమేవ సిద్ధమ్ । "వేదా: పురుషసూక్తగా:'

ఇత్యాగమేన సర్వవేదానాం పురుషసూక్తార్థతయాఽవగతత్వాదిత్యాహ-

స ఏవేతి ॥ ఏవశబ్ద: కార్యాదివ్యావృత్త్యర్థ: । "సర్వే వేదా

యత్పదమామనన్తి' ఇత్యాదిశ్రుతిసిద్ధమపి భగవత: సర్వవేదార్థత్వం

న్యాయేనోపపాదయితుమయం ప్రయత్న: సూత్రకారస్య । స్యాదేతత్ । ఈశ్వర:

సవర్వేదార్థస్తద్వ్యాఖ్యేయోఙ్కారార్థత్వాత్ । యో యద్వ్యాఖ్యేయార్థ: స తదర్థో

యథా సమ్ప్రతిపన్న ఇతి వా సర్వో వేద ఈశ్వరపరస్తత్పరోఙ్కారవ్యాఖ్యానత్వాదితి

వా సాక్షాదేవానుమానం కిం న వ్యాఖ్యాయతే । "తద్యథా సర్వాణి పర్ణాని శఙ్కునా

సన్తృణ్ణాన్యేవమోఙ్కారేణైవ సర్వా వాక్ సన్తృణ్ణా' ఇత్యాదిశ్రుత్యా

హేత్వర్థసమర్థనం భవిష్యతి కిమనేన పరమ్పరావ్యాఖ్యానేన । సత్యమ్ ।

తథాఽపి వాక్యాన్తరబలేన న సర్వా వాగోఙ్కారవ్యాఖ్యానం సాక్షాత్కిం

నామోక్త ప్రకారేణ పరమ్పరయైవేతి జ్ఞాపయితుమిత్థం వ్యాఖ్యానమిత్యదోష:

। నను చేశ్వరే ప్రమాణం పృష్యవత ఓంకారబ్రహ్మశబ్దావేవ కస్మానోక్తౌ

కిం వేదానుమానేన । నచ పదస్యాప్రమాణతేతి వాచ్యమ్ । యౌగికపదప్రామాణ్యస్య

ఉక్త్తత్వాత్ । మైవమ్ । మీమాంసానుగ్రాహ్యప్రమాణస్య పృష్యత్వాత్ । న

చోఙ్కారాదిమాత్రం తథా వివక్షితమ్ । కిం నామ సమస్తో వేద ఏవేతి । కిమతో

యద్యేవమీశ్వర: సర్వవేదార్థ ఇతి చేత్ । విషయసమ్బన్ధసమ్భవాజ్జిజ్ఞాసాయా:

కర్తవ్యతా శాస్త్రస్య చారమ్భణీయత్వం సిద్ధమిత్యాశయవాన్

సాకాఙ్క్షస్య వాక్యాభాసస్యాప్రతిపాదకత్వాదాకాఙ్క్షితాధ్యాహారం

సూచయన్సూత్రవాక్యార్థమాహ- జిజ్ఞాస్య ఇతి ॥ అయమితి ఉక్త్తవిధయా

జీవజడాత్మకాత్ప్రపఞ్చాదత్యన్తవివిక్త్తత్వేన నిశ్చితతయా

విషయభూత: సర్వవేదార్థతయా శక్యప్రతిపాదనశ్చేత్యర్థ: । నను

వేదానామీశ్వరప్రతిపత్తిజనకత్వాద్భవతు తద్విషయత్వమ్ । శాస్త్రం

తు తేషామీశ్వరప్రతిపాదనానుసరణోపాయన్యాయవిషయం కథమీశ్వరపరముచ్యతే

। మైవమ్ । వేదానామీశ్వరమవబోధయతామితికర్తవ్యతా హి మీమాంసా

। తేనోపకారకత్వాద్భవతి తద్విషయా తదుద్ధారా శాస్త్రమపి । న

హి బీజస్యాఙ్కురం జనయత: సహకారిణో జలాదేరఙ్కురో న కార్యమ్ ।

నను మీమాంసాఽపి సమ్భావనాదివిషయా కథమీశ్వరవిషయా భవతి । మైవమ్ ।
ద్వివిధం ఖలు కర్మకారకం భవతి । కిఞ్చిదవ్యవధానేన వ్యాపారజన్యాతిశయయోగి
। యథోద్యమననిపతనవ్యాపారజన్యోర్ధ్వాదేశసంయోగవిభాగాతిశయవిశిష్య: కుఠార:
కర్తృవ్యాపారస్యావ్యవధానేన కర్మ భవతి । కిఞ్చిదుద్దేశ్యఫలసమ్బన్ధితయా
కరణవ్యాపారవ్యవధానేన । యథా ద్వైధీభావవాన్వృక్ష: । తత్ర
కర్తృవ్యాపారస్య కరణవ్యాపారవ్యవధానేన వృక్షకర్మతేవ మీమాంసావ్యాపారస్యాపి
ప్రమాణాదిసమ్భావనాద్ధారేణేశ్వరావబోధ ఏవోద్దేశ్య ఇతి భవతి తత్కర్మతా ।
స్యాదేతదేవమ్ । యది వేదేతికర్తవ్యతా విచార: స్యాత్ । న చైవమ్ । వినాపి
విచారేణ శబ్దోపలబ్దిసమయగ్రహణతత్స్మరణసహకృతాచ్ఛబ్దాదేవార్థావగమదర్శనాత్ । నచ
మన్తవ్యం శక్తితాత్పర్యాజ్ఞానవిపర్యయదోషాచ్ఛబ్ద: సంశయవిపయర్యయావుత్పాదయతి
। తత్ర దోషాపనయనేన సంశయాదివ్యుదాసాయ శక్తితాత్పర్యవిచారోఽఙ్గం
భవతీతి । యతస్తత్రాపి శబ్దో వినా విచారేణ తత్త్వజ్ఞానస్యైష్యే । కిం

నామ ప్రతిబన్ధమాత్రం విచారేణాపనీయతే । న హీతికర్తవ్యత్రైవమ్ । తత్కథం

వేదేతికర్తవ్యతా జిజ్ఞాసా । కథన్తరాం చేశ్వరవిషయా । కథన్తమాం చ

శాస్త్రస్య తద్విషయతేతి । అత్రోచ్యతే । సత్యమేవమ్ । తథాఽపి

ప్రతిబన్ధనివృత్తౌ సత్యామేవ నిర్ణయ ఇతి ప్రతిబన్ధకనిరాసహేతోరపి

విచారస్యోపచారేణ నిర్ణయహేతుత్వాదుపపన్నమీశ్వరవిషయత్వమ్ । ఏతేనైతదపి

నిరస్తమ్ । ఈశ్వరస్య వేదప్రమాణకత్వే తత ఏవ నిశ్చితత్వాత్కిం

మీమాంసయేతి । యుక్తివాక్యాభాసజనితవిప్రతిపత్తిప్రతిబన్ధస్యోక్తత్వాత్

। తథా హి । వేదప్రామాణ్యమేవానఙ్గీకుర్వాణా: కేచిదీశ్వర ఏవ నాస్తీతి

ప్రతిపన్నా: । అపరే తు తదఙ్గీకృత్యాపి తద్వాచినాం పదానాం జీవాదివిషయతాం

వ్యాకుర్వన్తస్తదభావమస్థితా: । అన్యే తు పునరస్తీశ్వర: కిన్తు

పరమార్థతో నిర్గుణ ఏవేతి సఙ్గిరన్తే । ఏకే తు సగుణోఽపి న జగత: కారణమపి

తూదాసీన ఏవేత్యాతిష్ఠన్తే । కేచిత్కారణత్వేఽప్యుపాదానమిత్యభ్యుపయన్తి

। నిమిత్తమాత్రత్వేఽపి కతిపయగుణం గుణేభ్యో భిన్నమన్యే మన్యన్తే । ఇతరే

తు భిన్నాభిన్నముపగతవన్త: I కేచిద్విగ్రహవన్తమిత్యేవమాద్యాస్వనేకాసు

విప్రతిపత్తిషు సతీషు తత్త్వజ్ఞానకరణాదపి వేదాత్తదనుత్పత్తౌ తదపనోదనద్వారేణ

వేదేతికర్తవ్యతారూపా జిజ్ఞాసా కర్తవ్యేతి I తత్ర తావద్బ్రహ్మణో జిజ్ఞాసా

బ్రహ్మజిజ్ఞాసేతి షష్ఠీసమాసో న పునర్ధర్మాయ జిజ్ఞాసేతివచ్చతుర్థీసమాస: I

తాదర్థ్యసమాసే ప్రకృతిగ్రహణం కర్తవ్యమితి వార్తికకృతా ప్రకృతివికారభావ

ఏవ చతుర్థీసమాసస్య నియమితత్వాత్ I తత్రైవోదాహరణం యూపాయ దారు

యూపదార్వితి I ప్రకృతివికారభావరహితేషు చాశ్వఘాసాదిష్వశ్వఘాసాదయ:

షష్ఠీసమాసా భవన్తీతి ప్రతివిహితమ్ I నచాత్ర ప్రకృతివికారభావోఽస్తి

I షష్ఠీసమాసేఽపి కేచిచ్ఛేషే షష్ఠీతి ప్రతిపన్నా: I కేచిత్కర్మణీతి

I తత్ర కర్మణి షష్ఠీపరిగ్రహాయ జిజ్ఞాస్య ఇత్యుక్తమ్ I కృత్యానాం

కర్మణి స్మరణాత్ I అన్యథా జిజ్ఞాసాస్యేత్యవక్ష్యత్ I జిజ్ఞాసా ఖలు

కర్మాపేక్షా వినా కర్మణా న జ్ఞాతుం శక్యా న తు సమ్బన్ధినం వినేతి కర్మణ:

ప్రాధాన్యాత్తదేవ వక్తవ్యమ్ । సమ్బన్ధిసామాన్యోక్త్యవర్థాత్కర్మాపి

లభ్యత ఇతి చేన్న । సాక్షాత్ప్రతీతపరిత్యాగేనార్థలభ్యస్వీకారస్య

వైయర్థ్యాత్ । ఏవం సతి లక్షణాదిజిజ్ఞాసాఽపి ప్రతిజ్ఞాతా స్యాదితి

చేన్న । తస్యా వినాఽప్యభిధానేన లాభాత్ । నహి లక్షణాదిజిజ్ఞాసామన్తరేణ

బ్రహ్మజిజ్ఞాసాఽస్తి । అన్యథాఽనేకవిషయత్వేన శాస్త్రభేదప్రసఙ్గః ।

నిర్విషయతాశఙ్కాపనోదార్థం ప్రయుక్తం పదమిదం కర్మాభిధాన్యేవ యుక్తమ్ ।

తద్విజిజ్ఞాసస్వేత్యాదిశ్రుత్యర్థానుగతం చైవం సతి సూత్రం స్యాత్ । నను చ

"ప్రతిపదవిధానా షష్ఠీ న సమస్యతే' ఇతి కర్మణి షష్ఠయాః సమాసః ప్రతిషిధ్యత

ఇతి చేన్న । "కృద్యోగలక్షణా చ షష్ఠీ సమస్యతే' ఇతి ప్రతిప్రసవాత్ ।

అథవా బ్రహ్మణః కర్మత్వేనాప్రాధాన్యశఙ్కాం నివర్తయితుం జిజ్ఞాస్య ఇతి

కర్మప్రాధాన్యం సూచితమ్ । జ్ఞానవిధౌ హి బ్రహ్మణోఽప్రాధాన్యం స్యాత్

। తజ్జ్ఞానోద్దేశేన జిజ్ఞాసావిధానే కుతః అప్రాధాన్యమ్ । విధీయత

ఇత్యనేన కర్తవ్యేతి పదాధ్యాహారం సూచయతి । నను భవతీతి స్వతః సిద్ధమ్ ।

మైవమ్ । తథా సత్యనువాదత్వప్రసఙ్గాత్ । అత్రైకే చోదయన్తి । సిద్ధైవ నను

బ్రహ్మజిజ్ఞాసా । అథాతో ధర్మజిజ్ఞాసేతి సకలవేదార్థవిచారస్యోదితత్వాత్ ।

బ్రహ్మజ్ఞానస్య చోదనాలక్షణత్వేన ధర్మస్వరూపత్వాదభ్యధికాశఙ్కాఽభావాదితి

। తత్ర కేచిదభ్యధికాశఙ్కాం దర్శయన్తో బ్రహ్మజిజ్ఞాసాం పృథగారభన్తే

। అపరే తు కార్యనిష్ఠ ఏవ వేదభాగో విచార్యత్వేన తత్ర ప్రక్రాన్తో

విచారితశ్చ న వస్తుతత్త్వనిష్ఠ ఇత్యతో వస్తుతత్త్వనిష్ఠం వేదభాగం

విచారయితుమిదమారభ్యత ఇత్యాహు: । సేయం గతార్థతాశఙ్కా తత్సమాధానం చ
నోపపద్యతే

। సర్వవేదానామీశ్వరైకనిష్ఠత్వేన సర్వవేదార్థస్యాత్రైవ జిజ్ఞాస్యత్వాత్ ।

ధర్మజిజ్ఞాసాశాస్త్రం తు వేదైకదేశాముఖ్యార్థధర్మవిచారాయ ప్రవృత్తమిత్యాశయేన

వా "స ఏవ భర్గశబ్దార్థ:' ఇత్యాద్యుక్తమ్ । తత్ర సర్వవేదార్థ

ఇత్యనేన గతార్థతాశఙ్కానిరాస: స ఏవ న తు కార్యశేషతయేత్యాద్యం సమాధానం

సర్వేతి ద్వితీయం చ నిరస్తమ్ । తదుపపాదనాయ పూర్వవాక్యమ్ । జిజ్ఞాస్య

ఇతి సాధ్యనిర్దేశ: I వక్ష్యతి చ ఏతద్విస్తరేణ కార్యతా చేత్యాదినా

I బ్రహ్మజిజ్ఞాసాయా నిష్ప్రయోజనత్వం శఙ్కితమపాకర్తుం అత:శబ్దం

వ్యాచష్టే- జ్ఞానీతి II తం విద్వానిత్యనేన "తమేవం విద్వానమృత ఇహ భవతి'

ఇతి వాక్యమేవశబ్దేన "నాన్య: పన్థా అయనాయ' ఇత్యుత్తరవాక్యమవధారణార్థం చ

సఙ్గృహీతమ్ I చశబ్దో వాక్యసముచ్చయే I వృణుతే యమిత్యనేన "యమేవైష వృణుతే'

ఇతి వాక్యం సఙ్గృహీతమ్ I ఆదిపదేన "ఆత్మా వా అరే ద్రష్టవ్య:' ఇత్యాదే:

సఙ్గ్రహ: I హిశబ్దౌ హేతౌ I ఏవశబ్ద: ప్రత్యేకమభిసమ్బధ్యతే I యస్మాత్తస్య

బ్రహ్మణో నారాయణస్య ప్రసాదాత్పరమానుగ్రహాదేవ ముచ్యతే సంసారాత్ న తు

కర్మాదినేతి "తమేవమ్'"యమేవైష వృణుతే' ఇతి శ్రుతిబలేన గమ్యతే I

యద్యపి తమేవమితి పరమపురుషప్రసాదో న శ్రూయతే I తథాఽపి యమేవైష వృణుత

ఇతి శ్రుతిబలేన గమ్యతే I యద్యపి తమేవమితి పరమపురుషప్రసాదో న శ్రూయతే I

తథాఽపి యమేవైష వృణుత ఇతి వాక్యానురోధేన తత్రాప్యనుసన్ధేయ: I నిమిత్తేన

నైమిత్తికోపలక్షణాన్మ్ముముక్షుసమ్బన్ధిసాధనావధారణాయ తు న సాక్షాదుక్త:

। వరణం తు ప్రసాద ఉచ్యతే । "అపామ సోమమ్' ఇత్యాద్యాస్తు శ్రుతయ:

సావకాశత్వాదన్యథా యోజ్యా: । ఈశ్వరపరమప్రసాదశ్చ తజ్జ్ఞానాదేవ భవతి । న

పున: కర్మాదినేతి జ్ఞానీ ప్రియతమస్తమేవం విద్వానిత్యుక్తిబలేనావగమ్యతే ।

విద్వానిత్యస్యాపి ప్రసాదాతిశయద్వారేణేత్యర్థపర్యవసానస్యోక్తత్వాత్

। కర్మాదేరనుగ్రహమాత్రహేతుత్వేనాపి తద్వచనం సార్థకమ్ ।

ఈశ్వరజ్ఞానం చ తజ్జిజ్ఞాసయైవ నాన్యేనేతి "ఆత్మా వా అరే

ద్రష్టవ్య:' ఇతి పరమాత్మదర్శనానువాదేన తత్సాధనతయా శ్రోతవ్య ఇత్యాదినా

శ్రవణాదివిధాయకోక్తిబలేన ప్రతీయతే । కర్మణాం త్వన్త:కరణశుద్ధిద్వారేణ

జ్ఞానాఙ్గత్వోపపత్తేస్తద్వాక్యం సార్థకం భవిష్యతి । అతో బ్రహ్మజిజ్ఞాసా

కర్తవ్యేతి సమ్బన్ధ: । ఇదముక్తం భవతి । యద్యపి న జిజ్ఞాసాయా:

స్వర్గాదిరూపోఽభ్యుదయ: ప్రయోజనం సమ్భవతి । తథాఽపి మోక్షో భవిష్యతి ।

తస్యానన్యసాధ్యత్వాత్ । మోక్షసాధనం హి సాక్షాత్ భగవానేవ । "బన్ధకో

భవపాశేన భవపాశాచ్చ మోచక:' ఇత్యాదివచనాత్ I సాధనం చ ద్వివిధమ్ I

సిద్ధమసిద్ధం చ I తత్రాసిద్ధముత్పాద్యం ఫలకామేన I యథా యాగాది I సిద్ధం తు

సవ్యాపారీకరణీయమ్ I యథా కుఠారాది I సిద్ధం చ సాధనం భగవానితి ముముక్షుణా

సవ్యాపారీకరణీయ: I వ్యాపారశ్చ ప్రసన్నతైవ I నిగడాదిమోచకేషు రాజాదిషు తథా

దర్శనాత్ I "యస్య ప్రసాదాత్పరమార్తిరూపాదస్మాత్సంసారాన్ముచ్యతే నాపరేణ'

ఇత్యాదిశ్రుతేశ్చ I వ్యాపారప్రాధాన్యోక్తిశ్చేన్ద్రియార్థసన్నికర్ష:

ప్రత్యక్షమిత్యాదావివౌపచారికీ I మోచకశ్చేశ్వరప్రసాదస్తద్భక్తయేకసాధ్య:

I "భక్త్యైవ తుష్యిమభ్యేతి విష్ణునాన్యేన కేనచిత్' ఇత్యాదివచనాత్ I

స్వర్గాదిహేతుప్రసాదమాత్రం కర్మాదిసాధ్యమ్ I "కర్మణా త్వధమ: ప్రోక్త:

ప్రసాద:' ఇత్యాదిస్మృతే: I ప్రసాదో నామేచ్ఛావిశేషో గుణాన్తరం వా న న: కచిత్

క్షతి: I పరమేశ్వరభక్తిర్నామ నిరవధికానన్తానవద్యకల్యాణగుణత్వజ్ఞానపూర్వక:

స్వాత్మాత్మీయసమస్తవస్తుభ్యోఽనేకగుణాధికోఽన్తరాయసహస్రేణాప్యప్రతిబద్ధో

నిరన్తరప్రేమప్రవాహ: । యమధికృత్య "యత్ర నాన్యత్పశ్యతి' "సా నిశా పశ్యతో మునే:' ఇత్యాదిశ్రుతిస్మృతయ: । నచాసౌ తత్సాక్షాత్కారమన్తరేణోత్పద్యతే । లోకే తథా దర్శనాత్ । నచావ్యక్తస్వభావో భగవాంసహస్రేణాపి ప్రయత్నానాం శక్య: సాక్షాత్కతర్ుం వినా తదనుగ్రహాత్ । ప్రసన్నస్త్వనన్తాచిన్త్యశక్తియోగాదాత్మానం దర్శయతీతి యుజ్యతే । దర్శనాసాధనం చానుగ్రహ: స్వయోగ్యగుణోపేతస్య నిర్దోషస్య భగవద్విగ్రహవిశేషస్యాదరనైరన్తర్యాభ్యాం విషయవైరాగ్యతద్భక్తిసహితాద్ బహుకాలోపచితాన్నిదిధ్యాసనాపరనామకాద్విచిన్తనాదృతే న లభ్యతే । నచ నిదిధ్యాసనం వాక్యార్థగ్రహణలక్షణే శ్రవణే కృతేఽపి వినా మననాపరనామ్నా విచారేణోపపద్యతే । సంశయవిపర్యయోస్తాదవస్థ్యాత్ । నహి తయో: సతోరాదరనైరన్తర్యాద్యుపపద్యతే । అతో జిజ్ఞాసా నిదిధ్యాసనపరమేశ్వరానుగ్రహతద్దర్శనపరమభక్తిపరమానుగ్రహద్వారా మోక్షాసాధనత్వాత్ కర్తవ్యేతి । యే తు ధ్యానమేవ పరమపాటవాపన్నమపరోక్షాకారమితి మన్యన్తే తేషాం దర్శనశ్రుతయ ఉపచరితార్థా: ప్రసజ్యేరన్ । స్యాదేతత్

। అతః శబ్దస్త్వావత్ర్ప్రకృతస్య హేతుభావే వతర్తే । తత్ర బ్రహ్మజిజ్ఞాసాయాః

ప్రయోజనాకాఙ్క్షాయామధికారివిశేషణతయాఽథశబ్దేన ప్రకృతో మోక్షః సమ్బధ్యతే

। జ్ఞాతుమిచ్ఛా జిజ్ఞాసా । నచాత్రావయవార్థేన జిజ్ఞాసాశబ్దోఽర్థవాన్

। ఇచ్ఛాయాః స్వాతన్త్ర్యావిషయత్వేన విధాతుమశక్యత్వాత్ । అత

ఏవేష్యమాణజ్ఞానోపలక్షణాఽప్యయుక్తా । తస్మాజ్జ్ఞానేచ్ఛాన్తర్ణీతో

విచారో జిజ్ఞాసాపదేన లక్ష్యతే । ముఖ్యప్రయోగాతిక్రమేణ లాక్షణికాశ్రయణే

చేదం ప్రయోజనమ్ । యద్విచారస్య జ్ఞానద్వారైవ మోక్షసాధనత్వజ్ఞాపనమ్

। అన్యథా యోగ్యతావిరహేణాన్వయాభావప్రసఙ్గాత్ । యది చ జిజ్ఞాసాశబ్దో

మీమాంసాశబ్దవద్విచార ఏవోపసఙ్ఖ్యాయతే । తదాఽప్యన్వయవ్యతిరేకాభ్యాం

విచారస్య జ్ఞానసాధనతా జ్ఞాస్యతే । ఏవంచ విచారో యతో జ్ఞానసాధనం జ్ఞానం

చ మోక్షసాధనమతో అసౌ కర్తవ్య ఇతి లభ్యతే । మోక్షాదేరన్యలభ్యత్వస్య

శఙ్కితత్వాత్సావధారణతాఽపి । ఈశ్వరప్రసాదస్య తు జ్ఞాపకం న

కిఞ్చిదత్ర పశ్యామ: । నచ జ్ఞానస్య మోక్షసాధనతా న యుక్తా ।

యేనేశ్వరప్రసాదో మధ్యేఽధ్యాహ్రియతే । ఆత్మయాథాత్మ్యజ్ఞానాదనాత్మని

శరీరాదావాత్మత్వారోపే సతి హి తదనుకూలప్రతికూలయో రాగద్వేషౌ భవత:

। తాభ్యాం ప్రయుక్త: పుణ్యపాపలక్షణాం ప్రవృత్తిమాచినుతే ।

తతశ్చ సురనరతిర్యగాదినానాయోనిషు నవీనశరీరేన్ద్రియాదిసంయోగలక్షణం

జన్మాస్య భవతి । తస్మాచ్చ దు:ఖానుభవ ఇత్యనాదిరయం కార్యకారణప్రవాహ:

సంసార ఇత్యుచ్యతే । ఆత్మతత్త్వజ్ఞానాచ్చాజ్ఞానవిపర్యయౌ నివర్తేతే ।

తత్త్వజ్ఞానస్య సమానాశ్రయవిషయాజ్ఞానమిథ్యాజ్ఞాననివర్తనస్వాభావ్యాత్

। శుక్తికాతత్త్వజ్ఞానస్య తదజ్ఞానరజతారోపనివర్తకత్వదర్శనాత్ ।

మిథ్యాజ్ఞాననివృత్తౌ చ రాగద్వేషానుదయ: । కారణాభావాత్ । తయోరభావే చ న

ప్రవృత్తేరుత్పత్తి: ప్రాగుపచితాయాశ్చోపభోగేన ప్రక్షయ: । ప్రవృత్త్యభావే

చ జన్మాన్తరాభావో హేత్వభావాదేవ । వతర్మానశరీరాదేశ్చారమ్భకక్షయే

సతి నివృత్తి: । జన్మాభావే చ న నిర్బీజస్య దు:ఖస్యోత్పాద

ఇత్యేవమాత్యన్తికీ దు:ఖనివృత్తిమర్ుక్తి: I తథాచ జ్ఞానస్వభావలభ్యాయాం

ముక్తౌ కిమీశ్వరప్రసాదేన I న హ్యన్ధకారనిబన్ధనదు:ఖనివృత్తయే

ప్రదీపముపాదదానా: కస్యచిత్ప్రభో: ప్రసాదమపేక్షన్తే I స్వభావో

హి ప్రదీపస్యాయం యత్సమానాధికరణాన్ధకారనివర్తకత్వమ్ I తథాచ

న్యాయసూత్రమ్ I "దు:ఖజన్మప్రవృత్తిదోషమిథ్యాజ్ఞానానాముత్తరోత్తరాపాయే

తదనన్తరాపాయాదపవర్గ:' ఇతి I ర్ యత్తు మోక్షస్యేశ్వరాధీనత్వవచనం

తజ్జ్ఞానాదిజన్మనీశ్వరస్య నిమిత్తతాపరమిత్యవిరుద్ధమ్ I తదథర్ం చ

తదుపాస్త్యాదేరుపయోగ: I తదేవం జ్ఞానస్వభావేనాజ్ఞానాదినివృత్తౌ కారణాభావే

కార్యానుదయస్యేశ్వరప్రసాదానపేక్షత్వాదయుక్తమిదమత:శబ్దవ్యాఖ్యానమిత్యత

ఆహ- ద్రవ్యమితి II ద్రవ్యశబ్దేన ప్రకృత్యాదితత్త్వముచ్యతే I కర్మేతి

ధర్మాధర్మౌ I స్వభావ: ప్రకృత్యాదీనాం పరిణామాది: I జీవ ఇత్యభిమానీ I ఏవేతి

యదనుగ్రహత ఇత్యత: పరం ద్రష్యవ్యమ్ I అనేన సర్వోత్పత్తిమదుపాదాననిమిత్తానాం

సత్త్వాఽపి పరమేశ్వరాధీనేత్యుచ్యతే । "న ఋతే త్వత్క్రియతే కిఞ్చన'

ఇతి శ్రుత్యా సర్వార్థక్రియాయాస్తదధీనత్వమ్ । ఇత్యాదేరాగమాదవగమ్యత ఇతి

శేష: । జ్ఞానస్వభావతోఽపీత్యపిశబ్దేనాఙ్గీకారవాదోఽయమితి సూచయతి । హిశబ్దో

హేతౌ । యస్మాదేవం తస్మాదుపపన్నం పూర్వవ్యాఖ్యానమితి । తతశ్చాయమర్థ:

। స్యాదేతదేవమ్ । యద్యజ్ఞానమాత్రనిబన్ధనోఽయం బన్ధో జీవస్య స్యాత్ । న

చైవమ్ । శ్రుతిస్మృతీతిహాసపురాణేషు పరమేశ్వరేచ్ఛానిమిత్తత్వావగమాత్

। అద్వైతినామవిద్యాధీనజీవబ్రహ్మవిభాగవత్తార్కికాదీనాం చ

గుణవత్త్వాధీనద్రవ్యవదనాదేరపీశ్వరాధీనత్వోపపత్తే: । ఉపపాదయిష్యతే

హి జ్ఞానానన్దాదిస్వరూపోఽయం జీవ ఇతి పుంస్త్వాదివదిత్యాదినా ।

తద్భావానుపలబ్ధిశ్చానుభవసిద్ధా । తేనావగమ్యతేఽస్తి కిమప్యావరకమ్

। యేనావృత: స్వప్రకాశచైతన్యరూపోఽపి నాత్మనస్తత్త్వం వేద । నచ

కామకర్మాదికమేవ తథా భవితుమర్హతి । తస్యాపి సాదిన: కారణాపేక్షత్వాత్ । నచ

పూర్వపూర్వస్మాదుత్తరోత్తరమితి యుక్తమ్ । సుప్తిప్రలయయోస్తద్వృత్త్యభావేన

నిష్కలఙ్కచైతన్యబలాత్స్వరూపావభాసప్రసక్తే: । అత: కామకర్మాద్యతిరిక్తం మాయాఽవిద్యా ప్రకృతిరిత్యాదిశబ్దాభిధేయమనాద్యేవ కిమపి ద్రవ్యమఙ్గీకరణీయమ్ । "అనాదిమాయయా సుప్త:' ఇత్యాదిశ్రుతిస్మృతయశ్చ భవన్తి । నచ మాయాఽపి కథం స్వప్రకాశమావృణోతీతి యుక్తమ్ । ఆవరకతయైవ తస్యా: ప్రమితత్వాత్ । వక్ష్యతే చాత్రోపపత్తి: । నచ జడస్య స్వత: కిఞ్చిత్కరత్వం యుక్తమ్ । ద్రవ్యం కర్మ చేత్యాదివాక్యవిరుద్ధం చ । అత: పరమేశ్వర ఏవ సత్త్వాదిగుణమయ్యా విద్యావిరోధిత్వేనావిద్యయా స్వాధీనయా ప్రకృత్యాఽచిన్త్యాద్భుతయా స్వశక్తయా చ జీవస్య స్వప్రకాశమపి స్వరూపచైతన్యమాచ్ఛాదయతీతి యుక్తమ్ । స ఏవ చ స్వాధిష్ఠానలబ్ధపరిణామమహదహఙ్కారాదిప్రకృత్యంశై: సంయోజ్య కర్తృత్వభోక్తృత్వస్వాతన్త్ర్యం కారకఫలస్వామ్యం చాస్యావిద్యమానమేవోపదర్శ్య రాగాద్యుత్పాదనద్వరా దు:ఖమనుభావయతి । తదేవం బన్ధస్యేశ్వరాధీనత్వాత్స ఏవ మోచకోఽఙ్గీకాయర్ాఽపరస్య స్వాతన్త్ర్యాభావాత్ । ప్రసన్న ఏవాసౌ

స్వకీయాం మాయాం వ్యావర్తయతీతి తత్ప్రసాదార్థం సర్వోఽప్యయం సాధనసన్దర్భ

ఇత్యుక్తమ్ । తతో యద్యపి న సూత్రాక్షరేభ్యో భగవత్ప్రసాదో లభ్యతే

। తథాఽప్యనుపపత్త్యాఙ్గీకరణీయ ఇతి యుక్తం వ్యాఖ్యానమ్ । వక్ష్యతి

చైతత్సూత్రకార: "తతో హ్యస్య బన్ధవిపర్యయౌ ఇతి । ఏవముక్తేన న్యాయేన

న జ్ఞానస్యైవాయం స్వభావో యత్సాక్షాన్మోక్షసాధనత్వమ్ । అస్తు వా

తథాఽపీశ్వరప్రసాదోఽపేక్షిత: । సకలకారకాణాం తదధీనసత్తాప్రవృత్తిత్వేన

తదిచ్ఛాం వినా కస్యాపి కార్యస్యానుదయాదితి । అఙ్గీకారవాదస్య చేదం

ప్రయోజనం యత్పూర్వస్యైవార్థస్య సమర్థనమ్ । తథాహి । యేన జ్ఞానస్య

మోక్షహేతుత్వమఙ్గీకృతం న తేనాపి ఈశ్వరేచ్ఛాం త్యక్తుం శక్యతే

। కారకప్రేరకత్వాదినాఽవశ్యాభ్యుపగమనీయత్వాత్ । తథాచ కిమనేన

జ్ఞానేనాప్రమితేన । ప్రమిత ఈశ్వర ఏవాఙ్గీకార్య ఇతి । యదుక్తం

న కార్యో మోక్ష: కిన్తు ప్రాచీనేషు మిథ్యాజ్ఞానాదిషు నివృత్తేషు

కారణాభావాదేవోత్తరప్రవాహానుత్పాదమాత్రమ్ । తత్ర కా నామ పరమేశ్వరాపేక్షా

। తద్వచనాని తు జ్ఞానోత్పత్త్యాదినిమిత్తతాపరాణీతి । తదనుపపన్నమ్ ।

జ్ఞానప్రదానాద్యతిరిక్తస్యాపీశ్వరప్రయోజనస్యాగమేషూక్తేరితి ఆహ-

అజ్ఞానామితి ॥ మోక్షద: ప్రాగుక్తప్రకృతిబన్ధాత్ । నన్వనాదే:

ప్రకృతిబన్ధస్య కథం నివృత్తిరితి చేత్ । అత్రాహ కశ్చిత్

। న సాదిత్వమనాదిత్వం వా వినాశావినాశయోర్నిమిత్తమ్ । కిన్తు

విరోధిసన్నిపాతాసన్నిపాతావేవ । కిఞ్చ లోకే తావదనాది: ప్రాగభావో

నివర్తతే సుగతానాం తత్త్వపతిభావనాప్రకర్షేణానాదివాసనాసన్తానానాం

నివృత్తిరిష్యా । నైయ్యాయికానామప్యనాదిమిథ్యాజ్ఞానప్రవాహ:

పరమాణుశ్యామతా చ నివర్తతే । సాఙ్ఖ్యానామప్యవివేకో నివర్తతే వివేకేన

। మీమాంసకానామిదానీన్తనధర్మతత్త్వజ్ఞానప్రాగభావోऽనాదిర్నివర్తతే ।

అనాదిభావరూపస్య న నివృత్తిరితి చేన్న । అనిర్వచనీయత్వాదజ్ఞానస్య ।

అనాదినర్ నివర్తత ఇతి సామాన్యవ్యాప్తి: । జ్ఞానేనాజ్ఞాననివృత్తిరితి

విశేషవ్యాప్తి: । అత: సైవ బలవతీ । నను స్వోపాదానగతోత్తరావస్థా వినాశ: ।

తత్కథమనాదేర్నిరుపాదానస్య వినాశ: । న । స్వాశ్రయగతోత్తరావ స్థేత్యేతావత్వాత్

। అన్యథా పరమాణుశ్యామత్వాదీనామనివృత్తిప్రసఙ్గాత్

। అభావవైలక్షణ్యాదాత్మవదజ్ఞానస్యానివృత్తిరితి చేన్న ।

సద్వైలక్షణ్యాత్ప్రాగభావవన్నివృత్తి: కిం న స్యాత్ । కస్తర్హి నిర్ణయ:

। జ్ఞానాజ్ఞానకృతో విశేషాన్వయ ఇత్యుక్తమితి । తదయుక్తమ్ । తథాహి ।

యత్తావన్న సాదిత్వమనాదిత్వం వేత్యాది । తత్ర కిం నివర్తకాభావ ఉపాధిరనేనోచ్యతే

కిం వా నివర్తకసద్భావేన సత్ప్రతిపక్షతా । నాద్య: । సాధనవ్యాపకత్వాత్

। న ద్వితీయ: । అసిద్ధే: । న హి అజ్ఞానస్యానాదితయా నివృత్త్యనుపపత్తిం

బ్రువాణస్తన్నివర్తకమభ్యుపైతి । కిన్త్వనాదిత్వేన తదభావమప్యనుమినోతి ।

యదపి ప్రాగభావే వ్యభిచారోద్భావనం తదపి భావత్వేన హేతువిశేషణాదయుక్తమ్ ।

యదపి సుగతానామిత్యాది తదత్యన్తమసఙ్గతమ్ । నహి వాసనానామనాదిత్వం వైనాశికా

అభ్యుపయన్తి । నచ తద్వ్యతిరిక్తం సన్తానమ్ । యేన తత్ర వ్యభిచార ఉద్భావ్యేత

। నచ నైయ్యాయికా అభ్యుపయన్తి । నచ తద్వ్యతిరిక్త్తం వా ప్రవాహమఙ్గీకుర్వతే

। పరమాణుశ్యామతాపి సాదిరేవ । నహి పరమాణుపాకస్యేదంప్రథమతా తత్సిద్ధాన్త:

। యదప్యజ్ఞానస్యానిర్వచనీయత్వముక్త్తమ్ । తత్రానిర్వచనీయత్వం

సదసద్విలక్షణత్వం చేత్ కిమనేన ప్రకృతానుపయుక్త్తేన । ప్రతిపక్షోఽయమితి

చేన్న । పరస్యాసిద్ధేరవ్యాప్తేశ్చ । భావాభావవిలక్షణత్వమనిర్వచనీయత్వమ్

। తేన విశేషణాసిద్ధిరుచ్యత ఇతి చేన్న । స్వోక్త్తివిరోధాత్ ।

స్వయమేవ హ్యనాదిభావరూపం యద్విజ్ఞానేన విలీయత ఇత్యజ్ఞానలక్షణమభిధాయ

భావరూపామానసాధనాయ ప్రమాణాన్యుపన్యస్తాని । అభావవైలక్షణ్యమాత్రం

తత్ర వివక్షితమితి చేన్న । తస్యైవ హేతువిశేషణత్వోపపత్తే:

। నన్వత్రోక్త్తమ్ । సద్వైలక్షణ్యాత్ప్రాగభావవన్నివృత్తి:

కిం న స్యాదితి । సత్యముక్త్తం దురుక్త్తం తత్ । ప్రాగభావస్యాపి

సత్త్వాఙ్గీకారాత్ । అథ సద్విలక్షణత్వం నామ భావవిలక్షణత్వం వివక్షితమ్ ।

తదాఽభావవైలక్షణ్యాఙ్గీకారవిరోధేనాసిద్ధిప్రసఙ్గో ఽత్యన్తాభావే వ్యభిచారశ్చ । తస్యాపి నివృత్తిసాధనే తన్నివృత్తావేవ వ్యభిచార: । కిఞ్చాత్మని భావత్వం నాస్తీతి తత్రానైకాన్త్యం దుష్పరిహరమ్ । తథాఽప్యారోపితం భావత్వం తత్రాస్తీతి చేత్ । తదవిద్యాయామపి సమానమిత్యసిద్ధి: । యదపి వ్యాప్త్యో: సామాన్యవిశేషభావకథనం తస్యోపయోగో వక్తవ్య: । తేన బలాబలనిశ్చయ ఇతి చేత్ । స కిం సామాన్యవిశేషభావమాత్రేణోతావ్యభిచారాదిసమ్పత్తౌ సత్యామ్ । ఆద్యే ధూమవానగ్నిమానితి సామాన్యవ్యాప్తే: పర్వతో నిరగ్నిక ఇతి విశేషవ్యాప్తిర్బలవతీ ప్రసజ్యేత । ద్వితీయే కిం సామాన్యవిశేషభావేన వ్యభిచారాదికమేవ వృత్తాపాద్యతామ్ । కిం వాఽనేన ప్రబలత్వేన దుర్బలత్వేన చ । విశేషవ్యాప్త్యా సామాన్యవ్యాప్తిర్బాధ్యత ఇతి చేత్ । కిం సఙ్కోచనం బాధ్యత్వముత వ్యభిచారప్రదర్శనమథోపాధ్యుద్భావనమ్ । నాద్య: । యదనాది తదజ్ఞానాతిరిక్తం న నివర్తత ఇతి సఙ్కోచనీయమ్ । న పునర్యదనాదిత్వరహితం తదేవ జ్ఞాననివర్త్యమితి సఙ్కోచ్యమిత్యత్ర నియామకాభావాత్ । సామాన్యవిశేషభావే తూక్తమ్ । న ద్వితీయ:

। వ్యభిచారస్థలస్యాదర్శితత్వాత్ । వ్యాప్తిబలేనాజ్ఞానస్య జ్ఞాననివర్త్యత్వే

సిద్ధేఽనాదిత్వస్య తత్రైవ వ్యభిచార ఇతి చేత్ । తర్హ్యేతదేవోచ్యతామ్

। కిం సామాన్యవిశేషభావేన । అనాదిత్వేనాజ్ఞానస్యానివత్యర్త్వే

సిద్ధేఽజ్ఞానత్వస్య తత్రైవ వ్యభిచార ఇతి కిం న స్యాత్ । అస్తు

తహిర్ ప్రతిపక్ష ఏవేతి చేత్ । కిం వ్యాప్తిమాత్రేణోత పక్షధర్మతోపేతయా

వ్యాప్త్యా । న ప్రథమః । వ్యప్తిమాత్రస్యాప్రతిపాదకత్వాత్ । అన్యథా

పక్షధర్మతావైయర్థ్యాత్ । ద్వితీయే సంసారకారణమజ్ఞానం జ్ఞాననివర్త్యం

భవితుమర్హతి । అజ్ఞానత్వాత్ । శుక్తికాఽజ్ఞానవదిత్యుక్తం స్యాత్ ।

అత్రాపి కిం సామాన్యవిశేషభావేన । కిఞ్చ తు శుక్తికాఽజ్ఞానం నామ కిం

జ్ఞానాభావోఽథ భావరూపమజ్ఞానమ్ । ఆద్యే దృష్టాన్తస్య సాధనవైకల్యమ్ । నహి

శబ్దసామ్యమాత్రేణ దృష్టాన్తదార్ష్టాన్తికభావోఽస్తి । తథాత్వే గోత్వేన

వాగాదీనామపి ృఙ్గిత్వసాధనప్రసఙ్గాత్ । ద్వితీయే కిం తత్సాద్యుతనాది ।

ఆద్యే కథమయం విశేష: స్యాత్ । ద్వితీయే తదపి పక్షతుల్యమ్ । న తృతీయ:

। అజ్ఞానేతరత్వస్య సమవ్యాప్త్యావాత్పక్షేతరత్వాచ్చ । ఏతేన

జ్ఞానాజ్ఞానకృతో విశేషాన్వయ ఇతి నిరస్తమ్ । యదపి నిరుపాదానస్య

వినాశానుపపత్తిమాశఙ్క్యోక్తం స్వాశ్రయగతోత్తరావస్థా వినాశ ఇతి ।

తదనుపపన్నమ్ । అనుపాదానభూతాశ్రయోత్తరావస్థా చేదాశ్రితవినాశ: స్యాత్తదా

భూతలాదపసారితే ఘటే ఘటవినాశ: స్యాత్ । పరమాణుశ్యామతాప్రతిబన్ధీ తు

తస్యా అపి సోపాదానత్వేనైవ నిరస్తేతి । అత్రోచ్యతే । యత్తావదవిద్యాయా

అనాదిత్వేనానివృత్తిరితి సోఽయం ప్రసఙ్గ: స్వతన్త్రానుమానం వా । నాద్య:

। అవిద్యానాదిత్వస్య శ్రుతియుక్తిసిద్ధత్వేన విపయర్యాపర్యవసానాత్

। న ద్వితీయ: । "విశ్వమాయానివృత్తి:' "మాయామేతాం తరన్తి తే'

"తరన్త్యవిద్యామ్' ఇత్యాదిశ్రుతిస్మృతివిరుద్ధత్వాత్ । అనాదేరపి

నివృత్తౌ బాధకాభావేనాప్రయోజకత్వాచ్చ । ఆత్మనోఽపి నివృత్తిప్రసఙ్గో బాధక

ఇతి చేన్న । వ్యాప్త్యభావాత్ । నివర్తకభావాభావాభ్యాం విశేషోపపత్తే: ।

ప్రమితనివర్తకానభ్యుపగమస్యానుచితత్వాత్ । అనాదిత్వేన నివర్తకాభావానుమానస్య

బాధితత్వాత్ । ఏతేన నివర్తకాభావస్యోపాధిత్వమ్ తద్విపర్యయస్య ప్రతిపక్షత్వం

చ సమాహితమ్ । నన్వవయవతత్సంయోగవినాశాభ్యాం ద్రవ్యనాశో దృష్టస్తత్కథమత్ర

వినాశ ఇతి చేత్ । కుతోऽయముభయాభ్యుపగమ: । ఏకైకపరిహారేణాపి వినాశదర్శనాదితి

చేత్ । తర్హి సాదేరేవమస్తు । అనాదేస్తృతీయోऽపి ప్రకారోऽనుసర్తవ్య: ।

ప్రమితత్వాదేవ వినాశస్య । అనాదే: కీదృశో వినాశ ఇతి చేత్ । స్వరూపధ్వంస ఏవ ।

స్వోపాదానగతోత్తరావస్థా స్వోపాదానమాత్రత్వాపత్తిరిత్యాది కార్యవిషయమ్ ।

నన్వవిద్యా చేన్నివర్తేత । తర్హ్యేకముక్తౌ సర్వముక్తి: స్యాత్

। న స్యాత్ । ప్రతిజీవమవిద్యాభేదాఙ్గీకారాత్ । అత్ర విశేష:

"స్వగుణాచ్ఛాదికాత్వేకా' ఇత్యాగమాదనుసన్ధేయ: । స్యాదేతత్ ।

బ్రహ్మవిదామప్యవిద్యాऽనువర్తతే । తేన చ శ్రుతిస్మృతీనాం ప్రామాణ్యమ్ ।

బ్రహ్మసాక్షాత్కారోऽవిద్యానివర్తకో న వివేకమాత్రమితి చేన్న । తద్వతామపి

సంసారానువృత్తిదర్శనాత్ । సాక్షాత్కృతబ్రహ్మణాం సద్య: శరీరాదిపాతే

వాతపుత్రీయా: పౌరుషేయా బ్రహ్మోపదేశా: ప్రసజ్యేరన్నితి । మైవమ్ ।

న స్మరతి భవానుక్తార్థస్య । ప్రసన్న: పరమేశ్వర ఏవ బన్ధవిధ్వంసం

కరోతీత్యుక్తమ్ । నచ సాక్షాత్కారస్తత్ప్రసాదసాధనమ్ । యేన సోఽపి

కథం తేషాం నేతి పర్యనుయుజ్యేత । భక్తే: పరావస్థా హి తద్ధేతురుక్తా

తత్సమ్పత్తిశ్చ కార్యగమ్యా । పరచిత్తవృత్తీనామప్రత్యక్షత్వాత్

। ప్రారబ్ధకర్మప్రతిబద్ధో భగవత్ప్రసాద ఇతి తు మన్దమ్ । అచేతనానాం

కర్మణాం స్వతన్త్రభగవత్ప్రసాదప్రతిబన్ధకత్వాయోగాత్ । తాన్యపి

తదిచ్ఛావిశేషానుగృహీతానీతి చేత్ । భగవదిచ్ఛయోర్విరోధప్రసఙ్గాత్

। మోచకప్రసాద ఏవైవంరూప ఇతి చేత్ । తర్హి స ఏవాపరిపూర్ణ

ఇత్యేవాగతమ్ । అన్యథా కథం ప్రారబ్ధానామప్యుపమర్దం వక్ష్యతి ।

ప్రారబ్ధప్రతిబన్ధాదివాదాస్తూపచరితాథర్ా ఏవ । వస్తుతస్తు భగవానేవ

అనాదేరపి బన్ధస్య నివర్తక ఇతి సాధూక్తం "జ్ఞానినాం మోక్షదశ్చ

స:' ఇతి । నను చానన్ద: స్వరూపమేవ । స చావిద్యావృతోఽవిద్యానివృత్తౌ స్వత: సిద్ధ ఏవ । అనుభవోఽప్యేవమేవ । విషయిత్వమప్యనుభవస్వభావో న త్వాగన్తుకో ధర్మ: । తతో మోక్షదానాత్కథం పృథగానన్దాదిదానమ్ । ఉచ్యతే । పరమేశ్వరశక్తిరేవ జీవస్వరూపావరణం ముఖ్యమ్ । అవిద్యా తు నిమిత్తమాత్రమ్ । తతోఽవిద్యాయాం నివృత్తాయామపి నాశేషానన్దాభివ్యక్తిర్యావదీశ్వర ఏవ స్వకీయాం బన్ధశక్తిం న తతో వ్యావర్తయతి । అత ఏవానన్దహ్రాసవృద్ధీ వక్ష్యేతే ఇతి । ఏవం తావత్స్వమతేన సూత్రం వ్యాఖ్యాయ తత్పరిశుద్ధయే పరేషాం భాష్యం దూషయతి- బన్ధమిథ్యాత్వమిత్యాదినా ॥

మాయావాదినా హి కర్తృత్వభోక్తృత్వదోషసంసర్గక్రియాకారకఫలలక్షణస్య బన్ధస్యాఽఽత్మన్యారోపితత్వేన మిథ్యాత్వం స్వభాష్యాదౌ వర్ణితమ్ । తదనుపపన్నమ్ । బన్ధమిథ్యాత్వస్యాసూత్రితత్వాత్ । అసూత్రితార్థవర్ణనే చ భాష్యలక్షణాభావేనాభాష్యత్వప్రసఙ్గాత్ । సూత్రార్థో వర్ణ్యతే యత్ర

వాక్యై: సూత్రానుకారిభి: । స్వపదాని చ వర్ణ్యన్తే భాష్యం భాష్యవిదో

విదురితి హి భాష్యలక్షణమాచక్షతే । అత్రాహ । ద్వివిధో హి సూత్రార్థ: ।

శ్రౌత ఆర్థశ్చ । తత్రాథాతో బ్రహ్మజిజ్ఞాసేతిసూత్రే అనువాదత్వపరిహారాయ

శాస్త్రే పురుషప్రవృత్తిసిద్ధయే చ కర్తవ్యేతి పదమధ్యాహార్యమ్ ।

జిజ్ఞాసాపదం చానుష్ఠానయోగ్యస్యాన్తర్ణీతస్య విచారస్యోపలక్షణమితి స్థితే

సాధనచతుష్టయసమ్పన్నస్య బ్రహ్మజ్ఞానాయ విచార: కర్తవ్య ఇతి సూత్రవాక్యస్య

శ్రౌతోఽర్థ: సమ్పద్యతే । అర్థాదధికారివిశేషణమోక్షసాధనం బ్రహ్మజ్ఞానమితి

సిద్ధయతి । సన్నిధానాచ్చ వేదాన్తవాక్యవిచార ఇతి శ్రుత్యర్థాభ్యాం

సాధనచతుష్టయసమ్పన్నస్య మోక్షసాధనబ్రహ్మజ్ఞానాయ వేదాన్తవాక్యవిచార:

కర్తవ్య ఇతి సూత్రవాక్యస్య తాత్పర్యేణ ప్రతిపాద్యోఽర్థోఽవగత:

। ఏవంచ శాస్త్రే ప్రేక్షావత్ప్రవృత్త్యఙ్గతయాఽర్థత: సూత్రితస్య

ప్రయోజనాదేరుపపాదకం బన్ధమిథ్యాత్వమితి తదపి సూత్రార్థ ఏవ । బ్రహ్మజ్ఞానం

హి సూత్రితమనర్థహేతునిబర్హణమ్ । అనర్థశ్చ ప్రమాతృతాప్రముఖం కర్తృత్వం

భోక్తృత్వం చ । తద్యది వస్తుకృతం స్యాన్న జ్ఞానేన నిబర్హణీయమ్ । యతో జ్ఞానమజ్ఞానస్యైవ నివర్తకమ్ । తద్యది కర్తృత్వం భోక్తృత్వమజ్ఞానహేతుకం స్యాత్తతో బ్రహ్మజ్ఞానమనర్థహేతునిబర్హణముచ్యమానముపపద్యేత । తేన సూత్రకారేణైవ బ్రహ్మజ్ఞానమనర్థహేతునిబర్హణం సూత్రయతాఽవిద్యాహేతుకం కర్తృత్వం భోక్తృత్వం ప్రదర్శితం భవతి । విచారవిషయతయా చ బ్రహ్మ సూత్రితమ్ । ఆత్మా చ బ్రహ్మ । తస్య చాహం కర్తా భోక్తేతి ప్రతీయమానం రూపం యది పారమార్థికం స్యాత్తదాఽసన్దిగ్ధతయా విచారవిషయతా న స్యాత్ । తద్యది కర్తృత్వాదిరూపమవిద్యారోపితమ్ । పారమార్థికం తు నిష్క్రియం నిష్కలం బ్రహ్మరూపం స్యాత్తతోఽస్య సన్దిగ్ధతయా విషయతోచ్యమానోపపద్యతే । తేనాత్మస్వరూపం విచారవిషయం సూత్రయతా సూత్రకృతైవ కర్తృత్వాద్యతదాకారస్య మిథ్యాత్వం సూత్రితం భవతి । కర్తృత్వాదేర్బన్ధస్య మిథ్యాత్వం చ యావాతా వినా నోపపద్యతే తదపి సూత్రితమేవ । న చైవమనేకార్థతాదోషః ।

శ్రౌతార్థికత్వభేదస్యోక్తత్వాత్సూత్రత్వాచ్చ । అలఙ్కార ఏవ హ్యయం సూత్రస్య

యదనేకార్థత్వమ్ । యథాఽఽహుః । అల్పాక్షరమసన్దిగ్ధం సారవద్విశ్వతోముఖమ్ ।

అస్తోభమనవద్యం చ సూత్రం సూత్రవిదో విదురితి । విశ్వతోముఖమిత్యనేకార్థతామాహ

। అన్యత్రాపి । లఘూని సూచితార్థాని స్వల్పాక్షరపదాని చ । సర్వతః సారభూతాని

సూత్రాణ్యాహుర్మనీషిణ ఇతి । యావాంత్సూచితః స సర్వోఽప్యేషమర్థ ఇతి

సూచితార్థాని । అతో యః కశ్చిదర్థః శబ్దసామర్థ్యేనార్థవశాద్వా

ప్రతీయతే స సర్వస్తదర్థ ఏవేతి భవత్యయమర్థకలాపస్తన్మహిమాధిగతః

। తదేవం విధ్యపేక్షితేష్వధికారివిషయప్రయోజనానుబన్ధేషు

సూత్రాక్షిప్తప్రయోజనవిషయోరుపపాదకం బన్ధమిథ్యాత్వం

ప్రతిపాదయద్యుష్మదస్మత్ప్రత్యయగోచరయోరిత్యాదిభాష్యం

సూత్రాథర్సఙ్గతమేవ । స్యాదేతత్ । ప్రథమప్రతిపన్నం

శ్రౌతార్థముల్లఙ్ఘయ చరమప్రతిపన్నమార్థికార్థమేవోపపాదయన్కథమకుశలో న

స్యాదితి । అత్రోచ్యతే । స్యాదేతదేవమ్ । యది యుష్మదస్మాదిత్యాదిభాష్యం

ప్రథమసూత్రాక్షిప్తార్థస్యైవోపపాదకం స్యాత్ I న చైవమ్ I కిం నామ

సకలతన్త్రాఽర్థోపోద్ఘాతోఽపి ప్రయోజనమస్య భాష్యస్య I తథాహి I అస్య

శాస్త్రస్యైదంపర్యం సుఖైకతానసదాత్మకూటస్థచైతన్యైకరసతాసంసారిత్వాభిమతస్యాత్మన:

పారమార్థికం స్వరూపమితి వేదాన్తా: పర్యవస్యన్తీతి I తచ్చాహం కర్తా

సుఖీ దు:ఖీతి ప్రత్యక్షాభిమతేనాబాధితకల్పేనావభాసేన విరుద్ధయతే I

అతస్తద్విరోధపరిహారార్థం బ్రహ్మస్వరూపవిపరీతరూపమవిద్యానిమిత్తమాత్మన

ఇతి యావన్న ప్రతిపాద్యతే తావజ్జరద్గవాదివాక్యవదనర్థకం ప్రతిభాతి I

అతస్తన్నివృత్త్యర్థమవిద్యావిలసితమబ్రహ్మస్వరూపత్వమాత్మన ఇతి ప్రథమమేవ

ప్రేక్షావత్ప్రవృత్తయే ప్రతిపాదనీయమ్ I తదనేన భాష్యేణోచ్యత ఇతి I

తదేతదాదిభాష్యస్య సఙ్గతిత్రయమప్యసఙ్గతమ్ I తథా హి I యత్తావదుక్తం

సూత్రితప్రయోజనాక్షిప్తం బన్ధమిథ్యాత్వమితి I తదసత్ I యత్ఖలు

ప్రమితమప్యనుపపద్యమానం స్వోపపత్తయే యదపేక్షతే తత్తదాక్షిపతి నాన్యత్ I

యథా జీవతో దేవదత్తస్య గృహేఽభావో బహిర్భావం న పున: శబ్దానిత్యత్వమ్ ।

తత్కస్య హేతో: । యతో గృహేఽభావో బహిర్భావేనైవోపపద్యమానస్తమపేక్షతే । ఏవంచ

ప్రయోజనతయోక్తా_ ముక్తి_ర్యది బన్ధమిథ్యాత్వామపేక్షేత తదా తదాక్షి పేత్

। న చైతదస్తీత్యాహ- బన్ధమిథ్యాత్వమితి ॥ ఏవశబ్దేనాన్యథైవోపపన్నతాం సూచయతి

। కథమ్ । ఉక్త_మేతత్ జ్ఞానాత్ప్రసన్న: । పరమేశ్వర ఏవ బన్ధనివృత్తిం

కరోతీతి । ఉపపద్యతే చ సత్యస్యాపి ప్రభుప్రసాదాన్నివృత్తిరితి

వక్ష్యతే । నను దర్శనేన బన్ధనివృత్తిరుభయీ దృష్టా । యథా

సత్యస్యాపి నిగడాదిబన్ధస్య దర్శనజన్యేన రాజప్రసాదేన । యథా చ

మిథ్యాభూతస్య స్వాప్ననిగడబన్ధస్య ప్రబోధేనైవ సాక్షాత్ । తత్ర

బ్రహ్మజ్ఞానాత్సంసారబన్ధనివృత్తి: సూత్రితా కం పక్షమవలమ్బ్యతామితి సన్దిహ్యతే

। తథాచ అన్యథాప్యుపపత్తి: స్యాన్నాన్యథైవోపపత్తిరితి । మైవమ్ । విశేషోక్తయా

నిర్ణయోపపత్తేరిత్యేతదర్థోపపాదనాయాజ్ఞానామిత్యుక్త_మత్రాప్యనుషఙ్గనీయమ్

। తరతి శోకమాత్మవిదితి సామాన్యవచనం విశేషవచనేన బాధ్యతే । దృష్ట్వైవ

తం ముచ్యత ఇతి శ్రుతిర్దర్శనమోక్షావన్తరా కిఞ్చిన్న సహత ఇతి చేన్న ।

అవధారణస్యాయోగవ్యవచ్ఛేదపరత్వోపపత్తే: । దర్శనజన్యాదేవేశ్వరప్రసాదాన్న

పున: కర్మాదిహేతుకాదిత్యన్యయోగవ్యవచ్ఛేదపరత్వోపపత్తేశ్చేతి

। అస్తు వా జ్ఞానాద్బన్ధనివృత్తి: । తథాఽపి బన్ధమిథ్యాత్వం

నైవముక్తిరపేక్షతే । కథమ్ । నహి దృష్టసామర్థ్యాజ్జ్ఞానాద్బన్ధనివృత్తి:

। యేన బన్ధమిథ్యాత్వమపేక్షేత । కిన్త్వాగమ ఏవ జ్ఞానాద్బన్ధనివృత్తిం

శ్రావయతి । ప్రమితే చ సాధ్యసాధనభావే కా నామానుపపత్తిర్యచ్ఛమనాయోపపాదకం

మృగ్యమ్ । నను యథాగ్నేయాదీనాం షణ్ణాం యాగానామపూర్వకారణభావే శ్రుతేఽపి

కాలాన్తరభావిప్రధానాపూర్వసాధనత్వోపపత్త్యర్థం క్రమభావియాగజన్యాని

మధ్యవర్తీన్యవాన్తరాపూర్వాణి కల్ప్యన్తే । యథా వా శ్రుతస్యైవ

యాగస్య స్వర్గసాధశ్రత్వస్యోపపత్తయేఽపూర్వం కల్ప్యతే । తథా

శ్రుతోపపత్త్యర్థమేవ బన్ధమిథ్యాత్వకల్పనమితి । మైవమ్ । వైషమ్యాత్

ః యుక్త్ం హి తత్రాపూర్వకల్పనమ్ I యత్కాలాన్తరభావిన తత్కారణమితి

నియమాత్ I న చేహ తథాఽస్తి I ఇహాపి జ్ఞానమజ్ఞానస్యైవ నివర్తకమితి

నియమోఽస్తీతి చేన్న I సత్యస్యాపి జ్ఞానేన నివృత్తౌ బాధకాభావేన

తదనిశ్చయాత్ I నచ దర్శనాదర్శనమాత్రం వ్యాప్తేర్నియామకమితి వక్ష్యామ:

I నియతపూర్వక్షణవృత్తిత్వశూన్యమపి కారణమస్త్వితి వ్యాహతా శఙ్కైవ నోదేతి

I యన్నివృత్తయే బాధకముపన్యసనీయమ్ I సత్యస్యాపి నివృత్తావాత్మాఽపి

నివర్తేతేతి చేన్న I వ్యాప్త్యభావాత్ I విపక్షే బాధకాభావాచ్చ I

అనాదేశ్చాజ్ఞానస్య నివృత్తావాత్మనోఽపి నివృత్తి: కిం న స్యాత్ I

మిథ్యాభూతమజ్ఞానమనాద్యపి నివర్తతే I న సత్య ఆత్మేతి చేత్ I క్వేదముపలబ్ధం

భవతా యత్సత్యం న నివర్తత ఇతి I నివృత్తావనాదిత్వమప్రయోజకీకృత్య మిథ్యాత్వం

ప్రయోజకీకుర్వతాఽజ్ఞానస్య యేన కేనాపి నివృత్తి: కస్మాన్నేష్యతే I కిం

జ్ఞాననియమేన I జ్ఞానమేవాజ్ఞానవిరోధీతి చేత్ I హన్త తర్హి విరోధిసద్భావ

ఏవ నివృత్తౌ ప్రయోజక ఇతి కుత ఆత్మనివృత్తి: I నను జ్ఞానేన సత్యం

నివర్తమానం కిం విషయగతం నివర్తతే । ఉతాశ్రయగతమ్ । అథోభయగతమ్ ।

నాద్య: । యతశ్చిత్రావయవిని నీలవిశిష్యేద్రవ్యజ్ఞానం స్వవిషయం వా

స్వవిషయసమవేతం వా రసాదికం విరోధినం వా పీతిమాదిగుణం న నివర్తయతి

। న ద్వితీయ: । ఘటాదిజ్ఞానేనాత్మగతధమర్ాద్యనివృత్తే: । న తృతీయ:

। ఆత్మన: శరీరవిషయజ్ఞానేన శరీరాత్మసమ్బన్ధానివృత్తేరితి । మైవమ్ ।

ఉక్తోత్తరత్వాత్ । యది జ్ఞానమాశ్రయగతం నివర్తయేత్ తదా ధర్మాదికమపి

నివర్తయేదిత్యత్ర వ్యాప్త్యయోగాత్ । విపక్షే బాధకాభావాచ్చ । ఘటాదిజ్ఞానం

ధర్మాద్యవిరోధి । ఆత్మయాథాత్మ్యజ్ఞానం తు బన్ధవిరోధీతి వైషమ్యాచ్చ

। ఆత్మయాథాత్మ్యజ్ఞానస్యైవాపాదనవిషయతాయామిష్యాపాదనమ్ । చిత్రావయవిని

నీలవిశిష్యద్రవ్యజ్ఞానం తు మిథ్యాజ్ఞానమేవ । నాపి తత్ర పీతిమగుణోఽస్తి

। ఏకమేవ హి చిత్రం నామ రూపమాశ్రయవ్యాప్యవృత్తీతి పదార్థవిద: । అస్తు

వా జ్ఞానమజ్ఞానస్యైవ నివర్తకమితి వ్యాప్తిస్తథాఽత్రప బన్ధమిథ్యాత్వం

నైవ ముక్తిరపేక్షతే । కిన్తు బన్ధస్యాజ్ఞానతత్కార్యయోరత్వమేవేతి తదేవ

వర్ణనీయమ్ । అధ్యాసవర్ణనస్య కా సఙ్గతి: । అజ్ఞానస్య మిథ్యాత్వం తు

కఫోణిగుడాయితమ్ । నిరాకరిష్యమాణత్వాత్ । అపి చ సత్యస్యాపి విషస్య

గరుడధ్యానేన నివృత్తిదర్శనాద్బన్ధమిథ్యాత్వం నైవ ముక్తిరపేక్షతే ।

విషం న సత్యమితి చేన్న । తథా సతి నీలవిశిష్టద్రవ్యాదేరపి తవాసత్యత్వేన

తన్నివృత్త్యాపాదనస్యానుపపత్తిప్రసఙ్గాత్ । సత్యమ్ । తదపి మమ మిథ్యా ।

పరాఙ్గీకారేణ త్వాపాదనమితి చేత్ । తర్హి తదేవ న జ్ఞానాన్నివృత్తమితి న

మిథ్యాభూతస్యాపి జ్ఞానాన్నివృత్తి: । మిథ్యాభూతం విరోధిజ్ఞాననివర్త్యమితి

చేన్న । విశేషణవైయర్థ్యాత్ । అవిరోధాదేవాత్మనోఽనివృత్తిసమ్భవాత్ ।

మిథ్యాత్వమఙ్గీకృత్యాపి విరోధోఽఙ్గీకార్య: । తతో వరం స ఏవ ప్రయోజక

ఇత్యఙ్గీకారో లాఘవాత్ । జ్ఞానవిరోధిత్వం మిథ్యాభూతస్యైవేతి చేన్న

। ప్రమాణాభావాత్ । దర్శనాదితి చేత్ । తర్హ్యాగమేన సత్యస్యాపి

భవత్కైన వార్యతే । నచ దర్శనమాత్రం వ్యాప్తేర్నియామకమ్ ।

ధ్యానం మానసీక్రియా న జ్ఞానమితి చేన్న । యది క్రియాపరిస్పన్ద:

స తర్వ్యతీన్ద్రియాశ్రితోఽతీన్ద్రియ ఇత్యపరోక్షావభాసవిరోధో

రూపరహితత్వేన తదవభాసవిరోధశ్చ । యది చ మానసీ సృష్టిరితి మతమ్

అనుమతమేతత్ । శ్రవణదర్శనాదిజనితమానసవాసనామయస్య వస్తునో మనసాఽవలోకనం

ధ్యానమిత్యఙ్గీకారాత్ । అతీన్ద్రియోపాదానకస్యాపి ద్రవ్యస్యైన్ద్రియకత్వం

త్ర్యణుకాదేరివోపపద్యతే । నీరూపాద్వాయో రూపవత స్తేజసో జన్మ వేదాన్తినాం

ప్రసిద్ధమేవ । తార్కికాదీన్ప్రారమ్భవాదనిరాకరణేన తోషయిష్యామ: । ఏవంచ

ధ్యాయతేశ్చిన్తార్థతాఽపి స్మృతిసిద్ధాసిద్ధా । అత ఏవ క్రియామానసవదితి

సూత్రవిరోధోఽపి పరిహృత: । విధిజన్యపురుషేచ్ఛాప్రయత్ననిరపేక్షమేవ సర్వత్ర

జ్ఞానస్య పుష్కలకారణమ్ । అనిచ్ఛతోఽప్యనిష్యజ్ఞానదర్శనాత్ । తత్కథమిదం

జ్ఞానమితి చేన్న । విధే: సాధ్యసాధనభావమాత్రజ్ఞాపనేన చరితార్థత్వాత్

। ఇచ్ఛాప్రయత్నయోశ్చ సంస్కారోద్బోధే కృతార్థత్వాన్మానసవస్త్వవలోకనే

వ్యాపారాభావాత్ I చక్షుశ్చలననిరాసవన్మనోవిక్షేపనిరాసే వా తదుపయోగ: I

కిఞ్చ సేతుదర్శనాదినా పాపాదినివృత్తి: సుప్రసిద్ధా I మధ్యేఽదృష్టకల్పనాయాం

తు న ప్రమాణమస్తి I అన్యథా ప్రకృతేఽప్యదృష్టకల్పనాయాం తు న ప్రమాణమస్తి

I అన్యథా ప్రకృతేఽప్యదృష్టకల్పనాప్రసఙ్గాత్ I అదృష్టసాధ్యత్వే

మోక్షస్యానిత్యతాప్రసక్తిరితి చేత్ జ్ఞానజన్యత్వేఽపి

సామ్యాత్ I జ్ఞానజన్యత్వేఽపి ప్రధ్వంసత్వాన్నానిత్యత్వమితి

చేత్ I సమానమేతదదృష్టసాధ్యత్వేఽపీతి I ్రఅపి చ

బన్ధవిధ్వంసలక్షణత్వాద్బన్ధమిథ్యాత్వం నైవ ముక్తిరపేక్షతే I కిం

నామ సత్యత్వమేవ I నహి మిథ్యాభూతస్య శశవిషాణాదేర్ధ్వంసోఽస్తి I నను యథా

మిథ్యాభూతాచ్ఛశవిషాణాదేర్వ్యావృత్తౌ ధ్వంస: సత్యే పర్యవస్యతీతి భవతోచ్యతే

I తథా సత్యాచ్చిదాత్మనోఽపి వ్యావృత్తౌ మిథ్యాభూతే పర్యవస్యతీతి మయాఽపి

వక్తుం శక్యత ఏవ I సత్యమాపాతతస్తథా తథాఽప్యపి సాత్రీ అర్థాపత్తి:

సన్దేహాస్కన్దితా కుణ్ఠితైవ I అనిర్వాచ్యనిరాసేన నిశ్చయమపి భవతో

జనయిష్యామ: I బన్ధబాధ ఏవ ముక్తి రితి చేత్ I నైవం శ్రుతిసూత్రే వదత: I తరతి శోకమిత్యాదౌ విపరీతాభిధానాత్ I విముక్త శ్చ విముచ్యత ఇతి శ్రుతార్థాపత్తిస్తు భాష్యకృతైవాన్యథోపపాదితా I అపి చైవమ్- ఉక్తి ర్బ్రహ్మజ్ఞానం జీవగతం బన్ధం నివర్తయతీతి సౌత్రీ ప్రయోజనోక్తి ర్బన్ధమిథ్యాత్వం నాపేక్షతే I యది జీవజ్ఞానం జీవగతస్య బన్ధస్య నివర్తకమితి ప్రయోజనోక్తి: సూత్రే స్యాత్తదా కథఞ్చిదపేక్షేతాఽపి బన్ధమిథ్యాత్వమ్ I నచైవం సూత్రకృదాహ- నహి శుక్తికాయామారోపితం రజతం ఘటజ్ఞానాన్నివర్తతే I బ్రహ్మజ్ఞానం నామ త్వంపదార్థస్య జీవస్య తత్పదార్థేన బ్రహ్మణైక్యానుభవ ఇతి తు స్వగోష్ఠీనిష్ఠం ప్రలాపమాత్రమ్ I నిరాకరిష్యమాణత్వాత్ I అపి చ యది బన్ధమిథ్యాత్వం యది చ జ్ఞానమాత్రాద్బన్ధబాధ: I తదా జ్ఞానే సతి కిమపి ముక్తి ర్నైవాపేక్షత ఇతి సద్య ఏవ సాక్షాత్కృతబ్రహ్మణాం

శరీరాదినివృత్తి: ప్రసజ్యేతేత్యర్థాపత్తేస్తర్కవిరోధ: । ఏతచ్చ తృతీయే ప్రపఞ్చయిష్యామ: । ఏవం సూత్రితప్రయోజనాక్షిప్తం బన్ధమిథ్యాత్వమిహ వర్ణితమిత్యేతన్నిరాకృతమ్ । అథవా విషయోక్త్యాక్షిప్తమిత్యేతదనేన నిరాచష్టే । ఏవముక్తి: సౌత్రీ బ్రహ్మణో విషయత్వోక్తిర్బన్ధమిథ్యాత్వం నాపేక్షతే । యది హి సూత్రే జీవాత్మనో విషయతయోక్తి: స్యాత్తదా సా తస్య సన్దిగ్ధతాసిద్ధయే కతర్ృత్వాదిబన్ధమిథ్యాత్వం కథఞ్చిదపేక్షేతాపి । బ్రహ్మైవ హ్యత్ర విషయతయోచ్యతే । నహ్యన్యస్య సన్దిగ్ధతయాఽన్యస్య విచారవిషయతోపపద్యతే । అతిప్రసఙ్గాత్ । ఆత్మైవ బ్రహ్మేత్యేతాం తు దురాశామపాకరిష్యామ: । యద్వా సకలతన్త్రార్థోపోద్ఘాత: ప్రయోజనం యుష్మదస్మదిత్యాదిగ్రన్థస్యేత్యేతదనేనాపాకరోతి । తథా హి । ఏవముక్తి: సకలజగజ్జన్మాదినిమిత్తత్వలక్షణం సమస్తజీవజడాత్మకాత్ప్రపఞ్చదత్యన్తవ్యావృత్తం బ్రహ్మైవాశేషవేదప్రతిపాద్యమిత్యేవం తత్తు సమన్వయాదిత్యాదికోక్తిర్జీవగతబన్ధమిథ్యాత్వం నాపేక్షతే । ఏషా హి

బ్రహ్మణ్యేవ ప్రమాణాభాసప్రతిపన్నస్య జీవాభేదాదేరేవ మిథ్యాత్వమపేక్షతే ।

యది హి జీవస్య బ్రహ్మతాయాం సకలవేదాన్తపర్యవసానం ప్రతిపాదయితుమిదం శాస్త్రం

ప్రవృత్తం స్యాత్తదా విరోధశాన్త్యై బన్ధమిథ్యాత్వాపేక్షా । న చైవమ్ । యథా

చైతత్తథా వక్ష్యామః । నన్వపేక్షాయాః పురుషధర్మత్వాత్కథమేతత్ । ఇత్థమ్ ।

ప్రమితస్యానుపపద్యమానస్యార్థస్యైవోపపాదకాక్షేపశక్తిరపేక్షాఽత్రోచ్యత ఇతి ।

ఏవఞ్చ జ్ఞానద్బన్ధనివృత్తేర్బన్ధమిథ్యాత్వేన వినాఽనుపపద్యమానత్వాభావాన్న

తదాక్షేపకత్వమిత్యుక్తమ్ । దూషణాన్తరం చార్థాపత్తేరాహ-

మిథ్యాత్వమపీతి ॥ న కేవలం బన్ధమిథ్యాత్వం నైవ ముక్తిరపేక్షతే కిం నామ

బన్ధస్య మిథ్యాత్వం నాస్తీత్యపిసమ్బన్ధః । నన్వేతదనుపపన్నమ్ । ప్రమాణం

హి స్వమహిమ్నైవార్థం వ్యవస్థాపయతి । న పునః ప్రాగర్థసిద్ధిమపేక్షతే

। తథాత్వే వా ప్రమాణవైయర్థ్యం పూర్వప్రమాణస్యాపి తథాత్వేనానవస్థా

చ స్యాత్ । అతః ప్రాగాక్షేప్యాసిద్ధిరర్థాపత్తేర్దూషణమేవ ।

ప్రవృత్తాయాం త్వర్థాపత్తౌ నాపేక్ష్యసిద్ధి: ప్రమితత్వాదేవ । ఏవం

తర్హి పరిచితచరపురుషస్య దివాఽభుఞ్జానస్య పీనత్వమనుపపద్యమానం

రసాయనసిద్ధిం యోగర్ద్ధిం వా కస్మాన్నాక్షిపేత్ । తదసిద్ధిరపి

ప్రాగర్థాపత్తిప్రవృత్తేరలఙ్కార ఏవ । ఉత్తరకాలం తు నాస్త్యేవేతి చేత్

। న । వైషమ్యాత్ । నహి రసాయనసిద్ధయాద్యసిద్ధతయా నార్థాపత్తిప్రమేయమ్ ।

అపి తర్హి పరిచితచరే పురుషే ప్రమాణబాధితతయా । అసిద్ధం సాధయతి ప్రమాణం న తు

ప్రమాణవిరుద్ధమితి హి ప్రసిద్ధమ్ । ఏషా ఖల్వర్థాపత్తిసామగ్రీ । యదాక్షేపకస్య

ప్రమితత్వమనుపపద్యమానత్వం చ । ఆక్షేప్యస్యాప్యుపపాదకత్వం ప్రమాణావిరుద్ధత్వం

చ । అత ఏవాప్రమితత్వమనుపపత్త్యభావోఽన్యథాఽప్యుపపత్తిరన్యథైవోపపత్తి:

ప్రమాణవిరుద్ధార్థత్వం చేత్యర్థాపత్తిదూషణానీతి ।

సత్యమ్ । వయమపి హి బన్ధమిథ్యాత్వమహం కర్తా భోక్తా సుఖీ

దు:ఖీత్యాదిప్రత్యక్షవిరుద్ధత్వాదేవ నార్థాపత్తిప్రమేయమితి బ్రూమ: ।

తదిదముక్తం ప్రత్యక్షవిరోధత ఇతి । ప్రత్యక్షవిరోధతోఽపీతి వా యోజనా

। తేన ప్రమాణాన్తరవిరోధం సముచ్చినోతి । చేష్టాదిలిఙ్గైరహమిత్యేవ

యో వేద్య ఇత్యాద్యాగమైశ్చాత్మన: కర్తృత్వాద్యుపేతస్యైవ

ప్రమితత్వాత్ । అథవాఽర్థాపత్తేరాభాసత్వేనానాక్షిప్తబన్ధమిథ్యాత్వం

వర్ణయత్పరేషాం భాష్యమనుపయుక్త్తమిత్యుక్త్తమ్ । అయుక్త్తమపి

ప్రత్యక్షాదివిరుద్ధార్థప్రతిపాదకత్వాదిత్యనేనోచ్యతే । నను

ప్రత్యక్షం బన్ధస్వరూపమాత్రం గోచరయతి న తు తస్మిన్ మిథ్యాత్వాభావమ్

। అతోఽర్థాపత్తేర్భాష్యకారీయస్య వా తన్మిథ్యాత్వవ్యుత్పాదనస్య కథం

ప్రత్యక్షవిరోధ: । మైవమ్ । ప్రత్యక్షం ఖలు బన్ధం గోచరయదస్తీతి నాస్తీతి

వా గోచరయేత్ । ఉభయోదాసీనస్య జ్ఞానస్యాదర్శనాత్ । ఆద్యేఽస్తిత్వం

మిథ్యాత్వాభావశ్చేత్యనర్థాన్తరమితి కథం న ప్రత్యక్షవిరోధ:

। ద్వితీయేఽనుభవవిరోధస్తద్వ్యుత్పాదనవైయర్థ్యప్రసఙ్గాచ్చ ।

స్యాదేతదేవమ్ । యదీదం ప్రత్యక్షం తత్త్వావేదకం భవేత్ । న చైతదస్తి

। సమస్తోపాధ్యనవచ్ఛిన్నానన్తానన్దచైతన్యైకరసముదాసీనమేకమేవాద్వితీయం

ఖల్వాత్మతత్త్వం నేహనానాఽస్తి కిఞ్చనేత్యాదిశ్రుతిస్మృతీతిహాసపురాణేషు

గీయతే । న చైతాన్యుపక్రమాదివశాదీదృగాత్మతత్త్వమభిదధతి తత్పరాణి

సన్తి శక్యాని కేనాప్యుపచరితార్థాని కర్తుమ్ । తద్విరుద్ధం చ

ప్రాదేశికమనేకవిధదు:ఖాదిప్రపఞ్చోపప్లుతమాత్మానమాదర్శయత్ప్రత్యక్షం కథముపప్లవో

న భవేత్ । యేయం చైతన్యస్య స్వత ఏవ స్థితలక్షణబ్రహ్మరూపతావభాసం ప్రతిబధ్య

జీవత్వాపాదికవిద్యాకమర్పూర్వప్రజ్ఞాసంస్కారచిత్రభిత్తిరనాదిరనిర్వాచ్యవిద్యా

। తస్యా: పరమేశ్వరాధిష్ఠితత్వలబ్ధపరిణామవిశేషో

విజ్ఞానక్రియాశక్తిద్వయాశ్రయ: కర్తృత్వభోక్తృత్వైకాధార:

కూటస్థచైతన్యసంవలనసఞ్జాతజ్యోతిరపరోక్షోఽహఙ్కార: । సచ చిదాత్మనో

బుద్ధయా నిష్కృష్య వేదాన్తవాదిభిరన్త:కరణం మనో బుద్ధిరహంప్రత్యయీతి

చ విజ్ఞానశక్తివిశేషమాశ్రిత్య గీయతే । పరిస్పన్దశక్తయా చ

ప్రాణ ఇతి । తదుపరాగనిమిత్తం మిథ్యైవాత్మన: కర్తృత్వాదికం

ప్రతిభాతి I స్ఫటికమణేరివోపధాననిమిత్తో లోహితిమా I తదేవమహం

కతర్ా భోక్తా సుఖీ దు:ఖీత్యాదిప్రత్యక్షే శ్రుత్యాదివిరోధేన

పూతికూష్మాణ్డీకృతే బన్ధమిథ్యాత్వవ్యుత్పాదనముపపన్నతరమిత్యత

ఆహ- మిథ్యాత్వం యదీతి II భేవేదేతన్నేహనానేత్యాదివాక్యవిరోధేన

ప్రత్యక్షమాభాసీకృత్య బన్ధమిథ్యాత్వవర్ణనమ్ I బాలజనమనోహరా

చైషా ప్రక్రియా I యది తద్వాక్యముక్తవిధాత్మతత్త్వపరం స్యాత్

I న చైవమ్ I తథాహి I కిమాపాతత: ప్రతిపన్న ఏవ వాక్యార్థ: I

అథవోపక్రమోపసంహారావభ్యాసోఽపూర్వతా ఫలమ్ I అథర్వాదోపపత్తీ చ లిఙ్గం

తాత్పర్యనిర్ణయ ఇత్యాద్యుక్తలిఙ్గానుగుణస్తదవిరుద్ధశ్చ I నాద్య: I

మీమాంసావైయర్థ్యాపత్తే: I ద్వితీయే తు కథమిదం వాక్యోక్తలక్షణాత్మతత్త్వపరం

స్యాత్ I ఉపక్రమాదిలిఙ్గేషు బలవత్యోపపత్త్యా విరుద్ధత్వాత్ I

అత ఏవ హ్యసత: సదజాయతేత్యాదివాక్యప్రతిపన్నోఽర్థ: కుతస్తు ఖలు

సోమ్యేయం స్యాత్కథమసత: సఞ్జాయేతేత్యుపపత్తివిరుద్ధస్త్యజ్యతే

। వక్ష్యతి చ భగవన్సూత్రకారోఽభిమాన్యధికరణే

మృదబ్రవీదిత్యాదివాక్యాత్ప్రతీతమప్యర్థముపపత్తివిరుద్ధం

పరిత్యజ్యార్థాన్తరమ్ । కథమత్రోపపత్తివిరోధ ఇతి చేత్ । ఏవం యది

దు:ఖాదేరాత్మాతిరిక్తస్య సమస్తస్య మిథ్యాత్వం శ్రుత్యాదిబలేన స్యాత్తర్హి

తస్య శ్రుత్యాదివాక్యస్య తావన్మిథ్యాత్వం భవేత్ । ఆత్మాతిరిక్తత్వాత్ ।

అన్యథా స్వస్మిన్నేవాస్య ప్రామాణ్యం ప్రతిహతమితి న కఞ్చిదర్థం ప్రతిపాదయేత్

। యది చేదం వాక్యం మిథ్యా స్యాత్తథాఽపి న దు:ఖాదేర్మిథ్యాత్వం ప్రతిపాదయేత్

। మిథ్యాభూతస్య వన్ధ్యాసుతవచస: సాధకత్వాదర్శనాత్ । తదేవమస్య వాక్యస్య

మిథ్యాత్వామిథ్యాత్వయోర్బన్ధమిథ్యాత్వప్రతిపాదనాసామర్థ్యాత్ప్రత్యక్షబాధకత్వానుపపత్తే
ర్న

దు:ఖాదిబన్ధమిథ్యాత్వసిద్ధిరితి । తత్త్వవిదో వదన్తి । సర్వోఽపి

హి బన్ధో బుద్ధీన్ద్రియశరీరవిషయతద్ధర్మలక్షణోఽస్మాభిరప్యాత్మన్యారోపిత

ఏవేత్యఙ్గీక్రియతే । యథోక్త్తం భాష్యకృతా । ప్రమాదాత్మకత్వాద్భన్ధస్యేతి

। అత: కిన్ను బన్ధనో బన్ధమిథ్యాత్వనిరాసే నిబర్న్ధ: । సత్యమ్ ।

తథాఽప్యస్త్యత్ర దర్శనభేద: । ఏవం ఖల్వధ్యాత్మవిదాం దర్శనమ్ ।

క్రియాజ్ఞానే ప్రతి కారకాన్తరాప్రయోజ్యత్వాదిలక్షణం కర్తృత్వం

భోక్త్తృత్వం చ పరమేశ్వరాయత్తమాత్మని స్వతో విద్యత ఏవ ।

క్రియావేశాదిరూపయా విక్రియయా వినాశాద్యహేతుత్వస్య వక్ష్యమాణత్వాత్

। తస్యాపరాయత్తత్వావభాసోఽవిద్యానిమిత్తకో భ్రమ: । అవిద్యాదికం చ

స్వరూపేణాత్మసమ్బన్ధిత్వేన చ సదేవ । ఏవం బుద్ధీన్ద్రియశరీరవిషయా:

స్వరూపసన్త ఏవేశ్వరవశా అప్యవిద్యాదివశాదాత్మీయతయాఽధ్యస్యన్తే

। పరాయత్తాత్మీయతాఽప్యస్త్యేవ । తాంశ్చాత్మనో వివిక్త్తానపి

విస్పష్యతయాఽనుపలభమానస్తద్ధర్మాన్దు:ఖాదీంత్సత్యానేవాత్మీయత్వేన

పశ్యంస్తత్కృతే నీచోచ్చత్వలక్షణే వికృతీ సత్యే ఏవ ప్రతిపద్యతే

। తతో రాగద్వేషాభ్యాం ప్రయుక్త్తస్తద్వినివృత్తయే యత్కరోతి

తదప్యేతాదృగేవాతనోతీత్యనేకయోనిషు బభ్రమ్భమీతి । న క్వాప్యాత్యన్తికం

తదుపశమం లభతే వినా పరమపురుషారాధనాదితి । మాయావాదినస్తు దు:ఖాదికం

స్వరూపేణాపి మిథ్యేతి మన్యన్తే । యదవోచత్ । సత్యానృతే మిథునీకృత్యేతి ।

అతస్తన్నిరాకరణనిర్బన్ధో యుక్త ఏవేత్యేతత్పరిభావయితుం బన్ధమిథ్యాత్వమితి

సమ్ముగ్ధే ప్రస్తుతేఽపి దు:ఖాదేరితి నిష్కృష్యోక్తమ్ ।

స్వాతన్త్ర్యాదేర్న్యాన్యోఽతోఽస్తికర్తేత్యాదిశ్రుతిబాధితత్వాత్ । నహి

సర్వమిథ్యాత్వశ్రుతేరివాస్యా: కశ్చిద్విరోధోఽస్తి । వక్ష్యతి చైతత్తత్ర

తత్ర సూత్రకార: । యదపి పరేణాత్మానాత్మనోరితరేతరాధ్యాససమర్థనాయ

తమేతమవిద్యాఖ్యమాత్మానాత్మనోరితరేతరాధ్యాసం పురస్కృత్య సర్వే

ప్రమాణప్రమేయవ్యవహారా లౌకికా: ప్రవృత్తా: సర్వాణి చ శాస్త్రాణి

ఇత్యాదినా ప్రమాణాన్తరమాదర్శితమ్ । తదనేనైవ నిరస్తమ్ । అత్ర హి

ప్రమాతృప్రమాణప్రమేయకర్తృకర్మకార్యభోక్తృభోగ్యభోగలక్షణవ్యవహారత్రయస్య

శరీరేన్ద్రియాదేష్వహంమమాధ్యాసపురఃసరత్వప్రదర్శనేన వ్యవహారకార్యలిఙ్గకమనుమానం

వ్యవహారాన్యథాఽనుపపత్తిర్వాఽధ్యాసే ప్రమాణముక్తమ్ ।

నచానేనాన్తఃకరణశరీరేన్ద్రియవిషయాణాం తద్ధర్మాణాం దుఃఖాదీనాం చ మిథ్యాత్వం

సిద్ధయతి । స్వరూపసతామపి తాదాత్మ్యతత్సమ్బన్ధిత్వాభ్యామారోపేణైవ

వ్యవహారోపపత్తేః । నచారోపితత్వమాత్రేణ మిథ్యాత్వమ్ ।

ఆత్మనోఽప్యన్తఃకరణాదిష్వారోపితత్వేన మిథ్యాత్వప్రసఙ్గాత్ ।

అఙ్గీకృతశ్చాన్తఃకరణాదిషు పరేణాత్మాధ్యాసః । యథోక్తమ్ । తం

ప్రత్యగాత్మానం సర్వసాక్షిణం తద్విపర్యయేణాన్తఃకరణాదిష్వధ్యస్యతీతి ।

చేతనస్యాచేతనే స్వరూపాధ్యాసాభావాత్సంసృష్టతయైవాధ్యాసాత్తన్మాత్రేణైవ

సకలలౌకికవైదికవ్యవహారోపపత్తేర్న మిథ్యాత్వమితి చేత్

సమమచేతనస్యాపి । యదత్ర కేనచిత్ప్రలపితమ్ । ఇతరేతరాధ్యాసేఽపి

దేహేన్ద్రియాదిప్రపఞ్చస్య బాధనం శ్రుతియుక్తిభిరుపపాదయిష్యతే ।

చిదాత్మా తు శ్రుతిస్మృతీతిహాసపురాణతదవిరుద్ధన్యాయనిర్ణీతోఽబాధిత

ఇతి । తదసత్ । ప్రపఞ్చబాధకశ్రుత్యాదేనిరాక్రియమాణత్వాత్ ।

యుక్తీనాం చ నిరాకరిష్యమాణత్వాత్ । శ్రుత్యాదిసిద్ధత్వే చ

మిథ్యాత్వస్య తమేతమవిద్యాఖ్యమిత్యాది వ్యర్థమాపద్యేత । న ఖలు

కోఽపి వాదీ వదతి । కేనాపి రూపేణ శరీరాదికమాత్మని నాధ్యస్తమితి ।

యేనాధ్యాసమాత్రముపపాద్యేత । తాదాత్మ్యాధ్యాసం చ నిరాకరిష్యత్యాచార్య:

। వినా చ తేన వ్యవహారముపపాదయిష్యతి । యదప్యహఙ్కారస్థం కర్తృత్వాదికం

తదుపరాగాదాత్మని చకాస్తీతి । తదయుక్తమ్ । అహంప్రత్యయస్యాత్మవిషయత్వాత్

। నను తథా సతి సుప్తావప్యహముల్లేఖ: స్యాత్ । తదాఽఽత్మన: స్వప్రకాశతయా

ప్రకాశమానత్వాత్ । నచావిద్యాకార్యస్యాపి తదానీం ప్రతీతిప్రసఙ్గ: ।

సుప్తావవిద్యాయా: సముత్థాపితనిఖిలపరిణామత్వేన తదభావాదితి । మైవమ్ ।

సుప్తావప్యహమవభాసస్యేష్యత్వాత్ । తథా సతి స్మర్యేత హ్యస్తన ఇవాహఙ్కార:

। అనుభూతే స్మృతినియమాభావేఽపి స్మర్యమాణాత్మమాత్రత్వాదితి చేన్న ।

సుఖమహమస్వాప్సమితి సుప్తోత్థితస్య స్వాపసుఖానుభవపరామర్శదర్శనాత్

। తదా విశేషత: స్మర్యేతి చేత్ । కిం స్వప్యం స్మరణమాపాద్యతే

। ఉత విషయవిశేషోపరక్త్తమ్ । ఆద్యే త్వివ్యాపాదనమ్ । న

ద్వితీయ: । అవిషయజన్యత్వాత్సౌషుప్తికసుఖస్య । న చాయమస్తి

నియమో యత్స్మర్యమాణమశేషసమ్బన్ధివిశేషసహితం స్మర్యత ఇతి ।

అత ఏవ ముఖ్యసుఖతదనుభవే బాధకాభావాదదు:ఖాభావవిషయకత్వకల్పనం

పరామర్శస్యాపాస్తమ్ । యత్త్వథాతోఽహఙ్కారాదేశోఽథాత ఆతమాదేశ

ఇత్యాత్మాఽహఙ్కారయోర్భేదవచనం తద్భాష్యకృతైవాన్యథా వ్యాఖ్యాతమ్

। వక్ష్యతి చ సూత్రకార: సైవ హి సత్యాదయ ఇతి । కథమన్యథాఽహఙ్కారస్య

సర్వగతత్వముపపద్యేత । మహాభూతాన్యహఙ్కార ఇత్యాదిస్మృతిసిద్ధస్త్వహఙ్కారో

యద్యప్యాత్మనో భిన్న: । తథాఽపి నాసావహం కతర్ేత్యుల్లేఖవిషయ: । తథా

సతి అహంబ్రహ్మాస్మీత్యాదావపి తథాత్వప్రసఙ్గాత్ । అత్రాపి య: స్థాణు:

స పురుష ఇతివద్వ్యఖ్యానమితి చేన్న । తదాఽఽత్మానమేవావేదహంబ్రహ్మాస్మీతి

నిరవద్యస్య బ్రహ్మణోఽప్యహముల్లేఖదర్శనాత్ । "మామేవ యే ప్రపద్యన్తే

మాయామేతాం తరన్తి తే' ఇతి స్వప్రపన్నమాయానిరసనసమర్థస్యేశ్వరస్యాప్యహం

సర్వస్య ప్రభవ ఇత్యాద్యుల్లేఖోపలమ్భాచ్చ । స్పష్య ఏవ శబ్దతోఽప్యనయోర్భేద:

। యత్త్రప్రకృతిపరిణామవాచి మకారాన్తమవ్యయమహంపదం న జాతు తదాత్మని ప్రయుజ్యతే
।

యచ్చాత్మవాచి దకారాన్తాస్మచ్ఛబ్దజం తన్న కదాచిదపి మాయాపరిణామే ప్రయుజ్యత ఇతి

। తదేవం సర్వమిథ్యాత్వపరత్వే శ్రుతేరేవ మిథ్యాత్వప్రసఙ్గేనాసాధకత్వాపత్తౌ

దు:ఖాదిబన్ధమిథ్యాత్వాసిద్ధయా న ప్రత్యక్షమతత్త్వావేదకమితి । నన్వగ్రత

ఇతి కథమ్ । నేహనానేతివాక్యేనాత్మాతిరిక్తం సకలమపి మిథ్యేత్యేకైవ

బుద్ధిరుత్పద్యతే । నచ బుద్ధేర్విరమ్యవ్యాపారోఽస్తి । యావత్స్వవిషయగోచరాయా

ఏవ తస్యా: సముత్పాదాత్తదతిరిక్తవ్యాపారాభావాదితి । సత్యమ్ ।

వాక్యేన సకృదేవ జాతాయా: సకలమిథ్యాత్వవిషయాయా బుద్ధే: ప్రామాణ్యావధారణాయ

పరీక్షకబుద్ధయ ఏవ తద్విషయం బుద్ధయా విభజ్య క్రమేణావగాహన్త ఇత్యదోష: ।

సమానమేతద్యావజ్జీవమహం మౌనీత్యాదివాక్యప్రామాణ్యచిన్తాయామితి । నను శ్రుత్యాదేర్మిథ్యాత్వేఽపి సాధకత్వం సమ్భవతి । మయా మిథ్యాభూతస్యైవ సాధకత్వాభ్యుపగమాదిత్యత ఆహ- మిథ్యాయా ఇతి ॥ యా: శ్రుత్యాదివాచో మిథ్యా తాసామితి యోజనా । విభక్తిప్రతిరూపకం వా మిథ్యాయా ఇత్యవ్యయమ్ । అయమభిసన్ధి: । నేహనానేత్యాదివాక్యై: కిం పుమాన్నిశ్చితాద్వైతో బోధ్యతే । ఉత తద్విపరీత: । నాద్య: । వైయర్థ్యాత్ । ద్వితీయస్తు సత్యస్యైవ సాధకత్వమితి మన్యమానో యదీదం వాక్యం సకలమిథ్యాత్వం ప్రతిపాదయేత్తదా సకలాన్తర్గతత్వాత్స్వయమపి మిథ్యా స్యాత్ । యథా "శబ్దోఽనిత్య:' ఇతిశబ్దోఽనిత్య: । యది చైతద్వాక్యం మిథ్యా స్యాన్న కస్యాప్యర్థస్య సాధకం స్యాదిత్యనిష్టప్రసఙ్గం పశ్యన్కథం త్వదభ్యుపగమమాత్రేణ స్వతర్కస్య విరుద్ధతాం ప్రతిపద్యేతేతి । నను వాక్యస్య సాధకత్వం నామ పదార్థసంసర్గప్రమితిజనకత్వమ్ । తత్క్వచిత్పదదోషేణ విహన్యతే । క్వచిత్సఙ్గత్యగ్రహణాత్క్వాపి

తద్విస్మరణాత్కదాచికాఙ్క్షాదివిరహాత్క్వచిద్విపరీతప్రతిపాదనేన

। తదత్రాపి నేహనానేత్యాదివాక్యే సాధకత్వాభావమాపాదయతా

పదదోషాద్యన్యతమమేవాపాదకముపాదేయమ్ । కిం మిథ్యాత్వేన । తత్కిమవిద్యమానస్యాపి

వాక్యస్య నిర్దోషపదావయవత్వాదికం విద్యత ఇతి వక్తుముద్యతో భవాన్ । ఏవంచ

వదతా భవతా కస్మింశ్చన విప్రతిపన్నేఽర్థే వన్ధ్యాసుతవచనం ప్రమాణయన్తం

ప్రతివాదినం ప్రతి నూనం పదదోషాదికమేవోపపాద్య సాధకత్వం దూషయిష్యతే ।

స్వరూపస్యైవాభావేనాసాధకత్వే సిద్ధే కిం తత్ర చరమభావిన్యా పదదోషాదిచిన్తయా

। నహి శబ్దేఽవిద్యమానత్వేనైవ చాక్షుషత్వస్యానిత్యత్వసాధకత్వాభావే సిద్ధే

కిం తత్ర చరమభావిన్యా పదదోషాదిచిన్తయా । నహి శబ్దేఽవిద్యమానత్వేనైవ

చాక్షుషత్వస్యానిత్యత్వసాధకత్వాభావే సిద్ధే వ్యాప్తిచిన్తా క్రియత

ఇతి చేత్ । సమం ప్రకృతేఽపి । నను మా భూత్ప్రతివాద్యపేక్షయా

తర్కస్య విరుద్ధతా । వాద్యపేక్షయా తు భవిష్యతి । మైవమ్ ।

వాదినాఽపి హి శ్రుతివాక్యేనాత్మాతిరిక్తస్యాఖిలస్య మిథ్యాత్వం

ప్రతిపద్య మిథ్యాభూతస్యాపి సాధకత్వమితి ప్రతిపత్తవ్యమ్ ।

సోఽపి హి ప్రాక్ సకలమిథ్యాత్వబోధాత్ప్రతివాదితుల్య ఏవ । తథాచ

శ్రుతేః సర్వమిథ్యాత్వప్రతిపాదకత్వే మిథ్యాభూతస్యైవ సాధకత్వం

ప్రతీత్య తద్విరోధేన తర్కో నిరసనీయః । తన్నిరాసే చ శ్రుతేః

సర్వమిథ్యాత్వప్రతిపాదకత్వమిత్యన్యోన్యాశ్రయమనుత్తీర్ణః

కథమసావపి తర్కస్య విరుద్ధతాం ప్రతిపద్యేత । అథ మతమ్ ।

ప్రత్యక్షాదికస్య సాధకత్వం తావదనుభవసిద్ధమ్ । తన్మిథ్యాత్వం చ

శ్రుతిభిర్యుక్తిభిశ్చావగమ్యతే । మిథ్యాభూతస్య సాధకత్వమిత్యేషోఽర్థః

కుతః సిద్ధ ఇతి మా వోచః । ఏకజ్ఞానజనితసంస్కారసహకృతస్యేతరప్రమాణస్యైవ

సురభిచన్దనమితివద్విశిష్యప్రత్యయజనకత్వోపపత్తేః । అథవోభయప్రతిసన్ధాతురాత్మనో

విద్యమానత్వాద్దర్శనస్పర్శనాభ్యమేకార్థగ్రహణవద్విశిష్యప్రతిపత్తిర్భవిష్యతి

। ఏవంచ ప్రమాణేనైవ మిథ్యాభూతస్యైవ సాధకత్వే సిద్ధే విరుద్ధస్తర్కో న

మదభ్యుపగమమాత్రేణేత్యేతద్దూషయితుం వికల్పేన పృచ్ఛతి- తచ్చేతి ॥ తదితి

మిథ్యాభూతస్యైవ సాధకత్వమ్ । ఆత్మాతిరిక్త స్య మిథ్యాత్వమివేతి

చశబ్దః । సతా వా ప్రమాణేనేతి సమ్బన్ధః । యదిదం మిథ్యాభూతస్యైవ

సాధకత్వం సాధయితుం త్వయా ప్రమాణద్వయసమాహారాత్మకం ప్రమాణముపన్యస్యతే ।

తన్మిథ్యా సద్వేతి ప్రశ్నార్థః । సత్త్వపక్షం దూషయతి- సతా చేదితి

॥ యద్యపి పరేణాఙ్గీచికీర్షితత్వేన ప్రాధాన్యాన్మిథ్యాత్వవికల్పః

ప్రథమం ప్రశ్నావసరే నిర్దిష్యః । తథాఽపి మిథ్యాసత్యయోః సత్యమర్థతః

ప్రధానమితి తత్రక్రమేణ దూషణమ్ । సతా చేదిత్యతః పరమాత్మరూపేణ తదన్యేన

వేతి వికల్పః । ప్రథమపక్షే వక్ష్యామ ఇత్యాద్యపక్షదూషణప్రతిజ్ఞానం

చాధ్యాహార్యమ్ । ఆత్మేతరేణ సతేతి ద్వితీయపక్షదూషణం ద్వైతసిద్ధిః

స్యాదితి । తథాచాద్వైతప్రతిపాదకశ్రుతేరుపపత్తివిరోధ ఇతి హృదయమ్

। న పునరపసిద్ధాన్తమాత్రే తాత్పర్యమ్ । ప్రక్రమాననురూపత్వాత్ ।

శ్రుతేరుపపత్తివిరోధేనాద్వైతప్రతిపాదకత్వాభావస్య ప్రక్రాన్తత్వాత్ ।

మిథ్యాత్వపక్షే దోషమాహ- న సిద్ధం చేతి ॥ చశబ్దోఽవధారణే తుశబ్దార్థో వా । సతోఽన్యన్మిథ్యాభూతం తు సాధనం న సిద్ధమేవ । మిథ్యాభూతస్య ప్రమాసాధనత్వం న సిద్ధమేవేతి యావత్ । ఇదముక్త్తం భవతి । యో హి యన్మిథ్యా న తత్సాధకమితి వ్యాప్తిమఙ్గీకృత్య శ్రుతేర్మిథ్యాత్వే అసాధకత్వం ప్రసఞ్జయతి స మిథ్యాభూతస్యైవ సాధకత్వమిత్యర్థసాధనయోపన్యస్తప్రమాణస్యాపి మిథ్యాత్వేఽసాధకత్వమాపాదయిష్యత్యేవ । తథాచ అస్య ప్రమాణస్య సాధకత్వే సిద్ధే మిథ్యాభూతస్యైవ సాధకత్వమిత్యర్థసిద్ధిః । తతశ్చ తర్కస్య విరుద్ధతాసిద్ధిః । తతశ్చాస్య ప్రమాణస్య సాధకత్వసిద్ధిరితి చక్రక్రమప్రసఙ్గేన నైకస్యాపి సిద్ధిరితి । నను చ శ్రుతిః స్వవ్యతిరిక్త్తస్య దుఃఖాదేర్మిథ్యాత్వం ప్రతిపాదయన్తీ కథముపపత్తివిరుద్ధేతి చేత్ । కృతోఽయం శ్రుత్యర్థసఙ్కోచః । సాధకత్వానుపపత్తిప్రమాణబలాదితి చేత్ । తర్హి ప్రమితం విహాయ మిథ్యాత్వవాదినీ కథం దుఃఖాదిమిథ్యాత్వమపి ప్రతిపాదయేత్ తస్యాపి

ప్రత్యక్షసిద్ధత్వాత్ । నను చ శ్రుతివిరోధేన ప్రత్యక్షమాభాసీకర్తుం మయోపక్రాన్తమ్ । తేనైవ శ్రుతివిరోధాభిధానే కథమితరేతరాశ్రయత్వం న స్యాత్ । శ్రుతేరప్రామాణ్యే బాధకాభావాత్ప్రత్యక్షప్రామాణ్యమ్ । తతశ్చ తద్విరుద్ధత్వేన శ్రుతేరప్రామాణ్యమితి । హన్త తవాపి కథమితరేతరాశ్రయత్వం న స్యాత్ । శ్రుతిప్రామాణ్యే తద్విరోధేన ప్రత్యక్షాప్రామాణ్యమ్ । తతశ్చ బాధకాభావేన శ్రుతిప్రామాణ్యసిద్ధిరితి । శ్రుతే: ప్రబలత్వాన్నైవమితి చేన్న । తస్య దూష్యత్వాత్ । సాధయిష్యతే చ ప్రత్యక్షప్రాబల్యమ్ । నను చాత్ర శ్రుతే: ప్రత్యక్షవిరోధమేవోపన్యస్య తత్రాప్రాబల్యవ్యుత్పాదనం కుతో న కృతమ్ । కిముపపత్తివిరోధవ్యుత్పాదనేన । ఉచ్యతే । పరేణ హ్యత్రాద్వైతపరత్వే తాత్పర్యలిఙ్గానుగుణత్వం మహతా ప్రబన్ధేనోపపాదితమ్ । అతస్తద్విరోధ ఏవ పరస్య విచారాకౌశలప్రకటనాయ వ్యుత్పాదిత: । ఉపక్రమాదివిరోధస్య చైతదుపలక్షణమ్ । తం చ వ్యుత్పాదయిష్యామ: । నను మా భూత్తర్కస్య విరుద్ధతా । తథాఽపి మిథ్యాభూతోఽపి స్వాప్నోఽర్థ: శుభాశుభయో రేఖారోపితో

వర్ణోఽర్థస్య ప్రతిబిమ్బం చ బిమ్బస్య స్ఫటికలౌహిత్యం చోపాధానసన్నిధానస్య

వర్ణదైర్ఘ్యాదికం చార్థభేదస్య సవితృసుషిరప్రభృతిచారిష్యస్య సాధకముపలబ్ధమితి

ప్రశిథిలమూలత్వేనాభాసత్వమ్ । మైవమ్ । యతోఽత్ర, యత్సాధకం న తన్మిథ్యా,

యచ్చ మిథ్యా న తత్సాధకమ్ । తథా హి । స్వప్నస్య తావజ్జ్ఞానార్థరూపస్య సత్యతాం

వక్ష్యతి । రేఖాఽపి వర్ణే పదమివార్థే సఙ్కేతితా తం స్మారయతీతి న కిఞ్చిదత్ర

మిథ్యాఽస్తి । అత ఏవ రేఖాముపలభ్య వర్ణముచ్చారయన్తి । ప్రతిబిమ్బస్య

తు సత్యతా పరేణాప్యఙ్గీకృతా । విచ్ఛేదస్యాపి సత్యతాముపపాదయిష్యామః

। స్ఫటికలౌహిత్యమప్యేతేనైవ వ్యాఖ్యాతమ్ । దైర్ఘ్యాదయోఽపి ధ్వనిష్వివ

వర్ణేష్వపి స్వాభావికా ఏవ । అన్యథా స్వరేష్వివ వ్యఞ్జనేష్వపి ధ్వానోపధానవశేన

దీర్ఘాదిప్రతిభాసప్రసఙ్గాత్ । న తథావిధధ్వనివ్యఙ్గం వ్యఞ్జనమితి చేన్న ।

తథాత్వే వర్ణేష్వేవ విశేషోఽఙ్గీకార్యః స్యాత్ । స ఏవ దైర్ఘ్యాదిపదాభిధేయో

భవిష్యతి । సవితృసుషిరప్రభృతిజ్ఞానమేవారిష్యసూచకమ్ । వక్ష్యతే

చైతత్ । ఏవమన్యదప్యూహనీయమితి । తస్మాత్పదవాక్యప్రమాణవిదామగ్రేసరేణ

పరమాస్తికేన భగవతా భాష్యకారేణోక్త్ భగవతి స్వరూపభేదాభావ ఏవ

శ్రుత్యర్థోఽవధేయ: । నన్వత్రాప్యనుపపత్తిరేవ । యతో నానేతి నానాభూత:

ప్రపఞ్చోఽభిధీయతే । నతు భేద: । తథాత్వే నానాత్వమితి స్యాత్ । మైవమ్

। ముక్తోపసృప్యవ్యపదేశాదిత్యాదావివ భావప్రధాననిర్దేశోపపత్తే:

। భవితృప్రాధాన్యేఽపి బ్రహ్మణి నానాభూతావయవగుణకర్మాదినిషేధే

నానాత్వమేవ నిషిద్ధం భవతి । "సవిశేషణే హి విధినిషేధౌ

విశేషణముపసఙ్క్రామతే' ఇతి న్యాయాత్ । ఉభయనిషేధే గౌరవాత్ ।

విశేషణస్య ప్రథమప్రాప్తత్వాత్ । అన్యథా తదుపాదానవైయర్థ్యాత్ ।

"న జీర్ణమలవద్వాసా: స్నాతక: స్యాత్' ఇత్యాదౌ దర్శనాచ్చ । అత

ఏవోక్తమ్ । "విశేష్యం నాభిధా గచ్ఛేత్క్షీణశక్తిర్విశేషణే' ఇతి ।

యత్క్వచిద్విశిష్యవిధినిషేధాఙ్గీకరణం తదగతికయైవ । సవిశేషత్వం చ బ్రహ్మణో

వక్ష్యామ: । నన్వేవం సత్యప్రాప్తప్రతిషేధ ఇతి చేన్న । ఆభాసప్రాప్తత్వాత్

। తథాచ "న స్థానతోఽపి' ఇత్యాద్యధికరణపూర్వపక్షే దర్శయిష్యామః । పరస్యైవ స్వర్గాపూర్వాదినిషేధోఽప్రాప్తత్వాదనుపపన్నః । "ఏకమేవాద్వితీయమ్' ఇత్యాదౌ సజాతీయవిజాతీయస్వగతనానాత్వనిషేధం వ్యాకుర్వతా భవతాఽపి సమాధాతవ్యమేతత్ । నను యథా భవతో మిథ్యాభూతస్య సాధకత్వం న సమ్మతమ్ । తథా మమ సత్యస్య సాధకత్వం న సమ్మతమ్ । చైతన్యాతిరిక్తస్య సత్యతాఽనభ్యుపగమాత్ । చైతన్యస్య చ క్రియావేశశూన్యస్య సాధకత్వాయోగాత్ । తత్ర యథా మిథ్యాభూతస్య సాధకత్వానభ్యుపగమేన శ్రుతేర్మిథ్యాత్వేఽసాధకత్వప్రసఙ్గాన్న బన్ధమిథ్యాత్వసాధకతేత్యుక్తం భవతా । ఏవం మయాఽపి సత్యస్య సాధకత్వమనభ్యుపగచ్ఛతా వక్తుం శక్యత ఏవ । ప్రత్యక్షస్య సత్యత్వే సాధకత్వం న స్యాత్ । మిథ్యాత్వం తు త్వయైవ నోపేయతే । తతశ్చ ప్రత్యక్షస్యాపి బన్ధసత్యత్వసాధకత్వాభావాత్ "మిథ్యాత్వమపి బన్ధస్య న ప్రత్యక్షవిరోధతః' ఇత్యనుపపన్నమితి । ఏవంచ ప్రథమమేవ మతికర్దమే కథారమ్భణమశక్యమాపద్యేత ।

తేనావిచార్యైయ తావత్ప్రమాణసదసక్షత్త్వం విచార ఆరబ్ధవ్య ఇతి । మైవమ్

। దు:ఖాదిసత్యతాగ్రాహిణ: ప్రత్యక్షస్య సత్యత్వేఽప్యవిరోధాత్ । సత:

సాధకత్వం మయా న స్వీకృతమిత్యుక్త్తమితి చేత్తత్రాహ- సాధకత్వమితి

॥ తేన మాయావాదినా । భావరూపాజ్ఞానస్యేతి శేష: । హిశబ్దో హేతౌ ।

ప్రసిద్ధిద్యోతకో వా । మాయావాదినా ఖలు భావరూపాజ్ఞానం సిషాధయిషతా

"ప్రత్యక్షం తావదహమజ్ఞో మామన్యం చ న జానామీత్యపరోక్షావభాసదర్శనాత్'

ఇత్యాదినా తత్సాధనాయ సాక్షిప్రత్యక్షం ప్రమాణమఙ్గీకృతమ్ ।

ఆశ్రయప్రతియోగిజ్ఞానభూతమపి సాక్షిచైతన్యమిత్యాద్యుత్తరవాక్యేన

ప్రత్యక్షస్య సాక్షిత్వావగమాత్ । ఏవంచ సాక్షిణాఽజ్ఞానసిద్ధిమిచ్ఛతా

పరేణ సత: సాధకత్వం స్వీకృతమేవ । సాక్షిచైతన్యస్య సత్త్వాత్ । అతో

మయా సత: సాధకత్వం నాఙ్గీకృతమితి న శక్యతే వక్తు్తమ్ । అస్మాభిరపి

దు:ఖాదిబన్ధసత్యతాయాం సాక్షిప్రత్యక్షమేవోపన్యస్తమితి హృదయమ్ ।

అజ్ఞానవశాదేవ సాక్షిణ: సాధకత్వం మయాఽఙ్గీక్రియతే । న స్వత ఇతి చేన్న ।

ఇతరేతరాశ్రయత్వప్రసఙ్గాత్ । న ఖలు సాక్ష్యవభాసాదన్యాఽజ్ఞానసత్తా తవాస్తి

। తతోఽజ్ఞానే సతి సాక్షిణ: సాధకత్వసిద్ధిస్తస్యాం చాజ్ఞానసిద్ధిరితి కథం

నేతరేతరాశ్రయత్వమ్ । ద్వయోరనాదిత్వాన్నైవమితి చేత్ । తర్హ్యజ్ఞానవశాదితి

రిక్త్తం వచ: । నహి సర్వథా యద్యన్నాపేక్షతే తత్తదధీనమితి యుజ్యతే ।

అపేక్షాయాం తు పరస్పరాశ్రయానుత్తార: । ఏవముభయవాదిసమ్ప్రతిపన్నం

ప్రమాణం స్వమతేఽస్తీతి దర్శయితుం సత్యస్య సాక్షిణోఽజ్ఞానసాధకత్వం

పరాభ్యుపగతముపన్యస్తమ్ । సామ్ప్రతం ప్రసఙ్గాత్తదపి నోపపద్యత ఇత్యాహ-

అవిశేషస్యేతి ॥ భావరూపమజ్ఞానమనిచ్ఛన్తం ప్రతి హి తత్ర సాక్షిప్రత్యక్షం

ప్రమాణముపన్యస్తమ్ । నచ తదుచితమ్ । సాక్షిణోఽశేషవిశేషవిధురత్వాఙ్గీకారాత్

। అవిశేషస్య సాధకతా తు పరం ప్రతి త్వయా సాధ్యైవ । న తు సిద్ధా । యత్సాధకం

కరణం వా ఫలం వా నిత్యం వా జ్ఞానం తత్సర్వం జాత్యాదివిశేషవత్ । యచ్చ

నిర్విశేషం శశవిషాణాది న తత్సాధకమితి పరేణ నియమస్యాఙ్గీకృతత్వాత్

। న హ్యసమ్ప్రతిపన్నసాధకభావం కస్యాప్యర్థస్య సాధనాయోపన్యాసమర్హతి ।

అతిప్రసఙ్గాత్ । నను ప్రమాణం వస్తుసిద్ధావుపయుజ్యతే । తత్సవిశేషత్వం

తు కిమర్థమితి చేత్సత్యమ్ । నిర్విశేషస్య ప్రామాణ్యమేవ నోపపద్యత ఇతి

తదర్థమేవ విశేషానుసరణమ్ । న హి సాధకతమత్వాదివిశేషాభావే ప్రామాణ్యం

శక్యనిర్వాహమ్ । సాక్షిణ్యారోపితతయైవాజ్ఞానం సిద్ధ్యతి । న తతోఽతిరిక్తం

సాధకత్వం తస్యేతి చేత్ । న తర్హి సుతరాం సాక్షిణాఽజ్ఞానసిద్ధి: ।

ప్రకాశాశ్రయం తమ: ప్రకాశేనైవ సిద్ధ్యతీత్యస్యార్థస్యావిశేషవాదినా భవతా పరం

ప్రత్యుపపాదయితుమశక్యత్వాత్ । కిఞ్చాజ్ఞానమారోపితమపి సాక్షిణో విషయో న వా

। ఆద్యే విషయిత్వం సాక్షిణ్యాపతితమ్ । ద్వితీయే సాక్షిత్వమేవానుపపన్నమ్

। "సాక్షాద్ద్రష్టరి సంజ్ఞాయామ్' ఇతి నిర్వచనాసమ్భవాత్ । అతద్విషయేణ

తత్సిద్ధిరలౌకికీ । నిర్విశేషస్యాప్యజ్ఞానవశాత్సాక్షిత్వమితి చ నిరస్తమ్

। యస్తు వైయ్యాత్యాద్బ్రయీతి । సిద్ధప్రామాణ్యమివ సాధ్యప్రామాణ్యమపి

ప్రమాణం ప్రయోగార్హమేవ । అన్యథా శబ్దానిత్యత్వే కృతకత్వముపన్యస్య

పరేణాన్యతరాసిద్ధావుద్భావితాయాం తత్సాధనస్ఫూర్తిమతాఽపి తూష్ణీం

భవితవ్యమ్ । అహం చావిశేషస్య సాక్షిణ: సాధకత్వం విప్రతిపత్తౌ

సాధయిష్యామీతి । స ప్రష్టవ్య: । కిం సవిశేషేణ ప్రమాణేనైతత్సాధ్యతే ।

ఉతావిశేషేణేతి । నాద్య: । తస్య తవ మిథ్యాత్వాత్ । పరేణ చోక్తన్యాయేన

తస్య సాధకత్వానభ్యుపగమాత్ । అతో ద్వితీయ ఏవాఙ్గీకర్తవ్య ఇత్యాహ-

తచ్చేతి ॥ కిమత: । ఇదం తత: । తదవిశేషప్రమాణం కిం సాక్ష్యుతన్యత్ ।

ఆద్యే అన్యోన్యాశ్రయత్వమ్ । సాక్షిణ: సాధకత్వసిద్ధిరితి । న ద్వితీయ:

। తదభావాత్ । అవిశేషాన్తరాఙ్గీకారే దూషణమాహ- ఇత్యనవస్థితిరితి ॥ తస్యాపి

అవిశేషస్య సాధకత్వమవిశేషప్రమాణేనైవ సాధ్యమిత్యుపపాదనమితిశబ్దేన సూచయతి । నను

చావిశేషస్య సాధ్యా సాధకతేతి ప్రకృతమత: సా చేతి పరామర్శో యుక్త: । సత్యమ్

। తథాఽపి ప్రాగ్యన్మిథ్యాభూతస్యాపి సాధకత్వం ప్రమాణవికల్పనిరాకరణేన

నిరస్తం తత్సవిశేషత్వాదివికల్పనిరాకరణేనాపి నిరాకరణీయమితి సూచనాయ

సామాన్యేన నపుంసకనిర్దేశ: । ఏతేన ప్రాగ్వికల్పిత: సతాऽఽత్మభూతేనేతి

పక్షోऽపి నిరస్తో వేదితవ్య: । మిథ్యాత్వం యదీత్యాదినోక్తం

ప్రసఙ్గముపసంహరతి- అనఙ్గీకుర్వతామితి ॥ యస్మాదేవం న మిథ్యాభూతస్య సాధకత్వం

తత్తస్మాద్విశ్వసత్యతామనఙ్గీకుర్వతామాత్మాతిరిక్తస్య సర్వస్యాపి

మిథ్యాత్వం ప్రతిపాదయతాం నేహనానేత్యాదివాక్యానామపి మిథ్యాత్వప్రసక్తయా న

వాదితా న సాధకతా స్యాత్ । తద్వాక్యస్యేతి ప్రకృతమేకవచనం సమూహవిషయమితి

జ్ఞాపయితుముపసంహారే బహువచనమ్ । అథవాऽతిప్రసఙ్గాన్తరాభిధానమేతత్

। తథాహి । యది చైతన్యాతిరిక్తం సమస్తం మిథ్యా స్యాత్తదా

సమస్తాన్తర్గతం కథావ్యవహారాఙ్గభూతం ప్రమాణాదికమపి మిథ్యా స్యాత్ ।

తథాచ విశ్వసత్యతామనఙ్గీకుర్వతస్తన్మిథ్యాత్వమఙ్గీకువర్తో మాయావాదినో

నిరుపాయస్య కథకతా న స్యాత్ । కుత: । తత్తస్మాదుక్తరీత్యా మిథ్యాభూతస్య

సాధనబాధనాఙ్గతాऽయోగాదితి । విశ్వమిథ్యాత్వమఙ్గీకుర్వతామపి చార్వాకాణాం

బౌద్ధానాం చ వాదిత్వోపలమ్భాద్వ్యభిచార ఇతి చేన్న । తేషామప్యాపాదనవిషయత్వాత్

। తదిదముక్త్‌మనఙ్గీకుర్వతాం చార్వాకబౌద్ధమాయావాదినామితి । అన్యథా త్వయా

తేనేత్యేకవచనస్య ప్రస్తుతత్వాదనఙ్గీకువర్త ఇత్యవక్ష్యత్ । తథాఽపి

ప్రమాణబాధ: । చార్వాకాదీనాం వాదిత్వస్య ప్రత్యక్షాదిసిద్ధత్వాత్

। మైవమ్ । వాదిత్వాభావస్యాత్రాపాద్యమానత్వాత్ । సాధనస్య హి

ప్రమాణబాధో దూషణమ్ । న త్వాపాదనస్య । తస్య అనిష్టవిషయత్వాత్

। అనిష్టస్య చ ప్రామాణికపరిత్యాగాప్రామాణికస్వీకారరూపత్వాత్

। అన్యథాఽతిప్రసఙ్గమాత్రోచ్ఛేదప్రసఙ్గాదిత్యాశయవానుక్త్‌స్య

ప్రసఙ్గత్వం స్ఫుటీకర్తుం విపర్యయపర్యవసానమాహ- పక్షబలాబలచిన్తా న

స్యాత్ ॥ వ్యవహ్రియతేఽనయేతి వ్యవహృతి: । కథాఙ్గభూతప్రమాణాదీతి

యావత్ । ప్రమాణాదీనాం కథావ్యవహారకారణత్వాత్కారణాభావే చ కాయర్ాభావస్య

సులభత్వాత్సుస్థోఽతిప్రసఙ్గమూలభూత: ప్రతిబన్ధ ఇతి జ్ఞాపయితుం

ప్రమాణాదీతి రూఢపదపరిత్యాగేన వ్యవహృతిరితి యౌగికపదోపాదానమ్ । ్రఅస్తు

కథాఙ్గభూతప్రమాణాదివ్యవహారస్య సత్యతా దు:ఖాదిబన్ధస్య తు కిమాయాతమిత్యత ఆహ-

వ్యావహారికమితి ॥ ఏతస్మాత్ప్రమాణాదివ్యవహారస్య సత్యత్వాద్వ్యావహారికం

వ్యవహారవిషయో దు:ఖాది । చశబ్దో న కేవలం వ్యవహారో వ్యావహారికం

చేతి సమ్బుధ్యతే । నహి ప్రమేయం నాస్త్యస్తి చ ప్రమాణమితి సమ్భవతి ।

వ్యాఘాతాదిత్యర్థప్రతిపాదనాయ వ్యావహారికమిత్యుక్తమ్ । యదత్రోక్తమ్ ।

ప్రమాణాదీనాం సత్త్వం యదభ్యుపేతం కథకేన తత్కస్య హేతో: । కిం వాగ్వ్యవహారస్య

ప్రమాణాదిసత్తాఽభ్యుపగమవ్యాప్తత్వేన తదభావే ప్రవర్తయితుమశక్యత్వాదథ

కథకప్రవర్తనీయవాగ్వ్యవహారం ప్రతి హేతుభావాదుత లోకసిద్ధత్వాదథవా
తదనభ్యుపగమస్య

తత్త్వనిర్ణయవిజయాతిప్రసక్తత్వాత్ । ఆద్యేఽపి కిం వ్యవహారమాత్రం

ప్రమాణాదిసత్తాఽభ్యుపగమవ్యాప్తముత సాధబాధనక్షమో వ్యవహార: । న ప్రథమ: ।

తదనభ్యుపగచ్ఛతోఽపి చార్వాకమాధ్యమికాదేర్వాగ్విస్తరాణాం ప్రతీయమానత్వేన

వ్యభిచారాత్ । తస్యైవానిష్పత్తౌ భవతస్తన్నిరాసప్రయాసానుపపత్తే:

। తస్యాపి పక్షత్వే బాధ: । ద్వితీయే బాధతాదవస్థ్యమ్ । మమ సత్తానభ్యుపగమస్యానుభవసిద్ధత్వాత్ । హేతుశ్చ తవాసిద్ధ: । సిద్ధత్వే వా సిద్ధం మమ సమీహితమ్ । వ్యతిరేకే చ సద్వచనాభాసలక్షణయోగిత్వముపాధి: । యతోఽభ్యుపగమ్యాపి ప్రమాణసత్తాం ప్రవర్తితా మతాన్తరానుసారిభిర్వ్యవహారా అభ్యుపగతప్రమాణాదిసత్త్వైర్మతాన్తరానుసారిభిరపరై: సాధనాద్యక్షమా ఇతి కథ్యన్తే । తేన జ్ఞాయతే వ్యవహారస్య సాధనాద్యక్షమతాయాం సద్వచనాభాసలక్షణయోగిత్వమేవ ప్రయోజకమ్ । నతు సత్తాఽనభ్యుపగమ ఇతి । నను యది ప్రమాణాదీని న సన్తి । తదా వ్యవహార ఏవ ధర్మీ కథం సిద్ధయేత్ । దూషణాదివ్యవస్థా వా కథం స్యాత్ । సర్వవిధినిషేధానాం ప్రమాణాధీనత్వాత్ । మైవమ్ । న బ్రూమో వయం న సన్తి ప్రమాణాదీనీతి స్వీకృత్య కథారభ్యేతి । కిం నామ సన్తి న సన్తి ప్రమాణాదీనీత్యస్యాం చిన్తాయాముదాసీనైర్యథా స్వీకృత్య తాని భవతా వ్యవహ్రియన్తే । తథా వ్యవహారిభిరేవ కథా ప్రవర్త్యతామితి ।

కిఞ్చ కీదృశీం మర్యాదామవలమ్బ్య ప్రవృత్తాయాం కథాయామిదం దూషణముక్తం భవతా । కిం ప్రమాణాదీనాం సత్త్వముపగమ్యోభాభ్యాం వాదిప్రతివాదిభ్యాం ప్రవర్తితాయాముతాసత్త్వమభ్యుపేత్యాథైకేన సత్త్వమపరేణ చాసత్త్వమఙ్గీకృత్య । నాద్య: । అభ్యుపగతప్రమాణాదిసత్త్వం ప్రత్యేతాదృక్పర్యనుయోగానవకాశాత్ । న ద్వితీయ: । స్వస్యాప్యాపత్తే: । న తృతీయ: । తథైవ కథాన్తరప్రసక్తే: । తస్మాత్ప్రమాణాదిసత్త్వాసత్త్వాభ్యుపగమౌదాసీన్యేన, వ్యవహారనియమే సమయం బద్ధ్వా, ప్రవర్తితాయాం కథాయాం, భవతేదం దూషణముక్తమితి వాచ్యమ్ । తథాచ వ్యాఘాత: । నచ వాచ్యం నేదం దూషణం ప్రతివాదినం ప్రత్యుచ్యతే । కిం నామ శిష్యాదయ: ప్రమాణాదిసత్తాఽనభ్యుపగన్తు: కథాఽనధికారం జ్ఞాప్యన్త ఇతి । యత: శిష్యాదీన్ప్రత్యపి చార్వాకాదేర్దోషోఽయమిత్యేవాభిధాతవ్యమ్ । కథం చ తథా స్యాత్ । తస్య కథాప్రవేశాప్రవేశయోస్తద్బోధాక్షమత్వాత్ । కథాయామేవ హి నిగ్రహ: । న ద్వితీయ: । స్యాదప్యేవం యది కథకప్రవర్తనీయవాగ్వ్యవహారం ప్రతి ప్రమాణాదీనాం హేతుతా తత్సత్తానభ్యుపగమే నివర్తేత । నత్వేవం సమ్భవతి

। తథా సతి తత్సత్తానభ్యుపగన్తృణాం వాగ్వ్యవహారస్వరూపమేవ న నిష్పద్యేత । హేత్వనుపపత్తేః । అథ మన్యసే । కథకవ్యవహారం ప్రతి హేతుత్వాత్ప్రమాణాదీనాం సత్త్వమ్ । సత్త్వాచ్చాభ్యుపగమో యత్సత్తదభ్యుపగమ్యత ఇతి స్థితేరితి । మైవమ్ । కయాఽపి నియమస్థిత్యా ప్రవృత్తాయాం కథాయాం కథకవాగ్వ్యవహరం ప్రతి హేతుత్వాత్ప్రమాణాదీనాం సత్త్వం సత్త్వాచ్చాభ్యుపగమో భవతా ప్రసాధ్యః । కథాతః పూర్వం తు తత్త్వావధారణం పరపరాజయం వాఽభిలషద్భ్యాం కథకాభ్యాం యావతా వినా తదభిలషితం న పర్యవస్య ితావదనురోద్ధవ్యమ్ । తచ్చ వ్యవహారనియమసమయబన్ధాదేవ ద్వాభ్యామపి తాభ్యాం సమ్భావ్యత ఇతి వ్యవహారనియమమేవ బధ్నీతః । సచ ప్రమాణేన తర్కేణ చ వ్యవహర్తవ్యమిత్యాదిరూపః । నచ ప్రమాణాదీనాం సత్తాఽపీత్థమేవ తాభ్యామఙ్గీకతర్ుముచితా । తాదృశవ్యవహారనియమమాత్రేణైవ కథాప్రవృత్త్యుపపత్తేః । ప్రమాణాదిసత్తామభ్యుపేత్యాపి తథావిధవ్యవహారనియమవ్యతిరేకేణ కథాప్రవృత్తిం వినా తత్త్వనిర్ణయస్య జయస్య వాఽభిలషితస్య కథకయోరపర్యవసానాత్ । నాపి తృతీయః

। లోకవ్యవహారోఽపి ప్రమాణవ్యవహారో వా స్యాత్ పామరాదిసాధారణవ్యవహారో వా

।ా నాద్య: । విచారప్రవృత్తిమన్తరేణ తస్య దుర్నిరూపత్వాత్ । తదర్థమేవ చ

పూర్వం నియమస్య గవేషణాత్ । నాపి ద్వితీయ: । శరీరాత్మత్వాదీనామపి తథా

సతి భవతా స్వీకర్తవ్యతాపాతాత్ । పశ్చాత్తద్విచారబాధ్యతయా నాభ్యుపేయత

ఇతి చేత్ । తర్హి ప్రమాణాదిసత్తాఽపి యది విచారబాధ్యా భవిష్యతి

తదా నాభ్యుపేయైవ అన్యథా తూపగన్తవ్యేతి లోకవ్యవహారసిద్ధతయా

సత్త్వమభ్యుపగమ్యత ఇతి తావన్న భవతి । న చతుర్థ: । యాదృశో భవతా

ప్రమాణాదిసత్తామభ్యుపగమ్య వ్యవహారనియమ: కథాయామవలమ్బ్యతే । తస్యైవ

ప్రమాణాదిసత్త్వాసత్త్వానుసరణౌదాసీన్యేనాస్మాభిరప్యవలమ్బ్యాత్

। తస్య యది మాం ప్రతి ఫలాతిప్రసఞ్జకత్వమ్ । తదా త్వాం

ప్రత్యపి సమాన: ప్రసఙ్గ: । తస్మాత్ప్రమాణాదిసత్తాఽభ్యుపగమస్య

కథోపయోగాభావాదనఙ్గీకుర్వతాం ప్రమాణాదిసత్తాం న వాదితేత్యనుపపన్నమితి ।

తదేతత్సర్వమనేనాపహసిత వేదితవ్యమ్ । తథా హి । యత్తావద్వ్యయవహారమాత్రస్య

ప్రమాణాదిసత్తాఽభ్యుపగమవ్యాప్తత్వపక్షే దూషణముక్త్తమ్ । తదసత్ ।

యది ఖల్వేవమస్మాభి: సాధ్యేత । మాయావాదీ ప్రమాణాదిసత్తాఽభ్యుపగమవాన్

। వ్యవహర్తృత్వాత్ । తద్వ్యయవహారో వా ప్రమాణాదిసత్తాఽభ్యుపగమపుర:సరో

వ్యవహారత్వాత్తత్త్వవాదివత్తద్వ్యయవహారవచ్చేతి । యద్వా నాయం వ్యవహర్తా

ప్రమాణాదిసత్తాఽనభ్యుపగన్తృత్వాత్ । తద్వ్యయవహారో వా న వ్యవహార: ।

ప్రమాణాదిసత్తాఽభ్యుపగమపుర:సరతాశూన్యత్వాదితి । తదా స్యాదేవ వ్యభిచారదోష:

। కో నామ స్వస్థాత్మైవమనుమిమీతే । కిం నామ యది ప్రమాణాదీని సన్తి న స్యు:

। తర్హి సాధకాని న స్యు: । అసత: సాదకత్వానుపపత్తే: । తేషాం చాసాధకత్వే

తత్కార్యో వ్యవహారో న నిష్పద్యేత । తథాచ వాదితా న స్యాత్ । అస్తి చేయమ్

। తస్మాత్తద్ధేతూనాం ప్రమాణాదీనాం సత్తాఽభ్యుపగన్తవ్యేత్యాచార్యేణ

ప్రసఙ్గత్వేనాభిమతత్వాత్ । వ్యభిచారస్థలస్య చ ప్రసఙ్గవిషయతుల్యతాఙ్గీకృతా

। బాధస్తు ప్రసఙ్గస్యాలఙ్కార ఏవేత్యుక్త్తమ్ । సాధనబాధనక్షమవ్యవహారస్య

ప్రమాణాదిసత్తాఽభ్యుపమవ్యాప్తత్వపక్షేఽప్యుక్త_దూషణమనేనైవ నిరస్తమ్

। మాయావాదినం తద్వ్యయవహారం వా పక్షీకృత్య విశిష్యవ్యవహారకర్తృత్వేన

విశిష్యవ్యవహారత్వేన వా హేతునా ప్రమాణాదిసత్తాఽభ్యుపగన్తృత్వే

తత్పూర్వకత్వే వా సాధ్యమానే తత్స్యాత్ । విమతో వ్యవహారో న

సాధనాదిక్షమ: । ప్రమాణాదిసత్తాఽభ్యుపగమపూర్వకతారహితత్వాదితి వా

సాధనే కథఞ్చిదన్వయే పూర్వోక్తో_పాధి: స్యాత్ । నచైవమిత్యుక్త_మ్ ।

కిఞ్చాయముపాధిర్న సాధనాద్భిద్యతే । యదా హి ప్రమాణాదిసత్తా నాభ్యుపగతా తదా

తదసత్త్వమేవాఙ్గీకృతమితి స్వరూపసిద్ధత్వమ్ । తచ్చ సద్వచనాభాసలక్షణవిశేష

ఏవ । నన్వేతదాశఙ్క్యయోక్త_ం న బ్రూమో వయమిత్యాది దురుక్త_ం తత్ ।

సత్త్వాసత్త్వే విహాయ ప్రమాణస్వరూపస్య బుద్ధావారోపయితుమశక్యత్వేనోదాసీనస్య

తత్స్వీకారానుపపత్తే: । ఏవంచ వదతా యదనిర్వచనీయమభిప్రేతం తదగ్రే

నిరాకరిష్యతే । యదప్యత్రోక్త_ం కీదృశీం మర్యాదామిత్యాది । తత్ర

య: ప్రమాణాద్యసత్త్వమభ్యుపైతి । యశ్చ తత్సత్తాం ప్రతీత్యాపి

సత్తాఽఽదుర్యుదాసీనోఽహమితి మన్యతే తం ప్రతీదం దూషణమితి వదామ: । న చోక్త్తదోష: । నహి వయం ప్రమాణాదిసత్తాఽభ్యుపగమం కథాప్రవృత్తికారణతయాఽవశ్యం తత: పూర్వభావినం బ్రూమ: । కిం నామ యో యథాకథఞ్చిత్కథాయాం ప్రవృత్తస్తం విపక్షే కథాఽనుత్పత్తిప్రసఙ్గం దణ్డం ప్రదర్శ్య తత్కారణానాం ప్రమాణాదీనాం సత్తామఙ్గీకారయామ: । న చైవం కథాన్తరప్రసక్త్యాదిదోష: । ప్రమాణాదిసత్తాఽనభ్యుపగమే కథాయా ఏవానిష్పత్తే: । ఏతేన శిష్యజ్ఞాపనమపి సమాహితమ్ । ప్రతివాదిన: కథాప్రవేశమభ్యుపగమ్య తత్ర ప్రవృత్తం ప్రతి ప్రమితకథాకార్యబలేన కారణప్రమాణాదిసత్తాయా అభ్యుపగన్తవ్యత్వస్యోక్త్తత్వాత్ । ద్వితీయపక్షోక్త్తదోషోఽప్యసఙ్గత ఏవ । నహి వయం ప్రమాణాదిసత్తాఽభ్యుపగమమపి కథకప్రవర్తనీయవాగ్వ్యవహారకారణకోటౌ నివేశయామ: । యేన తత్సత్తాఽనభ్యుపగన్తృణాం వాగ్వ్యవహారస్వరూపం న నిష్పద్యేతేతి ప్రసఙ్గ: స్యాత్ । అపి తర్హి ప్రమాణాదీనామేవ కథాకారణతా । సా చ సత్త్వాభావే నోపపద్యత

ఇతి తత్సత్త్వమఙ్గీకరణీయమితి వదామ: । యత్పున: కథకవాగ్వ్యవహారం

ప్రతీత్యాద్యాశఙ్కయోక్త్తమ్ । "ఏవం వదతా కథాప్రవృత్త్యుత్తరకాలం

ప్రమాణాదిసత్తాఽఙ్గీకారయితవ్యా । తథాచ కథాఫలస్య ప్రమాణాదిసత్తాఽభ్యుపగమస్య

న కథాకారణత్వమ్ । కిన్తు ప్రమాణైర్వ్యవహర్తవ్యమిత్యాదివ్యవహారనియమస్యైవేతి

। తదస్మాభిరభ్యుపగతమేవ । యస్తు సత్తాఽభ్యుపగమమపి కథాకారణం బ్రూతే । స

ఏవైవం పర్యనుయోజ్య: । యత్పునర్న చ ప్రమాణాదీనామిత్యాదినా కల్పనాగౌరవమవాది

। తత్ర కిం ప్రమాణాదిసత్తాఽభ్యుపగమే కల్పనాగౌరవముత తత్సత్తాఽభ్యుపగమస్య

కారణకోటిప్రవేశనే । నాద్య: । కారణత్వాన్యథాఽనుపపత్త్యా తత్సత్తాయా:

ప్రమితత్వాత్ । ప్రమితస్య పరీక్షకైరఙ్గీకరణీయత్వాత్ । ద్వితీయే తు సంవాద

ఏవ । తృతీయేఽప్యాద్యం తావదఙ్గీకుర్మ: । తత్రోక్త్తం దూషితప్రాయమ్ ।

ద్వితీయాఙ్గీకారేఽపి న దోష: । దేహాత్మత్వాదికం తు పశ్చాద్విచారబాధ్యతయా

నాభ్యుపగమ్యత ఇతి । యదత్రోక్త్తం ప్రమాణాదిసత్తాఽపీత్యాది । తేన కిముక్త్తం

భవతి । కిం విచారసాధ్య: ప్రమాణాదిసత్తాఽభ్యుపగమో న విచారప్రవృత్తే:

కారణమితి । ింకం వా విచారబాధ్యతాయా ఏవ ప్రమాణాదిసత్తాఽభ్యుపగమప్రయోజకత్వేన

వ్యవహారస్యాప్రయోజకత్వమితి । ఆద్యే సమ్ప్రతిపత్తి: । న ద్వితీయ: ।

ఔత్సర్గికం ప్రామాణ్యం బాధకాదపోద్యత ఇత్యత్రదర్శనే తస్యైవ ప్రయోజకత్వాత్ ।

చతుర్థపక్షోక్త్దోషోఽప్యనేనైవ పరిహృత: । నహి వయం ప్రమాణాదిసత్తాఽభ్యుపగమం

కథాఫలనిష్పత్తిహేతుం బ్రూమ: । కిన్తు ప్రమాణాదీన్యేవ । తేషాం

చ తద్ధేతుతా నాసతాముపపద్యత ఇతి తత్సత్తాఽవశ్యమభ్యుపగమనీయేతి ।

స్యాదేతత్ । నియతావాగ్వ్యహారక్రియాసమయబన్ధేన కథాం ప్రవర్తయతాఽపి

వ్యవహారసత్తాఽభ్యుపగన్తవ్యా । నహి సత్తామనభ్యుపగమ్య వ్యవహారక్రియాఽభిధాతుం

శక్యా । క్రియా హి నిష్పాదనా । అసత: సద్రూపతాప్రాపణమితి యావత్

। ప్రమాణైర్వ్యవహర్తవ్యమితి చ నియమబన్ధనం ప్రమాణకరణభావస్య

నియమాన్తర్భావాన్నియతపూర్వసత్త్వరూపం కారణత్వం ప్రమాణానామనాదాయ న

పర్యవస్యతి । దూషణానాం చాస్తిత్వేన భఙ్గావధారణనియమబన్ధనే సాధనాఙ్గానాం

చ వ్యాప్త్యాదీనాం సత్త్వేన తద్విషయస్య తత్త్వరూపతావ్యవహారనియమనాదౌ చ

కణ్ఠోక్త్యైవ తస్య తస్య సత్త్వమఙ్గీకృతమితి రి??మిదముచ్యతే । ప్రమాణాదీనాం

సత్తామనభ్యుపగమ్య కథాఽఽరమ్భ: శక్యత ఇత్యేవమాశఙ్క్య యదుక్త_మేతైరపి

బాధకై: కథాయామారబ్ధాయామభిమతస్య ప్రసాధనీయత్వేన పూర్వోక్త_బాధాయా

న నిస్తార: స్యాదితి । తదప్యనేనైవ పరిహృతమ్ । కథాస్వరూపపలనిష్పత్త్యయే

స్వేచ్ఛాస్వీకృతస్యైవ వ్యవహారనియమస్య ప్రమాణాదిసత్తాస్వీకార ఏవ పర్యవసానమితి

కథాయాం ప్రవృత్తం స్వవ్యాఘాతమప్యచేతయన్తం ప్రత్యస్మాభిరుచ్యమానత్వాత్ । నను

కథాదే: కార్యస్య సత్త్వే కథఞ్చిత్కారణస్య ప్రమాణాదే: సత్త్వమఙ్గీకరణీయం

స్యాత్ । కార్యస్యైవ సత్త్వాభావే కిం కారణసత్త్వయేతి చేత్ । కుత:

ప్రమాణాత్కథాదిసత్తాఽభావో భవతా నిశ్చిత: । శ్రుత్యాదేరితి చేన్న

। తస్యైవానేకాతిప్రసఙ్గగహననివిష్యత్వాత్ । తథాచ సిద్ధే తత్ప్రామాణ్యే

కథాదికార్యాసత్త్వసిద్ధి: । తతోఽన్యథాసిద్ధయా తర్కస్యాభాసతాసిద్ధిస్తస్యాం

చ శ్రుత్యాదిప్రామాణ్యసిద్ధిరితి చక్రకాపత్త్యా నైకస్యాపి సిద్ధి: । అసత:

కారణత్వం తు సూత్రకృత్రైవ నిరాకరిష్యత ఇత్యలం ప్రసఙ్గేన । స్యాదేతదేవమ్ । యది నేహనానోత్యాదిబలేనాత్మాతిరిక్త_స్య సర్వస్యాసత్త్వమభ్యుపగచ్ఛామ: । న చైవం కిం నామ వ్యావహారికీ సత్త్వాఽభ్యుపగమ్యత ఏవ । తథా చ సర్వాన్త:పాతినో వ్యవహారసత: ప్రమాణాదే: సాధకత్వసమ్భవాన్నోక్తప్రసఙ్గ ఇత్యత ఆహ- వ్యవహారసతశ్చేతి ॥ చశబ్దో హేతౌ । అపిశబ్ద: సముచ్చయే । తుశబ్దోఽవధారణే । వ్యవహారసతోఽపి సాధకత్వం పూర్వస్యాసత ఇవ ప్రతివాదినో న సిద్ధమేవ యతోఽతో నోక్త_ప్రసఙ్గనిస్తార ఇతి । అయమర్థ: । యది వ్యావహారికం సన్నామ సదేవ తదా మిథ్యాత్వప్రతిపాదనం వ్యాహతమ్ । ఫలితం చాస్మన్మనోరథద్రుమేణ । వ్యర్థం చ వ్యావహారికపదమ్ । అథ తదసత్తదా కిమనేనాధికమాచరితమ్ । సత్త్వాభావే సాధకత్వం న స్యాదిత్యనిష్ప్రసఙ్గస్య తదవస్థత్వాదితి । నను చ ద్వివిధం సన్ముఖ్యమముఖ్యం చ । తత్ర యస్య సర్వప్రకారేణ బాధితత్వం నాస్తి తన్ముఖ్యం సత్పారమార్థికమితి చ గీయతే । యస్య తు

సత్ప్రతీతిరేవ సత్తా తదముఖ్యం సత్ । నచ తత: సత్తా సిద్ధయతి । తథాహి । కిం సత్తాఽవగమమాత్రాత్తత్సత్తాఽభ్యుపగమ్యేతి మన్యసేఽబాధితాత్తదవగమాద్వా । నాద్య: । మరుమరీచికాఽఽదౌ జలరూపతాసద్భావాభ్యుపగమప్రసఙ్గాత్ । ద్వితీయేఽపి వాదిప్రతివాదిమధ్యస్థమాస్యి తస్యాపి కథాకాల ఏవ బాధితత్వావగమాభావాత్ । అథవా కస్యచిదపి కాలాన్తరేఽపి చ బాధితత్వబోధవిరహాత్ । నాద్య: । అతిప్రసఙ్గాత్ । పురుషత్రయావగతస్యాప్యేకక్షణావగతస్య పురుషాన్తరేణ తేనాపి క్షణాన్తరేఽపి బహులం బాధదర్శనాత్ । నచాసావర్థోఽసత్యోఽపి ద్విత్రాదిపురుషమాత్రపూర్వజాతతత్ప్రతీత్యనురోధాద్బాధదర్శనే సఞ్జాతేఽపి తథైవ సన్నిత్యభ్యుమభ్యుపగమ్యతే । తస్మాద్ ద్వితీయ: పక్ష: పరిశిష్యతే । న చాసావముఖ్యోఽస్తీతి కుత: పారమార్థ్యప్రాప్తి: । నచ వాచ్యం సత్ప్రతీతేరపి ప్రతీత్యన్తరమేవ సత్తేత్యనవస్థేతి । ప్రతీతే: పారమార్థికత్వాత్ । నహి తస్యా బాధోఽస్తి । అస్తి చేత్సైవ ప్రతీతిరబాధితా పరమార్థసతీ । నచ ప్రతీతే: స్వరూపభేదోఽస్తీత్యతో విజ్ఞానం బ్రహ్మైవ పరమార్థసత్ । అముఖ్యం

పునర్ద్వేధా । మాయోపాధిమవిద్యోపాధికం చేతి । తత్రాఽఽద్యమమ్బరాదికమ్ ।

తచ్చాబ్రహ్మజ్ఞానాద్బాధవైధుర్యేణ హానాదివ్యవహారనిర్వాహకత్వాద్వ్యావహారికమితి

గీయతే । కతిపయప్రతిపత్తృకతిపయకాలతథాత్వావగమాదేవ హి లౌకికో వ్యవహార:

ప్రతీయతే । ద్వితీయం శుక్తిరజతాది । నతు ప్రతీతిసమయమాత్రపరివర్తి । న

పునర్హానాదిహేతురితి ప్రాతితికముచ్యతే । తదేవం సత్త్రైవిధ్యాదమ్బరాదికం

విశ్వం సదపి పారమార్థికత్వాభావాన్మిథ్యేతి యుజ్యతే ।

వ్యావహారికసత్త్వాచ్చ తదన్తర్గతస్య ప్రమాణాఽఽదే: కథాఽఙ్గతోపపద్యతే

। పారమార్థికప్రాతీతికవ్యావృత్త్యర్థత్వేన వ్యావహారికపదం చ సమ్భవతీతి

అత్రేదం వక్తవ్యమ్ । కిం పారమార్థికసదేవ సదసచ్చ బాధకభేదేన ద్వివిధమితి

సత్త్రైవిధ్యముత సత్యేవాన్తరభేదేన । ఆద్యే ప్రాగుక్తదోషనిస్తార: ।

నహి సదితి జ్ఞానమాత్రేణాసదర్థక్రియార్హమ్ । యేన తథావిధం ప్రమాణాది,

కథాఙ్గతాం గచ్ఛేత్ । తథాత్వే విషమపి పీయూషతయాఽవగతం తదర్థక్రియాం

కుర్యాత్ । బాధవిలమ్బతార్థక్రియాకారిత్వప్రసఙ్గాత్ । యదపి తథైవ లౌకికో వ్యవహార: ప్రతీయత ఇతి తదగ్రే నిరాకరిష్యతే । అర్థక్రియాఽప్యసతీతి చేతరేతరాశ్రయాదినా నిరస్తమ్ । సతోఽర్థక్రియాఽసమ్భవాదసత్యేవ కథఞ్చిత్సాఽఙ్గీకార్యేతి చేత్ । శ్రుతిప్రామాణ్యనిశ్చయోత్తరకాలమేవైతత్ । ప్రాక్తన్నిశ్చయాత్పరమార్థసత ఏవార్థక్రియేతి మన్యమాన: ప్రతివాదీ కథం బోధనీయ: । అన్యోన్యాశ్రయాదిప్రసఙ్గాదిత్యుక్తమ్ । ద్వితీయం దూషయతి- సత్త్రైవిధ్యం చేతి ॥ కేనేత్యస్య పరమార్థసతా వా వ్యావహారికసతా వా ప్రాతిభాసికసతా వా । ఆద్యేఽపి కిమాత్మేతరేణోతాఽఽత్మనేత్యర్థ: । పృచ్ఛ్యతేఽస్మాభిరితి శేష: । యథా మిథ్యాభూతస్య సాధకత్వం కేన సిద్ధయేదితి పృష్యం తథేతి చార్థ: । వ్యావహారికసత: సాధకత్వసిద్ధయే యదుపన్యస్తం తచ్చేతి వా । పృచ్ఛావిషయత్వమేవ న దోష ఇత్యత ఆహ- తస్యాపీతి ॥ అసత: సాధకత్వస్యేవ తస్య సత్త్రైవిధ్యస్యాపి కథఞ్చన వికల్పితపక్షేషు కస్మింశ్చన పక్షే నైవ సిద్ధి: । కుత: । ఉక్తప్రకారేణైవ । తథా హి । న తావత్పరమార్థసత్తాఽఽత్మేతరేణ

। ద్వైతాఽఽపత్తే: । నాప్యాత్మనైవ । తస్య నిర్విశేషస్య సాధకతాఽయోగాత్

। వ్యావహారికప్రాతీతికయోస్తు స్వరూపమేవాద్యాపి న సిద్ధమితి । నాముఖ్యం

సదసన్నపి సత్ । యేనోక్త్తదోషప్రసఙ్గ: । కిన్త్వనిర్వచనీయమ్ । నచ

తదపి దుర్వచమ్ । సదసద్వైలక్షణ్యస్యైవ తత్త్వాత్ । తచ్చోక్త్తవిధయా

వ్యావహారికప్రాతిభాసికభేదాద్ ద్వివిధమ్ । తత్ర వ్యావహారికస్య ప్రపఞ్చస్య

సదసద్విలక్షస్య సద్విలక్షణత్వాదుపపన్నం శ్రుత్యాదినా మిథ్యాత్వసమర్థనమ్

। అసద్విలక్షణత్వాత్తదన్తర్గతస్య ప్రమాణాదే: సాధకత్వం చేతి । స్యాదేతదేవం

కథఞ్చిద్యది విశ్వస్య సదసద్విలక్షణత్వం స్యాత్ । తదేవ న సిద్ధయతీత్యాహ-

వైలక్షణ్యం సదసతోరితి ॥ విశ్వస్యేతి శేష: । సదసతోరితి సమ్బన్ధమాత్రే

షష్ఠీ । తథాచ సదసద్భ్యామిత్యర్థ: । ఏతేన । ప్రమాణవికల్పనిరాసేన । తథాహి

। విశ్వస్య సదసద్వైలక్షణ్యం కిం సతా ప్రమాణేన సాధ్యతే । ఉతాసతా ।

అథ సదసద్విలక్షణేన । నాద్య: । వాదినోఽనుపపత్తే: । న ద్వితీయతృతీయౌ

। ప్రతివాదినోఽసమ్ప్రతిపత్తేరితి । నన్వత్ర సదసద్వైలక్షణ్యే

సాధకత్వం న స్యాదితి ప్రసఙ్గో వాచ్య: । నచ తత్ర వ్యాప్తి: ।

మైవమ్ । సాక్షిణి వ్యాప్త్యవధారణోపపత్తే: । సత్త్వాభావే సాధకత్వం న

స్యాదితి వా ప్రసఙ్గం వక్ష్యామ: । తత్రాసత్త్వముపాధిరితి చేన్న । తస్య

సత్త్వాభావానతిరేకాత్ । తద్బృఙ్గస్య చ ప్రాగనిర్వచనీయసిద్ధేరశక్యత్వాత్ ।

ఏతేన సద్విలక్షణత్వాన్మిథ్యాత్వోపపాదనసద్విలక్షణత్వాత్సాధకత్వం చోపపన్నమితి

పరాస్తమ్ । సద్వైలక్షణ్యేఽసత్త్వాపత్త్యా సాధకత్వాభావాస్యాసద్వైలక్షణ్యే

చ సత్త్వాపాతేన మిథ్యాత్వోపపాదనస్యాసమ్భవస్యాపత్తే:

। ప్రాగనిర్వాచ్యసిద్ధేర్వ్యాప్తిద్వయనిరాసాయోగాత్

। అసద్వైలక్షణ్యమాత్రేణ హానాదివ్యవహారోపపత్తౌ శుక్తిరజతాదావపి

తత్రప్రసఙ్గ: । మాయాఽవిద్యావైలక్షణ్యాన్నైవమితి చేన్న । తస్య

నిరాకరిష్యమాణత్వాత్ । వైలక్షణ్యమాత్రస్య ప్రకృతానుపయోగాదితి । ఆస్తాం వా

సత్త్వాదివికల్పనిరాసేన దూషణాభిధానమ్ । ప్రమాణమేవ ప్రపఞ్చానిర్వచనీయతాయాం

నోపపద్యతే । నహి నేహనానేత్యాదిశ్రుతి: సదసద్వైలక్షణ్యలక్షణానిర్వచనీయతాం విశ్వస్య వక్తి । అథ మన్యేత । వివాదపదం సదసద్విలక్షణం జ్ఞానబాధ్యత్వాద్యదేవం తదేవం యథా శుక్తిరజతమిత్యనుమానం విశ్వస్య సదసద్విలక్షణత్వే మానమ్ । తద్బలాచ్ఛ్రుతిరపి తత్రైవ పర్యవస్యతీతి । తదసత్ । అనుమానస్యాఽభాసత్వాదిత్యాశయవాన్ప్రథమప్రాప్తత్వాత్ప్రతిజ్ఞాం తావన్నిరాకరోతి- వైలక్షణ్యం సతశ్చేతి ॥ చశబ్దావవధారణే । అపిశబ్దౌ మిథ: సముచ్చయే । అయమర్థ: । కిమత్ర సదసచ్ఛబ్దౌ భావాభావవాచినౌ । కింవా విద్యమానావిద్యమానవాచినౌ । ఆద్యే దూషణమ్ । సతో భావాత్మకస్య విశ్వస్యాసతోఽభావాద్వైలక్షణ్యమపి భావాభావభేదవాదినో మమ మతే స్వయం సదస్త్యేవ । ఏవమసతోఽభావాత్మకస్య విశ్వస్య సతా ఽభావాద్వైలక్షణ్యమపి భేదవాదిన: స్వయం సదేవ । అతస్తేన సాధితేన మమానిష్యం కథం భవేత్ । కిం నామైవం విభాగేన సదసద్వైలక్షణ్యసిద్ధయాఽపి ప్రతిజ్ఞాతార్థసిద్ధేరర్థాన్తరతా

పరస్య స్యాదితి ॥ 1 ॥ యది చ ప్రత్యేకం భావాభావవైలక్షణ్యం వివక్షితమ్ । తదా సతో భావస్యాపి విశ్వస్య సతో భావాద్వైలక్షణ్యం భావభేదవాదినో మమ స్వయం సదేవ । భావాన్తరవైలక్షణ్యాఙ్గీకారాత్ । అసతోఽభావాదపి వైలక్షణ్యం సుతరాం భావాభావభేదవాదిన: స్వయం సదేవ । ఏవమసతోఽభావస్య విశ్వస్యాసతోఽభావాద్వైలక్షణ్యమభావభేదవాదిన: స్వయం సదేవ । అభావాన్తరవైలక్షణ్యాఙ్గీకారాత్ । సతో భావాద్వైలక్షణ్యమపి సుతరాం స్వయం సదేవేతి తేనానిష్యం కథం భవేత్ ॥ 2 ॥ భావాభావవైలక్షణ్యం నామ తత్త్వానధికరణత్వం వివక్షితమితి చేత్ । తథాఽపి సతో భావస్యాపి విశ్వస్యాసతోఽభావాద్వైలక్షణ్యమభావత్వానధికరణత్వమపి స్వయం సదేవ । అసతోఽభావస్య విశ్వస్య సతో భావాద్వైలక్షణ్యమపి భావత్వానధికరణత్వమపి మమ స్వయం సదేవ । భావాభావభేదవాదిత్వాత్ । యది హి భావేఽప్యభావత్వమభావేఽపి భావత్వమఙ్గీకుర్యాం కుతస్తదా భావాభావభేదవాద: । తథాచ కథం తేన సాధ్యమానేనానిష్యం మమ భవేత్ ॥ 3 ॥ అథ ప్రత్యేకం

భావాభావత్వానధికరణత్వం వివక్షితమితి మన్యేత । తదా సతో భావస్యాపి

విశ్వస్య భావాభావవైలక్షణ్యం భావాభావరూపత్వానధికరణత్వం మమ స్వయం

సదేవ । తథాఽసతోఽభావస్యాపి విశ్వస్యోక్తరూపం వైలక్షణ్యం స్వయం

సదేవ । భావభావభేదవాదినైకైకార్థస్యోభయరూపతాఽనఙ్గీకారాత్ । భావే హి

భావత్వమేవ । నాభావత్వమపి । అభావే చాభావత్వమేవ । న భావత్వమపీత్యత స్తేన

సాధితేనానిష్యం మమ కథం భవేత్ ॥ 4 ॥ అథైకైకస్య వస్తునో

భావత్వానధికరణత్వమభావత్వానధికరణత్వం చ సాధ్యతయా వివక్షితమితి మన్వీత ।

తథాపి సతో భావస్యాపి విశ్వస్యాసతోఽభావాద్వైలక్షణ్యమభావత్వానధికరణత్వం

మమ సదేవ । ఏవమసతోఽభావస్యాపి విశ్వస్య సతో భావాద్వైలక్షణ్యం

భావత్వానధికరణత్వం స్వయం సదేవ । భావాభావభేదవాదిత్వాత్ । అత:

కథం తేనానిష్యం భవేత్ । అంశే సిద్ధార్థతయా పరస్య నిగ్రహాత్ ।

ఉభయసాధనాదదోష ఇతి చేన్న । అసిద్ధసన్నిధానేఽపి సిద్ధస్య తత్త్వానపాయాత్

। విశిష్యసాధనాన్నైవమితి చేన్న । తథాఽపి వైయర్థ్యానిస్తారాత్ ॥ 5

॥ అథ భావాభిమతే భావత్వానధికరణత్వమభావాభిమతే చాభావత్వానధికరణత్వం

సాధ్యతే । అతో నోక్త్తదోష ఇతి చేన్న । తథాఽపి సతో భావస్యాపి విశ్వస్య

సతో వైలక్షణ్యం భావత్వానధికరణత్వం మమ స్వయం సదేవ । కథం భావత్వభేదవాదినో

నైకమేవ భావత్వం సర్వభావేష్వనుగతమ్ । కిం నామ ప్రతిభావం భావత్వాని భిద్యన్తే

। ప్రతిపాదయిష్యతే చైతత్ । తథాచ భావోఽపి భావత్వాన్తరాధారో భవిష్యతి ।

ఏవమసతోఽభావరూపస్యాపి విశ్వస్యాసతో వైలక్షణ్యమభావత్వానధికరణత్వం మమ స్వయం

సదేవ । కథమ్ । అభావత్వభేదవాదినాఽభావేఽప్యభావత్వాన్తరాభావస్వీకారాత్

। తథా చ తేనానిష్యం కథం భవేత్ । పరస్యైవ సిద్ధార్థతాఽనిస్తారాత్ ॥

6 ॥ అథ భావాభావాభిమతయో: సర్వథా భావాభావత్వే న స్త ఇత్యర్థో వివక్షిత:

। తథాఽపి సత ఏవ భావస్యైవాసతో వైలక్షణ్యమభావత్వానధికరణత్వం స్వయం సదేవ

। యతస్తస్మాద్విశ్వస్య తేన సాధితేన భేదవాదినోఽనిష్యం కథం భవేత్ ।

ఇదముక్త్తం భవతి । యది ప్రాగభావాదికం పక్షీకృత్యాభావత్వానధికరణమితి సాధ్యతే ।

తదా తస్య భావత్వం ప్రతిజ్ఞాతం స్యాత్ । భావస్యైవాభావత్వానధికరణత్వనియమాత్

। ద్వౌ నఞౌ హి ప్రకృతమర్థం సాతిశయం గమయత: । ఏవం వియదాదికం పక్షీకృత్య

భావత్వానధికరణత్వే సాధ్యమానే తస్యాభావత్వం ప్రతిజ్ఞాతం స్యాత్ ।

అభావస్యైవ భావత్వానధికరణత్వనియమాత్ । భావనిషేధ ఏవ హ్యభావ: । తథాచ

విశ్వస్య భావాభావవిభాగస్య చ పరేణాభ్యుపగతత్వాన్న భావాభావభేదవాదినో

మమానిష్టం కిఞ్చిత్ । కిన్తు భావాభావవ్యతికరమాత్రమ్ । తత్సాధనం చ

ప్రకృతానుపయుక్త మితి ॥ 7 ॥ భావాభావాభిమతయోరభావభావత్వానధికరణత్వే

వాదిప్రతివాదిసంమతే భావాభావత్వానధికరణత్వమప్యధికం సాధ్యతే । అతో

నోక్త దోష ఇతి చేన్న । యత: సతో భావస్యైవ విశ్వస్య వియదాదేరసతో

వైలక్షణ్యమభావత్వానధికరణత్వం స్వయం సదేవ । ప్రమితమేవ ।
యతశ్చాసతోఽభావస్యైవ

విశ్వస్య ప్రాగభావాదే: సతో వైలక్షణ్యం భావత్వానధికరణత్వం స్వయం

సదేవ । ప్రమితమేవ । యతశ్చాసతోఽభావస్యైవ విశ్వస్య ప్రాగభావాదే: సతో

వైలక్షణ్యం భావత్వానధికరణత్వం స్వయం సదేవ । అతో భేదవాదినస్తేన విపరీతేన

ప్రతిజ్ఞాతేనానిష్యం కథం భవేత్ । ప్రతిజ్ఞాతార్థసిద్ధౌ ఖల్వనిష్యం భవేత్

। నహి ప్రమాణబాధితోఽసౌ సిద్ధయతి । వ్యావహారికభావత్వాభావత్వగోచరం ప్రమాణం

తత్త్వవిషయేణానుమానేనైవ బాధ్యత ఇతి చేన్న । యతోఽస్మాకం తావద్భావాభావత్వవిషయం

ప్రమాణం తత్త్వగోచరమేవ । అన్యథా చక్రకాదిప్రసఙ్గాదతిప్రసఙ్గాచ్చేతి ॥ 8 ॥

ద్వితీయేఽప్యేతదేవోత్తరమ్ । విశ్వస్య సత: సత్త్వాద్వైలక్షణ్యమపి మమ స్వయం

స్వమతమేవ । తథాఽసతోఽవిద్యమానాదపి వైలక్షణ్యం స్వయమేవ । అత స్తేన సాధితేన

మమానిష్యం కథం భవేత్ । భవతు విశ్వస్యాత్మన: శశవిషాణాదేర్వైలక్షణ్యం

స్వమతమ్ । సతో వైలక్షణ్యం తు కథమ్ । సత్త్వాఙ్గీకారాదితి చేన్నైవమ్

। సతో విద్యమానస్యాప్యసతో భేదం వదతో మమ యథా విశ్వస్యాసతో వైలక్షణ్యం

స్వయమేవ । తథా సతోఽపి విశ్వస్య సతో వైలక్షణ్యం సతాం భేదవాదిన: స్వయమేవ ।

సదన్తరవైలక్షణ్యాత్ ॥ 9 ॥ సత్త్వాసత్త్వానధికరణత్వం సదసద్విలక్షణత్వమితి

చేత్ । తదాఽపి సతో విశ్వస్యాసతో వైలక్షణ్యం సదసద్భేదవాదిన: స్వయం సదేవ । అతస్తేన సాధితేన మమానిష్టం కథం భవేత్ । పరస్యైవాంశత: సిద్ధార్థతా భవేత్ । తర్హి సత్త్వానాధారత్వమేవ సాధ్యత ఇతి చేన్న । అసత ఏవ హి సతో వైలక్షణ్యం సత్త్వానధికరణత్వం భేదవాదినో మమ స్వయం సదేవ నియమేన భవతి । తథాచ విశ్వస్య తేన సత్త్వానధికరణత్వేన సాధితేనాసత్త్వాపత్త్యా పరస్యైవానిష్టం భవేత్ । అనిష్టప్రసఙ్గేన పరం నిగృహీతవతో మమానిష్టం కథం భవేత్ ॥ 10 ॥

అథాసత్త్వానధికరణత్వే వాదిప్రతివాదిసిద్ధే సత్త్వానధికరణత్వమప్యధికం సాధ్యత ఇతి చేన్న । అనిష్టానిస్తారాత్ । కిఞ్చ, న సత్త్వం నామైకమనుగతం కిన్తు ప్రతివస్తు సత్త్వాని భిద్యన్తే । తత్ర వియదాదేరసద్వైలక్షణ్యే సతి సత్త్వానధికరణత్వం సాధ్యమానం కిమేకసత్త్వానధికరణత్వముతానేకసత్త్వానధికరణత్వమథ సర్వసత్త్వానధికరణత్వమ్ । కిం వాఽవిశేషితసత్త్వానధికరణత్వమ్ । అథవా సర్వథా సత్త్వానధికరణత్వం వివక్షితమ్ । నాద్య: ।

విశ్వస్యాసతోఽపి వైలక్షణ్యం తావన్మమ స్వయమేవ సతోఽపి వైలక్షణ్యం సత్త్వానధికరణత్వమపి స్వయమేవ । కథమ్ । సత్త్వభేదవాదినో మమ సతోఽపి సత్త్వాన్తరానధికరణత్వాఙ్గీకారాత్ । తథాచ సిద్ధేన తేన సాధ్యమానేన మమానిష్యం కథం భవేత్ । ఏవమేవ చతుర్థనిరాకరణమపి వ్యాఖ్యేయమ్ । న ద్వితీయతృతీయౌ । విశ్వస్యాసతో వైలక్షణ్యమసత్త్వానధికరణత్వం తావన్మమ స్వయమేవ । సతో వైలక్షణ్యమనేకసత్త్వానధికరణత్వమ్ । సర్వసత్త్వానధికరణత్వం తావన్మమ స్వయమేవ । సతో వైలక్షణ్యమనేకసత్త్వానధికరణత్వమ్ । సర్వసత్త్వానధికరణత్వమపి స్వయం సదేవ । కథమ్ । భేదవాదినైకైకస్యార్థస్యానేకసర్వసత్త్వాస్వీకారాత్ । స్వీకారే చ భేదభఙ్గః స్యాత్ । తతశ్చ తేనానిష్యం కథం భవేత్ । న పఞ్చమః । యతః సత ఏవాసతో వైలక్షణ్యం స్వయం తదేవ । నియతమేవాస్తి । యతశ్చాసత ఏవ సతో వైలక్షణ్యమపి నియతమేవాత స్తేన సాధ్యమానేన విశ్వస్య సదసత్త్వాపత్త్యా భేదవాదినః కథమనిష్యం భవేత్ । మయా హ్యేకస్యైవ సదసత్త్వమఙ్గీకృతమ్ ।

న్వోపాధౌ ప్రతిషేధాప్రతియోగిత్వాత్పరోపాధౌ చ తత్ప్రతియోగిత్వాత్ ।

ద్వయోరపి సర్వథా ప్రతిషేధాత్కథం సదసత్త్వప్రసఙ్గ ఇతి చేత్తర్హ్యసత ఏవ

సతో వైలక్షణ్యం స్వయం సన్నియతమేవ । అత: సద్వైలక్షణ్యముక్త్వా పునరసతోఽపి

వైలక్షణ్యేన వ్యాహతేన ప్రతిజ్ఞాతేన భేదవాదిన: కథమనిష్యం భవేత్ । ఏవం

సత ఏవాసతోఽపి వైలక్షణ్యం నియతమిత్యసద్వైలక్షణ్యముక్త్వా పునర్విశ్వస్య

సద్వైలక్షణ్యప్రతిజ్ఞా వ్యాహతా ద్రష్యవ్యా । నహ్యనిర్వాచ్యసిద్ధే:

ప్రాగయం విప్రతిషేధో నివారయితుం శక్య: । అస్మాదేవ హేతోస్తత్సిద్ధిరితి

చేత్తర్హి మాతా వన్ధ్యేతి ప్రతిజ్ఞా కుతో విప్రతిషిద్ధా । వక్ష్యమాణహేతునైవ

ప్రతిజ్ఞాతార్థసిద్ధేస్తత్రాపి సువచత్వాత్ । "సమ్భావిత: ప్రతిజ్ఞాయా

అర్థ: సాధ్యేత హేతునా' ఇతి న్యాయాత్తత్ర హేత్వాకాఙ్క్షైవ నాస్తీతి

చేత్సత్యమ్ । కిఞ్చ సత ఏవ విశ్వస్యాసతో వైలక్షణ్యం స్వయం సదేవ

। సాక్షిప్రమితమస్తి । అత స్తేన బాధితేన సర్వథా సత్త్వానధికరణత్వేన

ప్రతిజ్ఞాతేన భేదవాదిన: కథమనిష్యం భవేత్ । అముఖ్యసత్త్వావేదకం

ప్రమాణం తదితి చేత్ । మమ తావన్ముఖ్యమేవ తత్సత్త్వమిత్యుక్త్తమ్ ।

పరకీయప్రమాణతర్కాణామద్యాపి గహనే నివిష్టత్వాదితి । కేచిత్తే తవానిష్టం

కథం న భవేదితి వ్యాచక్షతే । తత్ర న పాదాదావితి ప్రతిషేధస్య నఞా

నిర్దిష్టమనిత్యమితి సమాధానమవసేయమ్ । ద్వితీయే దూషణాన్తరమాహ-

యద్యుచ్యత ఇతి ॥ అపిశబ్దో దూషణసముచ్చయే । సర్వస్మాదపీత్యభివిధౌ

వా । యదీతి శ్రవణాత్తర్హీతి గ్రాహ్యమ్ । సర్వశబ్దోఽనేకార్థ: ।

యద్యనేకస్మాత్సతో వైలక్షణ్యాత్ । అనేకసత్త్వానధికరణత్వం విశ్వస్య

సాధ్యమిత్యుచ్యతే తర్హి సతాం భేదసంస్థితిస్తతశ్చాపసిద్ధాన్త:

। ఇదముక్త్తం భవతి । విశ్వమనేకసత్త్వాఽనధికరణమితి

ప్రతిజానతాఽనేకసత్త్వాన్యఙ్గీక్రియన్తే న వా । ద్వితీయేఽనేకవిశేషణం

వ్యర్థమ్ । ఆద్యేఽప్యేకస్మిన్నేవార్థేఽనేకాని సత్త్వాన్యుతాధారభేదేన ।

నాద్య: । వైయర్థ్యాత్ । ద్వితీయే త్విదముపతిష్ఠతే । సద్భేదసంస్థితిరితి

। అనేకసత్త్వాధికరణత్వాప్రతిషేధసామర్థ్యాదేకైకసత్త్వస్వీకారాపత్తేరితి

వా । తృతీయస్య వేదం దూషణాన్తరమ్ । యది సర్వస్మాత్సతో వైలక్షణ్యం

సర్వసత్త్వానధికరణత్వం విశ్వస్య సాధ్యతయోచ్యతే తర్హి సద్భేదసంస్థితి:

। న హ్యనేకసదనఙ్గీకారే సర్వశబ్దస్య ప్రయాజేనమస్తి । సన్త్యేవానేకాని సన్తి

పారమార్థిక్యం త్వేకమేవేతి చేన్న । తత్సిద్ధయర్థమేవాద్యాపి భవతా ప్రయతనాత్

। తదనధికరణత్వసాధనేంఽశేఽపసిద్ధాన్తాత్ । చతుర్థే దూషణాన్తరమాహ-

సన్మాత్రత్వమితి ॥ అవివక్షితవిశేషం సత్త్వం యస్మాద్బ్రహ్మణోఽప్యస్తి

। తస్మాత్కారణాత్తస్మాత్సతో బ్రహ్మణస్తద్వైలక్షణ్యమ్ ।

తత్సత్త్వానధికరణత్వమపి విశ్వస్య నోఽస్మాకం మతం భవేత్ । తథాచ

సిద్ధత్వాత్తదపి సాధ్యం నో భవేత్ । అవివక్షితవిశేషసత్త్వానధికరణత్వే

సాధ్యే బ్రహ్మగతసత్త్వానధికరణతయాఽపి ప్రతిజ్ఞాతార్థోపపత్తేరర్థాన్తరతేతి

। అథవా కిమిదం సత్త్వం నామ । యదనధికరణత్వం విశ్వస్య

సాధ్యతే । కిం సామాన్యసత్త్వముత స్వరూపసత్త్వమ్ । ఆద్యం దూషయతి-

యద్యుచ్యత ఇతి ॥ సర్వస్మాత్సర్వార్థానుగతాత్సామాన్యాద్వైలక్షణ్యం

తదనాధారత్వమితి యావత్ । సాధ్యతయా యద్యుచ్యతే తదా సద్భేదసంస్థితి: ।

యది సత్తైవ నాస్తి తదా తదనధికరణత్వప్రతిజ్ఞా వ్యార్థా స్యాత్ । నేదం

శశవిషాణాధికరణమితివద్విప్రతిపత్తేరేవానుదయాత్ । సత్తాసామాన్యాఙ్గీకారే చ

సద్భేదో దుర్వార ఏవ । న హ్యేకాశ్రయం సామాన్యమస్తి । సన్తి సత్తాధికరణాని

సన్తీతి చేత్తర్హి కానీతి వక్త్వ్యాని । ద్రవ్యాదీనీతి చేత్కథం తర్హి

తేషామేవ తదనధికరణత్వసాధనమ్ । వ్యవహారత: సర్వమస్తి । పరమార్థతస్తు

నేతి చేన్న । ఉక్తోత్తరత్వాత్ । ఏతచ్చ పరమతేనోత్తరముక్త్ం

వేదితవ్యమ్ । స్వమతేన తు సిద్ధసాధనత్వం ద్రష్టవ్యమ్ ।

ద్రవ్యాద్యతిరిక్తానుగతసత్త్వసామాన్యస్యైవానఙ్గీకారాత్ ।

ద్వితీయం దూషయతి- సన్మాత్రత్వమితి ॥ సత్తానపేక్షం సత్త్వం

సన్మాత్రత్వం స్వరూపసత్త్వమితి యావత్ । తద్బ్రహ్మణోఽప్యస్తి

యతస్తస్మాత్కారణాత్తస్మాద్బ్రహ్మణస్తద్వైలక్షణ్యమబ్రహ్మత్వమపి

విశ్వస్య నో భవేదితి । అథవా సామాన్యసత్తాపక్షే దోషాన్తరమనేనోచ్యతే ।

తథాహి సత్తాసామాన్యవిధురస్యాపి బ్రహ్మణ: సన్మాత్రత్వం స్వరూపసత్త్వం

తావదస్తి । న పున: సత్త్వవైధుర్యాదసదనిర్వాచ్యం వా బ్రహ్మ ।

తస్మాత్సత్తావైధుర్యస్యాసత్త్వాద్యహేతుత్వాత్తత్సత్తానధికరణత్వమపి

విశ్వస్య నో భవేదితి । ఏతేన బ్రహ్మస్వరూపం సత్త్వమితి పక్షోఽపి నిరస్త: ।

అర్థక్రియాకారిత్వం జ్ఞానాబాధ్యత్వం వా సత్త్వమితి పక్షద్వయం స్ఫుటదోషత్వాన్న

దూషితమ్ । అర్థక్రియేతి వదతా మిథ్యాభూతస్యైవార్థక్రియాఽఙ్గీకృతేతి

సిద్ధాన్తవిరోధశ్చ । అర్థక్రియావిధురస్యాపి బ్రహ్మణ: సత్త్వాత్తద్వైధుర్యం

నాసత్త్వాదిహేతు: । అర్థక్రియాఽనధికరణతామాత్రసాధనం ప్రకృతానుపయుక్తం

తద్విరుద్ధం చ । జ్ఞానాబాధ్యత్వవైధుర్యం చ తద్బాధ్యత్వమేవ । తచ్చ

హేత్వర్థాన్న భిద్యత ఇతి స్ఫుటమేవ । హేత్వన్తరాభిధానేఽపి వక్ష్యమాణన్యాయేన

బాధసిద్ధార్థతాద్యాపత్తి: స్ఫుటైవ । యదత్రోక్తమ్ । త్వయాఽపి ద్వే

తత్త్వే సదసిదతి తత్త్వం వ్యవస్థాపయతా యదేవ సత్త్వేన వ్యవస్థాపితం

తస్యైవ మయాఽప్యఙ్గీకారాన్న సచ్ఛబ్దార్థానిరుక్తి రితి । తదతీవ మన్దమ్

। మయా హి । క్వచిత్సదితి భావో వ్యవహ్రియతే । క్వచిచ్చ ప్రతిపన్నోపాధౌ

నిషేధాప్రతియోగి । క్వాపి మూర్తమిత్యాది తత్సర్వం చ నిరస్తమితి । ఏవం

ప్రతిజ్ఞాం నిరాకృత్య హేతుమప్యపాకరోతి- జ్ఞానబాధ్యత్వమితి ॥ న కేవలం

ప్రతిజ్ఞా దుష్యా । కిం నామ హేతుభూతం జ్ఞానబాధ్యత్వమపీత్యర్థ: । తుశబ్ద:

సిద్ధాన్త్యభిమతాజ్జ్ఞానబాధ్యత్వాద్వ్యయవచ్ఛినత్తి । జ్ఞానబాధ్యత్వం హి

జ్ఞాననివర్త్యత్వం వా ప్రతిపన్నోపాధౌ నిషేధప్రతియోగిత్వం వా హేతుత్వేన

పరస్యాభిమతమ్ । నచ ప్రపఞ్చే తత్ప్రతివాదినో మమ సిద్ధమ్ । అతోఽన్యతరాసిద్ధో

హేతురితి । నన్వీశ్వరజ్ఞానేన ప్రపఞ్చనివృత్తిస్త్వయాఽపీష్యత ఏవ । అన్యథా

తస్య సంహారకర్తృత్వానుపపత్తే: । జ్ఞానాదిమత ఏవ కతర్ృత్వాత్ । సత్యమ్ । నైవం

జ్ఞాననివర్త్యత్వం పరస్యాభిప్రేతమ్ । అపి తర్హ్యజ్ఞానోపాదానకస్య సమానే

విషయే విరోధితా జ్ఞానేనోపాదానే నివృత్తే స్వయమేవ విలపనమ్ । యథాऽऽహ ।

"అజ్ఞానస్య స్వకార్యేణ వర్తమానేన ప్రవిలీనేన వా సహ జ్ఞానేన నివృత్తిబాధ:'

ఇతి । న చాయం ప్రపఞ్చోऽస్మాకం సంమత: । కిన్తు ముద్గరప్రహారాదినా

ఘటస్యేవేశ్వరస్య జ్ఞానేచ్ఛాప్రయత్నవ్యాపారైర్వినాశ ఏవ । స ఏవ హేతురస్త్వితి

చేన్న । తథావిధమపి జ్ఞానబాధ్యత్వం పక్షైకదేశే ప్రకృత్యాదౌ న సిద్ధం

ప్రతివాదిన ఇతి భాగాసిద్ధత్వాత్ । కిఞ్చ సత్యస్యాపి జ్ఞానవినాశ్యత్వమస్తు ।

నచ విపక్షే కిఞ్చిద్బాధకమస్తీత్యతోऽప్రయోజకత్వాజ్జ్ఞానబాధ్యత్వం న సిద్ధమపి

వ్యాప్యత్వాసిద్ధమపీతి యావత్ । ప్రతివాదినో మతేనేతి గుడజిహ్వికామాత్రమ్

। బాధకానుపన్యాసే వాదినోऽపి వ్యాప్యత్వాసిద్ధేరావశ్యకత్వాత్

। సతో వినాశే చైతన్యస్యాపి వినాశప్రసఙ్గ ఇతి చేత్ । తర్హి

వినాశమాత్రస్య సాధ్యప్రయోజకత్వేన జ్ఞానబాధ్యత్వమసిద్ధమపి ।

వ్యర్థవిశేషణాసిద్ధమపి స్యాత్ । నాశ్యత్వమాత్రం హేతుర్జ్ఞానేతి

స్వరూపకథనమాత్రమ్ । స చోక్తబాధకసానాథ్యేన నాప్రయోజక ఇతి చేన్న ।

సత్త్వసామ్యేఽపి వినాశకారణసదసద్భావేన విశేషస్యోక్త్త్వాత్ । నను చ నేహనానాఽస్తీతిప్రతిపన్నోపాధౌ శ్రౌతనిషేధాత్మా బాధః ప్రపఞ్చేఽస్తీతి చేన్న । శ్రుత్యర్థనిర్ణయోత్తరకాలమేవైతత్ । స ఏవ తూపపత్తివిరోధాదశక్య ఇత్యుచ్యమానత్వాత్ । అథవా జ్ఞానబాధ్యత్వమసిద్ధం వ్యాప్తిరహితమపీతి యోజ్యమ్ । తథా హి । కిం త్వదభిమతం జ్ఞానబాధ్యత్వమత్ర హేతూక్రియతే కిం వాఽస్మదభిమతమితి వాచ్యమ్ । ఆద్యం చేదుక్త్న్యాయేన న సిద్ధం ప్రతివాదినః । ద్వితీయే వ్యాప్తివైధుర్యమితి । తత్కథమిత్యత ఆహ-

విజ్ఞాతస్యేతి ॥ హి యస్మాదన్యథావిజ్ఞాతస్య సమ్యగ్విజ్ఞానమేవ బాధస్తద్విషయత్వమేవ తద్బాధ్యత్వం మతమస్మాకమ్ । తచ్చాత్మని విపక్షే గతమితి వ్యాప్తివికలమితి వాక్యశేషః । సత్యోఽప్యాత్మా దేహాద్యాత్మనా విజ్ఞాతో వేదాన్తజనితసమ్యగ్విజ్ఞానవృత్తివిషయ ఇతి పరేణాప్యఙ్గీకార్యమ్ । అన్యథా అవిద్యానివృత్త్యనుపపత్తేరితి । అథవా దృష్టాన్తం ప్రత్యాచష్టే-

జ్ఞానబాధ్యత్వమితి ॥ అపిపదేన సదసద్విలక్షణత్వలక్షణం సాధ్యమనిర్వాచ్యత్వం

సముచ్చినోతి । తుశబ్దో జ్ఞానబాధ్యత్వమభిమతాద్వ్యయవచ్ఛినత్తి । న

సిద్ధిం శుక్తిరజతాదావితి శేషః । శుక్తిరజతాదేరనిర్వచనీయత్వం

తావత్ప్రతివాదినో మమాసిద్ధమ్ । మయాఽత్యన్తాసత్త్వేనాఙ్గీకృతత్వాత్

। అత ఏవ జ్ఞానబాధ్యత్వం మమ తత్రాసంమతమ్ । తద్ధి జ్ఞాననివర్త్యత్వం

పరస్యాభిమతమ్ । న చాసతస్తత్సమ్భవతి । తస్య నిత్యనివృత్తత్వాత్ । అతః

సాధ్యసాధనవికలోఽయం దృష్టాన్తాభాసః । నను ప్రతిపన్నోపాధౌ నిషేధప్రతియోగిత్వం

బాధ్యత్వమస్త్యేవ శుక్తిరజతాదౌ । మైవమ్ । తథా సత్యసత్త్వప్రసఙ్గాత్ ।

వక్ష్యతే చైతత్ । యది తర్హి న బాధ్యత్వం శుక్తిరజతాదేః । (బాఢమ్ । నను)

సకలలోకవిరోధాదిప్రసఙ్గః । మైవమ్ । త్వదభిమతస్యాభావేఽప్యన్యస్య బాధ్యత్వస్య

తత్ర విద్యమానత్వాత్ । కిం తదిత్యత ఆహ- విజ్ఞాతస్యేతి ॥ బాధ్యత్వమితి

ప్రకృతప్రకృత్యర్థం బాధ్యం తదితి సామాన్యేన పరామృశతి । కేచిన్నేదం

రజతమితి హ్యధ్యస్తవస్త్వభావబోధం బాధమాహుః । అపరే తు శుక్తిరియమితి

విరోధిభావాన్తరజ్ఞానమ్ । తదుభయం ప్రత్యేకమవ్యాపకమ్ । శాబ్దాదౌ

ద్వయోరపి బాధత్వప్రసిద్ధే: । తస్మాదుభయానుగతమేతదుచ్యతే । రజతత్వాదినా

విజ్ఞాతస్య పురోవర్తిన: శుక్తిత్వాదినా విజ్ఞానం ఖల్వన్యథావిజ్ఞాతస్య

సమ్యగ్విజ్ఞానం భవతి । ఏవమసతో రజతస్య సత్త్వాదినాఽవగతస్యాసత్త్వాదినా

విజ్ఞానమప్యన్యథావిజ్ఞాతస్య సమ్యగ్విజ్ఞానం భవత్యేవ । సమ్యగ్విజ్ఞానం

బాధ ఇత్యేవోక్తే సర్వమపి సమ్యగ్జ్ఞానం బాధ: ప్రసజ్యేత । నచ తథా వ్యవహార:

। తన్నివృత్త్యర్థమన్యథావిజ్ఞాతస్యేత్యుక్తమ్ । అన్యథావిజ్ఞాతస్య

జ్ఞానమిత్యేవోక్తే ధారావాహికభ్రమే రాజతత్వేనావగతస్య శుక్తికాశకలస్య

పునర్భాగవఙ్గత్వాదిజ్ఞానేఽపి ప్రసఙ్గ: । తన్నిరాసాయ సమ్యగిత్యుక్తమ్ ।

అన్యథేతి । తత్స్వరూపాపేక్షయా । తేన ఘటస్యైవ పటాద్యపేక్షయాఽన్యథా ఘటత్వేన

జ్ఞానస్య పునర్ఘటత్వేన జ్ఞానే ప్రసఙ్గో నిరస్త: । ఛలప్రసఙ్గాత్ । తథాపి

రజతత్వేనావగతస్య శుక్తికాశకలస్య శుక్లత్వాదిజ్ఞానే ప్రసఙ్గస్తదవస్థ:

। ఏవమేకేనాన్యథావిజ్ఞాతస్య పురుషాన్తరసమ్బన్ధిని తస్యైవ వా పురుషస్య

కాలాన్తరభావిన్యాజ్ఞానసిద్ధే సమ్యగ్విజ్ఞానే ప్రసఙ్గోఽపీతి చేన్నైవమ్

। బాధతి: ఖలు లోడనే పఠ్యతే । తచ్చ జ్ఞానాస్యార్థస్య వాఽస్తు

। న తావజ్జ్ఞానస్య । తస్య క్షణికత్వేన స్వత ఏవ లోడితత్వాత్ ।

సమ్యగ్విజ్ఞానస్యాప్యుత్తరజ్ఞానవినాశ్యస్య బాధితత్వవ్యవహారప్రసఙ్గాత్ ।

నాప్యర్థస్య । శుక్తిశకలాదేస్తాదవస్థ్యాత్ । రజతాదేనిర్త్యలోడితత్వాత్

। అత: పూర్వజ్ఞానప్రసఞ్జితస్యాన్యథాకారస్య లోడనమివేతి వక్తవ్యమ్

। తథాచ సతి కోఽతిప్రసఙ్గ: । తత్కిం వక్తవ్యమేతత్ । నహి ।

కథమనుచ్యమానం జ్ఞాస్యతే । అన్యథావిజ్ఞాతస్యేతి వచనసామర్థ్యాత్ ।

అన్యథా సమ్యగ్విజ్ఞానమిత్యేవావక్ష్యత్ । కిమనేనేతి । తద్విషయత్వం

బాధ్యత్వమితి శేష: । అథవాఽనిర్వచనీయమముఖ్యం సదిత్యుక్తమ్

। తత్ర కిమిదమనిర్వచనీయత్వమ్ । కిం నిరుక్తివిరహ: । కింవా

నిరుక్తినిమిత్తవిరహ: । నాదక్య: । అనిర్వచనీయమిత్యాదినిరుక్తే:

సత్త్వేనాసమ్భావిత్వాత్ । ద్వితీయేఽపి నిరుక్తినిమిత్తం జ్ఞానమర్థో వా స్యాత్ । నాద్య: । జ్ఞానస్యోభయవాదిసిద్ధిసద్భావాత్ । న ద్వితీయ: । యతా ప్రతిభాసమర్థస్యాలౌకికస్య రజతాదేర్మాయావాదినాఽభ్యుపగతత్వాదిత్యాశఙ్కయ పరేణానిర్వచనీయస్య లక్షణద్వయమభిహితమ్ । సదసద్విలక్షణత్వమనిర్వచనీయత్వం జ్ఞానబాధ్యత్వం చేతి । తత్రాద్యం తావన్నిరాకరోతి- వైలక్షణ్యం సతశ్చేతి ॥ వ్యాఖ్యానాని తు పూర్వవదేవ । తత్ర యావత్సు పక్షేషు సిద్ధాథర్త్వపర్యవసానం తావత్స్వనిర్వచనీయత్వస్య సత్త్వావిరోధిత్వేన న సన్ప్రపఞ్చ: కిన్త్వనిర్వచనీయ ఇత్యారమ్భాసఙ్గతిర్దోషోఽవగన్తవ్య: । యత్ర పునర్బాధాదిపర్యవసానం తత్రావ్యాప్తిరవగన్తవ్యా । అథవాఽనిర్వచనీయత్వేన వియదాదికం శుక్తిరజతాదికం చ పరస్యాభిమతమ్ । తత్ర సత ఏవ సత్త్వేన ప్రమితస్యైవ వియదాదేర్విశ్వస్యాసద్విలక్షణత్వమేవ స్వయం సత్ । ఏవమసత ఏవాసత్త్వేన ప్రమితస్యైవ శుక్తిరజతాదేర్విశ్వస్య సర్వస్యాప్యారోపితస్య

సద్విలక్షణత్వమేవ స్వయం సత్ । వియదాదావసద్విలక్షణత్వమేవాస్తి । సద్వైలక్షణ్యం తు ప్రమాణబాధితమ్ । తథా శుక్తిరజతాదౌ సద్విలక్షణత్వమేవాస్తి । అసద్వైలక్షణ్యం తు ప్రమాణవిరుద్ధమ్ । అతోఽసమ్భవినా తేన లక్షణేనోక్తేన కథం తేఽనిష్యం నిగ్రహస్థానం న భవేదిత్యాదియోజనా ద్రష్యవ్యా । భేదవాదిన ఇత్యనేన మాయావాదినో వియదాదౌ సద్వైలక్షణ్యాఙ్గీకారః శుక్తిరజతాదౌ చాసద్విలక్షణత్వాభ్యుపగతిరాగ్రహమాత్రమలైవేత్యభిప్రైతి । యద్వ్యుచ్యత ఇత్యత్రాప్యుక్తరీత్యాఽసమ్భవిత్వాదికం జ్ఞాతవ్యమ్ । సన్మాత్రత్వమిత్యనేనాతివ్యాప్తిరుచ్యతే । తథా హి । బ్రహ్మణోఽపి సన్మాత్రత్వం సత్త్వానధికరణత్వమితి యావత్ । మాయావాదినాఽభ్యుపగతమితి శేషః । నిర్ధర్మకత్వాఙ్గీకారాత్ । అసత్త్వానధికరణత్వం తు నిశ్చితమేవ । తస్మాత్తదపి బ్రహ్మాపి సన్నో భవేత్కిన్త్వనివర్ాచ్యం ప్రసజ్యేతేతి । సత్త్వేనాసత్త్వేన చ విచారాసహత్వమనిర్వచనీయత్వం న పునః సత్త్వాసత్త్వధర్మానధికరణత్వమ్ । బ్రహ్మ తు సత్త్వేన విచారసహం కథమనిర్వచనీయం

స్యాదితి చేన్న । సత్త్వేనేతి త్వప్రత్యయార్థస్యానభ్యుపగమాత్ । కిఞ్చ

యో వియదాదౌ విచార: స బ్రహ్మణ్యపి సమాన ఇతి కథం న తస్యానిర్వచనీయత్వమ్

। యథోక్త్తమ్ । "సర్వవైలక్షణ్యాఙ్గీకారాత్' ఇత్యాది ।

నిరాకరిష్యతే చాసౌ దుర్విచారస్తత్ర తత్రేతి । ద్వితీయమపి లక్షణం

నిరాకరోతి- జ్ఞానబాధ్యత్వమితి ॥ యది జ్ఞానబాధ్యత్వం నామోక్త్తవిధయా

శుక్తి్రజతాదేశ్చాసత్త్వేనావిద్యోపాదానకత్వాభావాత్ । తతశ్చాసమ్భవిత్వం

లక్షణదోష: । యది పునర్జ్ఞానవినాశ్యత్వమాత్రమ్ । తథాపి వియదాదౌ

నిత్యే నిత్యత్వాదేవ శుక్తి్రజతాదౌ చాసత్త్వాన్న సిద్ధమిత్యవ్యాప్తి:

। యది చ ప్రతిపన్నోపాధౌ నిషేధప్రతియోగిత్వం తదపి వియదాదౌ న

సిద్ధమిత్యవ్యాప్తిరేవ । ఉపపత్తయస్తూక్తా వక్ష్యమాణాశ్చానుసన్ధేయా:

। నను భవతాఽపి బాధ్యత్వం కిమప్యఙ్గీకరణీయమేవ । పదస్య

నిరర్థకత్వాయోగాత్ । తదేవాస్మాకమనిర్వచనీయలక్షణం భవత్విత్యత ఆహ-

ప్రతివాదినో విజ్ఞాత స్యేతి ॥ ప్రతివాదినో మమ మతమితి సమ్బన్ధ:

। తచ్చాత్మన్యనిర్వచనీయేఽప్యస్తీత్యతివ్యాప్తమితి శేష: ।

అత్రాన్యథావిజ్ఞానమేవ భ్రాన్తి: । తత్రప్రసఞ్జితాన్యథాఽఽకారలోడనం

సమ్యగ్విజ్ఞానమేవ బాధ ఇత్యవధారణతయా మతాన్తరాణి నిరస్తాని వేదితవ్యాని । హి

శబ్దేన తత్ర ప్రమాణప్రసిద్ధిం సూచయతి । అథ పఞ్చఖ్యాతివాద: ॥ ఇహ ఖలు

కేచిద్యథార్థమేవ సర్వవిజ్ఞానమితి మన్యమానా నాన్యథాఖ్యాతిం సహన్తే । తథా హి

। కేయమన్యథాఖ్యాతిర్నామ । యది తావదన్యథాపరిణతే వస్తుని ఖ్యాతిరన్యథాఖ్యాతి:

। తదా ఘటాదిప్రత్యయా: సర్వేఽప్యన్యథాఖ్యాతిత్వాద్విభ్రమా: ప్రసజ్యేరన్

। కిఞ్చ శుక్తికాయా రజతాకారపరిణామ: కిం సకారణ ఉతాకారణ: । న తావదకారణ: ।

కాదాచిత్కత్వానుపపత్తే: । ఆద్యే కారణం వాచ్యమ్ । కరణదోష ఇతి చేన్న । తస్య

కరణసమ్బన్ధిన: శుక్తికాపరిణామహేతుత్వానుపపత్తే: । అన్యథా తద్గైవ సకలార్థానాం

రజతరూపపరిణామప్రసఙ్గాత్ । దుష్యకరణసంసర్గో హేతురితి చేత్తథాపి కిం

శుక్తిత్వాపగమేన రజతరూపపరిణామ: । కిం వా తదనపగమేన । ఆద్యే పురుషాన్తరేణాపి

తదా శుక్తిత్వం న ప్రత్యేతవ్యమ్ । ద్వితీయే భ్రాన్తేనాపి తత్ప్రత్యేతవ్యమ్ । కిఞ్చ శుక్తిత్వాపగమే బాధేఽపి న తద్బుద్ధిః । అథ పున: శుక్తయాకారేణ రజతం పరిణతమితి చేన్న । కరణదోషస్య కారణస్యాభావాత్ । బాధోఽప్యేవం తేనైవ గృహ్యేత ఇతి చేన్న । ఘటాదేరపి కులాలాదిమాత్రవేద్యతాపాతాత్ । సుఖాదివదితి చేన్న । బాహ్యాన్తరత్వేన విశేషాత్ । అన్యథోక్తాతిప్రసఙ్గానిస్తారాత్ । కిఞ్చ దోషవశాద్రజతాకారేణ పరిణతా చేచ్ఛుక్తిస్తదా దోషాపగమేఽపి తథైవ కథం నావతిష్ఠతే । నహి నిమిత్తకారణనాశాత్కార్యనాశో దృష్ట: । కమలకుడ్మలవికాసనిమిత్తసావిత్రతేజోఽపగమస్య వికాసనివృత్తిహేతుతా దృష్టేతి చేన్నైవమ్ । దలవిభాగో హి వికాసో నామ । స చ క్షణికత్వాత్స్వత ఏవ సావిత్రతేజసి నివృత్త: । సంయోగప్రధ్వంసస్తు న కదాఽపి నివర్తతే పున: సంయోగలక్షణో ముకులీభావస్తు శీతాదినోదనజన్య ఏవ । స్థాయిత్వేఽపి విభాగస్యాన్యదేవ తన్నాశే నిమిత్తమితి యత్కిఞ్చిదేతత్ । పరత్వాదివత్స్యాదితి చేన్న । విప్రతిపత్తే:

। కిఞ్చోత్పన్నం చేద్రజతం వినష్యం తదా తథైవ ప్రతీతి: స్యాత్ న పునర్నేదం

రజతమితి బాధబుద్ధి: । ఏతేన దుష్యకరణజన్యాద్విజ్ఞానాద్రజతమేత్యపి పరాస్తమ్

। కా చైవం సతి దోషవాచోయుక్తి: । నహి మృదో ఘటాకారపరిణామస్య నిమిత్తం

దణ్డచక్రాదికం దోషత్వేన మన్యన్తే । కిఞ్చ యస్యా: ప్రతీతేస్తదాలమ్బనం తత

ఏవ తజ్జన్మ కింవా ప్రతీత్యన్తరాత్ । నాద్య: । పరస్పరాశ్రయప్రసఙ్గాత్

। ఉత్పన్నే హి రజతే తదాలమ్బనాయా: ప్రతీతేర్జన్మ, తస్యాం జాతాయాం

రజతోత్పత్తిరితి । న ఖలు నిరాలమ్బనా ప్రతీతిరుత్పద్యతే । ద్వితీయేఽపి కిం

తత్రప్రతీత్యన్తరం శుక్తికాఽఽలమ్బనమ్ । ఉత శుక్తికారజతాన్తరాలమ్బనమ్

। అథవాఽథర్ాన్తరాలమ్బనమ్ । నాద్య: । సర్వత్ర శుక్తిప్రతీత్యనన్తరం

రజతోత్పాదప్రసఙ్గాత్ । శుక్తిరజతప్రతీతే: ప్రాక్ శుక్తిరితి

ప్రతీతినియమాభావాచ్చ । దుష్యకరణాలోచితశుక్తిసాధారణాకారప్రతీతే

రజతజన్మేతి చేన్న । సాధారణాకారమాత్రదర్శనానన్తరం రజతప్రతీతినియమాభావాత్

। కారణవైకల్యం తత్ర కల్ప్యత ఇతి చేత్ । స్యాదేతదేవమ్ । యది రజతజన్మ

ప్రమితం స్యాత్ । ప్రతీతిం తు ప్రకారాన్తరేణోపపాదయిష్యామ: । న ద్వితీయ: । పూర్వరజతస్యాపి తదేవ కారణమితి రజతప్రతీతిప్రవాహావిచ్ఛేదప్రసఙ్గాత్ । న తృతీయ: । అతిప్రసఙ్గాత్ । తదేవం భ్రాన్తిబాధయోరనుపపత్తేర్న పరిణామపక్షో యుక్త: । నాపి వస్తునో వస్త్వన్తరాత్మనాఽవభాసోఽన్యథాఖ్యాతిరితి యుక్తమ్ । తథా హి కిం వస్తునో వస్త్వన్తరాత్మనా సతీ ఉతాసతీ । ఆద్యే న భ్రాన్తిర్నాపి బాధ: । సర్వేషాం చ సర్వం సర్వాత్మనా ప్రతీయేత । న హి దోష: కరణసంస్కార: । తథా సత్యదుష్యకారణేన న కిఞ్చిదుపలభ్యేత । కిఞ్చైవం సతి రజతసంవిత్సమీచీనా శుక్తిరేవేయమితి చాసమీచీనేత్యాపద్యేత । న ద్వితీయ: । అసత: ప్రతీత్యనుపపత్తే: । ఉపపత్తౌ వా కిం రజతస్యాపి వస్తుత్వగ్రహణేన । ఏతేనాసమ్బద్ధవిశేషణవిశిష్యప్రతీతిరన్యథాఖ్యాతిరితి నిరస్తమ్ । అసతో విశేషణసమ్బన్ధస్య ప్రతీత్యనుపపత్తే: । ఉపపత్తౌ వా కిమసత్ఖ్యాతివాదిభిరపరార్ద్ధమ్ । అథ బ్రూషేఽన్యాకారం జ్ఞానమన్యథాఖ్యాతిరితి

। తదసత్ । సమీచీనజ్ఞానస్యాప్యాన్తరబాహ్యత్వాదినాఽర్థవిలక్షణాకారత్వేన

విభ్రమత్వాపత్తే: । అన్యాకారోల్లేఖిజ్ఞానమన్యాలమ్బనమన్యథాఖ్యాతిరితి తు

విరుద్ధమ్ । తథా హి । న తావత్సదసద్భావమాత్రేణాలమ్బనం సద్భావమాత్రస్య

సర్వవస్తుప్రత్యయసాధారణ్యేన సర్వప్రత్యయానాం సర్వార్థాలమ్బనత్వాపత్తే: ।

సర్వం సర్వజ్ఞతా చైవం సతి స్యాత్ । అతీతాదివిషయస్య నిరాలమ్బనతాపాతశ్చ ।

ఏతేన పురోదేశే సద్భావేనాలమ్బనత్వమపి ప్రత్యుక్తమ్ । నచ కారణత్వేనాలమ్బనమ్

। రూపాదిజ్ఞానస్య చక్షురాద్యపి కారణమితి తదాలమ్బనత్వప్రసఙ్గాత్ ।

అతీతానాగతవిషయత్వం చ జ్ఞానస్య న స్యాత్ । అతీతానాగతయోరసత్త్వేన

కారణత్వానుపపత్తే: । ఏతేన విషయతయా కారణత్వమిత్యపి నిరస్తమ్ ।

ఆత్మాశ్రయత్వం చైవం సతి స్యాత్ । విషయత్వస్యైవ నిరూప్యమాణత్వాత్ ।

కిఞ్చైవం విషయత్వమిత్యేవాస్తు । కిం కారణతయా వ్యర్థయాఽనర్థజనన్యా

। కిం చేదం విషయత్వమ్ । యేన యస్యాతిశయ ఉత్పద్యతే స తస్య విషయ

ఇతి చేత్ । అతిశయో హి జ్ఞాతతా వా స్యాద్వ్యవహారో వా । నాద్య: ।

అనభ్యుపగమాత్ । అభ్యుపగమేఽప్యతీతాదిజ్ఞానస్య నిర్విషయత్వాపాతాత్ । న హ్యసతి ధర్మిణి ధర్మోత్పాదో యుజ్యతే । న ద్వితీయ: । అతదర్థినో వ్యవహారానుత్పత్తావవిషయత్వాపత్తే: । వ్యాఘ్రచోరాదిజ్ఞానానన్తరమాదీయమానస్య దణ్డాదేరపి తద్విషయత్వప్రసక్తేశ్చ । యద్విజ్ఞానం యదాకారం తత్తదాలమ్బనమితి తు తథాగతమతమనుధావతి । యత్సన్నికృష్యకరణేన యజ్జ్ఞానం జన్యతే తత్తద్విషయమిత్యపి న । రూపాదిజ్ఞానస్యాకాశాదివిషయతాపాతాత్ । నహి రూపాదిజ్ఞానముత్పాదయచ్చక్షురాకాశాదినా న సన్నికృష్యత ఇతి యుజ్యతే । ప్రత్యభిజ్ఞా చ తత్తాఽసన్నికృష్యకరణజన్యా న తద్విషయా స్యాత్ । నచ వాక్యం వాక్యార్థేన సన్నికృష్యతే । యేన తజ్జనితజ్ఞానస్య వాక్యార్థో విషయ: స్యా । ఆకాశాదివిషయతైవం చాపద్యేత । లిఙ్గజ్ఞానాచ్చాత్మసన్నికృష్యాజ్జాయమానం లిఙ్గిజ్ఞానమాత్మవిషయమాపద్యేత । తస్మాద్యజ్జ్ఞానం యత్ప్రతిభాసం తదేవ తస్యాలమ్బనమితి మన్తవ్యమ్ । తత్ర రజతజ్ఞానే శుక్తిరవభాసతే న వేతి

వక్తవ్యమ్ । అవభాసత ఇతి బ్రువాణః శ్లాఘనీయప్రజ్ఞో దేవానాం ప్రియః

। యది సంవిది బహుమానవాన్నేతి బ్రూయాత్తదా కథం తచ్చుక్తికాలమ్బనం

స్యాత్ । కిఞ్చ రజతమవభాసతే శుక్తికాలమ్బనం చేదతిప్రసఙ్గః కతం

పరిహరణీయః । నను రజతావభాసస్య రజతవిషయకత్వే తేన రజతేన భవితవ్యమ్

। కథం న భవితవ్యమ్ । నహి సమ్ప్రతిపన్నసమీచీనరజతస్వీకారేఽపి

నిమిత్తమస్త్యన్యద్రజతావభాసాత్ । న హ్యన్యతరరజతప్రతిభాసపక్షపాతే

కారణమస్తి । నాస్త్యత్ర రజతమిత్యపి ప్రతిభాసోఽస్తీతి

చేత్ । సత్యమ్ । ప్రతిభాససామర్థ్యాద్రజతాభావోఽప్యఙ్గీకృత ఏవ

పురతః । ప్రతీత్యోర్విరోధః స్యాదితి చేన్న । యథా న విరోధస్తథా

వక్ష్యమాణత్వాత్ । నచాన్యథాఖ్యాతిజననే కారణం పశ్యామః । నచ

చక్షురాదికమేవ కారణమ్ । తస్య సమీచీనజ్ఞానకరణతావధారణాత్ । న

ఖలు జరామరణవిధ్వంసహేతుర్జాతు సుధా తద్ధేతురపి భవతి । కారణైక్యే

కార్యభేదస్యాకస్మికత్వప్రసఙ్గాత్ । నచాదృష్టభేదాత్కార్యభేదః ।

తస్య కార్యభేదనిశ్చయోత్తరకాలం నిశ్చేయత్వాత్ I కార్యభేదస్య చ విప్రతిపన్నత్వాత్ I దోషసహకృతాదిన్ద్రియాదేవాన్యథాజ్ఞానజననమిత్యప్యసత్ I దోషా హి కారణానామౌత్సర్గికకార్యజననసామర్థ్యం నిఘ్నన్తి I నతు విపరీతకార్యజననసామర్థ్యమాదధాతి I న ఖలు దుష్యం కుటజబీజం వటం జనయతి I కిం నామ న జనయత్యేవ కుటజాఙ్కురమ్ I నచ వక్తవ్యం దావదహనదగ్ధవేత్రబీజానాం కదలీకాణ్డజననసామర్థ్యముపలబ్ధమితి I పాకేన ద్రవ్యాన్తరోత్పత్తేస్తేషామబీజత్వాత్ I కిఞ్చ ప్రదర్శితాకారవ్యభిచారే ప్రత్యయస్య సర్వత్ర వ్యభిచారశఙ్కా దుర్వారా స్యాత్ I తథాచ కథం బాహ్యార్థనిహ్నవం నిరాకుర్మః I తథాహి జ్ఞానమేవ ఖలు సర్వత్ర వస్తువ్యవస్థాపకం నాన్యత్ I తచ్చేత్క్వచిద్వ్యభిచరతి I తదా తత్సర్వత్ర శఙ్కితవ్యభిచారమేవ I నచ తచ్ఛఙ్కాపఙ్కసఙ్క్షాలనక్షమం కిఞ్చిదన్యద్విజ్ఞానాత్ I తచ్చ సకలమపి శఙ్కాకలఙ్కసఙ్కోచితప్రభావం న

ప్రభవతీత్యుక్త్_మ్ I తతశ్చ కుతో బాహ్యార్థప్రత్యాశా I నచ వాచ్యం

యథా ఘటాదే: పార్థివస్య వహ్నివ్యభిచారేఽపి న ధూమస్యాపి తద్వ్యయభిచార:

శఙ్కయతే I ఏవమేకజ్ఞానస్యార్థవ్యభిచారేఽపి న సర్వత్ర వ్యభిచారశఙ్కేతి I

వైషమ్యాత్ I అస్తి హి తత్ర పార్థివత్వావిశేషేఽప్యవ్యభిచారనిశ్చయోపాయో

ధూమత్వాదిరేవావాన్తరో విశేష: I నహి తత్ర బాధకం కిఞ్చిత్ I తేనోపపద్యతే

తత్రాశ్వాస: I ప్రకృతే తు న జ్ఞానత్వావాన్తరవిశేషమనాశ్వాస

నిరసనక్షమమీక్షామహే I నచ బాధకభావాభావరూపాద్విశేషాద్వ్యయవస్థేతి వాచ్యమ్ I

బాధకస్యాపి జ్ఞానత్వేన శఙ్కాస్పదత్వాత్ I న ఖలు బాధకస్య కిమపి ృఙ్గమస్తి

I బాధకాభావశ్చానుపసఞ్జాతబాధభ్రమే సమాన: I సంవాదకభావాభావాభ్యాం విశేష

ఇతి చేన్న I ఉక్తో్త్తరత్వాత్ I సంవాదకమపి జ్ఞానమేవేతి తదపి కథం

సంశయాస్పదం న స్యాత్ I తత్రాపి సంవాదకాన్తరాన్వేషణేఽనవస్థా కుతో

న భవేత్ I అఙ్గీకృతశ్చ పరేణ ధారావాహికభ్రమేఽన్యోన్యసంవాద:

I ఏతేన జ్ఞానజన్యవ్యవహారవిసంవాదావిసంవాదలక్షణోఽపి విశేష:

పరాస్తో వేదితవ్య: । తద్విశేషగ్రాహిణ్యపి విశ్వాసకారణాభావాత్

। అపి చ ప్రతీయమానోఽయం రజతాకార: కుతస్త్య ఇతి వక్తవ్యమ్ । న

తావత్పురోవర్తినిష్ఠ ఇతీష్యమన్యథాఖ్యాతివాదినామ్ । బాధవిరోధశ్చ

తథా సతి స్యాత్ । నాపి దేశాన్తరవర్తీతి వక్ష్యామ: । తతశ్చ జ్ఞానస్థ

ఏవాయమిత్యాపతితమ్ । తథా చ జితం సాకారవిజ్ఞానవాదిభిర్బౌద్ధై: । నను

తర్హీదం రజతమిత్యాదిప్రత్యయస్య కా గతి: । ఉచ్యతే । రజతమిదమితి ద్వే

జ్ఞానే స్మృత్యనుభవరూపే । తత్రేదమితి పురోవర్తిద్రవ్యమాత్రగ్రహణమ్

। దోషవశాత్తద్గతస్య శుక్తిత్వసామాన్యవిశేషస్యాగ్రహణాత్ ।

తత్రేదమితి పురోవర్తిద్రవ్యమాత్రగ్రహణమ్ । దోషవశాత్తద్గతస్య

శుక్తిత్వసామాన్యవిశేషస్యాగ్రహణాత్ । తన్మాత్రం చ గృహీతం సదృశతయా

సంస్కారోద్బోధక్రమేణ రజతస్మృతిం జనయతి । సా చ గృహీతగ్రహణస్వభావాఽపి

దోషవశాద్గృహీతతత్తాంశప్రమోషేణ గృహీతిసరూపాఽవతిష్ఠతే । తథాచ

రజతస్మృతే: పురోవృత్తిగ్రహణస్య చ మిథ: స్వరూపతో విషయతశ్చ

భేదాగ్రహణాత్సన్నిహితరజతజ్ఞానసారూప్యేణేదం రజతమితి భిన్నే అపి గ్రహణస్మరణే

అభేదవ్యవహారం సామానాధికరణ్యవ్యపదేశం చ ప్రవతర్యత: । కుత ఏతదితి చేన్న ।

అన్యథాఽనుపపత్తేరుక్తత్వాత్ । కిఞ్చేదమితి పురోవర్తి నయనసమ్ప్రయోగజం

జ్ఞానమనుభవ ఇత్యవివాదమ్ । రజతజ్ఞానం చ న తావదిన్ద్రియజమ్ । ఇన్ద్రియస్య

సన్నికృష్యాథర్ ఏవ జ్ఞానజననసామర్థ్యాత్ । అన్యథా సర్వసార్వజ్ఞప్రసఙ్గాత్

। నచ విప్రకృష్యేన రజతేన సన్నికర్షోఽస్తి । తత్కార్యస్య

సాక్షాత్కారస్య కదాప్యదర్శనాత్ । నచ శుక్తిశకలసన్నికర్షాదేవేన్ద్రియం

రజతజ్ఞానముత్పాదయతీతి సామ్ప్రతమ్ । అతిప్రసఙ్గాత్ । నచ దోషసదసద్భావాభ్యాం

వ్యవస్థా । దోషాణాం విపరీతకార్యకారితయా నిరస్తత్వాత్ । భస్మకదోషదూషితస్య

జాఠరజాతవేదసో బహుతరాఽఽహారపరిణతి హేతుతోపలభ్యత ఇతి చేన్న । విప్రతిపత్తే:

। దోషస్యైవాఽఽహారవికారహుేతోపపత్తే: । నచ దహనకార్యం కథం దోష: కరోతీతి

వాచ్యమ్ । కార్యేఽపి వైజాత్యోపలమ్భాత్ । జాఠరాగ్నిపరిణతా హి రసా:

శరీరోపచయహేతవో న భస్మకపరిణతాస్తథా । తస్మాన్నేదమిన్ద్రియజమ్ । నచి లిఙ్గాద్యనుసన్ధానవిధురాణామపి జాయమానమనుమానాఽఽదిప్రభవమితి వక్తు్ం శక్యతే । అత: ప్రత్యుత్పన్నకరణాభావేఽప్యుత్పద్యమానేనానేన పరిశేషాత్స్మరణేనైవ భవితవ్యమ్ । కిఞ్చేదం స్మరణమనాకలితరజతస్యానుత్పద్యమానత్వాత్సమ్ప్రతిపన్నస్మరణవత్ । నచేదమస్మరణమ్ । తత్తాంశవికలత్వాత్సమ్ప్రతిపన్నవదితి యుక్త్మ్ । పదాత్పదార్థస్మృతౌ హరిహరాదిస్మృతౌ చ వ్యభిచారాత్ కిఞ్చానుభూతం తావన్న సమస్తం స్మర్యతే । తత్తాంశశ్చాతీతదేశకాలసమ్బన్ధ: స్మర్యమాణధర్మ: । తథాచ స్మరణం చ భవతు । భవతు దోషవశాత్ప్రముషితతత్తాంశమ్ । నచ విపక్షే బాధకం కిఞ్చిదిత్యప్రయోజకో హేతు: । నచ నేయం స్మృతిరిన్ద్రియజన్యత్వాత్ । తచ్చేన్ద్రియవ్యాపారాన్వయవ్యతిరేకానువిధాయిత్వాదితి వాచ్యమ్ । స్మృతిబీజసంస్కారోద్బోధహేతుపురోవర్తిసాధారణాకారగ్రహణ

ఏవేన్ద్రియవ్యాపారాన్వయవ్యతిరేకయోరుపక్షీణత్వాత్ । నన్వేవం

సత్యనాస్వాదితతిక్త్స్య శిశోస్తిక్త్స్మరణానుపపత్తే: కథం తిక్తో్

గుడ ఇతి ప్రత్యయ ఇతి చేన్న । జన్మాన్తరానుభూతత్వాత్ । అదృష్టవశాచ్చ

కస్యచిదేవ స్మరణముపపద్యతే । అథవా నాయం నియమో గ్రహణస్మరణే ఏవాగృహీతవివేకే

వ్యవహారాదిప్రవర్తకే ఇతి కిన్తు క్వచిద్గ్రహణే ఏవ మిథోఽగృహీతభేదే । యథా

పీత: శఙ్ఖ ఇతి । అత్ర హి వినిర్యన్నయనరశ్మివర్తిన: పిత్తద్రవ్యస్య పీతత్వం

దోషవశాద్ద్రవ్యరహితం గృహ్యతే । శఙ్ఖోఽపి గుణహీన: స్వరూపమాత్రేణ గృహ్యతే ।

తదనయోగర్ుణగుణినోరితరేతరాపేక్షిణోరసంసర్గాగ్రహాత్సారూప్యాతీప్తచిరబిల్వాదిఫల ప్రత్యయావిశేషేణాభేదవ్యవహార:

సామానాధికరణ్యవ్యపదేశశ్చ భవత: । యత్తు కజ్జలకాలిమాగ్రహణం

తత్తిర్యగవస్థానాత్ । అస్వచ్ఛతయా నయనరశ్మిప్రతిబన్ధకత్వాచ్చ । పిత్తం

తు ఆజర్వావస్థితం కాచమివ స్వచ్ఛం న ప్రతిబన్ధకమితి విశేష: । ఏవం

తిక్తో్ గుడ ఇతి వ్యవహారోఽపి । క్వచిత్పున: స్మరణే ఏవాగృహీతవివేకే ।

యథా స ఘటస్తత్రాసీదితి । అనయైవ దిశాऽలాతచక్రాదివ్యవహారా: సర్వేऽపి

నిర్వాహ్యా: । కిఞ్చ విపర్యయమఙ్గీకుర్వాణేనాపి వివేకాగ్రహో

గ్రాహ్య ఏవ । న హి వివేకగ్రహే విపర్యయావకాశోऽస్తి । విరోధాత్ ।

అన్యథా విపర్యయనివృత్త్యనుపపత్తే: । తథాచ తత ఏవ సర్వస్యోపపత్తౌ

కిం విపర్యయకల్పనయా । న చాన్యథాఖ్యాతౌ కిమపి ప్రమాణమస్తి ।

భేదాగ్రహప్రసఞ్జితాభేదవ్యవహారబాధనేనైవ నేదమితి వివేకజ్ఞానస్య

బాధకత్వమప్యుపపద్యతే । తదుపపత్తౌ చాగృహీతవివేకస్య జ్ఞానద్వయస్య

భ్రాన్తిత్వమపి లోకసిద్ధం సిద్ధమ్ । తథాచ ప్రయోగ: । విగీతప్రత్యయో

యథార్థ: । ప్రత్యయత్వాత్సమ్ప్రతిపన్నవత్ । నన్వత్ర విగీతప్రత్యయో నామ

కిం పురోవర్తినిర్వికల్పకజ్ఞానముత సదృశదర్శనోత్థం రజతస్మరణమ్ । కిం

వోభయమాహోస్విద్రజతపురోవర్త్యేకతాజ్ఞానమాహోస్విత్త్రుషితభేదం వేదనద్వయమ్ ।

తత్రాద్యపక్షత్రయే సిద్ధసాధనతా । చతుర్థే వాద్యాశ్రయాసిద్ధత్వమపసిద్ధాన్తో

వ్యాఘాతశ్చ । పఞ్చమే ప్రతివాద్యాశ్రయసిద్ధతేతి చేత్ । మైవమ్ । అస్తి

తావత్పురోవర్తి నిర్వికల్పకజ్ఞానమ్ । అస్తి చ సదృశపురోవర్తిదర్శనజనితా

రజతస్మృతి: । తథాఽస్త్యేవ చ తత్సముత్థం సవికల్పకమిదమితి

వేదనాత్సవివాదభేదాభేదం రజతవేదనమ్ । తత్ర విప్రతిపన్నౌ భేదాభేదౌ

విహాయేదం రజతమిత్యవగమమాత్రమిదం రజతమిత్యాదిసామానాధికరణ్యవ్యవహారకారణం

పక్షత్వేన వివక్షితం చేత్కో విరోధ: । నహి విప్రతిపన్నాకారేణైవ పక్షీకార:

క్వచిత్ । మా హి భూన్నిత్యానిత్యాగ్నిమదనగ్నిమచ్ఛబ్దపర్వతపక్షీకారే

ప్రకృతదోషానుషఙ్గాద్భఙ్గోఽనుమానముద్రాయా: । కిఞ్చ

సిద్ధస్యైవ పక్షీకరణమ్ । విమతాకారస్యాపి సిద్ధత్వే కిం సాధ్యేత

। విమతౌ చ భేదాభేదౌ విభ్రమగోచరవివాదావసరే । భేదే హి వేదనయోరిదం

వేదనమ్ పురోవతిర్మాత్రగోచరమ్ న రజతవాతా వేత్తి । రజతవేదనమపి

రజతమాత్రగ్రాహి నేదమితి పురోవర్తినమనూద్య తస్యైవ రజతతామిదం రజతమితి

। విదధాతి । కిన్తు రజతమిత్యేవ యస్య కస్యచిద్రజతత్వమనుసన్ధత్తే ।

తచ్చ న ప్రమాణవిరుద్ధమితి క్వాన్యథాఖ్యాతి: I అతస్తద్వాదిభిరభేద ఏవ

వక్త్వ్యోఽపాకర్తవ్యశ్చాఖ్యాతివాదిభిరిత్యస్త్యేవ విప్రతిపత్తి: I తతో

విప్రతిపన్నాకారం పరిత్యజ్యేదం రజతమిత్యవగమమాత్రపక్షీకారే న కశ్చిద్దోష:

I కథమన్యథాఖ్యాతివాదీదం రజతమితి జ్ఞానస్య పురోవర్తివిషయత్వసాధనాయ

సాధనముపన్యస్యన్నితో దోషాద్విముచ్యేత I అథ రజతార్థిన: శుక్తికాయాం

ప్రవృత్తౌ హేతుభూతం జ్ఞానం మయా పక్షీక్రియత ఇతి చేన్మోచ్చైర్వాచ: పరోఽపి

శ్రోష్యతి I ఈశ్వరజ్ఞానేన సిద్ధసాధనతా స్యాదితి చేత్తవాపి బాధ: కథం న

స్యాత్ I ప్రకృతప్రవృత్తిహేతురనీశ్వరజ్ఞానం పక్షీక్రియత ఇతి చేన్మమాపి

తథైవ స్యాత్ I త్వయేశ్వరానభ్యుపగమాద్వ్యర్థం విశేషణమితి చేత్తర్హి మాం

ప్రతి తవాపి కథం న వ్యర్థమ్ I తథాపి వ్యాప్తిజ్ఞానే సిద్ధసాధనతేతి

చేత్తత్రైవ తవ బాధప్రసఙ్గ: I ఇదం జ్ఞానాదగృహీతవివేకం రజతజ్ఞానమితి

విప్రతిపత్తివిషయముద్ధాటయామీతి చేత్సమమేతన్మమాపి I కిఞ్చ వివాదాధ్యాసితం

రజతజ్ఞానం రజతవిషయం రజతజ్ఞానత్వాత్సమ్మతవత్ I అత్రాపి పూర్వవద్విమతివిషయో

వివేచనీయ: । స్యాదేతత్ । కిమిదం రజతజ్ఞానం నామ రజతస్య జ్ఞానం రజతజ్ఞానమ్

। రజతం చ తజ్జ్ఞానం చేతి వా । రజతశబ్దోల్లేఖిజ్ఞానం వా రజతార్థిన:

ప్రవృత్తిహేతుజ్ఞానం వా రజతమితి జ్ఞానం వా । న ప్రథమ: । షష్ఠయర్థస్య

విషటవిషయిభావవ్యతిరేకేణాసమ్భవాత్సాధ్యావిశిష్యత్వాత్ । న ద్వితీయ:

। ఉభయాసిద్ధే: । జ్ఞానస్య నిరాకారత్వాత్ । న తృతీయ: । ఉల్లేఖార్థస్య

విషయత్వేఽసిద్ధే: । తజ్జ్ఞానజనితస్మృతిమాత్రయోనిత్వే పూర్వపదమాత్రజ్ఞానేనాపి

రజతపదస్య స్మరణసమ్భవేన వ్యభిచారాత్ । న చతుర్థ: । వివేకగ్రహవాదినామిదమితి

జ్ఞానస్యాపి శుక్తికాఽఽలమ్బనస్య తద్ధేతుత్వేన వ్యభిచారాత్ । న

పఞ్చమ: । పూర్వోక్తపక్షబహిర్భావాదితి । మైవమ్ । అన్యథాఖ్యాతివాదినా

కిం శుక్తికాజ్ఞానం శుక్తివిషయమన్యథాఖ్యాతిరుచ్యతే । ఉత రజతజ్ఞానం

శుక్తివిషయమ్ । ఆద్యే న నో వివాదో యథార్థఖ్యాతిత్వాత్ । ద్వితీయే

రజతజ్ఞానశబ్దేన యోఽర్థ: పరేణ వివక్ష్యతే స ఏవాస్మాకం హేతుర్భవిష్యతి

। తథా హి న తావదాద్య: కల్ప: పరేణాఙ్గీకర్తుముచిత: । వ్యాఘాతప్రసఙ్గాత్

। శుక్తిరజతయోరభేదప్రసఙ్గాచ్చ । న ద్వితీయ: । అనభ్యుపగమాత్ । న తృతీయ: ।

కదాచిచ్ఛుక్తికాజ్ఞానస్యాప్యన్యథాసఙ్కేతితరజతశబ్దస్మృతిహేతుత్వసమ్భవేనాన్యథాఖ్యాతిప్రసఙ్గాత్

। నాపి చతుర్థ: । యత్ర శుక్తికాతదధస్తద్రజతమస్తీతి వాక్యం

శ్రుతవత: శుక్తిజ్ఞానమపి రజతార్థిప్రవృత్తిహేతుర్భవతీతి

తస్యాప్యన్యథాఖ్యాతితాపాతాత్ । నాపి పఞ్చమ: । ప్రాగుక్తపక్షాబహిర్భావాత్

। అతో రజతజ్ఞానం నామోక్తపక్షేషు కిఞ్చిదఙ్గీకృత్య తద్దోషో వా పరిహరణీయ:

। పక్షాన్తరం వోత్ప్రేక్షణీయమ్ । తత్త్వమేవ మయా హేతూకరిష్యత ఇతి

యత్కిఞ్చిదేతత్ । కేచిత్పునా రజతవిషయం జ్ఞానమిత్యేవ హేత్వర్థముపగమ్య

రజతేతరావిషయత్వం సాధ్యమఙ్గీకృత్య సాధ్యావిశిష్యతాదోషం పరిహరన్తి

। తదసత్ । రజతఘటావితి జ్ఞానే వ్యభిచారాత్ । అన్యతరాసిద్ధేశ్చ

। తస్మాదుక్త ఏవ పరిహార: । అపి చ జ్ఞానత్వం యథార్థమాత్రవృత్తి

జ్ఞానమాత్రవృత్తిత్వాత్త్వమాత్వవత్ । శుక్తికా న రజతత్వేనావభాసతే

తద్రూపేణాసత్త్వాత్ । యద్యద్రూపేణాసత్తత్తద్రూపేణ నావభాసతే । యథా మేరు:

సర్షపత్వేన । ఇదం రజతతాదాత్మ్యం న ప్రత్యేతుం శక్యమసత్త్వాత్కూర్మరోమవత్ ।

తస్మాదఖ్యాతిపక్ష ఏవ శ్రేయానితి । అత్రోచ్యతే । యత్తావదన్యథాఖ్యాతిలక్షణం

నిరాకృతమన్యాకారోల్లేఖిత్యన్తేన తదిష్యమేవాస్మాకమ్ । అన్యదన్యాత్మనా

విషయీకుర్వజ్జ్ఞానమన్యథాఖ్యాతిరిత్యఙ్గీకారాత్ । యథోక్తమ్ అసత:

సత్త్వప్రతీతి: సతోఽసత్త్వప్రతీతిరిత్యన్యథాప్రతీతిరేవ భ్రాన్తిత్వాదితి ।

నన్వన్యస్యాన్యాత్మతా సతీ ఉతాసతీ । అసతీతి బ్రూమ: । అసతో న ప్రతీతిరితి

చేన్న । తస్యా ఉపపాదయిష్యమాణత్వాత్ । ఏవం సతి రజతస్యాపి కుత:

సత్త్వమఙ్గీకరణీయమితి చేన్న । కో హి బ్రూతే రజతం సదితి । వక్ష్యామో

హ్యభినవాన్యథాఖ్యాతిస్వరూపముపరిష్యత్వాత్ । అత్ర కేనచిత్ప్రలపితమ్

। ఖణ్డో గౌ: శుక్ల: పట ఇత్యాదయ: సర్వ ఏవ సవికల్పకప్రత్యయా విభ్రమా:

ప్రసజ్యేరన్ । సామానాధికరణ్యప్రత్యయస్య తాదాత్మ్యాలమ్బనత్వాత్ । తస్య

చాత్రాభావాదితి । తదతీవ మన్దమ్ । తథా హి । సామానాధికరణ్యప్రత్యయో హి కయోస్తాదాత్మ్యమవలమ్బతే । కిం గుణక్రియాజాత్యాదేః ద్రవ్యేణోత గుణాదీనామేవ పరస్పరమథ గుణాశ్రయస్య క్రియాశ్రయేణేత్యాది । నాద్యః । అసమ్మతేః । న హి శుక్లః పట ఇత్యస్య శౌక్ల్యం పట ఇత్యర్థోఽభిమతో లౌకికానామ్ । నచ చలతి పట ఇత్యస్య చలనం పట ఇత్యర్థోఽభిమతః । నాపి ఖణ్డో గౌరిత్యేతత్ఖణ్డత్వం గోత్వం చ పిణ్డ ఏవేత్యనేన సమానార్థమ్ । తథాత్వే దణ్డీ దేవదత్త ఇత్యస్యాపి దణ్డదేవదత్తతాదాత్మ్యవిషయతాపత్తేః । దణ్డీతి శాబ్దవ్యవహారే భేదార్థప్రత్యయప్రయోగాజ్జ్ఞానమపి తాదృశం కల్ప్యేత ఇతి చేత్సమమత్రాపి । శుక్ల గుణోఽస్యాస్తీత్యస్మిన్నర్థేఽర్శఆదిభ్యోఽజిత్యకారప్రత్యయవిధానాత్ । చలతీత్యాదౌ తు స్ఫుట ఏవ ప్రకృతిప్రత్యయయోరర్థభేదః । నహి గౌరితి గోత్వముచ్యతే తథాత్వే త్వప్రత్యయవైయర్థ్యాత్ । అత ఏవ శుక్లః పట ఇత్యుక్త్వా శౌక్ల్యం పటస్యేతి వ్యాకర్తారో భవన్తి । అత ఏవ న ద్వితీయః

। నహి శుక్ల: పటశ్చలతీత్యస్య శౌక్లయం పటత్వం చలనం చైకమిత్యర్థశ్చేతసి

చకాస్తి ప్రతిపత్తౄణామ్ । తథా సతి దణ్డీ కుణ్డలీ దేవదత్త ఇత్యస్యాపి

జ్ఞానస్య దణ్డకుణ్డలదేవదత్తత్వతాదాత్మ్యవిషయతాపాతాత్ । తృతీయస్తు స్యాదేవ

। సమానమేకమధికరణం యేషాం తే హి సమానాధికరణాస్తేషాం భావ: సామానాధికరణ్యమ్

। తథాచ గుణాదీనామాశ్రయేణ పరస్పరం చ భేద: ఆశ్రయాణాం చాభేద: స్ఫుట ఏవ ।

నహి స్వయమేవ స్వస్యాధికరణమ్ । నాపి సమానమధికరణం యేషామితి పరస్పరాభేదే

యుజ్యతే । నచాశ్రయభేదే తస్య సమానతాఽస్తి । నచ గుణాద్యాశ్రయస్య భేదే

ప్రమాణమస్తి । విశిష్యయోర్భేదేఽపి న తత్ గుణాద్యాశ్రయ: । కిన్తు

గుణాద్యాశ్రయాశ్రితం వస్త్వన్తరం తత్ । ఏవఞ్చ యత్ర భేదో న తదభేదేన

ప్రతిభాసతే యచ్చాభేదేన ప్రచిభాసతే న తత్ర భేద ఇతి క్వాతివ్యాప్తి:

। నను గుణాదీనామాశ్రయేణ పరస్పరం చాభేదో భగవతో మునే: సిద్ధాన్త: ।

క్వచిద్భేదాభేదౌ చ । సామానాధికరణ్యప్రతీతిస్తు భేదనిష్ఠైవ వ్యాఖ్యాతా

। తథాచ పున: శుక్ల: పట ఇత్యాదిప్రత్యయా విభ్రమా: ప్రసక్తా: । మైవమ్

। సవిశేషత్వాఙ్గీకారాత్ । విశదం చైతద్విశేషనిరూపణే వ్యుత్పాదయిష్యామ:

। యత్తుపనరన్యాకారోల్లేఖిత్యాదినాఽస్మదభిమతాన్యథాఖ్యాతేరనుభవవిరోధం

ప్రతిజ్ఞాయ తదుపపాదనాయ యత్సన్నికృష్యకరణేనేత్యన్తేనాలమ్బనలక్షణనిరాకరణం

కృతం తదనుమతమేవాస్మాకమ్ । యద్విజ్ఞానం యత్సన్నికృష్యకరణేన జన్యతే

స తస్య విషయ ఇత్యఙ్గీకారాత్ । నన్వత్రాపి దోషోఽభిహిత ఇతి చేన్న

। సన్నికర్షస్యాపి కారణతయా వివక్షితత్వేన తస్యాసమ్బద్ధత్వాత్

। నహి చక్షురాదేరాకాశాదిసన్నికర్షో రూపాదిజ్ఞానకారణమ్, నాపి

వాక్యస్యాకాశాదిసన్నికర్షో వాక్యార్థజ్ఞానే హేతు:, నచ లిఙ్గజ్ఞానస్యాత్మనా

సన్నికర్షో లిఙ్గిజ్ఞాననిమిత్తమ్, కిం నామావర్జనీయసన్నిధయస్తే సన్నికర్షా:

। లిఙ్గస్య సాధ్యధర్మిసన్నికర్షో లిఙ్గిజ్ఞానకారణమితి చేన్న లిఙ్గజ్ఞానస్య

కరణతయాఽభ్యుపగమాత్ । అనేనైవ వాక్యస్య శ్రోతృశ్రోత్రసన్నికర్షాశ్రయణేన దూషణం

పరాస్తమ్ । వాక్యజ్ఞానస్యైవ కరణత్వాఙ్గీకారాత్ । తథాఽపి ప్రత్యభిజ్ఞాయాం

తత్తాంశేన చక్షురాదేర్లిఙ్గినా చ లిఙ్గజ్ఞానస్య వాక్యార్థేన వాక్యజ్ఞానస్య

సన్నికర్షాభావాదవిషయతాపత్తిరితి చేన్న అసన్నికృష్యజ్ఞాపనేఽతిప్రసఙ్గాత్

। తదనుభవజనితసంస్కారసహకృతేన్ద్రియేణ ప్రత్యభిజ్ఞా జాయతే,

తద్వ్యాప్తలిఙ్గవిషయేణ చ లిఙ్గజ్ఞానేన లిఙ్గిజ్ఞానముత్పద్యతే,

సంసర్గధర్మకపదార్థవాచిపదసముదాయరూపవాక్యవిషయజ్ఞానేన వాక్యార్థజ్ఞానం

జన్యతే, అతో నాతిప్రసఙ్గ ఇతి చేత్తర్హ్యభ్యుపగత: సన్నికర్ష:

। నహి సంయోగాదిరేవ సన్నికర్ష: కిం నామ ప్రత్యాసత్తిమాత్రమ్ ।

తథాఽపి రూపప్రతీతేరాత్మా విషయ: ప్రసజ్యేత । తత్ర మనస: కరణత్వాత్

। ఆత్మమన:సన్నికర్షస్యాపి రూపజ్ఞానం ప్రతి కారణత్వాదితి చేన్న ।

అసాధారణకారణస్య వివక్షితత్వాత్ । మనసశ్చ సాధారణత్వాత్ । తర్హి

మన:సన్నికృష్యేన చక్షుపా జాయమానం రూపజ్ఞానం మనోవిషయమాపన్నమితి చేన్న ।

సన్నికర్షస్యాప్యసాధారణకారణతయా వివక్షితత్వాత్ । చక్షుమర్న:సన్నికర్షో

హి ద్రవ్యాదిజ్ఞానసాధారణ: । ఏవమన్యేఽత్రపక్షుద్రోపద్రవా: పరిహరణీయా:

। తదేవం జన్యజ్ఞానే విషయత్వస్యాన్యథావ్యవస్థితత్వాద్యజ్జ్ఞానం

యత్ప్రతిభాసమిత్యన్యథాపరిభాషణమనుపపన్నమ్ । న చైవం సత్యనుభవవిరోధ:,

రజతావభాసస్య శుక్తికాసన్నికృష్యకరణజన్యత్వేన తద్విషయత్వోపపత్తే:

। నచాతిప్రసఙ్గ:, దోషజన్యత్వతదభావాదినా వ్యవస్థోపపత్తే: ।

అన్యథా రజతజ్ఞానాదరజతే ప్రవృత్తావపి కథం నాతిప్రసఙ్గ: । యత్పునా

రజతావభాసస్యేత్యాద్యాశఙ్క్య సమాధానమభిహితం తజ్జ్ఞానైకత్వసమర్థనేన

నిరాకరిష్యామ: । అస్తు వా యద్విజ్ఞానం యత్ప్రతిభాసం

తత్తద్విషయమిత్యేవ వ్యవస్థా । తథాఽపి నానుభవవిరోధ: । తత్కిం రజతావభాసస్య

శుక్తిత్వవిషయతాయామనుభవవిరోధం బ్రూషే ఉతేదన్త్వాకారస్య । ఆద్యే

సమ్ప్రతిపత్తి: । నహి వయమస్మిన్ప్రత్యయే శుక్తిత్వమావభాసత ఇతి బ్రూమో యేన

విరోధ: స్యాత్, శుక్తిత్వప్రతిభాసస్య రజతావభాసవిరోధిత్వాభ్యుపగమాత్ ।

ద్వితీయే తు న కశ్చిద్విరోధ: । విరోధే వా సమీచీనరజత ఇదం రజతమితి ప్రతీతిర్న

స్యాత్ । ఇదమాకారస్య రజతప్రతిభాసవిషయతామనభ్యుపగచ్ఛత ఏవ ప్రతీతివిరోధం

వక్ష్యామ: । ఏవం సతి రజతస్యాపి జ్ఞానవిషయతా ప్రసజ్యత ఇతి చేత్ సత్యమ్,

ఇష్యమేవైతత్ । న చైవమఖ్యాతిపక్షపాత:, జ్ఞానైక్యాభ్యుపగమాత్ । నాపి

"శుక్తికారజతే' ఇతి జ్ఞానం విభ్రమ: ప్రసజ్యతే రజతస్యాసత్త్వాభ్యుపగమాత్,

తాదాత్మ్యావభాసాభ్యుపగమాచ్చ । అత ఏవోక్తమసత: సత్త్వప్రతీతి:

సతోఽసత్త్వప్రతీతిరితి । వక్ష్యతి చ విషయస్య కుతో బాధ ఇత్యసతో

రజతతాదాత్మ్యోర్జ్ఞానవిషయతామాచార్య: । నచాన్యథాఖ్యాతిజననే కారణాభావ:,

ఇన్ద్రియాదేరేవ తత్కారణత్వాత్, సమీచీనజ్ఞానకారణస్యాపి తస్య దోషకలుషితస్య

విభ్రమహేతుత్వోపపత్తే: । నచ దోషాణాం స్వారసికశక్తివిరోధితామాత్రమితి

వాచ్యమ్ । తథా సతి విపరీతశక్తయనాధాయకత్వమఙ్గీకర్తవ్యం దోషాణామేవ వా

। ఆద్యే పశుహింసా కిం ధర్మజననే స్వారసికశక్తిమతీ ఉతాధర్మజనన ఇతి

వాచ్యమ్ । ఆద్యే కతం క్రతుబాహ్యాపి ధర్మం న జనయేత్ । ద్వితీయే కథం

క్రత్వాన్తర్గతాపి ధర్మం జనయేత్ । సహకారివశాదితి చేత్ అఙ్గీకృతం

తర్హి సహకారిణాం స్వారసికశక్తిప్రతిబన్ధేన విపరీతశక్తయాధాయకత్వమ్

। న ద్వితీయ: నియామకాభావాత్ । కిఞ్చ కాచాదయోఽపి విపరీతజ్ఞానజననే

సహకారిణ ఏవాఙ్గీక్రియన్తే । దోషత్వం త్విష్యకార్యవిఘాతితామాత్రేణోచ్యతే ।

కాముకస్య కామినీవిభ్రమేషు గుణత్వాభిమానాత్ । నచైవం భర్జితా(తా:)కుటజధానా

వటాఙ్కురం కుతో న జనయ(యం)తీతి వాచ్యమ్, పదార్థశక్తివైచిత్ర్యాత్

। కేచిద్వస్త్వన్తరశక్తిమేవ ప్రతిబధ్నన్తి, యథా భర్జనాదయ: ।

కేచిత్సహజశక్తిప్రతిబన్ధేన విపరీతమపి శక్తిమాదధతి, యథా విషస్య

మారకత్వశక్తిం ప్రతిబద్ధయారోగ్యాది(జనన)శక్తిమాదధానా: పదార్థా: । గుణా

ఏవ న తే దోషా ఇతి చేత్ కాచాదయోఽపి గుణా ఏవ న తే దోషా ఇత్యుక్తమేవ । నను

జనకస్యైవ సాక్షాత్కారిప్రత్యయవిషయత్వం దృష్టమ్ । నచ రజతస్యేదన్తాదాత్మ్యస్య

వాఽసతో జనకత్వమస్తి । తత్కథం విషయత్వమితి । మైవమ్ । తథా సతీశ్వరజ్ఞానస్య

నిత్యస్యాథర్ోో విషయో న స్యాత్ । ప్రత్యభిజ్ఞానస్య చ తత్తాంశో విషయో న భవేత్

। తన్నిరూపకత్వాదిమాత్రేణ విషయత్వాఙ్గీకారే రజతాదేరపి జ్ఞాననిరూపకత్వేన విషయత్వోపపత్తే: । కథమసతో నిరూపకత్వమితి చేత్ । (న) । గురూణాం టీకా కురూణాం క్షేత్రమితివదుపపత్తే: । అతీతాదివిషయానుమిత్యాదివ్యావర్తకత్వం చ ప్రమేయస్య న స్యాత్ । తత్ర వ్యావర్తకం కదాచిదస్తి రజతాదికం కదాఽపి నాస్తీతి వైషమ్యమితి చేత్ । తత్కిం యదాకదాచిత్సత: కారణత్వం పూర్వక్షణే సతో వా । నాద్య: । అతిప్రసఙ్గాత్ । ద్వితీయే తు కిమనేన । అథ నాతీతాదిరర్థ: స్వసామర్థ్యేనానుమిత్యాదికం వ్యావర్తయతి యేన తత్సత్తాపేక్షా స్యాత్, కిన్తు స్వహేతుసామర్థ్యాదర్థవ్యావృత్తం జ్ఞానముత్పద్యేత ఇతి చేత్ । సమం ప్రకృతేఽపి । కిఞ్చ సత్యస్థలేఽపి న సాక్షాత్సాక్షాత్కారం ప్రతి కారణత్వమర్థస్య కిన్త్విన్ద్రియసన్నికర్షస్యైవ । సచ యత్రాసతా నోపపద్యతే తత్రార్థసత్తామపేక్షత ఇతి పారమ్పర్యేణైవార్థస్య కారణత్వమ్ । నను తర్హ్యసతా రజతాదినా సన్నికర్షాయోగాత్కథమిన్ద్రియేణ తజ్జ్ఞానజన్మేతి చేన్న, శుక్తికాసన్నికృష్టం దుష్టమిన్ద్రియం

తామేవాత్యన్తాసద్రజతాత్మనాఽవగాహమానం జ్ఞానం జనయతీత్యఙ్గీకారాత్ I అత ఏవ నాసత్ఖ్యాతిప్రసఙ్గః I యావత్ఖలు విగీతే ప్రత్యయే భాసతే తస్య సర్వస్యాసత్త్వేఽసత్ఖ్యాతిః స్యాత్ I న చైవమిత్యుక్తమ్ I యచ్చోక్తం విషయవ్యభిచారే జ్ఞానస్య సర్వత్రానాశ్వాస ఇతి తత్ ఔత్సర్గికం జ్ఞానానాం ప్రామాణ్యమపవాదాద్విపర్యయ ఇతి వదతాఽఽచార్యేణైవ పరిహరిష్యతే I సాక్షీ ఖలు చైతన్యరూపో నియతయాథార్థ్యః కదాచిదపి సంశయానాస్కన్దితోఽన్తఃకరణవృత్తీనాం యాథార్థ్యం స్వయమేవ గృహ్ణాతి, పరీక్షాసహకృతస్త్వయాథార్థ్యమితి బాదరాయణీయం మతమ్ I అత ఏవానాశ్వాసనిరసనోపాయో న జ్ఞానేషు కశ్చిద్విశేషోఽస్తీతి నిరస్తమ్ I అన్యథా పరస్యాపి కథం విషయవ్యభిచారే వ్యవహృతేర్వ్యవహారాన్తరే సమాశ్వాసః స్యాత్ I తదభావే చ కథం వ్యవహారదర్శనేనాన్వితార్థే వ్యుత్పత్తిః I క్వచిద్వివేకాగ్రహే చ కథమన్యత్ర విశిష్యప్రత్యయే

విశ్వాసో భవేత్ । తదభావే చ కథం నిఃశఙ్కా ప్రవృత్తిః । బాధకాభావాదినా

సమాశ్వాసస్తు పరోక్త్రరీత్యైవ నిరస్తః । కిఞ్చ ప్రవృత్త్యుత్తరకాలీనో

బాధకాభావః కథం నిఃశఙ్కప్రవృత్తావుపయుజ్యతే । బాధకాభావాదినా

విశిష్యజ్ఞానస్వరూపనిశ్చయమఙ్గీకుర్వాణః కథం స్వప్రకాశవిజ్ఞానవాదం

న జహ్యాత్ । ఔత్సర్గికీ ప్రవృత్తిరపవాదాన్నివృత్తిరితి చేత్ । సమం

ప్రకృతేఽపి । యదప్యుక్తం విపరీతఖ్యాతిపక్షే జ్ఞానం సాకారమాపతేదితి

। తదనుపపన్నమ్ । అత్యన్తాసత ఏవాకారస్య స్ఫురణాఙ్గీకారాత్ । అన్యథా

వ్యవహ్రియమాణస్యాకారస్య బహిరభావాద్వ్యయవహారోఽపి తదాకారః ప్రసజ్యేత । యా చైవం

ప్రక్రియా రజతమిదమిత్యాదినోక్తా సా జ్ఞానద్విత్వే రజతజ్ఞానస్య చ స్మృతిత్వే

ప్రమాణాభావాదనుపపన్నా । విశిష్యజ్ఞానబాధకానాం పరిహృతత్వాత్ । అనుమానానాం

చ దూష్యత్వాత్ । యస్తు రజతజ్ఞానస్య స్మృతిత్వే పరిశేషోపన్యాసః సోఽపి

ప్రత్యుత్పన్నక(కా)రణదుష్టేన్ద్రియాదిజన్యతోపపాదనాత్పరిశేషానుపపత్తేరయుక్తః

। అనాకలితరజతస్యానుత్పద్యమానత్వం గగనాదావనైకాన్తికమ్ ।

రజతజ్ఞానవత ఏవోత్పద్యమానత్వం వివక్షితమితి చేన్న తథాఽపి

రజతసంస్కారవ్యవహారాదౌ వ్యభిచారాత్ । జ్ఞానత్వే సతీతివిశేషణాదదోష

ఇతి చేన్న । రజతనిర్వికల్పకజ్ఞానవత ఏవోత్పద్యమానే రజతసవికల్పకానుభవే

వ్యభిచారతాదవస్థ్యాత్ । రజతసవికల్పకజ్ఞానవత ఏవోత్పద్యమానత్వం

వివక్షితమితి చేన్న హానాదిబుద్ధిష్వనైకాన్తికతాఽనిస్తారాత్ ।

సంస్కారమాత్రసహకృతమనోజన్యత్వోపాధిగ్రస్తం చానుమానమ్ । నచానేనైవ

హేతునాఽస్య పక్షే సాధనమ్ వ్యభిచారస్యోక్తత్వాత్ । కిఞ్చేదం

స్మరణత్వం సాధ్యం న తావత్సామాన్యం గుణేషు ప్రాభాకరైరభ్యుపగతమ్ ।

అననుభవత్వమితి చేత్ । తదపి కిమనుభవాదన్యత్వమనుభవత్వానధికరణత్వం వా ।

ఆద్యేఽనుభవస్యాపి తత్సమ్భవేన సిద్ధసాధనతా స్యాత్ । ద్వితీయేఽనుభవత్వం

కిమితి వాచ్యమ్ । స్మృత్యన్యత్వమితి చేన్న । స్మృతావపి ప్రసఙ్గాత్

ఇతరేతరాశ్రయప్రసక్తేశ్చ । జ్ఞానసంస్కారమాత్రప్రభవత్వం

స్మృతిత్వమితి చేన్న । మానసప్రత్యక్షజా స్మృతిరిత్యస్మాభిరఙ్గీకృతత్వేన పక్షస్యాప్రసిద్ధవిశేషణత్వాత్ దృష్టాన్తస్య సాధ్యవైకల్యాచ్చ । కిఞ్చేన్ద్రియవ్యాపారాన్వయవ్యతిరేకానువిధాయీదం రజతజ్ఞానం తత్కార్యమిత్యవసీయతే । తథాచ బాధితవిషయత్వమ్ । అన్వయవ్యతిరేకయోరన్యత్రోపయోగాన్నైవమితి చేత్ । తత్కిమస్య స్మృతిత్వే సిద్ధేఽన్యత్రోపక్షయ: కల్ప్యతే ఉతైవమేవ । నాద్య: । తదభావాత్ అస్మాదేవానుమానాత్తత్సిద్ధావన్యోన్యాశ్రయప్రసఙ్గాత్ । న ద్వితీయ: । సమీచీనరజతప్రత్యయేఽపి తథాత్వప్రసఙ్గాత్ । అన్యత్రోపక్షయ: శఙ్కిత ఇతి చేన్న తథాఽపి సన్దిగ్ధకాలాతీతతాఽనిస్తారాత్ । సమీచీనరజతానుభవేఽపి కథమన్యత్రానుపక్షయో నిశ్చితో భవతా । అనుభవత్వనిశ్చయాదితి చేన్న ఇన్ద్రియవ్యాపారస్యాన్యత్రోపయోగశఙ్కయాఽనుభవత్వస్యాపి సన్దిగ్ధత్వాత్ । పురోవర్తివ్యవహారసంవాదాదనుభవత్వనిశ్చయ ఇతి చేన్న సంవాదానుభవస్యాప్యనిశ్చితత్వాత్ । అసతి బాధకే న వృథాఽన్యత్రోపక్షయ: శఙ్క్యత ఇతి చేత్ సమం ప్రకృతేఽపీతి । ఏతేనాప్రత్యుత్పన్నకారణప్రభవత్వం

స్మృతిత్వమిత్యపి చేన్న । ద్వితీయాదిభ్రమే సిద్ధసాధనత్వాత్

సాధ్యవిశిష్యతాప్రసఙ్గాచ్చ । తత్తాంశోల్లేఖిత్వం స్మృతిత్వమితి చేన్న ।

అనుభవబాధితత్వాత్ । ఏతేన జ్ఞానసమ్భిన్నార్థగోచరత్వమిత్యపి పరాస్తమ్ ।

అనేనైవ ప్రతిపక్షానుమానద్వయమపి సమాహితం వేదితవ్యమ్ । నేదం స్మృతిరితి

వ్యవహర్తవ్యం తత్తోల్లేఖాదిస్మృతిచిన్హవికలత్వాదితి ప్రథమప్రయోగే

వివక్షితత్వాత్ । అత ఏవ తిక్త్తగుడాదిప్రత్యయప్రక్రియాఽపి

పరాస్తా । యదపి విపర్యయాభ్యుపగమే కల్పనాగౌరవముక్త్తం తత్

వివేకాగ్రహమాత్రేణ ప్రవృత్త్యాదేరుపపత్తౌ తథాఽస్తు । నచైవమితి వక్ష్యామః

। కిఞ్చైవమన్త్యతన్తుసంయోగపర్యన్తం కారణకలాపముపాదాయ పటోఽపి నాఙ్గీకరణీయః

తన్మాత్రేణ సర్వస్యోపపత్తేః । పటోఽపి ప్రమితో న హాతుం శక్యతే । నచ తేన

వినైకత్వాదిప్రత్యయోపపత్తిరితి చేత్ విపర్యయేఽప్యేవమితి కుతో గౌరవమ్

। అన్యథాఖ్యాతౌ కిం ప్రమాణమితి చేత్ । అనుభవ ఏవేతి బ్రూమః । (త) యథా హి

పురోవర్తిని రజతే రజతమిదమితి విశిష్యవిషయమేకమేవ విజ్ఞానం స్వప్రకాశతయా వా మానసప్రత్యక్షతయా వా సాక్షిణా వాऽవభాసతే తథేదమపీతి కుతోऽస్య న విశిష్యవిషయైకజ్ఞానత్వమ్ । నహి తతోऽస్య మాత్రయాऽపి విశేషం పశ్యామః । దర్శనే వాऽస్మత్ప్రవృత్తిర్న స్యాత్ । కేవలమేకం తాదృగ్విషయసద్భావాద్యథార్థం తదభావాపరమయథార్థమవిశిష్యవిషయమనేకమపి తద్విశిష్యవిషయైకత్వేన ప్రతిభాసత ఇతి చేన్న । అన్యస్యాపి విశిష్యవిషయైకత్వే సమాశ్వాసాసమ్భవప్రసఙ్గాత్ విపర్యయాఙ్గీకారప్రసక్తేశ్చ । నాస్త్యేవ విశిష్యవిషయైకత్వగ్రాహిప్రత్యయ ఇతి చేన్న అనుభవసిద్ధజ్ఞానాపలాపే స్మృత్యనుభవస్వరూపాపలాపప్రసఙ్గాత్ । కిఞ్చ రజతార్థినః శుక్తికాయాం ప్రవృత్తిరన్యథాऽనుపపన్నాऽన్యథాజ్ఞానమాక్షిపతి । నన్వియం ప్రవృత్తిః స్వరూపతో విషయతశ్చాగృహీతభేదాద్వేదనద్వయాదుపపద్యత ఇతి చేత్ । కోऽయం భేదో నామ । కిం స్వరూపమ్ ఉత పృథక్త్వమ్ ఉతాన్యోన్యాభావః అథవా వైధర్మ్యమ్ । న ప్రథమః । స్వప్రకాశజ్ఞానజ్ఞేయప్రతిభాసే తదనవభాసానుపపత్తేః । న ద్వితీయః । గుణే గుణానభ్యుపగమాత్ । సర్వత్ర

భేదాగ్రహసమ్భవేనాన్యార్థినోఽన్యత్ర ప్రవృత్తిప్రసఙ్గాత్ । తృతీయే వక్తవ్యమ్ । కిమిదం రజతత్వయోరన్యోన్యాభావో నావభాసతే ఉతేదం రజతయోరితి । నాద్య: । అపర్యాయశబ్దస్మారకయోర్జాతివ్యక్తయోస్తదనవభాసాసమ్భవాత్ । కిఞ్చాన్యోన్యాభావో నామాన్యోన్యస్వరూపమేవ పరస్య । తచ్చోపలబ్ధమితి కథం తదనుపలమ్భ: । అత ఏవ న ద్వితీయ: । నాపి చతుర్థ: । రజతాసమ్భవిన: పురోవర్తినీదన్త్వస్య పురోవర్త్యసమ్భవినశ్చ రజతే రజతత్వస్య గృహీతత్వాత్ । ఇదం రజతత్వయోరసంసర్గాగ్రహో వివక్షిత ఇతి చేన్న । అసంసర్గో హి సంసర్గస్యాభావ: । స చేదంరజతత్వయో: స్వరూపమేవ పరేషామ్ ఇతి కథం తదవభాసే నావభాసేత । విపర్యయాభ్యుపగమవాదిభిరపి భేదాగ్రహోఽభ్యుపగమనీయ ఏవ । తత్రాపి సమానో దోష ఇతి చేన్న । భేదస్య స్వరూపతావన్మాత్రత్వానభ్యుపగమాత్ । అథ మన్యసే పురోవతిర్నో య: శుక్తిత్వాదిధర్మో రజతవ్యావర్తకో యశ్చ రజతే వ్యవహితదేశత్వాదిధర్మ: పురోవర్తివ్యావర్తకస్తయోరగ్రహణం ప్రవర్తకమితి

। తదసత్ । పురోవర్తినో హి శుక్తిత్వాగ్రహే న శుక్తికార్థీ

తత్ర ప్రవర్తేత । రజతస్య చాసన్నిహితత్వాదిధర్మాగ్రహే రజతార్థీ న

తత్ర ప్రవర్తతామ్ । రజతార్థిన: పురోవతిర్ని ప్రవృత్తిస్తు కుత: ।

కిఞ్చ భేదాగ్రహాదన్యార్థినోఽన్యత్ర ప్రవృత్తిమాచక్షాణ: ప్రష్టవ్య:

। కిమయమేవ వ్యవహారో భేదాగ్రహాదన్యస్త్వభేదగ్రహాత్, ఉత సర్వోఽపి

భేదాగ్రహాదితి । నాద్య: । అనియతకారణతాపాతాత్ । నను చ సర్వత్రాభేదగ్రహ

ఏవ ప్రవర్తక: । తత్సారూప్యాద్భేదాగ్రహోఽపి తథేష్యతే । యథా హి । అస్తి

తావత్ప్రవర్తకత్వాభిమతప్రత్యయేఽప్యపేక్షితోపాయపురోవృత్త్యవగమాంశయో:

స్వరూపతో విషయతశ్చ భేదవిరహాదేవ భేదాగ్రహ: । తథాఽత్రాప్యవివేచకం సాధారణం

రూపమవగమ్యతే । నావగమ్యతే చ వివేచకోఽసాధారణధర్మో వేద్యయోర్వేదనయోశ్చ ।

తతశ్చైకప్రవర్తకప్రత్యయసదృశవపురుపజనయతీదం వేదనద్వయం ప్రవృత్తిమితి ।
మైవమ్

। అనియత హేతుకత్వానిస్తారాత్ । కిఞ్చ ప్రవర్తకసాదృశ్యాత్ప్రవృత్తిరిత్యత్రైవ

కల్ప్యతే ఉత యద్యత్సదృశం తత్తత్కార్యకారీతి సర్వత్ర నియమ: ।

నాద్య: । అదృష్టకల్పనాప్రసఙ్గాత్ । ప్రవృత్తిలోభాదిత్థమాస్థీయత

ఇతి చేన్న తస్యా విపర్యయాఙ్గీకారాదేవ సువ్యవస్థితే: । న ద్వితీయ:

। కృశానుసదృశాద్ గుఞ్జాపుఞ్జాచ్ఛీతనివృత్తేరదర్శనాత్ । నన్విదం

రజతమితి యథా రజతసాధ్యా బుద్ధీ రజతసదృశాచ్ఛుక్తిశకలాద్భవతి భవతామ్

। తథా ప్రవర్తకైకజ్ఞానసదృశాజ్జ్ఞానద్వయాత్ప్రవృత్తిరపి కుతో న

స్యాత్ । మైవమ్ । అర్థస్య సాక్షాజ్జ్ఞానకారణత్వానభ్యుపగమాత్

। సాదృశ్యం తు కాచాదివద్దోషతయోపయుజ్యతే । అపి చేదం జ్ఞానద్వయం

ప్రవర్తకసాదృశ్యమాత్రాద్యది ప్రవృత్తిముపజనయేన్నివృత్తిమపి కుతా ేన

జనయేత్ । అస్తి హి తత్ర నివర్తకభేదగ్రహసారూప్యమభేదాగ్రహణమ్ । నను చ

యథా భేదాగ్రహో భవతామభేదగ్రహం జనయతి తథా ప్రవృత్తిమపి కిం న జనయేదితి

। మైవమ్ । వైషమ్యాత్ । జ్ఞానజననే హి కారణానాం స్వాతన్త్ర్యం న

పురుషస్య । తాని చ యాదృశసామగ్రీమధ్యపతితాని తాదృశం జ్ఞానముపజనయన్తి । నతు

పురుషాకాఙ్క్షామపేక్షన్తే హేయోపేక్షణీయజ్ఞానజననాత్ । ప్రవృత్తౌ తు పురుష ఏవ

స్వతన్త్రో న జ్ఞానమ్ । స హి సత్యపి జ్ఞానేఽపేక్షిత ఏవ ప్రవర్తతే । నతు

జ్ఞానం జాతమిత్యేవోదాసీనవిపరీతయోరపి । తథాచ భేదాగ్రహదోషకలుషితాని నయనాదీని

విపర్యయం జనయన్తి । నతు పుఽరుషః ప్రవర్తకసాదృశ్యమాత్రేణ ప్రవర్తితుమర్హతి

। తథాత్వే వా నివర్తకసాదృశ్యాత్త్రేక్షావాన్నివర్తేతాపీత్యుక్తమ్ ।

కిఞ్చ జ్ఞానమర్థే ప్రవృత్తిం కిం సాక్షాదుపజనయతి ఉతేచ్ఛాప్రయత్నద్వారేణ

। నాద్యః । హేయోపేక్షణీయయోరపి ప్రవృత్తిప్రసఙ్గాత్ । ద్వితీయే

కథమగృహీతభేదాజ్జ్ఞానద్వయాత్ప్రవృత్తిః । పురోవర్తిప్రవృత్తేర్హి

సాక్షాత్కారణం ప్రయత్నః, తస్య చేచ్ఛా, తస్యాశ్చ సమీహితసాధనతానుమానమ్

। నచ తత్సమ్భవతి । రజతత్వస్య పక్షధర్మత(ా)యాఽప్రతిపన్నత్వాత్

। అథ రజతే ప్రతిపన్నేన రజతత్వేన తత్సమీహితసాధనతాజ్ఞానముపజాతం

భేదాగ్రహ(భేదగ్రహేఽభేదగ్రహ)సారూప్యాత్పురోవర్తినీచ్ఛాముపజనయతీతి

చేన్న । తథా సతి భేదగ్రహసారూప్యాదభేదాగ్రహాదుపేక్షయా అప్యాపాతాదితి

। నన్వస్తు తర్హి ద్వితీయ: పక్ష: । తథా హి । సత్యరజతే తావదస్తి

రజతవ్యక్తి_జ్ఞానం రజతత్వజాతిబోధశ్చ । న చాస్త్యసంసర్గజ్ఞానమ్

। ఏతావత్రైవ తత్ర తదర్థినాం ప్రవృత్తి: । నహి తయోస్తాదాత్మ్యం

పశ్యన్తి । జాతివ్యక్తయోస్తతాదాత్మ్యాభావాత్ । నచ తత్ర

సంసర్గగ్రహ: ప్రవర్తక: సమవాయో హి తయో: సంసర్గ: । న చాసౌ ప్రత్యక్ష:

। ఇన్ద్రియసన్నికర్షాభావాత్ । నాప్యనుమానస్తదా శక్యతే జ్ఞాతుమ్ ।

లిఙ్గాభావాత్ । అవిసంవాదివ్యవహారజనకత్వవిశిష్యసాకాంక్షరూపరూపిసహోపలమ్భో హి

తల్లిఙ్గమ్ న చావిసంవాదిత్వం ప్రాక్ ప్రవృత్తే: శక్యాధిగమమ్ । అస్తి చేదం

సకలమపి ప్రవర్తకం విభ్రమేఽపీతి కుతో విపర్యయాభావే ప్రవృత్త్యనుపపత్తి: । ఇదం

రజతత్వాధారయోర్భేదగ్రహో వా సత్యరజతే ప్రవృత్తిహేతు: । అస్తి చాసౌ ప్రకృతేఽపి

। నచ పురోవర్తిని రజతత్వాప్రతీతావిచ్ఛానుపపత్తిరితి వాచ్యమ్ । రజతత్వేన

సహాగృహీతాసంసర్గతయా వా రజతాదగృహీతభేదతయా వా సమీహితసాధనతానుమానోపపత్తేరితి

ఏతదప్యయుక్త్మ్ । అసంసర్గాగ్రహభేదాగ్రహయో: నిరస్తత్వాత్ । కిఞ్చైవం

సతి సవికల్పకప్రత్యక్షోచ్ఛేదప్రసఙ్గ: । వస్తుమాత్రగ్రహస్యాసంసర్గాగ్రహస్య చ

నిర్వికల్పకసామ్యాత్ । రూపరూపిభావ: సవికల్పకే చకాస్తి । నిర్వికల్పకే తు

వస్తుస్వరూపమాత్రమితి భేద ఇతి చేత్ । కోఽయం రూపరూపిభావ: ధర్మధర్మిణో:

పరస్పరాకాఙ్క్షావిషయత్వమితి చేత్ । తత్కిం తయో: స్వరూపముతాన్యత్ । ఆద్యే

తదపి నిర్వికల్పకే ప్రకాశత ఏవ । ద్వితీయే కిం తదైన్ద్రియకముతాతీన్ద్రియమ్

। ప్రథమే కథమవికల్పకే న ప్రకాశేత । ద్వితీయే కథం సవికల్పకే ప్రకాశేత । అత

తద్వస్తుదర్శనసాపేక్షదశర్నం నిర్వికల్పకేఽచకాసదపి సవికల్పకే భాతీతి చేత్

। తర్హి న తత్సంర్గాతిరిక్త్మస్తీతి సంసర్గగ్రహాదేవ సవికల్పకోపపత్తి:

। నచ నిర్వికల్పకస్య ప్రవర్తకత్వమస్తి । కిఞ్చాసంసర్గాగ్రహాదేవ

సర్వత్ర ప్రవృత్త్యఙ్గీకారే మధ్యమవృద్ధప్రవృత్తేరపి తథాత్వేన

బాలస్య తదీయసంసర్గజ్ఞానానుమానోపాయాభావాత్ పదానామన్వితార్థేషు

వ్యుత్పత్త్యనుపపత్తౌ శాబ్దప్రమాణోచ్ఛేదప్రసఙ్గ: I ైఅథైవం మన్యేత I

అస్త్యేవ వ్యవహర్తురన్వయజ్ఞానమ్ I కిం నామ సదపి న ప్రవృత్తావుపయుజ్యతే I

అతో న కశ్చిద్దోష ఇతి I తత్ర కిం తదన్వయజ్ఞానం ప్రవృత్తౌ నియతముతానియతమితి

వాచ్యమ్ I ఆద్యేఽస్తు తత్ప్రవృత్తావుపయోగి మా వా భూత్, అన్యథాఖ్యాతిం

వినా న రజతార్థిన: పురోవర్తిని ప్రవృత్తిరితి తావత్సిద్ధమ్ I ద్వితీయే

తు శబ్దోచ్ఛేదస్తదవస్థ: I కిఞ్చ నియతపూర్వభావి చాకారణం చేత్యనుపపన్నమ్ I

ప్రతిభాసమానయోరసంసర్గాగ్రహే సతి సంసర్గగ్రహోఽవర్జనీయసన్నిధిరితి చేన్న

విపర్యయస్యాపి వక్తుం శక్యత్వాత్ I అవశ్యం చైతదేవమ్ I వ్యవహారో హి

వ్యవహర్తవ్యోపలమ్భనిబన్ధనో యుక్త:, న తు వ్యవహరణీయవిపర్యయానుపలబ్ధినిబన్ధన:

I నహి ఘటవ్యవహారో వ్యవహర్తవ్యజ్ఞానపుర:సరో వ్యవహారత్వాద్ఘటవ్యవహారవత్

I వివాదపదం జ్ఞానం పురోవర్తివిషయం తద్విషయవ్యవహారజనకత్వాత్సంమతవత్

I పురోవర్తి వా రజతజ్ఞానగోచరో రజతజ్ఞానగోచరో రజతానుపాయత్వే సతి

తదర్థిప్రవృత్తివిషయత్వాత్సమ్యగ్రజతవత్ I వివాదపదం రజతజ్ఞానమిదం

జ్ఞానాన్న భిద్యతే ప్రకాశమానాత్తతోఽప్రకాశమానభేదత్వే

సతి ప్రకాశమానత్వాత్సమ్ప్రతిపన్నరజతజ్ఞానవదిత్యాదయ: I కిఞ్చ

విపర్యయాభావే నేదం రజతమితి జ్ఞానస్య బాధకత్వమనుపపద్యమానం తం గమయతి

I నహి తథాత్వే బాధకత్వమస్తి I న తావదగ్రహణనివర్తకతయా బాధకత్వమ్,

సర్వప్రత్యయానాం తథాత్వాపాతాత్ I నాపి వ్యవహారవిచ్ఛేదకత్వేన,

అతదర్థినాం వ్యవహారానుత్పత్తౌ నేదం రజతమితిజ్ఞానస్యాబాధకత్వప్రసఙ్గాత్,

వ్యాఘ్రచోరాదిజ్ఞానస్యాపి ప్రవృత్తివిచ్ఛేదకత్వేన బాధకత్వప్రసక్తేశ్చ

I నచార్థస్య వ్యవహారయోగ్యతావిచ్ఛేదకత్వేన, సమయాన్తరేఽపి తత్ర

విభ్రమాత్ప్రవృత్త్యభావాపత్తే: I నచ వ్యవహారప్రతిబన్ధకత్వేన, అవివేకనివృత్తౌ

కారణాభావాదేవ వ్యవహారానుపపత్తే: ప్రతిబన్ధకకల్పనాయోగాత్,

వ్యాఘ్రచోరాదిజ్ఞానస్య బాధకతాపత్తేశ్చ I విమతమయథార్థం

బాధ్యత్వాద్వ్యయవహారవదితి । అత ఏవ భ్రాన్తిత్వప్రసిద్ధయాపి విపర్యాససిద్ధి:

। ఏవంచ సతి ప్రత్యయత్వానుమానం కాలాత్యయాపదిష్యం వేదితవ్యమ్ ।

అదుష్యకరణజన్యత్వోపాధిగ్రస్తం చ । ఏతేన రజతజ్ఞానత్వానుమానమపి

నిరస్తమ్ । అన్యథా విమతో వ్యవహారో యథార్థో వ్యవహారత్వాత్,

రజతవిషయో వా రజతవ్యవహారత్వాదిత్యపి స్యాత్ । యదపి జ్ఞానత్వం చ

యథార్థమాత్రవృత్తిత్వాది, తత్ర కిమిదం జ్ఞానత్వం సామాన్యం వా

ప్రతినియతం వా । నాద్య: । వాదిప్రతివాదినోరాశ్రయాసిద్ధే:

। ద్వితీయే యథార్థజ్ఞానవృత్తిజ్ఞానత్వే సిద్ధసాధనతా ।

విమతజ్ఞానవృత్తిజ్ఞానత్వపక్షీకారేఽపి మాత్రేతి వ్యర్థం

స్యాత్ । తత్త్యాగేన చ ప్రతిజ్ఞానే ప్రథమానుమానదోష ఏవ । కిఞ్చ

యథాధర్మాత్రవృత్తిత్వయథార్థావృత్తిత్వమాత్రం వివక్షితమ్

ఉతాయథాధర్జ్ఞానావృత్తిత్వమ్ । ఆద్యే సిద్ధసాధనమ్

అయథార్థవ్యవహారావృత్తిత్వస్య సిద్ధత్వాత్ । ద్వితీయే

పరస్యాప్రసిద్ధవిశేషణతా, అదుష్టసామగ్రీజన్యమాత్రవృత్తిత్వమపాధిశ్చ

। యచ్చ శుక్తికా రజతత్వేనాభాసత ఇత్యాది, తదప్యసత్ । మేరు: సర్షప

ఇత్యాదివాయాన్మేరోరపి సర్షపత్వేన ప్రతిభాసాద్దృష్టాన్తస్య సాధ్యవైకల్యాత్ ।

అన్యథా తథావిధవాక్యాభాసం శ్రుతవతా తత్రప్రతిషేధో న క్రియేతాప్రసక్తత్వాత్

। నహి పదార్థప్రతిషేధో యుక్త: । అపి చైవం సత్యగ్నిరనుగుణ ఇతి

బాధితవిషయస్య వాక్యస్య ఘట: పచతీత్యపార్థకాద్భేదో న స్యాత్ । యదపీదం

రజతతాదాత్మ్యమిత్యాది । తచ్చాయుక్తమ్ । తదప్రతీతావాశ్రయాసిద్ధే:, ప్రతీతౌ

వ్యాఘాతాత్ దృష్టాన్తస్య సాధ్యసమత్వాచ్చేత్యాస్తాం విస్తర: ॥ 1 ॥

కశ్చిత్పునరేవమాహ । తాసాం త్రివృతం త్రివృతమేకైకామకరోదిత్యాదిశ్రుతే:,

సమేత్యాన్యోన్యసంయోగమిత్యాదిపురాణాత్,
త్ర్యాత్మకత్వాదిసూత్రాచ్చ..............................Missing...... అన్యథా

శ్వేతకేతూద్దాలకాఖ్యాయికయా ప్రతిపాదితత్వాదద్వైతమపి న శ్రుత్యభిప్రాయ:

స్యాత్ । "తద్ధైతత్పశ్యన్ ఋషిర్వామదేవ: ప్రతిపేదేహం బ్రహ్మాస్మి'

ఇత్యపి పరోపాసనానువాదో న స్వార్థే తాత్పర్యవాన్ స్యాత్ "అథ యోఽన్యాం దేవతాముపాస్తే' ఇతయుపాసనాప్రకరణత్వాత్ । తథాచ బహువిప్లవ: స్యాత్ । తస్మాత్సూత్రకారస్యైవాయమభిప్రాయో యజ్జగజ్జన్మాదికారణత్వం బ్రహ్మణ: స్వరూపాన్తర్గతమేవ లక్షణమితి । తథాచ విస్పష్యతదీయవాక్యాన్తరబలాదస్యాపి సూత్రస్య స్వరూపలక్షణపరత్వమేవేతి । యత ఏవం జగజ్జన్మాదికారణత్వం స్వలక్షణమత్ర సూత్రే బ్రహ్మణోఽభిధీయతే, తతో న పరమతేఽస్య సూత్రస్యారమ్భ ఏవోపపద్యతే । ఇత్యాహ- అత ఇతి ॥ లక్షణం హి సజాతీయవిజాతీయవ్యవచ్ఛేదార్థం భవతి । యథాఽఽహ "సమానాసమానజాతీయవ్యవచ్ఛేదో వా లక్షణార్థ:' ఇతి । తథాచానేన లక్షణేన సజాతీయాజ్జీవాద్విజాతీయాజ్జడాచ్చ బ్రహ్మవ్యావర్తితం సూత్రకారేణ । జీవైక్యనిరాకరణసూత్రస్యారమ్భ: కథం జీవైక్యవాదినాం స్యాత్ । స్యాద్యదీదం కథఞ్చిత్ (స్యాత్కథఞ్చిద్యదీదం) తటస్థలక్షణం స్యాత్ । స్వరూపలక్షణమితి చోపపాదితమ్ । స్యాదయమద్వైతినామనుపపన్నో లక్షణారమ్భో

యదీదం జీవవ్యావృత్త్యర్థం లక్షణముక్త్తం స్యాత్ । జడమాత్రవ్యావృత్త్యర్థం

తు లక్షణే వ్యాఖ్యాయమానే కథం జీవైక్యవాదినాం లక్షణసూత్రారమ్భోఽనుపపన్న ఇత్యత

ఆహ- నహీతి ॥ యత్ర హి లక్షణం నాస్తి తత్సర్వం తద్వ్యావర్త్యమఙ్గీకరణీయమ్

। అన్యథా లక్షణస్యావ్యాప్తిప్రసఙ్గాత్ । నచేదం లక్షణం జీవస్యాస్తి

। తత్కథమసావనేన న వ్యావర్త్యత ఇతి । కిఞ్చానేన లక్షణేన యది జీవో

న వ్యావర్త్యతే, కిన్తు సోఽపి లక్ష్యాన్తర్గత: । తథా సతి లక్షణస్య

జీవేఽతివ్యాప్తిమాశఙ్కయేతరవ్యపదేశాద్ధితాకరణాదిదోషప్రసక్త్తిరితి

సూత్రకారీయం తన్నిరాకరణమసఙ్గతం స్యాత్ । నహి లక్ష్య ఏవాతివ్యాప్తిర్లక్షణస్య

కేనాపి శఙ్కయతే । కథఞ్చిచ్ఛఙ్కాయాం వా తస్యాపి లక్ష్యత్వాఙ్గీకారం పరిత్యజ్య

తత్ర న లక్షణనిరాకరణం క్రియత ఇత్యాశవానాహ- హితాక్రియేతి ॥ యద్యపి

పరేణాపి జీవస్య లక్షణవ్యావర్త్యత్వమఙ్గీకృతమేవ, యథాఽఽహ "సర్వజ్ఞం

సర్వశక్త్తిం విహాయాన్యత: పరపరికల్పితాత్ప్రధానాదేరచేతనాచ్చేతనాదపి

పరిచ్ఛిన్నజ్ఞానక్రియాశక్త్తే: సంసారిణో హిరణ్యగర్భాదుత్పత్త్యాది న

సమ్భావయితుమపి శక్యతే' ఇతి, తథాఽపి న్యాయేనోపపాదయితుమిదముక్తమితి । ఇతోఽపి మాయావాదినాం న బ్రహ్మలక్షణసూత్రారమ్భః సమ్భవతీత్యాహ- నిర్గుణత్వం చేతి ॥ లక్షణవాక్యం హి సాక్షాల్లక్ష్యస్యాసాధారణధర్మసంసర్గం ప్రతిపాదయదర్థాదితరవ్యావృత్తిం ప్రతిపాదయతి । తతోఽనేనాపి లక్షణావాక్యేన బ్రహ్మణో జగజ్జన్మాదికారణత్వేన తదవినాభూతైః సర్వజ్ఞత్వాదిభిశ్చ సంసర్గః ప్రతిపాదనీయః । తథాచ నిర్విశేషత్వం బ్రహ్మణోఽనేన సూత్రేణ నిషిద్ధమ్ । నిర్విశేషత్వవాదినాం చ నిర్విశేషత్వం నిషేధతః సూత్రస్యారమ్భః కథముపపద్యేత ఇతి । స్యాదియం జీవబ్రహ్మణోరేకత్వం బ్రహ్మణశ్చ నిర్గుణత్వమఙ్గీకుర్వతాం లక్షణసూత్రారమ్భానుపపత్తిః । యద్యనేన సూత్రేణ జగజ్జన్మాదికారణత్వం బ్రహ్మణః స్వలక్షణముచ్యతే । న చైవం కిన్తు తటస్థమేవ । నహి తథావిధం జగజ్జన్మాదికారణత్వం జీవబ్రహ్మణోరేకత్వం వా బ్రహ్మణో నిర్గుణత్వం వా విరుణద్ధి । నను స్వలక్షణత్వే ప్రమాణముక్తమ్ । మైవమ్ । స్వస్య

లక్షణాని స్వలక్షణానీతి వా । సు సమ్యక్ స్వరూపాన్తర్గత్వా న లక్షణానీతి వా తదర్థోపపత్తే: । తర్హి యతోఽస్య జన్మాది సా మాయా తదాశ్రయో బ్రహ్మేతి నిర్దేశ: స్యాత్ । నతు జన్మాద్యస్య యతస్తద్బ్రహ్మేతి । మైవమ్ । యత్ర ఘోష: సా గఙ్గేతివల్లక్షణయా ప్రయోగోపపత్తే: । నను తటస్థేనాపి జగజ్జన్మాదికారణత్వేన బ్రహ్మణో జీవైక్యం నిర్గుణత్వం చ (ని)విరుద్ధయతే । కాకనిలయనత్వం హి పరేణ తటస్థం లక్షణముదాహృతమ్ । తస్య లక్ష్యాన్తర్భావే కాకాధికరణత్వమపి గృహశబ్దాధర: స్యాత్ । తతశ్చ కాకవిగమే గృహైకదేశభఙ్గబుద్ధి: స్యాత్ ఇతి । తత్ర కాకాధికరణత్వం తదనధికరణేభ్యో గృహం వ్యావర్తయతి న వా । నేతి పక్షేఽనుభవవిరోధస్తదభిధానవైయర్థ్యం చ । ఆద్యే బ్రహ్మలక్షణమపి కథం న జీవవ్యావృత్తిం కరోతి । కథం చ తత్సమ్బన్ధేన సగుణం న భవతీతి । మైవమ్ । యో హి కార్యకారణసఙ్ఘాతాదవివిక్తం కర్తృత్వభోక్తృత్వదోషసంసర్గిణమాత్మానం మత్వా క్లిశ్యతి స జీవో వ్యావర్త్యత ఏవ తే(అనే)న లక్షణేన । తత్ర యశ్చైతన్యధాతు: స బ్రహ్మణో న భిద్యత ఇత్యభ్యుపగమే విరోధాభావాత్ । నచ సత్యస్య ప్రపఞ్చస్య

కారణభూతాయా: సత్యాయా మాయాయా ఆశ్రయో బ్రహ్మేతి సూత్రార్థో యేన బ్రహ్మణ:

సవిశేషత్వం స్యాత్ । కిన్తు యదవష్యమ్యో విశ్వో వివర్త: ప్రపఞ్చస్తద్

బ్రహ్మేతి సూత్రార్థ: । సతి చైవం సూత్రార్థే కథం జీవబ్రహ్మణోరేకత్వం

బ్రహ్మణో నిర్గుణత్వం చ విరుద్ధయత ఇతి । అత్రోచ్యతే । ఆస్తాం

తావత్(ఏషా) ప్రపఞ్చస్య వివర్తతాఽఽదివార్తా ప్రమాణాభావాత్ ప్రకృత్యధికరణే

నిరాకరిష్యమాణత్వాచ్చ । తటస్థేన జగజ్జన్మాదికారణత్వేనాత్ర సూత్రే లక్షణయా

బ్రహ్మ ప్రతిపాద్యత ఇతి కుతోఽఙ్గీకరణీయమ్ । ముఖ్యార్థాసమ్భవే హి

లక్షణాశ్రయణం దృష్టమ్ । న తావద్ బ్రహ్మణో జగజ్జన్మాదికారణత్వస్య బాధకం

ప్రత్యక్షం తదగోచరత్వాత్ । నాప్యనుమానమ్ శ్రుతిబాధితత్వాత్ । నాప్యాగమ:

తస్యాక్లిష్యకారిత్వాద్యర్థతయా సావకాశత్వాత్ । నన్వర్థాపత్త్యేదమవసీయతే

। జీవబ్రహ్మణోరేకత్వం తావదావశ్యకమ్ । నచ జగజ్జన్మాదికారణత్వస్య

స్వలక్షణత్వే తత్సమ్భవతి । అతోఽన్యథాఽనుపపత్త్యా మాయాగతమేవేదం లక్షణమ్

। జన్మాద్యస్య యతస్తద్ బ్రహ్మేతి లక్షణయోచ్యత ఇతి కల్ప్యత ఇతి । తత్రాహ-

భేదేనైవేతి ॥ యది జీవబ్రహ్మణోరేకత్వపరిరక్షణాయ యథాశ్రుతం సూత్రార్థం

పరిత్యజ్య లక్షణాఽశ్రీయతే తర్హి జీవబ్రహ్మణోర్భేదేనైవాఙ్గీకృతేన

సూత్రస్య ముఖ్యార్థసమ్భవే లక్షణా కస్మాదాశ్రయణీయా । నన్వభేదముపాదాయ

సూత్రే లక్షణా వాఽఽశ్రయణీయా భేదముపాదాయ మఖ్యవృత్తిర్వేతి సన్దిహ్యతే

। వయం తు బ్రూమః ద్వితీయః పక్ష ఏవ శ్రేయానితి, అప్రామాణికపరిరక్షణాయ

వాక్యానాం జఘన్యవృత్తిరాశ్రీయమాణా క్వచి(దుపలబ్ధేతి)దపి దృష్టేతి ।

తదిదముక్తం- భేదేనైవేతి ॥ నను కథం జీవబ్రహ్మైక్యమప్రామాణికమ్ ।

తత్త్వమసీత్యాదిశ్రుతిసిద్ధమి(త్యాది)తి చేన్న । ఉపపత్తిపరాహతత్వాత్ ।

తథాహి । తచ్ఛబ్దేనా(బ్దస్య) ముఖ్యార్థో యః, "సదేవ సోమ్య' ఇత్యాదినా

ప్రకృతః ప్రేక్షాపూర్వం తేజోఽబన్నాదీనాం స్రష్టా సర్వాసాం ప్రజానాం

మూలమాయతనం ప్రతిష్ఠా చ సకలావద్యగన్ధవిధురోఽపరిచ్ఛిన్నగుణాకరః పరమాత్మా,

యశ్చ త్వంపదముఖ్యార్థః ప్రత్యక్ష(ాది)సిద్ధోఽల్పశక్తిః పరాధీనో

దోషకలుషితోఽవచ్ఛిన్నజ్ఞానాదిగుణః, తావుపాదాయానేన వాక్యేనైక్యముచ్యతే,

ఉత విరుద్ధభాగత్యాగేన లక్షణయా వా I నాద్యః I పరస్పరవిరోధేన యోగ్యతావిరహే

జరద్గవాదివాక్యవదాభాసత్వప్రసఙ్గాత్ I ద్వితీయే దోషమాహ- భేదనైవేతి

॥ సింహో దేవదత్త ఇత్యాదివత్సామానాధికరణ్యమాత్రం గౌణముపాదాయ

జీవబ్రహ్మణోర్భేదే(నా)నైవాఙ్గీకృతేన పదద్వయస్య ముఖ్యార్థ(త్వ)సమ్భవే(న)

జహదజహల్లక్షణా కుత ఆశ్రయణీయేతి I నను కిం సామానాధికరణ్యం

ముఖ్యముపాదాయ తత్త్వంపదయోర్లాక్షణికత్వం వ్యాఖ్యేయమ్ I కింవా

సామానాధికరణ్యం గౌణం గృహీత్వా తత్త్వంపదయోర్ముఖ్యార్థతా వ్యాఖ్యాతవ్యేతి

సన్దేహే న వినిగమనాయాం హేతురస్తి I న నాస్తి I త్యజేదేకం కులస్యార్థ

ఇతి న్యాయస్య విద్యమానత్వాత్ I తాత్పర్యలిఙ్గానాం తత్రతత్ర భేద

ఏవానుగుణ్యస్య వృత్త్యాదితత్వాత్ I తదిదముక్తం - భేదేనైవేతి ॥

కిఞ్చ విరోధ్యాకారపరిత్యాగేన స్వరూపమాత్రలక్షణయా "తత్త్వమసి' ఇతి

వాక్యం జీవబ్రహ్మణోరేకత్వం ప్రతిపాదయతీత్యత్ర విరోధ్యాకారపరిత్యాగో

నామ న తావదవివక్షామాత్రమిత్యుక్తం ప్రాక్ । అథ సోఽయం దేవదత్త

ఇత్యాదివద్విరోధ్యాకారస్యానిత్యత్వమ్ । తత్రాహ- కథమితి ॥ నిత్యగుణత్వం

చేశ్వరస్య లిఙ్గపాదే సాధయిష్యతే । అస్యేశ్వరస్యేత్యుపలక్షణమ్

। జీవేఽపి పారతన్త్ర్యాదిదోషాణాం నిత్యత్వాత్ । యథోక్తం పురాణే

"అల్పశక్తిరసార్వజ్ఞమ్' ఇతి । నను చ విరోధ్యాకారపరిత్యాగేన

జీవస్య బ్రహ్మైక్యమిత్యస్యార్థో న విరోధ్యాకారావివక్షామాత్రేణేతి

నాప్యనిత్యత్వేనేతి । కిన్తు నిగర్ుణేన బ్రహ్మణా జీవస్యైక్యమిత్యేవేతి

చేన్న । నిర్గుణ(త్వ)స్యైవ నిరూపయితుమశక్యత్వాత్ । తథాహి ।

తన్నిర్గుణం కిం సగుణాదీశ్వరాద్భిన్నముతాభిన్నమ్(వా) । ద్వితీయే

తస్యాపి సగుణత్వప్రసఙ్గేన నిర్గుణత్వవ్యాఘాతః । ఆద్యే దోషమాహ- సద్వైవేతి

॥ యది నిర్గుణం సగుణాదత్యన్తభిన్నం తర్హ్యస్య సగుణస్య నిత్యం

సగుణత్వాత్తస్మాన్నిత్యమేవ నిర్గుణం భిన్నం ప్రసజ్యేత । తథాచ న కదాచిదపి

కైవల్యం స్యాదితి । నను స్వభావతో నిగర్ుణమేవేరోపితైర్మిథ్యాగుణై: సగుణమితి బాలైరభిలప్యతే । ఆరోపితనీలిమ్నా గగనమివ నీలత్వేన । ఆరోపప్రవాహస్య చానాదినిత్యతయా సదా సగుణత్వం చ నానిష్యమ్ । తథాచ మిథ్యాభూతవిరోధ్యాకారపరిత్యాగేనైర్క్యోపదేశోఽపి నానుపపన్న: । నీరూపం గగనమితి యథా । యథా వా యదిదం రజతం సా శుక్తి్రిత్యేవం పరేణ స్వాభిసన్ధావుద్ఘాటితే సత్యాహ- నచేతి ॥ మిథ్యేత్యసదుచ్యతేఽనిర్వచనీయం వా । నాద్య: । అనఙ్గీకారాత్ । న ద్వితీయ: । అనిర్వాచ్యస్య ప్రథమసూత్ర ఏవ నిరాకృతత్వాత్ । అతో గుణరాహిత్యలక్షణం నిర్గుణత్వం న సర్వథా శక్యనిరూపణమ్ । నను గుణాదిపఞ్చకస్య నిర్గుణత్వం పదార్థవిదో మన్యన్తే । మన్యన్తామ్ । న హీదానీం నిర్గుణవస్తునిరాకరణం ప్రస్తుతమ్ । కిం నామాద్వైదినా నిర్గుణం బ్రహ్మ నిరూపయితుమశక్యమితి । గుణశబ్దేనా(చా)త్ర ధర్మమాత్రం ప్రకృతమ్ । తద్గుణాదిష్వపి సర్వసమ్మతమ్ । గుణాదీనాం చ సగుణత్వం పరమాణ్వారమ్భనిరాసే

వక్ష్యతే । నను (చ) "సాక్షీ చేతా కేవలో నిర్గుణశ్చ' ఇతి నిర్గుణం

బ్రహ్మ శ్రూయతే । మైవమ్ । ఉక్తా్నుపపత్తిపరాహతత్వేనార్థాన్తరపరత్వాత్

। అన్యథా సాక్షిత్వాదీనామపి ధర్మత్వాద్వ్యాఘాతశ్చ । సాక్షాద్ద్రష్టా

హి సాక్షీ । యథాఽఽహ పాణిని: । సాక్షాద్ద్రష్టరి సంజ్ఞాయామితి ।

ఏవం ధర్మరాహిత్యలక్షణం నిర్గుణత్వం నిరాకృతమప్యాగ్రహమాత్రేణ

యోఽఙ్గీకరోతి తం ప్రతి సోల్లుణ్ఠమాహ- నిర్గుణత్వమితి ॥ తదా

చ యుక్తయా నిర్గు(ణే)ణత్వే నిరాకృతేఽపి యది నిర్గుణత్వం పరస్మై

రుచిం స్యాత్ తర్హి గుణశబ్దోదితసకలశుభరాహిత్యలక్షణమాసురత్వమేవ

స్యాత్ । అన్యథానిరూపయితుమశక్యత్వస్యోక్త్ త్వాత్ । తేనైక్యం

చ మాయావాదినామనుమన్యామహ ఇతి । ఏతేన బ్రహ్మణో నిర్గుణత్వాదస్య

లక్షణస్య యత్తటస్థత్వముక్త్ మ్ । నహి నానావిధకార్యక్రియావేశాత్మత్వం

తత్ప్రసవశక్తయత్మకం వా జిజ్ఞాస్యవిశుద్ధబ్రహ్మాన్తర్గతం భవితుమర్హతి

। తదపి నిరస్తం వేదితవ్యమ్ । నిర్గుణ(త్వ)స్యైవ నిరాకృతత్వాత్

। యచ్చోక్తమ్ "నేదం బ్రహ్మణో విశేషణమ్ ప్రపఞ్చోపాధిత్వేన

నిరుపాధికబ్రహ్మస్వరూపాన్తర్గతత్వాయోగాత్' ఇతి, తదుత్తరత్ర నిరాకరిష్యత ఇతి

। యదపి గుణగుణినోరన్యత్వానన్యత్వాభ్యామనిరూపణాదితి లక్షణస్య తటస్థత్వాది

సిద్ధయే పరేణోక్తం తద్దూషయితుమనువదతి- లక్ష్యలక్షణయోరితి ॥ యదత్ర

జగజ్జన్మాదికారణత్వం ము(ఖ్య)ఖతో లక్షణమభిహితం సవర్జ్ఞత్వాదిసమస్తగుణవత్త్వం

చాభి(ప్రా)యవ్యా(ప్రా)ప్తమిత్యుక్తమ్ । తదుభయమపి లక్షణం లక్ష్యాద్బ్రహ్మణో

భిన్నమభిన్నం భిన్నాభిన్నం వా । నాద్య: । మేరుమన్దరవల్లక్ష్యలక్షణభావస్య

గుణగుణిభావస్య చానుపపత్తే: । సమ్బన్ధసద్భావాన్నేతి చేత్ (న) తస్యాపి

సమ్బన్ధిభ్యామన్యత్వానన్యత్వాభ్యామనిరూపణాత్ । న ద్వితీయ: । అనేకైరభిన్నస్య

బ్రహ్మణోఽప్యనేకత్వాపత్తే: । తథా చైకమేవేతి శ్రుతివిరోధాత్ । లక్షణానాం

వైకత్వమాపద్యేత । తథాచ "యతో వా ఇమాని భూతాని జాయన్తే' ఇత్యాదిశ్రుతే:

పునరుక్తిదోషప్రసఙ్గ: । లక్ష్యలక్షణభావో గుణగుణిభావశ్చాభేదే నోపపద్యతే

। ప్రసిద్ధేన హ్యప్రసిద్ధం లక్షణీయమ్ । నచ తదేవ తద్రైవ ప్రసిద్ధమప్రసిద్ధం

చేతి యుక్తమ్ । గుణీ చ గుణవాన్భవతి । నచ స్వేనైవ తద్వాన్భవతి । న తృతీయ:

। పరస్పరవిరోధాత్ । అతోऽశక్యనిరూపణత్వాన్నేదం బ్రహ్మస్వరూపాన్తర్గతం

లక్షణమ్ । కిన్తు తటస్థమేవ । నచ తటస్థేన తేన బ్రహ్మణోऽద్వితీయత్వభఙ్గ:

। యద్రజతమిత్యభాత్సా శుక్తిరితివన్మిథ్యాభూతేనాపి

ప్రపఞ్చకారణత్వేనోపలక్షణయోగాదితి । ఏవమనూద్య నిరాకర్తుమారభతే-

ఇతి పృష్య ఇతి ॥ వక్తవ్యమితి శేష: । పృష్య ఇతయుపలక్షణమ్

। దూషితే చేత్యపి గ్రాహ్యమ్ । దూషణానామత్యన్తాసమ్బద్ధత్వాత్పృష్య

ఇత్యేవోక్తమ్ । కిం వక్తవ్యమితి । తత్ర జగజ్జన్మాదికారణత్వాదీనాం

ధర్మాణాం భేదాభావేऽపి విశేషస్య సద్భావాత్తద్బలేన సర్వముత్పద్యత ఇతి

వక్తుం నిర్భేదవస్తుని పరేణ విశేషస్యానఙ్గీకృతత్వాత్ ఘటాదీనాం చ

మిథ్యాత్వేనాఙ్గీకృతానామనుదాహరణత్వాత్సత్య ఏవ వస్తున్యసావుదపపాదనీయ ఇతి

మన్వాన ఆహ- తదేతి ॥ యద్యేవం పృష్ట్వా లక్షణం దూషయసి తద్రైక్యస్య

గతిర్నిరూపణప్రకారో న విద్యతే । అయమభిప్రాయ: । ద్వివిధం హి వాక్యం మాయావాదినా తత్త్వావేదకమఙ్గీకృతమ్ । ఏకం జీవబ్రహ్మణోరైక్యపరం మహావాక్యమ్ । యథా తత్త్వమసీత్యాది । అపరం తత్స్వరూపపరమవాన్తరవాక్యమ్ । యథా సత్యం జ్ఞానమనన్తం బ్రహ్మేత్యాది । తదుభయమపి సవిశేషాభిన్నవస్తునిష్ఠం పరేణాఙ్గీకరణీయమ్ । గత్యన్తరాభావాత్ । తత్ర తావదాద్యస్య గత్యన్తరం నాస్తి । కథమితి చేత్ ఉచ్యతే । తత్త్వమసీత్యాదివాక్యప్రతిపాద్యమైక్యం కిం తత్పదలక్షితాచ్చైతన్యాదభిన్నముత భిన్నమథ భిన్నాభిన్నమితి వాచ్యమ్ । పరేణాఙ్గీకృతత్వేన ప్రాధాన్యాదభేదపక్షం తావదాదౌ నిరాకరోతి-

ఐక్యాభేద ఇతి ॥ ఐక్యస్య చైతన్యస్వరూపాభేదేఽఙ్గీక్రియమాణే తదైక్యం తత్త్వమసీత్యాదినా శాస్త్రేణ ప్రతిపాద్యం న స్యాత్ । కుత: స్వరూపస్య స్వప్రకాశత్వేన నిత్యసిద్ధత్వాత్ । తన్మాత్రస్వరూపత్వాచ్చైక్యస్య । నహి ప్రకాశమానమేవ శాస్త్రప్రతిపాద్యమ్ । వైయర్థ్యప్రసఙ్గాత్

। కిఞ్చావేద్యత్వే సత్యపరోక్షవ్యవహారయోగ్యత్వం స్వప్రకాశత్వం పరోణాఙ్గీకృతమ్ । తథాచ స్వప్రకాశచైతన్యాత్మకం (చ) శాస్త్రప్రతిపాద్యం చేతి వ్యాహతమ్ । అథ శాస్త్రం నైక్యం ప్రతిపాదయతి కిన్తు భేదభ్రమం నిరాకరోతి, యథోక్త్తమ్ సిద్ధం తు నివర్తకత్వాదితి । న । ఐక్యే ప్రకాశమానే భేదభ్రమస్యైవానవకాశాత్ । తత్త్వాప్రతిపత్తేర్భ్రాన్తి హేతుత్వాత్ । ఐక్యం న ప్రకాశత ఇతి చేన్న । స్వప్రకాశచైతన్యమాత్రత్వవిరోధాత్ । అవిద్యావశాత్స్వప్రకాశస్యాప్యనవభాస ఇతి చేన్న సర్వథాఽప్యనవభాసప్రసఙ్గాత్ । తథాచాధిష్ఠానానవభాసేఽవిద్యారోపస్యాప్యనుపపత్తేః । న హ్యఖణ్డే వస్తున్యంశతోఽవిద్యావరణం సమ్భవతి । అసమ్భవనీయావభాసచతురాఽవిద్యేతి చేత్ । తర్హి సా జడేష్వేవ కుతో నాఙ్గీకార్యా । అనుపపత్తేస్తుల్యత్వాత్ । తథాచ "సా న జడేషు వస్తుషు' ఇత్యయుక్త్తమ్ । న శాస్త్రేణ జ్ఞేయం తదిత్యుపలక్షణమ్ । శాస్త్రప్రతిపాద్యత్వేఽపి తత్పదేనైవ సిద్ధత్వాత్ । త్వమసీతి వ్యర్థమిత్యపి ద్రష్టవ్యమ్ । తదిత్యేతావతా న భేదభ్రమనివృత్తిః । అతస్త్వమసీతి

సార్థకమితి చేన్న । తత్పదేనై(వై)క్యస్య ప్రతిపాదితత్వాదైక్యప్రతీతౌ చ భేదభ్రమస్య నిరస్తత్వాత్ । అన్యథా కదాఽప్యనివృత్తిప్రసఙ్గాత్ । తత్పదేనైక్యస్యాప్రతిపాదితత్వే తదుపలక్షితచైతన్యమాత్రత్వానుపపత్తి: । నను కథం తర్హి సోఽయం దేవదత్త ఇతి వాక్యమ్ । అత్రాపి విశేషానఙ్గీకారేఽనుపపత్తిరేవేతి । ద్వితీయం నిరాకరోతి- భేద ఇతి ॥ ఐక్యస్య స్వరూపాద్భేదేఽఙ్గీక్రియమాణేఽపసిద్ధాన్తస్తావత్ । తత్త్వమస్యాదివాక్యస్యాఖణ్డార్థనిష్ఠతాయా మాయావాదినాఙ్గీకృతత్వాత్ । మిథ్యాత్వప్రసఙ్గోఽపరో దోష:, చైతన్యాతిరిక్త్తస్య సర్వస్య మిథ్యాత్వాఙ్గీకారాత్ । అన్యథాఽద్వైతేనైవ సత్యేనాద్వైతవ్యాఘాతాత్ । ఐక్యమిథ్యాత్వే కిన్నశ్ఛిన్నమితి చేన్న । మిథ్యాత్వతో న శాస్త్రేణ జ్ఞేయం తదిత్యనువర్తనాత్ । అన్యథా తత్త్వమస్యాదిశాస్త్రస్యాతత్త్వావేదకత్వం స్యాత్ । కిఞ్చ జీవబ్రహ్మణోరైక్యస్య మిథ్యాత్వతస్తద్భేదసత్యత్వమపి

స్యాత్ I కుత: బలాద్వ్యాప్తిబలాదిత్యర్థ: I నను న కుత్రాపి

సతయో భేదోఽస్మాభిరభ్యుపేయతే తత్కథం వ్యాప్తి: I మైవమ్ I ఆస్తాం

తావత్పరమార్థచిన్తా I యయోర్దూరస్థయోర్వనస్పత్యోరైక్యం మిథ్యా తయోర్భేద:

సత్య ఇతి దృష్టమ్ I అథవా యస్య స్వరూపేణ సతో యోఽభావో మిథ్యా తస్య

తద్విపరీత: సత్యో యథా బ్రహ్మణోఽనృతత్వాదేర్మిథ్యాత్వే సత్యత్వాదికం

సత్యమితి సామాన్యవ్యాప్త్యాశ్రయణేన ప్రసఙ్గోపపత్తి: యథాహు: "పరస్పరవిరోధే

తు న ప్రకారాన్తరస్థితి:' ఇతి I తృతీయం నిరాచష్టే- భేదాభేదావితి II

జీవబ్రహ్మణోరైక్యస్య స్వరూపాద్భేదాభేదౌ యద్యఙ్గీక్రియేతే I తదా వక్తవ్యం

తౌ కిం చైతన్యాదభిన్నావుత భిన్నౌ అథ భిన్నాభిన్నావితి I ఆద్యే చైతన్యస్యాపి

ద్విత్వం తయోర్వైకత్వమిత్యాద్యాపద్యేత I ద్వితీయయోర్దోషమాహ- తదేతి II

హిశబ్దేనానవస్థావ్యుత్పాదనాయ స్పష్యతామాచష్టే I తథా హి I స భేద: కిం

భేదిభ్యాం భిన్నోఽభిన్నో భిన్నాభిన్నో వా I ప్రథమే సోఽపి భేదస్తథేత్యనవస్థా

I ద్వితీయే శబ్దపర్యాయత్వాదయో దోషా: I తృతీయస్తు తృతీయేఽన్తర్భవతి I

తత్రాప్యుక్త_విధయాఽనవస్థైవేతి । నను భేదస్య భేదాన్తరం భేదాభేదయోశ్చ

భేదాభేదాన్తరమిత్యేతావతా నానవస్థా । ఉత్పత్తిజ్ఞప్తిప్రతిబన్ధకత్వాభావాదితి

చేన్న । విశేషేణప్రతీతిమన్తరేణ విశిష్యప్రత్యయానుపపత్త్యా

జ్ఞప్తిప్రతిబన్ధకత్వాత్ । తదిదముక్త_ం-స్యాదేవేతి ॥ యద్యపి

భేదాభేదాఙ్గీకారే విరోధో వక్తు_ం శక్యతే తథాఽపి స్ఫుటత్వాన్నోక్త_:

। ఏవమైక్యస్య స్వరూపాద్భేదపక్షేఽనవస్థాఽపీతి । నన్వైక్యం

చైతన్యాభిన్నమపి స్వనిర్వాహకత్వాత్స్వాభావికప్రకాశేనాప్రకాశితత్వమాత్మనో

నిర్వక్ష్యతి(హిష్యతి) । యద్వా స్వరూపేణైక్యస్య భేదాభేదౌ స్తామ్ ।

తయోశ్చ భేదాభేదాన్తరాభావేఽపి స్వనిర్వాహకత్వాద్వ్యవహారోపపత్తిరితి చేన్న

। విశేషానభ్యుపగమే స్వనిర్వాహకత్వస్యాపి వక్తు_మశక్యత్వాదిత్యభిప్రాయేణాహ-

స్వనిర్వాహకతేతి ॥ ఐక్యస్య భేదాభేదయోర్వా స్వనిర్వాహకతా యద్యఙ్గీకృతా

స్యాత్ । తదా పృచ్ఛామ: స్వస్య నిర్వాహకం హి స్వనిర్వాహకం తస్య భావ:

స్వనిర్వాహకతా । స్వస్యేతి చ కర్మణి షష్ఠీ । కర్తృకర్మణో: కృతీతి వచనాత్ । తథా చైకస్యైవైకస్యామేవ నిర్వాహక్రియాయాం కర్మకర్తృత్వలక్షణం నిర్వాహ్యత్వం నిర్వాహకత్వమిత్యుక్తం భవతి । తన్నిర్వాహ్యత్వం నిర్వాహకత్వం చ పరస్పరం ధర్మిణా క్రియయా చాత్యన్తాభిన్నము(తాత్యం)తభి(న్నాభి)న్నమితి । నిర్వాహ్యమితి నిర్వాహకమితి అపిశబ్దాన్నిర్వాహకమిత్యపి శబ్దసమూహ: పయర్ాయ: ప్రసజ్యేత ఏకార్థత్వాత్ । నచ తేషాం శబ్దానాం కశ్చిత్పర్యాయత్వం మన్యతే । ద్వితీయమనూద్య దూషయతి- భేదవానితి ॥ వాశబ్దో యద్యర్థే । యది నిర్వాహ్యత్వాదిరర్థ: పరస్పరం ధర్మిణా న భేదవాన్ స్యాత్తదా తద్భేదద్వయస్య భేదిస్వరూపమాత్రత్వే పర్యాయత్వాదిదోషప్రసఙ్గాద్భేదాన్తరవదిత్యఙ్గీకరణీయమ్ । తథాచ పరస్పరం భేదం ధర్మిభేదం వాఽఽశ్రిత్యోభయత్రానవస్థా స్యాదితి । ఏవం విశేషానభ్యుపగమే మహావాక్యార్థానుపపత్తిమభిధాయావాన్తరవాక్యేఽపి తామతిదిశతి- సత్యేతి ॥ సత్యం జ్ఞానమనన్తం బ్రహ్మేత్యాదికేఽవాన్తరవాక్యేఽప్యేవం వికల్ప్య దూషణమభిధానీయమిత్యర్థ: । తథాహి । సత్యజ్ఞానాదికం పరస్పరం

బ్రహ్మణా చాత్యన్తాభిన్నం వా భిన్నం వా భిన్నాభిన్నం వా । నాద్య: । తథా సతి

స్వప్రకాశబ్రహ్మాత్మకస్య తస్య సత్యజ్ఞానాదిశాస్త్రప్రతిపాద్యత్వప్రసఙ్గాత్

। సత్యజ్ఞానాదిపదానాం పర్యాయత్వాపత్త్యా సహప్రయోగానుపపత్తిప్రసఙ్గాచ్చ

। న ద్వితీయ: । అపసిద్ధాన్తాత్ । మిథ్యాత్వాపత్త్యా

శాస్త్రస్యాతత్త్వావేదకత్వప్రసఙ్గాచ్చ । అజ్ఞానత్వాదే: సత్యత్వాపత్తేశ్చ

। న తృతీయ: । అనవస్థాప్రసఙ్గాత్ । స్వనిర్వాహకత్వస్య చోక్తవిధయా

నిర్వక్తుమశక్యత్వాదితి । నను సత్యజ్ఞానాదీనాం పరస్పరం

బ్రహ్మణా చాత్యన్తమభేద ఏవ । నచ తావతా సత్యజ్ఞానాదిపదానాం పర్యాయత్వమ్ ।

వాచ్యార్థభేదసద్భావాత్ । పరాపరసామాన్యవాచినాం సగుణబ్రహ్మవాచినాం వా తేషాం

పరబ్రహ్మణి లక్షణయా ప్రవృత్త్యఙ్గీకారాత్ । నచ వాచ్యం సత్యపదేన లక్షితస్యైవ

జ్ఞానపదేన లక్షణాయాం వైయర్థ్యాత్, అధికలక్షణాయాం చ నాఖణ్డార్థతాసిద్ధిరితి ।

లక్ష్యార్థభేదాభావేఽప్యారోపితాసత్యత్వాదివ్యావృత్త్యర్థత్వేనపదాన్తరాణాం

సప్రయోజనత్వాత్ । అత ఏవ న శాస్త్రవైయర్థ్యమ్ ।

స్వప్రకాశేఽప్యారోపితాకారవ్యావృత్త్యర్థత్వేన శాస్త్రస్య సప్రయోజనత్త్వాదితి

చేన్న । కిం బ్రహ్మవిశేషణత్వేనాసత్యత్వాదివ్యావృత్తిబోధః ప్రయోజనముచ్యతే ।

కింవా స్వతన్త్ర ఏవ వ్యావృత్తిబోధః । ఆద్యే దోషమాహ- న వ్యావృత్త్యేతి ॥

ఇత్థమ్భూతలక్షణే తృతీయా । బ్రహ్మవిశేషణత్వేనాసత్యత్వాదివ్యావృత్తిలక్షణం

ప్రయోజనం సత్యాదిపదానాం త్వయా వక్తు్ం న శక్యతే । కుత ఇత్యత ఆహ-

వ్యావృత్తస్యేతి ॥ వ్యావృత్తతయా ప్రతీతస్య బ్రహ్మణోఽవిశేషత్వే

సతీత్యర్థః । అభావవిశేషాఙ్గీకారే చ భావవిశేషైః కిమపరాద్ధమ్ ।

ద్వితీయం దూషయతి- న వ్యావృత్తస్యేతి ॥ వ్యావృత్తేర్వ్యావృత్తస్య

బ్రహ్మణోఽవిశేషత్వే సా స్వతన్త్రా వ్యావృత్తిర్న ప్రయోజనమ్ ।

అజిజ్ఞాసితత్వాత్ । ముముక్షుణా బ్రహ్మ వా తద్ధర్మో వా జిజ్ఞాసితవ్యః ।

తత్ర వ్యావృత్తిర్న బ్రహ్మ । తస్య భావరూపత్వాదేకత్వాన్నిరుపాధికత్వాచ్చ

। బ్రహ్మధర్మోఽపి న చేత్కథం ముముక్షుణా జిజ్ఞాస్యేత । అజిజ్ఞాసితబోధనం

చ కథం ప్రయోజనం స్యాదితి । కిఞ్చ సత్యాదిపదాని బ్రహ్మణి కిం

సత్యత్వాదిధర్మానాభిదధత్యసత్త్వాదివ్యావృత్తిప్రయోజనాని । ఉతాన్యథా వా

। నాద్య: । అనఙ్గీకారాదిత్యాహ- న వ్యావృత్త్యేతి ॥ వ్యావృత్తస్య

బ్రహ్మణోఽవిశేషత్వేఽఙ్గీకృతే సతి, విశేషణాభిధానముఖేన వ్యావృత్తి:

పదానాం ప్రయోజనమితి వక్తు్ం న శక్యత ఇత్యర్థ: । ద్వితీయం

దూషయతి- న వ్యావృత్తస్యేతి ॥ వ్యావృత్తస్య బ్రహ్మణోఽవిశేషత్వే

సత్యత్వాదిధర్మాప్రతిపాదన ఇతి యావత్ । అసత్యత్వాదివ్యావృత్తి:

పదానాం ప్రయోజనమితి వక్తు్ం న శక్యతే । నహి తీరే నదీత్వమనభిదధతో

నదీపదస్యానదీత్వవ్యావృత్తి: ప్రయోజనం సమ్భవతి । విరోధ్యాకారసమర్పణేన

హి విరోధ్యాకారాన్తరం వ్యావర్తనీయమ్ । యదుక్త్ం శాస్త్రం

చారోపితాకారవ్యావృత్త్యా స్వప్రకాశేఽపి ప్రయోజనవదితి । తదప్యనేనైవ నిరస్తమ్

। నిర్విశేషే స్వయంప్రకాశమానే విరోధ్యాకారారోప ఏవానుపపన్న ఇతి చోక్త్మ్ ।

ఏవం విశేషానఙ్గీకారే వాక్యద్వయస్యానుపపత్తిమభిధాయోపసంహరతి- తదితి ॥

తత్తస్మాదఖణ్డం నిర్విశేషం వాక్యద్వయప్రతిపాద్యమిత్యేతన్మతం ఖణ్డితం దూషితం

వేదితవ్యమిత్యర్థః । స్వక్రియావిరుద్ధం చ నిర్విశేషత్వవచనమిత్యాహ-

నిర్విశేషత్వమితి ॥ యథా మూకోऽహమిత్యేతత్స్వక్రియావిరుద్ధమ్

। వక్తృత్వాభావో హ్యనేనోచ్యతే వచనక్రియయా చ వక్తృత్వమితి ।

తథా నిర్విశేషం బ్రహ్మేతి స్వక్రియావిరుద్ధం భవేత్ । కథమ్ । ఏతేన

నిర్విశేషత్వేన విశేషేణాపతితేన హేతునా । విశేషాభావో హి నిర్విశేషం బ్రహ్మేతి

వాక్యేన ప్రతిపాదయితుమిష్యః । ప్రతిపాదనక్రియయా చ విశేషాభావలక్షణో విశేషః

ప్రాప్నోతీతి । అయమపి విశేషో నిర్విశేషమిత్యనేన నిరాక్రియత ఇతి కుతస్తత్రాపి

స్వక్రియావిరోధః । ప్రతీతివిరోధ ఇతి చేత్ । తర్హ్యేతద్వచనకర్తృత్వమపి

మూకోऽహమిత్యనేన నిరాక్రియత ఇతి కుతస్తత్రాపి స్వక్రియావిరోధః ।

ప్రతీతివిరోధ ఇతి చేత్ । సమస్సమాధిః । పరబోధనోపాయాభావాద్విశేషాభావ

ఉపాదీయతే । నతు బ్రహ్మవిశేషతయేతి చేత్ । అత్రాపి పరబోధనోపాయాభావాదేవేదం

వచనమ్ I వస్తుతస్త్వసౌ మూక ఏవేత్యస్తు I నిర్విశేషమ్ ఇత్యస్య విశేషనిరాస

ఏవ తాత్పర్యమ్ I న నిర్విశేషత్వవిశేషవిధౌ Iఅత: కథం విరోధ ఇతి చేత్ I తర్హి

మూకోఽహమిత్యస్యాపి వక్తృత్వనిరాసే తాత్పర్యమ్ I నైతద్వచనవక్తృత్వ ఇతి

కుతస్తత్రాపి విరోధ: I న తత్ర స్వవచనవిరోధ: I కిన్తు స్వక్రియావిరోధ ఇతి

చేత్ I ప్రకృతేఽపి కిమన్యోఽభిహిత ఇత్యాస్తాం ప్రపఞ్చ: I తదిదముక్తం-

మూకోఽహమితివదితి II యదర్థమయం ప్రయత్నస్తదాహ- అభిన్నేఽపీతి II అత

ఉక్తప్రకారేణ మహావాక్యావాన్తరవాక్యయోరన్యథాఽనుపపత్తిబలాద్భేదరహితేఽపి

బ్రహ్మణ్యయమనుపపత్తిశాన్తిహేతుర్విశేషో నామ

శక్తివిశేషోఽఙ్గీకరణీయ: ప్రాప్నోతి I ఇదముక్తం భవతి I

మహావాక్యప్రతిపాద్యమైక్యమవాన్తరవాక్యప్రతిపాద్యం చ సత్యత్వాదికం బ్రహ్మణా

పరస్పరం చాభిన్నమేవ I ఏకధైవానుద్రష్టవ్యమిత్యాద్యేకరస(త్వ)ప్రతిపాదకశ్రుతే:

I న చోక్తదోష: I యతో భేదహీనేఽపి వస్తున్యస్తి

కశ్చిచ్ఛక్తివిశేషో యేన ప్రకాశమానమపి న ప్రకాశత ఇత్యాది

యుజ్యతే । స చ విశేషోఽనయైవార్థాపత్త్యాఽవగమ్యత ఇత్యేవ త్వయా

వక్తవ్యమితి । నన్వఙ్గీకృతేఽపి విశేషే నానుపపత్తిశాన్తి:

। సోఽపి హి విశేషో యది వస్తునో భిన్నస్తర్హి భేదానవస్థాది దోష:

స్యాదభిన్నత్వే చ విశేషతద్వద్భావానుపపత్తేస్తాదవస్థ్యాదిత్యత

ఆహ- విశేషేతి ॥ విశేషవిశేషిణోశ్చాభేద ఏవాఙ్గీకరణీయ: ।

విశేషబలాచ్చ విశేషతద్వద్భావోఽప్యుపపాదనీయ ఇతి శేష: । తథాఽపి

విశేషపరస్పరయాఽనవస్థా స్యాదిత్యత ఆహ- స్వనిర్వాహకతేతి ॥ స

ఏవ విశేషో విశేషాన్తరమన్తరేణ విశేషతద్వద్భావం చ ఘటయతి । ఏకస్యైవ

నిర్వాహ్యత్వం నిర్వాహకత్వం చ తద్బలాదేవ సిద్ధయతీత్యఙ్గీకరణీయమితి

। నన్వభిన్నే వస్తుని భేదకార్యనిర్వాహకత్వం విశేషస్య కుత:

ప్రమాణాత్(త:) సిద్ధమిత్యత ఆహ- భేదహీనే త్వితి ॥ తుశబ్దోఽవధారణే

। అపర్యాయశబ్దాన్తరనియామక ఇత్యశేషభేదకాయర్నిర్వాహకత్వోపలక్షణమ్

। ఏతదుక్తం భవతి । జీవబ్రహ్మైక్యాదీనామేకద్వైవేత్యాదిశ్రుత్యా

చైతన్యస్వరూపమాత్రత్వం ప్రతీయతే । చైతన్యే స్వప్రకాశతయా

సిద్ధేఽప్యసిద్ధిరపర్యాయశబ్దవేద్యత్వమ్, చైతన్యప్రకాశస్య

నావిద్యానివర్తకత్వమద్వైతజ్ఞానస్య తన్నివర్తకత్వమిత్యర్థక్రియావిశేషః ।

చైతన్యమేకం సత్యత్వాదీన్యనేకానీతి సఙ్ఖ్యావైలక్షణ్యమిత్యాదిభేదకార్యాణి

చావగమ్యతే । ఏతదుభయాన్యథాఽనుపపత్త్యా భేదరహితేఽపి చైతన్యే

భేదప్రతినిధిస్తత్కార్యకారీ కశ్చిదతిశయోఽస్తీతి కల్ప్యతే ।

గత్యన్తరాభావాత్ । తథాచార్థాపత్త్యా స్వరూపగ్రాహిణ్యా భేదకార్యనిర్వాహక

ఏవ(చ)ాసౌ సిద్ధ ఇతి కిం తత్ర ప్రమాణాన్తరాన్వేషణేనేతి । అనేనైవ విశేషస్య

లక్షణం చోక్తం భవతి । భేదహానేఽప్యనుపచరితభేదవ్యవహారనిమిత్తం విశేష

ఇతి । ఏవమద్వైతవాదినా విశేషమఙ్గీకారయిత్వాఽన్యానప్యఙ్గీకారయతి-

సోఽస్తీతి ॥ న కేవలం బ్రహ్మణి మాయావాదినా విశేషోఽఙ్గీకరణీయః । కిం నామ

ప్రపఞ్చసత్యతావాదిభిరప్యశేషద్రవ్యేషు స విశేషోఽఙ్గీక(ర్తవ్య:)ార్య: । తథా

హి పటస్తచ్ఛౌక్లయం చ తావన్న భిద్యేతే । అఙ్గులీద్వయవద్భేదేనానుపలమ్భాత్

। అయుతసిద్ధత్వాదితి చేత్ । కిమయుతసిద్ధత్వం నామ ।

అవశ్యమాశ్రయాశ్రయిభావేనావస్థానమితి చేత్ । కిమేతావతా భేదేన న

ప్రత్యేతవ్యమ్ । నాపి కుణ్డమివ పటోఽధికరణత్వేన బదరాణీవ శౌక్లయమాధేయత్వేన

పరిస్ఫురతి । కిం నామ తదేవ తదితి । న చైషా ప్రతీతిర్భ్రాన్తి: ।

బాధకాభావాత్ । శౌక్లయపటయోర్భేదావగాహినీ ప్రత్యక్షప్రతీతిర్హి బాధికా

భవేత్ । అనుమానాదీనామభేదప్రత్యయ(క్ష)రోధేనోత్థానస్యైవాసమ్భవాత్

। నచ భేదావగాహినీ ప్రత్యక్షప్రతీతిరస్తీత్యుక్తమ్ । తేన

ప్రత్యక్షత ఏవ సిద్ధ: పటశౌక్లయయోరభేద: । దృశ్యన్తే చ భేదకార్యాణి,

పటశౌక్లయబుద్ధయోరన్యోనానతిరిక్తవిషయత్వాభావ:, తచ్ఛబ్దయోరపర్యాయత్వం

అపర్యాయశబ్దస్మారకత్వం, జలాహరణాద్యర్థక్రియాభేద:,

పటమానయేత్యుక్తే యత్కిఞ్చిచ్ఛుక్లయానానయనం,

శుక్లమానయేత్యుక్తే నియమేన పటస్యానయనమ్, అపట: పట ఇతివదశుక్ల:

పట ఇత్యనయోర్విరోధాభావ:, అన్ధస్యాపి పటోఽయమితివచ్ఛుక్లోఽయమితి

చ ప్రతీత్యనుత్పత్తి:, శుక్లాప్రతిపత్తివత్పటాప్రతిపత్త్యభావ:,

మహారజనసమ్పర్కేణ శుక్లత్వవత్పటస్యా(ప్యా)వృత్తత్వాభావ:, పటవద్వా

శౌక్లయస్యాప్యనావృత్తత్వాభావ:, ఇత్యేవమాదీని । నచైషా ప్రతీతిర్భ్రాన్తి:

। బాధితత్వాభిమానస్యాప్యభావాత్ । వ్యవహారాద్యవిసంవాదాచ్చ

తదేతయోరభేదభేదకార్యప్రతీత్యోరన్యథాఽనుపపత్త్యా నిర్భేదేఽపి

పటేఽస్తి కశ్చిదతిశయో భేదప్రతినిధిర్యద్వశాదిదం సర్వం సమఞ్జసం

స్యాదిత్యేవ కల్పనీయమ్ । న చాతిశయోఽభిన్నేఽపి విశేషకత్వాద్విశేష

ఇతి గీయతే । ఏవమన్యత్రాపి ద్రవ్యే విశేష: ప్రతిపత్తవ్య: ।

నను భేదాభేదాఙ్గీకారేణానుపపత్తే: శమనాత్ కిం విశేషేణేతి

చేన్న । పరస్పరవిరుద్ధయోర్భేదాభేదయోరేకత్రావస్థానఘటనాయా(మ)పి

విశేషస్యాప్యఙ్గీకరణీయత్వాత్ । ప్రతీతత్వాత్కో విరోధ ఇతి చేత్ । సత్యమ్ । ప్రతీతిరపి కథముపపన్నేతి చిన్తాయాం వస్తుస్వభావాతిశయస్యానుసరణీయత్వాత్ । భేదాభేదానవస్థాపరిహారార్థమపి విశేషాఙ్గీకారస్యావశ్యకత్వస్యోక్తత్వాదితి । నను సర్వవస్తుషు యద్యస్తి విశేషః, స చ వస్తునో న భిద్యతే, ప్రాప్తం తర్హి సకలవస్తూనామైక్యమిత్యత ఆహ- విశేషా ఇతి ॥ తే ప్రకృతస్వరూపా విశేషా అశేషతో వస్తుష్వనన్తేషు ద్రవ్యేష్వనన్తా ఏవ సన్తి । న పునరేక ఏవ సర్వత్రాతో నోక్తదోషః । సోఽస్తీత్యేకవచనం తు సముదాయాపేక్షయా ప్రయుక్తమితి భావః । నన్వేకైకస్మింశ్చ ద్రవ్యే విశేషోఽప్యేకైకోఽస్తి తదా పటో మహాంశ్శుక్లశ్చలతీతి విచిత్రానేకవ్యవహారానుపపత్తిః । న హ్యేకస్మాదవిచిత్రస్వభావాద్విచిత్రానేకకార్యోత్పత్తిర్దృష్టా । తథా సత్యేకస్మికత్వప్రసఙ్గాత్ । తతశ్చ విశేషాఙ్గీకారో వ్యర్థః స్యాదిత్యత ఆహ- విశేషా ఇతి ॥ తేఽప్యుక్తలక్షణా విశేషా అశేషతోఽపి వస్తుషు ప్రత్యేకమనన్తాః సన్త్యతో నోక్తదోషావకాశః అనన్తా ఇత్యుపలక్షణమ్

। యత్ర యావన్తో వ్యవహారాస్తత్ర తావన్తో విశేషా ఇతి జ్ఞాతవ్యమ్

। ప్రతిద్రవ్యమనేకత్వే విశేషాణాం పరస్పరం భేదేన భావ్యమ్ ।

భేదావినాభూతత్వాదనేకత్వస్య । తథాచ భిన్నానాం ద్రవ్యాభేదే ద్రవ్యస్యాపి

భేదప్రసఙ్గ ఇత్యత ఆహ- పరమ్పరేతి ॥ పరస్పరవిశేషవత్త్వేనైవానేకత్వం సమ్భవతి

। విశేషస్య భేదకార్యకారితాయా ఉక్తత్వాదితి భావ: । విశేషాణామపి

విశేషాన్తరాఙ్గీకారేఽనవస్థేత్యత ఆహ- స్వనిర్వాహకతేతి ॥ పూర్వం ద్రవ్యేణ

విశేషస్యాభేదచిన్తా । ఇదానీం తు పరస్పరమితి స్ఫుటోఽర్థభేద: । సర్వం

చైతద్విశేషస్వరూపసాధకార్థాపత్త్యైవ సిద్ధమితి న పృథక్ ప్రమాణముక్తమ్ ।

నహి స్వయమనుపపన్నమనుపపత్త్యన్తరశాన్త్యై ప్రభవతి । కిన్తు యథాయథోపపద్యతే

తథాతథైవ స్వరూపగ్రాహిణ్యాఽర్థాపత్త్యైవ కల్ప్యతే । యద్యపి విశేష:

ప్రత్యక్షోఽపి భవతి । "యేన ప్రత్యక్షసిద్ధేన' ఇతి వక్ష్యమాణత్వాత్ ।

తథాఽపి విప్రతిపన్నో న తన్మాత్రేణ బోధయితుం శక్యత ఇత్యర్థాపత్తిరుపన్యస్తేతి

। యదర్థం తద్రైక్యస్యేత్యాదినా సర్వవాదిభిర్విశేషోఽఙ్గీకారితస్తదిదానీమాహ-

అత ఇతి ॥ నిర్భేదమపి బ్రహ్మతో విశేషసామర్థ్యాదనన్తగుణం భణ్యత ఇతి

। యత్పరేణ పృష్యం లక్ష్యలక్షణయోర్భేద ఇత్యాది తస్యేదముత్తరమ్- బ్రహ్మ

నిర్భేదమితి ॥ యదత్రోక్త్తమనేకలక్షరాభిన్నస్యానేకత్వప్రసఙ్గః, లక్షణానాం

వాఽనేకత్వానుపపత్తిః, శబ్దపర్యయత్వం, గుణగుణిత్వాద్యనుపపత్తిరితి,

తస్యోత్తరం నిర్భేదమప్యతో విశేషశద్గుణానామనన్తత్వం, బ్రహ్మణశ్చైకత్వమ్,

అనన్తా గుణా అస్యేతి గుణగుణ్యాదిభావో, బ్రహ్మ చ గుణాశ్చేత్యపునరుక్త్తభణనం

చ యుజ్యత ఇతి । అత్ర జగజ్జన్మాదికారణత్వమితి వక్త్తవ్యేఽనన్తగుణమితి

వచనమిదం సూత్రమనన్తగుణ(వత్)త్వమేవ బ్రహ్మణో లక్షణమభిప్రేత్య తత్సాధనాయ

జగజ్జన్మాదికారణత్వలక్షణం ప్రతిపాదయితుం ప్రవృత్తమితి సూచయితుమ్

। తదేవం జగజ్జన్మాదికారణత్వస్య స్వలక్షణత్వే బాధకాభావాన్న

తటస్థత్వకల్పనం యుక్త్తమితి సిద్ధమ్ । ర్ అత్రాహ । కిమర్థం

లక్ష్యలక్షణయోరభేదమఙ్గీకృత్య విశేషబలేన సర్వవ్యవహారసమాధానం క్రియతే । భేద

ఏవ కస్మాన్నాఙ్గీక్రియతే । గుణగుణిభావస్తు సమవాయసమ్బన్ధాద్భవిష్యతి । యది చ సూత్రకారేణ సమవాయో నిరాకరిష్యత ఇతి నాఙ్గీకారార్హస్తదా గుణగుణినోరేవ స కశ్చిత్తాదృశ: స్వభావభేద ఇత్యఙ్గీకరణీయమ్ । నహి పటాదౌ భేదాభావేఽపి విశేషబలాద్వ్యయవహారవిశేషదర్శనమాత్రేణ బ్రహ్మణ్యపి తథా కల్పయితుం యుక్త్తమ్ । నిశ్చాయకప్రమాణాభావాత్ । నిశ్చాయకప్రమాణోపన్యాసార్థం హి సమ్భావనా కల్ప్యతే । యథాఽఽహు: "సమ్భావిత: ప్రతిజ్ఞాయామర్థ: సాధ్యేత హేతునా । న తస్య హేతుభిస్త్రాణముత్పతన్నేవ యో మృత:' ఇతి । న పున: సమ్భావనైవార్థ(స్య)సాధికేత్యత ఆహ- ఏవం ధర్మానితి ॥ అపిశబ్దాద్విశేషోఽపి । అత్ర హి బ్రహ్మధర్మాణాం పృథక్ దర్శననిన్దయాఽభేదోఽవగమ్యతే । ధర్మానితి చ ధర్మబహుత్వోక్త్తయా సవిశేషత్వమ్ । నచ ధర్మానిత్యనువాదమాత్రమ్ । శ్రుతిం వినా తదసిద్ధే: । మూలశ్రుత్యఙ్గీకారే సైవ విశేషాభిధాత్రీ భవిష్యతీతి ప్రమితమేతన్నిర్భేదమేవ బ్రహ్మ విశేషబలాదేవ నానావ్యవహారాలమ్బనమితి । అత్ర

యత్పరేణ జగత్కారణత్వం కిం బ్రహ్మణో నిమిత్తత్వమేవోతోపాదానత్వమేవాథోభయమపీతి

విమృశ్య తృతీయ: పక్ష: (పరి)గృహీత: I ఉపాదానత్వం చ పరిణామిత్వేనేతి

కశ్చిత్ I ప్రపఞ్చభ్రమాధిష్ఠానమాత్రత్వేనేత్యపర: I తదేతత్సర్వం

ప్రకృత్యధికరణే నిపుణతరం నిరాకరిష్యతే I తస్మాదుక్తలక్షణద్వయోపపన్నం

బ్రహ్మ నారాయణాఖ్యం ముముక్షుణా జిజ్ఞాస్యమితి స్థితమ్ I II ఇతి

శ్రీమన్న్యాయసుధాయాం జన్మాధికరణమ్ II II అథ శ్రీమన్న్యాయసుధాయాం

శాస్త్రయోనిత్వాధికరణమ్ II తత్ర పూర్వపక్షమారచయతి- శైవాద్యేతి

II శివేన రచిత: శైవ: I ఆదిగ్రహణాద్ధిరణ్యగర్భాదిరచితా గృహ్యన్తే I

త్రై: సమ్ప్రాప్తం తదుక్తసాదనానుష్ఠానసమ్ప్రాప్తమ్ I దృష్టం దృష్టి:

ప్రత్యక్షమితి యావత్ I తత్సిద్ధం దృష్టగమ్ I ఫలేన తు తద్వాక్యస్య

ప్రామాణ్యమనుమాయేతి శేష: I ప్రమాణత్వ ఇతి విషయసప్తమీ I దృష్టఫలార్థం సాధనాని

విదధద్వాక్యం తావత్ ప్రమాణతయాఽనుమీయతే I కేన లిఙ్గేన I ఫలేన I తస్య

పక్షాసమ్బన్ధినోఽనుమాపకత్వం కథంమిత్యత ఉక్తం శైవాద్యాగమసమ్ప్రాప్తేతి

। అజ్ఞానాసిద్ధిం పరిహతుముక్త్ం దృష్టగేనేతి । తుశబ్దో ఽనుమానద్వయే హేతువిశేషద్యోతక: । ఈశవాక్యత్వత ఇత్యత్రాదిశబ్దో యోజ్య: । అయమర్థ: । ద్వివిధో హి శివప్రణీత ఆగమ: । కశ్చిత్ ప్రత్యక్షయోగ్యసమ్పదాదిఫలముద్దిశ్య సాధనాని విదధత్ । అపరస్తు సఙ్కల్పవర్గాద్యప్రత్యక్షఫలాని విదధాన: శివస్య జగజ్జన్మాదికారణత్వసర్వజ్ఞత్వసవర్శక్త్త్వసత్యసఙ్కల్పత్వాద్యశేషగుణపూర్ణత్వం నిరవద్యత్వం చ ప్రతిపాదయతి । తత్రాద్యస్తావత్ప్రమాణమ్ । తదుక్త్సాధనానుష్ఠానే సతి ప్రత్యక్షత ఏవ ఫలదర్శనాత్ । తదయం ప్రయోగ: । విమత ఆగమ: ప్రమాణం సఫలప్రవృత్తిజనకత్వాత్ చరకసుశ్రుతాదివత్ । యద్యప్రమాణమభవిష్యత్ న సమర్థాం ప్రవృత్తిమకరిష్యద్విప్రలమ్భకవాక్యవత్ । తదుక్త్మ్ "ప్రమాణతో ఽర్థప్రతిపత్తౌ ప్రవృత్తిసామర్థ్యాదర్థవత్ప్రమాణమ్' ఇతి । తతశ్చ తత్ప్రణేతు: శివస్య పరమాప్తత్వమవధార్య తద్దృష్టాన్తేన తత్ప్రణీతస్య ద్వితీయస్యాప్యాగమస్య ప్రామాణ్యమవసీయతే । అత్ర చ ప్రయోగ:

। విప్రతిపన్న ఆగమ: ప్రమాణం శివవాక్యత్వాత్సమ్ప్రతిపన్నవదితి । విపక్షే

శివస్యానాప్తత్వప్రసఙ్గో బాధక: । తదేవమనుమితప్రామాణ్యేన శైవాగమేన

శివస్య జగజ్జన్మాదికారణత్వ(స్య)ాభిధానాన్నేదం లక్షణం విష్ణోరుపపద్యత

ఇతి శైవా: । అనయైవ దిశా తత్తదాగమప్రామాణ్యం తత్తద్దేవతావాదినాం

ప్రత్యవస్థానాని ద్రష్టవ్యాని । ఉపలక్షణం చైతత్ । అనుమానేనాపి

శివాదీనాం జగజ్జన్మాదికారణత్వం సర్వజ్ఞత్వాదికం శక్యసాధనమ్ । తథా

హి । క్షిత్యాదికం సకర్తృకం కార్యత్వాద్ఘటవత్ । వివాదాధ్యాసితం కర్మ

ప్రయత్నాధారజమ్ కర్మత్వాత్సమ్ప్రతిపన్నవత్ । విప్రతిపన్నే పృథివ్యదకే,

ప్రయత్నవతా ధృతే, గురుత్వే సత్యపాతిత్వాత్, సమ్ప్రతిపన్నవత్ ।

క్షిత్యాదికం ప్రయత్నవద్వినాశ్యమ్ (వి)నాశ్యత్వాత్సమ్ప్రతిపన్నవత్

। ఇత్యాదిభిరనుమానైర్విశ్వోదయస్థితిలయకర్తరి సామాన్యత: సిద్ధే

అస్మదాదీనాం తదసమ్భవాత్ భగవాంశ్చివ ఏవ పరిశేషాజ్జగజ్జన్మాదికర్తా

సిద్ధయతి । యథా చ (వి)చిత్రాదికార్యదశర్నాత్తదనుగుణ ఏవ కర్తా కల్ప్యతే

ఏవం విచిత్రానేకకార్యదశర్నాత్(నేన) కల్ప్యమానోऽపి కర్తా తదనుగుణ:
సార్వజ్ఞాదిమానేవ సిద్ధయతి । అథవా క్షిత్యాదికం కర్తేత్యదన్తర్గతమేవ
సవర్జ్ఞత్వాదికం న యత్నాన్తరమపేక్షతే । నిమిత్తోపాదానఫలాద్యభిజ్ఞస్య
తదనుగుణేచ్ఛాప్రయత్నవత ఏవ కర్తృత్వమ్ । ఏవం హిరణ్యగభర్ాదిష్వపి
పరిశేషేణ జగత్కారణత్వం యోజ్యమితి । ఏవమాగమాదనుమానాచ్చాన్యేషాం
జగజ్జన్మాదికారణత్వే ప్రాప్తే ప్రతివిహితం సూత్రకృతా । ఆగమాదనుమానతో
వాऽన్యే జగత్కారణత్వేన న కల్పనీయా: । కుత: । శాస్త్రయోనిత్వాత్ ।
ఋగ్యజుస్సామాథర్వాశ్చేత్యాదినోక్తం శాస్త్రం యోని: కారణమభివ్యఞ్జకం
ప్రమాణమస్యేతి శాస్త్రయోని తస్య భావ: శాస్త్రయోనిత్వం తస్మాత్ । ఏతదుక్తం
భవతి । జగజ్జన్మాదికారణస్య వస్తునో వేదాదిశాస్త్రైకసమధిగమ్యత్వేన
శైవాద్యాగమానుమానాగోచరత్వాన్న తైరన్యేషాం జగత్కారణత్వం కల్పనీయమ్ ।
కిన్తు శాస్త్రం యస్య జగత్కారణత్వమాచష్టే స ఏవ తథాऽభ్యుపగన్తవ్య ఇతి ।

స్యాదేతత్ । యది శాస్త్రైకసమధిగమ్యత్వం సౌత్రో హేతు: సిద్ధ: స్యాన్న

చైవమ్ । ప్రత్యక్షాగమ్యత్వేఽపి శైవాద్యాగమైరనుమానైశ్చోక్తవిధయా

జగత్కారణత్వస్య నిశ్చేతుం శక్యత్వాత్, ఇత్యాశఙ్కయ సౌత్ర హేతుసిద్ధయే

శైవాద్యాగమగమ్యత్వం తావన్నిరాచికీర్షుస్తత్ప్రామాణ్యసాధకం

పరోపన్యస్తమనుమానమపాకరోతి- ఇతి చేదితి ॥ తద్ధ: ప్రత్యక్షావగతశ్చాసౌ

వ్యభిచార: ఫలవ్యభిచారశ్చ సోఽస్యస్తీతి తద్ధవ్యభిచారివాక్యం తేన

దృష్టాన్తభూతేన శివాదీనాం జగత్కారణత్వా(వగమహేతుభూతా)గమస్యేశవాక్యత్వాదినా

హేతునాఽప్రామాణ్యానుమితిశ్చ స్యాత్ । ఏతదుక్తం భవతి । యది

ప్రత్యక్షసంవాదేన దృష్టార్థానాం శివాదివాక్యానాం ప్రామాణ్యమనుమాయ

తద్దృష్టాన్తేనాదృష్టార్థానామపి శివాదివాక్యత్వేన

హేతునా ప్రామాణ్యమనుమీయతే, తర్హి దృష్టార్థేష్వేవ

వాక్యేషు యత్ప్రత్యక్షత ఏవ ఫలవ్యభిచారవద్దృశ్యతే తస్య,

విమతమప్రమాణమసమర్థప్రవృత్తిజనకత్వాద్విప్రలమ్భకవాక్యవదిత్యప్రామాణ్యమనుమాయ,

తద్దృష్టాన్తేన శివాదివాక్యత్వాదిహేతునైవాదృష్టార్థానామపి,

విమతాన్యప్రమాణాని శివాదివాక్యత్వాత్ సమ్ప్రతిపన్నవదిత్యప్రామాణ్యమనుమాతుం

శక్యత ఏవ । న హి దృష్టార్థం సర్వమేవ శివవాక్యం సమర్థప్రవృత్తిజనకమ్ ।

విఫలప్రవృత్తిజనకస్యాపి బహులముపలమ్భాత్ । నను తదపి వాక్యం ప్రమాణమేవ

। ఫలవ్యభిచారస్తు కర్తృకర్మాదివైగుణ్యనిమిత్త ఇతి చేత్తర్హి తదపి

వాక్యమప్రమాణమేవ ఫలసంవాసదస్తు కాకతాలీయో వా జగద్వ్యామోహకానాం శివాదీనాం

గుడజిహ్వికా వేత్యస్తు । ప్రామాణ్యే హి సుదృఢనిరూఢే వ్యభిచారస్య

కర్త్రాదివైగుణ్యం కారణం కల్పనీయమ్ । ఫలావ్యభిచారేణైవ ప్రామాణ్యం పరికల్పయత:

స్ఫుటమితరేతరాశ్రయత్వమ్ । శివవాక్యత్వం ఫలసంవాదిన్యనైకాన్తికమితి

చేన్న । తత్రాపి ఫలవిసంవాదిన్యనైకాన్త్యాత్ । కిఞ్చ య:

శివాగమస్యాదృష్టార్థస్యాప్యేవం ప్రామాణ్యం మన్యతే స హిరణ్యగర్భాద్యాగమానామపి

ప్రామాణ్యమఙ్గీకరోతి న వా । నాద్య: । పరస్పరవిరుద్ధయోరుభయో:

ప్రామాణ్యాయోగాత్ । న ద్వితీయ: । అనుమానప్రకారస్య సమానత్వే వైషమ్యానుపపత్తే:

। అథ తదనుమానమప్రయోజకం హిరణ్యగర్భవాక్యత్వేఽప్యాగన్తుకేన విప్రలమ్భాదీనాం

దోషేణైకస్యాప్రామాణ్యసమ్భవాదితి చేత్ । సమం సమాధానమ్ । అనేనైవ న్యాయేన

చైత్యవన్దనాదివాక్యానామపి ప్రామాణ్యం శక్యసాధనమ్ । నహి తద్వక్తా

కదాఽపి సత్యం నావదీత్ । తదేవం శైవాద్యాగమప్రామాణ్యస్యాశక్యసాధనత్వాన్న తేన

జగత్కర్తా సిద్ధయతి (ఇతి) । మా భూచ్ఛైవాద్యాగమాజ్జగజ్జన్మాదికర్తృసిద్ధి:

। ఉక్తానుమానైస్తు భవిష్యతి । తత్కథం శాస్త్రైకసమధిగమ్యత్వం జగత్కారణస్యేతి

చేత్ । కిం శాస్త్రానుసార్యనుమానం జగత్కారణే ప్రమాణముచ్యతే । ఉత

స్వతన్త్రమ్ । ఆద్యస్త్వఙ్గీక్రియత ఏవ । తేనాస్మత్పక్షస్యైవ సిద్ధే: ।

శాస్త్రస్య భగవదేకనిష్ఠతాయా: సమన్వయసూత్రే వక్ష్యమాణత్వాత్ । ద్వితీయం

దూషయతి- న పృథగితి ॥ ఈశ్వరే జగత్కారణే పృథక్ స్వతన్త్రానుమా చ

న మానమిత్యర్థ: । తథాహి । యత్తావత్సామాన్యతో జగత్కర్తృత్వసిద్ధావనుమానమ్

తత్ర కిం కారణాదిసాక్షాత్కారవత్కర్తృపూర్వకత్వం సాధ్యమ్ I సకర్తృకత్వమాత్రం వా I ఆద్యే దృష్టాన్తస్య సాధ్యవైకల్యమ్ I నహి కులాలాదిర్ఘటాదికారణాని ధర్మాధర్మాదీని సాక్షాత్కురుతే I అత ఏవ కదాచిత్ప్రతిహతేచ్ఛో భవతీతి చేత్ I కిమేతావతా I సాధ్యవైకల్యాపరిహారాత్ I కథఞ్చిదస్య హేతువిశేషణత్వే సాధనవైకల్యం చ దృష్టాన్తస్య స్యాత్ I కేవలవ్యతిరేకీ తర్హ్యయమస్త్వితి చేన్న I విశేషణాసిద్ధే: I ద్వితీయే సిద్ధసాధనమ్ I అదృష్టానాం జీవాత్మానమేవ కర్తృత్వోపపత్తే: I తేషాం కారణానభిజ్ఞత్వాన్నేతి చేన్న I కులాలాదీనామకర్తృత్వప్రసఙ్గాత్ I అదృష్టాధిష్ఠాత్రాఽపి కేనచిద్భావ్యమితి చేన్న I అధిష్ఠాతృకృత్యాభావాత్ I న తావన్నోదనాదికమ్ I అద్రవ్యత్వాత్ I న చాతిశయజన్మ I గుణే గుణాన్తరానుపపత్తే: I న చాతీన్ద్రియాధేయశక్తి: I అనభ్యుపగమాత్ I నచ సహకారిసమవధానమ్ I అదృష్టాదేవ తదుపపత్తే: I నాపి కార్యకారిత్వమ్ I తస్యాదృష్టస్వభావత్వాత్ I తర్హ్యుత్పత్త్యనన్తరమేవ

కిం న కుర్యాదితి చేత్ న । ప్రబలాదృష్టాన్తరప్రతిబన్ధాదినేతి వదామ:

। కిఞ్చ కార్యత్వం పక్షే కుత: సిద్ధమ్ । అభూత్వాభావిత్వాదితి చేన్న

। తస్యైవ కార్యత్వాత్ । కథఞ్చిద్భేదేఽపి భాగాసిద్ధత్వాత్ । న

ఖలు గిరిసాగరాదీనామభూత్వాభావిత్వమస్మాభిరుపలభ్యతే । తర్హి ద్రవ్యేషు

తావత్సావయవత్వాత్కార్యన్వయసిద్ధిరస్త్వితి చేన్న । సావయవత్వం (హి)

సమవాయికారణవత్త్వముత పరిణామికారణవత్త్వమ్ వా । ఆద్యే ప్రతివాద్యసిద్ధి:

। ద్వితీయే వాద్యసిద్ధి: । కిఞ్చ యస్య కార్యత్వమాత్రే(ఽపి) విప్రతిపత్తి:

స కథం కారణవత్త్వామేవాభ్యుపేయాత్ । నను క్షిత్యాదీనాం ప్రత్యక్షత ఏవ

ప్రదేశవత్త్వమనుభూయతే । అన్యథా కథం భూతలే ఘటభావాభావౌ యుగపత్సమ్భవత

ఇత్రతత చేన్న । తర్హ్యేవమాకాశాదీనామపి కార్యత్వప్రసఙ్గాత్ । కథమన్యథా

(గగనే) పక్షిణో భావాభావౌ యుగపదితి తత్రాపి వక్తుం శక్యత్వాత్ ।

సంయోగస్య సత్త్వాత్యన్తాభావసమానాశ్రయత్వాదేవమితి చేత్ । సమం ప్రకృతేఽపి

। ఖననాదినా యేషాం విభాగో నోదనాదినా చ యేషాం సంయోగస్తే క్షిత్యాదీనామవయవా:

ప్రత్యక్షసిద్ధా ఇతి చేత్ । తత్కిం సంయోగవిభాగిసజతీయద్రవ్యాన్తరవత్త్వం

సావయవత్వమిత్యుక్తం భవతి ఉత తదారబ్ధత్వమ్ । ఆద్యే పరమాణుభిర్వ్యభిచార: ।

ద్వితీయే వ్యర్థవిశేషణత్వం పూర్వవదసిద్ధిశ్చేతి । ఏతేన వివాదాధ్యాసితం

కర్మ ప్రయత్నాధారజమిత్యేతదపి నిరస్తమ్ । యదపి పృథివ్యదకే

ప్రయత్నవతా ధృతే ఇత్యనుమితమ్ । తదపి పూర్వవత్సిద్ధసాధనమ్ । కిఞ్చ

సంయోగవేగప్రయత్నవదదృష్టమపి కస్మాద్గురుత్వప్రతిబన్ధకం న కల్ప్యతే ।

అపాతిత్వం చ సన్దిగ్ధాసిద్ధమ్ । మహత్త్వేన పతతానుపలమ్భసమ్భవాత్

। ఏతేన చరమానుమానమపి నిరస్తమ్ । క్షిత్యాదికం వికర్తృకమ్

అనుపలభ్యమానకర్తృకత్వాద్గగనవదిత్యాదినా సత్ప్రతిపక్షతా చ

సర్వానుమానానామ్ । అనుపలభ్య(మాన)త్వం చాస్మదుపలబ్ధ్యయోగ్యత్వమితి

న కశ్చిత్క్షుద్రోపద్రవ: । పరసుఖాదౌ వ్యభిచార ఇతి చేన్న ।

తస్యానుమానాదుపలబ్ధే: । తర్హి క్షిత్యాదికర్తాఽప్యనుమానాదుపలభ్యత

ఇతి చేన్న । అనుమానాదీశ్వరోపలబ్ధావస్మదనుమానస్య దుష్యత్వమ్ । తథా

చానుమానాదీశ్వరోపలబ్ధిరితీతరేతరాశ్రయప్రసఙ్గ(త్వా)ాత్ । అనయైవ దిశా

సర్వాణి జగత్కారణమాత్రసాధనాని స్వతన్త్రతానుమానాని నిరసనీయాని(ఇతి) ।

యచ్చ శివాదీనాం జగత్కారణత్వే పరిశేషానుమానం తదపి కిం శాస్త్రానుసారి

కింవా కేవలమ్ । నాద్య: । శాస్త్రస్య భగవదేకపరతాయా వక్ష్యమాణత్వాత్

। ద్వితీయం దూషయతి- న పృథక్ చేతి ॥ ఈశ్వరే శివే జగత్కర్తరి

చ పృథగనుమానం న మానమిత్యర్థ: । తత్కథమిత్యత ఆహ- పుంస్త్వేతి ॥

పూర్వోక్తేన (ఏవ) వర్త్మనా శైవాగమప్రామాణ్యానుమాననిరాకరణమార్గేణైవ

। సత్ప్రతిపక్షత్వేనైవేత్యర్థ: । ఏవకారో న దూషణాన్తరాన్వేషణేన వృథా మన:

ఖేదనీయం స్ఫుటదోషే సతీతి ద్యోతయతి । ఈశ్వరవాక్యత్వం కథమత్ర హేతు:

స్యాదిత్యత ఆహ- పుంస్త్వేతి ॥ పూర్వోక్తేన (ఏవ) వర్త్మనేతి

సత్ప్రతిపక్షతామాత్రమతిదిష్యమ్ । నతు స హేతురితి భావ: । అయమత్ర ప్రయోగ:

। శివో న జగత్కారణం పుంస్త్వాద్దేవదత్తవదితి । నను శివ: కేన ప్రమాణేన

సిద్ధ: । అథ పరిశేషతో జగత్కర్తృత్వం తస్మిన్ననుమిమానస్య తవాపి కుత:

సిద్ధ: । లోకప్రవాదాదినేతి చేత్ । మమాపి తథేత్యస్తు । భవదభిమతే బ్రహ్మణి

హేతురనైకాన్తిక ఇతి చేన్న । కేవలానుమానవాదినం ప్రత్యనీశ్వరవాదాఙ్గీకారేణ

ప్రత్యవస్థానాత్ । నను జకత్కారణత్వం శివనిష్ఠమన్యత్రానుపపత్తౌ సత్యాం

కిఞ్చిన్నిష్ఠతయా ప్రమితత్వాదితి హి పరిశేషానుమానమ్ । తత్కథమస్యాయం

ప్రతిపక్ష ఇతి చేన్న । విరుద్ధార్థసాధనమాత్రేణ ప్రతిపక్షసమ్భవాత్

। ప్రయోగతోఽప్యేకధర్మనిష్ఠతాయా: ప్రమాణప్రయోజనశూన్యత్వాత్

అన్యథైవంవిధార్థికప్రతిపక్షాణామన్యత్రానన్తర్భావేనాదూషణత్వప్రసఙ్గాత్

। న చైవమస్త్వితి వాచ్యమ్ ।

ప్రతిరోధకత్వ(స్యాప్రతిబన్ధకత్వ)స్యానుభవసిద్ధత్వాత్ । నన్వేవం సతి

సామాన్యసిద్ధిరనుపపన్నాఽఽపద్యత ఇతి చేత్ । ఆపద్యతామ్ । తదనుమానానాం

దూషితత్వాత్ । కిమతో యద్యేవమితి చేత్, సిద్ధ: సాత్ర హేతురిత్యాహ-

శాస్త్రయోనిత్వమితి ॥ ఏతేనోక్తప్రకారేణ । కారణస్య జగత ఇతి శేష:

। బలాత్ప్రకారాన్తరేణాసిద్ధిబలాత్ । జగత్కారణస్యానుమానావేద్యత్వం

శ్రుతిభిరపి సిద్ధమిత్యాహ- నావేదవిదితి ॥ "నావేదవిన్మనుతే(దం)తం

బృహన్తమ్ ।' "నైషా తర్కేణ మతిరాపనేయా ।' "నేన్ద్రియాణి నానుమానం

వేదా హ్యేవైనం వేదయన్తి' ఇత్యాదివాక్యత:, ఇతి జ్ఞాయత ఇతి శేష: ।

తర్క ఇత్యనుమానమాత్రోపలక్షణమ్ । ఈశితారం జగత్కారణం(త్కర్తారమ్)

। కథఞ్చన సామాన్యతో విశేషతశ్చ । యదపి కార్యత్వాదిహేతో:

పక్షధర్మతాబలాదన్యస్మాద్వాఽనుమానదీశ్వరస్య సార్వజ్ఞాదిసిద్ధిరితి తదపి

ప్రతిపక్షదుష్యత్వాదయుక్తమిత్యాహ- వనకృత్త్వాదీతి ॥ నన్వత్రైవం

ప్రయోక్తవ్యమ్, ఈశ్వర: కిఞ్చిజ్జ్ఞ: పంరత్వాద్దేవదత్తవదితి ।

తత్రేశ్వర: ప్రమితో వా న వా । ఆద్యే యేన ప్ర(యత్ప)మాణేన సిద్ధస్తేనైవ

తస్య సార్వజ్ఞసిద్ధేర్ధర్మిగ్రాహక(ప్రమాణ)విరోధ: । ద్వితీయే త్వాశ్రయాసిద్ధి:

। తత్కథముచ్యతే ఈశితు: కిఞ్చిజ్జ్ఞత్వం చ పుంస్త్వేన సాధయితుం శక్యం

హీతి తత్రాహ- సుఖమితి ॥ తత్కథమిత్యత ఉక్తం- వనకృత్త్వాదిరూపేణ

పక్షభూతస్యేతి ॥ ప్రసిద్ధకర్తృరహితం వనం సకర్తృకం కార్యత్వాదిత్యాదినా

యో వనాదికర్తా సిద్ధ: తేనైవాకారేణ తం పక్షీకృత్య ప్రయోగే న కోఽపి దోష

ఇత్యాశయ: । వనకృత్త్వం పర్వతాధారకత్వమిత్యాదిరూపో ధర్మస్తేనోపేతస్య । నహి

వనకర్తేత్యేతావతా సర్వజ్ఞ ఇతి లభ్యతే । ప్రసిద్ధవనకర్తురసర్వజ్ఞత్వాత్ । స

ఏవక్షిత్యాదికర్తేతి కథం న సార్వజ్ఞ్యమితి చేన్న । తద్భావే ప్రమాణాభావాత్

। నహి కార్యత్వాదిహేతు: కర్తారమివ తస్య సర్వత్రైకత్వం గమయితుం శక్నోతి ।

లాఘవాదేకత్వమాశ్రీయత ఇతి చేత్(న) । లోకదర్శనానుసారేణ కర్తారం కల్పయతో

గౌరవాశ్రయణస్యైవో(స్యో)చితత్వాత్ । లోకే హి గజగవయగర్దభాదీనాం ఘటాదీనాం

చ నిర్మాతారో విజాతీయా ఏవోపలభ్యన్తే । నచ వనకర్తా కిఞ్చిజ్జ్ఞ

ఇతి సాధనే కిమీశ్వరస్యేతి వాచ్యమ్ । తస్య చేశ్వరతాయా:

పరేణ । అన్యథా వనకర్తరి సిద్ధే కిమీశ్వరసిద్ధావాయాతమిత్యపి

స్యాత్ । న కేవలం కిఞ్చిజ్జ్ఞత్వసాధనం సుకరమ్ । కిన్తు

స్వకృతకార్యాజ్ఞత్వమపి శక్యసాధనమిత్యాశయేనాహ- వృక్షకృదితి ॥

వృక్షకృదితి పూర్వవద్ధర్మిగ్రాహకవిరోధాశ్రయాసిద్ధిపరిహారాయోక్తమ్

। ప్రసిద్ధకర్తృరహితేత్యపి యోజ్యమ్ । అన్యథా సిద్ధసాధనతాప్రసఙ్గాత్

। అఖిలమిత్యారమ్భకావయవసఙ్ఖ్యాపలపరిమాణవిశేషసహితమ్ । అస్మాదాదీనాం

విప్రతిపన్నవృక్షజ్ఞానమాత్రసద్భావాదనైకాన్త్యపరిహారాయాఖిలమిత్యుక్తమ్

। హీతి విపక్షే బాధకాభావం సూచయతి । నహి యో యత్కర్తా స

సకలం తజ్జానాతీతి నియమః । కులాలాదావభావాత్ । అనుపయోగాచ్చ

తజ్జ్ఞానస్యేతి । అనేనైవ న్యాయేన సర్వత్ర ప్రతిపక్షసమ్భవాత్

సత్యసఙ్కల్పత్వాశరీరిత్వనిత్యజ్ఞానేచ్ఛాప్రయత్నత్వదుఃఖాదిరాహిత్యాదికమపి

నానుమానేన సాధయితుం శక్యమిత్యాశయవానాహ- ఇత్యాదీతి ॥

ఆదిశబ్దః ప్రకారవచనః । పరేశితుః సత్యసఙ్కల్పత్వాద్యుపేతస్య ।

ఆభాససమానయోగక్షేమం చేశ్వరానుమానజాతమిత్యాహ- చాతిప్రసఙ్గ ఇతి ॥

ఈదృశా ఆగమాదిసహాయసమ్పదమపహాయాత్యన్తాతీన్ద్రియార్థే(షు) ప్రయుజ్యమానయా అనుమయా అతిప్రసఙ్గశ్చభవతీత్యర్థ: । అతిప్రసఙ్గమేవ దర్శయతి- వస్తుత్వాదితి ॥ చిత్రిణీ వన్ధ్యా । షష్ఠో రసో రసాన్తరవానిత్యుక్తే ప్రథమాదిరసేన సిద్ధసాధనం స్యాత్ । సప్తమరసవానిత్యుక్తే అప్రసిద్ధవిశేషణతా స్యాత్ । అత: సోత్తర ఇత్యుక్తమ్ । ఈశ్వరానుమానస్య ప్రమాణతాయామేతేషామపి ప్రామాణ్యం స్యాదితి శేష: । నను వస్తుత్వం ఘటాదావనైకాన్తికమితి చేన్న । తస్యాపి పక్షత్వాత్ । తురగశృఙ్గాదీనామనుపలమ్భబాధ ఇతి చేత్ । క్షిత్యాదిసకర్తురప్యేవమేవ । అయోగ్యత్వాన్నోపలభ్యత ఇతి చేత్ । తురగవిషాణమపి ఏవమ(మేవా)స్తు । న చ(ను) విషాణం నామ మహత్త్వే సత్యుద్భూతరూప(:) శరీరావయవవిశేష: । స కథముపలబ్ధ్యయోగ్య: స్యాదితి చేత్ । కర్తాఽపి తర్హి కులాలాదిరివ మహత్త్వే సత్యద్భుతరూపశరీరవాన్కథముపలబ్ధ్యయోగ్యో భవిష్యతి । అశరీరత్వాన్నోపలభ్యత ఇతి చేత్ । రూపాభావాత్తురగవిషాణమపి తథాఽస్తు । విషాణం

రూపవదేవేతి చేత్ । కర్తాఽపి శరీరవానేవ । శరీరం కర్తృత్వేఽనుపయుక్తమితి

చేత్ న । కిముపయోగేన । న హి తదుత్పత్త్యా వ్యాప్తిర్బౌద్ధానామివ భవతామ్ ।

ధర్మాదిమత్త్వం శరీరిత్వే ప్రయోజకమితి చేన్న । తస్యాపి కర్తృత్వేన సాధనాదితి

। నను కథమత్ర ప్రయోక్తవ్యమ్ । అనుమానత్వం యది కార్యత్వాదౌ వర్తేత తదా

తదవిశిష్యే వస్తుత్వాదౌ(అపి) వర్తేతేత్యేవమితి । నను విచారశాస్త్రమారభ్య

జగత్కారణేఽనుమానానవకాశవ్యుత్పాదనం వ్యాహతమిత్యాశఙ్కాం పరిహరన్నుపసంహరతి-

ఉపక్రమాదీతి ॥ ఆగమానుగృహీతానుమానోపలక్షణమేతత్ । ఆగమానుగ్రహే హి

సర్వాణ్యేతాన్యనుమానాన్యేవ । పక్షధర్మతాదీనామఙ్గానామపౌరుషేయతయా

స్వత: ప్రమాణేన శాస్త్రేణ సిద్ధే: । ప్రతిపక్షాదీనాం చ

తద్విరోధేన బాధాదితి సఙ్క్షేప: । తదేవం జగత్కారణత్వస్య (ణస్య)

శాస్త్రైకసమధిగమ్యత్వాన్నానుమానాదినా లక్షణస్యాతివ్యాప్తికథనం

యుక్తమితి సిద్ధమ్ । అత్ర కేచిత్ శాస్త్రస్య యోనిరితి

వ్యాచక్ష(కృర్వ)తే । తదనుపపన్నమ్ ప్రకృతానుపయోగాత్ । నహి శాస్త్రకారణత్వం

జగత్కారణత్వే హేతు: । వ్యాప్త్యదర్శనాత్ । పూర్వసూత్రే జగత్కారణత్వేన ప్రతీతం సార్వజ్ఞం బ్రహ్మణో వేదకారణత్వేన స్ఫుటీక్రియత ఇతి చేన్న । వేదస్యాపి సకలజగదన్తర్భావాత్ । కథం చానన్తపదార్థాత్మకస్య ప్రపఞ్చస్య కర్తృత్వేన న స్ఫుటం తదేకదేశవేదకారణత్వేన స్ఫుటీభవిష్యతి సార్వజ్ఞమ్ । అథ జగత్కారణత్వం ప్రధానాదివ్యుదాసేన బ్రహ్మణ్యేవ సాధయితుం హేతుత్వేనోక్తం సార్వజ్ఞం శాస్త్రయోనిత్వేన సాధ్యత ఇతి చేన్న । అసిద్ధిప్రసఙ్గాత్ । నహి బ్రహ్మణో జగత్కారణత్వమనఙ్గీకుర్వాణో వేదకారణత్వమఙ్గీకరోతి । ఆగమేన సాధ్యత ఇతి చేత్ । తర్హి జగత్కారణత్వమేవ తేన కిం న సాధ్యతే । ఈక్షత్యధికరణాదినా జన్మాదిసూత్రస్య పునరుక్తిప్రసఙ్గాచ్చ । జగత్కారణత్వేన సర్వజ్ఞత్వం న సిద్ధ్యతి వేదాకర్తృత్వాదిత్యాశఙ్క్యేదముక్తమితి చేన్న । తథా సతి ప్రతిజ్ఞామాత్రత్వప్రసఙ్గాత్ । వియదాదివిషయేప్యేవమాశఙ్కాప్రసఙ్గాత్ । వియదధికరణాదౌ సాఽపి నిరాకరిష్యత ఇతి చేత్ న । తర్హి తేనైవేదం గతార్థం

స్యాత్ । కిఞ్చ వేదకర్తృత్వాభావే(న) సార్వజ్ఞ్యం న సమ్భవతీతి

శఙ్కైవ నిర్దలా । నహి తత్కర్త్రైవ తజ్జ్ఞాతవ్యమితి నియమోఽస్తి ।

కిఞ్చ వేదకర్తృత్వం కథం సార్వజ్ఞ్యసాధకమ్ । యో యావదర్థప్రతిపాదకస్య

వాక్యస్య ప్రణేతా స తతోఽప్యధికమర్థం జానాత్యేవ । యథా పాణిన్యాదిః ।

అయం చాశేషార్థప్రతిపాదకస్య శాస్త్రస్య ప్రణేతాఽతః కథం న సర్వత్ర ఇతి

చేత్ న । కిమిదం వేదప్రణేతృత్వం నామ । కిం ప్రమాణాన్తరేణార్థముపలభ్య

స్వేచ్ఛయా (పదాదిని)ప్రబన్ధ(న)కతర్ృత్వం కిం వోచ్చారణమాత్రమ్ । ఆద్యే

పౌరుషేయత్వాపత్తిః । ద్వితీయే సార్వజ్ఞ్యాసిద్ధిః । ఉపాధ్యాయ(ాది)వత్

। రజ్జౌ భుజఙ్గవద్బ్రహ్మణ్యారోపితో వేద ఇతి చేత్ । కథం తర్హి

పాణిన్యాదిదృష్టాన్తః । నహి పాణినావారోపితం వ్యాకరణమ్ । కథం చైవం సతి

సార్వజ్ఞ్యసిద్ధిః । తస్యైవ విజ్ఞానశక్తివివర్తత్వాచ్ఛాస్త్రస్యేతి

చేత్(న) । వియదాదీనామపి ప్రకాశశక్తిప్రసఙ్గాత్ ।

అవిద్యాగతావరణాదిశక్తేరపి బ్రహ్మణి తాత్త్వికత్వప్రసఙ్గాత్(చ)

। కిఞ్చ వేదే జ్ఞానకరణత్వశక్తిర్బ్రహ్మణి చ తత్కర్తృత్వశక్తిరితి

కిం కేన సఙ్గతమ్ । కుత్ర చేదముపలబ్ధమారోప్యగతా శక్తిరారోపాధిష్ఠానే

వాస్తవీతి । తస్మాదపవ్యాఖ్యానమేవ తదిత్యుక్త ఏవ సూత్రార్థః ।

॥ ఇతి శ్రీమన్న్యాయసుధాయాం శాస్త్రయోనిత్వాధికరణమ్ ॥ ॥ అథ

శ్రీమన్న్యాయసుధాయాం సమన్వయాధికరణమ్ ॥ ॥ ఓం తత్తు సమన్వయాత్ ఓం

॥ అస్తు శాస్త్రైకసమధిగమ్యం జగత్కారణమ్ । తథాఽపి శాస్త్రత ఏవాన్యేషాం

హరహిరణ్యగర్భాదీనాం ప్రధానాదీనాం చ జగత్కారణత్వప్రతీతేరతివ్యాపకమిదం

లక్షణమ్ । నచ తచ్ఛాస్త్రం విష్ణుపరమితి వాచ్యమ్ । అభియుక్తైః

శివాదిపరత్వేన వ్యాఖ్యాతత్వాత్ । యద్యపి నామాని సర్వాణీత్యాదిశ్రుత్యా

శివాదినామ్నాం విష్ణౌ శక్తిమాత్రమవసీయతే । తథాఽపి న తాత్పర్యే ప్రమాణమస్తి

। యత్పరః శబ్దః స శబ్దార్థ ఇతి హి న్యాయః । నచ శక్తిమాత్రేణ తాత్పర్యం

కల్పయితుం యుక్తమ్ । అతిప్రసఙ్గాత్ । అన్యత్ర తాత్పర్యస్య చ)

జ్ఞాపకమభియుక్త_వ్యాఖ్యానమస్తీత్యుక్త_మ్ I తస్మాదలక్షణమేతదిత్యాశఙ్కయ

పరిహృతం సూత్రకృతా తత్తు సమన్వయాదితి I ॥ ఓం తత్తుసమన్వయాత్ ఓం

॥ తత్రాన్వయపదార్థమాహ- త ఏవేతి ॥ ఉపక్రమాదయ ఏవాన్వీయన్తే

శక్తి_తాత్పర్యగోచరేణ సమ్బధ్ధయన్తే తథా జ్ఞాయన్త ఇతి యావత్

వాక్యాన్యైత్రై: ఇత్యన్వయనామాన: I అత్రోపక్రమాదిప్రసిద్ధపదం

పరిత్యజ్య యౌగికాన్వయపదపరిగ్రహణేనే(హేణే)దం సూచయతి I న

శాస్త్రతాత్పర్యావగతావాపాతప్రతీతిర్వ్యాఖ్యాతృవచనం వా

లిఙ్గమ్ I కిన్తూపక్రమాదయ ఏవ I తేషామవ్యభిచారిత్వాత్ I

ప్రతీతివ్యాఖ్యానయోస్తు వ్యభిచారిత్వాత్ I యత్రాపి ప్రతీవ్యాఖ్యానే

న వ్యభిచరతస్తత్రాప్యుపక్రమాద్యనుసన్ధానపూర్వకత్వేనైవ న తు స్వత: I అత

ఉపజీవ్యత్వాదుపక్రమాదీనామేవ తాత్పర్యలిఙ్గత్వమితి I తదిదమాహ- త ఏవేతి

॥ సూత్రవాక్యం యోజయతి- త్రైరితి ॥ అనేనాన్వయాదిత్యేకవచనం

సముదాయార్థమిత్యుక్త_ం భవతి I తేన చ తేషామవిరోధం సూచయతి I

సంశబ్దార్థ: సమ్యగితి । తస్య చ ప్రవిచారిత ఇత్యధ్యాహృతక్రియయా సమ్బన్ధో దర్శిత: । నను చ ప్రతీతివ్యాఖ్యానవదుపక్రమాదీనామపి క్వచిత్తాత్పర్యవ్యభిచారదర్శనాత్కథం లిఙ్గత్వమిత్యాశఙ్కానిరాసాయ సమ్యక్ ప్రవిచారిత ఇత్యుక్తమ్ । ఉపక్రమాదీనాం శ్రుత్యాదీనాం చ సన్నికర్షవిప్రకర్షాభ్యాం సావకాశత్వాదినా చ బలాబలవినిశ్చయపురస్సరం విరోధే బలవతా దుర్బలబాధయా వాక్యార్థవిమర్శ: సమ్యక్ ప్రవిచారణమ్ । తేన నోపక్రమాదిమాత్రం లిఙ్గముచ్యతే । యేన వ్యభిచారోద్భావనం సఙ్గచ్ఛేత । కిన్తు సమ్యక్ ప్రవిచారలక్షణావాన్తరవ్యాపారోపేతా ఏవోపక్రమాదయ: । నచ తే క్వచిద్వ్యయభిచరన్తీత్యుక్తం భవతి । ప్రవిచారిత ఇతి భావే క్త: । ప్రవిచారే కృతే సతీతి । శాస్త్రే ప్రవిచారితే సతీతి వా । ఏతదవగమ్యత ఇతి వాక్యశేష: । ముఖ్యార్థ ఇత్యావృత్త్యా సంశబ్దస్యార్థాన్తరమ్ । సర్వేత్యపి సంశబ్దార్థ ఏవ । శాస్త్రస్యార్థ ఇతి శాస్త్రయోనీతి పూవర్సూత్రాదనువృత్తస్య వ్యాఖ్యానమ్

। భగవాన్విష్ణురితి తచ్ఛబ్దార్థ:। తుశబ్దోఽవధారణే । తద్వ్యాఖ్యానం

నాపర ఇతి । తథాచైవం సూత్రయోజనా । అన్వయాదుపక్రమాదిలిఙ్గసముదాయాత్

శాస్త్రే సమ్యక్ ప్రవిచారితే సతి సర్వశాస్త్రస్య భగవత్యేవ

సమ్యగ్వచనవృత్త్యాఽన్వయాచ్ఛక్తితాత్పర్యలక్షణసమ్బన్ధావగమాత్తద్విష్ణ్వాఖ్యం

బ్రహ్మైవ జగజ్జన్మాదికారణత్వేన శాస్త్రయోని న తు హరహిరణ్యగర్భాదయ

ఇతి । అనన్తగుణపరిపూర్ణత్వం హి ప్రధానలక్షణమ్ । తత్ర చ శాస్త్రం

ప్రమాణీక్రియమాణం వచనవృత్త్యా సర్వమేవ చ యుక్తమ్ । లక్షణాదినా

వృత్తౌ వాచ్యార్థగుణాలాభాత్ । వాచ్యే తద్గుణప్రసఙ్గాచ్చ ।

ఏవం కతిపయవాక్యైరనన్తగుణాప్రతిపాదనాత్ । వాక్యాన్తరవిషయస్య చ

తద్గుణ(వ)త్త్వప్రసఙ్గాచ్చ । అత: సంశబ్దస్యావృత్తిరుపపన్నా ।

నను జన్మాద్యస్య యత ఇతి యచ్ఛబ్దశ్రవణాత్తద్బ్రహ్మేతి ప్రకృతమ్ ।

తదేవాత్ర మణ్డూకప్లుత్యాఽనువర్తిష్యతే । కిం పునరత్ర తద్గ్రహణేన

। మైవమ్ । తుశబ్దస్తావదత్రేతరవ్యావృత్త్యర్థముపాదేయ: । నచ తస్య

తదిత్యనుక్తౌ అన్వయ: ప్రత్యేతుం శక్యతే । యతోఽవధారణం తతోఽన్యత్ర నిషేధ ఇతి వచనాత్ । నచానువృత్తేనాన్వయప్రతీతిర్భవిష్యతీతి వాచ్యమ్ । శ్రుతేనాన్వయాదిత్యనేనైవ సమ్బన్ధప్రతీతిప్రసఙ్గాత్ । తత్రోపయోగాభావాన్నేతి చేన్న । ప్రతీతివ్యాఖ్యాననిరాసార్థత్వోపపత్తే: । అన్వయపదాదేవ తత్సిద్ధిరితి చేన్న । తస్యోపక్రమాదీనాం లిఙ్గత్వప్రతిపాదన ఏవ చరితార్థత్వసమ్భవాత్ । అత: సార్థకం సూత్రే తద్గ్రహణమ్ । సంశబ్దేన సకలపదానాం లక్షణయా బ్రహ్మప్రాతిపదికార్థమాత్రపరత్వముచ్యత ఇతి వ్యాఖ్యానమఖణ్డార్థనిరాసేన నిరస్తమ్ । నిరాకరిష్యతే చోత్తరత్రేతి నేహ నిరాకృతమ్ । తదేవం జగజ్జన్మాదికారణత్వేన ముఖ్యయా వృత్త్యా వర్ణపదవాక్యాత్మకాశేషశాస్త్రప్రతిపాద్యం నారాయణాఖ్యం బ్రహ్మైవేతి సుస్థం లక్షణమితి సిద్ధమ్ । ॥ ఇతి శ్రీమన్న్యాయసుధాయాం సమన్వయాధికరణమ్ ॥

॥ ఓం ఈక్షతేర్నాశబ్దమ్ ఓం ॥ వచనవృత్త్యైవ సకలశాస్త్రప్రతిపాద్యం

బ్రహ్మేత్యుక్తమ్ తదాక్షిప్య సమాధాతుమిదమధికరణమారభ్యతే । తథాహి

। "యతో వాచో నివర్తన్తే' "అశబ్దమస్పర్శమ్' ఇత్యాదిశ్రుతేః,

"శబ్దో న యత్ర పురుకారకవాన్' ఇత్యాదిస్మృతేశ్చ బ్రహ్మ

అవాచ్యమవసీయతే । వచనవృత్తిశ్చ ద్రవ్యగుణక్రియాజాతినిమిత్తా । నచ

బ్రహ్మణో ద్రవ్యాదియోగోఽస్తి । "కేవలో నిర్గుణశ్చ'"నిష్కలం

నిష్క్రియం శాన్తమ్' ఇత్యాద్యాగమాత్ । తత్కథం తస్య వాచ్యతా సమ్భవతి

। ఔపనిషదత్వం (తు) చ లక్షణయా వృత్త్యా సమ్భవన్న వాచ్యతామపేక్షతే ।

అతోఽవాచ్యత్వాద్బ్రహ్మణో న వచనవృత్త్యా శాస్త్రగమ్యత్వమితి । అపర ఆహ

న సర్వశాస్త్రప్రతిపాద్యత్వం బ్రహ్మణః సమ్భవతి నిశ్చయోపాయాభావాత్ ।

ఉపక్రమాదయో హి తన్నిశ్చయోపాయాః । త్రైశ్చాస్మదాద్యధిగతశాస్త్రస్య

కథఞ్చిద్బ్రహ్మవిషయతావధారణేఽప్యస్మదనధిగతశాస్త్రస్య

తత్పరతావధారణాయోగాత్ । "అనన్తా వై వేదాః' ఇతి శ్రుతేరనన్తం హి

శాస్త్రమవగమ్యతే । నచానన్తశాస్త్రాధిగమోఽస్మాకం కల్పకోటిశతైరపి

సమ్భవతి । విఫలశ్చ శాస్త్రైకదేశస్య బ్రహ్మపరత్వాధ్యవసాయ: ।

ఏకదేశాన్తరే తద్విపరీతప్రతిపాదనస్యాపి శఙ్కనాత్ । నచ వస్తుని

వికల్ప: సమ్భవతి ఇతి అత్రాపి సన్దేహ: సమాస్కన్దతి, ఇత్యతో న

సర్వశాస్త్రప్రామాణ్యాజ్జగజ్జన్మాదికారణం సమస్తగుణపరిపూర్ణం

బ్రహ్మ సిద్ధయతి । ఇత్యేవం ప్రాప్తే అవాచ్యత్వశఙ్కాం తావన్నిరాచష్టే

సూత్రకార:- ఈక్షతేర్నాశబ్దమితి ॥ ॥ ఈక్షతేర్నాశబ్దమ్ ఓం ॥

తద్వయాచష్టే- ఈక్షణీయత్వాత ఇతి ॥ అత్ర ఈక్షతేరితి ధాతునిర్దేశ: ।

న చావివక్షితార్థం శబ్దమాత్రం బ్రహ్మణో వాచ్యత్వే హేతుర్భవితుమర్హతీతి

తదర్థోఽనేనోపలక్ష్యతే । నచ బ్రహ్మసమ్బన్ధీక్షణమప్యత్ర హేతుర్భవతి

అతిప్రసఙ్గాత్ । సమ్బన్ధశ్చ న కర్తృత్వాదిరూప: శ్రుత్యననుగమాత్

విపక్షే బాధకాభా(వాచ్చ)వప్రసఙ్గాచ్చ । అత ఈక్షణం బ్రహ్మకర్మకమేవ

హేతుత్వేన వాచ్యమ్ । నచైతదపి యుక్తమ్ వ్యధికరణత్వప్రసఙ్గాత్

। తస్మాదీక్షణకర్మత్వమేవ హేతుతయా వివక్షితమ్ ఇత్యాశయేనోక్త్తమ్-

ఈక్షణీయత్వత ఇతి ॥ తదిత్యనువర్తతే । తేన విష్ణురిత్యాహ । న

విద్యతే వాచకః శబ్దో యస్య తదశబ్దమ్ । అవాచ్యమిత్యర్థః । వాచ్యమితి

వక్త్తవ్యే నావాచ్యమితి వచనం "ద్వౌ నఞౌ ప్రకృతమర్థం సాతిశయం గమయతః'

ఇతి వచనాదవధారణార్థమిత్యభిప్రేత్యోక్త్తం- వాచ్య ఏవేతి ॥ నన్వవధారణమపి

కిమర్థమ్ । ఉచ్యతే । తత్త్వనిర్ణయార్థం హి న్యాయసూత్రమ్ । నిర్ణయశ్చ

స్వపరపక్షసాధనోపలమ్భాభ్యామేవ భవతి । నాన్యతరమాత్రేణ । యథోక్త్తమ్ ।

విమృశ్య పక్షప్రతిపక్షాభ్యామర్థావధారణం నిర్ణయ ఇతి । తదత్రావధారణే

కృతే వాచ్యత్వవిధిరవాచ్యత్వనిషేధశ్చేత్యుభయమపి శ్రుత్యర్థాభ్యాం

ప్రతిజ్ఞాతం స్యాత్ । ఉభయసాధనార్థశ్చేక్షణీయత్వహేతుర్విజ్ఞాయతే ।

తథాచ నిర్ణయో భవేత్ । వాచ్యమితి తు ప్రతిజ్ఞాతే పరపక్షప్రతిషేధో న

కృతః స్యాత్ । నచ తదర్థమన్యత్సూత్రమస్తి । అతో యుక్తో్ఽయం నిర్దేశః

। ఏవమన్యత్రాపి వేదితవ్యమ్ । ఇదముక్త్తం భవతి । బ్రహ్మ వాచ్యం

భవితుమర్హతి, న పునరవాచ్యమీక్షణకర్మత్వాద్ఘటవత్ । ఈక్షణీయత్వం

చ బ్రహ్మణః "స ఏతస్మాజ్జీవఘనాత్పరాత్పరం పురిశయం పురుషమీక్షతే'

"ఆత్మన్యేవాత్మానం పశ్యేత్' ఇత్యాదిశ్రుతిసిద్ధమితి । నను

బ్రహ్మణో వాచ్యత్వాభావే కిం బాధకమ్ । ఈక్షణీయత్వం న స్యాత్ ।

తథాచ బ్రహ్మజ్ఞానాభావేన శాస్త్రవైయర్థ్యమనిర్మోక్షశ్చ స్యాదితి

చేన్న । వాచ్యత్వస్యావ్యాపకత్వాదీక్షణీయత్వస్యావ్యాప్యత్వాచ్చ

। నహ్యవ్యాపకనివృత్తిరవ్యాప్యనివృత్తిమాపాద(యతి)యితుం శక్నోతి ।

ఈక్షణీయత్వం హి ప్రత్యక్షానుమానాగమతదాభాసనిమిత్తం వ్యాపకం యుక్తమ్

। వాచ్యత్వం చ శబ్దవృత్తివిశేషోపాధికం వ్యాప్యమేవేతి । మైవమ్ ।

న తావదిదం మోక్షార్థముపదిష్యం బ్రహ్మేక్షణం ప్రమాణాభాసజన్యమ్ ।

భ్రాన్తేరవిద్యానివర్తకత్వాభావాత్ । నాపి ప్రత్యక్షానుమానజమ్

। శాస్త్రైకసమధిగమ్యతాయాః సాధితత్వాత్ । తథాచ ప్రకారాన్తరాభావే

సతి యది బ్రహ్మ వాచ్యమపి న భవేత్తదేక్షణీయమపి న భవేదితి బాధకం

సమ్భవత్యేవ । నచ వ్యాప్త్య(భా)సమ్భవ: । వ్యతిరేకసమ్భవాత్ । యత్

యత్కారకావిషయ: తత్ తత్క్రియాఽవిషయ: యథా కుఠారాద్యవిషయో గగనం న

ఛిదావిషయ ఇతి సామాన్యవ్యాప్తిసమ్భవాచ్చ । నను మాభూత్ప్రమాణాభాసై:

ప్రత్యక్షానుమానాభ్యాం చైక్షణం బ్రహ్మణ:, మా చ భూద్వాచ్యమ్, తథాఽపి

శబ్దలక్ష్యతయేక్షణీయం చ భవిష్యతి, తథాచ విపక్షే బాధకాభావాదప్రయోజకో హేతు:,

ఇత్యత ఆహ- న చేతి ॥ హి యస్మాదన్యథా వాచ్యత్వాభావే లక్ష్యత్వం క్వాపి

న దృష్టమ్ । తస్మాదవాచ్యత్వే బ్రహ్మణో లక్ష్యత్వా(యోగా)భావాల్లక్షణయాఽపి

నేక్షణీయత్వమితి శేష: । కేనచిచ్ఛబ్దేన వాచ్యమేవ హి తీరాదికం కేనచిల్లక్ష్యం

దృష్టమితి । నన్వవాచ్యమపి లక్ష్యం కిం న స్యాత్ । తతశ్చ

విపక్షే బాధకాభావాదప్రయోజకోఽయం ప్రసఙ్గహేతు:, ఇత్యత ఆహ- కిం తదితి ॥

అన్యథేత్యనువర్తతే । యద్యవాచ్యమపి బ్రహ్మ లక్ష్యమిత్యఙ్గీక్రియతే, తదా కిం

తదితి జిజ్ఞాసాప్రవృత్తావనవస్థితి: (స్యాత్) । ఇదముక్తం భవతి । లాక్షణికో

హి శబ్దో న శ్రుతమాత్రోఽర్థాన్తరే ధియముపజనయతి తత్రాగృహీతశక్తిత్వాత్

। కిన్తు వాచ్యార్థ(ర్థే)బుద్ధిముత్పాద్య తదనుపపత్తిదర్శనే సతి । న

తావతాఽపి । వాచ్యార్థానుపపత్తిదర్శనస్య తత్త్యాగమాత్రహేతుత్వాత్ ।

కిం నామార్థాన్తరస్య స్వరూపతో వాచ్యార్థసమ్బన్ధితయా చావగతౌ సత్యామ్ ।

గఙ్గాదిశబ్దేన హి స్వరూపతో గఙ్గాదిసమ్బన్ధితయా చావగతమేవ తీరాదికం లక్ష్యం

దృష్టమ్ । నానవగతస్వరూపం కూర్మరోమాది । నాప్యన్యసమ్బన్ధితయాఽవగతం

తీరాది । తథాచ వైదికశబ్దలక్ష్యత్వే బ్రహ్మణః ప్రతీతిరఙ్గీకార్యా । నచ

తీరాదివత్ప్రత్యక్షాదినా తస్య ప్రతీతిః (సమ్భవతి) । తతో లాక్షణికశబ్దే

ప్రయుక్తే వాచ్యార్థేఽనుపపత్తిం పశ్యతో లక్షణీయేఽర్థే కిం తద్యదనేన

లక్ష్యమితి జిజ్ఞాసాయాం శబ్ద ఏవ ప్రయోక్తవ్యః । తేనాపి చేన్న వాచ్యం కిన్తు

లక్ష్యమేవ తర్హి పునః కిం తదితి జిజ్ఞాసాయా అనివృత్తత్వాచ్ఛబ్దాన్తరమేవ

వాచ్యమ్ । తేనాపి చేల్లక్ష్యమేవ పునర్జిజ్ఞాసైవేత్యపర్యవసానం స్యాత్

। పూర్వపూర్వలక్షణాఽసిద్ధావుత్తరోత్తరలక్షణాఽసిద్ధేర్మూలక్షతి:

। యది చ కేనచిచ్ఛబ్దేన వాచ్యం స్యాత్తదా తదుక్త్యావుపరతజిజ్ఞాసో

లాక్షణికకార్యం ప్రతీయాత్ । వాచ్యత్వేఽపి సమ్బన్ధగ్రహణాయ

పూర్వసిద్ధేరపేక్షితత్వేనానవస్థితేరితి చేన్న । అభిమాన్యధికరణే

వక్ష్యత్వాత్ । తస్మాద్విపక్షేఽనవస్థాలక్షణబాధకసద్భావాదవాచ్యత్వే

లక్ష్యత్వం న స్యాదితి యుక్త్యోఽతిప్రసఙ్గ ఇతి । లాక్షణికో హి శబ్దో

న శ్రుతమాత్రోఽర్థాన్తరే ధియముపజనయతి తత్రాగృహీతశక్తిత్వాత్ ।

కిన్తు వాచ్యార్థ(ర్థే)బుద్ధిముత్పాద్య తదనుపపత్తిదర్శనే సతి । న

తావతాఽపి । వాచ్యార్థానుపపత్తిదర్శనస్య తత్త్యాగమాత్రహేతుత్వాత్ ।

కిం నామార్థాన్తరస్య స్వరూపతో వాచ్యార్థసమ్బన్ధితయా చావగతౌ సత్యామ్ ।

గఙ్గాదిశబ్దేన హి స్వరూపతో గఙ్గాదిసమ్బన్ధితయా చావగతమేవ తీరాదికం లక్ష్యం

దృష్టమ్ । నానవగతస్వరూపం కూర్మరోమాది । నాప్యన్యసమ్బన్ధితయాఽవగతం

తీరాది । తథాచ వైదికశబ్దలక్ష్యత్వే బ్రహ్మణ: ప్రతీతిరఙ్గీకార్యా । నచ

తీరాదివత్ర్పత్యక్షాదినా తస్య ప్రతీతి: (సమ్భవతి) । తతో లాక్షణికశబ్దే ప్రయుక్తే వాచ్యార్థేఽనుపపత్తిం పశ్యతో లక్షణీయేఽర్థే కిం తద్యదనేన లక్ష్యమితి జిజ్ఞాసాయాం శబ్ద ఏవ ప్రయోక్తవ్య: । తేనాపి చేన్న వాచ్యం కిన్తు లక్ష్యమేవ తర్హి పున: కిం తదితి జిజ్ఞాసాయా అనివృత్తత్వాచ్ఛబ్దాన్తరమేవ వాచ్యమ్ । తేనాపి చేల్లక్ష్యమేవ పునర్జిజ్ఞాసైవేత్యపర్యవసానం స్యాత్ । పూర్వపూర్వలక్షణాఽసిద్ధావుత్తరోత్తరలక్షణాఽసిద్ధేర్మూలక్షతి: । యది చ కేనచిచ్ఛబ్దేన వాచ్యం స్యాత్తదా తదుక్త్వా వుపరతజిజ్ఞాసో లాక్షణికకార్యం ప్రతీయాత్ । వాచ్యత్వేఽపి సమ్బన్ధగ్రహణాయ పూర్వసిద్ధేరపేక్షితత్వేనానవస్థితేరితి చేన్న । అభిమాన్యధికరణే వక్తవ్యత్వాత్ । తస్మాద్విపక్షేఽనవస్థాలక్షణబాధకసద్భావాదవాచ్యత్వే లక్ష్యత్వం న స్యాదితి యుక్తోఽతిప్రసఙ్గ ఇతి ।

నన్విక్షుక్షీరగుడాదీనాం విశేషాస్తావద్విద్యన్తే । అనుభవసిద్ధత్వాత్ । నచ

తే కేనాపి శబ్దేన వాచ్యా: I తద్వాచకశబ్దాభావాత్ I తథాఽపి లక్ష్యా దృశ్యన్తే

I అన్యథా తత్రత్ర వాగ్వ్యవహారాభావప్రసఙ్గాత్ I అతోఽవాచ్యత్వే లక్ష్యత్వం

న స్యాదితి ప్రసఙ్గ: ప్రశిథిలమూల: I యథోక్త్తమ్ "ఇక్షుక్షీరగుడాదీనాం

మాధుర్యస్యాన్తరం మహత్ I భేదస్తథాఽపి నాఖ్యాతుం సరస్వత్యాఽపి శక్యతే'

ఇతి I యథా(చ) మాధుర్యాదివిశేషాణామవాచ్యానామపి ప్రతీతతామాత్రేణ లక్ష్యత్వాత్

I తథా బ్రహ్మణోఽవాచ్యస్యాపి స్వయంప్రకాశత్వేన ప్రసిద్ధస్య లక్ష్యత్వం

సమ్భవతీత్యత ఆహ- మాధుర్యాదీతి ॥ తచ్ఛబ్దైర్మాధుర్యాదివిశేషశబ్దై:

I సదేత్యవధారణార్థే I ఉదితా వాచ్యా ఏవేతి I నను మాధుర్య(ాది)విశేషశబ్ద:

సాధారణ: I కిమేతావతా I నహి గోశబ్దోఽనేకార్థ ఇతి న కస్యపి వాచక:

I తథాచ లక్షకోఽపి న స్యాత్ I వాచ్యార్థద్వారత్వాల్లక్షణాయా: I నను

(చ) వాచకత్వం పదధర్మ: I మాధుర్యాదివిశేష ఇతి చ న పదం కిన్తు వాక్యమేవ

I అనేపదాత్మకత్వాత్ I తథా చ కథం తచ్ఛబ్దైరుదితా ఇతి I మైవమ్ I

ఐకపద్యమైకస్వర్యం చ సమాసప్రయోజనమితి శబ్దైరఙ్గీకృతత్వాత్ I అథవా తచ్ఛబ్దై:

సూదశాస్త్రాదిప్రసిద్ధైర్వాచకశబ్దైరుదితా ఇతి వ్యాఖ్యేయమ్ । తథాచోక్తమ్

"విశదం క్షీరమాధుర్యం స్థిరమాజ్యస్య తీక్ష్ణకమ్ । గుడస్య పనసాదీనాం

నిర్ఘరీత్యభిధీయతే ॥' ఇతి । యథా చ ధ్వనివిశేషాణాం మన్దవ్యుత్పత్తిభిరవిదితా

అపి శ్రుతిస్వరజాతిరాగాదిశబ్దా వాచకాః సఙ్గీతశాస్త్రప్రసిద్ధాః తథా

మాధుర్యాదివిశేషాణామపి తత్తదధికృతశాస్త్రేషు ప్రసిద్ధా వాచకాః శబ్దాః

కథం న స్యుః । తతశ్చ "ఇక్షుక్షీరగుడాదీనామ్' ఇతి వచనమాత్మనో

వ్యుత్పత్త్యభావఖ్యాపనార్థం శారదానిన్దయా ప్రత్యవాయార్జనార్థం

చ । అతో న ప్రశిథిలమూలోఽతిప్రసఙ్గ ఇతి । యదపి స్వప్రకాశతయా

సిద్ధత్వాద్బ్రహ్మణోలక్ష్యత్వోపపత్తిరితి తదుపరిష్టాన్నిరాకరిష్యతే(తి)

। నన్వవాచ్యోఽపి నదీతీరఫలసంసర్గలక్షణో వాక్యార్థో లక్ష్యో

నద్యాదిపదైరుపలక్ష్యతే । యథోక్తమ్ "వాక్యార్థో లక్ష్యమాణో హి

సర్వత్రైవేతి నః స్థితిః ।' ఇతి । తథా చ వ్యాప్త్యభావాదప్రయోజకోఽయం ప్రసఙ్గః

। వాక్యార్థశ్చ బ్రహ్మాభ్యుపేయతే న పదార్థ: । అతో లౌకికవాక్యార్థవదవాచ్యమపి

లక్ష్యం కిం న స్యాదిత్యత ఆహ- వాక్యార్థోఽపీతి ॥ ఏవశబ్దస్యోదిత ఇతి

(అనేన) సమ్బన్ధ: । వాక్యార్థశబ్దస్య వాక్యార్థావాచకత్వేఽన్యత్త్రద్వాచ్యం

వాచ్యమ్ । నహ్యస్మాభిర్లక్షకేనైవ శబ్దేన వాచ్యత్వమాశాస్యతే ।

కిన్తు కేనచిచ్ఛబ్దేన వాచ్యమేవ కేనచిచ్ఛబ్దేన లక్ష్యమితి భావ: । అయం

చాఙ్గీకారవాదో జ్ఞేయ: । అన్వితాభిధానస్య సమర్థితత్వాత్ । బ్రహ్మణో

వాక్యార్థత్వం తు సంసర్గత్వస్య సంసృష్యత్వస్య వాఽనఙ్గీకారాదయుక్తమ్

। వాక్యస్యాఖణ్డార్థనిష్ఠతయా నిరస్తత్వాత్ (ఇతి) । ఏవం వ్యభిచారం

నిరస్య సుస్థా ప్రసఙ్గమూలభూతా వ్యాప్తిరిత్యాహ- నావాచ్యమితి ॥

లక్ష్యమితి శేష: । అథవా బ్రహ్మణోఽవాచ్యత్వే తస్య వస్తుత్వమేవ న స్యాత్

। యతోఽవాచ్యమ్ । కిఞ్చిదపి నాస్తి ఇతి ప్రసఙ్గాన్తరసూచనమిదమ్ । నను

"యతో వాచో నివర్తన్తే' ఇత్యాద్యాగమవిరోధాత్కాలాత్యయాపదిష్యమీక్షణీయత్వేన

వాచ్యత్వసాధనమ్ । ప్రసఙ్గానాం చ విపర్యయాపర్యవసానమితి ।

స్యాదేతదేవమ్ I యది బ్రహ్మావాచ్యత్వం శ్రుత్యర్థ: స్యాత్ I న

చైవమ్ I తథా వ్యాఖ్యానే స్వక్రియావిరోధాపత్తేరిత్యాహ- యత ఇతి II

యత ఇత్యాదిశబ్దైర్బ్రహ్మోక్త్వా(హి) తస్యావాచ్యత్వం వాచ్యమ్

I అన్యథా యస్యకస్యచిదవాచ్యతాఽఽపత్తే: I తథాచ యత ఇత్యాదికై:

పదైర్బ్రహ్మైవ వదన్కథం పునస్తస్యావాచ్యత్వం శ్రుత్యర్థతయా బ్రూయాత్

I మూకోఽహమితివత్స్వక్రియావిరోధాత్ I సుధీరితి విపరీతలక్షణయా

పరస్యాకోవిదత్వమాహ I స్యాదేవం స్వక్రియావిరోధో యది యత

ఇత్యాదిశబ్దైర్బ్రహ్మ వచనవృత్త్యోక్త్వా తస్యావాచ్యత్వముచ్యతే I న త్వేవమ్

I కిం నామ యత ఇత్యాదిశబ్దైర్లక్ష్యమేవేత్యత: క్వాస్తి స్వక్రియావిరోధ

ఇత్యత ఆహ- యేనేతి II బ్రహ్మ లక్ష్యమితి వదతాఽపి లక్ష్యశబ్దవాచ్యత్వం

తస్యాఙ్గీకర్తవ్యమ్ I తథాచ కిం శబ్దాన్తరేణాపరాద్ధమ్ I అథ లక్ష్యశబ్దేనాపి

లక్ష్యతే న తూచ్యత ఇతి బ్రూయాత్తదా కిం తదిత్యపేక్షాయాం శబ్దాన్తరం

బ్రూయాదిత్యనవస్థా స్యాత్ I అథ యావత్పదజాతం బ్రహ్మణి ప్రయుజ్యతే

తత్సర్వమపి లక్షణయైవేతి పరిహారే కుతోఽనవస్థేతి చేన్న I అనవబోధాత్ I నహి

ప్రశ్నపరిహారక్రమనిమిత్తేయమనవస్థా యేన సకృదేవోత్తరేణ నివర్తేత కిన్తు

లక్షణాయా: ప్రతీతిపూర్వకత్వాచ్ఛబ్దేన వినా ప్రత్యాయకాన్తరాభావాత్త్రాపి

లక్షణాఽఽశ్రయణే మూలక్షయాత్ I అత: స్వక్రియావిరోధాన్నేదం

శ్రుతివ్యాఖ్యానమితి నానుమానాదే: కశ్చిద్దోష: I అవిరుద్ధం తు

వ్యాఖ్యానముత్తరత్ర కరిష్యత ఇతి I ఇతశ్చ న బ్రహ్మణి శ్రుతానాం

వైదికానాం సర్వశబ్దానాం లక్షణాశ్రయణం యుక్తమిత్యాహ- ఏకస్యాపీతి II యత్ర

వేదే సతాం విదుషామేకస్యాపి శబ్దస్య ముఖ్యార్థపరిత్యాగేనాముఖ్యార్థస్వీకృతౌ

కృతాయాం (సత్యాం) మహతీ లజ్జా జాయతే I తత్రాఖిలా అపి శబ్దా అముఖ్యార్థా

ఇతి వదన్యస్తస్యాత్మన: శాబ్దత్వం శబ్దశక్తితాత్పర్యజ్ఞత్వం వక్తుం కథం

లజ్జా న జాయతే I కేభ్యస్తన్మార్గానువర్తినాం శబ్దశక్తితాత్పర్యజ్ఞత్వం

వక్తుం కథం లజ్జా న జాయతే I కేభ్యస్తన్మార్గానువర్తినాం

శబ్దశక్తితాత్పర్యానుసారిణాం విదుషాం సకాశాదితి యోజనా । తస్య

వ్యాఖ్యాతుర్మార్గానువర్తినాం శబ్దశక్తితాత్పర్యానుసారిణాం విదుషాం

సకాశాదితి యోజనా । తస్య వ్యాఖ్యాతుర్మార్గమనువర్తమానానాం (చ) కథం న

జాయతే లజ్జేతి వా । తథా సత్యాత్మనామితి బహువచనాన్తం పదమధ్యాహార్యమ్

। నను న తావన్ముఖ్యార్థపరిత్యాగేనాముఖ్యార్థస్వీకార ఏవ లజ్జాహేతు:

। తథా సతి "గఙ్గాయాం ఘోష:' "కుణ్డపాయినామయనే మాసమగ్నిహోత్రం

జుహోతి' ఇత్యాదావముఖ్యార్థగ్రహణాభావప్రసఙ్గాత్ । కిం నామ ముఖ్యార్థే

సమ్భవత్యేవాముఖ్యార్థస్వీకారో దోష: । ముఖ్యార్థో హి శక్తిగ్రహణవశాత్ప్రథమం

బుద్ధయారూఢో భవతి । వినా చ ప్రథమాతిక్రమే కారణం జఘన్యప్రతిపత్తిస్వీకారే

కథమనౌచిత్యం న భవేత్ । యత్ర తు ముఖ్యార్థే బాధకమస్తి తత్ర తదపరిత్యాగ

ఏవ లజ్జాహేతు: । "గఙ్గాయాం ఘోష:' "సింహో దేవదత్త:' ఇత్యత్ర

గఙ్గాదిశబ్దస్య ముఖ్యార్థాఙ్గీకార(స్య) ఏవ దోష: (దుష్యత్వదర్శనాత్)

। తత్కథమేతత్ । సత్యమేవైతత్ । ప్రకృతేఽపి న ముఖ్యార్థస్వీకారే

బాధకమస్తీత్యాచార్యో మన్యతే । బాధికాయా: శ్రుతేర్నిర్గుణత్వోపపత్తేశ్చ

నిరస్తత్వాదితి ।ె అత్రాహ । ద్వే బ్రహ్మణీ । నిర్గుణం సగుణం చ

। తత్ర నిర్గుణం నిత్యశుద్ధబుద్ధముక్త స్వభావం పరిపూర్ణమ్ । తదేవ

మాయాశబలితత్వేనైవార్యాదిధర్మవత్తయా సగుణముచ్యతే । మాయాయాశ్చానిర్వాచ్యతయా

తదవచ్ఛిన్నస్య న తథాభావస్తాత్త్వికం ఇతి న కూటస్థత్వహాని: । తత్ర సగుణమేవ

పరాత్పరం పురుషమీక్షత ఇత్యాదావీక్షణీయత్వేనోచ్యతే । తతశ్చేక్షణీయత్వం

వాచ్యత్వేన వినా నోపపద్యతే చేత్సగుణం వాచ్యమస్తు న నిర్గుణమ్ ।

తస్యేక్షణీయత్వే ప్రమాణాభావాత్ । న హ్యన్యగతేన వ్యాప్యేనాన్యత్ర

వ్యాపకసిద్ధి: । అతిప్రసఙ్గాత్ । నచ పరాత్పరమిత్యాదీన్యేవ నిర్గుణవిషయాణి

జ్ఞాపకాభావాత్ । నచ వాచ్యం మా భూదనుమానేన నిర్గుణస్య వాచ్యత్వసిద్ధి: ।

పక్షీకృతే లిఙ్గాభావాత్ । లిఙ్గవతి సిద్ధసాధన(త్వా)ాత్ । తథాఽపి "సవర్ే

వేదా యత్పదమామనన్తి తపాంసి సర్వాణి చ యద్వదన్తి' ఇత్యాదిశ్రుతిబలాద్వాచ్యత్వం

నిర్గుణస్య సేత్స్యతీతి । మాయాశబలే గృహీతసఙ్గతయస్సర్వే వేదా లక్షణయా

యత్పదమామనన్తీత్యర్థోపపత్తే: । నచావాచ్యస్య లక్షణానుపపత్తిర్దోష:

ప్రసిద్ధతామాత్రేణ లక్షణోపపత్తే: । సగుణప్రతీత్యైవ చ నిర్గుణస్య

తత్స్వభావభూతస్య సర్వాత్మన: స్వత: సిద్ధత్వాత్ । నచ తదేవేక్షణీయత్వం యేన

వాచ్యత్వప్రసక్తి: । కిన్తు ప్రమేయత్వమ్ । నచ స్వప్రకాస్య ప్రమేయత్వమితి

। తదేతదాశఙ్కయ పరిహరతి సూత్రకార:- గౌణశ్చేన్నాత్మశబ్దాదితి ॥ ॥

ఓం గౌణశ్చేన్నాత్మశబ్దాత్ ఓం ॥ "పరాత్పరమ్' ఇత్యాదిశ్రుతిషు

గౌణ ఏవాత్మేక్షణీయత్వేనోచ్యతే । అతస్స ఏవ వాచ్యోఽస్తు న, నిర్గుణ: ।

తస్యేక్షణీయత్వే ప్రమాణాభావాత్ । పరాత్పరమిత్యాదిశ్రుతీనాం చ తత్పరత్వే

జ్ఞాపకాభావాత్ । కిన్తు లక్ష్య ఏవాసా' ఇతి చేన్న । ఆత్మశబ్దాత్ ।

ఉపలక్షణమేతత్ । ఈక్షణీయే వస్తున్యాత్మబ్రహ్మపురుషాదిశబ్దశ్రవణాత్ ।

తేషాం చ పూర్ణాభిధాయిత్వేన నిర్గుణజ్ఞాపకత్వాదితి । భవేదాతమాదిశబ్ద:

పూర్వార్థవాచీ I తథాఽపి యత్ర దృశ్యే వాచ్యే (చ) వస్తుని ప్రయుజ్యతే తత్ర

సగుణవిషయ ఏవేతి నియమాఙ్గీకారే కో దోష ఇత్యాశఙ్కాపరిహారార్థం (అపరం) సూత్రమ్

తన్నిష్ఠస్య మోక్షోపదేశాదితి I II ఓం తన్నిష్ఠస్య మోక్షోపదేశాత్

ఓం II నాయం నియమో యుజ్యతే I "యస్యానువిత్త: ప్రతిబద్ధ ఆత్మా'

"తరతి శోకమాత్మవిత్' ఇతి (ఆదౌ) దృశ్యాత్మనిష్ఠస్య మోక్షోపదేశాత్ I నహి

గౌణాత్మనిష్ఠస్య మోక్ష ఉపపద్యత ఇతి I అత్ర ప్రథమసూత్రే పరాత్పరమిత్యాదిషు

వాక్యేషు నిర్గుణజ్ఞాపకోక్త్యా హేతుసిద్ధిస్సమర్థితా I జ్ఞాపకస్య

చాన్యథాసిద్ధిరుత్తరసూత్రే పరిహృత్యేతావత్సూత్రద్వయతాత్పర్యం స్ఫుటమవగమ్యతే

I అధికం వివక్షురాహ- ఆత్మేతి II యో వాదీ తదేతదనిర్వాచ్యమాయాఖ్యజ్ఞానశబలం

కిఞ్చిద్బ్రహ్మ కల్పయిత్వా తదేవ వైదికైరశేషపదవాచ్యమిత్యపి కల్పయిత్వా మాయతీతం

శుద్ధం సర్వజ్ఞం సర్వశక్తిపరిపూర్ణమస్మదభిమతం పరం బ్రహ్మ పదైర్లక్ష్యమితి

వదన్వదతి I అస్య వాదిన: శ్రుతపరిత్యాగస్సర్వత్ర సర్వవాక్యేషు స్యాత్

I కథమ్ I వచనవృత్త్యైవ ప్రథమప్రతీతస్య శుద్ధస్య బ్రహ్మణో వినా కారణేన

పరిత్యాగాత్ । కథం శుద్ధస్య ప్రతీతత్వమ్ । ఆత్మబ్రహ్మాదిశబ్దానాం

వేదే శ్రవణాత్ । ఆత్మబ్రహ్మాదిశబ్దాశ్చ సాక్షాద్వచనవృత్త్యా

పూర్ణాభిధాయినో యదా యస్మాత్తదా తస్మాత్ శ్రుతపరిత్యాగ ఇతి । న కేవలం

శ్రుతపరిత్యాగ: కిన్తు సర్వత్రాపి వాక్యేష్వశ్రుతకల్పనం చ స్యాత్ । కథమ్

। మాయాశబలస్య బ్రహ్మణో వన్ధ్యాపుత్రోపమత్వాత్ । తత్కథమ్ । వినా మానమ్

। మానాభావాత్ । తదపి కథమ్ । శ్రుతిష్వాత్మబ్రహ్మాదిశబ్దశ్రవణాత్తేషాం చ

పూర్ణాభిధాయిత్వేన మాయాశబలవిషయత్వాత్ । నను యుష్మాభిరేవ జన్మాదిసూత్రే

మాయాశబలస్య లక్ష్యత్వేనాఙ్గీకృతత్వాత్కథం (తత్)వన్ధ్యాపుత్రోపమమితి

। మైవమ్ । ప్రథమసూత్రే జిజ్ఞాస్యతయోక్తస్య సర్వజ్ఞస్య

సర్వశక్తే: పరబ్రహ్మణ ఏవాస్మాభిర్జగజ్జన్మాదికారణత్వేన

లక్షితత్వాఙ్గీకారాదిత్యాద్యసూత్రతాత్పర్యమ్ । ఆత్మశబ్దోదితస్యేతి

ద్వితీయస్య । ఆత్మాదిశబ్ద: పర్ణార్థోఽపి దృశ్యే శ్రుతో గౌణవిషయ ఇతి

నియమం యో బ్రవీతి స తథావిధాత్మశబ్దోదితస్య జ్ఞానం ముక్త్యావసాధనమేవాహ

। గౌణాత్మజ్ఞానస్య మోక్షసాధనత్వానుపపత్తేః । తథాచాస్య శ్రుతపరిత్యాగః

స్యాత్ । దృశ్యాత్మజ్ఞానస్య మోక్షసాధనతాయా "యస్యానువిత్తః' ఇత్యాదౌ

శ్రుతత్వాదితి । న చైవమాపాదితే శ్రుతపరిత్యాగాశ్రుతకల్పనే శక్యాఙ్గీకారే

ఇత్యాహ- యత్రేతి ॥ యత్ర యయోర్మధ్యే ఏకమపి ప్రసక్తమ్ । కిముభయమితి

శేషః । అథ లోకజుగుప్సితమపీదముభయం న దూషణం మమేత్యభ్యుపేయాత్త్రాహ-

నియమేనేతి ॥ అస్మాభిరాపాద్యతే పరేణాఙ్గీక్రియతే । నహి లోకజుగుప్సితం

నామైకం ప్రతిజ్ఞాహాన్యాదికమివ నిగ్రహస్థానమస్తి । లోకస్యావ్యవస్థితత్వాత్

। "గతానుగతికో లోకః' ఇతి వచనాదితి మన్వానేనేతి స్వపరయోర్మతే మతేన ।

యస్య నియమేనోభయమిదం స్యాదయం దుర్వృత్తైరఙ్గీకారానర్హైర్భూషణైర్విపరీతలక్షణయా

దూషణైరహఙ్కృతః స్యాత్ । యది శ్రుతమపి విశుద్ధం బ్రహ్మ పరిత్యజ్యతే తర్హి

సకలోఽపి వేదార్థస్త్యజ్యతామవిశేషాత్ । యది చాశ్రుతమపి మాయాశబలం

బ్రహ్మ కల్ప్యతే । తదా చైత్యవన్దనాదేః స్వర్గసాధనత్వాదేర(దికమ)పి

కల్పనీ(యం)యత్వం స్యాత్ । విశేషాభావాదిత్యాశయ: । న కేవలం శ్రౌతస్య పరమాత్మనస్త్యాగేఽతిప్రసఙ్గమాత్రమ్ । మహాప్రత్యవాయోఽప్యస్తీత్యాహ- అన్ధమితి ॥ అన్ధయతీత్యన్ధమ్ । అలఙ్కృతస్య వసనాభ్యాం భావ్యమ్ । "వస్త్రహీనమలఙ్కారం ఘృతహీనం తు భోజనమ్ । భావహీనం తు సల్లాపం న ప్రశంసన్తి పణ్డితా: ॥' ఇతి వచనాత్ । అతో వసనద్వయమిదం స్యాదితి పరిహాస: । అత్ర ప్రమాణమాహ- అనన్ధా ఇతి ॥ న విద్యన్తే నన్ద ఆనన్దో యేషు తే అనన్ధా: తే ఇతి ప్రసిద్ధా: । బోధనాద్ భుద్వేదస్తస్మాదపి యేఽవిద్వాంసో వేదేన ముఖ్యయా వృత్త్యా ప్రతిపాదితమపి పరమాతమస్వరూపమపలపన్త ఇత్యర్థ: । సుఖు రమణవిరుద్ధత్వాదసురప్రాప్యత్వాచ్చాసుర్యా: । ఆత్మహనో వేదవాచ్యపరమాత్మత్యాగిన: । అత్ర ఉక్తా_ర్థే । సమన్తత: సర్వాస్వపి శాఖాసు । దృశ్యే వస్తుని శ్రుత ఆత్మశబ్దో గౌణపర ఇతి నియమం హేత్వన్తరేణాపాకుర్వత్సూత్రం పఠిత్వా సూత్రే సాధ్యనిర్దేశాభావేన సాకాఙ్క్షం వాక్యం పూరయతి- హేయత్వేతి ॥

॥ ఓం హేయత్వావచనాచ్చ ఓం ॥ ఏవశబ్దో నైవేతి సమ్బధ్యతే ।

దృశ్యత్వేనేతి శేష: । ఏవం సూత్రస్వరూపం నిర్ధార్య వ్యాచష్టే-

తమేవేతి ॥ దృశ్య ఆత్మా గౌణ ఏవేతి నియమమఙ్గీకుర్వాణేన "తమేవైకం

జానథ ఆత్మానమన్యా వాచో విముఞ్చథ, అమృతస్యైష సేతు:' ఇతి శ్రుతోఽప్యాత్మా

గౌణోఽఙ్గీకరణీయ: । తస్య తం జానథేతి దృశ్యత్వశ్రవణాత్ । కథం చాయం

గౌణోఽఙ్గీకర్తుం శక్య: । యతోఽసౌ గౌణో ముముక్షుణా హేయేషు "ఆత్మా వాచో

విముఞ్చథ' ఇతి శ్రుత: । అస్య చ హేయత్వావచనాత్ । ప్రత్యుత తమేవైకం

జానథేత్యుపాదేయత్వవచనాచ్చ (ఇతి) । చశబ్దో వాక్యార్థద్వయసముచ్చయార్థ:

। హేత్వ్యశ్చర్యే । నను గౌణానామపి ిబ్రహ్మాదిదేవతానాముపాదేయత్వం

వక్ష్యతి అఙ్గావబద్ధాస్త్విత్యాదౌ । అతోఽనైకాన్తికోఽయం హేతురిత్యత ఆహ-

పరివారతయేతి ॥ సత్యం విష్ణుపరివారతయా గ్రాహ్యా బ్రహ్మాదయ:(ద్యా:)

। తథాఽపి ప్రధానత్వేన హేయా ఏవ । ప్రాధాన్యేన చోపాదేయత్వమత్ర హేతుత్వేన

వివక్షితమ్ । అమృతస్యైష సేతురితి వాక్యశేషాత్ । అతో న వ్యభిచార ఇతి ।

ఏవమాత్మశబ్దస్య నిర్గుణవిషయత్వముపపాద్య నిర్గుణస్యైవ వాచ్యత్వం సమర్థితమ్

। హేత్వన్తరేణాస్యైవార్థస్యోపపాదకమ్ "స్వాప్యయాత్' ఇతి సూత్రం వ్యాచష్టే-

పూర్ణస్యేతి ॥ ॥ ఓం స్వాప్యయాత్ ఓం ॥ పూర్ణస్యేత్యస్యాం శ్రుతౌ

తావత్కస్యచిన్మహాప్రలయే స్వస్య స్వస్మిన్నేవాప్యయో నాన్యత్రలీనభావ ఉదాహృత:

। స్వాప్యయశబ్దశ్చ సోఽత్ర ఉపలక్షణమాత్రమ్ । పూర్ణత్వమప్యుదాహర్తవ్యమ్

। తాభ్యామసౌ నిర్గుణ ఇతి జ్ఞాయతే । శ్రుత్యుక్తత్వాచ్చ వాచ్య ఇత్యతో

నిర్గుణస్య వాచ్యత్వసిద్ధిరితి । నను స్వాప్యయ: పూర్ణత్వం చ సగుణస్య కిం

న స్యాత్ । మైవమ్ । సగుణస్య స్వాప్యయానుపపత్తిస్తావద్భాష్య ఏవోక్తా

। పూర్ణత్వానుపపత్తిమాహ- కథమితి ॥ వ్యాఘాతాదితి భావ: । అత్ర

గతిసామాన్యాదితి సూత్రం న తావద్బ్రహ్మణో వాచ్యత్వసమర్థనార్థమ్ ।

కిన్తు శాస్త్రస్యానన్తత్వాన్న సర్వశాస్త్రప్రతిపాద్యత్వం బ్రహ్మణో

నిశ్చేతుం శక్యమిత్యాశఙ్కితదోషపరిహారార్థమిత్యత: ప్రకరణశుద్ధయా

వ్యభిచరవ్యాసుస్తదుల్లఙ్ఘితవాన్ । వ్యాఖ్యాస్యతి చైతదుత్తరత్ర ।

సూత్రకారస్యాపి ప్రకరణసాఙ్కయర్త్యైతదేవ ప్రయోజనమ్ యదాక్షేపద్వయసమాధానస్య

పూర్వసూత్రస్థసంశబ్దార్థసమర్థనమేకమేవ ప్రయోజనమితి సూచనాత్ । తేన చావృత్త్యా

సంశబ్దస్యానేకార్థతాజ్ఞాపనమ్ । అన్యథైకేనాథర్ేన చరితార్థస్యార్థాన్తరం న

జ్ఞాయేత । తథాచ న లక్షణద్వయస్య శాస్త్రీయతా స్యాదితి । ఉపపత్త్యన్తరేణ

నిర్గుణస్య బ్రహ్మణో వాచ్యత్వముపపాదయితుం సూత్రమ్ శ్రుతత్వాచ్చేతి ।

॥ ఓం శ్రుతత్వాచ్చ ఓం ॥ తస్యార్థ: । "ఏకో దేవ:' ఇత్యస్యాం

శ్రుతౌ నిర్గుణస్య బ్రహ్మణ: శ్రుతత్వాచ్చాస్య వాచ్యత్వముపపన్నమితి ।

అత్ర శ్రుతోఽపి సగుణ: కిం న స్యాదిత్యత ఆహ- పదం చేతి ॥ అత్ర హి

వాక్యే కేవలో నిర్గుణశ్చేతి శ్రూయతే । నిర్గుణ ఇతి చ పదం కథం గౌణం

వదిష్యతి । వ్యాహతత్వాత్ । అతో న సగుణోఽత్ర శ్రుత ఇతి । సత్యమస్యాం

శ్రుతౌ నిర్గుణాదిపదప్రతిపాద్యం నిర్గుణం బ్రహ్మేతి । కిన్తు లక్షణయైవ । తథాచ

కథమనేన నిర్గుణస్య వాచ్యత్వసిద్ధి: । నచ వాచ్యం నిర్గుణశబ్దేన నిగర్ుణం

చేల్లక్ష్యం తర్హి తద్వాచ్యం వాచ్యమ్ । వాచ్యార్థద్వారత్వాల్లక్షణాయా:

। నచ సగుణం నిర్గుణపదవాచ్యమ్ । వ్యాఘాతాత్ । సగుణస్య నిర్గుణత్వం

తథా సతి స్యాదితి । గుణాభావవిశిష్యస్య వాచ్యత్వాఙ్గీకారాత్ ।

నిర్వికల్పకస్వరూపమాత్రస్యోపలక్ష్యత్వాత్ । ఏకమేవ హి నిర్విశేషం వస్తు

పరమసూక్ష్మం గుణాభావాద్యుపాధిభిరీషత్స్థూలం జాతమ్ । గుణాద్యుపాధిభిస్తు

స్థూలతరమిత్యతో నిర్గుణశబ్దేన గుణాభావవిశిష్యవాచ్యద్వారా స్వరూపముపలక్ష్యమితి

న కశ్చిద్విరోధ: । ఏవం పూర్ణాదిపదానామపి లక్షణాప్రకారో ద్రష్యవ్య

ఇత్యాశఙ్కయోక్తమేవ పరిహారం న విస్మరేత్యాహ- గుణాభావేతి ॥ నిర్గుణపదేన

గుణాభావవిశిష్యవాచ్యద్వారోపలక్ష్యం చేచ్ఛుద్ధం బ్రహ్మ మన్యస ఇత్యర్థ:

। అపి తథాఽపి, తత్పదం లక్ష్యపదమ్ । బ్రహ్మణో వాచకమఙ్గీకరణీయమ్

। తథాచ వాచ్యత్వమేవాపతితమిత్యర్థ: । నను లక్ష్యపదేనాపి బ్రహ్మ

లక్ష్యమేవ న వాచ్యమితి చేన్న । అనవస్థాయా ఉక్తత్వాత్ । కిఞ్చ

నిర్గుణపదలక్ష్యమిత్యనేనాపి లక్ష్యత్వే కిమస్య వాచ్యమ్ । న తావదన్యత్ ।

తత్ర నిర్గుణపదస్యైవాశ్రవణేన తల్లక్ష్యపదస్య దూరోత్సారితత్వాత్ । శుద్ధం

చేత్కిం లక్షణయా । కిఞ్చైవం యద్యద్బ్రహ్మతయా ప్రతిపాద్యతే తత్తద్బ్రహ్మేతి

వదతా సాధు సమర్థితో బ్రహ్మవాద ఇత్యాశయవానధికరణార్థముపసంహరతి-

అత ఇతి ॥ ఏతన్మతం బ్రహ్మణోఽవాచ్యత్వమతమ్ । అనాదరణే

చ సిద్ధం సర్వశాస్త్రముఖ్యార్థత్వం బ్రహ్మణ ఇతి శేషః ।

ఏవమీక్షతేర్నాశబ్దమిత్యారభ్య శ్రుతత్వాచ్చేత్యన్తాని సూత్రాణి స్వమతేన

వ్యాఖ్యాయ పరేషాం వ్యాఖ్యానం ప్రత్యాఖ్యాతి- నచేతి ॥ "సర్వజ్ఞం

సర్వశక్తిజగదుత్పత్తిస్థితినాశకారణం బ్రహ్మ వేదాన్తవేద్యమిత్యుక్తమ్ ।

తత్ర సాఙ్ఖ్యా మన్యన్తే । యాని బ్రహ్మణో జగత్కారణత్వప్రతిపాదకతయాఽభ్యుగతాని

"సదేవ సోమ్యేదమగ్ర ఆసీత్' ఇత్యేవమాదీని వాక్యాని తాని సర్వాణి

త్రిగుణమచేతనం ప్రధానమేవ జగత్కారణం ప్రతిపాదయన్తి । కుతః । బ్రహ్మణో

జ్ఞానక్రియాశక్తిరహితత్వాత్ । జ్ఞానక్రియాకార్యదర్శనోన్నేయసద్భావే హి

తే I నచ జ్ఞానక్రియే చిదాత్మన: స్త: I తస్యాపరిణామిత్వాత్ I ఏకత్వాచ్చ

I త్రిగుణే తు ప్రధానే పరిణామితి న తయోరసమ్భవకారణమస్తీత్యతస్తదేవ "సదేవ

సోమ్యేదమగ్రే' ఇత్యాదౌ జగత్కారణతయా ప్రతిపాద్యత ఇత్యేవం ప్రాప్తే

ప్రతివిధీయతే- ఈక్షతేర్నాశబ్దమ్ ఇతి II న సాఙ్ఖ్యపరికల్పితామచేతనం

ప్రధానం జగత: కారణం శక్యం వేదాన్తవాక్యేష్వాశ్రయితుమ్ I అశబ్దం హి తత్ I

కథమశబ్దత్వమ్ I ఈక్షతే: I తదైక్షత బహుస్యాం ప్రజాయేయేతి, తత్తేజోఽసృజత'

"ఇ ఐక్షత లోకానుసృజా ఇతి, స ఇమాంల్లోకానసృజత', "స ఈక్షాం చక్రే, స

ప్రాణమసృజత' ఇతీక్షితృత్వశ్రవణాత్కారణస్య I నచాచేతనస్య ప్రధానస్యేక్షితృత్వం

సమ్భవతి I నన్వయమీక్షతిర్గౌణో వ్యాఖ్యేయ: I తత్తేజ ఐక్షత తా ఆప ఐక్షన్తేతి

గౌణప్రాయపఠితత్వాత్ I యథాహ్యాసన్నపతనం కూలమాలక్ష్య కూలం పిపతిషతీత్యుపచారో

దృష్ట: I తథాఽఽసన్నసర్గే ప్రధానేఽప్యైక్షతేత్యుపచారో భవిష్యతీత్యత:

పరిహారం పఠతి- గౌణశ్చేన్నాత్మశబ్దాత్ II అప్తేజసోరివాచేతనేఽపి ప్రధానే

గౌణీఽయమీక్షతిరిత్యసత్ । కుత: । ఆత్మశబ్దాత్ । అనేన జీవేనాత్మనేతి ।

నహి జీవశ్చేతనోఽచేతనస్య ప్రధానస్యాత్మా సమ్భవతి । స ఆత్మా తత్త్వమసీతి

చ । నహి చేతనస్య శ్వేతకేతోరచేతనైక్యబోధనముపపన్నమ్ । అథోచ్యేత ।

అచేతనేఽపి ప్రధానే భవత్యాత్మశబ్ద: । ఆత్మన: సర్వార్థకారిత్వాత్ । యథా

రాజ్ఞ: సర్వార్థకారిణి భృత్యే మమాత్మా భద్రసేన ఇత్యాత్మశబ్దదర్శనాదితి

। తత్రోత్తరమ్- తన్నిష్ఠస్య మోక్షోపదేశాత్ ॥ నైవమాత్మశబ్దాలమ్బనం

ప్రధానం కల్ప్యమ్ । స ఆత్మాతత్త్వమసీతి శ్వేతకేతోస్తన్నిష్ఠాముపదిశ్య

తస్య తావదేవ చిరమితి మోక్షోపదేశాత్ । న హ్యచేతననిష్ఠస్య మోక్షో యుక్త:

। స్యాదేతత్ । బ్రహ్మైవ జ్ఞీప్సితమ్ । తచ్చ న ప్రథమం సూక్ష్మతయా శక్యం

శ్వేతకేతుం గ్రాహయితుమితి తత్సమ్బద్ధం ప్రధానమేవ స్థూలతయాఽఽత్మత్వేన

గ్రాహ్యతే । అరున్ధతీమివాతిసూక్ష్మాం దర్శయితుం తత్సన్నిహితాం స్థూలతారకాం

దర్శయన్తీయమరున్ధతీతి । అస్యాం శఙ్కాయాముత్తరమ్- హేయత్వావచనాచ్చ ॥ ఏవం

సతి స్థూలతారావన్నాయమాత్మేతి హేయత్వం బ్రూయాత్ । నచైవమబ్రవీత్ । అతో నైషా

కల్పనా యుక్తా । చశబ్ద ఏకవిజ్ఞానేన సర్వవిజ్ఞానప్రతిజ్ఞావిరోధం సముచ్చినోతి ॥ స్వాప్యయాత్ ॥ సచ్ఛబ్దవాచ్య ప్రస్తుత్య స్వం హ్యపీతో భవతీత్యుచ్యతే । నహ్యచేతనే చేతనస్యాప్యయ: సుప్తౌ లయే చ సమ్భవతి । అతశ్చ న ప్రధానం సచ్ఛబ్దవాచ్యమ్ । గతిసామాన్యాత్ ॥ యది చ క్వచిదప్యచేతనం ప్రధానం జగత: కారణముచ్యేత వేదాన్తేషు । తథా సతి కథఇ్చిదీక్షణాదికం కల్ప్యేత । న చైవమ్ । అతో వేదాన్తోత్పాద్యాయా గతేరవగతేరైకరూప్యాచ్చ న ప్రధానం జగత్కారణమితి ॥ శ్రుతత్వాచ్చ ॥ స కారణం కారణాధిపాధిప ఇతి సాక్షాత్సర్వజ్ఞస్యేశ్వరస్య జగత్కారణత్వం శ్రూయతే । అతశ్చ న ప్రధానం జగత్కారణం వేదాన్తవేద్యమ్ । జ్ఞానక్రియాశక్తి త్వపరిణామినోఽపీశ్వరస్య సవితురివ యుజ్యేతే । ఇత్యేవం సాఙ్ఖ్యనిరాకరణాయైతాని సూత్రాణి భగవాన్సూత్రకారశ్చకార ।' ఇతి యన్మాయావాదినో వదన్తి తన్నేత్యర్థ: । కుతో నేతి చేత్ న । సూత్రాక్షరాణామనానుగుణ్యాత్ । తథా హి । అశబ్దం హి తదితి హేతూకృతమశబ్దత్వం నామ శబ్దగోచరత్వం

వా శబ్దావాచ్యత్వం వా అవైదికత్వం వా కారణతయాఽవైదికత్వం వా ।

సర్వత్రాప్యసిద్ధిరిత్యాహ- నహీతి ॥ అసౌ సాఙ్ఖ్యః । స్వసిద్ధేన హేతునేదం

నిరాకరణమితి చేన్న । యతోఽసౌ సూత్రాకారోఽశబ్దత్వం ప్రధానేనాఙ్గీకరోతి

। ఉపపాదయిష్యతే చైతత్ । కిఞ్చాద్యపక్షే ప్రధానస్యాసత్త్వమభిప్రేతముత

ప్రమాణాన్తరవేద్యత్వమ్ । ఆద్యే తదుపపాదనాయేక్షతేరుపన్యాసోఽనుపపన్నః

। అత ఏవ నోత్తరః । ద్వితీయో బ్రహ్మణ్యనైకాన్తికః । తృతీయచతుర్థయోః

సాధ్యావిశిష్యత్వమ్ । కించేక్షణేనైవ నేతి ప్రతిజ్ఞాతార్థసిద్ధావశబ్దం హి

తదితి మధ్యే హేత్వన్తరకల్పనం వ్యర్థమ్ । ఈక్షితృత్వం చేక్షణగుణయోగిత్వమ్

। తద్బ్రహ్మణ్యపి గౌణమేవ నిర్గుణత్వవాదినాఙ్గీకరణీయమ్ ।

తథాచ గౌణశ్చేదితి వ్యర్థమ్ । కించేక్షతేర్గౌణత్వకల్పనస్య

బాధకాభావామనుక్త్వాఽఽత్మశబ్దాదిత్యసఙ్గతమ్ । పరేణ ప్రాయపాఠవిరోధాత్

। తన్నిష్ఠస్య మోక్షోపదేశాదిత్యత్ర కిం ప్రధానైక్యోపదేశానుపపత్తిర్వా

వివక్షితా । తజ్జ్ఞస్య మోక్షానుపపత్తిర్వా । ఆద్యే బ్రహ్మపక్షేఽపి సమానో

దోషః । నహి జీవస్యాపి బ్రహ్మైక్యోపదేశో యుక్త ఇత్యుక్తమధస్తాత్ ।

ద్వితీయస్త్వనుపపన్న ఏవ । ఆత్మానాత్మవివేకార్థమనాత్మజ్ఞానస్యావశ్యకత్వాత్ ।

ఆత్మశబ్దస్య గౌణత్వే చోదితే బాధకాభావ ఏవ వక్తవ్యః । హేయత్వావచనాదిత్యస్య

పరిచోదనైవానుపపన్నా । నహి సాఙ్ఖ్యోఽద్వైతజ్ఞానార్థం ప్రధానోపదేశం మన్యతే

। హేయత్వావచనం చానైకాన్తికమ్ । అన్నమయప్రాణమయాదీనామబ్రహ్మత్వేఽపి

హేయత్వావచనాచ్చ । ఉత్తరోత్తరబ్రహ్మత్వవచనం తత్ర జ్ఞాపకమితి చేత్ (న)

। అత్రాపి తథావిధజ్ఞాపకసౌలభ్యాత్ । ప్రతిజ్ఞావిరోధస్తు బ్రహ్మవాద ఏవ

న ప్రధానవాదే । ప్రధానస్య సర్వాత్మకత్వాభ్యుపగమాత్ । భోక్తృవర్గస్య

న ప్రధానాత్మకత్వమస్తీతి చేత్ । సత్యమ్ । బ్రహ్మణస్తు న కిఞ్చిత్

। ఏతేన స్వాప్యయోఽపి నిరస్తః । ఏకీభావస్య బ్రహ్మపక్షేఽప్యభావాత్ ।

పరిష్వఙ్గమాత్రస్య ప్రధానేఽపి సమ్భవాత్ । బ్రహ్మవిషయం గతిసామాన్యం

పరస్యాసిద్ధమేవ । ఈక్షణాదినా తజ్జ్ఞాపనే ప్రథమసూత్రేణ గతార్థతా । అత

ఏవ శ్రుతత్వాదిత్యసిద్ధమ్ I గతార్థం చ గతిసామాన్యేనేత్యేషా దిక్ I

అస్తు వా యథాకథఞ్చిత్సూత్రగమనికా I తథాఽపి ప్రకృతసఙ్గతిపర్యాలోచనయాత్ర వాచ్యత్వసమర్థనమేవోపపన్నం న సాఙ్ఖ్యనిరాకరణమిత్యాహ- సమన్వయ ఇతి ॥ తత్తు సమన్వయాదితి సమస్తస్యాపి శాస్త్రస్య బ్రహ్మణి సమన్వయే ప్రతిజ్ఞాతే సతి యద్యపి ముఖ్యయా వృత్త్యా శబ్దగోచరతా సాఙ్ఖ్యనిరాకరణం చేత్యుభయమపి ప్రతిపాద్యం భవతి I ఉభయాభావేఽపి సమన్వయానుపపత్తే: తథాఽపి శబ్దగోచరతైవ ప్రథమప్రతిపాద్యా స్యాత్ హి యస్మాత్తస్మాత్త్సైవాత్ర ప్రతిపాద్యతే న సాఙ్ఖ్యనిరాకరణమ్ I తత్పునరీక్షతికర్మవ్యపదేశాత్స ఇత్యాదౌ కరిష్యత ఇతి I కుతశ్శబ్దవాచ్యతాయా: ప్రథమప్రతిపాద్యత్వమిత్యత ఆహ- తదభావ ఇతి ॥ అవాచ్యత్వే హి బ్రహ్మణి శబ్దసమ్బన్ధ ఏవానుపపన్న: I జగత్కారణత్వాదివాక్యవిచారస్తు దూరే I సాఙ్ఖ్యనిరాకరణాభావే తు సృష్ట్యాదివాక్యానామేవ సమన్వయానుపపత్తి: I అత: ప్రథమం వాచ్యత్వసమర్థనేన సమన్వయసమ్భావనాయాం సత్యాం వాక్యవిశేషనిష్ఠస్య విచారస్య పశ్చాదవసర ఇతి I నను వాచ్యత్వాభావేఽపి లక్షణయా వృత్త్యా సమన్వయో

భవిష్యతీత్యవాచ్యత్వాక్షేపం నిర్దలతయోపేక్ష్య సూత్రకారేణాదౌ సాఙ్ఖ్యమతం నిరాకృతమిత్యఙ్గీకారే కథమసఙ్గతిరిత్యత ఆహ- కథం చేతి ॥ స్యాదేవమ్ । యది సూత్రకార: శబ్దానాం బ్రహ్మణి లక్షణామభిప్రేయాత్ । న చైతదస్తి । యది సూత్రకారో బ్రహ్మణి శబ్దానాం లక్షణామభిప్రైతి । తదా కథం సమన్వయం బ్రూయాత్ । కిన్త్వన్వయమాత్రం బ్రూయాత్ । సమన్వయం చాబ్రవీత్ । తేన జ్ఞాయతే న లక్షణా సూత్రకారస్యాభిప్రేతా కిం నామ ముఖ్యవృత్తిరేవేతి । సమన్వయం బ్రువతా కథం ముఖ్యవృత్తిరభిప్రేతేతి జ్ఞాయత ఇత్యత ఆహ- యోఽసావితి ॥ సమీచీనో (హి) అన్వయ: సమన్వయ: । సచ శబ్దస్య వాచ్యార్థ ఏవ ఘటతే । తత్రైవ సాక్షాచ్ఛక్తిమత్త్వాత్ । లక్ష్యార్థే తు వాచ్యాథర్ద్వారేణాన్వయో న సమీచీన: । అత: సమన్వయశబ్దం ప్రయుఞ్జానేన సూత్రకృతా వాచ్యవాచకభావ ఏవ ప్రతిజ్ఞాత ఇతి జ్ఞాయతే । స చావాచ్యత్వశఙ్కానిరాసమన్తరేణ సర్వథాఽప్యసమ్భావిత: స్యాదితి వాచ్యత్వసమర్థనమేవ ప్రాథమికమితి । ఇదం

చాభ్యుపగమ్యోక్త్తమ్ । లక్షణావాదేఽన్వయ ఏవ నోపపద్యతే । కుత: సమన్వయ: ।

సమీచీనతా తు తాత్పర్యవత్తా । సా చ లాక్షణికేఽప్యర్థే శబ్దానాం సమ్భవతీతి

న సమన్వయసిద్ధయర్థం వాచ్యత్వం సమర్థనీయమితి చేన్న । సంశబ్దస్యార్థాన్తరం

వ్యాఖ్యాయామపి జఘన్యవృత్త్యా లక్షణయా సమన్వయాశ్రయణనిబన్ధే కారణాభావాత్ ।

నన్వస్తి కారణమ్ । తత్తు సమన్వయాదితి నిర్గుణే హి బ్రహ్మణి సమన్వయ:

సూత్రకృతా ప్రతిజ్ఞాత: । న చ తత్ర శబ్దానాం వచనవృత్తి: సమ్భవతి । తస్యా

ద్రవ్యాదిసమ్బన్ధనిబన్ధనత్వాత్ । నిర్గుణే చ తదభావాత్ । అతో జ్ఞాయతే

లక్షణాఽఽశ్రితా సూత్రకృతేతి । ఏవంచ సతి సంశబ్దస్యాప్యుక్త ఏవార్థో

నిశ్చీయత ఇతి । స్యాదప్యేవమ్ । యది నిర్గుణే సమన్వయ: ప్రతిజ్ఞాత:

స్యాత్ । న చైవమ్ । తథా హి కిమత్ర నిర్గుణస్య ప్రకృతత్వాత్తదితి

తత్పరామర్శోఽఙ్గీక్రియతే । ఉత సగుణస్య ప్రకృతత్వేఽపి తత్పరామర్శాసమ్భవేన

జహదజహల్లక్షణయా నిర్గుణపరామర్శోఽభ్యుపేయతే । ఆద్యం దూషయతి- జన్మాదీతి ॥

అత్ర తత్తు సమన్వయాదితి సూత్రే । నిర్గుణే సమన్వయస్యావకాశ: ప్రసఙ్గ:

క్వాస్తి । నాస్తీత్యర్థ: । కుత: । యతోఽత్ర త్రిసూత్ర్యామతీతాయామ్ । నిర్గుణే విషయసప్తమీయమ్ । నిర్గుణస్యావకాశ: (ప్రసఙ్గ:) క్వాస్తి । న క్వాపీత్యర్థ: । కథమ్ । లక్షణసూత్రే జన్మాదికారణత్వేన లక్షితే హి బ్రహ్మణి శాస్త్రం ప్రమాణమభిధాయ తస్య సమన్వయమాహ సూత్రకార: । నచ తన్నిర్గుణం జన్మాదికారణత్వగుణయోగాత్ । నను జన్మాదికారణత్వం తటస్థమేవ సత్బ్రహ్మ లక్షయతీతి బ్రూమ: । అతో లక్షణసూత్రే ప్రకృతం నిర్గుణమేవేత్యత ఉక్తం సాక్షాజ్జన్మాదికారణ ఇతి । ఉపపాదితం చేత్తత్రైవ । మా భూల్లక్షణసూత్రే నిర్గుణస్య ప్రకృతత్వమ్ । ప్రథమసూత్రే జిజ్ఞాస్యతయోక్తం నిర్గుణమేవ । నహి తస్య కశ్చిద్ధర్మ: శ్రూయత ఇతి న వాచ్యమ్ । యతస్తదేవ, జన్మాదిసూత్రే జన్మాదికారణత్వేన లిలక్షయిషితమేవ, జిజ్ఞాస్యముక్తమ్ । నహ్యన్యజ్జిజ్ఞాస్యతయా ప్రతిజ్ఞాయాన్యస్య లక్షణముచ్యతే । అనుపయోగాదితి । ద్వితీయం దూషయతి- కథం చేతి ॥ తస్యానుక్రాన్తాయాం త్రిసూత్ర్యాం

ప్రకృతస్య ముఖ్యార్థస్య వాచ్యస్య సమన్వయవిషయతయా త్యాగేऽసమ్భవ:

కథమ్, న కథఞ్చిదిత్యర్థ: I అతో నిర్గుణసమన్వయస్యాప్రతిజ్ఞాతత్వాన్న

లక్షణాऽऽశ్రయణమత్ర యుక్తమ్ I కిన్తు ప్రథమప్రాప్తయా ముఖ్యవృత్త్యైవేతి

I తదర్థ ఏవ సంశబ్దోऽపీతి I కిఞ్చ నిర్గుణం చేదత్ర తచ్ఛబ్దేన పరామృశ్యతే

I తదా తత్ర లక్షణాऽపి న సమ్భవతీతి వ్యర్థం సమన్వయసూత్రమాపన్నమితి వక్తుం

నిర్గుణస్యాప్రమేయత్వం తావత్సాధయతి- మానేనేతి II నిర్గుణం వస్తు కేన

మానేన విజ్ఞేయమ్ I న కేనాపి I కుత: I అజ్ఞేయత్వాత్ I జ్ఞేయమేవ హి ప్రమేయం

దృష్టం ఘటాది I శబ్దప్రమాణావిషయత్వేऽవాచ్యత్వం హేతు: I వాచ్యస్యైవ

తద్విషయత్వదర్శనాత్ I జ్ఞేయత్వాఙ్గీకారే చ నిర్గుణత్వవ్యాఘాతాత్

I అస్త్వప్రమేయమేవ నిర్గుణం బ్రహ్మ, తత: కిమిత్యత ఆహ- అమేయం

చేదితి II నిర్గుణం బ్రహ్మమేయం చేదఙ్గీకృతమ్ I తర్హ్యమేయత్వాత్తత్ర

శాస్త్రస్య కథఞ్చనలక్షణయాऽపి వృత్తిర్న సమ్భవతీతి సమన్వయసూత్రం వ్యర్థమేవ

ప్రాప్తమ్ I లక్షణా హి లక్ష్యార్థప్రమితిపూర్వికా దృష్టా I నహి తీరం

స్వరూపతో గఙ్గాసమ్బన్ధిత్వేన చ ప్రమాణతోఽప్రతిపన్నం గఙ్గాశబ్దేన జ్ఞాప్యతే I లాక్షణికోఽపి హి శబ్దో లక్ష్యప్రమోత్పాదాయ ప్రయుజ్యతే I అన్యథా ప్రయోజనాన్తరాభావేన వైయర్థ్యప్రసఙ్గాత్ I తథా చాప్రమేయే హేతుఫలయోరసమ్భవాత్కథం లక్షణాసమ్భవ: I నను ప్రసిద్ధిరేవ లక్షణాహేతుర్న ప్రమాణప్రసిద్ధి: విశేషణవైయర్థ్యాత్ I తథాచ స్వత: సిద్ధే కథం లక్షణా న సమ్భవతీతి I ఏవం తర్హి సుతరాం లక్షణా నోపపద్యత ఇతి వక్ష్యతి I నను లాక్షణికా: శబ్దా లక్ష్యప్రమామనుత్పాదయన్తోఽపి విపరీతాకారవ్యావర్తనేన (ఏవ) ప్రయోజనవన్తో భవిష్యన్తీతి I న I నిరాకృతత్వాదితి I నిర్గుణే సమన్వయం నిరాకృత్య వ్యతిరేకముఖేనోపసంహరతి- తస్మాదితి II యతో నిర్గుణే సమన్వయో నోపపన్న: I తస్మాదస్మదీయం సగుణమేవ పరం బ్రహ్మ శాస్త్రేణ జిజ్ఞాస్యమఙ్గీకరణీయమ్ I నను పూర్వం విష్ణోర్జిజ్ఞాస్యత్వముక్తమ్ I ఇదానీం తు సగుణస్య బ్రహ్మణ ఇతి విరోధ ఇత్యత ఉక్తమ్- వాసుదేవాఖ్యమితి II తథాఽపి ప్రాక్

సగుణస్య హేయత్వాదికమభిహితమ్, ఇదానీం తు జిజ్ఞాస్యత్వమితి కుతో న విరోధ

ఇత్యత ఉక్త్తమ్- గుణార్ణవమితి ॥ పూర్వమనిర్వచనీయావిద్యావచ్ఛిన్నస్య

సగుణస్యాప్రామాణికత్వమ్ ప్రాకృతసత్త్వాదిగుణబద్ధస్య హేయత్వాదికం చాభిహితమ్

। ఇదానీం తు జ్ఞానానన్దాద్యనన్తగుణార్ణవత్వేన సగుణం పరబ్రహ్మోపాదేయముచ్యత

ఇతి కో విరోధ: । అర్ణవ ఇవాచరతీతి క్విపి కృతేఽణర్వతే:

పచాద్యచి కృతేఽర్ణవశబ్ద: త్రిలిఙ్గ: సాధు: । నన్వేకమేవాద్వితీయమితి

బ్రహ్మణో నిర్గుణత్వమభిధీయతే, అత: కథం గుణార్ణవత్వమిత్యత ఉక్త్తమ్-

అద్వన్ద్వమఖిలోత్తమమితి ॥ అద్వన్ద్వమసమమ్ । సమాధికరాహిత్యం శ్రుత్యర్థ

ఇత్యర్థ: । న కేవలం నిర్గుణే శాస్త్రసమన్వయో నోపపద్యతే । కిన్తు తస్య

సత్త్వమేవానుపపన్నమిత్యాహ- విజ్ఞేయేతి ॥ ర్ద్వన్ద్వాత్పరస్త్వప్రత్యయ:

ప్రత్యేకమభిసమ్బధ్యతే । పూర్వపదేన రూపాదీనాం గ్రహణమ్ । తన్నిర్గుణం

బ్రహ్మ నాస్త్యేవేతి బహిరేవ ప్రతిజ్ఞా ద్రష్టవ్యా । కుత: । మనసో

వాచశ్చాప్యగోచరం యత: । ఉపలక్షణమేతత్ । సర్వప్రమాణాగోచరత్వాచ్ఛశవిషాణవదితి

ద్రష్ట్యవ్యమ్ । గవాం జ్ఞానానాం చరో వృత్తిరస్మిన్నితి గోచరమ్ । విషయ ఇతి యావత్ । తేన నపుంసకోపపత్తి: । సర్వప్రమాణావిషయత్వం కుత ఇత్యత ఉక్తం విజ్ఞేయత్వపూర్వవిశేషేభ్యో నిర్గతమితి । విజ్ఞేయత్వాభావాన్న కస్యాపి ప్రమాణస్య విషయ: । వాచ్యత్వలక్ష్యత్వసదృశగుణయోగిత్వాభావాచ్చ న శాబ్దత్వమ్ । రూపాద్యభావాచ్చ న ప్రత్యక్షత్వమ్ । లిఙ్గసమ్బన్ధాభావాచ్చ నానుమేయత్వమితి ।

నను ప్రమాణగోచరస్యాపి నిర్గుణస్య స్వప్రకాశతయా సిద్ధిర్భవిష్యతీత్యత ఆహ-యదీతి ॥ ఏవమపి యది స్వప్రకాశతయా తద్బ్రహ్మ స్యాత్ తర్హ్యస్తు । కిన్తు సమన్వయవిషయతయా న వక్తవ్యమ్ । యతోఽస్మచ్ఛాస్త్రగం వేదాదివిషయో న భవతి । తద్విషయత్వే స్వప్రకాశత్వహానిప్రసఙ్గాత్ । ప్రకాశాన్తరవ్యావృత్తిర్హి స్వప్రకాశశబ్దేనాభిప్రేతా మాయావాదినా । తదిదమేకం సన్ధిత్సతోఽన్యచ్చ్యవత ఇత్యాయాతమ్ । యద్బ్రహ్మాస్తిత్వమభిలషిత: శాస్త్రావిషయత్వమాపతితమ్ । వాదీతి పరిహాస: । మాశబ్దోఽయం న మాఙ్ । అతో లిఙా సమ్బన్ధ: ।

ఆహ । స్వప్రకాశస్యాపి బ్రహ్మణో న శాస్త్రవిషయత్వం విరుద్ధమ్ ।

వచనజన్యస్ఫురణాశ్రయతయా తత్కర్మతయా వా వచనవిషయత్వాభావేన స్వప్రకాశత్వమ్

। వచనజన్యవృత్తివ్యాప్యతయా తద్విషయత్వం చేతి వ్యవస్థోపపత్తేరితి ।

తదసత్ । స్ఫురణం హి జ్ఞాతతా వా జ్ఞానం వా । నాద్య: । స్వరూపస్యైవ

నిరాకరిష్యమాణత్వాత్ । ద్వితీయేఽపి జ్ఞానాశ్రయతయా విషయత్వం న క్వచిదితి

కర్మత్వమేవాశ్రయణీయమ్ । జ్ఞానకర్మత్వం చ జ్ఞానవిషయతాఽతిరిక్తం నాస్తి

। తతశ్చ వచనజన్యజ్ఞానావిషయత్వముక్తం స్యాత్ । వృత్తిరితి చ జ్ఞానం

తదతిరిక్తం బోధ్యతే । న తావత్తదతిరిక్తమ్ । ప్రమాణాభావాత్

। ఆద్యే తు వ్యాప్యత్వం న విషయత్వాతిరిక్తం నిరూపయితుం శక్యమితి

వచనజన్యజ్ఞానవిషయత్వమేవోక్తం స్యాత్ । తథాచ వ్యాఘాతప్రసఙ్గేన నైకమపి

సిద్ధయతీత్యాశవానాహ- అవాచ్యమితి ॥ అవాచ్యం వచనజన్యజ్ఞానవిషయ: ఇత్యుక్త్వా

పునశ్చ వాచ్యం వచనజన్యజ్ఞానవిషయో భవతీత్యున్మత్తవత్స్వోక్తిదూషకో

వ్యాహతభాషీ । కిమితి మృషా వృథైవాస్మచ్ఛాస్త్రస్య వేదస్య చౌర్యాయ

నిర్గుణవిషయతయా యోజయితుం యతతే । నహి వ్యాహతభాషిణ: కిఞ్చిత్సిద్ధయతి ।

ఉన్మత్తవచ్చోరవచ్చేతి । స్యాదేతత్ । శ్రుతిసూత్రయోస్తావదేకార్థత్వం

యుక్త్తమ్ । అన్యథా కరణేతికర్తవ్యతాభావానుపపత్తే: ।

శ్రుతయశ్చోపక్రమాదివశాత్ నిత్యశుద్ధబుద్ధమద్వితీయం నిర్గుణమేవ

ప్రతిపాదయన్త్యో నిరవకాశా: ప్రతీయన్తే । తతస్తన్మీమాంసాఽపి తద్విషయైవ । తథా

చాన్యథాఽనుపపత్తేయర్థాకథఞ్చిత్ శ్రుతిసూత్రయోర్నిర్గుణవిషయత్వముపపాదనీయమ్

। అన్యథా విషయాభావేనాప్రామాణ్యాపత్తేరిత్యత ఆహ- జన్మాదీతి ॥ న

శ్రుతిసూత్రయోర్నిర్విషయత్వాపత్తిభయేనావాచ్యస్యాపి తద్విషయత్వం కల్ప్యమ్ ।

సగుణవిషయత్వేన సవిషయత్వోపపత్తే: । నచోపక్రమాదివైగుణ్యమ్ । "యతో వా ఇమాని

భూతాని జాయన్తే' ఇత్యాదౌ సాక్షాజ్జన్మాదికారణత్వేన, "నారాయణం మహాజ్ఞేయమ్'

ఇతి నారాయణాదిశబ్దోదితగుణవత్తయా చ సర్వత్ర సగుణస్యైవ ప్రతీతేరితి భావ:

। సర్వప్రమాణావిషయస్య శాస్త్రవిషయత్వాఙ్గీకారే యో వ్యాఘాత ఉక్తో

నాసౌ సుక్ష్మేక్షికామాశ్రిత్య । యేన సుక్ష్మేక్షికాయామవిద్యమానమపి

దూషణం స్ఫురతీతి శఙ్కయేత । యథాఽఽహ "న చాత్రాతీవ కర్తవ్యం

దోషదృష్టిపరం మన: । దోషో హ్యవిద్యమానోఽపి తత్పరాణాం ప్రదృశ్యతే ॥'

ఇతి । కిన్తు స్థూలదృష్టిభిరప్యయం వ్యాఘాత: సుజ్ఞాన ఇత్యాశయవానాహ-

సర్వశబ్దైరితి ॥ ఉన్మత్తం వ్యాహతభాషిణమ్ । నిర్గుణే బ్రహ్మణి

సమన్వయనిరాకరణముపసంహరతి- మా వద ఇతి ॥ యతో వక్తు్ం జ్ఞాతుం చ న

శక్యం తస్మాచ్ఛాస్త్రస్య తద్విషయత్వాగ్రహోఽపి త్యాజ్య ఇతి భావ: ॥ మా

వద ఇతి ॥ స్మశబ్దోఽత్రాధ్యాహార్య: । తేన చ లఙుపపత్తి: । మా విజానీహీతి

మాశబ్దోఽయమ్ । అతో నిర్గుణే సమన్వయస్యాప్రతిజ్ఞాతత్వాద్వచనవృత్త్యైవ

సమన్వయోఽయమితి వాచ్యత్వసమర్థనమేవ ప్రథమసఙ్గతం న సాఙ్ఖ్యనిరాకరణమితి

సిద్ధమ్ । నను యథా సూత్రావివక్షితం సాఙ్ఖ్యనిరాకరణం కుర్వతో మమ

దోష: తథా మన్నిరాకరణం కువర్తో భవతోఽపి కథం న దోష: స్యాత్ । న హీదం

కస్యచిత్సూత్రస్యార్థతయోచ్యత ఇత్యత ఆహ- వయమితి ॥ త్వామపవ్యాఖ్యాతారం

శ్రుతియుక్తిభ్యాం బద్ధ్వా నిరాకృత్యాస్మచ్ఛాస్త్రం వేదం సూత్రసూచితాభి:

శ్రుతిభిర్యుక్తిభిశ్చాఞ్జసా నైరన్తర్యేణ సాదరం చ శిష్యైర్విచారయామ ఇతి

। అనేనేదముదితం భవతి । యావదాపాతరమణీయం పరేషాం వ్యాఖ్యానం శిష్యా: పశ్యేయు:,

న తావదస్మదుక్తే సూత్రాణాం నిజార్థేఽప్యఞ్జసాఽఽదరం కుర్యు: । కిమసౌ

సూత్రార్థ: కిం వాఽయమితి సన్దేహావస్కన్దనాత్ । నిరాకృతే త్వపవ్యాఖ్యానే

నైరన్తర్యాదరాభ్యామస్మదుక్తమేవ (సూత్రా)అర్థముపాదాయ శాస్త్రార్థమీమాంసాయాం

నిర్విచికిత్సా: ప్రవతర్ేరన్ । అతో మా(నామ)భూదయం సూత్రార్థస్తథాఽపి

సూత్రార్థగ్రహణోపాయత్వాద్వ్యాకరణాదావుదాహరణప్రత్యుదాహరణప్రదర్శనాదివన్న

కఞ్చన దోషమావహతి । కిం నామ గుణహేతురేవ భవతీతి । నను యది వాచ్యమేవ

బ్రహ్మ కోఽర్థస్తర్హ్యవాచ్యత్వాద్యభిధాత్రీణాం శ్రుతిస్మృతీనామిత్యత:

శ్రుత్యన్తరేణైవ తదర్థమాహ- అద్భుతత్వాదితి ॥ ఆశ్చర్యతమత్వాత్ ।

కథమాశ్చర్యతమత్వమ్ । అనన్తగుణపూర్ణత్వాత్ । దుర్లభం హ్యాశ్చర్యం

భవతి । న హ్యనన్తగుణపూర్ణం సులభమ్ । భాసనోపసమ్భాషేత్యాత్మనేపదమ్ ।

వాచ్యత్వస్యోపపాదితత్వాత్ । అర్థకథనమాత్రేణైవాలమ్ । శ్రుత్యుదాహరణం

తు దార్ఢ్యార్థమిత్యవగన్తవ్యమ్ । ఆశ్చర్యం హి వస్తు వాచ్యమపి

న తేన తేనాకారేణ విశేషతో నిర్దేష్ఠుం శక్యతే । వ్యుత్పత్త్యభావాత్

। వాఙ్మనసయోర్వ్యాకులత్వాద్వేత్యతోఽవాచ్యమిత్యుచ్యతే ।

ముఖ్యాతిక్రమేణాముఖ్యప్రయోగే కిం ప్రయోజనమితి చేత్ । స్యాదయం

ప్రయోజనానుయోగో యద్యయం స్వతన్త్రప్రయోగ: స్యాత్ । నైతదస్తి । రూఢత్వాత్

యథోక్త్తమ్, "రూఢోపచారో రూఢలక్షణోపచారో లక్షణా' ఇతి । అన్యోఽప్యాహ

"ముఖ్యార్థబాధే తద్యోగే రూఢితోఽథ ప్రయోజనాత్' ఇతి । తదిదమాహ- అవాచ్యమితి

॥ నన్వేతచ్ఛ్రుతివ్యాఖ్యానం సూత్రవ్యాఖ్యానానన్తరమేవ కర్తవ్యమ్ ।

తత్రైవ పూర్వపక్షశ్రుతే: శఙ్కితత్వాత్ । అత్ర వ్యాఖ్యానం తు న సఙ్గతమితి ।

మైవమ్ । సూత్రపూర్వపక్షిణేవాఽపవ్యాఖ్యాత్రాఽపి లక్షణయా బ్రహ్మణి సమన్వయం

సమర్థయమానేనైతచ్ఛ్రుతిస్మృత్యుపాదానస్య కర్తుముచితత్వాత్ । తథా చోభౌ

ప్రతిసూత్రవ్యాఖ్యాఽపవ్యాఖ్యాప్రత్యాఖ్యానయోరవసానే శ్రుత్యాదివ్యాఖ్యానం

యుక్తమేవేతి । తదేవం బ్రహ్మణో వాచ్యత్వాద్గతిసామాన్యాచ్చ

యుక్తం సమన్వయసూత్రమితి సిద్ధమ్ । ॥ ఇతి శ్రీమన్న్యాయసుధాయాం

ఈక్షత్యధికరణమ్ ॥ ॥ అథ శ్రీమన్న్యాయసుధాయాం ఆనన్దమయాధికరణమ్ ॥

॥ ఓం ఆనన్దమయోఽభ్యాసాత్ ఓం ॥

అథాతో బ్రహ్మజిజ్ఞాసేతి యస్య బ్రహ్మణో

జిజ్ఞాసా విహితా తత్స్వరూపం జన్మాద్యస్య యతః శాస్త్రయోనిత్వాదితి

లక్షణప్రమాణాభ్యాం స్వేతరసమస్తవస్తువ్యావృత్తతయాఽవధారితమ్ ।

ప్రమాణస్యాన్యపరత్వశఙ్కయా లక్షణస్యాతివ్యాప్తిః సమన్వయసూత్రేణ పరిహృతా

। బ్రహ్మణశ్చ సకలశాస్త్రప్రమాణకత్వాసమ్భావనాశఙ్కేక్షత్యధికరణే

నిరాకృతా । నహి లక్షణప్రమాణనిరూపణవ్యతిరేకేణ వస్తువిచారణం నామాస్తి ।

సమ్భావనయా తు న వరత్వవధారణార్థా । అప్రమాణత్వాత్ । కిన్తు యుిాసమ్భావనయా

సమీచీనయోరపి లక్షణప్రమాణయోరతథాభావశఙ్కయా ప్రవృత్తిసఙ్కోచస్తత్రైవ

సమ్భావనోపయోగ: । వస్తుతస్తు లక్షణప్రమాణాభ్యామేవ వస్తువ్యవస్థేత్యతో

బ్రహ్మస్వరూపనిరూపణేఽవశేషాభావాత్కిమానన్దమయోఽభ్యాసాదిత్యాదినాఽధ్యాయేనేత్యాశఙ్కయాధ్యాయశేషస్య

కృత్యమాహ- ఏవమితి ॥ ॥ ఓం ఆనన్దమయోఽభ్యాసాత్ ఓం ॥

సత్యమ్ । న బ్రహ్మస్వరూపనిరూపణే కిమప్యవశిష్యమ్ । తథాఽపి తత్తు

సమన్వయదిత్యుపక్రమాదితాత్పర్యలిఙ్గబలాత్సకలస్యాపి శాస్త్రస్య యో బ్రహ్మణి

పరమముఖ్యయా వృత్త్యా ప్రతిపాద్యప్రతిపాదకత్వలక్షణసమన్వయోఽభిహితస్తమేవ

సమన్వయం విభాగేన ప్రపఞ్చేనానన్దమయ ఇత్యాదినాఽధ్యాయేన

వదతి సూత్రకార ఇతి న వైయర్థ్యమ్ । తత్తు సమన్వయాదితి హి

ప్రతిజ్ఞామాత్రేణోక్తమ్ । తద్యావదుదాహరణత్వేన వాక్యవిశేషానుపాదాయ

విమర్శపూర్వకం పూర్వోత్తరపక్షోపాలమ్భసాధనాభ్యాం న ప్రపఞ్చ్యతే

తావదనుక్తప్రాయమర్థాకారిత్వాత్ । అన్యథా పరోఽపి హ్యన్యదేవ

సమన్వయాదిత్యుక్త్వా కృతీ స్యాత్ । యది హి ప్రత్యయమనుత్పాద్యైకోఽయం భూమధ్యప్రదేశ ఇతి బ్రూయాత్ । తదా పరోఽపి కిం న బ్రూయాత్పరస్తాద్విత స్తేరితి । తస్మాదావశ్యకం సమన్వయప్రపఞ్చనమ్ । తదనేన సమన్వయసూత్రేణాధ్యాయశేషస్య ప్రపఞ్చ్యప్రపఞ్చకభావేన సఙ్గతిర్దర్శితా । ఏవం తర్హి తదానన్తర్యమేవ స్యాత్కుతోఽవ్యవధానమిత్యత ఉక్త్తమేవమితి । ఏవమీక్షత్యధికరణవ్యుత్పాదితన్యాయేన బ్రహ్మణః శాస్త్రావగమ్యత్వే ముఖ్యయా వృత్త్యా సకలశాస్త్రప్రతిపాద్యత్వే సమ్భావితే సతీతి । ఏతదుక్త్తం భవతి । సత్యం ప్రపఞ్చనమనన్తరప్రాప్తమ్ తథాఽప్యవాచ్యత్వాద్యాశఙ్కానిరాసేన శాస్త్రావగమ్యత్వసమ్భావనాసమర్థనేన వ్యవధీయతే । సతి హి తస్మిన్న(న్నే త)స్యావసరః । శబ్దలేశసఞ్చారాసమ్భవే వాక్యతాత్పర్యవిచారస్యానవకాశత్వాత్ । నహి తోయాభ్యవహారాసమర్థస్య ముమూర్షోః శష్కులీభక్షణం సచేతనః సమ్భావయతీతి । "స్వాదిష్వసర్వనామస్థానే' ఇతి పదసంజ్ఞాఽనుశాసనాదత్ర న యతిభఙ్గశ్శఙ్కనీయః । మాయావాదీ తూత్తరసూత్రసన్దర్భమాక్షిప్య సమాధానమాహ । ద్విరూపం హి బ్రహ్మావగమ్యతే

వేదాన్తవాక్యేషు । నామరూపవికారోపాధివిశిష్యం తద్విపరీతం చ

సర్వోపాధివివర్జితమ్ । "యత్ర హి "ద్వైతమివ భవతి' "సర్వాణి

రూపాణి విచిన్త్య ధీర:' ఇత్యేవం సహస్రశోఽవిద్యావిద్యావిషయభేదేన

బ్రహ్మణో ద్విరూపతాం దర్శయన్తి వేదాన్తవాక్యాని । తత్రావిద్యాఽవస్థాయాం

బ్రహ్మణ ఉపాస్యోపాసకాదిలక్షణ: సర్వో వ్యవహార: । తత్ర కానిచిద్బ్రహ్మణ

ఉపాసనాన్యభ్యుదయాథర్ాని । కానిజిక్రమముక్తయర్థాని కానిచిత్కర్మసమృద్ధయర్థాని

। ఏవమపేక్షితోపాధిభేదం బ్రహ్మోపాస్యత్వేన నిరస్తసమస్తోపాధి తు

జ్ఞేయత్వేనోపదిశ్యత ఇత్యస్యార్థస్య ప్రదర్శనాయేత్తరగ్రన్థ ఆరభ్యత ఇతి

। తదిదమనుపపన్నమ్ । బ్రహ్మణో ద్వైరూప్యస్యాప్రామాణికత్వాత్

। సర్వాణ్యపి హి వేదవాక్యాన్యసఙ్ఖ్యేయకల్యాణగుణాకరం

సకలదోషగన్ధవిధురమేకరూపమేవ బ్రహ్మ నారాయణాఖ్యం ప్రతిపాదయన్తి । కిన్తు

కానిచిత్సర్వజ్ఞత్వసర్వేశ్వరత్వసవర్ాన్తర్యామిత్వసౌన్దర్యౌదార్యవీర్యాదిగుణవిశిష్యతయా

।

కానిచిదపహతపాప్మత్వనిర్దు:ఖత్వప్రాకృతభౌతికవిగ్రహరహితత్వాదిదోషాభావవిశిష్యతయా

। కానిచితదిగహనతాజ్ఞాపనాయ వాఙ్మనసాగోచరత్వాద్యాకారేణ

। కానిచిత్సర్వపరిహారేణ తస్యైవోపాదానాయాద్వితీయత్వేన ।

కానిచిత్సర్వసత్తాప్రతీతిప్రవృత్తినిమిత్తతాప్రతిపత్త్యర్థం

సర్వాత్మకత్వేన ఇత్యేవమాద్యనేకప్రకారై: పరమపురుషం బోధయన్తి ।

తతో వ్యాకులబుద్ధయో గురుసమ్ప్రదాయవికలా అశ్రుతవేదవ్యాఖ్యాతార:

సర్వత్రాప్యేకరూపతామననుసన్ధధానా వేదం ఛిన్దన్తి । న

(చ)ఏతద్ద్వైరూప్యప్రపఞ్చనముత్తరత్రోపలభ్యతే । నాప్యస్యావిద్యావిషయస్య

ప్రపఞ్చనం మోక్షశాస్త్రేఽత్రోపయుజ్యతే । ప్రసఙ్గాదుచ్యత ఇతి చేన్న ।

సర్వస్య ప్రాసఙ్గికత్వే ప్రతిపాద్యాభావప్రసఙ్గాత్ । తదిదమాభాణకం లౌకికానాం

నాతివర్తతే "సార్థాదపి తస్కరా బహవ:' ఇతి । ఏతచ్చ సగుణనిర్గుణభేదం

నిరాకుర్వతాఽఽచార్యేణ నిరస్తమితి నేహ పున: ప్రక్రాన్తమ్ ।

తథాచ భాష్యమ్ । నాన్యథా తదదృష్టేరితి । నన్వేవమధ్యాయస్య

సమన్వయప్రతిపాదనలక్షణైకార్థత్వేనైకవాక్యత్వే సతి పాదభేద: కింనిబన్ధన:

। అవాన్తరార్థోపాధిభేదాదితి భావేనాహ- తత్రేతి ॥ చతుర్విధా (హి)

వైదికా: శబ్దా: । కేచిద్బ్రహ్మణ్యేవప్రసిద్ధా: । అన్యేఽన్యత్రప్రసిద్ధా:,

కేచిదుభయత్రప్రసిద్ధా:, అపరే త్వన్యత్రైవప్రసిద్ధా ఇతి । సర్వేఽపి

ప్రత్యేకం నామలిఙ్గాత్మకతయా । ద్వివిధా: । సాక్షాద్ధర్మివాచినో నామాత్మకా:

। ధర్మద్వారా ధర్మిణి వర్తమానా లిఙ్గాత్మకా: । తేషు బ్రహ్మణి ప్రసిద్ధానాం

సమన్వయో న వక్తవ్య: । వివాదాభావాత్ । తత్రైవ చ మీమాంసాఽవతారాత్

। తత్ర వక్తవ్యసమన్వయేషు త్రివిధేషు శబ్దేష్వన్యత్రప్రసిద్ధానాం

నామాత్మకానాం శబ్దానాం విష్ణావేవ సమన్వయమ్ । తత్ర ప్రథమేఽధ్యాయే

ప్రథమే పాదే వదత్యజ: । అన్యేషామన్యేష్వితి తత్రతత్ర వక్ష్యతి ।

క్రమనియమే తు హేతురుపరిష్యాద్వక్ష్యతే । ప్రథమే స్పష్టబ్రహ్మలిఙ్గానాం

ద్వితీయతృతీయయోరస్పష్టబ్రహ్మలిఙ్గానాం సమన్వయ: । చతుర్థే ప్రధానస్య

శాబ్దత్వనిరాకరణమిత్యుక్తమ్ । ద్వితీయతృతీయపాదోదాహరణవాక్యానామపి

బహులం స్పష్టబ్రహ్మలిఙ్గత్వాత్ । ద్వితీయతృతీయయోర్భేదాభావప్రసఙ్గాచ్చ

। సగుణనిర్గుణప్రాచుర్యేణ తద్భేద ఇతి కశ్చిత్ । తన్న । నిరాకృతత్వాత్ ।

ప్రధానశాబ్దత్వనిరాసస్యేక్షత్యధికరణానన్తర్యం విహాయ విక్షేపే కారణాభావాచ్చ

। నన్వత్ర పాదే సప్తాధికరణాని సమన్వయవిభాగార్థాని । తత్ర సప్తానాం

శబ్దానాం బ్రహ్మణి సమన్వయ: సిద్ధయేత్ । తత్కథమన్యత్రసిద్ధానాం

నామాత్మకానాం సర్వశబ్దానాం సమన్వయసిద్ధిరత్ర స్యాత్ । అన్యథా

సమన్వయసూత్రేణైవాలమ్ । కిమనేనాత్యల్పప్రపఞ్చనేనేతి । మైవమ్ ।

ఏకైకత్రాధికరణే సమానన్యాయానమనేకశబ్దరాశీనాం నిర్ణీయమానత్వాత్ ।

వాక్యవిశేషగ్రహణస్య పూవర్పక్షవిశేషోపాదానస్య సిద్ధాన్తప్రమాణవిశేషస్వీకారస్య

చోదాహరణార్థత్వాత్ । ప్రత్యేకం నిర్ణయే శాస్త్రస్యాపర్యవసానప్రసఙ్గ: ।

విశ్వతోముఖతా చ సూత్రాణాం న స్యాత్ । తర్హి నిర్ణేతవ్యశబ్దావచ్ఛేదకోపాధయో

వక్తవ్యా: । అన్యథాఽస్యేదముదాహరణమితి జ్ఞాతుమశక్యత్వాత్ । సర్వోదాహరణత్వే

చ సర్వథాఽధికరణాన్తరానారమ్భప్రసఙ్గాదితి । సత్యమ్ । సన్తి ప్రత్యధికరణం

నిర్ణేతవ్యార్థావచ్ఛేదకోపాధయ ఇత్యాశయవానానన్దమయాధికరణనిర్ణేయశబ్దోపాధిమాహ-

గుణీతి ॥ ఆనన్దమయాదిశబ్దా హి గుణిసామాన్యం వదన్తి ।

న శతక్రత్వాదిశబ్దేభ్య ఇవైతేభ్యో గుణివిశేషప్రతీతిరస్తి ।

తే చ మయట్ప్రత్యయాదినా బ్రహ్మణేఽన్యత్రప్రత్యాయయన్తీతి

భవన్త్యన్యత్రప్రసిద్ధా: । గుణవాచినస్త్వానన్దాదయస్తే

గుణిని బ్రహ్మణి వర్తితుం నార్హన్తీత్యన్యత్రప్రసిద్ధా: ।

గుణగుణినోరభేదస్త్వహికుణ్డలాధికరణ ఏవ సాక్షాత్సూత్రకృతా వక్ష్యతే

। అభేదేఽపి శబ్దాదిసాఙ్కర్యాభావశ్చేతి । తైత్తిరీయకే స వా

ఏష పురుషోఽన్నరసమయ
ఇత్యదినాఽన్నమయప్రాణమయమనోమయవిజ్ఞానమయానన్దమయా:

పఠ్యన్తే । తత్ర సంశయ: । కిమేతేఽన్నమయాదయ: పరమాత్మైవ । ఉత తదన్య:

కశ్చిదితి । సర్వత్ర బ్రహ్మశబ్దశ్రవణాత్తస్య చ విష్ణావన్యత్ర చ

ప్రయోగాత్ । కిం తావత్ప్రాప్తమ్ । అన్య ఏవాన్నమయాదిశబ్దార్థ ఇతి । కుత:

। అన్నమయాదిశబ్దా హి వికరవాచిన: । మయట్ ప్రత్యయస్య వికారార్థర్ేఽనుశాసనాత్

। వికారస్య చ శరీరాదికోశేషు సమ్భవాత్ । సర్వవికారాత్మకత్వేన ప్రకృతౌ

వోపపత్తే: । జీవానాం వా వికారాభిమానినామన్నమయత్వాదికం యుక్తమ్ । గౌర:

శ్యామ ఇత్యాదివత్ । అధిష్ఠాత్రీణాం బ్రహ్మాదిదేవతానాం వాఽయం శబ్ద:

సమ్భవతి । అశనిరిన్ద్ర ఇతివత్ । నచ వికారత్వం పరస్య బ్రహ్మణ: సమ్భవతి

। నిర్వికారోఽక్షర: శుద్ధ ఇత్యాదే: । యద్యపి వికార ఇవ ప్రాచుర్యేఽపి

మయట్ప్రత్యయోఽస్తి । తథాఽప్యన్నమయశబ్దస్తావద్వికారార్థోఽఙ్గీకార్య:

। "ఓషధీభ్యోఽన్నమన్నాత్పురుష:' ఇత్యోషధిజనితాన్నవికారం

పురుషశబ్దాభిధేయం శరీరం ప్రకృత్య "స వా ఏష పురుషోఽన్నమన్నరసమయ:'

ఇత్యుక్తత్వాత్ । "తస్యేదమేవ శిర:' ఇత్యపరోక్షతయా నిర్దేశాత్

। తథాచ ద్వైవిధ్యకల్పనాఽనుపపత్తే: సర్వత్ర వికారార్థ ఏవాఙ్గీకార్య:

। కిఞ్చాన్నమయాదయ: పఞ్చ, బ్రహ్మ త్వేకమేవ, అత: కథం తదేతై: శబ్దైరుచ్యేత

। అపి చైతే పరస్పరమన్యతయా శరీరశరీరిభావేనాన్తరత్వేన చోచ్యన్తే । నచైవం

బ్రహ్మ భవితుమర్హతి । నచ తర్హ్యానన్దమయోఽస్తు బ్రహ్మ సర్వాన్తరత్వాదితి

వాచ్యమ్ । వికారప్రవాహపతితత్వాత్ । అన్నమయాద్యాన్తరత్వమాత్రేణ

సర్వాన్తరత్వానిశ్చయాత్ । కిఞ్చ బ్రహ్మవిదాప్నోతి పరమితి ప్రకృతం పరం

బ్రహ్మ ఆనన్దమయస్య "బ్రహ్మ పుచ్ఛం ప్రతిష్ఠా" ఇత్యవయవతయా ప్రతీయతే

। నచావయవ ఏవావయవీ, విరోధాత్ । అతో న అన్నమయాదయ: పఞ్చాపి బ్రహ్మ

కిం త్వన్య ఏవేతి । ఏవం ప్రాప్తే సిద్ధాన్తయత్సూత్రం వ్యాఖ్యాతి-

సముద్రశాయినమితి ॥ అత్ర తైత్తిరీయకే "అన్యాసు చతదూపాసు

శాఖాస్వపి సహస్రశ: । ఆనన్దమయ ఇత్యాద్యై: శబ్దైర్వాచ్యో హరి: స్వయమ్'

ఇత్యేతావతాఽఽనన్దమయో బ్రహ్మేతి ప్రతిజ్ఞాభాగో వ్యాఖ్యాత: । తత్ర తైత్తిరీయక

ఇత్యుదాహరణవాక్యగ్రహణమ్ । అన్యాస్వితి నిర్ణేతవ్యవ్యపదేశ: । ఏతద్రూపాస్వితి

గుణిసామాన్యగుణవాచినామవతీష్విత్యర్థ: I తత్ర హేతురభ్యాసాదితి I తద్వ్యాఖ్యానం

యేఽన్నమితి I "యేఽన్నం బ్రహ్మోపాసతే, యే ప్రాణం బ్రహ్మోపాసతే, ఆనన్దం

బ్రహ్మణో విద్వాన్, విజ్ఞానం బ్రహ్మ చేద్వేద, అసద్బ్రహ్మేతి వేద చేత్'

ఇత్యన్నమయాదివిషయతయోదాహృతేషు శ్లోకేషు బ్రహ్మశబ్దస్యాభ్యాసాదిత్యర్థ:

I ఏకవిషయాసకృదుక్తిర్ముఖ్యోఽభ్యాస: I న చైవమత్రాస్తి I కిం

త్వసకృదక్తిమాత్ర(మితిజ్ఞాప)మితి శఙ్కయామేకవిషయతాఽప్యస్తీతి

జ్ఞాపయితుమిత్యాదేరిత్యనుక్తవా ఇత్యాదిరూపాదిత్యుక్తమ్ I

అన్నమయాదివిషయత్వేన బ్రహ్మశబ్దస్య శ్రుతత్వాదిత్యుక్తం భవతి I బ్రహ్మశబ్దేన

కథమయం నిశ్చయ ఇత్యత ఆహ- బ్రహ్మశబ్దస్యేతి II తదపి కుత ఇత్యత ఆహ- శ్రుతిరితి

II "తదేవ బ్రహ్మ పరమమ్' ఇతి సావధృతి: శ్రుతి: విష్ణుమేవ బ్రహ్మశబ్దవాచ్యం

జగౌ యతోఽత ఇతి యోజనా I తత్రాపి తదితి పరామర్శవిషయో విష్ణురితి కుత ఇత్యత

ఉక్తమ్- సముద్రశాయినమితి II వ్యాఖ్యాతమేతత్ప్రథమసూత్రే I నన్వానన్దమయ

ఇత్యేవ సూత్రే ప్రతిజ్ఞా, తత్కథమానన్దమయ ఇత్యాద్యైరితి వ్యాఖ్యానమిత్యత

ఆహ- ఉపలక్షణత్వమితి ॥ ఆనన్దమయశ్చాऽసౌ పూర్వశ్చ స ఏషామస్తి త

ఆనన్దమయపూర్విణస్తేషామ్ । స్యాదయం వ్యాఖ్యానవ్యాఖ్యేయయోర్విసంవాదో

యద్యత్రానన్దమయశబ్ద: స్వమాత్రస్య గ్రాహక: స్యాత్ । న చైవమ్ । కిం

త్వత్రానన్దమయశబ్దస్య సమానన్యాయానామన్నమయాదిశబ్దానాముపలక్షణకత్వమ్

। ఏవముత్తరత్రాప్యాకాశాదిశబ్దానామపి ।

స్వసమానన్యాయశబ్దాన్తరోపలక్షణత్వమవగన్తవ్యమితి । అజహల్లక్షణా చైషా ।

తేనానన్దమయస్య త్యాగో న మన్తవ్య: । అత ఏవ వికారశబ్దాదిత్యాద్యాక్షేపాణాం

తత్పరిహారాణాం స్వతన్త్రయుక్తీనాం చోపలక్షణత్వం ద్రష్టవ్యమ్ ।

స్యాదేతత్ । ముఖ్యార్థబాధే తద్యోగే ప్రయోజనే చ సతి లక్షణా దృష్టా । తదత్ర

వాచకశబ్దప్రయోగే సమ్భవతి కిం లాక్షణికశబ్దప్రయోగే ప్రయోజనం సూత్రకారస్య

। నచేయం రూఢలక్షణా । యేన ప్రయోజనానపేక్షేత్యత ఆహ- సూత్రస్యేతి ॥ యది

ముఖ్య ఏవ ప్రయోగ: క్రియతే ।
తదాఽన్నమయప్రాణమయమనోమయవిజ్ఞానమయానన్దమయా

ఇత్యేవ ప్రయోక్తవ్యం స్యాత్ । తథాచ సూత్రస్యాల్పాక్షరత్వలక్షణం

హీయేత । శ్రుత్యాఽర్థాద్వా జ్ఞాయమానస్యార్థస్యావచనం హ్యల్పాక్షరత్వమ్

। అయం చార్థోఽర్థోజ్జ్ఞాయత ఇతి వక్ష్యామ: । అత: సూత్రస్యాల్పాక్షరత్వేన

ప్రయోజనేన లాక్షణికప్రయోగ: సూత్రకారస్యేతి । నను సూత్రే యథాశ్రుతమేవ

చేద్ గృహ్యతే తదా కీదృశో దోషో యేన లక్షణా వ్యాఖ్యాతవ్యేత్యత ఆహ-

సర్వేతి ॥ ప్రవృత్తత్వాదితి శేష: । యది హి సూత్రే శ్రుతమాత్రం గృహ్యేత

తదా సూత్రశతేన వాక్యశతసమన్వయ ఏవ సిద్ధయేత్ । నతు సర్వశాఖానిర్ణయ:

। సర్వశాఖానిర్ణయార్థం ప్రవృత్తశని చైతాని । సూత్రాన్తరాభావాత్ । అత:

సర్వశాఖానిర్ణాయకత్వస్యాన్యథాఽనుపపత్త్యా యథాశ్రుతమాత్రపరిత్యాగేన లక్షణా

వ్యాఖ్యేయేతి గమ్యతే । లక్షణాఽఽశ్రయణే హి సర్వశాఖానిర్ణయ: సిద్ధయతీతి ।

నను యథా యథాశ్రుతగ్రహణే బాధకమస్తి సూత్రాణాం విశ్వతోముఖత్వాసమ్భవ:

తథోపలక్షణాఽఽశ్రయణేఽపి బాధకసద్భావ: సమాన: ।
ఆనన్దమయశబ్దేనాన్నమయాదీనామివ

సర్వశబ్దానాముపలక్షయితుం శక్యత్వేనోత్తరాధికరణారమ్భానుపపత్తేరితి

చేత్ । కిం సమానన్యాయశబ్దాన్తరవిషయాధికరణానారమ్భప్రసఙ్గో బాధక: । కింవా

న్యాయాన్తరవిషయశబ్దాన్తరగోచరాధికరణానరమ్భప్రసఙ్గ: । నాద్య: । ఇష్యత్వాత్ ।

న ద్వితీయ: । వైషమ్యాత్ । అన్నమయాదయో హి సమానన్యాయతయా
సమ్బన్ధేనోపలక్షణతయా

గృహ్యన్తే । తదితరేషాం తూపలక్షణాయాం క: సమ్బన్ధ: । నహి సమ్బన్ధేన వినా

లక్షణా దృష్టా । శబ్దత్వేన సన్దిగ్ధత్వేన చోపలక్షణముపప్లవ: । తథా సతి తత్తు

సమన్వయాదిత్యనేనైవ పూర్ణత్వాత్ । అథ సమానన్యాయవిషయత్వేఽప్యధికరణాన్తరారమ్భో

దృశ్యతే । ఉపలక్షణపక్షే స న స్యాదిత్యాపాద్యత ఇత్యత ఆహ- పునశ్చేతి

॥ తత్ర పూర్వాధికరణవ్యుత్పాదిన్యాయవిషయేఽప్యర్థే యదధికరణాన్తరమారభ్యతే

తత్పూర్వాధికరణన్యాయాచ్ఛాదకాధికాశఙ్కాలక్షణాత్పునరధికరణాన్తరారమ్భప్రాపకాద్ధేతోర్వి
ద్యమానాద్యుజ్యతే

। ఇదముక్త్ం భవతి । సమానేఽపి న్యాయే పునరధికరణాన్తరారమ్భాన్యథాఽనుపపత్త్యా

యథాశ్రుత ఏవ సూత్రార్థ ఇతి యదుక్తం తన్న । అన్యథోపపత్తే: ।

అధికాశఙ్కయా తన్న్యాయవిషయత్వాభావే పరేణాశఙ్కితేఽధికాశఙ్కానిరాకరణేన

పునస్తన్న్యాయవిషయత్వప్రదర్శనార్థత్వాదధికరణాన్తరారమ్భస్య ।

విశ్వతోముఖత్వభఙ్గస్తు నిరవకాశ ఇతి లక్షణాఽఽశ్రయణమేవ న్యాయ్యమితి

। నను సర్వశాఖానిర్ణాయకత్వమేవైషాం సూత్రాణాం నాస్తి । సర్వశాఖానాం

కార్యనిష్ఠత్వేనాబ్రహ్మవిషయత్వాత్ । బ్రహ్మనిష్ఠస్తు వేదాన్తభాగోఽల్పీయాన్

వినాపి లక్షణాఽఽశ్రయణేన యథాశ్రుతార్థై: సూత్రై: శక్యో నిర్ణేతుమితి

కిం లక్షణాఽఽశ్రయణేనేత్యత ఆహ- సర్వే వేదా ఇతి ॥ సర్వేషామపి

వేదానాం బ్రహ్మనిష్ఠతామాహేతి శేష: । యద్యత్రోపలక్షణమభిప్రేతం

స్యాత్తదా ప్రథమప్రాప్తత్వాదన్నమయశబ్దమేవోపాదద్యాత్ ।

ఆనన్దమయశబ్దం తూపాదదత్సూత్రకారస్తన్మాత్రవివక్షాం సూచయతీత్యత

ఆహ- ఆనన్దమయేతి ॥ అన్నమయాదీనామబ్రహ్మత్వే వికారశబ్ద:

సాధారణోపపత్తి: । ఆనన్దమయరూపే తు బ్రహ్మవిదాప్నోతి పరమిత్యుక్త్నస్య

"బ్రహ్మ పుచ్ఛం ప్రతిష్ఠా" ఇతి పుచ్ఛత్వోక్తయా సమస్తస్యావయవిన

ఆనన్దమయస్యాబ్రహ్మత్వప్రాప్తిరధికాఽప్యుపపత్తిరస్తీత్యతోఽత్రావిరీహితైర్భవితవ్యమితి

జ్ఞాపయితుమానన్దమయనామ గృహీతం సూత్రకృతేత్యన్యథోపపత్తిరుక్తా భవ(తీ)తి ।

యద్వానన్దమయో బ్రహ్మ స్యాత్తదా తదవయవస్య సమస్తాయా ముఖ్యాయా ఆబ్రహ్మతాయా:

సమ్యగ్బ్రహ్మతాయా అప్రాప్తేరితి వా । తతశ్చ తద్వేదనాత్పరప్రాప్తి:

శ్రుతా బాధ్యేతేతి । నన్వన్నమయేఽప్యధికాఽనుపపత్తిరస్తి ।

"ఓషధీభ్యోఽన్నమ్ । అన్నాత్పురుష: । స వా ఏష పురుషోఽన్నరసమయ:'

ఇతి । "తస్యేదమేవ శిర:' ఇతి చ । మైవమ్ । అస్యాపి వికారోపపాదకత్వేన

తదన్తర్భావాత్ । యద్వా అథాతో బ్రహ్మజిజ్ఞాసేతి జిజ్ఞాస్యతయోక్తస్య

బ్రహ్మణ: పుచ్ఛత్వోక్తయా సమస్తాబ్రహ్మతాప్రాప్తేరానన్దమయవిచారస్య

ప్రకృతేన సఙ్గతత్వాదానన్దమయనామగ్రహణమితి యోజ్యమ్ । నను

సూత్రాణాముపలక్షణత్వాభావే సర్వశాఖానిర్ణయాభావప్రసఙ్గేనాస్తూపలక్షణత్వమ్

। ఆనన్దమయశబ్దస్యాన్నమయాద్యుపలక్షణత్వమిత్యయం విశేష: కుత

ఇత్యత ఆహ- బ్రహ్మశబ్దస్యేతి ॥ ఆనన్దమయస్య బ్రహ్మత్వే హి

హేతుత్వేన(యో) బ్రహ్మశబ్దాభ్యాసోఽభిహిత: సోఽన్నమయాదిష్వపి సమాన: ।

తథాచాన్నమయాదీనామబ్రహ్మత్వేఽనైకాన్తిక: కథమానన్దమయస్యాపి బ్రహ్మత్వం

సాధయేత్ । అతోఽన్నమయాదిసాధారణం బ్రహ్మశబ్దాభ్యాసం హేతుత్వేన వదతా

సూత్రకారేణ తేషామపి పక్షత్వమఙ్గీకృతమితి జ్ఞాయతే । చశబ్దేన "అస్మిన్నస్య చ

తద్యోగం శాస్తీత్యాదిహేతూనామపి సాధారణ్యం సూచయతి । ఆదిగ్రహణాదానన్దాదీనాం

గ్రహణమ్ । తస్మాదుక్త ఏవ సూత్రార్థ ఇతి । నన్వానన్దమయస్య కథం

బ్రహ్మత్వమ్ । బ్రహ్మ పుచ్ఛమితి బ్రహ్మణస్తత్పుచ్ఛత్వాభిధానాత్

। నచ బ్రహ్మశబ్దోఽన్యపర: । తథా సత్యత్రైవానైకాన్త్యాపత్తే: । నచ

నిరపవాదో బ్రహ్మశబ్దో హేతు: న బ్రహ్మశబ్దమాత్రమితి వాచ్యమ్ ।

బ్రహ్మ పుచ్ఛమిత్యత్రాప్యపవాదాభావాత్ । బ్రహ్మావయవత్వమితి చేన్న

। అద్యావ్యానన్దమయస్య బ్రహ్మత్వాసిద్ధేరితి । అత్ర ప్రష్టవ్యమ్ ।

కిమవయవస్య పూర్ణత్వేఽవయవిన: పూర్ణత్వం నోపపద్యత ఇత్యభిప్రాయ: । కిం

వాఽఽనన్దమస్యావయవిన: పూర్ణత్వే తదవయవస్య పూర్ణత్వాభావాపాదనమ్

। ఉతావయవావయవినోర్భేదాదవయవస్యే రమాత్మత్వేప నావయవినస్తత్త్వమితి

। అత్ర దోషమాహ- బ్రహ్మతేతి ॥ యదాఽవయవేఽపి బ్రహ్మతా తథా

సత్యవయవిని సా స్వతోఽనాయసేన స్యాత్ । అవయవినోఽవయవాపేక్షయా మహత్త్వస్య

దృష్టత్వాత్ । తతశ్చావయవస్య పూర్ణత్వేఽవయవిన: పూర్ణత్వానుపపత్తిరితి

విరుద్ధమేతత్ । ద్వితీయే వ్యాప్త్యభావం దర్శయతి- యద్వైవేతి ॥ ఏతచ్చ

"ఉద్బబర్హాత్మన: కేశౌ' ఇత్యాదినా పురాణే ప్రసిద్ధమ్ । అఖిలా నిరుపచరితా

। తథాఽఽనన్దమయావయవస్యాపి భవిష్యతీతి శేష: । అత్ర ప్రమాణమాహ- దర్శితా

చేతి ॥ పార్థదర్శనం చ ద్యావాపృథివ్యోరిత్యాది తద్వాక్యాదవగమ్యతే । చశబ్ద:

పురాణాద్యుక్తిసముచ్చయార్థ: । ఏవశబ్దస్త్వేవం ప్రమితైవ న వాఙ్మాత్రేణోచ్యత

ఇతి సమ్బుధ్యతే । నను లోకే యోఽవయవ: స పరిచ్ఛిన్నో దృష్టస్తత్కథమేతదిత్యత:

పరమేశ్వరస్యాఘటితఘటకతయా సర్వత్రాప్రతిబద్ధయా శక్త్యాఽన్యత్రాదృష్టమపి

ఘటతే కాఽత్ర కథన్తేత్యాహ- ని:సీమా ఇతి ॥ సీమసీమే స్త్రియాముభే ఇతి

సీమన్ శబ్దపర్యాయసీమాశబ్దోత్తరపదోఽయం సమాస: । సీమన్శబ్దోత్తరపదత్వేఽపి

డాబుభాభ్యామన్యతరస్యామితి సాధు । తృతీయేఽప్యేతదేవోత్తరమ్ । ని:సీమా ఇతి

। హిాబ్దో హేతౌ । శిరో నారాయణ ఇత్యాదిప్రసిద్ధిద్యోతకో వా । స్యాదేతత్

। బ్రహ్మశబ్దబలేనాన్నమయాదీనాం విష్ణుత్వం న నిశ్చేతుం శక్యతే । "ఋతం

సత్యం పరం బ్రహ్మ పురుషం కృష్ణపిఙ్గలమ్ । ఊర్ధ్వరేతం విరూపాక్షం శఙ్కరం

నీలలోహితమ్ ॥' ఇతి తాపనీయవాక్యే రుద్రేఽపి పరంబ్రహ్మశబ్దశ్రవణాదిత్యత:

పూర్వోత్తరార్ధే భిన్నవిషయతయా వ్యాఖ్యాతి- ఋతమితి ॥ ఇతి పూర్వార్ధే

విష్ణ్వాఖ్యం పరంబ్రహ్మోక్తమితి యోజనా । అన్యత్ర ఉత్తరార్ధే

విరూపాక్షాఖ్యముక్తమితి పూర్వోత్తరార్ధయోర్భిన్నవిషయత్వముక్తమ్ ।

భిన్నవిషయత్వేఽన్వయ: కథమిత్యత ఉక్తం తత్రాప్యూర్ధ్వరేతమితి । అనేన

ఋతమిత్యాదీని ద్వితీయాన్తాన్యూర్ధ్వరేతమిత్యాదీని ప్రథమాన్తానీత్యుక్తం

భవతి । తర్హి నపుంసకలిఙ్గప్రయోగః కథమిత్యత ఉక్తమపరం బ్రహ్మేతి । అముఖ్యయా

వృత్త్యా జీవేఽపి బ్రహ్మశబ్దసద్భావాత్తదపేక్షయా నపుంసకలిఙ్గమితి ।

తత్రత్యూర్ధ్వరేతమితి వివృణోతి- తద్ర్వతే స్థితమితి ॥ ఏకవిషయతయా

ప్రతీయమానయోః పూర్వోత్తరార్ధయోః కుతో భిన్నవిషయతా కల్ప్యత ఇత్యత ఆహ-

సమానేతి ॥ సమానమేకమధికృతమధికరణం విషయో యయోః పూర్వోత్తరార్ధయోస్తే

సమానాధికృతే తయోర్భావః । యది పూర్వోత్తరార్ధయోరేకవిషయత్వం స్యాత్తదోత్తరమ్

ఉత్తరార్ధోక్తం నీలలోహితమ్ కృష్ణపిఙ్గలరూపేణ పూర్వార్ధోక్తేన నిమిత్తేన

పునరుక్తం భవిష్యతి । కృష్ణపిఙ్గలనీలలోహితశబ్దయోరేకార్థత్వాత్ । అతః

ప్రతీతమప్యేకవిషయత్వం పరిత్యజ్య భిన్నవిషయత్వగ్రహణం న్యాయ్యమితి । కిఞ్చ

బ్రహ్మాధిపతిర్బ్రహ్మణోఽధిపతిరిత్యుత్తరవాక్యే బ్రహ్మ అధిపతిర్యస్య

రుద్రస్య అసౌ బ్రహ్మాధిపతిరితి రుద్రస్య బ్రహ్మ అధిపతిః ప్రతీయతే ।

యస్య చాధిపతిరస్తి కథం తస్య పరబ్రహ్మతా స్యాదిత్యతశ్చ పూర్వార్ధో న

రుద్రవిషయ ఇత్యాశయవానాహ- బ్రహ్మాధిపతిరితి ॥ ఋతం సత్యమితి వాక్యం

యద్గతమ్ అత్ర తాపనీయశ్రుతౌ ఋతమిత్యస్మాత్పుర: పురత: ఉపరిష్యాదితి యావత్

। బ్రహ్మాధిపతిరితి రుద్రస్య పరాధీనతాప్రతిపాదకం పదమస్తీతి యోజనా ।

స్యాదేవం యది బ్రహ్మాధిపతిశబ్దస్య బహువ్రీహిత్వం స్యాత్ । న చైవమ్ ।

షష్ఠీతత్పురుషే కర్మధారయే వా సమ్భవతి బహువ్రీహిత్వనిశ్చాయకాభావాదిత్యత ఆహ-

స్వరితేతి ॥ యస్మాద్బ్రహ్మాధిపతిప్రాతిపదికం స్వతిరబ్రహ్మశబ్దాన్తం

తస్మాద్బహువ్రీహిత్వమేవ ప్రాప్నోతి । న సమాసాన్తరత్వమ్ ।

తథాత్వేఽన్తోదాత్తత్వేనానుదాత్తం పదమేకవర్జమిత్యస్య ప్రసఙ్గేన

పూర్వపదస్య (స్వరితాన్తతా) స్వరితపూర్వపదాన్తతా న స్యాత్

। అథవోద్గ్రన్థమేవ పూర్వోక్త_మర్థముక్తవోక్త_శఙ్కోత్తరత్వేన

సమస్తోఽపి శ్లోకో యోజ్య: । యద్యపి బహువ్రీహిత్వం పూర్వసిద్ధమేవ ।

తథాఽపి తన్నిశ్చయాపేక్షయైష్యతీతి ప్రయోగ: । నను పూర్వపదాన్తస్వరస్య

స్వరితత్వేఽపి కుతో బహువ్రీహిత్వమితి చేత్ I ఉదాహరణదర్శనాదిత్యాహ- స్వాహేతి

II యద్యస్మాత్స్వాహేన్ద్రశత్రుర్వర్ధస్వేత్యత్రేన్ద్రశత్రుప్రాతిపదికం

స్వరితేన్ద్రశబ్దాన్తం బహువ్రీహితాం ప్రాప్తం తస్మాదిదమపి తథావిధం

బహువ్రీహిరేవేతి I ఇన్ద్రశత్రుప్రాతిపదికస్యాపి కుతో బహువ్రీహిత్వమ్ I

షష్ఠీసమాసత్వసమ్భవాదిత్యత ఆహ- తస్మాదితి II యస్మాదిన్ద్రశబ్ద: స్వరితాన్త

ఉపాత్తస్తస్మాత్ I మన్త్రస్యాభిమతస్వరహీనతాదోషాత్ I అస్య వృత్తస్యేన్ద్ర:

శత్రు: శాతయితాఽభవత్ I న పునస్త్వష్టురభిప్రాయానుసారేణేన్ద్రస్య

శత్రురభవత్ I ఇత్యుత్తరవాక్యబలాదిదం జ్ఞాయతే యదిన్ద్రశత్రుప్రాతిపదికం

బహువ్రీహినర్ తత్పురుష ఇతి I తథా చాహు: "మన్త్రో హీన: స్వరతో

వర్ణతో వా మిథ్యాప్రయుక్తో_ న తమర్థమాహ I స వాగ్వజ్రో యజమానం హినస్తి

యథేన్ద్రశత్రు: స్వరతోఽపరాధాత్' ఇతి I న కేవలం పూర్వపదాన్తస్వరితత్వే

బహువ్రీహిత్వముదాహరణబలాదుదాహరణేఽప్యుత్తరశ్రుతిబలాత్కల్ప్యతే I కిం

నామానుశాసనమప్యేవమస్తీత్యాహ- పూర్వాన్తస్వరిత ఇతి II పుంసో: పుంలిఙ్గయో:

సమస్యమానయో: పూర్వపదాన్తే స్వరే స్వరితే సతి తత్సమాసప్రాతిపదికం బహువ్రీహిత్వమేష్యతీతి సూత్రార్థ: । అత్ర కేచిద్వ్యభిచారముద్భావయన్తి తదసత్ । సామాన్యలక్షణప్రాప్తం హి పునర్విశేషణలక్షణైరపోద్యత ఇతి వ్యాకరణప్రక్రియా । యథోక్తమ్ । సామాన్యవిశేషవతా లక్షణేనేతి । తత్ర విశేషలక్షణాన్యపర్యాలోచ్య సామన్యాలక్షణే వ్యభిచారోద్భావనం కథం యుజ్యతే । కిఞ్చానేన సూత్రేణ బహువ్రీహౌ పూర్వపదే ప్రకృతిస్వరత్వముపలక్ష్యతే । బ్రహ్మేన్ద్రశబ్దయో: స్వరితాన్తత్వాత్ । తథాచ కుతో వ్యభిచార: । యథాఽఽహ పాణిని: । బహువ్రీహౌ ప్రకృత్యా పూర్వపదమితి । అత ఏవ స్వరవినిర్ణయ ఇత్యాహ । అన్యథా సమాసనిర్ణయ ఇత్యవక్ష్యత్ । అపిచ సన్దేహే సతి స్వరేణ సమాసనిర్ణయార్థమిదముచ్యతే । యథోక్తమ్ । అసన్దేహం ప్రయోజనం వ్యాచక్షాణేన భాష్యకృతా స్థూలపృషతీమనడ్వాహీమాలభేతేత్యత్ర స్థూలపృషతీశబ్దే తత్పురుషబహువ్రీహిసన్దేహం వ్యుత్పాద్య యది పూర్వపదప్రకృతిత్వం బహువ్రీహి:

తదా యది సమాసాన్తోదాత్తత్వం తదా తత్పురుష ఇత్యాది । తథాచాసన్దిగ్దే

వ్యభిచారోద్భావనమసఙ్గతమితి । నను పూర్వాన్తస్వరిత ఇతి కథమ్ । సామర్థ్యాభావేన

సమాసానుపపత్తేరితి । మైవమ్ । సమాసప్రాతిపదికే పూర్వాన్తస్వరితే

సతీతి వ్యాఖ్యానాత్ । తథాపి స్వరితపూవర్ాన్త ఇతి స్యాత్ । బహువ్రీహౌ

విశేషణస్య పూర్వనిపాతాత్ । న । విశేషణవిశేష్యభావస్య కామచారిత్వాత్ ।

ఆహితాగ్న్యాదిత్వాద్వేతి । ఏవం పునరుక్తిప్రసఙ్గేనోత్తరవాక్యబలేన చ

"ఋతం సత్యమితి పూర్వోత్తరార్ధయోర్భిన్నవిషయత్వముపపాద్య సఙ్క్షేపేణ

వ్యాఖ్యాతం వాక్యం విస్తరేణ వ్యాఖ్యాతి- ఋతమితి ॥ ఇత్యాదీతి

సుపాం సులుగితి ప్రథమాయా లుక్ । ఇత్యాదిపూర్వాధర్స్థం యత్పదజాతం

తత్రత్రస్థమితి వా । ద్వితీయేత్యేతావత్యుచ్యమానే కర్మణి ద్వితీయైవ ప్రతీయేత ।

ప్రాబల్యాత్కారకవిభక్తే: । నచ తత్సమ్భవతి । క్రియాపేక్షత్వాత్కర్మత్వస్య

। అత్ర చ క్రియాఽభావాత్ । అత ఉద్దేశ్యాద్వితీయేత్యుక్తమ్

। తర్హి ప్రతిశబ్దేన భావ్యమ్ । సత్యమ్ । అధ్యాహరిష్యతే ।

శ్రౌతప్రయోగదర్శనాదకారాన్తో రేతశబ్దో వా సమాసాన్తోడప్రత్యయో వాఽనుసర్తవ్య:

॥ ఊర్ధ్వరేతాదిరితి ॥ ఊర్ధ్వరేతమిత్యాదిపదావయవభూతా । ఏవం

రుద్రగోచరేతివత్పూర్వం విష్ణుగోచరేత్యపి ద్రష్టవ్యమ్ । ఏవం విషయవిభక్తిం

తదర్థం చోక్త్వా యోజనామాహ- తస్మాదితి ॥ ఉక్త్యయుక్తిసముదాయాత్

। ఊర్ధ్వరేతా ఇత్యేతదుపలక్షణమిత్యాశయేనోక్తమ్- వ్రతే స్థిత ఇతి

॥ న కేవలముపపత్తిబలాదేవం శ్రుత్యర్థో వ్యాఖ్యాయతే । అపి తు

శ్రుత్యన్తరసమాఖ్యానాదపీత్యాహ- ఋతమితి ॥ ధ్యాయతి । తమేవ । అనేన

ధ్యాయతీత్యధ్యాహారేణ కర్మణి వా ద్వితీయేతి జ్ఞాయతే । ఆథర్వణీత్యుక్తే

ప్రసఙ్గాత్తాపనీయశ్రుతిరిత్యేవ ప్రతిభాతి । అత ఉక్తమ్- పరాన్యేతి ॥

తర్హి కిం నామధేయా । నీలగ్రీవశ్రుతి: । ఏవం పూర్వోత్తరార్ధయోర్భిన్నవిషయతయా

వ్యాఖ్యానేన లబ్ధమాహ- పరం బ్రహ్మేతి ॥ ఋతం సత్యమిత్యస్యాం శ్రుతౌ

ప్రతీతమితి శేష: । తస్మాత్పూవర్ార్ధస్య విష్ణువిషయత్వాత్ ।

బాధకాన్తరమాహ- తదేవేతి ॥ ఋతం సత్యం పరం బ్రహ్మేతి పూర్వార్ధోఽపి

యది రుద్రవిషయ: సత్యాత్తదా తదేవర్తం తదుసత్యమాహుస్తదేవ బ్రహ్మ పరమం

కవీనామితి శ్రుతిస్తస్య విష్ణోర్ఋతత్వాదికం కథమఞ్జసా కవీనాం సమ్మత్యా

ఆహ । పరస్పరవిరోధేనాన్యతరశ్రుతేరప్రామాణ్యం ప్రసజ్యేతేతి భావ: । ఋతమితి

శ్రుతీ రుద్రస్య ఋతసత్యబ్రహ్మత్వాదీన్యాహ । తదేవేతి (చ) శ్రుతిర్విష్ణో:

। తత్ర శ్రుతిద్వయబలాద్ద్వయోరపి ఋతాదిశబ్దవాచ్యత్వే క్వాస్తి విరోధ

ఇత్యత ఉక్త్తమ్- తస్యైవేతి ॥ తత్కథమిత్యత ఉక్త్తమవధారయన్తీతి

। విరోధే చాఽద్యశ్రుతేరేవ బాధో యుక్త్త: । తదేవేతి శ్రుతే:

ప్రబలత్వాత్తచ్చైతచ్ఛ్రుత్యా ఆపాతప్రతీతిజభ్రాన్తిబాధాత్మకత్వాదవసీయతే । న

హ్యప్రాప్తప్రతిషేధో యుజ్యతే । నాపి శ్రుత్యాభాసాద్వినా తత్ప్రాపకమస్తీతి

। నను తర్హి రుద్రస్య విష్ణ్వాత్మకత్వేనావిరోధోఽస్తు ।

పునరుక్తిపరిహారాయోత్తరార్ధోక్తౌ విరూపాక్షస్త్వపరో భవిష్యతి । ఏవం

తర్హి విష్ణోరేవ బ్రహ్మశబ్ద ఇతి క్వాస్తి సౌత్రస్య హేతోర్వ్యభిచార: । న హి

పక్షే వ్యభిచార: శఙ్కయత ఇతి । కిఞ్చ రుద్రాదీనాం సర్వేషాం ప్రలయేఽసతాం సృష్ట్యావీశ్వరాజ్జన్మవతాం బ్రహ్మత్వం కథముపపద్యతే । జన్మాదిమత్త్వమేవ తేషాం కుతోఽవగమ్యత ఇత్యత ఆహ- ఏక ఇతి ॥ ఇత్యాదివాక్యతో రుద్రాదీనాం ప్రలయేఽభావో విష్ణోరుత్పత్తిశ్చావగమ్యతే । ఉత్పత్తిమత్త్వేనాబ్రహ్మత్వే విష్ణోరపి తథాత్వం స్యాత్ । తస్యాపి రామకృష్ణాదిరూపస్యోత్పత్తిసద్భావాదిత్యత ఆహ- విష్ణోరితి ॥ ఉత్పత్తిరుత్పత్తివాక్ । అవతారగా ప్రాదుర్భావవిషయా । న తు శరీరాదిలాభలక్షణా । కుత ఏతదిత్యాశఙ్కాయామేక ఇత్యాదిపూర్వవాక్యం సమ్బధ్యతే । ఇత్యాదివాక్యతో విష్ణోర్మహాప్రలయేఽప్యవస్థానావగమాదిత్యర్థ: । స్వరూపమాత్రేణావస్థానేఽపి శరీరాదిలాభలక్షణోత్పత్తి: కిం న స్యాదితి చేన్న । స్వరూపసత్త్వస్య బ్రహ్మశఙ్కరాదావపి సమానత్వేన "న బ్రహ్మ' ఇత్యాద్యనుపపత్తిప్రసఙ్గాదితి । నను యది బ్రహ్మశబ్దో విష్ణోరేవ తదా జీవాదౌ వ్యవహారో న స్యాత్ । తథాచ బ్రహ్మత్వాపేక్షయా నపుంసకప్రయోగ

ఇతి న స్యాత్ । బ్రహ్మణోఽధిపతిరిత్యపి వ్యాహతం స్యాదిత్యాశఙ్కాం

పరిహరన్నుపసంహరతి- ముఖ్యమితి ॥ నను యద్యముఖ్యతయా బ్రహ్మశబ్దస్య

విష్ణోరన్యత్ర వృత్తిరఙ్గీకృతా తర్హ్యన్నమయాదయోఽప్యముఖ్యబ్రహ్మతయా కుతో

న వ్యాఖ్యాస్యన్తే । న హ్యత్ర ముఖ్యబ్రహ్మత్వజ్ఞాపకం కిఞ్చిదస్తీత్యత

ఆహ- ప్రస్తావ ఇతి ॥ అత్ర హి బ్రహ్మవిదాప్నోతి పరమితి పరస్యైవ

బ్రహ్మణః ప్రస్తావః ప్రసఙ్గోఽస్తి । తేనోత్తరేషామపి బ్రహ్మశబ్దానాం

పరబ్రహ్మవిషయత్వనిశ్చయాన్నాత్రాముఖ్యార్థాఽఽశఙ్కా కార్యా । అపిశబ్దో

వక్ష్యమాణసముచ్చయార్థః । అఙ్గీకృత్య చేదం జ్ఞాపకముక్తమ్ ।

వస్తుతస్తు శక్తిగ్రహణసామర్థ్యేన ప్రథమప్రాప్తత్వాత్ బాధకాభావాచ్చ

నాముఖ్యార్థకల్పనా యుక్తేత్యాహ- ముఖ్యేతి ॥ ముఖ్యయోగేఽప్యముఖ్యగ్రహణం

కిం న స్యాదితి చేత్(న) । ముఖ్యాసమ్భవ ఏవాముఖ్యాఙ్గీకార ఇతి

వ్యాప్తేరిత్యాహ- అసమ్భవే హీతి ॥ యద్వా కథం తర్హి బ్రహ్మ వేద బ్రహ్మైవ

భవతీత్యాదౌ బ్రహ్మశబ్దస్యాముఖ్యార్థగ్రహణమిత్యత ఆహ- క్వచిదసమ్భవే హీతి

॥ నను నాన్నమయాదయ: పరమాత్మా వికారవాచినో మయట్శబ్దస్య శ్రవణాత్

। పరమాత్మనోఽన్నాదివికారత్వానుపపత్తే: । నచ బ్రహ్మశబ్దానుపపత్తి:

। అముఖ్యార్థసమ్భవాత్ । నచ ప్రస్తావవిరోధో ముఖ్యేఽర్థే

బాధకాభావశ్చేత్యుక్త్తమితి వాచ్యమ్ । వికారాథర్స్య మయట్ప్రత్యయస్య

బాధకత్వాత్ । తత ఏవ ప్రస్తావస్యాప్యవవాదాదిత్యాశఙ్కయ తత్పరిహారాయ సూత్రమ్-

ఓం వికారశబ్దాన్నేతి చేన్న ప్రాచుర్యాదితి ఓం ॥ ॥ ఓం వికారశబ్దాన్నేతి

చేన్న ప్రాచుర్యాత్ ఓం ॥ తత్రానన్దమయవిషయావేవాక్షేపపరిహారావితి

ప్రతీతినిరాసాయ సిద్ధాన్తాంశం వ్యాచష్టే- ప్రాచుర్యార్థాశ్చేతి

॥ చశబ్దోఽవధారణే । అత్ర శ్రుతౌ । కుత ఇత్యత ఆహ- ప్రతిపాదితా

ఇతి ॥ అయమర్థ: । మయట్శబ్దో హి వికార ఇవ ప్రాచుర్యేఽపి ముఖ్య: ।

తత్ప్రకృతవచనే మయడిత్యనుశాసనాత్ । నచ బ్రహ్మశబ్దోఽన్యత్ర ముఖ్య: । నచ

సావకాశేన నిరవకాశస్య బాధోఽస్తి । అతో నిరవకాశబ్రహ్మశబ్దబలాత్సావకాశస్య

మయట: ప్రాచుర్యార్థత్వోపపత్తేర్న తద్బలాదన్నమయాదీనామపరమాత్మత్వం

కల్ప్యమితి । ఏతేన వికారప్రవాహమధ్యపతితత్వాన్నానన్దమయశబ్ద:

ప్రాచుర్యార్థ ఇత్యేతద్గర్భప్రావేణైవ గతమ్ । అన్నమయాదిష్వపి మయట:

ప్రాచుయర్ార్థతాస్వీకారాత్ । పరేణాపి హి ప్రాణమయే న వికారార్థత్వం వక్తు్ం

యుక్త్మ్ । ప్రాణానాం ప్రాణవికారత్వాసమ్భవాత్ । యథాకథఞ్చిద్వికారకల్పనే

ముఖ్యార్థపరిత్యాగాత్ । స్యాదేతత్ । అన్నవికారత్వవదన్నప్రాచుర్యమపి

నేశ్వరస్య సమ్భవతి । తద్ధి పాథిర్వశరీరాణామన్నోపజీవినాం స్యాదితి చేన్న

। అత్రాన్నశబ్దస్య ప్రసిద్ధాన్నార్థత్వాభావాత్ । స్వయమేవ హి శ్రుతి:

"అద్యతేఽత్తి చ భూతాని తస్మాదన్నం తదుచ్యతే' ఇత్యన్నశబ్దం నిర్వక్తి్

। అదిధాతో: కర్మణి కర్తరి చ క్త్రప్రత్యయే సతి రూపమేతత్ । నచ భూతాత్తృత్వం

ప్రసిద్ధాన్నస్య సమ్భవతి । తస్మాదన్నశబ్దోఽయం భావప్రధానో భూతాద్యత్వం

భూతాత్తృత్వం చ వక్తి్ । తథాఽపి న తత్ప్రాచుయర్ం పరమేశ్వరస్య

యుజ్యతే । భూతాత్తృత్వస్య సంహర్తృత్వేన సమ్భవేఽపి భూతాద్యత్వస్య

కథమప్యసమ్భవాదిత్యత ఆహ- భోగ్యత్వమితి ॥ అత్రాద్యత్వం నామ గౌణ్యా

వృత్త్యా భోగ్యత్వమేవ । భోగ్యత్వం చ హరే: సర్వభూతోపజీవ్యతయా యుజ్యతే ।

ఏవం ప్రాణమనోవిజ్ఞానశబ్దానామపి వాయ్వన్త:కరణబుద్ధిలక్షణప్రసిద్ధార్థతాం

పరిత్యజ్య ప్రాణ(వ)బోధ(న)విజ్ఞానార్థతాముపాదాయ తత్రాప్రాచుర్యమశరీరేఽపి

పరమాత్మన్యుపపాదనీయమ్ । తత్రోదాహృతశ్లోకార్థానాం

ప్రసిద్ధార్థేఽనుపపత్తేరితి । మయట: ప్రాచుర్యార్థత్వేఽపి

నాన్నమయాదిత్వం పరమాత్మనో యుజ్యతే । తత్ప్రచుర ఇత్యుక్తే

తద్విరుద్ధస్యాప్యల్పస్య ప్రసక్తే: । బ్రాహ్మణప్రచురోఽయం గ్రామ

ఇతి యథా । నహి పరమాత్మన్యజ్ఞానదు:ఖాదిలేశోఽప్యస్తి । మైవమ్

। విరుద్ధాథప్రాప్తేరశాబ్దత్వాత్ । తత్ప్రచురశబ్దో హి తస్య

తస్మిన్మహత్త్వమాత్రమాహ । విరుద్ధసద్భావస్తు ప్రమాణాన్తరగమ్య: ।

అన్యథాఽన్నప్రచురో మఖ: ప్రకాశప్రచుర: సవితేత్యుక్తే మఖే సవితరి చ

దుర్భిక్షాన్ధకారలేశప్రసఙ్గాత్ । నను ప్రాచుర్యం ప్రతియోగ్యపేక్షయైవ

భవతి । సత్యమ్ । పదార్థాన్తరగతాల్పతద్ధర్మాపేక్షయోపపత్తేరిత్యాశవాన్యథా

విరుద్ధప్రతీత్యవకాశో న భవేత్తథాఽన్నమయాదిశబ్దతాత్పర్యార్థానాహ-

మహాభోక్తేతి ॥ అన్నమయే పరమేశ్వరేఽన్నమయశబ్దేనోక్త ఇతి శేషః

। మహాప్రాణో మహావ్యాపార ఇతి ప్రాణమయశబ్దేనోక్తార్థో భవేదితి యోజ్యమ్

। మను అవబోధన ఇత్యస్మాద్భావేఽసున్ప్రత్యయే మనో బోధః । అత్రాపి ఇత్యర్థో

మనోమయశబ్దస్య విజ్ఞానమయశబ్దస్య భవేదితి యోజ్యమ్ । అపిశబ్దాన్మహానన్ద

ఇత్యానన్దమయశబ్దార్థో భవేదితి గ్రాహ్యమ్ । నన్వన్నమయాదిత్వే

పరమాత్మనోఽనేకత్వప్రసఙ్గాదేకమేవేతి శ్రుతివిరోధః స్యాత్ । తథా

విజ్ఞానం ప్రచురమస్మిన్నానన్దః ప్రచురోఽస్మిన్నితి విజ్ఞానాదీనాం

పరమేశ్వరస్య చ భేదప్రసఙ్గేన విజ్ఞానమానన్దం బ్రహ్మేత్యాదిశ్రుతివిరోధః

స్యాత్ । తథా మనశ్శబ్దస్యావబోధార్థత్వే మనోవిజ్ఞానశబ్దయోరేకార్థత్వేన

విజ్ఞానమయో మనోమయ ఇతి పృథగుక్తిర్నోపపద్యేత ఇత్యత ఆహ- విశేషేతి ॥

ైఅత్రైవం వివక్షాభేదేన పరిహారత్రయం ద్రష్టవ్యమ్ । ఏకస్య నిర్భేదస్యాపి

హరేర్విశేషబలేనానేకత్వసఙ్ఖ్యావత్త్వాద్విభాగతోఽన్నమయాద్యనేకత్వోక్తిర్యుజ్యతే

। ఏవం జ్ఞానరూపస్య జ్ఞానానన్దాద్యాత్మకస్యాపి హరేర్విశేషశక్త్యైవ

విభాగతస్తద్వత్త్వేనోక్తిర్యుజ్యతే ఏవం మనశ్శబ్దస్యావబోధార్థత్వేఽపి

(విజ్ఞానం) విజ్ఞానమయ ఇతి మనోమయ ఇత్యపి విభాగత: పృథగుక్తిర్యుజ్యతే

। కథమ్ । విశేషసామాన్యతయా విశేషసామాన్యవిషయతయా । విజ్ఞానశబ్దో

హి విశేషజ్ఞానమాహ । "సామాన్యైర్యే త్వవిజ్ఞేయా విశేషా మమ వాచీ

విజ్ఞానశబ్ద(స్య) సహపాఠబలాత్సామాన్యజ్ఞానే పర్యవస్యతి । విద్యేతే హి

పరమార్థత: సామాన్యవిశేషాకారావితి సమస్తతద్విషయజ్ఞానముపపన్నమేవేశ్వరస్యేతి

। తథాఽపి నాన్నమయాదయ: పరమాత్మా । తస్మాద్వా ఏతస్మాదన్నరసమయాత్ ।

అన్యోఽన్తర ఆత్మా ప్రాణమయ ఇత్యాదినాఽన్నమయాదీనామన్యోన్యమన్యత్వావగమాత్

। పరమాత్మని తు భేదాభావాదిత్యత ఆహ- అభేదేఽపీతి ॥ భేదప్రతినిధితయా

భేదకార్యనిర్వాహకేణ విశేషేణైవ । నతు భేదేన । యేన విరోధ: స్యాదిత్యర్థ:

। న చాత్ర యతిభఙ్గ: శఙ్కనీయ: । "పూర్వాన్తరత్స్వర: సన్ధౌ క్వచిదేవ

పరాదివత్ । ద్రష్టవ్యో యతిచిన్తాయాం యణాదేశ: పరాదివత్' ఇతి వచనాత్ ।

విశేషో భేదకార్యం వ్యవహారాదికం నిర్వహతీతి పూర్వమేవోక్తమ్ । అత్ర

విశేషనిష్ఠమాగమం చాహ- భేదశబ్దా ఇతి ॥ భేదనిమిత్తా అన్యాదిశబ్దా

భేదశబ్దా: । హరౌ విశేషం బ్రూయురిత్యస్యాపవాదమాహ- హరేరితి ॥

ఏవమన్యత్ర భిన్నతామిత్యస్యాపి క్వచిదపవాదో ద్రష్టవ్య: । న కేవలం

పూర్వోక్తోపపత్తిర్బ్రహ్మతర్కవచోఽప్యేవమావేదయతీత్యపేరథర్: ।

యదుక్తం ప్రాగేకస్యాపి విభాగత ఉక్తిరితి న తత్రోపపత్తిరభిహితా

। ఏతామేవోపపత్తిం ప్రతిజ్ఞామాత్రేణోక్తే తత్రాప్యతిదిశతి-

అత ఇతి ॥ విశేషబలాదేవేతి ఏకోఽపీతి వాఽపిశబ్దసమ్బన్ధ: ।

ఇత్యాదీతి క్రియావిశేషణమ్ । కిఞ్చోత్తరస్మిన్ననువాకే వరుణో

భృగోరేతస్మిన్ననువాకే ప్రతిపాదితమేవ వస్తు బ్రహ్మత్వేనోపదిశతి ।

అతశ్చాన్నమయాదికం పరం బ్రహ్మేత్యాహ- భృగోరితి ॥ అనువాకస్యోత్తరత్వేన వదిష్యతీత్యుక్త్మ్ । తస్య చ బ్రహ్మత్వముపరిష్యాదుపపాదయిష్యతే । తథా చ బ్రహ్మశబ్దాదుత్తరానువాకసంవాదాచ్చాన్నమయాదీనాం పఞ్చానామపి బ్రహ్మత్వే సిద్ధే మయట్ప్రత్యయాదీనాం ప్రాచుర్యార్థత్వ(ద్వయర్థతయా)వ్యాఖ్యానం యుక్త్మితి । నన్వత్రాన్నమయాదిశబ్దా: శ్రూయన్తే । ఉత్తరత్ర (తు) మయట్ప్రత్యయహీనా అన్నాదిశబ్దా ఏవ । శబ్దభేదే చ నిమిత్తభేదేనాభిధేయభేదేన చావశ్యం భవితవ్యమ్ । న చాన్నమయాదిశబ్దా అన్నాదిశబ్దపర్యాయా ఇతి యుక్త్మ్ । ప్రత్యయార్థస్యాధికస్య విద్యమానత్వాత్ । నచ భీమసేనో భీమో బలభద్రో బల: సత్యభామా సత్యా పునర్నవా నవా, కాచమాచీ మాచీత్యాదివత్స్యాదితి వాచ్యమ్ । వైషమ్యాత్ । భీమాదిశబ్దా హి ప్రత్యేకం తద్వాచకా: । న చాన్నశబ్దమాత్రమన్నమయస్య వాచకమ్ । ప్రత్యయస్య స్వార్థికత్వప్రసఙ్గాత్ । ప్రాచుర్యార్థశ్చ మయడిత్యుక్త్మ్ । నహ్యన్నమయో

యజ్ఞ ఇతి వక్త్‌వ్యేఽన్నశబ్దమాత్రం ప్రయుజ్యతే । తస్మాత్త్రత్రాత్ర చ

పృథగ్వస్తుప్రతిపాదనాత్కథం తత్సంవాదేనాత్రాపి బ్రహ్మప్రతిపాదనమిత్యుచ్యతే

। కిం త్వత్రాన్నమయాదయ: కోశాస్తత్ర తు బ్రహ్మేత్యత ఆహ- ప్రాప్యత్వేనేతి

॥ ఏతమన్నమయమాత్మానముపసఙ్క్రమ్యేత్యాదిప్రాచ్యత్వేన నిర్దేశే మయట:

స్వఖ్యోక్త్‌స్తత్రాపి నాన్యదుచ్యతే । యథా హి జ్యోతిష్టోమాధికారే

వసన్తే వసన్తే జ్యోతిషా యజేతేతి కాలవిశేషవిధిపరే వాక్యే జ్యోతిశ్శబ్దో

జ్యోతిష్టోమస్యాభిధాయక: । నహి తత్ర శబ్దయో: పర్యాయత్వమ్ । రాజశబ్దస్యాపి

రాజపురుషశబ్దపర్యాయత్వప్రసఙ్గాత్ । జ్యోతిషాం స్తోమో హి జ్యోతిష్టోమ:

। అత ఏవ న ప్రత్యేకం వాచకత్వం కిం త్వధికారబలాదేకదేశోక్తితర్న్

సమగ్రశబ్దలక్షణామఙ్గీకృత్య నిమిత్తాభిధేయైక్యమఙ్గీకరణీయమ్

ఏవమత్రాప్యన్నప్రాణాద్యేకదేశోక్త్యర్తనేనాన్నమయశబ్దాదిలక్షణయాఽన్నాదిశబ్దానామన్నమ
యాదిశబ్దానాం

చైక్యమఙ్గీకృత్య తన్నిమిత్తాభిధేయైక్యమభ్యుపేయతే ।

ప్రాప్యతయోక్తిస్థానే మయట్ప్రయోగసామర్థ్యాత్ । న

హ్యన్యవిద్యయాఽన్యప్రాప్తిర్యుక్తేతి భావ: । అన్నమయేతి

ప్రాతిపదికమాత్రగ్రహణమ్ । ఇతిశబ్ద ఆద్యర్థే ప్రత్యేకం చాభిసమ్బధ్యతే

। తథా చాత: ప్రాప్యత్వేన మయట్ప్రోక్తిసామర్థ్యాదన్నమిత్యాదీనాం

చ శబ్దానామవిశేషేణ స్వరూపక్యేన కారణేన త్రై: శబ్దై:

ప్రచురాన్నాదిశబ్దై: ప్రచురాన్నాదినిమిత్తవాన్పరమాత్మైవోచ్యతే

। న పునరనువాకద్వయే ప్రతిపాద్యభేదమఙ్గీకృత్యేహానువాకే

బ్రహ్మణోఽన్యత్కిఞ్చిచ్ఛరీరాదికోశరూపముచ్యత ఇతి యోజనా । ఆద్యో

హిశబ్దో న హ్యన్యవిద్యయాఽన్యప్రాప్తిర్యుక్తేతి న్యాయసూచనార్థ:

। ద్వితీయస్తు శబ్దైక్యే నిమిత్తాభిధేయైక్యప్రసిద్ధేర్ద్యోతక: ।

ఏవం సూత్రద్వయేనాన్నమయాదిశబ్దపఞ్చకస్యేశ్వరవాచిత్వం మయటశ్చ

సర్వత్ర ప్రాచుర్యార్థత్వముపపాదితమ్ । ఇదానీమానన్దమయశబ్దస్య

విష్ణువాచిత్వం తద్గతస్య మయటస్య ప్రాచుర్యార్థత్వం హేత్వన్తరేణోపపాదయత్

తద్ధేతువ్యపదేశాచ్చేతి సూత్రం వ్యాఖ్యాతి- మహానన్దత్వ ఏవేతి ॥ ॥

ఓం తద్ధేతువ్యపదేశాచ్చ ఓం ॥ ఆనన్దామయప్రకరణే కో హ్యేవాన్యాత్క:

ప్రాణ్యాద్యదేవ ఆకాశ ఆనన్దో న స్యాదిత్యస్య విష్ణోరేవ మహానన్దత్వ ఏవ

(చ) హేతురుక్త్త: I తేన జ్ఞాయతే విష్ణురేవానన్దమయశబ్దార్థ ఇతి మయట్ చ

ప్రాచుర్యార్థ ఇతి I యది హ్యానన్దమయో విష్ణోరన్య: స్యాత్ I మయట్ చ

వికారార్థో భవేత్ I తదా శ్రుతిరన్యస్యానన్దవికారత్వే హేతుం కమపి బ్రూయాత్ I

విష్ణోర్మహానన్దత్వే హేతుకథనం త్వసఙ్గతమేవ I అనేన (సూత్రే) తదితి షష్ఠ్యన్తం

సప్తమ్యన్తం చ తన్త్రేణోపాత్తమిత్యుక్త్తం భవతి I తస్య విష్ణోస్తత్ర

మహానన్దత్వ ఇత్యుక్త్తత్వాత్ I నన్వత్రాకాశస్యానన్దత్వాభావేఽననం

ప్రాణనం చ కస్యాపి న స్యాదిత్యేతావదుచ్యతే I న తు విష్ణోర్మహానన్దత్వే

కశ్చిదపి హేతురుచ్యత ఇత్యత ఉక్త్తమ్- స్ఫుటమితి ॥ తత్కథమితి

చేత్ I ఆకాశశబ్దస్తావద్విష్ణుపర ఇతి వక్ష్యతే- ఆకాశస్తల్లిఙ్గాదితి ॥

తథాచ విష్ణోరనానన్దత్వే జగతో నిశ్చేష్టత్వప్రసఙ్గమాణదయన్త్యా శ్రుత్యా

జగచ్చేష్టకత్వం హేతుత్వేన వివక్షితమితి వివక్షుస్తస్యానన్దత్వేన వ్యాప్తిం

తావదుపపాదయతి- శ్రుత్యన్తర ఇతి ॥ యస్మాదిత్యస్యోపరి సమ్బన్ధ:

। శ్రుత్యన్తరే ఛన్దోగశ్రుతావిత్యుక్త_మిత్యుత్తరేణాన్వయ: । యదా

వై సుఖం లభతేఽథ కరోతి నాసుఖం లబ్ధ్వా కరోతి సుఖమేవ లబ్ధ్వా కరోతీతి

శ్రుత్యన్తరే పరమేశ్వరవ్యాపారస్యానన్దావినాభూతత్వముక్త_మిత్యర్థ:

। ఆనన్దశబ్ద(స్య)శ్చ పూర్ణానన్ద ఏవ ముఖ్యవృత్తిరిత్యత్రాపి

శ్రుతిమాహ- భూమేతి ॥ యో వై భూమా తత్సుఖం నాల్పే సుఖమస్తీతి

ఛన్దోగశ్రుతౌ సుఖశబ్దస్య పూర్ణానన్ద ఏవ ముఖ్యవృత్తిరిత్యుక్త_మిత్యర్థ:

। యద్యపి భూమశబ్దో భావవాచీ । బహోర్లోప భూ చ బహోరితి వచనాత్ । తథాఽపి

భావభవిత్రోరైక్యాద్భూమేతి పూర్ణ ఏవోచ్యతే నాల్ప ఇత్యుక్త_త్వాత్ స చ

సన్నిధానాత్సుఖేనేతి గమ్యతే । అత్రాపి యద్యస్మాదిత్యస్యోపతి సమ్బన్ధ: ।

ప్రవృత్తిశ్చతుర్విధా భవతి । సుఖోద్రేకాద్దు:ఖోద్రేకాత్సుఖరాగాద్ద్వేషాచ్చేతి

శేష: l సుఖోద్రేకాత్ప్రవృత్తేరుదాహరణమాహ- నృత్తేతి ll ఉన్మత్తస్యేతి

శేష: l దు:ఖోద్రేకాత్ప్రవృత్తిముదాహరతి- దు:ఖాదితి ll కేచిదాహు:

సుఖదు:ఖతత్సాధనరాగద్వేషావేవ ప్రవర్తకావితి l యథోక్త్తం ప్రవర్తనాలక్షణా

దోషా ఇతి l తన్నిరాసార్థమేవశబ్ద: l సుఖాదేవ దు:ఖాదేవేతి l న హ్యున్మత్తస్య

క్వచిదనుసన్ధానమస్తి l యేన సుఖరాగాత్తత్సాధనమేతదిత్యనుసన్ధాయ నృత్తాదౌ

ప్రవర్తేత l కిం తూద్రిక్త్తం సుఖమేవ తత్రప్రవృత్తౌ హేతు: l నాపి దు:ఖం

ద్విషతోఽపి నారకిణో రోదనాదికం తత్పరిహారహేతురిత్యనుసన్ధానమస్తి l కిన్తు

దు:ఖోద్రేక ఏవ తత్ర కారణమిత్యనుభవసిద్ధమ్ l సుఖరాగాత్తత్ప్రాప్త్యర్థా

భోజనాదౌ ప్రవృత్తిర్దు:ఖద్వేషాచ్చ తన్నివృత్త్యర్థా కణ్టకోద్ధరణాదౌ

ప్రవృత్తి: సుప్రసిద్ధేతి నోదాహృతా l కిమతో యద్యేవం

చేతనసమ్బన్ధినీ ప్రవృత్తిశ్చతుర్విధేత్యత ఆహ- సర్వకర్తృత్వత ఇతి ll

సుఖానవాప్తిశ్చేతి శేష: l తతశ్చ దు:ఖోద్రేకనిమిత్తా తన్నివృత్త్యర్థా

సుఖావాప్త్యర్థా చేతి ప్రవృత్తిత్రయం పరమేశ్వరే నోపపద్యత ఇతి భావ: ।

తథాఽపి కిమిత్యత ఆహ- అత ఇతి ॥ అత: పరిశేషాదీశ్వర: ప్రవర్తకో

భవన్కేవలలీలయాఽఽనన్దోద్రేకాదేవ భవేదితి సిద్ధ: పరమేశ్వరప్రవృత్తే:

పూర్ణానన్దావినాభావ: । ఏవముపోద్ఘాతముక్త్వా ప్రయోగమాహ- అత ఇతి ॥ యత

ఏవం పరమేశ్వరప్రవృత్తే: సిద్ధ: పూర్ణానన్దావినాభావ: । అత: ప్రవర్తకోఽయం

కేవలలీలయా పూర్ణానన్దేన యుక్తో భవేదితి । అయమత్ర ప్రయోగ: । ఈశ్వర: సుఖీ

భవితుమర్హతి । ప్రవృత్తికారణత్రయరహితత్వే సతి ప్రవృత్తిమత్త్వాదున్మత్తవదితి

। కార్యానుగుణత్వాచ్చ కారణస్య మహాప్రవృత్త్యా మహానన్ద ఏవ సిద్ధ్యతీతి ।

ఏవం శ్రుతేరభిప్రాయసిద్ధం హేతుం వ్యాఖ్యాయ వాచనికం విపక్షే బాధకం వివృణోతి-

న చేదితి ॥ ఏష పరమాత్మా ఆసమన్తాత్కాశనాదాకాశ: పూర్ణానన్దో న చేత్తదా

కారణాన్తరాభావాన్న కిఞ్చిత్ప్రవర్తయేత్ । న చేదేష కిఞ్చిత్ప్రవర్తయేత్తదా

క: పుమాన్ప్రాణ్యాదన్యాచ్చ । న కోఽపి లౌకికీం వైదికీం వా ప్రవృత్తిం

కుర్యాత్ । స్వాతన్త్ర్యాభావాదితి యోజ్యమ్ । అన్నమయాదీనాం పఞ్చానామపి

యుక్తయన్తరేణ పరబ్రహ్మత్వం ప్రతిపాదయితుం సూత్రమ్ । ఓం మాన్త్రవర్ణికమేవ

చ గీయత ఇతి । ॥ ఓం మాన్త్రవర్ణికమేవ చ గీయతే ఓం ॥ తస్యార్థ:

। సత్యం జ్ఞానమనన్తం బ్రహ్మేతి మన్త్రవర్ణప్రతిపాదితమేవ వస్తూత్తరేణ

గ్రన్థేన గీయతే । అతశ్చాన్నమయాదయ: పరం బ్రహ్మేతి । స్యాదేతద్యది

మన్త్రవర్ణోఽపి పరబ్రహ్మవిషయ: స్యాత్ । తదేవ కుత: । మన్త్రవర్ణే

బ్రహ్మేత్యేవ శ్రవణాత్ । తస్య చాముఖ్యయా వృత్త్యాఽన్యత్రాపి సమ్భవాత్

। కథం చ మాన్త్రవర్ణికాథర్ప్రపఞ్చనార్థముత్తరో గ్రన్థ ఇత్యత: సూత్రార్థం

వివరితుముపోద్ఘాతమాహ- బ్రహ్మవిదితి ॥ బ్రహ్మవిదాప్నోతి పరమిత్యనువాకస్య

ప్రథమవాక్యే సూచితం తావత్పరబ్రహ్మైవ । పరశబ్దశ్రవణాత్ । తజ్జ్ఞానస్య

మోక్షహేతుత్వోక్తేశ్చ । తదేవ చ మన్త్రవర్ణేన సత్యం జ్ఞానమనన్తవదన్తవన్న

భవతీతి లక్షితమసాధారణధర్మోపేతతయా ప్రతిపాదితమతో మాన్త్రవర్ణికం పరం

బ్రహ్మైవ । బ్రహ్మవిదాప్నోతి పరమిత్యుక్తే హి శఙ్కాత్రయముదేతి । కిం

లక్షణకం తద్బ్రహ్మ । న హి లక్షణేన వినా వస్తు సమస్తవ్యావృత్తతయా శక్యతే జ్ఞాతుమ్ । కథం చ తద్వేదనం కిం ప్రతీయమానాకారస్యారోపితత్వముపేత్య తదేవాస్మీత్యుతాన్యథా । బ్రహ్మేతి పూర్ణం ప్రతీతమ్ । న (హి) చ తాదృశస్య సాక్షాత్కారోఽస్మాకం సమ్భవతీతి । కా నామ తత్ప్రాప్తిర్య జ్ఞానసాధ్యా । సర్వగతత్వేన నిత్యప్రాప్తత్వాదితి । తత్పరిహారాయ మన్త్రవర్ణముదాహరతి శ్రుతిః । తదేషాభ్యుక్తేతి । తదభ్యేతదాశఙ్కాత్రయం ప్రతి తత్సమాధానతయేతి యావత్ । ఏషా ఋగుక్తోచ్యత ఇత్యర్థః । తత్ర సత్యం జ్ఞానమనన్తం బ్రహ్మేతి లక్షణశఙ్కాయా ఉత్తరమ్ । ఏతచ్చ ప్రత్యేకం లక్షణమ్ । వక్ష్యమాణప్రకారేణ సత్యత్వాదీనామవ్యభిచారిత్వాత్ । అత ఏవ సముదితం లక్షణమభ్యుపేత్య విశేషణకృత్యాన్వేషణే పరేషాం క్లేశః పరాస్తః । యో వేదేతి ద్వితీయశఙ్కోత్తరమ్ । పరిపూర్ణపరిమాణమపి శక్తివశాద్భక్తానుకమ్పయాఽల్పపరిమాణం ప్రకటయత్సర్వజీవతదుపకారికార్యకారణప్రేరకత్వేన హృదయగుహావస్థితం జ్ఞేయమితి । సోఽశ్నుత ఇతి తృతీయశఙ్కోత్తరమ్ । న సంయోగమాత్రం తత్ప్రాప్తిః ।

నాప్త్యైక్యాపత్త్యాది: । కిన్తు తద్వయక్త్ర్యస్థానే తతోఽత్యన్తభిన్నతయా

సత్యకామత్వాదితత్సారూప్యాభివ్యక్తిరేవేతి । అస్త్వేవం

ప్రథమవాక్యసూచితార్థస్య పరబ్రహ్మత్వాత్తదుత్థశఙ్కాపరిహారార్థస్య

మన్త్రవర్ణస్యాపి తత్పరత్వమ్ । తథాఽపి కిం ప్రకృత ఇత్యత:

సూత్రార్థం వివృణోతి- తత్రేతి ॥ తత్ర లక్షణేషు సత్యత్వం సృష్ట్యయా

"తస్మాద్వా ఏతస్మాదాత్మన ఆకాశ: సమ్భూత:' ఇతి సృష్టిప్రకరణేన, "స

వా ఏష పురుషోఽన్నరసమయ:' ఇతి "తస్మాద్వా ఏతస్మాదన్నరసమయాద్'

ఇతి చాన్నప్రాణయోరన్నమయప్రాణమయయో: ప్రకరణాభ్యాము(మప్యు)క్తమ్ ।

జ్ఞానం తు బ్రహ్మలక్షణం మనసా । "తస్మాద్వా ఏతస్మాత్ప్రాణమయాద్'

ఇత్యాదినా మనోమయప్రకరణేన । విజ్ఞానేనాపి । "తస్మాద్వా

ఏతస్మాన్మనోమయాద్' ఇత్యాదినా విజ్ఞానమయప్రకరణేనాప్యుదీరితమ్ ।

తథాశబ్ద: సముచ్చయే । అనన్తత్వమపి బ్రహ్మలక్షణమ్ । ఆనన్దమయవాచా ।

"తస్మాద్వా ఏతస్మాద్విజ్ఞానమయాద్' ఇత్యాదినాऽऽనన్దమయప్రకరణేన ।

అపిపదేనోత్తరవాక్యైరప్యుదాహృతమ్ । అత ఉత్తరేషాం షణ్ణామపి ప్రకరణానాం

మాన్త్రవర్ణికపరబ్రహ్మలక్షణవివృతిత్వాత్ (పరం) బ్రహ్మైవాన్నమయాదయ

ఇతి సూత్రార్థ: । సత్యత్వం సృష్టిప్రకరణేనోక్త మిత్యుక్త మ్ ।

తత్కథమిత్యత ఆహ- సద్భావమితి ॥ సచ్ఛబ్ద: సద్భావవాచీ । సద్భావే

సాధుభావే చ సదిత్యేతత్ప్రయుజ్యత ఇతి వచనాత్ । సద్భావో జన్మ ।

సద్భావశబ్దేన ప్రజననం సూచితమితి । తథాచ సచ్ఛబ్దే జన్మవాచీతి కర్మణ్యుపపదే

యాతేరన్తర్ణీతణ్యర్థాదతోऽనుపసర్గే క ఇతి కప్రత్యయే కృతేऽయస్మయాదీని

ఛన్దసీత్యుపపదస్య భసంజ్ఞాయాం సత్యమితి భవతి । తత: సత్సద్భావం జన్మ

యాపయేత్ప్రాపయేత్స్వవ్యతిరిక్త ం సర్వం యస్మాత్తస్మాత్తద్బ్రహ్మ

సత్యం కథ్యత ఇతి సకలజగజ్జన్మకారణత్వం సత్యశబ్దార్థం హృది కృత్వా ఆత్మన

ఆకాశ ఇత్యాదిశ్రుత్యేహానువాకే సృష్టి: ప్రోక్తే త్యర్థ: । అస్తు

జగత్సష్ట్యృత్వం సత్యశబ్దార్థ: । తథాऽప్యాత్మన ఆకాశ ఇత్యాదిసృష్టిప్రకరణం

తద్వ్యాఖ్యానమితి న యుక్తమ్ । అవయవార్థకథనాదేరభావాదిత్యత ఆహ- జగదితి ॥ సత్యశబ్దేన యజ్జగత్సద్భావయాపకం బ్రహ్మేత్యుక్తం తస్యార్థస్య స్థాపనాయైవ సృష్టి: ప్రోక్తా నావయవార్థకథనాద్యర్థా । ఏతదుక్తం భవతి । నావయవార్థకథనాదికమేవ వ్యాఖ్యానమ్ । కిం తూక్తస్థాపనమపి । ప్రకృతే చ సత్యం బ్రహ్మేతి లక్షణేఽభిహితేఽసమ్భవీదం పఞ్చానాం మహాభూతానామేవ జగజ్జన్మాదికారణత్వాదిత్యాశఙ్కయ మహాభూతానామపి బ్రహ్మైవ కారణం తదన్తర్గతం తత్సత్త్వాదిప్రదం చాతో బ్రహ్మైవ జగజ్జనకమితి తత్స్థాపనమాత్మన ఆకాశ ఇత్యాదినా క్రియత ఇతి భవతీదం తద్వ్యాఖ్యానమితి । అన్నమయప్రకరణం సత్యశబ్దార్థ ఇత్యుక్తం తత్కథమిత్యత ఆహ- సత్త్వమితి ॥ న కేవలం జన్మైవ సచ్ఛబ్దార్థ: కిన్తు జీవనం చ ప్రాణధారణలక్షణం సత్త్వమేవ సచ్ఛబ్దప్రవృత్తినిమిత్తమేవ । అస్తి దేవదత్త ఇత్యుక్తే జీవతీతి ప్రత్యయాత్ । విశీర్ణతా చ శైథిల్యలక్షణా । సత్త్వం సచ్ఛబ్దప్రవృత్తినిమిత్తం స్యాత్ । కుత: । యద్యస్మాద్విశీణర్ం

వస్తు సన్నమిత్యాహు: I ఏవశబ్ద: షద్ల్రువిశరణగత్యవసాదనేష్వితి పాఠాన్మ్నఖ్య

ఏవాయం ప్రయోగ ఇతి సూచయతి I తథాచాస్తే: శత్రన్తస్య సదే: క్విబన్తస్య

వా సదితి రూపమ్ I భావప్రధానం చైతత్ I సత్ సత్త్వం జీవనం విశరణం వా

భూతానాం యాపయతీతి సత్యమిత్యుక్త్తం భవతి I కిమతో యద్యేవమిత్యత ఆహ-

అత ఇతి II యత ఏవం సకలభూతానాం జీవవినాశహేతుత్వం సత్యశబ్దోక్త్తమ్ I

అత: సత్యశబ్దార్థ ఏవాన్నత్వమన్నశబ్దప్రవృత్తినిమిత్తమ్ I తత్ కథమ్

I హి యస్మాదుపజీవ్యత్వలక్షణాద్యతా వినాశకత్వలక్షణాత్తృతా చ తదితి I

ప్రాణమయప్రకరణం చ సత్యశబ్దార్థ ఇత్యుక్త్తమ్ I తత్కథమిత్యత ఆహ-

ప్రాణమితి II దేవాదయ: ప్రాణం పరమాత్మానమను తత్ప్రేరణయా ప్రాణన్తి

చేష్యన్తే I స ప్రాణ: పరమాత్మా సర్వేషామాయుర్జీవనహేతుశ్చాతోఽసౌ ప్రాణ

ఉచ్యత ఇతి మన్త్రేణ ప్రాణన్తి జీవన్తి వా సర్వభూతాన్యనేనేతి ప్రాణశబ్దార్థతయా

గతిజీవనే భూతానాం గతిజీవనప్రదత్తమితి యావత్ ఉక్తే I యద్యస్మాత్ యతశ్చ

సదితి ధాత్వథర్ో, గతిర్జీవనం చాస్తి ధాత్వర్థ: I తాభ్యాం చ శతరి క్విపి

చ కృతే సదితి భవతి । తచ్చ భావప్రధానం వివక్షిత్వా సత్సత్త్వం గతిం

జీవనం వా భూతానాం యాపయతీతి సత్యశబ్దోఽపి గతిజీవనప్రదత్వమాహ । అత:

సత్యతా ప్రాణత్వం సత్యప్రాణశబ్దయోరేకార్థత్వమితి వ్యాఖ్యేయమ్ ।

అనేనాన్నమయప్రాణమయప్రకరణే సత్యశబ్దార్థప్రపఞ్చనేన తద్వ్యాఖ్యానే

ఇత్యుక్తం భవతి । జ్ఞానశబ్దార్థో మనోమయప్రకరణమిత్యుక్తమ్

। తత్కథమిత్యత ఆహ- అవబోధార్థ ఇతి ॥ ప్రకీర్తితో మను అవబోధన

ఇతి వ్యాఘాత: । తతశ్చ తస్మాద్భావేఽసున్ప్రత్యయే విహితే మన ఇతి

జ్ఞానమితి చైకార్థతా భవతి । విజ్ఞానమయప్రకరణస్య జ్ఞానశబ్దార్థత్వం

స్పష్యమేవేతి న ప్రపఞ్చితమ్ । అత్ర జ్ఞానం బ్రహ్మేతి లక్షణేఽభిహితే

సకలచేతనసాధారణ్యాదలక్షణమేతదిత్యాశఙ్కాయాం నావబోధమాత్రం జ్ఞానమిహవివక్షితమ్

। కిన్తు సకలపదార్థసామాన్యవిశేషాకారవిషయమిత్యతో నాతివ్యాప్తిరిత్యాభ్యాం

ప్రకరణాభ్యాం లక్షణస్యాతివ్యాప్తిపరిహారాయ ప్రపఞ్చనం కృతమితి ।

ఆనన్దమయప్రకరణేనానన్తత్వం వ్యాఖ్యాతమిత్యభిహితమ్ । తత్కథమిత్యత ఆహ- నాల్ప

ఇతి ॥ నానన్దమయప్రకరణమనన్తపదనిర్వచనపరత్వాదినా రూపేణ తద్వ్యాఖ్యానమ్

। కిం నామానన్తత్వలక్షణస్యాసమ్భావనాశఙ్కయామానన్దమయతోక్త్యాఽనన్తత్వం

సునిర్ణీతముపపాదితమ్ । పరమేశ్వరోఽనన్త: పూర్ణానన్దత్వాదితి

। నను సాధ్యసాధనయో: క్వాప్యదర్శనేన వ్యాప్త్యభావాత్కథమేతత్ ।

మైవమ్ । నాల్పే సుఖమస్తీతి శ్రుత్యుక్తయా హి యస్మాదల్పకేఽన్తవతి

పూర్ణానన్దో నాస్తీతి నిశ్చీయతే । వ్యతిరేకవ్యాప్తిరస్తీత్యర్థ:

। నన్వనన్తత్వవత్పూర్ణానన్దోఽప్యసిద్ధ ఏవ । సత్యమ్ । అత ఏవ కో

హ్యేవాన్యాదిత్యాదినోపపాదయతి శ్రుతి: । ఉక్తం చైతదానన్తమయవాచాఽపీతి

। సూత్రార్థముపసంహరతి- అత ఇతి ॥ అత ఇత్యుక్తప్రకారేణ

। హిశబ్ద: ప్రసిద్ధౌ తుశబ్దోఽవధారణే । పరయా మన్త్రవర్ణాదుత్తరయా

శ్రుత్యా । తస్మాద్విష్ణురేవాన్నమయాదిశబ్దవాచ్య ఇతి పూర్వేణ సమ్బన్ధ:

। ఏవమానన్దమయోఽభ్యాసాదిత్యాదిసూత్రై: స్వపక్షసాధనం విధాయ

పరపక్షప్రతిక్షేపార్థం సూత్రమ్- నేతరోఽనుపపత్తిరితి । ॥ ఓం

నేతరోఽనుపపత్తే: ఓం ॥ తత్ర ప్రతిజ్ఞాంశం వ్యాఖ్యాతి- ఇతర ఇతి ॥

ఇతరో జీవో వా శరీరాదికోశో వా ప్రకృతిర్వాత్రాన్నమయాదిప్రకరణే న కథ్యతే

। కుత: । అనుపపత్తే: । సర్వం వై తేఽన్నమాపనువన్తి । యేఽన్నం

బ్రహ్మోపాసతే । సర్వమేవ త ఆయుర్యన్తి । యే ప్రాణం బ్రహ్మోపాసత

ఇత్యాదినాఽన్నమయాదిజ్ఞానాన్మోక్ష: ప్రతీయతే । అన్నమయాదిశబ్దానాం

చ జీవాదివాచిత్వే తదనుపపత్తేరిత్యర్థ: । కుతోఽనుపపత్తిరిత్యత

ఆహ- పురుషమితి ॥ అనేన "తమేవం విద్వానమృత ఇహ భవతి । నాన్య:

పన్థా అయనాయ విద్యతే' ఇతి శ్రుతిం సూచయతి । నన్వత్ర తమిత్యుచ్యతే న

విష్ణుమితి । మైవమ్ । సహస్రశీర్షా పురుష ఇత్యాదౌ ప్రకృతపురుషస్య తమితి

పరామర్శాదిత్యభిప్రేత్యోక్తమ్- పురుషమితి ॥ యచ్ఛబ్దశ్రవణాత్స ఇతి

ద్రష్టవ్యమ్ । ముచ్యేన్ముచ్యేత । వ్యత్యయో బహులమితి వచనాత్ । అన్య:

పరమపురుషజ్ఞానాత్ । పన్థా మోక్షస్య । హిశబ్దః శ్రుతేః ప్రసిద్ధత్వద్యోతకః

। నన్వస్తు పురుషజ్ఞానాదేవ మోక్షః పురుషోఽప్యన్యశ్చేత్కథం

నాన్యజ్ఞానాన్మోక్ష ఇత్యత ఆహ- పురుష ఇతి ॥ స్వయం ముఖ్యయా వృత్త్యా ।

ఏతాని నామాని । కుత ఏతేషాం విష్ణునామత్వాదేవ హి యే విష్ణుముద్దిశ్య

యజ్ఞదానాది కుర్వతే తే ఓంమిత్యుదాహృత్యైవ । అన్యథా తన్న స్యాత్ । న

హ్యన్యోద్దేశేన కమర్ కుర్వాణైరన్యవిషయో మన్త్రో జప్యత ఇతి । పురుషశబ్దస్య

విష్ణువాచిత్వే యుక్తిమాహ- సూక్తేనేతి ॥ య ఏనం నారాయణం యజన్తి

తే పౌరుషేణ సూక్తేన యజన్తి । తేన జ్ఞాయతే పురుషశబ్దో విష్ణువాచీతి । ఇతి

పైఙ్గిశ్రుతిః పురుషశబ్దస్య భగవదేకవాచితామాహ యత స్తేన తమేవం విద్వానిత్యస్య

విష్ణుపత్వాదితి । నన్వితరపరిగ్రహ ఇవేశ్వరపరిగ్రహేఽప్యనుపపత్తిః

సమానా । తథా హి । ఓషధీభ్యోఽన్నాత్పురుష ఇత్యోషధికార్యాన్నవికారం శరీరం

పురుషపదేనోక్త్వా స వా ఏష పురుష ఇతి తం పరామృశ్యాన్నరసమయ ఇత్యుచ్యతే ।

తస్యేశ్వరత్వేఽనుపపత్తిరేవ । తత్రత్వవాహపతితాశ్చ ప్రాణమయాదయ ఇత్యాశఙ్క్యం

పరిహర్తుం పీఠ(ఠికా)మారచయతి- బ్రహ్మశబ్దోదిత ఇతి ॥ బ్రహ్మవిదాప్నోతి

పరం సత్యం జ్ఞానమనన్తం బ్రహ్మేతి బ్రహ్మశబ్దోదితే తస్మిన్విష్ణౌ

తస్మాద్వా ఏతస్మాదాత్మన ఇత్యాత్మశబ్దం (చ) ప్రయుజ్యేతి యోజ్యమ్ ।

తస్మాదేతస్మాదిత్యనుసన్ధానాత్ । ఆకాశసృష్టిం చ ప్రోవాచాకాశ: సమ్భూత ఇత్యనేన

। అత్రానువాకే । ఆత్మశబ్దం ప్రయుజ్య సృష్టిం చ ప్రోవాచేత్యనేనాత్మత్వమపి

విధేయమితి సూచయతి । చతుర్విధాకాశసమ్బన్ధిత్వాత్సృష్టేశ్చతుర్విధత్వమ్

। న స్వత: । త్రైవిధ్యస్య వక్ష్యమాణత్వాత్ । తథాచ చతుర్విధాకాశసృష్టిం

చ ప్రోవాచేత్యర్థ: । ఆకాశచాతుర్విధ్యం కథమిత్యత ఆహ- భూతమితి ॥

భూతమాశకాశశబ్దోక్త_మిత్యాదిసమ్బన్ధ: । అన్తర్నియామక ఏషాం త్రయాణామ్

। తత్రాపి న సమానకక్ష్యతయా చతుర్ణామాకాశశబ్దాతర్త్వమిత్యాహ- ముఖ్యత

ఇతి ॥ చశబ్దస్తుశబ్దా(ర్థ:)ర్థే । తత్కథమిత్యత ఆహ- ఆసమన్తాదితి ॥ ఆ

ఇత్యనువాదేన సమన్తాత్కాశనం హ్యాకాశశబ్దార్థ: । తతశ్చ యద్యస్మాద్ధరిరేవ

ముఖ్యత: సమన్తాత్కాశతే తస్మాత్స ఏవ ముఖ్యత ఆకాశ ఇతి యోజ్యమ్ । ఏవం

ముఖ్యాముఖ్యభేదేన చతుర్విధాదాకాశాదాకాశాద్వాయురిత్యుక్త్వవిధయా చతుర్విధస్య

వాయో: సృష్యిం ప్రోవాచ । తత్రాపి వాయుశబ్దేన ముఖ్యతో హరిరేవోచ్యత ఇతి

యోజ్యమ్ (వక్తవ్యమ్) । తత్కథమిత్యత ఆహ- బలేతి ॥ వశబ్దో బలవాచీ ।

ఆయురితి జ్ఞానముచ్యతే । అయతేర్గత్యర్థత్వాత్ । గత్యర్థానాం జ్ఞానార్థత్వాత్

। తథా వాయోరగ్నిరితి చతుర్విధాద్వయోశ్చతుర్విధస్యాగ్నే: సృష్యిం ప్రోవాచ

। తత్రాపి ముఖ్యతో హరిరేవాగ్నిశబ్దేనోచ్యత ఇతి స్థితే తత్కథమిత్యత ఆహ-

అగ్నిరితి ॥ న గచ్ఛతి స్వతో న ప్రవర్తత ఇత్యగం విశ్వమ్ । అగశబ్దే

కమర్ణ్యుపపదే నయతే: క్విప్ । తత్సన్నియోగేనోపపదలోపో ధాతోశ్చ హ్రస్వతా

నిర్వచనత్వాత్ । తతోఽగ్నేరాప ఇతి చతుర్విధాదగ్నేశ్చతుర్విధానామేవాపాం

సృష్యిం ప్రోవాచ । తత్రాప్యాప ఇతి ముఖ్యతో హరిరేవోక్త ఇతి వాచ్యమ్ । కథం

తదిత్యత ఆహ- ఆప ఇతి ॥ ఆఙ్పూర్వస్య పాతే రూపమేతత్ । ఉపసర్గహ్రస్వతా

ధాతులోపశ్చ నిర్వచనత్వాత్ । చశబ్దోఽనుక్తసముచ్చయార్థ: । తేన

స్త్రీరూపత్వాత్స్త్రీలిఙ్గం బహురూపత్వాద్బహువచనం చేత్యుక్తం

భవతి । ఏవశబ్దో హరిరేవేతి సమ్బధ్యతే । ఏవమద్భయ: పృథివీతి

చతుర్విధాభ్యోఽద్భయశ్చతువిర్ధాయా: పృథివ్యా: సృష్యిం ప్రోవాచ

। తత్రాపి హరిరేవ ముఖ్యత: పృథివీశబ్దవాచ్య ఇతి సిద్ధే తదుపపాదయతి-

పృథివీతి ॥ ప్రథితో యతస్తత: పృథివీతి యోజనా । పృథు విస్తారే । తథాచ

చతుర్విధాయా: పృథివ్యా: పృథివ్యా: పృథివ్యా ఓషధయ ఇతి చతుర్విధౌషధిసృష్యిం

ప్రోవాచ । భూతానాం సమాప్తత్వాత్తత్స్థానే భౌతికగ్రహణమ(మి)త:పరం

కార్యమ్ । తత్రాప్యోషధిశబ్దేన ముఖ్యతో హరిరేవోచ్యత ఇతి స్థితే కుత

ఇత్యత ఆహ- ఉష్యానామితి ॥ దగ్ధానామ్ । ఉష్యా ఓషా: కర్మణి ఘఞ్

। ఓషా ధీయన్తేఽస్మిన్నిత్యోషధిరిత్యర్థ: । కర్మణ్యధికరణే చేతి

కిప్రత్యయ: । కథమోషధ్యన్తర్గతస్యోష్యాశ్రయత్వమిత్యత ఆహ- ఓషధీషు

స్థిత ఇతి ॥ క్షుధితైర్జాఠరాగ్నినోష్టై: । ఓషధీభ్యోఽన్నమితి

చతుర్విధోషధీభ్యశ్చతుర్విధస్యాన్నస్య సృష్టిం ప్రోవాచ ।

తత్రాప్యన్నశబ్దో విష్ణావేవ ముఖ్య: । అద్యతేఽత్తి చ వ్యాఖ్యానస్య

తస్మిన్నేవ సమ్భవాదితి ప్రాగేవ సిద్ధత్వాన్నోక్తమ్ । తతోఽన్నాత్పురుష

ఇతి చతుర్విధాన్నాచ్ఛరీరతదభిమానితదన్తర్యామిరూపస్య త్రివిధస్య పురుషస్య

సృష్టిం ప్రోవాచ । తత్రాపి పురుషశబ్దేన ముఖ్యతో హరిరేవోక్త ఇతి

స్థితే తత్కథమిత్యత ఆహ- పురీతి ॥ అథ తస్మాత్ । పురి శరీరే ।

అత్రోపపదస్య సప్తమ్యా అలుక్ । తస్య చేకారస్యోకార: । ధాతుశకారస్య షకారో

నిర్వచనత్వాత్ । అధికరణే శేతేర్డ: । ఏవమాత్మాదిశబ్దాన్వ్యాఖ్యాయ తేషాం

సృష్టిం వివృణోతి- క్రియేతి ॥ సాక్షాజ్జన్మైవ కిం న స్యాదిత్యత ఆహ-

నాన్యేతి ॥ హిశబ్దో నిత్యో నిత్యానామిత్యాదిశ్రుతిప్రసిద్ధిసూచక:

। అభిమానో మమేదమితి బుద్ధి: । జనిరితి సమ్బన్ధ: । భూతస్యేత్యుపలక్షణమ్

ఓషధ్యాదిభౌతికస్య చేత్యపి గ్రాహ్యమ్ । సాక్షాదుద్భవ ఏవ జనిరిత్యన్వయ:

। యద్యేవమాత్మాకాశవాయ్వగ్న్యప్పృథివ్యోషధ్యన్నపురుషపదైర్ముఖ్యతో

హరిరేవోక్త్: అన్యదముఖ్యతస్తత: కిం ప్రకృత ఇత్యత ఆహ- ఏవమితి ॥ అత్ర దేహశబ్దాత్ప్రాగాత్మశబ్దోఽధ్యాహార్య: । స వా ఏష పురుష ఇతి శ్రుతి: ప్రకృతమపి భూతాదికం సర్వం త్యక్త్వాఽఽత్మాదిదేహపర్యన్తమాగతం తై: శబ్దై: ప్రకృతం హరిమేవ పరామృశతి । తస్యైవ సృష్ట్యైకర్తు: శరీరేఽన్నమయాదిపఞ్చరూపత్వజ్ఞాపనాయేతి । ఇదముక్త్ం భవతి । నాన్నమయాదీనాం పరబ్రహ్మత్వపరిగ్రహే స వా ఏష పురుష ఇతి పరామర్శవిరోధ: । ఆత్మపదోదితస్య పరామర్శోఽయమితి స్వీకారాత్ । నచ నాసౌ పరబ్రహ్మ । తస్మాత్పరప్రాప్తికామేన జ్ఞాతవ్యతయోక్త్దేతస్మాత్పున: సత్యజ్ఞానానన్తత్వేన లక్షితాదాత్మన ఇతి ప్రకృతానుసన్ధానాత్ । నచ సన్నిహితపరామర్శపరిత్యాగేన దూరప్రకృతపరామర్శాఙ్గీకారోఽనుచిత ఇతి వాచ్యమ్ । ఆత్మాదిపురుషాన్తసర్వశబ్దైరపి తస్యైవ ప్రకృతత్వాఙ్గీకారాత్ । న చేశ్వరస్యోత్పత్తిరనుత్పన్నా । ప్రాదుర్భావాపేక్షయా వ్యాఖ్యానాత్ । న చైతదప్రామాణికం వ్యాఖ్యానమ్ । కారణత్వేనేత్యుపపాదయిష్యమాణత్వాత్ । నచైవం

భూతాదిసృష్ట్యేరప్రామాణికత్వాపత్తి: I ఆకాశాదిశబ్దానాం భూతాదిపరత్వస్యాపి

స్వీకారాత్ I అనేకార్థరర్థాయాశ్చోపపాదయిష్యమాణత్వాత్ I నచైవం తేషామపి

ప్రాదుభర్ావమాత్రాపత్తి: I సామాన్యత: శ్రుతస్య సమ్భవశబ్దస్య యథాయోగ్యం

వ్యాఖ్యానోపపత్తే: I నచైవమప్యన్నరసమయస్య ప్రకృతసర్వాత్మకత్వాపత్తి:

I ప్రకృతానామపి భూతాదీనాం పరిత్యాగేన హరేరేవ పరామర్శాఙ్గీకారాత్

I నచైతదన్యాయ్యమ్ I ఆకాశాదిశబ్దానాం హరావేవ ముఖ్యత్వేన

తస్యైవోత్కటతయా బుద్ధిసన్నిధానాత్ I నచేశ్వరపరామర్శో వ్యర్థ:

I తస్యైవాన్నమయాదిపఞ్చరూపతాజ్ఞాపనాయ ప్రకరణాన్తరారమ్భార్థత్వాత్

I తస్య చ లక్షణవివరణార్థత్వేనోపయోగస్యోక్తత్వాత్ I తథాచాన్నమయస్య

బ్రహ్మత్వేఽనుపపత్త్యభావాన్న తత్రప్రవాహపతితానాం ప్రాణమయాదీనామబ్రహ్మత్వం

కల్పనీయమితి I నను కిమనేన బహుధా సంవిధానేన I శరీరమాత్రపరామర్శోఽయం కిం

న స్యాత్ I మైవమ్ I తథా సత్యేష పురుష ఇత్యేతావతా పూర్ణత్వేన స ఇత్యస్య

వైయర్థ్యాపత్తే: I భవత్పక్షేఽపి తత్ సమానమితి చేన్నేత్యభిప్రేత్యాహ-

స ఇతి ॥ ఏష ఇతి జీవశరీరగ: పరామృశ్యతే । శరీరగ ఇత్యేవోక్తే

పరమేశ్వరస్య శరీరిత్వం ప్రతీయేత । అతో జీవేత్యుక్తమ్ । కిఞ్చ

శరీరపరామర్శే స వా ఏష పురుషోఽన్నమయ ఇత్యేవ వక్తవ్యమ్ । రసశబ్దస్తు

వ్యర్థ: । ప్రయోజనానుపలబ్ధే: । అన్నాత్పురుష ఇత్యేవ ప్రకృతత్వాచ్చ

। నచాస్మత్పక్షేఽపి రసశబ్దస్య వైయర్థ్యమ్ । అన్నమయ ఇత్యేవోక్తే

ప్రాకృతాన్నమయత్వం (ఇత్యేవ) ప్రతీయేత । తన్నివృత్త్యర్థత్వేన

సార్థక్యాదిత్యాశయవానాహ- సారేతి ॥ రసశబ్దో హి సారవాచీ । రససారో

వరశ్చేతి శబ్దా: పర్యాయవాచకా ఇతి వచనాత్ । తతశ్చాన్నరసోఽన్నసార:

। అన్నశబ్దార్థేషు ముఖ్యార్థోఽత్తృత్వాది(లక్షణ)స్తత్ప్రచురం ఇత్యుక్తం

భవతి । తస్య తాత్పర్యార్థ: సారాన్నమయ ఇతి । ఇతి జ్ఞాపయితుమితి శేష: ।

విశినష్టి శ్రుతి: । అపి చ । శరీరపరామర్శోఽయం చేత్తస్యేదమేవ శిర: అయం

దక్షిణ: పక్ష: అయముత్తర: పక్ష: అయమాత్మా ఇదం పుచ్ఛం ప్రతిష్ఠేతి సర్వం

వ్యర్థమేవ స్యాత్ I శరీరశిర:ప్రభృతే: ప్రత్యక్షసిద్ధత్వేనోపదేశానపేక్షణాత్

I నన్వీశ్వరేఽప్యనుపపత్తిరేవ I తస్య శిర:ప్రభృత్యవయవాభావాత్

I న I ప్రకాశవచ్చేతి వక్ష్యమాణత్వాత్ I తథాఽప్యనుపపత్తి: I

ఈశ్వరశిర:ప్రభృతీనామప్రత్యక్షత్వేనేదమితి నిర్దేశాయోగాదితి చేన్న I

లక్షణయోపపత్తేరిత్యాశయవానాహ- ఇదమితి II ఇదమితి నిర్దేశోఽప్రత్యక్షేఽపి

పరమేశ్వరశిర:ప్రభృతౌ లక్షణయా భవేదేవ I విభో: శిరఆదేర్జీవశిరఆదౌ ప్రత్యక్షే

వ్యవస్థితేరితి లక్షణాబీజసమ్బన్ధం దర్శయతి I నను ముఖ్యప్రయోగం పరిత్యజ్య

లాక్షణికం ప్రయుఞ్జానస్య ప్రయోజనం వాచ్యమ్ I దృష్టం హి గఙ్గాయాం ఘోష ఇత్యాదౌ

పావిత్ర్యాదిజ్ఞానమితి చేన్న I ప్రకృతే రూఢలక్షణత్వాదితి భావేనోక్తమ్-

వస్త్రప్రావృత్తవదితి II సప్తమ్యర్థే వతి: I యథాఽప్రత్యక్షేఽపి జానుని

ప్రత్యక్షవస్త్రప్రావృతే ప్రత్యక్షవస్త్రసన్నిధానాదిదమితి నిర్దేశస్తథా

ప్రకృతేఽపీత్యర్థ: I నను ముఖ్యే బాధకాభావాత్కుతో లక్షణాశ్రయణమితి

చేన్న I శరీరపరిగ్రహే వైయర్థ్యస్య స్ఫుటత్వాత్ I కిఞ్చ సర్వమేవ

త ఆయుర్యన్తీతి ప్రాణ(అన్న)మయజ్ఞానాన్మోక్షః శ్రూయతే । కదాఽపి

మరణాభావో హి సర్వమాయుః । నచాసౌ వినా మోక్షాద్యుజ్యతే । నచ శరీరపరిగ్రహే

తద్యుజ్యతే । తమేవంవిద్వాని(త్యాది)శ్రుతివిరోధాదిత్యాహ- తమితి ॥

తం పరమాత్మానం విదిత్వా సాక్షాత్పశ్యత ఇతి శేషః । తేన సమానకర్తృతా

। బ్రహ్మశబ్దాదయోఽప్యత్ర బాధకతయా వక్తవ్యాః । నను చ వికారశబ్దాదితి

సూత్రకారేణాన్నమయాదీనాం బ్రహ్మత్వాఙ్గీకృతావేకామనుపపత్తిం పరిహరతా లక్షణయా

సర్వానుపపత్తిపరిహారోఽపి సూచితః । అత ఏవ భోగ్యత్వమత్ర చాద్యత్వమిత్యాదినా

భాష్యకృతా తత్రైవానుపపత్తిపరిహారః కృతః । బ్రహ్మశబ్దోదిత ఇత్యాదికమపి తత్రైవ

కర్తుముచితమ్ । వ్యవధానే కారణాభావాత్ । అన్యథోత్సూత్రితత్వప్రసఙ్గాదితి

। మైవమ్ । తత్సూత్రసూచితస్యాప్యర్థస్య వ్యవధానే ప్రయోజనసద్భావాత్ ।

అన్నమయాదీనాం పఞ్చానామప్యబ్రహ్మత్వోపపాదకోపపత్త్యాఽఽభాసాస్తత్ర నిరాకృతాః

। అన్నమయమాత్రవిషయానుపపత్తిపరిహారస్త్వత్రేత్యనేన జ్ఞాప్యతే । కిఞ్చ

నేతరోఽనుపపత్తేరితి సూత్రం కేచిన్న తావదన్నమయః

పరమాత్మా పరామర్శాద్యనుపపత్తేరితి వ్యాకుర్వతే

। తదపి నిరాకర్తుమత్రేదముదితమితి । అత్రాహ । జీవ

ఏవాన్నమయాదిశబ్దార్థః । స హ్యన్నవికారశరీరావచ్ఛిన్నత్వాద్భవత్యన్నమయః

। ప్రాణమనోబుద్ధయానన్దోపాధ్యవచ్ఛిన్నశ్చ భవతి ప్రాణాదివికారో

ఘటాకాశమివ ఘటవికారః । తేన ప్రాణమయత్వాద్యుపపత్తిః । తథాచ స వా

ఏష పురుష ఇతి పరామర్శస్తదుపాధివిషయతయా హి శ్లిష్యతరో భవతి

। రసశబ్దశ్చాన్నస్థస్థవిష్ఠభాగవ్యావృత్త్యర్థో భవిష్యతి ।

ఇదమితి నిర్దేశశ్చ ముఖ్యార్థస్సమ్పద్యతే ప్రాణమయాదిషు సర్వత్ర

శిరఃప్రభృత్యవయవానాం వక్తవ్యత్వేన తత్రాప్యయే సిద్ధస్యాపి కథనోపపత్తేః ।

శరీరిత్వమవయవిత్వం ప్రియాదియోగో బ్రహ్మపుచ్ఛత్వం చేత్యేతత్సర్వం సమఞ్జసం

భవతి । నచ వక్తవ్యం శరీరాదికోశా ఏవ కుతస్తర్హి నాఙ్గీక్రియన్తే

। తథా చాన్నమయప్రాణమయమనోమయవిజ్ఞానమయానన్దమయా మే శుద్ధయన్తామితి

శ్రుత్యన్తరానుగుణ్యం చ స్యాదితి । కోశేషు బ్రహ్మశబ్దాద్యనుపపత్తే: । అన్యత్వమన్తరత్వం శరీరత్వం చోపాధ్యపేక్షయా జీవేఽప్యుపపద్యన్తే । నను జీవపక్షేఽప్యనుపపత్తిరస్తి । బ్రహ్మశబ్దో హి నిరాధారో న పరమాత్మనా వినోపపద్యతే । "అద్యతేఽత్తి చేతి' సర్వాద్యత్వం సర్వాత్తృత్వం "ప్రాణం దేవా:' ఇతి సర్వదేవాదిచేష్ఠ్యకత్వ యతో వాచ:' ఇతి వాఙ్మనసాగోచరత్వం "విజ్ఞానం దేవా:' ఇతి సర్వదేవోపాస్యత్వం జ్యేష్ఠత్వం "సోఽకామయత' ఇతి సఙ్కల్పపూర్వకం సర్వస్రష్ట్యృత్వం సర్వాన్తరత్వమిత్యాదీని నాల్పతరజ్ఞానశక్త్యాదిసమ్పన్నే జీవే సమ్భవన్తి । తద్ధేతువ్యపదేశశ్చాసఙ్గత: స్యాత్ । మాన్త్రవర్ణికవ్యాఖ్యానతా చ బాధ్యేత । నచ జీవజ్ఞానాన్మోక్షో యుజ్యత ఇతి । మైవమ్ । ఉపనిషదర్థానబోధాత్ । అత్ర హి జీవబ్రహ్మణోరేకత్వం వివక్షితమ్ । తత్ర యాని వాక్యాని శుద్ధవిరోధీని తాన్యుపహితసంసారిస్వరూపాపేక్షాణి । బ్రహ్మశబ్దాదీని తు తత్స్వభావసిద్ధపరమాత్మస్వరూపాపేక్షాణి । ఐక్యవివక్షా

చాత్ర వాక్యశాబల్యాన్యథాఽనుపపత్త్యైవ గమ్యతే । నచైవం వినిగమనాయాం

కారణాభావాత్పరమాత్మైవాన్నమయాది(శబ్ద)వాచ్యోమహాకాశధర్మ ఏవావచ్ఛిన్నకాశే

వ్యవహ్రియతే । "యావాన్వాఽయమాకాశస్తావానేషోఽన్తర్హృదయ ఆకాశ:' ఇతి

। నతు పరిచ్ఛిన్నధర్మో వితస్తిమాత్రత్వం మహాకాశే । నచ బ్రహ్మ పుచ్ఛం

ప్రతిష్ఠేత్యనుపపన్నమ్ । అస్య జీవస్య బ్రహ్మ పుచ్ఛమాయతనమధిష్ఠానం నిజం

స్వరూపమిత్యర్థోపపత్తే: । తస్మాత్ "నేతర:' ఇత్యనుపపన్నమిత్యాశఙ్కాం

పరిహర్తుం భేదవ్యపదేశాచ్చేతి సూత్రమ్ । ॥ ఓం భేదవ్యపదేశాచ్చ ఓం ॥

తత్ర చశబ్ద: ప్రతిజ్ఞాసముచ్చయార్థ ఇతి భావేన సూత్రం వ్యాచష్టే- ఆదిత్య

ఇతి ॥ స్యాదేతదేవం కథఞ్చిత్ । యద్యస్యాముపనిషది జీవపరమాత్మనోరభేదో

వివక్షిత: స్యాత్ । న చైవమ్ । "స యశ్చాఽయం పురుషే యశ్చాసావాదిత్యే

స ఏక:' ఇతి పురుషాదిత్యశబ్దోపలక్షితాపకృష్టోత్కృష్టసకలజీవానాం

నియమ్యతయాఽధికరణత్వేన పరమాత్మనశ్చ నియామకతయాఽధిష్ఠాతృత్వేన

భేదస్యైవాత్రోపదేశాత్ । తథా "రసం హ్యేవాయం లబ్ధ్వాఽఽనన్దీ భవతి' ఇతి

లబ్ధృలబ్ధవ్యతయా "యదా హ్యేవైష:' ఇత్యుపాసకోపాస్యతయా "ఉపసఙ్క్రామతి'

ఇతి ప్రాప్తృప్రాప్యతయా "భీషాస్మాత్' ఇతి నియమ్యనియామకతయా చ భేదోపదేశా

ద్రష్టవ్యా: I యదుక్త్ంం వాక్యశాబల్యా(న్యథాఽ)నుపపత్తిరత్ర ప్రమాణమితి

I తదయుక్త్మ్ I కేవలం బ్రహ్మపరతయైవ వాక్యానాం సమఞ్జసీకృతత్వాత్

I తతో న జీవోఽన్నమయాదిశబ్దవాచ్య ఇతి I నను కథముచ్యతే నాస్య

పరమాత్మనోఽభేదోఽస్తి జీవేనేతి I అనుమానతస్తదభేదస్య ప్రమితత్వాత్ I తథా

చోక్త్విధయాఽన్నమయత్వాదికం జీవస్య కిం న స్యాత్ I న చోక్త్భేదోపదేశవిరోధ:

I అనుమానవిరోధేన తస్యైవాన్యపరత్వోపపత్తేరిత్యాశఙ్కాపరిహారాయ సూత్రం

కామాచ్చ నానుమానాపేక్షేతి I II ఓం కామాచ్చ నానుమానాపేక్షా ఓం II

తద్వ్యాచష్టే- నానుమేతి II సమ్ప్రతిపన్నస్వశరీరేషు సిద్ధసాధనతాపరిహారాయ

విమతానీత్యుక్త్మ్ I యద్యస్మాచ్ఛరీరాణి I శరీరత్వాదిత్యర్థ: I

మచ్ఛరీర(ాది)వదితి దృష్టాన్త: I ఆదిగ్రహణాద్విప్రతిపన్నానీన్ద్రియాణి

మమైవ కరణాని ఇన్ద్రియత్వాత్సమ్ప్రతిపన్నవదిత్యాదీనాముపాదానమ్ ।

నన్వేతాన్యనుమానాని ప్రతిక్షేత్రం క్షేత్రజ్ఞానామభేదం సాధయన్తి

। నతు జీవానాం పరమాత్మాభేదమ్ । తేన విమతా ఆత్మాన: పరమాత్మన:

(తత్త్వతో) న భిద్యన్తే ఆత్మత్వాత్పరమాత్మవదిత్యాద్యనుమానమత్ర

శఙ్కనీయమ్ । న త్విదమితి । మైవమ్ । నహి జీవానాముపహితస్వరూపాణామేవ

సాక్షాదభేద: సమ్భవతి । ప్రత్యక్షాదివిరోధాత్ । తతశ్చ నిరుపాధికేన

రూపేణాభేదేఽనుమానం పర్యవస్యతి । తథాచ కథం న ప్రకృతసఙ్గతిరితి ।

తత్త్వజ్ఞానే తత్త్వజ్ఞానాధర్మ్ । నాపేక్ష్యతే । తత్త్వజ్ఞానకారణం న

భవతీత్యర్థ: । కుత: । ప్రత్యక్షాదివిరుద్ధత్వాత్ । హిశబ్దో దృష్టాన్తసూచక:

। తదయం ప్రయోగ: । విమతాని శరీరాణీత్యాదికాఽనుమాఽనుమానత్వేన పరాభిమతా ।

యథార్థజ్ఞానకారణం న భవతి । ప్రమాణవిరుద్ధత్వాద్దహనానుష్ణతాసాధనానుమానవదితి

। ప్రత్యక్షాదివిరుద్ధాఽపి సదనుమా కిం న స్యాదిత్యత

ఉక్త_మ్- కామచారిణీతి ॥ తద్వివృణోతి- అక్షేతి ॥ అక్షం

ప్రత్యక్షమ్ । అనుమానమప్యత్రోపసఙ్ఞయేయమ్ । అక్షాగమభయోజ్ఝితేతి ॥

తద్విరోధభయోజ్ఝితేత్యర్థ: । కామవృత్త్యా పురుషేచ్ఛానుసారిప్రవృత్తిమతీ ।

నన్వనేన కిం విపక్షే బాధకముక్తమిత్యత ఆహ- కుత్రేతి ॥ కిమాక్షేపే

। సర్వత్రాప్యవసరం వ్రజేదిత్యర్థ: । తత్కథమిత్యత ఆహ- జడ ఇతి ॥

ఆత్మా జడో జ్ఞానానాశ్రయో వస్తుత్వాద్ఘటవత్ । ఆకాశో ఘనో నిబిడావయవ:

। ప్రమేయత్వాత్పాషాణవదితి సాక్షిప్రత్యక్షవిరుద్ధమ్ । జడం ఘటాదికమ్ ।

చితిశ్చేతనమ్ । ప్రమేయత్వాదాత్మవదిత్యనుమానవిరుద్ధమ్ । చైతన్యకార్యస్య

సర్వథాఽప్యనుపలమ్భాత్ । ఆద్యపదేన బ్రాహ్మణేన సురా పేయా ద్రవద్రవ్యత్వాత్

। క్షీరవదిత్యాగమవిరుద్ధస్య గ్రహణమ్ । కేనేత్యాక్షేపే । యది

ప్రత్యక్షాదివిరోధినోఽప్యనుమాత్వం స్యాదితి శేష: । ప్రత్యక్షాదివిరుద్ధమపి

యద్యైక్యానుమానం ప్రమాణం స్యాత్తదోదాహృతమపి కిం న స్యాదవిశేషాదిత్యుక్తం

భవతి । నన్వత్ర కథం ప్రయోక్తవ్యమ్ । యథాన్యాసమవేత్యేవకారేణాహ । తర్హి

ప్రతిజ్ఞాపదవ్యాఘాత: స్యాదితి చేత్ । అస్తు । నహి ప్రత్యక్షాదివిరోధాదయం

గరీయాన్ । సమశ్చ పరానుమానే । తత్పరిహారోఽప్యత్ర తుల్య: । నన్వాకాశో ఘన

ఇతి సాధనే కాలాదౌ వ్యభిచార: । న । పక్షతుల్యత్వాత్ । యదత్ర వక్తవ్యం

తదుపరిష్యాద్వక్ష్యత ఇతి । నన్వథాతో బ్రహ్మజిజ్ఞాసేత్యత్రైవ జీవేశభేద:

సమర్థిత: । తథా జన్మాదిసూత్రేణాపి । అతో జీవైక్యమిత్యుక్తత్వాత్ । అత్రాపి

పునస్తత్సాధనే పునరుక్తతా స్యాదిత్య ఆహ- న జీవేతి ॥ అత్ర శాస్త్రే

తత్ర తత్ర ప్రకరణే హ్యైక్యవివక్షాయాం చోదితాయాం తత్తద్గతభేదవాక్యద్యోతనేన

సూత్రేషు భేదసమర్థనం క్రియతే । అతస్తాత్పర్యభేదాన్న పునరుక్తతా శఙ్కయా ।

తథా హి । జిజ్ఞాసావాక్యేష్వభేదశఙ్కాయాం తద్గతబ్రహ్మశబ్దేనైవ భేదసమర్థనమ్

। జిజ్ఞాస్యస్య బ్రహ్మణో జీవత్వే శఙ్కితే తత్పూర్వవాక్యోక్తలక్షణేన

భేదసాధనమిత్యాది స్వయమూహ్యమ్ । ఏవమేవ "భేదవ్యపదేశాచ్చాన్య:' ఇత్యాదావపి

పునరుక్తదోష: పరిహరణీయ: । నన్వేవం సత్యభేద: స్వరూపేణ కుత్రాపి న

నిరాకృత: స్యాదిత్యత ఆహ- పృథగితి ॥ పూర్ణతా ప్రధానతా । భేదసాధనస్య

స్వాతన్త్ర్యేణ విచారితత్వాత్ । యద్యపి ప్రకరణవిశేషవిషయతయాఽభేదే

నిరాకృతేఽపి స్వరూపనిరాకరణమర్థాత్సిద్ధయతి । తథాఽపి

వస్తుస్థితికథనమేతదిత్యదోష: । అథవా పునరుక్తిపరిహారస్యైవంజాతత్వాత్

"అత యవ చోపమా' ఇత్యాదిసూత్రాణ్యాపాతప్రతీతభాష్యదిశా భేదపరాణీవ

ప్రతిభాన్తి । తన్నిరాసార్థమిదముక్తమ్ । "పృథగుపదేశాత్' ఇత్యత్రైవ

భేదసమర్థనస్య పూర్ణతా పర్యవసానమితి । యద్యప్యేతత్కరిష్యమాణవ్యాఖ్యానాదేవ

జ్ఞాస్యతే । తథాఽపి స్పష్టార్థముక్తమిత్యదోష: । శరీరాదికోశా

ఏవాన్నమయాదిశబ్దవాచ్యా ఇతి పక్షోఽపి నేతరోఽనుపపత్తేరితి సాధారణదోషేణ

దూషిత ఏవ । విశేషదోషేణ దూషయితుం సూత్రమ్- అస్మిన్నస్య చ తద్యోగం శాస్తీతి

। ॥ ఓం అస్మిన్నస్య చ తద్యోగం శాస్తి ఓం ॥ యద్యస్మాదస్య

స య ఏవంవిదిత్యుక్తస్య బ్రహ్మవిద: ఫలత్వేనాన్నమయాదిభిర్యోగం

తత్రాప్తిం స్థానద్వయేఽప్యనువాకద్వయేఽపి । శంసతి కథయతి శ్రుతి: ।

ఏతమన్నమయమాత్మానముపసఙ్క్రామతీత్యాది ।
ఏతమన్నమయమాత్మానముపసఙ్క్రమ్యేత్యాది చ

। అత ఏతేఽన్నమయాదయ: కోశా ఇత్యేతద్వ్యాఖ్యానమతిసాహసం
పూర్వోత్తరాపరామర్శమూలమ్

। నహి శరీరాదికోశప్రాప్తిర్బ్రహ్మవిద్యాఫలమితి సమ్భవతి । తరతి

శోకమాత్మవిదిత్యాదివిరోధాత్ । శరీరాదేశ్చ శోకరూపత్వాత్

। స్యాదేతద్యద్యత్రాన్నమయాదిప్రాప్తిరుచ్యేత । న చైతదస్తి ।

ఉపసఙ్క్రమశబ్దస్యాతిక్రమార్థత్వాదిత్యత ఆహ- ఉపసఙ్క్రమణం చేతి ॥

ద్వితీయోద్దేశితం ప్రతి । ద్వితీయయా కర్మత్వేనోక్తమన్నమయాదికం ప్రతి

యదుపసఙ్క్రమణముచ్యతే తదతిక్రమం వదన్తమ్ ।
ఉపసఙ్క్రమణపదవాచిపదమతిక్రమార్థం

వ్యాకుర్వన్తమితి యావత్ । ఉపశబ్దో నివారయేత్ । తస్యోపశబ్దవిరోధ:

స్యాత్ । ఉపపూర్వస్య క్రమే: ప్రాప్త్యర్థత్వాత్ ।

దోషాన్తరమాహ- అశ్రుతస్యేతి ॥ పునరితి దోషాన్తరసముచ్చయార్థ:

। వాక్యద్వయతాత్పర్యమాహ- శ్రుతేతి ॥ ఏవం వ్యాకుర్వాణేన హి

శ్రుతముపశబ్దం త్యక్త్వా తత్స్థానేఽశ్రుతోఽతిశబ్దోఽధ్యాహార్య: । తథాచ

శ్రుతపరిత్యాగోఽశ్రుతకల్పనం చ స్యాత్ । తదుభయం చ లజ్జాహేతురితి । న

వయం శ్రుతపరిత్యాగేనాశ్రుతాధ్యాహారం కుర్మో యేనాయం దోష: స్యాత్ । కిం

నామావ్యయానామనేకార్థత్వాదుపశబ్దోఽతిశబ్దార్థో వ్యాఖ్యాయత ఇతి చేన్న

। నియామకేన వినా ప్రసిద్ధార్థత్యాగాప్రసిద్ధార్థస్వీకారానుపపత్తే: ।

న హ్యవ్యయాన్యనేకార్థానీత్యేతావతాఽన్త:శబ్దస్య బహిరిత్యర్థో గృహ్యతే ।

కిన్తు ప్రయోగాదికమనుసృత్యైవేతి స్థితేఽభ్యుపగమ్యాపి దోషమాహ- మృతావేవేతి

॥ హి యస్మాదన్నమయస్య కోశస్య చశబ్దాత్ప్రాణమయస్య చ పరిత్యాగో మృతావేవ

కృతో భవతి । మృతే: శరీరత్యాగరూపత్వాత్ । తస్మాదస్మాల్లోకాత్ప్రేత్యేతి

మరణోక్త్యైవాన్నమయాద్యతిక్రమస్యోక్త_త్వాతపునరేతమన్నమయమాత్మానముపసఙ్క్రామతీతి

తదతిక్రమోక్తౌ_ పునరుక్తి_: ప్రసజ్యేతేతి । కిఞ్చ బ్రహ్మవిదాప్నోతి

పరమిత్యుపక్రమానుగుణ్యం చ ప్రాప్తిపరత్వే స్యాత్ । అతో నాన్నమయాదయ: కోశా:

కిన్తు విష్ణురేవ । శుద్ధిప్రార్థనలిఙ్గాద్వాక్యాన్తరోక్త్_నాం కోశత్వేఽపి

న కశ్చిద్విరోధ: । అపి చ తేఽన్నమయాదయ: । ఏతే త్వన్నరసమయ ఇత్యుపక్రమాద్రసో

వై స ఇతి వాక్యశేషాచ్చాన్నరసమయాదయ ఇతి శబ్దాన్తరన్యాయేనాప్యన్యే భవిష్యన్తీతి

సర్వమనవద్యమ్ । ఏవమన్నమయాదీనాం పఞ్చానామపి
పరబ్రహ్మత్వప్రతిపాదనపరతయా

సూత్రాణి వ్యాఖ్యాయ పరేషాగమవ్యాఖ్యాం ప్రత్యాఖ్యాతుముత్తరోఽయం

గ్రన్థసన్దర్భ ఆరభ్యతే । తత్ర మాయావాదినోఽన్నమయాదయ: పఞ్చాపి

కోశా ఇతి మన్యమానా బ్రహ్మపుచ్ఛం ప్రతిష్ఠేత్యుక్త్_స్య బ్రహ్మణ:

స్వప్రాధాన్యేన జ్ఞేయత్వప్రతిపాదకాన్యేతాని సూత్రాణీతి వ్యాచక్షతే

। తథా హి । అన్నమయాదయశ్చత్వారస్తావదన్నాదివికారా: కోశా ఏవ । తథాచ

వికారార్థే మయట్ప్రవాహే సత్యానన్దమయ ఏవాకస్మాదర్ధచరతీయన్యాయేన

కథమేవ మయట: ప్రాచుర్యార్థత్వం బ్రహ్మవిషయత్వం చాశ్రీయతే ।

మాన్త్రవర్ణికబ్రహ్మాధికారాదితి చేత్ । అన్నమయాదీనామపి తర్హి

బ్రహ్మత్వప్రసఙ్గః । అన్నమయాదీనామన్తరస్యాన్యస్య శ్రవణాదబ్రహ్మత్వమానన్దమయస్య

తు తదభావాద్బ్రహ్మత్వమితి చేన్న । తత్రాపి సత్యం జ్ఞానమనన్తం బ్రహ్మేతి

ప్రకృతస్య బ్రహ్మణో బ్రహ్మ పుచ్ఛం ప్రతిష్ఠేత్యానన్దమయాశ్రయతయోక్తత్వాత్

। తద్విజిజ్ఞాపయిషయైవాన్నమయాదయః పఞ్చాపి కోశాః కల్ప్యన్తే ।

నన్వన్నమయాదీనామివానన్దమయస్య పుచ్ఛత్వేనోక్తం బ్రహ్మ కథం స్వప్రధానం

స్యాత్ । న । స్వప్రధానతయా ప్రకృతత్వాత్ । నచానన్దమయావయత్వేనాపి

బ్రహ్మణి జ్ఞాయమానే ప్రకృతత్వం న హీయతే ఆనన్దమయస్య బ్రహ్మత్వాదితి

వాచ్యమ్ । తథా సతి తదేవావయవ్యవయవశ్చేత్యసామఞ్జస్యాప్రసఙ్గాత్

। అన్యతరపరిగ్రహే చ పుచ్ఛస్యైవ బ్రహ్మత్వం యుక్తమ్ ।

బ్రహ్మశబ్దశ్రవణాత్ । న త్వానన్దమయస్య తత్ర బ్రహ్మశబ్దాశ్రవణాత్ ।

అసన్నేవేతి శ్లోకస్య బ్రహ్మపుచ్ఛమిత్యుక్తబ్రహ్మవిషయత్వాత్ । న

హ్యత్రానన్దమయోఽన్వాకృష్యతే । కిన్తు పుచ్ఛతయోక్తం బ్రహ్మ స్వప్రధానతయా

। న చానన్ద(మయ)స్యానుభవసిద్ధస్య భావాభావశఙ్కా యుజ్యతే । కథం తర్హి

పుచ్ఛత్వోక్తి: । పుచ్ఛవత్పుచ్ఛమిత్యాశ్రయార్థత్వాత్ । కిఞ్చానన్దమయస్య

ప్రియాద్యవయవయోగాశారీరత్వాభ్యాం సవిశేషత్వాద్బ్రహ్మణోఽపి

సవిశేషత్వప్రసఙ్గ: । నిర్విశేషం చ బ్రహ్మ । వాఙ్మనసాగోచరత్వశ్రుతే: । మయట:

ప్రాచుర్యార్థత్వేఽప్యానన్దప్రచుర ఇత్యుక్తే దు:ఖాల్పత్వమపి గమ్యతే

। ప్రాచుర్యస్య లోకే ప్రతియోగ్యల్పతాసాపేక్షత్వాత్ । నచ బ్రహ్మణి

దు:ఖం సమ్భవతి । కిఞ్చ ప్రియాదీనాం ప్రతిశరీరం భేదేనానన్దమయస్యాపి

భేదే బ్రహ్మణోఽపి ప్రతిశరీరం భేద: ప్రసజ్యేత । నచ తద్యుక్తమ్

। అనన్తత్వశ్రుతే: । నచైవం భాగర్వీ వారుణీ విద్యా విరుద్ధయేత

। తత్ర మయటోఽశ్రవణేన భిన్నవిషయత్వాత్ । ఏతమానన్దమయమాత్మానమితి

చాన్నమయాదీనామివానన్దమయస్యాతిక్రమణీయతయోక్తస్యాబ్రహ్మత్వాత్ । అన్తే

మయట: శ్రవణేన పూర్వమపి తదధ్యాహారే పూర్వమపి నానన్దమయో బ్రహ్మాస్తు ।

బ్రహ్మజ్ఞానార్థినస్తు తదుపదేశో ద్వారతయోపపన్నో భవిష్యతీతి । నన్వేవం

తర్హి కథం సూత్రాణి । ఆనన్దమయస్య బ్రహ్మతాప్రతిపాదనపరతయోపలమ్భాత్ ।

మైవమ్ । వేదసూత్రయోర్విరోధే గుణే త్వన్యాయ్యకల్పనేతి న్యాయేన సూత్రాణాం

కథఞ్చిద్యోజ్యత్వాత్ । తస్మాదానన్దమయాదయ: పఞ్చాపి కోశా న బ్రహ్మేతి ।

ఇత్యాదీతి క్రియావిశేషణమ్ । పఞ్చస్వరూపణామితి విశేషణసమాస ఏవాయం న ద్విగు:

। తద్ధితార్థాద్యభావాత్ । తత్రాప్తివాదినీ । జ్ఞానఫలత్వేనేతి శేష: ।

స్థానద్వయమనువాకద్వయమ్ । తదపలాపినామన్నమయాదీనామ్ । ఇదముక్తం భవతి ।

అన్నమయాదిపఞ్చకం యది న బ్రహ్మ తదాఽన్నమయాదీన్ప్రత్యుదాహృతశ్లోకేషు

యేఽన్నం బ్రహ్మోపాసత ఇతి ప్రథమానువాకేఽన్నం బ్రహ్మేతి

వ్యజానాదిత్యుత్తరానువాకే చ బ్రహ్మతయోక్తివిరోధ: స్యాత్ ।

నహి పుచ్ఛస్యాపి బ్రహ్మత్వే ప్రమాణమస్త్యన్యదతో బ్రహ్మశబ్దాత్ ।

నన్వేతద్బ్రహ్మజ్ఞానద్వారతయోపదిష్యమ్ । నతు బ్రహ్మతయోపదిష్యమితి చేన్న

। సామానాధికరణ్యేనోక్తత్వాత్ । నచ సామానాధికరణ్యమపి గౌణమ్ ।

తథా సతి విదుషస్తత్ప్రాప్తిరుక్తా విరుద్ధయేత । నచ తత్రాతిక్రమోఽథర్

ఇత్యుక్తమ్ । నచానన్దమయే బ్రహ్మశబ్దో నాస్తి శ్లోకస్య పుచ్ఛవిషయత్వాదితి

వాచ్యమ్ । తథా సత్యన్నమయాదిశ్లోకానామపి తథాత్వప్రాప్తే: । కిఞ్చ

బాధకవశాదిత్థమాశ్రీయతే । ఏవమేవ వా । నాద్య: । బాధకానాం పరిహృతత్వాత్

। ద్వితీయే తు నిర్నిమిత్తం వేదార్థభూతబ్రహ్మాపలాపినో బౌద్ధస్యేవ

వేదాభిమానికోపేన నరకప్రాప్తి: స్యాదితి । స్థానద్వయగతేత్యుక్తమ్ ।

ప్రాక్ చ భృగోశ్చైతద్వదిష్యతీతి । తత్రోత్తరానువాకోక్తస్య బ్రహ్మత్వం

ప్రపఞ్చయతి- అధీహీతి ॥ అధీహ్యధ్యాపయ । ణ్యర్థస్యాన్తర్ణీతత్వాత్ ।

భగవో భగవన్ । మతువసో రు: సమ్బుద్ధౌ ఛన్దసీతి వచనాత్ । ఉక్తో భృగుణా

పృష్టో వరుణ: "భృగుర్వై వారుణి: । వరుణం పితరముపససార । అధీహి భగవో

బ్రహ్మేతి । తస్మా ఏతత్ప్రోవాచ । అన్నం ప్రాణం చక్షు:శ్రోత్రంమనోవాచమ్'

ఇత్యేవం బ్రహ్మప్రశ్నోత్తరత్వేనోక్తత్వాదన్నాదికం బ్రహ్మైవ

భవితుమర్హతీత్యర్థ: । నను తత్ర మయటోఽశ్రవణాద్భిన్నవిషయత్వమితి చేన్న ।

ఉక్తోత్తరత్వాత్ । కిఞ్చ యథా సత్యన్నమయాదీన్ప్రత్యుదాహృతశ్లోకేషు

మయటోఽశ్రవణాద్భిన్నవిషయత్వం స్యాత్ । అస్త్వితి చేన్న । తథా సతి

తదుదాహరణస్యాసఙ్గతిప్రసఙ్గాత్ । యస్యాన్నాదేర్వికారాస్తేతత్ప్రశంసాపరతయా

సఙ్గతిస్త్వితి చేన్న । మనోమయశ్లోకే తదయోగాత్ । తర్హి తతత

ఏవానుపపత్తేరన్నాదిశబ్దైరన్నమయాదయ ఏవోచ్యత ఇతి కల్ప్యత ఇతి చేత్ ।

తర్హ్యత్రాపి ప్రకరణవశాదన్నమయాదయ ఏవోచ్యన్త ఇత్యఙ్గీకార్యమ్ । ఉక్తేఽథర్ే

హి సంవాదిత్వేనేయమాఖ్యాయికోక్తా । తస్మాదన్నమయాదయ ఏవాత్రోచ్యన్తే । తే

చ బ్రహ్మప్రశ్నోత్తరత్వేనోక్తత్వాన్యథాఽనుపపత్త్యా బ్రహ్మైవేతి ।

యద్యపి "సైషా భార్గవీ వారుణక్ష విద్యా పరమే వ్యోమన్ప్రతిష్ఠితా' ఇతి

సాక్షాద్బ్రహ్మవిద్యాత్వముచ్యతే । తథాఽపి మీమాంసార్థం యుక్తయుపన్యాస:

। అథవా । అస్యాపి సమానయోగక్షేమత్వాదితి । స్యాదేతత్ ।

బ్రహ్మప్రశ్నోత్తరతయోక్తిమాత్రేణ న వరుణోక్తానామన్నాదీనాం

బ్రహ్మత్వం సిద్ధయతి । బ్రహ్మజ్ఞానోపాయతయాఽపి తదుపదేశోపపత్తే: ।

తథా హి । ద్వితీయాచన్ద్రప్రశ్నేఽచన్ద్రరూపాపి శాఖా చన్ద్రతయోచ్యతే

చన్ద్రజ్ఞానోపాయత్వాత్ । యథా వాఽరున్ధతీప్రశ్నే తత్సమీపవర్తినీ పృథులా

తారకాఽరున్ధతీత్వేనోపదిశ్యతే । అరున్ధతీజ్ఞానద్వారత్వాత్ । ద్వారత్వం

చాన్నాదిశబ్దోదితానాం శరీరాదీనాం బహిర్వృత్తినివారణద్వారా బ్రహ్మజ్ఞానం

ప్రత్యుపపద్యత ఏవేతి । మైవమ్ । కిమనేన వ్యభిచారశ్చోద్యతే

। కింవాఽన్యథాసిద్ధి: సమ్భావ్యతే । ఉత సా నిశ్చీయతే ।

పక్షత్రయమసమ్బద్ధమిత్యాహ- ద్వారమితి ॥ తదన్నాదికమ్ । ఉపపత్తిం

బ్రహ్మజ్ఞానార్థోపసత్త్యుత్తరకాలీనం గురూపదేశప్రకారమిత్యర్థ: ।

కథమిత్యాక్షేపే । న విద్యురిత్యర్థ: । గురూపదేశప్రకారాజ్ఞానవిజృమ్భితేయం

శఙ్కేతి భావ: । తత్కథం న విద్యురిత్యత ఆహ-ఉపసన్నాయేతి ॥ బ్రహ్మైవ

వక్తవ్యమ్ । న పునర్యత్కిఞ్చిత్ । అబోధేఽపి పున: పున: తదేవ శబ్దాన్తరేణ

వక్తవ్యమ్ । ద్వారం చ ద్వారతయైవ వక్తవ్యమ్ । నతు తదాత్మకత్వేన । నహి

ధూమోఽగ్న్యాత్మకత్వేన ప్రదశ్యర్తే । చన్ద్రద్యుదాహరణమప్యసిద్ధమేవేతి । ఆగమా

వేదా: । సమ్ప్రదాయవిద: స్మృతీతిహాసపురాణకర్తార: । అపి చావితరేతరసముచ్చయార్థౌ

। తర్హి ఉపదేశప్రకారాజ్ఞతయా వరుణోఽన్యదుపదిశతీత్యస్తు । మైవమ్ ।

లోకపాలస్యైతావజ్జ్ఞానాభావసమ్భవాదిత్యాశయేన
ద్వారోపదేశశఙ్కానిరాకరణముపసంహరతి-

తదితి ॥ నన్వబ్రహ్మైవ బ్రహ్మ పృష్యవతే వరుణేనోక్తం వ్యామోహనాయేతి

కిం న స్యాదిత్యత ఆహ- న వదేదితి ॥ కిమాక్షేపే । బ్రహ్మైవ

వదేదిత్యర్థ: । తత్ర హేతుర్మాయావీ న హీతి । ఆప్తత్వాదిత్యర్థ:

। వివక్షితార్థతత్త్వజ్ఞానం హి వరుణస్య దిక్పతే: ప్రసిద్ధమ్ ।

అవిప్రలమ్భకత్వం చ పితృత్వాత్ । భృగోర్బ్రహ్మజ్ఞానయోగ్యత్వాత్

। ఉపసన్నాయేతి ప్రసఙ్గదోషస్య నిరస్తత్వాత్ । వారిరాడితి

భూతాభిమానిత్వేనోక్తస్యాపటుకరణత్వాసమ్భవాత్ । వివక్షాయాశ్చోపదేశాదేవ

సిద్ధే: । అత ఏవ శ్రుతిర్వారుణి:(ర్వరుణం)పితరముపససాదేత్యాహ । తదనేనాప్తేన

బ్రహ్మప్రశ్నోత్తరత్వేనోక్తత్వమన్నాదీనాం బ్రహ్మత్వే హేతురిత్యుక్తం భవతి । నను వరుణేనోక్తేష్వన్నాదిష్వన్నప్రాణమనాంసి సన్తు బ్రహ్మస్వరూపాణి । అన్నాదిశబ్దానామత్తృత్వాద్యర్థతయాఽనుపపత్త్యభావాత్ । చక్షుఃశ్రోత్రవాక్ఛబ్దం తు కథం బ్రహ్మ స్యాత్ । చక్షురాదిశబ్దానాం చష్టేఽనేనేతి చక్షుః । శృణోత్యనేనేతి శ్రోత్రమ్ । వదత్యనయేతి వాగితి కరణార్థత్వాత్ । బ్రహ్మణశ్చ కరణత్వానుపపత్తేరితి చేన్న । కర్తర్యపి తద్వ్యుత్పత్తిసమ్భవాదిత్యాహ- చష్ట ఇతి ॥ ఏవశబ్దేన కరణసాధనతాం నిరాకరోతి । కిఞ్చ "యతో వా ఇమాని భూతాని జాయన్తే' ఇతి సకలభూతానాం సృష్టిస్థితిసంహారకారణత్వం చ బ్రహ్మలక్షణమన్నాదిషూపదిష్టమ్ । తతశ్చైతద్బ్రహ్మేత్యాహ- సృష్ట్యేతి ॥ యతః సృష్ట్యాదికారణముక్తమతోఽపి బ్రహ్మేతి సమ్బన్ధః । నను తథాఽపి నానువాకద్వయోక్తమేకం వస్తు భవితుమర్హతి । సఙ్ఖ్యాభేదాత్సంజ్ఞాభేదాచ్చ । పూర్వం ఖల్వన్నమయాదయః పఞ్చోక్తా

న చక్షుఃశ్రోత్రవాచః । ఉత్తరత్ర చాన్నాదయః షట్ న విజ్ఞానానన్దావితి తత్రాహ- తచ్చేతి ॥ చశబ్దో హేత్వర్థః । యస్మాద్వాధూలశాఖాయాం విజ్ఞానానన్దసహితం తదన్నాదిషట్కమిత్యష్యరూపం బ్రహ్మతయోదాహృతమ్ । తస్మాత్తదనుసారేణ ప్రథమానువాకే చక్షురాదిత్రయస్యోత్తరత్ర విజ్ఞానానన్దయోరధ్యాహారేణ సఙ్ఖ్యాసంజ్ఞైక్యం భవిష్యతీతి భావః । హేత్వన్తసముచ్చయే వా చశబ్దః । అత్రాపి హి "విజ్ఞానం బ్రహ్మేతి వ్యజానాత్ ।' "ఆనన్దో బ్రహ్మేతి వ్యజానాత్' ఇత్యుత్తరవాక్యపర్యాలోచనయాఽపి హ్యత్ర విజ్ఞానానన్దయోరధ్యాహారో గమ్యతే । న హ్యన్యద్వరుణేనోపదిష్యం భృగుస్త్వన్యద్వ్యయజానాదితి యుజ్యతే । నను వాధూలశాఖోక్త్తమపి కుతో బ్రహ్మేత్యత ఆహ- పృథగితి ॥ అనేకశాఖావిదామేవాత్ర సమ్యగధికారజ్ఞాపనాయైతదుక్త్తమ్ । నను వాధూలశాఖాయామివాత్రోభయత్రాప్యేకమేవ కస్మాన్నోక్త్తమిత్యత ఆహ- ఆవాపేతి ॥ క్వచిదన్యత్రానుక్త్తావాపేన క్వచిదన్యత్రోక్తోద్వాపేన క్వచిదుభయతయా క్వచిత్సామగ్ర్యేణ పరమేశ్వరస్వరూపం ప్రతిపాదయన్తీతి శాఖానాం స్వభావో యతోఽతో న

కశ్చిద్విరోధ ఇతి । నను తథాऽపి వరుణోపదిష్టానామన్నాదీనాం బ్రహ్మత్వం నోపపద్యతే । తద్విజ్ఞాయ పునరేవ వరుణం పితరముపససార' ఇతి లబ్ధోపదేశస్యాపి భృగో: పునరుపసరణవచనాత్ । పూర్వోక్తస్యైవ బ్రహ్మత్వే అధీహి భగవో బ్రహ్మేతి పునరుపసరణం వ్యర్థం స్యాత్ । అనేన తు జ్ఞాయతే న పూర్వోపదిష్టం బ్రహ్మేతి । యథా హి కశ్చిత్సువర్ణం యాచితవతే రజతం దదాతి సోఽపి గృహీత్వాఽఽలోచ్య పున:(పున:) సువర్ణం దేహీతి యాచతే । తేన పార్శ్వస్థో జానాతి ప్రాగ్దత్తమన్యదేవ కిఞ్చిన్న సువర్ణమితి । తథేహాపీత్యాశఙ్కాం పరిహరతి- యత ఇతి ॥ అయమర్థ: న పునరుపసరణాన్యథాऽనుపపత్త్యా పూర్వోపదిష్టస్యాబ్రహ్మత్వం కల్ప్యమ్ । పునరుపసరణస్యాన్యథోపపత్తే: । తథా హి । వరుణో హ్యుద్దేశలక్షణాభ్యాం భృగవే బ్రహ్మోపదిశ్యోవాచ । న శ్రవణమాత్రేణ కృతీ భవాన్ । శ్రవణమాత్రస్య బ్రహ్మసాక్షాత్కారాసాధనత్వాత్ । సాక్షాత్కారస్యైవ మోక్షసాధనత్వాత్

। అతస్త్వయా మనననిదిధ్యాసనరూపం తపః కరణీయమితి । స చైవముపదిష్యాప్యరూపో

యుగపత్సర్వస్య సాక్షాత్కర్తుమశక్యత్వాన్మనననిదిధ్యాసాభ్యామన్నాఖ్యం భగవద్రూపం

సాక్షాత్కృత్య గురుప్రసాదలబ్ధమపూర్వతమం ధనం తస్మై నివేదయితుం

ప్రాణాఖ్యరూపాన్తరసాక్షాత్కారాయ మనననిదిధ్యాసనే చికీర్షుర్గురోరనుజ్ఞామాదాతుం

చ పునర్గురుముపససార । ఏవం రూపాన్తరేఽపి । తత్రానుజానీహీతి

వక్తవ్యే యదధీహి భగవో బ్రహ్మేతి వదతి తదహఙ్కారనిరాసార్థమితి

। నన్వేవమస్త్వర్థాపత్తిరన్యథోపపత్త్యుపక్షీణా । తథాఽపి కిం

పూవర్స్యాబ్రహ్మత్వాత్పునరుపసరణమ్ ఉతోక్తరీత్యాఽనుజ్ఞానార్థమితి

సన్దిహ్యతే । సన్దేహే చాన్నమయాదీనాం న బ్రహ్మత్వావధారణం

సమ్భవతీతి । మైవమ్ । యతో వా ఇమాని భూతాని జాయన్త

ఇత్యాదిలక్షణయోగాత్తపసైవాపరోక్షితతత్వలిఙ్గాచ్చోత్తరపక్షావధారణోపపత్తేః

। నహి దేహాదావిదం లక్షణం సమ్భవతీతి । నచ తస్య స్వభావసిద్ధజ్ఞానస్య

సాక్షాత్కారాయ తపోఽపేక్షితమ్ । కిఞ్చ పూర్వస్యాబ్రహ్మత్వేన పునరుపసరణే

స తపస్తప్త్వాఽన్నం బ్రహ్మేతి వ్యజానాత్ । నాన్నాద్ధ్యేవ ఖల్విత్యాది బ్రూయాత్ । ఏవం బ్రహ్మత్వజ్ఞాపకేషు శ్రుతేష్వప్యశ్రుతమబ్రహ్మత్వం కల్పయతాం శ్రుతహానిరశ్రుతగ్రహాపత్తిశ్చ స్యాదిత్యలం నిర్దలపక్షప్రతిక్షేపేఽస్మాకమేవ లజ్జా జాయత ఇతి । అక్షరార్థస్తు స్ఫుట ఏవ । సూత్రాక్షరాణామనానుగుణ్యం తు భగవతా న వ్యుత్పాదితమ్ । తస్య పరేణ స్వయమేవాఙ్గీకృతత్వాత్ । యో హి స్వయమేవ స్వవ్యాఖ్యానస్యాస్వారసికత్వం మన్యతే । తం ప్రతి తద్వ్యుత్పాదనం మృతమారణమివ నిరాకర్తురేవ లజ్జాకరమ్ । అత ఏవాహ । ఇతి ప్రకారేణ తదుక్తిషు విషయభూతాసు దూషణాభిధానేఽస్మాకమేవ లజ్జేతి । యచ్చ భేదవ్యపదేశాచ్చేతి సూత్రం వ్యాఖ్యాయోక్తం పరేణ మిథ్యాభూతం జీవాత్మపరమాత్మభేదమాశ్రిత్య భేదవ్యపదేశాచ్చేత్యుక్తమితి తదనుపపన్నమితి భావేనాహ- సమీప ఇతి ॥

"ఏతమానన్దమయమాత్మానముపసఙ్క్రమ్య' ఇత్యాదౌ పరమేశ్వరస్య సమీపే ।

"సోఽశ్నుతే' ఇత్యాదౌ తేన సహ । నహి సామీప్యం సాహిత్యం చ భేదేన

వినోపపద్యతే । నచ మోక్షేఽపి శిష్యమాణం మిథ్యా భవితుం యుక్తమ్ ।

అత్మస్వరూపస్యాపి మిథ్యాత్వప్రసఙ్గాత్ । అథవా భేదవ్యపదేశాదిత్యుక్తే

మిథ్యాభేదోఽయం కిం న స్యాదిత్యాకాఙ్క్షానిరాసార్థత్వేనాస్మిన్నస్య

చ తద్యోగం శాస్తీతి సూత్రం ప్రకారాన్తరేణ వ్యాఖ్యాతి । ఏవం

పఞ్చకోశవాదినాం మాయావాదినాం వ్యాఖ్యాం నిరాకృత్య యే తు భాస్కరాదయో

యథాశ్రుతసూత్రానుసారిణోఽన్నమయాదయశ్చత్వార: కోశా ఆనన్దమయస్త్వేక

ఏవ పరమాత్మేతి వ్యాచక్షతే । తన్మతమతిదేశేన నిరాకరోతి- ఏతేనేతి ॥

ఏతేనైవాన్నమయాదీనాం పఞ్చానామపి బ్రహ్మత్వోపపాదనేన తదన్యేషాం

పఞ్చకోశత్వవాదిభ్యోఽన్యేషాం చతుష్కోశవాదినామ్ । సత్సంసత్సు విద్వత్సభాసు

। అధికం చాత్ర దోషమాహ- మయటో ద్వైవిధ్యేనార్థకల్పనాచ్చేతి ॥ అన్నమయాదిషు

వికారార్థత్వమానన్దమయే ప్రాచుర్యార్థత్వమితి యదత్ర నియామకముక్తం తత్రాప్యగేవ

నిరాకృతమితి । నను ప్రాణమయ ఏవ వికారప్రక్రమో భగ్న: । (తత్ర తర్హి) ప్రత్యయస్య

స్వాథిర్కత్వకల్పనాదధికో దోష: స్యాదితి । నను సూత్రవ్యాఖ్యానముపక్రమ్య

పరాపవ్యాఖ్యానిరాకరణమసఙ్గతమితి చేన్న । స్వవ్యాఖ్యానదర్ఢ్యార్థత్వాదితి

భావేనాధికరణార్థముపసంహరతి- అత ఇతి ॥ గుణిసామాన్యవాచినాం గుణవాచినాం

చ శబ్దానాం సమన్వయాయ ప్రవృత్తేఽప్యధికరణేఽధికరణసిద్ధాన్తన్యాయేన

సిద్ధమప్యర్థాన్తరముపసంహరతి- అధ్యాత్మగ్రైశ్చేతి ॥ అత ఏవ నాధికరణోపక్రమవిరోధ

ఇతి । సమస్తైర్గుణిసామాన్యవాచకైర్గుణవాచకైరధ్యాత్మవిషయై:(చ)

ప్రాణవాగాదిభిరధిభూతవిషయైశ్చాచన్నౌషధ్యాదిభిశ్శబ్దైర్భగవానేవ

ముఖ్యతయోదిత ఇత్యుపసంహారో నోపపద్యతే । అస్యార్థస్య ప్రాగనుక్తత్వాత్

। నన్వుక్తముపలక్షణపరోఽయమానన్దమయశబ్ద ఇతి । సత్యమ్ । ఉపలక్షణం హి

ప్రకృతోపయుక్తస్యోపపన్నస్య చార్థస్య భవతి । అన్యథాఽతిప్రసఙ్గాత్

। నచైతేషాం సర్వశబ్దానాం ముఖ్యయా వృత్త్యా భగవదేకవాచిత్వసమర్థనం

ప్రకృతోపయుక్తం నాప్యుపపన్నమ్ । తథాహి । జన్మాద్యస్య యత ఇతి సూత్రే

జగజ్జన్మాదికారణత్వాదీన్యష్టౌ లక్షణాని బ్రహ్మణోఽభిహితాని । తత్రైవ

శాస్త్రం ప్రమాణముక్త్ం తృతీయసూత్రే । సమన్వయసూత్రే చ తేషామేవ వాక్యానాం బ్రహ్మణి సమన్వయ: ప్రతిజ్ఞాత: । అతో జగజ్జన్మాదికారణత్వం యత్రయత్ర ప్రతీయతే తేషామేవ వాక్యానాం పరమేశ్వరే సమన్వయసమర్ధనం ప్రకృతసఙ్గతమ్ । న సర్వేషామ్ । సర్వత్ర జగజ్జన్మాదికారణత్వప్రతిపాదనాభావాత్ । కిఞ్చ యన్నిష్ఠతయా జగజ్జన్మాదికారణత్వం ప్రతీయతే తద్వాచిన: శబ్దస్య యయా కయాచన వృత్త్యా భగవత్పరత్వే సమర్థితేఽపి లక్షణస్యాతివ్యాప్తి: పతిహ్రియత ఏవ । నహి గఙ్గాపదలక్ష్యస్య తీరస్య ఘోషావాసత్వం న సిద్ధయతి । అతో ముఖ్యవృత్తిసమర్థనస్య క్వోపయోగ: । నోపపద్యతే చ సర్వశబ్దానాం భగవత్యేవ ముఖ్యవృత్తిసమర్థనమ్ । రూఢియోగౌ హి ముఖ్యవృత్తీ । తత్రాపి యోగాద్రూఢిర్బలవతీ । నచ శబ్దానాం భగవతి రూఢిరస్తి । కిన్తు తదితరత్రైవ । యోగస్తు సమ్భవతి । తథాఽపి స తదితరసమాన: । తథా చార్థాన్తర ఏవ ముఖ్యవృత్తయ: శబ్దా: । రూఢేర్యోగస్య చ సత్త్వాత్ । నేశ్వరే । యోగమాత్రస్య కథఞ్చిత్సమ్భవాత్ । అత: సూత్రకారస్య సకలశబ్దానాం ముఖ్యయా వృత్త్యా భగవత్యేవ సమన్వయసమర్థనే

సఙ్గత్యుపపత్త్యోరభావాదపవ్యాఖ్యానమేతదిత్యాశఙ్కయ సఙ్గతిం తావద్దర్శయతి-

జన్మాదీతి ॥ అథాతో బ్రహ్మజిజ్ఞాసేతి ప్రథమసూత్రే బ్రహ్మశబ్దేన

జిజ్ఞాస్యస్య సకలగుణపూర్ణత్వం జీవాదివ్యావృత్త్యర్థముపాత్తమ్ ।

జన్మాద్యస్య యత ఇతి ద్వితీయసూత్రేణ తత్సిద్ధయే జగజ్జన్మాదికారణత్వం

బ్రహ్మణో లక్షణం ప్రోక్తమ్ । అత: సూత్రద్వయేన సాధ్యతయా సాధకతయా

చానన్దాదిసకలగుణపూర్ణత్వం జగజ్జన్మాదికారణత్వం చ ప్రకృతమితి । వివృతం

చైతత్పూర్వమస్మాభి: । కిమతో యద్యేవమిత్యత ఆహ- శాస్త్రమూలమితి ॥

తదుభయం ప్రధానమప్రధానం చ లక్షణమనుమానాదినాఽతివ్యాప్తౌ శఙ్కితాయాం

తన్నివృత్త్యర్థం తృతీయసూత్రే శాస్త్రమూలం శాస్త్రైకప్రమాణముక్తం

యతస్తతశ్చతుర్థే సూత్రే శాస్త్రస్యాన్యపరత్వశఙ్కాయాం సర్వశబ్దానాం

భగవత్యన్వయ: ప్రతిజ్ఞాతుముచితో న కతిపయశబ్దానామితి శేష: । సర్వగుణపూర్ణత్వే

శాస్త్రస్య ప్రమాణతయాఽభిధానేఽపి కుత: సర్వశబ్దసమన్వయ: ప్రతిజ్ఞాతవ్య

ఇత్యత ఆహ- అన్వయ ఇతి ॥ యత: సర్వశబ్దానామన్వయ ఏవ గుణసర్వస్వవేదకో

న కతిపయశబ్దానామ్ । అత: సర్వశాస్త్రాద్ గుణసర్వస్వసిద్ధయే స

ఏవ ప్రతిజ్ఞాతవ్య ఇతి సమ్బన్ధ: । అన్యథా యస్యైవ శబ్దస్య సమన్వయో న

ప్రతిజ్ఞాయతే తదర్థో గుణో భగవతి న సిద్ధయేదతివ్యాప్తిశ్చ స్యాత్ ।

ప్రతిజ్ఞాతే చ సమన్వయసూత్రేణ సకలశబ్దసమన్వయే తత్ప్రపఞ్చనం సూత్రకారస్య

కథమసఙ్గతం భవతీతి । ఏతేన ముఖ్యవృత్తిరపి సఙ్గతా ద్రష్టవ్యా । తస్యా అపి

సమన్వయసూత్రే ప్రతిజ్ఞాతవ్యత్వాత్ । అముఖ్యవృత్తౌతదభిధేయగుణాలాభప్రసఙ్గాత్

। అభిధేయేఽతివ్యాప్తిప్రసఙ్గాచ్చేతి । ఏవమసఙ్గతిం పరిహృత్య యదుక్తం

పరేణ న పరమేశ్వరస్యైవ సర్వశబ్దముఖ్యార్థత్వం యుక్తమ్ । యోగస్య

పరమేశ్వర ఇవాన్యత్రాపి సమ్భవాత్ । ఈశ్వరే రూఢేరభావేనాన్యత్ర

తదాధిక్యాదితి । తత్ర యోగస్యోభయత్ర సామ్యం తావన్నిరాకరోతి-

శబ్దేతి ॥ ఇన్ద్రాదిశబ్దప్రవృత్తిహేతూనాం పరమైశ్వర్యాదీనాం

తస్మిన్పరమేశ్వరే ముఖ్యసమ్బన్ధాదిన్ద్రాదిశబ్దానాం తద్వాచకత్వమేవ ।

తస్యైవ హి పరమైశ్వర్యమనవధికం స్వతన్త్రం చ । అన్యత్రాపి తథా చేత్కో

విశేష ఇతి తత్రోక్త_మ్- అన్యార్థేష్వితి ॥ యతోఽన్యార్థేషు

పురన్దరాదిషు హేతో: శబ్దప్రవృత్తిహేతోరైశ్వర్యాదేరల్పతా । దేశత:

కాలతస్స్వరూపతశ్చ సావధికత్వాత్ । అల్పస్యాపి భగవన్నిమిత్తత్వాచ్చేతి ।

ఏతదుక్త_ం భవతి । అవయవార్థమనుసృత్య వృత్తిర్హి యోగ: । అవయవార్థశ్చ

యథా యథోత్కృష్యతే తథాతథా యోగవృత్తేరప్యుత్కర్షేణ భావ్యమ్ ।

నిమిత్తవైచిత్త్యే నైమిత్తికావైచిత్త్యస్యానుపపత్తే: । అవయవార్థశ్చ

పరమేశ్వరేఽనవధిక: స్వతన్త్రశ్చ । అర్థాన్తరేఽల్ప: పరాధీనశ్చ

। అత: కథం యోగస్యోభయత్ర సామ్యమ్ । కిన్త్వీశ్వరే మహాయోగోఽన్యత్ర

యోగమాత్రమితి స ఏవ శబ్దముఖ్యార్థ ఇతి । యదుక్త_మీశ్వరే శబ్దానాం

రూఢిర్నాస్తీతి తన్నిరాకరోతి- బహులేతి ॥ బహులాతిప్రయోగతో హేతో:

శబ్దజాతం హరౌ రూఢమేవేతి సాధ్యం స్యాత్ । అయం ప్రయోగ: । విమతా:

శబ్దా హరౌ రూఢా: । బహులాతిప్రయోగవత్త్వాత్ । నారాయణాదిశబ్దవదితి ।

ప్రయోగవత్త్వం చ యౌగికేష్వముఖ్యేషు చాస్తీత్యతో బహులేత్యుక్తమ్

। అజ్ఞాతముఖ్యేష్వముఖ్యేష్వపి బహులప్రయోగోఽస్తీత్యతోఽతిప్రయోగత

ఇత్యుక్తమ్ । పూజ్యప్రయోగో హ్యతిప్రయోగ: । పూజ్యతా చావివేకపూర్వకత్వాభావ:

। నచ రూఢయోగే రూఢోపచారే రూఢలక్షణాయాం వ్యభిచార: । తత్రాపి రూఢిసద్భావేన

సపక్షత్వాత్ । సమాహారవృత్తయో హి తా: । నన్వసిద్ధోఽయం హేతు: ।

ఇన్ద్రాదిశబ్దానాం పరమేశ్వరే ప్రయోగస్యైవాభావాదిత్యత ఆహ- రూఢిరితి ॥

అత్ర రూఢిరితి రూఢిజ్ఞాపకో బహులాతిప్రయోగో లక్ష్యతే । ఆప్తి: సమ్బన్ధ:

। తత్రావిద్వత్సమ్బన్ధినో బహులాతిప్రయోగస్యాభావేఽపి విద్వత్సమ్బన్ధినే

భావాన్నాసిద్ధిరితి భావ: । అస్త్వేవమీశ్వరే(ఽపి)రూఢి: శబ్దానామ్ ।

తథాఽపి లోకేఽపి తద్భావాత్సామ్యమేవ । తతశ్చ హరిరేవ ముఖ్యవాచ్య ఇతి

నోపపద్యత ఇత్యత ఆహ- ముఖ్యేతి ॥ విదుషాం బహులాతిప్రయోగానుమితా సా

రూఢిర్ముఖ్యా హి యస్మాత్తస్మాన్న సామ్యమితి శేష: । కథం ముఖ్యత్వమిత్యత

ఆహ- విద్వదితి ॥ వైదికబహులప్రయోగానుమితా హి విద్వద్రూఢిరిత్యుచ్యతే

। సా చ లౌకికమాత్రప్రయోగానుమితాయా ముఖ్యేతి స్ఫుటమేవేతి । నను

వైదికేతి కథమ్ । టిడ్ఢాణఞ్ ఇత్యాదినా జీపా భవితవ్యమ్ । మైవమ్ ।

పరమవైదికత్వఖ్యాపనార్థత్వాత్ । అథవా వైదికా: ప్రయోగా అస్యాం సన్తి

జ్ఞాపకా ఇతి "అర్శాదిభ్యోఽచ్' ఇత్యచి కృతే వైదికేతి భవతి । యద్వా

వైదికానాం పురుషాణామస్యాదితి తత్రప్రయోగాత్సిద్ధేతి । హేత్వన్తరమాహ- సేతి

॥ ల్యబ్లోపనిమిత్తా పఞ్చమీ । యత: సా విద్వద్రూఢిర్యోగమవిహాయైవోపలభ్యతే ।

న త్వవిద్వద్రూఢివత్సఙ్కేతతుల్యాఽతోఽపి సా ముఖ్యేతి । తత: కిమిత్యత

ఆహ- తస్మాదితి ॥ యస్మాదేవం విష్ణౌ మహాయోగో ముఖ్యా చ రూఢి: । అన్యత్ర

యోగమాత్రమముఖ్యరూఢిశ్చ తస్మాత్సర్వశబ్దముఖ్యార్థతా విష్ణోరుపపన్నేతి

। ఉపసంహరతి- ఇతి కృత్వేతి ॥ ఏతాం సఙ్గతిమేతాం చోపపత్తిం హృది

కృత్వా సూత్రకృదానన్దమయోఽభ్యాసాదిత్యశేషగుణిసామాన్యవాచకాదిశబ్దానాం

ముఖ్యయా వృత్త్యా హరౌ సమన్వయం సాధయతి । అతో యుక్త_మేవైతద్వ్యాఖ్యానమితి

। ॥ ఇతి శ్రీమన్న్యాయసుధాయామానన్దమయాధికణమ్ ॥

॥ అథఅన్త:స్థత్వాధికరణమ్ ॥

॥ ఓం అన్తస్తద్ధర్మోపదేశాత్ ఓం ॥ స్యాదేతత్

। యద్యానన్దమయోఽభ్యాసాదితి వదత: సూత్రకారస్యైతావానర్థోఽభిమతో భవేత్తర్హి

తత ఏవ గతార్థత్వాదన్తస్తద్ధర్మోపదేశాదిత్యాద్యధికరణానామనుత్థానమేవ స్యాత్

। పదార్థాన్తరవిషయౌ హి రూఢియోగావాశ్రిత్యైవ తత్ర పూర్వపక్షప్రవృత్తి: ।

యథోక్త_ం భాష్యే । తత్రాన్యవిషయాయా రూఢేరవిద్వద్రూఢిత్వేన భగవద్విషయాయా

విద్వద్రూఢితో, యోగస్య చాల్పభగవదధీనప్రవృత్తినిమిత్తసాపేక్షస్య

నిరవధికాపరతన్త్రప్రవృత్తినిమిత్తాపేక్షాన్మహాయోగాదుపపాదితమేవ

దుర్బలత్వమితి కుతోఽధికరణాన్తరస్యావకాశ: । సత్యమ్ ।

తథాఽప్యభ్యధికాశఙ్కాసద్భావేనాధికరణాన్తరారమ్భోపపత్తిరిత్యాశయవాన్స్వదధికాశఙ్కాప్ర వర్తనపూర్వకమన్తస్తద్ధర్మోపదేశాదిత్యాద్యధికరణ

తాత్పర్యం దర్శయతి- దేవానామితి ॥ ॥ ఓం అన్తస్తద్ధర్మోపదేశాత్ ఓం

॥ తైత్తిరీయా: పఠన్తి । అన్త:ప్రవిష్టం కర్తారమేతమన్తశ్చన్ద్రమసి

మనసా చరన్తమ్ । సహైవ సన్తం న విజానన్తి దేవా ఇతి । తత్ర సంశయ: ।

కిమయమన్త:ప్రవిష్ట: పరమాత్మోతాన్య ఇతి । అన్య ఇతి తావత్ప్రాప్తమ్

। కుత: । ఇన్ద్రో రాజా జగతో య ఈశే । త్వష్టారం రూపాణి వికుర్వన్తం

విపశ్చితం బ్రహ్మేన్ద్రమగ్నిం జగత: ప్రతిష్ఠామ్ । దివ

ఆత్మానం సవితారం బృహస్పతిమితీన్ద్రాదిశ్రుతే: । సప్త యుఞ్జన్తి

రథమేకచక్రమిత్యదిత్యలిఙ్గాచ్చ । అన్నం బ్రహ్మేత్యాదిశ్రుత్యా

తద్ధేతువ్యపదేశాదిలిఙ్గేన చాతీతాధికరణేన నిర్ణయ: కృత: । న

చేన్ద్రాదిశ్రుతిరన్యత్ర నేతుం శక్యతే । పురన్దరాదిషు రూఢత్వాద్యౌగికత్వాచ్చ

। నన్వుక్తమత్రాన్యత్ర రూఢేరవిద్వత్సమ్బన్ధిత్వాద్యోగస్య

చ పరమేశ్వరాయత్తాల్పనిమిత్తత్వాదముఖ్యతేతి ।

సత్యమ్ । తదన్యౌషధ్యాదిపదార్థేషు స్యాత్ । నతు

పురన్దరాదిషు । తత్రేన్ద్రాదిశబ్దప్రవృత్తినిమిత్తస్య

పరమైశ్వర్యాదేరనవధికస్యాపరాయత్తస్య విద్యమానత్వేన ముఖ్యయోగోపపత్తే:

। అశక్తేషు ఖలు సామన్తాదిష్వైశ్వర్యాదికమల్పం పరాయత్తం

చ భవతి । దేవాస్త్వప్రతిహతశక్తయ: కథమేవం భవేయు: । తథాచ

శ్రుతి: । ఇన్ద్రో వై దేవానామోజిష్ఠ ఇత్యేవంజాతీయకా । రూఢిరపి

పురన్దరాదిష్విన్ద్రాదిశబ్దానాం "ఇన్ద్రస్య ను వీర్యాణి ప్రవోచమ్' ఇత్యాది

మన్త్రేషు బహులప్రయోగదర్శనేన విద్వత్సమ్బన్ధినీ ముఖ్యైవ । తేషామతత్పరత్వే

తద్యజనాదౌ వినియోగానుపపత్తే: । న చ స్వతన్త్రానవధికైశ్వర్యాదికమనేకేషాం

విరుద్ధమితి వాచ్యమ్ । ఇన్ద్రాదీనాం పరమేశ్వరాత్మకత్వాత్ । స ఏవ హి

కాయర్వశాత్తత్తదుపాధిభేదభిన్నస్తాస్తా: సంజ్ఞా లభతే । కుత ఏతదితి చేత్

। ఏతత్ప్రకరణగతవాక్యశాబల్యాన్యథాऽనుపపత్త్యేతి తావద్బ్రూమ: । తథాహి ।

అదృశ్యేऽనాత్మ్య ఇత్యానన్దమయలక్షణత్వేనోక్త్మదృశ్యత్వమిహ న విజానన్తి దేవా

ఇత్యుచ్యతే । సమానాధికరణాని చేన్ద్రాదిశ్రుతిలిఙ్గాని । నచైకం వాక్యమనేకవిషయం

(సం)భవతి వ్యాఘాతాత్ । యథోక్త్మ్ । అర్థైకత్వాదేకం వాక్యం సాకాఙ్క్షం

చేద్విభాగే స్యాదితి । న చాత్రైకోపాదానేనాపరపరిత్యాగే కారణమస్తి । తథాచ

పురాణవాక్యమ్ । "అహం భవో భవన్తశ్చ సర్వం నారాయణాత్మకమ్' ఇత్యాది ।

అత ఏవ భేదవ్యపదేశస్తదితరవిషయో వ్యాఖ్యేయ: । నచైవం సతి వినిగమనే కారణాభావ:

। అనుపహితధర్మాణాముపహితే సమ్భవాద్వైపరీత్యస్యాసమ్భవాత్ । తస్మాదిన్ద్రాదయ

ఏవాన్త:ప్రవిష్యత్వేన ప్రతిపాద్యన్త ఇతి । ఏవం దేవానామిన్ద్రాదీనాం

తత్ర స్వతన్త్రానవధికేన్ద్రాదిశబ్దప్రవృత్తినిమిత్తవత్తాయాం

శక్త్తామ్ । తతశ్చేన్ద్రాదిశబ్దానాం తత్ర మహాయోగవృత్తిమితి శేష:

। తథా తచ్ఛబ్దానామిన్ద్రదిశబ్దానాం తత్ర పురన్దరాది(షు)దేవేషు

స్వయమపి సాక్షాదపి విద్వత్సమ్బన్ధినీమపీతి యావత్ । రూఢిం

చాభ్యధికామాశఙ్కయ । స్వయం సూత్రకారోఽన్తస్తద్ధర్మోపదేశాదితి

సూత్రేణాన్తఃప్రవిష్టో విష్ణురేవ । సముద్రేఽన్తః కవయః

। యస్యాణ్డకోశ ్ఁ శుష్మమాహుః । బ్రహ్మ తపసాఽన్వవిన్దదితి

సముద్రాన్తఃస్థితత్వబ్రహ్మణ్డవీర్యత్వబ్రహ్మతాపోలభ్యత్వాదిధర్మోపదేశాత్

। తేషాం చ విష్ణుధర్మత్వేన శ్రుతిస్మృతిసిద్ధత్వాత్

। న చేన్ద్రాదిశ్రుతిలిఙ్గవిరోధః । నిరవకాశలిఙ్గబలేన

తద్బాధోపపత్తేః । నచ తేషామపి నిరవకాశత్వమ్ । ఇన్ద్రం మిత్రం

వరుణమగ్నిమాహురిత్యాదినా తేషాం భగవతి విద్వద్రూఢిసద్భావస్య

సిద్ధత్వాత్ । మహాయోగస్య చ సుప్రసిద్ధత్వాత్ । ఇన్ద్రాదిగతస్య

పరమైశ్వర్యాదేరల్పతా పరమేశ్వరాధీనతా చ శ్రుతిపురాణాదిప్రసిద్ధా

। శక్తేరప్యస్మదాద్యపేక్షయాఽఽధిక్యమాత్రమేవ నతు నిరర్గలత్వమపి ।

అన్యథాఽనేకేశ్వరవిరోధశ్చ । విద్వద్రూఢిరపీశ్వరసన్నిధాననిమిత్తైవ

। ఇత్యేవం సముద్రాన్తఃస్థితత్వాద్యైర్విష్ణుధర్మైరన్తఃప్రవిష్యత్వస్య

విష్ణునిష్ఠతాం తథా తచ్ఛబ్దానామిన్ద్రాదిశబ్దానామపి విష్ణురూఢతామ్ ।

ఉపలక్షణమేతత్ । తత్ర యౌగికత్వం చ సాధయిత్వా । ననూక్తరీత్యా దేవానాం

పరమేశ్వరాత్మకత్వేన సముద్రాన్తఃస్థితత్వాదికం (సర్వం) సమ్భవతీత్యేవం

త్రైర్దేవైరేవే(రీ)శ్వరస్యాభిదాం చ పునరాశఙ్కయ భేదవ్యపదేశాచ్చాన్య

ఇతి సూత్రేణ, అన్యశ్చాసావిన్ద్రాదిదేవేభ్యోఽన్తఃప్రవిష్యః ।

ఇన్ద్రస్యాత్మేత్యాదివిశేషవిషయభేదవ్యపదేశాదభేదే ప్రమాణాభావాచ్చ

। నచ వాక్యశాబల్యమ్ । సర్వస్యేశ్వరపరతాయా ఉక్తత్వాత్ ।

పురాణస్థేశ్వరసన్నిధానాతిశయవిషయత్వాదిత్యేవం న్యవారయదిత్యర్థః

। అత్ర పునరిత్యాశఙ్కాఽఽవృత్తిమాత్రమాచష్టే । త్రైరేవేత్యవధారయతా

ప్రకారాన్తరేణ భేదసూత్రస్య పునరుక్తతా నిరస్తా భవతి । యద్యప్యయం

లిఙ్గాత్మకః శబ్దస్తథాపీన్ద్రాద్యనేకనామసమన్వయలాభాదత్ర నిర్ణీత

ఇత్యదోషః । కేచిదేతత్సూత్రద్వయం "అథ య ఏషోఽన్తరాదిత్యే

హిరణ్మయ: పురుషో దృశ్యతే, య ఏషోఽన్తరక్షిణి పురుషో దృశ్యతే' ఇతి

ఛాన్దోగ్యోక్తాక్ష్యాదిత్యాన్తస్థపురుషస్యేశ్వరత్వసమర్థనపరత్వేన

వ్యాచక్షతే । తద్వా నిరకర్తుమేవేత్యుక్తమ్ । తథాత్వే హ్యన్తర

ఉపపత్తేరిత్యస్యానారమ్భప్రసఙ్గ: । య ఏషోఽన్తరక్షిణి పురుషో

దృశ్యత ఏష ఆత్మేతి హోవాచేత్యేతద్వాక్యమధికృత్య తత్ప్రవృత్తమితి

చేన్న । వాక్యభేదేనాధికరణభేదే శాస్త్రాపర్యవసానప్రసఙ్గాత్ । సన్తి చ

తత్రాప్యమృతత్వాదయో బ్రహ్మధర్మా: । నన్వధికాశఙ్కయా తదారమ్భో భవిష్యతి

। తథాహి । ఏష దృశ్యత ఇతి తావత్ప్రత్యక్షేఽర్థే ప్రయుజ్యతే । బ్రహ్మ తు

పరోక్షం న తథా నిర్దేశవిషయో భవితుమర్హతి । యుజ్యతే చైతత్ప్రతిబిమ్బే ।

ప్రథమావగతాత్ప్రత్యక్షాభిధానాచ్ఛాయాపురుషేఽధిగతే తదుపరక్తాయాం బుద్ధౌ

ప్రతీయమానాం అమృతత్వాదయ: స్తుత్యా కథఞ్చిద్ వ్యాఖ్యేయా ఇతి । తదిదం

పునరుక్తిభయసమ్భ్రాన్తేన భాషితమ్ । యతో అత్రాపి య ఏషోఽన్తరక్షిణి

పురుషో దృశ్యత ఇతి ప్రత్యక్షాభిధానమస్తి । తదత్ర యథా పరమాత్మని సావకాశితం

తథా తదపి భవిష్యతీతి కా తత్రాప్యధికాశఙ్కా । తర్హ్యత్ర పరోదాహృతమేవాస్తు

విషయవాక్యమ్ । తత్రాన్తఃప్రవిష్యమిత్యాద్యన్తద్భవిష్యతీతి చేన్న

। స్థానాదిభేదవ్యపదేశాదినా తత్ర తస్యైవోదాహరణత్వప్రతిభాసనాత్

। తస్మాద్వాక్యజ్ఞానదరిద్రాణాం వ్యాఖ్యానముపేక్షణీయమితి ।

॥ ఇతి శ్రీమన్న్యాయసుధాయాం అన్తఃస్థత్వాధికరణమ్ ॥ ॥ అథ

శ్రీమన్న్యాసుధాయాం ఆకాశాధికరణమ్ ॥ ॥ ఓం ఆకాశస్తల్లిఙ్గాత్

ఓం ॥ ఏవమధిదైవవిషయశబ్దసమన్వయమభిధాయాధునా
అధిభూతవిషయశబ్దసమన్వయం

ప్రతిపిపాదయిషురాకాశస్య భూతేషు ప్రాధాన్యాత్తచ్ఛబ్దసమన్వయం హరావాహ

సూత్రకారః- ఆకాశస్తల్లిఙ్గాదితి ॥ ॥ ఓం ఆకాశస్తల్లిఙ్గాత్ ఓం

॥ ఛన్దోగాః పఠన్తి । అస్య లోకస్య కా గతిరిత్యాకాశ ఇతి హోవాచ ।

సర్వాణి హ వా ఇమాని భూతాన్యాకాశాదేవ సముత్పద్యన్తే । ఆకాశం ప్రత్యస్తం

యన్త్యాకాశో హ్యేవైభ్యో జ్యాయానాకాశ: పరాయణం స ఏష పరోవరీయానుద్గీథ:

స ఏషోఽనన్త ఇతి । తత్ర సంశయ: । కిమయమాకాశ: పరమాత్మోత భూతమితి ।

భూతమితి తావత్ప్రాప్తమ్ । కుత: । ఆకాశశబ్దస్య యోగరూఢిభ్యాం భూతే

ప్రసిద్ధత్వాత్ । ఆకాశనమవకాశత్వం ఖల్వాకాశశబ్దనిర్వచనలబ్ధమ్ । తచ్చ

భూతే సుప్రసిద్ధమ్ । ప్రయోగశ్చ లోకవేదయోరాకాశశబ్దస్య భూతవిషయో

బహుల: । నను చ సర్వాణి హ వేత్యాద్యుక్త లిఙ్గబలాత్పరమాత్మా కిం న

స్యాత్ । లిఙ్గాచ్ఛ్రుతేర్బలవత్త్వాదితి బ్రూమ: । నచ బహుత్వేన

లిఙ్గానాం ప్రాబల్యమ్ । తథాఽపి సామ్యేనానిర్ణయాత్ । నచ సామ్యమపి

। యథాఽఽహు: । "ద్వివిధం బలవత్త్వం చ బహుత్వాచ్చ స్వభావత: । తయో:

స్వభావో బలవానుపజీవ్యాదికశ్చ స:' ఇతి । కృత్రిమాకృత్రిమయోరకృత్రిమం

హి జ్యాయ: । అత: ప్రథమావగతస్వభావబలవచ్ఛ్రుత్యనురోధేన లిఙ్గాని

కథఞ్చిద్యోజ్యానీతి । నన్వన్తస్తద్ధర్మోపదేశాదిత్యనేనైవ పరిహృతమేతత్ ।

ఇన్ద్రాదిశబ్దవదాకాశశబ్దస్యాపి భూతేఽముఖ్యయా వృత్త్యా ప్రవృత్తస్య

మహాయోగవిద్వద్రూఢిభ్యామీశ్వరవాచినస్తద్బుద్ధ్యాధాయకత్వమేవ

హి న్యాయ్యమ్ । సుతరాం చ నిరవకాశలిఙ్గబలాదితి । నచ

కాచిదభ్యధికా శఙ్కాఽస్తీత్యతోఽనారమ్భణీయమిదం సూత్రమితి

। తత్రాభ్యధికాం శఙ్కాం దర్శయతి- చేష్టా హీతి ॥

యుక్తమిన్ద్రాదిశబ్దానాం పురన్దరాదిష్వముఖ్యత్వమ్ ।

నిరవధికస్య ప్రవృత్తినిమిత్తస్యైశ్వర్యాదేరసమ్భవాత్ । అల్పస్యాపి

పరమేశ్వరాయత్తత్వాత్ । యుక్తం చ స్వతన్త్రానవధికైశ్వర్యాదిమతి

పరమేశ్వరే ముఖ్యత్వమ్ । న చైవమాకాశశబ్దప్రవృత్తినిమిత్తమవకాశత్వం భూతే

నిరవధికం న సమ్భవతి । క్వచిత్కదాచిదప్యభావాభావాత్ । నాపీశ్వరాయత్తమ్

। ఐశ్వర్యం హి వర్షణశాసనపాలనాదిరూపా చేతనసమ్బన్ధినీ చేష్టా ।

సా చాగన్తుకజ్ఞానేచ్ఛాదికారణవ్యపేక్షత్వాత్స్వయమాగన్తుకత్వాచ్చ

కారణద్వారా స్వరూపతశ్చ పరమేశ్వరప్రసాదాఽఽయత్తేతి

యుజ్యతే I ఆకాశాऽదిశబ్దప్రవృత్తినిమిత్తం తు వివరత్వాదికం న

తావదాగన్తుకజ్ఞానాదికారణద్వారా పరమేశ్వరాయత్తమ్ I అచేతనాశ్రితత్వాత్

I నాపి స్వరూపత: I స్వభావత్వాదనాగన్తుకత్వాత్ I నచాకాశశబ్దస్యేశ్వరే

యోగ: సమ్భవతి I తస్య మనాగప్యవకాశత్వాభావాత్ I తస్మాదాకాశశబ్దం

భూతమేవేత్యభ్యధికాశఙ్కానివృత్త్యర్థం సూత్రితమితి శేష: I వివరాऽదిరితి

భావప్రధానో నిర్దేశ: I ఆదిగ్రహణేనాకాశగ్రహణముపలక్షణమితి సూచయతి

I తత: పరమేశ్వరాత్ I తదాయత్త ఇతి యావత్ I కథమిత్యాక్షేపే

I నన్వత్రాకాశ: పరమాత్మా తల్లిఙ్గాదిత్యేతావదుచ్యతే I న

పునరుక్త పూర్వపక్షాచ్ఛాదకం కిఞ్చిదిత్యత: సూత్రస్యార్థాన్తరమాహ-

ఆకాశ ఇతి II ఆకాశనామబలాత్ఖలు పరేణ భూతమాశఙ్కితమ్ I నచ

తద్యుక్త మ్ I యతో నిరవకాశాత్పరోవరీయస్త్వాదేరనేకస్మాల్లిఙ్గాదాకాశ

ఇతి నామ చ హరేర్భవేత్ I వాచకమితి శేష: I అత్రోపసర్జనతయా సమాసే

నిర్దిష్టేనాపి వరీయస్త్వేన బుద్ధయా వివిక్తే న పరతోऽపీత్యస్య

సమ్బన్ధో నానుపపన్న: I సర్వభూతోత్పత్తికారణత్వపూర్వాదితి

వక్తవ్యే పరోవరీయస్త్వపూర్వాదిత్యుక్తమ్ I ప్రథమప్రతీతస్యాపి

సర్వభూతకారణత్వాదేర్భూతేఽపి కథఞ్చిద్వ్యాఖ్యాతుం శక్యత్వాత్

I పరోవరీయస్త్వాదే: సర్వథాఽపి తత్ర నేతుమశక్యత్వాత్ I

తథాహి I అస్య లోకస్య కా గతిరితి పృథివీగతిప్రశ్నస్యాకాశ

ఇత్యుత్తరమభిధాయ కథమేతత్, అపాం కార్యం హి పృథివీ, తత్రైవ

(చ)లీయత ఇతి తాసామేవ పృథివీగతిత్వోపపత్తేరిత్యాశఙ్కయ మైవమ్ I

మూలకారణత్వాదిత్యాహ- సర్వాణీతి II నచ తర్హ్యాత్మన ఆకాశ: సమ్భూత

ఇతి శ్రుతేరాత్మా వక్తవ్య ఇతి వాచ్యమ్ I భూతవిషయవిచారే వియత ఏవ

వక్తవ్యత్వాత్ I నచ ఆకాశస్యాపి భూతత్వాత్సర్వాణీతి విరుద్ధమ్ I ఇదం

సర్వమసృజతేతివత్తద్వ్యతిరిక్తగ్రహణేపపత్తే: I నచావధారణానుపపత్తి: I

పరమ్పరయా భూతోపాదనాస్యాపరస్యాభావాత్ I కథమస్య భూతోత్పత్త్యాదిహేతుత్వమ్

। భూతేషు జ్యేష్ఠత్వాదిత్యాహ- ఆకాశో హ్యేభ్యశ్చతుర్భ్యో భూతేభ్యో

జ్యాయానితి ॥ న కేవలముత్పత్తిలయకారణత్వాద్గతి: । కిం నామ కారణేషు స్థితం

కార్యమితి శ్రుతేరాశ్రయత్వాదపీత్యాహ-ఆకాశ: పరాయణమితి ॥ న చాస్య లోకస్యేతి

ప్రాణినికాయాభిధానమ్ ।

యేన సర్వభూతశబ్దోఽపి తత్పర: స్యాత్ । న ప్రతిష్ఠాం లోకమతినయేదితి పృథివ్యా: ప్రకృతత్వాత్ ।

నచ పరోవరీయస్త్వాదికం శక్యమేవం కథఞ్చిద్వ్యాఖ్యాతుమ్ । నిరుపచరితం సర్వోత్తమత్వం హి పరోవరీయస్త్వమ్ । అన్యథా జ్యాయానిత్యనేనైవ గతార్థత్వప్రసఙ్గాత్ । ఉద్గీథత్వం చోమిత్యేతదక్షరముద్గీథమిత్యుక్తత్వాన్న కథఞ్చిదన్యత్ర నేతుం శక్యతే । ఆరోపోఽయమితి చేన్న । బాలలీలాథర్త్వప్రసఙ్గాదుపనిషదామ్ । అనన్తత్వం చాకాశస్య దేశకాలధర్మైరనన్తవతో న సమ్భవత్యేవ । ఆపేక్షికం తు ప్రకృతవిరుద్ధమ్ । పృథివ్యా: సామగతిత్వమ్ "అన్తవద్వై ఖలు సౌమ్య తే సామ' ఇతి నిరాకృత్య స్వయమప్యన్తవన్తమాకాశమభిదధతా కిమధికమాచరితం స్యాత్ । అతోఽనన్తత్వమపి నిరుపచరితమేవేతి ।

నన్వాకాశశ్రుతిరపి నిరవకాశేత్యుక్తమ్ । సత్యమ్ । దురుక్తం తత్ । నహి దేశకాలాభ్యాం పరిచ్ఛిన్నస్యాకాశస్యావకాశదాతృత్వం నిరవధికం సమ్భవతి । నాపి స్వతన్త్రం పరమేశ్వరాయత్తత్వాత్ । తత్కృత ఇత్యత ఆహ- నభ ఇతి ॥

ఆదిగ్రహణేన సర్వభూతగుణైర్యుక్తమిత్యాదే: సఙ్గ్రహ: । తేన యదుక్తం పరమేశ్వరే యోగానుపపత్తిరితి తదపి సమాహితం భవతి । ఆకాశేఽవకాశదాతృత్వమీశ్వరస్యాపి పృథక్త్వద్వత్త్వం చావగమ్యత ఇతి శేష: । ఉపపత్తిం తు వక్ష్యామ: । తస్మాదాకాశోపలక్షితసకలాధిభూతశబ్దపరమముఖ్యవాచ్యో భగవాన్హరిరితి సిద్ధమ్ ।

॥ ఇతి శ్రీమన్న్యాయసుధాయాం ఆకాశాధికరణమ్ ॥

॥ అథ ప్రాణాధికరణమ్ ॥

ఇదానీమాధ్యాత్మికశబ్దసమన్వయం సిషాధయిషు: ప్రధానత్వాత్ప్రాణశబ్దసమన్వయార్థం సూత్రయామాస- అత ఏవ ప్రాణ ఇతి ॥

॥ ఓం అత ఏవ ప్రాణ: ఓం ॥

తైత్తిరీయకే శ్రూయతే । తద్వై త్వం ప్రాణోఽభవ: । మహాన్భోగ: ప్రజాపతే: । భుజ: కరిష్యమాణ: యద్దేవాన్ప్రాణయో న వేతి । తత్ర సంశయ: । కిమయం ప్రాణ: పరమాత్మోత ముఖ్య ఇతి । వాయువృత్త్యాదే: ప్రాణశబ్దప్రవృత్తావపి వాక్యార్థస్య సర్వథాఽప్యనుపపత్తేర్న సంశయవిషయత్వమ్ । న హ్యచేతనం ప్రతి త్వమేవమభవ ఇతి బుద్ధిమతోచ్యతే । కిం తావత్ప్రాప్తమ్ । ముఖ్య ఇతి । కస్మాత్ । ప్రాణశబ్దస్య లోకవేదయోర్ముఖ్యప్రాణే ప్రయోగప్రాచుర్యాత్ప్రాణన్త్యనేనేతి నిరుక్తిసమ్భవాచ్చ । నన్వేతదపి పూర్వన్యాయేన పరిహృతం న సూత్రారమ్భం ప్రయోజయతీతి । అతోఽభ్యధికాశఙ్కా దర్శయతి- అధ్యాత్మమితి ॥

ఆత్మానమధికృత్య తస్య భోగాయతనత్వేన వర్తత ఇత్యధ్యాత్మం శరీరం తస్మిన్ప్రాణ: ప్రాణనం జీవనమ్ । ఆదిగ్రహణాచ్చేష్టోపాదీయతే । ముఖ్యస్యేతి శేష: । ముఖ్య ఏవాత్ర ప్రాణో భవితుమర్హతీతి వాక్యశేషోఽత్రాధ్యాహార్య: ।

తతశ్చాయమర్థ: । ఉపపద్యతే తత్రేన్ద్రాదిశ్రుతేరాకాశాదిశ్రుతేర్వాఽపహార: । ప్రవృత్తినిమిత్తస్యాన్యత్ర ముఖ్యస్యాసమ్భవాత్ । పరమాత్మని చ సమ్భవాత్ । న చైవం ప్రకృతే । జీవనచేష్టాహేతు(త్వం)తా హి ప్రాణశబ్దప్రవృత్తినిమిత్తమ్ । తచ్చ ముఖ్యే సమ్భవతి । శరీరే, సతి ముఖ్యే, జీవనాదికం భవతి । నాసతీత్యన్వయవ్యతిరేకాభ్యాం ముఖ్యస్య జీవనాదిహేతుతాదృష్టే: । నను వాయువికారాన్వయవ్యతిరేకానువిధాయిత్వం జీవనాదే: ప్రతీయతే । ముఖ్యస్య తు తద్ధేతుతా సాధ్యత ఇతి కిం కేన సఙ్గతమ్ । మైవమ్ । వాయువికారశరీరత్వాన్ముఖ్యస్యేతి ।

అథవా ప్రాణాదిహేతుతాయా అదృష్టేరితి వ్యాఖ్యేయమ్ । పరమాత్మన ఇతి శేష: । అన్వయవ్యతిరేకాభ్యాం హి హేతుతా కల్ప్యా । నచ పరమాత్మన: ప్రాణశబ్దప్రవృత్తినిమిత్తజీవనాదిహేతుతావగమకాన్వయవ్యతిరేకౌ పశ్యామ ఇతి భావ: । యద్వా యదత్ర వాక్యే దేవాన్ప్రాణయ ఇతీన్ద్రియప్రాణనముక్తమ్ । యచ్చ ప్రజాపత్యుపలక్షితానాం సకలజీవానాం భోగకారణత్వమ్ । తదుభయమప్యధ్యాత్మమన్వయవ్యతిరేకాభ్యాం ముఖ్యస్య దృశ్యతే న పరమాత్మన: । అతో యుక్తిసంవాదాన్ముఖ్యవిషయమేవేదం వాక్యమితి । నచాత్ర పూర్వవదనన్యథాసిద్ధం కిమపీశ్వరలిఙ్గమస్తి । యేన శ్రుతిబాధం ప్రత్యేష్యామ ఇతి పూర్వపక్షశేష: ।

నన్వేవం చేన్న సూత్రమేతదాచ్ఛాదకమిత్యతస్తస్య తాత్పర్యమాహ- అతిదేశో హీతి ॥

హిశబ్దో హేతౌ । ఏవమధికాశఙ్కయా పూర్వపక్షే ప్రాప్తే సూత్రకృతా తాదృశ: పూర్వోక్తసమానస్య పరిహారన్యాయస్యాతిదేశ: కృతో యస్మాత్తస్మాదుక్తాశఙ్కాచ్ఛాదకం భవత్యేవేదం సూత్రమితి యోజ్యమ్ । యద్వా కిమనేనాధికాశఙ్కావ్యుత్పాదనేన । యథాభాష్యమేవ పూర్వపక్ష: కిం న స్యాదిత్యత్రేదముక్తమ్ । తాదృశో హ్యతిదేశో యత్ ఆశఙ్కాయా ఆధిక్యే సతి పరిహారస్య సమానత్వమ్ । యద్యాశఙ్కాయాం న విశేషస్తర్హి పూర్వేణైవ పరిహృతత్వాత్ప్రాచీనన్యాయాతిదేశనమనర్థకం స్యాత్ । ప్రత్యుదాహరణం శఙ్కాపరిహారే శాస్త్రాపర్యవసానప్రసఙ్గాత్ । యది చ పరిహారోఽవిశేషితో న స్యాత్కథం తర్హ్యత

ఏవేత్యతిదేశ ఇతి మన్దవ్యుత్పాదనార్థమిదముక్తమ్ । భాష్యేఽప్యస్య సర్వస్యాపి స్వీకారార్థం ప్రసిద్ధేరిత్యాహ ।

అతిదేశాధర్మాహ- లిఙ్గమితి ॥

హరిరితి వక్ష్యమాణం సింహావలోకనన్యాయేనాత్రాపి సమ్బధ్యతే । తేనైవశబ్దస్య సమ్బన్ధః । అథవా సౌత్రస్యైవశబ్దస్యానువాదేన బలవదితి వ్యాఖ్యానమ్ । "శబ్దాదేవ ప్రమితః' ఇతి యథా । యతస్తస్మాదిత్యధ్యాహార్యమ్ । తతశ్చాయమర్థః । హరిరేవాత్ర ప్రాణః స్యాత్ । కుతః? యతోఽత్ర వైష్ణవం లిఙ్గం శ్రూయతే తస్మాత్ । "శ్రీశ్చ తే లక్ష్మీశ్చ పత్న్యౌ' ఇతి సన్నిహితవాక్యే శ్రూయమాణస్య శ్రీలక్ష్మీపతిత్వస్య మనసాఽప్యన్యత్రాశక్యచిన్తనస్య బలవత్త్వాదితి । నన్వుక్తం ప్రాణశ్రుతిరపి నిరవకాశా । శబ్దప్రవృత్తినిమిత్తస్య ప్రాణనాదిహేతుత్వస్యాన్వయవ్యతిరేకాభ్యాం ముఖ్యే దృష్టత్వాత్పరమేశ్వరే తదభావాదిత్యత్రాప్యేతదేవోత్తరమ్ । ప్రాణనాదిహేతుత్వలిఙ్గం ప్రాణశబ్దప్రవృత్తినిమిత్తో ధర్మ ఇతి యావత్ । హరావేవ ముఖ్యం స్యాన్న ముఖ్య ఇతి ।

కుతో జీవనాదిహేతుత్వం హరౌ ముఖ్యమ్ । అన్వయవ్యతిరేకయోరభావాదిత్యత ఆహ- ప్రేరక ఇతి ॥

అస్య జీవనాదేర్ముఖ్యాధీనతయా ప్రతీతస్యాపీత్యపేరర్థః । యత్ యస్మాత్ "శ్రుతః' ఇతి శేషః । అయమర్థః । మా భూతామన్వయవ్యతిరేకావీశ్వరస్య జీవనాదిహేతుతాసాధకౌ । తథాఽపి శ్రుతిబలాత్తేస్త్స్యతి । న హ్యన్వయవ్యతిరేకావేవ కారణతాయాం ప్రమాణమ్ । తథా సతి స్వర్గాదావగ్నిహోత్రాదేః కారణతా న స్యాదితి । తర్హి ప్రమాణద్వయబలాద్ ద్వయోరపి జీవనాదిహేతుత్వేన కుతో హరావేవ తన్ముఖ్యమితి చ న వాచ్యమ్ । యతోఽస్య ముఖ్యస్యాపి హరిః ప్రేరకః శ్రూయత ఇతి । ముఖ్యే కథం న ముఖ్యం జీవనాదిహేతుత్వమిత్యస్యాప్యేతదేవోత్తరమ్ । నహి పరప్రేరణయా భవత్తస్మిన్ముఖ్యమితి సమ్భవతీతి ।

అథవా జీవనాదిహేతుతాసాధనాయ యదన్వయవ్యతిరేకానువిధాయిత్వం లిఙ్గముక్తం తద్విష్ణుపక్ష ఏవ ముఖ్యం స్యాత్ । న ముఖ్యపక్ష ఇతి యోజ్యమ్ । ఉభయత్ర హేతుమాహ- ప్రేరక ఇతి ॥ యథా వాయువికారనిష్ఠాన్వయవ్యతిరేకౌ తస్య ముఖ్యశరీరత్వాన్ముఖ్యవిషయావఙ్గీక్రియేతే । తథాఽస్య ముఖ్యస్యాపి హరిః ప్రేరక ఇతి

తద్విషయావితి । ముఖ్యే న ముఖ్యం లిఙ్గమిత్యస్యాప్యేతదుపపాదకమ్ । అనన్యథాసిద్ధాన్వయవ్యతిరేకౌ హి కారణక్లృప్తిం కువర్ాతే । న చేహ తథాఽస్తి । యత: పరమేశ్వరావస్థానమేవ జీవనకారణమ్ । ముఖ్యస్తు తదాయత్తస్తచ్ఛరీరరూపస్తస్మిన్నవస్థితేఽవతిష్ఠతే నిర్గతే నిర్గచ్ఛతీతి । సంవదతీమం సర్వమప్యర్థం శ్రుతి: । "న ప్రాణేన నాపానేన మర్త్యో జీవతి కశ్చన । ఇతరేణ తు జీవన్తి యస్మిన్నేతావుపాశ్రితౌ' ఇత్యేవంజాతీయకా । ఏవమేవ యుక్త్యానుకూల్యపరిహారాయాపి "లిఙ్గమ్' ఇత్యాదికమేవ యోజనీయమితి ।

్రఅత్ర కేచిత్ । "ప్రాణస్య ప్రాణం ప్రాణబన్ధనం హి సోమ్య మన:' ఇతి చోదాహరన్తి । తదయుక్త_మిత్యపరే । శబ్దభేదాత్ప్రకరణవశాచ్చ సంశయానుపపత్తే: । యథా పితు: పితేతి ప్రయోగేఽన్య: పితా షష్ఠీనిర్దిష్టోఽన్య: ప్రథమానిర్దిష్ట: పితామహ ఇతి గమ్యతే । తద్వత్ప్రాణస్య ప్రాణమితి శబ్దభేదాత్ప్రాణాదన్య: ప్రాణస్య ప్రాణ ఇతి నిశ్చీయతే । నహి స ఏవ తస్యేతి భేదనిర్దేశో భవతి । యస్య చ ప్రకరణే యో నిర్దిశ్యతే నామాన్తరేణాపి స ఏవ తత్ప్రకరణనిర్దిష్ట ఇతి గమ్యతే । యథా జ్యోతిష్టోమాధికారే "వసన్తే వసన్తే జ్యోతిషా యజేత' ఇత్యత్ర జ్యోతి:శబ్దో జ్యోతిష్టోమవిషయో భవతి । తథా పరస్య బ్రహ్మణ: ప్రకరణే "ప్రాణబన్ధనం హి సోమ్య మన:' ఇతి శ్రుత: ప్రాణశబ్దో వాయువికారమాత్రం కథమవగమయేత్ । అత: సంశయావిషయత్వాన్నైతదుదాహరణం యుక్త_మ్ । కిన్తు "ప్రస్తోతర్యా దేవతా ప్రస్తావమన్వాయత్తేత్యుపక్రమ్య శ్రూయతే "కతమా సా దేవతా' ఇతి । "ప్రాణ ఇతి హోవాచ । సర్వాణి హ వా ఇమాని భూతాని ప్రాణమేవాభిసంవిశన్తి । ప్రాణమభ్యుజ్జిహతే సైషా దేవతా ప్రస్తావమన్వాయత్తా' ఇత్యేతదుదాహరణవాక్యమితి ।

ఏతదప్యయుక్త_మ్ । సంశయపూర్వపక్షయోరనుత్థానాత్ । "నను ప్రాణబన్ధనం హి సోమ్య మన:' "ప్రాణస్య ప్రాణమ్' ఇతి చైవమాదౌ బ్రహ్మవిషయ: ప్రాణశబ్దో దృశ్యతే । వాయువికారే తు ప్రసిద్ధో లోకవేదయో: । అత: ప్రాణశబ్దేన కతరస్యోపాదానమితి భవతి సంశయ: । మైవమ్ । వాయువికారే దేవతాశబ్దస్య ప్రస్తావమన్త్రాయత్తత్వస్య చాసమ్భవాత్ । చేతనస్య హి దేవతాశబ్దో మన్త్రాధిష్ఠానం (నత్వం)చోపపన్నమ్ । కిఞ్చాత్ర భూతానాం సంవేశనముద్గమనం చ పారమేశ్వరం కర్మ ప్రతీయతే । తేన పూర్వవత్తద్గ్రహణమేవ యుక్త_మ్ । కుత: పూర్వపక్షస్యావకాశ: । యతో వా ఇమాని భూతానీతి హి సర్వప్రాణినికాయస్య బ్రహ్మణ్యేవ సంవేశనం తత ఏవోద్గమనం చ శ్రావయతి । "సుప్తిజాగరయోరపి సతా సోమ్య తదా సమ్పన్నో భవతి' ఇత్యాది ।

నను ముఖ్యేఽపి ప్రాణే సంవేశనోద్గమనే దృశ్యేతే । "యదా వై పురుష: స్వపితి ప్రాణం తర్హి వాగప్యేతి ప్రాణం చక్షు: ప్రాణం మన: ప్రాణం శ్రోత్రమ్ । యదా ప్రతిబుద్ధ్యతే ప్రాణాదేవాధి పునర్జాయన్తే' ఇతి । ఏవం తర్హి సంశయ: స్యాన్న పూర్వపక్ష: । సమబలత్వాత్ ।

కిఞ్చ "యదా వై పురుష:' ఇతి శ్రుతిరపి ముఖ్యప్రాణవిషయేతి కుతోఽవగతమ్ । స్వాపకాలే ప్రాణవృత్తావపరిలుప్యమానాయామిన్ద్రియవృత్తయ: పరిలుప్యన్తే । ప్రబోధకాలే చ ప్రాదుర్భవన్తీతి ప్రత్యక్షానుగుణ్యాన్ముఖ్యప్రాణవిషయత్వం ప్రాబల్యం చ నిశ్చీయత ఇతి చేన్న । ఇన్ద్రియాణామతీన్ద్రియాణాం ముఖ్యప్రాణే సంవేశోద్గమనయోరప్రత్యక్షత్వాత్ । అనుమానమస్త్వితి చేన్న । పరమాత్మనోఽప్యపరిలుప్యమానస్య విద్యమానత్వేనావదారణానుపపత్తే: ।

కిఞ్చేన్ద్రియాణాం ముఖ్యప్రాణే సంవేశోద్గమనయో: శ్రుత్యనుమానసిద్ధత్వేఽపి కిమాయాతం సవర్భూతసమ్బన్ధినోస్తయో: ఇన్ద్రియసారత్వాత్ భూతానాం

నాసఙ్గతిరితి చేత్ । కిమేతదనుమానం సమ్భావానా వా । నాద్య: । వ్యాప్త్యభావాత్ । ద్వితీయే తు శ్రుత్యనుమాభాసమూలసమ్భావనామాత్రేణ శ్రుతిబాధయా పూర్వపక్ష ఇతి సుభాషితమ్ । నన్వాదిత్యోఽన్నం చోద్గీథప్రతిహారదేవతే తావద్బ్రహ్మణోఽన్యే । తత్సా(మ్యా)మాన్యాత్ ప్రాణస్యాపి న బ్రహ్మత్వమితి పూర్వపక్షోఽస్త్వితి చేన్న । నిర్ణాయకాభావ ఏవ ప్రాయపాఠస్యానుసరణీయత్వాత్ । స్పష్యం చాత్ర పారమేశ్వరం కర్మేత్యుక్తమ్ । అన్యథా ఛత్రచామరాద్యసాధారణలిఙ్గసద్భావేఽపి సమాన్తసన్నిధిమాత్రేణ రాజా న రాజా స్యాత్ । కథం చావధారితమాదిత్యోఽన్నం చ న బ్రహ్మేతి । శ్రూయతే హి తత్రాపి "సవర్ాణి హ వా ఇమాని భూతాన్యాదిత్యముచ్చై: సన్తం గాయన్తి' ఇత్యాది బ్రహ్మలిఙ్గమ్ । "అన్నమేవ ప్రతిహరమాణాని' ఇతి తు ప్రాయపాఠాదుపజీవనార్థం గ్రాహ్యమ్ । తస్మాత్సంశయపూర్వపక్షయోరసమ్భవాన్నేదముదాహరణమ్ । కిన్తు న్యాయవిదామగ్రేసరేణానన్తవేదవిదా భాష్యకృతోపాత్తమేవేతి సిద్ధమ్ ।

జ్యోతిశ్చరణాభిధానాదిత్యత్రాధికాశఙ్కా భాష్య ఏవ దర్శితా । యదాహాగ్నిసూక్తత్వాదితి ।

॥ ఇతి శ్రీమన్న్యాయసుధాయాం ప్రాణాధికరణమ్ ॥

॥ అథ శ్రీమన్న్యాయసుధాయాం గాయత్ర్యధికరణమ్ ॥

తేన వక్తవ్యాభావాదుత్తరం గాయత్ర్యధికరణమేవ విప్రియతే ।
అధివేదగతాశేషనామ్నాముపలక్షణస్య వేదమాతుస్త్రైవర్ణికద్వితీయజన్మని జనన్యా గాయత్ర్యా: ప్రాధాన్యేన తన్నామ్న: సమన్వయం ప్రతిపాదయితుం సూత్రమ్- ఛన్దోభిధానన్నేతి చేన్న తథా చేతోర్పణనిగదాత్తథా హి దశర్నమితి ॥

॥ ఓం ఛన్దోభిధానాన్నేతి చేన్న తథా చేతోర్పణనిగదాత్తథా హి దర్శనాత్ ఓం ॥

ఛన్దోగా: పఠన్తి । గాయత్రీ వా ఇదం భూతమిత్యాది । తత్ర సంశయ: । కిం గాయత్రీ బ్రహ్మ కిం(వా) ఇదం భూతమిత్యాది । తత్ర సంశయ: । కిం గాయత్రీ బ్రహ్మ కిం (వా) వర్ణసమావేశలక్షణో మన్త్ర ఇతి । మన్త్ర ఏవేతి తావత్ప్రాప్తమ్ । కుత: । గాయత్రీశబ్దస్య ఛన్దోవిశేషే ప్రసిద్ధత్వాత్ । నన్వేతదపి పూర్వన్యాయేనైవ పరిహృతమిత్యతోఽభ్యధికాశఙ్కయా పూర్వపక్షయతి- నిత్యత్వాదితి ॥

భవేదాకాశాదిశబ్దానాం పరమాత్మపరత్వమ్ । అన్యగతస్య శబ్దప్రవృత్తినిమిత్తస్యేశ్వరపరతన్త్రత్వేన తత్ర ముఖ్యవృత్త్యయోగాత్ । యద్యపి వివరత్వాదికం కారణత: స్వరూపతోఽప్యనాగన్తుకమ్ । తథాఽపి ధర్మిణ ఏవాకాశాదేరుత్పత్తివినాశవతో జన్మస్థితిలయేష్వీశ్వరాధీనత్వే ధర్మస్యాపి తథాభావోఽవర్జనీయ: । న చాకాశోఽనాదినిత్య ఇతి యుక్తమ్ । ఆత్మన ఆకాశ: సమ్భూత ఇత్యాదిశ్రుతివిరోధాత్ । యస్త్వనాదిర్వాయమాకాశ:' ఇత్యుక్తోఽవ్యాకృతాకాశ: సోఽనాదినిత్యోఽపి న తత్ర పూర్వపక్షిణో వివక్షిత: । భూతప్రకరణత్వాత్ । నచైవం ప్రకృతే సమ్భవతి । గాయత్రీశబ్దప్రవృత్తినిమిత్తం హి గానత్రాణకర్తృత్వమ్ । యథాఽఽహ శ్రుతి: । గాయతి చ త్రాయతే చ తస్మాద్గాయత్రీతి తత్ర గానకర్తృత్వం నామ అర్థప్రతిపాదకత్వమ్ । త్రాణకర్తృత్వం చాధ్యేతౄణాం పాపాద్రక్షణశక్తి: । తదుభయమపి కథం కేన ప్రకారేణ హరే: అధీనం స్యాత్ । న కేనాపి । తథా హి । వివరత్వాదివద్ధర్మిణా సహైవ తదధీనం వా స్యాత్ । ధ్వనివత్స్వయమేవ వా । నాద్య: । ధర్మిణ: శబ్దస్య వేదస్య నిత్యత్వాదనాదిత్వాచ్చ । ధర్మిణ ఏవ నిత్యత్వే తేన సహ పరాధీనత్వం కుత ఇతి ఏవార్థ: । న ద్వితీయ: । అర్థప్రతిపాదానాదిశక్తేస్తత్స్వభావత్వాత్ ।

కిఞ్చాకాశాదివాక్యే సన్తి పారమేశ్వరాణి లిఙ్గానీతి యుక్తం తత్ర తదాశ్రయణమ్ । నచాత్ర తథావిధం కిమపి పశ్యామ: । ప్రత్యుత "గాయత్రీ వా ఇదం సవర్ం' "వాగ్వై గాయత్రి' ఇత్యాదయ: శబ్ద ఏవ ప్రసిద్ధా బహవ: శబ్దా: శ్రూయన్తే । కథం చ తేషాం, వినా బలవద్బాధకోపనిపాతేన (అన్యథార్థతా) అన్యార్థతా కల్పయితుం యుక్తా । అవ్యవస్థాప్రసఙ్గాత్ । నచ ఛన్దస: సర్వాత్మకత్వానుపపత్తి: । బ్రహ్మణోఽపి సామ్యాత్ ।

నన్వియమేవ గాయత్రీ వాక్యశేషే జ్యోతిష్ట్వేన పఠ్యతే । "అథ యదత: పరోదివో జ్యోదిర్దీప్యతే' ఇత్యాదినా । జ్యోతిశ్చ పూర్వాధికరణే బ్రహ్మేతి నిర్ణీతమ్ । మైవమ్ । పూర్వాధికరణోదాహృతవాక్యోక్తస్య జ్యోతిషో బ్రహ్మత్వేఽప్యత్ర తదనుపపత్తే: । తత్ర హి కర్ణాదివిదూరత్వముక్తమ్ । అత్ర పునస్తదేతద్దృష్టం చ శ్రుతం చేతి తద్విపరీతమ్ । యుజ్యతే చ జ్యోతిరితి పదం ఛన్దసి । తత్పర్యాయస్య "తేజో వై బ్రహ్మవర్చసం గాయత్రి' ఇతి తేజ:శబ్దస్య తత్ర దర్శనాత్ । అస్తు వా "అథ యదత:పరోదివో జ్యోతి:' ఇత్యుక్తం జ్యోతిర్బ్రహ్మ । తథాఽపి గాయత్రీ ఛన్ద ఏవ । ఉపదేశభేదేన భిన్నప్రకరణత్వాదితి । అథవాఽత్రాప్యథ యదత:పరో దివ ఇతి వాక్యోక్తే జ్యోతిషి సన్దేహ: । కిం బ్రహ్మోతాన్యదితి । ఉపక్రమే గాయత్రీశబ్దశ్రవణాదన్యదితి ప్రాప్తమ్ । నను గాయత్రీశబ్దస్యాకాశాదిశబ్దవదీశ్వరపరత్వోపపత్తే: కిమనేనేత్యతో నిత్యత్వాదిత్యాదినాఽభ్యధికాశఙ్కయముక్తేతి । ఏతదాచ్ఛాదకత్వేనాధికరణతాత్పర్యమాహ- ఇతి చేదితి ॥

తత్ర బ్రూమ ఇత్యధ్యాహార్యమ్ । తత్ జ్యోతి:ప్రకరణం గాయత్రీప్రకరణం చ హరేరేవ ప్రతిపాదకమ్ । నచ గాయత్రీపదవిరోధ: । యత: తత్ హరేరేవ వాచకమ్ । కథమ్ । యస్మాత్ తత్ గాయత్రీపదప్రవృత్తినిమిత్తం ముఖ్యతో హరేరేవ । అన్యగతం చ హరేరేవాధీనమ్ । నచ జ్యోతిషో

బ్రహ్మత్వే దృష్టత్వాద్యనుపపత్తి: । యత: తత్ అధిష్ఠానాదిద్వారా కర్ణాదివిదూరస్యైవ హరేరుపపద్యతే । నచోపదేశభేదానుపపత్తి: । యతస్తద్దివ: పరత్వం దివి స్థితత్వం చ వివక్షాభేదాద్ధరేరేవ యుజ్యతే ।

కుత ఏతత్ ॥ శ్రుతిలిఙ్గయోర్బాహుల్యాత్ ॥ తథా హి "తతో జ్యాయాంశ్చ పూరుష:' । "యద్వైతద్బ్రహ్మ' "య ఏతామేవ బ్రహ్మోపనిషదం వేద' ఇతి శ్రుతయ: । లిఙ్గాని చ గానత్రాణకర్తృత్వం, భూతాదిపాదత్వమ్, "ఏతామేవ నాతిశీయన్తే' ఇతి

సర్వోత్తమత్వమిత్యాదీని । అత ఏవ శ్రుతిలిఙ్గబాహుల్యాత్ తత్ ప్రసిద్ధబహులశబ్దజాతమపి ॥ హరేరేవేతి ॥

నన్వుక్తమత్ర నిత్యా గాయత్రీ ప్రవృత్తినిమిత్తం చ తత్స్వభావః । తత్కథం హరేరధీనమిత్యత ఆహ- తాదృశత్వాచ్చేతి ॥

పూర్వేణ సమ్బన్ధః । హేతుసముచ్చయే చశబ్దః । తాదృశీ ఖల్వీశ్వరశక్తిః । యన్నిత్యానిత్యస్వభావాస్వభావసర్వవిషయా । అన్యథా సర్వేశ్వరత్వహానేః । అథ తస్యాః శక్తేః కిం శక్యమితి చేత్ । తత్స్వరూపసత్తైవ । అనాదిసిద్ధా సేతి చేత్ । సత్యమ్ । అనాదీశ్వరశక్తయైవేతి వదామః । ఉక్తం చాత్ర ప్రమాణమితి ।

అపరే తు జ్యోతిశ్చరణాభిధానాదిత్యాద్యేకమేవాధికరణం వ్యాచక్షతే । తదయుక్తమ్ । అథ యదతః పరో దివో జ్యోతిరితి వాక్యే చరణాభిధానాభావాత్ । చరణాభిధానాదిత్యస్య పాదాభిధానాదిత్యర్థ ఇతి చేత్ । ఏవం తర్హి భూతాదిపాదవ్యపదేశోపపత్తేశ్చైవమితి పునరుక్తం స్యాత్ । న స్యాత్ । తాత్పర్యభేదాత్ । తథా హి । పూర్వస్మిన్వాక్యే తావానస్య మహిమేతి చతుష్పాద్బ్రహ్మ నిర్దిష్టమ్ । తత్ర యచ్చతుష్పదో బ్రహ్మణస్త్రిపాదస్యామృతం దివీతి ద్యుసమ్బన్ధిరూపం నిర్దిష్టమ్ తదేవేహ ద్యుసమ్బన్ధాత్ప్రత్యభిజ్ఞాయతే । తత్పరిత్యజ్య ప్రాకృతం జ్యోతిః కల్పయతః ప్రకృతహానాప్రకృతప్రక్రియే ప్రసజ్యేతామిత్యత్రాభిప్రేయతే । తత్ర తు భూతాదిపాదవ్యపదేశబలేన ప్రకృతస్య బ్రహ్మత్వోపపాదనమితి । ఉచ్యతే । ఏవం హి వ్యాకువర్తా ప్రకృతప్రత్యభిజ్ఞానం జ్యోతిషో బ్రహ్మత్వే హేతుః ఉత్తరా తు త్రిసూత్రీ ప్రకృతస్య బ్రహ్మత్వోపపాదికేత్యుక్తం స్యాత్ । తథాచ శ్రుతహానాశ్రుతకల్పనే స్యాతామ్ । అన్యథా జ్యోతిః ప్రత్యభిజ్ఞానాదిత్యేవ బ్రూయాత్ । లఘు చైవం స్పష్టం చ సూత్రం స్యాత్ । పాదాభిధానాదిత్యేవ వా వదేత్ । శ్రుత్యనుగమో హ్యేవం సతి స్యాదిత్యుక్తమేవోపపన్నమితి ।

॥ ఇతి శ్రీమన్న్యాయసుధాయాం గాయత్ర్యధికరణమ్ ॥

॥ అథ శ్రీమన్న్యాయసుధాయాం పాదాన్త్యప్రాణాధికరణమ్ ॥

॥ ఓం ప్రాణస్తథాఽనుగమాత్ ఓం ॥ నన్వత ఏవ ప్రాణ ఇత్యనేనైవైతద్గతార్థమ్ । తా ఏతాః శీర్షంశ్ర్చియః శ్రితా ఇత్యాదివాక్యాన్తరవిషయత్వాన్నేతి చేన్న । ఉక్తోత్తరత్వాత్ ।

అభ్యధికాశఙ్కాసద్భావాన్నేతి చేన్న । అదర్శనాత్ । సద్భావే వా తదనన్తరమేవారమ్భణీయత్వాదిత్యతో నిరన్తరాధికరణసిద్ధాన్తన్యాయోపజీవ్యధికాశఙ్కయా పూర్వపక్షమాహ- బాహుల్య ఇతి ॥

పూర్వాధికరణే హి గాయత్ర్యాద్యన్యవాచిశబ్దబాహుల్యసద్భావేఽపి శ్రుతిలిఙ్గబాహుల్యాశ్రయణేన గాయత్రీ పరమాత్మైవేతి నిర్ణీతమ్ । అస్తి చాత్రాపి పరకీయశ్రుతిలిఙ్గబాహుల్యమ్ । తథాహి । చక్షురాదిభిః సహపాఠస్తావత్ప్రధానస్య బ్రహ్మణో నోపపద్యతే । నచ కిఞ్చిదత్ర బ్రహ్మణో జ్ఞాపకమస్తి । యేనాప్రధానప్రాయపాఠస్యాపవాదః స్యాత్ । యుజ్యతే । చేన్ద్రజీవముఖ్యప్రాణానామ్ । ఇన్ద్రస్య హస్తాధిష్ఠాతురిన్ద్రియత్వాత్ । జీవస్యేన్ద్రియజన్యఫలాశ్రయత్వాత్ । ముఖ్యస్య చ సర్వేన్ద్రియస్వామిత్వాత్ । ప్రాణో వా అహమస్మ్యృష ఇతీన్ద్రశ్రుతిః । తా అహింసన్తేత్యాదినోక్తాని ప్రాణవివాదో, దేహాదుత్క్రమణప్రవేశౌ, తతో దేహపాతోత్థానే, ప్రాణసంవాదశ్చేతి ముఖ్యప్రాణలిఙ్గాని । తథా తం శతం వర్షాణ్యభ్యార్చదితి శతాయుష్ట్వం ప్రాణో వంశ ఇతి చక్షురాదీన్ప్రతి వంశత్వమితి జీవలిఙ్గాని । సతి చైవమన్యదీయయోః శ్రుతిలిఙ్గయోర్బాహుల్యేఽన్యస్యేన్ద్రాదేః ప్రాణశబ్దవాచ్యత్వం యుక్తమ్ । అన్యథోక్తన్యాయస్యానైకాన్త్యాపాతాత్ । నచ వాక్యభేదో దోషః అనన్యగతికతయా ప్రాప్తత్వాదితి । అముఖ్యయా వృత్త్యాఽత్ర ముఖ్యప్రాణస్య వాచ్యత్వం సిద్ధాన్తినాఽప్యభ్యుపగమ్యత ఇత్యతో ముఖ్యేత్యుక్తమ్ । ఇతిశబ్దః శఙ్కాసమాప్తిద్యోతకః ।

సిద్ధాన్తయత్సూత్రం వ్యాఖ్యాతి- తన్నేతి ॥

॥ ఓం ప్రాణస్తథాఽనుగమాత్ ఓం ॥

కిన్తు బ్రహ్మణ ఏవ ప్రాణశబ్దముఖ్యవాచ్యత్వమితి శేషః । కుతః । బ్రహ్మశబ్దానుగమాత్ । పారమేశ్వరలిఙ్గానుగమాచ్చేతి భావః । అథవా బాహుల్య ఇత్యాదికమేవ సిద్ధాన్తవాక్యమ్ । బ్రహ్మవిషయయోః శ్రుతిలిఙ్గయోర్బాహుల్యే విద్యమానే యదన్యస్యేన్ద్రాదేః ప్రాణశబ్దముఖ్యవాచ్యత్వం పూర్వవాదినోక్తమ్- తన్నేతి ॥

నను చ శ్రుతిలిఙ్గబాహుల్యాదేవాన్యస్య ముఖ్యవాచ్యత్వమిత్యుక్తమ్ । సత్యమ్ । తథాఽప్యస్త్యత్ర వైషమ్యమ్ । నిరవకాశశ్రుతిలిఙ్గబాహుల్యేన హి ప్రాగత్ర చ నిర్ణయః కృతః । ఏతాని తు సావకాశానీత్యాహ- అత్రగస్యేతి ॥ ఇన్ద్రాదిగతస్య । హిశబ్దో హేత్వర్థః । తస్మాన్నేతి

పూర్వేణ సమ్బన్ధ: । ప్రమాణప్రసిద్ధిద్యోతకో వా । ఆద్యస్తుశబ్దో న్యాయవిశేషసూచక: । ప్రాణస్థాని ప్రాణసమ్బన్ధితయా ప్రతీతాని । పునస్తుశబ్దోఽప్యర్థే । ఇన్ద్రియవిషయాణ్యపీతి శ్రుతిరపీతి వా । నచ మఞ్చేషు పురుషసమ్బన్ధనిబన్ధనం

క్రోశనమివాముఖ్యానీశ్వరే లిఙ్గానీతి శఙ్కనీయమ్ । అన్తర్గతస్య తస్యైవ తత్తత్కర్తృత్వాదిత్యాశయేన ముఖ్యత ఇత్యుక్తమ్ । శతం వర్షాణీత్యతోఽపి పరస్తాదితిశబ్దో యోజ్య: । ప్రాణవంశత్వం ప్రాణాంశ్చక్షురాదీన్ప్రతి వంశత్వమ్ । ఏతేన న వక్తురిత్యాదిసూత్రతాత్పర్యముక్తం భవతి ।

కేచిదత్ర కౌషీతకిబ్రాహ్మణోపనిషదీన్ద్రప్రతర్దనాఖ్యాయికాయాం శ్రుతం "ప్రాణోఽస్మి ప్రజ్ఞాత్మా' ఇత్యాదివాక్యముదాహరన్తి । తేషాం వక్తురితి న శ్రుత్యనుగతమ్ । వక్తృత్వం హీన్ద్రస్యాత్మోపదేశాదిత్యనేనైవ లబ్ధమ్ । నచ వక్తురితీన్ద్రప్రతిపత్త్యర్థమ్ । తస్య తదప్రత్యాయకత్వాత్ । అస్మాకం తు విశిష్యం శస్త్రం శంసితుర్విశ్వామిత్రస్య నేన్ద్రోఽన్యథోపదేష్యమర్హతీతి యుక్తిద్యోతనాయ సార్థకమితి ।

పాదార్థముపసంహరతి- తస్మాదితి ॥

అన్యత్రగైర్నామాత్మకైరితి శేష: । తస్మాదిత్యస్యైవ వివరణముక్తన్యాయైరితి । ఉక్తో న్యాయో యేషు తే తథోక్తా: । సమన్తత: సర్వవేదగతై: । ఏకో ముఖ్యార్థ: ॥ నాత్ర సంశయ ఇతి ॥ లక్షణయాఽయం సమన్వయోఽభిధీయత ఇతి కేషాఞ్చిన్మతం ముఖ్యవృత్త్యేతి సిద్ధాన్త: । అతో విప్రతిపత్తేరత్ర సంశయో న కార్యో నిర్ణాయకస్యోక్తత్వాదిత్యర్థ: । అథవోక్తేఽపి న్యాయేఽనాదివాసనానిమిత్తోఽన్యస్య ముఖ్యవాచ్యత్వవిషయ: సంశయో న కార్య ఇత్యనేనాచష్టే ।

సర్వజ్ఞకల్పేన తత్త్వోపదేశాయ ప్రవృవేన భగవతాఽఽచార్యేణైవం సూత్రేషు వ్యాఖ్యాతేషు శిష్యాణామేతావన్మాత్రార్థాన్యేతానీతి ప్రతీతి: స్యాత్ । తాం నిరాకర్తుమాహ- వాసుదేవాదీతి ॥

వాసుదేవాదిత్వేనేత్యర్థ: । చశబ్దో వక్ష్యమాణపక్షాన్తరసముచ్చయార్థ: । ప్రథమపాదాన్తే కథనాదస్మిన్నేవ పాద ఇతి భాతి । తన్నిరాసాయోక్తమ్- సర్వశ: ॥ సర్వేష్వపి పాదేషు అథవేతి నిపాతసముదాయ: పక్షాన్తరే । పఞ్చమూర్తిర్నారాయణాదిత్వేన । ప్రతిశబ్దో

వీప్సాయాం కర్మప్రవచనీయ: I అథాపి వేతి త్రయో నిపాతా యథాక్రమం ప్రతిసూత్రమిత్యాదిభిస్త్రిభి: సమ్బధ్యతే I అత్రేయం మూర్తి: ప్రతిపాద్యత ఇతి కథం జ్ఞాయత ఇత్యత ఆహ- త్రైరితి II

న్యాయశబ్ద: ప్రకారవచన: I శ్రుతిలిఙ్గవ్యతిరిక్తాన్యాయార్థో వా I తస్యాం తస్యాం మూర్తౌ ప్రసిద్ధైర్లిఙ్గై: శ్రుతిసమాఖ్యాదివ్యావర్తకైవిర్వేకో జ్ఞాతవ్య ఇతి శేష: I నను చతుర్మూర్తి: పఞ్చమూర్తివర్ేతి ప్రత్యధికరణం ప్రతిసూత్రం వా ప్రత్యక్షరం వేతి చ వస్తువికల్ప: కథమిత్యత ఆహ- యోగ్యతేతి II

సర్వేఽపి పక్షా: సూత్రకృతో వివక్షితా: I పురుషాణాం యోగ్యతాఽనతిక్రమేణ ప్రతీయన్తే I తదపేక్షయా వికల్పో యుజ్యత ఇతి యోజ్యమ్ I ఏవమలౌకికార్థత్వం కుత: సూత్రాణామిత్యత ఆహ- బృహత్త్వన్తేతి II

ఏవమర్థత్వం సూత్రాణాం జ్ఞేయమితి శేష: I బహ్వర్థ ఇతి వక్ష్యమాణం చా(వా)ఽత్ర సమ్బధ్యతే I తర్హి కస్మాత్తథా న వ్యాఖ్యాయత ఇత్యత ఆహ- బహ్వర్థమపీతి II

సూత్రజాతమితి శేష: I ఉచ్యతే వ్యాఖ్యాయతే I బుద్ధిశబ్దస్య జ్ఞానార్థత్వే గ్రహో గ్రాహ్యం భావప్రధానో నిర్దేశ: I గ్రాహ్యత్వమేవార్థ: ప్రయోజనం తస్మై I మనోఽర్థత్వే గ్రహణం గ్రహ: I

న చైవం సూత్రార్థలేశవ్యాఖ్యానపరోఽయం గ్రన్థ ఇత్యనాదరణీయ ఇత్యాశయేనాహ- గ్రన్థ ఇతి II

సమగ్రార్థవ్యాఖ్యానమకుర్వన్నపి I అయమిత్యుక్తత్వాత్సత్యపి తస్మిన్పునరస్య విరచనాద్భాష్యమల్పార్థమితి నాశఙ్కనీయమిత్యాహ- భాష్యం చేతి II

అతిశయితేనార్థేన విస్తరో యస్యేతి వ్యధికరణబహువ్రీహిగర్మకత్వాత్ I బహ్వర్థత్వమనయోరనుపలమ్భబాధితమితి చేన్న I వ్యాఖ్యానసామగ్రీవైకల్యనిమిత్తత్వాత్తదనుపలమ్భస్యేత్యాశయేనాహ- బహుజ్ఞా ఏవేతి II

ఏవం ప్రాసఙ్గికముక్త్వోపపాదితస్యాన్యత్రప్రసిద్ధనామసమన్వయస్య ఫలం లక్షణసిద్ధిముపసంహరతి- తస్మాదితి ॥

సకలవేదగతసమస్తనామవాచ్యత్వాదిత్యర్థ: । కథం తన్మాత్రేణ మహాగుణత్వమ్ । నామ్నాం యౌగికత్వాదపునరుక్తి్తశ్చేతి ।

॥ ఇతి శ్రీమత్పూర్ణప్రమతిభగవత్పాదసుకృతేరనువ్యాఖ్యానస్య ప్రగుణజయతీర్థాఖ్యయతినా । కృతాయాం టీకాయాం విషమపదవాక్యార్థవివృతావయం పూర్వేఽ(ర్వా)ధ్యాయే ప్రథమచరణ: పర్యవసిత: ॥

॥ అథ ప్రథమాధ్యాయస్య ద్వితీయ: పాద: ॥

ద్వితీయపాదస్య పూర్వోత్తరపాదభేదస్య స్వస్మిన్నేకవాక్యతాయాశ్చ సిద్ధయే ప్రతిపాద్యమర్థం దర్శయతి- లిఙ్గాత్మకానామితి ॥

లిఙ్గం ధర్మ: స ఆత్మేవాత్మా ప్రవృత్తినిమిత్తం యేషాం తే లిఙ్గాత్మకా: । స్వరూపార్థో వాఽఽత్మశబ్ద: । నిమిత్తనిమిత్తినోరభేదోపచారాత్ । సకలవేదగతానామన్యత్రప్రసిద్ధానామితి శేష: ।

నన్వతీతపాదే సమన్వితా అపి లిఙ్గాత్మకా ఏవ । యౌగికత్వాత్ । అన్యథా గుణపూర్త్యలాభేన సమన్వయసమర్థనవైయర్థ్యాత్ । నచ

ప్రకరణగతగుణలాభేన సార్థక్యాత్ । వచనవృత్త్యఙ్గీకారవైఫల్యాత్ । ఉక్త్తం చ యచ్ఛబ్దా యోగవృత్తయ ఇతి । తత్కథమయం విభాగ: । సత్యమ్ । తథాఽప్యన్యత్రప్రసిద్ధత్వాదివదాపాతప్రతీత్యనురోధేనేయముక్తి్తరిత్యదోష: । వృత్తిర్లక్షణాదిరపి భవతీత్యత: పరే ముఖ్యార్థ ఇత్యుక్త్తమ్ । తథాచ ముఖ్యవృత్తిరితి లభ్యతే । చిన్త్యతే సమర్థ్యతేఽస్మిన్పాద ఇతి శేష: ।

॥ ఓం సర్వత్రప్రసిద్ధోపదేశాత్ ఓం ॥ కేచిన్మనోమయ: ప్రాణశరీరో భారూప ఇత్యుక్త్వం మనోమయత్వాదినోపాస్యత్వం పరమాత్మన: ప్రతిపాదయితుమిదమధికరణమితి వ్యాచక్షతే । తదసదిత్యాశయవానాహ- సర్వగత్వమితి ॥

తుశబ్దోఽవధారణే । ఏతమస్యామేతం దివీత్యాదివాక్యోక్త్వం సవర్గతత్వమేవాత్ర పాదే ప్రథమం పరమేశ్వరస్య సమర్థ్యతే । నతు మనోమయత్వాదినోపాస్యత్వమిత్యర్థ: । సత్యకామత్వాదిపరమేశ్వరధర్మాణాం స్ఫుటప్రతిభాసత్వేన సన్దేహాద్యనుపపత్తేరితి భావ: । నను మనోమయత్వాదయ: శారీరధర్మా అపి ప్రతీయన్త ఇతి చేన్న । తేషామానన్దమయాధికరణన్యాయేన సావకాశత్వాత్ । చరమప్రతీతేనాపి నిరవకాశేన ప్రథమప్రతీతస్య సావకాశస్యాన్యథాత్వోపపత్తే: ।

నను కథం తర్హ్యస్మాకమపి చక్షుర్మయత్వాదీని పూర్వపక్షప్రాపకాణి । ఉచ్యతే । హేత్వన్తరేణ పూర్వపక్షే సత్యభ్యుచ్చయమాత్రత్వేన తేషాముపన్యాస: । యథా పరస్యేక్షత్యధికరణే ప్రాయపాఠే నిరస్తేఽప్యభ్యుచ్చయమాత్రత్వేన ప్రాణాధికరణే తదుపన్యాస: ।

సర్వగతత్వప్రతిపాదనస్య ప్రకృతోపయోగం దశర్యతి- తత్రేతి ॥

ప్రబోధనం కార్యాభిముఖీకరణమ్ । తత్కిం దూరే స్థిత: శక్తిప్రబోధనే న శక్తో యేన తత్రతత్ర తిష్ఠతీత్యత ఉక్తమ్- దూరతోఽపీతి ॥

యద్యపి స ప్రభుర్విష్ణుర్దూరతోఽపి తత్తచ్ఛక్తిప్రబోధనేఽతిశక్తస్తథాఽపి కేవలం లీలయా తత్రతత్ర స్థితస్తత్తచ్ఛక్తీనాం ప్రబోధకో భవతీతి జ్ఞాపయితుం సర్వగతత్వమిహ ప్రవిచార్యత ఇతి సమ్బన్ధ: । ఏతదుక్తం భవతి । స్వనిర్గమప్రవేశాభ్యాం దేహపాతనోత్థాపనమిత్యాద్యా ముఖ్యప్రాణాదిశక్తయస్తదన్తర్గతభగవదాయత్తా ఇతి ప్రాగుక్తమ్ । తదనుపపన్నమ్ । భగవత: సర్వగతత్వాభావాత్ । శాస్త్రైకసమధిగమ్యం ఖలు (హి) తత్ । శాస్త్రం చైతమస్యామిత్యాదికమన్యపరమిత్యాశఙ్కయోక్తార్థసమర్థనాయ సర్వగతత్వమత్ర హరేరుపపద్యత ఇతి । అథవా న సర్వగతత్వం హరేరుపపాదనీయమ్ । తస్యానన్దాదివత్స్రష్ట్రుత్వాదివద్వా గుణత్వాభావాదిత్యాశఙ్కయ న సవర్గతత్వం నామ సర్వసంయోగిత్వమాత్రమిహ వివక్షితమ్ । కిం నామ తత్తచ్ఛక్తిప్రేరకత్వేన । అతస్తదుపపాదనముపపద్యత ఇత్యనేనోచ్యతే । అథవా న సర్వగతత్వమత్ర

ప్రతిపాదనీయమ్ । అదృశ్యత్వాద్యధికరణే తస్య ప్రతిపాదయిష్యమాణత్వాదిత్యాశఙ్క్య తత్ర సవర్గతత్వమాత్రమత్ర తు తత్తచ్ఛక్తిప్రబోధకత్వమితి తాత్పర్యభేదోఽనేనోచ్యతే । అథవా అన్తర్యామ్యధికరణే పృథివ్యాదిషు స్థితేవర్ణ్యమాణత్వాన్నేదమారమ్భణీయమిత్యాశఙ్క్యాత్ర శక్తిప్రేరకత్వేన తత్ర తు సత్తాదిప్రదత్వేన తత్తదన్తర్గతత్వముచ్యత ఇత్యనేనాచష్టే । అథవా అన్త:స్థత్వాధికరణేనేదం గతార్థమిత్యాశఙ్క్య తత్ర చన్ద్రాదికతిపయపదార్థాన్తరస్థితత్వమ్ అత్ర తు సర్వపదార్థాన్తర్గతత్వమభిధీయత ఇతి ప్రతిపాద్యభేదమేతేనాహ । అథవా । సర్వగతత్వం నామ సర్వమూర్త(ద్రవ్యసంయోగిత్వం వా) పరమమహత్పరిమాణయోగిత్వం వా (సు)ప్రసిద్ధమ్ । తదత్ర యది సాధ్యం స్యాత్తదాఽర్భకౌకస్త్వాదిత్యాక్షేపానుపపత్తిరదృశ్యత్వాద్యధికరణేన గతార్థతా ేచేత్యాశఙ్క్య సర్వగతత్వమన్యథాఽనేన వ్యాచష్టే ।

తత్తచ్ఛక్తిప్రబోధక ఇతి కథమ్ । కర్తరి చేతి సమాసప్రతిషేధాత్ । న । యాజకాదిభిశ్చేతి ప్రతిప్రసవాత్ । యద్వా । ప్రకృష్టో బోధో యస్మాదితి వా పచాద్యజన్తత్వేన వా ప్రబోధ: । శక్తీనాం ప్రబోధ: శక్తిప్రబోధ: । తతశ్చ "అజ్ఞాత:' ఇతి కప్రత్యయ ఇతి ।

అత్ర సూత్రమ్- కర్మకర్తృవ్యపదేశాచ్చేతి ॥

అస్యార్థ: । ఆత్మానం పరస్మై శంసతీతి శంసనక్రియాయామాత్మన: సర్వగతస్య కర్మత్వేన శరీరస్య కర్తృత్వేన వ్యపదేశాచ్చ న శారీరోఽయం సర్వగత: । ఏకస్యాం క్రియాయాం కర్మకర్త్రోరేకత్వాయోగాత్ । నహి దేవదత్త: ఛిదాయాం కర్తా కర్మాపి భవతీతి । తత్ర కిం కర్మకర్తృభావో భేదవ్యాప్త ఉత నేతి । నాద్య: । నియామకాభావేన వ్యాప్తేరనిశ్చయాత్ । స్యాదేతత్ । క్రియాశ్రయ: కర్తేతి తావత్ప్రసిద్ధమ్ । పరసమవేతక్రియాజన్యఫలశాలికమర్ేత్యుచ్యతే । యథా దేవదత్తసమవేతగతిక్రియాఫలసంయోగశాలీ గ్రామ: । క్రియాఫలశాలిత్వేనైవ కర్మత్వే సంయోగశాలినో దేవదత్తస్యాపి తత్రప్రసఙ్గ: । తథాత్వే చ దేవదత్తం గ్రామం గచ్ఛతీతి ద్వితీయా స్యాత్ । అతో లక్షణవిరోధాత్కర్మకర్త్రోర్భేదో నియత ఇతి ।

మైవమ్ । యతో దేవదత్తో గ్రామం గచ్ఛతి తస్యాపి దేవదత్తసమవేతగతిక్రియాఫలవిభాగశాలిత్వేన కర్మత్వప్రసఙ్గాత్ । తథాచ దేవదత్త: కౌశామ్బీం పాటలీపుత్రం గచ్ఛతీతి ప్రయోగ: స్యాత్ । కిం

చానాగతాదివిషయేచ్ఛాదిక్రియాఫలశాలిత్వమనాగతాదేర్నాస్తీతి తత్కర్మత్వం న స్యాత్ । నహి తదభావే తత్ర ఫలోత్పాద: సమ్భవతి । మా భూదితి చేన్న । ఇచ్ఛాదీనాం సకర్మకత్వవ్యాఘాతాత్ । తద్వాచినో ద్వితీయానుపపత్తిప్రసఙ్గ(గశ్చ)గాచ్చ । వర్తమానేఽపి ఘటాదౌ న జ్ఞానాదిజన్యం ఫలముపలభ్యతే । తథాహి । న తావజ్జ్ఞాతతా । నిరాకరిష్యమాణత్వాత్ । ఇచ్ఛాదీనాం తదజనకత్వాచ్చ । నాపి సంస్కారాదికమ్ । తస్యాత్మన్యేవోత్పాదాత్ । నాపి వ్యవహార: ।

వ్యవహారాదిరూపస్య తస్య కర్తృనిష్ఠత్వాత్ । ఉపాదానాదిరూపస్యోపేక్షణీయావ్యాప్తే: । తస్మాత్క్రియాస్వాతన్త్ర్యం కర్తృత్వమ్ । తద్విషయత్వం చ కర్మత్వమితి వాచ్యమ్ । నచ తయో: కమపి విరోధం పశ్యామ: । అన్యథా కర్మకర్తాఽపి దుర్లభ: స్యాత్ । కిం చాస్తి తావత్కారకాన్తరసమావేశ: । కాంస్యపాత్ర్యాభుఙ్క్తే కాంస్యపాత్ర్యాం భుఙ్క్తే ఇత్యాదిప్రయోగదర్శనాత్ । తథా కర్మకర్త్రోరపి సమావేశే కో విరోధ: ।

నను చ దృశ్యతే తావత్కర్మకర్త్రోర్భేద: । నచ వ్యభిచారో దృశ్యతే । తేన వ్యాప్తినిశ్చయ ఇతి । మైవమ్ । దర్శనాదర్శనమాత్రస్య వ్యాప్త్యనిశ్చాయకతాయా వక్ష్యమాణత్వాత్ । నచ వ్యభిచారాదర్శనమపి । మామహం జానామీతి తద్దర్శనాత్ । అన్యథా(ఽఽత్మ)సాక్షాత్కారానుపపత్తిప్రసఙ్గాత్ । నచ నిత్యానుమేయ ఏవాత్మా । సాక్షాత్కారస్యాపహ్నోతుమశక్యత్వాత్ । కశ్చిదాహ మానసప్రత్యక్షావసేయోఽయమాత్మా । తథాఽపి కర్తృతైవాస్య, న కర్మతా । ఆత్మకర్తృకేఽహంప్రత్యయే ప్రతిభాసమాత్రేణ తదాపరోక్ష్యసిద్ధేరితి । తత్ కర్మతాతిరిక్తా నిరుక్తే: । రిక్తమేవ వచనమ్ । కిం చాహమితిప్రత్యయ: సకర్మకో న వా । నేతి పక్షోఽనుభవవిరుద్ధ: । జానాతే: సదా సకర్మకత్వావచభాసాచ్చ । ఆద్యే కిమస్య కర్మేతి వక్తవ్యమ్ । న తావదాత్మాతిరిక్తమ్ । ఘటాదావహంప్రత్యయాదర్శనాత్ । ఆత్మసమ్బన్ధి సుఖాదికమితి చేన్న । తన్మాత్ర(స్య) కర్మతాయామాత్మాసిద్ధిప్రసఙ్గాత్ । అహం సుఖమిత్యాదివ్యవహారప్రసఙ్గాచ్చ । అథ జ్ఞానాశ్రయ: కర్తా సుఖాదివిశిష్ట: కర్మేతి చేత్, (న) । ఆగతం తర్హ్యంశత: కర్మకర్త్రోరైక్యమ్ । కిం చ యుఞ్జానస్య నిరుపాధికమాత్మానం పశ్యతోఽహంప్రత్యయో నాన్యకర్మక ఇత్యకర్మకో వాఽఽత్మకర్మకో వాఽభ్యుపగన్తవ్య: । గత్యన్తరాభావాత్ ।

అపరస్తు ఘటాదిసన్నికృష్టేన చక్షురాదినోపజనితం విజ్ఞానం త్రితయప్రకాశరూపం కర్మతయా విషయమ్ । స్వప్రకాశతయా స్వరూపమ్ । ఆశ్రయతయాఽఽత్మానం వ్యవస్థాపయతీతి నాత్మన: కర్మతా, నాపి తత్సాక్షాత్కారాసిద్ధిరిత్యాహ । స ప్రష్టవ్య: । కిమిదం జ్ఞానస్య స్వప్రకాశత్వం నామేతి । స్వకర్మకప్రకాశత్వమితి చేత్ । తర్హి వృశ్చికభియా

పలాయమానస్యాశీవిషముఖే నిపాత: । యత్స్వలక్షరమాత్రాధీనవిరోధం కర్మకర్తృభావం పరిహర్తుం సర్వలోకావసితవిరోధం క్రియాకమర్భావమభ్యుపైతి । క్రియా హి కర్మకారకజన్యేష్యతే । నచ జన్యజనకయోరేకతోచితా । అన్తర్భావితపూర్వాపరభావిత్వాత్తస్యా: । నచ తదేవ స్వాత్మానం ప్రతి పూర్వమపరం చేతి యుజ్యతే । ప్రకాశాన్తరానపేక్షసిద్ధ(ద్ధి)త్వం స్వప్రకాశత్వమితి చేన్న । ఘటాదేరపి స్వప్రకాశతాపాతాత్ । నహి ఘటాదయ: స్వసిద్ధౌ ప్రకాశాన్తరమపేక్షన్తే, కిం నామ ప్రకాశమేవ । స్వాతిరిక్త ప్రకాశానపేక్షసిద్ధ(ద్ధి)త్వమితి చేన్న । స్వాపేక్షాభావేన స్వాతిరిక్త విశేషణవైయర్థ్యాత్ । ప్రకాశానపేక్షసిద్ధత్వమితి చేన్న । వ్యాఘాతాత్ । శశవిషాణాదేరపి (ఏవం) సిద్ధిప్రసఙ్గాచ్చ । స్వవ్యవహారహేతుప్రకాశత్వమితి చేన్న । స్వవిషయ ఏవ వ్యవహారహేతుత్వదర్శనేనాస్వవిషయస్య స్వవ్యవహారహేతుతాఽనుపపత్తే: । తద్గుణసంవిజ్ఞానబహువ్రీహ్యాదికం తు నోదాహరణ(ణీయ)మ్ । గుణస్యాపి సమాసవిషయతాఽఙ్గీకారాత్ ।

కిఞ్చాత్మా న చాక్షుషజ్ఞానేఽవభాసతే । అరూపిద్రవ్యత్వాదాకాశవత్ । అన్యథా రూపిత్వప్రసఙ్గ: । కమర్తయా ప్రకాశే రూపోపయోగ ఇతి చేన్న । ప్రకాశమానం కర్మతయైవ ప్రకాశత ఇతి వదన్తం ప్రతి విశేషణవైయర్థ్యాత్ । ఏతేనానుమానేఽపి ప్రయోజకాన్తరాశఙ్కా నిరస్తా । కిం చాత్మా యది తదవిషయోఽపి తత్ర ప్రకాశతే । హన్త తర్హి రూపజ్ఞానే రసోఽపి కస్మాన్న ప్రకాశతే । అనాశ్రయత్వాదితి చేత్ । తత్ కిం యావజ్జ్ఞానసమ్బన్ధి జ్ఞానే ప్రకాశతే, కింవాఽఽశ్రయ ఏవ । ఆద్యే చక్షురాదావతిప్రసఙ్గ: । ద్వితీయేఽపి నియామకం వాచ్యమ్ । నహి ఘటోఽయమిత్యాత్మాఽవభాసతే । ఘటమహం జానామీతిప్రత్యయస్తు ఘటజ్ఞానవిశిష్యాత్మకర్మకోఽన్య ఏవ । ఆత్మసిద్ధిస్తు కర్మతయాఽపి భవిష్యతీతి । ఏతేన స్వప్రకాశతయాఽఽత్మసిద్ధిరపి పరాస్తా । స్వకమర్కప్రకాశవత్త్వతద్రూపత్వాతిరిక్త యాస్తస్యా నిరూపయితుమశక్యత్వాత్ । తదేవం కర్తృకర్మభావో న భేదవ్యాప్త ఇతి సిద్ధమ్ ।

తథాచ కథం హేతుత్వేనోపాదానమిత్యత ఆహ- కర్మేతి ॥

యావేకస్యాం క్రియాయాం కర్మకర్తారౌ తయోర్భేద ఇత్యస్యైవ వ్యాప్తి: । కిం త్వౌత్సర్గికీ । నతు ధూమస్యేవాగ్నినా సఙ్కోచానర్థేత్యర్థ: । తత: కిం లబ్ధమితి చేద్దోషద్వయం పరిహృతమితి క్రమేణాహ- అభేదోఽపీతి ॥

యస్మాత్కర్మకర్త్రోరుత్సర్గత ఏవ భిదా, తస్మాద్విశిష్య స్వవిషయముత్సర్గవిషయాద్వ్యవచ్ఛినత్తీతి విశేషోఽపవాదస్తస్మిన్నత్యభేదోఽపి స్యాత్ ।

తథాచ మామహం జానామీ(త్యాద్యు)త్యుపపన్నం భవతి । యతశ్చోత్సర్గోఽప్యపవాదాభావే బలీ స్వసాధ్యసాధనే సమర్థ: । న చాస్తి ప్రకృతేఽపవాద: । తస్మాదత్ర హేతుత్వేనోపదానమపి యుజ్యతే । యథా హి న హింస్యాత్సర్వా భూతానీత్యౌత్సర్గికో భూతహింసానిషేధోఽగ్నీషోమీయపశుహింసావిధినాఽపోద్యతే । భవతి చానపోదితే బ్రహ్మహింసాద్యకరణీయత్వే ప్రమాణమ్ । నన్వేవం తర్హి ప్రమేయత్వానిత్యత్వయోరప్యేవం వక్తు్ం శక్యత ఏవ । ప్రమేయత్వస్యానిత్యత్వేనౌత్సర్గికీ వ్యాప్తి: । అపవాదేన త్వాకాశాదౌ నిత్యత్వమ్ । అపవాదాభావాచ్ఛబ్దాదావనిత్యత్వసాధకతేతి । తతశ్చానైకాన్తికతోచ్ఛేద: స్యాత్ । మైవమ్ । సామాన్యవిషయేణ హి ప్రమాణేనార్థే

ప్రతీతే సతి విశేషవిషయేణాపవాదో భవతి । తతశ్చ సర్వత: ప్రసక్తా్ బుద్ధిస్తద్విషయం పరిత్యజ్యాన్యత్ర విశ్రామ్యతి । నచ సర్వభూతహింసానిషేధస్యేవ ప్రమేయత్వానిత్యత్వవ్యాప్తే: కేనాపి ప్రమాణేన ప్రాప్తిరస్తి । కిం నామ ప్రమేయత్వం, నిత్యత్వానిత్యత్వాభ్యాం సహవ్యవస్థితమేవోపలభ్యత సతి న తత్ర(అపి) ఉత్సర్గాపవాదన్యాయస్యావకాశ: । ఏవం తర్హి కర్మకర్తృభావోఽపి భేదాభేదాభ్యాం సహ వ్యవస్థిత ఏవోపలబ్ధ ఇతి కథమత్రాప్యుత్సర్గాపవాదన్యాయస్యావకాశ: । మైవమ్ । ప్రత్యక్తవపరాక్తవరూపో హి కర్తృకర్మభావ: । స తావదాపాతతో విరోధాద్భేదేన ఘటనీయో వా విశేషేణ వా । తత్ర భేదో ముఖ్య:, విశేషస్తు ప్రతినిధిరిత్యుక్త్మ్ । నచ ముఖ్యప్రతినిధ్యో: సమకక్ష్యతయా ప్రతిభాసో భవతి । అతో భేద: సామాన్యత: ప్రాప్నోతి విశేషస్త్వపవాదేనేతి యుక్త్ముక్త్మ్ । యథా చానుగతసామాన్యాభావేఽప్యుత్సర్గాపవాదన్యాయసమ్భవస్తథా వక్ష్యామ: । సోపాధికసమ్బన్ధస్య సాధనాఙ్గతాఽభావవత్ సోపాధికవ్యభిచారస్యాపి న దూషణాఙ్గత్వమితి కిమత్రాలౌకికమ్ । వక్ష్యతే చైతదితి ।

సర్వగతత్వమత్రాధికరణే ప్రతిపాద్యత ఇత్యుక్త్మ్ । తత్కిం తన్మాత్రముతాన్యోపలక్షణమ్ । ఆద్యే సూత్రాణాం విశ్వతోముఖత్వహాని: । శాస్త్రాపర్యవసానం చాపద్యేత । ద్వితీయే తూపాధిర్వక్త్వ్య: । అన్యథాఽధికరణాన్తరాభావప్రసఙ్గాదిత్యత: ప్రథమాధికరణోపాధిం వదన్ప్రసఙ్గాత్సర్వాధికరణోపాధీనాహ- ఏతదితి ॥

ఏతత్సర్వగతత్వం భావాభిధం సత్తాభిధమ్ । యావన్త: శబ్దా: క్వచిత్ప్రతీకే స్థితివాచినస్తే సర్వేఽప్యనేనోపలక్ష్యన్త ఇత్యర్థ: । ఏవముత్తరత్రాపి జ్ఞాతవ్యమ్ । క్రియే చ తే లిఙ్గే చ । తత: ప్రథమాధికరణాత్పరం ద్వాభ్యామ్ "అత్తా చరాచరగ్రహణాత్,"గుహాం ప్రవిష్యావాత్మానౌ హి తద్దర్శనాత్' ఇత్యేతాభ్యామధికరణాభ్యాం చిన్త్యేతే । నన్వేకమధికరణం వ్యర్థమ్ । న వ్యర్థమ్ । అ(భ్య)ధికాశఙ్కయా ప్రత్యవస్థానాత్ । "అన్తర ఉపపత్తే:' ఇత్యన్తర్యామ్యధిదైవాదిషు

తద్ధర్మవ్యపదేశాత్' ఇతి చాధికరణద్వయేన క్రియాప్రధానకభావాఖ్యం లిఙ్గముచ్యతే ప్రతిపాద్యతే । అత్రాపి పూర్వవన్నాన్యతరాధికరణవైయర్థ్యమ్ । అత ఏవ క్రియా క్రియయా భావో భావేన వ్యాఖ్యాయత ఇతి పరాస్తమ్ । "అదృశ్యత్వాదిగుణకో ధర్మోక్తే:' ఇత్యత్రోక్తమదృశ్యత్వాదిలిఙ్గమభావాఖ్యమ్ । పరా పరస్మిన్ "వైశ్వానర: సాధారణశబ్దవిశేషాత్' ఇత్యధికరణే ప్రతిపాద్యా శ్రుతిర్నామ న తు లిఙ్గమ్ । తర్హి పాదాన్తర్భావో న సమ్భవతీత్యత ఉక్తమ్- లిఙ్గాధికేతి ॥ లిఙ్గాన్యధికాని సమానాధికరణాని యయా సా లిఙ్గాధికేతి । యథా ప్రథమపాదేఽన్తస్తద్ధర్మోపదేశాదితి లిఙ్గనిర్ణయో బహునామసమన్వయలాభార్థ: తథా బహులిఙ్గసమన్వయలాభార్థో నామవిచారోఽత్ర న విరుద్ధయత ఇతి । సాక్షాత్ప్రకర(ణ)ణినిష్ఠత్వాత్ శ్రుతేరుపాదానం చోపపద్యతే । సా చ సూక్తాదివ్యావర్తకాగ్న్యాదిశబ్దోపలక్షణమితి జ్ఞాతవ్యమ్ ।

॥ ఇతి సర్వగతత్వాధికరణమ్ ॥

॥ అథ అత్తృత్వాధికరణమ్ ॥

॥ ఓం అత్తా చరాచరగ్రహణాత్ ఓం ॥ అత్ర "యస్య బ్రహ్మ చ క్షత్రం చోభే భవత ఓదన: । మృత్యుర్యస్యోపసేచనం క ఇత్థా వేద యత్ర స:' ఇతి వాక్యముదాహృత్య, అత్తారం కేచిద్వృత్తికారా విచారితవన్త: । తద్విహాయ "స యద్యదేవాసృజత తత్తదత్తుమధ్రియతే' ఇతి వాక్యముదాహృత్య అత్తారం వ్యచీచరద్భగవాన్ భాష్యకార: । కశ్చాత్ర విశేష: । ఉచ్యతే । అత్ర "అత్తుమధ్రియతే',"అత్తి' ఇతి చ అత్తా సాక్షాత్ప్రతీయతే । తత్ర తు ఓదనోపసేచనపదాభ్యాముపలక్షణీయ: । అద(ది)ధాత్వనుగతిశ్చాత్ర । న చోపలక్షితే నియమోఽస్తి । కిఞ్చ చరాచరగ్రహణాదితి హేతురత్ర సర్వం వాఽత్తీతి కణ్ఠోక్త: । తత్ర తు బ్రహ్మక్షత్రమృత్యుపదైశ్చరాచరస్యోపలక్షణమిత్యస్తి మహాన్విశేష: । నన్వేవం తర్హి శ్రుత్యనుగమాయ సర్వగ్రహణాదితి కుతో న కృతమ్ । అస్తి ప్రయోజనం చరాచరగ్రహణస్య । సర్వగ్రహణాదిత్యుక్తే శక్నోతి పూర్వవాదీ వదితుమ్ । అదితిరపి సర్వస్య స్వభోజ్యస్యాన్నపానాదేరోత్క్రీతి । తత్ర నాయం సర్వశబ్ద: సఙ్కుచితవృత్తి: । కిం నామ "స తయా వాచా' ఇత్యాదిపూర్వవాక్యపర్యాలోచనయా చరాచరవాచీతి వక్తవ్యమ్ । తదేతదనేన ద్యోతయతీతి ।

యదస్మిన్నధ్యాయే సమన్వీయతే తత్సర్వం లక్షణత్వేన ప్రకృతమిత్యానన్దమయాధికరణాన్తేఽభిహితమ్, లక్షణం చ లక్ష్యేణ బ్రహ్మణాఽభిన్నమితి

లక్షణసూత్రే ప్రతిపాదితమ్ । అత్ర చ క్రియాలిఙ్గసమన్వయ ఇత్యుక్తమ్ । తథాచాదనాదిక్రియాణాం పరమేశ్వరస్వరూపత్వముక్తమితి తదాక్షిపతి- అనిత్యత్వాదితి ॥

తుశబ్ద: సర్వగతత్వాదివ్యవచ్ఛేదార్థ: । సోఽపి చోద్యస్యాత్రావకాశసమ్భావనార్థ: । కథమిత్యాక్షేపే । కథమేవ న కథఞ్చిదపీత్యర్థ: । స్వరూపతా పరమేశ్వరస్వరూపతా । పరమేశ్వరస్య హి నిత్యత్వం జన్మాదిసూత్రలబ్ధమ్ । స్వయమనిత్యస్య సకలకారణత్వానుపపత్తే: । యత్ఖలు యస్య జనకం న తస్యాసౌ జనకో, యచ్చ తస్య వినాశకం న తస్యాసౌ వినాశక ఇతి । క్రియాణాం త్వనిత్యత్వం సుప్రసిద్ధమ్ । తథా చ నిత్యానిత్యయో: కథమభేద: స్యాత్ । విరుద్ధధర్మాధ్యాసస్య భావభేదావ్యభిచారాత్ । అన్యథా జగతి

భేదాభావప్రసఙ్గాత్ । తతో యది నామ సర్వగతత్వాదీనాం యావద్ద్రవ్యభావినామభేద: తథాఽపి న క్రియాణామసౌ యుజ్యత ఇతి ।

పరిహరతి- ఇతి చేదితి ॥

నేత్యధ్యాహార: । కుత: । న కేవలమీశ్వర: స్థిరోఽపి తు స తదీయో విశేషో ధర్మోఽపి క్రియారూప: స్థితరో యత ఇతి శేష: । అత్ర(తు) క్రియాస్థిరేత్యేతావదేవ వక్తవ్యం విశేష ఇతి తు క్రియాయా: పరమేశ్వరైక్యేఽప్యుక్తవక్ష్యమాణన్యాయేన తద్ధర్మతయాఽప్యఙ్గీకరణీయేతి జ్ఞాపయితుమ్ । న కేవలం స విశేష: సర్వగతత్వాది: స్థిర:, కిన్తు క్రియాఽపి పారమేశ్వరీ స్థిరా యత ఇతి వా యోజ్యమ్ । అనేన క్రియాయా అపి నిత్యత్వప్రతిజ్ఞానేన విరుద్ధధర్మాధ్యాసస్యాసిద్ధిరుక్తా । తథాహి । ఈశ్వరస్య సంహరణాదిక్రియాణామనిత్యత్వం కిం ప్రమాణబలాదఙ్గీక్రియతే, ఉత నిత్యత్వే బాధకసద్భావాత్, అథవా తత్సాధకప్రమాణాభావాత్ । నాద్య: । ఈశ్వరస్య తత్క్రియాయాశ్చ అప్రత్యక్షత్వేన తదనిత్యత్వస్య ప్రత్యక్షేణ ప్రత్యేతుమశక్యత్వాత్ । లిఙ్గాభావేనానుమానానుపపత్తే: । క్రియాత్వం లిఙ్గమితి చేత్, తత్కిం ధాత్వర్థత్వమ్ పరిస్పన్దత్వం వా । నాద్య: । జ్ఞానేచ్ఛాప్రయత్నై: సత్తయా చ వ్యభిచారాత్ । న ద్వితీయ: । సర్వక్రియాణామపరిస్పన్దత్వేన భాగాసిద్ధత్వాత్ । ఈశ్వరపరిస్పన్దపక్షీకారేత్వాశ్రయాసిద్ధే: । పరేణ తస్యానఙ్గీకృతత్వాత్ । అఙ్గీకారేఽప్యనైకాన్త్యమ్ । క్వచిదనీశ్వరపరిస్పన్దానామపి నిత్యత్వస్య వక్ష్యమాణత్వాత్ । క్రియాత్వస్య నిత్యత్వేన వినా వృత్తౌ బాధకాభావాదప్రయోజకతా చ । కార్యత్వేన సోపాధికత్వం చ । తస్యాపి సాధనే బాధ: । ప్రమాణస్య వక్ష్యమాణత్వాత్ । అసత్యావరణాదౌ ప్రాగూర్ధ్వం చానుపలమ్భో లిఙ్గమితి చేత్ । అనుపలమ్భ: కిం ప్రత్యక్షేణోత ప్రమాణమాత్రేణ । నాద్య: । యోగ్యతయా విశేషణేఽసిద్ధే: ।

అన్యథా గగనాదినా వ్యభిచారాత్ । ద్వితీయే త్వసిద్ధి: । ఆగమాదినోపలబ్ధే: । ఏతేనావరణాద్యభావే సతి కదాచిదేవోపలబ్ధిరపి ప్రత్యుక్తా । వర్ణనిత్యత్వవాదేఽనైకాన్త్యాచ్చ । కిఞ్చ నిత్యోఽపి ఈశ్వరపరిస్పన్ద: కదాచిదభివ్యక్త: కదాచిదేవోపలభ్యేత ఇత్యఙ్గీకారే న బాధకం పశ్యామ: । వ్యక్తిరప్యాదిగ్రహణేన గృహ్యేత ఇతి చేన్న । సన్దిగ్ధవిశేషణాసిద్ధే: । అస్తు తర్హి ఫలానుపలమ్భో లిఙ్గమితి చేన్న । సర్వథాఽనుపమ్భస్యాసిద్ధత్వాత్ । న హీశ్వరపరిస్పన్దక్రియా కదాఽపి న సంయోగవిభాగలక్షణం ఫలం జనయతీతి యుజ్యతే । తథా సతి పరిస్పన్దత్వానుపపత్తే: । నిత్యసంయోగవిభాగజన్మానుపలబ్ధేరితి చేన్న । నిత్యగుణాదినా వ్యభిచారాత్ । కదాచిదేవ సంయోగాదిజన్మ వివక్షితమితి చేత్ । తథాఽపి గగనాదినా వ్యభిచార: । కదాచిదేవ సంయోగాద్యసమవాయికారణత్వమస్త్వితి చేన్న । కదాచిదితి విశేషణవైయర్థ్యాత్ । తత్పరిత్యాగేఽప్యసమవాయికారణత్వస్య దుర్నిరూపత్వేనాసిద్ధే: ।

కిఞ్చ ద్వితన్తుకారమ్భకే(వయవే)తన్తౌ కర్మోత్పన్నం తన్త్వన్తరాద్విభాగం కరోతి । తతో ద్వితన్తుకారమ్భకసంయోగవినాశ: । తన్నాశే ద్వితన్తుకవినాశ: । అథేదానీం తన్తో: కార్యసంయుక్తప్రదేశవిభాగ: । తతశ్చోత్తరదేశసంయోగ: । తస్మాత్కర్మణో వినాశ ఇతి పరేషాం ప్రక్రియా । ఏవం చ యథాఽనేకకాలవర్తిన్యపి క్రియా కదాచిత్సంయోగాద్యారభతే న యావత్సత్త్వమ్ । తథా నిత్యాపి కదాచిత్సంయోగాద్యారభతాం కో విరోధ: । సామాన్యవత్త్వే సత్యస్మదాదిబాహ్యేన్ద్రియగ్రాహ్యత్వం హేతురస్త్వితి చేన్న । విశేష్యాసిద్ధే: । బాహ్యేన్ద్రియగ్రాహ్యసజాతీయత్వస్య పరమాణ్వాదౌ వ్యభిచారాత్ । కిఞ్చ వర్ణనిత్యత్వే స్ఫుటోఽస్య వ్యభిచార: । నాప్యాగమాదీశ్వరక్రియాఽనిత్యతావగతి: । స హీశ్వరక్రియాఽనిత్యేత్యేవమాత్మకో వా, స ఇమాన్లోకానసృజతేత్యేవమాత్మకో వా । ఆద్యస్తు నోపలభ్యతే । ద్వితీయస్తు స ఐక్షత సోఽకామయతేత్యాదినా తుల్య: । తత్ర యది క్రియాయా అనిత్యత్వం, జ్ఞానాదేరపి కుతో న భవేదితి । అస్తు తర్హి నిత్యత్వే బాధకసద్భావాదితి ద్వితీయ: పక్ష: । తథా హి । యది సృష్టిసమయేఽపి సంహారక్రియా విద్యేత తదా తత్రైవ శ్రుత్యాదావుపలభ్యేత । జననవినాశౌ చ ఘటస్య యుగపత్ప్రసజ్యేయాతామ్ । కిఞ్చ యదీశ్వరక్రియా నిత్యా స్యాత్తర్హి క్రియాయా: సంయోగవిభాగౌ ప్రతి అనపేక్షకారణత్వాత్తదుత్పత్తిసాతత్యప్రసఙ్గ: । అపి చేశ్వరక్రియా సంయోగవిభాగౌ కరోతి న వా । నేతి పక్షే క్రియాత్వం వ్యాహన్యేత । ఆద్యేఽపి కిం స్వసత్తోత్తరక్షణే ఉత విరమ్య । నాద్య: । స్వసత్తాయా ఇదం ప్రథమతాభావేన సంయోగాదివిశేషస్య వివక్షితక్షణాదపి పూర్వముత్పత్తిప్రసఙ్గాత్ । న ద్వితీయ: । పూర్వోత్తరావస్థయోరవిశిష్టస్య విరమ్యవ్యాపారాయోగాత్ । ఉత్తరసంయోగస్య కర్మవినాశకత్వేన కృతసంయోగస్య కర్మణోఽవస్థానానుపపత్తేశ్చేత్యత ఉక్తం శక్తయాత్మనేతి । అయమర్థ: । తత్తత్కార్యజననశక్తిరేవ క్రియేత్యుచ్యతే । అత: తేన రూపేణ స్థిరా సా యదా వ్యజ్యతే తదా

వ్యవహారాలమ్బనం తత్తత్కార్యజననీ చ భవతీతి న కశ్చిద్దోష ఇతి । క్రియా శక్తయాత్మనా వ్యక్తిశక్తిరూపేణ కారణేనేతి వా ।

నను కేయం శక్తేర్వ్యక్తిర్నామ । న తావత్ప్రతీతి: । ఈశ్వరాపేక్షయా నిత్యసిద్ధత్వేనోక్తదోషానుశక్తే: । పరాపేక్షయా కదాఽప్యభావాత్ । భావేఽపి కార్యోత్పాదస్య తదనపేక్షత్వాత్ । అత ఏవ నావరణనివృత్తిర్వ్యక్తిరితి । మైవమ్ । వ్యక్తిశబ్దేన శక్తేరేవావస్థావిశేషస్య వివక్షితత్వాత్ । తత్ర యత్తావదుక్తమ్ । యది సృష్ఠిసమయేఽపి సంహారక్రియా స్యాత్తదా తథా వ్యవహ్రియేతేతి । తదసత్ । వ్యక్తిరూపేణైవ వ్యవహారాలమ్బనత్వాత్ । యదపి జననవినాశౌ యుగపత్స్యాతామితి తదపి వ్యక్తయవస్థాయామేవ

శక్తేర్జనకత్వాదనుపపన్నమ్ । యచ్చ క్రియాయా నిత్యత్వే సంయోగవిభాగోత్పత్తిసాతత్యప్రసఙ్గనం తదప్యేవమేవ పరిహృతమ్ । కించైవం పటసామగ్ర్యా: పటోత్పత్తావనపేక్ష(కారణ)త్వాత్పటోత్పత్తిసాతత్యం స్యాత్ । నను కిం సామగ్రీ తమేవ పటం పునర్జనయతు(యేత్), ఉత పటాన్తరమ్ । నాద్య: । పటప్రాగభావస్యాపి సామగ్రీనివిష్యత్వాత్తస్య చ పటోత్పత్త్యా వినష్యత్వేన సామగ్ర్యా వికలత్వాత్ । న ద్వితీయ: । పూర్వపటేన ప్రతిబద్ధత్వాత్ । తత్కథం పటోత్పత్తిసాతత్యమ్ । సత్యమ్ । సమమేతత్ప్రకృతేఽపీతి । యదపీశ్వరక్రియా సంయోగవిభాగౌ కరోతి న వేతి పృష్ఠమ్ । తత్ర కరోతీతి బ్రూమ: । కువర్న్యి చ విరమ్యైవ । నచ తదనుపపత్తి: । వ్యక్తయా విశిష్యత్వాత్ । అన్యథాఽవయవక్రియాఽప్యుత్తరదేశసంయోగం స్వోత్పత్త్యుత్తరక్షణ ఏవ కుర్యాత్ । నచ కృతసంయోగస్య కర్మణోఽవస్థానానుపపత్తి: । అనిత్యక్రియాసు తద్వ్యయవస్థోపపత్తే: ।

నను సంహారకాలే క్రియా వ్యక్తా (అథ) న వా । న చేత్కథం తత్ర వ్యవహారోఽర్థక్రియా వా । ఆద్యే కథం సృష్ఠివ్యవహారాద్యభావ: । మైవమ్ । వ్యక్తేరప్యవాన్తరానన్తవిశేషవత్త్వాఙ్గీకారాత్ । తదిదముక్తమ్- సవిశేషోఽపీతి ॥ ఏవమనఙ్గీకారే పరేషామపి సమాన: ప్రసఙ్గ: । పారమేశ్వరస్య జ్ఞానేచ్ఛాప్రయత్నలక్షణస్య సంహారవ్యాపారస్య నిత్యత్వాత్ । నిత్యమపి పరమేశ్వరేచ్ఛాదికం సహకారిసద్భావ ఏవ కార్యకారీతి చేన్న । సహకారిణమపి నిత్యత్వాత్, పరమేశ్వరేచ్ఛాద్యాయత్తత్వాచ్చ । నేచ్ఛాదిమాత్రం సంహారాదికారణం కిన్తు సఙ్జిహీర్షాదికమ్ ఉత సంహారాదివిశేషవిశిష్యం తదేవ । నాద్య: । అనభ్యుపగమాత్ । తత ఏవ సంహారాదిసిద్ధావిచ్ఛాదికల్పనావైయర్థ్యాచ్చ । సఙ్జిహీర్షాదేశ్చ నిత్యానిత్యవికల్పానుపపత్తే: । న ద్వితీయ: । సతి సంహారాదౌ సఞ్జిహీర్షాదికం తత: సంహారాదిరితి పరస్పరాశ్రయప్రసఙ్గాత్ । నచ స్వరూపసతా సంహారాదినేచ్ఛాదికముపధీయతే । కిన్తు విషయభూతేనేతి చేత్ ।

సంహారాదివిషయతా కిమాగన్తుకీ, అథవా నిత్యేతి వక్తవ్యమ్ । నాద్యః ।
గుణేష్వాగన్తుకధర్మోత్పత్తేరనభ్యుపగమాత్ । ద్వితీయే తు సర్వదా సంహారాదిప్రసఙ్గః ।
తస్మాచ్ఛక్తివ్యక్తిరూపతా సర్వథాఽనుసరణీయా । సా చ సమా క్రియాయామపీతి ।

నను పారమేశ్వరీ జ్ఞానాదిలక్షణా సంహారాదిక్రియా పరేణాపి నిత్యేత్యఙ్గీకృతమ్ ।
పరిస్పన్దలక్షణా తు నాస్త్యేవ । తస్మాద్వ్యయర్థోఽయం ప్రయత్నః । మైవమ్ । పరిస్పన్దాభావే
ప్రమాణాభావాత్ । పరమమహత్పరిమాణమస్తీతి చేత్, న, అణు మధ్యమపరిమాణాభ్యాం
సత్ప్రతిపక్షత్వాత్ । నచ, తే న స్తః । పరమమహత్త్వేఽపి తథా వక్తుం శక్యత్వాత్ ।
"అణోరణీయాన్మహతో మహీయాన్ ఇతి ద్వయోరపి శ్రౌతత్వాత్ ।
అణోరణీయస్త్వమప్రత్యక్షత్వోపలక్షణమితి చేత్ । మహతో మహత్త్వమపి
పరమపూజ్యత్వమితి కిం న స్యాత్ । విరోధాదుభయాఙ్గీకారో నోచిత ఇతి చేత్ తర్హి
ప్రథమప్రాప్తత్వాదణుత్వమేవ గ్రాహ్యమ్ । పరిహరిష్యతే చాయం విరోధ ఇతి ।

నను (చ)క్రియాయాః శక్తివ్యక్తిరూపే పరస్పరం భిన్నేఽభిన్నే వా । ఆద్యే శక్తిరేవ నిత్యా
క్రియాత్వనిత్యేత్యాపన్నమ్ । ద్వితీయే త్వనివృత్తిః సదా వ్యవహారాదిప్రసఙ్గ ఇత్యత ఆహ-
శక్తితేతి ।

అభిన్నే ఏవ శక్తివ్యక్తీ । న చోక్తదోషః । యతస్తత్ర శక్తితేతి వ్యక్తితేతి చ విశేషోఽప్యస్తి । సచ
భేదకార్యనిర్వాహక ఇతి చ ప్రాగేవోక్తమితి ।

స చ విశేషః పరస్పరం విశేషిణా చ యది భిన్నః, తదా శక్తివ్యక్తయోరపి కిం భేదో న స్యాత్ ।
అథాభిన్నః పునర్వ్యవహారాదిసాఙ్కర్యమిత్యత ఆహ- విశేషవానితి ॥

విశేష ఇత్యనువర్తతే । అభిన్న ఏవాయం విశేష ఇతి బ్రూమః । న చోక్తానుపపత్తిః ।
యతోఽభిన్నోఽపి విశేషవానఙ్గీక్రియతే । స్వనివర్ాహక ఇత్యర్థః ।

నన్వేవమన్యత్రాపి క్రియాయా నిత్యత్వమఙ్గీకతర్వ్యమ్ । శక్తివ్యక్తిస్వీకారేణ
సకలదోషపరిహారాదితి చేత్ । అఙ్గీక్రియతాం యది తన్నిత్యతాయాం ప్రమాణమస్తి । సతి
నిర్బాధే ప్రమాణే, తద్విపరీతవ్యవహారేషు చ తదన్యథాఽనుపపత్త్యా కల్పనైషా భవతి । నచ

ఘటాదిక్రియాయా నిత్యత్వే నిర్బాధం ప్రమాణమస్తి । అస్తి తు పరమేశ్వరాదిక్రియాయా నిత్యత్వే తదిత్యాహ- క్రియాదిశ్చేతి ॥

ఏతేన తృతీయోఽపి నిర(పరా)స్త: । "పరాఽస్య శక్తిర్వివిధైవ శ్రూయతే స్వాభావికీ జ్ఞానబలక్రియా చ' ఇతి శ్రుతిమనేనోపలక్షయతి । స్వాభావికీ= యావద్ద్రవ్యభావినీ । అత్ర స్పష్యాం చ శ్రుతిమాహ- జ్ఞానమితి ॥

అథవా పూర్వా శ్రుతి: శక్తిరేవ క్రియేత్యత్ర పఠితా ఉత్తరా తు క్రియాయా నిత్యత్వే । యద్వా, పూర్వా స్వరూపత్వే । తస్య వివాదాస్పదత్వాత్(త్వే) । ద్వితీయా తు తద్ధేతౌ నిత్యత్వ ఇతి । అస్త్వేవమీశ్వరక్రియా నిత్యా । అన్యక్రియా కిమనిత్యైవేత్యతో వివేకం ప్రమాణాన్తరేణ దర్శయతి- శక్తీతి ॥

సద్భావే= నిత్యత్వే । ఆదిపదేన జ్ఞానాదిగ్రహణమ్ । అథవా నిత్యతేతి స్థాయిత్వముచ్యతే । తతశ్చ జ్ఞానక్రియాదిశక్తి: యావత్కాలభావినీ తావత్కాలభావి జ్ఞానాదికమపీత్యుక్తం భవతి ।

స్వరూపసహకారిసమవధానాతిరిక్తా శక్తిరేవ నాస్తీతి కేచిత్ । తేషాముదాహృతశ్రుత్యాదివిరోధ: । నచ తత్స్వరూపమాత్రమ్ । సమ్బన్ధితయా ప్రతీతే: । నాపి సహకారిపరమ్ । స్వాభావికత్వాదిశ్రవణాత్ । కిం చాస్తి తావదిత్థం వ్యవహార: । స్ఫోటాదికార్యం ప్రతి శక్తిమానపి దహనో దేహసంయోగాదిసహకారివిరహాత్ న తదజీజనదితి । తత్ర న తావచ్ఛక్తిశబ్దేన వహ్నిస్వరూపమాత్రముచ్యతే । మతుపో వైయర్థ్యప్రసఙ్గాత్ । నాపి సహకారిసమవధానం తదభావస్యోక్తత్వాత్ । దహనత్వసామాన్యమేవ శక్తిరితి చేత్ । కథం తర్హి స్వరూపసహకారిసమవధానాతిరిక్తా నాస్తి । సామాన్యమపి సహకారివర్గాన్తర్గతమితి చేత్ । తత్కిం ప్రత్యక్షమప్రత్యక్షం వా । ఆద్యే దహనదర్శనే స్ఫోటజననశక్తిజిజ్ఞాసా న స్యాత్ । న ద్వితీయ: । అపసిద్ధాన్తాపాతాత్ । తథాభ్యుపగమే వా సైవ శక్తిరస్మాకమ్ । కిఞ్చ మృత్తన్త్వాదిస్వరూపం ప్రత్యక్షాదిసిద్ధమ్ । తస్య ఘటాదికారణత్వం తు అన్వవవ్యతిరేకసమధిగమ్యమ్ । అన్వయవ్యతిరేకగ్రహణోపాయశ్చ సామాన్యమ్ । తచ్చ ప్రత్యక్షాదిసిద్ధమితి పరేణాపి స్వీకృతమ్ । నచ కారణత్వం స్వరూపం, సహకారిసమవధానం వా । స్వరూపస్యాన్వయవ్యతిరేకానపేక్షాధిగతత్వాత్ । కారణస్యైవ సహకారిసమవధానాన్వేషణాత్ । తతోఽతీన్ద్రియమేవ కిఞ్చిన్మృదాదీనాం ఘటాదికారణత్వమభ్యుపగమనీయమ్ । తదేవ శక్తిరితి శక్తివాదిభిరభ్యుపేయత ఇత్యాస్తాం ప్రపఞ్చ: ।

నను చ క్రియాయాం కిం ప్రమాణమ్ । ప్రత్యక్షద్రవ్యవర్తిన్యాం ప్రత్యక్షమేవేతి బ్రూమ: । చలతీత్యపరోక్షాఽవభాసదర్శనాత్ । ఇన్ద్రియవ్యాపారాన్వయవ్యతిరేకానుసారిత్వాత్ చలతిప్రత్యయస్య । అన్యథా రూపాదేరప్యప్రత్యక్షత్వాపాతాత్ । అథ మతమ్ । న కర్మ ప్రత్యక్షమ్, ప్రత్యక్షేణ గచ్ఛతి ద్రవ్యే విభాగసంయోగాతిరిక్త విశేషానుపలబ్ధే: । యస్త్వయం గచ్ఛతీతి ప్రత్యయ:, స సంయోగవిభాగానుమితక్రియాలమ్బన: । అనుమాపకసంయోగవిభాగావగర్మాథర్శ్చేన్ద్రియవ్యాపార ఇతి । తదయుక్తమ్ । క్రియాప్రతీతేరనుమితిత్వం ఇన్ద్రియవ్యాపారస్య చాన్యత్రోపక్షీణత్వం అప్రత్యక్షతాయాం ప్రమాణత: సిద్ధాయాం కల్ప్యేతే అన్యథా వా । నాద్య: । ప్రమాణాభావాత్ । యదుక్తమనుపలబ్ధేరితి । తదసిద్ధమ్ । వాద్యసిద్ధే: । న హ్యపరోక్షావభాసమఙ్గీకుర్వాణో ఽనుపలబ్ధేరిత్యేతావతా శక్యో బోధయితుమ్ । ఘటాదావపి తథా ప్రసఙ్గాత్ । వివాదపదం కర్మ, అప్రత్యక్షం కర్మత్వాత్పరమాణుకర్మవదితి చేన్న । పరమాణుకర్మణో ఽప్యస్మాభిర్యోగిప్రత్యక్షతాఽఙ్గీకారాత్ । తదర్థమస్మదాదీతి విశేషణోపాదానే పరస్య వైయర్థ్యమ్ । కిఞ్చ వివాదపదం రూపమ్ అప్రత్యక్షం, రూపత్వాత్, పరమాణురూపవదితి కిం న స్యాత్ । ప్రతీతివిరోధాన్నేతి చేత్ । సమం ప్రకృతేఽపి । అనుమానవిరుద్ధా కమప్రత్యక్షతాప్రతీతి: అప్రమేతి చేత్ । రూపప్రత్యక్షతాప్రతీతిరపి తథాఽస్తు । ప్రతీతివిరుద్ధేఽర్థేఽనుమానమేవ నోదేతేతీతి చేత్ । ఏతదపి తుల్యమ్ ।

అథ బ్రూషే । పరమాణురూపస్యాప్రత్యక్షతాయామాశ్రయామహత్త్వం ప్రయోజకమితి । తన్న । పరమాణోరపి మహత్త్వస్య వక్ష్యమాణత్వాత్ । కిం చ పరమాణుకర్మాప్రత్యక్షతాయామపి తదేవ ప్రయోజకం కిం న కల్ప్యమ్ । యది తర్హి కర్మ ప్రత్యక్షమ్, ఏకస్యామపి కర్మవ్యక్తావుత్పన్నాయాం చలతీతిప్రత్యయ: స్యాత్, ఇతి చేత్ । న, సంయోగవిభాగయోరపి తుల్యత్వాత్ । తథాచ న కర్మానుమానమపి స్యాత్ । అథ మన్యసే సేనావనాదివత్ సంయోగవిభాగయో: ప్రత్యక్షతోపపత్తిరితి । తర్హి కర్మణో ఽపి తథా కిం న స్యాత్ । న ద్వితీయ: । తన్తవో న ప్రత్యక్షా: కిన్తు పటకార్యానుమేయా: । పటగ్రహణ ఏవ చ ఇన్ద్రియవ్యాపారోపయోగ ఇత్యపి కల్పనాప్రసఙ్గాత్ ।

్రఅపి చ సంయోగవిభాగౌ ద్వయాశ్రయావితి పరస్య మతమ్ । అస్మాకమపి సంయోగవిభాగద్వయం ద్వయాశ్రయమితి । తాభ్యాం చానుమీయమానం కర్మోభయత్రానుమాతవ్యమ్ । తథాచ శ్యేన ఇవ స్థాణావపి చలతీతిప్రత్యయప్రసఙ్గ: । అథోచ్యేత, న క్రియా స్థాణావనుమీయతే, కిం నామ శ్యేన ఏవ । నిపతత: శ్యేనస్య పూర్వదేశవిభాగోత్పత్తౌ ఉత్పతతశ్చోత్తరదేశసంయోగజననే స్థాణుకర్మణ: కారణతాఽయోగాత్

। శ్యేనే తు కర్మణ్యనుమితే, తస్యోపపద్యేతే దేశాన్తరసంయోగవిభాగావితి । తదనుపపన్నమ్ । స్థాణుకర్మణా హి శ్యేనస్య దేశాన్తరసంయోగవిభాగోత్పత్త్యనుపపత్తౌ కర్మాన్తరమేవ తదనుగుణం శ్యేనే కల్పనీయం స్యాత్ । స్థాణుకర్మానుమానస్య తు కుతో నివృత్తిః । యద్గతం హి కార్యముపలభ్యతే తద్గతం కారణమపీత్యౌత్సర్గికో న్యాయః । శ్యేనకర్మణైవ కల్పితేన సర్వస్యోపపత్తౌ న స్థాణుకర్మోపయోగ ఇతి చేన్న । వికల్పానుపపత్తేః । తథాహి, కిం వ్యాప్తిపక్షధర్మతావదప్యుపయోగే సత్యేవ లిఙ్గమనుమాపకం ఇత్యేతావత్యనుమానసామగ్రీ, ఉత వ్యాప్తిపక్షధర్మతావత్త్వమాత్రమ్ । నాద్యః, అకార్యకారణానుమానోచ్ఛేదప్రసఙ్గాత్ । కిఞ్చ యో యేననావినాభూతః స క్వచిదుపలభ్యమానోఽనుపయోగాత్తం న గమయతీత్యలౌకికమ్ । ద్వితీయే తు కథం న స్థాణౌ కర్మానుమానమ్ । అనుమితమపి కల్పనాగౌరవభయాదపనీయత ఇతి చేత్(న) ప్రమాణసిద్ధేఽర్థే తదృయాభావాత్ ।

నన్వీశ్వరానుమానేఽపి అనేకేశ్వరకల్పనా ఏవం సతి స్యాత్ । న స్యాత్ । వైషమ్యాత్ । కార్యత్వం హి క్షిత్యాదీనాం కర్తృత్వమాత్రమవగమయత్తదేకత్వానేకత్వయోరుదాసీనమేవ । తతస్తదనేకత్వశఙ్కాయాం కల్పనాగౌరవపరాహతాయామేకత్వే పర్యవస్యతి । ఇహ తు సంయోగవిభాగలక్షణేన కార్యేణ స్థాణావేవ కర్మణ్యనుమితే కథం కల్పనాగౌరవేణ తదపనయనమ్ । అథోచ్యేత ।

అన్యథాఽప్యుపపత్తేర్న స్థాణౌ కర్మానుమానం, న చాయమర్థాపత్తిదోషో నానుమానస్యేతి వాచ్యమ్ । అన్యథాఽప్యుపపత్తిశఙ్కాయామనుమానేఽపి వ్యాప్తిసన్దేహాపత్తేరితి, తదనుపపన్నమ్ । అత్ర హి స్థాణౌ ప్రతీతౌ సంయోగవిభాగావకారణకావేవ స్యాతామితి వా శఙ్కనీయమ్ । శ్యేనగతేనైవ కర్మణా భవేతామితి వా । నాద్యః, వ్యాహతాయాః శఙ్కాయా అనుత్థానాత్ । న ద్వితీయః, తత్తదవయవగతపరిత్యాగేనాన్యగతస్య కారణతాయాః క్వాప్యనుపలబ్ధత్వేన నిర్మూలాయాః శఙ్కాయా అనుదయాత్ । కర్మైవ తథా విధముపలబ్ధమితి చేన్న । తస్యేదానీం కల్ప్యమానత్వాత్ । ప్రత్యక్షకర్మవాదే తు నాయం దోషః । ప్రతిపన్నతత్స్వభావానుసరణసమ్భవాత్ । కిఞ్చ సంయోగాదినా క్రియానుమానే యావత్సత్త్వం చలతి ప్రత్యయప్రసఙ్గః । సంయోగేన క్రియావినాశాన్నేతి చేన్న । క్రియానాశస్యాప్యప్రత్యక్షతావాదే దురవబోధత్వాత్ । నహి కార్యజన్మ కారణవినాశేన వ్యాప్తమ్ । యేన సంయోగోత్పత్త్యా కర్మవినాశోఽనుమీయేత । పటోత్పత్తావపి తన్తుసంయోగాదేరవినాశాత్ । నాపి సంయోగజననం క్వాపి కర్మవినాశాఽవినాభూతమనుభూతమ్ । కర్మావస్థానే సదా సంయోగాద్యుదయసమాసత్తిరితి చేత్ । తత్కిం యావత్ కారణం తావత్ కార్యాన్తరజననమ్ । మా హి భూత్ యావత్తన్తుసంయోగసద్భావం పటపరమ్పరోత్పాదః । యావత్కర్మసద్భావం సంయోగోత్పాదస్తు న నిశ్చితః । అపి చాప్రత్యక్షే వ్యోమ్ని సంయోగవిభాగావపి అప్రత్యక్షావితి పతతి పతత్రీ గగన ఇతి ప్రత్యయో న స్యాత్ । వియతి వితతాలోకావయవిని

బహువిహగవిభాగసంయోగనిబన్ధనోఽసౌ ప్రత్యయ ఇతి చేత్ । తథాఽపి దీపికాఽఽలోకగతిప్రతీతేరశక్యత్వాపరిహారాత్ ।

కిం చాన్ధకారే నయనాది(పరి)స్పన్దప్రతిభాసో దుర్ఘట: స్యాత్ । యది చ మార్తణ్డమణ్డలస్యేవ దేవదత్తస్యాపి గతిరనుమేయా స్యాత్ తదోభయత్రాపి చలతిప్రత్యయ: స్యాత్ । న వా కుత్రచిత్ । విశేషకారణాభావాత్ । అపి చ కార్మకారణాదేవ సంయోగవిభాగోత్పత్త్యుపపత్తౌ కిం మధ్యే కర్మకల్పనయేత్యనవక్లృప్తిరేవ కర్మణ: । న సంయోగాద్యుత్పత్తి: కర్మకారణాత్సమ్భవతి । తస్య సంయోగవిశేషాదే: స్వాశ్రయే తత్సమవేతే వా కార్యారమ్భకత్వస్యాన్యత్ర నిశ్చితత్వాత్ । శరీరాత్మసంయోగో హి శరీరకర్మకారణమ్ । కథం తస్మాచ్ఛరీరాకాశదేశసంయోగవిభాగౌ భవత: । ఏవమన్యత్రాపి ద్రష్టవ్యమితి । మైవమ్ । తథా సతి సంయోగవిశేషాదే: కర్మకారణత్వస్యాప్యభావప్రసఙ్గాత్ । నహి పరస్పరం తన్తుసంయోగస్య క్రియాహేతుత్వమస్తి । సంయోగమాత్రస్య తదభావేఽపి తద్విశేషస్య స్యాదితి చేత్, తర్హి తథైవ పరత్రారమ్భకత్వమపి కుతో న స్యాత్ । కిం చైవం సతి కర్మణోఽపి కథమాశ్రయాశ్రయిసమవేతపరిత్యాగేనాన్యత్ర సంయోగాదిజనకత్వమ్ । తస్య తథావిధకార్యగమ్యస్య తథైవ ప్రమితత్వాదితి చేత్ । కర్మకారణస్యైవాయమవాన్తరభేదమాశ్రిత్య స్వభావ: కల్ప్యతామ్ । ధర్మకల్పనాత్ఖలు ధర్మికల్పనా గరీయసీ । తస్మాత్రప్రత్యక్షాశ్రితం కర్మ ప్రత్యక్షమేవేతి స్థితమ్ ।

॥ ఇతి శ్రీమన్న్యాయసుధాయాం అత్తృత్వాధికరణమ్ ॥

॥ అథ శ్రీమన్న్యాయసుధాయాం గుహాధికరణమ్ ॥

॥ ఓం గుహాం ప్రవిష్టావాత్మానౌ హి తద్దర్శనాత్ ఓం ॥ ఋతం పిబన్తావితి వాక్యం కిం జీవేశ్వరౌ ప్రతిపాదయతి కింవా పరమేశ్వరమేవేతి సంశయే జీవేశ్వరావితి తావత్ప్రాప్తమ్ । కుత: । ద్వివచనాత్ । న చానన్దమయాధికరణన్యాయేణ పరిహార: । బాధకాభావాత్ । కర్మఫలభోగానుపపత్తేశ్చ । జీవేశ్వరపక్షే తు ఛత్రిన్యాయేనోపచారో భవిష్యతీత్యేవం ప్రాప్తే పరమాత్మానమేకమేవ ప్రతిపాదయతీదం వాక్యం, గుహానిహితాలిఙ్గత్వాత్ బ్రహ్మశబ్దేన విశేషణాచ్చేతి సిద్ధాన్తితమ్ । తత్ర కర్మఫలభోగో భగవతా భాష్యే ప్రతిపాదిత: । ద్వివచనస్య తు న స్పష్టం పరిహారోఽభిహిత:, అత: తత్పరిహారార్థమాహ- ద్విత్వం చేతి ॥

ఏతదుక్తం భవతి । పరమేశ్వరమాత్రగ్రహణే ద్వివచనానుపపత్తిం వదన్ప్రష్టవ్య: । కథమనుపపత్తిరితి । ద్వివచనం భేదాభిధాయి । నచ పరమాత్మని స్వగతభేదో యుజ్యత ఇతి చేన్న, ద్వివచనస్య భేదాభిధాయిత్వేఽనుశాసనాభావాత్ । అథ ద్విత్వసఙ్ఖ్యా ద్వివచనాభిధేయా, సా చ పరమాత్మన్యభేదేన ఏకత్వసఙ్ఖ్యయా చ విరుధ్యత ఇతి చేత్, న । అభేదేనైకత్వవత్యేవ ఘటే ద్రవ్యాన్తరసహితే ద్విత్వదర్శనాత్ । అథ ద్విత్వం ద్రవ్యాన్తరవిధురస్య న యుజ్యతే విరోధాదితి మతమ్ । తత్రేదముపతిష్ఠతే । న కేవలం సంసారధర్మహీనస్య ర్కమఫలభోగో యుజ్యతే । కిన్తు ద్విత్వం చైకస్య నిర్భేదస్య ఏకత్వాధారమాత్రస్య చ యుజ్యతే ।

కథమిత్యపేక్షాయాం తత్రప్రదశర్నాయ విశేషణాచ్చేతి సూత్రం ప్రకారాన్తరేణ వ్యాచష్టే- య: సేతురితి ॥

ద్విత్వస్యాభేదైకత్వాభ్యాం న తావద్భావాభావలక్షణో విరోధ: । తద్భావాభావాత్ । నాపి వధ్యఘాతుకభావ: । సహావస్థానప్రసఙ్గాత్ । తాదాత్మ్యాభావస్తు ప్రకృతే నోపయుజ్యతే । అత: సహానవస్థానమేవ వక్తవ్యమ్ । తస్య చ నియమేన పరస్పరపరిహారేణాపలమ్భో బీజమ్ । న చాసావస్తి । "ఋతం పిబన్తౌ' ఇతి ద్వివచనవిషయతయా ప్రకృతయోర్ద్విత్వాధారయో: "య: సేతు:' ఇత్యేకవచనేన చ విశేషణాత్ । అభేదైకత్వాధారతావగమాదితి యావత్ । న చాత్రేకస్యైవ గ్రహణమ్ । వ్యావర్తకాభావాదితి । ఏతేనైదపి ప్రత్యుక్తమ్ । "యత్పరేణ బుద్ధిజీవావితి పూర్వపక్షయిత్వా జీవేశ్వరావితి సిద్ధాన్తితమ్' । తథా హి, "తత్తు సమన్వయాత్' ఇతి పరమాత్మన్యేవ సమన్వయం

ప్రతిజ్ఞాతవతా సూత్రకారేణ స ఏవ వివరణవాక్యై: ప్రపఞ్చనీయ: । జీవేశ్వరయోరస్య వాక్యస్య సమన్వయం ప్రతిపాదయన్ప్రక్రమం జహ్యాత్ । బాధకే సతి నాయం దోష ఇతి చేన్న । తదనిరూపణాత్ । ద్వివచనమితి చేత్ । తర్హి జీవేశ్వరాఙ్గీకారోఽపి న స్యాత్ । తయోరైక్యాఙ్గీకారాత్ । కాల్పనికోఽస్తి తయోర్భేద ఇతి చేత్ । తర్హీశ్వరస్యైవాద్భుతాచిన్త్యైశ్వర్యవశాద్ ద్విరూపత్వేన ద్విత్వముపపద్యతామ్ । తథా చ ప్రక్రమానుగుణం సూత్రం స్యాత్ । తత్త్వావేదకం చ శాస్త్రమితి । నన్వేకవచనేనేతి వక్తవ్యమ్ । ఏకత్వవచనేనేతి కథమ్ । ఏకత్వాదిసఙ్ఖ్యాహి ప్రత్యయార్థ: । యథోక్తమ్ । "ద్వ్యేకయోర్ద్వివచనైకవచనే' ఇతి । ద్విత్వైకత్వయోరిత్యర్థ: । అన్యథా ద్వ్యేకేష్వితి స్యాత్ । తస్మాదేకత్వస్య వచనమేకత్వవచనమిత్యేవ యుక్తమ్ । అన్యత్రాపి భావప్రధానో నిర్దేశ: ప్రతిపత్తవ్య ఇతి ।

॥ ఇతి శ్రీమన్న్యాయసుధాయాం గుహాధికరణమ్ ॥

॥ అథ శ్రీమన్న్యాయసుధాయాం అన్తరాధికరణమ్ ॥

॥ ఓం అన్తర ఉపపత్తే: ఓం ॥ అత్ర క్రియాభావరూపలిఙ్గసమన్వయశ్చిన్త్యత ఇత్యుక్తమ్ । తదయుక్తమ్ । సూత్రే భావస్యైవ ప్రతిజ్ఞానాత్ క్రియయా అనుక్తేరిత్యతోఽన్తరశబ్దముభయార్థతయా వ్యాఖ్యాతి- అన్తరితి ॥

అన్త:శబ్దోపపదాద్రమతేర్డమన్తాడ్డ ఇతి డ: । ఉణాదయో బహులమిత్యుపపదలోప: । వివక్షితం చైతత్సూత్రకారస్య । అన్యథా "అన్తస్తద్ధర్మోపదేశాత్' ఇతివత్ అన్తరుపపత్తేరిత్యవక్ష్యత్ । లఘు చైవం సతి సూత్రం స్యాత్ । అన్తర ఇతి కుర్వన్నిమమేవార్థం ప్రతిజానీత ఇతి । నను చ "య ఏషోఽన్తర()ిక్షణి పురుషో దృశ్యతే, ఏష ఆత్మేతి హోవాచ' ఇత్యేతదత్రోదాహరణవాక్యమ్ । అత్ర చాక్షిస్థ ఏవ ప్రతీయతే । న తస్య రమణకర్తృత్వమ్ । శ్రుత్యుక్తమేవ సూత్రై: ప్రతిజ్ఞాతవ్యమ్ । తత్కథం శ్రుతావనుక్తం రమణకర్తృత్వం సూత్రకృతా ప్రతిజ్ఞాయత ఇత్యత ఆహ- రమణం చేతి ॥ న కేవలమక్షిస్థత్వమ్ । కిన్తు రమణం రమణకర్తృత్వం చేతి ఆద్యశ్చశబ్ద: । న కేవలం సూత్రేఽపి తు శ్రుతౌ చేతి ద్వితీయ: । ఆత్మశబ్దేన ఏష ఆత్మేత్యనేన । ఆదేయమ్ ఉపాదేయం సుఖం సుఖసాధనం చ మాతి అనుభవతీతి నిర్వచనేనేత్యర్థ: । ఆఙ్పూర్వకాద్దదాతేర్మన్యతేశ్చ క్విప్ ।

చక్షురన్తరస్య పరమేశ్వరత్వోపపాదకమపరం సూత్రమ్ । సుఖవిశిష్టాభిధానాదేవ చేతి । అత్ర విశిష్టపదం వ్యర్థం సుఖాభిధానాదేవచేత్యేతావతా పూర్ణత్వాత్ । సుఖసమ్బన్ధాభిధానార్థం విశిష్టపదమితి చేత్ న, సుఖిత్వాభిధానాదేవ చేతి కర్తుం శక్యత్వాత్ । లఘు చైవం సతి సూత్రం స్యాత్ । అయుక్తం చ సుఖసమ్బన్ధాభిధానమ్ । "ప్రాణో బ్రహ్మ కం బ్రహ్మ' ఇతి శ్రుతౌ సుఖమాత్రాభిధానాదిత్యతోఽన్యథా వ్యాచష్టే- విశిష్టేతి ॥

నాత్ర సుఖవిశిష్టశబ్ద: తద్వత్త్వామాచష్టే । యేనానుపాదేయ: స్యాత్ । కిన్తు సుఖస్య వైశిష్ట్యం పూర్ణతాలక్షణమ్ । యది హి సుఖాభిధానాదిత్యేవ బ్రూయాత్ తదా సుఖస్యాన్యత్రాపి సద్భావేన వ్యభిచార: స్యాత్ । తత: సార్థకం విశేషణోపాదానమ్ । నను కథమత్ర విగ్రహ: । సుఖేన విశిష్ట: శ్రేష్ఠ ఇతి । కథం తర్హి విశిష్టసుఖేత్యుక్తమ్ । అర్థకథనమాత్రమేతదిత్యదోష: । సుఖేన శ్రేష్ఠో హి తదా స్యాత్ యది తత్సుఖం శ్రేష్ఠం

భవేదిత్యర్థాద్, వైశిష్యయం సుఖధర్మో భవతి । అథవా "కడారా: కర్మధారయే' ఇతి విశేషణస్య పరనిపాతం మన్యమానేన విశిష్యసుఖేత్యుక్త_మ్ । కథం తర్హి మతుప్ప్రయోగ:, శ్రుతావనుక్త_త్వాత్ । స్వరూపేణాపి సుఖేన విశేషశక్త_యా తద్వాన్ భవతీతి జ్ఞాపయితుమితి ।

నన్వేవం వ్యాఖ్యానే హేతుససిద్ధ: స్యాత్ । సుఖవిశేషణస్య విశిష్యత్వస్య శ్రుతావనుక్త_త్వాదితి చేన్న । ముఖ్యాముఖ్యయోర్ముఖ్యస్యైవ గ్రాహ్యత్వాత్ । ఉక్తా_ చ సుఖస్య విశిష్యతా శ్రుతావిత్యాహ- బ్రహ్మత్వం చేతి ॥

సుఖవిశేషణం విశిష్యతా చ బ్రహ్మత్వం బ్రహ్మశబ్దార్థ: । "కం బ్రహ్మేతి' బ్రహ్మశబ్దేనోక్తే_తి యావత్ । బ్రహ్మశబ్దో హి పూర్ణతామాహ । తద్విశేష్యాకాఙ్క్షాయాం సన్నిహితపరిత్యాగే కారణాభావాత్సుఖమేవ సమ్బధ్యత ఇతి ।

చక్షురన్తరస్యేశ్వరత్వం ప్రతిపాద్య, అక్ష్యాదిత్యయోరగ్నిరేవ నియామకతయాఽత్రోచ్యత ఇతి యత్ పూర్వపక్షిణోక్త_ం తన్నిరాకర్తుం సూత్రమ్- అనవస్థితేరసమ్భవాచ్చ నేతర ఇతి ॥

తస్యార్థ: । జీవస్యాగ్నేర్జీవాన్తరనియామకత్వే తస్యాపి నియామకాన్తరేణ భావ్యమిత్యనవస్థితే: ఉభయోర్జీవత్వసామ్యేన నియమ్యనియామకభావాసమ్భవాచ్చ నాగ్నిరక్ష్యాదిత్యస్థతయా అత్రోచ్యత ఇతి । ఏతదయుక్త_మ్ । స్వవ్యాఘాతాత్ । అస్మాభిరపి హి బ్రహ్మాదిజీవానాం మానుపాదిజీవనియామకత్వమఙ్గీక్రియతే । తత్ర యది పరస్యానవిస్థిత్యసమ్భవౌ అస్మాకమపి కుతో న భవత: । యథా చ నాస్మాకం, తథా న పరస్యాపీత్యత: సూత్రం సమ్యగ్వ్యాఖ్యాతుం పీఠమారచయతి- అన్యోన్యేతి ॥

చశబ్దోఽవధారణే । చేతనానామితి వక్ష్యమాణమత్రాపి సమ్బధ్యతే । చేతనానాం యోఽన్యోన్యనియతి: బ్రహ్మాదీనాం నియామకతా, మానుషాదీనాం తు నియమ్యతా, సా ఈశనియమే ప్రేరణే సత్యేవోపపన్నా భవేత్ । అనవస్థిత్యసమ్భవాభావాత్ । ప్రేరకపరమ్పరా హి

పరనిరపేక్షే పరమేశ్వరే విశ్రామ్యతి । తన్నియత్యా చేతరేషాం నియమ్యనియామకభావో భవిష్యతి । నియన్తురీశ్వరస్యాభావే అన్యోన్యనియతిరుపపన్నా న భవేత్ । అనవస్థిత్యసమ్భవపరిహారోపాయాభావాత్ ।

నను బ్రహ్మాదీనాం నియామకత్వం మానుషాదీనాం నియమ్యత్వమిత్యేష విశేషః తేషాం స్వభావ ఏవ । యద్వక్ష్యతి న చాఽఽధికారికమితి మోక్షేఽప్యనువృత్తేశ్చ । ఆధికారిమణ్డలస్థోక్తే రితి వచనాత్ । స్వమతే చ కా నామ పరమేశ్వరాపేక్షేత్యత ఆహ- చేతనానామితి ॥

చేతనానాం బ్రహ్మాదీనాం మానుషాదీనాం చ, యో విశేషో నియమ్యనియామకత్వలక్షణః, సః తేషాం స్వభావ ఏవ । "న తదస్తి వినా యత్స్యాన్మయా భూతం చరాచరమ్' ఇతి వచనాత్ । అన్యథేశ్వరస్య సర్వైశ్వర్యం న స్యాత్ । స్యాచ్చ పరేషాం స్వాతన్త్ర్యమ్ । అఙ్గీకృతం చ పరైరాకాశేఽనాదినోఽపి ద్రవ్యత్వస్య గుణవత్త్వాధీనత్వమ్ । అద్వైతిభిశ్చావిద్యాధీనత్వం జీవబ్రహ్మవిభాగస్య । యో హీశ్వరేణ యస్య సర్వదా నియమ్యతే, స తస్య స్వభావ ఇత్యుచ్యతే । యస్తు కదాచిత్ సోఽస్వభావ ఇతి ।

కిమతో యద్యేవం స్వవ్యాఘాతేన వినా సూత్రార్థో నిష్పన్న ఇత్యాహ- అన్యోన్యేతి ॥

యస్మాదీశ్వరాఙ్గీకారేఽన్యోన్యనియమో యుజ్యతే । నాన్యథా తస్మాదీశ్వరమనఙ్గీకృత్య పరేణాన్యోన్యనియమేఽఙ్గీక్రియమాణేఽనవస్థిత్యసమ్భవౌ సూత్రకృతోక్తౌ యుక్తావిత్యర్థః । నన్వనవస్థిత్యసమ్భవయోః కో భేదః । ఉభయత్రాపి ప్రవృత్త్యనుపపత్తిసామ్యాత్ । ఉచ్యతే । అనవస్థాయాం హి ప్రాక్ సిద్ధమూలాభావేన ప్రవృత్తినిరోధః । అసమ్భవే తు సమానతయాఽవిని(య)గమ్యత్వేనేతి భేదః । యథా పృథివీసమ్బన్ధాద్గన్ధోపలబ్ధిః పయసీతి వదన్తం ప్రత్యుచ్యతే । పయఃసమ్బన్ధాత్పృథివ్యాం తదుపలబ్ధిరితి కిం న స్యాత్ । వినిగమకాభావాదితి । తదనేనానీశ్వరవాదినం ప్రతీదం దోషాభిధానామిత్యుక్తమ్ । ఈశ్వరమఙ్గీకృత్యాక్ష్యాదిత్యస్థతయాఽత్రాగ్నిరుచ్యత ఇతి వదతః కో దోష ఇత్యత ఆహ- ఈశ్వరశ్చేదితి ॥

యదీశ్వరః సర్వనియన్తాఽభ్యుపగతః స్యాత్తదా స ఏవ ప్రథమాగతః సాక్షాదక్ష్యాదిత్యస్థత్వేనామృతత్వాదిప్రమాణైః ప్రతీతః కస్మాత్పరిత్యజన్తే । కస్యాచ్చేశ్వరస్యాదిత్యాదీనాం చ మధ్యే వృథాఽగ్నేర్నియామకత్వేనావస్థితికల్పనా క్రియతే । పూర్వపక్షప్రాపకాణాం భాష్యే నిరస్తత్వాదితి । ఈశ్వరపరిత్యాగే మధ్యేఽగ్నికల్పనే చ ప్రమాణం నాస్తీత్యుక్తమ్ । తతః కిమిత్యత ఆహ- దోషవతీతి ॥

దోష: శ్రుతహానిరశ్రుతకల్పనా చ । ఆద్యేన ఏవశబ్దేన దోషద్వయస్యాపరిహార్యత్వమాహ । తస్మాత్ ఉభయత్ర ప్రమాణాభావాత్ । సా పరమేశ్వరపరిత్యాగేనావస్థితికల్పనా । అనేన సూత్రస్యార్థాన్తరముక్తం వేదితవ్యమ్ । మధ్యేఽగ్నేరవస్థితికల్పకాభావాత్ । ప్రథమావగతేశ్వరపరిత్యాగాసమ్భవాచ్చ నేతర ఇతి ।

ఇదముక్తం భవతి । అక్ష్యాదిత్యస్థతయాఽత్ర ప్రతిపాద్యమగ్నిం ప్రతిపాద్యమానం ప్రతి కిం స్వతన్త్రమీశ్వరమనభ్యుపగమ్యైతదుచ్యతే, ఉతాభ్యుపగమ్యేతి వికల్ప్య, పక్షద్వయే సూత్రకారేణ దూషణముక్తమితి ।

అథవా ప్రతివాదినం నిరీశ్వరం నిశ్చిత్య సూత్రకృతాఽనవస్థిత్యసమ్భవావుక్తావితి పూర్వగ్రన్థార్థ: । తత్కథం నిశ్చితమిత్యత ఆహ- ఈశ్వరశ్చేదితి ॥ యది సర్వనియన్తేశ్వర: ప్రతివాదినాఽభ్యుపగత: స్యాత్, తదా స ఏవ ప్రథమాగత: కిమిత్యపోద్యేత । కస్మాచ్చ వృథాఽవస్థితికల్పనా క్రియతే । కిం తు నిర్నిమిత్తత్వాత్సా నైవ కార్యా స్యాత్ । న హి పూర్వపక్షీ సర్వథాఽప్యప్రేక్షావాన్ । తథా సత్యున్మత్తవదుపేక్షణీయ: స్యాత్ । నహి పూర్వపక్షీ సర్వథాఽప్యప్రేక్షావాన్ । తథా సత్యున్మత్తవదుపేక్షణీయ: స్యాత్ ః కృతా చ తేనేయం సర్వా కల్పనా । తేన జానీమోఽయం నిరీశ్వర ఇత్యయమభిప్రాయ: సూత్రకారస్యేతి ।

॥ ఓం అన్తర్యామ్యధిదైవాదిషు తద్ధర్మవ్యపదేశాత్ ఓం ॥ నన్వేతదనన్తరాతీతేనైవ గతార్థమ్ । అన్తర్యామిత్వం హ్యన్త:స్థిత్వా నియామకత్వమ్ । ఏతదేవాన్తర ఉపపత్తేరిత్యుక్తమ్ । నచ తత్ర నియామకత్వం న వివక్షితమ్ । తథా సత్యనవస్థితేరసమ్భవాచ్చేతి దూషణస్యాలగ్నకత్వప్రసఙ్గాదిత్యత: ప్రమేయభేదం దర్శయితుం ఏతదధికరణనివర్తనీయామాశఙ్కామాహ- రమణమితి ॥ పూర్వాధికరణేఽక్ష్యాదిషు స్థిత్వా రమమాణస్తత్ప్రేరకో హరిరిత్యుక్తమ్ । తదసత్ । వ్యాహతత్వాత్ । ఆదిత్యాదినియమనార్థమతియత్నేన హి భావ్యమ్ । ప్రయత్నస్య వ్యాపారానుగుణత్వదర్శనాత్ । అతియత్నవతశ్చ చిత్తవిక్షేపో నియత: । నచ చిత్తవిక్షేపవతో రమణముపపద్యతే । అతో నియామకశ్చ రతిమాంశ్చేతి వ్యాహతమ్ । నచ వ్యాహతం శతేనాపి హేతూనాం సిద్ధయతి । తదుక్తమ్, "బహువ్యాపారతాయాశ్చ క్లేశోఽధికతరో భవేత్' ఇతి । ఉక్తవ్యాప్తిపక్షధర్మతావధారణాయ ఏవశబ్ద: । ఏతత్పరిహారత్వేన గూఢాభిసన్ధిరధికరణార్థమాహ- ఇతి చేదితి ॥

తత్రేదముత్తరమితి శేష: I యస్య పరమేశ్వరస్య సర్వనియమ: సవర్ాన్తర్యామిత్వమస్తి I తస్య కస్మాన్న శక్యతే రమణమితి ప్రకృతమ్ I ఏతామాశఙ్కాం పరిహర్తుం సర్వాన్తర్యామిత్వమిహ హేతుతయోచ్యత ఇతి భావ: I నన్వేతత్పిణ్యాకయాచనార్థం గతస్య ఖారీతైలదానమివ I యత్ ఆదిత్యాదినియామకస్య చిత్తవిక్షేపసమ్భవేన రమణం న యుజ్యత ఇత్యుక్తే, సర్వనియామకత్వముక్తమ్ I తతో హ్యతిశయేన చిత్తవిక్షేపాద్రమణానుపపత్తి:, ఇత్యతోఽభిప్రాయముద్ఘాటయతి- స్వాత్మనేతి II

యద్వస్తు స్వాత్మనా దేవదత్తేనానియతం దేవదత్తానధీనసత్తాప్రతీతిప్రవృత్తికం, తదేవాత్మనో దేవదత్తస్య ప్రతీపం చిత్తవిక్షేపకం భవేదితి హి దృష్టమ్ I ఇదం తు జగదీశ్వరాధీనసత్తాదికమ్ I తత్కథం తస్య చిత్తవిక్షేపకం భవేత్ I అథవా యదీదం యస్తు విశ్వం స్వాత్మనేశ్వరేణానియతం స్యాత్ I తదధీనసత్తాదికం న స్యాత్, తదైవ హ్యాత్మన: పరమేశ్వరస్య ప్రతీపం భవేత్ I నచైవమితి యోజ్యమ్ I న రాజాదివన్నియామకత్వమాత్రమన్తర్యామిత్వమ్, అపి తర్హి సత్తాదిప్రదత్వమిత్యుక్తం భవతి I

II ఇతి శ్రీమన్న్యాయసుధాయాం అన్తర్యామ్యధికరణమ్ II

II అథ శ్రీమన్న్యాయసుధాయాం అదృశ్యత్వాధికరణమ్ II

II ఓం అదృశ్యత్వాదిగుణకో ధర్మోక్తే: ఓం II అత్ర యత్తదద్రేశ్యమిత్యాదివాక్యోక్తానామదృశ్యత్వాదీనాం ధర్మాణాం బ్రహ్మణి సమన్వయ: ప్రతిపాద్యతే I తేషాం చోక్తరీత్యా బ్రహ్మస్వరూపత్వమభ్యుపగతం తదభ్యధికాశఙ్కయాఽఽక్షిపతి- గుణేతి II

ఆనన్దాదయో గుణా: సంహరణాదిక్రియా: సర్వగతత్వాదిభావా: I అన్నమయాదిరూపాణి పుచ్ఛాద్యవయవాశ్చ యద్యభేదినోఽఙ్గీకృతా: తదా తథా స్యుర్వా I తేషాం భావత్వేన వక్ష్యమాణానుపపత్తేరభావాత్ I అనుపపత్త్యన్తరాణాం చ పరిహృతత్వాత్ I అదృశ్యత్వాదీనాం తు ధర్మాణాం బ్రహ్మణాఽభేదో న యుజ్యతే I తేషామభావత్వాద్బ్రహ్మణో భావత్వాత్ I భావాభావయోరైక్యస్య విరుద్ధత్వాదితి I పరిహరతి- నాభావ ఇతి II

ఇహ హి దృశ్యాదన్యోఽదృశ్య: తస్య
భావోఽదృశ్యత్వమిత్యదృశ్య(త్వ)ాదిశబ్దైర్దృశ్యాద్యన్యోన్యాభావోఽభిధీయతే ।
అశ్వాదన్యోఽనశ్వ: తస్య భావోఽనశ్వత్వమితి యథా । న పునస్తత్ప్రాగభావాది: ।
అసామర్థ్యర్ేన సమాసాసమ్భవాత్ । దృశ్యాదివిరోధిత్వమర్థోఽస్త్వితి చేన్న ।
సహానవస్థానవధ్యఘాత(తు)కభావభావాభావాలక్షణవిరోధానామసమ్భవాత్ ।
తాదాత్మ్యవిరోధస్య చాన్యోన్యాభావానతిరేకాత్ । తథా చాభావో అన్యోన్యాభావ ఇతి భావ ఇతి
చైతయోర్లోకేఽపి విశేషో భేదో న భవేత్ । ఏవం(చ) సతి బ్రహ్మణ్యేవ కాఽనుపపత్తిరితి । తదభావో
హీతి వక్ష్యమాణాభిప్రాయేణ ప్రాయశ ఇత్యుక్త్మ్ । అథవాఽభావ ఇతి చతుర్విధేఽప్యభావే
ప్రాప్తేఽన్యోన్యాభావపరిగ్రహణార్థం ప్రాయశ ఇత్యుక్త్(త్యభిహిత)మ్ । అన్యోన్యాభావో హి
ప్రాగభావాదిభ్యో(ఽపి) బహుతర: ప్రతివస్తు నియతత్వాత్ । నిత్యానాదిసమ్బన్ధిన:
ప్రాగభావాదేరభావాత్ ।

నను ప్రాగభావప్రధ్వంసాభావాత్యన్తాభావభిన్న: సంసర్గాభావ:, కిం ధర్మిణో భిన్న ఉతాభిన్న:
। నాద్య: । బ్రహ్మగతస్యాపి భేదప్రసఙ్గాత్ । తథా చ "ఏవం ధర్మాన్' ఇత్యాదిశ్రుతివిరోధాత్ ।
నచ బ్రహ్మణి నాసౌ శ్రుత ఇతి వాచ్యమ్ । అగోత్రమవర్ణమిత్యాదినా ప్రతీతత్వాత్ । న విద్యతే
గోత్రాదికం యస్య తద్ధి తథోచ్యతే । ద్వితీయే కిమన్యోన్యాభావనిర్ధారణేన । అభావ ఇత్యేవ
వక్త్వ్యమ్ । తథా చాశేషశ్రుతివ్యాఖ్యానం భవతీతి । అత్ర బ్రూమ: । భిన్న ఏవ ధర్మిణ:
ప్రాగభావాది: । ధర్మివినాశేఽప్యవినాశాత్ । యత్ర హి భూతలే ఘటాభావస్తస్య ఖననాదినా
వినాశేఽపి ఘటాభావోఽనువర్తత ఏవ । ధర్మిత్వం చ భూతలాదే: ప్రాతీతికం న వస్తుకృతమ్ ।
అత ఏవ భావవదభావస్యాపి తత్త్వాన్తరత్వమభిధాయ భావాభావస్వరూపత్వాత్
ఇత్యన్యోన్యాభావస్య ధర్మిస్వరూపతామాహ । నను తర్హి బ్రహ్మణ్యపి తథాత్వప్రసఙ్గ: । సత్యమ్
। గోత్రాదిసంసర్గా(స్యా)భావస్య బ్రహ్మాతిరిక్తాభ్యుపగమాత్ । యథా హి దణ్డో దేవదత్తస్య
విశేషణమ్ । తథా గోత్రాద్యభావోఽపి బ్రహ్మణో విశేషణమ్ । నచ శ్రుతివిరోధ: ।
దణ్డిత్వవదభావవత్త్వస్య ధర్మత్వేన వివక్షితత్వాత్ । నచ ఆనన్దాదావప్యేవం కల్పనా ।
"ఆనన్దో బ్రహ్మ' ఇత్యాదివచనాత్ । బాధకాభావాచ్చ । తస్మాదన్యోన్యాభావ ఏవాన్యత్ర
ధర్మిస్వరూపమితి బ్రహ్మణ్యపి తథాఽభ్యుపగన్తవ్య: । గోత్రాద్యభావవత్తా తు భావరూపైవ ఇతి
న తస్యా బ్రహ్మస్వరూపత్వే కాచిదనుపపత్తిరితి నేహ విచార్యతే ।

యస్త్వన్యోన్యాభావస్య ధర్మిస్వరూపతాం క్వాపి న మన్యతే । స ప్రష్టవ్య: ।
కింనిమిత్తోఽయమనభ్యుపగమ: । కిం విరోధాదుత, ప్రమాణాభావాత్, అథ బాధకసద్భావాత్ ।

ఆద్యే కథమన్యోన్యాభావస్య ధర్మిణా విరోధ ఇతి వక్త్తవ్యమ్ । విధినిషేధరూపత్వేనేతి చేత్, తదేవ కథమ్ । నఞః ప్రయోగాప్రయోగాభ్యామితి చేత్ తత్రాహ- అతద్భావ ఇతి ॥

పటస్య హ్యఘటత్వం ఘటాదన్యత్వం చైకమేవ । అఘటో ఘటాదన్య ఇత్యనయోర్విశేషాప్రతీతేః । విద్యేతే చ నఞః ప్రయోగాప్రయోగౌ ఇత్యతో వ్యభిచార ఇత్యర్థః । స్థలాన్తరే వ్యభిచారం దర్శయతి- దోషాభావ ఇతి ॥

ఆరోగ్యం గుణః అక్రౌర్యం గుణః, ఇతి నఞ్ప్రయోగవిషయస్య నిషేధస్య రోగాద్యభావస్య, నఞ్ప్రయోగావిషయో విధిరూపత్వం గుణత్వం, లౌకికవైదికేషు వ్యవహారేషు ప్రసిద్ధమ్ । ఉపలక్షణం చైతత్ । అనౌదార్యం దోషః, ఇతి గుణాభావస్య దోషత్వమపి ప్రసిద్ధమ్ । అతో(ఽపి), వ్యభిచార ఇత్యర్థః । అన్యోన్యాభావస్య ధర్మిస్వరూపత్వసమర్థనం న ఔత్ప్రేక్షికమ్ । కిన్తు సూత్రకృతోఽప్యభిమతమితి దర్శ(సూచ)యితుం సూత్రకృతాఽప్యయం వ్యభిచారః సూచిత ఇత్యాహ- అదృశ్యత్వాదికానితి ॥

యస్మాన్నఞః ప్రయోగాప్రయోగౌ నాభేదవిరోధినౌ, తస్మాత్తదేవ సూచయితుమదృశ్యత్వాదిగుణక ఇత్యదృశ్యత్వాదీనాం నఞ్వాచ్యానామతథాభూతానాం

గుణానాం చైక్యమాహ సూత్రకారః । అన్యథా దృశ్యత్వాదీత్యవక్ష్యదితి । అనేన సప్రతియోగిత్వనిష్ప్రతియోగికత్వాభ్యాం విరోధోఽపి పరాస్తో వేదితవ్యః ।

నన్వేవం భావాభావయోరైక్యే భావాభావలక్షణో విరోధః క్వాపి న స్యాత్ । అసతి చ తస్మిన్విరోధవార్తైవ లుప్యేత । భావాభావయోర్హి సాక్షాద్విరోధస్తద్ద్వారాఽన్యయోరితి చేత్ । కిమవిశిష్యయోర్భావాభావయోర్విరోధమఙ్గీకృత్య తదభావ ఆపాద్యతే, ఉతావచ్ఛిన్నయోః । ఆద్యే త్విష్టాపాదనమిత్యాహ- భావేతి ॥

సర్వత్రేత్యనేనావిశిష్యత్వం ద్యోతయతి । ఘటవతి పటాభావదర్శనాదితి భావః । ద్వితీయే త్వాపాదకాసిద్ధిరితి భావేన తత్స్వరూపమాహ- తదభావో హీతి ॥

ఉభయత్రాప్యనుభవప్రసిద్ధిం హిశబ్దేన ద్యోతయతి । నన్వేతత్సర్వం తృతీయేఽన్తర్భవతి । సత్యమ్ । తథాఽప్యల్పణతయా పృథగ్దూషితమిత్యదోషః । అస్తు తర్హ్యన్యోన్యాభావస్య ధర్మిస్వరూపత్వే ప్రమాణాభావ ఇతి ద్వితీయః పక్షః । మైవమ్, భేదో హి వస్తుస్వరూపమితి సర్వైరభ్యుపగన్తవ్యమ్ । అన్యథాఽనవస్థాదిదోషప్రసఙ్గాత్ । అభావే స్వరూపాతిరిక్తస్యాసమ్భవేన భేదాభావప్రసక్తేశ్చ । అన్యోన్యాభావశ్చ భేద ఏవేతి కథం ధర్మిస్వరూపత్వం న స్యాత్ ।

అథ మతమ్ । భేదస్త్రివిధోఽస్మాభిరభ్యుపగమ్యతే । పృథక్త్వమ్ అన్యోన్యాభావః, స్వరూపం చేతి । తత్ర ద్రవ్యే త్రివిధోఽపి సమ్భవతి । గుణాదిపఞ్చకే తు ద్వివిధ ఏవ । పృథక్త్వస్య గుణత్వేన తత్రాసమ్భవాత్ । అభావే తు స్వరూపభేద ఏవ । తత్రాన్యోన్యాభావాభ్యుపగమేఽనవస్థాప్రసఙ్గాత్ । అతోఽన్యోన్యాభావస్య భేదత్వేఽపి, భేదస్య (తు) స్వరూపత్వేఽపి, నాన్యోన్యాభావస్య ధర్మిస్వరూపత్వమ్ । స్వరూపభేదాతిరిక్తభేదత్వాదన్యోన్యాభావస్యేత్యత ఆహ- పృథక్త్వేతి ॥

అభావోఽన్యోన్యాభావః స ధర్మీ రూపమాత్మా యస్యాసౌ తద్రూపః । ఆద్యగ్రహణేన దృష్టహానిరదృష్టకల్పనా చ గృహ్యతే । తత్ర తు తథాకల్పనే త్విత్యర్థః ।

కథం పృథక్త్వాన్యోన్యాభావస్వరూపభేదానాం భేదాఙ్గీకారే కల్పనాగౌరవాదికమిత్యత ఆహ- పృథక్త్వేతి ॥

అన్యత్వమన్యోన్యాభావః । భేదః స్వరూపభేదో ఘటాత్పృథక్ ఘటో న భవతి పట ఏవేతి । పృథక్త్వాన్యోన్యాభావస్వరూపభేదాః సర్వైర్లౌకికైర్వైదికైశ్చ పర్యాయేణైవ క్రమేణైవ పృథగ్వాక్యతయా వ్యవహ్రియన్తే, న జాతు ఏకవాక్యనివేశేన ।

ఏతదుక్తం భవతి । యథా ఘటకలశకుమ్భవ్యవహారాణాం పర్యాయత్వాత్ ఏకేనైవ నిమిత్తేనోపపత్తౌ ఘటత్వాద్యనేకనిమిత్తకల్పనే కల్పనాగౌరవమ్ । యథా చ ఘటాదివ్యవహారాన్ పర్యాయేణైవ కుర్వాణైస్తన్నిమిత్తమేకతయైవ దృష్టమితి, తత్త్రిత్వాఙ్గీకారే దృష్టహానిరదృష్టకల్పనా చ భవతి । తథా పృథగ(క్త్వ)ాదివ్యవహారాణామపి పర్యాయత్వాత్ ఏకేనైవ స్వరూపభేదేనోపపత్తౌ, నిమిత్తత్రయకల్పనే కల్పనాగౌరవమ్ । నియమేనాసహప్రయోక్తృభిః పృథక్త్వాదీనామైక్యం దృష్టమితి, తత్పరిత్యాగేన

త్రిత్వకల్పనాయాం దృష్టహానిరదృష్టకల్పనా చ స్యాదితి । అవినాభావిత్వాన్న సహప్రయోగ ఇతి చేత్ । మా భూద్ఘటాత్పృథగిత్యుక్త్వా ఘటో న భవతీతి ప్రయోగ: । ఘటో న భవతీత్యుక్త్వా ఘటాత్పృథగితి కస్మాన్న భవేత్ । పృథక్త్వే సతి అన్యోన్యాభావాదికం నియతం న త్వన్యోన్యాభావే పృథక్త్వమితి పరేణైవ వృత్త్యాదితత్త్వాత్ । నచాయమస్తి నియమోఽవినాభూతం సహ నోచ్యత ఇతి । పృథివ్య ప్తేజోవాయుమనసాం క్రియావత్త్వమూర్తత్వపరత్వాపరత్వవేగవత్త్వాదీనీతి తదీయగ్రన్థ ఏవ వ్యవహారదర్శనాత్ । లౌకికా: ప్రయోజనమాత్రపరా: । అన్యతమవ్యవహారేణైవ తత్రప్రయోజనసిద్ధేర్న సహవ్యవహారన్తీతి చేన్న । వైదికైరప్యేవమేవ వ్యవహారాత్ । తదిదముక్త్తమ్ । వైదికైరపీతి । కిఞ్చ పర్యాయప్రయోగస్యాన్యథాత్వకల్పనం క్వచిదపర్యాయప్రయోగే సతి స్యాత్ । అన్యథా ఘటాదివ్యవహారేఽపి తథాప్రసఙ్గాత్ । న చైతదస్తి । తత్కథమన్యథాకల్పనం నిర్మూలముపపద్యేత ఇతి । ఏతదప్యుక్త్తమ్- సర్వశ ఇతి, సతతమితి చ ॥

అథ మతమ్ । పృథక్త్వాన్యోన్యాభావయోస్తావత్స్ఫుటో వివేక: । యత్పృథక్త్వమవధినిరూప్యమ్ । అన్యోన్యాభావస్తు ప్రతియోగినిరూప్య: । కించ, "అన్యారాదితరర్తే' ఇతి పృథక్త్వవాచిపదయోగే పఞ్చమ్యనుశిష్యతే । అన్య ఇత్యర్థగ్రహణమితి వచనాత్ । అన్యథా భిన్నో ఘటాత్పటోఽర్థాన్తరం ఘటాత్పట ఇత్యాదౌ పఞ్చమీ న స్యాత్ । అనుశాసనాన్తరాభావాత్ । తథాచ పృథక్త్వమేవ చేదన్యోన్యాభావ: తదా ఘటో న భవతి పట ఇత్యత్రాపి పఞ్చమీ స్యాత్ । నచైవమ్ । తేన జానీమోఽన్యత్పృథక్త్వమ్, అన్యశ్చాన్యోన్యాభావ ఇతి । స్వరూపభేదస్య చాభ్యాం ఉభయాభ్యాం వివేక: । పరనిరూప్యత్వవిరహాద్విధిరూపత్వాచ్చ । ఏవంచ వ్యవహారపర్యాయతాఽన్యథోపపాదనీయేతి ।

అత్రోచ్యతే । యత్తావదుక్త్తం నిరూపకభేదాద్భేద ఇతి, తదసత్ । అవధిప్రతియోగినోరేవ భేదస్య నిరూపయితుమశక్యత్వాత్ । పృథక్త్వనిరూపకత్వమవధిత్వమ్, అభావనిరూపకత్వం ప్రతియోగిత్వమితి చేన్న । పృథక్త్వాన్యోన్యాభావభేదస్యాద్యాప్యసిద్ధత్వేన ఇతరేతరాశ్రయత్వాత్ । పఞ్చమీప్రయోగాప్రయోగాభ్యాం భేదశ్చానుపపన్న: । అన్యశబ్దోపపదే పఞ్చమీవిధానాత్ । కథం తర్హి భిన్నాదియోగే పఞ్చమీతి చేత్ । విలక్షణో యజ్ఞదత్తో దేవదత్తాదిత్యత్ర కథమ్ । నహి వైలక్షణ్యం పృథక్త్వమ్ । గుణాదిష్వపి సద్భావాత్ । అథ

కథఞ్చిదపాదానత్వం తత్ర వ్యుత్పాదయిష్యత ఇతి చేత్ I భిన్న ఇత్యాదావపి కిం న వ్యుత్పాద్యతే I తథా సత్యన్య ఇత్యత్రాపి సామ్యాత్సూత్రవైయర్థ్యమాపద్యేత ఇతి చేన్న I ప్రపఞ్చార్థత్వేనోపపత్తే: I

విలక్షణయోగే పఞ్చమీ వక్తవ్యేతి చేత్ I విశిష్యవ్యావృత్త్యాదియోగేఽపి కథమ్ I న విశిష్యాదికం పృథక్త్వమితి చ స్వయమేవ వ్యుత్పాదితమ్ I సర్వత్రోపసఙ్ఖ్యానే భిన్నాదిష్వపి తథా భవిష్యతి I కిమన్యేత్యత్రార్థగ్రహణవ్యాఖ్యానేన I

"పృథగ్వినానానాభిస్తృతీయాఽన్యతరస్యామ్' ఇతి వికల్పవిధానసామర్థ్యాదిద(ర్థ)మాశ్రీయత ఇతి చేన్న I అప్రాప్తేఽపి వికల్పవిధానస్య బహులముపలమ్భాత్ I

అస్తు వాఽన్యేత్యర్థగ్రహణమ్ I తథాఽపి పృథక్త్వవాచిపదయోగే పఞ్చమీవిధానస్య వ్యాఖ్యానాత్ I ఘట: పటో న భవతీత్యత్ర తు, వాక్యప్రతిపాద్యం పృథక్త్వమితి పఞ్చమీ న భవిష్యతి I ప్రతియోగినిరూప్యత్వానిరూప్యత్వాభ్యాం తు వివేక: స్వరూపభేదవాదినా వక్తుమశక్య ఇతి వక్ష్యామ: I విధిరూపత్వం చోక్తన్యాయపరాహతమ్ I అత ఏవ పృథక్త్వాన్యోన్యాభావవివేచకత్వమపి నిరస్తమ్ I

కిం చానశ్వ ఇతి కిమన్యోన్యాభావో నఞర్థ: I కింవా పృథక్త్వమ్ I ఆద్యే కథమశ్వాదన్య ఇతి విగ్రహవాక్యే పఞ్చమీ I నచ తత్ర పృథక్త్వమన్యశబ్దార్థ ఇతి యుక్తమ్ I సమాసవిగ్రహవాక్యయో: సమానార్థత్వాత్ I ద్వితీయే పృథక్త్వస్యాపి నిషేధతేత్యలం పల్లవేన I

సన్తు కల్పనాగౌరవదృష్టహాన్యదృష్టకల్పనా: I తత: కిమితి చేత్ I తత్కిం కల్పనాగౌరవాదికం దూషణమేవ న భవతి, కింవా భవతి దూషణమ్ I కిన్తు దోషోన్నాయకత్వేనైవేతి I ఆద్యం నిరాకరోతి- దృష్టేతి II

ఇతిశబ్ద ఆద్యర్థే I తేన కల్పనాగౌరవం సఙ్గృహ్యతే I దూషణమేవేతి యోజనా I కుత ఇత్యత ఆహ- యదేతి II

యదాశబ్దో యస్మాదిత్యర్థే । తదధిక: తదతిరిక్త: । కిమాక్షేపే । ను వితర్కే । వాదినామితి । వైపరీత్యలక్షణయా పరిహాస: । అనిష్ప్రసఙ్గనార్థం వా । ఏతదుక్తం భవతి । యది దృష్టహాన్యాదికం న దూషణం తదాఽసిద్ధయాదికమపి కుతో దూషణమితి వక్తవ్యమ్ । అఙ్గవైకల్యహేతుత్వాదితి చేత్ । అథ వికలాఙ్గమపి కుతో న సాధనమ్ । తథా సత్యాకాశాదీనామనిత్యతాదికమాపద్యేత, తచ్చ ప్రమాణవిరుద్ధమితి చేత్ । స్వీకృతం తర్హి దృష్టహానాదేర్దోషత్వమ్ ।

అఙ్గవికలస్యాప్యనుమానత్వేఽప్రామాణికాన్యనేకాని ప్రసజ్యన్త ఇతి చేత్ । తదిదమదృష్టకల్పనం కల్పనాగౌరవం చ । వికలాఙ్గం చ సాధనం చేతి వ్యాహతమితి చేత్ । కథం వ్యాహతమ్ । సకలాఙ్గస్యైవ సాధకత్వదర్శనాద్వికలాఙ్గస్య అదర్శనాదితి చేత్ । దృష్టహాన్యాదికమేవైతత్ । అథ మా భూదసిద్ధయాదికం దూషణమితి బ్రూయాత్ । తదా వాదిత్వమేవ న స్యాత్ । దూష్యపక్షాభావాత్ । తదభావే సాధ్యస్యాప్యభావాదితి । ద్వితీయస్యాప్యేతదేవోత్తరమ్- దృష్టహానిరితి ॥

అత్రైతదేవ దూషణమ్ । నతు దోషాన్తరోన్నాయకత్వేనేతి యథాస్థిత ఏవ సమ్బన్ధ: । తత్ర హేతుమాహ- యదేతి ॥

యదా దృష్టహాన్యాదికముద్భావ్యేత తదా తత: కిమిత్యాశఙ్కాయాం తదధికస్తదున్నేయో దోష: కో ను వక్తవ్యో విద్యతే న కోఽపి । యోఽప్యుచ్యేత తస్యాపి దృష్టహాన్యాద్యనతిరేకాదితి భావ: ।

అన్యోన్యాభావస్య భావస్వభావత్వే, ధర్మధర్మిభావస్తచ్ఛబ్దానాం సహప్రయోగ: । కదాచిద్ దృష్టేఽపి వస్తుని తదదర్శనమిత్యాదికం న స్యాదితి, తృతీయస్య ప్రాగుక్తమేవ పరిహారం స్మారయతి- భావేతి ॥

భావగ్రహణేన అత్త్రృత్వాదిష్వప్యయం పరిహారోఽనుసన్ధేయ ఇతి దశర్యతి । భావభావస్వరూపా అత్త్రృత్వాదయోఽదృశ్యత్వాదయశ్చ యద్యపి పరబ్రహ్మణాఽభిన్నా ఏవ । తథాఽపి ధర్మధర్మ్యాదివ్యవహారప్రసిద్ధయే వస్తునో ధర్మిణో విశేషా ఏవ సఙ్గ్రాహ్యా: । న వస్తుతన్మాత్రమితి । ఇదముక్తం భవతి । అత్త్రృత్వాదీనామదృశ్యత్వాదీనాం చ బ్రహ్మస్వరూపత్వం తావచ్ఛ్రుత్యాదిసిద్ధమ్ । అస్తి చ ధర్మధర్మ్యాదివ్యవహారోఽపి ప్రమిత: । నచాన్యతరస్యాపి బాధోపపన్నా । తతస్తదన్యథాఽనుపపత్త్యా సవిశేషాభేదోఽఙ్గీకరణీయ: ।

విశేషస్య చాభిన్నేఽపి భేదనిమిత్తవ్యవహారనిర్వాహకత్వం స్వరూపగ్రాహకప్రమాణేనైవ సిద్ధమితి ।

అత్రైకే, గుణక్రియాదీనాం ద్రవ్యేణాత్యన్తభేదం సమవాయం చాఙ్గీకృత్య వ్యవహారానుపపాదయన్త: శ్రుతీనాముపాసనార్థత్వం అనాగన్తుకార్థత్వం వా, వదన్తో విశేషం నాభ్యుపగచ్ఛన్తి । అపరే తు, భేదాభేదాభ్యాం వ్యవహారనిర్వాహం పశ్యన్త: కేవరభేదప్రతిషేధం చ శ్రుతీనామర్థం బ్రువాణా న విశేషమిచ్ఛన్తి । అన్యే తు, అఖణ్డమేవ బ్రహ్మాభ్యుపగమ్య ధర్మధర్మ్యాదివ్యవహారా: సర్వేఽప్యవిద్యాఽఽరోపనిమిత్తా ఇతి మన్యమానా విశేషమవజానతే । తత్ర భేదవాదినా భేదాభేదవాదినా చ విశేషమఙ్గీకారయతి- యథేతి ॥

స్థానేషు స్వశాస్త్రప్రదేశేషు ఏక: సమవాయ ఇతి వస్తుని భేదాభేదావితి చ వ్యవహర్తృభిర్యథా తే సమవాయభేదాభేదా విశేషేణ విశేషవన్తోఙ్గీకార్యాస్తథా భావాభావస్వరూపాశ్చేతి యోజనా ।

ఏతదుక్తం భవతి । ధర్మధర్మిభేదవాదినా తావదేక: సమవాయ ఇతి వ్యవహ్రియతే । తత్త్వం భావేనేతి సూత్రితత్వాత్ । తత్ర సమవాయస్యైకత్వం కిం తతో భిన్నముత తత్స్వరూపమ్ । నాద్య: । సమవాయే ద్రవ్యగుణాదేరసమ్భవాత్ । ద్వితీయే తు కథం సహప్రయోగ: ।

షష్ఠీవ్యవహారో వా । ఔపచారిక ఇతి చేన్న । సమవాయైకత్వసాధనప్రయాసవైయర్థ్యాపత్తే: । తతో గత్యన్తరాభావాత్సవిశేషాభేదోఽఙ్గీకార్య: । తథాచ కిం బ్రహ్మణి శ్రుతీనామన్యపరత్వం ప్రకల్ప్య భేదసమవాయకల్పనయా । అన్తతోఽప్యఙ్గీకార్యేణ విశేషేణైవ సర్వస్యోపపత్తే: । సమవాయప్రతియోగికభేదాభావ: సమవాయస్యైకత్వమితి చేత్ । తథాఽపి సమవాయస్యేతి షష్ఠ్యర్థస్య పృథగభావేన తత్ర విశేషస్యాఙ్గీకార్యత్వాత్ । యస్తు భేదవాదీ సమవాయేఽప్యేకత్వసఙ్ఖ్యామఙ్గీకరోతి, తేనాపి సమవాయస్య సమ్బన్ధోఽఙ్గీక్రియతే, న వా । ఆద్యే కిం స ఏవ, సమవాయాన్తరం వా । న ప్రథమ: । సమ్బన్ధ్యతిరిక్తసమ్బన్ధాభావేనైక: సమవాయ ఇతి వ్యవహారానుపపత్తే: । అత ఏవ న తృతీయ: । స్వనిర్వాహకత్వే పున: సవిశేషత్వమేవాఙ్గీకరణీయమ్ । న ద్వితీయ: । ఏక: సమవాయ ఇత్యస్యానుపపత్తే: ।

కిఞ్చ వస్తుని సమవాయ ఇతి కథమ్ । న హ్యవయవావయవ్యాదీనాం సమ్బన్ధోఽస్తి యత ఏక: సమవాయ: । స్వనిర్వాహకత్వే తూక్తమ్ । అపి చైకస్వభావ ఏవ సమవాయ: । స కథమవయవాదీనాధారత్వేనావయవ్యాదీనాధేయత్వేన నియచ్ఛేత్ । అవయవాదీనాం

స్వభావభేదాదితి చేత్ I అలం తర్హి సమవాయేన I అథ సమవాయస్యైవ విచిత్రస్వభావత్వం తదా సవిశేషత్వమేవేతి I భేదాభేదవాదినా త్వవశ్యమఙ్గీకరణీయో విశేషః I పరస్పరవిరుద్ధయోర్భేదాభేదయోరేకత్ర తమన్తరేణ అనుపపత్తేః I కిఞ్చ భేదాభేదయోరపి వస్తునా పరస్పరం చ భేదాభేదాన్తరాభ్యుపగమేఽనవస్థా I స్వనిర్వాహకత్వే తు విశేషాఙ్గీకారః I భేదే, వస్తుని భేదాభేదావితి వ్యవహారానుపపత్తిః I వస్తునా తయోః సమ్బన్ధాభావాత్ I అత్యన్తాభేదేఽపి వస్తుని భేదాభేదావిత్యాధారాధేయభావో ద్వివచనం చానుపపన్నం స్యాత్ I వస్తుతన్మాత్రత్వాత్ I తతశ్చ తన్నిర్వాహార్థమవశ్యమఙ్గీకరణీయే విశేషే తత ఏవ బ్రహ్మణి సర్వస్యోపపత్తౌ కిం భేదాభేదాభ్యుపగమేనేతి I యథా చ తన్తుపటాదౌ భేదాభేదాభ్యుపగమస్తద్వక్ష్యామః I

అఖణ్డవాదినాఽపి విశేషమఙ్గీకారయతి- అఖణ్డేతి II

అఙ్గీకార్య ఇతి వచనవిపరిణామేన సమ్బధ్యతే I నన్వఖణ్డవాదినోఽపి విశేషోఽఙ్గీకార్య ఇతి వ్యాహతమ్ I అఖణ్డత్వం నిర్విశేషత్వమిత్యనర్థాన్తరత్వాదిత్యత ఉక్తమ్- అనిచ్ఛతోఽపీతి II

స్వాభ్యుపగమమాత్రేణాఖణ్డవాదిత్వేఽపి న్యాయప్రాప్తత్వాద్విశేషాఙ్గీకరణమితి I అసౌ పూర్వోపపాదితః I అనేన పూర్వోక్తార్థస్మరణార్థత్వాదస్య న పునరుక్తిదోష ఇతి సూచితమ్ I యద్వా I యస్మిన్ననఙ్గీకృతే సత్యజ్ఞానాదిపదానాం పర్యాయవ్యర్థతే స్యాతామ్ I సత్యత్వాదీనాం బ్రహ్మతన్మాత్రత్వాఙ్గీకారాత్ I అఙ్గీకృతే చ తన్నివృత్తిః I తస్యాపర్యాయశబ్దప్రవృత్తావభిన్నేఽపి నిమిత్తత్వాత్ I అసౌ ఇత్యఙ్గీకార్యత్వహేతుసూచనమ్ I నను బ్రహ్మాతిరిక్తే సత్యజ్ఞానానన్దాదౌ వాచకత్వశక్తిమతాం సత్యాదిపదానాం లక్ష్యమేవ బ్రహ్మాభ్యుపగమ్యతే I తత్కథం పర్యాయతా I వాచ్యార్థభేదసద్భావాత్ I మైవమ్ I సత్యజ్ఞానానన్తానన్దాదీనాం బ్రహ్మాతిరిక్తానాం పరేణానఙ్గీకృతత్వాత్ I అస్తి కథఞ్చిత్సత్యాదికమన్యదితి చేన్న I కథఞ్చిత్సత్యాదికం వాచ్యమ్ I సాక్షాత్సత్యాదికం తు లక్ష్యమితి వైపరీత్యస్యానుచితత్వాత్ I అస్తు వా కథఞ్చిత్పర్యాయతాపరిహారః I తథాఽప్యేకేన పదేన లక్షితస్యైవాన్యేనాపి లక్షణాయాం వ్యర్థతా న పరిహర్తుం శక్యా I నను చ లక్ష్యార్థభేదాభావేఽపి బ్రహ్మణ్యారోపితాఽసత్యత్వాదిధర్మాణాం వ్యావర్త్యానాం బహులత్వాత్ తద్వ్యావర్తకత్వేన సార్థక్యం పదానామిత్యత ఆహ- వ్యావృత్త ఇతి II వ్యాఖ్యాతచరమిదమ్ I తదేవం విశేషస్య సర్వవాదిభిరఙ్గీకార్యత్వాత్తద్బలేన ధర్మధర్మ్యాదివ్యవహారోపపత్తేర్యుక్తమ్ అదృశ్యత్వాదిగుణానాం బ్రహ్మణైక్యమితి సిద్ధమ్ I

॥ ఓం వైశ్వానర: సాధారణశబ్దవిశేషాత్ ఓం ॥ అస్యాధికరణస్య నాత్రాన్తర్భావ: సమ్భవతి । నామాత్మకశబ్దసమన్వయార్థత్వాత్ । నాపి పూర్వత్ర । లిఙ్గసమన్వయస్యాప్యత్ర సిద్ధత్వాత్ । న చోభయబహిర్భావ: । అన్యత్ర ప్రసిద్ధశబ్దవిషయత్వాత్ । న చావక్తవ్యతా । సమన్వయాసిద్ధిప్రసఙ్గాత్ । తత్కథమిత్యతో లిఙ్గాధికేత్యత్రాన్తర్భావ: సమర్థిత: । యద్వా పాదద్వయార్థత్వేనైకత్ర ప్రవేశానుపపత్తే: పాదద్వయశేషోఽయమ్ । అత ఏవ పదద్వయాన్తే నిబన్ధనమితి జ్ఞాపయితుం పాదద్వయార్థం తావదుపసంహరతి- బహులిఙ్గేతి ॥

రూఢేత్యస్యైవ వివరణం ప్రసిద్ధైరన్యగత్వేనేతి । అన్యథా యౌగికనామపరిత్యాగ: స్యాత్ । ఏతచ్చ లిఙ్గానామపి విశేషణమ్ । సాక్షాత్ ముఖ్యయా వృత్త్యా । ఇదానీం వైశ్వానరాధికరణతాత్పర్యమాహ- వైశ్వానరాదయ ఇతి ॥ ఆదిశబ్దప్రయోగాద్వైశ్వానరశబ్దస్యోపలక్షణత్వమితి దర్శయతి । తత ఇతి సౌత్రాత్మశబ్దాదికం పరామృశతి । తద్వాచిన: పరమేశ్వరవాచిన: ।

నను కథం వైశ్వానరస్య విష్ణుత్వనిర్ధార: । పక్షాన్తరేఽప్యగ్న్యాదిశబ్దానాం హోమాధికరణత్వాదిలిఙ్గానాం చ శ్రవణాదిత్యత ఆహ- తానీతి ॥ తథ్గా: పరమేశ్వరవిషయా: । హీతి తథా దృష్టయుపదేశం హేతుమాచష్టే । యస్మాదేవం తస్మాదితి పూర్వేణ వా సమ్బన్ధ: । అనేన శబ్దాదిభ్య ఇతి సూత్రస్య తాత్పర్యముక్తం వేదితవ్యమ్ । నను కథమగ్న్యాదిశబ్దానాం విష్ణుపరత్వమ్ । అన్యత్ర రూఢత్వాత్ । నచ

విష్ణావపి రూఢిరస్తీతి వాచ్యమ్ । బహుత్వేనాన్యత్ర రూఢే: ప్రబలత్వేనాల్పపరమేశ్వరరూఢిబాధకత్వోపపత్తేరిత్యత ఆహ- బహులాఽపీతి ॥

తత్ తస్మాదజ్ఞప్రాజ్ఞరూఢిత్వాదేవ । ఆనన్దమయాధికరణాన్తే వృత్పాదితన్యాయాదితి వేతి ।

॥ ఇతి శ్రీమత్పూర్ణప్రమతిభగవత్పాదసుకృతేరనువ్యాఖ్యానస్య ప్రగుణజయతీర్థాఖ్యయతినా కృతాయాం టీకాయాం విషమపదవాక్యార్థవివృతౌ ద్వితీయ: పాదోఽయం ప్రథమవిషయే పర్యవసిత: ॥

॥ ఇతి శ్రీమన్న్యాయసుధాయాం ప్రథమాధ్యాయస్య ద్వితీయ: పాద: ॥

భిన్నవాక్యత్వాదిసిద్ధయే తృతీయపాదప్రతిపాద్యమర్థం దర్శయతి- తత్రేతి ॥

హరి: సూత్రకార: అత్ర పాదే లిఙ్గానాం నామ్నాం చ స్వస్మిన్వృత్తిం వక్తి । నను పూర్వేణ పాదద్వయేనోక్తా సేత్యత ఉక్తమ్- పునరితి ॥ నను తర్హి వైయర్థ్యమిత్యత ఉక్తం తత్ర హరౌ, అన్యత్ర చ తస్మాత్, ప్రసిద్ధానామితి । పూర్వత్ర త్వన్యత్ర ప్రసిద్ధానామిత్యుక్తమేవ । పరమేశ్వరే ప్రసిద్ధాని చేల్లిఙ్గనామాని కిం సమన్వయప్రతిపాదనేన । సిద్ధత్వాదిత్యత ఉక్తమ్- స్వస్మిన్నేవేతి ॥ అన్యయోగవ్యవచ్ఛేద:, ప్రయోజనమితి భావ: । తత్కిమన్యత్ర శబ్దవృత్తిరేవ నాస్తి । న నాస్తి । కిన్తు ముఖ్యత: పరమేశ్వరే అన్యత్ర త్వముఖ్యేత్యుక్తమ్- ముఖ్యత ఇతి ॥ ఏవం సత్యన్యత్ర లక్షణాదికమేవ ప్రాప్తమిత్యత ఉక్తమ్- విశేషాదితి ॥ పరమముఖ్యా వృత్తిరీశ్వరే అన్యత్ర ముఖ్యాదీతి । ఏతదుక్తం భవతి । యే శబ్దా: లోకదృష్టయా అన్యత్ర శక్తిమన్త: తేషాం వేదవాక్యేష్వన్యపరత్వే ప్రాప్తే శక్తితాత్పర్యాభ్యాం భగవదేకనిష్ఠత్వం పాదద్వయేన ప్రతిపాదితమ్ । అత్ర తూభయత్ర శక్తిమత్తయా లోకప్రసిద్ధానామన్యత్ర తాత్పర్యే ప్రాప్తే, భగవత్యేవ శక్తితాత్పర్యే ప్రతిపాద్యేతే ఇతి । యద్యపి ప్రాధాన్యక్రమానురోధేన నామలిఙ్గానామితి వక్తవ్యమ్ । తథాఽప్యుత్తరప్రతిపాదనానుసారేణ లిఙ్గనామ్నామిత్యభిహితమ్ ।

॥ ఓం ద్యుభ్వాద్యాయతనం స్వశబ్దాత్ ఓం ॥ అత్ర "యస్మిన్ ద్యౌ:' ఇత్యదివాక్యప్రతిపాద్యం ద్యుభ్వాద్యాయతనం విష్ణురేవేతి ప్రతిపాద్య, పూర్వపక్షిణా శఙ్కితానాం రుద్రాదీనాం నిరాకరణార్థం సూత్రితమ్ ఓం నానుమానమతచ్ఛబ్దాత్ ఓం ॥, ॥ ఓం ప్రాణభృచ్చేతి ఓం ॥ తత్రాతచ్ఛబ్దాదితి తచ్ఛబ్దాభావాదితి వ్యాఖ్యాతం భాష్యే । తదయుక్తమివాభాతి । అసామర్థ్యేన సమాసానుపపత్తే: । తత్ర "ఛన్దోవత్సూత్రాణి భవన్తి' ఇతి వా । "అకర్తరి చ కారకే' ఇతి జ్ఞాపకాదసామర్థ్యేఽపి క్వచిత్సమాసో భవతీతి వా' "అర్థాభావే యదవ్యయమ్' ఇత్యవ్యయీభావో వేతి సమాధానమవధాతవ్యమ్ । అథవా తేభ్య: శివాదిభ్యోఽన్యత్ అతద్ బ్రహ్మ తస్య, శబ్దోఽతచ్ఛబ్దస్తస్మాదితి వ్యాఖ్యానమిత్యాశయవానాహ- విష్ణావేవేతి ॥

రూఢత్వాత్రప్రసిద్ధత్వాదిత్యర్థ: । నతు రూఢివృత్త్యోపేతత్వాదితి । మహారూఢియోగాభ్యాం తస్య తత్ర ప్రవృత్తే: । తస్య చాత్ర శ్రవణాదితి శేష: । శ్రుతి: "యస్మిన్ద్యౌ:' ఇత్యాదికా । అథవా అన్యత్రాపి సిద్ధాన్తసాధకస్యైవ పూర్వపక్షనిరాసేఽపి హేతుత్వం ద్రష్టవ్యమ్ । తేన న న్యూనతాదోష ఇత్యేతత్ప్రదర్శయితుం సిద్ధాన్తసాధకస్యైవ పూర్వపక్షనిరాసేఽపి వ్యాపారం దర్శయితుమిదం సూత్రద్వయమిత్యనేనోచ్యతే । నను తర్హి తచ్ఛబ్దాదిత్యేవాస్తు । తదితి చ బ్రహ్మపరామశరో వ్యాఖ్యాస్యతే । మైవమ్ । అనేకార్థత్వే తచ్ఛబ్దోఽన్యార్థోఽపి సమ్భవతి ।

అతస్తస్యైవ శబ్దాదితి వక్తవ్యమ్ । తదర్థమతచ్ఛబ్దాదితి ప్రయుక్తమ్ । (దిత్యుక్తమ్ ।) అత ఏవాహ- విష్ణావేవేతి ॥

॥ ఓం భూమాసమ్ప్రసాదాదధ్యుపదేశాత్ ఓం ॥ ఇదం కశ్చిద్వ్యాఖ్యాతి । భూమా పరమాత్మా । కుత: । సమ్ప్రసీదత్యత్రేతి సమ్ప్రసాద: సుప్తి: । తత్ర జాగ్రత్ప్రాణ: సమ్ప్రసాదశబ్దేన లక్ష్యతే । తస్మాదూర్ధ్వముపదేశాదితి । అపర ఆహ "సమ్ప్రసాదో జీవాత్మా । తస్మాదూర్ధ్వముపదేశాదితి । తదుభయమప్యసత్ । ప్రసిద్ధప్రాణాదిపదపరిత్యాగేనాప్రసిద్ధసమ్ప్రసాదపదోపాదానే కారణాభావాత్ । అతోఽధ్యుపదేశాదిత్యేవ హేతు: । నను కథం తస్య పరమాత్మత్వసాధకతా । అన్యత్రాపి సమ్భవాదిత్యతో వ్యాఖ్యాతి- అఖిలేశత్వాదితి ॥

అధిశబ్దో హీశ్వరవాచీ । తథాచ విశేషానుక్తేరఖిలేశత్వమేవోక్తం భవతి । నచైతదసిద్ధమ్ । నామవాగాదీనాం పూర్వపూర్వాధిపత్యస్యోక్తత్వాదితి । నను తర్హి సమ్ప్రసాదాదిత్యేతదనాకాఙ్క్షితత్వాత్ వ్యర్థమాపన్నమితి చేన్న । హేత్వన్తరాభిధాయకత్వాదిత్యాశయేన వ్యాచష్టే- సుఖాధిక ఇతి ॥ ప్రసీదత్య(న్త్య)నేనేతి ప్రసాద: సుఖమ్ । సమ్యక్ ప్రసాద: సమ్ప్రసాద: । గుణగుణిభావాభ్యుపగమేన సుఖాధిక ఇతి తాత్పర్యార్థోఽభిహిత: । య(స్మాత్తస్మా)తస్తస్మాదితి శేష: ।

॥ ఓం అక్షరమమ్బరాన్తధృతే: ఓం ॥ "ఏతద్వై తదక్షరం గార్గీ' ఇత్యత్రోక్తమక్షరం బ్రహ్మైవేత్యుక్తమ్ । అత్ర సూత్రమ్- ॥ ఓం అన్యభావవ్యావృత్తేశ్చేతి ఓం ॥ తదిదమక్షరస్య బ్రహ్మత్వోపపాదనాయ హేత్వన్తరాభిధాయకతయా వ్యాఖ్యాతం భాష్యే । ఆక్షేపనివర్తకతయాఽప్యతో విరుద్ధవదిత్యాదినా వ్యాఖ్యాయతే ।

తథాహి । నేదమక్షరం బ్రహ్మ । "అస్థూలమనణ్వహ్రస్వమదీర్ఘమలోహితమచ్ఛాయమతమోఽవాయ్వనాకాశమసఙ్గమరసమవాగమనోఽచక్షుష్కమప్రాణమసుఖమ(గోత్ర)మాత్రమనన్తరమబాహ్యం న తదశ్నాతి కిఞ్చన' ఇత్యక్షరస్యాస్థూలత్వాదిశ్రవణాత్ । నచైతద్బ్రహ్మణ: సమ్భవతి । అస్థూలత్వాదిపదైర్హి స్థూలత్వాదివిపరీతమ్ అణుత్వాద్యభిధానం వా స్యాత్ । స్థూలత్వాదినివృత్తిమాత్రపర్యవసానం వా । ఆద్యే పరస్పరవిరోధ: । అస్థూలమిత్యనేన హ్యణుపరిమాణం వక్తవ్యమ్ । అనణ్వత్యనేన చ మహత్త్వమ్ । నచోభయమేకత్ర యుజ్యతే । పరస్పరపరిహారేణైవ వృత్తిదర్శనాత్ । ఏవమహ్రస్వమదీర్ఘమిత్యత్రాపి విరోధో ద్రష్టవ్య: । నచైకపరిమాణోపేతమేవోత్కృష్టాపేక్షయాఽణు మహద్దీర్ఘం హ్రస్వం చేత్యుచ్యత

ఇత్యాశ్రయణేన విరోధపరిహార: l ఘటాదితుల్యత్వేనావక్తవ్యత్వాత్ l
ఉత్కృష్టాపకృష్టపరిమాణద్రవ్యాన్తరాభావాచ్చ l ద్వితీయే తు

ని:స్వభావం బ్రహ్మేత్యాపన్నమ్ l తథాచ "సర్వత్ర ప్రసిద్ధోపదేశాత్ l అత్తా చరాచరగ్రహణాత్ l రూపోపన్యాసాచ్చ' ఇత్యుక్తవిరోధ: స్యాదితి l

తత్ర తావత్ప్రథమపక్షమభ్యుపేత్య చశబ్దసూచితం పరిహారమాహ- అత ఇతి ll

యతో బ్రహ్మ విరుద్ధైర్లక్షణైర్యుతమేవ అతో, విరుద్ధవత్= ఉక్తోభయవిధవిరుద్ధార్థప్రతిపాదకమివ, భాతం= ప్రతీతమపి వాక్యం తత్త్వతో వ్యాఖ్యాయ హరౌ యోజనీయమ్ యోజయితుం శక్యమితి యోజనా l యతోఽమ్బరాన్తధృత్యాదినాఽక్షరస్య విష్ణుత్వం నిశ్చితమతో విరుద్ధవద్భాతమపి వాక్యం తత్త్వతో వ్యాఖ్యాయ హరౌ యోజయితవ్యమితి వా l కథం తత్త్వతో వ్యాఖ్యానమిత్యపేక్షాయాం విరుద్ధైరితి సమ్బధ్యతే l అథవా అత ఇత్యస్య పూర్వత్ర సమ్బన్ధ: l యత: సుఖాధికోఽతో భూమా విష్ణుర్విష్ణురతో భూమేంతి l విరుద్ధవదితి ప్రతిజ్ఞాయాం విరుద్ధైరితి హేతుతయా సమ్బధ్యతే l

ఏతదుక్తం భవతి l నాక్షరస్య బ్రహ్మత్వేఽస్థూలమిత్యదివాక్యస్యానవకాశ: l అస్థూలాదిపదైస్తద్విపరీతాణుత్వాద్యభిధానమితి వ్యాఖ్యానస్యాఙ్గీకారాత్ l నచైవం సతి పరస్పరవిరోధ ఇతి వాచ్యమ్ l విరుద్ధధర్మాణాం బ్రహ్మణ్యవస్థానస్య శ్రుత్యాదిసిద్ధత్వాదితి l

విరుద్ధైర్లక్షణైర్యుతం బ్రహ్మేత్యుక్తమ్ l మే మాతా వన్ధ్యేతివద్వ్యాహతత్వాత్ l యది హి మహత్త్వాణుత్వాదీని విరుద్ధాని l కథం తర్హి తైర్యుతమేకం స్యాత్ l విరోధస్య సహానవస్థానాత్మకత్వాత్ l యది చైకం తైర్యుతం కథం తర్హి తాని విరుద్ధాని స్యు: l సహావస్థానస్యావిరోధరూపత్వాదిత్యాశఙ్కయోక్తం వివృణోతి- తానీతి ll

విరుద్ధైర్లక్షణైర్యుక్తం బ్రహ్మేత్యనేనైతదస్మాభిరభిప్రేతమ్ l తాన్యస్థూలాదికాని అణుత్వమహత్త్వాదికాని లిఙ్గాని తస్మాద్బ్రహ్మణోఽన్యత్ర సహాసన్త్యపి గోవిన్దేఽవిరోధేనైవ సహైవేతి యావత్ సన్తీతి l న పునర్విరోధమభ్యుపేత్యైకత్రావస్థానముచ్యతే యేన వ్యాఘాత: స్యాత్ ఇత్యవధారణార్థస్య చశబ్దస్యాథర్: l గోవిన్ద ఇత్యనేన యశోదాదిప్రత్యక్షమప్యత్రార్థే ప్రమాణమితి సూచయతి l అయమభిసన్ధి: l అణుత్వమహత్త్వాదికం బ్రహ్మణి కిం

ప్రమాణాభావాన్నాభ్యుపేయమ్ । కింవా విరుద్ధత్వాత్ । నాద్య: । "అణోరణీయాన్' ఇత్యాద్యాగమస్యోభయకార్యదర్శనానుమానస్యోదాహృతప్రత్యక్షస్య చ తత్ర ప్రమాణత్వాత్ । ద్వితీయేఽపి కిం విరోధ: ప్రమాణేనాథ పరస్పరమ్ । న ప్రథమ: । విపరీతప్రమాణాదర్శనాత్ । ద్రవ్యత్వాదేస్తూక్తప్రమాణవిరుద్ధత్వేన కాలాత్యయాపదిష్టత్వాత్ ।

కిఞ్చాకాశస్య పరమాణుసంయోగ: కిమాకాశైకదేశే వర్తతే, ఉతాకాశ ఏవ । ఆద్యే కిమేకదేశో నామావయవ:, ప్రదేశభేదో వా । నాద్య: । అనభ్యుపగమాత్ । ద్వితీయే కిమసావాకాశస్వరూపమేవాథార్థాన్తరమ్ । ఆద్యోఽన్త్యేఽన్తర్భవతి । ద్వితీయోఽప్యభ్యుపగమవిరుద్ధ: । ఔపాధికాఙ్గీకారే త్వాత్మాశ్రయాదికమ్ । న ద్వితీయ: । భేరీసంయోగస్యాపి తథాత్వాపత్తే: । తథాచ సర్వత్ర శబ్దోపలబ్ధిప్రసఙ్గాత్ । అత: పరమాణుసంయోగార్థమాకాశోఽణురభ్యుపగన్తవ్య ఇతి వ్యభిచారశ్చ । న ద్వితీయ: । పరస్పరవిరోధాదన్యత్ర సర్వత్ర । స హి సర్వత్ర సహానవస్థానదర్శనాద్వా కల్పనీయ: । ఉత క్వచిత్ । కిం వా విమతిపదాదన్యత్ర సర్వత్ర । నాద్య: । బ్రహ్మణి శ్రుత్యాదినా సహావస్థానస్య దర్శనాత్ । న ద్వితీయ: । ఆకాశమనసో: పరస్పరపరిహారేణ వర్తమానయోరపి భూతత్వమూర్తత్వయోర్విరోధాభావాత్ । అన్యథా పృథివ్యాదౌ తదుభయం న స్యాత్ । న తృతీయ: । నిత్యత్వజ్ఞానత్వయోరశరీరత్వకర్తృత్వయోశ్చాన్యత్ర సర్వత్ర సహానవస్థితయోరీశ్వరబుద్ధావీశ్వరే చ సమావేశాభావప్రసఙ్గాత్ ।

కిఞ్చ । సంయోగాదీనాం ప్రదేశవృత్తిత్వమఙ్గీకుర్వతా న తావత్ప్రదేశవృత్తిత్వమవయవవృత్తిత్వమఙ్గీకర్తుముచితమ్ । ఆకాశాదీనాం తదభావాత్ । అన్యధర్మస్యాన్యవృత్తిత్వాభ్యుపగమేఽతిప్రసఙ్గాచ్చ । కిన్తు స్వాత్యన్తాభావసమానాధికరణత్వమేవ వక్తవ్యమ్ । తథాచ భావాభావయోరన్యత్ర సర్వత్ర సహానవస్థితం కథం విరోధో న భవేత్ । దర్శనాదితి చేత్సమం ప్రకృతేఽపి । తస్మాదన్యత్ర సర్వత్ర సహానవస్థితం కథం నామ సహావతిష్ఠత ఇత్యేవం ప్రశ్నమాత్రమవశిష్యతే । తత్ర వస్తుస్వభావ ఏవ తాదృశ ఇతి పరిహార: । న చైవమతిప్రసఙ్గ: । ప్రమాణభావాభావాభ్యాం తద్వ్యుదాసాత్ । ఏవం సతి వాక్యవ్యవస్థా న క్వాప్యాశ్రయణీయేతి చేన్న । ప్రమాణస్వరూపావధారణే త్వేవమేతదిత్యఙ్గీకారాత్ । అత ఏవ న మీమాంసావైయర్థ్యమితి ।

ఏవం తావదస్థూలాదిపదానామణుత్వాద్యభిధాయకత్వపక్షముపాదాయ శ్రుతేర్బ్రహ్మవిషయత్వముపపాదితమ్ । ఇదానీం స్థూలత్వాదినివృత్తిపరత్వేఽపి న దోష ఇత్యేవంపరతయా సూత్రం వ్యాచష్టే- అన్యేతి ॥

బ్రహ్మణోఽన్యాని వస్తూని ఘటాదీని । తత్స్వభావభూతాని యాని స్థౌల్యాదీని జడాని పరతన్త్రాణి కార్యాణి వినాశవస్త్వణుత్వాదిభి: సహానవస్థితాని చ । తథావిధానాం స్థౌల్యాదీనామభావం నారాయణే "అస్థూలమనణు:' ఇత్యాదిశ్రుతిర్వక్తి । నతు తస్య ని:స్వభావత్వం యేనోక్తవిరోధ: స్యాదిత్యర్థ: । కుత ఏవం శ్రుతేరర్థసఙ్కోచ: క్రియతే । ని:స్వభావత్వమేవార్థ: కిం న స్యాదిత్యత ఆహ- సర్వధర్మేతి ॥

అత్ర పరమేశ్వరస్య సస్వభావత్వే న కేవలమత్ర కిం నామ పూవర్ోక్తాణుత్వమహత్త్వాదౌ చేత్యర్థ: । ఇహాచ్చాయమతమ

ఇత్యాదేరసఙ్కుచితవృత్తిత్వమేవ జ్ఞేయమ్ । బహుపదవిషటత్వాదిదం వ్యాఖ్యానం స్వశబ్దేన విధాయ సూత్రకార:, కతిపయపదవిషయం పూర్వవ్యాఖ్యానం చశబ్దేన సముచ్చితవానితి ।

అత:పరాణి సూత్రాణి భాష్య ఏవ స్పష్టార్థానీతి న తత్ర వక్తవ్యమస్తి । పరమాఖ్యవిద్యావ్యాఖ్యాం కరోమీతి చ ప్రతిజ్ఞాతమ్ । తదుభయసిద్ధయర్థమేతత్పాదాధికరణవిషయపూర్వపక్షసిద్ధాన్తన్యాయాన్ సఙ్గ్రహేణ దర్శయతి- లిఙ్గమితి ॥

ఏతచ్చ న్యాయవివరణే స్వయమేవాచార్యేణ వ్యాఖ్యాతమితి తత్రైవావగన్తవ్యమ్ ।

సూత్రసూచితాన్సిద్ధాన్తన్యాయానభిధాయ సాక్షాదుక్తానప్యాహ- ముక్తేతి ॥

అత ఏవ పూర్వం దృశ్యన్త ఇత్యుక్త్వాఽత్ర ప్రదర్శితా ఇత్యుక్తమ్ ।

సర్వతస్తథా ఇత్యేతత్పూర్వేణోత్తరేణ చ సమ్బధ్యతే । ప్రాణాదాధిక్యం తథా సర్వత ఆధిక్యమితి । స్వభావస్య సర్వతో వైలక్షణ్యం తథాఽమ్బరాన్తధృత్యాదీతి । ప్రేక్షాపూర్వక్రియా తథేతి తథాశబ్ద ఉత్తరత్ర సమ్బధ్యతే । తేనాపహతపాప్మత్వాదీనాం గ్రహణమ్ । సూర్యాద్యనుకృతిస్తథా సర్వప్రకాశకత్వమ్ । తచ్చబ్దానన్యసిద్ధతేతి జ్యోతి:శబ్దస్యాన్యత్రాసమ్భవ ఇత్యర్థ: । ఉపజీవ్యం ప్రమాణం యస్యాసౌ తథోక్తస్తస్య భావ ఉపజీవ్యప్రమాణతా । తా ఇతి సిద్ధాన్తయుక్తయ: ।

నన్వత్ర పాదే చతుర్దశాధికరణాని భాష్యాదవగమ్యన్తే । విషయా: పూర్వపక్షన్యాయా: సిద్ధాన్తన్యాయాశ్చాత్ర ద్వాదశైవోక్తా: న చ విషయాదినా వినాఽధికరణం సమ్భవతి । తత్కథమేతదితి చేత్ । ఇత్థమ్ । "తదుపర్యపి బాదరాయణ: సమ్భవాత్' "శుగస్య తదనాదరశ్రవణాత్తదాద్రవణాత్సూచ్యతే హి' ఇత్యేతదధికరణద్వయం న సమన్వయసమర్థనార్థమ్ । కిం నామ దేవాదీనాం వేదవిద్యాధికారసమర్థనార్థమాద్యమ్ । ద్వితీయం తు త్రైవర్ణికవ్యతిరిక్తానాం తదభావసమర్థనాథర్మిత్యేతజ్జ్ఞాపయితుమేతదధికరణద్వయవిషయవిషయాద్యనుక్తి: । అన్యథా తత్రాపి సమన్వయసమ్బన్ధాన్వేషణేన శిష్యాణాం వృథా ప్రయాస: ప్రసజ్యేత ।

నన్వేతద్ద్వయమత్ర న విచారణీయమ్ । అసఙ్గతత్వాత్ । తథాహి । సఙ్గతిస్తావద్ద్వివిధా భవతి । అన్తర్భావలక్షణాఽఽనన్తర్యలక్షణా చ । తత్రాద్యా తావదనయోరధికరణయోర్న సమ్భవతి । సమన్వయలక్షణే ప్రథమాధ్యాయేఽనన్తర్భావస్య భవద్భిరేవోక్తత్వాత్ । అధ్యాయానన్తర్భూతయోశ్చ పాదాన్తర్భావాసమ్భవాత్ । ఉత్తరాఽపి షోఢా భవతి । ప్రసఙ్గోపోద్ఘాతావసరప్రాప్తికారణకార్యత్వైకకార్యత్వభేదాత్ । తత్ర న తావత్ప్రథమాఽత్రాస్తి । స్మారకాభావాత్ । న ద్వితీయా । వినైవ తేన ప్రకృతసిద్ధే: । న తృతీయా । సమన్వయశేషేణావరుద్ధత్వాత్ । న చతుర్థీ । ఉత్తరం ప్రబన్ధం ప్రతి కారణత్వానుపలమ్భాత్ । న పఞ్చమీ । పూర్వప్రబన్ధకార్యత్వాదర్శనాత్ । నాపి షష్ఠీ । పూర్వేణానేనోత్తరేణ చైకస్యాజననాత్ । తస్మాదిదం నేహావకాశమర్హతీత్యత ఆహ- అధికారశ్చేతి ॥

అన్తర్భావలక్షణసఙ్గత్యభావేఽపి దేవానాం వేదవిద్యాధికార: తదభావ: శూద్రాదీనామత్ర ప్రసఙ్గాదేవ చిన్తితౌ । ప్రసఙ్గశ్చ మనుష్యాధికారత్వాదితి పూర్వసూత్రోక్త్యోపోద్బలిత ఇతి భావ: । నచ ప్రసక్తానుప్రసక్తవిచన్తనేఽతిప్రసఙ్గ:। ప్రయోజనభావాభావాభ్యాం వ్యవస్థానాత్ । ప్రకృతే చ "విశ్వేదేవా ఉపాసతే' ఇత్యుక్తోపపన్నత్వాదికం ప్రయోజనమస్తి ।

నను చిన్తితావితి కథమ్ । విప్రతిషేధే పరం కార్యమితి స్త్రీలిఙ్గేన భావ్యమ్ । మైవమ్ । ఇతామౌ విషయావిత్యధ్యాహారమ్ ।

అత్ర దేవానాం వేదవిద్యాధికారాక్షేపార్థం సూత్రద్వయమ్ "మధ్వాదిష్వసమ్భవాదనధికారం జైమిని:'"జ్యోతిషి భావాచ్చ' ఇతి । తస్యార్థ: । న దేవా వైదికోపాసనాదావధిక్రియన్తే । తాన్ప్రతి వైదికవిధేరభావాత్ । "ఆత్మానముపాసీత' ఇత్యాదివిధిరేవ తాన్విషయీకరోతీతి చేన్న ।

వికల్పానుపపత్తే: । తథాహి । కిం తేషాం సర్వవేదోక్తోపాసనాదావధికార: । కిం వా క్వచిత్ । నాద్య: । సర్వత్ర తేషాం నియోజ్యత్వాభావాత్ । తత్సాధ్యఫలకామో హి తత్ర నియుజ్యతే । ఫలం చ తదుచ్యతే । యదప్రాప్తమననుష్ఠితసాధనం చ । నచ సర్వోపాసనాదిఫలే దేవానాం కామ: సమ్భవతి । మధ్వాద్యుపాసనానాం దేవతాపదప్రాప్తిఫలత్వాత్ । తస్య చ తై: ప్రాప్తత్వాత్ । సర్వజ్ఞత్వేనోపాసనాసాధ్యజ్ఞానస్యాపి నిత్యసిద్ధత్వాత్ । అత ఏవ న ద్వితీయ: । కిఞ్చ జైమినిరప్యేవం మన్యత ఇతి ।

ఏవమవాన్తరఫలస్య పరమప్రయోజనస్య చ పదాదే: ప్రాప్తత్వేన విధేరసమ్భవాజ్జైమినివచనాచ్చ దేవానామనధికార ఇతి ప్రాప్తే తత్రప్రతివిధానార్థం సూత్రమ్ । ఓం భావం తు బాదరాయణోఽస్తి హీతి ఓం ॥

తత్ర యత్పూర్వపక్షిణోదాహృతం జైమినివచనం తస్య పరిహారో నాస్తి । తత్కిం భగవన్మతవిరుద్ధత్వేనాప్రమాణమేవ ప్రతిపత్తవ్యమితి । మైవమ్ । భిన్నవిషయత్వేన విరోధాభావాదిత్యాహ- తత్ఫలాయేతి ॥

తదితి "వసూనామేవైకో భూత్వా" ఇత్యాదిశ్రుతిప్రసిద్ధం పరామృశతి । సిద్ధే జ్ఞాతే బ్రహ్మస్వరూపే, విషయసప్తమీయమ్ । ఉపాసాయా విధిరితి సమ్బన్ధ: । అన్యార్థం ఫలాన్తరార్థమ్ । తథా అసిద్ధేఽర్థే విధిరుపాసాయా ఇత్యత్రాప్యనువర్తతే । అత్రేతిశబ్దాధ్యాహారేణ మతమితి

యోజ్యమ్ । తయోమర్తయో: ।

నను కిం తదన్యఫలం కథం చ సర్వజ్ఞానామసిద్ధోఽథర్: । యేన దేవానామప్యుపాసనావిధానోపపత్తిరిత్యత ఆహ- మోక్ష ఇతి ॥

యచ్చ ప్రకాశతే, న తత్సర్వదా । తేన తదుభయార్థమ్ । హిశబ్దో యస్మాదిత్యర్థే । నను సర్వజ్ఞానాం సర్వం న ప్రకాశత ఇతి విప్రతిషిద్ధమ్ । మైవమ్ । పరమేశ్వరవ్యతిరిక్తానాం సర్వజ్ఞత్వాసిద్ధేరిత్యాహ- నిత్యమితి ॥

పూర్ణమ్ అశేషార్థవిషయమ్ । తుశబ్దో ఽవధారణే, విష్ణోరేవేతి సమ్బధ్యతే । స్పష్యాతిస్పష్యవిషయమితి । నిరతిశయస్పష్యమిత్యర్థ: । నను స్పష్యతా నామ జ్ఞానస్య విశేషవిషయతా । సా చ పూర్ణమిత్యనేనైవ గతా । మైవమ్ । అపరోక్షత్వాదివత్స్పష్యతాయా విషయానపేక్షజ్ఞానధర్మత్వాఙ్గీకారాత్ । తస్య చానుభవసిద్ధత్వాత్ । బ్రహ్మణో హిరణ్యగర్భస్య । అశేషవస్తుగం పరబ్రహ్మాతిరిక్తాశేషవస్తువిషయమ్ । అత్రాప్యేవేతి సమ్బధ్యతే । నతు సర్వార్థవిషయత్వాద్యుక్తవిశేషణోపేతమిత్యర్థ: । అత్ర బ్రహ్మసంవేదనస్య పృథగుక్తి: కైముత్యార్థమ్ । విష్ణుసంవేదనోక్తిస్తు సర్వవిషయత్వస్య విష్ణుజ్ఞానలక్షణత్వేనేతరేషాం తదసమ్భావితమితి సూచయితుమ్ । మితవస్తుగతం పరమేశ్వరాతిరిక్తకతిపయార్థవిషయమ్ । ఏతేన భావమితి సూత్రం వ్యాఖ్యాతం భవతి । అత్ర చ "యావత్సేవా" ఇత్యాదిభాష్యోదాహృతం వచనం ప్రమాణమితి ।

నను జైమినిభగవన్మతయోరవిరోధ ఇతి న యుక్తమ్ । జైమినిర్హి శ్రుతఫలాద్యతిరిక్తం ఫలాదికం విద్యానామస్తీతి వా మన్యతే నాస్తీతి వా । ఆద్యే కథమనధికారం బ్రూయాత్ । ద్వితీయే తు కథం న విరోధ ఇతి చేన్న । భగవత: సూత్రకారస్యాశేషవిశేషజ్ఞత్వేన విశదం వచనమ్ । జైమినిస్తు సామాన్యవేదీ ఫలాన్తరాదికమజానన్న నిరాకువర్న్యథాశ్రుతమఙ్గీకృత్యానధికారముక్తవానిత్యవిరోధోపపత్తేరిత్యాహ- ఇత్యాదయ ఇతి ॥

మోక్ష ఇత్యుక్తపరామర్శార్థ ఇతిశబ్ద: । తుశబ్దో విద్యాపతేస్తు ఇతి యోజ్య: । హృది వర్తన్తే । తస్మాదసౌ విశదమవాదీదితి శేష: । తత దేవతానధికారాదికమ్ । తథేతి । సమ్యగ్గమిత్యర్థ: । అస్యాప్యుపపాదనాయ నిత్యమిత్యాదిపూవర్వాక్యమనుసన్ధేయమ్ । విద్యేశేత్యుపసంహార: । అయం న్యాయోఽన్యత్రాప్యనుసన్ధేయ ఇతి జ్ఞాపయితుమిత్యాదయ ఇత్రతత జైమిన్యాద్యా ఇతి సద్భిరితి చోక్తమితి ।

॥ ఇతి శ్రీమత్పూర్ణప్రమతిభగవత్పాదసుకృతేరనువ్యాఖ్యానస్య ప్రగుణజయతీర్థాఖ్యయతినా । కృతాయాం టీకాయాం విషమపదవాక్యార్థవివృతౌ తృతీయ: పాదోఽయం ప్రథమవిషయే పర్యవసిత: ।

॥ ఇతి శ్రీమన్న్యాసుధాయాం ప్రథమాధ్యాయస్య తృతీయ: పాద: ॥

॥ అథ శ్రీమన్న్యాయసుధాయాం ఆనుమానికాధికరణమ్ ॥

అన్యత్రైవ ప్రసిద్ధశబ్దసమన్వయప్రతిపాదనం పాదార్థ ఇతి భాష్యాత్పరిశేషాద్వా సిద్ధమ్ ।
అన్యత్ర ప్రసిద్ధేభ్యోఽన్యత్రైవ ప్రసిద్ధానాం వివేకశ్చ భాష్య ఏవోపపాదిత ఇతి నేహోచ్యతే ।
ఓం ఆనుమానికమప్యేకేషామితి చేన్న శరీరరూపకవిన్యస్తగృహీతేర్దర్శయతి చ ఓం ॥ అత్ర "మహత: పరమవ్యక్తమవ్యక్తాత్పురుష: పర:' ఇతి వాక్యముదాహృత్య, అవ్యక్తశబ్దం పరం బ్రహ్మైవేత్యుపపాదితమ్ । తత్ర యదుక్తం పూర్వపక్షిణా "అవ్యక్తం చేత్పరం బ్రహ్మ తదా తస్య పురుషాదవరత్వం ప్రాప్నోతి । నచ తద్యుక్తమ్ । సకలశ్రుత్యాదివిరోధాత్' ఇతి । తత్పరిహారార్థం సూత్రమ్ తదధీనత్వాదర్థవదితి । తస్యార్థం వివృణోతి- దు:ఖీతి ॥

అవ్యక్తగ్రహణముపలక్షణమ్ । యత్ర వాక్యే సర్వేశ్వరత్వవిరోధి దు:ఖిత్వాదికం ప్రతీయతే "జీవా ఏవ తు దు:ఖిన:',"యోనిమన్యే ప్రపద్యన్తే' ఇత్యాదౌ, తస్య సర్వస్యాపి సమన్వయోఽత్ర ప్రతిపాద్యత ఇత్యతో దు:ఖ్యాదగ్రహణమ్ । నావ్యక్తాదిశబ్దానాం బ్రహ్మపరత్వేఽప్యవరత్వాదిప్రాప్త్యా సర్వమానవిరోధోఽస్తి । యత: స్వస్మిన్నవరత్వాద్యభావేఽపి తద్వతాం ప్రధానాదీనాం బ్రహ్మాధీనత్వేన హేతునా దు:ఖీ,బద్ధ:,అవర:, ఇత్యాద్యా అపి శబ్దా బ్రహ్మణి వర్తన్త ఇత్యఙ్గీకృతమ్ । ఏతదుక్తం భవతి । దు:ఖ్యాదిశబ్దబలాదేవ హి దు:ఖిత్వాదిప్రాప్తి: । తతశ్చ ప్రమాణవిరోధో వాచ్య: । నచ దు:ఖ్యాదిశబ్దో నియమేన దు:ఖాదిసమవాయస్య వాచక: । కిన్తు తదస్యాస్తీతి తత్సమ్బన్ధమాత్రస్య । సమ్బన్ధశ్చ సమవాయ ఇవ స్వామ్యమపి భవతి । "తత్ర నిరనిష్టో నిరవద్య:' "నామాని సర్వాణి యమావిశన్తి' ఇతి నిరవకాశశ్రుతిద్వయాన్యథాఽనుపపత్త్యా దు:ఖాదినియన్తృత్వేన దు:ఖ్యాదిశబ్దప్రవృత్తిరిత్యఙ్గీకారే కాఽనుపపత్తిరితి ।

భవత్వేవం తద్ధితాన్తేషు గతి: । కృదన్తేషు బద్ధాదిశబ్దేషు రూఢేషు చావరాదిశబ్దేషు కథమ్ । ఇత్థమ్ । బద్ధశబ్దస్య బన్ధం ప్రతి కర్మత్వం ప్రవృత్తినిమిత్తమ్ । తద్యస్యాస్తి తత్ర స శబ్దో వర్తతే । యస్యాస్తీతి చ సమ్బన్ధమాత్రముచ్యతే । సమ్బన్ధవిశేషే ప్రమాణాభావాత్ । ఏవం కారకాన్తరవాచిష్వపి ద్రష్టవ్యమ్ । అవరాదిశబ్దా అపి అవరత్వాదినిమిత్తాధీనప్రవృత్తయ ఏవమేవ యోజ్యా: । కిఞ్చ "ప్రాతిపదికాద్ధాత్వర్థ:' ఇతి ణ్యన్తేభ్య: పచాద్యచి విహితే సులభైవావరాదిశబ్దప్రవృత్తి: । స్యాదేషా వ్యాఖ్యా, యత్ర శబ్దతోఽవరత్వాదిప్రతీతి: । యత్ర పున: "అవ్యక్తాత్పురుష: పర ఇత్యాదావర్థాదవత్వాదిప్రాప్తిస్తత్ర కథమ్ । నహి

శబ్దవదుపపత్తిర్వ్యాఖ్యానమర్హతి । ఉచ్యతే । అవ్యక్తాదితి పఞ్చమ్యా హి పురుషగతం పరత్వం ప్రతి అవ్యక్తస్యావధిత్వమస్తీత్యేతావదేవ లభ్యతే । నచ "తదస్యాస్తి' ఇత్యనేన సమవాయ ఏవ ప్రాప్నోతీతి నియమోఽస్తి । తత్స్వామిత్వేనాప్యుపపత్తే: । తతశ్చ యద్గతం పరత్వం ప్రతి

అవధిత్వం తస్యావరత్వమధర్ాదాపద్యతామ్ । పరగతం తు యత్స్వామికం తస్యావరత్వాదికం ప్రతి స్వామ్యమేవార్థాదాపద్యత ఇతి న కశ్చిద్విరోధ: ।

స్యాదేతత్ । యద్యపి తదస్యాస్తీతి సమ్బన్ధసామాన్యం దు:ఖ్యాదిశబ్దప్రవృత్తినిమిత్తముచ్యతే । తథాఽపి సమవాయాదిరేవ న స్వామిత్వమ్ । ప్రయోగానుసారిత్వాత్కృత్తద్ధితసమాసానామ్ । ప్రయోగశ్చ సమవాయాదినిమిత్త ఏవ దృశ్యతే । న స్వామిత్వనిమిత్త: । అత ఏవ "తదస్యాస్త్యస్మిన్నితి మతుబ్' ఇతీతికరణో వివక్షితార్థో నిబద్ధ: । తస్మాన్న తదధీనత్వహేతుతో దు:ఖ్యాదిశబ్దానాం బ్రహ్మణి ప్రవృత్తి: ఇత్యతోఽస్తి తదధీనత్వనిమిత్తోఽపి ప్రయోగ ఇత్యాహ- రాజ్ఞీతి ॥

భృత్యసమవేతస్య పరాజయస్య రాజాధీనత్వేన యథా రాజ్ఞి పరాజయ: పరాజయనిమిత్తక: పరాజయీతిశబ్దో వర్తతే పరాజయీ భద్రసేన ఇతి తథేత్యర్థ: ।

కిఞ్చ స్వామ్యసమ్బన్ధేన మతుబాధర్ాప్రవృత్తౌ గోమాన్దేవదత్త ఇత్యాదికమపి న స్యాత్ ।

ఏతదేవ వివృణోతి- స్వాతన్త్ర్యమితి ॥

యస్మాత్ ప్రవృత్తినిమిత్తానాం దు:ఖాదీనాం తద్గతత్వమివ పరగతేషు స్వాతన్త్ర్యమపి దు:ఖ్యాదిశబ్దప్రవృత్తే: కారణమ్ । అనుశాసనప్రయోగయోరుభయత్ర సామ్యాత్ । తస్మాద్దు:ఖ్యాదిశబ్దా అపి ఉక్తార్థాపత్తిబలాత్తదధీనత్వహేతుతో బ్రహ్మణి వర్తన్త ఇతి సమ్బన్ధ: ।

అస్తు స్వాతన్త్ర్యమపి శబ్దప్రవృత్తినిమిత్తమ్ । కిం త్వముఖ్యమేవ । తత్ర ప్రయోగస్యాప్రచురత్వాత్ । ప్రయోగప్రాచుర్యాత్తద్గతత్వమేవ ముఖ్యమ్ । తథాచ దు:ఖ్యాదిశబ్దానాం జీవాదిష్వేవ ముఖ్యత్వాద్బ్రహ్మణ్యముఖ్యత్వాత్ "తత్తు సమన్వయాత్' ఇత్యనుపపన్నమిత్యత ఆహ- స్వాతన్త్ర్యమితి ॥

తత్ర స్వాతన్త్ర్యతద్గతత్వయోర్మధ్యే స్వాతన్త్ర్యమేవ ముఖ్యం శబ్దప్రవృత్తినిమిత్తం స్యాత్ । నతు తద్గతత్వమిత్యర్థ: ।

స్వాతన్త్ర్యమపి శబ్దప్రవృత్తికారణమితి ముఖ్యమితి చ క్రమేణ ప్రతిజ్ఞాతమ్ ।
తత్రక్రమేణైవోపపిపాదయిషు: స్వాతన్త్ర్యస్య కారణత్వానభ్యుపగమే బాదకమాహ- కుత ఇతి ॥

అన్యథా స్వాతన్త్ర్యస్య శబ్దప్రవృత్తికారణత్వాభావే, రాజ్ఞి జయో జయనిమిత్తకో జయిశబ్ద: కుత: । కథమ్ । స్వధామోపవిష్యే రాజ్ఞి జయ: కుత:, న కుతోఽపి యత:, ఇత్యర్థ: । జయస్య రాజగతత్వాభావాత్స్వాతన్త్ర్యమపి యది శబ్దప్రవృత్తినిమిత్తం న స్యాత్ తదా నిమిత్తాభావాద్రాజ్ఞి జయిశబ్దప్రవృత్తిర్న స్యాత్ । న చైవమ్ । తస్మాత్స్వాతన్త్ర్యమపి కారణమఙ్గీకరణీయమితి । లక్షణయా ప్రయోగోఽస్త్వితి చేన్న । తదస్యాస్తీతి నిమిత్తసామ్యాత్ । అన్యథా వైపరీత్యస్యాప్యాపాతాత్ । పరాజయస్య ప్రకృతత్వేఽపి జయగ్రహణం వ్యాప్త్యర్థమ్ ।

స్వాతన్త్ర్యస్య ముఖ్యకారణత్వముపపాదయతి- న హీతి ॥

హిశబ్దో యస్మాదిత్యర్థే । తావద్యావదితి క్రియావిశేషణే । జయస్యాన్యగత్వేఽపి భృత్యగతత్వేఽపి తం జయం ప్రతి స్వాతన్త్ర్యాభాసమాత్రేణ రాజ్ఞి విజయిశబ్దో యావత్ప్రయుజ్యతే తావజ్జయాధికరణస్యాపి భృత్యస్య సమ్బన్ధితయా న ప్రయుజ్యతే యస్మాత్తస్మాత్స్వాతన్త్ర్యం తత్ర ముఖ్యం స్యాదితి సమ్బన్ధ: । స్వాతన్త్ర్యాదితి వక్తవ్యే స్వాతన్త్ర్యాభాసమాత్రత ఇతి వచనం కిముతానుపచరితస్వాతన్త్ర్యే పరమాత్మనీతి కైముత్యద్యోతనార్థమ్ । భృత్యాజ్ఞాననిమిత్తం రాజ్ఞి ప్రయోగప్రాచుర్యమితి చేన్న । భృత్యజ్ఞానేఽపి తదుపలమ్భాత్ । నను ప్రయోగప్రాచుర్యం న ముఖ్యతాహేతు: । అజ్ఞాతముఖ్యలాక్షణికాదిప్రయోగేష్వపి దర్శనాదితి చేత్ । సత్యమ్ । ప్రయోగప్రాచుర్యాత్తద్గతత్వమేవ ముఖ్యమ్ । స్వాతన్త్ర్యం తు తదప్రాచుర్యాదముఖ్యమితి పరేణ పర్యనుయుక్తేఽసిద్ధిరనేనాభిధీయతే । నతు ప్రయోగప్రాచుర్యేణ ముఖ్యతా సాధ్యతే । యేన వ్యభిచారచోదనా సఙ్గతా స్యాత్ । యద్యప్యత్ర ప్రయోగప్రాచుర్యస్య ముఖ్యాజ్ఞాననిమిత్తత్వాదినాఽన్యథాసిద్ధిర్వ్యభిచారో వా శక్యతే వక్తుమ్ । తథాఽపి "జగద్వాచిత్వాత్' ఇతి సూత్రదిశా శిష్యైరేవ జ్ఞాతుం శక్యత ఇత్యసిద్ధిరేవోక్తా । కుతస్తర్హి ముఖ్యతాసిద్ధిరితి చేత్ ।

నను యది స్వాస్యం ప్రవృత్తినిమిత్తం స్యాత్తదా భృత్యే బద్ధే మృతే వా, రాజా బద్ధో రాజా మృత ఇతి ప్రయోగ: స్యాత్ । న చైవమస్తి । తేన జానీమో న స్వామ్యం ప్రవృత్తినిమిత్తమితి । నచ వాచ్యం ప్రయోగే సతి నిమిత్తానుసరణమ్ । నతు నిమిత్తమస్తీతి ప్రయోగ ఇతి ।

అముఖ్యప్రయోగవిషయత్వాదస్య న్యాయస్య । తత్ర హి నిమిత్తం న సామగ్రీ । కిన్తు తదేకదేశః । ముఖ్యప్రయోగే తు నిమిత్తమేవ సామగ్రీ । నహి సింహశబ్దస్య శార్దూలే ప్రయోగాభావవత్ ఉపగోరపత్యేఽప్యౌపగవశబ్దప్రయోగాభావో భవతీతి । అత్ర వక్తవ్యమ్ । కోఽయం ప్రయోగో

నామ । కిం శబ్దశక్తిః ప్రయోగమూలం వ్యాకరణమితి యథా । కిం వోచ్చారణమ్ । నాద్యః ప్రసఙ్గస్యేష్యత్వాత్ । విపర్యయపర్యవసానే చాసిద్ధేః । ద్వితీయే త్వన్యథాసిద్ధమాహ- భృత్యేతి ॥

రాజాధీనభృత్యబన్ధాదికం వివక్షిత్వా రాజ్ఞి రాజా బద్ధో మృత ఇత్యాదివాక్యం న ప్రయుజ్యతే । కిం కారణమ్ । స ప్రయోగ సంశయస్య కారణం స్యాదిత్యేవ । నతు స్వాతన్త్ర్యస్య అకారణత్వాత్ । కుతః సంశయస్య కారణమ్ । రాజ్ఞోఽపి బన్ధాదియోగ్యత్వాత్ । ఇదముక్తం భవతి । భవత్యేవ స్వాతన్త్ర్యం శబ్దప్రవృత్తినిమిత్తం, ప్రయోగభావస్తు ప్రతిబన్ధకనిమిత్తః । రాజా బద్ధో మృత ఇతి ప్రయోగే హి సంశయో వ్యుత్పన్నస్య స్యాత్ । కిం రాజాధీనస్య భృత్యస్య బద్ధత్వాదినైవముచ్యతే । కిం వా రాజ్ఞ ఏవ బద్ధత్వాదినేతి । ఆకాఙ్క్షాసన్నిధియోగ్యతానాముభయత్ర సద్భావేనార్థద్వయప్రతీతేరవర్జనీయత్వాత్ । నచ సంశయో మా భూదిత్యేవం నివృత్తః ప్రయోగాఽకారణత్వం స్వాతన్త్ర్యస్య గమయతి । నహి మణిమన్త్రాదిప్రతిబద్ధోఽగ్నిర్నాధాక్షీదితి న తత్కారణమితి ।

న సంశయకారణత్వమాత్రం ప్రయోగప్రతిబన్ధకమ్ । వ్యాఖ్యానతః సంశయనివృత్తిసమ్భవాత్ । యథోక్తమ్ । "వ్యాఖ్యానతో విశేషప్రతిపత్తినర్ హి సన్దేహాదలక్షణమ్' ఇతి । అన్యథా రాజా జయిత్యపి ప్రయోగో న స్యాత్ ।

తత్రాప్యుక్తవిధయా సంశయావతారాదిత్యత ఆహ- అమఙ్గలతవాదితి ॥

తుశబ్దోఽవధారణే । శబ్దస్యేతి జాత్యేకవచనమ్ । రాజ్ఞో బన్ధనాదావమఙ్గలే యోగాద్యోగ్యతాసద్భావాత్ । ఆకాఙ్క్షాదేశ్చ స్ఫుటత్వాద్రాజా బద్ధ ఇత్యాదిపదానాం పాక్షికరాజబన్ధాద్యమఙ్గలప్రతీతిజనకత్వసమ్భవాత్ । రాజ్ఞోఽమఙ్గలాభిధానస్య చ రాజతత్పురుషాప్రీతి హేతుత్వాదేవ శబ్దస్య ప్రయోగనివర్తనం స్యాత్ । అయమభిసన్ధిః । న కేవలం సంశయప్రాప్తేః ప్రయోగాభావః । కిన్తు సంశయనిమిత్తాప్రీతి హేతుకానర్థశఙ్కయైవ । న పునః స్వాతన్త్ర్యస్యాకారణత్వాదితి । తర్హి రాజా పరాజయిత్యపి న ప్రయోక్తవ్యమితి చేత్ । భృత్యద్వారైవ రాజా విజయతే పరాజయతే చేతి ప్రసిద్ధతయా సంశయానుత్పాదాత్ ।

నన్వస్తి తావద్ రాజా బద్ధ ఇత్యాదిప్రయోగాభావ: । స తు స్వామ్యస్యాకారణత్వాన్న భవతి । కిం తూక్తసంశయప్రతిబన్ధాదితి కుతో నిశ్చీయమ్ । నచ వాచ్యం మా భూదయం నిశ్చయ: । ప్రయోగాభావస్యాన్యథాసిద్ధిశఙ్కాఽపి తర్కానుమానే శక్నోతి దూషయితుమితి । వాదినోఽపి నిశ్చయస్యావశ్యకత్వాత్ । అన్యథా స్వాతన్త్ర్యనిమిత్తకసమన్వయానవధారణాపాతాదిత్యత ఆహ- గుణాస్త్వితి ॥

తాదృశా: స్వామ్యనిమిత్తకా: శబ్దా: । యత్ర యది । గుణా: శుభాభిధాయినో నతు పక్షికమప్యమఙ్గలం ప్రత్యాయయన్తి । తత్ర తర్హి । తే అఖిలా అపి ప్రయుజ్యన్తే । యథా జితం రాజ్ఞేత్యాదయ: । ప్రాప్తాప్రాప్తవివేకేనానార్థశఙ్కైవ ప్రయోగాభావకారణమ్, నతు స్వాతన్త్ర్యస్యానిమిత్తత్వమితి నిశ్చీయత ఇతి భావ: । అత ఏవోక్తమఖిలా అపీతి । నచాయం నియమోఽస్తి । నిమిత్తసద్భావే ప్రయోగో భవతీతి । అనన్తానాం హి శబ్దానాం లక్షణాని వ్యాకరణకారైరుక్తాని । నచ తేషాం ప్రయోగో దృశ్యత ఇతి స్ఫుటత్వాన్నోక్తమ్ । తదేవం స్వాతన్త్ర్యస్య శబ్దప్రవృత్తిహేతుత్వం ముఖ్యత్వం చ సిద్ధమిత్యాహ- పూజ్యేష్వితి ॥

యత: పూజ్యేషు స్వామిషు జయిప్రభృతయ: శబ్దా: ప్రయుజ్యన్తే । తేన జ్ఞాయతే స్వాతన్త్ర్యం శబ్దప్రవృత్తికారణమితి । యతశ్చ పూజ్యేష్వేవ విశేషేణ ప్రాచుర్యేణ ప్రయుజ్యన్తే న భృత్యేషు । తేన నిశ్చీయతే స్వాతన్త్ర్యం శబ్దప్రవృత్తౌ తద్గతత్వాదపి ముఖ్యం కారణమితి । Vyasa-(1)

ిమతో యద్యేవమిత్యత ఆహ- అత ఇతి ॥

యత: స్వాతన్త్ర్యం కారణం ముఖ్యం చాత: స్వాతన్త్ర్యార్థమభిప్రేత్య దు:ఖిబద్ధావరాద్యా దోషశబ్దా అపి విష్ణవి విష్ణౌ "జీవా ఏవ తు దు:ఖిన:' ఇత్యాదౌ ప్రయుజ్యన్త ఇతి సమ్బన్ధ: । సత్యపి నిమిత్తే యథా రాజా బద్ధ ఇత్యాదిప్రయోగాభావస్తథా విష్ణుర్దు:ఖీత్యాదిప్రయోగాభావోఽపి కుతో న భవేత్ అత్రాపి పాక్షికస్య విష్ణువైష్ణవభయస్య ప్రతిబన్ధకత్వసమ్భవాదిత్యత ఉక్తమ్- దోషేతి ॥

నిరనిష్టో నిరవద్య ఇత్యాదిశ్రుతేర్విష్ణౌ దోషాతిదూరత్వనిశ్చయాత్ । ప్రాజ్ఞబుద్ధివ్యపేక్షయా దోషాణాం విష్ణుగత్వస్య తద్విషయస్య సంశయస్యాసమ్భవాత్ ।
నిమిత్తసద్భావాత్ప్రతిబన్ధకాభావాదపీత్యపేరర్థ: ।

ఏతదుక్తం భవతి । సత్యపి నిమిత్తే వైదికప్రయోగనివృత్తిర్హి విష్ణువైష్ణవేభ్యో భయాత్స్యాత్ । తత్కారణం చ తదప్రీతి: । తత్రాపి హేతుర్విష్ణోరనేన దోషిత్వముచ్యత ఇతి సంశయ: । తస్య చ నిమిత్తం వాక్యస్యోభయార్థప్రతీతిజనకత్వమ్ । తస్యాప్యుభయత్ర యోగ్యతాదిసద్భావ: । నచాసావస్తి ప్రకృతే । విష్ణుర్వైష్ణవానాం పరమేశ్వరనిర్దోషతానిశ్చయవత్త్వేన యోగ్యతాధ్యవసాయానుపపత్తే: । అన్యథా జరద్గవాదివాక్యేఽపి తత్ప్రసఙ్గాత్ । యద్యపి వాక్యతాత్పర్యాజ్ఞేఽప్రీతిసమ్భవస్తథాఽపి సదభిప్రాయవాక్యప్రయోగనివృత్తౌ కిమాయాతమితి । ఏతదప్యుక్తమ్- ప్రాజ్ఞబుద్ధివ్యపేక్షయేతి । స్వస్య పరమవైదికతాఖ్యాపనాయ విష్ణవీతి వైదికప్రయోగ: ।

గమేచ్ఛదేశ్చ డోఽన్యత్రాపి దృశ్యత ఇతి డప్రత్యయ: । గం విగతం, ఛం ఛాదనమవిద్యాదికం యస్మాదసౌ గచ్ఛస్తస్య సమ్బుద్ధిర్గచ్ఛ ।

"ఇన్ద్రాగచ్ఛ' ఇత్యాదివ్యాఖ్యానమేతత్ ।

భుశబ్దో భూతశబ్దస్యాదేశ: క్షయశబ్దస్య చ క్ష్వ: పూర్వపదస్య మకారాగమ: । పృషోదరాదిరయమ్ । యద్వా క్షి క్షయ ఇత్యస్మాత్ డ్వప్రత్యయ: । అయమపి సమ్బుద్ధ్యన్త: ।

॥ ఇతి శ్రీమన్న్యాయసుధాయాం ఆనుమానికాధికరణమ్ ॥

॥ అథ శ్రీమన్న్యాయసుధాయాం జ్యోతిరుపక్రమాధికరణమ్ ॥

॥ ఓం జ్యోతిరుపక్రమాత్తు తథా హ్యధీయత ఏకే ఓం ॥ జ్యోతిష్టోమేన స్వర్గకామో యజేత । వసన్తే వసన్తే జ్యోతిషా యజేతేత్యాదికర్మకాణ్డగతే వాక్యే సన్దేహ: కిమేతత్ బ్రహ్మణి సమన్వేత్యుత నేతి । నేతి పూర్వ: పక్ష: । తథాహి । కిమత్ర వాక్యార్థో బ్రహ్మ కింవా పదార్థ: । నాద్య: । జ్యోతిష్టోమకర్తవ్యతాదేర్వాక్యార్థతయా ప్రతీతే: । న ద్వితీయ: । పదాని హి అమూని కిం రూఢ్యా బ్రహ్మవాచీని కింవా యోగేన । ఆద్యేఽపి కిం ప్రసిద్ధవసన్తాద్యాత్మకత్వేన తత్పదానాం బ్రహ్మణి రూఢిరాశ్రీయతే ఉత పృథగేవ । నాద్య: । తేషాం జడత్వానియత్వాదినా

బ్రహ్మణో ఽపి దూషణప్రసఙ్గాత్ । న ద్వితీయ: । అనేకార్థతాస్వీకారస్యాన్యాయ్యత్వాత్ । న హీశ్వరే వసన్తాదిశబ్దానాం రూఢి: ప్రమాణవతీ । నచ రూఢ్యా సమన్వయసమాశ్రయణప్రయోజనమస్తి । గుణపూర్త్యసిద్ధే: । నాపి యోగేన । యోగస్య రూఢేర్జఘన్యవృత్తిత్వేన ముఖ్యార్థతాఽసిద్ధే: । న చైవంవిధం యోగమపి పశ్యామ: । యోగే చ ప్రకృత్యాదివిభాగ: పూర్వోత్తరపదవిభాగశ్చాఙ్గీకరణీయ: । తత్ర ప్రకృత్యాదేరీశ్వరవాచిత్వమస్తి న వా । ఆద్యే యోగానుపపత్తి: సామర్థ్యాభావాత్ । ద్వితీయే బ్రహ్మణి సర్వశబ్దసమన్వయానుపపత్తి: । ప్రకృత్యాదేరన్యపరత్వాత్ । కిఞ్చ సర్వేషాం పదానాం బ్రహ్మపరత్వే విభక్తివైయర్థ్యం కర్మానుష్ఠానవిలోపశ్చ ప్రాప్నోతి । క్రియోపహితరూపత్వాత్కారకాణాం క్రియాభిధాయకస్య చాభావాత్ । అనుష్ఠాపకప్రమాణాన్తరదర్శనాత్ । తస్మాదయుక్తం సమన్వయసూత్రమితి ।

అత్రోచ్యతే । యత్తావదుక్తం కిం బ్రహ్మణి వాక్యస్యాన్వయ: కింవా పదానామితి । తత్ర తావత్పదానామితి బ్రూమ: । నచ వృత్త్యసమ్భవ: । యోగసద్భావాదిత్యభిప్రేత్య నిర్వక్తి-జాతమితి ॥

జిర్జాతమ్ । జనేరౌణాదికో డిప్రత్యయ: ఓతిరోతమ్ । అవతే: క్తిన్ । జాతం జగత్ ఓతం ప్రవిష్యం యస్మిన్నసౌ జ్యోతి: । ప్రాణరూపతశ్చేష్యకరూపత్వాత్ । షకార: ప్రాణ ఆత్మా' ఇతి శ్రుతే: । జ్యోతిశ్చాసౌ షశ్చేతి జ్యోతిష: । తస్య సమ్బుద్ధిర్జ్యోతిష ।

యజతేర్భావే । ఘఞర్థే "కవిధానమ్' ఇతి కప్రత్యయ: । సమ్ప్రసారణాభావ: (తు) ఛాన్దస: । యజో యజ్ఞ: । అథవా కర్తర్యేవ పచాద్యచ్ । తథాచ ఆ= సమ్యక్ సమన్తాద్వా, యజేన యజ్ఞేన కర్మణా యాజకేన పురుషేణ వా, ఇత: ప్రాప్త:, ఆయజేత: । సకలయజ్ఞభోక్తా యజ్వభిర్జ్ఞానద్వారా ప్రాప్యశ్చేత్యర్థ: । తస్య సమ్బుద్ధిరాయజేత ।

వసతే: పచాద్యచ్ । వసతీతి వస: । తనోతేరౌణాదికో డిప్రత్యయ: । తనోతీతి తి: । "వర్ణాగమో వర్ణవిపర్యయశ్చ' ఇతి పూర్వపదస్య నకారాగమ: । వసంశ్చాసౌ తిశ్చేతి వసన్తి: । వ్యాప్తో వర్తత ఇత్యర్థ: । తత్సమ్బుద్ధిర్వసన్తే । ద్విరుక్తిరాదరార్థా ।

అత్ర శ్రుతిసమ్మతిమప్యాహ- వాసుదేవేతి ॥

ఆహ ఏతమర్థమితి శేష: I యతో నైవ విష్ణౌ అమఙ్గలం దు:ఖాదికమస్తి I తతో యోగ్యతావిరహేణార్థాన్తరప్రతీత్యభావాత్స్వతన్త్రాపేక్షయా విష్ణావమఙ్గలోక్తితో దోషోఽనర్థో నాస్తి I తస్మాద్దు:ఖ్యాదిశబ్దా అపి విష్ణౌ వేద ప్రయుజ్యన్త ఇతి శేష: I అన్యత్ర తు రాజాదౌ యతో మఙ్గలామఙ్గలే సమ్భవతోఽతో యోగ్యతాసమ్భవేనార్థాన్తరప్రతిభాసనాత్సాక్షికానథర్మశఙ్కయా తత్రామఙ్గలం రాజా బద్ధ ఇత్యాదికం న వదేదిత్యర్థ: I ఏకస్యైవ శబ్దస్య క్వచిద్దోషప్రత్యాయకత్వేనానర్థహేతుత్వం క్వచిత్తదభావ ఇత్యేతద్దృష్టాన్తేన బోధయతి- బహుభుక్త్వమితి ॥

యథా బహుభుగ్దేవదత్త ఇత్యుక్తే బహుభోగవానితి నిన్ద్యశ్చేతి ప్రతీయతే I అస్వర్గ్యం చాతిభోజనమితి స్మృతే: I ఉభయస్యాపి దేవదత్తే సమ్భవేన యోగ్యత్వాత్ I అత ఏవ దేవదత్తాదీభిరుణా నైవ ప్రయుజ్యతే I పరమేశ్వరే తు సంసారధర్మాణామత్యన్తాసమ్భవాన్న దోషప్రతిభాస: I కిన్తు సర్వసంహర్తృత్వాదికమేవ ప్రతీయత ఇతి I తత్ర తత్ప్రయోగ: I దార్ష్టాన్తికమాహ- ఏవమితి ॥

దోషా దోషహేతవ: I ప్రథమదృష్టాన్తస్యాపి దార్ష్టాన్తికమధ్యాహార్యమ్ I కథం తర్హి పరమేశ్వరే దు:ఖిత్వాదివేదనమనర్థహేతుత్వేనోచ్యతేఽసన్నేవ స భవతీత్యాదావిత్యత ఆహ- తద్గబుద్ధయేతి ॥

దు:ఖాదీనాం తద్గతత్వవివక్షయేత్యర్థ: I తస్మాదితి శ్రుతి: స్వోక్తార్థముపసంహరతి అతోఽవ్యక్తాదిశబ్దవాచ్య: పరమాత్మేతి సిద్ధమ్ I

జుహోతేరధికరణే మకారప్రత్యయ: I కృన్మేజన్త ఇత్యవ్యయత్వమ్ I హుతం స్వేనైవాస్మిన్విష్ణౌ జగత్ప్రలయాదౌ యతోఽతో హుం చ అసావిత్యర్థ: I కర్మవిశేషానుక్తేర్జగదిత్యుక్తమ్ I

స్ఫుడటవికసన ఇత్యస్మాత్కర్తరి క్విప్ I సకారలోప: I ఉకారస్యాకార: I స్ఫుటత్వాత్స్వాత్మానం ప్రతి వ్యక్తత్వాదసఙ్కుచితవృత్తిత్వాత్ (ఇతి) వా I

కవరక్షణ ఇత్యత: ఇత్యస్య(స్మాత్) ధాతో రూపం కవచమిత్యేతదిత్యర్థ: I కవతేరచ ఇత్యేతావానేవ ప్రత్యయ: I కవతి రక్షతీతి కవచమ్ I

వృతు వర్తనే డప్రత్యయ:, వర్తత ఇతి వ: । షడ్గుణాత్మకత్వాత్ షట్ । వశ్చాసౌ షట్ చేతి వషట్ । తస్య తాత్పర్యం వర్తత ఇత్యాది । ఐశ్వర్యవీర్యయశ:శ్రీజ్ఞానవైరాగ్యాణి షడ్గుణా: ।

వి: విష్ణు: । "అకయప్రవిసమ్బ్రమసఖహా విష్ణువాచకా:' ఇతి వచనాత్ । తస్మిన్ వౌ వర్తమానా: షట్ గుణా వౌషట్ । సప్తమ్యా అలుక్ । అస్య తాత్పర్యార్థ: । తేషాం షణ్ణాం గుణానాం తద్గ(త)త్వతో వౌషడితి ।

నచైవం భగవన్నామత్వానుపపత్తి: । తద్గతగుణానామపి తదాత్మకత్వాత్ । తదిదముక్తమ్- ఇత్యేవేతి ॥ తర్హి కథ్యత ఇతి కథమ్ । భావే ప్రయోగో న కర్మణీత్యతో న దోష: ।

హరతేర్జహాతేర్వా డ: । ద్వావప్యాజ్పూర్వౌ(ర్వకౌ) స్వీకారే వర్తేతే । స్వం స్వభావత: స్వీయమేవ హవిరాది(ఇతరేషాం) భ్రాన్త్యాఽస్వవత్ ప్రతీతం స్వీకురుత ఇతి స్వాహ: । స చాసౌ అశ్చేతి స్వాహేతి సమ్బుద్ధి: ।

నమతేరధికరణేఽసున్ప్రత్యయ: । నపుంసకలిఙ్గతా తు శబ్దానుసారిణీ । గుణా ఇతి యోగ్యతయా సమ్బన్ధ: । నమనేనాత్యన్తికసమ్బన్ధముపలక్షయతి । అథవా అస్మిన్ పరమేశ్వరే విషయే గుణా: ఉపసర్జనభూతా బ్రహ్మాదయో నమన్తి ప్రహ్వీభవన్తీతి వ్యాఖ్యేయమ్ ।

ఏవం యోగవృత్త్యా పదసమన్వయేఽఙ్గీకృతే లబ్ధం ప్రయోజనమాహ- ఇత్యశేషేతి ॥

ఇతి ఉక్తదిశా । తేన చ విభక్త్యర్థానుపపత్తి: । క్రియాశబ్దా ఆఖ్యాతపదాని । నామశబ్దా: సుబన్తా(పదా)ని । "ఏక:' ఇతి శబ్దాన్తరన్యాయేన ప్రాప్తం భేదమపాకరోతి । అభిధేయభేదే హి నానన్తగుణతా సిద్ధ్యతి । ముఖ్యతో యోగవృత్త్యా । క్రియానామశబ్దైరిత్యస్యానువాద: పదవర్ణస్వరాత్మభిరితి । న కేవలం పదవర్ణాత్మభి: కిం తూదాత్తాదిస్వరాత్మభిశ్చ । నను వణర్ానామపి వాచకత్వే విభక్త్యన్తత్వే చ పదత్వమేవ । తత్కిమర్థం పృథగ్గ్రహణమ్ । ఏకానేకవర్ణాత్మకత్వవివక్షయేతి బ్రూమ: । అనన్తగుణతా సిద్ధ్యతీతి శేష: । హిశబ్దోఽపర్యాయత్వాదితి సూచయతి । అనేన రూఢిమాత్రేణ పదసమన్వయాఙ్గీకారో నిష్ప్రయోజన: అనన్తగుణత్వాసిద్ధేరితి పూర్వపక్షిణోక్తం పరిహృతమిత్యుక్తం భవతి ।

నను చ న నిర్వచనస్య శక్యకారణత్వమాత్రేణానన్తగుణత్వం పరమేశ్వరస్య వేదత: సిద్ధయతి । నిర్వచనస్య వ్యాఖ్యాతృమతిపరికల్పితస్యార్థాన్తరేఽన్యథా చ సమ్భవాత్ । అన్యథా శ్విత్రీ శోధనం కరోతి ఇత్యభిప్రాయేణ ప్రయుక్తస్య శ్వేతో ధావతీతి వాక్యస్య ఇత: సారమేయో ద్రుతం గచ్ఛతీత్యపి ప్రమేయం ప్రసజ్యేతేత్యత ఉక్తమ్- శ్రుతీతి ॥

భవేదేవమ్ యది వసన్త ఇత్యాదిశ్రుతీనాముక్తవిధినిర్వచనేన పరమేశ్వరగుణేషు తాత్పర్యం న స్యాత్ । తచ్చాస్తీత్యుపపాదయిష్యామ ఇతి చ హిశబ్ద: । యోగవృత్త్యఙ్గీకారస్య ప్రయోజనాన్తరమాహ- విజ్ఞానేతి ॥

వైదికానాం సర్వశబ్దానామేవం యోగవృత్త్యా విజ్ఞానార్థత్వతోఽనన్తగుణోపేతతయా పరమేశ్వరజ్ఞానార్థత్వేనాఙ్గీకృతత్వాద్వసన్తాద్యాత్మకతయా రూఢ్యఙ్గీకారప్రయుక్తం యదనిత్యత్వాదిదూషణముక్తం తన్నాస్తీత్యర్థ: । తదనేన "జ్యోతి:' ఇతి సూత్రస్య లేశతస్తాత్పర్యముక్తం భవతి । ఏవం కర్మకాణ్డస్య బ్రహ్మణి ప్రతిపదసమన్వయప్రతిపాదనేన సమన్వయసూత్రస్యానుపపత్తి: పరిహృతా । ఇదానీం వాక్యాన్వయపక్షాఙ్గీకారేణాపి తాం పరిహరతి- అఙ్గీకృతేఽపీతి ॥

వాక్యసమన్వయేఽఙ్గీకృతేఽపి బ్రహ్మణి వసన్త ఇత్యాదివాక్యానాం సమన్వయాఙ్గీకారాదపి దోష: సమన్వయసూత్రానుపపత్తిర్నైవాస్తీత్యర్థ: । అనేన వాక్యాన్వయస్యాదితి సూత్రస్య తాత్పర్యముక్తం భవతి ।

ననూక్తమత్ర న వాక్యానాం బ్రహ్మణి సమన్వయో ఘటతే । సాఙ్గకమర్పరత్వావగమాదాగమనామితి తత్రాహ- తదర్థత్వేనేతి ॥

తదితి విజ్ఞానం పరామృశతి । అల్పబుద్ధయ ఇతి షష్ఠయర్థే చతుర్థీ । "అహల్యాయై జార:' ఇతి యథా । న వాక్యాన్వయానుపపత్తిరితి శేష: । యథా ఖలు యూపాహవనీయాదివాక్యాని న నిష్ఫలే తావన్మాత్రే పర్యవస్యన్తి । కిన్తు జ్యోతిష్యోమాదీతికర్తవ్యతాపరాణి । తథా సర్వమపి కర్మకాణ్డం నాల్పాస్థిరఫలే పర్యవస్యతి, కిన్తు బ్రహ్మజ్ఞానార్థమేవ । తత్రప్రతిపాదితస్య కర్మాదేర్బ్రహ్మజ్ఞానాథర్త్వాత్ । "వివిదిషన్తి యజ్ఞేన దానేన తపసాఽనాశకేన' ఇత్యాదిశ్రుతేరితి భావ: । నను చ య: కర్మకాణ్డస్య బ్రహ్మణి ప్రతిపదసమన్వయోఽభిహిత: స యుక్తో న వా । నేతి

పక్షే న వ్యుత్పాదనీయ: I ఆద్యే కిమనేన వాక్యాన్వయాఙ్గీకారేణేత్యత ఉక్తమ్- అల్పబుద్ధయ ఇతి II ప్రపఞ్చయిష్యతే చైతతత్ I అనేన "అన్యార్థమ్' ఇత్యాదిసూత్రాణాం తాత్పర్యముక్తం భవతి I

నన్వల్పబుద్ధీనామపి ప్రతిపదాన్వయ ఏవ బ్రహ్మజ్ఞానహేతుర్భ(విష్యతీతి)వతీతి కిం వాక్యాన్వయేత్యత ఆహ- క ఇతి II

"కచ్ఛన్దసాం యోగమావేద ధీర:' ఇతి శ్రుతేర్వైదికపదయోగవృత్తేరల్పబుద్ధిభిరశక్యజ్ఞానత్వాద్యు(త్వేన)క్తం వాక్యాన్వయవ్యుత్పాదనమితి శేష: I

నన్వేవం తర్హి యోగవృత్త్యా ప్రతిపదసమన్వయవ్యుత్పాదనం న కర్తవ్యమ్ I కో ధీరశ్ఛన్దసాం యోగం బ్రహ్మణి యోగవృత్తిమ్ ఆవేద న కోఽపీతి నిరధికారికత్వశ్రవణాత్ I నహి గాయమానో బధిరేషు గాయతీత్యత ఆహ- యోగార్థేతి II

యోగస్యార్థో యోగార్థ: I తస్య తత్త్వం యాథార్థ్యమ్ I చశబ్దోఽర్థద్వయసముచ్చయార్థ: I అయమస్యా: శ్రుతేరర్థ ఇతి శేష: I ఏతదుపపాదయతి- క ఇతి II

"ప్రజాపతిర్వై క:' ఇతి శ్రుతే: కశబ్దో బ్రహ్మార్థ: I కింవృత్తస్య చాక్షేపే వృత్తి: సుప్రసిద్ధా I తథా చ క ఇత్యస్యోభయార్థత్వాద్బ్రహ్మార్థత్వే తస్య యోగవృత్తిజ్ఞానే సామర్థ్యకథనాన్నానధికారికత్వమ్ I ఆక్షేపార్థత్వే తదన్యేషామనధికారకథనాద్యుక్తో వాక్యాన్వయాభ్యుపగమ: I నను కథమేతత్ I ఆవృత్తేస్తన్త్రధర్మాద్వేత్యదోష: I ప్రమాణం చాత్రాన్యథాఽనుపపత్తిరితి I

యది బ్రహ్మ ఏక ఏవ పదానాం యోగవృత్త్యాఽర్థసమ్బన్ధం వేద తదా "ఏకస్య ప్రతిభాతం తు కృతకాన్న విశిష్యతే' ఇతి న్యాయాత్కృతకత్వం శబ్దార్థసమ్బన్ధస్యేత్యాద్యాపద్యతే I తథా "చౌత్పత్తికస్తు శబ్దస్యార్థేన సమ్బన్ధ:' ఇతి జైమిన్యుక్త: శబ్దానామర్థైర్నిత్యయోగ: పరిత్యక్త: స్యాదిత్యత ఆహ- తస్యాపీతి II

యద్యప్యేక ఏవ ప్రతిపత్తా తథాఽపి తస్య పూర్వసిద్ధస్యైవ పూర్వస్థితస్యైవ జ్ఞాతస్యైవ చ శబ్దార్థసమ్బన్ధస్య ప్రమితిరేవ భవతి న తూత్ప్రేక్షామాత్రమ్ ఇతి అస్యార్థస్య శ్రుత్యాదిభ్యో నిశ్చయాత్ జైమినుక్త: అర్థై: శబ్దానాం నిత్యయోగో నైవాస్మాభిస్త్యజ్యత ఇతి యోజనా । ఏతదుక్తం భవతి । స్యాదయం దోషో యది బ్రహ్మణ: శబ్దార్థసమ్బన్ధజ్ఞానముత్ప్రేక్షారూపం స్యాత్ । న చైవమ్ । కిన్తు పూర్వజన్మని ప్రతీతం స్వత: సిద్ధమేవ సమ్బన్ధమిహ జన్మని సుప్తప్రబుద్ధన్యాయేనేశ్వరప్రసాదాదవబుధ్యత ఇతి । తథాచ శ్రుతి: "యో బ్రహ్మాణమ్' ఇత్యేవంజాతీయకా । ఏకదేశే పురుషాన్తరప్రతిపత్తిసంవాదాచ్చైతదేవమ్ । తథాచ స్మృతి: । "జన్మాన్తరే శ్రుతాస్తాస్తు' ఇత్యాదికా । అత ఏవ శ్రుతి: "ఆవేద' ఇత్యాహ । ఏతేన నైకాధికారికం శాస్త్రమిత్యపి పరాస్తమ్ ।

॥ ఇతి శ్రీమన్న్యాయసుధాయాం జ్యోతిరుపక్రమాధికరణమ్ ॥

॥ అథ శ్రీమన్న్యాయసుధాయాం ప్రకృత్యధికరణమ్ ॥

ఇదానీం "ప్రకృతిశ్చ ప్రతిజ్ఞాదృష్టాన్తానుపరోధాత్' "ఏతేన సర్వే వ్యాఖ్యాతా వ్యాఖ్యాతా:' ఇత్యధికరణద్వయస్య సఙ్క్షేపతస్తాత్పర్యమాహ- స్త్రీశబ్దాశ్చేతి ॥

స్త్రీలిఙ్గా: ప్రకృథత్యాదిశబ్దా: స్త్రీశబ్దా: । నిషేధనం నిషేధోఽభావ: । నిషిద్ధ్యత ఇతి । నిషేధ: అసత్ । తదుభయార్థా: । శబ్దా ఇతి (చ) వర్తతే ।

అత్ర న సర్వాణి సూత్రాణి వ్యాఖ్యాతాని । తత: ప్రతిజ్ఞా వ్యాహన్యేతేత్యతో విషయాదికథనేన వ్యాఖ్యాతతాం మన్వాన: సర్వాధికరణవిషయపూర్వపక్షసిద్ధాన్తయుక్తీరాహ- విరోధీతి ॥

యద్వా అత్రాద్యేన శ్లోకేనాధికర(ణార్థో)ణోపాధయ: కథ్యన్తే । విరోధీతి పరమైశ్వర్యవిరోధ్యర్థా: । సర్వేతి ఉక్తవక్ష్యమాణవ్యతిరిక్తా: । బాహుల్యేతి బాహుల్యవిశిష్టార్థవాచిన: । కారణేతి అవాన్తరకారణవాచిన: । స్త్రీతి స్త్రీలిఙ్గా: । నిషేధో వాచ్యో యేషామస్తి తే నిషేధిన: । అథవా । ద్వన్ద్వాత్పర ఇన్ప్రత్యయో ద్రష్టవ్య: । తథాత్వే విరోధ్యాదయోఽర్థా గ్రాహ్యా: । శబ్దానామితి శేష: । ఏతాని ఏతత్పాదగతాని సర్వశ: స్థానాని అధికరణాని ఏషాం శబ్దానాం సమన్వయప్రయోజనానీత్యుక్తే ప్రత్యేకం సర్వశబ్దసమన్వయసిద్ధిరిత్యపి ప్రతీయేత । అత: పృథగిత్యుక్తమ్ ।

సర్వేత్యనేనైవ సమాకర్షాధికరణార్థోఽపి సఙ్గృహీత: । తస్య జ్యోతిరధికరణార్థాక్షేపపరిహారార్థత్వాత్ । "సర్వమానైర్విరోధశ్చ' ఇత్యాద్యర్థో న్యాయవివరణాదావవగన్తవ్య: ।

ఏవమానుమానికమిత్యాదీని సూత్రాణి సఙ్క్షేపతో వ్యాఖ్యాయ సింహావలోకనన్యాయేన సమాకర్షాధికరణం జ్యోతిరధికరణం "చాన్వయ:' ఇత్యాదినా కిఞ్చిద్వివృణోతి ।

తథాహి । సమాకర్షాధికరణే ప్రతిపాద్యమానో వాక్యాన్వయ: సూత్రకారస్యాభిమానో న వా । ఆద్యే వక్తవ్యమ్ । ప్రాగుక్తప్రతిపదాన్వయో యుక్తో న వేతి । నేతి పక్షే న వక్తవ్య: । యుక్తత్వే తు ముఖ్యే తస్మిన్విద్యమానేఽస్య వైయర్థ్యమ్ । కిఞ్చ వాక్యాన్వయస్య స్వమతత్వేఽన్యార్థం తు జైమినిరిత్యాదిసూత్రేషు జైమిన్యాదిగ్రహణం వ్యర్థం స్యాత్ । అపి చ ప్రతిజ్ఞాసిద్ధేర్లిఙ్గమాశ్మరథ్య: ఉత్క్రమిష్యత ఏవం, భావాదిత్యౌడులోమి: అవస్థితేరితి కాశకృత్స్న ఇతి వాక్యాన్వయస్త్రిప్రకారోఽభిహిత: । తస్య పరస్పరమవిరోధే మతభేదో న

స్యాత్ । విరోధే తు కథం సూత్రకారాభిమతత్వమ్ । అథ సూత్రకారస్యానభిమతో వాక్యాన్వయస్తదా నిరాకరణసూత్రేణాభావ్యమ్ । న చైతదస్తి । తత్కథమేతదిత్యత ఆహ- అన్వయ ఇతి ॥

ప్రతిపదాన్వయేఽభిహితే హి మన్దాధికారిణాం మోక్షమాగర్వైముఖ్యం స్యాత్ । సర్వశబ్దానాం బ్రహ్మణి అఞ్జసా ముఖ్యయా వృత్త్యా అన్వయస్తావజ్జ్ఞాతుమశక్య: । "కశ్ఛన్దసామితి' శ్రుతే: । నచ తజ్జ్ఞానేన వినా మోక్ష: । నచాశక్యే ప్రవృత్తిర్యుక్తా । ఆకాశరోమన్థనాదౌ ప్రవృత్త్యదర్శనాత్ । తథాచాహు: । "వ్యసనాని దురన్తాని సమవ్యయఫలాని చ । అశక్యాని చ వస్తూని నారభేత విచక్షణ:' ఇతి । తస్మాదాస్తామయం మోక్ష: । శక్యానుష్ఠానసాధనధర్మాద్యర్థమేవ ప్రవర్తేమహీతి । ఏవం మన్దలోకస్య మోక్షమార్గవైముఖ్యం భగవన్సూత్రకార: స్వయమేవ జైమిన్యాదిమతమేతదితి వదన్వాక్యాన్వయప్రదర్శనేన నిరాకృతవాన్ । అనేన స్వాభిమత ఏవ వాక్యాన్వయోఽతో న నిరాకరణసూత్రాభావో దోషాయ । ప్రతిపదాన్వయశ్చ యుక్త ఏవేతి తద్వ్యుత్పాదనముపపన్న మేవ । తథాఽపి ప్రతిపదమన్వయే సామర్థ్యవైకల్యేన మోక్షమార్గాద్విముఖానాం మన్దాధికారిణాముపాయాన్తరప్రదర్శనేన సమాశ్వాసార్థం వాక్యాన్వయకథనం చోపపన్నమిత్యుక్తం భవతి ।

తర్హి జైమిన్యాదిగ్రహణం వ్యర్థమిత్యుక్తమిత్యత ఆహ- స్వశిష్యాణామితి ॥ జైమిన్యాదీనామితి శేషః । నాత్ర జైమిన్యాదిగ్రహణేన తదీయమేవైతన్మతమిత్యుచ్యతే । కిన్తు మదీయమేవ మతమేకదేశతో జైమిన్యాదిభిర్విజ్ఞాతమితి । ఏతచ్చ తేషాం ఖ్యాత్యర్థమ్ । గురుణా శ్లాఘితా హి శిష్యా లోకే ఖ్యాతిం లభన్తే ।

నను వాక్యాన్వయస్య ప్రకారత్రయం పరస్పరవిరుద్ధం కథం సూత్రకారాభిమతం స్యాదిత్యత ఆహ- తారతమ్యమితి ॥ నృణామల్పాధికారిణామవస్థాతారతమ్యం వదన్నిత్యనేనావస్థాతారతమ్యవ్యవస్థయా మతభేదో న విరోధేనేత్యుక్తం భవతి । ఏతేనాఙ్గీకృతేఽపీత్యాద్యుక్తం వివృతం వేదితవ్యమ్ ।

జ్యోతిరధికరణే యోగవృత్త్యా పరమేశ్వరేఽఖిల(పదానాం)శబ్దసమన్వయోఽభిహితః । నాసౌ యుజ్యతే । ప్రకృత్యాదేరన్యపరత్వాభావే నిర్వచనానుపపత్తేః । నహి జాతాదిపదానామన్యపరత్వానఙ్గీకారే జాతమోతం యస్మిన్నితి వ్యుత్పత్తిః సమ్భవతి । ప్రకృత్యాదేరన్యపరత్వే తు సర్వశబ్దానాం భగవద్వాచిత్వమితి గతః పక్షః । కిఞ్చ వసన్త ఇత్యాదీనాం భగవత్పరత్వే కర్మానుష్ఠానలోపో లోకవ్యవహారవిలోపశ్చ ప్రసజ్యేతేత్యుక్తమిత్యత ఆహ- తేష్వితి ॥

వ్యుత్పత్త్యుపపత్తిః కర్మానుష్ఠానసమ్భవో లోకవ్యవహారానుచ్ఛేదశ్చేత్యేవం ప్రయోజనానాం బహుత్వేన కారణేన తేషు తేషు తత్తచ్ఛబ్దవాచ్యతయా ప్రసిద్ధేష్వర్థేషు తత్తచ్ఛబ్దానాం, రూఢిరిత్యుపలక్షణం, వృత్తిరఙ్గీకృతా యతస్తస్మాత్తస్య తస్యావిరోధతః తం తమర్థమపరిత్యజ్య ఉపదేశలిఙ్గప్రకరణాదిబలేన సర్వశబ్దానాం విష్ణౌ చ శక్తిర్గృహ్యతే । యద్యపి అత్రైతావదేవ వక్తవ్యమ్ । "నైష దోషః । సర్వశబ్దానాం భగవద్వాచినామపి ప్రసిద్ధార్థాన్తరవాచకత్వస్యాపి స్వీకారాత్ । జ్యోతిరాదిశబ్దానాం హి జ్యోతిష్టోమాద్వయర్థత్వస్యాఙ్గీకృతత్వాన్నానుష్ఠానలోకవ్యవహారవిలోపః । జాతమోతమిత్యవయవవృత్త్యా పరమేశ్వరే వృత్తౌ జాతాతిపదానామన్యతరత్వమఙ్గీక్రియత ఇతి వ్యుత్పత్త్యుపపత్తిః । పునస్తదవయవస్యాప్యన్యపరత్వముపాదాయ పరమేశ్వరే జాతపదవ్యుతపత్తిసమ్భవ ఇత్రతత । తథాఽపి స్యాదేతదేవమ్ । యది శబ్దానామనేకార్థత్వం స్యాత్ తదేవ కుత ఇతి శఙ్కానిరాసార్థమిదముక్తమితి జ్ఞాతవ్యమ్ । తథాహి । పదార్థాన్తరవాచిత్వం తావదుక్తప్రయోజనసిద్ధయేఽఙ్గీకరణీయమ్ । పరమేశ్వరవాచిత్వం చ సర్వశబ్దానాం "నామాని సర్వాణి యమావిశన్తి' । "తా వా ఏతాః సర్వా ఋచః' ఇత్యాద్యుపదేశబలాచ్ఛ్రుతిలిఙ్గాదిసామర్థ్యాచ్చ తత్తచ్ఛబ్దానామవశ్యమఙ్గీకరణీయమితి । అనేన "కల్పనోపదేశాచ్చ మధ్వాదివదవిరోధః' ఇతి సూత్రస్య తాత్పర్యముక్తం భవతి ।

యది సర్వశబ్దానాముభయార్థత్వం తర్హి "విశ్వస్మాదిన్ద్ర ఉత్తర:' "అసదేవేదమగ్ర ఆసీత్' ఇత్యాదౌ కథమ్ । ఉభయో: సర్వోత్తమత్వాదేర్విరుద్ధత్వేనాత్రోభయార్థత్వానుపపత్తే: । పదానాముభయార్థవాచితవేఽపి తత్ర విరోధ:, తత్రాన్యతరమాత్రే తాత్పర్యమఙ్గీకార్యమితి చేత్ । తత్రాపి కిముపాదేయం కిం పరిత్యాజ్యమితి న జ్ఞాయత ఇత్యత ఆహ- తథాఽపీతి ॥

యద్యప్యుభయార్థా: శబ్దా ఇతి సామాన్యేనోక్తమ్ । తథాఽపి పరమేశ్వరపరత్వవిరోధేఽన్యపరత్వమపోద్యతే । తుశబ్దో విశేషద్యోతనార్థ: । ఉభయపరత్వం తావద్విరుద్ధమితి పరేణైవోక్తమ్ । అన్యతరపరిత్యాగే చ పరమేశ్వరపరిత్యాగో న యుక్త: । నిశ్చితతాత్పర్యవాక్యాన్తరవిరోధాత్ । అత: పరిశేషాదితరపరిత్యాగ ఏవోచిత ఇతి ।

తర్హి కల్పనోపదేశాదిత్యాదివిరోధ: । తత్ర సర్వశబ్దానాముభయపరత్వస్యోక్తత్వాదితి చేన్న । నిరపవాదస్థలే పర్యవసాయిత్వాత్తస్యేత్యాహ- అవిరోధ ఇతి ॥

బహుశబ్దోఽనేకార్థ: । మతా: తత్రతత్ర సూత్రేఽభిమతా: । నన్వవిరోధేఽప్యుభయార్థత్వాఙ్గీకారో న యుక్త: । తత్తు

సమన్వయాదిత్యవధార(ణవిరోధా)ణశదిత్యత ఉక్తమ్- ఏతన్మూలతయేతి ॥ ఏష పరమేశ్వరో మూలం ముఖ్యో యేషాం తే తథోక్తాస్తేషాం భావస్తత్తా । తయేతీత్థంభూతలక్షణే తృతీయా । ముఖ్యమర్థాన్తరం వారయితుమవధారణమ్ । న త్వర్థాన్తరమాత్రమ్ । ఉక్తప్రయోజనవ్యాఘాతాదితి భావ: । ఏతేననానాయశ్చా(య్యం చా)నేకార్థత్వమిత్యపి సమాహితమ్ । ముఖ్యార్థస్యైకత్వాత్ ।

నను పురన్దరాదిష్వపీన్ద్రాదిశబ్దా రూఢియోగాభ్యాం ప్రవృత్తా: । రూఢియోగౌ చ ముఖ్యవృత్తీ కథ్యేతే । అతోఽక్షాదిశబ్దానామివేన్ద్రాదిశబ్దానాముభయం ముఖ్యాభిధేయం యుక్తమ్ । నేశ్వర ఏవేత్యత ఆహ- ఇతో హీతి ॥

సత్యమస్తి పురన్దరాదీనామపీన్ద్రాదిశబ్దరూఢివిషయతా తథాఽపి సా ఇత: పరమేశ్వరాదేవ హి యస్మాత్, యస్మాచ్చ అత్ర యోగవిషయత్వే పరమేశ్వరస్యైవోపజీవ్యత్వం తస్మాత్స ఏవ

ముఖ్యార్థో న పురన్దరాదయ: । స్వత ఏవానవధికైశ్వర్యాదిమతీశ్వర ఏవేన్ద్రాదిశబ్దానాం యోగరూఢే: । తత్సన్నిధానాత్తదాయత్త(తత్ర్ప)ప్రవృత్తినిమిత్తత్వాదేవ చ పురన్దరాదిషు । ప్రసిద్ధం చైతత్ । యద్యత్సన్నిధానాద్యచ్ఛబ్దప్రతిపాద్యం తదముఖ్యమన్యన్ముఖ్యమితి । యథా దగ్ధృశబ్దస్యాయోఽగ్నిశ్చ । న చాక్షాదిశబ్దార్థానామిత(రేత)రాపేక్షాఽస్తీతి వైషమ్యమితి ।

నన్వేవం చేదీశ్వరస్యాప్యముఖ్యత్వం ప్రసక్తమ్ । అర్థాన్తరాపేక్షయైవ తత్ర శబ్దప్రవృత్తే: । న ఖలు జాతాదిశబ్దానామన్యార్థతామనపేక్ష్య జ్యోతిషేత్యాదిశబ్దానాం భగవతి ప్రవృత్తి: సమ్భవతీత్యత ఆహ- తత్సిద్ధిరితి ।

చశబ్దోఽవధారణే । నాయమస్తి దోష: । యత: పరమపురుషే తత్తచ్ఛబ్దప్రవృత్తిప్రతీతిరేవార్థాన్తరాపేక్షా నతు ప్రవృత్తి: । నహి ఘటస్య రూపం ప్రదీపాపేక్షయా ప్రతీయత ఇత్యేతావతా తదాయత్తం భవతి । యథాఽన్యత్ర శబ్దప్రవృత్తిరేవ పరమేశ్వరాపేక్షా । నైవం పరమాత్మని వృత్తావితరాపేక్షాం కామపీక్షామహ ఇతి ।

ఇతశ్చ నాయం దోష ఇత్యాహ- సాఽపేక్షా చేతి ॥

యా పరమేశ్వరే శబ్దానాం వృత్తావర్థాన్తరాపేక్షా సా చ భగవదిచ్ఛానిబన్ధనైవ న త్వనన్యగతికతయేత్యతో న తస్యాముఖ్యార్థతాప్రాప్తి: । న హీచ్ఛయా ప్రకృత్యాదికముపాదదానస్య సృష్టి: పరాయత్తా । నాపి పటుకరణా లీలానిమిత్తమిచ్ఛయా దణ్డమవష్టభ్య గచ్ఛన్దణ్డాయత్తగతిర్భవతీతి ।

యద్యేవం హరిసన్నిధానాదినా శబ్దానామన్యత్ర వృత్తిస్తర్హి మయసీవ దగ్ధృశబ్దస్య లోకే సర్వశబ్దానాం లక్షణైవ । తథా సతి గఙ్గాతీరయోరవిశేషప్రసఙ్గ: । ఈక్షత్యధికరణోక్తార్థస్య మూలే నిహిత: కుఠార ఇత్యాశఙ్క్యాం పరిహరన్నేతన్మూలతయేత్యాదినోక్తమర్థముపసంహరతి- తస్మాదితి ॥

నాయసి దగ్ధృశబ్దస్యేవేన్ద్రాదిశబ్దానాం పురన్దరాదిషు లక్షణైవ । రూఢేరభిధానాదిసిద్ధత్వాత్ । యోగనిమిత్తస్య చ పరమైశ్వర్యాదే: సద్భావాత్ । కిన్తు పరమేశ్వరవిషయయో రూఢియోగయోరపరాధీనత్వనిరఙ్కుశత్వాభ్యామ్, అన్యత్ర తదధీనత్వాల్పత్వాభ్యాం,

ముఖ్యాథర్తాయామేవాయం ముఖ్యాముఖ్యవిభాగోఽభిహిత ఇతి । తదిదముక్తం పరమముఖ్యత్వమితి ముఖ్యతేతి చ ।

గౌణీ(చే)త్యత: పరమితిశబ్దోఽధ్యాహార్య: ।

ఏతదేవ దర్శయన్పరమముఖ్యాఽదివృత్తిలక్షణాన్యాహ- ప్రవృత్తీత్యాదినా ॥

తత్ర పరమముఖ్యవృత్తిర్ద్వేధా । మహాయోగో మహాయోగరూఢిశ్చేతి । మహారూఢిస్తు న సమ్భవతి । "సా యోగాదేవ లభ్యతే' ఇత్యుక్తత్వాత్ । తత్ర మహాయోగస్వరూపమాహ- ప్రవృత్తిహేతోరితి ॥

నిర్వచనలభ్యోఽర్థ: ప్రవృత్తిహేతుస్తస్య బాహుల్యం నిరవధికత్వమ్ । యద్యపి స్వాతన్త్ర్యం చాత్ర వక్తవ్యమ్ । ప్రకృతత్వాత్ । తథాఽప్యన్యతరమాత్రేణేతరవ్యావృత్తిసిద్ధేర్లక్షణపదానాం చ తన్మాత్రప్రయోజనత్వాన్నాభిహితమ్ । పరమముఖ్యతేతి జ్ఞేయమితి యోజనా । నను బాహుల్యం ప్రవృత్తిహేతోర్ధమర్: । బహులప్రవృత్తిహేతుమత్త్వం చాభిధేయస్య । పరరమముఖ్యతా తు శబ్దధర్మ: । తత్కథం సామానాధికరణ్యమ్ । నైష దోష: । ఉపచరితత్వాత్ । నిరవధికం స్వతన్త్రం వా ప్రవృత్తిహేతుమపేక్ష్య యా శబ్ద(స్య ప్ర)వృత్తి: సా పరమముఖ్యతా మహాయోగలక్షణా జ్ఞాతవ్యేతి తాత్పర్యార్థ: ।

మహాయోగరూఢిస్వరూపం నిరూపయన్నాహ- తత్రేతి ॥

యత్రార్థే ప్రవృత్తిహేతోరనవధికత్వం తత్రైవ చేత్ప్రయోగబాహుల్యం స్యాత్తదా తస్యా వృత్తే: పరతా పరమముఖ్యతా కిము వక్తవ్యేతి । అత్రానవధికప్రవృత్తినిమిత్తవతి యత్రార్థే యస్య శబ్దస్య ప్రయోగబాహుల్యమస్తి తస్య తత్ర మహాయోగరూఢిలక్షణా పరమముఖ్యవృత్తిరిత్యేతావదేవ వక్తవ్యమ్ । కైముత్యకథనం తు శఙ్కానిరాసార్థమ్ । తథాహి । కిమత్ర ప్రయోగబాహుల్యమాత్రం లక్షణముతానవధికప్రవృత్తినిమిత్తవిశేషితమ్ । నాద్య: । రూఢిమాత్రత్వాత్పరమముఖ్యత్వాయోగాత్ । న ద్వితీయ: । అనవధికప్రవృత్తినిమిత్తేనైవ పరమముఖ్యత్వే విశేషవైయర్థ్యాత్ । నచ సమాహారేణ విధాఽన్తరం భవతి । తథా సతి అసిద్ధబాధితసమాహారోఽపరో హేత్వాభాస: స్యాదితి ।

అత్ర ద్వితీయ ఏవాభ్యుపగమ్యతే । నచోక్తదోషః । విశేషణమాత్రేణ పరమముఖ్యత్వే, విశేష్యసద్భావేన సుతరాం తత్సిద్ధేః । న హ్యస్మాభిః పరమముఖ్యతామాత్రసిద్ధయే విశిష్యోపాదానం క్రియతే । కిన్తు సమాహారరూపవిధాఽన్తరసిద్ధయే । న చాతిప్రసఙ్గః । వైషమ్యాత్ । అనవధికప్రవృత్తినిమిత్తాపేక్షప్రయోగబాహుల్యం ఖలు వివక్షితమ్ । న సమాహారమాత్రమ్ । ఏతదర్థం చ తత్ర ప్రవృత్తిహేతోర్బాహుల్యే సతీతి యోజ్యమ్ । నచైవం మహాయోగస్యాత్ర ప్రవేశః । అతిబహులప్రయోగాభావస్య తత్ర వివక్షితత్వాదితి ।

అత్ర కతరా వృత్తిర్విష్ణౌ । యేన పరమముఖ్యత్వం విష్ణావిత్యుక్తమిత్యత ఆహ- ఉభయమితి ॥

ఉభయం వృత్తిద్వయం, దృశ్యతే, ప్రమాణైః । సర్వశోఽపి శబ్దానామిత్యస్యాయమర్థః । నారాయణాదిశబ్దానాం మహాయోగరూఢిః । తదితరేషాం మహాయోగ ఇతి । అథవా విష్ణౌ పరమముఖ్యవృత్తిరిత్యుక్తమనేనోపపాదయతి । ఉభయం ప్రవృత్తిహేతోర్బాహుల్యం చ । యద్వా । ప్రమితాన్వాఖ్యానం పరీక్షకధర్మో నతు స్వేచ్ఛయాఽర్థకల్పనమ్ । నచైతే వృత్తీ క్వచిత్ప్రమితే । అతో న నిరూపణీయే ఇత్యత్రేదముదితమ్ । ప్రమాణాని తు వక్ష్యన్తే ।

నను యోగో యోగరూఢిశ్చైతే కిం న స్యాతామ్ । కిమేవం భేదకాభావాదాశఙ్క్యతే అథవా తద్వివక్షాకారణాభావాత్ । నాద్యః । తస్యోక్తత్వాత్ । న ద్వితీయః । యౌగికాఽదీనామప్యర్థానామముఖ్యతామభిధాయ విష్ణోర్ముఖ్యత్వాభిధానస్య కారణత్వాదితి ।

ముఖ్యవృత్తిరపి త్రేధా భవతి । యోగో రూఢిర్యోగరూఢిశ్చేతి । తత్ర ప్రవృత్తినిమిత్తాపేక్షా వృత్తిర్యోగః । యథా కుమ్భకారః, ఔపగవో, రాజపురుష ఇతి ।

నను నైతేఽపి యౌగికాః కిం నామ రూఢా ఏవ । కృత్తద్ధితసమాసకరణం తు వ్యుత్పత్తిమాత్రార్థమ్ । యథోక్తమ్ । వృక్షాదివదమీ రూఢా ఇత్యాది । మైవమ్ । శబ్దార్థవిభాగస్యావాపోద్ధారాభ్యాం ప్రతీతస్యాపలాపే కారణాభావాదిత్యాది శిష్యైరేవోహ్యతామితి మత్వా రూఢేః స్వరూపమాహ- ప్రయోగేతి ॥

యత్రార్థే యస్య శబ్దస్య ప్రయోగమాత్రబాహుల్యం తత్ర తస్య వృత్తీ రూఢిరిత్యభిధీయతే మాత్రేత్యవయవార్థసాదృశ్యాదిసాపేక్షతావ్యుదాసార్థమ్ I తేన పరమముఖ్యవృత్తేర్యోగరూఢే రూఢోపచారలక్షణాభ్యాం చ వ్యవచ్ఛేద: I బాహుల్యమితి స్వరూపకథనమ్ I

సవర్ే ఽపి యౌగికా I నాస్తి రూఢ ఇతి శాకటాయన: I తదసత్ I ఘటపటాదిశబ్దానాం బహులముపలమ్భాత్ I తేఽప్యుణాదిప్రత్యయాన్తా యౌగికా ఏవేతి చేన్న I అర్థానుగమాదర్శనాత్ I అన్తత: ప్రకృతిప్రత్యయయోస్తదర్థే రూఢేరాశ్రయణీయత్వాచ్చేతి I ప్రవృత్తినిమిత్తాపేక్షో యత్ర బహులప్రయోగస్తత్ర యోగరూఢి: I యథా పఙ్కజాదిశబ్దానాం తామరసాదావితి ప్రసిద్ధత్వాన్నోక్తమ్ I

విరోధాద్వైఫల్యాచ్చ యోగరూఢిరయుక్తేతి కేచిత్ I తథాహి I అవయవవృత్తిర్యోగ: రూఢిస్త్వఖణ్డవృత్తి: I నహ్యేతయోరేకత్ర సమావేశో యుజ్యతే I నచ యోగరూఢ్యఙ్గీకారే కిమపి ప్రయోజనమస్తి I పఙ్కజాదిశబ్దానాం సమ్ప్రతిపన్నవృత్త్యైవోపపత్తేరితి తదయుక్తమ్ I నహి యోగరూఢయో: సమాహారో యోగరూఢిరితి బ్రూమ: I యేన విరోధ: స్యాత్ I కిం నామ యథా రూఢలక్షణా లక్షణామాత్రాత్ రూఢగౌణీ చ గౌణీమాత్రాత్ప్రయోగప్రాచుర్యేణ భిద్యతే I తథా ప్రవృత్తినిమిత్తాపేక్షిత్వాద్రూఢిమాత్రాత్ప్రయోగబాహుల్యేన యోగమాత్రాచ్చ భిన్నా తృతీయేయం వృత్తిరితి I Vyasa-(2)

ిఞ్చ పఙ్కజాదిశబ్దాశ్చ కిం కేవలం రూఢా అఙ్గీకరణీయా ఉత యౌగికా: I నాద్య: I అవయవార్థప్రతీతివిరోధాత్ I సప్తమ్యాం జనేర్డ ఇత్యాద్యనుశాసనవిరోధాచ్చ I అనేనైవ న్యాయేన యౌగికాభావప్రసఙ్గాచ్చ I న ద్వితీయ: I భేకాదిష్వపి ప్రయోగప్రసఙ్గాత్ I గవాదిశబ్దానామివ వ్యవహారప్రాచుర్యాప్రాచుర్యకృతే శక్తిసామ్యేఽపి ప్రసిద్ధయప్రసిద్ధీ, ఇతి చేన్న వైషమ్యాత్ I

గవాదిశబ్దానా(నాం సమ్ప్రతిపన్నవృత్త్యాఽనే)మనేకార్థత్వే శాస్త్రతో నిశ్చితే హి ప్రసిద్ధయాదే: కారణాన్తరం మార్గణీయమ్ I నచైవమేషాం శబ్దానామనేకత్ర శక్తిరవధృతా I

కిఞ్చ శమిధాతో: సంజ్ఞాయాం స్తమ్బకర్ణయో రమిజపోర్హస్తిసూచకయోరిత్యాదినాఽవయవార్థవ్యతిరేకేణోపాధినపి వదతా శాస్త్రకారేణాఙ్గీకృతైవేషా వృత్తిరిత్యలమ్ I

ఏవమవ్యవహితామభిధావాచకత్వాదిశబ్దవేద్యాం ముఖ్యవృత్తిం నిరూప్యేదానీం వ్యవహితాం గౌణీం లక్షణాం చాముఖ్యవృత్తిం నిరూపయతి- ప్రయోగేతి ॥

సమ్బన్ధ: ప్రయోగయుక్తేన । వాశబ్దో వ్యవస్థితవిభాషాయామ్ । అపిశబ్దో ముఖ్యవృత్తిలక్షణేనాముఖ్యవృత్తిలక్షణస్య సముచ్చయార్థ: । అముఖ్యత ఇతి సమాసే గుణభూతాయా అపి వృత్తేర్బుద్ధయా పృథక్కృతాయా విశేషణమ్ । అముఖ్యాయా గౌణ్యా లక్షణాయాశ్చ వృత్తేర్హేతురితి జ్ఞేయ ఇత్యర్థ: । యస్య శబ్దస్య యత్రార్థే ప్రయోగ: సామర్థ్యం తస్య ప్రవృత్తినిమిత్తాతిరిక్తం తత్సాదృశ్యం నిమిత్తీకృత్యాన్యత్ర వృత్తిర్గౌణీ । తత్సమ్బన్ధం నిమిత్తీకృత్య వృత్తిస్తు లక్షణేత్యుక్తం భవతి ।

కశ్చిదాహ । గౌణీ నామ వృత్తిర్నాస్తి । సాదృశ్యస్యాపి సమ్బన్ధత్వేన లక్షణాయామన్తర్భూతత్వాదితి । తన్నిరాకర్తుం పశ్చాదుద్దిష్టాపి

గౌణీ ప్రథమం లక్షితా । స్వాతన్త్ర్యం హ్యేవమస్యా జ్ఞాపితం స్యాత్ ।

యది ఖలు కశ్చిద్ బ్రూయాత్ । లక్షణా నామ నాస్తి సమ్బన్ధస్యాప్యేకస్థానత్వాదిసాదృశ్యరూపత్వేన గౌణ్యామన్తర్భూతత్వాదితి । తదా కిం వక్తవ్యమ్ । నైవం లౌకికీ ప్రతీతిరితి చేత్ । తత్కిం సాదృశ్యం సమ్బన్ధత్వేన ప్రతియన్తి లౌకికా: ।

తత్ర గౌణీ ద్వివిధా । రూఢారూఢభేదాత్ । తత్రాద్యా యథా । మృద్ఘవకాదౌ గవాదిశబ్దస్య । ద్వితీయా యథా గౌర్వాహీక ఇతి ।

అత్ర స్వార్థసహచారిణో గుణా జాడ్యమాన్ద్యాదయో లక్ష్యమాణా గోశబ్దస్య వాహీకే వృత్తౌ నిమిత్తతాముపయాన్తీతి కేచిత్ । తదసత్ । గౌణ్యా లక్షణాతో భేదాభావప్రసఙ్గాత్ । గోశబ్దస్య వాహీకే వృత్తౌ లక్ష్యమాణగుణానాం నిమిత్తతాయాశ్చోపపత్తిశూన్యత్వాత్ । లక్ష్యమాణగుణసాదృశ్యాద్గుణాన్తరం తతో గుణీ లక్ష్యత ఇతి తు నానుభావికమ్ ।

స్వార్థసహచారిగుణాభేదేన పరార్థగతా గుణా ఏవ లక్ష్యన్త ఇత్యపరే । తదప్యసత్ । గుణానాం భేదస్య సాధయిష్యమాణత్వాత్ । వాహీకే వృత్తౌ నిమిత్తాభావాచ్చ । తసమాత్సాదృశగుణాశ్రయత్వం నిమిత్తీకృత్య పరార్థే వృత్తిర్గౌణీతి సాధూక్తమ్ ।

లక్షణాపి ద్వేధా । రూఢారూఢభేదాత్ । తత్రాద్యా యథా । రాజాఽయం గచ్ఛతీతి । ద్వితీయా యథా । గఙ్గాయాం ఘోష ఇతి । కేచిదభిధేయావినాభూతప్రతీతిర్లక్షణోచ్యత ఇత్యాహు: । తేషాం మఞ్చా: క్రోశన్తీత్యాదౌ లక్షణా న స్యాత్ । స్యాచ్చ శబ్దాత్ప్రతీతేన లిఙ్గేనానుమితార్థస్య । అథావినాభావోఽత్ర సమ్బన్ధమాత్రమ్ । తథాఽపి లక్షితలక్షణాయామవ్యాప్తి: । నహి తత్రాభిధేయసమ్బన్ధినీ వృత్తి: । కిన్తు లక్షితసమ్బన్ధినీ । యథా ప్రాగ్విరుద్ధా ఇదానీం పరస్పరమేకీభూతా ఇతి । పరమ్పరయాఽయమర్థోఽభిధేయసమ్బన్ధీతి చేత్ । తర్హి కిమనయా క్లిష్యకల్పనయా । ప్రయోగయుక్తసమ్బన్ధ ఇతి యథోక్తమేవాస్తు ।

వ్యఞ్జనం నామాపరా వృత్తిరస్తీతి చేన్న । అనుమానతయా తస్య శబ్దశక్తిత్వానఙ్గీకారాత్ । యథోక్తమ్ । వచనలిఙ్గానుమా హి సేతి । తాత్పర్యవృత్తిస్తు నాతిరిచ్యత ఇతి స్వయమేవాచార్యో వక్ష్యతి ।

నను ముఖ్యార్థానుపపత్తిం తత్సాదృశ్యం ప్రయోజనం చాపేక్ష్య గౌణీ ప్రవర్తతే । ముఖ్యార్థానుపపత్తితత్సమ్బన్ధప్రయోజనాన్యపేక్ష్య తు లక్షణా । యథోక్తమ్ "ముఖ్యార్థబాధే తద్యోగే రూఢితోఽథ ప్రయోజనాత్ । అన్యార్థో లక్ష్యతే యత్సా లక్షణారోపితా క్రియా' ఇతి । తత్కథం సాదృశ్యసమ్బన్ధావేవోక్తావిత్యత ఆహ- పూర్వేతి ॥

న ముఖ్యానుపపత్తిరముఖ్యవృత్తే: కారణమ్ । ప్రయోగోత్తరకాలీనత్వాదనుపపత్తిదశర్నస్య । కిన్తు ముఖ్యార్థానుపపత్తిదర్శనమముఖ్యార్థగ్రహణస్య హేతు: । అత ఏవ హి న శబ్దేనాపేక్ష్యతే । నాపి ప్రయోక్త్రా । కిన్తు ప్రతిపత్త్రైవ । శబ్దో హి వ్యుత్పత్తివశాన్ముఖ్యమేవార్థం ప్రథమం బుద్ధావారోహయతి । నచ ప్రతిపత్తా తం సహసోత్స్రష్టుముత్సహత ఇతి తదర్థమేవానుపపత్తిమపేక్షతే । అతో న వృత్తికారణచిన్తాయామియం వాచ్యా । ప్రయోజనమపి న వృత్తిహేతు: । కిన్తు సతి ముఖ్యేఽస్మదాయత్తే శబ్దప్రయోగే(ఽ)కస్మాదముఖ్యం ప్రయుఙ్క్తహ ఇతి వక్త్రా ప్రతిపత్త్రా చానుసన్ధీయతే । అతోఽత్ర న వక్తవ్యమితి । అత్రాయోగగ్రహణం ప్రయోజనస్యాప్యుపలక్షణమ్ । (యథా)అయోగ: సార్వత్రికో న తథా ప్రయోజనం రూఢాయాం గౌణ్యాం లక్షణాయాం చాభిధాతుల్యత్వేనానపేక్షితత్వాదితి విశేషసూచనాయ న స్వశబ్దేనోపాత్తమ్ । నిర్ఫలత్వాత్ । ముఖ్యాయోగేఽముఖ్యగ్రహ ఇతి వక్తవ్యే పూర్వయోగే

పరగ్రహ ఇతి వచనం లక్షితలక్షణాద్యనుగమార్థమ్ । నహి లక్షితలక్షణా ముఖ్యాసమ్బవమాత్రేణాశ్రీయతే । కిన్తు లక్షితస్య అపి । అత ఏవైతదయుక్తం ముఖ్యార్థబాధ ఇతి ।

కిఞ్చ యథా ముఖ్యవృత్తిష్వపి స్వీకారే తారతమ్యమస్తి తథాఽముఖ్యవృత్తిష్వపి । కుత ఇతి చేత్ । అర్థప్రతీతిసన్నికషర్విప్రకర్షాభ్యామితి బ్రూమ: । నను చ సాదృశ్యసమ్బన్ధయోస్తద్ధితముపత్పాద్య తస్యాపి లుపి కృతే సర్వం సేత్స్యతి । కిమముఖ్యవృత్తిస్వీకారేణేత్యతో వేదముదితమ్ । యది గోశబ్దస్య గవి వాహీకే చ గఙ్గాశబ్దస్య గఙ్గాయాం తీరే చోక్తవిధయాఽభిధైవ స్యాత్తదా గోగఙ్గాశబ్దోచ్చారణే గోగఙ్గయో: పూర్వం ప్రతీతిస్తదయోగే చానుసంహితేఽర్థాన్తరే ప్రతీతిరితి న స్యాత్ । నహి హరీతక్యాదిశబ్దోచ్చారణే సత్యయం ప్రతీతిక్రమోఽస్తి । కిన్తు వృక్షే ఫలే చ స్వాతన్త్ర్యేణ ప్రతీతే ప్రకరణాదివశేనాన్య(త్ర)తరనియన్త్రణం క్రియతే । అస్తి చాయం పూర్వాయోగే పరగ్రహ: । తేన జానీమో నోభయత్రోక్తవిధాభిధేతి ।

నన్వత్రానుపపత్తేరథ(ప్ర)తీతి హేతుత్వేఽర్థాపత్తిరేవాస్తు । కిం శబ్దశక్తిసమాశ్రయణేన । తథాహి । కిమాప్తప్రణీతాచ్ఛబ్దాదసావర్థ: ప్రతీయతే । అన్యథా వా । నాన్యథా । ఉన్మత్తవాక్యాదౌ తదభావాత్ । ఆద్యే త్వర్థాపత్తిరేవ । వక్తురాప్తే: ప్రతీతార్థానుపపత్తేశ్చ విరోధేనార్థాన్తరస్య కల్ప్యమానత్వాత్ । స్యాదేవం యది వక్తురాప్తత్వం నిశ్చీయేత । తస్య పదస్య తత్ర శక్త్యభావేఽసమ్బద్ధభాషిణి తస్మిన్నాప్తత్వమేవ కథం నిశ్చీయేతేతి । తదర్థమవశ్యం (శబ్ద)శక్తిరాశ్రయణీయేతి సర్వమవదాతమ్ । ఏతేనైతదపి పరిహృతమ్ । యదభిహితం పూర్వపక్షిణా । యోగస్య రూఢితో దుర్బలత్వేన న పరమేశ్వరస్య ముఖ్యాథర్త్వమితి । మహాయోగస్యావిద్వద్రూఢిమాత్రాత్ప్రాబల్యోపపత్తే: । విద్వద్రూఢేరప్యుక్తత్వేన తత్సహితస్య యోగస్య సుతరాం తదుపపత్తేరితి ।

యదుక్తమ్ "ఉభయం దృశ్యతే విష్ణౌ" ఇతి, యచ్చ సూచితం విశిష్యయోగస్య రూఢిత: ప్రాబల్యమితి తదుపపాదయతి- ఏతమేవేతి ॥

"తం యచ్ఛతం వర్షాణ్యభ్యార్చత్తస్మాచ్ఛతర్చినస్తస్మాచ్ఛతర్చిన ఇత్యాచక్షత ఏతమేవ సన్తం స యదిదం సర్వం మధ్యతో దధే యదిదం కిఞ్చ తస్మాన్మధ్యమాస్తస్మాన్మధ్యమా ఇత్యాచక్షత ఏతమేవ సన్తమ్' ఇత్యాదికా శ్రుతి: । సనిరుక్తికం యోగవృత్తిసాహిత్యేన । తత్రగాం పరమేశ్వరవిషయామ్ । శతర్చ్యాదిశబ్దోపలక్షితానాం సర్వశబ్దానాం విద్వద్రూఢిం దర్శయతి

। ఆచక్షత ఇత్యుక్తత్వాత్ । యచ్చాత్ర బహుశోఽతిబహువారం దర్శయతి తేన జ్ఞాయతే అఙ్గాస్తాత్పర్యాదేవ నతు ప్రాసఙ్గికత్వేనేతి । కిఞ్చాత్ర సన్తమితి వచనాదేతమేవేత్యవధారణాచ్చ లౌకికరూఢితో భగవద్విషయస్య యోగస్య ప్రాబల్యం దర్శయతి శ్రుతి: । ఏతమేవ పరమాత్మానం శతర్చ్యాదినామార్థం సన్తమ్ ఉక్తేన యోగేన శతర్చ్యాదిశబ్దవాచ్యమాచక్షతే విద్వాంస: । మధుచ్ఛన్ద:ప్రభృతీంస్తు రూఢార్థానముఖ్యత ఇత్యస్యార్థస్య పదద్వయసామర్థ్యేన ప్రతీతే: । సన్తమిత్యనేన హ్యగఙ్గాం గఙ్గేత్యాచక్షతే యథా న తథా హరిమితి ముఖ్యార్థతోచ్యతే । తదుపపాదనార్థమ్ ఆచక్షత ఇతి నిర్వచనం చ సమ్బుద్ధయతే । అవధారణేన త్వన్యస్య తచ్ఛబ్దా(ముఖ్యా)ర్థత్వం ప్రతిషిధ్యతే । నచ సవర్థా ప్రతిషేధో యుక్త: । ప్రాగుక్తప్రయోజనవ్యాఘాతాత్ । తత: పరమేశ్వరసమకక్షతయా వాచ్యత్వప్రతిషేధో జ్ఞాయతే । రూఢాథర్ేభ్యో యౌగికార్థస్యాధిక్యేఽభిహితే తద్విషయస్య విశిష్యయోగస్య లౌకికరూఢిత: ప్రాబల్యం సిద్ధమ్ । అవధారణేతి క్వచిత్పాఠ: । అత్ర సన్తమితి పదం అవధారణా చేతి (పద)ద్వయం దర్శయతీతి యోజనా । హి యస్మాదేవం తస్మాదుక్తం యుక్తమితి ।

వాక్యాన్తరైరపి విష్ణో: సర్వశబ్దవాచ్యతాముపపాదయతి- అ: ఇతీతి ॥

"అ: ఇతి బ్రహ్మ' ఇతి శ్రుతావకారస్య బ్రహ్మవాచకత్వం తావత్కథితమ్ । అన్యథా ఇతికరణవైయర్థ్యాత్ । "అకారో వై సర్వా వాక్' ఇతి శ్రుతౌ సర్వేషామపి శబ్దానామకారవ్యాఖ్యానతా చ కథితా సాక్షాదైక్యస్య ప్రత్యక్షాదివిరుద్ధత్వేన లక్షణాశ్రయణస్యావశ్యకత్వాత్ । నచ వ్యాఖ్యానవ్యాఖ్యేయయోర్భిన్నవిషయతా యుక్తా । తస్మాదేతద్వాక్యద్వయపర్యాలోచనయా సర్వవాగభిధేయత్వం బ్రహ్మణ: ప్రతీయతే ।

కిఞ్చ "యద్వాచ ఓమితి యచ్చ నేతి యచ్చాస్యా: క్రూరం యదు చోల్బణిష్ణు తద్వియూయ కవయోఽన్వవిన్దన్నామాయత్తా సమతృప్యఞ్చృతేధి ఇత్యస్యాం శ్రుతౌ (ఐ.2-3-8) వాచో వాక్సమూహస్య మధ్యే యత్ ఓమితి పదమఙ్గీకారవాచీతి యావత్, యచ్చ నేతి పదం ప్రతిషేధాథర్ం, యచ్చాస్యా వాచో మధ్యే క్రూరమ్ అర్థత: కఠినం (చ), యచ్చోల్బణిష్ణు శబ్దత కఠినమ్ । ఉపలక్షణమేతత్ । యావద్వైదికం పదజాతం తత్సర్వం, వియూయ విచార్య కవయో వివేకిన:, (నామాయత్తా)నామాయత్తాని నామప్రకాశ్యతయా నామాధీనాని త(త్త)చ్ఛబ్దప్రవృత్తినిమిత్తాని, అన్వవిన్దన్ విదితవన్త: । తస్మింశ్చ వేదనేఽధిశ్రుతే పరిపక్వే ఇతి అ(తద)నన్తరం సమతృప్యన్ కృతకృత్యా ముక్తా అభూవన్నితి, నామమాత్రవిద: కృతకృత్యతా తావత్కథితా । తమేవం విద్వానితి పరమేశ్వరజ్ఞానాదేవ మోక్ష: శ్రూయతే ।

తదేతదుభయాన్యథానుపపత్త్యా సర్వాణ్యపి వైదికాని నామాని పరమేశ్వరార్థానీతి గమ్యత ఇత్యాహ- నామేతి ॥

అథాన్యచ్చ సకలవైదికసంహితానాం పూర్వోత్తరవర్ణానాం చ విష్ణునామార్థ(రూప)త్వం తత్రప్రతిపాదకత్వమబ్రవీద్వేద: । తేన సర్వే వర్ణా: సర్వాశ్చ సంహితా విష్ణుమేవ ప్రతిపాదయన్తీతి జ్ఞాయత ఇత్యాహ- విష్ణునామేతి ॥

క్వాబ్రవీదిత్యతస్తద్వాక్యమర్థత: పఠతి- ఖకారం చేతి ॥

"ఖకారో బలం షకార: ప్రాణ ఆత్మా' ఇతి విష్ణునామగతౌ ఖకారషకారౌ పరమేశ్వరబలచేష్టాప్రతిపాదకౌ వదన్ వేదోఽనన్తరం "స యో హ ఏతౌ ఖకారషకారావనుసంహితమృచో వేదేత్యృచామనుసంహితం సర్వసంహితాసు ఖకారషకారౌ యో వేద ఖకారషకారతత్సంహితాభి: ప్రతిపాద్యో యోఽర్థ: స ఏవ సర్వత్ర పూర్వోత్తరవర్ణతత్సహితాభి: ప్రతిపాద్యత ఇతి యో వే(త్తి)ద, ఇతి విష్ణునామసమానార్థతాజ్ఞానపూర్వకత్వేన సర్వసంహితాఽధ్యయనమబ్రవీదిత్యర్థ: ।

నన్వత్ర ఖకారషకారార్థప్రతిపాదకత్వం సర్వవర్ణాదేరుచ్యతే । నతు విష్ణునామార్థత్వమ్ । నహి ఖకారషకారావేవ విష్ణునామేత్యత ఆహ- ఉపసర్గత్వత ఇతి ॥

సత్యం సన్తి విష్ణునామ్నయన్యేఽపి వర్ణా: । తథాఽపి వీత్యస్యోపసర్గత్వేనోత్తరపదార్థవిశేషకత్వాత్ ఉన్ప్రత్యయస్య తాచ్ఛీల్యార్థత్వాదుపసర్జనత్వం మన్వానస్య వేదస్య ప్రాధాన్యాత్ ఖకారశ్చ షకారశ్చ ద్వావేవ నామస్వరూపతయాఽభిమతావిత్యదోష: । ననూపసర్గా: క్రియాయోగే । నచాత్ర క్రియా యోగోఽస్తి । తత్కథముపసర్గత్వమ్ । మైవమ్ । షోన్తకర్మణి, ఖస్తుతావితి ధాతుద్వయరూపత్వాఙ్గీకారాత్ । అత ఏవ తాచ్ఛీలికప్రత్యయోత్పత్త్యుపపత్తి: ।

ఉదాహృతానాం శ్రుతీనాం ప్రయోజనమాహ- తస్మాదితి ॥

యౌ పురా సర్వశబ్దానాం ప్రతిపదసమన్వయో వాక్యసమన్వయశ్చ విష్ణావుక్తౌ తావతాభి: శ్రుతిభి: సిద్ధావిత్యర్థ: ।

ఉపపత్త్యపేక్షా: శ్రుతయ: ప్రాగుదాహృతా: । ఇదానీం స్పష్టం పదవాక్యసమన్వయప్రతిపాదినీరుదాహరతి- ఘోషా ఇతి ॥

"తా వా ఏతా: సర్వా ఋుచ: సర్వే వేదా: సర్వే ఘోషా ఏకైవ వ్యాహృతి: ప్రాణా ఏవ', "సర్వే వేదా యత్పదమామనన్తి', "ఇన్ద్రం మిత్రం

వరుణమగ్నిమాహురథో దివ్య: స సుపర్ణో గరుత్మాన్ । ఏకం సద్విప్రా బహుధా వదన్త్యగ్నిం యమం మాతరిశ్వానమాహు:',"యమిన్ద్రమాహుర్వరుణం యమాహుర్యం మిత్రమాహుర్యము సత్యమాహు:', "స ప్రథమసం(స్కృ)కృతిర్విశ్వకర్మా స ప్రథమో మిత్రో వరుణోగిన:' । "యో దేవానాం నామధా ఏక ఏవ' ఇత్యేతానివాక్యాన్యేత్రై: ప్రతీకైరుపాత్తాని । ఆదిపదేన "నామాని సర్వాణి' ఇత్యాదేర్గ్రహణమ్ । అత్రాద్యద్వితీయాన్తిమశ్రుతయ: సమన్వయద్వయే ప్రమాణమ్ । అన్యాస్తు వాక్యాన్వయే । ఇన్ద్రాదినామ్నాం పరమేశ్వరపరత్వే సతి "ఇన్ద్రస్య ను వీర్యాణి ప్రవోచమ్' ఇత్యాదివాక్యానాం తత్పరత్వం హి సిద్ధయతి ।

నన్వేతదర్థప్రతిపాదకసూత్రస్యాదర్శనాదుత్సూత్రితోఽయమర్థ: కస్మాదుక్త ఇత్యత ఆహ- తదేవేతి ॥

తదేతద్భగవతా సూత్రకారేణ స్వయముక్తమేవ నోత్సూత్రితం కథ్యతే । తథాచ సూత్రమ్ । "జ్యోతిరుపక్రమాత్తు తథా హ్యధీయత ఏకే' ఇతి । అత్ర జ్యోతిరితి సూత్రప్రతీకే గ్రాహ్యే యదుపక్రమాదిత్యాహ, తేన "జ్యోతిరుపక్రమాత్' ఇతి పరేషామపపాఠ ఏవేతి సూచయతి । అథవాఽత్ర జ్యోతిర్మాత్రగ్రహణాత్కథం సర్వశబ్దప్రతిపాదనమ్ । జ్యోతి:శబ్దస్యోపలక్షణత్వాదితి వదామ: । కథముపలక్షణాభిప్రాయోఽవగమ్యత ఇత్యత ఉక్తమ్- ఉపక్రమాదితి బ్రువతేతి ॥

అత్ర హి "జ్యోతి: ఇతి ప్రతిజ్ఞాయ ఉపక్రమాత్తు తథా హ్యధీయత ఏకే' ఇతి హేతురుచ్యతే । తస్య చాయమర్థ: । "ఏష ఇమం లోకమభ్యార్చత్ ఇత్యుపక్రమాత్ ఉపక్రమం విధాయ తా వా తా ఇత్యాద్యధీయత ఏక ఇతి । తథాచ యది జ్యోతిశ్శబ్దమాత్రసమన్వయోఽత్ర వివక్షిత:

స్యాత్తదా తన్మాత్రోపపాదకం కిమపి వక్తవ్యమ్ । సర్వశబ్దవాచ్యతోపపాదకస్యోపాదానం క్వోపయుజ్యతే । నహి విశేషవిషయం ప్రమాణం నాస్తి, యేన సామాన్యద్వారా సాధనం విధేయమ్ । అత: సర్వవిషయం ప్రమాణముపాదదానేన సూత్రకృతా జ్యోతిశ్శబ్దో లాక్షణికో వివక్షిత ఇతి జ్ఞాయతే ।

కిఞ్చ తత్తు సమన్వయాదితి బ్రహ్మణి సర్వశబ్దసమన్వయ: ప్రతిజ్ఞాతో న కతిపయశబ్దసమన్వయ ఇత్యుపపాదితమ్ । తద్వివరణార్థమధ్యాయశేషస్య ప్రవృత్తిరితి చోక్తమ్ । తత్రానన్దమయాద్యధికరణై: ప్రాకరణికశబ్దసమన్వయ: ప్రతిపాదిత: । అస్మింశ్చ పాదే విరోధ్యాదిశబ్దసమన్వయ: । తథాచ కర్మక్రమాద్యభిధాయిన: శబ్దా:, ఇదం చ అధికరణమవశిష్యమితి పరిశేషాత్తత్సమన్వయార్థమేతదితి జ్ఞాయత ఇత్యాశయవానాహ-బ్రువతేతి ॥ అస్త్వత్ర సర్వశబ్దసమన్వయప్రతిజ్ఞానమ్ । తథాఽపి యోఽత్ర తదుప(త్ప్రతి)పాదనార్థం జాతమోతమిత్యాదినాఽన్వయో(న్యాయో)భిహిత: స న సూత్రిత ఇత్యతో వోక్తమ్- ఉపక్రమాదితి ॥ "ఏష ఇమం లోకమభ్యార్చత్' ఇత్యుపక్రమవాక్యముపాదాయ తథా హ్యధీయత ఏక ఇతి వదతా సూత్రకారేణ తదేవోక్తం యదస్మాభిరుక్తమ్ । ఉపక్రమే సర్వస్యాస్య దర్శనాత్ । యథా చైతత్తథా ఏతమేవ ఇత్యాదినోక్తమితి ।

ఏవం సఙ్క్షేపవిస్తరాభ్యాం ఆనుమానికమిత్యాదిసూత్రాణి వ్యాఖ్యాయ పరేషాం వ్యాఖ్యానం ప్రత్యాఖ్యాతి । తథాహి । కేచిదేతత్పాదప్రమేయమన్యథా వర్ణయన్తి । యదుక్తం ప్రధానస్యాశాబ్దత్వమీక్షతేర్నాశబ్దమితి । తదసిద్ధమ్ కాసుచిచ్ఛాఖాసు ప్రధానసమర్పణపరాణాం శబ్దానాం శ్రూయమాణత్వాదితి । తదేతద్యాబన్న నిరాక్రియతే న తావద్బ్రహ్మకారణవాద(స్య) స్థైర్యం భవతి । అత: ప్రధానస్యాశాబ్దత్వం ప్రతిపాదయితుమయం పాద ఆరభ్యత ఇతి । తత్తావన్నిరాచష్టే- న శబ్దవాచ్యత్రైవేతి ॥

అత్రైవ ప్రథమేఽధ్యాయే ప్రధానస్య శబ్దవాచ్యతా నిషిద్ధయత ఇతి నోపపద్యతే । తథా సతి సమన్వయలక్షణేఽన్తర్భావాభావేన పాదస్యాసఙ్గతత్వప్రసఙ్గ ఇతి భావ: । నన్వుక్తమత్ర సమన్వయస్థేమ్నే ప్రధానస్యాశాబ్దత్వమత్రోపపాద్యత ఇతి, తథాచ కథమసఙ్గతిరితి । మైవమ్ । తథా సత్యవిరోధలక్షణేఽన్తర్భావప్రసఙ్గాత్ । అన్యథా ద్వితీయా(ధ్యాయా)ర్థోఽపి సమన్వయస్థైర్యాయైవేతి సోఽప్యత్ర వక్తవ్య: స్యాత్ । కేవలం శబ్దవాచ్యత్రైవాత్ర ప్రధానస్య నిషిధ్యతే ఇతి న యుజ్యతే । విశేషాభావాత్ ।

కిఞ్చాత్రపాదే జగత్కారణాది(వాచి)శబ్దవాచ్యత్వం ప్రధానస్య నిషిధ్యతే శబ్దవాచ్యత్రైవ వా । నాద్య: । అత్రోదాహృతవాక్యేషు "మహత: పరమవ్యక్తమ్","యస్మిన్పఞ్చపఞ్చజనా:' ఇత్యాదిషు ప్రధానస్య జగత్కారణత్వాశ్రవణాత్ । కశ్చిదాహ । "మహత: పరమవ్యక్తమ్ ఇతి పరశబ్దేన కాలవిప్రకృష్యత్వముచ్యతే, తత: కారణత్వశఙ్కేతి । తదయుక్తమ్ । కిం కాలవిప్రకర్ష ఏవ కారణత్వముత తేనానుమేయమ్ । అథ సమ్భావ్యమ్ । న ప్రథమద్వితీయౌ । కార్యకారణభావవికలయోరపి పరాపరభావదర్శనాత్ । న తృతీయ: । సమ్భావనామాత్ర స్యేయన్తం సూత్రసన్దర్భం ప్రతి ప్రయోజకత్వాయోగాత్ । అజామేకామిత్యాదౌ కారణత్వం ప్రతీయత ఇతి చేత్ । తత్కిం బ్రహ్మపరం కరిష్యతే । తేజోఽబన్నవిషయం హి తద్వ్యాఖ్యాతం భవతా । తథాచ లౌకికమాభాణకం నాతివర్తతే "వ్యాఘ్రేణోరణే నీతే కా హాని: వృకే(ణోరణే)నీతే కో లాభ:' ఇతి ।

ద్వితీయే త్విదముపతిష్ఠతే । న శబ్దవాచ్యత్రైవాత్ర ప్రధానస్య నిషిధ్యతే, ప్రకృతానుపయోగాదితి । శాబ్దత్వే హి ప్రధానస్య స్వరూపమాత్ర సిద్ధయతి నచ స్వరూపసిద్ధిమాత్రేణ కాచిల్లక్షణక్షతి: । న హ్యస్మాభిరివ పరేణ సర్వశబ్దసమన్వయ: ప్రతిజ్ఞాత: । నాపి ప్రధానం నిషిధ్య బ్రహ్మ తత్ర నివేశితమ్ । యేనాస్మదీయదిశాఽప్యుపయోగ: స్యాత్ । తదిదముక్తమ్ । బ్రహ్మనివేశం(శనం) వినా ప్రధానస్య

శబ్దవాచ్యత్రైవాత్ర నిషిధ్యత ఇతి న యుక్తమితి ।

కిఞ్చ ప్రధానస్య శబ్దవాచ్యతా ఈక్షత్యధికరణానన్తరమేవ నిషేధ్యా । త్రిపాదీం అతిక్రమ్య అత్ర నిషిధ్యత ఇతి (న యుజ్యతే) వ్యవధాన(నే) కారణానిరూపణాదితి । కిఞ్చ పాదప్రతిపాద్యోఽర్థస్తథావిధో భవతి, యస్తత్పాదస్థసకలసూత్రప్రతిపాద్య: । నచ అత్ర పాదే సర్వేషు (అపి) సూత్రేషు ప్రధానస్య శబ్దవాచ్యత్రైవ నిషిధ్యత ఇతి నియమోఽస్తి, యేనాయమేతత్పాదార్థ: స్యాత్ । కారణత్వేనేత్యాదౌ తదభావాత్ । తత్రాపి పరమ్పరయా తదేవ సాధ్యమితి చేత్ । తర్హి పారమ్పర్యస్యాతీతపాదార్థేఽపి సువచత్వాత్ అత్రైవ ప్రధానస్య శబ్దవాచ్యతా నిషిధ్యత ఇతి నాస్తి । స హి పాదార్థో యో నాన్యత్ర ప్రతిపాద్యత ఇతి ।

ఏవం సామాన్యత: పాదార్థం నిరాకృత్యేదానీం ప్రథమాధికరణవ్యాఖ్యాం నిరాకరోతి- న శబ్దవాచ్యత్రైవేతి ॥ ఆనుమానికమిత్యాదిసూత్రం యత్పరేణ వ్యాఖ్యాతమ్ । ఆనుమానికమప్యనుమాననిరూపితం ప్రధానమప్యేకేషాం శాఖినాం శబ్దవదుపలభ్యతే । కాఠకే హి పఠ్యతే । "మహత: పరమవ్యక్తమవ్యక్తాత్పురుష: పర:' ఇతి । తత్ర య ఏవ, యన్నామానో,

యత్రక్కమకా(మా)శ్చ, మహదవ్యక్తపురుషా: స్మృతి(ప్ర)సిద్ధాస్త ఏవేహ ప్రత్యభిజ్ఞాయన్తే । తత్రావ్యక్తమితి రూఢియోగాభ్యాం ప్రధానముచ్యతే । ఏవం తస్య శబ్దవత్వాదశబ్దత్వమనుపపన్నమితి చేత్ । నైతదేవమ్ । న హ్యేతత్కారకవాక్యం ప్రధానపరమితి ।

అత్ర పృచ్ఛామ: । కిమత్ర కారకగతావ్యక్తశబ్దవాచ్యత్రైవ ప్రధానస్య నిషిధ్యతే కింవా కుత్రాపి కేనాపి శబ్దేన నోచ్యత ఇతి । ఆద్యస్యోత్తరమ్ । అత్ర కారకే (వాక్యే) అవ్యక్తశబ్దవాచ్యత్రైవ ప్రధానస్య నిషిధ్యత ఇతి నోపపన్నమ్ । తన్మాత్రేణాశబ్దత్వాసిద్ధే: । ద్వితీయేఽపి కిం పరమముఖ్యయా వృత్త్యా ఉత శబ్దవాచ్యత్రైవ నిషిధ్యతే । ఆద్యే తన్మాత్రమనుమతమేవ । సర్వథా శబ్దవాచ్యత్రైవాత్ర ప్రధానస్య నిషిధ్యత ఇతి ద్వితీయస్తు నోపపద్యతే । కుత ఇత్యత ఆహ- సర్వేతి ॥

సఙ్గ్రహాత్ ప్రధానస్యేతి శేష: । వేదే తావదాథర్వణికా: పఠన్తి "వికారజననీమజ్ఞామష్యరూపామజాం ధ్రువామ్ । ధ్యాయతేఽధ్యాసితా తేన తన్యతే ప్రేర్యతే పున:' ఇత్యాది । ఇతిహాసపురాణే తూదాహరిష్యమాణే ద్రష్యవ్యే । నన్వుక్తమత్ర న హ్యత్ర స్మృతిప్రసిద్ధం కారణం త్రిగుణం ప్రధానముచ్యతే । తేన యద్యదుదాహ్రియతే తత్తద్విప్రతిపన్నమేవ, ఇత్యత: త్రిగుణత్వాదిలక్షణోపేతప్రధానప్రతిపాదకం ఇతిహాసవాక్యం పఠతి- సత్త్వమితి ॥

ఆదిపదేన "భూమిరాపోఽనలో వాయు:' ఇత్యాదేర్గ్రహణమ్ । ఇత్యాదివాక్యప్రతిపాద్యేన త్రిగుణత్వాదినా రూపేణోపేతస్య ప్రధానస్య సఙ్గ్రహాదితి సమ్బన్ధ: ।

కిఞ్చ "అవ్యక్తాత్పురుష: పర:' ఇత్యవ్యక్తశబ్దవాచ్యం న చేత్ప్రధానం తర్హి తద్వాచ్యం వాచ్యమ్ ।

నన్వత్ర సూత్రకృత్రైవోక్తం "శరీరరూపకవిన్యస్తగృహీతే:' ఇతి, "ఆత్మానం రథినం విద్ధి శరీరం రథమేవ చ' ఇతి ప్రాగ్యచ్ఛరీరం రథరూపకతయా విన్యస్తం తదత్రావ్యక్తశబ్దేన గృహ్యతే, ప్రకరణాత్పరిశేషాచ్చేతి ।

నైవ సూత్రకృదాహ । తథాత్వే హి రూపకవిన్యస్తశరీరగృహీతేరిత్యవక్ష్యత్ । అస్తు వా కథఞ్చిద్విశేషణస్య పరనిపాత: । ఇదం తు వక్తవ్యమ్ । కథమవ్యక్తశబ్దేన శరీరముచ్యత ఇతి । న హ్యేషా రూఢి: । నాపి యోగ: సమ్భవతి । శరీరస్య వ్యక్తత్వాత్ ।

నను పరిహృతమేతత్సూత్రకారేణ(కృతా) "సూక్ష్మం తు తదర్హత్వాత్' ఇతి । యద్యపీదం శరీరం వ్యక్తమ్, తథాऽప్యస్య యన్మూలముపాదానకారణం తేజోऽబన్నలక్షణం భూతసూక్ష్మం తత్తావదవ్యక్తమ్ । అనాదేస్తస్య సూక్ష్మస్యావ్యక్తతాऽర్హత్వాత్ । కార్యకారణశబ్దాశ్చ సఙ్కీర్యన్తే । "గోభి: శ్రీణీత మత్సరమ్' ఇతి యథేతి ।

అత్ర వక్తవ్యమ్ । కిమనేనోక్తం భవతీతి । కిం శరీరమేవాత్రోచ్యతే, అవ్యక్తశబ్దస్తత్రోపచరిత:, శరీరమూలాపాదానస్య తేజోऽబన్నాత్మకస్య భూతసూక్ష్మస్యానాదేరవ్యక్తత్వాదితి, కింవా భూతసూక్ష్మమేవావ్యక్తశ(బ్దవాచ్యం)బ్దమ్, శరీరశబ్దస్తు తత్రోపచరిత:, శరీరస్య తత్కార్యత్వాదితి ।

పక్షద్వయేऽపి దోషమాహ- యత్రేతి ॥

యత్ర వాక్యే, యది అవ్యక్తశబ్దస్యాన్యార్థో నేష్యతే, పరబ్రహ్మలక్షణ:, అపి తు తేజోऽబన్నాత్మకం శరీరమూలోపాదానమనాది భూతసూక్ష్మమేవేష్యతే । ప్రథమే స్వరూపేణ(ఏవ) । ద్వితీయేऽవ్యక్తశబ్దవాచ్యతయా తత్ర తర్హి తత్రప్రధానమితి చోదితే కో దోషోऽస్తి । యేన నేతి ప్రతిషిద్ధయతే ।

అయమభిసన్ధి: । సర్వథా తావన్నావ్యక్తపదం బ్రహ్మపరం త్వయోచ్యతే, కిన్తు భూతసూక్ష్మకార్యశరీరస్య భూతసూక్ష్మస్య వా వాచకమితి । పరేణ తు ప్రధానవాచకమితి । యది వాऽవ్యక్తస్య కారణత్వమభిప్రేతం తదా పక్షద్వయమపి బ్రహ్మవాదస్య ప్రతిపక్షభూతమితి । శరీరాఙ్గీకారేణ ప్రధాననిరసో వ్యర్థ: । కారణత్వావివక్షాయాం తు పక్షద్వయస్యాప్యవిరుద్ధత్వాత్కిమనేనాన్యతరపరిగ్రహేణాన్యతరనిరాకరణాగ్రహేణ విఫలత్వాదసఙ్గతత్వాచ్చేతి । అథవాऽనాదేరుపాదానస్య

జడస్య భూతసూక్ష్మ(శబ్దా)భిధేయస్యాఙ్గీకారే ప్రధానం నేతి రిక్తం వచ:, తల్లక్షణత్వాత్ప్రధానస్య । నామ్ని వివాదాయోగాదితి అభిప్రాయ: ।

నన్విదమాశఙ్కయ సూత్రకారేణైవ పరిహృతమ్, తదధీనత్వాదర్థవదితి । స్యాదేతదేవమ్ । యది వయం స్వతన్త్రం తేజోఽబన్నాత్మకం కారణమ్(ఇతి) అభ్యుపగచ్ఛామః । నైతదస్తి । తస్య బ్రహ్మాధీనతాఙ్గీకారాత్ । అవశ్యం చైతద(దేవమ)ఙ్గీకర్తవ్యమ్ । అర్థవద్ధి తత్ । న హి తేన వినా బ్రహ్మణో జగత్కారణత్వం నిర్వహతీతి ।

అత్రోచ్యతే । కిమనేనోక్తం భవతి । అస్తి ప్రధానమితి సమ్ప్రతిపన్నమ్ । తద్ధర్మేషు తు స్వాతన్త్ర్యాదిషు విప్రతిపత్తిరితి । ఏవం చేత్ప్రధానస్య స్వాతన్త్ర్యాదికం సాఙ్ఖ్యేన చోదనీయమ్ । త్వయా తు పారతన్త్ర్యాదికం వ్యుత్పాదనీయమ్ । కిమనేనావ్యక్తాదిశబ్దానాం ప్రధానపరతానిరాసప్రయాసేన । న హ్యత్ర ప్రధానస్య స్వాతన్త్ర్యాదికమవభాసతే । ప్రత్యుతావ్యక్తాత్పురుషః పర ఇత్యవ్యక్తస్య పురుషాధీనత్వం ప్రతీయతే । తదిదమప్యుక్తం "ప్రధానమత్రోచ్యత ఇత్యేవోక్తేఽపరాధః కః। కిన్తు స్వతన్త్రమిత్యుదితే । న చైవమత్రోచ్యతే' ఇతి ।

చమసవదవిశేషాదిత్యాదికమధికరణమపి ప్రధానస్యాశాబ్దత్వప్రతిపాద(క)నార్థమితి వ్యాచక్షతే । తథాహి । "అజామేకాం లోహితశుక్లకృష్ణాం (బహ్వీం ప్రజాం జనయన్తీసరూపామ్) । బహ్వీః ప్రజాః సృజమానాం సరూపాః । అజో హ్యేకో జుషమాణోఽనుశేతే జహాత్యేనాం భుక్తభోగామజోఽన్యః' ఇత్యస్మిన్మన్త్రే ప్రధానస్య ప్రతిపాదనాత్కథం తదశబ్దమితి । అత్రోచ్యతే । యథా హి "అర్వాగ్బిలశ్చమసః' ఇత్యస్మిన్మన్త్రే స్వాతన్త్ర్యేణ "అయం నామాసౌ చమసః' ఇతి న శక్యతే నిరూపయితుమ్, విశేషాభావాత్ । ఊర్ధ్వబుధ్నత్వాదేర్యథాకథఞ్చిత్సర్వత్ర యోజయితుం శక్యత్వాత్ । తథా "అజామేకామ్' ఇత్యత్రాపి ప్రధానప్రతిపాదనం న శక్యావధారణమ్, విశేషాభావాదితి । తదిదమనుపపన్నమ్ । "గౌరనాద్యన్తవతీ సా జనిత్రీ భూతభావినీ । సితాఽసితా చ రక్తా చ సర్వకామదుఘా విభోః' ఇత్యదిశ్రుతిసమాఖ్యయా నిర్ణయోపపత్తేః ।

కిఞ్చ న తావదత్ర అజాశబ్దేన రూఢార్థత్వాచ్ఛాగీ స్వీకర్తుముచితా, విద్యాప్రకరణత్వాత్ । నాపి పరం బ్రహ్మ, లోహితాదిత్వాసమ్భవాత్ । భోగ్యత్వానుపపత్తేశ్చ । అత ఏవ న జీవోఽపి, భోక్తృతయా పృథగభిధానాత్ । నాప్యన్యత్కిఞ్చిదచేతనమ్, అజననానుపపత్తేః । అతః ప్రకృరివాజా, జన్మాభావాత్ । లోహితశుక్లకృష్ణా చ రజస్సత్త్వతమోరూపత్వాత్ । ప్రసిద్ధం చ రజ ఆదీనాం లోహితాదిత్వమాగమేషు । తదనుషక్తశ్చ జీవస్సంసరతి । అసంసక్తస్తు ముచ్యత ఇత్యేతదపి సుప్రసిద్ధమ్ । న చేదేవమ్, మన్త్రస్య నిర్విషయత్వాపత్తిరితి ।

నను న మన్త్రస్య నిర్విషయత్వమాపద్యతే । యతస్సూత్రకృదేవాహ జ్యోతిరుపక్రమేతి । అత్ర మన్త్రే ప్రతిపాదితాఽజా జ్యోతిరుపక్రమా తేజోఽబన్నరూపా । కుత: । "యదగ్నే(ర్లో)రోహితం రూపం తేజసస్తద్రూపం యచ్ఛుక్లం తదపాం యత్కృష్ణం తదన్నస్య' ఇతి లోహితాదిరూపవత్తయా తేజోఽబన్నాన్యధీయతే హ్యేకే । తత్సమాఖ్యయాఽత్ర(త్రాపి) తేజోఽబన్నాత్మైవాజా ప్రతిపత్తవ్యా । తస్యాశ్చతుర్విధభూతగ్రామోపాదానభూతాయా బహుప్రజాజననీత్వం జడత్వేన భోగ్యత్వం చ ఉపపన్నమితి । అత్ర దూషణమాహ- అజామితి ॥

యద్యత్ర మన్త్రే పరిణామి జడం తేజోబన్నలక్షణం ప్రతిపాద్యమఙ్గీక్రియతే । తర్హ్యజామేకామితి శ్రుతిరేతాం ప్రకృతిం ప్రాహేతి పక్షో యదా తదా కో దోషోఽస్తి । న కోఽపీతి ।

నను కథం నాస్తి । ఈక్షతేర్నాశబ్దమిత్యుక్తాశబ్దతాఽసిద్ధేర్విద్యమానత్వాదితి చేత్ (న) తస్యాస్మాభిరన్యథావ్యాఖ్యాతత్వాదిత్యాశయేనోక్తమ్- సర్వథేతి ॥

అపరిహార్య ఇత్యర్థ: ।

ఇదమత్రాకూతమ్ । జగత్కారణత్వేన ఖల్వత్రాఽజా ప్రతీయతే । సా బ్రహ్మవాదినా బ్రహ్మతయా సమర్థనీయా । తేజోఽబన్నాత్మ(క)తయా తు సమర్థనే ప్రధానరూపాఽపి కుతో నాఙ్గీకరణీయా । లక్షణాతివ్యాప్తేస్తుల్యత్వాదితి । తేజోఽబన్నాన్యపి పరమేశ్వరాధీనాని । అతో తత్రాతివ్యాప్తిరితి న చేత్ । ఏవం తర్హి కిం మన్త్రస్య ప్రకృతిపరత్వనిరాకరణేన । కిన్తు ప్రకృతిపరత్వమఙ్గీకృత్యైవ "యో యోనిమధితిష్ఠత్యేక:' ఇత్యాదివాక్యబలేనేశ్వరాధీనత్వమేవోపపాదనీయమ్ ।

కిఞ్చ తేజోఽబన్నాదిషు న తావదజాశబ్దో రూఢ: । నాపి యౌగిక: । తత్తేజోఽసృజతేత్యాదిశ్రుతేరజననాసమ్భవాత్ । నచ స్త్రీలిఙ్గత్వముపపద్యతే । నాప్యేకవచనమ్ । త్రివృత్కరణాదితి చేన్న । అథ మన్యేత తేజోఽబన్నాపాదానం జడమనాదిద్రవ్యం కిమప్యేకమస్తి । తత్కార్యత్వాదుపచారాదజాదిశబ్దోపపత్తిరితి । తర్హి తదేవాత్ర ప్రతిపాద్యమస్తు, శబ్దానాం ముఖ్యవృత్తిలాభాత్ । అస్త్వితి చేత్తర్హి ప్రకృతిరత్ర

ప్రతిపాద్యేతి వదతా పూర్వపక్షిణా కిమపరాద్ధమ్ । తల్లక్షణత్వాత్ప్రకృతే: । నామమాత్రే వివాదాయోగాచ్చ, తదిదముక్తమజామేకామితి ।

నన్వత్రోత్తరముక్తం కల్పనోపదేశాదితి । యథా (హి) మధువిద్యాదావాదిత్యాదీనాం మధ్వాదిత్వేన కల్పనా క్రియతే, ఏవమత్రాఽపి తేజోఽబన్నానామజాదికల్పనోపదేశాదవిరోధ ఇతి । ఏతదయుక్తమ్ । కల్పనాయా: ప్రయోజనాభావాత్ । నహీదం

పామర(జన)మనోరఞ్జనాథర్ం కావ్యమ్ । అత ఏవ దృష్టాన్తోఽపి నిరస్త: ।

కశ్చిజ్జ్యోతిరుపక్రమేత్యేతదన్యథా వ్యాచష్టే । జ్యోతిర్బ్రహ్మ । తదుపక్రమా తత్కారణైవేయమజా న స్వతన్త్రేతి । తస్య ప్రథమసూత్రం వ్యర్థమ్ । అనేనైవ చరితార్థత్వాత్ । కిఞ్చ తదధీనత్వాది(త్యనే)నైవ ప్రధానస్య జ్యోతిరుపక్రమత్వం ప్రతిపాదితమ్ । ప్రతిపాదనీయం చ సాఙ్ఖ్యపరీక్షాయామపి । అస్యా: శ్రుతే: ప్రధానపరత్వే(ఽపి) న దోష ఇత్యయుక్తం "తత్తు సమన్వయాత్' ఇత్యవధారణానుపపత్తేరితి చేత్ న, తేజోఽబన్నపరత్వేఽపి తదనిస్తారాత్ ।

అస్తు పరస్యైవమ్ । భవతాం తు కథం న దోష ఇత్యత ఆహ- అస్మాకమితి ॥

అస్మాకం తు మతే తత్తు సమన్వయాదిత్యవధారణస్యాయమర్థ: సర్వేషామపి శబ్దానాం భగవానేక ఏవ పరమముఖ్యార్థో నాన్య ఇతి । అతో రూఢం, యస్య శబ్దస్య యదర్థతయా ప్రసిద్ధం, తదపి సర్వం తన్ముఖ్యార్థమాత్రతయాఽభ్యుపగమ్యతే । ముఖ్యాయోగే గౌణాద్యపి । ఏవం చాజాదిశబ్దా: పరమముఖ్యయా వృత్త్యా పరబ్రహ్మపరా ముఖ్యమాత్రతయా ప్రధానస్యాపి ప్రతిపాదకా ఇత్యఙ్గీకారే కాఽనుపపత్తిరితి ।

నన్వేవం తర్హి సూత్రమవధారణం కిమితి పరమముఖ్యార్థాన్తరవ్యావృత్త్యర్థం వ్యాఖ్యాయతే । వాచ్యాన్తరమాత్రవ్యావృత్త్యర్థం కుతో న వ్యాఖ్యాతవ్యమ్ । న చోక్తప్రయోజనానుపపత్తి: । అముఖ్యయా వృత్త్యా సఙ్కేతమాత్రేణ వా తదుపపత్తేరితి చేన్న । సూత్రకారేణైవ గ్రన్థాన్తరే వైదికానాం శబ్దానాముక్తవిధానేకార్థత్వస్యాభ్యుపగతత్వాదిత్యాహ- అర్థద్వయమితి ॥

తదేవ పఠతి- కార్యాణామితి ॥

వచసాం వైదికానాముత్తమం వాచ్యమ్ । తదపేక్షయాఽన్యాన్యముఖ్యవాచ్యాని । కుత ఏతత్ । యోగానాం యోగవృత్తీనాం పరమాం సిద్ధిమ్ । సిద్ధయన్త్యస్మిన్నితి సిద్ధి: । ఇన్ద్రాదయస్త్వపరమసిద్ధయ: । ఏతదపి కుత: । కార్యాణాం మహదాదీనాం పూర్వం ముఖ్యం కారణమ్ । ప్రకృత్యాదీని త్వముఖ్యకారణాని । పదం స్వరూపమ్ । తస్మాత్పరమం విదు: । యద్యపి రూఢిరవిలమ్బేనార్థప్రత్యాయకతామాత్రేణబలవతీ । తథాపి విశేషజ్ఞానహేతుత్వాద్యోగ ఏవ బలీయానితి మత్వా స ఏవ గృహీత: । తత్ర సాక్షాదర్థద్వయస్యానుక్తత్వేఽప్యుత్తమం వాచ్యమితి విశేషణాద్వాచ్యాన్తరసద్భావోఽవగమ్యతే । అత ఏవ ప్రాగభిప్రేత్యేత్యుక్తమ్ ।

వైదికానాం శబ్దానాముభయార్థత్వే ప్రమాణాన్తరమాహ- బుద్ధావితి ॥

యోగ ఇతి యోగవృత్తివిషయ: పరమేశ్వర: । రూఢ: ప్రసిద్ధ: ప్రకృత్యాది: । అయమర్థ: । అస్తి తావద్విదితపదపదార్థసఙ్గతేరధిగతశాబ్దన్యాయస్యాజాదిశబ్దశ్రవణే బ్రహ్మణ ఇవ ప్రధానస్యాపి బుద్ధావారోహ:, ధియాం చ (తు) స్వత ఏవ ప్రామాణ్యమ్ । అప్రామాణ్యం తు బాధకాధీనమిత్యుపపాదితం ప్రథమసూత్రే । నచాత్రార్థద్వయయాభ్యుపగమే బాధకమస్తి । యేన బుద్ధావారూఢమపి త్యజ్యేత । అతో నిరపవాదప్రతీతిబలాత్సర్వేషామపి శబ్దానాముభయార్థత్వమేష్టవ్యమితి ।

ఏతదేవ వివృణోతి- విపరీతేతి ॥

కారణం స్వీకారస్యేతి శేష: । సా విపరీతప్రమా । స స్వీకారకారణత్వేనోక్తోఽపి పూర్వారోహ:, వ్యర్థ:, స్వీకారకారణం న భవతి । భ్రమో యథేతి । ప్రసిద్ధశుక్తిరజతాదివిపర్యయో యథేత్యర్థ: । యద్వా । అజాదిపదాని ద్వ్యర్థాని బాధకవిధురాయాం బుద్ధౌ తథా రూఢత్వాదితి ప్రతిజ్ఞాహేతూ కథితౌ । అనేనాన్వయవ్యతిరేకాభ్యాం వ్యాప్తిమాచష్టే । తత్ర పూర్వాధర్ే యథా స్తమ్భాదిప్రత్యయ ఇతి దృష్టాన్తోక్తిరపి ద్రష్టవ్యా । నన్వత్రాజాయా: కారణత్వముచ్యతే । తచ్చ బ్రహ్మలక్షణత్వేనోక్తమిత్యతో బాధకాద్ బుద్ధావారూఢమపి ప్రధానం త్యాజ్యమితి చేన్న । నిమిత్తమాత్రత్వస్య బ్రహ్మలక్షణత్వేన జగదుపాదానత్వస్య ప్రధానేఽపి సత్త్వాదయ తదర్థత్వోపపత్తేరిత్యాశయవానుపసంహరతి- అత ఇతి ॥ Vyasa-(3)

సఙ్ఖ్యోపసఙ్గ్రహాత్' ఇత్యేతదపి ప్రధానస్యాశ(శా)బ్దత్వప్రతిపాదనార్థతయా వయాచక్షతే (శాం.భా) । తథాహి । "యస్మిన్పఞ్చపఞ్చజనా ఇతి పఞ్చసఙ్ఖ్యావిషయాపరా పఞ్చసఙ్ఖ్యా శ్రూయతే । పఞ్చశబ్దద్వయదశర్నాత్ । న ఏతే పఞ్చపఞ్చకా: పఞ్చవింశతి: సమ్పద్యతే । తథాచ శ్రుతిప్రసిద్ధయా పఞ్చవింశతిసఙ్ఖ్యయా తేషాం స్మృతిప్రసిద్ధానాం పఞ్చవింశతితత్త్వానాముపసఙ్గ్రహాత్ప్రాప్తం శ్రుతిమత్త్వం ప్రధానాదీనాం ఇత్యత్రోచ్యతే । న సఙ్ఖ్యోపసఙ్గ్రహాదపి ప్రధానాదీనాం శ్రుతిమత్త్వప్రతయాశా కర్తవ్యా । కస్మాత్ । నానాభావాత్ । నానా హ్యేతాని పఞ్చవింశతితత్త్వాని నైషాం పఞ్చశ: పఞ్చశ: సాధారణో ధర్మోఽస్తి । యేన పఞ్చవింశతేరన్తరాలే పఞ్చ పఞ్చ సఙ్ఖ్యా నివేశేరన్ । న హ్యేకం నిబన్ధనమన్తరేణ నానాభూతేషు ద్విత్వాదికా: సఙ్ఖ్యా నివిశన్తే । అతిరేకాచ్చ । అతిరేకో హి భవత్యాత్మాకాశాభ్యాం పఞ్చవింశతిసఙ్ఖ్యాయా: । ఆత్మనో హి పఞ్చవింశతావన్తభర్ావే యస్మిన్నిత్యధికరణత్వోక్తివిరోధ: । ఆకాశస్యాపి పృథగుక్తివిరోధ: । కిం పఞ్చవింశతితత్త్వప్రక్రియా సర్వథాఽప్రామాణికీత్యభిప్రాయ: । ఉత్రైతద్వాక్యం తత్పరం న భవతీతి । పక్షద్వయమప్యనుపపన్నమిత్యాహ- యత్తదితి ॥

సదసాత్మకం కార్యకారణాత్మకమ్ । అవిశేషత్వాదకార్యత్వాత్ప్రధానం విశేషవత్త్వాత్కార్యత్వాత్ప్రకృతిం ప్రాహు: ।

విశేషవదిత్యస్య వివరణమ్- పఞ్చభిరితి ॥

పఞ్చభి: మహాభూతై: పఞ్చభిస్తన్మాత్రాభి: చతుర్భిర్మహదహఙ్కారమనోబుద్ధిభి: దశభిరిన్ద్రియైశ్చ బ్రహ్మ పూరితమ్ । "ఏతచ్చతుర్వింశతికం గణం ప్రధానకార్యం విదు: ఇతి సూత్రకృతైవ గ్రన్థాన్తరే పఞ్చవింశతితత్త్వానాం ప్రతిపాదితత్వాన్న తావదాద్య: కల్ప: । అనువాదోఽయమితి చేత్ । కిం ప్రమితస్యోత కల్పితస్య । ఆద్య తత్ప్రమాణైరేవ సిద్ధిస్తత్త్వానామ్ । న ద్వితీయ: వైయర్థ్యాత్ । దూషణార్థమితి చేన్న । తదభావాత్ । నహి గ్రన్థాన్తరే అనువాదో గ్రన్థాన్తరే దూషణమితి సమ్భవతి । న ద్వితీయ: । విరోధాభావాత్ ।

యదుక్తం నానాభావాదితి తదసత్ । సూత్రకారస్యాపి సఙ్గ్రాహకాభావేన పఞ్చభిరిత్యాద్యుక్త్యనుపపత్తిప్రసఙ్గాత్ । అథ తత్ర భూతత్వాదితి సఙ్గ్రాహకాణి సన్తి ఇతి చేత్ తర్హి తాన్యేవ భూతత్వతన్మాత్రత్వజ్ఞానేన్ద్రియస్వకర్మేన్ద్రియత్వతదితరత్వాని (చ)శ్రుతావపి సన్తీతి సమానమ్ । న చాయమస్తి నియమోఽన్తరాలే సఙ్గ్రాహకేణ వినా న సఙ్ఖ్యానివేశోఽస్తీతి ।

"పఞ్చ సప్త చ వర్షాణి న వవర్ష శతక్రతు:', "వ్రతమేతదనుష్ఠేయం వర్షాణి నవ పఞ్చ చ' ఇత్యాదౌ వ్యభిచారాత్ I యదప్యతిరేకాచ్చేతి I తదప్యసత్ I పాతఞ్జలైరీశ్వరస్యాఙ్గీకృతత్వాత్ I ఆకాశశ్చేత్యాకాశాద్యా ఇతి వ్యాఖ్యానోపపత్తే: I

కిఞ్చేదం వాక్యం పఞ్చవింశతితత్త్వసిద్ధయే సాఙ్ఖ్యేన స్వశాస్త్రే గృహీతత్వాద్వా శఙ్కితం సమ్భావితత్వాద్వా I న ద్వావపి సమ్భవత: I పఞ్చ పఞ్చజనా ఇత్యస్య పఞ్చవింశత్యప్రత్యాయకత్వాత్ I పఞ్చజనా ఇతయస్య సమాసత్వే హి ద్వితీయ: పఞ్చశబ్దో న తావత్పఞ్చశబ్దేన సమ్బధ్యతే I విశేషణస్యాపేసర్జనేన సమ్బన్ధాయోగాత్ I నాపి జనశబ్దేన I పఞ్చజనా: కతీత్యాకాఙ్క్షానుదయేన విశేషణాయోగాత్ I అసమాసత్వేఽపి న తావత్పఞ్చశబ్దేన సమ్బన్ధ: I ఏకార్థయోర్విశేషణవిశేష్యభావానుపపత్తే: I నాపి జనశబ్దేన I నిరాకాఙ్క్షత్వాత్ I కథఞ్చిదాకాఙ్క్షాయామపి దశత్వస్య ప్రాప్తే: I

నను పఞ్జజనా ఇతి సమాహారద్విగు: I తస్య పఞ్చేతి విశేషణే పఞ్చవింశతి: సమ్పద్యతే I యథా పఞ్చపఞ్చ(ఫ)పూల్యం ఇత్యుక్తే పఞ్చవింశతిపూల్యోలభ్యన్త ఇతి I మైవమ్ I తథా సతి పుంలిఙ్గానుపపత్తేరిత్యలమ్ I

కారణత్వేనేత్యాదిసూత్రాణామపవ్యాఖ్యానం స్పుటదూషణమితి న దూషితమ్ I

ప్రకృతిశ్చేత్యేతద(త్య)ధికరణం బ్రహ్మణో జగదుపాదానతాప్రతిపాదనార్థమితి వ్యాచక్షతే I

తథాహి I జన్మాద్యస్య యత ఇతి జగత్కారణం బ్రహ్మేత్యుక్తమ్ I తత్ర సంశయ: కిముపాదానత్వేనోత నిమిత్తత్వేనేతి I "స ఈక్షాంచక్రే స ప్రాణమసృజత' ఇతీక్షాపూర్వకకర్తృత్వశ్రవణాదినా కేవలం నిమిత్తత్వేనైవేతి ప్రాప్తేఽభిధీయతే "ప్రకృతిశ్చ పతిజ్ఞాదృష్టాన్తానుపరోధాత్' I న కేవలం నిమిత్తకారణమేవ బ్రహ్మ I కిన్తు ప్రకృతి: ఉపాదానం చ I కుత:, ప్రతిజ్ఞాదృష్టాన్తానుపరోధాత్ I ఏవం హి ప్రతిజ్ఞాదృష్టాన్తౌ నోపరుధ్యేతే I "యేనాశ్రుతం శ్రుతం భవతి' ఇతి బ్రహ్మవిజ్ఞానేన సర్వవిజ్ఞానం ప్రతిజ్ఞాతమ్ I తచ్చోపాదానత్వ ఏవోపపద్యతే I కార్యస్యోపాదానావ్యతిరేకాత్ I నహి నిమిత్తకారణావ్యతిరేక: కార్యస్యాస్తి I తక్ష: ప్రాసాదవ్యతిరేకదర్శనాత్ I దృష్టాన్తాశ్చ "యథా సోమ్యైకేన మృత్పిణ్డేన' ఇత్యాదయ ఉపాదానగోచరా ఆమ్నాయన్తే I "యతో వా ఇమాని భూతాని' ఇతి పఞ్చమీ చోపాదానత్వం గమయతీతి I జనికర్తు: ప్రకృతిరితి విశేషస్మరణాత్ I "అభిధ్యోపదేశాచ్చ'

"సోఽకామయత బహు స్యాం ప్రజాయేయ' ఇత్యభిధానపూర్వకబుహభవనోపదేశాచ్చ నిమిత్తత్వముపాదానత్వం చ గమ్యతే ।

"సాక్షాచ్చోభయామ్నానాత్' । ఇతశ్చోపాదానం బ్రహ్మ । "సర్వాణి హ వా ఇమాని భూతాన్యాకాశాదేవ సముత్పద్యన్తే ఆకాశం ప్రత్యస్తం యన్తి' ఇతి సాక్షాద్బ్రహ్మైవ కారణముపాదాయోభయోః ప్రభవప్రలయయోరామ్నానాత్ । యద్ధి యస్మాత్ప్రభవతి యస్మింశ్చ లీయతే తత్తస్యోపాదానం ప్రసిద్ధమ్ । యథా వ్రీహ్యాదీనాం పృథివీ(తి) । ప్రత్యస్తమయశ్చ నోపాదానాదన్యత్ర కార్యస్య దృష్టః । "ఆత్మకృతేః పరిణామాత్' తదాత్మానం స్వయమకురుతేత్యాత్మనః కర్మత్వకర్తృత్వశ్రవణా(వ్యపదేశా)చ్చోపాదనం బ్రహ్మ । కథం పునః పూర్వసిద్ధస్య క్రియమాణత్వమ్ । పరిణామాత్ । పూర్వసిద్ధోఽప్యాత్మా వికారాత్మనా విశేషేణాత్మానం పరిణామయామాసేతి హ్యుపపన్నమ్ । పరిణామాదితి వా పృథక్ సూత్రమ్ । సచ్చ త్యచ్చాభవదిత్యాదినా బ్రహ్మణ ఏవ వికారాత్మనా పరిణామః సామానాధికరణ్యేనామ్నాయతే । అతశ్చోపాదానం బ్రహ్మ । "యోనిశ్చ హి గీయతే ।' "యద్భూతయోనిమ్' ఇతి యోనిశ్చ బ్రహ్మ గీయతే । యోనిశబ్దశ్చోపాదానవచనః సమధిగతో లోకే । అతశ్చోపాదానం బ్రహ్మేతి ।

తదేతన్నిరాకరోతి- నచేతి ॥

కుతో నోచ్యత ఇతి చేత్ । ప్రమాణాన్తరావిరుద్ధో హి సూత్రార్థో వర్ణనీయః । ఉపాదానత్వం చ బ్రహ్మణః శ్రుత్యాదివిరుద్ధమ్ । పరిణామికారణం హ్యుపాదానముచ్యతే । యథా ఘటరుచకాదీనాం మృత్సువర్ణాది । బ్రహ్మణశ్చ స్వరూపాన్తరాపత్తిలక్షణో వికారాపరపర్యాయః పరిణామో నిషిధ్యతే శ్రుత్యాదావితి కథం సూత్రార్థతయా వక్తుం శక్యత ఇత్యాహ- అవికార ఇతి ॥

సదాశబ్దద్వయస్యావికారః శుద్ధ ఇత్యాభ్యాం సమ్బన్ధః । వికారో ద్వేధా భవతి । ధర్మిణో ధర్మస్య చేతి । తత్రావికారస్సదేత్యాద్యస్య

నిషేధః । సదైకరూపేతి ద్వితీయస్య । ఏకరూపే నిర్వికారే విజ్ఞానబలే యస్యాసౌ తథోక్తః । ఉపమావిషయ ఔపమ్యమ్ । న ఔపమ్యమ్ అనౌపమ్యమ్ । ఏకరసం స్వగతభేదవర్జితమ్ । ప్రధానానన్దాత్మకం వా । న వికారీతి గమ్యత ఇతి శేషః ।

యుక్తివిరుద్ధం చ బ్రహ్మణో వికారిత్వమితి వక్తుం వికారప్రకారాంస్తావదాహ- పరాధీనేతి ॥

వికారస్తావద్ ద్వివిధో భవతి । విశేషాప్తిర్విశేషిపరివతర్(వృత్తి)శ్చేతి । తత్ర విశేషాప్తిర్నామ ధర్మిణస్తదవస్థ్యే సతి ధర్మమాత్రపరివృత్తి: । విశేషిపరివర్తవృత్తిస్తు ధర్మిస్వరూపస్యైవ పరిణామ: । ద్వివిధోఽప్యయం పరాధీనో భవతి । ప్రత్యేకం చ ద్వేధా । అనివర్త్యోఽన్యథాభావో నివర్త్యశ్చేతి । అత్రైకైకప్రకారానుక్తి: స్ఫుటత్వాదితి జ్ఞాతవ్యమ్ । అన్యథా వాక్యస్యాసామఞ్జస్యం స్యాత్ । క్షీరాదివదితి చతుర్ణాముదాహరణమ్ । క్షీరాదీనామివ దధిత్వాద్యాపత్తిరిత్యర్థ: ।

తత్రానివర్త్యవిశేషాప్తిర్యథా । శ్యామస్య ఫలస్య పీతత్వాపత్తి: । తత్ర హి ధర్మిణస్తాదవస్థ్యం పీతత్వేఽపి ఫలవ్యవహారానివృత్తే: । కేవలం శ్యామత్వాపగమేన పీతత్వముత్పన్నం సౌరాతపాదివశాన్న నిర్నిమిత్తమ్ । నచ పునర్నివర్తతే ।

నివర్త్యవిశేషాప్తిర్యథా । కుణ్డలాద్యాకారస్య సువర్ణస్య కటకాదిత్వాపత్తి: । అత్రాపి హి ధర్మిణస్తాదవస్థ్యమ్ । కటక(కాది0త్వాపన్నేఽపి సువర్ణవ్యవహారదర్శనాత్ । పరం కుణ్డలత్వాపాయేన స్వర్ణకారాద్యధీనకటకభావో జాత: । నివర్త్యశ్చాసౌ । పున: కుణ్డలీకర్తుం శక్యత్వాత్ ।

అనివర్త్యో విశేషిపరివర్తో యథా । క్షీరస్య దధిభావ: । అత్ర హి న ధమిర్ణస్తాదవస్థ్యమ్ । దధిత్వాపత్తౌ క్షీరవ్యవహారానుపలమ్భాత్ । కిన్తు ధర్మిభూతం క్షీరమేవ ఆతఞ్చనాదివశాద్దధిభూతమ్ । నచ దధిభావనివృత్త్యా క్షీరం భవతి ।

నివర్త్యో ధర్మిపరివర్తో యథా । శుల్బస్య తారత్వమ్ । అత్రాపి న ధర్మిణస్తాదవస్థ్యఞ్ । తారతాయాం శుల్బవ్యవహారానుపలబ్ధే: । కిం నామౌషధ్య(ధా)ధీనతయా శుల్బమేవ తారం సంవృత్తమ్ । ప్రబలౌషధిబలాత్తారతానివృత్త్యా శుల్బం చ సమ్పద్యతే ।

నచ పఞ్చమీ విధా దృష్టా, (సమ్భావితా) శ్రుతా వేతి ।

కిమతో యద్యేవంభూతో వికార ఇత్యత ఆహ- నైవేతి ॥

క్వచిదితి నిమిత్తసప్తమీ ।

అయమాశయ: । సకలోఽపి ఖలు వికార: పరాధీనో భవతీతి నిదర్శితమ్ । నచైవమేవాసౌ క్వాపి దృష్ట: । తథాత్వే వా సర్వదా స్యాత్ । నచ బ్రహ్మణో వికారనిమిత్తం కిఞ్చిదస్తి । "సదేవ సోమ్య' ఇతి ప్రాక్ సృష్టేర్వస్త్వన్తరనిషేధాత్ । నచ కాలాదికమపి పరేణ ప్రలయేఽభ్యుపగతమ్ । అభ్యుపగమేఽపి పరాధీనతాఽఽపత్తేశ్చ ।

అస్తు జడేషు పరాధీనో వికార: । చేతనం బ్రహ్మ తు స్వేచ్ఛయైవ జగదాకారేణ విక్రియతే । "తదాత్మానం స్వయమకురుత' ఇత్యాదిశ్రుతేరితి చేన్న । ప్రేక్షావతస్తస్య నానావిధానర్థరూపప్రపఞ్చీభవనేచ్ఛాయా ఏవానుపపత్తే: । న హ్యున్మత్తోఽప్యాత్మనోఽనర్థరూపతామిచ్ఛతి । దూరే ప్రేక్షావాన్ । నచ ప్రపఞ్చస్యానర్థరూపతాం న జానాతి బ్రహ్మ । అసర్వజ్ఞతాపాతాత్ । నాయం ప్రపఞ్చో బ్రహ్మణోఽనర్థరూప ఇతి చేన్న । దు:ఖాదిరూపేణ పరిణతస్య న దు:ఖాదిరూపతా ఇత్యస్య వ్యాహతత్వాత్ । నహి వివర్తవాదినామివ కల్పితోఽయం ప్రపఞ్చో భవతామ్ । సత్యత్వాభ్యుపగమాత్ । దు:ఖాదిమత్త్వమనిష్యమ్, నతు తద్రూపతేత్యభిప్రాయ ఇతి చేన్న, తథా సతి సుఖరూపస్యేష్యత్వమపి న స్యాత్ । తతశ్చ న మోక్షాయ ప్రవర్తేత ।

కిఞ్చ బ్రహ్మణోఽనర్థాభావే కస్యా(యమ)నర్థ ఇతి వక్తవ్యమ్ । జీవస్య చేతి చేత్ । స కిం బ్రహ్మణో భిన్నోఽభిన్నో వా । నాద్య: । అపసిద్ధాన్తాత్ । ద్వితీయే కథం బ్రహ్మణో నానర్థ: । భిన్నాభిన్న ఇతి చేత్(న) అభేదేనానర్థప్రసఙ్గాత్ । నిరాకరిష్యతే చాయం పక్ష: "అత ఏవ చోపమ్' ఇతి । అపిచ, చేతనస్యాపి విక్రియా దృష్టాదృష్టకారణాయత్తా దృష్టేతి కథం బ్రహ్మణ: స్వేచ్ఛామాత్రేణ స్యాత్ । సర్వశక్తిత్వాదితి చేత్(న) అనర్థీభవత: సర్వశక్తిత్వానుపపత్తే: । న తర్కావసేయం బ్రహ్మ యేన దృష్టాన్తానుగుణ్యవైగుణ్యచిన్తాఽత్రోపయుజ్యతే । కిం నామ శ్రుతిమాత్రసిద్ధమ్ । శ్రుతిశ్చాన్యానపేక్షమేవ ప్రపఞ్చా(త)పత్తిమాచష్య ఇతి చేన్న । తథా సతి విచారశాస్త్రానవతారప్రసఙ్గాత్ । యుక్తశ్చాయం తర్కాగోచరత్వవాదో యత్ర శ్రుతీనామవిగానం స్యాత్ । న చైవమత్రేత్యుక్తమ్ । అతో న సామాన్యతో వికారిత్వం బ్రహ్మణో యుజ్యతే । నాపి విశేషత: ।

తథాహి । న తావదప్రచ్యుతస్వరూపస్యైవ బ్రహ్మణోఽయమాకారపరిణామ: ప్రపఞ్చ ఇతి యుక్తమ్ । అస్థూలత్వాదిశ్రుతివిరోధాత్ । స్వరూపాపేక్షయా తదుపపత్తిరితి చేత్ (న) స్వరూప

ఏవ స్థూలత్వాదిజననాత్ । నహి కుణ్డలత్వానపగమేన కటకత్వం సువర్ణస్య భవతి । స్వభావాపేక్షయాఽస్త్వితి చేన్న । కాలభేదేన స్థూలత్వాదిభావాభావవత: "అయం స్వభావ:, అయం (న) త్వస్వభావ:' ఇతి వివేకాయోగాత్ । నహి బ్రహ్మణ: కారణాన్తరాత్ప్రపచతాపత్తిం మన్యసే యేన సా న స్వభావ: స్యాత్ । ప్రపఞ్చాకారతాయాశ్చానివర్త్యత్వే ప్రలయశ్రుతివ్యాకోప: స్యాత్ । నిష్ప్రపఞ్చబ్రహ్మభావాపత్తిలక్షణమోక్షాభావప్రసఙ్గశ్చ । ఏకదేశపరిణామస్తు నిరాకరిష్యతే । నాపి

స్వరూపప్రచ్యుత్యా ప్రపఞ్చరూపతాఽఽపత్తి: స్థితిసమయే బ్రహ్మాభావప్రసఙ్గేన బ్రహ్మజ్ఞానస్య నిరాలమ్బనత్వాపాతాత్ । తస్యాశ్చానివర్త్యత్వే న కదాఽపి బ్రహ్మణోఽస్తిత్వమిత్యేషా దిక్ ।

అత్ర కశ్చిత్ అన్ధానుగతాన్ధ ఇవ ప్రకృతిశ్చేత్యాదీని సూత్రాణి బ్రహ్మణో జగదుపాదానతాప్రతిపాదకతయా వ్యాఖ్యాయోక్తదూషణగణాద్భీత: సూత్రతాత్పర్యమాహ ""పరమసూక్ష్మచిద్రూపప్రధానశరీరం బ్రహ్మ "యోఽవ్యక్తే తిష్ఠన్యస్యావ్యక్తం శరీరమ్' ఇత్యాదిశ్రుతిసిద్ధమ్ । తథాచ బ్రహ్మాధిష్ఠితం బ్రహ్మాత్మకం ప్రధానం జగదుపాదానమితి బ్రహ్మైవ జగదుపాదానతయా(ఽఙ్గీక్రి)గీయతే । అతో నోక్తదోష:'' ఇతి । తం ప్రత్యాహ- ఉపాదానత్వమేవేతి ॥

ఏవం హి వదతా పితురివ పుత్రజన్మని జగదుత్పత్తౌ బ్రహ్మణోఽపాయావధిత్వలక్షణమపాదానత్వమిష్యం స్యాత్ । సర్వథా నిర్వికారస్య బ్రహ్మణో వికారిప్రధానశరీరకస్య తదధిష్ఠాతృత్వేనాపాదానతయోదితత్వాత్ । ఏవంభూతం చోపాదానత్వమ్ (బ్రహ్మణ:) అస్మాభిరప్యఙ్గీకృతమేవేతి నాత్రాస్మాకం ప్రద్వేష: ।

ననూపాదానత్వం చేద్బ్రహ్మణోఽఙ్గీకృతం కథం తర్హి తన్నిరాకరణమిత్యత ఆహ- న త్వితి ॥

శుద్ధచైతన్యస్యైవ బ్రహ్మణో విశ్వాత్మనా భవో భాస్కరాద్యభ్యుపగతో నాస్మాభిర(ఙ్గీక్రియ)భ్యుపగమ్యతే । అతస్తన్నిరాకరణముపపన్నమి(మేవే)తి । అత్రాయమభిసన్ధి: । యద్యపి పరవ్యుత్పాదితం జగదుపాదానత్వం బ్రహ్మణో నాస్మాకమర్థతో విరోధి । తథాఽపి నైతేషాం సూత్రాణామర్థ: । తథాహి । కిమత్రాస్య వ్యుత్పాదనస్య ప్రయోజనమ్ । న తావద్భాస్కరస్యేవ నిమిత్తోపాదానభేదనిరాకరణమ్ । ప్రధానస్యోపాదానతయాఽఙ్గీకృతత్వాత్ । వికారివస్త్వధిష్ఠాతృత్వమేవ ముఖ్యముపాదానత్వమితి చేన్న । లోకవిరోధాత్ । లోకవ్యవహారానుసారేణ హి పరీక్షకైర్లక్షణం

కార్యమ్ । నతు స్వాభిప్రాయానుసారేణ లోకవ్యవహారో నియన్తవ్య: । లోకే చ విక్రియావదుపాదాన(ము)మిత్యుచ్యతే ।

అథ పాతఞ్జలా: ప్రధానస్యైవ స్వాతన్త్ర్యేణ జగదుపాదానత్వమ్ ఈశ్వరస్య తు తదనుగ్రాహకత్వమేవేతి మన్యన్తే । తన్నిరాసార్థం బ్రహ్మశరీరతయా బ్రహ్మాత్మకమేవ ప్రధానమ్ । తదీయముపాదానత్వమపి బ్రహ్మణ ఏవేత్యత్ర వ్యుత్పాద్యత ఇతి బ్రూషే । తదాఽనవసరదుస్స్థత్వమ్, అస్య సమయపాదే కర్తవ్యత్వాత్ । కరిష్యతే చ "అన్యత్రాభావాత్' ఇతి । తస్మాన్నేదం సూత్రతాత్పర్యమితి ।

పితృత్వాదిత్యుక్తం దృష్టాన్తమమృష్యమాణో బ్రహ్మపరిణామవాదీ వదతి "పితా పుత్రస్యోపాదానమేవాతో నాయం దృష్టాన్తో యుక్త:' ఇతి, తత్రాహ- న చేతి ॥

ఆద్యశ్చశబ్దోఽవధారణే । ద్వితీయ: పరోక్తానువాద(క:) । జనితృశబ్దం ప్రయుఞ్జాన: స్వగ్రన్థస్య మన్త్రతుల్యతాం (దర్శ)సూచయతి భగవానాచార్య: । జనితా మన్త్ర ఇతి స్మరణాత్ । అత్ర ప్రకృతత్వాత్పితృమాత్రగ్రహణే ప్రాప్తే యదూర్ణనాభిమాతృగ్రహణం తేనైతదపి నిరాకృతం భవతి । యద్బ్రహ్మపరిణా(మి)మవాదినోక్తం, "బ్రహ్మణో జగత్కారణత్వే "యథోర్ణనాభి: సృజతే(గృహ్ణతే చ)' "పితాఽహమస్య జగతో మతా' ఇత్యూర్ణనాభ్యాదిదృష్టాన్తోపాదానాదుపాదానత్వమేవ వివక్షితమ్ । ఊర్ణనాభ్యాదీనాం తన్త్వాదికం ప్రత్యుపాదానత్వాత్' ఇతి । యచ్చ "యోనిశ్చ హి గీయతే' ఇత్యత్రోక్తమ్ । "యద్యపి యోనిశబ్దో "యోనిష్ఠ ఇన్ద్ర నిపదే అకారి' ఇత్యాదౌ స్థానాద్యర్థ: ప్రతీయతే । తథాఽపి యథోర్ణనాభిరితి వక్ష్యమాణదృష్టాన్తబలాదుపాదానవాచీతి నిశ్చీయత ఇతి' (।) ఉదాహరిష్యమాణం బ్రహ్మతర్కవచనమపి వ్యాఖ్యాతం భవతి ।

కుతో నేతి చేత్ । అత్ర పిత్రాదీనాం పుత్రాదీనాం చ చేతనాచేతనసమాహారరూపత్వాచ్చత్వార: పక్షా: సమ్భవన్తి । పిత్రాదిచేతనం ప్రతి వోపాదానం, పుత్రాద్యచేతనం ప్రతి వా, పిత్రాద్యచేతన: పుత్రాదిచేతనం ప్రతి వా, పుత్రాద్యచేతనం ప్రతి వేతి । తత్రాద్యం పక్షత్రయం తావన్నోపపద్యత ఇత్యత్ర హేతుమాహ- చేతనత్వాదితి ॥

ఆద్యే ద్వయోశ్చేతనత్వాత్ । ఉత్తరయోరన్యతరస్య । చతుర్థం త్వఙ్గీకరోతి తదన్నం హీతి । తైరూర్ణనాభ్యాదిభిరుపభుక్తమన్నం తత్పరిణతాస్తచ్ఛరీరధాతవ ఇతి యావత్ । తన్త్వాదికార్యరూపతయా పరిణతం భవేదిత్యర్థ: ।

ఏతదుక్తం భవతి । పిత్రాదిదృష్టాన్తానామయం ఖలు నిష్కృష్టోఽర్థ: । యత్పిత్రాద్యుపభుక్తమన్నం తచ్ఛరీరీ(ర)భూతం పుత్రాదిగతాచేతనాంశోపాదానం భవతీతి । పక్షాన్తరస్యాసమ్భావితత్వాత్ । నచాయమస్మాకమనిష్ట: । మహాప్రలయే పరమేశ్వరేణ నిగీర్ణం మహదాదికాయర్ంం తచ్ఛరీరరూపకప్రధానతాం గచ్ఛతి । తచ్చ ప్రధానం పునర్మహదాదికాయర్ోపాదానం భవతీత్యఙ్గీకారాదితి । ఏతేనోర్ణనాభ్యాదీనాం న వికారిత్వం(తా)చేన్నిరుపాదానా తన్త్వాద్యుత్పత్తి: ప్రసజ్యేత ఇత్యపి నిరస్తమ్ ।

ఏవం శ్రుతిపురాణయుక్తిభిర్బ్రహ్మణో నిర్వికారత్వావగమాన్న జగదుపాదానకారణత్వం కిన్తు నిమిత్తత్వమేవేత్యుక్తమ్ । అధునా శ్రుతిస్మృతి(పురాణయుక్తి)భిర్నిమిత్తత్వస్యైవోక్తత్వాదపీత్యాహ- అపాదానతయేతి ॥

విశ్వకర్తృత్వమిత్యేవేత్యుక్తే కులాలాదీనామివ తటస్థకర్తృత్వం ప్రతీయతే । తన్నివృత్త్యర్థమపాదానతయేత్యుక్తమ్ । అపాదానత్వమి(త్యేవో)క్తే

పరస్య నానిష్టమ్ । ఉపాదానస్యాప్యపాదానవిశేషత్వేనాపాదానత్వాపాదానత్వయోరవిరోధాత్ । అపాదానవిశేషవివక్షాయాం చ పర్ణపతనే వృక్షస్యేవావధిత్వమాత్రం ప్రతీయతే । అతో విశ్వకర్తృత్వమిత్యుక్తమ్ । తథాఽపి బుద్ధిపూర్వకమితి వ్యర్థమ్ । కర్తుర్బుద్ధిమత్వనియమాదితి । మైవమ్ । అశేషవిశేషజ్ఞానస్య వివక్షితత్వాత్ । ఏతదుక్తం భవతి । సకలకార్యక్రియాకారకఫలవిషయబుద్ధ్యాదిమానీశ్వరో బాహ్యేన రూపేణానుగృహ్ణాన్నాన్తరేణ ప్రధానాదీనాం పరిణామాదిశక్తీ: ప్రేరయన్ స్వశరీరరూపకప్రధానాదిపరిణామభూతమహదాదికార్యాపగమేఽవధిర్భవతీతి । సాదరత్వం దర్శయిష్యామ: ।

తదేవ వాక్యద్వయం క్రమేణ పఠతి- ఇచ్ఛామాత్రాదితి ॥

నతు పరిణామితయేతి మాత్రార్థ: । తత్ర హేతురవికారస్యేతి । కిం ప్రయోజనాద్దేశేనేత్యత ఉక్తమ్- స్వభావ ఇతి ॥ ఉపాదానాభావాత్కథమిత్యత ఉక్తమ్- రజ ఇతి ॥

యేన ప్రేరితం రజశ్శబ్దోపలక్షితం గుణత్రయాత్మకం ప్రధానం జగదభవత్ । అత్రోపపాదనేనాదర: ప్రతీయతే । స్వదేహాత్సచ్చిదానన్దాద్యాత్మకావదధే: । అథవా స్వదేహాత్ప్రధానాదుపాదానాత్ । భుక్తపూర్వం పూర్వకల్పే (భుక్తేన) సంహృతేన సదృశమ్ । భుక్తపూర్వం సూక్ష్మభావస్థోపాదానకమితి వా । ఏవశబ్దేన నతు మృదాదివదిత్యాహ । వాశబ్దో దృష్టాన్తసముచ్చయే ।

స్వదేహాదితి భుక్తపూర్వమితి చ వివృణోతి- ప్రధానమితి ॥

ఏవశబ్దోక్తస్యోపపాదనం నిర్వికార ఇతి । అత్రాపి పూర్వవదాదరో గమ్యతే ।

ప్రాక్ చేతనత్వాదిత్యనేన త్రయ: ప్రయోగాస్సూచితా: । పితాపుత్రౌ నోపాదానోపాదేయభూతౌ చేతనత్వాద్దేవదత్తయజ్ఞదత్తవత్ । పుత్రాద్యచేతనో, న పిత్రాదిచేతనోపాదానక:, అచేతనత్వాత్ ఘటవత్ । పుత్రాదిచేతనో న పిత్రాద్యచేతనేపాదానక:, చేతనత్వాద్బ్రహ్మవ(హ్మాదివ)దితి । సర్వత్ర పక్షధర్మతాయాశ్చ నిశ్చితత్వాత్ । ద్వితీయే తావద్వ్యాప్తిముపపాదయతి- న చేతనవికార: స్యాదితి ॥

యది ఖలు యత్ర క్వాపి దేశే కాలే వాఽచేతనం చేతనవికారో దృష్ట: స్యాత్తర్హైవం వ్యాప్తిర్భజ్యేత । నచైవమిత్యర్థ: । మహదాదిజగత్ బ్రహ్మకార్యముపలబ్ధమితి చేన్న । అద్యాప్యసిద్ధే: । ఉక్తవక్ష్యమాణప్రమాణైర్నిరాకృతత్వాత్(చ) । తృతీయే వ్యాప్తిముపపాదయతి- నాచేతనేతి ॥

వ్యాఖ్యానం పూర్వవత్ । ఏవం న చేతనవికారశ్చేతనోఽప్యుపలబ్ధ ఇత్యాద్యేఽపి వ్యాప్తిరుపపాదనీయా ।

అథవా మహదాదికం న చేతనవికార:, అచేతనత్వాద్ఘటవదితి యుక్త్యన్తరవిరుద్ధం చ బ్రహ్మణో జగదుపాదానత్వమితి చేతసి నిధాయాస్య వ్యాప్తిముపపాదయతి- న చేతనేతి ॥ నను ఘటాదయోఽపి బ్రహ్మవికారా ఇతి చేన్న । మృదాదివికారత్వస్య ప్రమితత్వాత్ ।

పరమ్పరయేతి చేత్ । ఏవం తర్హి న స్వయం చేతనవికారా: । కిన్తు తత్కారణానీత్యుక్తం స్యాత్ । తథాచ కథం న దృష్టాన్తతా । తర్హి తత్కారణేషు వ్యభిచార ఇతి చేన్న । తేషామేవ పక్షత్వాత్ । సుఖదు:ఖాదిష్వనైకాన్తికత్వమితి చేన్న । తేషామన్త:కరణవికారత్వాభ్యుపగమాత్ । ఏతేనైతదపి ప్రత్యుక్తమ్ । జగత్, అభిన్ననిమిత్తోపాదానమ్ ప్రేక్షాపూర్వజనితకార్యత్వాత్సుఖాదివదితి । ఘటాదిషు వ్యభిచార(రాచ్చ)శ్చ । తేషామపి పక్షీకరణే ప్రమాణబాధ: స్యాత్ । నన్వచేతనమపి జగచ్చేతనవికారశ్చేత్తదా కో దోష: స్యాత్ । ఏవం తర్హి చేతనోఽప్యచేతనవికార: స్యాత్ ః న చైతదస్తీత్యాహ- నాచేతనేతి ॥

అయమభిసన్ధి: । యది మహదాదికం బ్రహ్మణో వికార: స్యాత్తర్హితత్స్వరూపానుగతిమత్ప్రసజ్యేత । కార్యే కారణస్వరూపానుగమదర్శనాత్ । ఘటాదయో మృద్వికారా మృదనుగతిమన్తో దృష్టా: । న చైతదస్తి । తస్మాన్న మహాదాది(:) బ్రహ్మవికార: । యది పున: కారణస్వరూపానుగమమన్తరేణ వికారివికారభావోఽభ్యుపగమ్యతే తదా చేతనోఽప్యచేతనవికార: కిం నాభ్యుపగన్తవ్య: । నచైవమఙ్గీకృతం పరేణ । తథాహి సతి "ఏక ఆత్మన: శరీరే భావాత్' ఇత్యత్ర పరస్య భూతచతుష్టయపరిణామ ఏవాయం చేతనవాన్కాయ ఇతి వదన్తం చార్వాకం ప్రతి భూతేష్వవిద్యమానం చైతన్యం కథం కార్యే స్యాదితి పరిహారో మదిరాద్రవ్యే మదశక్తివత్స్యాదితి పునశ్చ చార్వాకేణ చోదితే మదిరోపాదానేఽపి సూక్ష్మరూపమదశక్తివ్యుత్పాదనం చ వ్యాహతం స్యాదితి ।

యద్వా బ్రహ్మజగతీ నోపాదానోపాదేయభావవతీ విలక్షణత్వాద్దేవదత్తఘటవత్ । నను విలక్షణానామపి మృద్ఘటాదీనాముపాదానోపాదేయభావో దృశ్యత ఇతి చేన్న । చేతనాచేతనరూపవైలక్షణ్యస్య వివక్షితత్వాత్ ।

అపి చేతి యుక్తిసముచ్చయే । వికృతి(త)త్వే వికృతిదశాయామన్యస్యాన్యరూపత్వమన్యవికారత్వం న దృశ్యతే । వికారవికారిణావన్యోన్యమన్యతయా క్వాపి నోపలబ్ధావితి యావత్ । అత్ర దృష్టాన్తమాహ- నేతి ॥

యస్య క్షీరస్య వికారో యద్దధి తస్మాత్క్షీరాదన్యతా తస్య దధ్న: కేనాపి క్వాపి న దృశ్యత ఇత్యర్థ: । ఏవమన్యతాదర్శనస్య సిద్ధా వికారవికారిభావాద్వ్యావృత్తి: । తత: కిమిత్యత ఆహ- సర్వజ్ఞాదితి ॥

హిశబ్దో యస్మాదిత్యర్థే । తస్మాన్న తయోర్వికారవికారిభావ ఇతి శేష: । అయమత్ర ప్రయోగ: । జగత్ బ్రహ్మవికారో న భవతి

తతోఽన్యత్వేనోపలభ్యమానత్వాత్ । యో యతోఽన్యత్వేనోపలభ్యతే న స తద్వికారో యథా ఘట: పటస్య । యశ్చ యద్వికారో నాసౌ తతోఽన్యత్వేనోపలభ్యతే, యథా దధి క్షీరాదితి ।

యద్వా జగద్బ్రహ్మణీ నాన్యోన్యవికారవికారిణీ । అన్యోన్యమన్యత్వేనోపలభ్యమానత్వాత్ । ఘటపటవదితి ప్రయోగ: । నచాయమసిద్ధో హేతు:, య: సర్వజ్ఞ ఇతి బ్రహ్మణ: సర్వజ్ఞత్వశ్రవణాత్ । జ్ఞానకార్యస్య సర్వథాఽప్యనుపలమ్భేన జగతో జ్ఞానాభావానుమానాత్ । విరుద్ధధర్మాధికరణయోశ్చాన్యోన్యమన్యత్వోపలమ్భనియమాదితి భావేనోక్తమ్- సర్వజ్ఞాదితి ॥ నను వికారవికారిణోర్భేదాభ్యుపగమాత్ కథమయం హేతురితి చేన్న, భేదేనైవోపలమ్భస్య హేతుత్వాత్ । తత్కిం త్వదభ్యుపగమమాత్రేణ ఘటపటయోరభేద:, ఉతోపలమ్భాత్ । నాద్య:, మదభ్యుపగమేన శుద్ధభేదస్యైవ గ్రాహ్యత్వాత్ । న ద్వితీయ: । అసిద్ధే: । అభేదానుపలమ్భో వా హేతుత్వేన వివక్షిత: ।

నన్వయమసిద్ధో హేతు: । జగత్ బ్రహ్మణాఽభిన్నం సత్త్వాద్బ్రహ్మవదిత్యనుమానేనాభేదోపలమ్భాదితి చే(త్)న్న । ఖర్వం స్వర్ణేనాభిన్నం, సత్త్వాత్స్వణర్వదిత్యాభాసమానయోగక్షేమత్వాదిత్యాహ- అభేద ఇతి ॥

యది జగద్బ్రహ్మణో: సాధ్యేత తర్హీతి శేష: । ఖర్వమ్ అయ: ఖర్పరం వా । నన్విదమిష్యమేవ । ఖర్వసువర్ణయోరభేదస్య మయాఽఙ్గీకృతత్వాదితి చేన్న । అభేదశబ్దేన భేదాభావస్య వివక్షితత్వాత్ । అత్ర ప్రమాణవిరోధ ఇతి చేత్ । జగత్ బ్రహ్మణోఽత్యన్తం భిద్యతే తత్స్వరూపానుగమ(త్తి)శూన్యత్వాదితి, త్వదనుమానస్యాపి, ప్రమాణవిరోధ ఇత్రతత సమం సమాధానమ్ । అత్యన్తభేదో మమ న క్వాపీత్యప్రసిద్ధవిశేషణతేతి చేన్న । మోక్షాభావప్రసఙ్గాత్ । తథాహి । జ్ఞానేన నివృత్తకర్మణా చ మోక్షోఽభ్యుపేయసే । త(చ్చా)త్ర జ్ఞానమజ్ఞానమపి భవతి । నివృత్తం కర్మ ప్రవృత్తమపి భవతీతి కథం మోక్షసాధనం స్యాత్ । జ్ఞానత్వాదినా తద్భావేఽజ్ఞానాదేరపి (తద్భావ:) తథాత్వం స్యాత్ । జ్ఞానాదికం జ్ఞానాదిస్వరూపేణాత్యన్తాభిన్నమ్ అజ్ఞానాదిస్వరూపేణ(తు)భిన్నాభిన్నమతో న కార్యసఙ్కర ఇతి చేత్ । తథాఽప్యజ్ఞానాద్యభేదేన స్వకార్యస్య కర్తవ్యత్వాత్ । ఏవం మోక్షోఽపి సంసారాభిన్న ఇత్యమోక్షస్స్యాత్ । మోక్షాత్మతా(నా)సద్భావేన మోక్షత్వే సంసారోఽపి తథా స్యాత్ । యది

వా(చా)యమభేదోఽనుపలభ్యమానోఽర్థక్రియాసు నోపయుజ్యతే, తదా వ్యసనితయైవాభ్యుపగన్తవ్య: స్యాదితి ।

బ్రహ్మస్వరూపానుగతిశూన్యత్వాన్న తత్పరిణామోఽయం ప్రపఞ్చ ఇత్యుక్తమ్ । తత్ర కిం సర్వస్వరూపానుగతిశూన్యతాఽభిప్రేతా, ఉత కిఞ్చిదనుగమశూన్యతా । నాద్య: । సర్వానుగమాభావేఽపి ఘటాదీనాం మృదాదివికారత్వదశర్నాత్ । న ద్వితీయ:, సత్త్వానుగమేన వికారవికారిభావోపపత్తేరిత్యత ఆహ- అభేద ఇతి ॥ అభేదో వికారవికారిభావ: ।

నను న సువర్ణగతం సత్త్వం ఖర్వేఽనుగతమ్ । తత్కథం(అయం)ప్రసఙ్గ: । తత్కిం బ్రహ్మసత్త్వమేవ వియదాదీనామ్ । అద్ధేతి చేన్న, ప్రమాణాభావాత్ । "ప్రాణా వై సత్యం తేషామేవ సత్యమ్' ఇత్యాదిశ్రుతే: ప్రాణసత్యత్వస్య బ్రహ్మాధీనతార్థత్వోపపత్తే: । బ్రహ్మణ ఏవ సామాన్యసత్తా వియదాదావనుగతేతి చేత్తర్హి కథం న స్వర్ణసత్తా ఖర్వేఽనుగతా ।

అథ మన్యసే కారణమేవ కార్యాత్మనా భవతీతి పరిణామవాదినాం మతమ్ । తతశ్చ కారణం యత్స్వభావావ్యభిచారి తదనుగమ: కార్యేఽవశ్యాభ్యుపగన్తవ్య: । అన్యథా కారణమేవ కార్యాత్మనా భవతీతి రిక్తం వచ: స్యాత్ । అవ్యభిచరితస్వభావాననుగమే కారణస్యైవాననుగమప్రాప్తే: । నచ సన్మాత్రస్వభావం సువర్ణమ్ । యేన ఖర్వం తద్వికార: స్యాత్ । కిన్తు తదవ్యభిచారిసువర్ణత్వాద్యనుగమే సతీతి । ఏవం తర్హి జగదపి కథం బ్రహ్మపరిణామ: స్యాత్ । నహి సన్మాత్రస్వభావం బ్రహ్మ । కిన్తు విజ్ఞానమానన్దం బ్రహ్మేత్యాదిశ్రుత్యా విజ్ఞానాదీనామపి తదవ్యభిచారిస్వభావత్వావగమాత్ । నచ విజ్ఞానానన్దాద్యనుగమ: ప్రపఞ్చేఽస్తీతి సమమ్ ।

నను చ క్షీరావ్యభిచారిస్వభావమాధుర్యానుగతివిధురం దధి తద్వికారో దృష్టమితి చేన్న । సత్కార్యవాదభఙ్గప్రసఙ్గాత్ । కిఞ్చ క్షీరకార్యం దధీతి నిశ్చయే న మాధుర్యం క్షీరస్వభావ ఇతి కల్ప్యతే । మాధుర్యస్య క్షీరస్వభావతానిశ్చయే వా క్షీరవినాశే తత్కారణస్య దధ్యుపాదానత్వం కల్ప్యత సతి న దోష: । అపి చాగమైరనుమానైశ్చ బ్రహ్మణో నిర్వికారత్వే సిద్ధే సతి అప్రచ్యుతస్వరూపస్వభావస్యైవ (బ్రహ్మణో) జగదుపాదానత్వం యో మన్యతే తం ప్రత్యేతౌ ప్రసఙ్గవిపర్యయావుక్తావితి కో విరోధ: । ఏతేన ప్రధానస్య జగదుపాదనత్వేఽప్యయం సమానో దోష ఇతి నిరస్తమ్ ।

అథ మతమ్ । ద్విరూపం బ్రహ్మాభ్యుపగమ్యతే అనన్తానన్దచిదాత్మకం సదాత్మకం చేతి । తత్రాద్యేన రూపేణ నిమిత్తమ్ । ద్వితీయేనోపాదానమ్ । అతో న కశ్చిదుక్తో దోషః । తథాహి । యత్తావదుక్తం నిర్వికారత్వం తచ్చిచ్చక్తివిషయత్వాచ్చత్యాదేరదూషణమ్ । నిమిత్తకారణేన చిచ్చక్తికేన ప్రకృతిప్రధానాద్యభిధానం సచ్చక్తికం బ్రహ్మ పరిణమతీత్యఙ్గీకారే న యుక్తివిరోధోఽపి సదాత్మకస్య జగదుపాదానత్వాచ్చైతన్యాద్యననుగమేఽపి న దోషః । సదనుగమస్య విద్యమానత్వాత్ । అన్యత్వదర్శనం చ న విరుద్ధయతే సర్వజ్ఞాత్, తన్నిమిత్తమేవ నోపాదానమ్ । యచ్చోపాదానం సద్రూపం తస్మాద్భేదేనోపలభ్యత ఇత్యాశఙ్కయాహ- భోగేనేతి ॥

యది బ్రహ్మణః పరిణామః చిద్భాగేన నిర్వికారత్వమఙ్గీక్రియతే, తదా వక్తవ్యమ్, తయోర్భాగయోరభేదో భేదాభేదౌ వా । న తావదభేదః

ద్వయోరపి పరిణామిత్వాదిప్రాప్త్యా భాగాద్వయకల్పనావైయర్థ్యాత్ । నాపి భేదాభేదౌ, అభేదేన సఙ్కరప్రసఙ్గాత్ । భేదోఽభేదకార్యం నిరుణద్ధీతి చేత్ । కిం తర్హ్యప్రయోజకేనాభేదేన, తస్మాద్భాగయోరత్యన్తభేద ఏవాఙ్గీకరణీయః ।

తతః కిమిత్యత ఆహ- యో భాగ ఇతి ॥

పరస్పరమత్యన్తాభిన్నే ద్వే వస్తునీ । తత్రైకం నిర్వికారం జగన్నిమిత్తమేవ । అపరం తు పరిణామి జగదుపాదానతమేవేత్యఙ్గీకారే నేశ్వరస్య కేవలనిమిత్తత్వవాదినామస్మాకం కశ్చిద్వివాదః । నిర్వికారస్య జగన్నిమిత్తస్యాస్మాభిరీశ్వరత్వేన, పరిణామినో జగదుపాదానస్య ప్రధానత్వేన స్వీకృతత్వాత్ । వివాదాభావాచ్చ ప్రకృతిశ్చేతి(త్యాది)సూత్రాణామనారమ్భ ఏవేతి । అత్ర యో భాగ ఇతి పరాభ్యుపగమేనోక్తమ్ । స్వమతేన తు యద్వస్త్వితి జ్ఞాతవ్యమ్ । నహి భాగిన వినా భాగః సమ్భవతి । నాపి వికార్యవికారిణోః కశ్చిద్భాగీ విద్యతే ।

నన్వస్తి వివాదవిషయః । నిమిత్తోపాదానభేదవాదినా నిమిత్తస్యైవ బ్రహ్మత్వమభ్యుపగమ్యతే । మయా తు సదనన్తానన్దచితాం సముదాయస్యేతి తదర్థమధికరణారమ్భ ఇతి చేత్ । కిమిదం బ్రహ్మత్వమ్ । (కిం) బ్రహ్మనామవత్వముత జగత్కారణత్వాదిలక్షణార్థ(వత్)త్వమ్ । ఆద్యం దూషయతి- భిన్నానామితి ॥

తద్భవేదిత్యభ్యుపగమమాహ । తతశ్చాయమర్థ: । యద్యర్థే న వివాదోఽస్తి తదాఽనారమ్భణీయమేవాధికరణమ్ । శబ్దమాత్రే పరేణ వివాదాకరణాత్ । కరణేఽప్యశబ్దశాస్త్రత్వాదితి ।

ద్వితీయేఽపి వివేక్తవ్యమ్ । కిం పరస్పరం భిన్నా: సచ్చిదానన్దాద్యా: ప్రత్యేకం బ్రహ్మణి । ఉత తే న బ్రహ్మణి కిన్తు తత్సముదాయ ఏవేతి । నాద్య: । ఏకమేవాద్వితీయమిత్యాదిశ్రుతివిరోధాత్ । ద్వితీయేఽపి తత్సముదాయో నామ కిం తదుపాదానకం ద్రవ్యాన్తరం సఙ్ఖ్యా వా సంయోగో వా । సర్వత్రాపి దోషమాహ- బ్రహ్మేతి ।

తదేతి । మనసి స్థితానాం వికల్పితానాం పక్షాణాం (వా)అఙ్గీకారే । క్వచిత్పక్షే । హిశబ్దేనానుపపత్తే: ప్రసిద్ధతామాహ । అత్ర హి బ్రహ్మోపాదానస్య వా తద్గుణినో వా జగదుపాదానత్వం ప్రాప్తమితి విశ్వస్య బ్రహ్మోపాదానకతా న స్యాత్ । న హ్యుపాదానగుణిగతా: శక్తయ: కార్యద్రవ్యే గుణే వా సమ్భవన్తి । తదుపాదానత్వాదేరసమ్భవాత్ ।

అథవా బ్రహ్మణ: కార్యత్వాద్గుణత్వాచ్చ న విశ్వోపాదానత్వం సమ్భవతీతి వ్యాఖ్యేయమ్ । అత్ర బ్రహ్మోపాదానతేత్యుపలక్షణమ్ । బ్రహ్మనిమిత్తకతా చ న యుక్తేత్యపి ద్రష్టవ్యమ్ ।

స్యాదేతత్ । కాలాత్యయాపదిష్యమేతదనుమానజాతమ్ । "యతో వా ఇమాని భూతాని జాయన్తే' "ఆత్మన ఆకాశ: సమ్భూత:' "జన్మాద్యస్య యత:' ఇతయాదివిరోధాత్ । "జనికర్తు: ప్రకృతి:' ఇతి ప్రకృతావుపాదానలక్షణాయాం హి పఞ్చమీ విధీయతే । తథా చైవోదాహృతమ్ । "ృఙ్గాచ్ఛరో జాయతే, గోమయాద్ వృశ్చికో జాయతే' ఇతి । ప్రసిద్ధశ్చాత్రోపాదానోపాదేయభావ ఇతి । తదిదమసఙ్గతమ్ । పఞ్చమీబలాత్కిలోపాదానత్వం సిషాధయిషితమ్ । నచేదం సూత్రముపాదానే పఞ్చమ్యా విధాయకమ్ ।

అథ మతమ్ । అపాదానే తావత్పఞ్చమీ విహితా । అపాదానే పఞ్చమీతి । ఉపాదానం చాపాదానవిశేష: । జనికర్తు: ప్రకృతిరితి స్మరణాత్ । తతోఽపాదానే విహితా పఞ్చమ్యుపాదానేఽపి భవిష్యతి । నచైవం సతి పఞ్చమ్యా నియమేనోపాదానత్వాసిద్ధి: । విశేషస్మరణస్య గ్రాహ్యత్వాదిత్యత ఆహ- ృఙ్గాదితి ।

తథాశబ్దో ద్వితీయోదాహరణేన సమ్బధ్యతే । ఏవమాద్యేషూదాహరణేషు ృఙ్గాదీనాం శరాదీన్ప్రత్యపాదానత్వమిష్యతే । పఞ్చమ్యర్థతయేతి శేష: । ఉపలక్షణం చైతత్ । సూత్రే చేత్యపి జ్ఞాతవ్యమ్ ।

ఏతదుక్తం భవతి । భేవేదేవం కథఞ్చిద్యది సూత్ర(స్య)తదుదాహరణానాం(చ) పరపరికల్పితోఽర్థో భవేత్ । న చైవమ్ । కిం నామ జనికర్తు: ప్రకృతిరిత్యనేనేదముచ్యతే । జనే: కర్తుజర్ాయమానస్య యా ప్రకృతిరుపాదానసంస్పృష్యమపాయావధిభూతం ద్రవ్యం తత్కారకమపాదానసంజ్ఞం భవతీతి । ఉదాహరణేష్వపి యచ్ఛృఙ్గాదీనాం శరాదీన్ప్రత్యపాయావధిత్వమేవ పఞ్చమీప్రతిపాద్యమితి ।

ఏతదేవ ప్రపఞ్చయతి- ఉపాదానేతి ॥

యద్యప్యత్ర ృఙ్గాదౌ శరాద్యుపాదానభూతైకదేశవత్త్వం ప్రతీయతే । తథాఽపి యాఽత్రాపాదానతా అపాయావధిత్వలక్షణాఽస్తి సైవ బ్రహ్మణో దృష్టాన్తో భవేత్ । పఞ్చమ్యర్థతాయాముదాహరణం భవేత్ న తూపాదానతేత్యర్థ: । అయమభిప్రాయ: । ృఙ్గాదికం హ్యేకదేశేన శరాదీన్ప్రత్యుపాదానమేకదేశేన చాపాయావధితయా కారకం భవతి । తస్మిన్న సత్యేకదేశాన్తరస్యోపాదానతాఽనుపపత్తే: । ముద్గమాషాదయో హి యద్యపి తుషాన్తరావస్థితేనైవాంశేనాఙ్కురోపాదానమ్ । తథాఽపి న తుషవికాలానాముష్ఠా(మంశా)నామఙ్కురజనకతాఽస్తి । తత్రావధిభాగ ఏవాపాదానం పఞ్చమీవాచ్యశ్చ । తద్దృష్టాన్తేన బ్రహ్మణోఽపి పఞ్చమీబలాదుపాదానప్రధానసంస్పృష్యావధిత్వమేవ భవతి । న తూపాదానత్వమితి । నను కథం తర్హి ప్రకృతేర్మహాన్మతోఽహఙ్కార ఇత్యాదిప్రయోగ: । తత్రాపి పరిణతభాగసంస్పృష్యస్య అపరిణతభాగస్య

అవధిభూతస్య పఞ్చమీవిషయత్వమితి వదామ: । యత్ర సర్వస్యాపి పరిణామస్తత్రకథమ్ । న ప్రయోక్తవ్యైవ తత్ర పఞ్చమీ । నహి క్షీరాద్దధి జాతిమితి ప్రయుజ్యతే । కిన్తు క్షీరమేవ దధి జాతమితి । యత్ర క్వచిత్ప్రయోగో దృశ్యతే స గౌణో వా సూత్రస్యార్థాన్తరకల్పనామూలో వేతి ।
Vyasa-(4)

అథ మన్యేత । ృఙ్గమేవ శరోపాదానమ్ । నతు కేచిదవయవా ఉపాదానం కేచిత్తదవధయ ఇతి విభాగ: । తథా సతి ృఙ్గాచ్ఛరో జాయత ఇతి ప్రయోగానుపపత్తే: । యది చేయం

పఞ్చమ్యుపాదానే యది వాఽవధౌ తథాఽపి ్రుఙ్గావయవాదితి వక్తవ్యమ్ । నచ తర్హి అవధిత్వమేవాస్తు ఇతి వాచ్యమ్ । నిరుపాదానోత్పత్తిప్రసఙ్గాత్ । అత: ్రుఙ్గస్యైవోపాదనత్వాత్తత్ర పఞ్చమీశ్రవణాదుపాదానే పఞ్చమీతి । తత్రాహ- న హీతి ॥

అత్ర ్రుఙ్గాదావుపాదానతే(త్రయే)తి న వక్తవ్యమ్ । అపరిణతభాగస్య శరాఙ్కురాదేరత్యన్తభిన్నస్య ప్రమితత్వాత్ । అన్యథేదమస్యోపాదానమిదం నేతి వ్యవస్థానుపపత్తేరితి హిశబ్దార్థ: । కథం తర్హి ్రుఙ్గాదితి ప్రయోగ ఇత్యత ఆహ- బాహ్యావయవేతి ॥

బాహ్య: శరాకారేణ పరిణతేభ్యోఽన్యే యేఽవధిభూతావయవాస్తేషాం గౌరవాద్బహుత్వాత్ ।

ఏతదుక్తం భవతి । కతిపయావయవేషు పరిణతేషుచ బహూనామవశిష్యత్వేన ్రుఙ్గాన్తరోత్పత్త్యా ్రుఙ్గబుద్ధిమాత్రోత్పత్త్యా వా ్రుఙ్గశబ్దోపపత్తిరితి ।

నను కుత: సూత్రాదేరర్థాన్తరకల్పనా । శబ్దార్థవిరోధాదితి బ్రూమ: । ఉపాదీయతే కార్యమనేన స్వరూపతయా స్వీక్రియత ఇత్యుపాదానమ్ । అపాదీయతే పరిత్యజ్యతే కార్యమనేనేత్యపాదానమ్ ఇతి స్ఫుటో విప్రతిషేధ: ।

కిఞ్చ భాష్యకారేణాయమపి యోగ: శక్యోఽవక్తుమితి ప్రత్యాచక్షాణేనాయమేవ సూత్రార్థ: సూచిత: । యది తర్హి జనికర్తు: ప్రకృతిరితి సూత్రముపాదానస్యాపాదానసంజ్ఞా విదధ్యాత్ । కథం తర్హి ధ్రువమపాయేఽపాదానమిత్యనేనైవ గతార్థతామాహ । న హ్యపాదానస్యాపాయే ధ్రువత్వమితి । తస్మాదుచపాదానసంస్పృష్టస్యైవావధిభాగస్యాపాదానసంజ్ఞాయామనేన విహితాయాం భాష్యకారీయం దూషణం సమ్భధ్యతే । తథా సూత్రం సమాదధానైరపి తస్యైవాయం ప్రపఞ్చ ఇత్యుక్తమ్ । అన్యథా ప్రాగవధేరపాదానసంజ్ఞోక్తా । అత్ర తూపాదానస్య । న హ్యవధిరుపాదానమిత్యేకోఽథర్ ఇత్యవక్ష్యన్ । అతస్తేషామపి సమ్మతోఽయమర్థ ఇతి గమ్యతే ।

అస్తు వోపాదానేఽపి పఞ్చమీ । తథాఽపి (యత ఇతి) పఞ్చమీబలాదుపాదానత్వనిశ్చయో నోపపద్యతే । అనేకార్థత్వాత్ । విశేషస్మరణాదిత్యుక్తమితి చేత్ । కిమిదం విశేషస్మరణాత్ । జనిధాతుగ్రహణేనేతి చేత్ । తర్హ్యాత్మన ఆకాశ: సమ్భూత ఇత్యాదీనామనుదాహరణీయత్వం స్యాత్ । కుతశ్చ యత ఇతి పఞ్చమీత్యవధృతమ్ । తసే: సార్వవిభక్తికత్వాత్ । ఆత్మన ఆకాశ

సత్యనేనైకార్థత్వాదితి చేన్న, తస్యాః పఞ్చమ్యాం "భువః ప్రభవః' ఇతి విశేషావి(వక్షి)హితాభివ్యక్త్యవధితార్థత్వాత్ । తథా చైవోదాహృతమ్ । హిమవతో గఙ్గా ప్రభవతి ప్రథమముపలభ్యత ఇత్యర్థర్ ఇత్యాస్తాం విస్తరః ।

అథవా యదుక్తం న బ్రహ్మవికారో విశ్వం తతో భేదేనోపలమ్భాదితి । తదసత్ । శరాదిషు వ్యభిచారాత్ । శరాదయో హి ృఙ్గాదయో హి ృఙ్గాద్యుపాదానాస్తతా భేదేనోపాదానాస్తతో భేదేనోపలభ్యన్త ఇత్యతో గూఢాభిసన్ధిరాహ- ృఙ్గాదితి ॥

ఏవమాద్యేషు స్థలేషు శరాదీన్ప్రతి ృఙ్గాదీనామ(ప్య)పాయావధిత్వలక్షణమపాదానత్వమేవేష్యతే । న పునరుపాదానత్వమ్ । అతో విపక్షత్వాభావాద్భేదేనోపలమ్భో న తత్ర సాధ్యం వ్యభిచరతీతి । నను కథముచ్యతే ృఙ్గాదీనాం శరాదీన్ప్రతి నోపాదానత్వమితి । తథా సత్యుపాదానాన్తరానుపలమ్భాచ్ఛరాదీనాం నిరుపాదనోత్పత్తిః ప్రసజ్యేతేత్యతోఽభిసన్ధిముద్ఘాటయతి- ఉపాదానేతి ॥

ృఙ్గాదేరుక్తరూపాపాదానత్వేఽపి నచ శరాదీనాం నిరుపాదానత్వోక్తిప్రసఙ్గః । కతిపయానాం ృఙ్గాద్యవయవానాం శరాద్యుపాదానత్వాభ్యుపగమాత్ । నచైవమనైకాన్త్యతాదవస్థ్యమ్ । యద్యప్యత్ర ృఙ్గాదౌ శరాద్యుపాదానైకదేశత్వం ప్ర(తీ)దృశ్యతే । తథాఽప్యత్ర ృఙ్గాదౌ యస్యైకదేశస్యోక్తస్య రూపాపాదానతా స ఏవ బ్రహ్మణో దృష్టాన్తో భవేత్ । తత ఏవ శరాదీనాం భేదోపలమ్భాత్ । న తూపాదానభాగః । తతస్తదభావాత్ ।

ఏతదుక్తం భవతి । ృఙ్గాదేరవయవా హి కేచిచ్ఛరాదీనాముపాదానభూతాః కేచిన్నిమిత్తభూతాః । తత్ర యే నిమిత్తభూతాస్తేషు హేతువృత్తావపి నానైకాన్త్యమ్ । తేషాం సపక్షప్రవిష్యత్వాత్ । యే తూపాదానభూతాస్తేషాం విపక్షప్రవేశేఽపి న తత్ర హేతువృత్తిరితి కుతోఽనైకాన్త్యమితి ।

యస్తు వైయాత్యాన్మన్యతే । నాత్రాపాదానతాఽస్తి । కిన్తూపాదానత్వమేవ కేవలమ్ । తథా చానైకాన్తికత్వమితి । స ప్రష్టవ్యః । కిమత్రావినష్య ఏవ ృఙ్గావయవ్యుపాదానమిత్యభిప్రాయః, కిం వా ృఙ్గేఽవినష్యే తదవయవాః సర్వేఽపీతి, ఉత నష్యే ృఙ్గే తదవయవాః సర్వేఽపీతి ।

నాద్య ఇత్యాహ- నహీతి ॥ అత్ర ృఙ్గే । తథాత్వే సువర్ణవచ్ఛరే ృఙ్గస్యాపి ప్రతీతిప్రసఙ్గాదితి హిశబ్దార్థ: ।

న ద్వితీయ ఇత్యాహ- నహీతి ॥ అవినష్టృఙ్గేషు తదవయవేషు సర్వేషు శరాద్యుపాదానత్రైవేతి న యుక్తమ్ । తథా సతి ృఙ్గశరయో: సమానదేశతాప్రసఙ్గాదితి హిశబ్దేన సూచయతి ।

న తృతీయ ఇత్యాహ- నహీతి ॥ అత్ర సర్వేష్వపి ృఙ్గావయవేషు ృఙ్గనాశోత్తరం శరాద్యుపాదానత్రైవేతి న యుజ్యతే । అతో నానైకాన్త్యమితి హిశబ్ద: । కుతో న యుజ్యత ఇత్యత ఆహ- బాహ్యేతి ॥ కార్యాద్బాహ్యానామపరిణతానామవయవానాముపలమ్భాత్ । అపరిణతస్యాప్యుపాదానత్వేఽతిప్రసఙ్గాత్ ।

నను ృఙ్గం చేన్నష్టం కథం తర్హి శరోత్పత్త్యనన్తరమపి ృఙ్గప్రత్యయప్రయోగావిత్యతో గౌరవాదిత్యుక్తమ్ । సమాధానం పూర్వవత్ । మా భూద్వేదోపలమ్భస్యాత్ర వ్యభిచార: । తథాఽపి యదుక్తం నాచేతనవికారశ్చేతన ఇతి తదత్ర వ్యభిచరతి । అచేతనాద్గోమయాదే: చేతనస్య వృశ్చికాదేర్జననదర్శనాదిత్యత ఆహ- నచేతి ॥

తత్ర గోమయాదేర్వృశ్చికాదిజన్మని । నన్వనాదిశ్చేతన ఇతి పూర్వాభ్యస్తాహారాభిలాషాదినా ప్రసిద్ధమ్ । అన్యథా పూర్వకర్మాభావే జన్మనోఽప్యసమ్భవాత్ । మధ్యే కథఞ్చిత్సమ్భవేఽప్యాదిసర్గే సర్వథా(అపి) అనుపపత్తే: । తత్కథం నిర్దలమిదమాశఙ్కితమ్ । సత్యమ్ । తథాఽపి పరేణ స్వగ్రన్థే నివేశితత్వాత్ । అచేతనాచ్చేతనస్య జన్మాభావే గోమయాద్ వృశ్చికో జాయత ఇత్యాదివ్యవహారవిరోధ ఇత్యత ఆహ- ఉపాదానతయేతి ॥

పూర్వేణైవ సమ్బన్ధ: । న వయం కారణత్వమాత్రం నిషేధామో యేన వ్యవహారవిరోధ: స్యాత్ । కిన్తూపాదానతయా । తస్యైవ ప్రకృతత్వాత్ ।

యది గోమయాదికం వృశ్చికాదికం ప్రతి నోపాదానమ్, కింరూపం తర్హి కారణమ్ । యేన వ్యవహారోపపత్తిరితి పృచ్ఛతి- కిం తర్హీతి ॥ ఉత్తరమాహ- అపాదానమితి ॥

అస్య వృశ్చికాదిశబ్దాభిధేయస్య । ప్రదృశ్యతే హీతి తతో నిర్గతత్వోపలమ్భాదిత్యర్థః । నన్వేకదేశేనాపాదానత్వమభ్యుపగతమితి । సత్యమ్ । తచ్ఛరీరాపేక్షయేత్యుక్తమ్-కార్యదేహగతస్యేతి ॥

గోమయాద్యుపాదానకదేహగతస్యేత్యర్థః ।

అయమత్ర సముచ్చయార్థః । వృశ్చికాదిశబ్దేన ద్వయముచ్యతే దేహశ్చేతనశ్చ । తత్ర గోమయాద్యచేతనమచేతనస్య దేహస్యోత్పత్తావేకదేశేనోపాదానమేకదేశేనాపాదానం చ భవతి । చేతనస్య తు ప్రాదుభర్ావలక్షణే జననే నిమిత్తమేవ । దేవహేతుత్వాత్ । తత్రైవ చాస్య ప్రాదుర్భావాత్ । అత ఏవాస్యేతి ప్రత్యక్షవన్నిర్దేశః కృతః । అపగమనే తు అవధిత్వేనాపాదానమేవ । అతో నోక్తనియమభఙ్గ ఇతి ।

ఏవం బ్రహ్మణో జగదుపాదానత్వాభావే ప్రమాణాన్యభిధాయ పరోపన్యాస్తాని ప్రమాణాని నిరాకరిష్యన్ క్రమస్యాప్రయోజకత్వపరిణామాదితి సూత్రార్థతయోక్తాం శ్రుతిం తావన్నిరాచష్టే- సచ్చేతి ॥

"సచ్చ త్యచ్చాభవత్ నిరుక్తం చానిరుక్తం చ నిలయనం చానిలయనం చ విజ్ఞానం చావిజ్ఞానం చ సత్యం చానృతం చ సత్యమభవత్' ఇత్యస్యాం శ్రుతావస్య బ్రహ్మణః సత్త్యదాదిశబ్దాభిధేయమూర్తామూర్తారాశిద్వయాత్మకవిశ్వభావ ఉచ్యత ఇతి నాస్తి । కుతో నేత్యత ఆహ- తత్సృష్ట్వేతి ॥

"స ఇదం సర్వమసృజత । యదిదం కిఞ్చ । తత్సృష్ట్వా తదేవానుప్రావిశత్ । తదనుప్రవిశ్య । సచ్చ త్యచ్చాభవత్' ఇతి వచనేన బ్రహ్మణః సత్త్యదాదిభవనాత్పూర్వమేవాస్య మూర్తామూర్తరూపస్య విశ్వస్యోత్పత్తేరవగతత్వాత్ । ఏతదుక్తం భవతి । నేదం సత్త్యదాదిభవనం విశ్వో(స్యోశ్వ)త్పాదానాత్ । విశ్వోత్పత్త్యుత్తరకాలీనత్వాత్ । యా క్రియా యదుత్తరకాలీనా, నాసావసౌ । యథా భుక్త్వా చరతీత్యుక్తం చరణం న పూర్వకాలీనం భోజనమితి । అనుపపన్నార్థం చాన్యథా వాక్యమాపద్యేత । నహి మృత్సువర్ణాదికం ఘటరుచకాది సృష్ట్వా తదనుప్రవిశ్య తద్భవతి ।

యద్వా విశ్వం సత్త్యదాదిశబ్దార్థతయాఽత్ర న వివక్షితమ్ తద్భవనాత్పూర్వకాలీనోత్పత్తికత్వాద్భోజనవదిత్యాది ప్రయోక్తవ్యమ్ ।

కస్తర్హి శ్రుత్యర్థ ఇత్యత ఆహ- సత్త్వాదితి ॥

జగద్భావం వినా సత్త్వాదిధర్మయోగేన బ్రహ్మైవ తథా సత్త్యదాదికముచ్యతే । తర్హి తదనుప్రవిశ్యేత్యస్యాన్వయో నాస్తి । నహి బ్రహ్మణ: సత్త్వాదిధర్మయోగే సదాదిశబ్దవాచ్యత్వే వా జగత్ప్రవేశస్యోపయోగోఽస్తి । నాపి తత: పూర్వకాలీనతా । కిఞ్చైవం సతి ప్రసిద్ధివిరోధ: సత్త్యదాదిశబ్దానాం "ద్వే వా వ బ్రహ్మణో రూపే' ఇత్యాదౌ మూర్తామూర్తవాచితయా ప్రసిద్ధత్వాత్ ఇత్యతో జగద్గతేన రూపేణేత్యుక్తమ్ । యద్యప్యనన్యాపేక్షయా సర్వదా సత్త్వాదిధర్మయోగ: సదాదిశబ్దవాచ్యతా చ బ్రహ్మణ: । తథాఽపి తత్తద్వస్తుగతరూపేణైవ తత్తచ్ఛబ్దవాచ్యత్వమిత్యస్తి వ్యవస్థా । తథాచ మూర్తామూర్తజగద్గతేన రూపేణ బ్రహ్మసదాదిశబ్దవాచ్యమిత్యత: తదనుప్రవిశ్యేతి సమ్బధ్యతే । పరమేశ్వరసన్నిధానాదేవ మూర్తామూర్తాదేరపి సదాదిశబ్దవాచ్యతా చోపపద్యత ఇతి ।

సత్త్వాదుత్తమత్వాత్సత్ । తతేర్వ్యాప్తేస్త్యత్ । తను విస్తార ఇత్యస్మాడ్డ్యత్ప్రత్యయ: । వైదికత్వాన్నిరుక్తమ్ । నిశ్చయేనోక్తం హి నిరుక్తమ్ । నహి వేదాదృతేఽన్యేన బ్రహ్మ నిశ్చయేన వక్తుం శక్యతే । సమ్యగ్వస్తుమశక్యత్వతోఽనిరుక్తమ్ । యద్యపి నిశ్చయేనోక్తం న

భవతీత్యనిరుక్తమ్ । తథాఽపి నిరుక్తమిత్యనేన విరోధాత్సమ్యక్ కాత్స్న్యేన వక్తుమశక్యత్వత ఇత్యుక్తమ్ । నను వేదేతరప్రమాణేనానిరుక్తమితి కుతో న వ్యాఖ్యాయతే । న । ప్రకృతపరిత్యాగప్రసఙ్గాత్ । వేదేన నిరుక్తమితి (హి) ప్రకృతమ్ । కిఞ్చోక్తే: శబ్దధర్మత్వాత్ప్రత్యక్షానుమానాభ్యామనిరుక్తమిత్యయుక్తమ్ । స్మృతీనామపి వేదాత్మకత్వేన విరోధితాదవస్థ్యమ్ । మహిమాధిక్యం చాత్ర లభ్యత ఇతి । జగదాశ్రయత్వాన్నిలయనమ్ । నిశ్చితమయన్తే ప్రవర్తన్తేఽస్మిన్నితి । రో ల ఇతి యోగవిభాగాల్లత్వమ్ । నిపూర్వస్య లీ(ఙ్)శ్లేషణ ఇత్యస్య వాఽధికరణే ల్యుటి కృతే రూపమేతత్ । స్వాశ్రయత్వాదనిలయనమ్ । న విద్యతే స్వాతిరిక్తం నిలయనం యస్యేతి । జ్ఞానత్వాద్విశేషజ్ఞానరూపత్వాద్విజ్ఞానమ్ । దుర్విదత్వతో దుర్జ్ఞేయత్వాదవిజ్ఞానమ్ । న విద్యతే విజ్ఞానం సకలవిశేషావగాహిజీవజ్ఞానం యద్విషయ ఇతి । సత్తతే: సమ్యగ్వ్యాప్తేర్యాతానాద్యతనం ప్రతి హేతుత్వాచ్చ సత్యమ్ । తనోతే: డ్విప్రత్యయే తకారమాత్రం రూపమ్ । తేన సచ్ఛబ్దస్య బహువ్రీహి: । యతీ ప్రయత్నే ఇత్యస్యాన్తర్భీతణ్యర్థస్య డప్రత్యయే (యమితి) రూపమ్ । తత: కర్మధారయ: ।

"అయస్మాయదీని ఛన్దసి' ఇతి భసంజ్ఞాశ్రయణాజ్జశ్త్వాభావ: I దుర్జ్ఞనైరప్రాప్యత్వాదేవానృతఇ్చ్ I నతు మిథ్యాత్వాత్ I యద్యపి ఋతం ప్రాప్తం నేత్యనృతమ్ I తథాఽపి "బ్రహ్మవిదాప్నోతి పరమ్' ఇత్యాదిశ్రుతివిరోధపరిహారాయ దుర్జ్ఞనైరిత్యుక్తమ్ I హిశబ్దో బ్రహ్మణో మిథ్యాత్వాభావే ప్రసిద్ధిం ద్యోతయతి I నిత్యసాధుగుణవ్యాప్తియన్తృరూపత్వత: సత్యమ్ I అత్ర నిత్యత్వత ఇత్యేకం వ్యాఖ్యానమ్ I నిత్యసత్యశబ్దయోరైకార్థ్యర్స్య వక్ష్యమాణత్వాత్ I సత్ సాధుగుణా: "సద్భావే సాధుభావే చ' ఇతి I వచనాత్ తేషాం వ్యాప్తిర్బాహుల్యం తకారేణోక్తమ్ I పూర్వవత్తనోతేర్భావే డ్విప్రత్యయ: I తస్య యన్తృరూపత్వాద్యమ్ I యమ ఉపరమ ఇతి ధాతో: (ఇత్యతో) డ: I భక్తేషు సాధుగుణబాహుల్యప్రేరకత్వాదితి యావత్ I అభవదితి వచనాద్బ్రహ్మణ: సత్త్వాదికం సాదీతి శఙ్కానిరాసాయోక్తమ్- సదేతి ॥ ప్రత్యేకం చాస్య సమ్బన్ధ: I

తర్హి కథమభవదితి ప్రయోగ ఇత్యత ఆహ- వ్యక్తిరితి ॥

ఉక్తగుణానాం సదాదిశబ్దోక్త(క్తానాం)ధర్మాణాం వ్యక్తి: ప్రతీతి: I నృణాముపదేష్ట్యృపురుషాపేక్షయా సృష్ట్యా సత్యావేవ భవేత్ హి యస్మా(దస్మా)త్కారణాత్ I అత్ర చ నిత్యగుణేఽపి బ్రహ్మణి సదాదికమభవదితిప్రయోగో యుజ్యతే I తతశ్చాయం శ్రుత్యర్థ: సమ్పద్యతే I తత్ బ్రహ్మ మూర్తామూర్తాత్మకం విశ్వం సృష్ట్వా తత్రప్రేరకత్వేన నానారూపైస్తదేవ విశ్వం ప్రవిశ్య ప్రాక్ సృష్టేరుపదేష్ట్యృణాముపదేశ్యానాం చ శరీరేన్ద్రియవతామభావాదప్రతీతగుణకం సత్ అథేదానీముపదేష్ట్యృణాముపదేశ్యానాం చ శణీరేన్ద్రియవత్త్వే సతి ప్రతీతసత్త్వాదిగుణమభవదితి I తదనేన పారమేశ్వరీ సృష్టిర్యోగ్యానాం స్వగుణజ్ఞానార్థేత్యుక్తం భవతి I యథోక్తమ్ I "సోఽయం విహార ఇహ మే తనుభృత్స్వభావసమ్భూతయే భవతి భూతికృదేవ భూత్యా:' ఇతి I

బ్రహ్మపరిణామనిరాకరణముపసంహరతి- తస్మాదితి ॥

నిర్వికార ఏవాశేషకర్తేతి సమ్బన్ధ: I ద్విభాగం బ్రహ్మేతి యన్నిరాకృతం తస్యోపసంహార ఏక ఇతి I పరిణామానుపపత్త్యావుక్తయుక్తేరనువాదో వా I అతో న బ్రహ్మోపాదానత్వం ప్రకృత్యధికరణార్థ ఇతి (సమ్బన్ధ:) శేష: I కస్తర్హి తదర్థ ఇత్యత ఆహ- శబ్దైరితి ॥

ఇత్యర్థోస్యేతి శేష: I అనేనాపవ్యాఖ్యాననిరాకరణస్య స్వవ్యాఖ్యానదార్ఢ్యార్థత్వాత్ నాసఙ్గతిరిత్యపి సూచితమ్ I

నను వక్తవ్యార్థస్యావశిష్యత్వాత్కథముపసంహార: క్రియతే I తథాహి I ప్రతిజ్ఞాదృష్టాన్తానుపరోధాదిత్యుక్తం తావద్దూషణీయమ్ I సత్యమ్ I వివర్తనిరాకరణేన నిరాకరిష్యతే I తర్హ్యభిధ్యోపదేశాచ్చేత్యత్రోక్తం "బహు స్యాం ప్రజాయేయ' ఇతి వాక్యం దూషణీయమితి చేన్న I అస్యాపి సచ్చ త్యచ్చ' ఇతి వాక్యవ్యాఖ్యానన్యాయేనైవ వ్యాఖ్యాతత్వాదిత్యాహ- బహు స్యామితి ll

తస్యైవ నిర్వికారస్యైవ I ఉక్తమార్గేణేత్యస్య (ఏవ)వివరణం తత్తద్గతేన రూపేణేతి ll

తత్తదనన్తపదార్థప్రేరకానన్తరూపైర్బహు స్యామితి సోఽకామయతేత్యస్యా: శ్రుతేరర్థ ఇత్యర్థ: I

ఏవం తర్హి "స ఇదం సర్వమసృజత' ఇత్యుత్తరవాక్యమసఙ్గతం స్యాత్ I న హ్యన్యార్థం సఙ్కల్పమభిధాయాన్యక్రియాభిధానం సఙ్గచ్ఛతే I నహీశ్వరోఽస్వతన్త్రోఽసత్యకామో వేత్యత ఆహ- తదర్థమితి ll

తత్తత్పదార్థనియామకబహుస్వరూపత్వకామనానన్తరం నియమ్యాపేక్షత్వాత్ నియామకత్వస్య, తదర్థం నియామకబహుస్వరూపత్వార్థం, నియమ్యం జగత్తావదసృజత్, తతో నియామకబహుస్వరూపో భూత్వా, తదేవానుప్రావిశదితి, వాక్యయోజనోపపత్తే: కాత్రాసఙ్గతిరిత్యర్థ: I అనేనైవ "తదాత్మానం స్వయమకురుతేతి' శ్రుతిర్వ్యాఖ్యాతా వేదితవ్యా I న హ్యత్రాత్మానం ప్రపఞ్చాత్మనాఽకురుతేతి శ్రూయతే I ఉభయామ్నానం చ ఊర్ణనాభిదృష్టాన్తాత్త్యైవ నిరస్తమ్ I నహ్యూర్ణనాభేరుత్పద్యమానస్య, తస్మిన్నేవ లీయమానస్య చ, తన్తోరూర్ణనాభిరుపాదానమ్ I కిన్తు తదుపభుక్తమన్న మేవేత్యుక్తమ్ I యోనిశ్చేత్యేతత్రాప్యేవ నిరస్తమితి యుక్త ఏవోపసంహార ఇతి I

అపవ్యాఖ్యానానన్తరం దూషయితుమనువదతి- యచ్చేతి ll

బ్రహ్మ విశ్వాత్మనా దృశ్యత ఇతి యత్, స సర్గ ఇతి కథ్యత ఇత్యేతావత్పరిణామవాదేఽపి సమమ్ । అత ఉక్తమవికృతమేవేతి ।

అవికృతత్వం కుత ఇత్యత ఉక్తమేకమితి । అద్వితీయమ్ । నిరవయవం చేత్యర్థ: ।

తథాహి । కిం బ్రహ్మణ: స్వత ఏవ విశ్వాకారపరిణామ: । కిం వా పరత: । నాద్య:, క్వాప్యదర్శనాత్ । యదపి క్షీరవద్ధీత్యుదాహృతమ్ । తత్ కాలాదేర్విద్యమానత్వాదయుక్తమ్ । స్వేచ్ఛయైవేతి చేన్న । ప్రయోజనాభావాత్ । స్వభావోఽయమితి చేన్న । ప్రేక్షావత్త్వహానే: । న ద్వితీయ: । అద్వితీయత్వాత్ । నచ నిరవయవం క్వాపి పరిణతం దృష్టమ్ । ఆకాశం సంయోగాదిమదుపలబ్ధమితి చేన్న । ద్రవ్యాకారణపరిణామస్య ప్రకృతత్వాత్ । పరమాణ్వాదయస్తు స్వరూపేణైవ న సిద్ధా ఇతి ।

అవికృతమేవాన్యదన్యాత్మనా దృశ్యత ఇత్యసమ్భవి ఇత్యత ఉక్తమ్- మృషేతి ॥ మృషాశబ్దేన విశ్వస్య బ్రహ్మతాదాత్మ్యస్య తద్దర్శనస్య చానిర్వచనీయతోచ్యతే । యథా రజ్జురవికృతైవ మృషా భుజఙ్గాద్యాకారేణాభాసతే తథైవేతి । తర్హి విశ్వోపాదానమన్యద్వక్తవ్యమిత్యత ఉక్తం మన్దదృష్టయైవేతి । మన్దా భవతి దృష్టిర్యయా సా మన్దదృష్టిస్తయా మాయయేత్యర్థ: । అథవాఽసమ్భవపరిహారార్థముక్తం మన్దదృష్టయైవేతి । మన్దా చాసౌ దృష్టిశ్చ మన్దదృష్టిర్భ్రాన్తిస్తయేత్యర్థ: । భ్రాన్తేరపి యాథార్థ్యాద్విశ్వ(స్య)సత్యతాపత్తిరిత్యత ఉక్తమ్- మృషేతి ॥ తదేతన్మిథ్యాప్రపఞ్చారోపాధిష్ఠానత్వమేవ బ్రహ్మణ: ప్రకృతిశ్చేత్యాదినా కథ్యత ఇతి ।

ఏతదుక్తం భవతి । ప్రకృతిశ్చేత్యాదిసూత్రైరుక్తరీత్యా బ్రహ్మణో జగదుపాదానత్వముచ్యతే । ఉపాదానత్వం చ న పరిణామితయా । అపి తర్హి అవిద్యాపరిణామమృషావిశ్వభ్రమాధిష్ఠానత్వేనైవ । అతో నోక్తదోష ఇతి ।

దూషయితుముపక్రమతే- కథ్యత ఇతి ॥ యద్ బ్రహ్మ వివర్తవాదినా కథ్యతే, తస్య దూషణం కథ్యత, ఇత్యావృత్త్యా యోజనీయమ్ । తచ్చ నేతి నఞనువృత్తిర్వా కర్తవ్యా । కుతో నేత్యతో వికల్పేన పృచ్ఛతి- సేతి ॥

విశ్వస్య బ్రహ్మవివర్తత్వే నిరాకర్తవ్యే మన్దదృష్టయాశ్రయప్రశ్నో ఽనుపపన్న ఇత్యత ఉక్తమ్- సేతి ॥ ఏకస్య తచ్చాప్రచ్యుతస్య పూర్వాపరీతాసత్యానేకరూపావభాసలక్షణవివర్తతయా, తదుపాదానతయా, చోక్తేత్యర్థః । మన్దదృష్టావాశ్రయానిరూపణాదినా నిరాకృతాయాం సర్వమిదం నిరాకృతం భవతీతి భావః । తస్యైవ, యదవష్యమ్భో విశ్వో వివర్త, ఇత్యర్థః । తతో ఽన్యగా జీవగతేత్యర్థః । కింశబ్దస్యోభయతః సమ్బన్ధః ।

మాయావాదినో హి కేచిత్ బ్రహ్మైవ స్వావిద్యయా జగదాకారేణ వివర్తతే స్వప్నాదివదితి మన్యన్తే । బిమ్బస్థానీయం బ్రహ్మ మాయాశక్తిమత్ కారణం, జీవాశ్చ ప్రత్యేకమవిద్యాఽనుబద్ధాః, ఇత్యపరే । మాయాఽవిద్యాప్రతిబిమ్బితం బ్రహ్మ జగత్కారణమ్, విరుద్ధం చ బ్రహ్మభూతత్వాలమ్బనం జీవాశ్చావిద్యాఽనుబద్ధా ఇత్యన్యే । జీవా ఏవ స్వావిద్యయా ప్రత్యేకం ప్రపఞ్చాకారేణ బ్రహ్మ విభ్రామ్యన్తి, సాదృశ్యాచ్చ ప్రపఞ్చైకతావభాసః అనేకావగతద్వితీయచన్ద్రవత్, స్వరూపాపేక్షయా చ బ్రహ్మ జగత్కారణమిత్యేకే ।

తత్రావాన్తరభేదమవివక్షిత్వా ద్వేధైవ వికల్పితమ్ । ఇహ జీవగేత్యనుక్త్వా తతో ఽన్యగేతి వదతా స జీవః కిం బ్రహ్మణో ఽన్యో(ఽనన్యో వా) న వా ఇత్యపి వికల్పః సూచితః । తత్ర ద్వితీయః ప్రథమే ప్రవిశతీతి తం దూషయతి- బ్రహ్మణశ్చేదితి ॥

యది బ్రహ్మణో వి(శ్వ)భ్రమస్తదా భ్రమస్య విశేషాజ్ఞానపూర్వకత్వాత్తదపి బ్రహ్మణోఽఙ్గీకరణీయమ్ । తథాచ తస్య సార్వజ్ఞ్యం న స్యాత్ । యది చ న బ్రహ్మణి సార్వజ్ఞ్యం, తర్హి క్వ తత్స్యాత్ । న తావజ్జీవే, అనుభవవిరోధాత్ । నాపి జడే, జ్ఞానమాత్రాసమ్భవాత్ । తథాచ "యః సర్వజ్ఞః' ఇత్యాదిశ్రుతివైయర్థ్యం స్యాత్ । నను సార్వజ్ఞ్యమపి బ్రహ్మణో భ్రాన్త్యైవేతి చేన్న । యాదృశతాదృశస్యాపి విశేషజ్ఞానవిరోధిత్వాత్ । అన్యథా శుక్తిజ్ఞానవతోఽపి తదజ్ఞానం న విరుద్ధయతేతి భ్రమానుచ్ఛేదప్రసఙ్గః । ఉపలక్షణం చైతత్ । బ్రహ్మణో విశేషాభావాత్తదనవభాసనిమిత్తో భ్రమో నోపపద్యతే । స్వరూపం తు స్వప్రకాశతయా సిద్ధమ్ । అసిద్ధత్వే వా(చ) సుతరాం విభ్రమానుపపత్తిః । అధిష్ఠానానుపలమ్భాదిత్యపి ద్రష్టవ్యమ్ ।

ద్వితీయస్యాద్యం దూషయతి- అన్యగా చేదితి ॥

యది బ్రహ్మవ్యతిరిక్తజీవాశ్రయా విశ్వభ్రాన్తిరఙ్గీక్రియతే తదా భ్రాన్త్యాశ్రయస్య భ్రాన్తికల్పితత్వాయోగాత్ జీవబ్రహ్మణోరన్యతా స్వాభావికీత్యాపన్నమ్ । తతశ్చాపసిద్ధాన్త ఇతి ।

నన్వస్తు జీవబ్రహ్మభేదో వాస్తవః । అనాత్మప్రపఞ్చోఽస్తు భ్రాన్తికల్పితో బ్రహ్మణీత్యత ఆహ- నేతి ॥

యద్యపి నైవం మాయావాదినో మన్యన్తే । తథాఽపి సూత్రార్థనిరాకరణాయ ప్రవృత్తస్య తత్రైవానుపపత్తివ్యుత్పాదనం శ్లాఘ్యమిత్యారమ్భః । న కేవలం బ్రహ్మవ్యతిరిక్తానాం జీవానామకల్పితత్వమ్ । కిన్తు దేహయోగరహితస్యేన్ద్రియాభావాతత్పదార్థదర్శనం న సమ్భవతీత్యతో హేతోః ఆరోపకారణమిన్ద్రియం తదాశ్రయో దేహశ్చ కల్పనాం వినైవాస్తీత్యఙ్గీకరణీయమ్ । నహి సుఖాదివద్రజతాదివద్వాఽస్య ప్రపఞ్చస్య సాక్షిమాత్రసిద్ధత్వం పరో మన్యతే దేహేన్ద్రియాణామప్యుత్పత్తిమత్త్వాత్ । తత్కారణం చ స్వత ఇత్యఙ్గీకరణీయమ్ ।

అస్తు బ్రహ్మవ్యతిరిక్తానాం జీవానాం సకారణానాం తదీయదేహేన్ద్రియాణాం చాభ్రాన్తికల్పితత్వమ్ । ద్రష్టృత్వేన దర్శనకరణత్వేన తదాశ్రయత్వేన తత్కారణత్వేన చ భ్రాన్తేః పూర్వభావిత్వాత్ । తదతిరిక్తాస్తు ప్రపఞ్చోఽస్తు భ్రాన్తికల్పిత ఇత్యత ఆహ- దేహిన ఇతి ॥

కారణశబ్దేన జ్ఞానకారణానామిన్ద్రియాణాం దేహేన్ద్రియకారణానాం చ గ్రహణమ్ । సిద్ధా ఇతి శేషః । కిం ఆక్షేపే । తత్ర తర్హి ప్రపఞ్చే బ్రహ్మణీతి వా । అనన్తజీవసకారణదేహేన్ద్రియాతిరిక్తస్య ప్రపఞ్చస్యాభావాత్ । విషయాణామపి దేహేన్ద్రియనిర్వాహార్థత్వాదితి భావః । తథాచ న కేవలమపసిద్ధాన్తః । ప్రకృతిశ్చేత్యాదిసూత్రాణాం నిర్విషయత్వాపత్తిశ్చ స్యాదితి శేషః ।

నను అన్యగా చేత్స్వతోఽన్యతా ఇత్యుక్తమ్ । జీవబ్రహ్మభేదస్యాపి భ్రాన్తిసిద్ధత్వాత్ । భ్రాన్త్యా బ్రహ్మణో భిన్నస్య బాహ్యాధ్యాత్మికార్థభ్రమ ఇతి హి మన్యత ఇత్యత ఆహ- భేదోఽపీతి ॥

న కేవలం ప్రపఞ్చః, కిన్తు జీవబ్రహ్మణోర్భేదోఽపి యది భ్రమజో భ్రమసిద్ధః అఙ్గీక్రియతే । తదా అన్యోన్యాశ్రయతా స్యాదితి సమ్బన్ధః ।

అత్రాన్యోన్యాశ్రయతాశబ్దేన చక్రకముచ్యతే తస్యాపి బహుష్వన్యోన్యాశ్రయత్వాత్ । కథమన్యోన్యాశ్రయతా ఇత్యత ఉక్తమ్- భ్రాన్తేరితి ॥

భ్రాన్తేజర్ీవబ్రహ్మభేదహేతోర్భావరూపాజ్ఞానకారణత్వాత్ । తస్యాజ్ఞానస్య చ భేదసాపేక్షత్వాత్ । అజ్ఞానమనాదిత్వాత్కథం భేదవ్యపేక్షయా స్యాదిత్యత ఉక్తమ్- నాజ్ఞానేతి ॥

యతో బ్రహ్మవ్యతిరిక్తజీవాదృతే నాజ్ఞానకల్పకం కిఞ్చిదస్తి ।

ఏతదుక్తం భవతి । జీవబ్రహ్మ(ణో:)భేదో యయా భ్రాన్త్యా సిద్ధ:, సా తావదజ్ఞానాపేక్షా । భ్రాన్తే: స్వరూపతో విషయశ్చాజ్ఞానకార్యత్వాఙ్గీకారాత్ । యద్యపి భేదవిషయా భ్రాన్తి: సాక్షిచైతన్యమ్ । తథాఽపి తస్యాసఙ్గస్యారోపితార్థసంస్పృష్యరూపం(పతా) నాజ్ఞానేన వినోత్పద్యతే । తచ్చాజ్ఞానం భేదసాపేక్షమ్ । అనాదిత్వేఽపి భ్రాన్తికల్పితత్వస్యాఙ్గీకృతత్వాత్ । అన్యథా సత్యతాపాతాత్ । భ్రాన్తే: (చ) జీవాశ్రితత్వస్యాఙ్గీకృతత్వాత్ । భేదకల్పనయా వినా చ జీవస్యాభావాత్ । న చావిద్యారోపో బ్రహ్మణ్యేవేతి యుక్తమ్ । సర్వస్యాపి తదాశ్రయత్వోపపత్తౌ అర్ధజరతీయానుపపత్తే: । అతో భ్రమజ్ఞానజీవభేదానామన్యసాపేక్షత్వాచ్చక్రకమితి ।

అథవా భేదస్య భ్రాన్తికల్పితత్వే భ్రాన్తేశ్చ భేదసాపేక్షత్వాదన్యోన్యాశ్రయత్వమనేనోక్తమ్ । వృత్తాపాదనార్థమేవాజ్ఞానం మధ్యే నివేశితమితి ద్రష్యవ్యమ్ । అనేన జీవాజ్ఞానవాదో(పక్షో)ఽపి నిరస్త: । ఇతరేతరాశ్రయాదిదోషసామ్యాత్ । బీజాఙ్కురవదదోష ఇతి చేన్న । వైషమ్యాత్ । వ్యక్తిభేదేన హి తత్రాదోషత్వమ్ । నచ జీవావిద్యవ్యక్తిభేదోఽస్తీతి ।

యదుక్తం నాదేహయోగిన ఇత్యాది తదనుపపన్నమ్ । దేహాదేరపి భ్రాన్తికల్పితత్వాత్ । నచ తత్ర కారణాభావ: పూర్వదేహాదేర్విద్యమానత్వాత్ । నచైవమనవస్థా, అనాదిత్వాదితి । మైవమ్ । ఆదిసర్గే దేహాదిదర్శనానుపపత్తే: । న హ్యయం సాక్షిమాత్రసిద్ధోఽర్థ ఇత్యుక్తమ్ । కిఞ్చ స్యాదయమనవస్థాపరిహార:, యది పూర్వపూర్వతరాదిదేహాదేరపి భ్రాన్తిసిద్ధత్వం ప్రమితం స్యాత్ । అన్యథైవం, సర్వత్రానవస్థాపరిహార: ప్రసజ్యేత । నచాత్ర ప్రమాణం అస్తి । నను కథం నాస్తి, "నేహ నానా" ఇత్యాదిశ్రుతేర్విద్యమానత్వాదితి ఏతదాహ(ఇత్యత ఆహ)- భ్రమత్వే త్వితి ॥

యద్వా సర్వోఽప్యయం ప్రసఙ్గో విపర్యయపయర్వసానహీనత్వాదాభాస ఏవ । నేహ నానేత్యాదిశ్రుత్యా సర్వస్యాపి వియదాదేః ప్రపఞ్చస్య భ్రాన్తికల్పితత్వాభిధానాత్ ఇత్యాశఙ్కయేదముదితమ్ । ఉపపత్త్యవిరుద్ధో హి వేదార్థో గ్రాహ్యః । అన్యథా అన్ధో మణిమవిన్దత్ ఇత్యాదేరపి గ్రహణప్రసఙ్గాత్ । విచారశాస్త్రానారమ్భప్రసఙ్గాచ్చ । నేహ నానేత్యాదివాక్యం చోపపత్తివిరుద్ధమ్ । తథాహి । యది వియదాదికం సర్వం భ్రమసిద్ధం స్యాత్ తదా తదన్తఃపాతిత్వాదియం శ్రుతిశ్చ తథా స్యాత్ । భ్రమారోపితం వియదాదికం సర్వం భ్రమసిద్ధం స్యాత్ తదా తదన్తఃపాతిత్వాదియం శ్రుతిశ్చ తథా స్యాత్ । భ్రమారోపితం చాసదితి శ్రుతేరప్యసత్త్వాన్నార్థధీహేతుత్వమితి । భ్రమశబ్దః జ్ఞానే అర్థే చ పరేషాం ప్రసిద్ధ ఇతి భ్రమత్వ ఇత్యుక్తమ్ । యద్యప్యయమర్థః ప్రథమసూత్రే వర్ణితః తథాఽపి తత్రాధ్యాత్మికః ప్రసఙ్గః (ప్రపఞ్చః) అత్ర తు బాహ్యషవషయ ఇతి భేదః । అధికవివక్షయా చోక్తస్య పునరుక్తిరితి ।

నను సర్వోఽప్యయం ప్రపఞ్చః భ్రాన్తిసిద్ధోఽపి వ్యావహారికో భవత్యేవ । అతస్తదన్తఃపతితా శ్రుతిరపి వ్యావహారికత్వాదర్థహేతుర్భవిష్యతీత్యత ఆహ- వ్యావహారికతేతి ॥

చస్త్వర్థః । స్యాదప్యేవం యది ప్రపఞ్చస్య వ్యావహారికతా తావత్ (తవ) శక్యాఙ్గీకారా స్యాత్ । న చైవమ్ । యతోఽస్య ప్రపఞ్చస్య వ్యావహారికతా తు అబాధ్యత్వ ఏవ స్యాత్ । ఏతదుక్తం భవతి । యది ప్రపఞ్చో వ్యావహారికోఽఙ్గీక్రియేత, తర్హ్యబాధ్యోఽప్యఙ్గీకర్తవ్యః ప్రసజ్యేత । నచ తథాఽఙ్గీక్రియతే భవతా । అతో న వ్యావహారికాఽప్యఙ్గీకర్తుముచిత ఇతి । సత్యత్వాఙ్గీకారాపాదనే త్విష్టాపాదనం స్యాత్ । పరేణాపి కథఞ్చిత్సత్యత్వస్యాప్యఙ్గీకృతత్వాత్ । అతోఽబాధ్యత్వ ఏవేత్యుక్తమ్ ।

నను శక్తిరజతాదేర్బాధ్యస్యాప్యభిజ్ఞాభివదనరూపవ్యవహారవిషయత్వాద్వ్యాప్తిహీనోఽయం తర్క ఇత్యత ఆహ- బాధ్యమితి ॥

సత్యం బాధ్యం శుక్తిరజతాదికమ్, అభిజ్ఞాదికం వ్యవహారవిషయ ఇతి । తథాప్యర్థక్రియాకారి న భవతి । నహి తేన రజతోచితా వలయనిర్మాణాద్యర్థక్రియాజాయమానా దృష్టా । అర్థక్రియాకారిత్వలక్షణమేవ వ్యావహారికత్వమిహ ప్రకృతమ్ । నాభిజ్ఞాదివిషయత్వమ్ । శ్రుతేరర్థధీజనకత్వోపన్యస్తత్వాత్ । అతో న తర్కస్యాఙ్గవైకల్యమితి ।

నను బాధ్యత్వం శుక్తికాద్యధిష్ఠానస్య ధర్మ: I "విజ్ఞాతస్యాన్యథా' ఇత్యుక్తత్వాత్ I శుక్తికాదికం చార్థక్రియాకారీతి కథముచ్యతే బాధ్యం నార్థక్రియాకారీతి I మైవమ్ I నిషేధ్యత్వలక్షణబాధ్యత్వస్య పరాభ్యుపగతస్యాత్రాశ్రయణాత్ I

నను తథాఽప్యసత్యస్య స్వాప్నకామినీసమ్భోగాదే: చరమధాతువిసర్గాద్యర్థక్రియాకారిత్వదర్శనాత్ వ్యాప్తివికలస్తర్క ఇత్యత ఆహ- న చేతి ॥

స్వప్న ఇతి స్వాప్నావస్థోపలబ్ధోఽర్థ: I నోఽస్మాకం బాదరాయణీయానాం మతే I తర్హి మమ మతేన వ్యాప్తిభఙ్గోఽస్తు మయా మృషాత్వేనాఙ్గీకృతత్వాత్ ఇతి చేన్న, బాదరాయణీయేన తథాఽఙ్గీకర్తుమశక్యత్వాత్ I నను కథం బాదరాయణస్య న మృషా స్వప్న ఇత్యత ఆహ- వాసనేతి ॥

తస్య స్వప్నస్యాపి మాయామాత్రమితి వదతా సూత్రకారేణ వాసనాజనితత్వేనాఙ్గీకృతత్వాత్ ఇదం జ్ఞాయతే, యత్ న తస్య స్వప్నో మృషాఽభిమత ఇతి I నహి కశ్చిదవిద్యమానస్య కారణం నిరూపయేత్ I కిఞ్చ శ్రుత్యనుసారీ హి సూత్రకారస్య సిద్ధాన్త: స్యాత్ I శ్రుత్యా చ స్వాప్నార్థస్య కర్తారం వదన్త్యా సత్యత్వమేవాభిప్రేతమితి న మృషాత్వం సూత్రకృతోఽభిమతమిత్యాహ- స హీతి ॥

నను కథం స్వప్నో న మృషా I "మాయామాత్రమ్' ఇతి సూత్రకృతైవ తన్మిథ్యాత్వస్య వక్ష్యమాణత్వాదిత్యతో వాహ- వాసనేతి ॥

న మాయామాత్రపదేన స్వప్నస్య మృషాత్వమభిమతమ్, కిన్తు వాసనాజనితత్వమ్, అతో న మృషేత్యర్థ: I యథా చైతత్తథా ఉపపాదయిష్యతే I తస్యాగామిన: సూత్రస్య వాసనాజనితత్వప్రతిపాదకత్వేన అస్మాభిరఙ్గీకృతత్వాదితి వా యోజ్యమ్ I న కేవలం వక్ష్యమాణోపపత్తివశాత్ మృషాత్వం న సూత్రార్థ: I కిన్తు శ్రుతివశాచ్చేత్యాహ- స హీతి ॥

యద్వా స్వాప్నార్థో న తావదనాదినిత్య:, పశ్చాచ్చేత్ అదృష్టయాదివిరోధాత్ I నాపి సాదివినాశీ, ఉపాదాననిమిత్తయోరనిరూపణాత్ I నచ ప్రకారాన్తరం సమ్భవతి I తత్కథం న మృషేత్యత ఆహ- వాసనేతి ॥ నోపాదానాభావ ఇతి శేష: I "న మృషా' ఇతి పూర్వేణ వా సమ్బన్ధ: I ఏవమ్

ఉపాదానం నిరూప్య నిమిత్తముపపాదయతి- సహీతి ॥ నిమిత్తం చేశ్వరో జ్ఞాయతే, ఇతి శేష: । "న మృషా' ఇతి పూర్వేణైవ వా అన్వయ: ।

నను కథం తర్హి "స్వప్నమాయాసరూపా' ఇత్యాదౌ స్వప్నస్య భ్రాన్తిత్వోక్తిరిత్యత ఆహ- జాగ్రత్వమితి ॥

ఇతిశబ్ద ఆద్యర్థే, ఉల్లేఖాధర్ే వా । జాగ్రదహమస్మీతి ద్రష్టుర్యజ్జాగ్రత్త్వం, యచ్చైతత్పదార్థానాం జాగ్రద్దృశా దృశాదృష్టపదార్థై: ఐక్యం, బాహ్యమృదాదిజన్యత్వం వా, ఏవమాదిప్రతిభాసో భ్రమ: । బాధ్యత్వాదితి హిశబ్దార్థ: । తదపేక్షయా శ్రుత్యాదివచనానీతి భావ: ।

నను చ రజ్జౌ సర్పభ్రమే, అసత్యస్యాపి సర్పస్య సర్పోచితభయకమ్పాద్యర్థక్రియాకారిత్వం దృశ్యతే, తథా సర్పే సమారోపితాయా: కుసుమమాలాయా: సన్తోషకారితా ఉపలభ్యతే, అతో వ్యాప్తిభఙ్గస్తర్క స్యేత్యత ఆహ- సర్పేతి ॥

"నా భూదత్ర సర్ప:' ఇతివత్ "న సర్పజ్ఞానమభూత్' ఇతి బాధకానుదయాత్ । అభూదేవేత్యనువృత్తేశ్చ । భ్రమత్వస్య విషయవైపరీత్యమాత్రేణోపపత్తేరితి హిశబ్దార్థ: । కి(మతో)న్తతో యది జ్ఞానమస్త్యేవేత్యత ఆహ- తదేవేతి ॥

ఏవశబ్దేన సర్పాదికం వ్యావతర్యతి । సత్యపి సర్పాదౌ అసతి చ జ్ఞానే, భయకమ్పాద్యనుత్పత్తే: । సతి చ (తస్మిన్) తదుత్పత్తేర్జ్ఞానకార్యమేవ భయకమ్పాదికం న సర్పకార్యమ్ । తత్కార్యం తు అభిసర్పణదంశనాదికమ్ । మరణమపి ధాతువ్యాకులతానిమిత్తకమ్ । సా చ విషద్రవ్యేణేవ భయాదినాఽపి భవతీతి న బాధ్యస్య(స్యాపి) సర్పాదేరర్థక్రియాకారిత్వమ్ ।

నను కిం జ్ఞానమాత్రం భయాదిజనకం కింవా విషయావచ్ఛిన్నమ్ । నాద్య: । ఘటజ్ఞానస్యాపి జ్ఞానత్వేన తదాపత్తే: । ద్వితీయే న తావద్విషయో రజ్జ్వాది: । రజ్జురియమిత్యాది జ్ఞానస్యాపి భయాదిహేతుతాపాతాత్ । సర్పాదిశ్చేద్విశేషణతయా తస్యాపి భయాదిహేతుత్వం ప్రాప్తమ్ ।

అత్ర కశ్చిదాహ । నాయం దోష:, జ్ఞానవ్యావర్తకతయోపయుక్తస్య సర్పాదేర్విషయస్య జ్ఞానజన్యార్థక్రియాయామప్రవేశాత్ । నహి కురూణాం క్షేత్రే వసతి, గురూణాం టీకాం పఠతి ఇత్యాదౌ విశేషణస్యాపి కారకత్వమస్తి । కిన్త్వతిప్రసక్తయో: క్షేత్రటీకయోర్వ్యావృత్తిమాత్రేణ చరితార్థత్వమితి । తదసత్ । ఏవమపి బాధ్యస్య సర్పాదేర్వ్యావర్తకత్వస్యావశ్యాభ్యుపగమనీయత్వాత్ । వ్యావృత్తిబుద్ధిజనకత్వం హి వ్యావర్తకత్వమ్ । తత్రాపి జ్ఞానాభ్యుపగమేన పరిహారే వ్యావర్తకోపాదానేన ప్రసజ్ఞతాదవస్థ్యమితి । తత్రాహ- తాదృశమితి ॥ యాదృశం సత్యసర్పోల్లేఖి జ్ఞానం, తాదృశమిత్యర్థ: ।

సత్యసర్పజ్ఞానం తావద్ఘటాదిజ్ఞానాద్వ్యయావృత్తమనుభూయతే । వ్యావృత్తిశ్చ వ్యావర్తక(ధర్మ)యోగకృతా సర్వత్రోపలబ్ధా । నచ విషయో వ్యావర్తక:, తస్యాతద్ధర్మత్వాత్ । సమ్బద్ధం హి వ్యావర్తకం భవతి । అన్యథాఽతిప్రసఙ్గాత్ । విషయసమ్బన్ధో వ్యావర్తకోఽస్త్వితి చేన్న । తస్య సంయోగాదిరూపస్యాభావాత్ । అత: కశ్చిజ్జ్ఞానగత ఏవ ధర్మోఽభ్యుపగన్తవ్య: ।

కిఞ్చ విలక్షణసమాగ్రీజన్మనోర్జ్ఞానయోర్యథా పరోక్షత్వాపరోక్షత్వరూపో విశేష: విషయోపాధినా వినాఽభ్యుపగమ్యతే, ఏవమపరోక్షజ్ఞానేఽపి కథం స్వగతో విశేషో నాఙ్గీకరణీయ: । అపి చ సర్పజ్ఞానస్య విలక్షణార్థక్రియా న స్వగతేనాతిశయేన వినోపపద్యతే । నహి

దేవదత్తసమ్బన్ధితామాత్రేణ కలమబీజం కలమబీజాన్తరకార్యవిలక్షణం కార్యముపజనయతి । స చాయం విశేష: సత్యసర్పజ్ఞానే సమీచీనయా సామగ్ర్యా జాత:, మిథ్యాసర్పజ్ఞానే త్వసమీచీనయా ఇతి న కశ్చిద్విశేష: । అతో విషయాన్తర్భావమన్తరేణ స్వగతేనైవ విశేషేణ సర్పాదిజ్ఞానస్య భయాదిజనకత్వాన్న సర్పస్య కిఞ్చిత్కరత్వమితి । తదేవం యత్రాథర్క్రియా నిశ్చితా న తత్ర మిథ్యాత్వమ్, యత్ర తు మిథ్యాత్వం న తత్రార్థక్రియేతి న తర్కమూలవ్యాప్తే: క్వాపి భఙ్గ:, ఇత్యుపసంహరతి- తదితి ॥ Vyasa-(5)

నన్వర్థక్రియాకారిత్వం యథా విపక్షాన్మిథ్యాభూతాద్వ్యయావృత్తమ్ ఏవం సపక్షాద్బ్రహ్మణోఽపి వ్యావృత్తత్వాదసాధారణమ్ । నచ జ్ఞానస్య సత్యస్యార్థక్రియోక్తేతి వాచ్యమ్, తస్యాపి ప్రపఞ్చాన్తర్భావేన విప్రతిపన్నత్వాదిత్యత ఆహ- బ్రహ్మ త్వితి ॥

తేన మాయావాదినైవ బ్రహ్మ ప్రపఞ్చాదప్యతిశయేనార్థక్రియాకార్యమఙ్గీకృతమేవ హి జన్మాదిసూత్రే జగత్కారణత్వేనోక్తత్వాత్ । అత: సపక్షప్రవేశిత్వాన్నాసాధారణ్యం మన్తవ్యమ్ । నను మయాఽఙ్గీక్రియమాణం బ్రహ్మణోఽర్థక్రియాకారిత్వం చ న స్వాభావికమ్ । కిన్తు పరత ఏవ । మాయాయాం తదాప(యత్తమి)తత ఇత్యఙ్గీకారాత్ । అత: కథమాపాదకస్య సపక్షప్రవేశ ఇత్యత ఆహ- పరత ఇతి ॥

అఙ్గీకృతం తావదర్థక్రియాకారిత్వం బ్రహ్మణ:, తత్స్వత: పరతో వాఽస్తు కిమనేన ప్రకృతానుపయుక్తేన । నహి స్వతోఽర్థక్రియాకారిత్వమాపాదకత్వేనాస్మాభిరభిహితమ్, పరేణ వా ప్రస్తావితమ్ । అన్యథా సామాన్యత: ప్రయుక్తస్య ధూమాదేర్విశేషాకారేణ సపక్షాప్రవేశితయాఽసాధారణ్య(ణ)స్య వక్తుం శక్యత్వేన తదృఙ్గ: స్యాత్ ।

అయమత్రాశయ: । బ్రహ్మణో జగన్నిర్మాణాద్యర్థక్రియా ప్రతీతా న వా । న చేత్కథం లక్షణత్వేనోచ్యతే । కస్య చ మాయామయత్వమఙ్గీక్రియతే । ప్రతీతత్వేఽపి న తావత్ప్రత్యక్షానుమానాభ్యామ్ । తదగోచరత్వాత్ । అత: శ్రుత్యైవేతి వక్తవ్యమ్ । తథాచ కథం మాయికత్వమ్ । తత్కిం శ్రుతిప్రతీతం సర్వమేవ సత్యమ్ । అద్ధా । బాధకాభావే తు తథైవ । నచైవం బ్రహ్మణోఽర్థక్రియాయా: పరతస్త్వే ప్రమాణమస్తి యద్బాధకం భవేత్ । బాధకాభావమాత్రేణ కథం సత్యార్థత్వమితి చేత్ । ప్రామాణ్యస్య స్వతస్త్వాదితి బ్రూమ: । పరతస్త్వే చ ప్రామాణ్యస్యానవస్థాపాతేన న ప్రమా నిశ్చీయేత । సన్తి "నిష్ఫలం నిష్క్రియమ్' ఇత్యాదిశ్రుతయో బాధికా ఇతి చేత్ । ఏవం శ్రుతిబలేన పరస్త్వేఽర్థక్రియాయా: స్వీకృతే తదభిధాత్రీ "స ఇదం సర్వమసృజత' ఇత్యాదిశ్రుతిర్న ప్రమా స్యాత్ । ప్రతిపాదితార్థమిథ్యాత్వాతిరిక్తస్యాప్రామాణ్యస్యాభావాత్ । కిఞ్చావిశేషాత్ "నిష్కలం నిష్క్రియమ్' ఇతి శ్రుతిరేతచ్ఛ్రుతివిరోధాత్పరతస్త్వే న ప్రమేతి కిం న స్యాత్ । అన్యదుత్తరత్ర వక్ష్యామ ఇతి ।

నన్వస్త్వబాధ్యమేవార్థక్రియాకారి ప్రపఞ్చమప్యబాధ్యమఙ్గీకరోమి । ఆత్యన్తికాబాధ్యత్వాభావేఽపి ప్రాగ్బ్రహ్మాత్మైక్యజ్ఞానాదబాధ్యత్వాత్ । అతస్తదన్తర్గతా శ్రుతిరప్యముఖ్యసత్యత్వాత్సాధికా భవిష్యతీత్యత ఆహ- అముఖ్యేతి ॥

సదా ఇత్య(నేన)స్య ప్రమేయస్య ప్రాగేవోపపాదితత్వమిత్యాచష్టే । తతశ్చ పునరుక్తిదోష: పరిహృతో భవతి । తిష్ఠతు న వక్తవ్యేతి యావత్ । సా ప్రమా బ్రహ్మజ్ఞానబాధ్యం ప్రమాణమిత్యర్థ: । యస్మాత్సా శ్రుతిరప్రమా తస్మాత్తిష్ఠత్వితి వా । ప్రపఞ్చమిథ్యాత్వం హి

తదథర్: I న చాసౌ బ్రహ్మస్వరూపమ్ I సోపాధికత్వాత్ I తతోఽస్య బాధ్యత్వమావశ్యకమ్ I బాధ్యార్థం చాప్రమాణమితి ప్రసిద్ధమేవ I బాధ్యార్థత్వేఽపి ప్రాగ్బ్రహ్మజ్ఞానాదబాధ్యార్థత్వేన ప్రామాణ్యమస్త్విత్యత ఉక్తమ్- అముఖ్యేతి ॥ సత్యమబాధ్యార్థమ్ I నహి కాలవిలమ్బేన బాధితార్థం ప్రమాణం భవతీతి వక్ష్యామ: I అస్త్వేవం స్వరూపతో విషయతశ్చాసత్యత్వాత్సాధకత్వేన విప్రతిపన్నా శ్రుతి:, తథాఽపి ప్రపఞ్చమిథ్యాత్వసాధనాయ తదుపన్యాస: కుతో న కార్య: ఇత్యత ఆహ- న హీతి ॥

తథాత్వే స్వరూపాసిద్ధకాలాతీతయోరప్యుపన్యాస: స్యాత్ I ఆరోపమాత్రస్య తత్రాఽపి సులభత్వాదితి భావ: I

స్యాదేతత్ I ఆస్తామియం ప్రమాణసదసత్త్వచిన్తా I ప్రమాణేనైవ ప్రమేయసిద్ధే: I అన్యథా భవతామపి ప్రపఞ్చమిథ్యాత్వనిరాకరణే తత్సత్యత్వసాధనే చ ప్రమాణాభావేన కథాఽభావప్రసఙ్గాత్ I యుష్మాభిరుపన్యస్యమానం ప్రమాణం సత్యమసత్యం వా స్యాత్ I న తావత్సత్యం మాం ప్రతి వక్తుముచితమ్ మయా సత్యస్య సాధకత్వానఙ్గీకారాత్, యత్సత్యం న తత్ర క్రియాఽఽవేశ: యత్ర చ క్రియాఽఽవేశో న తత్సత్యమితి I నచ వాచ్యం సాక్షిణ: సత్యస్య సాధకత్వం త్వయాఙ్గీకృతమితి I కథఞ్చిత్సుఖాదౌ తస్య శక్యోపన్యాసత్వేఽపి బాహ్యప్రపఞ్చే తదయోగాత్ I బాహ్యప్రమాణవిషయో హ్యసౌ I అన్యథాఽన్ధబధిరాద్యభావప్రసఙ్గాత్ I స ఏవ చాత్ర ప్రకృత ఇతి I నాప్యసత్యం భవద్భిరనఙ్గీకృతత్వాదిత్యత ఆహ- సాధకత్వమితి ॥

సత్యస్య త్వితి సమ్బన్ధ: I సమ్యగితి ముఖ్యత ఏవ, న త్వధికరణసిద్ధాన్తత్వేన I హిశబ్ద:, సర్వం వస్తు జ్ఞాతతయాఽజ్ఞాతతయా వా సాక్షిచైతన్యస్య విషయ ఏవేత్యాదితత్ప్రసిద్ధిద్యోతక: I తదిత్యవ్యయమ్ I తేన సాక్షిణా I విశ్వవివర్తమతం న భవేత్ I నిరాకుర్మ ఇతి యావత్ I ఉపలక్షణం చైతత్ I విశ్వస్య సత్యతామపి తేనైవ సాధయామ ఇత్యపి ద్రష్టవ్యమ్ I తథాచ వక్ష్యతే I

న కాపి ప్రమాణప్రమేయాదివ్యవస్థా మయాఙ్గీకృతా I కిన్తు పరకీయరీత్యైవ సర్వముచ్యతే I తత్కథం కిమప్యనఙ్గీకుర్వాణం మాం ప్రతి సాక్షిణ: సాధకత్వం త్వయాఽఙ్గీకృతమిత్యుచ్యత ఇత్యత ఆహ- యదీతి ॥

న విద్యతేఽఙ్గీకృతమఙ్గీకారో యస్యేత్యనఙ్గీకృత: । తస్య భావోఽనఙ్గీకృతతా । అనఙ్గీకారిత్వమిత్యర్థ: । ఇతిశబ్దద్వయం హేతౌ । యది పరో బ్రూయాన్మయా కిఞ్చిన్నాఙ్గీకృతమితి । తదాఽసౌ వక్తవ్య: । సర్వథాఽనఙ్గీకృతత్వమ్ ఆత్మనస్త్వయాఽఙ్గీకృతం న వా । ఆద్యే(ఽపి) కిఞ్చిదపి నాఙ్గీకృతమితి పక్షహానే: ఆత్మనోఽనఙ్గీకర్తృతాపి నాఙ్గీకృతేతి ద్వితీయ ఏవాఙ్గీకరణీయ: । తథాచ అసౌ మూక: స్యాత్ । అఙ్గీకారానఙ్గీకారోదాసీనస్య మృతకస్యేవ వాక్యప్రవృత్తేరయుక్తత్వాత్ । తథాచ మౌనమవలమ్బమానస్య నాస్మత్ప్రతివాదితేతి కిమత్ర వక్తవ్యమ్ । సత్యమేతత్ । వస్తుతస్తు వయం సర్వతో నివృత్తా: స్వత: సిద్ధే చిదాత్మని బ్రహ్మతత్త్వే కేవలే భారమవలమ్బ్య చరితార్థా: సుఖమాస్మహే । యే తు స్వపరికల్పితసాధనదూషణాదివ్యవస్థయా విచారమవతార్య తత్త్వం నిర్ణేతుమిచ్ఛన్తి తాన్ప్రతి బ్రూమో న సాధ్వీయం భవతాం విచారవ్యవస్థేతి । మైవమ్ । ఏవమపి పరకీయవిచారవ్యవస్థితేరసాధుత్వస్యావశ్యమఙ్గీకరణీయత్వాత్ । అన్యథా తద్వ్యుత్పాదనం వ్యర్థం స్యాత్ ।

అత తన్మాత్రమఙ్గీకృత్య ప్రమాణాదివ్యవస్థా నాఙ్గీకృతేతి మన్యసే । తన్న । ప్రమాణాదినా వినా పరవ్యవస్థాయా అసాధుత్వస్య వ్యుత్పాదయితుమశక్యత్వాత్ । భవత్కల్పితవ్యవస్థైవ వ్యాహతత్వాదసాధ్వీ భవద్వ్యయవస్థేతి బ్రూమో న పునరత్ర కిమపి ప్రమాణమఙ్గీకుర్మ ఇతి చేన్న, యత్స్వాభ్యుపగతవ్యవస్థావిరుద్ధం తదసాధ్వీత్యస్యాపి ప్రమాణస్యాఙ్గీకర్తవ్యత్వాత్ । ఏతదపి పరేణాభ్యుపగతమేవాశ్రీయత ఇతి చేత్ న । కిం పరకీయవ్యవస్థాయా అసాధుత్వస్వయమవబుధ్ధ్య పరం ప్రతి బోధ్యతేఽనవబుద్ధ్వైవ వా । ద్వితీయే విప్రలమ్భకత్వం స్యాత్ । విజిగీషుకథాయామేవమేవేత చేత్ న । శిష్యస్యాపి బోద్ధయత్వాత్ । ఆద్యేఽస్మాదన్యస్మాద్వా ప్రమాణాత్స్వయం బోద్ధవ్యమ్ । తత్కథం ప్రమాణాద్యనఙ్గీకతర్ృత్వమ్ । ప్రమితికరణత్వాదినోపాదానస్యైవ ప్రమాణాద్యఙ్గీకారిత్వాత్ । తస్మాత్ సత్త్వాసత్త్వా(సత్యత్వాసత్యత్వా)భ్యుపగమోదాసీనై: ప్రమాణాదికమఙ్గీకృత్యోచ్యత ఇతి వక్తవ్యమ్ । తచ్చ ప్రాగేవ నిరస్తమితి ।

ఏవం విశ్వస్య బ్రహ్మవివర్తత్వం నిరాకృత్య తత్స(త్త్వా)త్యతాయాం ప్రమాణమాహ- విశ్వమితి ॥

యథార్థత ఇత్యనేన "కవిర్మనీషీ' ఇతి శ్రుతిముపాదత్తే । వ్యావహారికసత్యతాపరా: శ్రుతయ ఇతి చేన్న । "తత్సత్యమ్' ఇత్యస్యా అపి తథాత్వప్రసఙ్గాత్ । శ్రుత్యన్తరవిరోధాదితి చేదత్రాపి "అసదేవేదమ్' ఇతి శ్రుతివిరోధాత్ । అపురుషార్థత్వాన్న ప్రపఞ్చసత్యతాయాం తాత్పర్యమితి చేన్న । సత్యజగన్నిర్మాతృత్వాదిపారమేశ్వరమాహాత్మ్యజ్ఞానస్యైవ పురుషార్థహేతు(ప్రయోజన)త్వాత్ ।

నిష్ప్రపఞ్చాత్మజ్ఞానసాధ్యాద్వితీయతాపత్తిరుపపురుషార్థవిరుద్ధం ప్రపఞ్చసత్యత్వమితి చేత్ తర్హి బ్రహ్మసత్యత్వమపి శూన్యపరిభావనాలభ్యశూన్యతాపత్తిలక్షణమోక్షవిరుద్ధమితి సమానమ్ । తత్ ప్రమాణాననుగుణమితి చేత్ । సమమేతదపీతి వక్ష్యామ: । అనుమానమపి ప్రపఞ్చసత్యతాయామర్థక్రియాకారిత్వం ద్రష్టవ్యమ్ । ప్రాగుక్తతర్కోపపాదనేనైవ అస్యోపపాదిత్వాదితి ।

ఏవమాగమానుమానాభ్యాం సిద్ధే విశ్వసత్యత్వే ప్రత్యక్షమప్యాహ- సత్యత్వమితి ॥

చశబ్ద: ప్రమాణసముచ్చయే । న కేవలమాన్తరస్య సుఖాదే: కిన్తు బాహ్యస్య గగనాదేశ్చేతి వా । తత్రాపి కాలగగనదిగాదయ: సాక్షాత్సాక్షిసిద్ధసత్యత్వా: । స్తమ్భకుమ్భాదయస్తు వక్ష్యమాణేన ప్రకారేణేతి జ్ఞాపయితుం గగనాదేరిత్యుక్తమ్ । అన్యథా విశ్వస్య ప్రకృతత్వాత్తదేవాత్రానువర్తిష్యతే కిమనేన । సాక్షీత్యేవోక్తే సాక్షిణోఽప్రామాణ్యాత్ ప్రామాణ్యే వా ప్రమాణత్రిత్వభఙ్గాత్ న విశ్వసత్యత్వం ప్రమితమితి శఙ్కా స్యాత్ । తన్నివృత్త్యర్థం ప్రత్యక్షేత్యుక్తమ్ । తథాచ వక్ష్యతే । ప్రత్యక్షేత్యేవోక్తే అతీన్ద్రియార్థసత్యతాయాం న ప్రమాణముక్తం స్యాత్ । నచ సాక్షిరా వినా బాహ్యప్రత్యక్షమాత్రేణేన్ద్రియకాణామపి సత్యతా సిద్ధయతీత్యత: సాక్షీత్యుక్తమ్ । ఉభయవాదిసిద్ధం ప్రమాణమస్మత్పక్షేఽస్తీత్యుక్తేనైవ అస్యార్థస్య లబ్ధత్వాత్సాధితమిత్యాహ । తథాఽపి తదుపపాదనాయ పునరుపన్యాస: ।

కేచిదిహ విహఙ్గమ: పతతీతి చక్షుర్వ్యాపారానన్తరం ప్రతిభాసనాదాకాశాదే:(దీనాం) చాక్షుషతామాస్థిషత । తదనుపపన్నమ్ । రూపరహితద్రవ్యత్వేన చాక్షుషతాసామగ్రీవైకల్యాత్ । అన్యథాఽఽత్మపవనయోరపి తత్ప్రసఙ్గాత్ । కథం తర్హ్యేష ప్రతిభాస ఇతి చేత్ । సాక్షిసిద్ధాకాశాదిసమ్బన్ధితయేతి బ్రూమ: । దృష్టో హి ప్రమాణాన్తరోపనీతేనాపి సురభి చన్దనమిత్యాదివిశిష్టప్రత్యయ: । పరేషాం చ ఇహ భూతలే ఘటాభావ ఇతి ।

అపర ఆహ । ఆలోకమణ్డలమాశ్రిత్యాయం ప్రత్యయ ఇతి । తదసత్ । ఇహాలోక ఇత్యపి ప్రత్యయదర్శనాత్ । సోఽపి తదవయానాశ్రిత్యేతి చేన్న । లౌకికానామవయవాశ్రయతయాఽవయవిబుద్ధేరభావాత్ । నహి తే హస్తాదిషు శరీరమితి వ్యవహరన్తి । కిన్తు తదాత్మకతయైవ । కిఞ్చైవమపి నేహాలోక ఇతీహాలోకత్ర్యణుకమితి చ ప్రత్యయో దు:సమ్పాద: । ప్రమాణాన్తోపనీతావయవమాశ్రిత్యేతి చేత్ । ఏవం తర్హి తథాభూతమాకాశాదికమేవాశ్రిత్య "ఇహ పక్షీ' ఇత్యాదిప్రత్యయ: కుతో న సమర్థనీయ: । తథాచ

లౌకికానుభవోఽప్యనుసృత: స్యాత్ । తథాఽప్యనుమానవేద్యమాకాశమస్త్వితి చేన్న । లిఙ్గాభావాత్ ।

అథ మతమ్ । "శబ్దస్తావత్ప్రత్యక్షసిద్ధ: । స చ గుణ: సామాన్యవత్త్వే సత్యస్మాదాదిబాహ్యైకేన్ద్రియగ్రాహ్యత్వాద్రూపవత్ ఇతి । గుణత్వాత్ ద్రవ్యాశ్రితస్తద్వదేవ' ఇతి సామాన్యతో ద్రవ్యసిద్ధే: (ద్రవ్యసిద్ధౌ) (ద్రవ్యే సిద్ధే) "శబ్దో న స్పర్శవద్విశేషగుణ: ప్రత్యక్షత్వే

సత్యకారణగుణపూర్వకత్వాత్, అయావద్ద్రవ్యభావిత్వాత్ । సుఖాదివత్ । స్పర్శవ(ద్విశేషగుణ)త్వే తదనుపలమ్భప్రసఙ్గ: । శబ్దో హి శ్రోత్రేణ ప్రాప్తో వా గృహ్యతేఽప్రాప్తో వా । అప్రాప్తగ్రహణేఽతిప్రసఙ్గ: । ప్రాప్తిస్తు శబ్దశ్రవసోర్న సమ్భవతి । సా హి న తావచ్ఛ్రోత్రస్య గమనేన సమ్భవతి । తస్యామూతర్స్య గత్యభా(తేరసమ్భ)వాత్ । నాపి శబ్దస్యాగమనేన । స హి న తావచ్ఛఙ్ఖాదికమాశ్రయం పరిత్యజ్యాగన్తుమలమ్ । గుణత్వాత్ । నాపి శఙ్ఖాద్యాగమనేన శ్రోత్ర(స్య)ప్రత్యాసత్తి: । తదనుపలమ్భాత్ । నచ శబ్దాన్తరోత్పాదపరమ్పరయా । గుణస్య స్వాశ్రయే స్వాశ్రయాశ్రితే వా గుణేఽసమవాయికారణత్వాత్ । నచ శఙ్ఖశ్రవసోర్మధ్యే శఙ్ఖో వా తదారబ్ధద్రవ్యం వాఽస్తి । తస్మాచ్ఛఙ్ఖాదినిమిత్తాన్యపహాయాశ్రయాన్తరే వర్తమానో వీచీతరఙ్గన్యాయేన కర్ణశష్కులీ(గ)మన్తమాకాశదేశమాపన్న ఉపలభ్యతే నాన్యథేతి స్థితమ్ । నాప్యాత్మగుణ: । బాహ్యేన్ద్రియప్రత్యక్షత్వాదాత్మాన్తరగ్రాహ్యత్వాదాత్మన్యసమవాయాత్ అహఙ్కారేణ విభక్తస్య గ్రహణాదూపాదివత్ । న విక్కాలమనసాం (గుణ:), ప్రత్యక్షత్వాద్విశేషగుణత్వాచ్చ' ఇతి ప్రసక్తప్రతిషేధే పరిశేషాదేభ్యోఽతిరిక్తం ద్రవ్యం సిద్ధయతి । తదాకాశమితి ।

తదయం ప్రమాణార్థ: । శబ్దోఽష్యద్రవ్యాతిరిక్తద్రవ్యాశ్రిత: । తద్వృత్తౌ బాధకోపపన్నత్వే సతి గుణత్వాద్రూపత్వాదితి ।

తదిదమయుక్తం జాతిబధిరాణామాకాశ(శాది)ప్రతిభాసానుపపత్తిప్రసఙ్గాత్ । తతశ్చేహాలోకో నాస్తీతి ప్రతీతిర్న స్యాత్ । మూర్తావకాశేన తేషామాకాశానుమానమితి చేన్న । మూర్తాన్తరాభావేనాన్యథాసిద్ధత్వాత్ । మర్తాభావస్యాధికరణేన భావ్యమితి చేత్ । సత్యమ్ । తథాఽపి తస్యాప్రతీతావాశ్రయాసిద్ధే: । ప్రతీతౌ చ సాధికరణస్యైవ ప్రతీతత్వాదనుమానానవకాశ: ।

కిఞ్చ శబ్దో వర్ణాత్మా వా పక్షో ధ్వనిరూపో వా ।

నాద్య: । తస్య గుణత్వాసిద్ధే: । న చోక్తానుమానాత్తత్సిద్ధి: । ఘటాదీనామేకేన్ద్రియగ్రాహ్యత్వాభావేఽపి ఆత్మనస్తథాత్వవద్ ద్రవ్యస్యైవ సతో బాహ్యైకేన్ద్రియగ్రాహ్యత్వేఽపి విరోధాభావాత్ । యది (శబ్దో) ద్రవ్యం స్యాత్ బాహ్యేన్ద్రియగ్రాహ్యో న స్యాత్ । నిరవయవద్రవ్యస్య బాహ్యేన్ద్రియాగ్రాహ్యత్వేన ప్రతిబన్ధాదితి చేత్(న) । నిరవయవస్యాపీన్ద్రియగ్రాహ్యత్వవద్బాహ్యేన్ద్రియగ్రాహ్యత్వే(ఽపి) బాధకాభావేన ప్రతిబన్ధానిశ్చయాత్ ।

ద్వితీయే త్వాశ్రయద్రవ్యసిద్ధావపి నాకాశసిద్ధి: । పృథివ్యాదిగుణత్వోపపత్తే: । ప్రత్యక్షత్వే సత్యకారణగుణపూర్వకత్వాయావద్ద్రవ్యభావిత్వయో: పిఠరపాకపక్షే తద్గతరూపాదినా వ్యభిచారాత్ । ప్రత్యక్షత్వే సతీతి చ కిమర్థం వక్తవ్యమ్ । పార్థివపరమాణురూపాది(వ్యావృత్త్య)పరిహారార్థమితి చేత్, కుతస్తత్పరిహరణీయమ్ । ప్రమితత్వాదితి చేత్ । తర్హి శబ్దస్యాపి శఙ్ఖాద్యాశ్రయతయా ప్రమితత్వాద్వ్యాప్తిగ్రహణసమయే తద్వ్యవచ్ఛేదాథర్ం (అపి) విశేషణముపాదేయమేవ । నచ స్పర్శవద్విశేషగుణత్వే బాధకం పశ్యామ: । అనుపలబ్ధిస్తు న ప్రసజ్యతే । చక్షుష ఇవ శ్రోత్రస్య గత్యా సన్నికర్షోపపత్తే: । అమూర్తస్య తదనుపపత్తిస్తు ఆకాశసిద్ధయుత్తరకాలీనైవ । శ్రోత్రస్య చక్షుష ఇవ గత్వాగ్రాహిత్వే శబ్దే దిక్సంశయో న స్యాదితి చేత్ । అగత్వాగ్రాహిత్వే దిజ్నిశ్చయోఽపి న స్యాత్ । సంశయాదపి నిశ్చయో మహీయాన్ (గరీయాన్) । శఙ్ఖాద్యవయవాగమనేన వా సన్నికర్షోపపత్తి: । న చోక్తదోష: । ఘ్రాణగన్ధసన్నికర్షతుల్యయోగక్షేమత్వాత్ ।

----****???2127రిన్ద 28రవరేగే ప్రిన్టాగిల్ల ।

కిఞ్చ వాయుగుణత్వే హేతుద్వయమసిద్ధమ్ । తర్కశ్చాప్యనుపపన్న: । నైవం యుక్తమ్ । శ్రోత్రస్య ప్రఅతినియతార్థగ్రాహకత్వేన బహిరిన్ద్రియత్వాత్ । బహిరిన్ద్రియస్య గ్రాహ్యసజాతీయవిశేషగుణవత్త్వనియమాత్ । శబ్దస్య వాయవీయత్వే శ్రోత్రస్యాపి తథాత్వప్రసఙ్గాదితి చేన్న । "ప్రతినియతార్థగ్రాహక:' శబ్దస్యేన్ద్రియాన్తరాగ్రాహ్యగ్రాహకార్థత్వే మనసి వ్యభిచారాత్ । ఇన్ద్రియాన్తరాగ్రాహ్యస్యైవ గ్రాహకమిత్యభిప్రాయే సత్తాదిగ్రాహకత్వేనాసిద్ధి: । బహిరిన్ద్రియత్వేఽపి న గ్రాహ్యసజాతీయవిశేషగుణవత్త్వనియమ: । స్నేహగ్రాహకే చక్షుషి వ్యభిచారాత్ । శ్రోత్రస్య వాయవీయత్వేఽపి న బాధకం పశ్యామ: ।

సామగ్రీభేదేన ప్రతినియతార్థత్వోపపత్తే: । ఘ్రాణాదీనామప్యేవమేకప్రకృతిత్వం స్యాదితి చేత్ । అస్తు । బాధ(క)సద్భావే తు తత ఏవాన్యా గతిర్భవిష్యతి । శబ్దో న వాయవీయ: విశేషగుణత్వే సతి త్వగిన్ద్రియావేద్యత్వాద్ఘన్ధవదితి చేన్న । విపక్షే బాధకాభావాత్ । అన్యథా పాకజరూపాదయోఽపి న పార్థివా:, ఘ్రాణావేద్యత్వాత్ శబ్దవది(తి)త్యపి స్యాత్ ।

-----****?? 2137-38ప్రిన్టాగిల్ల ।

అపర ఆహ । గ్రాహకస్థత్వేనాగ్రహణమాత్మాన్తరగ్రాహ్యమితి । తదసిద్ధమ్ । ఆత్మన్యసమవాయాత్తత్సిద్ధిరితి చేన్న । తస్యాప్యసిద్ధే: । అహఙ్కారేణ విభక్తస్య గ్రహణాత్తత్సిద్ధిరితి చేన్న । పాదే మే సుఖం శిరసి మే దు:ఖం మనో మే దు:ఖితమితి దర్శనాత్సుఖాదిషు వ్యభిచారాత్ । గ్రహణం ప్రమితిరితి చేన్న । సన్దిగ్ధాసిద్ధత్వాత్ । కాలాదిగుణో వా కిం న స్యాత్ । ప్రత్యక్షత్వాదితి చేన్న । స్పర్శస్యాపి ప్రత్యక్షత్వేన అవాయవీయత్వప్రసఙ్గాత్ । కాలాదీనాం విశేషగుణవత్త్వే బాధకాభావాత్ । తద్విరహితతయైవ

తత్సి(ద్ధిరి)ద్ధేర్నేతి చేన్న । అన్యథా తత్సిద్ధేర్వక్ష్యమాణత్వాత్ ।

కిఞ్చాత్ర సర్వత్ర సాహచర్యదర్శనే సఙ్కోచ ఏవ ద్రవ్యాన్తరకల్పనాయా లఘీయాన్ । పరిశేషానుమానం త్వష్టద్రవ్యాతిరిక్తద్రవ్యాప్రసిద్ధవిశేషణమ్ । ప్రసిద్ధౌ చానుమానవైయర్థ్యమ్ । అష్టద్రవ్యాతిరిక్తాశ్రిత ఇత్యేవ సాధనే గుణాదివృత్తిసామాన్యాదపి వ్యావృత్తత్వేనాసాధారణతా స్యాత్ । శబ్దాశ్రయ: ఇతరేభ్యో భిద్యతే శబ్దాశ్రయత్వాత్ వ్యతిరేకేణ పృథివీవత్ ఇతి ప్రయోగ ఇతి చేత్(న) । పృథివ్యాదిప్రతియోగికానేకభేదానాం ప్రత్యేకం సాధనేఽబాదీనాం సపక్షత్వేన తత్రావృత్తేరసాధారణ్యాత్ । సముదితసాధనే పురనప్రసిద్ధవిశేషణత్వాత్ । అభావస్య సాధ్యత్వాదభావాభావస్య చ భావత్వేన ప్రతియోగ్యనపేక్షతయా వ్యాప్తిగ్రహణసమ్భవాన్న దోష ఇతి చేన్న । తథాఽపి ప్రతి షేధముఖేన ప్రతీతేరనివారణాత్ । శబ్దాశ్రయో నేతరేభ్యో భిద్యతే ప్రమేయత్వాద్ఘటవదితి సత్ప్రతిపక్షత్వాచ్చ । సర్వప్రతియోగికైకభేదసాధనే తు ప్రమాణబాధశ్చాధిక: । ప్రతియోగిభేదేన భేదభేదస్యాపి దర్శనాదితి ।

అస్తు వా శబ్దగుణకాకాశసిద్ధిరనుమానాత్ । తథాప్యవ్యాకృతాకాశసిద్ధి: సాక్షిణైవ । తత్సాధకలిఙ్గాభావాత్ ।

ఆకాశద్వైతం చ వియదధికరణే వక్ష్యతే । జాతిబధిరాణామప్యాకాశప్రతీతేర్నాగమోఽపి తత్ర ప్రమాణమితి సాక్షిసిద్ధమేవ గగనమ్ । తద్భాగా ఏవ దిశో న ద్రవ్యాన్తరమితి తాసామపి సాక్షివేద్య(సిద్ధ)త్రైవ । అన్యత్వావసరే వక్ష్యామ: ।

(నను) అస్తు గగనాదికం సాక్షిసిద్ధమ్ । న తావతా తస్య త్రైకాలికబాధవైధుర్యలక్షణం సత్త్వం సిద్ధయతి, ప్రతీతస్యాపి శుక్తిరజతాదే: బాధదర్శనాత్, ఇత్యత ఆహ- సాక్షిసిద్ధస్యేతి ॥

క్వాపి కాలే తస్య సాక్షిణ: అదోషత్వాత్ । ఔత్సర్గికం హి ప్రత్యయానాం ప్రామాణ్యమ్ । అప్రామాణ్యం తు దోషాపవాదాత్ । నచ సాక్షిజ్ఞానం దోషజన్యమ్, తస్య అనాదిత్వాత్ । ఏవమేవాయథార్థత్వే ముక్తావపి (తథాత్వ)తథాప్రసఙ్గాత్ । అవిద్యాదోషసంసర్గాత్ సాక్షిణ: బాధ్యార్థప్రతిభాస(సి)త్వమ్ ఇతి చేన్న, అవిద్యాసమ్బన్ధస్య త్వన్మతే అనుపపత్తే: ఉక్తత్వాత్ । అస్మాభిరపి అవిద్యాయా: కార్యాన్తరస్యైవ అభ్యుపగతత్వాత్ ఇతి ।

నను తర్హీదమాపన్నమ్ । గగనాదిస్వరూపం సాక్షిసిద్ధమ్ । కాలత్రయాబాధ్యత్వం తు తస్య సాక్షిప్రామాణ్యగ్రాహకేణేతి । ప్రామాణ్యస్యాపి అబాధ్యవిషయతానతిరేకాత్ । తథాచ "సత్యత్వం గగనాదేశ్చ, ఇత్యయుక్తమిత్యత ఆహ- సర్వేతి ॥

అబాధ్యత్వం గగనాదీనామితి శేష: । సాక్షిణ ఏవ హి సాక్షిప్రామాణ్యగ్రాహకత్వస్య వక్ష్యమాణత్వాదితి భావ: ।

యద్వా గగనాదిస్వరూపం సాక్షిసిద్ధమ్, తస్య త్రైకాలికాబాధ్యత్వం తు తత్ప్రామాణ్యగ్రహణద్వారా సిద్ధయతీత్యుక్తమ్ । ఇదానీం సాక్షిణస్త్రైకాలికాబాధ్యార్థగోచరత్వస్య వక్ష్యమాణత్వాత్సార్వకాలికబాధాభావవిశిష్యతయైవ గగనాదిగ్రాహకత్వమస్తీత్యాహ- సర్వకాలేష్వితి ॥

నను కాల ఏవ కుత: సిద్ధ: । యేన సర్వకాలేష్వబాధ్యత్వం సాక్షిణా ప్రతీయత ఇత్యత ఆహ- కాలో హీతి ॥

సుషుప్తౌ హీన్ద్రియాణాముపరతత్వాన్న బాహ్యప్రత్యక్షానుమానాగమానాం తత్ర ప్రవృత్తి: I అస్తి తదాఽపి కాలప్రతిభాస: I ఏతావన్తం కాలం సుఖమహమస్వాప్సమితి సుషుప్త్యుత్థితస్య పరామర్శదర్శనాత్ న హ్యననుభూతస్య పరామర్శో యుజ్యతే, అతిప్రసఙ్గాత్ I అత: పరిశేషాత్సాక్షివేద్య ఏవేతి గమ్యతే I

అత్రాయం ప్రయోగ: I కాల: బాహ్యప్రత్యక్షాద్యతిరిక్తప్రమాణవేద్య:, అసత్స్వపి తేషు ప్రతీయమానత్వాత్, యద్యస్మిన్నసతి ప్రతీయతే తత్తతోఽరిక్తప్రమాణవేద్యమ్ I యథాఽసతి చక్షుషి ప్రతీయమానో గన్ధస్తదతిరిక్తఘ్రాణవేద్య ఇతి I

స్యాదేతదేవమ్ I యది సు(షు)ప్తావనుభూయమానస్యాయం పరామర్శో భవేత్ I నైతదస్తి I కిన్తు తద్రైవాతీతం సుషుప్తికాలమనుభూయ తదాతనో దు:ఖాభావోఽనుమీయత ఇత్యత ఆహ- అతీతేతి II

ఉత్థితస్య కిం సాక్షిణాఽతీతకాలానుభవమభ్యుపగమ్య సుఖపరామశర్శో నిరాక్రియతే ఉత ప్రమాణాన్తరేణ I ఆద్యే సిద్ధం న: సమీహితమ్, పరేణాపి కాలస్య సాక్షివేద్యతయా అఙ్గీకృతత్వాత్ I ద్వితీయే త్విదముపతిష్ఠతే I అసాక్షిగోచరౌ సాక్షీతరప్రమాణవిషయౌ I

అథవా సౌషుప్తికప్రతీతిబలాదస్తు వర్తమానకాలస్య సాక్షివేద్యత్వమ్ I అతీతానాగతకాలయోస్తు సాక్షివేద్యత్వాభావాత్కథం త్రైకాలికాబాధ్యభావ: సాక్షిణా ప్రపఞ్చస్య సిద్ధ్యతీత్యత ఆహ- అతీతేతి II అపిపదేన సాక్షిప్రతీతావితి సమాకృష్యతే I కుత ఇత్యత ఆహ- నేతి II

సాక్షీతరప్రమాణగోచరౌ I ప్రతీయతే చ I తస్మాత్సాక్షిగోచరావిత్యర్థ: I

తత్కథమేతదితి చేత్ (న) I న తావత్ప్రత్యక్షవేద్య: కాల ఇత్యుక్తమ్ I జాతిబధిరాణామపి ప్రతిభాసనాత్ నాగమవేద్యోఽపి I

అనుమానమపి, కాలమేవ పక్షీకృత్య ప్రవర్తతేఽన్యద్వా I నాద్య ఇత్యాహ- పక్షీకర్తుమితి II

కాలస్యాసిద్ధౌ ఆశ్రయాసిద్ధయా, సిద్ధౌ సిద్ధసాధనత్వేన పక్షీకర్తుమశక్యత్వ(త్వాత్)మ్ । ద్వితీయేఽప్యేతదేవోత్తరమ్ । పక్షీకర్తుమశక్యత్వాదిత్యుపలక్షణమ్ । వ్యాప్తిస్మరణపక్షధర్మతాజ్ఞానయోరయోగాదిత్యపి ద్రష్టవ్యమ్ । కాలప్రతీతిమన్తరేణేతి శేష: ।

తదేవ ప్రపఞ్చయతి- తదేతదితి ॥

యస్మాత్తదితి స్మృతిగోచరమేతదితి దృశ్యం వా సర్వమపి సాక్షిసిద్ధేన కాలేన ఖచితం సమ్బద్ధమేవ వర్తతే । తస్మాత్తం కాలం వినా కాలప్రతిభాసం వినా కిఞ్చిద్వ్యాప్త్యాదికం స్మర్తుం వా ధర్మ్యాదికం ద్రష్టుమితి వా న శక్యమిత్యర్థ: । ఇదముక్తం భవతి । అనుభూతవ్యాప్తికస్య పుంసోఽనుభూయమానే స్మర్యమాణే వా ధర్మిణి వ్యాప్యధర్మస్యానుభవాత్ స్మరణాద్వా ప్రాగనుభూతాం వ్యాప్తిం స్మృతవతో వ్యాప్తస్య పక్షేఽనుసన్ధానమనుమానమ్ । తచ్చ వ్యాపకసమ్బన్ధప్రమితిలక్షణానుమితికారణమ్ । స్మృత్యనుభవరూపాశ్చ సర్వా: ప్రతీతయో న కేవలమర్థమవగాహన్తే । అపి తు కాలకలితమేవ । తదితి హి స్మృతిరుత్పద్యతే । న పునా రూపమిత్యేవ తత్రా చ పూర్వకాలసమ్బన్ధిత్రైవ । ఏవమనుభవోఽపి చక్షురాదిజన్యస్తావత్ ఏతదితి జాయతే । అనుమానాదిజన్యోఽప్యభూదితి వా భవతీతి వా భవిష్యతీతి వోదేతి । ఏతత్త్వాదికం చ న వర్తమానాదికాలసమ్బన్ధిత్వాతిరిక్తం కిఞ్చిత్ । ఏతచ్చ సర్వానుభవసిద్ధత్వాన్నాపలాపమర్హతి । న చైవం సతి కాలస్య చాక్షుషత్వాదిప్రసఙ్గ: । సాక్షిసిద్ధవిశేషణవిశిష్యప్రత్యయోపపత్తే: । తథాచ వ్యాప్త్యాదివిషయా అపి ప్రతీతయో న కాలావిశిష్యం స్వార్థం గోచచయితుం శక్నువన్తి । తాసామపీదం తదిత్యేవమాకారేణైవోత్పత్తేరితి ।

తత: కిమిత్యత ఆహ- తదితి ॥

తస్య కాలస్య నిత్యసిద్ధేర్వ్యాప్త్యాదిగ్రహణ ఏవ సాక్షిణా సిద్ధత్వాన్న కాలానుమానస్యావసరో భవేత్ అనిశ్చితే హ్యర్థే న్యాస్యావసర: । నిశ్చితవిషయం తు సిద్ధసాధనత్వాత్ పరేషామాశ్రయాసిద్ధమ్ అస్మాకం త్వసఙ్గతమితి ।

ఏవం కాలవిషయాణి సర్వానుమానాని సామాన్యతో నిరాకృత్య విశేషతో నిరాకరోతి- తదేతదితి ॥ తథాహి । కాల: పరాపరవ్యతికరయౌగపద్యాయౌగపద్యచిరక్షిప్రత్యయలిఙ్గ ఇతి పరేషాం భాష్యమ్ । తదేవం కేచిద్వ్యాచక్షతే । అస్తి తావత్స్థవిరే పరోఽయమితి ప్రత్యయ: । యూని చాపర ఇతి । సోఽయం దిక్కృతపరాపరప్రత్యయవిలక్షణత్వాత్ పరాపరవ్యతికరప్రత్యయ: ।

తథా యుగపదాగతౌ అయుగపదాగతౌ చిరేణాగత: క్షిప్రమాగత: ఇతి ప్రత్యయా: । (త) ఏతే షట్ప్రత్యయా: కాలస్య లిఙ్గాని । కథమ్ । స్థవిరాదివిషయేషు జాయమానానామేషాం కాలమన్తరేణ విషయానవక్లృప్తే: । నహి ద్రవ్యాదికమేవైషామాలమ్బనమ్ । తత్రప్రత్యయవిలక్షణత్వాదితి ।

ఏతదయుక్తమ్ । తథాహి । తదితి పరమితి ఏతదపరమితి । యుగపదాదీనాముపలక్షణమేతత్ । దృశ్యం వా స్మృతిగోచరం (వా) ప్రతీయమానమితి యావత్ । తత్సర్వం సాక్షిసిద్ధేన కాలేన ఖచితమేవ వర్తతే । తస్మాత్తన్నిత్యసిద్ధే: నానుమానావసరో భవేత్ । తస్మాదిత్యస్యైవ వివరణం న తం వినేతి । న శక్యం హీతి సమ్బన్ధ: ।

ఏతదుక్తం భవతి । పరాపరాది(విషయా:)ప్రత్యయాస్తావత్ కాలవిశిష్టపిణ్డవిషయా: ఇతి పరేణైవోక్తమ్ । తథాచ లిఙ్గప్రతీతావేవ లిఙ్గిన: కాలస్య స్ఫురణాత్కథం తేన తదనుమానమ్ । నహి దణ్డిజ్ఞానేన దణ్డోఽనుమీయతే ।

అథ విశిష్టజ్ఞానత్వాదిదం విశేషణజ్ఞానపూర్వకమ్ । విశేషణం చ న కాలాతిరిక్తమస్తీత్యనుమీయతే । తర్హి నేదం కాలానుమానమ్ । కిన్తు జ్ఞానానుమానమ్ । తచ్చ సిద్ధసాధనమ్ । సాక్షిసిద్ధకాలవిశిష్టప్రత్యయాభ్యుపగమాదితి ।

అథ బలీపలితకార్కశ్యాదినా కాలసమ్బన్ధోఽనుమితే, విప్రతిపన్నం ప్రతి పరాపరాదిప్రత్యయానాం కార్యత్వేన నిమిత్తానుమానమిదం భాష్యమితి । మైవమ్ । శరీరావస్థయా హి తస్య కాలసమ్బన్ధోఽనుమీయతే, యత్కిఞ్చిద్ద్రవ్యసమ్బన్ధో వా । ఆద్యే కిమస్మాదనుమానాత్ప్రాక్కాల: సిద్ధోఽథవా నేతి వాచ్యమ్ । ఆద్యే తన్నిత్యసిద్ధేస్తస్య కాలస్య ప్రాగనుమానాన్నిత్యేన సాక్షిణా సిద్ధే: । ద్వితీయే చాప్రసిద్ధవిశేషణత్వాన్నానుమానావసరో భవేత్ । కిఞ్చ వలీపలితా(కార్కశ్య)దిశరీరావస్థా కారణత్వేన కాలానుమానే తన్నిత్యసిద్ధేస్తస్య కాలసమ్బన్ధస్య నిత్యం సర్వదా వలీపలితాదివైధుర్యదశాయామపి సిద్ధేర్నిత్యే పరమాణావపి సిద్ధేర్బాధితవిషయత్వేన నానుమానావసరో భవేత్ ।

అథ బహుకాలసమ్బన్ధోఽనుమీయతే । తన్న । బహుత్వం హి కాలస్య కిం పరమాణూనామివ సహైవ, ఉత క్రియాణామివ పూర్వాపరభా(విత్వే)వేన । నాద్య: । తత్సమ్బన్ధస్యాపి నిత్యసిద్ధే: నేతర: (నోత్తర:) తస్య కాలస్య నిత్యసిద్ధే: । నిత్యతయాఽఙ్గీకృతత్వాత్ । న ద్వితీయ: । తస్య

నిత్యసిద్ధే: సిద్ధసాధనత్వాత్ । అథ పరిశేషాదితరనిషేధ: కరిష్యత ఇతి చేన్న । పరిశేషావధారణానుపపత్తేరితి ।

అన్యే తు వ్యాచక్షతే । బహుతరణిపరిస్పన్దాన్తరితజన్మత్వం పరత్వమ్ । అల్పతరసౌరసఞ్చారాన్తరితజన్మత్వం చాపరత్వమ్ ।

ఏకతపనప్రచారవిశిష్యత్వం యౌగపద్యమ్ । అనేకతద్విశిష్యత్వమయౌగపద్యమ్ । బహుక్రియావిశిష్యత్వం చిరత్వమ్ । కతిపయక్రియావిశిష్యత్వం క్షిప్రత్వమ్ । తత్రప్రత్యయై: కాలోఽనుమీయతే । తరణిపరిస్పన్దా హి పదార్థసార్థే విశిష్యప్రత్యయోత్పత్తౌ స్వప్రత్యాసత్తిమపేక్షన్తే । స్వరసతోఽప్రత్యాసన్నత్వే సతి విశిష్యవ్యవహారజనకత్వాత్ । చన్దనసౌరభవత్ । పరమ్పరసమ్బన్ధినశ్చ సాక్షాత్సమ్బన్ధవిరహే సతి సమ్బన్ధిత్వాత్ । పటసంసృష్య(సమ్బన్ధి)నీలిమవత్ । అత: పిణ్డతపనపరిస్పన్దయో: సంయుక్తసంయోగిసమవాయాత్మని పరమ్పరాసమ్బన్ధే యద్ద్రవ్యం నిమిత్తం స కాల ఇతి ।

ఏతదప్యసత్ । ఘటశూన్యం భూతలమిత్యాదివత్స్వభావప్రత్యాసత్త్యైవ విశిష్యప్రత్యయోపపత్తే: । అన్యథా అభావే పరాపరయౌగపద్యాదిప్రత్యయానుపపత్తిప్రసఙ్గాత్ । దృశ్యతే చ యుగపదుత్పన్నావభావావిత్యాదిప్రత్యయ: । అత్ర సమ్బన్ధే బాధకాభావాన్నైవమితి చేన్న । అన్యసమవేతత్వస్యైవ బాధకత్వాత్ । ఉపనాయకద్రవ్యాన్తరకల్పనయా తదుపపత్తిరితి చేత్ । తర్హి భూతలఘటాభావయోస్తృతీయసమ్బన్ధకల్పనయోపపత్తౌ బాధకాభావాత్ । స్వారసికసమ్బన్ధేనైవ విశిష్యప్రత్యయోపపత్తౌ కిమప్రతీయమానసమ్బన్ధకల్పనయా ఇతి చేత్ । తర్హి తథైవ పరాపరాదివిశిష్యప్రత్యయోత్పత్తౌ కిమప్రతీయమానద్రవ్యకల్పనయేతి సమానమ్ । తదిదముక్తమ్ తేషాం విశిష్యప్రత్యయానాం నిత్యసిద్ధేర్ద్రవ్యాన్తరకల్పానాం వినా స్వభావాదేవ సిద్ధే: ద్రవ్యాన్తరానుమానావసరో న భవేదితి । తదనేన స్వరసతోఽప్రత్యాసన్నత్వే సతీతి విశేషణాసిద్ధి: । విశిష్యవ్యవహారజనకత్వమాత్రస్య చానైకాన్త్యముక్తం భవతి ।

నను విషమ ఉపన్యాస: । భూతలాభావయోరస్తి సాన్నిధ్యమ్ । తేన సమ్బన్ధాభావేఽపి భవిష్యతి విశిష్యవ్యవహార: । దర్శనస్య దురపహ్నవత్వాత్ । సమ్బన్ధాన్తరకల్పనస్య చ వ్యర్థత్వాత్ । నచ తరణిపరిస్పన్దానాం పిణ్డసాన్నిధ్యమస్తి । తతో భవితవ్యం మధ్యే ద్రవ్యాన్తరేణేతి । మైవమ్ । వినాఽపి సాన్నిధ్యేన ఘటజ్ఞానమితి విశిష్యప్రత్యయదర్శనాత్ ।

కిఞ్చాభావస్యాపి న భూతలసాన్నిధ్యం పరపక్షే కిమపి పశ్యామః । అస్తు వా తపనపరిస్పన్దానాం పిణ్డం ప్రత్యుపనాయకం ద్రవ్యాన్తరమ్ । తచ్చ పృథివ్యాదికం కిం న స్యాత్ । తపనపిణ్డాభ్యామసంసర్గాన్నేతి చేన్న । ఏకైకస్యావ్యాపకత్వేఽపి బహూనాం సంయుక్తసంయోగభూయస్త్వేన క్రియోపనాయకత్వోపపత్తేః । నచ తరణిపిణ్డాన్తకాలే తాని న సన్త్యనుపలమ్భాదితి వాచ్యమ్ । సూక్ష్మాణాం కల్పనీయత్వాత్ । నచ వినిగమనాయాం కారణాభావః । సంశయేఽపి పరిశేషావధారణానుపపత్తేః । ధర్మికల్పనాతో ధర్మకల్పనస్య లఘీయస్త్వాత్ । ఆకాశో వా కిం న స్యాత్ । న స్యాత్ । విశేషగుణవత్త్వాత్పృథివ్యాదివదితి చేన్న । విశేషణగుణవతోఽపి నీలద్రవ్యస్య పటే నీలిమోపసఙ్క్రామకత్వదర్శనాత్ । సూర్యగత్యుపనాయకత్వం చ ద్రవ్యస్వరూపం వా అతీన్ద్రియశక్తిర్వా సహకారిశక్తిర్వా । నాద్యః । ద్రవ్యమాత్రే ప్రసఙ్గాత్ । న ద్వితీయః । అనభ్యుపగమాత్ । తృతీయే(ఽపి) కిం తద్వ్యాపకత్వం వా, విశేషగుణవిరహో వేతి వ(వివే)క్తవ్యమ్ । Vyasa-(6)

యం తు బ్రూమః । వ్యాపకత్వమేవ తదితి । అన్యథా మనసోఽపి తత్ప్రసఙ్గాత్ । వ్యాపకత్వస్య ప్రయోజకతాయామాత్మనోఽపి తత్ప్రసఙ్గ ఇతి చేన్న । తద్వ్యాపకత్వాభావస్య వక్ష్యమాణత్వాత్ । వ్యాపకత్వేఽప్యనిష్యాభావాత్ । క్రియోపనాయకత్వం ఖల్వాన్తరాలికస్య ద్రవ్యస్య నోభయసంయోగాతిరిక్తం కిఞ్చిత్ । తదేకస్యేవానేకేషామపి సమానమ్ । యద్యాకాశం(ః) స్వసమ్బన్ధేనాన్యగతం ధర్మమ్ అన్యత్ర సఙ్క్రామయేత్, తదా సర్వం సర్వత్ర సఙ్క్రామయేత్ అవిశేషాదితి చేన్న । నియతోపసఙ్క్రామకత్వస్యైవ కల్పనీయత్వాత్ । గుర్వీ హి ధర్మమాత్రకల్పనాతో ధర్మికల్పనా । అన్యథా కాలేఽపి సమానః ప్రసఙ్గః । తత్సిద్ధయసిద్ధిభ్యామనవసరదుఃస్థత్వమితి చేన్న । భావానవబోధాత్ । విశిష్యప్రత్యయదర్శనానన్తరం బహవః పక్షాః ప్రాప్నువన్తి । కిమయం స్వరసమ్బన్ధనిబన్ధనః కిం వా అతిరిక్తసమ్బన్ధాధీన ఇతి । ద్వితీయేఽపి కిం సాక్షాత్సమ్బన్ధోఽత్ర నిమిత్తముత ద్రవ్యాన్తరకృత ఇతి । ఉత్తరత్రాప తద్ద్రవ్యం ప్రసిద్ధేష్వన్యతమం వా భవత్వన్యద్వేతి । సర్వత్ర బాధకాని పర్యాలోచయన్ప్రసిద్ధద్రవ్యేషు యద్బాధకం పశ్యేత్తదప్రసిద్ధేఽపి కల్ప్యమానే కథం నానుసన్దధ్యాత్ । అనుసన్దధానశ్చ తత్స్వభావ్యేన పరిహారం చిన్తయన్కల్పనాగౌరవవ్యసనమపహాయ లఘీయాంసమేవ పక్షం న కథం(వా) రోచయత ఇత్యస్యార్థస్య వివక్షితత్వాత్ । పర(ప్ర)సిద్ధత్వేన ప్రసఙ్గస్య న దోష ఇత్యస్యాప్యయమేవాభిప్రాయః ।

కిఞ్చాయం ప్రసఙ్గో వస్తుత: సాధు: అథాభాస: । నాద్య: । కాలప్రతీత్యుత్తరకాలం వ్యాప్తిభఙ్గాత్ । ద్వితీయే కథమాకాశస్య క్రియోపనాయకత్వం త్యాజయేత్ । అన్యథా జాతినిరాకరణమపి న స్యాదితి ।

అస్తు వాఽఽకాశస్య విశేషగుణవత: క్రియోపనాయకత్వాభావ: దిశస్తు స్యాత్ విశేషగుణశూన్యత్వాత్ వ్యాపకత్వాచ్చ । తస్యా: సంయోగోపనాయకత్వేన సిద్ధత్వాన్నేతి చేన్న । ఉభయోపనాయకత్వేఽపి బాధకాభావాత్ । సహకారిభేదేన చ వ్యవస్థితావ్యవస్థితప్రతీతిజనకత్వం కల్ప్యతాం లాఘవాదేవ । అన్యథా కాలేఽపి భేదకల్పనాప్రసఙ్గాదితి । తదిదముక్తమ్ । తస్య విశిష్యప్రత్యయస్య నిత్యేన నియతేన ప్రసిద్ధేనైవ పృథివ్యాదినా సిద్ధేర్నాప్రసిద్ధే ద్రవ్యేఽనుమానావసరో భవేదితి ।

అన్యే తు పరమ్పరశబ్దాభ్యాం పరత్వాపరత్వే గుణౌ యువస్థవిరపిణ్డ(వర్తినౌ)గతౌ ఆచక్షతే । తౌ అసమవాయికారణసంయోగాశ్రయతయా నిమిత్తకారణాపేక్షాబుద్ధిసమ్పాదకతయా వా కాలమనుమాపయత ఇతి । తదప్యుక్తన్యాయేన నిరస్తమితి ।

కిఞ్చ పరాపరాదిప్రత్యయానాం సూర్యగతయో వా పరా(త్వా)పరత్వే వా యద్యాలమ్బనం తదా అస్తు కాలానుమానమ్ । న చైతదస్తి । కాలభేదానామేవ విశేషణతయా ప్రతీతే: । తథాహి । పరోఽయమిత్యాది ప్రయుక్తవన్త: కోఽస్యార్థ ఇతి పృష్టా: లౌకికా: పరీక్షికాశ్చ బహుకాలీన(నోఽయమిత్యాది) ఇతి వ్యాచక్షాణా దృశ్యన్తే । తత్ర కాలస్వరూపం సాక్షిసిద్ధమ్ । తద్బహుత్వాది చ క్వచిత్సాక్షిణా క్వచిదనుమానాదినా చ జ్ఞాయత ఇతి । ఏతదప్యుక్తమ్ తదేతదితి శ్లోకాభ్యామ్ । అనయైవ దిశా దిశోఽపి పరాపరప్రత్యయాదిలిఙ్గత్వం నిరాకర్తవ్యమ్ ।

త(మే)దేతం చిరన్తనం పన్థానమరోచయమానా నవీనాస్తు దిక్కాలయోరన్యథానుమానమాహు: । వివాదాధ్యాసితం కార్యం విశేషగుణరహితద్రవ్యాభ్యాం జన్యతే కార్యత్వాత్ అన్త:కరణద్వయసంయోగవదితి ।

(ఏ)తద(ప్య)యుక్తమ్ । సాధ్యే బహువచనప్రయోగే(క్షే పే)ఽతిప్రసఙ్గాత్ । నచ దృష్టాన్తాభావ: । అన్త:కరణగతబహుత్వస్య సత్త్వాత్ । న చాన్త:కరణద్వయసంయోగే ప్రమాణమస్తి, మనో మనసా సంయుజ్యతే మూర్తత్వాచ్ఛరీరవదితి చ ఆకాలికే విద్యదాదౌ సన్దిగ్ధవ్యభిచారమ్ ।

అపర ఆహ । పరమమహత్పరిమాణం ద్రవ్యచతుష్యయవృత్తి పరిమాణత్వాదణుత్వవదితి । అత్ర యద్యాకాశాత్మ(గత)పరిమాణపక్షీకారస్తదా సిద్ధసాధనమ్ ఆత్మనాం బహుత్వాత్ । ఆత్మత్వేనైక్యముపాదాయ ప్రయోగేऽపి బాధః । పరిమాణద్వయస్య ద్రవ్యచతుష్యయవృత్తిత్వాయోగాత్ । ఏకైకద్రవ్యవృత్తి ఖలు పరిమాణమ్ । అత ఏవ న కాలాదిగతస్య పక్షీకారః । ఆశ్రయాసిద్ధిశ్చాధికా ।

పరమమహత్పరిమాణసామాన్యం విశేషగుణశూన్యద్రవ్యాధికరణానేకవ్యక్తివృత్తి పరిమాణతారతమ్యవిశ్రాన్తివిషయజాతిత్వాత్ అణుపరిమాణవృత్తిజాతివత్ ఇతి చానుపపన్నమ్ । పరమమహత్పరిమాణసామాన్యం హి పరిమాణత్వం వా తదవాన్తరజాతిర్వా । ఆద్యే మనఃసిద్ధయాऽప్యస్య సమ్భవేనార్థాన్తరతా । సామాన్యస్యాప్యనేకవృత్తితాయా నిరాకరిష్యమాణత్వేన బాధాశ్రయాసిద్ధీ చ । న ద్వితీయః । తస్యాః (తస్య) నిరాకరిష్యమాణత్వాత్ । వర్ణసిద్ధయా అర్థాన్తరత్వాచ్చ । అనేకపదస్థానే బహుపదప్రక్షేపే అతిప్రసఙ్గాచ్చ ।

అస్తు కాలస్య దిశశ్చ బహుత్వమ్, ఆత్మవదుపసఙ్గ్రాహకైక్యేన ద్రవ్యాణాం నవత్వోపపత్తిరితి చేత్తర్హి దిశా కాలేన వా సాధ్యపర్యవసానా(సమ్భవా)దుభయసాధకత్వమస్య న స్యాత్ । మా భూదితి చేన్న । అనేకపదవైయర్థ్యాత్ । అన్యతరసాధనేऽన్యతరేణార్థాన్తరతాప్రసఙ్గాత్ । హేతుదృష్టాన్తయోశ్చానుపపత్తిర్వక్ష్యత ఇత్యలం పల్లవేన ।

గగనాదేస్సకలప్రపఞ్చస్య త్రైకాలికాబాధ్యత్వం సాక్షిసిద్ధమిత్యుక్తమర్థముపసంహరన్వివృణోతి- అత ఇతి ॥

న విద్యతే దోషః కారణం యస్య జ్ఞానస్య తేన ప్రతీతస్య విషయీకృతస్యాదోషేణ ప్రత్యక్షాదినా వా ప్రతీతస్య గగనాదేః ప్రపఞ్చస్య సత్యత్వం త్రైకాలికాబాధ్యత్వం సాక్షిణా మతం సిద్ధమ్ । ప్రామాణ్యగ్రహణాదినేతి శేషః ।

అయమ(త్రా)భిప్రాయః । ఆకాశకాలదిగాత్మమనాంసి సుఖాదయశ్చ సాక్షాత్సాక్షిసిద్ధాః । తదితరే తు పదార్థా యథాస్వమ్(యథాయథమ్) ఇన్ద్రియలిఙ్గశబ్దగమ్యాః । జ్ఞానం చ భావాభావలక్షణం స్వవిషయం సత్త్వేనైవావగాహతే, నాసత్త్వేన, నాప్యుదాసీనేన రూపేణ ।

నచైవం ఘటోఽస్తి ఘటో నాస్తీతిప్రత్యయానుపపత్తి: పౌనరుక్త్యాద్వ్యాఘాతాచ్చేతి యుక్తమ్ । ఘటోఽస్తీతి దేశకాలవిశేషసమ్బన్ధిసత్తావిషయత్వాత్, క్వచిద్విపరీతాకాఙ్క్షావ్యవచ్ఛేదాథర్త్వాత్, క్వాపి వ్యాఖ్యానవ్యాఖ్యేయభావాత్ । నాస్తీత్యస్య చ దేశకాలవిశేషసమ్బన్ధిసత్తాప్రతిషేధపరత్వాత్ । నహి సతా సకలదేశకాలసతా భవితవ్యమితి నియామకమస్తి । జ్ఞానగతం చ యాథార్థ్యలక్షణం ప్రామాణ్యం జ్ఞానగ్రాహకేణైవ గృహ్యతే । జ్ఞానగ్రాహకశ్చ సాక్షీత్యవివాదం వాదిప్రతివాదినో: । తథాచ సాక్షిణా జ్ఞానప్రామాణ్యం గృహ్ణతా తద్విషయస్య సకలప్రపఞ్చస్య త్రైకాలికాబాధ్యత్వలక్షణం సత్యత్వమేవ గృహీతం భవతి । యది హి జ్ఞానగోచరస్య నిత్యస్య వా అనిత్యస్య వా సర్వగతస్య వా అసర్వగతస్య వా అర్థస్య స్వదేశకాలప్రకారోపాధావసత్త్వాఽఽవేదనలక్షణో బాధ: స్యాత్, కోఽర్థస్తదా జ్ఞానప్రామాణ్యం సాక్షిణా ప్రమితమిత్యస్యేతి ।

యది తర్హి జ్ఞానస్వరూపగ్రాహక: సాక్షీ తత్ప్రామాణ్యమపి గృహ్ణన్ప్రపఞ్చసత్యతాం నిశ్చినుయాత్, శుక్తిరజతాదిజ్ఞానస్వరూపగ్రాహకోఽపి స ఏవేతి తత్ప్రామాణ్యమపి గృహ్ణన్ శుక్తిరజతాదికమపి సత్యం వ్యవస్థాపయేత్ । నచ శుక్తిరజతాదిజ్ఞానానాం ప్రామాణ్యమేవ నాస్తి, కిం సాక్షిణా గృహ్యతామ్ ఇతి యుక్తమ్, ప్రపఞ్చగోచరాణామపి జ్ఞానానాం ప్రామాణ్యాభావాత్కిం సాక్షిరా గృహ్యత ఇత్యపి వక్తుం శక్యత్వాత్ । తస్మాత్సాక్షిణా ప్రపఞ్చసత్యతాసిద్ధిమభిలషతా జ్ఞానగ్రాహకస్య సాక్షిణ: ప్రామాణ్యగ్రాహకత్వం స్వభావ ఇతి వక్తవ్యమ్ । తథా చోక్తోఽతిప్రసఙ్గ ఇత్యత ఉక్తమ్- అదోషేతి ॥

అయమర్థ: । న సాక్షీ జ్ఞానం గృహ్ణన్ప్రమాణమేవైతదితి గృహ్ణాతి । కిన్తర్హ్య(త్వ)దోషం చేత్ప్రమాణం సదోషమప్రమాణమితి వ్యవస్థయా । యదా త్వర్థిత్వేన ప్రామాణ్యం నిర్ధిధారయిషితం తదా సజాతీయవిజాతీయసంవాదవిసంవాదభావాభావలక్షణయా పరీక్షయా దోషభావం నిశ్చిత్య

ప్రామాణ్యమవధారయతి దోషదశర్నే త్వప్రామాణ్యమ్ । ప్రపఞ్చప్రతీతేశ్చ ప్రయత్నేనాన్విష్యాపి దోషమపశ్యన్ప్రామాణ్యమేవావధారయతీవతి తత్సత్యత్వం సాక్షిసిద్ధమ్ । నచైవమ్ శుక్తిరజతాదీనామ్ । దోషాప్రతీతిదశాయాం ప్రామాణ్యానవధారణాత్, తత్ప్రతీతౌ త్వప్రామాణ్యనిశ్చయాత్ । నను శుక్తిరజతాదిజ్ఞానస్యాపి ప్రామాణ్యం నిర్ధార్యత ఏవ । కథమన్యథా ని:శఙ్కా ప్రవృత్తిరితి చేత్ । సత్యమ్ । నాసౌ సాక్షిరూపావధారణా । అపి తు మానసీతి వక్ష్యామ: । మనసశ్చ దోషసంసర్గసమ్భవేన న తావతా ప్రామాణ్యసిద్ధిరితి ।

నను యది పరీక్షాసహకృతస్సాక్షీ జ్ఞానప్రామాణ్యం గృహ్ణీయాత్ తదాఽనవస్థా స్యాత్ । పరీక్షాఽపి హి స్వయం ప్రమాణత్వేనావధృతా పరప్రామాణ్యావధారణాయాలమ్ । నాన్యథా । తథాచ తత్రాపి పరీక్షాన్తరమవతరణీయమితి । కిఞ్చ సాక్షిణోఽప్యనవధృతప్రమాణభావస్య స్వయం దు:స్థస్య న పరప్రామాణ్యావధారణసమార్థ్యమితి తత్ప్రామాణ్యావధారణాయ పరీక్షాన్తరాపేక్షా గ్రాహకాన్తరాపేక్షా చేత్యనవస్థైవేత్యత ఆహ- పరీక్షాదేశ్చేతి ॥

ఆదిపదేన సాక్షీ గృహ్యతే । చస్త్వర్థ: । సత్యత్వం యథార్థత్వమ్ । తేన సాక్షిణైవ కేవలేన న తు పరీక్షాయుక్తేన(సహకృతేన) । హిశబ్దోఽస్యార్థస్యానుభవసిద్ధత్వం ద్యోతయతి । తస్మాన్నానవస్థేతి హేతౌ వా ।

ఏతదుక్తం భవతి । దోషాభావావధారణార్థం న్యాయానుసన్ధానం హి ఖలు పరీక్షా । సన్దిగ్ధశ్చార్థో న్యాయవిషయ: । సన్దేహశ్చోభయకోటిప్రాపకసద్భావే భవతి । ఏవఞ్చ యత్ర యత్ర దోషసమ్భావనయా తత్సన్దేహస్తత్ర తత్రైవ పరీక్షాపేక్షా నాన్యత్ర । నచ సర్వత్ర దోషసన్దేహోఽస్తి । సాక్షిసిద్ధేఽర్థే తత్ప్రాప్త్యభావాత్ । అతో న తావత్పరీక్షాఽనవస్థా । తథాహి । అస్త్యత్ర పురత: పానీయమితి వాక్యం శ్రుతవతో భవతి సన్దేహ: కిమిదం విపర్యయాదిమూలముత నేతి । పురుషవచసాముభయథా దర్శనాత్ । తత ఏవార్థే సన్నిహిత: ప్రత్యాసీదన్ రూపవిశేషాదినాఽనుమినోతి పానీయమేతదితి । తత్రాపి భవతి సంశయ: । కిమిదమనుమానముతాభాసమ్(స) ఇతి । వ్యాప్త్యాదిగ్రాహిణాం యాథార్థ్యాయాథార్థ్యోపలమ్భాత్ । ప్రత్యాసన్నశ్చోదకాభ్యవహారానన్తరం రసవిశేషాణానుమాయాపి పూర్వవత్సన్దిగ్ధే । పీతోదకస్తూదన్యాదినిమిత్తదు:ఖాభావం సుఖం చానుభవన్న తత్ర సంశేతే । సుఖాదౌ తదభావే చ సాక్షిసిద్ధే కదాఽప్యన్యథాభావాద్యనుపలమ్భాత్ । నచ ప్రతీతత్వసామాన్యేన తత్రాపి సంశయ: । విశేషనిష్ఠస్య నిశ్చాయకస్య సద్భావాత్ । అన్యథా సంశయానుచ్ఛేదేన వ్యవహారాభావప్రసఙ్గాత్ । సంశయాభావే చ న తత్పూర్వికా పరీక్షేతి కుతోఽనవస్థా । అత ఏవ సాక్షప్రామాణ్యావధారణే పరీక్షాఽనవస్థాఽపి పరిహృతా । గ్రాహకానవస్థా తు నాస్త్యేవ । సాక్షిణ: స్వప్రకాశత్వేన స్వప్రామాణ్యగ్రాహకత్వాత్ ।

ఏతావానత్ర విశేష: । ఇన్ద్రియలిఙ్గశబ్దజన్యేషు జ్ఞానేష్వనాదౌ సంసారే ద్వయీం గతిమనుసన్దధత్సాక్షీ న సహసైవ ప్రమాణమేతదితి నిశ్చేతుం శక్నోతి । కిన్తు దాషాభావనిశ్చయద్వారైవ । దోషాభావం చ న స్వయమ్(ఏవ) అవధారయితుమీష్టే । (అపి) కిం తు పరీక్షాసహకృత ఏవ । పరీక్షాయాం చేన్ద్రియలిఙ్గశబ్దజాయాం పూర్వన్యాయేన పరీక్షాన్తరమనుసరతి యావత్సాక్షాత్స్వవిషయే సుఖాదావవతరతి । నచ స్వాత్మన్యనేన కదాఽప్యన్యథాభావోఽవగత ఇతి సన్దేహాభావాత్పరీక్షానుసరణాన్నివర్తతే । నహి జ్ఞానస్వరూపం

ప్రామాణ్యం చ విషయీకర్తుం స్వమహిమ్నైవ శక్నోతి । తస్య తు మానస్యా దోషశఙ్కయా ప్రామాణ్యగ్రహణశక్తి: ప్రతిబద్ధా । అతో వ్యవస్థైవ తత్స్వ్రశతి । న త్వవధారణ స్యేష్యే । పరీక్షయా చ ప్రతిబన్ధేఽపగతే నిజయైవ శక్త్యా ప్రామాణ్యమవధారయతి । నచాస్య వ్యుత్పాదనస్యాప్రామాణ్యేఽపి సమత్వాత్తస్యాపి స్వతో గ్రహణమితి వాచ్యమ్ । వైషమ్యాత్ । ప్రామాణ్యావధారణే హి పరీక్షాయా: ప్రతిబన్ధకనివర్తకత్వమాత్రం శక్యతేఽవధారయితుమ్ । ప్రతిబన్ధకరహితే సాక్షిప్రామాణ్యగ్రహే తదనపేక్షణాత్ । సహకారిత్వే హి సర్వత్ర తదపేక్షా స్యాత్ । తథా చానవస్థేత్యుక్తమ్ । అన్యథా కారణత్వం వ్యాహన్యేత । న చాప్రామాణ్యం క్వాపి పరీక్షాఽనపేక్షేణ సాక్షిణా నిశ్చితచరమ్ । యేన ప్రతిబన్ధకనివర్తకత్వం తస్యా: ప్రతీమ: । కిన్తు సార్వత్రికత్వాత్కారణత్వమేవ । ప్రతిబన్ధకస్య సార్వత్రికత్వాదన్యథాసిద్ధం సార్వత్రికత్వమితి చేన్న । ప్రతిబన్ధకనివృత్తావప్రామాణ్యగ(హే)హణే చ పరీక్షాయా: కారణత్వోపపత్తే: । ఏవం సతి గౌరవమితి చేన్న । విశేషావధారణాయా అశక్యత్వస్యైవ కల్పకాభావాత్ । తథాఽపి పరీక్షాన్వయవ్యతిరేకానువిధాయి(యక)త్వస్యాన్యథాసిద్ధి: శఙ్కయత ఇతి చేత్ (న) । ప్రతిబన్ధకస్య సార్వత్రికతాయా: క్వాప్యదర్శనేనాన్యథాసిద్ధిశఙ్కానిరాసాత్ । అన్యథా సర్వత్ర సహకారిణాం తథాత్వం స్యాత్ । యది జ్ఞానగ్రాహకాతిరిక్తస్య యథాకథమపి ప్రవేశాత్ప్రామాణ్యస్య పరతస్త్వమితి మతమ్, తదా సాక్షిణ ఏవ స్వత:ప్రామాణ్యమన్యస్య పరత ఇత్యఙ్గీకారేఽపి న కశ్చిద్విరోధ ఇతి సఙ్క్షేప: । విస్తరస్తు స్వయమ్(ఏవ)ఆచార్యేణ వక్ష్యతే ।

అథ మతమ్ । సాక్షీ ప్రత్యక్షాదీనాం ప్రామాణ్యం గృహ్ణన్నపి కతిపయకాలకతిపయపురుషసమ్బన్ధిబన్ధివైధుర్యరూపమేవ । న పునరస్య కదాచిత్కుత్రాపి కేనాపి స్వార్థవ్యభిచారో న భవిష్యతీత్యేవంరూపమ్ । తత్కథం తేనాత్యన్తికబాధాభావలక్షణం సత్యత్వం విశ్వస్య

సిద్ధయేదిత్యత ఆహ- అన్యథేతి ॥

సాక్షిణ: సర్వథా బాధవైధుర్వలక్షణప్రామాణ్యాగ్రాహకత్వే విశ్వస్య పూర్ణస్య బ్రహ్మణోఽపి ప్రపఞ్చవద్వినివృత్తి: కిం కస్మాన్న శఙ్కయతే । నివర్తకాభావాదిత్యత ఉక్తమ్- అకస్మాదితి ॥ నను చ "సత్యం జ్ఞానమ్' "తత్సత్యమ్' ఇత్యాదిశ్రుత్యా, బ్రహ్మ న నివృత్తిమత్ అజ్ఞానతత్కార్యాతిరిక్తత్వాత్ ఇత్యాద్యనుమానేన, నిరధిష్ఠానకస్యాసాక్షికస్య భ్రమస్య, నిరవధికస్య బాధస్య చాదర్శనాత్ప్రపఞ్చారోపాద్యన్యథాఽనుపపత్త్యా, బ్రహ్మణస్సత్యతాఽవగమాత్తన్నేత్యత ఉక్తమ్- శ్రుతీతి ॥ ఏతేషామపి ప్రమాణానాం ప్రత్యక్షాదీనామివ వినివృత్తి: శఙ్కయతామిత్యర్థ: ।

ఏతదుక్తం భవతి । "ప్రపఞ్చవిషయాణాం ప్రత్యక్షాదిప్రమాణానాం నాత్యన్తికం ప్రామాణ్యం సాక్షీ గృహ్ణాతి । కిన్తు తాత్కాలికమేవ' ఇతి వదన్వక్తవ్య: । సాక్షిణ: కిమాత్యన్తికప్రామాణ్యగ్రహణే శక్తిరస్త్యుత నాస్తి । ఆద్యే కథం ప్రపఞ్చవిషయాణాం ప్రత్యక్షాదీనాం ప్రామాణ్యమాత్యన్తికం న గృహ్ణీయాత్ । ద్వితీయే బ్రహ్మణ: సత్యతాప్రతిపాదకానాం శ్రుత్యాదీనామపి నాత్యన్తికం ప్రామాణ్యం గృహ్ణీయాత్ । తథాచ న బ్రహ్మణోऽబాధ్యత్వమాత్యన్తికం సిద్ధయేత్ । తతశ్చ సాధకబాధకప్రమాణాభావాత్తస్యాపి బాధ: శఙ్కయేత । ఏవంచ తజ్జ్ఞానమపి న తత్త్వజ్ఞానమితి న తదర్థ: ప్రయత్న: స్యాత్ । అథ క్వచిచ్ఛక్తి: క్వచిన్నేతి బ్రూయాత్తదా నియామకం వాచ్యమితి ।

నను యది బ్రహ్మ బాధార్హం స్యాత్తర్హీయతా కాలేన కుతో న నివృత్తమ్ । తస్మాదిత:పూర్వం బాధరహితత్వాన్నోత్తరత్రాపి బాధ: శఙ్కయత ఇతి చేన్న । ఉక్తోత్తరత్వాత్ । అస్యా అప్యుపపత్తే: సాక్షిగ్రాహ్యప్రమాణభావాయా ఆత్యన్తికప్రామాణ్యాసిద్ధే: । అన్యథా ప్రపఞ్చగ్రాహిణాం ప్రత్యక్షాదీనామపి తథాత్వస్యానివారణాత్ । వ్యవస్థాపకాభావాత్ ।

దూషణాన్తరమాహ- ఇత:పూర్వమితి ॥

తథాభావాత్ నివృత్త్యభావాత్ । యది బ్రహ్మణో నివృత్తినర్ శఙ్కయత ఇతి సమ్బన్ధ: । తర్హీత్యధ్యాహార: । గతిర్నివృత్తి: స్యాదితి శేష: ।

అయమాశయ: । ఇత:పూర్వమనివృత్తత్వాదితి కిం బ్రహ్మణో నివృత్త్యభావే సమ్భావనోక్తతానుమానమ్ । నాద్య: । సమ్భావనాయా అపి సంశయరూపత్వేన శఙ్కానివారణాసామర్థ్యాత్ । న ద్వితీయ: । తథా సతి సంసృతేరవిద్యాయా నివృత్త్యభావప్రసఙ్గాత్ । న హీత:ప్రాఙ్మూలావిద్యా నివృత్తా । అన్యథా తస్యామేవ వ్యభిచారస్స్యాదితి ।

కిఞ్చ శుక్తిరజతాదికం ప్రాగనివృత్తమేవ నివర్తతే । నివృత్తస్య నివృత్త్యయోగాత్ । అతో విరుద్ధతా చ ।

అన్యథేత్యాద్యన్యథా వ్యాఖ్యాయతే । అన్యథా సాక్షిణ: ప్రపఞ్చగ్రాహకప్రత్యక్షాద్యాత్యన్తికప్రామాణ్యాగ్రాహకత్వే, విశ్వస్య వియదాదేరుత్తరక్షణ ఏవ నివృత్తిర్వినాశ: కిం న శఙ్కయతే । తథాచ సర్వప్రవృత్తివిలయ: స్యాత్ । పరమేశ్వరసఞ్జిహీర్షాద్యభావాదిత్యత ఉక్తమ్- అకస్మాదితి ॥ (అను-1117 పృష్ఠే ద్రష్టవ్యమ్ ।) నన్వీశ్వరేచ్ఛయైవ శ్రుతిస్మృతీతిహాసపురాణాని ప్రపఞ్చప్రలయం ప్రతిపాదయన్తి, విశ్వవినాశో న నిర్హేతుకో వినాశత్వాత్పటనాశవదిత్యనుమానమపి । తత్కథమేవం శఙ్కయత ఇత్యత ఉక్తమ్- శ్రుతీతి ॥ ప్రమాణానాం నివృత్తిర్నామాత్యన్తికప్రామాణ్యాభావ: । తాత్పర్యం పూర్వవత్ ।

నను ప్రాగితో న ప్రపఞ్చ(వి)లయోఽకస్మాదభూత్ । తత్కథముత్తరత్రాపి శఙ్కయేత ఇత్యత (ఉక్తమ్) ఆహ- ఇత: పూర్వమితి ॥ కిమత్ర యత్పూర్వం నాభూత్తదుత్తరత్రాపి న భవిష్యతీతి వ్యాప్తి:, కింవా యత్పూర్వం న నిర్హేతుకం వినష్టం న తదుత్తరత్రాపి తథా వినాశవదితి, యద్వా యన్నిర్హేతుకం న తద్భవిష్యతీతి వ్యాప్తి:, పూర్వోక్తిస్తు తదుపపాదనాయేతి । నాద్య: । సంసృతేరవిద్యాయా నివృత్త్యభావప్రసఙ్గాత్ । న ద్వితీయ: । సంసారనివృత్తిప్రసఙ్గాత్ । తథాహి । విద్యా సంసారనివృత్తిహేతు: । సాఽప్యవిద్యాత్మకత్వాత్సంసృతిరేవ । నచ తస్యా నివర్తకాన్తరమస్తి । తథాచాకస్మాత్కిమపి న నివర్తత ఇత్యఙ్గీకారే నో సంసృతేర్గతి: । విద్యా స్వయమేవ స్వనివృత్తిహేతురవిద్యామాత్రవిరోధిత్వాదితి చేన్న । ఏవం తర్హి ప్రపఞ్చోఽప్యుత్తరక్షణే (స్వయమేవ) నివర్తిష్యత ఇతి శఙ్కా స్యాత్ । అత ఏవ న తృతీయోఽపీతి ।

ఉక్తమేవార్థం వివృణోతి- వాక్యేతి ॥

అథవా నో సంసృతేర్గతిరిత్యుక్తమ్ । సంసారగతే: శ్రుత్యాదిసిద్ధత్వాత్ । తదసిద్ధయా చ హేతోర్విశేషణాదిత్యత ఆహ- వాక్యేతి ॥ బ్రహ్మణోఽపి నివృత్త్యాశఙ్కాయామాపాదితాయాం యది పరో వాక్యానుమాదితో నివృత్త్యభావనిశ్చయ: స్యాదితి బ్రూయాత్, యది వా ఆకస్మికోత్తరక్షణే ప్రలయశఙ్కాపాదనే వాక్యానుమాదిత: పరమేశ్వరేచ్ఛాదినైవ స్యాదితి మన్యేత, యది చ వాక్యానుమాదిత: సంసారనివృత్తి: స్యాదితి వదేత్, తదా తస్య వాక్యాదే: ప్రామాణ్యం కేన నిశ్చితమితి వక్తవ్యమ్ । సాక్షీతరేణేత్యఙ్గీకారే జ్ఞానస్య సాక్షివేద్యత్వేన పరత: ప్రామాణ్యగ్రహాపత్తే: సాక్షిణైవేతి వక్తవ్యమ్ ।

తత: కిమితి చేత్ । సాక్షీ కిం బ్రహ్మసత్యత్వాదిప్రతిపాదకానాం వాక్యాదీనాం ప్రామాణ్యం తాత్కాలికమేవ గృహ్ణాతి కింవాఽఽత్యన్తికమ్

। ఆద్యే న తేన బ్రహ్మాబాధ్యత్వాదిసిద్ధిరితి నోక్తశఙ్కానివృత్తి: ।

ద్వితీయే త్వాహ- తత్ప్రామాణ్యమితి ॥

యథాశబ్దస్యాత్రోత్తరత్ర చ సమ్బన్ధ: । తస్య బ్రహ్మసత్యత్వాదిప్రతిపాదకవాక్యాదే: ప్రామాణ్యం యథా సాక్షీ వర్తమానకాలీనం స్థాపయతి గృహ్ణాతి । ఏవమేవ సర్వకాలేష్వపి స్థైర్యేణ గృహ్ణాతి । హిశబ్ద: పరప్రసిద్ధిద్యోతక: । స్థైర్యమేవ వివృణోతి । వ్యభిచారం బాధమ్ అపోహ్య నిరాకృత్యైవేతి । న కేవలం బ్రహ్మసత్యత్వత్వాదివాక్యాదిప్రామాణ్యం సాక్షీ తాత్కాలికం గృహ్ణాతి కిన్త్వాత్యన్తికమేవేత్యర్థ: ।

అథవా యథాశబ్దస్యోత్తరేణైవ సమ్బన్ధ: । స్థాపయత్యాన్తికమేవ గృహ్ణాతీత్యర్థ: । అస్యైవ వివరణమేవమేవేతి । ఇతిశబ్దోఽధ్యాహార్య: । సర్వకాలేష్వపీదమేవమేవ న కదాఽపి విషయాపహారలక్షణం బాధమాప్నోతీతి వ్యభిచారమపోహ్య తత ఏవ స్థైర్యేణ గృహ్ణాతీతి । యద్వైవంశబ్ద: సముచ్చయే । సాక్షీ బ్రహ్మాదివిషయవాక్యాదిప్రామాణ్యం స్థాపయత్యాత్యన్తికం గృహ్ణాతి । అత ఏవ తద్విషయమపి బ్రహ్మాదికం సర్వకాలేష్వపి స్థైర్యాదతిశయేన వ్యభిచారమపోహ్యైవ స్థాపయతీతి । ప్రామాణ్యా(త్యన్తికత్వా)న్తర్గతత్వాద్విషయాబాధ్యతాయా ఇతి హిశబ్దాథర్: । ఏవమితి దార్ష్టాన్తికోక్తి: । అయం సాక్షీ యది తత్సత్యమిత్యాదిప్రమాణప్రామాణ్యమాత్యన్తికం గృహ్ణన్ తద్విషయస్య బ్రహ్మాదేస్త్రైకాలికాబాధ్యత్వం వ్యవస్థాపయేత్తర్హి తథైవ విశ్వవిషయస్యాక్షజాదిజ్ఞానస్యాత్యన్తికం ప్రామాణ్యం గృహ్ణన్ తదన్తర్గతాం విశ్వస్యాబాధ్యతామపి స్థాపయే(దేవ)త్ అవిశేషాదితి సముదాయార్థ: ।

నను గృహ్ణాత్వాత్యన్తికం ప్రామాణ్యమక్షజాదీనాం సాక్షీ । తస్య తథాత్వం తు కుత: । తతశ్చ న విశ్వసత్యతాసిద్ధిరిత్యత ఆహ- నిర్దోషేతి ॥

సాక్షిణో నిర్దోషజ్ఞానరూపత్వశక్త్యా తథాత్వమపి సిద్ధయతి । అన్యథా బ్రహ్మసత్యత్వాద్యపి న సిద్ధయేత్ ।

యద్వా తత్సత్యమిత్యాదేరాత్యన్తికం ప్రామాణ్యం గృహ్ణాతి సాక్షీ, విశ్వవిషయస్యాక్షజాదేస్తు తాత్కాలికమేవేతి కిం న స్యాదిత్యత ఆహ- నిర్దోషేతి ॥ అయమర్థః। తత్సత్యమిత్యాదిజ్ఞానస్యాత్యన్తికం ప్రామాణ్యం గృహ్ణాతి సాక్షీత్యత్ర కిం నిమిత్తమ్ । జ్ఞానం గృహ్ణన్ తస్య నిర్దోషతాయాం ప్రామాణ్యమపి గృహ్ణాతీతి సాక్షిణః స్వభావోఽయమితి చేత్ । కథం తర్హ్యక్షజాదేరపి ఆత్యన్తికం ప్రామాణ్యం న గృహ్ణీయాత్ । తస్యాపి నిర్దోషజ్ఞానరూప(త్వ)శక్తిసద్భావాదితి ।

అథవా కిం సాక్షీ కుత్రాపి ప్రామాణ్యమాత్యన్తికం గ్రహీతుం న శక్నోతి । కింవా క్వచిచ్ఛక్తః క్వచిదశక్తః । ఆద్యస్యోత్తరమ్- అన్యథేత్యాది । ద్వితీయస్యోత్తరమ్- వాక్యేతి ॥

స్యాదేతదేవం యద్యక్షజాదిజ్ఞానం నిర్దోషం స్యాత్ । న చైవమ్ । అవిద్యాకృతప్రపఞ్చవిషయత్వాత్ శుక్తిరజతాదిజ్ఞానవత్ । నన్వవిద్యా కిమాశ్రితేతి చేత్ । జీవాశ్రితేతి బ్రూమః । నన్వత్రాపి దూషణముక్తమ్ "స్వతోఽన్యతా" ఇతి । నైతదస్తి । తద్భేదస్యాప్యావిద్యకత్వాత్ । నచ చక్రకాదిదోషః । ప్రపఞ్చ(విశ్వ)స్య జీవాజ్ఞానకృతత్వేన శ్రుత్యాదిసిద్ధత్వాత్ । ప్రమితే చార్థే తర్కాణామవకాశాభావాత్ । నచ కల్ప్యాభావదోషః । విశ్వస్యైకాజ్ఞానకృతత్వాఙ్గీకారాత్ । తదతిరిక్తజీవజడప్రపఞ్చస్య కల్ప్యత్వోపపత్తేః । ఏకజీవవాదో హి మాయావాదినాం పరం హృదయమ్ । బహుజీవవాదస్తు మన్దానామాభిముఖ్యాయావతారిత ఇత్యత ఆహ- ఏకేతి ॥

ఉచ్యతే బ్రహ్మవివర్తవాదిభిః, మృషా ప్రమాణేన వినా । ఏతదుక్తం భవతి । స్యాదపీదం కథఞ్చిత్ । యది విశ్వస్యైకజీవాజ్ఞానకల్పితత్వం స్యాత్ । న చైతదస్తి । ప్రమాణాభావాత్ । శ్రుత్యాదేరనుపదమేవ సమ్యగ్వ్యాఖ్యాస్యమానత్వాత్ । బహూనామీశ్వరస్య తత్రేరితానాం బ్రహ్మాదీనాం చ జ్ఞానేచ్ఛాప్రయత్నైర్నిమిత్తత్వే శ్రుత్యాదిప్రమాణసద్భావేన తద్విరుద్ధత్వాచ్చేతి ।

కిఞ్చైకజీవాజ్ఞానపరికల్పితం జీవజడాత్మకం సమస్తమితి వదన్ప్రష్టవ్యః కిమసావేకో జీవస్త్వమ్ ఉతాన్య ఇతి । అన్యశ్చేత్తదజ్ఞానకల్పితస్య తవ బన్ధమోక్షాభావాద్వ్యయర్థం పారివ్రాజ్యాదికమా(మిత్యా)పద్యేత । ఆద్యేఽపి ప్రతివాదిప్రముఖాన్జీవాన్పశ్యసి న వా । ప్రథమేఽపి (కిం) సన్తీత్యుత న సన్తీతి । ఆద్యం దూషయతి- పరస్యేతి ॥

య: పరస్య ప్రతివాద్యాదే: సత్యతాం జానన్నపి పరో నాస్తీతి వదతి । స స్వాత్మతస్కర ఇతి యోజనా । స్వాత్మానమివ పరమపి సత్యతయా పశ్యతోఽహమేక ఏవ సత్యో మదజ్ఞానకల్పితా: సర్వే జీవా జడాశ్చేతి వచనం స్వానుభవవిరుద్ధమిత్యర్థ: । నహి త్వదజ్ఞానపరికల్పితం సమస్తమిత్యత్ర బలవత్ప్రమాణమస్తి । యేన దర్శనమపి బాధ్యేత । నహి సత్త్వేన ప్రతీయమానస్యాపి గన్ధర్వనగరాదేరసత్త్వమేవాఙ్గీక్రియతే । కిన్తు బలవత్ప్రమాణబాధాత్ । అన్యథా ప్రతివాద్యజ్ఞానకల్పితస్త్వమితి కథం న స్యా: । తథా చానిశ్చయేన న మోక్షార్థా ప్రవృత్తి: స్యాదితి ।

ద్వితీయతృతీయౌ నిరాచష్టే- కిమితి ॥

యది పర: ప్రతివాద్యాదిజీవాన్న పశ్యతి, పశ్యన్వా న సన్తీతి పశ్యతి, తదా కిమిత్యున్మత్తవద్వదేత్ । న కథాయాం ప్రవిశేత్ । న శాస్త్రం విరచయేద్వ్యాకుర్యాద్వా । అన్యథోన్మత్తవన్నాయం లౌకికో నాపి పరీక్షక ఇత్యుపేక్షణీయ: స్యాత్ ।

కుతో న వదేత్ । యేన వదన్నున్మత్తపదవీమాసాదయేదిత్యత ఆహ- పరాభావ ఇతి ॥

వాచ: పరబోధనార్థత్వాత్ । పరాభావే చ తద్ద్వయర్థ్యాద్వ్యర్థ్యాం వాచం న ప్రయుఞ్జీత । ప్రయుఞ్జానశ్చ కథమున్మత్తో న స్యాదితి ।

సత్యం పరాభావే వచనమనర్థకమ్ । మయాఽపి కిమపి నోచ్యత ఇత్యత ఆహ- యదీతి ॥

మయా కిమపి కదాపి నైవోచ్యత ఇతి యద్యుచ్యతే తదా స్వక్రియావిరోధిత్వ: సకలలోకావగతార్థాపలాపినస్తస్య తస్కరస్యేవ దణ్డ ఏవోచితో న ప్రత్యుత్తరమ్ । పరమార్థతో నోచ్యత ఇత్యుచ్యత ఇతి చేత్ । తత్కిం ప్రతీయోగ్యభావే నిశ్చితే వ్యవహారతోఽపి వదన్త: ప్రేక్షావన్తో భవన్తి, యేనేదముచ్యేతేతి ।

ప్రాక్ ప్రపఞ్చమిథ్యాత్వసిద్ధయే పరోదాహృతానాం శ్రుతీనాం బాహ్యోపపత్తివిరోధ: (ప్రతిపా)వృత్త్వాదిత: । ఇదానీమాన్తరానుపపత్తిప్రదర్శనపూర్వకం తాసామవిరుద్ధార్థవ్యాఖ్యానార్థముత్తరో గ్రన్థ: । అథవా సర్వశ్రుతిసాధారణానుపపత్తి: ప్రాక్

ప్రపఞ్చితా । ఇదానీమసాధారణానుపపత్తిర్వ్యుత్పాద్యతే । తత్ర తావత్ప్రపఞ్చో యది విద్యేతేత్యాదివాక్యద్వయం పఠిత్వా పరాభిమతేఽర్థేఽనుపపత్తిమాహ- ప్రపఞ్చ ఇతి ॥

నన్వత్ర సూత్రగృహీతతయా పరేణోపాత్తానాం శ్రుతీనామనుపపత్త్యాదికం ప్రథమతా వక్తవ్యమ్ । సత్యమ్ । తథాఽప్యేకజీవాజ్ఞానపరికల్పితత్వే సమస్తస్య, న ప్రమాణమస్తీత్యనన్తరమేవోక్తమ్ । అస్యాం చ తదాపాతత: ప్రతీయతే । "అనాదిమాయయా సుప్తో యదా జీవ: ప్రబుధ్యతే' ఇత్యుక్తత్వాత్ । అత ఉభయానుగుణ్యాదస్యా: ప్రథమప్రాప్తి: । ఇత్యత్ర శ్లోకద్వయే యదిశబ్దద్వయం నివర్తేతేతి లిఙ్ప్రయోగద్వయం చ । ఉపలక్షణం చైతత్ । విద్యేతేత్యపి గ్రాహ్యమ్ । తథా కేనచిదితి । సత్యతామిత్యుపలక్షణమ్ । అనాదితాం చేతి గ్రాహ్యమ్ । ఆహురిత్యవగమయన్తీత్యర్థ: । తథాచ విశ్వమిథ్యాత్వపరతయా వ్యాఖ్యానే తదనుపపత్తిరితి శేష: । యద్యత్ర ప్రపఞ్చమిథ్యాత్వమభి(సం)ధిత్సితం స్యాత్తదా యోఽయం ప్రపఞ్చో విద్యత ఇవ దృశ్యతే స నివర్తిష్యతే । అజ్ఞానేన కల్పితో వికల్పో వినివర్తిష్యత ఇతి వక్తవ్యమ్ । యద్యాద్యాస్తుశబ్దా విగతార్థా విరుద్ధార్థాశ్చ । తత్ప్రయోగే హి ప్రసఙ్గద్వయపరమేతద్వాక్యద్వయమితి విజ్ఞాయతే । యది పర్వతో నిరగ్నికో భవేత్ తర్హి నిర్ధూమోఽపి స్యాదితి యథా ।

ప్రసఙ్గస్య చ విపర్యయే పర్యవసానాదనివృత్త్యాదికమేవ వాక్యసామర్థ్యాల్లభ్యత ఇతి పరకీయమర్థమపాకుర్వత్త్వైవ శ్రుతితాత్పర్యం సూచితమ్ । తత్స్పష్టీకుర్వన్విద్యేతేత్యస్యార్థం తావదాహ- విద్యేతేతి ॥

ఇత్యేతచ్ఛబ్దరూపముత్పత్తిమేవాహ । నతు సత్తామితి ప్రకృత్యర్థకథనమ్ । చశబ్దేన నివర్తేతేతి వినాశమాహ । నతు బాధమితి సముచ్చినోతి ।

విద్యతేరుతపత్త్యర్థత్వం కుత ఇత్యత ఆహ- విదేతి ॥

విదోత్పత్తావితి హ్యస్మాద్ధాతో: । ధాతోర్ధాతువ్యాఖ్యానాదిత్యర్థ: । విద్యతేరుత్పత్త్యర్థత్వం ప్రత్యేతవ్యమితి పూర్వేణ సమ్బన్ధ: । ధాతోరితి షష్ఠ్యన్తం వా । తస్య వ్యాఖ్యానాదితి శేష: । మన్దానామప్రసిద్ధమపీదం ధాతువ్యాఖ్యానం బహుజ్ఞానాం ప్రసిద్ధమేవేతి హిశబ్ద(బ్దార్థ:): । తథాఽప్యుత్పవిరేవేతి కుత:, సత్తాఽత్ర కుతో నేత్యత ఆహ- ఉత్పత్తిరేవేతి ॥

అత్ర హి ప్రపఞ్చో యది విద్యేత తర్హి నివర్తేతేతి యదిశబ్దాదిబలాత్ప్రసఙ్గోఽయమితి జ్ఞాయతే । ప్రసఙ్గశ్చ వ్యాప్తిమూల: । వ్యాప్యాఙ్గీకారేఽనిష్టవ్యాపకప్రసఞ్జనం తర్క ఇతి తల్లక్షణాత్ । తథాచ విద్యేతేత్యాపాదకతయోక్తస్యార్థస్య నివర్తేతేత్యాపాద్యతయోక్తయా నివృత్త్యా వ్యాప్తిరవశ్యమ్భావినీ । ఉత్పత్తిరేవ నివృత్తివ్యాప్తిక(క్తా) । న సత్తా । అస్మాకం వ్యభిచారిత్వాత్ పరస్య విరుద్ధత్వాత్ । అత: ప్రతీయమానాన్వయయోగ్యతాఽభావాన్న సత్తా విద్యతేరర్థ: । కిన్తూత్పత్తిరేవ తద్యోగ్యత్వాదితి । ప్రధ్వంసవ్యుదాసాథ ప్రాయ ఇత్యక్తమ్ । ఉత్పత్తిర్నివృత్తియుగిత్యయం ప్రాయో బాహుల్యమిత్యర్థ: । తథాచ భావత్వే సతీత్యాపాదకవిశేషణం వివక్షితమిత్యుక్తం భవతి । ఏతేనాల్పజ్ఞానాం ధాతువ్యాఖ్యానే విప్రతిపత్తిరితి నిరస్తా వేదితవ్యా ।

ననూత్పత్తిర్నామ కారణాయత్తసత్తాలాభ: । నచాభావే సత్తాఽస్తీత్యభావస్య ప్రసక్త్యభావాత్ప్రాయ ఇతి వ్యర్థమ్ । మైవమ్ । కేయం సత్తా నామానుగతరూపా వా స్వరూపమేవ వా నాద్య: । తస్యా ఘటాదావప్యభావస్య వక్ష్యమాణత్వాత్ । న ద్వితీయ: । అభావే తద్భావస్యాస్త్యభావోఽస్తి చ ధ్వంస ఇత్యాదౌ వక్ష్యమాణత్వాదితి ।

నన్వస్మిన్నపి వ్యాఖ్యానే నాన్వయయోగ్యతాఽస్తి । తర్కస్య వ్యాప్తిరివ విపర్యయే పర్యవసానమవశ్యమ్భావి । తథాచ ప్రపఞ్చో యద్యుత్పద్యేత తర్హి వినశ్యేత । నచ వినశ్యతి । తస్మాన్నోత్పద్యత ఇతి వక్తవ్యమ్ । న చైతద్యుక్తమ్ । క్షిత్యాదే: ప్రపఞ్చస్యోత్పత్తివినాశయో: ప్రమాణదృష్టత్వాత్ । అత ఏవ తర్కాఙ్గభూతమాపాద్యస్యానిష్టత్వం చ నోపపద్యత ఇత్యత: ప్రపఞ్చశబ్దమన్యథా వ్యాచష్టే- ప్రపఞ్చ ఇతి ॥

నాయం ప్రపఞ్చశబ్దో విశ్వవిస్తారవాచీ । యేనోక్తదోష: స్యాత్ । కిన్తు పఞ్చానాం వర్గ: పఞ్చ: । పఞ్చశతౌ వగర్ే వేతి వాశబ్దేన పఞ్చశబ్దస్యాపి నిపాతనాఙ్గీకారాత్ । ప్రకృష్య: పఞ్చ: ప్రపఞ్చ: । ప్రకృష్యతా చ మోక్షాఙ్గజ్ఞానతయా భవతి । సా చ భేదసమ్బన్ధిన ఏవ

పఞ్చకస్యోపపన్నా । "వైలక్షణ్యం తయోర్జ్ఞాత్వా ముచ్యతే బధ్యతేఽన్యథా' ఇత్యాదే: । అత: ప్రపఞ్చో భేదపఞ్చక: । సచ జీవేశ్వరప్రకృత్యాదినిత్యస్వరూపభూతోఽనాదినిత్య ఏవేతి నోక్తదోష: ।

టీకాకారస్తు మన్యతే । భేదో నామాన్యోన్యాభావ: । స చాన్యోన్యతాదాత్మ్యాపత్త్యైవ నివర్తనీయ: । ప్రతియోగ్యాప(గ్యుత్ప)త్తేరేవాభావవిపత్తిత్వస్య ప్రాగభావే దృష్టత్వాత్ । నచ కదాఽపి పదార్థానామన్యోన్యం తాదాత్మ్యమస్తీత్యనిత్యానామపి భేదో నిత్య ఏవేతి ।

అన్యేఽప్యాహు: । "నిత్యే చ త్రయాణాం సిద్ధి:' ఇతి । Vyasa-(7)

ప్రపఞ్చశబ్దో భేదపఞ్చకవాచీత్యేతత్కృత ఇతి చేత్ । పరోక్తానుపపత్తేరేవేతి బ్రూమ: । సమానార్థాయా: శ్రుతేశ్చేత్యాహ- జీవేతి ॥

అత్ర చశబ్దాస్తథాశబ్దౌ చాన్యోన్యసముచ్చయే । ఏవశబ్దావభేదసాహిత్యవ్యవచ్ఛేదార్థౌ । ఏష భేదపఞ్చక: ప్రపఞ్చ ఉక్త: । ప్రపఞ్చో యది విద్యేతేత్యాదావిత్యర్థ: ।

సోఽయం సత్యో హ్యనాదిశ్చేత్యనేన అత్రాపి ప్రతిజ్ఞాద్వయం బహిరేవ కర్తవ్యమితి జ్ఞాయతే । తత్రానాదిత్వానఙ్గీకారే బాధకం సాదిశ్చేదితి ।

అనేన ప్రథమశ్లోకస్య పూర్వార్ధర్ో వ్యాఖ్యాతో భవతి । సత్యత్వాభావే బాధకం స్వయమూహనీయమిత్యభిప్రేత్య తదుపసంహృతమ్- ద్వైతమితి ॥

తేనాజ్ఞాత ఇత్యుక్తార్థం భవతి ।
శ్రుత్యన్తరేణావ్యాఖ్యాతత్వాన్మాయామాత్రమిత్యేతద్వ్యాచష్టే- మతమితి ॥

మాఙ్ మానే త్రైఙ్ పాలన ఇత్యాభ్యాం ఘఞోఽథర్ే కవిధానమితి కర్మణి కప్రత్యయే మాత్రమితి భవతి । ధాతుద్వయాదప్యేక: ప్రత్యయ: అదిభూభ్యాం డుతచ్ అద్భుతమిత్యాదౌ దృష్ట: । "విష్ణో: ప్రజ్ఞప్తిరేవైకా శబ్దైరేవాభిధీయతే' ఇత్యతో మాయాఖ్యహరివిద్యయేత్యుపపన్నమ్ ।

అద్వైతం పరమార్థత ఇత్యేతద్వ్యాఖ్యాతి- ఉత్తమోఽర్థ ఇతి ॥

తస్యోపపాదనమ్- తదన్యదితి ॥ యతస్తస్మాద్ధరేరన్యత్కిఞ్చిన్మధ్యమం కిఞ్చిదధమం తస్మాదుత్తమోఽర్థో హరిరేవైక ఇతి । "వికల్పో వినివర్తేత' ఇత్యేతత్ప్రపఞ్చసత్యతాయాం స్ఫుటమితి న వ్యాకృతమ్ ।

ఇయమత్ర యోజనా । "అనాదిమాయయా సుప్తో యదా జీవ: ప్రబుద్ధయతే । అజమనిద్రమస్వప్నమద్వైతం బుద్ధయతే తదా' ఇతి పూర్వశ్లోకేఽనాదిమాయయా పరమేశ్వరప్రజ్ఞయా తదిచ్ఛయా వా జీవజాతస్య ప్రకృత్యాదిజడావృతజ్ఞానత్వలక్షణం సుప్తత్వం తయైవ పరమేశ్వరాదితత్త్వవిషయపరోక్షజ్ఞానలక్షణం ప్రబోధమభిధాయ అపరోక్షజ్ఞానమప్యుక్తమ్ । తేన జీవేశ్వరయోర్జడేశ్వరయోజర్ీవజడయోశ్చ భేదా: ప్రతిపాదితా । ప్రభోరిచ్ఛయా నిగడాదినా పురుషే బద్ధే ముక్తే వా భేద(త్రయ)దర్శనాత్ ।

ప్రాక్ "ప్రభవస్సర్వభావానామ్' ఇతి భావశబ్దోక్తానాం జీవానాం మిథో భేదోఽప్యుక్త: । తత ఏవావరణానాం జడానామపి మిథో భేదోఽథర్ాల్లభ్యతే । తేషాం చ పఞ్చానామపి భేదానామ్ "అనాదిమాయయా' "అజమనిద్రమ్' ఇత్యాదివిశేషణసామర్థ్యాదినాఽనాదిత్వమపి లబ్ధమ్ । తదేతత్పఞ్చభేదస్య సత్యత్వమనాదిత్వం చోపపాదయితుమిదం శ్లోకద్వయమ్ । తత్ర తావదనాదిత్వం విపక్షే బాధకప్రదర్శనేనోపపాదయతి- ప్రపఞ్చ ఇతి ॥

యది చ జడజీవభేదో నివర్తేత తదా జీవానాం జడత్వాపత్త్యా మోక్షశాస్త్రవైయర్థ్యమిత్యాదిరూపేణ నివర్తేతేత్యస్యానిష్టత్వం ద్రష్టవ్యమ్ । న సంశయ ఇత్రతత వ్యాప్తేనిరాశ్ఛయకమాహ । ఏవం భేదపఞ్చకస్యానాదితాముపపాద్య సత్యతాయాం ప్రమాణమాహ- మాయామాత్రమితి ॥ యస్మాదిదం ప్రపఞ్చశబ్దోక్తం ద్వైతముక్తరీత్యా మాయామాత్రం తస్మాత్సత్యమ్ । న హ్యవిద్యమానమీశ్వరప్రజ్ఞావిషయో భవతి । భ్రాన్తిత్వప్రసఙ్గాత్ । నాప్యవిద్యమానం కేనాపి రక్ష్యతే । అత్ర ద్వయోర్భావో ద్వితా । తదీయో వర్గో ద్వైతమ్ । సామాన్యే నపుంసకమ్ । ప్రపఞ్చసమ్బన్ధస్తు ప్రకరణాల్లభ్యత ఇతి జ్ఞాతవ్యమ్ । తర్హ్యద్వైతస్సర్వభావానామిత్యాది కథముక్తమిత్యత ఆహ- అద్వైతమితి ॥ యదిదం పరమేశ్వరస్యాద్వైతత్వం(చ) విశేషణముక్తం న తత్ ద్వితీయవస్తురాహిత్యాభిప్రాయేణ । కిన్తు పరమార్థత: । ల్యబ్లోపనిమిత్తా పఞ్చమీ । ఉక్తమమర్థమభిప్రేత్యేతి । సప్తమ్యర్థే వా తసి: । ఉత్తమార్థవిషయ ఇతి । భేదసత్యతాఽనఙ్గీకారే బాధకం చాహ- వికల్ప ఇతి ॥ వికల్ప: ప్రకృతో భేదో యది కేనచిదజ్ఞానాదినా కల్పిత: స్యాత్తర్హి చన్ద్రభేదవన్నివర్తేత । బాధ్యేత । నచ బాధ్యతే । తస్మాన్న కల్పిత: । కిన్తు సత్య ఏవేతి । ఉపసంహరతి- ఉపదేశాదితి ॥ తదేవముపదేశాచ్ఛత్యాద్యనుసారిత్వాత్ అయమేవ సతాం వాద: । యో

భేదసత్యత్వాదివిషయ: । ద్వైతం న విద్యత ఇతి తు తత్త్వేఽజ్ఞాతే సతి భవతి । అతో దుర్వాద ఇతి ।

అధునా పరిణామవాదినా వివర్తవాదినా చ ప్రతిజ్ఞాదృష్టా తానుపరోధాదితి సూత్రార్థతయా గృహీతామ్ "ఉత తమాదేశమప్రాక్ష' ఇత్యాదికాం శ్రుతిం వ్యాఖ్యాతి ।

తత్ర పరిణామవాదినో వ్యాఖ్యానమ్ "ఉత తమాదేశమప్రాక్ష:, యేనాశ్రుతం శ్రుతం భవత్యమతం మతమవిజ్ఞాతం విజ్ఞాతమ్' ఇత్రతత జగతో బ్రహ్మపరిణామతయా తతోఽనన్యాభిప్రాయేణ తద్విజ్ఞానేన సర్వవిజ్ఞానం ప్రతిజ్ఞాతమ్ । తత్ర సర్వస్య బ్రహ్మోపాదానతామజానతా ఉపాదానోపాదేయయోరపి భేదం మన్యమానేన శ్వేతకేతునా అన్యజ్ఞానే సత్యన్యజ్ఞానస్య క్వాప్యదర్శనాత్ । "కథం ను భగవ: స ఆదేశో భవతి' ఇతి చోదితే జగతో బ్రహ్మోపాదానతయా తదనన్యత్వముపదేక్ష్యన్ లౌకికప్రతీతిసిద్ధం కారణాత్కార్యస్యానన్యత్వం, తజ్జ్ఞానేన తజ్జ్ఞానం చ దర్శయతి- "యథా సోమ్యైకేన మృత్పిణ్డేన సర్వం మృణ్మయం విజ్ఞాతం స్యాత్ । వాచారమ్భణం వికారో నామధేయం మృత్తికేత్యేవ సత్యమ్ । యథా సోమ్యైకేన లోహమణినా సర్వం లోహమయం విజ్ఞాతం స్యాత్ । వాచారమ్భణం వికారో నామధేయం లోహమణిరిత్యేవ సత్యమ్ యథా । సోమ్యైకేన నఖనికృన్తనేన సర్వం కార్ష్ణాయసం విజ్ఞాతం స్యాత్ । వాచాఽఽరమ్భణం వికారో నామధేయం కార్ష్ణాయసమిత్యేవ సత్యమ్' ఇతి । యథైకమృత్పిణ్డాదిపరిణామానాం ఘటాదీనాం తదనన్యయా తజ్జ్ఞానేన జ్ఞాతతేతి దృష్టాన్తత్రయార్థ: । అనన్యత్వే కథం కార్యత్వమిత్యాశఙ్కయ వ్యవహారార్థమిత్యాహ- వాచాఽఽరమ్భణమితి । వాచేతి షష్ఠయర్థే తృతీయా । వాగ్గ్రహణం సమస్తేన్ద్రియవ్యవహారోపలక్షణమ్ । వికారోఽభిధేయో ఘటాది:, నామధేయం తదభిధానమితి కుమ్భాదేర్వాచ్యస్య తద్వాచకానాం చ స్వరూపకార్యవ్యపదేశాదిభేదాత్పరస్పరం భేదో వాస్తవ ఇత్యుక్తమ్ । ఏతైర్హేతుభి: పరస్పరం భేదశ్చేత్కారణాదపి తైరేవ భేద ఇతి పూర్వపక్షం నిషేద్ధుమాహ- మృత్తికేత్యేవ సత్యమితి ॥ ఇతిశబ్ద: ప్రకారవచన: । యత్ప్రకారేణ యత్సత్తయా మృత్తికా సతీ తత్ప్రకారేణైవ మృణ్మయం సత్యమ్ । నాశ్వమహిషాదివన్నైరపేక్ష్యేణేతి ।

వివర్తవాదీ తు వ్యాచష్టే । ఏకవిజ్ఞానేన సర్వవిజ్ఞానం ప్రతిజ్ఞాయ దృష్టాన్తాకాఙ్క్షాయాముచ్యతే- యథా సోమ్యేతి ॥ ఏతదుక్తం భవతి । ఏకేన మృత్పిణ్డేన పరమార్థతో మృదాత్మనా విజ్ఞాతేన సర్వం మృణ్మయం ఘటాదికం మృదాత్మకత్వావిశేషాద్విజ్ఞాతం భవేత్ । యతో వాచారమ్భణం వికారో నామధేయమ్ । వాచా కేవలమస్తీత్యారభ్యతే । వికారో ఘట: శరావ

ఉదఞ్చనం చేతి । నతు వస్తువృత్తేన వికారో నామ కశ్చిదస్తి । నామధేయమాత్రం హ్యేతదనృతమ్ । మృత్తికేత్యేవ సత్యమిత్యేష బ్రహ్మణో దృష్టాన్త ఆమ్నాత ఇతి ।

తత్రైకవిజ్ఞానేన సర్వవిజ్ఞానప్రతిజ్ఞానం మృత్పిణ్డాదిదృష్టాన్తాశ్చ వికారవివర్తాభిప్రాయా ఇత్యే(వం)తత్ న తావద్వాక్యాత్ప్రతీయతే । కిన్తు వాచారమ్భణమిత్యుపపాదకవాక్యబలాదితి వక్తవ్యమ్ । అతస్తదేవ ప్రథమం వ్యాకువర్న్వాచారమ్భణశబ్దార్థమాహ- వాచారబ్ధమితి ॥

నన్వారమ్భణశబ్దో ల్యుడన్త: । ల్యుట్ చ భావే కరణాధికరణయోశ్చ విహితో న కర్మణి నచ "కృత్యల్ల్యుటో బహులమ్' ఇతి కర్మణి ల్యుట్ । ప్రబలనియామకమన్తరేణ బహులగ్రహణస్య కర్మణి వ్యాఖ్యాతుమశక్యత్వాత్ । "న చారభ్యస్యారమ్భణమితి యుజ్యతే శబ్ద:' ఇతి స్వవచనవిరోధాచ్చ । తత్కథమారబ్ధ ఇతి వ్యాఖ్యానమితి । మైవమ్ । భావ ఏవారమ్భణశబ్దస్యాఙ్గీకారాత్ । వాచా వాగిన్ద్రియేణారమ్భణముత్పాదనం యస్యేతి తృతీయాయా అలుక్ । "టాపం చాపి హలన్తానాం యథా వాచా నిశా దిశా' ఇతి వచనాత్, వాచయాఽఽరమ్భణం యస్యేతి వా బహువ్రీహిరయమ్ । తస్యార్థకథనం వాచాఖ్యమితి ।

తుశబ్దోఽవధారణార్థ ఉత్తరత్ర సమ్బధ్యతే ।

వాచారమ్భణశబ్దాదేవ వికారత్వలాభాద్వికార ఇతి పునరుక్తం స్యాదతస్తాత్పర్యమాహ- సాఙ్కేత్యేతి ॥ వాచారమ్భణశబ్దేన సాఙ్కేతికం నామైవ వాచ్యం స్యాత్ । అవయవార్థకథనం తు వైశద్యార్థమేవ । యథా చష్టేఽనేనేతి చక్షురితి నిర్వచనలభ్యేతి దర్శనకారణత్వే చక్షుషా పశ్యతీతి నోక్తార్థతా । తస్యాం దశాయామవయవార్థస్యావివక్షితత్వాత్ । తథాచ వాచారమ్భణశబ్దోఽపి సాఙ్కేతికపర్యాయ ఇతి ।

వికారశబ్దార్థమాహ- వికృతమితి ॥

అనేన విక్రియత ఇతి వికార ఇతి కర్మణి ఘఞిత్యుక్తం భవతి । వికృతత్వోపపాదకమర్థాన్తరం చాహ- వహ్నితి ॥ వివిధ: మృత్తికేత్యేవ సత్యమిత్యస్యార్థమాహ- త్వితి ॥

సత్యశబ్దార్థో నిత్యమితి ॥ తుశబ్దోఽవధారణే । ఆదిశబ్దేన లోహమణ్యాదేర్గ్రహణమ్ । యన్మృత్తికేత్యాది సంస్కృతం నామధేయమ్ తదేవ నిత్యమితి సమ్బన్ధ: । వైదికమితి తదుపపాదనమ్ ।

తత్రశ్చైవం యోజనా । వాచారమ్భణం సాఙ్కేతికం నామధేయం వికార ఉత్పత్తిమత్ । తత ఏవానిత్యమ్ । కుత: । బహువిధత్వాత్ । పురుషేచ్ఛానుసారేణానేక(విధ)ప్రకారత్వాత్ । మృత్తికేత్యాదినామధేయం వైదికత్వాన్నిత్యమనాది చేతి । నచ వాచారమ్భణం వికార ఇతి లిఙ్గవైషమ్యదోష: । నామధేయవికారశబ్దయోర్నియతలిఙ్గత్వాత్ । వాచారమ్భణశబ్దస్య చ నామధేయవిశేషణత్వాత్ । విశేషణానాం చ విశేష్యనిఘ్నత్వాత్ । అత ఏవ సాఙ్కేత్యమిత్యేవ వక్తవ్యే సాఙ్కేత్యనామేత్యవోచత్ । యదా తు వాచా యస్యారమ్భణం తన్నామధేయం వికారో జనిమదితి, వాచా నామ్నామారమ్భణం వివిధాకార:, ఆకారాకారిణోరభేదాత్ । వికారిత్వాదుత్పత్తివినాశవదితి యావదితి వా గ్రన్థాన్తరోక్తా యోజనా, తదా(తు) లిఙ్గవ్యత్యాసశఙ్కైవ నాస్తీతి ।

నను చ సాఙ్కేతికానామనాముత్పత్తివినాశవత్త్వం సంస్కృతనామ్నామనాదినిత్యత్వం కిమర్థమత్రోచ్యతే । పరమప్రకృతే బ్రహ్మవిజ్ఞానేన

సర్వవిజ్ఞానేఽవాన్తరప్రకృతేఽస్మాకమివదృష్టాన్తే (వో)చోపయోగాభావాత్ । అతోఽసఙ్గతత్వాన్నాయం శ్రుత్యర్థ ఇతి । మైవమ్ । యద్యపి పరస్యైవ నేదం దృష్టాన్తోపపాదకమ్ । తథాఽపి బ్రహ్మజ్ఞానేన సర్వవిజ్ఞానే దృష్టాన్తాన్తరతయోపయోక్ష్యతే । యథా తేన తద్విజ్ఞాతం స్యాదితి, ప్రకృతానువృత్తేరిత్యాశయవానాహ- ప్రాధాన్యాదితి ॥

ఇదముక్తం భవతి । కృతకత్వాదనిత్యత్వాచ్చ పరాపేక్షత్వేన సాఙ్కేతికం నామాప్రధానమ్ । అనాదినిత్యత్వాత్పరానపేక్షత్వేన సంస్కృతం ప్రధానమ్ । తత్ర యథా ప్రాధాన్యాత్సంస్కృతజ్ఞానమాత్రేణ సాఙ్కేతికం జ్ఞానం భవతి । తజ్జ్ఞానేన యత్ఫలం విద్వద్వ్యవహారగోచరత్వాదికం తద్భవతీతి యావత్ । ఏవమనిత్యత్వాదినాఽప్రధానస్య దేవతాకమర్ాదిమిశ్రస్య సకలస్యాపి జగతో జ్ఞానేన యత్ఫలం తత్సమస్తమపి నిత్యత్వాదినా ప్రధానస్య పరమాత్మనో జ్ఞానాల్లభ్యతే । తత్ఫలేఽన్తర్భవతీతి । అత్ర ప్రాకృతాజ్ఞోఽపీత్యనేన ఫలాపేక్షయేదమితి సూచితం (భవతి) । ఏవం తర్హ్యేకవిజ్ఞానేన సర్వవిజ్ఞానమముఖ్యం స్యాదితి చేత్ । సత్యమ్ । నహి పరేణాపి తన్ముఖ్యం వ్యాఖ్యాతుం శక్యమ్ । తథా సతి దృష్టమృద: పురుషస్య ఘటశరావాదిసంస్థానవిశేషాదిజిజ్ఞాసాఽభావప్రసఙ్గాత్ । పామరా న హి

విద్వానితి వదన్తి, అత: సద్భిరిత్యుక్తమ్ । ఏవం నిత్యపరాత్మవిదితి వాక్యస్యోక్తానుసారేణ శేషో జ్ఞాతవ్య: ।

నను సత్యశబ్ద: కథం నిత్యార్థ: । రూఢేర్యోగస్య చాభావాదిత్యతో యోగం తావద్దర్శయతి- సదాతనమితి ॥

సత్యమితీత్యావర్తనీయమ్ । సదాతనం సత్యమితి నిర్వచనేన సత్యమితి పదేన నిత్యముచ్యత ఏవ । న తూపచర్యత ఇతి । బుధైర్వైయాకరణైరితి నిర్వచనమూలం సూచయతి । సదాశబ్దాత్తత్ర భవ ఇత్యర్థే "అవ్యయాత్త్యప్' ఇతి త్యప్రత్యయే కృతే "సర్వస్య సోఽన్యతరస్యాం ది:' ఇత్యత్ర యోగవిభాగాత్సదాశబ్దస్య సోఽన్యతరస్యాం భవతి । సదాశబ్దాద్భవార్థే తద్ధితా ఇతి డ్యప్రత్యయో వోత్పాద్య: । దకారస్య చ తకార: ।

ఇదానీం రూఢిమపి దర్శయతి- ప్రయోగశ్చేతి ॥

ఉత్తరత్రాప్యమే ప్రపాఠ(ఘట్ట)కే సత్యశబ్దస్య నిత్యత్వ ఏవ ప్రయోగశ్చాప్యస్తీతి సమ్బన్ధ: । తమేవ ప్రయోగం దర్శయితుం "యద్యైనం జరాఽవాప్నోతి ప్రధ్వంసతే వా కిం తతోఽ(స్యాతి)వశిష్యత ఇతి స బ్రూయాన్నాస్య జరయైతజ్జీయర్తే న వధేనాస్య హన్యతే ఏతత్సత్యం బ్రహ్మపురమ్' ఇతి వాక్యమర్థత: పఠతి- జరేతి ॥

యద్యైనం దేహం జరాఽవాప్నోతి ప్రధ్వంసతే వాఽయం దేహ:, (తదా)తతస్తదస్య దేహస్యాన్తర్గత: పరమాత్మా దహ్యమానగేహాన్తర్గతగగనవత్కిమతిశిష్యతే కింవా పటాదివన్నశ్యతీతి పృష్టే, నాస్య దేహస్య జరయాఽయం పరమాత్మా జీర్యతే, అస్య వధేన న హన్యతే, కిన్త్వేతద్బ్రహ్మ పూర్ణత్వాత్పురం సత్యం నిత్యమితి పరిహారోఽభిధీయతే । ఇతిశబ్దస్య పూర్వేణాన్వయ: । అత్రాపి సత్యశబ్ద: కుతో నిత్యార్థ ఇత్యత ఆహ- నిత్యత్వ ఏవ హీతి ॥

అత్ర సత్యశబ్దో నిత్యార్థశ్చేత్సఙ్గచ్ఛతే । వినాశస్య ప్రకృతత్వాత్ । తథ్యార్థతాయామసఙ్గతి: । అనృతతాయా అప్రస్తుతత్వాదితి హిశబ్దార్థ: । ఏతదేవ స్పష్టీకర్తుమేతత్సత్యం బ్రహ్మపురమిత్యేతావతి పఠితవ్యే పూర్వవాక్యమపి పఠితమ్ । పూర్వేణైవ సమ్బన్ధ: । బ్రహ్మణో జరావధయోరభావే సత్యత్వం హేతుత్వేనోచ్యత ఇతి చేత్ । న । త్వయా బ్రహ్మవ్యతిరిక్త(స్య)సత్యస్యానభ్యుపగ(మే)తత్వేనాన్వయాభావాత్ । జరాద్యుపేతానాం

దేహానామసత్యత్వాస్యాసిద్ధే: అసత్యానాం చ శుక్తిరజతాదీనాం జరాఽద్యభావేన వ్యతిరేకస్యాప్యభావాత్ । నను తథాఽపి వాచారమ్భణవాక్యం త్రివారం కస్మాత్పఠ్యతే । శబ్దాన్తరం దృష్టాన్తీకర్తుమితి బ్రూమ: । తర్హి షడేతే దృష్టాన్తా: స్యు: । ఏవమైవైతత్ । తథా సతి సంస్కృతశబ్దదృష్టాన్తత్రయమేకత్రైవ వక్తవ్యమ్ । మైవమ్ । తత్తదభిధేయప్రసఙ్గాయత్తస్య తదభిధానస్య తద్రైవ వక్తవ్యత్వాత్ । తథాఽపి ప్రతిశబ్దం దృష్టాన్తీకరణేఽపర్యవసానప్రసక్తేరుపలక్షణత్వే చైకేనాపి కృతత్వాచ్ఛబ్దత్రయోపాదానమనుపపన్నమితి చేన్న । మృత్పిణ్డాదిదృష్టాన్తత్రయోపాదానేఽప్యస్య సమానత్వాత్ । గహనే ప్రమేయే త్రయోపాదానం న దోషాయ । కిన్తు బుద్ధివైశద్యహేతుతయా గుణయైవేతి చేత్ । సమం ప్రకృతేఽపీతి ॥

ఏవం స్వమతేన వాచారమ్భణమిత్యాదివాక్యం వ్యాఖ్యాయ వివర్తవాద(ది)వ్యాఖ్యానే దోషమాహ- వాచారమ్భణమితి ॥

ఉక్తమ్- ఉక్తి: శబ్ద ఇతి యావత్ । వాచారమ్భణమితి శబ్దే మిథ్యేతివ్యాఖ్యాయమానే సతీతి శేష: । తథాహి । కిం రూఢిమాశ్రిత్య వాచారమ్భణమిత్యస్య మిథ్యేతి వ్యాఖ్యానం క్రియతే । కింవా యోగమ్ । ఆద్యే రూఢిజ్ఞాపకప్రమాణాభావాదశ్రుతకల్పనమ్ । అథారభ్యత ఇత్యారమ్భణమితి ద్వితీయ: । తథాఽపి కృద్యోగే షష్ఠయాం ప్రాప్తాయాం తృతీయాఙ్గీకారేఽశ్రుతకల్పనమ్ । ల్యుట: కర్మణి విధానాభావాచ్చాశ్రుతకల్పనమేవ । అస్మిన్నపి పక్షే మిథ్యాత్వస్యాలాభాదశ్రుతకల్పనమ్ । వాచారభ్యత్వమాత్రేణ తథాత్వే బ్రహ్మణోఽపి తత్రప్రసఙ్గాత్ । వాచా కేవలమారభ్యతే వికారో న తు వస్తువృత్తేనాస్తీతి వ్యాఖ్యానే మిథ్యాత్వం లభ్యత ఇతి చేన్న । యత: శ్రుత్యా వాచారమ్భణమిత్యేవోక్తే కేవలశబ్దప్రక్షేపేణ మిథ్యేతి వ్యాఖ్యానేఽశ్రుతకల్పనమేవేతి ।

దూషణాన్తరమాహ- పునరుక్తిరితి ॥

ఇతిశబ్దోఽత్రాధ్యహార్య: । ఆగామినో వా కాకాక్షిన్యాయేనోభయత్ర సమ్బన్ధ: । నామధేయమిత్యేతన్నామధేయమాత్రం హ్యేతదనృతమితి పరేణ వ్యాఖ్యాతమ్ । తస్య వాచారమ్భణమిత్యనేనైవ గతార్థత్వాన్నామధేయమితి పునరుక్తి: స్యాత్ । అథ వికారో నామధేయం చ ద్వయమపి వాచారమ్భణమితి వ్యాఖ్యానం, తథాఽపి వికారశబ్దేనైవాభిధేయాభిధానయోర్గ్రహణసమ్భవాన్నామధయేమితి పునరుక్తిరేవేతి । తన్నామరూపాభ్యాం వ్యాక్రియతత ఇత్యాదిశ్రుతే: ।

దోషాన్తరమాహ- ఇతీత్యస్యేతి ॥

మృత్తికాయా: సత్యత్వం హి పరస్య వివక్షితమ్ । తత్ర మృత్తికైవ సత్యేతి వక్త(వ్యమ్)వ్యే ఇతిశబ్దస్తు నిరర్థక ఏవ । స హి క్వచిత్పదార్థవిపర్యాసకృత్, క్వచిద్ధేతౌ, క్వాప్యేవమిత్యర్థే, కుత్రచిదాదిశబ్దార్థే, క్వచిత్ప్రకారార్థే, క్వచిత్పరిసమాప్తౌ । న చాత్రై(తే)వమాదిష్వన్యతమేనార్థేనార్థవాన్ । అస్మాకం తు "శబ్దాదథర్ే సమ్ప్రత్యయ:' ఇతి మృత్తికార్థే ప్రాప్తే తత్పరిహారేణ శబ్దస్వరూపగ్రహణార్థం తదుపపత్తి: । పరిణామవాదినోఽపి కృద్యోగే తృతీయాయా అఙ్గీకృతత్వాత్ ల్యుట: కర్మణి వ్యాఖ్యాతత్వాద్వాచారమ్భణం వికారో నామధేయమిత్యేతేషాం పదానామన్వయాభావేన పదాన్తరాధ్యాహారస్యేష్యత్వాదశ్రుతకల్పనమ్, నామధేయస్యాపి వికారగ్రహణేన గ్రహణసమ్భవాత్పునరుక్తి:, ఇతిశబ్దస్య నిరర్థకతా చేతి స్ఫుటత్వాన్నోక్తమ్ । నను తేనేతిశబ్ద: ప్రకారవచన ఇత్యుక్తమ్ । తత్కథం నిరర్థకతా । ఉచ్యతే । కార్యకారణయోర్భేదశఙ్కానిరాసార్థం హీదముచ్యతే । తత్ర యత్సత్తయా మృత్తికా సతీ తయైవ మృణ్మయం సత్యమితి వ్యాచక్షాణేన వక్తవ్యమ్, కేయం సత్తా వివక్షితేతి । స్వరూపసత్తా చేత్సాధ్యావిశిష్యతా । యో హి కార్యకారణయోర్భేదం మన్యతే, స కథం కారణస్వరూపేణైవ కార్యం స్వరూపవదిత్యఙ్గీకుర్యాత్ । అథ సామాన్యసత్తా । సాఽనైకాన్తికీ । నహి మహిషసత్తయా సన్నశ్వో మహిషాన్న భిద్యతే । అథ మృత్తికాసత్తాధీనసత్తాకం మృణ్మయమితి వివక్షితమితి, తథాఽపి కులాలాదిసత్తాధీనసత్తాకమపి భవతీత్యనైకాన్త్యమేవ । విరుద్ధం చ(చ్చై)తత్ । యద్యదధీనం తదేవ తదితి । అతో వివక్షితసాధనానుపయోగిత్వాదితిశబ్దస్య తన్మతేఽపి నిరర్థకతైవేతి ।

ఇదానీం యథా సోమ్యేత్యాదీని దృష్టాన్తవాక్యాని స్వమతేన వ్యాకరిష్యన్పరకీయవ్యాఖ్యాయాం తావద్దోషమాహ- ఏక ఇతి ॥

పదసముచ్చయే ప్రథమశ్చశబ్ద: । ఇతిశబ్దస్య ప్రత్యేకం సమ్బన్ధ: । వైయర్థ్యం విగతార్థత్వం విరుద్ధార్థత్వం చ । ఏవశబ్దేన వైయర్థ్యస్యాపరిహార్యతామాహ । చశబ్దస్య వివర్తవివక్షాయాం చేత్యర్థ: । జగతో బ్రహ్మవికారత్వేన తదారోపితత్వేన చైకవిజ్ఞానేన సర్వవిజ్ఞానే వివక్షితే మృదా విజ్ఞాతయా మృణ్మయం విజ్ఞాతం స్యాత్ । లోహేన విజ్ఞాతేన లోహమయం విజ్ఞాతం స్యాత్ । కృష్ణాయసా విజ్ఞాతేన కాష్ణర్ాయసం విజ్ఞాతం స్యాదిత్యేతావతా పూర్ణత్వాత్త్రయాణామేకశబ్దానాం పిణ్డమణినఖనికృన్తనశబ్దానాం సర్వశబ్దానాం చ విగతాథర్త్వం స్యాత్ । సర్వమృణ్మయాదీనామేకమృత్పిణ్డాదివికారత్వాభావాద్విరుద్ధార్థతా చ స్యాత్ । ఆరోపితత్వం త్వేకస్యాపి మృణ్మయస్యైకస్మిన్మృత్పిణ్డే నాస్తి । కుత: సర్వస్య ।

యుక్త్యా సమర్థ్యత ఇతి చేత్ । తర్హి వివాదపదత్వేన దృష్టాన్తతాఽనుపపత్తి: । "లౌకికపరీక్షకాణాం యస్మిన్నర్థే బుద్ధిసామ్యం స దృష్టాన్త:' ఇతి హి న్యాయవిద: । కిన్తు ఘటాదీనామబాధితప్రత్యక్షాదిసిద్ధత్వేన యుక్తిరేవాభాసభూతేతి పరమాణుపుఞ్జవాదనిరాసే వక్ష్యతే । ఆరోపితత్వేఽపి నైకస్మిన్సర్వమిత్యేకాదిపదానాం వైయర్థ్యమేవ ।

నన్వేకేనేతి పరమాకారణస్యైకత్వం పిణ్డేనేతి కార్యాభిముఖ్యం సర్వమితి కార్యనానాత్వం వివక్షితమ్ । అత: కథం వైయర్థ్యమితి । మైవమ్ । దార్ష్టాన్తికవాక్యే తద్వివక్షాయామత్ర వైయర్థ్యాపరిహారాత్ ।

అపి చాద్యయోర్దృష్టాన్తయో: కార్యకారణభావమాత్రమస్తి । కిన్త్వేకాదిపదవైయర్థ్యమేవ । ఇదన్తు సర్వథా నోపపద్యతే, యథా సోమ్యైకేన నఖనికృన్తనేనేతి । నఖనికృన్తనస్యాన్త్యావయవిత్వేన కార్ష్ణాయసాన్తరం ప్రతి కారణత్వస్యైవాసమ్భవాత్ । కిమ్వేకస్య సర్వం ప్రతీత్యాహ- నచేతి ॥

సర్వం చేతి ద్వితీయచశబ్దసమ్బన్ధ: ।

యద్యత్ర దృష్టాన్తత్రయే న వికారవివర్తవివక్షా కిం తర్హి వివక్షితమిత్యత ఆహ- అత ఇతి ॥

అర్థాన్తరస్య దూషితత్వాదిత్యర్థ: । చశబ్దావితరేతరసముచ్చయే । తుశబ్దేన నిత్యత్వం విశినష్టి । నిత్యత్వం ప్రాధాన్యోపపాదకమేవ న తు స్వతన్త్రమేకవిజ్ఞానేన సర్వవిజ్ఞానస్యేతి । మృత్పిణ్డాదిదృష్టాన్తత్రయం సాదృశ్యవిషయమ్ । వాచారమ్భణమిత్యాది తు ప్రాధాన్యవిషయమితి వివేక్తవ్యమ్ । వాచారమ్భణదృష్టాన్తస్య పూర్వమేవ వ్యాఖ్యాతత్వాత్కిం పునర్వచనేనేతి చేన్న । బుద్ధయారోహార్థముక్తస్యాప్యనుక్తేన సహైకేన వాక్యేనోక్తిసమ్భవాదిత్యాశయేనోక్తమ్- ఉక్తేతి ॥ సాదృశ్యాదేకవిజ్ఞానేన సర్వవిజ్ఞానమాచార్యేణాన్యత్ర వ్యుత్పాదితమత్రానుసన్ధేయమ్ । తథా మృత్పిణ్డాదిదృష్టాన్తానామవాన్తరభేదోఽపీతి ।

నన్వస్మిన్నపి పక్షే "సదేవ సోమ్యేదమగ్ర ఆసీత్' ఇత్యాదేరుత్తరగ్రన్థస్య సఙ్గత్యభావో దోష: । అస్మాకం తు కార్యకారణభావాదిప్రపఞ్చార్థత్వేన అస్త్యుపయోగ ఇత్యత ఆహ- ప్రాధాన్యేతి ॥

ఆదిపదేన ప్రలయేఽవస్థానం త్రివృత్కరణం జీవరూపేణ ప్రవేశనమిత్యాదికం గృహ్యతే । ప్రాధాన్యాద్బ్రహ్మజ్ఞానేన సర్వజ్ఞానస్య ఫలం భవతీత్యుక్తే, కుతస్తస్య ప్రాధాన్యమిత్యాశఙ్కాయాం, తత్ప్రతిపత్త్యర్థం సృష్ట్యాదేః ప్రతిపాదక ఏవ గ్రన్థవిస్తరః ప్రవృత్తోఽతః కథమసఙ్గతిరితి । చశబ్దోఽవధారణే । న తూపాదానత్వాదిప్రతిపత్త్యర్థమితి । న హ్యుపాదానాం ప్రేక్షాపూర్వం కార్యం కరోతి । నాప్యధిష్ఠానమధ్యస్తమ్ । ఏష చేతి వా సమ్బన్ధః । తేన "అపాగాదగ్నేరగ్నిత్వమ్' ఇత్యాద్యపి పరస్య బ్రహ్మణః ప్రాధాన్యప్రతిపత్త్యర్థమేవేత్యుక్తం భవతి । తథాచోక్తం భాష్యే ।

వివర్తమతనిరాకరణముపసంహరతి- తస్మాదితి ॥

కేనాపి మార్గేణేతి ॥ బ్రహ్మవిద్యాపేక్షయా వా, జీవావిద్యాపక్షేణ వా, ఏకజీవమతేన వా, అనేకజీవమతేన వా, స్వపక్షసాధనేన వా, పరపక్షనిరాసేన వా, యుక్తిపర్యాలోచనయా వా, శ్రుతిపయర్ాలోచనయా వా, విచారితమితి శేషః । న భవేత్ ఉపపన్నమిత్యధ్యాహారః । తతః కిమిత్యత ఆహ- తదితి ॥

తత్ వివర్తమతమ్ । తస్మాదిత వా । తస్యైవ వివరణం అసఙ్గయాతదోషేతం యస్మాదితి । హేయమేవ తత్ । నతు తదుక్తరీత్యా సూత్రార్థో గ్రాహ్యః । ఏతేన పరమతనిరాకరణస్యాసఙ్గతిరపి నిరస్తా వేదితవ్యా ।

యద్యుక్తాతిరిక్తదోషాః సన్తి । తర్హి దూషణాభిధానాయ ప్రవృత్తైర్వక్తవ్యాః । కిముపరమేణేత్యత ఆహ- అసఙ్ఖ్యత్వేనేతి ॥

దోషాణామతిబహుత్వేన కాంశ్చిదుక్త్వా కేషాఞ్చిదుపలక్షణే(ణత్వే)నైవోపరన్తవ్యమ్ । ఉపలక్షణం చైతావతాఽపి భవతీత్యుపరమ్యత ఇతి । సర్వేఽపి వక్తవ్యాః, కిముపలక్షణత్వేనేత్యత ఉక్తమ్- గ్రన్థేతి ॥ గ్రన్థాధిక్యే హి శ్రోతౄణాం ప్రవృత్తిర్న స్యాత్ । తథాచ కృతమప్యకృతం స్యాదితి భయాదపీత్యర్థః ।

యది నోపాదానతయా విభ్రమాధిష్ఠానతయా వా, బ్రహ్మణో జగత్కారణత్వం, కీదృశం తర్హి జన్మాదిసూత్రేఽభిహితమిత్యత ఆహ- తత ఇతి ॥

పరిణామాదివాదస్య నిరస్తత్వాదిత్యర్థ: । పితృవదిచ్ఛాపూర్వకమితి కతర్ృత్వేన నిమిత్తత్వమభిప్రైతి । విచిత్రానేకకార్యకర్తృత్వే శ్రమాదిదోషా: ప్రసజ్యన్త ఇత్యత ఉక్తమ్- అశ్రమ ఇతి ॥ తదుక్తమన్తర్యామ్యధికరణే । యద్వాఽశ్రమ ఇత్యేనేనేదమభిప్రైతి । "అధికం తు భేదనిర్దేశాత్' ఇత్యాదినా బ్రహ్మణ: శ్రమాదిర్నిరసిష్యతే । నచాపాదానాదే: శ్రమాదిప్రసక్తిరస్తి । అతోఽపి కర్తృత్వమేవాభిప్రేతం సూత్రకారస్యేతి ।

ఏవమస్మిన్నధ్యాయే పరబ్రహ్మణి నారాయణే ప్రతిపాదితస్య సకలశ్రుతిసమన్వయస్య ఫలం జన్మాదిసూత్రోదితలక్షణసిద్ధిముపసంహరతి- పూర్ణేతి ॥

పూర్ణా: ప్రత్యేకం నిరవధికా: ।

॥ ఇతి శ్రీమదానన్దతీర్థభగవత్పాదాచార్యవిరచితే శ్రీమద్బ్రహ్మసూత్రానువ్యాఖ్యానే ప్రథమాధ్యాయస్య చతుర్థపాద: ॥

॥ అథ శ్రీమన్న్యాయసుధాయాం ద్వితీయాధ్యాయస్య ప్రథమ: పాద: ॥

॥ అథ శ్రీమన్న్యాయసుధాయాం స్మృత్యధికరణమ్ ॥

యత్పదం వేదసంవేద్యం కటాక్షేణాపి వీక్షితుమ్ ।

న క్షమన్తే విమతయస్తముపాసే శ్రియ: పతిమ్ ॥ 1 ॥

ఏకవాక్యతా(ది)సిద్ధయే ప్రథమాధ్యాయార్థసఙ్గతత్వేన ద్వితీయాధ్యాయార్థం వివక్షురబుద్ధిస్థేన సఙ్గతేర్దర్శయితుమశక్యత్వాత్ ప్రథమాధ్యాయార్థం తావదనువదతి- ఉక్త ఇతి ॥

(సకల)జగజ్జన్మాదినిమిత్తకారణే సార్వజ్ఞ్యసర్వైశ్వర్యాద్యనన్తగుణపరిపూర్ణేఽవిద్యాద్యవద్యగన్ధవిధురే పరే బ్రహ్మణి నారాయణే స్వరవర్ణపదవాక్యమహావాక్యరూపస్య సమస్తస్య శాస్త్రస్య, సాక్షాత్పరమముఖ్యయా వృత్త్యా నతు లక్షణయా, తథా మహాతాత్పర్యేణ నతు పారార్థ్యేన సమన్వయ: ప్రథమేఽధ్యాయే సమర్థిత ఇత్యర్థ: ।

యద్యపి సమన్వయశబ్దేనైవ సాక్షాదిత్యర్థో లభ్యతే । తథాఽపి పరకీయసంశబ్దవ్యాఖ్యాననిరసనేఽవహితైర్భవితవ్యమితి సూచనాయ తద్వ్యాఖ్యానమిదం కృతమిత్యదోష: । అథవా సమన్వయశబ్దేన ముఖ్యయా వృత్త్యాఽన్వయ: ప్రతీయతే । పరమముఖ్యయా తు వృత్త్యా అన్వయం దర్శయితుం సాక్షాదిత్యుక్తమ్ । యద్వా న ప్రధానపరమాణ్వాదినిరాసనేన ఉపాదానత్వాదిప్రతిపాదనేన చ పరమ్పరయా కిన్తు సాక్షాదేవేత్యనేనాచష్టే ।

ఏవం ప్రథమాధ్యాయార్థమభిధాయ తత్సఙ్గతత్వేన ద్వితీయాధ్యాయార్థమాహ- అవిరోధ ఇతి ॥

అత్రోక్తేఽర్థేఽవిరోధో విరోధాభావోఽత్ర వ్యాచిఖ్యాసితతయా బుద్ధిసన్నిహితే ద్వితీయే(ఽధ్యాయే) సాధ్యతే । అనేనాస్యాధ్యాస్యాతీతాధ్యాయేన కార్యకారణభావలక్షణ(ణా)సఙ్గతి: సూచితా భవతి । సకలశాస్త్రస్య సమన్వయేన జగజ్జన్మాదికారణత్వే సమస్తగురపూర్ణత్వేఽశేషదోషవిధురత్వే చ పరస్య బ్రహ్మణోఽభిహిత ఏవ(హి) తత్ర విరోధ: స్ఫురతి । నాన్యథా

నిరాశ్రయత్వాత్ । విరోధస్ఫూర్తావేవ తదభావసాధనస్యావసరో నేతరథా । అప్రాప్తప్రతిషేధాయోగాత్ । అతోఽతీతాధ్యాయార్థస్య కారణత్వమేతదధ్యాయార్థస్య కార్యత్వం నిశ్చీయతే । అథవా శ్రుతిసమన్వయేనోపపాదితోఽప్యర్థో న తావచ్ఛ్రోతౄణాం దృఢనిరూఢో భవతి, యావదత్ర ప్రతీతే విరోధాభావో న సాధ్యతే । విరోధేన శ్రుతీనామేవాప్రామాణ్యశఙ్కనాత్ । తథా చానుపపాదితకల్ప ఏవాపద్యతే । విరోధాభావసాధనే తు భవత్యేవ దృఢనిరూఢః । యథోక్తమ్ । "విమృశ్య పక్షప్రతిపక్షాభ్యామర్థావధారణం నిర్ణయః' ఇతి । అతో విపరీతకార్యకారణభావలక్షణా అనయోస్సఙ్గతిః ।

నన్వూక్తార్థే విరోధస్తత్ర తత్రైవ పరిహృతః । కిమత్ర పరి(తత్కిమపరమవ)శిష్యతే యదర్థమధ్యాయాన్తరారమ్భః । సత్యమ్ । ప్రతివక్ష్యత్యత్రాచార్యః ।

నన్వేవమధ్యాయస్యావిరోధలక్షణైకార్థత్వేనైకవాక్యత్వే సతి పాదభేదః కిన్నిబన్ధనః । తత్రాప్యస్య పాదస్య ప్రాథమ్యం కిన్నిబన్ధనమిత్యపేక్షాయామాహ-చతుర్విధస్యేతి ॥

తస్యావిరోధస్య । నిర్ధారణే షష్ఠీ । ఆదౌ ప్రథమపాదే । అవిరోధః సాధ్యత ఇత్యనువర్తతే । చతుర్విధస్య తస్యేత్యనువాదాత్స చతుర్విధ ఇతి లభ్యతే ।

తదయమర్థః । యద్యప్యుక్తేఽర్థే విరోధాభావ ఇత్యేకోఽర్థః । తథాఽపి యుక్తిసమయశ్రుతిన్యాయోపేతశ్రుతివిరోధాభావరూపావాన్తరభేదేన స చతుర్విధో భవతి । తత్ప్రతిపాదనేన చతుర్ణాం పాదానాం భేదో యుజ్యతే । తస్య చతుర్విధస్యాపి విరోధాభావస్య మధ్యే యుక్తివిరోధాభావః ప్రథమపాదే సాధ్యతే । సర్వేషామపి విరోధానాం యుక్త్యుపజీవితవేన తద్విరోధస్య ప్రబలతయా తదభావసాధనస్య ప్రాథమ్యోపపత్తేః । యుక్తిపురస్కారేణ యుక్త్యుపజీవిత్వేన తద్విరోధస్య ప్రబలతయా తదభావసాధనస్య ప్రాథమ్యోపపత్తేః । యుక్తిపురస్కారేణ ప్రవర్తనా(మానత్వా)చ్చ విచారశాస్త్రస్యేతి ।

ను కథమభావస్య చాతుర్విధ్యమ్ । ఉచ్యతే । చతుర్విధా హి విరోధినో(న్యో)యుక్త్యాదయః । తదుపధానాద్విరోధోఽపి చతుర్విధోఽభిధీయతే । తతస్తత్ప్రతియోగికోఽభావోఽపి తథోచ్యతే । అత ఏవ యౌక్త ఇత్యుపపన్నమ్ । అభావస్యాపి పరమ్పరయా యుక్తిసమ్బన్ధిత్వాత్ । అథవాఽవిరోధపదసన్నిధాపితో విరోధస్తస్యేతి పరామృశతే । తథాచ విరోధస్య యుక్త్యాద్యుపధానేన చతుర్విధత్వాత్తదభావసాధనేన పాదభేదో యుజ్యతే । చతుర్విధస్య

తస్య విరోధస్య మధ్యే యౌక్తో విరోధ ఆదావుక్తప్రకారేణ ప్రబలో యతస్తస్మాత్తదభావోఽత్రాదౌ సాధ్యత ఇతి యోజనీయమ్ । యద్వా తస్యేతి విరోధిపరామర్శోఽయమ్ । తస్యాప్యవిరోధపదేన బుద్ధిసన్నిహితత్వాత్ । అవిరోధో హి విరోధ(నిరూపణ)ధీననిరూపణః । విరోధశ్చ విరోధినా వినా నోపపద్యతే । తతశ్చ విరోధినో యుక్త్యాదిభేదేన చతుర్విధత్వా(త్త)ద్విరోధాభావసాధనేన పాదభేదోపపత్తిః । చతుర్విధస్యాపి తస్య విరోధినో మధ్యే యుక్తేః ప్రబలత్వాదాదౌ యౌక్తో యుక్తిసమ్బన్ధీ విరోధాభావః సాధ్యత ఇతి యోజ్యమ్ ।

ప్రథమాధికరణే విశేషమాహ- తత్రాపీతి ॥

అపిపదమాదావిత్యస్యానుకషర్ణార్థమ్ । తత్ర యుక్తివిరోధాభావప్రతిపాదకేఽపి పాద ఇత్యనౌచిత్యశఙ్కాసూచనార్థం వా । చశబ్దేనావిరోధః సాధ్యత ఇత్యేతదనుకృష్యతే । స్మృతేః పాశుపతాదికాయాః । యద్యపి స్మృతేరిత్యస్య న నఞర్థేన సమ్బన్ధో ఘటతే విరోధశ్చ సమాసే గుణభూతః । తథాఽపి బుద్ధయా వివిక్తేన తేన సమ్బన్ధః సమ్భవతి ।

యుక్తివిరోధపరిహారలక్షణేఽత్ర పాదే స్మృతివిరోధపరిహారో న కర్తవ్యోఽసఙ్గతత్వాత్ । కర్తవ్యతాయాం వా ప్రాథమ్యం కుత ఇత్యత ఆహ- తస్యా ఇతి ॥

తస్యాః పాశుపతాదిస్మృతేర్యుక్తిసమయాదివిరోధిచతుస్స్వరూపత్వాత్ । ఏతదుక్తం భవతి । పాశుపతాదిస్మృతయో హి స్వయమాప్తాభిమతవాక్యతయా సమయరూపా అపి స్వాభిమతార్థే యుక్తీః శ్రుతీశ్చ సంవాదయన్త్యో యుక్తిసమయాదివిరోధిచతుష్టయరూపాః । తతశ్చోక్తేఽర్థే తద్విరోధపరిహారోఽధ్యాయేఽన్తర్భవత్యేవ । కిన్తు పాదచతుష్టయార్థసఙ్గతోఽ(ప్య)యం న నిష్కృష్యైకత్రైవ పాదేఽన్తర్భవతి । తతోఽధ్యాయాదౌ తదన్తే వా వక్తవ్యః । ప్రథమాతిక్రమే చ కారణం న కిఞ్చిదస్తీత్యాద్యాధికరణే నిరూప్యత ఇతి । ఏవఞ్చ తత్రాపి చ స్మృతేరిత్యయముక్తస్యాపవాదో భవన్నపి న సర్వథేత్యుక్తం భవతి ।

సమయాదివిరోధస్యాపి పరిహారేణ నిష్కృష్యపాదార్థాభావాద్యుక్తివిరోధపరిహారస్యాపి భావేనాన్తర్భావసమ్భవాచ్చ ।

ఏకస్యైవాధికరణస్య పాదచతుష్యయార్థసమ్బన్ధేన చతుస్స్వరూపత్వకథన(నేన)ప్రసఙ్గచ్ఛిష్యాణాం శాస్త్రే బహుమానోత్పాదనాయాన్యదపి చాతుర్విధ్యం వక్తి- ప్రత్యేకమితి ॥

చత్వారోఽపి పాదా: ప్రత్యేకం చతురాత్మకా: పాదచతుష్యయార్థవన్తో ద్రష్యవ్యా: । తద్యథా । యుక్తివిరోధపరిహారలక్షణోఽప్యయం పాద: సమయాదిత్రయవిరోధపరిహారాత్మకోఽపి భవతి । తథా సమయవిరోధపరిహారలక్షణోఽపి ద్వితీయో

యుక్త్యాదిత్రయవిరోధపరిహారాత్మకోఽపి భవతీత్యాది । పాదా ఇత్యేవోక్తే సన్నిహితత్వాదేతదధ్యాయగతా ఏవేతి జ్ఞాయతే । తదర్థం సర్వే ఇత్యుక్తమ్ । సర్వాధ్యాయసమ్బన్ధినోఽపీత్యర్థ: । యో యదధ్యాయగత: పాద: స తదధ్యాయ(గత)పాదచతుష్యయార్థవానవధే(సే)య: । న కేవలమేవం పాదా:, కిన్తు తదంశాశ్చ తే పాదా అంశా యేషాం తే తదంశా అధ్యాయా ఇత్యర్థ: । ప్రథమాధ్యాయ: సమన్వయస్యేవావిరోధాదిత్రయస్యాపి ప్రతిపాదకో భవతీత్యాది । పాదానాం చతురాత్మకత్వేఽధికరణానాం తథాత్వం సిద్ధమేవ । న చైవమధ్యాయాదిభేదానుపపత్తి: పౌనరుక్త్యదోషశ్చేతి వాచ్యమ్ । వివక్షాభేదేన సామఞ్జస్యాత్ । యదా ప్రథమ: సమన్వయస్యార్థో వివక్ష్యతే న తదా తదర్థతేతరేషామిత్యాది ।

అన్యదాది చాతుర్విధ్యం శాస్త్రస్య దర్శయతి- మూర్తీనామితి ॥ Vyasa-(8)

చతసృణాం వాసుదేవాదిమూర్తీనాం ప్రతిపాదకత్వేనాపి చతురాత్మకత్వం జ్ఞాతవ్యమితి యోజనా । నన్వేతదుక్తమేవ, పున: కస్మాదుచ్యత ఇత్యత ఆహ- వర్ణమితి ॥

అత్రాగమాదిత్యాఙ్గద్వయస్యోపశ్లేషో ద్రష్యవ్య: । తత్రాద్యస్యారభ్యేత్యర్థ: । ద్వితీయోఽభివిధౌ । ఆగమ ఇతి చతురధ్యాయిశాస్త్రముచ్యతే । తతశ్చాయమర్థ: । న కేవలం ప్రత్యక్షరం ప్రతిపదం ప్రతిసూత్రం ప్రత్యధికరణం కిన్త్వేతచ్ఛాస్త్రగతమేకం వర్ణమారభ్య ఆ సర్వశాస్త్రాత్, ప్రత్యధికరణం ప్రతిపాదం ప్రత్యాధ్యాయం సమస్తేన శాస్త్రేణ చ చతస్రో మూర్తయ: ప్రతిపాద్యన్త ఇత్యర్థ: ।

కుత ఏతదవగన్తవ్యమిత్యత ఆహ- ఆగమాదితి ॥ బృహత్తన్త్రాదేరిత్యర్థ: ।

ఏతత్పాదాధికరణపూర్వపక్షసిద్ధాన్తయుక్తీ: సఙ్క్షేపేణాహ- ఆప్తతేత్యాదినా ॥

ఉక్తార్థం స్మృతివిరోధేనాక్షిప్య సమాదధత్సూత్రమ్ ఓం స్మృత్యనవకాశదోషప్రసఙ్గ ఇతి చేన్నాన్యస్మృత్యనవకాశదోషప్రసఙ్గాత్ ఓం ॥ ఇతి । అస్యార్థ: । యదుక్తం పరస్య బ్రహ్మణో విష్ణో: సకలజగజ్జన్మాదికారణత్వం సార్వజ్ఞ్యాదిసకలగుణపూర్ణత్వం సమస్తదోషదూరత్వం చ తదయుక్తమ్ । పాశుపతసాఙ్ఖ్యబౌద్ధార్హతాదిస్మృతివిరుద్ధత్వాత్ । తా హి శివప్రభృతీనామేవ జగజ్జన్మాదికారణత్వాదికం ప్రతిపాదయన్తి । నచ తాసామన్యోఽవకాశోఽస్తి యేన ప్రతీతేఽప్యర్థే తాత్పర్యాభావం ప్రతీమ: । అన్యథా తాసాం స్మృతీనామనవకాశేనాప్రామాణ్యలక్షణదోషప్రసఙ్గ ఇతి । తన్న । పురుషోత్తమస్యైవ పఞ్చరాత్రాదిస్మృతిభిరఖిలజగత్కారణత్వాదేరుక్తత్వాత్ । అపర(న్య)థా తాసాం పాశుపతాది(స్మృతి)భ్యోఽన్యాసాం పఞ్చరాత్రాదిస్మృతీనామవకాశాన్తరాభావేనాప్రామాణ్యదోషప్రసఙ్గాదితి ।

తత్రాక్షేపస్తావదయమయుక్త: । శ్రుతిసమన్వయేనాస్యార్థస్య సాధితత్వాత్ । శ్రుతివిరుద్ధానాం(చ) స్మృతీనామప్రామాణ్యస్యేష్యత్వాత్ । శ్రుతిసమన్వయన్యాయేన పాశుపతాదిస్మృతీనామపి పరబ్రహ్మణి సమన్వయేన శివార్చనాదిపరత్వేన వా సావకాశత్వాచ్చ । సమాధానమపీదమయుక్తమ్ । సకలశాస్త్రప్రమాణకత్వముక్తార్థస్యాభిధాయేదానీం స్మృతిమాత్రోపాదానే కారణాభావాత్ । పరాభిధిత్సితం దోషమవబుధ్య శ్రుతిపరిత్యాగస్త్వయుక్త: । కిన్తు స పరిహర్తవ్య: । అన్యథా ప్రాగపి శ్రుతిరనాదేయా స్యాత్ । కిఞ్చ పఞ్చరాత్రాదిస్మృతీనామప్రామాణ్యం పరస్యేష్యమేవ । వాసుదేవార్చనాదిపరతయా సావకాశతాఽపి తేన సమ్భావ్యేత । సామ్యాపాదనమాత్రేఽపి పరస్యైవ జయో నిశ్చయప్రతిబన్ధకత్వాదిత్యతో నిర్దలం పూర్వపక్ష తావదుజ్జీవయతి- ఆప్తైరితి ॥

అయమిహాభిసన్ధి: పూర్వపక్షిణ: । శ్రుతివిరోధేన స్మృతీనామప్రామాణ్యమభిలషతా ప్రబలదుర్బలత్వే సర్వథా సమర్థనీయే । అన్యథాఽతిప్రసఙ్గాత్ । న తావత్ప్రామాణ్యకారణభావాభావాభ్యాం ప్రాబల్యదౌర్బల్యే । ప్రామాణ్యస్య స్వత స్త్వేనాఙ్గీకృతత్వాత్ । వైపరీత్యాచ్చ । వాక్యప్రామాణ్యే హి కారణం వక్తురాప్తత్వమ్ । వక్తారశ్చ స్మృతీనామాప్తా: । న శ్రుతే: । అపౌరుషేయత్వేనాఙ్గీకృతత్వాత్ । అత ఏవ సమూలత్వనిర్మూలత్వాభ్యామ్ । స్మృతీనామాప్తిమూలత్వాత్ । శ్రుతేస్తదభావాత్ । నాపి కృత్తిమత్వాకృత్రిమత్వాభ్యామ్ । స్వరూపతోఽప్రయోజకత్వాత్ । ఉక్తరీత్యా వైపరీత్యాచ్చ ।

తదిదముక్తమాప్తై రుద్రకపిలకమలాసనాదిభి: ఉక్తమర్థం శివాదీనాం జగత్కారణత్వాదికం, పిపీలికాలిపినిభా బుద్ధిపూర్వప్రణయహీనా, శ్రుతి:, కథం వారయేత్ న కథమపీతి ।

నన్వౌదుమ్బరీం స్పృష్ట్వోద్గాయేదిత్యాదిశ్రుతివిరుద్ధానామౌదుమ్బరీ సర్వా వేష్ఠయితవ్యేత్యాదిస్మృతీనామప్రామాణ్యముపలబ్ధం తథాఽత్ర స్యాత్ । న స్యాత్ । వైషమ్యాత్ । శ్రుతిమూలతయాఽభిమతా హి తా: స్మృతయోఽతస్తాసాం మూలశ్రుత్యనుమాపకత్వేన ప్రామాణ్యమిష్యమ్ । నచ శ్రుతివిరుద్ధాయా: స్మృతేర్మూలశ్రుత్యనుమాపకత్వం సమ్భవతీత్యప్రామాణ్యమేవ యుక్తమ్ । యథాఽఽహ జైమిని: "విరోధే త్వనపేక్షం స్యాదసతి హ్యనుమానమ్' ఇతి । నచైవం ప్రకృతే । పాశుపతాదిస్మృతీనాం శివాదిప్రత్యక్షమూలత్వేన శ్రుతిమూలత్వాభావాత్ । తదిదమాహ-ప్రత్యక్షతో దృష్ట్వేతి ॥ నను తర్హి స్మృతీనాముక్తరీత్యా సావకాశత్వాన్నిరవకాశశ్రుతివిరోధేనాప్రామాణ్యమస్తు । మైవమ్ । వైపరీత్యాత్ । స్మృతయో హి విస్పష్టవాదిన్యో న వివక్షితార్థాత్ప్రచ్యావనమర్హన్తి । శ్రుతయస్త్వస్ఫుట(స్పష్ట)విక్షిప్తవాదిన్యోఽవ్యవస్థితాలౌకికశబ్దలక్షణవిషయా అశక్యాధ్యయనానన్తాపరిపూర్ణవాక్యరూపా నార్థవిశేషనిష్ఠా లక్ష్యన్తే । అత ఏవ భవతాం మీమాంసాయాస: । ఏతదప్యుక్తం ప్రకర్షేణోక్తమితి । విస్పష్టముక్తమిత్యర్థ: ।

పిపీలికాలిపినిభేతి చ । అస్ఫుటే(స్ప ష్టే)త్యర్థ: ।

కిఞ్చ శ్రుతయస్తావదవిస్పష్టార్థా: । ప్రణేతృవ్యాఖ్యానసమ్ప్రదాయవికలా న స్వతన్త్రా: కమప్యర్థం ప్రతిపాదయితుమీశతే । కిన్తు సహజసిద్ధేన యోగర్ధిలబ్ధేన వా ప్రత్యక్షేణాశేషార్థదర్శినామాప్తానాం వచనమనుసృత్య నేతవ్యా: । యథోక్తమ్ । ఇతిహాసపురాణాభ్యాం వేదం సముపబృంహయేదితి । ఇతిహాసపురాణగ్రహణముపలక్షణమ్ । తథాచ కథం పాశుపతాదిస్మృత్యుక్తార్థనివారణాయ సమర్థాస్స్యు: । తదిదముక్తం పిపీలికాలిపినిభా సంవాదేన వినా కమప్యర్థం ప్రతిపాదయితుమసమర్థా శ్రుతిర్యద్వచనసంవాదాపేక్షిణీ తైరేవాప్తై: ప్రత్యక్షతో దృష్ట్వా ప్రోక్తమర్థం కథం వారయేత్ । స్వతన్త్ర(స్వాతన్త్ర్య)దశాయామప్రతిపాదకత్వాత్ । పారతన్త్ర్యే తు విరోధాభావాదేవ । కిన్తు తదనుసారేణైవ నేతవ్యేతి ।

భవేదేతద్యది పాశుపతాదిస్మృతిప్రణేతౄణామాప్తత్వం స్యాత్ । తదేవ కుత ఇత్యత ఆహ- సర్వగా హీతి ॥ సర్వం గచ్ఛన్త్యవగచ్ఛన్తీతి సర్వగా: । ఆప్తత్వోపలక్షణమేతత్ । తే రుద్రాదయ: । హీతి తత్ర ప్రమాణప్రసిద్ధిం ద్యోతయతి ।

అథవా సర్వజ్ఞత్వమేవాత్ర ప్రమాణప్రసిద్ధయా సాధ్యతే । తత ఏవాన్యస్య సిద్ధే: ।

తథాహి । హరిహరహిరణ్యగర్భాస్తావత్సర్వజ్ఞతయా శ్రుతీతిహాసపురాణేషు ప్రసిద్ధా: । తత్ర హరేరేవావతారా బుద్ధర్షభకపిలా: సౌగతాదిస్మృతిప్రణేతార: । తథాచ తేషాం మోహాభావేన రాగద్వేషయోరప్యభావాత్ విప్రలిప్సా చ నివర్తతే । కిఞ్చ
జ్ఞానేచ్ఛాప్రయత్నస్థానకరణపాటవాని తావదుపదేశమాత్రేణ తేషాం నిశ్చీయన్తే । కిఞ్చ
జ్ఞానేచ్ఛాప్రయత్నస్థానకరణపాటవాని తావదుపదేశమాత్రేణ తేషాం నిశ్చీయన్తే । జ్ఞానం తు యథార్థమయథార్థం వా స్యాత్ । ఇచ్ఛాఽపి ప్రతిపిపాదయిషా వా విప్రలిప్సా వేతి సన్దేహోఽవశిష్యతే । తత్రాభ్యాసదశాపన్నోఽయమర్థోఽస్యేతి సామాన్యతో నిశ్చయే భవత్యేవ తస్య జ్ఞానస్య యథార్థత్వనిశ్చయ: యథాఽభ్యాసదశాపన్నమిదమరణ్యమమీషాం మ్లేచ్ఛానామతోఽస్మిన్నేతే మార్గాభిజ్ఞా ఇతి పాన్థానామేవ నిశ్చయ: । విప్రలిప్సా చ హేతుదర్శనేన వ్యాప్తౌ హేతౌ సతి స్యాత్ । స చ ద్విరూప: । స్వోపకార: పరాపకారో వా । న తావత్పాన్థేషు విమార్గేణ ప్రతిష్ఠమానేషు మ్లేచ్ఛానాం కశ్చిత్స్వోపకార: । స్వస్య గృహీతత్వాత్ । శరీరస్య చ కరణీయాన్తరభావాత్ । భావే వా పరిత్యాగాయోగాత్ । నాపి ద్వితీయ: । న హ్యనున్మత్తా అనపకారిణమపకుర్వతే । నాపి పరాపకారమాత్రం పురుషార్థ: । తథా సతి సర్వ: సర్వమపకుర్యాదితి । ఏవం విప్రలిప్సాఽపి నివార్యతే । అనభ్యాసదశాపన్నే తు విషయే ప్రమాణాన్తరసంవాదాత్ప్రవృత్తిసామర్థ్యాద్వా మోహవిప్రలిప్సయోర్నివృత్తిరిత్యతో మ్లేచ్ఛా అప్యాప్తా భవన్తి । కిముత మహానుభావా రుద్రాదయ ఇతి ।

ఏవం పూర్వపక్షసూత్రాభిప్రాయమభిధాయ సిద్ధాన్తసూత్రతాత్పర్యమాహ- ఇతి చేదితి ॥

తన్నేతి శేష: । కుత్।ా నిశ్చితే హి పాశుపతాదిస్మృతిప్రామాణ్యే తద్విరుద్ధం విష్ణోస్సర్వజగత్కారణత్వాదికమసత్స్యాత్ । న చైవమ్ । సత్ప్రతిపక్షత్వాత్ । ఆస్తాం తావచ్ఛ్రుతి: । పఞ్చరాత్రాదిస్మృతయో హి విష్ణోరేవ సకలజగత్కారణత్వాదికమభిదధానా దృశ్యన్తే ।

నను విరుద్ధయో: ప్రమాణయో: సామ్యే సతి సత్ప్రతిపక్షతా స్యాత్ I న చైవం ప్రకృతే I పాశుపతాదిస్మృతీనామాప్తప్రణీతత్వాత్ విస్పష్యవాదిత్వేన నిరవకాశత్వాచ్చ I పఞ్చరాత్రాదిస్మృతీనాం తదభావాదిత్యత ఆహ- యదీతి II అశేషజ్ఞా అశేషవిద ఇత్యాప్తత్వోపలక్షణమ్ I హరిపూర్వకా హరిమనుప్రభృతయ: పఞ్చరాత్రాదీనామపి తదుపేయమ్ I నచ విశేషహేతురస్తీతి భావ: I ఉపలక్షణం చైతత్ I విస్పష్యవాదిత్వేన నిర(రాన)వకాశత్వం చ ద్రష్యవ్యమ్ I

కిమతో యద్యేవమిత్యత ఆహ- మానమితి II

హిశబ్దో హేతౌ I యస్మాదేవం తస్మాదుభయత్ర పూర్వపక్షసిద్ధాన్తయోర్మానం స్మృతిద్వయం సమం భవేత్ I తథా చ పాశుపతాదిస్మృతీనాం సత్ప్రతిపక్షత్వం స్థితమితి శేష: I

నను యే విరుద్ధే ప్రమాణే న తయో: సామ్యమ్ I శుక్తిరజతజ్ఞానయోస్తదభావదర్శనాత్ I యే చ సమే న తయోర్విరోధ: I పటశుక్లో దీర్ఘశ్చేత్యత్ర తదభావాత్ I తత్కథం పాశుపతాదిస్మృతే: సత్ప్రతిపక్షత్వసమ్భవ: I సమ్భవేఽపి జితం పరేణ I సిద్ధాన్తనిర్ణయస్యాయోగాదిత్యత ఆహ- మానమితి II ఉభయత్ర ద్వయోస్స్మరణయోర్మధ్యే యత్సమం సహ మయా మూలప్రమాణేన వర్తతే, తదేవ మానమన్యదప్రమాణమ్ I ఏతదుక్తం భవతి I విశేషానిర్ధారణాయామేవ సత్ప్రతిపక్షత్వమ్ I వస్తుతస్తు సమూలం మానమన్యదమానమితి I నను సమూలత్వేన ప్రామాణ్యావధారణే ప్రామాణ్యస్య పరతస్త్వాపత్తి: I మైవమ్ I పరస్పరవిరోధేనాప్రామాణ్యశఙ్కాప్రాప్తౌ సమూలత్వేన తదపనయనాత్ I తథోభయత్ర స్మరణే యత్పఞ్చరాత్రాదిస్మరణం సమం సమూలప్రమాణం సంవాదిపమాణాన్తరోపేతం చ, తదేవ మానం భవేన్న తు పాశుపతాదికమ్, మూలాద్యభావాత్ I అతో నోక్తదోష ఇతి యోజ్యమ్ I వక్ష్యేతే హి శ్రుతిమూలత్వతత్సంవాదిత్వే చ పఞ్చరాత్రాదీనామ్ I నను కథం పాశుపతాదిస్మృతీనాం నిర్మూలత్వాత్ I యావతా పశుపతిప్రభృతీనామాప్తిస్తత్ర మూలముదితేత్యత ఆహ- న చేతి II

తత్ర శివాదిషు నిశ్చయోపాయాభావాదితి శేష: I ననూక్తమత్ర "సర్వగా హి తే' ఇతి I మైవమ్ I "నిత్యం వృద్ధిక్షయోపేతమ్' ఇత్యాదినా

పరమపురుషాదితరేషాం సార్వజ్ఞ్యాభావస్యోక్తత్వాత్ I శ్రుత్యాదీనాం చోపచరితత్వాత్ I

నన్వస్తి తావద్విష్ణోరనుపచరితసార్వజ్ఞ్యమ్ । శివాదీనామప్యుపాయోపేయవిషయమ్ । కిం గఙ్గావాలుకాకీటసఙ్ఖ్యాపరిజ్ఞానేన । సత్యమ్ । న తావత్తత్త్వజ్ఞానమేవాప్తిః । విప్రలమ్భకేఽతివ్యాప్తిరిత్యాహ- వ్యభిచరత ఇతి ॥

అథోచ్యేత సర్వజ్ఞానాం మోహాభావాత్తన్మూలయో రాగద్వేషయోరభావే విప్రలిప్సాఽపి నివర్తత ఇత్యాప్తినిశ్చయ ఇతి । కిం తత్ర సర్వేఽపి తీర్థకరా ఆప్తా ఇత్యఙ్గీకృత్యైవమనుమీయతే । ఉత స్వస్వాభిమతమేకమేవ । ఆద్యం దూషయతి- వ్యభిచారత ఇతి ॥ పఞ్చరాత్రాదిస్మృతిప్రణేతరి నారాయణే అస్యాఙ్గీకారస్య భగ్నత్వాదిత్యర్థః । అభఙ్గే వా సిద్ధం నః సమీహితమ్ । యద్వా వ్యభిచారోఽన్యోన్యవిరోధః । నహి పరస్పరవిరుద్ధవాదినః సర్వేఽప్యాప్తా ఇత్యఙ్గీకర్తుముచితమ్ । వస్తువికల్పప్రసఙ్గాత్ । ద్వితీయం పరాచష్టే- వ్యభిచారత ఇతి ॥ యస్య తీర్థకరస్యాప్తత్వం నాఙ్గీక్రియతే । తత్రైవ సార్వజ్ఞ్యస్య వ్యభిచారాదిత్యర్థః । నచ తత్ర సావర్జ్ఞ్యం నాఙ్గీక్రియత ఇతి యుక్తమ్ । సమానన్యాయత్వాత్ । అథ హేతుం విశింష్యాత్తదా సన్దిగ్ధాసిద్ధయాదికమ్ ।

యదప్యుక్తం జ్ఞానేచ్ఛాప్రయత్నస్థానకరణపాటవాని తావదుపదేశమాత్రేణ నిశ్చీయన్త ఇతి । తన్న । అపటుకరణానామప్యుపదేశదర్శనేన వ్యభిచారాదిత్యాహ- వ్యభిచరత ఇతి ॥ ఉపదేశవిశేషణే చోక్తో దోషః । నిశ్చీయతాం జ్ఞానమ్, తస్య యాథార్థ్యం తు కుతః । అభ్యాసదశాపన్నోఽయమ్ అర్థోఽస్యేతి సామాన్యనిశ్చయే సతి తత్సిద్ధిరితి నేత్యాహ- వ్యభిచారత ఇతి ॥ వ్యభిచారః విప్రకర్షః తేషామేవ సన్నిధానం దుర్లభమస్మదాదీనాం, దూరే తదీయాభ్యాసావధారణమితి భావః । వినేయవచనపరమ్పరయా తదవధారణమితి చేత్(న) । తీర్థకరాన్తరే వ్యభిచారాదిత్యాహ- వ్యభిచారత ఇతి ॥ తాసు తాసు స్మృతిష్వభినివిష్టాః సర్వేఽపి హి తం తమాచార్యం తత్ర తత్రార్థేఽభ్యాసవన్తమేవాచక్షతే । నచ తదీయం జ్ఞానం యథార్థమేవాఙ్గీకర్తుం శక్యం, త్వత్సిద్ధాన్తవిరోధిత్వాత్ । అన్యథా త్వదీయసిద్ధాన్తస్యావాస్తవత్వాపాతాదిత్యాహ- వ్యభిచారత ఇతి ॥ వ్యభిచారః విరోధః । ఇచ్ఛాఽపి విప్రలిప్సా కుతో నేతి వాచ్యమ్ । స్వోపకారపరాపకారరూపహేతుదర్శనాభావాదితి చేత్ తత్కిం స్మృతిప్రణేతారస్సర్వేఽపి న విప్రలమ్భకాః । అద్ధేతి చేత్ । అస్య నియమస్య బుద్ధాదిషు భగ్నత్వాదిత్యాహ- వ్యభిచరత ఇతి ॥ నియమే చ స్వవ్యాఘాతః । యస్య కస్యాపి విప్రలమ్భకత్వే, హేతుదర్శనాభావస్య తత్రైవ వ్యభిచారః । నహి తత్తత్పురుషవిశేషానుసంహితాస్తే తే ప్రయోజనవిశేషాః పిశితనయనైరస్మదాదిభిరవధారయితుం శక్యన్త ఇత్యాశయేనాహ- వ్యభిచారత ఇతి ॥ కేనాపి ప్రమాణేన హేతూపలమ్భాభావోఽవిప్రలమ్భహేతురితి చేన్న । సన్దిగ్ధత్వాత్ ।

ప్రయోజనాభావోఽవిప్రలమ్భహేతు: । ప్రయోజనాభావశ్చ పరవఞ్చనస్యాపురుషార్థత్వాదతత్సాధనత్వాచ్చ నిశ్చీయత ఇతి చేన్న । సమ్ప్రతిపన్నవిప్రలమ్భకేషు వ్యభిచారాదిత్యాహ- వ్యభిచారత ఇతి ॥ అపురుషార్థమపి పురుషార్థతయా విభ్రమ్య వఞ్చయత్యసావితి చేత్ । కిం తావతా । ప్రకృతస్తు వివేకితయా నైవమితి చేన్న । తీర్థకరాన్తరే అవిద్యమానస్య వివేకస్యాస్మిన్నవధారణానుపపత్తే: ।

అథ విశ్వహితోపదేశార్థం ప్రవృత్త్యా విప్రలమ్భాభావోఽనుమీయత ఇతి చేన్న । బుద్ధాదిషు తత్సామ్యేన వ్యభిచారాదిత్యాహ- వ్యభిచారత ఇతి ॥

అథ తే న తథా, కిన్త్వయోగ్యజనవ్యామోహనార్థమితి చేత్ । ప్రకృతోఽపి న తథేతి కుతో నిశ్చితమ్ । నిశ్చయోపాయస్యేతరత్రాపి తుల్యత్వాత్ ।

యదప్యుక్తం ప్రమాణాన్తరసంవాదాన్మోహవిప్రలిప్సయోర్నివృత్తిరితి తదసత్ । ప్రమాణాన్తరం హి న తావత్ప్రత్యక్షమ్ । అతీన్ద్రియత్వాద్విప్రతిపన్నార్థస్య । అనుమానం చేద్వ్యయభిచారో బుద్ధాదిషు । ఆభాసమేవ తత్ మదీయం త్వనుమానమేవేతి చేన్న । యతో నివారయిష్యామస్తవ(వచన)చమత్కారం మా త్వరిష్ఠా ఇత్యాశయేనాహ- వ్యభిచారత ఇతి ॥

అథాగమ: స కిం వేదాదిరుత తద్విరుద్ధం స్మృత్యన్తరమథవా స్వయూథ్యరచితం గ్రన్థాన్తరమ్ । న ప్రథమద్వితీయౌ । విరోధిత్వేన సంవాదాసమ్భవాదిత్యాహ- వ్యభిచారత ఇతి ॥ నాపి తృతీయ: । బుద్ధాదిప్రణీతస్మృతీనామపి స్వయూథ్యపురుషాన్తరవచనసంవాదిత్వేన వ్యభిచారాదిత్యాహ- వ్యభిచారత ఇతి ॥ తేఽపి సన్దిగ్ధాప్తభావా ఇతి చేన్న । ప్రకృతేష్వపి తన్నిశ్చయోపాయాభావాత్ ।

యచ్చోక్తం ప్రవృత్తిసామర్థ్యాద్వ్యామోహవిప్రలిప్సయోర్నిరాస ఇతి । తదయుక్తమ్ । ప్రవృత్తిసామర్థ్యం హి తతోఽర్థమవబుద్ధ్య ప్రవృత్తస్య ఫలోపలమ్భ: । నచ విప్రతిపన్నస్మృతిఫలం స్వర్గాపవర్గలక్షణం ప్రత్యక్షేణేక్ష్యతే । ఇన్ద్రియాణాం తాదృగార్థావిషయత్వాదిత్యాహ- వ్యభిచారత ఇతి ॥ ఆభిముఖ్యేన చారోఽభిచారస్తదభావో వ్యభిచార: । నాప్యనుమానేన । స్మృతిత్వాదేర్వ్యభిచారిత్వాత్ । అన్యస్య చాభావాదిత్యాహ- వ్యభిచారత ఇతి ॥ అథాగమేన । సోఽపి న తావత్సమ్ప్రతిపన్నోఽస్తి । నచ విప్రతిపన్నేన । తస్య బౌద్ధాదివిషయేఽపి విద్యమానత్వేన వ్యభిచారాదిత్యాహ- వ్యభిచారత ఇతి ॥

స్యాదేతత్ । ద్వివిధా ఖలు శివాదిప్రణీతా స్మృతి: । ఏకా తావదదృష్టం ఫలముద్దిశ్య ప్రవృత్తా । పరా తు సమ్పదాదికం దృష్టమ్ । తత్ర దృష్టార్థాయా: ప్రవృత్తిసామర్థ్యం ప్రత్యక్షేణోపలభ్యతే । తతస్తత్ప్రణేతురాప్తత్వమితి । తన్న । తథాఽపి విప్రతిపన్నస్మృతేరాప్తిమూలత్వే

ప్రమాణాభావాత్ । తత ఏవాస్యా అపి తత్సిద్ధిరితి చేన్న । వ్యభిచారాత్ । న హ్యేకత్రాప్తేన సర్వత్రాపి తథా భావ్యమితి నియమోఽస్తి । తథా చ సతి సర్వాసామపి స్మృతీనామాప్తిమూలతాపాతాత్ । తత్రాపి దృష్టార్థానాం ప్రవృత్తిసామర్థ్యోపలమ్భాదిత్యాహ- వ్యభిచారత ఇతి ॥ అఙ్గీకృత్య చేదముదితమ్ । దృష్టార్థానామపి తాసాం బహులం (ఫల)వ్యభిచారో దృశ్యతే । తథాచ కథం తద్దృష్టాన్తేనేతరాసామాప్తిమూలతానుమానమిత్యాహ- వ్యభిచారత ఇతి ॥

కిఞ్చ ఫలవ్యభిచారతస్తదంశస్యానాప్తిమూలత్వస్థితౌ పశుపతిప్రణీతత్వాదేస్తత్ర వ్యభిచారత: కథమనుమానం స్యాదిత్యాహ- వ్యభిచారత ఇతి ॥

తదేవం పాశుపతాదిస్మృతీనామాప్తిమూలత్వానిశ్చయేన నిర్మూలానాం పఞ్చరాత్రాదిస్మృతివిరోధేనాప్రామాణ్యమేవ యుక్తమ్ ।

తదనేన "ఇతరేషాం చానుపలబ్ధే:, ఏతేన యోగ: ప్రత్యుక్త:' ఇతి సూత్రద్వయం వ్యాఖ్యాతం భవతి ।

యచ్చేతరేషాం మహదహఙ్కారాదితత్త్వానామనుపలబ్ధేశ్చ సాఙ్ఖ్యస్మృతేరప్రామాణ్యమితి వ్యాఖ్యానమ్ । తత్ప్రత్యక్షానుపలబ్ధేర్వేదాన్తేష్వపి వ్యభిచారత: సర్వథాఽనుపలబ్ధేరసిద్ధేరుక్తత్వాదయుక్తమితి ।

నను పఞ్చరాత్రాదిస్మృతయోఽపి ఫలం వ్యభిచరన్తి । క్వచిత్తదుక్తానుష్ఠానేఽపి దృష్టఫలానుపలమ్భాత్ । అతస్తాసామప్రామాణ్యాన్న తద్విరోధేన పాశుపతాదిస్మృతీనామప్రామాణ్యమ్ । అన్యథా ఫలవ్యభిచారస్యానైకాన్తికత్వమిత్యత ఆహ- న చేతి ॥

అస్యా: పఞ్చరాత్రాదిస్మృతే: క్వచిద్వ్యయభిచారేఽపీతి సమ్బన్ధ: । కుతో న హీయత ఇతి చేత్ । కిమదృష్టార్థాయా: ప్రామాణ్యాభావోఽభిధీయతే, ఉత దృష్టార్థాయా ఏవ । నాద్య: । యత: ఫలవ్యభిచారే హేతౌ క్వచిద్ దృష్టార్థాయాం వర్తమానే అస్యా అదృష్టార్థాయాం ఫలవ్యభిచారే, తత ఏవాప్రామాణ్యే సత్యప్యస్యా అదృష్టార్థాయాస్తావవన్మానతా న హీయతే । కారణాభావాత్ । తద్విరోధాదేవ చ పాశుపతాదీనామప్రామాణ్యముక్తమ్ । దృష్టార్థాయా అప్రామాణ్యవచనం తు ప్రకృతానుపయుక్తమిత్యభిసన్ధి: ।

అథ దృష్టార్థాయా: ఫలవ్యభిచారేణాప్రామాణ్యే సతి తత ఏవాదృష్టార్థా అప్యప్రమాణం భవిష్యతీతి చేన్న । తత ఇతి కిం తేన హేతునోత తేన దృష్టాన్తేన । నాద్య: । క్వచిద్వ్యయభిచారే(ణా)ఽప్రామాణ్యేఽప్యస్యా మానతా హీయత ఇతి న యుక్తమ్, వ్యాప్త్యభావాత్ । న ద్వితీయ: । క్వచిద్వ్యయభిచారేఽప్రామాణ్యే(ఽపి) అస్యా మానతా హీయత ఇత్యేతన్న యుక్తమ్ । హేత్వభావాత్ । నారాయణవాక్యత్వాదేర్వ్యభిచారాత్ । మా హి భూత్సకలమపి నారాయణవాక్యమప్రమాణమ్ । దృష్టార్థాయాం ఫలవ్యభిచారే అప్రామాణ్యే చ సత్యస్యా అపి మానతా శఙ్కాస్పదత్వేన హీయత ఇతి చ న వాచ్యమ్ । అత్ర హేతుమాహ- నిర్దోషేతి ॥

నిర్దోషవాక్యం వేద: తద్యుక్తి: సమర్థప్రవృత్తిజనకత్వం ప్రామాణ్యావధారణస్య యత ఇతి శేష: । అయమభిసన్ధి: । కిమిదం దృష్టార్థాయా: పఞ్చరాత్రాదిస్మృతే: ఫలవ్యభిచారేణాప్రామాణ్యానుమానమ్ । తత ఏవేతరస్యా అప్యప్రామాణ్యశఙ్కనం చ స్వాతన్త్ర్యేణ క్రియతే కింవా ప్రతిబన్దీగ్రహణమ్ । ఆద్యం తూత్తరాధికరణే నిరాకరిష్యామ: । న ద్వితీయ: । ప్రతిబన్దీగ్రహణం హి ప్రమేయసాధ్యే భవతి । న చైవం ప్రకృతే । పరేణ ఖలు ఫలసంవాదాదినా పాశుపతాదిస్మృతేరాప్తిమూలత్వప్రామాణ్యయోరనుమితయోరస్మాభిస్తన్న్యాయేన ఫలవిసంవాదం ప్రదర్శ్య దోషోఽభిహిత: । యది నామ పఞ్చరాత్రాదిస్మృతిప్రామాణ్యావధారణం ఫలసంవాదయుక్త్యాఽఽశాస్యేత । స్యాదిదం తదా ప్రతిబన్దీగ్రహణమ్ । న చాస్మాభి: పఞ్చరాత్రాదిప్రామాణ్యావధారణస్య తద్యుక్తిమూలతోపేయతే । న చైవం తత్రాప్రామాణ్యావధారణం నిర్మూలం స్యాదితి వాచ్యమ్ । బోధకత్వేన స్వత:సిద్ధత్వాత్ । అప్రామాణ్యశఙ్కానివృత్తి: కుత ఇతి చేదాప్తిమూలత్వేనేత్యుక్తమ్ । తదవధారణం నిర్మూలమితి చేన్న । శ్రుతిసంవాదనిబన్ధనత్వాదితి ।

నను శ్రుతేరేవ వక్తృగుణహీనాయా న ప్రామాణ్యమిత్యతో నిర్దోషవాక్యేత్యుక్తమ్ । బోధకత్వేనైవ హి ప్రామాణ్యం వ్యవస్థాపితం తచ్చ వాక్యత్వాచ్ఛ్రుతేరుభయసమ్మతమ్ । దోషస్తు తదపవాదక: । న చాపౌరుషేయే స సమ్భవతీతి నిష్కమ్పమేవ శ్రుతిప్రామాణ్యమితి వక్ష్యామ ఇత్యర్థ: । అస్యాం దశాయాం శ్రుతివిరోధేనాపి పాశుపతాదిస్మృతీనామప్రామాణ్యం శక్యసాధనమ్ । యదప్యుక్తమ్ "ఇతిహాసపురాణాభ్యాం వేదం సముపబృంహయేత్' ఇతి తత్తథా కిన్త్వవిరుద్ధానామేవోపాయత్వం న తు విరుద్ధానామ్ । నచైవమితరేతరాశ్రయత్వమ్ । శ్రుత్యర్థనిశ్చయస్య స్మృతిసంవాదైకనిబన్ధనత్వాభావాదితి ।

నను చ పఞ్చరాత్రాదిస్మృతీనాం ప్రామాణ్యమఙ్గీకుర్వాణై: సర్వథా ప్రవృత్తిసామర్థ్యమఙ్గీకరణీయమ్ । వ్యభిచారస్య చ కర్తృకరణాదివైగుణ్యనిబన్ధనత్వమభ్యుపేయమ్ । అన్యథా ఫలవ్యభిచారి చ ప్రమాణం చేతి వ్యాఘాతాపాతాత్ । తథాచ ఫలసంవాదేనాపి ప్రామాణ్యాదిసాధనం సుశకమేవేతి కిముచ్యతే, నచ తదుక్తిమూలతేతి సుహృద్భావేన పృచ్ఛన్తం ప్రత్యాహ- వేదోక్తస్యేతి ॥

వైదికగ్రన్థోపదిష్యానుష్ఠానే వేదోక్తా నిషేకాదిసంస్కారా ఏవాధికారతామాపద్యన్త ఇతి వేదోక్తస్యేత్యుక్తమ్ । యద్వా వేదశబ్దేన పఞ్చరాత్రాదయోఽపి గృహ్యన్తే । అధికారస్యేత్యుపలక్షణమ్ । సాధనానుష్ఠానస్యేత్యపి ద్రష్టవ్యమ్ । దుర్నిరూపత్వమస్మదాద్యప్రత్యక్షత్వమ్ । సదేతి స్వభావత ఏవ న తు దేశాదివ్యవధానేనేత్యర్థ: । నియమో వ్యభిచారో వా ఫలస్యేతి శేష: । హిశబ్దో యస్మాదిత్యర్థే ।

తస్మాత్ఫలసంవాదేన ప్రామాణ్యాది నానుమీయత ఇతి శేష: ।

ఏతదుక్తం భవతి । ప్రమితం ఖలు లిఙ్గమనుమితే: కరణమ్ । న సత్తామాత్రేణ । అతిప్రసఙ్గాత్ । అత్ర (చ) ఏవం ప్రయోక్తవ్యమ్ । పఞ్చరాత్రాదికం ప్రమాణమ్ । సమర్థప్రవృత్తిజనకత్వాత్సమ్ప్రతిపన్నవదితి । తస్య చాయమర్థ: । ఏతద్విహితసాధనానుష్ఠానవద్భిస్తత్ఫలస్య నియమేన ప్రాప్తేరితి । నచైతల్లిఙ్గం శక్యావధారణమ్ । వ్యభిచారస్య బహులముపలమ్భేన నియమస్య ప్రత్యేతుమశక్యత్వాత్ । తదవధారణే చ కాకతాలీయతాయా: శఙ్కనాత్ । తత్రైతావద్వక్తవ్యమ్ । కార్యం కారణసామగ్రీసమ్పాద్యం నతు తదేకదేశేన । తథాత్వేఽతిప్రసక్తే: । ప్రకృతే చోభయకులశుద్ధివైదికనిషేకాదిసంస్కారాద్యధికారపూర్వకం విశుద్ధాభిసన్ధ్యాదిమతా సమ్యగనుష్ఠిత కర్మ అసతి ప్రతిబన్ధకే, సతి చేశ్వరేచ్ఛాదౌ హి సహకారిణి,

సమ్పదాదిఫలజననాయాలమ్ । తథా చ యత్ర ఫలం నోపలబ్ధం తత్రాధికారాదివైగుణ్యమితరత్ర తు తత్సాద్గుణ్యమిత్యతో నియమనిశ్చయ ఇతి । న చైతద్యుక్తమ్ । పరగతయోరధికారాదిభావాభావయోరస్మదాదిభిరవగన్తుమశక్యత్వాత్ । నహి ఖలు పరకీయపితృపితామహాదీనాం మానసాదివిశుద్ధిర్వా, నిషేకాదిసమీచీనతా వా, మన్త్రాణామయాతయామత్వాదికం వా ద్రవ్యాదీనాం శుచిత్వాదికం వా, అర్వాచీనైరవగన్తుం శక్యతే । తథాచాస్య ఫలనియమ ఏవ వ్యభిచారస్తు వైగుణ్యనిమిత్త ఇతి వాఽస్తు । వ్యభిచార ఏవాస్య । క్వచిత్ఫలోపలమ్భస్తు కాకతాలీయోఽన్యనిమిత్త ఏవేతి వా భవత్వితి సన్దేహో న నివర్తతే । నచ సన్దిగ్ధేన ప్రామాణ్యానుమానం యుజ్యతే । ప్రామాణ్యసిద్ధయుత్తరకాలం తు వ్యభిచారస్య వైగుణ్యనిమిత్తతాకల్పనాయామితరేతరాశ్రయత్వం స్యాత్ । వేదసంవాదేన తు ప్రామాణ్యేఽవధారితే శక్యతే ఫలవ్యభిచారస్యాన్యా గతి: కల్పయితుమ్ । అతో వేదసంవాదేనైవ ప్రామాణ్యం పఞ్చరాత్రాదీనామవధార్యతే న ప్రవృత్తిసామర్థ్యేనేతి ।

ఏవం న్యాయసామ్యాభావేన ప్రతిబన్దీ మోచితా । యదపి ప్రతిబన్దీమాదదానస్య వివక్షితమ్ । యథా చ పఞ్చరాత్రాదిప్రామాణ్యమభిలషతా ఫలవ్యభిచారస్యాధికారాదివైకల్యనిబన్ధనతా కల్ప్యా తథాఽహమపి పాశుపతాదిస్మృతిషు కల్పయిష్యామీతి, తదయుక్తం వైషమ్యాదిత్యాహ- అధికారో హీతి ॥

అధికారగ్రహణం సాధనస్యాప్యుపలక్షణమ్ । అన్యాగమేషు పాశుపతాదిషు కథితోఽధికారోఽలం సులభోఽనాయాససాధ్య: । కుత: । యస్మాదన్యాగమేషు తథా కథిత: । తథాచ తద్వైకల్యకల్పనమసమ్భావనాప్రతిహతమ్ । వేదోక్తస్త్వధికారో విశుద్ధసన్తానజత్వాది: సర్వమానుషైర్దుర్లభ ఇతి ప్రసిద్ధమేవ । అతస్తద్వైకల్యకల్పనం సమ్భావితమేవేతి ।

నను కథమన్యాగమేష్వధికార: సాధనం చ సులభముక్తమిత్యతో లేశేన దశర్యతి- అన్యాగమేష్వితి ॥

యద్భావా: తరేణ మహతా తపసా వినా వా(న)ఽలభ్యం తదపీత్యర్థ: । యతిత్వాదికమపీతి వా । చణ్డాలజన్మనామపి కిము క్షత్రియాదీనామితి వా । విప్రా ఏవ యే కమర్ణా చణ్డాలాస్తేషాం కథఞ్చిత్ప్రత్యాపత్తిర్వైదికైరప్యఙ్గీక్రియత ఇత్యతశ్చణ్డాలజన్మనామిత్యుక్తమ్ । చణ్డాలేషు జన్మ యేషామితి వా । చణ్డాలసమ్బన్ధిత్వాచ్చణ్డాలం జన్మ యేషామితి వా తథోక్తా: । క్రమశో మణ్డలాన్త:ప్రవేశేనేత్యనేనేదముచ్యతే । యో యావజ్జాతివ్యవహితస్తస్య తావన్తి మణ్డలాని పూజ్యాని (కల్ప్యాని) । తత్ర యద్యన్మణ్డలం ప్రవిశతి తత్తజ్జాతీయో భవతి ।

చరమమణ్డలప్రవేశే తు విప్ర: సమ్పద్యేత ఇత్యన్యాగమేషు ప్రతిపాద్యత ఇతి సమ్బన్ధ: । తథా చోక్తమ్ "దీక్షాప్రవేశమాత్రేణ బ్రాహ్మణో భవతి క్షణాత్ । కాపాలం వ్రతమాస్థాయ యతిర్భవతి మానవ:' ఇతి । ఏతదధికారసౌలభ్యముదాహరణమ్ । ఏవం సాధనసౌలభ్యమపి ద్రష్టవ్యమ్ । యథాఽఽహు: కాపాలికా: । "ముద్రికాషట్కతత్త్వజ్ఞ: పరముద్రావిశారద: । భగాసనస్థమాత్మానం ధ్యాత్వా నిర్వాణమృచ్ఛతి । కర్ణికా రుచకం చైవ కుణ్డలం చ శిఖామణి: । భస్మ యజ్ఞోపవీతం చ ముద్రాషట్కం ప్రచక్షతే । ఆభిర్ముద్రితదేహస్తు న భూయ ఇహ జాయతే (కాయభాక్)' ఇత్యాది । తథా కాలాముఖా అపి । రుద్రాక్షకఙ్కణం హస్తే జటా చైకా చ మస్తకే । కపాలం భస్మనా స్నానం లకుటం (చ కలా) కలశార్చనమ్' ఇత్యాది ।

నను యథాఽధికారసాధనయో: సౌలభ్యముక్తమేవం తద్దౌర్లభ్యమపి తత్రైవోక్తమితి చేత్తర్హి న కేవలం ఫలసంవాదేన పాశుపతాదీనామప్రామాణ్యమ్ । కిన్నామ పరస్పరవిసంవాదేనాపీత్యాహ- అధికారమితి ॥

యస్మాత్క్వచిదధికారం దురాపాద్యముక్త్వా పునరపి సులభం బ్రవీతి, యస్మాచ్చ తత్ఫలాప్తయే సమ్పదాదిఫలాప్తయే, సాధనమశక్యముక్త్వా సుశకం చోచ్యతే । యస్మాచ్చ తదుక్తం సాధనం ఫలేఽపి విషయే వ్యభిచారి అతస్తదుక్తం సా పాశుపతాద్యుక్తి: కథం ప్రమాణతాం గచ్ఛేన్న కథమపీత్యర్థ: । దుర్లభత్వోక్త్యనురోధేన సౌలభ్యవచనం ప్రరోచనార్థం వ్యాఖ్యాయతామ్ । తథాచ ఫలవిసంవాదోఽప్యధికారాదివైగుణ్యనిమిత్తో భవిష్యతి యథా పఞ్చరాత్రాదావితి చేన్న । వైషమ్యాత్ । యుక్తం హి పఞ్చరాత్రాదిషు తథా కల్పనమ్ । శ్రుతిమూలత్వేన ప్రామాణ్యస్య నిశ్చితతయా కల్పకస్య విద్యమానత్వాత్ । పాశుపతాదౌ తు తదభావేన విసంవాదస్యాప్రామాణ్యనిబన్ధనతోపపత్తౌ కల్పకాభావాత్ । క్వచిత్సంవాదస్తు కాకతాలీయో వా గుడజిహ్వికానిమిత్తో వా భవిష్యతి । తదిదముక్తం తుశబ్దేన । తదుక్తం త్వితి సమ్బన్ధ: । తదేవం పాశుపతాదీనామపస్మృతిత్వాన్న తద్విరోధేనోక్తార్థాసమ్భవ: శఙ్కనీయ ఇతి

స్థితమ్ ।

॥ ఇతి శ్రీమన్న్యాయసుధాయాం స్మృత్యధికరణమ్ ॥

॥ అథ శ్రీమన్న్యాయసుధాయాం నవిలక్షణత్వాధికరణమ్ ॥

॥ ఓం న విలక్షణత్వాదస్య తథాత్వం చ శబ్దాత్ ఓం ॥ పరిహృత: స్మృతివిరోధ: । సమ్ప్రతి యుక్తివిరోధ: పరిహ్రియతే । తథాహి । శ్రుత్యాదిసమన్వయేన ఖలు జగజ్జన్మాదికారణత్వం బ్రహ్మణో నిరూపితమ్ । తత్ర శ్రుతేరేవ ప్రామాణ్యం తావద్దుర్లభమ్ । యద్ధి ఫలవ్యభిచారి తదప్రమాణం దృష్టమ్ । యథా విప్రలమ్భకవాక్యమ్ । ఫలవ్యభిచారిణీ చ శ్రుతి: । పుత్రకామేష్ట్యాద్యనుష్ఠానేఽపి కదాచిత్పుత్రజన్మాద్యనుపలబ్ధే: । అన్యథా ఫలానుపలబ్ధ్యోక్తం పాశుపతాద్యప్రామాణ్యమపి న స్యాత్ । ఏకదేశే చాప్రామాణ్యే తన్న్యాయేనైకదేశాన్తరస్యాప్యప్రామాణ్యానుమానం సులభమేవ । కిఞ్చ యదబుద్ధిపూర్వకం తదప్రమాణం యథా పిపీలికాలిపి: । అబుద్ధిపూర్వకశ్చ వేదోఽపౌరుషేయత్వాఙ్గీకారాత్ । పౌరుషేయత్వే చ మూలప్రమాణశూన్యత్వాదప్రమాణమేవ, విప్రలమ్భకవాక్యవత్ । అపి చాప్తాప్రణీతవాక్యత్వాదున్మత్తవాక్యవదప్రామాణ్యం వేదస్యానుమేయమ్ । యదా వేదస్య ఈ(ఏతా)దృశీ దశా తదా కా వాతస్మృతీతిహాసపురాణానాం ఫలవ్యభిచారాది(దోష)ఖర్వరాణాం ప్రామాణ్యస్య । తథాచ వేదాదిసమన్వయేన న జగజ్జన్మాదికారణత్వం బ్రహ్మణ: సిద్ధ్యతీత్యేవం ప్రాప్తే తత్ప్రతివిధానార్థస్య న విలక్షణత్వాదితి సూత్రస్య తాత్పర్యమాహ- నిత్యత్వాదితి ॥

వేదవాక్యమితి శేష: । అయమర్థ: । బోధకత్వేన ఖలు కరణానాం ప్రామాణ్యం దోషాత్తు, కదాచిదపనీయతే । వేదవాక్యం చ బోధకత్వేన వాదిప్రతివాదిసమ్మతమ్ । అన్యథా ఫలవ్యభిచారోఽపి తత్ర(స్య) న స్యాత్ । వాక్యే చ ప్రామాణ్యస్యాపవాదకా దోషా అబోధకత్వవిపరీతబోధకత్వాదయ:సర్వేఽపి వక్తృదోషనిబన్ధనా ఏవ । అన్వయవ్యతిరేకాభ్యాం తదవగమాత్ । వేదవాక్యం చ నిత్యత్వాదపౌరుషేయత్వాత్పురుషదోషనిబన్ధనై: సర్వదోషైర్వర్జితం స్వత ఏవ ప్రామాణ్యమాప్నోతి । ప్రామాణ్యే చ నిశ్చితే సతి ఫలవ్యభిచారస్య సామగ్రీవైకల్యం వా ప్రతిబన్ధకసద్భావో వా కారణం కల్పయిష్యతే । అన్యథా సిద్ధానన్యథాసిద్ధయోరనన్యథాసిద్ధస్య బలవత్త్వాదితి ।

అత్రైతే ప్రయోగా భవన్తి । వేద: ప్రమాణం బోధకత్వే సతి విపరీతబోధకత్వాత్సమ్ప్రతిపన్నవత్ । విమతో విపరీతబోధకో న భవతి అనాప్తాప్రణీతవాక్యత్వాత్సమ్ప్రతిపన్నవాక్యవత్ । విమతో అనాప్తప్రణీతో న భవతి అపౌరుషేయత్వాద్వ్యోమవత్ । విమత: ఫలవ్యభిచారో వైకల్యాదినిబన్ధనో భవ(వితుమర్హ)తి ప్రమాణసిద్ధఫలవ్యభిచారత్వాత్ చరకాద్యుక్తఫలవ్యభిచారవదితి ।

స్యాదేతత్ । నిత్యత్వమేవ వేదస్య కుత: । ప్రాగుక్తసామాన్యసిద్ధిపరిశేషాభ్యామితి బ్రూమ: ।

యే తు స్వయూథ్యా వేదప్రామాణ్యమఙ్గీకృత్యాపి తన్నిత్యతాం నానుమన్యన్తే తాన్ప్రతి సూత్రసూచితాభి: శ్రుతిభిస్తాముపపాదయతి- విరూపేతి ॥

అనేన "తస్మై నూనమభిద్యవే వాచా విరూప నిత్యయా । వృష్ణే చోదస్వ సుష్టుతిమ్' ఇతి శ్రుతిముపాదత్తే ।

అత్ర వాచో నిత్యత్వముచ్యతే । న వేదస్య । తదపి బహుకాలీనత్వం భవిష్యతీత్యతో "నిత్యయాఽనిత్యయా స్తౌమి బ్రహ్మ తత్పరమం పదమ్' ఇతి "శ్రుతిర్వావ నిత్యాఽనిత్యా వావ స్మృతయో యాశ్చాన్యా వాచ:' ఇతి శ్రుతిముపాదత్తే- నిత్యయేతి ॥ Vyasa-(9)

వ్యాఖ్యానాన్తరనిరాసాయ నిత్యయేత్యేతత్సదా విద్యమానయేతి వ్యాఖ్యాతమ్ । వాక్యశేషే హి బహుకాలీనా అపి స్మృతీరనిత్యపక్షే నిక్షిప్య శ్రుతిమేవ నిత్యామాహ । పౌరుషేయతామపి శ్రుతయోఽభిదధతీతి చేన్న । ఆప్తోక్తత్వస్య దురవధారణతాయా: ప్రాగుక్తత్వేన పౌరుషేయత్వే ప్రామాణ్యావధారణానుపపత్తిప్రసఙ్గేన దుర్బలత్వాత్ । ప్రామాణ్యస్య స్వత స్త్వేనాపౌరుషేయత్వేఽపి కారణాభావాత్ప్రామాణ్యం న స్యాదితి ప్రసఙ్గస్యాభాసత్వాత్ । ప్రబలశ్రుత్యనుసారేణ తత్తత్పురుషప్రవర్తితత్వమేవ తాసామర్థోఽవగన్తవ్య: । తథాచ "ఋచ: సామాని జజ్ఞిరే' "ఋగ్వేద ఏవాగ్నేరజయత' ఇత్యాద్యుపపన్నం భవతి । న హ్యేకం వాక్యమనేకకర్తృకమపి సమ్భవతి । సమ్భవతి త్వనేకప్రవర్తితమితి ।

యదపి పిపీలికాలిపివదబుద్ధిపూర్వకత్వాదప్రామాణ్యం శ్రుతేరితి, తన్నిరాకరోతి- పిపీలికేతి ॥

చో యస్మాదిత్యర్థే । బోధకత్వసముచ్చయే వా । తస్మాత్ దృష్టాన్తస్య సాధ్యవికలత్వాదసదనుమానమితి శేష: । న కేవలం శ్రుతి: కిన్తు పిపీలికాలిపిరపీత్యపేరర్థ: ।

అప్రామాణ్యం ఖలు పిపీలికాలిపేరబోధకత్వేన వా స్యాద్విపరీతబోధకత్వేన వా । నాద్య: । అనుభవవిరుద్ధత్వాత్ । అన్యథా పురుషలిపేరప్యబోధకత్వం స్యాత్ । తథాచ తద్వైయర్థ్యమాపద్యేత । అపి చైవం సత్యాకాశాదికమేవోదాహ్రియేత తత్కిం పిపీలికాలిపిగవేషణయా । న ద్వితీయ: । తద్ధి బలవత్ప్రమాణవిరోధత:

కల్పనీయమన్యథాఽతిప్రసఙ్గాత్ । నచ పిపీలికాలిపిబోధితేఽర్థే ప్రమాణవిరోధోఽస్తి । అత: కథమసావప్రమాణం స్యాత్ ః

స్యాదేతత్ । లిపిస్తావన్న ప్రమాణం పృథక్ । అనుప్రమాణత్రిత్వాభ్యుపగమాత్ । నచ ప్రత్యక్షాగమయోరన్తర్భవతి । అతల్లక్షణత్వాత్ ।

అతోఽనుమానమేవేతి వాచ్యమ్ । తచ్చ లేఖకబుద్ధిస్థశబ్దవిషయం వా తదవబుద్ధార్థవిషయం వా స్యాత్ । న చైతత్పిపీలికాలిపౌ సమ్భవతి । ప్రమాణబాధితత్వాత్తత్కథమసౌ ప్రమాణమితి । మైవమ్ । తథా సత్యేడమూకలిపేరప్యప్రామాణ్యప్రసఙ్గాత్ । భవతు సాఽప్రమాణమితరా త్వనుమానమితి చేన్న । ఏడమూకలిపేరపి సాంవ్యావహారికత్వదర్శనాత్ । కిఞ్చేతరత్రాప్యనుమానే కిమేడమూకవ్యావృత్త్యర్థం కిమపి విశేషణముపాదేయముత నేతి వాచ్యమ్ । నాద్య: । సన్దిగ్ధాసిద్ధిప్రసఙ్గాత్ । నిర్ణీతలేఖకైవ లిపిరనుమానమితి చేన్న । అనిర్ణీతలేఖకాయా అపి సాంవ్యావహారికత్వాత్ । న ద్వితీయ: । ఏడమూకలిపావనైకాన్త్యాత్ । అథ మూలలేఖకబుద్ధిస్థశబ్దార్థానుమానే న కోఽపి దోష ఇతి మతమ్ । తదపి న । పిపీలికాలిపావనైకాన్త్యాత్ । తద్వ్యావర్తనే చ సన్దిగ్ధాసిద్ధే: । నహి పిపీలికాలిపే: పురుషలిపేరస్తి కశ్చిద్విశేషో యేన నేయం పిపీలికాలిపిరితి నిశ్చినుయాత్ । తస్మాత్పురుషలిపిరపి పదమివ పదార్థస్య వర్ణానాం స్మరణహేతురేష్యవ్యా । తత్సమం పిపీలికాలిపావపి । స్మృతేశ్చ ప్రమితత్వం వక్ష్యామ: ।

నను ప్రమాత్వేఽపి స్మృతేర్న తద్ధేతుమాత్రస్య ప్రామాణ్యమ్ । ప్రమాత్రాదీనామపి తత్త్వప్రసఙ్గాత్ । కిన్తు సాధకతమస్యైవ । తచ్చ మన ఏవేతి సిద్ధాన్త: । లిపిదర్శనాదికం తు సంస్కారో ద్వేధాభిధసహకారిసమ్పాదనేనైవ చరితార్థమితి కథం తస్య ప్రామాణ్యమ్ । మైవమ్ । అర్థసన్నికర్షలక్షణావాన్తరవ్యాపారసహితం హీన్ద్రియం ప్రత్యక్షం నేన్ద్రియమాత్రమ్ । మనసశ్చ స్మరణోదయే సంస్కారోద్బోధ ఏవార్థసన్నికర్ష: । తథాచ చక్షుష ఇవార్థోపసర్పణతత్సంయోగసహితస్య ప్రామాణ్యమేవం లిపిదర్శనతదుద్బుద్ధసంస్కారసహితస్యైవ మనస ఇతి కథం న లిపే: ప్రామాణ్యమ్ । కేవలాయాస్తు నాస్తీతి చేత్ । శ్రుతేరపి తన్నాఙ్గీక్రియత ఏవేతి ।

నన్వత్ర ప్రమాణశబ్దో భావసాధనో వా స్యాత్కరణసాధనో వా । ఆద్యే పిపీలికాలిపి: ప్రమాణమితి సామానాధికరణ్యం న స్యాత్ । ద్వితీయే తు ప్రమాణీతి భవితవ్యమ్ । కథం వేదా: ప్రమాణం స్మృతి: ప్రమాణమితి । ప్రమాణమితి సామాన్యేనోద్దిశ్య వేదాదిత్వవిధానాత్ ।

అన్యథా తత్రాపి దౌర్బల్యమేవేతి । మైవమ్ । భావసాధనత్వాభ్యుపగమాత్ । సామానాధికరణ్యం తు భాక్తమితి ।

నను చ శ్రుతే: సమ్యగనుభవసాధనత్వేన ప్రామాణ్యమిష్యం నతు స్మారకత్వేన । తథాచ న శ్రుతి: సమ్యగనుభవసాధనబుద్ధిపూర్వకత్వాత్పిపీలికాలిపివదిత్యనుమాస్యత ఇత్యత ఆహ-యథేతి ॥

యథాఽబుద్ధిపూర్వకమప్యేకేనోలూకేన కృతమనేకకాకనాశనమశ్త్వత్థామ్నోఽహమేక ఏవానేకాన్వధిష్యామీత్యస్యార్థస్య బోధకం సమ్యగనుభవం ప్రతి సాధనం జాతమ్ । తథా శ్రుతిరబుద్ధిపూర్వాఽపి సమ్యగనుభవసాధనమ్ । ఏతదుక్తం భవతి । అబుద్ధిపూర్వకత్వం కిమనాదిత్వం వివక్షితమ్, సాదిత్వేఽపి బుద్ధిజన్యత్వాభావో వా ప్రతిపాద్యాథర్బుద్ధిపూర్వకత్వాభావో వాఽనేనైతదేవం ప్రతిపాదయిష్యామీత్యభిసన్ధిపూర్వకతావైధుర్యం వా । నాద్య: । పిపీలికాలిపావభావాత్ । గగనమేవ దృష్టాన్తో భవిష్యతీతి చేత్ । తథాఽపి శ్రుతేరనాదిత్వస్య పరేణానఙ్గీకృతత్వేనాసిద్ధే: । న ద్వితీయ: । ఉత్పద్యమానం బుద్ధిజన్యమేవేతి మయాఽఙ్గీకృతత్వాత్ । న తృతీయచతుథర్ౌ । ఉలూకకృతవ్యాపారే వ్యభిచారాదితి । యద్యపి ప్రత్యక్షే వ్యభిచారోఽత్ర వక్తుం శక్యతే । తథాఽపి జ్ఞాతకారణసజతీయత్వేన శక్యపరిహారోఽసావితి నోదిత: । అనుమానమాత్రే సువచోఽపి చేతనవ్యాపారవిషయస్య తథాభూత ఏవ శాకునే ప్రదర్శయితుముచిత ఇతి న ప్రదర్శిత: । నను శాకునమర్థవిసంవాద్యపి దృశ్యతే । సత్యమ్ । యత్తు ప్రమాణావిరుద్ధం తద్వ్యభిచారస్థలం భవిష్యతీతి భావేనోక్తమ్- అవిరుద్ధమితి ॥ శాకునమాత్రే వ్యభిచారస్య దర్శయితుం శక్యత్వేఽప్యాగమికత్వేన విసంవాదానర్హతయేదముదాహృతమ్ ।

నన్వాసేతి కథమ్ । అస్తేర్భూరిత్యస్య నిత్యత్వాత్ । విభక్తిప్రతిరూపకం చావ్యయం భవతీతి వచనాదవ్యయమేతదితి న దోష: । విభక్తిప్రతిరూపకమిత్యుచ్యతే । నచైవం విభక్తిరస్తి । న నాస్తి । ఆమన్తానుప్రయోగస్య విద్యమానత్వాత్ ।

నన్వేవం తర్హి ప్రయుజ్యతే । శ్రుతిర్న సమ్యగనుభవసాధనం శబ్దత్వే సత్యబుద్ధిపూర్వకత్వాదితి । యద్వా శ్రుతిర్నాగమోఽబుద్ధిపూర్వకత్వాదితి । అబుద్ధిపూర్వకత్వం చ వివక్షితార్థతత్త్వజ్ఞానపూర్వకత్వాభావ: । ఆద్య(స్యాపి)స్య

పిపీలికాలిపావప్రవేశేఽప్యున్మత్తవాక్యం దృష్టాన్తో భవిష్యతి । న చోన్మత్తవాక్యమపి ప్రమాణం ప్రమాణవిరుద్ధత్వాదిత్యత ఆహ- విరుద్ధం త్వితి ॥

ప్రమాణవిరుద్ధం యదున్మత్తవాక్యం తత్ ప్రమాణవిరోధాదేవ బాధితమయథార్థమితి యావత్ । న తూక్తహేతుభ్యామితి । సోపాధికతామనేనాచష్టే । అత ఏవాప్తాప్రణీతవాక్యత్వహేతురప్యపాస్త: । అయమభిసన్ధి: । న తావత్సమ్యగనుభవసాధనత్వాభావో జ్ఞానసాధనత్వాభావేన । జ్ఞానసాధనత్వస్యోభయసిద్ధత్వాత్ । నాపి స్మృతిసాధనత్వేన । అననుభూతవిషయత్వసమ్మతే: । తతో విపరీతబోధకత్వేనైవేతి వాచ్యమ్ । ఏవం ద్వితీయప్రయోగేఽపి న తావదనాగమత్వమశబ్దత్వేన । శబ్దత్వస్యోభయసమ్మతత్వాత్ । తస్మాదయథార్థత్వేనేతి వక్తవ్యమ్ । ఏవం తృతీయప్రయోగేఽపి సాధ్యనిష్కర్ష: కర్తవ్య: । తథాచ తత్ర ప్రమాణబాధితత్వముపాధి: । యద్వాఽనుభవసాధనత్వావచ్ఛిన్నే ప్రథమసాధ్యే, వాక్యత్వావచ్ఛిన్నే ద్వితీయసాధ్యే బోధకత్వావచ్ఛిన్నే తృతీయే చాయముపాధిరితి ।

నన్వస్యోపాధేర్యదయథార్థం తత్ప్రమాణవిరుద్ధమితి సాధ్యవ్యాపకత్వేఽపి సాధనావ్యాపకత్వం కథమిత్యత ఆహ- విరోధేతి ॥

పక్షీకృతాయాం శ్రుతావుక్తసాధనసద్భావేఽపి ప్రమాణవిరోధస్యాదర్శనాత్ । సాధనావ్యాపకత్వమితి శేష: । అత్ర విరోధాభావాదితి వక్తవ్యేఽదర్శనాదిత్యుక్తం విరోధాభావసాధనార్థమితి ద్రష్టవ్యమ్ ।

కిమతో యద్యేవం ప్రమాణవిరుద్ధత్వముపాధిరితి చేత్ । ఉపాధే: ప్రతిపక్షోన్నాయకత్వస్య వక్ష్యమాణత్వేనానుమానానాం సత్ప్రతిపక్షత్వమిత్యాశయేనాహ- తస్మాదితి ॥

యస్మాత్ప్రమాణవిరుద్ధత్వమయథార్థత్వస్య వ్యాపకం వ్యావృతం చ పక్షీకృతాద్వేదాత్ । వ్యాపకనివృత్తౌ వ్యాప్యనివృత్తిరవశ్యమ్భావినీ । తస్మాద్వేదప్రామాణ్యమేష్టవ్యమ్ । అయమత్ర ప్రయోగ: । వేదో నాయథార్థ: ప్రమాణావిరుద్ధత్వాత్ప్రత్యక్షవత్ । యద్వా వేదో యథార్థో బోధకత్వే సతి ప్రమాణావిరుద్ధత్వాత్ప్రత్యక్షవత్ । ఏవం వేద: సమ్యగనుభవసాధనమనుభవసాధనత్వే సతి ప్రమాణవిరుద్ధత్వాత్ప్రత్యక్షవత్ । వేద ఆగమో

వాక్యత్వే సతి ప్రమాణావిరుద్ధత్వాత్సమ్ప్రతిపన్నవదితి । ఏవం వాక్యత్వావచ్ఛిన్నే సాధ్యేఽనాప్తప్రణీతత్వముపాధిస్తద్విపర్యయేణ చ ప్రతిపక్షోఽభిధేయ ఇతి ।

అస్త్వేవం వేదప్రామాణ్యమ్ । పఞ్చరాత్రాదిస్మృతీనాం తు కథమ్ । నహి తా అప్యపౌరుషేయాః । యేన ప్రామాణ్యమవధార్య ఫలవ్యభిచారమన్యథా నేష్యామ ఇత్యత ఆహ- తన్మూలత్వాదితి ॥

ప్రామాణ్యమిష్యత ఇతి సమ్బన్ధః । యద్యపి భగవద్రచితానాం వేదా(ద)ర్థముపలభ్య రచితత్వం వేదమూలత్వం నాస్తి । తస్య స్వతః సర్వజ్ఞత్వమ్ । తథాఽపి తమనుసృత్య రచితత్వం తన్మూలత్వమిహ వివక్షితమితి నోక్తదోషః । అయమత్ర ప్రయోగః । పఞ్చరాత్రాదిస్మృతిః ప్రమాణం ప్రమాణమూలత్వాత్ప్రమాణసంవాదిత్వాత్సమ్ప్రతిపన్నవదితి । యద్వా విమతం ప్రమాణం వేదసంవాదిత్వాత్పరాభ్యుపగతార్హింసాదివాక్యవత్ । ఆప్తవాక్యత్వముపాధిరితి చేత్ (న) । ప్రత్యక్షాదౌ సాధ్యావ్యాపనాత్ । వాక్యత్వావచ్ఛిన్నసాధ్యవ్యాపకత్వాదదోష ఇతి చేన్న । తథాఽపి వేదేతరవాక్యత్వావచ్ఛిన్నసాధనే నోపాధేః పక్షే సాధనసౌలభ్యాత్ । సతి చైవం స్మృతీనాం ప్రామాణ్యే తద్బలేన ఫలవ్యభిచారోఽప్యన్యథయితవ్య ఇతి ।

నను చోక్తార్థవిరుద్ధవాదీన్యపి స్మృతీతిహాసపురాణాన్యుపలభ్యన్తే । తేషాం ప్రామాణ్యసాధనే చ బహువిప్లవః స్యాదిత్యత ఆహ- విరోధ ఇతి ॥

పూర్వేణైవాన్వయః । యాసాం స్మృతీనాం సర్వథా ప్రమాణవిరోధో నాస్తి తాసామేవ పక్షీకరణాన్న కశ్చిద్దోష ఇత్యాశయః । నన్వేవం సతి వేదమూలత్వోపన్యాసో వ్యర్థః । జ్ఞానజనకానామవశ్యాఙ్గీకరణీయేన విరోధాభావేనైవ ప్రామాణ్యసిద్ధేరితి చేన్న । ఫలవ్యభిచారలక్షణవిరోధదర్శనేనాసిద్ధిప్రసఙ్గాత్ । ప్రామాణ్యేన తదపనయనే చేతరేతరాశ్రయత్వాపాతాత్ । వేదమూలత్వేన తు ప్రామాణ్యే సిద్ధే న కోఽపి దోష ఇతి ।

అప్రామాణ్యప్రయోజకస్య ప్రమాణవిరోధస్యాభావాన్న శ్రుతిస్మృత్యోరప్రామాణ్యమిత్యుక్తమ్ । తదయుక్తమ్ । శ్రుత్యాద్యుక్త(స్య) ఈశ్వరసార్వజ్ఞాదేరీశ్వరో న సర్వజ్ఞః పురుషత్వాత్ । యజ్ఞదత్తవత్ । ఇత్యాద్యనుమానవిరుద్ధత్వాదిత్యత ఆహ- విరోధోఽపీతి ॥

ప్రకృతసమ్బన్ధార్థోఽపిశబ్ద: I యచ్ఛబ్దోఽధ్యాహార్య: I విరోధాదేవ బాధితమిత్యప్రామాణ్యప్రయోజకతయోక్తో విరోధోఽపి స ఏవ య: ప్రత్యక్షేణాగమేన వా స్యాత్ I న పునరనుమానేన I అయమభిసన్ధి: I అప్రామాణ్యప్రయోజకతయా యదస్మాభిరభిహితం తత్పక్షేఽప్యుపపాదయితుం ఖలు పరస్యాయం ప్రయత్న: I అస్మాభిశ్చ ప్రత్యక్షాగమవిరోధ ఏవ తథాఽభిప్రేతో నానుమానవిరోధ: I తథాచ పక్షే తద్వ్యుత్పాదనం ప్రకృతాసఙ్గతమేవ I స్వతన్త్రానుమానవిరోధం తూత్తరత్ర నిరాకరిష్యతి సూత్రకృదితి I

నను ప్రమాణవిరోధ ఏవాప్రామాణ్యే ప్రయోజకోఽస్తు కిం ప్రత్యక్షేణాగమేన వేతి విశేషణేన I తథా చోక్తనుమానవిరీధాద్వేదాదేరప్రామాణ్యమితి I మైవమ్ I వక్ష్యామో హ్యత్ర బ్రహ్మాదివస్తుషు ప్రమాణం వేద ఏవైక ఇతి వైదికేఽర్థేఽనుమానస్యానవకాశమ్ I యత్ర చ యస్యాప్రవేశో న తస్య తద్బాధకమ్ I నహి నయనం స్పర్శాపబాధనస్యేష్యే I తథాచ కథమనుమానం వేదా(ద్య)ర్థబాధకేన తదప్రామాణ్యే ప్రయోజకం స్యాత్ I ప్రకృతం చ వేదాదికమేవేతి I

నన్వేవం (సతి) తర్హి వేదార్థమీమాంసా నారమ్భణీయా స్యాత్ మీమాంసాయా యుక్త్యనుసన్ధానాత్మకతవాదిత్యత ఆహ- ఆగమేనేతి ll

ఏవశబ్దో విరోధ ఇత్యత: పరో ద్రష్టవ్య: I నిర్ణయార్థమితి శేష: I ఏతదుక్తం భవతి I అనుమానం హి ధర్మ్యాదిప్రమితిమపేక్షతే I నచ ధర్మ్యాదిరూపం బ్రహ్మాదికం వేదాదృతే సిద్ధయతీతి తదనపేక్షాయామాశ్రయాసిద్ధయాదికమ్, అపేక్షాయాం తు విరోధినో ధర్మ్యాదిగ్రాహకవిరోధ ఇత్యేవం వైదికేఽర్థేఽనుమానస్యానవకాశోఽభిధిస్తిత: I మీమాంసాయాం తు క్వచిదాగమస్యాగమాన్తరేణ విరోధ ఏవార్థనిర్ణయార్థం యుక్తిరుపాదీయతే I సా ఖల్వన్యతరాగమ(ప్రామాణ్య)ముపోద్బలయన్త్య(న్త్యా)న్యతరాగమబాధయాఽర్థనిర్ణయాయ ప్రభవతి I అన్యతరాగమసిద్ధధర్మ్యాద్యాశ్రయణేనా(యేణ)శ్రయాసిద్ధయాద్యనవకాశాత్ I అన్యతరాగమస్య ధర్మ్యాదిగ్రాహకత్వాభావేనాప్రబలస్య,

ఆగమసూచితయోపపత్తేస్తతో దుర్బలస్య, అకిఞ్చిత్కరత్వాత్ I తదేవమేవంవిధోపపత్తేరాగమికేఽప్యర్థే సావకాశత్వాదుపపన్నా మీమాంసేతి I

అపి చ ప్రత్యక్షాగమవిరోధోఽపి న స్వరూపేణాప్రామాణ్యం ప్రయోజయతి । కిన్తు తయోరుపజీవ్యత్వాదినా ప్రాబల్యే సత్యేవ దుర్బలయో: స్వయం బాధితత్వేన సమబలయో: ప్రతిబన్ధమాత్రహేతుత్వేనాప్రామాణ్యనిశ్చయానుపపత్తే: । ఉపజీవ్యాదివిరోధేన చాప్రామాణ్యం భవద్వేదస్య న సర్వథాఽయథార్థత్వలక్షణమ్ । కిన్నామ ప్రతీతార్థప్రచ్యావనమాత్రమ్ । అపౌరుషేయతయా నిర్దోషస్య సర్వథాఽప్రామాణ్యానుపపత్తే: । తథాచాన్యార్థకల్పనాఽవశ్యం కార్యేత్యాశయవానాహ- ఉపజీవ్యేతి ।

ఉపలక్షణమేతత్ । నిరవకాశత్వాదికమపి గ్రాహ్యమ్ ।

భవత్వేవం తత: కిమ్ । వేదోపజీవ్యత్వాదికం చ ప్రత్యక్షాగమయోరేవ ప్రాయేణ సమ్భవతి । యుక్తేస్తు క్వచిదేవ । పురుషత్వాదియుక్తేస్తు నాస్త్యేవ । అతశ్చ న తద్విరోధేన వేదస్యాప్రామాణ్యం మన్తవ్యమిత్యాశయేనాహ- ప్రత్యక్షమితి ॥

వేదస్యేత్యనువర్తతే । స్యాదిత్యత: పరమితిశబ్దోఽధ్యాహార్య: తత్త్వమసీత్యాదివేదస్య ప్రత్యక్షముపజీవ్యమ్ । యుక్తిరపి క్వచిద్వేదస్యోపజీవ్యేతి సమ్బన్ధ: । యథా "ప్రాణా వా అణవ:' ఇత్యాదే: । ఆగమైకప్రమాణకేషు విష్ణ్వాదివిషయేషు ప్రవర్తమానం "జనితోఽత విష్ణో:' ఇత్యాదివేదం ప్రతి నిరనిష్టో నిరవద్య ఇత్యాదేస్తస్య వేదో(దస్యో)పజీవ్యతేత్యర్థ: । ఏవం నిరవకాశత్వాదికమపి ప్రత్యక్షాగమయోరేవ ప్రాయేణ సమ్భవతి యుక్తేస్తు క్వచిదేవ । తచ్చ న ప్రకృతయుక్తేరిత్యపి ద్రష్టవ్యమ్ । ఆగమయో: పరస్పరవిరోధే సత్యన్యతరాగమాశ్రయేణ యుక్తేరనుప్రవేశోపపత్తేర్యుక్తా మీమాంసేత్యుక్తమ్ । తదనుపపన్నమ్ । అసార్వత్రికత్వాత్ । నహి సర్వత్రాగమయో: పరస్పరవిరోధ ఏవ మీమాంసాఽవతార్యత ఇత్యత ఆహ- యుక్త ఇతి ॥

తత్ర తర్హ్యయమభిసన్ధి: । సత్యమేతత్క్వచిదేవాయం న్యాయ ఇతి । తథాఽపి యత్ర నైవం తత్రైకస్యైవాగమస్యానేకార్థప్రతీతౌ యుక్త్యనుసారిణమర్థముపాదాయ తదనుగుణతద్విరుద్ధార్థపరిత్యాగ: క్రియత ఇతి నోక్తనియమభఙ్గ: । కేవలయుక్తేర్వైదికేఽర్థేఽనుప్రవేశస్యానఙ్గీకృతత్వాత్ । నాపి మీమాంసాఽనుపపత్తి: । అన్యతరవైదికార్థానుసారిణ్యా యుక్తేరఙ్గీకృతత్వాదితి ।

ప్రాక్ పురుషత్వాదియుక్తివిరోధేనాగమస్యాప్రామాణ్యం న వాచ్యమిత్యుక్తమ్ । ఇదానీం తు యుక్తిరేవాసౌ ప్రత్యక్షాగమవిరోధేనాప్రమాణమ్ । తస్యాస్తదుజీవిత్వేన తతో దుర్బలత్వాదిత్యాశయవానాహ- యుక్తిశ్చేతి ॥

యద్వా యత్సిద్ధవత్కృత్య తత్ర మీమాంసారమ్భానుపపత్తి: పరిహృతా తదిదానీం దర్శయితుమాహ- యుక్తిశ్చేతి ॥

చశబ్ద: ప్రకృతానుసన్ధానార్థ: । కథం త్రైవిధ్యమిత్యత ఆహ- వ్యాప్తిరితి ॥

యస్యా యుక్తే: సాధ్యేన వ్యాప్తి: ప్రత్యక్షగా ప్రత్యక్షావగతా సైకా । యుక్తిగా యుక్త్యవగతా యస్యా వ్యాప్తి: సా ద్వితీయా । తథాఽఽగమగా ఆగమావగతా యస్యా వ్యాప్తి: సా తృతీయేతి । ఏవం త్రివిధేతి యోజ్యమ్ ।

ఉపలక్షణం చైతత్ । ధ(ర్మ్య)ర్మ్యాదిగ్రాహకభేదేనాపి త్రైవిధ్యం ద్రష్టవ్యమ్ । ఏతచ్చ స్పష్టయిష్యామ: ।

ఏవం తర్హి యా యుక్తిమూలా యుక్తి: సా నాగమాద్యుపజీవినీతి తస్య బాధికా । తదబాధ్యా చ భవత్విత్యత ఆహ- ప్రత్యక్షేతి ॥

తత్ర తాసు త్రివిధాసు యుక్తిషు । ప్రత్యక్షాగమూలేతి । ప్రత్యక్షమూలాఽఽగమమూలా చేత్యర్థ: । యుక్తిమూలాఽపి హి యుక్తిరన్తత: ప్రత్యక్షాగమమూలైవ(ద్ర)ఏష్టవ్యా । అన్యథా తన్మూలయుక్తేనిర్ర్మూలత్వమనవస్థా వాఽఽపద్యేత । తథాచ ప్రత్యక్షాద్యపేక్షత్వేన సామ్యేఽపి బహుసంవిధానానపేక్షయో: ప్రత్యక్షాగమమూలయోర్యుక్త్యో: ప్రబలత్వం తదపేక్షాయాస్తు యుక్తిమూలాయా దుర్బలత్వం యుక్తమేవ । తథాచ ప్రబలయో(ర్యుక్త్యో)ర్యదేదృశీ దశా తదా కా (వార్తా) దుర్బలాయా యుక్తేరాగమబాధనాదావితి ।

తదేవమప్రామాణ్యే ప్రమాణవిరోధస్యైవ ప్రయోజకత్వాచ్ఛత్యాదేశ్చ ప్రత్యక్షాగమవిరోధాభావాత్ । అనుమానవిరోధస్యాప్రయోజకత్వాన్నాప్రామాణ్యమ్ । కిన్నామ బోధకత్వేన స్వత ఏవ ప్రామాణ్యమిత్యుపపాదితమ్ ।

తదేతత్ప్రమాణాప్రమాణవివేకమవిదుషాం దురవధారణమిత్యుద్దేశలక్షణవిభాగపరీక్షాభిస్తన్నిరూపణార్థముత్తరో గ్రన్థసన్దర్భ: । నచ సాంవ్యావహారికత్వాత్ప్రమాణాదే: కిం తన్నిరూపణేనేతి వాచ్యమ్ । తథాఽపి స్వరూపసఙ్ఖ్యావిషయఫలగోచరాణాం వాదివివాదానాం విద్యమానత్వేన నిరూపణార్హత్వాత్ । యద్యప్యేషోఽర్థస్తర్కశాస్త్రస్య విషయో న మీమాంసాశాస్త్రస్య । తథాఽపి శిష్యహితైషిణా భాష్యకృతా ప్రసఙ్గాగతో నిరూప్యతే । యథా పూవర్మీమాంసాభాష్యకారేణేత్యదోష: । అత ఏవ ప్రమాణలక్షణాదౌ నిరూపితస్యార్థస్య పునరత్ర నిరూపణం న దోషాయ । ఏకీకృత్య నిరూపణస్యాపి శిష్యహితార్థత్వాత్ ।

తత్ర నిర్ధారిత(నిర్జ్ఞాత)స్వరూపస్యైవ సఙ్ఖ్యాదిజిజ్ఞాసా । లక్షణం చ తన్నిర్ధారణోపాయ: । నచ సామాన్యలక్షణేన వినా విశేషలక్షణా(స్యా)వసర ఇత్యత: ప్రమాణసామాన్యలక్షణం ప్రథమం తావదాహ- యాథార్థ్యమేవేతి ॥

అత్ర కశ్చిదాహ । కిమర్థం లక్షణముచ్యతే । కిం సజాతీయవిజాతీయవ్యవచ్ఛిన్నలక్ష్యప్రతీత్యర్థమ్ । ఉత ప్రమాణత్వాదిప్రతీతయే

తచ్ఛిష్యోపదర్శనమిదమ్ । ఉత ప్రమాణాదిశబ్దప్రవృత్తినిమిత్తావధారణార్థమ్ । అన్యస్మై కస్మైచిత్ప్రయోజనాయ వా ।

నాద్య: । తస్యా ఏవ దురవధారణత్వాత్ ।

తథా హి । కిం సజాతీయేతి ప్రమాణత్వేన (సజాతీయత్వం) వివక్షితం రూపాన్తరేణ వా । నాద్య: । స్వవ్యవచ్ఛేదావధే: సజాతీయాదవ్యావృత్తత్వేన వ్యవచ్ఛేదకత్వానుపపత్త్యా వ్యావృత్తిస్వీకారేణా(చ)వ్యాపకత్వాత్ । నాపి ద్వితీయ: । విజాతీయపదోపదానవైయర్థ్యాత్ । అస్తి హి ప్రమేయ(త్వాదినా)సర్వసాజాత్యమ్ । అథ జ్ఞానత్వేన విశేషేణ సాజాత్యం వివక్షిత్వేదముచ్యతే । తర్హి లక్ష్యస్యాపి జ్ఞానత్వాదినా సాజాత్యాద్వ్యయవచ్ఛేద్యకోటిప్రవిష్యతయా సఙ్గ్రాహ్యాభావప్రసఙ్గ: । లక్ష్యస్య యజ్జ్ఞానత్వాదిభి: సజాతీయం తద్వ్యయవచ్ఛేద్యమ్ । నచ లక్ష్యస్య లక్ష్యం సజాతీయమ్ । షష్ఠ్యర్థస్య సమ్బన్ధస్య భేదే వ్యవస్థితత్వాదితి చేత్ । ఏవం తర్హి లక్ష్యాపేక్షయా భిన్నాద్వ్యయవచ్ఛేద ఇత్యేవోచ్యతాం కృతం జ్ఞానత్వాదినా సాజాత్యేన ప్రకృతానుపయోగినా వర్ణితేన । యదా చ లక్ష్యాదన్యత్వ పరేషామవగతం తదా పరేభ్యోఽన్యత్వమపి

లక్ష్యస్యార్థాదవగమ్యత ఇతి సిద్ధమగ్రతో లక్షణప్రయోజనమితి వైయర్థ్యమేవ స్యాల్లక్షణాఖ్యానస్య ।

అపి చ న తావదనేన లక్షణేనానవగతేనైవ వ్యవచ్ఛిన్నప్రతీతిసమ్భవ: । అతిప్రసఙ్గాత్ । నాపి జ్ఞాతేన । దురవధారణత్వాత్ । న తావల్లక్షణం ప్రత్యక్షమ్ । నిర్దోషాక్షోద్భవత్వాదేరప్రత్యక్షవిశేషణత్వమ్ । నాపి కాయర్ేణ లిఙ్గేన తదనుపపత్త్యా వా తదవగమ: । తాభ్యాం సామాన్యత: కారణమాత్రాక్షేపేణ కారణగతానుగతరూపాసిద్ధావేకరూపలక్షణాసిద్ధే: । కార్యస్యైకజాత్యాదేకజాతీయకారణసిద్ధిరితి చేత్ । తర్హి కార్యగతైకజాత్యస్య పూర్వమవశ్యం ప్రత్యేతవ్యత్వాఙ్గీకారే(ణ) తత ఏవ సజాతీయవిజాతీయవ్యవచ్ఛేదప్రతి(దోష)పత్తిరస్తు । కృతమనయా పారమ్పర్యకుసృష్ట్యయా ।

నన్వేతావతాఽపి న ప్రకృతలక్షణఖణ్డనం (సం)భవతి । అవ్యాప్తేరతివ్యాప్తేర్వాఽనుద్భావనాదితి చేత్ । మైవమ్ । ప్రథమభావితయాఽవశ్యాభ్యుపేయతయా లఘోరుపాయాత్సాధ్యసిద్ధౌ సమ్భవత్యాం చరమభావితయా అవశ్యానుష్ఠేయత్వాభావేన గురావుపాయే ప్రవర్తమానస్య తవైవేదం (దూషరో)దోషోద్భావనమ్ । ప్రదీపే ప్రదీపం ప్రజ్వాల్య తమోనిరాసాయ యతమానస్యైవ పుంస: । నహి తత్ర కశ్చిద్దీపదోష: । కిన్తు తథాకారీ పురుష ఏవ పర్యనుయోజ్య: । సర్వసాధనసాధారణో వాఽయం దోష: । యత్సమ్భవదేవంవిధలఘూపాయత్వం నామ స్వరూపాసిద్ధిరివ సర్వప్రమాణానామ్ । తస్మాన్మా నామ భూదతివ్యాప్త్యాదిదోష: । సామాన్యదోషాదేవ దుష్యం లక్షణమితి ।

ఏతేన ద్వితీయోఽపి నిరస్త: । ప్రమాణత్వాద్యవగమమన్తరేణ తదవగమానుపపత్తేస్తదవగమాయాస్య ప్రతీతావన్యోన్యాశ్రయప్రసఙ్గ: । అస్తు వాఽన్యదపి లక్షణే కిఞ్చిల్లిఙ్గమ్ । తథాఽపి తదేవ లక్ష్యావినాభూతతయా లక్షణముపన్యస్యతాం సన్నిహితప్రతిపత్తికత్వాత్ । న తదవశ్యం వ్యాపకం వక్తవ్యమ్ । లిఙ్గత్వస్య వ్యాప్యత్వేనైవోపపత్తేరితి చేన్న, యత్ర లిఙ్గమవ్యాపకత్వాన్నాస్తి తత్ర లక్షణస్య ప్రమాణాభావాత్ప్రత్యేతుమశక్యత్వేన కథం తత: ప్రామాణ్యాద్యవగమ: । యదా చ క్వచిల్లక్ష్యజాతీయ ఏవ ప్రమాణాభావాల్లక్షణమ(స్యా)నవధారణీయతయా లక్ష్యవ్యాపకతాఽనవగమేఽపి లక్షణమ్ । తదా కిమపరాద్ధం లిఙ్గాన్తరేణావ్యాపకేన । అథ యత్ర తల్లక్షణే లిఙ్గం నాస్తి తత్ర లిఙ్గాన్తరాత్ప్రత్యేతవ్యమ్ । తథాఽపి (తావేవా)తే ఏవాస్తాం లక్ష్యే లిఙ్గమ్ । కిం లక్షణానుమానపూర్వకం తదనుమానకల్పనయా । అథ

తథా(విధం)లిఙ్గద్వయం యత్తత్ప్రత్యేకమవ్యాపకతయా న లక్షణమ్ । తదనుమితం తు తథాత్వాల్లక్షణమితి చేన్న । లక్ష్యానుమానస్య లక్షణప్రయోజనస్యోభాభ్యామేవ సిద్ధే: కృతం వ్యాపకేన తేన ।

నాపి తృతీయ: । స హ్యేవంరూప: యద్యథార్థం తత్ప్రమాణమితి వ్యవహర్తవ్యమితి । అయమనుపపన్న: । సర్వత్ర లక్షణస్య జ్ఞాతుమశక్యత్వాత్ । ప్రమాణత్వాదినా తదవగమే తదేవాస్తు వ్యవహారనియమనిదానమ్ । అవ్యవహితప్రతిపత్తికత్వాదిత్యావేదితమ్ ।

అత ఏవ న చతుర్థ: । కల్పనాగౌరవదోషశ్చాధిక: ।

(నాపి) న పఞ్చమ: । తాదృశస్య దర్శయితుమశక్యత్వాదితి ।

అత్రోచ్యతే । అస్తు తావత్సజాతీయవిజాతీయవ్యవచ్ఛిన్నలక్ష్యప్రతీత్యర్థం లక్షణమితి పక్ష: । సాస్నాదిమాన్గౌరితి విదితలక్షణసమ్బన్ధో హి యం పిణ్డం సాస్నాదిమన్తం పశ్యతి తం నాయమశ్వాదిర్నాపి ఘటాదిరితి ప్రతిపాద్యతే ।

నను వ్యవచ్ఛేదోఽన్యోన్యాభావో భేద ఇత్యనర్థాన్తరమ్ । భేదశ్చ వస్తుస్వరూపమేవ । తథాచ లక్ష్యస్వరూపప్రతిపత్తిరేవ తత్ప్రతిపత్తిరితి కృతం లక్షణేన । అథ లక్ష్యప్రతీతినిరపేక్షమేవ లక్షణేన వ్యవచ్ఛేదో బోధ్యత ఇతి మతమ్ । తన్న । నిరాశ్రయస్య తస్య బోధ(దర్శ)యితుమశక్యత్వాదితి ।

సత్యం స్వరూప(వస్తు)ప్రతీతిరేవ భేదప్రతీతిరితి । తథాఽపి ప్రతియోగివిశేషఘటితతదవగమాయ లక్షణస్యోపయోగ: । అసఙ్కీర్ణతయా గోపిణ్డం పశ్యన్నపి హి న తావదయం నాశ్వో న ఘట ఇతి ప్రత్యేతి యావల్లక్షణం నావగచ్ఛతి । సాస్నాదిమత్త్వం తదా ప్రతీతమితి చేన్న । సాస్నాదిమాన్ గౌరిత్యేవమవగమస్య వివక్షితత్వాత్ । అత ఏవ సజాతీయేత్యాదివిశేషణోపాదానమ్ ।

యదత్రోక్తం కిం సజాతీయేత్యాది । తదసత్ । పౌరుషేయవచసాం పురుషవివక్షాధీనత్వేన నియన్తుమశక్యత్వాత్ । లక్ష్యాతిరిక్తం హి సజాతీయవిజాతీయతయా ద్వైరాశ్యేన వివక్ష్యతే ।

యథా యథార్థజ్ఞానతత్సాధనస్య ప్రమాణస్య జ్ఞానం తత్సాధనం చ సజాతీయమ్ । యన్న జ్ఞానం నాపి తత్సాధనం తద్విజాతీయమ్ । యథా చ ప్రత్యక్షస్యానుమానాదికం సజాతీయం, విజాతీయం తు ఘటాదికమ్ । ఏవమన్యత్రాపి వివేక్తవ్యమితి ।

ఏవం తర్హి లక్ష్యాపేక్షయా భిన్నాద్వ్యయవచ్ఛేద ఇత్యుక్తం స్యాదితి చేత్ । కో నేత్యాహ । నహి కోఽపి స్వస్థాత్మా స్వస్మాదేవ వ్యవచ్ఛేదం లక్షణప్రయోజనమాచక్షతి(ష్యే) ।

యదత్రోక్తం యదా చేత్యాది । తసదఙ్గతమ్ । వస్తుతో యల్లక్ష్యాద్భిన్నం తతో వ్యవచ్ఛేదావగమార్థత్వాల్లక్షణస్య ప్రతిపాదకస్య యద్యపి లక్ష్యాన్యత్వజ్ఞానమలక్ష్యే(వశ్యా) పేక్షితమ్ తథాపి ప్రతిపాద్యస్యాతద(తదన) పేక్షితమ్ తథాపి ప్రతిపాద్యస్తద(తదన) పేక్షత్వాన్న దోష: ।

తస్యాపి పదార్థజ్ఞానపూర్వకత్వాద్వాక్యార్థజ్ఞానస్య సజాతీయవిజాతీయపదోపాత్తలక్ష్యాన్య(త్వ)జ్ఞానం వినా లక్ష్యస్య అలక్ష్యాన్యత్వజ్ఞానం లక్షణప్రయోజనం న సిద్ధయతీతి కశ్చిత్ । తదనుపపన్నమ్ । నహి లక్ష్యాన్యవ్యావృత్తిర్లక్షణవాక్యప్రతిపాద్యా । కిన్నామ తజ్జ్ఞానం లక్షణప్రయోజనత్వేనోచ్యతే । లక్షణవాక్యార్థ ఏవ ప్రతిపాద్యేన బోద్ధవ్య: ।

యదప్యపి చేత్యాదినా పృష్యమ్ । తత్రావగతమేవ లక్షణం వ్యావృత్తలక్ష్యజ్ఞానముపజనయతీతి వదామ: । నచ తస్య దురవధారణతా । యథాయథం ప్రత్యక్షాదినా తదవధారణాత్ । యత్ర లిఙ్గాత్తదవగమస్తత్ర తత ఏవ లక్షణప్రయోజనసిద్ధేర్వ్యర్థా పరస్పరాకుసృష్యిరితి చేన్న । ప్రయోజనసద్భావే గౌరవస్యాప్యనాదరణ(ప్యాదరణ)సమ్భవాత్ । యథేన్ద్రియవ్యాపారాన్వయవ్యతిరేకానువిధాయిత్వేనాక్షోద్భవత్వమనుమాయ తేన ప్రత్యక్షం లక్ష్యతే । తత్రాన్వర్థసంజ్ఞాజ్ఞాపనం ప్రయోజనమ్ । ఏవమన్యత్రాపి ద్రష్యవ్యమ్ । గౌరవమనురుద్ధయ ప్రయోజనమవధీర్యతామితి చేన్న । పురుషాభిప్రాయాణాం నియన్తుమశక్యత్వాత్ । గరీయాంశ్చ ప్రతిపత్తౌ గౌరవాత్ప్రమేయాధిక్యలాభ: । ప్రయోజనాభావే తు పరమ్పరాకుసృష్యిరితి చేన్న । ప్రయోజనసద్భావే గౌరవస్యాప్యనాదరణ(ప్యాదరణ)సమ్భవాత్ । యథేన్ద్రియవ్యాపారాన్వయవ్యతిరేకానువిధాయిత్వేనాక్షోద్భవత్వమనుమాయతేన ప్రత్యక్షం లక్ష్యతే । తత్రాన్వర్థసంజ్ఞాజ్ఞాపనం ప్రయోజనమ్ । ఏవమన్యత్రాపి ద్రష్యవ్యమ్ ।

గౌరవమనురుద్ధయ ప్రయోజనమవధీర్యతామితి చేన్న । పురుషాభిప్రాయాణాం నియన్తుమశక్యత్వాత్ । గరీయాంశ్చ ప్రతిపత్తౌ గౌరవాత్ప్రమేయాధిక్యలాభ: । ప్రయోజనాభావే తు పరమ్పరాకుసృష్టిరనాదరణీయైవేతి తదీయదోషతావ్యుత్పాదనం నాస్మాకమనిష్యమ్ । ఏతేన ద్వితీయతృతీయచతుర్థా అపి సమాహితా వేదితవ్యా: । లక్షణావధారణోపాయస్యోక్తత్వాత్ । గౌరవస్య చ సమాహితత్వాత్ ।

నను తథాఽపి కిం తత్త్వమ్ । యథాయథం చతుష్యయమపి । తథాహి । క్వచిల్లక్ష్యాతిరిక్తం లక్షణం భవతి । యథా గన్ధవతీ పృథివీతి । క్వచిల్లక్ష్యానతిరిక్తమ్ । యథా పృథివీత్వవతీ పృథివీ, యథార్థం ప్రమాణమిత్యాది । తత్రాద్యం లక్ష్యస్వరూపప్రతిపత్తికారణం భవత్ తస్యాన్వయో వ్యవచ్ఛేదతచ్ఛబ్దవ్యవహర్తవ్యతే చ ప్రతిపాదయతి । ద్వితీయన్తు ప్రవృత్తినిమిత్తం భవద్వ్యయవహారమాత్రకారణం భవతి । తత్ర సిద్ధాంశేన పక్షీకరణమసిద్ధాంశేన సాధ్యత్వం స్వయమూహనీయమ్ ।

అథాఽపి స్యాత్ । కిమవగతం లక్షణం ఫలహేతు:, కింవాఽనవగతమ్ । న తావచ్చరమ: । తదభిధానవైయర్థ్యప్రసఙ్గాత్ । అభిధానస్య జ్ఞానోత్పాదనో(పయోగి)పాయత్వాత్ । తస్య చానవగతస్యైవ ఫలసాధనత్వాభ్యుపగమాత్ । ఆద్యే కిమన్యస్మాత్తదవగమ ఉత త్వదీయాల్లక్షణవాక్యాత్ । యద్యన్యస్మాత్ । కృతమమునా లక్షణాభిధానప్రయాసేన । అభిధానస్య జ్ఞానోత్పాదాతిరిక్తప్రయోజనాభావాత్ । తస్యాన్యత ఏవ సిద్ధే: । అన్త్యే కిమిదం త్వదభిధానమాప్తోపదేశతయా లక్షణం బోధయత్యుత లిఙ్గాదిభావేన । న తావచ్చరమ: । త్వద్వచనలక్షణావినాభావాదేర్దర్శయితుమశక్యత్వాత్ । నాపి ప్రథమ: । పరం ప్రతి భవత్యాప్తత్వసిద్ధే: । సిద్ధౌ హి ప్రతిజ్ఞామాత్రాదేవ సాధ్యసిద్ధేర్హేత్వ(త్వాద్య)భిధానమనర్థకం స్యాత్ ।

నను ప్రతివాదినం ప్రతి లక్షణాభిధానం నార్థవత్ । తేన వాద్యాప్తభావానఙ్గీకారాత్ । కిన్తు శిష్యార్థం లక్షణముచ్యతే శాస్త్రే । స హి సర్వస్య శాస్త్రస్య కర్తారమాప్తమేవ మన్యతే । తస్మాచ్ఛిష్యం ప్రత్యాప్తవచనతయైవ లక్షణవాక్యమర్థం ప్రతిపాదయిష్యతీతి । మైవమ్ । యది న ప్రతివాదినం ప్రతి శాస్త్రం కిన్తు శిష్యం ప్రతి తదా ప్రతిజ్ఞామాత్రాదేవాప్తవచనాచ్ఛిష్యస్యార్థనిశ్చయోపపత్తేర్హేత్వాద్యభిధానమనర్థకతామాపన్నం శాస్త్రే । అథ భవతు ప్రతివాదినమపి ప్రతి (తచ్చా)శాస్త్రవాక్యం యత్ర హేత్వాద్యుపాత్తమ్, లక్షణవాక్యం తు శిష్యమేవ ప్రతి ప్రయోజకం ప్రతిపన్నశాస్త్రకారాప్తభావమితి మన్యసే । తదప్యనుపపన్నమ్ । శాస్త్రాన్తరసాధ్యత్వాదస్యార్థస్య । అస్తి హి సమయగ్రాహకం శాస్త్రం మునిభి: ప్రణీతం నామలిఙ్గానుశాసనవ్యాకరణాదీతి ।

అత్ర బ్రూమ: । ఉక్తం హ్యేతదవగతమేవ లక్షణం ఫలహేతురితి । తదవగమశ్చ యథాయథం ప్రత్యక్షాదిప్రమాణాదిత్యపి । నచ యథార్థం ప్రమాణమితి సాస్నాదిమాన్గౌరితి వాక్యస్య లక్షణం ప్రతిపాద్యమభ్యుపగచ్ఛామ: । యేనాన్యత: సిద్ధత్వాత్తస్యేదమనర్థకం స్యాత్ । కిన్తు

యో లక్షణమన్యతో జానాతి, న జానాతి చ వ్యవహారనిదానత్వాదినా, తం ప్రతి తదవబోధాయేదం వాక్యమ్ । తథాహి । అయం గౌరిత్యాద్యుపదేశాదినైకస్యాం వ్యక్తౌ గోశబ్దార్థతయాఽవగతాయాం కిమియమేవ వ్యక్తి: (ఏవమ్) ఉతాన్యాఽపీతి జిజ్ఞాసమానం ప్రత్యన్యత్రాపి గోశబ్దార్థతాం విజిజ్ఞాపయిపురుషదేశాదేరానన్త్యాదినా కర్తుమశక్యత్వాదిదం వ్యాప్తివిషయం వాక్యమాహ "య: సాస్నాదిమాన్స గోశబ్దార్థ:' ఇతి । ఇదం చ నాప్తోపదేశతయైవ వ్యాప్తిబోధకమ్ । అపి తు ప్రయోగాన్తరవత్ప్రతీతాయా వ్యాప్తే: స్మారకత్వేన । అప్రతీతాయాస్తు తదేవ జిజ్ఞాసాజననద్వారేణ ప్రమోత్పాదకత్వేనోపయుజ్యతే । స్మృతవ్యాప్తిశ్చ యాం యాం వ్యక్తిం సాస్నాదిమతీమవలోకయతి । తాం తాం గోశబ్దార్థతయాఽనుమినోతీతి కో దోష: ।

యద్వా య: పృథివీతి పదం వా వ్యక్తివిశేషస్య తదర్థతాం వాఽవగచ్ఛంస్తత్ప్రవృత్తినిమిత్తం జిజ్ఞాసతే తం ప్రతి పృథివీత్వవతీ ప్రథివీతి పృథివీత్వం పృథివీశబ్దప్రవృత్తినిమిత్తముచ్యతే । తత్ర యస్య వక్తర్యాప్తతాబుద్ధి: స తావతా సన్తుష్యతి । అపరం ప్రతి త్వవ్యాప్త్యాదిశూన్యత్వాదితి వాక్యశేష: ప్రవర్తతే ।

అథవాఽస్తి గౌర్నామార్థ ఇతి విదితవతో యత్ర తత్ర గవి ఘటాదావశ్వాదౌ చ గోబుద్ధౌ ప్రసక్తాయాం గో: స్వరూపావధారణముఖేనేతరవ్యవచ్ఛేదం కుర్వత్సాస్నాదిమానేవ గౌర్న తు తద్విరహీ ఘటాదిరశ్వాదిర్వేతి వాక్యం ప్రయుజ్యతే । ఇదమపి పూవర్వదాప్తత్వావధారణానవధారణాభ్యాం ద్వయాం గతిమవలమ్బత ఇతి కిమత్రానుపపన్నమ్ । Vyasa-(10)

నన్వత్ర తావదేవం ప్రయోక్తవ్యమ్ । అయం గోత్వేన వ్యవహర్తవ్య: సాస్నాదిమత్త్వాదితి । తత్ర కిం గౌర్వ్యవహారస్య విశేషణం గోశబ్దో వా । ఆద్యే యద్యసౌ గోవిశిష్యం వ్యవహారం నాజ్ఞాసీత్ తదా కథం పురోవర్తివ్యక్తౌ తస్య కర్తవ్యతామనుమానాదపి జానీయాత్ । న హ్యవిదితాగ్నిరనుమానాదగ్నిసమ్బన్ధం బోధయితుం శక్య: । అథాజ్ఞాసీత్తదా జ్ఞాతజ్ఞాపకత్వేన వ్యర్థమనుమానమ్ । న ద్వితీయ: । తదా హ్యయం గోశబ్దాభిధేయ: సాస్నాదిమత్త్వదిత్యనుమానం స్యాత్ । తత్ర చాతిప్రసఙ్గ: । తత్ర ఏవ

జబగడదశాదిశబ్దాభిధేయత్వమపి సాధ్యం స్యాత్ । తే సామాన్యతోఽప్యర్థవత్తయా న ప్రసిద్ధా: । నైవం గోశబ్ద ఇత్యస్తి విశేష ఇతి చేత్ । తథాఽపి శశవిషాణాదిశబ్దాభిధేయత్వం సాధ్యతామ్ । తేఽప్యసద్విషయతయైవ ప్రసిద్ధా: । గౌరస్తీత్యాదిప్రయోగాద్గోశబ్దో నైవమితి చేత్ । ఏవమపి స్వస్తిమతీత్యాదిశబ్దవాచ్యతానుమానం గోమాత్రే స్యాత్ । అథ సత్యపి గోత్వే తదన్యత్ర తదప్రయోగాన్నేతి చేత్ । ఏవం తర్హి యత్ర సాస్నాదిమత్త్వం నాస్తి తత్ర గోశబ్దప్రయోగోఽపి నాస్తి, యత్ర సాస్నాదిమత్త్వమస్తి తత్ర సర్వత్రాస్తీతి యో జానీతే తం ప్రతి లక్షణాభిధానమితి స్యాత్ । స చ వ్యవహారాన్తరవదన్వయవ్యతిరేకాభ్యామేవ వాచ్యవాచకభావమవధారితవానితి వ్యర్థమనుమానమితి ।

మైవమ్ । ఉభయత్రాపి దోషాభావాత్ । కేవలవ్యతిరేకిత్వే హి కథఞ్చిదేతదభిధాతుం యుక్తమ్ । ఉపదేశాదినా విశేషణేన గవా విశేషితం వ్యవహారమవగతవో హి తదన్యత్ర తత్కర్తవ్యతాఽనుమానసాధ్యేత్యఙ్గీకారే కో విరోధ: స్యాత్ । శబ్దవిశేషితవ్యవహారకర్తవ్యతాసాధనేఽతిప్రసఙ్గ: కిం బోధ్యస్య బోధకస్య వేతి వాచ్యమ్ । నాద్య: । తేన తద్వ్యాప్తేరనవగతత్వాత్ । అవగతత్వాచ్చ గోశబ్దవాచ్యతావ్యాప్తే: । న ద్వితీయ: । తేనాఽపి పూర్వం వృద్ధవచనాదినా తథైవ వ్యాప్తేరవగతత్వాత్ । ప్రయోగభావాభావాభ్యాం బాధస్య నిణర్ీతత్వాచ్చ । నహి బోధ్యే బాధపరిచయశూన్య ఇత్యేతావతా పరిచితబాధేనాపి బోధకేన విపరీతం బోధనీయమ్ । విప్రలమ్భకత్వాపాతాత్ । తత్త్వనిర్ణయార్థత్వాచ్చ వాదకథానుసారిణ: శాస్త్రస్యేతి । ఏవం పక్షాన్తరేఽప్యనుమానప్రయోగప్రకారో బోద్ధవ్య: ।

యదప్యుక్తం శాస్త్రాన్తరసాధ్యత్వాదయమర్థో న వక్తవ్య ఇతి । తదయుక్తమ్ । న హ్యేవమస్మాభి: ప్రతిజ్ఞాతం యత్సర్వథా శాస్త్రాన్తరసాధ్యం తన్నోచ్యత ఇతి । న చైవం శాస్త్రసాఙ్కర్యమాశఙ్కనీయమ్ । విషయప్రయోజనభేదాత్ । యది చ శాస్త్రాన్తరసాధ్యోఽప్యర్థో భవదీయశాస్త్రస్య విషయ: తర్హి వ్యాకరణాదిసాధ్యమన్యదపి కస్మాన్నోచ్యత ఇతి చేన్న । సన్దిగ్ధత్వసప్రయోజనత్వసదసద్భావాభ్యాం వైషమ్యాత్ । సన్దిగ్ధతాదిసద్భావేఽపి యదవచనం తదుక్తదిశా శిష్యైరేవ శక్యజ్ఞానత్వాదితి యత్కిఞ్చిదేతత్ । అన్యథా పరస్యాపి కులీరస్యేవ స్వాపత్యయుక్తిహతత్వం స్యాత్ । తేనాపి హి స్మృతిరూప: పరత్ర పూర్వదృష్టావభాసోఽధ్యాస ఇత్యాదీని లక్షణాని స్వశాస్త్రే నిబద్ధాని । సూత్రకృతా చ జన్మాద్యస్య యత ఇతి । తత్రైతే దోషాస్తాని లక్షణాని కిం సమాస్కన్దన్త్యుత నేతి వక్తవ్యమ్ । న తావద్ద్వితీయ: । సామాన్యసమానన్యాయత్వాత్ । నాద్య: । దుష్యోపాదానస్య పరాజయహేతుత్వాత్ । దోషాస్కన్దితాన్యపి తాని వ్యవహారం నిర్వహన్తీతి చేన్న । ఆపాతతోఽపి దుష్యాణాం తథాత్వే కథమున్మత్తభాషితానామపి తద్భావో న స్యాత్ । నహి తేషామనివరా్హకత్వేఽనుపపత్తేరన్యత్కారణమస్తి ।

కిఞ్చైవం వదతా ప్రాగ్బ్రహ్మసాక్షాత్కారాద్బాధ్యమవ్యావహారికం బ్రహ్మసాక్షాత్కారబాధ్యం వ్యావహారికమితి మతమపి పరిత్యక్తం స్యాత్ । నహ్యయం బ్రహ్మసాక్షాత్కారో నాపి బాధః ।

కిఞ్చైవమస్మదీయమపి లక్షణం కుతో న వ్యవహారం నిర్వహేత్ । నచ వ్యవహారనిర్వాహాతిరిక్తం కిమపి తత్సాధ్యమభిలషామః । భవదభిలషితా పారమార్థికతా బాధ్యత ఇతి చేత్ । కిం లక్షణస్యోత లక్ష్యస్య । నాద్యః । తథాహి । విమతమపారమార్థికమప్రయోజనాభిధానత్వాదిత్యాద్యుక్తం స్యాత్ । న చాస్యాస్మన్మ్రతి వ్యాప్తిః శక్యాభిధానా । కిఞ్చాస్మిన్పక్షేఽధ్యాసలక్షణానుపపత్తిశ్చ భవతా న పరిహరణీయా । తస్యా వ్యవహారనిర్వాహావిరోధాత్ । పారమార్థికతానిషేధౌపయికత్వేనేష్యసాధనత్వాచ్చ । ఏతేనాతివ్యాప్త్యాదిదోషోఽపి నాపరమార్థ(పారమార్థిక)తా సాధకః । అలక్షణతాసాధకస్తు స్యాత్ । న ద్వితీయః । అనుపపద్యమానలక్షణత్వేన లక్ష్యమిథ్యాత్వసాధనే బ్రహ్మణి వ్యభిచారాత్ । ఉక్తాయా లక్షణానుపపత్తేస్తల్లక్షణేఽపి సామ్యాత్ ।

కిఞ్చాధ్యాసలక్షణముపపన్నం న వా । ఆద్యే సపక్షాప్రవేశః సాధనస్య । ద్వితీయే తదనుపపత్తినిరాసాయాసో వ్యర్థః స్యాదిత్యాస్తాం విస్తరః ।

అథర్ం నాతివర్తత ఇతి యథార్థం, తస్య భావో యాథార్థ్యం, తదేవ మానత్వం మానశబ్దప్రవృత్తినిమిత్తం మాలక్షణమితి యావత్ యద్యపి సాస్నాదిమాన్గౌరితివద్యథార్థం ప్రమాణమిత్యుక్తేఽపి భవత్యేవ లక్ష్యలక్షణభావప్రతీతిః । తథాఽపి తద్వదేవ లక్ష్యం లక్షణాతిరిక్తం శఙ్కయేత । తతశ్చ పృథఙ్నిరూప్యమపి స్యాత్తన్మా శఙ్కీతి యాథార్థ్యమేవ మానత్వం న తు సాస్నాదిమత్త్వాద్గోత్వమివ

తతోఽతిరిక్తమిత్యుక్తమ్ ।

నను కిమిదం లక్షణం నామ । లక్ష్యస్యాసాధారణో ధర్మః । యావ స్త్వేకః శబ్దో నివేశయితుమిష్యః, యావన్తి చేతరస్మాద్వ్యావర్తనీయాని తాన్యుచ్యన్తే లక్ష్యాణీతి ।

నన్వసాధార(ణో)ణధర్మశ్చేల్లక్షణమవ్యాపకస్యాపి తదా లక్షణతాపత్తిః । అతివ్యాప్త్యసమ్భవావివ అవ్యాప్తిరపి హి లక్షణదోషః । ఉచ్యతే । లిఙ్గతయా హి లక్షణముపయుజ్యతే । నచ వ్యాపకతా లిఙ్గత్వోపయోగినీ । వ్యాప్యత్వేనైవ తదుపపత్తేః ।

ఇతరథా ధూమాదీనామలిఙ్గతాపాతాత్ । కిన్నామ పక్షీకృతదృష్టాన్తీకృతవ్యాపకతాత్వపేక్షితైవ । ఉపాయత్వేనోపన్యస్తస్యాభావే తదుపేయప్రాప్తేరసమ్భవాత్ । ఉభయధర్మభూతాయా వ్యాప్తేరన్యతరాభావే దర్శయితుమశక్యత్వాత్ । తథాచ తదానీం లిలక్షయిషితమాత్రవ్యాప్తిత్వం లక్షణస్యాపేక్షితమ్ । తచ్చ లక్ష్యస్య ధర్మ ఇత్యుక్తమేవ । అవ్యాపకత్వ(ధర్మ)స్య లక్షణదోషతావాదస్తు సర్వస్యాపి లిలక్షయిషితత్వే ద్రష్టవ్య: ।

యద్వాఽన్యత్ర లక్షణాన్తరాభావనిశ్చయనిమిత్తా తదుక్తి: । వస్తుతస్త్వేకమివానేకమపి స్వస్వాశ్రయే వ్యావృత్త్యాదికం కుర్వద్భవత్యేవ లక్షణమ్ । అత ఏవ కణాద: క్రియావద్గుణవత్సమవాయికారణమితి క్రియావత్త్వమపి ద్రవ్యలక్షణత్వేనాహ । క్రియావద్గ్రహణమనర్థమితి చేత్ । తత్కిమవ్యాపకస్య లక్షణతానుపపత్తేరన్యథావ్యాఖ్యానముత నిమిత్తాన్తరాత్ । నాన్త్య: । తదదర్శనాత్ । న ప్రథమ: । అనుపపత్తేరపాకృతత్వాత్ ।

నను (చ) అత్ర పృథివ్యాదీని నవాపి పక్షీకృత్యైతాని ద్రవ్యాణి క్రియావత్త్వాదితి ప్రయోక్తవ్యమ్, క్రియావన్త్యేవ వా మూర్తాని । నాద్య: భాగాసిద్ధే: । న ద్వితీయ: । అనధ్యవసితత్వాత్ । తత్కథం నానుపపత్తి: । మైవమ్ । కైశ్చిదనధ్యవసితస్య దోషతానఙ్గీకారాత్ । యేషాం చ స దోషస్తేషామప్యుపదేశాదినా ఘటాదేర్ద్రవ్యత్వనిశ్చయే సతి తదితరమూర్తపక్షీకారేణ ద్రవ్యత్వసాధనే కీదృశో దోష: స్యాదిత్యలమ్ ।

కేచిద్వాదినో విజ్ఞానస్య ప్రామాణ్యమాస్థిషత । అపరే తు తత్కారణస్య । తత్ కిమత్ర తత్త్వమ్ । ద్వయమపీతి బ్రూమ: । ప్రమితి: ప్రమాణమ్, ప్రమీయతేఽనేనేతి ప్రమాణమితి భావకరణయో: ప్రమాణశబ్దస్య సామర్థ్యాత్ । యద్యపి ల్యుట్ భావకారణయోరివాధికరణేఽపి స్మర్యతే । తథాఽపి ప్రమాణశబ్దస్యాభిధానాభావాన్న తత్ర వృత్తి: । కృత్తద్ధితసమాసానామభిధానాధీనత్వాత్ ।

నన్వస్తి విప్రా: ప్రమాణమిత్యధికరణేఽపి ప్రయోగ: । మైవమ్ । విప్రాణాం ప్రమాయాం (ప్రమాం ప్రతి) స్వాతన్త్ర్యేణ కర్తౄణామధికరణత్వాభావాత్ । నహి క్రియాధారోఽధికరణమ్ । కిన్నామ కర్తృకర్మణో: క్రియాశ్రయయోర్ధారణక్రియాం ప్రతి య ఆధారస్తత్కారకమ్ । తస్మాత్తదీయవిజ్ఞానస్య వాక్యస్య వా ప్రామాణ్యాద్విప్రా: ప్రమాణమిత్యుపచర్యతే । యది తర్హి విజ్ఞానం తత్కారణం చ ప్రమాణం ద్వయమపి । తత్రోభయత్ర యాథార్థ్యాపరపర్యాయం ప్రామాణ్యం కిమేకప్రకారం వర్తతే, ఉతానేకప్రకారమ్ । ఆద్యే విజ్ఞానం కేవలప్రమాణం

ప్రత్యక్షానుమానాగమలక్షణం తత్కారణమనుప్రమాణమితి సిద్ధాన్తవిరోధాపాత: I ద్వితీయే లక్షణస్యానుపపత్తి: I ప్రకారద్వయస్యాన్యోన్యస్మిన్నవర్తనేనావ్యాప్తత్వాదిత్యత ఆహ- తదితి ॥

కరణభూతయో: ప్రత్యక్షానుమానయోస్త్వముఖ్యమితి శేష: I ఏతచ్చ (స్పష్టీ)స్ఫుటీకరిష్యతే I

స్యాదేతత్ I యది యాథార్థ్యం ప్రమాణలక్షణం స్యాత్ I నచ తత్సమ్భవత్యతివ్యాప్తే: I తథాహి I యోగ్యతా, వీప్సా, పదార్థానతివృత్తి:, సాదృశ్యం చేతి యతాశబ్దార్థా: I అర్థశబ్దశ్చాభిధేయధనవస్తుప్రయోజననివృత్తిషు వర్తతే I తత్ర సాదృశ్యార్థస్య యథాశబ్దస్య తావదత్ర న పరిగ్రహ: I "యథాఽసాదృశ్యే' ఇత్యవ్యయీభావవిధానే విశేషణాత్ I సమాసాన్తరస్య చ అసామర్థ్యాదిప్రతిహతత్వాత్ I అత ఏవ యథార్థానుభవ: ప్రమేత్యత్ర కిం యాథార్థ్యమర్థసాదృశ్యమిత్యాది: కస్యచిత్ప్రశ్నోఽనుపపన్న: I నాపి యోగ్యతావీప్సార్థస్య I వాక్యశేషా(దోషా)భావేనార్థయోగ్యతాయా (అర్థానాం) అర్థవీప్సయా వా ప్రామాణ్యాపత్తే: I తస్మాత్పదార్థాననివృత్త్యర్థస్యేదం గ్రహణమ్ I అర్థశబ్దస్యాభిధేయవాచినో గ్రహణే అవ్యాప్తిప్రసఙ్గాత్ విషయాపరపర్యాయవస్వచనస్యైవ గ్రహణమ్ I

తథా చార్థం విషయం నాతివర్తతే న వ్యభిచరతి యత్తత్ప్రమాణమిత్యుక్తం స్యాత్ I ఏతచ్చ సకర్మకక్రియామాత్రేఽస్తి I నహి గమనం గమ్యమతివర్తతే, నాపి ఛిదా ఛేద్యమ్ I యదేవ(హి) గత్యాదినా ప్రాప్యం తదేవ గమ్యాది I తతో నేదం లక్షణమిత్యత ఆహ- అర్థత్వమితి ॥

అర్థత్రైవ జ్ఞేయత్రైవార్థత్వమర్థశబ్దప్రవృత్తినిమిత్తమస్మాకం వివక్షి(తా)తం స్యాత్ I నతు విషయత్వమిత్యర్థ: I ఏతదుక్తం భవతి I యథాశబ్దస్య పదార్థానతివృత్తివాచిత్వమఙ్గీకృతమేవ I అర్థశబ్దస్తు న విషయపర్యాయో గృహ్యతే I కిన్తు జ్ఞేయవాచీ I యద్యపి న తత్ర తస్య రూఢిస్తథాఽప్యర్యత(ఇత్యర్థ)ఇతి వ్యుత్పత్యా తద్వాచితాఽస్త్యేవ I అర్తేరౌణాదికస్య థన్ప్రత్యయస్య ప్రసిద్ధత్వాత్ I గత్యర్థానాం చ జ్ఞానార్థత్వాదితి I నన్వర్థతేతి కథమ్ I "అర్య: స్వామివైశ్యయో:' ఇతి విశేషణాత్ I మైవమ్ I స్వామిత్వోపచారాత్ I అర్థో హి

జ్ఞానాద్యపేక్షయా ప్రధానం వివక్ష్యతే I

కిమతో యద్యేవం జ్ఞేయత్రైవార్థత్వమిత్యత ఆహ- నేతి ॥

క్రియార్థేషు క్రియావిషయేషు సా అర్యతా । తదభావాచ్చ న యథార్థతా । క్రియాస్వితి నాతివ్యాపకం ప్రమారలక్షణమితి శేష: ।

నన్వేతావతాఽపి నాతివ్యాప్తిపరిహార: । గమనాదీనామపి జ్ఞేయానతివృత్తిత్వాత్ । నహి తద్విషయో గ్రామాది: సర్వథా న జ్ఞేయ ఇతి శక్యతే వక్తుమ్ । తదత్యన్తాభావప్రసఙ్గాదితి । మైవమ్ । యథా హి పితరి సాధుర్మాతరి సాధురితివాక్యం యత్కిఞ్చిత్పిత్రాదౌ సాధుత్వేన న పర్యవస్యతి, కిన్తు స్వీయే పిత్రాదౌ । తత్కస్య హేతో: । పిత్రాదిశబ్దానాం సమ్బన్ధిశబ్దత్వాత్ । సమ్బన్ధిశబ్దానాం హ్యేష మహిమా । అన్యథా పితుర్ధనముపాదద్యాదిత్యాదౌ బహువిప్లవ: స్యాత్ । సతి చైవం శబ్దమహిమానమనాదృత్య ప్రత్యవతిష్ఠమాన: ఛలవాదితయా జీయేత । తథా ప్రకృతేఽపి జ్ఞేయశబ్దస్య సమ్బన్ధిశబ్దత్వాత్స్వజ్ఞేయం నాతివర్తతే యత్ తత్ప్రమాణమిత్యుక్తం స్యాత్ । నచ గమ(నే)నోపాధినా గమనేన వా నిమిత్తేన గ్రామో జ్ఞేయ: । యేన తమనతిక్రమ్య వర్తమానం గమనం యథార్థం స్యాత్ । కిన్తు గమ్య ఏవ । తత్కథమతివ్యాప్తి: । భవతి చ ఘటాదిర్జ్ఞానతత్కారణాభ్యాముపాధినిమిత్తాభ్యాం జ్ఞేయ ఇతి । తదిదముక్తం క్రియార్థేషు సా న మతా శబ్దార్థతత్త్వవిదుషామితి ।

నను తథాఽప్యన్యోన్యాశ్రయత్వమాత్మాశ్రయత్వం వా, స్వశబ్దేన ప్రమాణస్యాభిధానాదితి చేన్న । జ్ఞానతత్కారణమాత్రోపాదనేన లక్షణస్య వ్యాఖ్యాతత్వాత్ । స్వగుణ(గ్రాహక)గ్రహణమిన్ద్రియం శ్రోత్రమిత్యత్ర యథేతి ।

నను కిమిదం ప్రమాణస్య జ్ఞేయావ్యభిచారిత్వం నామ । కిం ప్రమేయవ్యాప్యత్వం కిం వా యావత్ప్రమేయగోచరత్వమ్ । ఆద్యేఽపి వ్యాప్తి: కిం దేశత: కింవా కాలత: । న ప్రథమ: । ప్రమాణాసమానదేశార్థవిషయప్రమాణేష్వవ్యాప్తే: । న ద్వితీయ: । అతీతాదివిషయప్రమాణావ్యాప్తే: । నాన్త్య: । అసర్వజ్ఞజ్ఞానానాం తత్కారణానాం వాఽప్రామాణ్యప్రసఙ్గాదితి ।

మైవమ్ । అద్వైతాగమాదేస్తత్త్వావేదకత్వలక్షణం ప్రామాణ్యమభ్యుపగచ్ఛతా పరేణా(పి) తస్యా)ప్యస్యార్థస్య నిర్వక్తవ్యత్వాత్ ।

పరేణాఙ్గీకృతముపాదాయాస్మాభిర్వ్యవహ్రియతే న తు కిమపి లక్షణం వ్యవస్థాప్యత ఇతి చేన్న । స్వప్రతిపత్తావవశ్యాశ్రయణీయత్వాద్వ్యయవస్థాయా: । నహి స్వప్రకాశం తత్త్వమిత్యేతావతా వినా వేదాన్తాధిగమం తదధిగమ: శక్యోఽఙ్గీకర్తుమ్ । అథావేదితస్య సత్త్వం తత్త్వావేదకత్వమితి నిర్బ్రూయాత్తదా విభ్రమేఽతివ్యాప్తి: స్యాత్ । తత్రాప్యావేదిత స్యేదమాకారస్య సత్త్వాత్ । అథ యావదావేదితస్య సత్త్వం తత్త్వావేదకత్వం సదేకగోచరత్వమితి యావదితి వదేత్, తదేవాస్మాకమపి యాథార్థ్యమితి వదామ: ।

నన్వేవమపి భ్రమేఽతివ్యాప్తి: । న హీదమంశో వా రజతత్వాదిజాతిర్వా తత్సమ్బన్ధ: సమవాయో వా తత్తాదాత్మ్యం వా న సత్ । అన్యత్ర సత్త్వేఽప్యత్రాసదితి చేత్ । నహి దేవదత్తో గృహేఽసన్నిత్యసన్నేవ । నచాయమస్త్యస్మాకం ప్రసఙ్గ: । అధిష్ఠానేతరస్య సర్వస్యానిర్వచనీయతయాఽఙ్గీకారాదితి । మైవమ్ । అస్మాభిరపి తస్యాత్యన్తాసత్త్వస్వీకారాత్ ।

అథ మతం కిం విషయసత్త్వం తదానీమభిమతముత పూర్వమథ పశ్చాద్యద్వా సర్వదాఽథవా యదాకదాచిద్యది వా యద్యద్దేశకాలయోర్యథాప్రతీతం తస్య తద్దేశకాలయోస్తథాత్వేన । నాద్య: । అతీతానాగతవిషయప్రమాణావ్యాపనాత్ । న ద్వితీయ: । వర్తమానానాగతవిషయావ్యాప్తే: । పాకరక్తేఽపి ఘటే నీలప్రతీతౌ విభాగోత్తరకాలం సంయుక్తప్రత్యయే వాఽతివ్యాప్తేశ్చ । న తృతీయ: । అతీతాదివిషయావ్యాప్తే: । భావిపాకజరాగే కుమ్భే శ్యామేఽపి రక్తపిత్తినా రక్తతాప్రతిభాసేఽతివ్యాప్తేశ్చ । న చతుర్థ: । అనిత్యవిషయావ్యాప్తే: । న పఞ్చమ: । పూర్వోక్తవిభ్రమేఽతివ్యాప్తే: । నాపి షష్ఠ: । దేశకాలప్రమాణావ్యాప్తే: । నహి దేశకాలయోర్దేశకాలాన్తరమస్తీతి ।

మైవమ్ । దేశకాలయోరపి స్వసమ్బన్ధేన నిరూపణస్య వక్ష్యమాణత్వాత్ । యద్వా యద్యథాభూతం ప్రతీతం తస్య తథాభూతస్య సత్త్వమిత్యుక్త ఏవ నాతిప్రసఙ్గ: । దేశకాలయోరపి విశేషణాన్తరవత్ యథాభూతమిత్యనేనైవ గృహీతత్వాత్ । విశేషానుక్తేరుక్తదోషా(ప్రాప్తే)ప్రసక్తేశ్చ ।

తథాఽత్రప నిశ్చాయకాభావేనాసమ్భవీదం లక్షణమ్ । తథాహి । జ్ఞానయాథార్థ్యం కిమదుష్యకరణజన్యత్వేనావధారణీయమ్, ఉత దుష్యకరణాజన్యత్వేన, అథ ప్రవృత్తిసామర్థ్యేన, యద్వా జ్ఞానాన్తరసంవాదేన, కింవా విసంవాదాభావేన । నాద్య: । తస్యాపి దురవధారణత్వాత్ । జ్ఞానయాథార్థ్యేన తదనుమానే చేతరేతరాశ్రయత్వాపత్తే: । నిత్యజ్ఞానేషు

తదభావాచ్చ । న ద్వితీయ: । అశక్యావధారణత్వాత్ । న తృతీయ: । సర్వత్ర తదభావాత్ । న చతుర్థ: । సుఖాదిజ్ఞానే తదభావాత్ । జ్ఞానమాత్రసంవాదాఙ్గీకారే చ ధారావాహికవిభ్రమే(ఽపి) తద్గ్రహాపత్తి: । యథార్థజ్ఞానసంవాదాభ్యుపగమే తు తత్తద్యాథార్థ్యావధారణేనానవస్థా । న పఞ్చమ: । అసఞ్జాతబాధభ్రమేష్వపి తదాపాతాత్ । పురుషదేశకాలవికల్పానుపపత్తేశ్చేతి ।

మైవమ్ । తథా సతి వేదాన్తజనితవిజ్ఞానస్యాపి యాథార్థ్యానవధారణప్రసఙ్గాత్ । విషయసత్యత్వాత్తదవధారణమితి చేత్తదేవ కథమ్ । జ్ఞానసామర్థ్యాదితి చేత్ । కిం జ్ఞానమాత్రస్య సామర్థ్యముత యథార్థతయా నిశ్చితస్య । ఆద్యే శుక్తిరజతాదేరపి సత్యతాపత్తి: । ద్వితీయే(ఽపి) కిమేతస్యైవ జ్ఞానస్యోత జ్ఞానాన్తరస్య । న ప్రథమ: । పరస్పరాశ్రయప్రసఙ్గాత్ । న ద్వితీయ: । అనవస్థాద్యాపాతాత్ ।

అథ మన్యేత స్వత ఏవ విజ్ఞానానాం ప్రామాణ్యగ్రహ: బాధేన క్వచిదపోద్యతే । నచ బ్రహ్మజ్ఞానస్య బాధ: సమ్భవతి । యథాశక్తి పరీక్షాయామపి తదదర్శనాత్ । నిర్మూలశఙ్కాయాశ్చ అనుదయాత్ । నిరవధికస్య నిస్సాక్షికస్య బాధస్యాదర్శనాత్ । అవధ్యాదిస్వీకారే చ తస్యైవ బ్రహ్మత్వేన బాధితుమశక్యత్వాదితి । తదేతత్సమానమస్మన్మతేఽపి । వివృతశ్చాయమర్థస్తత్ర తత్రేత్యుపపన్నం యాథార్థ్యస్య ప్రమాణలక్షణత్వమితి । తన్ముఖ్యం జ్ఞానశబ్దయోరితి న యుక్తమ్ । తథా సతి జ్ఞానవచ్ఛబ్దస్యాపి కేవలత్వాపత్తే: । ఇత్యాశఙ్కాం సోపపత్తికం పరిహరతి- జ్ఞానార్థ ఇతి ॥

యస్మాజ్జ్ఞానార్థే జ్ఞానవిషయే జ్ఞేయతా ముఖ్యా శబ్దార్థే శబ్దవిషయే తదనన్తరం జ్ఞేయతాఽముఖ్యేతి యావత్ । తస్మాజ్జ్ఞాన ఏవ యాథార్థ్యలక్షణం ప్రామాణ్యం ముఖ్యం, శబ్దే త్వముఖ్యమ్ । తథాచ న తస్య కేవలత్వాపత్తిరిత్యర్థ: । జ్ఞానార్థేష్వర్యతా ముఖ్యేతి ప్రకృతత్వాద్వ్యక్తవ్యేఽర్యతాఽపి గతికర్మసు విద్యత ఇతి గతావతివ్యాప్తిస్తదవస్థేత్యాశఙ్కానిరాసాయ జ్ఞేయతేత్యర్యతావ్యాఖ్యానం కృతమ్ । ఇదముక్తం భవతి । న జ్ఞానసమకక్షతయా శబ్దే యాథార్థ్యం ముఖ్యమ్ । కిన్తు కరణ(మాత్రా)త్రయాపేక్షయా । జ్ఞాన ఏవ ముఖ్యం యాథార్థ్యం కరణేష్వపి నిధర్ారణాయాం శబ్దే ముఖ్యమ్ । తదేతే పరమముఖ్యముఖ్యే ఏకీకృత్య తన్ముఖ్యం జ్ఞానశబ్దయోరిత్యుక్తమితి ।

యద్వా తన్ముఖ్యం జ్ఞానశబ్దయోరిత్యత్రైవాయమర్థో వ్యాఖ్యాతవ్య: । తథాహి । తద్యాథార్థ్యే జ్ఞానే ముఖ్యం కరణేషు త్వముఖ్యమ్ । కరణేష్వపి కిమేకప్రకారమనేకప్రకారం వేతి జిజ్ఞాసాయాం శబ్దే ముఖ్యం ప్రత్యక్షానుమానయోరముఖ్యమిత్యుక్తమ్ । అత్ర చ శబ్దశబ్దనే

వేదమేవాధికురుతే భగవాన్మని: । తన్ముఖ్యతాకథనస్యైవ మీమాంసోపయోగిత్వాత్ । అన్యథా వ్యర్థాయా జిజ్ఞాసాయాస్తత్పరిహారస్య చాసఙ్గతిప్రసఙ్గాత్ । యద్యపి జ్ఞాన(శబ్ద)శబ్దౌ ద్వన్ద్వనిర్దిష్టౌ తథాఽపి కరణేష్వముఖ్యమిత్యత ఆహ- జ్ఞానార్థ ఇతి ॥ శబ్ద ఇత్యుపలక్షణమ్ । ప్రత్యక్షానుమానయోరపీతి ద్రష్టవ్యమ్ । వ్యాఖ్యానం తు పూర్వవత్ । శబ్దస్య స్వశబ్దేనోపాదానం (తు) పూర్వత్ర జ్ఞానసమకక్షతయా ప్రతీతిం వారయితుమితి ।

జ్ఞానే ముఖ్యం యాథార్థ్యం కరణేష్వముఖ్యమ్ । తత్రాపి శబ్దే ముఖ్యమిత్యుక్తమ్ । తత్ర జ్ఞానకరణయోర్యాథార్థ్యస్య ముఖ్యత్వాముఖ్యత్వోపపాదనాయ తద్విషయయోజ్ఞర్ేయతాయా(యాం) ముఖ్యాముఖ్యత్వే హేతుతయోక్తే । తదుపపాదనార్థమాహ- యథార్థేతి ॥

సోపస్కరాణి వాక్యాని భవన్తి । తేన జ్ఞానం సాక్షాద్యథార్థమిత్యాదౌ పఠితవ్యమ్ । బహువచనమాద్యథర్ే । యుక్త్యాదయ ఇత్యర్థ: । తేన జనకా ఇత్యుపపన్నమ్ ।

అవ్యయీభావస్య క్లీబావ్యయత్వం ఛన్దస్తుల్యత్వేనానాశ్రిత్య యథార్థా ఇత్యుక్తమ్, కథఞ్చిద్బహుప్రీహితామాశ్రిత్య వా, యద్వా భావప్రధానాద్యథాథర్శబ్దాన్మత్వర్థేఽర్శ ఆదిత్వాదచ యాథార్థ్యోపేతా ఇత్యర్థ: ।

తదయమర్థ: । జ్ఞానమేవ హి విషయస్య జ్ఞేయస్య జ్ఞేయతాయాం సాక్షాదుపాధిర్భవతి । జ్ఞాతతాయా నిరాకరిష్యమాణత్వాత్ । అతస్తద్విషయస్య (ఏవ)జ్ఞేయత్వం ముఖ్యమితి జ్ఞానస్యైవ ముఖ్యతో యాథార్థ్యమ్ । యుక్త్యాదికరణాని తు విషయస్య జ్ఞేయతాయాముపాధిభూతం జ్ఞానం జనయన్తీతి తద్విషయస్య జ్ఞేయత్వమముఖ్యమ్ । తత ఏవ తేషాం యాథార్థ్యమప్యముఖ్యమితి ।

అత్ర "యథార్థజ్ఞానజనకా యథార్థా:' ఇత్యుక్తిస్తు పరమసాధ్యమపి సూచయితుమ్ । యుక్తేరముఖ్యతాయామాదిత్వేన గ్రహణం త్రిష్వప్యపకర్షసూచనార్థమ్ । ఆగమయుక్త్యోరుత్కర్షాపకర్షౌ తత్రతత్ర సమర్థితావితి నేహోక్తమ్ ।

కిమతో యద్యేవం జ్ఞానస్య యాథార్థ్యం ముఖ్యం ప్రత్యక్షాదికరణానాం చాముఖ్యమిత్యత ఆహ- అనుప్రమాణమితి ॥

అత్రాపి జ్ఞానం కేవలప్రమాణమితి ప్రథమం పఠితవ్యమ్ । హి యస్మాదేవమత ఇతి సమ్బన్ధ: । అనుప్రమాణమిత్యేకవచనం బహువచనార్థే । సుపాం సులుగితి స్మరణాత్ । అథవాఽక్షయుక్తవచాంసీతి ద్వన్ద్వనిర్దిష్టానామపి బుద్ధ్యా వివేకేన ప్రత్యేకమనుప్రమాణమితి సమ్బన్ధ: । యద్వాఽనుప్రమాణానువాదేన అక్షాదిత్వకథనమత్రేతి న దోష: । అవాన్తరవ్యాపారమవివక్షిత్వా కరణధర్మిణ ఏవ వివక్షయాఽ(క్షేత్యు)క్షమిత్యుక్తమ్ । అన్యథా ప్రత్యక్షమితి వక్తవ్యమ్ । వచ ఇత్యాగమోపలక్షణమ్ ।

నచైవమప్యవ్యాప్తిర్లక్షణస్యేతి వాచ్యమ్ । జ్ఞానమేవ యథార్థం కరణాని తు తజ్జనకతయా తథోపచర్యన్త ఇత్యఙ్గీకారే హి సా స్యాత్ । న చైవమ్ । యథావస్థితార్థవిషయిత్వస్యోభయత్రాపి సామ్యాత్ । జ్ఞానవిషయ ఏవ హి కరణానాం విషయ: । నహి కమప్యవిషయీకుర్వన్త్యేవ తాని జ్ఞానం జనయన్తి । నాప్యన్యవిషయాణి । అతిప్రసఙ్గాత్ । కేవలం విషయస్య జ్ఞేయతాం జ్ఞానముపాధితయా కరణాని తు తజ్జనకతయా సమ్పాదయన్తీత్యేతావన్తం విశేషమాశ్రిత్య కేవలానుప్రమాణభేద: సమథిర్త: । యది చైతావతాఽప్యవ్యాప్తిదోషస్తదా సర్వత్రాపి యత్కిఞ్చిద్వైలక్షణ్యస్య వక్తుం శక్యత్వాదతిప్రసఙ్గ: స్యాదితి ।

అయమత్ర సముదాయార్థ: । యథార్థం ప్రమాణమ్ । తద్ ద్వివిధమ్ । కేవలమనుప్రమాణం చ । తత్ర యథార్థజ్ఞానం కేవలమ్ । తత్సాధనమనుప్రమాణమ్ । కేవలమపి ద్వివిధమ్ । చైతన్యం వృత్తిరూపం చేతి । చైతన్యమపి త్రివిధమ్ । ఉత్తమమధ్యమాధమభేదాత్ । తత్రోత్తమం యథార్థమేవ । మధ్యమం మిశ్రమ్ । అధమమయథార్థమేవే । ద్వితీయమపి కేవలం ప్రత్యక్షానుమానాగమజభేదాత్త్రివిధమేవేతి ।

అనుప్రమాణమపి ప్రత్యక్షానుమానాగమభేదాత్త్రివిధమేవేతి ।

నను తథాఽపి కాకతాలీయేఽతివ్యాప్తిరపరిహార్యా । తథాహి । పాణౌ పఞ్చ వరాటకాన్నిధాయ కశ్చిత్కఞ్చిత్పృచ్ఛతి మమ కరే కతి వరాటకా ఇతి । సచ పృష్టోఽజాకృపాణీయన్యాయేనాహ-పఞ్చేతి ॥ తదేతత్ప్రష్టుర్వక్తుశ్చ జ్ఞానం యథార్థమితి ప్రమాణం ప్రసజ్యతే । నచ నిస్సాధనం తదుత్పన్నమితి తత్సాధనస్యాపి ప్రమాణత్వాపాత: । యాదృచ్ఛికసంవాదిలిఙ్గవిభ్రమాదిష్వప్యేవం ప్రసఙ్గో దుర్వార ఇతి ।

మైవమ్ । వక్తుర్జ్ఞానస్య సంశయత్వేనాప్రసఙ్గాత్ । తత్ర(చ)పాక్షికవ్యవహారస్తు వైయాత్యనిబన్ధన: । న స్వజ్ఞాననిబన్ధన: । అన్యథా విప్రలమ్భకస్యాపి తాదృశనిశ్చయాపత్తౌ విపర్యస్తావిశేషప్రసఙ్గాత్ । ఏతేనాహార్యనిశ్చయకల్పనమప్యపాస్తమ్ । ప్రష్టుస్తు ప్రాగూర్ధ్వం చ జ్ఞానం (యథార్థ)ప్రమాణమేవ । తన్మూలం చ ప్రత్యక్షమ్ । వాక్యజనితమపి పార్శ్వస్థాదేర్విజ్ఞానమేవమేవ । వాక్యం తు యాదృచ్ఛికసంవాది । యాదృచ్ఛికసంవాదిలిఙ్గవిభ్రమవాక్యాభాసజన్యస్య కేవలప్రమాణత్వేఽపి న తయో: ప్రామాణ్యమ్ । తథాహి । న తావత్తత్ర బాష్పస్య బాష్పతయా (వి)జ్ఞాతస్య వా యథార్థజ్ఞానసాధనత్వం వక్తుం శక్యమ్ । నాపి ధూమస్య అసత: సాధనత్వాయోగాత్ । సత్త్వేఽప్యపరామృష్యత్వాత్ । తతో ధూమత్వేన జ్ఞాతస్య బాష్పస్య బాష్పవిషయస్య ధూమవిభ్రమస్య వేతి వక్తవ్యం, నచ తత్సమ్భవతి । తజ్జాతీయస్య సర్వత్ర కాయరో(కరణికాక్రియో)(కారణకార్యో)త్పత్తిరాపన్నేతి చేన్న । లిఙ్గవిభ్రమస్య లౌకికకార(కర)ణత్వేఽపి పారిభాషికసాధనత్వాభావస్యోక్తత్వాత్ ।

వాక్యాభాసస్యాపి ప్రామాణ్యప్రసఙ్గోఽనేన నిరస్త: । తస్య ప్రామాణ్యప్రసఙ్గేఽపి న కాచిదస్మాకం క్షతి: । నహి తార్కికాణామివాస్మాకమాప్తోక్తతయా ప్రామాణ్యానుమానాదికమస్తి ।

యద్వా నిర్దోషతయా సాధనం విశిష్యతే । నిర్దోషతా చ లిఙ్గజ్ఞానాదేర్యథార్థత్వాదిలక్షణా వ్యాఖ్యేయా । తథాత్వే నిర్దోషం జ్ఞానసాధనమనుప్రమాణమిత్యేవాస్తు । కృతం యథార్థేతి జ్ఞానవిశేషణేనేతి చేత్(న) । తత్ఫలితార్థస్యైవ నిర్దోషగ్రహణేన వర్ణితత్వాత్ । నిర్దోషకరణజం జ్ఞానం యాథార్థ్యం న వ్యభిచరతీతి స్వరూపకథనం వా తదితి ।

నను దర్శనాన్తరోక్తే లక్షణే సతి కిమపూర్వనిర్మాణేనేత్యత ఆహ- ప్రామాణ్యమితి ।

యద్యదా యాథార్థ్యమేవ ప్రామాణ్యశబ్దార్థో వివక్షితో భవతి తదైవ యథార్థయో: స్మృత్యనువాదయో: ప్రామాణ్యం న హీయతే । దర్శనాన్తరోక్తలక్షణకక్షీకారే తు తై: స్వలక్షణస్య వ్యాపకతయా అఙ్గీకృతత్వాత్ । స్మృత్యాదౌ తదభావాత్ప్రామాణ్యాభావ ఏవ ప్రసజ్యేత ఇతి యుక్తం తదనాదరేణ లక్షణాన్తరనిర్మాణమితి ।

తథాహి అనధిగతార్థగన్తృ ప్రమాణమితి మీమాంసకోక్తస్య లక్షణస్య స్మృత్యాదావభావ: స్ఫుట: । తస్యాధిగతగోచరత్వాత్ । అనుభూతి: ప్రమాణమితి ప్రాభాకరో(భాస్కరో)క్తం లక్షణమపి న

తత్రాస్తి । స్మృతివ్యతిరిక్తం జ్ఞానమనుభూతిరితి నిర్వచనాత్ । తథా ప్రమావ్యాప్తం ప్రమాణం ప్రమాకరణం ప్రమాణమితి నైయాయికోక్తమపి । త్రైరపి యథార్థానుభవ: ప్రమేతి వ్యాఖ్యాతత్వాత్ । అత ఏవ ప్రమాసామగ్రీ ప్రమారమితి నిరస్తమ్ । అవిసంవాదివిజ్ఞానం ప్రమాణమితి సౌగతోక్తమపి ।
తదభిప్రేతస్యార్థజత్వాదేరవిసంవాదస్యాభావాత్స్మృత్యాదేరవ్యాపకమ్ ।
స్వాపూర్వార్థవ్యవసాయాత్మకం జ్ఞానం ప్రమాణమితి జైనోక్తమపి న స్మృత్యాదౌ వర్తతే ।
తస్యాపూర్వార్థవిషయత్వాభావాత్ । నను స్మృతిరపూర్వార్థవిషయా । తదిత్యుల్లేఖాత్ । తస్య చానుభవేనావిషయీకరణాదితి చేత్(న । తథా సత్యపూర్వగ్రహణస్య
వ్యవచ్ఛేద్యాభావప్రసఙ్గాత్ । ధారావాహికం తద్వ్యయవచ్ఛేద్యమితి చేన్న । అనేకాన్త(తా)వాదే పదార్థానాం క్షణికత్వస్యాఙ్గీకృతత్వేన
ధారావాహికే(కవిభ్రమే)ఽప్యేవమపూర్వార్థతాఽభ్యుపగమసౌలభ్యాత్ । మా భూద్వాఽత్ర స్మృతిప్రామాణ్యహానిర్దోష: । ధారావాహికే తు తద్ధానిరవర్జనీయా । తదపి
స్మృత్యనువాదపదాభ్యాముపలక్ష్యత ఇతి ।

నను భవత్పక్షేఽపి స్మృతే: ప్రామాణ్యం హీయత ఏవ । తస్యా యాథార్థ్యాభావాత్ । నహి యాదృశోఽర్థ: స్మర్యతే యదా, తాదృశ ఏవాసౌ తదా । పూర్వావస్థాయా వర్తమానే నివృత్తత్వాత్ । అనివృత్తౌ హి పూర్వత్రైవ న స్యాత్ । నచ నివృత్తపూర్వావస్థతయైవ తమర్థం స్మృతిరాలమ్బతే । పూర్వావస్థానివృత్తావనుభవాప్రవృత్తే: । నను సమానవిషయత్వేఽపి స్మృత్యనుభవయోరనుభవో యథార్థో న తు స్మృతిరితి కుత ఏతత్సు్నభవకాలే తస్యార్థస్య తాదవస్థ్యాత్ । స్మృతికాలే త్వతాదవస్థ్యాత్ । నను పూర్వం తావత్తదవస్థ ఏవాసావసీదేతావత్రైవ జ్ఞానమస్తు యథార్థమ్ । న । పాకరక్తేఽపి శ్యామతాప్రత్యయస్య యథార్థత్వప్రసఙ్గాత్ । నన్వతీతశ్యామతాప్రత్యయస్తత్ర యథార్థ ఏవ । సత్యమ్ । తద్విషయస్య తదానీమేవ తదవస్థాత్వమ్ । నతు స్మర్యమాణావస్థస్తదానీం తదవస్థ: । తస్మాత్స్మృతిరయథార్థైవ ।

మైవమ్ । అపసిద్ధాన్తాపాతాత్ । తథాహి । ఉపలబ్ధిహేతు: ప్రమాణమిత్యత్ర సంశయాదావతివ్యాప్తిమాశఙ్క్య ప్రకృతయాథార్థ్యేనోపలబ్ధిర్విశేషితా । తస్యాపి స్మృతిహేతావతివ్యాప్తిమాశఙ్క్యోపలబ్ధిశబ్దోఽనుభవవచనో న జ్ఞానసామాన్యవచన ఇత్యుక్తం వాచస్పతినా । తేన జ్ఞాయతే తేనాభ్యుపగతం స్మృతేర్యాథార్థ్యమితి । అన్యథా యాథాథ్యర్ేన స్మృతౌ వ్యావృత్తాయాం పునర్న శఙ్కేత । శఙ్కమానో వా తమేవ పరిహారమనతిదిశన్నుపలబ్ధిపదమనుభూతిపరతయా న వ్యాకుయర్ాత్ । యథార్థానుభవ: ప్రమా సమ్యగనుభవసాధనం

ప్రమాణమిత్యాదీని న్యాయవిదాం వచనాన్యపీమమేవార్థమవగమయన్తి అన్యథా ద్వయఙ్గవికలత్వాత్స్మృతేరనుభవపదవ్యావర్త్యతా న స్యాత్ ।

కాణాద్ైరపి ప్రత్యక్షలైఙ్గికస్మృత్యార్షభేదేన విద్యాచాతుర్విధ్యమఙ్గీకువర్ాణైర్యథార్థత్వం స్మృతేరఙ్గీకృతమ్ ।

యదపి "నహి (యదా)యో యాదృశ:' ఇత్యాది, తదనేన కిముక్తం భవతి । స్మరణకాలేఽర్థస్య తదవస్థాత్వాభావాదయాథార్థ్యం స్మృతేరితి వా, పూర్వావస్థానివృత్తేరవిషయీకరణాదితి వా, అనివృత్తపూర్వావస్థత్వేన విషయీకరణాదితి వా । ఆద్యేఽతీతానాగతవిషయానుమానాగమప్రామాణ్యప్రచ్యుతి: । అతీతాదివిషయస్య తదానీమసత్త్వాత్ । ద్వితీయే సర్వప్రమాణాప్రామాణ్యప్రసఙ్గ: । కస్యాపి సర్వాత్మనా విషయీకరణాభావాత్ । తృతీయే త్వసిద్ధి: । న హ్యనివృత్తతదవస్థోఽసావితి స్మృతిరాలమ్బతే । కిన్తు తదాఽసౌ తాదృశ ఇతి । తదవస్థానివృత్త్యనివృత్త్యోస్తూదాసీనైవ ।

నన్వనుభవేన "తదా(ఽసౌ) తాదృశ:' ఇత్యవిషయీకృతం తథా విషయీకుర్వాణా: కథం యాథార్థ్యం లభన్త ఇతి చేత్ న । స్యాదిదమ్ యద్యనుభవానుసారిత్వం యాథార్థ్యమితి వదామ: । అర్థానుసారిత్వం తు తథేత్యుక్తమ్ । అనుభవేఽన్యాకారే కుతస్త్యోఽయం స్మృతేరన్యాకార ఇతి చేత్ । కిమయం నాస్తీత్యభిమాన:, ఉత నిర్హేతుక ఇతి వా, యద్వా ప్రశ్నమాత్రమ్ । నాద్య: । సాక్షిసిద్ధత్వాత్ । న ద్వితీయ: । వ్యాఘాతాత్ । తృతీయేఽనుభవస్యాపి కుతస్త్య: । స్వహేతుసమాసాదిత ఇతి చేత్తుల్యమ్ । యది చ సంస్కారమాత్రజన్యతా స్మృతే: స్యాత్ । (స్యాత్త)తదా కథఞ్చిద్వైసాదృశ్యానుపపత్తి: । మానసం తద్ధి విజ్ఞానమితి వక్ష్యతే । తస్మాద్వైయాత్యమాత్రనిమిత్తం స్మృతియాథాథ్యర్నిరాకరణమ్ । తథాచ స్మృత్యనువాదప్రామాణ్యసఙ్గహాయ లక్షణాన్తరరచనమితి సూక్తమ్ ।

నను చ సఙ్గ్రాహ్యస్య సఙ్గహో గుణో, న త్వసఙ్గహ్యస్యాపి । కిన్త్వతివ్యాప్త్యా దోష ఏవ । నచ స్మృత్యాది లక్షణసఙ్గ్రాహ్యమ్ । ప్రామాణ్యాభావాదితి చేత్ । తత్కిం స్మృత్యాదిప్రామాణ్యం సాధకప్రమాణాభావాన్నాఙ్గీకార్యమ్, ఉత బాధకసద్భావాత్ ।

నాద్య: I లోకవ్యవహారస్య సత్త్వాత్ I యథార్థజ్ఞానతత్సాధనే హి ప్రమాణతయా లోకో వ్యవహరతి I నహ్యస్తి ప్రత్యక్షాదిప్రామాణ్యసాధకమన్యల్లోకవ్యవహారాత్ I

నను ప్రమాణాభియుక్తానాం కణభుగ(భక్షా)క్షపాదాదీనాం తత్ర (ప్రామాణ్య)ప్రమాణవ్యవహారో నాస్తీతి చేన్న I "స్మృతి: ప్రత్యక్షమైతిహ్యమ్' ఇత్యాదిశ్రుతి(స్మృతి)సిద్ధార్థమనఙ్గీకుర్వతామాప్తత్వస్యాసిద్ధే: I స్మృతి: పౌరుషేయో గ్రన్థ ఇతి చేత్ I కిమత్రాయమఖణ్డవృత్తి: శబ్ద: కింవా యౌగిక: I నాద్య: I కృదన్తతాయా: స్పష్యావభాసత్వాత్ I న ద్వితీయ: I అవ్యాప్త్యతివ్యాప్తిభ్యాం యోగానుపపత్తే: I తస్మాన్మన్వాదిస్మరణమూలత్వాత్స్మృతిరిత్యుపచారో గ్రాహ్య: I తే హి శ్రుత్యాదినాఽనుభూతమర్థం స్మృత్వా తత్ప్రతిపాదకం గ్రన్థమారచయన్తి వ్యాసాదిప్రణీతేషు తత్సాదృశ్యాత్ప్రయోగ: I నచ ముఖ్యే బాధకమన్తరేణోపచారో లభ్యతే I

సన్తు వాఽక్షచరణాదయో(ఽప్యా)హ్యాప్తా: I తథాపి తత్తద్వ్యవహారాభావమాత్రేణ స్మృత్యాదిప్రామాణ్యానభ్యుపగమోఽయుక్త: I నహి తై: ప్రతివ్యక్తి పదార్థా నిరూపితా: I తథాఽప్యుక్తలక్షణై: సఙ్గృహీతా ఇతి చేత్ I తుల్యం స్మృత్యాదేరపి I ప్రత్యక్షాద్యన్తర్భావస్య సువచత్వాత్ I

అపి చ స్మృత్యాదికం ప్రమాణపదవాచ్యమ్ యథార్థత్వాత్ ప్రత్యక్షవత్ I న చానుభవత్వముపాధి: I సమవ్యాప్తిపక్షే సంశయాదౌ వ్యాప్తిభఙ్గాత్ I విషమవ్యాప్తిత్వే(పక్షే)ఽపి కరణరూపే ప్రత్యక్షే సాధ్యావ్యాపకత్వాత్ I కిఞ్చేదమనుభవత్వం స్మృతివ్యతిరిక్తజ్ఞానత్వమితి చేత్ I కిమర్థమిదం విశేషణమ్ I పక్షవ్యావృత్త్యర్థమితి చేత్ I తర్హి పక్షేతరత్వేనానుపాధిత్వమ్ I అన్యథేశ్వరానుమానేఽప్యుపాధిరశక్యనిరాస: స్యాత్ I ఏతేనానుభవతత్కరణయోరన్యతరత్వమపి ప్రత్యుక్తమ్ I Vyasa-(11)

అస్తు తర్హి బాధకసద్భావాదితి ద్వితీయ ఇత్యత ఆహ- అఙ్గీకృతం చేదితి ॥

స్మృత్యాదే: ప్రామాణ్యమితి సమ్బన్ధ: I కిమాక్షేపే I తర్హీతి శేష: I సమృతిరనువాదశ్చాప్రమాణమ్ నిష్ఫలత్వాత్ I యద్యత్ప్రమాణం తత్తత్సఫలం దృష్టం యథా ప్రత్యక్షాదీతి బాధకసద్భావాత్కథమేతదితి చేత్ I కిమత్ర సర్వా స్మృతి:

సర్వోఽప్యనువాదశ్చ (సవర్ణాచ్చానువాద:) పక్షీక్రియతే, కింవా తదేకదేశ: I ఆద్యే భాగాసిద్ధిరిత్యాహ- న చేతి II

కాసాఞ్చిత్స్మృతీనాం కేషాఞ్చిదనువాదానాం చ సఫలత్వోపలమ్భాదితి చార్థ: I ఉపపాదయిష్యతే చైతత్ I అప్రయోజకశ్చాయం హేతురిత్యాహ- ఫలవత్త్వమితి II

యది హి ఫలవత్త్వం ప్రామాణ్యం ప్రామాణ్యస్య వ్యాపకమస్మాభి: పరీక్షకైర్వివక్షితం స్యాత్ I స్యాన్నామ తదా వ్యాపకస్య తస్య నివృత్త్యా స్మృత్యాదే: ప్రామాణ్యనివృత్తి: I న చైవమిత్యర్థ: I అయమభిసన్ధి: I అప్రమాణ(ప్రామాణ్య)వ్యవహారే యాథార్థ్యాభావ ఏవ ప్రయోజక:, అప్రామాణ్యే తు కరణదోషబాధకప్రత్యయౌ న నిష్ఫలత్వమితి I ఏతేనాఫలాంశస్యైవ పక్షీకరణమితి ద్వితీయోఽపి నిరస్త: I

కరణదోషబాధకప్రత్యయావివ విఫలత్వమప్యప్రామాణ్యప్రయోజకం కిన్న స్యాదిత్యత ఆహ- తృణాదీతి II

ధర్మస్య ధర్మ్యధికరణమితి సప్తమీ I గ్రామం గచ్ఛత: పథి పరితతృణాదిదర్శనస్య I ఉపలక్షణం చైతత్ I

స్వ(క)కారణసామర్థ్యాయాతానుమితేశ్చేత్యపి ద్రష్టవ్యమ్ I కిమాక్షేపే I విఫలత్వస్యాప్రామాణ్యప్రయోజకత్వే తృణాదిదర్శనాదేస్తథాత్వేనాప్రామాణ్యం స్యాత్ I న చైవమ్ I లోకవ్యవహారవిరాధాదిత్యాశయ: I

యద్వాఽనైకాన్తికశ్చాయం హేతురితి అనేనాచష్టే I ప్రమాణతయా సమ్మతే విపక్షభూతే తృణాదిదశర్నే కిం ఫలవత్త్వం నిగద్యతే న కిఞ్చిద(కిమ)పీత్యఫలత్వం తత్ర గతమితి I

నను కార్యజాతం ప్రాణినాం ధర్మాధర్మాభ్యాముపజాయత ఇతి తావదవివాదమ్ I తతశ్చ ధర్మాధర్మాభ్యాముజనితతృణాదిదర్శనం స్వయమసుఖదు:ఖాత్మకం యది సుఖం దు:ఖం వా తత్సాధనం వా న జనయేత్ తదా ధర్మాధర్మయోర్వైయర్థ్యం శ్రుత్యాదేరప్రామాణ్యం

వా(చా)పద్యేత । తతశ్చ తృణాదిదర్శనేనాపి సుఖదు:ఖాదికం కిఞ్చిదుపజనయితవ్యమేవ । అత: కథం తస్య విఫలత్వమిత్యత ఆహ- సుఖేతి ॥

అనేన న్యాయేన సర్వస్యా స్మృతే: సర్వస్య చానువాదస్య సఫలత్వాత్స్వరూపాసిద్ధ ఏవ హేతు: స్యాత్ । భాగాసిద్ధతా తు స్పష్యఫలోపలమ్భా(భావా)భిప్రాయేణోక్తేతి భావ: । ఇయాంస్తు విశేష: । తృణాదిదర్శనస్య ఫలం సర్వథాఽ(ప్య)వ్యక్తమ్ నైవం స్మృత్యాదేరిత్యుక్తం దృశ్యతేఽపి హీతి । అత్రానువాదోఽపి గ్రాహ్య: । తథాహి । ఇష్యార్థస్మృతౌ సుఖం, తజ్జాతీయే రాగ:, సంస్కారపాటవం చ । అనిష్యార్థస్మృతౌ దు:ఖం, తజ్జాతీయే ద్వేష:, సంస్కారపాటవం చ । ప్రశస్తార్థస్మరణే ధర్మ:, అప్రశస్తార్థస్మరణే త్వధర్మ: । ఏవమనువాదేఽపి ద్రష్యవ్యమ్ । అన్యథా ప్రణిధానాదివైయర్థ్యప్రసఙ్గాత్ । "శబ్దార్థయో: పునర్వచనం పునరుక్తమ్ అన్యత్రానువాదాత్' ఇతి వదతాఽక్షపాదేనాప్యనువాదస్య సాఫల్యమఙ్గీకృతమ్ । నిగమనస్య చ ప్రయోజనాని న్యాయవిద్భిరుపపాదితానీతి ।

అథాఽపి స్యాత్ । ప్రాకట్యాపరపర్యాయామర్థగతాం జ్ఞాతతాముపజనయదేవ ప్రమాణమ్ । యథా ప్రత్యక్షాది । నచ స్మృత్యాదినాఽర్థే జ్ఞాతతోపజని: సమ్భవతి । అనుభవేనైవ తస్యా జాతత్వాత్ । నహి ఛిన్నే ఛిదా పునరుత్పద్యతే । తత్కథం తస్య ప్రామాణ్యం స్యాదితి । తత్రాహ- నేతి ॥

పరిచ్ఛేదో జ్ఞాతతా । ఏవేతి ప్రతివాద్యుక్తానువాద: । పరిచ్ఛేదకార్యేవ ప్రమాణమ్ । తదభావాత్స్మృత్యాదికమప్రమాణమితి నేత్యర్థ: । కుతో నేత్యత ఆహ- ఇతి చేతి ॥ ఇతిశబ్దేనార్థగతాం జ్ఞాతతాం పరామృశతి । నేత్యస్యానుకర్షణార్థశ్చకార: । జ్ఞాతతాయాం ప్రమా ప్రమాణం నాస్తీత్యర్థ: । తథా చ జ్ఞాతతాఽజనకత్వం సపక్షే విభ్రమాదావివ విపక్షే ప్రత్యక్షాదావపి వర్తత ఇతి సాధారణానైకాన్తికమితి భావ: । కిఞ్చ ధారావాహికవిజ్ఞానాని స్మృత్యాదికమివ న జ్ఞాతతాముపజనయన్తీతి కుతో నానైకాన్త్యమ్ । అపి చ సంశయవిపర్యయావపి జ్ఞాతతాముపజనయత ఇతి త్వయాఙ్గీకరణీయమ్ । సమానన్యాయత్వాత్ । తతశ్చ విపక్షా(త్ప్రత్యక్షా)దివ సపక్షాదపి వ్యావృత్తేస్తవాసాధారణో హేతు: స్యాత్ । యద్వా జ్ఞాతతాలక్షణస్య పరిచ్ఛేదస్యైవాప్రామాణికత్వాత్పరిచ్ఛేదకార్యేవ ప్రమాణమిత్యస్యాం వ్యాప్తౌ న ప్రమాణమస్తీత్యేకగ్రన్థతయా యోజ్యమ్ । తథాచ వ్యాపకానుపలబ్ధిలిఙ్గకమనుమానం దూరాపాస్తమితి భావ: ।

నను చాజ్ఞాతజ్ఞాపకమేవ ప్రమాణమ్, అజ్ఞాతజ్ఞానమేవ వా । న చైతత్స్మృత్యాదావస్తీతి తదప్రమాణమిత్యతో వాఽఽహ- నేతి ॥ పరిచ్ఛేదోఽజ్ఞాతజ్ఞానం, తత్కర్తుం శీలమస్యాస్తీతి పరిచ్ఛేదకారి(రీ) । యద్వా పరిచ్ఛేద ఏవ కార అకార: పరిచ్ఛేదకార: సోఽస్యాస్తీతి పరిచ్ఛేదకారి । కిం పరిచ్ఛేదకారిత్వం ప్రామాణ్యస్య వ్యాప్యవ్యాపకభూతం లక్షణమితి తదభావాత్స్మృత్యాదేరప్రామాణ్యముచ్యతే, కింవా వ్యాపకమేవేతి ।

ఆద్యే పరిచ్ఛేదకార్యేవ ప్రమాణమితి లక్షణం న ప్రమా నోపపన్నమితి యోజనా । అవ్యాప్తేరతివ్యాప్తేశ్చేతి । తథాహి । ధర్మిణమాదాయానధిగతార్థగన్తృత్వముచ్యతే ప్రకారం వా । ఆద్యే నిత్యవిషయాణామప్రామాణ్యాపాత: । వ్యాప్యవత్తయాఽవగతం ధర్మిణం వ్యాపకవత్తయా విషయీకుర్వతోఽనుమానస్య పృథగవగతానర్థాన్త్సంసృష్యతయా గోచరయత: శబ్దస్య చాప్రామాణ్యప్రసఙ్గ: । ద్వితీయే తు ధారావాహికవిజ్ఞానానామప్రామాణ్యం స్యాత్ । నహి వైనాశికానామివ మీమాంసకానామన్య ఏవ ఘట: । నాపి సాఙ్ఖ్యానామివ పరిణామీ । నాపి ప్రకారమప్యుపజనాపాయవన్తమీక్షామహే । నను యద్యపి స్వరూపస్య ప్రకారస్య వా తాదవస్థ్యమ్ । తథాఽపి ఘటోఽయం ఘటోఽయమితి ప్రత్యక్షజ్ఞానధారాయాం వర్తమాన ఏవార్థ: (పరి)స్ఫురతి । నచ క్రమభావినాం జ్ఞానానామేక ఏవ వర్తమానకాలే విషయో నానాప్రతిపత్తృవత్ జ్ఞానయౌగపద్యప్రసఙ్గాత్ । (తత్ర(?))ప్రత్యభిజ్ఞానానుపపత్తేశ్చ । జ్ఞానానేకత్వేఽప్యేకకాలావస్థానాకలనాత్ । తస్మాత్పూర్వపూర్వవిజ్ఞానైరనాకలిత ఏవ వర్తమానోఽర్థ ఉత్తరోత్తరైరవసీయత ఇత్యనధిగతార్థత్వమేవేతి । ఏవం తర్హి స్మృత్యాదేరప్యనధిగతార్థత్వమేవ । స్మృతిరపి వర్తమానతత్కాలతయాఽనుభూతమథర్మతీతతత్కాలతయాఽవగాహతే । అన్యథా స ఇతి న స్యాత్ । అనువాదోఽపి యది వాదవిషయస్తదా స్ఫుటమనధిగతార్థత్వమ్ । యది చ పూర్వవిజ్ఞానవిశిష్యార్థగోచరస్తథాఽపి ధారావాహికసమానో న్యాయ: । అధికవిధానేనైకవాక్యతాయామపి తథేతి । సంశయవిపర్యాసయోరప్యనధిగతవిషయత్వాత్ ప్రామాణ్యం స్యాత్ । అనధిగతతథాభూతార్థ(గన్తృ)త్వం వివక్షితమితి చేన్న । అనధిగతవిశేషణవైయర్థ్యాత్ । స్మృత్యాదివ్యావృత్త్యర్థం తదితి చేత్(న) । స్మృత్యాదికమేవ కుతో వ్యావర్తనీయమ్ । లక్షణాభావాదితి చేత్ । తదిదమితరేతరాశ్రయత్వమితి ।

అస్తు తర్హి వ్యాపకనివృత్త్యా వ్యాప్యనివృత్తిరితి ద్వితీయ: పక్ష: । స్యాదప్యేవమ్ । యది పరిచ్ఛేదకార్యేవ ప్రమాణమితి ప్రమా ప్రమాణం స్యాన్న చ తదస్తి । తథాహి । ప్రామాణ్యస్యానధిగతార్థత్వేన వ్యాప్తి: కిం సాహచర్యదర్శనమాత్రాత్సిద్ధ్యతి, ఉత వ్యభిచారదర్శనసహకృతాత్, ఉత విపక్షే బాధకోపేతాత్ । నాద్య: । అతిప్రసఙ్గాత్ । న ద్వితీయ: । ధారావాహిని వ్యభిచారదర్శనాత్, అతిప్రసఙ్గాపరిహారాచ్చ । న తృతీయ: । తదభావాత్ ।

అధిగతమేవార్థమధిగమయతా ప్రమాణేన పిష్యం పిష్యం స్యాదితి చేత్ । కిమిదం పిష్యపేషణం నామ । కిమధిగతేఽర్థేఽధిగత్యన్తస్యానుదయ:, కింవా విఫలత్వమ్, ఉతావిశిష్యఫలత్వమ్, అథ అనపేక్షితఫలత్వమ్ । నాద్య: । స్యాదప్యేవం యది జ్ఞానాభావోఽపి జ్ఞానసామగ్ర్యేకదేశ: స్యాత్ । జ్ఞానం వా తత్ర్పతిబన్ధకం భవేత్ । నచైవమ్ । తథాత్వే స్మృతేరేవానుదయప్రసఙ్గాత్ । న ద్వితీయ: । ఉక్తోత్తరత్వాత్ । న తృతీయ: । ఆద్యేఽప్యాపత్తే: । న చతుర్థ: । తృణాదిదర్శనే, హేయదశర్నే చ ప్రసఙ్గాత్ ।

నను చ కరణవిశేష: ప్రమాణమ్ । కారణం చ సాధకతమమ్ । నచ సాధ్యసిద్ధౌ తజ్జాతీయస్యాపి సాధకతమత్వమస్తి, ఛిన్నే పరశోరివేతి చేత్ । మైవమ్ । నహి కరణస్య సాధకతమత్వం సాధకతమాన్తరాపేక్షయా । కిన్తు ప్రధానక్రియాకారకాన్తరాపేక్షయా । అన్యథా యత్ర కరణానాం సముచ్చయస్తత్ర పరస్పరాపేక్షయాఽనతిశయితత్వాదకరణత్వం స్యాత్ । ఛిన్నే కుఠారస్యాకరణత్వం తు ఫలానుదయాత్ । నచ ప్రకృతే తథాఽస్తీత్యుక్తమితి ।

నన్వనపేక్షత్వం ప్రామాణ్యస్య వ్యాపకమ్, అన్యోన్యనిరపేక్షా(స్తు) ధారావాహికా బుద్ధయ: । అత: ప్రామాణ్యమశ్నువతే । న చైవం స్మృత్యాదీత్యప్రమాణమేవేతి చేన్న । అస్యా అపి వ్యాప్తేరప్రామాణికత్వాదిత్యాహ- నేతి ॥ పరిచ్ఛేదోఽనపేక్షం జ్ఞానమ్ । కిఞ్చానపేక్షత్వం సర్వథా చేదనిత్యప్రమాణేషు నాస్తి । జ్ఞానాన్తరానపేక్షత్వం చేదనుమిత్యాదౌ తదభావ: । ఉత్పత్తావేవానుమిత్యాదికం లిఙ్గాద్యపేక్షం నార్థపరిచ్ఛేద ఇతి చేత్(న) । జ్ఞానవ్యతిరిక్తస్యార్థపరిచ్ఛేదస్యైవాభావాత్ । స్మృత్యాదావప్యేవమేవ సువచత్వాచ్చ । సమానవిషయ(క)జ్ఞానానపేక్షత్వం చేద్ధర్మిణమాదాయానుమిత్యాదావపి తదభావ: । ప్రకారతోఽపి స్మృత్యాదావస్తీత్యసిద్ధిరితి ।

అననుభవత్వాత్స్మృతిరప్రమాణమ్ । అనుభవతత్సాధనయోరేవ ప్రామాణ్యాదిత్యేతదప్యసత్ । పూర్వవద్వ్యాప్తేరసిద్ధేరిత్యాహ- నేతి ॥ పరిచ్ఛేదోఽనుభవ: ।

ఏవం ప్రమాణసామాన్యలక్షణమభిధాయ తద్విశేషాన్ లిలక్షయిషురాదౌ ప్రత్యక్షస్యోద్దిష్యత్వాత్తల్లక్షణమాహ- నిర్దోషేతి ॥

అత్ర ప్రమాణేషు । లోకవేదయోరితి వా ।

నను కథమిదం విజ్ఞాయతే । కిం నిర్దోషైరక్షైరుద్భవో యస్యేతి, కింవా నిర్దోషం చ తదక్షోద్భవం చేతి । నాద్య: । అవ్యాప్తేరతివ్యాప్తేశ్చ । తథాహి । ఈశ్వరాదిప్రత్యక్షం నాక్షోద్భవం నిత్యత్వాత్ । అక్షకార్యం క్రియాదికమపి ప్రత్యక్షం స్యాత్ । న ద్వితీయ: । ద్వయోరపి విశేషణత్వేన సమాసానుపపత్తే: । ఉక్తావ్యాప్త్యనిస్తారాచ్చేతి । ఉచ్యతే । అస్తు తావదాద్య: । అజ్ఞానవిపరీతజ్ఞానహేతుభి: కాచకామలాదిదోషై రహితాని యాన్యక్షాణీన్ద్రియాణి తైరుద్భవో యస్యేతి । న చావ్యాప్తి: । ఉద్భవశబ్దస్యోత్పత్త్యభివ్యక్త్యన్యతరార్థత్వాత్ । యథోక్తమ్ "సర్వమక్షాత్మకం మతమ్' ఇతి । నాప్యతివ్యాప్తి: । జ్ఞానస్య ప్రకరణప్రాప్తత్వాత్ । తథాఽప్యక్షలిఙ్గకేఽనుమానేఽతివ్యాప్తిరితి చేన్న । తస్యాక్షజ్ఞానోద్భవత్వేనాక్షమాత్రోద్భవత్వాభావాత్ । నిర్దోషాక్షోద్భవమప్యర్థదోషాదయథార్థముత్పద్యతే జ్ఞానమ్ । యథోక్తమ్ । "అతిదూరాదతిసామీప్యాదిన్ద్రియదోషాన్మనోఽనవస్థానాత్ । సౌక్ష్మ్యాద్వ్యవధానాదభిభవాత్సమానాభిఘాతాచ్చ' ఇతి । తథాఽపి నిర్దోషార్థసన్నికృష్యేతి విశేషణాదదోష: ।

అత్ర జ్ఞానగ్రహణం సుఖాదివ్యావృత్త్యర్థమితి కేచిత్ । తదసత్ । విషయసాక్షాత్కారస్యైవ సుఖాదిహేతుత్వాత్ । ఇన్ద్రియార్థసన్నికర్ష:(తు) తదర్థమభ్యర్థ్యతే ।

నన్వేవం సతి సర్వార్థసాక్షాత్కారవత: పరమేశ్వరస్య సుఖాద్యుత్పాదప్రసఙ్గ ఇతి చేత్ । లీలావిగ్రహగ్రహణే తస్యేన్ద్రియార్థసన్నికర్షవత: కుతో న తత్ప్రసఙ్గ: । అథ న తావన్మాత్రం సుఖాదికారణమ్ । కిన్నామ ధర్మాదికమపి । అతస్తదభావాన్న తస్య సుఖాద్యుత్పాద ఇతి చేత్ । తుల్యమ్ । అత ఏవ న యోగిష్వపి ప్రసఙ్గ: । తథాచాహు: । "దేహే శీతోష్ణాదిసమ్బన్ధాద్ధి శీతోష్ణాద్యనుభవ ఆత్మన: తతశ్చ సుఖదు:ఖే' ఇతి । అత్ర దేహశబ్దేన తదాశ్రితానీన్ద్రియాణ్యుపలక్ష్యన్తే । తదయం లక్షణార్థ: । నిర్దోషార్థసన్నికృష్యనిర్దోషేన్ద్రియోద్భవం జ్ఞానం ప్రత్యక్షమితి ।

యద్వా నిర్దోషార్థేన్ద్రియసన్నికర్షజం జ్ఞానం ప్రత్యక్షమిత్యేవార్థ: । జన్యప్రత్యక్షవిషయమేవ (వాత)ఏతద్వ్యాఖ్యాతమ్(నమ్) ఇతి నోక్తదోష: । అనుగతలక్షణసిద్ధ్యర్థం తు ద్వితీయం పక్షం పరిగృహ్ణీమ: । నిర్దోషం యథార్థమక్షోద్భవమితి । అక్షోద్భవశబ్దేన (చ)సాక్షాత్కారో లక్ష్యత ఇతి న కశ్చిద్దోష: । సాక్షాత్కారత్వం చ జ్ఞానగత ఏవ విశేషో న కరణోపాధిక: । తదనేన కేవలం ప్రత్యక్షం లక్షితమ్ ।

అత్రైవ యతస్తదితి పదద్వయాధ్యాహారేణ యథార్థాపరోక్షజ్ఞానసాధనమిత్యనుప్రమాణప్రత్యక్షలక్షణమపి వ్యాఖ్యేయమ్ । తచ్చ వివక్షాభేదేన

నిర్దోషార్థేన్ద్రియసన్నికర్షో వా నిర్దోషార్థసన్నికృష్యమదుష్యమిన్ద్రియం వేతి । నను "అదుష్యమిన్ద్రియం త్వక్షమ్' ఇతి వచనాదక్షశబ్ద ఏవాదుష్యతామాచష్టే । తత్కిమర్థం నిర్దోషేత్యక్షవిశేషణమ్ । మైవమ్ । ఇన్ద్రియం త్వక్షం తచ్చాదుష్యమిహ వివక్షితమితి తద్వ్యయఖ్యానాత్ ।

నన్వేతల్లక్షణం ప్రతిగతమక్షం ప్రత్యక్షమిత్యేవం శబ్దనిర్వచనాదేవ ప్రతీయమానం లక్ష్యాత్ప్రత్యక్షాన్న భిద్యతే । నచైకస్యైవ లక్ష్యలక్షణభావ: సమ్భవతి । జ్ఞాతా(త్వ)జ్ఞాతత్వాసమ్భవాదితి చేన్న । అత్ర ప్రత్యక్షపదవాచ్యతాయా: సాధ్యత్వేన వివక్షితత్వాదిత్యాశయేనోక్తమ్- ఇతి గీయత ఇతి ॥

నను నిర్దోషతేన్ద్రియాణాం కుతోఽవగన్తవ్యా । జ్ఞానయాథార్థ్యాదితి చేత్ । తదపి కిం కరణ(గతయా)నిర్దోషతయా జ్ఞాతవ్యం, కింవా విరుద్ధప్రమాణాభావాత్ । నాద్య: । పరస్పరాశ్రయతాపత్తే: । న ద్వితీయ: । అసఞ్జాతవిరోధివిభ్రమేఽప్యాపత్తే: । మైవమ్ । జ్ఞానయాథార్థ్యస్య సాక్షిసిద్ధత్వాఙ్గీకారాత్ । పరీక్షాపేక్షాయాం తు ప్రబలవిరోధ(ధా)భావ: సాచివ్యమాచరతి । యథోక్తమ్ "బలవత్ప్రమాణతశ్చైవ జ్ఞేయా దోషా న చాన్యథా' ఇతి । అసఞ్జాతవిరోధీ తు విభ్రమ ఏవేతి కుత: । దేశకాలపురుషాన్తరసమ్బన్ధివిపరీతప్రమావశాదితి చేత్ । కథం తర్హ్యసఞ్జాతవిరోధిత్వమ్ । ఏవం తర్హి సర్వథా విపరీతప్రమాఽభావోఽఙ్గీకృత: స్యాత్ । అద్ధా । సోఽపి తైస్తై: పరీక్షావిశేషైర్నిశ్చీయతే । నిర్మూలం తు న శఙ్కయతే । అన్యథా సర్వత్రానాశ్వాసేనాభిమతమపి న సిద్ధయేదితి ।

నన్విన్ద్రియార్థసన్నికర్షస్య ప్రత్యక్షత్వే గగననయనసన్నికర్షాదపి జ్ఞానముత్పద్యతామ్ । మైవమ్ । అర్థశబ్దేన తత్తదిన్ద్రియగ్రహణయోగ్యస్యైవ వివక్షితత్వాత్ । గగనాదౌ చ తద్యోగ్యతాభావస్య కార్యాభావాదేవ సిద్ధే: । ఏతేన చక్షురాదినా గన్ధాదిగ్రహణప్రసఙ్గోఽప్యపాస్త: ।

అథ మతమ్ । యద్యాశ్రితా యోగ్యతా, కిమన్తర్గడునా సన్నికర్షేణ । తత్తదిన్ద్రియవిషయస్తేన తేనేన్ద్రియేణ గృహ్యతే । కథమన్యథా కాచాభ్రపటలాద్యన్తరితోపలబ్ధి: స్యాత్ । సాన్తరగ్రహణం చ ప్రాప్తిపక్షే న సమ్భవతి । ప్రాప్యకారిషు తవగాదిషు తదభావాత్ । కిఞ్చ నయనం చేత్ప్రాప్యకారి తదా స్వసంయుక్తమాత్రం గృహ్ణీయాత్ । కుఠారాదిషు తథా దర్శనాత్ । పృథుతరం చ గృహ్ణాతి । దిగ్విశేషసన్దేహశ్చైవ సతి న స్యాత్ । ప్రాప్త్యా తన్నిశ్చయప్రాప్తే: । సన్నికృష్టవిప్రకృష్టయో: శాఖాచన్ద్రమసోయర్ంగపద్గ్రహణాచ్చ । నహి ప్రాప్యకారిణ్యేవం భవితుమర్హతి । అపి చ చక్షు: అప్రాప్యార్థప్రకాశకమ్ అత్యాసన్నాప్రకాశకత్వాత్ । వ్యతిరేకేణ శ్రోత్రాదివత్ చక్షుర్గత్వా నార్థేన సమ్బధ్యతే ఇన్ద్రియత్వాత్ స్పర్శనాదివత్ । నచార్థస్య ఆగమనం ప్రత్యక్షవిరోధాత్ । తథా చాప్రాప్యప్రకాశకత్వసిద్ధిరితి ।

అత్రోచ్యతే । విషయకరణయోర్యోగ్యతామాత్రముపాదాయ సన్నికర్షాపాకరణం కిం సర్వత్రోత నయన ఏవేతి వక్తవ్యమ్ । న ప్రథమ: । అప్రాప్తైరేవ కుఠారాదిభి: కాష్ఠాదౌ ఛిదాద్యుదయప్రసఙ్గాత్ । ఘ్రాణరసనస్పర్శనైరప్రాప్తైరేవ గన్ధాద్యవబోధోదయాపత్తేశ్చ । తథాచ యోగ్యతావదన్వయవ్యతిరేకసిద్ధా ప్రాప్తిరపి క్రియోత్పాదోపయోగినీ । న ద్వితీయ: । విశేషకారణాభావాత్ । యోగ్యతాయా అన్వయవ్యతిరేకదశర్నాత్ప్రాప్తేశ్చానుపలమ్భాదితి చేన్న చక్షుషోఽపి కరణత్వేన్ద్రియత్వాభ్యాం ప్రాప్త్యుపలమ్భాత్ ।

నన్వత్ర కిం గోలకం పక్షీక్రియతే ఉత తదతిరిక్తం చక్షు: । ఆద్యే ప్రమాణబాధ: । ద్వితీయే త్వాశ్రయాసిద్ధిరితి చేన్న । తవాపి గోలకపక్షీకారే సిద్ధసాధనమ్ । అన్యత్రాశ్రయాసిద్ధిరితి వక్తుం శక్యత్వాత్ । అథ విశేషం విహాయ రూపదర్శనానుమితం కరణమాత్రం పక్షీక్రియత ఇతి బ్రూషే । సమం మమాపి । అత ఏవ గోలకాతిరిక్తమపి తత్సేత్స్యతి । సన్నికర్షశ్చ ప్రత్యాసత్తిమాత్రం వివక్షితమ్, న సంయోగాదిరితి న శబ్దాదిభిర్వ్యభిచార: ।

కా చేయం యోగ్యతా యన్మాత్రాదసన్నికృష్టమపి చక్షు: ప్రకాశయేత్ । యది రూపవిశేషాదిరూపా తదాఽతీతానాగతయోరపి తద్భావాచ్చాక్షుషతాపత్తి: । సన్నికర్షార్థం ఖలు వర్తమానతాభ్యర్థనమ్ । సన్నికర్షస్యాన్యథాసిద్ధౌ ప్రత్యభిజ్ఞాయాం తత్తాంశస్య చక్షుషాఽవభాసనాత్ స చేదనపేక్షిత:, కిం తదా వతర్మానతయా । అథ వర్తమానతాఽపి రూపదివద్యోగ్యతాన్తర్గతా, తదా ప్రత్యభిజ్ఞా న సిద్ధయేత్ । కుడ్యాదివ్యవహితప్రతీతిప్రసఙ్గశ్చ । ప్రాప్తిప్రతిబన్ధకం హి కుడ్యాదివ్యవధానమితి ప్రాప్త్యర్థం తదభావోఽన్వేషణీయ: స్యాత్ । సా యది నేష్యతే తదా కుడ్యాదికం కస్యాపకుర్యాత్ । ఆవరణాభావోఽపి యోగ్యతేతి చేత్ । న । కుడ్య(డ్యా)పరభాగావస్థితేనాప్యగ్రహణప్రసఙ్గాత్ । అథ నయనవిషయయోర్మధ్యే నిబిడ(డావయవ)ద్రవ్యాభావో వివక్షిత ఇతి చేత్ । స్ఫటికాద్యన్తరితానుపలబ్ధిప్రసఙ్గాత్ ।

అస్వచ్ఛద్రవ్యాభావో వివక్షిత ఇతి చేత్ । తథాఽప్యవ్యవహితదూరదర్శనాపత్తిరేవ। అథ క్షణభఙ్గపరిణామావాశ్రిత్య తథాభూతస్యోత్పాదానుత్పాదౌ ఏవ యోగ్యతాఽయోగ్యతే మన్యసే, తదా సోఽర్థ: కదాచిత్సర్వైరుపలభ్యేత కదాచిన్న కేనాపి । ద్రష్ట్రనిబన్ధనోఽపి తద్భేదోఽస్తీతి చేన్న । ప్రమితసన్నికర్షపరిత్యాగేనాప్రమితానేకకల్పనస్యానుచితత్వాత్ ।

కిఞ్చాసన్నికృష్టప్రతీతౌ చ ఆసన్నసన్నికృష్టవిప్రకృష్టయోర్వైశద్యావైశద్యే న స్యాతామ్ । అస్మాకం తు నయనరశ్మయ: సమ్యగాసన్నేన సన్నికృష్యన్తే విప్రకృష్టేన త్వసమ్యక్ ప్రదీపరశ్మయ ఇవేతి యుక్తే ప్రతీతేర్వైశద్యావైశద్యే । కాచాద్యన్తరితోపలబ్ధ్యా

కిమప్రాప్యప్రకాశకత్వం కల్పయామ: కింవా కాచాదీనాం ప్రప్తిప్రతిబన్ధకత్వాభావాత్ । ఆద్య: ప్రమాణవిరుద్ధోఽనేకాతిప్రసఙ్గపరాహత ఇతి ద్వితీయ ఏవాశ్రయణీయ: । తథాత్వే కాచాదేర్వ్యూహాన్తరతాపత్తి(త్తే)రితి చేత్ । (న) జలానలవ్యతిభేదేఽపి ఘటాదేస్తదభావాత్ । తత్రాపి సూక్ష్మతరతదభ్యుపగమేఽత్రాపి సాఽస్తు । సాన్తరగ్రహణమప్యసన్నికృష్టస్య గ్రహణం చేదసిద్ధమ్ । సాన్తర ఇతి గ్రహణం చేత్ప్రదీపేఽనైకాన్తికమ్ ।

యథా ఖలు దీపో రశ్మిభిరర్థసన్నికృష్టోఽపి స్వరూపాపేక్షయా సాన్తర ఇతి ప్రతీయతే తథా చక్షురప్యధిష్ఠానాపేక్షయేతి కిమనుపపన్నమ్ । పృథుతరగ్రహణమపి నయనరశ్మీనామున్మత్తకకుసుమవత్పృథ్వగ్రతయోపపత్స్యతే । అప్రాప్తౌ త్వల్పస్యాపి గ్రహణం న స్యాత్ । ప్రాప్తౌ దిగ్విశేషసన్దేహో న స్యాదితి చేత్(న) । అప్రాప్తౌ సర్వత్ర కల్పయిష్యతి । యుగపద్గ్రహణాభిమానస్తు తేజస: శీఘ్రగామితానిబన్ధనో భ్రమ ఏవ । ప్రాప్తే: ప్రమాణసిద్ధత్వాత్ ।

అపర ఆహ । నయనరశ్మయ: శాఖాచన్ద్రసంయుక్తై: సౌరరశ్మిభిరేకీభూతా యుగపచ్ఛాఖాచన్ద్రమసౌ గ్రాహయన్తీతి । తదసత్ । సర్వార్థగ్రహణప్రసఙ్గాత్ । అదృష్టాత్తద్వ్యవస్థేతి చేత్ । (న) బాహ్యసాధనసాకల్యేఽదృష్టవైకల్యేన కార్యానుదయస్య క్వాప్యదర్శనాత్ । అదృష్టవైకల్యే హి బాహ్యసామగ్రీ వికలా స్యాత్ । అన్యథా సమనస్కేన్ద్రియసన్నికృష్ట: స్ఫీతాలోకమధ్యమధ్యాసీనోఽపి ఘట: కదాచిన్నోపలభ్యేత । అప్రాప్యార్థప్రకాశకమితి చాప్రసిద్ధవిశేషణతా । అత్యాసన్నాప్రకాశకత్వం ప్రాప్యప్రకాశకేషు ఘ్రాణాదిష్వపి విద్యతే । స్వగతగన్ధాదేరగ్రహణాత్ । పరస్యైవ అత్యాసన్నకాచాద్యగ్రహణమయుక్తమ్ । యోగ్యతాయా అనపాయాత్ ।

గత్వా నార్థేన సన్నికృష్యత ఇత్యత్ర కిం గతిప్రతిషేధః సాధ్యః, కింవా సన్నికర్షప్రతిషేధః, ఉతోభయప్రతిషేధః । నాద్యః । కాలాతీతత్వాదనైకాన్త్యాచ్చ । న ద్వితీయః । అనైకాన్తికత్వాదేవ । అత ఏవ న తృతీయోఽపి ।

విశిష్యనిషేధోఽయమితి చేన్న । సోఽపి విశేషణాభావేన వేత్యాదివికల్పదూషణానిస్తారాత్ ।

సన్నికర్షార్థం గతిమన్న భవతీతి సాధ్యమితి చేన్న స్పర్శనాదావనైకాన్త్యాత్ । శీలజలసన్నికర్షార్థం త్వగిన్ద్రియగతయే హి శరీరపరిస్పన్దో భవతి ।

అథాయమభిప్రాయోఽధిష్ఠానాద్బహిర్న గచ్ఛతీతి । తదేన్ద్రియత్వే సమానేఽపి ఘ్రాణాదీనామతైజసానామనేవమ్భావః । చక్షుషస్తు తైజ(సే)సస్యేత్థమ్భూత(త్వా)తేత్యఙ్గీకారే బాధకాభావాదప్రయోజకత్వమ్ । చాక్షుషరశ్మీనాముపలబ్ధిప్రసఙ్గ ఇతి చేన్న । అతీన్ద్రియత్వోపపత్తేః । మహత్తేజోజాతీయమైన్ద్రియకముపలబ్ధమితి చేత్ చాక్షుషమప్యుపలబ్ధమితి వారిష్ఠం తథా స్యాత్ । అదృష్టవశాదనుద్భూతరూపం తదితి చేత్ । ఇదమప్యనుద్భూతరూపస్పర్శం కుతో న కల్ప్యతే । కల్పికాయాం ప్రాప్యకారితాయాం ప్రమాణస్యోక్తత్వాత్ ।

యది చ నయనం నిర్గత్యార్థం గృహీయాత్తదా ఉన్మీల్యనిమీలనేఽపి అర్థప్రతిపత్తిః స్యాత్ । యది (చాక్షుష)వాక్షమధిష్ఠానాతిరిక్తం స్యాదధిష్ఠానోపఘాతచికిత్సే వ్యర్థే స్యాతామితి తు ప్రదీపేన సమానయోగక్షేమమ్ ।

అపి చ । ఛాయాయాముపవిష్యస్యా(ప్యాతపాలోకనే)తపావలోకనేన నయనస్యాశిశిరత్వమాతపోపవిష్యస్యాపి శిశిరద్రవ్యావలోకనేన శిశిరత్వం చైతమేవార్థం గమయతః । న హ్యప్రాప్తావేతదుపపద్యతే । తదేతదఖిలమపి ప్రమాణప్రసిద్ధమితి కిమత్ర వక్తవ్యమితి హిశబ్దేనాచష్టే ।

॥ ఇతి ప్రత్యక్షసామాన్యలక్షణనిరూపణమ్ ॥

యదక్షవిశేషణం నిర్దోషత్వముక్తం తద్వ్యవచ్ఛేద్యం దర్శయితుమక్షభేదం తావదాహ-ప్రాకృమితి ॥

ప్రకృతిశబ్దేనాహఙ్కార: పఞ్చభూతాని చోచ్యన్తే । సూక్ష్మరూపేణ నిత్యమప్యహఙ్కారభూతాంశైరుపచితత్వాత్ప్రాకృతమ్ । శుద్ధమిత్యస్యైవ వివరణం చైతన్యమితి । చేతిశబ్దావధ్యాహార్యౌ । తుశబ్దేనాచైతన్యమేవేన్ద్రియం తచ్చాహఙ్కారికమేవేతి వదతాం సాఙ్ఖ్యాదీనాం, భౌతికమేవేతి భాషమాణానాం వైశేషికాదీనాం, ద్రవ్యేన్ద్రియభా(వ్యే)వేన్ద్రియభేదాద్ద్వివిధమితి జల్పతాం జైనానాం చ మతం వ్యవచ్ఛినత్తి । మతమితి స్వోక్తార్థస్య ప్రమితత్వమాహ ।

తత్ర జడచైతన్యభేదమనుపదమేవోపపాదయిష్యతి । జడస్య చ నిత్యాహఙ్కారికభౌతికత్వమ్ "సూక్ష్మేన్ద్రియాణి సన్త్యేవ స్యు: స్థూలాన్యప్యహఙ్కృతే: । తేషాం భూతైరుపచయ: సృష్టికాలే విధీయతే' ఇత్యాదిస్మృతిసిద్ధమ్ । నచ కేవలాహఙ్కారికత్వే భౌతికత్వే వా ప్రమాణమస్తి । కపిలాదీనామాప్తత్వాసిద్ధే: । ఘ్రాణం పార్థివం రసావ్యఞ్జకత్వే సతి గన్ధవ్యఞ్జకత్వాత్ కుఙ్కుమగన్ధాభివ్యఞ్జకఘృతవత్ । రసనమాప్యం రూపావ్యఞ్జకత్వే సతి రసవ్యఞ్జకత్వాత్ । లాలావత్ । చక్షుస్తైజసం స్పర్శావ్యఞ్జకత్వే సతి రూపవ్యఞ్జకత్వాత్ ప్రదీపవత్ । స్పర్శనం వాయవీయం శబ్దావ్యఞ్జకత్వే సతి స్పశర్వ్యఞ్జకత్వాత్ వ్యజనవాతవదితి ।

అత్ర పార్థి(వాదిత్వ)వత్వాదిమాత్రసాధనే సిద్ధసాధనత్వమ్ । తన్మాత్రత్వసాధనే దృష్టాన్తానాం సాధ్యవైకల్యమ్ । సర్వత్ర

పాఞ్చభౌతికత్వాభ్యుపగమాత్ । సర్వత్ర చాదృష్టేన వ్యభిచారా(ర:)త్ ।

తత్ సర్వవ్యఞ్జకమితి చేత్ । కిం వ్యక్తిపురస్కారేణోచ్యతే ఉతోపాధ్యవచ్ఛేదపురస్కారేణ । నాద్య: । యదదృష్టమేకైకవ్యఞ్జకం తత్ర వ్యభిచారానిస్తారాత్ । తన్న నిశ్చితమితి చేత్ । తథాపి సన్దిగ్ధవ్యభిచారితా । న ద్వితీయ: । ఇన్ద్రియత్వావచ్ఛేదేనాసిద్ధే: ।

కిఞ్చ పార్థివాదిపదై: పృథివీత్వాద్యభిధానే తత్తత్సన్నికర్షైరనైకాన్త్యమ్ । ఇన్ద్రియత్వేన హేతువిశేషణే దృష్టాన్తానాం సాధనవైకల్యమ్ । పృథివ్యాదికార్యతాసాధనే

ప్రాగుక్తసిద్ధసాధనతాపరిహారాయ మాత్రపదప్రయోగే పృథివ్యాదిరూపాదివ్యఞ్జకసన్నికర్షేషు వ్యభిచారతాదవస్థ్యమ్ ।

ఇన్ద్రియద్వైవిధ్యస్య ప్రమితత్వముక్తమ్ । తత్కథమిత్యత ఆహ- శుద్ధమితి ॥

ప్రాక్ ప్రసిద్ధితారతమ్యమపేక్ష్యోద్దేశేఽపి ప్రాధాన్యతారతమ్యాపేక్షయోపపాదనమితి ద్రష్టవ్యమ్ । అన్యత్ర సంసారిషు । ప్రాకృతైరక్షైర్యుతం శుద్ధమస్తీత్యర్థః । అయమభిసన్ధిః । ఉపపాదయిష్యతే హీశరమాముక్తానామక్షవత్తా । నచ తదక్షం ప్రాకృతమితి యుక్తమ్ । నిర్గుణత్వాదిశ్రుతిస్మృతివిరోధాత్ । తతస్తచ్ఛుద్ధచైతన్యమేవ భవితుమర్హతి । సంసారిషు చాక్షవత్తా సుప్రసిద్ధా । నచ తన్ముక్తావక్షప్రతిపాదకప్రమాణబలాయాతం శుద్ధమేవాస్త్వితి యుక్తమ్ । సంసారేఽపి సమ్యగ్జ్ఞాననియమాద్యాపత్తేః । అతస్తత్ర ప్రాకృతం శుద్ధం చేతి ద్వివిధమప్యస్తీతి స్వీకార్యమ్ । తతః సిద్ధముక్తరూపాక్షద్వైవిధ్యమితి । పరైరీశలక్ష్మ్ోర్లీలావిగ్రహగ్రహణ(ణా)మఙ్గీకారిభిస్తదక్షస్య ప్రాకృతత్వమఙ్గీక్రియతే । తాన్ప్రతి కిం వాదాన్తరేణేతి ముక్తగ్రహణమ్ । స్వమతే ముక్తానాం లీలావిగ్రహస్వీకారాత్ । కిమన్యదాఽపీన్ద్రియోపపాదనాయాసేనేతీశరమేతి ।

కిమతో యద్యేవమక్షద్వైవిధ్యమిత్యత ఆహ- నిర్దోషమేవేతి ॥

తత్రోత్తమజీవసమ్బన్ధిచైతన్యమక్షం నిర్దోషమేవేత్యర్థః । అన్యత్రాపి నిర్దోషతాసద్భావాదేవేత్యుక్తమ్ । అన్యత్ర మధ్యమజీవసమ్బన్ధిచైతన్యే । సర్వత్ర ప్రాకృతే చాక్షే నిర్దోషత్వం సదోషత్వం చోభయం కాలాదిభేదేనేష్యతే । అధమసమ్బన్ధిచైతన్యే తు సదోషత్వమేవేతి శేషః । ఇష్యతే ప్రామాణికైరితి । అనేనాగమం కార్యలిఙ్గకమనుమానం చాత్రార్థే దర్శయతి । యావదత్ర సదోషముక్తం తన్నిర్దోషగ్రహణవ్యవచ్ఛేద్యమితి భావః ।

నను చ సంసారిషు ప్రవృత్తిసిద్ధయర్థమిన్ద్రియమవశ్యమఙ్గీకరణీయమ్ । నచ తచ్ఛుద్ధమ్ । ఉక్తానుపపత్తేః । త(అ)తః ప్రాకృతేనైవ సవర్వోప్యపపత్తేః సంసారిషు శుద్ధేన్ద్రియాభ్యుపగమో నిర్బీజ ఏవ । నచ ముక్తౌ శుద్ధసద్భావాత్ప్రాగపి తదఙ్గీకరణీయమ్ । ముక్తివచ్ఛుద్ధేన్ద్రియస్యాపి పశ్చాత్ప్రాప్త్యుపపత్తేరిత్యత ఆహ- సుఖేతి ॥

న కేవలమీశరమాముక్తేషు (కిన్తు) సంసారగేష్వపి శుద్ధమిన్ద్రియమఙ్గీకరణీయమ్ I కుత: సుఖదు:ఖాదివిషయమ్ I అయమర్థ: I అస్తి తావత్సంసారిణాం సుఖదు:ఖేచ్ఛాదివిషయే(యో)ఽపరోక్షావభాస: I లిఙ్గాద్యననుసన్ధానేనైవాహం సుఖీత్యాదిస్పష్టావభాసదర్శనాత్ I నచేన్ద్రియవిషయతామన్తరేణాపరోక్షావభాసిత్వం సుఖాదీనాం యుక్తమ్ I ధర్మాదేరపి తత్ప్రసఙ్గాత్ I తస్మాత్సుఖదు:ఖాదివిషయమిన్ద్రియమఙ్గీకర్తవ్యమ్ I తదేవ శుద్ధమితి I

అస్తు సుఖదు:ఖాదివిషయమిన్ద్రియం సంసారిషు I తచ్ఛుద్ధమితి కుత: I ప్రాకృతేనాపి తదపరోక్షావభాసోపపత్తేరిత్యత ఆహ- నిర్దోషత్వేతి II

తత్సుఖాదివిషయమిన్ద్రియం తావద్బలిష్ఠతమం సర్వథా(ప్య)ఽబాధ్యం మతం సర్వేషాం సమ్మతమ్ I న హి కదాచిదప్యసతి సుఖే అహం సుఖీతి ప్రత్యయోఽస్తి I నాపి సతి నాస్తి సుఖీతి I తథా హి సతీన్ద్రియస్య బాధ్యతా స్యాత్ I బలిష్ఠతమతా చేన్ద్రియస్య నిర్దోషత్వాదినియమాదేవోపపద్యతే నాన్యథా I సదోషాణాం బాధదర్శనా(నియమా)త్ I నిర్దోషత్వాతినియమశ్చ శుద్ధస్యైవ ధర్మో న ప్రాకృతస్యేతి సుఖాదివిషయస్యేన్ద్రియస్య శుద్ధతాసిద్ధిరితి I ఏతదుక్తం భవతి I సుఖాదికమిన్ద్రియవిషయ: అపరోక్షావభాసిత్వాత్ ఘటవత్ I సుఖాదివిషయమిన్ద్రియం శుద్ధమ్ నిర్దోషతానియమవత్త్వాత్ ఈశ్వరాదీన్ద్రియవత్ I విమతం నిర్దోషతానియ(తిమ)మవత్ సర్వథాఽప్యబాధ్యత్వాత్ తద్వదేవేతి I యద్యపి ముక్తానాం శుద్ధేన్ద్రియవత్త్వేన సంసారిణాం తద్వత్తా శక్యసాధనా తస్య తత్స్వరూపతావగమాత్ I స్వరూపస్య చానాగన్తుకత్వాత్ I తథాఽపి సాక్షిణో యత్ప్రత్యక్షత్వముక్తం తద్విభావయితుమయం ప్రమాణాన్తరోపన్యాస: I సుఖాదివిషయం స్వరూపభూతం చైతన్యేన్ద్రియం హి సాక్షీత్యుచ్యతే I తదభివ్యక్తం జ్ఞానం చేతి I

నను ప్రాకృతశుద్ధభేదాత్ ద్వివిధమిన్ద్రియమిత్యసత్ I "శ్రోత్రం చక్షు:స్పర్శనం చ రసనం ఘ్రాణమేవ చ I అధిష్ఠాయ మనశ్చాయమ్' ఇతి పఞ్చేన్ద్రియమనోభేదేనేన్ద్రియషాడ్విధ్యస్మరణవిరోధాదిత్యత ఆహ- పఞ్చేతి II

యత్పఞ్చేన్ద్రియమనోభేదాదిన్ద్రియం షడ్విధమితి స్మృతం తత్ప్రాకృతం న తు సర్వమిత్యతో న విరోధ: I జ్ఞానేన్ద్రియాణామేవాత్ర(వివక్షిత)ఉక్తత్వాన్నైకాదశత్వో(శో)క్తివిరోధ: I బుద్ధేరపి మనస్యన్తర్భావాన్న సప్తత్వవిరోధ: I నన్వాకాశాత్మకస్య శ్రోత్రస్య కథం ప్రాకృతత్వాత్ I మైవమ్ I భూతాకాశపరిణామత్వాభ్యుపగమాత్ I అవ్యాకృతాకాశాత్మకత్వే

సార్వత్రికశబ్దోపలబ్ధిప్రసఙ్గః । కర్ణశష్కుల్యవచ్ఛేదాఙ్గీకారేఽపి బధిరాభావప్రసక్తిః । అదృష్టోపగ్రహాన్నేతి చేన్న । తథా సత్యాకాశస్యైవ తత్తదవచ్ఛిన్నస్యాదృష్టోపగృహీతస్య ఘ్రాణాదిభావోపపత్తౌ పార్థివత్వాద్యభ్యుపగమవైయర్థ్యాత్ । గన్ధాదిమత్త్వాత్తత్సిద్ధిరితి చేన్న, అసిద్ధేః । యదిన్ద్రియం యం విశేషగుణం గృహ్ణాతి తత్ తద్వదితి వ్యాప్తేః సుఖాదిగ్రాహిణి మనసి, సాంసిద్ధికద్రవత్వస్నేహగ్రాహిణి చక్షుషి, శీతోష్ణస్పర్శగ్రాహిణి స్పర్శనే చ భగ్నత్వాత్ । ఆగమాత్పృథివ్యాదిప్రాకృతికతాఽవగమ్యత ఇతి చేత్ । తర్హ్యహఙ్కారికాకాశకార్యతా శ్రోత్రస్యాపి తత ఏవాఙ్గీకరణీయా ।

నను మనాఽనాదినిత్యం కథం ప్రాకృతమ్ । మైవమ్ । ప్రమాణాభావాత్ । స్పర్శరహితద్రవ్యత్వాదేః సత్త్వాన్నేతి చేత్(న) । తమస్యస్మాకమనైకాన్త్యాత్ । నిత్యత్వాదిమాత్రసాధనే సిద్ధసాధనత్వాత్ । కూటస్థతాసాధనే త్వాగమవిరోధాదితి ।

॥ ఇతి ప్రత్యక్షనిరూపణమ్ ॥ Vyasa-(12)

క్రమప్రాప్తం కేవలమనుప్రమాణం చ అనుమానం లక్షయతి- అనుమేతి ॥

అత్రానుమేతి లక్ష్యమ్ । యుక్తిరితి లక్షణమ్ । యది చ యుక్తేరేవ బహుశః ప్రకృతత్వాత్తత్స్వరూపజిజ్ఞాసాయామిదం ప్రవృత్తమ్ । తదా విపరీతో లక్ష్యలక్షణభావః ।

నన్వనుమా యుక్తిరితి పర్యాయావేతౌ । తథాహి । ఫలప్రామాణ్యపక్షేఽనుమితిరనుమేతి భావసాధనోఽనుమాశబ్దో లిఙ్గదర్శనసముత్థం లైఙ్గికవిషయమనుమితినామకం యథార్థజ్ఞానమాహ । తదేవ యోజనం యుక్తిరిత యుక్తిశబ్దోఽపి । సాధనప్రామాణ్యపక్షేఽప్యపక్షేఽ అప్యనుమీయతేఽనయేతి కరణసాధనోఽనుమాశబ్దో యమర్థమాచష్యే తమేవ యుజ్యతేఽనయేతి యుక్తిశబ్దోఽపి । తత్కథం లక్ష్యలక్షణభావ ఇత్యత ఉక్తమ్- ఉక్తైవేతి ॥ అత్రాపి వ్యవహార ఏవ సాధ్యో న త్వనుమాత్వం, యుక్తిత్వం వా । యేనోక్తదోషః స్యాదితి భావః ।

నను యుక్త్యుపపత్తిశబ్దావేకార్థౌ తథా చాన్యత్ర నిర్దోషోపపత్తిరనుమేత్యాదౌ యది నిర్దోషగ్రహణస్య వ్యావర్త్యమస్తి తదాఽత్రాపి తత్కర్తవ్యం స్యాత్ । అన్యథాఽతివ్యాప్తిప్రసఙ్గాత్ । న (నాస్తి) చేన్న (తత్క)కర్తవ్యమితి । ఉచ్యతే అస్తి ఖలు శబ్దానాం ముఖ్యాముఖ్యభేదేన ద్వయీ వృత్తిః । ఏవఞ్చోపపత్తిశబ్దాదుపపత్తావివ తదాభాసేఽపి ప్రతిపత్తావుత్పన్నాయాం తద్వ్యవచ్ఛేదేన ముఖ్యార్థోపదర్శనార్థం తత్ర నిర్దోషగ్రహణం కృతమ్ । అత్ర పునరన్తర్గతనిర్దోషత్వం ముఖ్యమేవార్థముపాదాయ యుక్తిరిత్యేవోక్తమ్ । సమీచీనో హేతురనైకాన్తికో హేతురితి యథేతి । తదిదమప్యుక్తం యుక్తిరేవేతి । నతు నిర్దోషత్వవిశేషితా । యుక్తిశబ్దముఖ్యార్థవివక్షాయాం తదనపేక్షణాదితి శేషః ।

అథవా నేదం పర్యాయలక్షణమ్ । కిన్నామ యుజ్యతే సమ్బధ్యతే ఇతి యుక్తిరనుమోక్తేతి యోజ్యమ్ ।

నన్వేవం సతి విరుద్ధానధ్యవసితవ్యవచ్ఛేదేఽప్యనైకాన్తికస్యానుమానత్వం స్యాదిత్యతో యుక్తిరేవేత్యుక్తమ్ । యుజ్యత ఏవ న తు (వి)యుజ్యతేఽపీత్యర్థః । ప్రమేయత్వాదికం హ్యనిత్యత్వాదినా యుజ్యతే, న యుజ్యతే చ । నతు యుజ్యత ఏవ । తదనేన సాహిత్యనియమవత్ వ్యాప్యం, లిఙ్గమ్, అనుమానమితి చోచ్యత ఇత్యుక్తం భవతి ।

సౌగతాస్తు మన్యన్తే । తాదాత్మ్యతదుత్పత్తీ ఏవానుమానాఙ్గభూతౌ సమ్బన్ధావితి । వైశేషికాస్త్వస్యేదం కార్యం కారణం సమ్బన్ధ్యేకార్థసమవాయి విరోధి చేతి లైఙ్గికనిమిత్తసమ్బన్ధాన్పరిసఞ్చక్షతే । ఏవం "మాత్రానిమిత్తసంయోగివిరోధిసహచారిభిః స్వస్వామివధ్యఘాతాద్యైః సాఙ్ఖ్యానాం సప్తధాఽనుమా' ఇతి సాఙ్ఖ్యాః పరిసఙ్ఖ్యాతవన్తః । తత్సర్వమపాకర్తుం వా యుక్తిరేవేత్యవధారణమ్ । నియతసమ్బన్ధవదేవానుమానం న సమ్బన్ధవిశేషవదిత్యర్థః । ఏతచ్చోపపాదయిష్యామః ।

కేచిదాహుః । పక్షధర్మతాఽప్యనుమానాఙ్గమితి । తదప్యపాకుర్వన్నుక్తమేవ వివృణోతి- వ్యాప్తిరేవేతి ॥

విశేషేణాప్యత ఇతి వ్యాప్తిః । యదవ్యభిచరితసాహిత్యోపేతమేవ లిఙ్గం సాఽనుమా । న పక్షధర్మతాఽవశ్యమ్భా(వవతీత్య)వినీత్యర్థః । యద్వా వ్యాప్తిరితి భావసాధనః । తథాత్వే

వ్యాప్తిరేవ సాఽనుమేతి గౌణో నిర్దేశ: । వ్యాప్తిరేవానుమానాఙ్గం న పక్షధర్మతేత్యర్థ: । ఉపపాదయిష్యతే చైతద్వ్యధికరణస్యాపి సాధకతాముపపాదయతాచార్యేణైవ । ఏతేన "జ్ఞాతసమ్బన్ధనియమస్యైకదేశస్య దర్శనాత్ । ఏకదేశాన్తరే జ్ఞానమనుమానమబాధితమ్' ఇత్యపి నిరస్తమ్ । ఏకదేశతానియమస్యాప్రయోజకత్వాత్ ।

యదుక్తం పక్షధర్మత్వం సపక్షే సత్త్వం విపక్షాద్వ్యావృత్తిరబాధితవిషయత్వమసత్ప్రతిపక్షత్వమితి పఞ్చరూపోపపన్నమనుమానమితి । యథా(ఽఽహ) । "అనుమేయేన సమ్బద్ధం ప్రసిద్ధం చ చశబ్దసఙ్గృహీతమితి । తదసత్ । కేవలాన్వయినో విపక్షాద్వ్యావృత్త్యభావేన కేవలవ్యతిరేకిణశ్చ సపక్షే సత్త్వాభావేనావ్యాపకత్వాత్ । క్వచిచ్చతూరూపోపపన్నత్వం క్వచిత్పఞ్చరూపోపపన్నత్వమితి చేత్(న) । ఏకప్రయోజకాలాభాత్ । వ్యాప్తిపక్షధమర్త్వౌపయికత్వేనైషాం గ్రహణమ్ । వస్తుతస్తు తే ఏవానుమానాఙ్గమితి చేన్న । పక్షధర్మతాయా అప్యప్రయోజకత్వాత్ । తథాచ వ్యాప్తిరేవ ప్రయోజికేతి వక్తవ్యమ్ । కిమనేన జల్పితేనేత్యాహ- వ్యాప్తిరేవేతి ॥

అవినాభావో వ్యాప్తి: । సా ద్వివిధా । అన్వయవ్యతిరేకభేదాత్ । సాధ్యేన సాధనస్య వ్యాప్తిరన్వయ: । సాధనాభావేన సాధ్యాభావస్య వ్యాప్తిర్వ్యతిరేక ఇతి కేచిదాచక్షతే । తద్ద్వైవిధ్యం తుశబ్దేన వ్యవచ్ఛినత్తి । తథాహి । యోఽగ్నిమాన్న భవతి స ధూమవాన్న భవతీతి వ్యతిరేకవ్యాప్తి: కిం ధూమేనాగ్నిసాధనే ఉపయుజ్యతే కింవాఽగ్న్యభావేన ధూమాభావసాధనే । నాద్య: । యో ధూమవానసావగ్నిమానిత్యన్వయవ్యాప్త్యైవ తత్సిద్ధే: । అన్యథా కేవలాన్వయవతోఽసాధకత్వప్రసఙ్గాత్ । కిఞ్చాన్యత్రాభావయోర్వ్యాప్యవ్యాపకభావో, భావేన భావసాధనమితి సుభాషితమ్ । అన్యగతయా వ్యాప్త్యాఽన్యస్య సాధకత్వేఽతిప్రసఙ్గాత్ । యదభావయోర్వ్యాప్యవ్యాపకభావస్తయోరేవ సాధ్యసాధనభావ ఇత్యభ్యుపగమే నాతిప్రసఙ్గ ఇతి చేన్న । తథాఽపి వ్యాప్యం లిఙ్గమిత్యస్యావ్యాప్తిప్రసక్తే: । యదభావయోర్వ్యాప్యవ్యాపకభావస్తయోరేవ సాధ్యసాధనభావ ఇత్యభ్యుపగమే నాతిప్రసఙ్గ ఇతి చేన్న । తథాఽపి వ్యాప్యం లిఙ్గమిత్యస్యావ్యప్తిప్రసక్తే: । యదభావో యదభావస్య వ్యాపక: స తస్య వ్యాప్య ఇతి నియమాదదోష ఇతి చేత్(న) । తర్హి న వ్యతిరేకవ్యాప్తి: ప్రకృతసాధ్యసిద్ధయుపయోగినీ, కిన్నామ ప్రకృతసాధనవ్యాప్తిసాధనోపయోగినీ । తత్ర చాన్వయిరూపతైవ తస్యా: । ద్వితీయస్త్విష్యత ఏవ । కిన్నామ సాఽప్యన్వయరూపైవేతి న సర్వథా వ్యాప్తిద్వైవిధ్యం సమ్భవతీతి ।

ఏతేనానుమానస్య కేవలాన్వయికేవలవ్యతిరేక్యన్వయవ్యతిరేకిభేదేన త్రైవిధ్యమపి పరాస్తమ్ । వ్యతిరేకవ్యాప్తేరనుమానానఙ్గత్వాత్ । సద్భావమాత్రేణ వ్యుత్పాదనస్యాతిప్రసఙ్గిత్వాత్ । కథం తర్హి కేవలవ్యతిరేకిణో గమకత్వమితి చేత్ । కోఽయం కేవలవ్యతిరేకీ నామ । కేవలో వ్యతిరేక ఏవ యస్యాసావితి చేత్ । తర్హి కథమత్యన్తాసతో: సాధ్యసాధనతా స్యాత్ । దృశ్యతే తావదితి చేన్న । యతస్తస్యాన్యైవ గతి: । ప్రాణాదిమత్త్వస్య సాత్మకత్వేన వ్యాప్తిర్జీవచ్ఛరీర ఏవ గృహీతా । అతస్తత్రైవ విప్రతిపత్తౌ న సోపదర్శయితుం శక్యాఽభూత్ । వ్యాప్తిమాత్రమేవానుమానాఙ్గం న పున: సపక్షే తదుపదర్శనమపీత్యతో వ్యతిరేకయోర్వ్యాప్త్యా తదుపపాదనం క్రియతే ।

అయమత్ర ప్రయోగక్రమ: । జీవచ్ఛరీరం సాత్మకం ప్రాణాదిమత్త్వాత్ యత్ప్రాణాదిమత్తత్సాత్మకం ప్రాణాదిమచ్చేదం తస్మాత్సాత్మకమితి ప్రయుక్తే ధూమస్యాగ్నినేవాస్య న వ్యాప్తిర్దృశ్యతే । తత్కథమిత్యాకాఙ్క్షాయాం ప్రయోగాన్తరం ప్రవర్తతే । ప్రాణాదిమత్త్వం సాత్మకత్వేన వ్యాప్తమ్ తదభావవ్యాపకాభావత్వాత్ । యో యదభావవ్యాపకాభావ: । స తద్వ్యాప్తో యథా ధూమోఽగ్నినేతి । తదేతావతి వక్తవ్యే యదన్యథా ప్రయుజ్యతే తద్వివేకినాం స్ఫుటప్రతీతికతయా సఙ్గ్రహరుచితయా వేతి ।

స్యాదేతత్ । వ్యాప్యం చేదనుమానం తదా ధూమ: శబ్దానిత్యత్వేఽప్యనుమానం స్యాత్ । వ్యాప్తో హి సోఽప్యగ్నినేతి । మైవమ్ । వ్యాప్యమిత్యస్య సమ్బన్ధిశబ్దత్వాత్ । తథాచ యో యేన వ్యాప్య: స తస్మిన్ననుమానమిత్యుక్తం స్యాత్ । న చైవమతిప్రసఙ్గోఽస్తి ।

ద్వివిధా హి ధర్మా భవన్తి । కేచిత్పరస్పరపరిహారేణైవ వతర్మానా: । యథా కృతకత్వనిత్యత్వే, స్వాతన్త్ర్యపారతన్త్ర్యే చేత్యేవమాదయ: । కేచిత్సమావిష్టా: । తేఽపి త్రివిధా: । కేచిత్సఙ్కీర్ణా: । పరస్పరపరిహారేణైవ వర్తమానయోరేకత్ర సమావేశ: సఙ్కర: । యథా భూతత్వమూర్తత్వే, పురుషత్వపాచకత్వే చేత్యేవమాదయ: । కేచిత్పరాపరభావావస్థితా: । యథా సత్త్వద్రవ్యత్వే, ధూమవత్త్వాగ్నిమత్త్వే చేత్యేవమాదయ: । కేచిత్తుల్యవృత్తయ: । యథా కృతకత్వానిత్యత్వే, గురుత్వరసవత్త్వే చేత్యా(త్యేవమా)దయ: । తత్రాద్యానాం పరస్పరసమ్బన్ధ ఏవ నాస్తీతి నానుమానానుమేయభావ: । విరుద్ధసమాఖ్యయా తేఽభిధీయన్తే । ద్వితీయానామపి సత్యపి సమ్బన్ధే పరస్పరవ్యభిచారేణ వ్యాప్యవ్యాపకభావాభావాన్నానుమానానుమేయతా । కిన్తు పరస్పరమనైకాన్తికతయాఽభిధీయతే । తృతీయేష్వపరేషాం వ్యాప్యతయాపరేషాం వ్యాపకతయాఽస్త్యనుమానానుమేయత్వమ్ । పరే త్వవ్యాప్యతయా నాపరేష్వనుమానతామశ్నుతే । కిన్త్వనైకాన్తికా ఏవ । చతుర్థాస్తు పరస్పరం వ్యాప్యవ్యాపకభావాదన్యోన్యమనుమానతామర్హన్త: ప్రసిద్ధయప్రసిద్ధిభ్యాం విశిష్యన్త ఇతి సఙ్క్షేప: ।

నన్వేవమపి ధూమేనాగ్నిజ్ఞానం సర్వేషాం స్యాదిత్యత ఉక్తం స్మృతేతి । ప్రమితత్వస్యోపలక్షణమేతత్ । స్మృతా వ్యాప్తిరేవ ప్రమితమేవ వ్యాప్యమనుమా । న త్విన్ద్రియవత్సత్తామాత్రేణ ప్రమాకరణమిత్యర్థః । నను తథాఽపి నారికేలద్వీపవాసినో ధూమదర్శనాదగ్న్యనుమితిప్రసక్తిః । మైవమ్ । వ్యాప్యస్వరూపప్రమితివద్వ్యాప్తిప్రమితేరప్యపేక్షితత్వాత్ । తథాఽపి గృహీ(తవిస్మృ)తాస్మృతవ్యాప్తేస్తదవస్థః ప్రసఙ్గ ఇత్యత ఉక్తం స్మృతేతి । స్మృతా వ్యాప్తిరేవ సాఽనుమోపయోగినీత్యర్థః । తథాచ వ్యాప్తిస్మరణసవ్యపేక్షం వ్యాప్యజ్ఞానమనుమానమిత్యుక్తం భవతి ।

లిఙ్గపరామర్శోఽనుమానం పరామర్శశ్చానుసన్ధానాత్మకం తృతీయం జ్ఞానమితి కశ్చిత్ । తథాహి । మహానసాదౌ ధూమస్యాగ్నినా వ్యాప్తిగ్రహణసమయే యజ్జ్ఞానం తత్ప్రథమమ్ । గృహీతవ్యాప్తికస్య పర్వతాదౌ యద్ధూమజ్ఞానం తద్ద్వితీయమ్ । తతః సమ్బన్ధిదర్శనసముద్బుద్ధసంస్కారకారణ(క)స్య యో ధూమవానసావగ్నిమానితి వ్యాప్తిస్మరణస్యానన్తరమయం చాగ్నివ్యాప్తధూమవానితి ప్రతిసన్ధానాత్మకం యద్ధూమజ్ఞానం తత్తృతీయమనుమానమితి । తతేతదన్యో న మన్యతే । వ్యాప్తిస్మరణం పక్షధర్మతాజ్ఞానమిత్యేతావదేవ హ్యనుమానసామర్థ్యమ్ । తత్రాననుభూతాయా వ్యాప్తేః స్మర్తుమశక్యత్వాత్ప్రథమం జ్ఞానమిష్యతే । ద్వితీయ(జ్ఞాన)మపి పక్షధర్మతావిషయత్వాదఙ్గీక్రియతే । తతో వ్యాప్తిస్మృతౌ సత్యాం కిమపరమవశిష్యతే యదర్థం తృతీయం జ్ఞానమేష్యవ్యమితి । స స్థూలదృష్టేర్వ్యాద్యః । న ఖలు సహకారితానుపపత్తేః । కిన్తు సఙ్కలితే । నచ తత్సఙ్కలితత్వం వినా తృతీయజ్ఞానాదితి కథం

తన్నైష్యవ్యమ్ । ఆత్మా సఙ్కలయతీతి చేత్ । సత్యమ్ । వృత్త్యా హ్యసౌ సఙ్కలయేన్న తు స్వరూపేణైవ । నచైవం తదేవాస్త్వితి వాచ్యమ్ । పూర్వేణ వినా తదనుపపత్తేరితి ।

వయం తు బ్రూమః । యత్ర లిఙ్గదర్శనాదేవ వ్యాప్తిస్మృతిః అస్తు తత్రోక్తప్రకారః । యదా తు గృహీతవ్యాప్తేర్వినాఽపి లిఙ్గదర్శనాద్వచనాదినైవ వ్యాప్తిస్మృతిరావిరస్తి యదా ద్వితీయమేవ లిఙ్గదర్శనం ప్రతిసన్ధానాత్మకముదేష్యతీతి నావశ్యమ్భావినీయం ప్రక్రియా । యథా ఖలు సంస్కారసాహిత్యే సతీన్ద్రియసన్నికర్షాదేవ సోఽయమితి ప్రత్యభిజ్ఞా జాయతే తథే(థాఽత్రాపీ)త్యఙ్గీకారే న కశ్చిద్విరోధ ఇతి ।

నను వ్యాప్తిరేవ కేన ప్రమాణేన గ్రాహ్యా । యథాయథం ప్రత్యక్షానుమానాగమైరిత్యుక్తమ్ । యథా చైతత్తథా వక్ష్యామ: ।

ద్వివిధమనుమానం స్వార్థం పరార్థం చేతి । తత్ర యత్పరోపదేశానుపే(క్ష్య)క్షం వ్యాప్తిస్మృతిమద్వ్యాప్యదర్శనం తత్స్వార్థమ్ । పరోపదేశాపేక్షం తు పరార్థమ్ । ససామర్థ్యలిఙ్గప్రతీతిజనకం వాక్యం పరోపదేశ: । తచ్చ ప్రతిజ్ఞాహేతూదాహరణోపనయనిగమనై: పఞ్చభిరవయవైరుపేతమిత్యేకే । తమిమం నియమమరోచయమాన ఆహ- ఉక్తేతి ॥ ఉక్తా వ్యాప్తిరేవ సాఽనుమా । వ్యాప్త్యుక్తిరేవ పరోపదేశ ఇతి యావత్ । ఏవశబ్దో నియమనిరాకరణపరో న పున: పక్షాన్తరనివృత్త్యర్థ: । పక్షాన్తరస్య స్వయమేవ వక్ష్యమాణత్వాత్ ।

నను యో ధూమవాన్సోఽగ్నిమానితి వ్యాప్త్యుక్తి: కథం ప్రత్యాయనాఙ్గమ్ । వాదిప్రతివాదినోరన్యోన్యస్మిన్ననాశ్వాసాదిత్యత ఉక్తం స్మృతేతి । తుశబ్దశ్చశబ్దార్థో జిజ్ఞాసితేతి సముచ్చినోతి । గృహీతవ్యాప్తేస్తదుక్తి: స్మరణహేతురగృహీతవ్యాప్తేస్తు జిజ్ఞాసాజనికేత్యుచ్యతే । న త్వాగమతయోపయుజ్యత ఇత్యాశయ: ।

నను చ వ్యాప్త్యుక్తిరేవ పరోపదేశ ఇత్యయుక్తమ్ । ప్రథమత ఏవ వ్యాప్త్యుక్తేరసఙ్గతత్వాదిత్యాశఙ్కాం పరిహరన్ "ఉక్తా వ్యాప్తిరేవ సా' ఇతి ప్రతిజ్ఞాతముపపాదయతి- ప్రతిజ్ఞాతేతి ॥

ప్రతిజ్ఞాతార్థసిద్ధయర్థమిత్యసఙ్గతే: పరిహార: । తదేత్యధ్యహాయర్కి । కిమాక్షేపే । అత్ర వక్తవ్యే । ఏతదుక్తం భవతి । యో హి పర్వతమగ్నిమన్తం ప్రతిపద్యమాన: పరేణ నిరగ్నికం మన్యమానేన కిం పర్వతస్యాగ్నిమత్త్వే మానమిత్యనుయుజ్యతే, స యది యో ధూమవానసావగ్నిమానితి వ్యాప్తిమాత్రం (పరం ప్రతి) స్వప్రతిపన్నార్థసిద్ధయర్థం బ్రూయాత్తదా కా నామాసఙ్గతి: । పరపృష్టప్రమాణస్యోపన్యస్యమానత్వాత్ । కింవా (కిఞ్చ)పరం వక్తవ్యమవశిష్యం యదర్థం శబ్దాన్త(రమవశిష్యం)రం వక్తవ్యం స్యాత్ । అతో వ్యాప్తివచనమేవ పరోపదేశ ఇతి ।

స్యాదేతత్ । వ్యాప్తిపక్షధర్మతోపేతతయా లిఙ్గానుసన్ధానం ఖల్వనుమానమ్ । పక్షధర్మతామనఙ్గం మన్యమానైరపి లిఙ్గస్య సత్తా తావద(వశ్యమ)ఙ్గీకరణీయా । అన్యథా

వ్యాప్త్యఙ్గీకారవ్యాఘాతాత్ । సా చ నావివక్షితస్థానా । తథా సతి యస్యకస్యచిద్ధూమవత్త్వాదినా సర్వ(పర్వత)స్యాప్యగ్నిమత్త్వాదిప్రసఙ్గాత్ । అతో వ్యాప్త్యనుసారేణ నియతదేశధర్మతాఽప్యఙ్గీకరణీయైవ । వ్యధికరణోఽపి హి కృత్తికాగత ఏవోదయో రోహిణ్యుదయాసత్తిం గమయతి । నతు యత్రతత్రత్య: । తతస్తావదనేన వక్తవ్యం యావతా వ్యాప్తివివక్షితస్థలధర్మతోపేతతయా లిఙ్గస్యానుసన్ధానం స్యాత్ తదప్యాకాఙ్క్షాక్రమేణాభిధాతవ్యమితి స్థితే, నిరాశ్రయస్య ప్రమాణస్యాభిధాతుమశక్యత్వాత్ ప్రమాణజిజ్ఞాసోత్థాపనాయ విషయోపక్షేపరూపం పర్వతోఽగ్నిమానితి ప్రతిజ్ఞావాక్యం వక్తవ్యమ్ । తత: కస్మాదిదం ప్రమాణాత్ప్రతిపత్తవ్యమిత్యాకాఙ్క్షాయాం పరాఙ్గతాపన్నలిఙ్గస్వరూపమాత్రప్రతిపాదకం ధూమవత్త్వాదితి హేతువచనమ్ । తతోఽస్య సామర్థ్యజిజ్ఞాసాయాం వ్యాప్తిప్రతిపాదనాయా యో ధూమవానసావగ్నిమానిత్యుదాహరణవాక్యమ్ । పక్షాదివివక్షితస్థలధర్మతాప్రతిపాదనార్థం ధూమవాంశ్చాయమిత్యుపనయ: । తత: సర్వస్య బుద్ధయారోహాయైకవాక్యతామాపాదయితుం తస్మాదగ్నిమానేవేతి నిగమనమ్ । అత ఏవ ప్రతిజ్ఞాహేతుభ్యాముపనయనిగమనయోర్గతార్థతాం మన్యమానా నిరస్తా భవన్తి । తదేవమేతావతి వక్తవ్యే కథం వ్యాప్తిమాత్రముక్త్వా కృతీ స్యాదితి ।

ఉచ్యతే । యత్తావత్ప్రతిజ్ఞావశ్యమ్భావే కారణముక్తం తదసత్ । వివాదేనైవ విషయోపక్షేపస్య సిద్ధతయాఽకాఙ్క్షోదయస్య సమర్థితత్వాత్ । తథాఽప్యాకాఙ్క్షితత్వాల్లిఙ్గస్వరూపస్య తత్పక్షధర్మతాయాశ్చ ప్రతిపాదనాయ హేతూపనయౌ వక్తవ్యావితి చేన్న । వికల్పానుపపత్తే: । తథాహి । కిం యేన ధూమవత్త్వం పర్వతవృత్తితయాఽవగతం తం ప్రతి హేతూపనయౌ వక్తవ్యౌ, ఉత విపరీతం ప్రతి ।

ఆద్యం దూషయతి- లిఙ్గమితి ॥

తత్ర వివక్షితే స్థలే । అవశిష్యం కిమస్తీతి పూర్వేణాన్వయ: । లిఙ్గస్వరూపతదీయపక్షధర్మ్ణతావిజ్ఞాపనాయ హి హేతూపయనోపయోగ: । తచ్చేద్విజ్ఞానం పరస్య స్వతస్సిద్ధం తదా కిం హేతూపనయాభ్యామితి భావ: ।

ద్వితీయమనూద్య దూషయతి- యదీతి ॥

తత్రేత్యనువర్తతే । అసిద్ధం పరేణాప్రసిద్ధమ్ । తదాఽస్య లిఙ్గస్య స్వరూపాసిద్ధస్య మానత్రైవ కుత: । నాస్తీతి యావత్ । దూరే వక్తవ్యతేతి ఏవశబ్దాధర: ।

నన్వేవం సతి వ్యాప్తిరపి న వక్తవ్యా । సాఽపి యది విదితవ్యాప్తికం ప్రత్యుచ్యతే తదాఽభిధానవైయర్థ్యమ్ । విపరతీతస్య తు వ్యాప్యత్వాసిద్ధయా తత్ర్పమాణమేవ న భవతి (ఇతి)కుతో వ్యాప్త్యభిధానమితి తత్రాపి వక్తుం శక్యత్వాత్ । తథాచ వాదిప్రతివాదినోర్మౌనమేవాపతితమితి । మైవమ్ । ఉభయథాఽప్యదోషాత్ । వ్యాప్తిర్హి న స్వరూపేణోపయోగినీ । నాపి జ్ఞాతతామాత్రేణ । అపి తర్హి స్మర్యమాణా । తథాచ గృహీతవ్యాప్తికం ప్రతి తస్మారకత్వేన, (తయా) అగృహీతవ్యాప్తికం ప్రతి తు (తద్రైవ) తజ్జిజ్ఞాసాజనకతయా వ్యాప్తివచనముపయుజ్యత ఇత్యుక్తమేవ । ఏవం తర్హి హేతూపనయావపి నానుపయుక్తౌ । నహి పక్షధర్మోపేతం లిఙ్గం స్వరూపేణోపయుక్తమ్ । నాపి విదితత్వమాత్రేణ । కిన్తు జ్ఞాతచరమ్ । స్మర్యమాణతయా జ్ఞాయమానమపి న వృక్షాదిసాధారణ్యేన । కిన్తర్హి లిఙ్గతయా । తథాచ విదితలిఙ్గస్వరూపపక్షధర్మత్వం ప్రతి తత్స్మారకత్వేన లిఙ్గతయాఽనుసన్ధాయకత్వేనేతరం ప్రతి తజ్జిజ్ఞాసాజనకత్వేన హేతూపనయయో: సార్థక్యమేవేత్యాశఙ్కయాహ- యదీతి ॥

స్మారకత్వముక్తస్య సర్వస్యోపలక్షణమ్ । మాత్రగ్రహణేన ప్రత్యాయకత్వం వ్యావర్తయతి । హేత్వాదికమితి శేష: । పక్షధర్మతో(ర్మో)పేతస్య లిఙ్గస్యేతి చ । స్యాదిత్యత:పరం తన్న యత ఇత్యధ్యాహార్యమ్ । స్మర్తురిత్యుపలక్షణమ్ । అత్ర వ్యాప్తివచనే । నిమిత్తసప్తమీయమ్ । హేత్వాదావితి చ ।

తతశ్చ వ్యాప్తివచనవద్ధేత్వాదికమపి పక్షధర్మతో(ర్మో)పేతస్య లిఙ్గస్య స్మరణానుసన్ధానజిజ్ఞాసాజనకం స్యాదితి యద్యుచ్యతే తన్న । యతో వ్యాప్తివచనేనైవ తత్స్మరణాదిమతస్తస్య హేత్వాదినా ప్రయోజనం నాస్తీతి యోజనా । ఏతదుక్తం భవతి । యది హి హేత్వాదికం వాక్యతయా ప్రత్యాయకం స్యాత్తదా సమార్థ్యచిన్తోపయుజ్యతే । యదా తు తత్స్మారకత్వాదినైవోపయుక్తం తదా సంస్కారోద్బోధోపయుక్తం సాదృశ్యసమ్బన్ధాదికం కిమప్యన్వే(ప్యే)ష్యవ్యమ్ । తద్వ్యాప్తివచనేఽపి సమానమ్ । యో ధూమవానసావగ్నిమానిత్యభిహితే ఖల్వనుమానముద్రావిత్ అత్ర ధూమవత్త్వం వ్యాప్యమిత్యవబుధ్యత ఏవ । తతస్తదీయపక్షధర్మతాదిస్మృత్యాదిమానపి కథం న భవేదితి ।

యద్వా పరోపదేశస్య పఞ్చావయవతానియతిం వదన్ప్రష్టవ్య: । కిమేతత్పఞ్చావయవం వాక్యమాగమతయా వ్యాప్తిపక్షధర్మతో(ర్మో)పేతస్య లిఙ్గస్య ప్రత్యాయకమ్ । ఉత స్మారకాదిమాత్రమ్ ।

ఆద్యే తు స్యాదే(వేదం)వం పరవృత్త్యాదితరీత్యా (వాక్యపరిమాణం) వాక్యం ప్రమాణం కథఞ్చిత్ । నచాసౌ యుజ్యతే । వాదిప్రతవాదినోరితరేతరస్మిన్ననాశ్వాసాత్ । ఆశ్వాసే వా ప్రతిజ్ఞామాత్రేణార్థసిద్ధౌ హేత్వాద్యభిధానవైయర్థ్యాత్ ।

ద్వితీయే త్వాహ- యదీతి ॥

పరేపదేశం వాక్యం యది స్మరణాదిమాత్రకారణమఙ్గీక్రియతే తదాఽత్ర వ్యాప్తివచనే సత్యేవ స్మర్తుర్వ్యాప్తివచనాదేవ స్మరణాద్యుత్పత్తేరితి యావత్ ।

అత్ర వ్యాప్తివచనాతిరిక్తే శబ్దే ప్రయోజనం నాస్తీతి నాసావవశ్యం వక్తవ్య: । దృశ్యతే ఖలు లోకే పదైకదేశాదితోఽపి పదార్థస్మరణాదికమ్ । శాస్త్రేఽపి చ వాక్యైకదేశప్రయోగ: । తత్ర వక్తురాప్తత్వావధారణాదనుసరణం ప్రతివాదిని తు తన్నాస్తీతి చేన్మా భూత్ । న హ్యేతదాగమతయా ప్రత్యాయకమిత్యక్తమ్ । అన్యథా సాంవ్యావహారిక: కేవలవ్యతిరేకిప్రయోగోఽపి నానుసరణీయ: । వాస్తవప్రయోగపరిమాణాన్యథాత్వస్యోపపాదితత్వాత్ । ప్రతివాదిన్యప్యనుసరణే నిగ్రహస్థానోద్భావనం న స్యాదితి చేత్ । లౌకికశాస్త్రీయసంవ్యవహారాతిక్రమే తదవకాశాత్ । అన్యథా ప్రకరణాద్యాపన్నస్యాసఙ్కీర్తనమపి నిగ్రహహేతు: స్యాత్ । కిం ప్రకరణాద్యాపన్నతయాఽయం న వదత్యుతాప్రతిపన్నత్వాదినేతి సన్దేహస్య ప్రకృతేఽపి తుల్యత్వాదితి ।

అపర ఆహ । ప్రమేయావధారణార్థం హి ప్రమాణోపన్యాస: । ప్రమేయావధారణం చ నిర్వివాదా తత్ప్రతీతి: । నచ సా ప్రమాణస్వరూపమాత్రోపదర్శనే(న) భవతి । కిన్నామ తదాభాసోద్ధారేణాపి । అన్యథా తత్ప్రామాణ్యస్యైవానవస్థానాత్ । తథాచ ప్రతిజ్ఞావాక్యేన విషయముపక్షిప్య తత్ర హేతునా ప్రమాణస్వరూపముపదర్శ్య తస్యోదాహరణవాక్యేన విరుద్ధానధ్యవసితానైకాన్తికత్వనిరాస: క్రియతే । ఉపనయేనాసిద్ధిరపాస్యతే । నిగమనేనాపి హేత్వనువాదేన తస్మాదేవ నాన్యస్మాదితి సిద్ధసాధనతాఽపక్షిప్యతే । సాధ్యానువాదేన (తు)అగ్నిమానేవ న తు నిరగ్నిక ఇతి బాధప్రతిపక్షప్రతిక్షేప: క్రియతే । తదేవం

విధూతవివాదసాధ్యప్రతిపత్తయే పఞ్చావయవవాక్యమావశ్యకమితి । తదయుక్తమ్ । ఏవం వదతా హి (ఽపి) యావతా వివాదావసానం తావాన్పరోపదేశ ఇత్యుక్తం స్యాత్ । తథాచ పఞ్చావయవం వాక్యం పరోపదేశ ఇత్యయుక్తమ్ । పఞ్చావయవోక్తావపి వివాదావసితేరభావాత్ । కిన్త్వాకథాపరిసమాప్తేః పరోపదేశ ఇతి వక్తవ్యమిత్యాశయవానాహ- నేతి ॥

వివాదాధ్యవసితిః వివాదావసానోపేతా సాధ్యప్రతీతిః ।

నన్వేతదయుక్తమ్ । ఉదాహరణాద్యవయవత్రయేణాభాసోద్ధారస్య కృతత్వాత్ । నిరస్తసమస్తాభాసప్రమాణోపన్యాసేఽపి వివాదానవసానే సర్వ(దాఽ)థాఽపి తత్రప్రసఙ్గాదిత్యత ఆహ- దృష్టాన్తేతి ॥

దృష్టాన్తపదేనోదాహరణార్థముపలక్షయతి । ఆదిపదేనోపనయనిగమనార్థగ్రహణమ్ । విషయసప్తమీయమ్ । ఏవం యథా ప్ర(తిజ్ఞా)తీతార్థే । సాధనం వక్తవ్యమితి శేషః । స్యాదేవేతి సమ్బన్ధః । తుశబ్దో యస్మాదిత్యర్థే । అయమర్థః । సత్యముద్ధృతాభాసాత్ప్రమాణాత్ప్రమేయావధారణం భవతీతి । కిన్తు పఞ్చభిరప్యవయవైస్తాదృశప్రమాణప్రతీతిరేవ న భవతీతి బ్రూమః । ఆభాసోద్ధారపరోదాహరణాద్యర్థవిప్రతిపత్తౌ తత్సాధనస్యాపి వక్తవ్యత్వాత్ । నచ తత్ర విప్రతిపత్తిర్న కర్తవ్యా । నాపి వాఙ్మాత్రేణ తన్నివృత్తిః । ప్రతిజ్ఞార్థసమానయోగక్షేమత్వాత్ । నచోదాహరణాదిష్వేవ సర్వశఙ్కోద్ధారకారణమస్తి । అనుపలమ్భాత్ । పఞ్చావయవప్రయోగ ఏవ కథాపుద్రణాపాతాత్ । అతః ప్రమేయనిణర్యావధిత్వేఽనుమానప్రయోగస్య న పఞ్చావయవత్వనియమో యుజ్యతే । అపి తు కథపరిసమాప్త్యవధికత్వమేవాఙ్గీకార్యమితి ।

సత్యం నిఃశేషతో వివాదనివృత్తిర్న పఞ్చావయవప్రయోగేఽపి భవతీతి । తథాఽప్యవాన్తరాకాఙ్క్షానివర్తకత్వేన పఞ్చావయవమేవావాన్తరవాక్యం పరిసమాప్యత ఇత్యత ఆహ- లిఙ్గేతి ॥

చో హేత్వర్థే । అనుమేతి తత్సమ్బన్ధివాక్యముపలక్ష్యతే । ఏవం సతి కిమత్ర ప్రమాణమిత్యవాన్తరాకాఙ్క్షానివృత్తిహేతౌ ధూమత్వమితి లిఙ్గోక్తౌ కృతాయామపి అవాన్తరవాక్యపర్యవసానమవశ్యం భవతీతి తన్మాత్రమేవ వాక్యమఙ్గీకరణీయమ్ । నతు పఞ్చావయవత్వనియతిరితి ।

యదుక్తం స్మరణాదిమాత్ర హేతుత్వేన వాక్యస్యోపయోగస్తచ్చ వ్యాప్తివచనమాత్రేణ భవతీతి వ్యాప్తిరేవ వక్తవ్యేతి తదయుక్తమ్ । తథా సతి లిఙ్గమాత్రవచనస్యాపి ప్రయోక్తవ్యత్వాపాతాత్ । సమ్భవతి హి తస్యాపి
వ్యాప్తిపక్షధర్మతాస్మరణాదిహేతుత్వమి(తే)త్యుక్తాభిప్రాయమజానానస్య చోద్యం వా పరిహరతి- లిఙ్గేతి ॥ యథా వ్యాప్త్యుక్తావేవం లిఙ్గోక్తావప్యనుమావసితిర్ధ్రువా స్యాత్ । ఇష్టాపాదనమేతదిత్యర్థః । చశబ్దః ప్రతిజ్ఞాహేతుగర్భైవేత్యాద్యుక్తపక్షాన్తరసముచ్చయే । నచైవం సతి వ్యాప్తిరేవేత్యవధారణానుపపత్తిః । యేన యేన ప్రకారేణ వ్యాప్త్యాదిస్మరణాదికం భవతి । యశ్చ సాంవ్యావహారికస్తం తముపాదాయ నియమనిరాకరణస్య తత్రేష్యత్వాదిత్యభిసన్ధిః ।

ఏతేన ప్రతిజ్ఞాహేతుభ్యాముపనయనిగమనయోర్గతార్థతాఽపి సమర్థితా వేదితవ్యేతి ।

॥ ఇత్యనుమానలక్షణనిరూపణమ్ ॥

నిర్దోషతామన్తర్భావ్య యుక్తిరనుమేత్యుక్తమ్ । దోషపరిజ్ఞాన ఏవ తద్వియుక్తా యుక్తిః సుజ్ఞానేత్యతో యుక్తిదోషో నిరూపణీయః ।
ధూమాదేరగ్న్యాదిప్రమితిజనకత్వేఽపి,యన్నిమిత్తం కశ్చిదర్థోఽర్థాన్తరజ్ఞానం న జనయతి, సంశయవిపర్యయౌ వా కరోతి, స యుక్తిదోషః । స ద్వివిధః । సాక్షాద్వాచనికశ్చ । తత్రాద్యం విభాగేనోద్దిశతి- విరోధ ఇతి ॥

ప్రాయేణానుమానదోషో విరోధ ఏవాన్తర్భవ(న్తీ)తీతి ప్రాధాన్యాత్ప్రథమం తదుద్దేశః । ఏవేతి పరపరిసఙ్ఖ్యాతమాధిక్యం నిరాకరోతి । దోషాణాం సతామత్రైవాన్తర్భావాత్ । అనన్తర్భూతానాం చ దోషత్వనిరాసాత్ । సాక్షాదితి ॥ వచనోపధానేన వినా అర్థనిష్ఠమ్ (ఉక్తం) ఉక్తయుక్తేః సామర్థ్యమ్ । దూషణం త్వితి తుశబ్దసమ్బన్ధః, సాక్షాత్త్వితి వా । యుక్తేర్యుక్తిత్వాభిమతస్యార్థస్య ।

సాధనాభిమతస్యార్థస్య సాధ్యాభిమతేనార్థేన సమ్భావితప్రతీతికస్యాపి సాధ్యసాధనభావస్య బాధలక్షణమయోగ్యత్వం విరోధ ఇతి శిష్యైరేవోహ్యతామిత్యాశయవానసఙ్గతిం నిరూపయతి- ప్రతిజ్ఞాయామితి ॥

ప్రతిజ్ఞాపదేన తదర్థో లక్ష్యతే । విషయసప్తమీయమ్ ।
అసమ్బన్ధోఽత్రాకాఙ్క్షాలక్షణసమ్బన్ధవిరహః । అత్రాపి యుక్తేరితి గౌణో నిర్దేశః ।
అసమ్బన్ధోఽసఙ్గతిరితి పర్యాయావిత్యతో వ్యవహారసాధ్యతాసూచనాయోక్తేత్యుక్తమ్ ।
విరోధాసఙ్గతిస్వరూపస్య స్ఫుటత్వాదన్యైరుపదర్శితత్వాచ్చ కిమత్రోదాహరణోపదర్శనేనేతి హిశబ్దేనాహ ।

నను కథం ద్వే ఏవానుమానదూషణే పరపరిగణితానామసిద్ధత్వాదీనాం బహూనాం సత్త్వాదిత్యత స్తేషామత్రాన్తర్భావం విభావయితు విరోధవిభాగమాహ- విరోధోఽపీతి ॥

సామాన్యవిభాగేన సహ విశేషవిభాగస్య సముచ్చయే అపిశబ్దః । అసఙ్గతిరప్యనేకవిధేతి వా త్రిధైవ న త్వేకవిధైవ యేనాసిద్ధయాదీనామన్తర్భావో దుర్ఘటః స్యాత్ । యద్వా యావన్తోఽనుమానాభాసాః పరపరిగణితాస్తావద్భేదతాం ని(రాకర్తు)వతర్యితుమేవశబ్దః । సర్వేషామత్రైవాన్తర్భావాత్ ।

త్రైవిధ్యం దర్శయతి- ప్రతిజ్ఞార్థేతి ॥

సాధ్యధర్మవిశిష్టో ధర్మీ ప్రతిజ్ఞార్థః । తస్య ప్రతిస్పర్ధిసద్భావో విరుద్ధతా । యత్రార్థే లిఙ్గప్రమితిః సాధ్యసిద్ధయుపయోగినీ తత్ర తదభావో లిఙ్గరాహిత్యమ్ । వ్యాప్తేరభావోఽవ్యాప్తిః । ఇతిశబ్దోఽధ్యాహార్యః ।

సాధ్యసాధనభావసమ్బన్ధయోగ్యతావిరహో హి సాధ్యసాధనాభిమతయోస్తద్భావాసమ్భవే భవతి । నచ సాధనస్య తద్భావేఽపి విరుద్ధస్య సాధ్యతా సమ్భవతి । నిశితత్వేఽపి పరశోరాకాశస్య ఛేద్యతాభావాత్ । నాపి సాధ్యస్య తథాత్వసమ్భవేఽప్యసమర్థస్య

సాధనతోపపద్యతే । ఛేద్యత్వేఽపి కాష్ఠస్య కుణ్ఠకుఠారస్య ఛేదన(క)త్వాభావాత్ । అతః ప్రతిజ్ఞార్థవిరుద్ధతాదీనాం యుక్తం విరోధిత్వమ్ ।

అస్తు లిఙ్గరాహిత్యావ్యాప్త్యోర్యుక్తిదోషత్వమ్ । ప్రతిజ్ఞార్థవిరుద్ధతా తు కథం తద్దోషః । సాధ్యసమ్బన్ధిత్వాదితి చేన్న । సాధ్యాభిమతస్య తద్భావాసమ్భవే సాధనాభిమతస్యావిషయవృత్తిత్వాత్ । నన్వేవం సతి సిద్ధసాధనతాఽపి విరోధ ఏవ స్యాత్ । నహి సిద్ధస్య సాధ్యతా సమ్భవతి । నచాస్త్వితి వాచ్యమ్ । ఉక్తప్రకారత్రయానన్తర్భావాత్ । సిద్ధసాధకోఽసఙ్గత ఇతి స్వవచనవిరోధాచ్చేతి । మైవమ్ । సతి సాకాఙ్క్షత్వేఽన్వయాయోగ్యత్వం విరోధః । నచ సిద్ధసాధనస్య సాకాఙ్క్షతా అస్తీతి నాసౌ విరోధేఽన్తర్భవతి ।

నను చాన్యత్ర త్రివిధో విరోధ ఇత్యాదినా లిఙ్గరాహిత్యావ్యాప్త్యోరేకతాముపాదాయ సాధ్యస్య సాధనస్య వాఽనుగమో దృష్టాన్తవిరోధస్తృతీయతయా పరిగృహీతః । అత్రాపి సాధ్యసాధనవైకల్యం దృష్టాన్తస్యేతి వక్ష్యతి । తత్కథమేతత్ । నచాత్రాపి తదధ్యాహారేణ తథైవ వ్యాఖ్యానం యుక్తమ్ । దృష్టాన్తదోషస్యానుమానదోషతాఽనుపపత్తేః । నహి దృష్టాన్తోఽనుమానమ్ । తథాఽప్యనుమానాఙ్గవ్యాప్తిదూషకతయాఽనుమానదోషత్వమస్తు । దృష్టాన్తస్య సాధ్యవైకల్యే సాధనస్య సాధ్యపరిత్యాగాత్ । సాధనవైకల్యే తు వ్యాప్తేరనుపదర్శనాదితి చేన్న । తథా సత్యవ్యాప్త్యైవ సఙ్గృహీతత్వేన తృతీయత్వానుపపత్తేరితి । ఉచ్యతే । స్వార్థానుమానే హి దృష్టవ్యాప్తికస్య లిఙ్గస్య వివక్షితస్థలే సిద్ధిమాత్రేణ సాధ్యప్రమితిరుత్పద్యత ఇతి తత్పరిపన్థినాం దోషత్వమభిప్రేత్య ప్రతిజ్ఞార్థవిరుద్ధతాలిఙ్గరాహిత్యావ్యాప్తీనామత్ర గ్రహణమ్ । పరార్థానుమానే(ఽప్య)త్వవ్యాప్త్యుపయికస్యాపి దృష్టాన్తదోషస్య తదాశ్రయతయా ప్రతీతత్వేన తథైవోద్భవనీయతాజ్ఞాపనాయ తేన సహ త్రివిధత్వమన్యత్రోక్తమితి న విరోధః ।

యద్వా సాధ్యసాధనోభయాశ్రయహీనసాధ్యసాధనోభయవ్యావృత్తాశ్రయహీనానష్టౌ దృష్టాన్తదోషానేకే భాషన్తే । తన్నిరాసాయ దృష్టాన్తదోషస్య పృథగుపాదానమ్ । తథాహి ఉభయవికలస్తావన్న పరిసఙ్ఖ్యేయః । అన్యతరవైకల్యేనైవ (దృష్టాన్త)దుష్యతాసిద్ధావాధిక్యప్రసఙ్గాత్ । అన్యథైకైకవికలపరిసఙ్ఖ్యానానుపపత్తేః। కథం తర్హ్యన్వయవ్యతిరేకీతి చేత్ । న కథఞ్చిదిత్యుక్తమేవ । సాధ్యాద్యవ్యాప్తిస్తు దృష్టాన్తస్య గుణ ఏవ న దోషః । సతో హి సతా వ్యాప్తిం ప్రదర్శయితుం దృష్టాన్తోఽన్వేష్యవ్యః । వైధర్మ్యదృష్టాన్తస్యాయం దోష ఇతి చేత్స ఏవ కిమర్థః । వ్యతిరేకవ్యాప్తిబోధయేతి చేన్న । తస్యాః సాక్షాదనుపయోగాత్ । పారమ్పర్యేణోపయోగో తు సాధర్మ్యదృష్టాన్త ఏవాసావితి కిం పృథగుపాదానేన । ఉభయావ్యావృత్తశ్చాధిక్యాన్ని(క్యని)రస్తః । ఆశ్రయహీనస్త్వాశ్రయాసిద్ధిసమానయోగక్షేమ ఇతి ద్వావేవ దృష్టాన్తదోషౌ । అసార్వత్రికశ్చ దృష్టాన్తదోషః । నహి సర్వత్ర దృష్టాన్త ఏవ వ్యాప్తిరుపదర్శనీయేత్యస్తి నియమః । ఆనుమానికాగమికవ్యాప్తేస్తదనపేక్షణాత్ ।

స్యాదేతత్ । ప్రతిజ్ఞార్థవిరుద్ధతయా హి కాలాతీతప్రకరణసమౌ సఙ్గృహీతౌ । లిఙ్గరాహిత్యమిత్యసిద్ధి: । అవ్యాప్తిశ్చ త్రివిధా భవతి । సాధనస్య సాధ్యేన సమ్బన్ధాభావ: । సత్యపి సమ్బన్ధే తదభావేనాపి సమ్బన్ధ:, సాధ్యాభావవ్యా(ప్త)ప్యతా చేతి । తదేతత్త్రయం క్రమేణానధ్యవసితా నైకాన్తికవిరుద్ధసంజ్ఞాం లభతే । తథాచ పరనిరూపితప్రస్తారస్య సమసనమేవానేన కృతం స్యాత్ । నచానేన కిమపి ప్రయోజనమ్ । అన్యథా పురుషమతివైశ్వరూప్యేణ ప్రక్రియాన్తరస్యాపి సావకాశత్వాత్ । నచ బ్రహ్మతర్కాదితర్కశాస్త్రమనుసృత్యేత్థం వ్యుత్పాదనమితి వాచ్యమ్ । ప్రయోజనాభావేఽన్ధపరమ్పరాపత్తేరితి ।

ఉచ్యతే । అస్తి ప్రక్రియాన్తరకరణస్య ప్రయోజనమ్ । తథాహి । ప్రతిజ్ఞార్థవిరుద్ధతయా హి స్వవాక్యవిరోధస్యాపి సఙ్గ్రహం వక్ష్యతి । నచ కాలాతీతత్వాదినా స లభ్యతే । అపి చ వ్యవహారోఽపి ప్రతిజ్ఞార్థవిరుద్ధతయోపపద్యతే, న కాలాతీతత్వాదినా, వైయర్థ్యప్రసఙ్గాత్ । అసాధకమిదం కాలాతీతత్వాత్ । సత్ప్రతిపక్షత్వాదిత్యస్య ప్రబలసమబలప్రమాణవిరుద్ధత్వాదిత్యర్థ: । నచాత్ర విశేషణస్య కిమపి ప్రయోజనమస్తి । హీనబలస్య ప్రమాణపదేనైవ నిరస్తత్వాత్ । ప్రమాణతదాభాసావివేక ఏవ హి ప్రమాణశబ్దప్రయోగో న త్వప్రామాణ్యనిశ్చయే । అహీనబలతయా వా విశేషణే సమ్భవతి తదవాన్తరభేదోపాదానం నిరర్థకమేవ । తథాచైకమేవేదం దూషణం స్యాత్ । లిఙ్గరాహిత్యగ్రహణేన చాదూషణానామపి దూషణతయా పరపరిగణితానామాశ్రయవ్యధికరణసాధ్యాన్యథాసిద్ధీనాం నిరాసో లభ్యతే అన్యథాసిద్ధేర్దూషణత్వేఽపి ప్రకారాన్తస్య వక్ష్యమాణత్వాత్ । Vyasa-(13)

అనధ్యవసితత్వాదిభేదోఽపి కిం వ్యాప్త్యభావే సమ్భవతీత్యేతావతా పరిసఙ్ఖ్యేయో వ్యవహారోపయోగిత్వాద్వా । నాద్య: । వ్యర్థవ్యుత్పాదనస్యాతిప్రసఙ్గిత్వాత్ । న ద్వితీయ: । వైయర్థ్యప్రసక్తే: । నేదం సాధకమనైకాన్తికత్వాదిత్యస్య హి సపక్షవృత్తిత్వే సతి విపక్షవృత్తిత్వాదిత్యర్థ: । నచాత్ర విశేషణవ్యవచ్ఛేద్యం కిఞ్చిదస్తి । ఏవం విరుద్ధత్వాదిత్యస్య సపక్షావృత్తిత్వే సతి విపక్షవృత్తిత్వాదిత్యర్థ: । తథాచ వైయర్థ్యమేవ । సాధ్యవిపర్యయవ్యాప్యత్వాదిత్యత్రాపి సమ్బన్ధమాత్రేణ కృతార్థత్వే వ్యాప్తిగ్రహణం వ్యర్థమేవ । ఏవమవాన్తరభేదవ్యుత్పాదనమపి నిరస్తమ్ । శిష్యమతివైశద్యాయ వ్యుత్పాదనం త్వనుమతమేవేతి న స్వీయవ్యవహారవిరోధ ఇతి ।

విరోధవదసఙ్గతేరపి ప్రభేదా: స్వయమేవోహనీయా: ।

ఏవం సాక్షాద్యుక్తిదోషమభిధాయ వాచనికదోషమాహ- న్యూనేతి ॥

న్యూనశబ్దో భావప్రధాన: । యుక్తేర్దూషణమితి ప్రకృతమనువర్తతే । అవశ్యవక్తవ్యాపరిపూర్తిర్న్యూనత్వమ్ । కృతకార్యత్వమాధిక్యమ్ । వచనదోషాత్తత్ప్రతిపాదితా యుక్తిరపి దుష్యా స్యాదిత్యేతయోర్వాచనికత్వమ్ ।

నన్వయుక్తోఽయం విభాగ: । విరోధాసఙ్గత్యోరపి వాచి(చని)కత్వాత్ । నహి కృతకత్వం స్వయమేవ దుష్యమ్ । అనిత్యత్వసాధనేఽపి తథాత్వాపత్తే: । కృశానుశైత్యాదౌ తథేతి చేత్ । తత్కిం కృతకత్వం కృశానుశైత్యం వా శబ్దనిత్యత్వం వా సాధయితుం స్వయమేవ ప్రవృత్తమ్ । యేన తత్ర దుష్యం స్యాత్ । కిన్నామ తత్సాధనతయా శబ్దేన ప్రతిపాది(దర్శి)తమ్ । ఏవమసఙ్గతావపి సిద్ధసాధనతాదిలక్షణాయాం వాచ్యమిత్యాశఙ్కానిరాసార్థం తుశబ్ద: । న్యూనాధిక్యే ఏవ వాచనికే, న విరోధాసఙ్గతీ । స్వార్థానుమానేఽపి దర్శనాదితి భావ: । సన్తు తర్హి ప్రతిపత్తృప్రతిపాదకయోరేవైతే దోషా: । యథా నిశాతమ్ కృశానుశైత్యాదౌ వ్యాపారయన్పురుష ఏవాపరాధీ స్యాత్ నతు కృతకత్వాదికమితి ।

మైవమ్ । కృతకత్వాదేరదుష్యత్వే తద్వ్యాపారయతోఽప్యపరాధానుపపత్తే: । అన్యథా శబ్దనిత్యత్వసాధనే ప్రయుఞ్జానోఽప్యపరాధ్యేత । తత: కృశానుశైత్యాదే: సాధ్యతానర్హత్వం నిత్యత్వాదిసాధనే కృతకత్వాదేరసమర్థత్వమిత్యాదిరర్థశబ్దగత ఏవ దోషోఽఙ్గీకరణీయ: । న హ్యుపాధిమన్తర్భావ్య భవన్ దోషో న దోషో భవతి । తథా సతి బహువిప్లవాపత్తేరితి ।

నను కథమేత ఏవానుమానదోషా: । సోపాధికత్వస్యాప్యతిరిక్తస్య సత్త్వాదిత్యతస్తత్స్వరూపానువాదేనోక్తాన్తర్భావమాహ- సాధ్యేతి ॥

సాధనస్య యత్సాధ్యవ్యాపకవైలోమ్యం సాఽవ్యాప్తి: । చశబ్దాత్సత్ప్రతిపక్షతా చ । సాధ్యస్యాధర్మసాధనత్వాదేర్వ్యాపకో యో నిషిద్ధత్వాదిధర్మ: । యత్రాధర్మసాధనత్వం తత్ర నిషిద్ధత్వమితి నియమాత్ । తేన సాధనస్య హింసాత్వాదేర్వైలోమ్యం సాధ్యాపేక్షయా

వైపరీత్యమవ్యాప్తత్వమితి యావత్ । యత్ర హింసాత్వం తత్ర నిషిద్ధత్వమితి నియమాభావాత్ । వైధహింసాయాం సత్యపి హింసాత్వే నిషిద్ధత్వాభావాత్ । తదనేన సోపాధికత్వస్య స్వరూపముక్తమ్ । సాధ్యవ్యాపకత్వే సతి సాధనావ్యాపకో హి ధర్మ ఉపాధి:, తద్వత్త్వం చ సాధనస్య సాధ్యవ్యాపకావ్యాప్యత్వమేవ । ఏతత్ప్రాగనుమానాద్వ్యాప్తిగ్రహణవేలాయామవ్యాప్తిరేవ । సాధ్యవ్యాపకం పరిత్యజత: సాధ్యపరిత్యాగావశ్యమ్భావాత్ । నహి సాధ్యమపరిత్యజన్ తద్వ్యాపకం పరిత్యజతీతి యుజ్యతే । సాధ్యపరిత్యాగశ్చావ్యాప్తిరేవ ।

అపరే తు నిరుపాధిక: సమ్బన్ధో వ్యాప్తి: । సోపాధికత్వే తు లక్షణాభావాద్వ్యాప్త్యభావ ఇత్యాచక్షతే । తదసత్ । వ్యాప్తిజ్ఞానాధీనముపాధిజ్ఞానం తదధీనం చ నిరుపాధికత్వజ్ఞానం తదాయత్తం వ్యాప్తిజ్ఞానమితి చక్రకప్రసఙ్గేన తస్య వ్యాప్తిలక్షణత్వానుపపత్తే: । తత్కిం సాపాధికస్యాప్యస్తి వ్యాప్తి: । మైవమ్ । వ్యాప్తత్వానుపాధికత్వయో: సమనియమేఽపి వ్యాప్తిబోధానఙ్గతయోపాధ్యభావస్య లక్షణత్వానుపపత్తేరుక్తత్వాత్ ।

నన్వేవం చేత్కథం సాధ్యసాధనవ్యవహార: । ఆగామిసమ్భావనాపేక్షయేతి బ్రూమ: । వస్తుతస్తు యో ధర్మో యద్వ్యాపకావ్యాప్తస్తస్య తేనావ్యాప్తిరిత్యేవ వక్తవ్యమ్ । అనుమానప్రవృత్త్యుత్తరకాలం తు సత్ప్రతిపక్షతైవ । సాధనస్య సాధ్యవ్యాపకపరిత్యాగో హి పక్షాదన్యత్ర వా స్యాత్పక్షే వా । న తావదాద్య: । తథా సతి స్ఫుటవ్యభిచారపరిత్యాగేనోపాధ్యుద్భావనస్యానవసరత్వాత్ । ద్వితీయే తు సాధ్యవ్యాపకస్య పక్షాద్వ్యావృత్తి: సాధ్యమపి వ్యావర్తయతీతి సత్ప్రతిపక్షతైవ ।

ఏతేనోపాధ్యభావస్య ప్రతిపక్షత్వే నోపాధేర్దూషణత్వమ్ । నహి యదభావో యత్ర దూషణం సోఽపి తత్ర దూషణమితి యుక్త విరోధాదితి పరాస్తమ్ । పక్షవ్యావృత్తిప్రాధాన్యేనైవోపాధిత్వాత్ । ఏతదర్థం చ సాధ్యవ్యాపకస్య వైలోమ్యం పక్షాద్వ్యావృత్తి: సాధనస్య సత్ప్రతిపక్షతేతి యోజనీయమ్ । భావప్రధానస్యాదోషత్వం త్విష్యమేవ ।

నను చ ప్రాగనుమానాదపి సత్ప్రతిపక్షతాఽనుమానోత్తరమవ్యాప్తిర్వా కిన్న స్యాత్ । మైవమ్ । పక్షే హి సాధ్యస్యోపసంహారే ప్రతిపక్షావసర: । నచ వ్యాప్తిగ్రహణసమయే పక్షాదిప్రవిభాగోఽస్తీతి కథం తదా ప్రతిపక్షత్వం స్యాత్ । అనుమానోత్తరమవ్యాప్తి: కథమితి వక్తవ్యమ్ । సాధ్యవ్యాపక ఉపాధి: పక్షాద్వ్యావర్తమాన: సాధ్యమపి వ్యావర్తయతి । తథాచ సాధ్యరహితే తత్ర వర్తమానం సాధనం సాధ్యం వ్యభిచరతీతి చేన్న । తథా సతి బాధితసత్ప్రతిపక్షయోరపి

వ్యభిచారితాపాతాత్ । ఓమితి చేన్న । నిరసిష్యమాణత్వాత్ । బాధప్రతిపక్షాభ్యామేవానుమానదూషణసమ్భవే కిం తదుపజీవినా వ్యభిచారేణేతి చేత్, తర్హి వ్యాపకవ్యావృత్త్యా ప్రతిపక్షేణైవానుమానే దూషితే కిం తదుపజీవినా వ్యభిచారేణేతి తుల్యమ్ ।

కిఞ్చ పక్షే వ్యభిచార: కిం నిశ్చిత ఉత సన్దిగ్ధ: । నాద్య: । వికల్పానుపపత్తే: । తథాహి । పక్షే సాధ్యాభావో నిశ్చితో న వా । ఆద్యే కిం ప్రమాణాన్తరేణోత సాధ్యవ్యాపకోపాధివ్యావృత్త్యా । ప్రథమే తత ఏవానుమానం దుష్యమితి కిముపాధినా । న ద్వితీయ: । పరస్పరాశ్రయత్వప్రసఙ్గాత్ । ఉపాధే: సాధ్యవ్యాపకత్వనిశ్చయే తద్వ్యావృత్త్యా సాధ్యవ్యావృత్తినిశ్చయ: సతి చ తస్మిన్నసావితి ।

నేతి పక్షే సాధ్యవ్యాపకత్వానిశ్చయాత్ ఉపాధే:, కథం తద్వ్యావృత్త్యా పక్షే సాధనస్య నిశ్చితో వ్యభిచార: స్యాత్ । పక్షే సన్దిగ్ధో వ్యభిచారస్తు స్వత ఏవ సిద్ధో సోపాధిముఖనిరీక్షణాపేక్ష: । సర్వానుమానోచ్ఛేదహేతుశ్చ । తస్మాదనుమానోత్తరకాలం సత్ప్రతిపక్షత్రైవేత్యుచితమ్ । ఏతదేవాభిప్రేత్య "స ఏవోపాధిదోషోఽపి' ఇత్యాదివచనాత్ ।

అనుకూలతర్కాదినా సాధ్యవ్యాపకత్వనిశ్చయే సతి పక్షే నిశ్చితవ్యభిచారితాసిద్ధిరితి చేన్న । నిశ్చసాధ్యవ్యాపకవ్యావృత్తేర్బాధకత్వేన తత ఏవానుమానే దూషితే వ్యభిచారవైయర్థ్యాత్ । తథాఽపి సోపాధికత్వం సత్ప్రతిపక్షత్వమితి గత: పక్ష ఇతి చేన్న । ప్రతిపక్షస్య యావజ్జీవం తద్భావానఙ్గీకారాత్ । సామర్థ్యానిర్ధారణాయామేవ సత్ప్రతిపక్ష:, నిర్ధారితే తు సామర్థ్యే బాధకో వా స్యాత్, బాధ్యో వేతి కో నామ నాభ్యుపైతి ।

అత్ర సోపాధికత్వమితి వక్తవ్యే సాధ్యవ్యాపకవైలోమ్యమితి వచనముపాధిలక్షణస్యాపి ప్రదర్శనార్థమ్ । తదపి సాధ్యసమవ్యాపకత్వపక్షనిరాసాయ । నన్వేష పక్షష్యైకాకృతాఽఙ్గీకృత: । మైవమ్ । పరమతానువాదత్వాత్ । అన్యథైకసాధ్యావినాభావ ఇత్యుదయనవచనోదాహరణవైయర్థ్యాత్ । దూషణం తు స్ఫుటత్వాన్నోక్తమ్ । తథా హి । సమపదం కిం విషమవ్యాప్తికవ్యవచ్ఛేదార్థముత ప్రయోజనాన్తరార్థమ్ । నాద్య: । పార్థివపరమాణురూపాదయో నిత్యా: పరమాణువిశేషగుణత్వాత్ ఆప్యపరమాణురూపాదివదిత్యాదౌ పృథివీవిశేషగుణత్వాభావాదేర్విషమవ్యాప్తికస్యాప్యుపాధిత్వేన తద్వ్యవచ్ఛేదస్యాయుక్తత్వాత్ । ప్రతిపక్షోన్నాయకత్వసమ్భవేన దూషణత్వాచ్చ । విషమవ్యాప్తికస్యోపాధిత్వే పక్షేతరత్వస్యాపి తత్ప్రసఙ్గ ఇతి చేత్ ।

తత్కిమ్ముక్తవిశేషణద్వయోపేతం న వా । నేతి పక్షే తతఏవానుపాధిత్వమ్ । ఆద్యే తు తస్యాప్యుపాధిత్వే కో దోషః । పర్వతేతరత్వాదేః సర్వత్ర సమ్భవేన నైవమితి చేన్న । అనుమానవ్యాప్త్యాదిగ్రాహకప్రమాణప్రాబల్యే సతి సాధ్యవ్యాపకత్వభఙ్గాత్ । తదభావే చానుమానభఙ్గస్యేష్టత్వాత్ । అన్యథా శబ్దోఽభిధేయః ప్రమేయత్వాద్ఘటవదిత్యాదావశబ్దత్వాదేః సమవ్యాప్తికపక్షేతరస్యానిరాసప్రసఙ్గాత్ । తదిదమిష్టమపి త్యజతి అనిష్టమపి గృహ్ణాతీతి న విశేషణమ్ ।

యదప్యయుక్తమ్ । "స్వసమ్బన్ధేన యఃస్వీయం ధర్మమన్యత్ర యోజయేత్ । స ఉపాధిర్యథా లోకే జపాదిః స్ఫటికాదిషు । ఇహాప్యవ్యాప్యహేత్వర్థవ్యాప్యత్వభ్రమహేతుతా । ఉపాధేః స్యాత్తదా తస్య సమవ్యాప్తిర్యదా భవేత్' ఇతి । తత్ర వక్తవ్యమ్ । కిమనేనోక్తం భవతి । కిం విషమవ్యాప్తికస్య వ్యాప్యత్వాభావాత్తత్సమ్బన్ధేన సాధనాభిమతే వ్యాప్యతాభ్రమానుపపత్తేరదోషత్వేన తద్వ్యవచ్ఛేదాయ సమపదమితి, కింవాఽన్యర్థోపాధిశబ్దసమ్పాదనార్థమితి । నాద్యః । ప్రతిపక్షోన్నాయకత్వేన దూషణత్వసమ్భవే స్వగతవ్యాప్త్యవభాసకతాభావస్యాదోషత్వాత్ । సాధ్యసాహచర్యదర్శనేనైవ వ్యాప్యతాభ్రమసమ్భవాచ్చ । న ద్వితీయః । ఉపాధిశబ్దసమ్బన్ధస్య స్వకపోలకల్పితత్వాత్ । అత ఏవ భగవానాచాయర్వర్యః సోపాధికత్వమిత్యనభిధాయ సాధ్యవ్యాపకవైలోమ్యమిత్యాహ । వ్యవహారాస్తు పరకృతసఙ్కేతేనాపి నిర్వహణీయః । యద్వా క్వచిత్సాధ్యవ్యాప్యతాసద్భావేనోపాధిత్వేఽన్యత్రాపి గౌణ్యా వృత్త్యా ఉపాధివ్యవహారోపపత్తిః । అత ఏవ న ద్వితీయోఽపి ।

నను చ విషమవ్యాప్తికస్య ప్రతిపక్షోన్నాయకత్వం న సమ్భవతి । క్వచిత్పక్షేతరవిపర్యయస్యాసాధారణత్వాదితి । మైవమ్ । అసాధారణత్వస్య దూషణత్వాసమ్మతేః । సమ్మతౌ వా తత్రోపాధిత్వాభావస్య వ్యుత్పాదనాత్ । యత్రోపాధిః పక్షైకదేశాద్వ్యావర్తతే తత్ర కథం ప్రతిపక్షః । భాగాసిద్ధిప్రసఙ్గాత్ । నచాసౌ నోపాధిః । పక్షైకదేశాద్వ్యావృత్త్యాపి సాధనావ్యాపకత్వసమ్భవాత్ । నచాయం సమవ్యాప్తిపక్షేఽస్తి దోషః । ఉపాధిమత్యేకదేశే సాధ్యసద్భావనియమేన తం విహాయైకదేశాన్తరస్యైవ పక్షీకరణౌచిత్యాదితి । ఉచ్యతే । అస్మాభిరప్యుపాధివ్యావృత్తిమా(నేవైక)నేకదేశః పక్షీక్రియతే । ఏకదేశాన్తరేఽపి యది సాధ్యసమ్మతిస్తదా తస్యాపక్షీకరణమేవ । అసమ్మతౌ తు తత్ర దోషాన్తరమేవ భవిష్యతీతి కిమనుపపన్నమ్ ।

నను శఙ్కితోపాధౌ కథం ప్రతిపక్ష: సన్దిగ్ధాసిద్ధిప్రసఙ్గేనాసమబలత్వాదితి చేన్న ।
పాక్షికసిద్ధయాదినా సత్ప్రతిపక్షతాఫలస్య సంశయస్యానివారణాత్ ।
సంశయానఙ్గత్వమేవాసమబలత్వమభిప్రేతమ్ ।

స్యాదేతత్ । సాధ్యవ్యాపకత్వే సతి సాధనావ్యాపకత్వం కిముపాధిసామాన్యలక్షణం కింవా
విశేషలక్షణమ్ । నాద్య: । సమవాయ: సమవేత: సమ్బన్ధత్వాత్సంయోగవదిత్యత్ర
సాధనావచ్ఛిన్నసాధ్యవ్యాపకకృతకత్వోపాధ్యవ్యాపనాత్ । వాయు:
స్పార్శనోऽనుద్భూతరూపానధికరణత్వే సత్యుపలభ్యమానస్పర్శాధికరణత్వాద్ఘటవదిత్యత్ర
ద్రవ్యత్వావచ్ఛిన్నసాధ్యవ్యాపకచాక్షుషత్వోపాధ్యవ్యాప్తేశ్చ । నచ
సాధనావచ్ఛిన్నసాధ్యవ్యాపకస్య యత్కిఞ్చిదవచ్ఛిన్నసాధ్యవ్యాపకస్య చ నోపాధిత్వమితి
వాచ్యమ్ । తత్ర తత్రాచార్యైరఙ్గీకృతత్వాత్ । వ్యతిరేకోపాధ్యవ్యాపకత్వాచ్చ । న ద్వితీయ: ।
సామాన్యలక్షణాన్తరస్య వక్తవ్యతాపాతాత్ । న చాన్వయవ్యతిరేకిధర్మత్వం తదితి వాచ్యమ్ ।
తస్యాత్రాయముపాధిరితి వ్యవహారకారణత్వాభావాత్ । తథాత్వే చ లక్షణవైయర్థ్యాదితి ।

అత్ర బ్రూమ: । ఇదమేవ సామాన్యలక్షణమ్ ।
సాధ్యపదేనావచ్ఛిన్నానవచ్ఛిన్నసాధ్యస్యాభిధానాత్ । నచ తత్ర ప్రతిపక్షాసమ్భవ: ।
యదవచ్ఛిన్నసాధ్యే య ఉపాధిస్తద్వ్యావృత్తేస్తద్విశిష్యాభావే హేతుత్వోపపత్తే: । యథా
సమవాయ: సమ్బన్ధత్వే సతి సమవేతత్వేన హీనోऽకార్యత్వాదాకాశవత్ । వాయుర్ద్రవ్యత్వే సతి
స్పార్శనత్వేన హీనోऽచాక్షుషత్వాదాకాశవదితి ।

నచాత్ర సాధ్యవిశేషణవైయర్థ్యమ్ । శబ్దో న స్పర్శవద్విశేషగుణ: ప్రత్యక్షత్వే
సత్యకారణగుణపూర్వకత్వాదిత్యాదావివ వ్యభిచారపరిహారార్థత్వాత్ ।
క్వచిత్సాధ్యావచ్ఛేదకావచ్ఛిన్నస్యోపాధ్యభావస్య హేతుత్వాత్ । యథా వాయు: స్పార్శనో న
భవతి ద్రవ్యత్వే సత్యచాక్షుషత్వాదితి । వ్యతిరేకవ్యాప్తౌ తూక్తమేవోత్తరమ్ ।
సాధ్యసాధనపదాభ్యాం చ ప్రకృతయోరేవ వివక్షితత్వాన్న కశ్చిత్క్షుద్రోపద్రవ: । యో
యత్సాధ్యవ్యాపకో యత్సాధనావ్యాపక ఇతి వాऽస్యార్థ ఇతి సర్వం సుస్థమ్ ।

నను చ సోపాధికత్వస్య సత్ప్రతిపక్షత్వేऽపి తేనైవానుమానదోషాధిక్యమితి । మైవమ్ ।
ప్రతిజ్ఞార్థవిరుద్ధతేత్యనేనైవ
ప్రబలప్రమాణవిరుద్ధతాలక్షణకాలాతీత(తా)వత్సమబలప్రమాణవిరుద్ధతాయా:
సత్ప్రతిపక్షతాయా అపి సఙ్గృహీతత్వాత్ । ప్రతిస్పర్ధిసద్భావమాత్రం హి

ప్రతిజ్ఞార్థవిరుద్ధతేత్యుక్తమ్ I ఏవం తర్హి దుర్బలేన విరోధేఽపి ప్రతిజ్ఞార్థవిరుద్ధతా స్యాత్, ఉక్తలక్షణోపేతత్వాదిత్యత ఆహ- దుర్బలేనేతి ॥

అయమర్థ: I ప్రకరణాదివశాద్ధి సామాన్యశబ్దా అపి విశేషే వతర్న్తే ఇతి ప్రసిద్ధమ్ I యథా విశిష్యసమయే పురుషమానయేత్యుక్తే పురుషవిశేష ఏవానీయతే న తు య: కోఽపి పురుష: I ప్రకృతే చానుమానస్యాసాధకత్వనిమిత్తపరిసఙ్ఖ్యానమ్ I నచ దుర్బలేన విరోధేఽప్యనుమానమసాధకం భవతి I ప్రబలవిరోధాదినా తస్యైవాభాసత్వాత్ I యథా విమతశ్చక్షుష్మాన్రూపాపరోక్షజ్ఞానిత్వాదిత్యత్ర విమతోఽన్ధ: పురుషత్వాదితి I అత: సామాన్యశబ్దప్రసక్తోఽపి దుర్బలేన విరోధో (నానుమానసాధ్యకతావచ్చిన్నప్ర) న ప్రథిజ్ఞార్థవిరుద్ధతా I కిన్తు ప్రబలసమబలప్రమాణవిరుద్ధతైవ (ఇతి) I

నన్వేవమాధిక్యనిరాసేఽపి నానుమానవిరోధత్రైవిధ్యం సమ్భవతి I ప్రతిజ్ఞావిరోధస్యావ్యాప్త్యైవ గతత్వాత్ I విరోధేనైవ సాధ్యవిరహిణి పక్షే వర్తమానస్య హేతోరర్వ్యాప్తిభర్వతి I నహి విరేధస్యావ్యాప్త్యసఙ్కీర్ణముదాహరణమస్తి I యత్ర తు విరోధసమ్భవస్తత్రావ్యాప్తేరేవాన్యత్రావధృతసామర్థ్యాయా దూషణత్వాత్ I విరోధస్యావ్యాప్త్యుత్థాపనేన చరితార్థత్వాదిత్యాశఙ్కాం భిక్షు(క)పాదప్ర(సారణన్యాయేన)సారణేన పరిహరతి- స్వవాక్యేనేతి ॥

ప్రమాణమిత్యనువర్తతే I న కేవలం ప్రమాణవిరోధే, కిన్తు స్వవాక్యేన విరోధేఽపి ప్రమాణం నైవ సాధకతాం వ్రజేత్ I ఏవశబ్దేన పరేషామపి సిద్ధోఽయమర్థ ఇతి దర్శయతి I యథోక్తమ్ I అవిరోధిగ్రహణాత్ప్రత్యక్షానుమానగమస్వశాస్త్రస్వవచనవిరోధినో నిరస్తా ఇతి (భవన్తి ఇతి) I

ఏతదుక్తం భవతి I ప్రతిజ్ఞార్థవిరోధో ద్వేధా భవతి I ప్రమాణవిరోధ: స్వవాక్యవిరోధశ్చేతి I తత్రాద్య: ప్రబలసమబలప్రమాణవిరోధాత్మా ద్వివిధో భవతి I ద్వితీయోఽప్యపసిద్ధాన్తజాతిభేదేన ద్వేధా I జాతిశ్చ స్వవచనవిరోధస్వన్యాయవిరోధస్వక్రియావిరోధభేదేన త్రేధా I తత్రాస్తాం తావత్ప్రమాణవిరోధ: I స్వవాక్యవిరోధగ్రహణం తావత్పృథక్కరణీయమ్ I తస్యాప్యవ్యాప్త్యుత్థాపనే వ్యాపారాయోగాత్ I స్వవాక్యవిరోధే హి కిం సాధనస్యోభయాభిమత్యా (పక్షే) వ్యభిచారో భవేత్, కింవాఽన్యరాభిమత్యా I నాద్య: I స్వవాక్యప్రామాణ్యస్యోభయాసమ్మతే: I న ద్వితీయ: I తస్య స్వత:సిద్ధత్వేన

స్వవాక్యవిరోధానపేక్షత్వాత్ । అదోషత్వాచ్చ । తస్మాదవిషయవృవి(త్తా హేతు)త్వేన ప్రతిజ్ఞార్థవిరుద్ధతా పృథగేవ పతిసఙ్ఖయాతవ్యేతి ।

కిఞ్చాయం న కేవలం వ్యాప్త్యపేక్షప్రవృత్తేరనుమానస్యైవ దోష: । కిన్నామ తదనపేక్షస్య ప్రత్యక్షాదేరపి తథా చాన్యత్రోపలబ్ధసామర్థ్యస్యానుమానేఽపి స్వాతన్త్ర్యసిద్ధిరిత్యాశయవతా ప్రస్తావాదనుమానమితి వక్తవ్యే ప్రమాణమిత్యేవాధికృతమ్ ।

ఏతేనైతదపి (పరా)నిరస్తమ్ । అస్తు స్వవాక్యవిరోధస్య పృథగ్దోషత్వమవ్యాప్త్యుత్థాపకత్వాయోగాత్ । బాధప్రతిరోధరూప: ప్రమాణవిరోధస్తు న స్వతన్త్రదోష: । ప్రమాణవిరోధే హి హేతురపక్షధర్మో వా స్యాత్ అనైకాన్తికో వా (స్యాత్) । జిజ్ఞాసితధర్మణో ధర్మిణ: పక్షత్వాత్ । ప్రమాణావగతసాధ్యవిరుద్ధధర్మవతశ్చాపక్షత్వేన తద్ధర్మస్యాపక్షధర్మత్వనియమాత్ । సాధ్యధ(ర్మ)ర్మిణ్యేవ ప్రమాణోపస్థాపితసాధ్యధర్మవిరుద్ధధర్మవతి దర్శనేన వ్యభిచారాత్ । నచ సపక్షవిపక్షావేవాన్వయవ్యతిరేకగమ్యావినాభావదర్శనవిషయౌ న పక్ష ఇతి సామ్ప్రతమ్ । యది హి పక్షం విహాయ బహిరేవావినాభావోఽవగమ్యతే తదా బహివ్యర్ాప్తిబలేన పక్షధర్మోఽపి హేతుర్న పక్షే సాధ్యం సాధయేత్ । అసిద్ధా హి తత్ర తస్య సాధ్యేన వ్యాప్తి: । తస్మాదన్తర్బహిర్వా సవర్ోపసంహారేణావినాభావోఽవగన్తవ్య: । ఏవఞ్చ సిద్ధ: పక్షే వ్యభిచార: సాధనధర్మస్య ।

నను ప్రతిరోధే కథమ్ । తత్రాపి వ్యాప్తిగ్రాహకస్య ప్రమాణస్య ప్రాబల్యమ్ । ఉభయత్రాపి ప్రమాణసద్భావే వ్యాప్యత్వాసిద్ధావన్తర్భావాదితి । ప్రమాణవిరోధస్య ప్రమాణాన్తరేఽప్యవిషయవృత్తితాహేతుత్వేనావగతస్వతన్త్రదూషణభావస్యానుమానేఽపి తథైవాఙ్గీకర్తుముచితత్వాత్ ।

అపి చ కిం వ్యాప్తిగ్రహణసమయేఽవ్యాప్తేరుపస్థాపక: ప్రమాణవిరోధ: స్యాత్, ఉతానుమానప్రవృత్త్యుత్తరమపి । ఆద్యస్త్విష్యత ఏవ । "మానబాధే న తద్భవేత్' ఇతి వక్ష్యమాణత్వాత్ । న ద్వితీయ: । ఉపజీవ్యపరిత్యాగేనోపజీవకస్వీకారస్యాయుక్తత్వాత్ । ప్రమాణవిరుద్ధస్యాపక్షధర్మత్వే సిద్ధసాధనస్యాపి తథాత్వం స్యాత్ । సమానన్యాయత్వాత్ । ఓమితి చేన్న । స్వార్థానుమానేఽపి సిద్ధసాధనస్య దోషత్వాపత్తే: । నహి పక్షధర్మతాఽసిద్ధి: పరార్థ ఏవానుమానే దోష: । తస్మాత్ పరానాకాఙ్క్షితత్వాదసఙ్గత ఏవ సిద్ధసాధన ఇతి ।

॥ ఇత్యనుమానదోషనిరూపణమ్ ॥

ఏవమనుమానదోషాన్నిరూప్య ప్రసఙ్గాత్పరనిరూపితాశేషనిగ్రహస్థానానామపి విరోధాదిష్వేవాన్తర్భావ ఇత్యాహ- సంవాదేతి ॥

నిగృహ్యతే పరాజీయతే ఏభిరితి నిగ్రహా: నిగ్రహస్థానాని । నను చ ప్రతిజ్ఞాహాన్యాదీనాం వక్తృదోషాణాం కథమర్థవచనదోషేషు విరోధాసఙ్గతిన్యూనాధిక్యేష్వనుప్రవేశ ఇత్యత ఉక్తమ్- సంవాదానుక్తిసంయుక్తాం ఇతి ॥ తథాఽప్యనుపపత్తిరేవ । విరోధాదిచతుష్యయస్యానుమానదోషత్వేనోక్తత్వాత్ । నిగ్రహస్థానానాం చ నియమేనానుమానాశ్రయత్వాభావాత్ । నహి పునరుక్తిరనుమాన ఏవ సమ్భావినీ । ప్రశ్నాదావప్యుపపత్తేరిత్యతోఽస్త్యత్ర విశేష ఇతి తుశబ్దేనాహ । ద్వివిధం హి విరోధాదిచతుష్యయమ్ । సమయబన్ధాదికథాసర్వరూపసాధారణమసాధారణం చ । తత్రానుమానస్యైవ యదసాధారణం విరోధాది తత్రానుమానదోషాణాం సర్వేషాం ప్రవేశోఽభిహిత: । సాధారణే తు సర్వనిగ్రహస్థానానామితి న కశ్చిద్విరోధ: ।

యద్వా కథాబాహ్యాదీనామేషాం నిగ్రహస్థానతావ్యవచ్ఛేదార్థస్తుశబ్ద: ।

నను కేయం కథా నామేత్యపేక్షాయాం తత్స్వరూపం నిరూపయన్సామాన్యలక్షణం విభాగముద్దేశం చాహ- వాద ఇతి ॥

అత్ర కథేతి లక్ష్యపదమావర్తనీయమ్ । విచారగోచరేత్యుపస్కర్తవ్యమ్ । విజానతామితి జాతౌ బహువచనమ్ । తథా చానేకవిద్వ(త్కర్తృ)ద్వక్తృకవిచారగోచరా కథా వాక్యసన్దృబ్ధి:(న్దర్భ:) కథేతి సామాన్యలక్షణసిద్ధి: । తాశ్చ కథా వాదాదిభేదేన తిస్ర: త్రివిధా ఇత్యర్థ: । విజానతాం మతేన తిస్ర ఇతి వా । తేన న్యూనాధికసఙ్ఖ్యయోక్తిస్తద్విరోధాదయుక్తేత్యుక్తం భవతి ।

వాదలక్షణమాహ- స్వార్థమితి ॥

తత్త్వనిర్ణయసాధనీత్యర్థాద్యర్థజల్పవితణ్డావ్యవచ్ఛేద: । తథాఽపి వితణ్డావిశేషేఽతివ్యాప్తిస్తదర్థం కేవలమిత్యుక్తమ్ । సాక్షాదిత్యర్థ: । తుశబ్దేన

తత్త్వనిర్ణయసాధనాదపి జల్పవిశేషాత్ తదుద్దేశేన ప్రవృత్తత్వవైలక్షణ్యం దర్శయిత । యదా తు విదితతత్త్వౌ వీతరాగావవిదితతత్త్వే: పరైరభ్యర్థితౌ కథాం కురుతస్తదా తత్రావ్యాప్తేమేతల్లక్షణమ్ । నచాసౌ న వాద: । అన్యత్రానన్తర్భావేన త్రిస్ర ఇత్యస్య వ్యాఘాతాదిత్యత ఉక్తమ్- స్వార్థం పరార్థమపి వేతి ॥ అపిశబ్ద ఉభయార్థతాసముచ్చయార్థ: ।

జల్పలక్షణమాహ- జల్ప ఇతి ॥

ఆదిపదేన ఖ్యాత్యాదేర్గ్రహణమ్ । అర్థాదివ్యపేక్షయేతి వాదవ్యావృత్త్యర్థమ్ । ఆనుషఙ్గికార్థాదిసాధనత్వం వాదస్యాపి సమ్భవతీతి వ్యపేక్షాగ్రహణమ్ । వితణ్డావ్యావృత్త్యర్థం సతామేవేతి । సతామిత్యేవోక్తే న వితణ్డావ్యావృత్తిసిద్ధి: । వితణ్డాయామప్యేకస్య సత్త్వాత్ । బహువచనస్య జాత్యర్థత్వాత్ । తేన ఏవేత్యుక్తమ్ ।

వితణ్డాం లక్షయతి- వితణ్డేతి ॥

తుశబ్దో వాదజల్పవ్యవచ్ఛేదార్థ: । కథేత్యనువర్తతే । కర్తృభేదేన కథాభేదేఽతిప్రసఙ్గ ఇత్యతో లక్షణాన్తరమాహ- అప్రకాశ్యేతి ॥ సద్భి: స్వసిద్ధాన్తమప్రకాశ్యాసాధయిత్వాఽసతాం పక్షస్య దూషణమేవ క్రియతే యత్సా వితణ్డేత్యర్థ: । ప్రతివాదిన: స్వపక్షసాధనేన వినా పరపక్షప్రతిక్షేపమాత్రేణ పర్యవస్యన్తీ కథా వితణ్డేత్యుక్తం భవతి । నన్వేతదేవ కిన్నిమిత్తమ్ । ప్రాశ్నికాద్యధీనమితి బ్రూమ: । తేఽపి కుత ఏతాదృశనియమం కుర్యురితి చేత్(న) । తత్త్వజ్ఞానాయోగ్యానసత: ప్రతి సద్భి: స్వసిద్ధాన్తసాధనే తేషాం తత్త్వజ్ఞానోత్పాదప్రసఙ్గాత్ । తస్య చ నిషిద్ధత్వాదిత్యాశయేనాసతామిత్యుక్తమ్ । ఏతేన ప్రథమలక్షణస్యాపి సమర్థనం వేదితవ్యమ్ ।

నన్వసమ్భవీదం లక్షణమ్ । పరపక్షదూషణం హి తత్రప్రతిపాదకప్రమాణదూషణేనైవ భవేత్ । నచ స్వపక్షసాధనహీనాయాం వితణ్డాయాం తత్సమ్భవతీత్యత ఆహ- ఉక్త ఇతి ॥

త్రైరసద్భి: ప్రథమం స్వపక్షసాధనాయ మానే ఉక్తే సతి సద్భిస్తస్య మానస్య దూషణం వక్తవ్యమ్ । అసతో వాదిభూతస్య స్వపక్షసాధనం పరపక్షనిరాకరణం చ కరణీయమ్ । సతస్తు ప్రతివాదిన: తత్రప్రమాణదూషణేనైవ చరితార్థత్వమిత్యుక్తం భవతి ।

క్వచిత్సతామేవేత్యాదిసార్ధశ్లోకో వాదజల్పయోరిత్యత:పరం పఠిత: । తత ఏతామేవ సఙ్గతిమాశ్రిత్య టీకాకృతా తత్రైవ వ్యాఖ్యాత: ।

కిఞ్చ గురుశిష్యాదయోఽసమానవిద్యా అపి వాదేఽధిక్రియన్తే । తత్త్వనిర్ణయార్థిత్వాత్ । జల్పవితణ్డయోస్తు సమ్భావితసమానవిద్యయోరేవాధికార: । "యయోరేవ సమం విత్తం యయోరేవ సమం శ్రుతమ్ । తయోర్వివాహో వాదశ్చ నోత్తమాధమయో: క్వచిత్'

ఇతి స్మరణాత్ । వాదో జల్పవితణ్డాలక్షణో వివాద: । అన్యథాఽత్యన్తాపకృష్యోఽప్యుత్కృష్యతమేన వైయాత్యాత్ ఘటమానో యది వా దైవాయత్తమభిభావయేత్ తదా వృథాఖ్యాతిం లభేత । తథాచ ప్రాశ్నికాదీనామసుజ్ఞాత్వం ప్రత్యవాయశ్చ స్యాత్ । అపూజ్య: పూజ్యతే యత్రేతి వచనాత్ । ఏవం చ వాదాజ్జల్పవితణ్డయోర్భేద: । నన్వేతదయుక్తమ్ । పరబుద్ధేరప్రత్యక్షత్వేన విద్యాసామ్యవైషమ్యయోర్జ్ఞాతుమశక్యత్వాదితి చేన్న । జల్పవితణ్డార్థినోర్విద్యాసామ్యాదే: పరీక్షయా నిశ్చయోపపత్తే: । తదేతదాహ- విద్యేతి ।

విద్యాపరీక్షా పూర్వా కారణభూతా యస్యా: సా తథోక్తా । విద్యాపరీక్షయా నిశ్చితసామ్యయోరేవ వితణ్డా దాతవ్యా, న విషమవిద్యయో: । జల్పశ్చైవమ్ విద్యాపరీక్షాపూర్వం ఏవేతి వ్యాఖ్యేయమ్ । ద్వితీయైవశబ్దో వాదవ్యావృత్త్యర్థ: । సమానవిద్యయోరేవేత్యయం నియమో న వాదేఽస్తీతి ।

నను జల్పవితణ్డార్థినోర్విద్యాసామ్యాదినిశ్చయాయ కర్తవ్యా పరీక్షా కిం కథయా, ఉతాన్యథా । నాన్యథా । అన్యోన్యసఙ్ఘర్షణేన వినా తదసిద్ధే: । ఆద్యేఽపి కిం వాదేన జల్పవితణ్డాభ్యాం వా । న ప్రథమ: । ఖ్యాత్యాదికామయో: స్పర్ధావతోర్వాదానుపపత్తే: । న ద్వితీయ: । అనవస్థాపాతాదితి చేన్న । వాదేన తావద్విద్యాపరీక్షణస్యేష్యత్వాదిత్యాశయవాన్వాదస్య విద్యాపరీక్షాయాం కార(తత్కార)ణత్వమన్వయవ్యతిరేకాభ్యాం సాధయితుముపోద్ఘాతం తావదాహ- ఉచ్చేతి ॥

యతో విద్యయోచ్చత్వేన నిర్ణీతత్వమేవ జయో నీచత్వేన నిర్ణీతత్వం చ పరాజయ ఇత్యర్థ: । ఇతి విద్యాపరీక్షణం వాదేనేతి వక్ష్యమాణేనాన్వయ: ।

ఏవముపయుక్తమభిధాయ వ్యతిరేకమాహ- వినైవేతి ॥

నిర్ణీయతేऽనయేతి నిర్ణీతిస్తత్త్వస్య నిర్ణీతిస్తత్త్వనిర్ణీతిర్వాద ఇతి యావత్ । తత్త్వనిర్ణీతిం వినోచ్చనీచత్వవిజ్ఞానం న హీత్యేవోక్తే వినా వాదేనేతి వక్ష్యమాణవిరోధ: స్యాత్ । అతో జల్పాదినేత్యుక్తమ్ । ఇతిశబ్దస్తస్మాదిత్యర్థే । విద్యాపరీక్షణం వాదేనేతి వక్ష్యమాణమత్రాపి సమ్బధ్యతే । యద్యపి సత్సాధనోపలమ్భే జల్పేऽపి భవతి వాదినోరుచ్చనీచత్వవిజ్ఞానమ్ । తథాऽపి తదుద్దేశేనాప్రవృత్తేస్తాదర్థ్యస్య ప్రథమమనిశ్చయాన్న తదర్థం జల్పో దాతుం శక్యతే ।

వ్యతిరేకస్యాన్యదీయాకారణత్వమాత్రనిశ్చయహేతుత్వాద్వాదస్య కారణతామవధారయితుమన్వయం చాహ- వాదేనేతి ॥

చశబ్దోऽన్వయస్య వ్యతిరేకేణ సముచ్చయార్థ: । అన్వయవ్యతిరేకాభ్యాం సమర్థితమర్థముపసంహరతి- ఇతీతి ॥

ఇతి తస్మాద్వాదస్య పూర్వత్వమ్ । జల్పవితణ్డార్థినోర్విద్యాసామ్యాదినిశ్చయహేతుపరీక్షార్థం ప్రథమానుష్ఠేయత్వం సిద్ధమిత్యర్థ: ।

ఏతదుక్తం భవతి । సమానవిద్యయోరేవ జల్పవితణ్డే । సమానవిద్యతా చ పరీక్షానిశ్చేయా । పరీక్షా చ వాదకథయా విధేయా । న జల్పవితణ్డాభ్యామ్ । జయేన హి విద్యాధిక్యం నిర్ణేతవ్యమ్ । పరాజయేన చ తన్న్యూనతా । జయపరాజయౌ చ ప్రమాణతర్కాభ్యాం ప్రకృతప్రమేయసాధనసామర్థ్యాసామర్థ్యలక్షణౌ ఉచ్చనీచత్వనిర్ణయవిషయతాశబ్దవాచ్యావేవ ప్రకృతోపయోగినౌ । తౌ చ వాద ఏవ సమ్భవతో న జల్పవితణ్డయో: । తత్ర యత్కిఞ్చిన్నిగ్రహోద్భవనమాత్రేణ జయపరాజయవ్యవస్థాపనాత్ । అతో జల్పవితణ్డార్థం జల్పవితణ్డాభ్యర్థనాభావాన్నానవస్థేతి ।

జల్పవితణ్డార్థినోర్విద్యాపరీక్షాయాం వాదేన కృతాయాం కిం కార్యమ్ । సమవిద్యత్వసమ్భావనాయాం జల్పవితణ్డే కర్తవ్యే ఇత్యుక్తమేవ । విషమవిద్యతావధారణాయాం కిం విధేయమిత్యపేక్షాయామాహ- తత్సిద్ధావితి ॥

తేన వాదేనైవ తస్య నీచోచ్చభావస్య సిద్ధౌ సత్యామన్యయోర్జల్పవితణ్డయోర్వ్యర్థతా I తతశ్చ అకర్తవ్యతేత్యర్థ: I పరీక్షార్థేన వాదేనైవోపరమ ఇతి I

జల్పవితణ్డార్థినోర్విద్యాపరీక్షార్థం వాదకథా ప్రథమం దాతవ్యేత్యుక్తస్యాపవాదమాహ- బహువిద్యత్వేతి II

ప్రాక్ పరీక్షాతో లోకసంవాదాదినాఽన్యతరస్య ప్రతియోగ్యపేక్షయా బహువిద్యత్వసిద్ధౌ తు వాదోఽపి నైవ దాతవ్య: I కిము జల్పవితణ్డే ఇతి I

కుత ఇత్యత ఆహ- కారణమితి II

విద్యాపరీక్షాయా ఇతి శేష: I వాద ఇత్యనువర్తతే I వాదో హి విద్యాపరీక్షాకారణమిత్యేష్టవ్యో న తు వ్యసనితయా I తత్ఫలం త్వన్యత ఏవ జాతమితి కిం పరీక్షయా కిం తదఙ్గేన వాదేనేతి I

యదుక్తం స్పర్ధావతో: ఖ్యాత్యాదికామయోర్వాదో న సమ్భవతి, తత్రాసత్సాధనోత్తరప్రయోగస్యావశ్యమవర్జనీయత్వాత్, తతశ్చ విద్యాసామ్యవైషమ్యనిణర్యానుపపత్తేరితి తత్రాహ- సభేతి II

ప్రశ్నశబ్దాత్కరోతీత్యర్థే ఈకక్ప్రత్యయో వక్తవ్య: I స్పర్ధినామితి జాతౌ బహువచనమ్ I ఏవేత్యస్య యుజ్యత ఇత్యధ్యాహృతేనాన్వయ: I యత: సభాదిపూర్వస్తత: స్పర్ధినామపి వాదో యుజ్యత ఏవేతి I తుశబ్దో హేత్వర్థ: I

సభాసభాపతిప్రాశ్నికైర్నియతయోరసత్సాధనాదిప్రయోగవర్జనసమ్భవాదితి భావ: I

యదుక్తం "తత్సిద్ధౌ వ్యర్థతాఽన్యయో:' ఇతి తదయుక్తమ్ I వాదేన తత్త్వనిర్ణయసిద్ధావపి అర్థాద్యసిద్ధే: I తథాచాభిలషితం న సిద్ధమ్, సిద్ధం చానభిలషితమితి తత్రాహ- ఉభయేతి II

వాద ఇత్యనువర్తతే । అస్యైవ వివరణం నిణర్ీతీతి ॥ న కేవలం నిర్ణీతికారక: కిన్తు జయకారకశ్చ । జయశబ్దేన తత్సాధ్యమర్థ్యాదికముపలక్ష్యతే । విద్యాపరీక్షార్థే వాదే జయినోఽర్థాదికమపి సభాపతినా సమ్పాదనీయమితి భావ: ।

ఏవం తర్హి న కదాఽపి జల్పవితణ్డాప్రవృత్తి: "వ్యర్థరతాఽన్యయో:' ఇతి యుక్తే: సమ(మాన)త్వాత్ । యథా హి విద్యావైషమ్యనిర్ణయే జితవతోఽర్థాదిలాభ:, తథా తత్సామ్యే ద్వయోరపి అర్థాదిలాభ: సమ్భవత్యేవ । నచ ఫలాన్తరమస్తి యేన పునర్జల్పవితణ్డారమ్భ: స్యాదిత్యత ఆహ- తత్త్వాప్రకాశ ఏవేతి ॥

తత్త్వాప్రకాశ ఇతి పరవఞ్చనసామర్థ్యముచ్యతే । తేన తత్సాధ్యోఽర్థాదిలాభో లక్ష్యతే । ఇదముక్తం భవతి । యద్యపి విద్యాసామ్యవైషమ్యయోర్నిర్ణీతిజయౌ స్యాతాం తథాఽపి తాత్త్వికకథాఫలరూపావేవ । పరాచ్ఛాదనచాతుర్యప్రయుక్తార్థాదిలాభార్థం సమానవిద్యయో: పునర్జల్పవితణ్డాప్రవృత్తిరితి । నచైవం విషమవిద్యయోరపి తత్రప్రవృత్తి:, ఉపప్లవప్రసఙ్గస్యోక్తత్వాదితి ।

యద్వా తత్త్వనిర్ణయఫలో వాద: అథర్ాదిఫలే జల్పవితణ్డే, ఇతి ఫలభేదేన కథాభేద ఉక్త: । సోఽనుపపన్న: । తథా సత్యర్థాదీనాం భేదేన కథాఽఽనన్త్యప్రసఙ్గాదిత్యత ఆహ- తత్త్వేతి ॥ యద్యపి అర్థాదయోఽవాన్తరభేదభిన్నాస్తథాఽపి తత్త్వాప్రకాశ ఏక ఏవ వితణ్డాజల్పయో: ఫలమ్ । తత్త్వనిర్ణయేతరత్వరూపేణార్థాదీనామేకత్వాన్నోక్తదోష:। తదవాన్తరభేదవివక్షా తు వ్యర్థైవేతి భావ: ।

ఏవం కథయా విద్యాపరీక్షణమితి పక్ష: సమర్థిత: । ఇదానీమన్యథేతి పక్షమపి సమర్థయమాన ఆహ- వినేతి ॥

అవిగీతవిద్వత్ప్రసిద్ధయాదినేతి శేష: । క్వాపీత్యస్య పూర్వార్ధేనాన్వయ: । తదా సమవిద్యయో: ప్రథమమపి జల్పాది: కథావిశేష: కార్య: స్యాదిత్యర్థ: । తర్హి విద్యాపరీక్షణం వాదేనైవేత్యుక్తివిరోధ ఇత్యత ఆహ- వా ఏవేతి ॥

వాద ఏవ ప్రథమం కర్తవ్యో భవేదితి యదుక్తం తదన్యథా వాదేన వినా విద్యాపరీక్షణస్య కర్తుమశక్యత్వ ఏవాతో న విరోధ ఇతి ।

అస్త్వేవముపాయాన్తరవిరహే కథయైవ విద్యాపరీక్షణమ్ । సా తు వాద ఇతి కుత: । తత్త్వనిర్ణయార్థినోరధికారిత్వాత్తత్ఫలత్వాచ్చేతి చేత్(న । ఏవం) । తర్హి విజిగీషావతోరధికారిత్వాదథర్ాదిఫలత్వాత్సభాద్యఙ్గోపేతత్వాజ్జల్పోఽపి స్యాదితి ।

కిమత్ర జల్పశబ్దవాచ్యతామాత్రమాపద్యతే, కింవా వాదశబ్దవాచ్యతాఽభావ:, అథవా సమాహారరూపం కథాన్తరం యద్వా నిమిత్తద్వయసమావేశే వాదశబ్దస్యైవ వ్యవహారానుపపత్తి: । సర్వత్రాప్యుత్తరమాహ- జల్ప ఇతి ॥

ఏతాదృశస్య నిమిత్తద్వయోపేతస్యాత్ర జల్ప ఇతి నామ స్యాదిత్యభ్యుపగమేనాద్యో నిరస్త: । అపిశబ్దేన వాదశబ్దవాచ్యతాం ప్రతిజ్ఞాయై తాదృశస్యేత్యనేన హేతురుక్త: । తేన ద్వితీయోఽపి నిరాకృత: । నహి నిమిత్తసద్భావే వాచకాప్రవృత్తిరితి యుక్తమ్ । జల్పశబ్దేఽపి సామ్యాత్ । అతస్తులాయాం ప్రమాణాదితో విధాన్తరవతీ స్యాత్ । వాదస్య జల్ప ఇత్యపి నామ స్యాదితి వాదసంజ్ఞా తు ముఖ్యా జల్పసంజ్ఞా త్వముఖ్యేతి సూచితమ్ । తేన చతుర్థోఽపి నిరస్త: । తత్ర హేతువిశేషసద్భావం తుశబ్దేన ద్యోతయతి ।

తథాహి । యద్యపి కథకావాదితో విజిగీషా తథాఽపి సభ్యాదిభిర్విజిగీషాం పరిభావ్యోత్పాదితా తత్త్వనిర్ణయార్థితైవ కథోపయోగినీ । అర్థాదిలాభశ్చాన్తరా ప్రాప్తో న త్వాదిత ఏవోద్దిష్య ఇత్యముఖ్య ఏవ । అత ఏవ పూర్వ ఉభయార్థ: స్యాదిత్యుక్తే సామ్యప్రతీతిప్రసక్తౌ నిర్ణీతిజయకారక ఇతి తత్త్వనిర్ణీతే: ప్రాధాన్యప్రదర్శనార్థం వివరణం కృతమ్ । అన్యథా కథాఫలద్వయస్యైవోభయశబ్దేన ప్రతీతేర్వివరణం వ్యర్థం స్యాత్ । అల్పాచ్తరమితి లక్షణస్య వ్యభిచారం కుర్వాణేనాప్యేతదేవ సూచితమ్ । అన్యథా జయనిర్ణీతికారక ఇత్యవక్ష్యత్ । సభ్యాదిసంవరణం చ విజిగీషుతాపరిభవార్థమితి వాదతాప్రాధాన్యమేవోపోద్బలయతీతి ।

అపి చాధికారిభేదాదికం బహిరఙ్గతయైవ కథాభేదకమ్ । అన్తరఙ్గం తు ప్రవృత్తిప్రకార ఏవ । స చ వాదసమ్బన్ధ్యేవాస్యాం కథాయామస్తీత్యతో వాదత్వమేవ ముఖ్యమిత్యాశయవానాహ- ప్రతిజ్ఞేతి ॥ Vyasa-(14)

విద్యాపరీక్షార్థాయాం కథాయాం క్వాపి ప్రమేయే ప్రతిజ్ఞామాత్రేణ ప్రమాణోపన్యాసరహితేన వచనేన సాధ్యత్వం ప్రజ్ఞాపనీయం స్యాత్ । కుత ఏతత్ । కత్యేవ దేవా యాజ్ఞవల్క్యేతి శాకల్యేన పృష్టే, (యాజ్ఞవల్క్యేన) త్రయస్త్రింశదితి వచనమాత్రేణ ప్రజ్ఞాపనస్య కృతత్వాత్ । సా చ విద్యాపరీక్షార్థా కథేత్యుపక్రమపర్యాలోచనయా సిద్ధమ్ । యాజ్ఞవల్క్యశబ్దేన తత్కథోపలక్ష్యతే । సప్తమ్యర్థర్ే వతి: । తత: కిమిత్యత ఆహ- సంవాద ఇతి ॥

ఏవమ్భావో హి వాదిప్రతివాదినో: సంవాదేఽన్యోన్యాప్తత్వాఽఽశ్వాసే సత్యేవ స్యాత్ తదాశ్వాసో హి వాద ఏవ సమ్భవతి న జల్పే । విజిగీషుణాఽపసిద్ధాన్తాదిపరిహారేణ సర్వథా ప్రమాణప్రశ్నస్య కర్తవ్యత్వాత్ । తేనాయం వాద ఏవేతి (ప్రతి)జ్ఞాయత ఇతి ।

నన్వేవం తర్హి న విద్యాపరీక్షా సమ్భవతి । ప్రమాణోపన్యాసే హి తత్సమర్థనోపాలమ్భాభ్యాం సా స్యాత్ । నతు ప్రశ్నప్రతిజ్ఞాభ్యుపగమమాత్రేణేత్యత ఆహ- వివాద ఇతి ॥

హేతురితి ప్రమాణమాత్రోపలక్షణమ్ । ప్రమాహేతురితి వా । న హ్యేకత్రాప్త: సర్వత్రాప్త ఏవేతి నియమోఽస్తీతి భావ: । యాజ్ఞవల్క్యేనాపి తత్ర తత్ర ప్రమాణోపన్యాస: కృత ఏవేతి సకలమనాకులమ్ ।

ప్రకృతానాం సభ్యసభాపతిప్రాశ్నికానాం స్వరూపజిజ్ఞాసాయామాహ- సభేతి ॥

(ద్వౌ) చశబ్దౌ సభా(భ్యా)దీనామన్యోన్యసముచ్చయే । తృతీయో విశేషణసముచ్చయే । ఏవశబ్దౌ తు వైష్ణవా ఏవ రాగద్వేషవిహీనా ఏవేతి సమ్బధ్యేతే । అన్యథా కథాఽనుపపత్తిసూచనం తత్ప్రయోజనమ్ । స్యురితి వక్ష్యమాణమిహాపి(మత్రాపి) సమ్బధ్యతే ।

సభ్యానాం ప్రాశ్నికానాం చ విశేషణాన్తరమాహ- స్యురితి ॥

సర్వశబ్దేన వాదిప్రతివాదిదర్శనస్య కథోపయుక్తస్య వ్యాకరణాదేశ్చ సఙ్గ్రహ: । పున: సభ్యప్రాశ్నికగ్రహణం సభాపతివ్యవచ్ఛేదార్థమ్ । తత్సార్వజ్ఞస్య కథోపయోగాభావాత్ । సభ్యా: ప్రాశ్నికాశ్చ సర్వవేదిన: స్యురిత్యన్వయ: ।

నను ప్రాశ్నికానాం క్వోపయోగ: । వివదమానయోర్గుణదోషావధారణాదావితి బ్రూమ: । ఏవం తర్హి తైరేవాలం కిం సభ్యైరిత్యత ఆహ- ఏతదితి ॥

అనన్తరోక్తాన్ప్రాశ్నికాన్ ఏతచ్ఛబ్దేన పరామృశతి । క్వచిత్సూక్ష్మే ప్రమేయే ఏతేషాం ప్రాశ్నికానాం కారణాన్తరద్వాఽజ్ఞానే సతి వాదినోర్గుణదోషనిర్ణయాయ సభ్యాశ్చ ప్రమాణం స్యురితి వక్ష్యమాణేనాన్వయ: । ప్రమాణాశ్రయేషు ప్రమాణత్వోపచార: ।

యద్యేవం ప్రాశ్నికేష్వజ్ఞానశఙ్కయా సభ్యానాం వరణమ్, తదా తేష్వప్యజ్ఞానశఙ్కయాఽన్యేఽపి వరణీయా: । అన్యథా నిర్ణయాభావేన కథావైయర్థ్యాపత్తే: । తేష్వప్యేవమిత్యత ఆహ- ఏషాం చేతి ॥

ఏషాం సభ్యానాం చాజ్ఞానే సతి దూరగా దేశాన్తరస్థా: । నచైవం సభ్యసంవరణమప్యనర్థకమ్ । తత:పరం ప్రాయేణాజ్ఞానశఙ్కానుదయాత్ । లౌకికశ్చాయమర్థ ఇతి ।

దూరగాన్నిర్ణాయకత్వసమ్భవాయ విశినష్టి- పక్షేతి ॥

ఏకదేశోత్కీర్తనేన యథోక్తం సభ్యాదిలక్షణమతిదిశతి ।

అప్రకాశ్య స్వసిద్ధాన్తమితి వితణ్డాలక్షణముక్తమ్ । తత్కథం వాదజల్పాభ్యాం వ్యావర్తకమిత్యత ఆహ- ఉభాభ్యామితి ॥

వాదజల్పయోరుభాభ్యామేవ స్వపక్షసాధనం పరపక్షదూషణం కర్తవ్యం, నతు ప్రతివాదిన: పరపక్షదూషణమాత్రేణ కృతార్థతేతి ।

సతామేవేతి సార్ధశ్లోకస్యాత్ర సన్నివేశే తు, లక్షితౌ వాదజల్పౌ । ఇదానీం తు వితణ్డాయా లక్షణద్వయం వివక్షుస్తావదుపయుక్తమాహ- ఉభాభ్యామితి ॥ కథా వాదజల్పలక్షణా । ఏతేన జల్పోఽర్థాదివ్యపేక్షయేత్యుక్తస్య వితణ్డాయామతివ్యాప్తిరపి పరిహృతా । ఉభయసాధనవత్త్వేన సదేకాధికారికత్వేన వాఽర్థాదివ్యపేక్షకథాయా విశేషితత్వాత్ । యదర్థం సతామేవేత్యుక్తం తద్వితణ్డాలక్షణమాహ- వితణ్డా త్వితి ॥ కథేత్యనువర్తతే । ఉభాభ్యామితి యదర్థముక్తం తల్లక్షణాన్తరమాహ- అప్రకాశ్యేతి ॥

ఉక్తైరితి పూర్వవదితి ।

ఉభాభ్యాం సాధనమిత్యాద్యుక్తమ్ । తత్ర సాధనాయ కిం ప్రమాణం ప్రయోక్తవ్యమ్ । యత్ర యదస్తి తత్ర తదేవ (కిం) వక్తవ్యమ్ । సత్యమ్ । ప్రమాణసమ్ప్లవే తు కథమ్ । కిం సర్వమేవోతైకమేవ తత్రాపి కిమిత్యపేక్షాయామాహ- సద్భిరితి ॥

ఏక ఏవ, నతు సమ్భవత్సర్వమాధిక్యప్రసఙ్గాత్ । స చాగమ ఏవేతి యోజ్యమ్ । యద్వైకశబ్దో ముఖ్యార్థః । ఈశ్వరాదిప్రమేయే ముఖ్యో వేదాదిరాగమ ఏవ వక్తవ్యః (తస్య స్వాతన్త్ర్యేణ సాధ్యసిద్ధయఙ్గత్వాత్) నానుమానమితి । నన్వవైదికస్య వేదాద్యాగమోపాదానేఽపసిద్ధాన్తః స్యాదిత్యత ఉక్తమ్- సద్భిరితి ॥ కుతో వేదాదిప్రయోగనియమ ఇత్యత ఆహ- అభీష్టేతి ॥ యత ఇతి శేషః । అనుమానం ఖలు న స్వాతన్త్ర్యేణేశ్వరాదిసాధనస్యేష్టే । సర్వత్రోపాధిప్రతిపక్షయోః సమ్భవాత్ । తదర్థమన్తతోఽప్యాగమోఽనుసరణీయః । తతో వరం ప్రథమమేవ (ఆగమో) వక్తవ్యః । తస్య స్వాతన్త్ర్యేణ సాధ్యసిద్ధయఙ్గత్వాత్ । నన్వవైదికం ప్రతి కథమ్ । ఆగమం ప్రయుజ్య తత్ప్రామాణ్యం సాధనీయమితి ।

నన్వసద్భిః కిం వక్తవ్యమ్ । న తావత్ప్రత్యక్షమ్ । అతీన్ద్రియే తదయోగాత్ । న చాగమః । స్వపరాగమయోరన్యోన్యం ప్రామాణ్యాసమ్మతేః । నాప్యనుమానమ్ । ప్రయోగపరిమాణాసమ్మతేః । తథాహి । సౌగతో యది ద్వ్యవయవప్రయోగం కుర్యాత్తదా నైయాయికేన న్యూనేన నిగృహ్యేత । అనిగ్రహే వా ప్రతివాదీ పర్యనుయోజ్యముపేక్షేత । పఞ్చావయవప్రయోగే త్వధికేన నిగృహ్యేత । తథా స్వీకారే చాపసిద్ధాన్తేన । తథాచ నియతావయవాదివ్యతిరేకేణ వితణ్డైవ న స్యాదిత్యత ఆహ- స్వసిద్ధాన్తేతి ॥

యథాసిద్ధాన్తం వక్తవ్యమితి
ప్రాఙ్నియమాత్స్వసిద్ధాన్తనిర్ణీతప్రయోగావయవపరిమాణాపేక్షయైవ
న్యూనాద్యవతారాదన్యథా(కథా)ఽనుపపత్తేరితి

హిశబ్దార్థః ।

సద్భిరాగమో వక్తవ్య ఇతి న (ఇత్య)యుక్తమ్ । వైదికస్య ప్రతివాదినస్తద్దూషణేఽపసిద్ధాన్తాత్ । అదూషణే తు పరపక్షాదూషణేన కథాభావప్రసఙ్గాదిత్యత ఆహ- ప్రత్యక్షేతి ।

ఆగమే తు వాదినా ప్రయుక్తే ప్రతివాదినా వైదికేన తస్యాన్యార్థత్రైవ దశర్నీయా । నానుమానస్యేవాప్రామాణ్యమ్ । యేనాపసిద్ధాన్తః స్యాత్ । తత ఏవ కృతపరపక్షదూషణోఽపి భవేత్ । అన్యార్థతాం దర్శితవతాఽఽగమస్య పరాభిమతార్థాత్ప్రచ్యావితత్వాత్ । న హ్యపేక్షితార్థాసాధకతవాదన్యత్ప్రమాణదూషణమస్తీతి ।

నన్వేవం సతి కథం కథాపర్యవసానమ్ । స్వస్వాభిమతార్థాగ్రహపరిత్యాజనోపాయాభావాదిత్యత ఉక్తమ్- ప్రత్యక్షేత్యాది ॥ అత్ర పరాభిమతేఽర్థే ప్రత్యక్షాగమవిరోధమాశ్రిత్య । న కేవలమేతావత్ । అత్రోపక్రమాదిలిఙ్గవిలోమతాదోషోఽపి దర్శనీయః । అత్రాన్యతమ(ర)మాత్రే తాత్పర్యమ్ । అన్యథాఽఽధిక్యప్రసఙ్గాత్ ।

నన్వేతావతాఽపి న కథాసమాప్తిః । పరాభిమతార్థానుపపత్తిమాత్రేణ స్వాభిమతార్థాసిద్ధేరిత్యతః సత్యమిత్యాహ- లిఙ్గేతి ॥

దర్శనీయపదమనువర్తతే । శ్రుత్యాదీనాం వేదాదీనాం శ్రుతిర్లిఙ్గం సమాఖ్యా చేత్యుక్తానాం లిఙ్గగ్రహణేనైవ గృహీతత్వాత్ । ఉపలక్షణం చైతత్ । పరాధర్ే ప్రమాణానుకూల్యస్య స్వార్థే తత్ప్రాతికూల్యస్య చ నిరాసో దర్శనీయ ఇత్యపి ద్రష్టవ్యమ్ । స్వసిద్ధాన్తప్రయోగపరిమాణానతిక్రమేణ పరార్థానుమానవాక్యప్రయోగః కర్తవ్యః । తథాత్వే చ న న్యూనాద్యవతారః । తదతిక్రమ ఏవ తదవకాశ ఇత్యుక్తమ్ ।

అపర ఆహ । యథావస్తు ప్రయోక్తవ్యమ్ । నచ వస్తుతత్త్వ ఏవ వాదినాం విప్రతిపత్తేరవశ్యం న్యూనాద్యవతారసమ్భవేనాప్రయోగప్రాప్తిరితి వాచ్యమ్ । (త)యస్య యత్ర తాత్త్వికత్వాభిమానస్తేన తత్రప్రయోగానన్తరం పరేణ న్యూనాదావుద్భావితే తథారూపతాయాః సాధ(నీయత్వాత్)నాత్ । నచైవమర్థాన్తరాపాతః । హేతోరన్యతరాసిద్ధయుద్భావనే తత్సిద్ధివ్యుత్పాదనవత్ప్రకృతోపయోగసద్భావాదితి । తదయుక్తమ్ । ద్విత్రిపఞ్చావయవవాదిపక్షాణాం సర్వేషామపి తాత్త్వికతాయాః సమర్థితత్వాత్ । స్వస్వనియమస్యైవ తాత్వికత్వముపేత్య తదనతిక్రమేణైవ ప్రయోగాఙ్గీకారే తు సర్వథా కథోచ్ఛేదాపత్తేః । తత్తాత్త్వికతాయాం ప్రతివాదినా విప్రతిపద్యమానేనావశ్యం న్యూనాదేరుద్భావనాత్ ।

ననూక్తమత్ర స్వస్వావయవకల్పనా పరం ప్రతి సమర్థనీయేతి । దురుక్తం తత్ । తత్సమర్థనస్యాశక్యత్వాదిత్యాహ- త్రిపఞ్చేతి ॥

త్రయః ప్రతిజ్ఞాహేతూదాహరణాని, ఉదాహరణోపనయనిగమనాని వా, పఞ్చ ప్రతిజ్ఞాహేతూదాహణోపనయనిగమనాని వాఽవయవా యస్యాః సా త్రిపఞ్చావయవా । ఏవశబ్దేన పక్షద్వయనియమమాహ । యుగ్మౌ ద్వావుదాహరణోపనయావయవౌ యస్యాః సా యుగ్మావయవినీ । నియమాదితి సన్నిహితేనైవ సమ్బధ్యతే । అనుమేతి తాదర్థ్యాత్ప్రయోగ ఉచ్యతే । వైశేషికాదీనాం తత్రైవ వ్యవహారాత్ । తం బ్రూయాద్యది పరోఽనియతవాదీతి శేషః । యద్వా యో మీమాంసకస్తార్కికాదిశ్చ త్రిపఞ్చావయవామేవానుమాం బ్రూయాత్ । తం ప్రతి యః సౌగతో నియమాద్యుగ్మావయవినీం బ్రూయాత్ । స యది తాదృశీ త్ర్యవయవా పఞ్చావయవా చ నానుమేతి బ్రూయాదితి యోజ్యమ్ । ఏవం (వి)పరివర్తేనాపి । తాదృశీ నానుమేత్యస్య ప్రమాణాభావాదితి శేషః ।

ఏతదుక్తం భవతి । నైయాయికేన సౌగతం ప్రతి పఞ్చావయవప్రయోగే విహితే సౌగతోఽధికమితి నిగృహ్ణీయాత్ । తతో నైయాయికేన పఞ్చావయవప్రయోగస్యైవ తాత్త్వికత్వాన్నైవమితి వక్తవ్యమ్ । తతః సౌగతో నేదం తత్త్వమప్రమాణికత్వాదితి వదేదేవ । అథ నైయాయికేనాప్రామాణికత్వమసిద్ధమితి వదతా కథమితి సౌగతే పృష్యవతి (సతి) కేన ప్రమాణేన స్వీయా పఞ్చావయవకల్పనా సాధ్యా । తదగోచరత్వాత్ । నహి కార్యకారణభావః క్వాపి ప్రత్యక్షస్య విషయః । న చాగమేన । తదభావాత్ । "పఞ్చావయవయుక్తస్య వాక్యస్య గుణదోషవిత్' ఇతి భారతాదివాక్యమస్తీతి చేన్న "సౌక్ష్మ్యం సఙ్ఖ్యాక్రమశ్చైవ నిర్ణయశ్చ ప్రయోజనమ్' ఇత్యాదినా తత్రైవాన్యథా వ్యాఖ్యాతత్వాత్ । నాప్యుపమానాభావాభ్యామ్ । నియతవిషయత్వాత్ । నచార్థాపత్త్యా । తదభావాత్ । అనుపానానతిరేకాచ్చేతి ।

మా భూత్ప్రత్యక్షాదినాఽవయవకల్పనాసిద్ధి: I అనుమానేన తు భవిష్యతి I వ్యాప్తిపక్షధర్మతోపేతలిఙ్గప్రతీతే: పఞ్చావయవవాక్యశ్రవణాన్వయవ్యతిరేకానువిధాయిత్వాదితి చేత్ I న తావదిదమనుమానం త్వచ్చేతసి పరివర్తమానం పరం ప్రత్యాయనాఙ్గమ్ I కిన్నామ ప్రయుజ్యమానమ్ I తత్ర కిం పఞ్చావయవప్రయోగోఽస్య విధాస్యతే, అథ ద్వ్యవయవ: I నోభావపీత్యాహ- నియతేతి ॥

నియతావయవస్య పఞ్చావయవస్య ద్వ్యవయవస్య చ I యథాసఙ్ఖ్యం సౌగతనైయాయికయోర్బోధోపయికత్వాసిద్ధౌ, నానుమానేనాప్యవయవకల్పనాసిద్ధిరితి శేష: I

యద్వోత్తరవాక్యే నియతావయవాసిద్ధావిత్యనువాదోఽయమ్ I తతో నియతావయవాసిద్ధేరితి సిద్ధ్యతి I పఞ్చావయవప్రయోగే పరేణాధిక్యోద్భావనాత్ I ద్వ్యవయవప్రయోగేఽన్యతరన్యూనత్వాపసిద్ధాన్తయోరుద్భావనాదిత్యర్థ: I తత: కిమిత్యత ఆహ- వ్యాప్తీతి ॥

యత ఏవం నోపాయాన్తరం తేన కారణేన I తేన నైయాయికేన వ్యాప్తిమాత్రేణ యద్యస్యాన్వయవ్యతిరేకానువిధత్తే

తత్తత్కార్యమిత్యాదివ్యాప్తివచనమాత్రేణైవ I ఉపలక్షణమేతత్ I "లిఙ్గోక్తౌ' ఇత్యాదిప్రాగ్వ్యుత్పాదితప్రకారేష్వన్యతమేనేత్యపి ద్రష్టవ్యమ్ I సాధనం పఞ్చావయవనియమస్య, కర్తవ్యం స్యాత్ I సౌగతేనాపి తదనుసరణీయమ్ I ఇతరథా తస్యాపి ప్రయోగానుపపత్తిప్రసఙ్గాదితి I

తతోఽపి కిమిత్యత ఆహ- తస్మాదితి ॥

యస్మాత్ప్రయోగేయత్తాసాధనం వాదిప్రతివాదిభ్యామన్యతరేణ వా స్వమతపరిత్యాగేనాన్యమతాభ్యుపగమే కృత ఏవోపపద్యతే నాన్యథా I తస్మాత్సైవానుమా మతా I వ్యాప్తివచనాదికమేవ పరార్థప్రయోగత్వేన సర్వత్ర మన్తవ్యమ్ I

ఇదముక్తం భవతి । యదా నైయాయికో ద్వ్యవయవేన పఞ్చావయవనియమం సాధయతి । తదా ద్వ్యవయవస్య తాత్త్వికత్వం స్వయం మన్యతే న వా । నేతి పక్షే ప్రతారకః స్యాత్ । ఆద్యేఽన్యత్రాపి కథం తత్త్వం న స్యాత్ । ఏవం కథాభావప్రసఙ్గభీరుః సౌగతోఽపి పఞ్చావయవేన ద్వ్యవయవస్యావశ్యకతాం ప్రతిపద్యమానస్తత్త్వం మన్యతే న వా । ద్వితీయే కథం తతః ప్రతిపద్యేత । ఆద్యేఽన్యత్రాపి కుతస్తన్న తత్త్వమ్ । అతోఽత్ర సర్వసిద్ధాన్తప్రకారాణాం తాత్త్వికత్వాద్యుక్తం స్వసిద్ధాన్తానుసారేణేతి । అస్మాదేవ సఙ్కటాద్భిభ్యదుదయనో యథావస్తు వక్తవ్యమిత్యుక్త్వా యథాసిద్ధాన్తం వా వక్తవ్యమితి సమయం బద్ధ్వా ప్రవృత్తాయాం కథాయాం న న్యూనాద్యవతార ఇతి పక్షాన్తరమవాదీదితి । అవసితమనుమానమ్ ।

నిర్దోషం వాక్యమాగమః । స ద్వివిధః । పౌరుషేయోఽపౌరుషేయశ్చ । తత్రాపౌరుషేయో వేదః । అన్యస్తు పౌరుషేయ ఇతి సుప్రసిద్ధత్వాన్నోక్తమ్ ।

కేచిద్వాక్యం వాక్యార్థేఽనుమానమితి బ్రువతే । తదనుపపన్నమ్ । వాక్యవాక్యార్థయోర్దేశతః కాలతో వాఽన్వయవ్యతిరేకాభావాత్ । అథేదం వాక్యం వాక్యార్థవత్ వాక్యత్వాదితి సాధ్యతే । తత్ర కిం వాక్యార్థమాత్రం సాధ్యతే తద్విశేషో వా । నాద్యః । విశేషప్రమితేర్నిర్నిబన్ధనత్వాపత్తేః । ద్వితీయే స విశేషః ప్రతీతో న వా । ఆద్యే వాక్యవైయర్థ్యమ్ । ద్వితీయేఽప్రసిద్ధవిశేషణతా । విశేషస్యాన్యత్రాభావాదనైకాన్త్యం చ । మతుబర్థశ్చ కిం ప్రతిపాద్యప్రతిపాదకభావః, సమ్బన్ధాన్తరం వా । ఆద్యే సాక్షాల్లిఙ్గతయా వా । న ప్రథమః । అనుమానవైయర్థ్యాత్ । అపసిద్ధాన్తాచ్చ । ద్వితీయే తు నేదం వాక్యార్థానుమానం కిన్తు సిద్ధేఽర్థే వాక్యస్య లిఙ్గతానుమానమేవ । తత్ర చ దృష్టాన్తోఽన్యతరసాధ్యవికలః । న ద్వితీయః । తదభావేన బాధాత్ ।

అథైవం ప్రయుజ్యతే, వివాదాధ్యసితాని పదాని స్వస్మారితార్థాన్వయప్రమితిపూర్వకాణి ఆకాఙ్క్షాదిమత్పద(కదమ్బక)త్వాదితి । తదయుక్తమ్ । వినాప్యన్వయప్రమితిం ద్రైవాత్రప్రయుక్తేష్వాకాఙ్క్షాదిమత్సు పదేష్వనైకాన్త్యాత్ । ఆప్తప్రయుక్తత్వేన హేతువిశేషణే సాధ్యార్థస్య హేత్వర్థే ప్రవేశాపత్తేః । పురుషవిశేషప్రయుక్తత్వస్యాధ్యాపకప్రయుక్తేషు వ్యభిచారాత్ । మూలప్రమానుమానేఽపి వేదేషు అనుపపత్తేః । తదపౌరుషేయత్వస్య సాధితత్వాత్ ।

అపరే త్వపౌరుషేయస్యాగమత్వముపగమ్య పౌరుషేయస్యానుమానత్వమభ్యుపగచ్ఛన్తి । తేషాం తు స్ఫుటో వేదే వ్యభిచార: । కిఞ్చ పదానామన్వితాభిధానే శక్తి: । పదాన్యేవ చ వాక్యమ్ । నచ వైదికపదేభ్యోఽన్యాన్యేవ లౌకికాని పదాని । వక్తా తు పదజ్ఞాన ఏవోపయుజ్యతే । తత్కథం లోకవేదయో: ప్రకారభేద: స్యాత్ । అపి చ వేదానుసారేణ పఠ్యమానేషు లౌకికవాక్యేషు కథమ్ । అన్వయప్రతీతిరుత్పద్యత ఏవ । కిన్నామ పున: పౌరుషేయత్వజ్ఞానాదపనీయత ఇతి । ఏవం తర్హి వాక్యాదేవ వాక్యార్థజ్ఞానమ్ । తత్ప్రామాణ్యనిశ్చయాయ తు వక్త్రాద్యనుసరణమిత్యాయాతమిత్యాస్తామ్ ।

తదేవం సామాన్యతో విశేషతశ్చ ప్రమాణాని లక్షితాని । తత్ర స్వీయసామాన్యలక్షణసమర్థనేనార్థాద్వాద్యన్తరోక్తసామాన్యలక్షణాని నిరస్తాన్యేవ । తథాఽపి స్మృతివిషయే వక్తవ్య(వి)శేషస్య విద్యమానత్వాత్ప్రాభాకరలక్షణం విశేషతో నిరాకరోతి- అనుభూతిరితి ॥

"తదా వక్తవ్యం స్మృతి: ప్రమా న వా । ఆద్యేఽపసిద్ధాన్త:' ఇతి శేష: । ద్వితీయే త్వాహ- కేనేతి ॥ యది స్మృతిర్న ప్రమా తదా స్మృతి: లక్షణేన వ్యావర్తనీయా । అన్యథాఽతివ్యాప్తే: । (తత్కేన) తత్కృత: స్మృతిరపోద్యతే వ్యావర్త్యతే । స్మృతిర్వ్యావర్తకం న కిమపి । లక్షణేఽస్తీతి యావత్ ।

నన్వనుభూతిరిత్యుక్త ఏవ స్మృతావప్రసఙ్గ: । స్మృతివ్యతిరిక్తం జ్ఞానమనుభూతిరిత్యభిధానాత్ । నహి స్మృతి: స్మృతివ్యతిరిక్తా భవతీతి । మైవమ్ । స్మృతేరపి స్మృత్యన్తరవ్యతిరిక్తత్వసమ్భవేనావ్యవచ్ఛేదకత్వాత్ । స్మృతిత్వానధికరణం జ్ఞానమనుభూతిరితి చేత్ । కిమిదం స్మృతిత్వమ్ । న తావజ్జాతి: । గుణేషు జాతేరనఙ్గీకృతత్వాత్ । సంస్కారమాత్రజన్యజ్ఞానత్వం తు న సమ్భవతి । అదృష్టాదిజన్యత్వాత్ । అసాధారణకారణవివక్షాయామపి తథా । స్మృతేర్మానసత్వస్య వక్ష్యమాణత్వాత్ । ఏతేన నియమేన ప్రత్యుత్పన్నాసాధారణకారణకప్రత్యగ్రత్వమనుభూతిత్వమిత్యప్యవచ్ఛేదకం ద్రష్టవ్యమ్ । స్మృతేరపి మానసప్రత్యక్షజన్యాయాస్తథాత్వాత్ । సంస్కారస్య కారణత్వేఽపి నాసౌ సత్తామాత్రేణ స్మృతిం జనయతి కిన్నాముద్బుద్ధ ఏవ । తథాచ కథం న ప్రత్యుత్పన్నాసాధారణకారణజన్యత్వమ్ । అన్యథేన్ద్రియాదిమా(యమా)త్రముపాదాయానుభూతేరపి తన్నిరాకుర్యాత్ । కిఞ్చ స్మృతిరపి

కాచిత్ప్రత్యుత్పన్నసంస్కారజన్యా సమ్భవత్యేవ । నచావచ్ఛేదకేన వినా నియమో జ్ఞాతుం శక్యత ఇతి ।

యద్వా అనుభూతి: ప్రమాణం చేత్తదా స్మృతావవ్యాప్తిరితి శేష: । నను స్మృతి: ప్రమాణమేవ న భవతి । తత్కథం తత్రావ్యాప్తిదోష ఇత్యత ఆహ- కేనేతి ॥ స్మృతి: కేన నిమిత్తేనాపోద్యతే ప్రమాణాద్బహి: క్రియతే న కేనాపీత్యర్థ: । తథాహి । కిమయథార్థత్వాత్ । యాథార్థ్యేఽప్యననుభూతిత్వాద్వాఽప్రామాణ్యే బాధకాభావాద్వా ప్రామాణ్యే సాధకాభావాద్బాధకసద్భావాద్వా । ఆద్యం దూషయతి- కేనేతి ॥ స్మృతి: కేన ప్రబలేన ప్రమాణేనాపోద్యతే బాధ్యతే । యేన యథార్థా న స్యాత్ । బాధకాభావాన్నాయథార్థత్వం వాచ్యమితి । ద్వితీయం నిరాకరోతి- కేనేతి ॥ కిమనుభూతిత్వం ప్రమాణలక్షణమితి కృత్వాఽననుభూతిత్వాత్స్మృతిరప్రమాణమిత్యుచ్యతే కిం వా ఘటాదిదృష్టాన్తావష్టమ్భేన । ఆద్యేఽన్యోన్యాశ్రయత్వమ్ । తథాచ కేన స్మృతిరపోద్యతే । ద్వితీయేఽపి స్మృతిరేవ కేనాపోద్యతే । అస్మృతిత్వేనానుభూతి: కుతో నాపోద్యతే విశేషాభావాదితి । తృతీయమపాకరోతి- పూర్వేతి ॥

యది స్మృతిరప్రమాణం స్యాత్తదా పూర్వానుభూతే కిం మానమితి ప్రశ్నే నిరుత్తర: స్యాత్ । స్మృతివ్యతిరిక్తస్య తత్ప్రమాణస్యాభావాత్ । తథాచ సాక్ష్యాదిలోకవ్యవహారో లుప్యేత । స్మృతిరేవ ప్రమాణం కిన్తు లిఙ్గతయేతి చేన్న । తథాఽనుభవాభావాత్ । అన్యథా సాక్షాత్కారేణ కార్యేణ కర్మకారకతయా ఘటా(ద్య)నుమానమిత్యపి స్యాత్ । చతుర్థం ప్రత్యాహ- పూర్వేతి ॥ స్మృతిరిత్యేవ హి వక్తవ్యమ్ । వచనాచ్చానుభవోఽనుమీయత ఇతి లోకవ్యవహార ఏవాత్ర ప్రమాణమిత్యర్థ: ।

నను యది స్మృతి: ప్రమా స్యాత్తదా తత్కారణస్య సంస్కారస్యానుప్రమాణత్వం ప్రసజ్యేత । తథాచానుప్రమాణత్రిత్వం భజ్యేత । నహి సంస్కార: ప్రత్యక్షాదిష్వన్తర్భవతి । అనిన్ద్రియసన్నికర్షత్వాదజ్ఞాతకరణత్వాచ్చేతి పఞ్చమమపాకరోతి- మానసమితి ॥

హి యస్మాత్తత్స్మరణం మానసం మన:ప్రత్యక్షజం న సంస్కారకరణకం తతో నోక్తదోష ఇతి శేష: । అసాక్షాత్కారరూపత్వాన్న ప్రత్యక్షఫలత్వమిత్యత ఉక్తమ్- విజ్ఞానమితి ॥ సాక్షాత్కార ఇత్యర్థ: । స్మరణస్య మానసత్వం సాక్షాత్కారత్వం చ కుత ఇత్యత ఆహ- తచ్చేతి ॥

తదితి మానసత్వమ్ । చశబ్దాత్సాక్షాత్కారత్వం చ । యద్వా ద్వయమపి తచ్ఛబ్దేన పరామృశ్యతే । ప్రకృతానుసన్ధానార్థశ్చశబ్ద: ।

నన్విన్ద్రియాణాం ప్రాప్యకారిత్వనియమాదతీతేన చ మనస: ప్రాప్తేరయోగాత్కథం స్మృతేర్మానసప్రత్యక్షజత్వమిత్యత ఆహ- అతీతేతి ॥

సన్తి తావద్యోగినోఽణిమాదిసిద్ధిసమ్పన్నా అతీతానాగతదర్శిన: శ్రుతిస్మృతీతిహాసపురాణప్రసిద్ధా: । శ్రుత్యాదే: సిద్ధార్థే ప్రామాణ్యస్య సాధితత్వాత్ । కర్మవిధిసమానయోగక్షేమత్వాచ్చ యోగవిధీనామ్ । నచ తజ్జ్ఞానమసాక్షాత్కార: । శ్రుత్యాదినా సాక్షాత్కారత్వప్రతీతే: । తథాహి శ్రుతి: "అపశ్యమప్యయే మాయయా విశ్వకర్మణ్యదో జగన్నిహితం శుభ్రచక్షు:' ఇతి । పురాణం చ "నారాయణప్రసాదేన' ఇత్యాది । ఇతిహాసోఽపి "దివ్యం దదామి తే చక్షు:' ఇత్యాది । తదిదముక్తమ్- అఙ్గేతి ॥ సాక్షాదిత్యర్థ: । ఏవఞ్చ యథా యోగినామిన్ద్రియేణైవాతీతానాగతార్థసాక్షాత్కారస్తథాఽతీతమపి మనసా స్మర్యత ఇతి కో దోష: ।

నన్విన్ద్రియస్యార్థప్రాప్తిర్నామ న సంయోగ: సమవాయో వేతి నియమ: । కిన్తు ప్రత్యాసత్తిమాత్రమ్ । అస్తి చ తద్యోగీన్ద్రియాణామ్ । తత్తదుపదర్శకయోగజధర్మసహకృతత్వలక్షణమితి చేత్ । ఏవం తర్హి మనసోఽపి పూర్వానుభవజనితసంస్కారసాచివ్యలక్షణాఽస్త్యతీతార్థేన ప్రత్యాసత్తిరిత్యాశయవతోక్తమ్- పూర్వానుభూతం చేతి ॥

ఏతదుక్తం భవతి । యది ప్రాప్తి: సంయోగాదిలక్షణా వివక్షితా తదా తదభావోఽనైకాన్తిక: । ప్రత్యాసత్తిమాత్రవివక్షాయాం త్వసిద్ధిరితి । దృష్టాన్తకథనం తు ప్రత్యాసత్తిమాత్రస్య సాక్షాత్కారహేతుతాం సమ్భావయితుమ్ । కార్యదర్శనవశాచ్చేయం కల్పనాఽసౌ నాతిప్రసఙ్గ ఇతి దర్శయితుం చ । ఏతేన మానసం చేత్స్మరణం స్యాన్న సంస్కారజం తదాఽననుభూతేఽప్య(వ్య)త్పద్యేతేతి పరాస్తమ్ । సంస్కారస్య సన్నికర్షస్థానీయతయాఽఙ్గీకృతత్వాత్ ।

యత్స్మృతేర్మానసత్వం సాక్షిసిద్ధమిత్యుక్తం తదభినయేన దర్శయతి- విజ్ఞాతమితి ॥

ఏతన్మయా పూర్వం కృతమిత్యేతన్మయా మనసా విజ్ఞాతం స్మృతమపీతి స్మరణస్య మానసత్వం సాక్షాదనుభవాత్సాక్ష్యనుభవేన సిద్ధమితి ।

యదుక్తం పరైః పూర్వానుభవావచ్ఛిన్నార్థగోచరా స్మృతిస్తద్యాథార్థ్యాదికమనువిదధానా న స్వయం యథార్థేతి, తదసత్, అనుభవవచ్చుద్ధార్థవిషయత్వస్యాపి సాక్షిసిద్ధత్వాదితి దర్శయితుం మయైతత్కృతమిత్యపీత్యుక్తమ్ ।

నను మనసోఽప్రత్యక్షత్వాత్కథం స్మరణస్య మానసతా సాక్షిప్రత్యక్షగమ్యేతి చేన్న । తస్య సాక్షివేద్యతాయా వక్ష్యమాణత్వాత్ । తథాఽపి కార్యకారణభావో న ప్రత్యక్ష ఇతి చేదన్వయవ్యతిరేకసచివస్య సాక్షిణస్తత్ర ప్రామాణ్యాభ్యుపగమాత్ । జ్ఞానం నిత్యానుమేయమితి చేన్న । జ్ఞాతతాయా నిరాకరిష్యమాణత్వాత్ । స్వప్రకాశమితి చేన్న । అనాత్మత్వాత్, ఘటవత్ । మానసవేద్యతా తు నిరసిష్యత ఇత్యాశయవానాహ- కథమేవేతి ॥

యాథార్థ్యమేవేత్యాదినోక్తస్య ప్రకృతోపయోగమాహ- ఏవమితి ॥

యస్మాన్మానత్రయమేవంలక్షణకం తస్మాద్బ్రహ్మాదివస్తుషు వేద ఏవ ప్రమాణం న యుక్త్యాదేస్తత్రావకాశః । ఇన్ద్రియం హి రూపాదిమత్యేవ ద్రవ్యే ప్రవతర్తే । నచ బ్రహ్మాదికం తథా । అనుమానం చ వ్యాప్తిసాపేక్షమ్ । నచ వేదనిరపేక్షస్య తస్య బ్రహ్మాదౌ సఞ్చారోఽస్తి । ఉపాధిప్రతిపక్షయోస్తు సర్వత్ర సమ్భవేన వ్యాప్త్యనిశ్చయాత్ । వేదానుసరణే తు సాధ్యావ్యాపకత్వబాధితవిషయత్వయోరావశ్యకత్వాత్ । పౌరుషేయాగమస్తు పరతన్త్ర ఏవేతి ।

తతః కిమిత్యత ఆహ- తత్రాప్రామాణ్యం చేతి ॥

య(త)స్మాద్వేదవిషయే న యుక్తేరవకాశస్తతో విరోధోఽపి స ఏవోక్త ఇత్యుపపన్నమ్ ।

తథాచ వేదస్య ప్రమాణవిరోధాభావాత్తత్రాప్రామాణ్యం చ సాధితమ్ । యదుక్తం ప్రాక్ "తస్మాద్వేదప్రామాణ్యమిష్యతే' ఇతి తత్సిద్ధమిత్యర్థః ।

॥ ఇతి శ్రీమన్న్యాయసుధాయాం న విలక్షణత్వాధికరణమ్ ॥ Vyasa-(15)

॥ అథ శ్రీమన్న్యాయసుధాయాం చతుర్థో భాగః (అభిమాన్యధికరణమ్) ॥

॥ ఓం అభిమానివ్యపదేశస్తు విశేషానుగతిభ్యామ్ ఓం ॥ యుక్త్యన్తరవిరోధం వేదస్య పరిహర్తుమిదమారభ్యతే । స్యాదేతత్ । యుక్తివిరోధాః కిం ప్రత్యేకం పరిహరణీయాః' ఉతోపలక్షణయా । నాద్యః । నిరసనీయయుక్త్యాభాసానన్త్యేన శాస్త్రాపర్యవసానప్రసఙ్గాత్ । సూత్రతత్త్వవ్యాఘాతాచ్చ । ద్వితీయే త్వనారమ్భ ఏవాస్యాధికరణస్య । నిరన్తరాతీతాధికరణేనైవోపలక్షణయా సకలయుక్తివిరోధానాం పరిహృతత్వాదితి । మైవమ్ । అభ్యధికశఙ్కాసద్భావేన తదుపపత్తేరిత్యాశయవాన్పూర్వపక్షం తావదాహ- తథాఽపీతి ॥

యద్యపి ఫలవ్యభిచారాదివిరోధో వేదస్య పరిహృతస్తథాఽపీత్యర్థః । మృజ్జలాదీనామిత్యాదిపదేన తేజఃప్రభృతీనాం గ్రహణమ్ । బుద్ధిజ్ఞర్ానం, వాగ్వ్యక్తృత్వఙ్ । ఆదిగ్రహణేన శ్రోతృత్వాదికమ్ । వేద ఇత్యనువర్తతే । దృష్టా ప్రమితా వ్యాప్తిర్యస్యా యుక్తేః సా తథోక్తా । వ్యాప్తిగ్రహణం పక్షధర్మతాయా అప్యుపలక్షణమ్ । క్వచిత్తన్నియమానభ్యుపగమాత్స్వశబ్దేనాసఙ్కీర్తనమ్ । తయా విరుద్ధత్వాత్ । తత్ర మృజ్జలాదీనాం బుద్ధివాగాదౌ । కథమిత్యాక్షేపే । ప్రతిపాద్యాన్తరం తు నాస్త్యప్రతీతేరితి శేషః ।

ఏతదుక్తం భవతి । "మృదబ్రవీత్, ఆపోఽబ్రువన్, తత్తేజ ఐక్షత, తా ఆప ఐక్షన్త, ృణోత గ్రావాణో, విదుషోఽనుప్రాణాః, అహం శ్రేయసి వ్యూదిరే, ఆపో వా అకామయన్త' ఇత్యాదివేదస్తావన్న ప్రమాణమ్, యుక్తివిరుద్ధార్థాభిధాయిత్వాత్, నీలం నభ ఇతివత్ । మృజ్జలాదీనాం బుద్ధివాగాదిమత్త్వం ఖల్వస్యార్థః । స చ, విమతా మృన్న వక్త్రీ మృత్త్వాత్సమ్ప్రతిపన్నమృద్వదిత్యాదియుక్తివిరుద్ధః । తథాచ వేదవాక్యాన్తరేఽప్యప్రామాణ్యమనుమాస్యతే ।

నను "న విలక్షణత్వాత్' ఇత్యనేనైవ న్యాయేనాయమపి విరోధః పరిహరణీయః । మైవమ్ । (తన్న్యా)న్యాయసఞ్చారావిషయత్వాత్ । తత్ర హి యథోక్తానుష్ఠానేఽపి ఫలవ్యభిచారశ్చేద్ధేతుః తదాఽఽపాతతస్తావత్సన్దిగ్ధవిశేషణాసిద్ధిః । కర్త్రాదివైగుణ్యస్యాపి సమ్భవాత్ । నిత్యత్వేన

వేదప్రామాణ్యస్య స్థితౌ తు విశేషణాసిద్ధినిశ్చయ ఏవ । ఫలవ్యభిచారమాత్రస్య హేతుత్వే తు అనైకాన్తికత్వమిత్యేవం వ్యాప్తిపక్షధర్మతావిరహవ్యుత్పాదనేన యుక్తివిరోధ: పరిహృత: । న చాస్యా యుక్తేర్వ్యాప్త్యాద్యఙ్గవైకల్యం సమ్భద్ధమ్ । ప్రసిద్ధమృదాదౌ తథోపలమ్భాత్ । నచ తత్రాపి బుద్ధయాదిసద్భావ:, కదాఽపి తత్కార్యస్యాదర్శనాత్ । నాపి సమ్భద్ధమపి వ్యభిచీర్ణమ్ । వ్యభిచారానుపలమ్భాత్ । నచానుపలమ్భమానవ్యభిచారమపి సోపాధికమ్, ఉపాధేరనిరూపణాత్ । బుద్ధయాదిమత్త్వే చ మృదాదీనాం శరీరేన్ద్రియవత్త్వాఽపి స్యాత్ । అకరణకక్రియాఽదర్శనాత్ । నచ తద్యుక్తమిన్ద్రియాదీనామపి వక్తృత్వాదివదదర్శనాత్ । తతోఽనుకూలతర్కసనాథేనోపాధివ్యభిచారానుపలమ్భసహకృతేన సహభాగగ్రాహకేణ ప్రమాణేన సిద్ధా మృత్త్వాదీనామవక్తృత్వాదినా వ్యాప్తి: । నచ మృదాదిషు మృదాదిత్వం(మృత్త్వాదికం) నాస్తీతి యుక్తమ్ । వ్యాఘాతాత్ । మృదబ్రవీదిత్యాదిప్రయోగాచ్చ । తత: పక్షధర్మతాఽపి సిద్ధైవేతి ।

నను చ నిత్యతయా వేదస్య ప్రామాణ్యే వ్యవస్థితే తద్విరుద్ధాయా యుక్తేరేవాప్రామాణ్యముచితమితి । మైవమ్ । వ్యాప్తిపక్షధర్మతోపేతాయా యుక్తేరపి నిరవకాశత్వాత్ । తతశ్చ సత్ప్రతిపక్షతయా నిశ్చాయకత్వాభావేనాప్రామాణ్యం వేదస్య ।

నను ప్రసిద్ధమృదాదిపక్షీకారే సిద్ధసాధనతా । పక్షసపక్షభేదాభావశ్చ । సపక్షాన్తరస్వీకారే తత్ర మృత్త్వాద్యభావ: । జడత్వస్య హేతూకరణే త్వసిద్ధి: స్యాత్ । తస్మాదాదికాలీనం మృదాదికం పక్షయితవ్యమ్ । నచ తత్ ప్రత్యక్షాదిసిద్ధమితి వేద ఏవోపజీవ్య: । తథాచ ధర్మిగ్రాహకప్రమాణవిరోధాదప్రామాణ్యం యుక్తేరితి చేన్న । వ్యాప్త్యాదిమత్యాస్తదసమ్భవాత్ । ఆదికాలీనమృదాదిస్వరూపపరవాక్యాన్తరేణపరిదృశ్యమానకార్యలిఙ్గేన ధర్మిగ్రహోపపత్తే: ।

ఏతేన వైదికేఽర్థే యుక్తేరవకాశాభావాన్న తద్విరోధకత్వమిత్యపాస్తమ్ ।

తదేవం మృదబ్రవీదిత్యాదివేదవాక్యానాం యుక్తివిరుద్ధత్వేనాప్రామాణ్యే వేదత్వాత్ "యతో వా ఇమాని (భూతాని)'

ఇత్యాదివాక్యానామప్యప్రామాణ్యాన్న వేదసమన్వయేన బ్రహ్మణో జగత్కారణత్వసిద్ధిరితి ।

సిద్ధాన్తమాహ- తత ఇతి ॥

వేదస్య యుక్తేశ్చ నిరవకాశత్వం తత ఇతి పరామృశతి । తన్నామకో మృదాదినామక: కశ్చిదితి అస్మదాద్యతీన్ద్రియత్వమభిప్రైతి ।
పుమాంశ్చేతనోఽన్యోఽస్మదాదివిలక్షణోఽన్తర్ధానాదిశక్తిమాన్భవేత్ । అస్యాం శ్రుతౌ వక్తృత్వాదినా ప్రతిపాద్యత ఇతి శేష: । ఇతిశబ్దస్య ప్రాప్తమిత్యనేనాన్వయ: । ప్రాప్తం ప్రమితమ్ । యుక్త్యాగమవిరోధేనేత్యర్థాపత్తిం సూచయతి ।

తతశ్చాయమర్థ: । న మృదబ్రవీదిత్యాదివాక్యానాం యుక్తివిరోధేనాప్రామాణ్యం వక్తవ్యమ్ । అత్ర మృదాదిశబ్దస్య చేతనవిషయత్వాత్ । తథాచ తత్పక్షీకారే హేతోరసిద్ధే: । శబ్దమాత్రేణ హేతుత్వే అతిప్రసఙ్గాత్ । అచేతనమృదాదిపక్షీకారే చ ప్రకృతావిరోధాత్ ।

నను కథం చేతనేషు మృదాదిశబ్ద(ప్ర)వృత్తి: । అభిధానశక్త్యేతి బ్రూమ: । మృదాద్యభిమానిత్వాత్ । పృథివ్యాదిషు తదభిమతత్వేన మృదాదిశబ్దప్రవృత్తి: । నన్వేతేఽభిమానిన: కిమభిమతార్థవ్యాపినస్తదేకదేశవృత్తయో వా । ఆద్యే(ఽపి) సదేహా విదేహా వా । ఆద్యే తదుపలమ్భప్రసఙ్గ: । ద్వితీయే తేషామిన్ద్రియాభావేన వక్తృత్వాద్యనుపపత్తౌ పునర్యుక్తివిరోధతాదవస్థ్యమ్ । తృతీయే తద్ద్వయోర్ద్వ్యమ్ తదనధిష్ఠితప్రదేశవత్ ప్రదేశాన్తరప్రవృత్తిసమ్భవాదితి । మైవమ్ । వ్యాపకానాం సదేహానామపి పిశాచాదివదన్తర్ధానశక్తియోగాదదృశ్యత్వోపపత్తే: ।

నన్వేవం సతి కల్పనాగౌరవమాపద్యేత । కేషాఞ్చిచ్చేతనానాం మృదాద్యభిమానిత్వం తతస్తచ్ఛబ్దానాం తేషు వృత్తిర్వ్యాపకత్వం సదేహత్వమన్తర్ధానశక్తిస్తత్పరతా చ శ్రుతేరిత్యనేకస్య కల్ప్యమానత్వాత్ । మైవమ్ । అర్థాపత్తిత: సర్వస్యాస్య సిద్ధత్వాత్ । శ్రుతిర్హి మృదాదీనాం వక్తృత్వాదికం ప్రతిపాదయతి, యుక్తిశ్చ తదభావమ్ । న(చ)వాస్తవో విరోధ: సమ్భవతి । వస్తువికల్పాపత్తే: । నచాయం విరోధో వినైతత్కల్పనయా శామ్యతి । జడస్వీకారే యుక్తివిరోధాత్ । అనభిమానిస్వీకారే చ పృథక్ శబ్దశక్తౌ ప్రమాణాభావాత్ । అవ్యాపకత్వాద్యఙ్గీకారే చోక్తానుపపత్తే: । నచ శ్రుతియుక్త్యోరన్యతరాప్రామాణ్యేనాప్యుపపద్యత ఏతదితి వాచ్యమ్ । ఉక్తరీత్యా ద్వయోరపి నిరవకాశత్వాత్ । నహి పరేణాపి విద్వేషేణైవాగమాప్రామాణ్యమభిధాతుం యుక్తమ్ । కిన్తు మోపపత్తిమాశ్రిత్యైవ । తథాచ కథం వేదప్రామాణ్యేఽపి న దీయతే దృష్టి: । తదేవం యుక్త్యాగమవిరోధేనాస్యార్థస్య ప్రాప్తత్వాన్న కిఞ్చిత్కల్పనాగౌరవమితి ।

నన్వేతదుత్సూత్రితం కథముచ్యత ఇత్యత ఆహ- అత్రేతి ॥

ఇత్యుక్తమేతత్సర్వమ్ అత్ర "అభిమానివ్యపదేశస్తు విశేషానుగతిభ్యామితి' సూత్రేఽభిధీయత ఇత్యర్థ: । యద్వాఽత్రాభిధీయత ఇతి సిద్ధాన్తోపక్రమవాక్యమ్ । తస్యైవం ప్రాప్తే సూత్రకృతా సమాధానమభిధీయత ఇత్యర్థ: । ఏవం సూత్రమవతార్య తత ఇత్యాదినా వ్యాఖ్యాతమితి ।

యదుక్తం తన్నామక ఇతి మృదాదిశబ్దవాచ్యత్వం దేవతాయాస్తదనుపపన్నమ్ । అయోగాదనుయోగాచ్చ । మృదాదిశబ్దా: ఖల్వచేతనేష్వేవ రూఢా: । న దేవతాయామ్ । లక్షణాశ్రయణేనాపి శ్రుతియుక్తివిరోధశాన్తిర్భవిష్యతి । నాపి వచనవృత్తిం సూత్రకృదాహేత్యత ఆహ- బాలరూఢిమితి ॥

ఏతే పృథివీవరుణాదయస్తత్తన్నామాన ఏవ సన్తి । తాని తాని మృదాదీని నామాని వాచకాని యేషాం తే తథోక్తా: । నతు తాని లక్షకాణీత్యేవశబ్దార్థ: । సన్తి భవన్తి । అయోగపరిహారాయ ఉక్తమ్- బాలేతి ॥ అవిద్వద్రూఢ్యభావేఽపి విద్వద్రూఢిసద్భావాత్ । మృదాదిశబ్దాస్తావద్దేవతావిషయా ఇత్యర్థాపత్తిసిద్ధమ్ । ముఖ్యాసమ్భవ ఏవ చ జఘన్యవృత్తిరాశ్రయణీయా । నచాత్ర బాధకమస్తీతి వైదికప్రయోగాదేవ బాధకాభావసహితాద్విద్వద్రూఢిరవగమ్యతే । యచ్చోక్తం వచనవృత్త్యఙ్గీకార: ప్రకృతానుపయోగీతి తత్పరిహారాయోక్తం తత్తన్మృదాదివస్త్వభిమానిన ఇతి ।

అయమర్థ: । మృదాదిశబ్దానాం చేతనవిషయతామాత్రేణ ప్రకృతవిరోధశాన్తావపి వస్తుస్థితిం విజిజ్ఞాపయిషతా సూత్రకారేణ వ్యపదేశస్త్వితి తుశబ్దేన ముఖ్యవృత్తి: సూచితా । తత్రోపపత్తిజ్ఞాపనాయాభిమానీతి చోక్తమ్ । అన్యథా చేననవ్యపదేశ ఇత్యవక్ష్యత్ । అభిమానీ ఖల్వభిమతస్య సత్తాదే: ప్రయోజక: । తతశ్చ తదధీనత్వాదితి న్యాయేన స ఏవ (తన్మ)ముఖ్యార్థ ఇతి । తదేతత్ అస్మాభి: సూత్రం వ్యాకుర్వద్భిరభిహితమితి ।

నన్వత్ర తన్నామక ఇత్యేకవచనం ప్రక్రమ్య తత్తన్నామాన ఇతి బహువచనప్రయోగే కిన్నిమిత్తమ్ । తథా భాష్యేఽపి "అభిమానిదేవతా తత్ర వ్యపదిశ్యతే । తాసాం చ' ఇత్యాది । ఉచ్యతే । అ(త్రా)భిమానివ్యపదేశ ఇత్యభిమానిశబ్దో హ్యేకవచనాన్త: సమస్త: । వ్యపదేశశబ్దస్యైకవచనాన్తత్వాత్ । నహి బహూనామేకో వ్యపదేశ ఇతి సమ్భవతి । ఉత్తరసూత్రే చైకవచనమేవ । అతో యథాసూత్రం ప్రథమం వ్యాఖ్యాతమ్ । అథేదానీం

ప్రా(ప్రమా)ణసంవాదిఘటనాయ జాతావిదమేకవచనమిత్యాశయవతా బహువచనం ప్రయుక్తమితి ।

అభిమానినాం ప్రాదేశికత్వవిదేహత్వయోర్వ్యైయర్థ్యవక్తృత్వాద్యనుపపత్తీ । వ్యాప్తానాం సదేహత్వేఽనుపలమ్భబాధ ఇత్యేతత్పరిహారాయ విశేషానుగతిభ్యామితి సూత్రఖణ్డం కశ్చిదన్య ఇతి తాత్పర్యతో వ్యాఖ్యాతమ్ । తత్ప్రపఞ్చయతి- తేషామితి ॥

విశేషేణాతిశయేన । అన్యేభ్యోఽస్మదాదిభ్య: । వ్యాప్తిశ్చోచ్యత ఇతి సమ్బన్ధ: । దేహవత్త్వస్యాప్యుపలక్షణమేతత్ । యద్యప్యేతత్సర్వమర్థాపత్త్యైవ లబ్ధమ్ । అన్యథా విరోధశాన్తేరేవాపయర్వసానాత్ । తథాఽప్యుచ్యత ఇతి పృథివ్యాద్యభిమానిన్య ఇత్యాగమమప్యత్ర సంవా(దయతి)దినం దర్శయతి । యద్యప్యత్రాకాఙ్క్షానుసారేణ వ్యాప్తిమాదావుక్త్వా శక్తివిశేషోఽనన్తరమభిధాతవ్య: । తథాఽప్యల్పాచ్తరస్య పూర్వనిపాతమనుసృత్య ప్రవృత్తం సూత్రమనుగచ్ఛతా క్రమో భగ్న: ।

ఆత్మని చైవమిత్యాద్యుక్తానుసారేణ శక్తిర్వ్యాప్తిశ్చోచ్యత ఇత్యన్వయ: । స్యాదయం విరోధో యది శక్తివ్యర్ాప్తిశ్చ నిరవధికాఽత్రోచ్యతే । న చైవమ్ । ప్రమాణాన్తరానుసారేణాన్తర్ధానాదిశక్తేరభిమతార్థవ్యా ప్తేశ్చ ప్రతిపాద్యతాఙ్గీకారాదితి ।

ఏవమస్మదాద్యపేక్షయాఽభిమానినామనుపలమ్భమఙ్గీకృత్య తద్బాధ: పరిహృత: । ఇదానీమసిద్ధశ్చాసావిత్యాహ- దృశ్యన్తే చేతి ॥

అధికారిభిరన్తర్హితార్థదర్శనసమర్థైర్యోగిభి: । ఏతచ్చ (భాష్యోదా) ఉదాహృతస్మృతిసిద్ధమ్ । ఏతేన "దృశ్యతే చ' ఇతి సూత్రం వ్యాఖ్యాతం భవతి ।

యే తు మీమాంసకంమన్యా విగ్రహవతీ దేవతాం న సహన్తే తేఽప్యనేనైవ నిరస్తా భవన్తి । అర్థాపత్త్యా ప్రత్యక్షేణ చ తత్సిద్ధే: । సమర్థితం చాగమానాం సిద్ధార్థే ప్రామాణ్యమ్ । అనుపలమ్భ: అనేకత్ర యుగపత్సన్నిధానం చ శక్తివిశేషాదుపపద్యతే పిశాచాదివత్ । నచ పిశాచాదయోఽపి న సన్తి । మన్త్రౌషధాదినాఽస్మదాదిభిరప్యుపలభ్యమానత్వాత్ । అర్థక్రియయా సంవాదేన చ ప్రామాణ్యోపపత్తే: । వక్ష్యతి చ సూత్రకారో "దేవాదివత్' ఇత్యుక్త్వా తత్రాపి విప్రతిపన్నం ప్రతి "అపి లోక:' ఇతి ।

కిఞ్చేన్ద్రాగ్నివరుణాదిపదం కస్యచిద్వాచకం పదత్వాత్ గోపదవత్ । నచాచేతనమాత్రే తత్ర్పయోగోఽస్తి । నచ చేతనో ముక్త: ప్రలీనో వా తద్వాచ్య: । జగద్వ్యాపారసమ్బన్ధిన్యపి ప్రయోగాత్ । నచాసౌ విగ్రహవిధుర: సమ్భవతీత్యలమ్ ।

నను తథాఽపి మృదబ్రవీదిత్యాదివేదస్యాబోధకత్వలక్షణమప్రామాణ్యం దుర్నివారమ్ । తథాహి । యద్యపి వాక్యతాపన్నాని పదాని వాక్యార్థం పదార్థానామన్యోన్యసంసర్గవిశేషరూపమపూర్వమేవావగమయన్తి, తథాఽపి పదార్థైవర్ాచ్యవాచకభావరూపసమ్బన్ధప్రతిపత్తిలక్షణాం వ్యుత్పత్తిమపేక్షన్తే అన్వయవ్యతిరేకాభ్యాం తథాఽవధారణాత్ । నచ మృదాదిశబ్దానాం పృథివ్యాదిషు దేవతాసు వ్యుత్పత్తిస్సమ్భవతి । సమ్బన్ధ(జ్ఞాన)స్య సమ్బన్ధిజ్ఞానసాపేక్షత్వాత్ । ప్రతిసమ్బన్ధిరూపాయాశ్చ దేవతాయా: ప్రత్యక్షేణ దురధిగమత్వాత్ । లిఙ్గాభావేనానుమానాయోగాత్ । నచ శబ్దతస్తదవగమ: । సత్యాం వ్యుత్పత్తౌ శబ్దతో దేవతాగమ:, సతి చ తస్మిన్వ్యుత్పత్తిరితి పరస్పరాశ్రయత్వాత్ । నచ శబ్దవిశేషస్యాగృహీతసఙ్గతికస్యైవ బోధకత్వమ్ । అదృష్టకల్పనాప్రసఙ్గాత్ । యద్యపి దృశ్యతే చేత్యుక్తమ్ । తథాఽప్యస్మదాదీనాం వ్యుత్పత్త్యనుపపత్తిరేవ । దేవతాదర్శనం తు (చ)యోగినాం వేదార్థజ్ఞానోత్తరభావనాజన్యమఙ్గీక్రియత ఇతి న వ్యుత్పత్తిహేతు: । లక్షణాఽపి వాచ్యార్థదర్శనం వినాఽనుపపన్నైవేత్యత ఆహ- శాస్త్రోక్తేతి ॥

చశబ్దోఽప్యర్థ: । ఏవశబ్ద: సామర్థ్యాచ్ఛాస్త్రశబ్దేన సమ్బన్ధనీయ: । శాస్త్రైకసమధిగమ్యవస్తున ఇతి । ప్రత్యక్షాద్యగమ్యాయా అపి దేవతాయా ఇతి యావత్ । వస్తునో వ్యుత్పత్తిరతి మృదాదిశబ్దస్య తత్సమ్బన్ధివాచకత్వప్రతిపత్తిరిత్యర్థ: । యుజ్యత ఇతి శేష: । అనేన చ ఏవశబ్దస్య సమ్బన్ధ: । శాస్త్రలిఙ్గతస్తజ్జ్ఞానసమ్భవాదితి శేష: ।

యద్వా శాస్త్రోక్తవస్తునోఽపి శాస్త్రలిఙ్గతోఽధిగతిసమ్భవాత్తత్ర శబ్దస్య వ్యుత్పత్తిర్యుజ్యత ఇతి యోజనా । దేవతాయా ఇతి వక్తవ్యే శాస్త్రోక్తవస్తునశ్చేతి వచనం శఙ్కానువాదరూపమ్ । శాస్త్రమేవ లిఙ్గం శాస్త్రలిఙ్గమ్ । మృదబ్రవీదిత్యాదిశాస్త్రాదేవోపపత్తివిరోధసహితాన్మృదాదిశబ్దవాచ్యతయైవ దేవతాస్వరూపమవగమ్యత ఇతి ।

యద్వా శాస్త్రం తైస్తై: ప్రణీతం తత్సద్భావే లిఙ్గమ్ । నహి వేదాదన్యద్వాక్యం వక్తారమన్తరేణోపపద్యతే । తతశ్చ వచనలిఙ్గానుమితే వక్తరి వృద్ధైరన్యాస్త్రపతి మృదాదిశబ్దా: శక్యవ్యుత్పాదనా: ।

యద్వా శాస్త్రం శాసనమ్ । వర్షణాద్యుపలక్షణమేతత్ । నహి వర్షణాదిక్రియా వికర్తృకా సమ్భవతి । తథాచ తయాఽనుమితే కత్రరి శక్య(త)న్త ఏవ వృద్ధై: శ(బ్దో)బ్దా వ్యుత్పాదయితుమ్ ।

అథవా శాస్త్రోక్తం లిఙ్గమవ్యభిచరితో ధర్మ: శాస్త్రలిఙ్గమ్ । పాశహస్తత్వసహస్రాక్షత్వాదిశాస్త్రోక్తతత్తద్దేవతాలక్షణాన్యుపాదాయ వ్యుత్పాదనం శక్యమేవ । యథా ఖలు లోకే యథా ముద్గస్తథా ముద్గపర్ణీ, యథా మాషస్తథా మాషపర్ణీ, దీర్ఘగ్రీవాదిమాన్పశురుష్ట్ర ఇతి లక్షణాన్యుపాదాయ ముద్గపర్ణీత్యా(ర్ణ్యా)దిశబ్దా వ్యుత్పాద్యన్తే, తథా య: పాశహస్తత్వాదిమాన్సోఽబాదిశబ్దార్థ ఇతి వ్యుత్పాదనం సువచన(కర)మేవ । పాశాదిశబ్దాస్తు లోకత ఏవ గృహీతసఙ్గతయ: । సమాసస్య వాక్యత్వేన వ్యుత్పత్త్యనపేక్షత్వమితి న కశ్చిద్విరోధ: ।

న కేవలం మృదాదిశబ్దానామయం వ్యుత్పత్తిప్రకార: । కిన్త్వతీన్ద్రియే ధర్మాదావపి । తతశ్చైవం వేదప్రామాణ్యమాక్షిపతోఽతీన్ద్రియాథర్వ్యవహారమాత్రవిలయప్రసఙ్గ ఇతి సూచయితుం శాస్త్రోక్తవస్తునశ్చేతి సామాన్యేనోక్తమ్ ।

ఏవం తర్హి కుటిలికేయం వ్యుత్పత్తిర్దుబర్లా । సాక్షాత్కృతే తు మృదాదావేవ ప్రబలా తతశ్చ దేవతానాం ముఖ్యప్రతిపాద్యత్వమిత్యయుక్తమ్ । కిన్తు మృదాదీనామేవ । వ్యుత్పత్త్యనుసారిత్వాత్ప్రతిపాదనస్యేత్యత ఆహ- వ్యుత్పత్తిరితి ॥

సేతి । యా విదితశబ్దశక్తిభిర్వృద్ధై: శాస్త్రలిఙ్గత: సమ్పాదితా । మూర్ఖైరవిదితశక్తిభిర్వ్యుత్పాదితా । వ్యుత్పత్తిర్మూర్ఖవ్యుత్పత్తి: । హిశబ్దో హేతుసూచక: । నహి వ్యుత్పత్తివిషయస్య పరోక్షత్వమపరోక్షత్వం చ వ్యుత్పత్తేర్దౌర్బల్యే ప్రాబల్యే చ కారణమ్ । అపి తర్హి వ్యుత్పాదకస్య (శబ్ద)శక్తితత్త్వజ్ఞత్వమ్ । తదనుసారేణ వ్యుత్పాదనం ప్రాబల్యే, అన్యత్తు దౌర్బల్యే । అన్యథైఖణ్డే సాక్షాత్కృతే చన్దనశబ్దస్య వ్యుత్పత్తి: ప్రబలా । లిఙ్గతోఽపి జ్ఞాపితే చన్దనే దుబర్లేతి స్యాత్ । అస్తి చేదం కారణం ప్రకృతే । ఇతీయమేవ ప్రబలా నేతరేతి । యత్ యస్మాదే(వం)వైతత్ తస్మాత్తత్తన్నామాన ఏవైత ఇతి పూర్వేణ సమ్బన్ధ: ।

నన్వేతదయుక్తమ్ । యద్యుక్తివిరోధేన వేదస్య స్వార్థాత్ప్రచ్యావనమ్ । తస్య సకలప్రమాణాపేక్షయా చ ప్రాబల్యమ్ । యత్క్వచిత్స్వార్థాత్ప్రచ్యావనం తదుపజీవ్యవిరోధ ఏవ । నచాత్ర తథేత్యత ఆహ- దృఢేతి ॥

విరోధే వేదస్యేతి శేషః । అయం భావః । శ్రుతేరర్థప్రచ్యావనస్యాయుక్తతాం వదతః కోఽభిసన్ధిః । కిం విరుద్ధయోరేవాప్రామాణ్యముతాగమవిరుద్ధాయా యుక్తేరప్రామాణ్యమ్ । నాద్యః । వస్తువికల్పప్రసఙ్గాత్ । న ద్వితీయః । వ్యాప్తిపక్షధర్మతోపేతాయాస్తదయోగాత్ । కథం తర్హ్యుపజీవ్యవిరోధే త్విత్యాద్యుక్తమితి చేత్ । ఉపలక్షణత్వేనేతి బ్రూమః । ఉపజీవ్యం ఖలు నోపజీవ్యమిత్యేవ బాధకమ్ । కిన్తు ప్రబలత్వేన । తద్యది యుక్త్యన్తరస్యాపి స్యాత్తదా కుతో న బాధకతేతి । యద్వాఽధికరణోపాధిమనేనాహ । న కేవలమత్రోదాహరణే । కిన్తు సర్వత్రాపి వేదవాక్యే ప్రమితవ్యాప్తిపక్షధర్మతావద్యుక్తివిరోధే సతీదృశ ఏవాన్యథార్థస్వీకారేణ విరోధపరిహారో న్యాయః ప్రకారో ద్రష్టవ్య ఇతి ।

॥ ఓం అసదితి చేన్న ప్రతిషేధమాత్రత్వాత్ ఓం ॥ నను చ(చా)నారమ్భణీయమేవేదమధికరణమ్ "న విలక్షణత్వాత్' ఇత్యనేనైవ వేదస్య సకలయుక్తివిరోధానాం పరిహృతత్వాత్, దృఢయుక్తివిరోధపరిహారస్య చాభిమాన్యధికరణన్యాయసిద్ధత్వాత్, ఇత్యతో గతార్థతాం పరిహరన్నధికరణస్యోపాధిమా(ప్యా)హ- అల్పవాక్యేతి ॥

యత్ర యదా వేదస్య వాక్యయుతా యుక్తిర్విరోధినీ స్యాత్, తత్ర తదా, వస్తునిర్ణయః కథం స్యాత్ ఇతి పూర్వపక్షిణేరితే సతి తద్విరోధియుక్తీనాం బాహుల్యాత్ ప్రాబల్యాత్ వస్తునిర్ణయో భవేదితి సిద్ధాన్తః । ఇత్యేషోఽత్రాధికరణే న్యాయో వినిశ్చితః ।

ఏతదుక్తం భవతి । పూర్వాధికరణే ప్రత్యక్షాదిగృహీతవ్యాప్త్యాదిమత్త్వేన దృఢయా యుక్త్యా విరుద్ధత్వాద్వేదైకదేశస్యాప్రామాణ్యే సతి తద్దృష్టాన్తేన బ్రహ్మణో జగత్కారణత్వాభిధాయకస్యాపి వేదస్య వేదత్వాదప్రామాణ్యే తదసిద్ధిరితి పూర్వః పక్షః । సిద్ధాన్తస్తు యుక్తివద్వేదస్యాప్యపౌరుషేయత్వేన దృఢత్వాత్ వాస్తవవిరోధస్యానుపపత్తేః అవిరుద్ధార్థకల్పనోపపత్తేః నాప్రామాణ్యమితి ।

ఇహ పునర్వేదవాక్యాన్తరసంవాదేన సుదృఢయా యుక్త్యా విరుద్ధత్వాద్బ్రహ్మణో జగత్కారణత్వాభిధాత్రీణాం శ్రుతీనామేవ తత్ర ప్రామాణ్యానుపపత్తౌ ప్రథమాధ్యాయోక్తవస్తునిర్ణయో న భవేదితి పూర్వ: పక్ష: I సిద్ధాన్తస్తు I పూర్వపక్షిణోత్ప్రేక్షితాభ్య: శ్రుతిసహితయుక్తిభ్యోఽపి ప్రబలానాం తద్విరోధియుక్తీనాం సద్భావాత్తద్విరుద్ధానాం పూర్వపక్షశ్రుతియుక్తీనామప్రామాణ్యాదుపపన్నతర: ప్రాగుక్తోఽర్థ ఇతి I

అత: పూర్వోత్తరపక్షన్యాయయోరగతత్వేన యుక్తోఽధికరణారమ్భ ఇతి I ఏతచ్చానుపదమేవోదాహరణేన ప్రపఞ్చయిష్యామ: I

నన్వేవం సతి శ్రుతీనాం శ్రుతియుక్తివిరోధపరిహారోఽస్యాధికరణస్యార్థ ఇత్యుక్తం భవతి I సోఽయం చతుర్థపాదార్థ ఏవేతి తత్రైవాస్యాధికరణస్యోపనిబన్ధనముచితమ్ I నాత్రేత్యతోఽస్య తతోఽపి వైలక్షణ్యం దర్శయితుముక్తమల్పేతి, బహులేతి చ I అత్రాల్పత్వముపసజర్నత్వమ్, బహులత్వం (చ) ప్రధానత్వమితి జ్ఞాతవ్యమ్ I ఏవశబ్దస్తు "న గుణప్రధానభావవ్యత్యాసశ్చతుర్థపాద ఇవ' ఇత్యర్థే I

నను శ్రుతియుక్తిభ్యాం పూర్వపక్షితే కథం ప్రబలయుక్తిమాత్రాశ్రయేణ సిద్ధాన్త: I కథఞ్చిత్ప్రతిపక్షతామాత్రసమ్భవాదిత్యత ఉక్తం వివృణ్వన్నాహ- యుక్తేస్త్వితి II

పూర్వపక్షయుక్త్యపేక్షయా విరోధియుక్తేర్బాహుల్యమ్ I తథా పూర్వపక్షాగమాపేక్షయా విరోధ్యాగమస్య చ బాహుల్యం కథం నిర్ణయం న కుర్యాత్ I పూర్వపక్ష్యుత్ప్రేక్షితయుక్త్యాగమాభ్యాం ప్రబలౌ విరోధియుక్త్యాగమౌ తద్బాధయా వస్తువ్యవస్థాం కురుత ఇత్యర్థ: I కుర్యాదితి ప్రత్యేకం సమ్బన్ధ: I న కేవలం సిద్ధాన్తే ప్రబలయుక్తిమాత్రం, కిన్నామ ప్రబలాగమోఽప్యస్తీతి భావ: I ఇతి అత:, అధికరణారమ్భ: సమ్భవతీతి శేష: I అధికరణోపాధివ్యుత్పాదనసమాప్తిద్యోతకో వా ఇతిశబ్ద: I

తదిదముదాహరణనిష్ఠం వ్యుత్పాదయితుం పూర్వపక్షమనువదతి సూత్రకార:- అసదితి చేదితి II అయమస్యార్థ: I న బ్రహ్మణో జగత్కతర్ృత్వం యుక్తమ్ I ప్రమాణాభావాత్ I "సదేవ సోమ్యేదమగ్ర ఆసీత్తత్తేజోఽసృజత' ఇత్యాదిశ్రుతిరస్తీతి చేన్న I తస్యా

యుక్తివిరుద్ధత్వేన భవదభిమతార్థే ప్రామాణ్యాభావాత్ । తథాహి । మహాప్రలయే తావదుత్పత్స్యమానకార్యప్రాగభావోఽవశ్యమఙ్గీకరణీయ: । అన్యథా సర్గాదౌ

కార్యోత్పాదాయోగాత్ । నచాస్యాన్యత్ర చరితార్థతోపలభ్యతే । తతశ్చ స ఏవ సకలకార్యకారణం భవిష్యతి ।

అయమత్ర ప్రయోగ: । మహాప్రలయవర్తీ కార్యప్రాగభావో మహదాదికాయర్కారణం భవితుమర్హతి, అన్యత్రానుపక్షీణత్వే సతి నియమేన తత్పూర్వభావిత్వాత్, యోఽన్యత్రానుపక్షీణత్వే సతి నియమేన య(త:)త్పూర్వభావీ, స తస్య కారణమ్, యథా కువిన్ద: పటస్యేతి । మహదాదికం వా ప్రాగభావకార్యమ్ అనన్యథాసిద్ధనియతపశ్చాద్భావిత్వాత్, యత్ యదనన్యథాసిద్ధనియతపశ్చాద్భావి తత్ తత్కాయర్మ్ । యథా పట: కువిన్దస్యేతి ।

నన్వత్ర జగత్ప్రాగభావస్య జగత్కారణత్వమాత్రం వా సాధ్యమ్, అన్యయోగవ్యవచ్ఛేదేన వా । ఆద్యేఽర్థాన్తరతా, ప్రాగభావస్య కారణత్వేఽపి బ్రహ్మకారణతాసమ్భవాత్ । ద్వితీయే వ్యాప్త్యభావ: । న హి "యో యదపేక్షయా పూర్వభావీ, స ఏవ తత్కారణం, నాన్య:' ఇతి నియమోఽస్తి । తత: ప్రాగభావస్య జగత్కారణత్వేఽపి తత్సమానన్యాయానామీశ్వరాదీనామపి తత్కారణత్వమఙ్గీకార్యమితి । మైవమ్ । స్యాదేతదేవమ్ యదీశ్వరాదీనాం ప్రలయే సత్త్వమేవ స్యాత్ । నచైతదస్తి । సిద్ధాన్తినా కారణత్వేనాశాస్యమానమీశ్వరాదికం ప్రలయేఽసద్భవితుమర్హతి భావత్వాన్మహదాదికార్యవదితి యుక్తివి(రుద్ధత్వతాత్)రోధ: । ఏవఞ్చ(ఞ్చేదీ) ఈశ్వరాదీనాం ప్రలయేఽసత్త్వసిద్ధౌ ప్రాగభావస్య కారణత్వమాత్రసాధనేఽపి తస్యైవ కారణత్వమితి సిద్ధ్యతి । నను చ యత్కార్యం తత్సకర్తృకమితి నియమాన్మహదాదికర్తృత్వేనేశ్వరోఽవశ్యమఙ్గీకరణీయ: । న । ప్రలయే తత్సత్తా(త్త్వా)ఽభావస్య ప్రమితత్వేన ప్రాగభావస్యైవ జగత్కర్తృత్వోపపత్తే: । న చైతదనుమానజాతముదాహృతశ్రుతివిరుద్ధత్వేనాప్రామాణ్యమితి సామ్ప్రతమ్ । "అసదేవేదమగ్ర ఆసీత్ । తదసదేవ సన్మనోఽకురుత । అసత: సదజాయత' ఇత్యాదిశ్రుతిసంవాదిత్వేన శ్రుతిమాత్రతత: ప్రాబల్యాత్ । ప్రబలయుక్తివిరుద్ధాయాశ్చ శ్రుతే: స్వార్థపరిత్యాగస్యాతీతాధికరణే స్థితత్వాత్ । ప్రాగభావస్యాపి స్వరూపసత్త్వాదినా సదేవేత్యాదిప్రయోగవిషయతద్వోపపత్తే: ।

నను "ఏతేన సర్వే' ఇత్యసదాదిశబ్దానాం బ్రహ్మార్థత్వముక్తమ్ । తత్కిం శబ్దానామన్యత్ర శక్తిరేవ నాస్తి, కిం వా శ్రుతేస్తత్ర తాత్పర్యాభావ: । నాద్య: । సమాకర్షాఙ్గీకారాత్ । న ద్వితీయ: । యుక్త్యుపతాయాస్తత్ర తాత్పర్యోపపత్తే: । తథాఽపి ప్రాగభావస్యైవ కారణత్వం కర్తృత్వం చ న క్వాప్యుపలబ్ధమితి చేన్న । అలౌకికార్థస్య యథాగమం గ్రాహ్యత్వాత్ । సన్తతోత్పత్తిప్రసఙ్గస్తు బ్రహ్మవాదినోఽపి సమాన: । ఇచ్ఛాదికారణానాం కాదాచిత్కత్వేన తత్సమాధానం మమాపి సమానమ్ । అత ఏవ శ్రుతిరాహ "తన్మనోఽకురుత' ఇతి । తత్ తస్మాత్, తత్తత్ప్రాగభావస్యైవ తత్తత్కతర్ృత్వాదుక్తమయుక్తమితి । తదిదముక్తమ్- అసదితి ॥ అభావ: శ్రుత్యా జగత్కర్తృత్వేనోచ్యతే । అనుమీయతే చ తథా । తస్మాత్స ఏవ జగత్కర్తేతి । అత్రాసచ్ఛబ్దో భావసాధన: శ్రుత్యనుగమార్థమభావే ప్రయుక్త: ।

అపరాఽపి వృత్తి: । భావత్వహేతునా కార్యవదీశ్వరాదికమపి ప్రలయేఽసదనుమీయత ఇతి । అత్రాసచ్ఛబ్ద: కర్తృసాధన: । ఇహ ప్రథమాం వృత్తిమభిప్రేత్య నేతి సిద్ధాన్తాంశం వ్యాచష్టే(వ్యాఖ్యాతి)- అసదితి ॥

అభావ ఇత్యర్థ: । కారణమితి తద్విశేష: కర్తోచ్యతే । హీత్యనేనేదమాహ । ఉపపత్తివిరుద్ధస్తావన్న వేదాథర్: సమ్భవతి, తదవిరుద్ధేఽర్థే సమ్భవతీత్యుక్తమ్ । ప్రకృతశ్చోపపత్తివిరుద్ధ: । తథాచ వక్ష్యామ ఇతి । శ్రుత్యర్థో న భవతీత్యుపలక్షణమ్ । అనుమానప్రమేయమపీదం న భవత్యుపపత్తివిరుద్ధత్వాదిత్యపి ద్రష్టవ్యమ్ ।

కిఞ్చ సమ్భావిత ఏవ శ్రుత్యర్థో వక్తవ్యోఽనుమాతవ్యశ్చ । నచైవం ప్రకృత: । క్వాప్యభావస్య కర్తృత్వానుపలమ్భాదిత్యాహ- క్వాపీతి ॥

అసత్కారణం న హ్యనుపలబ్ధమిత్యనువర్తతే ।

చతుర్థపాదస్యాధికరణస్య వైలక్షణ్యం దర్శయితుమల్పేత్యాద్యుక్తమ్ । తదవిశదమ్ । వైలక్షణ్యజ్ఞానస్యోభయస్వరూపజ్ఞానాధీనత్వాత్ । అతశ్చతుర్థపాదార్థం దర్శయతి- శ్రుతీతి ॥

శ్రుతీనాం ప్రాయో బాహుల్యమ్ । తత్సహితాభిరుపపత్తిభి: । శ్రుతిప్రధానకోపపత్తిభిరితి యావత్ । అవిరోధో విరోధాభావ: । శ్రుతీనామితి శేష: ।

యద్వా శ్రుతిప్రాయశబ్దేన శ్రుతికల్పత్వముచ్యతే । శ్రుతిగృహీతాభిరుపపత్తిభిరిత్యర్థ:। అత్ర తు స్వతన్త్రాభిరితి స్ఫుటమేవ । అథవాఽత్రోక్తార్థస్యైవ తత్ర ప్రపఞ్చనాన్న దోష: । యథా ప్రథమపాదార్థప్రపఞ్చనాత్ ద్వితీయపాదస్య ఇత్యాశయేనోక్తం సమ్యగితి । యద్వా క్వాపీతి అత్ర సమ్బధ్యతే । తేన క్వాప్యధ్యాత్మలక్షణే విషయే, అత్ర త్వన్యత్రేతి భేద: సూచితో భవతి । యద్యప్యేతత్రాగేవ వక్తవ్యమ్ తథాఽప్యసత్కార్యమిత్యాదేర్వక్ష్యమాణస్య, సూత్రస్య వ్యాఖ్యానాన్తరత్వద్యోతనాయ వ్యవధానేనోక్తమ్ । అన్యథా పూర్వమేవ వ్యాఖ్యానమ్, ఇదం తు తదుపపాదనాయోపయోగీతి విజ్ఞాయేత ।

అథ ద్వితీయాం వృత్తిమభిప్రేత్య "అసదితి చేన్న' ఇత్యేతావత్సూత్రం వ్యాచష్టే- అసదితి ॥

కార్యం మహదాదికమ్ । యథా ప్రలయేఽసత్ ప్రమితం తథా వస్తుత్వాద్భావత్వాత్కారణం కారణత్వేన సిద్ధాన్తినాఽఙ్గీకృతమీశ్వరాదికమపి(మితి)ప్రలయేఽసద్భవితుమర్హతీత్యర్థ: ।

కుతో నేతి చేత్ । న తావదస్మాదేవానుమానాదభావస్య విశ్వకర్తృత్వసిద్ధి: । కిన్త్వనేన ప్రలయావస్థాయామీశ్వరాద్యభావసిద్ధౌ కార్యస్య సకర్తృకత్వనియమే స్థితే ప్రాగభావస్య నియతపూర్వభావిత్వేన విశ్వకారణత్వం సిద్ధయన్ కతర్ృతయైవ సేత్స్యతీతి వక్తవ్యమ్ । తదిదం ప్రత్యనుమానపరాహతమిత్యాశయవాన్ ప్రతిషేధమాత్రత్వదితి సౌత్రం హేతుం వ్యాకువర్న్ సాధ్యమధ్యాహరతి- నిషేధేతి ॥

నిషేధైకస్వరూపస్యేతి హేతుగర్భవిశేషణమ్ । అయమత్ర ప్రయోగ: । విప్రతిపన్నోఽభావో న కర్తా ప్రతిషేధమాత్రత్వాత్ నిషేధైకస్వరూపత్వాత్ సమ్ప్రతిపన్నఘటాభావవదితి । కర్తృత్వమాత్రస్యాభావే విశ్వకతర్ృత్వం దూరోత్సారితమ్ । నచ దృష్టాన్త: సాధ్యవికల: । అన్వయవ్యతిరేకాభ్యాం కులాలాదే: కర్తృత్వనిశ్చయే తు అభావస్య తత్కల్పకాభావాత్ ।

నన్వస్తు నిషేధైకస్వరూపత్వం, కర్తృత్వం చ కో విరోధ: । తథాచ ఘటాద్యభావస్యాకర్తృత్వేఽపి ప్రలయకాలీనోఽభావ: కర్తా భవిష్యతీత్యత: కర్తృత్వనిషేధైకస్వరూపత్వయోర్విరోధం స్ఫోరయితుం కర్తృత్వస్వరూపమాహ- బుద్ధీతి ॥

ప్రవృత్తి: ఇచ్చాప్రయత్నాదికా । నిశ్చితం సర్వైరపి పరీక్షకై: । వృక్షేణ స్థీయత ఇత్యాదౌ కర్తృత్వం పారిభాషికం న తు స్వాభావికమితి హి సర్వేఽపి ప్రతిపన్నా: ।

అత్ర బుద్ధిపూర్వప్రవృత్తిరిత్యేతద్‌బుద్ధయా వివిచ్య వ్యాఖ్యేయమ్ । తథాహి । స్యాత్కర్తృనిషేధైకస్వరూపత్వయోరవిరోధ:, యది తృతీయాదివిషయత్వమేవ కర్తృత్వం స్యాత్ । న చైతదస్తి । అపి తర్హి ఇచ్ఛాప్రయత్నాదిరూపా ప్రవృత్తిరేవ । సర్వైరపి పరీక్షకైస్తస్యా ఏవ కర్తృత్వేన నిశ్చితత్వాత్ । ప్రకరణాచ్చైతదేవ నిశ్చితమ్ । అత్రైవ హి విప్రతిపత్తిర్నాన్యత్ర । సా చేయం ప్రవృత్తిర్బుద్ధిపూర్వా బుద్ధివ్యాప్తా । కార్యాయా: ప్రవృత్తేర్బుద్ధికారణకత్వాత్ । అకార్యాయాశ్చ బుద్ధివ్యభిచారాద్యదర్శనాత్ । నచ కర్తృత్వాపరపర్యాయాయా: ప్రవృత్తేర్వ్యాపికా బుద్ధిరభావే సమ్భవతి । తతో వ్యాప్యం కర్తృత్వమపి న సమ్భవత్యేవేతి కథం కర్తృత్వనిషేధైకస్వరూపత్వయోర్న విరోధ ఇతి ।

అత్ర కర్తృత్వానువాదేన బుద్ధిపూర్వప్రవృత్తిరితి వ్యాఖ్యానాన్నిశ్చితమితి నపుంసకోపపత్తి: । భావే వా క్తప్రత్యయ ఇతి ।

నను మా భూదప్రయోజకత్వం హేతో: । తథాఽపి వైయర్థ్యమపరిహార్యమ్ । అభావపర్యాయో హి ప్రతిషేధశబ్ద:, కర్తృత్వం చ కార్యోత్పత్త్యనుకూలేచ్ఛాదియోగ ఇత్యుక్తమ్ । నచ ప్రతిషేధత్వం కర్తరి వర్తతే, యేనాకర్తృకం వ్యభిచరేత్ । తన్నిరాసార్థం చ విశేషణం సార్థకం స్యాత్ । అత: ప్రతిషేధత్వాదిత్యేతావతాఽకర్తృత్వవ్యభిచారాభావాత్సూత్రే మాత్రగ్రహణం వ్యాఖ్యానేఽప్యేకగ్రహణం వ్యర్థమిత్యత ఆహ- ప్రతిషేధేతి ॥

భావస్యాపి కులాలాదే: కర్తు: ప్రతిషేధాత్మకత్వం విద్యతే । అత: ప్రతిషేధత్వాదిత్యు(త్యేవో)క్తే కులాలాదౌ, అకర్తృత్వేన హేతో:, వ్యభిచార: స్యాత్ । తత్పరిహారార్థం మాత్రగ్రహణమ్ । తద్వ్యాఖ్యానే (చ) ఏకగ్రహణం చ సార్థకమితి ।

నను కులాలాదేర్భావస్య కథం ప్రతిషేధాత్మకత్వమిత్యత ఆహ- అభావేతి ॥

అభావోఽత్రాన్యోన్యాభావో వివక్షిత: । స ధర్మోఽస్యేత్యభావధర్మా । తస్య భావస్తత్త్వమ్ । తత ఇతి భావప్రధానో నిర్దేశ: । అస్తి ఖలు కులాలాదేర్భావస్య భేదాపరపర్యాయ(:)ప్రతిషేధాత్మక: అన్యోన్యాభావో ధర్మ ఇతి । Vyasa-(16)

నన్విదమసఙ్గతమ్ I య: కర్తా ధర్మీ కులాలాది: న తస్య ప్రతిషేధాత్మకత్వమ్, యశ్చ ప్రతిషేధాత్మకోఽన్యోన్యాభావో న తస్య కర్తృత్వమిత్తయ ఆహ- ధర్మేతి II

ధర్మధర్మిణో: కులాలాన్యోన్యాభావోరేకత్వత: I చశబ్దో హేతుసముచ్చయే I అభావధర్మతో ధర్మధర్మ్యైక్యతశ్చ ప్రతిషేధాత్మకత్వం భావస్యాస్తీత్యన్వయ: I ఏవశబ్దో భేదవ్యుదాసార్థ: I అన్యోన్యాభావో హి ధర్మిణాఽత్యన్తాభిన్నోఽభ్యుపేయతే I న త్వయావద్ద్రవ్యభావీ ధర్మ ఇవ భిన్నాభిన్న: I

అస్త్వేవం ప్రతిషేధత్వస్య కులాలాదౌ వ్యభిచారస్తథాఽపి కథం మాత్రగ్రహణస్య సార్థక్యమ్ I న హ్యవిశిష్యవ్యభిచార ఏవ విశేషణం ప్రయోజయతి I తథాత్వే విశేషణనియమానుపపత్తే: I కిన్నామ విశేషణస్య వ్యభిచారనిరాసౌపయికత్వే సతి I తదత్ర కథమిత్యత ఆహ- న త్వితి II

కులాలాదే: కర్తుర్భావస్య ప్రతిషేధత్వేఽపి(ధాత్మకత్వేఽపి)తన్మాత్రతా ప్రతిషేధమాత్రతా న భవేత్ I అతోఽస్తి మాత్రగ్రహణస్య వ్యభిచారపరిహారౌపయికత్వమ్ I తుశబ్దోఽవధారణే సన్దిగ్ధవ్యభిచారపరిహారార్థ: I

నన్వేవమేకం సన్ధిత్సతోఽ(న్యత్)పరం ప్రచ్యవతే I యతో వ్యర్థవిశేషణతాపరిహారే స్వరూపాసిద్ధిరాపన్నా I తథాహి I పక్షీకృతే అభావే ప్రమేయత్వాదిధర్మా: సన్తి న వా I నేతి పక్షేఽప్రమితాశ్రయత్వాదికం హేతో: I ఆద్యే న తావత్తేఽప్యభావా: విధిప్రత్యయవిషయత్వాత్, ప్రతియోగ్యనిరూప్యత్వాచ్చ I షట్పదార్థాతిరిక్తత్వమభావత్వమితి చేన్న I స్వేచ్ఛాపరికల్పనాయా అనుపాదేయత్వాత్ I అన్యథా పఞ్చైవ భావాస్తదతిరిక్తోఽభావ ఇతి కల్పనాయాం సమవాయాదేరపి భావత్వం న స్యాత్ I తే చ నాభావాద్ధర్మిణో భిన్నా: I

అన్యోన్యాభావసమానన్యాయత్వాత్ I తథాచ యథా కులాలాదేర్విపక్షస్య విధినిషేధాత్మకత్వేన ప్రతిషేధమాత్రత్వాభావస్తథా పక్షీకృథాభావస్యాపి (ధర్మద్వారా విధిరూపస్య) ప్రతిషేధమాత్రత్వాభావాత్స్వరూపాసిద్ధో హేతు: స్యాత్ I దృష్టాన్తశ్చ

సాధనవికల: I ఘటాభావస్యాపి ధర్మద్వారా విధిరూపస్య ప్రతిషేధమాత్రత్వాభావాదిత్యత ఆహ- అభావస్య చేతి ॥

ప్రథమాపిశబ్దాత్పూర్వం యదీత్యధ్యాహార్యమ్ I యద్యప్యభావస్య పక్షీకృతస్య దృష్టాన్తీకృతస్య చ భావ: ప్రమేయత్వాదిధర్మోఽస్తి I చశబ్దాద్ధర్మిణా అభిన్నశ్చ I భావస్యాభావధర్మ ఇవేతి వా I అథాఽపి న స్వరూపాసిద్ధయాదిదోష ఇతి శేష: I

కథమిత్యత ఆహ- హి ధర్మిణ ఇతి ॥

హిశబ్దో హేతౌ I తాదృక్త్వం ప్రతిషేధాత్మకత్వమ్ I మాత్రతా ప్రతిషేధమాత్రతా I ఇహ సూత్రే I ఏతదుక్తం భవతి I స్యాదయం స్వరూపాసిద్ధయాదిదోషో యద్యత్ర ప్రతిషేధమాత్రశబ్దేన కేవలప్రతిషేధత్వం వివక్షితం స్యాత్ I నచైవమ్ I కిన్తు ధర్మద్వారమన్తరేణ ధమిర్ణ ఏవ ప్రతిషేధత్వమ్ I తచ్చ పక్షదృష్టాన్తయేరస్త్యేవ I తయోధర్ర్మద్వారేణ విధిత్వేఽపి ధర్మిణో: ప్రతిషేధత్వస్యోభయసిద్ధత్వాత్ I వ్యావృత్తం చ విపక్షాత్కులాలాదే: I తస్య ధర్మతో నిషేధత్వేఽపి ధర్మి(ణో) విధిత్వా)ణోఽనిషేధత్వాదితి I నను కథమేతల్లభ్యతే I ఉచ్యతే I మాత్రశబ్దో హి సాకల్యే వర్తతే I నచ తత్ క్వాపి సమ్భవతి I ప్రతిషేధేఽపి విధిసద్భావస్య పరేణైవోక్తత్వాత్ I తత: ప్రతిషేధమాత్రశబ్దో విధేరప్రాధాన్యం లక్షయతి, అన్నమాత్రం భుక్తమితి యథా I ధర్మధర్మిణోశ్చ, అప్రాధాన్యం ధర్మస్య, ప్రాధాన్యం ధర్మిణ: I తేన ధర్మిణ: ప్రతిషేధత్వం ప్రతిషేధమాత్రత్వమితి సిద్ధయతి I

ఇచ్ఛాప్రయత్నాదిరూపాయా: ప్రవృత్తే: కర్తృతాపరనామికాయా: వ్యాపికా బుద్ధి: అభావాద్వ్యయావృత్తా తామపి వ్యావర్తయతీత్యుక్తమ్ I తత్రాభావాద్బుద్ధివ్యావృత్తిరేవ కుత ఇత్యత ఆహ- బుద్ధీతి ॥

తత్తస్మాత్ప్రతిషేధమాత్రత్వాదేవ బుద్ధిరాహిత్యమభావస్య ఘటాభావవత్సిద్ధయతీత్యర్థ: I ద్వివిధం హి ప్రమేయమ్ స్వతన్త్రం పరతన్త్రం చ I పరతన్త్రమపి ద్వివిధమ్ భావోఽభావశ్చ I భావోఽపి ద్వేధా చేతనోఽచేతనశ్చ I ఏవఞ్చ యదా భావస్యాపి కస్యచిన్న చైతన్యం, కా వార్తా తదాఽభావే చైతన్యస్య I కశ్చిదభావో బుద్ధిమాన్ కిన్న స్యాదితి చేన్న I నిరుపాధికసమ్బన్ధమనాదృత్య నిర్నిమిత్తాయా: శఙ్కాయా అతిప్రసఙ్గిత్వాత్ I "తన్మనోఽకురుత' ఇతి శ్రుతేరితి చేన్న I అన్యథాసిద్ధత్వాత్ I అథ ప్రతిషేధమాత్రత్వమపి

పక్షే నాభ్యుపేయాత్ I తదాఽసదితి బ్రహ్మేతి చ సంజ్ఞాభేదమాత్రమ్ I అనేకత్వాదే: పరేణాపి త్యాజ్యత్వాత్ I అనేకస్వాతన్త్ర్యే కార్యోదయాయోగాత్ I

నన్విదం తత్రైవ వక్తవ్యమ్ I సత్యమ్ I ప్రతిషేధ(త్వ)మాత్రత్వే విదితే తతో బుద్ధిరాహిత్యప్రతీతే: సౌలభ్యాదిహ్యోక్తమ్ I టీకాకారస్తు ప్రమేయత్వాదిభావధర్మాఙ్గీకారే బుద్ధిరపి తథా కిన్న స్యాదితి శఙ్కావకాశాదిహోక్తమిత్యాహు: I

భావస్యాభావో ధర్మ:, అభావస్య చ భావోఽపి ధర్మ ఇత్యనుపపన్నమ్ (భావస్యాభావధర్మతా, అభావస్య చ భావధర్మతేత్యనుపపన్నమ్ I) భావాభావయోరభావభావధర్మిత్వే ప్రమాణాభావాత్ I సమ్బన్ధాభావాచ్చ I సమ్బద్ధయోరేవ హి శౌక్లయపటయోర్ధర్మధర్మిభావో దృష్టో నాసమ్బద్ధయోమర్ేరుమన్దరయో: I నచ భావాభావయో: సమ్బన్ధోఽస్తి I సంయోగసమవాయయోర్భావనియతత్వాత్ I విరుద్ధస్వభావత్వాచ్చ I యావవిరుద్ధస్వభావౌ గుణగుణినౌ తావేవ హి ధర్మధర్మిణావుపలబ్ధౌ I న విరుద్ధస్వభావావశ్వమహిషౌ I విరుద్ధస్వభావౌ చ భావాభావౌ I విధినిషేధరూపత్వాత్ I అభేదాచ్చ I నహి ఘట: స్వయం స్వస్యైవ ధర్మో భవతి I ఉక్తం చ ధర్మధర్మ్యైక్యమిత్యత ఆహ- విశేష్యత్రైవేతి II

విశేషణత్రైవ చ ధర్మత్వమిత్యపి ద్రష్టవ్యమ్ I యో హి విశిష్యతే వ్యవచ్ఛిద్యతే స తస్య ధర్మీ I ధర్మశ్చాపర: I ప్రకారాన్తరస్య నిర్వక్తుమశక్యత్వాత్ I ప్రతీయతే చ విశేష్యవిశేషణభావో భావాభావయో: I అన్యథా ఘట: పటో న భవతీత్యభావ: ప్రమేయ ఇతి చ వ్యవహారానుపపత్తే: I తత్కథం భావాభావయోర్న ధర్మధర్మిభావ: I పటశౌక్లయయోశ్చ న సమ్బన్ధప్రయుక్తో ధర్మిధర్మభావ: I నాపి మేరుమన్దరయోస్తదభావ: సమ్బన్ధాభావప్రయుక్త: I కిన్తు స్వభావాదేవ విశేష్యవిశేషణత్వాతదభావరూప: I సమ్బద్ధయోరపి ఘటపటయోస్తదభావవత్, భూతలఘటాభావయోస్తద్భావాచ్చ I

ఏవమేవ విరోధిస్వభావాభేదావపి పరా(నిర)స్తౌ I సగుణనిర్గుణత్వేన నిత్యానిత్యత్వేన వా విరుద్ధస్వభావయోరపి గుణగుణినోర్ధర్మ్యాదిత్వస్య దర్శనాత్ I అదర్శనాచ్చ పటత్వశౌక్లయయో: I దృశ్యతే చాభేదేఽపి తద్భావ: I అస్తిత్వాభిధేయత్వాదీనాం ధర్మాణాం పరైర్ధర్మ్యభేదస్యాఙ్గీకృతత్వాత్ I భిన్నానామపి తద్భావో నోపలభ్యతే I తదేవమసమ్బద్ధయోరపి విలక్షణస్వభావయోరపి భావాభావయోరభేదేఽపి విశేషశక్త్యా విశేష్యవిశేషణతాలక్షణో ధర్మిధర్మభావో యుక్త ఏవేతి I

యద్యేవం భావాభావయోరభావభావధర్మిత్వం ధర్మధర్మిణోశ్చాభేద: స్యాత్, తదా భావస్యాప్యభావత్వేనాభావస్య చ భావత్వేన, ఘటాదీనాం భావత్వమేవ ప్రాక్ప్రధ్వంసాత్యన్తాభావానామభావత్వమేవేతి నియమో నిర్నిబన్ధన: స్యాత్ । నచైవమస్త్వితి వాచ్యమ్ ।

సకలలోకసిద్ధస్య తథాభావానర్హత్వాత్ ఇత్యత ఆహ- ప్రథమేతి ॥

రూపశబ్దో ధర్మివచన: । భావాభావత్వమితి యథాయోగం సమ్బన్ధ: । అత్రైవం సత్యపి । హిశబ్ద: ప్రసిద్ధౌ । అయమర్థ: । కిం భావాభావనిబన్ధనం ప్రమేయరూపమన్విష్యతే ప్రమాణం వా । ఆద్యస్యోత్తరార్ధముత్తరమ్ । యద్యపి భావాభావాత్మకా ఘటాదయ: ప్రాగభావాదయశ్చ । తథాఽప్యత్ర పదార్థసార్థే య: పిణ్డో విధిధర్మికో ఘటాది: స భావో, యస్తు నిషేధధర్మిక: ప్రాగభావాది: సోఽభావ ఇతి వ్యవస్థోపపద్యతే । అభేదేఽపి ధమర్ధర్మిభావో విశేషశక్త్యా సఙ్గచ్ఛత ఇత్యుక్తమేవ । ద్వితీయస్య ఉత్తరం ప్రథమప్రతిపత్తిష్వితి ।

య: ప్రథమం విధితయా పరప్రతిక్షేపరూపతాం వినా ప్రతీయతే స ఘటాదిర్భావ: । యస్తు నిషేధతయా పరప్రతిక్షేపేణ ప్రతీయతే ప్రాగభావాది: సోఽభావ ఇత్యుత్తరార్ధేనైకవాక్యతయా యోజ్యమ్ ।

ఘటో హి ప్రథమం విధిత్వేన ధర్మిరూపేణ ప్రతీతోఽనన్తరం పటో న భవతీతి పటనిషేధాత్మతయా ప్రతీయతే । ప్రాగభావాదిరపి ప్రథమం నిషేధత్వేన ధర్మిస్వరూపేణావగతోఽనన్తరం ప్రమేయ ఇతి విధితయా ప్రతీయత ఇతి సకలప్రతిపత్తృసిద్ధమితి బహువచనహిశబ్దాభ్యాం ద్యోతయతి । విషయివిషయయోరాధారాధేయభావమభిప్రేత్య సప్తమీప్రయోగ: । కారకేషు గౌణముఖ్యత్వవివక్షాభావస్య స్థితత్వాదితి ।

ఏవం పూర్వపక్ష్యుత్ప్రేక్షితప్రమాణసముదాయలబ్ధస్యార్థస్య ప్రమాణవిరోధో దర్శిత: । ఇదానీమసత్కార్యం యథా దృష్టమిత్యనుమానం విశేషతో నిరాచికీర్షుస్తత్ప్రస్తావనాయ అసూత్రయత్సూత్రకార: ఓం అపీతౌ తద్వత్ప్రసఙ్గాదసమఞ్జసమితి । అసమఞ్జసమేతద్విశ్వస్యాభావకర్తృకత్వమతమ్ । కుత: । అభావస్య (ఏవ) జగత్కర్తృత్వాఙ్గీకారేఽపీతౌ ప్రలయే తద్వత్ప్రసఙ్గాత్ అభావవత్త్వప్రసఙ్గాత్ । ఈశ్వరాదే:

సర్వస్యా(ప్య)భావాభ్యుపగమప్రసఙ్గాదితి యావత్ । న హీశ్వరాదౌ సతి తత్పరిత్యాగేనాభావస్య జగత్కర్తృత్వమవధారయితుం శక్యమితి । నను నేదమనిష్యమీశ్వరాదికం ప్రలయేऽసద్భవితుమర్హతి । భావత్వాత్ ఘటవదిత్యనుమానేనేశ్వరాదే: సర్వస్య ప్రలయేऽభావాభ్యుపగమాదిత్యత్రోక్తం సూత్రకృతా "న తు దృష్టాన్తభావాత్' ఇతి । నైవ ప్రలయే సర్వస్యాసత్త్వమఙ్గీకర్తుముచితమ్ । కస్మాత్ దృష్టాన్తభావాత్ । దృష్టాన్త ఇతి తత్రావధారితవ్యాప్తిమూలమనుమానముచ్యతే । దృష్టాన్తమాత్రస్య సాధనబాధనానఙ్గత్వాత్ । తథాచ ప్రలయే పరమేశ్వరాదిసద్భావ(స్య) సాధకానుమానసమ్భవాదిత్యర్థ: ।

కిం తదనుమానమిత్యత ఆహ భాష్యకార:- సర్వనాశేష్వపీతి ॥

అపిరభివ్యాప్తౌ । సర్వశబ్దో వర్తమానమాత్రవివక్షయాऽపి స్యాదిత్యత: సదేత్యుక్తమ్ । తదిదం వ్యభిచారపరిహారాయాభిహితమ్ । న: పురుషస్య । అయమిత్యస్యైవ వివరణం విమత ఇతి । అత్ర పూర్వార్ధేన వ్యాప్తిరుక్తా । ఉత్తరార్ధేన ప్రతిజ్ఞాహేతూ ।

ఏతదుక్తం భవతి । మహాప్రలయలక్షణో నాశ: పురుషశేషవాన్భవితుమర్హతి నాశత్వాత్ సమ్ప్రతిపన్న(సమ్మత)నాశవదితి । అత్ర పురుషావశేషమాత్రం సాధ్యమ్ । నతు నాశకర్తు: పురుషస్యావశిష్యతా । అత ఏవోక్తం యస్య కస్యేతి । నాశస్య కర్తురకతర్ంర్వేత్యర్థ: । తథాऽపి కర్తృశేషవానితి వదతేదమభిప్రేతమ్ । ప్రలయే పురుషసద్భావమాత్రసాధనే సతి భగ్నం తావత్పరస్యానుమానమ్ । యదపి పరస్యాభావకర్తృకత్వం జగతోऽభిమతమ్ । తదప్యత ఏవాపాస్తమ్ । అవశిష్యస్య పురుష(విశేష)స్యైవ విశ్వకర్తృత్వసమ్భవేऽభావస్య తత్కల్పనాऽనవకాశాత్ । దృష్టానుసారిణీ హి కల్పనా । నహి లోకే ప్రాగుత్పత్తే: కులాలాభావయో: సతోరభావో ఘటస్య కర్తా దృష్ట: । కిన్నామ కులాల ఏవేతి । అభిప్రాయమజానాన: కర్తృశేషవానిత్యుక్త్వా విభ్రాన్తశ్చోదయతి "యత్ర సుప్తోపసుప్తన్యాయేనాశేషా అపి పురుషా నష్యాస్తత్ర నాశత్వహేతోరనైకాన్తికతా' ఇతి, తత్రాహ-నచేతి ॥

చశబ్దోऽవధారణే । అశేషనృనాశస్తు నైవ క్వచిద్దృష్ట ఇత్యతీతనిషేధో, దృశ్యో వా నైవేత్యనాగతస్య, నైవాస్తి వా దృశ్యమాన ఇతి వర్తమానస్య । ఇదముక్తం భవతి । అనైకాన్తికత్వం హి ప్రమితే విపక్షే హేతువృత్తౌ సత్యాం(హేతువృత్త్యా) వక్తవ్యమ్ । నాప్రమితే । తథా సత్యనమినమాత్రోచ్ఛేదప్రసఙ్గాత్ । నచాశేషపురుషనాశ: కాలత్రయేऽపి ప్రమిత:, యేన నాశత్వస్య తత్ర వ్యభిచార: స్యాత్ । ప్రమితత్వాఙ్గీకారే చ ప్రమాతురేవోర్వరితత్వేన

వ్యాఘాతశ్చ స్యాత్ । నచ నాశకర్తు: పురుషస్యావశిష్యతా సాధ్యత్వేనేష్యా । యేన సున్దోపసున్దాదినాశ: ప్రత్యుదాహ్రియేత । కిన్తు పురుష(వి)శేషవత్త్వమాత్రమితి ।

అనేన ప్రలయకాల: పురుషవాన్కాలత్వాదిదానీన్తనకాలవదిత్యప్యనుమానం సూచితమ్ । నచ తదా కాలాభావాదాశ్రయాసిద్ధి: । తథా సతి తదేత్యేవ వక్తుమశక్యత్వాత్ । పరకీయానుమానే చ ప్రలయవిశేషణానుపపత్తే: ।

యద్యప్యత్ర "కాలోఽఙ్గీక్రియతే న వా । ఆద్యే తత్రైవ భావత్వ హేతోర్వ్యభిచార: । ద్వితీయే ప్రలయవిశేషణానుపపత్తి: । సకలకార్యవినాశవిశిష్యకాలస్య ప్రలయత్వాత్ । అథ కార్యవినాశ ఏవ ప్రలయస్తథాపీశ్వరాభావస్య తేన సమ్బన్ధాభావాదీశ్వరాదికం ప్రలయేఽసదితి ప్రతిజ్ఞార్థానుపపత్తి: । దేశాదిద్వారా సమ్బన్ధాభ్యుపగమే తత్రైవ భావత్వస్య వ్యభిచార: । ప్రలయవిశేషణపరిత్యాగే తచ్ఛిష్యైరేవోహ్యతామితి న సూత్రభాష్యకారాభ్యామభిహితమ్ । సూచితం చాపీతావితి సూత్రకృతా । "లయే మానం

చ కిం భవేత్' ఇతి భాష్యకృతాఽపి ।

తదిదం జీవేశ్వరసాధారణమనుమానముక్తమ్ । ఇదానీం ప్రలయే జీవసద్భావసాధకమనుమానమాహ- ధర్మేతి ॥

న కేవలముక్తానుమానేన । కిన్నామ ధర్మాధర్మాశ్రయత్వేనాపీతి సమ్బన్ధ: । నరో జీవాత్మా । అయమత్ర ప్రయోగ: । ప్రలయకాలవర్తీ ధర్మ: సాశ్రయ: ధర్మత్వాదిదానీన్తధర్మవత్ । ఏవమధర్మమపి పక్షీకృత్య ప్రయోక్తవ్యమ్ । నచ ధర్మాధర్మాశ్రయో జీవాత్మనోఽన్య: సమ్భవతి । ఏవఞ్చ ప్రలయే జీవాత్మసద్భావాద్భావమాత్రాసత్త్వసాధనమనుపపన్నమితి । యత్రేశ్వరసద్భావసాధనమిదమ్ । ఆశ్రయశబ్దస్యాధిష్ఠాతృపరత్వాత్ । తత్రైవం ప్రయోగ: । ప్రలయకాలవర్తినౌ ధర్మాధర్మౌ కేనచిదధిష్ఠితౌ । కారణత్వే సత్యచేతనత్వాత్ । వాశ్యాదివదితి । నచాతీన్ద్రియయోర్ధర్మాధర్మయోరధిష్ఠాతృత్వమీశ్వరాదన్యస్యోపపద్యతే । అతో ధర్మాధర్మాధిష్ఠాతృత్వేనాపి నర: పరమపురుషో లయే స్వీకార్య ఇతి ।

నను ప్రలయే భావమాత్రస్యాసత్త్వమభ్యుపగచ్ఛతో మమ తదా ధమర్ాధర్మావపి న స్త ఏవేత్యాశ్రయాసిద్ధిరితి । ఇదమిహ వక్తవ్యమ్ । కిం ధర్మాధర్మసంజ్ఞితమదృష్టమస్తి

కార్యమాత్రస్య కారణం చ భవతీత్యభ్యుపగమ్య ప్రలయే తదభావోఽభిధీయతే, ఉత సదపి తదకారణమిత్యభ్యుపేత్య, అథ తదేవ నాస్తీత్యఙ్గీకృత్య । ఆద్యం దూషయతి- అనాదిత్వమితి ॥

అనాదిత్వమివానాదిత్వం ప్రలయే సత్త్వమిత్యర్థ: । క్వచిదితి సృష్టికాలే । యద్యదృష్టం ప్రలయే న స్యాత్తదాఽఽదికాలీనస్య కార్యస్య కారణం న స్యాత్ । అసత: కారణత్వాయోగాత్ । తథాచ సర్వోత్పత్తిమతాం నిమిత్తమిత్యభ్యుపగమో భగ్న ఇత్యథర్: ।

స్యాదేతత్ । అధునాతనకార్యమదృష్టకారణకం న త్వాదికాలీనమితి మమాభ్యుపగమ: । తత్కిమదృష్టస్య ప్రలయే సద్భావేనేత్యత ఆహ- అనాదిత్వమితి ॥ అనాదిత్వం వినా తత ఏవాదికాలీనకాయర్కారణత్వం చ వినాఽదృష్టం క్వచిదధునాతనేఽపి కార్యే కారణం కథం స్యాత్ । న కథఞ్చిత్ । అధునాతనం కార్యమ్ అదృష్టకారణకం న, కార్యత్వాదాదికాలీనకార్యవదిత్యనుమానసమ్భవాత్ । న చేదిదమివ తదప్యదృష్టకార్యమేవాఙ్గీకార్యమితి ।

యద్వా మా భూదాదికాలీనస్య కార్యస్యాదృష్టం కారణమ్ । తథాఽపి ప్రలయే తద్భావోఽఙ్గీకరణీయ: । కుత: । అనాదిత్వం ప్రలయే సత్త్వం, వినాఽదృష్టం క్వచిదిదానీన్తనేఽపి కార్యే కారణం కథం స్యాత్ । అన్తరాల ఏవాదృష్టోత్పత్త్యయోగాదితి యోజ్యమ్ ।

నన్వదృష్టస్య సర్వోత్పత్తిమన్నిమిత్తత్వేఽపి న ప్రలయే సద్భావోఽభ్యుపగన్తవ్య: । ఆదికాల ఏవోత్పన్నస్యాపి మహదాదికారణత్వోపపత్తేరితి । ఇదమత్ర వక్తవ్యమ్ । తదాదికాలే జనిమదదృష్టం తత: పూర్వాదృష్టాదుత్పద్యతే న వేతి । ఆద్యముపాదత్తే- పూర్వేతి ॥

జాయత ఇతి శేష: । పరిహరతి- నైవేతి ॥ ఏవం తర్హి తదుత్తరమాదికాలే జనిమదదృష్టం నైవాస్మాభి: పక్షీక్రియతే । కిన్తు తత్కారణం ప్రలయకాలీనం పూర్వాదృష్టమేవేతి కుత ఆశ్రయాసిద్ధిరితి ।

ద్వితీయముపాదత్తే- పూర్వేతి ॥ నైవోత్పద్యేత ఇతి శేష: । దూషయతి- ఉత్తరమితి ॥ తర్హి తదుత్తరమాదికాలీనమదృష్టం కుతో జాయతే । న కుతశ్చిత్ । సర్వోత్పత్తిమన్నిమిత్తస్యాదృష్టస్యాభావాదాదికాలీనాదృష్టోత్పత్తిరేవ న స్యాదిత్యర్థ: ।

న బ్రూమో వయం సర్వం కార్యమదృష్టజన్యమితి । కిం తర్హ్యాదికాలే జనిమతో మహదాదికారణాదదృష్టాదన్యదేవాతో నోక్తదోష ఇత్యాశఙ్కాముత్థాప్య దూషయతి- పూర్వేతి ॥ యది పరాదృష్టం సృష్ట్యయుపక్రమే జనిమతూ్పర్వాదృష్టాన్నైవోత్పద్యతే । అపి త్వదృష్టనిరపేక్షమేవ । తర్హ్యుత్తరమహదాదికాయర్మపి కుతోఽదృష్టాదుత్పద్యేత ఇత్యఙ్గీకరణీయమ్ । అదృష్టవత్తస్యాప్యదృష్టినిరపేక్షత్వసమ్భవాత్ । అన్యథా కార్యత్వాదదృష్టస్యాప్యదృష్టాపేక్షాఽఙ్గీకాయర్ేతి ।

అస్తు తర్హ్యదృష్టం కారణమేవ న భవతీతి ద్వితీయ: పక్ష:, అదృష్టమేవ నాస్తీతి తృతీయో వా, ఉభయస్యాప్యనుపలమ్భాత్ । తథాచాశ్రయాసిద్ధిరపరిహార్యేత్యాశఙ్కయాహ- అదృష్టమితి ॥

యది ప్రత్యక్షేణానుపలమ్భాదదృష్టం న స్యాత్ । సదపి వా కారణం న స్యాత్ । తదా లయే చ కిం మానం భవేత్ । ప్రలయోఽప్యప్రామాణికత్వాన్న స్యాత్ । న హ్యసావపి ప్రత్యక్షేణోపలభ్యతే । తథాచేశ్వరాదికం ప్రలయేఽసద్భవితుమర్హతీత్యప్రసిద్ధవిశేషణ: పక్ష: పరస్యాపి స్యాత్ ।

అథ మతమ్ । కాలవిప్రకర్షాదనుపలభ(భ్య)మానోఽపి ప్రలయోఽనుమానసిద్ధత్వాదఙ్గీకరణీయ: । తథాహి । విమ్టిసన్తానోఽయం దృశ్యసన్తానశూన్యై: సమవాయి(న్తాని)భిరారబ్ధ: సన్తానత్వాత్ ఆరణేయసన్తానవత్ । వర్తమానబ్రహ్మాణ్డపరమాణవ: పూర్వముత్పాదితసజాతీయసన్తానాన్తరా: నిత్యత్వే సతి తదారమ్భకత్వాత్ ప్రదీపపరమాణువత్ । సర్వే సన్తానా: కదాచిత్సహోచ్ఛిద్యన్తే సన్తానత్వాత్ ప్రదీపసన్తానవత్ । సర్వ ఏవ పరమాణవ: కదాచిత్సమగ్రోపాదేయప్రబన్ధశూన్యా: ఆరమ్భకత్వాత్ నష్టపవనారమ్భకపరమాణువత్ । భూగోలకసన్తాన: కదాచిత్సాకల్యేనోచ్ఛిద్యతే సన్తానత్వాత్ దీపసన్తానవత్ । ఇయం క్రియా

స్వాన్యావయయికాలీనత్వానధికరణకిఞ్చిత్కాలీనక్రియాఽన్యా క్రియాత్వాదన్యక్రియావదితి ।

ఏవం తర్హి ధర్మాధర్మావపి స్వరూపతో విప్రకృష్యత్వాదనుపలభ్యమానావపి దేవదత్తశరీరాదికం దేవదత్తవిశేషగుణజన్యం కార్యత్వే సతి దేవదత్తభోగహేతుత్వాత్ దేవదత్తప్రయత్నజన్యస్రగాదివదిత్యాద్యనుమానేన విచిత్రకార్యాన్యథాఽనుపపత్త్యా, "జ్యోతిష్టోమేన స్వర్గకామో యజేత";"యో బ్రాహ్మణాయావగురేత్తం శతేన యాతయా(యే)త్' ఇత్యాదిశ్రుతసాధ్యసాధనభావాన్యథాఽనుపపత్త్యా వా సిద్ధత్వాదభ్యుపగన్తవ్యావితి సమం సమాధానమ్ ।

అథ మన్యసే । నానుమానాదినా ధర్మాదిసిద్ధి: । తస్యాభాసత్వాత్ । తథాహి । దేవదత్తశరీరాదేర్దేవదత్తవిశేషగుణజన్యత్వం కిం సాక్షాత్సాధ్యముత పరమ్పరయా । నాద్య: । ధర్మాధర్మయోరప్యారమ్భకప్రేరణాదిరూపేణైవోపయోగాఙ్గీకారాత్ । దేవదత్తశరీరం న సాక్షాద్దేవదత్తవిశేషగుణజన్యం శరీరత్వాద్యజ్ఞదత్తశరీరవదితి సత్ప్రతిపక్షత్వాచ్చ । ద్వితీయే తు జన్మాన్తరీయప్రయత్నారాధితదేవతాద్వారేణోపపత్తేరర్థాన్తరతా । దేవదత్తవిశేషగుణజన్యతయా వినాఽపి ఆకాశాదేరివేశ్వరేచ్ఛయా దేవదత్తస్య భోగహేతుతా సమ్భవతీత్యప్రయోజకతా చ । కార్యవైచిత్ర్యం చ దృష్టకారణవైచిత్ర్యాదేవోపపద్యతే । ఆదికాలీనం చ తత్తత్ప్రాగభావ ఏవ వైచిత్ర్యాఙ్గీకారేణ । స్వగర్యాగాదే: సాధ్యసాధనభావశ్రవణం త్వసిద్ధమేవ యోగ్యతావిరహాత్ । అన్యథాఖ్యాతిమాశ్రిత్యాభ్యుపగమేఽపన్యథాసిద్ధమ్ । యాగాద్యారాధితావజ్ఞాతదేవతాద్వారేణ స్వర్గాద్యుపపత్తేరితి ।

ఏవం తర్హి ప్రలయసాధకానుమానానామ(ప్య)భాసత్వాన్న త్రైస్తత్సిద్ధిరితి తుల్యముత్తరమ్ । తథా హి । విమత: కాలోఽవయవియుక్త: కాలత్వాదిదానీన్తనకాలవత్ । విమతో బ్రాహ్మణో బ్రాహ్మణపూర్వకో బ్రాహ్మణత్వాత్సమ్మతవదిత్యాదినా సత్ప్రతిపక్షం తావదుక్తానుమానజాతమ్ । నను ప్రలయకాలపక్షీకృతావాశ్రయాసిద్ధి: । అన్యథా సిద్ధసాధనమ్ । ఏవమాద్యబ్రాహ్మణపక్షీకారేఽన్యథా చ దోష ఇతి చేన్న । పర్వతోఽగ్నిమానిత్యాదావప్యగ్నిమదనగ్నిమత్పక్షదూషణసమ్భవేన సర్వానుమానోచ్ఛేదప్రసఙ్గాత్ । నన్వగ్నిమత్త్వదివ్యరిరేకేణాప్యస్తి పర్వతాదే: స్వరూపం, శక్యం చ విశేషాన్తరేణావధారయితుమ్ । తత్కథం దోషావకాశ ఇతి చేత్ । తత్కిమవయవిసమ్బన్ధాసమ్బన్ధౌ విహాయ కాలవిశేషస్య స్వరూపమేవ నాస్తి, బ్రాహ్మణవ్యక్తేర్వాఽఽద్యత్వానాద్యత్వే విహాయ । అవధారణం చ కాలాదేర్హిరణ్యగభర్ాపవర్గోత్తర(గ్గానన్తర)భావిత్వాదినా భవిష్యతి ।

కిఞ్చ ప్రథమప్రయోగే విశ్వశబ్దేన కిం బ్రహ్మాణ్డమభిప్రేయతే సకలకాయర్ాణి వా । నాద్య: । అశ్రయాసిద్ధే: । ప్రలయమనభ్యుపగచ్ఛతా బ్రహ్మాణ్డస్యానఙ్గీకృతత్వాత్ । బ్రహ్మాణ్డాభావేఽపి

కార్యాన్తరావస్థితిసమ్భవేన ప్రలయాసిద్ధేశ్చ । కపికపోలాన్తర్గతౌదుమ్బరోదరవర్తిమశకశరీరాదివత్కార్యాన్తరావస్థానమసమ్భావితమితి చేన్న । కుణ్డబదరవదుపపత్తే: । కాలాగ్నిరుద్రాదిప్రక్రియాయా అసిద్ధత్వాత్ । ద్వితీయేఽపి న ప్రలయసిద్ధి: । యథా హీదానీన్తనానాం దహనపవనసన్తానానాం క్రమేణాస్తమయేఽపి న ప్రలయస్తథా తరుగిరిశరీరాదిసన్తానానామపి క్రమారమ్భసిద్ధావప్యవయవిశూన్యసమయా సిద్ధే: । అథైకదైవేతి విశేషణముపాదీయేత తదా క్రమారబ్ధదహనపవనాదిసన్తానైర్వ్యభిచార: స్యాత్ । ఏకదరమ్భకహేతుసాకల్యే సతీతి హేతువిశేషణే విశేషణాసిద్ధి: । ద్వ్యయణుకాదిక్రమేణారమ్భస్వీకారేణ బాధాదిప్రసఙ్గశ్చ ।

ఏతేన ద్వితీయానుమానమపి నిరస్తమ్ । బ్రహ్మాణ్డానభ్యుపగమాత్ । అభ్యుపగమేఽప్యవయవానామావాపోద్ధారాభ్యామేవోత్పాదవినాశయోరుపపత్తే: । కార్యాన్తరావస్థానోపపత్తేశ్చ । తృతీయేఽప్యపసిద్ధాన్త: । క్రమేణోచ్ఛేదస్యాభ్యుపగమా(తత్వా)త్ । చతుర్థేఽపి పటాదిభ్య: పూర్వవినష్టైస్తన్త్వాదిభిర్వ్యభిచార: । పరమాణుత్వేన హేతువిశేషణేఽపి ద్వ్యయణుకాద్యవస్థానసమ్భవేన దృష్టాన్తస్య సన్దిగ్ధసాధ్యతా । పఞ్చమేఽపి కిం భూగోలకా ఏవ సన్తానశబ్దేనోచ్యన్తే తదతిరిక్తో వా కశ్చిత్ । ఆద్యే సిద్ధసాధనమ్ । అవయవానామావాపోద్ధారాభ్యాం సన్తతోత్పత్తివినాశసిద్ధే: । ద్వితీయే త్వాశ్రయాసిద్ధి: । షష్ఠం త్వాభాససమానయోగక్షేమత్వాదుపేక్షణీయమితి ।

అథ మా భూదనుమానై: ప్రలయసిద్ధి:, తథాఽప్యాగమైర్భవిష్యతి, తేషాం సిద్ధార్థేఽపి ప్రామాణ్యస్య సాధితత్వాత్, తతో నాప్రసిద్ధవిశేషణతేతి బ్రూషే, తర్హ్యస్మాకమపి ధర్మాదిసిద్ధిరాగమాద్భవిష్యతీతి కథమాశ్రయాసిద్ధిరితి । ఏవం ప్రలయే జీవేశ్వరసద్భావం సాధయతా ధర్మాదిసత్త్వమపి సాధితమితి న ప్రలయే భావమాత్రాసత్త్వసాధనం యుక్తమ్ । ఏవమ్ ఆదికాయర్ం పక్షీకృత్య సోపాదానత్వసాధనే ప్రకృత్యాదిసిద్ధిరపి ద్రష్టవ్యేతి ।

ప్రథమసూత్రేఽభావస్య కర్తృత్వనిరాసాయానుమానముక్తమ్ । ఇదానీమితోఽపి నాభావకర్తృకం జగత్, చేతనకర్తృకత్వే "దృష్టాన్తభావాత్' ఇతి సూత్రస్య వృత్త్యన్తరమభిప్రేత్య చేతనకర్తృకత్వే అనుమానమాహ- ఉత్పత్తీతి ॥

బుద్ధిమానుత్పత్తినాశకారీతి బుద్ధిపూర్వం తత్కర్తేత్యర్థ: । క్వచిత్పటాదౌ । సర్వత్ర విప్రతిపన్నే కార్యే । మహదాదికార్య ఇత్యేవోక్తేఽఙ్కురాదౌ వ్యభిచార: శఙ్కయేత, తదర్థం

తస్యాపి పక్షనిక్షేపార్థం సర్వత్రేత్యుక్తమ్ । కతర్ి బుద్ధిమానితి శేష: । అన్యథాఽభావకర్తృత్వవాదినం

ప్రతి సిద్ధసాధనతాప్రసఙ్గాత్ । కిమాక్షే పే । అననుమానే న కిమపి కారణమ్ । దృష్టాన్తాభావేన ప్రతిపక్షాసమ్భవాదిత్యర్థ: ।

ఏతేన "స్వపక్షదోషాచ్చ' ఇతి సూత్రమపి వ్యాఖ్యాతం భవతి । అయమత్ర ప్రయోగక్రమ: । విమతం కార్యం చేతనోత్పాద్యం కార్యత్వాద్ఘటవత్ । చేతనవినాశ్యం చ తత ఏవ తద్వదేవ । విమతోత్పత్తిశ్చేతనకర్తృకా ఉత్పత్తిత్వాత్పటోత్పత్తివత్ । విమతో వినాశశ్చేతనకర్తృకో వినాశత్వాత్సమ్మతవదితి । అత్ర వినాశస్య చేతనకర్తృకత్వసాధనం ప్రాసఙ్గికమ్ । యద్వా కేచిత్కారణస్య బీజాదే: ప్రధ్వంసేనాఙ్కురాదే: జన్మదర్శనాత్తన్త్వాదినాశేన పటాదినాశదశర్నాచ్చ ప్రధ్వంసాభావస్యైవ జగజ్జన్మవినాశకర్తృత్వమాస్థితా: । యథోక్తమ్ । నానుపమృద్య ప్రాదుర్భావాదితి । తన్మతం వాఽత్రాసదిత్యాదిసూత్రైర్నిరాకృతమితి జ్ఞాపనార్థమ్ । దృష్టాన్తాభావస్తు స్వయమూహనీయ: ।

నన్విదమనుమానేనేశ్వరస్య జగత్కర్తృత్వసాధనం సూత్రకారస్య ఉక్తవిరుద్ధమ్ । శాస్త్రయోనిత్వాదితీశ్వరేఽనుమానప్రామాణ్యస్య స్వయమేవ నిరాకృతత్వాదిత్యత ఆహ- ఆగమేతి ॥

అనుమేతి వక్ష్యమాణమత్రాపి సమ్బధ్యతే । న సర్వథాఽపీశ్వరేఽనుమానస్య ప్రామాణ్యం సూత్రకృతా నిరాకృతమ్ । కిన్నామాగమాననుగృహీతస్య । ఆగమానుగృహీతా త్వనుమా ఈశ్వరే మానమేవాభిమతా । అన్యథా వేదవాక్యార్థే యుక్త్యనుసన్ధానరూపజిజ్ఞాసా నారభేతేతి ।

కిమతో యద్యేవమిత్యత ఆహ- ఏషేతి ॥

ఆగమానుగృహీతేత్యనువర్తతే । మానమితి చ । ఏషా సమ్ప్రత్యుపన్యస్తాఽప్యనుమా "యతో వా ఇమాని భూతాని' ఇత్యాగమానుగృహీతా । తతో భవతీశ్వరే మానమితి న కశ్చిద్విరోధ ఇతి ।

ఏవమనుమానేనాభావకర్తృకత్వం విశ్వస్యాశఙ్కయానుమానేనైవేశ్వరకర్తృకత్వం సమర్థితమ్ I తదేతన్మతాన్తరేణాక్షిప్య సమాదధత్సూత్రమ్ ఓం తర్కాప్రతిష్ఠానాదప్యన్యథాఽనుమేయమితి చేదేవమప్యనిర్మోక్షప్రసఙ్గః ఓం ఇతి ॥ తత్రాక్షేపస్యాయమర్థః I నాయమనుమానావష్యమ్భేన పూర్వపక్షః ప్రమాణేన చ సిద్ధాన్తో భవతి I న చానుమానం నామ ప్రమాణమస్తి I (కుతః I) అన్యథాఽప్యనుమేయమ్ I అసత్ప్రతిపక్షత్వం హ్యనుమానప్రామాణ్యవాదిభిరనుమానాఙ్గమఙ్గీకరణీయమ్ I ప్రతిరుద్ధస్య కరణస్య క్వాపి క్రియానిష్పాదకత్వాదర్శనాత్ I అనుమానప్రతిపన్నం చాన్యథాఽప్యనుమేయమ్ అనుమాతుం శక్యమ్ I కస్మాత్ I తర్కాప్రతిష్ఠానామ్ I "ఏవమేవానుమాతవ్యమ్, న పునరన్యథా' ఇతి తర్కస్య వ్యవస్థాఽభావాత్ I తథా చోక్తమ్ I "ఉపాధిప్రతిపక్షౌ తు క్వ నామాతీవ దుర్వచౌ' ఇతి I

నన్విదం వ్యధికరణం, తర్కస్యాప్రతిష్ఠితత్వాదన్యథాఽనుమేయమితి I మైవమ్ I ఏతదనేన జ్ఞాపయతి సూత్రకారః, "న తర్కోఽనుమానాద్భిద్యతే' ఇతి I అథవా తర్కస్యానుమానస్యాప్రతిష్ఠానాదప్రమాణత్వాన్నానుమానేన పూర్వోత్తరపక్షౌ యుక్తౌ I కథమప్రమాణత్వాత్ I యతోఽన్యథాఽనుమేయమితి యోజనా I

తత్ర సమాధానసూత్రం సఙ్గమయితుముత్సూత్రమేవ భాష్యకారస్తావదుత్తరమాహ- ఆగమేతి ॥

ఆగమగ్రహణం ప్రమాణమాత్రోపలక్షణమ్ I అత ఏవోత్తరార్ధేఽక్షజమపి సఙ్గృహీతమ్ I ప్రమాణానుగ్రహప్రమాణమూలత్వశబ్దాభ్యాం ప్రతిష్ఠితప్రామాణ్యప్రమాణాన్తరావధృతపక్షలిఙ్గవ్యాప్తిమత్త్వం తత్సంవాదిత్వం చోచ్యతే I

తత్రాద్యయోజనాయామస్యాయమర్థః I యదుక్తమనుమానస్యావ్యవస్థితత్వేన సర్వత్ర ప్రత్యనుమానసమ్భవ ఇతి తదనుపపన్నమ్ I యతః ప్రమాణానుగ్రహాభావే తర్కో న ప్రతిష్ఠితః స్యాత్ I కిన్తు ప్రమాణమూలస్యైవాస్య ప్రతిష్ఠితిః స్యాత్ I ఏతదుక్తం భవతి I ప్రత్యనుమానం భవత్కిం ప్రమాణానుగ్రహరహితం స్యాత్, ఉత తన్మూలమ్ I ఆద్యం తు కథం స్వయమదృఢభూమికం పరం ప్రతిరున్ధ్యాత్ I నహి భవతి తరక్షోః ప్రతిపక్షో హరిణశావః I కిన్త్వాద్యేనైవ ప్రమాణమూలేన బాధ్యతే I ద్వితీయం తు స్యాదేవ ప్రమాణమ్ I ఆద్యం చాపబాధేత I ఉభయథాఽపి న సర్వానుమానాప్రామాణ్యమ్ I యద తూభయోః అపి

ప్రమాణమూలత్వసన్దేహ: తదాఽస్తు ప్రతిరోధ: I కిన్తు నైవం సర్వత్ర I అవధారణాయాం తు పూర్వైవ గతిరితి I

ద్వితీయయోజనాయాం తు ప్రష్యవ్యమ్ I కిం ప్రమాణానుగ్రహరహితమనుమానం ప్రత్యనుమానపరాహతత్వాదప్రమాణమ్, ఉత తన్మూలమ్ I ఆద్యే సమ్ప్రతిపత్తిముత్తరమాహ- ఆగమేతి II (తథాఽపి) నైవం సర్వత్రేతి భావ: I ప్రతిష్ఠిత: ప్రమాణభూత: I ద్వితీయే త్వాహ- అక్షజేతి II

ప్రతిష్ఠిత: ప్రామాణ్యమ్ I తేనైవ ప్రతిప్రయోగస్య బాధితత్వాత్ I ఉభయోర్వాస్తవప్రమాణమూలత్వాసమ్భవాదితి భావ: I

యస్త్వేతాం వ్యవస్థామనభ్యుపగమ్య సర్వత్రాపి ప్రతిపక్షస్యాస్త్యవకాశ ఇతి సర్వమనుమానమప్రమాణమితి చ మన్యతే తస్య సూత్రారూఢముత్తరమాహ- అన్యథేతి II

ఏతేనైవముపపాదితేఽపి యో నైవం మన్యతే తస్య స్వవచనవ్యాఘాతాదనిర్మోక్షప్రసఙ్గ ఇతి సూత్రయోజనా సూచితా I తథాహి I సర్వమనుమానప్రమాణం ప్రతిపక్షప్రతిహతత్వాదితి త్వదీయమనుమానం ప్రతిపక్షపరాహతం చాప్రమాణం చ భవతి న వా I ఆద్యే నానేన సర్వస్యాప్రామాణ్యసిద్ధి: I ద్వితీయే త్వత్రైవ బాధాదితి I అన్యథా ఉక్తవ్యవస్థాం విహాయ, అస్య సర్వస్యాప్యనుమానస్య అప్రతిష్ఠా

అప్రమాణతా, స్వవాచైవ వ్యాహతా హీతి I

అపరే తు "న విలక్షణత్వాత్' ఇత్యాదీని సూత్రాణి బ్రహ్మణో జగదుపాదానత్వాక్షేపసమాధానార్థతయా వ్యాచక్షతే I తత్రప్రకృత్యధికరణ ఏవ నిరాకృతమ్ I

యచ్చాత్ర సూత్రే తర్కాప్రతిష్ఠానాదితి వాక్యం భిత్త్వా సిద్ధాన్తతయైవ వర్ణయన్తి, తద్వా అనేన సార్ధేన శ్లోకేన నిరాచష్యే I తథాహి తర్కస్యాప్రతిష్ఠాం వదన్వక్తవ్య: I కిం ప్రమాణానుగ్రహరహితస్యోత తన్మూలస్య I

ఆద్యే గూఢాభిసన్ధిరుత్తరమాహ- ఆగమేతి ॥ అయమాశయ: । సత్యమేతత్ । తథాపి న సాఙ్ఖ్యయ: స్వతర్కస్యాగమాద్యనుగ్రహాభావం మన్యతే । స్వమతేనేదముచ్యతే చేత్పౌనరుక్త్యమ్ । శాస్త్రయోనిత్వాత్, ఈక్షతేర్నాశబ్దమ్, ఆనుమానికమిత్యదినాఽస్యార్థస్యోక్తత్వాదితి ।

ద్వితీయం దూషయతి- అక్షజేతి ॥ నహి జ్ఞానకరణస్య ప్రమాణగృహీతవ్యాప్త్యాదిమత్త్వేనాప్రామాణ్యకారణవ్యభిచారాదిశఙ్కాకలఙ్కవికలస్య ప్రామాణ్యం నాస్తీతి యుక్తమితి భావ: । విపక్షే బాధకం చాహ- అన్యథేతి ॥ అన్యథోక్తానభ్యుపగమేనాస్య ప్రమాణమూలస్యాప్యనుమానస్యాప్రతిష్ఠా స్వవాచా వ్యాహత్యైవ సూత్రకృత: స్యాత్ । స్వయమేవ హి యుక్త్యనుసన్ధానరూపాం బ్రహ్మమీమాంసామారభ్య ప్రమాణమూలస్యాపి తర్కస్యాప్రామాణ్యమభిదధాన: సూత్రకారో న వ్యాహతభాషీ కథం స్యాత్ । యదపి వృత్తికారైరుక్తమ్ "ఏకేన తార్కికేణోత్ప్రేక్షితం తర్కమపరో దూషయతి, తేనోత్ప్రేక్షితమప్యపర:, ఇత్యత: పురుషమతివైశ్వరూప్యజన్మా తర్క: స్యాదప్రతిష్ఠిత:' ఇతి । తచ్చాయుక్తమ్ । యతోఽస్యాపి తర్కస్య ప్రామాణ్యేఽప్రామాణ్యే వా అస్యాప్రతిష్ఠా చ స్వ(వాచా)వ్యాహత్యైవేతి నాయం వాక్యభేదో యుక్త ఇత్యుక్త ఏవ సూత్రార్థ: । Vyasa-(17)

అత్ర సూత్రమ్ ఓం ఏతేన శిష్టా అపరిగ్రహా అపి వ్యాఖ్యాతా ఇతి । తత్కేచిద్వ్యాచక్షతే । ఏతేన "నవిలక్షణత్వాత్' ఇత్యాదినా ప్రకృతేన శిష్టై: కేనచిదంశేన పరిగృహీతస్య ప్రధానకారణవాదస్య నిరాకరణేన శిష్టైర్మనువ్యాసప్రభృతిభి: కేనచిదప్యంశేనాపరిగృహీతా యేఽణ్వాదికారణవాదాస్తేఽపి వ్యాఖ్యాతా ద్రష్టవ్యా ఇతి । తదిదం దూషయతి- నచేతి ॥

ఆస్తాం తావదభ్యధికాశఙ్కాప్రకార:, పరిహారాతిదేశప్రకారశ్చ । యత్తావదుక్తమ్ "సాఙ్ఖ్యాదపి వైశేషికాదేరతిశయేన శిష్టాగృహీతత్వమ్' తదతి(తీవ)విరుద్ధమ్ । సాఙ్ఖ్యస్య నిరీశ్వరత్వాత్ । వైశేషికాదేస్తు సేశ్వరత్వాత్ । వైపరీత్యస్యైవోచితత్వాత్ । ఇహ హి బ్రహ్మణో జగత్కారణత్వే విప్రతిపత్తయో నిరస్యన్తే । తత్ర సాఙ్ఖ్యో బ్రహ్మైవ నాభ్యుపైతి । కుతస్తదీయం జగత్కారణత్వమిత్యతిశయేన వేదాన్తవాదవిరోధిత్వాచ్ఛిష్టాపరిగృహీత: । వైశేషికాదిస్తు, బ్రహ్మ తస్య జగన్నిమిత్తత్వం చాఙ్గీకృత్యోపాదానతామాత్రం నాఙ్గీకురుత ఇతీషద్విరోధిత్వాత్ ఈషచ్ఛిష్టాపరిగృహీత ఇతి యుక్తమ్ । సత్కార్యవాదిత్వాదికం తు ప్రకృతాసఙ్గతమేవ । అన్యథా యాగీయహింసానిషేధాదినా విపరివర్త: స్యాత్ । అథ

వేదసంవాదబాహుల్యాబాహుల్యప్రయుక్తమిదమ్ । మైవమ్ ।(తన్న । తత్త్వానాం) ప్రతిపాద్యానామపరిసఙ్ఖ్యాతత్వాదితి ।

కిం తర్హ్యస్య సూత్రస్యాభిధేయమిత్యత ఆహ- అత ఇతి ॥

అర్థాన్తరస్య నిరాకృతత్వాదిత్యర్థ: । అపవ్యాఖ్యాననిరాకరణస్య స్వవ్యాఖ్యానదార్ఢ్యార్థత్వాన్నాసఙ్గతమితి సూచయితుమత ఇత్యుక్తమ్ । అవశిష్యా నిరాకృతాయా అభావకర్తృతాయా:, జీవాదికర్తృతా, జగత ఇతి శేష: । అనేన నిరాకృతాదవశిష్యా వేదాపరిగృహీతా జీవప్రధానాసత్కాలస్వభావాదివాదా నిరాకృతా ఇతి వ్యాఖ్యాతం భవతి । తత్ర శిష్యా ఇత్యేవోక్తే బ్రహ్మకారణవాదోఽపి ప్రాప్నోతి । తదర్థమపరిగ్రహ ఇత్యుక్తమ్ । తన్మాత్రే తూక్తే అభావకర్తృత్వవాదోఽపి గృహ్యేత । తథాచ పునరుక్తిరతిదేశానుపపత్తిశ్చ స్యాత్ । అత: శిష్యా ఇత్యుక్తమ్ । అభ్యధికాశఙ్కాసద్భావసూచనేన సూత్రారమ్భోపపాదనార్థం చ శిష్యా: శిష్యతయా ప్రతీతా:, నతు తత ఏవ నిరాకృతతయేతి ।

నను జీవాదీత్యాసిదగ్రహణేనాసత్కర్తృకత్వం గృహీతమ్ । తస్య "అసదితి చేత్' ఇత్యాదినా నిరస్తత్వేన పౌనరుక్త్యాదిప్రసఙ్గాదిత్యత ఆహ- తన్మన ఇతి ॥

ఇత్యాదే: ప్రమాణాత్ । ఆశఙ్కితేతి శేష: । ఆదిపదేనోక్తయుక్తిర్గృహ్యతే । అసత: అభావస్య । మనస ఇతి । జ్ఞానేచ్ఛాప్రయత్నేభ్య: జని: । జగత ఇతి శేష: । పూర్వత్ర త్వితి సమ్బన్ధ: । తచ్చ ప్రతి షేధమాత్రత్వాదిత్యాదినా స్ఫుటమవగమ్యత ఇతి హిశబ్ద: । అకస్మాద్ధీదమావిరాసీదిత్యాదిశ్రుత్యా । తత్ మనో, వినా । అసత: శూన్యాత్ ।

ఏతదుక్తం భవతి । పూవర్మభావస్య జగత్కారణత్వం నిరాకృతమిదానీం తు శూన్యస్య । కిఞ్చ పూర్వం కర్తృత్వేనాధునా కర్తృతాం వినైవేతి న పౌనరుక్త్యాదీతి । యద్వా భాష్యదిశా నిష్కారణైవాత్ర జగజ్జనిరాశఙ్కితేతి న పౌనరుక్త్యాదికమ్ । అత్ర శఙ్కాప్రాపకప్రమాణోపన్యాసస్తు అస్యైవ ప్రమేయభేదస్యోపపాదనార్థమ్ ।

ఏతేనాభ్యధికా శఙ్కాఽపి సూచితా । తథాహి । మా భూదభావకర్తృకం జగత్, తథాపి జీవాదిభ్యో జనిమద్భవిష్యతి । "జీవాద్భవన్తి భూతాని';"ప్రధానాదిదముత్పన్నమ్';"అకస్మాద్ధీదమావిరాసీద్' ఇత్యాదిశ్రుత్యనుగృహీతేభ్యో

ఘటదధికణ్ఠత్రైక్ష్ణ్ాదిదృష్టాన్తేభ్య: । నహి జీవాదీనాం ప్రతిషేధమాత్రత్వమస్తి, యేనోక్తయుక్తివిరోధ: స్యాత్ । అసత్త్వాచేతనత్వాదేరుపలక్షణమేతదితి చేత్ । కిమత్రాసదాదే: కారణత్వమాత్రం నేత్యుచ్యతే, కింవా కర్తృత్వమ్ । నాద్య: । ఉక్తదృష్టాన్తేషు వ్యభిచారాత్ । న ద్వితీయ: । కర్తృత్వస్యాస్మాభిరనఙ్గీకృతత్వాదితి । అత ఏవాత్ర సర్వత్ర కర్తృశబ్ద: కారణత్వమాత్రపరో ద్రష్టవ్య: ।

నన్వత్ర జీవాదేర్విశ్వకారణత్వమాత్రం శఙ్క్యతే, తస్యైవ వా । ఆద్యే న సిద్ధాన్తవిరోధ: । జీవస్య హ్యదృష్టాధారతయా నిమిత్తత్వం ప్రధానస్య చోపాదానత్వమఙ్గీకృతమేవ । న ద్వితీయ: । ప్రాపకాభావాత్ । కార్యస్య సకర్తృకత్వనియమదర్శనాచ్చేత్యత ఆహ- ప్రాపకమితి ॥

ద్వితీయ ఏవాశఙ్క్యతే । తస్య చ ప్రాపకం "న జీవాత్కారణం పరమ్',"న హ్యన్యత్కారణం మతమ్' ఇత్యాదివాక్యమ్ । నచ లోకవిరోధ: । వాక్యమాత్రసిద్ధేఽర్థే తత్ప్రతిపన్నమేవ గృహ్యతే నతు లోకోఽనుగమ్యత ఇతి పూర్వపక్షీ మన్యత ఇతి ।

నను చ ప్రధానకారణత్వాదిమతాని ద్వితీయపాదే నిరాకరిష్యతే । తేషామత్రాపి నిరాకరణే పునరుక్తిదోష: స్యాదిత్యతో వాఽఽహ- ప్రాపకమితి ॥ అత్ర శఙ్కాప్రాపకం వాక్యమాత్రం నతు సమయ ఇత్యర్థ: । ఇదముక్తం భవతి । అత్ర శ్రుత్యనుగృహీతాభిర్యుక్తిభి: ప్రాప్తం ప్రధానాదికారణత్వం నిరాక్రియతే । ఉత్తరం(రత్ర) తు తు సాఙ్ఖ్యాదిసమయప్రాప్తమ్ । అతోఽపి నోక్తదోష ఇతి ।

నన్వేవం తర్హ్యేతేనేత్యతిదేశ: కథమ్ । ఉక్తపరిహారస్య పూర్వపక్షిణా పరిహృతత్వాదిత్యత ఆహ- పరిహార ఇతి ॥

యద్యపి ప్రతిషేధమాత్రత్వం ప్రధానాదిష్వసిద్ధమ్ । అచేతనత్వాదికం చ కారణత్వమాత్రవాదే అనైకాన్తికమ్ । తథాఽపి పూర్వపక్షాణాం యుక్తివిరుద్ధత్వం యత్ప్రతిషేధమాత్రత్వాత్ దృష్టాన్తభావాదితి సామాన్యత: సూచితమ్, యచ్చ స్వపక్షదోషాచ్చేత్యప్రామాణికత్వం, స పరిహారోఽత్రాప్యవిశేషిత: సమాన:, ఇత్యతిదేశో యుజ్యత ఇత్యర్థ: ।

నను కథం జగతో జీవకర్తృత్వాదివాదస్య యుక్తివిరుద్ధత్వమిత్యత ఆహ- క్వచిదితి ॥

క్వచిత్ దేశాదౌ । యద్వా క్వచిత్ జీవాదౌ । అకృతమితి చ భావప్రధానో నిర్దేశః । కారణత్వమాత్రమత్ర పూర్వపక్షో న కర్తృత్వమిత్యతోఽచేతనాదితి పఞ్చమీప్రయోగః । అచేతనాదకృతం చ దృష్ట్వా । ఏవశబ్దేన దృష్టాన్తానామసన్దిగ్ధసాధ్యతామాహ । అనుమా అనుమితిః । అన్యథా వస్తుత్వస్యైవానుమానత్వాత్పఞ్చమీ న స్యాత్ । జీవాకృతత్వాదేరితి శేషః । అన్యత్ర మహదాదౌ ।

అత్రైతే ప్రయోగాః । మహదాదికార్యం న జీవకృతం వస్తుత్వాజ్జీవవత్, విమతం న ప్రధానకార్యం వస్తుత్వాత్ప్రధానవత్, విమతం నాసత్కార్యం వస్తుత్వాద్ఘటవదితి । యద్యపి జీవస్య నిమిత్తత్వేన ప్రధానస్యోపాదానత్వేన జగత్కారణత్వమఙ్గీకృతమేవ తథాఽపి స్వాతన్త్ర్యాభావాభిప్రాయేణేదం వచనమితి న విరోధః ।

నన్వేవం సత్యతిప్రసఙ్గః స్యాత్ । విమతమశ్వరకృతం న భవతి వస్తుత్వాదీశ్వరవత్ ఇత్యపి ప్రయోక్తుం శక్యత్వాదిత్యత ఆహ- శ్రుతేరితి ॥ "స ఇదం సర్వమసృజత' ఇత్యాదిశ్రుతేర్మహదాదేరీశ్వరకృతత్వావధారణాదతిప్రసఙ్గానుమానస్య బాధితత్వేనాప్రామాణ్యమితి । సమం తర్హీదం భవదనుమానేషు । జీవాద్భవన్తి భూతానీత్యాదిశ్రుతేరిత్యత ఆహ- శ్రుతేరితి ॥ భావప్రధానో నిర్దేశః । జీవాదిశబ్దానాం బ్రహ్మశ్రుతిత్వాద్బ్రహ్మనామత్వాన్న శ్రుతివిరోధ ఇత్యర్థః । తత్కృత ఇత్యత ఆహ- శ్రుతేరితి ॥ "నామాని సర్వాణి యమావిశన్తి' ఇత్యాదిశ్రుతేః । శేషం భాష్యే ।

నను జీవాదికారణ(క)త్వేఽపి ఘటాదిదృష్టాన్తావష్యమ్భేనానుమానసమ్భవాత్కథమప్రామాణికత్వమిత్యత ఆహ- శ్రుతేరితి ॥ "నాన్యోఽతోఽస్తి కర్తా" ఇత్యాదిశ్రుతేర్బాధితవిషయత్వాత్ దృష్టాన్తానాం సాధ్యవైకల్యాచ్చ నానుమానానాం ప్రామాణ్యమ్ ।

ఏతేనాస్మదనుమానేఽకార్యత్వముపాధిరిత్యపి నిరస్తః(మ్) । (స్వాతన్త్ర్యేణ) జీవాద్యకృతేఽపి ఘటాదావకార్యత్వాభావాత్ । ప్రతిపక్షే బాధాదిదోషానుషఙ్గాచ్చేతి సర్వం సుస్థమ్ ।

॥ ఇతి శ్రీమన్న్యాయసుధాయాం అసదధికరణమ్ ॥

॥ అథ శ్రీమన్న్యాయసుధాయాం భోక్త్రధికరణమ్ ।

॥ ఓం భోక్త్రాపత్తేరవిభాగశ్చేత్స్యాల్లోకవత్ ఓం ॥ అతీతాధికరణే బ్రహ్మణో జగజ్జన్మాదికారణత్వే శ్రుతిసంవాదిత్వేన ప్రబలయా యుక్త్యా విరోధ: పరిహృత: । ఇదానీం తు శ్రుతిసిద్ధ(లిఙ్గ)త్వేన ప్రబలయా యుక్త్యా విరోధ: పరిహ్రియతే ।

తథాహి । న బ్రహ్మణో జగత్కారణత్వం వాస్తవం సమ్భవతి । అసర్వకారణేన ముక్తే(క్తజీవే)నాత్యన్తాభిన్నత్వాత్ । నహి యో యేనాత్యన్తాభిన్న: స తద్విరుద్ధస్వభావో వస్తుత ఇతి క్వచిదుపలబ్ధమ్ । నచ ముక్తస్యాసర్వకారణత్వమసిద్ధమ్, (సర్వకారణత్వస్య) సంసారేఽనుపలమ్భాత్ । సంసారే ప్రతీయమానస్య కస్యచిదాకారస్యైవాపగమో హి మోక్షో నతు అపూర్వాకారోత్పాద:, అనిత్యత్వప్రసఙ్గాత్ ।

నచానన్దాదేరివ విద్యమానస్యైవావిద్యయా తిరోహితత్వాత్సర్వకారణత్వస్యానుపలమ్భ ఇతి వాచ్యమ్ । ప్రమాణాభావాత్ । ఆనన్దాదే: పరమప్రేమాస్పదత్వాదినా ఈషదుపలబ్ధేశ్చ । నచ బ్రహ్మణో జగత్కారణత్వశ్రవణాత్సవర్థాఽనుపలభ్యమానమపి జగత్కారణత్వం సంసారే కల్ప్యమితి యుక్తమ్ । శ్రుతే: కాల్పనికజగత్కారణత్వానువాదిత్వేనాపి సావకాశత్వాత్ । నచ తథాభూతమేవ లక్షణమస్త్వితి వాచ్యమ్ । అనఙ్గీకారాత్ । కాల్పనికస్య జగత్కారణత్వస్య ప్రధానాదిష్వపి సమ్భవేనాతిప్రసఙ్గాచ్చ । స్యాదేతత్ । ముక్తస్య బ్రహ్మణైక్యమేవాసిద్ధమితి । మైవమ్ । "కర్మాణి విజ్ఞానమయశ్చ ఆత్మా పరేఽవ్యయే సర్వ ఏకీభవన్తి' ఇత్యాదిశ్రుతిసిద్ధత్వాదితి । తదిదముక్తం సూత్రకృతా భోక్తుర్జీవస్య మోక్షే బ్రహ్మత్వాపత్తిశ్రవణాత్తయోరవిభాగో భేదాభావ: । తతశ్చ న బ్రహ్మణో జగత్కారణత్వం వాస్తవం యుక్తమితి । ఏవం ప్రాప్తే సిద్ధాన్తితమ్ । భవేదేతదఖిలం యది ముక్తస్య బ్రహ్మణాఽభేద ఏవ ప్రామాణిక: స్యాత్ । నచైతదస్తి । శ్రౌతస్త్వేకీభావప్రయోగ: స్యాల్లోకవత్ । యథా లోకే ఉదకే ఉదకస్యైకీభావవ్యవహార: స్థానైక్యనిబన్ధన: । యథా వా ప్రాగ్విభిన్నా బ్రాహ్మణా: సామ్ప్రతమేకీభూతా ఇతి మత్యైక్యనిబన్ధన: । తథా ప్రాగ్విభిన్నస్థానా భిన్నమతయశ్చ జీవా ముక్తౌ బ్రహ్మణా ఏకీభవన్తి । ఏకస్థానా ఏకమతయశ్చ భవన్తీత్యుపపద్యతే । తస్మాదసిద్ధేనాసిద్ధసాధనమేతదితి ।

తదేతదయుక్తమ్ । ముఖ్యార్థే బాధకాభావాత్ । వినా బాధకేన జఘన్యవృత్త్యాశ్రయణే చాతిప్రసఙ్గాత్ । ఇత్యతో ముఖ్యార్థే బాధకయుక్తివృత్త్యాదనపరత్వేనాపి స్యాల్లోకవదితి సూత్రఖణ్డం వ్యాచష్టే- నాన్యదితి ॥

అత్ర ముఖ్యమేవార్థమఙ్గీకుర్వాణః ప్రష్టవ్యః । కిం ప్రాగభిన్నస్యైవ జీవస్య ముక్తౌ బ్రహ్మణైక్యమనేనోచ్యతే, ఉత భిన్నస్య, అథ(వా) భిన్నాభిన్నస్య । నాద్యః, అభూతతద్భావార్థస్యైకీభవన్తీతి చ్విప్రత్యయస్యైవ అనుపపత్తేః । అత ఏవ న తృతీయః । ఐక్యస్య ప్రాక్ సిద్ధత్వాత్ । భేదనివృత్త్యర్థత్వే తు గౌణార్థత్వాపత్తేః । ద్వితీయనిరాకరణేన నిరస్తత్వాత్ (చ) । ద్వితీయే త్విదముపతిష్ఠతే, నాన్యదితి । హిశబ్దో హేతౌ । యతో లోకే అన్యత్ వస్తు, అన్యత్వం వస్త్వన్తరేణాభేదమాపన్నమ్, క్వచిత్కాలే, కథఞ్చనోపాయేన, న దృష్టమ్ । అతస్తద్దృష్టాన్తేన జీవస్యాపి కదాచన ముక్తావపి బ్రహ్మభావో బ్రహ్మత్వం న స్యాత్ ।

అయమత్ర ప్రయోగః । జీవో న కాలాన్తరేఽపి బ్రహ్మణైక్యమాపత్స్యతే । ప్రాక్ తతోఽత్యన్తభిన్నత్వాత్ । యః కదాచిద్యతోఽత్యన్తం భిద్యతే నాసౌ కదాచిత్తదైక్యమాపద్యతే । యథా ఘటః పటేనేతి । అథవా జీవబ్రహ్మణోః భేదః, సతోర్భేదినోర్న నివృత్తిమాన్, భేదత్వాత్స్తమ్భకుమ్భాదిభేదవదితి । ఆగమబాధితమేతదితి చేన్న । ఆగమానాం ముఖ్యార్థతాసమ్భవేఽనుమానబాధకత్వం, బాధితే చానుమానే తేషాం ముఖ్యార్థతేతి పరస్పరాశ్రయత్వప్రసఙ్గాత్ । సత్ప్రతిపక్షత్వాచ్చ । తథాహి శ్రుతిః । యథోదకమిత్యాదికా । ప్రహ్లాదోఽపి "పరమాత్మాత్మనోర్యోగః పరమార్థ ఇతీష్యతే(తామ్) । మిథ్యైతదన్యద్ద్రవ్యం హి నైతి తద్ద్రవ్యతాం యతః' ఇతి ।

అథ మతమ్ । నాయమస్తి యుక్తివిరోధః । ప్రాగప్యభిన్న ఏవ బ్రహ్మణా జీవ ఇత్యఙ్గీకారాత్ । నచ చ్విప్రత్యయానుపపత్తిః । ప్రతీత్యపేక్షయా తదుపపత్తేః । ప్రాగ్విభిన్నతయా దృష్టోఽయం జీవో బ్రహ్మణః । అథేదానీం ముక్తావభిన్నతయా దృశ్యతే, ఇత్యత ఏకీభవన్తీత్యుచ్యత ఇతి । అత్రేదం వక్తవ్యమ్ । కిం ప్రాక్తనీ జీవబ్రహ్మణోర్భేదదృష్టిర్భ్రాన్తిరుత ప్రమేతి । నాద్యః । బాధకాభావాత్ । శ్రుతయస్త్వద్యాప్యవ్యవస్థితార్థా న బాధకతామశ్నువతే । ద్వితీయే త్వాహ- క్వచిదితి ।

క్వచిత్కాలే యద్వస్తు యతో భిన్నతయా ప్రమితం తత్ కాలాన్తరేఽపి కథం తదభిన్నతయా ప్రతీ(మీ)యేత, న కథఞ్చిదిత్యర్థః । కుత ఇత్యత ఆహ- నో దృష్టపూర్వం హీతి ॥ తాదృశం ప్రాగ్భిన్నతయా ప్రమితం కాలాన్తరేఽభిన్నతయా ప్రమీయమాణమ్ ।

అయమిహ ప్రయోగ: । జీవో న కదాచిద్బ్రహ్మభిన్నతయా ప్రమావిషయ: । తతోऽత్యన్తభిన్నతయా ప్రమితత్వాత్ । యదేవం తదేవం యథా ఘట: పటాద్భిన్నతయేతి । యస్తు క్వచిదపి భేదప్రమాం న మన్యతే, తం ప్రత్యారోపితభేదమేకం వస్తు వ్యతిరేకోదాహరణం వాచ్యమ్ । ఏవఞ్చ ప్రతీతిముపాదాయాపి న చ్విప్రత్యయోపపత్తి: । ఏతదర్థత్వేనాపి స్యాల్లోకవదితి యోజ్యమ్ । తదేవం గ్రావప్లవనాదిశ్రుతివత్ ఉపపత్తివిరుద్ధత్వేన శ్రుతేర్ముఖ్యార్థాసమ్భవాదముఖ్యార్థ ఏవ స్వీకరణీయే పరకీయహేతోరసిద్ధత్వాన్న బ్రహ్మణో జగత్కారణత్వే యుక్తివిరోధ ఇతి సిద్ధమ్ ।

కేచిదిదం సూత్రమన్యథా వ్యాచక్షతే । పూర్వం కిల చేతనాచేతనాత్మకస్య ప్రపఞ్చస్య బ్రహ్మోపాదనత్వేన బ్రహ్మానన్యత్వముక్తమ్ । తదాక్షిప్య సమాధాతుమిదం సూత్రమ్ । తథాహి । యది చేతనాచేతనాత్మకస్య జగతో బ్రహ్మానన్యత్వం స్యాత్తదా చేతనో భోక్తా భోగ్యశ్చాచేతనా విషయా ఇత్యయం విభాగో న స్యాత్ । కుత: । భోగ్యస్యాపి భోక్తృత్వాపత్తే: । భోక్తురపి భోగ్యత్వాపత్తే: । భవితవ్యం చానేన విభాగేన । ప్రత్యక్షాదిసిద్ధత్వాదితి చేత్ । స్యాల్లోకవత్ । యథా లోకే సముద్రాత్మనామపి ఫేనతరఙ్గాదీనాం నేతరేతరభావాపత్త్యా విభాగభఙ్గ:, యథా వా మహాకాశాత్మనామపి ఘటమఠాద్యాకాశానాం, తథా ప్రకృతేऽపి స్యాదితి । తదిదం దూషయతి- భోక్తృత్వేతి ॥

యత్ యది భోక్త్రాపత్తేరిత్యత్ర భోక్తృత్వాపత్తేరితి వ్యాఖ్యానం సూత్రకారస్యాపి(భి)మతం స్యాత్ తత్ తర్హి కుతో హరి: సూత్రకృత్ భోక్త్రాపత్తేరితి (ప్ర)ఆహ । భోక్తృత్వాపత్తేరిత్యేవ బ్రూయాత్ । నచైవమబ్రవీత్ । తతో నాయమభిప్రాయ: సూత్రకారస్యేతి ।

యద్యప్యత్ర పరేషామస్మాకం చాధ్యాహారసామ్యమ్ । తథాऽపి భావప్రత్యయాభావ: పరస్యాధిక: ।

యే తు వ్యాచక్షతే "చిదచిద్వస్తుశరీరత్వే బ్రహ్మణో జీవవత్సుఖదు:ఖాదిభోక్తృత్వాపత్తేర్జీవబ్రహ్మస్వభావవిభాగో న స్యాదితి చేన్న । యథా కాన్తారే నిపతితస్య(స్యాపి) నృపస్య న దంశమశకాద్యుపద్రవస్తథాऽత్రాపి స్యాత్' ఇతి । తేషామప్యయం శబ్దదోష: సమాన: ।

నను భావప్రధానా నిర్దేశాస్తత్ర తత్ర బహులముపలభ్యన్తే । తత్కథమయం దోషోఽభిధీయతే । అయమభిసన్ధిభర్ాష్యకారస్య । ప్రతిపాద్యే వ్యవస్థితే తద్బలాచ్చాబ్దీ గౌణతా కథఞ్చిదనుసర్తవ్యా । నచాస్య సూత్రస్యేదం ప్రతిపాద్యం వ్యవస్థితమ్ । జగదుపాదానత్వస్య ప్రాగనుక్తత్వేనానుక్తోపాలమ్భప్రసఙ్గాత్ । జగచ్ఛరీరత్వస్యాన్తర్యామ్యధికరణే ప్రసక్తేఽపి సమ్భోగప్రాప్తిరిత్యనేనైవ పరిహృతత్వాత్ । తత్ర జీవశరీరగతత్వేన (ప్రస(క్తం)కతభోక్తృత్వమపాస్తమ్ । అత్ర తు జగచ్ఛరీరత్వేనేతి చేన్న । పూర్వోత్తరపక్షయోర్న్యాయావిశేషే సూత్రారమ్భానుపపత్తే: । అతో నిర్నిమిత్త: శాబ్దదోషోఽపి నానుసరణార్హ ఇతి । యద్వైతదర్థప్రతిపాదనాయ కథం చేత్యాద్యుత్తరవాక్యమత్రాపి సంయోజ్య వ్యాఖ్యేయమిత్యుక్త ఏవ సూత్రార్థ ఇతి ।

॥ ఇతి శ్రీమన్న్యాయసుధాయాం భోక్త్రధికరణమ్ ॥

అథ శ్రీమన్న్యాయసుధాయాం ఆరమ్భణాధికరణమ్ ।

॥ ఓం తదనన్యత్వమారమ్భణశబ్దాదిభ్య: ఓం ॥ ప్రాక్ ప్రమాణమూలత్వతత్సంవాదిత్వాభ్యాం ప్రబలయా యుక్త్యా ఉక్తే(క్తా)ర్థే విరోధో నిరా(స్త:)కృత: । బాహుల్యలక్షణబలవద్యుక్తివిరోధపరిహారాయ ఇదమధికరణమారభ్యతే ।

తదిదం బ్రహ్మపరిణామవాదీ వ్యాచష్టే "అనన్తరాధికరణే భోగ్యవర్గస్య పరిణామత:సిద్ధప్రాతిస్వికరూపభేదానపహ్నవేన లోకసిద్ధ(ద్ధం)కారణాభేదమఙ్గీకృత్య సాఙ్ఖ్యసిద్ధాన్తేన శాస్త్రతో భోక్తృవర్గస్య స్వాభావికరూపబ్రహ్మవిభాగే భోగ్యస్యాపి బ్రహ్మైక్యవద్భోక్తృత్వాపత్తిమాశఙ్క్య అనైకాన్తికత్వేన నిరాసో(వి)ఽభిహిత: । సమ్ప్రతి వైశేషికాదిమతేన స్వరూపకార్యవ్యపదేశాదిభేదేన కార్యస్య కారణాత్మ(క)త్వాసిద్ధయా ప్రపఞ్చస్య బ్రహ్మాద్వైతమ్ ఆక్షిప్య సమాధీయతే । తథాహి । తదనన్యత్వం తేన బ్రహ్మణా అనన్యత్వం, కార్యస్య । కుత:? ఆరమ్భణశబ్దాదిభ్య: "యథా సోమ్యైకేన మృత్పిణ్డేన విజ్ఞాతేన సర్వం మృణ్మయం విజ్ఞాతం స్యాత్ । వాచారమ్భణం వికారో నామధేయం మృత్తికేత్యేవ సత్యమ్' ఇత్యదిశబ్దాత్ । "ఆది'గ్రహణాత్ "ఐతదాత్మ్యమిదం సర్వమ్;"యదయమాత్మా;"సర్వం ఖల్విదం బ్రహ్మ' ఇత్యాదితాదాత్మ్యవేదకశ్రుతిపరిగ్రహ:' ఇతి ।

వివర్తవాదీ తు వ్యాఖ్యాతి "అభ్యుపగమ్య చేమం వ్యావహారికం భోక్తృభోగ్యలక్షణం విభాగమ్, "స్యాల్లోకవత్' ఇతి పరిహారోఽభిహిత: I న త్వయం విభాగ: పారమార్థికోఽస్తి I యస్మాత్ తదనన్యత్వం కారణాద్బ్రహ్మణ: కార్యస్యాకాశాదే: పరమార్థతోఽనన్యత్వం వ్యతిరేకేణాభావ:, అవగమ్యతే I కుత:? ఆరమ్భణశబ్దాదిభ్య:' ఇతి I

తత్రాద్యం వ్యాఖ్యానం తావన్నిరాకరోతి- కథం చేతి II

కథమిత్యాక్షేపే I చశబ్ద: పూర్వసూత్రాపవ్యాఖ్యానాక్షేపేణాస్య సముచ్చయార్థ: I జగత ఇతి వక్ష్యమాణమత్రాపి సమ్బధ్యతే I "అత్ర ప్రతిపాద్యా స్యాత్' ఇతి శేష: I అయమాశయ: I యో హి బ్రహ్మోపాదానతాం జగతోఽభ్యుపగమ్యాపి తదన్యతాం మన్యతే సోఽత్ర పూర్వపక్షీకరణీయ: I నచ వైశేషికాదిస్తథేతి ప్రాప్త్యభావాన్న తదనన్యత్వోక్తేరవసరోఽస్తి I బ్రహ్మోపాదానతామనఙ్గీకుర్వాణం ప్రతి తు సైవ సమర్థనీయా I నతు తదనన్యతా I తదధీనసిద్ధిత్వాదస్యా: I అథ బ్రహ్మోపాదానతాప్యత్ర సమర్థ్యత ఇతి చేత్ I న I తథా సతి ప్రకృత్యధికరణవైయర్థ్యాపత్తే: I ప్రకృత్యధికరణన్యాయేనో(యో)పపాది(తం)తమభ్యుపేత్యాపి తదన్యతాం మన్యమానోఽత్ర పూర్వపక్షీతి చేత్ I న I కిమిదం బ్రహ్మోపాదానత్వం బ్రహ్మసమవాయిత్వం వా, బ్రహ్మపరిణామత్వం వా, యత్పరేణాఙ్గీకారితమ్ I నాద్య: (కల్ప:) తస్యానన్యత్వవిరోధాత్ I సమవాయస్య నిరాకరిష్యమాణత్వాచ్చ I ద్వితీయే ప్రయత్నవైయర్థ్యమేవ I నహి కోఽపి పరిణామవాదమఙ్గీకృత్య కాయర్కారణయోరత్యన్తభేదమఙ్గీకురుతే, యం ప్రతీదమారభ్యేత ఇతి I

యద్వా కథం చ తదనన్యతా జగతో వక్తుం శక్యతే I అనన్యత్వం హి భేదాభావ: I అత్యన్తాభేద ఇతి యావత్ I భేదాభేదౌ చ పరేణాఙ్గీకృతౌ I అతస్తాదాత్మ్యమితి వక్తవ్యం స్యాత్ I నైష దోష:, యావతా కార్యస్య కారణేనాభేద ఏవ, కారణస్య తు కార్యాద్భేద ఏవ, ఇత్యేవం భేదాభేదావఙ్గీకృతావితి చేన్న I యది బ్రహ్మ జగతోఽన్యదేవ తదా కథం చ తదనన్యత్వం(తా) జగత: స్యాత్ I నహి యద్యతోఽత్యన్తభిన్నం తత్తేనాత్యన్తాభిన్నమితి సమ్భవతి, అతిప్రసఙ్గాదితి I

అథవా కథం చ తదనన్యతా ప్రతిజ్ఞాతుం యుక్తా I ప్రమాణాభావాదితి శేష: I నను చారమ్భణశబ్దాదిభ్య ఇత్యుక్తత్వాత్కథం ప్రమాణాభావ ఇతి చేత్ I అత్ర వక్తవ్యమ్ I ఆరమ్భణశబ్దస్తావత్కిం సాక్షాజ్జగతో బ్రహ్మానన్యత్వమాచక్షీత, ఉత వికారస్య వికార్యనన్యత్వమ్ I ఆద్యే కథం చ తదనన్యతా జగతోస్యార్థ: స్యాత్ I యథా సోమ్యేతి

మృత్పిణ్డాదే: ప్రకృతత్వాదిత్యుత్తరమ్ I ద్వితీయే భవతు నామ వికారస్య వికార్యనన్యత్వమ్, జగతస్తు కథం తదనన్యతేతి I

(నను) వికారస్య వికార్యనన్యత్వే తేనోక్తేఽపి జగతో బ్రహ్మానన్యత్వం సిద్ధయత్యేవ I తస్యాపి తద్వికారత్వాదిత్యత ఆహ- జగతస్త్వితి II

అవికారత్వే బ్రహ్మవికారత్వాభావే I ఉక్తన్యాయేన "నచ ప్రకృతి:' ఇత్యాదినేతి శేష: I సాధితే సతి కథం చ తదనన్యతేత్యన్వయ: I యద్వా జగత ఇతి పూర్వేణైవ సమ్బధ్యతే I అవికారత్వే బ్రహ్మణ ఇతి శేష: I న విద్యతే వికారో యస్యేత్యవికారమ్ I తస్య భావస్తత్త్వం, తస్మిన్ I

నన్వత్రారమ్భణశ(బ్దశ)బ్దేన "ఉత తమాదేశమప్రాక్ష్య(క్ష:)' ఇత్యాద్యా శ్రుతిరుపలక్ష్యతే, తత్తాత్పర్యపర్యాలోచనాయాం చ జగతో బ్రహ్మవికారత్వం తదనన్యవం చావగమ్యతే ఇతి చేన్న I మహావాక్యావాన్తరవాక్యోపక్రమత్వప్రధానవాచిత్వాద్యభావేనాస్య శ్రుత్యుపలక్షణయోపాదానే నిమిత్తాభావాత్ I అభ్యుపేత్యాప్యుపలక్షణత్వమాహ- అవికారత్వ ఇతి II వికరాత్వాదన్యస్మిన్నాదృశ్యాదౌ శ్రుత్యర్థతయోక్తన్యాయేన సాధితే సతి శ్రుతితాత్పర్యపర్యాలోచనయా చ కథం తదనన్యతా సిద్ధయేదితి I

యదప్యుక్తమాదిపదగృహీతాద్రైతదాత్మ్యమిదం సర్వమిత్యాదివాక్యాత్తదనన్యత్వసిద్ధిరితి తదప్యసత్ I ఆదిపదేన వాక్యాన్తరగ్రహణస్యానుపపత్తే: I తథా సత్యేతేషామపి శబ్దత్వేనారమ్భణాదిశబ్దేభ్య ఇతి ప్రయోగప్రసఙ్గాత్ I

అస్తు వా కథఞ్చిదాదిపదోపాత్తతా(త్వం)తేషాం వాక్యానామ్ I తథాఽపి నైతేభ్యస్తదనన్యతా సిద్ధయతి I ఉపపత్తివిరుద్ధత్వాదిత్యాశయేన పృచ్ఛతి- కథం చేతి II యా సూత్రకృతా ప్రతిజ్ఞాతా శ్రుతిభిశ్చ ప్రతిపాదితా సా జగతస్తదనన్యతా కథం కింప్రకారా I "కిం పిక: కోకిల:' ఇతివదేకత్వలక్షణా కింవా మృద్ఘట ఇతివద్వికార(రి)వికారి(ర)త్వలక్షణేతి ప్రశ్నార్థ: I

ఆద్యమాక్షిపతి- కథం చేతి II ఏకత్వలక్షణా జగతస్తదనన్యతా తు కథం సూత్రకృతా ప్రతిజ్ఞాయేత I కథం చ శ్రుతిభి: ప్రతిపాద్యేత న కథఞ్చిదిత్యర్థ: I అత్ర హేతుమాహ- అవికారత్వ ఇతి II బ్రహ్మణోఽవికారత్వ ఉక్తన్యాయేన సాధితే సతి జగతస్తు వికారాత్మకత్వే

ప్రత్యక్షాదిప్రమితే సతి విరుద్ధధర్మాధికరణత్వాదితి భావ: I ద్వితీయమాక్షిపతి- కథం చేతి II వికారివికారత్వరూప ఇతి శేష: I ఆక్షే పే యుక్తిమాహ- జగతస్త్వితి II వ్యాఖ్యానం పూర్వవత్ I

నన్వేవముపపత్తివిరుద్ధాఽపి జగతో బ్రహ్మానన్యతాఽఙ్గీకరణీయా I అన్యథైతదాత్మ్యమిదం సర్వమిత్యాదిశ్రుతీనామప్రామాణ్యప్రసఙ్గాదిత్యత ఆహ- కథం చేతి II అవికారిత్వేఽపి వికారత్వాదన్యస్మింస్తదధీనత్వాదౌ శ్రుత్యర్థే "స్వాతన్త్ర్యే చ విశిష్యత్వే' ఇత్యుక్తన్యాయేన సాధితే సతి కథం తదనన్యతాఽఙ్గీకర్తుముచితా I సావకాశశ్రుతిప్రతీతోఽప్యర్థో నిరవకాశోపపత్తివిరోధాత్త్యాజ్య ఏవ I యథోక్తమభిమాన్యధికరణ ఇతి భావ: I

అపరమపి వ్యాఖ్యానం దూషయతి- కథం చేతి II (ఇతి) ప్రాహేత్యనువర్తతే I యద్యత్ర కార్యమాత్రప్రపఞ్చస్యానృతత్వం సూత్రకృతోఽభిమతం స్యాత్ I తదాఽనృతత్వమిత్యేవ బ్రూయాత్ I తదనన్యత్వమితి కథం ప్రాహ I నహి బ్రహ్మానన్యత్వశబ్దోఽనృతత్వావాచీ I తథా సతి బ్రహ్మణోఽప్యనృతత్వప్రసఙ్గాత్ I

నను చ తదనన్యత్వం తద్వ్యయతిరేకేణాభావ ఇతి వ్యాఖ్యాతమ్ I సత్యమ్ I న తథాఽప్యనృతత్వలాభ: I తద్వ్యయతిరేకేణ నాస్తీత్యుక్తే తదాత్మనాఽస్తీతి లభ్యతే I న పున: సర్వథాఽప్యనృతత్వమ్ I అన్యథా బ్రహ్మాతిరేకేణాసతో జీవచైతన్యస్యాపి సర్వథాఽనృతత్వం స్యాత్ I ప్రసిద్ధం చైతత్ I యద్విశిష్య(విషయ:)ప్రతి షేధో విశేషణముపసఙ్క్రామతీతి I

సత్యమ్ I తథాఽపి బ్రహ్మవివర్తతాజ్ఞాపనాయైవముక్తమితి చేత్(న) I తథా సతి తత్రారోపిత(త్వ)మితి వక్తవ్యత్వాత్ I నహి శుక్తికాశకలే కలధౌతమారోపితమితి వక్తవ్యే తతోనన్యదితి ప్రయుఞ్జ(జ్య)తే I

అథ బ్రహ్మసత్తయైవేదం సత్, నాపరా సత్తాఽస్యాస్తీతి జ్ఞాపనమేతస్య ప్రయోజనమితి చేత్ I తర్హి పరమార్థసదేవేదమిత్యాయాతమితి కథమనృతత్వమ్ I

అథ యేయం ప్రపఞ్చే సత్తాఽవగమ్యతే సాఽధిష్ఠానబ్రహ్మగతైవారోపితేత్యనేన జ్ఞాప్యత ఇతి చేత్ I తత్కిమన్యథాఖ్యాతివాదివదనిర్వచనీయఖ్యాతివాదినోఽప్యారోపితాకారస్యాన్యత్ర పారమార్థ్యమావశ్యకమ్ I తథాత్వే చాకాశత్వాదికమపి బ్రహ్మణి పారమార్థికమఙ్గీకార్యం(రణీయం) స్యాత్ I రజతత్వాదికం చ శుక్తికాయామితి I

యద్వా స్యాల్లోకవదితి భోక్తృభోగ్యప్రపఞ్చస్య సత్యతామభిధాయేదానీం కథం చ తదనన్యతేతి తద్విరుద్ధమనృతత్వం ప్రాహేతి యోజనా । నను సూత్రకార: పరమార్థాభిప్రాయేణ తదనన్యత్వమిత్యాహ । వ్యవహారాభిప్రాయేణ తు స్యాల్లోకవదితి । తత్కృతో విరోధ సతి చేన్న । ప్రతారకత్వప్రసఙ్గాత్ । అన్యథా ప్రత్యాచక్షీత । అప్రత్యాఖ్యాయైవ కార్యప్రపఞ్చం, పరిణామప్రక్రియామాశ్రయతి, సగుణేషూపాసనేషూపయోక్ష్యత ఇ(తీ)తి చేత్ । కిం సగుణోపాసనవిషయప్రయోజనే ప్రకృతవిషయప్రయోజనానుకూలే, ఉత తద్విరుద్ధే, అథోదాసీనే । నాద్య: । భేదవిషయత్వాత్, సాంసారికఫలత్వాచ్చ । భేదవాసనా హి సుదృఢా తామేవోపోద్బలయేత్ । అత ఏవ న తృతీయోఽపి । న ద్వితీయ:

అనాప్తత్వాపరిహారాదితి ।

అథవాఽఽస్తాం తావదియం గ్రన్థార్జవచిన్తా । కథం చ తదనన్యతాఽనృతత్వలక్షణా జగతో యుక్తా స్యాత్ । న కథఞ్చిదితి యోజ్యమ్ । అత్ర హేతుమాహ- జగత ఇతి ॥ అవికారిత్వ బ్రహ్మవివర్తత్వాభావే । యచ్చావికృతమిత్యాద్యుక్తన్యాయేన । ఏవం ప్రమాణాభావపరత్వేనాపి పూర్వవద్వ్యాఖ్యేయమితి ।

ఏవం తర్హి కోఽస్యార్థ ఇత్యత ఆహ- స్వతన్త్రేతి ॥

యత ఏవం జగతో బ్రహ్మానన్యత్వమనేకవిధమపి నాత్ర ప్రతిపాద్యం, తేనేత్యర్థ: । అనేనాపవ్యాఖ్యాననిరాకరణం స్వవ్యాఖ్యానదృఢీకరణార్థత్వాన్నాసఙ్గతమితి స్మారయతి । కర్త్రనధీనసత్తాశక్త్యాదిమత్కారణాన్తరతవ్యపేక్షా ఖలు ఘటాదిసృష్యిర్దృష్టా । తతో, మహదాదిసృష్యిరపి కర్తృవ్యతిరిక్తస్వతన్త్రకారణసవ్యపేక్షా సృష్యిత్వాద్ఘటసృష్యివత్, మహదాదికం వా కర్తృవ్యతిరిక్తస్వతన్త్రకారణాయత్తో సాపేక్షోత్పత్తికం కాయర్త్వాద్ఘటవత్, ప్రకృత్యాదికం వా స్వతన్త్రం కారణత్వాన్మృదాదివత్, ఈశ్వరో వా స్వతన్త్రకారణసవ్య(ణాన్తరసా)పేక్ష: కర్తృత్వాత్కులాల(లాది)వదితి యుక్తివిరుద్ధత్వాజ్జన్మాదిసూత్రేఽభిప్రేతం యత్పరస్యైవ బ్రహ్మణ: స్వాతన్త్ర్యం తన్నోపపద్యతే । నచ శ్రుతివిరోధ: । శ్రుతీనాం బ్రహ్మణో జగత్కారణత్వమాత్రపరత్వాత్ । స్వతన్త్రకారణాన్తరనిరాసే శ్రుతేరభావాత్ । భావేఽప్యపౌరుషేయతయా శ్రుతిప్రాబల్యవద్బాహుల్యేన యుక్తిప్రాబల్యస్యాపి సమ్భవాత్, సత్ప్రతిపక్షతయా

శ్రు(త్య)త్యాఽభిప్రేతావధారణానుపపత్తేరిత్యేవం ప్రాప్తమ్ । స్వతన్త్రకారణాన్యత్వం బ్రహ్మణోఽన్యస్య స్వతన్త్రకారణత్వమితి యావత్ । అత్ర అధికరణే । తదనన్యత్వమిత్యనేన నిషిద్ధయతే । మహదాదిసృష్ట్యా యత్స్వతన్త్రకారణం తస్య తదనన్యత్వమితి ।

యద్యత్ర స్వతన్త్రకారణాభావ ఇత్యేవ బ్రూయాత్, తదా బ్రహ్మణోఽపి స్వాతన్త్ర్యం ప్రతిషిద్ధం స్యాత్ । తదనన్యత్వం స్వతన్త్రకారణ స్యేత్యుక్తే హి స్వతన్త్రకారణం తదేవ నాన్యదితి లభ్యతే । తదుపపాదనాయ యత్ "ఆరమ్భణశబ్దాదిభ్యః' ఇతి స్వపక్షే ప్రమాణముక్తమ్, యశ్చ "భావే చోపలబ్ధేః' ఇతి విపక్షే ప్రమాణాభావస్తదుభయం హిశబ్దేన సూచయతి ।

నన్వారమ్భణాద్యాక్షేపశబ్దాదిభ్య ఇతి వక్తవ్యమ్ । సత్యమ్ । లక్షితలక్షణయైష ఏవార్థః ప్రతిపాద్యత ఇత్యదోషః । తథాఽపి "కింస్విదాసీదధిష్ఠానమ్' ఇతి (ఋ.సం.10-81-2) శ్రౌతనిర్దేశానుసారేణాధిష్ఠానస్యోపాదానముచితమితి చేన్న । శాబ్దాదప్యర్థప్రాధాన్యస్య బలవత్త్వాత్ । సాధకతమం కరణమితి వచనా(స్మరణా)త్ । నను చ స్వతన్త్రకారణస్య బ్రహ్మానన్యత్వం ప్రతిజ్ఞాయ కారణాన్తరాభావే ప్రమాణోపన్యాసోఽసఙ్గతః । మైవమ్ । అస్త్యత్రాభిప్రాయః । వక్ష్యతే (హి) చ బ్రహ్మాతిరిక్తప్రకృత్యాదికారణసద్భావః । ఆరమ్భణశబ్దాదిభ్యస్తదభావోఽవగమ్యతే । తతోర్థాత్స్వతన్త్రకారణాన్తరభావే చ ప్రమాణైరుపలబ్ధేః ప్రసఙ్గ ఇతి వదన్ప్రమాణాభావమాహ । ఏవం మన్యతే । శుష్కాభ్యో బహుయుక్తిభ్యోఽపి శ్రుత్యనుగృహీతానాం బహ్వీనాం యుక్తీనాం ప్రాబల్యాత్తద్విరుద్ధానాం పూర్వపక్షయుక్తీనామప్రామాణ్యమితి ।

స్యాదేతత్ । అద్భయః సమ్భూత ఇత్యాదివచనాత్కథం బ్రహ్మాతిరిక్తస్య స్వతన్త్రకారణస్యానుపలబ్ధిః । నచాత్ర న స్వాతన్త్ర్యం శ్రూయత ఇతి వాచ్యమ్ । పారతన్త్ర్యానుక్తౌ స్వాతన్త్ర్యస్య లోకానురోధాదేవ సిద్ధేరితి । ఏతత్పరిహారాయ సూత్రమ్ ఓం సత్త్వాచ్చావరస్యేతి ఓం ॥ తస్యా(యమ)ర్థః । స్యాదయం దోషో యది వయం బ్రహ్మాతిరిక్తం కారణమేవ నాస్తీతి వదామః । న చైవమ్ । అవరస్య తదధీనస్య ప్రకృత్యాదేః కారణస్య సత్త్వాదితి । తదిదం పరిహారాయ న పర్యాప్తమ్ । యావతా పూర్వపక్షిణా పారతన్త్ర్యానుక్తౌ స్వాతన్త్ర్యమేవ సేత్స్యతీత్యుక్తమ్ । అన్యథా పూర్వపక్షస్య నిర్దలత్వాపత్తేః, ఇత్యతః ప్రకృత్యాదేః కారణజాతస్యేశ్వరాధీనసత్తాకత్వే ప్రమాణం దర్శయన్సూత్రం వ్యాచష్టే- ద్రవ్యమితి ॥

చేతనా: జీవా: । ధృతి: చిత్ర్వకృతి:, "ధారకత్వాత్' ఇతి శ్రుతే: । ప్రకృత్యాదేస్తద్వశస్య భావ: అఙ్గీక్రియతే । అతోఽద్భుయ: సమ్భూత ఇత్యత్రాపి స్వాతన్త్ర్యాసిద్ధేర్నానుపలబ్ధిర్యుక్తేత్యర్థ: । యద్యపి ఆరమ్భణశబ్దాదేరద్భుయ: సమ్భూత ఇతి శ్రుతేశ్చ పరస్పరవిరోధాదథర్ాపత్త్యైవైషోఽర్థో లభ్యతే । తథాఽపి మన్దాపేక్షయా స్పష్యశ్రుత్యుదాహరణమ్ ।

యద్వా స్వతన్త్రకారణాన్యత్వం నిషిద్ధయత ఇత్యనేన పరతన్త్రకాణాన్తరసద్భావ: సూచిత: । అన్యథా కారణాన్యత్వమిత్యేవ స్యా(బ్రూయా)త్ । (స) పరతన్త్రకారణసద్భావ: కృత ఇత్యత ఆహ- ద్రవ్యమితి ॥ భావో గమ్యత ఇతి శేష: । అత్ర తద్వశత్వం విధేయమ్ । కారరసద్భావస్య పరేణాపృథ్గీకృతత్వాత్ ।

॥ ఓం అసద్వ్యయపదేశాన్నేతి చేన్న ధర్మాన్తరేణ వాక్యశేషాత్ ఓం ॥ ఇతి సూత్రమ్ । తత్ర ఆక్షేపస్యాయమర్థ: । "నాసదాసీన్నోసదాసీత్తదానీమ్' ఇతి మహాప్రలయే మూర్తామూర్తాదేరశేషస్యాసత్త్వవ్యపదేశాత్కారణోపలబ్ధిపరిచోదనా, తస్యేశ్వరవశస్యాఙ్గీకారేణ సమాధానం చ నోపపద్యతే । నచాయం పక్ష: "అసదితి చేత్' ఇత్యాదినైవ నిరాకృత: । తత్రేశ్వరస్యాప్యనఙ్గీకారాత్ । ఇహ పునరీశ్వరమఙ్గీకృత్య కారణాన్తరనిరాకరణాత్ । నచ "అద్భుయ: సమ్భూత:' ఇత్యాదివిరోధ: ।

అత్ర మహాప్రలయే కారణాన్తరసద్భావస్యాశ్రవణాత్ । ఈశ్వరాతిరిక్తకర్తృకాసు సృష్టిష్వబాదికారణసద్భావపరత్వాచ్చ । ఏవఞ్చారమ్భణశబ్దాదయోఽపి సమఞ్జసా భవన్తీతి । (అత్ర) నేతి సిద్ధాన్తాంశం వ్యాచష్టే- ద్రవ్యమితి ॥ న మహాప్రలయే కారణాన్తరస్యాభావో వాచ్య: । కిన్తు తద్వశస్య భావ ఏవ । తస్య తద్వశత్వం కుత ఇతి చేత్ । ద్రవ్యమితి శ్రుతేరితి ।

Vyasa-(18)

నను "నాసదాసీత్' ఇతి సర్వస్యాసత్త్వవ్యపదేశాత్కథం నేత్యత ఉక్తం "ధర్మాన్తరేణ' ఇతి । తద్వ్యాచష్టే- తద్వశస్యేతి ॥ సావధారణం చేదమ్ । తద్వశస్యైవ భావ: ప్రలయే, న స్వతన్త్రస్య । తత: స్వాతన్త్ర్యలక్షణధర్మవిశేషాభిప్రాయేణాసత్త్వవ్యపదేశో యుజ్యతే ।

ఉపలక్షణమేతత్ । యథోక్తం భాష్యే । యత్ఖలు పరతన్త్రమవ్యక్తం కార్యానభిముఖం తదసదితి వ్యపదిశ్యతే ।

కుత: శ్రుతే: ముఖ్యార్థపరిత్యాగేనాముఖ్యార్థోఽఙ్గీక్రియతే । "తమ ఆసీత్' ఇత్యాదివాక్యశేషాత్ । నచ తమో బ్రహ్మ, "ఆనీదవాతమ్' ఇతి తస్య పృథగవస్థానోక్తే: । నచానన్తప్రకాశస్య తమస్త్వముపపద్యతే । కిన్తు ప్రకృతేరేవ, ఆచ్ఛాదకత్వాదేరితి ।

నను చ ప్రలయేఽవస్థితం చేత్ప్రకృత్యాది తస్య స్వాతన్త్ర్యాదిధర్మాభావ: కుత:, యేనైవం వ్యాఖ్యాయత ఇతి చేత్ । వాక్యోపక్రమతచ్ఛేషయోర్విరోధాదర్థాపత్త్యైవేతి బ్రూమ: । శ్రూయతే చ స్పష్యమిత్యాశయవాన్వాక్యశేషాదిత్యేతత్ప్రకారాన్తరేణ వ్యాచష్టే- న పర ఇతి ॥

"తస్మాద్ధాన్యత్ర పర: కిఞ్చ నాస' ఇత్యతో వాక్యశేషాత్ప్రకృత్యాదీనాం ప్రలయే స్వాతన్త్ర్యాద్యభావోఽవగమ్యత ఇత్యర్థ: । ఇహ హి తస్మాద్బ్రహ్మణోఽన్యత్ప్రకృత్యాదికం పర: పరం స్వాతన్త్ర్యాదిధర్మోపేతం నాసేతి తత్సద్భావాభ్యుపగమేన పరత్వం నిషిద్ధయతే । అన్యథా పరశబ్దవైయర్థ్యాదితి ।

స్యాదేతత్ । కారణాన్తరసద్భావమభ్యుపగమ్య తస్యేశ్వరాధీనతాం వదతా సిద్ధాన్తినేదం వక్తవ్యమ్ । కిమీశ్వర: ప్రకృత్యాదిభిర్వినాఽపి కదాచిత్సృష్ట్యాదికం కరోత్యుత తైరేవేతి నియమ: । ఆద్యే తేషాం కథం కారణత్వమనియతత్వాత్ । అన్యథా రాసభస్యాపి ఘ(ప)టకారణతాపత్తే: । ద్వితీయే తు కథం తత్పరిత్యాగేన కదాఽప్యకుర్వాణస్యేశ్వరస్య స్వాతన్త్ర్యమ్ । కథం చ నియమేనాపేక్షణీయానాం తేషాం పారతన్త్ర్యమ్ । ఏవం పృకృత్యైవ మహాన్తం మహతైవాహఙ్కారమిత్యాదినియమం కదాచిదపహాయ సృజతి ఉతానేన నియమేనైవ । ఆద్యే త్వనియతత్వేనాకారణత్వప్రసఙ్గ: । ద్వితీయే పునరీశ్వరాదే: స్వాతన్త్ర్యాద్యనుపపత్తి: । తథా ప్రకృత్యాదికముపాదానీకృత్య కాలాదికం నిమిత్తీకృత్య సృజతీతి నియమే వ్యత్యాసే చోక్తదోషానుషఙ్గ: । అతో యుక్తిబాధితత్వాదస్యార్థస్య కారణాన్తరనిరపేక్ష ఏవ భగవన్సృష్ట్యాదికం కరాతీత్యేవ జ్యాయ: । ఏవఞ్చ నిరర్గలమైశ్వర్యమస్య సమర్థితం స్యాత్ । నచ ప్రమాణబాధ: । అద్భ్యయ: సమ్భూత: పృథివ్యై రసాచ్చేత్యాదేరనీశ్వరకర్తృకావాన్తరసృష్టివిషయత్వస్యోక్తత్వాత్ । తమ ఆసీదిత్యాదౌ తమ:ప్రభృతీనాం ప్రలయే సత్త్వశ్రవణేఽపీశ్వరకర్తృకాయాం సృష్టౌ కారణత్వాశ్రవణాదిత్యాశఙ్కాపనోదనార్థం సూత్రమ్- ॥ ఓం యుక్తే: శబ్దాన్తరాచ్చ ఓం ॥ ఇతి । అస్యాయమర్థ: । నోక్తయుక్తివిరోధేన భగవత: కారణాన్తరవిధురత్వమురరీకర్తవ్యమ్ ।

కారణాన్తరసద్భావాభ్యుపగమేఽపి ప్రకృత్యాదే: కారణత్వస్యేశ్వరాదిస్వాతన్త్ర్యాదికస్య చ యుక్తే: । నచైవం తర్హి వినిగమనే కారణాభావ ఇతి వాచ్యమ్ । అద్భుయ: సమ్భూతో హిరణ్యగర్భ ఇత్యాదిశబ్దాన్తరాత్ । పూర్వోదాహృతశబ్దవిలక్షణశబ్ద: శబ్దాన్తరమ్ । తేనేదముక్తం భవతి । యద్యపి ప్రాగుదాహృతా: శబ్దా: కథఞ్చిదన్యథా నేతు శక్యన్తే । తథాఽప్యయం న తథా । అత్రేశ్వరకర్తృకాయామేవ సృష్ట్యౌ కారణాన్తరసద్భావశ్రవణాత్ । నహి హిరణ్యగర్భసృష్టిరనీశ్వరకర్తృకా । తస్యైవ ప్రథమజత్వాదితి ।

అన్యథా, కారణైర్వినా, కర్తుం శక్తోఽపి హరి: కారణాన్తరాణ్యుపాదాయైవ కరిష్యామీతి స్వేచ్ఛానియమత: కారణైరేవేదం జగత్సదా సృజతి । ఏవమన్యథా, ప్రకృత్యాఽహఙ్కారమహఙ్కారేణ మహాన్తమితి ఏవమ్ తథా ప్రకృతిం నిమిత్తీకృత్య కాలాదికం చోపాదానీకృత్య కర్తుం శక్తోఽప్యేతేనైవేదమేతదుపాదానీకృత్యైవేదం స్రక్ష్యామీతి స్వేచ్ఛానియమతో నియతై: క్లృప్తైరేవ, తథా నియతై: స్వనియతసత్తాశక్త్యాదిమద్భిరేవ కారణైరిదం జగత్సదా కరోతీతి యోజనా ।

ఇదముక్తం భవతి । యదుక్తమీశ్వరస్య కారణోపాదానాదినియమోఽస్తి న వేతి । తత్రాస్తీతి బ్రూమ: । తథాచ ప్రకృత్యాదీనాం కారణత్వం యుక్తమ్ । సచ నియమో న కులాలాదేరివ తాన్యపహాయ వ్యత్యస్య వా అకరణే శక్త్యభావనిబన్ధన: । యేన తస్య స్వాతన్త్ర్యమ్ తేషాం చ పారతన్త్ర్యం న స్యాత్ । కిన్నామ స్వేచ్ఛాయత్త ఏవ । తత: స్వాతన్త్ర్యాదికమపి యుక్తమ్ । నచ తాని స్వాధీనసత్తాశక్త్యాదిమన్తి, యేనైశ్వర్యం నిరర్గలం న స్యాత్ । కిన్తు భగవత్యేవ తదీయం సత్తాదికమాయతతే । తతస్తత్సాచివ్యమతిశయేనైశ్వర్యస్య ద్యోతకమేవ । యథోక్తమ్ "సాధనానాం సాధనత్వం యదాఽఽత్మాధీనమిష్యతే । తదా సాధనసమ్పత్తిరైశ్వర్యద్యోతికా భవేత్' ఇతి ।

నను శక్తస్యాపీశ్వరస్య తన్నియమానుసరణేచ్ఛా కుత ఇతి చేత్ । కిం కారణం పృచ్ఛస్యుత జ్ఞాపకమ్ । ఆద్యే స్వభావోఽయమితి బ్రూమ: (వదామ:) । ద్వితీయే తు శ్రుతిప్రసిద్ధేరితి । తదిదముక్తం హిశబ్దేన । శ్రుతిం చోదాహరిష్యతి ।

అనేన శబ్దాన్తరాచ్చేతి సూత్రం ప్రకారాన్తరేణ వ్యాఖ్యాతం జ్ఞాతవ్యమ్ । శబ్దాన్తరం చ శబ్దవిశేషో, వివక్షితార్థప్రతిపాదక: శబ్ద ఇతి యావత్ । "పటవచ్చ","యథా ప్రాణాది:' ఇతి సూత్రే, భాష్య ఏవ వ్యక్తే ।

అన్యే పునరన్యథైతాని సూత్రాణి వర్ణయన్తి । తథాహి ।

భావే చోపలబ్ధే: । మృదాదే: కారణస్య భావ ఏవ ఘటాదే: కార్యస్యోపలబ్ధేశ్చానన్యత్వం కారణాత్కాయర్స్య । నహి యద్యతో భిన్నం తత్తద్భావ ఏవోపలభ్యతే । న హ్యశ్వో గోతోఽన్యో గోర్భావ ఏవోపలభ్యతే । కిఞ్చ, భావే తిలాదౌ కారణే, తైలాద్యుపలభ్యతే । కార్యే చ భావే కుణ్డలాదౌ సువర్ణాదికమ్ । అతశ్చ తదభేదసిద్ధి: ।

సత్వాచ్చావరస్య । అవరకాలీనస్య కాయర్స్య ప్రాగుత్పత్తే: "సదేవ సోమ్యేదమగ్ర ఆసీత్' ఇతి సత్త్వావధారరాచ్చానన్యత్వం కారణాత్కార్యస్య ।

అసద్వ్యయపదేశాన్నేతి చేన్న ధర్మాన్తరేణ వాక్యశేషాత్ । "అసదేవేదమగ్ర ఆసీత్',"అసద్వా ఇదమగ్ర ఆసీత్' ఇతి ప్రాగుత్పత్తే: కార్యస్యాసత్త్వవ్యపదేశాన్నేతి చేన్న । భవేదేతద్యది కార్యస్వరూపాభిప్రాయేణాయం వ్యపదేశ: స్యాత్కిన్తు వ్యక్తత్వలక్షణధర్మాన్తరాభిప్రాయేణ । కుత: । వాక్యశేషాత్ । అసదేవేదమగ్ర ఆసీత్ ఇత్యసచ్ఛబ్దేనోపక్రమే నిర్దిష్యం పునస్తత్సదాసీదితి వాక్యశేషే నిర్దిశతి । అసద్వేత్యత్రాపి "తదాత్మానం స్వయమకురుత' ఇతి । తేన జ్ఞాయతే నాసత్కార్యం ధర్మాన్తరేణైవాసత్త్వవ్యపదేశ ఇతి ।

యుక్తే: శబ్దాన్తరాచ్చ । యుక్తేశ్చ కాయర్స్య ప్రాగుత్పత్తే: సత్త్వం కారణాదనన్యత్వం చ గమ్యతే । శబ్దాన్తరాచ్చ । యుక్తిస్తావదసదకారణాదిత్యాదికా సాఙ్ఖ్యోక్తా । వృత్తివికల్పానుపపత్త్యాదికా చ సౌగతోక్తా । శబ్దాన్తరం చాసద్వ్యయపదేశాదన్య: "సదేవ సోమ్యేదమగ్ర ఆసీత్' ఇత్యాదిసద్వ్యయపదేశ: ।

పటవచ్చ । సంవేష్టితప్రసారితపటన్యాయేనేదం కారణాత్కార్యస్యానన్యత్వం ప్రాగుత్పత్తే: సత్త్వం చ ప్రతిపత్తవ్యమ్ ।

అత్ర సూత్రాక్షరాణామార్జవానార్జవాదిచిన్తా శిష్యైరేవ క్రియతామిత్యాశయవాన్ యదుక్తం కారణాత్కార్యస్యానన్యత్వం తత్తావన్నిరాకరిష్యన్ కిమనేన ప్రబన్ధేన నిమిత్తకారణానన్యత్వం కార్యస్యోపపాదితమ్, ఉతోపాదానకారణానన్యత్వమితి వికల్పం చేతసి నిధాయాద్యం నిరాకరోతి- నిత్యభేద ఇతి ॥

నిత్యశబ్దో నియమార్థ: I భేద ఏవేతి I కార్యస్యేతి శేష: I హీతి సర్వప్రమాణప్రసిద్ధిం సూచయతి I తథాచ సర్వమిదం బాధితవిషయమితి I న ద్వితీయ: I ప్రకృతానుపయోగాత్ I

వియదాదిప్రపఞ్చస్య బ్రహ్మానన్యత్వముపపాదయితుం ఖల్వస్యోపన్యాస: I తద్యది నామ ఉపాదానానన్యత్వం కార్యస్య తదా కిమాయాతం ప్రకృతే I నహి బ్రహ్మ ప్రపఞ్చోపాదానమిత్యేతదుక్తప్రాయమితి మన్వానో దూషణాన్తరమాహ- ఉపాదానేనేతి II

హీత్యనువర్త్యతే I ఉపాదానేన కార్యస్య ద్వయం భేదాభేదౌ ప్రమితౌ I తతోఽస్మిన్నపి పక్షే బాధితవిషయత్వమితి I

కథం కార్యం కారణేన భిన్నాభిన్నం ప్రమితమిత్యత ఆహ- అసదితి II

యత్ ఘటాదికం మృదాదికారణాత్మతయా ప్రాగుత్పత్తేరస్తీతి ప్రమితం పరేణాఙ్గీకృతం చ తదేవ పృథుబుధ్నోదరాకారాదినా కార్యరూపేర ప్రాగుత్పత్తేరసత్ హి యస్మాత్తస్మాదుపాదానేన భిన్నాభిన్నమితి నిశ్చీయతే I

ఏతదుక్తం భవతి I పరో హి ఘటాదే: కార్యస్య ప్రాగుత్పత్తే: సత్త్వమభ్యుపగచ్ఛతి I తత్కిం పృథగేవోత మృదాదికారణాత్మతయేతి వక్తవ్యమ్ I నాద్య: I అనభ్యుపగమాత్ I అనుపలబ్ధేశ్చ I ద్వితీయే తు కార్యస్యోపాదానాభేదస్తావదఙ్గీకృత: I న చాత్యన్తాభేద: I ఘటాదే: కార్యాకారేణ ప్రాగుత్పత్తేరసత్త్వాత్ I యదా హి ఘటాదికం మృదాదినాఽత్యన్తాభిన్నం స్యాత్ I తదా ప్రాగుత్పత్తేర్ఘటాదిరూపేణ సత్త్వాత్ I మృదాదేస్తదా సత్త్వాత్ I న చైవమ్ I తేన జానీమో ఘటాదికం మృదాదినా భిన్నాభిన్నమితి I అత్యన్తాసత్కార్యవాదినం ప్రతి భేదాభేదసమర్థనం విరోధపరిహారశ్చోత్తరత్ర విధాస్యత ఇతి I

యచ్చ కార్యస్య ప్రాగుత్పత్తే: సత్త్వముక్తం తదపి నోపపన్నమిత్యాహ- అసదితి II

యత్ ఘటాదికం ప్రాగుత్పత్తేరస్తీత్యావయో: సమ్మతమ్ I తదేవ తదాఽసచ్చ యస్మాత్తస్మాత్సదేవేతి సత్కార్యవాదోఽనుపపన్న ఏవ I తస్యైవ తదైవ తత్రైవ

సత్త్వమసత్త్వం చ విరుద్ధమితి చేన్న । రూపభేదేన అవిరోధాత్ ఇత్యాశయేనోక్తం కారణాత్మతయా కార్యరూపేణేతి । నన్వేవం సతి కిఞ్చిత్సదేవ కిఞ్చిత్ అసదేవ సదసత్తు న కిమపి స్యాత్ । న స్యాత్ । తయోరపి రూపయోరత్యన్తభేదాభావాదితి ।

స్యాదేతదుక్తం యద్యసత్త్వం ప్రాగుత్పత్తే: కార్యస్య స్యాత్తదేవ కుత: । తథా చాత్యన్తాభిన్నం కార్యముపాదానేనేత్యతో విపక్షే బాధకప్రదర్శనేన కార్యస్య ప్రాగుత్పత్తేరసత్త్వముపాదానాద్భేదం చోపపాదయతి- అనవస్థేతి ॥

అన్యథా కార్యస్య ప్రాగుత్పత్తేరాత్యన్తికే సత్త్వే కారణేనాత్యన్తాభేదే చాఙ్గీకృతే సర్వత్రోత్పత్తినాశయోరనవస్థా అవ్యవస్థా స్యాత్ । యథా హి । పటస్తన్త్వాత్మక: ప్రాగపి సన్నేవ । తథా తన్తవోఽపి స్వకారణాత్మకా: సన్త ఏవేత్యనేన క్రమేణ సర్వస్య మూలకారణాత్మకత్వేనాత్యన్తికం సత్త్వం స్యాత్ । నచ మూలకారణముత్పద్యతే వినశ్యతి చేతి పటాదీనామప్యుత్పత్తివినాశౌ న స్యాతామ్ । తథాచ పటాదయ ఉత్పత్తివినాశవన్త ఆత్మాదయస్తద్రహితా ఇతి లోకవేదప్రసిద్ధోత్పవినాశవ్యవస్థా న స్యాదితి । ఉపలక్షణం చైతత్ । పటాదీనాముత్పత్తివినాశాభావే తత్కారకవ్యాపారవైకల్యం స్యాదిత్యపి ద్రష్టవ్యమ్ ।

యద్వోత్పత్తినాశశబ్దాభ్యాం సత్త్వమసత్త్వం చోపలక్ష్యతే । తతశ్చాయమర్థ: । యది పటస్తన్త్వాత్మక: ప్రాగుత్పత్తేరపి సన్నేవ తదా(తదా)ఽప్యుపలభ్యేత తన్తువత్ । యది చానుపలభ్యమానోఽపి సన్నభ్యుపేయతే, తదా సర్వత్రోత్పత్తినాశయోస్సదసత్త్వయోరనవస్థా స్యాత్ । ఉపలభ్యమానం ఘటాదికమస్త్యనుపలభ్యమానం ఖరవిషాణాదికం నాస్తీతి సర్వజనసమ్మతా వ్యవస్థా న స్యాత్ ।

అథవోత్పత్తివినాశశబ్దాభ్యాం తదుపపాదనస్యోపలక్షణమ్ । తథా చైవం యోజనా ఆస్తాం తావదన్యత్ । సత్కార్యవాదే సర్వత్ర శిష్యం ప్రతివాదినం వా ప్రతి ఉత్పత్తినాశయోర్నాసదుత్పద్యతే న సద్వినశ్యతీత్యేవంరూపోపపాదనస్యాప్యనవస్థాఽవస్థానాభావ: స్యాత్ । తథాహి । ఇదముపపాదనం కిమర్థమితి వాచ్యమ్ । శిష్యాదేర్విద్యోత్పత్త్యేఽవిద్యానాశాయ వాద జల్పాదౌ తు ఖ్యాత్యాద్యుత్పాదాయేతి చేత్ । తద్విద్యాదికం సచ్చేన్నోత్పాద్యమ్, సత్త్వాదాత్మవత్ । అసచ్చేన్నోత్పాదయితుం శక్యమ్, అన్యథా సత్కార్యవాదభఙ్గప్రసఙ్గాత్ । ఏవమవిద్యా సతీ చేన్న వినాశ్యా । అన్యథాఽపసిద్ధాన్తాపత్తే: । అసతీ చేత్(నితరాం) న తారమ్ । నిత్యనివృత్తత్వాత్ । తత: సర్వథా ప్రతిపాదనాసమ్భవ ఏవేతి ।

యది వోత్పత్తివినాశయోరితి విరుద్ధధర్మోపలక్షణమ్ । తథాహి । యది కార్యముపాదానాత్మకమేవ సదేవ చ ప్రాగుత్పత్తే: స్యాత్ । తదోత్పత్తివినాశాదిధర్మాణామనవస్థా స్యాత్ । తన్తవ: ప్రాగేవ సన్తో నేదానీముత్పద్యన్తే । పటస్తూత్పద్యతే । తన్తుష్వవినష్టేష్వేవ పటో వినశ్యతి । తన్తవో బహవ: పటస్త్వేక: । ఏవమాకారాభిధానబుద్ధికార్యభేదోఽపి ద్రష్టవ్య: । సైషా వ్యవస్థా న స్యాదితి ।

నన్వేతత్సకలమపి పటవచ్చ, యథా ప్రాణాదిరితి వ్యక్త్యవ్యక్త్యవష్టమ్భేన పరిహృతమ్ । తథాహి । వ్యక్త్యపేక్షయోత్పత్తి: పటాదీనామవ్యక్త్యపేక్షయా చ వినాశో యుజ్యతే । వ్యక్త్యవ్యక్త్యర్థమేవ చ కారకాణ్యుపయుజ్యన్తే । వ్యక్త్యవ్యక్తిభ్యామేవోపలబ్ధ్యనుపలబ్ధీ భవత: । అత ఏవ ప్రతిపాదనం సఙ్గచ్ఛతే । వ్యక్తావ్యక్తరూపేణైవ విరుద్ధధర్మా వ్యవతిష్ఠన్తే । యథా హి సంవేష్టిత: పటో న స్ఫుటం పట ఇతి ప్రతీయతే । న ప్రావ్రియతే న శీతమపనుదతి । న బహుదేశవ్యాపీ భవతి । ప్రసారితస్తు స్ఫుటప్రతీత్యాదిమాన్ । న చైతావతా భేద: । నాపి ప్రసారిత: ప్రాగసత్ । యథా చ ప్రాణాయామేన నిరుద్ధ: శారీరో వాయుర్జీవనమాత్రం కరోతి నోత్క్షేపణాది । నిరోధాపగమే త్వాసాదితవ్యక్తిస్తదపి కరోతి । న తావన్మాత్రేణ భిద్యతే । ప్రాగసన్వా । తథైవైతదపి వ్యక్త్యవ్యక్తిభ్యాం సమఞ్జసమితి ।

అత్ర బ్రూమ: । కేయం పటస్య ప్రాగుత్పత్తేరూర్ధ్వం చ వినాశాదవ్యక్తిర్మధ్యే చ వ్యక్తి: । అనుపలబ్ధిరవ్యక్తిరుపలబ్ధిర్వ్యక్తిరితి చేత్తత్రాహ- అనవస్థేతి ॥

యద్యుపలబ్ధ్యనుపలబ్ధీ ఏవోత్పత్తివినాశౌ । తదా సర్వత్రోత్పత్తినాశయోరనవస్థా స్యాత్ । యద్యదోపలబ్ధం తత్తదైవోత్పన్నమ్ అనుపలబ్ధం చ వినష్టమితి స్యాదితి యావత్ । కిఞ్చ ప్రాగుత్పత్తేస్సత్త్వే పటస్య కస్మాన్నోపలబ్ధి: కథం చోర్ధ్వముపలబ్ధిరితి ప్రశ్నస్య ఉపలబ్ధ్యనుపలబ్ధి(అనుపలబ్ధ్యుపలబ్ధి)భ్యామేవేతి పరిహారం వదన్దేవానాంప్రియ: శ్లాఘనీయప్రజ్ఞ: స్యాత్ । అపి చ ప్రాగూర్ధ్వం చ తన్తూపలబ్ధౌ కథం తన్మాత్రస్య సత: పటస్యానుపలబ్ధి: । అన్యథా తన్తూనామపి సా స్యాత్ ।

అథ పటధర్మావేవ వ్యక్త్యవ్యక్తీ । తదా తావపి తన్తూనాం విద్యేతే న వా । న చేన్న కార్యకారణయోరత్యన్తాభేద: । విద్యేతే చేత్తత్రాహ- అనవస్థేతి ॥
ఉత్పత్తినాశవ్యవహారహేతూవ్యక్త్యవ్యక్తీ యది తన్తుష్వపి విద్యేతే తదా

సర్వత్రోత్పత్తినాశయోరనవస్థా స్యాత్ । తన్తవో నోత్పన్నా న నష్టా: । కిన్తు పట ఏవేత్యుత్పత్తివినాశవ్యవస్థా న స్యాదితి ।

కిఞ్చేయమభివ్యక్తిరుత్పత్త్యాదివ్యవహారకారణతయోపాదీయతే । సా కిం చక్రచీవరాదిభి: ప్రాగసత్యేవోత్పద్యతే ముద్గరాభిఘాతాదినా చ నశ్యతి, ఉత ప్రాగపి సత్యేవావినాశినీ చ । ఏవమవ్యక్తిరపి కిం ప్రాగసతీ ముద్గరాభిఘాతాదినోత్పద్యతే । కింవా ప్రాగపి సతీ । ఉభయత్రాద్యౌ దూషయతి- అనవస్థేతి ॥ వ్యక్త్యవ్యక్త్యోరుత్పత్తినాశవత్త్వే సర్వత్రోత్పత్తినాశయోరనవస్థా వ్యవస్థాభావ: స్యాత్ । న కిఞ్చిదసదుత్పద్యతే న కిఞ్చిత్సద్వినశ్యతీతి సిద్ధాన్తవిరోధ:(హాని:) స్యాదిత్యర్థ: । ద్వితీయౌ దూషయతి- అనవస్థేతి ॥ వ్యక్త్యవ్యక్త్యో: సదా సత్త్వే సర్వత్రోత్పత్తినాశయోరనవస్థాఽవ్యవస్థితి: స్యాత్ । తథాహి । ఏతావన్తం కాలమనుత్పన్నో ఘట ఇదానీముత్పన్న ఇతి తావన్న స్యాత్ । ఉత్పత్తివ్యవహారహేతోరభివ్యక్తే: ప్రాగపి సత్త్వాత్ । తథా ముద్గరాభిఘాతాద్యుత్తరకాలమపి ఘటసత్త్వవ్యవహార: స్యాత్ । తద్ధేతోరభివ్యక్తేరవినష్యత్వాత్ । తథేదానీమేవ నష్టో ఘట ఇత్యపి న స్యాత్ ।

వినాశవ్యవహారకారణానభివ్యక్తే: ప్రాగపి సత్త్వాదితి । కారకవ్యాపారవైఫల్యతాదవస్థ్యం స్ఫుటమేవ ।

అథైతద్దోషపరిహారాయ వ్యక్త్యవ్యక్త్యోరపి వ్యక్త్యవ్యక్తీ స్వీక్రియేతే, తదా తయోరప్యుక్తవికల్పదోషానుషఙ్గ: స్యాత్ । అథ తత్రాపి వ్యక్త్యవ్యక్త్యన్తరాఙ్గీకారస్తదాఽనవస్థా స్యాదిత్యాహ- అనవస్థేతి ॥ ఉత్పత్తినాశయోరితి విషయసప్తమీ । సన్త్వనన్తా వ్యక్తయోఽవ్యక్తయశ్చ । మూలక్షయాభావాన్నానవస్థా దోష ఇత్యత ఆహ- అనవస్థేతి ॥ అన్యథాఽనవచ్ఛిన్నవ్యక్త్యవ్యక్తిపరమ్పరాఙ్గీకారే సవత్ర ఘటాదావుత్పత్తినాశయోరనవస్థాఽనవక్లృప్తి: స్యాత్ । ఉత్తరోత్తరవ్యక్త్యవ్యక్తిసిద్ధౌ హి పూర్వపూర్వవ్యక్త్యవ్యక్తీనాముత్పత్తినాశవ్యవహారనిదానత్వమ్ । తత: ప్రయోజనపరిక్షయహేతుత్వాదనవస్థా దూషణమేవ ।

నన్విదం భవతామపి సమానమ్ । ప్రాగసత: సత్తాసమవాయో హి జనిరిష్యతే । సత్తాసమవాయాహ చ సదా సన్తావితి ప్రాగ్వినాశోత్తరమపి జని: స్యాత్ । వినాశశ్చ న స్యాదిత్యత ఆహ- అనవస్థేతి ॥ ఇయం సర్వత్రోత్పత్తివినాశయోరనవస్థాఽవ్యవస్థితి: అన్యథా

సమవాయస్య జనిత్వాఙ్గీకృతావేవ హి స్యాత్ । నాస్మన్మతే । ప్రకారాన్తరేణ జనేర్వక్ష్యమాణత్వాదితి ।

నను జని: కిం ప్రాక్ సతీ ఉత కారకవ్యాపారజన్యా । ఆద్యే ప్రాగుక్త ఏవ దోష: । ద్వితీయే జనేర్జనిరపి తథేత్యనవస్థా । ఏవం వినాశోపీత్యత ఆహ- అనవస్థేతి ॥ సర్వత్రోత్పత్తినాశయోరియముక్తానవస్థా । అన్యథా ఘటజనేరన్యా జనేర్జనిరిత్యఙ్గీకార ఏవ స్యాత్ । న త్వేవమఙ్గీక్రియతే । అపి తర్హి ఘటజన్మైవ జన్మనో జన్మేతి । యథాఽఽహు: "యథా జనేర్జనిర్నాన్యా తస్యా వస్తుజనిర్జని:' ఇతి । ఘటో జాయతే ఘటజన్మ జాయత ఇత్యనయోరేకార్థత్రైవ హి లౌకికపరీక్షకసమ్మతా । నచ వ్యక్త్యవ్యక్త్యోరప్యేవమఙ్గీకర్తుముచితమ్ । జన్మవినాశావుపలబ్ధ్యనుపలబ్ధీ వా విహాయ వ్యక్త్యవ్యక్త్యోరేవాప్రామాణికత్వాదితి ।

నను యద్యసదుత్పద్యేత సచ్చ వినశ్యేత తదా సర్వత్రోత్పత్తినాశయోరనవస్థైవ స్యాత్ । ఏవం సతి హి (ఖర)శశవిషాణమప్యుత్పద్యేత । ఆత్మా చ నశ్యేదిత్యత ఆహ- అనవస్థేతి ॥ అన్యథా కారణశక్త్యనాదరణే హీముత్పత్తివినాశయోరనవస్థా స్యాత్ । నచైవం కిన్తు యస్యోత్పత్తికారణమస్తి తదసదప్యుత్పద్యతే । యస్య చ వినాశకారణం విద్యతే తత్సదపి నిరుధ్ధయతే । నచ ఖరవిషాణజన్మన్యాత్మవినాశే వా కారణమస్తీతి తయోర్జననవినాశాభావ: । కారణస్వభావాననుగమే తు సత్కార్యవాదినోఽప్యతిప్రసఙ్గ ఏవేతి ।

అథవా స్యాదియమనవస్థా యద్యత్యన్తాసదేవోత్పద్యతే సన్మాత్రం వినశ్యతీతి బ్రూమ: । సదసదేవోత్పద్యత ఇతి చోక్తం వినాశకారణవదేవ చ వినశ్యతీతి । యచ్చోక్తం భావే చోపలబ్ధేరితి సూత్రార్థత్వేన, తద్వ్యాప్యవ్యాపకభావేనైవోపపన్నం నాత్యన్తాభేదసాధకమ్ । అథ కారణోపరక్తబుద్ధి: సామానాధికరణ్యబుద్ధిర్వాఽత్రాభిమతేతి మతమ్ । సాఽపి అభేదమాత్రేణ చరితార్థా నాత్యన్తాభేదసాధనాయాలమ్ । కిఞ్చైతద్యుక్తేశ్చేత్యనేనైవ శక్యసఙ్గ్రహం న పునరభిధాతవ్యమ్ । అథానేన ప్రత్యక్షముపన్యస్యతే తదపి నాత్యన్తాభేదసాధకమ్ । అత ఏవ భావాచ్చోపలబ్ధేరితి సూత్రవిపరిణామోఽపి నిరస్త: । సత్త్వాచ్చావస్యేతి యుక్తిశ్చేద్యుక్తేశ్చేత్యేతేనైవ గతార్థతా । శ్రుతిశ్చేచ్ఛబ్దాన్తరాచ్చేత్యనేన । అసద్వ్యపదేశాదితి తు పరిచోదనైవాసఙ్గతా । పరమార్థతో బ్రహ్మకారణతాపరత్వేనాపాతతస్తు శూన్యస్యాభావస్య వా కారణభావప్రతిపాదకతాప్రతిభాసేన కార్యాసత్త్వస్య శ్రుతావప్రతీతే: । యుక్తేరిత్యుక్తయుక్తిం తూత్తరత్రాపాకరిష్యామ: । శబ్దాన్తరం త్వాచార్యైరైవాన్యత్రాన్యథైవ వ్యాఖ్యాతమ్ । పటే ప్రాణాదౌ చ నాత్యన్తానుపసఙ్జాతవిశేషత్వమిత్యనుదాహరణమేవేత్యలం ప్రపఞ్చేన ।

యదుక్తం శక్తోఽపి హీతి యచ్చ నిత్యభేద ఇత్రతత తదుభయం శ్రుత్యాఽపి సాధయతి-
శక్తోఽపీతి ॥

అకర్తుం శక్తోఽపి కరోతి । అన్యథా వినా కారణైస్తద్వ్యయత్యాసేన చ కర్తుం శక్తోఽపి నియత్తైః
కారణైః కరోతీచ్ఛయేతి యోజ్యమ్ । స్వస్మాన్నిమిత్తకారణాద్భిన్నమ్ ।
ఉపాదానకారణేనాభిన్నం భిన్నం చ । సంసారిణో హి విష్యిగృహీతా ఇవేశ్వరప్రేరితా
అనిష్యమపి ధారకప్రయత్నేనాకృత్వా న స్థాతుమీశతే । నచ భగవాంస్తథేత్యకర్తుం
శక్తోఽపీత్యుక్తమ్ । అశేషతః ప్రాగిదానీం చోక్తో న తు సన్నిహిత ఏవేత్యర్థః ।

॥ ఇతి శ్రీమన్న్యాయసుధాయాం ఆరమ్భణాధికరణమ్ ॥

॥ అథ శ్రీమన్న్యాయసుధాయాం ఇతరవ్యపదేశాధికరణమ్ ॥

॥ ఓం ఇతరవ్యపదేశాద్ధితాకరణాదిదోషప్రసక్తిః ఓం ॥ అస్మిన్నధికరణే జీవకర్తృత్వపక్షః
శ్రుతిప్రాప్తో విస్తరాన్నిరాక్రియత ఇతి భాష్యమ్ । అత్ర వక్తవ్యమ్ । కిమత్ర జీవస్య సర్వథా
కర్తృత్వం నిరాక్రియతే । ఉతేశ్వరాధీనం తదఙ్గీకృత్య స్వాతన్త్ర్యమాత్రమ్ । నాద్యః । తథా
సతి కర్తా శాస్త్రార్థవత్త్వాదిత్యాదివక్ష్యమాణవిరోధాపత్తేః ।
స్వతఃకర్తృత్వానుపపత్తిరిత్యాదివిశేషణవైయర్థ్యప్రసఙ్గాచ్చ । న ద్వితీయః ।
హితకరణాదిదోషప్రసక్తిరిత్యాదిసూత్రాణాం స్వాతన్త్ర్యనిరాకరణపరత్వేన శక్యయోజనత్వేఽపి

కృత్స్నప్రసక్తిర్నిరవయవత్వశబ్దకోపో వేత్యస్య సూత్రస్యాశక్యవ్యాఖ్యానత్వాత్ । ఇదం హి
సూత్రం సర్వథా కర్తృత్వం నిరాకుర్వదుపలభ్యతే ।

తథాహి । కర్తృత్వం కృత్స్నైకదేశాభ్యాం వ్యాప్తమ్ । తత్ర కృత్స్నప్రసక్తావనుభవవిరోధః ।
ఏకదేశాఙ్గీకారే చ "అథ యః స జీవః స నిత్యో నిరవయవః' ఇత్యనంశత్వశ్రుతివ్యాకోపః స్యాత్ ః
నహి సామర్థ్యాపరపర్యాయం ప్రయత్నాదిరూపం కర్తృత్వమస్మాకం జీవాద్భిన్నమ్ । యేన
తస్య విచిత్రత్వేఽపి జీవస్య నిరంశత్వం న వ్యాహన్యేత । తతో వ్యాపకనివృత్త్యా వ్యాప్యం
కర్తృత్వమపి విచిత్రత్వేఽపి జీవస్య నిరంశత్వం న వ్యాహన్యేత । తతో వ్యాపకనివృత్త్యా
వ్యాప్యం కర్తృత్వమపి నివర్తత ఇతి ఖల్వస్య(త్ర) తాత్పర్యం ప్రతీయతే । ప్రసఙ్గస్య విపర్యయే
పర్యవసానావశ్యమ్భావాత్ । అథ జీవకర్తృత్వస్యేశ్వరాధీనతానఙ్గీకార ఏవైతో ప్రసఙ్గావుక్తౌ న

కర్తృత్వమాత్రే । తథా చేశ్వరాధీనత్వమేవ విపర్యయవర్యవసానలభ్యం భవిష్యతీతి చేన్న । స్యాదప్యేవం యది జీవకర్తృత్వస్యేశ్వరాధీనత్వాఙ్గీకారేణేమౌ ప్రసఙ్గౌ శక్యసమాధానౌ స్యాతామ్ । నచైవం పరాధీనేనాపి ఖల్వనేన కృత్స్నేన వా కర్తవ్యమేకదేశేన వా । తృతీయప్రకారాభావాత్ । భావే వా తేనైవాపరాధీనత్వేఽపి కర్తృత్వోపపత్తే: । అతో విపర్యయాపర్యవసానాన్నైవం వ్యాఖ్యానం యుక్తమితి కర్తృత్వాభావ ఏవ తాత్పర్యమ్ । తథాచ వక్ష్యమాణవిరోధ: । అథ వస్తుతో నాస్త్యేవ జీవస్య కర్తృత్వమ్, ఆభిమానికం తు తదిత్యవిరోధ: । మైవమ్ । విహారోపదేశాదిత్యాదినా వాస్తవస్యైవ తస్య సాధయిష్యమాణత్వాత్ ।

అతో దుర్ఘటమేతదధికరణమిత్యతో ద్వితీయపక్షమఙ్గీకృత్య ప్రసఙ్గౌ జీవకర్తృత్వస్యేశ్వరాధీనతానఙ్గీకారవిషయౌ వ్యాకరిష్యన్నాదౌ తావదీశ్వరాధీనతాఙ్గీకారే ప్రసఙ్గనివృత్తిప్రకారమాగమవాక్యోదాహరణేన దర్శయతి- అనంశస్యాపీతి ॥

కిఞ్చిత్సామర్థ్యయోజనాం కార్యానురూపసామర్థ్యప్రయోగాత్ । స్వయమ్భువే స్వతన్త్రాయ । ఇతి వచనాదవసితోఽయమభిప్రేత: అర్థ ఇత్యనువర్తతే । తత్శ్చైతదుక్తం భవతి । యది జీవ: పరమేశ్వరాధీనతయా కర్తాఙ్గీక్రియతే । తదోపపద్యతే ఏవ తస్య కర్తృత్వమ్ । ప్రసఙ్గయో: సమాధాతుం శక్యత్వాత్ । అనంశత్వస్యాభ్యుపగమేన హి న నిరవయవత్వశబ్దకోప: । అనంశస్యాపి పరమేశ్వరాచిన్త్యశక్తివశేన కార్యానురూపసామర్థ్యప్రయోగసమ్భవాన్న కృత్స్నప్రసక్తిరితి । ఏతచచానుపదం స్ఫుటీభవిష్యతి ।

ఏవముపోద్ఘాతప్రక్రియయా విపర్యయపర్యవసానోపపత్తిముక్త్వేదానీం వివక్షితార్థే సూత్రం యోజయతి- యదీతి ॥

భాగేన కార్యానుగుణాంశేన । అత్ర యదీశ్వరాధీనతయా కర్తా న స్యాదితి వక్తవ్యే యది భాగేనేత్యాదివచనం ప్రసఙ్గస్ఫుటీకరణార్థమ్ । ఈశ్వరాధీనత్వప్రకారప్రపఞ్చనార్థం చ । సర్వత్ర తృణాదానాదావపి కృత్స్నయత్నేంఽశితాపి వా ప్రసజ్యేత । తథా చానుభవశ్రుతివిరోధ: । తస్మాత్పరమేశ్వరాధీన ఏవ జీవ: కర్తేతి శేష: । న చోపాధికృతాంశకల్పనయా కర్తృత్వస్యావిద్యకత్వేన (వో)చోపపత్తి: । అనంశస్యాపీత్యాదిప్రమాణసిద్ధోపపన్నోపపాదకపరిత్యాగేనాప్రామాణికానుపపన్నస్వీకారస్యాయుక్తత్వాత్ ।

నను జీవశక్త్యైవేదం ఘటతామ్ । మైవమ్ । తస్యాఘటితఘటకాచిన్త్యశక్త్యభావాత్ । భావే వా హితాకరణాదిదోషప్రసక్తి: । న హ్యత్రాధికరణే పూర్వపక్షిణా మహదాదిసకలకార్యకర్తృత్వం జీవస్యాశఙ్కితమ్ । కిన్తు ఘటాదికర్తృత్వమ్ । తత్తావదనుభవసిద్ధత్వాత్కులాలాదీనాం న త్యక్తుం శక్యమ్ । తత్రేశ్వరస్యాపి కర్తృత్వాఙ్గీకారే కల్పాగౌరవం స్యాదిత్యతో నేశ్వరస్య సర్వకర్తృత్వమితి । తథాచ కథమచిన్త్యశక్తిప్రసక్తి: ।

నను చ వ్యతిరేకో గన్ధవదితి జీవానామనేకరూపతాం సూత్రకార ఏవ వక్ష్యతి । ఉత్క్రాన్తిగత్యాగతీనామిత్యణుత్వం చ । న చాణోర్యుగపదనేకరూపత్వం వినా సాంశతయోపపద్యత ఇతి సాంశతాఽపి తత ఏవ సిద్ధా । తత్కథమత్ర నిరవయవత్వశబ్దకోపో వేత్యవాదీదితి గూఢాభిసన్ధేరాశఙ్కామవిదితాభిప్రాయఇవ పరిహరతి- అంశినో హీత్యాదినా ॥ సాధర్ేన శ్లో్లకద్వయేన ।

తత్ర బహుస్వరూపతాఖ్యేత్యనేన వక్ష్యమాణమభ్యుపైతి । బహ్విత్యనేకత్వోపలక్షణమ్ । బహుస్వరూపతయా ఖ్యాయత ఇతి బహుస్వరూపతాఖ్యా । తుశబ్ద: శ్రుతినిషేధ్యాయా వైశిష్ట్యయద్యోతక: । తేషు చేతనేషు । హిశబ్ద: ప్రమాణప్రసిద్ధిం ద్యోతయతి । అత ఏవాస్త్యేవేత్యవధారణమ్ ।

తతశ్చాయమర్థ: । అస్త్యేవ వక్ష్యమాణానేకస్వరూపతాఽణుత్వం చ తదన్యథానుపపత్తిసిద్ధా సాంశతా చ । ప్రామాణికస్య త్యక్తుమశక్యత్వాదితి । తర్హి కథమత్ర తద్విరుద్ధముక్తమిత్యత ఉక్తమ్- అంశిన ఇత్యాది ॥ ఆద్యో హిశబ్ద: ప్రమాణప్రసిద్ధౌ ద్వితీయో యస్మాదిత్యర్థే । యే పటాద్యా అంశిన: ప్రసిద్ధాస్తే పరస్పరం భిన్నైరేవాంశైరంశినా చ వక్ష్యమాణప్రకారేణ భిన్నాభిన్నైరేవ న త్వత్యన్తాభిన్నై: తన్త్వాదిభిరంశైరంశిన ఉచ్యన్తే । చేతనాస్త్వేవమేవ పటాదివదుక్తరూపైరంశైరంశినో న భవన్తి । కిన్తు పరస్పరమంశినా చాత్యన్తాభిన్నై: । యస్మాదేవమత: ప్రసిద్ధాంశివైధర్మ్యాదేవానేకస్వరూపేషు తత ఏవ సాంశేష్వప్యేతేషు చేతనేష్వనంశిన ఇతి శ్రుతిర్వర్తతే । నతు సర్వథాంశరాహిత్యాభిప్రాయేణ । అతో న విరోధ ఇతి ।

నను యది భేదో నాస్తి కథం తర్హ్యనేకత్వం తస్యాభేదవ్యాప్తత్వాత్ । కథం చాంశిత్వమ్ । మత్వర్థస్య భేదేన వినాఽనుపపత్తేరిత్యత ఉక్తం విశేషాదేవేతి । భేదాభావేఽపి కేవలం తత్ర్పతినిధేర్విశేషాదేవానేకస్వరూపేష్వితి యోజనా । యద్వా "అప్యనేకస్వరూపేషు'

ఇత్యనేనైవ వక్ష్యమాణమఙ్గీకృత్యాంశిన ఇత్యాదినా విరోధః పరిహృతః । తత్ర భేదాభావే కథమనేకత్వమంశిత్వం చేత్యాశఙ్క్యాం

విశేషాదేవేత్యాదిపాదత్రయేణ పరిహరతి । కేవలమేవ భేదేన వినైవ తేషు బహుస్వరూపతా తయా ఖ్యాయమానా సాంశతా చాస్తి । కథమ్ । విశేషాదేవేతి । కుత ఏతత్కల్ప్యతే । శ్రుతిద్వయవిరోధాదేవేతి హిశబ్దేనాహ । అత్ర జీవ స్యేతి ప్రకృతేఽపి యచ్చేతనా ఇతి సామాన్యేనోక్తమ్ । తేన చేతనమాత్రేఽప్యయం న్యాయ ఇతి సూచయతి । అథవా యద్యంశినో జీవాస్తర్హి పటాదివదేవ స్యురిత్యస్యాచేతనత్వముపాధిమనేన ద్యోతయతి ।

నన్వేవం తర్హి కిం జీవకర్తృత్వ స్యేశ్వరాధీనత్వకల్పనయా । తదభావేఽపి స్వతో బహురూపత్వసద్భావేనైకదేశతః క్రియోపపత్తౌ కృత్స్నప్రసక్తేరభావాత్ । విభిన్నాంశాభావేన నిరవయవత్వశబ్దకోపస్యాపి పరిహారాత్ । ఏతదతిరిక్తస్య చేశ్వరకృత్యస్యాదర్శనాదితి పూర్వపక్షిణా స్వాభిసన్ధావుద్ఘాటితే సత్యాహ- బహుత్వేనేతి ॥

యది భగవాన్పురుషోత్తమ ఏవం న నియమకృద్బహుత్వేఽపి భేదో జీవేషు మా భూదితి వ్యవస్థాయాః కర్తా న స్యాత్ । తదా బహుత్వేన హేతునా జీవేష్వపి భిన్నతా భవేత్ । బహుత్వసఙ్ఖ్యాయా భిన్నత్వేనావినాభావలక్షణాన్నియమాత్ । యథోక్తమ్- తదనువిధానాత్పృథక్త్వమ్' ఇతి ।

ఏతదుక్తం భవతి । పరమేశ్వరానపేక్షస్య జీవస్య కర్తృత్వాఙ్గీకారే న సర్వథోక్తప్రసఙ్గద్వయపరిహారః । తథాహి । కృత్స్నప్రసక్తిస్తావత్కథం పరిహరణీయా । బహుత్వసద్భావేనేతి చేత్ । తర్హి బహుత్వస్య లోకే భేదావినాభూతత్వేన జీవస్య బహుత్వే భిన్నత్వమప్యాపద్యేత । తథాచ దురాత్మా నిరవయవత్వశబ్దకోపో దుష్పరిహారః । అథ తత్పరిహారార్థం భేదో నేష్యతే । తదా వ్యాపకనివృత్త్యా వ్యాప్యనివృత్తేరావశ్యకత్వాద్బహుత్వసఙ్ఖ్యాఽపి త్యాజ్యా స్యాత్ । తథా చ పునః సైవ కృత్స్నప్రసక్తిరాస్కన్దేత । అథ జడేష్వేవ యత్ర బహుత్వం తత్ర భేద ఇతి నియమో న చేతనేష్వితి చేత్ । కుత ఏతత్ । తథ దర్శనాదితి చేన్న । యతః కారకప్రశ్నోఽయం న ప్రమాణప్రశ్నః । స్వభావోఽయం పదార్థానామితి చేన్న । అనీశ్వరవాదపాదప్రసారికాపాతాత్ । కిఞ్చ విరుద్ధశ్చ స్వభావశ్చేతి కథమ్ । నహి స్వయమేవ స్వేన సద్వితీయ ఇతి యుక్తమ్ । ప్రమితత్వాన్న విరోధ ఇతి తు ప్రత్యుక్తమ్ । చైతన్యసామర్థ్యాదిదం ఘటత ఇతి చేత్ । ధూమవానపి కశ్చిన్నిరగ్నికో ఘటతామ్ । అథ విశేషశక్త్యేదముపపద్యత ఇతి చేత్ ।

ఘటేఽప్యుపపద్యతామ్ । నహి తత్ర విశేషో నాస్తి । విశేషవైచిత్ర్యాన్నేతి చేత్ । తదేవ కుత: । తస్మాద్భగవానేవ స్వరూపస్వభావవిశేషాణాం నియామకశ్చైతన్యమవచ్ఛేదకం విధాయ విశేషం నిమిత్తీకృత్య విరుద్ధే అప్యభేదబహుత్వే సమావేశ్యాభేదేన నిరవయవత్వశబ్దకోపమపాస్య బహుత్వేన కృత్స్నప్రసక్తిం న్యక్కృత్య కార్యానురూపం సామర్థ్యావిశేషం (ని)యోజయఞ్జీవేన కారయతీత్యఙ్గీకర్తవ్యమితి ।

నన్వేతత్సర్వం జీవసామర్థ్యాదినాఽశక్యసమ్పాదనం కథం భగవానపి సమ్పాదయేదిత్యత ఆహ- తస్య త్వితి ॥

తదేవమస్య సూత్రస్యైవం తాత్పర్యవ్యాఖ్యానే న కశ్చిద్విరోధ ఇతి స్థితమ్ ॥

॥ ఇతి శ్రీమన్న్యాయసుధాయాం ఇతరవ్యపదేశాధికరణమ్ ॥ Vyasa-(19)

॥ అథ శ్రీమన్న్యాయసుధాయాం శబ్దమూలత్వాధికరణమ్ ॥

॥ ఓం శ్రుతేస్తు శబ్దమూలత్వాత్ ఓం ॥ నన్వీశ్వరస్యాపి కర్తృత్వం న యుజ్యతే । జీవవత్కృత్స్నప్రసక్తే: । నహి బ్రహ్మాణ్డపిపీలికా(ణ్డ)నిమర్ాణే సమం సామర్థ్యం ప్రయుఞ్జాన: ప్రేక్షావాన్భవతి । గత్యన్తరాభావాన్న దోష ఇతి చేన్న । ఈశ్వరత్వవ్యాఘాతాత్ । అథైతత్పరిహారాథర్మేకదేశేన ప్రవృత్తిరఙ్గీక్రియతే తదా "నేహ నానా' ఇత్యాదినిరవయవత్వశబ్దకాప: స్యాత్ । శరీరేన్ద్రియాదివికలత్వాచ్చ న కతర్ృత్వమ్ । నహి కశ్చిచ్ఛరీరాదివికల: కర్తోపలబ్ధ: । భూమ్యాద్యాధారవిధురత్వాచ్చ । ఏవం దౌర్ఘట్యేఽపి యది కర్తృత్వమీశ్వరస్య స్యాత్తదా జీవస్యాపి కిన్న స్యాత్ । విశేషాదర్శనాత్ । ఏవఞ్చ సర్వకర్తృత్వం దూరనిరస్తమిత్యయం పూర్వపక్షోఽత్రాధికరణే నిరస్యతే । తస్య తాత్పర్యమాహ- తస్య త్వితి ॥

తుశబ్దో జీవాద్విశేషం ద్యోతయతి । చశబ్దో హేతుసముచ్చయే । ఈశ్వరస్యలౌకికత్వశ్రుతేరాగమైకాగమ్యత్వేన యుక్తివిరోధానవకాశాత్ । విచిత్రశక్తి: పురుష:',"సర్వైర్యుక్తా శక్తిభిర్దేవతా సా' ఇత్యాదిశ్రుతిభిర్విచిత్రాశేషశక్తిత్వావగమాచ్చ । సర్వం

భిన్నాంశరహితస్యాపి కార్యేషు కృత్స్నప్రసక్త్యభావ:, స్వరూపాంశబాహుల్యేఽపి భేదాభావ:, అంశత: కార్యకరణేఽపి నిరవయవత్వశబ్దకోపాభావ:, దేహాదిరహితస్యాపి కర్తృత్వనిర్వాహ ఇత్యాది యుజ్యత ఇతి ।

నను దుర్ఘటమపి జీవకర్తృత్వమీశ్వరశక్త్యా ఘటత ఇత్యతీతాధికరణేఽభిహితమ్ । తథాచ కథమత్ర పూర్వపక్షావకాశ: । యో హి పరత్ర ప్రమితం ఘటయితుమీష్టే స: స్వస్మిన్న ఈష్టే ఇత్యసమ్భావితమ్ । ఉచ్యతే । నైషోర్థ: సూత్రకృతాఽతీతాధికరణేఽభిహిత: । కిన్త్వాగామినమర్థం మనసి నిధాయ జీవకర్తృత్వవాదనిరాస ఏవ విహిత: । భాష్యకారేణ తు శిష్యహితైషిణా వక్ష్యమాణమప్యర్థమాకృష్య పూర్వోత్తరవిరోధ: పరిహృత ఇతి ।

పరిణామవాదినో వివర్తవాదినశ్చ బ్రహ్మణో జగదుపాదానత్వం కృత్స్నప్రసక్తిరిత్యనేనాక్షిప్య శ్రుతేస్త్విత్యాదినా సమాధీయత ఇతి వ్యాచక్షతే । తథాహి । న బ్రహ్మ జగదుపాదానమ్ । యతస్తథాత్వే కృత్స్నస్యాపి బ్రహ్మణ: కాయర్ాకారతాప్రసక్తి: స్యాత్ । స్థితౌ చ బ్రహ్మభావే తద్దర్శనోపదేశానర్థక్యాది స్యాత్ । అథైతద్దోషపరిజిహీర్షయా బ్రహ్మ ఏకదేశేన పరిణమతే ఏకదేశేన చావతిష్ఠత ఇత్యుచ్యతే తదా "నిష్కలం శాన్తమ్' ఇత్యాదినిరవయవత్వశబ్దకోప: స్యాదితి । అత్రోచ్యతే । నాయం దోష: । "తదాత్మానం స్వయమకురుత' ఇత్యాదిశ్రుతేర్బ్రహ్మణో జగదుపాదానత్వస్య కృత్స్నపరిణామాభావస్య చావగమాత్ । శబ్దమూలత్వేన యుక్తివిరోధానవకాశాచ్చ । అపి చ సర్వశక్త్యుపేతా చ పరదేవతా శ్రూయతే । "సర్వకర్మా సర్వకామ:' ఇత్యాది । తతో నిరవయవస్యాపి బ్రహ్మణ: కృత్స్నప్రసక్త్యభావేనైవ జగదుపాదానత్వముపపన్నమిత్యాది । తదేతద్వ్యాఖ్యానమనుపపన్నమ్ । ఏవం సతి ఏషాం సూత్రాణామేతదధ్యాయాన్తర్భావలక్షణసఙ్గత్యభావప్రసఙ్గాత్ । తత్కథమిత్యత ఆహ- విరోధ ఇతి ॥

తుశబ్దోఽవధారణే । పరబ్రహ్మణా నారాయణస్య సర్వస్మాచ్చేతనాదచేతనాచ్చ వైశిష్ట్యయే వైలక్షణ్యే పరమోత్కృష్టత్వేఽత్యన్తవ్యావృత్తత్వే చ యో యుక్త్యాదివిరోధ: స ఏవాత్ర ద్వితీయేఽధ్యాయే నిరస్యతే । సకలజగదుపాదనత్వేన సర్వాత్మకత్వం తు న సర్వవైశిష్ట్యయమ్ । నాపి తదుపయుక్తమ్ । ప్రత్యుత విరుద్ధమేవ । తత్కథం తత్ర విరోధపరిహారోఽత్రాన్తర్భావమాసాదయేత్ । నను జగదుపాదానత్వాదేవ సర్వవైశిష్ట్యయం బ్రహ్మణ: । నహి జగజ్జగదుపాదానమితి చేత్ । తత్కిముపాదానోపాదేయయోర్భేదం మన్యసే । తథాచ తదనన్యత్వమిత్యుక్తవిరోధ: । జగత్ బ్రహ్మణో న భిద్యతే బ్రహ్మ తు జగతో భిద్యత ఇతి చేత్ । న । ఉక్తోత్తరత్వాత్ ।

ప్రాగ్బ్రహ్మోపాదానత్వస్యానుక్తత్వాత్కృత్స్నప్రసక్త్యాదిపరిచోదనైవానవకాశా । పరిణామప్రతిపాదకశ్రుతేరభావేన గగనాదిప్రపఞ్చాత్మకస్య తదసమ్భవిశబ్దమూలత్వసర్వశక్తిత్వాద్యసమ్భవేన చ సమాధానమప్యయుక్తమ్ । వివర్తవాదే తు సర్వథాఽపి నైషా శఙ్కాఽవకాశమశ్నుతే । శుక్త్యాదికమివ రజతాద్యారోపస్య బ్రహ్మావిద్యకప్రపఞ్చారోపస్యాధిష్ఠానమితి స్పష్టమారమ్భణాధికరణేఽభిహితమ్ । తత్ర కథం కృత్స్నైకదేశవిచార: । ఉక్తానవధానాచ్చఙ్కేతి చేత్ । తర్హ్యుక్తం స్మరేతి వక్తవ్యమ్ । స్పష్టం చారోపితత్వం ప్రపఞ్చస్య బ్రహ్మణ్యుపపాదనీయమ్ । శ్రుతేస్త్విత్యాదేస్తు కా సఙ్గతి: ।

కశ్చిత్పరిహారాదర్శనసమ్భ్రాన్తచిత్త ఆహ । అవిద్యాసంవలితం ఖలు బ్రహ్మ జగదుపాదానమ్ । తత్రావిద్యోపాదానత్వస్యాయమాక్షేప: పరిహారశ్చేతి । తదతీవ మన్దమ్ । న హ్యవిద్యాయా ఉపాదానత్వమపి వాస్తవమ్ । తస్యావిచారితరమణీయతయైవ శఙ్కాఽవిషయత్వాత్ । కిఞ్చ కృత్స్నప్రసక్తి: సావయవత్వం చావిద్యాయాం కిం కరిష్యతి । సమాధానం తు సర్వథాఽప్యసఙ్గతమేవ । ఏతేన వికరణత్వాదిత్యాక్షేపపరిహారావప్యసఙ్గతౌ వేదితవ్యౌ । నహి భ్రమాధిష్ఠానతా శరీరాదికమపేక్షతే । ఈశ్వరవిషయం తదితి చేన్న । తస్య కిరణత్వాభావేనాక్షేపానుదయాదిత్యాదికం స్వయమేవ శిష్యైరవగన్తవ్యమిత్యసఙ్గతిరేవాచార్యేణోక్తా ।

స్యాదేవమసఙ్గతిర్యది బ్రహ్మణ: సర్వవైశిష్ట్యయే విరోధపరిహారోఽధ్యాహార్యర్: స్యాత్తదేవ కుత ఇత్యత ఆహ- తదన్య ఇతి ।

తస్మాత్సర్వవైశిష్ట్యయవిషయాదన్యే విరోధాస్తత్ర తత్రైవాధికరణేషు గతా: పరిహృతా: । ఏతదుక్తం భవతి । అవిరోధలక్షణో ద్వితీయోఽధ్యాయ ఇతి తావత్సమ్మతమ్ । న చానుక్తేఽర్థే విరోధపరిహార: సఙ్గత ఇతి ప్రథమాధ్యాయార్థేఽవిరోధో ద్వితీయస్యార్థ: । ప్రథమే చాదిసూత్రేణ శాస్త్రీయవిషయప్రయోజనప్రదర్శనముఖేన బ్రహ్మజిజ్ఞాసాయా: కతర్వ్యత్వముక్తమ్ । తచ్చతురధ్యాయీపరిసమాప్యం నైకత్ర పర్యవస్యతి । తత: కిం తద్బ్రహ్మ । కిం జీవోఽథ జడమితి స్వరూపజిజ్ఞాసాయాం శృఙ్గగ్రాహికయా ప్రదర్శయితుమశక్యత్వాత్ । ద్వితీయసూత్రే సర్వతో వైలక్షణ్యప్రదర్శనేన సర్వోత్కృష్టం సర్వస్మాద్వ్యావృత్తం చేతి ప్రతిపాదితమ్ । సజాతీయవిజాతీయాసమ్భావితధర్మస్య లక్షణత్వాత్ । సకలేతరవ్యావృత్తేశ్చ తత్ప్రయోజనత్వాత్ । తృతీయసూత్రే శాస్త్రం తత్ర ప్రమాణమభిధాయ తస్యోత్తరప్రబన్ధేన సామాన్యతో విశేషతశ్చ సకలజీవజడవ్యావృత్తవస్తువిషయతా సమర్థితా । ఏవంచ ద్వయే విరోధ: పరిహరణీయా భవన్తి । ద్వితీయసూత్రసిద్ధసర్వవైశిష్ట్యయవిషయా: శాస్త్రసమన్వయవిషయాశ్చ । తత్ర ద్వితీయా వికారశబ్దాదిత్యాదినా తత్ర తత్రైవాధికరణే

పరిహృతా ఇతి పరిశేషాత్సర్వవైశిష్యయవిషయవిరోధపరిహార ఏవ ద్వితీయార్ధ ఇతి జ్ఞాయత ఇతి ।

నను చ శ్రుతీనాం పరస్పరవిరోధోఽపి ద్వితీయేఽధ్యాయే న వియదశ్రుతేరిత్యాదినా పరిహృత: । తత్కథముచ్యతే బ్రహ్మణ: సర్వవైశిష్యయే విరోధో ద్వితీయే నిరస్యత ఇతి తత్రాహ- సృష్ట్యేతి ॥

జీవరూపాభిధాయినాం వాక్యానామ్ । ఉపలక్షణమేతత్ । ప్రాణాదివిషయాణాం చేత్యపి ద్రష్టవ్యమ్ । సృష్ట్యాదివిశేషణముపపత్తిసూచనార్థమ్ । తుశబ్దో విశేషార్థ: । యో ద్వితీయాధ్యాయగోచరో వాక్యానామన్యోన్యవిరోధ: సోఽపి పారమేశ్వరసర్వవైశిష్యయవిరోధపరిహార ఏవ । కిన్తు ప్రథమద్వితీయపాదయో: సాక్షత్తృతీయచతుర్థయోస్తు వ్యవధానేనేతి విశేష: । తథాహి । శ్రుతీనాం పరస్పరవిరోధపరిహార: కిం తత్ప్రామాణ్యనిర్ణయమాత్రఫల: కిం వా ప్రమేయనిర్ణయఫల: । నాద్య: । మీమాంసాయా న్యాయశాస్త్రత్వాపత్తే: । కిఞ్చైవం సతి వియదాదిసృష్ట్యాదివిషయవాక్యవిరోధపరిహార ఏవ కస్మాత్క్రియతే । ఉదితహోమాదివాక్యానామపి న్యాయదర్శన ఇవోపాదానోపపత్తే: ।

ఆకాశవాయ్వాదిక్రమశ్చాత్ర నాత్యన్తముపయుజ్యతే । ద్వితీయేఽపి కిం సృష్ట్యాదికమేవ ప్రమేయముత తదఙ్గీభూతమన్యత్ । నాద్య: । తస్య స్వరూపతోఽప్రయోజనత్వాత్ । ప్రథమాప్రతిపాద్యత్వమ్ । అన్యథా పునరుదితహోమాదివాక్యవిరోధపరిహారోఽపి కార్య: స్యాత్ । సృష్ట్యాదివిషయనిష్కర్షోఽపి నిర్హేతుక: । అతో ద్వితీయ ఏవ పరిశిష్యతే । నచాన్యదస్తి సృష్ట్యాదిప్రమేయస్యాఙ్గీ ప్రథమోక్తం ద్వితీయసూత్రాభిహితాద్బ్రహ్మణ: సర్వవైశిష్యయాత్ । అతో యుక్తముక్తమ్ । తదేవం పరోక్తసూత్రార్థస్య ద్వితీయాధ్యాయాన్తర్భావలక్షణసఙ్గత్యభావాద్విరోధాచ్చోక్త ఏవ సూత్రార్థ ఇతి సిద్ధమ్ ।

అత్రేశ్వరస్య శరీరేన్ద్రియాదికరణరహితత్వాత్కర్తృత్వం నోపపద్యతే ఇత్యాక్షేపసమాధానార్థం సూత్రమ్ ॥ ఓం వికరణత్వాన్నేతి చేత్తదుక్తమ్ ఓం ॥ ఇతి । ఏతదనారమ్భణీయమ్ । పునరుక్తత్వాత్ । శ్రుతేస్తు శబ్దమూలత్వాత్, తాత్మని చైవం విచిత్రాశ్చ హి, సవర్ోపేతా చ తద్దర్శనాదితి సూత్రైరేవాలౌకికత్వశబ్దైకసమధిగమ్యత్వవిచిత్రానన్తశక్తిత్వాదియుక్తిభి: సర్వస్యాపి దౌర్ఘట్యస్య పరిహృతత్వాత్ । యో హి సాక్షాత్కారకాధిష్ఠానస్య నేష్యే స శరీరవ్యవధానమపేక్షతే । యస్య చాగన్తుకం జ్ఞానం స తదర్థమిన్ద్రియాణి । యశ్చ గురుశరీరో

నావస్థాతుం శక్నోతి స క్షిత్యాదికమాధారమ్ । భగవాంస్తు సర్వశక్తి: సర్వజ్ఞ: కిమర్థపపేక్షతేతి । నచ కాచిదభ్యధికా శఙ్కాఽస్తి యేన పునరారమ్భ: స్యాదిత్యత ఆహ- మానేతి ॥

యతా అత ఏవ ప్రాణ ఇత్యాదౌ మానైక్యేఽపి మేయవిశేషణ న పునరుక్తిదోషస్తథాఽత్ర మేయైక్యేఽపి మానవిశేషణ న పునరుక్తిదోష: । ఏతదుక్తం భవతి । కిముక్తార్థోక్తిమాత్రం దోష: । కిం వోక్తానతిరిక్తోక్తి: । నాద్య: । ఉక్తపరిహారాతిదేశోక్తేరపి దోషత్వానుషఙ్గాత్ । ద్వితీయస్తు ప్రకృతే న సిద్ధ: । ప్రమేయైక్యేఽపి ప్రమాణభేదస్య సత్త్వాత్ । ఇహ హి చిదానన్దాద్యాత్మకదివ్యమఙ్గలవిగ్రహవతో మహాపురుషస్య ప్రాకృతశరీరాద్యభావేఽపి సకలకార్యకర్తృత్వమపాణిపాద ఇత్యాదిశ్రుతిమాశ్రిత్యోక్తమితి । యద్వా మానమేయయోర్విశేషేణేతి యోజ్యమ్ । తథా చాయమథర్: । పూర్వసూత్రై: సామాన్యవిషయప్రమాణాన్యాశ్రిత్య సామాన్యత ఏవ సర్వానుపపత్తిపరిహారో విహిత: । ఇహ తు విశేషవిషయేణైవ ప్రమాణేన విశేషానుపపత్తిపరిహార: క్రియత ఇతి కథం పునరుక్తిదోషావకాశ ఇతి । తథాఽప్యాక్షేపో నోపపద్యత ఇతి చేన్న । విశేషజిజ్ఞాసయోపపత్తేరితి ।

॥ ఇతి శ్రీమన్న్యాయసుధాయాం శబ్దమూలత్వాధికరణమ్ ॥

॥ అథ శ్రీమన్న్యాయసుధాయాం న ప్రయోజనాధికరణమ్ ॥

॥ ఓం న ప్రయోజనవత్త్వాత్ ఓం ॥ ఓం లోకవత్తు లీలాకైవల్యమ్ ఓం । యత్ప్రయోజనార్థం సృష్ట్యాదిస్తదూనత్వాదపూర్ణతేత్యాక్షేపపరిహారాయేదమధికరణమారభ్యతే । తదేతదనుపపన్నమిత్యాభాతి । తథాహి । యద్యత్ర కర్తృత్వేన ప్రయోజనవత్త్వం ప్రసాధ్యాపూర్ణత్వసాధనం పూర్వపక్షిణో వివక్షితం స్యాత్తదా ప్రథమసూత్రమయుక్తం స్యాత్ । అపూర్ణతాసాధకం ప్రతి ప్రయోజనవత్త్వహేతోరసిద్ధత్వాత్ । అథ కర్తా చేత్ప్రయోజనవాన్స్యాత్ తథా చాపూర్ణ: స్యాదిత్యాపాదనం వివక్షితమ్ । తదా వ్యర్థమేవేదం సూత్రమ్ । న చాపూర్ణస్తతో న ప్రయోజనవానితి పరేణైవాఙ్గీకృతత్వాత్ । అన్యథా విపర్యయాపర్యవసానాత్ । లోకవత్తు లీలాకైవల్యమితి ద్వితీయసూత్రం తు పక్షద్వయేఽప్యయుక్తమ్ । సాధనాపాదనదూషణస్యానుద్భావనాదితి । మైవమ్ । ఈశ్వరస్య సృష్ట్యాదినా ప్రయోజనమస్తి న వా । ఆద్యేఽపూర్ణత్వం ప్రసజ్యేత । ద్వితీయే తు కర్తృత్వానుపపత్తి: తస్య ప్రయోజనవ్యాప్తత్వాదిత్యుభయథాఽపీశ్వరస్య జగత్సృష్ట్యాదికర్తృత్వానుపపత్తిరిత్యత్ర పూర్వపక్షిణో వివక్షితమ్ । తత్ర ప్రథమసూత్రేణ ప్రయోజనాభావపక్షం సయుక్తికముపాదత్తే । తత్రోక్తదోషపరిహారార్థం ద్వితీయం సూత్రమ్ । యద్వా కర్తృత్వేన ప్రయోజనస్య తేన

చాపూర్ణత్వస్య ఇదం స ధనం వివక్షితముత్పాదనమితి సిద్ధాన్తీ వికల్ప్యాద్యమాద్యేన నిరాచష్టే । న కర్తృత్వేన ప్రయోజనవత్త్వం సాధ్యమ్ । కృతకృత్యత్వేన ప్రయోజనాభావస్యైవ నిశ్చితత్వాత్ । నచాసిద్ధో హేతు: । అథైష ఏవ పరమ ఆనన్దో నిరనిష్టో నిరవద్య ఇతి శ్రుతే: । ప్రయోజనవత్త్వేనాపూర్ణతానుమానం తు గర్భస్రావేణైవ గ(లి)తమితి । ఆద్యస్య దూషణాన్తరం వదన్ద్వితీయం ద్వితీయేన నిరాకరోతీతి ।

ననూక్తమత్ర లోకవదితి సూత్రేణ సాధనస్యాపాదనస్య వా న కిఞ్చిద్దూషణముద్భావ్యత ఇతి । మైవమ్ । బాధాదేరుద్భావనాదిత్యాశయవాన్ద్వితీయసూత్రస్య తాత్పర్యమాహ- సదేతి ॥

యథా లోకే జ్వలనపవనాదీనాం తథేశస్యాపి సదా సృష్ట్యాదౌ కేవలం ప్రయోజనేన వినా స్వభావాదేవ ప్రవృత్తి: ప్రమితేతి శేష: । తదనేనేశ్వరస్య ప్రవృత్త్యా ప్రయోజనసాధనమనైకాన్తికం బాధితవిషయం చ । ప్రసఙ్గస్తు వ్యాప్తివికలో విపర్యయాపర్యవసాయీ చేత్యుక్తం భవతి । అథ మన్యేత । చేతనప్రవృత్తి: న ప్రయోజనేన వినా దృష్టా । అతో నానైకాన్త్యాదీతి । తదపి నాస్తి । మత్తస్య సుఖోద్రేకాదేవ నృత్తగానాదిప్రవృత్తిదర్శనాత్ ।

నను చ ప్రేక్షావత్ప్రవృత్తిర్న ప్రయోజనోద్దేశేన వినోపలబ్ధా ఇయం చ ప్రేక్షావత్ప్రవృత్తి: । అత: ప్రయోజనోద్దేశవతీ స్యాదితి సాధ్యమాపాద్యం చేత్యత ఆహ- అజ్ఞేతి ॥

కాశ్చిద్వ్యయాఖ్యానాదావఙ్గులిచాలనాదికా: । ఉద్దేశవర్జితా: ప్రయోజనోద్దేశవర్జితా: । తథా ఈశస్యాపి ప్రవృత్తిరితి పూర్వేణాన్వయ: । తథాఽప్యనైకాన్త్యాద్యనిస్తార ఇతి భావ: ।

యదుక్తమీశ్వరస్య ప్రవృత్తి: ప్రయోజనేన వినా స్వభావాదేవ ప్రమితేతి । తత్ప్రమాణమిదానీమాహ- దేవస్యేతి ॥

"దేవస్యైష స్వభావోఽయమాప్తకామస్య కా స్పృహా" ఇతి శ్రుతిరఞ్జసా స్ఫుటముక్తమర్థమాహ । దేవస్యాయం సృష్ట్యాదివిషయ ఏష: ఇచ్ఛా । తత్పూర్వికా ప్రవృత్తిరితి యావత్ । స్వభావ ఏవ । న ప్రయోజనాయ । కుత: ఆప్తకామస్య ప్రయోజనస్పృహాఽసమ్భవాదిత్యర్థ: ।

కేచిదిదం సూత్రమన్యథా వ్యాచక్షతే । యథా లోకే సప్తద్వీపాం మేదినీమధితిష్ఠత: సమ్పూర్ణశౌర్యవీర్యపరాక్రమస్యాపి మహారాజస్య కేవలలీలైకప్రయోజనా: కన్దుకాద్యారమ్భా దృశ్యన్తే । తథైవ పరస్యాపి బ్రహ్మణ: స్వసఙ్కల్పమాత్రావక్లృప్తజగజ్జన్మస్థితిధ్వంసాదేర్లీలైవ ప్రయోజనమితి తదేతన్నిరాకరోతి- క్రీడామితి ॥

"భోగార్థం సృష్టిరిత్యన్యే క్రీడార్థమితి చాపరే' ఇతి క్రీడాప్రయోజనాం భగవత: సృష్ట్యాదిప్రవృత్తిం వదత: పూర్వపక్షీకృత్య దేవస్యైవ స్వభావోఽయమితి సయుక్తికం ప్రయోజనలేశాభావ: శ్రుత్యా సిద్ధాన్తిత: । అత: శ్రుతివిరుద్ధత్వాదపవ్యాఖ్యానమేవైతత్ ।

సూత్రాక్షరాఽననుగుణం చైతద్వ్యాఖ్యానమిత్యాహ- ఇతీతి ॥

యత ఏవం "క్రీడాం ప్రయోజనం కృత్వా సృష్టి: శ్రుతివిరోధినీ' ఇతి తస్మాత్ శ్రుత్యనుసారిణా ప్రభుణా స్వయం సాక్షాత్సృష్ట్యం కేవలలీలైవ సృష్ట్యాదిప్రవృత్తిర్నిర్ణీతా లీలాకైవల్యమితి । నతు లీలార్థేతి తతోఽప్యయుక్తమిదం వ్యాఖ్యానమితి । యద్వా పూర్వవాక్యోక్తో హేతు:, అయం సాధ్యనిర్దేశ: । యస్మాల్లీలాం ప్రయోజనం కృత్వా సృష్టి: శ్రుతివిరోధినీ తస్మాదేతత్సూత్రే కేవలలీలైవ సూత్రకృతా నిర్ణీతా వ్యాఖ్యాతా న పునర్లీలార్థేతి ।

కిఞ్చ కర్తృత్వేన ప్రయోజనవత్తాం సాధయన్నాపాదయన్వా ప్రష్టవ్య: । కిం ప్రయోజనం స్వసమ్బన్ధి వివక్షితమ్, ఉత పరసమ్బన్ధి, అథ సాధారణమ్ । ఆద్యే సాధనేఽనైకాన్త్యమ్ । ఆపాదనే వ్యాప్త్యభావ: । విపర్యయపర్యవసానే వ్యభిచార ఏవ । దృశ్యన్తే హి కృపాలవ: స్వప్రయోజనమనుద్దిశ్య పరప్రయోజనార్థమేవ ప్రవర్తమానా: । నచాదృష్టార్థమితి వాచ్యమ్ । పశూనాం పశుప్రాయాణాం చాపత్యపాలనాదౌ ప్రవృత్తిదర్శనాత్ । నచ ప్రయోజనోద్దేశితా కృపాలుతా చేతి సమ్భవతి । ద్వితీయేఽప్యనైకాన్త్యాదికమేవ । స్వప్రయోజనార్థం ప్రవృత్తేర్బహులముపలమ్భాత్ । భగవతోఽపి స్వప్రయోజనాభావేఽపి పరప్రయోజనోద్దేశితాఙ్గీకారేణ క్రమేణ సిద్ధసాధనేష్టాపాదనాసిద్ధత్వప్రసఙ్గ(ఙ్గా)చ్చ । అత ఏవ న తృతీయోఽపి । అత ఏవ (యేన) కేనచిత్కర్తృత్వ(త్వే)విశేషణం, ప్రవృత్తిస్వభావత్వే సదా ప్రవర్తేతేత్యతిప్రసఙ్గనం చ ప్రత్యుక్తమ్ ।

స్యాదేతదేవమ్ । యదీశ్వరప్రవృత్తౌ పరప్రయోజనోద్దేశ: స్యాన్న చాసావఙ్గీకర్తుముచిత: । కా స్పృహా న కాఽపీతి శ్రుత్యా నేతి సూత్రకారేణ చ సర్వథా ప్రయోజనోద్దేశస్య నివారితత్వాదిత్యత ఆహ- ఆత్మేతి ॥

శ్రుతిరితి సూత్రకృతోఽప్యుపలక్షణమ్ । పరప్రయోజనార్థతాం త్వఙ్గీకురుత ఏవేతి శేష: ।

కుత ఏతదవగమ్యత ఇత్యత ఆహ- నేతి ॥

యత: పరప్రయోజనమఙ్గీకృత్యాత్మప్రయోజనార్థతామేవ నేతి న్యవారయత్ । అత ఏవ హి ప్రయోజనవత్త్వాదితి తత్ర హేతుమాహ- అన్యథా నైతం బ్రూయాత్ ।

ఏతదుక్తం భవతి । యది నేతి సౌత్రీప్రతిజ్ఞా స్వపరప్రయోజనవిషయా స్యాత్ తదా ప్రయోజనవత్త్వాదితి హేతురనైకాన్తిక: స్యాత్ । స్వయం వ్యాపారసాధ్యప్రయోజనవతోఽపి పరప్రయోజనోద్దేశేన వ్యాపారదర్శనాత్ । స్వప్రయోజనమాత్రవిషయత్వే తు నాయం దోష: । యోఽవాప్తయత్ప్రయోజన: స స్వార్థం న తదుద్దిశతీతి వ్యాప్తేరనవద్యత్వాత్ । అత: ప్రయోజనవత్త్వాదితి హేతుం బ్రహ్మణ: సూత్రకృదాత్మప్రయోజనోద్దేశమేవ నేతి నివారితవాన్ । న పరప్రయోజనోద్దేశమపి । తథాత్వే తద్వ్యాప్తమేవ కమపి హేతుం బ్రూయాత్ । స్వప్రయోజననిషేధం కుర్వాణో విశేషనిషేధస్య శేషాభ్యనుజ్ఞాజ్ఞాపకత్వాత్పరప్రయోజనస్పృహామభ్యుపైతీతి (మనుజానాతీత్యపి) జ్ఞాయత ఇతి । ఉపలక్షణమేతత్ । శ్రుతిరప్యాప్తకామస్యేతి హేతుగర్భవిశేషణం ప్రయుఞ్జానాఽఽత్మప్రయోజనస్పృహామేవాక్షిపతి పరప్రయోజనస్పృహామభ్యుపైతీతి జ్ఞాయత ఇత్యపి ద్రష్టవ్యమ్ ।

ఇహ హి బుద్ధిరేవేశ్వరస్యావ్యాహతా క్రియాశక్తి:, తథైవ సర్వస్యోపపత్తౌ కిమిచ్ఛాప్రయత్నకల్పనయా । యద్వా ప్రయత్న: కర్తవ్యమ్ । తస్యైవాఖ్యాతార్థతయా నిర్ణీతత్వాత్ । స చ ద్వేధా బుద్ధిమపేక్షతే । ఉత్పత్త్యర్థం విషయనియమార్థం చ । తత్రేశ్వరప్రయత్నో యద్యపి నిత్యత్వాన్నోత్పత్తావపేక్షతే బుద్ధిమ్ । తథాఽపి విషయనియమార్థం తామపేక్షత ఏవ । న హి నిర్విషయ ఏవాసౌ । వ్యర్థత్వప్రసఙ్గాత్ । నచ స్వభావత ఏవార్థప్రవణ: । బుద్ధిత్వప్రసఙ్గాత్ । బుద్ధిరేవ హి స్వభావతోఽర్థప్రవణా । అతో జ్ఞానప్రయత్నాభ్యామేవ సర్వనిర్వాహాన్నేశ్వరస్యేచ్ఛాఽస్తి । న చేచ్ఛయా ప్రయత్నస్య

విషయనియమ: । తస్యా అపి స్వతో విషయప్రవణతాభావాత్ । తదర్థం బుద్ధయఙ్గీకారే తయైవ ప్రయత్నస్య విషయనియమోపపత్తే: కిమన్తర్గడునేచ్ఛయేతి మన్వా(న్యమా)నా: కేచిత్, "కా స్పృహా" ఇత్రతత

శ్రుతిర్నేశ్వరస్య ప్రయోజనేచ్ఛామాత్రనిషేధపరా, కిన్త్విచ్ఛాలక్షణం గుణమేవ నిషేధతీతి వ్యాచక్షతే । తన్నిరాకరోతి- ఇచ్ఛామాత్రమితి ॥

కా స్పృహేతి శ్రుత్యా నేశ్వరస్యేచ్ఛామాత్రం నిషి(షే)ధ్యతే । కుత: । ఇచ్ఛావత్త్వస్య ప్రమాణత: సిద్ధత్వాత్ । తథాహి । "విభూతిం ప్రసవం త్వన్యే మన్యన్తే సృష్టిచిన్తకా: । స్వప్నమాయాసరూపేతి సృష్టిరన్యైర్వికల్పితా । కాలాత్ప్రసూతిం భూతానాం మన్యన్తే కాలచిన్తకా:' ఇతి పరిణామవాదం వివర్తవాదం కాలాదినిమిత్తవాదం చాన్యమతత్వేనోక్త్వేచ్ఛామాత్రమితి శ్రుత్యా స్వమతముచ్యతే । యే సృష్టివిషయే విశిష్యనిశ్చయవన్తస్తే, ప్రభోరిచ్ఛామాత్రాధీనా సృష్టిర్న బ్రహ్మపరిణామో నచ తద్వివర్తో నాపి కాలాదినిమిత్తేతి మన్యన్త ఇతి । అనయా ప్రభోరిచ్ఛామాత్రాయత్తతాం సృష్ట్యేర్మన్యమానానాం వినిశ్చితా ఇతి ప్రశంసయా తస్యేచ్ఛావత్త్వమవగమ్యతే । యదీశ్వరస్యేచ్ఛా న స్యాత్ తదా తదాయత్తతాం సృష్ట్యేర్మన్యమానా విపయర్స్త: స్యు: । విశిష్యనిశ్చయవన్త ఇత్యేషా ప్రశంసాఽనుపపన్నా స్యాత్ । నచ ప్రశంసాత్వాదేవార్థాసిద్ధి: । పూర్వోత్తరపక్షావధారణప్రసఙ్గే ప్రశంసాఽనుపపన్నా స్యాత్ । నచ ప్రశంసాత్వాదేవార్థాసిద్ధి: । పూర్వోత్తరపక్షావధారణప్రసఙ్గే ప్రశంసాయా అపి యాథార్థ్యావశ్యమ్భావాత్ । అన్యథా పరిణామాదివాదా అపి ప్రశంస్యేరన్ ।

న కేవలం శ్రుతార్థానుపపత్త్యా । అపి తర్హి "కామస్తదగ్రే సమర్వతాధి';"సోఽకామయత' ఇత్యాదిభ్యో భగవత: కామప్రతిపాదకశ్రుతిభ్యశ్చేచ్ఛాఽవగమ్యతే । ఏవశబ్ద: శ్రుతీనామర్థాపత్తిత: ప్రాబల్యసూచక: । ఇచ్ఛాకామశబ్దయోర్జ్ఞానప్రయత్నోపలక్షణత్వస్య సమ్భవాన్నార్థాపత్తిశ్రుతిభ్యామిచ్ఛాసిద్ధిరితి చేన్న । ముఖ్యే బాధకాభావాత్ ।

మా వా సైతీన్దిచ్ఛాఽర్థాపత్తిశ్రుతిభ్యాం యుక్తితస్తావత్సేత్స్యతి । తథాహి । ఈశ్వర ఇచ్ఛావాన్ ఆత్మత్వాత్ యజ్ఞదత్తవత్ । నచ ముక్తాదౌ వ్యభిచార: । తత్రాపి తస్యా: సాధయిష్యమాణత్వాత్ । జ్ఞానవత్త్వాత్, ప్రయత్నవత్త్వాత్, కర్తృత్వాద్వా । ఈశ్వరజ్ఞానం వేచ్ఛాసమానాశ్రయం జ్ఞానత్వాదస్మదాదిజ్ఞానవత్ । ఏవం తత్ప్రయత్నమపి పక్షీకృత్య ప్రయోక్తవ్యమ్ । యద్వా క్షిత్యాదికమిచ్ఛావజ్జన్యం కార్యత్వాద్ఘటవత్ । నన్వేవం దు:ఖాదికమపి సాధయితుం శక్యమితి

చేత్తత్కిమతిప్రసఙ్గభీరుణా క్షిత్యాదేర్బుద్ధిమత్కారణకత్వానుమానమపి త్యక్ష్యతే । దు:ఖాదిసాధనే బాధోఽస్తి న బుద్ధిసాధన ఇతి చేత్ । సమం ప్రకృతేఽపి ।

నన్వీశ్వరస్య ఇచ్ఛాభావే బాధకాభావాదప్రయోజకత్వమనుమానానామితి । మైవమ్ । మహాతాత్పర్యయుక్తేశ్చ । యదీశ్వరస్య ఇచ్ఛా న స్యాత్ తదా తస్మిన్సర్వవేదానాం (వేదాన్తానాం) మహాతాత్పర్యం న స్యాదితి బాధకసద్భావాత్ । ఇచ్ఛా నిష్ప్రయోజనేతి చేత్ । స్యాదేవం యది ప్రయోజనమనురుధ్య కల్ప్యతే । అన్యత: సిద్ధేఽర్థే కిం ప్రయోజనగవేషణయా ।

కిఞ్చైవం సతి బుద్ధిరపి నాఙ్గీకరణీయా । స్వరూపసామర్థ్యేనైవేశ్వరస్య కర్తృత్వోపపత్తే: । లోకవైరూప్యమితి చేత్ । తత్కిముదాసీనస్య బోద్ధు: కర్తృత్వముపలబ్ధం లోకే, యేనానిచ్ఛతోఽపి తదీశ్వరస్యాఙ్గీక్రియతే । ప్రయత్నవత ఏవ వా కర్తృత్వం భవిష్యతి । తస్య విషయనియమార్థం బుద్ధిరేష్యవ్యేతి చేన్న । బుద్ధివత్స్వతో విషయప్రవణతోపపత్తే: । తథాత్వే బుద్ధితో భేదో న స్యాదితి చేన్న బుద్ధిత్వాదినైవ తదుపపత్తే: । అన్యథా పరోపాధికవిషయప్రవణత్వయోరిచ్ఛాప్రయత్నయోరపి భేదా న స్యాత్ । విషయనియమార్థమితి చ కోఽర్థ: । కిం విషయవిశేషసమ్బద్ధతయోత్పాదా(నా)ర్థమ్, ఉతోత్పన్నస్య స్థితస్యైవ వా తత్సమ్బన్ధార్థమ్, అథ తజ్జ్ఞానార్థమ్ । నాద్య: । అనాదిత్వాత్ । సాదిత్వేఽపి క(కా)రణసాపేక్ష(త)యా బుద్ధేరపి పరతో విషయప్రవణతాపత్తే: । న ద్వితీయ: । పౌర్వాపర్యాభావాత్ । నహి ప్రయత్న: ఉత్పాద్య స్థిత్వా వా పశ్చాద్విషయేణ సమ్బధ్యతే । న తృతీయ: । స్వరూపగ్రాహకప్రమాణేనైకతద్గ్రహణాత్ । బుద్ధేరపి పరాపేక్షాప్రసఙ్గాచ్చేతి ।

మహాతాత్పర్యయుక్తేశ్చేతి యదుక్తం తదసత్ । యదీశ్వరో నేచ్ఛావాన్స్యాత్తదా శ్రుతిమహాతాత్పర్యవిషయో న స్యాదిత్యత్ర వ్యాప్త్యభావాత్ । ఇచ్ఛారహితస్యాపి ధర్మాదేస్తత్తచ్ఛాస్త్రమహాతాత్పర్యవిషయత్వదర్శనాత్ । ఆపాద్యస్యానిష్యత్వాభావాచ్చేత్యత ఉక్తం వివృణోతి- మోక్షార్థా ఇతి ॥

యస్మాత్కారణాత్సర్వా అపి శ్రుతయో మోక్షార్థా: మోక్షప్రయోజనాస్తస్మాత్తదభావే పరమేశ్వరస్యేచ్ఛాఽభావే తత ఏవ మోక్షార్థతాఽభావే శ్రుతిస్తత్ర మహాతాత్పర్యరహితా స్యాత్ । తథాచ కథం ప్రమాణత్వం గమిష్యతీతి యోజనా । మోక్షార్థత్వే కిమీశ్వరస్యేచ్ఛయేత్యత ఉక్తమ్- స చేతి ॥ స చ మోక్షస్తస్య ఈశ్వరస్య ప్రసాదతో యస్మాత్తస్మాత్తదభావ ఇతి సమ్బన్ధ: । తథాఽపీశ్వరస్య ప్రసాదేన భావ్యం కిమిచ్ఛయేత్యత ప్రసాదత ఇత్యేతద్వ్యాఖ్యాతమ్-

ఇచ్ఛానిమిత్తక ఇతి ॥ ఈశ్వరజ్ఞానాదేవ మోక్షసిద్ధే: కిం తత్ప్రసాదేనేత్యత ఉక్తమ్- లోకేతి ॥ విమతో బన్ధమోక్ష: ప్రభుప్రసాదసాధ్యో మోక్షత్వాత్ శృఙ్ఖలామోక్షవత్ ఇత్యాదిలోకదృష్టవ్యాప్త్యుపేతానుమానానుసారత: ఇత్యర్థ: । న కేవలమనుమానాత్కిన్త్వాగమాదపీత్యుక్తం- ఉన్నినీషతీతి ॥ "ఏష హ్యేష సాధుకర్మ కారయతి తం, యమేభ్యో లోకేభ్య ఉన్నినీషతే' ఇతి వాక్యాచ్చ । అత్ర కర్మేత్యుపలక్షణమ్ । ఉన్నినీషతే ఊర్ధ్వం నేతుమిచ్ఛతి । యద్వా ప్రసాదశబ్దేనేచ్ఛోచ్యతే ఇత్యత ఇదం వాక్యం (వాక్యమేతత్) జ్ఞాపకమ్ । లోకదృష్టా(దృష్ట)నుసారత ఇత్యేతదప్యస్యైవ అర్థస్య జ్ఞాపకముక్తమ్ । శ్రుతయ ఇత్యుపక్రమ్య

శ్రుతిరిత్యేకవచనం కైముత్యార్థమ్ । ఏకమపి వాక్యం న తత్ర మహాతాత్పర్యవత్స్యాత్ । కిముత సర్వా: శ్రుతయ ఇతి ।

ఏతదుక్తం భవతి । శాస్త్రం హి సాధ్యసాధనభావవద్విషయప్రయోజనవత్తయా వ్యాప్తమ్ । తత్ర శ్రుతీనాం మోక్ష ఏవ ప్రయోజనమ్ । "తేషాం దు:ఖప్రహాణాయ శ్రుతిరేషా ప్రవర్తతే' ఇతి వచనాత్ । మోక్షాదన్యత్రాత్యన్తికదు:ఖప్రహాణాయోగాత్ । స్వర్గాదిప్రయోజనం భవదప్యవాన్తరమేవ న ప్రధానమ్ । విషయస్తు పరమేశ్వర ఏవ । "సర్వే వేదా యత్పదమామనన్తి' ఇత్యాదివచనాత్ । ధర్మాదికం త్వవాన్తరప్రతిపాద్యమ్ । అభిప్రేతప్రయోజనసాధనం చ విషయతామశ్నుతే । నచ ధర్మాదికం మోక్షసాధనమ్ । "పుణ్యచితో లోక: క్షీయతే' ఇతి శ్రుతే: । అతో భగవత్యేవ మోక్షసాధనత్వాత్సర్వశ్రుతీనాం మహాతాత్పర్యమ్ । నచావ్యాపృతాత్సాధనాత్ఫలసిద్ధి: । వ్యాపారశ్చ ప్రసాద ఏవ । నతు శ్రుతిజనితం తజ్జ్ఞాన సాక్షాత్కారో వా । "యస్య ప్రసాదాత్' ఇత్యాదివాక్యాదుక్తానుమానాచ్చ । జ్ఞానం తు ప్రసాదసాధనమితి న సమ్బన్ధానుపపత్తి: । ప్రసాదో నామేచ్ఛావిశేష: । తథా సతి "ఉన్నినీషతే' "తదిచ్ఛయా యతో హ్యస్య బన్ధమోక్షౌ ప్రతిష్ఠితౌ' ఇత్యాదిశ్రుతిభి: "యస్య ప్రసాదాత్' ఇతి శ్రుతేరైకార్థ్యలాభాత్ । ప్రసన్నోఽస్మీతి ప్రతీతౌ పరోపచికీర్షాయా ఏవ స్ఫురణాత్ । తథాచ యదీశ్వరో నేచ్ఛావాంస్తదా న ప్రసిదేద్ఘటవత్ । సామాన్యాభావే విశేషాభావనియమాత్ । ప్రసాదరహితశ్చ న మోక్షసాధనం స్యాత్ । యద్యత్ర వివక్షితావాన్తరవ్యాపారరహితం న తత్తత్ర సాధనమితి వ్యాప్తే: । మోక్షం ప్రత్యసాధనం చ న మోక్షశాస్త్రమహాతాత్పర్యవిషయ: స్యాత్ । తథాచ మోక్షప్రయోజనతా శ్రుతీనాం హీయేత । నచ విషయాన్తరం ప్రయోజనాన్తరం చాస్తీతి విషయప్రయోజనశూన్యత్వాదప్రామాణ్యమేవాపద్యేత । నచ తదపౌరుషేయతాయాఽనాశఙ్కితదోషస్య వాక్యస్యోపపద్యతే । అతోఽవశ్యముక్తేన క్రమేణేచ్ఛావత్త్వం భగవతోఽఙ్గీకరణీయమితి ।

నను విషయాభావే స్యాదప్రామాణ్యమ్ । ఫలాభావే తు కథమప్రామాణ్యాపాదనమ్ । నహి ఫలవత్త్వం ప్రామాణ్యమ్ । కిన్తు యాథార్థ్యమేవేత్యుక్తమ్ । నాపి ప్రామాణ్యస్య వ్యాపకమ్ । తృణాదిదర్శనస్య ప్రయోజనాభావేఽపి ప్రామాణ్యాభ్యుపగమాదిత్యత ఆహ- యాథార్థ్యమేవేతి ॥

యద్యపి యాథార్థ్యమేవ మానత్వం న ఫలవత్త్వమ్ । నాపి తేన వ్యాప్తమ్ । తథాఽపి వాక్యం ప్రయోజకమేవ మానత్వమేతీతి యుక్తమాపాదనమ్ । ఏతదుక్తం భవతి । ప్రామాణ్యమాత్రస్య ప్రయోజనవత్త్వేన వ్యాప్త్యభావేఽపి తద్విశేషస్య వాక్యప్రామాణ్యస్యాస్త్యేవ । పదానామిష్యసాధన ఏవ గృహీతసఙ్గతికత్వాత్ । పదసఙ్గతిగ్రహణసవ్యపేక్షస్యైవ వాక్యస్య బోధకత్వాత్ । ఫలస్య విషయవిశేషే వాక్యప్రామాణ్యనిర్ణయహేతుత్వాచ్చ । అతో వ్యాపకాభావే వ్యాప్యవాక్యప్రామాణ్యాభావాపాదనముపపన్నమేవేతి ।

నను చ మహాతాత్పర్యగోచరస్య విషయస్య పరమప్రయోజనస్య చాభావేఽప్యవాన్తరవిషయేణ ధర్మాదినాఽప్రధానప్రయోజనేన చ స్వర్గాదినా విషయప్రయోజనవతీ శ్రుతిః ప్రమాణం భవిష్యతి ఇత్యత ఆహ- తత్రాపీతి ॥

వాక్యేఽపి నిర్ధారణే సప్తమీ । ప్రయోజనవత్త్వేఽపీతి వా । యత్ వాక్యం సమ్పూర్ణప్రయోజనం మహాప్రయోజనమ్ । ఉపలక్షణం చైతత్ । ప్రధానవిషయం చేత్యపి ద్రష్టవ్యమ్ । యదితి శ్రవణాత్తదితి లభ్యతే । సమ్పూర్ణప్రయోజనమితి చావర్తనీయమ్ । మానత్వమేతీత్యనువర్తనీయమ్ । తథా చాయమర్థః । నావాన్తరవిషయప్రయోజనాభ్యాం వాక్యస్య ప్రామాణ్యం సమ్భవతి । కిన్నామ యద్వాక్యం యన్మ(హా)హత్ప్రయోజనముద్దిశ్య యం ప్రధానం విషయం ప్రతిపాదయితుం ప్రవృత్తం తత్తాభ్యాం(ఏవ) ప్రయోజనవిషటాభ్యాముపేతం ప్రామాణ్యమశ్నుతే । తదభావేఽవాన్తరప్రయోజనాదేరప్యసిద్ధేః । సిద్ధౌ వా వా తస్యైవ ప్రాధాన్యప్రాప్తేః । వేదవాక్యం చ మోక్షోద్దేశేన మహాతత్పర్యోపేతమిత్యుక్తమ్ । తత్తయోరేవ విషయప్రయోజనయోరుపపత్తౌ ప్రమాణం స్యాన్నాన్యథేతి ।

॥ ఇతి శ్రీమన్న్యాయసుధాయాం న ప్రయోజనాధికరణమ్ ॥ Vyasa-(20)

॥ అథ శ్రీమన్న్యాయసుధాయాం వైషమ్యనైర్ఘృణ్యాధికరణమ్ ॥

॥ ఓం వైషమ్యనైర్ఘృణ్యే న సాపేక్షత్వాత్తథా హి దర్శయతి ఓం ॥ ప్రాణినాం వివిధాన్దేహేన్ద్రియ(యాది)విషయాంస్తత్ఫలం చ సుఖదు:ఖలక్షణముత్పాదయన్నీశ్వర: కిం తదీయం ధర్మాధర్మరూపం కర్మాపేక్షతే న వా । ఆద్యే తస్య స్వాతన్త్ర్యప్రచ్యుతి: । ద్వితీయే నిర్నిమిత్తం కాంశ్చిత్సుఖయన్విషమ: స్యాత్ । కాంశ్చిద్దు:ఖయన్నిర్ఘృణ: స్యాత్ । ఇత్యుభయథా న తస్య సర్వకర్తృత్వమిత్యేష(వ) పూర్వపక్షోఽత్రాధికరణే నిరాక్రియతే । తత్ర తావదాద్యేన సూత్రేణ కమర్ాదిసాపేక్షస్య కర్తృత్వమభ్యుపేత్య వైషమ్యనైర్ఘణ్యే పరిహృతే । అపేక్షణీయం కర్మాది ఈశ్వరాయత్తం న వా । నేతి పక్షే సర్వకారణత్వహాని: । ఆద్యే నిర్నిమిత్తం విషమాణాం కర్మణాం కారయితువర్ైషమ్యనైర్ఘృణ్యే స్యాతామిత్యాక్షిప్య కర్మాదీనామనాదితా(త్వా)భ్యుపగమేన సమాధానముక్తం "న కర్మావిభాగాదితి చేన్నానాదిత్వాత్' ఇతి సూత్రేణ । ఏవం తర్హి కర్మాదిసాపేక్షస్య స్వాతన్త్ర్యం న స్యాదిత్యాశఙ్కయోక్తముపపద్యతే చేతి । కర్మాద్యపేక్షస్యాపి తస్య స్వాతన్త్ర్యముపపద్యతే । కర్మాదిసత్తాదేరపి తదధీనత్వస్యారమ్భణాధికరణే సమర్థితత్వాత్ । నహి స్వాధీనసత్తాదికమపేక్షమాణస్య స్వాతన్త్ర్యప్రచ్యుతిర్యుక్తేతి । ఏవం(చ) తర్హి తదపేక్షా నామానపేక్షైవ । తథాచ

పునర్వైషమ్యాద్యాపత్తిరిత్యాశఙ్కయోక్తమ్- ఉపలభ్యతే చేతి ॥ ఉపలభ్యతే హీ(చే)శ్వరస్యేదృశం వైషమ్యం నిర్ఘృణత్వం చ ప్రమాణై: । అతో నేదమనిష్యమితి ।

తదిదమయుక్తమ్ । వైషమ్యనైర్ఘృణ్యే హి వస్తుతో దూషణే న వా । ఆద్యే కథమన్తతోఽప్యఙ్గీక్రియేతే । ద్వితీయే ప్రథమమేవాఙ్గీకార్యే । కిం సాపేక్షతాపక్షం కక్షీకృత్య తత్ర దూషణపరిహారక్లేశేన । తథాచ బకబన్ధ(క)రీతిరిత్యతోఽభిప్రాయమాహ- వైషమ్యమితి ।

ద్వివిధం ఖల్విదం వైషమ్యం నిర్ఘృణత్వం చ । ఏకం (ధ)కర్మాద్యనపేక్షతాప్రయుక్తమ్ । అపరం తు సాపేక్షత్వేఽపి కర్మాదిసత్తాదేరపీశ్వరాధీనత్వప్రయుక్తమ్ । తత్రాద్యం వేదాప్రామాణ్యకారణత్వేన దూషణత్వాత్ నేశ్వరస్యాఙ్గీకర్తుముచితమ్ । వేదో హి ధర్మం సుఖసాధనమధర్మం చ దు:ఖసాధనమాహ । తత్ర యదీశ్వరో ధర్మాధర్మానపేక్ష్య విషమో నిర్ఘృణశ్చ స్యాత్ తదా వేదోదితం ధర్మాధర్మయో: సుఖదు:ఖసాధనత్వమసత్స్యాత్ । తథాచ

తస్య కథం ప్రామాణ్యం స్యాత్ । అత: సూత్రకారేణ కర్మాదిసాపేక్షతాపక్షమురరీకృత్య తత్పరిహృతమ్ । అతోఽన్యత్తు ద్వితీయం వైషమ్యం నైర్ఘృణ్యం చ న వైషమ్యాదినామకం దూషణరూపం న భవతీతి యావత్ । తథాహి వైషమ్యాదికం తావన్న స్వరూపేణ దోష: కిన్తు దోషహేతుతయా । న చేదం వేదాప్రామాణ్యకారణమ్ । కర్మాదిసాపేక్షత్వాఙ్గీకారాత్ । నాపి జీవానామివేశ్వరస్య ప్రత్యవాయహేతు: । తదభావాత్ । అతోఽదూషణత్వాదఙ్గీకృతం సూత్రకృతేతి న కశ్చిద్దోష: । తథాచ భాగ్యమ్ । "నచ పునర్వైషమ్యాద్యాపాతేన దోష:' ఇతి ।

॥ ఇతి శ్రీమన్న్యాయసుధాయాం వైషమ్యనైర్ఘృణ్యాధికరణమ్ ॥

॥ అథ శ్రీమన్న్యాయసుధాయాం సర్వధర్మోపపత్త్యధికరణమ్ ॥

॥ ఓం సర్వధమరోపపత్తేశ్చ ఓం ॥ సర్వే చేతనా అపూర్ణగుణా దోషిణశ్చ దృష్టాస్తద్దృష్టాన్తేన చేతనత్వాదీశ్వరస్యాపి సమాసవ్యాసాభ్యామపరిపూణర్గుణత్వం దోషిత్వం చ స్యాదితి పూర్వపక్షోఽత్రాధికరణే నిరస్యతే । తదిదమస్పష్యం భాష్యే । చశబ్దసముచ్చితాయా: శ్రుతేరేవోదాహృతత్వాత్ । యుక్తేరవ్యుత్పాదనాత్ । తత: స్పష్యం యదధీనా ఇతి ॥

చాపిశబ్దావన్యోన్యసముచ్చయే । ఏవశబ్దస్య యదధీనా ఏవేత్యన్వయ: । హిశబ్ద: సర్వస్య భగవదధీనతాయాం శ్రుత్యాదిప్రసిద్ధిం ద్యోతయతి । కథమిత్యాక్షేపే । ద్వేధా హి వస్తు న ప్రాప్యతే । తత్ర స్వాతన్త్ర్యాభావాద్వా ప్రేప్సాఽభావాద్వా । ద్వేధా చ న హీయతే । స్వాతన్త్ర్యాభావాద్వా జిహాసాఽభావాద్వా । అస్తి తావదీశ్వరస్య సర్వత్ర స్వాతన్త్ర్యమ్ । అస్తి చ మయా సర్వదాఽఽనన్దాదిగుణవతా దు:ఖాదిదోషవర్జితేన భావ్యమితీచ్ఛా, ప్రేక్షావత్త్వాత్ । అత: కథం తస్యానన్దాదిగుణపూర్ణత్వం దు:ఖాదిసర్వదోషదూరత్వం న భవతి ।

అత్రైతే ప్రయోగా: । ఈశ్వర: సకలగుణపూర్ణ: సర్వదోషదూరశ్చ, స్వతన్త్రత్వాత్ । వ్యతిరేకేణ యజ్ఞదత్తవత్ । ఈశ్వరో విప్రతిపన్నగుణవాన్, తత్ర ప్రేప్సావత్త్వే సతి స్వతన్త్రత్వాత్ । యో యత్ర ప్రేప్సావత్త్వే సతి స్వతన్త్ర: స తద్వాన్ యథా సమ్ప్రతిపన్న: । ఈశ్వరో న విమతదోషవాన్, తజ్జిహాసుత్వే సతి స్వతన్త్రత్వాత్ । యో యత్ర జిహాసావత్త్వే సతి స్వతన్త్ర: స తదభావవాన్ । యథా సమ్మత ఇతి ।

తత్ ఏవముక్తప్రకారేణ సర్వేషాం ధర్మాణాం గుణానాం దోషాభావానాం చ సమ్బన్ధిన్యాస్తత్ప్రతిపాదికయా ఉపపత్తే: తాదృశై: సర్వగుణపూర్త్యాదేరుపపాదకై: I హిశబ్దస్తేషాం "గుణా: శ్రుతా:' ఇత్యాదీనాం ప్రసిద్ధానాం సూచయతి I

తదనేన స్వపక్షే ప్రమాణమభిదధత్తైవ పరకీయయుక్తీనాం కాలాత్యయాపదిష్యత్వం స్వాతన్త్ర్యాభావోపాధిదుష్యత్వం చోక్తం భవతీతి I

II ఇతి శ్రీమత్పూర్ణప్రమతిభగవత్పాదసుకృతేరనువ్యాఖ్యానస్య ప్రగుణజయతీర్థాఖ్యయతినా I కృతాయాం టీకాయాం విషమపదవాక్యార్థవివృతౌ ద్వితీయాధ్యాయస్య ప్రథమచరణ: పర్యవసిత: II

II ఇతి శ్రీమన్న్యాయసుధాయాం ద్వితీయాధ్యాయస్య ప్రథమచరణ: సమాప్త: II

II అథ శ్రీమన్న్యాయసుధాయాం రచనానుపపత్త్యధికరణమ్ II

సకలజగజ్జన్మాదికారణే సకలగుణపరిపూర్ణే సమస్తావద్యగన్ధవిధురే పరే బ్రహ్మణి విష్ణౌ సమస్తశ్రుతిసమన్వయో య: ప్రథమాధ్యాయేఽభిహిత:, తస్య సాఙ్ఖ్యాదిసమయవిరోధేనాన్యథాత్వశఙ్కాయాం తన్నిరాకరణార్థమయంశఙ్కాం నివారయితుం ద్వితీయపాద ఆరభ్యతే I

నన్వనారమ్భణీయ ఏవాయం పాద: I తథాహి సాఙ్ఖ్యాదిమతాని కిం స్మృతిత్వేనోక్తార్థమన్యథమన్తీతి శఙ్క్యతే, కింవా యుక్త్యుపేతతయా, అథవా శ్రుత్యుపేతతయా, యద్వా ప్రత్యక్షోపేతతయా I నాద్య:, ప్రతిస్మృతిపరాహతత్వేనాప్తినిశ్చాయకాభావేన చ తేషామపస్మృతిత్వస్య ప్రథమపాదే సమర్థితత్వాత్ I అత ఏవ న చతుర్థ: I న ద్వితీయ: I ఉక్తార్థవిరుద్ధానాం సకలయుక్తీనామాభాసత్వస్య తత్రైవ వ్యుత్పాదితత్వాత్ I ప్రబలయుక్తివిరోధోఽత్ర నిరస్యత ఇతి చేన్న I ప్రాబల్యం హి యుక్తీనాం శ్రుత్యాదిప్రమాణమూలత్వేన, తత్సంవాదిత్వేన (వా), బహుత్వేన వా స్యాత్ I సర్వథాఽపి నాధికాశఙ్కావకాశ: I శ్రుత్యాదిసంవాదినీనాం తన్మూలానాం బహ్వీనాం చ యుక్తీనాం తత్రైవ

నిరాకృతత్వాత్ । కాశ్చిదేవ తత్ర నిరస్తా న సమస్తా ఇతి చేన్న ।
సూత్రాణాముపలక్షణార్థత్వాత్ । అన్యథా యుక్త్యాభాసానామనన్తత్వేన అపర్యవసానం స్యాత్ ।
పాదభేదశ్చైవం సతి న స్యాత్ । న తృతీయ:, సమస్తశ్రుతీనాం బ్రహ్మణి
సమన్వయస్యోక్తత్వాత్ ।

అత్ర కశ్చిదాహ । స్వపక్షసాదనపరపక్షప్రతిక్షేపాభ్యామేవ నిర్ణయో భవతి । తత్ర
ప్రథమాధ్యాయే స్వపక్షే ప్రమాణముక్తమ్ । తస్య యుక్తివిరోధో ద్వితీయస్య ఆద్యపాదేన నిరస్త:
। ఏవం స్వపక్షస్థాపనే జాతే పరపక్షప్రతిక్షేపాధర్మయం వాద ఆరభ్యత ఇతి । తదయుక్తమ్ ।
పరపక్షప్రతిక్షేపో హి తదీయసాధననిరాసాదన్యో నాస్తి । సాధనాని చ స్మృత్యాదీన్యేవ ।
నిరస్తాని చ సమస్తాని తాని ప్రథమపాద ఇతి కిమస్య కృత్యమ్ । కిఞ్చైవం సతి
విరోధపరిహారోఽధ్యాయార్థో న స్యాదితి ।

అపర ఆహ । ఉక్తార్థే స్మృతిన్యాయవిరోధో నాస్తీతి స్థాపితేఽప్యస్తి బ్రహ్మణి
సమన్వయాభావశఙ్కా । కథమ్ । యద్యప్యనుమానం బ్రహ్మణో జగత్కారణత్వమపబాధితుం
నాలమ్, తథాఽపి కారణాన్తరం జగతోఽవగమయితుమలమ్ । తతశ్చ
వస్తువికల్పానుపపత్తేరన్యతరపరిగ్రహే హేత్వభావాత్ బ్రహ్మైవ జగత్కారణమితి న నిశ్చేతుం
శక్యతే, ప్రత్యుత సర్వజ్ఞప్రణేతృకత్వేనానుమానస్యోపబృంహితత్వాత్ ప్రధానాద్యేవ
జగత్కారణం న బ్రహ్మేతి బుద్ధి: స్యాత్ । అతో న కేవలం బ్రహ్మణో
జగత్కారణత్వమపబాధితుమనుమానం నోత్సహతే । కిన్తు కారణాన్తరమప్యవగమయితుం
నాలమితి ప్రదర్శనార్థం ద్వితీయ: పాద ఆరభ్యత ఇతి । ఏతదప్యుక్తమ్ । తథాహి ।
కిమనేనోక్తం స్యాత్ । యది, ప్రాక్ స్వాభిమతార్థే యుక్తివిరోధపరిహారేణ స్వపక్షస్థపానా విహితా,
ఇదానీం పరపక్షప్రతిక్షేపో విధీయత ఇతి । తదోక్తమేవోత్తరమ్ । అథ యుక్తివిరోధపరిహార ఏవ
పాదద్వయార్థ:, కిన్తు స్వపక్షవిరోధియుక్తినిరాకరణం ప్రథమే, ద్వితీయే తు
పరపక్షసాధకయుక్తినిరాకరణమితి, తన్న । న్యాయసామ్యేన తాసామపి శక్యనిరాకరణత్వాత్
(సార్వజ్ఞం) సర్వజ్ఞత్వం చ ప్రణేతౄణాం ప్రాగేవ నిరస్తమ్ ।

అతో నాయం పాద ఆరమ్భణీయ ఇత్యత ఆహ- స్మృతీతి ॥

శ్రుతయో గురా ఉపసర్జనా(ని) యాసాం తాస్తథోక్తా: । చతుర్విధా విరోధిప్రతీతయ: । అన్వయం
ప్రతి న విరుద్ధయన్తే ఇతి శ్రుతిసమన్వయసిద్ధమర్థం నాన్యథయితుం శక్నువన్తీత్యర్థ: ।

అభియోగ ఆగ్రహ: । దృశ్యతే ప్రమేయమేభిరితి దర్శనాని సాఙ్ఖ్యాదిశాస్త్రాణి । ఏతదుక్తం భవతి । యద్యపి పరమతసాధకానామస్మన్మతబాధకానాం చ స్మృత్యాదీనామాభాసత్వవ్యుత్పాదనేన స్వపరపక్షసాధనోపాలమ్భౌ కృతావేవేతి పరమార్థ: । తథాఽప్యుక్తేఽర్థే పున: పురుషస్య ఆశఙ్కా భవత్యేవ, కిమేతదేవమన్యథా వేతి । కస్మాత్ । అభియోగతో (దర్శనానాం) మతానాం ప్రవృత్తత్వాత్ తదుపలమ్భాదితి ।

నను చ శ్రుతయస్తావదపౌరుషేయతయాఽనాశఙ్కితదోషా: బహుల(ప్రబల)యుక్తిభిశ్చానుసంహితార్థా నిరస్తసమస్తప్రతిపక్షాశ్చ । తత్కథం తత్సమన్వయసిద్ధేఽర్థేఽభియోగప్రవృత్తదర్శనోపలమ్భమాత్రేణాన్యథాత్వశఙ్కా స్యాత్ । అతిప్రసఙ్గాత్ । నన్వత ఏవోక్తం మన్ద ఇతి । మైవమ్ । ప్రాప్తిమనాలోచ్య శఙ్కమానస్యావిచికిత్సితశఙ్కస్య శాస్త్రేఽనధికారాదిత్యతోఽభియోగతో దర్శనానాం ప్రవృత్తత్వాదిత్యుక్తశఙ్కాకారణం వివృణోతి- అనాదీతి ॥

కపిలకణాదాదీనాం ప్రణేతౄణాం స్మరణాత్కథమనాదిత్వమిత్యత ఉక్తమ్- ప్రవాహత ఇతి ॥ కపిలాదయో హి పూర్వై: ప్రణీతాన్యేవ శాస్త్రాణి కాలబలాదుత్సన్నాని స్వ(తప:)ప్రభావాదినాఽవగమ్య ప్రబన్ధాన్తరరచనయా ప్రవర్తయన్తి । ఏవం పూర్వేఽపి పూర్వతరైరిత్యేవం ప్రవాహతోఽనాదిత్వాదదోష: । తథైవ చ స్మరణానీతి । ఇతి హేతోరాశఙ్కిత ఇతి పూర్వేణ సమ్బన్ధ: ।

ఇదముక్తం భవతి । కరణదోషబాధకప్రత్యయవశాదేవ హ్యప్రామాణ్యం కల్పనీయమ్ । అన్యథా అతిప్రసఙ్గాత్ । తత్ర యథా శ్రుతీనామనాదిత్వాత్కరణదోషాభావ:, తథా సమయానామపి । స్వరూపానాదిత్వం ప్రవాహానాదిత్వమితి తు వైషమ్యమాత్రమ్ । పురుషదోషసఞ్చారాభావస్యోభయత్రాపి సామ్యాత్ । యథా చానుచ్ఛేదేనానువృత్తే: శ్రుతీనాం బాధకాభావ:, ఏవం సమయానామపి । యది కరణదోషబాదకప్రత్యయోపేతా: స్యు: తదోన్మత్తవాక్యవదిదంప్రథమా: సముచ్ఛేదవన్తశ్చ స్యు: । నచైవమ్ । అత: కథమప్రామాణ్యమశ్నువతే । యథా చ శ్రుతయో బలవద్యుక్త్యనుసంహితార్థా ఏవం సమయా అపి । నచ తాసామాభాసత్వముక్తమితి వాచ్యమ్ । సర్వేషాం తదనువర్తినామస్మాభిరనవగతత్వేన తత్పరిహారసమ్భావనాత్ । ఏవమేవాప్రతిపక్షత్వం శ్రుతీనామివ సమయానాం సమ్భావితమ్ । కథమన్యథా సూత్రకృదేకధురీణా: శౌద్ధోదనిప్రభృతయోఽభియోగతస్తాన్ప్రవర్తయేయు:, కథం చ ప్రేక్షావన్తోఽనేకేఽభియోగేనైవోపాదదీరన్ । తదేవం శ్రుతితుల్య(సమాన)యోగక్షేమతాం సమయానాం మన్యమానస్య స్యాదేవోక్తార్థే సన్దేహ ఇతి ।

నన్వేవం సతి పరస్పరవిరుద్ధానామనేకేషాం ప్రామాణ్యం తావన్న సమ్భవతి, వస్తువికల్పాపత్తే: । తథాచావశ్యాశ్రయణీయే కస్యచిదేవ ప్రామాణ్యే అనాదికాలతోఽనువృత్తత్వాదే: అన్యేష్వన్యథాసిద్ధౌ సర్వథా కల్పనీయాయామ్ "ఇతరేషాం చానుపలబ్ధే:' ఇత్యుక్తదిశా సాఙ్ఖ్యాదిసమయానామ్ అప్రామాణ్యం కల్పయితుం శక్యత ఏవ, తత్కథం శ్రుతిసమన్వయసిద్ధేఽర్థే పున: శఙ్కేతి । ఉచ్యతే । యో హి

ఇతరేషాం చానుపలబ్ధే:' ఇతి సఙ్క్షేపేణోదితం న్యాయం పర(పరి)కల్పితేషు ప్రమేయవిశేషేషూత్ప్రేక్షితుం క్షమతే, తం ప్రత్యేవమేతత్ । యస్త్వేవం న క్షమ: స యావదయం సఙ్క్షేపో న ప్రపఞ్చ్యతే తావదన్యపరిత్యాగేనైకగ్రహణస్యానీశాన: శఙ్కేత్రైవ । నచైవం శాస్త్రే నాధిక్రియేత । సఙ్క్షేపప్రపఞ్చోచ్ఛేదప్రసఙ్గాత్ । తదిదముక్తం మన్ద ఆశఙ్కత ఇతి । కిమతో యద్యేవమిత్యత ఆహ- అత ఇతి ॥

భ్రాన్తిపదం విప్రలమ్భస్యాప్యుపలక్షణమ్ । పృథక్ విస్తరేణ । స్ఫుటమ్ సుబోధమ్ । తత్తత్సమయోక్తార్థానామప్రామాణికత్వం ప్రమాణవిరుద్ధత్వం (చ) ప్రాక్ సఙ్క్షేపేణాస్ఫుటం చోక్తం, అత్ర విస్తరేణ స్ఫుటం దర్శయంస్తేషాం భ్రాన్త్యాదిమూలత్వం జ్ఞాపయతీత్యర్థ: । ఏతేన పూర్వపాదేనాస్య పాదస్య ప్రపఞ్చ్యప్రపఞ్చకభావలక్షణా సఙ్గతి:, ప్రపఞ్చనే ప్రయోజనం చోక్తం భవతి । తదిదముక్తమితరేషామిత్యాది భాష్యేణ ।

నన్వేతదశక్యం తై: స్వప్రమేయాణాం దృఢతర్కాగమసాధితత్వాత్ పరకీయతర్కాదేనిరస్తత్వాదిత్యత ఆహ- తర్కైరితి ॥

తర్కశబ్ద: సోపస్క(స్కా)రానుమానార్థ: । దృఢతమై: పరకీయతర్కబాధకై: తదబాధ్యై: (చ) వాక్యైశ్చ దృఢతరై(మై)రితి సమ్బధ్యతే । పూర్వేణ సమ్బన్ధ: (అన్వయ:) । వేదాదివాక్యానాం ప్రామాణ్యమనభ్యుపగచ్ఛన్తం ప్రతి కథం తదుపన్యాస ఇత్యత ఉక్తమ్- ఆగమవాదినామితి ॥ ఆగమస్య వేదాదే: ప్రామాణ్యమభ్యుపగచ్ఛతాం పుంసాం సమయానామితి సమ్బన్ధ: । యద్వా స్వాగమప్రామాణ్యవాదినామిత్యర్థ: । తతశ్చ స్వాగమప్రామాణ్యాభ్యుపగమన్యాయేన వేదాదేరపి ప్రామాణ్యం తైరఙ్గీకార్యమితి(రయిత్వేతి (ర్యేతి) భావ: । అథవాఽఽగమస్య వేదాదే: ప్రామాణ్యవాదినాం శిష్యాణాం వ్యపేక్షయేతి శేష: । తథాచ బౌద్ధాధికరణాన్తేన న విరోధ: । యద్యప్యేతదనుపదమేవ ప్రదర్శయిష్యతే, తథాఽపి శ్రోతృమన:సమాధానార్థముక్తమితి ।

నను చానాద్యనన్తకాలేఽనుచ్ఛేదేన ప్రవర్తమానానాం సమయానాం న భ్రాన్త్యాదిమూలత్వముచితమ్ । నహి తథావిధస్యోన్మత్తవాక్యాదేరనాద్యన్తకాలేఽనువృత్తిరస్తి । తదయం ప్రయోగః । సాఙ్ఖ్యాదిసమయాః ప్రమాణభూతా, న భ్రాన్త్యాది(న్తి)మూలా వా, సర్వదాఽనువర్తమానత్వాత్, మహాజనపరిగృహీతత్వాత్(వా), వేదవదితి । తథాచ వక్ష్యమాణస్య తర్కాదేర్బాధితవిషయత్వమితి । మైవమ్ । కిమత్ర సర్వేషామపి సమయానాం ప్రామాణ్యాదికం సాధ్యముతైకస్య । నాద్యః । పరస్పరవిరుద్ధానాం ప్రామాణ్యాదిసాధనే వస్తువికల్పాపత్త్యా బాధితవిషయత్వాత్ । పరస్పరప్రతిక్షేపరూపత్వేన సత్ప్రతిపక్షత్వాచ్చ । న ద్వితీయః । పక్షీకృతాదన్యస్య ప్రామాణ్యాద్యభ్యుపగమే ప్రగుక్తదోషానుషఙ్గాత్ । అనభ్యుపగమే తత్రైవ వ్యభిచారాత్ । వేదప్రామాణ్యాద్యభ్యుపగమే ప్రతిజ్ఞాతార్థానుపపత్తిః । అనభ్యుపగమే చ దృష్టాన్తదోషః । భవేదేవమ్ । భ్రాన్త్యాదిమూలత్వే సమానే సత్యున్మత్తవాక్యేఽవిద్యమానాం అనాద్యనన్తకాలానువృత్తిరేతేషామేవ తర్హి కిన్నిమిత్తేతి సుహృద్భావేన పృచ్ఛన్తం ప్రత్యాహ- దౌర్లభ్యాదితి ॥

సమయప్రవర్తకానాం పుంసాం దురాగ్రహగృహీతత్వాద్వర్తన్తే సమయాః సదా । నైక్యమున్మత్తవాక్యే విద్యతే । నన్వాగ్రహేఽపి కిం కారణమిత్యత ఉక్తమ్- విద్వేషాదితి ॥

తర్హి ద్వేషోత్పత్త్యనన్తరం ప్రవర్తతామ్ । కథం సదా ఇత్యత ఉక్తమ్- అనిశమితి ॥ నను పురుషార్థకామాః కథం (వి)ద్వేషనిమిత్తాదాగ్రహాదన్యాయం ప్రవర్తయన్తీత్యత ఉక్తమ్- అనాదీతి ॥

వాసనావశాత్తేభ్యస్తదేవ రోచయత ఇతి భావః । నన్వనాదివాసనాఽపి బలవత్ప్రయత్నేన కుతో న నివర్తత ఇత్యత ఉక్తమ్- అసురాణామితి ॥ విపరీతప్రయత్నాదిప్రేరకాణాం బుద్ధ్యాద్యభిమానినామితి శేషః ।

నను సాధూనాం విదుషాం నివారణాత్కుతో న నివర్తన్త ఇత్యత ఉక్తమ్- దౌర్లభ్యాదితి ॥ అల్పవేదినాం భ్రమాధిష్ఠానస్వరూపమాత్రవిదాం సమయప్రవర్తకానామ్ । తర్హి రాజాదిర్లోకో నివారయిష్యతి ఇత్యత ఉక్తమ్- తామసత్వాదితి ॥ తత ఏవ కుపణ్డితనిమిత్తమిథ్యాజ్ఞానప్రసక్తిశ్చ । న చైతాని కారణాని స్వరూపతోఽప్యనాదౌ వేదే సమ్భవన్తీతి ।

యద్యప్యేతత్పాదాన్తే వక్తవ్యమ్, తథాఽప్యత్ర ప్రసఙ్గా(దా)గతం బుద్ధిసమాధానాయోక్తమితి ।

యద్యేవం తర్హ్యేతేషాం సుదృఢనిరూఢానాం సమయానాం సర్వథోత్పాదనస్యాశక్యత్వాద్వ్యయర్థేయం నిరాకృతిరిత్యత ఆహ- తథాఽపీతి ॥

యద్యపి కుసుమయా న సర్వథా సముచ్చేద్యా: తథాఽపి । తమ: అజ్ఞానమ్ । సుయుక్తిత్వస్య వివరణం సదాఽఽగమానుగతా ఇతి । ప్రమాణగృహీతవ్యాప్త్యాదియుక్తా: తత్సంవాదయుక్తాశ్చ । ఇతి ఇత్యేవమర్థమ్ । ఏతదుక్తం భవతి । న సాఙ్ఖ్యాదిసమయసముచ్ఛేదార్థోఽయం ప్రయత్న:, యేనోక్తదోష: స్యాత్ । కిన్నామ కేషాఞ్చిత్పుంసాం తైస్తై: సమయైరాహితా(న)జ్ఞానసంశయవిపర్యయాన్ ఆగమసహితాభిర్యుక్తిభి: తత్త్వజ్ఞానముత్పాద్య అపనేతుమితి ।

నన్వేతదప్యయుక్తమ్ । అతినిరూఢనిబిడవాసనానుబద్ధమనాద్యజ్ఞానమ్ ఇదానీమేవోత్పన్నేన తత్త్వజ్ఞానేనాపనీయత ఇతి । కిన్తు తత్త్వజ్ఞానం పరిభూయ స్వవాసనావశాత్పునరుద్భవతి । ప్రవర్తయతి చ స్వోచితం కార్యమిత్యత ఉక్తమ్- శుద్ధబుద్ధీనామితి ॥ యథార్థజ్ఞానస్వభావానాం మోక్షయోగ్యానామ్ । అయం భావ: । వక్ష్యతే హి కేచన చేతనా మోక్షయోగ్యా: కేచన నేతి । తత్ర నాయోగ్యానామజ్ఞానమపనేతుమయ--రమ్భ:,

కిన్తు యోగ్యానామేవ । తేచ విశుద్ధవిజ్ఞానస్వభావా: । తథాచ ప్రమాణైరిదానీమేవోత్పన్నమపీదం మనోవృత్తిత్వం తత్త్వజ్ఞానమన్తరఙ్గభూతేన విశుద్ధస్వరూపజ్ఞానేనోపోద్బలితం సత్ బహిరఙ్గమనాద్యపి సవాసనమజ్ఞానం సమూలఘాతం హన్తి । స్వభావస్య సర్వతోఽపి బలవత్త్వాత్ । నచైవం ప్రమాణవైయర్థ్యమ్ । స్వభావస్య బాహ్యప్రయత్నసచివస్యైవ కార్యకారిత్వాత్ । యథోక్తమ్ "వినా యత్నం న హరో నాపి కర్మ' ఇతి ।

కిఞ్చ సర్వతోఽపి బలీయానీశ్వరానుగ్రహ ఇతి తావత్సుప్రసిద్ధమ్ । అస్తి చాసౌ మోక్షయోగ్యేషు (జీవేషు) అనాదిత ఇతి వక్ష్యతే । తథాచ తత్సచివమిదం వృత్తిజ్ఞానమజ్ఞానమతినిరూఢనిబిడవాసనానుబద్ధమనాద్యపి సమూలకాషం కషత్యేవ । అతో న వ్యర్థేయం సమయానాం నిరాక్రియేతి భావేనోక్తమ్- ఈశానుగ్రహయోగినామితి ॥ నచైవం తత ఏవావిద్యానివృత్తిర్భవిష్యతి కిం తత్త్వజ్ఞానేనేతి వాచ్యమ్ । ఈశ్వరానుగ్రహస్య

పురుషప్రయత్నానుసారేణైవ ఫలజననస్వాభావ్యాత్ I తథాచోక్తమ్ "ఫలప్రదో వాసుదేవ: అఖిలస్య' ఇతి I అఖిలస్య యోగ్యతాకమర్ప్రయత్నసాకల్యస్య న పునరేకైకస్యేత్యర్థ: I

యద్యేవం సాధూనాం కుసుమయాహితమజ్ఞానమపనేతుం భగవాన్సమయానాం నిరాకృతిం చకార, తదేయం బ్రహ్మాదిభిరనాదర్తవ్యా స్యాత్ I తేషు కుసుమయైరజ్ఞానస్యానాహితత్వేన ప్రయోజనాభావాత్ I తథాచ "ఏవంవిధాని సూత్రాణి కృత్వా' ఇత్యాగమవిరోధ ఇత్యత ఆహ- నిజేతి II

కుసుమయైరనాహితాజ్ఞానానాం బ్రహ్మాదీనాం బుద్ధిం యుక్తీనాం శాణత్వసిద్ధయే యుక్తిశాణేన జ్ఞానాసే: అతినైశిత్యసిద్ధయర్థమితి యావత్ I పూర్వేణైవ సమ్బన్ధ: I కుసుమయా(హితా)జ్ఞాననిరసనప్రయోజనాభావేఽపి జ్ఞానవైశద్యప్రయోజనస్య విద్యమానత్వాత్తైరిదమాదరణీయమితి భావ: I

II ఓం రచనానుపపత్తేశ్చ నానుమానమ్ ఓం II తదేవం సమర్థిత: పాదారమ్భ: I తత్రాద్యాధికరణే నిరీశ్వరసాఙ్ఖ్యానాం నిరాక్రియతే I నచ తత్స్వరూపాజ్ఞానే దూషణం సుబోధం భవతి ఇత్యత: తన్మతస్థితిం తావద్దర్శయతి- చేతనేతి II

చేతనమచేతనం చేతి ద్వన్ద్వైకవద్భావ: I ఆహు: సఙ్ఖ్యా ఇతి శేష: I నను చ విధాన్తరాసమ్భవాత్ప్రామాణికైస్తత్త్వద్వయమేవ వక్తవ్యమ్, తత్కిం తేషాం వైషమ్యముచ్యత ఇత్యత ఉక్తమ్- నిరీశ్వర ఇతి II ఈశ్వరమనభ్యుపగమ్య జీవజడాత్మకం తత్త్వద్వయమేవాహురిత్యర్థ: I

నను సాఙ్ఖ్యా మన్యన్తే I సఙ్క్షేపతస్తత్త్వస్య చతస్రో విధా: I కశ్చిదర్థ: ప్రకృతిరేవ I కశ్చిదర్థో వికృతిరేవ I కశ్చిత్ప్రకృతివికృతి: I కశ్చితనుభయ: I తత్ర సత్త్వరజస్తమసాం సామ్యావస్థా ప్రధానం ప్రకృతిరేవ I సా హి విశ్వస్య కార్యస్య మూలమ్ I న త్వస్యా మూలాన్తరమస్తి I మహదహఙ్కారతన్మాత్రా: సప్త ప్రకృతివికృతయ: I ప్రకృతయో వికృతయశ్చేతి I తథాహి I మహత్తత్త్వమహఙ్కారస్య ప్రకృతి: వికృతిశ్చ మూలప్రకృతే: I ఏవమహఙ్కారతత్త్వం తన్మాత్రాణామిన్ద్రియాణాం చ ప్రకృతి: వికృతిశ్చ మహత: I ఏవం పఞ్చ తన్మాత్రాణి (తత్త్వాని) భూతానామాకాశాదీనాం ప్రకృతయో, వికృతయశ్చ అహఙ్కారస్యేతి I పఞ్చ భూతాన్యేకాదశేన్ద్రియాణీతి షోడశకో గణో వికృతిరేవ I యద్యపి పృథివ్యాదీనామపి

గోఘటవృక్షాదయో వికారా:, ఏవం తద్వికారభేదా: పయోబీజాదయ:, తేషాం దధ్యఙ్కురాదయ: । తథాఽపి గవాదయో బీజాదయో వా న పృథివ్యాదిభ్యస్తత్త్వాన్తరమ్ । స్థూలత్వేన్ద్రియగ్రాహ్యతాసామ్యాత్ । తత్త్వోపాదానత్వం చ ప్రకృతిత్వమిహ వివక్షితమితి । పురుషస్త్వనుభయో న ప్రకృతిర్నాపి వికృతి: । తదేవం విస్తరత: పఞ్చవింశతి తత్త్వాని । యథోక్తమ్ । "మూలప్రకృతివికృతిర్మహదాద్యా: ప్రకృతివికృతయ: సప్త । షోడశకస్తు వికారో న పృకృతిర్న వికృతి: పురుష:' ఇతి । తత్కథముచ్యతే తత్త్వద్వయమేవాహురితి, ఆహ- తదితి ॥

పఞ్చ చ తే పఞ్చతశ్చ (పఞ్చపఞ్చత:) తేషాం భావ: పఞ్చపఞ్చత్వమ్ । స చాసౌ విభాగశ్చ । తేనోపలక్షితం తిష్ఠతీతి పఞ్చపఞ్చత్వవిభాగస్థమ్ । తత్ చేతనమచేతనం చ తత్త్వద్వయమేవ, సఙ్క్షేపత: చతుర్విధమ్, విస్తరత: పఞ్చవింశతిప్రభేదమాహురిత్యతో న విరోధ: ।

నను చేతనమచేతనం చాసఙ్ఖ్యాతం ప్రత్యక్షాదిప్రమాణైరుపలభమానా: కథమేవమాహురిత్యత ఆహ- తదితి ॥

తదిత్యుభయపరామర్శ: । ఉపాధిక్రోడీకారేణ పఞ్చవింశతిప్రభేదం వదన్తోఽప్యవాన్తరభేదేన తత్త్వద్వయమసఙ్ఖ్యాతమాహురిత్యర్థ: ।

చేతనానామచేతనానాం చ ప్రత్యేకమసఙ్ఖ్యాతత్వసామ్యేఽపి నోభయోర్భిన్నత్వేన సామ్యమ్ । కిం తర్హీత్యత ఆహ- భిన్నమితి ॥

చేతనమితి శేష: । చేతనం పరస్పరతో భిన్నమాహు: । యథోక్తమ్ । "జననమరణకారణానాం ప్రతినియమాదయుగపత్ప్రవృత్తేశ్చ । పురుషబహుత్వం సిద్ధం త్రైగుణ్యవిపర్యయాచ్చ' ఇతి । అన్యత్ చేతనాత్, అచేతనం భిదోజ్ఝితమాహు: ।

నన్వీశ్వరానభ్యుపగమే కస్యాపి ప్రవృత్త్యనుపపత్తే:, సర్గాద్యసమ్భవాదీశ్వరాఖ్యం తృతీయం తత్త్వమఙ్గీకరణీయమ్ । తత్కథం నాఙ్గీకుర్వన్తీత్యత ఆహ- అచేతనస్యేతి ॥

నిగద్యతే సాఙ్ఖ్యైరితి శేష: । తథాహి । చేతన: సఙ్ఘాతపరార్థత్వాదిహేసిద్ధ: । అచేతనం చ వ్యక్తం ప్రత్యక్షాదిసిద్ధమ్ అవ్యక్తం చ కారణకార్యవిభాగాదిహేతుసిద్ధమ్ । నచైవమనన్యథాసిద్ధమీశ్వరే ప్రమాణమస్తి । అచేతనస్యైవ ప్రధానస్య కర్తృత్వేన సర్గాద్యుపపత్తేరదృష్టేశ్వరకల్పనానుపపత్తేరితి మన్యన్త ఇతి ।

నన్వచేతనం చేతనానధిష్ఠితం క్వపి న ప్రవృత్తిమదుపలబ్ధమ్ । తత: ప్రధానస్యాధిష్ఠాత్రేశ్వరేణ భావ్యమిత్యత ఉక్తమ్- స్వాతన్త్ర్యేణేతి ॥ చేతనాధిష్ఠానేన వినేత్యర్థ: । త(య)థోక్తమ్ । "వత్సవివృద్ధినిమిత్తం క్షీరస్య యథా ప్రవృత్తిరజ్ఞస్య । పురుషస్య విమోక్షనిమిత్తం యథా ప్రవృత్తి: ప్రధానస్య' ఇతి ।

అన్యద్విదోజ్ఝితమిత్యుక్తమ్ । తదసత్ । అచేతనానామపి చేతనవత్పరస్పరతో భేదస్య ప్రత్యక్షాదిసిద్ధత్వాదిత్యత ఆహ- పరస్పరేతి ॥

ఆలయం ప్రలయపర్యన్తమ్ । కార్యాణాం పరస్పరవిభేదశ్చ భవేదితి నిగద్యతే త్రై: ।

ఏతదుక్తం భవతి । కార్యం తావత్కారణవ్యాపారాత్ప్రాగపి సత్ । అసదకరణాత్ । అసచ్చేత్ కారణవ్యాపారాత్పూర్వం నాస్య సత్త్వం కర్తుం శక్యమ్ । నహి నీలం శిల్పిసహస్రేణాపి పీతం శక్యం కర్తుమ్ । కిఞ్చ కార్యేణ సమ్బద్ధం కారణం కార్యస్య జనకమ్, అసమ్బద్ధం వా । ఆద్యే త్వసతా సమ్బన్ధానుపపత్తే: సత్త్వమఙ్గీకార్యమ్ । న ద్వితీయ: । అసమ్బద్ధత్వావిశేషేణ సర్వస్మాత్సర్వసమ్భవాపత్తే: । అసమ్బద్ధత్వేఽపి కారణం తదేవం కరోతి యత్ర శక్తమతో నాతిప్రసఙ్గ ఇతి చేత్ । సా శక్తి: శక్యవిషయా వా స్యాత్సవర్త వా । సర్వత్ర చేత్సైవావ్యవస్థా । ఆద్యే త్వసతి శక్యే కథం తద్విషయా స్యాదితి సదేవ కార్యమ్ । నచ కారణాదన్యత్కార్యం సదుపలభ్యత ఇతి కార్యకారణయోరభేదోఽఙ్గీకరణీయ: । కిఞ్చ న పటస్తన్తుభ్యో భిద్యతే తన్తుధర్మత్వాత్, యద్యతో భిద్యతే తత్తస్య ధర్మో న భవతి, యథా గౌరశ్వస్య । ఉపాదానోపాదేయభావాచ్చ । యయోరర్థాన్తరత్వం న తయోరుపాదానోపాదేయభావో, యథా ఘటపటయో: । సంయోగాప్రాప్త్యభావాచ్చ । అర్థాన్తరత్వే హి సంయోగో దృష్టో యథా కుణ్డబదరయో: । అప్రాప్తిర్వా యథా హిమవద్విన్ధ్యయో: । నచేహ సంయోగాప్రాప్తీ । తస్మాన్నార్థాన్తత్వమ్ । గురుత్వాన్తరకార్యస్యావనతిభేదస్యాగ్రహణాచ్చ ।

ఏవఞ్చ కార్యాణాం పరస్పరం భేదేఽపి స్వస్వకారణైరభేదాత్క్రమేణ మహాప్రలయే మూలకారణభావం గతానామభేద ఏవ, ఇత్యేనేనాభిప్రాయేణాన్యద్విదోజ్ఝితమిత్యుక్తమితి ।
తచ్చోక్తమ్ "అసదకరణాదుపాదానగ్రహణాత్సర్వసమ్భవాభావాత్ । శక్తస్య శక్యకరణాత్కారణాభావాచ్చ సత్కార్యమ్' ఇతి ।

తేష్వపి మతభేదమాహ- భోక్తృతామితి ॥

సర్వేఽపి సాఙ్ఖ్యాః పురుషస్య కర్తృత్వం నానుమన్యన్తే । క్రియావేశో హి కర్తృత్వమ్ । న చాత్మనః పరిస్పన్దలక్షణా క్రియోపపద్యతే । సర్వగతత్వాత్ । నాపి ప్రయత్నలక్షణా । తస్యాః అన్తఃకరణవృత్తిత్వాత్ । నచ విక్రియాలక్షణా । నిర్వికారత్వాత్ । యథోక్తమ్ । "తస్మాచ్చ విపర్యాసాత్సిద్ధం సాక్షిత్వమస్య పురుషస్య । కైవల్యం మాధ్యస్థ్యం ద్రష్టృత్వమకర్తృభావశ్చ' ఇతి । తత్ర కేచిచ్చేతనస్య భోక్తృతామాహుః । యథా భోక్తృభావాదితి । అపరే తామపి నాహుః । యథా "తస్మాన్న బధ్యతే న ముచ్యతే నాపి సంసరతి కశ్చిత్ । బధ్యతే సంసరతి ముచ్యతే చ నానాశ్రయా ప్రకృతిః' ఇతి ।

నను కర్తృతాభావే భోక్తృత్వమపి కథమ్ । తస్యాపి క్రియావేశాత్మకత్వాదిత్యత ఆహ- స్వరూపేతి ॥

సుఖదుఃఖాద్యనుభవితృత్వం హి భోక్తృత్వమాహురిత్యత ఉక్తమ్- స్వప్రకాశాదితి ॥ సుఖాద్యనుభవితృత్వస్య స్వప్రతీతిసిద్ధత్వాదిత్యర్థః । యథాఽఽహ । భోక్తృత్వయోగ్యతా చ పురుషస్య చైతన్యమితి । నచైవం కతర్ృత్వమప్యఙ్గీకర్తుముచితమ్ । ఉపపత్తిబాధితత్వేన కర్తృత్వప్రతీతేరధ్యాసరూపత్వాత్ ।

నన్వేవం తర్హి ప్రతీతిసిద్ధం భోక్తృత్వమపరే కథం నాభ్యుపయన్తీత్యత ఆహ- ప్రకృతేశ్చేతి ॥

భోగం భోగవ్యవహారకారణమ్ । అయం తేషామాశయః । భోక్తృత్వం హి న పురుషస్య స్వభావః । అపవర్గాభావప్రసఙ్గాత్ । ఆగన్తుకం తు నోపపద్యతే । అపరిణామిత్వాత్ । అతః కర్తృత్వమివ భోక్తృత్వమప్యాత్మనో న శక్యమఙ్గీకర్తుమ్ । నచ ప్రతీతివిరోధః । ప్రతీతేరభావాత్ । వ్యవహార ఏవ హి కేవలం భోక్తాఽఽత్మేతి । స చ
కర్తృత్వవ్యవహారవత్ప్రకృతిపురుషవివేకాగ్రహమాత్రనిబన్ధన ఇతి ।

స్యాదేతత్ । యేషాం పురుషో భోక్తా తేషాం మోక్షాభావ: స్యాత్ । ప్రకృతిసంయోగనిమిత్తో హి పురుషస్య భోగస్తైరఙ్గీక్రియతే । "పురుషస్య దర్శనార్థం కైవల్యార్థం తథా ప్రధానస్య । పఙ్గ్వన్ధవదుభయోరపి సంయోగస్తత్కృత: సర్గ:' ఇతి వచనాత్ । నచ ప్రకృతిపురుషసంయోగ: కదాప్యపైతి యేన పురుషస్య మోక్ష: స్యాదిత్యత ఆహ- భేదగ్రహాదితి ॥

తయో: ప్రకృతిపురుషయో: భోగినాం పురుషస్య భోగమభ్యుపగచ్ఛతాం మతే । అయమభిసన్ధిస్తేషామ్ । ప్రకృతిసంయోగో హి పురుషస్య న కేవలం భోగార్థ: । కిన్త్వామాపవర్గార్థశ్చ । తత్ర వివేకాగ్రహసచివో భోగాయ భవతి । వివేకగ్రహే చాపవర్గాయ । కరోతు నామ పౌన:పున్యేన శబ్దాద్యుపభోగం ప్రకృతి: । అనయా వివేకఖ్యాతిరకృతేతి । కృతవివేకఖ్యాతిస్తు న శబ్దాద్యుపభోజయతి । అవివేకఖ్యాతినిబన్ధనో హి తదుపభోగో, నిబన్ధనాభావే న భవితుమర్హతి । తచ్చోక్తమ్ "దృష్టా మయేత్యుపేక్షక ఏకో, దృష్టాహమిత్యుపరమత్యన్యా । సతి సంయోగేఽపి తయో: ప్రయోజనం నాస్తి సర్గస్య ఇతి । తథా "రఙ్గస్య దర్శయిత్వా నివర్తతే నర్తకీ

యథా నృత్తాత్ । పురుషస్య తథాఽఽత్మానం ప్రకాశ్య వినివర్తతే ప్రకృతి:' ఇతి । నచ నివృత్తాఽపి పున: ప్రవత్స్యర్తీతి శఙ్కనీయమ్ । ప్రయోజనాభావాత్ । ఉక్తం చ "ప్రకృతే: సుకుమారతరం న కిఞ్చిదస్తీతి మే మతిర్భవతి । తస్యాపి స్వేనైవ నివృత్తే: ।

నను చ యేషాం మతే పురుషస్య భోగ ఏవ నాస్తి తేషాం కథం మోక్ష: । బన్ధాభావాత్ । తథాచ యోగానుశాసనవైయర్థ్యమిత్యత ఆహ- స ఏవేతి ॥

స భేదగ్రహ ఏవ ముక్తిరుద్దిష్టా । భేదాగ్రహనిబన్ధనో భ్రమ ఏవ హి బన్ధ: । స చ భేదగ్రహే సతి నివర్తతే సైవ ముక్తి: । న త్వపరాఽస్తీత్యత: స ఏవేత్యుక్తమ్ । న పునర్భేదగ్రహ ఏవ ముక్తి: । తస్యాపి నివర్తనీయత్వాత్ । నాపి వివేకఖ్యాతిమిత్యుక్తత్వాదితి ।

ఏవముపన్యస్తం మతమధునా నిరసనీయమ్ । తత్ర సూత్రకృతా క్రమవివక్షిత్వా "రచనానుపపత్తేశ్చ నానుమానమ్' ఇతి ప్రథమం పరపక్షోపాలమ్భం విధాయానన్తరం "ప్రవృత్తేశ్చ' ఇతి స్వపక్షసాధనం విహితమ్ । భాష్యకారస్తు సాధకప్రమాణస్య

తత్త్వప్రతిపత్త్యన్తరఙ్గత్వేన తదుపన్యాసస్య ప్రాథమ్యం పరపక్షనిరాసాయ తస్మైయర్థ్వేతోర్బహిరఙ్గత్వేన తదుపన్యాస్యానన్తర్యమితి క్రమమపి గ్రాహయిష్యన్ వ్యత్యయేన వ్యాచక్షాణ: ప్రవృత్తేశ్చేతి సూత్రస్య పాతనికార్థమాహ- ఈశస్యేతి ॥

అసఙ్గ్రహాత్ అనభ్యుపగమాత్ । ఏవేత్యస్య దోషస్యోల్బణత్వం సూచయతి । తావుభాపి పురుషస్య భోక్తృత్వాభోక్తృత్వపక్షౌ ।

నన్వప్రామాణికస్యేశ్వరస్యానభ్యుపగమే కథమయుక్తత్వమిత్యత: ప్రవృత్తేశ్చేతి సూత్రార్థతయేశ్వరే ప్రమాణమాహ- చేతనేతి ॥

యదా యస్మాత్ । తస్మాదితి లభ్యతే । ఏతాదృశత్వం పటవచ్చేతనేచ్ఛానుసారేణోద్భూతత్వమ్ । అన్యస్య మహదాదే:, వస్తుత్వాత్ కార్యత్వాదనుమీయమానమితి శేష: । కేన ఇత్యాక్షే పే ।

అయమత్ర ప్రయోగ: । మహదాదికం చేతనేచ్ఛాధీనోత్పత్తికం కార్యత్వాత్పటవదితి । యద్వా మహదాద్యుద్భవ: చేతనేచ్ఛాధీన ఉద్భవత్వాత్పటోద్భవవదితి ప్రయోక్తవ్యమ్ । ప్రయోగద్వయసూచనాయ పటోద్భవ దృష్టాన్తముక్త్వా వస్తుత్వాదితి హేతుమాహ । ఏవముక్తావుపలక్షణత్వం హి ఉభయత్ర జ్ఞాయేత । ఉపలక్షణం చైతత్ । మహదాద్యుపాదానం చేతనమధిష్ఠితం ఉపాదానత్వాత్తన్తువదిత్యాద్యపి ద్రష్టవ్యమ్ । నచాన్యశ్చేతనస్తథా భవితుమర్హతీతి సర్వాతిశయీ పురుష ఈశ్వర ఏవ సిద్ధయతీతి । Vyasa-(21)

స్యాదేతత్ । మహదాదికం న తావత్ప్రత్యక్షసిద్ధమ్ । అవ్యక్తత్వాత్ । అత: సాఙ్ఖ్యాచార్యవచనాత్ తత్రప్రయుక్తానుమానాద్వా తదవగమోఽభ్యుపగన్తవ్య: । తైశ్చానేవంవిధమేవ తదుక్తమనుమితం చేతి బాధ: । అన్యథాఽఽశ్రయాసిద్ధిరితి । మైవమ్ । వేదతస్తదవగమాత్ । ఉక్తం హీదమ్ "అజామేకామ్' ఇత్యాదిశ్రుతి: ప్రధానమపి ప్రతిపాదయతీతి ।

నను పురుషశ్చేతనో నాన్తఃకరణమ్ । ఇచ్ఛా చాన్తఃకరణధర్మో న చేతనస్యావికారస్య । అతః అప్రసిద్ధవిశేషణతా బాధో వా । పటాదేరప్యేవమ్భావాభావాద్దృష్టాన్తస్య సాధ్యవైకల్యం చేతి చేన్న । ఆత్మన ఏవేచ్ఛావత్త్వస్య వక్ష్యమాణత్వాత్ ।

తథాఽప్యుద్భవో నామోత్పత్తిరభివ్యక్తిర్వా । నాద్యః । ప్రథమప్రయోగేఽప్రసిద్ధవిశేషణత్వాత్ । దృష్టాన్తస్య సాధ్యవికలత్వాచ్చ । ద్వితీయే చాశ్రయాసిద్ధేః । మయా సత్కార్యవాదస్య అభ్యుపగతత్వాత్ । ద్వితీయేఽప్యేత ఏవ దోషాః । త్వయా వ్యక్త్యనభ్యుపగమాదితి చేన్న । అసత్కార్యవాదస్య సాధితత్వాత్ । సత్కార్యవాదే ప్రమాణాభావాచ్చ । అసదకరణాదిత్యాదిభిశ్చ కిం కార్యస్య ప్రాక్కరణవ్యాపారాత్సత్త్వమాత్రం సాధ్యమ్ ఉతాత్యన్తసత్త్వమ్ । ఆద్యే సిద్ధసాధనమ్ । సదసత్త్వాభ్యుపగమాత్ । ద్వితీయే త్వసదకరణాదితివత్సదకరణాదిత్యపి సమానమ్ । నహి సన్నాత్మా కేనచిత్క్రియతే ।

నన్వసతః కథం కర్మత్వమ్ । సతః కథం కార్యత్వమిత్యపి సమానమ్ । అనేన ఘటో జాయత ఇత్యపి ప్రత్యుక్తమ్ । తర్హి ఘటం కరోతీత్యాదేః కోఽర్థః । మృత్తికాం ఘటీకరోతీతి । మృత్తికా ఘటీభవతీతి । అసదుత్పత్తౌ ఖరవిషాణమపి కుతో నోత్పద్యత ఇతి చేత్ । తదాత్మకస్యోపాదానస్యాభావాదితి బ్రూమః । అన్యథా సత ఉత్పత్తావాత్మాఽపి కుతో నోత్పద్యత ఇతి సమానమ్ ।

య(ద)ద్యపి కార్యేణ కారణం సమ్బద్ధం తదుపజనయతి ఉతాసమ్బద్ధమేవేతి పృష్యమ్ । తత్ర కారణశబ్దేనోపాదానం వా వివక్షితం నిమిత్తం వా । ఆద్యే జనయతీత్యేవ నేష్యతే । కిన్తు నిమిత్తకారణాని తత్ కార్యతాం నయన్తి । ద్వితీయే తు కార్యాకారేణాసమ్బద్ధం కారణాకారేణ సమ్బద్ధమిత్యుత్తరమ్ । అత ఏవ నాతిప్రసఙ్గః । శక్తిశ్చ కారణానాం సదసద్విషయా । అన్యథా నిర్విషయత్వాపాతాత్ । నహి సత్ కర్తుం శక్యం భవతి ।

యచ్చ తన్తుపటయోరభేదానుమానం తత్రాభేదమాత్రసాధనే సిద్ధసాధ(నమ్)నత్వమ్ । భేదాభేదాఙ్గీకారాత్ । అత్యన్తాభేదసాధనే తన్తుధర్మత్వం తావదసిద్ధమ్ । నహి స్వయమేవ స్వస్య ధర్మో భవతి । నహి ఉపచారోఽనుమానప్రవృత్తేరఙ్గమ్ । అతిప్రసఙ్గాత్ । కథం చ తన్తుధర్మత్వం పటస్య । తన్తువిశేషణత్వమితి చేన్న । పురుషాదివిశేషణే దణ్డాదౌ వ్యభిచారాత్ । తదాశ్రితత్వమితి చేన్న ।

అభేదేనాసిద్ధిప్రసఙ్గాత్ । కుణ్డబదరాదౌ వ్యభిచారాచ్చ । తదాత్మకత్వమితి చేన్న । సాధ్యవిశిష్యత్వాపత్తే: । అభేదేన భేదాభావ: సాధ్యత ఇతి చేన్న । భేదాభావాతిరిక్తస్యాభేదస్య అనభ్యుపగమాత్ । అభ్యుపగమోఽపి బాధాత్ । ఏవముపాదానోపాదేయభావోఽప్యసిద్ధ ఏవ । నహి స్వయమేవోపాదనముపాదేయం చేతి యుక్తమ్ ।
కరణత్వకర్మత్వయోభర్ేదనియతత్వాత్ ।
సంయోగాప్రాప్త్యభావశ్చాత్యన్తభేదాభావాదుపపత్స్యతే । గురుత్వాన్తరకార్యాదర్శనం చాభేదాఙ్గీకారేణ భవిష్యతి ।

ఏతేన కార్యత్వమభూత్వాభావిత్వం చేదసిద్ధమస్మాకమ్ । అభివ్యక్తిధర్మకత్వం చేద్యుష్మాకమితి చ నిరస్తమ్ । తదిదముక్తమ్- కేన వార్యత ఇతి ॥

తదేవం పటాద్యుత్పత్తౌ చేతనస్య కువిన్దాదే: ప్రవృత్తేరుపలమ్భాత్తద్దృష్టాన్తేన మహదాద్యుత్పత్తేరపి చేతనేచ్ఛాధీనత్వమిత్యేవం స్వపక్షం ప్రసాధ్య పరపక్షనిరాసార్థం రచనానుపపత్తేశ్చ నానుమానమితి సూత్రం వ్యాఖ్యాతుం పీఠమారచయతి- నచేతి ॥

న కేవలమస్మన్మతే ప్రమాణసద్భావ: । కిన్తు సాఙ్ఖ్యోక్తార్థే ప్రధానస్య స్వాతన్త్ర్ేణ జగత్కారణత్వే కిమపి ప్రమాణం నాస్తి । తథాహి । కిమత్ర ప్రత్యక్షం ప్రమాణం స్యాదుత ఆగమోఽథవాఽనుమానం వా । నాద్య: । తద్ధయస్మదాదీనాం వా యోగినాం వా । న ప్రథమ: । అస్యార్థస్యాతీన్ద్రియత్వాత్ । న ద్వితీయ: । అసిద్ధే: । నహి ఏవం యోగిన: పశ్యన్తీత్యస్మాకం ప్రమాణమస్తి ।

నాప్యాగమ: । స హ్యపౌరుషేయ: పౌరుషేయో వా స్యాత్ । నాద్య ఇత్యాహ- శ్రుతిరేవేతి ॥

శ్రుతిర్నోఽస్మాకమేవ మతే ప్రమా హి । సవర్ోఽపి హి శ్రుతిరీశ్వరమేవ స్వాతన్త్ర్ేణ సకలజగత్కారణం సర్వజ్ఞం సర్వశక్తిం ప్రతిపాదయతి । ప్రధానం చ తదాయత్తసత్తాప్రతీతిప్రవృత్తిమత్తదధిష్ఠితం జగదుపాదానమాత్రమితి । తథాహి । "య: సర్వజ్ఞ: సర్వవిత్' । "యో యోనిమధితిష్ఠత్యేక:' ఇత్యాది । తథాచ శ్రుతి: పరస్య ప్రతిపక్షభూతైవ ।

పౌరుషేయోఽపి కిం స్మృతీతిహాసపురాణలక్షణ: । ఉత సాఙ్ఖ్యాచార్యప్రణీత: । నాద్య: । తస్యాప్యస్మన్మతానుసారిత్వాత్ । "ప్రకృతిం పురుషం చైవ ప్రవిశ్య పురుషోత్తమ: । క్షోభయామాస భగవాన్సృష్ట్యర్థం జగతో విభు:' ఇత్యాదివచనాత్ । న ద్వితీయ: । తత్ప్రామాణ్యస్యాసమ్మతే: । ఆప్తోక్తత్వేన తత్ప్రామాణ్యసిద్ధిరితి చేత్తత్రాహ- ఆప్తత్వమితి ॥

ఉక్తమార్గేణ శ్రుతిరేవ ప్రమా హి న ఇత్యుక్తరీత్యా శ్రుతివిరుద్ధభాషిత్వాదిత్యర్థ: । వక్తు: సాఙ్ఖ్యప్రణేతు: । యద్వా ఇతరేషాం చానుపలబ్ధేరిత్యుక్తమార్గేణ । సాఙ్ఖ్యశాస్త్రేఽపి హ్యాఖ్యాయికాసు యోగ్యానుపలబ్ధిబాధితా బహవోఽర్థా: ప్రతిపాద్యన్తే । అథవా "అవిప్రలమ్భస్తజ్జ్ఞానమ్' ఇత్యాద్యుక్తమార్గేణాప్తత్వనిశ్చాయకప్రమాణాభావాదిత్యర్థ: । "కపిలో వాసుదేవాఖ్యస్తన్త్రం సాఙ్ఖ్యం జగాద హ । బ్రహ్మాదిభ్యశ్చ దేవేభ్యో భృగ్వాదిభ్యస్తథైవ చ । తథైవాసురయే సర్వవేదార్థపరిబృంహితమ్ । సర్వవేదవిరుద్ధం చ కపిలోఽన్యో జగాద హ । సాఙ్ఖ్యమాసురయేఽన్యస్మై కుతర్కపరిబృంహితమ్' ఇతి పురాణోక్తమార్గేణేతి వా । "ఋషిం ప్రసూతం కపిలమ్' ఇత్యాదిశ్రుత్యుదాహరణమప్యనేనైవ నిరస్తమ్ । ఏతేనైవ "ఆగమాద్యోగిప్రత్యక్షావగమే' ఇత్యపాకృతమ్ ।

న కేవలముక్తమార్గేణాప్తత్వానుపపత్తి: । కిన్త్వమానుపపన్నభాషిత్వాదపీత్యాహ- అప్రామాణ్యేతి ॥

అపిశబ్దేన ప్రామాణ్యస్వతస్త్వమపి సముచ్చినోతి । జ్ఞానానాం ప్రామాణ్యమప్రామాణ్యం జ్ఞానకారణమాత్రాధీనోత్పత్తికమితి స్వీకరోతి సాఙ్ఖ్య: । తచ్చానుపపన్నమిత్యతోఽప్యసౌ నాప్త: ।

కథం ప్రామాణ్యాప్రామాణ్యయో: స్వతస్త్వమనుపపన్నమిత్యత ఆహ- మాయివదితి ॥

ప్రామాణ్యాప్రామాణ్యయోర్జ్ఞానకారణమాత్రజన్యత్వే సాఙ్ఖ్యస్య వచనేనోత్పన్నం జ్ఞానం ప్రమాణమప్రమాణం చేత్యుభయాత్మకం వా స్యాత్ । పరస్పరవిరాధేనోభయవికలం వా జ్ఞానమాత్రముత్ప(ద్యేత)ద్యతే । ని:స్వభావస్య జ్ఞానస్యానుపపత్త్యా నోత్ప(ద్యతే)ద్యేత వా । ఆద్యే సదసద్విలక్షణం విశ్వం మన్యమానో మాయావాదీ యథా స్వోక్తనిషేధీ సద్విలక్షణమిత్యుక్త్యా ప్రాప్తస్యాసత్త్వస్య, స్వయమేవ అసద్విలక్షణమితి నిషేధాత్ । అసద్విలక్షణమిత్యుక్త్యా చ ప్రాప్తస్య సత్త్వస్య స్వయమేవ సద్విలక్షణమితి నిషేధాత్ । తథా

సాఙ్ఖ్యయోఽపి స్వోక్తాఖిలనిషేధీ స్యాత్ । తద్వాక్యజనితజ్ఞానస్య యాథార్థ్యే హి ప్రకృతిర్జగత్కారణమిత్యాదికోఽర్థో యో లబ్ధ:, స ఏవార్థస్తస్యాయాథార్థ్యే నిషిద్ధ: స్యాత్ । అయాథార్థ్యస్య విషయవిపర్యాసానతిరేకాత్ । ఉభయస్వత్వే తు వస్తునో విరుద్ధాకారద్వయాలిఙ్గితత్వం ప్రసజ్యేతేతి భావ: । మాయాశబ్దస్య వ్రీహ్యాదిత్వాన్మాయితి సాధు ।

నన్వేవమపి యాథార్థ్యేన ప్రకృతిర్జగత్కారణమిత్యాదికోఽర్థస్తావత్సిద్ధ్యతీత్యత ఆహ- నచేతి ॥

నహి పరస్పరవిరోధే కిమపి సిద్ధ్యతీతి భావ: । తర్హి ప్రామాణ్యస్య కా గతిరితి చేత్ । అప్రామాణ్యేఽపి దీయతాం దృష్టి: । ద్వితీయే దోషమాహ- నచేతి ॥ జ్ఞానం హి యథావస్థితమయథావస్థితం వాఽర్థం విషయీకుర్యాత్ । తృతీయప్రకారానిరూపణాత్ । తథాచ ప్రామాణ్యాప్రామాణ్యవికలం జ్ఞానమ్ అయ:శలాకావదవిషయమేవ స్యాత్ । ఏవంచ న సాఙ్ఖ్యవచనాత్కిఞ్చిత్ప్రసిద్ధ్యతీతి । తృతీయే తు జగదాన్ధ్యమేవ స్యాదిత్యాహ- నచేతి ॥

స్యాదేతత్ యదా జ్ఞానకారణం గుణోపేతం తదా తదీయాయామప్రామాణ్యజననశక్తౌ గుణేన ప్రతిబద్ధాయాం ప్రమాణజ్ఞానమేవోత్పద్యతే । యదా తు దోషోపేతం తదా దోషేణ ప్రామాణ్యజననశక్తౌ ప్రతిబద్ధాయాం అప్రమాణజ్ఞానమేవోత్పద్యతే । నహి కిమపి కరణం యుగపదుభయోపేతముభయవికలం వా సమ్భవతి । యేనోక్తదోష: స్యాదితి । ఉచ్యతే । కిమర్థమిత్థం కల్ప్యతే । జ్ఞానస్యోభయాకారత్వప్రసక్తేరితి చేత్ । తత్ప్రసక్తిరపి కుతో నాభ్యుపగన్తవ్యా । విరోధభయాదితి చేత్ । కరణేఽప్యుభయశక్తివిరోధాత్కుతో న బిభేషి ।

యదపి విరుద్ధకార్యద్వయజనకం కరణం తత్సహకారిసాహిత్యాహితశక్తికమేవ । ప్రకృతే చ తథాఽభ్యుపగమే ద్వయోరపి పరతస్త్వాపత్తి: ।

కిఞ్చ వచనే కౌ గుణదోషౌ । ఆప్తానాప్తత్వప్రణీతత్వే ఇతి చేత్ । తర్హ్యుభయాభావాద్వేదవాక్యేనోభయాత్మకమనుభయాత్మకం వా జ్ఞానముత్పద్యేత । నోత్పద్యేత వా । అనాప్తప్రణీతత్వం గుణ ఇతి చేత్ । తర్హ్యాప్తాప్రణీతత్వం దోషోఽపి కిన్న స్యాదితి స ఏవ ప్రసఙ్గ: ।

ఏతేన సాఙ్ఖ్యాచార్యవచనం స్వత ఏవ ప్రమాణం కిమాప్తినిశ్చయేనేత్యపి నిరస్తమ్ । అప్రామాణ్యస్యాపి స్వతస్త్వేనోక్తసకలదోషాపత్తే: । అథ మహాజనపరిగ్రహాత్తత్ప్రామాణ్యనిశ్చయ ఇతి చేన్న । పూజ్యార్థత్వేఽసిద్ధే: । బహ్వర్థత్వే సవ్యభిచారత్వాత్సన్దిగ్ధాసిద్ధేశ్చేతి ।

మా భూత్ప్రకృతికారణత్వే ప్రపఞ్చస్య ప్రత్యక్షం ప్రమాణమ్ । మా చ భూదాగమ: । అనుమానం తు భవిష్యతి । యథోక్తమ్ । "భేదానాం పరిమాణాత్సమన్వయాచ్ఛక్తిత: ప్రవృత్తేశ్చ । కారణకార్యవిభాగాదవిభాగాద్వైశ్వరూపస్య' ఇతి ।

అయమర్థ: । కారణకార్యవిభాగాదవిభాగాద్వైశ్వరూప్యస్య మూలకారణమస్త్యవ్యక్తమ్ । యథా కూర్మశరీరే సన్త్యేవాఙ్గాని తతో విభజ్యన్తే । తస్మిన్నేవావ్యక్తీభవన్తి । ఏవం కారణాన్మృత్పిణ్డాద్ధేమపిణ్డాద్వా కార్యాణి ఘటముకుటాదీని విభజ్యన్తే । సన్త్యేవ చ పృథివ్యాదీని కారణాత్తన్మాత్రాత్ । సన్త్యేవ చ తన్మాత్రాణ్యహఙ్కారాత్ । సన్నేవ చాహఙ్కారో మహత: । సదేవ చ మహత్పరమావ్యక్తాదితి । సోఽయం కారణాత్పరమావ్యక్తాత్సాక్షాత్పారమ్పర్యేణ విశ్వస్య కార్యస్య విభాగ: ప్రతిసర్గే । మృత్పిణ్డం హేమపిణ్డం వా ఘటముకుటాదయో విశన్తోఽవ్యక్తీభవన్తీతి తత్కారణరూపమేవానభివ్యక్తఘటముకుటాదికార్యమపేక్ష్యావ్యక్తం భవతి । ఏవం పృథివ్యాదయస్తన్మాత్రాణి విశన్త: స్వాపేక్షయా తన్మాత్రమవ్యక్తయన్తి । ఏవం తన్మాత్రాణ్యహఙ్కారం విశన్త్యహఙ్కారమవ్యక్తయన్తి । ఏవమహఙ్కారో మహాన్తమావిశన్మహాన్తమవ్యక్తయతి । మహాన్ప్రకృతిం స్వకారణం విశతి । ప్రకృతేస్తు న క్వచిన్నివేశ ఇతి సా సర్వకార్యాణామవ్యక్తమేవ । సోఽయమవిభాగ: ప్రకృతౌ వైశ్వరూప్యస్య నానారూపస్య కార్యస్య । తస్మాత్కారణే కార్యస్య సత ఏవ విభాగావిభాగాభ్యామవ్యక్తం కారణమస్తీతి ।

ఇతశ్చ, శక్తిత: ప్రవృత్తే: । కారణశక్తితో హి కార్యం ప్రవర్తతే । అశక్తాత్కారణాత్కార్యస్యానుత్పత్తే: । శక్తిశ్చ కారణగతా న కార్యస్యావ్యక్తత్వాదన్యా । అస్తు తర్హి మహత ఏవ పరమావ్యక్తత్వమిత్యత ఉక్తం భేదానాం పరిమాణాదితి । మహదాదీనామవ్యాపకత్వాదవ్యక్తకారణకత్వం ఘటాదివదిత్యర్థ: । ఇతశ్చ, సమన్వయాత్ । సుఖదు:ఖభోగసమన్వితాని హి కార్యాణి । యాని చ యదూపమనుగతాని తాని తత్స్వభావావ్యక్తకాని । యథా మృద్ధేమరూపమనుగతా ఘటముకుటాదయో మృద్ధేమపిణ్డావ్యక్తకా: । తస్మాదస్తి సుఖదు:ఖమోహాత్మకానాం సత్త్వరజస్తమసాం సామ్యావస్థాఽవ్యక్తం భేదానామితి ।

యద్యప్యేతాన్యనుమానాన్యవ్యక్తస్వరూపం సాధయన్తి । తథాఽపి మహదాదికారణతయైవ తదేతైః సిద్ధయతీతి । అత్ర వక్తవ్యమ్ । కిమేతైరనుమానైర్జగదుపాదానతామాత్రేణావ్యక్తం సిద్ధయతి, ఉత స్వాతన్త్ర్యేణా(పీతి)పి । ఆద్యే సిద్ధసాధనమ్ । అస్మాభిరపి విశ్వోపాదానస్య ప్రధానస్యాభ్యుపగతత్వాత్ । "శరీరరూపక:' ఇతి హ్యుక్తమ్ । ద్వితీయం నిరాకర్తుం సూత్రమ్ । రచనానుపపత్తేశ్చ నానుమానమితి । తద్వ్యాచష్టే- ఇదమితి ॥

మహాదాదికార్యమిత్యర్థః । అచేతనవశం స్వతన్త్రాచేతనాధీనోత్పత్తికమ్ । ప్రతిపన్నవత్ । ప్రధానవత్ । ఆస్తాం తావద్దూషణాన్తరమ్ ఇతి ప్రత్యనుమానేనైవ ప్రతిషిద్ధస్య ప్రధానస్వాతన్త్ర్యస్య మూలానుమా సాధికానుమా కేన సామర్థ్యేన భవేత్ ప్రమాణమితి శేషః । మూలానుమేతి వాఽఽవర్తనీయమ్ । కిమ్ ఆక్షేపే । అకార్యత్వమత్రోపాధిరితి చేన్న । పటాదౌ సాధ్యావ్యాప్తేః । పటాదేః కువిన్దాద్యధిష్ఠితతన్త్వాదికాయర్త్వస్యాన్వయవ్యతిరేకాభ్యాముపలమ్భాత్ ।

ఏవం ప్రధానస్య రచనాయాః స్వతన్త్రప్రవృత్తేరనుమానవిరోధేనానుపపత్తేర్నానుమానం తత్ర ప్రమాణమితి సూత్రాక్షరయోజనాం మనసి నిధాయ సూత్రతాత్పర్యముక్తమ్ । ఇదానీం తామేవ వివృణ్వన్ప్రతిపక్షాన్తరమాహ- స్వతన్త్రేతి ॥

చశబ్దోఽనుమానాన్తరసముచ్చయే । కుత ఏవేత్యన్వయః । అయమత్ర ప్రయోగః । ప్రధానం స్వతన్త్రప్రవృత్తిరహితమ్ అచేతనత్వాత్ । తన్త్వాదివదితి ।

నన్వచేతనత్వేఽపి ప్రధానస్య స్వాతన్త్ర్యేణ ప్రవృత్తిరస్తు కో విరోధః । తథాచ విపక్షే బాధకాభావాదప్రయోజకోఽయం హేతురిత్యత ఆహ- అచేతనత్వమితి ॥

తావదేవ హ్యనేనాశఙ్కనీయం యస్మిన్నాశఙ్క్యమానే స్వవచనస్వక్రియాస్వన్యాయప్రమాణాన్తరవిరోధో న ప్రాదుష్యాత్ । నహి కశ్చిదేవం

శఙ్కతే । మూకోఽపి వక్తా కిన్న స్యాత్ । శబ్దోఽప్రతిపాదకః కిన్న భవేత్ । అనుమానత్వాత్ అనుమానమాత్రమప్రమాణం కుతో న స్యాత్ । అగ్నిరనుష్ణః కుతో న భవేదితి । న హ్యేషా శఙ్కాపిశాచీ కదాచిచ్ఛాన్తిముపాగచ్ఛతి । తస్మాదేవామాశఙ్కమానో న లౌకికో నాపి పరీక్షక ఇత్యున్మత్తవదుపేక్షణీయః । ప్రకృతే చాచేతనత్వం స్వాతన్త్ర్యం చాత్మప్రమాహతమ్ ।

స్వవ్యాహతం ప్రమాణవిరుద్ధం చ । తస్మాదచేతనత్వేఽపి స్వతన్త్రప్రవృత్తిరస్తు ప్రధానస్యేతి శఙ్కైవ నోత్పత్తుమర్హతీతి కిమత్ర బాధకోపన్యాసేనేతి ।

నన్వచేతనస్య స్వాతన్త్ర్యశఙ్కాయాం కథం స్వవ్యాహతి: । నహి స్వాతన్త్ర్యం నామ చైతన్యమ్ । నాప్యచేతనత్వం నామాస్వాతన్త్ర్యమ్ । కథంచ ప్రమాణవిరోధ:, ఇత్యత స్వవ్యాఘాతం తావదుపపాదయితుం స్వాతన్త్ర్యం వ్యాఖ్యాతి- స్వేచ్ఛేతి ॥

ప్రవృత్తావితి శేష: । విదో విదురిత్యనేన సకలవిద్వత్సమ్మతమేతదిత్యాహ । అత ఏవ హి స్వాతన్త్ర్యాభావాద్వృక్షస్తిష్ఠతీత్యాదికర్తృత్వవ్యవహారో గౌణ ఇతి సర్వే ప్రతిపన్నా: ।

తథాఽపి కథం స్వవ్యాహతి: । నహ్యచేతనత్వం నామేచ్ఛావిరహ: । కిన్నామ చైతన్యవిరహ ఇత్యత ఆహ- కుత ఇతి ॥

అచేతనస్యేచ్ఛా కుత: కారణాజ్జాయతే । న కుతశ్చిత్ । జ్ఞానమేవ హీచ్ఛాయా జనకమిత్యర్థ: । తథాఽపి కిమిత్యత ఆహ- సేచ్ఛం చేదితి ॥

సేచ్ఛం చేదఙ్గీకృతం తదా తదచేతనం కిం చేతనమేవేత్యర్థ: ।

ఏతదుక్తం భవతి । అచేతనమపి ప్రధానం స్వాతన్త్ర్యేణ ప్రవృత్తిమదస్త్వితి వదతాఽచేతనమిచ్ఛావదస్త్విత్యుక్తం స్యాత్ । స్వేచ్ఛానుసారిత్వస్య స్వాతన్త్ర్యశబ్దార్థతయా సర్వసమ్మతత్వాత్ । అచేతనస్యేచ్ఛావత్త్వమఙ్గీకుర్వాణేన చేతనత్వమప్యఙ్గీకర్తవ్యం స్యాత్ । అన్వయవ్యతిరేకాభ్యామిచ్ఛాయా: స్వసమానాశ్రయచైతన్యకార్యత్వావధారణాత్ । కార్యాఙ్గీకారే కారణానఙ్గీకారస్యానుచితత్వాత్ । అచేతనం చేతనమితి చ స్ఫుటా వ్యాహతిరితి ।

ఏతేనైతదపి నిరస్తమ్ । అచేతనత్వం స్వాతన్త్ర్యం చ యది పరస్పరవ్యాహతం తర్హ్యచేతనత్వేన స్వతన్త్రప్రవృత్తిరాహిత్యసాధనే సాధ్యావిశిష్యతాదోష: స్యాదితి । నహ్యస్మాభిరచేతనత్వస్వాతన్త్ర్యయో: వన్ధ్యా అపత్యవతీతివత్సాక్షాద్విరోధోఽభిహిత: । కిన్తు స్వాతన్త్ర్యబలేన చైతన్యం పరేణాఙ్గీ(కార్య)కారయిత్వా అనేనైవ స్వాతన్త్ర్యాఙ్గీకారేఽచేతనత్వానుపపత్తిరితి బాధకం చోక్తం భవతి ।

ఏవమచేతనస్య స్వాతన్త్ర్యాఙ్గీకారే స్వవ్యాహతిముపపాద్య ప్రమాణవిరోధమప్యుపపాదయతి- ఇచ్ఛామీతి ॥

హిశబ్దేనాస్యానుమానస్య విశ్వజనప్రసిద్ధత్వం సూచయతి । ఏవశబ్దస్యాపగతైవైత్యన్వయ: । నిజానుభవ: సాక్ష్యనుభవ: । అహమిచ్ఛామీతి తావదిచ్ఛా ఆత్మసమ్బన్ధినీ సాక్షిణానుభూయతే । నచ సా ద్వికర్తృకా సమ్భవతి । క్వాప్యేకస్య వ్యాపారస్య ద్వికర్తృకత్వానుపలమ్భాత్ । తతశ్చాచేతనస్యేచ్ఛాఙ్గీకృతా(వైతద)చే(త్త)దనుభవవిరోధాదచేతనస్యేచ్ఛాపగతా నాస్తీతి యావత్ । ఇచ్ఛాభావే చ స్వేచ్ఛానుసారిత్వలక్షణం స్వాతన్త్ర్యం దూరోత్సారితమితి భావ: ।

నను నవమస్త్యనుభవ: కిన్త్వహమిచ్ఛా(మీచ్ఛా)మీతి వ్యవహారమాత్రమ్ । తస్యాపి నిమిత్తం భేదాగ్రహ: । ఆత్మా హి నిత్యో నిర్వికారశ్చైతన్యమాత్రవపుర్న తస్యేచ్ఛాదికర్తృత్వమాగన్తుకం సమ్భవతి । కిన్త్వన్త:కరణస్యైవ ప్రసవధర్మత్వాత్ । తయోశ్చాత్మాన్త:కరణయోర్భేదాగ్రహాదితరేతరధర్మవ్యవహార: ప్రవర్తతే । భేదాగ్రహే చ నిమిత్తం సన్నిధానమ్ । యథోక్తమ్ । "తస్మాత్తత్సంయోగాదచేతనం చేతనావదివ లిఙ్గమ్ । గుణకర్తృత్వే చ తథా కర్తేవ భవత్యుదాసీన:' ఇతి । అతోఽనుభవబలాచ్చేతనస్యైవేచ్ఛావత్త్వం నాచేతనస్యేత్యయుక్తమిత్యత ఆహ- యదీతి ॥

యది ఏవమనుభవ ఏవ నాస్తి కిన్తు వ్యవహారమాత్రమ్, అత్ర చ వ్యవహారే భేదాగ్రహ ఏవ నిమిత్తముచ్యతే, తదా స భేదాగ్రహో ఘటస్య కిం (కథం) న స్యాత్ । వ్యవహారహేతురితి శేష: । ఇదముక్తం భవతి । స్వప్రకాశానుభవాపలాపదోషస్తావత్ । వ్యవహారే చ నిమిత్తం నాస్తి । నచ భేదాగ్రహ: । విశిష్యవ్యవహారస్య తాదృశజ్ఞానకార్యతానియమాత్ । అన్యథా ఘటపటావపీతరేతరభేదం న గృహ్ణీత ఇతీతరేతరధర్మసంసర్గవ్యవహార: స్యాదితి ।

నను గృహ్యమాణయోర్భేదగ్రహో వ్యవహారహేతుర్న తు భేదాగ్రహమాత్రమ్ । నచ ఘటపటౌ స్వరూపం గృహ్ణీతస్తత్కథమతిప్రసఙ్గ ఇతి చేత్ । కిమయం విశిష్యో భేదాగ్రహోఽన్త:కరణస్య, ఉతాత్మన: । నాద్య: । తస్యాచేతనత్వేన స్వరూపగ్రహానుపపత్తే: । ఉపపత్తౌ వా స కథం విశిష్యో భేదాగ్రహో ఘటస్య న స్యాత్ । తథాచ వ్యవహారోఽపి స్యాత్ । నన్వన్త:కరణేఽస్తి చైతన్యారోపో న ఘటే, అతో నాతిప్రసఙ్గ ఇతి చేత్ । కిం తస్య నిమిత్తమ్ । సన్నిధానమితి చేత్ । తర్హి సర్వగతాత్మసన్నిధానం ఘటేఽప్యస్తీతి కథం స న ఘటస్య స్యాత్ । నను న సంయోగమాత్రం నిమిత్తమ్ । కిన్తూపకార్యోపకారకభావే సతి । స చాస్త్యాత్మాన్త:కరణయో: । పురుషస్య

దర్శనార్థమిత్యుక్తత్వాత్ ఇతి చేత్ । తర్హి ఘటోఽపి పురుషస్యోపకారక ఇతి కథం స న ఘటస్య స్యాత్ ।

ద్వితీయే వ్యవహారోఽపి కిమాత్మన ఉతాన్త:కరణస్య । నాద్య: । తస్య నిర్వికారస్య వ్యవహారక్రియానుపపత్తే: । ఉపపత్తౌ వా

కిమిచ్ఛయాఽపరాద్ధమ్ । ద్వితీయేఽన్యగతేన భేదాగ్రహేణాన్య(త్ర)స్య వ్యవహారశ్చేత్కథం స న ఘటస్య స్యాత్ ।

కిఞ్చ యది భేదాగ్రహాదన్త:కరణధర్మ ఏవేచ్ఛాఽఽత్మని వ్యవహ్రియత ఇత్యఙ్గీక్రియతే తదా ఘటస్యాప్యాత్మనా భేదాగ్రహాత్పృథుబుధ్నోదరాకారోఽహమితి వ్యవహార: కథం న స్యాదితి గూఢాభిసన్ధేరుత్తరమ్ ।

యద్వాఽత్ర చాత్మాన్త:కరణయోశ్చ స్ఫుటం ప్రతిభాసమానభేదయోరపీతి హృదయమ్ । యది భేదాగ్రహ: స్యాత్తదా కథం స భేదాగ్రహో ఘటస్యాత్మనశ్చ న స్యాదితి యోజనా ।

అథవైవం వదన్ప్రష్టవ్య: । భేదాగ్రహ: కిం భేదగ్రహస్య విరోధీ న వేతి । నేతి పక్షే కథం స ఘటస్యాత్మనా పటాదినా వా న స్యాదిత్యుత్తరమ్ ।

నను భేదగ్రహో భేదాగ్రహవిరోధీ । స చాస్తి ఘట ఇతి కుతస్తత్ర భేదాగ్రహస్తత్ప్రయుక్తో వ్యవహారో వేతి గూఢాభిసన్ధిమజానతో ద్వితీయపక్షమాశఙ్కయాహ- మన ఇతి ॥

భేదత ఇతి తృతీయార్థో తసి: । యది భేదగ్రహో భేదాగ్రహవిరోధీతి భేదేన గృహ్యమాణే ఘటే న భేదాగ్రహ ఇత్యుచ్యతే, తదా మే మన ఇతి మనసోఽపి భేదేన గృహీతత్వాన్నాత్మనా భేదాగ్రహ: స్యాత్ । తథాచ భేదాగ్రహనిమిత్తోఽహమిచ్ఛామీతి వ్యవహార ఇత్యసత్ । కిన్త్వనుభవనిమిత్త ఏవ । అత ఏవ నాన్త:కరణధర్మస్యాత్మన్యారోప ఇత్యపి యుక్తమ్ । భేదగ్రహసద్భావేన ఆరోపహేతోర్భేదాగ్రహస్యాయోగాత్ । నహ్యవిదితభేదం సమ్బన్ధితయా గృహ్యతే । ఆత్మన్యపి ప్రసఙ్గాత్ । కేన పున: ప్రమాణేన మనో గృహ్యతే । సాక్షిణేతి వదామ: । తథాహి । నతావచ్చక్షురాదినా తదవగమ: । అరూపిద్రవ్యత్వాత్ ।

చక్షురాద్యవ్యాపారేఽప్యుపలబ్ధే: । నచానుమానేన । లిఙ్గాభావాత్ । నన్వస్తి యుగపజ్జ్ఞానానుత్పత్తిర్మనసో లిఙ్గమ్ । తథాహి । బాహ్యేన్ద్రియేషు స్వై: స్వైర్విషయైయర్ుగపత్సన్నికృష్యేష్వాత్మనాఽధిష్ఠితేష్వపి న యుగపజ్జ్ఞానాని జాయన్తే । తేన జ్ఞాయతేఽస్త్యేతేభ్యోఽన్యత్సహకారి । యత్సంయోగక్రమవశాజ్జ్ఞానక్రమ: ప్రక్రమత ఇతి ॥

అత్ర కశ్చిదాహ । ఆత్మన ఏవైవంవిధసామర్థ్యకల్పనోపపత్తావన్యథాసిద్ధమనుమానమ్ । మనస: ప్రతీన్ద్రియసంయోగవ్యవహారే క్రమవతి కారణాన్తరశూన్యేఽనైకాన్తికం చ । ఫలస్య చ వృక్షశత్పతత: క్రమవర్తిన్యాకాశసంయోగే కుఠారాదివ్యాపారే చ । ఇన్ద్రియాణాం ప్రతివిషయసంయోగవ్యాపారే చేతి । తదయుక్తమ్ । దృష్టానుసారిణీ హి కల్పనా । కర్తా హ్యనేకకరణాధిష్ఠానేన యుగపన్నానాకార్యాణి కుర్వాణో దృష్ట: । తథాహి । యుగపన్మాణవకో గచ్ఛతి పఠతి పన్థానమీక్షతే వహతి చ కమణ్డలుమ్ । తస్మాన్నైవ కర్తృధర్మో యుక్త: కల్పయితుమ్ । కిన్తు దృష్టత్వాద్ ద్రవ్యాన్తరమేవావ్యాపకమ్ । అనైకాన్త్యం తు నాస్త్యేవ । తత్రాపి క్రియాక్రమాదేర్నిమిత్తస్య విద్యమానత్వాదితి ।

అత్రోచ్యతే । అస్తి తావదవివేకినామపి మన:ప్రతీతి: । మమ మనోఽన్యత్ర గతమిత్యాదివ్యవహారాత్ । నచ తే యుగపజ్జ్ఞానానుత్పత్తిం జానన్తి । ప్రత్యుత యుగపదేవ జ్ఞానోత్పత్తిం మన్యన్తే । అన్యథా వ్యాసఙ్గే క్రమదర్శనేనాన్యత్రాపి క్రమానుమానం పరస్య వ్యర్థం స్యాత్ । తస్మాల్లిఙ్గదర్శనాత్ప్రాగేవ భవదిదం మనోజ్ఞానం న తన్నిమిత్తకమితి । అస్తు తర్హి బుద్ధయాదీనామసమవాయికారణస్య సంయోగస్యాశ్రయతయా మన:సిద్ధి: । మైవమ్ । ప్రత్యక్షజ్ఞానే తావదిన్ద్రియాత్మసంయోగస్యైవాసమవాయికారణత్వస్యోపపత్తే: । అనుమిత్యాదౌ లిఙ్గజ్ఞానాదే: । స్మృతౌ భావనాయా:, సుఖాదావిష్యార్థోపలబ్ధాదేరితి । నిత్యవిశేషగుణానాం సంయోగాసమవాయికారణత్వనియమాన్నైవమితి చేన్న । విభాగ(జ)శబ్దజశబ్దే వ్యభిచారాత్ । అశ్రావణత్వేన హేతువిశేషణాన్నేతి చేత్ । యథా తర్హి విభాగాదిశబ్దే కారణాన్తరదర్శనాత్తన్నిరాసార్థం వ్యాప్తిగ్రహణవేలాయాం ప్రయత్యతే తథా సుఖాదినిరాసాయ ప్రయతనీయమ్ । అసమవాయికారణాన్తరదర్శనస్య తుల్యత్వాత్ । నిమిత్తం తదితి చేన్న । అసమవాయికారణలక్షణస్యాతివ్యాప్తిప్రాప్తేరితి । నచ సుఖాద్యుపలబ్ధికరణత్వేన మనస్సిద్ధి: । సాక్షిసిద్ధతయాఽన్యథాసిద్ధే: ।

ఏవమనుమానాన్తరమపి నిరసనీయమ్ । నచాగమో మనసి ప్రమాణమ్ । జాతిబధిరాణామపి తత్ప్రత్యయాత్ । తస్మాత్సిద్ధం సాక్షిగ్రాహ్యత్వం మనస: । తస్య చ తేనైవాత్మనో భిన్నతయా గ్రహణాద్భేదాగ్రహసమ్భవేనేచ్ఛామ్యహమీతి న భేదాగ్రహనిబన్ధనో వ్యవహార ఇతి ।

నను చ "కామ:సఙ్కల్పో విచికిత్సా శ్రద్ధాఽశ్రద్ధా ధృతిరధృతిర్హ్రీర్ధీర్భీరిత్యేతత్సర్వం మన ఏవ' ఇతి శ్రుతౌ కామస్యాన్త:కరణరూపత్వం తావత్ప్రతీయతే । నచ శ్రౌతేనార్థేనాన్యథా భవితుం యుక్తమ్ । అతో బలవద్బాధకోపనిపాతాదిచ్ఛామ్యహమితి భేదాగ్రహనిమిత్తం వ్యవహారమాత్రమేతదఙ్గీకరణీయమ్ । న త్వాత్మన ఇచ్ఛాసమ్బన్ధానుభవ: । నచ మే మన ఇతి భేదగ్రహాత్తదగ్రహాసమ్భవ: । మే చైతన్యమితివద్వ్యవహారమాత్రత్వాత్ । నచోక్తానుపపత్తి: । సత్త్వరజస్తమసామాదికార్యం హి బుద్ధిరిత్యుచ్యతే । సా చాంశత్రయవతీ । పురుషోపరాగో విషయోపరాగో వ్యాపారావేశశ్చేత్యంశా: । భవతి హ్యహమిదం కరోమీతి । తత్రాహమితి చేతనోపరాగో దర్పణస్యేవ ముఖోపరాగో భేదాగ్రహాదతాత్త్వికః । ఇదమితి విషయోపరాగ ఇన్ద్రియప్రనాడికయా పరిణతిభేదో దర్పరస్యేవ మలసమ్బన్ధ: పారమార్థిక:,

తథోభయాయత్తో వ్యాపారావేశ: । ఏషైవ దిగహమిచ్ఛామీత్యత్రాపీత్యత ఆహ- ఉభయేతి ॥

తుశబ్దోఽవధారణే । తత ఇత్యుపస్కర్తవ్యమ్ । యత: కారణాత్కామస్యోభయాత్మకతాఽస్తి । ఆత్మధర్మతా మనోధర్మతా చ । తత ఏవ మన: కామ ఇతి శ్రుతిరుపపద్యతే । ఇదముక్తం భవతి । భవేదిదం భేదాగ్రహకల్పనమ్ । యద్యాత్మన: కామవత్త్వం పారమార్థికం న స్యాత్ । నచైతదస్తి । బాధకాభావాత్ । ద్వివిధో హి కామోఽస్తి । ఏక ఆత్మధర్మోఽపరోఽన్త:కరణధర్మ: । తత్రాన్త:కరణధర్మం కామమభిప్రేత్య శ్రుతి: ప్రవృత్తా, నాత్మన: కామవత్త్వం బాధతే । నహి దేవదత్తో గోమానితి వాక్యం యజ్ఞదత్తస్య గోసమ్బన్ధం బాధితుం శక్నోతీతి ।

స్యాదేతదేవమ్ । యది కామద్వైవిధ్యం ప్రమితం స్యాత్, ఏతదేవ కుత ఇతి చేత్ । శ్రుత్యనుభవబలాత్తావత్ । ప్రకారసహస్రానుసరణేఽప్యఘటనాయాం ఖల్వనుభవాపలాపసాహసమభ్యుపేయమ్ । ప్రమాణాన్తరం చాహ- ప్రియేతి ॥

ప్రియమిత్యాత్యన్తికేష్యముచ్యతేఽప్రియమితి చ తాత్కాలికేష్యమ్ । విషయేణ విషయిణ ఉపలక్షణమ్ । అస్య కామస్య । అయమర్థ: । అస్తి తావదాస్తికకాముకస్య పురుషస్య స్రక్చన్దనవనితాదౌ ఇదం మే స్యాదిత్యేకత: కామ: । అన్యతస్త్యజేయమితి । నచైక ఏవాయమ్ । విరుద్ధరూపత్వాత్ । నచ ద్వావపి మనోధర్మౌ, యౌగపద్యాత్ । యుగపత్సజాతీయధర్మజననాయోగాత్ । నచ యౌగపద్యం నాస్తి । అనుభవసిద్ధత్వాత్ । బాధకాభావాచ్చ । తత్ర యోఽప్రియవిషయ: స: అన్త:కరణధర్మ: యస్తు ప్రియవిషయ: స ఆత్మధర్మ ఇతి ।

యద్వా ప్రియావిరయశబ్దాభ్యాం ముక్తిసంసారావుచ్యేతే । తత్సమ్బన్ధివిభేదేన కామద్వైవిధ్యం దృశ్యత ఇతి । అస్తి తావత్సంసారే ప్రచురోఽయమన్తఃకరణవృత్తిరూపః కామః । అస్తి చాసౌ ముక్తౌ । "స యది పితృలోకకామో భవతి' ఇత్యాదిశ్రుతేః । నచైక ఏవాయమ్ । ముక్తావన్తఃకరణవిలయాత్ । తథాచాసావాత్మధర్మోఽభ్యుపేయః । నచాగన్తుకధర్మసమ్బన్ధో ముక్తావితి ప్రాగపి కామద్వైవిధ్యం సిద్ధయతీతి ।

శ్రుతిబాధపరిహారస్య ప్రయోజనమాహ- తస్మాదితి ॥

శ్రుతివిరోధస్య పరిహృతత్వాద్భేదాగ్రహః కుతః ప్రమాణాత్కల్పనీయః । కుతశ్చానుభవాపలాపేన వ్యవహారస్య తన్నిమిత్తత్వమ్ । న కుతోఽపీత్యర్థః । అనేనాచేతనస్య ప్రధానస్య స్వాతన్త్ర్యేణ జగత్కారణత్వం సాధయతామనుమానమపి స్వవచనవిరోధః ప్రమాణవిరోధశ్చోక్తౌ భవతః । దృష్టాన్తశ్చ సాధ్యవికలః । అచేతనస్వాతన్త్ర్యస్య క్వాప్యసమ్మతేరితి ।

సూత్రార్థముపసంహరన్నానుమానమిత్యేతత్ప్రకారాన్తరేణ వ్యాచష్టే- రచనేతి ॥

తత్తస్మాత్ । సర్వజ్ఞానుమాగతమనుమానం ప్రకృత్యాదికం, కస్యచిత్ప్రత్యక్షం, ప్రమేయత్వాదితి సర్వమసాధకానుమయాఽవగతమ్ । ఏతదనుమానసిద్ధసర్వజ్ఞవాక్యావగతమితి యావత్ ।

యద్వాఽనుమానసిద్ధప్రామాణ్యకత్వేనానుమానప్రధానత్వేన చ సర్వజ్ఞాభిమతస్య వాక్యమేవ సర్వజ్ఞానుమోచ్యతే । వ్యాఖ్యానాన్తరస్య చేదం ప్రయోజనమ్ । యత్ప్రాగుక్తం న యోగిప్రత్యక్షేణ సాఙ్ఖ్యాచార్యవచనేన వాఽయమర్థః సిద్ధయతీతి తదపి సూత్రసూచితమేవేతి జ్ఞాపనమ్ । యదా తు సర్వజ్ఞాభిమతోత్ప్రేక్షితయా భేదానాం పరిమాణాదిత్యాదికయాఽనుమయాఽవగతమానుమానమితి యోజనా । తదా వైచి(త్త్య)త్రీప్రదర్శనం వ్యాఖ్యానాన్తరప్రయోజనమ్ । జగత్కర్తృ స్వాతన్త్ర్యేణ జగత్కారణమ్ ।

స్యాదేతత్ । పరిమాణాదిహేతుభిస్తావన్మహదాదికార్యాణాం కిమపి మూలకారణమస్తీత్యవగమ్యతే । తస్యాపి కారణాన్తరకల్పనే ప్రమాణాభావాదనవస్థానాచ్చ । తస్య చ స్వాతన్త్ర్యం కారకాన్తరాప్రయోజ్యత్వమేవ నతు స్వేచ్ఛానుసారిత్వమ్ । యేనోక్తదోషః

స్యాత్ । తచ్చ తత్రప్రయోక్తు: కారకాన్తరస్యాప్రామాణికత్వాదేవ సిద్ధమ్ । నచాచేతనస్య తదసమ్భావితమ్ । అచేతనేష్వపి పయోఽమ్బుప్రభృతిషు దర్శనాత్ । అచేతనమేవ హి పయోఽన్యానధిష్ఠితమపి వత్సవివృద్ధయర్థం ప్రవర్తతే । దధిభావం చాపద్యతే । ఘనవినిర్ముక్తం చామ్బు జమ్బీరనారికేలాదిష్వనేకవిధం వికారం ప్రాప్నోతి । నాదేయం చాపసర్పతి । తృణం చ గవా జగ్ధం క్షీరీభవతి । అయశ్చాయస్కాన్తమభిసర్పతి । నచ "ఇదం నాచేతనవశమ్' ఇత్యాదిప్రమాణవిరోధ: । తస్యోక్తస్థానేష్వేవానైకాన్త్యమ్ । నచేదం బ్రహ్మవాదినాం సమ్మతమ్ । యేన సిద్ధసాధనం స్యాదిత్యాశఙ్కాపరిహారార్థం సూత్రమ్- ॥ ఓం పయోఽమ్బువచ్చేత్తత్రాపి ఓం ॥ ఇతి । తద్వ్యాచష్టే- పయోఽమ్బ్వాది చేతి ॥

ఉపమా స్వార్థసమ్భావనాయామస్మదీయహేతువ్యభిచారే చేతి శేష: । యథాఽత్ర సాధ్యం వ్యభిచరతి తథా పక్షేఽపి వ్యభిచరతు హేతురిత్యేవమర్థం హి వ్యభిచారోద్భావనమ్ । తదత్ర న యుజ్యతే । చేతనాచేతనస్యైతత్రప్రశాస్తివచనాత్ । పారమేశ్వరప్రేరణాప్రతిపాదకశ్రుతే: । ఆద్యశ్చశబ్దో లౌకికానాం స్వతన్త్రతయా ప్రతీయమానమపీత్యర్థే । ద్వితీయస్తు న కేవలమచేతనస్య । కిన్తూభయస్యాపీతి ।

ఏతదుక్తం భవతి । కారకాన్తరాప్రయోజ్యత్వలక్షణమపి స్వాతన్త్ర్యం న ప్రధానస్యోపపద్యతే । అసమ్భావితత్వాత్ ।

ఉక్తానుమానవిరుద్ధత్వాచ్చ ।

యదుక్తమత్ర పయోమ్బ్వాదివదితి । తదసత్ । తత్రాపీశ్వరప్రేరణయా "ఏతస్య వా అక్షరస్య' ఇత్యాదిశ్రుతిసిద్ధత్వాత్ । అత ఏవ ప్రధానస్య పరప్రయోజ్యత్వే ప్రమాణాభావోఽపి పరాస్త ఇతి । సూత్రే పయోఽమ్బువదిత్యుక్తేఽపి నోదాహరణమాదరణీయమ్ । స్థలాన్తరే సమ్భావనా వ్యభిచారశ్చ భవిష్యత ఇత్యాశఙ్కాపరిహారార్థస్య "వ్యతిరేకానవస్థితేశ్చానపేక్షత్వాత్' ఇతి ఉత్తరసూత్రస్యాపి వ్యాఖ్యానాయాదిపదప్రయోగ: । యద్వా పయోఽమ్బుగ్రహణముపలక్షణమిత్యభిప్రేత్యాదిపదం ప్రత్యుక్తమ్ । ఉత్తరసూత్రం తు కైముత్యార్థమ్ । చేతనప్రవృత్తేరపీశ్వరవ్యతిరేకేణానవస్థితేరచేతనప్రవృత్తేస్తదధీనత్వం కిము వాచ్యమితి । తద్వ్యాఖ్యానాయ చేతనాచేతనస్య చేత్యుక్తమ్ । Vyasa-(22)

కిఞ్చ పరిమాణాదితి హేతుస్తావదనైకాన్తికః । సత్త్వరజస్తమసాం సామ్యావస్థా హి ప్రకృతిరుచ్యతే । సత్త్వాదయశ్చ పరిమితా ఏవ । యథోక్తమ్ । అబగ్నిరనభోఽహఙ్కృన్మహత్తత్త్వగుణత్రయైః । క్రమాద్దశోత్తరైః' (ఆది పు.వేం.మాహా.2-46) ఇతి । నచ ప్రకృతిరవ్యక్తాన్తరవతీతి కథం నానైకాన్త్యమ్ । నచ పరిమితస్యాపి మూలప్రకృతిత్వే బాధకమస్తి । సార్వత్రికకార్యానుత్పత్తిపరిమితానామేవ కారణత్వమ్ । తన్త్వాదిషు దర్శనాత్ । అపరిమితస్య కృత్స్నైకదేశవికల్పానుపపత్తేశ్చ । అస్మాకం త్వీశ్వరశక్త్యైవోపపద్యతే ।

సమన్వయాదిత్యప్యసత్ । యత్కార్యం యదనుగతిమత్తత్తాదృక్కారణోపేతమిత్యస్యా వ్యాప్తేరవ్యక్తాద్వ్యక్తజన్మాఙ్గీకారేణైవ భగ్నత్వాత్ । శక్తితః ప్రవృత్తేశ్చేత్యేతదపి న వివక్షితార్థసాధకమ్ । అన్తర్భావితకార్యత్వమేవ కారణస్య శక్తిరిత్యస్య సిద్ధౌ హి తథా స్యాత్ । తచ్చ సత్కార్యవాదనిర్వాహ్యమితి । అత ఏవ విభాగావిభాగావపి నిరస్తౌ । విభాగావిభాగయోరేవ సత్కార్యవాదసిద్ధయధీనయోరసత్త్వాత్ । స్వప్రక్రియామాత్రేణార్థసిద్ధౌ "స్థూలకాయరన్య లోష్ఠాదేః' ఇత్యాదినా తార్కికపరికల్పితాభ్యాం విభాగావిభాగాభ్యాం పరమాణుకారణత్వమపి స్యాదిత్యాస్తాం ప్రపఞ్చః ।

నన్విదం ఘట్టకుట్టీప్రభాతన్యాయమనుసరతి । ఇచ్ఛావత్త్వమాత్మన ఏవ న తు జడస్యేత్యత్ర హి ప్రథమమనుభవః ప్రమాణీకృతః । తత్ర చ శ్రుతివిరోధే చోదితేఽన్తఃకరణధర్మ ఆత్మధర్మశ్చేతి కామస్య ద్వైవిధ్యాన్న విరోధ ఇత్యుక్తమ్ । ఏవఞ్చాత్మన ఏవేచ్ఛావత్త్వం న త్వచేతనస్యేతి త్యక్తమేవేత్యాశఙ్కాం సింహావలోకనన్యాయేన పరిహరతి- ద్వైవిధ్యేఽపీతి ॥

కామాదేర్ద్వైవిధ్యేఽపి సాక్షాదనుభవారూఢమాత్మనః కామాదేః స్వామిత్వం తు కుతః ప్రమాణాదపోదితుం శక్యతే న కుతోఽపీతి యోజనా । శ్రుత్యపేక్షయాఽఽదిపదగ్రహణమ్ । అపోదితుమితి సమ్ప్రసారణం ఛాన్దసమ్ । అయమత్రోత్తరక్రమః । సత్యం కామో ద్వివిధ ఆత్మధర్మో మనోవృత్తిశ్చేతి । తత్ర మనోవృత్తిమపి కామం ప్రత్యాత్మన ఏవ స్వామిత్వం న మనసః । అహం కామయ ఇతి సాక్ష్యనుభవసిద్ధత్వాత్ । మనసస్తు కామం ప్రత్యుపాదానత్వమేవ । యథా హి । క్షేత్రోపాదానకానామపి సస్యానాం కృషీవల ఏవ స్వామీ న క్షేత్రం తద్వైవ । నచ వాచ్యం మనస ఏవ కామస్వామిత్వమహం కామయ ఇత్యనుభవస్తు భ్రాన్తిర్వ్యవహారమాత్రం వేతి । బాధకప్రమాణాభావాత్ । నచ కౌటస్థ్యం బాధకమ్ । అన్తఃకరణస్యైవ కామోపాదానత్వేనాఙ్గీకృతత్వాత్ । స్వామిత్వమాత్రేణ చ కౌటస్థ్యావిఘాతాత్ । అన్యథా కృపణధనస్యేవాత్మనో వైయర్థ్యాపత్తేరితి । తదిదముక్తం క్వచిదితి । నన్వస్తు కామస్వామిత్వమాత్మన ఏవ మా భూచ్చ మనసః । తథాఽపి పూర్వోత్తరవిరోధస్తదవస్థ ఏవ ।

ఇచ్ఛాస్వామిత్వాభావేఽపి యాదృశతాదృశస్యేచ్ఛావత్త్వస్య మనస్యఙ్గీకృతత్త్వాదిత్యత ఆహ-ఇచ్ఛేతి ॥

అచేతనేచ్ఛాపగతేత్యాదావిచ్ఛాస్వామిత్వమేవేచ్ఛావత్త్వముక్తమ్ । నచాపరమిచ్ఛోపాదానత్వలక్షణమ్ । ఏతదుక్తం భవతి । స్యాదత్ర పూర్వాపరవిరోధః । యది యదేవేచ్ఛావత్త్వం ప్రాజ్ఞమనసో నిషిద్ధం తదేవాత్ర పునరఙ్గీక్రియేత । న చైతదస్తి । పూర్వం హీచ్ఛాస్వామిత్వలక్షణమిచ్ఛావత్త్వమాత్మన ఏవ న త్వచేతనస్యేత్యుక్తమ్ । తస్యైవ కర్తృత్వోపయోగాత్ । శ్రుత్యర్థతయా త్విచ్ఛోపాదానత్వలక్షణమిచ్ఛావత్వమిదానీం మనసోఽభ్యుపగమ్యత ఇతి కుతో విరోధ ఇతి ।

యద్వా కామస్య ద్వైవిధ్యేన మనసోఽపి కామవత్త్వాత్కతర్ృత్వముపపత్స్యత ఇత్యత ఆహ-ద్వైవిధ్యేఽపీతి ॥ ద్వయోః కామవత్త్వేఽపి కామస్వామిత్వమాత్మన ఏవ న తు మనసః । నిరపవాదసాక్ష్యనుభవసిద్ధత్వాత్ । మనసస్తు కామోపాదానత్వమేవేతి । తతః కిమిత్యత ఆహ-ఇచ్ఛేతి ॥ ఇచ్ఛాస్వామిత్వలక్షణమేవేచ్ఛావత్త్వం ప్రాక్ కర్తృత్వోపయుక్తముక్తమ్ । న పునరిచ్ఛోపాదానత్వలక్షణమ్ । యో హీచ్ఛతి స ప్రయతతే న తు యదిచ్ఛా భవతి తదితి । తస్మాదిచ్ఛాస్వామిత్వాచ్చేతనస్యైవ కర్తృత్వం నాచేతనస్య । తస్యేచ్ఛోపాదానత్వేఽపీచ్ఛాస్వామిత్వాభావాదితి ।

స్యాదేతత్ । స్వం నామ తద్భవతి, యద్యథేష్టవినియోగయోగ్యమ్ । యథా గవాది । స్వామీ చ స ఉచ్యతే యో యథేష్టవినియోక్తా । నచేచ్ఛాత్మనోరేతదస్తి । యస్మాదాస్తికకాముకస్య నిషిద్ధేచ్ఛాం నియచ్ఛతోఽపి (ఇచ్ఛా)సాఽఽవిర్భవతి । ప్రయతమానస్యాపి

విహితేచ్ఛా నోదేతి । తత్కథమిచ్ఛాస్వామిత్వమాత్మనః స్యాదితి చేత్ । కిమిచ్ఛాఽఽత్మనః సర్వథాపి వశా న భవతి ఇత్యుచ్యతే । ఉత కిఞ్చిద్వశత్వమఙ్గీక్రియతే । నాద్యః । అనుభవవిరోధాత్ । ఇచ్ఛతి దేవదత్త ఇత్యాదివ్యవహారవిరహప్రసఙ్గాచ్చ । ద్వితీయే తు సిద్ధం స్వామిత్వమిత్యాహ- కిఞ్చిదితి ॥

ప్రబలవిరోధివశాదత్యన్తవశత్వాభావేఽపీచ్ఛాయాః కిఞ్చిదాత్మవశత్వమాత్రేణాపి తాం ప్రత్యాత్మనః స్వామిత్వం భవేదే(వత్యే)వ । కథమ్ । యథాఽత్యన్తమవశాయామపి గవి కిఞ్చిద్వశత్వమాత్రేణ దేవదత్తస్వామిత్వం లోకే దృష్టం తథైవ । అన్యథా తదపి న స్యాదితి ।

నన్వేవం సత్యేకం సన్ధి(ది)త్సతో (పరం ప్రచ్య)న్యచ్చ్యవత ఇత్యాపన్నమ్ । అచేతనస్య కర్తృత్వం నిరాకర్తుమాత్మన ఏవేచ్ఛాస్వామిత్వం నతు మనస ఇతి సమర్థితమ్ । తర్హీశ్వరస్యాపి కులాలాదిమనోవృత్తీచ్ఛాం ప్రతి స్వామిత్వం నాస్తీతి ఘటాదికర్తృత్వం న స్యాత్ । తథాచేతరవ్యపదేశాదిత్యధికరణవిరోధఇత్యత ఆహ- సర్వాత్మేతి ॥

యదా జీవస్యాపి కామాదిస్వామ్యం తదా సర్వాత్మనా తన్త్రమధీనం కామాది యస్యాసౌ తథోక్త: । సర్వేషామాత్మనాం తన్త్రం సాధనం య: కామస్తస్యాది: కారణం తస్య పరేశితు: కామస్వామిత్వం కిముత్రైవ వక్తవ్యమ్ । ఏతదుక్తం భవతి । జీవేశ్వరౌ ద్వావపి శరీరమధితిష్ఠత: । తత్రేశ్వరోఽన్త:కరణం స్పష్యం దృష్ట్వా తత్ర జ్ఞానేచ్ఛాప్రయత్నరూపా వృత్తీ: స్వేచ్ఛాజ్ఞానప్రయత్నైరుత్పాద్య బాహ్యకరణాని చాధిష్ఠాయ ఘటాద్యుత్పాదయతి । జీవస్తు తద్గతస్వామ్యోఽవతిష్ఠతే । యథోక్తం "బద్ధిర్జ్ఞానమ్' ఇత్యాది । తస్మాదీశ్వరస్యైవ ముఖ్యం స్వామ్యం కర్తృత్వం చ । జీవస్య త్వముఖ్యమేవేతి । తథా చోక్తమ్ "స్వస్వామిభావో ధ్రువ ఏష యత్ర తర్హ్యుచ్యతేఽసావితి కృత్యయోగే' ఇతి ।

యదుక్తం నిరపవాదానుభవబలాదాత్మన ఏవేచ్ఛాస్వామిత్వమితి । తదయుక్తమ్ । కామ: సఙ్కల్ప ఇతి మనస: కామస్వామిత్వాభిధాత్త్వాఽపౌరుషేయత్వేన బలవత్యా వేదవాచైవాపోదితత్వాదిత్యత ఆహ- నచేతి ॥

కామస్వామిత్వమాత్మన ఇతి శేష: । కామాద్యనువాదేన ఖల్వియం వేదవాక్ ఆత్మోపాదానత్వం వైశేషికాదిమతప్రాప్తం వారయితుం తేషాం మనోరూపత్వమాచష్టే । కామాదిస్వరూపం చ సాక్ష్యనుభవేనైవ సిద్ధమితి తస్యోపజీవ్యత్వమ్ । స చ తానాత్మస్వామికానేవ విషయీకరోతి । నచోపజీవ్యకముపజీవ్యమపవదితుం శక్నోతి । వేదస్యోత్సర్గతో బలవత్త్వేఽప్యుపజీవ్యాపేక్షయా దౌర్బల్యమేవ । యథా ఆహు: । "ప్రాబల్యమాగమస్యైవ జాత్యా తేషు త్రిషు స్మృతమ్ । ఉపజీవ్యవిరోధే తు న ప్రామాణ్యమముష్య చ' ఇతి । అతో న శ్రుతేరనుభవాపవాదకత్వం యుక్తమితి ।

తర్హి శ్రుతే: కా గతిరిత్యత ఆహ- తస్మాదితి ।

ఉపజీవ్యత్వేన బలవతాఽనుభవేన బాధితత్వాదిత్యర్థః । తదన్యాభిధాయినీ స్వామిత్వాదన్యస్యోపాదానత్వస్యాభిధాయినీ ।

న కేవలముపజీవ్యబాధాత్ । కిన్తూపపత్తివిరోధాచ్చేత్యాహ- మోక్షకామ ఇతి ॥

యది కామోఽన్తఃకరణకర్తృకః స్యాత్తదా మోక్షకామోఽప్యన్తఃకరణస్యైవ స్యాత్ । మోక్షస్తు ఆత్మన ఇతి చ ప్రసిద్ధమ్ । తథాచ యో ముక్తో భవిష్యతి తస్మాదన్య ఏవ మోక్షకామ ఇతయుక్తం స్యాత్ । కామస్యాన్యగతత్వే సాధనానుష్ఠాతాఽప్యన్య ఏవేత్యఙ్గీకర్తవ్యమ్ । ఫలకామనాసాధనానుష్ఠానయోరేకనిష్ఠత్వదృష్టేః । తథాచాకృతాభ్యాగమకృతవిప్రణశప్రసఙ్గః ।

నను నాయం దోషః । పురుషవిమోక్షార్థం ప్రకృతిప్రవృత్త్యభ్యుపగమాత్ । దృశ్యతే హి పరప్రయోజనార్థం జనానాం ప్రవృత్తిరితి । అత్రేదముపతిష్ఠతే- మోక్షకామస్యేతి ॥

ఉపలక్షణమేతత్ । సాధనానుష్ఠాతేత్యపి ద్రష్టవ్యమ్ । పరప్రయోజనార్తం ప్రవతర్మానాః ఖలు లోకే దృష్టమదృష్టం వా కిమపి ప్రయోజనమనుసన్దధానాః ప్రాయేణోపలబ్ధాః । తథాఽత్రాపి ప్రకృతేః ప్రయోజనేన భావ్యమ్ । నచ తదస్తీత్యర్థః ।

స్యాదేతత్ । స్వప్రయోజనమననుసన్ధాయైవ జీవమోక్షార్థం ప్రకృతేః ప్రవృత్తిః, యతా కృపాలుత్వేన భవతామీశ్వరస్యేత్యత ఆహ- స్వనాశార్థం చేతి ॥

న కేవలం పరప్రయోజనార్థా ప్రకృతేః ప్రవృత్తిర్యుజ్యతే । ప్రకృతిలయో హి మోక్షో నామ । న హి కోఽపి కృపాలురాత్మనాశార్థం యతమానో దృష్ట ఇతి । యద్యప్యత్రానాధేయాతిశయస్య నిష్క్రియస్యోపకార్యత్వమపి క్వచిన్న దృష్టమిత్యేవ వక్తవ్యమ్ । తథాఽపి తచ్ఛిష్యైరేవోహ్యతామితి తదభ్యుపగమేన దూషణాన్తరమిదముక్తమ్ ।

నన్విదమయుక్తమ్ । చేతనో హి స్వప్రయోజనమనుసన్దధ్యాత్ । స్వనాశాచ్చ బిభ్యత్ పరావర్తేత । ప్రకృతిస్త్వచేతనా కథమేవం పర్యనుయోగమర్హతీతి । ఏవం తర్హి కథమాత్మమోక్షమప్యనుసన్ధాయ ప్రవర్తేత । స్వభావోఽయం ప్రధానస్యేతి చేత్ । తర్హి కదాఽపి

సంసారోఽస్య న స్యాత్ । భోగార్థా ప్రవృత్తి: ప్రకృతే: స్వభావ ఇతి చేత్ । తర్హి మోక్షాభావ: । ఉభయస్వభావత్వే తూభయం న స్యాత్ । విరోధాత్ । అవిరోధే వా యుగపదుభయం స్యాత్ । వ్యవస్థాపకాభావాత్ । భోగేషూపభుక్తేషు మోక్షార్థేతి చేన్న ।

భోగానామానన్త్యేనాపరిసమాప్తేరితి ।

అయం ప్రసఙ్గార్థ: । యద్యాత్మా న కామకర్తా స్యాత్తదా ముముక్షురపి న స్యాత్ । తతశ్చ న తదర్థం ప్రయతేత । తథాచ న ముచ్యేత । పరప్రవృత్తే: స్వప్రయోజనభావాభావయోరయుక్తత్వాదితి । బహులమేతన్నిదర్శనమితి స్మరణాద్యతేదితి పరస్మైపదమ్ । తథాచాహ "చన్ద్రాదయస్తు మన్యన్తే సర్వస్మాదుభయం పదమ్' ఇతి ।

ఏవమనీశ్వరసాఙ్ఖ్యమతం సాధారణదూషణైరపాకృత్య యే కర్తృత్వం ప్రకృతేరేవ భోక్తృత్వం త్వాత్మన ఇతి మన్యన్తే తన్మతం దూషయతి- కర్తృత్వమితి ॥

యద్వైవమాత్మన: కర్తృత్వముపపాద్య భోక్తృత్వమప్యనేనైవోపపాదయతి । యేన మయేదం కృతం స ఏవాహం తత్ఫలం భుఙ్జ ఇతి కర్తృత్వభోక్తృత్వయో: సామానాధికరణ్యానుభవాత్తయద్వైయధికరణ్యాఙ్గీకారేఽనుభవవిరోధ ఇత్యర్థ: ।

భ్రాన్తోఽయమనుభవ ఇతి చేన్న । బాధకాభావాదిత్యాహ- విభాగే చేతి ॥

యదుక్తమాత్మనో మోక్షో న స్యాదితి । తదిష్యాపాదనమ్ । ప్రకృతేరేవ మోక్షాభ్యుపగమాత్ । నచ బన్ధమోక్షయోర్వైయధికరణ్యానుపపత్తి: । బన్ధస్యాపి ప్రకృతిగతత్వాదితి చేన్న । సకలశ్రుతిస్మృతీహాసపురాణానుభవైర్బన్ధమోక్షయేరాత్మగతత్వావగమేన తద్విరోధాదిత్యాశయవానుపసంహరతి- సర్వేతి ॥

సర్వమానవిరోధ ఏవ యా ప్రధానదుర్దీక్షా దుష్టోఽనుష్ఠానసఙ్కల్ప: । తయా దీక్షితోఽయం తు సాఙ్ఖ్యో మాయావాదినాముపమాత్వం ప్రాప్నుయాత్ । తేఽపి హి కర్తృత్వభోక్తృత్వాదిసకలధర్మవికలమసత్కల్పం చైతన్యమాత్రమఙ్గీకృత్యావిద్యాయా

ఏవాచేతనాయా: సర్వకారణత్వం బన్ధమోక్షాధికరణత్వం చాభ్యుపగచ్ఛన్తి । తదేతేషాం సర్వప్రమాణవిరుద్ధార్థాఙ్గీకారిత్వే సాఙ్ఖ్యోఽయం దృష్టాన్తభావమాపద్యత ఇతి ।

యత్పురుషబహుత్వం సాఙ్ఖ్యేనాఙ్గీకృతం తదపి మాయావాదిభిరభ్యుపగతమేవ । జననాదిప్రకృతిధర్మైరేవ హి తద్బహుత్వమ్ । నతు స్వరూపే కశ్చిదస్తి పరస్పరతో విశేష: । మాయావాదినోఽపి ఉపాధినిబన్ధనం భేదమఙ్గీకుర్వన్త్యేవ । నచ ప్రపఞ్చసత్యత్వం విశేష: । కారణమాత్రత్వాభ్యుపగమేన కార్యప్రపఞ్చస్య సాఙ్ఖ్యేన నిరస్తత్వాదితి ।

యాఽపి సాఙ్ఖ్యపరికల్పితా సృష్టిప్రలయబన్ధమోక్షతత్సాధనప్రక్రియా సాఽపి సర్వప్రమాణవిరుద్ధేత్యుక్తం భవతి ।

న కేవలం సాఙ్ఖ్యస్య మాయావాదిసదృశత్వమస్మాభిరేవోచ్యతే, కిన్తు సూత్రకృతాఽపి సూచితమిత్యాహ- తదితి ॥

తస్మాన్మాయావాదిసదృశత్వాదేవ హి సాఙ్ఖ్యో భోక్త్రాపత్తేరవిభాగశ్చేత్స్యాల్లోకవదితి ప్రాక్ పరాకృతేన మాయావాదినా రచనానుపపత్తేశ్చ నానుమానమితి చశబ్దేన సముచ్చిత్య నిరాకృత: । యద్వా ప్రమాణవిరోధోఽపి నోత్సూత్రిత ఇత్యనేనాహ । తస్మాత్సర్వమానవిరోధిత్వాదేవ । చశబ్దాత్సర్వమానవిరోధసముచ్చయార్థం చశబ్దం ప్రక్షిప్యేత్యర్థ: ।

॥ ఇతి శ్రీమన్న్యాయసుధాయాం రచనానుపపత్త్యధికరణమ్ ॥

॥ అథ శ్రీమన్న్యాయసుధాయాం అన్యత్రాభావాధికరణమ్ ॥

॥ ఓం అన్యత్రాభావాచ్చ న తృణాదివత్ ఓం ॥ ఇదం సూత్రం కేచిదిత్థం వ్యాచక్షతే । యథా తృణపల్లవాదికం గవాదినోపభుక్తం స్వయమేవ క్షీరీభవతి । ఏవం ప్రధానం స్వయమేవ మహదాదిరూపేణ పరిణమత ఇత్యాశఙ్కా కిలాత్ర నిరస్యతే । న తృణాదివత్స్వయమేవ ప్రధానస్య పరిణామో వక్తవ్య: । యతస్తృణాదీనామపి స్వయమేవ పరిణామో నాస్తి । కుత: । అన్యత్రానడుహోపభుక్తే తదభావాదితి । అత్రాశఙ్కైవ తావదనుపపన్నా ।

పయోఽమ్బువచ్చేత్తత్రాపీత్యనేనైవ పరిహృతత్వాత్ । ప్రత్యుదాహరణం చ సూత్రప్రణయనాయోగాత్ । పరిహారోఽప్యయమనుపపన్న: । గవాద్యుపభుక్తస్యైవ క్షీరత్వం నాన్యత్రేతి హి వదతా ప్రకృతే: సహకారిసద్భావమాత్రముపపాదితం స్యాత్ । న పునరీశ్వరాపేక్షత్వమ్ । అతో నాయం సూత్రార్థ: । కిన్తు పాతఞ్జలమతమత్రాధికరణే నిరాక్రియత ఇత్యాశయవాంస్తదుపన్యస్యతి- సాఙ్ఖ్యానామితి ॥

సాఙ్ఖ్యమతస్య నిరస్తత్వాత్కిం పునరుపన్యాసేనేత్యతోఽస్య మతస్య తతో విశేషం తుశబ్దేన సూచయతి । తమేవ విశేషం వ్యనక్తి- సేశ్వర ఇతి ॥ సేశ్వరశ్చేన్న నిరాకార్యో విరోధాభావాదిత్యత ఉక్తమ్- క్షేత్రేతి ॥ తుశబ్దోఽవధారణార్థోఽత్రాప్యన్వీయతే । యద్యపి సేశ్వర ఇత్యనేనైవేశ్వరోఽస్తీతి బ్రూత ఇతి సిద్ధమ్ । తథాఽపి తదనువాదేన విశేషణవిధానమేవైతత్ । య ఈశ్వరోఽస్తి స క్షేత్రానుగ్రహశక్తిమానేవేతి బ్రూత ఇతి । క్షియన్త్యస్మిన్కాయర్ాణ్యవ్యక్తతయేతి క్షేత్రముపాదానం ప్రకృతి: । తదనుగ్రహశక్తిరేవేశ్వరస్య తేనాభ్యుపగమ్యతే । అతో నిరాకరణీయ ఏవాసావితి । సర్వశక్తిత్వాభావే కిం తస్యేశ్వరత్వమిత్యత ఉక్తమ్- స్వయమ్భూత ఇతి ॥ స్వయమిన్ద్రియాద్యనపేక్షమేవ భాత: । కర్తరి క్త: । తతశ్చ సర్వజ్ఞ ఇతి లభ్యతే । ఈశ్వరత్వోపపాదకం విశేషణాన్తరమాహ- క్లేశేతి ॥ క్లేశకర్మవిపాకాశయవర్జిత ఇత్యర్థ: । తథాచాహ పతఞ్జలి: । "క్లేశకర్మవిపాకశయైరపరామృష్య: పురుషవిశేష ఈశ్వర:' ఇతి । తథా "నిర్మాణకాయమధిష్ఠాయ సమ్ప్రదాయప్రవర్తకోఽనుగ్రాహకశ్చ' ఇతి । తత్రావిద్యాఽస్మితారాగద్వేషాభినివేశా: పఞ్చ క్లేశా: ।

అనాత్మన్యాత్మబుద్ధిరవిద్యా । ఇదం మదీయమిత్యభిమానోఽస్మితా । విషయేష్వాసక్తీ రాగ: । కోపో ద్వేష: । భయమభినివేశ: । ఏత ఏవ పఞ్చ క్లేశాస్తన్త్రాన్తరే తమో మోహో మహామోహ: తామిస్రోఽన్ధతామిస్ర ఇతి వ్యవహ్రియన్తే । వార్షగణ్యస్త్వేనానవిద్యేత్యేవాహ । కర్మేతి విధినిషేధావుచ్యేతే । ఆశయశబ్దేన ధర్మాధర్మౌ । విపాక ఇతి తత్ఫలం సుఖదు:ఖే తదుపాయశ్చేతి । ఇతిశబ్దస్య ఆగామిన: ప్రతివాక్యం సమ్బన్ధ: ।

వేదవాదవిరోధం స్ఫుటీకర్తుమవధారణవ్యావర్త్యమాహ- క్షేత్రేతి ॥

యా జగదుపాదానం సా ప్రకృతిరేవోపాదానత్వశక్తిమతీ బ్రూతే । న పునర్వేదవాదిన ఇవ తామపి శక్తిమీశ్వరాయత్తామ్ । వ్యావర్త్యాన్తరమాహ- బీజేతి ॥

అత్రాప్యేవేతి సమ్బధ్యతే । శరీరేన్ద్రియాదిసమ్బన్ధేనోత్పత్తౌ యా శక్తి: సా బీజశక్తి: । జీవ ఏవ తద్వానితి బ్రూతే । నతు తదీయాం బీజశక్తిం తత్త్వ(వాదిన)విద ఇవ భగవదధీనామ్ । యద్యుపాదానత్వోత్పత్తిశక్తిమత్త్వం ప్రకృతిపురుషయోరేవ తదా కిమీశ్వరేణానుగ్రాహకేణేత్యత ఆహ- పర్జన్యవదితి ॥ యథా హి పృథివ్యా: కలమాదిబీజానాం చోపాదానత్వబీజత్వశక్తీ యద్యపి స్వాయత్తే । తథాఽప్యఙ్కురోత్పత్తౌ పర్జన్యస్యాస్తి పృథివ్యను(గ్రహకారక)గ్రాహకత్వమ్ । తథా ప్రకృతిపురుషయో: స్వాయత్తశక్తిత్వేఽపీశ్వర: ప్రకృత్యనుగ్రహశక్తిమానఙ్గీకరణీయ: ।

తత్కిం పర్జన్యవదన్వయవ్యతిరేకాభ్యామీశ్వరస్య ప్రకృత్యనుగ్రాహకత్వమవసేయం నేత్యాహ- దైవేతి ॥

దైవశబ్దోఽదృష్టస్వరూపత్వమాహ । తేనాన్వయవ్యతిరేకావిషయత్వం లక్షయతి । తత్కిం నిష్ప్రమాణక ఏవేశ్వర: ప్రకృత్యనుగ్రాహకోఽఙ్గీకరణీయ ఇత్యత ఉక్తమ్- స్మృత ఇతి ॥ "మాయాఽధ్యక్షేణ ప్రకృతి: సూయతే సచరాచరమ్' ఇత్యాదావితి శేష: । స్మృత ఇత్యుపలక్షణమ్ । శ్రుత ఇత్యపి గ్రాహ్యమ్ ।

ప్రకృతిపురుషయో: స్వాయత్తశక్తిత్వం కుత ఇత్యత ఆహ- పృథివీవదితి ॥

యథా పృథివ్యా: స్వాయత్తోపాదనత్వశక్తి: తథా తత్ తస్మాదుపాదానత్వాత్ప్రధానమపి స్వాయత్తోపాదానత్వశక్తిమదనుమేయమిత్యర్థ: । ఉపలక్షణం చైతత్ । కలమాదిబీజవద్బీజత్వాజ్జీవోఽపి స్వాయత్తబీజశక్తిమాననుమాతవ్య ఇత్యపి ద్రష్టవ్యమ్ ।

నను యథా లోకే కలమాదిబీజానాం కశ్చిదావపనకర్తాస్తి । తథాఽత్రాపి తత్స్థానీయేన కేనాపి భావ్యమ్ । నచాసావన్యోఽస్తి పరమేశ్వరాత్ । తత్కథం క్షేత్రానుగ్రహశక్తిమానేవేశ్వర ఇత్యత ఆహ- జీవ ఇతి ॥

దృశ్యతే ఖల్వపత్యజీవో బీజభూత: । పితృజీవశ్చావపనకర్తృస్థానీయ: । తస్మాత్కిమీశ్వరస్య తచ్ఛక్తికల్పనయా । విషయోత్పత్తౌ తు తదపేక్షైవ నాస్తీతి భావ: । నన్వేవం పితృజీవస్యాపత్యోత్పాదకత్వాఙ్గీకారేఽపసిద్ధాన్త: స్యాత్ । సాఙ్ఖ్యైర్జీవస్య కర్తృత్వానభ్యుపగమాదిత్యత ఉక్తమ్- సన్నిధిమాత్రతత ఇతి ॥ శరీరాదిరూపా

ప్రకృతిరేవాపత్యో(త్పత్తి)త్పాదకర్త్రీ । తత్సన్నిధినిమిత్తాద్వివేకాగ్రహాజ్జీవే తత్కర్తృత్వవ్యవహార ఏవేతి బ్రూత ఇతి ।

ఏవముపన్యస్తమతనిరాసార్థం సూత్రమవతారయతి- అత్రేతి ॥

అత్రైతన్మతవిషయే దూషణం ప్రాహేత్యర్థః । స్వయం సాక్షాన్నోపచారేణ । ప్రభురితి సూత్రకృతో దూషణసామర్థ్యమాచష్టే । సూత్రం వ్యాచష్టే- అన్యత్రేతి ॥

అన్యత్ర ప్రకృతౌ పురుషే । తథా పృథివ్యాం కలమాదిబీజే చ । కాఽపీతి క్షేత్రశక్తిర్బీజశక్తిర్బీజావపనశక్తిశ్చేత్యర్థః । కథం తర్హ్యుపాదానత్వాదికమిత్యత ఉక్తమ్- స్వాతన్త్ర్యేణేతి ॥ కుతో నాస్తీత్యత ఆహ- ఈశేతి ॥

యస్మాదీశ ఏవ తాః ప్రధానాదిశక్తీః ప్రేరయతీతి శ్రుత్యాదిప్రసిద్ధమ్ । తస్మాదన్యత్ర కాఽపి శక్తిః స్వాతన్త్ర్యేణ నాస్తీతి । నచ ప్రధానాదివదీశ్వరస్యాపి ప్రేరణాశక్తిః పరాయత్తేత్యుక్తమ్- అఞ్జ ఇతి ॥ క్రియావిశేషణమేతత్ । తదనేన పరకీయానుమానస్య బాధితవిషయత్వం దృష్టాన్తస్య చ సాధ్యవికలత్వముక్తం భవతి ।

న కేవలం ప్రకృతిపురుషయోః స్వాతన్త్ర్యేణ శక్త్యభావః పరమేశ్వరాయత్తశక్తిత్వం చ । కిం తర్హీత్యతశ్చశబ్దసముచ్చితమర్థమాహ- తదధీనాశ్చేతి ॥

ఆద్యశ్చశబ్దః శక్తిప్రేరకత్వస్య సత్తాదిప్రదత్వేన సహ సముచ్చయార్థః । ఉత్తరావన్యోన్యసముచ్చయే । ప్రధానపురుషయోస్తదీయానాం శక్తీనాం చ, సత్తా స్వరూపం, ప్రతీతయశ్చ ప్రమావిషయత్వం చేతి యావత్, తాస్తాః సర్వాః ప్రవృత్తయశ్చ సర్వదా తదధీనా ఇతి యోజనా । కేచిన్మన్యన్తే స్వరూపమేవ వస్తునః సత్త్వమితి, అపరే తు ప్రమాణయోగ్యత్వమ్, అన్యే పునరర్థక్రియావత్త్వమ్ । తదిదం త్రయమపి ప్రకృత్యాదీనాం భగవదధీనమేవేతి ।

నన్వేతదయుక్తమ్ । ప్రధానాదిసత్తాదేర్నిత్యత్వాత్ । నిత్యస్య పరాధీనతాఽసమ్భవాదిత్యత ఆహ- నిత్యమితి ॥

యథాఽనిత్యం ఘటాదికమనిత్యతయా నియమ్యతే, తథా నిత్యమపి నిత్యాత్మనా నిత్యం చ సర్వదైవేశ్వరో నియామయతి । యత ఏవం తస్మాదుక్తముపపన్నమితి యోజనా ।

ఏతదుక్తం భవతి । యథా హి ఘటాదయోఽనిత్య(త్వ)స్వభావా అపి నాకస్మాదనిత్యా భవన్తి । కో దోష: । న చానిత్యతా పరాధీనేతి కదాచిద్ఘటాదేనిర్త్యతా ప్రాప్తా । వినాశకారణోపనిపాతధ్రౌవ్యాత్ । తథా నిత్యస్య నిత్యతాయా: పరాధీనత్వేఽత్రప న జాత్వనిత్యతాప్రసక్తి: । తన్నియమననియమాదితి । తదిదముక్తమ్- నిత్యం చేతి ॥ న చైతదలౌకికమ్ । నిత్యకర్మభిర్దురితప్రాగభావానువృత్తే: సాధ్యత్వేన వాదిభిరభ్యుపగతత్వాత్ । అనువృత్తేర్నిత్యతాపాదనానతిరేకాత్ । భవేదేతదే(వమ)స్వరసనిత్యస్య । న స్వరసనిత్యస్యేతి చేన్న । ఈశ్వరాతిరిక్తస్య తద్భావాసమ్మతే: । ఇయాంస్తు విశేష: । కిఞ్చిదస్మదాయత్తనిత్యత్వమ్ । కిఞ్చిచ్చేశ్వరాయత్తనిత్యత్వమితి । తదప్యస్మాసు కస్మాన్నాయతతే తథాభూతం చ కథమీశ్వరాధీనమిత్యత ఉక్తమ్- నిత్యశక్త్యేతి ॥ ప్రధానాదిశక్తే: ప్రకృతత్వాత్ తద్గ్రహణమిదమితి మన్దాశఙ్కాం వారయితుం స్వయేత్యుక్తమ్ ।

యదుక్తం ప్రధానాదేరుపాదానత్వాదిశక్తిర్న స్వాధీనా కిన్త్వీశ్వరప్రేరితైవేతి । తత్కుత ఇత్యత ఆహ- నేతి ॥

"న ఋతే త్వత్క్రియతే కిఞ్చనారే' ఇతి శ్రుతే: । ప్రాగుక్తం ప్రతిపత్తవ్యమితి శేష: । శక్తిరేవ హి క్రియోచ్యతే ।

యత్రప్రధానాదిసత్తాదేర్భగవదధీనత్వముక్తం తస్య సమ్భావనైవోక్తా । ప్రమాణం తు తత్ర కిమిత్యత ఆహ- స్వభావేతి ॥

కర్మశబ్దేన ధర్మాధమర్వ్యక్తయో గృహ్యన్తే । క్రియా: పరిస్పన్దా: । శ్రుతి: వేద: । సన్తీతి త్రివిధమపి సత్త్వం వివక్షితమ్ । సత్తాద్యా: ప్రధానాదే: । నారాయణం వినా తత్ప్రేరణాం వినా ।

తస్మాదన్యత్రోపాదానత్వాదిశక్తేరభావాత్, తత్సత్తాదేరపీశ్వరాయత్తత్వాచ్చ, న, తృణాదీనాముత్పత్తౌ పర్జన్యస్యేవ పృథివ్యనుగ్రాహకత్వం, ఈశ్వరస్య మహదాద్యుత్పత్తౌ క్షేత్రానుగ్రాహకత్వమాత్రమ్, కిన్తు సర్వస్వాతన్త్ర్యమేవ, ఇతి, యదన్యదభ్యుపగతం పాతఞ్జలైర్వైదికమతవిరుద్ధం, తత్సర్వం ప్రథమాధికరణ ఏవ నిరస్తమ్ । కిం పున: ప్రయత్నేనేత్యాశయవాన్పూర్వమతేన సహైతస్య హేతాముపసంహరతి- తదితి ॥

విన్ధ్యోఽనీశ్వర: సాఙ్ఖ్య: । ఆదిపదేన తదేకదేశినాం పఞ్చశిఖేశ్వరకృష్ణాదీనాం గ్రహణమ్ । తదవాన్తరమతయోరపి నిరస్తత్వాత్ । యద్వా పతఞ్జలివిన్ధ్యావాదీ యస్య తత్తథోక్తమ్ । పతఞ్జలినాఽఙ్గీకృతోఽపీశ్వరో అనీ(నిరీ)శ్వరకల్ప ఏవ । అత: పూర్వస్యాస్య చ సామ్యాభిప్రాయేణ వా సహోపసంహార ఇతి ।

॥ ఇతి శ్రీమన్న్యాయసుధాయాం అన్యత్రాభావాధికరణమ్ ॥

॥ అథ శ్రీమన్న్యాయసుధాయాం అభ్యుపగమాధికరణమ్ ॥

॥ ఓం అభ్యుపగమేఽప్యర్థాభావాత్ ఓం ॥ కేచిదిదం సత్రమేవం వ్యాచక్షతే । ప్రాక్ ప్రధానస్య ప్రవృత్తిర్నోపపద్యత ఇత్యుక్తమ్ । అథేదానీం ప్రవృత్తేరభ్యుపగమేఽపి తస్యా: ప్రయేజనాభావాదితి । తదయుక్తమ్ । అభ్యుపగమేఽపీత్యేతావతో వైయర్థ్యాత్ । అర్థాభావాచ్చేత్యేతావతైవ పూర్ణత్వాత్ । కిఞ్చ అర్థాభావేన కిం సాధ్యమ్ । సాఙ్ఖ్యమతస్యాసామఞ్జస్యం వా ప్రకృతే: ప్రవృత్త్యనుపపత్తిర్వా । నాద్య: । వ్యధికరణత్వాత్ । కథఞ్చిదేకాధికరణతాపాదనేఽపి స్వమతేనానైకాన్త్యాత్ । న ద్వితీయ: । అభ్యుపగమ(వాద)విరోధాత్ । న హ్యభ్యుపగమవాదేఽపి యదేవాభ్యుపగమ్యతే తదేవ నిరాక్రియతే । అనాస్థాం ఖలు తాత్కాలికీమభ్యుపగమేన ద్యోతయన్తి । యథాఽస్తు శబ్దో నిత్యోఽనిత్యో వా, అనుశాసనం తావత్కర్తవ్యమితి । తస్మాన్నాయం సూత్రార్థ: ।

కిన్నామ మా భూదచేతనస్య కర్తృత్వం, శరీరస్యైవ చేతనావత్త్వేన కతర్ృత్వోపపత్తే: । కిమీశ్వరాదినేత్యధికాశఙ్కయా ప్రత్యవతిష్ఠమానస్య చార్వాకస్య మతమత్రాధికరణే నిరస్యత ఇతి భావేన తన్మతముపన్యస్యతి- చార్వాకైరితి ॥

చార్వీ బుద్ధిస్తత్సమ్బన్ధాదాచార్యోఽపి చార్వీ । తస్యేమే ఛాత్రాశ్చార్వాకా: । త్రైరక్షజం మానముచ్యతే । నన్వేతదస్మాకమపి సమ్మతమిత్యత: సావధారణమిదముక్తమిత్యాశయేనోక్తం వివృణోతి- నాపరమితి ॥ అనుమానమాగమశ్చ మానం నోచ్యత ఇత్యర్థ: । ఏతదప్యస్మాకమనుమతమేవ । ప్రమేయవిశేషే ప్రత్యక్షస్యైవ మానతాఽభ్యుపగమాదిత్యత ఆహ- క్వచిదితి ॥

ఏతదుక్తం భవతి । ప్రమాణాధీనా హి ప్రమేయసిద్ధి: । ప్రమాణం చ ప్రత్యక్షమేవ । నాతోఽన్యదస్తి । నచ ప్రత్యక్షేణేశ్వరం ప్రతీమ: । తస్మాత్ప్రమాణాభావాన్నాస్తీశ్వర ఇతి ।

నను యది ప్రత్యక్షాతిరిక్తం న ప్రమాణం తదా ధర్మమోక్షయోస్తత్సాధనానాం చ ప్రత్యక్షావిషయాణామసిద్ధి: స్యాదిత్యత ఆహ- దేహ ఇతి ॥

జ్ఞానవాన్స్థల్వాత్మనా । జ్ఞానం చ దేహధర్మ: । యథోక్తమ్- "పృథివ్యాపస్తేజో వాయురితి తత్త్వాని । తత్సముదాయే శరీరేన్ద్రియవిషయసంజ్ఞా । తేభ్యశ్చైతన్యం మదశక్తివద్విజ్ఞానమ్' ఇతి । తస్మాద్దేహ ఏవాత్మా । స చ వినాశీత్యత: కాలాన్తరభావిన: పుంస ఏవాభావాద్ధర్మమోక్షాఖ్యపురుషార్థాభావో నానిష్య: । పురుషార్థౌ తు కామార్థావేవ । పురుషాన్వయసమ్భవాదితి । తత్రాపి కామ ఏవ

ముఖ్యోఽర్థస్తు తత్సాధనతయైవ పుమర్థ ఇతి జ్ఞాపయితుం కామస్యాదౌ సఙ్కీర్తనమ్ । ఇతి చోచ్యత ఇతి సమ్బన్ధ: ।

ఏతన్మతనిరాసార్థం సూత్రం వ్యాఖ్యాతుముపోద్ఘాతం తావదాహ- యదేవమితి ॥

యద్యేవమతీన్ద్రియం వస్తు న స్యాత్ తదా తదీయం శాస్త్రం విషయప్రయోజనశూన్యమాపద్యేతేతి శేష: । తత్కథమితి చేత్ । కిమనేన శాస్త్రేణ తత్ప్రణేతా విషయం ప్రతిపద్యతే ప్రయోజనం చ లభతే । ఉత వినేయా నరా: ।

ఆద్యం దూషయతి- దర్శనేనేతి ॥

కిమాక్షేపే । అర్థో విషయ: ప్రయోజనం చ । లబ్ధ ఉపలబ్ధ: ప్రాప్తశ్చ । ప్రత్యక్షగోచరో హీతి । తత్ర హేతు: । తతశ్చాయమర్థ: । న తావదనేన శాస్త్రేణ శాస్త్రప్రణేత్రాఽతీన్ద్రియోఽర్థ: ఉపలభ్యతే । తదభావాత్ । నాప్యైన్ద్రియక: । తస్య ప్రత్యక్షగోచరత్వేన విషయత్వానుపపత్తే: । "అప్రాప్తే హి శాస్త్రమర్థవత్' । కిఞ్చ ప్రత్యక్షేణ తమర్థముపలభ్య ఖల్వసౌ శాస్త్రే ప్రవీణవాన్ । అన్యథా (తత్ర్ప)ప్రణయనానుపపత్తే: । తథాచ తం ప్రతి తమేవార్థముపదర్శయతక్కథం సవిషయం స్యాత్ । ఏవం ప్రయోజనమపి న తావదతీన్ద్రియమ్ । తదభావాత్ । నాప్యైన్ద్రియకమ్ । తస్య యోగ్యానుపల(బ్ధి)మ్బాధితత్వాత్ । నను హితోపదేష్టరి జనోఽనురజ్యతే । "జనానురాగప్రభవాశ్చ సమ్పద:' ఇతి చేత్ । కృతఘ్నతానిమిత్తప్రత్యవాయానుసన్ధానే సత్యేవమేతత్ । తత్తు పరేణ త్యాజితమితి ।

ద్వితీయం దూషయతి- నరైరితి ॥

లబ్ధమిత్యనువర్తతే । అత్రాపి పూర్వవదుత్తరమ్ । స్యాదేతత్ । ధర్మాద్యతీన్ద్రియాభిమతార్థాభావ: శాస్త్రస్య విషయ: । తస్య ప్రత్యక్షత్వేఽపి వైదికవాసనానిమిత్తశఙ్కాకలఙ్కితత్వేన విషయత్వముపపద్యతే । ప్రయోజనం చ ధర్మాధర్మశఙ్కోపరుద్ధార్థకామోపభోగ: । తత్కథం నరై: శాస్త్రాత్కిం లబ్ధమిత్యుచ్యతే । మైవమ్ । విషయప్రతిపత్తౌ హి ప్రయోజనావాప్తి: । విషయం చ కిం శాస్త్రమాప్తవాక్యతయా ప్రతిపాదయేత్ ఉతోపపత్తివ్యుత్పాదనేన । నాద్య: । ఆగమప్రామాణ్యాభ్యుపగమప్రసఙ్గాత్ । నాస్తి అతీన్ద్రియం కిమపీత్యేతావతైవ పూర్ణత్వే(నైవ)న వాక్యవిస్తరవైయర్థ్యాచ్చ । న ద్వితీయ: । ఉపపత్తిప్రామాణ్యాభ్యుపగమప్రసఙ్గాత్ । శాస్త్రం శఙ్కామేవ నివారయతి । విషయప్రతిపత్తిస్తు ప్రత్యక్షేణైవేతి చేన్న । స్వయం వోపపత్తివ్యుత్పాదనేన వా కమప్యర్థమనుపదర్శయత: శఙ్కానివారణాసామర్థ్యాత్ । శఙ్కా హి సంశయో వా స్యాద్విపర్యయో వా । ద్వావపి విపరీతార్థగోచరబలవత్ప్రత్యయనిరసనీయౌ । నాజ్ఞామాత్రేణ । తర్కవ్యుత్పాదనం శాస్త్రేణ క్రియత ఇతి చేత్(న) । తస్యాపి ప్రమాణత్వాత్ । తదిదం "దర్శనేన' ఇతి ప్రకృతానువృత్తౌ సత్యాం "శాస్త్రాత్కిమ్' ఇత్రతత వదతా సూచితమ్ । అన్యథా నరైశ్చేత్యవక్ష్యత్ । మోహనం వినేత్యుభయవాక్యశేష: పరిహాస: । శాస్త్రప్రణేత్రా సురగురుణాఽయోగ్యజనవ్యామోహనం ప్రయోజనం లబ్ధమ్ । అన్యైశ్చ మిథ్యాజ్ఞానమ్ । నాతోఽధికమితి ।

కిమతో యద్యేవమిత్యత ఆహ- స్వేతి ॥

నిష్ఫలం శాస్త్రమితి వక్ష్యమాణం సింహావలో(కనన్యాయే)కితేనానువర్తతే । తచ్చోపలక్షణమ్ । నిర్విషయం చేత్యపి ద్రష్యవ్యమ్ । విషయప్రయోజనవత్త్వం హి స్వపరవిషయప్రయోజనవత్తయా వ్యాప్తమ్ । తృతీయప్రకారాభావాత్ । సర్వప్రకారపరిత్యాగేన సామాన్యానవస్థానాత్ । తతశ్చ వ్యాపికాయాః స్వపరవిషయప్రయోజనవత్తాయా అభావాత్తద్వ్యాప్తం విషయప్రయోజనవత్త్వమపి నాస్తీత్యర్థః ।

అస్త్వేవం విషయప్రయోజనశూన్యమస్మదీయం శాస్త్రమ్ । తతః కిమిత్యతః సూత్రం వ్యాఖ్యాతి- స్వమతేనైవేతి ॥

యత ఏవం స్వమతేనైవ నిష్ఫలం నిర్విషయం చ న కేవలం పరోపపాదనమేవ । తస్మాద్ వృథా విషయప్రయోజనశూన్యమ్ । యస్మాద్వాదినా చార్వాకేణ ప్రతివాదిభిశ్చ తదితరైః సర్వైర్విషయప్రయోజనశూన్యతయాఽభ్యుపగతమ్ । తస్మాద్విషయప్రయోజనశూన్య(మేవే)త్యర్థః । యస్మాద్వృథా తస్మాత్తచ్చాస్త్రం కిమితి స్వయం ప్రేక్షావాన్ప్రలపతి । ప్రేక్షావతా నారమ్భణీయమితి యావత్ । విషయప్రయోజనశూన్యం చారభమాణో న లౌకికో నాపి పరీక్షక ఇత్యున్మత్తవదుపేక్షణీయః స్యాదితి । యద్వా నిష్ఫలమితి ప్రయోజనాభావాభిధానమ్ । వృథేతి విషయాభావవచనమ్ । తథాచైవం సూత్రయోజనా । న కేవలం పరోపపాదనేన కిన్తు స్వాభ్యుపగమేఽప్యర్థాభావాదనారమ్భణీయం శాస్త్రమితి శేష ఇతి । అర్థాభావ హేతోరసిద్ధిపరిహారాయాభ్యుపగమేఽపీత్యుక్తమ్ । Vyasa-(23)

నను చ ప్రమాణానురోధి ప్రయోజనమ్ । న పున: ప్రయోజనమనురుధ్యాప్రామాణికోఽయర్థోఽఙ్గీకర్తుముచిత: । అతిప్రసఙ్గాత్ । ప్రమాణం చ ప్రత్యక్షమేవ నాన్యత్ । నచైవం లోకవ్యవహారోచ్ఛేద: । సమ్భావనయైవ తదుపపత్తే: । సంవాదేన చ ప్రామాణ్యాభిమానాత్ । ప్రత్యక్షేణ చ దేహ ఏవాత్మోపలభ్యతే । గౌరోఽహం జానామీతి । తథాచ కాలాన్తరభావిప్రయోజనాన్వయిన: పురుషస్య అభావాత్కథం ధర్మమోక్షాఖ్యం ప్రయోజనమతీ(న్ద్రియశ్చ) విషయోఽఙ్గీకతర్ంం శక్యత ఇత్యత ఆహ- దేహాదితి ॥

అనుభవత: పరాభ్యుపగతప్రామాణ్యేన ప్రత్యక్షేణైవ । మమ దేహ ఇతి హ్యహఙ్కారాస్పదాత్మసమ్బన్ధీ దేహ: ప్రతీయతే । నచాన్యతాఽప్రతీతౌ సమ్బన్ధప్రతీతిరుపపద్యతే । యథా మమార్థ ఇతి ప్రతీతౌ భేదప్రతీతిపూర్వక ఏవ సమ్బన్ధాభాస ఇతి । నన్వేవం ప్రతిభాస ఏవ నాస్తి । అపి తర్హి ఘటస్య స్వరూపమితివద్వ్యయవహారమాత్రమితి చేన్న కల్పకాభావాత్ । విపరీతప్రతీ(మి)తౌ ఖల్వేవం కల్ప్యతే । నచైవం ప్రకృతే । కస్యచిత్కదాచిదపి దేహోఽహమితి ప్రమాభావాత్ । తదిదముక్త్తమ్- శరీరిణాం సదేతి ॥ అత ఏవ ప్రతిభాసోఽపి భ్రమోఽస్త్వితి నిరస్తమ్ । అస్తి గౌరోఽహమితి ప్రమేతి చేన్న । ప్రతిపక్షతయా బాధకత్వానుపపత్తే: ।

కిఞ్చ నాయం దేహాత్మతావభాస: । కిన్తు దేహధర్మస్యాత్మధర్మతావభాస: । నచ వ్యధికరణయోర్విరోధోఽస్తి । తదభావే కథమసావితి చేత్ । కిమేతదనుమానమర్థాపత్తిర్వా ప్రశ్నమాత్రం వా । న ప్రథమద్వితీయౌ । అపసిద్ధాన్తాత్ । స్ఫటికజపాకుసుమయోరభేదాప్రతిభాసేఽపి తద్ధర్మస్య తత్ర ప్రతీతిదర్శనాచ్చ । తృతీయే తు వక్ష్యతే । అస్తు ప్రతీతి: । ప్రత్యక్షమితి తు కుత: । అబాధప్రతిభాసస్య ప్రత్యక్షాదన్యస్య పరేణానభ్యుపగమాత్ । అభ్యుపగమే వా ప్రామాణ్యాపరిహారాత్ । అపరోక్షతయాఽనుభవాచ్చ । తదిదముక్త్తమ్- వ్యక్త్తమితి ॥ నచ తదేవాసిద్ధమ్ । లిఙ్గాద్యనుసన్ధానాభావేఽపి భావాత్ । అన్యథా దేహప్రతిభాసస్యాపి తన్న స్యాత్ । ఏతదప్యుక్త్తమ్- సదేతి ॥

కేచిదాహు: । దేహాత్మభేదజ్ఞానం సమాధిపరిపాకవతామేవేతి । తదసత్ । ఆఽవిపాలగోపాలం మమ దేహ ఇత్రతత ప్రతిభాసస్యానపలపనీయత్వాత్ । అత ఏవాహ- శరీరిణాం అ(శరీరా)భిమానినామితి ॥

నన్వస్త్వాత్మా దేహాతిరిక్త స్తథాఽప్యర్థకామాతిరిక్తే పురుషార్థే తత్సాధనాదౌ చ కిం మానమ్ । వేదాదిరాగమోఽనుమానం చేతి వదామ: । తస్య ప్రామాణ్యమేవ కుత ఇతి చేత్ । తత్రాహ- ప్రత్యక్ష స్యైవేతి ॥

యత్పరేణాభ్యుపగతమర్థాది తత్కుత: సిద్ధమితి వక్త వ్యమ్ । ప్రత్యక్షేణేతి చేత్ । ప్రత్యక్షస్య మానత్వమిత్యేవ కేనావసీయతే । తథాచ పురుషార్థతత్సాధనమాత్రాసిద్ధౌ జగదనీహమాపద్యేతేతి । ప్రత్యక్షజ్ఞానం తావత్ప్రతీయతే । ప్రామాణ్యం చ జ్ఞానగ్రాహకమాత్రగ్రాహ్యమ్ । అత: కథముక్తో దోష: । ప్రామాణ్యపరతస్త్వావాదేఽపి బాధకాభావాదినా ప్రత్యక్షప్రామాణ్యసిద్ధిరిత్యత ఆహ- యదీతి ॥

యది ప్రత్యక్షజ్ఞానప్రామాణ్యస్య జ్ఞానగ్రాహకం వా బాధకాభావాదికం వా సాధకముచ్యతే । తర్హి తదేవ వేదప్రామాణ్యవిషయే కథం సాధకం న భవేత్ । నహి వేదవాక్యాజ్జ్ఞానం నోత్పద్యతే । నచ న ప్రతీయతే । అత్ర వేదగ్రహణముపలక్షణమ్ । అత ఏవాన్యేతి సామాన్యేన వక్ష్యతి ।

నను జ్ఞానగ్రాహకస్య ప్రామాణ్యగ్రాహకత్వమిత్యుత్సర్గ: । అపవాదే(న త్వ)సత్యప్రామాణ్యమపి గృహ్యతే । తత్కథం వేదాదిప్రామాణ్యసిద్ధి: । పరత స్త్వేఽపి బాధకాభావ: కుత ఇతి చేత్ । సమమేతత్ప్రత్యక్షేఽపి । అనుపలమ్భాదపవాదాద్యభావ: ప్రత్యక్షసిద్ధ ఇతి చేత్ । తుల్యమేతద్వేదాదావిత్యాహ- నచేతి ॥

యద్వా ప్రత్యక్షప్రామాణ్యమభ్యుపగచ్ఛన్ప్రష్టవ్య: । కిం త్వయాఽనుభూయమానస్యైకస్యైవ ప్రత్యక్షస్య మానత్వమ్ ఉత సర్వస్యాపి ప్రత్యక్షస్య । ఆద్యే దోషమాహ- ప్రత్యక్ష స్యైవేతి ॥ ఇతరేషామపి ప్రత్యక్షాణాం తత్తుల్యసామగ్రీజన్యత్వే సత్యేకస్యైవ ప్రత్యక్షస్య మానత్వమితి కేనావసీయతే । ద్వితీయే దోషమాహ- ప్రత్యక్ష స్యైవేతి ॥ ప్రత్యక్షస్య మానత్వమేవ సర్వమపి ప్రత్యక్షం ప్రమాణమితి కేనావసీయతే । అనుభూయమానప్రత్యక్షాదన్యస్య ప్రత్యక్షస్య, తత్ప్రామాణ్యస్య వా చావసాయకం న కిమపీత్యర్థ: ।

పరకీయవచనేన చేష్టయా వా ప్రత్యక్షమవగమ్య ప్రత్యక్షత్వేన తస్య ప్రామాణ్యమవగమ్యత ఇత్యత ఆహ- యదీతి ॥ ప్రత్యక్షస్య తత్ప్రామాణ్యస్య చ సాధకం వచనమనుమానం చ యది ప్రమాణమిష్యతే తర్హి వేదాదిప్రామాణ్యే కథం న భవేత్ । అభ్యుపగమ ఇతి శేష: ।

ఏవమనుమానాగమప్రామాణ్యం ప్రత్యపి వికల్ప: । ఆద్యస్తు పూర్వవన్నిరస్త: । అపసిద్ధాన్తశ్చ అధిక: । ద్వితీయం దూషయతి- నచేతి ॥ అన్యయో: పరపురుషాదివర్తినోరనుమానాగమయోరమానతా । పూర్వవదాశ్రయాద్యసిద్ధే: । తత్సాధకాఙ్గీకారే చ వ్యాఘాతాదితి భావ: ।

నన్వర్థసన్నికృష్యకరణజన్యత్వాత్ప్రత్యక్షం ప్రమాణమ్ । అనుమానాగమయోరతీతాదికమపి విషయీకుర్వతోస్తదభావాత్కథం ప్రామాణ్యమితి । కిం యాథార్థ్యమేవ ప్రామాణ్యం తన్నియామకశ్చ సన్నికర్ష: అన్యథాఽతిప్రసఙ్గాదిత్యభిప్రాయ: ఉత విషయసన్నికృష్యకరణజన్యత్వం ప్రామాణ్యమితి ।

ఆద్యేఽపి కిం యథాకథఞ్చిత్సన్నికషర్ో నియామక: ఉత సంయోగ ఏవ । ఆద్యం దూషయతి- నచేతి ॥ ఏవం తర్హ్యన్యయోరనుమానాగమయోరమానతా నాస్తి । అవినాభావాదిసన్నికర్షస్య తత్రాపి సత్త్వాదితి భావ: । ద్వితీయే దోషమాహ- క్వాపీతి ॥

క్వాపి ప్రమాణే చాక్షుషే శ్రావణే చ । నావసీయతే నాభ్యుపగమ్యతేఽర్థసంయుక్తకరణజన్యతా । పరేణ గోలకా(ద్య)తిరిక్తస్య చక్షురాదేరనభ్యుపగమాత్ । తదాత్మకస్య చార్థసంయోగాభావాత్ । తత: ప్రత్యక్షస్యాపి కస్యచిత్ప్రామాణ్యం న స్యాదితి ।

ద్వితీయం దూషయతి- నచేతి ॥ యాథార్థ్యాదన్యా అర్థసన్నికృష్యకరణజన్యతాలక్షణా మానతా న వక్తవ్యా । కుత ఇత్యత ఆహ- క్వాపీతి ॥ పూర్వవచ్చాక్షుషాదావవ్యాప్తేరితి భావ: । ఉపలక్షణం చైతత్ । విపర్యయాదావతివ్యాప్తిశ్చేత్యపి ద్రష్టవ్యమ్ ।

యాథార్థ్యే సతీదం లక్షణమితి చేత్ । తర్హి తదేవాస్తు కిం విశేష్యేణ । అనుమానాదివ్యావృత్త్యర్థమితి చేన్న । తదప్రామాణ్యస్యాద్యాప్యసిద్ధేరిత్యాహ- నచేతి ॥

నను వేదాద్యర్థస్యానుపమ్భబాధితత్వాత్కథం తత్ప్రామాణ్యమితి చేన్న । వేదాదినైవోపలబ్ధే: । తదన్యేన నోపలభ్యత ఇతి చేత్ । తత్కిం ప్రమాణాన్తరసంవాదిత్వం ప్రామాణ్యమ్ । అద్ధేతి చేత్తత్రాహ- నచేతి ॥ ప్రమాణాన్తరసంవాదలక్షణా మానతా నేత్యర్థ: । కుతో నేత్యత ఆహ- క్వాపీతి ॥ అనవస్థాప్రసఙ్గాత్ క్వాపి ప్రమాణే నావసీయతే । యత: యద్వా క్వాపి స్వసుఖాదిజ్ఞానే ప్రమా(ణ)ణే సంవాద ఏవ నావసీయతే ఇతి యోజ్యమిత్యలమ్ ।

॥ ఇతి శ్రీమన్న్యాయసుధాయాం అభ్యుపగమాధికరణమ్ ॥

॥ అథ శ్రీమన్న్యాయసుధాయాం పురుషాశ్మాధికరణమ్ ॥

॥ ఓం పురుషాశ్మవదితి చేత్తథాపి ఓం ॥ అ(త్రానీశ్వ)త్ర నిరీశ్వరసాఙ్ఖ్యైకదేశినాం పురుషోపసర్జనప్రకృతికర్తృకత్వవాదినాం మతమపాక్రియతే । నన్వేవం తర్హి తదనన్తరమేవేదమారమ్భణీయమ్ । సత్యమ్ । తథాఽప్యభ్యధికాశఙ్కానుసారేణేయముక్తి: । తథాహి । పరమచేతనస్య భగవత ఏవ సర్వకర్తృత్వం ప్రాగుక్తమ్ । తస్య కేవలప్రకృతికర్తృకత్వవాద: సాక్షాద్విరోధీతి ప్రథమమపాకృత: । తత్ర మా భూత్కేవలస్యాచేతనస్య ప్రధానస్య జగత్కర్తృత్వమ్ । ఈశ్వరానుగృహీతస్య తు భవిష్యతీత్యాశఙ్కా ద్వితీయాధికరణే (నిరస్తా)నిరాకృతా । మా భూదచేతనస్య కర్తృత్వం కిన్తు శరీరస్యైవ చైతన్యాశ్రయస్య కర్తృత్వమస్త్విత్యాశఙ్కయ శరీరస్య చైతన్యాశ్రయతాఽయోగాత్ పునస్తదవస్థ: కర్తృత్వాయోగ ఇతి తృతీయేఽభిహితమ్ । ఇదానీం తు కేవలస్యాచేతనస్య కర్తృత్వాయోగేఽపి చేతనసన్నిధానేన తదుపపత్తే: కిమీశ్వరే(ణేత్యా)ణేత్యేషా శఙ్కా నిరాక్రియతే ।

తన్మతరీతి: సూత్ర ఏవోక్తేతి తదేవ వ్యాచష్టే- సన్నిధానాదితి ॥

యథా ఖల్వచేతనమేవ శరీరం చేతనస్యాత్మన: సన్నిధానమాత్రేణ అశ్మానయనాదికం కరోతి । ఏవమచేతనాఽపి ప్రకృతి: పురుషసన్నిధానాన్మహదాదికార్యం కరిష్యతి । తథాచ ప్రయోగ: । మహదాదికం పురుషోపసర్జనప్రకృతికర్తృకమ్ కార్యత్వాదశ్మానయనాదివదితి । ఏవంచ కిమీశ్వరేణేతి శఙ్కార్థ: । యద్యప్యేవమభ్యధికమాశఙ్కితం తథాఽపి రచనానుపపత్తేరిత్యుక్తదోష: సమో భవేత్ । న పరిహృతో భవేత్ । కుత: । అబుద్ధిపూర్వత్వాత్ । ప్రకృతేరితి శేష: । బుద్ధి: పూర్వా యస్య తత్ బుద్ధిపూర్వమ్ । జ్ఞానేచ్ఛాప్రయత్నా ఇత్యర్థ: । న విద్యతే బుద్ధిపూర్వం యస్య తత్తథోక్తం తస్య భావస్తత్త్వమ్ । తస్మాత్ । ఏతదుక్తం భవతి । జ్ఞానేచ్ఛాప్రయత్నవత్త్వం హి కర్తృత్వమ్ । నచ పురుషసన్నిధానే(ఽపి) న ప్రకృతేర్బుద్ధిమత్త్వం సమ్భవతి । అచేతనత్వాఙ్గీకారవిరోధాత్ । నచ బుద్ధ్యభావే తత్కార్యయోరిచ్ఛాప్రయత్నయోరపి సమ్భవ: । తథా చాచేతనస్య కర్తృత్వప్రతిజ్ఞా వ్యాహతైవేతి । నన్వాత్మోపసర్జనస్య శరీరస్యాశ్మానయనాదికర్తృత్వం నిదర్శితమ్ । తత్కథ(మేతది)మితి చేన్న । శరీరస్యాప్యుక్తరీత్యా కర్తృత్వాసమ్మతే: ।

దూషణాన్తరం చ దృష్టాన్తే దర్శయితుం సూత్రమ్- ॥ ఓం అఙ్గిత్వానుపపత్తే: ఓం ॥ ఇతి । తద్వ్యాచష్టే- అఙ్గిత్వాదితి ॥

చశబ్దో దూషణాన్తరసముచ్చయార్థ: । ఏవశబ్దో వక్ష్యమాణకైముత్యస్ఫుటీకరణార్థ: । అఙ్గిత్వం ప్రధానత్వం శరీరం ప్రతీతి శేష: । తదఙ్గత్వోక్తి_త: తస్యోపసర్జనత్వాఙ్గీకారాత్ । స్యాత్ సాఙ్ఖ్య ఇతి శేష: ।

నన్వేతత్ప్రకృతవిరుద్ధమ్ । పరమేశ్వరస్య హి సర్వకతర్ృత్వముపపాదయితుమయమారమ్భ: । తథాచ అశ్మానయనాదికార్యే జీవస్య ప్రాధాన్యోపపాదనం కథం న ప్రకరణవిరుద్ధమితి చేన్న । జీవగతస్య అముఖ్యస్య కర్తృత్వస్య నిరాస ఏవ యదా ప్రమాణవిరోధ: తదా కిము వక్త_వ్యం సర్వకర్తురీశ్వరస్యాపలాప ఇత్యేతత్ప్రదర్శనాయైవ సూత్రకృతా జీవస్యాఙ్గిత్వోపపాదనాదిత్యాశయవానాహ- కిమ్వితి ॥

అస్య సర్వకర్తృత్వేన ప్రతిపిపాదయిషితస్య । ఉత్తరసూత్రే చాస్యాఙ్గీకారవాదత్వం స్ఫుటీభవిష్యతీతి హిశబ్దేన సూచయతి ।

కథం జీవస్య ప్రాధాన్యనిరాసాదప్యతిశయేనేశ్వరనిరాస: ప్రమాణవిరుద్ధ ఇత్యత ఆహ- యత ఇతి ॥

యత: కారణాదఖిలం ప్రమాణం యోగిప్రత్యక్షానుమానాగమాత్మకం సర్వకర్తారమీశ్వరం ప్రతిపాదయతి తస్మాదితి పూర్వేణ సమ్బన్ధ: ।

॥ ఇతి శ్రీమన్న్యాయసుధాయాం పురుషాశ్మాధికరణమ్ ॥

॥ అథ శ్రీమన్న్యాయసుధాయాం అన్యథానుమిత్యధికరణమ్ ॥

॥ ఓం అన్యథాऽనుమితౌ చ జ్ఞశక్తి వియోగాత్ ఓం ॥ ప్రకృత్యుపసర్జనపురుషకర్తృత్వవాదినాం నిరీశ్వరసాఙ్ఖ్యైకదేశినాం మతమత్ర నిరాక్రియతే । తథాహి అశ్మానయ(నప్ర)నాదిప్రవృత్తౌ తావత్పురుషస్య ప్రాధాన్యం శరీరస్య చోపసర్జనత్వమనుభవసిద్ధమిత్యుక్తమ్ । తథాచ తద్దృష్టాన్తేన మహదాదికార్యమపి ప్రకృత్యుపసర్జనపురుషకర్తృకమనుమీయతే । పురుషస్య చ చేతనత్వేన న కర్తృత్వానుపపత్తిః । సుషుప్త్యాదౌ చ కర్తృత్వానుపలమ్భాత్ప్రకృతిరుపసర్జనభూతాऽఙ్గీకరణీయా । ఏవంచ కిమీశ్వరేణేతి ।

అత్ర వక్తవ్యం కిం పురుషస్యైకాకినః కుత్రాపి స్వాతన్త్ర్యం నాస్తి ఉత అస్తీతి ।

ఆద్యం దూషయితుం సూత్రం వ్యాచష్టే- అఙ్గిత్వమితి ॥

ర్యది పురుష(స్యైవాఙ్గి)స్యాఙ్గిత్వం ప్రాధాన్యం కర్తృత్వమితి యావత్ । ప్రకృతేస్తూపసర్జనత్వమేవేతి పూర్వమతాదన్యథాऽనుమీయతే । తత్రాపి చ పురుషస్యాఖిలం స్వాతన్త్ర్యం నాస్తీతి పక్షో యద్యఙ్గీక్రియతే తదా స్వతన్త్రోऽన్యః పరమేశ్వరోऽఙ్గీకరణీయ ఏవ స్యాత్ । కుతః । ప్రకృతిప్రేరణే పురుషస్యాశక్తత్వాత్ । మా భూత్తావత్కార్యాన్తరార్థమీశ్వరాపేక్షా । తథాऽపి ప్రకృతిప్రేరణార్థమపేక్షణీయ ఏవాసావిత్యపేరర్థః ।

ఏతదుక్తం భవతి । న తావత్సత్తామాత్రేణ సంయోగమాత్రేణ వా ప్రధానస్య కర్తారం పురుషం ప్రత్యుపసర్జనత్వమ్ । సుప్తిప్రలయాదావపి ప్రసఙ్గాత్ । కిన్తు కరణత్వాదినా । నచ కర్త్రాऽప్రయుజ్యమానస్య కరణత్వాదికం దృష్టమ్ । నచ తదేవ తత్ప్రేరణే కరణాది । స్వవృత్తివిరోధాత్ । తథాచ ప్రకృతినిరపేక్షస్య పురుషస్య క్వాపి వ్యాపారాసామర్థ్యేऽవశ్యమన్యేన సహకారిణా భావ్యమ్ । నచాసావప్యేవంవిధ ఏవ । తస్యాపి సహకార్యన్తరాపేక్షాయామనవస్థాప్రసఙ్గాత్ । అతః స్వతన్త్ర ఏవాసావఙ్గీకరణీయః । స ఏవ చేశ్వర ఇతి కథమసౌ నాభ్యుపగమ్యత ఇతి ।

ద్వితీయం నిషేధతి- నచేతి ॥

తథా సతి ప్రకృత్యనపేక్షత్వప్రసఙ్గేన (అస్య) స్వసిద్ధాన్తవిరోధాపత్తేరితి భావః । అనేన విప్రతిషేధాచ్చేతి సూత్రం వ్యాఖ్యాతం భవతి । సూత్రస్యార్థాన్తరమాహ- ప్రత్యక్షాదీతి ॥

ప్రత్యక్షాదిప్రమాణైర్హి పురుషస్యాస్వాతన్త్ర్యం సర్వదా ఉ(సర్వత్రో)పలభ్యతే । ప్రకారాన్తరేణ వ్యాచ ష్టే- హితేతి ॥

ఆదిపదేనాహితక్రియోపాదీయతే । ఏవం పఞ్చమతాని నిరాకృత్యోపసంహరతి- భద్రమితి ॥

పాతఞ్జలాభిమతస్యేశ్వరస్యేశ్వరలక్షణాభావాత్తదప్యనీశ్వరమేవ మతమితి ।

నన్వన్యాన్యపి భిన్నకసంసారమోచకాదీన్యనీశ్వరాణి మతాని సన్తి తాని కుతో న నిరాక్రియన్తే । ఉక్తదోషైరేవ నిరస్తత్వాత్ అభ్యధికాశఙ్కాऽభావాచ్చేత్యాహ- సంసారిణ ఇతి ॥

సంసారిపదమీశ్వరాతిరిక్తోపలక్షణమ్ । సర్వేశమితి విశేష్యపదమ్ । తేన న పౌనరుక్తయమ్ । ఉపమైవోపమమ్ । స్వార్థికోऽణ్ । నాస్త్యుపమం యస్యాసావనౌపమః । యద్వోపమాయా అయమౌపమః । సోపమ ఇతి యావత్ । తతో నఞ్సమాసః । అస్య ప్రపఞ్చస్య । ఇమే కథితా దోషా ఇతి శేషః । న కేవలం సర్వేశం స్వరూపేణానఙ్గీర్కుర్వతామిమే దోషాః । కిన్తు తమఙ్గీకృత్యాపి జీవా(ద్య)న్యత్వాదివిశేషణాని తస్యానఙ్గీకుర్వతామపి । తథాత్వే ఫలతస్తస్యానీశ్వరత్వాదితి ।

కిమతో యద్యేవమనీశ్వరమతమసమఞ్జసమిత్యత ఆహ- తస్మాదితి ॥

న పరపక్షనిరాసమాత్రేణ స్వపక్షసిద్ధిరిత్యతః శ్రుతిప్రమాణేనేత్యాద్యుక్తమ్ । పర ఉత్కృష్య ఉక్తవిశేషణోపపన్నః । నిత్య ఇతి సామర్థ్యాదఙ్గీకారస్య విశేషణమ్ । సర్వదేతి యావత్ । నిశ్చయస్య స్వపరపక్షసాధనోపాలమ్భాతిరిక్తానపేక్షత్వాత్ప్రామాణికనిశ్చయస్య చాసమీచీనత్వాయోగాత్సునిశ్చితమిత్యుక్తమ్ । ప్రథమాధ్యాయవ్యుత్పాదితేన పరపక్షోపాలమ్భేన చ యథాలక్షితం బ్రహ్మ సిద్ధమిత్యాశయః । నన్వేవం తర్హి ఉత్తరాధికరణానామానరమ్భ ఏవ । నిరాకరిష్యమాణై(రు)రప్యుక్తవిశేషణస్యేశ్వరస్యానభ్యుపగతత్వాదితి చేత్ । సత్యమ్ । తథాऽపి తన్మతానామత్యన్తహేయతాప్రదర్శనాయ దూషణాన్తరాణి వ్యుత్పాదనయితుముత్తరో గ్రన్థః ।

॥ ఇతి శ్రీమన్న్యాయసుధాయాం అన్యథానుమిత్యధికరణమ్ ॥

॥ అథ శ్రీమన్న్యాయసుధాయాం వైశేషికాధికరణమ్ ॥

॥ ఓం మహద్దీర్ఘవద్వా హ్రస్వపరిమణ్డలాభ్యామ్ ఓం ॥ అత్ర పరమాణ్వారమ్భవాదినాం వైశేషికాదీనాం మతమపాక్రియతే । నను వైశేషికాదయ: పరమేశ్వరమఙ్గీకుర్వన్త్యేవ । తత్కథం తన్నిరాసాయాధికరణారమ్భ ఇత్యాశఙ్కయ యద్యపీశ్వరం స్వరూపేణాఙ్గీకుర్వన్తి తథాఽపి తద్ధర్మేషు సుఖాదిషు విప్రతిపద్యన్త ఏవ । తథా సృష్టిప్రలయాదివిధిం చాన్యథా మన్యన్త ఇత్యతో యుక్తస్తన్నిరాసాయాధికరణారమ్భ ఇత్యాశయవాంస్తన్మతముపన్యస్యతి- నిత్యేతి ॥

ఈశం వదన్తోఽన్యే ఇత్యాహురితి వక్ష్యమాణేనాన్వయ: । నిత్యా జ్ఞానప్రయత్నేచ్ఛా యస్యాసౌ తథోక్త: । సఙ్ఖ్యాద్యై: సఙ్ఖ్యాపరిమాణపృథక్త్వసంయోగవిభాగై: । సావధారణం చైతత్ । ఏవమప్యగుణకమేవ వదన్త ఇతి । నిత్యద్రవ్యాశ్రితాన్యేకత్వైకపృథక్త్వపరిమాణాని నిత్యాన్యేవ ద్విత్వద్విపృథక్త్వాదీని సంయోగవిభాగౌ చ సర్వత్రానిత్యా ఏవేతి సిద్ధత్వాత్సఙ్ఖ్యాదౌ విద్యమానోఽపి నిత్యానిత్యవిభాగో నాభిహిత: । జ్ఞానాదీనాం తు జీవాశ్రితానామనిత్యత్వాదత్ర నిత్యత్వసఙ్కీర్తనమ్ ।

యద్యపి కేచిదీశ్వరం షడ్గుణమాచక్షతే । తథాఽపి న తత్పరమం మతమిత్యప్యగుణత్వమేవోపన్యస్తమ్ । ఏవమాత్రేయస్య జ్ఞానానిత్యత్వమపి నోపన్యస్తమ్ ।

యద్వా నిత్యత్వసఙ్కీర్తనం గుణాన్తరాభావే యుక్తిత్వేన కృతమ్ । తథాహి । జీవాత్మానో బుద్ధిసుఖదు:ఖేచ్ఛాద్వేషప్రయత్నధర్మాధర్మభావనాభిర్నవభిర్విశేషగుణైర్యుక్తా: । తత్ర నిత్యయథార్థజ్ఞానస్య మోహాభావాత్తత్ప్రభవస్య ద్వేషస్యాభావ: । తదభావే తన్మూలయోర్ధర్మాద్యయోరభావ: । ఇచ్ఛాయా అపి మోహాభావేనారాగరూపత్వాన్న ధర్మాదికారణత్వమ్ । ధర్మాద్యభావే చ తత్కార్యయో: సుఖదు:ఖయోరభావ ఏవ । నిత్యజ్ఞానత్వాదేవ స్మృత్యసమ్భవేన కల్పకాభావాద్భావనాయా అప్యభావ ఇతి ।

అథవా నిత్యత్వేన జ్ఞానాదీనామఖణ్డత్వం సూచయతి ।

ఏవమపీశ్వరవిషయాం విప్రతిపత్తిముపన్యస్య సృష్టివిషయాముపన్యస్యతి- తదిచ్ఛేతి ॥

మహాప్రలయే హి వక్ష్యమాణో నిత్యవర్గోఽనిత్యాశ్చ ధర్మాధర్మసంస్కారాదయోఽవతిష్ఠన్తే । తతో బ్రహ్మవర్షశతాన్తే ప్రాణినాం భోగభూతయే మహేశ్వరస్య సిసృక్షా సఞ్జాయతే । తయా చ సర్వాత్మగతా ధర్మాధర్మలక్షణాదృష్టాదయో లబ్ధవృత్తయో భవన్తి । తతస్తదిచ్ఛయా సిసృక్షాలక్షణేశ్వరేచ్ఛయాఽదృష్టైరదృష్టవదాత్మసంయోగైశ్చేతి యావత్ । చోదితాః ప్రేరితాః । క్రియావన్త ఇతి యావత్ ।

ప్రాక్ ప్రవిభక్తతయాఽవస్థితాః పరమాణవశ్చతుర్గుణాః పార్థివ్యాః పాథసీయాస్తైజసా వాయవీయాశ్చ ద్విశః సంయుజ్యన్తే । అత్ర పరమాణవ ఇత్యేవోక్తే మనసామపి గ్రహణం స్యాత్ । తేషాం సంయోగసద్భావేఽపి వక్ష్యమాణం ద్రవ్యారమ్భకత్వం గగనవదస్పర్శవత్త్వాదయుక్తమ్ । అతస్తద్వ్యావృత్తయే చతుర్వర్గా ఇత్యుక్తమ్ । యద్వా సజాతీయసంయోగ ఏవ ద్రవ్యారమ్భకో న త్వన్య ఇతి అనేన సూచయతి ।

అఖిలా ఇతి । ద్విశః సంయోగే నియమవచనాత్ । యే పరమాణవో ద్రవ్యారమ్భాయ సంయుజ్యన్తే తేఽఖిలా ద్విశో ద్వౌ ద్వావేవేతి ।

తతః కిమిత్యత ఆహ- పరమాణ్వితి ॥

పరమాణుపుఞ్జవాదం పరిణామవాదమనియమవాదం చైవశబ్దేన వ్యావర్తయతి । పరమాణుద్వయేనైవ, నతు నిరన్తరతయోత్పన్నపరమాణుద్వయం, నాపి పరమాణుద్వయమేవ సంయుక్తమాసాదితపరిణామవిశేషం, నచ త్రయాదినేతి । జాయతే ఇత్యసత్కార్యవాదం సూచయతి । జాత్యపేక్షయైకవచనమ్ । తతశ్చ సంయుక్తసజాతీయపరమాణుద్వయైస్తతోఽత్యన్తభిన్నాని తత్సమవేతాని ప్రాగసన్త్యేవ ద్వ్యయణుకనామకాని ద్రవ్యాణ్యుత్పద్యన్త ఇత్యర్థః । ద్వ్యయణుకత్రయేణ త్ర్యణుకం జాయతే ఇత్యనుర్వతే । ఏవేతి చ । అత్రాపి పూర్వవద్వ్యాఖ్యానమ్ । అణుత్వపరిమాణస్య పరమాణౌ ద్వ్యయణుకే చ సామ్యాద్ద్వ్యయణుకసంజ్ఞావత్త్ర్యణుకసంజ్ఞాఽప్యుపపద్యేత ఏవ । త్రైః సజాతీయైః సంయుక్తైశ్చతుర్భిస్త్ర్యణుకైః తదాత్మకం ద్రవ్యం జాయతే ।

త్ర్యణుకేష్వణుసంజ్ఞోపచారాత్ । కేచిత్ ద్వయణుకైరేవ చతురణుకారమ్భమభ్యుపయన్తి । తన్మతానుసారేణ త్రైద్వర్యణుకైరితి వ్యాఖ్యేయమ్ । ద్వయణుకాని త్రీణి (ద్రవ్యం) యత్కాయర్మారభన్తే తత్త్ర్యణుకమ్ । చతుర్భిరారబ్ధం చతురణుకమితి । అత్ర చ సంజ్ఞా ముఖ్యైవ । తత: త్ర్యణుకేభ్యశ్చతురణేకేభ్యో వా । తుశబ్దో విశేషార్థ: । తమేవాహ । అనియమేనైవైతావద్భిరేవేతి సఙ్ఖ్యానియమం వినేత్యర్థ: । ద్రవ్యసమవాయికారణాని కాయర్ద్రవ్యాణి ఖణ్డావయవిన: । త్ర్యణుకాదేరన్త్యావయవినశ్చ మధ్యే నైకమేవ ఖణ్డావయవి కిన్తు అనియమేనానేకాన్యపి భవన్తీతి సూచయితుం బహువచనమ్ । తత: త్రై: ఖణ్డావయవిభిశ్చానియమేనైవ సఙ్ఖ్యానియమం వినైవ సర్వావయవినామన్త్యావయవినాం శరీరేన్ద్రియవిషయాణాం సమ్భవ: । తదనేన ద్రవ్యోత్పత్తిరభిహితా । గుణానాం కర్మణాం చ స్వాశ్రయద్రవ్యేషూత్పాదో ద్రష్టవ్య: ।

సర్వమపి కార్యం భావరూపం కారణత్రితయజన్యమ్ । కారణాని చ సమవాయ్యసమవాయినిమిత్తానామాని । తత్ర య(త్సమ)త్ర సమవేతం కాయర్ముత్పద్యతే తత్సమవాయికారణమ్ । తత్స్వరూపేణ దర్శయతి- కారణమితి ॥

అత్ర ద్వయణుకాదికార్యోత్పత్తౌ పరమాణ్వాదిద్రవ్యపదార్థ: సమవాయికారణమ్ । కుత: । అత్ర పరమాణ్వాదౌ ద్రవ్యే హి యస్మాత్సర్వకాయర్ం సమవేతముత్పద్యతే తస్మాదితి శేష: ।

సమవాయ్యసమవాయివ్యతిరిక్తం కారణం నిమిత్తమ్ । తదుదాహరతి- ఈశేతి ॥

నిమిత్తం త్విత్యన్వయ: । ఇదం చ సర్వకార్యసాధారణం నిమిత్తం దర్శితమ్ । ఏవమన్యదపి ద్రష్టవ్యమ్ । యథా తురీవేమాదికం పటస్యేత్యాది ।

సమవాయికారణప్రత్యాసన్నమవధృతసామర్థ్యమసమవాయికారణమ్ । సమవాయికారణతత్సమవాయికారణయోరన్యతరసమవేతత్వం

సమవాయికారణప్రత్యాసన్నత్వమ్ । సామర్థ్యావధారణం చానన్యథాసిద్ధనియతపూర్వభావిత్వేన భవతి । తచ్చాసమవాయికారణం ద్రవ్యం సమవాయికారణమితివన్నైకోక్త్యా వక్తుం శక్యమ్ । ప్రతికార్యం పృథక్త్వాత్ । అతస్తద్వివేకేన

దర్శయితుం తజ్జ్ఞానస్య కాయర్జ్ఞానసాపేక్షత్వాత్కార్యాకార్యవిభాగం తావదాహ- సామాన్యేతి ॥

కార్యత్వానిత్యత్వయో: సమనియమాన్నిత్యానిత్యవిభాగోక్త్యా కార్యాకార్యవిభాగ ఏవ సిద్ధయతి ।

షడిమే ద్రవ్యగుణకర్మసామాన్యవిశేషసమవాయా: భావరూపా: పదార్థా: । అభావ: సప్తమ: । విధిరూపో భావ: । నిషేధరూపో అభావ: । గుణాశ్రయో ద్రవ్యమ్ । సమవాయికారణం వా । సామాన్యవానసమవాయికారణమస్పన్దాత్మా గుణ: । చలనాత్మకం కర్మ । నిత్యమేకమనే(కానుగతం)కసమవేతం సామాన్యమ్ । నిత్యేష్వేవ ద్రవ్యేష్వేవ వర్తన్త ఏవ యే తే (అన్త్య)విశేషా: । అత్యన్తవ్యావృత్తిహేతవో వా । అయుతసిద్ధయో: సమ్బన్ధ: సమవాయ: । అవశ్యమాశ్రయాశ్రయిభావేనావస్థితావయుతసిద్ధౌ । నిత్య: సమ్బన్ధో వా ।

తత్ర సామాన్యమన్త్యవిశేషశ్చ సమవాయశ్చేత్యేతత్త్రయం నిత్యమకార్యం చ । విశేష ఇత్యేవోక్తే ద్రవ్యగుణకర్మసామాన్యానామపి గ్రహణం స్యాత్ । విశిష్యతేఽనేనేతి హి విశేష: । ద్రవ్యం చ దణ్డాదికమదణ్డ్యాదిభ్యో దేవదత్తాదికం వ్యావర్తయతి । గుణశ్చ నిర్గుణాద్ద్రవ్యమ్ । కమర్ాపి నిష్క్రియాన్మూర్తమ్ । సామాన్యం ద్వివిధం పరమపరం చ । పరం సత్తా ప్రచురాశ్రయత్వాత్ । అపరం ద్రవ్యత్వాది అల్పాశ్రయత్వాత్ । తత్ర పరసామాన్యస్యానువృత్తిమాత్రహేతుత్వేన సామాన్యమాత్రత్వేఽప్యపరసామాన్యం వ్యావృత్తేరపి హేతుత్వాద్విశేషోఽపి యే వ్యావర్తకా భవన్తి తేఽన్త్యా: । అత్యన్తవ్యావృత్తిహేతవ ఇతి యావత్ । నహి దణ్డాదికం తథా । దణ్డ్యన్తరాదిభ్యోఽవ్యావర్తకత్వాత్ ।

క్రియా ఉత్క్షేపణాపక్షేపణాకుఞ్చనప్రసరణగమనరూపా అనిత్యాశ్చ । చశబ్దోఽవధారణే । న ద్రవ్యాదివదుభయరూపా ఇత్యర్థ: ।

గుణా ద్రవ్యాణి చ నిత్యానిత్యభేదేన ద్వివిధానీతి । తథాహి । ద్రవ్యాణి పృథివ్యప్తేజోవాయ్వాకాశకాలాదిగాత్మమనాంసి । తత్ర పరమాణురూపాణి పృథివ్యాదీని చత్వారి, గగనాదీని పఞ్చ నిత్యాని । ద్వ్యణుకాదిరూపాణి పృథివ్యాదీని చత్వార్యనిత్యానీతి । గుణాశ్చానిత్యద్రవ్యగతా అనిత్యా ఏవ । పార్థివపరమాణావైకత్వైకపృథక్త్వపరిమాణగురుత్వాని నిత్యాని । రూపరసగన్ధస్పర్శానేకత్వానేకపృథక్త్వసంయోగవిభాగపరత్వాపరత్వసంస్కారా అనిత్యా: । (ఆప్యే చ) పాథసీయే చ

రూపరసస్పర్శైకత్వైకపృథక్త్వపరిమాణగురుత్వద్రవ్యత్వస్నేహా నిత్యా: । అనేకత్వానేకపృథక్త్వసంయోగవిభాగపరత్వాపరత్వసంస్కారా అనిత్యా: । తైజసే చ రూపస్పర్శైకత్వైకపృథక్త్వపరిమాణాని నిత్యాని । అనేకత్వానేకపృథక్త్వసంయోగవిభాగపరత్వద్రవ్యత్వసంస్కారా అనిత్యా: । వాయవీయే చ స్పర్శైకత్వైకపృథక్త్వపరిమాణాని నిత్యాని । అనేకత్వానేకపృథక్త్వసంయోగవిభాగపరత్వాపరత్వసంస్కారా అనిత్యా: । ఆకాశే చైకత్వైకపృథక్త్వపరిమాణాని నిత్యాని । అకేత్వానేకపృథక్త్వసంయోగవిభాగశబ్దా అనిత్యా: । కాలే దిశి చైకత్వైకపృథక్త్వపరిమాణాని నిత్యాని । అనేకత్వానేకపృథక్త్వసంయోగవిభాగా అనిత్యా: । ఆత్మని చైకత్వైకపృథక్త్వపరిమాణాని నిత్యాని । అనేకత్వానేకపృథక్త్వసంయోగవిభాగా బుద్ధ్యాదయశ్చ నవ అనిత్యా: । ఈశ్వరస్యాపి విశేషోఽభిహిత: । మనసి చైకత్వైకపృథక్త్వపరిమాణాని నిత్యాని । అనేకత్వానేకపృథక్త్వసంయోగవిభాగపరత్వాపరత్వసంస్కారా అనిత్యా: । ఇతి వివేక: ।

ఏవం కాయర్ాకార్యవిభాగముక్త్వా యస్య యదసమవాయికారణం తదాహ- కార్య ఇతి ॥

కార్యకారణగ్రహణముపలక్షణమ్ । తతశ్చ కార్యేఽకార్యే చ ద్రవ్యే జాయమానానాం గుణానాం సమవాయికారణసమవాయికారణస్థా: సమవాయికారణస్థాశ్చ గుణా: సమవాయికారణస్థం కర్మ చ సమవాయ్యన్యకారణం అసమవాయికారణమ్ । కర్మణశ్చ అసమవాయికారణస్థా గుణా ఏవాసమవాయికారణమితి యోజ్యమ్ ।

ఆద్యస్తుశబ్దో ద్రవ్యాద్విశేషం ద్యోతయతి । ద్వితీయస్య ద్రవ్యకారణం త్విత్యన్వయ: । యద్వా ద్వావప్యనుక్తసముచ్చయార్థౌ । తచ్చోక్తమ్ । తథాహి । కార్యగతానాం రూపరసగన్ధస్పర్శపరిమాణైకత్వైకపృథక్త్వోత్తరసంయోగవిభాగగురుత్వద్రవత్వస్నేహవేగానాం కారణగతా రూపాదయోఽసమవాయికారణమ్ । పార్థివపరమాణుగతానాం రూపరసగన్ధస్పర్శానాం పార్థివతైజసపరమాణుగతద్రవ్యస్య తద్గత ఏవ తేజ: సంయోగ: । సర్వత్రానేకత్వానేకపృథక్త్వయోరాశ్రయగతైకత్వైకపృథక్త్వాని । సంయోగవిభాగవేగానామాశ్రయగతం కర్మ । పరత్వాపరత్వయోరాశ్రయగతౌ దిక్కాలసంయోగౌ । ఆత్మవిశేషగుణానామాత్మగతో మన: సంయోగ: । శబ్దస్యాకాశగతా: సంయోగవిభాగశబ్దా: । కర్మణశ్చాశ్రయగతా గురుత్వద్రవత్వవేగసంయోగా ఇతి । ద్రవ్యస్య తు సమవాయికారణానామవయవానాం సంయోగోఽసమవాయికారణమితి ।

ఽఉక్తస్య క్వచిదపవాదమాహ- ఏవమితి ॥

కారణగతం పరిమాణం కార్యగతస్య పరిమాణస్యాసమవాయికారణమిత్యేవం సామాన్యత: సిద్ధాన్తే స్థితేఽపి, తత్ర పరిమాణవిశేషే విశేషోఽన్యథాభావ: కల్పితో వైశేషికై: । కథమిత్యత ఆహ- ద్వయణుక ఇతి ॥

చతుర్విధం పరిమాణమ్ । అణుత్వం మహత్త్వం హ్రస్వత్వం దీర్ఘత్వం చ । తత్రాణుత్వం ద్వివిధం, నిత్యమనిత్యం చ । నిత్యం చతుర్విధపరమాణౌ మనసి చ । పారిమాణ్డల్యమితి చోచ్యతే । అనిత్యం ద్వయణుక ఏవ । మహత్త్వమపి ద్వివిధం నిత్యానిత్యభేదాత్ । నిత్యమాకాశకాలదిగాత్మసు పరమమహత్త్వమ్ । అనిత్యం త్ర్యణుకాదౌ కార్యద్రవ్యే । హ్రస్వత్వం ద్వయణుక ఏవ । దీర్ఘత్వం త్ర్యణుకాదికార్యద్రవ్య ఏవ । కేచిత్పరమాణావపి హ్రస్వత్వం గగనాదావపి దీర్ఘత్వమభ్యుపయన్తి । తత్ర ద్వయణుకే వర్తమానం హ్రస్వత్వమ్ । ఉపలక్షణమేతత్ । అణుత్వం చ కార్యగుణే ద్వయణుకకార్యత్ర్యణుకపరిమాణే । విషయసప్తమీయమ్ । త్ర్యణుకమహద్దీర్ఘత్వయోరసమవాయికారణం న భవతి । తథా పరమాణౌ వర్తమానం పరిమణ్డలం పారిమాణ్డల్యం పరమాణుకార్యద్వయణుకగుణస్య హ్రస్వత్వస్యాణుత్వస్య చాసమవాయికారణం న భవతి । త్ర్యణుకాదిగతం తు మహత్త్వం దీర్ఘత్వం చ చతురణుకాదిపరిమాణం ప్రత్యసమవాయికారణం భవత్యేవేతి ।

కస్మాదేవం కల్పితమిత్యత ఆహ- వైరూప్యమితి ॥

తత్ర ద్వయణుకపరమాణుపరిమాణానాం త్ర్యణుకద్వయణుకపరిమాణాని ప్రతి కారణత్వాభావే వైరూప్యం విజాతీయత్వం కారణమ్ । సజాతీయయోరేవ హి తన్తుపటపరిమాణయో: కార్యకారణభావో దృష్ట: । తథాచ ప్రయోగ: । ద్వయణుకత్ర్యణుకపరిమాణే న కార్యకారణభావవతీ విజాతీయపరిమాణత్వాత్ । వ్యతిరేకేణ తన్తుపటపరిమాణవత్ । ఏవం పరమాణుద్వయణుకపరిమాణయోరపి ద్రష్టవ్యమ్ । పరమాణోరణుత్వం ద్వయణుకాణుత్వస్య కారణమస్త్వితి చేన్న । తత్రాపి నిత్యపరిమాణత్వస్య పరమాణుత్వస్య చ వైరూప్యస్య సత్త్వాత్ । ఏవఞ్చేద్వయణుకత్ర్యణుకపరిమాణానాం కిమసమవాయికారణమిత్యత ఆహ- వైరూప్యమితి ॥ అనేకత్వమిత్యర్థ: । ఈశ్వరబుద్ధిమపేక్ష్యోత్పన్నా పరమాణ్వోర్ద్విత్వసఙ్ఖ్యా ద్వయణుకేఽణుత్వం హ్రస్వత్వం చ కరోతి । ద్వయణుకేషు చోత్పన్నా త్రిత్వసఙ్ఖ్యా త్ర్యణుకే మహత్త్వం దీర్ఘత్వం చ కరోతీతి ।

ఏవముపన్యస్తం మతమపాకర్తుమధికరణ(సూత్ర)మవతారయతి- తానితి ॥

ఉవాచ మహద్దీర్ఘవద్వేత్యాదీతి శేష: I ప్రబలతర్కోపబృంహితమతనిరాసే సామర్థ్యం సూత్రకృత: కథమిత్యత ఉక్తమ్- స్వయం సాక్షాత్సర్వవిద్యానామధీశస్తస్మాత్ప్రభురితి I

న వైశేషికాదిమతవిరోధేనోక్తార్థస్యాన్యథాత్వం శఙ్కనీయమ్ I తస్యోపపత్తివిరుద్ధత్వాత్ I తథాహి I యత్తావదుక్తం ద్వ్యణుకాదిపరిమాణం న త్ర్యణుకాదిపరిమాణస్యాసమవాయికారణమితి, తదుపపత్తివిరుద్ధమితి దర్శయన్ "మహద్దీర్ఘవద్వా హ్రస్వపరిమణ్డలాభ్యామ్' ఇతి సూత్రం వ్యాచష్టే- మహత్త్వం చేతి ॥

ఏవశబ్దస్య త్ర్యణుకాద్యేష్వేవేతి కల్పితమేవేతి వా సమ్బన్ధ: I త్ర్యణుకాద్యేషు ద్రవ్యేషు I తస్మాత్ త్ర్యణుకాదౌ కార్యేఽన్త్యావయవివ్యతిరిక్తే వర్తమానాన్మహత్త్వాద్దీర్ఘత్వాత్ I

చశబ్దో వాక్యార్థసముచ్చయే I కార్యం పరిమాణమ్ I తత్కార్యేషు త్ర్యణుకాదికార్యేషు చతురణుకాదిషు I తథైవేత్యేవశబ్దేన దృష్టాన్తదార్ష్టాన్తికవైషమ్యశఙ్కామపాకరోతి I కార్యే త్ర్యణుకే ద్వ్యణుకే చ సమత్వత: కార్యపరిమాణత్వాదిసామ్యాదితి హేతువచనమ్ I హిశబ్దో వ్యాప్తిద్యోతక: I

యద్యపి మహదాదిశబ్దా ద్రవ్యవచనాస్తథాఽపి భావప్రధానత్వాత్పరిమాణవాచినో(పి) భవన్తీత్యాయేన మహత్త్వమిత్యాద్యుక్తమ్ I సూత్రకృతస్య భావప్రాధాన్యేనోక్తి: కణాదసూత్రానుసారేణ I "కారణబహుత్వాత్కారణమహత్త్వాత్ప్రచయవిశేషాచ్చ మహత్' ఇత్యాది హి తత్ I మహద్దీర్ఘవదితి షష్ఠ్యర్థే వతి: I విభక్తివిపరిణామేన వా సకాశాదిత్యధ్యాహారేణ వా తస్మాదిత్యుక్తమ్ I అత్రైతావదాదౌ వక్తవ్యమ్ I యథా తస్మాత్కార్యేషు కాయర్యముపజాయతే తథైవ హ్రస్వత్వాత్పారిమాణ్డల్యతోఽపి కార్యే పరిమాణం జాయేత సమత్వతో హీతి I

ఏతదుక్తం భవతి I త్ర్యణుకాద్వ్యణుకపరిమాణం స్వాశ్రయాశ్రయసమవాయికారణపరిమాణజమ్

కార్యపరిమాణత్వాచ్చతురణుకాదిపరిమాణవత్, ద్వ్యయణుకపరమాణుపరిమాణం పరిమాణారమ్భకం ద్రవ్యసమవాయికారణపరిమాణత్వాత్, త్ర్యణుకపరిమాణవత్ త్ర్యణుకద్వ్యయణుకే వా పరిమాణారభ్యపరిమాణవతీ కార్యద్రవ్యత్వాచ్చతురణుకాదివత్, ద్వ్యయణుకపరమాణూ పరిమాణాసమవాయికారణపరిమాణవన్తౌ ద్రవ్యసమవాయికారణత్వాత్ త్ర్యణుకవదితి । నచ వివక్షితార్థాసిద్ధి:, అన్యథాऽనుపపత్త్యా తత్సిద్ధే: । నచ యత్ర కేవలేన ప్రచయేన పరిమాణమారభ్యతే తత్ర వ్యభిచార ఇతి వాచ్యమ్, తస్యాపి పక్షతుల్యత్వాత్ । నచైవం సతి బాధ:, ప్రచయకారణతాయా అనివారణాత్ । నచోభయకారణత్వకల్పనే గౌరవదోష:, ద్వయోరపి క్లృప్తశక్తిత్వాత్ । ద్వ్యయణుకపరిమాణం త్ర్యణుకపరిమాణాజనకమ్, పరమాణుపరిమాణం చ ద్వ్యయణుకపరిమాణాజనకమ్, పరిమాణత్వాత్ పటపరిమాణవత్, ఇత్యాదినా

సత్ప్రతిపక్షతేతి చేన్న, తత్సమవాయికాణపరిమాణత్వాభావస్యోపాధిత్వాత్, త్ర్యణుకపరిమాణం చతురణుకపరిమాణాజనకమ్ పరిమాణత్వాత్పటపరిమాణవత్, ఇత్యాద్యాభాససమానయోగక్షేమత్వాచ్చ । పరమాణుపరిమాణం పరిమాణానారమ్భకం నిత్యపరిమాణత్వాత్ గగనపరిమాణవదిత్యపి న, ద్రవ్యసమవాయికారణపరిమాణత్వాభావస్యోపాధిత్వాత్ । అప్యపరమాణురూపం రూపానారమ్భకం నిత్యత్వాత్ గగనపరిమాణవత్, పరమాణవో ద్రవ్యానారమ్భకా నిత్యత్వాద్గగనవత్, ఇత్యాద్యాభాసతుల్యత్వాచ్చ ।

ఏతేన పరమాణుద్వ్యయణుకపరిమాణే పరిమాణానారమ్భకే అణుత్వాన్మన:పరిమాణవదిత్యపి పరాస్తమ్ । న చానణుత్వముపాధి: । వక్ష్యమాణన్యాయేన పరిమాణావాన్తరజాతేరపాకరణాత్ । పక్షీకృతాద్ధ్రస్వత్వాదవ్యావృత్తేశ్చ ।

నను చ త్ర్యణుకాదిపరిమాణం చతురణుకాదిపరిమాణం చ సజాతీయమితి యుక్తస్తత్ర కార్యకరణభావ: । ద్వ్యయణుకత్ర్యణుకపరిమాణయోస్తు విజాతీయత్వాత్కథం తథాత్వమిత్యతో దృష్టాన్తదార్ష్యాన్తికయో: సదృశమిత్యుక్తమ్ । యథా త్ర్యణుకాదిపరిమాణాచ్చతురణుకాదౌ సజాతీయం పరిమాణముత్పద్యతే । తథా ద్వ్యయణుకపరమాణుపరిమాణాదపి త్ర్యణుకాదౌ సజాతీయపరిమాణోత్పాదస్యైవ సిసాధయిషితత్వాన్న దోష ఇత్యర్థ: ।

నను చ త్ర్యణుకాదౌ మహత్త్వదీర్ఘత్వే ద్వ్యయణుకాదౌ త్వణుత్వహ్రస్వత్వే ప్రమాణసిద్ధే । తత్కథం సాజాత్యసాధనే బాధో న భవేదిత్యత ఉక్తమ్- మహత్త్వం చేతి ॥ కల్పనైవైషా

వైశేషికాణాం నతు పరిమాణావాన్తరజాతిభేదే ప్రమాణమస్తి । కిన్నామ పరిమాణమేకజాతీయమేవోత్కర్షాపకషర్వదితి భావ: । అనేన వైరూప్యస్యాసిద్ధిరుక్తా వేదితవ్యా ।

నను చ ద్వ్యయణుకాదిపరిమాణస్య పరమాణ్వాదిపరిమాణాజన్యత్వే బాధకాభావాదప్రయోజకత్వమనుమానానామ్ । ద్వ్యయణుకాదిపరిమాణస్య సఙ్ఖ్యైవ జన్మసమ్భవాదిత్యాశఙ్కాం పరిహరన్ వాశబ్దం వ్యాఖ్యాతి- నచేదితి ॥

చాపిశబ్దావితరేతరయోగే । ఏవశబ్దో నో భవేదేవేతి సమ్బధ్యతే ।

ఇదమిహ వక్తవ్యమ్ । ద్వ్యయణుకాదిపరిమాణేఽసమవాయికారణలక్షణమస్తి న వేతి । ఆద్యేఽసమవాయికారణలక్షణసద్భావేఽపి త్ర్యణుకాదిపరిమాణం ద్వ్యయణుకాదిపరిమాణజం చ చేద్భవేత్తదా త్ర్యణుకాదిగతాన్మహత్త్వతో దీర్ఘత్వాచ్చ నో భవేదేవ, చతురణుకాదిపరిమాణమితి శేష: । ఇదముక్తం భవతి । యది సమవాయికారణప్రత్యాసన్నత్వాదిసద్భావేఽపి నాసమవాయికారణత్వం తదేదమతివ్యాపకత్వాదలక్షణం స్యాత్ । తథాచ న తథాభూతస్యాపి మహత్త్వాదేరసమవాయికారణత్వం స్యాదితి । ద్వితీయే కిం సమవాయికారణప్రత్యాసత్తిర్నాస్తి ఉత సామర్థ్యావధారణమ్ । నాద్య: । ద్వ్యయణుకాదిపరిమాణస్య త్ర్యణుకాదిపరిమాణసమవాయికారణసమవాయికారణే ద్వ్యయణుకాదౌ సమవేతత్వస్య ప్రమితత్వాత్ । సమవాయికారణసమవేతత్వాభావాన్న చేత్ ద్వ్యయణుకాదిపరిమాణాత్త్ర్యణుకాదిపరిమాణస్యోత్పాదస్తదా త్ర్యణుకాదిగతాభ్యాం మహత్త్వదీర్ఘత్వాభ్యాం చతురణుకాదిపరిమాణమపి నో భవేత్ తస్యాపి సమవాయికారణసమవేతత్వాభావాత్ । న ద్వితీయ: । అనన్యథాసిద్ధినియతపూర్వభావిత్వేన హి సామర్థ్యమవధారణీయమ్ । తచ్చాస్తి ద్వ్యయణుకాదిపరిమాణే । ఏవమపి న చేత్తతస్త్ర్యణుకాదిపరిమాణాదిజన్మ, తదోక్తప్రసఙ్గ ఏవ ।

సదృశపరిమాణస్యైవ కారణత్వావధారణాద్విసదృశమేతదకారణమవర్జనీయసన్నిధీతి చేత్ । కిమిదం విసదృశత్వమ్ । కిం జాతిభేద: । ఉత వైలక్షణ్యమాత్రమ్ । నాద్య: । పరమాణుద్వ్యయణుకాదిపరిమాణానామనుమానేనైకజాతీయత్వస్యాపి సాధితత్వాత్ । ద్వితీయే వైలక్షణ్యమాత్రేణ న చేత్కారణత్వం తదా మహత్త్వాదేరపి న స్యాత్ । నహి త్ర్యణుకచతురణుకమహత్త్వే న విలక్షణే । సోత్కర్షత్వస్యానుభవసిద్ధత్వాత్ ।

అథ సఙ్ఖ్యాత ఏవ జన్మసమ్భవే పరిమాణస్యాపి కారణత్వం న కల్పనీయమితి చేత్ । తథాఽప్యుక్త ఏవాతిప్రసఙ్గః । చతురణుకాదిపరిమాణస్యాపి సఙ్ఖ్యాత ఏవ జననోపపత్తేః । యత్ర తు నియామకవిశేషస్తత్ర పరిమాణమప్యాద్రియతామితి । యద్యపి పరిణామవాదినాం నాయం పన్థాః । కిన్తూపాదానాని స్వగుణయుక్తాని తథావిధకార్యతామాపద్యన్త ఇతి । తథాఽపి పరమతమాశ్రిత్య ప(రేషామేవేదం)రస్యేదం దూషణాభిధానమితి న కాచిత్క్షతిః ।

ఏవం పరమాణుపరిమాణాద్ద్వ్యణుకపరిమాణస్యోత్పాదః తతస్త్ర్యణుకపరిమాణస్య జన్మ తేషాం చైకజాతీయత్వమిత్యనుమానేన సాధితమ్ । తదసత్ । ప్రతితర్కపరాహతత్వాత్ । తథాహి । కిం పరమాణుపరిమాణాద్ద్వ్యణుకే ద్వ్యణుకపరిమాణాచ్చ త్ర్యణుకే సజాతీయపరిమాణస్యాణుత్వస్యోత్పత్తిః సాధ్యతే ఉత మహత్త్వస్య అథ హ్రస్వత్వస్య యద్వా దీర్ఘత్వస్య । సర్వేషామపి పక్షాణాం దుష్యత్వం ప్రతిజానీతే- సదృశస్య హీతి ॥

యోగో ఘటనా । కథఞ్చన ఉక్తప్రకారేషు కేనాపి ప్రకారేణ ।

కుత ఇత్యతః ప్రథమపక్షేఽనిష్యమాహ- అప్రత్యక్షత్వమితి ॥

యది పరమాణుపరిమాణాదణుత్వేన సజాతీయం ద్వ్యణుకే, ద్వ్యణుకపరిమాణాచ్చ త్ర్యణుకే పరిమాణముత్పద్యతే । తదా

సర్వకార్యేష్వణుత్వప్రసఙ్గేనాస్మదాద్యప్రత్యక్షత్వమేవ స్యాద్యతస్తస్మాన్నేతి । ద్వ్యణుకస్యాప్రత్యక్షత్వమిష్యమేవేత్యతోఽవధారణమ్ । సర్వేషామపి కాయర్ాణామప్రత్యక్షత్వమేవ స్యాత్ । నతు (యస్య) కస్యచిత్ప్రత్యక్షత్వమితి । ద్రవ్యస్య హ్యస్మదాదిప్రత్యక్షత్వం మహత్త్వే సత్యుద్భూతరూపస్పర్శవత్త్వేన వ్యాప్తమ్ । తథాచ త్ర్యణుకాదీనామణుత్వే మహత్త్వాభావాదప్రత్యక్షత్వం స్యాత్ । ఏతేన తృతీయోఽపి పరాస్తః । త్ర్యణుకాదేరపి హ్రస్వత్వే మహత్వాభావేనాప్రత్యక్షత్వప్రసఙ్గస్య దుర్నివారత్వాత్ ।

ద్వితీయే తు పరమాణుద్వ్యణుకయోరపి మహత్త్వే ప్రత్యక్షత్వాపత్తిః । న చోద్భూతరూపస్పర్శయోరన్యతరాభావేన తదభావః । త్ర్యణుకాదావపి తదా(దభావా)పత్తేః ।

అత ఏవ చతుర్థోఽపి పరాస్త: I దీర్ఘత్వే మహత్వస్యావర్జనీయత్వాదితి పక్షద్వయదూషణం స్పష్టత్వాన్నోక్తమ్ I యద్యపీదం పరిమాణావాన్తరజాతీనామణుత్వాదీనామప్రామాణికత్వోక్త్యా పరిహృతమేవ I తథాఽపి తస్యైవార్థస్య స్ఫుటీకరణార్థం పునరాశఙ్కితమిత్యదోష: I

అత్ర తావద్వికల్పితేషు మహత్త్వపక్షం గృహ్ణాతి- న మహత్త్వం చేతి II

చశబ్దో దీర్ఘత్వసముచ్చయార్థ: I అణౌ ద్వ్యణుకే I కథం న కథ్యత ఇతి వక్ష్యమాణమత్రాప సమ్బధ్యతే I

యదుక్తం కిమణుత్వస్యోత్పత్తి: సాధ్యత ఇత్యాది, తత్ర పరమాణుమహత్త్వాద్ద్వ్యణుకే మహత్త్వమ్ I ద్వ్యణుకమహత్త్వాత్త్ర్యణుకమహత్త్వముత్పద్యతే ఇత్యేష పక్షస్తావత్పరిగృహ్యత ఇత్యర్థ: I యద్యప్యత్ర పరిమాణావాన్తరజాత్యభావాన్నైవం వికల్ప ఏవ యుజ్యత ఇతి వక్తవ్యమ్, తథాఽపి తదభావమేవోపపాదయితుం గూఢాభిసన్ధినా పక్షపరిగ్రహ: కృత ఇతి జ్ఞాతవ్యమ్ I

అత ఏవ పక్షాన్తరమపి గృహ్ణాతి- కథమేవేతి II

పరమాణోరణుత్వాద్ద్వ్యణుకేఽణుత్వం ద్వ్యణుకాణుత్వాత్త్ర్యణుకేఽణుత్వం తతశ్చ చతురణుకేఽణుత్వమితి వా పక్ష: పరిగృహ్యత ఇతి భావ: I నన్వేవం సతి పక్షద్వయోక్తదోషాపత్తిర్వ్యాఘాతశ్చాధిక: I తథా హి I పరమాణుమారభ్యాన్త్యావయవిపర్యన్తస్యోద్భూత(రూప)స్పర్శవతో మహత్త్వే సర్వస్యాపి ప్రత్యక్షత్వం స్యాత్ I అణుత్వే చాప్రత్యక్షత్వం స్యాత్ I నచ పరమాణ్వాదే: ప్రత్యక్షత్వం త్ర్యణుకాదేరప్రత్యక్షత్వం యుక్తమ్ I ప్రత్యక్షత్వాప్రత్యక్షత్వే చ పరస్పరవ్యాహతే I యత్రప్రత్యక్షం ఘటాది న తదప్రత్యక్షమ్ I యచ్చాప్రత్యక్షం గగనాది న తత్రప్రత్యక్షమితి తయో: పరస్పరపరిహారేణైవ వృత్తే: I

కిఞ్చ మహత్త్వాణుత్వే పరస్పరవిరుద్ధే కథమేకైకత్రాఙ్గీకర్తుముచితే I (తదాహ) యథా ఆహ సూత్రకార: "దృష్టాన్తాచ్చ' ఇతి I నచ కాలభేదేన విరోధపరిహార:, పరిమాణస్య యావద్ద్రవ్యభావిత్వాదిత్యాశఙ్క్య

ప్రత్యక్షత్వాప్రత్యక్షత్వప్రసఙ్గయోస్తావదిష్టాపాదనత్వం వదన్వ్యాహతిం పరిహరతి- ప్రత్యక్షత్వేతి ॥

పరమాణ్వాదావఖిలేఽపి ద్రవ్యే ప్రత్యక్షత్వాప్రత్యక్షత్వే స్త ఏవేతి నైతౌ ప్రసఙ్గౌ యుక్తౌ । నచ వ్యాహతిః । పురుషభేదాపేక్షయా వ్యవస్థోపపత్తేరితి । ఏతచ్చోత్తరత్ర స్ఫుటీభవిష్యతి ।

ఇదానీమణుత్వమహత్త్వవ్యాఘాతం పరిహరతి- అణుత్వం చేతి ॥

అఖిలేత్యనువర్తతే । అణుత్వం చ మహత్త్వం చాఖిలే వస్తుని విద్యేతే । నతు విరుద్ధే । కథమ్ । యతో వస్తువ్యపేక్షయాఽణుత్వం చ మహత్త్వం చ తదేవోచ్యత ఇతి యోజనా ।

ఏతదుక్తం భవతి । స్యాదయం పరమాణ్వాదిష్వఖిలద్రవ్యేష్వణుత్వమహత్త్వాఙ్గీకారే విరోధో యది రూపే నీలత్వపీతత్వవత్పరిమాణేఽణుత్వమహత్త్వాదిజాతియోగః స్యాత్ । నచైవమ్ । ప్రమాణాభావాత్ । కిన్తు యథా త్ర్యణుకాదిషు మహత్త్వమేకజాతీయమేవ, ఉత్కర్షాపకర్షవత్పరేణాఙ్గీకృతమ్ । యథాచాణుత్వం పరమాణుద్వ్యణుకయోః । ఏవం పరిమాణమవాన్తరజాతిరహితమేవ సర్వద్రవ్యేషూత్కర్షాపకర్షవద్వర్తతే । తథా చైకత్ర ద్రవ్యే వర్తమానం పరిమాణం ద్రవ్యాన్తరవర్త్యుత్కృష్టపరిమాణాపేక్షయాఽణుత్వమిత్యుచ్యతే । తదేవ ద్రవ్యాన్తవర్తినోఽపకృష్టపరిమాణస్యాపేక్షయా మహత్త్వమిత్యుచ్యతే । ఏవఞ్చ కుతో విరోధః । యథా ఖల్వేకమేవ ద్రవ్యం ద్రవ్యభేదాపేక్షయా సన్నికృష్టం విప్రకృష్టం చోచ్యమానం న విరోధాస్పదమ్ । అత ఏవ ప్రత్యక్షత్వాప్రత్యక్షత్వవిరోధోఽప్యపాస్తః । తయోర్మహత్త్వాదిమాత్రనిమిత్తత్వే హి స స్యాత్ । న చైవమ్ । కిన్తు పురుషాణామిన్ద్రియపాటవనిమిత్తత్వమేవ । అన్యథా మన్దవిలోచనేనాపి త్ర్యణుకముపలభ్యేత । తర్హి గగనాదేరపి కదాచిత్ప్రత్యక్షత్వం స్యాదితి చేన్న । ఉద్భూతరూపాభావాత్ । ద్వ్యణుకానుపలమ్భో గుణవిశేషవిపర్యయాధీనః ఆలోకేన్ద్రియసన్నికృష్టచాక్షుషద్రవ్యానుపలమ్భత్వాత్ । పవనానుపలమ్భవదిత్యాదికం త్వపకృష్టమహత్త్వాదినైవాన్యథాసిద్ధమ్ । తర్హి పర్వతాదేరప్రత్యక్షతా స్యాత్ ఇతి చేన్న । అపకర్షవిశేషస్య వివక్షితత్వాత్ । నాసౌ వ్యవస్థితోఽస్తీతి చేత్ । సత్యమ్ । అత ఏవ పురుషాపేక్షయేత్యుక్తమితి ।

అస్త్వేవం పరిమాణేఽవాన్తరజాత్యభావస్తథాఽపి న సర్వత్ర మహత్త్వాణుత్వాభ్యుపగమో యుజ్యతే । ఉత్కృష్టాపకృష్టపరిమాణాపేక్షయా హి మధ్యవర్తి పరిమాణమణుత్వం

మహత్త్వం చోచ్యత ఇత్యుక్తమ్ । తచ్చ ద్వ్యణుకాదిపరిమాణే సమ్భవతి । నచ పరమాణుపరిమాణే । నహి

పరమాణుపరిమాణాదపకృష్యం పరిమాణమస్తి । యదపేక్షయా తన్మహత్త్వం స్యాత్ । అత: పరమాణోరణుత్వమేవ । తథాచ న మహత్త్వం చేత్యసదిత్యత ఆహ- తారతమ్యేతి ॥

యస్మాత్సర్వేఽపి పదార్థా: పరిమాణతారతమ్యేనైవ స్థితా: । స్వపరిమాణాపేక్షయోత్కృష్యాపకృష్యపరిమాణవన్త: । సర్వాణ్యపి ద్రవ్యాణి కుతశ్చిత్పరిమాణాదుత్కృష్యేన పరిమాణేన ఉపేతానీతి వా । తస్మాత్పరమాణోరపి మహత్త్వం యుజ్యతే ఇతి సమ్బన్ధ: । అయమత్ర ప్రయోగ: । పరమాణు: కుతశ్చిదుత్కృష్యేన పరిమాణేన యుక్త:, స్వపరిమాణాపేక్షయాఽపకృష్యపరిమాణవానితి వా, ద్రవ్యత్వాత్తన్తువదితి । నచ పరమాణోరపకృష్యద్రవ్యాభావాద్బాధితవిషయత్వమ్ । తద్భాగానాం వక్ష్యమాణత్వాత్ । నచ తేష్వేవ వ్యభిచార: । తేషామపి భాగవత్త్వాత్ ।

తదేవం పరమాణుద్వ్యణుకాదిపరిమాణానాం వైజాత్యస్యాభావాద్యుక్తం సౌత్రమనుమానమితి సిద్ధమ్ । యద్యపి వైజాత్యమఙ్గీకృత్యాపి కార్యకారణభావ: శక్యోపపాదన: । అన్యథా సఙ్ఖ్యాయా అప్యకారణత్వాపత్తే: । పరిమాణస్యైవమితి నియమస్య నిర్మూలత్వాత్ । తథాఽపి వస్తుస్థితిరేవ వక్తవ్యేతి । పరిమాణత్వావాన్తరజాత్యపాకరణేన సజాతీయతాముపపాద్యానుమానం సమాహితమితి జ్ఞాతవ్యమ్ ।

పరమాణోరప్యుత్కృష్యపరిమాణాశ్రయత్వముక్తం తదాక్షిపతి- యథేతి ॥

యథా మహత్త్వస్య విశ్రాన్తిస్తథా పరిమాణత్వ(తో) హేతోరణుత్వస్య చ విశ్రాన్తిరిష్యతే చేదితి యోజనా । అత్ర మహత్త్వాణుత్వశబ్దాభ్యాం పరిమాణోత్కర్షాపకర్షావుచ్యేతే । తాభ్యాం చ తత్తారతమ్యముపలక్ష్యతే ।

పరిమాణత్వత ఇతి ॥ పరిమారతారతమ్యత్వాదిత్యర్థ: । తతాచాణౌ సిద్ధేఽణుత్వసిద్ధిస్తత్సిద్ధౌ చ తత్(అణుత్వ)సిద్ధిరితి పరస్పరాశ్రయదోష: పరాస్త: । తదయమర్థ: । పరిమాణాపకర్షతారతమ్యం క్వచిద్విశ్రాన్తం పరిమాణతారతమ్యత్వాత్ పరిమాణోత్కర్షతారతమ్యవదిత్యనుమానేన పరిమాణాపకర్షతారతమ్యస్య క్వచిద్విశ్రాన్తిసిద్ధౌ

యత్రేదం విశ్రాన్తం యత: పరమాణుర్నాస్తి స పరమాణురితి పరిమాణాపకర్షకాష్ఠాశ్రయతయా సిద్ధస్య పరమాణో: కథముత్కృష్యపరిమాణాఖ్యమపి మహత్త్వం సాధయితుం శక్యమ్ I ధర్మిగ్రాహకప్రమాణేన స్వవచనేన (చ) వ్యాఘాతాదితి I

అత్ర వక్తవ్యమ్ I కేయం క్వచిద్విశ్రాన్తిర్నామ I కిమియత్తాపరిచ్ఛేద:, త్ర్యణుకపరిమాణాత్ షష్ఠభాగ ఏవ పరిమాణం, న తతోఽపకృష్యమస్తీతి, కింవా క్వచిద్ద్రవ్యే వృత్తి:, అపకర్షతారతమ్యమియత్తావచ్ఛేదరహితమేవ కిన్త్వనన్తాంశోపేతమపి తత్సర్వం క్వచిదాశ్రితమేవేతి I

తత్రాద్యే సాధ్యే దృష్టాన్త: సాధ్యవికల ఇత్యాహ- నేతి II

దృష్టాన్తీకృతస్య మహత్త్వస్య పరిమాణోత్కర్షతారతమ్యస్యాపి విశ్రమ: ఉక్తరూపో నాస్తి I న కేవలం పక్షస్యేత్యపేరర్థ: I కుతో నాస్తీత్యత ఆహ- దృశ్యత ఇతి II

పరిమాణోత్కర్షతరతమభావోఽనన్తోఽనవధిక ఇత్యేవ దృశ్యతే I న త్వియత్తాపరిచ్ఛేదవానితి I బాధకప్రమాణసద్భావాత్సాధకాభావాచ్చేత్యర్థ: I కాలాత్యయాపదిష్యం చాస్మిన్పక్షేఽనుమానమిత్యాహ- తథేతి II

తథాశబ్దో దూషణసముచ్చయే I న కేవలం పరిమాణోత్కర్షతరతమభావోఽనన్త ఇతి దృశ్యతే I కిన్త్వసావణౌ పరిమాణాపకర్షతారతమ్యేఽప్యానన్త్యమనవధికత్వం దృశ్యత ఇత్యర్థ: I

దృశ్యతేఽనన్త ఇత్యేవ' ఇతీయత్తాపరిచ్ఛేదో న దృష్టాన్తే దృశ్యత ఇతి ఏవశబ్దేన ఉక్తమ్ I తద్విశదయతి- నేతి II

మహత్త్వమితి ద్రవ్యవిశేషస్యైవం (స్యైవ) సంజ్ఞా I తేన ఆన్మహత ఇత్యేష విధిర్న భవతి I "దృష్టానుగతిర్హి సంజ్ఞాఛన్దసో:' ఇష్యతే I యథాఽఽహ "బహులం తణి' ఇతి I గుణశబ్దోఽత్ర తన్త్రేణ ద్వి: ఉపాత్త: I తత్రాద్యస్య పరిమాణాఖ్యో గుణవిశేషోఽర్థ: I ద్వితీయస్య గుణనమ్ ఈశ్వర ఇతి పరమమహత్త్వాశ్రయద్రవ్యోపలక్షణమ్ I పరిమాణోత్కర్షతారతమ్యస్యేయత్తాపరిచ్ఛేదో హి తథా సతి దృష్ట: స్యాత్ I యది

మహత్తత్త్వాదిపరిమాణగణనయేశ్వరాది: ఏతావాన్పఞ్చగుణపరిమాణవాన్ షడ్గుణపరిమాణవాన్వేతి పరిచ్ఛిన్న: స్యాత్ । నచైవమ్ । తథా సతి పరమమహత్త్వానుపపత్తేరితి హిశబ్దార్థ: ।

అత్ర మహత్తత్త్వగ్రహణేనేదం సూచయతి । యదుక్తం వైశేషికాదిభి: పృథివ్యాదీని నవైవ ద్రవ్యాణి ఇతి తదసత్ । మహదహఙ్కారాదీనామపి సత్త్వాత్ । నచ తత్ర ప్రమాణాభావ: । శ్రుత్యాదే: ప్రమాణస్య విద్యమానత్వాత్ । నచ త్ర్యణుకాదికమేవ తథోచ్యతే । అవ్యక్తత్వాదిశ్రవణాత్ । నచ బాధకం కిఞ్చిత్ విద్యతే । యేనోపచారకల్పనేతి । ఈశ్వరగ్రహణేన జీవాత్మనామపి యత్పరైష: పరమమహత్త్వముక్తం తదసదితి సూచయతి । ఉపపాదయిష్యతే ఖల్వణుత్వం జీవస్యేతి ।

దృష్టాన్తే విశ్రమాభావోపపాదనస్య ప్రయోజనమాహ- తథేతి ॥

యతో దృష్టాన్త ఏతావద్గుణమేవ పరిమాణముత్కృష్యతే నాతోఽధికమితి వాక్యం నాస్తి । అతస్తథా తద్దృష్టాన్తేన అణో: అణుత్వస్య పరిమాణాపకర్షస్య చైతావద్భాగతా త్ర్యణుకపరిమాణాత్ షష్ఠభాగ ఏవ పరిమాణమపకృష్యతే నాతోఽధికమితీయత్తా క్వచిద్ద్రవ్యే న

సిద్ధయతి । నహి మహాహ్రదం సపక్షీకృత్య పర్వతేఽగ్నిమత్త్వం శక్యసాధనమ్ । తదసిద్ధౌ చ న వివక్షితార్థలాభ: । అస్మాదేతావద్భాగమేవ పరిమాణమపాకృష్యతే నాతోఽధికమిత్యస్యార్థస్య హి సిద్ధావపకర్షకాష్ఠాశ్రయభూతం కుతశ్చిదప్యనుత్కృష్యమాణం ద్రవ్యం సిద్ధయతీతి ।

యద్వాఽనేన వాక్యేన ప్రతిపక్షమాహ । తథాహి । సమర్థితం తావత్పరిమాణోత్కర్షతారతమ్యం న క్వచిద్విశ్రాన్తమస్మాదేతావద్గుణమేవ పరిమాణముత్కృష్యత ఇతీయత్తాభావాదితి । తథా తద్దృష్టాన్తేనాణోశ్చైతావద్భాగతా క్వచిన్నాస్తీతి సాధ్యత ఇతి । అత్రాయం ప్రయోగ: । పరిమాణాపకర్షతారతమ్యం క్వచిన్న విశ్రాన్తమ్ పరిమాణతారతమ్యత్వాత్ పరిమాణోత్కర్షతారతమ్యవదితి ।

ద్వితీయం శఙ్కతే- విశ్రాన్త ఇతి ॥

విశ్రాన్త ఇత్యస్య త్ర్యణుకాద్యపేక్షయా పరిమాణతోఽనన్తాంశో ద్రవ్యవిశేష: కశ్చిదస్తీత్యర్థ ఇతి ద్వితీయపక్షో గమ్యతేఽభ్యుపగమ్యతే యదీత్యర్థ: । ఇదము(ఏతదు)క్త్తం భవతి । పరిమాణాపకర్షతారతమ్యమియత్తానవచ్ఛిన్నమేవ । కిన్త్వనన్తాంశరూపమపి తత్క్వచిదాశ్రితమితి । నిరాకరోతి- నేతి ॥

తర్హీతి శేష: । కశ్చిదితి వర్తతే । ఏవం సాధనే కశ్చిదపి ద్రవ్యవిశేషో నావసాయయితుం శక్య: । అయమేవ సర్వతోఽపకృష్యపరిమాణవాన్నాతోఽపకృష్యపరిమాణోఽస్తీతి సర్వాన్తిమతయా న ప్రతిపత్తుం కశ్చిచ్ఛక్యతే । కుత: కేవలం సాక్షాద్విరోధాత్ । పరిమాణాపకర్షోఽనన్తశ్చ పర్యవసితశ్చేతి హి విప్రతిషిద్ధమేతత్ । భవితవ్యం చావసానేన । అన్యథా సర్వస్యాప్యుత్కృష్యాపకృష్యపరిమాణసమ్భవేన పరమాణోర్మహత్త్వనిరాకరణాసమ్భవాత్ । ఏవశబ్దేన విరోధస్యాపరిహార్యత్వం సూచయతి । తదనేనాపసిద్ధాన్తోఽభిహితో భవతి ।

యది చానన్త్యమవధీర్య పరిమాణాపకర్షతారతమ్యం క్వచిదాశ్రితమిత్యేవ ప్రతిజ్ఞార్థ: స్యాత్ । తథాఽపి న సిసా(షా)ధయిషితమవసానం లభ్యేత ఇత్యర్థాన్తరతా స్యాత్ । యథాఽఽకాశాదేరుత్కృష్యపరిమాణం ద్రవ్యం నాస్తి తథా పరమాణోరపకృష్యపరిమాణం ద్రవ్యం నాస్తీతి తాత్పర్యార్థం ఇతి చేత్ । సత్యమ్ । నాయమితో లభ్యేత ఇతి ఉచ్యతే । పరిమాణాపకషర్తారతమ్యం క్వచిన్నిరతిశయమ్ పరిమాణతారతమ్యత్వాత్పరిమాణోత్కషర్తారతమ్యవదితి వివక్షితమితి చేత్ । కోఽయమతిశయో నామ । కిమాధిక్యముత న్యూనతా । అథ సాధారణం కిఞ్చిత్ । ఆద్యే బాధ: । ద్వితీయే దృష్టాన్తస్య సాధ్యవికలతా । న తృతీయ: । తదభావాత్ । శబ్దసామ్యమాత్రేణానుమానాప్రవృత్తే: । యథాఽఽకాశాదిపరిమాణముభయావధిమన్న భవతి । తథా త్ర్యణుకావయవావయవపరిమాణమపి సాధ్యమితి చేన్న । హేత్వభావాత్ । పరిమాణత్వస్య ఘటాదిపరిమాణే వ్యభిచారాత్ । నిత్యపరిమాణత్వస్యాశ్రయానిత్యతాయా వక్ష్యమాణత్వేనాసిద్ధే: । పరిమాణకాష్ఠత్వస్య చ సాధ్యత్వాత్ । ఏవం తాత్పర్యాన్తరాణ్యపి నిరాకార్యాణీతి ।

పరిమాణోత్కర్షతారతమ్యస్యానన్తత్వం దృశ్యేత ఇత్యుక్త్తమ్ । తత్కేన ప్రమాణేనేత్యాశఙ్కయ కాలాకాశేశ్వరాదీని హి ద్రవ్యాణి పరమమహత్త్వయన్తీష్యన్తే । తత్ర కాలాకాశయోస్తావత్పరిమాణోత్కర్షస్యానన్త్యం సాక్షిసిద్ధమిత్యాహ- కేవలమితి ॥

కేవలశబ్దేన ప్రమాణాన్తరాభావం ప్రతిజానీతే । దేశ ఇత్యాకాశ ఉచ్యతే । నాన్తవానిత్యనవధికపరిమాణోత్కర్షవాన్ । దృశ్యత ఇతి వక్ష్యమాణమత్రాపి సమ్బధ్యతే । కాలాకాశౌ హి కేవలం సాక్షి(వేద్య)సిద్ధావిత్యుపపాదితం ప్రథమాధ్యాయే । అతస్తత్పరిమాణోత్కషర్స్యానవధికత్వమపి తేనైవ గమ్యత ఇతి ।

పరిమాణాపకర్షతారతమ్యస్యాప్యానన్త్యం దృశ్యత ఇత్యుక్త్మ్ । తత్కేన ప్రమాణేనేత్యాశఙ్కయ కాలాకాశయోస్తావత్సాక్షిణైవేత్యాహ- అపర్యవసితశ్చేతి ॥

ద్వయో: కాలే గగనే చ । అణోశ్చ పరిమాణాపకర్షతారతమ్యస్య చేత్యర్థ: । అపర్యవసితి: ఆనన్త్యమ్ ।

నన్వేతదనుపయుక్త్మ్ । పరమాణుపరిమాణతోऽపకృష్యపరిమాణసద్భావే ప్రమాణోపన్యాసస్య కార్యత్వే కాలావకాశయో: పరిమాణోత్కర్షానన్త్యే ప్రమాణోపన్యాసస్య ప్రయోజనాభావాదితి । మైవమ్ । నహి పరేణ సాక్షాదేవముక్త్మ్ । కిన్తు పరిమాణోత్కర్షపరమ్పరావత్తదపకషర్పరమ్పరాऽపి పర్యవసానవతీతి । తథాచ కాలాకాశయో: పరిమాణోత్కర్షాపకర్షపరమ్పరాయా: పర్యవసానాభావే సాక్షిప్రమాణోపన్యాస: కథమసఙ్గత: ।

నన్వస్తు కాలాకాశయో: పరిమాణప్రకర్షోऽనవధిక: । తదపకర్షానన్త్యం తు కథమ్ । వ్యాహతత్వాత్ । మైవమ్ । సాక్షిసిద్ధత్వాత్ । ప్రమితేऽర్థే విరోధానవకాశాత్ ।

కాలాదావనవధిక: పరిమాణాపకర్ష: సాక్షిసిద్ధ ఇత్యేవ నేష్యత ఇతి చేత్ । కిం సాక్షిణా నావగమ్యతే, ఉతావగతోऽపి న సత్య:, అథవా సాక్షీ నామ ప్రమాణం నాస్తి ।

ఆద్యం శఙ్కతే- యదీతి ॥

తదితి కాలాదే: పరిమాణాపకర్షస్యానన్త్యం సామాన్యేన పరామృశతి । దూషయతి- మహత్త్వమితి ॥

కాలాకాశయోరితి వర్తతే । మహత్త్వమ్ అనవధిక: పరిమాణోత్కషర్: । తర్హీతి శేష: । అయమభిసన్ధి: । కాలాదౌ పరిమాణోత్కషర్స్యానన్త్యముపేత్య హి పరేణ తదపకర్షానన్త్యం నేష్యతే । తత్ర వక్త్వ్యమ్ । ప్రకర్షానన్త్యం కేన ప్రమాణేనావగమ్యత ఇతి । సాక్షిణేతి చేత్ । అపకర్షానన్త్యమపి తద్బలేన కుతో నాఙ్గీకృతమ్ । తత్తేన నావగమ్యత ఇతి । సాక్షిణేతి చేత్ । అపకర్షానన్త్యమపి తద్బలేన కుతో నాఙ్గీకార్యమ్ । తత్తేన నావగమ్యత ఇత్యుక్త్మితి చేత్ । ఇదమపి (తదపి)తేన నావగమ్యత ఇతి వదన్తం ప్రతి కిముత్తరమ్ । అనుభవాపలాపో న యుక్త్ ఇతి చేత్ । సమం ప్రకృతేఽపి । యథా హి కాలాదేరుత్కర్షానవధికత్వమనుభవే చకాస్తి । తథాఽపకర్షానన్త్యమపీతి కిమేకత్ర పక్షపాతేన । అన్యథైకాపలాపే ద్వితీయస్యాప్యపలాపో దురుత్తర: స్యాదితి ।

స్యాదేతత్ । న కాలాదే: పరిమాణోత్కర్షానన్త్యం సాక్షిసిద్ధమితి బ్రూమ: । కిన్తు అనుమానగమ్యమ్ । తథాచ న ప్రతిబన్దీగ్రహ ఇత్యత ఆహ- విశ్రాన్తిరితి ॥

పరిమాణోత్కర్షపరమ్పరయా ఇతి శేష: । అనుమానత ఇతి తృతీయార్థే తసి: । నానుమానేన కాలాదావనవధికపరిమారోత్కషర్సిద్ధి: । హి యస్మాత్తారతమ్యేనానుమానేన తద్విశ్రాన్తిర్దృశ్యతే । పరిమాణోత్కర్షతారతమ్యం ఇయత్తావత్పరిమాణతారతమ్యత్వాత్తదపకషర్తారతమ్యవదితి ప్రత్యనుమానప్రతిరుద్ధత్వాదితి యావత్ । నచ దృష్టాన్తోఽస్మాకం సాధ్యవికల ఇతి వాచ్యమ్ । అపకర్షతారతమ్యస్య ్రఅన్తవత్త్వముపేత్యోత్కర్షతారతమ్యస్యానన్త్యమనుమిమానస్య పరస్యైవం ప్రతిపక్షోత్ప్రేక్షా స్యాదిత్యుచ్యమానత్వాత్ । తథాచ సాక్షివిరుద్ధం ప్రత్యనుమానమితి వక్త్వ్యమ్ । కథం తర్హి స ఏవ కాలాదావనవధికప్రకృష్యపరిమాణం న సాధయేదితి ।

అస్తు తర్హ్యాగమాత్కాలాదావనవధికోత్కృష్యపరిమాణసిద్ధిరితయాశఙ్కయాహ- యదీతి ॥

ఆగమాత్ స ఏషోఽనన్త ఇత్యాదే: । తన్మహత్వం కాలాదిపరిమాణోత్కర్ష: । అణుత్వం పరిమాణాపకర్ష: । ఏతదు(ఇదము)క్త్ం భవతి । నాగమ: కాలాద్యనన్తానాం స్వయం ప్రతిపాదయతి । తత్రప్రవృత్తే: ప్రాగేవ సాక్షిణా తత్రప్రతిభాసాత్ । కిన్త్వనువాద ఏవాయమ్ । ప్రతిపాదకత్వే వా నాస్మత్ప్రయోజనపరిక్షయ: । యస్మాదాగమాత్కాలాద్యుత్కర్షోఽనవధిక: ప్రతీయతే తస్మాదేవాపర్షానన్త్యప్రతీతే: । అనన్తశబ్దో హ్యనవచ్ఛేదమాత్రమాచష్టే । స చ యథా పరిమాణోత్కర్షవిషయో వ్యాఖ్యాయతే । తథా తదపకర్షవిషయోఽపి శక్యతే వ్యాఖ్యాతుమితి ।

పరిమాణోత్కర్షవత్తదపకర్షస్యాపి కాలాదావానన్త్యం సాక్షిణాఽఽగమేన వా ప్రతీయత ఏవ । తథాఽపి న తత్సత్యమ్ । నహి ప్రతీతత్వ(తి)మాత్రేణ సత్యతానిశ్చయోఽతిప్రసఙ్గాదితి ద్వితీయం నిరాకరోతి- మహత్త్వేతి ॥

కాలాదౌ పరిమాణోత్కర్షాపకర్షయోర్విశ్రాన్తిరియత్తావచ్ఛేదో బలవత్ప్రమాణేన నైవోపలభ్యతే । అత్ర మహత్త్వగ్రహణం దృష్టాన్తార్థమ్ । ఇదముక్తం భవతి । యథా కాలాదౌ పరిమాణోత్కర్షస్యానన్త్యం సాక్ష్యాద్యవగతం విపరీతగ్రాహకప్రమాణాభావాత్సత్యమేవ । తథా తదపకర్షస్యాపి । వినా బాధకేన సాక్ష్యాదిసిద్ధం పరిమాణాపకర్షానన్త్య కాలాదావసత్యం చేత్తదుత్కర్షానన్త్యమప్య(కాలాదావ)సత్యం స్యాత్ । అవిశేషాత్ । తతశ్చాపరిచ్ఛిన్నపరిమాణతాఽఙ్గీకారో (భజ్యేత) నఙ్గయేత । అతిప్రసఙ్గస్తు బాధకాభావేనాపాస్త ఇతి ।

నన్వస్త్యేవ పరిమాణాపకర్షస్యానన్త్యాభ్యుపగమే బాధకమ్ । తథాహి । అపకర్షో నామాల్పతా । ఆనన్త్యం చానల్పతా । నచ విరుద్ధయోర్విశేష్యభావ: సమ్భవతి । న హి భవతి పీతోఽపీత ఇతి । అతో బాధకసద్భావాత్ప్రతీతమప్యపకర్షానన్త్యం త్యజ్యత ఇత్యత ఆహ- అన్యదేవేతి ॥

నానన్తత్వం నామానల్పత్వమ్ । కిన్త్వన్యదేవ పరిచ్ఛేదాభావరూపమ్ । తస్మాత్పరిమాణోత్కర్షాపకర్షయో: సమానో ధర్మ ఇతి యుజ్యతే । అత్రాపి మహత్త్వగ్రహణం దృష్టాన్తమేవ । యథా మహత్త్వస్య విశేషణం తథాఽణుత్వస్యాపీతి । యద్యనన్తత్వం నామానల్పత్వం స్యాత్తదోత్కర్షస్యాపి విశేషణం న స్యాత్ । నహి తదేవ తస్య విశేషణం భవతి । పీత: పీత ఇత్యదర్శనాత్ । అతస్తత్రానన్త్యం నామ పరిచ్ఛేదాభావ ఇతి స్వీకృత్య విశేషణవిశేష్యభావ: సమర్థనీయ: । తథా ప్రకృతేఽపీతి । యథా హి పరిమాణోత్కషర్ో గగనాదావనధికస్తథా తదపకర్షోఽప్యనవధిక ఏవేతి విశేషణవిశేష్యభావాభ్యుపగమే న కోఽపి దోష ఇతి ।

ఆనన్త్యం నామానల్పత్వాదన్యదిత్యేతత్ప్రత్యయయితుం దృష్టాన్తాన్తరమాహ- బహుత్వేతి ॥

యద్వత్ యథా సఙ్ఖ్యాయాం బహుత్వాల్పత్వయోర్విశేషణతయాఽఽనన్త్యముపలభ్యతే । బహుత్వమనన్తమల్పత్వం చానన్తమితి । తథా ప్రకృతేఽపీతి । యద్యనన్త్వం

నామానల్పత్వం స్యాత్ తదా న బహుత్వస్య విశేషణం స్యాత్ । తస్యైవ తద్విశేషణత్వాయోగాత్ । నాప్యల్పత్వస్య, విరోధాత్ । అత: అవచ్ఛేదాభావ ఏవానన్తత్వమిత్యఙ్గీకృత్య బహుత్వమల్పత్వ(చానన్త)చాపర్యవసితమితి విశేషణవిశేష్యభావో బోద్ధవ్య: । తథా పరిమాణోత్కర్షాపకర్షయోరపీతి ।

నను చ నాస్త్యేవ సఙ్ఖ్యాయాం బహుత్వాల్పత్వయోరానన్త్యమ్ । బహుత్వస్య పరార్ధ ఏవ పర్యవసితత్వాత్ । అల్పత్వస్య చైక(ా)త్వావధిత్వమ్ । యథోక్తమ్ । "సా చైకత్వాదిపరార్ధపర్యన్తా" ఇతి । అత: కథమయం దృష్టాన్త ఇత్యత ఆహ- ఏకేతి ॥

సఙ్ఖ్యామధికృత్య హి గణితశాస్త్రం ప్రవృత్తమ్ । తత్ర చ కలాసవణర్నప్రభాగభాగానుబన్ధభాగాపవాహభాగభాగాదిప్రకరణేష్వేకభాగానాం తావత్త్వమనవధికత్వం గమ్యతే హి యస్మాత్తస్మాదవగమ్యతే అస్త్యేకత్వాదప్యపకృష్యానవధికా సఙ్ఖ్యేతి । పరార్ధాత్పరతోఽపి సఙ్ఖ్యాసద్భావ: స్ఫుట ఏవేతి నోపపాదిత: । సమ్భవతి హి పరేషామపీశ్వరాపేక్షాబుద్ధ్యా పరమాణ్వాదౌ పరార్ధాత్పరతోఽపి సఙ్ఖ్యోత్పత్తి: । తత: పరం సంజ్ఞాకరణం తు గణకానాం ప్రయోజనాభావాత్ । ఏతామేవ విప్రతిపత్తిమపనేతుం సఙ్ఖ్యాదృష్టాన్తోపాదానం కృతమితి ।

ఏవం కాలాకాశయో: పరిమాణోత్కర్షాపకర్షానన్త్యం సాక్షిణా ప్రసాధ్యేశ్వరే తదాగమేన సాధయతి- అణీయాంశ్చేతి ॥

"అణోరణీయాన్మహతో మహీయానాత్మా" ఇత్యాగమేన భగవానీశ్వరోఽణోరప్యణీయాన్మహతోఽపి మహీయానుదిత: । నచ తత్రాణుమహచ్ఛబ్దాభ్యాం కిఞ్చిద్వ్యవస్థితముచ్యతే । విశేషణాభావాత్ । తతో యద్యపకృష్యపరిమాణం తతస్తతోఽప్యపకృష్యపరిమాణో యద్యచ్చోత్కృష్యపరిమాణం తతస్తతోఽప్యుత్కృష్యపరిమాణ ఇత్యుక్తం స్యాత్ । తథా చేశ్వరగతయో పరిమాణోత్కర్షాపకర్షయోరనవధికత్వమేవ లభ్యతే ।

నన్వణీయాన్మహీయానిత్యుక్త ఏవ భగవతి పరిమాణోత్కషర్ాపర్షయో: పర్యవసానాత్కథం తయో: అనవధికత్వమిత్యత ఆహ- అణీయానితి ॥
అణీయాన్మహీయానిత్యుక్తయోరప్యణోర్మహతశ్చేతి శబ్దవిషయత్వాదితి ।

నన్వేవం సతి స్వస్మాదపి స్వయమపకృష్య ఉత్కృష్యశ్చేత్యాగతమ్ । కో నేత్యాహ । యథా చైతత్తథా వక్ష్యతే ।

శ్రుత్యన్తరం చేశ్వరే పరిమాణోత్కర్షాపకర్షయోరానన్త్యం ప్రతిపాదయదస్తీత్యాహ- ఆనన్త్యేతి ॥

"సత్యం జ్ఞానమనన్తం బ్రహ్మ' ఇతి బ్రహ్మణ ఆనన్త్యస్య వాచకోఽనన్తశబ్దస్తావద్దేశత: కాలతో వస్తుతశ్చానన్త్యమాహ । తత్ర దేశానన్త్యం నామానవధికపరిమాణవత్త్వమ్ । కాలానన్త్యం నామానవచ్ఛిన్నసత్తాకత్వమ్ । వస్త్వానన్త్యం నామాపరిచ్ఛిన్నసఙ్ఖ్యాగుణకర్మవిగ్రహవత్త్వమ్ । తత్ర యదా పరిమాణానన్త్యస్య వాచకస్తదా ద్విధానన్త్యేఽపి ఉత్కర్షాపకర్షాభ్యామనన్త్యేఽపి మానతాం యాతి । న తూత్కర్షానన్త్యమాత్రే విశేషాభావాదితి । నన్వనేకార్థత్వమన్యాయ: । కోఽత్ర న్యాయవిరోధ: । నిరర్థకశబ్దప్రయోగాయోగాత్తావదేకోఽర్థోఽఙ్గీకార్య: । ద్వితీయాఙ్గీకారే తు న కిఞ్చిద్బీజమితి కల్పనాగౌరవమ్ । ఉచ్యతే । యత్ర హ్యేకస్మిన్నర్థే వ్యవస్థితే సతి వృథైవార్థాన్తరాఙ్గీకారస్తత్రైవమేతత్ । నచైవం ప్రకృతే । అనన్తశబ్దో హి పరిచ్ఛేదాభావమాహ । పరిచ్ఛే(దశ్చ)దో హి దేశత: కాలతో వస్తుతశ్చ భవన్న్యుపగపదేవ ప్రాప్నోతి । నచ తత్ర కస్యచిత్ప్రాథమ్యమస్తి । నాప్యన్యతమపరిత్యాగే కారణమ్ । ఏవం పరిమాణానన్త్యేఽప్యుత్కర్షపరిగ్రహో ద్రష్టవ్య ఇతి ।

నన్వేవం కాలతో గుణతశ్చానన్త్యవాచకస్యానన్తశబ్దస్యాల్పకాలత్వమల్పగుణత్వం చార్థ: స్యాత్ । అన్యథాఽల్పపరిమాణవత్త్వమపి న స్యాత్ । అవిశేషాదితి చేత్ । కిమిదం కాలతో గుణతశ్చాల్పత్వమాపాద్యం కిమల్పా ఏవ గుణా: సన్తి బ్రహ్మణో న బహుతరా: । తథా అల్పకాలీనైవ సత్తా న ప్రచురకాలీనేతి । కింవా సర్వకాలగతస్యాల్పకాలేఽప్యవస్థితి: స్యాత్ । మహాగుణస్య చాల్పోఽపి గుణ: స్యాదితి ।

ఆద్యం దూషయతి- నైవేతి ॥

గుణాల్పత్వం కాలాల్పత్వం చ మానగమ్ । అనన్తం బ్రహ్మేతి శ్రుతిప్రతిపాద్యం నైవ భవేదితి గూఢాభిసన్ధే: ప్రతిజ్ఞా । హేతుముత్తరత్ర వక్ష్యతి ।

ద్వితీయమాశఙ్కయాఙ్గీకరోతి- సర్వేతి ॥

ఇతిచేదాపాద్యతే । తద్భవేదేత్యర్థ: । అత్ర గుణగ్రహణం క్రియాదేరప్యుపలక్షణమ్ । గుణకాలయోర్యథేష్యముపాదానం ప్రాథమ్యనిరాసాథర్మ్ । తేనోక్త్తకల్పనాగౌరవపరిహారం సూచయతి ।

నను యది కాలాల్పత్వం గుణాల్పత్వం చాఙ్గీక్రియతే । కథం తర్హి నైవ గుణాల్పత్వమితి నిరాకరణమిత్యతోఽభిసన్ధిముద్ఘాటయతి- తావత్త్వమేవేతి ॥

అల్పత్వమేవేత్యర్థ: । ఇత్యుక్త్తం ప్రాగితి శేష: । కుతో న స్యాదితి చేత్ । ఆపాదకాభావాదిత్యాహ- దేశేఽపీతి ॥

పరిమాణేఽపీత్యర్థ: । ఏతత్ తావత్త్వమేవ । న: అస్మాకమ్ । ఏతదుక్త్తం భవతి । పరిమాణవిషయేఽస్మదీయం శ్రుతివ్యాఖ్యానముపలభ్య హి గుణకాలయోరప్యేతదాపాద్యతే । ఆపాదకాన్తరాభావాత్ । నచ పరిమాణేఽస్మాభిరేవం వ్యాఖ్యాయతే । అపకృష్యమేవ పరిమాణమనవధికమస్తి నోత్కృష్యమితి । ద్విధానన్త్యేఽపీత్యుక్త్తత్వాత్ । అతో నిర్మూలమేతదాపాదనమితి ।

నన్వేతదీశ్వరాదేరనవధికోత్కృష్యాపకృష్యపరిమాణసమర్థనమయుక్త్తమ్ । సూత్రకారేణ క్వాప్యనుక్త్తత్వాత్ । మహద్దీర్ఘవద్వేతి సూత్రస్య

విజాతీయయోరపి కార్యకారణభావోపపాదనేన వ్యధికరణయోరప్యపరిచ్ఛిన్నపరిమాణోత్కర్షాపకర్షయోరుపపాదనేన వా సమర్థయితుం శక్యత్వాదిత్యత ఆహ- మహత ఇతి ॥

నిరవధికపరిమాణోత్కర్షవతో(ఽపి) బ్రహ్మణోఽల్పపరిమారవత్త్వం చ వ్యోమం దృష్టాన్తీకృత్య వ్యోమవచ్చేతి సూత్రఖణ్డేన ప్రాహ- సూత్రకార: । అతో బ్రహ్మణో గగనస్య వాఽనవధికపరిమాణరోత్కషర్ాపకర్షసద్భావస్తత్సిద్ధాన్తో భవత్యేవేతి ।

కిఞ్చ యోఽర్థో నిరవకాశప్రమాణసిద్ధో యద్విపర్యయే చానిష్టం స సర్వోఽపి సిద్ధాన్త ఏవ । తత్ర కాలాకాశయోరీ(రపీ)శ్వరే చానవధికపరిమాణోత్కర్షాపకర్షసద్భావ: సాక్షిణాఽఽగమేన చ సిద్ధ ఇత్యుక్తమ్ । తద్విపర్యయే బాధకమాహ- యదీతి ॥

కాలాదేరితి వర్తతే । సర్వత్రాపి సంస్థానమితి చ । కాలాదీనాం సర్వగతత్వం పరేణాప్యఙ్గీకృతమ్ । సర్వగతత్వం చ సర్వ(త్ర)దేశే సంస్థానమ్ । తథాచ యది కాలాదేరల్పాల్పతరదేశేషు సంస్థానం న స్యాత్ । తదా సర్వత్రావస్థానమపి నో భవేత్ । కుత ఇత్యత ఆహ- స్థితస్య హీతి ॥

ధ్రువమిత్యవధారణే । అల్పదేశేషు స్థితస్యైవేతి । యథా ఖల్వేకైకం వర్ణముచ్చారయత ఏవ సవర్ణోచ్చారణమ్ । నత్వేకమపి వర్ణమనుచ్చారయత:, తథాఽల్పాల్పతరదేశేషు స్థితస్యైవ హి సర్వదేశగతత్వం భవేత్ । ఏకైకత్రాపి దేశేఽనవస్థితస్యాఖిలదేశస్థతా కుత ఏవ భవేత్ । అనేన యో యత్సముదాయం వ్యాప్నోతి స తదేకదేశానపి వ్యాప్నోతి(త్యేవ), యస్త్వేకదేశాన్న వ్యాప్నోతి నాసౌ తత్సముదాయమిత్యన్వయవ్యతిరేకౌ దర్శితౌ ।

న కేవలమల్పాల్పతరదేశస్థత్వాభావే సర్వగత్వాభావప్రసఙ్గ: । కిన్తు శశవిషాణాదివత్సత్త్వాఽపి న స్యాదిత్యాహ- శూన్యత్వమేవేతి ॥

ఏవంచ కాలాదీనామల్పాల్పతరదేశావస్థానేఽల్పాల్పతరపరిమాణవత్త్వమప్యవర్జనీయమిత్యనవధికపరిమాణాపకర్షసిద్ధి: । అనవధికోత్కర్షస్తు పరేణాప్యఙ్గీకృత ఏవేతి న తద్విపర్యయే బాధకముక్తమ్ । సర్వత్రాపి నో భవేదిత్యేవ వా ద్రష్టవ్యమ్ । నహి పరమమహత్త్వాభావే సర్వగతత్వం సమ్భవతి । తథాచాహ- "విభుత్వాన్మహానాకాశ:' ఇత్యాది । అల్పాల్పతరదేశపర్యవసితస్యాల్పాల్పతరపరిమాణత్వమ్ । న చైవమాకాశాదీతి చేత్ । తత్కిమాకాశాది సముదితరూపం యేన పర్యవసానాపర్యవసానవిషయత్వమశ్నువీత । కిన్త్వేకమేవ । తచ్చ యద్యల్పాల్పతరదేశేషు తిష్ఠేత్తదా తత్తత్పరిమాణం భవత్యేవ (భవేదేవ) । యది తవ తత్ర స్థితస్య తత్తత్పరిమాణత్వం తదా ఘటాదావపి తత్ప్రసఙ్గ ఇతి చేన్న । తస్య సాంశత్వేనాన్యథాసిద్ధత్వాత్ ।

నను చ సర్వమూర్త(ద్రవ్య)సంయోగిత్వమేవ సర్వగతత్వం, న సర్వత్ర సంస్థానమ్ । ఆకాశాదేరనాశ్రితత్వాత్ । సంయోగశ్చ తత్తత్పరిమాణాభావే(ఽపి భవేదేవ । నహి ఘటో గగనేన

సంయుజ్యమానో భవతి పరమమహాన్నాపి పరమాణునా సంయుజ్యమాన: పరమాణు: । తత్కస్య హేతో: । సంయోగస్య ప్రదేశవృత్తిత్వాదితి । మైవమ్ । సర్వపరిమాణానామప్యాకాశే సత్త్వాత్పరమాణునా చ ఘటాంశస్యైవ సంయోగాత్ । తథాహి । విశేషశక్త్యా, నిర్భేదమప్యాకాశమనన్తాంశోపేతమ్ । తత్ర అనవధికౌ పరిమాణోత్కర్షాపకర్షౌ వ్యవస్థయా వర్తేతే । తతశ్చ ఘటో వితస్తిపరిమాణేనైవాకాశేన సంయుజ్యతే । స్వయం చ తత్పరిమాణ ఇతి కో దోష: । ఘటాంశ ఏవ పరమాణుసంయోగో వర్తతే, న ఘట ఇతి కథం ఘటస్య పరమాణుతా । తర్హ్యాకాశప్రదేశా ఏవాల్పాల్పతరప్రదేశసంయోగిన ఇతి, త ఏవ తత్తత్పరిమాణా: స్యుర్నాకాశమితి చేన్న । తేషామప్యాకాశాత్మకత్వాత్ । అన్యథా సంయోగస్య ప్రదేశవృత్తిత్వం న స్యాద్వ్యాఘాతాదితి ।

కాలాదౌ పరిమాణోత్కర్షాపకర్షయోరానన్త్యముపపాద్యోపసంహరతి- అత ఇతి ॥

క్వచిత్ కాలాదౌ త్రయే । యద్వాఽనుమానదూషణోపసంహారోఽయమ్ । తతశ్చ కాలాతీతత్వదృష్టాన్తదోషావపరిహార్యావితి ।

కాలాకాశేశ్వరేషు పరిమాణోత్కర్షాపకర్షయోరానన్త్యమస్తీత్యుక్త్మ్ । న కేవలం తేష్వేవ । కిన్తు ప్రకృత్యాదౌ సర్వగతే పరమమహతి ద్రవ్యాన్తరేఽపీత్యాహ- ఉభయేతి ॥

యది కాలాదేరప్యానన్త్యం స్యాత్ । కథం తర్హి సత్యం జ్ఞానమనన్తం బ్రహ్మేత్యానన్త్యం బ్రహ్మణో లక్షణత్వేనోచ్యతే । న హ్యతివ్యాప్తం లక్షణం భవతీత్యత ్రఆహ- తచ్చేతి ॥

పరమితి కేవలార్థే । యద్యపి కాలాదికమప్యనన్తం, తథాఽపి బ్రహ్మైవ తదనన్తమిత్యుచ్యతే । కుత: । సాక్షాత్ పరానపేక్షయాఽనన్తత్వాత్ । అపరాధీనత్వాపేక్షయేతి యావత్ । పక్షాన్తరమాహ- సర్వేతి ॥

నాస్యాం శ్రుతావానన్త్యమాత్రం లక్షణత్వేనోచ్యతే । కిన్తు దేశత: కాలతో గుణాదితశ్చ । తాదృశం చ బ్రహ్మైవేతి న దోష: । యథోక్త్మ్ "దేశత: కాలతశ్చైవ గుణతశ్చ త్రిధా తతి: । సా సమస్తా హరేరేవ న హ్యన్యే పూర్ణసద్గుణా:' ఇతి । పక్షాన్తరమన్వాచినోతి- సదేతి ॥ పూర్వేణైవ సమ్బన్ధ: । తథాచ కాలక్షణేషు దేశతోఽనన్తేష్వపి నాతివ్యాప్తిరితి ।

పరమాణావపి పరిమాణాపకర్షతారతమ్యవిశ్రాన్తిర్నాస్తీత్యుక్తమ్ । తదసత్ । పరిమాణస్య ద్రవ్యాశ్రయత్వాత్ । పరమాణుతోఽప్యపకృష్యపరిమాణాశ్రయస్య ద్రవ్యస్యాభావాత్ । మైవమ్ । పరమాణుభాగానాం సత్త్వాత్ । నచ తేషు విశ్రాన్తి: । తేషామపి

(భాగసత్త్వాత్) సభాగత్వాత్ । అవిశ్రాన్తభాగపరమ్పరా కుత: సిద్ధేత్యత: సాక్షిణేతి వక్తుం సాక్షీ నామ ప్రమాణమేవ నాస్తీతి వదతో బాధకం తావదాహ- యదీతి ॥

సాక్షీ నామ మానం యది నేష్యతే తదాఽక్షజాదేర్జ్ఞానస్య మానత్వమ్ । చశబ్దాద్బహి: కాలాకాశాదికమన్త:సుఖాదికం చ కేన ప్రమాణేన గమ్యతే । న కేనాపి । తద్గ్రాహకస్య ప్రమాణాన్తరస్య అభావాత్ । నచ తన్మా భూదితి వాచ్యమ్ । తద్వ్యవహారవిలయప్రసఙ్గాదితి ।

నన్వస్తు సాక్షిణమనఙ్గీకుర్వాణస్యేదం బాధకమ్ । సాధకం (తు) కిమిత్యత ఆహ- స్వయమ్భూత ఇతి ॥ యస్తు స్వయం ప్రకాశమానేఽపి సాక్షిణి విప్రతిపద్యతే సోఽక్షజాదేర్మానత్వం సప్రమాణకం వస్తుత్వాద్ఘటవదితి ప్రసఙ్గసూచితేనానుమానేన బోధనీయ: । ప్రసక్తప్రతిషేధశ్చ వక్ష్యమాణన్యాయేన భవిష్యతి । ధర్మిగ్రాహకప్రమాణేనైవ సిద్ధేర్న తత్ప్రామాణ్యే పృథక్ ప్రమాణం వక్తవ్యమ్ । అత ఏవ మానమిత్యుక్తమ్ ।

న సాక్షిణోఽనభ్యుపగమేఽప్యక్షజాదిజ్ఞానప్రామాణ్యమప్రామాణికం ప్రసజ్యతే । ప్రవృత్తిసామర్థ్యేన తజ్జాతీయత్వేన వాఽనుమానేన తత్సిద్ధేరిత్యత ఆహ- అనవస్థేతి ॥

అన్యథా సాక్షీతరప్రమాణవేద్యత్వాఙ్గీకారే । తర్హి సాక్షిప్రామాణ్యమప్యన్యేన గ్రాహ్యమిత్యనవస్థైవేతి చేన్న । తస్య స్వప్రకాశత్వాదితి । తదిదముక్తం స్వయమ్భూత ఇతి ।

కిమతో యద్యేవం సాక్షీ నామ ప్రమాణమస్తీత్యత ఆహ- అత ఇతి ॥

సాక్షిత ఇత్యర్థ: । సర్వపదార్థానాం పరమాణోస్తద్భాగానాం చేత్యర్థ: । సన్త్యేవ ఇతి సిద్ధమితి శేష: । యద్వా సర్వపదార్థానామిత్యనేనానుమానమపి సూచయతి । పరమాణు: సభాగ:

పదార్థత్వాద్ఘటవత్ ఇతి । నచాశ్రయాసిద్ధిర్ధర్మిగ్రాహకవిరోధో వా । సాక్షిణా పరమాణుసిద్ధేరుక్తత్వాత్ । తేన చ సభాగతయైవ సిద్ధే: । న చైవమనుమానవైయర్థ్యమ్ । ప్రమాణసమ్ప్లవాఙ్గీకారాత్ । సభాగత్వమాత్రే విప్రతిపన్నం ప్రతి సార్థక్యాచ్చ । అనుమానాన్తరమాహ- సర్వదేతి ॥

యుగపదిత్యర్థ: । సర్వదిక్షు స్థితైర్ద్రవ్యై: సమ్బన్ధాత్సంయోగాదపి భాగా: సన్తీత్యవగమ్యతే । యద్యపి సభాగత్వమాత్రసాధనే సంయోగిత్వమాత్రం ప్రయోజకమ్ । గగనాదీనామపి భాగాఙ్గీకారేణ వ్యభిచారాభవాత్ । తథాఽపి బహుభాగసాధనాయ విశేషణోపాదానమ్ । తథాహి । పరమాణుర్దశభాగవాన్యుగపద్దశమూర్తసంయోగిత్వాత్ (ప)ఘటవదితి ।

నను ద్రవ్యత్వేనైవాలం కిం సంయోగిత్వేన । (హేతూచ్ఛిత్తిరూప) విపక్షే బాధకసూచనార్థమితి బ్రూమ: । తథాహి । అస్తి తావత్పరమాణో: పరమాణ్వన్తరసంయోగ: । అన్యథా ద్వ్యణుకాద్యారమ్భానుపపత్తే: । న చైకేనైవేతి నియమ: । కారణాకారణసంయోగజసంయోగప్రక్రియాయామేకైకస్య పరమాణో: సజాతీయవిజాతీయపరమాణుద్వయేన యుగపత్సంయోగస్యోరరీకృతత్వాత్ । పాషాణాదిమధ్యవర్తిన: పరమాణో: పరితోఽస్థితై: పరమాణుభి: సంయోగాభావాద్యనుపపత్తేశ్చ । నచ మూర్తానాం యుగపదేకదేశావస్థానం సమ్భవతి । ప్రదేశవర్తినశ్చ సంయోగా: । సాక్షిసిద్ధత్వాత్ । ఘటాదౌ తద్దర్శనేన చ పరమాణౌ(ణావప్య0తదనుమానాచ్చ । తథాచ యది పరమాణురనేకాంశో న స్యాత్, తదా యుగపదనేకైర్న సంయుజ్యతేతి ।

నను సంయోగస్య ప్రదేశవృత్తిత్వం నామ స్వాత్యన్తాభావసమానదేశత్వమేవ । నతు ఘటసంయోగో ఘటావయవే వర్తత ఇతి । తత్కథం భాగాభావే సంయోగానుపపత్తిరితి । మైవమ్ । ప్రత్యక్షాదిసిద్ధస్య అవయవవృత్తిత్వస్య పరిత్యాగేనాప్రామాణికవ్యాహతాఙ్గీకారస్యానుచితత్వాత్ । వక్ష్యతే చైతత్ ।

నను పరమాణు: సావయవ ఇతి స్వవ్యాఘాతస్య ముఖ్యముదాహరణమ్ । యో హి సర్వత: అపకృష్టో యత: పరమాణునర్ాస్తి తం పరమాణుమాచతే । తస్య సావయవత్వేఽవయవినోఽవయవానామపకృష్టపరిమాణత్వావశ్యమ్భావాత్కథం న వ్యాహతిరిత్యత ఆహ- అవిభాగ ఇతి ॥

స్యాదయం విరోధో యదీదం పరమాణుపదప్రవృత్తినిమిత్తం స్యాత్ । నచైవమ్ । సావయవతయా సాక్షిసిద్ధే తదసమ్భవాత్ । కిన్తు అవిభాగ: పరాణుతా పరమాణుశబ్ధప్రవృత్తినిమిత్తమ్ । తథాచ కుతో వ్యాఘాత ఇతి ।

నన్వవిభాగ ఇతి కథమిదం విజ్ఞాయతే । సర్వథా విభాగలక్షణగుణాభావ ఇతి చేన్న । గుణాదేరపి పరమాణుత్వప్రసఙ్గాత్ । ద్రవ్యత్వే సతీతి విశేషణాదదోష ఇతి చేన్న । అసమ్భవాత్ । యత్కిఞ్చిద్విభాగాభావాభిప్రాయే మేరుమన్దరయోరప్యణుత్వప్రసఙ్గాత్ । అవయవవిభాగాభావోఽభిమత ఇతి చేన్న । మైవమ్ । యస్య విభిన్నావయవేషు సత్స్వపి తేషాం విభాగో న కదాఽపి భవితుమర్హతి స పరమాణురితి వ్యాఖ్యానాత్ । ఏతేనావయవపరమ్పరావి(శ్రాన్త్యభా)శ్రమాభావేఽనవ స్థేత్యపి పరాస్తమ్ । మూలక్షయాభావస్య సూచితత్వాత్ ।

యద్వా విభిద్యతే విభజ్యతే ఇతి విభాగ: । తదభావ: పరమాణుతేతి । యత: స్వావయవం వినా స్వతన్త్రమనవయవరూపమపకృష్యపరిమాణం

(వస్తు)నాస్తి స పరమాణురితి యావత్ ।

నన్వేవమవయవపరమ్పరావిశ్రాన్త్యభావేఽనన్తావయవారబ్ధత్వావిశేషాత్సర్షపమహీధరయో: పరిమాణావిశేష: స్యాత్ । నచ కారణసఙ్ఖ్యాఽవిశేషేఽపి తత్పరిమాణప్రచయవిశేషాత్సర్షపమహీధరయో: పరిమాణవిశేష ఇతి వాచ్యమ్ । అవయవానన్త్యసామ్యే తయోరప్యనుపపత్తేరితి ।

ఉచ్యతే । కిమయం ప్రసఙ్గ:, ఉతానుమానమ్ ।

ఆద్యే హ్యయమర్థ: । యది సర్షపమహీధరావవిశ్రాన్తావయవపరస్పరౌ స్యాతాం తదా అనన్తావయవారబ్ధౌ ప్రసజ్యేయాతాత్ । తథాచ సమపరిమాణౌ భవేతామితి । తత్రోభయత్రాపి వ్యాప్త్యభావ: । యదవిశ్రాన్తావయవపరస్పరం తదనన్తావయవారబ్ధమ్ । యచ్చైవం తత్తుల్యపరిమాణమితి । కిన్నామ భవతోపలబ్ధమ్ । కిఞ్చావయవపరమ్పరావిశ్రాన్త్యభావ తే సర్వేఽపి సఙ్ఖ్యయానన్తా: స్యు: । సషర్పమహీధరారమ్భకాణామానన్త్యం తు కుత: । అత ఏవ ద్వితీయప్రసఙ్గస్యాపాదకాసిద్ధి: । ఏతేనావయవపరమ్పరావిశ్రాన్త్యభావే

సమసఙ్ఖ్యావయవారబ్ధత్వం తతశ్చావయవపరిమాణాదివిశేషాభావే పరిమాణావిశేష: స్యాదితీత్యపి పరాస్తమ్ । వ్యాప్త్యసిద్ధే: । సమసఙ్ఖ్యావయవారబ్ధత్వాసిద్ధేశ్చ ।

ద్వితీయే త్విదముక్త్తం స్యాత్ । సర్షపమహీధరౌ నానన్తావయవారబ్ధౌ విసదృశపరిమాణత్వాత్ । విమతౌ నావిశ్రాన్తావయవపరమ్పరౌ అనన్తావయవానారబ్ధత్వాదితి । ఆద్యే సిద్ధసాధనమ్ । నహి సర్షపాదేరవయవపరమ్పరావిశ్రాన్త్యభావాదినాఽనన్తావయవారబ్ధత్వమఙ్గీకృతమ్ । కిన్తు సమ్భూతానామనన్తత్వమ్ । తదభావసాధనే మాం ప్రతి దృష్టాన్తాభావ: । గుణాదౌ సాధనాభావాత్ । ద్వితీయస్య త్వప్రయోజకతేతి ।

స్యాదేతత్ । సర్షపావయవపరమ్పరాయా నిరవధికత్వే మూర్తానాం సమానదేశత్వానుపపత్తౌ సర్షపావయవైర్జగతి వ్యాప్తే విశ్వవ్యాపీ సర్షప: స్యాదితి మహీధరస్యానవకాశ ఏవేత్యాపాదనార్థం ఇతి చేన్న । పార్థివపరమాణూనామనన్తత్వేఽపిస మూర్తాన్తరావకాశదర్శనాత్ । సర్షపో యావన్తం దేశమవష్టభ్య వర్తమానో దృశ్యతే తావత్యేవానవధికాయా అపి తదవయవపరమ్పరాయా అవస్థానాచ్చ । అత ఏవ హి ఆకాశాదీనామప్యనవధికమంశపరమ్పరాముపేత్య తత్ర పరిమాణాపకర్షానన్త్యముపపాదితమ్ ।

నను మా భూత్సాక్షాత్సర్షపమహీధరారమ్భకాణాం సమసఙ్ఖ్యత్వమ్ , తథాఽప్యవయవపరమ్పరాయా విశ్రాన్త్యభావే సమ్భూతావయవానాం సమసఙ్ఖ్యత్వాత్పరిమాణభేదో న స్యాది(త్యుచ్యత ఇతి)తి చేన్న । ఆనన్త్యేఽపి తారతమ్యసమ్భవాత్ । అనన్తా హి పార్థివపరమాణవోఽనన్తాశ్చాప్స్వవిశేషా: । నచ తే సమసఙ్ఖ్యా: । తథా సత్యాప్యపరమాణుషు తదభావాపాతాత్ । తథా సర్వకల్పేషు సంసారిణోఽనన్తా: । తథాఽప్యపవర్గవశాత్తారతమ్యముపేయమేవ । ఏవమనేకముదాహరణమితి ।

యదేతత్సూత్రకృతా పరిమాణాసమవాయికారణవిషయే దూషణముక్త్తమ్ । తదుపలక్షణమాత్రమ్ । అన్యత్రాప్యసమవాయికారణే స్వయం దూషణాన్యూహనీయానీత్యాశయవాన్ద్రవ్యాసమవాయికారణసంయోగవిషయే అన్యథాప్రతిపత్తిం నిరాకరోతి- తత్సంయోగాదితి ॥

అవయవసంయోగో ద్రవ్యాసమవాయికారణమితి వదన్తోఽపి వైశేషికాదయ: పరమాణుకాయర్ోత్పత్తౌ ద్వయోరేవ సజాతీయయోరేవ పరమాణ్వోరేవ సంయోగ(స్యాసమవాయికా)స్య కారణత్వమిత్యాద్యచక్షతే । తదశ్రద్ధేయమ్ కిన్నామ తేషాం కారణానామనియతాదుక్త నియమరహితాత్సంయోగాత్పదాథర్ానాం ద్రవ్యాణాం జనిర్భవేత్ । కిఞ్చిత్కార్యం ద్వయో: పరమాణ్వో: సంయోగాదుపజాయతే । తద్ద్వయణుకముచ్యతే । కదాచిత్ త్రయాణాం తత్త్ర్యణుకం చతుర్భి: పరమాణుభిరారబ్ధం చ(తచ్చ)తురుణుకమ్ । ఏవమన్యదపి । తథా కిఞ్చిత్సజాతీయయో: పరమాణ్వో: సంయోగాత్కిఞ్చిద్విజాతీయయో: । ఏవం కిఞ్చిత్పరమాణ్వోరేవ సంయోగాత్కిఞ్చిత్పరమాణుద్వయణుకయోరిత్యాది । ఏవం ద్వయణుకకార్యోత్పత్తిశవప్యనియమో ద్రష్యవ్య: ।

కుత ఇతి చేత్ ఉక్త నియమే ప్రమాణాభావాదిత్యాహ- ద్వయోరేవేతి ॥

తుశబ్దో విశేషార్థ: । తేన సజాతీయయో: పరమాణ్వోరితి నియమో లభ్యతే । సంయోగ: ఆదికార్యస్యాసమవాయికారణమితి శేష: । కేన ప్రమాణేనేత్యాక్షేపే । ఉపలక్షణమేతత్ । త్రయాణామేవ ద్వయణుకానామిత్యపి ద్రష్యవ్యమ్ । నను సావయవస్యానేకసంయోగ: సమ్భవతి । పరమాణుస్తు నిరవయవ ఇతి ద్వయోరేవేతి నియమసిద్ధిరిత్యుక్తోత్తరమ్ । నిరవయవత్వే ద్వయోరపి సంయోగో న సమ్భవతి । సంయోగస్యాంశవృత్తిత్వాత్ ।

నను సజాతీయసంయోగ ఏవారమ్భక ఇతి నియమో న నిష్ప్రమాణక: । పరమాణుకార్యే గన్ధాద్యుత్పత్తేరేవ తత్ర ప్రమాణత్వాత్ । తథా హి । పార్థివాప్యపరమాణుభ్యాం యద్యేకం కార్యముత్పద్యతే తదా తదగన్ధమస్నేహమాపద్యేత । పార్థివతైజసాభ్యాముత్పన్నమగన్ధరూపముత్పద్యేత । ఏకస్య గన్ధాదేరనారమ్భకత్వాత్ । అతో గన్ధాద్యుత్పత్త్యైవ సజాతీయసంయోగస్యారమ్భకత్వసిద్ధిరిత్యత ఆహ- కారణస్యేతి ॥

తేనేతి ॥ ద్వయోరేవేతి నియమాభావేనేత్యర్థ: । స్యాదేతద్విజాతీయారమ్భకత్వే బాధకమ్ । యది ద్వయోరేవ పరమాణ్వో: సంయోగ:

కార్యారమ్భక ఇతి నియమ: ప్రమాణవాన్స్యాత్ । న చైవమ్ । తథాచ బహూనాం పరమాణూనాం విజాతీయానాం సంయోగాతకార్యారమ్భే కారణగతా గన్ధాదయో గుణా: (సద్వితీయా:) సజాతీయా: సన్త: (కార్యగా:) కార్యగతగన్ధాద్యారమ్భకా అపి భవేయు:, కో దోష: ।

నన్వనియమవాదినా ద్వయసంయోగస్యారమ్భకత్వం తావదిష్యతే । తత్ర విజాతీయయోరారమ్భకత్వే కార్యే గన్ధాద్యనుత్పత్తి: ప్రసజ్యత ఇతి చేన్న । ఏకైకస్యాపి గన్ధాదేరారమ్భకత్వే బాధకాభావాత్ । అపేక్షణీయాన్తరాభావాత్సన్తోత్పత్తిప్రసఙ్గో బాధక ఇతి చేన్న । కార్యద్రవ్యోత్పత్తేరపేక్షణీయత్వాత్ । సమవాయికారణాభావే కాయర్ానుత్పాదాత్ । అన్యథాఽనేకగన్ధాద్యభ్యుపగమేఽపి సమానో దోష: ।

ఏతచ్చ పరమతరీత్యోక్త్తమ్ । వస్తుతస్తు యత: కారణాన్యేవ కార్యాకారేణోత్పద్యన్తే తేన కారణగుణా ఏవ కార్యగా భవేయు: । తతశ్చ విజాతీయారమ్భకత్వే కో దోష: । ఏవం తర్హి పృథివీత్వాదిజాతిసఙ్కర: స్యాదితి చేత్ । తత: కిమ్ । వ్యవహారవిలోప: స్యాదితి చేన్న । "వైశేష్యాత్తు తద్వాదే' ఇతి పరిహరిష్యమాణత్వాత్ । తథాఽపి సమ్ప్రతిపన్నసజాతీయారబ్ధ(కార్య)దృష్టాన్తేన విప్రతిపన్నానామపి సజాతీయారబ్ధత్వమనుమాస్యత ఇతి చేన్న । విజాతీయారమ్భకత్వస్య సాక్ష్యాదిప్రమాణసిద్ధత్వేన బాధాత్ ।

స్యాదేతత్ । యది బహూనాం పరమాణూనాం సంయోగస్యారమ్భకత్వం స్యాత్ । నచైవమ్ । ఆరమ్భకసఙ్ఖ్యాపకర్షతారతమ్యం క్వచిద్విశ్రాన్తమ్ । తారతమ్యత్వాత్ పరిమాణతారతమ్యాదిత్యనుమానేనారమ్భకసఙ్ఖ్యాపకర్షస్య క్వచిద్విశ్రాన్తిసిద్ధావేకస్యారమ్భకత్వే సన్తతోత్పత్త్యాదిప్రసఙ్గాత్త్ాదికల్పనే గౌరవాద్ ద్వయోరేవ పరమాణ్వో: సంయోగో ద్రవ్యారమ్భక ఇతి నియమసిద్ధేరిత్యత ఆహ- తారతమ్యేతి ॥

యత: కారణాత్తారతమ్యేన సర్వేఽప్యర్థా మహాన్తశ్చాణవశ్చ సమధిర్తా: తత: పరిమాణతారతమ్యవదితి దృష్టాన్తస్య సాధ్యవికలత్వాత్ ద్వయోరేవ తు సంయోగ ఇత్రతత కేనావసీయత ఇతి సమ్బన్ధ: । కిఞ్చానేనైవ న్యాయేన ద్వయణుకద్వయసంయోగస్యాప్యారమ్భకత్వం కిం నేష్యతే । బహుత్వాభావే కార్యమహత్త్వానుపపత్తిప్రసఙ్గాదితి చేన్న । యతస్తారతమ్యేన సర్వేఽపి మహాన్తశ్చాణవశ్చ సమర్థితా: తేన ద్వయణుకమహత్త్వాత్తదుత్పత్త్యుపపత్తే: । పరమాణుద్వయారబ్ధకార్యదృష్టాన్తేన సర్వత్రానుమానే త్వతిప్రసఙ్గ ఇతి ।

అస్త్వేవముక్త నియమేషు ప్రమాణాభావస్తథాఽప్యనియమసృష్ట్యా కిం మానమితి చేత్ । సాక్షీ తావత్ ।
లోష్ఠాదికార్యాణామనియతసఙ్ఖ్యైర్విజాతీయైరవిర్భవద్భిశ్చాత్రారమ్భదర్శనేనానుమానం చ ।
ఆగమాశ్చాత్ర బహులం భవన్తి । తద్దర్శనం భ్రాన్తిరితి చేత్ । కిం నియమగ్రాహకప్రమాణవిరోధాదేవముచ్యతే । ఉత కేవలయా వైశేషికాదికల్పనయా విరోధాత్ ।

ఆద్యం దూషయతి- నచేతి ॥

సజాతీయాభ్యామేవ ద్వాభ్యామేవ పరమాణుభ్యామేవేత్యాదినియమవత్యాం తత్రోక్త సృష్ట్యా తు మానం నాస్తి తత్ సాక్ష్యాదిసిద్ధస్యాస్మదభిమతసృష్టిప్రకారస్య బాధకం స్యాత్ । తథాచోక్తమ్ (ప్రాక్) ।

ద్వితీయం దూషయతి- కేవలేతి ॥

నిర్మూలేత్యర్థః । సాక్షీత్యుపలక్షణమ్ । అస్య అనియమారమ్భస్య । కల్పనామాత్రస్య ప్రామాణికనివారకత్వేఽతిప్రస(ఙ్గ ఇతి)ఙ్గాదితి భావః ।

అత్ర తత్రోక్త సృష్టావితి సామాన్యతో వదతాఽన్యదపి తత్కల్పితమప్రామాణికమితి సూచితమ్ । తథాహి "ప్రకృతేమర్హాన్మహతోఽహఙ్కారోఽహఙ్కారాత్క్రమేణాకాశాదీని మహాభూతాని' ఇత్యేతాం శ్రుత్యాదిప్రసిద్ధాం ప్రక్రియామపహాయ వాయ్వాదీనాం చతుర్ణామన్యోన్యానపేక్షైవ సృష్టిర్వ్యుత్క్రమేణ చాభిహితా । వినైవ బాధకేన "ఆకాశాద్వాయుర్వాయోరగ్నిః' ఇత్యాదిపఞ్చమీ భాక్తీ స్వీకృతా । అత్యన్తాసత ఏవ చ జనిరఙ్గీకృతా । సర్వాఽపి సృష్టిః సమవాయ్యాదికారణత్రయాధీనాఽభ్యుపగతా । తత్ర సమవాయికారణం సమవాయాప్రామాణికత్వస్య వక్ష్యమాణత్వాదయుక్తమ్ । అత ఏవాసమవాయికారణమపి । తదధీననిరూపణత్వాచ్చ తల్లక్షణస్య । సమవాయినిమిత్తయోరతివ్యాప్తేశ్చ । తథాహి । తన్తుపటయోః ఉత్పన్నస్య ద్విత్వస్య పటః సమవాయికారణమ్ । స చ ద్విత్వసమవాయికారణే తన్తౌ సమవేతత్వాత్ సమవాయికారణప్రత్యాసన్నః । సమవాయికారణతయాఽవధృతసామర్థ్యశ్చ । శరీరాత్మనోరుత్పన్నస్య ద్విత్వస్యాపేక్షాబుద్ధిర్నిమిత్తమ్ । సా చ ద్విత్వసమవాయికారణాత్సమవేతత్వాన్నిమిత్తత్వాచ్చోక్తలక్షణసమ్పన్నా । సమవాయికారణప్రత్యాసన్నతయా సామర్థ్యావధారణమభి(హి)మతమ్ । నచ తథా ప్రకృత

ఇతి చేత్ । తథాఽపి వ్యాప్యబుద్ధేర్వ్యాపకబుద్ధిం ప్రతి విషయబుద్ధేర్ధర్మాధర్మయోశ్చ సుఖదు:ఖే ప్రత్యసమవాయికారణత్వాపత్తే: । నహ్యన్యగతం వ్యాప్యబుద్ధయాద్యన్యగతస్య వ్యాపకబుద్ధయాదేర్నిమిత్తం భవతి । ఆత్మని ప్రదేశభేదాన్నేతి చేన్న । ఆద్యాదిశబ్దానాం ద్వితీయాదిశబ్దసమవాయికారణత్వాభావాపత్తే: । ఏకాకాశగతత్వేన తత్సమ్భవే ప్రకృతేఽపి సమానమ్ ।

ఏవమన్యత్రాప్యతివ్యాప్తిరూహనీయా । సఙ్కేతోఽయమాచార్యస్య । అతో నాతీవాత్ర నిర్బన్ధ: కరణీయ ఇతి చేత్ । ఏవం తర్హి నిమూలైవేయం

ప్రక్రియేతి సిద్ధమేవ ।

పాకజప్రక్రియాం చాప్రామాణికమఙ్గీకుర్వన్తి । త(త్ర)చ్చ వక్ష్యత ఇత్యలమ్ ।

నను పరమాణుద్వ్యయణుకే ఏవ తావన్న సాక్షిసిద్ధే కుతస్తదీయారమ్భప్రకార: । తత్కథముక్త్తం సాక్షిమితస్యేతి । తత్రాహ- యదీతి ॥

ఏతదితి ॥ పరమాణ్వాదికమ్ । తర్హి తదప్రామాణికమేవాపద్యత ఇతి శేష: । స్యాదేతత్ । యద్యపి మహత్త్వాభావాన్న పరమాణ్వాదికం చక్షురాదేగరోేచర: । బహిస్స్వాతన్త్ర్యాన్మనసోఽపి । ఆగమాది తు నానుమానాద్భిద్యతే । భేదేఽప్యతీన్ద్రియే సఙ్కేతానుపపత్తేర్నాగమస్య విషయ: । తథాఽప్యనుమానం తత్ర (ప్రమాణం) భవిష్యతి । తత్కథం పరమాణ్వాదే: సాక్షివేద్యత్వాభావేఽప్రామాణికత్వాపత్తిరిత్యత ఆహ- నేతి ॥

కథమితి చేత్ । కిం పరమాణ్వాదికమేవ పక్షీకృత్య తత్సాధ్యతే । ఉతాన్యత్ ।

ఆద్యే తత్రప్రమాణాన్తరత: సిద్ధం న వా । పక్షద్వయే దోషమాహ- పక్షీకర్తుమితి ॥

సిద్ధత్వే పక్షలక్షణాభావాదసిద్ధత్వే న్యాయావిషయత్వాత్పరమాణ్వాదే: పక్షీకర్తుమశక్యత్వాత్ తత్పక్షీకారేణానుమా దూరనిరస్తేతి ।

నను పక్షీకరణాసమ్భవే కథమనుమానానుపపత్తిరిత్యత ఆహ- యత్రేతి ॥

యథా తథేత్యధ్యాహర్తవ్యమ్ । యత్ర యద్విషయే । విషయం దేశమ్ । యథా హి విషయప్రాప్తే: పదన్యాస: కారణమ్ । స్థాణ్వస్థాణుసంయోగస్యాస్థాణుక్రియాహేతు(క)త్వాత్ । అత: పదన్యాసాభావే విషయప్రాప్తిరపి నాస్తి । తథాఽనుమోత్పత్తౌ పక్షీకరణం కారణమ్ । నహి పర్వతాదిర్వా వహ్న్యాదిర్వా అనుమానస్య విషయ: । కిన్తు తత్సమ్బన్ధ: । నచ సమ్బన్ధిజ్ఞానేన వినా సమ్బన్ధజ్ఞానం సమ్భవతి । అత: పక్షీకరణాభావే నానుమానోత్పత్తి: సమ్భవతీతి ।

ద్వితీయమపి నిరాకరోతి- పక్షీకర్తుమితి ॥ ద్వ్యణుకం హి పక్షీకృత్య పరమాణురనుమాతవ్య: । కార్యమేవాత్ర ప్రమాణమిత్యుక్తత్వాత్ । తచ్చేదానీమప్యసిద్ధమితి పక్షీకర్తుమశక్యత్వాత్కుత ఏవ తత్కారణపరమాణ్వనుమా భవేత్ ।

అనుమితం ద్వ్యణుకం పక్షీకృత్య పరమాణురనుమాస్యత ఇతి చేన్న ।

తదపి హి పరమాణుం పక్షీకృత్య యది సాధ్యతే తదోక్త ఏవ దోష ఇత్యాహ- పక్షీకర్తుమితి ॥ అద్యాప్యసిద్ధస్య పరమాణో: పక్షీకర్తుమశక్యత్వాత్కుత ఏవ తత్కాయర్ద్వ్యణుకానుమా భవేత్ । నన్వణుపరిమాణతారతమ్యం క్వచిద్విశ్రాన్తం పరిమాణతారతమ్యత్వాన్మహత్పరిమాణతారతమ్యవదిత్యనుమానేన పరమాణుసిద్ధిర్భవిష్యతీతి చేన్న । వికల్పానుపపత్తే: । అణుపరిమాణశబ్దేన కిం పరిమాణాపకర్షోఽభిధీయతే, కింవా పరమాణుపరిమాణమ్, యద్వా ద్వ్యణుకపరిమాణమ్, యది వోభయపరిమాణమ్ । నాద్య: । దూషితత్వాత్ । ఉత్తరపక్షత్రయం దూషయతి- పక్షీకతర్ుమితి ॥ పరమాణుద్వ్యణుకయోరసిద్ధౌ తత్పరిమాణస్యాప్యసిద్ధే: । ఏకైకత్ర తారతమ్యస్యాభావాచ్చేతి భావ: ।

యదిదం జాలసూర్యమరీచిస్థం సర్వత: సూక్ష్మతమం రజ ఉపలభ్యతే తత్త్ర్యణుకమిత్యుచ్యతే । తదిదం మహత్, చాక్షుషద్రవ్యత్వాత్, ఘటవత్ । కార్యం చ మహత్త్వే సతి చాక్షుషత్వాత్ మహత్వే సతి క్రియావత్వాద్వా । సావయవం చ కార్యద్రవ్యత్వాత్ । తదవయవాశ్చ ద్వ్యణుకనామాన: । తేఽపి కార్యా: సావయవాశ్చ,

మహద్ద్రవ్యారమ్భకత్వాత్ తన్తువత్ I యశ్చ తదవయవ: స ఏవ పరమాణు: తదవయవకల్పనాయాం ప్రమాణాభావాద్బాధకసద్భావాచ్చ I అతోఽనుమానేనైవ పరమాణుద్వ్యయణుకసిద్ధిరిత్యత ఆహ- పక్షీకర్తుమితి II ప్రత్యక్షస్య త్ర్యణుకస్యైవ పరమాణుత్వసమ్భవేన తత్కార్యత్వసావయవత్వసాధానాయ పక్షీకర్తుమశక్యత్వాత్కుత ఏవ ద్వ్యయణుకపరమాణ్వోరనుమా భవేత్ I

మహత్త్వాత్కథమసౌ పరమాణురితి చేన్న I మహత్త్వాసిద్ధే: I చాక్షుషద్రవ్యత్వాత్తత్సిద్ధిరితి చేన్న I కస్యచిదమహతోఽపి చాక్షుషత్వే బాధకాభావాత్ I మహత్త్వం చ ద్రవ్యచాక్షుషతాయాం కారణమితి చేత్ I సత్యమ్ I క్వచిదన్యదపి కారణం కల్పయిష్యతే I గౌరవం తథా సతి స్యాదితి చేన్న I ధర్మికల్పనాతో ధర్మమాత్రకల్పనాయా: లఘుత్వాత్ I అస్తు వా మహత్త్వమ్ I తథాఽప్యణుత్వేన తస్య సమావేశే కో విరోధ: I కార్యత్వసాధనం చాప్రయోజకమ్ I మహతోఽప్యాత్మన: ప్రత్యక్షవచ్చాక్షుషత్వోపపత్తే: I పరమమహత్త్వాభావేన క్రియాసమ్భవాచ్చ I మహత్త్వస్య కారణబహుత్వం కారణమితి చేన్న I నిత్యత్వోపపత్తే: I చాక్షుషమహత్త్వాన్నేతి చేన్న I బాధకాభావాత్ I అత ఏవ కార్యద్రవ్యత్వమసిద్ధమ్ I సన్తు వా తదవయవాస్త ఏవ పరమాణవ ఇతి తేషాం పునరవయవసాధనాయ పక్షీకర్తుమశక్యత్వాత్కుత ఏవానుమా భవేత్ I నను మహద్ద్రవ్యారమ్భకత్వాత్తేఽపి సావయవా ఏవేతి చేన్న I నిరవయవస్య మ(హా)హద్ద్రవ్యారమ్భకత్వే బాధకాభావాత్ I బహుత్వేనైవ మహత్త్వారమ్భోపపత్తే: I ద్రవ్యారమ్భే సావయవత్వానుపయోగాత్ I సన్తు వా ద్వ్యయణుకావయవాస్తేఽపి కుత: పరమాణవ: I మహద్ద్రవ్యారమ్భకత్వేన తేషామపి సావయవత్వానుమానాత్ I అనవస్థా బాధికేతి చేన్న I తదవయవానాం తదవయవావయవానాం వా నిరవయవత్వేన తద్విశ్రాన్తే: I కథం చేయమనవస్థా దూషణమ్ I మేరుసర్షపాదీనాం సమపరిమాణత్వాపత్తిస్తు దూషితా I ఘటాదికార్యానుత్పత్తిరితి చేన్న I సావయవస్యైవ నిత్యత్వోపపత్తే: I యథోక్త్తమ్ I అవిభాగ: ప(రణు)రమాణుతేతి I

ఏవం పరమాణుద్వ్యయణుకయోరనుమానత: సిద్ధిమపాకృత్య ప్రసఙ్గాదాకాశాదిపరిమాణోత్కర్షానన్త్యస్యానుమానికత్వం న యుజ్యత ఇతి యదుక్త్తం తత్ప్రపఞ్చయతి- దేశాన్తరేతి II

యోఽయం యోజనాదిపరిచ్ఛిన్నో దేశ: సమ్ప్రతిపన్న:, స స్వత: స్థూలేన దేశాన్తరేణ యుక్తో దేశత్వాద్ధస్తాదిదేశవదిత్యాద్యనుమానై: ఖల్వాకాశాదిపరిమాణోత్కర్షానన్త్యం సాధనీయమ్ I త ఏతే దేశాన్తరాదిశబ్దా: I దేశాన్తరాదిసాధకానుమానప్రయోగా: I శశశృఙ్గాదిశబ్దవత్ శశశృఙ్గాదిసాధకానుమానప్రయోగైస్తుల్యం వర్తన్తే I అనేనైవ ప్రకారేణ

శశశృఙ్గాదికమప్యనుమాతుం శక్యత ఇతి యావత్ । శబ్దమాత్రమేవైతత్ । న త్వనుమానమితి సూచయితుం శబ్ద ఇత్యుక్తమ్ । న కేవలమాకాశాదీనాం పరిమాణోత్కర్షానన్త్యానుమానం ప్రతిపక్షపరాహతమ్ । అపి తు సమ్ప్రతిపన్నాని సర్వశృఙ్గాణి శృఙ్గాన్తరవన్తి శృఙ్గత్వాద్గోశృఙ్గవత్ । విమతాః సర్వే పుత్రాః పుత్రాన్తరోపేతాః పుత్రత్వాద్దేవదత్తపుత్రవదితి శశశృఙ్గాదిసాధకానుమానాభాససమానయోగక్షేమం చేత్యర్థః ।

న వయమేవమాకాశాదిపరిమాణోత్కర్షానన్త్యమనుమిమీమహే । యేనాతిప్రసఙ్గః స్యాత్ । కిన్తు విప్రతిపన్నో దేశః స్వతః స్థూలేన సదృశేన సజాతీయేన వా ద్రవ్యాన్తరేణ యుక్తో దేశత్వాద్ధస్తాదిదేశవత్ । సోऽప్యేవం సోऽప్యేవమ् । ఏవం కాలేऽప్యనుమాతవ్యమ్ । నచైవం శశశృఙ్గానుమానం శక్యమ్ । తస్యాత్యన్తాసతోऽనుపలభ్యమానస్య గవాదిశృఙ్గైః సాదృశ్యసాజాత్యయోరభావాత్ । నచ ఆకాశాదేరప్యేకైకత్వాత్సాదృశ్యాద్యభావః । ఔపాధికభేదేన తదుపపత్తేరిత్యత ఆహ- సదృశం చేతి ॥

సమ్ప్రతిపన్నదేశాదినా సదృశం సజాతీయం (చా)వాऽస్మత్పక్షే గగనాదిపరిమాణోత్కర్షానన్త్యమనభ్యుపగచ్ఛతాం పక్షే కిమేవ న భవతి । కిన్తు భవత్యేవేతి । తథాచ సమ్ప్రతిపన్నదేశస్య తతః స్థూలేనాత్మనా సదృశేన సజాతీయేన వోపేతత్వస్య సిద్ధత్వాత్సిద్ధసాధనతా స్యాత్ । ఆకాశాదిపరిమాణోత్కర్షానన్త్యాసిద్ధేరర్థాన్తరతా చేతి । సమ్ప్రతిపన్నదేశస్యేశ్వరాదిమత్త్వం బాధితం సమ్బన్ధాభావాదితి చేన్న । దేశాన్తరేణాపి సమ్బన్ధాభావాత్ । ఏతేన శశవిషాణాదిసాధకానుమానేऽపి బాధాభిధానం పరాస్తమ్ । దేశాన్తరానుమానేऽపి సామ్యాత్ । తదేవం పరమాణుద్వ్యణుకయోరాకాశాదిపరిమాణోత్కర్షానన్త్యస్య చ సాక్షిసిద్ధతామనఙ్గీకృత్య కేవలానుమానవేద్యత్వస్వీకరణమనుపపన్నమిత్యుక్తమ్ ।

ఏవమాగమమనాదృత్యేశ్వరధర్మాద్యనుమానమప్యయుక్తమితి ప్రసఙ్గాదాహ- యేనైవేతి ॥

అత్యసిద్ధమిత్యనేనాగమానాదరం దర్శయతి । శశశృఙ్గాదేరిత్యప్రామాణికస్యోపలక్షణమ్ । ఏతచ్చ తత్ర తత్ర లేశతో దర్శితమ్ ।

న(చ) శశశృఙ్గాద్యనుమానప్రతిబన్దీగ్రస్తత్వమాత్రేణైతేషామనుమానానామప్రామాణ్యం యుక్తమ్ । తథా సతి ధూమానుమానస్యాప్యప్రామాణ్యప్రసఙ్గాత్ । తత్రాపి హి శక్యతే వక్తుం యది ధూమవత్త్వాత్పర్వతోऽగ్నిమాంస్తదా పశుత్వాచ్ఛశోऽపి విషాణవాన్స్యాదితి । అథోచ్యేత

। తుల్యయోగక్షేమత్వే హి ప్రతిబన్దీగ్రహ: । అన్యథాఽతిప్రసఙ్గాత్ । నచాత్ర తుల్యయోగక్షేమతా ధూమానుమానస్య వ్యాప్త్యాదిసామర్థ్యసహితత్వాత్ । శశృఙ్గాద్యనుమానస్య తదభావాదితి । సమమేతత్ప్రకృతేఽపి । ప్రస్తుతానుమానానామపి వ్యాప్త్యాదిమత్త్వాదిత్యత ఆహ- ప్రత్యక్షమితి ॥

వాశబ్ద: సముచ్చయే । అపిరనుమానస్య సముచ్చయార్థ: । నియామకో గ్రాహక: । మానమ్ అనుమానమానత్వోపయోగినీ । అన్యా ప్రత్యక్షాద్యగృహీతా । సన్దిగ్ధమూలత: సన్దిగ్ధ(గ్ధా)వ్యభిచారత్వత: । అవ్యభిచారో హి సాహిత్యస్య వ్యాప్తిత్వే మూలమ్ । తత్ర ప్రత్యక్షగృహీతా వ్యాప్తిర్యథా ధూమస్యాగ్నినా । ఆగమగృహీతా యథా । బ్రాహ్మణో న హన్తవ్య ఇతి । అనుమానగృహీతా యథా । వ్యతిరేకిప్రయోగే । ఏతదుక్తం భవతి । ప్రత్యక్షాద్యవధృతం హి వ్యాప్త్యాది అనుమానమానా(నతా)ఙ్గమ్ । న స్వయమాత్రసిద్ధమ్ । సన్దిగ్ధ(గ్ధా)వ్యభిచా(ర)రిత్వాత్ । సమయానాం సన్దిగ్ధమూలత్వాచ్చ । విద్యతే చ ధూమాద్యనుమానానాం ప్రమాణావధృతం వ్యాప్త్యాదీతి న ప్రతిబన్దీగ్రహమాత్రేణ తదృఙ్గ: । న పరమాణ్వాద్యనుమానానామితి ప్రతిబన్దీగ్రస్తత్వాదప్రామాణ్యమేవ । నను వ్యాప్త్యాద్యభావే కిం ప్రతిబన్దీగ్రహేణ । తత ఏవాప్రామాణ్యసిద్ధేరితి । సత్యమ్ । ప్రత్యక్షాద్యనవధృతవ్యాప్త్యాదేరపి ప్రామాణ్యేఽతిప్రసఙ్గో వా తదప్రామాణ్యే దృష్టాన్తో వా ప్రతిబన్దీగ్రహేణ ద్యోత్యత ఇత్యదోష ఇతి ।

సత్యమేతత్ప్రత్యక్షాద్యవధృతైవ వ్యాప్తిరనుమానప్రామాణ్యోపయోగినీతి । సా చ ధూమానుమావత్పరమాణ్వాద్యనుమానేష్వప్యస్త్యేవ । ధూమస్యాగ్నినేవ మహదారమ్భకత్వాదీనామపి సావయవత్వాదినా సాహిత్యదర్శనాదిత్యత ఆహ- సహేతి ॥

న ధూమాదీమాప్యగ్న్యాదిభి: సహదర్శనమాత్రేణ వ్యాప్తిరవసీయతే । యేన మహదారమ్భకత్వాదీనామపి సావయవత్వాదిభిస్తతోఽవసీయేత । తథా సత్యగ్న్యాదీనాం ధూమాదిభిరపి వ్యాప్త్యధ్యవసాయప్రసఙ్గాత్ । సహదర్శనమాత్రస్య తత్రాపి సత్త్వాత్ । వ్యభిచారానుపలమ్భే సతి సాహిత్యదర్శనం వ్యాప్త్యధ్యవసాయహేతురితి చేత్ । కిం సకలదేశకాలనిష్ఠోఽనుపలమ్భ:, కిం వా తద్విశేషనిష్ఠ: ।

నాద్య: । అస్మదాద్యశక్యత్వాత్ । న ద్వితీయ: । అతిప్రసఙ్గాదితి ।

కథం తర్హి వ్యాప్త్యధ్యవసాయ: స్యాదిత్యత ఆహ- యద్వైవేతి ॥ అవ్యతిరేకే సాధ్యాభిమతవ్యతిరేకేణాసత్త్వే । అస్య సాధనాభిమతస్య ధర్మస్య యుక్త్యా(ర్వ్యా)ప్తినిశ్చయహేతుత్వేऽనవస్థా (స్యా)నాత్ । తద్వ్యాప్తేరపి యుక్త్యన్తరేణ నిశ్చేతవ్యత్వాదిత్యత ఉక్తమ్-

తన్నిర్ధారితేతి ॥ వ్యాప్తిశబ్దోऽధ్యాహార్య: । తేన ప్రత్యక్షేణాగమేన వా నిర్ధారితవ్యాప్తికేత్యర్థ: । అపరా సాహిత్యదర్శనమాత్రనిబన్ధనా న హి ।

అయమర్థ: । నియత: సమ్బన్ధో హి వ్యాప్తిర్న సమ్బన్ధమాత్రమ్ । నియమశ్చ వ్యభిచారాభావ: । అత: సాహిత్య ఇవ వ్యభిచారాభావేऽపి ప్రమాణప్రవృత్తౌ వ్యాప్తిసిద్ధి: । నచైతదశక్యమ్ । అనుమిత్యనుదయే సర్వవ్యవహారవిలోపప్రసఙ్గేన కార్యదర్శనాదేవ తత్సిద్ధే: । ప్రకారస్తు చిన్త్యతే । తత్ర ధూమస్యాగ్నినా సమ్బన్ధస్తావత్ప్రత్యక్షేణావగమ్యతే । పరిచితదేశకాలయోర్వ్యభిచారశ్చ నావగమ్యతే । దేశాన్తరాదిగతే తు వ్యభిచారే సన్దేహోऽవశిష్యతే । స చ న తావద్వ్యభిచారచిహ్నదర్శనజన్య: । కిన్తు భూయ:సహచరితతయా దృష్టా అదృష్టవ్యభిచారా అపి ధర్మా వ్యభిచారిణో దృష్టా: । ధర్మశ్చాయమిత్యేవముత్పద్యతే । తత్ర యద్యయమేతత్సహవృత్తిస్వభావస్తదాऽన్యత్రాపి సహైవ వర్తేత । స్వభావస్యానపాయాత్ । యది చాసహవృత్తిస్వభావస్తదాऽత్రాపి న సహ వర్తేత । అసహవృత్తిస్వభావస్యాపి సహవృత్తిర్నిమిత్తాన్తరాయత్తా చేదత్రోపలభ్యేత । సహవృత్తిస్వభావస్యాపి నిమిత్తాన్తరాద్వ్యభిచారో భవిష్యతీతి తు నిర్బీజా శఙ్కా నోదేత్యేవ । ఽసర్వవ్యవహారాభావప్రసఙ్గాత్ ।

తదేవం మీమాంసాసహకృతం ప్రత్యక్షం ధూమస్యాగ్నిసమ్బన్ధం గృహ్ణద్వ్యభిచారాభావమప్యాకలయతీతి వ్యాప్తిమవధారయత్యేవ । అనుమానాగమాభ్యాం తు వ్యాప్తిగ్రహప్రకార: సు(గమ)గ్రహ ఏవేతి ।

నన్వనేనైవ న్యాయేన మహదారమ్భకత్వాదీనామపి వ్యాప్తినిశ్చయసమ్భవాత్కథం పరమాణ్వాదావనుమానాప్రవృత్తిరితి చేన్న । పక్షేతరత్వస్యోపాధిత్వసమ్భవేన వ్యభిచారాభావానిశ్చయాత్ । అథ తస్యోపాధిత్వం నాస్తీత్యుచ్యేత దాత బాధకమాహ- అన్యథేతి ॥

పక్షేతరత్వస్యోపాధితామనాదృత్య ప్రమాణాన్తరాసహకృతేనైవానుమానేన పరమాణ్వాదిసిద్ధ్యభ్యుపగమ ఇత్యర్థః । మధురో రసో లవణాదిరసపఞ్చకవ్యతిరిక్త్తరసాన్యోన్యాభావవాన్ రసత్వాల్లవణాదిత్యాద్యనుమయా । అనిష్యాని చ సర్వాణి దహనశైత్యాదీన్యాపతేయుః । కుతః । యస్మాదేవంవిధానుమా కామచారిణీ । నను చ సప్తమరసాదేరనుపలమ్భాదిబాధితత్వాత్పక్షేతరత్వోపాధిదుష్యత్వమనుమానానామితి చేత్సమం ప్రకృతేఽపి । పరమాణ్వాదేరప్యనుపలమ్భబాధితత్వాత్ । అయోగ్యం తదితి చేత్ । తుల్యం సప్తమరసాదావపి । అనుమానప్రామాణ్యే సప్తమరసాదిసిద్ధావయోగ్యత్వం కల్ప్యమ్ । కల్పితే చ తస్మిన్ననుమానప్రామాణ్యసిద్ధిరిత్యన్యోన్యాశ్రయత్వమితి చేత్ । ఏతదపి తాదృగేవ । అనుపభోగ్యస్య సప్తమరసాదేః కల్పనే గౌరవమితి చేత్ । సమాధిసామ్యమ్ । ప్రమితే న గౌరవం దోష ఇత్యేతదపి సమానమ్ । తస్మాత్పరమాణ్వాదేః సాక్షివేద్యత్వమఙ్గీకృత్య ప్రతిబన్దీ మోచనీయేతి కథం న తస్య సాక్షివేద్యత్వమితి ।

॥ ఓం సమవాయాభ్యుపగమాచ్చ సామ్యాదనవస్థితేః ఓం ॥ ఓం ఉభయథాఽపి న కర్మాతస్తదభావః ఓం ॥ ఇతి సూత్రమ్ । తత్ "నిత్యమేవ చ భావాత్' ఇత్యాగామిసూత్రవ్యాఖ్యానేనైవ వ్యాఖ్యాతం భవిష్యతీతి మన్వానస్తదపహాయ హేత్వన్తరేణ వైశేషికాదిసమయమపాకుర్వన్(త్) "సమవాయాభ్యుపగమాచ్చ సామ్యాదనవస్థితేః' ఇత్యేతత్సూత్రం వ్యాచష్టే- కార్యేతి ॥

సమవాయ ఈర్యత ఇతి వక్ష్యమాణమత్రాపి సమ్బధ్యతే । అనేన సమవాయప్రతిపాదకం పరేషాం "ఇహేతి యతః కార్యకారణయోః స సమవాయః' ఇతి సూత్రమర్థతోఽనువదతి । అత్ర కార్యకారణశబ్దావయవావయవివాచకౌ । తౌ చోపలక్షణపరావితి సూచనార్థశ్చశబ్దః । ఏవశబ్దః సమవాయస్యేహప్రత్యసిద్ధత్వం సూచయతి ।

తదేతత్స్వయమేవ వివృణోతి- గుణాదేరితి ॥

గుణాదేః పఞ్చకస్యేతి గుణావయవిక్రియాసామాన్యవిశేషణామిత్యర్థః । చశబ్దేన గుణ్యాదిపఞ్చకస్య చేతి సముచ్చినోతి । నను గుణగుణ్యాదికమభిన్నం భిన్నాభిన్నం వా తత్కిం సమవాయేనేత్యత ఉక్తమ్- భిన్నస్యైవేతి ॥ తుశబ్దో విశేషార్థః । న యయోః కయోశ్చిద్గుణగుణినోః సమవాయః కిన్త్వయుతసిద్ధయోరేవేతి । స గుణగుణ్యాదిస్వభావ ఏవ

చేన్న పదార్థాన్తరసిద్ధిరిత్యత ఉక్త్తమ్- అన్య ఇతి ॥ ఈర్యతే వైశేషికాదిభి:, అతోఽపి తద్దర్శనమయుక్త్తమితి శేష: ।

అయమర్థ: । వైశేషికాదయోఽవయవావయవినోర్గుణగుణినో: క్రియాక్రియావతోర్జాతివ్యక్తయో: విశేషనిత్యద్రవ్యయోరత్యన్తభేదమభ్యుపగమ్యాత్యన్తభిన్నమేవ సమవాయాఖ్యం సమ్బన్ధమభ్యుపగచ్ఛన్తి । తతోఽప్యనుపపన్నభాషిణ ఇతి ।

నను చ గుణగుణ్యాదీనామత్యన్తభేదస్తావద్వ్యపదేశభేదాదిప్రమాణసిద్ధ: । అన్యథా స్తమ్భకుమ్భాదీనామప్యత్యన్తభేదో న స్యాత్ । అస్తి చేహ తన్తుషు పట:, ఇహ పటే రూపమిహ మూర్తే కర్మేహ గవి గోత్వమిహ నిత్యద్రవ్యే విశేష ఇత్యబాధిత: ప్రత్యయ: । న చేహేదమితి ప్రత్యయో వినాఽతిరిక్త్తేన సమ్బన్ధేనోపపద్యతే । ఇహ కుణ్డే బదరాణీతి ప్రత్యయస్య సంయోగపూర్వకత్వదర్శనాత్ । స చాయమయుతసిద్ధయో: సమ్బన్ధ ఇతి సంయోగాద్భిద్యతే । యుతసిద్ధయోర్హి సమ్బన్ధ: సంయోగ: । ద్రవ్యమాత్రవృత్తిశ్చ । తదేవం ప్రమితస్య సమవాయస్యాభ్యుపగమే కథమయుక్త్తవాదిత్వం వైశేషికాదీనామిత్యత ఆహ- భిన్నత్వేతి ॥

భిన్నత్వసామ్యత ఇత్యుపలక్షణమ్ । ఇహప్రత్యయసామ్యతశ్చేత్యపి ద్రష్టవ్యమ్ । తస్య సమవాయస్య । తాభ్యామ్

అవయవావయవ్యాదిసమ్బన్ధిభ్యాం సహ । యోగ: సమ్బన్ధ: ।

ఏతదుక్త్తం భవతి । ఇహ తన్తుషు పట ఇత్యాదిప్రత్యయ: సమ్బన్ధపూర్వకోఽబాధితేహప్రత్యయత్వాదిహ కుణ్డే బదరాణీతి ప్రత్యయవదితి సమవాయమనుమిమానేన యోఽబాధితేహప్రత్యయ: స సమ్బన్ధపూర్వక ఇతి వ్యాప్తిరవశ్యమఙ్గీకరణీయా । విద్యతే చేహ తన్తుపటయో: సమవాయ ఇత్యబాధితేహప్రత్యయ: । తేన సమవాయస్యాపి తన్తుపటాభ్యాం సమవాయోఽభ్యుపగన్తవ్య ఏవ స్యాత్ । న చాభ్యుపగమ్యతే । అతస్తత్ర అనైకాన్తికమనుమానమితి ।

నను తన్తుపటయో: సమవాయ: సిద్ధో న వా । సిద్ధశ్చేత్కిముత్తరకాలభావినాఽనైకాన్త్యేన । నచేత్క్వనైకాన్త్యమ్ । మైవమ్ । ఆపాతత: ప్రతీతే సమ్బన్ధే వ్యభిచారం దృష్ట్వా పరావృత్తేరావశ్యకత్వస్య వివక్షితత్వాత్ ।

నన్వత్ర భిన్నత్వసామ్యం కిమర్థముపన్యస్తమ్ । నహి భిన్నత్వం హేతూకృతమితి । సత్యమ్ । అబాధితతత్వద్యోతనార్థం భిన్నత్వగ్రహణమ్ । విభిన్నవస్త్వభావే ఖల్విహ ప్రత్యయో బాధిత: స్యాత్ । ఇహ తన్తుపటయో: సమవాయ ఇతి ప్రత్యయోఽపి సమ్బన్ధపూర్వక ఏవ తన్తుపటసమవాయస్యైతత్కారణత్వాదితి చేన్న । ఆధారాధేయతయా ప్రతీయమానయో: సమ్బన్ధస్య పరేణ సిసాధయిషితత్వాత్ । అన్యథా స్థాణుశ్యేనయో: సంయోగ ఇత్యత్ర సమవాయాసిద్ధిప్రసఙ్గాత్ । ఇన్ద్రియార్థసన్నికర్షాదినా సిద్ధసాధనతాపత్తేశ్చ ।

నన్వనవస్థితేరితి సూత్రం కథమ్ । ఇత్థమ్ । యది వ్యభిచారపరిహారాయ సమవాయస్యాపి సమవాయాన్తరముపేయతే । తదాఽనవస్థితిరితి ।

ఇహ కేచిత్సమవాయం ప్రత్యక్షమాచక్షాణా:, యత ఇతి చ విషయసప్తమీం వ్యాచక్షాణా: తతోఽన్యే అనుమానమాచక్షతే । తేషామిహప్రత్యయస్య సమ్బన్ధపూర్వకత్వం నామ తత్ప్రతీతిపూర్వకత్వమేవ । తన్మతే స్ఫుటైవానవస్థా ।

యే తు ప్రత్యక్షతాం నాభ్యుపగచ్ఛన్తి । సమ్బన్ధస్య సత్తామాత్రేణేహప్రత్యయకారణవత్వమాహుస్తేషామ్, అవస్థితి: సిద్ధాన్త: తద్విరోధోఽనవస్థితి: ఇత్యనవస్థితిశబ్దోఽపసిద్ధాన్తవాచీ వ్యాఖ్యాయతే ।

యద్వేహ కుణ్డే బదరాణీతివత్సమ్బన్ధస్య ప్రతీత్యైవేహప్రత్యయకారణత్వాదత్రాపి ప్రతీతిమాపాద్యానవస్థైవ వక్తవ్యా । కుణ్డబదరసంయోగస్య యోగ్యతయా అవర్జనీయతయా ప్రతీతిర్నేహప్రత్యయకారణమితి కుత ఏషా కల్పనా । సత్తామాత్రేణేహప్రత్యయకారణత్వోపపత్తౌ ప్రతీతేరపి కారణత్వకల్పకాభావాదితి చేన్న । సత్యపి సంయోగే కుతశ్చిద్వ్యవధానాదప్రతీయమానే నేహబుద్ధిర్భవతి । భవతి చాసత్యపి సంయోగే తద్విపర్యయాదిత్యన్వయవ్యతిరేకయో: కల్పకాభావాత్ । స్వస్వామిభావాదయోఽపి హి జ్ఞాతా ఏవ సమ్బన్ధనిమిత్తవ్యవహారహేతవో దృష్టా నాన్యథా । న తే సమ్బన్ధా అద్విష్ఠత్వాదితి చేన్న । సంయోగస్యాప్యద్విష్ఠతాయా వక్ష్యమాణత్వాత్ । కిఞ్చైవం సమవాయోఽపి న సమ్బన్ధ: స్యాత్ । తస్యానాశ్రితత్వాభ్యుపగమాత్ ।

నన్వేవం తర్హి నానైకాన్త్యాత్ అనవస్థైవ బాధితత్వేనాబాధితేహప్రత్యయత్వస్య తత్రావృత్తేరితి చేన్న । అనవస్థాయా: సాధ్యబాధకత్వేన సాధనాబాధకత్వాత్ । సాధ్యబాధేనైవ సాధనబాధనాభ్యుపగమస్య వ్యాప్తినిశ్చయోత్తరకాలీనత్వాత్ । తన్తుపటయో: సమవాయ ఇతి ప్రతీతిరపి సమ్బన్ధపూర్వికైవ । కిన్త్వరోపిత ఏవాసౌ సమ్బన్ధ ఇతి చేన్న । అనవస్థాఽనిస్తారాత్ । ఆరోపితసమ్బన్ధపూర్వకత్వం హి సమ్బన్ధారోపపూర్వకత్వమేవ, ప్రతీతౌ చేయమనవస్థోక్తేతి కథం (తన్నిరస్తా)నిస్తార: । కిఞ్చైవం వదతా సత్తయైవ సమ్బన్ధస్య కారణత్వమితి మతం త్యక్తం స్యాత్ ।

అపి చాబాధితోఽపీహప్రత్యయో యది సమ్బన్ధారోపమాత్రేణ భవేత్తదా తన్తుపటాదావపి కిన్న భవేదితి సమవాయాసిద్ధి: । క్వచిత్సిద్ధస్య క్వచిదారోప: కుత్రాప్యభావే తదసిద్ధిరితి చేన్న ।

స్థాణుశ్యేనయో: సమ్బన్ధస్య సత్త్వాత్ । అన్యథా సమవాయేఽపి సమవాయాన్తరారోపే న స్యాత్సమవాయాన్తరస్య క్వాప్య(సత్త్వాత్)సమ్భవాత్ ।

సమవాయే భేద ఏవారోప్యతే న సమవాయాన్తరమితి చేన్న । తావన్మాత్రేణేహప్రత్యయాయోగాత్ । సమ్బన్ధిసమ్బన్ధభావోఽప్యారోప్యత ఇతి చేన్న । తర్హి తన్తుపటాదావపి తదారోపమాత్రేణేహప్రత్యయోపపత్తౌ కిం సమవాయేనేతి ।

నను సమవాయేఽపీహేదమితి ప్రత్యయ: సమవాయాధీన ఏవ । నచాపసిద్ధాన్తోఽనవస్థా వా । తస్యైవ సమవాయస్య స్వనిర్వాహకత్వాత్ । య ఏవ హి సమవాయోఽవయవాదిష్వవయవ్యాదీనాం సమ్బన్ధ:, స ఏవావయవావవ్యాదిష్వాత్మనా సమ్బన్ధ ఇత్యాశఙ్కతే- స ఇతి ॥

స: అవయవావయవ్యాదిసమవాయ: । ఏవం తర్హి కిం సమవాయేన, ద్రవ్యస్యైవ స్వనిర్వాహకత్వోపపత్తేరితి పరిహరతి- ద్రవ్యమేవేతి ॥

తర్హీతి శేష: । తథా స్వనిర్వాహకత్వాత్ ।

కిం కస్మాత్ । అయమాశయ: । యదీహేదమితి బుద్ధిర్నావశ్యం స్వాతిరిక్త్తసమ్బన్ధసాపేక్షా । క్వచిత్స్వనిర్వాహకత్వాత్ । తర్హి ద్రవ్యగుణాదీనామిహేదమితి ప్రత్యయోఽపి నాతిరిక్త్తసమ్బన్ధాధీనోఽఙ్గీకార్య: । ద్రవ్యస్యైవ స్వనిర్వాహకతయాఽపి తదుపపత్తేరితి ।

సమవాయ: సమ్బన్ధాత్మకత్వాత్ స్వనిర్వాహక:, న ద్రవ్యమితి చేన్న । తదసిద్ధౌ సమ్బన్ధత్వస్యాప్యసిద్ధే: । సంయోగస్యాపి స్వనిర్వాహకతాపత్తేశ్చ । తస్యానిత్యత్వాన్నేతి చేన్న । సమవాయనిత్యత్వస్యాసిద్ధేరితి ।

ఏవం ద్రవ్యాద్గుణాదీనామత్యన్తభేదేఽపి న తత్సమ్బన్ధ: సమవాయలక్షణోఽపర: సిద్ధయతి । సమవాయవద్ద్రవ్యస్యైవ స్వనిర్వాహకత్వోపపత్తే: కల్పనాలాఘవ(త్వ)ాచ్చేత్యుక్త్తమ్ । ఇదానీం గుణాదీనాం ద్రవ్యాదత్యన్తభేదాభావాచ్చ న సమవాయసిద్ధిరిత్యాశయవాంస్తదత్యన్తభేదే పరోపన్యస్తాన్హేతూనపాకతర్ుం తావదుపోద్ఘాతమాహ- విశేష ఇతి ॥

అభిన్నే సమవాయ ఇతి శేష: । అవసీయతే అఙ్గీక్రియత ఇతి యావత్ । గుణక్రియాదిరూపస్య విశేషస్యేతి శేష: । కేన హేతునా న కేనాపి ।

ఇదముక్త్తం భవతి । సమవాయే తావదవయవావయవ్యాదిగతత్వమఙ్గీకృతమ్ । "ఆశ్రితత్వం చాన్యత్ర నిత్యద్రవ్యేభ్య:' ఇతి వచనాత్ । నచానిత్యద్రవ్యగురకర్మసామాన్యవిశేషణామివ సమవాయస్య తద్గతత్వం నామ సమవాయలక్షణవృత్తి: సమ్భవతి । తస్యాభిన్నత్వాత్ । అతస్తద్గతత్వం (నామ) సమవాయస్వరూపమేవేత్యఙ్గీకర్తవ్యమ్ । పరతన్త్రతయోపలబ్ధిస్తద్గతత్వమితి చేన్న । తస్యా: సమవాయధర్మత్వానుపపత్తే: । తద్విషయత్వాత్తద్ధర్మత్వమితి చేన్న । విషయత్వస్యాపి సమవాయస్వరూప(త్వ)ానతిరేకాత్ ।

ఏవమస్తిత్వాభిధేయత్వజ్ఞేయత్వసమ్బన్ధత్వాదయోఽపి సమవాయేఽభ్యుపగతా:, న సమవాయస్వరూపాద్బిద్యన్తే । భేదం హి తేషాం సమవాయేన సమ్బన్ధో వక్త్తవ్య: । అన్యథా కథమేతే తత్ర స్యు: । నచ సమ్బన్ధో యుక్త్త:, సంయోగస్య గుణత్వేన ద్రవ్యమాత్రవృత్తే:, సమవాయస్య చాభిన్నత్వాత్ । తత్ర పృచ్ఛామ: । సమవాయస్య తద్గతత్వాదిధర్మాణాం చాభేదే కథమపర్యాయశబ్దవాచ్యత్వం, ధర్మధర్మిభావ:, షష్ఠీప్రయోగో, జ్ఞాతత్వాజ్ఞాతత్వమ్,

ఏకత్వానేకత్వమిత్యాది యుజ్యత ఇతి । నహ్య(చా)త్రోపచారాదికల్పనా యుక్తా । ముఖ్యప్రయోగాదేరదర్శనాత్ । న తద్గతత్వాది సమవాయతన్మాత్రం, యేనానుపపాత్త: స్యాత్ । కిన్తు సమవాయాభిన్నమపి తద్విశేషాత్మకత్మకమ్ । అతో వ్యపదేశభేదాది యుజ్యతే । విశేషస్య భేదప్రతినిధిత్వాదిత్యేవాగతికతయ తత్ర సమాధిరభిధానీయ: । తథాచ యద్యభిన్నేఽపి సమవాయే తద్గతత్వాదివిశేషోఽఙ్గీక్రియతే తదా గుణక్రియాదికమపి ద్రవ్యస్వరూపమేవ సద్విశేషాత్మకం భవతు న తు తన్మాత్రమ్ । సమవాయధర్మాస్తువిశేషా:, గుణాదయస్తు న ద్రవ్యవిశేషా ఇత్యత్ర విశేషహేత్వభావాత్ ఇతి ।

కిమతో యద్యేవమిత్యత ఆహ- ద్రవ్యమేవేతి ॥

సమవాయధర్మవద్గుణాదీనాం ద్రవ్యవిశేషత్వాదిత్యర్థ: । అనన్తశబ్దో యత్ర యావన్తో వ్యవహారా: తావతాముపలక్షక: । నానావ్యవహృతే: వ్యపదేశభేదాదిరిత్యర్థ: । ఏతదుక్తం భవతి । గుణగుణ్యాదే: అత్యన్తభేదే సిద్ధే హి తత్సమ్బన్ధ: సమవాయ: సిధ్యతి । గుణగుణ్యాద్యత్యన్తభేదస్తు న ప్రామాణిక: । తథాహి న తావత్తత్ర ప్రత్యక్షం ప్రమాణం, గవాశ్వాదివదనుపలమ్భాత్ । అతో గుణగుణినావత్యన్తభిన్నావపర్యాయశబ్దవాచ్యత్వాత్ । ఘటపటవదిత్యాద్యనుమానమేవ వక్తవ్యమ్ । తచ్చానైకాన్తికమ్ । సమవాయస్య తద్ధర్మాణాం (చ) భేదాభావేఽప్యపర్యాయశబ్దవాచ్యత్వాదన్యథాసిద్ధం చ । యథా సమవాయే తద్గతత్వాదిధర్మాణాం భేదభావేఽపి విశేషపరనామకాత్స్వభావవిశేషాదేవాపర్యాయశబ్దవాచ్యత్వాదికముపపాదనీయమ్ । గత్యన్తరాభావాత్ । తథా గుణగుణ్యాదీనామ(త్యన్తా)భేదేఽపి గుణాదీనాం ద్రవ్యవిశేషత్వే(న ద్ర)తద్ద్రవ్యమేవ । విశేషశక్త్యైవాపర్యాయశబ్దవాచ్యత్వాదివ్యవహారహేతుర్భవిష్యతి । తథాచ విపక్షే బాధకాభావాదప్రయోజకత్వం హేతూనామితి ।

యద్వా విశేషస్తద్గతత్వాదిరిత్యనేనైవ గుణగుణ్యాద్యత్యన్తభేదసాధకానాం హేతూనామనైకాన్త్యాప్రయోజకత్వే వర్ణితే । యది తద్గతత్వాదిధమర్ాభిన్నే సమవాయే తద్గతత్వాదివిశేషోఽభ్యుపేయతే । విశేషణైవ చ వ్యవహారా నిర్వహిష్యన్తే । తదా వ్యపదేశభేదాదిహేతూనాం వ్యభిచారాన్యథాసిద్ధిభ్యాం ఆభాసత్వాత్కేన హేతునా ద్రవ్యస్య గుణక్రియాదిరూపస్య గుణక్రియాదిస్వరూపత్వస్య నిషేధ: (కరిష్యతే) క్రియతే । గుణగుణ్యాద్యత్యన్తభేద: కేన హేతునా సాధయిష్యత ఇతి యావత్ । అన్యథాసిద్ధిమేవ ప్రకటయన్నుపసంహరతి- ద్రవ్యమేవేతి ॥ సమవాయవదితి వక్ష్యమాణమత్రాపి సమ్బధ్యతే । యథా సమవాయస్య తద్గతత్వాదివిశేషాత్మతయా

వ్యపదేశభేదాదివ్యవహారహేతుత్వమ్ । తథా ద్రవ్యమేవ ఘటాదికం గుణక్రియాద్యనన్తవిశేషాత్మతయా నానావ్యవహృతేర్హేతుర్భవతీతి ।

నన్వౌపచారికత్వం వా భ్రాన్తిమూలత్వం వా వ్యవహారాణామఙ్గీకృత్య హేతూనాం దూషణం శక్యమ్ । తత్కిం విశేషాఙ్గీకారేణ । నైవం శక్యమ్ । ఔపచారికత్వాదౌ హి కదాచిన్ముక్తౌ వ్యవహార: స్యాత్ । న హి తీరాదౌ సదా గఙ్గాదివ్యవహారోఽస్తి । నచైవం ప్రకృతే సదైవాపర్యాయశబ్దవాచ్యత్వాదే: సత్త్వాత్ । యదాప్యభేదబోధాయ రూపమేవ ఘట ఇతి వా విజ్ఞానం బ్రహ్మేతి వా వ్యవహ్రియతే తదాపి న పర్యాయతాముపేత్య, తథాఽననుభవాత్ । అతో వక్తవ్యమేవాత్ర నిమిత్తమ్ । తదిదముక్తమ్- సదేతి ॥

నన్వనన్తవిశేషాత్మకమేకమేవ ద్రవ్యమితి వ్యాహతమితి చేత్ । కిం మాతా వన్ధ్యేతివత్సాక్షాద్విరోధ:, కింవా కృతకం నిత్యమితివద్వ్యాప్త్యా । నాద్య: । యతోఽనన్తత్వం సఙ్ఖ్యావిశేష:, ఏకత్వం చాభేద: । న ద్వితీయ: । యత్రానేకత్వం తత్రావశ్యం భేద ఇతి

వ్యాప్తౌ హి స స్యాత్ । న చైవమ్ । భేదప్రతినిధినా విశేషేణైవ అనేకత్వసఙ్ఖ్యానిర్వాహాదిత్యాహ- అనన్తత్వమితి ॥

ఈశ్వరాఖ్యద్రవ్యవిశేషణామనన్తత్వమన్యత్రానేకత్వమితి ద్రష్టవ్యమ్ । అత్రాపి సమవాయవదితి సమ్బధ్యతే । ఏక ఏవ హి సమవాయోఽనేకధర్మాత్మకోఽఙ్గీక్రియతే ।

నన్వయం నానావ్యవహారనిర్వాహహేతుర్విశేషో యది ద్రవ్యాత్మైవ కథం తర్హి (తద్ద్రవ్య)ద్రవ్యస్య విశేష: స్యాత్ । తదీయతాయా భేదవ్యాప్తత్వాత్ । మైవమ్ । వినాఽపి భేదేన తత్ప్రతినిధినా విశేషణైవ విశేషస్య తదీయతోపపత్తే: । ఏవం తర్హి తస్యాపి విశేషస్య విశేషత్వసిద్ధయే విశేషాన్తరమఙ్గీకర్తవ్యమిత్యనవస్థేత్యత ఆహ- విశేషశ్చేతి ॥

యథా సమవాయ: స్వేనైవ సమవాయీ, న సమ్బన్ధాన్తరేణేత్యభ్యుపగమ్యానవస్థా పరేణ పరాక్రియతే । తథా స ద్రవ్యేఽనేకవ్యవహారనిర్వాహహేతుర్విశేషశ్చ స్వేనైవ విశేషీ న పునర్విశేషాన్తరేణ । అతో న కశ్చిద్దోష ఇతి । సమవాయవదిత్యుపలక్షణమ్ । సత్తాఽన్యవిశేషవచ్చేత్యపి ద్రష్టవ్యమ్ । యథా ద్రవ్యగుణకర్మసు సద్వ్యవహారహేతు: సత్తా

స్వేనైవ సతీ స్వీకృతా । యథా చ నిత్యద్రవ్యేష్వత్యన్తవ్యావృత్తిప్రత్యయే హేతురన్త్యో విశేష: స్వేనైవాత్యన్తవ్యావృత్తస్తథైవేతి ।

అథాఽపి స్యాత్ । గుణగుణ్యాదిభేదమభ్యుపగచ్ఛతా మయా ఇహేదమితి వ్యవహారనిర్వాహాయ సమవాయోఽఙ్గీక్రియతే, తస్య చానవస్థాపరిహారాయ స్వనిర్వాహకత్వమ్ । అభేదం(అభ్యు)చాభ్యుపగచ్ఛతా త్వయాఽపర్యాయశబ్దవాచ్యతాదిసిద్ధయే విశేషోఽఙ్గీక్రియతే, తస్య చానవస్థానిరాసాయ స్వనిర్వాహకత్వమితి పక్షద్వయే సమానే కో విశేషోఽభేదపక్షే, యేన స పరిగృహ్యతే । సమవాయస్యాప్రామాణికత్వమితి చేత్ । సమం విశేషేఽపి । అపర్యాయవ్యవహారాదినా స సిద్ధ ఇతి చేత్ । తర్హి సమవాయోఽపీహేదమిత్యాదినా సిద్ధ ఇతి తుల్యమ్ । తదనైకాన్తికమిత్యుక్త్ మితి చేత్ । అపర్యాయవ్యవహారాదికమపి ఘటపటావనైకాన్తికమితి సమానమ్ । అస్తు తర్హి గుణగుణ్యాదిభేదే వ్యవహారాదిసకమపి ఘటపటాదవనైకాన్తికమితి సమానమ్ । అస్తు తర్హి గుణగుణ్యాదిభేదే ప్రమాణాభావో విశేష ఇతి చేన్న । అభేదేఽపి ప్రమాణాభావాత్ । గవాశ్వాదివద్వివేకేనానుపలమ్భో అభేదే ప్రమాణమితి చేత్ । తర్హి వ్యపదేశభేదాది భేదే ప్రమాణమస్తీతి సమాధిసామ్యమ్ । తద్వ్యభిచారాన్యథాసిద్ధిభ్యాం నిరస్తమితి చేత్ । అభేదప్రమాణమపి తాదృగేవ । తస్యాపి క్షీరనీరాదౌ వ్యభిచారాత్ । అయుతసిద్ధత్వేనాన్యథాసిద్ధేశ్చ । తస్మాన్నిమిత్తోఽయమభేదపక్షపాత ఇత్యత ఆహ- కల్పనేతి ॥

పదార్థాన్తరా గుణగుణ్యాదీనామితి శేష: । యద్యపి భేదాభేదపక్షయో: స్వనిర్వాహకసమవాయవిశేషాఙ్గీకారేణ సామ్యం, తథాఽపి భేదపక్షే కల్పనాగురుతాదోషాత్ గుణగుణ్యాదీనాం పదార్థాన్తరతా నాఙ్గీక్రియతే । కల్పనాలాఘవాదభేద ఏవోపేయత ఇతి ।

కథం భేదవాదే కల్పనాగౌరవమిత్యత ఆహ- కల్పయిత్వేతి ॥

కేవలమిత్యేతత్ షడిత్యనేనైకస్మిన్నిత్యనేన చ సమ్బధ్యతే । ఏకస్మిన్ సమవాయే, స: విచిత్రవ్యవహారహేతుశ్చేదఙ్గీక్రియత ఇతి శేష: । కిం కస్మాత్ । పూర్వం ద్రవ్య ఇత్యర్థ: । తస్య విశేషస్య ।

అయమభిసన్ధి: । వ్యపదేశభేదాదిప్రమాణబలమవమ్బ్య వైశేషికాదిభిర్ద్రవ్యాదయో భావపదార్థా: షడేవ । అభావోఽపి సప్తమ ఇతి కల్పితమ్ । సమవాయే ప్రతీతం తద్గతత్వాదికం తు న సమవాయాతిరిక్త్ మ్ । కిన్తు స్వభావభేదాపరనామ్నా విశేషేణైవ తత్ర

వ్యపదేశభేదాద్యుత్పత్తిరితి చ । తత్రాన్తతోఽప్యఙ్గీకతర్వ్యేన వ్యపదేశభేదాదినిర్వాహకేణ విశేషేణైవ ద్రవ్యేఽపి తన్నిర్వాహో వక్తవ్య: । సప్తపదార్థీనిరూపణం న కర్తవ్యమ్ । యద్వా ద్రవ్యవత్సమవాయేఽపి తద్గతత్వాదీనాం భేద ఏవ స్వీకార్య: । తేషాం చ ద్రవ్యాదిష్వన్తర్భావాసమ్భవే సప్తపదార్థనియమస్త్యాజ్య: । విశేషకారణేన వినా క్వచిద్భేదస్య క్వచిద్విశేషస్యాభ్యుపగమే కథం కల్పనాగౌరవం న స్యాత్ । తదభావే వాఽభేదవాదే కథం కల్పనాలాఘవం న భవేదితి । భేదప్రతీత్యప్రతీతిభ్యాం విశేష ఇత్యాది తు నిరాకరిష్యతే । అత్ర ద్విధాకల్పనప్రదర్శనార్థేనైవ పూర్వార్ధేన సమవాయే విశేషస్యాఙ్గీకర్తవ్యతాఽపి సమర్థితా వేదితవ్యా । అత ఏవ కేవలశబ్దసమ్బన్ధ: । సప్తైవ హి పదార్థా: । నచ తేషు సమవాయధర్మాణామన్తర్భావ: సమ్భవతీతి విశేషా ఏవ త్రైర(తేఽ)ఙ్గీకర్తవ్యా ఇతి ।

న కేవలం సర్వథాఽఙ్గీకాయర్ణేణ విశేషేణైవ గుణగుణ్యాదివ్యపదేశభేదాద్యుపపత్తౌ ద్రవ్యభేదమఙ్గీకృత్య సమవాయ(ఏవ) ఏకస్మిన్విశేషాభ్యుపగమే కల్పనాగౌరవమితి భేదమతమపహాయాభేదపక్షపాత: క్రియతే । కిన్తు సమవాయే ప్రమాణాభావాదపి ।

తథా హి । న తావత్తత్ర ప్రత్యక్షం ప్రమాణమ్ । కుణ్డదధ్నో: సంయోగ ఇతివత్తన్తుపటయో: సమవాయ ఇత్యప్రతీతే: । సమ్బన్ధప్రతీతిరేవ తత్ప్రతీతిరితి చేన్న । తస్యా అసమ్మతే: ।

ఏతేనాయం తన్తుపటసమ్బన్ధప్రత్యయశ్చక్షుర్జన్యోఽనన్యథాసిద్ధతదన్వయవ్యతిరేకానువిధాయిత్వాత్పట ప్రత్యయవత్ । అయం తన్తుపటయో: సమ్బన్ధో యోగజధర్మాజన్యజన్యసాక్షాత్కారవిషయస్తన్తుపటసమ్బన్ధత్వాదేతత్తన్తుపటాన్తరసంయోగవదితి

సమవాయప్రత్యక్షతాసాధనమప్యపాస్తమ్ । తన్తుపటసమ్బన్ధతత్ప్రత్యయయో: అసిద్ధయాఽఽశ్రయాసిద్ధే: । సమ్బన్ధాప్రతీతౌ శుక్ల: పట ఇతి సామానాధికరణ్యప్రతీతిర్న స్యాత్ । దణ్డీకుణ్డలీత్యాదౌ తస్య తత్పూర్వకత్వదర్శనాదితి చేన్న, సమవాయోఽస్తీత్యాదౌ వ్యభిచారాత్ ।

నాప్యనుమానమ్ । ఇహేదమితి ప్రత్యయస్య దూషితత్వాత్ । ఇహ భూతలే ఘటాభావ ఇతి ప్రత్యయే వ్యభిచారాచ్చ । భావమాత్రవిషయత్వేన విశేషణాదదోష ఇతి చేన్న ।

అభావవద్భావేऽప్యుపపత్తౌ అన్యథాసిద్ధే: । ఇహ ఘటే జ్ఞానమితి ప్రత్యయే వ్యభిచారాపరిహారాచ్చ । బాధితోऽయమితి చేన్న । అన్యథాప్రత్యయానుపలబ్ధే: । ఏతేన జాత్యాదిగోచరో విశిష్యవ్యవహార: సమ్బన్ధినియతో భావమాత్రవిషయాబాధితవిశిష్యవ్యవహారత్వాత్సఘటం భూతలమితి వ్యవహారవదిత్యపాస్తమ్ । జ్ఞాతో ఘట:, అస్తి సమవాయ: ఇత్యాదౌ వ్యభిచారాత్ ।

ఏతే తన్తవ ఏతత్పటసమ్బద్ధా ఏతదాశ్రయత్వాద్భూతలవత్, అయం పట ఏతత్తన్తుసమ్బద్ధ ఏతదాశ్రితత్వాదేతదాశ్రితతృణాదివదిత్యప్యసత్ । తన్తుపటయోరాశ్రయాశ్రయిభావాసిద్ధే: । ఇహ తన్తుష్వయం పట ఇతి వ్యవహారసిద్ధతత్త్వత్యాత్తత్సిద్ధిరితి చేన్న । ఇహ సమవాయేऽస్తిత్వమిత్యాదౌ వ్యభిచారాత్ ।

భూతలరూపాదయో భూతలసమ్బద్ధా భూతలవిశేషణత్వాత్ ఘటవదిత్యపి, భూతలవిశేషణే జ్ఞానే వ్యభిచారాదయుక్తమ్ ।

ఇహ తన్తుష పట ఇత్యాదిప్రత్యయ ఏతజ్జనకసంయోగత్వరహితసమ్బన్ధజన్య ఇహేతిప్రత్యయత్వాదిహ కుణ్డే బదరాణీతి ప్రత్యయవత్ । నచేహ భూతలే ఘటాభావ ఇతి ప్రత్యయే వ్యభిచార: తత్రాపి చక్షుర్భూతలసంయోగాదిజన్యత్వస్య సత్త్వాత్, ఇత్యపి న యుక్తమ్, అయం పట ఏతజ్జనకతన్తురహితోపాదానజన్య: పటత్వాత్పటాన్తరవదిత్యాభాససమానయోగక్షేమత్వాత్ ।

రూపాదయ: సమ్బన్ధవన్త: ప్రమేయత్వాద్ఘటవదిత్యప్యనుపపన్నమ్, సమవాయాభావయోర్వ్యభిచారాత్ । తత్రాపి విశేషణవిశేష్యభావాభ్యుపగమాన్నేతి చేన్న, తస్య పరేణ సమ్బన్ధత్వానఙ్గీకారాత్ । అఙ్గీకారే వా తేనైవార్థాన్తరత్వాత్ । మతుబర్థస్యాభావాద్బాధితవిషయత్వాచ్చ ।

సమవాయ: స్వేనైవ సమ్బన్ధీ (ఇత్యాది) స్యాదితి నిరస్తమ్ ।

ఇదం చక్షురేతజ్జన్యసంయోగజ్ఞానత్వరహితసమ్బన్ధజ్ఞానజనకం చక్షుష్ట్వాదన్యచక్షుర్వత్, అహం మన్నిష్ఠసంయోగజ్ఞానత్వరహితసమ్బన్ధజ్ఞానవానాత్మత్వాదాత్మాన్తరవత్, అయం కాల

ఇదానీన్తనసంయోగజ్ఞానత్వరహితసమ్బన్ధజ్ఞానవాన్కాలత్వాదన్యకాలవత్ ఇత్యాదీని, ఆభాససమానయోగక్షేమత్వాత్, విశేషణవిశేష్యభావాదినాఽథర్ాన్తరత్వాచ్చాపాస్తాని ।

సంయోగత్వం సమ్బన్ధవ్యావృత్తమ్ జాతిత్వాద్ఘటత్వవదితి సిద్ధసాధనమ్ । జాతేః ప్రతివ్యక్తినియతత్వస్య వక్ష్యమాణత్వేనైకస్య సంయోగత్వస్య సంయోగాన్తరాద్వ్యావృత్తేః, విశేషణవిశేష్యభావాదితో వ్యావృత్తేశ్చ । వివాదాధ్యాసితా మృత్ ఘటసమ్బద్ధా ద్రవ్యత్వాదాకాశవదితి చ ఘటాన్తరసంయోగేనార్థాన్తరమ్ । ఏతద్ఘటసమ్బద్ధేతి నిర్దేశేఽప్యేతద్ఘటసమ్బన్ధమలబ్ధ్వా వినష్యద్రవ్యేఽనైకాన్తికమ్ । తత్రాపి పరమ్పరాసమ్బన్ధోఽస్తీతి చేత్ । తర్హి సిద్ధసాధనమ్ । మృత్సంయుక్తభూతలస్య ఘటసంయుక్తత్వాత్ ।

తన్తుపటౌ నిత్యసమ్బద్ధౌ ద్రవ్యత్వాదాకాశవదితి, దృష్టాన్తస్య సాధ్యవికలత్వాదపాస్తమ్ । సంయోగః స్వవ్యతిరిక్తసమ్బన్ధాద్భిన్నః ప్రమేయత్వాద్ఘటవదిత్యత్ర స్వవ్యతిరిక్తపదేన స్వాన్యోన్యాభావవివక్షాయాం సిద్ధసాధనతా । ఏకస్య సంయోగస్య సంయోగాన్తరాద్భిన్నత్వాత్ । సంయోగత్వరహితత్వవివక్షాయామప్రసిద్ధవిశేషణత్వమ్ । విశేషణవిశేష్యభావాదినా తత్సమాధానే తేనైవ సిద్ధసాధనమ్ ।

అయం సంయోగ ఏతదన్యసంయోగత్వరహితసమ్బన్ధాన్యో మేయత్వాద్ఘటవత్ ఇత్యాద్యాశ్చ, ఆభాససమానయోగక్షేమత్వాదుపేక్షణీయాః । తదేవం సమవాయే ప్రమాణాభావాన్న భేదపక్షోఽఙ్గీక్రియతే ।

ననూక్తమత్రాభేదపక్షోఽపి తర్హి నాఙ్గీకార్యో విశేషే ప్రమాణాభావాదితి తత్రాహ- యేనేతి ॥

ప్రత్యక్షసిద్ధేనేత్యనేన ప్రత్యక్షసిద్ధ ఇతి లభ్యతే । యేనాఖిలో వ్యవహారో భవేత్ । యం వినా న భవేదిత్యన్వయవ్యతిరేకాభ్యాం విశేషకార్యత్వం వ్యవహారస్య దర్శయతా వ్యవహారాన్యథాఽనుపపత్తిశ్చ విశేషే ప్రమాణం తదనఙ్గీకారే వ్యవహారోచ్ఛేదప్రసఙ్గశ్చేత్యుక్తం భవతి । అఖిల ఇత్యస్యైవ వివరణం భావాభావవిభాగేన విధినిషేధభేదేన(ఇతి) । ద్వివిధస్తావదితి శేషః ।

నను భేదపక్షేఽపి సమవాయభ్యుపగమేనాఖిలోఽపి వ్యవహారో ఘటిష్యతే । అత్యన్తాభేదేఽపి వ్యావృత్తిస్వీకారేణ భేదాభేదాభ్యాం తు సుతరామ్ । తత్కిం విశేషేణేత్యత ఉక్త్తమ్- కథఞ్చనేతి ॥

ఏతాదృశే సర్వవ్యవహారనిర్వాహహేతౌ కో ద్వేష: కిన్నిమిత్తాఽనుపాదితా । ప్రమాణాభావో హ్యనుపాదాననిమిత్తమ్ । సతి ప్రమాణే నానుపాదాననిమిత్తమస్తీత్యర్థ: । మా భూద్వ్యయవహార ఇత్యత ఉక్త్తమ్- వాదినామితి ॥ ఉపలక్షణం చైతత్ । జ్ఞాతృణాం చేత్యపి ద్రష్యవ్యమ్

। విశిష్యవిషయాభిజ్ఞాభివదనలక్షణో హ్యత్ర వ్యవహార: ప్రకృత: ।

కిఞ్చావయవావయవ్యాదిభేదే ప్రమాణాభావాచ్చ తం పరిత్యజ్యాభేదపక్షోఽఙ్గీక్రియతే । ననూక్త్తమత్రాభేదేఽపి ప్రమాణం నాస్తీతి । తత్రాహ- అభేదేనేతి ॥

ఇహాపి కార్యకారణగ్రహణేనావయవ్యవయవావుచ్యేతే । పూర్వశబ్దేన గుణగుణ్యాదికమ్ । అభావశబ్దేనాన్యోన్యాభావో గృహ్యతే । తస్యైవ ధర్మ్యభిన్నత్వాత్ । యద్వాఽభావతద్ధర్మావనేనోపలక్ష్యేతే । అవసీయతే సాక్షిణా । తథాహి । తన్తుపటాదివిషయా బుద్ధిరత్యన్తభిన్నఘటపటాదివిషయబుద్ధితో విలక్షణాఽనువ్యవసీయతే ఉతావిలక్షణా । న తావద్ద్వితీయ: । ప్రతీత్యపలాపానుపపత్తే: । ఆద్యే కథమభేదప్రతీతిర్నాస్తీతి శక్యం వక్తు్తమ్ । సమ్బన్ధేన వి(శే)శిష్యత ఇతి చేన్న । కుణ్డబదరప్రతీతితోఽపి వైలక్షణ్యానుభవాత్ । సమ్బన్ధినోరయుతసిద్ధత్వాత్తథేతి చేన్న । ఆధారాధేయభావేనావస్థానసమయే తస్యాకిఞ్చిత్కరత్వాత్ । అతస్తన్తుపటయో: కుణ్డబదరయోశ్చ భేదే సమ్బన్ధే చ సమానే కాలాన్తరభావిన: సమ్బన్ధవినాశాదే: సమ్బన్ధివిభాగాదేర్వా ప్రత్యక్షప్రతీతిం ప్రత్యుపయోగా(యోగా)భావాద్వైలక్షణ్యం నానుభూయేత । అనుభూయతే చ తన్తుపటాదిబుద్ధి: కుణ్డబదరాదిబుద్ధేవిర్లక్షణేత్యభేదవిషయైవ సాఽవసీయతే ।

కిఞ్చ పటోత్పత్తే: ప్రాగ్యావన్తం దేశమవష్యభ్య తన్తవస్తిష్ఠన్తి పటోఽపి తావన్తమేవ । నచ మూర్తయో: సమానదేశత్వం యుజ్యతే । తేన జ్ఞాయతే తన్త్వభిన్న: పట ఇతి । నచావయవావయవినో రూపరసాది(వత్)ద్వైతమనుభూయత ఇత్యాద్యభేదప్రమాణం స్వయమూహనీయమ్ ।

నన్వభేదశ్చేత్ప్రత్యక్షేణైవేక్ష్యతే । తదా కథం శుక్ల: పటశ్చలతి(పట) ఇత్యాదిసామానాధికరణ్యాదివ్యవహార: । తస్య దణ్డీ కుణ్డలీతివద్భేదవిషయత్వాత్ । నహి ప్రతీతివిరోధీ వ్యవహారో భవతీత్యత ఉక్త్తమ్- సవిశేషేతి ॥ విశేషేణ విషయేణ ఉపేతా ।

అయమర్థ: । యత్ర కేవలమభేద: ప్రతీయతే న తత్ర సామానాధికరణ్యవ్యవహారో భవతి । యథా ఘట: కలశ ఇతి । అత్ర త్వభేద: ప్రతీయమానో విశేషేణ సహిత ఏవ ప్రతీయతే । విశేషశ్చ భేదప్రతినిధి: సామానాధికరణ్యవ్యవహారం ప్రసూత ఇతి ।

నన్వభేదప్రతీతిమభిభూయ విశేషప్రతీతి: స్వకార్యం కథం కుర్యాత్, కరోతి చేదభేదప్రతీతిరపి విశేషప్రతీతిమభిభూయ స్వకార్యం కథం న స్యాత్ । మైవమ్ । నహి ప్రతీతిరస్తీత్యేవ వ్యవహార: కిన్తు ప్రయోజనేఽపి సతి । ప్రయోజనం చ సామానాధికరణ్యవ్యవహారేణైవ బహులం లోకవేదయో: । యదా త్వభేదవ్యవహార: ప్రయోజనవాంస్తదా సోఽపి దృశ్యత ఏవ యథా విజ్ఞానమానన్దం బ్రహ్మేత్యాది ।

యద్వా విశేష: ప్రత్యక్షార్థాపత్తిసిద్ధ ఇత్యుక్త్తమ్ । తత్కథమిత్యత: ప్రత్యక్షసిద్ధతాం తావదుపపాదయతి- అభేదేనేతి ॥ అనుక్త్తసముచ్చయార్థశ్చశబ్ద: । పదార్థ ఇత్యేకవచనం జాతివిషయమ్ అస్తి యతస్తస్మాత్సా సవిశేషాఽవసీయత ఇతి యోజనా । తతశ్చాయమర్థ: । అస్తి తావదవయవావయవ్యాదిపదార్థసార్థేఽభేదేన ప్రతీతి: । కుణ్డబదరాదిప్రతీతితోఽస్యా వ్యావృత్తతయాఽధ్యవసాయాత్ । నచ అభేదమన్తరేణ వ్యావృత్తిహేతురస్తి । అతోఽసతి నిమిత్తాన్తరే సమ్మతభేదవస్త్వన్తరప్రతీతితో వ్యావృత్తేయమభేద ఏవ విశ్రామ్యతీతి । అస్తి చ తథాఽపి సామానాధికరణ్యాదివ్యవహార: । తత్ర యదీయమభేదమాత్రవిషయా స్యాత్తదా న సామానాధికరణ్యాదివ్యవహారం కుర్యాత్ । ఘట: కలశ ఇతి వ్యవహారాదర్శనాత్ । తతో జ్ఞాయతేఽధికోఽపి విషయోఽస్యా విద్యత ఇతి । నచ భేదోఽసావితి వాచ్యమ్ । భేదాభేదవాదేఽప్యన్తో విశేషస్యాఙ్గీకార్యత్వాత్ । తథా చేయమభేదప్రతీతిరిన్ద్రియజా సవిశేషావసీయత ఇతి ।

ప్రాగుక్త్తం సమవాయే విశేషోఽఙ్గీ(కర్తవ్య)క్రియత ఇతి తన్న తావదేవ । కిన్తు సర్వేష్వపి పదార్థేష్వితి దర్శయన్విశేషస్య వ్యవహారాన్యథాఽనుపపత్తిసిద్ధతాం చోపపాదయతి- సామాన్యాదీతి ॥

తన్నిష్ఠత్వాదయో వ్యక్తినిష్ఠత్వాదయ: I కథమిత్యాక్షేపే I వస్త్వైక్యేఽపి ధర్మైక్యేఽపి I కుతో న నివార్యత ఇత్యత ఉక్తమ్- వాదిభిరితి II అవిసంవాదివ్యవహారసిద్ధత్వాదితి యావత్ I

ఏతదేవ ప్రపఞ్చయతి- కార్యస్యేతి II

అస్తి తావదవయవినోఽవయవనిష్ఠత్వం నామ ధర్మ: I గుణానాం కేషాఞ్చిద్రూపాదీనామాశ్రయవ్యాపిత్వమ్ కేషాఞ్చిత్సంయోగాదీనాం ప్రదేశవృత్తిత్వమ్, రూపాదీనాముద్భూతత్వమ్, సర్వేషాం చతుర్వింశతిత్వమ్ కర్మణశ్చ ఆశ్రయవ్యాపిత్వమనిత్యత్వం పఞ్చత్వం మూర్తనిష్ఠత్వమ్, సామాన్యస్యాపి ద్రవ్యగుణకర్మనిష్ఠత్వమ్, నిత్యత్వమనుగతత్వమ్, ద్వివిధత్వమిత్యతిబహులోఽయం పదార్థధర్మసమూహ: I న చాయమాశ్రయతో భిన్న ఏవేతి యుక్తమ్ I అస్తి చ ధర్మధర్మ్యాదివ్యవహార: I తన్తుషు పట:, ప(ఘ)టో న భవతి ఘ(ప)ట ఇత్యాది: I స చాయమత్యన్తాభేదేఽనుపపద్యమాన: స్వోపపాదకం విశేషమవగమయతీతి సర్వపదార్థేషు కథం విశేషో నైవాస్తి I

సత్యమ్ I సన్త్యేవ ద్రవ్యాదిషు సప్తస్వపి పదార్థేషు తే తే ధర్మా: I కిన్త్వాశ్రయతో భిన్నా ఏవ I తథాచ తత్సమ్బన్ధనిబన్ధనతయైవోపపద్యమానో వ్యవహార: సర్వపదార్థేషు న విశేషమాక్షేప్తుమలమిత్యాశయేన శఙ్కతే- స చేతి II

న కేవలం గుణాది ద్రవ్యాదితో భిన్నమ్ I కిన్తు స: తత్తన్నిష్ఠత్వాదిధర్మశ్చ అపర: స్వాశ్రయాద్భిన్నో యద్యఙ్గీక్రియత ఇత్యర్థ: I నిరాకరోతి- షడితి II

తర్హి ధర్మాణాం షడ్భ్య: పదార్థేభ్యోఽతిరేక: స్యాత్ I తథాచ షడేవ పదార్థా సతి నియమో భజ్యేతేతి I

నను స్వాశ్రయతో విభిన్నా అపి ధర్మా న ష(డ్భ్య:)ట్పదార్థేభ్యోఽతిరిచ్యన్తే I కిన్తు త ఏవాన్యోన్యవిశేషణీభూతా ధర్మా ఇత్యుచ్యన్తే I యథాఽఽహ "యద్యపి ధర్మా: షట్పదార్థేభ్యో న వ్యతిరిచ్యన్తే I కిన్తు త ఏవాన్యోన్యాపేక్షయా ధర్మధర్మిణశ్చ భవన్తి' ఇత్రత I అన్యత్రాపి "తేషాం ధర్మాస్త ఏవ పరస్పరం విశేషణీభూతా:' ఇతి I తత్కథం నియమభఙ్గ ఇతి I మైవమ్ I తన్నిష్ఠత్వాదీనాం షట్సు పదార్థేష్వన్తర్భావయితుమశక్యత్వాత్ I తథాహి I "ఆశ్రితత్వం

చాన్యత్ర నిత్యద్రవ్యేభ్య:' ఇత్యభ్యుపగతం కార్యద్రవ్యగుణకర్మసామాన్యవిశేషసమవాయానామవయవాదినిష్ఠత్వం న తావద్ద్రవ్యాదికమ్ । గుణాదివృత్త్యనుపపత్తే: । నాపి సమవాయ: తస్య స్వవృత్త్యనుపపత్తే: । కిఞ్చాధార్యాధారభూతయో: సమ్బన్ధ: సమవాయ ఇష్యతే । తథాచ కథం స ఏవాధారిత్వమాధారత్వం చ స్యాత్ । తథా రూపాదీనామాశ్రయవ్యాపిత్వం న ద్రవ్యాదిష్వన్తర్భవతి । తేషాం గుణవృత్తిత్వాసమ్భవాత్ । సమవాయస్తూక్తరీత్యా నిరస్త: । అపి చ వృత్తిత్వమాత్రం సమవాయ: । వ్యాప్యవృత్తిత్వం త్వతిరిక్తం నిర్వక్తవ్య(ర్వాచ్య)మ్ । కృత్స్నే స్వాశ్రయే సమవాయస్తదితి చేన్న । ద్రవ్యస్యాసముదితత్వేన కృత్స్నత్వాద్యనవకాశాత్ । స్వభావేన సహానవస్థానం వ్యాప్యవృత్తిత్వమితి చేన్న । తస్యాప్యన్తర్భావ్యత్వాత్ । అభావోऽసావితి చేన్న । నిరాకరిష్యమాణత్వాత్ ।

ఏవం సంయోగాదీనాం ప్రదేశవృత్తిత్వం నిరస్తమ్ । ఉద్భూతత్వం చ న జాతివిశేష: । రూపత్వాదినా పరాపరభావానుపపత్తే: । యది హి రూపత్వం పరం స్యాత్తదా స్పర్శస్యోద్భూతత్వం న స్యాత్ । యది చోద్భూతత్వం పరం భవేత్తదా సర్వమపి రూపముద్భూతమితి చక్షురాదేరపి ప్రతీతి: స్యాత్ ।

చతుర్వింశతిత్వం చ న సఙ్ఖ్యా, గుణానాం నిర్గుణత్వాఙ్గీకారాత్ । ఉపచారోऽయమితి చేన్న । నిమిత్తాభావాత్ । న తావదేకాధర్సమవాయో నిమిత్తమ్ । ద్రవ్యే చతుర్వింశతిత్వనియమాభావాత్ । ప్రత్యేకం రూపాదిషు తత్ప్రసఙ్గాచ్చ । అపర్యాయచతుర్వింశతిశబ్దవాచ్యత్వమితి చేన్న । శబ్దేऽపి చతుర్వింశతిత్వాభావాత్ । చతుర్వింశతిపురుషోచ్చారితాపర్యాయశబ్దవాచ్యత్వమితి చేన్న । బధిరాదీనాం రూపాదిషు సఙ్ఖ్యావ్యవహారాభావప్రసఙ్గాత్ । ఏవమన్యేషామపి ధర్మాణామన్తర్భావో నిరసనీయ: ।

కశ్చిదాహ । ధర్మపదార్థోऽభావేऽన్తర్భవతీతి । తదసత్ । నిషేధబుద్ధిబోధ్యత్వాభావాత్ । అభావేऽభావానఙ్గీకారేణ తద్ధర్మాణామభావత్వాయోగాచ్చ । ద్రవ్యాదిషడ్లక్షణశన్యతమరాహిత్యమభావత్వమ్ । నతు నిషేధబుద్ధిబోధ్యత్వమితి చేన్న । లోకప్రతీతిమవధూయ స్వకల్పనాదరణే ద్రవ్యమేవ భావాస్తల్లక్షణరహితోऽభావ ఇత్యపి కల్పనాప్రసఙ్గాత్ । అతస్తత్తన్నిష్ఠత్వాదయో ద్రవ్యాదిధర్మాస్తదాత్మాన ఏవాఙ్గీకాయర్ా: । తథాచాహ "భావస్య స్వరూపమేవావస్థాభేదేనాస్తిత్వం జ్ఞేయత్వమభిధేయత్వం చోచ్యతే' ఇతి । నచ విశేషమపహాయావస్థాభేద: శక్యనిరూపణ: ।

నను ధర్మా ధర్మితో భిన్నా ఏవ । నచోక్త దోష: । నైయాయికాదిభి: పరమాణ్వారమ్భవాదిభి: షడేవ పదార్థా ఇతి నియమస్యానఙ్గీకృతత్వాత్ । ధర్మపదార్థస్య పృథగఙ్గీకృతత్వాచ్చ । తథాచ భిన్నధర్మసంసర్గవశాత్సర్వవ్యవహారోపపత్తౌ న తదన్యథాఽనుపపత్త్యా విశేషసిద్ధిరిత్యత ఆహ- పదార్థేతి ॥

పదార్థానాం షడేవేతి నియమాభావపక్షేఽపి హి యస్మాద్ధర్మస్య ధర్మసన్తానాదనవస్థాయా ఆకరో భవేదయం పక్ష:, తస్మాద్ధర్మధర్మాణామాశ్రయాభేదేఽవశ్యమఙ్గీకార్యే తత్ర ధర్మధర్మ్యాదివ్యవహారాన్యథాఽనుపపత్త్యా విశేషోఽఙ్గీకరణీయ ఇతి యోజ్యమ్ । ఖని: ఆకర: ।

ఏతదుక్తం భవతి । ధర్మపదార్థం ద్రవ్యాదిభ్యో భిన్నమభ్యుపగచ్ఛన్ప్రష్టవ్య: । అస్తిత్వాదిధర్మేష్వప్యస్తిత్వాదికమస్తి న వా । నేతి పక్షేఽనుభవవిరోధ: । అస్తిత్వం న జ్ఞేయం నాభిధేయమితి స్వక్రియావిరోధశ్చ । అన్యథా ద్రవ్యాదిష్వపి తదభావాపత్తి: । ఆద్యే తదాశ్రయతో భిన్నమభిన్నం వా । ఆద్యే తత్రాప్యస్తిత్వాద్యన్తరమిత్యనవస్థా స్యాత్ । ద్వితీయే త్వస్తి తావత్తత్రాపి ధర్మధర్మ్యాదివ్యవహార: । స చానుపపద్యమానో విశేషం గమయతీతి । కిఞ్చ ధర్మగతా ధర్మా యది ఆశ్రయాభిన్నాస్తదా కిం ద్రవ్యాదిగతాస్తిత్వాదిధర్మైరపరాద్ధమ్ । యేన తే ద్రవ్యాదితో భిద్యేరన్ । యోగక్షేమసామ్యాత్ । తత స్తేషామేవ ద్రవ్యాద్యభేదే సతి పునర్వ్యవహారాన్యథాఽనుపపత్త్యా ద్రవ్యాదిష్వేవ విశేషసిద్ధి: (ఇతి) ।

నన్వస్త్యేవ ద్రవ్యాదిధర్మేష్వస్తిత్వాదిష్వప్యస్తిత్వాదికమ్ । తచ్చాశ్రయతో భిన్నమేవ । నచైవం ధర్మస్యానవధికధర్మసన్తానాదనవస్థాదోష: । ఉత్పత్తిజ్ఞప్తిప్రతిబన్ధకత్వాభావేనాదోషత్వాత్ । యథాఽఽహు: "మూలక్షయకరీం ప్రాహురనవస్థాం హి దూషణమ్' ఇతి । యదర్థముత్తరోత్తరానుసరణం తన్మూలముత్పత్తిర్జ్ఞప్తిర్వా । తతో భిన్ననిమిత్తతయోపపద్యమానో వ్యవహారో న విశేషమాక్షేప్తుమలమిత్యత ఆహ- సామాన్యస్యాపీతి ॥

సామాన్యస్య గోత్వాదే:, సామాన్యం సత్తాలక్షణమ్ । గుణస్య చ రూపాదే:, సఙ్ఖ్యాపృథక్త్వాదిగుణ: అత అనవస్థాభయాదేవ హి నాఙ్గీకృత: ।

అయమాశయ: । సామాన్యస్యాపి సామాన్యం తావత్పరేణ నాఙ్గీకృతమ్ । తథా గుణస్యాపి గుణో నాఙ్గీకృత: । తత్కస్మాదితి వక్తవ్యమ్ । న తావత్ప్రతీత్యభావాత్ । సఙ్ఖ్యేత్వం

చతుర్వింశతిగుణా రూపాద్రస: పృథగితి ప్రతిభాసస్య దురపహ్నవత్వాత్ । నచ న సద్ధోత్వమిత్యాది బాధకమస్తి యేన ప్రతీతస్యాపి పరిత్యాగ: । గోత్వం న సత్తావదపరసామాన్యశూన్యత్వాద్విశేషవత్, గుణా న గుణవన్తో ఽద్రవ్యత్వాత్క్రియావదిత్యాదిబాధకమస్తీతి చేన్న । విపక్షే బాధకాభావేనాప్రయోజకత్వాత్ । దృష్టాన్తయో:(శ్చ)సాధ్యవికలత్వాచ్చ । యది గోత్వాదౌ సత్తా స్యాత్తదా సత్తాయామపి స్యాత్ । తథా చాత్మాశ్రయత్వమితి చేన్న । సత్తాన్తరత్వోపపత్తే: । కిఞ్చ ప్రతీతే: కిమాత్మాశ్రయతా కరిష్యతి । అన్యథా ప్రమేయత్వాదీనాం కేవలాన్వయిత్వం న స్యాత్ । ఆత్మాశ్రయభయాద్యత: ప్రమేయత్వాదివ్యావృత్తి: తస్యైవ విపక్షత్వాత్ । ఉక్తం చ "కథం స్వవృత్తిరిష్యా చేద్యథాఽన్యత్రేతి గృహ్యతామ్ । ప్రమాణం శరణం వృత్తౌ న భిన్నాభిన్నతేయతా' ఇతి । గుణానామపి గుణవత్త్వే ద్రవ్యలక్షణయోగాద్ద్రవ్యతాపత్తిరితి చేన్న । ప్రతీతిమనురుద్ధ్య లక్షణాన్తరస్య కర్తవ్యత్వాత్ । తస్మాత్సామాన్యే సామాన్యం గుణే చ గుణ: అనవస్థాభయాదేవ నాఙ్గీక్రియత ఇత్యేవ వక్తవ్యమ్ । యథాఽఽహ "వ్యక్తేరభేదస్తుల్యత్వం సఙ్కరోఽథానవస్థితి: । రూపహానిరసమ్బన్ధో జాతిబాధకసఙ్గ్రహ:' ఇతి । నచానవచ్ఛిన్నా సామాన్యపరమ్పరా గుణపరమ్పరా చోత్పత్తిజ్ఞప్తిప్రతిబన్ధే హేతు: । తథాచ యథా సా దూషణం తథా ప్రకృతాఽపి దూషణమేవ । న చేత్సాఽపి న స్యాదితి సామాన్యాదేరపి సామాన్యాద్యఙ్గీకార్యం స్యాత్ । యది కథఞ్చిజ్జ్ఞప్తిప్రతిబన్ధకత్వం తత్ర వ్యుత్పద్యేత । తర్హి వయమప్యత్ర తద్వ్యుత్పాదయిష్యామ ఇతి ।

యది కశ్చిద్వైయాత్యాద్బ్రూయాత్ । అస్త్యేవ సామాన్యస్యాపి సామాన్యం గుణస్యాపి గుణో నిర్బాధప్రతీతిసిద్ధత్వాత్ । అస్త్యేవ సామాన్యస్యాపి సామాన్యం గుణస్యాపి గుణో నిర్బాధప్రతీతిసిద్ధత్వాత్ । ఉత్పత్తిజ్ఞప్త్యప్రతిబన్ధహేతోరనవస్థాయా దోషత్వాయోగాత్ । అతో నైతన్న్యాయేన ధర్మపరమ్పరాఽనవస్థాభయాన్నివారణీయేతి । తత్రాహ- స చేతి ॥

స చ గుణస్యాపి గుణ: । చశబ్దాత్సామాన్యస్యాపి సామాన్యం యద్యఙ్గీక్రియతే తదా బ్రూమో నానవస్థా క్వచిద్భవేదితి ।

అయమాశయ: । ఏవం వదన్క్వచిదనవస్థాదూషణమఙ్గీకరోతి న వేతి వాచ్యమ్ । నచేత్ దూషణాన్తరమపి నాఙ్గీకుర్యాత్ । అవిశేషాత్ । తథాచ కథాయాం నాధికారీ స్యాత్ । నాద్య: । ధర్మసామాన్యగుణానవస్థాయా అదూషణత్వే విమతాయా అపి దూషణత్వాయోగాత్ । విశేషహేతోరభావాత్ ।

నన్వపర్యవసితపరమ్పరామాత్రసామ్యేఽపి యత్రోత్పత్త్యాదిప్రతిబన్ధకత్వం తత్ర దూషణత్వమ్ । యత్ర యదభావస్తత్రాదూషణత్వమితి చేత్ । కిమర్థముత్పత్త్యాదిప్రతిబన్ధకత్వమనుసరణీయమ్ । అనవస్థా హి తర్కవిశేషః । తర్కశ్చానిష్టప్రసఙ్గనమ్ । ఉత్పత్త్యాదిప్రతిబన్ధశ్చానిష్టః । ప్రామాణికపరిత్యాగరూపత్వాత్ । ఉత్పత్త్యాదేః ప్రామాణికత్వాత్ । అతస్తదప్రతిబన్ధే తర్కత్వాయోగాత్కథం దూషణాన్తరమ్ । ఏవమేవ దూషణత్వేఽతిప్రసఙ్గ ఇత చేత్ । కిం ప్రామాణికపరిత్యాగ ఏవానిష్ట ఉతాప్రామాణికస్వీకారోఽపి । నాద్యః । నియామకాభావాత్ । ద్వితీయే కథం న ప్రకృతానవస్థా దూషణమ్ । అత్యన్తభిన్నధర్మపరమ్పరాయా అప్యప్రామాణికత్వాత్ । అథాప్రామాణికస్వీకారో న దూషణమ్ । తర్హి ప్రామాణికపరిత్యాగోఽపి న (దూషణం) స్యాదితి నానవస్థా క్వచిద్దూషణం భవేత్ । అథానిష్టాపత్తిహేతురనవస్థాదూషణమ్ । న పునరనిష్టరూపేతి చేన్న । అనిష్టరూపైవానవస్థా దూషణమ్ । నత్వనిష్టాపత్తిహేతురిత్యపి వక్తుం శక్యత్వేన క్వచిదఙ్గీకృతాఽప్యనవస్థా న దూషణం భవేత్ । తస్మాత్ప్రామాణికపరిత్యాగాప్రామాణికపరిగ్రహరూపా వా తద్ధేతుర్వాఽనవచ్ఛిన్నపరమ్పరాఽనవస్థేతి వాచ్యమ్ । అత ఏవ నాతిప్రసఙ్గః । తథాచ ధర్మపరమ్పరాయా అప్యనవస్థాత్వేనాభేద ఏవాఙ్గీకార్యః । ఏవం చోక్తన్యాయేన వ్యవహారాన్యథాఽనుపపత్త్యా విశేషసిద్ధిరితి ।

అపి చ యో ధర్మధర్మిణోర్భేదం సమవాయం చాఙ్గీకృత్యాభేదం విశేషం చావజానాతి తేనానవస్థాతో బిభ్యతా గుణసామాన్యయోర్గుణసామాన్యప్రతీతిరేవాపలపనీయా । వినైవ బాధకేన భ్రాన్తిర్వా వాచ్యా । ప్రతీత్యపలాపాదితో వా బిభ్యతోఽనవస్థా స్యాదిత్యేకం సన్ధిత్సతోఽన్య(త్ప)చ్చ్యవతే । అభేదం విశేషం చాఙ్గీకుర్వతాం తు నేదం దూషణద్వయమతోఽపి తత్పక్షపాత ఇత్యాశయవానాహ- అస్మత్పక్ష ఇతి ॥

ధర్మధర్మిణోః సవిశేషాభేదవాదినాం పక్ష ఇత్యర్థః । గుణాద్యా గుణాః సామాన్యాని చ । తద్వన్తో గుణవన్తః । సామాన్యవన్తి చ । తేన చతుర్వింశతిగుణాః సద్గోత్వమిత్యాదిప్రతీతివిరోధో నాస్తీతి శేషః । అనన్యత్వాత్ ధర్మధర్మిణోరితి శేషః । అప్రామాణికాపర్యవసితపరమ్పరారూపా హ్యేషా । అనన్యత్వే కథం తద్వృత్తమితి తదవస్థః ప్రతీతివిరోధ ఇత్యత ఉక్తమ్- విశేషతో హి తద్వన్త ఇతి ॥ భేదసమ్బన్ధకార్యకారీ హి విశేష ఇతి ।

ఏవమవయవావయవ్యాదీనామభేదోఽత్ర నిరూపితః । ఇదానీం క్వచిద్భేదాభేదావపి భవత ఇతి తదపవాదమాహ- భేద ఇతి ॥

ేయద్వా యద్యవయవ్యాదయోఽవయవాద్యభిన్నా: । కథం తర్హి సత్త్వేవావయవాదిషు వినశ్యన్తీత్యత ఆహ- భేద ఇతి ॥

తథాశబ్ద: సముచ్చయే । అవయవాదిషు సత్త్వేవావయవ్యాదీనాం నాశే భేదోఽభేదశ్చ భవేదిత్యర్థ: । అత్ర నాశ ఇత్యుపలక్షణమ్ । యత్ర సత్త్వేవావయవేష్వవయవినోఽభావ: సతి గుణిని గుణస్యాభావస్తత్ర భేదాభేదావిత్యాది ద్రష్టవ్యమ్ । అన్యథా యత్రావయవావయవ్యాదీనాం యుగపద్వినాశస్తత్ర భేదాభేదావుక్తౌ న స్యాతామ్ ।

ఇదముక్తం భవతి । సత్యపి తస్మిన్నసత్త్వాదిత్యనేన హేతునాఽవయవ్యాదీనామవయవాదిభ్యో భేదమాత్రం వా సాధ్యతేఽత్యన్తభేదో వా । ఆద్యే సిద్ధసాధనతా భాగాసిద్ధిశ్చ । తథాహి । సత్యప్యు(త్యు)పాదానే కదాచిదుపాదేయమసత్ । యథా పట: । ఏవం సత్యపి ద్రవ్యే కేచిద్గుణా అసన్తో యథా పాకజాదయ: । తథా సత్యప్యా(త్యేవా)శ్రయే కాశ్చిత్క్రియా అసత్యో యథా పటచలనాదయ: । జాతిశ్చ కాచిత్సతి జాతిమత్యసతీ । యథా బ్రాహ్మణమ్ । తత్ర భేదాభేదయోరఙ్గీకారాద్భేదసాధనం సిద్ధవిషయమ్ । గగనతద్భాగయోరీశ్వరాద్యాశ్రితజ్ఞానాదిగుణక్రియాజాతిష్వభావాద్భాగాసిద్ధత్వం హేతో: ఇతి । న ద్వితీయ: । కాలాత్యయాపదిష్టత్వాత్ । అభేదస్య ప్రాగుపపాదితత్వాదుపపాదయిష్యమాణత్వాచ్చేతి ।

స్యాదేతత్ । యథా భేదసాధకానాం వ్యపదేశభేదాదీనాం విశేషాశ్రయేణైవాన్యథాసిద్ధిరుక్తా । తథా సత్యపి తస్మిన్నసత్త్వస్యాపి విశేషణైవ నిర్వాహ: క్రియతామ్ । కిం భేదాభేదాభ్యుపగమేన । మైవమ్ । విశేషస్య భేదకార్యవ్యవహారమాత్రనిర్వాహకత్వేన వినాశం ప్రత్యనిర్వాహకత్వాత్ । సకలభేదకాయర్కారిత్వే విశేషో భేద ఏవ, న తత్ప్రతినిధి: స్యాత్ । కిఞ్చానేకాశ్రితస్యావయవినో ద్విత్వాదేశ్చాశ్రయేణాత్యాన్తాభేదే సత్యాశ్రయణామపి పరస్పరమభేద: ప్రసజ్యతే । తత్పరిహారార్థం తావదవశ్యం తత్ర భేదోఽఙ్గీకరణీయ: । నచావచ్ఛేదకేన వినా భేదాభేదభూమే: సఙ్గ్రహ: స్యాదిత్యయావదాశ్రయభావిత్వమేవ గ్రాహ్యమ్ । తత్రాపి విశేష ఏవ సఙ్కరం వారయిష్యతీతి తు నిరస్తమ్ । కిఞ్చ ప్రమాణానుసారిణక్ష వ్యవస్థా నతు స్వేచ్ఛానుసారిణీ । ప్రమాణం తు భేదాభేదావవగాహత ఇతి వక్ష్యతే । నను అనిత్యద్రవ్యాశ్రితా ఏకత్వాదయోఽపి గుణా: కిం భేదవన్తస్తేషామపి ద్రవ్యకార్యతయా తదుత్తరక్షణభావిత్వాదితి । మైవమ్ । ఉక్తోత్తరత్వాత్ । ఉక్తం హ్యేతత్ । ఉపాదానద్రవ్యం గుణవదుపాదేయతయా పరిణమత ఇతి ।

నను భేదాభేదావేకత్ర విరుద్ధౌ ।
తత్కథమయావదాశ్రయభావినామవయవిగుణకమర్సామాన్యానామవయవాదిభిర్భేదార్భేదా
భ్యుపగమ ఇత్యత ఆహ- విశేషమేవేతి ॥

భేదాభేదావేకత్ర భవత ఇతి సమ్బన్ధ: । అవధారణం కాలాదిభేదవ్యావృత్త్యర్థమ్ ।

కథం విశేషాశ్రయణే విరోధశాన్తిరిత్యత ఆహ- విరోధ ఇతి ॥

బలవాన్భేదకార్యకారణ ఇతి శేష: । తతో విశేషం సమాశ్రిత్యైకత్ర భేదాభేదౌ భవత ఇత్యన్వయ: । అయమర్థ: । భేదో హి విరోధశాన్తిహేతు: । తథాహి । క్వచిదాశ్రయభేదో యథా మధురాయాం దేవదత్తసద్భావ: స్రుఘ్నే తదభావ: । క్వచిత్కాలాభేదో యథా మధురాయామేవ దేవదత్తస్య భావాభావౌ । క్వచిత్ప్రతియోగిభేదో యథా గవయో గోఘటాభ్యాం సదృశో విసదృశశ్చేతి । భేదప్రతినిధిశ్చ విశేష ఇత్యుక్తమ్ । అత: కథమసౌ భేదాభేదావేకదైవైకత్రైవ నావస్థాపయేదితి ।

ఏవం తర్హ్యతిప్రసఙ్గ: । సర్వత్ర విశేషమాశ్రిత్య విరోధస్యోత్సాదయితుం శక్యత్వాదిత్యత ఆహ- దృష్టీతి ॥

దృష్టిశ్చ తత్ర ప్రమాణం చ । ప్రమాణభూతా దృష్టిరిత్యర్థ: । తతో భేదాభేదౌ న విరుద్ధావితి సమ్బన్ధ: । చశబ్దో విశేషేణ సహ దృష్టే: సముచ్చయే । న స్వేచ్ఛామాత్రేణ భేదాభేదావిత్యుపేత్య విశేషేణ విరోధాభావోఽభిధీయతే । యేనాతిప్రసఙ్గ: స్యాదిత్యేవశబ్ద: । ఉక్తం తావదవయవావయవ్యాద్యభేదగ్రాహిణీ దృష్టిరస్తి । సమ్బద్ధవస్తుబుద్ధితో విలక్షణతయాఽనువ్యవసాయాత్ । అస్తి చ భేదగ్రాహిణీ సత్యపి తస్మిన్నసత్త్వాదితి హేతుజనితా దృష్టిరితి । నచైతే బాధ్యబాధకే । అన్యతరాననువృత్తిప్రసఙ్గాత్ । నాపి ప్రతిపక్షభూతే । ప్రతిపత్తృణాముభయోదాసీనతాపత్తే: । చైవమ్ న । అతో ద్వయోరపి ప్రామాణ్యతశ్చ భేదాభేదయోరవగతయోనర్ విరోధ: । తదిదముక్తమ్- ప్రమాణత ఇతి ॥

నను భ(వ)వేతాం భేదాభేదవేకత్రైవైకదేవ ప్రమితౌ । తథాఽపి కథం విరోధశాన్తిరిత్యత ఆహ- విరోధ ఇతి ॥

సహదర్శనే సతి కథం విరోధో వక్తు_ం శక్యతే । సహదృష్టౌ విరుద్ధౌ చేతి విప్రతిషిద్ధమితి భావ: ।

ఏతదేవ వివృణోతి- విరోధో హీతి ॥

సర్వత్ర పరస్పరపరిహారేణైవ సత్త్వదర్శనం మహానవస్థానలక్షణవిరోధే ప్రమాణమ్ । క్వచిత్సహదర్శనం చావిరోధే । అన్యస్యానిరూపణాత్ । అత: సహదృష్టే భేదాభేదలక్షణే వస్తుద్వయే విరోధ: కథముచ్యేత । సహదర్శనే హ్యవిరోధ: స్యాత్ । పునర్విరోధకథనే వ్యాఘాతానివారణాదితి । హిశబ్దేన శీతోష్ణాదౌ రూపరసాదౌ చ విరోధావిరోధయోర్దర్శనైకప్రమాణత్వం నిదర్శయతి । తుశబ్దస్య దృష్టే

త్వితి సమ్బన్ధ: । సద్భిర్విద్వద్భిరిత్యుపహాస: । వైశేషికాదయో హి సంయోగవిభాగశబ్దాత్మవిశేషగుణానాం తత్రైవ తదైవ భావాభావావు పేత్య సహదర్శనాద్విరోధో నాస్తీతి వదన్త: పునరత్ర సహదర్శనేఽపి విరోధముద్భావయన్త: స్వవ్యాహతభాషిణ: స్వోక్త_విస్మరణశీలా: స్వదృష్టిపక్షపాతిన: కథం సన్త: స్యు: । సర్వత్రాసహదృష్టయోర్యది కశ్చిదాగ్రహమాత్రేణ సహావస్థానం మన్యతే తం ప్రత్యేవ విరోధోద్భావనం క్రియతే- నాన్యథేతి ॥

ధర్మధర్మిణోర్భేదాభేదౌ క్వచిదితి సఙ్క్షేపేణోక్త_మ్ । తత్కిం సర్వేష్వపి ద్రవ్యేషూత కేషుచిదేవేత్యపేక్షాయామాహ- అభిన్న ఇతి ॥

భగవానితి చేతనమాత్రోపలక్షణమ్ । స్వేన స్వావయవగుణక్రియాదిభి: । తదన్యేన ప్రకృతిజీవజడాత్మనా ప్రపఞ్చేనేత్యేవం వ్యవస్థితావేవ భేదాభేదౌ న త్వేకవిషయావిత్యర్థ: । అయావద్ద్రవ్యభావిధర్మైర్భేదాభేదౌ కుతో న స్యాతామిత్యత ఆహ- నిత్యా ఇతి ॥

తుశబ్దోఽవధారణే । అస్మాత్ కారణమ్ । అస్మాత్ భగవత: । ద్విత్వాదిసఙ్ఖ్యావ్యతిరిక్తా_ ఇతి శేష: ।

క్వ తర్హి భేదాభేదావిత్యత ఆహ- సామస్త్యేతి ॥

అన్యత్ర పరమేశ్వరాత్ । జడే వస్తునీతి యావత్ । సత్యేవ ధర్మిణి సామస్త్యేనోచ్ఛేదవన్తో యే ధర్మాస్తే ఉభయరూపిణో భిన్నాభిన్నా ఇత్యర్థః । అభిభవవ్యావృత్త్యర్థం సామస్త్యేత్యుక్తమ్ । యద్వా సామస్త్యే ద్రవ్యస్యావికలత్వే నాశాభావేఽపి యే ఉచ్ఛేదిన ఇతి వ్యాఖ్యేయమ్ । కిం స్వసద్భావవేలాయామభేదినోఽసద్భావవేలాయాం భేదిన ఇత్యేవం కాలభేదేన భేదాభేదావిత్యత ఉక్తమ్- భావ ఇతి ॥ స్వసద్భావదశాయామేవోభయరూపకా ఇత్యర్థః । వినష్యస్యాసత్త్వేన భేదచిన్తానవకాశాత్ । ప్రాగత్యన్తాభేదే వినాశాసమ్భవాచ్చ । కుతో భిన్నాభిన్నా ఇత్యత ఆహ- త ఏవేతి ॥

ప్రత్యక్షబలేన త ఏవ ధర్మిస్వరూపభూతా ఏవ ఉచ్ఛేదాత్ సత్యేవ ధర్మిణ్యసత్త్వాద్ధేతోస్తదన్యే । చశబ్దౌ మిథః సముచ్చయార్థౌ । సమస్తశ ఇత్యయావద్ద్రవ్యభావివివక్షయోక్తమ్ ।

యదుక్తం
యావదవయవభావినోఽవయవినోఽవయవైరత్యన్తాభేదోఽయావదవయవభావినస్తు భేదాభేదావితి । తేనాన్యదపి చోద్యం పరిహృతమిత్యాహ- అంశాంశినోరితి ॥

తథా హి । సర్వదిక్ష్వపి సమ్బన్ధాదితి యదంశతః సంయోగ ఇత్యుక్తం తదయుక్తమ్ । అనవస్థాపత్తేః । ఘటసంయోగో హి ఘటాంశసంయోగపూర్వకః । సోఽపి తదంశసంయోగపూర్వకః । నచేయం నిరంశే పరమ్పరా విశ్రామ్యతీతి వాచ్యమ్ । అంశపరమ్పరాయా అవిశ్రమస్యాప్యఙ్గీకృతత్వాత్ । అతః పూర్వపూర్వసంయోగానుత్పత్తావుత్తరోత్తరానుత్పత్తిప్రసఙ్గాదంశతః సంయోగ ఇతి నియమో నోపపద్యత ఇతి । తదిదమసఙ్గతమ్ । యద్యప్యంశత ఏవ సంయోగో యద్యపి చాంశేష్వంశపరమ్పరాయా అవిశ్రమస్తథాఽప్యంశాంశినోరభేదే నైవాంశసంయోగ ఏవ హి యస్మాదంశినః సంయోగోఽతో నానవస్థేతి ।

అయమభిసన్ధిః । స్యాదియమనవస్థా యది సర్వత్రాంశత ఏవ సంయోగ ఇతి వదతామస్మాకమంశినః సంయోగోంఽశసంయోగేనైవ జాయత ఇత్యభిప్రాయః స్యాత్ । నచైవమ్ । కిన్తు యో యస్య అంశినః సంయోగః స తదంశే వర్తతే । నిరంశస్య తు సంయోగః క్వ నామ వర్తతామ్ । అతః పరమాణ్వోః సంయోగే సతి తద్వృత్త్యర్థమంశోఽఙ్గీకరణీయ ఇతి । న హ్యేవం సతి కాచిదనవస్థాఽస్తి । అనవస్థితకార్యకారణభూతాసిద్ధసంయోగపరమ్పరాశ్రయణాభావాత్ । ఏతావత్తు భవేత్ ।

ఘటసంయోగ: స్యాత్ । ప్రమాణవిరోధాచ్చ । ఘటసంయోగో ఘటవృత్తిరపి ఘటసంయోగ: స్యాత్ । ప్రమాణవిరోధాచ్చ । ఘటసంయోగో ఘటవృత్తిస్తద్గుణత్వాత్తద్రూపవదితి । ఘటాంశవృత్తి: సంయోగో న ఘటసంయోగ: తదన్యవృత్తిత్వాత్ । పటసంయోగవదితి । ఏతదప్యనవకాశమ్ । అంశాంశినోరభేదస్య సాధితత్వాత్ । అతిప్రసఙ్గో హి తదా స్యాద్యది పటవద్ఘటాంశోఽపి ఘటాదత్యన్తభిన్న: స్యాత్ । అభేదే తు క్వాతిప్రసఙ్గ: । అనుమానస్యాప్యాద్యస్య సిద్ధసాధనతా । అంశవృత్తేరేవ ఘటవృత్తిత్వాత్ । అంశావృత్తిత్వే సతి ఘటవృత్తిత్వసాధనే దృష్టాన్త: సాధ్యవికల: స్యాత్ । ద్వితీయస్తు హేతు: స్వరూపాసిద్ధోఽన్యథాసిద్ధో వేతి । యది ఘటసంయోగో ఘటాంశే వర్తతే తర్హి ఘటాంశసంయోగ: క్వ వర్తత ఇతి చేత్ । అనేన (ఏవ) న్యాయేన తదంశే సోఽపి తదంశ ఇతి బ్రూమ: । నచైవమనవస్థా । సర్వేఽప్యంశిసంయోగాస్తత్తదంశవృత్తయ ఇత్యత్రేతేతరాపేక్షాయా అభావాత్ ।

ఏవం తర్హి పరమాణువృత్తిరపి సంయోగో ఘటసంయోగ: స్యాదితి చేత్ । కో నేత్యాహేతి । అంశసంయోగ ఏవ హ్యంశిన: సంయోగోఽతో నానవస్థేత్యుక్త్వా‌మనవస్థాపరిహారం వివృణోతి- ఏకస్మిన్నితి ॥

అవయవపరమ్పరాయా అవిశ్రమమభ్యుపగమ్యైకైకస్మిన్నవయవసంయోగే జాత ఏవాన్యోఽవయవసంయోగో జాయత ఇతి యద్యఙ్గీకుర్మస్తర్హైవానవస్థా స్యాత్ । సంయోగైక్యే అవయవిసంయోగ: క్రియాతో జాతస్తదవయవే వర్తతే, అవయవవృత్తే: సంయోగాదపరోఽవయవిన: సంయోగో నాస్తీతి వాదే తు, క్వ సాఽనవస్థేతి ।

ఏతేనైతదపి నిరస్తమ్ । యదాహు: ।
సంయోగస్త్రివిధోఽన్యతరకర్మజోభయకర్మజసంయోగజభేదాత్ । తత్రాన్యతరకర్మజో య: క్రియావతా నిష్క్రియస్య, యథా స్థాణో: శ్యేనేన । ఉభయకర్మజస్తు విరుద్ధదిక్క్రియయో: సన్నిపాతో, యథా మల్లయో: । సంయోగజస్తు సంయోగ:

కారణాకారణసంయోగాత్కార్యాకార్యసంయోగో, యథా హస్తతరుసంయోగాత్కాయతరుసంయోగ ఇతి ।

నహి హస్తతరుసంయోగాతిరిక్త: కాయతరుసంయోగోऽస్తి । యేనాऽసౌ తజ్జన్య: స్యాత్ । ప్రమాణాభావాత్ । కిన్తు హస్తకర్మణా జనితో హస్తవృత్తి: సంయోగ ఏవ హస్తకాయయోరభేదాత్కాయసంయోగో భవతి ।

అత ఏవ హస్తస్యాశుచిసంయోగే కాయక్షాలనాదివిధయోऽప్యుపపద్యతే ।

అత ఏవ విభాగజోऽపి విభాగో నిరస్త: ।

ద్వివిధం హి తమాచక్షతే । కారణాకారణవిభాగాత్కారణవిభాగాచ్చేతి । తత్రాద్యో యథా । హస్తతరువిభాగాత్కాయతరువిభాగ: । ద్వితీయో యథా । ద్వితన్తుకావయవే తన్తౌ కర్మోత్పన్నం తస్య తన్త్వన్తరాద్విభాగం కరోతి । విభాగాత్తన్త్వో: సంయోగో నశ్యతి । తతో ద్వితన్తుకవినాశ: । తత ఇదానీం తన్త్వోర్వర్తమానో విభాగ: సక్రియస్యావయవస్య ద్వితన్తుకసంయుక్తాకాశాదిదేశాద్విభాగం కరోతీతి ।

తత్రాద్యస్తావదనుపపన్న: । హస్తతరువిభాగాతిరిక్తస్య కాయతరువిభాగస్యానుపలమ్భాత్ । హస్తకర్మణా జనితో హి విభాగో హస్తకాయయోరభేదాద్ధస్తకాయగుణో భవతి । అత ఏవ వివాదాధ్యాసితో విభాగో న కర్మాసమవాయికారణక: కర్మైకార్థాసమవేతత్వాత్ । శబ్దవదితయసిద్ధతయా నిరస్తమ్ ।

ద్వితీయస్త్వనుపపన్నతర: । తన్తుకర్మణైవ తన్తోస్తన్త్వన్తరాదాకాశాదిదేశాచ్చ విభాగోత్పత్త్యుపపత్తౌ క్రమకల్పనానుపపత్తే: । అన్యథాఙ్గులికర్మణాఙ్గులేరఙ్గుల్యన్తరాదేవ విభాగో భవతి ఆకాశాదిదేశాత్తు విభాగాదేవేతి స్యాత్ ।

నన్వఙ్గులికర్మ అఙ్గులివిభాగమాకాశాదివిభాగం చ కరోతి । తయోర్విభాగయోరవిరుద్ధత్వాత్ । తన్తుకర్మ తు తన్త్వన్తరవిభాగమాకాశాదివిభాగం (చ) న కర్తుమర్హతి । తయోర్విభాగయో: ద్రవ్యారమ్భకసంయోగవిరోధిత్వావిరోధిత్వరూపవిరోధాత్ । నహ్యవిరుద్ధాత్కారణాద్విరుద్ధకార్యోత్పత్తి: సమ్భవతీతి । మైవమ్ । ఏకస్మాదేవ కర్మణ: సంయోగవిభాగజననాభ్యుపగమాత్ । తన్తుకర్మణా ద్రవ్యారమ్భకానారమ్భకతన్త్వన్తరాకాశసంయోగజన్మాఙ్గీకారాచ్చ । అన్యథా

కారణాకారణసంయోగజసంయోగవత్కారణమాత్రసంయోగజోఽపి సంయోగ: స్వీకార్య: స్యాత్ ।

నను సంయోగస్య న స్వరూపతో విరోధోఽస్తి । యతో ద్రవ్యానారమ్భకద్రవ్యసమవేత ఏవ సంయోగో ద్రవ్యానారమ్భక: । ద్రవ్యానారమ్భకం చ ద్రవ్యం సప్తవిధమ్ । ఆరబ్ధద్రవ్యమన్త్యావయవిస్పర్శరహితం వినశ్యదవస్థం వినశ్యదవస్థసంయోగం నిష్ఫలారమ్భం విజాతీయం చేతి । తత: కర్మణైవ సంయోగద్వయజన్మోపపత్తిరితి । ఏయం తర్హి విభాగయోరపి కో విరోధ: । ద్రవ్యారమ్భానారమ్భప్రయుక్తత్వాద్విరోధప్రతీతే: । తన్తుద్వయవిభాగజనకం తన్తుకర్మ న తన్త్వాకాశవిభాగజనకం ద్రవ్యారమ్భకసంయోగవిరోధివిభాగజనకకర్మత్వాత్ । ద్రవ్యానారమ్భకసంయోగవిరోధివిభాగజనకకర్మవత్ ఇత్యాభాససమానయోగక్షేమత్వాత్ । తన్తుకమర్ న తన్త్వన్తరవిభాగజనకం కర్మత్వాత్ సమ్ప్రతిపన్నకర్మవదిత్యపి ప్రయోగసమ్భవాత్ తత్ర ప్రమాణబాధ ఇతి చేత్ । సమమన్యత్రాపి । విభాగద్వయయౌగపద్యానుభవాత్ । తన్తుకర్మ ఆకాశవిభాగజనకం కర్మత్వాదితి ప్రతిపక్షశ్చ । ఆకాశవిభాగే విభాగేన కర్తవ్యే కర్మణో నిమిత్తత్వాభ్యుపగమాత్సిద్ధసాధనమితి చేన్న । జనకశబ్దస్యాసమవాయ్యర్థత్వాత్ ।

ఏతేన విమతం కర్మ ద్రవ్యారమ్భకసంయోగవిరోధితదవిరోధివిభాగజనకం న భవతి కర్మత్వాదితి నిరస్తమ్ । విమతం కర్మ ద్రవ్యారమ్భకానారమ్భకసంయోగారమ్భకం న భవతి కర్మత్వాత్ । శ్యేనకర్మవదిత్యాభాసతుల్యత్వాత్సత్ప్రతిపక్షత్వాచ్చ । యదాకాశవిభాగజనకం కమర్ న తద్ద్రవ్యారమ్భకసంయోగవిరోధివిభాగజనకం యథాఙ్గులికమర్ేతి వ్యాప్తేస్తన్తుకర్మణో గగనవిభాగజనకత్వే తన్త్వన్తరవిభాగజనకత్వం న స్యాదితి చేన్నన । యద్యత్ప్రదేశవిభాగజనకం న భవతి న తత్తత్ప్రదేశస్థద్రవ్యవిభాగజనకమితి వ్యాప్తేరాకాశదేశవిభాగాజనకత్వే తన్త్వన్తరాదపి విభాగజనకం న స్యాదితి ప్రతిప్రసఙ్గసమ్భవాత్ ।

కిఞ్చ తన్తోరాకాశవిభాగో యది విభాగజో న తు కర్మజస్తదా సకర్మకస్యేవాకర్మకస్యాపి కుతో న స్యాత్ । విభాగస్యోభయత్రాపి సామ్యాత్ । ఉత్తరవిభాగే కర్మ నిమిత్తకారణమిత్యతో నేతి చేన్న । ఆద్యవిభాగజననేనైవోపక్షీణస్య కారణత్వానవధారణాత్ । అవధారణే వాఽసమవాయిత్వస్య అనివారణాత్ । అన్యథా తల్లక్షణస్యాతివ్యాప్తేరిత్యలం విస్తరేణ ।

ఏవం ఛలత్వేనానవస్థాప్రసఙ్గం నిరాకృత్య ప్రకారాన్తరేణ నిరాకరోతి- అంశ ఇతి ॥

అంశిసంయోగస్యాంశవృత్తిత్వదృష్టేశ్చ నానవస్థాదోష ఇత్యర్థ: । దృష్టత్వే కథమదోషత్వమిత్యత ఆహ- దృష్ట ఇతి ॥

ఆపాదకేఽర్థే దృష్టే సతి సా అనవస్థితి: కా న దూషణమితి యావత్ । ఏతదుక్తం భవతి । యద్యంశత: సంయోగ: స్యాత్తదాఽనవస్థా స్యాత్తతశ్చ సంయోగాభావ ఏవాపద్యేత । నచాసౌ యుక్త: । తస్మాన్నాంశత: సంయోగ ఇతి హి విపర్యయే పర్యవసానం కర్తవ్యమ్ । అనవస్థాయాస్తర్కత్వాత్ । విపర్యయాపర్యవసాయినశ్చ తర్కాభాసత్వనియమాత్ ।

అత్రాంశత: సంయోగే న భవతీతి కోఽర్థో యద్యంశిసంయోగస్యాంశసంయోగపూర్వకతానియమో నాస్తీతి । తర్హ్యేవమితి వదామ: । యద్యంశిసంయోగోంఽశవృత్తిర్న భవతీతి । తన్న । ఘటాద్యంశిసంయోగస్య తదంశవృత్తితాయా: ప్రత్యక్షదృష్టత్వేన విపర్యయపర్యవసానస్య బాధితత్వాత్ । ఘటసంయోగో ఘట ఏవ వర్తతే । కిన్త్వవ్యాప్యవృత్తిత్వాత్తదంశవృత్తిరివావభాసత ఇతి చేత్ । కేయమవ్యాప్యవృత్తితా నామ అన్యా అంశవృత్తిత్వాత్ । స్వాభావసమానాధికరణత్వమితి చేన్న । విరుద్ధత్వాత్ । దృష్టత్వాదవిరోధ ఇతి చేన్న । కిమంశభేదేన భావాభావౌ దృశ్యేతే ఉత ఘట ఏవేతి సన్దేహాత్ । న హ్యవిరుద్ధవిషయత్వే సతి విరుద్ధవిషయతాఽఙ్గీకర్తుముచితా । ఉపాధిభేదాదవిరోధ ఇతి చేత్ । కే త ఉపాధయ: । అంశా ఏవేతి చేత్ । త ఏవ సన్తు తర్హి సంయోగావాభావాశ్రయా: కిమం(శి)శవృత్తిత్వేన విరుద్ధేన అఙ్గీకృతేన । అంశాంశినోరభేదేనాతిప్రసఙ్గస్యాపాస్తత్వాదితి ।

ప్రతితర్కపరాహతత్వాచ్చాతిప్రసఙ్గోఽయమిత్యాహ- యదీతి ॥

యది కారణానాం సంయోగస్తదంశవృత్తిర్న స్యాత్తదా తదారబ్ధేషు కార్యేషు కారణాపేక్షయా పరిమాణోత్కర్షో న స్యాదిత్యర్థ: ।

అయమభిసన్ధి: । కారణపరిమాణాపేక్షయా కార్యే పరిమాణోత్కర్షస్తావత్సర్వత్ర ప్రచయజన్య: । ద్వితూలకే తథా దర్శనాత్ । ప్రచయహీనతూలద్వయజన్యరజ్జుద్రవ్యే తదభావోపలమ్భాచ్చ । ప్రచయశ్చ కారణయో: ప్రశిథిల: సంయోగ: । ప్రశిథిలతా చ

సంయోగస్య కేషుచిదంశేషు వృత్తి: కేషుచిదవృత్తిరేవ । నాన్యా । అనిరూపణాత్ । తత: సంయోగస్యాంశవృత్తిత్వాభావే ప్రచయోఽసౌ న భవతీతి కారణాభావాదుత్కృష్యపరిమాణోత్పాదో న స్యాదితి ।

అస్త్వన్యస్య సంయోగో యథాతథా । ప్రస్తుతే పరమాణౌ సంయోగస్యాంశవృత్తిత్వాభావే నాతిప్రసఙ్గ ఇతి చేన్న । అన్వయవ్యతిరేకాభ్యాం కారణపరిమాణోత్కృష్యస్య కార్యపరిమాణస్య ప్రచయాఖ్యాంశవృత్తిసంయోగజత్వావధారణాత్కారణాభావే చ కార్యాభావనియమాత్పరమాణుసంయోగస్యాంశవృత్తిత్వాభావే తత్కార్యే ద్వ్యణుకే పరమాణుపరిమాణాదుత్కృష్యపరిమాణం నోత్పద్యేతేత్యస్యైవ బాధకస్య సత్త్వాత్ । నన్విదమిష్యాపాదనమ్ । పరమాణుతో ద్వ్యణుకే పరిమాణోత్కర్షాభావాదిత్యత ఆహ- పరమాణోరితి ॥

పరమాణుపరిమాణాదణోర్ద్వ్యణుకస్య మహత్తా పరిమాణోత్కర్షో నాస్తీతి వచోఽద్భుతం స్వవ్యాహతం ప్రమాణవిరుద్ధం చేత్యర్థ: । అయమాఢ్యోఽయం పరమాఢ్య ఇతివదణుపరమాణుశబ్దాభ్యామేవ పరిమాణతారతమ్యావగతేస్తదభావవచనం స్వవ్యాహతం భవతి । ద్వితన్తుకపరిమాణవద(సంమృది)సముదితావయవజన్యద్రవ్యపరిమాణత్వేన ద్వ్యణుకపరిమాణస్య పరమాణుపరిమాణాదుత్కర్షస్యానుమానావగత్వాచ్చేతి ।

నను యత్ కారణపరిమాణజన్యముత్కృష్యపరిమాణం తదేవ ప్రచయజన్మయ్ । త్ర్యణుకపరిమాణవద్ద్వ్యణుకపరిమాణమపి కారణపరిమాణజన్యం న భవతి । కిన్తు కారణసంఖ్యాజన్యమేవ । తత్కథం పరమాణో: ప్రచయాభావే ద్వ్యణుకే పరిమాణోత్కర్షానుత్పాదాపాదనమిత్యత ఆహ- అణూనామితి ॥

ద్వ్యణుకానాం పరిమాణోత్కర్షాపేక్షాం వినైవ సంఖ్యామాత్రేణ త్ర్యణుకే స పరిమాణోత్కర్షో జాయతే । తథా పరమాణోర్మహత్త్వం పరిమాణోత్కర్షం వినా కేవలసంఖ్యయా ద్వ్యణుకే పరిమాణోత్కషర్ో జాయత ఇత్యేతద్వచ: కథం ఘటతే । మహద్దీర్ఘవద్వేతి నిరస్తత్వాదితి భావ: । చాపిశబ్దావితరేతరసముచ్చయే । అత్ర పరిమాణమాత్రగ్రహణే కర్తవ్యే ప్రథిమేతి మహత్త్వమితి చోక్తి్ర్విసదృశపరిమారత్వస్యానపేక్షాహేతో: నిరాకరణం స్మారయితుమితి ।

అంశాంశినోరత్యన్తాభేదో భేదాభేదౌ చేతి యదుక్త్ం తద్విశదయతి- అంశిన ఇతి ॥

యథా గగనాదేర్యావదంశభావినోంఽశిన: స్వాంశైరత్యన్తాభేదస్తథా పటాదేరంశినోఽపి సర్వైరంశై: అత్యన్తాభేద: ఏకైకాంశేన తు భిదాభిదా । అయమిత్యుత్తరవాక్యేన సమ్బధ్యతే ।

నన్వేతదయుక్త్ం । సర్వతన్తుభావేఽపి కదాచిత్పటస్యాభావాత్ । ఖణ్డితే భేదాభేదస్వీకారాత్ । అత ఏకేనైవ సవర్ైరపి పటస్య భేదాభేదావేవోపచితౌ । తథాచోక్త్ం బ్రహ్మతర్కే । "తన్తుభ్యోఽన్య: పట: సాక్షాత్కస్య దృష్టిపథం గత: । అనన్యశ్చేత్తన్తుభావే పటాభావ: కుతో భవేత్' ఇతి । ఉచ్యతే । వ్యతిషఙ్గవిశిష్యా హి తన్తవోఽవగమ్యతే । నచ తద్భావే కదాఽపి పటాభావ: । తస్మాద్వ్యయతిషఙ్గవిశేషవిశిష్టై: సర్వతన్తుభి: పటస్యాత్యన్తాభేద ఏవ । అవివక్షితవ్యతిషఙ్గై: సర్వతన్తుభిస్తు భేదాభేదావేవేతి న కశ్చిద్విరోధ: ।

నన్వేవం తర్హి వ్యతిషక్త్తన్తువ్యతిరేకేణ పటాభావే పరమాణుపుఞ్జవాదాపత్తిరితి । మైవమ్ । యథా హి గుణానాం ద్రవ్యాభేదే(ఽపి) న ద్రవ్యం నిర్గుణమ్ । యథా చ పరేషాం సామాన్యాదావతిరిక్త్సత్తాభావే(ఽపి) నాసత్త్వమ్ । తథా వ్యతిషక్త్తన్తవ ఏవ పటస్తథాఽపి న పటాభావ: । కిన్తు సతి వ్యతిషక్తా్స్తన్తవ: పటశ్చ । స చ తేభ్యో న భిద్యతే ఇతి । కథమేతదితి చేత్ । విశేషశక్త్యైవేతి బ్రూమ: ।

నను వ్యతిషక్త్సర్వతన్తుభ్యోఽపి పటస్య భేదోఽఙ్గీకార్య: । తన్తువ్యతిషఙ్గానన్తరం పటస్య జాయమానత్వాత్ । కథం చైకైకతన్తునాఽభేద: ఏకైకత్ర పటబుద్ధ్యభావాదిత్యత ఆహ-సర్వేతి ॥

ఽఉక్తో్ఽయమర్థ: సర్వప్రత్యక్షవిషయో యస్మాత్తస్మాత్కథమేవాపోద్యతే । ఏతదుక్త్ం భవతి । అస్తి తావద్వ్యయతిషక్త్సర్వతన్తూనాం పటస్య చాభేదే ప్రత్యక్షమ్ । తత్రప్రతీతే: సమ్బద్ధవస్తుద్వ్యయప్రతీతివైలక్షణ్యస్య సాక్షిసిద్ధత్వాత్ । నచ భేదే ప్రమాణమస్తి । యేన సోఽపి స్వీకరిష్యతే । జాయతాం నామ తన్తువ్యతిషఙ్గం పటమాచక్ష్మహే । కిన్తు వ్యతిషఙ్గే సతి యత్తన్తూనాం విశిష్యం రూపమ్ । నచైకైకతన్తుపరిత్యాగే సర్వతన్తవో నామ సన్తి । అతస్తత్రాప్యస్త్యేవాభేదప్రతీతి: । ఏకైకత్ర పటబుద్ధ్యభావస్తు భేదమాక్షిపతి । నతు ప్రత్యక్షసిద్ధమభేదమపవదతీతి ।

అథాపి స్యాత్ । అవయవ్యాదీనామవయవాదిభిరభేదో నోపపద్యతే । ఏకో హ్యవయవ్యనేకే చావయవాః । తదభేదేఽవయవానామప్యభేదోఽవయవినో వా భేదః ప్రసజ్యేత । తథా గుణాశ్చ కేచిదనేకాశ్రితాః । ఏకైవ హి సంయోగవ్యక్తిర్ద్వయోర్ద్వయోర్వర్తతే । తథా విభాగవ్యక్తిరపి । సఙ్ఖ్యా చ ద్వివిధా । ఏకత్వానేకత్వభేదాత్ । తత్రైకత్వస్యైకద్రవ్యగతత్వేఽపి ద్విత్వాదికమేనేకాశ్రితమ్ । ఏవం పృథక్త్వమపి ద్వివిధమ్ । ఏకపృథక్త్వమనేకపృథక్త్వం చ । తత్రైకపృథక్త్వస్యైకద్రవ్యవృత్తిత్వేఽపి ద్విపృథక్త్వాదికమనే(కద్రవ్యా(శ్రి)కాశ్రితమేవ । ఏవంచ గుణానాం గుణినైక్యే సంయోగాద్యాశ్రయానేకద్రవ్యాభేదో వా సంయోగాదిభేదో వాఽఽపద్యేత । సామాన్యం చైకమనేకాశ్రితమ్ । తస్య వ్యక్త్యభేదే వ్యక్తీనామప్యభేదః సామాన్యస్య వా భేదః ప్రసజ్యేతేత్యతః సంయోగవిభాగపృథక్త్వానాం తావదనేకాశ్రితత్వం నాస్తీత్యాహ- సంయోగశ్చేతి ॥

భేద ఇతి పృథక్త్వముచ్యతే । చశబ్దా ఇతరేతరయోగే । పృథక్పృథగేవ ఏకైకద్రవ్యాశ్రితా ఏవేత్యర్థః । తతశ్చైకేన గుణేనాభిన్నత్వే ద్రవ్యయోరప్యభేదః స్యాదిత్యతిప్రసఙ్గస్యాపాదకాసిద్ధిః । అనేకద్రవ్యాభిన్నత్వే గుణస్యాపి భేదః స్యాదిత్యస్యేష్టాపత్తిర్దూషణమిత్యుక్తం భవతి ।

నను ఘటపటసంయోగవిభాగభేదా ఘటపటసమ్బన్ధితయాఽనుభూయతే । తత్కథమేకైకాశ్రితాః । తథాత్వే చైకైకస్మిన్నేవ సంయుక్తాదిప్రత్యయప్రసఙ్గ ఇత్యత ఆహ- అన్యోన్యేతి ॥

ప్రతియోగః ప్రతియోగిత్వమ్ । అన్యోన్యస్య ప్రతియోగోఽన్యోన్యప్రతియోగః । యత్సంయోగాదిరుభయోరపి దృశ్యతే తదన్యోన్యప్రతియోగేన హి నిమిత్తేన । అత్రోభయోరపీత్యనేకోపలక్షణమ్ । భేదస్య బహుసమ్బన్ధితయాఽపి ప్రతీతేః । ఏతదుక్తం భవతి । ఘటప్రతియోగికః సంయోగాదిః పటేఽస్తి । తథా పటప్రతియోగికో ఘటేఽస్తి । తస్మాదుభయసమ్బన్ధితయా ప్రతిభాసోఽతిప్రసఙ్గాభావశ్చ యుజ్యత ఇతి ।

స్యాదేతద్యది సంయోగాదీనామేకైకవృత్తిత్వే ప్రమాణం స్యాత్ । తదేవ నాస్తీత్యత ఆహ- అన్యోన్యేతి ॥ పృథక్ పృథగేవేత్యనువర్తతే । అన్యోన్యప్రతియోగేన హేతునా సంయోగాదికముభయోరపి పృథక్ పృథగేవ హి దృశ్యతే ।

అయమర్థ: । పటో ఘటేన సంయుక్తో ఘటాద్విభక్తో ఘటాద్భిన్న ఇతి పటధర్మ: సంయోగాదిఘర్ఘట్రప్రతియోగికతయా ప్రతీయతే । యశ్చ యత్ప్రతియోగికో నాసౌ తద్ధర్మ: । యథా స్థవిరప్రతియోగికమపరత్వం న స్థవిరధర్మ: । తస్మాన్నాయం సంయోగాదిర్ఘటధర్మ: । ఏవం ఘటధర్మ: సంయోగాది: పటప్రతియోగితయోపలభ్యమానో న పటధర్మో భవితుమర్హతి । తథాచ పృథక్ పృథగేవ సంయోగాదిరనేకధర్మోఽవగమ్యత ఇతి ।

నన్వస్తు సంయోగవిభాగయోరియం గతి: । నతు పృథక్త్వే । యద్ధి ఘటాత్పట: పృథక్ పటాచ్చ ఘట: పృథగిత్యన్యోన్యప్రతియోగికతయా ప్రతీయతే తదేకపృథక్త్వం పృథక్ పృథగేవాభ్యుపగమ్యతే । యత్తు భిన్నావిమౌ భిన్నా ఇమే ఇతి ప్రతీయతే తదనేకపృథక్త్వమనేకాశ్రితమేవ ప్రతియోగ్యనిరూప్యస్యైకాశ్రిత(శ్రయ)త్వే మానాభావాదిత్యత ఆహ- భిన్నా ఇతి ॥

ఇమే భిన్నా ఇత్యాదిప్రతీతౌ భేదానాం సముదాయోఽనేకత్వం హి దృశ్యతే । కథమ్ । యథైవ చ పదార్థానామ్ ।

ఏతదుక్తం భవతి । యథా హి శుక్లా ఇమే పటా ఇత్యాదిప్రతీతావనేకే పటా అనేకాని చ తద్విశేషణాని శౌక్లయాన్యవభాసన్తే । తథా భిన్నా ఇమ ఇత్యాదిప్రతీతావప్యనేకే పదార్థా అనేకే చ భేదా: ప్రకాశన్తే ఇత్యభ్యుపగన్తవ్యమ్ । నచ విశేషప్రమాణమస్తి । యేనాత్రాన్యో విధిర్భవిష్యతీతి ।

ఏతేన సంయుక్తావిమావిత్యాదిప్రతీతిరపి వ్యాఖ్యాతా వేదితవ్యా ।

నన్వనయోర్భేదోఽమీషాం భేద ఇతి ప్రతీతావనేకాశ్రితం పృథక్త్వముపలభ్యతే । తత్కథమేతదితి చేత్ । కిమత్రానేకస్య ధర్మితయాఽవభాసం ప్రమాణయసి, ఉత ధర్మస్యైకత్వావభాసమ్, ఉతోభయావభాసమ్ । పక్షత్రయేఽప్యుత్తరమాహ- అనయోరితి ॥

అస్యామపి ప్రతీతావితో ఘటాదముష్య పటస్యాముత: పటాదముష్య ఘటస్య భేద ఇత్యేవం ద్విధర్మికో భేదో దృష్ట: । తథాచానేకస్య ధర్మిత్వేఽపి ధర్మస్యైకత్వావభాసాసమ్మతేనర్ానేనాభిమతార్థసిద్ధిరిత్యుక్తం భవతి । అనేనైవానయో: సంయోగ ఇత్యాదిప్రతీతిరపి వ్యాఖ్యాతా ద్రష్టవ్యా ।

నను వచనలిఙ్గా హి వక్తు్రభిప్రాయా: । భేద ఇతి చైకవచనం ప్రయుజ్యతే । తేన అనుమీయతేఽస్యాం ప్రతీతావేక ఏవ భేదో ద్విధర్మికో దృష్ట ఇతి । తస్మాదన్యోన్యప్రతియోగికానేకధర్మికానేకభేదవిషయత్వం ప్రతీతేర్న వక్తు్ం శక్యమిత్యత ఆహ- తత్రేతి ॥

తత్ర అనయోభర్ేద ఇత్యాదివాక్యే, భేదద్వయే వా । భోజనమిత్యేకవచనం యథా తథేత్యర్థ: । ఏతేన ఏకవచనేన ప్రతీతేరేకార్థవిషయత్వానుమానేఽనైకాన్తికత్వం సముదాయవిషయత్వేనాన్యథాసిద్ధిశ్చేత్యుక్త్ం భవతి । అవయవినస్త్వేకత్వేఽపి న కశ్చిద్దోష: । ఆకాశస్య స్వావయవైరభేదవదవయవానామప్యభేదస్య అఙ్గీకృతత్వాత్ । పటస్య చ యాదృశేన తన్తుసముదాయేనాత్యన్తాభేదోఽభిహిత: స ఏక ఏవ । వ్యతిషక్త్ానాం తన్తూనాం విశిష్యాకారో హ్యసౌ । స చాగన్తుకత్వాత్తన్తుభ్యో భిన్నాభిన్న ఏవ । ఏకైకేన తన్తునా సర్వైశ్చభేదేఽపి భేదస్యాపి విద్యమానత్వాన్నాన్యోన్యాభేదప్రసక్తి్రితి స్వయమేవోహ్యతామితి నోక్త్మ్ ।

నన్వేవం తర్హి సంయోగాదేరప్యేకైకాశ్రితత్వం న వక్త్వ్యమ్ । అయావద్ద్రవ్యభావిత్వేన భేదాభేదాభ్యామేవోక్తా్క్షేపసమాధానాదితి । సత్యమ్ । తథాఽపి వస్తుస్థితిరియముక్తే్త్యదోష: । అపి చాజసంయోగే నాయం సమాధి: సమ్భవతి । స ఏవ నాస్తి ప్రమాణాభావాదితి చేన్న । పరమాణో: ఆకాశాదిసంయోగాఙ్గీకారాత్ । సోఽపి పరమాణుకర్మజ ఇతి చేన్న । ప్రాగసయోగప్రసఙ్గాత్ । అంశభేదాన్నేతి చేన్న । స్వాభావికస్యానభ్యుపగమాత్ । ఔపాధికస్య చ నిరాకరిష్యమాణత్వాత్ ।

కిఞ్చాకాశమీశ్వరేణ సంయుజ్యతే ద్రవ్యత్వాద్ఘటవత్ । నచ మూర్తత్వముపాధిర్విశేషణవైయర్థ్యాత్ । పరిచ్ఛిన్నపరిమాణవత్త్వేనైవాలమ్ । పరిచ్ఛిన్నత్వవిశేషణం తు వ్యర్థమేవ । ఆకాశమీశ్వరేణ న సంయుజ్యతే అమూర్తత్వాద్రూపవదితి చేన్న । అద్రవ్యత్వస్యోపాధిత్వాదితి ।

ఇదానీం సామాన్యస్యైకైకాశ్రితత్వమాహ- నస్త్వాదికమితి ॥

ఏవం సంయోగాదివదేకైకవృత్తీత్యర్థ: I సామాన్యమపీతి వక్త్వ్యే బ్రాహ్మణత్వాదేరయావద్ద్రవ్యభావిత్వేనాపి తత్ర పరిహార: సమ్భవతీతి జ్ఞాపయితుం నరత్వాదికమిత్యుక్త్మ్ I ఉపపాదనం చ నైకప్రకారమితి యోగవిభాగ: I కుతో నరత్వాదికం ప్రతివ్యక్తి భిన్నమిత్యత ఆహ- తత్తదితి ॥

యథాహి నరేషూపలభ్యమానేషు తదీయం రూపాదికం ప్రతినియతముపలభ్యతే I తథా నరత్వాదికమపి తత్తన్నియతధర్మితయైవేయతే దృశ్యతే ఇతి ప్రత్యక్షముక్త్మ్ I యద్వా యోऽనేకాశ్రితో ధర్మో నాసావేకైకప్రతీతౌ ప్రతీయతే, యథా ద్విత్వాది I ప్రతీయతే చ నరత్వాదికమేకైకప్రతీతావతో నానుగతమిత్యనుమానమనేన సూచయతి I

కిఞ్చ నరత్వాదికం నానేకానువృత్తం ధర్మత్వాద్రూపాదివత్ I అస్యాభాసోద్ధారం కరోతి- నేతి ॥

సర్వధర్మ: అనేకవృత్తిధర్మ: I తేన ధర్మత్వం న భగ్నవ్యాప్తికమితి శేష: I పక్షధర్మతా తు స్ఫుటైవేతి I

నన్వనేకత్వసఙ్ఖ్యా తావదనేకాశ్రితా I ఏకైకస్మిన్ద్విత్వాదే: I శఙ్కితుమప్యశక్యత్వాత్ I నహి ద్విత్వాదికమేకైకప్రతీతౌ ప్రతీయతే I నచ ప్రతియోగినిరూప్యమ్ I ధర్మితయైవానేకేషామనుభవాత్ I అతో ధర్మత్వహేతోస్తత్రానైకాన్త్యమిత్యత ఆహ- సముదాయస్త్వితి ॥

సముదాయోऽనేకత్వం భిన్నగోऽనేకాశ్రిత: I సత్యమనేకత్వసఙ్ఖ్యాऽనేకాశ్రితా I తథాऽపి తదన్యత్వేన హేతువిశేషణాదదోష ఇతి భావ: I సా చాపేక్షాబుద్ధిజన్యత్వాదయావద్ద్రవ్యభావినీ భిన్నాభిన్నేతి నాశ్రయయోరభేదాపత్తి: I

ప్రాభాకరాస్త్వాహు: I సాదృశ్యం తావదేకమనేకానుగతం, తత్ర ధర్మత్వహేతోర్వ్యభిచార: నచ వాచ్యం సామాన్యమేవ సాదృశ్యమత: పక్షే వ్యభిచారచోదనేయమనుపపన్నేతి I జాతిసఙ్కరప్రసఙ్గాత్ I అస్తి హి కయోశ్చిదశ్వరాసభవక్తయో: సాదృశ్యం, తత్ర యది సాదృశ్యమశ్వత్వాత్పరమ్ తదా సర్వేషామప్యశ్వానాం రాసభసాదృశ్యం స్యాత్ I యది చాపరం తదా రాసభవ్యక్త్యావప్యశ్వత్వం స్యాత్ I ఏవం రాసభత్వేऽపి వాచ్యమ్ I న సాదృశ్యమశ్వరాసభవృత్తి బ్రూమ: I కిన్తు తదవయవవృత్తి I ద్రవ్యగుణావయవకర్మవృత్తీని

సామాన్యాదేవ హి సాదృశ్యనామన్యభ్యుపగచ్ఛామోఽతో న జాితసఙ్కరదోష ఇతి చేన్న । గౌర్గవయేన సదృశీత్యాదివ్యవహారాణామముఖ్యత్వప్రసఙ్గాత్ । నచ సామాన్యం ప్రతియోగినిరూప్యమ్ । తన్నిరూప్యం చ సాదృశ్యమితి స్ఫుటోఽనయోర్భేద ఇత్యత ఆహ- ఏతాదృశం చేతి ॥

భవతు సాదృశ్యం సామాన్యతో భిన్నం తథాఽపి తత్పదార్థేషు పృథక్ పృథగేవేతి న తేన ధర్మత్వ హేతోర్వ్యభిచార: । ఏతాదృశమితి తత్రోక్త హేత్వతిదేశ: । నహి సాదృశ్యస్యానేకవృత్తిత్వే ప్రమాణస్యానేన సాదృశ్యమస్యానేన శుక్లావిమావిత్యాదివదుపపత్తే: । అనయో: సాదృశ్యమిత్యాదేశ్చాస్యానేన సాదృశ్యమస్యానేన సాదృశ్యమిత్యుపపత్తే: । ఏకవచనస్య (చ) విప్రాణాం భోజనమిత్యాదివదుపపన్నత్వాత్ప్రతియోగినో ధర్మిత్వాసమ్భవాచ్చ । ఏకాశ్రితత్వేఽపి ప్రతియోగినిరూప్యత్వేనైకైకప్రతీతావపి అప్రతీతిసమ్భవాచ్చేతి ।

నరత్వాదిసామాన్యస్య ప్రతివ్యక్తి భిన్నత్వేఽనుమానాన్తరమాహ- ఏకస్మిన్నితి ॥

ఏకస్మిన్నరే నష్టే తదాశ్రితం నరత్వం తావన్నష్టమ్ । తథాఽపి స నరత్వలక్షణో ధర్మోఽన్యత్ర నరాన్తరే దృశ్యత ఏవ యతోఽతోఽపి

నరత్వాదికమిత్యుక్తేన సమ్బన్ధ: । యద్వా వినష్యం వినాశ: సహ వినష్యేన వర్తత ఇతి సవినష్యం తస్మిన్వినాశవతీతి యావత్ । అథవాఽఽశ్రయేణ సహ వినష్యం సవినష్యం తస్మిన్నితి యోజనా । అయమత్ర ప్రయోగ: । నష్యానష్యవర్తి నరత్వం భేదవత్ విరుద్ధధర్మాశ్రయత్వాచ్ఛాయాఽఽతపవత్ । నచాసిద్ధో హేతు: । నష్యాశ్రయస్య నరత్వస్య నష్యత్వాత్ । అన్యస్య తు దృశ్యమానత్వేన అవినష్యత్వాత్ । యద్వేదం నరత్వం వినష్యాన్నరత్వాద్భిద్యతేఽవినష్యత్వాద్ఘటవత్ । యది వా తన్నరత్వమవినష్యాన్నరత్వాద్భిద్యతే వినష్యత్వాద్ఘటవదితి ।

భవేదేతద్యది వినష్యనరాశ్రితమపి నరత్వం వినశ్యేత్ । నచైతదస్తి తస్య నిత్యత్వాదిత్యత ఆహ- కుత ఇతి ॥

నష్యనరాశ్రితస్యాపి నరత్వస్య పున: సత్త్వం న నిష్ప్రమాణకం ప్రత్యక్షసిద్ధత్వాత్ I నష్యానష్యనరాశ్రితం నరత్వం తావదేకమ్ I తచ్చావినష్యే నరే పునరుపలభ్యతే I అత ఏవానుమానమపి బాధితవిషయమిత్యత ఆహ- ఏకత్వ ఇతి II

స్యాతేదద్యద్యేతయోరేకత్వే మానం స్యాత్ I నచ తదస్తీత్యర్థ: I నచ ప్రత్యభిజ్ఞానం ప్రమాణమ్ I తస్య స్వరూపత: ప్రమాణత్వేన సన్దిగ్ధత్వాత్ I చశబ్దేనాన్యోన్యాశ్రయత్వం సముచ్చినోతి I ఏకత్వే హి పున: (తస్య) సత్త్వసిద్ధిస్తత్సిద్ధౌ చైకత్వసిద్ధిరితి I

ఏవం సామాన్యాదీనాం ప్రత్యాశ్రయం భేదే ప్రత్యక్షానుమానాన్యుక్త్వా శ్రుతిమప్యాహ- శ్రుతిరపీతి II

ఆహ సామాన్యాదీనాం ప్రత్యాశ్రయం భేదమితి శేష: I భిన్నా: పరస్పరతో భేదవన్త: I అన్యోన్యం భిన్నా ధర్మా యేషాం తే భిన్నధర్మా: I భిన్నధర్మా ఇత్యనేనాశ్రయతోఽపి భేదోఽభిహిత ఇతి శఙ్కానిరాసార్థముక్తమ్- స్వైరితి II స్వరూపైరపి యథా భగవాన్మత్స్యాదిభి: I స్వై: స్వైర్ధర్మైరభిన్నాశ్చేత్యస్యాపవాదోఽనివృత్తేతి I అనివృత్తేఽప్యాశ్రయే వినాశో యేషాం తే తథోక్తా: I యథాఽఽమఘటశ్యామతాదయ: I ఉభయరూపకా భిన్నాభిన్నా: I న కేనచిదితి శ్రుతి: స్వప్రకృతముపసంహరతి I అత్ర సర్వశ ఇత్యాదివచనాదుక్తవివరణాచ్చాదర: ప్రతీయతే I

నను ఘటాదేరామద్రవ్యస్యాగ్నినా సమ్బద్ధస్య, అగ్న్యభిఘాతాన్నోదనాద్వా తదారమ్భకేషు పరమాణుషు, కర్మాణ్యుత్పద్యన్తే I తేభ్యో విభాగా:, విభాగేభ్యస్సంయోగవినాశా: I సంయోగవినాశేభ్య: కార్యద్రవ్యం వినశ్యతి I తస్మిన్వినష్టే పరమాణుష్వగ్నిసంయోగాదౌష్ణ్యాపేక్షాచ్ఛ్యామాదీనాం వినాశ: I పునరన్యస్మాదగ్నిసంయోగాదౌష్ణ్యాపేక్షాత్పాకజా జాయన్తే I తదనన్తరం భోగినామదృష్టాపేక్షాదాత్మాణుసంయోగాదుత్పన్నపాకజేష్వణుషు కర్మోత్పత్తౌ తేషాం పరస్పరసంయోగాద్ద్వ్యణుకాదిక్రమేణ కార్యద్రవ్యముత్పద్యతే I తత్ర చ కారణగుణప్రక్రమేణ రూపాద్యుత్పత్తిర్భవతి I తత్కథమామఘటశ్యామత్వాదీనామయావద్ద్రవ్యభావిత్వముచ్యతే I

మైవమ్ I అత్ర ప్రమాణాభావాత్ I

నోదనాద్యుత్పత్తౌ కర్మోత్పత్తి: ప్రమాణమ్, కర్మసు విభాగా:, తేషు పూర్వసంయోగనివృత్తి:, తత్ర కార్యద్రవ్యవినాశ:, తత్ర చ పూర్వరూపాదిపరావృత్తి:, తథా రూపాద్యన్తరోత్పత్తి: స్థూలద్రవ్యోత్పత్తౌ ప్రమాణమ్, సా తదవయవపరమ్పరాయామ్, సా ద్వ్యణుకే, తదుత్పత్తి: పరమాణుసంయోగే, స చ తత్క్రియాయామ్, సా తదవయవపరమ్పరాయామ్, సా తదవయవపరమ్పరాయామ్, సా ద్వ్యణుకే, తదుత్పత్తి: పరమాణుసంయోగే, స చ తత్క్రియాయామ్, సాఽదృష్టవదాత్మసంయోగ ఇతి చేన్న । పరమాణుష్వివ కార్యద్రవ్యేషు పూర్వరూపాదినివృత్తేరపూర్వరూపాద్యుత్పత్తేరుపపత్తే: । పార్థివావయవిరూపాదయ: స్వాశ్రయవినాశాదేవ వినశ్యన్తి అవయవిరూపాదిత్వాత్ దగ్ధపటరూపాదివత్ । కారణగుణేభ్య ఏవోత్పద్యన్తే తత ఏవ తద్వదేవేతి చేన్న । క్వచిత్సత్యాశ్రయేఽపి రూపా(దీనాం వి)దివినాశేఽగ్నిసంయోగజత్వే చ విరోధాభావాత్ । అన్యథా కార్యద్రవ్యం సంయోగవినాశాదేవ వినశ్యతి కార్యద్రవ్యత్వాత్ ద్వ్యణుకవదిత్యాదికమపి స్యాత్ ।

నన్వగ్నిసంయోగ: సర్వావయవేష్వస్తి న వా । నచేత్తత్ర రూపాదివినాశోత్పాదాసమ్భవ: । తథా చావయవావయవినోర్విలక్షణరూపాదిమత్త్వం స్యాత్ । ఆద్యేఽగ్న్యవయవానాం సర్వత్ర ప్రవేశేన అవయవినాశస్యావర్జనీయత్వమితి చేత్ । అవయవిద్రవ్యాణాం సచ్ఛిద్రత్వేన ప్రవేశోపపత్తే: । సంస్థానాపగమాభావేనావయవివినాశాయోగాత్ । తథావిధస్యైవోదాహృతత్వాదిత్యలమ్ ।

ఏవం సామాన్యస్యానేకవృత్తిత్వం ప్రమాణైరపాకృతమ్ । తదయుక్త్తమ్ । తస్యానేకవృత్తిత్వాభావే బాధకసద్భావాత్ ।

తథాహి । సర్వేషు గోపిణ్డేషు యద్యనుగతమేకం గోత్వసామాన్యం న స్యాత్ తదా తత్ర గోశబ్దసఙ్గతిగ్రహణలక్షణా వ్యుత్పత్తిర్న స్యాత్ । వృద్ధవ్యవహారోపదేశాదినా హి వ్యుత్పత్తిర్భవతి । నచ ప్రతిపిణ్డం వ్యవహారాదికమస్తి । తేషామానన్త్యేన వ్యుత్పత్తావేవ పురుషాయుషపర్యవసానప్రసఙ్గాత్ । అతో యత్రోపదేశాదికం తత్రైవ వ్యుత్పత్తిర్వ్యవహారశ్చేతి స్యాత్ । అథ వినైవైకేన నిమిత్తేనోపదేశాద్యభావేఽపి గోపిణ్డాన్తరే గోశబ్ద(సఙ్గతిం)సఙ్కేతం గృహ్ణీయాత్ । తదాఽశ్వపిణ్డేఽపి కిన్న గృహ్ణీయాత్ । అవిశేషాత్ । అనుగతగోత్వే తు గోశబ్దవృత్తినిమిత్తతయోపదేశాదినాఽవగతే నాయం దోష: ప్రాదుష్యాత్ । తస్మాదనేకేష్వేకశబ్దసఙ్గతిగ్రహణాన్యథాఽనుపపత్త్యాఽనుగతమేకమభ్యుపగన్తవ్యమేవ ।

నను కథం తర్హి సామాన్యరహితేషు పృథివ్యాదిషు భూతమూర్తాదిశబ్దసఙ్గతిగ్రహణమ్ । ఉచ్యతే । తత్రాపి

బాహ్యైకేన్ద్రియగ్రాహ్యగుణాశ్రయత్వేయత్తావచ్ఛిన్నపరిమాణత్వాద్యుపాధినిబన్ధనైవ వ్యుత్పత్తి: । ఉపాధీనాం వ్యావృత్తత్వేఽప్యనుగతసామాన్యాశ్రయత్వేన దోషాభావాత్ ।

కిఞ్చానుగతతన్తుత్వపటత్వాదిసామాన్యాభావే కార్యకారణభావావధారణం న స్యాత్ । తతశ్చ కార్యార్థిన: కారణే ప్రవృత్తిర్న స్యాత్ ।

కాయర్కారణభావే హ్యన్వయవ్యతిరేకౌ వోపదేశో వా ప్రమాణమ్ । నచ వ్యావృత్తేషు వస్తుష్వన్వయవ్యతిరేకగ్రహణముపపద్యతే । నియమవ్యభిచారయోదుర్జ్ఞానత్వాత్ ।

ఉపదేశశ్చానన్తేషు న సమ్భవత్యేవేత్యుక్త్మ్ ।

అపి చ వ్యాప్తిజ్ఞానమప్యనుగతసామాన్యాభావేఽనుపపన్నం స్యాత్ । వ్యావృత్తవస్తూనామన్వయవ్యతిరేకావగమానుపపత్తే: ।

సామాన్యాపవాదన్యాయశ్చానుగతసామాన్యాభావే న భవేత్ । ద్వయో: ప్రమాణయోరేకస్వరూపవిషయత్వే (హ్య)త్వన్యతరస్యాప్రామాణ్యమేవ స్యాత్ । భిన్నవిషయత్వే నాపవాదవిషయోఽస్తి । అస్తి చ తావద్గౌరయమిత్యనుగతాకారప్రత్యయ: । నచాసౌ వ్యావృత్తేషు సమ్భవతి । భ్రాన్తత్వప్రసఙ్గాత్ । నచైతత్సవర్మన్యాపోహనిబన్ధనమ్ । తస్యాపి ప్రతిపిణ్డం వ్యావృత్తత్వాత్ । అనుగతత్వే వా కిమపరాద్ధం సామాన్యేన । తథాచ విధిరూప: ప్రత్యయోఽపి సమాహిత: స్యాత్ ।

ఏవంచాఙ్గీకార్యే గోత్వాదేరనుగమే నిత్యత్వమప్యనివార్యమిత్యత ఆహ- వ్యుత్పత్తిరపీతి ॥

అపిపదం కార్యకారణభావావధారణాదిసముచ్చయార్థమ్ । హిశబ్దో యస్మాదిత్యర్థే । గమ్యతే అభ్యుపగమ్యతేఽవగమ్యత ఇతి । అస్తి తావత్సాదృశ్యం నామ పదార్థాన్తరమ్ । గోసదృశో

గవయ ఇత్యాద్యధ్యక్షసిద్ధత్వాత్ । తేనైవ చోపపద్యతే వ్యుత్పత్త్యాదికమ్ । తస్మాన్న తదర్థం గోత్వాదేరనుగతత్వం కల్పనీయమ్ । సాదృశ్యేన తావత్ శబ్దవ్యుత్పత్తిప్రకారం దర్శయితుముపక్రమతే- సర్వేష్వితి ॥

బహవో హి శబ్దసఙ్గతిగ్రహణోపాయా: । తత్ర యదోపదేశతో వ్యుత్పద్యతే తదాఽయం గౌరిత్యుపదేశవాక్యం వ్యాప్తిగ్రాహకతయోపయుజ్యతే । కథమ్ । సాదృశ్యోపధానేన సర్వేషు గోపిణ్డేషు యుగపదేకకాలమయమిత్యాదిశబ్ద: ప్రవర్తతే । అయం గౌరిత్యస్యాయమేతతత్సదృశా: సర్వేఽపి గోశబ్దవాచ్య ఇత్యర్థో వక్త్రా అభిప్రేయతే । శ్రోత్రా చావధార్యత ఇతి యావత్ । ద్వయోరపి సార్వత్రికవ్యుత్పత్తికామత్వేన వాక్యస్యైకపిణ్డవిషయ(క)త్వకల్పనానుపపత్తేరితి భావ: ।

ంయద్యయం గౌరిత్యాదివాక్యం నైకపిణ్డమాత్రవిషయమ్ । కిన్త్వయం చైతతత్సదృశాశ్చ సర్వే గోశబ్దవాచ్యా ఇతి వ్యాప్తిపరం తదా సఙ్గతిగ్రహణోత్తరకాలం గామానయేత్యుక్తే గోశబ్దాత్సర్వగోప్రతిపత్తి: స్యాత్ । అభీష్యగోప్రతిపత్తిస్తు జాయతే సా కథమితి తటస్థస్య చోద్యం పరిహరతి- తథాఽపీతి ॥

యద్యప్యుపదేశో నైకపిణ్డవిశేషగోచరస్తథాఽపి గామానయేత్యుక్తేఽభీష్యగోపిణ్డావగతి: స్యాదేవ । కథమ్ । ప్రాప్తితో యోగ్యత్వాత్ । అతీతానాగతానామత్యన్తవిప్రకృష్యదేశస్థానాం గవామానయనయోగ్యతాఽభావమాలోచ్య తత్పరిత్యాగ ఇత్యర్థ: । తర్హి సన్నిహితసర్వగోప్రతిపత్తి: కుతో న భవతి ఇతి చేన్న । గామిత్యేకవచనాత్ । తథాఽపి యస్య కస్యచిదేకస్య గోపిణ్డస్య ప్రతిపత్తి: స్యాత్ । నాభీష్యస్యైవేతి చేన్న । శబలం బహులాం కాలాక్షీమిత్యాదివిశేషణాత్ । ఏతదుక్తం భవతి । గోశబ్దాద్భవత్యేవ సర్వగోప్రతిపత్తి: । కిన్తు లిఙ్గప్రకరణాదిబలాత్పిణ్డవిశేషే కార్యప్రతిపత్తిరితి ।

అస్త్వయం గౌరిత్యాదివాక్యం వ్యాప్తిపరమ్ । తత: కిమిత్యత ఆహ- శక్తిరితి ॥

యతో వాచకత్వశక్తి: శబ్దస్య సాదృశ్యగా సాదృశ్యసమ్బన్ధినీ సాదృశ్య(స్య) వ్యాపికేతి యావత్ । అస్మాద్వాక్యాదవధారితేతి శేష: । అతస్తాం శక్తిం తత్తద్విషయతయా సాదృశ్యం స్ఫుటం జ్ఞాపయతి । కథమిత్యత: ప్రయోగప్రకారం దర్శయతి- తాదృశ ఇతి ॥

చో యస్మాదిత్యర్థే । అయం పరిదృశ్యమానో యస్మాత్తాదృశ ఉపదేశకాలే సన్నిహితేన పిణ్డేన సదృశస్తస్మాత్ । తచ్ఛబ్దః స శబ్దో యస్య వాచకోఽసౌ తథోక్తః । ఇతిశబ్దః ప్రకారవాచీ ।

అయమత్ర సముదాయార్థః । వ్యుత్పత్త్యర్థం తావన్నానుగతం కిమప్యఙ్గీకరణీయమ్ । సాదృశ్యేనైవ తదుపపత్తేః । నచ వాచ్యం సాదృశ్యమప్యనుగతం చేత్కిం సామాన్యేనాపరాద్ధమ్ । వ్యావృత్తత్వే కథం సార్వత్రికవ్యుత్పత్త్యఙ్గమితి । నహి సాదృశ్యం శబ్దశక్తివిషయతయా ప్రవృత్తినిమిత్తతయా వా అభ్యుపగమ్యతే । కిన్నామ లిఙ్గతయా । యథా హి గన్ధవత్త్వం న పృథివీశబ్దవాచ్యమ్, నాపి తత్ప్రవృత్తినిమిత్తమ్, కిన్తు పృథివీత్వవత్యా వ్యక్తేః పృథివీశబ్దవాచ్యత్వే లిఙ్గమేవ । తథా తేతే వ్యావృత్తామపి తదవబోధే లిఙ్గతయోపయుజ్యతే । తథా హి । యదాఽయం గౌరిత్యుపదేశపూర్వికా వ్యుత్పత్తిస్తదా తద్వాక్యం వ్యాప్తిగ్రాహకమ్ । అయం చైతన్యసదృశాశ్చ సర్వే గోశబ్దవాచ్యా ఇత్యేవమ్పరత్వాత్ । వ్యవహారాదిపూర్వికాయాం తు వ్యుత్పత్తౌ భూయోవ్యవహారాదిదర్శనే సాదృశ్యవ్యాప్యతాఽవగమో భవతి । తతశ్చైతద్వాక్యాదినాఽవగతవ్యాప్తిరిత్యనుమీయతే "అయం గోశబ్దవాచ్యో భవితుమర్హతి తత్సదృశత్వాత్ యస్తత్సదృశస్స గోశబ్దవాచ్యస్తథా చాయం తత్సదృశస్తస్మాద్గోశబ్దవాచ్యః' ఇతి ।

నన్వత్ర కో దృష్టాన్తః । ఉపదేశకాలే సన్నిహితో గోపిణ్డ ఇతి చేన్న । తస్య తత్సదృశత్వాభావాత్ । మైవమ్ । దృష్టాన్తనియమస్య నిరస్తత్వాత్ । నచ సాస్నాదిమత్త్వమేవ లిఙ్గమస్తు కిం సాదృశ్యేనేతి వాచ్యమ్ । తస్య గోత్వవత్ప్రతివ్యక్తివ్యావృత్తత్వాత్ । సాదృశ్యస్య తు వ్యావృత్తత్వేఽపి ప్రతియోగినిరూప్యత్వేనానుగతఫలసాధకత్వానుభవాత్ । సాస్నాదిమత్త్వస్యాపి సాదృశ్యోపహితస్య లిఙ్గత్వమభ్యుపగచ్ఛామః । నచ వాచ్యం గోసాదృశ్యమశ్వేఽప్యస్తీతి తత్రాపి గోశబ్దవాచ్యతానుమానప్రసఙ్గ ఇతి । జాతినిమిత్తత్వేఽప్యేవం ప్రసఙ్గస్య సమానత్వాత్ । జాతివిశేషో నిమిత్తతయాఽఙ్గీక్రియతే యోఽవ్యభిచారీతి చేత్ । తర్హి సాదృశ్యవిశేష ఏవ లిఙ్గం యో లక్షణభూత ఇతి వదామః ।

ఏతేన కార్యకారణభావావధారణాదికమపి సమాహితం వేదితవ్యమ్ । సాదృశ్యేనైవ తదుపపత్తేః । అన్త్యవిశేషే హి న కిఞ్చిదనుగతమస్తి, నాప్యనుగతాశ్రయ ఉపాధిః । తదభావే ద్రవ్యగుణకర్మవదత్యన్తవ్యావర్తకత్వస్వరూపహానిప్రసఙ్గాత్ । తథాఽప్యస్తి తత్ర విశేషశబ్దవ్యుత్పత్తిః అత్యన్తవ్యావృ(త్తి)త్తబుద్ధిం ప్రతి కారణత్వావధారణమిత్యాది । తత్ర పరేణాపి లక్షణరూపం సాదృశ్యమేవాదరణీయమితి ।

ఏవమనుగతసామాన్యానభ్యుపగమేనైవ వృత్త్యుత్పత్త్యాదికం సమర్థితమ్ । యస్తు మన్యతే అనుగతసామన్యేనైవ వృత్త్యుత్పత్త్యాదికం నాన్యథేతి తస్య బాధకమాహ- జాతితశ్చేదితి ॥

యద్యనుగతజాతినిమిత్తైవ సర్వత్ర వృత్త్యుత్పత్తి: కార్యకారణభావావధారణాదికం చ స్యాత్ । తదా తాసు జాతిషు కథం జాత్యాదిశబ్దవృత్త్యుత్పత్తిరనుగతబుద్ధికారణత్వావధారణం, గోత్వం నిత్యం జాతిత్వాదిత్యాదివ్యాప్తిజ్ఞానమిత్యాదికం స్యాత్ । జాతిషు జాత్యభావేన తత్ర వృత్త్యుత్పత్త్యాదికం న స్యాదిత్యర్థ: ।

యది వైయాత్యాత్కశ్చిద్బ్రూయాత్ "అస్తి జాతిష్వపి జాతిత్వం నామ జాతిస్తద్వశాత్తత్ర సవర్మ్పపద్యతే' ఇతి, తం ప్రత్యాహ- తత్ర చేదితి ॥

యది తత్ర జాతిష్వపి జాతిత్వం నామ జాతిరఙ్గీక్రియతే తదాఽనవస్థితి: స్యాత్ । తథాహి గోత్వాదిజాతిషు జాతిశబ్దప్రవృత్తినిమిత్తం యా జాతిత్వం నామ జాతి: సా న తావత్స్వరూపే వర్తతే । స్వవృత్తేరప్రామాణికత్వాత్ । అత: స్వవ్యతిరిక్తాస్వేవ జాతిషు వర్తత ఇతి వాచ్యమ్ । తథాచ స్వవ్యతిరిక్తజాతిషు జాతిశబ్దప్రవృత్తావియం నిమిత్తం స్యాన్న తు స్వరూపేఽపి । అతస్తస్యాం తద్వ్యతిరిక్తాసు జాతిష్వేకస్య జాతిశబ్దస్య ప్రవృత్తౌ నిమిత్తం జాత్యన్తరమఙ్గీకరణీయమ్ । తత్రాప్యేవమేవేత్యనవస్థేతి ।

నను గోత్వాదిజాతిషు జాతిత్వప్రయుక్తో జాతిశబ్ద: । జాతిత్వే తూపదేశాధీనో భవతు । తస్యా ఏకత్వాదితి । మైవమ్ । న హ్యస్మాభి: సాదృశ్యమివ భవతా జాతి: (జాతి)శబ్దప్రవృత్తౌ జ్ఞాపకతయోపేయతే । యేన క్వచిదుపదేశో నివేశ్యతే । కిన్తు నిమిత్తతయా । తత్రోపదేశోపన్యాసస్య క్వోపయోగ: । స్థానాన్తరేఽపి బాధకమాహ- తథైవేతి ॥

యథా జాతివిజ్ఞానం జాతిత్వాభావేన దూషితం తథైవ వ్యక్తివిజ్ఞానం వ్యక్తీనాం వ్యక్తిశబ్దవాచ్యత్వవిజ్ఞానం తన్నిమిత్తవ్యక్తిత్వజాత్యభావేన దూషితమ్ । ద్రవ్యగుణకర్మాణి ఖలు వ్యక్తయ ఉచ్యన్తే । నచ తత్ర వ్యక్తిత్వం నామ సామాన్యమస్తి । సత్తయా పరాపరభావాభావాత్ । తస్మాత్తత్ర వ్యక్తిశబ్దవాచ్యత్వజ్ఞానం న స్యాత్ । మా భూద్వ్యతిరిక్తం వ్యక్తిత్వం సత్తైవ వ్యక్తిశబ్దప్రవృత్తౌ నిమిత్తం భవిష్యతీతి చేన్న । సామాన్యస్య పర్యాయప్రవృత్తౌ నిమిత్తత్వాత్ । సద్వ్యక్తిశబ్దయోరపర్యాయత్వాత్ । అన్యథా సంయోగ్యాదిశబ్దానామపి ద్రవ్యాదిశబ్దపర్యాయత్వం స్యాత్ ।

నను శబ్దమాత్రస్య జాతినిమిత్తత్వాత్సత్తయా పరాపరభావశూన్యమపి ద్రవ్యగుణకర్మసు వ్యక్తిత్వమస్త్యేవేత్యతో నోక్తదోష ఇత్యత ఆహ- యదీతి ॥

తర్హి తస్య వ్యక్తిత్వస్యాపి విశేషేషు వ్యక్తిషు ప్రవేశ: స్యాత్ । తథా చానవస్థితిరితి యోజనా । తథా హి । య: శబ్దోఽనేకవాచక: స సర్వో జాతినిమిత్తక ఇతి స్వీకృత్య ద్రవ్యగుణకర్మసు వ్యక్తిత్వం నామ జాతిర్యద్యఙ్గీక్రియతే । తర్హి తస్యామన్యాసు చ జాతిషు జాతిశబ్దప్రవృత్తయే జాతిత్వం జాతిరఙ్గీకర్తవ్యా స్యాత్ । ఓమితి చేత్ । తర్హి సా వ్యక్తిత్వజాతిరపి జాతిత్వజాతిం ప్రతి వ్యక్తి: స్యాత్ । నచ సా స్వరూపే వర్తతే తతో ద్రవ్యాదిత్రయే తస్యాం చ వ్యక్తిశబ్దప్రవృత్త్యర్థమపరం వ్యక్తిత్వమఙ్గీకరణీయమ్ । తత్ర పునర్జాతిశబ్దప్రవృత్తయే జాతిత్వమభ్యుపగన్తవ్యమితి సాఽపి తదాశ్రయతయా వ్యక్తి: స్యాత్ । తస్యాం పునర్వ్యక్తిత్వాన్తరమిత్యేవమనవస్థేతి ।

స్థలాన్తరే బాధకమాహ- కథమితి ॥

అత్ర స్వరూపమిత్యధ్యాహర్తవ్యమ్ । తతశ్చాయమర్థ: । యద్యనుగతసామాన్యనిబన్ధనైవ సర్వత్ర వ్యుత్పత్తిస్తదా సకలపదార్థస్వరూపం స్వరూపశబ్దవాచ్యతయా కథం జ్ఞాయతే । అనుగతస్య స్వరూపత్వసామాన్యస్యాభావాత్ । స్వరూపేషు స్వరూపశబ్దవ్యుత్పత్తిర్న స్యాదితి ।

నను చ సర్వస్వరూపేష్వనుగతం స్వరూపత్వమఙ్గీక్రియతే మయాఽతో నోక్తదోష ఇత్యత ఉక్తమ్ "స్వరూపత్వమపి యద్యనుగతమఙ్గీక్రియతే తదా అనవస్థాదిదూషితం భవతి' ఇతి । తథాహి । సర్వేషు స్వరూపేషు యత్స్వరూపశబ్దప్రవృత్తినిమిత్తం స్వరూపత్వం నామ సామాన్యమభ్యుపగమ్యతే, తదపి తావత్స్వరూపేణ । నచ తత్ర స్వయమేవ వర్తతే । ఆత్మాశ్రయత్వస్యాలౌకికత్వాత్ । అతస్తస్మిన్నన్యేషు చ స్వరూపేషు స్వరూపశబ్దప్రవృత్తయేఽన్యత్స్వరూపత్వం నామ సామాన్యమఙ్గీకాయర్మ్ । తదపి స్వరూపమేవేత్యనవస్థా । ఆదిపదేనాన్త్యవిశేషస్వరూపేషు స్వరూపత్వసామాన్యమఙ్గీకార్యమ్ । తదపి స్వరూపమేవేత్యనవస్థా । ఆదిపదేనాన్త్యవిశేషస్వరూపేషు స్వరూపత్వసామాన్యాఙ్గీకారేఽత్యన్తవ్యావృత్తిధీహేతుత్వం న స్యాత్ । సమవాయాభావస్వరూపే చ సమ్బన్ధాభావ ఇతి జ్ఞాతవ్యమ్ ।

అనవస్థాద్యనిష్టప్రసఙ్గస్య విపర్యయే పర్యవసానం సూచయతి- ఏకవ్యుత్పత్తిపర్యన్తమితి ॥

ఏకం కేవలనుగతసామాన్యహీనమితి యావత్ । తస్మిన్వ్యుత్పత్తిరేకవ్యుత్పత్తిస్తత్పర్యన్తం తావదిదం దూషణముపప్లవత ఏవ । యావదనుగతసామాన్యనిబన్ధనైవ సర్వత్ర వ్యుత్పత్తిరితి పక్షం పరిత్యజ్య సామాన్యహీనేఽపి వ్యుత్పత్తిమఙ్గీకుర్యాదిత్యర్థః । అనవస్థాదిపరిహారాయానుగతసామాన్యేన వినాఽపి వ్యుత్పత్తిరఙ్గీకరణీయేతి భావః ।

నన్విదం సకలమప్యసఙ్గతమ్ । తథాహి । యదుక్తం "జాతితశ్చేత్యుక్తం తాసు' ఇతి, తత్తావదసత్ । జాతిషు జాత్యన్తరాభావేఽపి నిత్యత్వే సత్యనేకానుగతత్వేనోపాధినా జాతిశబ్దవ్యుత్పత్త్యుపపత్తేః । అస్తు వా జాతిషు జాతిత్వం నామ జాతిః । న చానవస్థా । జాతిత్వే జాతిశబ్దస్య స్వరూపనిబన్ధనత్వోపపత్తేః । "తథైవ వ్యక్తివిజ్ఞానమ్' ఇత్యేతదప్యసత్ । వ్యక్తిత్వాభావేఽపి జాతివ్యఞ్జకత్వోపాధినా ద్రవ్యాదిషు వ్యక్తిశబ్దప్రవృత్త్యుపపత్తేః । వ్యక్తిత్వజాత్యఙ్గీకారేఽపి నానవస్థా । వ్యక్తిత్వే వ్యక్తిశబ్దస్య స్వరూపనిమిత్తత్వసమ్భవాత్ । యదపి "కథమ్' ఇత్యాది తదయుక్తమ్ । ప్రమాణగమ్యత్వోపాధినైవ స్వరూపశబ్దవ్యుత్పత్త్యుపపత్తేః । స్వరూపత్వాభ్యుపగమేఽపి నానవస్థా । తత్ర స్వరూపశబ్దస్య స్వరూపమాత్రనిబన్ధనత్వాత్ । అన్యవిశేషేషూపాధినిబన్ధన ఏవేతి న రూపహానిః । సమవాయాదౌ స్వరూపమేవ సమ్బన్ధ ఇత్యతో న కశ్చిద్దోష ఇత్యాశఙ్క్యాం పరిహరన్ననుగతసమాన్యదూషణముపసంహరతి- కల్పనేతి ॥

సర్వత్ర వ్యావృత్తమేవ వాచ్యం శబ్దప్రవృత్తౌ నిమిత్తం చ । వ్యుత్పత్తిస్తు సాదృశ్యనిబన్ధనేత్యేకరూపకల్పనేన సర్వసామఞ్జస్యే క్వచిదనుగతం సామాన్యం నిమిత్తం క్వచిదుపాధిః క్వచిత్స్వరూపమేవేత్యనేకకల్పనే కల్పనాగౌరవం స్యాదిత్యర్థః । తేన బాధకసద్భావేన సాధకాభావేన చ ।

నన్వనుగతత్వాభావే కథం గోత్వాదికం సామాన్యమ్ । అననుగతత్వేఽపి గుణకర్మవదవాన్తరభేదస్య కల్పనీయత్వాదితి ।

ఏవం సమవాయం స్వరూపతో నిరాకృత్యేదానీం యత్సమవాయస్య సర్వత్రైకత్వం నిత్యత్వం చ "తత్త్వం భావేన' ఇతి సూత్రేణోక్తమ్, తత్త్వం, సమవాయస్య సర్వత్రైకత్వం నిత్యత్వం చ, భావేన, సత్తయా వ్యాఖ్యాతమితి । తదపి నిరాగికీషురాదౌ తావదేకత్వం

నిరాకర్తుం పీఠమారచయతి- ఔపాధికేతి ॥ ఔపాధిక: పాచకయాజకాది: విశిష్యో నీలాగ్నిమదాది: । ఆద్యగ్రహణాదుపలక్షితగ్రహణమ్ । అపిశబ్దో దూషణాన్తరసముచ్చయార్థ: । తద్వస్తూపాధ్యాదిత్రయమ్ । కింశబ్దస్యోభయత: సమ్బన్ధ: । తత ఉపాధ్యాదిత్రయాత్ । వస్త్విత్యేతదౌపాధికవిశిష్యాద్యమిత్యనేనాపి సమ్బధ్యతే ।

అయమర్థ: । సమవాయస్య సర్వత్రైకత్వం వదతేదం తావద్వివిచ్యతామ్ । ఏక ఏవ పురుష: పచనయజనాదిభిరుపాధిభిరవచ్ఛేదకైర్ధర్మై: పాచకో యాజకశ్చేత్యాద్యభిధీయతే, స పాచకయాజకాదిరౌపాధికోఽర్థ: కిం పచనాద్యుపాధిపురుషతత్సమ్బన్ధేభ్యోఽనన్య ఉతాన్య ఇతి । తథా సమానాధికరణం వ్యావర్తకం విశేషణమ్ । యథోత్పలస్య నీలం రూపం పర్వతస్య చాగ్ని: । వ్యధికరణం తు వ్యావర్తకముపలక్షణమ్ । యథా నీలరూపగతం నీలత్వముత్పలస్య ।

అన్యే తు కాయప్రవేశాప్రవేశాభ్యాం విశేషణోపలక్షణయోర్భేదమాచక్షతే । యథా లమ్బకర్ణ ఆనీయతాం చిత్రగురానీయతామితి । అపరే తు శాబ్దసామానాధికరణ్యాభ్యామ్ । యథా దణ్డీ దేవదత్తో జటాభిస్తాపస ఇతి । కేచిత్పునర్వ్యవచ్ఛిత్తిసమయే సత్త్వాసత్త్వాభ్యామ్ । తత్ర విశిష్యం నీలమగ్నిమాన్వా విశేషణవిశేష్యతత్సమ్బన్ధేభ్యోఽనన్యత్ అన్యద్వా । ఉపలక్షితం చోపలక్షణోపలక్ష్యతత్సమ్బన్ధేభ్యోఽనన్యత్ అన్యద్వేతి ।

తత్రాన్యత్వపక్షస్తావదనుభవాభ్యుపగమోపపత్తివిరుద్ధత్వాదసమ్భావిత ఏవ । నహి పాచకాది: పచనాదిత్రయాతిరిక్తోఽనుభూయతే । నచ యోగ్యస్యాననుభవే సత్త్వం సిద్ధ్యతి । నాప్యగ్నిమదాది: పర్వతాద్యతిరిక్తోఽనుభూయతే । అతిరిక్తత్వే చౌపాధికవిశిష్యాదేర్ద్రవ్యాద్యన్తర్భావాసమ్భవాత్ । షట్పదార్థాతిరేకప్రసఙ్గేనాభ్యుపగమవిరోధ: స్యాత్ । యది చౌపాధికవిశిష్యాద్యమతిరిక్తం స్యాత్ తదా పాచకమానయేత్యుక్తే పురుషాద్యానయనం న క్రియేతేత్యాద్యుపపత్తివిరోధ: ।

నన్వవచ్ఛిత్తిరౌపాధికత్వం, వ్యవచ్ఛిత్తిశ్చ వైశిష్యయం త్రితయాద్భిన్నమేవేతి చేన్న । అవచ్ఛిత్తేరనిరూపణాత్ । సా

కిముపాధిసమ్బన్ధో వా పురుషస్యైకత్వం వా స్వగతో భేదో వా । ఆద్యే న త్రయాతిరేక: । ద్వితీయే త్వనౌపాధికాదవిశేష: । తృతీయే త్వసత్త్వప్రసఙ్గ: । వ్యవచ్ఛిత్తివర్వైశిష్యయమితి

చాయుక్త_మ్ । తస్యా నీలాదిపదార్థత్వాభావాత్ । సా హి వైశిష్ట్యప్రతీతిఫలవిషయతయా అనుభూయతే ।

విశేషణవిశేష్యసమ్బన్ధావగాహ్యేకం వా విజ్ఞానమవిరలమనేకం వా విశిష్యమితి కశ్చిత్ । యథాఽఽహ "విశేషణం విశేష్యం చ తత్సమ్బన్ధఫలార్పకమ్ । జ్ఞానరూపం స్వసామర్థ్యాద్విశిష్యమితి కీర్తితమ్' ఇతి । తన్న । విశిష్యస్య బాహ్యార్థతయాఽనుభవాత్ । అన్యథా సాధ్యధర్మవిశిష్య: పక్ష: । సోఽనుమానేన ప్రజ్ఞాపనీయ ఇత్యాద్యయుక్త_ం స్యాత్ । తస్మాదతిరేకపక్షోఽనుపపన్న ఏవ ।

అస్తు తర్హ్యౌపాధికవిశిష్యాద్యం త్రితయానన్యదిత్యత ఆహ- తదేవేతి ॥

ప్రతిదత్తిసౌకర్యాయోదాహరణనిష్ఠతయా మతుపా ప్రశ్న: కృతోఽగ్నిమత్త్వమితి । ధూమాద్యనుమానసాధ్యం విశిష్యమిత్యర్థ: । ఔపాధికాదేరప్యుపలక్షణమేతత్ । అయమర్థ: । అగ్నిమదాదివిశిష్యం చ యది విశేషణవిశేష్యతత్సమ్బన్ధేభ్యోఽనన్యదఙ్గీక్రియతే । తదాఽపి వక్త_వ్యమ్ । కిం తత్త్రితయమపి ప్రత్యేకం విశిష్యముత(తత్ర)ాన్యతమమ్ । ద్వితీయేఽపి కిం విశేషణభూతోఽగ్నిరేవాగ్నిమచ్ఛబ్దార్థ:, ఉత విశేష్యరూప: పర్వత:, అథ సమ్బన్ధ: సంయోగలక్షణ: । సంయోగపక్షేఽపి కిం నిర్విశేషణసంయోగ: కింవాఽగ్నినా సంయోగ: । ఉత్తరత్రాపి కిమగ్నిసంయోగమాత్రమ్ । ఉత పర్వతస్యాగ్నిసంయోగ ఇతి । ఏవం పాచకాదేరపి పచనాదిత్రయానన్యత్వే వికల్పో ద్రష్టవ్య: ।

అన్త్యపక్షాతిరిక్తా_న్సర్వపక్షానపాకరోతి- అగ్నీతి ॥

అగ్నిసంయోగమాత్రమితి సర్వపక్షోపలక్షణమ్ । చేత్ అగ్నిమచ్ఛబ్దార్థర్ ఇతి శేష: । తత్ ధూమవత్త్వాద్యనుమానమగ్నిపర్వతసంయోగానాం సమస్తానాం వ్యస్తానామగ్నినా సంయోగస్య చాగ్నిమచ్ఛబ్దవాచ్యవిశిష్యత్వే ధూమానుమానం సిద్ధసాధనం స్యాత్ । విశిష్యస్యానుమానసాధ్యత్వాత్ । అగ్న్యాదేర్విశిష్యస్య మానాన్తరత ఏవ సిద్ధత్వాదితి ।

అస్తు తర్హి పర్వతస్యాగ్నినా సంయోగో విశిష్యరూపోఽగ్నిమచ్ఛబ్దార్థోఽనుమానసాధ్య ఇత్యన్తిమ: పక్ష: । తత్రోక్త_దోషాభావాత్ । పర్వతమగ్నిసంయోగానాం సమస్తానాం

వ్యస్తానామగ్నిసంయోగస్య చ సిద్ధత్వేఽపి పర్వతస్యాగ్నినా యః సంయోగస్తస్యానుమానతః ప్రాగసిద్ధేరితి శఙ్కతే- భూధరస్యేతి ॥

అగ్నిమచ్చబ్దాధరో విశిష్యోఽనుమానసాధ్య ఇతి శేషః । దూషయితుం పృచ్ఛతి- షష్ఠయర్థ ఇతి ॥ పర్వతస్యాగ్నిసంయోగస్య చ సిద్ధత్వేఽపి పవర్తస్య యోఽగ్నిసంయోగః స న సిద్ధ ఇత్యతః స ఏవ విశిష్యోఽగ్నిమచ్చబ్దార్థోఽనుమానవేద్య ఇతి వదతా పర్వతస్యేతి షష్ఠయా నిర్దిష్యః సమ్బన్ధ ఏవ విశిష్యోఽగ్నిమచ్చబ్దార్థోఽనుమానవేద్య ఇత్యుక్తం భవతి । అన్యస్య సర్వస్య సిద్ధత్వాత్ । షష్ఠయర్థాశ్చ సమ్బన్ధా వైయాకరణైరనేకే గణితాః । అతః కోఽత్ర సమ్బన్ధో వివక్షిత ఇతి ప్రశ్నార్థః । ఏవశబ్దః తస్యైవ ప్రాధాన్యద్యోతనార్థః ।

సంయోగో హి గుణః పర్వతశ్చ గుణీ గుణగుణినోశ్చ సమవాయః సమ్బన్ధ ఇతి ప్రసిద్ధమితి హిశబ్దార్థః । షష్ఠయర్థ ఇతి వర్తతే ।

నిరాకరోతి- అస్య చేతి ॥

పర్వతాదేరివాస్య సమవాయస్య చ సిద్ధత్వాదితి శేషః । సిద్ధసాధనం ధూమాద్యనుమానమితి శేషః । కథం సమవాయస్య సిద్ధత్వమిత్యత ఉక్తమ్- ఏకత్వాదితి ॥ యస్తన్తుపటయోః సమవాయః స ఏవ హి పర్వతాగ్నిసంయోగయోః సమవాయః పరేణాఙ్గీకృతః । తన్తుపటయోః సమవాయశ్చ ప్రత్యక్షేణ వాఽనుమానేన వా సిద్ధ ఏవేతి ।

అయమత్ర సముదాయార్థః । యద్యేక ఏవ సర్వత్ర సమవాయః స్యాత్తదా సర్వానుమానానాం సిద్ధసాధనతా స్యాత్ । యద్యపి యాథార్థ్యమేవ ప్రామాణ్యం తథాఽపి శబ్దవత్పరార్థానుమానస్య పరాపేక్షయా ప్రవృత్తత్వాత్సిద్ధసాధనతా దోష ఏవ ।

తథా హి । సర్వమప్యనుమానం న వస్తుస్వరూపమాత్రపరమ్ । తస్యాసిద్ధావాశ్రయాసిద్ధేః । సిద్ధౌ చ సిద్ధసాధనత్వాత్ । కిన్తు కేనచిదుపహితం వా విశిష్యం వోపలక్షితం వేతి వక్తవ్యమ్ । తచ్చ విశిష్యాదికం న విశేషణాదిత్రయాదన్యదేవేతి యుక్తమ్ । అనుపలమ్భాదిబాధాత్ । త్రయానన్యత్వేఽపి న విశేషణమాత్రమ్ । తస్య అనుమానాత్ప్రాక్ సిద్ధత్వాత్ । అసిద్ధౌ చాప్రసిద్ధవిశేషణత్వాపత్తేః । అగ్నేరేవాగ్నిమచ్చబ్దార్థత్వే మతుపో వైయర్థ్యాపత్తేశ్చ । నాపి ధర్మిస్వరూపమాత్రమ్ । ఉక్తదోషాత్ । పర్వతోఽగ్నిమానిత్యేతయోరేకార్థత్వాపత్తేశ్చ । నచ

సమ్బన్ధమాత్రమ్ । సంయోగో హి క్వచిత్సమ్బన్ధ: స్యాత్ యథాఽగ్నిపర్వతయో: । క్వచిత్సమవాయ: యథా రాసద్రూపానుమానే । ద్వావపి స్వరూపత: సిద్ధావితి సిద్ధసాధనమేవ । సంయోగమాత్రస్య సిద్ధత్వేఽప్యగ్న్యాదిసంయోగ: సాధ్య ఇత్యపి న వాచ్యమ్ । తస్యాపి మహానసాదౌ సిద్ధత్వాత్ । అథ పర్వతాదేరగ్న్యాదిసంయోగ: సాధ్య: । అత్రాపి వివేక్తవ్యమ్ । కస్యాత్రాసిద్ధయా సాధ్యత్వమితి । అన్యస్యాసమ్భవాత్ । షష్ఠయర్థస్య సమవాయస్యేతి వక్తవ్యమ్ । స చ సర్వత్రైక ఏవ చేత్పున:

సిద్ధసాధనత్రైవ స్యాత్ । అత: సర్వానుమానోచ్ఛేదప్రసఙ్గాత్సర్వత్ర సమవాయైక్యమయుక్తమితి ।

నను తన్తుషు పటాదిసమవాయ: పర్వతాగ్నిసంయోగాదిసమవాయశ్చ యద్యపి స్వరూపేణైక ఏవ, తథాపి తన్తుపటాదిపర్వతాగ్నిసంయోగాద్యుపాధినిమిత్త: సమవాయస్య భేదోఽప్యస్తి । తత: సిద్ధత్వేఽపి సాధ్యత్వముపపద్యత ఇత్యత ఆహ- యదీతి ॥

యది అస్య సమవాయస్య సాధ్యత్వసిద్ధయర్థమౌపాధికో భేద ఇష్యతే తదైకత్వం కుత ఇష్యతే । సమవాయస్యైకత్వం హి న సఙ్ఖ్యావిశేష: । నిగర్ుణత్వాత్ । కిన్త్వభేద: । నచ భేదాభేదౌ క్వాపి పరేణాఙ్గీకృతౌ । తస్మాత్సమవాయే భేదస్యాఙ్గీకృతౌ తద్విరుద్ధోఽభేదో నాఙ్గీకతర్ుముచిత ఇతి ।

నను స్వాభావికమేకత్వం స్వాభావికేనైవ భేదేన విరుధ్దయతే న పునరౌపాధికేన । స్వభావత: అభిన్నేఽపి గగనాదావౌపాధికభేదదర్శనాత్ । సమవాయే చౌపాధిక ఏవ భేదోఽభ్యుపగత: । తత్కథం స్వాభావికైకత్వాఙ్గీకారోఽనుచిత ఇత్యత ఆహ- నేతి ॥

విరుద్ధాభిమతయోరవిరోధో హి కాలభేదేన భవతి । యథా తత్రైవ భూతలే తస్యైవ ఘటస్య భావాభావయో: । దేశభేదేన వా । యథా తదైవ తస్యైవ ఘటస్యాస్తిత్వనాస్తిత్వయో: । వ్యక్తిభేదేన వా । యథా తత్రైవ భూతలే యదైకస్య ఘటస్య భావస్తదైవ ఘటాన్తరస్యాభావ: । పారమార్థికత్వాపారమార్థికత్వాభ్యాం వా । యథా గగనే రూపతదభావయో: । తత్ర తావత్సమవాయేఽభేదభేదయోర్నాద్యం విధాత్రయం సమ్భవతీతి పరస్యాపి సమ్ప్రతిపన్నమ్ । నాపి చతుర్థీ విధా సమ్భవతి । సమవాయభేదస్యాపారమార్థికత్వమసత్త్వమనిర్వాచ్యత్వం వా । ఆద్యే సిద్ధసాధనత్వం

తదవస్థమేవ । ద్వితీయే త్విదముపతిష్ఠతే । హి యస్మాత్తేన వైశేషికాదినాఽనిర్వాచ్యం వస్తు నేష్యమతోఽసత్త్వానిర్వాచ్యత్వాభావాదౌపాధికస్య స్వాభావికస్య చ సత్యత్వాత్కో విశేష: స్యాత్ । ఔపాధికస్యాపి స్వాభావికవత్సత్యత్వాత్పారమార్థికత్వాపారమార్థికత్వలక్షణస్య విరోధశాన్తిహేతో: అభావవాదౌపాధికత్వాద్యుక్తయా న కిఞ్చిత్కృతం స్యాదితి భావ: ।

ఇష్యతే సమవాయభేదస్యానిర్వాచ్యత్వం మయా చేత్తదా కో దోష ఇతి చేదపసిద్ధాన్త ఇత్యాహ-మాయేతి ॥

అనిర్వాచ్యవస్త్వఙ్గీకారే వైశేషికాదిరపి మాయావాదీ భవేదిత్యర్థ: ।

నను ప్రకారభేదేనాపి విరోధశశన్తిర్భవ(విష్య)తి । యథా తత్రైవ తదైవ నీలపటసద్భావేఽపి పీతపటాభావ: । తథా సమవాయేఽప్యాపాధికో భేదో న స్వాభావికమభేదం విరుణద్ధీత్యత ఆహ-ఉపాధీతి ॥

ఉపాధిశబ్దాత్తృతీయాసమర్థాజ్జన్యగమ్యయో: శేషికే ఠకి కృతే సతి ఔపాధికమితి భవతి । తత: కిమిత్యత ఆహ-ఉభయత్రేతి ॥

ఏవం సతి సమవాయభేదస్యౌపాధికత్వం నామోపాధిజన్యత్వం వోపాధిగమ్యత్వం వా వక్తవ్యమ్ । తథాచ పక్షద్వయేఽప్యనన్తా: సమవాయా: స్యు: । తత్కథమిత్యత ఆహ- ఇతస్తత ఇతి ॥ సర్వదేశకాలగతానామవయవావయవ్యాద్యుపాధీనామనన్తత్వాదితి శేష: । ఉపాధీనామనన్తత్వేఽపి సమవాయానన్త్యం కుత ఇత్యత ఆహ- భిన్నత్వమితి ॥

చో యస్మాదిత్యర్థే । నహ్యౌపాధికో భేదో నామోపాధీనామేవ భేద: । తథా సతి సమవాయస్యేతి న స్యాత్ । ఉక్తదోషపరిహారశ్చ న భవేత్ । కిన్తు తేషు సమవాయేష్వేవోపాధిజన్యం తదవగమ్యం వా భిన్నత్వమస్తి । భేదహేతవశ్చోపాధయోఽనన్తా ఇతి కథం న సమవాయానన్త్యమ్ । తథాఽప్యౌపాధికమేవ తదానన్త్యమిత్యుక్తస్య కిమాయాతమిత్యత ఆహ-క ఇతి ॥

ఉపాధిగస్తత్సమ్బన్ధీ ఔపాధిక ఇతి యావత్ । ఔపాధికభేదే కో విశేషో యేనాసావభేదం న విరుణద్ధీత్యర్థః ।

ఏతదుక్తం భవతి । నీలపటసద్భావేఽపి పీతపటాభావ ఇత్యత్ర హి యది విశిష్యవిషయౌ విధినిషేధౌ, తదా భిన్నవిషయత్వేన విరోధాభావః । నీలపీతపటయోర్భిన్నత్వాత్ । నచైవం ప్రకృతే । భేదవిశేషాభావేఽపి భేదాన్తరాభ్యుపగమాపత్తేః । తథా చైకత్వోక్తిరయుక్తైవ । నహి పార్థివపరమాణౌ రూపాదయోఽగ్నిసంయోగజా న త్వాప్యపరామాణురూపాదయ ఇవ స్వాభావికా ఇత్యేతావతా రూపాదిరహితోఽసౌ భవతి । యది చ విశేషణవిషయౌ తదా సమవాయే భేదోఽస్త్యేవ । స తు సమ్బన్ధిభిరుపాధిభిః కృతో న త్వకృత్రిమ ఇత్యుక్తం స్యాత్ । తథాచ ఘటాదిభేదేన తుల్య ఇతి రిక్తైవాభేదోక్తిః । ఉపాధీనాం చ సర్వదాఽనపాయాన్న భేదస్యాగన్తుకత్వం యుక్తమితి ।

ఉపాధిగమ్యమౌపాధికమితి పక్షమఙ్గీకృత్యోక్తదోషాభావం శఙ్కతే- అవిద్యమాన ఏవేతి ॥

సత్యముపాధిగమ్యత్వాదౌపాధికః సమవాయభేదోఽధిగమశ్చ న ప్రమా । యేనాసౌ భేదః పారమార్థికః స్యాత్ । కిన్తు విభ్రమ ఏవ । నచైవం భేదస్యాస్త్త్వప్రాప్త్యా సిద్ధసాధనతాతాదవస్థ్యమితి వాచ్యమ్ యతోఽవిద్యమాన ఏవాన్యః సమవాయోఽధిగమ్యతే తత్తదుపాధినేతి బ్రూమః । యథా అఙ్గుల్యవష్టబ్ధనయనాద్యుపాధివశాదవిద్యమాన ఏవ ద్వితీయశ్చన్ద్రోఽధిగమ్యతే । తథా తైస్తైః

సమ్బన్ధిలక్షణోపాధిభిరవిద్యమానా ఏవానేకే సమవాయాః ప్రతీయన్తే । త ఏతే సమవాయా ఔపాధికభేదాభిన్నా ఇత్యుచ్యన్తే । త ఏవ చాగ్నిమదాదిశబ్దవాచ్యా అనుమానసాధ్యా విశిష్యాకారాః । తథా చ న సమవాయైకత్వహానిః ।
చన్ద్రవదారోపితానామనేకత్వేఽప్యనారోపితస్యైకత్వావిరోధాత్ । నాప్యనుమానానాం సిద్ధసాధనతా । తథావిధసమవాయానాం ప్రాగసిద్ధత్వాదితి ।

యద్యప్యస్మిన్పక్షే న సిద్ధసాధనం ధూమాద్యనుమానమ్ । తథాఽపి తద్గమకమవిద్యమానసమవాయసత్తాం ప్రతిపాదయదనుమానజాతం దహనశైత్యానుమానమివ బాధితవిషయతయా న ప్రమాణం భవేత్ । ఉపలక్షణం చైతత్ । ఉపాధీన్వినా సమవాయావభాసస్య క్వాప్యభావాత్సర్వత్రాపి తస్యావిద్యమానత్వైవ స్యాదిత్యపి

ద్రష్టవ్యమ్ । తదేవం సర్వాను(ధూమాద్యను)మానానాం సిద్ధసాధనత్వాదిప్రసఙ్గాన్న సమవాయైక్యముపపన్నమితి । ఏతచ్చోపలక్షణమ్ । ఆగమాపన్నవశ్చ సమవాయైక్యే స్యాత్ । పదార్థానాం తత్సంసర్గాణాం చ సికతావద్విశకలితానాం సిద్ధత్వాత్ ।

ఇదానీం సమవాయస్య నిత్యత్వం నిరాకరోతి- ఏవమేవేతి ॥

యథా సమవాయస్య సర్వత్రైకత్వాఙ్గీకారే సర్వానుమానానాం సిద్ధసాధనత్వాదిదుష్టత్వముక్తమ్ । ఏవమేవ తన్నిత్యత్వాభ్యుపగమే ప్రాగసత: సత్తాసమవాయో జనిర్దుష్టా మతా । సమవాయనిత్యత్వే న కస్యాపి జని: స్యాదిత్యర్థ: । తత్కథమిత్యత ఆహ- తత్రాపీతి ॥

ఉక్తదోషాణాం సిద్ధసాధనత్వాదీనామ్ । తథాహి । ప్రాగసత: సత్తాసమవాయో జనిరితి పరేణ జనిలక్షణమభిహితమ్ । తత్ర యది సమవాయో నిత్య: స్యాత్తదా తల్లక్షణా ఘటజని: ప్రాక్కులాలాదివ్యాపారాదస్తీతి తదర్థస్య తస్య సిద్ధసాధనతా స్యాత్ । జ్ఞప్తౌ హి సిద్ధస్యాపి సాధనం ఘటతే । కిన్తు క్వచిదనపేక్షత్వమిత్యేవ । కృతౌ తు ప్రాక్సిద్ధస్య సాధనమేవాశక్యమితి కులాలాదివ్యాపారస్య నిష్ఫలత్వం స్యాత్ । అథ సమవాయస్య నిత్యత్వేఽపి ప్రాగసత: సత్తాసమవాయ: సాధ్య: అస్తో కో దోష ఇతి చేన్న । సమవాయైక్యవ్యాఘాతాత్ । ఔపాధిక: సమవాయస్య భేద ఇతి చేత్ । యథాసమ్భవం సర్వముక్తమనుసన్ధేయమ్ । నహి ప్రాగసద్విషయో వ్యాపార: సమ్భవతి । తస్య సత్కారణాతిరిక్తకర్తవ్యాభావాత్ । సత్కారణస్య సత్తాసమవాయానతిరేకాత్ । స్వరూపలాభ: కులాలాదివ్యాపారసాధ్య ఇతి చేత్ । ఏవం తర్హి కిమపరేణ సత్తాసమవాయేన । తదేవం సమవాయస్యైకత్వనిత్యత్వే సర్వథాఽప్యయుక్తే ఇతి । యద్వా సమవాయనిరాకరణప్రసఙ్గాత్పరోక్తం విశిష్యాదేర్జనేశ్చ స్వరూపం తన్మతాసామఞ్జస్యప్రదర్శనాయౌపాధికేత్యాదినా నిరాకృతం(చ) వేదితవ్యమ్ ।

నన్వేతత్సర్వం వ్యాహతమ్ । యుష్మాభిరపి లోకవేదవ్యవహారం పరిపాలయద్భిర్విశిష్యాదే: అఙ్గీకరణీయత్వాత్ । తత్రాప్యుక్తదోషానుషఙ్గాదిత్యతో విశిష్యాదినిరూపణే తావద్దోషాభావం స్వమతే దర్శయతి- అస్మదితి ॥

విశిష్యాకారో న విశేషణం నాపి సమ్బన్ధ: I కిన్నామ విశేష్యమ్ I నచ తన్మాత్రమ్ I ద్వివిధో హి విశిష్యాకార: I యావద్విశేష్యభావ్యయావద్విశేష్యభావీ చ I

తత్రాద్యో విశేష్యేణాత్యన్తాభిన్న: I యథేశ్వర: స్వరూపేణ సర్వజ్ఞ: I ఏవం యత్ర యత్ర విశేషణసమ్బన్ధో యావద్విశేష్యభావీ తత్ర తత్ర విశిష్యప్రకారోఽపి తథాభూతో విశేష్యేణాత్యన్తాభిన్నో ద్రష్టవ్య: I తథాఽపి విశేషస్య భేదప్రతినిధే: సర్వపదార్థేష్వఙ్గీకృతత్వేనేశ్వర: సర్వజ్ఞ ఇత్యపర్యాయశబ్దప్రవృత్త్యాద్యనుపపత్తిదోషో నాస్తి I ఈశ్వర ఏవ సర్వజ్ఞ ఇత్యభేదస్తావత్ప్రమిత: I భేదే తు న నిరవకాశం ప్రమాణమస్తీతి I

ద్వితీయస్తు విశేష్యేణ భిన్నాభిన్న: I యథా పవర్తేనాగ్నిమాన్ I యథా హి సంయోగవిశేషసచివాస్తన్తవ: పటాకారేణ పరిణమన్తే I తథాఽఽగన్తుకవిశేషణసమ్బన్ధాద్విశేష్యస్వరూపం విశిష్యాకారేణ పరిణమతే I తత్ర యద్యపి భేదాభేదౌ వస్తున: స్వరూపభూతౌ తథాఽప్యస్మత్పక్షే విశేషస్య సర్వత్రాఙ్గీకృతత్వాతో న సఙ్కరదోష: I తదిదముక్త్‌మ్- క్వచిదితి II అత్యన్తాభేదస్థలే భేదాభేదస్థలే చేత్యర్థ: I

యద్వా క్వచిదిత్యౌపాధికాదిత్రయ ఇత్యర్థ: I తస్యాప్యుక్త్‌ప్రకారత్వాత్ I ఏతేన భేదహీనేఽప్యాకాశాదావౌపాధికో భేదో దృష్ట ఇత్య(ప్య)పాస్తమ్ I విశేషనిబన్ధనానామేవాకాశాద్యంశానాం ఘటాద్యుపాధిభి: స్ఫుటీకరణాదితి I జనినిరూపణే దోషాభావం స్వమతే దర్శయతి- అస్మదితి II

విశేషస్య పరిణామస్య జనిత్వేనాఙ్గీకృతత్వాతో న కశ్చిద్దోషోఽస్తీతి యోజనా I మృదాదీనాం ఘటాద్యాకారాపత్తిరేవ ఘటాదిజనినర్ తు సమవాయ ఇత్యర్థ: I

స్యాదేతత్ I క్వచిద్భావో విశేష్యే విశిష్యాకారశ్చాభావో దృశ్యతే I యథా ఘటో న జానాతి ప్రకృతిర్న కర్త్రీతి I క్వచిచ్చాభావో విశేష్యే విశిష్యాకారాశ్చ భావ: ప్రతీయతే I అభావోఽస్తి I అభావ: ప్రమేయ ఇతి I నచ విధినిషేధాత్మనోర్భావాభావయోరభేదో యుజ్యతే I తత్కథం విశేష్యాభిన్నం విశిష్యముచ్యత ఇత్యత ఆహ- భావో హీతి II

క్వచిదిత్యనువర్తతే । యో భావ: స ఏవ క్వచిదభావో భవతి । యశ్చాభావ: స ఏవ క్వచిద్భావో భవతీత్యేతదుభయం ప్రసిద్ధమేవేత్యర్థ: । వాక్యార్థద్వయప్రసిద్ధిద్యోతనార్థం హిశబ్దద్వయమ్ । తత్కథమిత్యత ఆహ- అభావస్య చేతి ॥

అస్తి తావదిదం యదభావస్యాపి భావా ధర్మా: స్యుస్తథా తేషాం చ భావానాం చ తేఽభావా ధర్మా: స్యురితి । అఖిలా ఇతి బహుత్వోపలక్షణమ్ । ఏతదపి నాఙ్గీకరోమీత్యత ఆహ- ప్రత్యక్షేతి ॥

ప్రత్యక్షగ్రహణముపలక్షణార్థమ్ । యస్మాదభావస్యాపి భావా ధర్మా: సన్తి భావస్య చాభావా ఇత్యేతత్సర్వం ప్రత్యక్షాదిప్రమాణత: సిద్ధమ్ । అతో న వారయితుం శక్యమ్ ।

అస్త్వభావభావయోర్భావాభావధర్మవత్త్వమ్ । తథాఽపి భావస్యాభావత్వమభావస్య చ భావత్వం క్వచిదస్తీత్యత్ర కిమాయాతమిత్యత ఆహ- సర్వ ఇతి ॥

యతోఽభావాభావయోర్భావాభావధర్మవత్త్వం సిద్ధమ్ । సిద్ధశ్చ ధర్మధర్మిణోరభేదత్వేన కారణత్వేన సర్వే భావా: పదార్థా అభావాశ్చ భవన్తి । అభావశ్చ సర్వే పదార్థా భావా భవన్తీత్యుక్తముపపన్నమిత్యర్థ: ।

యద్యేవం భావస్యాప్యభావత్వమభావస్య చ భావత్వం తర్హి ద్రవ్యాదయో భావా ఏవ ప్రాగభావాదయస్త్వభావా ఏవేతి సర్వత్ర ప్రసిద్ధో భావాభావవిభాగ: కథమిత్యత ఆహ- తథాఽపీతి ॥

నిషేధస్య బుద్ధేరితి సామానాధికరణ్యమ్ । పరో భావ: । యద్యప్యేషోఽర్థ: ప్రాగేవోక్తస్తథాఽపి ప్రసఙ్గాత్పున: స్మారిత ఇత్యదోష: ।

అభావభావయోర్భావాభావధర్మవత్త్వం ప్రత్యక్షాదిసిద్ధమిత్యుక్తమ్ । తత్కథమిత్యత ఆహ- తస్మాదితి ॥

ప్రధ్వస్తం ప్రధ్వంసో భేద: పృథక్త్వమ్ । ఆదిపదేన ప్రమేయత్వాదిగ్రహణమ్ । యస్మాదభావస్య భావధర్మత్వమస్తి । తస్మాదేవ హి ప్రధ్వంసాభావాదే: పృథక్త్వప్రమేయత్వాదిభావధర్మజాతమస్త్యేవేత్యవగమ్యతే । ప్రత్యక్షాదినేతి యోజనా । ప్రధ్వంస: ప్రాగభావాద్వా ఘటాద్వా పృథక్ ప్రమేయోఽభిధేయశ్చేత్యవగమ్యతే । అభావస్య (చ)ధర్మానభ్యుపగమే తద్విరోధ: స్యాదితి బ్రూమ: । ఘట: పటో న భవతీతి భావస్యాన్యోన్యాభావధర్మత్వం స్ఫుటత్వాన్న ప్రదర్శితమ్ ।

ఏవమభావయోర్భావాభావాత్మకత్వం సామాన్యత: ప్రసాధ్య ప్రకృతే యోజయతి- అస్తీతి ॥

తస్మాదిత్యనువర్తతే । యత ఏవమభావస్య భావత్వం భావస్య చాభావత్వముపపాదితమ్ । తస్మాదభావోఽస్తి ప్రధ్వంసోఽస్తి । దేహాభావో భస్మతేత్యభావస్య విశేష్యత్వం భావస్య చ విశిష్యత్వం తయోశ్చాభేదస్తథా ఘటో న జానాతీతి భావో విశేష్యోఽభావశ్చ విశిష్యాకారస్తయోశ్చాభేద ఇత్యుక్తం యుజ్యత ఇత్యర్థ: ।

సిద్ధమితి శేష: । భావాభావయోర్విశేష్యవిశిష్యయోరైక్యం ప్రత్యక్షాదిప్రమాణసిద్ధం నతు ఘటతదభావయో: । అతో నాతిప్రసఙ్గ ఇత్యర్థ: । యద్వా భావాభావయోర్ధర్మధర్మిభావో ధర్మధర్మిణోశ్చ అభేద: ప్రామాణిక ఇత్యేతత్కిం భావాభావయోర్విశేష్యవిశిష్యయోరైక్యస్యోపపాదకం కింవా సమ్భావనాహేతు: । ఆద్యే తూక్తోఽతిప్రసఙ్గ: । ద్వితీయే సాధకం వాచ్యమిత్యత్రేదముక్తమ్ । అనేన క్వచిదిత్యుక్తం వివృతం భవతి ।

అథవా భావో హీత్యాదినా పరిణామవాద: ప్రపఞ్చ్యతే । తథాహి । కేచిత్పరిణామవాదిన: సత ఏవాభివ్యక్తిం జనిమాహు: । తద్వ్యుదాసార్థమాహ- భావో హీతి ॥ అత్ర భావాభావశబ్దౌ సదసత్పరౌ । య: కారణత్వాభిమతో మృత్పిణ్డ: స కార్యఘటాత్మనాఽభావ: స ఏవ తదాత్మనా భావశ్చ । యద్వా స ఘట: ప్రాగుత్పత్తేర్భావ: సన్, స ఏవ తదభావోఽసంశ్చ । అథవా య: కులాలాదివ్యాపారాత్ప్రాగభావో ఘటాత్మనాఽసన్మృత్పిణ్డ: స ఏవ తదనన్తరం భావో ఘటాత్మనా సన్ భవతీతి । ఏతదుక్తం భవతి । కార్యం కారణేన భిన్నాభిన్నమ్ । తత ఏవ ప్రాగుత్పత్తే: సదసత్ । అత: కారణం ప్రాక్కారకవ్యాపారాదకార్యాత్మకం సత్కార్యరూపతామాపద్యతే యత్సా జనిరితి ।

నన్వేకస్యైవ భిన్నత్వమభిన్నత్వం చ సత్త్వమసత్త్వం చ విరుద్ధమిత్యతో యథైకస్యైవ భావత్వమభావత్వం చ న విరుద్ధమ్ । తథైతదపీత్యాదౌ సమ్భావనాం తావదుపదర్శయన్నేకైకస్య భావత్వమభావత్వం చ ఉపపాదయతి- అభావస్యేతి సార్ధశ్లోకద్వయేన । పూర్వవదేవ వ్యాఖ్యానమ్ ।

అస్త్వియం సమ్భావనా । నిశ్చాయకం కిమిత్యతో భేదాసత్త్వయో: పరేణాప్యఙ్గీకృతత్వాదభేదసత్త్వే ప్రమాణేన సాధయతి- తస్మాదితి ॥ ప్రధ్వస్తస్య ఘటాదేర్భేద: ప్రధ్వస్తభేద: । ఆదిపదేనానుత్పన్నస్య కారకత్వం గృహ్యతే । "నష్టానామపి వస్తూనాం భేదో నైవ వినశ్యతి' ఇతి యత్రప్రధ్వస్తభేదస్య సత్త్వమవగమ్యతే యచ్చ ఘటో జాయతే ఘటం జనయతీత్యనుత్పన్నస్యాపి కతర్ృత్వం కర్మత్వం(చ) వా । తత్తస్మాత్కార్యస్య కారణాభేదాత్ప్రాగుత్పత్తేర్వినాశోత్తరం చ సత్త్వాదేవ హి యుజ్యతే । నహ్యత్యన్తాసత్త్వమాపన్నస్య స్వరూపభేద: సన్నితి యుజ్యతే ।

నాప్యత్యన్తాసత: కారకత్వమ్ । నచ కార్యస్య పృథగేవ సత్త్వమస్తి । అనుపలమ్భాత్ । అత: సత్త్వం కారణాభేదశ్చాఙ్గీకరణీయ: । నచ వినైవ బాధకేనోపచారత్వకల్పనా యుక్తా । అతిప్రసఙ్గాత్ । తదిదముక్తమవగమ్యత ఏవేతి । న కేవలం వ్యవహ్రియత ఇత్యర్థ: ।

అభావస్య చ భావా: స్యుర్ధర్మాస్తే చ ప్రత్యక్షాదిప్రమాణసిద్ధత్వాద్యుజ్యన్త ఏవ న తు నిరాకరణార్హా ఇత్యుక్తమ్ । తద్విశదయతి- అస్తీతి ॥ ఆదిపదేన ఘటాదేర్భావస్య పటాన్యోన్యాభావధర్మత్వం గృహ్యతే ।

స్యాదేతత్ । అన్యోన్యాభావస్య భావధర్మత్వేఽపి తస్య భావాత్పృథక్త్వేన కథం భావస్యాప్యభావత్వముచ్యతే । అన్యోన్యాభావస్య భేదత్వాద్భేదస్య చ స్వరూపత్వాఙ్గీకారాదితి చేన్న । స్వరూపభేదస్యాన్యోన్యాభావాతిరిక్తత్వాత్ । యచ్చోక్తమభావేఽపి పృథక్త్వమస్తీతి తదసత్ । ప్రమాణాభావాత్ । స్వరూపభేదేనైవాసఙ్కరోపపత్తే: । పృథక్త్వస్య చ స్వరూపభేదాతిరిక్తత్వాదిత్యత ఆహ- అన్యోన్యేతి ॥

పృథక్ పృథగ్విభిన్నానీత్యర్థ: । చశబ్దో దూషణాన్తరసముచ్చయార్థ: । గతం ప్రాగేవ నిరాకృతమ్ । అనేన పునరుక్తిదోష: పరిహృతో భవతి ।

కథం కల్పనాగౌరవాదికమిత్యత ఆహ- పర్యాయత్వేనేతి ॥

క్రమప్రయోజ్యత్వేనేత్యర్థ: । సర్వ ఏవ లౌకికా వైదికాశ్చ ।

అత్ర మాయావాదినశ్చోదయన్తి ।
స్వరూపభేదానతిరిక్తయోరన్యోన్యాభావపృథక్త్వయోర్భావాభావధర్మత్వోపలమ్భాత్సర్వపదార్థానామపి భావాభావాత్మతాసిద్ధిరితి యదుక్తం తదయుక్తమ్ । భేదస్య వస్తుస్వరూపత్వానుపపత్తే: । తథాహి । భేదస్తావద్విదారణాత్మా । భిదిర్విదారణ ఇతి విదారణార్థభిదిధాతురూపత్వాద్భేదశబ్దస్య । తస్య చ విదారణాత్మనో భావస్వభావత్వే తస్యాపి విదారణం స్యాత్ । తథా తదేకదేశానామపి భేద: స్వభావ ఇతి తత్రాప విదారణం భవేదిత్యనేన క్రమేణ సర్వశూన్యతా స్యాత్ ।

కిఞ్చ భేదస్య వస్తుస్వరూపత్వే న తత్రైకతా సమవేయాత్ । అభేదైకార్థసమవాయిన్యా ఏకతాయా భేదేన విరోధాత్ । ఏకత్వాభావేఽనేకత్వమపి న స్యాత్ । తత్సమాహరరూపత్వాత్ తత్కార్యత్వాద్వా తస్య । ఏకత్వానేకత్వవికలం చ శూన్యమేవాపద్యతే ।

అపి చ యది భేదో వస్తుస్వరూపం స్యాత్తదా ప్రతియోగ్యనపేక్ష: ప్రసజ్యేత । స్వరూపస్యానపేక్షత్వాత్ । నహి ఘటాత్పటస్య భేద ఇతివత్ ఘటాత్పట ఇతి ప్రతీతిరస్తి । ఘటో భిన్నో ఘటస్య భేద ఇతి విశేషణవిశేష్యభావసమ్బన్ధప్రతిభాసోఽపి భేదస్య వస్తుస్వరూపత్వే దుఘర్ట: స్యాత్ । నహి స్వయమేవ స్వస్య విశేషణం సమ్బన్ధి వా భవతి । సంశయవిపర్యయౌ చైవముచ్ఛిద్యేయాతమ్ । భేదాగ్రహనిమిత్తరౌ హి తౌ భవత: । తత్ర యది ధర్మిణమవగాహ్య తౌ భవతస్తదా తత్స్వభావభూతో భేదోఽపి గృహీత ఇతి క్వ తయోరవకాశ: । న చేన్నిర్విషయత్వాత్సుతరామ్ । యది చాస్మదయం భిన్న ఇతి ప్రతియోగిఘటితతయా ప్రతీయమానో భేదో వస్తున: స్వరూపం స్యాత్ । తదా తస్య సపరికరస్య భేదస్య స్వరూపేఽన్తర్భావాత్ప్రతియోగినోఽపి స్వరూపతయా నిమజ్జనాదద్వైతమతమేవ పర్యవస్యేదితి ।

తానపాకరోతి- భేదస్యేతి ॥

తుశబ్ద: ప్రకృతాద్వైశేషికాదేర్వ్యవచ్ఛిన్దన్యే త్వితి సమ్బధ్యతే । స్వరూపత్వే భేద్యవస్తుస్వరూపత్వే । శూన్యతాం సర్వస్యాపీతి శేష: । చశబ్ద: పూవరోక్తదూషణసముచ్చయార్థ: । అద్భుతా ఆశ్చర్యా: । న లౌకికేష్వేవంవిధా దృశ్యన్తే నాపి పరీక్షకేష్వితి యావత్ । తత్కథమిత్యత: శూన్యతాపత్తిం తావన్నిరాకరోతి- యత ఇతి ॥ యో భేదో యస్య స్వరూపమిష్యతే తం భేదం ప్రతి తతోఽన్యస్యైవ వస్తున: ప్రతియోగిత్వమిష్యతే యతస్తస్మాదద్భుతాస్త ఇతి సమ్బన్ధ: ।

అన్యస్య ప్రతియోగిత్వేఽపి కథముక్తదోషపరిహార ఇత్యత ఆహ- ప్రతియోగినో హీతి ॥

హిశబ్ద: పూర్వవద్ధేతౌ । అయమిత్యేవమ్భావస్య ప్రత్యక్షాదిసిద్ధతాం సూచయతి । స్వస్మాత్ ధర్మిస్వరూపాత్ । ఇదముక్తం భవతి । విదారణాత్మా హి భేదో యస్య యతస్తం తతో విదారయేత్ । నతు యం కమపి యత: కుతశ్చిత్ । న(హి)చ ఘటస్వరూపస్య భేదస్య ఘట ఏవ ప్రతియోగీ యేన స్వస్మిన్విదారణం స్యాత్ । కిన్తు ఘటాదయ ఏవ । తతో విదారణం తు నానిష్యమ్ । తస్య శూన్యతానాపాదకత్వాదితి ।

కిఞ్చ భిద్యతేఽనేనేతి యది భేదశబ్ద: కరణసాధనో భవేత్ తదా భేద: కమపి విదారయేత్ । భావసాధనత్వాఙ్గీకారాత్ । అతోఽభ్యుపగమ్యైవ కరణసాధనతామయం పరిహార: అభిహిత ఇత్యాశయవానాహ- కథఞ్చనేతి ॥ ఇదముదితమితి శేష: ।

కిఞ్చ విదారణమపి లవిత్రాది యత్సమ్బన్ధి తద్విదారయతి । నతు స్వాత్మానమ్ । అతో ధర్మభేదవాదే కథఞ్చిదిదం వక్తవ్యమ్ । స్వరూపభేదవాదే తు క్వాస్యావకాశ: । భేదస్య వస్తుస్వరూపత్వే న తత్రైకతా సమవేయాదిత్యప్యనేనైవ నిరస్తమ్ ।

నహ్యేకతాఽనేకతే స్వరూపేణ విరుద్ధే । ఏకస్యైవ ఘటస్యాన్యాపేక్షయాఽనేకత్వదర్శనాత్ । కిన్తు యదపేక్షయాఽనేకస్తదపేక్షయైవైక ఇతి విరుద్ధమ్ । తత్ర ఘటస్య పరస్మాత్ప్రతియోగిన ఏవ భేద ఇతి । తదపేక్షయైవానేకత్వం స్వాపేక్షయా త్వేకత్వమితి కో విరోధ: । అపి చైకత్వానేకత్వయో: సామానాధికరణ్యం వా విరుద్ధం ధర్మధర్మిభావో వా । ఆద్యే నైకతాయా భేదేన విరోధ: । భేదస్య స్వరూపత్వేనైకతాసామానాధికరణ్యాభావాత్ । న ద్వితీయ: । ఏకం ద్విత్వమితి దర్శనాత్ । ఏకత్వానేకత్వాభావేఽపి శూన్యత్వం కుత: ।

వైశేషికాదీనాం గుణాదివన్మాయావాదినాం బ్రహ్మవదగుణస్యాపి సత్త్వోపపత్తేరితి ।

నను భేదో వస్తుస్వరూపం చేత్ప్రతియోగినిరూప్య ఏవ న స్యాత్ । స్వరూపస్య తదభావాత్ । అతో నాయం పరిహారో యుజ్యతే । తథాచ స్వస్మిన్నేవ విదారణే పున: శూన్యత్రైవేతి చేన్న । స్వత: పరతోఽపి వ్యాప్త్యసిద్ధే: । యథా(హి) పరనిరూప్యమపి బ్రహ్మణో జీవైక్యం బ్రహ్మస్వరూపత్వం మాయావాదినాఽఙ్గీకృతమ్ అస్మాభిశ్చ పరత్వాదికం ద్రవ్యస్వరూపమ్ । తథా ప్రతియోగినిరూప్యస్యాపి భేదస్య వస్తుస్వరూపత్వే కో విరోధ: ।

కిఞ్చ భేదో వస్తుస్వరూపమితి బ్రువాణో వస్తుస్వరూపస్యాపరనిరూప్యత్వం కథమభ్యుపేయాత్ । ఏతావత్తు స్యాత్ । ఏకస్యైవ వస్తున: ప్రతియోగిప్రతీతిమపేక్ష్యానపేక్ష్య చ ప్రతీతి: కథమ్ । తత్రాపి న సైవ ప్రతీతిరుభయీం గతిమశ్నుతే । కిన్తు ప్రతీతిద్వయమేతత్ । తచ్చైకస్మిన్నపి వస్తుని విశేషబలమవలమ్బ్య సమఞ్జసం భవిష్యతీతి భేదస్య పరప్రతియోగితోపపత్తే: కుత: స్వస్మిన్విదారణాపత్తి: ।

అస్తు వా స్వరూపవిదారణమ్ । తథాఽపి శూన్యతాపాదనమయుక్తమేవేత్యాశయవానాహ- విభాగేనేతి ॥

లోష్ఠాదే: ఖల్వవయవిభాగేన లోష్ఠాదివినాశే సత్యల్పపరిమాణావయవావశేషోఽవగతో, నతు సర్వశూన్యతా । తథా సర్వత్రాపి విభాగేనాల్పతాఽల్పావయవావశేషతైవ స్యాచ్ఛూన్యతా తు కుత ఏవ స్యాత్ ।

నను చ పఞ్చషేషు స్థలేషు విదారణేనాల్పాల్పతరాల్పతమవస్త్వవశేషేఽప్యన్తత: కస్యచిదవయవజాతస్య శూన్యతాయాం సర్వశూన్యతా స్యాదిత్యత ఆహ- నేతి ॥

యత్సంయోగేన హి యద్వస్తూత్పన్నం తస్మిన్విదారణే సతి సంయోగనాశాద్వస్తునాశానన్తరం తదవశేషో భవతి । యథా తన్తుసంయోగేనోత్పన్నే ఘటే తన్తువిదారణసంయోగనాశక్రమేణ వినష్టే తన్త్వవశేష: । ఏవంచ యది కేషాఞ్చిత్పరమాల్పానాం వస్తూనాం శూన్యసంయోగాదుత్పత్తి: స్యాత్తదా విదారణే సతి సంయోగనాశేన కార్యనాశే శూన్యావశేష: స్యాత్ । నచైవం ప్రామాణికైరిష్యతే । అతోఽసఙ్గతం సర్వశూన్యతాపాదనమితి । భావో జన్మ ।

నను శూన్యత్వం నామ నాత్యన్తాసత్త్వమాపాద్యత్వేన వివక్షితమ్ । కిన్తు సూక్ష్మతమత్వమేవ । తచ్చానిష్యమిత్యత ఆహ- విదారణేతి ॥

స్యాదేతద్యది భేదో విదారణాత్మా భవేత్ । నచైవమ్ । ప్రమాణాభావాత్ । అఙ్గీకృత్యైవ తు పూర్వ: పరిహారోఽభిహిత: ।

ననూక్తమత్ర భేదశబ్దాదేవ భేదస్య విదారణాత్మకత్వమవగమ్యతే । స హి భిదేర్ధాతో రూపమ్ । స చ విదారణార్థతయా వ్యాఖ్యాత ఇతి । అత్రోత్తరమ్ । యదా భిదిధాతుర్విదారణార్థో వివక్షితస్తదా భేదశబ్దో విభాగాఖ్యగుణవాచకో న త్వన్యోన్యాభావలక్షణభేదవాచక ఇతి । ఏతదుక్తం భవతి । "క్రియావాచిత్వమాఖ్యాతుమేకైకోఽర్థ: ప్రదర్శిత: । ప్రయోగతోఽనుగన్తవ్యా అనేకార్థా హి ధాతవ:' ఇతి వచనాద్భిదిర్విభాగవచనోఽన్యత్వవచనశ్చ । భిన్నో ఘట ఇత్యుక్తే స్ఫుటిత ఇతి గమ్యతే । భిన్నం గగనం ఘటాదిత్యన్యదితి విజ్ఞాయతే । తత్ర విభాగో విదారణాత్మా నాన్యత్వమ్ । తదేవ చాత్ర ప్రకృతం న విభాగ ఇత్యన్యతాలక్షణస్య భేదస్య వస్తుస్వరూపత్వే విదారణప్రసఙ్గేనాత్యల్పతాపాదనమప్యసఙ్గతమేవ, ఛలత్వాదితి ।

నను విభాగస్యాన్యత్వస్య చ కో విశేషో యేనైవముచ్యత ఇతి చేన్న । గుణగ్రహణేనైవ పరిహృతత్వాత్ । విభాగో హి గుణతయా వైశేషికాదిభిరుపాత్త: । అన్యతా చాన్యోన్యాభావ ఇతి స్ఫుటో భేద: ।

యస్తు గుణాదిప్రక్రియాం న మాయావాదీ మన్యతే । తం బోధయితుమాహ- అవిదారణేఽపీతి ॥

ఆస్యస్యేత్యాస్యసమ్బన్ధినోరోష్ఠయోర్గ్రహణమ్ । తస్య చ మాయావాదిన ఏవ । యదా హి మాయావాదీ నిరుత్తరతయా తూష్ణీమాస్తే తదా తదీయయోరోష్ఠయోర్విదారణలక్షణవిభాగాభావేఽప్యోష్ఠౌ భిన్నావన్యోన్యాభావలక్షణభేదవన్తౌ భవత ఏవ । యదభావే చ యదస్తి తత్తతోఽన్యదితి చ ప్రసిద్ధమేవ । అతో విభాగాద్భేదోఽర్థాన్తరమేవేతి జ్ఞాయతే । తస్య చేత్యనేన నాత: పరం స్వరూపభేదే కాచిదనుపపత్తి: సమ్భావితాఽస్తీతి సూచితమ్ । నను కథం నాస్తి । విశేషణవిశేష్యభావానుపపత్త్యాదేరపరిహృతత్వాదితి చేన్న । స్వరూపత్వేఽపి విశేషబలేన విశేషణవిశేష్యభావసమ్బన్ధావభాసోపపత్తే: । అన్యథాఽఽనన్దం బ్రహ్మ ఆనన్దం బ్రహ్మణ

ఇత్యాదేరనుపపత్తిప్రసఙ్గాత్ । సంశయవిపర్యయానుపపత్తిరపి నాస్తి । సవిశేషత్వేన జ్ఞాతాజ్ఞాతత్వోపపత్తే: । అన్యథాఽఽత్మస్వరూపే స్వయంప్రకాశమానే తత్స్వరూపమాత్రాణామద్వితీయత్వానన్దత్వాదీనామపి ప్రకాశనీయమాన్న జాతు కస్యచిత్సంశయవిపర్యయౌ స్యాతామ్ । అవిద్యావశాత్త్రత తథేతి చేత్ । అత్రాపి సాదృ(శ్యాదివ)శ్యవశాత్తథేతి సన్తోష్యవ్యమ్ ।

యచ్చాద్వైతపర్యవసానముక్తమ్ । తత్కుత ఇతి వక్తవ్యమ్ । యది మన్యేత యథా హి లమ్బకర్ణ ఆగతో, నీలమానీయతామిత్యాదౌ పరికరవతో యద్భవతి తత్పరికరస్యాపి, తథా ప్రతియోగిఘటితస్య భేదస్య ధర్మిస్వరూపత్వే ప్రతియోగినోఽపి త(త్ర నిమ)న్నిమజ్జనం స్యాదితి తత్ర కిం సమ్భావనయేదముచ్యతే ఉత వ్యాప్త్యా । నాద్య: । ప్రశిథిలమూలత్వాత్ । న ద్వితీయ: । చిత్రగురానీయతాం కాశీనివాసీ సమాగత ఇత్యాదౌ తదభావాత్ । పారమార్థికీం దృష్టిమవలమ్బమానస్య తదపి అసిద్ధమితి చేత్ । అహో పక్షపాతోఽస్య

యత్పరస్యానిష్యం ప్రసఞ్జయన్వ్యాప్తిగ్రహణాయ లౌకికం దృష్టాన్తం బహుమన్యతే వ్యభిచారే తు తత్రోదాస్తే । పరసిద్ధేన పరస్యైవానిష్యాపాదనమితి చేత్ । తర్హి మూలశైథిల్యమపి పర: స్వసిద్ధేన ప్రతిపత్స్యతే । వైచిత్త్యం కిన్నిమిత్తమితి చేత్ । వ్యావర్తకత్వమాత్రేణ ప్రతియోగినాముపయోగాదితి బ్రూమ: ।

తదేవం స్వపరమతావలోకానపేక్షయైవ దోషోద్భావనాదుపేక్షణమేవోన్మత్తవాక్యవన్మాయావాదస్యోచితమ్ । కిన్నిరాకరణేనేత్యాశయవానుపసంహరతి- అత ఇతి ॥

నన్వేవంవిధం మతం సిద్ధాన్తవిరుద్ధత్వాత్సూత్రకృతా కుతోఽత్ర న నిరాకృతమిత్యేతదనేన పరిహ్రియతే । ఉపేక్షిత: సూత్రకారేణేతి శేష: ।

ఏవం సమవాయం నిరాకృత్యేదానీం సమ్బన్ధప్రసఙ్గేన సమ్బన్ధినామపి గుణాదీనాం ప్రసక్తత్వాదీశ్వరగుణసఙ్ఖ్యావిప్రతిపత్తిం నిరాకరోతి- నచేతి ॥

ఈశ్వరోఽష్యగుణత్వేన అష్యావేవ గుణా అస్య సన్తీత్యేవంరూపేణ, న ప్రమేయో న ప్రతిపత్తవ్య: । కుత: అప్రమితత్వత: అష్యగుణత్వే ప్రమాణాభావాత్ ।

కిన్త్వమన్దసదానన్దస్యన్ద్యనన్తగుణార్ణవ: ప్రమేయ: I అర్ణవ ఇవార్ణవ:, క్షీరార్ణవ: సుధాస్యన్దీ భవతి I అయఞ్చానల్పవిదోషానన్దసుధాస్యన్దీ I సోఽనన్తా గుణా: శుభపదార్థాశ్చిన్తామణిప్రభృతయోఽస్మిన్నిత్యనన్తగుణ: I అయమప్యానన్దాదయోఽనన్తా గుణా అస్మిన్నిత్యనన్తగుణ: I అమన్దసదానన్దస్యన్దీ చాసావనన్తగుణశ్చాసావర్ణవశ్చేతి విగ్రహ: I

అష్యగుణత్వవదనన్తగుణత్వేఽపీశ్వరస్య ప్రమాణం నాస్తీత్యత ఆహ- మయీతి ॥

అనన్తా అసఙ్ఖ్యాతా గుణా యస్యాసావనన్తగుణ: I గుణతోఽనన్త ఇతి గుణానాం ప్రత్యేకమనవధికత్వమనన్తావాన్తరవిశేషవత్త్వం చాభిప్రేయతే I అనన్తవిగ్రహ ఇత్యన్తం భగవద్వాక్యమ్ I ఉత్తరం వేదవాక్యమ్ I గుణమాహాత్మ్యేతి సామాన్యవిశేషాభ్యాముక్తమ్ I మాహాత్మ్యం పరిమాణాతిశయ: I పరం పదమిత్యుద్దిశ్యాన్యదుచ్యత ఇతి న లిఙ్గవ్యత్యయదోష: I

నన్వేతాని వచనాన్యుపచరితార్థాని కిన్న స్యురిత్యత ఆహ- కథమేవేతి ॥

బాధకవశాద్ధి ముఖ్యార్థోఽపోద్యతే I నచాత్ర తదస్తీత్యతోఽనన్తగుణతా విష్ణో: కథమేవాపోద్యతే I

యచ్చ వైశేషికాదిభిరీశ్వరజ్ఞానేచ్ఛాప్రయత్నానామఖణ్డత్వముక్తం తదప్యసత్ I "అనన్తం గుణత:' ఇతి ప్రత్యేకం గుణానామనన్తవిశేషవత్త్వస్యాగమసిద్ధత్వాత్ I తదనఙ్గీకారే బాధకం చాహ- యదీతి ॥

తత్తద్విషయతా ఘటాదివిషయతా, విధీయతే అస్తిత్వేనాఙ్గీక్రియతే I మా భూత్తత్తద్విషయత్వమిత్యత ఉక్తమ్- సార్వజ్ఞార్థమితి ॥ ఉపలక్షణం చైతత్ I సర్వకర్తృత్వాద్యర్థం చేత్యపి ద్రష్టవ్యమ్ I అత్రానన్తవిశేషా ఇతి యథాగమసిద్ధోక్తి: I వస్తుతస్తు యది ఈశ్వరజ్ఞానాది నిర్విశేషం స్యాత్తదా తత్తద్విషయత్వం న స్యాత్ I తదా చ తస్య సార్వజ్ఞాదికం న స్యాత్ I సర్వవిషయజ్ఞానవాన్హి సర్వజ్ఞో నామ I తథా సర్వకార్యోత్పత్తివిషయేచ్ఛాప్రయత్నవాన్సర్వకర్తా I సర్వకార్యవినాశవిషయేచ్ఛాదిమాంశ్చ సర్వసంహర్తా I అఙ్గీకృతం చ సార్వజ్ఞాది పరేణ పరమేశ్వరస్య I అతస్తదర్థం జ్ఞానాదేస్తత్తద్విషయతయా భావ్యమ్ I కథం చ తథా సతి నిర్విశేషత్వమితి I

ఏతన్నైదపి నిరస్తమ్ । యదాహు: । "అనిత్యం హి జ్ఞానాది కర్మకారకతయా విషయసహితత్వమపేక్షేత । నిత్యస్య తు కిం విషయేణ' ఇతి । విషయాణాం చానన్త్యాదనన్తవిశేషతాసిద్ధి: ।

స్యాదేతత్ । నిర్విశేషమేవేశ్వరజ్ఞానం జ్ఞప్తిరూపమ్ । తత్తు త్రైస్త్రైర్ఘటాద్యుపాధిభిస్తత్తద్విషయమితి వ్యపదిశ్యతే । ఏవమఖణ్డైవ తస్యేచ్ఛాఽస్త్విత్యేవమాకారా । తథాఽపి త్రైస్త్రై: సృష్ట్యయాద్యుపాధిభి: సిసృక్షా సఞ్జిహీర్షేత్యాద్యుచ్యతే । తథా ప్రయత్నోఽపి । అత: స్వతో విశేషాభావేఽప్యౌపాధికవిశేషవశాత్తత్తద్విషయతా సార్వజ్ఞ్యాదికం చ యుక్తమిత్యత ఆహ- ఔపాధికేతి ॥

ఔపాధికోఽపి విశేషోఽస్తి న వా । అస్తి చేత్కథం నిర్విశేషత్వమ్ । న చేత్పున: సార్వజ్ఞ్యాద్యభావ ఇత్యాదిపూర్వోక్తన్యాయేనైవ నిరస్తమిత్యర్థ: । కిఞ్చోపాధిర్జ్ఞానాదిసమ్బద్ధో విశేషమాపాదయేదసమ్బద్ధో వా । ఆద్యే సమ్బన్ధో విషయవిషయిభావాతిరిక్తో నాస్తీతి పూర్వమేవ తద్విషయత్రైష్యవ్యా । ద్వితీయేఽతిప్రసఙ్గ: । అపి చాస్త్విత్యేవమాకారేణైవేచ్ఛాదినా సృష్ట్యయాదికం భవతి ఉత సృష్ట్యయాదికం భవత్విత్యేవమాకారేణ । నాద్య: । అతిప్రసఙ్గాత్ । ద్వితీయే స్వత: సవిశేషత్వమిత్యేషా దిక్ ।

వైశేషికాదయ: కేచిదీశ్వరజ్ఞానం స్వప్రకాశం న భవతీత్యాహు: । తానపాకరోతి- స్వప్రకాశత్వమపీతి ॥

యైస్త్వితి సమ్బన్ధ: । కేచిద్వైశేషికాదయ: స్వప్రకాశతామఙ్గీకుర్వన్తీత్యేతత్సూచయితుం తుశబ్ద: । జ్ఞానస్య ఈశ్వరజ్ఞానస్య । తేషాం పక్ష ఇతి శేష: । తస్య ఈశ్వరస్య । కథం స్వప్రకాశత్వాభావే సర్వజ్ఞతాఽభావ ఇత్యత ఆహ- స్వేతి ॥

స్వజ్ఞానాధిగమాభావాదిత్యర్థ: । ఏకమేవ హీశ్వరజ్ఞానం తచ్చ స్వవ్యతిరిక్తమేవ విషయీకరోతి న తు స్వరూపమితి కథమీశ్వర: సర్వజ్ఞ: స్యాదితి ।

స్వప్రకాశజ్ఞానాభావేఽపీశ్వరస్య సార్వజ్ఞసమ్భవం శఙ్కతే- జ్ఞానమితి ॥

విశ్వాధిగం స్వవ్యతిరిక్తసమస్తవిషయమ్ । తజ్జ్ఞానం విషయో యస్య తత్తథోక్తమ్ । స్యాదయం దోషో యదీశ్వరస్యైకమేవ జ్ఞానం స్యాన్న చైవమ్ । ద్వే ఖల్వీశ్వరజ్ఞానే । తత్రైకం స్వవ్యతిరిక్తద్వితీయజ్ఞానసహితసర్వవిషయమ్ । ద్వితీయం తు తజ్జ్ఞానవిషయీకారి । ఏవంచ జ్ఞానస్య స్వవిషయత్వాభావేఽపీశ్వరస్యైవంవిధజ్ఞానద్వయేనైవ సర్వవిత్త్వముపపద్యత ఇతి ।

తథాఽపీశ్వరస్యాసార్వజ్ఞం తజ్జ్ఞానస్య వా స్వప్రకాశత్వం దుష్పరిహరమిత్యాశయవానుత్తరమాహ- ఏష ఏవేతి ॥

ఆస్తాం తావత్సజాతీయాత్మవిశేషగుణయౌగపద్యానుపపత్తి: । జ్ఞానద్వయవానహం, జ్ఞానద్వయేన సర్వజ్ఞోఽస్మి, ఇదం మే జ్ఞానమేతజ్జ్ఞానవిషయం ఏతచ్చైతద్విషయమిత్యాదిరేష ఏవార్థ ఈశ్వరేణ జ్ఞాయతే న వా । నేతి పక్షే తస్య సార్వజ్ఞం న స్యాత్ । ఆద్యే కిమేతయోరన్యతరేణోత జ్ఞానాన్తరేణ ।

ప్రథమస్యేదముత్తరమ్ । ఏష ఏవార్థస్తయోరన్యతరేణ జ్ఞానేనావసితో విషయీకృతో యది తదా తస్య జ్ఞానస్య స్వప్రకాశత్వం స్యాదేవేతి । తత్కథమిత్యత ఆహ- జ్ఞానం హీతి ॥

యద్యప్యేతజ్జ్ఞానం న నిష్కృష్యం స్వస్య స్వవిషయతామాపద్యతే । తథాఽపి జ్ఞానవిషయస్యైతస్య జ్ఞానద్వయానహమిత్యాదేరర్థస్య విశేషణం భవత్యేవ । తథాచ విశిష్యార్థవిషయత్వే విశేషణభూతస్వవిషయత్వమవర్జనీయమేవ । నహి దణ్డిసాక్షాత్కారే దణ్డో న స్ఫురతీతి యుక్తమితి ।

ద్వితీయే దోషమాహ- జ్ఞానాన్తరేణేతి ॥

జ్ఞానాన్తరేణ తృతీయేన జ్ఞానేన । యద్యేషోఽర్థో విషయీక్రియతే । అత్ర అస్మిన్పక్షే అనవస్థితి: జ్ఞానద్వయవానీశ్వర ఇతి నియమాభావో భవేత్ ।

యస్తు జ్ఞానత్రయవానితి నియమం మన్యతే స ప్రష్టవ్యః । కిం జ్ఞానత్రయవానహమస్మీత్యాదికమర్థమీశ్వరో వేత్తి న వేతి । ద్వితీయే తు పునరసార్వజ్ఞమ్ । ఆద్యే కిమేతత్త్రయాన్యతమేన, ఉత చతుర్థేన । నాద్యః । స్వప్రకాశతాపత్తేః । ద్వితీయే పునరనవస్థైవ । ఏవం జ్ఞానాన్తరపరమ్పరాభ్యుపగమవ్యసనం దుర్వారం స్యాత్ ।

నన్వనన్తానీశ్వరజ్ఞానాన్యభ్యుపగచ్ఛామి కో దోష ఇతి చేన్న । కల్పనాగౌరవాద్వరమేకస్యైవ జ్ఞానస్య స్వప్రకాశత్వాభ్యుపగమ ఇత్యాశయవానుపసంహరతి- స్వప్రకాశత్వమితి ॥

నను జ్ఞానం న స్వప్రకాశం వస్తుత్వాదిత్యాదేః విరుద్ధం(ది) స్వప్రకాశత్వం కథమఙ్గీకర్తుముచితమితి చేత్ (న) । యత్ వస్తు, న తత్స్వప్రకాశమితి వ్యాప్తిజ్ఞానం స్వాత్మానం న విషయీకరోతి చేన్న సర్వోపసంహారవద్వ్యాప్తిసిద్ధిః । విషయీకరణే తు స్వప్రకాశత్వం దుర్నివారమిత్యాశయవతో వోపసంహారః ।

యదుక్తమీశ్వరోఽనన్తగుణ ఇతి తదనుపపన్నమ్ । చతుర్వింశతేరధికానాం గుణానామభావాత్ । తత్రాపి కేషాఞ్చిదీశ్వరేఽనుపపత్తేః । తస్మాదుపపన్నైరప్యభిరేవ గుణైరుపపన్నో భగవానితి । మైవమ్ । శౌర్యౌదార్యప్రాగల్భ్యప్రభృతీనాం గుణానాం భావాత్ । పరేణ స్వీకృతేష్వపి కేషాఞ్చిదనుపపత్త్యభావాచ్చ । తథాహి । సుఖం తావదీశ్వరస్య కుతో నాఙ్గీకర్తవ్యమ్ । ఈశ్వరః సుఖరహితో దుఃఖరహితత్వాద్ఘటవత్ । సుఖవాంశ్చేద్దుఃఖవాన్ప్రసజ్యతే దేవదత్తవదితి విపక్షే బాధకోపపన్నాదనుమానాదితి చేత్ । తత్రానుగ్రాహకస్య తర్కస్య తావద్దూషణమాహ- సుఖవానితి ॥

కథం వ్యాప్త్యభావ ఇత్యత ఆహ- నిర్దుఃఖత్వమితి ॥

యద్యపి సుఖిత్వం దుఃఖిత్వేన సహచరితం దేవదత్తాదావుపలబ్ధమ్ । తథాఽపీశ్వరే నిర్దుఃఖేఽపి వాచ్యం ప్రాక్ ప్రసఙ్గానాద్వ్యాప్తిగ్రహణవేలాయామేవేదం వ్యాప్తిభఙ్గోద్భావనమితి । సర్వత్రాప్యేవం వక్తుం శక్యత్వేనోక్తదోషానిస్తారాదితి । మైవమ్ । స్వాభ్యుపగమమాత్రేణాపాదనస్థలే వ్యాప్తిభఙ్గాభిధానే సత్యేవమేతత్ । నచైవం ప్రకృతే । శ్రుతిబలేనైవేశ్వరే సుఖిత్వస్య దుఃఖిత్వ(స్య)వ్యభిచారోపపాదనాత్ । తదిదముక్తమ్- శ్రుత్యైవ భణ్యత ఇతి ॥ ప్రత్యేకం సమ్బన్ధాదేకవచనమ్ ।

కాఽసౌ శ్రుతిరిత్యతోఽర్థతస్తాముదాహరతి- య ఇతి ॥

అనేన "యోఽశనాయాపిపాసే శోకం మోహం జరాం మృత్యుమత్యేతి' ఇతి శ్రుతిముపాదత్తే । విపాప్మేత్యనేన "య ఆత్మాఽపహతపాప్మా' ఇత్యాదిశ్రుతిమ్ । సా నిర్దుఃఖత్వాద్యభిధాత్రీ ।

నన్వానన్దశ్రుతేర్దుఃఖాభావవిషయత్వోపపత్తేర్న శ్రుత్యవష్టమ్భేన ప్రసఙ్గమూలభూతవ్యాప్తిభఙ్గో వక్తుం శక్యత ఇత్యతోఽఙ్గీకృత్య తావత్సోపాధికత్వమాహ- ఈశ్వరస్యేతి ॥

తథేష్యత్వం దుఃఖీ భవత్వితీష్యత్వమ్ । దుఃఖిత్వోపాధిః దుఃఖిత్వప్రయోజకమ్ । అపిపదేనాధర్మాదిమత్త్వం సముచ్చినోతి । అనాదరో వినా బాధకేన ప్రతీతార్థపరిత్యాగః । మా భూత్తావత్ శ్రుత్యవష్టమ్భేన వ్యాప్తిభఙ్గః, సోపాధికతయా తు భవిష్యతి ।

సోపాధికసమ్బన్ధస్య వ్యభిచారనియమాదితి ।

యః సుఖీ స దుఃఖీ భవత్వితీశ్వరేచ్ఛావిషయ ఏవేతి నియమాన్నాయముపాధిరిత్యత ఆహ- న చేతి ॥

ఈశ్వరస్య హి "ఆనన్దం బ్రహ్మణో విద్వాన్' ఇత్యాదిశ్రుతేః సుఖిత్వేఽపి నోపాధిమత్త్వమ్ । కస్యాప్యాత్మదుఃఖితేచ్ఛాఽభావాదత ఏతదుపాధేర్వ్యాప్యాభిమతవ్యాపకత్వం నివాయర్తే । యద్యప్యయం నియమో న దర్శనమాత్రేణ సిద్ధయతి । అతిప్రసఙ్గాత్ । నియామకం తు నాస్తీతి వక్తుం శక్యతే । తథాఽపి శ్రుత్యర్థపరిత్యాగం వారయితుం ప్రసఙ్గాపాదనాయేదముదితమితి ద్రష్టవ్యమ్ । భవేదేతద్యద్యానన్దశ్రుతిః సుఖవాదినీ స్యాన్న చైతదస్తి । తస్యా దుఃఖాభావపరత్వాదితి చేత్ । కిం బాధకాదియం శ్రుతిః స్వార్థాత్ప్రచ్యావ్యతే ఉత్రైవమేవ । న తావద్ద్వితీయః । దుఃఖాభావశ్రుతేరప్యన్యథయితుం శక్యత్వేన తర్కస్యేష్యాపత్తితాపత్తేః । ఆద్యే న తావత్ప్రత్యక్షమాగమో వా బాధకోఽస్తి । తతః సుఖిత్వే దుఃఖిత్వప్రసఙ్గో వా నిర్దుఃఖత్వానుమానం వా బాధకమితి వాచ్యమ్ । తదుభయమపి వ్యప్తిబలప్రవృత్తం వా స్యాత్సహదర్శనమాత్రబలప్రవృత్తం వా । నాద్యః । ఇతరేతరాశ్రయత్వప్రసఙ్గాత్ । సిద్ధే హి శ్రుతేః స్వార్థప్రచ్యావనే తర్కానుమానయోర్వ్యాప్తిసిద్ధిస్తత్సిద్ధౌ చ శ్రుతేః స్వార్థాత్ప్రచ్యావనసిద్ధిరితి ।

నన్వేతద్భవతామపి సమానమ్ । శ్రుతే: స్వార్థపరత్వే తర్కానుమానయోర్వ్యాప్తిభఙ్గ:, సతి చ తస్మిన్ శ్రుతే: స్వార్థపరత్వమితి । మైవమ్ । యత: ప్రతీతార్థపరిత్యాగ ఏవ బాధకమపేక్షతే । న స్వార్థపరత్వం, బాధకాభావమ్ । తస్య ప్రతీత్యైవ సిద్ధత్వాత్ । ద్వితీయే త్వతిప్రసఙ్గ: స్యాదిత్యాహ- సహేతి ॥

ఆపాద్యేన సాధ్యేన వా సహదర్శనం యస్యాపాదకస్య సాధనస్య వా తత్సహదర్శనమ్ । శ్రుతీనామ్ ఈశ్వరస్యానన్ధవాదినీనామ్ అపలాపక: స్వార్థప్రచ్యావక: । యజ్ఞాదేరిత్యాదిపదేన గోభ్యో యవసదానం గృహ్యతే । యుతే: యోగాత్ । యది సహదర్శనమాత్రేణానన్దశ్రుత్యర్థాలాప: క్రియేత । తదా యా హింసా సా పాపహేతురితి సహదర్శనేన జ్యోతిష్యోమాదిశ్రుత్యర్థాపలాపోఽపి క్రియతామవిశేషాదితి భావ: ।

నన్వవిశేషోఽసిద్ధ: । హింసాత్వపాపసాధనత్వయో: । సాహచర్యే నిషిద్ధత్వస్యోపాధే: విద్యమానత్వాత్ । నచ సుఖిత్వదు:ఖిత్వసమ్బన్ధే కశ్చిదుపాధిరస్తి । ఈశ్వరస్య తథేష్యత్వముపాధిస్త్విదానీమపి గహ(నం ప్రవి)ననివిష్య ఇత్యాశఙ్కతే- తత్రేతి ॥

అస్తీత్యుచ్యత ఇతి శేష: ।

కేయం నిషిద్ధతా నామ । అకర్తవ్యతయా శ్రుత్యుక్తత్వమితి చేత్ । కేయమకర్తవ్యతాఽపి కరణానర్హతా వా కర్తురనిష్యహేతుతా వా । నాద్య: । బ్రహ్మహింసాయా అపి క్రియమాణత్వాత్ । ద్వితీయేఽపి కిం సాక్షాదనిష్యసాధనత్వం పరమ్పరయా వా । నాద్య: । హింసానన్తరమేవ దు:ఖోత్పాదాదర్శనాత్ । ద్వితీయే తు పాపసాధనతయోక్తత్వముపాధిరిత్యుక్తం స్యాత్ । ఏవంచాత్రాప్యుపాధిసద్భావాదవిశేష ఏవేతి పరిహరతి- అదు:ఖిత్వేనేతి ॥

"అదు:ఖిత్వేనానుక్తిరితి' దు:ఖిత్వేనోక్తిరిత్యర్థ: । కాఽసౌ దేవదత్తాదీనాం శ్రౌతీ దు:ఖిత్వోక్తిరిత్యత ఆహ- అదు:ఖమితి ॥

ప్రవర్తతే దు:ఖప్రహాణసాధనం పరమాత్మానం ప్రతిపాదయతీత్యర్థ: ।

ఏవమనుమానానుగ్రాహకం తర్కం నిరాకృత్యేదానీమీశ్వరో న సుఖీ నిర్దు:ఖత్వాద్ఘటవదిత్యనుమానమపి దూషయతి- శ్రుత్యుక్తిరితి ॥

కారణం ప్రమాయా: । "ఆనన్దం బ్రహ్మణో విద్వాన్' ఇత్యాదిశ్రుతి: ప్రమాణం న వా । నేతి పక్షే అపసిద్ధాన్త: । ఆద్యే తద్బాధితత్వేనాజాగలస్తన ఇవ వివక్షితార్థాసాధకమనుమానముపేక్షణీయమితి భావ: ।

నను శ్రుతి: ప్రమాణమేవ కిన్త్వనుమానవిరుద్ధత్వాత్ప్రతీతార్థం పరిత్యజ్య దు:ఖాభావపరతయా వ్యాఖ్యాతవ్యేత్యాశఙ్కయ, నైవమ్, అనుమానస్య శ్రుతిబాధకత్వాదర్శనాత్ । క్వచిదుపజీవ్యత్వాదినైవ బాధకత్వాత్ । ఏవమేవ బాధకత్వాభ్యుపగమే త్వతిప్రసఙ్గ: స్యాదిత్యాహ- అనుమానేనేతి ॥

పూర్వోక్తేన శాస్త్రయోనిసూత్రోక్తేన । నేశ్వర: స్యాత్ శ్రుతిదృష్టోఽపీశ్వరోఽనుమానవిరోధాత్త్యాజ్య: స్యాదితి భావ: । ధర్మశ్చ నైవ స్యాత్తత్ఫలం చ నైవ స్యాదిత్యత్రాప్యేవమేవ తాత్పర్యమ్ । యజ్ఞక్రియా నాదృష్టఫలహేతు: క్రియాత్వాన్నిష్ఠీవనాదిక్రియావత్ । ధర్మో వా న సుఖసాధనమదృష్టత్వాదధర్మవదిత్యాద్యనుమానసమ్భవాత్ । అతిప్రసఙ్గస్య విపర్యయే పర్యవసానమాహ- తేనేతి ॥

యస్మాదుపజీవ్యత్వాదిరహితేనానుమానేనానన్దశ్రుతేర్బాధాభ్యుపగమేఽనిష్టప్రసఙ్గస్తేన కారణేనైషా శ్రుతిరత్రేశ్వరస్యానన్దవత్త్వ ఏవ ప్రమా ప్రమాణం భవేన్న పునరన్యథా యోజ్యేతి ।

JOSHI-1

ా భూత్ శ్రుతిరప్రమాణం, మా చ భూదనుమానబాధయాఽర్థాన్తరపరా, తథాఽప్యనుమానస్య బాధికా కుత:, ప్రతిరోధికా తు భవేదిత్యత ఆహ- ఈశస్యేతి ॥

అనుమయేతి శ్రుతివ్యతిరిక్తప్రమాణోపలక్షణమ్ । ధర్మిప్రమా ధర్మిగ్రాహకం ప్రమాణమ్ । అనుమానం హి ప్రమాణాన్తరేణ సిద్ధే ధర్మిణి ప్రవర్తతే నాన్యథా । అత్ర చేశ్వరో ధర్మీ న చాసావనుమానేన సిద్ధ్యతీతి సమర్థితం ప్రాక్ । ప్రత్యక్షాద్యవిషయత్వం తు పరస్యాపి

సమ్మతమ్ । తత: పరిశేషాత్ శ్రుతిరేవ ధర్మిణ: పరమేశ్వరస్య గ్రాహికేత్యేష్యవ్యమ్ । తథాచానేనానుమానేన శ్రుతిప్రామాణ్యమనుమతమ్ । అన్యథా స్వస్యానుత్థానప్రసఙ్గాత్ । సా చోపజీవ్యా శ్రుతిరీశ్వరమానన్దవన్తమాచష్టే । తతస్తద్విరోధాదనుమానమప్రమాణమేవ । అగ్నిస్వరూపగ్రాహకప్రత్యక్షవిరుద్ధతచ్ఛైత్యానుమానవదితి । నచ వాచ్యం య: సర్వజ్ఞ ఇత్యాదివాక్యమనుమానస్యోపజీవ్యం నానన్దవాదీతి । సర్వస్యాపి వేదస్యైకవాక్యత్వేనార్ధ(జ)చరతీయాయోగాత్ । అన్యథాఽగ్నిగ్రాహకమేవోపజీవ్యమ్ । నతు తదౌష్ణ్యగ్రాహకమిత్యపి స్యాత్ ।

అనేనైవ న్యాయేనేశ్వరస్య విగ్రహరాహిత్యాద్యనుమానమపి సర్వం శ్రుతివిరుద్ధత్వాదప్రమాణమేవేత్యాశయవానుపసంహరతి- తస్మాదితి ॥

అత్ర ఈశ్వరవాక్యే । అత ఏవ సర్వగుణై: పూర్ణ ఇత్యుక్తమ్ అన్యథాఽఽనన్దవానిత్యవక్ష్యత్ ।

అనుపపత్త్యన్తరం వైశేషికాదిదర్శనే దర్శయన్ "నిత్యమేవ చ భావాత్' ఇతి సూత్రం వ్యాఖ్యాతి- నిత్యేచ్ఛత్వాదితి ॥

వైశేషికాదయో హి కాలవిశేషే ద్వ్యణుకాదిప్రక్రమేణ మహాభూతసృష్టిమభ్యుపగచ్ఛన్తి । తత్తదీయప్రక్రియాపర్యాలోచనాయాం నోపపద్యతే । కిన్తు తత్పక్షే కార్యం సదా భవేత్ । యదాఽభిలష్యతే తత: ప్రాగపి భవేత్ । కుత: । కారణసామగ్రీసమ్పత్తినిబన్ధనో హి కార్యోత్పత్తే: కాలనియమ: । తత్రాదిసృష్ట్యౌ పరమాణవ: సమవాయికారణభూతాస్తావత్సదా విద్యన్తే । నిమిత్తకారణం చేశ్వరేచ్ఛా నిత్యైవ । తథా కాలో ది(క్చ)క్ । యద్యప్యదృష్టం ధర్మాధర్మసమాఖ్యాతం న నిత్యం తథాఽపి ప్రలయేఽస్తీత్యఙ్గీక్రియత ఏవ । వృత్తిలాభస్తదా నాస్తీతి చేన్న । తస్యాపీశ్వరేచ్ఛాదికారణకస్య తద్భావేఽభావానుపపత్తే: । అత ఏవ పరమాణుసంయోగస్యాసమవాయికారణస్యాభావాన్న సదా సృ(సదాదిసృ)(మహదాదిసృ)ష్టిరితి నిరస్తమ్ । సంయోగానుత్పాదస్యాప్యనుపపత్తే: । తదసమవాయికారణకర్మాభావాదితి చేన్న । తదనుత్పాదస్యాప్యయోగాత్ । నచాతోఽన్యద్ద్వ్యణుకాదే: కారణమస్తి । యద్వైకల్యాదభిలషితసమయాత్ప్రాక్ కార్యాభావో భవేత్ । సత్యాం చాభిమతసామగ్ర్యాం కార్యానుదయే పశ్చాదపి నోత్పద్యేత । నియామకాభావాదితి । సదాత్వం సదాతత్వనమ్ । భావాత్ ప్రలయేఽపీతి శేష: । ఏవశబ్దస్య సదైవేతి సమ్బన్ధ: । కార్యం భవేదితి చాభ్యుపగమ్యోక్తమ్ । వస్తుతస్తు తత్పక్షే కదాఽపి ద్వ్యణుకాద్యుత్పత్తిర్న సమ్భవతి । వినాశకారణస్యేశ్వరేచ్ఛాదే: సదాతనత్వేన

సత్ప్రతిపక్షత్వాత్ । కార్యోత్పత్తిసహకృతమేవేశ్వరేచ్ఛాదికం వినాశకారణమిత్యఙ్గీకారేఽప్యుత్పత్త్యనన్తరమేవ వినాశ: ప్రసజ్యేతేతి । అత ఏవ సృష్ట్యయాదీతి వక్ష్యతి ।

స్యాదేవం యది కాలమాత్రం సృష్ట్యేర్వా సంహారస్య వా కారణం స్యాత్ । నచైవమ్ । కిన్తు కాలవిశేష ఏవాతస్తద్భావాభావాభ్యాం సృష్టిసంహారనియమో ఘటతే । తథా నేశ్వరేచ్ఛామాత్రం సృష్ట్యయాదిహేతు: కిన్తు తద్విశేష ఏవ తతస్తద్భావాభావప్రయుక్తా సృష్ట్యయాదివ్యవస్థా స్యాదితి చేన్న । కిం కాలదేశాదేరౌపాధికో భేద:, కింవా స్వాభావిక: । నాద్య: । నిరస్తత్వాత్ । ద్వితీయే త్వపసిద్ధాన్త ఇత్యాహ- నహీతి ॥

హిశబ్దేన "ఆకాశకాలదిశామేకైకత్వాత్' ఇత్యాదితద్వాక్యం స్మారయతి । కాలేతీశ్వరేచ్ఛాయా అప్యుపలక్షణమ్ ।

నన్విదం దూషణం భవతామపి సమానమ్ । తథాహి । మహదాద్యుపాదానకారణం ప్రకృతిర్నిత్యైవ । తథా నిమిత్తకారణమీశ్వరేచ్ఛాకాలాదికమపి । తదేవ చ ప్రలయకారణమ్ । అత: సృష్టిప్రలయసమయనియమో భవతామపి దుర్ఘట ఇత్యత ఆహ- అస్మన్మత ఇతి ॥

యద్యప్యస్మన్మతే హరేరిచ్ఛా సదాతనా । ప్రకృత్యాద్యుపలక్షణమేతత్ । తథాఽపి విశేషకాల ఏవైతస్య మహదాదే: సృష్ట్యయాది భవతీతి యోజనా । అస్మాభి: కాలే స్వభావత ఏవ భేదోఽభ్యుపగమ్యతే । తథా చ కాలవిశేషస్యైవ సృష్టిం సంహారం చ కారణత్వాత్తద్భావాభావాభ్యాం సత్స్వపీతరకారణేషు సృష్ట్యయాదిసమయనియమో యుజ్యత ఇతి భావ: ।

నను కాలవిశేష ఇతి వాచ్యమ్ । మైవమ్ । విశిష్యత ఇతి విశేష:, స చాసౌ కాలశ్చేతి విగ్రహగ్రహణాత్ । నను సదాతనీతి భవితవ్యమ్ । మైవమ్ । నాయం ట్యుట్యులోరన్యతర: ప్రత్యయ: । కిన్తు భ(భా)వార్థే తనప్రత్యయోఽయమ్ । అథవా తనేతి తనోతే రూపమేతత్ ।

నను తే కాలభేదా యది నిత్యాస్తదా స ప్రసఙ్గస్తదవస్థ: । వ్యర్థశ్చ కాలభేదాభ్యుపగమ: । అనిత్యత్వే తత్కారణం వాచ్యమితి చేత్ । సత్యమ్ । ఉపాదానం తు ప్రకృతిరేవ । నిమిత్తమాహ- విశేషాశ్చేతి ॥

న కేవలం మహదాది కిన్తు కాలస్య విశేషాశ్చ క్షణలవాదయః । ఏవశబ్దస్య హరేరేవేతి సమ్బన్ధః । సదేత్యనేన న యుగపత్సర్వక్షణసృష్టిర్యేన తేషామపి క్షణికత్వం స్యాత్ । కిన్తు నిరన్తరప్రవాహతయేత్యుక్తం భవతి ।

నను కాలవిశేషాణాం పరమేశ్వరాజ్జన్మ కుతః ప్రమాణాత్సిద్ధమిత్యత ఆహ- సర్వ ఇతి ॥

"సర్వే నిమేషా జజ్ఞిరే విద్యుతః పురుషాదధి' ఇతి శ్రుతిరేవ కాలవిశేషాణామీశ్వరాజ్జనిమాహ హి ఇత్యర్థః । విశేషణద్యోతతత ఇతి

విద్యుత్తస్మాత్పరమపురుషాత్సర్వే నిమేషాః కాలభేదా అధిజజ్ఞిరే యతాస్వం జాయన్త ఇతి । నన్వేషా శ్రుతిః కాలోపాధీనామీశ్వరాజ్జననమాహ, నతు కాలస్య । తథా సతి కాష్ఠాకలాముహర్తాశ్చేత్యుత్తరవాక్యస్య పౌనరుక్త్యప్రసఙ్గాత్ । నహి సర్వనిమేషాతిరిక్తం కాష్ఠాకలాదికమస్తి । ఉపాధయస్తు నిమేషాదిరూపాః పృథగేవేతి న తత్ర పునరుక్తిదోష ఇత్యత ఉక్తమ్- సాదరమితి ॥ యత్సర్వనిమేషజన్మాభిధాయ పునః కాష్ఠాదిజన్మాభిధత్తే తదాదరార్థమిత్యతో న పునరుక్తిదోషః । ఉపాధిభేదస్తు నోపపద్యత ఇత్యుక్తమేవేతి ।

నను నిమేషాదిశబ్దా అక్షిపక్ష్మసంయోగాదివాచినో న సాక్షాత్కాలాభిధాయినః । అతో నేయం శ్రుతిర్వ్యక్తం కాలస్యైవేశ్వరాజ్జన్మ ప్రతిపాదయితుమలమిత్యతోఽత్ర స్పష్టాం శ్రుతిం చాహ- ఉదీరయతీతి ॥

"సోఽన్తఃశరీరేఽర్పితభూతసూక్ష్మః కాలాత్మికాం శక్తిముదీరయాణః' ఇతి అస్య ఈశ్వరస్య వాగపి కాలస్యేశ్వరాదుత్పత్తిమాహేత్యర్థః । కాలాత్మికాం కాలాఖ్యాం సహకారిశక్తిముదీరయాణో జనయన్నిత్యర్థః । అత్ర కాలశబ్దాదీశ్వరస్య జగత్సృష్ట్యా శక్తిత్వాభిధానాచ్చ నార్థాన్తరకల్పనావకాశః ।

స్యాదేతత్ । కాలస్తావత్సర్వోత్పత్తిమతాం నిమిత్తమ్ । నచ కాలస్యోత్పత్తౌ కాలాన్తరమస్తి । తత్కథం తస్యోపపత్తిః । పూర్వకాలః పరకాలస్య నిమిత్తమితి చేన్న । ఇదానీం జాతస్తదానీం జాత ఇత్యధికరణతయా కాలస్య కారణతావధారణాత్ । అధికరణస్య

కార్యోత్పత్తిసమానకాలీనతాయా గేహే జాతో గోష్ఠే జాత ఇత్యాదౌ నిశ్చితత్వాదిత్యత ఆహ- కాలస్యేతి ॥

కాలస్యోత్పత్త్యఙ్గీకారే న కేవలం సాధకసద్భావ: । కిన్తు కశ్చన విరోధోఽపి నాస్తీతి యోజనా । ఏతచ్చ ప్రపఞ్చయిష్యతే ।

ఏవం స్వమతే కాలవిశేషభావాభావప్రయుక్త: సృష్ట్యాదే: సమయనియమ ఇతి సమర్థితమ్ । ప్రకారాన్తరేణ తం సమర్థయతే- అసఙ్ఖ్యాతేతి ॥

సర్వదా విద్యమానాయా ఇతి శేష: । సర్వదా విద్యమానాయా అపీశ్వరేచ్ఛయా: శక్తివ్యక్తిరూపావస్థితసిసృక్షాత్వాద్యసఙ్ఖ్యాతవిశేష(వత్త్వా)త్వాత్ తద్వ్యక్త్యవ్యక్తిప్రయుక్త: సృష్ట్యాదే: సమనియమో యుజ్యత ఇత్యర్థ: । యద్యపి కాలభేదమాత్రేణ కృతసమాధానమేతత్ । కాలవిశేషే స్రక్ష్యామీత్యేవంరూపత్వాద్భగవదిచ్ఛాయా న మోఘత్వమాపద్యతే । తథాఽపి వస్తుస్థితిరియం దర్శితా వేదితవ్యా ।

కాలస్య కాలగత్వేనేత్యుక్తం, తత్ర కిం కాల: స్వగత: కిం వా కాలాన్తరగత: । నాద్య: । స్వస్కన్ధారోహణవద్విరుద్ధత్వాత్ । న ద్వితీయ: । తదభావాత్ । భావే వా కాలాన్తరసృష్టివైయర్థ్యాత్ । తస్యాప్యుత్పత్తౌ కాలాన్తరాఙ్గీకారప్రసఙ్గాదిత్యత: సప్రమాణకముక్తం వివృణోతి- ఈశ ఇతి ॥

దేశ ఇత్యవ్యాకృతాకాశాభిధానమ్ ।

స్వగతా ఇత్యుక్త్యా ప్రాప్తాం దేశకాలయో: స్వాతన్త్ర్యశఙ్కాం వారయతి- ఈశాధీనావితి ॥

విశేషణమాత్రేణ సత్తాప్రతీతిప్రవృత్తీనాం పరమేశ్వరాయత్తత్వముచ్యతే । శ్రుతిరపీతి సాక్షిణం సముచ్చినోతి । యత: కాలస్య స్వగతత్వం శ్రుతి: ప్రాహ సాక్షిణా చ సిద్ధమ్ । అత: కాలస్య స్వగతత్వత: । స కాలస్తదైవ స్యాదితీశ: సదైవ స్వోద్దిష్ట ఏవ కాలే । తత్తత్కాలసృష్టిమేవ వాఞ్ఛతీత్యన్వయ: ।

ఏతదుక్తం భవతి । కాలాతిరిక్తకార్యాణామేవ కాలోఽధికరణతయా కారణం న కాలస్య । కేవలం శ్లో్వ ఘటం స్రష్యాఽస్మీతివత్కాలసృష్యిం వాఞ్చత: పరమేశ్వరస్యాధికరణతయోద్దేశ్య: కాల: క ఇతి ప్రశ్నో్నఽవశిష్యతే । తత్ర య: సృజ్య: స ఏవేత్యుత్తరమ్ । నహి సృజ్యస్య ప్రాక్ సత్త్వమస్తి । యేనోద్దేశ్యత్వం సత్త్వమపేక్షేత । అధికరణాధికర్తవ్యతా చైకస్యైవ శ్రుత్యాదిసిద్ధా విశేషబలాచ్చోపపద్యతే । అతో న కాలస్యోత్పత్తౌ కాచిదనుపపత్తిరితి ।

యదుక్తం యదేశ్వరేచ్ఛా సిసృక్షాకారా వ్యజ్యతే తదా మహదాదిసృష్యిభర్వతి । యదా తు సఞ్జిహీర్షారూపా సమ్పద్యతే తదా సంహారో భవతీతి । తత్రేదం వైచిత్ర్యం కిన్నిమిత్తమితి వాచ్యమ్ । నచ కాలవిశేషో నిమిత్తమితి యుక్తమ్ । తస్యేశ్వరేచ్ఛాయత్తత్వాత్ । నాపి పురుషార్థాయత్తమ్ । పారతన్త్ర్యాపత్తేరిత్యత ఆహ- స్వభావాదేవేతి ॥

ఏషా విచిత్రా । తస్మాత్కాలవిశేషాణామీశ్వరాధీనత్వే నేతరేతరాశ్రయదోషాపత్తిరితి హిశబ్దార్థ: । కుత ఏతదిత్యత ఆహ- దేవస్యేతి ॥

ఏతదవగమ్యత ఇతి శేష: ।

అపర ఆహ । కిమనయా కాలాదివైచిత్ర్యకల్పనయా । యావతా కారణానాం కార్యాణాం చ స్వభావాదేవ సమయనియమోపపత్తే: । అన్తతోఽపి హి స్వభావవాదోఽభ్యుపగన్తవ్య: । తతో వరమాదావేవ స్వభావవాదాభ్యుపగమ ఇతి । అత ఆహ- స్వభావోఽపీతి ॥

పురా "చేతనానాం విశేషో య:' ఇత్యాదౌ । స్వభావవాదమభ్యుపగచ్ఛతాఽపి తన్నియామకతయేశ్వరో అఙ్గీకార్య: । తతస్తత్రైకత్రైవ స్వభావానుసరణే ప్రమాణాయత్తేఽఙ్గీకార్యే కిమనేకత్ర తదభ్యుపగమేనేతి భావ: ।

న కేవలం పూర్వోక్తమేవ ప్రమాణం స్మర్తవ్యమ్ । కిన్తు ప్రమాణాన్తరమప్యస్తీత్యాహ- నిత్యా ఇతి ॥

తత ఇత్యస్య శ్రుతావేవ పరామర్శవిషయో ద్రష్టవ్య: । శ్రుతి: సర్వస్యేశ్వరాధీనతామాహేతి శేష: ।

అనుపపత్త్యన్తరం వైశేషికాదిమతే దర్శయన్, ॥ ఓం రూపాదిమత్త్వాచ్చ విపర్యయో దర్శనాత్ ఓం ॥ ఓం ఉభయథా చ దోషాత్ ఓం ॥ ఇతి సూత్రద్వయం వ్యాచష్టే- రూపేతి ॥

పరమాణోరితి జాత్యపేక్షమేకవచనమ్ । పార్థివాదీనాం చతుర్విధానాం పరమాణూనాం నిత్యతాముపయాన్తి వైశేషికాదయ: । తదనుపపన్నమ్ । పాథిర్వా: పాథసీయాస్తైజసాశ్చ పరమాణవోఽనిత్యా రూపవత్త్వాత్పటవత్ । యద్వా చతుర్విధా అప్యనిత్యా: స్పర్శవత్త్వాత్పటవత్ । ఏవం పార్థితవా ఆప్యాశ్చానిత్యా రసవత్త్వాత్పటవత్ । పార్థివా అనిత్యా గన్ధవత్త్వాత్తద్వదేవేత్యాద్యనుమానవిరుద్ధత్వాత్ । నచ సావయవత్వముపాధి: । గుణాదౌ సాధ్యావ్యాప్తే: । నచ ద్రవ్యత్వావచ్ఛిన్నే సాధ్యేఽస్యోపాధిత్వమ్ । యద్రూపాదిమత్తత్సావయవమితి సాధనవ్యాపకత్వాత్ । నచ ధర్మిగ్రాహకవిరోధ: । సాక్షిణైవ పరమాణుసిద్ధేరుక్తత్వాత్ । అనిత్యత్వే చ పరమాణూనాం న మూలకారణత్వసిద్ధి: । యది చ రూపాదిమన్తోఽపి పరమాణవో నానిత్యాస్తదా ఘటాదయోఽప్యనిత్యా న స్యురవిశేషాత్ । తథాఽ(చ)పి న పరమాణూనాం మూలకారణత్వమ్ । నచేశ్వరే హేతూనాం వ్యభిచార: । భౌతికత్వేన విశేషణాత్ । తథాచ వక్ష్యతి । "భౌతికం త్వేవ రూపాది వ్యాప్తం నాశేన నో మతే' । ఇతి ।

నన్వస్మాభిర్భూతసూక్ష్మాణాం నిత్యతాఽఙ్గీక్రియతే । తత్కథమేవమనుమీయతే । మైవమ్ । నహి పరమాణవో భూతసూక్ష్మాణి, కిన్నామాహం(కారో)మాత్రోపచితాని । వికృతాకారాశ్చ అనిత్యా ఏవేతి ।

॥ ఓం అపరిగ్రహాచ్చాత్యన్తమనపేక్షా ఓం ॥ ఇతి సూత్రం వ్యాచష్టే- శ్రీతీనాం చేతి ॥

సమ్బన్ధమాత్రే షష్ఠీ । అన్యథా తృతీయా స్యాత్ । శ్రుతయశ్చ "ఆత్మన ఆకాశ:' ఇత్యాద్యాస్తత్ర తత్రోదాహృతా జ్ఞాతవ్యా: । వైశేషికాదిమతస్యానుపాదేయత్వే సిద్ధే కిం లబ్ధమిత్యత ఆహ- అతశ్చేతి ॥ అయం సకలగుణపూర్ణపరబ్రహ్మవిషయ: । అవిరుద్ధ ఇతి న వైశేషికాసిదమతవిరోదేనాసమఞ్జసో మన్తవ్య ఇతి భావ: ।

॥ ఇతి శ్రీమన్న్యాయసుధాయాం వైశేషికాధికరణమ్ ॥

॥ అథ శ్రీమన్న్యాయసుధాయాం సముదాయాధికరణమ్ ॥

॥ ఓం సముదాయ ఉభయహేతుకేఽపి తదప్రాప్తి: ఓం ॥ అథేదానీం సౌగతమతమపాక్రియతే । తే చ చతుర్విధా: । వైభాషికా: సౌత్రాన్తికా మాధ్యమికా యోగాచారాశ్చేతి । తత్ర జగత్సత్యమేవ పరమాణుమయమాచక్షాణానాం వైశేషికాదీనాం నిరసనప్రసఙ్గాదనతిభేదం వైభాషికసౌత్రాన్తికమతమాదౌ తావన్నిరాక్రియతే । విప్రతిపత్తిం దర్శయంస్తన్మతముపన్యస్యతి- వైభాషికాశ్చేతి ॥

ఆహురితి వక్ష్యమాణేన సమ్బన్ధ: । క్షణికం క్షణమాత్రావస్థాయి । ముద్గరాభిఘాతాదీనాం వినాశహేతూనాం ప్రతిక్షణమనుపలమ్భాత్కథం క్షణభఙ్గిత్వమిత్యత ఉక్తమ్- స్వరసేతి ॥ స్వభావేనైవ క్షణికం స్వభావ ఏవాయం వస్తునో యద్వినాశిత్వమ్ । తత్ర కా కారణాపేక్షా । ముద్గరాదయోఽపి న వస్తువినాశహేతవ: । కిన్నామ ఘటాదిత: కపాలాదేర్విసదృశకార్యస్యోత్పత్తౌ నిమిత్తభూతా ఏవేతి ।

నను చ కారణానాం క్రియయా సంయోగే సతి తత్సమవేతతయా తత్పరిణామతయా వా కార్యేణోత్పత్తవ్యమ్ । తత్కార్యేణాప్యేవమితి కథం క్షణికత్వం జగత ఇత్యత ఆహ- అణూనామితి ॥

జగదాహు: । అణుసముదాయా ఏవ గోఘటాదిబోధబోధ్యా: । నతు తదతిరిక్తోఽవయవీ నామాస్తి । యేన క్షణికతా విరుధ్యేత । అణుమాత్రమితి వక్తవ్యే సముదాయగ్రహణమేకో మహానితి ప్రత్యక్షప్రత్యయవిరోధపరిహారార్థమ్ । ప్రత్యేకమణూనామప్రత్యక్షత్వేఽనేకత్వేఽమహత్త్వేఽపి తత్సముదాయస్య ప్రత్యక్షత్వాది యుజ్యత ఇతి భావ: ।

సముదాయో హి మేలకేన (కేనచిత్) పుంసా భవతి । నచాస్మదాదిస్తథేతీశ్వరోఽభ్యుపగన్తవ్య: స్యాత్ । తథాఽవయవ్యనభ్యుపగమే గోఘటాదివిలక్షణాకారతా న స్యాదిత్యత ఆహ- కాలేతి ॥

కాలకర్మణీ చ తే నిమిత్తే చ తత: । ఉత్పత్తికాలే ఆదిసృష్ట్యా । అన్యదా తు నిమిత్తాన్తరమస్తీతి భావ: । యుక్తానాం సన్నికృష్యతయోత్పన్నానామణూనాం సముదాయమితి సమ్బన్ధ: । కర్మాదివశాదేవ తథా తథా సన్నికృష్టా: పరమాణవో జాయన్తే । యతా యథా గోఘటాదివిచిత్రాకారావభాస: స్యాత్ । తత్ర కిమీశ్వరేణ । కిం వాఽవయవినా । సిద్ధాన్తినాఽపి హి

కర్మాదికం నిమిత్తమఙ్గీకర్తవ్యమ్ । సంయోగశ్చావయవవృత్త్యాదానుగుణ: । తావతైవ సర్వముపపద్యత ఇత్రత ।

కిమనాత్మప్రపఞ్చ ఏవ క్షణికో నేత్యాహ- ఆత్మానమితి ॥

క్షణికత్వహేతో: సత్త్వస్య సర్వత్ర సామ్యాదితి భావ: । క్షణికత్వే ప్రత్యభిజ్ఞావిరోధ ఇత్యత ఆహ- నిత్యమితి ॥

ఏతేషాం అణూనామ్ । సన్తావిషయా ప్రత్యభిజ్ఞేతి భావ: । నచైవం సత్త్వస్యానైకాన్త్యాత్ । సన్తానస్య సత్త్వాభావాత్ ।

ఏవం సామాన్యతో నిరూప్య విభాగమాహ- పఞ్చేతి ॥

జగద్వృక్షం పఞ్చస్కన్ధాత్మనా స్థితమాహు: । పఞ్చస్కన్ధానాహ- సంస్కారేతి ॥

స్థితి: స్కన్ధానామితి శేష: । సమనన్తరప్రత్యయ: సంస్కారస్కన్ధ: । రూపరసగన్ధస్పర్శశబ్దాత్మకా: పరమాణవో రూపస్కన్ధ: । నిర్వికల్పకం జ్ఞానం విజ్ఞానస్కన్ధ: । సవికల్పకం జ్ఞానం సంజ్ఞాస్కన్ధ: । వేదనాఽపరపర్యాయం దు:ఖం చైకస్కన్ధ: । అత్ర రూపస్కన్ధో బాహ్య: । అన్యే చత్వార ఆభ్యన్తరా ఇత్యాహురితి సమ్బన్ధ: ।

సుఖాదీనాం పదార్థాన్తరేణ విద్యమానత్వాత్కథం పఞ్చైవ స్కన్ధా ఇత్యత ఆహ- దు:ఖాభావాదితి ॥

చశబ్దేన కేచిత్సుఖం వేదనాస్కన్ధేఽన్తర్భావయన్తీతి సూచితం భవతి । యద్వాఽనుక్తసముచ్చయార్థశ్చశబ్ద: । యథా మూర్తాభావ ఏవాకాశం, రూపాదయ ఏవ పృథివ్యాద్యా:, సఙ్ఖ్యాదయస్తు గుణా: పృథగనుపలమ్భాన్న సన్త్యేవ । దేశాన్తరోత్పాద ఏవ కర్మప్రత్యయాలమ్బనమ్ । క్షణికస్య వాస్తవకర్మాయోగాత్ । సన్నికృష్యవిప్రకృష్యతయోత్పాద ఏవ సంయోగాదివ్యవహారగోచర: । అతద్వ్యావృత్తిరేవ గోత్వాదిసామాన్యబుద్ధిబోధ్యేత్యాది ।

అరూపేతి । సన్తన్యమానం జ్ఞానమేవాత్మా తస్య విషయోపప్లవ: సంసార: । అరూపా నిర్విషయా యా జ్ఞానసన్తతిస్తామేవే మోక్షమాహుర్నాన్యమిత్యతో న పఞ్చస్కన్ధప్రక్రియాభఙ్గ ఇతి ।

ఏవం వైభాషికసౌత్రాన్తికయో: సాధారణం మతముపన్యస్యావాన్తరభేదం తు నిరాకరణప్రస్తావ ఏవ వివక్షుర్యత్తావదుక్తం పరమాణుసముదాయ ఏవ గోఘటాదిప్రపఞ్చో న త్వవయవీ కశ్చిదస్తీతి తన్నిరాకర్తుం సముదాయ ఉభయహేతుకేఽపి తదప్రాప్తిరితి సూత్రం వ్యాచష్టే-స ఇతి ॥

యోఽయం గోఘటాదిబుద్ధివిషయత్వేనాభ్యుపగత: సముదాయ: స కిమేకపరమాణుహేతుక:, కింవా అనేకపరమాణుహేతుక: ।

నాద్య: । ఏకస్మాత్పరమాణో: సముదాయోత్పాదానుపపత్తే: । న హ్యేకైకస్మింస్తరౌ తరుసముదాయబుద్ధి: కస్యాపి విద్యతే । సముదాయకల్పనం వానర్థకమాపద్యేత । మహత్త్వేన్ద్రియకత్వయోరసమర్థితత్వాత్ । అనేన అపిశబ్దలబ్ధోఽర్థో దర్శిత: ।

ద్వితీయం నిరాకరోతి- నేతి ॥

ఉభయగ్రహణమనేకమాత్రోపలక్షణమ్ । సకాశాదితి శేష: । చశబ్దేన సముదాయో యుజ్యత ఇత్యనుకృష్యతే ।

కుతో న యుజ్యత ఇతి చేత్ । అనేకహేతుకత్వేఽపి కిమసముదితానేకహేతుకోఽథ సముదితానేకహేతుక ఇతి వక్తవ్యమ్ । ఆద్యే సర్వత్ర(త్రాపి)గోఘటాదిబుద్ధిప్రసక్తి: । అసముదితపరమాణూనాం సర్వత్ర భావాత్ । సముదాయస్య చ తన్మాత్రహేతుకత్వాత్ । సముదాయాఙ్గీకారవైయర్థ్యప్రసఙ్గశ్చ । ద్వితీయానుపపత్తౌ హేతుమాహ- ఉభయత్వమితి ॥

యద్యస్మాదుభయత్వం సముదితానేకత్వం సముదాయసాపేక్షమ్ । జాతే హి సముదాయేఽనేకేషాం సముదితత్వం (సం)భవతి । తస్మాన్నేతి సమ్బన్ధ: ।

సముదితానేకత్వస్య సముదాయసాపేక్షత్వేఽపి కుతస్తత: సముదాయోత్పాదో న యుజ్యత ఇత్యాశఙ్కాం పరిహరత్సూత్రార్థముపసంహరతి- అత ఇతి ॥

సముదాయస్య సముదితానేకేషాం చేతరేతరాపేక్షోత్పత్తికత్వేనేత్యర్థ: । సముదాయాను(త్పత్తౌ) చాణూనాం మహానేక ఇతి ప్రత్యక్షబుద్ధిగోచరతాఽయోగాదవశ్యమఙ్గీకరణీయోఽవయవీతి । కిఞ్చాయం సముదాయ: కిం పరమాణూనాం సంయోగ: కింవాఽనేకత్వసఙ్ఖ్యా । ఉత ద్రవ్యాన్తరమ్ । నాద్యద్వితీయౌ । అనఙ్గీకారాత్ । అఙ్గీకారేఽప్యతీన్ద్రియాశ్రితయోస్తయోరైన్ద్రియకత్వానుపపత్తి: । తృతీయే స ఏవావయవీ । సాంవృతోఽసావితి చేత్ । తర్హి పునర్మహానిత్యాదిప్రమానుపపత్తిస్తదవస్థైవ । భ్రాన్తిరియమితి చేత్(న) । భ్రాన్తేరభ్రాన్తిపూర్వకత్వేన క్వచిన్మహత్త్వాదేవర్ాస్తవత్త్వప్రసఙ్గాత్ । అనాదివాసనావశాదానాదిరేవేయం భ్రాన్తిరితి చేన్న । నీలాదిజ్ఞానస్యాపి తథాత్వప్రసఙ్గాత్ ।

నను విషమమిదముచ్యతే । అవయవిని బాధకసద్భావాత్ । తథాహి । అవయవీ కిమవయవేషు ప్రత్యేకం కార్త్స్న్యేన వర్తతే । కిం వైకదేశేన । ఆద్యేఽనేకత్వప్రసఙ్గ: । న ద్వితీయ: । తస్యావయవాన్విహాయైకదేశాభావాత్ । భావే వా(త) అత్రాపి వృత్తివికల్పప్రసఙ్గాత్ ।

కిఞ్చ కేషుచిత్తన్తుషు చలత్సు తద్గతోఽవయవీ చలతి న వా । నేతి పక్షే యుతసిద్ధిప్రసఙ్గ: । ఆద్యే తు నిశ్చలావయవాశ్రితో న చలతీతి చలాచలత్వలక్షణో విరుద్ధధర్మాధ్యాస: । ఏవమావృత్తానావృతత్వరక్తారక్తత్వలక్షణావపి విరుద్ధధర్మాధ్యాసౌ ద్రష్వ్యావితి ।

ఉచ్యతే । నాస్మాభిరవయవేభ్యోఽత్యన్తభిన్నోఽవయవీ గృహ్యతే । కిన్తు తత్పరిణామవిశేష ఏవ । తత్ర కుతో వృత్తివికల్పావకాశ: । చలాచలత్వాదివిరోధస్తు భేదాభేద(దాది)విరోధవదపాక్రియత ఇతి నావయవిని బాధకసద్భావ: । నచ వాచ్యం సముదాయో

భవద్భిరఙ్గీ(క్రియ)కృత ఏవ త(తశ్చ)త్రాక్షేపసమాధానసామ్యమితి । యతోఽనేకేషామేకకాలదేశకార్యాద్యవచ్ఛేదేన మేలనం సముదాయోఽభ్యుపగమ్యతే । స చామిలితేభ్య ఏవ భవ(తీ)తి । స్థాయితానాం చ తత్సమ్భవో న క్షణభఙ్గవాద ఇతి వక్ష్యతి ।

ఉక్తమర్థమాక్షిప్య సమాదధత్సూత్రమ్ ఓం ఇతరేతరప్రత్యయత్వాదితి చేన్నోత్పత్తిమాత్రనిమిత్తత్వాత్ ఓం ॥ ఇతి । తత్రాక్షేపాంశం తావద్వ్యాచష్టే- అన్యోన్యేతి ॥

భవేదిదమన్యోన్యాశ్రయత్వం యద్యయం సముదాయః కాదాచిత్కః స్యాత్ । నచైవమ్ । సదాతనం త్విమమభ్యుపగచ్ఛామః । ఏవం తర్హి సృష్టిప్రలయవ్యవస్థా న స్యాదితి చేన్న । యతస్తస్య సముదాయస్య సదాతనత్వేఽపి పుంసః సముదాయత్వవేదనం స్యాత్ । కదాచిదితి శేషః । తతస్తదపేక్షయా సృష్ట్యయాదివ్యవస్థోపపద్యత ఇతి భావః । సముదాయస్య సదాతనత్వే తద్వేదనమపి కుతః కాదాచిత్కమిత్యత ఉక్తమ్- తచ్చేతి ॥ తత్సముదాయత్వవేదనం పరమాణుసామీప్యహేతుకమ్ । నచ సామీప్యం సదాఽస్తీతి వేదనస్య కాదాచిత్కత్వమితి । సముదాయత్వవేదనస్య సామీప్యహేతుకతా కుత ఇత్యత (ఉక్తం) ఆహ- అన్యోన్యేతి ॥ అన్యోన్యపరమాణుజ్ఞానాపేక్షయా హి తద్భవతి । నచాన్యోన్యజ్ఞానం సామీప్యేన వినా భవతీతి ।

నను వేదనమేవ పుమానితి సౌగతా మన్యన్తే । తత్కథం పుంసో వేదనమితి । ఉచ్యతే । జ్ఞానం హి ద్వివిధం భవతి । ప్రవృత్తిజ్ఞానమాలయజ్ఞానం చేతి । తత్రాలయజ్ఞానం ప్రవృత్తిజ్ఞానదుఃఖసంస్కారాస్పదం పుమానిత్యుచ్యతే । ప్రవృత్తిజ్ఞానం తు సముదాయత్వవేదనమితి న విరోధః ।

ఏతదుక్తం భవతి । అనేకే పరమాణవ ఏవ సముదాయః । తదనేకత్వం చ సముదాయత్వమ్ । తన్మిలితేష్వివ విరలేష్వపి విద్యతే । కిన్తు న సదా సముదాయత్వవేదనం భవతి । ఇతరపరమాణుసహితేతరపరమాణుసహితేతరపరమాణుజ్ఞానే సతి హి సముదాయత్వజ్ఞానం భవతి । అపేక్షాబుద్ధేరనేకత్వవ్యఞ్జకత్వాత్ । నచేతరేతరపరమాణుజ్ఞానే సతి హి సముదాయత్వజ్ఞానం భవతి । అపేక్షాబుద్ధేరనేకత్వవ్యఞ్జకత్వాత్ । నచేతరేతరపరమాణుజ్ఞానే సతి హి సముదాయత్వజ్ఞానం భవతి । మ(ధు)ధురాపాటలీపుత్రస్థితయోర్వృక్షయోరితరేతరప్రత్యయో దృష్టః । కిఞ్చాధిపతిసహకాయర్ాలమ్బనసమనన్తరప్రత్యయాశ్చత్వారో హి జ్ఞానహేతవః । అధిపతిరిన్ద్రియమ్ । నచ విరలానాం పరమాణూనామిన్ద్రియాలమ్బనవిరలపరమాణుభ్యస్తదాలమ్బనతయా తథాతథా సన్నికృష్టాః పరమాణవో జాయన్తే । అనధిపతీన్ద్రియేభ్యశ్చాధిపతీన్ద్రియాణి । అథేదానీం సమనన్తరప్రత్యయబలాదేకో మహానితి జ్ఞానముత్పద్యతే । తేన నాన్యోన్యాశ్రయత్వమ్ । నాపి సృష్ట్యయాద్యనుపపత్తిరితి ।

ఏతేన పక్షాన్తరమపి సూచితమ్ । విరలపరమాణుభ్య: సన్నికృష్యా: పరమాణవో జాయన్తే । తదేవ తేషాం సముదాయత్వమ్ । అతో న కశ్చిద్దోష ఇతి ।

సమాధానాంశం వ్యాచష్టే- కార్యేతి ॥

కార్యసమ్భూతిమాత్రే వ్యాపృతిర్యస్య తత్తథోక్తం కారణం కార్యసమ్భూతిమాత్రవ్యాపృతి: యతస్తతో నేతి శేష: । యథానుతమేతన్న పరిహారక్షమమ్ అతోఽభిప్రాయమాహ- న త్వితి ॥

విశిష్యన్త ఇతి విశేషా: । కార్యాణ్యేవ విశేషా: కార్యవిశేషా: । కారణమితి జాతావేకవచనమ్ । కారణాని ఖలు స్వసదృశకార్యజననవ్యాపారాణి । నతు విసదృశకార్యజననే వ్యాపృతానీత్యర్థ: । కిమతో యద్యేవమిత్యత ఆహ- అత ఇతి ॥

సదృశకార్యజనకత్వనియమాదిత్యర్థ: । సంయోగిరూపే గ్రాహ్యగ్రాహకరూపే యే అర్థేన్ద్రియే తయో: కార్యయో: కారణతా సంయోగిరూపకారణతా । అర్థేన్ద్రియయో: సంయోగిరూపకారణతా (అర్థేన్ద్రియసంయోగిరూపకారణతా ।) సా నైవోపపద్యతే । కుత: । హి యస్మాత్కారణస్యాత్మనో నైవ తజ్జ్ఞానతాఽస్తీతి యోజనా ।

ఇదముక్తం భవతి । కారణం హి సదృశకార్యజననస్వభావం (వా) స్యాత్, విసదృశకార్యజననస్వభావం వా, ఉభయస్వభావం వా, అనుభయ(జనన)స్వభావం వా ।

తత్ర యత్రాద్య: కల్పోఽఙ్గీక్రియతే తదేన్ద్రియానాలమ్బనేభ్యో విరలపరమాణుభ్యస్తథాభూతా ఏవ పరమాణవో జాయేరన్ । న పున: కదాచిదిన్ద్రియాలమ్బనభూతా మిలితా: । ఇన్ద్రియేభ్యశ్చార్థానధిపతిభ్యస్తథావిధాన్యేవేన్ద్రియాణ్యుత్పద్యేరన్ । న జాత్వర్థాధిపతీన్ద్రియాణి । ఆత్మానశ్చాసముదాయజ్ఞానాత్తాదృశ ఏవాత్మా జాయేత । న కదాచిత్తజ్జ్ఞానవాన్ । అన్యథా కారణపరమాణ్వాదీనామపీన్ద్రియాలమ్బనత్వాదికమభ్యుపగన్తవ్యం స్యాత్ । ఇతరథా సదృశకార్యజననస్వభావభఙ్గాపత్తే: । ఉభయథా సముదాయవేదనస్య కాదాచిత్కత్వం నోపపద్యత ఇతి ।

ద్వితీయమాశఙ్కతే- విశేషేతి ॥

తథాచేన్ద్రియానాలమ్బనవిలపరమాణ్వాదిభ్యస్తదాలమ్బనమిలితపరమాణ్వాదిజనిరుపప
ద్యత ఇతి భావ: । నిరాకరోతి- కుత ఇతి ॥

తర్హీతి శేష: । సర్వశోఽపి కార్యాణామితి సమ్బన్ధ: । అత్ర కార్యగ్రహణం పరమతానుసారేణ ।
కారణస్య విసదృశకాయర్జననస్వభావతాయామాకపాలభావాత్సర్వేష్వపి ఘటక్షణేషు
ఘటాకారతా న స్యాత్ । కిన్తు ఘటక్షణాద్గజక్షణస్తతో గర్దభక్షణ ఉత్పద్యతే । తథా
నీలక్షణాత్పీతక్షణస్తత: కపోతక్షణో జాయేత । నీలానువృత్తిస్తు న స్యాదితి ।

అస్తు తర్హ్యుభయస్వభావం కారణమితి తృతీయ: పక్ష ఇతి చేన్న ।
విరోధేనైకస్యాప్యజననప్రసఙ్గాత్ । అవిరోధే త్వాహ- అత ఇతి ॥

ప్రకృతపక్షద్వయం సమాహృత్యాత ఇతి పరామృశతి । అనియత్యా ఘటో ఘటస్యైవ
నీలోనీలస్యైవేతి నియతిం వినా । యత్కిఞ్చిత్ ఘటాదికం నీలాదికం వా । యస్య కస్యాపి
ఘటాదేరఘటాదేర్నీలాదేరనీలాదేశ్చ । కారణం స్యాత్ ।
ఘటక్షణస్యోభయవిధకార్యజననస్వభావత్వేఽసౌ తదుభయం జనయేత్ । తథా
చోపలభ్యేతేతి యావత్ । కేచిదిదం వాక్యం పూర్వవాక్యశేషతయా వ్యాచక్షతే । సర్వశోఽపి
కార్యాణాం సమానరూపత్వం న స్యాత్ । కిన్తు విసదృశకార్యజననస్వభావత్వాద్ఘటాదికం
గజాదే: కారణం స్యాదితి ।

న చతుర్థ: । అర్థక్రియారహితస్యాసత్త్వప్రాప్తే: । అర్థక్రియాకారిత్వం సత్త్వమితి (హి)సౌగతా: ।

నను చ కార్యజననమాత్రం వస్తున: స్వభావ ఇత్యఙ్గీకుమర్ో న తూక్తేషు కమపి పక్షమిత్యత
ఆహ- అత ఇతి ॥ బుద్ధిస్థమిమం కల్పమత ఇతి పరామృశతి । అతిప్రసఙ్గస్తు న తిరోహిత: ।

స్యాదేతత్ । యథా భవన్మతే
ప్రమాజననస్వభావత్వేఽపీన్ద్రియాదేర్దోషసహకారివశాదప్రమాజననమ్, తథా కారణస్య
సదృశకార్యజనకత్వేఽప్యదృష్టాదిసహకారిసామర్థ్యాత్కదాచిద్విసదృశకార్యజననం భవిష్యతి

। యద్వా యథా సాఙ్ఖ్యయానామిన్ద్రియాదీని ప్రమాఽప్రమాజననస్వభావాని ।
తత్రాప్రమాప్రతిపక్షాణాం గుణానాముపనిపాతే ప్రమామేవోపజనయన్తి, ప్రమాప్రతిపక్షాణాం దోషాణాముపనిపాతే త్వప్రమామ్, తథా
కారణస్యోభయస్వభావత్వేఽప్యదృష్టాదివశాత్తదన్యతరజన్మోపపత్స్యతే । అథవా యథా నైయాయికాదీనామిన్ద్రియాదీని జ్ఞానమాత్రజననస్వభావాని । గుణాదిసహకార్యుపనిపాతేన ప్రమాద్యు(త్ప)పపత్తి:, తథా కారణం కార్యజననస్వభావమేవ ।
అదృష్టాదిసహకారిసమవధానాత్ (తు) తత్సదృశం విసదృశం వా జనయిష్యతీత్యత ఆహ-అదృష్టమపీతి ॥

అత్రాదృష్టగ్రహణముపలక్షణమ్ (సహకారిమాత్రస్య) ।

అదృష్టమపి విశేషస్య, ఆద్యే విసదృశకార్యజనకత్వస్య ద్వితీయఽన్యతరప్రతిబన్ధస్య, తృతీయే తూభయజనకత్వస్యాపాదం కుత ఇత్యేకం వాక్యమ్ । తథాహి ।
పూర్వపూర్వతరాద్యదృష్టక్షణావిశేషానాపాదకాస్తదాపాదకా వా । ఆద్యే త్వస్యాదృష్టక్షణస్య విశేషాపాదకత్వం న సిద్ధ్యతి । కారణాభావాత్ ।
విశేషానాపాదకాదృష్టక్షణాజన్యోఽప్య(యమ)దృష్టక్షణ:
సహకారివశాద్విశేషమాపాదయిష్యతీతి చేన్న । తత్సహకారిణ్యప్యస్య సామ్యాత్ । (అ)తత్రాపి సహకార్యనత్రానుసరణే గౌరవమితి ।

తస్యైవ కారణస్య విశేషాపాదకం కుత ఇత్యపరం వాక్యమ్ । తథాహి ।
విశేషాపవాదకమప్యదృష్టం కిం వివక్షితస్యైవ కారణస్య విశేషమాపాదయతి, కారణమాత్రస్య వా । నాద్య: । నియామకయో: కారణజ్ఞాపకయోరభావాదితి । యేభ్య
ఇన్ద్రియానాలమబనవిరలపరమాణుభ్యస్తదాలమ్బనమిలితపరమాణూత్పత్తిరాశాస్యతే ।
యతశ్చాచ్ఛాదనధిపతేరిన్ద్రియాదర్థాధిపతీన్ద్రియస్య । యస్మాచ్చ
సముదాయజ్ఞానరహితాదాత్మనస్తద్వదాత్మోత్పాద: । తదిదం తస్యైవేత్యుచ్యతే ।

ఉభయ(త్రాపి ద్వి)త్ర ద్వితీయౌ కల్పౌ దూషయతి- యస్యేతి ॥

అత్రాపి యత్కిఞ్చిదదృష్టం విశషముపపాదయేదిత్యేకం వాక్యమ్ । యది
పూవర్వూర్వతరాద్యదృష్టస్యాప్యస్తి విశేషాపాదకత్వం తర్హి తదపి

పూవర్వూర్వత్తరాదిపరమాణ్వాదౌ విశేషమాపాదయేదేవ । సమర్థస్య క్షేపానభ్యుపగమాత్ । తథాచ సముదాయప్రతీతే: సమయనియమో న స్యాదితి ।

యస్య కస్యాపి విశేషముపపాదయేదితి ద్వితీయమ్ । యది కారణమాత్రస్య విశేషాపాదకమదృష్టమఙ్గీక్రియతే తదా సర్వేషామపి కారణానాం విశేషముపపాదితమ్ । తథాచ ఘటపరమాణుమేలనే సర్వేషామపి మేలనం స్యాత్ । నతు కుత్రాప్యభిలషితపరమాణ్వవస్థానం భవేత్ । నచ యుగపత్సర్వసముదాయో దృశ్యత ఇతి ।

JOSHI-2

థ మతమ్ । సర్వమిదం స్వవ్యాహతమ్ । తథాహి । తన్తవో యది సదృశకార్యజననస్వభావాస్తదా తన్త్వన్తరమేవ జనయేయుర్న తు పటమ్ । యది చ విసదృశకార్యజననస్వభావాస్తదా న తేభ్య: పార్థివపటస్యోత్పత్తి: స్యాత్ । కిన్తు పాథసీయం కిమపి జాయేత । ఉభయస్వభావత్వం తు విరుద్ధమ్ । అనుభయస్వభావత్వే పటస్యాప్యనుత్పత్తి: । సహకారివశాద్వ్యయవస్థాఙ్గీకారే సహకారిష్వపీదం సమానమ్ । అథోచ్యేత । అస్తి(స్తు)తావత్తన్తుపటయో: కార్యకారణభావ: । ప్రమితస్యాపహ్నవానర్హత్వాత్ । స చ యథా యథోపపద్యతే తథా తథా కల్పయిష్యత ఇతి । సమమేతత్సమాపీత్యత ఆహ- కాయర్ం చేతి ॥

నిత్యవినాశిత్వ ఇతయేతద్వక్ష్యమాణమత్రాపి సమ్బధ్యతే । యత్కిఞ్చిన్నీలాదికం యస్య కస్యచిదేవ పీతాదే: కార్యం స్యాత్ ।

యత్కిఞ్చిత్పీతాదికం యస్య కస్యచిదేవ నీలాదే: కారణం స్యాత్ । కుత: । నీలా నీలస్యైవ కార్యం స్యాత్ న పీతస్య । నీలమేవ నీలస్య కారణం న పీతమి(త్య్ర)తినియామకాభావాదితి యోజనా । చశబ్దౌ మిథ: సముచ్చయే ।

ఏతదుక్తం భవతి । సమ్భవతి స్థిరవాదే పరిహారోఽయమ్ । యద్యత్ర సమవేతం యద్యేనాకారేణ పరిణతం వా తత్తస్య కారణం కార్యం చేతి నియామకసద్భావేన కాయర్కారణభావావధారణే సతి తదుపపాదకకల్పనోపపత్తే: । క్షణభఙ్గునయే తు

పూర్వోత్తరక్షణయోర్నిరన్వయవినాశోత్పాదయో: కాయర్కారణభావావధారణోపాయ ఏవ నాస్తి । సమవాయపరిణామయోరభావాత్ । తథాచ కస్య బలాదుపపాదకం కల్పయిష్యత ఇతి ।

సమవాయపరిణామయారభావేఽపి యద్యదపేక్షయా పూర్వభావి తదేవ తస్య కారణమ్ । యచ్చ యదపేక్షయా పశ్చాద్భావి తదేవ తస్య కార్యమిత్యవధారణోపపత్తేర్నియామకాభావోఽసిద్ధ ఇత్యత: కార్యనియమం తావన్నిరాకరోతి- ఇదమస్యైవేతి ॥

ఇదం నీలమ(స్య నీల) స్యైవ కారణమ్, న తు పీతస్య, ఇత్యేవం నీలస్య నీలకార్యత్వం, నిత్యవినాశిత్వే నిరన్వయవినాశోత్పాదపక్షే, కేన మానేన న కేనాపి । పశ్చాద్భావమాత్రస్య నీ(లస్యేవ పీతస్యాపి)లాపేక్షయేవ పీతాపేక్షయాఽపి సత్త్వాదితి భావ: । సాదేశ్యం సారూప్యం వా నియామకమితి చేన్న । విరలపరమాణుభ్యో మిలితానాం మిలితేభ్యశ్చ విరలానాముత్పత్త్యఙ్గీకారాత్ । కారణనియమమప్యపాకరోతి- ఇదం నేతి ॥

ఇదం నీలమముష్మాత్పీతాన్న జాయతే కిన్తు నీలాదేవేత్యత్ర నీలస్య కారణత్వావధారణేఽపి, కారణం ప్రమాణం, నాస్తి । నీలస్యేవ పీతస్యపి నీలాపేక్షయా పూర్వభావితాయా: సత్త్వాదితి భావ: ।

నను యథా భవతాం సమవాయపరిణామయోరభావేఽపి కువిన్దపటయో: కార్యకారణభావావధారణం తథా మమాపి భవిష్యతీత్యత ఆహ- ఇదమస్యేతి ॥ నిత్యవినాశిత్వే ఆత్మన ఇతి శేష: । యుజ్యతేఽస్మాకం నిమిత్తకారణకార్యయోస్తద్భావావధారణమన్యత్రానుపక్షీణాన్వయవ్యతిరేకాభ్యామ్ । నతు పరస్య । అస్మాభిరన్వయవ్యతిరేకానుసన్ధాతురాత్మన: స్థాయిత్వాభ్యుపగమాత్ । పరేణ(చ) క్షణికతాస్వీకారాత్ । నహి తథావిధోఽన్వయవ్యతిరేకయోరన్యత్రానుపక్షయస్య చావధృతేరీష్య ఇతి భావ: । యోజనా తు పూర్వవదేవ ।

ఏవం సముదాయం నిరాకృత్య సర్వస్య క్షణికతామధునా ప్రమాణాభావేన తద్విరోధేన చాపాకర్తుముత్తరో గ్రన్థ: । తథాహి । న కేవలం సముదాయో నోపపద్యతే । కిన్నామ సర్వస్య క్షణికతా చ । తత్ర ప్రమాణాభావాత్ । నను ప్రత్యక్షం క్షణికతామర్థానామవగమయతి । తద్ధి వర్తమానమాత్రగోచరమర్థస్య వతర్మానక్షణమాత్రసమ్బన్ధినీం సత్తామవగాహతే । న

పూర్వోత్తరక్షణసమ్బన్ధసీమపి । తత్కథం క్షణికత్వమర్థానామప్రామాణికమితి । ఉచ్యతే । కిమిదం క్షణికత్వం నామ । కిం క్షణసమ్బన్ధిసత్త్వమ్ । కింవా క్షణమాత్ర ఏవోత్పత్తినాశవత్త్వమ్ । యద్వా క్షణాన్తరాసమ్బన్ధిత్వే సత్యేకక్షణసమ్బన్ధిత్వమ్ । ఆద్యస్త్విష్య ఏవ । స్థాయినోఽప్యర్థస్యైకక్షణసత్తాస్వీకారాత్ । ద్వితీయతృతీయౌ దూషయతి- వినాశేతి ॥

అనేకపదార్థసమ్బన్ధిత్వేన బహువచనమ్ । చశబ్దస్తృతీయపక్షసముచ్చయార్థ: । ఏవశబ్దస్య నైవేతి సమ్బన్ధ: । సదాతనా: ప్రతిక్షణభావిన్య: । ప్రత్యక్షం ఖల్వర్థానాం వతర్మానకాలసత్తామవగాహతే న పున: క్షణమాత్రభావినావుత్పత్తివినాశావపి । నాపి క్షణాన్తరసమ్బన్ధిత్వమ్ । తథాచ కథం తేన క్షణికతా సిద్ధయేదితి ।

నను చ ప్రత్యక్షం పూర్వోత్తరక్షణవతిర్త్వమప్యర్థస్య గృహ్ణాతి న వా । నాద్య: । వర్తమానమాత్రగ్రాహిత్వాత్ । ద్వితీయే తు ప్రత్యక్షానుపలమ్భేన పర్వోత్తరక్షణయోరసత్త్వసిద్ధే: క్షణికతైవ సి(ధ్యేదితి)ద్ధేతి చేత్ । ద్వితీయం తావదురరీకుమర్: । నచైవం క్షణికతాసిద్ధి: । యోగ్యానుపలమ్భస్యైవాసత్త్వగమకత్వాత్ । నచ పూర్వోత్తరకాలవర్తినా ప్రత్యక్షయోగ్యా । వతర్మానమాత్రగ్రాహితాయా: పరేణైవోక్తత్వాత్ । అస్తు వాఽఽద్య: పక్ష: । కస్యాచిత్ప్రత్యక్షస్య వర్తమానమాత్రగ్రాహిత్వేఽపి తదేవేదమితి ప్రత్యభిజ్ఞానలక్షణస్య తదభావాదిత్యాశయేనాహ- దృశ్యత ఇతి ॥

విషయీక్రియత ఇత్యర్థ: । తృతీయార్థే తసి: । ఏకస్యైవానేకక్షణసమ్బన్ధిత్వం స్థిరత్వమ్ । ఏతేన న కేవలం ప్రత్యక్షం క్షణికతాం న గోచరయతి । కిన్తు స్థాయి(తాం)త్వమపి గోచరయతీత్యపీతి వదతా పరపక్షే ప్రమాణవిరోధ: స్వపక్షే ప్రమాణసద్భావశ్చోపదితో భవతి ।

అనేన "అనుస్మృతేశ్చ' ఇతి సూత్రం కృతవ్యాఖ్యానం వేదితవ్యమ్ । సర్వవస్తుష్విత్యనేన సౌగతానాం ప్రత్యభిజ్ఞానిరాకరణం వైశేషికాదిమతమేవ స్పృశతి న త్వస్మన్మతమితి సూచయతి ।

తథాహి । కిమనయా ప్రత్యభిజ్ఞయా నిత్యత్వేనాభ్యుపగతేషు పరమాణ్వాదిషు స్థిరత్వం సాధ్యతే కింవా ఘటాదిషు । నాద్య: । తేషామతీన్ద్రియత్వేన ప్రత్యభిజ్ఞాప్రత్యక్షగోచరత్వస్యాభ్యుపగన్తుమశక్యత్వాత్ । న ద్వితీయ: । ఘటాదిషు పరేణాపి ప్రత్యభిజ్ఞాయా

భ్రాన్తిత్వస్య స్వీకార్యత్వాత్ । యదా హి ఘటాదౌ సూచ్యగ్రాదినైకోఽపి పరమాణురపైతి తదా నష్యవ్యమేవ తదారబ్ధేన ద్వ్యణుకేన । విభాగేనాసమవాయికారణస్య సంయోగస్య నష్యత్వాత్ । ద్వ్యయణుకనాశే సమవాయికారణనాశాత్త్ర్యణుకనాశ ఇత్యనేన క్రమేణ ఘటనాశోఽప్యవశ్యమ్భావీ । నచ పరమాణు: ప్రత్యక్షో యేన తదపగమానపగమౌ ప్రత్యక్షేణ శక్యనిశ్చయౌ । నచ వాచ్యం నిబిడావయవేషు స్ఫటికాదిషు ప్రత్యభిజ్ఞయా స్థిరత్వం సేత్స్యతీతి । తత్రాపి పరమాణ్వపగమాభావస్య ప్రత్యక్షేణ నిశ్చేతుమశక్యత్వాత్ । నిబిడావయవత్వం చ న విభాగాయోగ్యావయవత్వమ్ । విభాగస్య ప్రత్యక్షసిద్ధత్వాత్ । కిన్తు ఘటాదితోఽప్యుత్కృష్యకారణాపేక్షత్వమ్ । నచ తద్విశేషాభావ: శక్యోఽస్మాభిరవగన్తుమ్ । దృశ్యతే హి కాలత: స్ఫటికాదావపి గురుత్వాపకర్ష: । నచావయవానపగమే స సమ్భవతీతి । నాపి గుణాదౌ స్థాయిత్వం ప్రత్యభిజ్ఞయా సిద్ధ్యతి । తస్యాపి కస్యచిదతీన్ద్రియత్వాత్ । కస్యచిద్ఘటాదితుల్యత్వాత్ సామాన్యాదికం తు స్వరూపతో నాస్త్యేవ । సత్త్వేఽపి రూపాదిసమానమేవేతి శఙ్కితప్రామాణ్యం ప్రత్యభిజ్ఞానం న కుత్రాపి స్థైర్యసిద్ధౌ ప్రమాణయితుం యుక్తమితి ।

అత్రోచ్యతే । స్యాదయం దోష: పరమాణ్వారమ్భవాదినామ్ । న పరిణామవాదినామస్మాకమ్ । తదేవ (హి) వస్త్వవయవోపచయాపచయాభ్యామన్యథా విక్రియతే । న పునరన్యదేవ భవతీతి హి పరిణామవాదినో మన్యన్తే అత: ప్రత్యక్షయోగ్యేషు సర్వవస్తుషు ప్రత్యభిజ్ఞయా స్థిరత్వగ్రహణం యుక్తమేవేతి ।

నను భవన్మతేఽపి ప్రత్యభిజ్ఞా (భ్రమ ఏవ) భ్రాన్తిరేవ । పరిణామవాదే పూర్వోత్తరవస్తునోర్భేదాభేదాఙ్గీకారాత్ । తదేవేదమితి చ ప్రత్యభిజ్ఞయాఽత్యన్తాభేదస్యావగాహనాత్ । ఉచ్యతే । యదా తు (యది హి) పూర్వోత్తరకాలభావినోరభేద: ప్రత్యభిజ్ఞావిషయోఽఙ్గీక్రియతే । తదా సావధారణస్య ప్రత్యభిజ్ఞానస్య భ్రమత్వేఽపి తదిదమితి తు న భ్రమ: । తేనైవ చ స్థాయిత్వసి(ద్ధి)ద్ధే: । యదా తు కాలాదిద్వయసమ్బన్ధో విషయస్తదా సావధారణమపి న భ్రమ ఇతి ।

నన్విదం ప్రత్యభిజ్ఞానం పరిలూనపునర్జాతకున్తలాపాదావివ భ్రాన్తం కిన్న స్యాదితి చేత్ (న) । బాధకాభావాత్ । ఏవమేవ భ్రా(న్త)న్తిత్వాభ్యుపగమే నీలాదిప్రత్యయానామపి తథాత్వాపత్తే(త్వప్రాప్తే): । నచ ప్రత్యక్షం బాధకమిత్యుక్తమ్ ।

ప్రత్యక్షస్యాబాధకత్వేఽప్యనుమానం బాధకం భవిష్యతీతి శఙ్కతే- ఫలాదీనామితి ॥

ఆదిపదేన దేహదీపాదిగ్రహణమ్ । విశేషేణ పరిమాణభేదేన, క్షణికత్వం (తావత్)అనుమీయత ఇతి సమ్బన్ధ: । తతస్తద్దృష్టాన్తేన సర్వత్ర ఫలాదివ్యతిరిక్తేఽపి వస్తుని సత్త్వేన హేతునా పఞ్చస్కన్ధా ఇత్యనుమానం స్థిరత్వవిషయప్రత్యభిజ్ఞాయా బాధకం భవిష్యతి । నచ ఫలాదిదృష్టాన్త: సాధ్యవికల: । యద్విరుద్ధపరిమాణం తన్నానా దృష్టం యథా ఘటపటౌ, విరుద్ధపరిమాణం చ ఫలాదికం పూర్వోత్తరక్షణయో:, ఇత్యనుమానేన ఫలాదీనాం క్షణికతాసిద్ధేరితి । పరిహరతి- ఆకాశస్యేతి ॥ అవిశేషత: పూర్వోత్తర(క్షణ)యోభర్ేదరహితత్వత:, అవిశేష: పూర్వోత్తరక్షణయోర్భేదరాహిత్యమ్ । అఖిలస్యాపి విప్రతిపన్నస్య । ఇదముక్తం భవతి । యత్సత్తదక్షణికమ్ యథాఽఽకాశమ్ । సచ్చ నీలాదీతి ప్రత్యనుమానప్రతిరుద్ధత్వేనానుమానస్యాభాసత్వాన్న ప్రత్యభిజ్ఞాబాధకత్వం సమ్భవతీతి । నచాకాశదృష్టాన్త: సాధ్యవికల: । "ఆకాశో ద్వౌ నిరోధౌ చ నిత్యం త్రయమసంస్కృతమ్' ఇత్రతత పరేణైవాఙ్గీకృతతత్వాత్ క్షణికతాసాధకస్య పరిమాణభేదాదేరాకాశేఽభావాచ్చ । తదిదము(మప్యు)క్తం అవిశేషత: పరిమాణభేదాదిరహితత్వత ఇతి ।

యద్వాఽఽకాశస్యావిశేషత: పరిమాణభేదరహితత్వత: । తద్దృష్టాన్తేనాఖిలస్యాపి ఫలాదేరవిశేష: పూర్వోత్తరకాలయో: పరిమాణభేదాభావ: సత్త్వాత్ కిం నానుమీయత ఇతి యోజనా । ఏతదుక్తం భవతి । నానుమానం ప్రత్యభిజ్ఞాయా బాధకం భవితుమర్హతి । అనుమానస్య ప్రత్యక్షతో దుబర్లత్వేన తద్బాధ్యత్వాత్ । అన్యథా ఫలాదికం పరిమాణభేదరహితం సత్త్వాదాకాశవదిత్యప్యనుమానప్రసఙ్గాత్ । నహ్యత్ర ప్రత్యక్షాదిబాధం వినా కశ్చిద్దోషోఽస్తి । తథాచ తద్దృష్టాన్తే క్షణికత్వసాధకస్యాసిద్ధత్వాత్సాధ్యవికలతా స్యాత్ । తత: ప్రత్యక్షవిరోధేనైవాస్యానుమానస్యాప్రామాణ్యమ్ । అన్యథాఽన్యోన్యాశ్రయ(తా)ప్రసఙ్గ ఇత్యేవ వక్తవ్యమ్ । తచ్చ సమం ప్రకృతేఽపీతి । ఏతేన "ఆకాశే చావిశేషాత్' ఇతి సూత్రం వ్యాఖ్యాతం భవతి । తదనేన క్షణికత్వ(తా)సాధకానుమానస్య సత్ప్రతిపక్షత్వం బాధితవిషయత్వం చ వదతాఽఽకాశేఽ(నా)నైకాన్త్యమపి సూచితమ్ । భవదనుమానస్యాపి ఫలాదినాఽనైకాన్త్యమితి చేన్న । తత్రాపి క్షణికతాభావస్య వక్ష్యమాణత్వాత్ (ఇతి) ।

భవేదిదం యద్యాకాశస్య సత్త్వం స్యాత్ । నచైతదస్తి । మూర్తాభావత్వాదాకాశస్య । భావత్వం హి సత్త్వమత్ర వివక్షితమ్ । సస్వరూపత్వేఽపి వా సత్త్వే, అభావో ని:స్వరూప ఇత్యఙ్గీకృతమిత్యాశఙ్కయాహ- యదీతి ॥

యద్వాకాశస్య సత్త్వం నాస్తీత్యఙ్గీకృత్య ప్రత్యనుమానేఽతిప్రసఙ్గానుమానే చ దృష్టాన్తస్య సాధనవైకల్యం స్వానుమానస్యానైకాన్తికత్వాభావశ్చోచ్యతే । తదా దేహాదిషు సత్త్వం కుత ఏవ సిద్ధమితి బ్రూమ: । తథాచ పరకీయస్యాపి దృష్టాన్తస్య సాధనవైకల్యం స్యాత్ । యది చ విధిముఖప్రత్యయవేద్యత్వాద్దేహాదీనాం భావత్వం ప్రమావిషయత్వాత్సత్త్వం చోచ్యతే । తదాఽఽకాశేఽపి

సమానమితి ।

ప్రమాణాన్తరేణాకాశస్యాభావత్వం వారయితుముపోద్ఘాతమాహ- స ధర్మీతి ॥

యత్రాభావ: స ధర్మీ । యస్యాభావ: స ప్రతియోగీ । తదుభయవత్త్వమభావస్య నియామకం వ్యాపకమ్ । యోఽభావ: స సర్వోఽపి ధర్మిప్రతియోగిసహిత ఏవ । యథా ఘటాద్యభావ: । స హి భూతలాదిధర్మిణా ఘటాదిప్రతియోగినా చోపేత ఏవేతి ।

నన్విదమనుపపన్నమ్ । అభావస్య హి ధర్మిప్రతియోగిసాహిత్యనియమ: కిం దేశత: స్యాత్, కింవా కాలత: । ఆద్యే ధర్మిణా సాదేశ్యం తావన్నాస్తి । భూతలస్య స్వాశ్రయే, అభావస్య తు భూతలే వృత్తే: । ప్రతియోగినా తు విరుద్ధమేవ । ద్వితీయస్తు యద్యపి ధర్మిణా కథఞ్చిత్స్యాత్ । తథాఽపి ప్రతియోగినా నాస్త్యేవ । ప్రాగభావప్రధ్వంసాభావయో: ప్రతియోగిభిన్నకాలత్వనియమాదిత్యాశఙ్క్యాం పరిహరన్నభావస్య ధర్మిప్రతియోగిసాహిత్యవ్యాప్తత్వముపపాదయతి- తౌ వినేతి ॥

అత్ర దృష్ట ఇతి ప్రకరణాత్తౌ వినేతి తజ్జ్ఞానం వినేత్యర్థ: । చశబ్దోఽభావో దృశ్యమానో ధర్మిప్రతియోగిప్రతీతావేవ దృశ్యత ఇత్యన్వయసముచ్చయార్థ: । హిశబ్దేనాన్వయవ్యతిరేకయో: ప్రసిద్ధత్వం సూచయతి । తదనేనాన్వయవ్యతిరేకాభ్యామభావప్రతీతేర్ధర్మిప్రతియోగిప్రతీతిపూర్వకతయా వ్యాప్తిరుపపాదితా భవతి । యద్వా తావి(తి)త్యనేన న జ్ఞానముపలక్షణీయమ్ । అభావ: ప్రతీయమానో ధర్మిప్రతియోగిఘటిత ఏవాత్రేదం నాస్తీత్యాదిరూపేణ ప్రతీయతే । నతు తౌ వినా కేవల ఇత్యన్వయవ్యతిరేకాభ్యామేకజ్ఞానసమ్బన్ధేన వ్యాప్యవ్యాపకభావోపపాదనమేతదిత్యవగన్తవ్యమ్ । ప్రాతర్గజాద్యభావజ్ఞానం త్వన్యథోపపాదయిష్యామ: ।

కిమతో యద్యేవమభావస్య వ్యాపకం స ధర్మిప్రతియోగిత్వమాకాశాత్తావద్వ్యావర్త(ర్త్య)తే । యస్మాదాకాశ ఇత్యేవావగమ్యతే న త్వత్రేదం నాస్తీతి । ఇయమపి (చ) వస్తుతో మూర్తాభావగోచరైవ ప్రతీతి: ప్రలయాదివన్న ఇజ్వర్జితాభిలాపసమ్భన్ధాదతాదృశీవ ప్రకాశత ఇతి చేన్న । నీలాదిప్రతితేరపి తథాత్వప్రసఙ్గాత్ । అనానుభావికత్వస్యోభయత్రాపి సామ్యాత్ । తథాచ పరస్యాప్యసిద్ధయాద్యాపాత: । వ్యాపకనివృత్త్యా(చ) వ్యాప్యనివృత్తిరవశ్యంభావినీత్యాకాశస్య నాభావత్వమితి । తదయం ప్రయోగ: । ఆకాశో నాభావ: ధర్మిప్రతియోగినౌ వినైవ ప్రతీయమానత్వాద్రూపవదితి । కిఞ్చ మూర్తాభావమాకాశం వదతా యో ధర్మీ తస్యోచ్యతే స ఏవాస్మాకమాకాశ ఇతి నామ్నియేవ వివాదోఽవశిష్యతే । వక్ష్యతే చైతద్వియదధికరణ ఇతి ।

సూత్రద్వయార్థముపసంహరతి- స్వీకారేతి ॥

అదృష్టస్య క్షణికత్వాదే: స్వీకృతి(కార)తో దృష్టస్య స్థిరత్వాదేస్త్యాగత: । అసౌ సౌగత: । అధికం స్వత ఇతి శేష: । ఉన్మత్తమపి స్వస్మాదధికవివేకవన్తం (స్థా)ఖ్యాపయతీత్యర్థ: । న హ్యున్మత్త: సర్వత్రాప్రమితం స్వీకరోతి నాపి ప్రమితం త్యజతీతి ।

నను (చ) యది నీలాదికం న స్యాత్తదా సన్న స్యాత్ । అర్థక్రియాకారిత్వం హి సత్త్వమ్ । వ్యాప్తం చ క్రమయౌగపద్యాభ్యామ్ । తృతీయప్రకారాభావాత్ । నచ స్థిరే తత్సమ్భవ: ప్రసఙ్గతద్విపర్యయాభ్యామ్ । తథాహి । స్థాయిభావ: కిం (స్వీ)స్వకీయామర్థక్రియాం క్రమేణ కుర్యాద్యుగపద్వా । ఆద్యే కాలాన్తరభావినీమర్థక్రియాం ప్రతీదానీం సమర్థో న వా । ప్రథమే తామపీదానీం(నీమేవ) కుర్యాత్ । సమర్థస్య క్షేపాయోగాత్ । ద్వితీయే తదాఽపి న కుయర్ాత్ । ఇదానీమసమర్థోఽపి తదానీం సమర్థత్వాత్కరిష్యతీతి చేత్ । తదా సామర్థ్యాసామర్థ్యలక్షణవిరుద్ధధర్మాధ్యాసో భావం భిన్ద్యాత్ । ద్వితీయే త్వాద్యక్షణ ఏవ కర్తవ్యస్య సర్వస్య కృతత్వాత్ ద్వితీయాదిక్షణేఽసత్త్వమవర్జనీయమేవ । తదేవమనుకూలతర్కబలలబ్ధప్రతిబన్ధస్య క్షణికత్వానుమానస్య బలవత్త్వాత్ప్రత్యభిజ్ఞాప్రత్యనుమానే తద్బాధితే న స్థైర్యసాధనాయాలమితి ।

మైవమ్ । ఏషాం తర్కాణాం ప్రతితర్కపరాహతత్వాదినాఽఽభాసత్వాత్ ।

తథాహి । యద్యాత్మానాత్మప్రపఞ్చ: సర్వోఽపి క్షణిక: స్యాత్తదా ప్రమాఽప్రమారూప: సర్వో(కలో)ఽప్యనుమానాగమప్రత్యభిజ్ఞాలక్షణో వ్యవహారో లుప్యేత । తర్కస్యాప్యస్య నోత్థానం స్యాత్ । తస్య తజ్జాతీయస్య వా తేన తజ్జాతీయేన వా సహ భూయ: సమ్బన్ధావగమే (న)త తాదాత్మ్యతదుత్పత్త్యవధారణేన (వా) చోపాధ్యభావా(ద్య)వధారణేన వా వ్యభిచారాభావనిశ్చయే సతి వ్యాప్త్యవధారణమ్ । అవధృతవ్యాప్తేశ్చ పక్షదర్శనం లిఙ్గదర్శనం చ । తతోఽనుభూతవ్యాప్తిస్మరణమ్ । అథ యన్మయా వ్యాప్తత్వేన జ్ఞాతం లిఙ్గం తదత్ర పక్షేఽస్తీత్యనుసన్ధానమ్ । అథేదానీమనుమితిరిత్యనుమానప్రక్రియా । న హ్యేతత్సర్వం క్షణికస్యాత్మన: సమ్భవతి । యేన హి సకృత్ ధూమో దృష్టో నష్య ఏవాసౌ । కస్య భూయోదర్శనం కస్య చ వ్యాప్త్యవధారణాది । యస్మింశ్చ పర్వతే ధూమో దృష్టో నష్య ఏవాసౌ । కుత్ర పునర్వ్యాప్తిలిఙ్గానుసన్ధానమ్ । కుత్ర చ సాధ్యాధ్యవసాయ: ।

ఏవమాగమేఽప్యేకైకవర్ణశ్రవణాని, పదానుసన్ధానమ్, సమయగ్రహ:, పున: పదశ్రవణమ్, సమయస్మరణమ్, వాక్యార్థజ్ఞానమిత్యనేకసంవి(కానుసన్ధా)న్ధానమ్, నాత్మన: క్షణికతాయాముపపద్యతే । ప్రత్యభిజ్ఞానమపి యేన పూర్వావస్థోఽర్థో

జ్ఞాతస్తేనైవ తస్య వా తత్సదృశస్య వా దర్శనే భవతి । తత్కథం క్షణికస్యాత్మన: స్యాత్ । అనుమానేన తర్కోఽపి వ్యాఖ్యాత: । ప్రతిక్షణమాత్మనోఽనాత్మనశ్చ భేదేఽప్యనుమా(నా)ద్యఙ్గీకారేఽతిప్రసఙ్గ: స్యాత్ । యస్య కస్యచిద్వ్యాప్తిజ్ఞానే నారికేలద్వీపవాసినోఽప్యగ్నిప్రమా (భవేత్) స్యాత్ । పర్వతే లిఙ్గదర్శనేన హ్రదేఽప్యగ్నిరనుమీయేతేత్యాది । పూర్వోత్తరక్షణవర్తినామాత్మనాం పర్వతాదీనాం చ కార్యకారణభావాదుపపన్నోఽనుమానాదివ్యవహార ఇతి చేత్(న) । అన్యత్వస్యానపాయాత్ । అన్యథోపాధ్యాయశిష్యబుద్ధయాదావపి ప్రసఙ్గాత్ ।

అథ మతమ్ । కారణక్షణా: కార్యక్షణేషు సంస్కారానపర్యన్తి । అత: పూర్వపూర్వాత్మసంస్కారయోగినాముత్తరోత్తరేషామాత్మనామనుమానాదివ్యవహారో యుజ్యతే । పర్వతాదయోఽపి (పూర్వ)పూర్వసంస్కారభాజ: పక్షాదిత్వమశ్నువతే ఇతి । ఏతన్నిరాకరణాయ సూత్రమ్ । ఓం ఉత్తరోత్పాదే చ పూర్వనిరోధాత్ ఓం ॥ ఇతి । తద్వ్యాచష్టే- ఉత్తరేతి ॥

కస్యచిత్ కారణస్య, కచిత్ కార్యే । తత: కిమిత్యత ఆహ- అత ఇతి ॥

ఆత్మన: క్షణికత్వాత్సంస్కారాపర్ణస్య చా(వా)సమ్భవాదిత్యర్థ: । యన్మయా వ్యాప్తత్వేన జ్ఞాతం తదత్ర విద్యత ఇత్యాది యథా భవతి తథా న జ్ఞేయం జ్ఞాతుమశక్యమ్ । తతశ్చానుమా కుత: । ఆగమాదేరప్యుపలక్షణమేతత్ ।

నన్వస్తి తావదనుమానాదివ్యవహార:, సర్వలోకసిద్ధస్యాపహ్నవాయోగాత్ । తద్బలేనాలౌకికమప్యసహభావిన: సంస్కారార్పకత్వం కల్పయిష్యత ఇత్యత ఆహ- ఏకత్వమితి ॥

కిమనుమానాదివ్యవహారాన్యథాఽనుపపత్తిమాత్రేణాలౌకికం కల్పనీయమ్, కింవాఽఽత్మాదే: క్షణికత్వేఽపి సతి । నాద్య: । ఆత్మాదే: స్థాయిత్వేనైవ తదుపపత్తే: । ద్వితీయస్తు స్యాత్ । యద్యాత్మాదే: క్షణికత్వం సిద్ధం స్యాత్ । నచ తదస్తి । ప్రమాణబాధితత్వాన్నిష్ప్రమాణకత్వాచ్చేతి భావ: । ఏకత్వం భిదేత్యత్ర పూర్వోత్తరకాలయోరితి శేష: । అనుభూతిస్థం ప్రత్యభిజ్ఞాసిద్ధమ్ । కుతోఽఙ్గీకార్యేత్యధ్యాహారాత్సమానకర్తృతాసిద్ధి: ।

నను చ ప్రత్యభిజ్ఞానం భ్రాన్తమిత్యుక్తమ్ । తత్కథమాత్మాదేరైక్యం తత: సిద్ధయేదిత్యత ఆహ- వల్యేవేతి ॥

తర్కబలేనానుమానే నిరవకాశతయా ప్రబలే సతి హి తద్విరోధాత్ప్రత్యభిజ్ఞానం భ్రాన్తం స్యాత్ । యదా తు తర్కస్యోక్తవిధయాఽఽభాసత్వం, తదా కుత: క్షణికత్వానుమానప్రాబల్యమ్ । కుతశ్చ ప్రత్యభిజ్ఞాయాస్తద్బాధ: । అబాధితశ్చ ప్రత్యభిజ్ఞానుభవో యతో బల్యేవ । అత ఆత్మాదేరేకత్వం తేన సిద్ధమితి సమ్బన్ధ: । ఏతేనానుమానసిద్ధస్య భేదస్య కథం నిర్మానకత్వమిత్యపి పరాస్తమ్ । తదుపజీవ్యస్య తర్కస్యాద్యాప్యనవస్థానాత్ ।

నన్వస్తూత్తరోత్పాద ఏవ పూర్వస్య నిరోధస్తథాఽపి కుత: పూర్వస్యోత్తరస్మిన్సంస్కారానాధాయకత్వమిత్యత ఆహ- కార్యకారణయోశ్చేతి ॥

ఉత్తరోత్పాద ఏవ పూర్వస్య నిరోధాత్కాయర్కారణయోరేకకాలీనత్వం తావన్నాస్తీతి లభ్యతే । ఏకకాలీనత్వం చ వినా పూర్వాహితసంస్కారయోగిత్వముత్తరస్య న యుజ్యతే । నియమేన

చేత్యనేన క్వచిదపి న యుజ్యతే కుత: సర్వత్రేతి సూచయతి । యద్వైకకాలీనస్య ఏవ సంస్కారార్పకత్వం దృష్టం న భిన్నకాలత్వ ఇతి వ్యాప్తేరిత్యర్థ: ।

నన్వేకకాలీనత్వాభావేఽపి కుత: సంస్కారార్పకత్వం న స్యాదిత్యత ఆహ- సమ్బద్ధా ఏవేతి ॥

యస్మాత్ అఖిలా: సంస్కారాధాయకాశ్చామ్పకకుసుమాదయ: పదార్థాస్తైలాదిభి: సమ్బద్ధా ఏవ అన్యత్ర తైలాదౌ సంస్కారమాదధతే, నాసమ్బద్ధా ఇత్యస్తి నియమ: । నచ భిన్నకాలీన(ల)యో: సమ్బన్ధో యుజ్యతే । తస్మాదుత్తరేణశసమ్బద్ధ: పూర్వస్తస్మిన్నుత్తరే వాసనాం న కుర్యాదితి ।

ఉక్తమర్థం బుద్ధయారోహార్థం సఙ్కలయ్యాహ- ఏకకాలతయేతి ॥

అత్రైకకాలతయా వినా కార్యకారణయోర్యోగో న యుజ్యతే । యోగం వినా కారణస్య కార్యే సంస్కారార్పకత్వం చ న ఘటతే, సంస్కారతో వినా కథమనుమానాదివ్యవహార ఇత్యధ్యాహారేణ యోజనా । సంస్కారాపర్కత్వం చ న ఘటతే, సంస్కారతో వినా కథమనుమానాదివ్యవహార ఇత్యధ్యాహారేణ యోజనా । యదీదం సఙ్కలనం న క్రియేత తదా పూర్వో(క్తహేతూనాం)క్తానాం ప్రత్యేకం సంస్కారానాధయకత్వే హేతుత్వం జ్ఞాయేత । సర్వత్ర సాధ్యనిర్దేశాత్ తత్ర కో దోష: । ఉక్తాకాఙ్క్షాకుణ్ఠితత్వమేవేతి ।

అత్రైతే ప్రయోగా: । పూర్వక్షణ ఉత్తరక్షణే సంస్కారాధాయకో న భవతి, తేనాసమ్బద్ధత్వాత్ । యో యేనాసమ్బద్ధో నాసౌ తత్ర సంస్కారాధాయక:, యథా సమ్ప్రతిపన్న: । యద్వా యో యత్ర సంస్కారాధాయక: స తత్సమ్బద్ధ ఏవ దృష్టో యథా సమ్మత: । అసమ్బద్ధస్యాపి సంస్కారాధాయకత్వే మృగమదో వసనమివ సర్వం వాసయేదవిశేషాత్ । అసమ్బద్ధశ్చ పూర్వ ఉత్తరేణ । తతో భిన్నకాలీనత్వాత్ । సమ్ప్రతిపన్నవత్ । భిన్నకాలీనయోరపి సమ్బన్ధేఽతిప్రసఙ్గ: । భిన్నకాలీనశ్చ పూర్వం ఉత్తరేణ । తదుత్పాద ఏవ వినష్టత్వాత్ । సంమతవత్ । ప్రాగేవ నష్టస్య తేనైకకాలీనత్వశఙ్కా ఏవ వ్యాహతేతి । నను లాక్షారసాహితబీజపూరకుసుమలౌహిత్యవత్కిన్న స్యాదితి

చేత్(న) । తత్రాపి నిరన్వయవినాశోత్పాదానభ్యుపగమాత్ । అత్ర చ పరసిద్ధన్యాయేన పరస్య బోధనాన్నాశ్రయాసిద్ధయాది శఙ్కనీయమితి ।

భవేదేతద్యది కారణస్య కార్యోత్పాద ఏవ వినాశ: స్యాత్ I స ఏవ కుత: సిద్ధ ఇత్యత ఆహ- క్షణమాత్రమితి ॥

కార్యకారణయోస్తావదుత్తరపూర్వత్వమావశ్యకమ్ I యౌగపద్యే కాయర్కారణభావవ్యాఘాతాత్ I తత: పూర్వక్షణవర్తి కారణం యది కాయర్క్షణేఽపి స్యాత్తదా సర్వవస్తూనామఙ్గీకృతం క్షణమాత్రమవస్థానం భజ్యేత I అత: క్షణికత్వాభ్యుపగమ ఏవోత్తరోత్పాదే చ పూర్వనిరోధం గమయతీతి I

స్యాదేతత్ I కారణం క్షణస్య పూర్వవిభాగే లబ్ధసత్తాకం మధ్యవిభాగే కార్యముత్పాద్యాపరవిభాగే తత్ర సంస్కారమాధాయ నశ్యతీత్యఙ్గీకారే న కోఽపి దోష ఇత్యత ఆహ- పూర్వేతి ॥

అత్ర విభాగమాత్రం కలోచ్యతే I పూర్వాపరయోరభావే తన్నిరూప్యమధ్యాభావ: సిద్ధ: I ఇష్యతే సౌగతై: I

ఏవం తర్కస్య ప్రతితర్కపరాహతిమభిధాయేదానీం యథా స్థాయిన: సత్త్వానుపపత్తిరేవం క్షణికస్యాపి తదనుపపత్తేరనుకూలతా నామ తర్కదోష ఇతి ప్రతిపాదయితుం సూత్రమ్ ఓం అసతి ప్రతిజ్ఞోపరోధో యౌగపద్యమన్యథా ఓం ॥ ఇతి I తద్వ్యాచక్షాణస్తావద్వికల్పేన తత్పృచ్ఛతి- పూర్వేతి ॥

అర్థక్రియాకారిత్వం హి సత్త్వం పరస్యాభిమతమ్ I తచ్చ వక్ష్యమాణ(వి)కల్పద్వయ(యేన)వ్యాప్తమ్ I తృతీయప్రకారానిరూపణాత్ I నచ తత్క్షణికే సమ్భవతి I తథాహి క్షణికాద్భావాద్భవత్కార్యం కిం పూర్వస్య కారణస్య భావే భవతి I కారణసత్తాసమానకాలీనసత్తమితి యావత్ I ఉత తస్య కారణస్య నాశే సతి సమ్భవతీతి I

ఆద్యే దోషమాహ- యౌగపద్యమితి ॥

సతి కారణే । కార్యం భవతి చేత్ తర్హీతి శేష: । క్షణికం హి కారణమ్ । కార్యం చ తత్సత్తాసమానకాలీనసత్తం చేత్కార్యకారణయో: సహోత్పాద ఇత్యుక్తం స్యాత్ । క్షణే విభాగాభావస్యోక్తత్వాత్ తత్తత్కాయర్ాణామప్యయమేవ న్యాయ ఇతి తత్సన్తానభావినా(ప్య)మశేషకాయర్ాణాం యౌగపద్యం స్యాత్ । తచ్చ ప్రత్యక్షాదివిరుద్ధమితి । అత్ర యద్యపి యుగపద్భవతో: కార్యకారణభావానుపపత్తిరపి దూషణమ్ । తథాఽపి తచ్ఛిష్యైరేవ జ్ఞాతుం శక్యత ఇతి, "ఉభయథా చ దోషాత్' ఇతి సూత్రే కథితమితి వా(చా)త్ర నోక్తమ్ ।

ద్వితీయం నిరాకరోతి- వినాశే చేదితి ॥

కారణస్య కార్యం భవేత్తర్హీతి శేష: । తత్తస్య కార్యం న భవతీత్యాపన్నమ్ । అన్యథా సర్వస్య సర్వం కాయర్ం స్యాత్ । న హ్యానన్తర్యమాత్రేణ కార్యకారణభావ: । తథాత్వే వినాశకార్యత్వప్రసఙ్గాత్ । ఆనన్తర్యస్యాన్యాపేక్షయాఽపి సత్త్వాత్ । సాదేశ్యాదేరపాకృతత్వాత్ । ఏవమన్యస్యాపి కార్యం న భవతీతి న కార్యం స్యాదకారణం వా । ఉభయథాఽపి పూర్వస్యార్థక్రియావిరహాదసత్త్వప్రాప్తిరితి । సూత్రకృతా సౌగతాభ్యుపగతం పక్షం ప్రధానీకృత్య దూషణముక్తమ్ । భాష్యకృతా త్వభావస్య భావసాపేక్షత్వాత్తేన క్రమేణాతోఽర్థవిరోధాభావ: ।

నన్వస్తి తావత్ప్రతిక్షణం కార్యోత్పత్తి: । నచ కార్యం కారణేన వినోత్పత్తుమలమ్ । తథా సతి నిత్యం సత్త్వమసత్త్వం వే(చే)త్యాపత్తే: । అత: కార్యోత్పత్తిరేవాన్యతరపక్షదోషమాభాసయిష్యతి । పక్షాన్తరం వా గ్రాహయిష్యతీత్యత ఆహ- కార్యోత్పత్తౌ చేతి ॥

స్యాదేతద్యది ప్రతిక్షణం కార్యోత్పత్తి: ప్రమాణవతీ స్యాత్ । న చైతదస్తి । నచ స్వాఙ్గీకారమాత్రేణార్థాన్తరాక్షేపసామర్థ్యమతిప్రసఙ్గాదితి । నన్వస్తి, యత్సత్తత్క్షణికం యథా దేహాది, సచ్చ వివాదపదమితి ప్రతిక్షణం కార్యోత్పత్తౌ ప్రమాణమితి చేన్న । అస్యైవ నిరాక్రియమాణత్వాత్ । దేహాదీనామ(దేహ)పి క్షణికత్వాభావేన దృష్టాన్తస్య సాధ్యవికలత్వాచ్చ ।

నను దేహాదే: పూర్వోత్తరక్షణయో: పరిమాణభేదేన భేదసిద్ధౌ క్షణికత్వసిద్ధిరిత్యుక్తమిత్యస్య ఆహ- అభేదేఽపీతి ॥

పూర్వోత్తరక్షణయోరితి శేష: । విశేషేణ ఆరమ్భవాదద్వైలక్షణ్యేన । ఆదిపదేనాఙ్కురాది । విశేషదర్శనం పరిమాణభేదదర్శనమ్ । అస్మాకం పరిణామవాదినాం మతే । అయమర్థ: । ఆరమ్భవాదినో హి పరిమాణం యావద్ద్రవ్యభావ్యభ్యుపయన్తి । అవయవసఙ్ఖ్యాతిశయానతిశయాయత్తత్వాత్పరిమాణభేదస్య । అవయవాపచయే ద్రవ్యవినాశస్యావయవోపచయే చ తదుత్పాదస్యావర్జనీయత్వాత్ । అత స్తేషాం పరిమాణభేదో ద్రవ్యం భిన్ద్యాదేవ । అస్మాకం త్వవస్థితమేవ ద్రవ్యమవయవోపచయాపచయాభ్యాం త(త్త్)త్పరిమాణకతయా విక్రియత ఇతి దర్శనమ్ । తత్ర పరిమాణభేదో న భేదమాక్షిపతీతి ।

కిఞ్చ ఫలాదీనాం పూర్వోత్తరక్షణయోర్భేద: సాధ్యతే, ఉతాభేదాభావ: । ఆద్యే సిద్ధసాధనమ్ । భేదస్యాస్మాభిరప్యఙ్గీకృతత్వాత్ । తావతా క్షణభఙ్గాసిద్ధే: । ద్వితీయే దోషమాహ- అనుభూతిత ఇతి ॥

తదిదం ఫలమితి ప్రత్యభిజ్ఞయా పూర్వోత్తరక్షణయోరభేదసిద్ధేర్బాధితవిషయమనుమానమితి శేష: । భ్రాన్తా ప్రత్యభిజ్ఞా నాభేదం సాధయితుమలమితి చేత్ । తర్హి భ్రాన్తం పరిమాణభేదదర్శనం న భేదసాధనాయాలమితి బ్రూమ: । పరిమాణభేదదర్శనం బాధకాభావాత్ప్రమాణమేవేతి చేత్తత్రాహ- విశేషేతి ॥

తర్హి స్థైర్యదృక్కుతో న మానమ్ । తస్యా అపి బాధకరహితత్వాత్ । విశేషదర్శనం బాధకమితి చేత్ । తర్హి స్థైర్యదర్శనం కుతో న బాధకమ్ । అతోఽనుపలభ్యమానవిశేషయో(రనయో)ర్బాధ్యబాధకభావాయోగాదన్యోన్యప్రతిపక్షతాననుభవాచ్చాన్యతరపక్షపాతం పరిత్యజ్య భేదాభేదవిషయతయైవ వ్యవస్థాపనం యుక్తమ్ । అన్యథా దృష్టాన్తే సాధ్యసన్దేహేనాపి పరానుమానం దుష్యం స్యాదితి । ఏవం తర్కాఙ్గాన్తరవైకల్యం స్వయమూహనీయమ్ ।

నన్వేతాని సూత్రాణి కుతో వ్యుత్క్రమేణ(మతో)వ్యాఖ్యాతాని । ఉచ్యతే । ఉపోద్ఘాతప్రక్రియయా సూత్రకారేణైవాదౌ బాధకాని నిరాకృత్యాన్తే నిష్కణ్టకా ప్రత్యభిజ్ఞోపన్యస్తా । భాష్యకారేణ తు సుబోధత్వాయ శిష్యాకాఙ్క్షాక్రమేణాదౌ ప్రత్యభిజ్ఞామభిధాయానన్తరం తద్బాధకాని పరిహృతానీతి ।

దు:ఖాభావం సుఖం చాహురితి యదనూదితం తన్నిరాకరోతి- దిగితి ॥

స్వదృష్టాన్తాదిత్యాకాశస్య భావత్వే యో న్యాయోऽభిహితస్తస్మాదితి హేత్వతిదేశ: । ధర్మిప్రతియోగినిరపేక్షమేవ విధిరూపేణ ప్రతీయమానత్వాదిత్యర్థ: । సద్భావ: క్వచిద్భవేచ్చేత్తద్దృష్టాన్తేనేతి శేష: । అనేనాన్యథా రూపాదినామపి భావత్వం న స్యాదవిశేషాదితి బాధకం సూచయతి । యద్యపి దిశో నాకాశాద్భిద్యన్తే । తథాऽప్యాకాశస్య భాగసద్భావం జ్ఞాపయితుం తాసాం గ్రహణమ్ । ఏకవచనం తు జాత్యభిప్రాయమ్ ।

ఏతేనాకాశే చావిశేషాదితి సూత్రం ప్రకారాన్తరేణ వ్యాఖ్యాతం భవతి । ఆకాశాదీనాం భావత్వసమర్థనేన పఞ్చస్కన్ధాత్మకం విశ్వమితి నిరస్తమ్ । ఆత్మనో జ్ఞానాత్మకత్వం తు నాస్మాకం అనిష్టమ్(విరుద్ధమ్) । క్షణభఙ్గితాయా నిరస్తత్వాత్ । జ్ఞానస్యాపి గ్రాహకతాయా: పరేణాభ్యుపగతత్వాత్ । మోక్షస్తు చతుర్థే పరీక్షిష్యతే ।

స్యాదేతత్ । వైభాషికసౌత్రాన్తికయోర్య: సాధారణ: స్వమతవిరుద్ధ: సిద్ధాన్త: స ఏవ నిరాకృత: । యస్తు సౌత్రాన్తికస్య సిద్ధాన్తవిశేష: "ప్రమాణం తావద్ద్వివిధమ్ । ప్రమేయద్వైవిధ్యాత్ । తత్ర జ్ఞానాతిరిక్త: సర్వేऽపి రూపాదిప్రపఞ్చోऽనుమేయ ఏవ న తు ప్రత్యక్ష: । జ్ఞానం (తు) నీలాద్యాకారం ప్రత్యక్షవేద్యమ్' ఇతి । స కస్మాన్న నిరాకృత ఇత్యత ఆహ- విశ్వమితి ॥

తయో: వైభాషికసౌత్రాన్తికయోర్మధ్యే య: సౌత్రాన్తికో విశ్వం రూపాదికం ప్రత్యక్షగం త్యక్త్వా రూపాదేర్విశ్వస్య ప్రత్యక్షవేద్యతాం వైభాషికాదిభిరభ్యుపగతామనభ్యుపగమ్యేతి యావత్ । అనుమితం వదేత్ రూపాదేర్విశ్వస్యానుమానవేద్యతామఙ్గీకుర్యాత్ । మాయావాదినా తుల్యం వర్తత ఇతి మాయావాదివత్ । ఏతదుక్తం భవతి । యథా సర్వాన్దు:సమయానపాకుర్వతా(ऽపి) సూత్రకృతా న మాయావాదోऽత్ర పాదే నిరాకృత: । తస్యాత్యన్తనిర్దలస్యోపేక్షైవ కార్యా । న త్వేషత్సదలై: సాఙ్ఖ్యాదిసమయై: సహ నిరాస ఇతి జ్ఞాపనార్థమ్ । తథా బాహ్యానుమేయతావాదోऽపీతి । నను మాయావాద: సూత్రోత్పత్త్యుత్తరకాలభావీ । తస్య కథం నిరాసప్రసక్తి: । మైవమ్ । "అనాదికాలతో వృత్తా:' ఇత్యుక్తత్వాత్ । అన్యథా సాఙ్ఖ్యాదినిరాసస్యాప్యప్రసక్తేరితి । JOSHI-3

నన్వప్రతిషిద్ధమనుమానం భవతీతి న్యాయేన నీలాదేర్విశ్వస్యాప్రత్యక్షత్వం సూత్రకారస్యాభిమతమేవేతి కుతో న కల్ప్యతే । (నైవం) నచైవం శక్యమ్ । ప్రమాణావిరుద్ధ:

ప్రమాణానుసారీ చ సూత్రకారస్యాభిప్రాయ: కల్పనీయ: I నచాయమర్థస్తథేత్యాశవానాహ- సర్వేతి II

అయమత్రోత్తరక్రమ: I నీలాదేరర్థస్యాప్రత్యక్షత్వం న వక్తుం శక్యతే I నీలాదిప్రతీతేరపరోక్షతాయా: సాక్షిసిద్ధత్వాత్ I ఇన్ద్రియవ్యాపారభావభావిత్వేనానుమానసిద్ధత్వాచ్చ I అథ మతమ్ I యేనార్థేన యజ్జ్ఞానం జాయతే తత్ తదాకారం భవతి I తచ్చ జ్ఞానం స్వప్రకాశతయా స్వగతం నీలాద్యాకారమపి సాక్షాత్కురుతే I అతోఽపరోక్షతయోపలభ్యమానస్య నీలాద్యాకారనికరస్య బుద్ధిగతత్వాన్న కశ్చిద్దోష ఇతి I అత్రేదముపతిష్ఠతే I యదపరోక్షతయాఽవభాసమానం నీలాద్యాకారచక్రం బుద్ధేర్భేదేన సర్వదా సర్వప్రమాణసిద్ధమ్ I తస్య కథం ను బుద్ధిత్వమఙ్గీక్రియతే I బహిర్ముఖతయేదన్తేన హ్యయం నీలాద్యాకారోఽపరోక్షమవభాసతే I న జాత్వన్తర్ముఖతయాఽహం నీలమితి I తథా నీలాపరోక్షజ్ఞానసమనన్తరం నీలార్థీ నియమేన బహి: ప్రవర్తతే I తేనానుమీయతేఽనేన బహిరర్థ ఏవ సాక్షాత్కృత ఇతి I న హ్యన్యత్ర జ్ఞానమన్యత్ర ప్రవృత్తిరితి యుజ్యతే I అతిప్రసఙ్గాత్ I మధ్యేఽనుమానం తు నిరసిష్యతే I ఏవమాప్తోఽపి కిమపరోక్షతయా పశ్యసీతి పృష్టోఽఙ్గులిం ప్రసార్యేదమితి బాహ్యమేవ బ్రవీత్యతస్త్రిభిరపి ప్రమాణైరపరోక్షతయాఽవభాసమానస్య నీలాద్యాకారస్య బుద్ధితో భేద ఏవావసీయతే I న చేదం సర్వం భ్రాన్తమ్ I కదాఽప్యన్యథాప్రతీత్యభావాత్ I వినైవ బాధకేన భ్రాన్తిత్వాభ్యుపగమేఽతిప్రసఙ్గాత్ I అతోఽపరోక్షతయాఽవభాసమానో నీలాద్యాకారో బాహ్య ఏవ, నతు బుద్ధిగత ఇతి I

కిఞ్చ బాహ్యార్థస్యాప్రత్యక్షత్వే తదసిద్ధిరేవ స్యాత్ I ప్రమాణాభావాత్ I తథాచ బాహ్యార్థాభ్యుపగమో రిక్త: స్యాదిత్యాహ- విశ్వమితి

II

అన్యత్ జ్ఞానమితి శేష: I కా ప్రమా యస్య తత్ కింప్రమమ్ I అనుమేయో బాహ్యాకార ఇతి చేత్(న) I సర్వథాఽసిద్ధస్య పక్షీకరణాయోగాత్ I లిఙ్గాభావాద్వ్యాప్త్యసిద్ధేశ్చ I స్యాదేతత్ I బుద్ధిగతస్తావదాకారోఽపరోక్షమవభాసతే I స కాదాచిత్కత్వాత్కిమపి కారణమేపక్షమాణో బాహ్యం నీలాద్యనుమాపయిష్యతీతి I మైవమ్ I బాహ్యతయైవ నీలాద్యాకారస్య స్ఫురణాత్ I కుత్ర చేదములబ్ధమ్, యత్కాదాచిత్కం తత్కారణవదితి I జ్ఞాన ఏవేతి చేత్(న) I బాహ్యాప్రత్యక్షత్వవాదే తత్రాపి కారణత్వానవధారణాత్ I జ్ఞానం

పూర్వజ్ఞానకారణకముపలబ్ధమితి చేత్ । తర్హ్యాకారోఽపి పూర్వాకారజన్య: కల్ప్యతామ్ । కిం బాహ్యార్థవ్యసనేన । నీలజ్ఞానానం(నోత్పాదాన)న్తరం పీతజ్ఞానోత్పాదదర్శనాన్నేతి చేత్(న) । సదృశజన్యత్వస్య పరేణ క్వాప్యనుప(గన్తవ్య)లబ్ధత్వాత్ ।

కిఞ్చ వాసనాదికమాన్తరమేవ సహకారీకృత్య విసదృశ(మేవ)మపి జ్ఞానం జనయతీతి కల్పనీయమ్ । న బాహ్యమ్ । దృష్టేనైవ కథఞ్చిదుపపత్తావదృష్టకల్పనానుపపత్తే: । అతో బాహ్యోఽ(ప్య)ర్థ: ప్రత్యక్షసిద్ధ ఇతి శఙ్కానాస్పదత్వాదిదం మతమత్ర న దూషితమిత్యుక్తమ్ । యద్వా స్ఫుటతరానల్పదోషత్వేన శిష్యైరేవ హేయతయా జ్ఞాతుం శక్యత్వాదిత్యాశయేనాహ- సర్వేతి ॥

మాధ్యమికాదయోఽపి బాహ్యార్థా(ద్వయ)నపహ్నువానా అపి హ్యనుభవాద్బిభ్యత: సాంవృవసత్త్వాద్యభ్యుపయన్తి । తత: సర్వైరనుసరణీయ ఏవాయమనుభవ: । తమపి య: సౌత్రాన్తికోఽపలపతి, అనుభవసిద్ధాయా అపరోక్షస్య నీలా(ద్యా)కారస్య బాహ్యతాయా అపాకరణాత్ । తథా నిష్ప్రమాణకం వదతి, నీలాద్యాకారస్య బుద్ధిస్థతాయాం ప్రమాణాభావాత్ । తస్య(స్యాప్య) అనుభవస్య అపలాపిన: నిష్ప్రమాణకవాదినస్తస్య సౌత్రాన్తికస్య కిం దూషణం న భవేత్ । సర్వమపి భవేదితి ।

"ఏకత్వమనుభూతిస్థమ్' "ఖదృష్టాన్తాత్' "తస్యాపలాపిన:' ఇతి పరపక్షే తత్ర తత్రానుభవవిరోధోఽభిహిత: । స కథమిత్యతోఽభినయేన తం దర్శయతి- సోఽహమితి ॥

అత్ర స ఏవాహమిత్యాత్మైకత్వాగ్రాహీ ప్రత్యభిజ్ఞానుభవో దర్శిత: । తదిదమిత్యనాత్మన । అహం సుఖీతి సుఖస్య విధిత్వానుభవ: । సత్ భావరూపం గగనం, దిశ: సత్యా భావరూపా ఇతి గగనస్య (చ) దిశాం చ భావత్వానుభవ: । ఆదిపదాదిదం నీలం నాహం నీలమిత్యాదే: (పరిగ్రహ:) గ్రహణమ్ । తత్రప్రతిపక్షగా: తదభ్యుపగతాథర్విరుద్ధవిషయా: ।

వైభాషికసౌత్రాన్తిక(మత)సమయనిరాకరణముపసంహరతి- అత ఇతి ॥

అఖిలప్రమాణప్రతిపక్షగం సర్వప్రమాణవిరుద్ధార్థవిషయమ్ । అత ఏవ దుర్మతమ్ । దిఙ్నాగప్రభృతిభిర్బహుభిర్గృహీతత్వాత్కథం కో ను గృహ్ణీయాదిత్యాక్షేప ఇత్యత ఉక్తమ్-

వినేతి ॥ సత్పురుషవిషయ ఏవాయమాక్షేప ఇతి భావ: । నచైవం నిరాకరణవైయర్థ్యమ్ । ఉక్తార్థానుసన్ధానే కో ను గృహ్ణీయాదితి వ్యాఖ్యానాదితి ।

॥ ఇతి శ్రీమన్న్యాయసుధాయాం సముదాయాధికరణమ్ ॥

॥ అథ శ్రీమన్న్యాయసుధాయాం శూన్యవాదాపాకరణమ్ ॥

॥ ఓం నాసతోఽదృష్టత్వాత్ ఓం ॥ మాధ్యమికమతమత్రాపాక్రియతే । తస్యోక్తార్థవిరుద్ధతాం దర్శయితుం తత్తావదుపన్యస్యతి- అపర ఇతి ॥

అపరో మాధ్యమిక:, "ఇతి బ్రూమ:' ఇతి వక్ష్యమాణేన సమ్బన్ధ: । శూన్యమేవ తత్త్వం న తతోఽన్యదస్తీతి శేష: । నను పఞ్చస్కన్ధాస్తతోఽతిరిక్తా: సన్తీత్యత ఉక్తమ్- అఖిలమితి ॥ పఞ్చస్కన్ధాత్మకమఖిలం జగచ్ఛూన్యమేవ, న తతోఽన్యదిత్యర్థ: । తచ్ఛూన్యం కుత: సిద్ధమిత్యత ఉక్తమ్- స్వయమ్భాతమితి ॥ స్వయంభాతత్వం చ న స్వకర్మకప్రకాశత్వమ్ । కిన్త్వపరాప్రకాశ్య(శ)త్వమేవేత్యాశయేనోక్తమ్- మన ఇతి ॥ ప్రమాణమాత్రోపలక్షణమేతత్ । కుత: ప్రమాణావిషయత్వం శూన్యస్య, నిర్ధర్మకత్వాత్ । సధర్మక ఏవ ప్రమాణప్రవృత్తిరిత్యుక్తమ్- నిర్విశేషమితి ॥ నిఖిలజగదాత్మకం చేచ్ఛూన్యమ్, తర్హి తద్ధర్మా లేపజరామరణదు:ఖపరిచ్ఛేదాదయస్తస్యైవ స్యురితి కథం నిర్విశేషత్వాదికమిత్యత ఆహ- నిర్లేపమితి ॥ లేపో ధర్మాధర్మసమ్బన్ధ: । దోషా దు:ఖాదయ: । వస్తుతశ్చానన్తం వస్త్వన్తరప్రతియోగికాన్యోన్యాభావరహితమ్ । యద్వా శుద్ధం సర్వగతం నిత్యం సర్వాత్మకం శూన్యమభిలప్యతే । తత్కథం నిర్విశేష(ము)మిత్యుచ్యత ఇత్యత ఏతదుక్తమ్ । లేపాదిదోషాభావమాత్రేణ శుద్ధముచ్యతే । దేశాదిపరిచ్ఛేదాభావమాదాయ సర్వగతత్వాదివాదో, నతు కమపి ధర్మమాశ్రిత్యేతి ।

ఉపాయోపేయభావావస్థితపదార్థఖ్యాపనం శాస్త్రధర్మ: । అతస్తత్త్వవిషయాం విప్రతిపత్తిం దర్శయిత్వా విప్రతిపన్నే ఉపాయోపేయే దర్శయతి- తదస్మీతి ॥

తచ్ఛూన్యమహమస్మీతి నిత్యోపాసయాఽపరోక్షీకృతమ్ । తచ్ఛూన్యం రాగాదిదోషరహితం యోగినం తద్భావం శూన్యత్వలక్షణం మోక్షం నయేదితి సమ్బన్ధ: । యథోక్తమ్ । "ప్రదీపస్యేవ నిర్వాణం విమోక్షస్తస్య తాయిన:(తాపిన:) (భావిన:)' ఇతి ।

యది శూన్యముక్తరూపం కథం తర్హ్యఖిలం శూన్య(మిత్యుక్త)మిత్యత ఆహ- తస్యైవేతి ॥

శూన్యస్యైవ । సంవ్రియతేఽనయేతి సంవృతిరవిద్యా । సంవృతే: సత్యత్వేఽద్వైతహానిరారోపితత్వే తు సంవృత్యన్తరాపేక్షేత్యతోఽనాదీత్యుక్తమ్ । నానాభేదాత్మకం పఞ్చస్కన్ధాత్మకమ్ । శూన్యావిద్యాకల్పితత్వాదఖిలం శూన్యమిత్యుచ్యతే । న పునస్తదేవ తదితి । తత్కిమసదేవేదమ్ । తథాత్వే వా కథం సదితి ప్రతిభాస: । సత్త్వారోపాత్ ।

పక్షాన్తరమాహ- సత్యత్వమితి ॥

తస్య ఆరోపితస్య అపి జగత:, సాంవృతం సత్యత్వమిష్యతేఽతో న సత్ప్రత్యయవిరోధ: । అస్తి చేత్ జగత: సత్త్వం కథం తర్హ్యసత్ । యేన సదివాభాతీత్యుక్తమిత్యత ఆహ- పారమార్థికేతి ॥

సర్వథాఽబాధ్యత్వం పారమాథిర్క(స)త్త్వం తదభావాదసదిదం జగదుద్ధీయత ఇతి । పారమార్థికసత్త్వాభావే కథం తర్హ్యసత్ । యేన సదివాభాతీత్యుక్తమిత్యత ఆహ- పారమార్థికేతి ॥

సర్వథాఽబాధ్యత్వ పారామార్థిక(స)త్త్వం తదభావాదసదిదం జగదుద్ధీయత ఇతి । పారమార్థికసత్త్వాభావే కథం జగత్యర్థక్రియాదివ్యవహార ఇత్యత ఆహ- సాంవృతేనైవేతి ॥

అఖిలో హానోపాదానోపేక్షాఽభిజ్ఞాఽభివాదనార్థక్రియాలక్షణ: । వ్యవహారస్యాప్యసత్త్వాత్ । స్వప్న ఇవేతి శేష: । పారమార్థికసత్త్వమేవ వ్యవహారవిరోధి । తస్య సర్వక్రియారహితత్వాత్ । నతు తదభావ ఇతి భావేనోక్తమ్- సాంవృతేనైవ సత్త్వేనేతి ॥

సృష్టిప్రలయవిష(యం)యే విగానం దర్శయతి- శూన్యాదితి ॥ సృష్టికాలే ప్రవర్తత జాయతే ।

శూన్యస్య నిష్క్రియత్వాత్కథం విశ్వకర్తృత్వమిత్యత ఉక్తమ్- సంవృతియోగేనేతి । అన్తే ప్రలయకాలే । స్తిమితం నిష్క్రియమ్ । అనేన క్రియావిభాగాదిన్యాయేన యా విశ్వస్య సత్యత్వవాదినాం ప్రలయప్రక్రియా సా నిరాక్రియతే । స్వాప్నగజాదిరివేతి శేషః ।

ఏవముపన్యస్తమతనిరాసార్థత్వేనాధికరణమవతారయతి- తముద్దిశ్యేతి ॥

యత్తావదుక్తం శూన్యాదేవేదం జగదుత్పద్యత ఇతి తద్యథాశ్రుతమపాకర్తుం సూత్రమ్ ఓం నాసతోఽదృష్టత్వాత్ ఓం ఇతి । తద్వ్యాచష్టే- నాసత ఇతి ॥

అసతః సర్వవిశేషనిర్ముక్తత్వేన గగనకుసుమసమానాచ్ఛూన్యాజ్జగతో భావో జన్మ నోపపద్యతే । కుత ఇత్యత ఆహ- న హీతి ॥

సతో భవతః కార్యస్యేతి యావత్ । క్వచిత్ । అసతో జనిర్న దృష్టా యతః । అత్ర సర్వత్ర శూన్యస్యాసత్త్వమాపాద్య దూషణాభిధానమితి జ్ఞాతవ్యమ్ ।

స్యాదేతత్ । ప్రమాణాభావః ప్రమేయాభావం సాధయతి । న పునః ప్రమాణవిశేషాభావః । మా హి భూదస్మదాదిప్రత్యక్షవ్యావృత్త్యా ధర్మాద్యభావసిద్ధిః । తదత్రాపి ప్రమాణాభావాదితి హేతుర్వక్తవ్యః । "అదృష్టత్వాదితి' ప్రత్యక్షాభావకథనం తు కథమ్ । అనైకాన్తికత్వాదిత్యత ఆహ- ప్రమాణం చేతి ॥

దృష్టిః ప్రత్యక్షమేవ అఖిలాత్ అనుమానాదగమాచ్చ వరం ప్రమాణమ్ । అయమభిసన్ధిః । నాసతో జగతో భావ ఇతి ప్రతిజ్ఞాయ కుత ఇత్యాకాఙ్క్షాయాం తత్ర ప్రమాణాభావాదితి హేతుం మనసి నిధాయ కతం తత్ర ప్రమాణాభావ ఇతి జిజ్ఞాసాయామనుమానాగమయోః ప్రత్యక్షమూలత్వేన తతః ప్రత్యక్షమేవ వరం ప్రమాణమితి, ఆదావదృష్టత్వాదితి తదభావోఽయం దర్శితో నతు ప్రధానప్రతిజ్ఞాయాం హేతుత్వేన, యేనోక్తదోషః స్యాదితి ।

తర్హ్యనుమానాద్యభావో (ఽపి) వక్తవ్య ఇత్యత ఆహ- ప్రమాణం చేతి ॥ అయమాశయః । వేదాదేః శూన్యవాదినా ప్రామాణ్యం నాఙ్గీక్రియతే । తదీయాగమస్య త్వస్మాభిరిత్యతో నాస్త్యత్రాగమః సమ్ప్రతిపన్న ఇతి శిష్యైరేవ శక్యతే జ్ఞాతుమ్ । ప్రత్యక్షాభావేనానుమానస్యాప్యభావః సిద్ధ ఏవ ।

ప్రత్యక్షస్యానుమానోపజీవ్యత్వాత్ I ప్రత్యక్షేణ క్వచిదుపలబ్ధమేవ హ్యనుమానేన (క్వచిత్స)సాధనీయమ్ I అతోఽనుమానా(ద్య)భావస్యానుక్తావపి లాభాదదృష్టత్వాదిత్యేవోక్తం సూత్రకృతేతి I అత ఏవ ప్రాగుక్తమ్- క్వచిదితి II

మా భూచ్ఛూన్యాజ్జగదుత్పత్తౌ ప్రత్యక్షం ప్రమాణమ్ I మా చ భూదాగమ: I తథాఽప్యనుమానం భవిష్యతి I అసత: సదుత్పత్తౌ ప్రత్యక్షాభావేన దృష్టానుమానానుపపత్తావపి సామాన్యతో దృష్టస్యోపపత్తే: I కారణస్య హి సత్త్వే నిషిద్ధేఽసత ఏవ జన్మ సేత్స్యతీత్యాశఙ్కయానుమానానాం తర్కప్రతిఘాతం వక్తుం సూత్రమ్- ఓం ఉదాసీనానామపి చైవం సిద్ధి: ఓం ఇతి II తద్వ్యాచష్టే- యద్యేవమితి II

యద్యసత ఏవ యత్కిఞ్చిత్కార్యం జాయేత తదా మధురాదివ సప్తమరసాఞ్జనస్య పీనతా స్యాత్ I గో: ృఙ్గమివ మార్జారృఙ్గమపి జనస్య ఘాతకం భవేదవిశేషాదిత్యనేన ఏవం సత్యుదాసీనానాం హేయో(పాదేయో)పేక్షణీయబుద్ధయవిషయాణాం సప్తమరసాదీనామపి సకాశాత్ పీనత్వాదికార్యస్య సిద్ధి: ప్రసజ్యేతేతి సూత్రం వ్యాఖ్యాతం భవతి I

ప్రకారాన్తరేణ వ్యాఖ్యాతి- కార్యాథర్ీతి II

యద్యసత ఏవ కార్యముత్పద్యతే తదా పటాదికార్యార్థీ కువిన్దాది: సత్ తన్త్వాదికారణం సర్వథా నోపాదదీత I అసత ఏవ పటాద్యుత్పత్తే: I అతిప్రసఙ్గాన్తరమాహ- నేతి II

న కేవలమసత: కాయర్ోత్పత్తౌ సత్కారణోపాదానానుపపత్తి: I కిన్త్విష్యాయ పటాద్యుత్పాదాయ న ప్రవర్తేత I న ప్రయతేత చ I కుత: I శూన్యాదేవేష్యసమ్భవాత్ I ఏతేన తన్త్వాద్యుపాదానాదు(ద్యు)దాసీనానాం చికీర్షాదిరహితానాం చ పుంసాం పటాదిసిద్ధి: స్యాదితి సూత్రం వ్యాఖ్యాతం భవతి I

ప్రకారాన్తరేణ వ్యాఖ్యాతి- దేశేతి II

శూన్యాత్సత: శూన్యాదేవ భవత: కార్యస్య దేశకాలావస్థానియమో న భవేత్ I తథాహి I యది జగచ్ఛూన్యాదేవ భవేత్ తదా గోధూమా: కృష్ణభూమౌ సమ్పద్యన్తే న పాణ్డుభూమౌ I వసన్తే

కింశుకా: పుష్పితా భవన్తి । న వర్షాసు । త్రిహాయిణ్యేవ గౌర్గర్భం ధత్తే నాన్యథా । సతుషా ఏవ వ్రీహయోఽఙ్కురానుత్పాదయన్తి నేతరథేత్యాదిదేశకాలాదినియమ: కార్యోత్పత్తౌ న స్యాత్ । శూన్యస్య సర్వత్రావిశిష్యత్వాత్ । అనేనోదాసీనానాం దేశకాలాదినియమానపేక్షాణామపి కార్యాణాం సిద్ధిరుత్పత్తి: స్యాదితి సూత్రం వ్యాఖ్యాతం భవతి । శూన్యాదేవ కార్యోత్పత్తౌ కుర్త్రుపాదాననిమిత్తాపేక్షా న స్యాదితి సముదాయార్థ: ।

నన్వాదిసృష్ట్యావేవ శూన్యాత్కార్యోత్పాదం బ్రూమో న సర్వదా । అన్యదా తు కర్త్రాదికాణగణాదేవ । అతో నాతిప్రసఙ్గ ఇత్యత ఆహ- పురుషేతి ॥ కిఞ్చిదిత్యధునాతనం కార్యమ్ । వస్తుత్వాత్ కార్యత్వాత్ । సర్వస్యాపీతి । ఆదికాలీనస్యాపి కార్యస్యేత్యర్థ: । అననే నా పురుష:, సత: ఆదికాలీనస్య కార్యస్య కర్తాఽనుమాతవ్య: । కుత: । దృష్టత్వాత్ అధునాతనానాం కార్యాణాం పురుషకర్తృత్వస్య నిశ్చితత్వాదితి ప్రథమసూత్రం ప్రకారాన్తరేణ వ్యాఖ్యాతం భవతి । సూత్రభాష్యయో: పురుషగ్రహణం తు ఉపాదానాద్యుపలక్షణమ్ ।

నన్విదం సర్వమపి స్వవ్యాహతమ్ । తథాహి । యదుక్తం నాసతోఽదృష్టత్వాదితి । తత్సత: కారణత్వేఽపి సమానమ్ । నహి సత: కారణత్వమపి క్వాప్యావయో: సమ్మతమ్ । నను చ మధురాదివ గో: ృఙ్గమివేత్యాదినా సత: సృష్టిసంహారకారిత్వం నిదర్శితమ్ । మైవమ్ । సర్వస్యాపి జగతోఽసత్త్వేన తదన్త:పాతినో మధురాదేరపి సత్త్వాభావాత్ ।

యశ్చాయమతిప్రసఙ్గ: "అసత: కారణత్వే సప్తమరసాదేరపి మధురాది(వత్) కార్యకారిత్వప్రసఙ్గ:' ఇతి । సోఽపి సత: కారణత్వే తన్త్వాదీనాం మృదాదికార్యకారిత్వప్రసఙ్గేన తుల్య: । తథాఽపి కారణత్వమాత్రం సతోఽస్తీతి చేత్ (న) । తత్సత్త్వాసమ్మతేరుక్తత్వాత్ । నహి సకలవిక్రియాతీతస్య కారణత్వం శక్యసమ్భావనమ్ । మధురాదీనాం సప్తమరసాదీనాం చాసత్త్వావిశేషేఽపి సద్బుద్ధిభావాభావాభ్యాం విశేషాత్ ।

యదపి కార్యార్థీత్యాది । తదీశ్వరస్య సర్వకారణత్వే తత ఏవ పటాదిసమ్భవాత్తన్త్వాద్యుపాదానం న స్యాత్ । కువిన్దాదేరిచ్ఛాదికం చ వ్యర్థం స్యాదితి సమానమ్ । ఏతేన దేశకాలాదీతి ప్రసఙ్గోఽపి సమీకృతో వేదితవ్య: । యచ్చ పురుషేచ్ఛానుసారేణేత్యుక్తమ్ । (తదపి) తన్మహదాదికార్యస్య కులాలాదిజన్యతాసాధనసమానయోగక్షేమమితి ।

అత్ర యద్విశ్వస్యాసత్త్వముక్తం తత్తావన్నిరాకర్తుం సూత్రమ్ ఓం నాభావ ఉపలబ్ధే: ఓం ॥ ఇతి । తద్వ్యాచష్టే- నచేతి ॥

భవతీతి భావ: । న భావోఽభావ: । అసదితి యావత్ । సదితి గమ్యతే యత ఇత్యనేన విశ్వసత్యత్వే ప్రత్యక్షం ప్రమాణముక్తం వేదితవ్యమ్ । ప్రత్యక్షేణ సదిత్యనుభూయమానమపి విశ్వమసచ్చేత్కో దోష ఇత్యత ఆహ- అనుభవేతి ॥

అనుభవ(వి)రోధే తు క్రియమాణ ఇతి శేష: । (తత్ర) యది సత్త్వేనోపలభ్యమానమప్యసత్స్యాత్తదోత్తరం వదత్యపి శూన్యవాదితి నోక్తం త్వయేత్యత స్తేఽప్రతిభేతి బ్రువాణం పరం ప్రతి శూన్యవాదిన: స్వవచనసాధ(నో)కోపాయాభావాత్పరాజయ ఏవాపద్యేత । యది చ ప్రాశ్నికాద్యవగతం కథం మద్వచనం నాస్తీతి బ్రూయాత్ తదాఽఙ్గీకృతం ప్రత్యక్షస్య ప్రామాణ్యమితి సత్త్వేన తదవగతం విశ్వం కతమసత్స్యాదితి ।

ఉక్తదోషపరిహారం శఙ్కతే- స్వప్నేతి ॥

స్వప్నశ్చ భ్రాన్తిశ్చ తయోరివ స్వప్నభ్రాన్తివత్ । యద్యపి పరస్య స్వప్నోఽపి భ్రన్తిరేవ । తథాఽపి గోబలీవర్దన్యాయేన లోకవ్యవహారమపేక్ష్య పృథగుక్తి: । యథా స్వప్నే భ్రాన్తౌ చాసదేవ గజాదికం సపాదికం చ సదిత్యుపలభ్యతే తథాఽసదేవేదం విశ్వం స(త్యత్వే)త్త్వేనోపలభ్యతే । ఏతదేవ విశ్వస్య శూన్యకారణత్వం నామ । నాపరమ్ । తత్ర కథం సదిత్యుపలమ్భేన విశ్వస్య స(త్య)త్వసిద్ధి: । నచైవమధిష్ఠానస్య ద్రష్టు: కరణానాం తద్దోషాణాం చ సత్త్వమఙ్గీకార్యమ్ । అన్యథా భ్రాన్తివైచిత్ర్యాద్యనుపపత్తిరితి వాచ్యమ్ । అసత్ప్రకాశనశక్త్యా సంవృత్త్యైవ సర్వస్యోపపత్తౌ తదఙ్గీకారవైయర్థ్యర్ాత్ । ఏవంచ న వచనాసిద్ధి: । సాంవృతసత్త్వస్య వచనస్య ప్రత్యక్షేణైవ సిద్ధే: । తావతైవ వ్యవహారోపపత్తౌ పారమార్థికసత్త్వస్యోపయోగాభావాదితి ।

ఏతత్పరిహారాయ ఓం వైధర్మ్యాచ్చ న స్వప్నాదివత్ ఓం ॥ ఇతి సూత్రమ్ । తద్వ్యాచష్టే- కిఞ్చేతి ॥

భవేదేవం యది ప్రపఞ్చే రజ్జుసర్పాదావివ సత్త్వప్రత్యయో భ్రమ: స్యాత్ । నచైవమ్ । తథాత్వే అత్ర ప్రపఞ్చే సత్త్వభ్రమ: కిమితి నైవ నివర్తతే । జ్ఞానానాం భ్రమత్వావధారణం హి బాధబోధాధీనమ్ । సమ్ప్రతిపన్నస్థలే తథా దర్శనాత్ । ప్రత్యయత్వమాత్రాధీనత్వే ప్రాగపి బాధబోధోదయాద్రజ్జుసర్పాదిజ్ఞానే లౌకికపరీక్షకాణాం భ్రమత్వావధారణం స్యాత్ । నచైవం క్వచిద్దృష్టమ్ । నచ ప్రపఞ్చసత్తావగమస్య బాధకం పశ్యామ: । తతో న భ్రమత్వావధారణం యుక్తమితి । స్వప్నస్య భ్రాన్తిత్వాభావో, భ్రమస్య చాధిష్ఠానాద్యపేక్షానియమ:, సాంవృతసత్త్వస్య వ్యవహారనిర్వాహకత్వస్యాభావశ్చాన్యత్ర సమర్థితోఽత్రానుసన్ధేయ: ।

స్యాదేతత్ । కిం ప్రపఞ్చప్రత్యయస్యేదానీం బాధో నాస్తీత్యుచ్యతే । ఉతోత్తరకాలేఽపి । ఆద్యే న తావతా భవతోఽపి విశ్వసత్యత్వావధారణం, శుక్తిరజతాదౌ తదయోగాత్ । ద్వితీయస్తు నాస్తి । ప్రపఞ్చప్రత్యయో బాధిష్యతే ప్రత్యయత్వాత్సమ్ప్రతిపన్నవత్ । ఇత్యాగామిబాధసిద్ధేరిత్యత ఆహ- అనాదేరితి ॥

అనాదితోఽనువృత్తస్యేత్యర్థ: । విశ్వస్య తత్ప్రత్యయస్య, నివృత్తి: బాధ: । నివర్తేత బాధ్యేత । యది ప్రత్యయత్వాత్ప్రపఞ్చప్రత్యయస్య బాధోఽనుమీయతే, తదావశ్యం బాధప్రత్యయస్యాపి బాధేన భావ్యమ్ । అన్యథా ప్రత్యయత్వహేతోస్తత్ర వ్యభిచారాపత్తే: । బాధకప్రత్యయస్య బాధ్యత్వే ప్రపఞ్చప్రత్యయస్య యాథార్థ్యసిద్ధి: । తిష్ఠతు తావత్పరమార్థచిన్తా, వ్యావహారికే తు తథా దృష్టమేవ । న కేవలమిదమాపాదనం కిన్తు సమ్భావితం చైతత్ । యత్ప్రపఞ్చప్రత్యయస్య యాథార్థ్యం తన్నాస్తితాప్రత్యయస్య బాధ్యత్వాత్ । అనాదితోఽనువృత్తస్యానేకసజాతీయవిజాతీయసంవాద(వ)తో యాథార్థ్యసమ్భవాత్ । కాదాచిత్కస్య సంవాదవిధుర(రుద్ధ)త్వేన భ్రమత్వసమ్భవాదితి ।

నను చ ప్రపఞ్చనివృత్తిర్నామ శూన్యమేవ । తచ్చ పరమార్థరూపం న కల్పితమదృష్టత్వాత్ । తత్కథం తత్ప్రత్యయస్య బాధ్యతా స్యాత్ । కిన్తు ప్రపఞ్చస్య దృష్టత్వేన కల్పితత్వసమ్భవాత్తత్ప్రత్యయ ఏవ బాధ్య: । హేతుశ్చ ప్రపఞ్చప్రత్యయత్వేన వివేక్తవ్య ఇత్యత ఆహ- దృష్టస్యేతి ॥

భ్రాన్తితాభ్రమశబ్దాభ్యాం కల్పితత్వముచ్యతే । ఇదముక్తం భవతి । విపరతీమేతదుక్తం యత్సర్వప్రమాణదృష్టస్య ప్రపఞ్చస్య కల్పితత్వమాదాయ తత్సత్తాప్రత్యయస్య బాధ్యత్వస్వీకరణమ్ । కేనాపి ప్రమాణేనాదృష్టస్య శూన్యస్యాకల్పితత్వం గృహీత్వా

తత్సత్త్వప్రత్యయస్యాబాధ్యత్వోపాదానమ్ । ప్రామాణికమకల్పితమ్ అప్రామాణికం చాఙ్గీక్రియమాణం కల్పితమితి సర్వసమ్మతత్వాదితి ।

ఏతదేవ దృష్టాన్తేన దర్శయతి- గవామితి ॥

అశృఙ్గిభావేన సహితేతి శేషః । కశ్చిద్గవాం ంృఙ్గితవమస్తీత్యాహ- కశ్చిచ్ఛశస్యేతి । తత్ర పరోక్తరీత్యా గవాం ంృఙ్గితా కల్పితా, దృష్టత్వాత్ । శశృఙ్గితా త్వకల్పితాఽదృష్టత్వాదితి స్యాత్ । న హ్యేవం లోకే ప్రతీతిః లోకానుసారేణైవ చ పరమార్థో బోధవ్యో నాన్యథా । లోకన్యాయస్యైవ తద్బోధోపాయత్వాదితి ।

తదేవం ప్రత్యక్షబలేన విశ్వసత్యతా సాధితా । తద్బాధకశఙ్కా చ పరిహృతా । తతః కిం సిద్ధమిత్యతో యదుక్తం పూర్వపక్షిణా సతోఽపి కారణత్వే ప్రమణాభావ ఇతి తత్పరిహృతమితి వదన్సమీకరణాన్తరమపి పరిహరతి- అస్మాకం త్వితి ॥

సత్కారణత్వవాదినామ్ అఖిలం పరేణాక్షిప్తం యుజ్యతే । కథమ్ । బాధవిధురేణ ప్రమాణేన జగతః సత్యత్వసిద్ధౌ మధురాదీనాం పుష్యయాదికారణానాం సత్త్వసిద్ధేః । తన్త్వాదీనాం చ విచిత్రస్వభావతయా ప్రమణేన సిద్ధానాం న మృదాదికార్యకారిత్వప్రసఙ్గః । నహి సత ఇవాసతోఽపి స్వభావభేదోఽసత్త్వవ్యాఘాతాత్ । ప్రమణేనైవ సతః కారణత్వోపలబ్ధేరనుపపత్తిరాభాసభూతైవ । ప్రమణేన సత్తయా ప్రమితానాం మధురాదీనాం సద్బుద్ధిమాత్రవైలక్షణ్యకల్పనా త్వయుక్తైవ । అన్యథా సద్బుద్ధయాఽవగతాత్సప్తమరసాదపి పీనతా సతీ స్యాత్ । ఈశ్వరస్య సర్వకారణత్వేఽపి తన్త్వాద్యపేక్షా పురుషప్రయత్నాద్యపేక్షా దేశకాలాదినియమశ్చ యుజ్యత ఏవ । తన్త్వాద్యపేక్షయైవ కార్యముత్పద్యతామితీశ్వరస్య ప్రసాదాత్ సఙ్కల్పాత్ । నచైవం నిర్విశేషస్య శూన్యస్య సఙ్కల్పో యుజ్యతే । నచైతదప్రామాణికమ్ । ఆరమ్భణాధికరణోక్తరీత్యాఽత్రాగమానుమానాదీనాం ప్రమారత్వాత్ । నచ వేదాద్యాగమప్రామాణ్యమసిద్ధమ్ । ప్రథమసూత్రోక్తరీత్యాఽఽగమప్రామాణ్యస్య సిద్ధత్వాత్ । అనుమానేఽతిప్రసఙ్గోఽప్యాగమప్రామాణ్యేనైవాపాస్త ఇతి । బ్రహ్మాదీన్నృష్యయాదావీశ్వరస్తేషు కృపయాఽపేక్షతే పరమేశ్వరనియోగానుష్ఠానే తేషాం పరమపురుషార్థలాభాదితి జ్ఞాపయితుం ప్రసాదాదిత్యుక్తమ్ ।

ప్రాగ్విశ్వ(స్య)సత్యత్వసాధనాయోపన్యస్తస్య ప్రత్యక్షస్యాన్యథాసిద్ధిమాశఙ్కయ తత్పరిహారత్వేన వైధర్మ్యాచ్చ న స్వప్నాదివదితి సూత్రం వ్యాఖ్యాతమ్ । ఇదానీం

విశ్వమిథ్యాత్వే పరాభిహితస్య అనుమానస్య దూషకత్వేనాపి (తద్వయా)వ్యాఖ్యాతుం మిథ్యాత్వేఽనుమానం తావచ్ఛఙ్కతే- దృశ్యత్వాదితి ॥

సర్వం మిథ్యేత్యుక్తే సమ్ప్రతిపన్నమిథ్యాత్వే శుక్తిరజతాదౌ సిద్ధసాధనతా, శూన్యే బాధ: (చ) స్యాత్ । అత: సత్యత్వమిథ్యాత్వాభ్యాం విమతమిత్యుక్తమ్ । విమతం గగనాదికం మిథ్యా దృశ్యత్వాత్ స్వప్నవదిత్యనుమానేన విశ్వమిథ్యాత్వసిద్ధే: కథం (తత్స)సత్యత్వమఙ్గీక్రియత ఇత్యర్థ:

దూషయితుం పృచ్ఛతి- ఇయం చేతి ॥

తిష్ఠతు తావద్విశ్వమ్ । ఇయం చ మా ఇదమేవ దృశ్యత్వానుమానమ్ । మిథ్యా సత్యం (త్వా వే) వేతి శేష: । ఆద్యం దూషయతి- మిథ్యేతి ॥

నహి శబ్దేఽవిద్యమానేన చాక్షుషత్వేన శబ్దానిత్యత్వం సిద్ధయతీతి భావ: । ద్వితీయే దృశ్యత్వం దృశ్యమదృశ్యం వా । ప్రథమం దూషయతి- వ్యభిచార ఇతి ॥

దృశ్యత్వం మిథ్యా న చేదథ చ దృశ్యమ్ । తదా (దృశ్యత్వస్య) దృశ్యత్వ ఏవ వ్యభిచారో భవేత్ । ద్వితీయే త్వజ్ఞానాసిద్ధతా హేతోరితి భావ: ।

స్యాదేతత్ । మిథ్యైవ దృశ్యత్వమితి బ్రూమ: । నచైవం సాధ్యాసాధకత్వమ్ । వర్ణదైర్ఘ్యాదీనాం మిథ్యాభూతానామపి సాధకత్వస్యోభయసిద్ధత్వాత్ । చాక్షుషత్వాదీనాం త్వారోపాభావాత్ । ఆరోపేఽప్యసాంవ్యావహారికత్వాదసాధకత్వం, న తు మిథ్యాత్వాదిత్యత ఆహ- సాధకత్వమితి ॥

యత్రోదాహరణే మిథ్యాత్వం సమ్ప్రతిపన్నం తత్ర సాధకత్వే, యత్ర చ సాధకత్వం సంమతం తత్ర మిథ్యాత్వే విప్రతిపత్తితోఽసత్యస్య సాధకత్వం సాధ్యమేవ, న పునరస్మాకం సిద్ధమితి ।

విప్రతిపత్తౌ సాధకత్వం మిథ్యాత్వం వా సాధయిష్యామీతి చేత్ । కిం సత్యేన ప్రమాణేనోత మిథ్యాభూతేన । ఆద్యే తూక్తమేవోత్తరమ్ । ద్వితీయే దోషమాహ- తస్య చేతి ॥

నహి క్వాప్యస్మాకం మిథ్యాభూతస్య సాధకత్వం సమ్మతమ్ । అతస్తస్యాపి సాధకత్వం సాధ్యమేవ । తస్యాపి సాధకత్వం సాధయిష్యామీత్యత ఆహ- ఇతీతి ॥

పూర్వోక్తప్రకారేణేత్యర్థః । నహి సర్వమసత్యం సాధకమిత్యేకం ప్రమాణమస్తి । నాపి సద్వాదీ కదాఽపి సత్త్వాసత్త్వోదాసీనేన ప్రమాణేన సాధ్యసిద్ధిమఙ్గీకుర్యాత్ । యేనానవస్థాశాన్తిర్భవేదితి ।

ఏవమసిద్ధివ్యభిచారాభ్యామనుమానం నిరాకృత్య ప్రమాణబాధం చాహ- సత్త్వం చేతి ॥

అస్య ప్రపఞ్చస్య । అనుభూతితః సిద్ధమతో బాధితవిషయం చానుమానమితి శేషః । న కేవలం దృశ్యత్వానుమానస్యానేన దోషేణాభాసత్త్వం, కిన్తు యదన్యదపి ప్రపఞ్చమిథ్యాత్వేఽనుమానం జడత్వం వా పరిచ్ఛిన్నత్వం వా పరైరుచ్యతే తస్యాపీత్యాహ- అనుభూతీతి ॥

ఉపలక్షణమేతత్ । పూర్వోక్తవ్యభిచారాసిద్ధిభ్యాం చేత్యపి ద్రష్టవ్యమ్ । తథాహి । జడత్వాదికం సత్యం మిథ్యా వా । ఆద్యే జడత్వాదిమన్న వా । ప్రథమే వ్యభిచారః । ద్వితీయేఽపసిద్ధాన్తః । మిథ్యా చేత్సాధ్యసిద్ధిర్నేతి ।

భవేదసత్త్వమనుమానానాం యద్యనుభవవిరోధో భవేత్ । న చాసావస్తి, మిథ్యాత్వాపరపర్యాయం బాధ్యత్వం హ్యనుమానసాధ్యమ్ । నచ తదభావః ప్రత్యక్షేణ వేద్యః । తస్య వర్తమానమాత్రవిషయత్వేన కథఞ్చిద్వర్తమానకాలీనాబాధాభావవిషయత్వేఽపి కాలాన్తర(గత)భావిబాధాభావవిషయత్వాయోగాదిత్యత ఆహ- అతీతేతి ॥

అత్రాతీతగ్రహణం ప్రాసఙ్గికమ్ । న కేవలం వర్తమాన ఇత్యపేరర్థః । నః సర్వేషామ్ । అన్యథా తద్విశిష్యవ్యవహారానుపప(త్తే)త్తిరితి భావః ।

కిమతో యద్యేవమవర్తమానోఽపి కాల: సాక్షిగోచర ఇత్యత ఆహ- తదితి ॥

కాలాన్తరసమ్బన్ధితయా సత్త్వమబాధ్యత్వమ్ । న కేవలం వర్తమానకాలీనబాధాభావోఽనుభవవేద్య: । కిన్తు సర్వకాలగతోఽపీత్యర్థ: । తత్కథమిత్యత ఉక్తమ్- దృష్టస్యేతి ॥

ప్రత్యక్షాదిప్రతీతివిషయస్య । ప్రత్యక్షాదిప్రతీతీనాం ప్రామాణ్యస్య సాక్షిణా గ్రహణాదితి భావ: ।

నహి విషయస్య త్రైకాలికాబాధ్యత్వమనన్తర్భావ్య తత్ప్రతీతే: ప్రామాణ్యం శక్యగ్రహణమ్ । యది ప్రతీతిం గృహ్ణన్ సాక్షీ తత్ప్రామాణ్యగ్రహణస్వభావత్వాత్తద్గృహ్ణంస్తద్విషయస్య త్రైకాలికాబాధ్యత్వం వ్యవస్థాపయేత్తదా శుక్తిరజతాదిప్రతీతేరపి స ఏవ గ్రాహక ఇతి తస్యా అపి ప్రామాణ్యం గృహ్ణీయాత్ । తథాచ తద్విషయస్యాపి రజతాదేస్త్రైకాలికాబాధ్యత్వం సిద్ధయేదిత్యతో దృష్టశబ్దం వ్యాఖ్యాతి- దృఢేతి ॥

యన్నిర్దోషత్వేనావధృతయా ప్రతీత్యా విషయీకృతం, తదేవ దృష్టమిత్యుక్తమ్ । కుత: । ఇతరస్య సమ్ముగ్ధ(స్య)దృష్టస్య దృష్టాభాసత్వాత్ । ముఖ్యాముఖ్యయోశ్చ ముఖ్యగ్రహణస్య న్యాయ్యత్వాత్ । కృతవ్యుత్పాదనం చైతత్ప్రాక్ ।

సత్ప్రతిపక్షాణి చ దృశ్యత్వాద్యనుమానానీత్యాశయవానాహ- భ్రాన్తేరితి ॥

భ్రాన్తివిషయత్వేన సమ్ప్రతిపన్నాచ్ఛుక్తిరజతాదికాదిత్యర్థ: । సంవృతిసత్యస్య తథాత్వేనాభ్యుపగతస్య విశ్వస్య విశేషో వైలక్షణ్యమ్ అవ్యభిచారవాన్ కదాచిత్క్వచిదపి సమ్ప్రతిపన్నమిథ్యాభావే అవర్తమాన: । తేన శూన్యవాదినాఽపి, సమ్యగితి అసన్దేహేన । స ఏవ

విశేషో, న: అస్మాకం మతే విశ్వస్య సత్యత్వం సాధయిష్యతీతి శేష: । తత: సత్ప్రతిపక్షాణి దృశ్యత్వాద్యనుమానానీతి । అత్ర తేనాపి సమ్యగఙ్గీకృత ఇత్యనేన పక్షధర్మతా సమర్థితా । అవ్యభిచారవానిత్యనేన తు వ్యాప్తి: । అయమత్ర ప్రయోగ: । విశ్వం కాలత్రాబాధ్యమ్, ప్రాతీతికవిలక్షణత్వాత్ । వ్యతిరేకేణ శుక్తిరజత(తాది)వదితి ।

నను చ శుక్తిరజతాదీనాం ప్రాక్ శూన్యతత్త్వజ్ఞానాచ్ఛుక్త్యాదిజ్ఞానేనైవ నివృత్తి: భవతి । ప్రపఞ్చస్య తు శూన్యజ్ఞానేన కదాచిన్నివృత్తిర్భవిష్యతీత్యేవం మయా ప్రాతీతికసాంవృతయో: వైలక్షణ్యమఙ్గీకృతమ్ । నచేదం విశ్వసత్యత్వే భవతా హేతూకర్తుం శక్యమ్, విరోధాదిత్యత ఆహ- విజ్ఞానాదితి ॥

వ్యభిచారో నివృత్తి: । నాయం విశేషోఽఙ్గీకర్తుం శక్యతే, అప్రామాణికత్వాత్ । న హ్యప్రామాణికేన ృఙ్గేణాశ్వోఽన్యతో వి(శి)శేష్యమాణో దృశ్యత ఇతి । నన్విదం కదాచిద్బాధిష్యతే దృశ్యత్వాచ్ఛుక్తిరజతాదివదిత్యనుమానస్య సత్త్వాత్కథమత్ర ప్రమాణాభావ ఇత్యత: (తస్యో)స్యోక్తం దోషం స్మారయతి- ప్రమేతి ॥

యా చ శఙ్కయతే సేత్యర్థ: । స్వవిరోధత ఇతి । స్వవిషయస్య స్వస్య చ బాధ్యత్వాపాదకత్వాదిత్యర్థ: । అన్యథా వ్యభిచారాపత్తే: । యస్య విషయోఽసన్(యత్)స్వయం చ బాధ్యం, కథం తత్ప్రమాణం భవేత్ । అతోఽస్య విశేషస్యాప్రామాణికత్వేనాఙ్గీకర్తుమశక్యత్వే యోఽన్యో విశేష: ప్రామాణిక: ప్రమాణావిరోధీ చాఙ్గీకర్తవ్య:, సోఽస్మాకం సత్యత్వే హేతుర్భవిష్యతీతి । స చ ప్రమాణగమ్యత్వమర్థక్రియాకారిత్వం చేతి హృదయమ్ ।

నను తర్హ్యేవమేవ కుతో నోచ్యతే । తథోచ్యమానే ప్రమాణానాం తత్త్వావేదకత్వమథక్రియాయా: సత్త్వమసతి తదభావ ఇత్యాది బహు సంవిధేయం స్యాత్ । లాఘవార్థం త్వేవముక్తం, తదపి యథావసరముపపాదితమేవ ।

యద్వా ప్రపఞ్చస్యాబాధ్యత్వే పరిశేషప్రమాణమనేనోక్తమ్ । తథాహి । జగతో బాధ్యత్వమబాధ్యత్వం చ ప్రసక్తమ్ । తృతీయప్రకారాభావాత్ । బాధ్యత్వం చ ప్రసిద్ధపదార్థతత్త్వజ్ఞానేన, అన్యేన వా । తత్రాద్యం వాదిప్రతివాదిభ్యామనభ్యుపగమాత్ । ద్వితీయం తు ప్రమాణాభావనిరస్తమ్ । పరిశేషాదబాధ్యత్వమేవ సిద్ధయతీతి ।

అథవా వ్యాపకానుపలబ్ధిలిఙ్గకమనుమానమ్(అనేన)ఏతేన శ్లోకద్వయేనోక్తమ్ । బాధ్యత్వం హి ప్రసిద్ధపదార్థతదితరతత్త్వజ్ఞాననివర్త్యత్వేన వ్యాప్తమ్ । తచ్చ వ్యాపకమనభ్యుపగమప్రమాణాభావాభ్యాం జగతో వ్యావర్తమానం స్వవ్యాప్యం బాధ్యత్వమితి వ్యావర్తయతి । JOSHI-4

వం ప్రపఞ్చమిథ్యాత్వానుమానాని నిరాకృత్యేదానీం తదనుగ్రాహకత్వేన, సత్యత్వప్రత్యక్షస్య ప్రతికూలత్వేన చ పరోత్ప్రేక్షితం తర్కమపి నిరాకర్తుమాశఙ్కతే- భేద ఇతి ॥

ఆదిపదేన విశేషణప్రతియాగినోర్గ్రహణమ్ । యది గృహ్యేత ఇతి శేష: । తర్హీతి చ । అయమర్థ: । యది ప్రపఞ్చో సాంవృతో న స్యాత్తదా ప్రత్యక్షోఽప్యసౌ న స్యాత్ । తథాహి । అనేకమేదభిన్నో హి ప్రపఞ్చ ఇష్యతే । భేదస్య చాప్రత్యక్షతాయాం సోఽప్యప్రత్యక్ష ఏవ । వినా భేదేన తత్ప్రతీతావద్వితీయశూన్యప్రతీత్యాపత్తే: । నచ భేదప్రతీతిరుపపద్యతే । భేదో హి ప్రతీయమానో ఘటపటౌ భిన్నావితి ఘటపటయోర్విశేషణతయా, ఘటపటయోర్భేద ఇతి తాభ్యాం విశేష్యతయా వా ప్రత్యేతవ్య: । భేద ఇత్యేవ ప్రతీతేరభావాత్ । యద్వా ఘటాత్పటో భిన్న ఇతి, ఘటాత్పటస్య భేద ఇతి వా ఘటప్రతియోగితయా పటధర్మికతయా చ భేదగ్రహణమేష్యవ్యమ్ । తత్రోభయత్రాప్యన్యోన్యాశ్రయత్వం, విశేష్యయోర్ఘటపటయోర్జ్ఞానే సతి హి తద్విశేషణతయా భేదో జ్ఞాతవ్య: । నహి దేవదత్తాదర్శనే దణ్డస్య తద్విశేషణతయా దర్శనం యుజ్యతే । విశేష్యజ్ఞానం చ భేదాపేక్షమ్ । నహి భేదాప్రతీతౌ ఘటపటావితి ద్విత్వవిశిష్టార్థప్రతీతి: సమ్భవతి । ఏవం విశేష్యతయా భేదప్రతీతావపి ద్రష్యవ్యమ్ । తథా ధర్మిప్రతియోగిజ్ఞానే సతి భేదజ్ఞానమ్ తన్నిరూప్యత్వాత్ । భేదజ్ఞా(న ఏవ)నే సతి చ ధర్మిప్రతియోగినోర్జ్ఞానమ్ । నహి భేదాగ్రహే ధర్మిప్రతియోగిభావోఽవగన్తుం శక్యతే । తథాత్వే ఘటాద్ఘటస్య భేద(ఇత్యపి) ప్రతీతి: స్యాత్ । నచ పరస్పరాశ్రయాణి కార్యాణి సమ్భవన్తి ।

అతో వాస్తవత్వే భేదస్య ప్రతీత్యనుపపత్తౌ ప్రపఞ్చస్యాపి తదాపత్తేరవిచారితరమణీయ: సంవృతిభయ ఏవాయమఙ్గీకరణీయ ఇతి ।

నిరాకరోతి- నేతి ॥

యదుక్తం భేదస్య దుర్గ్రాహ్యత్వం తన్నాస్తీత్యర్థ: । తత్కథమిత్యత ఆహ- స్వరూపమితి ॥

యత్ యస్మాద్భేదో వస్తున: స్వరూపం తస్మాత్ తస్య వస్తునో గ్ర(హే)హణే సతి పశ్చాద్భేదగ్రహ ఇతి నాస్తి । కిన్తు వస్తుగ్రహ ఏవ భేదగ్రహ: । తథాచ క్వాన్యోన్యాశ్రయత్వం యేన భేదో దుర్గ్రహ: స్యాదితి ।

యస్మాద్వస్తునో గ్రహే తస్య భేదస్యాగ్రహో నాస్తి తస్మాద్భేదో వస్తున: స్వరూపమితి సమ్బన్ధ: । అయమత్ర ప్రయోగ: । విమతో భేదో ఘటస్వరూపం భవితుమర్హతి ఘటగ్రహేఽగృహ్యమాణత్వరహితత్వాత్ ఘటస్వరూపవదేవేతి ।

యది అత్ర తస్య గ్రహే గృహ్యమాణత్వాదిత్యేవోచ్యేత తదా ఘటపటావితి ఘటజ్ఞానేన జ్ఞాయమానేన పటేనానైకాన్తికత్వం స్యాత్ । తదర్థం "తస్య గ్రహేఽగ్రహో న' ఇత్యుక్తమ్ । నహి ఘటగ్రహే గృహ్యమాణోఽపి పటో ఘటగ్రహే సర్వథా గృహ్యేత ఏవేతి నియమోఽస్తి । యజ్జ్ఞానే యత్సర్వథోపలభ్యతే తత్తత్స్వరూపమితి వ్యాప్తావుచ్యమానాయాం దణ్డిజ్ఞానే దణ్డోఽప్యవశ్యం స్ఫురత్యేవ । నచాసౌ దణ్డిన: స్వరూపమిత్యతో విశేషనిష్ఠైవ వ్యాప్తిరభిధాతవ్యా ।

కిఞ్చ విశిష్యం నామ విశేషణసమ్బన్ధనిమిత్తో విశేష్యస్యాకారభేద ఇతి పీ న విశిష్యప్రత్యయే విశేషణస్ఫురణమస్తి । కిన్నామ విశేషణజ్ఞానం విశిష్యజ్ఞానకారణమ్ । ఆశుభావాచ్చ న క్రమో లక్ష్యతే । యద్వా ఘటభేదౌ పక్షీకృత్య నియమేనాన్యతరప్రతీతావన్యతరస్య స్ఫురణేనాన్యోన్యాభిన్నత్వం సాధ్యమ్ । నహి దణ్డిప్రతీతౌ దణ్డ(స్య)స్ఫురణేఽపి, దణ్డప్రతీతౌ సర్వథా దణ్డి(న:)స్ఫురణమస్తీతి ।

భవేదేతద్యది భేదో వస్తుగ్రహ ఏవ గృహ్యేత । నచైవమ్ । కిన్నామ వస్తుప్రతీత్యుత్తరకాలమేవ । నిర్వికల్పకే (హి) చ ప్రత్యయే వస్తుమాత్రమవభాసతే । భేదస్త వస్తుదర్శనోత్తరకాలం ప్రతియోగిస్మరణే సత్యవభాసతే । యథా సాదృశ్యమభావశ్చేత్యత ఆహ- అన్యథేతి ॥

యది భేదో వస్తుప్రతీతౌ న ప్రతీయేత తదాఽస్యామునా భేద ఇత్యుత్తరకాలం సవికల్పక(వి)జ్ఞానమపి న జాయేత । తథాచ తథా వ్యవహారోఽపి న స్యాత్ । అస్యామునేతి (హి) ధర్మిప్రతియోగితయా వస్తుద్వయముద్దిశ్య భేదో జ్ఞాయతే । న చాగృహీతభేదం తథోద్దేష్టుం శక్యతే । ఏకస్మిన్నపి తత్ప్రసఙ్గాత్ । భేదసత్తామాత్రేణ తదుపపత్తిరితి చేత్(న) । దూరస్థవనస్పత్యోరభేదప్రత్యయాభావప్రసఙ్గాత్ । దోషాత్తత్ర తథేతి చేన్న । భేదస్య స్వరూపసత్తయైవోపయోగే దోషస్యాకిఞ్చిత్కరత్వాదితి ।

న కేవలం వస్తుదర్శనే భేదస్ఫురణమనభ్యుపగచ్ఛతోఽస్యామునా భేద ఇతి పశ్చాత్కాలీనం సవికల్పకజ్ఞానం తథా వ్యవహారశ్చ నోపపద్యతే । కిం తర్హీత్యత ఆహ- అగృహీత ఇతి ॥

యది ఘటదర్శనేఽపి తద్భేదో న దృష్టస్తద(దాఽ)నన్తరం స్మర్యమాణరో గృహ్యమాణో వా ప్రతియోగీ పటోఽపి వినా భేదేనోపలబ్ధవ్య: I భేదాదర్శనే చావశ్యమభేదజ్ఞానం స్యాత్ I తథా చోత్తరకాలం స్వస్మాత్స్వయం భిన్న ఇతి సవికల్పకో భేదగ్రహ: స్యాదితి I అస్త్వేవమిత్యత ఆహ- ప్రతీతీతి II

చశబ్దస్యోత్తరత్ర సమ్బన్ధ: I పటాద్ఘటో భిన్న ఇత్యేవ హి సవికల్పికా ప్రతీతిరనుభూయతే I న జాతు స్వస్మాత్స్వయం భిన్న ఇతి I అత: ప్రతీతివిరోధాదేవంవిధ: సవికల్పకగ్రహో నాఙ్గీకర్తుముచిత ఇతి శేష: I కిఞ్చ యది స్వస్వాత్స్వయం భిన్న ఇతి సవికల్పకో భేదగ్రహ: స్యాత్ I తదా కదాచిత్తథావిధో వాగ్వ్యవహారోఽపి స్యాత్ I నచైవమిత్యాహ- నహీతి II

ఏతేన కిమికప్రతీతివిరోధ: ఉత సర్వప్రతీతివిరోధ: I నాద్యో వ్యభిచారాత్ I న ద్వితీయ: I అసిద్ధేరిత్యపి పరాస్తమ్ I కదాఽపి కస్యచిదపి తథా వ్యవహారాభావేన విపరీతవ్యవహారేణ చ సర్వప్రతీతిసిద్ధేరితి I అతో వస్తుప్రతీతావేవ భేదస్య స్ఫురణాత్తత్స్వరూపత్వమేవేతి I

నన్వేవం భేదస్య వస్తుస్వరూపత్వేన తత్ప్రతీతిభేదాభావాదితరేతరసాపేక్షత్వస్య సుతరామభావాన్నాన్యోన్యాశ్రయత్వమిత్యుక్తమ్ I తత్ర కిం భేదో ధర్మిణ: స్వరూపమ్, ఉత ప్రతియోగినోఽపి I న తావద్ద్వితీయ: I ఏకస్యైవ భేదస్యోభయస్వరూపత్వేఽద్వైతప్రసఙ్గాత్ I ఆద్యే తు యద్యపి ధర్మిజ్ఞానభేదజ్ఞానయోనర్ాన్యోన్యాశ్రయత్వమ్ I తథాఽపి ప్రతియోగిజ్ఞానాపేక్షయాఽన్యోన్యాశ్రయత్వం కథం పరిహరణీయమ్ I మైవమ్ I భేదస్య స్వరూపతో జ్ఞానే ప్రతియోగివిశేషజ్ఞానానపేక్షణాత్ I ప్రతియోగిస్వరూపజ్ఞానే చైతద్భేదజ్ఞానానపేక్షణాత్ I అస్తు తర్హి విశేషజ్ఞానేఽన్యోన్యాశ్రయత్వమ్ I తద్ధి ఘటాత్పటో భిన్న ఇత్యుత్పద్యతే I తత్ర ధమిర్ణో భేదేన ప్రతిపన్నస్య వా ప్రతియోగితా, అన్యథా వా I నతావద్ద్వితీయ: I స్వతోఽపి భేదప్రతీత్యాపత్తే: I ఆద్యే ప్రతియోగిస్వరూపభేదప్రతీతౌ ధర్మిణ: ప్రతియోగితాయాం స ఏవ న్యాయ: I తథాచ పటాద్ఘటస్య భేదప్రతీతౌ ఘటాత్పటస్య భేదప్రతీతిరిత్యన్యోన్యాశ్రయత్వమితి I మైవమ్ I వస్తుతోఽన్యోన్యప్రతియోగికయోర్ఘటపటస్వరూపభేదయో: ప్రతీతయో: సతోరసతి సాదృశ్యాదౌ ప్రతిబన్ధకేఽన్యోన్యప్రతియోగికతయా విశిష్యభేదప్రతీతౌ బాధకాభావాదితి I

ఏవం స్వమతేన భేదప్రతీతావన్యోన్యాశ్రయత్వం పరిహృత్య భిన్నభేదవాదినాం పరిహారమాహ- ధర్మిత్వేతి II

ఉపలక్షణం చైతత్ । ధర్మిప్రతియోగినౌ చే(త్యపి)తి ద్రష్యవ్యమ్ । తద్భావో విశేషణత్వం విశేష్యత్వం చ । అత్ర విశేషణవిశేష్యయోరన్యతరత్వాద్భేదస్య పృథగ్గ్రహణాభావ: । అయమర్థ: । కిం నిర్వికల్పకప్రతీతావన్యోన్యాశ్రయత్వముచ్యతే ఉత సవికల్పకప్రతీతౌ ।

నాద్య: । తత్ర ధర్మిప్రతియోగిస్వరూపయోస్తద్భావయోస్తద్భేదస్య భేదయోర్వా యుగప(దుభయ)దవభాసనాత్ । తథా విశేషణ(విశేష్య)భూత(భావ)యోర్ఘటపటయోర్భేదస్య చ తద్భావయోశ్చ యుగపత్ప్రతీతే: । యుగపదేవ సర్వస్యేన్ద్రియసన్నికృష్యత్వాత్ ।

దర్శనయోగ్యత్వాచ్చ । నను ధర్మిప్రతియోగినోర్విశేషణవిశేష్యయో(శ్చ): తద్భావోఽపరో భిన్నభేదవాదిభిర్నేష్యతే । తత్కథమేతత్ । మైవమ్ । భూషణకారాదిభిస్తస్యాఙ్గీకృతత్వాత్ । తేషామేవ చాయం పరిహార ఇతి । నను యత్ర ప్రతియోగీ పశ్చాత్ప్రతీయతే తత్ర యుగపదవభాసో నాస్తీతి తద్దృష్టాన్తేన సర్వత్రాప్యేవమనుమీయత ఇతి చేన్న । అసన్నిహితవత్సన్నిహితస్యాప్యజ్ఞానసాధనే ప్రతితివిరోధాత్ । యత్ర(చ)ప్రతియోగీ న సన్నిహితస్తత్రాపి ధర్మిధర్మిత్వభేదానాం తావద్యుగపత్ప్రతీతిర్నానుపపన్నా । తదిదముక్తమ్- కో విరోధ ఇతి ॥

ద్వితీయం నిరాకరోతి- స్వరూపేణేతి ॥

అస్యాముష్మాదిత్యుపలక్షణమ్ । అనయోర్భేదో భిన్నావిమావిత్యపి గ్రాహ్యమ్ । నివిర్కల్పకప్రతీతార్థానామన్యోన్యవైశిష్యయమాత్రం సవికల్పకజ్ఞానేఽవభాసతే నాధికమితి న తత్రాపీతరేతరాశ్రయత్వమితి । తథా(చా)హుర్భిన్నభేదవాదిన: । ఏకస్యామేవ నిర్వికల్పికాయాం సంవిది భేదస్య భేదినోశ్చ యుగపదవభాసనే సతి తత్రైకం భేదినమవ(ధిం కృత్వ)ధీకృత్యైతస్మాదయం భిన్న ఇతి సవికల్పకబోధోదయా(త్కథమ)న్న వ్యతిరిక్తభేదపక్షేఽన్యోన్యాశ్రయత్వమితి ।

నను కిమర్థమయం పరమతోపన్యాస: । భేదపార్థక్యమన్తరేణ విశేషప్రతీతావస్మాకమ(ప్యేవమే)ప్యయమేవ పరిహార ఇతి జ్ఞాపనార్థమ్ । తర్హీదమేవ వాక్యం తథా వ్యాఖ్యాయతామ్ । నై(చై)వం (శం)శక్యమ్ । తద్భేదశ్చేతి పృథగ్భేదగ్రహణవిరోధాత్ । విశేషణవిశేష్యభావేన గ్రహణమపి న ధర్మిప్రతియోగిప్రకారాద్భిద్యత ఇతి వైశేషికపరీక్షాయాముక్తమ్ । అతో నాత్ర వ్యుత్పాదనమపి కృతమితి ।

ఏవమాపాదకానభ్యుపగమేనాన్యోన్యాశ్రయత్వప్రసఙ్గం నిరాకృత్యేదానీం దూషణాన్తరం ప్రతిజానీతే- కిఞ్చేతి ॥

అన్యచ్చేత్యర్థ: । కథమితి చేత్ । కిమత్ర యది ధర్మ్యాదిప్రతీత్యపేక్షయా భేద: ప్రతీయేత తదాఽన్యోన్యాశ్రయత్వం స్యాది(త్యా)త్యేవాపాద్యతే, కింవా యది భేద: ప్రతీయేత తదాఽన్యోన్యాశ్రయత్వం స్యాదితి ।

ఆద్యే దోషమాహ- భేద ఇతి ॥

కథమిత్యాక్షేపే । పరిపృచ్ఛతీతి మృదూక్తి: । ఆక్షిపతీతి యావత్ । ధర్మ్యాదిభేదగ్రహణాత్ ధర్మ్యాదిగ్రహణసాపేక్షభేదగ్రహణాత్ । కథమిదం లభ్యతే । ధర్మ్యాదిపదస్య తద్గ్రహణోపలక్షణత్వాత్ । ఆదిపదస్య చ కారణార్థస్యాఽఽవృత్తే: । తదేతత్పరస్పరం వ్యాహతమితి శేష: । తథాహి । భేదో దుర్గ్రహ ఇతి ప్రతిజ్ఞాయ తదుపపత్తయే హీదముచ్యతే । అనేన చ యది భేదో ధర్మ్యాదిప్రతీతిమపేక్ష్య ప్రతీయేత తదాఽన్యోన్యాశ్రయత్వం స్యాత్ । తథాచ న ప్రతీయేతేత్యాపాదనేన ప్రతీయతే చాతో న ధర్మ్యాదిగ్రహణాపేక్షా తత్ప్రతీతిరితి లబ్ధం భవేత్ । తథాచ "భేదో దుర్గ్రహ:""ప్రతీయతే చ' ఇత్యేతయో: కథం న పూర్వోత్తరవిరోధ ఇతి ।

ద్వితీయే పృచ్ఛామ: । కిం పరేణ క్వాపి భేదో న గృహీత: కింవా క్వచిద్గృహీత ఇతి । ఆద్యం దూషయతి- అన్యత్వేతి ॥

యద్యన్యత్వం క్వాపి న గృహీతం తదాఽన్యోన్యాశ్రయత్వాపాదనమేవ న శక్యమ్ । నిరాశ్రయత్వాత్ । తద్ధి ప్రతీతయోర్ద్వయో: కార్యకారణభావాశ్రయణే సత్యాపద్యతే । అన్తతో వాదిప్రతివాదినో: దూష్యదూషకయోరాపాద్యాపాదకయోర్భేదాగ్రహేఽనుత్థానమేవాపాదనస్య । ద్వితీయం దూషయతి- అన్యత్వమితి ॥

సిద్ధం ప్రతీతమ్ । అన్యోన్యాశ్రయత్వే హి భేదప్రతీతిరేవ న స్యాత్ । నహ్యన్యోన్యాశ్రయాణి కార్యాణి క్వాపి దృష్టాని ప్రకల్ప్యన్తే । తథాచాస్తి చేద్భేదప్రతీతి:

నూనమాభాసభూతమేవేదమన్యోన్యాశ్రయత్వమప్రతిబన్ధకత్వాదితి । అస్తి భేదప్రతీతి: సా న ప్రమేతి తు తాత్పర్యమితి చేన్న కిమన్యోన్యాశ్రయత్వమన్యోన్యోత్పాదం ప్రతిబధనాతీతి మతం, కింవా తద్ధర్మమ్ । ఆద్యే కథమప్రమాఽపి భేదప్రతీతిరుత్పద్యతే । న ద్వితీయ: । అన్యయోరన్యోన్యాశ్రయత్వమన్యత్తు లుప్యత ఇత్యస్యాన్యాయత్వాత్ । సాంవృతీ ప్ర(తీ)తిపత్తిరితి చేత్ । తత్కిం పట; సాంవృత ఇతి యేభ్యస్తన్తుభ్యో జాత స్తేషామేవ కారణం భ(వ)విష్యతీతి ।

నన్వనేనాస్య తర్కస్య కిం దూషణముక్తం స్యాదిత్యత ఆహ- ఏతాదృశస్యేతి ॥

న కేవలమేతజ్జాత్యుత్తరం కిన్తు యదన్యదపి తదీయం వచనమ్ । తథాహి । భేదస్యాపి భేదాన్తరభేద్యత్వేఽనవస్థేతి । తథా భిన్నే భేదనివేశశ్చేత్తేనైవ భేదేన భిన్నతాయామాత్మాశ్రయత్వం, భేదాన్తరాఙ్గీకారే త్వనవస్థా । అభిన్నే భేదనివేశశ్చేత్స్వతోఽపి పటస్య భేదాపత్తిరితి ।

తథా న తావత్ప్రత్యక్షేణ భేద ఏవ దృశ్యతే । భేద ఇత్యేవ ప్రతీతేరనుభవాత్ । వస్తునోఽపి ప్రతీతౌ న తావద్భేదపూర్వం వస్తుప్రతీతి: । ఉక్తదోషాత్ । నాపి వస్తుప్రతీతిపూర్వికా భేదప్రతీతి: । అభేదేన ప్రతీతే భేదప్రతీతావతిప్రసక్తే: । నచ యుగపత్ । భేదప్రతీతిం ప్రతి వస్తుప్రతీతే: కారణత్వేన యౌగపద్యాయోగాత్ । నచ ప్రకారాన్తరమస్తీతి ।

తథా సత్తావత్కారణం వా కారణే సత్తా వా । ఆద్యే కారణస్యాసత్త్వమ్ । ద్వితీయేఽసత ఏవ కారణత్వమిత్యాది ।

తత్సర్వం జాత్యుత్తరమితి జ్ఞాపయితుమేతాదృశస్యేత్యుక్తమ్ । సర్వస్యాపి స్వవ్యాఘాతకత్వాత్ । భేదస్య సత్తాయాశ్చ స్వరూపాతిరిక్తయోరయుక్తయో: (క్తాయా:) (క్తతాయా:) అయుక్తాయా:) ఏవాఙ్గీకరణాచ్చ ।

కతమేయం జాతిరితి చేన్న । సామాన్యలక్షణసద్భావేఽస్య నిర్బన్ధస్య వ్యర్థత్వాత్ । అహేతుప్రసఙ్గనిత్యసమాస్వన్తర్భావాచ్చ ।

మాయాశబ్దస్య వ్రీహ్యాదిత్వాన్మాయీతి సాధు: I శూన్యవాదినిరాసే(నైవ)న మాయావాదోఽపి నిరస్తో వేదితవ్య ఇత్యతిదేశజ్ఞాపనాయ మాయీ చేత్యుక్తమ్ I ఏవశబ్దస్యోత్తరత్రతత సమ్బన్ధ: I

నన్వేతదన్యోన్యాశ్రయత్వాదికం సూత్రకృతైవ కుతో న నిరాకృతమిత్యత ఆహ- తదితి II

తస్మాజ్జాత్యుత్తరాకరత్వాదుపేక్ష్యావేవ I నతు పరిహారాయ ప్రతివాదీకర్తవ్యౌ I ఏతదుక్తం భవతి I సదలమేవ పూర్వపక్షివచనం నిరాకర్తవ్యం భవతి న నిర్దలమ్ I అన్యథాఽతిప్రసఙ్గాత్ I ఏతచ్చ జాత్యుత్తరత్వేన నిర్దలమిత్యుపేక్షితం సూత్రకృతా I అస్మాభిస్తు శిష్యవ్యుత్పాదనాయ నిరాకృతమితి I

స్యాదేతత్ I శూన్యావాదీ శూన్యం జగత్కారణం మన్యతే I మాయావాదీ తు బ్రహ్మ I తత్కథం నాసతోఽదృష్టత్వాదిత్యాదిశూన్యవాదనిరాసాయ మాయావాదేఽతిదేశ: I మతవైషమ్యేఽతిదేశాసమ్భవాదిత్యత ఆహ- యదీతి II

తస్మాదతిదేశో యుక్త ఇతి శేష: I తత్కథమిత్యత ఆహ- నహీతి II

లక్షణభేదేన హి విప్రతిపన్నో భేదో బోధనీయ: I నా(చా)సౌ శూన్యబ్రహ్మణో: సమ్భవతి I ద్వయోరపి నిర్విశేషత్వాఙ్గీకారాత్ I

నను నిర్విశేషత్వేన బాహ్యలక్షణభేదాభావేఽపి సత్యజ్ఞానానన్తానన్దాత్మకత్వం బ్రహ్మణ: స్వలక్షణం మాయావాదినాఽఙ్గీకృతమ్ I న శూన్యస్య శూన్యవాదినా I తేన బ్రహ్మశూన్యయోర్భేదో భవిష్యతీత్యత ఆహ- అనృతాదీతి II

బ్రహ్మణ: సత్యజ్ఞానాద్యాత్మకత్వం నామానృతజడాదివిరోధిత్వమేవాభిమతం మాయావాదినోఽన్యస్యాసమ్భవాత్, "అనృతజడవిరోధిరూపమన్తత్రయమలబన్ధనదు:ఖతావిరుద్ధమ్' ఇతి తద్ వ్యాఖ్యానాచ్చ I అనృతాదివిరోధిత్వం చ శూన్యవాదీ శూన్యస్యాపి మన్యతే I "జాడ్యసంవృతిదు:ఖాన్తపూవర్దోషవిరోధి యత్' ఇతి వచనాత్ I తతో నైతదపి భేదకమితి యుక్త ఏవాతిదేశ: I

స్యాదేతత్ । ప్రపఞ్చమిథ్యాత్వానుమాననిరాసార్థం వైధర్మ్యాచ్చ న స్వప్నాదివదితి సూత్రమ్ । తత్ర యత్ "భ్రాన్తేః సంవృవిసత్యస్య' ఇతి దూషణముక్తమ్ । తదేవ వైధర్మ్యాదితి సూత్రే ప్రతీయతే । యత్పునరుక్తం దృశ్యత్వస్య సత్యత్వే తత్రైవ వ్యభిచారప్రసఙ్గాత్తస్య మిథ్యాత్వం వాచ్యమ్ । తథాచాసాధకత్వమితి తత్సూత్రే న దృశ్యతే । తత్కథమేతద్వ్యాఖ్యానమిత్యత ఆహ- స్వవాక్యేతి ॥

అత్ర వాక్యమితి హేతువాక్యార్థో దృశ్యత్వం లక్ష్యతే । తత్పక్ష ఇతి విషయసప్తమీ । తన్మిథ్యాత్వసాధనవిషయ ఇతి యావత్ । ఇతి శబ్దో హేతౌ । అప్రయత్నాత్ ప్రయత్నమవిధాయ, "వైధర్మ్యాచ్చ న స్వప్నాదివత్' ఇత్యనేన నిరాచక్ర ఇతి సమ్బన్ధః । ఏతదుక్తం భవతి । దృశ్యత్వస్య మిథ్యాత్వం శూన్యవాదినైవాభ్యుపగతమ్ । మిథ్యాభూతస్యా(చా)సాధకత్వం సుప్రసిద్ధమేవ । అత ఏ(వై)తద్విషయే సద్వాదినః కిమపి కృత్యం నాస్త్యేవ । స్ఫుటదూణవ్యుత్పాదనే సూత్రత్వవ్యాఘాతాత్ । తస్మాదేతద్దూషణవ్యుత్పాదనే సూత్రకృతా ప్రయత్నో న విహితః । అస్మాభిస్తు తదభిప్రాయః స్ఫుటీకృత ఇతి ।

తథాఽపి "సత్త్వం చాస్యానుభూషితః' ఇతి యత్ప్రపఞ్చమిథ్యాత్వస్య ప్రత్యక్షవిరుద్ధత్వముక్తమ్ । యచ్చ "మిథ్యాత్వే మా న కాచన' ఇతి నిష్ప్రమాణత్వం, తదుభయం సూత్రే న దృశ్యత ఇత్యత ఆహ- చేతి ॥

అస్య మిథ్యాత్వస్య । నన్వనుక్తసముచ్చయార్థేన చశబ్దేనేదం దూషణద్వయం సూచితమితి యథా వ్యాఖ్యాయతే । తథా తదపి చాశబ్దార్థతయా వ్యాఖ్యాయతామ్ । కిమనుక్తత్వాఙ్గీకారేణ । మైవమ్ । "న కృత్యం ప్రతివాదినః' ఇత్యుక్త్వాత్ । సూత్రే హేతువిశేషస్యానుపాదానాన్నిష్ప్రమాణకత్వం జ్ఞాపితమిత్యస్తు । కిం చాశబ్దస్యోభయసూచకత్వగ్రహణేన । న । సతి శబ్దే సావకాశజ్ఞాపకాదరణానుపపత్తేః । స్వప్నాదివదితి సూత్రం స్వప్నవదితి వ్యాఖ్యాతమ్ । కోఽత్రాభిప్రాయః । ఉచ్యతే । బహుస్థలేషు గృహీతేయం వ్యాప్తిరిత్యతో న వ్యభిచారమర్హతీతి పూర్వపక్షిణోఽభిమానం సూచయితుం సూత్రకారేణాదిపదం ప్రయుక్తమ్ । తథాఽపి ప్రయోగవేలాయామేక ఏవ దృష్టాన్త ఉపాదేయోఽన్యథాఽఽధిక్యం ప్రస(జ్యతే)జ్యేతేతి । యథాఽఽహ । హేతూదాహరణాదికమ్ అధికమితి । ఏతజ్జ్ఞాపనాయ భాష్యకారేణ స్వప్నవదిత్యేవోక్తమితి సర్వం సుస్థమ్ ।

॥ ఇతి శ్రీమన్న్యాయసుధాయాం అసదధికరణమ్ ॥

॥ అథ శ్రీమన్న్యాయసుధాయాం అనుపలబ్ధ్యధికరణమ్ ॥

॥ ఓం న భావోఽనుపలబ్ధే: ఓం ॥ అత్ర యోగాచారాణాం మతమపాక్రియతే । తదర్థం తదుపన్యస్యతి- జ్ఞానమేవేతి ॥

విజ్ఞానమేవ తత్త్వం, న రూపాదయశ్చత్వార: స్కన్ధా:, ఇతి యోగాచారా మన్యన్త ఇత్యథర్: । విజ్ఞానాఙ్గీకారేఽపి విశేషమాహ- ఏకమితి ॥ అద్వితీయమిత్యర్థ: । నను జ్ఞేయమపి రూపాదికం ప్రత్యక్షాదిసిద్ధం తత్కథం విజ్ఞానమేవ తత్త్వమిత్యత ఆహ- అఖిలేతి ॥ జ్ఞానమేవ జ్ఞేయకారమ్ । న జ్ఞేయం నామ జ్ఞానాద్భిన్నమస్తీత్యర్థ: । కుతో జ్ఞేయస్య జ్ఞానాత్మకత్వమిత్యత ఆహ- ప్రభాసత ఇతి ॥ జ్ఞానం హి ప్రకాశతే । తేన ప్రకాశమానత్వస్య జ్ఞానత్వేన వ్యాప్తౌ సిద్ధాయాం నీలాదేరపి ప్రకాశమానస్య జ్ఞానత్వం సిద్ధమిత్యర్థ: । యద్వా

ప్రభాసతే నీలాదినా సహైవేతి శేష: । తేన "సహోపలమ్భనియమాదభేదో నీలతద్ధియో:' ఇత్యుక్తం భవతి ।

నన్వయుక్తో జ్ఞానజ్ఞేయయోరభేద: । భేదస్య ప్రతిభాసనాత్ । ఏకమితి చాయుక్తమ్ । విజ్ఞానసన్తతీనాం భేదస్య ఏకైకస్యాపి సన్తతౌ విజ్ఞానభేదస్య చ విద్యమానత్వాత్ । కిఞ్చ ఆస్తామన్యో భేద: । భేదాభావస్తావదభ్యుపగమ్యతే । తేనైవ విజ్ఞానస్య సద్వితీయత్వాప్రాప్తేరైకత్వముపపద్యత ఇత్యత ఆహ- తత్రేతి ॥

తత్ర జ్ఞానజ్ఞేయయో: భేద ఇతి సమ్బన్ధ: । సన్తతిభేద: సన్తతీనాం పరస్పరం భేద: । స్వభేద: ఏకైకస్యామపి సన్తతౌ పూర్వోత్తరజ్ఞానభేద: । కల్పితా ఏవేతి సమ్బన్ధ: । నానాసంవృతిభూమిషు అనేకాజ్ఞానస్థానేష్వన్త:కరణేషు । యద్వా నానాసంవృతికారణకాసు వాసనాస్వితి నిమిత్తసప్తమీ । తదుక్తమ్ "భేదస్తు భ్రన్తిబుద్ధయైవ దృ(దృశ్య ఇన్దా)శ్యేతేన్దావివాద్వయ:' ఇతి ।

ఏవమనూదితం మతమపాకరోతి- ఇత్యేతదపీతి ।

పూర్వమతసముచ్చయార్థోఽపిశబ్ద: ।

అనేన "న భావే' ఇతి సూత్రాంశో వ్యాఖ్యాత: । జగత్ భావో జ్ఞానం న భవతీత్యర్థ: । భవతేరనుభవార్థత్వాత్ । ఉపసర్గా హి ధాతులీనాస్యార్థస్య వ్యఞ్జకా ఏవ ।

కుతో న యుక్తమితి చేత్ । కిం జ్ఞేయం స్వరూపేణాసదేవ విజ్ఞానే సమారోపితం విజ్ఞానాత్మక(మిత్యు)ముచ్యతే, కిం వా పరమార్థసత ఏవ జ్ఞేయస్య జగతో విజ్ఞానాత్మకత్వం భేదమాత్రం త్వసదితి । ఆద్యస్త్వతీతాధికరణరీత్యా నిరస్త: । న ద్వితీయ: । జగతో జ్ఞానాభేదే ప్రమాణాభావాత్ । న తావత్తత్ర ప్రత్యక్షమస్తీత్యాహ- న హీతి ॥

అనేనానుపలబ్ధేరిత్యేతద్వ్యాఖ్యాతం భవతి । మా భూత్ప్రత్యక్షేణ జ్ఞానార్థయోరభేదసిద్ధి: । ప్రకాశమానత్వాద్యనుమా(నాత్తు)నేన తు భవిష్యతీత్యత ఆహ- అనుభవస్యైవేతి ॥

సమ్బన్ధమాత్రే షష్ఠీ । ఏవశబ్దేనానుభవస్యానుమానత: ప్రాబల్యం సూచయతి । తన్మతం తదభిమతమనుమానమితి శేష: । జ్ఞానజ్ఞేయయోరైక్యమితి (చ) వా । జ్ఞానజ్ఞేయయో: స్ఫుటం భేదస్యైవ సాక్షిసిద్ధత్వాత్కాలాత్యయాపదిష్యత్వమనుమానస్యేత్యర్థ: । అనేనానుపలబ్ధేరిత్యేతదుపలబ్ధివిరోధాదితి చ వ్యాఖ్యాతమ్ ।

నను భేదగ్రాహకం ప్రత్యక్షం భ్రాన్తమితి చేన్న । బాధకాభావాత్ । అనుమానం బాధకమితి తు న వాచ్యమ్ । ప్రత్యక్షస్యానుమానతో బలవత్త్వాత్ । అన్యథా కాలాతీతతోచ్ఛేదప్రసఙ్గాత్ । ప్రత్యక్షస్య భ్రా(న్తి)న్తత్వేఽనుమానప్రామాణ్యం తస్మింశ్చ ప్రత్యక్షస్య భ్రాన్తత్వమిత్యన్యోన్యాశ్రయత్వాచ్చేతి ।

అనుమానవిరోధం చానుమానస్య ప్రతిపాదయితుం సూత్రమ్ ఓం క్షణికత్వాచ్చ ఓం ॥ ఇతి । తద్వ్యాచష్టే- క్షణికత్వాచ్చేతి ॥

ఆశుతరవినాశిత్వాదిత్యర్థ: । నచ జ్ఞానస్య క్షణికత్వం భ్రాన్తమ్ । అబాధితప్ర(తీతి)త్యయసిద్ధత్వాత్ । స్థిరరూపత: ఆశుతరవినాశితారహిత(త్వాత్)త్వత: ।

అనుస్మృతేశ్చేత్యాద్యుక్తప్రకారేణ । అత్ర క్షణికత్వాక్షణికత్వలక్షణవిరుద్ధధర్మాధ్యాసం భేదహేతుం వదతాఽఽన్తరబాహ్యత్వాదిరనేకో విరుద్ధధర్మసంసర్గ ఉపలక్షితో బోద్ధవ్యః ।

ఏవం ప్రత్యేకం నిరాకృతాని బౌద్ధమతాని సాధారణదోషేణ దూషయితుం సూత్రమ్- ఓం సవర్థాఽనుపపత్తేశ్చ ఓం ॥ ఇతి । తద్వ్యాఖ్యాతి- సర్వేతి ॥

శ్రుతిప్రామాణ్యస్య సమర్థితత్వాదవైదికం ప్రత్యపి శ్రుతివిరోధకథనం యుక్తమేవ । అభ్యుపగతశ్రుతిప్రామాణ్యం (శిష్యం) ప్రతి వా । తేషాం పక్షాణామశివత్వమనేన జ్ఞాప్యత ఇతి । నన్వనుభూతివిరోధః ప్రాగుక్త ఏవ పునః కస్మాదుచ్యతే । ఉపసంహారార్థమిత్యదోషః । యద్వా తదీయప్రమేయాన్తరేఽపీతి ।

॥ ఇతి శ్రీమన్న్యాయసుధాయాం అనుపలబ్ధ్యధికరణమ్ ॥

॥ అథ శ్రీమన్న్యాయసుధాయాం నైకస్మిన్నధికరణమ్ ॥

॥ ఓం నైకస్మిన్నసమ్భవాత్ ఓం ॥ జైనమతమత్ర నిరాక్రియతే । నిరాకార్యాంశజ్ఞాపనాయ తదుపన్యస్యతి- ఆహేతి ॥

ద్వివిధం తావద్విశ్వం, జీవాజీవాత్మకం నిరీశ్వరమ్ । తత్పునః షడ్ద్రవ్యాత్మకమ్ । తాని చ ద్రవ్యాణి జీవధర్మాధమర్పుద్గలకాలాకాశనామాని । తత్ర జీవాస్త్రివిధాః । బద్ధా యోగసిద్ధా ముక్తాశ్చేతి । ధర్మో గతి హేతుర్జగద్వ్యాపీ । అధర్మః స్థితి హేతుర్వ్యాపక ఏవ । పుద్గలో రూపరసగన్ధస్పర్శవత్ ద్రవ్యమ్ । తత్ ద్వివిధమ్ । పరమాణురూపం సఙ్ఘాతరూపం చ । కాలః, అభూద్భవతి భవిష్యతీతి వ్యవహారహేతురప్యణురూపః । ఆకాశ ఏకోఽనన్తప్రదేశశ్చ । స ద్వివిధో లోకాకాశోఽలోకాకాశశ్చేతి । (ఏ)తేష్వణువ్యతిరిక్తాన్యస్తికాయశబ్దాని । అనేకదేశవర్తిని ద్రవ్యేఽస్తికాయశబ్ద(ప్ర)వృత్తేః । తే చ జీవాస్తికాయో ధర్మాస్తికాయోఽధమర్ాస్తికాయః పుద్గలాస్తికాయ ఆకాశాస్తికాయ ఇతి పఞ్చ ।

అత్ర చ మోక్షోపయోగినః సప్త పదార్థా జీవాజీవాస్రవబన్ధనిర్జరసంవరమోక్షాః । జీవో జ్ఞానదర్శనసుఖవీర్యగుణః । అజీవో జీవోపభోగ్యం వస్తుజాతమ్ । అస్రవః

తద్భోగోపకరణమిన్ద్రియాదికమ్ । బన్ధో ద్వివిధః । ఘాతికాఘాతికచతుష్యయభేదాత్ । ఆద్యం జీవగుణానాం జ్ఞానా(నన్దా)దీనాం ప్రతిబన్ధకమ్ । ద్వితీయం శరీరసంస్థానతదభిమానతత్స్థితితత్ప్రయుక్తసుఖదుఃఖహేతుభూతమ్ । నిర్జరో మోక్షసాధనం తపః । సంవర ఇన్ద్రియ(నిరోధః) నిగ్రహః । మోక్షః స్వాభావికాత్మస్వరూపావిర్భావః । మోక్షగ్రహణేనైవ మోక్షమార్గోఽపి సఙ్గృహీతః । స చ సమ్యగ్జ్ఞానసమ్యగ్దర్శనసమ్యక్చారిత్ర్యాఖ్యరత్నత్రయాత్మకః ।

తదేతద్విశ్వం సప్తభఙ్గీ ప్రత్యేకం సప్తప్రకారకమా(మిత్యా)హ క్షపణకః । కథమ్ । సదిత్యేకప్రకారః । అసదితి ద్వితీయః । ద్వయం సదసదాత్మకమితి తృతీయః । అద్వయమ్ అవక్తవ్యమితి చతుర్థః । ద్వయాద్వయమితి పఞ్చమషష్ఠౌ । తత్ర సదవక్తవ్యం చేతి పఞ్చమః, అసదవక్తవ్యం చేతి షష్ఠః । అతత్సర్వమితి సప్తమః । సర్వమితి సదసదాత్మకమ్, అతదితి అవక్తవ్యమ్ ।

అత్ర సప్తభఙ్గీత్వనిరాసార్థం నైకస్మిన్నసమ్భవాదితి సూత్రం వ్యాచష్టే- నైతదితి ॥

ఏతత్సప్తప్రకారత్వం కుతః । అసమ్భవాత్ । సోఽపి కథం, దృష్టివిరోధతః । సర్వం హి స్వోపాధౌ సత్ పరోపాధావసత్ । స్వరూపేణ భావోఽన్యాత్మత్వాదినాఽభావః । ద్రవ్యరూపేణ నిత్యమవస్థాభేదేన అనిత్యమ్ । స్వరూపాదినాఽభిన్నం స్వగుణాదినా భిన్నాభిన్నమిత్యేవ ప్రతీయతే । నాతోఽన్యేన ప్రకారేణ । అతో వ్యవస్థయా నియమగ్రాహకప్రత్యక్షాదివిరోధేనాసమ్భవాదయుక్తమేవానేకాన్తమతమితి ।

నన్వేకాన్తదర్శనస్య మిథ్యాదృష్టిత్వేన న తద్విరోధోఽసమ్భవమాహవతీత్యత ఆహ- భావేతి ॥

యేన రూపేణేత్యస్యైవ వివరణం భావాభావతయేతి । తచ్చ వ్యవస్థితసదసత్త్వాద్యుపలక్షణం బోద్ధవ్యమ్ । యద్వా భావాభావతయాఽన్యేన చ యేన సత్త్వాది(నా)రూపేణేతి యోజనా । అథవా యేన భావాభావతయా రూపేణేతి సామానాధికరణ్యేన యోజ్యమ్ । యది వా భావాభావతయేత్యస్య విశేషణమేతత్ । యేన వ్యవస్థితేన రూపేణేతి । కేన ప్రమాణేనేత్యాక్షేపః । భవేదేతన్నియమదర్శనస్య మిథ్యాదృష్టిత్వమ్ । యది దృష్టస్య నియమస్య నివారకమనేకాన్తసాధకం ప్రబలప్రమాణం స్యాత్ । న చైతదస్తి । నచ బాధకేన వినా ప్రత్యయానాం మిథ్యాత్వం కల్పయితుం యుక్తమతిప్రసఙ్గాదితి ।

నియమస్య బాధకమాశఙ్కతే- తత్తదితి ॥

సద్వాదినో హి సత్త్వం విశ్వస్య ప్రమాణైః ప్రాతిష్ఠిపస్తదనఙ్గీకారే దోషాంశ్చ న్యరూపయన్ । ఏవమసద్వాదినోఽప్యసత్త్వస్థాపనం తదనఙ్గీకారే దూషణం చ వ్యుత్పాదితవన్తః । తథాఽన్యేఽపి స్వపక్షసాధనం తదనభ్యుపగమే బాధనం చ కృతవన్తః । తథాచ యది స(త్య)త్వం నాఙ్గీక్రియతే తదా తు తదుపన్యస్తం ప్రమాణముపరుధ్యేత దూషణం చానుషజ్యేత । ఏవమసత్త్వాద్యనఙ్గీకారేఽపి । అతస్తద్దోషపరిహారార్థం తత్తత్ప్రమాణానుసరణార్థం చ తత్తదాత్మతా విశ్వస్య మయా స్వీకృతా । తథాచానేకాన్తే ప్రబలప్రమాణసద్భావాత్కథం నియమే బాధకాభావ ఇతి । పరిహరతి- తైరితి ॥

తర్హీతి శేషః ।

ఇదమత్ర వక్తవ్యమ్ । సద్వాదిమతానుసరణసమయేఽసత్త్వాదిభఙ్గీరఙ్గీకరోషి (వా) న వేతి । ఏవమసద్వాదిచరణశరణప్రవేశవేలాయాం సత్త్వాదిప్రకారానూరీకరోషి వా న వేతి । ఏవమన్యేష్వపి పక్షేషు వికల్పః । యద్యాద్యస్తదాఽసౌ అచలదర్శనః సదా సకలపక్షాఙ్గీకారవాన్ తైర్దోషైరఖిలై(స్తైరఖిలైర్దోషై)ర్లిప్యతే । తథాహి । సద్వాదినో హి న కేవలం సత్త్వే ప్రమాణం తదనఙ్గీకారే చ దూషణం చ వ్యుత్పాద్య నివృత్తాః । కిన్త్వసత్త్వాదిపక్షేషు దోషానపి వ్యుత్పాదితవన్తః । ఏవమసద్వాదినోఽపి నాసత్త్వే ప్రమాణం తదనభ్యుపగమే బాధకం చాభిధాయైవోపరతా, కిన్నామ సత్త్వాదిపక్షేషు దోషానపి ఉపపాదితవన్తః । ఏవమన్యేఽపి । తథాచ సకలపక్షకక్షీకారే (తు) తత్తద్వాద్యుక్తపక్షాన్తరదోషలేపః కథం న స్యాత్ । అథ మన్యసే । న తే దోషాః కిన్త్వాభాసాః । తే చ నానేకాన్తవాదం బాధన్త ఇతి । తదా కథం తాని ప్రమాణాని । అనఙ్గీకారే దోషాశ్చ నాభాసాః । (యే నానుమ)యేనానుసరణీయాః । తసమ్త్తత్తద్వాదివ్యుత్పాదితప్రమాణాద్యనుసారేణ సప్తభఙ్గీరఙ్గీకుర్వాణేన తదుక్తవిపక్షదోషానుసారేణ తత్పరిత్యాగోఽపి కార్యః స్యాత్ । తథా చాఙ్గీకారపరిత్యాగాభ్యాముభయత ఆకృష్యోఽయం కష్టాం దశామావిష్యః స్యాత్ । నన్వేకాన్తో ద్వేధా । క్రమాక్రమభేదాత్ । తత్ర క్రమానేకాన్తే తావన్నాఙ్గీకారపరిత్యాగౌ విరుద్ధౌ । అక్రమానేకాన్తేఽపి యేన రూపేణ నిత్యత్వం తేనైవానిత్యత్వమిత్యాద్యనఙ్గీకారాన్న విరోధః । తథాచ సప్తభఙ్గయఙ్గీకారిణా మయా తాని ప్రమాణాని దూషణాని చ వ్యవస్థాపితాని భవన్తీతి నోక్తదోషః । మైవమ్ । తత్తత్ప్రమాణాదీనాం వ్యవస్థానర్హత్వాత్ । న ఖలు తత్త(త్ప్రమాణవా)ద్వాదిభిస్తాని తాని ప్రమాణాదీని సావకాశాన్యుపన్యస్తాని । తస్మాత్సర్వేష్వపి (వాదిషు) వాదేషు పరమాస్తికస్య కథితైవ గతిః । అపి చైవమపి సప్తభఙ్గయఙ్గీకారో నిర్మూల ఏవ ।

న హ్యేవంవాదినో వాదిన: ప్రసిద్ధా: I సమ్భావనయా తదఙ్గీకారే చ న సప్తత్వపరినిష్ఠా I సమ్భావనావకా(కో)శస్య ని:సీమత్వాత్ I కిఞ్చ సర్వాఙ్గీకారపక్షే స్యాదస్తి చ నాస్తి చేతి పక్షాత్స్యాదస్తి స్యాన్నాస్తీతి పక్షద్వయం న భిద్యతే I

ద్వితీయపక్షే తు చలదర్శన ఇత్యేవ దూషణమ్ I అపసిద్ధాన్తో స్యాదితి I

తదేవం సప్తభఙ్గయఙ్గీకార: ప్రమాణవిరుద్ధోఽప్రామాణికశ్చేత్యుక్తమ్ I అఖిలైర్దోషైర్లిప్యత ఇత్యనేన పరస్పరవ్యాహతిశ్చేత్యపి సూచితమ్ I JOSHI-5

ఏవమ్భూతస్యాపి సప్తభఙ్గినయస్య స్వీకారేఽతిప్రసఙ్గం చాహ- అతిహాయేతి II

అశేషమావిరుద్ధం వదత ఇత్యస్యోపపాదనం వ్యవస్థితయా సదసత్తయా ప్రమాణాప్తనియమమతిహాయేతి I సర్వే ప్రకారా యస్య విశ్వస్య తత్తథోక్తమ్ I తతశ్చాసౌ ప్రకారశ్చేతి వా I నను క్రమానేకాన్తే తావత్కాలభేదేన న వ్యాఘాత: I అక్రమానేకాన్తేఽపి రూపభేదేనేత్యత ఉక్తమ్- సదా సర్వప్రకారం వదత ఇతి II సదేతి రూపాభేదస్యాప్యుపలక్షణమ్ I

అయమాశయ: I యది క్రమేణ వా రూపభేదేన వాఽనేప్రకారత్వమ్ తదా నాయమనేకాన్తవాద: సమర్థనీయ: I సర్వైరపి వాదిభిరఙ్గీకృతత్వాత్ I నహి కోఽపి వాదీ పదార్థానాం కాలతో రూపతశ్చావస్థావైచిత్ర్యమనఙ్గీకుర్వాణోఽస్తి I యం ప్రత్యనేకాన్తవాదావతార: సఙ్గచ్ఛేత I కేవలం క్షణభఙ్గో వాఽత్యన్తసత్కార్యవాదో వాఽవస్థావతోరత్యన్తభేదో వాఽపాకరణీయ: I అత: అనేకాన్తవాదమవతారయతా క్షపణకేన సదా రూపాభేదేనైవ చ సర్వప్రకార(క)త్వమిత్యేవ వక్తవ్యమ్ I తథాచ న వ్యాఘాతనిస్తార ఇతి I

అశేషమావిరుద్ధం సదా సర్వప్రకారత్వం వదతో దృష్టహాని: స్యాత్ I నిర్మాన చ సదా సర్వప్రకారం వదతో అమగ్రహో అప్రామాణికస్వీకార: స్యాత్ I వ్యాహతం సదా సర్వప్రకారం వదత: స్వవ్యాహతత్వం స్యాదితి యోజనా I
దృష్టహానాద్యనుషఙ్గిదోషాన్తరసఙ్గ్రహార్థమిత్యాద్యా ఇత్యుక్తమ్ I హిశబ్ద: సర్వత్ర ప్రసఙ్గహేతుసూచనార్థ: I అయమర్థ: I యది ప్రమాణవిరుద్ధమపి సర్వప్రకారత్వం విశ్వస్య స్వీక్రియతే తదా దహనశైత్యం వా గవాలమ్భనాదేర్ధర్మసాధనత్వాదికం వా(చా)ఽఙ్గీకార్యం

స్యాత్ I ప్రమాణవిరోధేన ప్రతిపక్షనిరాకరణం చ న స్యాత్ I కిన్తు ప్రత్యభిజ్ఞాదివిరుద్ధమపి క్షణికత్వాదికమఙ్గీకర్తవ్యం స్యాత్ I అవిశేషాత్ I యది చాప్రామాణికమపి సర్వప్రకారత్వమురరీక్రియతే తదా ఖరవిషాణాదికం వా గోమాంసాదిభక్షణస్య ధర్మసాధనత్వం చోరరీకరణీయం స్యాత్ I ప్రమాణాభావేన పరమతనిరాసోఽపి న కార్యః స్యాత్ I తద(ప్య)భ్యుపగమనీయమేవ భవేదవిశేషాత్ I తథాచ దూష్యోపాదేయహీనస్య శాస్త్రనిర్మాణమపి న స్యాత్ I యది చ వ్యాహతమపి సర్వప్రకారత్వమఙ్గీకుర్యాత్ తదా మాతురపి వన్ధ్యత్వం, జినోపదేశస్య ప్రమాణతయాఽభ్యుపగతస్యాప్యప్రామాణ్యం, బద్ధస్యాపి ముక్తత్వం, ముక్తస్యాపి బద్ధత్వం, సిద్ధస్యాపి రాగిత్వం, శ్వపచస్యాపి సిద్ధత్వమిత్యాదిసర్వమప్యఙ్గీ(కుర్యాత్)కార్యం స్యాత్ I అన్యథాఽనేకాన్తభఙ్గప్రసఙ్గాత్ I ఏవంచ న శాస్త్రప్రణయనప్రయాసః కార్యః I మత్తోన్మత్తాదిభిరేవాస్య కృతత్వాదితి I

ఏవం విశ్వస్య క్షపణకోక్తం సర్వప్రకారత్వం నిరాకృత్య తదుక్తమర్థాన్తరమపి నిరాకర్తుమనువదతి- వక్తీతి II

క్షపణక ఇతి వర్తతే I స్వప్రభం స్వప్రకాశం, దేహస్య మానం పరిమాణమివ మానం యస్యాసౌ తథోక్తః I అత్ర దేహమానత్వమేవ విప్రతిపన్నోఽర్థః I స్వప్రభత్వం తు సమ్మతమేవాస్మాకమ్ I యద్వా స్వప్రభమితి క్రియావిశేషణమ్ I వినా ప్రమాణేన స్వీయయా ప్రభయోత్ప్రేక్ష్యైవ వక్తీతి I అథవాఽనేన దేహపరిమాణత్వే జైనోక్తం ప్రమాణాభావసమనువదతి I తత్ర స్వశబ్దేన స్వీయో దేహ ఉచ్యతే I తత్ర ప్రభా యస్యాసౌ తథోక్తః I తథాచ ప్రయోగః I దేవదత్తాత్మా, తద్దేహ ఏవ, తత్ర సర్వత్రైవ చ విద్యతే I తత్రైవ తత్ర సర్వత్రైవ చ స్వాసాధారణగుణాధారతయోపలమ్భాత్ I యో యత్రైవ, యత్ర సవర్త్రైవ స్వాసాధారణగుణాధారతయోపలభ్యతే, స తత్రైవ, తత్ర సర్వత్ర చ విద్యతే I యథా దేవదత్తగృహ ఏవ తత్ర సర్వత్రైవ చోపలభ్యమానస్వాసాధారణభాస్వరత్వాదిగుణః ప్రదీపః I తథాచాయం తస్మాత్తథేతి I అన్యథా కమనీయతనయాలిఙ్గనేన సర్వత్రాహ్లా(దాక)దకరస్య (స్వ)సుఖస్యాననుభవప్రసఙ్గః I తథాచ సర్వాఙ్గీణరోమాఞ్చాదికాయర్ానుదయః స్యాదితి I యద్వా ప్రదీపస్యేవ స్వానపాయినీ ప్రభా యస్యాసౌ స్వప్రభ ఇతి I

అత్రాత్మనః కాయపరిమాణత్వనిరాసార్థం సూత్రమ్ II ఓం ఏవఞ్చాత్మాకాత్స్న్యర్యమ్ ఓం II ఇతి I తస్య తాత్పర్యమాహ- తదపీతి II

కుత: । అకాత్స్న్యాదిప్రసఙ్గాదితి శేష: । పిపీలికాదిదేహస్థస్య తత్పరిమాణస్యాత్మన: కర్మవిపాకవశాద్గజగవయాదిదేహప్రాప్తౌ తత్రాకాత్స్న్యం స్యాత్ । గజాదిదేహగతస్య చ తత్పరిమాణస్య పిపీలికాదిదేహేఽతిరేక: స్యాదిత్యుభయథా కాయపరిమాణత్వానుపపత్తిరేవేతి । ఏతదర్థత్వేన (వా) చ నానాశరీరేష్వితి వాక్యం యోజ్యమ్ । తత్రాన్యథాభావాదితి కాయపరిమాణత్వాభావాపత్తేరిత్యర్థ: ।

స్యాదేతత్ । యం యం దేహం ప్రాప్నోత్యాత్మా తత్తత్పరిమాణో భవత్యతో నోక్తదోష ఇత్యాశఙ్కానిరాసార్థం సూత్రమ్ ఓం నచ పర్యాయాదప్యవిరోధో వికారాదిభ్య: ఓం ॥ ఇతి । తస్య తాత్పర్యమాహ- తదప్యలమితి ॥

చిత్తస్థం పరిమాణపర్యాయం తచ్ఛబ్దేన పరామృశతి । "నానాశరీరేషు ప్రవేశాదన్యథాభావాత్' ఇతి స్థూలసూక్ష్మశరీరేషు ప్రవేశాత్స్థూలసూక్ష్మపరిమాణోపజ(న)నే సతి పరిమాణతద్వతోరత్యన్తభేదానభ్యుపగమాదాత్మన ఏవాన్యథాభావప్రసఙ్గాదిత్యర్థ: ।

అస్త్వాత్మన ఏవాన్యథాభావస్తత: కో దోష ఇత్యత ఆహ- అన్యథేతి ॥

స్థితి: వ్యాప్తి: । తన్మత జైనదర్శనే । అఙ్గీకృతేతి శేష: । తతోఽపి కిమిత్యత ఆహ- తదితి ॥

యత ఏవం వ్యాప్తిర్యతశ్చాన్యథాభావిత్వమఙ్గీకృతం తత్ తస్మాదాత్మనోఽనిత్యత్వమాపతతీతి శేష: । అత్ర దృష్టాన్త:- పుద్గలేతి ॥

ఇవశబ్దోఽధ్యాహార్య: । పుద్గలస్య దేహస్యేవేతి । యద్వా పుద్గలశబ్దో జరజ్జైనైరాత్మవాచిత్వేన స్వీకృత ఇత్యత్రాత్మవాచీ । (యద్వా) యది వా స్వమతేనాయమాత్మని ప్రయుక్త: । యథాఽఽహు: । "పుద్గలో నిరయయం గిరన్' ఇతి । నన్వవస్థాపర్యాయరూపేణా(ప్యా)త్మనోఽప్యనిత్యత్వమఙ్గీక్రియత ఏవ । తత్కథమనిత్యత్వాపాదనమిత్యతో వా పుద్గలస్య దేహస్యేవేత్యుక్తమ్ । యథా దేహస్య దేహాకారనామపరిత్యాగేన భస్మీభావలక్షణానిత్యత్వం తథావిధమాత్మనోఽప్యాపాద్యత ఇతి । నను అన్యథాభావస్యైవం విధానిత్యత్వేన వ్యాప్తిర్నాస్తి పరమాణ్వాదౌ వ్యభిచారాత్ । తత్కథమాపాదనమ్ । మైవమ్ । పరిమాణవ్యత్యయలక్షణస్యాన్యథాభావస్యైవంవిధానిత్యత్వవ్యాప్తత్వేన దేహాదౌ దృష్టతయా

తద్వతోఽప్యాత్మనస్తథావిధానిత్యత్వస్య నివారయితుమశక్యత్వాత్ । తదిదముక్తమ్- అనివారితమితి ॥

నన్వస్మన్మతవద్ధ్రువన్మతేఽప్యాత్మనోఽన్యథాభావోఽస్త్యేవ సుఖదు:ఖాభ్యాముచ్చనీచత్వాభ్యుపగమాత్ । అన్యథాభావినశ్చ దేహాదేరనిత్యతోపలబ్ధా । తస్మాద్ధ్రువన్మతేఽప్యాత్మనోఽనిత్యతా దుర్వారేత్యత ఆహ- నేతి ॥

అన్యథాభావవతోఽప్యాత్మన: ప్రసజ్యత ఇతి శేష: । తత్కథమిత్యత ఆహ- చైతన్యాదేరితి ॥ అస్మన్మత ఇతి వర్తతే । అనిత్యతేతి చ । తుశబ్దోఽవధారణే । అస్మన్మతే చైతన్యాదేర్లక్షణస్య నివృత్తావేవ విశేషిణో లక్షణవతోఽర్థస్యానిత్యతా స్యాత్ । నతు జైనానామివాన్యథాభావమాత్రేణ । ఏతదుక్తం భవతి । యస్య వస్తునో యల్లక్షణం తన్నివృత్తిరూపోఽన్యథాభావ ఏవ తదనిత్యతానిబన్ధనం నాన్యథాభావమాత్రమితి । ఏవం తర్హి శబ్దాదిలక్షణాభావాద్గగనాదీనాం మహాప్రలయే వినాశ: స్యాత్ । చేష్టాశ్రయత్వాభావాచ్ఛరీరస్య సుప్త్యాదౌ విలయో భవేదిత్యత ఉక్తమ్- విశేషిణో లక్షణస్యేతి ॥ విశేషవతో లక్షణస్య న తు లక్షణమాత్రస్యేత్యర్థ: ।

కిమతో యద్యేవమిత్యత ఆహ- నేతి ॥ తదితి సామాన్యేన వాక్యార్థం పరామృశతి । అనిత్యత్వకారణత్వేనోక్తం విశేషిణో లక్షణస్య నివర్తనం చేతనే క్వచిదపి న స్యాత్ । అతస్తస్యానిత్యతాపి న స్యాత్ । యద్వా తదితి లక్షణపరామశర్: । చేతనే వర్తమానం క్వచిన్న నివర్తత ఇతి శేష: ।

విశేషిణో లక్షణస్య నివృత్తౌ లక్షస్యానిత్యతా స్యాదిత్యుక్తమ్ । తద్విశదయతి- ఓతేతి ॥

ఓతప్రోతాత్మకత్వం నామ తన్తూనాం సంయోగవిశేష: పటే లక్షణమితి శేష: । అఙ్గసంస్థితి: కరచరణాద్యఙ్గానాం సన్నివేశవిశేష: । ఆదిశబ్ద: ప్రకారవచన: । అనిత్యతా లక్ష్యస్యేతి శేష: । యావల్లక్ష్యభావినాం లక్షణానాం నివృత్తిరేవ లక్ష్యానిత్యత్వనిమిత్తమ్ । తాదృశం చాత్మనశ్చైతన్యమ్ । తచ్చ కదాఽపి న నివర్తతే ఇతి కథం తస్య వినాశప్రసఙ్గ ఇతి । యదుక్తమాత్మా స్వప్రభ ఇతి తదప్యసత్ । స్వప్రభావత: ప్రదీపాదేరివ రూపస్పర్శాపత్తే: । రూపాదిమత్వాచ్చ వినాశిత్వాపత్తే: । యద్రూపాదిమత్తదనిత్యత్వమితి పరేణైవ వ్యాప్తేరఙ్గీకృతత్వాత్ ఇతి ।

నను సిద్ధాన్తేఽప్యాత్మనో రూపాదిమత్త్వమఙ్గీక్రియత ఏవ । రూపాదిమతోఽనిత్యత్వమితి వ్యాప్తిశ్చ । "రూపాదిమత్త్వాచ్చ విపర్యయో దర్శనాత్' ఇత్యుక్తత్వాత్ । తత్కథమనిత్యత్వపరిహార ఇత్యత ఆహ- భౌతికం త్వితి ॥

తుశబ్దో విశేషార్థ: । స ఏవ భౌతికమితి వివృత: । న రూపాదిమాత్రమిత్యేవార్థ: । నచ భౌతికం రూపాదికమాత్మన్యస్తి । తస్మాన్నానిత్యతాప్రసఙ్గ ఇతి భావ: ।

యథా భవద్భిరన్యథాభావో విశేష్యతే । యావల్లక్ష్యభావి(విశేష)లక్షణవ్యావృత్తిరూపోఽన్యథాభావోఽనిత్యత్వవ్యాప్త ఇతి । రూపాదిమత్త్వం చ భౌతికత్వేన । తథాఽస్మన్మతేఽపి విశేషణప్రక్షే పే నోక్తదోష ఇత్యత ఆహ- నైవమితి ॥

తస్య క్షపణకస్య మతే నైవమన్యథాభావో రూపాదిమత్త్వం చ విశేష్యతే । కిన్తు సామాన్యమేవానిత్యత్వవ్యాప్తతయాఽఙ్గీక్రియతే తతో నోక్తదోషపరిహార ఇత్యర్థ: । తత్కథమిత్యత ఆహ- అన్యథేతి ॥

భూభూధరాదేజగ్గతో నాశిత్వసిద్ధయే యస్యాన్యథాభావస్తస్యానిత్యత్వమీరితం క్షపణకేన । తథాశబ్ద: సముచ్చయే । రూపాదియుక్తస్యాప్యనిత్యత్వమీరితమితి । యద్వా యత్ రూపాదియు(క్తం తత్త)క్ తత్తథాఽనిత్యమీరితమిత యోజనా । తస్యేత్యత యస్యేత్యనేనాన్వయ: । అన్యథా తు యచ్ఛబ్దశ్రవణాత్తచ్ఛబ్దాధ్యాహార: । పూర్వవాక్యాత్తస్యేత్యనువర్తతే వా । ఏతచ్చోపపాదయిష్యతే ।

ఉక్తముపసంహరతి- వ్యాప్త్యేతి ॥

యదన్యథాభావి తదనిత్యం యచ్చ రూపాదిమత్తదనిత్యమితి వ్యాప్త్యా । అన్యథాభావాదిత్యుపలక్షణమ్ । రూపాదిమత్త్వాచ్చేత్యపి ద్రష్టవ్యమ్ । స్యాదేతత్ । సమ్ప్రతిపన్నవ్యాప్తికవ్యాప్యారోపో(ణ) అనిష్టవ్యాపకారో(ప:)పణం తర్క: । అత్ర చ న చేద్వ్యాప్తి: సమ్మతా కథం తర్కి

తర్కత్వమ్ । మైవమ్ । వ్యాప్యవద్వ్యాప్తేరపి పరాభ్యుపగతత్వేఽపి తర్కత్వావిరోధాత్ । ఏవమేవ క్వచిదాశ్రయస్యోభయాసమ్మతావపి న దోషః । వక్ష్యతి చైతత్ "పరన్యాయైస్తు దూషణమ్' ఇతి ।

క్షపణోక్తం ప్రమేయాన్తరం నిరాకర్తుం సూత్రమ్ ఓం అన్త్యావస్థితేశ్చోభయనిత్యత్వాదవిశేషాత్ ఓం ॥ ఇతి । తత్రాన్త్యావస్థితేశ్చేత్యేతావత్తావద్వ్యాఖ్యాతి- నిత్యేతి ॥

అపిశబ్దః ప్రమేయాన్తరనిరాకరణసముచ్చయార్థః । చశబ్దః పరిమాణపర్యాయేణ సహ సముచ్చయే । యా ఏషా నిత్యోర్ధ్వగతిర్ముక్తిరితి జైనైః కథ్యతే సా చ కథమాత్మనో వికృతిర్నో భవేత్ । భవేదేవ । తత్కథమ్ । అలోకాకాశమాప్తస్య । ప్రాక్ లోకాకాశస్థో హ్యయమాత్మా నిరన్తరోర్ధ్వగత్యాఽలోకాకాశమాప్నోతి । తథాచాన్యథాభావాదాత్మనోఽనిత్యత్వాపత్తిరితి భావః । అనేనాన్త్యా (యా)అవస్థితిః సన్తతోర్ధ్వగతిలక్షణా । తతశ్చాత్మనోఽనిత్యత్వాపత్తిరితి సూత్రఖణ్డస్యార్థ ఉక్తో భవతి ।

నన్వన్యథాభావమాత్రమనిత్యత్వస్య ప్రయోజకమితి న తావద్భవదీయః పక్ష ఇత్యుక్తమ్ । నాపి మదీయః పక్షః । తత్కథం ప్రదేశవిశేషసంయోగమాత్రరూపాన్యథాత్వేన ముక్తాత్మనోఽనిత్యత్వప్రసఞ్జనమిత్యతో జైనపక్షోఽయమితి సమర్థయితుం తావత్పృచ్ఛతి- కీదృశశ్చేతి ॥

క్షపణకేన హి క్షిత్యాదేః సర్వస్య నిత్యత్వాద్యనేకాన్తం సమర్థయమానేన ద్రవ్యపర్యాయాభ్యాం నిత్యత్వమనిత్యత్వం చేత్యుక్తమ్ । ద్రవ్యాకారస్య కదాఽప్యనపాయాన్నిత్యత్వమ్ । పర్యాయోఽన్యథాభావః తస్మాదనిత్యత్వమితి । తత్ర వక్తవ్యమ్ । కీదృశోఽత్రాన్యథాభావో నాశం ప్రతి హేతుతయేష్యతే । కిం సంస్థానాదిలక్షణాపగమరూపో వా, సధారణో వేతి భావః ।

ఆద్యం శఙ్కతే- సంస్థానేతి ॥

సంస్థానగ్రహణం లక్షణోపలక్షణమ్ । నాశహేతుతయేష్యత ఇతి సమ్బన్ధః । ప్రతిషేధతి- స నేతి ॥

వక్తుం శక్యత ఇతి శేష: । కుతో నేత్యత ఆహ- స న హీతి ॥
యావల్లక్ష్యభావిలక్షణాపగమలక్షణోఽన్యథాభావో భూసాగరాదిషు పక్షైకదేశభూతేషు న హీదానీం ప్రమితస్తతో హేతో: సన్దిగ్ధాసిద్ధత్వం స్యాదిత్యర్థ: । ప్రమితత్వే తు తస్యానిత్యత్వేఽపి సంశయో నాస్తీత్యనుమానం వ్యర్థమాపద్యతే ।

తర్హి ద్వితీయోఽస్త్వితి శఙ్కతే- య: కశ్చిదితి ॥

పూర్వవదేవ సమ్బన్ధ: । అవివక్షితవిశేష ఇత్యర్థ: । ఏవం తర్హి ముక్తాత్మనోఽప్యనిత్యత్వాపాదనం సుస్థితమితి భావేనాహ- ముక్తిశ్చేతి ॥

తాదృశీ అన్యథాభావస్వరూపా । ఏవమప్యాత్మనో నిత్యత్వే భూభూధరాదీనామపి నిత్యత్వం స్యాత్ । అన్యథా హేతోరనైకాన్త్యాత్ । తదిదముక్తం సూత్రకృతా । "ఉభయనిత్యత్వాత్' ఇతి ।

అవయవోపచయాపచయలక్షణోఽన్యథాభావోఽనిత్యత్వే హేతురితి చేత్ (న) । స్ఫటికాదౌ పక్షైకదేశే సన్దిగ్ధత్వాత్ । రూపాదిమత్త్వం సవిశేషణముపాదీయతే చేత్కో దోష ఇతి చేన్న । పరస్య వైయర్థ్యప్రసఙ్గాత్ । నహి పరో రూపాదిమత్కఇచ్చిన్నిత్యమభ్యుపైతి । ఆత్మనస్తు ప్రభయా రూపాదిమత్త్వమాపాదితమేవ । యద్వా ఆత్మనో రూపాదిమత్త్వం స్వసిద్ధాన్త ఏవ । రూపాదిమతోఽనిత్యత్వమితి వ్యాప్త్యఙ్గీకారే పూర్వోక్తానిత్యత్వప్రసఙ్గో వ్యాఖ్యాతవ్య: ।

క్షపణకోక్తమర్థాన్తరం దూషయితుమనువదతి- దేహేతి ॥

దేహమానే దేహమానత్వే । ప్రమితే (సతీ)తి శేష: । వికార: స్యాత్ స్థావరాణాం సాత్మకత్వాఙ్గీకృతావాత్మన ఇతి శేష: । ఇతి స మా భూదిత్యేవమర్థమ్ । స్థాస్నూన్ వృక్షాదీన్ । అనాత్మన: ఆత్మానధిష్ఠితాన్ । ఆహ క్షపణక: । అత్ర క్షపణక: స్థావరాననాత్మన ఆహేత్యేతావత్యేవ వక్తవ్యే యదాత్మనో దేహపరిమాణత్వస్య ప్రమితత్వాత్ వృక్షాదీనామపి సాత్మకత్వే తత్పరిమాణత్వాపత్తావఙ్కురావస్థాయామణుమాత్రస్య మహావృక్షావస్థాయాం చ మహతో వికారిత్వం వికారిత్వాదనిత్యత్వం చ ప్రసజ్యేత । తన్మా ప్రాసాఙ్క్షీదిత్యేతద(ప్రసఙ్క్షీత్యేవమ)ర్థతి హేతుకథనం, తత్పూర్వోక్తప్రమేయదృఢీకరణార్థమ్ । యది వికారిత్వమాత్రమనిత్యత్వే ప్రయోజకం జైనో నాభ్యుపేయాత్ । తదా వికారిత్వేనానిత్యత్వప్రసఙ్గాద్బిభ్యతా స్థావరాణామనాత్మత్వం యత్తేనాభ్యుపగతం

తదనుపపన్నం స్యాత్ । నహి స్థావరాణాం సాత్మకతాయామాత్మనో లక్షణాపగమో భవతి । కిన్త్వన్యథాభావమాత్రమితి । యద్వా దూషణసౌకర్యార్థం హేత్వనువాద: ।

తదిదం వికారిత్వాపత్తిభయాత్స్థావరాణామనాత్మత్వాఙ్గీకరణమయుక్తమ్ । తథా సతి హస్త్యాదిశరీరాణామప్యనాత్మత్వస్యాఙ్గీకాయర్త్వప్రసఙ్గాత్ । తత్కథమిత్యత ఆహ- హస్త్యాదీతి ॥

పిపీలికాదిదేహస్థస్య తత్పరిమాణస్య హస్త్యాదిదేహేషు ప్రాప్తేష్వన్యథాభావ: స్యాత్ హి తస్మాత్ ఇతి । అథవా శరీరమాత్రస్యానాత్మ(క)త్వమాపాద్య తదుపపాదనమిదం క్రియతే । హస్త్యాదిసర్వదేహేష్వపి ఆత్మనోఽన్యథాభావ: స్యాత్ । ఉత్పత్తిసమయే

దేహానాం హస్తవిత(స్త్యాదిమా)స్తిమాత్రపరిమాణత్వాత్ యౌవనే తూత్కృష్యపరిమాణత్వాదితి । అనేనావిశేషాదితి సూత్రఖణ్డస్యార్థ ఉక్తో భవతి ।

నను చ విషమోఽయముపన్యాస: । అల్పైవ హి హస్త్యాదిదేహేష్వాత్మనో వికృతి: । వృక్షాదౌ తు మహతీ । తతో వృక్షాదీనామనాత్మత్వే హస్త్యాదీనామపి త(దుప)దాపాదనమనుచితమిత్యత ఆహ- అణుదేహస్యేతి ॥

అణుదేహస్య పిపీలికాదిదేహస్య జీవస్య గజత్వే ప్రాప్తే । యద్వోత్పత్తిసమయే అణుదేహస్య హస్తవితస్త్యాదిపరిమితదేహస్య, మహాగజత్వే ప్రాప్తే దేహవ్యాప్తౌ (యా) యావతీ వికృతి:, స్థాస్నుతనౌ చను: పురుషస్య, యా వికృతిస్తస్యాస్తస్యాశ్చ పరస్పరం కో విశేష: । న కోఽపి । అయమర్థ: । ఆత్మన: కిం మహతీ వికృతిరనిత్యత్వహేతుత్వాదనభ్యుపగన్తవ్యా । కింవా వికృతిమాత్రమ్ । నాద్య: । మహత్త్వస్యాపరినిష్ఠితత్వాత్పరినిష్ఠాకల్పనే కేషుచిద్వృక్షాదిషు తదభావాత్ । తదనురోధేనాపి పరినిష్ఠాఙ్గీకారే హస్త్యాదావపి తద్భావాత్ । ద్వితీయే తూభయోర్వికారిత్వేనావిశేషాద్వృక్షాదివత్ హస్త్యాదావపి అనాత్మత్వమఙ్గీకార్యమ్ । హస్త్యాదివద్వృక్షాదీనామపి సాత్మకత్వం న పరిత్యాజ్యమితి । ఏతేన అవిశేషాదిత్యస్యార్థాన్తరముక్తం వేదితవ్యమ్ ।

స్యాదేతత్ । న వయం వికారిత్వాపత్తిభయాద్వృక్షాదీనామనాత్మకత్వమాచక్ష్మహే । కిన్తు సాత్మకత్వే ప్రమాణాభావాత్ బాధకప్రమాణసద్భావాచ్చ । వృక్షాదీనాం దేహత్వే

తద్వ్యాపకమిన్ద్రియవత్త్వమపి స్యాత్ । నచ తదస్తి । తత్కార్యస్య శ్రవణాదేరభావాత్ । సోఽపి తజ్జ్ఞాపకస్యాభావాత్ । అదేహత్వే చ న సాత్మకత్వం శిలాదివదిత్యత ఆహ- గీతాదితి ॥

గీతాత్తావద్వృక్షస్యాపి పుష్పఫలావాప్తిర్దృశ్యతే । తయా శ్రవణమనుమీయతే । విమత: శ్రవణవాన్ గీతసాన్నిధ్యే సతి లబ్ధవికాసత్వాద్రాజాదివదితి । న చాయం స్వభావ ఏవ । రాజాదేరపి తత్ప్రసఙ్గాత్ । శ్రవణేన చ శ్రోత్రసద్భావోఽనుమీయతే । ఏవం శీతోష్ణస్పర్శవిశేషాత్కార్శ్యం దృశ్యతే । తేన సుకుమారశరీరవత్స్పర్శజ్ఞానమనుమీయతే । తేన చ త్వగిన్ద్రియసత్త్వమ్ । తథోదకాదిరసాత్స్థితిరశుష్యతోఽవస్థానం దృశ్యతే । తేన సమ్మతదేహవద్రసజ్ఞానం తతో రసనేన్ద్రియసద్భావోఽనుమీయతే । ఏవం కమనీయకాన్తావలోకనేనోత్కోరకత్వం తిలవృక్షస్యోపలభ్యతే । తేన దర్శనకామౌ । తతో నయనమనసీ సిద్ధయత: । ధూపోపయోగేన చాతిశయదర్శనాద్ఘ్రాణసిద్ధిరితి ప్రసిద్ధశరీరావిశేషాత్స్థావరాణామనాత్మతా న సిద్ధయేత్ ।

కేచిన్మూలే నిషిక్తానామపాముపరి సర్పణాదాధ్యాత్మికవాయుసమ్బన్ధమనుమాయ సాత్మకత్వమనుమియతే । తదసత్ । భస్మగులికాదౌ వ్యభిచారాత్ ।

ఏతేనావిశేషాదిత్యేతత్ప్రకారాన్తరేణ వ్యాఖ్యాతం భవతి ।

"వక్తి స్వప్రభమ్' ఇత్యాదికముత్సూత్రితం కస్మాద్వర్ణితమితి మన్దాశఙ్కాం నివారయితుం సూత్రారూఢం కరోతి- ఏవఞ్చేతి ॥

ఇతి త్రిసూతీమితి శేష: । తత ఏవ తదర్థమేవ । ఉక్తస్యార్థస్య ప్రతిపాదనార్థమేవ । ఏవమన్యత్రాపి సూత్రానుపన్యాసేన వ్యాఖ్యానేఽపి నైవమాశఙ్కనీయమితి జ్ఞాపయితుమిదమభిహితమితి ।

॥ ఇతి శ్రీమన్న్యాయసుధాయాం నైకస్మిన్నధికరణమ్ ॥

॥ ఇతి శ్రీమన్న్యాయసుధాయాం పత్యరధికరణమ్ ॥

॥ ఓం పత్యురసామఞ్జస్యాత్ ఓం ॥ ఇహ మహాదేవం పురస్కృత్య ప్రవర్తమానానాం మతమపాక్రియతే । తే చతుర్విధా: శైవా: పాశుపతా: కాలాముఖా మహావ్రతాశ్చేతి । తేషాం సత్యప్యవాన్తరభేదే సాధారణమేవ ప్రమేయం వేదవాదస్యాతివిరుద్ధత్వాదపాకర్తుమనువదతి- సర్వజ్ఞత్వాదికైరితి ॥

పశుపతేరిమే పాశుపతా ఇతి చతుర్విధా అపి గృహ్యన్తే । తే సదాశివం జగద్విచిత్రరచనాకతర్ారమాహు: । తతో జన్మాద్యస్య యత ఇత్యుక్తమసదితి । అజ్ఞానాదిదోషయుక్తం కథం జగత్కర్తారమాహురిత్యత ఉక్తమ్- దోషవర్జితమితి ॥ సార్వజ్ఞాద్యభావేఽజ్ఞానాదివర్జనం చేతనస్య నోపపద్యత ఇత్యత: సర్వజ్ఞత్వాదికై: సర్వైర్గుణైర్యుక్తమిత్యుక్తమ్ । యద్వా సర్వజ్ఞత్వాదికై: సర్వైర్గుణైర్యుక్తం దోషవర్జితమితి ప్రధానలక్షణవిరుద్ధార్థోపన్యాస: । జగద్విచిత్రరచనాకర్తారమితి శ్రౌతబ్రహ్మలక్షణవిరుద్ధార్థోక్తి: ఇత్యవగన్తవ్యమ్ ।

తదేతద్దూషయితుం పత్యురసామఞ్జస్యాదితి సూత్రతాత్పర్యమాహ- తచ్చేతి ॥

చశబ్ద: పూర్వతనై:(మతై:) సహ సముచ్చయార్థ: । హిశబ్దో హేతౌ । తత్ పశుపతే: సర్వజగత్కాణత్వాదికం మతం నోపాదేయమ్ । కుత: । పత్యు: పశుపతే: । అసామఞ్జస్యాత్ దోషిత్వాత్ । తదనఙ్గీకారే చ బహుశ్రుతివిరోధ ఇతి యోజనా ।

కాస్తా: శ్రుతయ ఇత్యతస్తా ఉదాహరతి- అస్యేతి ॥

అనేన "అస్య దేవస్య మీళ్డుషో వయా విష్ణోరేషస్య ప్రభృథే హవిర్భి: । విదే హి రుద్రో రుద్రియం మహిత్వం యాసిష్యం వర్తిరశ్వినావిరావత్' ఇతి । (ఋ.7-40-5) శ్రుతిముపాదత్తే ।

"స్తుహి గర్తగమ్' ఇత్యనేన "స్తుహి శ్రుతం గర్తమదం యువానం మృగం న భీమముపహత్నుముగ్రమ్ । మృళా జరిత్రే రుద్ర స్తవానోఽన్యం తే అస్మన్నివపన్తు సేనా' ఇతి (ఋ.2-33-11) । "ఉత్పిపేష' ఇత్యనేన "రుద్రస్య త్వేవ ధనురార్త్ని: రి ఉత్పిపేష' ఇతి । "గృణీష:' ఇత్యనేన "కుమారశ్చిత్పితరం వన్దమానం ప్రతి నానామ రుద్రోపయన్తమ్ । భూరేర్దాతారం సత్పతిం గృణీషే స్తుతస్త్వం భేషజా రాస్యస్మ' ఇతి (ఋ.2-33-12) । "పదమ్' ఇత్యనేన "తవ శ్రియే మరుతో మర్జయన్త రుద్ర యత్తే జనిమ చారు చిత్రమ్ । పదం

యద్విష్ణోరుపమం నిధాయి తేన పాసి గుహ్యం నామ గోనామ్' ఇతి (ఋ.5-3-3) I "యం కామయే' ఇత్యనేన "యం కామయే తం తముగ్రం కృణోమి తం బ్రహ్మాణం తమృషిం తం సుమేధామ్' ఇతి (ఋ.10-125-5) I "మా' ఇత్యనేన "మా శిశ్నదేవా అపి గుర్ఋుతం న' ఇతి I "ఘ్నన్' ఇత్యనేన "ఘ్నంచ్ఛిశ్నదేవాఁ అభివర్పసా భూద్' ఇతి I "ఏకోసౌ' ఇత్యనేన "ఏకో నారాయణ ఆసీన్న బ్రహ్మా నచ శఙ్కర:' ఇతి I "తస్మాత్' ఇత్యనేన "స రుష్య: స ప్రసన్నో యద్రుష్యో యత్ర్పసన్నస్తస్మాద్రుద్రసమ్ర్పసాదావభూతామ్' ఇతి I "వైష్ణవమ్' ఇత్యనేన "తేషాం మఖం వైష్ణవం యశ ఆర్చత్' ఇతి I యజ్ఞేనేతి, అబధ్నన్నితి, యో భూతానామితి ప్రసిద్ధమ్ I

కథమేతాభి: శ్రుతిభి: పశుపతేనిర్ర్దోషత్వం విరుద్ధమిత్యతస్తాసాం తాత్పర్యమాహ- ఇత్యాదీతి II

అభవ: అభావ: I ప్రతీయన్తే పశుపతేరితి శేష: I

"అస్య దేవస్య' ఇత్యనేన పరాధీనపదప్రాప్తి: ప్రతీయతే I మీళ్హుష: సేచకస్య, ఏషస్య ఇచ్ఛారూపస్య, అస్య విష్ణోర్దేవస్య, ప్రమృథే ప్రభరణే పూజాయామితి యావత్ I హవిర్భి: కృతే సతి వయా బన్ధకో రుద్రో, రుద్రియం మహిత్వం రౌద్రం పదం, విదే వివిదే లేభే, హి యథా తథా హే అశ్వినౌ యువామపి ఇరావత్ అన్నవత్, వర్తి వర్తనం, యాసిష్యం అయాసిష్య ప్రాప్తవన్తౌ స్థ ఇతి I

"స్తుహి' ఇత్యనేన స్తావకతయా పారతన్త్ర్యమ్ I హే రుద్ర త్వం శ్రుతం ప్రసిద్ధం, గర్తసదం హృదయగుహానివాసం, యువానం, మృగం న భీమం సింహమివ భీషణమ్, ఉగ్రమ్ ఉగ్రాణాం దైత్యానామ్, ఉపహన్తునమ్ ఉపహన్తారం, నృహరిం, స్తుహి స్తౌషి I స ఏవం స్తవాన స్తువంస్త్వం, జరిత్రే స్తోత్రే, త్వాం స్తువన్తం మామ్ I మృళ మృడయ సుఖస్య I తే సేనాశ్చాస్మదన్యమేవ నివపన్తు ఘ్నన్త్వితి I

"రుద్రస్య' ఇత్యనేనాజ్ఞత్వం పారతన్త్ర్యం మృతిశ్చ I ఆరోపితం ధనుర్ధనావవష్య్భ్యావస్థితస్య రుద్రస్య శిరో జ్యాయాం (వమ్రిరూ)కామరూపేణేన్ద్రేణ ఛిన్నాయాముత్క్షిప్తా ధనురార్త్నిరుత్పిపేష చిచ్ఛేదేతి I

"కుమార:' ఇత్యనేనాపి పారతన్త్ర్యం జనిశ్చ । హే రుద్ర కుమార: పుత్రో భవాన్ జగద్వ్యామోహనాయ కైలాసముపయన్తం, త్వాం వన్దమానం పితరం కృష్ణం ప్రతి ననామ । తేన స్తుతస్త్వం భూరే: పురుపార్థస్య దాతారం సత్పతిం గృణీషే స్తౌషి స్తుతవానసి । ఏవమ్భూతస్త్వమస్మాభి: స్తుత: అస్మేఽస్మభ్యం భేషజా భేషజాని సంసారవ్యాధినిరసనాని జ్ఞానాని రాసి దదాసి దేహీతి ।

"తవ శ్రియ:' ఇత్యనేన పరాధీనపదప్రాప్తిర్జని: పారతన్త్ర్యం చ । హే రుద్ర యత్ యేభ్యస్తే జనిమ జన్మాభూత్తే మరుతో బ్రహ్మణోఽతీతవర్తమానాస్తవ శ్రియే సమ్ప్రదే చారు సున్దరం చిత్రమాశ్చర్యం ఉపమం ఉప సమీపే మా లక్ష్మీర్యస్య సంవహనకర్త్రీ తత్తథోక్తమ్ । యద్విష్ణో: పదం మర్జయన్త: శోధితవన్త: క్షాలితవన్త: । తత్త్వయా హృది నిధాయి న్యధాయి । తేన కారణేన త్వం గోనాం గవాం (వాచాం) మధ్యే గుహ్యం నామ నారాయణాదికం పాసి జపోపదేశాదినా పాలయసీతి । "అహమ్' ఇత్యనేన మృతి: । అహం బ్రహ్మద్విషే బ్రహ్మద్విషాం దైత్యానాం శరవే హింసకం రుద్రాయ రుద్రం హన్తవై హన్తుమేవ ప్రలయే ధనురాతనోమి విస్తారయామీతి ।

"యమ్' ఇత్యనేన పరాధీనపదప్రాప్తి: । అహం యం యం రుద్రం కర్తుం కామయే తం తముగ్రం రుద్రం కృణోమి కరోమి ఏవం తం బ్రహ్మాణం తమృషిం తం సుమేధాం సుమేధసం కరోమీతి ।

"మా' ఇత్యనేనాజ్ఞత్వమ్ । అతీతానాగతవర్తమానా గుహ్యాభిమానినో దేవా రుద్రా అపి నోఽస్మాకముపాస్యమృతం జ్ఞానరూపం బ్రహ్మ మాగుర్న జ్ఞాతవన్త ఇతి ।

ఘ్నన్నిత్యనేన మృతి: । గుహ్యాభిమానిదేవాన్ఘ్నన్నీశ్వరో వర్పసా బలేన సర్వమభ్యభూదభిభూతవానితి ।

"ఏక:' ఇత్యనేన ప్రలయేఽభావో జనిశ్చ ।

"తస్మాత్' ఇత్యనేన జని: । పరమేశ్వరరోషజో రుద్ర ఇత్యర్థ: । సప్రసాదో బ్రహ్మ ।

"తేషామ్' ఇత్యాదివాక్యై: పారతన్త్ర్యమ్ I తేషాం దేవానాం యశో, వైష్ణవం మఖం విష్ణుమఖే పశుత్వేన నియుక్తం రుద్రమార్చ్ఛత్ప్రాప్తవదితి I దేవా యజ్ఞేన రుద్రేణ పశునా యజ్ఞం విష్ణుమయజన్తేతి I దేవా: పురుషం రుద్రం పశుమబధ్నన్నితి I యో భూతానామధిపతీ రుద్ర: స విష్ణోరాజ్ఞారూపాయాం తన్త్యాం చరతి వృషా ప్రసిద్ధతన్త్యామివేతి I

ఏతాసాం శ్రుతీనామేతదర్థత్వోపపాదనం త్వచార్యైరైవాన్యత్రోదాహృతేభ్యో వాక్యేభ్యష్యైకాతశ్చావగన్తవ్యమ్ I అత ఏవ సామర్థ్యాదిత్యుక్తమ్ I

సూత్రార్థముపసంహరతి- సదోషత్వాదితి II

తత: శ్రుతిబలేన సదోషత్వాత్పశుపతి: ఈశో జగత్కర్తా న భవతి I దోషి(ణో)యజ్ఞదత్తస్యేవ జగత్కర్తృత్వానుపపత్తేరితి I

యుక్త్యన్తరేణ శివస్య జగత్కర్తృత్వమపాకర్తుం సూత్రమ్ ఓం సమ్బన్ధానుపపత్తేశ్చ ఓం II ఇతి I తస్యార్థమాహ- అశరీరత్వత ఇతి II

తస్య శివస్య I అశరీరస్యాపి గగనాదేర్జగతా సమ్బన్ధదర్శనాత్కథమేతదిత్యత సమ్బన్ధమేవే వ్యాఖ్యాతి I క్వచిత్ కార్యే I కర్తృత్వేనేతి I కాయర్కర్తృత్వలక్షణ: సమ్బన్ధో న యుజ్యత ఇత్యర్థ: I క్వచిదిత్యనేన కుత: సర్వకర్తృత్వమితి సూచయతి I అయమత్ర ప్రయోగ: I శివో న కర్తాఽశరీరత్వాత్ సుప్తప్రలీనవదితి I

నను శివ: సిద్ధో న వా I న ద్వితీయ: I ఆశ్రయాసిద్ధే: I ఆద్యే తు కర్తృత్వేనైవ సిద్ధ ఇతి ధర్మిగ్రాహకమానవిరోధ: I కిఞ్చ భవన్మతే(ఽపి) శివస్య కర్తృత్వం శరీరిత్వం చాఙ్గీక్రియత ఏవ I తథా చాపసిద్ధాన్తాన్యతరాసిద్ధీ స్యాతామితి I ఉచ్యతే I ఇదమత్రాకూతమ్ I పశుపతేర్జగత్కారణత్వం వదన్నప్రష్టవ్య: I కిం పాశుపతాదిశాస్త్రాణ్యనుమానాని (చా)వాఽఽశ్రిత్యేదముచ్యతే, ఉత శ్రుత్యాదికమ్ I ఆద్యే త్వతిప్రసఙ్గోఽయముచ్యతే I యది పాశుపతాద్యాశ్రిత్యేదముచ్యతే తర్హి తస్యాశరీరత్వమపి తత: సిద్ధమితి తదప్యఙ్గీకార్యం స్యాత్ I తథాచ కర్తృత్వానుపపత్తిరితి I అత ఏవ న యుజ్యతేతి లిఙ్ప్రయోగ: I ద్వితీయే తు వక్ష్యత ఇతి I ఏవఞ్చ న కశ్చిద్దోష: I శివస్వరూపస్య అస్మాకం శ్రుత్యాదిత:

సిద్ధేరాశ్రయాసిద్ధయభావాత్ । పరసిద్ధేనాశరీరత్వేన కర్తృత్వాభావాపాదనాద్ధర్మిగ్రాహకవిరోధాద్యభావాత్ ।

ఏతేన పాశుపతాదివిరోధాత్ శ్రుతయోఽన్యథా యోజ్యా ఇతి నిరస్తమ్ ।

నన్వశరీరస్యాపి కర్తృత్వే బాధకాభావాద్వ్యాప్తివిధురోఽయం ప్రసఙ్గః ।

కారకప్రయోక్తృత్వం హి కర్తృత్వం న శరీరిత్వమిత్యత ఆహ- దేహిన ఇతి ॥

సత్యం కారకప్రయోక్తృత్వమేవ కతర్ృత్వం న శరీరిత్వమితి । తచ్చ న ప్రయత్నేన వినా సమ్భవతి । న చేచ్ఛామన్తరేణ ప్రయత్నః । నచ జ్ఞానాద్వినేచ్ఛా । నచ శరీరాదృతే జ్ఞానమ్ । దేహినామేవ జాగ్రతాం జ్ఞానదర్శనాత్ । అదేహినాం సుప్తప్రలీనానాం చాదర్శనాత్ । తతః కర్తృత్వస్య వ్యాపకం శరీరం శివాద్వ్యావర్తమానం తదపి వ్యావర్తయతీతి ।

నను జ్ఞానజన్మన్యేవ శరీరస్యోపయోగః । జ్ఞానస్యేన్ద్రియజన్యత్వాత్ । ఇన్ద్రియాణాం చ శరీరసంయోగనియమాత్ । నిత్యజ్ఞానశ్చ భగవానిష్యత ఇతి కిం తస్య శరీరేణేతి । ఏవం తర్హి ప్రయత్నజన్మన్యేవేచ్ఛోపయోగినీతి నిత్యప్రయత్నస్యేచ్ఛాఽపి న స్యాత్ । తథేచ్ఛోత్పత్తావేవ జ్ఞానముపయుజ్యత ఇతి నిత్యేచ్ఛస్య జ్ఞానమపి న స్యాత్ ।

అథ శ్ర ప్రయత్నమాత్రం కర్తృత్వమ్, అపి తర్హి జ్ఞానేచ్ఛే అపి । పరిదృష్టసామర్థ్యకారకప్రయోక్తృత్వం కర్తృత్వమితి హి వృద్ధా ఇతి చేత్ । తథాఽపీచ్ఛాత్యాగే బాధకాభావాత్ । కుతశ్చైవం కల్పనీయమ్ । కులాలాదౌ తథా దర్శనాదితి చేత్ । కిం తత్ర శరీరం న దృష్టమ్ । దృష్టమప్యనుపయుక్తమితి చేత్ । కిన్నియమాభావాదేవమాశ్రీయతే, అన్యత్రోపక్షయాద్వా । నాద్యః । వ్యభిచారాభావాత్ । శరీరప్రేరణేఽపరం శరీరం నాస్తీతి చేన్న । తేనైవ సశరీరత్వాత్ । న ద్వితీయః । నిరస్తత్వాత్ । అన్యథా జ్ఞానాదీనామప్యనుపయోగప్రసఙ్గః । కుతశ్చాస్య నిత్యజ్ఞానత్వసిద్ధిః । ఆగమాదితి చేన్న । పరస్పరాశ్రయప్రసఙ్గాత్ । సిద్ధే హ్యాగమప్రామాణ్యే నిత్యజ్ఞానేశ్వరసిద్ధిస్తత్సిద్ధౌ చాగమస్య తత్ప్రణీతత్వేన ప్రామాణ్యసిద్ధిరితి ।

ఉక్తదోషపరిహారమాశఙ్కయ తన్నిరాసాయ సూత్రమ్ ఓం కరణవచ్చేన్న భోగాదిభ్య: ఓం ॥ ఇతి । తన్నేత్యన్తం తావద్వ్యాచష్టే- నచేతి ॥

యదుక్తమశరీరత్వాచ్ఛివస్య కర్తృత్వానుపపత్తిరితి । తదసత్ । కులాలాదయో హి కర్తారో దణ్డాదికం సాక్షాత్ప్రయత్నేనాధిష్ఠాతుమనీశానాస్తదధిష్ఠానాయ సాక్షాత్ప్రయత్నాధిష్ఠేయం స్యాత్ । తత: కిమపరేణ శరీరేణ । అత ఏవ భగవాన్విశ్వమూర్తిరితి గీయతే । న చాదిసృష్టే: ప్రాక్ కారకాభావ: । మాయాదేరనాదేర్విద్యమానత్వాత్ । అన్యథా సృష్ట్యయనుపపత్తేరితి । ఆదిపదేనేన్ద్రియాణాం వక్ష్యమాణస్యాధిష్ఠానస్య చ సఙ్గ్రహ: । తదిదం నోపపద్యత ఇత్యర్థ: ।

కుతో నేత్యత: సౌత్ర హేతుం వ్యాఖ్యాతి- భోగేతి ॥

యది శివస్య కారకగ్రామ: సాక్షాత్ప్రయత్నాధిష్ఠేయ: స్యాత్తదా స తస్య సుఖదు:ఖానుభవలక్షణభోగహేతు: స్యాత్ । సాక్షాత్ప్రయత్నాధిష్ఠేయేఽస్మదాదిశరీరే తథా దర్శనాత్ । కర్మార్జితస్యైవ తథాత్వమితి చేన్న । సాక్షాత్ప్రయత్నాధిష్ఠేయత్వేన తథాభావస్యాప్యాపత్తేర్భోగాదిమతశ్చ నేశ్వరత్వమ్ । అత: శివస్య భోగాదిప్రసఙ్గాన్నేయం కల్పనా యుక్తేతి ।

JOSHI-6

ేత్యన్తరేణ శివస్య విశ్వకర్తృత్వం నిరాకుర్వత్ ఓం అధిష్ఠానానుపపత్తేశ్చ ఓం ॥ ఇతి సూత్రం వ్యాచష్టే- అధిష్ఠాన ఇతి ॥

య: కతర్ా కులాలాది: స పృథివ్యాదావధిష్ఠానే స్థిత ఏవ ఘటాదికార్యం కుర్వన్ప్రతీయతే । నతు నిరధిష్ఠాన: కశ్చిత్కిఞ్చిత్కుర్వాణ: । అనేన వ్యతిరేకావినాభావేన నిరధిష్ఠానత్వస్యాకర్తృత్వేన వ్యాప్తిరుపపాదితా భవతి । తత: కిమిత్యత ఆహ- నాస్యేతి ॥

అస్య శివస్య । తదా ఆదిసృష్టిసమయే । కుతో నాస్తి । ప్రాగుత్పన్నానాం పృథివ్యాదీనాం మహాభూతానాం ప్రలయే సతి । తస్మాత్కర్తృత్వమపి తస్య నోపపద్యత ఇతి శేష: । నను కారకాణామేవ అధిష్ఠానత్వం భవిష్యతి । మైవమ్ । సాధిష్ఠానస్య చేతనస్య

భోగాదిప్రసక్తేరుక్తత్వాత్ I నన్వయం నిరధిష్ఠానత్వహేతు: కర్తుర్విపక్షాత్కులాలాదిర్వ్యాకర్తు: సపక్షాద్ఘటాదేరపి వ్యావృత్తత్వాదసాధారణ: I మైవమ్ I గగనాదౌ సపక్షే వృత్తే: I

నన్విదం సూత్రద్వయం వ్యుత్క్రమేణ కుతో వ్యాఖ్యాతమ్ I సమ్బన్ధానుపపత్త్యధిష్ఠానానుపపత్త్యోరుభయోరపి పరిహార: కరణవచ్చేదిత్యనేన నిరస్యత ఇతి జ్ఞాపనార్థమ్ I యది ఖలు యథాక్రమమేవ వ్యాఖ్యాయేత I తదా సన్నిహితాధిష్ఠానానుపపత్తిపరిహారనిరాసకమేవేదం జ్ఞాయేత I వ్యుత్క్రమేణ తు ఉభయమధ్యే వ్యాఖ్యానే సత్యుభయసమ్బన్ధి విజ్ఞాయత ఇతి I అత ఏవ భాష్యేఽధిష్ఠానాదిరూపమిత్యుక్తమత్ర తు దేహాదివదితి I

నను యుక్తం కులాలస్యాధిష్ఠానసాపేక్షత్వం శరీరిత్వమ్ I శరీరం హి గురుత్వాత్ప్రసక్తపతనం తత్ప్రతిబన్ధాయ స్పర్శవదధిష్ఠానమపేక్షతే I అనవస్థితశరీరస్య కర్తృత్వాయోగాత్ I ఈశ్వరస్య తు శరీరవిధురస్య కిమధిష్ఠానమేవ I ఇహేదం జాతమిత్యదివ్యవహారస్తు గగనాదికమాశ్రిత్యోపపత్స్యత ఇత్యత ఆహ- అదేహశ్చేదితి II

సదేత్యనేన వ్యాప్తిముపపాదయతి I అత ఏవ శిలాకాష్ఠాదివదిత్యనేకదృష్టాన్తోపాదానమ్ I తథాచ కుత: సావర్జ్ఞమ్ I కుతశ్చ సర్వకర్తృత్వమితి భావ: I స్యాదేతత్ I న సర్వథా సదాశివ: అశరీర: I కిన్తు లీలయా శరీరాణ్యపి గృహ్ణాతి I తతో నాయం దోష: I నచ భోగాదిప్రాప్తి: I లీలయా గృహీతస్య విగ్రహస్య తదహేతుత్వాదిత్యత ఆహ- దేహీ చేదితి II

అన్తవాన్మరణవాన్స్యాత్ I ఉపలక్షణం చైతత్ I దు:ఖాదిమాంశ్చ స్యాదిత్యపి ద్రష్టవ్యమ్ I నన్వసౌ విగ్రహో న తద్ధేతురిత్యుక్తమ్ I మైవమ్ I శరీరం న భోగాయతనం చేత్యస్య వ్యాహతత్వాత్ I శరీరత్వేనైవ తదనుమానాచ్చ I తదిదమాహ- ఏవేతి II ఏతేన "అన్తవత్త్మసర్వజ్ఞతా వా" ఇతి సూత్రం వ్యాఖ్యాతం భవతి I పాఠక్రమాదర్థక్రమో గరీయానిత్యతో వ్యుత్క్రమేణ వ్యాఖ్యానమ్ I

నన్వేవం శివస్య జగత్కారణత్వమపాకుర్వతాం కోఽభిప్రాయ: I కిమకర్తృకమేవేదం విశ్వమితి I కింవా విష్ణుకర్తృకమితి I నాద్య: I కార్యస్యాకర్తృకత్వే విరోధాత్ I అపసిద్ధాన్తప్రసక్తేశ్చ I న ద్వితీయ: I విష్ణావపి కర్తర్యభ్యుపగమ్యమానే దోషాణామేషాం సమానత్వేన (స్వ)వ్యాహతత్వాత్

। తథాహి యదుక్తమసామఞ్జస్యం శివస్య తత్తావద్విష్ణావపి సమమ్ । "జనితోత ఓష్ణో:' ఇత్యాదౌ జన్మాదిదోషశ్రవణాత్ । సమ్బన్ధానుపపత్త్యాదికం తు స్ఫుటమేవేత్యత ఆహ- నచేతి ॥

ఏతదఖిలం దోషజాతం, విష్ణావపి విశ్వస్య కర్తృత్వభ్యుపగతే సమానమితి న వాచ్యమ్ । కుత: । శ్రుత్యైవ సకలదోషపరిహారేణ విష్ణోర్విశ్వకారణత్వస్య ప్రతిపాదితత్వాత్ ।

నను పశుపతేరప్యేవమాగమైరనుమానైశ్చ జగత్కారణతా ప్రతిపాదితైవ । తత: కో విశేష ఇత్యత ఆహ- శ్రుతీతి ॥

పాశుపతాదితోఽపి శ్రుతీనాం ప్రామాణ్యస్య గురుత్వాత్ । ఏతదుక్తం భవతి । పాశుపతాదికం హి శివే జగత్కర్తరి సర్వజ్ఞే సిద్ధే తత్ప్రణీతత్వేన ప్రమాణత్వేన నిశ్చీయేత । నిశ్చితే చ తత్ప్రామాణ్యే శివస్యైవంవిధస్య సిద్ధిరిత్యన్యోన్యాశ్రయతా దురవధారణప్రామాణ్యమ్ । అన్యత: శివస్యైవంవిధతాసిద్ధావలమనేన । న చాన్యత్తాదృశం ప్రమాణమస్తి । అనుమానానాం దూషితత్వాత్ । నచైవం శ్రుతిప్రామాణ్యమ్ । అపౌరుషేయత్వేన కరణదోషాణాం బాధకప్రత్యయస్య చాభావే సతి తస్య నిష్కమ్పమేవ స్వతో నిశ్చితత్వాత్ । అతో నిశ్చితప్రమాణభావయా శ్రుత్యా విధూతావద్యగన్ధం విష్ణోర్జగత్కారణత్వం సిద్ధయత్యేవేతి ।

కాస్తా: శ్రుతయ ఇత్యతస్తా ఉదాహరతి- మన ఇతి ॥

అనేన "బుద్ధిమనోఽఙ్గప్రత్యఙ్గవత్తాం భగవతో లక్షయామాహ । బుద్ధిమాన్మనోవానఙ్గవాన్ప్రత్యఙ్గవాన్' ఇతి శ్రుతిముపాదత్తే । "య ఏవ' ఇత్యనేన "యదాత్మకో భగవాంస్తదాత్మికా వ్యక్తి: కిమాత్మకో భగవాన్జ్ఞానాత్మక ఐశ్వర్యాత్మక: శక్త్యాత్మక:' ఇతి । ఊర్జితా బలవతీ । సర్వత్రాప్రతిబద్ధా । ఏతదాతమకో భగవాంస్తతస్తస్య దేహోఽప్యేతదాత్మక ఇతి శ్రుతిలబ్ధోఽర్థ: । "న తే విష్ణో' ఇత్యనేన "న తే విష్ణో జాయమానో న జాతో దేవమహిమ్న: పరమన్తమాప' ఇతి । "వాసుదేవ:' ఇత్యనేన "వాసుదేవో వా ఇదమగ్ర ఆసీత్' ఇతి । "మాత్రయా' ఇత్యనేన "పరో మాత్రయా తన్వా వృధాన న తే మహిత్వమన్వశ్నువన్తి' ఇతి ।

కథమేతాభి: శ్రుతిభిరభిప్రేతార్థసిద్ధిరిత్యతస్తాసాం తాత్పర్యమాహ- ఇత్యాదీతి ॥

నిత్యశ్చాऽసౌ గుణాత్మా చేతి తథోక్తః । తస్మాత్ । తత్ర "బుద్ధిః' ఇతి శ్రుత్యా విష్ణోర్దేహవత్త్వమవగమ్యతే । అఙ్గం దేహః, ప్రత్యఙ్గాని హస్తాదీని, లక్షయామహే జ్ఞాపయామః । కథం బుద్ధిమానిత్యాది । "యదాత్మకో భగవాన్' ఇత్యనయా భగవతో దేహస్య జ్ఞానాదిగుణాత్మకత్వాత్ । వ్యక్తిః దేహః । "న తే విష్ణో' ఇత్యనా భగవో దేహస్య జ్ఞానాదిగుణాత్మకత్వమనాదినిత్యత్వమ్ । జాతాదిభిరప్రాప్యమహిత్వస్యాన్యథాऽనుపపత్తేః । "వాసుదేవః' ఇతి శ్రుతిద్వయేనానాదినిత్యదేహత్వమ్ । "అజస్య' ఇత్యనయా దేహవత్త్వం

తస్యాప్యజత్వమ్ । "పరో మాత్రయా' ఇత్యనయా దేశకాలగుణైరపరిచ్ఛిన్నతనుత్వమ్ । "సద్దేహః' ఇత్యాదిశ్రుతిద్వయేన జన్మాదిదోషరహితగుణాత్మదేహవత్త్వమ్ । సద్దేహో జన్మాదిదోషరహితదేహః । సుఖగన్ధః సుగన్ధః । జ్ఞానభా న తు తైజసభాః । జ్ఞానజ్ఞాన ఇత్యాదేరతిశయితజ్ఞాన ఇత్యాదిరిత్యర్థః । ప్రియాదిశబ్దాః సుఖవిశేషవాచినః । అన్యత్ ప్రాకృతాదికమ్ । "మనసః' ఇత్యాదిశ్రుతిద్వయేన దేహవత్త్వం తతో జగతో జన్మ చ । "బ్రాహ్మణోऽస్య' ఇత్యాదివాక్యశేషాత్ । పక్షయోః పార్శ్వయోః ।

అత్ర కాసుచిత్ శ్రుతిషు వివక్షితార్థో న స్ఫుటం ప్రతీయతే । కిన్తూపపత్తిసాధ్య ఇత్యాశయవతోక్తమ్- బలాదితి ॥ ఆవిరాసీదిత్యనేన సత్కార్యవాదం సూచయతి । ఈయతే జ్ఞాయతే । అత్ర సకలజగత్కారణత్వస్యైవ శ్రుతిసిద్ధత్వే సర్వదోషపరిహారః సిధ్యత్యేవ । నహి దోషేషు సత్సు తత్సమ్భవతి । తథాऽపి దేహాభావప్రయుక్తాని దూషణాని ప్రయుక్తాని । తస్య చ దేహస్య జ్ఞానానన్దాదిగుణాత్మకత్వేన జననాదిదోషపరిహారోऽపి సిద్ధః । జనితోతేత్యాదివాక్యం తు బహ్వీభిర్నిరవకాశాదిభిః శ్రుతిభిః విరుద్ధమన్యథావ్యాఖ్యేయమ్ । తదిదముక్తమ్- సన్దర్భబలాదితి ॥

స్యాదేతత్ । దేహో జ్ఞానానన్దాదిగుణాత్మాऽనాదినిత్యశ్చేత్యేతచ్ఛశో విషాణవానితివద్విరుద్ధమ్ । యో దేహః స భౌతికో జన్మాదిమానితి నియమదర్శనాత్ । తతో విష్ణోర్దేహమఙ్గీకృత్య తస్యాభౌతికత్వాద్యఙ్గీకారే శశస్యాపి విషాణిత్వమఙ్గీకార్యమిత్యతో దేహస్యాభౌతికత్వాదినా విరోధం తావదపాకరోతి- మానసత్త్వాదితి ॥

క ఇత్యాక్షేపే । నాస్తి విరోధ ఇత్యర్థః । ఇదానీం శశవిషాణప్రతిబన్దీం మోచయతి- నేతి ॥

అఙ్గీకుర్మ: శశవిషాణమపి । యది పరమేశ్వరవిగ్రహస్యానన్దాద్యాత్మకత్వమస్తి ప్రామాణికం స్యాత్ । నచైవమ్ । నహ్యప్రామాణికం కేనాపి కదాఽపి క్వచిదప్యేష్యుం శక్యత ఇతి । నను ప్రామాణికత్వేఽపి విరోధాభావ: కథమిత్యత ఆహ- అవిరోధ ఇతి ॥

యయో: క్వచిత్సహదర్శనం తయోరవిరోధ: । యయోస్తు నియమేన వ్యధికరణతయైవ దశర్నం తయో: విరోధ ఇత్యేవం సహదర్శనాసహదర్శనలక్షణేన మానేన (హి) వస్తూనామవిరోధవిరోధావవగన్తవ్యౌ । తన్నియమాకస్యాన్యస్యాభావాత్ । అత: ప్రమాణేన సహదృష్టేఽర్థే విరోధ: కథం స్యాద్వ్యాఘాతాదితి ।

ఉపసంహరతి- అత ఇతి ॥

ప్రమాణై: సహదృష్టేఽథర్ే విరోధస్యానాశఙ్కనీయత్వాత్ । ఉక్తమ్ ఉదాహృతాభి: శ్రుతిభి: । సమస్తం చిదానన్దాద్యాత్మకనిరవద్యవిగ్రహేణ జగత్కారణత్వమ్ । ఏతచ్చారూపవదేవేత్యాదినా వక్ష్యమాణం శిష్యహితైషిణాఽఽచార్యేణాత్రోక్తమితి జ్ఞాతవ్యమ్ ।

నన్వేతదస్మాకమపి సమానమ్ । తథాహి । యద్యపి పాశుపతాదికమశక్యావధారణప్రమాణభావమ్ । తథాఽపి "జ్ఞాత్వా శివం శాన్తిమత్యన్తమేతి ।' "ఏకో రుద్రో న ద్వితీయాయ తస్థే ।' "స ఇమాన్ లోకానీశత ఈశనీభి:' ఇత్యాద్యా: శ్రుతయస్తావచ్ఛివస్య జగజ్జన్మాదిహేతుతామాచక్షతే । శివాదినామోపేతత్వాత్ । నచ తథావిధస్యాసమఞ్జసత్వం సమ్భవతీత్యుదాహృతా: శ్రుతయోఽన్యథా యోజ్యా: । అత: సమ్బన్ధానుపపత్త్యాదికం శ్రుతిరేవాభాసయిష్యతి । తద్ఘటకం వా కిమపి కల్పయిష్యతీత్యత ఆహ- శివాదీతి ॥

భవేదేవం యద్యేతా: శ్రుతయ: శివపరా: స్యు: । నచైవమ్ । కిన్తు శివాదినామయుక్తా అపి విష్ణువిషయా ఏవ ।

నన్వేతత్కుత: । ఏవం సత్యస్మాభిరపి వక్తుం శక్యత ఏవ । ఏకో నారాయణ ఇత్యాద్యా అపి శ్రుతయ: శివపరా ఇతి । మైవమ్ । శివాదినామ్నాం విష్ణౌ శక్తిమత్త్వాత్ । నారాయణాదినామ్నాం శివే శక్త్యభవాత్ । అత్రాపి కిం మానమిత్యత ఆహ- నామానీతి ॥

అనేన "నామాని విశ్వాభి న సన్తి లోకే' ఇత్యాదికాం శ్రుతిముపాదత్తే । "ఏక:' ఇత్యనేన । "యో దేవానాం నామధా ఏక ఏవేతి । నామాని ధత్త ఇతి నామధా: । నాన్యస్య వాచకాని । న తదన్యేషు వర్తన్తే । అపరే శివాదిశబ్దా: । ఉక్త: సమన్వయశ్చ తత్ర మానమితి సమ్బన్ధ: । సమన్వయగ్రహణేనైతదపి పరిహృతమ్ । ఏతా అపి శ్రుతీరహం శివాదివి(వవి)షయతయా వ్యాఖ్యాస్యామీతి । ఉపక్రమాదిభిర్లిఙ్గాదిభిశ్చ భగవత్పరతయా నిశ్చితత్వాదితి ।

మా భూచ్ఛ్రుతిభి: శివస్య జగత్కారణత్వావధారణం శైవపురాణైస్తు భవిష్యతి । నచ తాన్యపి విష్ణుపరాణి । ఉపక్రమాదిబలేన శివవిషయతయా నిశ్చితత్వాదిత్యత ఆహ- పురాణానీతి ।

పురాణాద్యై: వైష్ణవై: । విరుద్ధత్వాత్ ప్రాక్ ప్రాబల్యచిన్తాయా: సత్ప్రతిపక్షత్వాత్ । తదుత్తరం బాధితత్వాచ్చ । తత్ తత్ర, శివస్య జగత్కారణత్వే ।

న కేవలం వైష్ణవాదిపురాణాదివిరుద్ధత్వాదప్రమాణం శైవపురాణమ్ । కిన్తు శైవప్రమాణ(పురాణ)విరుద్ధత్వాదపీత్యాహ- తదితి ।

తద్విరుద్ధేషు శైవపురాణాదివిరుద్ధేషు శివజగత్కారణాదిషు నో మానమ్ । శైవపురాణమితి శేష: । కథం శైవపురాణస్య శైవపురాణవిరోధ ఇత్యత ఆహ- పూర్వేతి ॥ ఏతచ్చాన్యత్ర దర్శితమ్ । కిఞ్చ శైవవైష్ణవపక్షపాతశూన్యబ్రాహ్మపురాణవిరుద్ధత్వాచ్చ శైవపురాణం విమతేఽర్థే న మానమిత్యాహ- సమేతి ॥

ఇదమప్యన్యత్ర దర్శితమ్ । ఏవం తర్హి వైష్ణవానామపి పురాణాదీనామప్రామాణ్యం స్యాత్ । తేషామపి శైవబ్రాహ్మపురాణవిరుద్ధత్వాత్పూవర్ాపరవిరోధాచ్చేత్యత ఆహ- నియమాదితి ॥

ఏకప్రకారత్వాత్ । పూర్వాపరవిరోధాభావాత్ । శైవాదిపురాణానామేతత్ప్రతిబన్ధకత్వాద్యసామర్థ్యాదిత్యపేరర్థ: । తేషాం నాప్రామాణ్యమితి శేష: । నను వైష్ణవేష్వపి పురాణాదిషు శివాదీనాం జగత్కారణత్వాదికం విష్ణునా తదీయస్తుత్యాదికారణం చ ప్రతీయత ఏవ । తత్కథం నియమ ఉచ్యత ఇత్యత ఆహ- మోహార్థమితి ॥

శివాదీనాం జగత్కారణత్వాదేరయోగ్యజనవ్యామోహనార్థమేవోక్తిః, చశబ్దాద్విష్ణునా శివస్తుత్యాదేర్మోహార్థం కృతస్యానువాదతశ్చ నియమో న విరుద్ధ ఇతి । కథం శైవపురాణాదీనాం ప్రతిరోధకత్వాద్యసామర్థ్యర్మిత్యత ఆహ- మోహార్థమితి ॥ శైవపురాణాదీనాం మోహార్థమేవ ఉక్తిత: కృతత్వాత్ । చశబ్దేన వైష్ణవానాం తత్త్వజ్ఞానాథర్మేవ కృతత్వాత్ । అత్ర చార్థేఽన్యత్ర ప్రమాణాన్యుక్తాని ।

అధికరణార్థముపసంహరతి- విష్ణురితి ॥

తస్మాదితి సిద్ధమితి శేష: । నను స్కన్దాదిమతాన్యప్యుక్తార్థవిరోధీని సన్తి తాని కుతోఽత్ర న నిరాక్రియన్త ఇత్యత ఆహ- స్కన్దేతి ॥

అముతో న్యాయత: పాశుపతమతనిరాకరణన్యాయత: । అతో న నిరాక్రియన్త ఇతి శేష: । కథమనేన న్యాయేన తన్నిరాకరణమిత్యత ఆహ- అశేషేణేతి ॥

కాత్స్న్యేన తదీయసిద్ధాన్తానాం పాశుపతసిద్ధాన్తస్య చావిశేషత: । కేవలదేవతాన్తరపరిగ్రహేణైవ సిద్ధాన్తభేద: । ప్రక్రియా తు సర్వత్ర సమానైవ । అత: పూర్వనిరాకరణన్యాయేనైవ తన్నిరాకరణం యుక్తమేవేతి భావ: ।

॥ ఇతి శ్రీమన్న్యాయసుధాయాం పత్యురధికరణమ్ ॥

॥ అథ శ్రీమన్న్యాయసుధాయాం ఉత్పత్త్య(శక్త్య)ధికరణమ్ ॥

॥ ఓం ఉత్పత్త్యసమ్భవాత్ ఓం ॥ శాక్తం మతమత్రాపాక్రియతే । న నిరాకర్తవ్యమేవైతత్ । స్కాన్దాదిమతవదస్యాపి పూర్వన్యాయేనైవ నిరస్తత్వాత్ । యథా హి । పత్యురిత్యస్య స్థానే స్కన్దస్యేత్యాది పఠిత్వాఽసామఞ్జస్యే తదనుసారిణ్య: శ్రుతయ ఉదాహ్రియన్తే । సమ్బన్ధానుపపత్త్యాదికం చ తద్విషయం యోజ్యతే । తథా శక్తావపి వక్తుం శక్యమేవ(తే) । అన్యథా స్కన్దాదిశర్నమపి పృథగపాకరణీయం స్యాత్ । అథోచ్యేత । శాక్తమతే పాశుపతాదాచారభేదాదేర్విద్యమానత్వాత్తత్సిద్ధాన్తావిశేషో నాస్తీతి । తన్న । సౌరాదిమతేష్వపి

తస్య విద్యమానత్వాత్ । అథ కిం తేన । దేవతావిశేషపరిగ్రహమన్తరేణోక్తార్థవిరుద్ధో దూష్యోఽథర్: సర్వత్ర సమాన ఏవేతి బ్రూషే । తచ్చాక్తేఽపి సమానమిత్యతో నైతదపి పృథగపాకరణీయమిత్యత ఆహ- నిరాకృతావితి ॥

సత్యమ్ । స్కన్దాదివచ్చాక్తస్యాపి మతస్య న పాశుపతాద్విశేష: । అత ఏవోక్తదోషగ్రామవిషయత్వమపి । తథాఽపి తత్రాసాధారణస్య దూషణ(స్యాపి వి)స్య విద్యమానత్వాత్తద్వివక్షయా శక్తిమతం పృథగ్బుద్ధ్యా దూష్యతే సూత్రకారేణ । ఉత్పత్త్యసమ్భవో హి శాక్తస్యైవాసాధారణదోషో న తు పురుషదైవతానామ్ । ఏతచ్చ వక్ష్యామ ఇతి ।

ఏవమధికరణారమ్భముపపాద్యేదానీం శాక్తమత(స్థితి)ముపన్యస్యతి- మహతీతి ॥

శక్తిమతమితి వర్తతే । సర్వస్యాగామినా ఇతిశబ్దేన సమ్బన్ధ: । దేవీ మహతీ సర్వోత్కృష్యేతి శక్తిమతమితి । కథం మహతీత్యత ఉక్తమ్- సర్వకారణమితి ॥ సకలజగత్సృష్ట్యయాదికారణత్వాత్ సార్వజ్ఞాదిసర్వగుణవతీ సమస్తదోషదూరా భ(గ)వతీత్యత: సర్వోత్కృష్యేతి । నన్విదం శాస్త్రమన్యోన్యవ్యాహతం కథం ప్రమాణం స్యాత్ । భువనేశ్వరీతన్త్రే హి సైవ మహతీ సర్వకారణమితి చోచ్యతే । త్రిపురాతన్త్రే తు త్రిపురైవ । తథా భైవరీతన్త్రే భైరవీ । ఏవం కుబ్జికాదితన్త్రేష్వన్యా చాన్యా చ । నచ బహ్వీనాం సర్వోత్తమత్వముపపద్యత ఇత్యత ఉక్తమ్ । హ్రీఙ్కారీ త్రిపురా భైరవీత్యాదినామభి: సా భగవత్యేకైవాభిధీయతే । అతో న (నాన్యోన్య) వ్యాఘాత ఇతి ।

శాక్తాశ్చ త్రివిధా: । మహావామా మధ్యవామా అణువామాశ్చేతి । ఏత ఏవ క్వచిచ్చాక్తశామ్భవాఽఽణశబ్దైరుచ్యన్తే । తత్రాద్యానాం మతవిశేషం దర్శయతి- తస్యా ఇతి ॥

తస్యా: కేవలాయా ఏవ శక్తే: । సదాశివగ్రహణేన మతాన్తరాద్భేదో దర్శిత: । తత్ర సదాశివస్య శక్తితో జన్మానభ్యుపగమాత్ । ఏవముపన్యస్తం మహావామమతం తావదయుక్తమిత్యాహ- తదితి ॥

నిరన్తరోపన్యస్తం మహావామమతం తదితి పరామృశతి ।

కుత ఇత్యాకాఙ్క్షాయాం సూత్రమ్ ఉత్పత్త్యసమ్భవాదితి । తద్వ్యాఖ్యాతుం తావద్వ్యాప్తిముపపాదయతి- దృష్టేతి ॥

అత్ర సృష్టిశబ్దేనాపత్యోత్పత్తిర్వివక్షితా న సృష్టిమాత్రమ్ । తస్య కేవలాభ్యోఽపి స్త్రీభ్యో దర్శనాత్ । సదేతి వ్యభిచారాభావం సూచయతి । వాశబ్దస్తుశబ్దార్థః । విశేషతః ప్రాచుర్యేణ । కేషాఞ్చిదేవ హి ద్రోణాదీనాం సృష్టిః కేవలేభ్యః పురుషేభ్యో దృష్టా ।

నన్వచతురాదిసూత్రేణ స్త్రీపుంసేభ్య ఇతి భవితవ్యమ్ । స్త్రీపుంభ్య ఇతి కథమ్ । "సమాసాన్తో విధిరనిత్యః' ఇతి భవిష్యతి । యద్వా ద్వన్ద్వాత్పరః సమాసాన్తోఽసౌ నిపాతితః । అత్ర తు స్త్రీభిః సహితాః పుమాంసః (స్త్రీముమాంసస్తే)తేభ్య ఇతి న ద్వన్ద్వ ఇతి న భవిష్యతి । కేవలాభ్యః పురు(షానుగ్రహహీనాభ్యః)షాననుగృహీతాభ్యః ।

తతః కిమిత్యతః సూత్రం వ్యాఖ్యాతి- తత ఇతి ॥ యత ఏవం వ్యాప్తిర్యతశ్చ ప్రకృతా(తిః) కేవలా । శివాదీనాం తతో జన్మాఙ్గీకారాత్ । తతః కారణాత్తతః శక్తేరపత్యోత్పత్త్యసమ్భవాత్ ఇత్యర్థః ।

అయమత్ర ప్రయోగః । ఆదికాలీనాపత్యోత్పత్తిర్న కేవలస్త్రీకృతా(కర్తృకా) అపత్యోత్పత్తిత్వాత్ । యాఽపత్యోత్పత్తిః సా న కేవలస్త్రీకర్తృకా । యథా సమ్ప్రతిపన్నా । సా హి కదాచిత్ పురుషమాత్రాత్క్వచిత్పురుషానుగృహీతాభ్యః స్త్రీభ్యో దృష్టా । న పునః క్వాపి కేవలాభ్యః స్త్రీభ్యో దృష్టా । యేనోక్తవ్యాప్తేర్వ్యభిచారః స్యాదితి । యద్వా శక్తిర్నాపత్యప్రసవిత్రీ కేవలస్త్రీత్వాత్సమ్ప్రతిపన్నకేవలస్త్రీవత్ । అత్ర కేవలాభ్యో న హి స్త్రీభ్య ఇత్యన్వయకథనం దృష్టేత్యాది తద్వ్యభిచారపరిహారార్థమితి జ్ఞాతవ్యమ్ । యది వా కేవలస్త్రీత్వాన్నాపత్యప్రసవిత్రీ చేచ్ఛక్తిః స్యాత్తదా కేవలపు(లాత్పు)రుషత్వాత్ పురుషోత్తమోఽపి తథా న స్యాదిత్యాక్షేపమపాకర్తుం ప్రాగేవ దృష్టేత్యాద్యుక్తమ్ । అసిద్ధం చ కేవలత్వం తస్య లక్ష్మీపతేరిత్యాశయేన స్త్రీపుంభ్య ఇత్యుక్తమ్ । కేవలాభ్య ఇతి తు వ్యాప్త్యుపపాదకమ్ । అథవా యత్ "నిరాకృతౌ విశేషస్య భావాత్' ఇత్యనేనాస్య దోషస్యాసాధారణత్వముక్తమ్ తదుపపాదనాయ దృష్టేత్యాద్యుపన్యాసః ।

ఇదానీమధికాశఙ్కయా మతాన్తరముత్థాపయతి- వామైరితి ॥

మధ్యవామైరిత్యర్థ: । అన్యత్ మహావామసిద్ధాన్తాత్ । కిం తదిత్యత ఆహ- శివేతి ॥

శివ ఉపసర్జనం యస్యా: సా శివోపసర్జనా । ఇదమిత్యస్యైవ వ్యాఖ్యానం సమన్తతో దేశే కాలే చ వర్తమానం కార్యమితి । ఏతదుక్తం భవతి । నోత్పత్త్యసమ్భవోఽస్మన్మతేఽస్తి । అస్మాభి: శివసహితాయా: శక్తేర్విశ్వప్రస(భ)వస్యాఙ్గీకృతత్వాత్ । నచైవం (త)ద్వయో: సర్వోత్కృష్యత్వం విరుద్ధమాపద్యతే । శివస్య శక్తిం పత్యుపసర్జనత్వాఙ్గీకారాదితి । ఏతత్ప్రతిషేధతి- తచ్చేతి ॥

అత్రాప్యుత్పత్త్యసమ్భవస్యాపరిహారాదితి భావ: ।

అకరణత్వత ఇత్యస్యైవ స్వపదస్య వర్ణనమదేహత్వాదితి । యద్వాఽకరణత్వతో జ్ఞానాదికారణాభావాదిత్యర్థ: । తదేవ కథమిత్యతోఽకరణత్వతో నిరిన్ద్రియత్వాదిత్యుక్తమ్ । తదపి కుత ఇత్యత ఉక్తమదేహత్వాదితి । ఏతదుక్తం భవతి । దేహవతా హి శివేనాపత్యోత్పత్తౌ శక్తే: సాచివ్యమాచరణీయమ్ । న విదేహేన । తస్య ప్ర(వి)లీనవదిన్ద్రియాదివిజ్ఞానాదివికలస్య తదనుపపత్తే: । నచ శివదేహోత్పత్తౌ కేవలాయా: శక్తే: శక్తిరస్తి । ప్రాగుక్తదోషాత్ । అన్యథాఽత్రాపి తథోపపత్తౌ శివాఙ్గీకారవైయర్థ్యాపత్తేశ్చ । నచ శివసహితాయా: । విదేహస్య సాహాయ్యకరణానుపపత్తే: । అత: అఙ్గీకృతస్యాపి శివస్యాజాగలస్తనాయితత్వేనాత్రాప్యుత్పత్త్యసమ్భవ ఏవేతి ।

మతాన్తరముత్థాపయతి- అపి హీతి ॥

అన్యేఽపీత్యన్వయ: । తానేవ విశేషనామ్నాఽఽహ- అణువామా ఇతి ॥ అస్య మతస్య లోకే ప్రచురతాం సూచయితుం హిశబ్ద: । సర్వజ్ఞమిత్యుపలక్షణమ్ । జగత్సృష్ట్యాద్యుపయుక్తసకలకారణోపేతమ్ । ఇదముక్తం భవతి । శివసహితా శక్తిర్జగజ్జననీత్యభ్యుపచ్ఛతో మమ నోక్తదోష: । శివస్య స్వాభావికసార్వజ్ఞాదిమత్త్వేన దేహేన్ద్రియానపేక్షణాత్ । లీలావిగ్రహగ్రహణేన శక్తిసాహాయ్యకరణస్యా(సమ్భోగస్యా)ప్యుపపత్తేరితి । తదిదం దూషయతి- న తదితి ॥

కుత ఇత్యత్ర సూత్రమ్ ఓం విజ్ఞానాదిభావే వా తదప్రతిషేధ: ఓం ॥ ఇతి । తస్యార్థ: । శివస్య విజ్ఞానాదిభావే అఙ్గీకృతే తస్య మతస్య ప్రతిషేధో న క్రియత ఇతి । నన్విదం

మతమనుమానం న వా । నాద్య: । ఉక్తార్థవిరుద్ధత్వాత్ । న తద్యుక్తమిత్యస్య చాయోగాత్ । ద్వితీయే కథం తదప్రతిషేధ ఇత్యుక్తమ్ । కథం చ న తద్యుక్తమిత్యత్రాస్య హేతుత్వమిత్యతస్తదప్రతిషేధ ఇతి నివేశయితుముత్సూత్రం తావద్ధేతుమాహ- ఈశేతి ॥

శైవమతప్రవేశాపత్తేరిత్యర్థ: ।

నను శైవా: సార్వజ్ఞాదిగుణోపేతం శివమేకమేవాభ్యుపయన్తి । శాక్తాస్తు శివం శక్తిం చేత్యస్తి మహాన్సిద్ధాన్తభేద: । తత్కథం శాక్తానాం శైవమతానుప్రవేశ ఇత్యత ఆపాదితదోషోఽయమిత్యాశయవానాహ- సార్వజ్ఞాదీతి ॥

సత్యం శాక్తై: సార్వజ్ఞాదిగుణైర్యుక్తం శివశక్త్యాఖ్యం ద్వయమభ్యుపగతమితి । తత్తు న యుజ్యతే । కల్పనాగౌరవాత్ । తథాహి । న తావత్సార్వజ్ఞాద్యుపేతం ప్రత్యక్షేణ సిద్ధమ్ । పరచిత్తవృత్తీనాం పరం ప్రత్యతీన్ద్రియత్వాత్ । నాప్యాగమేన । శక్తాగమస్య ప్రామాణ్యసన్దేహాత్ । అపౌరుషేయాగమస్య పరేణ ప్రామాణ్యానాదరణాత్ । ఆదరణే వా తత ఏవ స్వమతహానే: । తత: ప్రపఞ్చరచనానుపపత్త్యైవ తథావిధం వస్తు కల్పనీయమ్ । ఏకేనైవ సార్వజ్ఞాదిమతా సర్వం నిర్వహత్యేవ । తథాచ వృథా తథాభూత(వస్తు)ద్వయకల్పనే కల్పనాగౌరవమేవ । అత

ఏకమేవ తాదృశం వస్త్వఙ్గీకార్యమితి ।

తత: కిమిత్యత ఆహ- తత ఇతి ।

ఉక్తహేతోరేకస్యైవ సార్వజ్ఞాదిమతోఽఙ్గీకార్యత్వే కేవలశక్తేరఙ్గీకృతావుత్పత్త్యసమ్భవప్రసఙ్గాదీశ ఏవ సార్వజ్ఞాద్యుపేత: ప్రపఞ్చరచనాయా: ప్రయోజక: శాక్తైరఙ్గీకర్తవ్య: స్యాత్ । ఏవఞ్చ కథం న శైవమతప్రవేశ: శాక్తమతస్యేతి ।

కిమతో యద్యేవమ్ । శాక్తస్యాపసిద్ధాన్తేన పరాజయ: స్యాదితి చేత్సత్యమ్ । తావతాఽపి భగవత్సిద్ధాన్తానవక్లృప్తిరేవ । శైవమతస్యాపి భవత్సిద్ధాన్తవిరోధిత్వేన నిరాకతర్వ్యత్వాదిత్యతస్తదప్రతిషేధ ఇతి సూత్రాంశం సోపపత్తికం నివేశయతి- ఉక్తేతి ॥

యత: శైవపక్షో నిరన్తరాతీతాధికరణ ఏవోక్తదోషోఽతోఽత్ర న పునర్దూష్యతే పునరుక్తిదోషభయాదితి ।

ఏవం ప్రత్యేకమపాకృతాని త్రీణ్యపి మతాని సాధారణదూషణేన నిరాకర్తుం సూత్రమ్ । ఓం విప్రతిషేధాచ్చ ఓం ఇతి ॥ తద్వ్యాచష్టే- శ్రుతీతి ॥

సతాం మధ్యే జుగుప్సితత్వాత్ గోప్తుమిష్యత్వాత్ । యద్వా కర్తృకర్మణో: కృతీతి కర్తరి షష్ఠీ । సద్భిర్నిన్దితత్వాదిత్యర్థ: । హిశబ్దేన శ్రుత్యాదీనాం ప్రసిద్ధతాం ద్యోతయతి ।

కేచిదిమాం చతు:సూత్రీం భాగవతమతనిరాకరణపరతయా వ్యాచక్షతే । తథాహి । పాఞ్చరాత్రికా వాసుదేవాత్సఙ్కర్షణో నామ జీవో జాయతే సఙ్కర్షణాత్ప్రద్యుమ్నసంజ్ఞకం మనో జాయతే । ప్రద్యుమ్నాదనిరుద్ధసంజ్ఞకోఽహఙ్కారో జాయత ఇతి ప్రక్రియామాహు: । తత్ర సూత్రమ్- ఉత్పత్త్యసమ్భవాదితి ॥ వాసుదేవాత్సఙ్కర్షణో నామ జీవో జాయత ఇతి తావదయుక్తమ్ । జీవభ్యోత్పత్త్యసమ్భవాత్ । ఉత్పత్తిమతో హి జీవస్యానిత్యత్వాదయో దోషా: ప్రసజ్యేరన్ । తతశ్చ నైవాస్య భగవత్ప్రాప్తిర్మోక్ష: స్యాత్ । న జాయతే(న)మ్రియత ఇత్యాదిశ్రుతిస్మృతివిరోధాచ్చ । నచ కర్తు: కరణమ్ । సఙ్కర్షణసంజ్ఞకాజ్జీవాత్ప్రద్యుమ్నసంజ్ఞకస్య మనసో జన్మాపి పఞ్చరోత్రోక్తం నోపపద్యతే । నహి లోకే కర్తుర్దేవదత్తాదే: (కరణం) పరశ్వధాద్యుత్పద్యమానం కరణం దృశ్యతే । యదా చోత్పద్యతే తదా కర్మైవ న కరణమ్ । జీవస్య కర్తా మనశ్చ కరణమ్ । తతస్తన్న తతో జనిమద్భవితుమర్హతి । ఏతస్మాజ్జాయతే ప్రాణో మన:సర్వేన్ద్రియాణి చేతాంశ్వరాదేవ మనోజననశ్రవణాచ్చ । ఏతేన ప్రద్యుమ్నాదనిరుద్ధసంజ్ఞకోఽహఙ్కారో జాయత ఇత్యపి ప్రత్యుక్తమ్ । అథాపి స్యాత్ । నైవైతే సఙ్కపర్షాదయో జీవాదిభావేనాభిప్రేయన్తే । కిం తర్హీశ్వరా ఏవైతే సర్వే జ్ఞానైశ్వర్యశక్తిబలవీర్యతేజోభిరైశ్వరైర్ధర్మైరన్వితా అభ్యుపగమ్యన్తే । తస్మాన్నాయం దోష ఇతి । అత్ర పరిహారం పఠతి విజ్ఞానాదిభావే వా తదప్రతిషేధ: । పరమాత్మనో వాసుదేవస్యేవ సఙ్కర్షణాదీనామపి విజ్ఞానాదిషాడ్గుణ్యసద్భావే తత ఏవ చేశ్వరత్వేఽభ్యుపగమ్యమానేఽపి తస్యోత్పత్త్యసమ్భవదోషస్యాప్రతిషేధ: । ప్రకారాన్తరేణ ప్రాప్నోత్యేవాయముత్పత్త్యసమ్భవదోష: । తథాహి । న తావదేతే చత్వార: పరస్పరం భిన్నా: । అనేకేశ్వరకల్పనాయాం గౌరవాదిదోషాపత్తే: । అభేదే తు కథం స్వత ఏవ స్వస్యోత్పత్తి: సమ్భవేత్ । నిరతిశయత్వాత్ । నచైతే భగవద్వ్యూహాశ్చతు:సఙ్ఖయాయామేవావతిష్ఠేరన్ । తద్వ్యూహానామనన్తత్వాభ్యుపగమాత్ । విప్రతిషేధాచ్చ । పరస్పరవిరోధశ్చ పఞ్చరాత్రే భవతి । జ్ఞానైశ్వర్యబలవీర్యశక్తితేజాంసి భగవతో గుణా ఇతి క్వచిదుచ్యతే । ఆత్మాన ఏవైతే భగ(వతో)వన్తో వాసుదే(వా ఇ)వస్యేతి క్వచిద్భగవత్స్వరూపత్వమిత్యది । వేదప్రతిషేధశ్చాత్ర

భవతి । భగవాఞ్ఛాణ్డిల్య: షడఙ్గం వేదమధీత్య తస్మిన్మహత్యామ్నాయే నిష్ఠామనధిగచ్ఛన్య: సర్వపరో ధర్మో యస్మాన్న భూయోఽస్తి కథం తం విద్యామిత్యేవం బలవద్వివేకమాతిష్ఠమానో బభూవ । తత్ర భగవతే శాణ్డిల్యాయ భగవతా సఙ్కర్షణేన వ్యక్తేన శబ్దవచ్ఛాస్త్రం ప్రోక్తమితి వేదనిన్దాదర్శనాత్ । తథా చాన్యత్ర । "అధీతా భగవన్వేదా: సాఙ్గోపాఙ్గా: సవిస్తరా: । శ్రుతాని చ మయాఽఙ్గాని వాకో వాక్యయుతాని చ । "న చైతేషు సమస్తేషు సంశయేన వినా క్వచిత్ । శ్రేయోమార్గం ప్రపశ్యామి యేన సిద్ధిర్భవిష్యతి' ఇతి । తస్మాదయుక్తం పఞ్చరాత్రశాస్త్రమితి ।

తామిమామపవ్యాఖ్యాం ప్రత్యాఖ్యాతి- పఞ్చరాత్రేతి ॥

ఆచక్షతే వ్యాచక్షతే । యదిత్యస్యార్థే యదిశబ్ద: । తద్వ్యాఖ్యానమతి(అతి)శయేన విరుద్ధం స్వవ్యాహతం ప్రమాణాన్తరప్రతిహతం చేత్యర్థ: । తత్కథమిత్యత: స్వవ్యాహతిం తావదుపపాదయతి- యత ఇతి ॥

యస్మాత్సూత్రకార ఏవ భారతే పఞ్చరాత్రస్య ప్రామాణ్యమాహ । తస్మాదత్ర తన్నిరాకరణే సూత్రకారస్య స్వవచనవ్యాహతి: స్యాదిత్యర్థ: ।

తద్భారతవచనముదాహరతి- పఞ్చరాత్రస్యేతి ॥

"సాఙ్ఖ్యం యోగ: పాశుపతం వేదారణ్యకమేవ చ । జ్ఞానాన్యేతాని భిన్నాని న్యుతాహో నేతి చోచ్యతామ్' ఇతి । జ్ఞానకారణత్వజ్జ్ఞానశబ్దవాచ్యాని సాఙ్ఖ్యాదీని శాస్త్రాణ్యన్యోన్యవిరుద్ధాన్యుతావిరుద్ధానీతి ప్రశ్నస్య "సాఙ్ఖ్యం యోగ: పాశుపతం వేదారణ్యకమేవ చ । జ్ఞానాన్యేతాని భిన్నాని నాత్ర కార్యా విచారణా' ఇతి పరిహారోఽభిహిత: । తత: పునర్వస్తువికల్పానుపపత్తే: పరస్పరవిరుద్ధానాం సర్వేషాం ప్రామాణ్యయోగాదేతేషు కిం ప్రమాణమితి జిజ్ఞాసాయాం, "సాఙ్ఖ్యస్య వక్తా కపిల:' ఇత్యాదినా

సాఙ్ఖ్యాదీనామనాప్తకతర్ృత్వమభిధాయ ప్రాగ్వేదారణ్యకపదోపలక్షితస్య పఞ్చరాత్రస్య పరమాప్తత్వేన నారాయణేన ప్రణీతత్వాత్ప్రామాణ్యమిత్యనేన వాక్యేనోచ్యతే । వేదానాం త్వపౌరుషేయతయా స్వత ఏవ ప్రామాణ్యం సిద్ధమేవేతి నోక్తమ్ । ఫలవత్ప్రవృత్తిజనకత్వాదపి పఞ్చరాత్రస్య ప్రామాణ్యమితి । పఞ్చరాత్రవిద ఇత్యనేన

వాక్యేనోచ్యతే । యథాక్రమపరా దేవతాతారతమ్యపరా: । ఏకాన్తభావోపగతా: అవ్యభిచారిణీం భక్తిం ప్రాప్తా: ।

ప్రకారాన్తరేణ స్వవ్యాహతిమాహ- గీతా చేతి ॥

తచ్ఛాస్త్రసఙ్క్షేప: పఞ్చరాత్రసఙ్క్షేప ఇతి హీరితమ్ । "బ్రహ్మరుద్రేన్ద్రసూర్యాణాం యద్దత్తం విష్ణునా పురా । పఞ్చరాత్రాత్మకం జ్ఞానం వ్యాసోఽదాత్పాణ్డవేషు తత్ । తేషామేవావతారేషు సేనామధ్యేఽర్జునాయ చ । ప్రాదాద్గీతేతి వినిర్దిష్యం(విజ్ఞాతం)(విఖ్యాతం) సఙ్క్షేపేణాయుయుత్సవే' (తే) ఇత్యాదినా పురాణవాక్యేనేతి శేష: । తత: ప్రమాణతయా పఞ్చరాత్రసఙ్క్షేపరూపాం గీతాం ప్రణీతవతో బాదరాయణస్య పఞ్చరాత్రప్రామాణ్యమనుమతమేవేతి పునరత్ర తన్నిరాకరణే కథం స్వవ్యాహతిర్న భవేదితి ।

స్వవ్యాహతిం ప్రకారాన్తరేణ దర్శయతి- వేదేనేతి ॥

ఏవం వరాహపురాణే భగవద్దర్శనసాధనత్వేన వేదవత్పఞ్చరాత్రస్య ప్రామాణ్యమభ్యుపగమ్యేహ పునస్తన్నిరాకరణే వ్యాఘాత ఏవేతి ।

ఏవం స్వవ్యాహతిముపపాద్య ప్రమాణాన్తరవిరోధం దర్శయతి- శ్లోకా ఇతి ॥

వచ: అస్తీతి శేష: । "ఋగ్వేదో యజుర్వేద: సామవేదోఽథర్వాఙ్గిరస ఇతిహాసపు(స:పు)రాణం విద్యా ఉపనిషద: శ్లోకా: సూత్రాణ్యనువ్యాఖ్యానాని వ్యాఖ్యానాని' ఇత్యస్యాం శ్రుతౌ ఋగ్వేదాదిప్రమాణోద్దేశప్రసఙ్గే శ్లోకా ఇతి పఞ్చరాత్రముపాత్తమ్ । "పఞ్చరాత్రవిదో ముఖ్యా:' ఇతి ప్రకృతపఞ్చరాత్రవిషయత్వేన "ఋషీనువాచ తాన్సర్వానదృశ్య: పురుషోత్తమ: । కృతం శతసహస్రం హి శ్లోకానాం హితముత్తమమ్' ఇతి శ్లోకశబ్దస్య భారతే ప్రయోగాత్ । ఛన్దోగశ్రుతౌ ఋగ్వేదో యజుర్వేద ఇత్యారభ్యైకాయనమితి పఞ్చరాత్రముచ్యతే । తత్సమాఖ్యయా శ్లోకశబ్ద: పఞ్చరాత్రవిషయోఽశేషో(ఽవగమ్యతే)జ్ఞాయతే । అత: శ్రుత్యా పఞ్చరాత్రప్రామాణ్యం సిద్ధమితి తదప్రామాణ్యవాద: శ్రుతివిరుద్ధ: । స్పష్యశ్రుతివిరోధం చ దర్శయతి- వేదైశ్చేతి ॥

వేదపఞ్చరాత్రోక్తప్రకారేణణేత్యర్థ: I సంహితాభేదాత్పఞ్చరాత్రైరితి బహువచనమ్ I పరస్పరవిరుద్ధశాస్త్రద్వయానుసారేణ కథం ధ్యానమిత్యత ఉక్తమ్- పఞ్చరాత్రం చేతి II ఇత్యాదివేదవచనైశ్చ పఞ్చరాత్రాప్రామాణ్యకథనం విరుద్ధమితి శేష: I తత: కిమిత్యత ఆహ- పఞ్చరాత్రమితి II

యత ఏవం పఞ్చరాత్రనిరాకరణం స్వవ్యాహతం ప్రమాణాన్తరవ్యాహతం చ I అతోఽత్ర సూత్రకారేణ పఞ్చరాత్రం అపోద్యతే దూష్యత ఇతి కథమే(వం)వ వక్తుం శక్యతే I నహి వ్యాహతభాషీ భగవానితి I

స్యాన్మతమ్ I నాస్త్యయం వ్యాఘాత: I "యోఽసౌ నారాయణ: పరోఽవక్తాత్ ప్రసిద్ధ: పరమాత్మా స ఆత్మనాఽఽత్మానమనేకధా వ్యూహ్య వ్యవస్థిత: I తమిత్థమ్భూతం షాడ్గుణ్యవిగ్రహం భగవన్తమభిగమనోపాదానేజ్యాస్వాధ్యాయయోగై: పఞ్చకాలాభి(ర్ధై)ధానైరనేకకాలమిష్ట్వా క్షీణక్లేశో భగవన్తమేవ ప్రతిపాద్యతే' ఇత్యాదే: పఞ్చరాత్రాదితస్యార్థస్య స్వీకృతత్వాత్ I తత్పరత్వైవ భారతాదివాక్యానాముపపత్తేరితి I మైవమ్ I ఏవం సతి సాఙ్ఖ్యాదిశాస్త్రేష్వప్యుపాదేయాంశస్య విద్యమానత్వేన విశేషత: పఞ్చరాత్రప్రామాణ్యాభిధానానుపపత్తే: I కృత్స్నస్యేతి విశేషణానుపపత్తేశ్చ I "ఋగాద్యా భారతం చైవ పఞ్చరాత్రమథాఖిలమ్ I వేదార్థపూరకం జ్ఞేయం పఞ్చరాత్రం యతోఽఖిలమ్' ఇత్యఖిలశబ్దవిరోధాచ్చేతి I

ఇతశ్చ న పఞ్చరాత్రదూషణం యుక్తమిత్యాహ- అత్రేతి II

అత్ర పఞ్చరాత్రే కో దోషో యేన తన్నిరాక్రియేత న కోఽపీత్యర్థ: I నను కథం దోషో నాస్తి జీవోత్పత్తేరసమ్భావితాయాస్తత్రోక్తత్వాదిత్యతోఽఙ్గీకారవాదేనాహ- ఉత్పత్తిరితి II

కిం జీవోత్పత్త్యభిధానమాత్రం పఞ్చరాత్రాప్రామాణ్యహేతుతయోపాదీయతే I ఉతాభూతభవనరూపజీవోత్పత్త్యభిధానమ్ I ఆద్యే తూత్పత్తిమాత్రం ఇహైవ, ప్రమాణతయాఽభ్యుపగతే మీమాంసాశాస్త్రే, "జ్ఞోఽత ఏవ' ఇతి సూత్రేణోక్తమ్ I అపిపదేన "సర్వ ఏవ (వై) త ఆత్మానో వ్యుచ్చరన్తి' ఇతి శ్రుతావుక్తేతి సముచ్చినోతి I తతో వేదతన్మీమాంసయోరప్యప్రామాణ్యం స్యాత్ I అన్యథా హేతోరనైకాన్త్యాపత్తేరితి భావ: I "జ్ఞోఽత

ఏవ' ఇతి సూత్రార్థే విప్రతిపన్నం ప్రతి శ్రుతిరేవోదాహతర్వ్యా । స్యాదేతత్ । ద్వితీయ ఏవ హేతురుపాదీయతే । నచాసౌ శ్రుతిసూత్రయోర్వర్తతే । తత్ర హి ప్రాగ్విద్యమానస్యైవ జీవస్య దేహాద్యుపాధ్యపేక్షయైవోత్పత్తిరుచ్యతే । నత్వభూతభావలక్షణేత్యత ఆహ- నచేతి ॥

తత్రాపి పఞ్చరాత్రేఽపి । యథా హి శ్రుతిసూత్రయో: ప్రతీతమపి జీవజననమభూతభవనం విహాయ ఉపాధివిషయం వ్యాఖ్యాయతే । తథా పఞ్చరాత్రోక్తమపి తత్తథా వ్యాఖ్యాయతామ్ । తతశ్చ స్వరూపాసిద్ధో హేతురితి భావ: । JOSHI-7

ను విషమోఽయముపన్యాస: । శ్రుతిసూత్రయో: ఖలు "అనాదిమాయయా సుప్త:' । "నానాదిత్వాత్'

ఇత్యాదినాఽనాదికర్మ(కర్మాది)సమ్బన్ధోఽభిధీయతే । న హ్యభూత్వా (భవతో)భావవతో జీవస్యాసావుపపద్యతే । అతస్తదనురోధాత్తత్ర ప్రతీతమపి జీవజననమన్యథా నేతవ్యమేవ । నచ తథావిధం బాధకమిహాస్తి । యేన ముఖ్యార్థం పరిత్యాజ్యాముఖ్యార్థం ప్రతిపద్యేమహి । తతో ముఖ్యాథర్ే గ్రాహ్యే న హేతోరసిద్ధిరిత్యత ఆహ- అనాదీతి ॥

తద్వచ: పఞ్చరాత్రవాక్యమ్ । శ్రుతిసూత్రవత్పఞ్చరాత్రేఽపి జీవస్యానాదికర్మసమ్బన్ధాభిధానాత్తదనురోధేన తత్రోక్తం జీవజననమప్యన్యథావ్యాఖ్యాతవ్యమేవ । పక్షపాతే కారణాభావాత్ । తథాచ హేతోరసిద్ధిస్తదవస్థేత్యర్థ: ।

అథాపి స్యాత్ । న కుత్రాపి వేదాదౌ సంసారసాదిత్వాదికం జీవానామభూత్వాభవనజ్ఞాపకం స్పష్యముక్తమ్ । అత: సావకాశమిదమన్యథా యోజ్యమేవేతి చేత్ । ఏతదపి సమానమత్రేతి భావేనాహ- నహీతి ॥

అనేనైవ న్యాయేన "నచ కర్తు: కరణమ్' ఇత్యేతదప్యపాకరణీయమ్ ఇతి । తథాహి । కిం కరణం కర్తుర్న జాయత ఇతి వ్యాప్తి: కిం వా యస్యాం క్రియాయాం యత్కరణం తత్త్రిక్రియాకర్తుర్న జాయత ఇతి । నాద్య: । వ్యభిచారాత్ । అన్యథా కరణానామనుత్పత్తిప్రసఙ్గాత్ । న ద్వితీయ: । ప్రకృతేఽపి తథాభావాసిద్ధే: । ఏతస్మాజ్జాయత ఇతి శ్రుతివిరోధోఽపి కిం జీవాన్మనసో జననమాత్రాభ్యుపగమే స్యాత్ । ఉత జననవిశేషాభ్యుపగమే । నాద్య: । "అన్నమశితం త్రేధా

విధీయతే' ఇత్యాదిశ్రుతేః ప్రత్యహం మనసో జీవాదుత్పత్తేః । న ద్వితీయః । తథాత్వస్య ప్రకృతేఽప్యసమ్మతేః । ఏవం మనసోఽప్యహఙ్కారజన్మని దోషః పరిహరణీయః ।

ఏవం జీవాదిపదానాం యథాశ్రుతార్థాభ్యుపగమేన సూత్రద్వయారోపితదోషపరిహారోఽ(వి)భిహితః । ఇదానీం వాసుదేవాత్సఙ్కర్షణో నామ జీవో జాయత ఇత్యాదివాక్యస్య పరకల్పితాదర్థాదర్థాన్తరమాహ- జీవేతి ॥

జీవశబ్దస్య ప్రవృత్తినిమిత్తముపపాదయితుం జీవాభిమానీత్యుక్తమ్ । సఙ్కర్షణస్య భగవతో జనేరభావాత్తద్వ్యదాసాయ నామ్నా సఙ్కర్షణస్య శేషస్యేత్యుక్తమ్ । ప్రోక్తా వాసుదేవాదిత్యాదినా వాక్యేన । తతః సఙ్కర్షణాత్ । తథాశబ్దః సముచ్చయే । జనిః ప్రోక్తేత్యర్థః । మనోభిమానినః కామస్యేత్యస్య పూర్వవదేవ ప్రయోజనమ్ । ఏవంశబ్దేన ప్రద్యుమ్నాదనిరుద్ధసంజ్ఞకోఽహఙ్కారో జాయత ఇత్యత్రాప్యుక్తవ్యాఖ్యానన్యాయమతిదిశతి । ప్రద్యుమ్నాదహఙ్కారాభిమానినః కామపుత్రస్యానిరుద్ధస్య జనిః ప్రోక్తేతి ।

నన్వేవమప్యుత్పత్త్యసమ్భవదోషస్తదవస్థః శేషాదీనామపి జీవత్వాదితి । మైవమ్ । న హ్యత్ర సఙ్కర్షణాదీనాముత్పత్తిరుచ్యతే । కిన్తు జాయత ఇత్రతత జనిరుచ్యతే । జనిశ్చ ప్రాదుర్భావః । జనీ ప్రాదుర్భావ ఇతి పఠన్తి । ప్రాదుర్భావశ్చ శరీరోత్పత్తౌ జీవస్య సుప్రసిద్ధః । తదిదముక్తం జనిః ప్రోక్తేతి । అత ఏవ పూర్వోఽభ్యుపగమవాదః । అర్థాన్తరమప్యాహ- సాక్షాదితి ॥

శేషాదయోఽపి (హి) భగవదంశత్వాద్ధరిత్వేనోచ్యతే । తద్వ్యదాసాయ సాక్షాదిత్యుక్తమ్ । సాక్షాద్ధరేరేవ సఙ్కర్షణాదినామ్నా వ్యూహ ఉక్త ఇత్యన్వయః । నన్వత్రోక్తం తదప్రతిషేధో హరేరుత్పత్త్యభావాదిత్యత ఉక్తం వ్యూహో విభాగ ఏవోక్తో న తూత్పత్తిరితి । యదప్యుక్తం కిమేతేఽన్యోన్యం భిన్నా ఉత నేతి । తస్యోత్తరం హరేః ఏకస్యైవేతి । నన్వేవం తర్హి నిరతిశయత్వాత్కథం స్వస్మాదేవ స్వస్య విభాగ ఇత్యత ఉక్తమ్- నిత్యేతి ॥ కిన్నామ దుర్విభావ్యం భగవతి యత్రప్రమితమిత్యర్థః ।

యదప్యుక్తం నైవేతే భగవద్వ్యూహాశ్చతుఃసఙ్ఖ్యయామేవ పరినిష్ఠితాః అనన్తత్వాదితి । తత్రోత్తరం క్వచిదితి । కాలవిశేషే ప్రయోజనవిశేషే చేత్యర్థః । అనభిజ్ఞో భ(గ)వాన్భాగవతసమ్ప్రదాయస్య । ఆదికాలే హి భగవాన్నారాయణో నిజముక్తిపదప్రదానాద్యర్థం వాసుదేవాదిచతుర్వ్యూహో బభూవ । తతః కాలాన్తరే

ప్రయోజనాన్తరార్థం దశద్వాదశాదివ్యూహో జాత: I సేయం శుద్ధసృష్టిరితి పాఞ్చరాత్రికైరభిధీయతే I తదపేక్షయా చతుర్వ్యూహవర్ణనం కథం నామానుపపన్నమితి I ఏవమధికారివిశేషారాధనార్థమియముక్తిర్యుక్తైవ I యథోక్తమ్ "ఏకమూర్తిశ్చతుర్మూర్తిరథవా పఞ్చమూర్తిక: I ద్వాదశాదిప్రభేదో వా పూజ్యతే సజ్జనైర్హరి:' ఇతి I

అర్థాన్తరకథనస్య ప్రయోజనమాహ- అన్యథేతి II

ఏవమర్థాన్తరవివక్షయా ప్రయుక్తస్య వాక్యస్యాన్యథానువాదం విధాయ దూషణాభిధానం కథం క్రియతే I ఛలప్రసఙ్గాదితి I నచ జీవాదిశబ్దానామనుపపత్తి: I భగవత ఏవ ముఖ్యత: ప్రాణధారణాదిమతస్తదర్థత్వాత్ యచ్చ విప్రతిషేధాచ్చేతి సూత్రార్థతయా కల్పితం పరస్పరవ్యాఘాతోఽస్తి పఞ్చరాత్ర ఇతి I తదపి నిత్యాచిన్త్యోరుశక్తిత ఇత్యనేనైవ పరిహృతమ్ I భగవచ్ఛక్త్యైవ గుణగుణ్యాదివ్యవహారోపపత్తిరితి I సమర్థితశ్చ భేదపదేఽభిషిక్త: ప్రమితసర్వనివర్ాహహేతుర్విశేష: I

యదప్యుక్తం శాణ్డిల్యవృత్తాన్తకథనే పఞ్చరాత్రస్య వేదవిద్వేష: ప్రతీయత ఇతి I తత్ నిరాకరోతి- యదీతి II

"యది విద్యాచ్చతుర్వేదాన్సాఙ్గోపనిషదాన్ద్విజ: I నచేత్పురాణం సంవిద్యాన్నైవ స స్యాద్విచక్షణ:' ఇత్యత్ర వాక్యే యథేతిహాసపురాణాదితో వేదపూరణమభిప్రేయతే I తథాఽత్రాపి పఞ్చరాత్రాద్వేదపూరణమేవాభిప్రేతం ఇతి వ్యాఖ్యానే సతి, శాణ్డిల్యవర్తనేఽభిధీయమానే పఞ్చరాత్రస్య వేదవిద్వేష: ప్రతీయత ఇతి కుత: I న ప్రతీయత ఇత్యర్థ: I యద్వైవం వాక్యద్వయే సమానే సతి శాణ్డిల్యవర్తనాభిధాయిన్యేవ వాక్యే భవతో ద్వేష: కుతో యేన యది విద్యాదిత్యేతదితిహాసపురాణయోర్వేదపూరకత్వాభిప్రాయమాదాయ "భగవాన్ శాణ్డిల్య:' ఇత్యాదికం పఞ్చరాత్రస్య

వేదవిరోధిత్వాభిప్రాయమితి వ్యాఖ్యాయత ఇతి I

అయమత్రోత్తరక్రమ: I యద్యేతద్వాక్యబలాత్పఞ్చరాత్రస్య చేదవిరోధిత్వం కల్ప్యతే I తదా యది విద్యాదితి వాక్యబలాదితిహాసపురాణయోరపి తత్కల్ప్యతాం విశేషాభావాత్(మవిశేషాత్) I అథ తత్ర ఇతిహాసాదేర్వేదపూరకత్వమభిప్రాయ: I అత్రాపి స ఏవ కల్ప్యతామ్ I

విశేషాభావాత్ I "ఇతిహాసపురాణాభ్యాం వేదం సముపబృంహయేత్' ఇత్యుత్తరవా(క్యవిరో)క్యానురోధాత్తథా కల్పనం యుక్తమితి చేత్ I అత్రాపి "వేదార్థపూరకం జ్ఞేయ పఞ్చరాత్రమ్' ఇత్యాదివాక్యానురోధాత్తథా కల్పనమితి న కశ్చిద్విశేష: I అన్యత్ర విద్వేషాదితి పరమసంహితావాక్యమప్యేవమేవ వ్యాఖ్యాతవ్యమ్ I

అపవ్యాఖ్యాననిరాకరణముపసంహరతి- అత: పరమేతి II

వీక్షాయామపి న క్షమం వ్యధికరణమిత్యర్థ: I తర్హి కస్మాదుదితమిత్యత ఉక్తమ్- పరమేతి II పరమశాస్త్రం పఞ్చరాత్రమ్ I ద్వేష ఏవ కిం నిబన్ధన ఇత్యత ఉక్తమ్- ఆసురైరితి II భాగవతశాస్త్రే హి స్వాభావిక ఏవ హి విద్వేషోఽసురాణామ్ I నతు దోషదర్శననిమిత్త: I ఏతే చాసురసమ్బన్ధినస్తత్స్వభావాశ్చ వృత్తికారా: I ఆసురైరేవోక్తం నతు సూత్రకారేణేత్యనేన తస్మాన్నాయం సూత్రార్థ:, కిన్తు శాక్తమతనిరాస ఏవేత్యుక్తం భవతి I

ఏతేనైతదపి ప్రత్యుక్తమ్ I యత్కేచిదిదమధికరణం సాఙ్ఖ్యాదివత్పఞ్చరాత్రస్యాప్యప్రామాణ్యమాశఙ్క్య తన్నిరాసార్థమితి వర్ణయన్తి I తథాహి I ఉక్తరీత్యా "ఉత్పత్త్యసమ్భవాత్' "నచ కర్తు: కరణమ్' ఇతి సూత్రద్వయేన పఞ్చరాత్రాప్రామాణ్యం పూర్వపక్షయిత్వా విజ్ఞానాదిభావే వా తదప్రతిషేధ ఇతి సిద్ధాన్తితమ్ I వాశబ్దాత్పక్షో విపరివర్తతే I విజ్ఞానం చాది చేతి పరంబ్రహ్మ విజ్ఞానాది, సఙ్కర్షణప్రద్యుమ్నానిరుద్ధానామపి పరబ్రహ్మభావే సతి తత్ప్రతిపాద(కస్య)నస్య శాస్త్రస్య ప్రామాణ్యం న ప్రతిషిధ్యతే I విప్రతిషేధాచ్చ ప్రతిషిద్ధా హి జీవోత్పత్తిరస్మిన్నపి తన్త్రే I యథోక్తం పరమసంహితాయాం I "అచేతనా పరార్థా చ నిత్యా సతతవిక్రియా I త్రిగుణా కర్మణాం క్షేత్రం ప్రకృతే రూపముచ్యతే I ప్రాప్తిరూపేణ సమ్బన్ధస్తస్యాశ్చ పురుషస్య చ I స హ్యనాదిరనన్తశ్చ పరమార్థేన నిశ్చిత:' ఇతి I

పఞ్చరాత్రాప్రామాణ్యశఙ్కాయాం ప్రాప్తాయామేవ హి తన్నిరాసాయ ప్రయాస: సాఫల్య: స్యాత్ I నచ వ్యధికరణాని దూషణాని తచ్ఛఙ్కాం ప్రాపయితుమీశతే I నహి ఛలోత్తరాణ్యేతావదధికరణం ప్రయోజయన్తి I అతిప్రసఙ్గాత్ I ప్రకరణాననుగురం చైతత్ I పరమతనిరాసో హ్యత్ర ప్రకృతో న తు స్వమతసమర్థనమ్ I కృతం చ తత్ "న విలక్షణత్వాత్' ఇత్యాదినా I సూత్రాక్షరాననురూపం చైతద్వ్యాఖ్యానమ్ I నహ్యత్ర విజ్ఞానాదిపదం బ్రహ్మణి క్వచిత్ప్రయుక్తమ్ I తదప్రతిషేధ ఇతి చ వ్యర్థమ్ I న ప్రాజ్ఞత్వాదిత్యేవ వక్తవ్యమ్ I లఘు చైవం సూత్రం వ్యక్తం చ స్యాత్ I తస్మాదుక్త ఏవ సూత్రార్థ ఇతి స్థితమ్ I

పాదార్థముపసంహరతి- అతోఽశేషేతి ॥

సాఙ్ఖ్యాదివిరోధిసమయానాం నిరస్తత్వాత్ప్రథమాధ్యాయే యత్సకలశ్రుతిసమన్వయేన భగవతో లక్షణద్వయం సాధితం తన్నిర్ణీతమేవేత్యర్థః ।

స్యాదేతత్ । "న నిగృహ్య కథాం కుర్యాత్' ఇత్యాదిస్మృతినిషిద్ధం పరనిరాకరణమిదం న కార్యమేవ । తత్కుతః సాఙ్ఖ్యాదినిరాకరణం కృతమితి చేన్న । అస్య నిషేధస్య సద్విషయత్వాత్ । కుతః సఙ్కోచ ఇతి చేత్ । శ్రుతిస్మృత్యోః శ్రుతేర్బలవత్త్వాత్ । శ్రుతౌ చ పరనిరాకరణస్య కర్తవ్యతయా అవగతత్వాదిత్యాశయవాన్ "అన్ధన్తమః ప్రవిశన్తి యేఽవిద్యాముపాసతే । తతో భూయ ఇవ తే తమో య ఉ విద్యాయాం రతాః । విద్యాం చావిద్యాం చ యస్తద్వేదోభయం సహ । అవిద్యయా మృత్యుం తీర్త్వా విద్యయాఽమృతమశ్నుతే' ఇతి మన్త్రద్వయమర్థతోఽనువదతి- అన్ధమితి ॥

అవిద్యామ్ అవిద్యకల్పితమవిద్యమానార్థమ్ । ఆయాన్తి తమః । ఇవశబ్దః కిఞ్చిదర్థః । ఉశబ్దోఽవధారణార్థః । యే కేవలం విద్యాయామేవ రతా ఇత్యుక్త్యా లబ్ధస్యార్థస్య కథనమ్ ,తస్యా నైవ నిన్దకా ఇతి । అన్యథా విద్యయాఽమృతమశ్నుత ఇత్యనేన విరోధః స్యాత్ । తతః అవిద్యానిరాకరణాభావే దోషసద్భావాత్ । సహేతి సముచ్చయనియమం ద్యోతయతి । దోషజ్ఞానాదతీత్యైతామ్ ఇత్యనేన అవిద్యయా దుష్యత్వేన జ్ఞాతయా మృత్యుం తామేవావిద్యాం తత్కార్యం దుఃఖాదికం చాతీత్య తీర్త్వా ఇత్యర్థో జ్ఞాయతే ।

యద్యపి తత్త్వజ్ఞానం న స్వపక్షప్రమాణమాత్రేణ భవతి, యావత్పరపక్షప్రమాణం న నిరాక్రియతే । సత్ప్రతిపక్షస్య ప్రమాణస్య నిర్ణయానఙ్గత్వాత్ । అతస్తత్త్వజ్ఞానం కామయమానేనావశ్యం స్వపక్షసాధనమివ పరపక్షనిరసోఽపి విధేయ ఏవేత్యుపపత్తిసిద్ధోఽయమర్థః । తథాఽప్యాగమావష్యమ్భేన ప్రత్యవతిష్ఠమానస్తథైవ బోధనీయ ఇత్యాశయవతా మన్త్రావుదాహృతావితి సర్వమనవద్యమ్ ।

॥ ఇతి శ్రీమత్పూర్ణప్రమతిభగవత్పాదసుకృతేరనువ్యాఖ్యానస్య ప్రగుణజయతీర్థాఖ్యయతినా । కృతాయాం టీకాయాం విషమపదవాక్యాథర్వివృతౌ ద్వితీయేఽధ్యాయేఽయం సమయచరణః పర్యవసితః ॥

॥ అథ ద్వితీయాధ్యాయస్య తృతీయ: పాద: ॥

॥ అథ శ్రీమన్న్యాయసుధాయాం వియదధికరణమ్ ॥

"న వియదశ్రుతే:' ఇత్యాది పాదప్రతిపాద్యం ససఙ్గతికం దర్శయతి- అథేతి ॥

ప్రభు: సూత్రకార:, అనేన వ్యాచిఖ్యాసితతయా బుద్ధిసన్నిహితేన తృతీయేన పాదేన వైదికానాం వచనానాం పరస్పరం అవిరోధం విరోధాభావం, దర్శయతీతి ప్రతిపాద్యకథనమ్ । అస్యాన్తర్భావలక్షణాం సఙ్గతిం దర్శయితుముక్తమ్- అశేషేతి ॥ అశేషాశ్చ తే సమామ్నాయవిరోధాశ్చేతి విగ్రహ: । కరిష్యన్ ఇత్యధ్యాయోపక్రమసమయాపేక్షయా । సూత్రకృతా ఖలు సర్వానపి వేదవిరోధాన్పరిహర్తుం ద్వితీయోఽయమధ్యాయ ఆరబ్ధ: । వైదికానాం వచనానాం పరస్పరవిరోధోఽపి తదన్తర్భూత ఏవేత్యతస్తదపాకరణమిహ సఙ్గతమేవేతి । ఆనన్తర్యలక్షణాం సఙ్గతిం దర్శయితుమథేత్యుక్తమ్ । అవసరప్రాప్తౌ ప్రాధాన్యాద్యుక్తివిరోధపరిహారస్య ప్రాథమ్యే తత్ప్రపఞ్చాత్మకత్వేన సమయవిరోధపరిహారస్య తదానన్తర్యే సతి శ్రుతీనాం పరస్పరవిరోధపరిహారస్య భవత్యయమవసర ఇతి ।

నన్వేవం తర్హ్యస్య పాదస్య చతుర్థపాదాద్భేదో న స్యాత్ । తత్రాపి వేదవచసాం పరస్పరవిరోధస్య అపాక్రియమాణత్వాదిత్యత ఉక్తమ్- అధిదైవేతి ॥ అధిదైవాని అవ్యక్తాద్యభిమానిదేవతా: । అధిభూతాని కార్యకారణోపేతాని వియదాదిభూతాని ।

ఇదముక్తం భవతి । యద్యపి పాదద్వయే వేదవాక్యానాం పరస్పరవిరోధ ఏవ నిరస్యతే । తథాఽపి విషయభేదాద్భేదో భవిష్యతి । ఇహాధిదైవాదివిషయవాక్యానాం చతుర్థే త్వధ్యాత్మవిషయాణామితి । నచైవమస్య పాదస్యానేకవిషయత్వేనానేకత్వాపత్తి: । అధ్యాత్మేతరవిషయత్వేనైకత్వోపపత్తే: ఇతి । అత్రాపి క్రమనియమే హేతుమాచార్య ఏవ వక్ష్యతి ।

నను చ వేదవాక్యానాం పరస్పరవిరోధపరిహార: కిమర్థ: । మిథో విరుద్ధానాం ప్రామాణ్యానిశ్చయాత్తత్ప్రామాణ్యనిశ్చయార్థ ఇతి చేన్న । ఏవం సత్యస్య

తర్కశాస్త్రత్వప్రసఙ్గేన మీమాంసాత్వవ్యాఘాతాదితి । ఉచ్యతే । బ్రహ్మణోఽశేషజగత్కారణత్వనిశ్చయో హ్యశేషజగత్స్వరూపనిర్ణయే తస్య కార్యత్వాదినిర్ణయే చ సతి స్యాన్నాన్యథా । నచ తద్విషయాణాం వాక్యానాం మిథో వ్యాఘాతే తత్స్వరూపనిర్ణయో భవతి । అతోఽధిదైవాదివస్తుతత్త్వావధారణార్థ ఏవాయం మిథో విరోధపరిహార: । తదిదమప్యుక్తమ్- స్వరూపనిర్ణయాయైవేతి ॥

నను కిం కతిపయవచనానామన్యోన్యవిరోధ: పరిహ్రియతే ఉత సర్వేషామ్ । నాద్య: । వైయర్థ్యాత్ । తత్రైవ వచనాన్తరవిరోధసద్భావేనానిర్ణయతాదవస్థ్యాత్ । న ద్వితీయ: । వేదవాక్యానామనన్తత్వేన జ్ఞాతుమశక్యత్వాదిత్యత ఉక్తమ్- అమితద్యుతిరితి ॥ సర్వజ్ఞ ఇత్యర్థ: ।

ఏతత్పాదాధికరణపూర్వపక్షసిద్ధాన్తయుక్తీ: సఙ్గృహ్యాహ- అనుభూతీతి ॥

॥ ఓం న వియదశ్రుతే: ఓం ॥ అత్రాధికరణేఽనాదిర్వాఽయమాకాశ ఇత్యాదిశ్రుతీనాం గౌణత్వమాత్మన ఆకాశ: సమ్భూత ఇత్యాదిశ్రుతీనాం ముఖ్యత్వముపాదాయ వియత ఉత్పత్తి: సమర్థితా । తత్ర వియత్పదం నాకాశమాత్రపరం కిన్నామ । అథ హ వావ నిత్యాని పురుష: ప్రకృతిరాత్మా కాల ఇత్యాదిశ్రుతివిగానవిషయాణాం పరమాత్మాతిరిక్తానాం ప్రకృత్యాదీనాముపలక్షణార్థం జ్ఞాతవ్యమిత్యాశయవానాహ- ప్రకృతిరితి ॥

ప్రకృతి: అచేతనా పురుషో జీవ: తదభిమానిన: ప్రకృత్యాద్యభిమానిన: । మహదాద్యా ఇతి మహదహఙ్కారమనోబుద్ధీన్ద్రియభూతసూక్ష్మతన్మాత్రాణ్యుచ్యన్తే । ప్రకృతస్యోత్పత్త్యసమ్భవస్య నేతి ప్రతిషేధే లబ్ధమర్థమాహ- జాయన్త ఇతి ॥ అయమభిసన్ధి: । న తావత్ప్రకృత్యాదయో జన్మరహితా ఏవాభ్యుపగ(మ్యత)తా ఇతి యుక్తమ్ । "ప్రతిజ్ఞాహానిరవ్యతిరేకాచ్ఛబ్దేభ్య:' "యావద్వికారస్తు విభాగో లోకవత్' ఇత్యుక్తానాం ప్రతిజ్ఞాహాన్యాదీనామత్రాపి సామ్యాత్ । అన్యథా తేషామనైకాన్తికత్వాపాతాత్ । నాప్యవిగీతజన్మాన: । శ్రుతివిగానస్య దర్శితత్వాత్ । నచాధికరణాన్తరం తత్పరమస్తి । తస్మాదత్రైవ వియత్పదేన తేషాముపలక్షణం యుక్తమ్ । మాతరిశ్వప్రభృతిషు పునరధికాశఙ్కానిరాసాయాయధికరణాన్తరారమ్భ ఇతి ।

ఇహాకాశస్యోక్తం జన్మ ఘటాదేరివాభూత్వాభవనలక్షణమితి కేచిదాస్థితా: I తత్ నిరాకరిష్యన్స్వమతం తావదాహ- పరాధీనేతి II

"ఆత్మన ఆకాశ: సమ్భూత:' "స ఇదం సర్వమసృజత' ఇత్యాదిశ్రుతిం, విభక్తత్వాదియుక్తిం చాశ్రిత్య యదిహాధికరణే వియతో జనిమత్త్వముదితం తత్పరాధీనాతిశయలాభలక్షణం ప్రతిపత్తవ్యమ్ I అపూర్వవిశేషోపజననే హి విశిష్యాకారోపజనోఽవశ్యమ్భావీ విశిష్యాకారశ్చ వస్తుస్వరూపాభిన్న ఇతి తస్యైవాసావుపజనో భవతి I దేవదత్త: శరీరీ జాతో విద్వాన్ జాత ఇతి, ఘట: సంయుక్తో జాతో విభక్తో జాత ఇతి చావస్థితస్వరూప ఏవ వస్తుని విశేషావాప్తిమాత్రేణ జననవ్యవహారో దృశ్యత ఏవ I

నను పరిణామవాదే ఘటాదేరప్యేషైవోత్పత్తిర్యదవస్థితస్వరూపస్యైవ మృదాదేరప్యాకారాన్త(రావాప్తి:)రతాపత్తి: I పరైరపి పరిణామవాద ఏవాఙ్గీకృతో నారమ్భవాద: I అతో వివాదాభావాద్వ్యర్థోఽయమారమ్భ: I యథా న వ్యర్థస్తథాఽఽచార్య ఏవ వివాదవిషయం స్పష్యయిష్యతి I

అత్ర "ఇదం సర్వం ససర్జ' ఇతి శ్రు(త్యాద్యుదా)త్యుదాహరణం శ్రుత్యాదావప్యేవమేవ జన్మ వ్యాఖ్యేయమితి జ్ఞాపనార్థమ్ I యచ్చ వియత్పదం ప్రకృత్యాద్యుపలక్షణపరమిత్యాభిప్రేతం తత్రోక్తరీత్యోపపత్తిసూచనార్థం చేతి I

పరోక్తరీత్యా ఘటాదివదభూత్వాభవనలక్షణైవోత్పత్తిర్వియత: శ్రుతిసూత్రవివక్షితా కిన్న స్యాదితి చేదత్ర పృచ్ఛామ: I ఆకాశశబ్దేన కిం వివక్షితం పరేషాం (కిం) వైశేషికాదివదవకాశమాత్రముత బాహ్యానామివ మూర్తాభావ: I

ఆద్యం దూషయతి- అవకాశమాత్రమితి II

అన్యథా పరాధీనవిశేషాప్తిర్జన్మేత్యనఙ్గీకృత్యాభూత్వాభవనం జన్మేత్యఙ్గీకారేఽవకాశమాత్రమాకాశ ఇతి చాఙ్గీకారే కథమసావుత్పద్యతే I తస్యోత్పత్తిర్నోపపద్యత ఇతి యావత్ I సోపాదానా హి స(ర్వా)ర్వసృష్టిర్దృష్టా న చాకాశోత్పత్తావుపాదానమస్తి I నచ బ్రహ్మణ ఉపాదానత్వముపపద్యత ఇతి ప్రకృత్యధికరణే (నిష్కఙ్కితమ్) నిర్దిష్యమ్ I యస్య చోత్పత్తిస్తస్య ప్రాగభావేన భావ్యమ్ I న చాకాశస్య ప్రాగభావ:

సమ్భవతి । అనుపపన్నప్రతీతికత్వాత్ । అభావో హి ప్రతీయమానోఽస్యాత్రేతి ప్రతీయతే న తు నిరాశ్రయ: । నచాకాశాభావస్యాశ్రయప్రతీతిరుపపద్యతే । యదేవే హేతి నిర్దిశ్యతే తస్యైవాకాశత్వాత్ । ఉపాదానాశ్రితాభావవాదేఽపి తదభావాన్నాభావప్రతీత్యుపపత్తి: । తథాచ శ్రుతి: । "అభావో హి ప్రదేశస్య న హ్యత్రాభావ ఇత్యపి' ఇతి । అనవకాశరూపం బ్రహ్మైవాకాశస్య పూర్వావస్థా ప్రాగభావశ్చోచ్యత ఇత్యపి బ్రహ్మణోఽనుపాదానత్వేన ప్రత్యుక్తమ్ । ప్రతియోగ్యాశ్రయ ఏవాభావాశ్రయ: । నచాకాశస్యాశ్రయోఽస్తీతి తదభావోఽపి నిరాశ్రయోఽస్త్వితి చేన్న । నిరాశ్రయత్వే కార్యత్వానుపపత్తే: । కిఞ్చ ప్రతీతావాకాశ: స్వాశ్రయ ఇత్యతస్తదభావోఽప్యాకాశాశ్రయ: ప్రతీయేతేతి విరుద్ధమాపద్యతే । ప్రకృతిరాకాశస్య కారణమితి కశ్చిత్ । తన్మతే ప్రకృతేరజన్మప్రసఙ్గ: । అథ తత్ర పరాధీనవిశేషావాప్తిర్జన్మాఙ్గీక్రియతే । తదాఽసమ్భావితోత్పత్తికే వియదాదావప్యేవమేవాఙ్గీకరణీయమితి ।

ద్వితీయేఽపి కిం ప్రదేశరూపమాకాశమఙ్గీకృత్యేదముచ్యతే ఉతానఙ్గీకృత్య । ప్రథమే యస్య కస్యచిన్మూర్తద్రవ్యాభావస్యోత్పత్తిర్వా సర్వస్య వా వివక్షితా । నాద్య: । తస్యా: ప్రత్యక్షాదిసిద్ధత్వేనాధికరణానారమ్భకత్వాత్ । ద్వితీయం దూషయతి- యదీతి ॥

సర్వస్యాపి మూర్తాభావస్య సృష్ట్యావుత్పత్త్యఙ్గీకారే ప్రలయేఽవశ్యం తదభావోఽభ్యుపగమ: స్యాత్ । అత్యన్తాసతో జన్మాసమ్భవాత్ । యది చ సృష్టే: పూర్వం ప్రలయేఽనాకాశతా సర్వస్య మూర్తద్రవ్యాభావస్యాభావ: అఙ్గీక్రియతే । తర్హి కిం తదా మూర్తనిబిడం జగదఙ్గీక్రియతే । ఏతదేవ స్పష్యయతి- మూర్తేతి ॥

యద్యుక్తలక్షణాకాశాభావ: ప్రలయే భవేత్తదా మూర్తసమ్పూర్ణతా భవేదేవ । అభావాభావస్య భావానతిరేకాత్ । తద్వ్యాప్తత్వాద్వా । చశబ్దోఽనుక్తసముచ్చయార్థ: । సృష్ట్యుత్తరకాలం మూర్తమాత్రం చ న స్యాత్ । ఏవం చ సర్గప్రలయవిపరివర్త: స్యాత్ । అధికా చ ప్రలయే మూర్తసమ్పూతర్ేరాపత్తి: । మూర్తద్రవ్యాభావ ఏవాకాశో న తతోఽతిరిక్తోఽస్తీతి ద్వితీయం నిరాకరోతి- మూర్తద్రవ్యాణీతి ॥

తదభావశ్చేతి చార్థ: । యో మూర్తద్రవ్యాణి తదభావాంశ్చాఙ్గీకరోతి తేనావశ్యం తదతిరిక్తాకాశోఽఙ్గీకర్తవ్య ఏవ । యస్మాత్తాని సర్వదాఽఽకాశే స్థితాని తేనేతి యోజనా ।

ఇదముక్తం భవతి । ఏకస్మిన్ పతత్రిణి పతతి ద్వితీయేన పతత్రిణా కుత్ర పతితవ్యమితి వాచ్యమ్ । యత్రాసౌ నాస్తి తత్రేతి చేత్తర్హి యేనాధికరణేనైక్య పతత్రిణోఽభావ: పరస్య చ భావో విశిష్యతే తదర్థాన్తరమఙ్గీకరణీయమ్ । స ఏవ ప్రదేశరూప ఆకాశ ఇతి కథం తదనభ్యుపగమ: । కిఞ్చేహ పక్షీ నేహ పక్షీతి మూర్తతదభావాశ్రయతయా ప్రదేశ: సాక్షిసిద్ధ: కథమపహ్నోతుం శక్యతే । అపి చ కిం మూర్తద్రవ్యస్య ప్రాగభావ ఆకాశ: కింవా ప్రధ్వంసో యద్వాఽత్యన్తాభావ: అథవాఽన్యోన్యాభావ: । న ప్రథమద్వితీయౌ । సృష్ట్యయుత్తరకాలే నిరాకాశత్వప్రసఙ్గాత్ । ప్రాగభావప్రధ్వంసాభావయోరుపాదాననిష్ఠత్వేన తత్రాకాశబుద్ధేరన్యత్ర తదభావస్య చాపత్తే: । న తృతీయ: । క్వచిత్కదాచిన్మూర్తసద్భావే తదత్యన్తాభావానుపపత్తే: । నచతుర్థ: । ఘటాన్యోన్యాభావో హి పటస్తన్నిష్ఠో వేతి తత్రాకాశబుద్ధిప్రసఙ్గాత్ । మూర్తద్రవ్యసంసర్గాభావమాత్రమాకాశ ఇతి చేత్తర్హి ఉత్పతత: పతత్రిణ: కేన సంసర్గో యేన తదభావస్యాకాశత్వం స్యాదిత్యవశ్యాశ్రయణీయ: ప్రదేశ ఇతి । తదేవమాకాశస్యాభూత్వాభవనరూపోత్పత్తిరుయక్తేతి సిద్ధమ్ ।

అస్త్వేవం పరకృతమపవ్యాఖ్యానమ్ । కస్తర్హ్యాకాశశబ్దార్థ: కా చ తస్య పరాధీనవిశేషాప్తిరిత్యత ఆహ- అత ఇతి ॥

పరకీయవ్యాఖ్యానస్యాయుక్తత్వాదిత్యర్థ: । తద్దేవో భూతాకాశాభిమానీతి వినాయకస్యాకాశశబ్దవాచ్యత్వోపపాదనమ్ । అత్రాత్మన ఆకాశ ఇత్యాదిశ్రుతౌ । దేహోత్పత్త్యేతి పరాధీనవిశేషా(వా)ప్తేర్వివరణమ్ । వాక్యద్వయమేతదిత్యతోఽత్రేతి శ్రుత్యేతి చ యుజ్యతే । శ్రుతేర్విషయాన్తరం చాహ- భూతమపీతి ॥

భూతమప్యాకాశశబ్దోక్తం తచ్చ ఘటాదివదుత్పద్యత ఇతి శ్రుత్యాఽభిధీయత ఇతి సమ్బన్ధ: । కుతో భూతాకాశస్యోత్పత్తిమత్త్వమిత్యత ఉక్తమ్- అసితమితి ॥ రూపిత్వాదిత్యర్థ: । తథాచ శ్రుతి: । "ఆకాశో నీలిమోదేతి' ఇతి । తథా సతి చాక్షుషత్వప్రసఙ్గ ఇత్యత

ఉక్తమ్- దివ్యేతి ॥ తుశబ్దేనానుద్భూతత్వవిశేషం సూచయతి । ఇదముక్తం భవతి । కిం చాక్షుషత్వమాత్రమాపాద్యముతాస్మదాదీన్ప్రతి । ఆద్యే త్విష్టాపాదనమ్ । దివ్యదృష్టిగోచరత్వాభ్యుపగమాత్ । ద్వితీయే తు భూతాదిశరీరేషు వ్యాప్తిభఙ్గ: । తత్రానుద్భూతాదికల్పనేఽత్రాపి తత్సమానం శ్రుతిప్రామాణ్యాదితి ।

నన్వాకాశస్యాభూత్వాభవనలక్షణాముత్పత్తిమధునైవ నిరాకృత్యాత్ర పునస్తదఙ్గీకారే కథం పూర్వోత్తరవ్యాఘాతో న భవేదిత్యత ఆహ- అవ్యాకృతమితి ॥

యతోఽవ్యాకృతమేవ గగనం నోత్పద్యత ఇత్యుక్తం న తు భూతమతో న విరోధః । తస్యానుత్పత్తౌ హేత్వన్తరమప్యాహ- నిత్యం హి తదితి ॥ నచైతదసిద్ధమ్ । వినాశకారణాభావాత్ । నహి కారణాన్తరమనపేక్ష్యైష్టరేచ్ఛా వినాశహేతుర్దృష్టా । ఉత్పత్తిశ్రుతేస్తదపి కల్పనీయమితి చేన్న । తస్యా భూతతదభిమానివిషయత్వేన సావకాశత్వాత్ । అవశ్యం చైతదేవమ్ । ఆత్మన ఆకాశః సమ్భూత ఇత్యాదేర్భూతప్రకరణత్వాత్ । నన్వవ్యాకృతాకాశే ప్రమాణమేవ నాస్తి । కస్యానుత్పత్తిరుచ్యత ఇత్యత ఉక్తమ్- సాక్షీతి ॥ తత్కథమిత్యత ఆహ- ప్రదేశ ఇతి ॥

నన్వేతదేవ భూతాకాశమితి చేన్న । రూపిత్వారూపిత్వవ్యాకృతత్వావ్యాకృతత్వపరిచ్ఛిన్నత్వాపరిచ్ఛిన్నత్వశ్రుతీనాం సత్త్వాత్ । కిఞ్చోత్పత్త్యనుత్పత్తిశ్రుత్యోర్విరోధోఽప్యాకాశద్వైతమవగమయతి । వ్యవస్థయాఽవిరోధోపపత్తావనుత్పత్తిశ్రుతేరౌపచారికత్వకల్పనాయోగాత్ । నచ ప్రదేశస్యోత్పత్తిరుపపద్యత ఇత్యుక్తం ప్రాక్ ।

నను సూత్రకృతైవ గౌణ్యసమ్భవాదిత్యుక్తమ్ । వ్యాఖ్యాతం తద్భాష్యకృతా । వివృతం చాస్మాభిః ।

నన్వవ్యాకృతాకాశస్యోత్పత్త్యభావే మా భూదాకాశః సమ్భూత ఇతి విరోధః । ఇదం సర్వమసృజతేత్యాదిశ్రుతివిరోధస్తు భవిష్యతీతి చేన్న । తస్యాభూత్వాభవనలక్షణోత్పత్త్యసమ్భవేఽపి పరాధీనవిశేషాప్తిరూపోత్పత్తిసద్భావాదిత్యాహ- తథాఽపీతి ॥

మూర్తసమ్బన్ధశ్చాసౌ పరతన్త్రవిశేషశ్చేతి విగ్రహః । యదనాదిత్వేనోక్తం తదేవ స్వమిత్యర్థః । ఇదం సర్వమసృజతేతి శ్రుతివాక్యం శ్రుతిశబ్దః ।

ఏవం శ్రౌతా(సౌత్రా)కాశోత్పత్తిం వ్యాఖ్యాయోపలక్షితప్రకృత్యాద్యుత్పత్తిం వ్యాఖ్యాతి- ప్రకృతిరితి ॥

ఇత్యేతే చ ఏతదాదయశ్చ । ఈశ్వరాధీనవిశేషేణైవ నాభూత్వాభావిత్వేనేత్యర్థ: । కాలస్య త్వభూత్వాభవనమప్యస్తీత్యాశయేనాహ- కాలేతి ॥

విశేషవాన్ క్షణలవాదిరూప: । ఉపపాదితం చైతత్ప్రాగేవ ।

ప్రాక్ పరిగణితానాం ప్రకృత్యాదీనామీశ్వరాధీనవిశేషావాప్తిరేవ జన్మేత్యుక్తమ్ । తత్ర కస్య కీదృశీ విశేషావాప్తిరిత్యత: ప్రకృత్యాదిత్రయాభిమానిదేవతాయా: పరాధీనవిశేషావాప్తిం విశదయతి- పురుషేతి ॥

యస్మాత్పురుషాదీనాం రమాఽభిమానినీ । సా చైకైవ దేహదేహ్యాదిభేదరహితా । తత్తస్మాత్సాక్షాద్భగవదిచ్ఛయా సిసృక్షుత్వవిశేషం ప్రాప్యైవ సృష్యేత్యుదితా । నతు వినాయకాద్యభిమానివద్దేహోత్పత్తిమతీత్యర్థ: । యద్యపి భగవత్యా ఇచ్ఛాఽని నిత్యా తథాఽపి (తదీయ)వ్యక్తిరూపస్యేశ్వరా(పరా)ధీనత్వాభిప్రాయేణేదముక్తమితి జ్ఞాతవ్యమ్ ।

ప్రకృతే: పరాధీనవిశేషావాప్తిం వివృణోతి- ప్రధానమితి ॥

ప్రధానమపి వికృతేరీశ్వరాధీనాయా: కారణాదిదం సర్వమసృజతేత్యాదౌ సృష్యమిత్యుదితమిత్యర్థ: । యథోక్తమ్ । "వికారోఽవ్యక్తజన్మ హి' ఇతి ।

పురుషాణాం పరాధీనవిశేషావాప్తిం స్పష్యయతి- పుమాంస ఇతి ॥

కాలప్రవాహస్య ప్రవాహిజన్మ మహదాదీనాం చోపచయావాప్తిర్విశేషలాభ ఇతి స్పష్యత్వా(న్నాత్రో)న్నోక్తమ్ । ఏతేన "జ్ఞోఽత ఏవ' "తథా ప్రాణా:' ఇత్యదికమపి వ్యాఖ్యాతం వేదితవ్యమ్ ।

॥ ఇతి శ్రీమన్న్యాయసుధాయాం వియదధికరణమ్ ॥

॥ అథ శ్రీమన్న్యాయసుధాయాం మాతరిశ్వాధికరణమ్ ॥

॥ ఓం ఏతేన మాతరిశ్వా వ్యాఖ్యాత: ఓం ॥ అతీతాధికరణే వియదాదివిషయాణాం ఉత్పత్త్యనుత్పత్తిశ్రుతీనాం వ్యవస్థయా విరోధ: పరిహృత: । ఇదానీం "తేజోబన్నాన్యాకాశ ఇతి తాన్యనిత్యాని వాయుర్వావ నిత్య:' ఇతి శ్రుతౌ వ్యవస్థితనిత్యత్వానిత్యత్వవన్తమప్యాకాశమనిత్యపక్షే నిక్షిప్య వాయోనిర్త్యత్వాభిధానాదాకాశదేవతాయా వినాయకస్యేవ వాయుదేవతాయా: స్వరూపేణ నిత్యత్వం దేహోత్పత్త్యాదినా జన్మాదిమత్త్వమితి వ్యవస్థానుపపత్తేర్ముఖ్యైవానుత్పత్తిరిత్యధికాశఙ్కయా పూర్వపక్షితే వ్యవస్థాతిదేశేనైవ సిద్ధాన్తితమ్ । తత్ర కీదృశీ వాయౌ శ్రుతీనాం వ్యవస్థా । యయాఽధికాశఙ్కాపరిహార: స్యాదిత్యతస్తాం దశర్యతి-

ఏవమితి ॥

యథా వియదనాది జన్మవచ్చోక్తమేవమిత్యథర్: । ప్రతిభాతపరావర: శరీరాభావేఽపి ప్రతిభేనైవ జ్ఞానేన విషయీకృతాతీతానాగతో యతస్తస్మాన్నిత్యసమ ఇతి శబ్దిత: । శరీరోత్పత్తికారణాత్పరాధీనవిశేషేణేత్యేతయోర్హేతుహేతుమద్భావ: । ఏవశబ్దస్య పరాధీనవిశేషేణైవేత్యన్వయ: । ముఖ్యవాయురిత్యనేన భూతప్రకరణేఽపి న భూతవాయువిషయమిదం సూత్రమ్ । తత్రాధికాశఙ్కాభావాత్ । అత ఏవ నావాన్తరాభిమానివిషయమ్ । కిన్నామ తత్పరమాభిమానివిషయమేవేతి సూచయతి । స్వరూపాతిరిక్తస్య ప్రతిభజ్ఞానస్యాప్యనుపప్లవాదాకాశదేవతాతో విశేషో యుజ్యత ఇతి భావ: ।

యదుక్తమత్ర ప్రకరణే పరాధీనవిశేషావాప్తిరేవ జనిర్నాభూత్వాభవనమితి తదుపపత్త్యన్తరేణోపపాదయన్నధికరణార్థముపసంహరతి- నైవేతి ॥

ఇతి సిద్ధమితి శేష: । ఏతచ్చ జన్మన: పరాధీనవిశేషలాభ(స్వరూప)త్వ ఏవాఙ్గీకృతే సిద్ధ్యతి న త్వభూత్వాభవనరూపత్వ ఇత్యర్థ: । నన్వవ్యాకృతాకాశస్యాభూత్వాభవనానుపపత్తేరస్తు తత్ర పరాధీనవిశేషావాప్తిజర్న్మశబ్దార్థ: । అన్యత్ర త్వభూత్వాభవనమేవాఙ్గీక్రియతే చేత్కో దోష: । బాధకభావాభావాభ్యామనేకార్థత్వకల్పనావిరోధాదిత్యత ఆహ- స్థూలతేతి ॥

ఉపాదానధర్మిణో ధర్మ్యన్తరాత్మనా పరివర్త: స్థూలతాభావ: । అత ఏవ పూర్వశబ్దవిలోపశ్చ పూర్వశబ్దనివృత్తౌ శబ్దాన్తరప్రవృత్తిశ్చేత్యర్థ: । ఉదాహృతం చైతత్ప్రకృత్యధికరణే । అభూత్వాభవనం యది జన్మేతి కీర్త్యత ఇత్యుక్తేఽసదనువాద: స్యాత్ । పరిణామవాదిభి: క్వాప్యభూత్వాభవనానభ్యుపగమాత్ । అతో విమతిపదం దర్శయితుం స్థూలతేత్యాద్యుక్తమ్ । తర్హి రమాయా జీవచైతన్యస్యాపి ప్రధానస్య వేదస్య చైవంవిధం జన్మ నైవాస్తీత్యత: పరమేశ్వరాదృతే సర్వం జనిమదితి న సిద్ధయేత్ । తథాచ "ఇదం సర్వమసృజత' ఇత్యాదిప్రతిజ్ఞాహాని: "ఆత్మా వా' ఇత్యాదిశబ్దవిరోధో విభక్తత్వహేతోరనైకాన్త్యం చ స్యాత్ ఇతి వాక్యశేష: । "ఏష చేతనయా యుక్తో జీవ ఇత్యభిధీయతే' ఇత్యాదివచనాజ్జీవశబ్దో భూతాదిసజ్ఘాతే వర్తతే । తస్య చోక్తవిధోత్పత్తిరస్త్యేవేత్యత: కేవలం చైతన్యస్యేత్యుక్తమ్ । నహి క్షీరం దధిజాతమితివదిదం ద్రవ్యం రమాదిత్వేన పరి(ణతమి)వృత్తమిత్యత్ర ప్రమాణమస్తి । కిన్తు "ద్వావేతౌ నిత్యముక్తౌ నిత్యౌ సర్వగతౌ',"అజో నిత్య:',"అజామేకామ్',"యావద్బ్రహ్మ విష్ఠితం తావతీ వాక్' ఇత్యాదిశ్రుతిభ్యోఽనాదిత్వమేవావగతమ్ ।

నను వేదస్య కీదృశీ పరాధీనవిశేషాప్తిర్యేన భవత్పక్షే ప్రతిజ్ఞాహాన్యాదికం న స్యాదిత్యత ఆహ- వేదస్యాపీతి ॥

నియతవిశిష్టానుపూర్వీకత్వేనార్థబోధకత్వశక్త్యాఽవిర్భావో వ్యక్తి: । కాలప్రవాహస్య నాస్తిత్వే దోషో వక్ష్యతే । మహదాదిసూక్ష్మరూపనిత్యతా చ శ్రుత్యా(దిప్ర)పి ప్రసిద్ధా । అతోఽపి ప్రతిజ్ఞాహాన్యాద్యనిస్తార ఇత్యాశయవానుపసంహరతి- తస్మాదితి ॥

తద్వశతా పరమేశ్వరవశత్వవిశేషలాభ: । అత్ర శ్రుతిసూత్రయో: ।

॥ ఇతి శ్రీమన్న్యాయసుధాయాం మాతరిశ్వాధికరణమ్ ॥ JOSHI-8

। అథ శ్రీమన్న్యాయసుధాయాం అసమ్భవాధికరణమ్ ॥

॥ ఓం అసమ్భవస్తు సతోఽనుపపత్తే: ఓం ॥
అసమ్భావ్యమానజన్మనోర్గగనపవనయోరుత్పత్తావుక్తాయామిదమాశఙ్క్యతే ।

సదజాయతేత్యాదిశ్రుతేర్బ్రహ్మణోఽపి జన్మాస్తి । నచ శ్రుత్యాదివిరోధ: । స్వరూపోత్పత్త్యభావేఽపి పరాయత్తవిశేషావాప్తిరూపోత్పత్తిసమ్భవాద్గగనపవనవదితి । తన్నివృత్త్యర్థమిదమధికరణమారబ్ధమ్ । ఏతచ్చాయుక్తమివాభాతి । అసమ్భవ ఇత్యనుత్పత్తిమాత్రప్రతిజ్ఞానాత్ । తస్య చ పరేణాప్యఙ్గీకృతత్వాత్ । నన్వవధారణార్థస్య తుశబ్దస్య ప్రయోగాన్నాయం దోష: । సత్యమ్ । తథాఽపి తత్ర హేతోరనభిధానాదయుక్తమేవ । నన్వనుపపత్తేరిత్యుక్తమ్ । సత్యమ్ । కిం తస్యార్థో న హ్యసత: సదుత్పత్తేరదృష్టత్వాదనుపపత్తేరితి । నచైతత్సర్వథాఽప్యుత్పత్త్యభావముపపాదయితుమలమ్ । కారణవిశేషప్రతి షేధాత్ । మైవమ్ । ప్రసక్తకారణనిరాసాదన్యస్యాప్రసఙ్గాత్కారణాభావస్యైవ సిద్ధేరితి స్థితే విభవాదనుపపత్తేరిత హేతుం ప్రకారాన్తరేణ వ్యాచక్షాణా: సూత్రార్థమాహ- స్వతన్త్రత్వాదితి ॥

కథమపీతి ॥ స్వరూపతో విశేషతశ్చేత్యర్థ: । కుత: పరమాత్మన: స్వాతన్త్ర్యమితి చేన్మైవమ్ । కిం స్వతన్త్రమేవ వస్తు నాఙ్గీక్రియతే కింవాఽతోఽన్యత్స్వతన్త్రమఙ్గీకృత్య తస్య స్వాతన్త్ర్యం నిరాక్రియతే । నాద్య: । అనవస్థితేరసమ్భవాచ్చ । ద్వితీయం ప్రత్యాహ- నేతి ॥ ప్రమాణాభావాత్ । భావే వా తదేవాస్మాభి: పరమాత్మతయాఽఙ్గీకరిష్యత ఇతి భావ: ।

కేచిదిదం సూత్రమన్యథా వ్యాచక్షతే । ప్రాగ్గుణినాం వియదాదీనాముత్పత్తిరుక్తా । ఇదానీం రూపాదీనాం గుణానాం దిక్కాలాదేశ్చోత్పత్తిరుచ్యతే । సతో గుణాదేరసమ్భవో నోపపద్యతే । ప్రతిజ్ఞాహాన్యాదినాఽనుపపత్తేరితి । తదసత్ । వియత్పదేనైవ సర్వస్యోపలక్షణాత్ । అభ్యధికాశఙ్కాభావాచ్చ । వియత్పదస్య సజాతీయభూతమాత్రోపలక్షకత్వం న్యాయ్యమ్ । విజాతీయగుణాద్యుపలక్షకత్వమయుక్తమితి చేన్న । సఙ్గతిరేషా నాభ్యధికా శఙ్కా । రూపాదీనాముత్పత్త్యశ్రవణాదితి చేన్న । ప్రతిజ్ఞాదిభ్యస్తదవగతే: । సఙ్కోచస్తత్ర కల్ప్యత ఇతి చేన్న । బాధకానుపన్యాసాదితి ।

అన్యే త్వేవం వ్యాకుర్వతే । బ్రహ్మణ ఏవాసమ్భవో న తు తద్వ్యతిరిక్తస్య । ప్రతిజ్ఞాహాన్యాదిప్రసఙ్గేనానుపపత్తేరితి । ఏతదప్యసత్ । పూర్వేణైవాస్యార్థస్య లబ్ధత్వాత్ । వియన్మాతరిశ్వనోరుత్పత్తిప్రతిపాదనముపలక్షణార్థమితి జ్ఞాపయితుమేతదితి చేన్న । ప్రతిజ్ఞాహాన్యాద్యుపన్యాసేనైవ తజ్జ్ఞాపనసిద్ధే: । సమానన్యాయోపలక్షణస్య మీమాంసాయాం సర్వత్ర ప్రసిద్ధత్వాత్ । అన్యథాఽతిదేశేఽభ్యధికాశఙ్కాభ్యూహనవైయర్థ్యాదిత్యుక్త ఏవ సూత్రార్థ: । ఏతదేవ జ్ఞాపయితుం భగవతాఽఽచార్యేణ ప్రాగేవ "నైవ కిఞ్చిద్' ఇత్యుపసంహృతమ్ ।

॥ ఇతి శ్రీమన్న్యాయసుధాయాం అసమ్భవాధికరణమ్ ॥

॥ అథ శ్రీమన్న్యాయసుధాయాం వ్యతిరేకాధికరణమ్ ॥

॥ ఓం వ్యతిరేకో గన్ధవత్తథా చ దర్శయతి ఓం ॥ అత్ర యోగినాం స్వరూపేణైవానేకత్వముపపద్యతే । తస్య చ అవిరోధశ్చన్దనవదిత్యుక్తార్థోపపాదకతయా సఙ్గతౌ స్థితాయాం అసమ్భవస్తు సతోఽనుపపత్తేరితి యదీశ్వరస్య సర్వస్వాతన్త్ర్యముక్తం తదుపపాదకత్వేనాపి సఙ్గతిం జ్ఞాపయంస్తథా సూత్రం వ్యాచష్టే- అచ్ఛేద్యస్యాపీతి ॥

భోగాంశ్చేతి సమ్బన్ధ: । ఐక్యమేవేత్యేవశబ్దాన్వయ: । ఐక్యం ఏకరూపత్వమ్ । స్వరూపైక్యస్య విభాగేఽపి సత్త్వాత్ । సర్వమీశవశమ్ । తథాచ స ఏవ స్వతన్త్ర ఇతి వాక్యశేష: ।

నన్వన్యైశ్ఛేత్తుమశక్యం ఛిత్వా తేషామపి భాగానాం భోగశక్తిం ప్రదాయ యది పునరేకతామాపాదయతి హరిస్తర్హి తత్ర తస్య సామర్థ్యం జ్ఞాయతామ్ । కార్యస్య కారణశక్తిం వినాఽనుపపత్తే: । సర్వం జగదీశవశమితి తు కథమిత్యత ఆహ- అవిభాగమితి ॥

యథా లోకే కిఞ్చిదద్భుతం కార్యం కృతవతస్తథాభూతేఽన్యత్రాపి కార్యశక్తి: సమ్భావ్యతే । తథాఽత్యన్తాఘటితమిదం ఘటయతో జగన్నాథస్య సర్వత్రాపి శక్తిసమ్భావనా యుక్తైవేతి భావ: । నన్వత్ర సూత్రే జీవస్యానేకత్వాపత్తిమాత్రముచ్యతే నతు తస్యా: పరమేశ్వరాయత్తత్వమ్ । తత్కథమనేన తస్య సర్వైశ్వర్యావగతిరిత్యత ఆహ- ఇతి హీతి ॥ "తం యథా యథేశ్వర: ప్రకురుతే తథా తథా భవతి । సోఽచిన్త్య: పమరో గరీయాన్' "అచిన్త్యయేశశక్త్యైవ హ్యేకోఽవయవవివర్జిత: । ఆత్మానం బహుధా కృత్వా క్రీడతే యోగసమ్పద:' ఇతి సూత్రోపాత్తాభ్యాం శ్రుతిభ్యాం యస్మాదేవమభిధీయతే తస్మాత్సూత్రేణాప్యేవమేవమభిధీయతే । ప్రతిజ్ఞాప్రమాణయోరేకార్థతాయా ఆవశ్యకత్వాదితి ।

॥ ఇతి శ్రీమన్న్యాయసుధాయాం వ్యతిరేకాధికరణమ్ ॥

॥ అథ శ్రీమన్న్యాయసుధాయాం పృథగుపదేశాధికరణమ్ ॥

॥ ఓం పృథగుపదేశాత్ ఓం ॥ అత్ర జీవాత్మన: పరమాత్మనాఽఽత్యన్తికో భేద: సమర్థ్యతే । స్యాదేతత్ । యథా హి ప్రత్యక్షాదిప్రమాణైర??ణావధృత(దేవదత్త)సింహ(దేవదత్త)భేదస్య పుంస: సింహో దేవదత్త ఇతి వాక్యశ్రవణేఽపి న సింహదేవదత్తస్వరూపైక్యప్రతిపత్తిర్భవతి । కిన్నామ గౌణ ఏవాయం ప్రయోగ ఇత్యధ్యవస్యతి । తథా అథాతో బ్రహ్మజిజ్ఞాసా ఇత్యాదిభి: వ్యతిరేకో గన్ధవత్ ఇత్యన్తై: సూత్రై: జీవాత్మపరమాత్మభేదస్య ప్రత్యక్షాదిప్రమాణబలేనోపపాదితత్వాత్తత్త్వమస్యాదిశ్రుతిశతేనాపి న తదభేదప్రతిపత్తిరుత్పత్తుమలమ్ । కిన్తు గౌణార్థ ఏవ శ్రుతయ ఏవ ఇతి నిశ్చయో భవేత్ । అత: ప్రాపకభావాన్నేదమధికరణమారమ్భణీయమిత్యతోఽధికాశఙ్కాం దశర్యన్పూర్వపక్షయతి- ఏవం స్థితేఽపీతి ॥

ఏవమతీతగ్రన్థోక్తన్యాయేన జీవాత్మపరమాత్మనోర్భేదే నిశ్చితేఽపీత్యర్థ: । స్మృతిభిన్నేతి చార్థోఽనుమానబలాచ్చేతి వా సమ్బన్ధ: । ఏతదుక్తం భవతి । యద్యపి భేద: ప్రాక్ సమర్థితస్తథాపి జీవ: పరమాత్మనాఽభిన్న ఏవ । "తద్యోఽహం సోఽసౌ యోఽసౌ సోఽహమ్' । తత్త్వమసి । "అహం బ్రహ్మాస్మి' ఇత్యాదిశ్రుతే: । "అహం హరి: సర్వమిదం జనార్దనో నాన్యత్తత: కారణకార్యజాతమ్ । ఈదృఙ్మనో యస్య న తస్య భూయో భవోద్భవా ద్వన్ద్వగదా భవన్తి' ఇత్యాదిస్మృతేశ్చ । నచైతా: శ్రుతయ: స్మృతయశ్చ గౌణార్థా యోజ్యా: । ఉపక్రమాదిబలేన తాత్పర్యావధారణాత్ । బలవద్బాధకాభావాచ్చ । ఉపన్యస్తాని తు ప్రమాణాన్యావిద్యకమిథ్యాభేదవిషయతయాఽపి సమ్భవన్తి । తథా చానుమానమ్ । విమతో భేదో మిథ్యా భేదత్వాచ్చన్ద్రభేదవదితి । నచ "అస్మిన్నస్య చ తద్యోగం శాస్తి' ఇతి ముక్తావపి భేదోక్తిర్బాధికా । తస్యా అవాన్తరవిషయత్వోపపత్తే: । నచ పరమముక్తౌ భేదే ప్రమాణమస్తి । "యత్ర త్వస్య సర్వమాత్మైవాభూత్ । విభేదజనకే జ్ఞానే నాశమాత్యన్తికం గతే । ఆత్మనో బ్రహ్మణో భేదమసన్తం క: కరిష్యతి । అవిముక్తేస్తు భేదస్స్యాజ్జీవస్య పరమస్య చ । తత: పరం న భేదోఽస్తి భేదహేతోరభావత:' ఇత్యాదిశ్రుతిరమృతయోఽపవదన్తి చ పరమముక్తౌ జీవపరభేదమిత్యేవం కేచిద్వాదినో వదన్తి । అతో యుక్తస్తన్నిరాకరణాయాధికరణారమ్భ ఇతి ।

ఏవం పూర్వపక్షయిత్వా సిద్ధాన్తయత్సూత్రం వ్యాచష్టే- న తదితి ॥

తత్ జీవస్య పరమాత్మైక్యమ్ । న యుక్తమ్ । కిన్తు పృథగేవ జీవాత్మపరమాత్మానౌ । కుత: । యతో విష్ణుర్జీవాజ్జీవశ్చ విష్ణో:

"భిన్నోఽచిన్త్య: పరమో జీవసఙ్ఘాత్' ఇత్యాదిశ్రుతి(స్మృతి)భి: పృథగేవ అభిధీయతే తస్మాదిత్యర్థ: I నన్వేతా: శ్రుతిస్మృతయోఽవిద్యాకల్పితభేదవిషయతయాఽన్యథాసిద్ధా: న తాత్త్వికభేదసిద్ధయై ప్రభవన్తీత్యుక్తమితి చేత్ I మా త్వరిష్ఠా: I నిరాకరిష్యామ: శ్రుత్యాదే: అతత్త్వావేదకత్వమిత్యాశయవానకల్పితభేదవిషయాం శ్రుతిముదాహరతి- ప్రజ్ఞేతి II

"ఏష బ్రహ్మైష ప్రజాపతిరిన్ద్ర:' ఇత్యాదినా విశ్వప్రపఞ్చమనూద్య సర్వం తత్ప్రజ్ఞానేత్రమితి తస్య ప్రజ్ఞాఖ్యబ్రహ్మనేతృకత్వమభిధాయ నేతృనేతవ్యభావస్య కల్పితత్వాదిత్యాశఙ్కానివృత్త్యర్థం ప్రజ్ఞానేత్రోఽలోక ఇతి శ్రుత్యా ముక్తావపి జీవపరయోర్భేదోఽభిధీయతేఽలోకో ముక్తోఽపి ప్రజ్ఞానేత్రో బ్రహ్మనేతృక ఇతి I నీయతేఽనేనేతి నేత్రమ్ I దామ్నీత్యదిసూత్రాత్ I ప్రజ్ఞా చ బ్రహ్మ I "ప్రజ్ఞా ప్రతిష్ఠా ప్రజ్ఞానం బ్రహ్మ' ఇతి వాక్యశేషాత్ I నచాత్ర లోక ఇతి పదం ఛేద్యమ్ I జనభువనదేహరూపస్య లోకస్య ప్రాగేవ బ్రహ్మనేతృకత్వస్యోక్తత్వేన పునరుక్తిప్రసఙ్గాత్ I నచ నేతృనేతవ్యయోరభేద: క్వచిదస్తి I నచావాన్తరముక్తివిషయేయం శ్రుతి: I తత్ర లోకాతీతతాఽయోగాత్ I దేహేన్ద్రియాదివైకల్యం ఖల్వలోకత్వమ్ I పరమముక్తౌ చానువర్తమానో భేదో నావిద్యాకల్పితో భవితుమర్హత్యతిప్రసఙ్గాదితి I

నను ము(క్తౌ భేదాభావేనే)క్తావభేదేఽనేకా: శ్రుతయ: స్మృతయశ్చ సన్తి I తత్కథమేకాకినీయం శ్రతిర్ముక్తౌ భేదసాధనాయాలమిత్యతో బహ్వీ: శ్రుతిస్మృతీరత్రోదాహరతి- ఏతమితి II

"ఏతమానన్దమయాత్మానముపసఙ్క్రమ్య' ఇత్యన్యా శ్రుతిర్ముక్తస్య పరస్మాద్భేదమాహ I సామీప్యప్రాప్తేరభిధానాత్ I నచేయమవాన్తరముక్తి: I "అస్మాల్లోకాత్ప్రేత్య' ఇతి విదేహత్వవచనాత్ I "తదా విద్వాన్పుణ్యపాపే విధూయ నిరఞ్జన: పరమం సామ్యముపైతి' ఇత్యపి శ్రుతిర్ముక్తౌ జీవస్య బ్రహ్మణో భేదమాచష్టే I సామ్యస్య భేదసమానాశ్రయత్వాత్ I పుణ్యపాపాఞ్జనాఖ్యవిద్యావిధూననాభిధానాదస్యాపి పరమముక్తివిషయత్వం జ్ఞాయతే I

ఇదం జ్ఞానమితి భగవద్వాక్యేఽపి మమ సాధర్మ్యమాగమా ఇతి భేదో జ్ఞాయతే I సర్గప్రలయయోరప్యుపజననవ్యథాఽభావోక్త్యా పరమముక్తిత్వం చ I

ఉపసమ్పద్యేత ఇత్యనేన "పరఞ్జ్యోతిరుపసమ్పద్య స్వేన రూపేణాభినిష్పద్యతే I స తత్ర పర్యేతి జక్షన్క్రీడన్రమమాణ:' ఇత్యేతాం శ్రుతిమర్థతోఽనువదతి I అత్రాపి

సామీప్యప్రాప్త్యాదినా భేదోఽవగమ్యతే । "అస్మాచ్ఛరీరాత్సముత్థాయ స్వేన రూపేణాభినిష్పద్యతే' ఇత్యుక్త్యా పరమమోక్షత్వం చ ।

శాఖాం శాఖామితి మహాభారతవాక్యే భేదావభాస: స్ఫుట ఏవ । తస్య చ పరమమోక్షవిషయతాప్రదర్శనార్థమాచక్ష్వేత్యాదిపూర్వవాక్యార్థసఙ్గ్రహకథనమ్ । ఇత్యుక్తే ప్రజాపతినేతి పృష్యే । తస్య మధ్యే పుణ్యగన్ధ: సహస్రశాఖో విమలో విభాతి । తస్య వేతసస్య శాఖాం శాఖామాశ్రిత్య ధానాపూపవత్య: మాంసకామవత్య: । అర్శఆదిభ్యోఽచ్ । పాయసం కర్దమస్థానీయం యాసాం తాస్తథోక్తా: । యస్మిన్ లోకే । ఈజిరే యజన్తే చ । తదక్షరం పరమం బ్రహ్మ । తత్రైవ పరమేశ్వరాన్తర ఏవ ।

భేదదృష్టయేతి భాగవతవాక్యస్యాయమర్థ: । "ఆద్య: స్థిరచరాణాం యో వేదగర్భ: సహర్షిభి: । యోగేశ్వరై: కుమారాద్యై: సిద్ధైర్యోగప్రవర్తకై: । స జీవేశ్వరాదిభేదజ్ఞానేనాభిమానేనేశ్వరబహుమానేన నివృత్తకర్మణా చ జగత్కతర్ృత్వాత్సార్వజ్ఞాదిగుణోపేతం పరమపురుషాఖ్యం పరం బ్రహ్మ సఙ్గత్యముక్త: సన్ప్రవిశ్య పున: కాలాఖ్యపరమేశ్వరమూర్త్యా సృష్టికాలే జాతే సత్యగుణవ్యతిరేకే సత్త్వాదిగుణవిక్రియాహీనే విష్ణులోకే పూర్వవత్సర్వముక్తాధిపతిర్జాయత ఇతి । అత్ర తు భేద: స్ఫుట ఏవ । హిరణ్యగర్భముక్తిత్వాదేవ పరమముక్తిత్వం చ సిద్ధమ్ ।

"ఋచాం త్వ: పోషమాస్తే పుపుష్వాన్గాయత్రం త్వో గాయతి శక్వరీషు । బ్రహ్మా త్వో వదతి జాతవిద్యాం యజ్ఞస్య మాత్రాం విమిమీత ఉ త్వ' ఇతి మన్త్రస్యాయమర్థ: । ముక్తిస్థానే త్వ: కశ్చిద్ బ్రహ్మా ఋచాం పోషం పుపుష్వానాస్తే ఋచ: పుష్ట్యా: కుర్వన్నాస్తే । త్వో బ్రహ్మా శక్వరీషు ఋక్ష్వారూఢం గాయత్రం సామ గాయతి । త్వో బ్రహ్మా జాతవిద్యాం పౌరుషేయవిద్యాం వదతి । త్వో బ్రహ్మా యజ్ఞస్య విష్ణోర్మాత్రామంశమేవ విమిమీతే ధ్యాయతీతి । అత్రాపి భేద: స్ఫుట ఏవావభాసతే । బ్రహ్మబాహుల్యశ్రవణాత్పరమమోక్షత్వం చ । నచాస్య ఋత్విగ్విషయత్వమ్ । బ్రహ్మణో జాతవిద్యావాదిత్వస్యాప్రసిద్ధత్వాత్ । చతుర్ణామపి పాదానాం హోత్రాదిభిన్నవిషయత్వే తృతీయపాదే త్వ ఇతి చ వ్యర్థం స్యాత్ । చశబ్దో వాక్యశేషసముచ్చయే ।

పరేణ ప్రేరితా: సదేత్యనేన "స వా ఏష బ్రహ్మనిష్ఠ ఇదం శరీరం మర్త్యమతిమృజ్య బ్రహ్మాభిసమ్పద్య బ్రహ్మణా(ఽభి)పశ్యతి' ఇత్యాదిశ్రుతీ: । "యథేష్యం పరివర్తన్తే తస్యైవానుగ్రహేరితా' ఇత్యాదిస్మృతీశ్చోపపాదత్తే ।

యత్కామ ఇత్యనేన "న హాస్య కర్మ క్షీయతేఽస్మాద్ధయేవాత్మనో యద్యత్కామయతే తత్తత్సృజత' ఇతి శ్రుతిరుపాదీయతే । ముక్తో యద్యత్కామయతే తత్తద్వస్తు తత్కర్మ సృజతే । కథమ్ । యత్సృజతే తదస్మాదాత్మన ఏవ పరమేశ్వరానుగ్రహద్వారైవేత్యర్థ: । అద్ధైవేతి హ్యేవశబ్దార్థ: ।

అత్రేశ్వరాజ్జీవస్య భేద: స్పష్ట ఏవ । కర్మాక్షయవచనాత్పరమముక్తిత్వం చ ।

సహైవేత్యనేన "సోఽశ్నుతే సర్వాన్కామాన్సహ బ్రహ్మణా విపశ్చితా' ఇతి శ్రుతిముపాదత్తే । బ్రహ్మణా బ్రహ్మాత్మకామతయా సర్వాన్కామాన్సహ యౌగపద్యేన భుఙ్క్త ఇతి వ్యాఖ్యానం తు శ్రౌతాక్షరాననుగుణం తత్సిద్ధాన్తాననుగుణం చ । నిస్తీర్ణేత్యనేన "తీర్ణో హి తదా సర్వాన్శోకాన్హృదయస్య భవతి' ఇతి శ్రుతిర్గృహ్యతే । తదా సర్వాన్ శోకాంస్తీర్ణో ముక్తో హృదయస్య బ్రహ్మణ: శేషభూతో భవతీత్యర్థ: । హృదయనత్వాద్ హృదయం బ్రహ్మ । తద్గుణా హృద్గుణా దు:ఖాద్యా: । అత్ర సర్వశోకతరణాత్పరమముక్తిత్వమవగమ్యతే ।

దు:ఖాదీంశ్చ పరిత్యజ్యేత్యనేన "జ్యోతిర్మయేషు దేహేషు స్వేచ్ఛయా విశ్వమోక్షిణ: । భుఞ్జతే సుసుఖాన్యేవ న దు:ఖాదీన్కదాచన' ఇత్యాది(కం) బ్రహ్మవైవర్తవాక్యం గృహ్యతే । అత్ర బహువచనేన భేదో దు:ఖాద్యభావేన పరమముక్తిత్వం చావ(సీయతే)భాసతే ।

జగద్వ్యాపారేత్యనేన స్వాధికానన్దసమ్ప్రాప్తౌ సృష్ట్యాదివ్యాపృతిష్వపి । ముక్తానాం నైవ కామ: స్యాదన్యాన్కామాంస్తు భుఞ్జతే' ఇతి వారాహవచనం గృహ్యతే । అత్ర చైశ్వర్యమర్యాదయా భేదో గమ్యతే । స్వపక్షసాధనముపసంహరతి- ఇత్యాదీతి ॥

ముక్తస్య పరబ్రహ్మణ ఇతి శేష: ।

ఇదానీం పరపక్షం నిరాకరిష్యన్యదుక్తం శ్రుతిభిశ్చానుమాబలాదిత శ్రుతిసాచివ్యేన అనుమానమ్, తత్తావన్నిరాకర్తుముపక్రమతే- నానుమా చేతి ॥

చశబ్దః స్వపక్షసాధనపరపక్షని(రసన)రాససముచ్చయార్థః। ప్రమాపయేత్ ప్రమితం కుర్యాత్ । యద్వా జీవేశ్వరాభేదే పరోపన్యస్తసమస్తప్రమాణనిరసనప్రతిజ్ఞేయమ్ । తథాచ శ్రుతిస్మృతీ చేతి చార్థః।

తత్కథమిత్యతోఽనుమానం తావదనువదతి- మిథ్యైవేతి ॥

భేదో మిథ్యేత్యేతావత్యుక్తే చన్ద్రభేదాదినా సిద్ధసాధనం స్యాదిత్యోత విమత ఇత్యుక్తమ్ । జీవబ్రహ్మణోర్భేద ఇతి యావత్ । స్తమ్భకుమ్భాదిభేదస్య పక్షతుల్యత్వాన్న తత్ర భేదత్వహేతోర్వ్యభిచారః శఙ్కనీయ ఇతి జ్ఞాపనార్థం వా । యావాన్కశ్చిద్విమతో భేదః స సర్వోఽపీతి । భేదగ్రహణం (వి)స్పష్యార్థమ్ । సాధ్యావధారణేనాసిద్ధయాద్యాభాసోద్ధారం సూచయతి । భేదమిథ్యాత్వసిద్ధావభేద ఏవ వాస్తవః సిద్ధయతీతి భావః।

దూషయితుం పృచ్ఛతి- సాధ్యేతి ॥

అయం జీవబ్రహ్మభేదస్య మిథ్యాత్వలక్షణః। సన్నితి స్వమతానుసారేణ । నను మిథ్యాత్వం సచ్చేత్తద్యస్య తదపి సత్స్యాత్ । నహి సమ్భవతి నాస్తి ధర్మీ ధర్మశ్చాస్తీతి । తథాచ వైపరీ(త్యమేవ)త్యమ్ । మైవమ్ । మిథ్యాత్వం ఖల్వత్యన్తాభావప్రతియోగిత్వం తచ్చ బుద్ధిద్వారేణైవ । అత్యన్తాసతోఽపి ప్రతీతిరఙ్గీక్రియతే । తథాచ మిథ్యాత్వమస్తీత్యస్య తత్ప్రతియోగికోఽత్యన్తాభావః సన్నిత్యర్థః। నచాత్ర కోఽపి విరోధః।

అసన్వేతి మాధ్యమికమతానురోధేన । నహి ప్రతివాదిన్యాశ్వాసోఽస్తి । యేనాసౌ స్వమతమతిప(తీ)త్య న వదేదితి నిశ్చినుమః।

ఉభయం నవేతి ప్రతివాదిమతానుసారేణ । సదాదిపక్షదూషణసామ్యాదితి బ్రూమః। యద్వోభయం (వేతి) చేతి తృతీయః పక్షః। నేతి చతుర్థః। ఉభయం న వేత్యర్థః। ఆద్యం దూషయతి- యదీతి ॥

యద్యయం సాధ్యధర్మః సన్నిత్యుచ్యతే తదా మాయావాదినోఽపసిద్ధాన్తః స్యాత్ । నహి జీవబ్రహ్మణోర్భేదస్య మిథ్యాత్వం బ్రహ్మ, యేన తస్య సత్త్వేఽపి సదద్వైతవాదినో నాపసిద్ధాన్తః స్యాత్ । బ్రహ్మణో నిర్వికల్పకత్వాత్ ।

ద్వితీయే దోషమాహ- స ఏవేతి ॥

అపసిద్ధాన్త ఏవ । మిథ్యాత్వస్యాసత్త్వే (అపి) సత్త్వమేవ జీవబ్రహ్మభేదస్య స్యాత్ । నచాసత్ ప్రమాణవిషయ ఇతి తేషాం పక్షః । అనేన సదసత్త్వపక్షోఽపి నిరస్తో వేదితవ్యః । అన్తిమమపాకరోతి- నోభయం చేదితి ।

తదుభయవిలక్షణత్వం చ జీవబ్రహ్మభేదమిథ్యాత్వేఽన్యత్ర వా క్వాపి న సిద్ధమ్ ।

నన్వనేన కిముక్తం స్యాత్ । అప్రసిద్ధవిశేషణత్వమితి చేన్న । సదసద్వైలక్షణ్యస్య పక్షవిశేషణత్వాభావాత్ । మిథ్యాత్వమేవ పక్షవిశేషణముపన్యస్తం తద్ధర్మ ఏవ సదసద్వైలక్షణ్యమ్ । నచ విమతం బుద్ధిమత్కర్తృపూర్వకమితివద్విశేషణేనాపి ప్రసిద్ధేన భావ్యమితి వాచ్యమ్ । వైషమ్యాత్ । యద్ధి వ్యాపకకోటినివిష్యం వివాదపదం చ తస్య ప్రసిద్ధతాఽవశ్యమ్భావినీ । అన్యథా వ్యాప్తిగ్రహణపక్ష(త్వ)యోరసమ్భవాత్ । అస్తి చ బుద్ధిమత్త్వస్యాపి వ్యాపకోటి(టౌ) నివేశాది న తు సదసద్వైలక్షణ్యస్యేతి । ఉచ్యతే । యో హ్యర్థః ప్రమాణసాధ్యః స సమ్భావితప్రకారేష్వన్యతమప్రకారవానుపలబ్ధః । ఇదం చ జీవబ్రహ్మభేదస్య మిథ్యాత్వం న సదాదిప్రకారవదఙ్గీకర్తుం శక్యం ప్రకారత్రయస్యాపసిద్ధాన్తపరాహతత్వాత్ । చతుర్థస్యాప్రామాణికత్వాత్ । న హ్యప్రామాణికేన ప్రకారేణ ప్రకారవత్కిఞ్చిద్భవతి । అతో వ్యాపకానుపలబ్ధిబాధితం జీవబ్రహ్మణోర్భేదస్య మిథ్యాత్వం న సాధయితుం శక్యమితి సముదాయార్థో

వివక్షిత ఇతి న కాచిదనుపపత్తిః । అనేనైవాభిప్రాయేణ టీకాఽపి నేతవ్యేతి ।

దూషణాన్తరమాహ- ఇతి మానస్యేతి ॥

మీయత ఇతి మానమ్ । కృత్యల్లుటో బహులమితి వచనాత్ । మిథ్యాశబ్దార్థం వికల్ప్యాప్యేవం దూషణమభిధానీయమిత్యర్థ: । తథాహి । కిం మిథ్యేత్యసత్త్వముచ్యతే । కింవాఽనిర్వాచ్యత్వమ్ । ఆద్యేఽపసిద్ధాన్త: । ద్వితీయేఽప్రసిద్ధవిశేషణతా పక్ష స్యేతి । సత్త్వాభావో మిథ్యాపదార్థ ఇతి చేన్న । తస్యైవాసత్త్వ(శబ్దార్థ)పదార్థత్వేనాపసిద్ధాన్తానిస్తారాదితి ।

దోషాన్తరమాహ- ఇతీతి ॥ మానస్య లిఙ్గస్య । భేదత్వ హేతురపి సన్న సన్వా సదసన్వా అనిర్వాచ్యో వేతి వికల్ప్యాద్యేఽద్వైతవాదినోఽసిద్ధి: । దృష్టాన్తస్య సాధనవికల: । ద్వితీయతృతీయయోర్ద్వయోరపి । చతుర్థే ద్వైతవాదిన ఇతి దూషణమభిధాతవ్యమిత్యర్థ: । నచ సదసదాదౌ భేదత్వసామాన్యమస్తి । యేన ధూమవత్త్వవదయం హేతు: స్యాత్ ।

జీవో బ్రహ్మణో న భిద్యతే ఆత్మత్వాద్బ్రహ్మవదిత్యాదావనుమానాన్తరేఽప్యేవమేవ వికల్ప్య దూషణాన్తరమభిధాతవ్యమిత్యాహ- ఇతి మానస్యేతి ॥ యద్వాఽద్వైతవాదిప్రయుక్తేషు విరుద్ధవిషయేషు సర్వేష్వపి అనుమానేష్వేవం సాధ్యం హేతుం చ వికల్ప్య దోషో వక్తవ్య ఇత్యతిదిశతి- ఇతీతి ॥

న సిద్ధం తదిత్యయుక్తమ్ । పక్షీకృతే భేదే వా ప్రపఞ్చే వాఽవిద్యాయాం వా శక్తిరజతాదౌ వాఽనిర్వచనీయత్వస్య ప్రమాణేన సాధయితుం శక్యత్వాదిత్యత ఆహ- నచేతి ॥

యదా భేదమిథ్యాత్వస్య సత్త్వాదివికల్పేన దూషణాభిధానం తదాన్తరశబ్దో విశేషవచన: । యదా తు మిథ్యాశబ్దా(ర్థం)ర్థవిక(ల్ప్య)ల్పేన దూషణాభిధానం తదాన్యన్మానం మానాన్తరమ్ । ఏతత్ అనిర్వాచ్యత్వమ్ । క్వచిత్ ఇత్యుక్తస్థలేషు ।

తత్కథమితి చేదిత్థమ్ । కస్యచిత్పదార్థస్యానిర్వాచ్యత్వే ప్రత్యక్షం వా ప్రమాణముచ్యతే అనుమానం వాఽఽగమో వాఽర్థాపత్తిర్వోపమానం వాఽభావో వేతి మనసి వికల్పాన్నిధాయ పరాఙ్గీకారప్రాచుర్యానురోధేనానుమానం తావదపాకరోతి- అనుమానేన చేదితి ॥

విమతమనిర్వాచ్యం బాధ్యత్వాదిత్యాద్యనుమానేన శుక్తిరజతాదేరనిర్వాచ్యత్వం సాధ్యతే చేదనవస్థా భవిష్యతి । కథమ్ । సైవ హి

అప్రసిద్ధవిశేషణతాపరిహారార్థానుమానపరమ్పరాద్వారికా ప్రసిద్ధైవేత్యర్థ: । యదత్ర వక్తవ్యం తత్ర్రథమసూత్ర ఏవాస్మాభిరభిహితమ్ ।

ఆగమమపాకరోతి- నచేతి ॥

తదర్థోఽనిర్వచనీయార్థ: । అనుపలమ్భాదితి భావ: । నను కథం నాస్తి । నాసదాసీన్నోసదాసీత్తదానీమిత్యాగమస్య విద్యమానత్వాదిత్యత ఆహ- నాసదితి ॥

ఇత్యాగమ ఇతి శేష: । తత్ అనిర్వాచ్యం వస్తు । అయం భావ: । పదసమన్వయబలేన ప్రతీత: పదార్థసంసర్గో హి వాక్యార్థో నాపర: । అన్యథాఽర్థాపత్త్యాదేరప్యాగమాన్తర్భావప్రసఙ్గాత్ । అత్ర చ ప్రలయే సదాద్యభావమాత్రం వాక్యాత్ర్పతీయతే న పునరనిర్వాచ్యం వస్తు । తతో నాయమాగమోఽనిర్వాచ్యార్థ ఇతి । మా భూదయమాగమోఽనిర్వచనీయార్థ: । తథాఽప్యేతద్వచనబలేనానిర్వచనీయార్థ: సేత్స్యతి । తథాహి । అత్ర తావత్ర్పలయే సదసదభావ; ప్రతిపాద్యతే । తత్సామర్థ్యాత్తదా విద్యమానస్యార్థస్య సత్త్వాసత్త్వప్రతిషేధావగతౌ పరిశేషాదనిర్వాచ్యత్వావగతే: । నచ తదా వస్తుమాత్రాభావ: । పున: సృష్ట్యనుపపత్తే: । అభావస్యాఙ్గీకార్యత్వాచ్చ ।

పరిశేషశ్చార్థాపత్తిరనుమానం వేత్యాశఙ్కతే- పరిశేషాదితి ॥

పరిశేషాదనిర్వాచ్యం వస్తు సిద్ధయేదిత యద్యుచ్యత ఇతి సమ్బన్ధ: । అత్ర బ్రూమ: । భవేదిదం యద్యత్ర సదసచ్ఛబ్దౌ ప్రతీతార్థౌ స్యాతామ్ । నచైవమ్ । ప్రత్యక్షాప్రత్యక్షపఞ్చమహాభూతపరత్వాత్ । "న సత్తన్నాసదుచ్యతే' ఇత్యాదౌ తత్ర ప్రయోగాత్ । కుత ఏతదితి చేత్ర్పతీతార్థత్వేఽనిష్టప్రసఙ్గాదితయాశయవానాహ- పరాత్మన ఇతి ॥

తర్హి సత్త్వేనాఙ్గీకృతస్య పరమాత్మన ఏవానిర్వాచ్యత్వం స్యాదిత్యర్థ: । కుత ఇత్యత ఆహ- పరిశిష్యో హీతి ॥

సదసత్ప్రతిషేధసామర్థ్యాత్సర్వకార్యప్రలయేఽవశిష్యస్య ఖల్వనిర్వాచ్యత్వమేవేష్యవ్యమ్ । అసౌ పరమాత్మా యస్మాత్తదా ప్రలయవేలాయామలీనతయాఽవశిష్యస్తస్మాత్తస్యానిర్వాచ్యత్వం భవేదితి ।

నచ వాచ్యం యద్యపి ప్రలయే పరమాత్మా విద్యత ఏవ । తథాఽపి తమ ఆసీదిత్యదిసన్నిహితవాక్యాత్తమోఽవిద్యాఖ్యం బుద్ధిసన్నిహితమితి తదుపక్తాయాం బుద్ధౌ పరిశేషప్రమాణమపి తమస ఏవ అనివర్ాచ్యతామాధాస్యతీతి । ఆనీదవాతమితి వాక్యేన బ్రహ్మణోఽపి బుద్ధిసన్నిధానాత్ । సత్యం జ్ఞానమితి తస్య సత్యత్వావగమాదపవాద ఇతి చేన్న । ఆసీదితి తమసోఽపి సత్త్వావగమాదపవాదః స్యాత్ । సాంవ్యావహారికం సత్త్వం తదితి చేత్ । బ్రహ్మణోఽపి తథా కిన్న స్యాత్ । కిఞ్చాస్మిన్వ్యాఖ్యానే తదానీమితి వ్యర్థం సదా తమసోఽనిర్వాచ్యత్వాత్ । అన్యపరం వాక్యమితి చేత్ । తథాఽప్యసన్నాసీదితి వ్యర్థమేవ । ప్రాప్త్యభావాత్ ।

"న తం విదాథ య ఇమా జజానాన్యద్యుష్మాకమన్తరం బభూవ । నీహారేణ ప్రావృతా జల్ప్యా చాసుతృప ఉక్థశాసశ్చరన్తి । త ఇమే సత్యాః

కామా అనృతా పిధానా' ఇత్యాద్యాగమస్తర్హ్యజ్ఞానస్యానిర్వాచ్యత్వే ప్రమాణమిత్యత ఆహ- నచేతి ॥

తత్రానిర్వాచ్యేఽర్థే మానమితి శేషః । అన్యానృతశబ్దాభ్యామనిర్వచనీయాజ్ఞానాభిధానాత్కథం నేత్యతోఽనిర్వాచ్యత్వం నిర్వక్తి- సదసదితి ॥

సదసతీ ప్రతియోగినీ యస్య తత్తథోక్తమ్ । యన్న సన్నాప్యసత్తద్ధయనిర్వాచ్యమ్ । నచాత్ర తత్ప్రతిపాదకః శబ్దోఽస్తి । అనృతాదిశబ్దస్య త్వన్యథా వ్యాఖ్యానాదితి ।

ప్రత్యక్షం ప్రతిక్షిపతి- నచేతి ॥

నహీదమనిర్వాచ్యమితి కశ్చిల్లౌకికః పరీక్షకో వా చక్షురాదినేక్షతే । బాధోత్తరకాలం మిథ్యైవ రజతం ప్రత్యభాదిత్యనువాదాత్కథం నేక్షత ఇతి చేన్న । మిథ్యాశబ్దస్యాసదర్థత్వాత్ ।

అర్థాపత్తిమపాకరోతి- నచేతి ॥

అనుమానాత్పృథక్ ప్రామాణికైరితి శేష: । అనుమానం చాప్రసిద్ధవిశేషణతయా నిరస్తమితి భావ: ।

కిఞ్చ నాస్త్యసావనుపపద్యమానోఽర్థో యేన కస్యచిదర్థస్యానిర్వాచ్యతాపత్తి: స్యాత్ ।

అథ మతమ్ । యది వియదాదివిశ్వం వా శుక్తిరజతాదికం వా సత్యాస్యాత్తదా న బాధ్యేత । సతో బాధాయోగాత్ । నహి (సంశ్చిదాత్మా) సన్నాత్మా బాధ్యతే । యది వాఽసత్యాస్యాత్తర్హి న ప్రతీయేత । అసత: ప్రతీత్యయోగాత్ । నహి నరి ృఙ్గం భాతి గవీవ । అతో బాధప్రతీత్యోరనుపపత్త్యాఽనిర్వాచ్యత్వం గమ్యత ఇత్యత ఆహ- బాధేతి ॥

అర్థాపత్తిర్నేష్యత ఇతి వర్తతే । ఏకదేశోక్త్యైర్తనేనోక్తం సర్వముపాత్తం వేదితవ్యమ్ । సతో బాధాయోగాదిత్యాద్యుక్తార్థాపత్తిర్నానిర్వాచ్యత్వం గమయితుమలమిత్యర్థ: । వియదాదే: సత్త్వే శుక్తిరజతాదేశ్చాసత్త్వేఽనుపపత్త్యభావాదితి భావ: ।

నను యది వియదాదికం సత్యాస్యాత్తదా బాధో న స్యాదిత్యుక్తమిత్యత ఆహ- బాధాభావత ఇతి ॥

వియదాదేర్విశ్వస్య బాధాభావత ఏవ, సత్త్వే బాధో న స్యాదితీష్టాపాదనమేతత్ । నేహ నానాఽస్తీతి శ్రౌతనిషేధాత్మా బాధోఽస్తీతి చేన్న । తస్య ప్రా(జ్నిషి)గేవ నిషిద్ధత్వాత్ । తదిదమాహ హిశబ్దేన । అనేనాక్షేపకాసిద్ధిశ్చోక్తా భవతి ।

విమతం బాధ్యం దృశ్యత్వాద్ భ్రాన్తివదితి వియదాదౌ బాధ: ప్రమిత ఇత్యత ఆహ- నహతి ॥

తస్మాద్దృష్టాన్త: సాధ్యవికల ఇత్యర్థ: ।

కథమితి చేత్ । వక్తవ్యం (హి క) తర్హి కస్య బాధ సతి । కిం జ్ఞానస్యోత విషయస్య । నాద్య: । అధిష్ఠానజ్ఞాననాశ్యత్వలక్షణస్య పరాభిమతస్య బాధస్య తత్ర స్వభావభఙ్గురేఽభావాత్ । అన్యథా ప్రమితేరపి తత్ర(ప్ర)సఙ్గాత్ । పరమతే జ్ఞానస్య సాక్షిత్వేన వినాశాయోగాచ్చ । ద్వితీయం ప్రతి షేధతి- విషయస్యేతి ॥

న కుతోఽపీత్యర్థ: । కుతో నేతి చేత్ । విషయ: కోఽభిమత: కిం శుక్త్యాది: కిం వా రజతాది: । ఆద్యే హేతుమాహ- విద్యమానం హీతి ॥

"న హి భ్రాన్తౌ" ఇత్యతో మణ్డూకప్లుత్యా నేత్యనువర్తతే । విద్యమానం యథార్థజ్ఞానోదయానన్తరమప్యనువర్తమానం నహి బాధ్యతే । తథా సత్యాత్మనోఽపి బాధప్రసఙ్గాదితి భావ: । ద్వితీయే (యుక్తిమా) హేతుమాహ- విద్యమానం హీతి ॥ యత్పూర్వం విద్యమానం తదేవ కేనచిన్నాశ్యతే (నత్వవి)నావిద్యమాన్ । శుక్తిరజతాదికం చావిద్యమానమితి తస్య నాశ్యత్వాయోగాత్తద్విషయో బాధ: సుతరామయుక్త ఇతి । అసతో నాశ్యత్వం నాస్తి కిన్తు విద్యమానస్యైవేత్యత్ర దృష్టాన్తావాహ- నహీతి ॥ అయమత్ర ప్రయోగ: । శుక్తిరజతం న నాశ్యమసత్త్వాత్ । యదసత్తన్న నాశ్యం యథా వన్ధ్యాసుత: । యద్వా యన్నాశ్యం న తదసద్యథా యజ్ఞదత్త ఇతి ।

స్యాదేతత్ । బాధానభ్యుపగమే లౌకికవైదికవ్యవహారవిరోధోఽపసిద్ధాన్తశ్చ స్యాదిత్యత: సర్వథాఽఙ్గీకర్తవ్యే బాధే తద్దృష్టాన్తేన వియదాదేరపి బాధాయోగాత్సత్త్వానుపపత్తిరిత్యత ఆహ- బాధేతి ॥

క్వేత్యాక్షేపే । ఇదముక్తం భవతి । సత్యమఙ్గీక్రియత ఏవ బాధోఽస్మాభి: । కిన్త్వన్యథావిజ్ఞాతస్య సమ్యగ్విజ్ఞానగోచరత్వలక్షణ: । స తు భ్రాన్తావివ వియదాదావప్యస్త్యేవ । క్షణికత్వబ్రహ్మపరిణామత్వాదిరూపేణ విజ్ఞాతస్య స్థాయిత్వాదిరూపేణావగమాత్ । అధిష్ఠానయాథాత్మ్యజ్ఞాననాశ్యత్వస్యైవ ప్రాఙ్నిరస్తత్వాత్ । తత్సాధనే సిద్ధసాధనతా స్యాత్ । నచ తేన వియదాదౌ సత్త్వప్రతిక్షేప: సమ్భవతి । యత్సత్తన్న బాధ్యత ఇతి వ్యాప్తేరనవగతత్వాత్ । స (తోఽప్యా)త్యస్యాప్యాత్మనోఽన్యాకారేణ విదితస్య సమ్యగ్విజ్ఞానగోచరత్వస్యోభయసిద్ధత్వాత్ । నచార్థాపత్తే: పృథక్ ప్రమాణత్వే కిం వ్యాప్త్యేతి వాచ్యమ్ । నహి వయమనుపపద్యమానర్స్యోపపాదకేనార్థేన వ్యాప్తేరభావం చోదయామ: । కిన్తు సత్త్వస్య బాధాభావేన బాధస్య వా సత్త్వాభావేన । నహి బాధ ఏవానుపపద్యరమానోఽర్థ: ।

కిన్తు ప్రతీతత్వే సతి బాధ: । తస్య చాన్యథాఽనుపపత్తిం వ్యుత్పాదయతా సర్వథాఽసత్త్వే బాధో న

స్యాదితి ప్రసఙ్గో వా బాధాత్సన్న భవతీత్యనుమానం వా వాచ్యమ్ । తదుభయం చ వ్యాప్త్యపేక్షమేవ । యదా తు ప్రమాణద్వయవిరోధోఽర్థాపత్తిస్తదా స్పష్ట ఏవ వ్యాప్త్యభావో దోష ఇతి । నను బాధాయోగాదితి పఞ్చమీ కిమర్థా । ఉచ్యతే । సతో బాధాయోగాద్బాధ్యమానమిదం న సదిత్యనుమానే వ్యాప్తిరేషా క్వ దృశ్యత ఇతి వ్యాఖ్యాయతే । యద్వాఽస్మదభిమతబాధాభ్యుపగమే బాధాయోగాత్సత ఇత్యాదికం నోపపద్యత ఇతి నఞోఽనువృత్త్యా వ్యాఖ్యా । కుత ఇత్యాశఙ్కాయాం వ్యాప్తిరిత్యాదికం వ్యాఖ్యేయమ్ ।

ఏవం వినాశలక్షణం బాధం సిద్ధవత్కృత్య శక్తిరజతాదౌ వియదాదౌ చ బాధస్యాసిద్ధిరభిహితా । ఇదానీం తామేవ వివరితుం బాధస్వరూపం పరం పృచ్ఛతి- కశ్చేతి ॥

యోఽయం వియదాదే: శుక్తిరజతాదేశ్చ సత్త్వాభావసిద్ధయర్థం బాధ ఉద్దిష్టోఽయం క: । కిం (వి)జ్ఞానేన వినాశ: కింవా నివృత్తిర్యద్వా నాసీన్నాస్తి న భవిష్యతీతి కాలత్రయసత్తానిషేధ ఇతి భావ: ।

నను వినాశనివృత్త్యో: కో భేద: । ఉచ్యతే ।

కేచిత్ఖలు మాయావాదినో వదన్తి । అధిష్ఠానయాథాత్మ్యజ్ఞానేన సవిలాసాఽవిద్యా వినశ్యతి । యావన్తి జ్ఞానాని తావత్యో హ్యవిద్యా ఇతి । తన్మతరీత్యా వినాశ ఇత్యుక్తమ్ । అపరే త్వేకైకావిద్యా తదవస్థావిశేషా ఏవ రజతాద్యుపాదానాని భవన్తీతి మన్వానా అధిష్ఠానతత్త్వజ్ఞానేన, సహ కార్యైరవిద్యా తిరోధత్త ఇతి । తత్సమయానుసారేణ నివృత్తిరితి ।

యద్వాఽవిద్యాయా విద్యయా వినాశో భవతి । కార్యం తు రజతాదికముపాదానవినాశే స్వయమేవ విలీయత ఇతి పరేషాం మతమ్ । తదుభయానుసారేణేదం కల్పద్వయమ్ । అథవాఽలౌకికరజతోత్పాదవాదినాం మతమనుసృత్య వినాశ ఇతి । మాయావాదినాం తు మతమనురుద్ధయ నివృత్తిరితి । యది వా, వినాశ ఇతి మాయావాదినాం మతమ్ । వివేకాగ్రహాత్ప్రవృత్తస్య వివేకగ్రహే సతి నివృత్తిరితి ప్రాభాకరమతమితి ।

ఆద్యం దూషయతి- నహీతి ॥

అసత ఇత్యుపలక్షణమ్ । అసదేవ రజతం ప్రత్యభాదిత్యుత్తరానుభవబలాదసదేవ తావచ్ఛుక్తిరజతమ్ । నచాసత: శశవిషాణవద్వినాశ: సమ్భవతి । స్వరూపనివృత్తిర్హి వినాశ: । నచాసత: స్వరూపమస్తి । వ్యాఘాతాత్ । నాపి వియదాదేర్వినాశ: సమ్భవతి । నిత్యత్వాత్ । ఘటాదేరపి ముద్గరాభిఘాతాదినైవ వినాశో నాధిష్ఠానతత్త్వజ్ఞానేనేతి పూర్వోక్తం స్మారయితుమేతదుక్తమితి హిశబ్ద: । JOSHI-9

ద్వితీయం నిరాకరోతి- నివృత్తిశ్చేతి ॥

తిరోభావాదిరూపా నివృత్తి: ఖల్వావిర్భావాదిరూపప్రవృత్తిమతో భవేత్ । సద్ధర్మశ్చావిర్భావ: । శుక్తిరజతాదికం చాసదిత్యుక్తమ్ । అత: అప్రవృత్తస్య తస్య నివృత్తిశ్చ కథమేవోపపద్యతే । యద్వా అవిద్యాయా ప్రవృత్తస్య తదుపాదానకస్య హి విద్యయా నివృత్తిరుక్తరూపోపపద్యతే । నచ శక్తిరజతాదికమవిద్యోపాదానకమ్ । అసత్త్వాత్ । అత: అప్రవృత్తస్య నివృత్తిశ్చ కథమేవోపపద్యతే । ఏతేన వియదాదావపి బాధాసిద్ధిరుక్తా వేదితవ్యా । ప్రాభాకరం ప్రతి రజతార్థితాఽభావాదినాఽప్రవృత్తస్య పురుషస్య నివృత్తిర్నోపపద్యత ఇతి తత్రావ్యాప్తేనర్ేదం బాధలక్షణమితి వ్యాఖ్యేయమ్ ।

తృతీయం దూషయితుమనువదతి- నాసీదితి ॥

యదేతావన్తం కాలం ప్రత్యభాత్తన్నాసీన్నాస్తి న భవిష్యతీతి త్రైకాలికసత్త్వనిషేధరూపజ్ఞానవిషయతా (యది) బాధ ఇత్యర్థ: । యద్యప్యేవంవిధం జ్ఞానం బాధ ఇతి వక్తవ్యం తథాఽపి తస్య రజతాదిసమ్బన్ధితాజ్ఞాపనార్థం జ్ఞానమేయతేత్యుక్తమ్ । దూషయతి- తదేతి ॥

యద్యేవం త్రైకాలికసత్త్వనిషేధలక్షణో బాధో వియదాదే: శుక్తిరజతాదేశ్చాఙ్గీక్రియతే । తదా అసద్వైలక్షణ్యమురరీకుర్వతా తేనైవ పునరసత్త్వమఙ్గీకృతం స్యాత్ । సత్త్వావిరహవ్యతిరేకేణ

శశవిషాణాదీనామప్యసత్త్వస్యానిరూపణాత్ । అపసిద్ధాన్తప్రసఙ్గాన్నాయం బాధః పరేణాఙ్గీకర్తుం శక్యత ఇత్యాశయః । అసిద్ధశ్చాయం బాధో వియదాదావితి ప్రాగేవోక్తమ్ ।

(నను)యదుక్తం శుక్తిరజతాదేరసత్త్వాన్న వినాశాదిలక్షణో బాధః సమ్భవతీతి । తద(సత్)సిద్ధమ్ । విమతం నాసత్ ప్రతీయమానత్వాత్, యత్రప్రతీయతే తన్నాసద్యథా పటః, యచ్చాసన్న తత్రప్రతీయతే యథా శశవిషాణమితి ప్రమాణేనాసత్త్వవిరహస్య నిశ్చితత్వాత్ । అత ఏవాసత్త్వేఽనుపపత్త్యభావాదర్థాపత్తేరన్యథైవోపపత్తిరిత్యపి ప్రత్యుక్తమ్ । ప్రతీతేరేవానుపపత్తేః । యచ్చోక్తం త్రైకాలికసత్త్వనిషేధేఽసత్త్వాఙ్గీకారప్రసఙ్గ ఇతి తదప్యసత్ । ప్రతీతత్వేనాసత్త్వానుపపత్తౌ నిషేధస్య సత్త్వోత్సారణమాత్ర ఏవ పర్యవసానోపపత్తేః । యదప్యత్రోక్తం సత్తావిరహవ్యతిరేకేణాసత్త్వం నామ దుర్నిరూపమితి, తచ్చాయుక్తమ్ । నిరుపాఖ్యత్వమసత్త్వమితి నిరూపణాత్ ఇతి చేన్న । అసతః ప్రతీత్యభావే ఖల్విదం సర్వం స్యాత్ । నచైవమ్ । అసతః ప్రతీతిం నిరాకుర్వతా త్వయైవ తస్యా అఙ్గీకార్యత్వాదిత్యాశయవానాహ- ప్రతీతిరితి ॥

వదన్నిత్యుపలక్షణమ్ । జానన్నిత్యపి ద్రష్టవ్యమ్ । అసతః ప్రతీతిర్నాస్తీతి నిషేధం కుర్వతా కుతోఽసతః ప్రతీతిరఙ్గీకార్యేత్యత ఆహ- నిషేధో హీతి ॥

ప్రతీతిర్నాసత ఇతి కిమసతః ప్రతీతిర్నిషిధ్యతే కింవా ప్రతీతేరసద్విషయత్వమ్ । ఆద్యే ప్రతిషేధవిషయతయా, ద్వితీయే ప్రతిషేధ్యనివిష్టతయాఽవశ్యమసతః ప్రతీతిరఙ్గీకరణీయా । తస్మాత్కథఞ్చిదుక్తప్రకారద్వయేనాప్రతీతస్య సమ్బన్ధీ నిషేధో నోపపద్యతే । న హ్యప్రతీతే భూతలే ఘటే వా భూతలే ఘటో నాస్తీతి ప్రతిషేధో దృష్టః । తదనేన విమతోఽసత్ప్రతీతిమాంస్తత్సమ్బన్ధినిషేధకర్తృత్వాత్తద్వ్యవహర్తృత్వాద్వా సమ్మతవదితి ప్రమాణం సూచితం భవతి । అవశ్యం చ ప్రామాణికం పరీక్షకేణాభ్యుపగన్తవ్యమ్ । మనస్యభ్యుపగమో వాచి నిషేధ ఇతి స్వక్రియావిరోధో వాఽనేన సూచిత ఇతి ।

ఏవమర్థాపత్తిం నిరస్యోపమానం చ నిరస్యతి- నచేతి ॥

అత్ర అనిర్వచనీయార్థసద్భావే । ప్రమాణమితి శేషః । తస్యాః సాదృశ్యాదినియతవిషయత్వాదితి భావః ।

వియదాదౌ శుక్తిరజతాదౌ వా ప్రత్యక్షేణానుపలమ్భేన వా సత్త్వాసత్త్వయోరభావసిద్ధావనిర్వచనీయార్థసిద్ధిరితి వక్తవ్యమ్ । నచ తద్యుక్తమ్ । యతో వియదాదౌ ప్రత్యక్షాత్సత్త్వమేవ నిశ్చీయతే । చశబ్దాచ్ఛుక్తిరజతాదావసత్త్వం చ నిశ్చీయత ఇతి గృహ్యతే । ప్రత్యక్షం విపరీతమనుపలమ్భశ్చాసిద్ధ ఇత్యర్థః ।

ఏవమనుమానాదీనాం ప్రత్యేకం దూషణమభిధాయ సాధారణం దూషణమాహ- ప్రత్యక్షాదితి ॥ ప్రత్యక్షేణ గగనాదౌ సత్త్వమేవ శుక్తిరజతాదౌ త్వసత్త్వమేవ నిశ్చీయతే । సద్గగనమ్, అస్తి మేఽజ్ఞానమ్, అసదేవ రజతం ప్రత్యభాదితి సర్వలోకసాక్షిణః సాక్షాత్కారిప్రత్యక్షస్య దురపహ్నవత్వాత్ । అతస్తదనిర్వాచ్యతాయామాశఙ్క్యమానాన్యనుమానాదీని ప్రత్యక్షాపహృతవిషయాణీతి "నోభయం చేన్న సిద్ధం తత్' ఇతి యుక్తమ్ ।

యద్వా జీవేశ్వరయోర్భేదో మిథ్యా భేదత్వాదిత్యాద్యనుమానస్య దూషణాన్తరమాహ- ప్రత్యక్షాదితి ॥ జీవేశ్వరభేదస్యావధార్యత ఇతి శేషః । తతః ప్రత్యక్షవిరుద్ధత్వేన కాలాత్యయాపదిష్యత్వం జీవేశ్వరభేదమిథ్యాత్వాదిసాధకానుమానస్యేతి భావః ।

స్యాదేతత్ । ఈశ్వరస్తావన్న ప్రత్యక్షసిద్ధః । శాస్త్రయోనిత్వస్యాభ్యుపగతత్వాత్ । నాపి సర్వే జీవాః । పరాత్మనాం పరాత్మానం ప్రతి ప్రత్యక్షత్వస్యానభ్యుపగమాత్ । నచాప్రత్యక్షవస్తుభేదః ప్రత్యక్షసిద్ధో దూరే తత్సత్యత్వమిత్యత ఆహ- శాస్త్రేతి ॥

ఈయతే ప్రత్యక్షేణేతి శేషః । ఉక్తం తావన్నైక ఏవ భేదోఽనేకత్ర వ్యాసజ్య వర్తతే కిన్త్వేకప్రతియోగికోఽపరధర్మిక ఇతి । తత్రప్రత్యక్షతాయాం చ ధర్మిణ ఏవ ప్రత్యక్షతోపయుజ్యతే । ప్రతియోగినస్త్వవగమమాత్రం, తథా లోకే దర్శనాత్ । తత్రేశ్వరస్యాత్మాన్తరాణాం చాప్రత్యక్షత్వేన తద్ధర్మికస్య భేదస్య ప్రత్యక్షేణ జ్ఞాతుమశక్యత్వేఽపి పరమేశ్వరప్రతియోగికః స్వాత్మధర్మికో భేదః ప్రత్యక్షేణ జ్ఞాతుం శక్యత ఏవ । స్వాత్మనః ప్రత్యక్షత్వాత్ । పరేశానస్య చ శాస్త్రేణావగతత్వాత్ । యస్తు శాస్త్రేణేశ్వరం న జానాతి తేన మా విమాయి తత్రప్రతియోగికః స్వాత్మనో భేదః । శాస్త్రాద్విదితేశ్వరస్యైవ ప్రత్యక్షం తతః స్వాత్మనో భేదే ప్రమాణముక్తమితి ।

తథాఽపి కథమనుమానస్య కాలాత్యయాపదిష్యత్వం భేదగ్రాహకస్య ప్రత్యక్షస్య ప్రాబల్యానిరూపణాదిత్యత ఆహ- అనుభూతీతి ॥

అత్రానుభూతిశబ్దేన సాక్షీ గృహ్యతే । ఉచ్యతే అనుమీయతే । పరార్థానుమానప్రయోగస్య వచనాత్మకత్వాదుచ్యత ఇత్యుక్తమ్ । అనుమానేనేత్యధ్యాహారో వా । ఏతదుక్తం భవతి । సాక్షిప్రత్యక్షం ఖలు స్వాత్మన: పరమాత్మభేదగ్రాహకమిష్యమ్ । తచ్చానుమానత: ప్రబలమేవ । తత్స్వరూపప్రామాణ్యయోర్ధర్మికోటినివిష్యస్య జీవస్య చ గ్రాహకత్వేనోపజీవ్యత్వాత్ । అతస్తద్విరోధేన కారణేన జీవబ్రహ్మణోరేకత్వం నానుమాతుం శక్యత ఇతి ।

అస్తు సాక్షిప్రత్యక్షమనుమానాత్ప్రబలం తస్యేశ్వరాత్స్వాత్మనో భేదగ్రాహకత్వం తు కుతో నిశ్చితం యేనానుమానం బాధితవిషయం స్యాదిత్యత ఆహ- కిఞ్చేదితి ।

ఉపలక్షణమేతత్ । అల్పజ్ఞోఽల్పశక్తిశ్చేత్యపి పూర్వార్ధే గ్రాహ్యమ్ । తథా సర్వకర్తా నిర్దు:ఖ ఇత్యపరార్ధే । అనుభూయతే స్వాత్మేతి శేష: । శ్రుత: "య: సర్వజ్ఞ:',"పరాఽస్య శక్తి:',"స హి సర్వస్య కర్తా',"నిరనిష్య:' ఇత్యాదావితి శేష: । అయమభిసన్ధి: । యో హి యమర్థమవ(ధి)గమ్య తద్విరుద్ధధర్మాణం యమధ్యక్షీకరోతి స తస్మాత్తస్య భేదం ప్రత్యక్షత: పశ్యత్యేవేతి సర్వసాక్షికమ్ । యద్యపి భేద: ప్రత్యక్షసిద్ధస్తథాఽపి ప్రతియోగినో వైధర్మ్యదశర్నం ప్రత్యక్షసాచివ్యమాచరతీతి న దోష: । దృష్టం హి రత్నతత్త్వసాక్షాత్కారే శాస్త్రీయలక్షణజ్ఞానస్య సాచివ్యమ్ । తదిహాపి శాస్త్రావగతసార్వజ్ఞాదిమదీశ్వర: పురుష: స్వాత్మనం తద్విరుద్ధాల్పజ్ఞత్వాదిధర్మవన్తం సాక్షిణాఽనుభవంస్తత: స్వాత్మనో భేదం కథం నాధ్యక్షీకుయర్ాదితి । అస్త్వేకస్య జీవస్యేశ్వరాద్భేద: సాక్షిసిద్ధ: । తథాఽపి తం విహాయాన్యత్రేశ్వరాభేదానుమానే న ప్రత్యక్షబాధ ఇత్యత ఉక్తమ్- సర్వైరేవేతి ॥ ఏకప్రత్యక్షబాధాభావేఽపి తత్తత్ప్రత్యక్షబాధో దుష్పరిహర ఇతి భావ: ।

నను జీవం పక్షీకృత్యేశ్వరాభేదసాధనే భవేదేయం ప్రత్యక్షవిరోధ: । నచైవమనుమీయతే । కిన్త్వీశ్వరం పక్షీకృత్య జీవాభేద ఇత్యత ఆహ- అనుభూతాద్ధీతి ॥నఈశ్వరం పక్షీకుర్వతా హి తత్సిద్ధిరవశ్యం వక్తవ్యా । నచ ప్రత్యక్షాదినా స సిద్ధయతీతి శ్రుతిరేవ తద్గ్రాహికా గ్రాహ్యా । ఏషా(హి) చ ధర్మిప్రమాణభూతా "య: సర్వజ్ఞ:' సత్యాదికా శ్రుతి: అనుమీశ్వరమల్పజ్ఞత్వాదినాఽనుభూతాజ్జీవాద్భేదేనవదతి । తస్మాత్ప్రత్యక్షబాధాభావేఽప్యుపజీవ్యశ్రుతివిరోధేన కాలాత్యయాపదిష్యతా దుష్పరిహరైవ । సదావగతాల్పజ్ఞత్వాదిమజ్జీరస్వరూపం ప్రతి సార్వజ్ఞాదిమదీశ్వరస్వరూపం ప్రతిపాదయన్తీ శ్రుతిస్తతస్తం భిన్నమేవ ప్రతిపాదయతి । అనుభవస్యాపలపితుమశక్యత్వాత్ । అనేనైవోభయపక్షీకారోఽపి పరాస్త: । ఉపజీవ్యప్రత్యక్షశ్రుతిబాధితత్వాదితి ।

ఏవమనుమానం నిరాకృత్యేదానీం తద్యోఽహమిత్యాదిశ్రుతిం నిరాకరోతి- ఉపజీవ్యేతి ॥

తుశబ్దో విశేషార్థ: । దుష్యం హ్యనుమానమప్రా(ణమేవ భ)ణం భవతి । శ్రుతేస్తు ప్రతీతార్థప్రచ్యావనమాత్రమితి । ఐక్యం జీవేశ్వరయో: । శ్రుత్యా హి యది జీవమనూద్య తస్యేశ్వరైక్యం బోధ్యతే తదా జీవగ్రాహకం సాక్షిప్రత్యక్షముపజీవ్యం స్యాత్ । తచ్చ భేదగ్రాహకమిత్యుక్తమిత్యుపజీవ్యవిరోధ: । యది చేశ్వరానువాదేన తస్య జీవాభేదో విధీయతే తదా య: సర్వజ్ఞ ఇత్యాదికం శ్రుత్యన్తరమేవోపజీవ్యం భవేత్ । తచ్చ భేదగ్రాహకమిత్యుక్తత్వాదుపజీవ్యవిరోధ ఏవ । యది చోభయానువాదేనాభేదమాత్రబోధ్యం తదోభయముపజీవ్యమిత్యుపజీవ్యప్రమాణవిరోధ: స్ఫుట ఏవ । యద్యప్యేతత్సర్వం ప్రథమసూత్ర ఏవోక్తమ్ । తథాఽపి ప్రపఞ్చనాథర్ం పునరారభ్యత ఇత్యదోష: ।

ననూపజీవ్యవిరోధేనోపజీవకం బాధ్యత ఇత్యత్ర కిం నియామకమ్ । యేన ప్రత్యక్షాగమవిరోధాదనుమానాగమయోరప్రామాణ్యముక్తమ్ । ఉచ్యతే । ఇహ హి భేదాభేదవిషయోరుపజీవ్యోపజీవకయోరుభయోరపి ప్రామాణ్యమేవ వాఽప్రామాణ్యమేవ వా । ఏకస్య ప్రామాణ్యమపరస్యాప్రామాణ్యం వా । తత్రాప్యుపజీవకస్య ప్రామాణ్యముపజీవ్యస్యాప్రామాణ్యం వా । ఉపజీవ్యస్య ప్రామాణ్యముపజీవకస్యాప్రామాణ్యమితి పక్షా: సమ్భవతి । తత్ర న తావత్ప్రథమ: । విరుద్ధయో: ప్రామాణ్యానుపపత్తే: । ఉపపత్తౌ వా వస్తునో ద్వైరూప్యాపత్తే: । భ్రాన్తిబాధవ్యవస్థాఽభావప్రసఙ్గాచ్చ । నచ భేదాభేదాభ్యాముపపత్తి: । నిరాకరిష్యమాణత్వాత్ । అసార్వత్రికత్వాచ్చ । నచానైకాన్తవాదేన నిస్తార: । ద్వయోరపి సావధారణత్వాసమ్భవాత్ । నాపి ద్వితీయ: వస్తునో నిస్స్వభావత్వాపత్తే: । నచానిర్వాచ్యతాస్వీకారేణ నిర్వాహ: । బ్రహ్మణ్యపి సమ్భవాదితి పక్షద్వయమతిస్ఫుటదోషత్వాదనిరాకృత్య తృతీయం దూషయతి- అప్రామాణ్యమితి ॥

భేదవాచకస్యాగమస్యేత్యుపలక్షణమ్ । భేదగ్రాహిణ: ప్రత్యక్షస్యేత్యపి ద్రష్టవ్యమ్ । ఏవం తదా స ఏవేత్యత్రాపి వ్యాఖ్యాతత్వాత్ । ధర్మిణో జీవస్యేశ్వరస్య చ । ఇతిశబ్దోఽధ్యాహార్య: । కథం బోధ్య ఇతి శేష: । ఇదముక్తం భవతి । యద్యజ్ఞానాదివిశిష్యస్య జీవస్య సార్వజ్ఞాదివిశిష్యస్య పరమాత్మనో గ్రాహకం ప్రత్యక్షమాగమవాక్యం వాఽప్రామాణ్యం స్యాత్ । తదా జీవేశ్వరయోరసిద్ధౌ తత్త్వమస్యాద్యాగమైరనుమానైశ్చ తదభేదబోధనం న స్యాత్ । నిర్విషయత్వాత్ । తథాచ కస్య విరోధాత్ప్రత్యక్షాదేరప్రామాణ్యం స్యాత్ । జ్ఞాపకశ్చాయమర్థో న కారక: । అఖణ్డార్థబోధనమపి లౌకికవాక్యన్యాయమనుసృత్య పశ్చాల్లక్షణయా

పరేణాభ్యుపగతమ్ । న పునరేవమేవ । అలౌకికప్రకారస్య బోధానఙ్గత్వాత్ । తస్మాదుపజీవకవిరోధేనోపజీవ్యస్యాప్రామాణ్యాయోగాత్పరిశేషతశ్చతుర్థప్రకార ఏవ చ సిద్ధయతీతి ।

భవేదేవోపజీవకాదుపజీవ్యం బలవత్తద్విరోధే చోపజీవకస్యాప్రామాణ్యమ్ । కిన్నామాస్తి తత్ర విశేష: । అనేకప్రకారో హ్యుపజీవ్యోపజీవకభావ: । క్వచిద్ధర్మిగ్రాహక(తయేతి)త్వేన । క్వచిత్సాధ్యగ్రాహకతయా । క్వచిత్తద్గ్రహణోపయుక్తతయా । క్వాపి స్వరూపగ్రహణేన । కుత్రచిత్ప్రామాణ్యోపపాదనేన । క్వచిద్వ్యాప్త్యాద్యఙ్గప్రతిపాదకత్వేనేతి । తత్ర సర్వత్రోపజీవ్యవిరుద్ధముపజీవకం బాధ్యత ఏవ । ఆశ్రయాదిహీనస్యోత్థానవిరహాపత్తే: । యత్ర పున: ప్రతిషేధకస్యోపజీవకస్య ప్రతిషేధ్యసమర్పకముపజీవ్యం భవతి । తదా నాయం న్యాయ: । చోపజీవకేనైవోపజీవ్యస్య బాధ: । నిషేధార్థమేవ తేన తదుపజీవనాత్ । దృష్టం హీదం రజతమితి జ్ఞానస్య నేదం రజతమితి జ్ఞానేన బాధ్యత్వాత్ । తదిహాపి యదుక్తమభేదప్రమాణయోరనుమానాగమయోరుపజీవ్యాభ్యాం ప్రత్యక్షాగమాభ్యాం విరోధాదప్రామాణ్యమితి తదయుక్తమ్ । ప్రత్యక్షాగమయోరనుమానాగమౌ ప్రతినిషేధ్యసమర్పకతయోపజీవ్యత్వాత్ । భేదనిషేధో హి న తత్రాప్తిం సమ్భవతి । తేనాత్రోపజీవకవిరోధినోరుపజీవ్యయో: ప్రత్యక్షాగమయోరేవాప్రామాణ్యముచితమిత్యతో య: సర్వజ్ఞ ఇత్యాదేరాగమస్య తావదప్రామాణ్యమపాకరోతి- అప్రామాణ్యమితి ॥

భేదవాచకస్య భేదకసార్వజ్ఞాదివిశిష్యపరమాత్మప్రతిపాదకస్యాగమస్య । ఏతదుక్తం భవతి । సముత్థానవతా ఖల్వనుమానేనాగమేన వా విరోధినా య: సర్వజ్ఞ ఇత్యాద్యాగమస్యాప్రామాణ్యస్యేష్యవ్యమ్ । అస్యాప్రామాణ్యే త్వనుమానాదేరుత్థానమేవ దుర్లభమ్ । దూరే తద్బాధనమ్ । పరమాత్మలక్షణస్య ధర్మిణస్తదేకగమ్యత్వాత్ । నిరాశ్రయస్యానుమానాదే: ప్రవృత్త్యనుపపత్తిరితి ।

నన్వేవం తర్హి నేదం రజతమితి జ్ఞానవిరోధేన ఇదం రజతమిత జ్ఞానస్యాప్రామాణ్యం న స్యాత్ । న న స్యాత్ । నహి నేదం రజతమితి జ్ఞానం

రజతావిశిష్యం వస్తు ధర్మీకృత్యోత్పద్యతే కిన్తు స్వరూపమాత్రమ్ । సర్వమపి హి, జ్ఞానం ధర్మిణి ప్రమాణం ప్రకారే తు విపర్యయ: (ధర్మిణ్యభ్రాన్తమఖిలం జ్ఞానమిచ్ఛన్తి వాదిన: । విపర్యయం ప్రకారే తు వదన్తి రజతాదికే' ఇతి సాయణశిక్షాభాష్యే వార్తికసారవచనమ్ । అత్రాపి తృతీయాధ్యాయే చతుథర్పాదే "తథాఽన్యేప్యాహు: సర్వం జ్ఞానం ధర్మిణి ప్రమాణం

ప్రకారే తు విపర్యయ ఇతి) । తదత్రాపీదం రజతమితి జ్ఞానమిదమంశే ప్రమాణమితి తత్సిద్ధమిదమాకారమాశ్రిత్య ప్రవృత్తేన బాధకప్రత్యయేన విరోధాద్రజతాంశే పూర్వజ్ఞానస్యాప్రామాణ్యం యుజ్యత ఏవ ।

నన్వనేనైవ న్యాయేనాభేదానుమానాగమవిరోధేన య: సర్వజ్ఞ ఇత్యాదిశ్రుతేరప్రామాణ్యం శక్యోపపాదనమ్ । ఇయమపి శ్రుతిర్బ్రహ్మస్వరూపమాత్రే ప్రమాణమితి తన్మాత్రముపజీవ్యానుమానాగమాభ్యాం సార్వజ్ఞాదిభేదకధర్మవైశిష్యయాంశేఽప్రమాణీకరిష్యతే । తథాచ యద్ధర్మిగ్రాహకం న తద్విరోధోఽనుమానాదే: । యచ్చ విరోధి న తద్ధర్మిప్రమారమిత్యత ఆహ- యదితి ॥

యచ్ఛ్రుతివాక్యం బ్రహ్మస్వరూపగ్రహణార్థం మానమఙ్గీక్రియతే । తద్ధర్మే సార్వజ్ఞాదిధర్మవైశిష్యయాకారే కథం న మానం భవేత్ ।

అయమభిసన్ధి: । శుక్తిరజతాదిజ్ఞానం హీదమంశే ప్రమాణం రజతవైశిష్యయాంశే త్వప్రమాణమితి యుక్తమ్ । వైశిష్యయాంశస్య బాధకప్రమాణవిరుద్ధత్వాత్ । ఇదమాకారస్యోత్తరత్రాప్యనువృత్తే: । ఇదం న రజతమితి బాధకజ్ఞానముత్పద్యతే న పునర్నేదం రజతం చేతి । నచాయమత్ర న్యాయ: । స్వరూపవద్విశిష్యాంశేఽపి బాధకాభావాత్ । నచాభేదానుమానాగమౌ బాధకౌ । అన్యోన్యాశ్రయత్వాత్ । బాధితత్వేన శ్రుతేరప్రామాణ్యే సత్యుపజీవ్యవిరోధరహితస్యానుమానాదేర్బాధకత్వం సతి చ తస్మింస్తద్విరోధిన్యా: శ్రుతేరప్రామాణ్యమితి ।

కథం చానుమానాదే: శ్రుతిబాధకత్వమ్ । నతావద్విరోధిత్వమాత్రేణ । వైపరీత్యస్యాపి సువచత్వాత్ । నాపి విరోధ్యుత్తరజ్ఞానత్వేన శుక్తిరూప్యమితి జ్ఞానానన్తరం రజతమిదమితి జ్ఞానస్య దర్శనాత్ । అనుత్తరవిరోధిజ్ఞానం బాధకమిదం తు సోత్తరమిత్యపి న । కదాచిదనుత్తరస్యాపి రజతజ్ఞానస్య సమ్భవాత్ । కిన్తు యావచ్ఛక్తి పరీక్షితముత్తరం విరోధ్యపరీక్షితస్య పూర్వస్య బాధకం భవతి । నచైవమత్రాస్తీతి ।

న కేవలం బాధకాభావసామ్యాదయం విభాగో న యుక్త: కిం తర్హీత్యత ఆహ- ఏకేతి ॥

ఏకవిధమేవేదం యః సర్వజ్ఞ ఇత్యాదిశ్రుతిజనితం విజ్ఞానం, న పునః శుక్తిరజతాదిజ్ఞానమివ స్వరూపమాత్రే ప్రమాణం విశిష్యాకారే త్వప్రమాణమిత్యనేకవిధమిత్యేవం పరీక్షాసహకృతసాక్షిరూపవిజ్ఞప్త్యాఽపీదం జ్ఞానద్వయం ధర్మధర్మిద్వయగర్భం విశిష్యాకారం ప్రత్యపి మానం భవత్యేవ । వక్ష్యతే చాయమర్థః ప్రపఞ్చేన । యద్వా ద్వయం ప్రతీతిద్వయం స్వరూపవద్ధర్మేఽపీతి యోజ్యమ్ ।

అథవా యః సర్వజ్ఞ ఇత్యాదిశ్రుతేర్బ్రహ్మస్వరూపమాత్రే ప్రామాణ్యమప్రామాణ్యం తు సార్వజ్ఞాదివిశిష్యాకార ఇతి వదతః కోఽభిప్రాయః । కిం శుక్తిరజతాదిజ్ఞానమివైకమేవేదం జ్ఞానం విషయభేదేన ప్రమాణమప్రమాణం చేతి । కింవా జ్ఞానద్వయమేతత్ తత్రైకం ప్రమాణమపరం చాప్రమాణమితి । ఆద్యం దూషయతి- యదితి ॥ పూర్వ ఏవాభిప్రాయః । ద్వితీయం నిరాకరోతి- ఏకేతి । ఏకమేవేదం విజ్ఞానమితి సాక్షివిజ్ఞప్త్యా నానేకత్వం కల్ప్యమితి శేషః । అన్యథా స్తమ్భోఽయమిత్యాదావపి జ్ఞానద్వయకల్పనాపత్తిః । తథాచ సామానాధికరణ్యం న కేనాపి జ్ఞాయేత ।

అస్తు వేదం జ్ఞానద్వయం తథాపి నైకస్యాప్రామాణ్యం వక్తుం శక్యతే । స్వరూపజ్ఞానస్యేవ ధర్మజ్ఞానస్యాప్యబాధితత్వాదిత్యాహ- ద్వయమితి ॥ జ్ఞానద్వయమపీత్యర్థః । ధర్మజ్ఞానమపీతి(చ) వక్తవ్యే ద్వయమితి వచనం న్యాయసామ్యసూచనార్థమ్ ।

ఏవం బాధాభావపరీక్షితత్వసామ్యేఽపి శ్రౌతమేకం జ్ఞానద్వయం వాఽఙ్గీకృత్యాంశతః ప్రామాణ్యాప్రామాణ్యే వదతోఽతిప్రసఙ్గమాహ- నచేదితి ॥ తచ్ఛ్రౌతం జ్ఞానం ద్వయం విశిష్యాకారం ప్రతి ప్రమాణం న చేత్తదాఽత్ర విషయే ఏకం స్వరూపాంశం ప్రత్యపి ప్రమాణం న భవేత్ । అవిశేషాత్ । తథాచ పునరనాశ్రయయోరనుమానాగమయోరనుత్థానమేవ । యద్వా తద్విజ్ఞానమత్ర విషయే ఏకం విశిష్యాకారం ప్రతి ప్రమాణం చేత్తదా ద్వయం ప్రత్యపి నో భవేత్ । విశిష్యాకారవత్స్వరూపేఽపి ప్రమాణం న భవేత్ । అవిశేషాదితి యావత్ । జ్ఞానద్వయాఙ్గీకారవాదే త్వత్ర జ్ఞానద్వయే తద్విశిష్యవిషయం జ్ఞానం ప్రమాణం న చేత్తర్హి జ్ఞానద్వయమపి ప్రమాణం న భవేత్ । విశిష్యజ్ఞానమివ స్వరూపజ్ఞానమప్యప్రమాణం స్యాదవిశేషాదితి ।

ఏవమభేదానుమానాగమౌ ప్రతి యః సర్వజ్ఞ ఇతి శ్రుతేర్నిషేధ్యసమర్పకత్వేనోపజీవ్యత్వం ప్రత్యుక్తమ్ । తథాఽపి నానుమానాగమయోరుపజీవ్యప్రమాణవిరోధోఽస్తి । యః సర్వజ్ఞ ఇత్యాదిశ్రుతిసిద్ధబ్రహ్మస్వరూపమాత్రాశ్రయణేన ప్రవృత్తత్వాత్ । నహి

సార్వజ్ఞాదివిశిష్యాకారమవలమ్బ్యానుమానాదినా ప్రవర్తితవ్యమిత్యత్ర నియామకమస్తి । తతో విరుద్ధాకారస్యానుపయోగితయాऽనుపజీవనాదుపజీవ్యస్య చ స్వరూపమాత్రస్యావిరోధిత్వాన్నోపజీవ్యప్రమాణవిరోధోऽనుమానాదే: ప్రమాణవిరోధస్తు కథఞ్చిత్స్యాదిత్యాశఙ్కాం పరిహరన్నుపసంహరతి- ధర్మీతి ॥

తుశబ్దో విశేషార్థ:, ప్రమాణమాత్రవిరోధాద్వ్యయవచ్ఛినత్తి । ధర్మిగ్రాహిణ్యా శ్రుత్యా విరోధ: । మానస్య అభేదప్రమాణస్యానుమానాగమరూపస్య । అయమాశయ: । పరమాణవ: సావయవా ఇత్యాదేరనుమానస్య వాక్యస్య చ కథముపజీవ్యవిరోధ: ఇతి వక్తవ్యమ్ ।

పరమాణుత్వస్యానుపయోగినోऽనుపజీవ్యత్వం కిన్తు స్వరూపమాత్రస్యేతి వక్తుం శక్యత్వాత్ । నైవం యుక్తమ్ । నిరవయత్వాదినా వినా పరమాణోర్ధర్మీకరణాసమ్భవాత్ । స్వరూపమాత్రధర్మీకరణే సిద్ధార్థతాపత్తిరితి చేత్ । సమం ప్రకృతేऽపి । నహి బ్రహ్మాపి సార్వజ్ఞాదినా వినా శక్యం ధర్మీకర్తుమ్ । స్వరూపమాత్రధర్మీకరణే సిద్ధసాధనాత్ । ఆరోపితేన సార్వజ్ఞాదినా వ్యావృత్తస్య ధర్మీకరణే కో దోష: । యోऽయం స్థాణు: స పురుష ఇతివదితి చేన్న । ఆరోపితేన నిరవయవత్వాదినా వ్యావృత్తస్య తత్రాపి ధర్మీకరణసమ్భవాత్ । నిరవయవత్వాదిగ్రాహకం ప్రమాణతయాऽవధృతమ్ । నారోపితం ఇతి చేత్ । తుల్యమత్రాపి । శ్రుతేరపి ప్రామాణ్యనిశ్చయాత్ । తదేవం ప్రమాణసిద్ధేన నిరవయవత్వాదినా విశిష్యస్యైవ యథా ధర్మీకరణం తథాऽత్రాపి సావర్జ్ఞాదినా పారమార్థికేనైవ విశిష్యస్యైవ ధర్మీకరణమిత్యతో ధర్మిగ్రాహకవిరోధో దుష్పరిహర ఇతి ।

స్యాదేతత్ । యథా ఖల్వభేదప్రమాణయోరనుమానాగమయోరుపజీవ్యవిరోధాన్నాభేదసాధకత్వం తథోదాహృతాయా భిన్నోऽచిన్త్య ఇత్యాదిభేదశ్రుతేరప్యుపజీవ్యవిరోధాన్న భేదసాధకత్వం సమ్భవతి । తాదాత్మ్యప్రతియోగిక: ప్రతి షేధో హి భేదో నామ । నచాప్రాప్తే తాదాత్మ్యే తత్రప్రతి షేధబోధనం యుక్తమిత్యభేదప్రాపకం ప్రమాణముపజీవ్య ప్రవృత్తా భేదశ్రుతి: కథం నోపజీవ్యవిరుద్ధా । కిఞ్చ నిర్భేదం స్వరూపమాత్రిత్య తస్య భేదో బోధనీయ: । తథాచ కథం నోపజీవ్యవిరోధ: । యథోక్తమ్ "అభేదం నోల్లిఖన్తీ ధీర్న భేదోల్లేఖనక్షమా । తథాచాద్యే ప్రమా సా స్యాన్నాన్త్యే స్వాపేక్ష్యవైశసాత్' ఇత్యత ఆహ- నేతి ॥

హిశబ్దో యుక్తిసూచక: । అభేద ఇతి తద్గ్రాహకమ్ । అత్ర క్వచిదితి । ధర్మిత్వాదావిత్యర్థ: । తదయమర్థ: । భేదశ్రుతేర్హి న ధర్మిసమర్పకత్వేనాభేదజ్ఞానోపజీవకత్వం తావత్ ।

జీవేశ్వరస్వరూపస్యైవ ధర్మిత్వాత్ । నాపి స్వరూపప్రామాణ్యగ్రాహకత్వేన । ప్రత్యక్షేణైవ తత్సిద్ధే: । అతో నిషేధ్యప్రాపకతయైవేతి వక్తవ్యమ్ । నచ తద్విరోధోఽప్రామాణ్యమావహతి । నిషేధశాస్త్రాపలాపప్రసఙ్గాత్ । నచ ప్రమాణప్రాప్తస్యాయం ప్రతిషేధ: । కిన్తు తత్త్వమస్యాదిశ్రుతితాత్పర్యాపరిజ్ఞానప్రాప్తస్యైవ । యదపి నిభర్ేదం స్వరూపమాదాయ భేదో బోద్ధవ్య ఇతి తత్రాపి న యయోర్భేదో బోధనీయస్తయోరభేద ఆశ్రయణీయ: । కిన్తు స్వగతభేదం వస్తు ధర్మితయోపాదాయ తస్యాన్తతో భేదో బోధ్యతే । అతో జీవేశభేదశ్రుతేస్తదభేదోపజీవనాభావాదనపేక్షత్వలక్షణాద్బలాద్యుక్తం భేదసాధకత్వమితి శేష: ।

కిఞ్చ తిష్ఠతు తావద్య: సర్వజ్ఞ ఇత్యాదిశ్రుతేరుపజీవ్యత్వమ్ । తథాఽప్యభేదానుమానాగమబాధకత్వం భవేదేవ । ఇయం ఖలు శ్రుతి: సార్వజ్ఞాదివిశిష్యమీశ్వరం ప్రతిపాదయన్తీ న కిఞ్చిదపేక్షతే । అనుమానాగమౌ తు సాపేక్షౌ । సాపేక్షనిరపేక్షయోశ్చ నిరపేక్షస్య ప్రాబల్యాదిత్యాశయవానాహ- నోపజీవ్యో హీతి ॥

అత్ర భేదాభేదప్రమాణయోర్మధ్యే । భేదశ్రుతే: భేదకధర్మవిశిష్యధర్మిశ్రుతే: । అభేద ఇత్యభేదప్రమాణమ్ । అనపేక్షత్వోపలక్షణమేతత్ । అతో బలాదభేదప్రమాణబాధకత్వమితి శేష: ।

స్యాదేతత్ । య: సర్వజ్ఞ ఇత్యాదిశ్రుతిర్న జీవభేదకధర్మవిశిష్యం బ్రహ్మ ప్రతిపాదయతి । కిన్త్వనువదత్యేవ । అతో నానుమానాదేస్తద్బాధ ఇత్యత ఆహ- నచేతి ॥

ఉపేయం జ్ఞేయమ్ । తదితి సార్వజ్ఞాద్యుపేతమ్ । క్వచిదితి భ్రాన్తిప్రతిపన్నమపి న భవతీతి సూచయతి । న తావత్సార్వజ్ఞాదివిశిష్యం బ్రహ్మ శ్రీతివ్యతిరిక్తప్రమాణగమ్యమ్ । శాస్త్రైకయోనిత్వస్య సమర్థితత్వాత్ । నాపి భ్రాన్తిప్రతిపన్నమ్ । క్వచిత్ప్రమితస్యైవాన్యత్రారోపాత్ । నచ ప్రమాణేన భ్రాన్త్యా వాఽప్రాప్తస్యానువాద: సమ్భవతి । అతో నేయం శ్రుతిరనువాదినీ । కిన్నామ ప్రతిపాదయత్యేవోక్తరూపం బ్రహ్మేతి ।

నను తథాఽపి నోపజీవ్యప్రమాణవిరోధోఽనుమానాదే: । శ్రుత్యుపజీవనే హి స: స్యాత్ । న చైవమ్ । తద్వ్యయతిరిక్తప్రమాణోపజీవనాదిత్యత ఆహ- నచేతి ॥ వస్తువ్యవహితో వహ్నిరధూమస్థలే ప్రత్యక్షాద్యవేద్యోఽపి క్వచిద్దేశే ప్రత్యక్షేణానుమానేన వాఽవగమ్యతే । ప్రాక్

పతనోత్పత్తేరగమ్యమపి గురుత్వం క్వచిత్కాలేఽనుమానేన గమ్యతే । నచైవం బ్రహ్మ క్వచిన్మానాన్తరోపేయమ్ । యేన తదుపజీవ్యానుమానాదిప్రవృత్తి: స్యాత్ ।

అస్తు వా బ్రహ్మ ప్రమాణాన్తరవేద్యమ్ । తథాఽప్యభేదానుమానాదేరుపజీవ్యప్రమాణవిరోధో దుష్పరిహర: । శ్రుతివత్తస్యాపి ప్రమాణస్య భేదప్రత్యాయకత్వాదిత్యభిప్రాయవానాహ- యేనేతి ॥

ఉపేయం బ్రహ్మేతి శేష: । తత్కథమిత్యత ఆహ- స(సా)ర్వజ్ఞేతి ॥

ధర్మాదికం కస్యచిత్ప్రత్యక్షం ప్రమేయత్వాద్ఘటవదిత్యాదికయా సా(స)ర్వజ్ఞసాధకతయాఽనుమయా । సర్వకర్తృత్వాద్యనుమానోపలక్షణం చైతత్ । ఏవేతి ప్రత్యక్షం వ్యావర్తయతి । కథఞ్చనేత్యభ్యుపగమవాదోఽయమితి సూచయతి । సర్వజ్ఞత్వేత్యుపలక్షణమ్ । తయైవేత్యన్వయ: । ఈశ్వరే తావత్ప్రత్యక్షం శఙ్కార్హమేవ న భవతి । అతోఽనుమానమేవ వక్తవ్యమ్ । ప్రతిపక్షాదినా పరాహతస్యాపి తస్య కథఞ్చిచ్ఛఙ్కార్హత్వాత్ । అనుమానం చ కిఞ్చిత్కేనచిద్విశిష్యమేవ ప్రతిపాదయతి । నతు నిష్కృష్యం వస్తు । నచ జీవాదిసాధారణధర్మవిశిష్యాథర్సిద్ధావీశ్వర: సిధ్యతి । తస్మాద్భేదకధర్మవైశిష్యేనైవ తత్సిద్ధిర్వక్తవ్యా । తథాచానుమానాదేరుపజీవ్యవిరోధో వజ్రలేపాయిత: । యద్యప్యనుమానం

స్వత: శ్రుతితో దుర్బలం తథాఽపి ఉపజీవ్యతయా బాధకం భవత్యేవేతి ।

తదనేనేశ్వరగ్రాహికాయా: శ్రుతేర్భేదకధర్మవిశ్లి తస్మిన్ప్రామాణ్యముపపాదితమ్ । ఇదానీం జీవగ్రాహకస్య ప్రత్యక్షస్యేశ్వరభేదక(వి)ధర్మిణి జీవే ప్రామాణ్యం సమర్థ్యతే । తథాహి । భవతు శ్రుతిరదు:ఖిత్వసార్వజ్ఞాదిమదీశ్వరే ప్రమాణమ్ । తథాఽపి నాభేదానుమానాగమయోరుపజీవ్యప్రమాణవిరోధేనాప్రామాణ్యమ్ । దు:ఖిత్వాదిరూపే హి జీవస్య తాత్త్వికే సతి తథా స్యాన్న చైవమ్ । అహం దు:ఖీత్యాదేరనుభవస్య మిథ్యానుభవత్వాత్ । అన్త:కరణగతో హి దు:ఖాదిరనర్థ: స్వరూపతో మిథ్యాభూతో జపాకుసుమారుణిమేవ స్ఫటికే చైతన్యే చకాస్తి । నచ భ్రాన్తిప్రతిపన్నేన(న్న భే)భేదకేన వస్తు భిద్యత ఇతి అత ఆహ- నేతి ॥

క్వాపీతి । సర్వథేత్యర్థ: । భవేదేతద్యద్యహం దు:ఖీత్యాద్యనుభవో మిథ్యానుభవ: స్యాన్న చ తథా । అపి తు ప్రమాణమేవ । యద్యపి దు:ఖాదికమన్త:కరణగతం, తథాఽపి స్వరూపేణ సదేవ । జీవాత్మనశ్చ తద్భోక్తృత్వేన తద్వత్త్వం తాత్త్వికమేవ । అల్పశక్తిత్వపారతన్త్ర్యాదికం తు స్వరూపగతమేవేత్యాశయ: ।

కుత ఇత్యత ఆహ- నహీతి ॥

తుశబ్దోఽవధారణే నైవేతి సమ్బన్ధ: । అసఞ్జాతబాధభ్రమేషు వ్యభిచారపరిహారాయ క్వచిదిత్యుక్తమ్ । నహి కదాచిత్కుత్రచిత్కశ్చిన్నాహం దు:ఖీ కిన్త్వన్త:కరణగతేనైవ మిథ్యాదు:ఖేన దు:ఖితయాఽఽత్మానమమని(మ్నీ)షమితి బాధకప్రత్యయవాన్దృశ్యత ఇత్యర్థ: । నను "విముక్తశ్చ విముచ్యతే' "తత్త్వమసి' ఇత్యాదిశ్రుతిరేవాస్యానుభవస్య బాధికాఽస్తీతి కథం న దు:ఖానుభూతిర్భ్రాన్తి: । అత్ర హి దు:ఖాద్యుపప్లవరహితమేవాస్యాత్మనస్తాత్త్వికం రూపమితి ప్రతిపాద్యత ఇత్యత ఆహ- యదీతి ॥

అవసీయతే శ్రుతిమాశ్రిత్యేతి శేష: । కేన కారణేన । భ్రాన్తి: స్వరూపతోఽర్థతశ్చ । గమ్యతే అభ్యుపగమ్యతే । అనుభవమాశ్రిత్యేతి శేష: । ఇదముక్తం భవతి । భవేదేషా శ్రుతిరస్యానుభవస్య బాధికా । యది నిశ్చితప్రమాణభావా భవేత్ । నచ తథా । ధర్మిగ్రాహకానుభవవిరోధేనాస్మాభి:తదప్రామాణ్యస్య ప్రతిపాద్యమానత్వాత్ । పరస్య చ తత్పరిహారాయాద్యాపి సముద్యతత్వాత్ । తథాచ సతి శ్రుతిప్రామాణ్యనిశ్చయేఽనుభవస్య భ్రాన్తిత్వం తస్మింశ్చ సతి శ్రుతిప్రామాణ్యనిశ్చయ ఇతి పరస్పరాశ్రయత్వప్రసఙ్గ: । నన్వనుభవవిరోధేన శ్రుత్యప్రామాణ్యాభిధానేఽపి సమానమేతత్ । న సమానమ్ । అనుభవస్యానపేక్షత్వాత్ శ్రుతేస్తదపేక్షత్వాత్ । అన్యథా సర్వత్ర ధర్మిగ్రాహకవిరోధోచ్ఛేదాప(త్తే)త్తిరితి ।

నను తర్హి నేదం రజతమిత్యస్యాపి రజతమిదమితి జ్ఞానం ప్రతి బాధకత్వమయుక్తం స్యాత్ । న స్యాత్ । నేదం రజతమితి జ్ఞానప్రామాణ్యస్య సాక్షిణా పరీక్షయా నిశ్చితత్వాత్ । ఇదం రజతమితి జ్ఞానస్య తదభావాత్ । పరీక్షితప్రామాణ్యేనోపజీవకేనోపజీవ్యస్యాతథాభూతస్య బాధోపగమాత్ । ఉపజీవ్యోపజీవకన్యాయస్య తదన్యవిషయత్వాత్ । ప్రామాణ్యసన్దేహే ఖలు న్యాయానుసరణమ్ । నిశ్చితే తు ప్రామాణ్యే కిమనేన । వక్ష్యతి చైతదాచార్య: । ఏవం తర్హి శ్రుతేరపి ప్రామాణ్యం పరీక్షాసహకృతేన సాక్షిణా నిశ్చితమిత్యనుభవబాధకత్వముపపత్స్యత ఇత్యాశయవానాశఙ్కతే- శ్రుతీతి ॥

స్వరూపమర్థశ్చేతి వివక్షాభేదేన ప్రామాణ్యమేవోక్తమ్ । జీవస్య నిర్దు:ఖబ్రహ్మాత్మతాప్రతిపాదకశ్రుతిస్వరూపమస్యా: శ్రుతే: సోఽర్థ ఇత్యుభయత్ర ఫలతోఽర్థభేదాభావాత్ । ఏతదేవ హి ప్రామాణ్యమపి । మానేన సాక్షిణా । పరిహరతి- తచ్చేదితి ॥

త ఇత్యవ్యయం తృతీయార్థే । తే మత ఇత్యధ్యాహారో వా । కిం కిన్నిమిత్తమ్ । దు:ఖానుభవే భ్రమ ఇతి । దు:ఖానుభవస్య భ్రమత్వమితి(ఇతి) యావత్ । అఙ్గీక్రియత ఇతి శేష: । తత్ సాక్షిలక్షణం మానం దు:ఖానుభవవిషయే భ్రమ: కుతోఽఙ్గీక్రియత ఇతి వా । ఏతదుక్తం భవతి । సాక్షిణా శ్రుతిప్రామాణ్యం నిశ్చితమితి న పరేణాఙ్గీకర్తుం శక్యతే । తథా సతి తత్రాప్రామాణ్యస్యాఙ్గీకర్తవ్యత్వప్రసఙ్గాత్ । ఇష్యతే తదితి చేన్న । తథా సత్యహం దు:ఖీతి దు:ఖాదివిషయోఽపి స ఏవేతి తత్రాపి తస్య ప్రామాణ్యమేవ గ్రాహ్యం స్యాన్న భ్రమత్వమ్ । నచేత్ శ్రుతిప్రామాణ్యగ్రహణేఽపి భ్రమ: స్యాదితి । JOSHI-10

న్వేకత్ర ప్రామాణ్యే విషయాన్తరేఽపి ప్రామాణ్యేన భావ్యం తత్రాప్రామాణ్యే చాన్యత్రాపి అప్రామాణ్యేన భవితవ్యమితి కుత ఏతత్ । మా హి భూదేకస్య చక్షురాదేరయం నియమ ఇత్యత ఆహ- నచేతి ॥

భేదేదేవైకస్యాపి క్వచిత్ప్రామాణ్యే పరత్రాప్రామాణ్యమ్ । కారణవిశేషాత్ । స చోత్పత్తౌ దోషో జ్ఞప్తౌ బాధ: । దోషోఽపి బాధోన్నేయ ఏవ । యథోక్తమ్ । "బలవత్ప్రమాణతశ్చైవ జ్ఞేయా దోషా న చాన్యథా' ఇతి । తతో బాధ ఏవ విశేష: । నచ దు:ఖాదివిషయస్య సాక్ష్యనుభవస్య బాధరూపో విశేషోఽస్తి । యేనాసౌ శ్రుతిప్రామాణ్యే ప్రమాణభూతోఽపి దు:ఖాదౌ భ్రమ: స్యాత్ । యత్ యస్మాదేవం తత్ తస్మాత్ శ్రుతిప్రామాణ్యమివ తత్ ఆత్మనో దు:ఖిత్వాదికమప్యబాధితమేవ సత్యమేవాఙ్గీకాయర్మితి । యద్వా యద్యస్మాదేవం త(త్త)స్మాత్కిం దు:ఖానుభవే భ్రమ ఇతి పూర్వే(ణైవ)ణ సమ్బన్ధ: ।

నన్వేతత్ శ్రుతిప్రామాణ్యం దు:ఖాదికం చ సాక్షిగృహీతమేవ । నచోభయత్ర ప్రామాణ్యం సాక్షిణో యుక్తమ్ । పరస్పరవిరోధాత్ । తత

ఏకత్రాప్రామాణ్యావశ్యమ్భావే దు:ఖాదావేవ తదితి గ్రాహ్యమ్ । శ్రుతిప్రామాణ్యస్యాపౌరుషేయత్వాదిపరీక్షాసహకృతేన గృహీతత్వాత్ । అతో మిథ్యైవ దు:ఖిత్వాదికమిత చేన్న । దు:ఖాదావపి సజాతీయవిజాతీయసంవాదరూపపరీక్షాసద్భావాత్ । ఏవం తర్హి సన్దేహోన్న దు:ఖాదిసత్యతానిశ్చయో భవతాం యుక్త ఇతి న శ్రుతేరనుభవబాధో వక్తుం శక్యత ఇత్యత ఆహ- అబాధితమేవేతి ॥

తద్ దు:ఖం సత్యమేవేత్యవధారయతోఽయమభిసన్ధి: । సత్యమ్ । శ్రుతిప్రామాణ్యం దు:ఖాదికం చ సాక్షిగృహీతమేవ । నచైకత్రాపి బాధకమస్తీత్యుభయమపి ప్రమాణం సాక్షీ । నచ విరోధ: । అద్వైతసత్తామన్తరేణాపి శ్రుతిప్రామాణ్యసత్తాయా: సమ్భవాత్ । నహ్యపౌరుషేయత్వాదియుక్తయో విషయవిశేషనియతప్రామాణ్యనిశ్చయే (సాక్షిణ:) సాచివ్యమాచరన్తి । కిన్తు ప్రామాణ్యమాత్రనిశ్చయే । ఉపక్రమాద్యాస్తు తత్ర తత్రాభాసీకృతా ఏవ । నచ దు:ఖసత్తామన్తరేణ తత్ర ప్రామాణ్యస్య సమ్భవోఽస్తి । నచ దు:ఖసత్తయా శ్రుతిప్రామాణ్యమాత్రస్య విరోధోఽస్తి । విషయాన్తరేఽపి తస్య సమ్భవాత్ । అత: సత్యమేవ దు:ఖాదికమితి ।

శ్రుతిరనుభవస్య బాధికా న భవతి । కిన్తు ధర్మిగ్రాహకతయా ప్రబలేనానుభవేనైవ బాధ్యత ఇత్యుక్తమ్ । న కేవలం ధమిగ్రాహకతయాఽనుభవ(స్య)ప్రాబల్యమ్ । కిన్నామ శ్రుతిస్వరూపప్రామాణ్యగ్రాహకత్వేనాపీత్యాశయవానాహ- శ్రుతీతి ॥ అర్థ ఇత్యర్థవత్త్వం ప్రామాణ్యమితి యావత్ । స్వరూపత: ప్రామాణ్యతశ్చావసితా హి శ్రుతిరభిప్రేతసిద్ధయే ప్రయోక్తవ్యా నాన్యథా । శ్రతిస్వరూపం తత్ప్రామాణ్యం చ మానేనైవ సాక్షిలక్షణేనావసీయతే నాన్యేన । యద్యపి శ్రతిస్వరూపం శ్రోత్రవేద్యం తథాఽపి శ్రోత్రజనితతద్వృత్తిప్రామాణ్యం యావన్న సాక్షిణా గృహ్యతే తావన్న తత్ సిధ్దయతీత్యత: శ్రుతిస్వరూపావసాయోఽపి సాక్షిణ్యేవాయతతే ।

యద్వా శ్రుతిశబ్దే(నై)న తజ్జనితం జ్ఞానముచ్యతే । తత్ర పృచ్ఛామ: । తస్య సాక్షిణ: ప్రామాణ్యం భవతాఽప్యభ్యుపగతం న వేతి । నేతి పక్షే శ్రుతిస్వరూపాద్యసిద్ధేర్న తద్విరోధేన దు:ఖాద్యనుభవస్య భ్రమత్వం వక్తుం యుక్తమ్ । ఆద్యం దూషయతి- తచ్చేదితి ॥ తత్ సాక్షి(స్వ)రూపం ప్రమాణం త్వయా గృహీతం చేత్తదా దు:ఖానుభవస్య భ్రమత్వం కిం (కథం) న కథఞ్చిత్ । శ్రుతివిరోధేన ఖలు తదుచ్యతే । సా తు స్వరూపప్రామాణ్యగ్రాహకతయోపజీవ్యేనానుభవేన బాధితా కథం తద్బాధనాయ ప్రభవతీతి ।

స్యాదేతత్ । శ్రుతిస్వరూపప్రామాణ్యయో: సాక్షిణ: ప్రామాణ్యమఙ్గీక్రియతే । దు:ఖాదౌ తు విషయాన్తరే శ్రుతివిరోధేనాప్రామాణ్యమాశ్రీయతే । తత్కథముక్తదోష ఇత్యత ఆహ- నచేతి ॥ బాధస్య బాధకత్వేన అభిమతాయా: శ్రుతే: విశేషో బాధ్యతయాఽభిమతాత్సాక్షిణోఽతిశయో నాస్తి । అస్తి చోక్తవక్ష్యమాణరీత్యా సాక్షిణ ఏవ విశేష ఇతి । శిష్యం స్పష్టమ్ ।

కిఞ్చాహం దు:ఖీత్యాదిసాక్షిణో భ్రమత్వం వదన్ప్రష్టవ్య: । కిం సర్వత్రాపి సాక్షిణో భ్రమత్వమఙ్గీక్రియతే । ఉత క్వచిత్ప్రామాణ్యమపి । ఆద్యే దోషమాహ- శ్రుతిస్వరూపమితి ॥

మానేన సాక్షిణైవ । తథాచ తస్య భ్రాన్తిత్వే తన్న సిద్ధయేదితి భావ: । పరమార్థతో మా సైత్సీదితి చ న వాచ్యమ్ । తత్త్వావేదకత్వస్యాఙ్గీకృతత్వాత్ । అథ శ్రుతిస్వరూపాదివిషయే తన్మానత్వం స్వీక్రియత ఇతి ద్వితీయమనూద్యోత్తరమాహ- తచ్చేదితి ॥ ఏకత్ర ప్రామాణ్యే పరత్రాపి ప్రామాణ్యమఙ్గీకర్తవ్యమిత్యేతత్కుత ఇత్యతోఽవిశేషాదిత్యాహ- నచేతి ॥ పూర్వవద్వ్యాఖ్యానమ్ ।

ఏవం సాక్షిణ: ప్రమణాన్తరసాధారణరూపతా(త్వ)ముపేత్య బాధకాభావేనాహం దు:ఖీత్యాదేర్భ్రమత్వం నోపపద్యత ఇత్యుక్తమ్ । ఇదానీం సాక్షిణో యథార్థత్వనియమాచ్చ న దు:ఖాదివిషయే భ్రమత్వశఙ్కోపపద్యతే । కిం బాధకగవేషణాదినేత్యాశయవాన్సాక్షిణో యథార్థత్వనియమం విపక్షే బాధకేన సమర్థయతే- బాధ ఇతి ॥

అనుభూతే సాక్షిప్రతీతేఽర్థే యది బాధ: ప్రవర్తేత సాక్షీ యది కుత్రచిదయథార్థ: స్యాదితి యావత్ । అయథాత్వర్థస్య బాధోన్నేయత్వాదేవముక్తమ్ । తదా కథం స్తమ్భోఽయం కుమ్భోఽయమితి పదార్థానాం నిర్ణయ ఈయతే ఉపేయతే ।

ఏతదేవ ప్రపఞ్చయతి- కోఽపీతి ॥

భ్రమవాదినా సాక్షిణ: క్వచిద్భ్రమత్వం వదతా । (యది) సాక్షీ క్వచిదయథార్థ: స్యాత్తదా పదార్థనిర్ణయో న స్యాదిత్యర్థ: । యథాఽఽహురన్యేఽపి । "జ్ఞానస్య వ్యభిచారిత్వే విశ్వాస: కిన్నిబన్ధన:' ఇతి ।

నను చ నిర్ణయో నిశ్చయ ఇతి చావధారణాత్మకం జ్ఞానముచ్యతే । తచ్చ స్తమ్భకుమ్భాదిష్వర్థేషు తత్తత్కారణసామగ్రీవశాదేవోత్పద్యతే । నిర్ణాయకాభావసహకృతసమానధర్మదర్శనాదినా హ్యనవధారణాత్మకం జ్ఞానం సంశయపదవేదనీయం జన్యతే । తద్విలక్షణయా చ సామగ్ర్యా అవధారణజ్ఞానమ్ । తత్ర క: సాక్షిణో యాథార్థ్యనియమస్యోపయోగ: । కిఞ్చ తదభావేనాపనేష్యతే । ఉచ్యతే । న స్తమ్భోఽయమిత్యేకాకారప్రతినియతం జ్ఞానం ఇహ(హి) నిర్ణయాదిశబ్దైరభిధీయతే । అపి తర్హి తదనన్తరభావీ వస్తుతథాత్వాశ్వాస: । తథాహి । వక్తారో భవన్తి । స్తమ్భ ఇతి (చ) ప్రతీయతే భవతి చాయం స్తమ్భ ఇతి వా వస్తుతత్త్వం తు న విద్మ ఇతి వేతి । తత్కస్య హేతో: । ఏకాకారప్రతినియతేష్వపి జ్ఞానేష కేషాఞ్చిద్భ్రమత్వస్య కేషాఞ్చిదభ్రమత్వస్య బహులముపలబ్ధత్వేనేదానీం జాయమానేష్వే(ష్వే)కాకారనియతే జ్ఞానే వస్తుతథాత్వవిశ్వాసాయోగాత్ ।

భవతు వస్తుతథాత్వాశ్వాసో వస్తుదర్శనపృష్ఠభావీ నిర్ణయ: । సోఽపి తస్య దశర్నస్య భ్రమత్వాభ్రమత్వనిర్ణయమేవాపేక్షతే । యది జ్ఞానం భ్రమ: స్యాత్తదా వస్త్వతథాభూతమిత్యవసీయతే । యది త్వభ్రమస్తదా తథాభూతమితి । ఏవంచ కిం సాక్షిణో యాథార్థ్యనియమేనోపనీయతే, కించ తస్య భ్రమత్వేనాపనీయత ఇత్యత ఆహ- భ్రమత్వమితి ॥

సత్యం ప్రత్యయానాం భ్రమత్వాభ్రమత్వనిర్ణయాయత్తో వస్తునిర్ణయ ఇతి । సైవ తత్ర ప్రత్యయేష్వేకస్య స్తమ్భాదౌ పురుషాదిప్రత్యయస్య భ్రమతాఽపరస్య స్తమ్భాదిప్రత్యయస్యాభ్రమతా చ కుతో నిర్ణేతవ్యా న కుతోఽపి । కుతో యదా యత: । ప్రత్యయానాం భ్రమత్వమభ్రమత్వ చ అనుభవోపగం సాక్షిణైవాధ్యవసేయమితి ।

స్యాదేతత్ । కరణదోషబాధకప్రత్యయాధీనం ప్రత్యయానాం భ్రమత్వమభ్రమత్వం చ సంవాదాయత్తం భవిష్యతి । తత్కథం తదనవధారణమిత్యాశఙ్కాం పరిహరన్నుక్తమర్థం స్పష్యమాచష్యే- భ్రమత్వమితి ॥

ప్రత్యయానాం భ్రమత్వమభ్రమత్వం తదవధారణోపయుక్తం చ సర్వం కరణదోషాదికం సాక్షిణా నిశ్చేయమ్ । అనిశ్చితస్య భ్రమత్వాద్యవధారణాప్రసఙ్గాత్ । స చేత్సాక్షీ క్వచిత్ దుష్య: అయథార్థ: స్యాత్తదా కథం కారణదోషాదేర్భ్రమత్వాదేర్వస్తుతథాత్వాదేర్వా నిణర్య ఈయతే । ఏతదుక్తం భవతి । ప్రత్యయానాం భ్రమత్వావధారణం కా(క)రణదోషాద్యాయత్తం

తథాఽపి సాక్షిణో యాథార్థ్యనియమాభావే న సిద్ధయేత్ । నహి తత్స్వరూపేణోపయుక్తమ్ । అతిప్రసఙ్గాత్ । కిన్తు నిశ్చితమేవ తన్నిశ్చయశ్చ సాక్షాత్కారపరమ్పరయా వా సాక్షిణ్యాయతతే । స హి కా(క)రణదోషాదికం స్వయమేవ (వా) తద్గ్రాహకప్రామాణ్యగ్రహణేన వా నిశ్చిత్య భ్రమత్వం నిశ్చినోతి । తతశ్చ తస్య క్వచిదయథార్థత్వేఽవిశ్వసనీయత్వాపత్త్యా న నిర్ణయ: స్యాత్ । అభ్రమత్వనిశ్చయస్తు న సంవాదాధీన: । తథా సత్యనవస్థాదిదోషా: ప్రాదుష్యురిత్యుక్తమ్ । కిన్తు కేవలసాక్షిణ్యాయత్త: । విపర్యయశఙ్కానిరాసే తు సంవాదస్యానుప్రవేశ: । నచ సంవాదోఽప్యనిశ్చితోఽఙ్గమ్ । తన్నిశ్చయశ్చ సాక్ష్యధీన ఏవ । తస్య చ క్వచిదయథార్థత్వే తదుభయనిర్ణయోఽపి న భవేదితి ।

నను సాక్షిణో యథార్థత్వనియమేఽపి ప్రత్యయానాం భ్రమత్వాభ్రమత్వనిర్ణయో నోపపద్యతే । నహి యాథార్థ్యం స్వరూపేణైవోపయుక్తమ్ । అతిప్రసఙ్గాత్ । కిన్తు నిశ్చితమేవ । నచ తన్నిశ్చయోపాయోఽస్తి । అతస్తదనిశ్చయాత్కా(క)రణదోషాదేర్భ్రమత్వాదే: స్తమ్భత్వాదేరనిశ్చయ ఏవేత్యత ఆహ- విశేషా ఇతి ॥

విశిష్యన్తే ఏతైరితి విశేషా: కా(క)రణదోషోపాదయ: । సాక్షిప్రత్యక్షగోచరా ఏవేతి సమ్బన్ధ: । సాక్షియాథార్థ్యస్య సాక్షిణైవ ఉ(నిశ్చయో)పపత్తే: । అస్యార్థస్య చ వక్ష్యమాణవ్యవహారాన్యథాఽనుపపత్తిసిద్ధత్వాదితి భావ: ।

యది సాక్షీ క్వచిద్వ్యభిచరేత్తదా తేనావిశ్వసనీయేన కా(క)రణదోషాదినిశ్చయో న స్యాత్ । తదభావే చ ప్రత్యయానాం భ్రమత్వాది న నిశ్చీయేత । తథాచ వస్తునిర్ణయో న స్యాత్ । కారణాభావే కార్యా(కార్యోదయా)యోగాదిత్యుక్తమ్ । తత్ర మా భూదేతత్సర్వమితి చేన్న । తథా సతి హానోపాదానాదిసర్వవ్యవహావిలోపప్రసఙ్గాత్ । కథమ్ । సర్వవ్యవహారాణామతత్కార్యత్వాదిత్యాహ- ఊరీకృత్య చేతి ॥

నిశ్చిత్యేత్యర్థ: । చోఽవధారణే । తాన్సర్వాన్కా(క)రణదోషా(దీ)న్ ఊరీకృత్య వ్యవహార ప్రవర్తత ఇతి గౌణం సమానకర్తృకత్వమ్ । యద్వోరీకృత్య కారణతయోపాదాయ కారణీకృత్వేతి వ్యాఖ్యేయమ్ । తథాహి । ఇదం రజతమితి భ్రాన్త్యా ప్రవృత్త: కా(క)రణదోషం బాధకప్రత్యయం (చా)వావధార్య తస్య జ్ఞానస్య భ్రమత్వం నిశ్చిత్య నేదం రజతం కిన్తు శుక్తిరేవేతి వస్తు వ్యవస్థాప్య జహాతి । తథా జలమేదదితి ప్రతీత్య తస్య ప్రత్యయస్యాపాతత ఏవాన్యథాత్వశఙ్కాయాం సంవాదం నివేశ్య తత్స్వరూపప్రామాణ్యే గృహీత్వా(చ) అభ్రమత్వం నిశ్చిత్య జలమేతద్భవత్యేవేత్యవధార్య తదుపాదత్త ఇతి ।

నను నాయమస్తి నియమో యదుక్తరీత్యాఽర్థతథాత్వాధ్యవసాయపూర్వక ఏవ వ్యవహార ఇతి । తత్సన్దేహాదినాఽపి(దపి) వ్యవహారదర్శనాదిత్యత ఆహ- సాక్షిణ ఇతి ॥

వ్యవసాయీ నిరశఙ్కోఽవిసంవా(దివ్య)దీ చ వ్యవహారోఽస్మాభిరుక్తరీత్యా సాక్షిణ: కార్యోఽభిధీయతే న తు వ్యవహారమాత్రమ్ । నచ విశిష్యో వ్యవహారోఽర్థతథాత్వాధ్యవసాయపూర్వకతాం వ్యభిచరతీతి । అస్తు వ్యవహారవిలోప: కిన్నశ్ఛిన్నమిత్యాశఙ్కాం పరిహరన్నుక్తాప్రసఙ్గానాం విపర్యయపర్యవసానమాహ- తస్మాదితి ॥

యస్మాత్సాక్షిణ: క్వచిదయథార్థత్వేఽవిశ్వసనీయత్వాపత్త్యా కా(క)రణదోషాద్యనిశ్చయప్రసఙ్గేన జ్ఞానానాం భ్రమత్వాభ్రమత్వనిర్ధారణాభావసక్త్యాఽర్థతథాత్వనిర్ణయాభావానుషఙ్గేణ నిశ్శఙ్కోఽవిసంవాదీ వ్యవహారో లుప్యేత । నచ తల్లోపోఽఙ్గీకర్తుం శక్య: । సవర్లోకప్రసిద్ధత్వాత్ । తథావిధస్య (చ) లౌకికై: పరీక్షకైశ్చో ల్లఙ్ఘనాయోగాత్ । ప్రమితార్థాననుమతావున్మత్తత్వప్రసఙ్గాత్ । తస్మాత్సర్వలోకప్రసిద్ధస్య నిశ్శఙ్కస్యావిసంవాదినో వ్యవహారస్య కాయర్భూతస్య సిద్ధయే వస్తుతథాత్వాతథాత్వనిశ్చయ: కారణ(కరణీ)భూతోఽఙ్గీకార్య: । తత్సిద్ధయే కా(క)రణదోషాదినిశ్చయద్వారా సాక్షిణా జ్ఞానానాం భ్రమత్వాభ్రమత్వనిశ్రయోఽఙ్గీకార్య: । తత్సిద్ధయే (చ) సాక్షిణో విశ్వసనీయత్వం తత్సిద్ధయే చ సాక్షీ సదా నిర్దోషో యథార్థ ఏవ న

పరీక్షకాణామఙ్గీకార్య ఇతి । నన్వేవం తర్హి ప్రాభాకరాదిదిశా సర్వేషామపి ప్రత్యయానాం యథార్థత్వనియమోఽస్త్విత్యత ఆహ- ఏక ఏవేతి ॥ ఏకస్యైవ యాథార్థ్యనియమేన సర్వస్యోపపత్తౌ కిమప్రామాణికేన ప్రమాణవిరుద్ధేన సర్వప్రత్యయయాథార్థ్యనియమేనేతి భావ: ।

కిమతో యద్యేవం సాక్షీ నియమేనార్థావ్యభిచారీత్యత ఆహ- శుద్ధ ఇతి ॥

దు:ఖిత్వం తేన ప్రతీతం జీవస్యేతి శేష: । తతశ్చ కిమిత్యత ఆహ- ఉపజీవ్యేతి ॥

శ్రుత్యనుమానయోరుపజీవ్యప్రమాణం తత్ తస్మాత్ భేదగ్రాహకం భేదప్రమాపకమ్ । తథా చోపజీవ్యవిరోధాదభేదశ్రుత్యాదేరప్రామాణ్యమితి భావ: । తతోఽపి కిమిత్యత: సూత్రార్థముపసంహరతి- అత ఇతి ॥

శ్రుతి: "భిన్నోఽచిన్త్య:' ఇత్యాదికా । సామర్థ్యమప్రతి(సత్ప్రతి)పక్షత్వమ్ ।

॥ ఓం తద్గుణసారత్వాత్తు తద్వ్యపదేశ: ప్రాజ్ఞవత్ ఓం ॥ యద్యేవం జీవేశ్వరయోర్భేద ఏవ పారమార్థికో వ్యవస్థితస్తదా తత్త్వమసీత్యాద్యద్వైతశ్రుతీనామహం హరిరిత్యాదిస్మృతీనాం చ కా గతి: । నహి తాసామనుమానవత్సర్వథాఽప్రామాణ్యం యుక్తమ్ । అపౌరుషేయత్వేనాప్తోక్తత్వేన చ తత్కారణాభావాదిత్యాశఙ్కాపరిహారాయ సూత్రమ్ । తద్గుణసారత్వాత్తు తద్వ్యపదేశ: ప్రాజ్ఞవదితి । తద్వ్యాచష్టే- తథాఽపీతి ॥

యద్యపి జీవబ్రహ్మణోర్భేద ఏవ తథాఽప్యభేదవదితి సమ్బన్ధ: । తుశబ్దో విశేషార్థ: । తం చ వక్ష్యామ: । తత్సదృశ: పరమాత్మగుణసదృశా: । సార ఇత్యనువాదేన స్వరూపమితి వ్యాఖ్యానమ్ । అస్య జీవస్య । కుత: । ముక్తావపి కైవల్యేఽప్యవశిష్యతే యత: । అభేదవత్ అభేదమివ "తత్ర త స్యేవ' ఇత్యత్రోపసఙ్ఖ్యేయమేతత్ । శిష్యప్రయోగాత్ । యద్వాఽభేద ఇతి తత్ప్రతిపాదకముపలక్ష్యతే । అత ఏవేతి సమ్బన్ధ: । ఏతా: పరోదాహృతా: । హీతి ముఖ్యే బాధకం సూచయతి ।

అత ఏవేత్యస్యైవ వివరణం సాదృశ్యేతి । సాదృశ్యమేవాభేద: సాదృశ్యాభేద: । సింహో దేవదత్త ఇత్యాదివద్గౌణోఽయం వ్యపదేశ ఇతి వాక్యార్థ: । అద్వైతవాదిభి: ఖలు తత్త్వంపదయోర్విరుద్ధస్వార్థైకదేశత్యాగేనైకదేశలక్షణయా సామానాధికరణ్యమాత్రం ముఖ్యమఙ్గీకృతమ్ । తతో వరం పదద్వయస్య ముఖ్యార్థత్వమభ్యుపగమ్య సామానాధికరణ్యమాత్రస్య గౌణత్వమభ్యుపగన్తుమ్ । తాత్పర్యలిఙ్గాని చ తత్ర తత్రాన్యథా నీతాని ।

ఉపలక్షణం చైతత్ సౌత్రమభేదాగమవ్యాఖ్యానమిత్యాశయవానుక్తానువాదేనార్థాన్తరమప్యాహ- సాదృశ్యాచ్చేతి ॥

ప్రధానత్వాదపీత్యన్వయ: । ఆహు: శ్రుతయ: । పౌరాణాని (చ) వాక్యానీతి వర్తతే । ఉక్తానువాద: ప్రతిపత్తిసౌకర్యార్థ: । ప్రధానత్వం వైశిష్ట్యయమ్ । తత్త్వమసీత్యాదివ్యపదేశ: సాదృశ్యాద్గౌణ ఇత్యుక్తమ్ । నాన్యోఽతోఽస్తి ద్రష్యేత్యాది నిర్దేశస్తు స్వాతన్త్ర్యప్రాధాన్యాభ్యాం లాక్షణిక: । ద్రష్యృపదేన తత్రారోపితవైశిష్ట్యయం స్వాతన్త్ర్యం చోపలక్ష్యతే । తథాచ ద్రష్యా విశిష్య: స్వాతన్త్ర్యశ్చాన్యో నాస్తి ఇత్యర్థ: సమ్పద్యతే । యద్వా తత్త్వమసీత్యాదినిర్దేశోఽపి ప్రాధాన్యస్వాతన్త్ర్యాభ్యాం లాక్షణికో వ్యాఖ్యాయతే । తథాహి । తచ్ఛబ్దేన తదీయే స్వాతన్త్ర్యప్రాధాన్యే లక్ష్యేతే । పునస్తాభ్యాం తద్విషయతా లక్ష్యతే । తతశ్చ తత్ర్పధానకస్తత్త్రన్త్రశ్చేతి వాక్యాథర్ో భవతి । ఏతదప్యుపలక్షణమ్ । అతత్త్వమసీత్యాదివ్యాఖ్యానాన్తరమప్యత్ర ద్రష్యవ్యమ్ ।

స్యాదేతత్ । తుశబ్దో హి సౌత్రోఽవధారణార్థస్తేన చ సాదృశ్యాతిరిక్తోఽర్థో నివర్త్యతే । తత్కథమథర్ాన్తరవర్ణనమిత్యతోఽన్యథా వ్యాచష్యే- నేతి ॥

క్వచిత్ ప్రదేశే । స్వరూపాభిదాం నాహురితి తుశబ్దార్థ: । నతు ప్రాధాన్యాదినివృత్తిరితి । అస్త్వేవం జీవస్య బ్రహ్మైక్యం ముక్తస్య తత్కథం వ్యాఖ్యేయమ్ । నచ తదప్యుక్తన్యాయేనేతి యుక్తమ్ । తథా సతి యత్ర త్వస్యేత్యాదివిశేషోక్త్యనుపపత్తేరిత్యత ఆహ- స్థానైక్యమితి ॥

ఈశేనేతి వర్తతే । న కేవలముక్తనిమిత్తత్రయం కిన్నామైతన్నిమిత్తద్వయం విశిష్యతే । అతో విశేషణాభేదోక్తిరుపపద్యతే । తత్ర స్థానైక్యేనైక్యవ్యపదేశో లాక్షణిక: । స్థానగతస్యైకస్య స్థానిషు ప్రయోగాత్ । ఐకమత్యనిమిత్తే తు ప్రయోగే లక్షితలక్షణా । విషయైక్యాన్మత్యైక్యం తతశ్చ మతిమతామితి ।

కిఞ్చ యత్సాదృశ్యం సజ్జీవమాత్రసాధారణతయోక్తం తత్సంసారిణ్యనభివ్యక్తం ముక్తే తు వ్యక్తమితి తదభిప్రాయేణాపి విశేషతోఽభేదోక్తిర్యుక్తేత్యాశయవానాహ- సాదృశ్యం చేతి ॥

ముక్తస్యేశేనేతి వర్తతే । నను సాదృయాదికం జడేష్వపి విద్యతే । తత్కథం తేషాం "సర్వం ఖల్విదం బ్రహ్మ' । "భూతాని విష్ణుర్భువనాని విష్ణుర్వనాని విష్ణుర్గిరయో దిశశ్చ' ఇత్యాదౌ క్వచిదేవ పరమాత్మైక్యవ్యపదేశో న పునర్జీవత్ప్రాచుర్యేణేత్యత ఆహ- జడానామితి ॥

తత్రప్రధానకం తత్తన్త్రత్వమేవ । జడానాం త్వితి సమ్బన్ధ: । సాదృశ్యస్యాపి తృతీయస్య విద్యమానత్వాత్కథం ద్వయమేవేత్యత ఆహ- భవేదితి ॥

జడానామితి వర్తతే । సత్యమస్తి సాదృశ్యం కిన్తు తత్సత్వా(త్తా)దినైవ । నతు జీవవదానన్దాదినా । అతో ద్వయస్యైవ

సత్త్వాదుపపన్నా ఽప్రచురోక్తి: । నన్వానన్దాదినా సాదృశ్యం జీవేష్వపి నాస్తి । కేషాఞ్చిజ్జీవానామతద్రూపతాభ్యుపగమాదితి చేన్మా భూత్ । నహి జీవమాత్రం ప్రతి తత్త్వమసీత్యుచ్యతే । తస్య వేదానధికారిత్వాత్ । కిన్తు భోక్షయోగ్యం పతీత్యదోష: । అత్ర స్థానైక్యం చ క్షీరాబ్ధ్యాదిస్థితభగవద్రూపాపేక్షయోక్తమితి న జీవజడసాధారణమ్ । జడాభేదవ్యాఖ్యానేన ప్రాజ్ఞవదితి దృష్టాన్తోఽపి వ్యాఖ్యాతో భవతి ।

సూత్రే ప్రాజ్ఞవదిత్యుక్తమ్ । తస్యా(యమ)ర్థ: । ప్రాజ్ఞే యథాఽభేదవ్యపదేశోఽముఖ్యస్తథేతి । తత్ర ప్రతియోగివిశేషానుక్తేర్విజ్ఞానమానన్దం బ్రహ్మేత్యాదిరఖిలోఽప్యభేదవ్యపదేశో నిత్యత్వాదిసాదృశ్యేనాముఖ్య ఇతి జ్ఞాయేత । తన్మా విజ్ఞాయీత్యాశయవానాహ- ఈశేతి ॥

రూపాణి మత్స్యాదీని । క్రియా: సృష్ట్యాద్యా: । గుణా జ్ఞానాదయ: । సవర్శ ఇతి ప్రత్యేకం సమ్బన్ధ: । తథాశబ్ద: సముచ్చయే । ఏవశబ్దస్య ముఖ్యత ఇత్యేనాన్వయ: । అవయవా హస్తాద్యా: । తత్స్వరూపైక్యమ్ ఈశ్వరస్వరూపేణై(పై)క్యం తత్రప్రతిపాదకం వాక్యమితి యావత్ । ముఖ్యత ఏవ వ్యాఖ్యేయమితి శేష: । తుశబ్దో జడవ్యావృత్త్యర్థ: । తథాచ జడవిశేష ఏవాయం దృష్టాన్త ఇతి భావ: । నచైవం సాధ్యసమత్వదోష: । జీవమాత్రాభేదవాదినం ప్రత్యక్షస్యాధికరణస్యారబ్ధత్వాదితి । కుత ఏతదితి చేత్(న) । తత్ర భేదదర్శనే ప్రత్యవాయస్యోక్తత్వాదిత్యాహ- యథేతి ॥

పర్వతేషు దుర్గే శిఖరే వృష్టముదకం యథాఽధో (వి)ధావత్యేవం పారమేశ్వరాన్ధర్మాస్తత: పృథక్ పశ్యంస్తానేవ తద్దర్శనమన్వేవావిలమ్బేన నరకం విధావతీత్యర్థ: ।

నన్వీశ్వరధర్మాణాం భేదాభేదౌ భవతామ్ । తథా చాత్యన్తాభేదోక్తిరముఖ్యేతి సాత్రో దృష్టాన్తోఽసఙ్కుచితవృత్తిర్భవిష్యతి । ఇయం చ శ్రుతిరత్యన్తభేదదర్శననిన్దాపరా భవత్విత్యత ఆహ- నోభయం చేతి ॥

ఇష్యతే సూత్రకృతేతి శేష: । భేదాభేదౌ నేష్యతే ఇతి వక్తవ్యే భేదాభేదాఖ్యముభయమితి వచనం వక్ష్యమాణశ్రుతివ్యాఖ్యానానుసారేణేతి జ్ఞాతవ్యమ్ । కుతో నేష్యత ఇత్యత ఆహ- ఏకమేవేతి ॥

ఏకమ్ అభిన్నమ్ । ఏకమపి ఘటాదికమవయవభేదవదుపలబ్ధమత ఏవేత్యుక్తమ్ । అద్వితీయం సమాధికరహితమ్ । ఇహ బ్రహ్మణి కిఞ్చన గుణాదికమితి నానాభూతం నాస్తి । యస్త్విహ బ్రహ్మణి విద్యమానం గుణాదికం నానా భిన్నం, ఇవ శబ్దాదభిన్నం చ పశ్యతి । స మృత్యోరనన్తరం మృత్యుం నరకమాప్నోతి । ఇతి శ్రుతావివేత్యస్మాచ్ఛబ్దాత్ । ఉపలక్షణం చైతత్ । ఏవశబ్దాచ్చ భేదాభేదనిరాకృతి: కృతా జ్ఞాయతే । అతో నేష్యత ఇతి యోజనా । ఇవశబ్దప్రయోగాత్కథమేతల్లభ్యత ఇత్యత ఆహ- ఇవేతి ॥

ఉభయే యదుక్తం పూర్వపదేన తత్ప్రతియోగిని ద్వితీయే వర్తత ఇత్యర్థ: । అత్ర చ నానో(క్త్వా)క్త్యా ప్రయుక్త ఇవశబ్దోఽనానా (సం)గృహ్ణాతీతి భేదాభేదాఖ్యముఖ్యం నిరాకృతం భవతి । వాగస్తీతి శేష: । శబ్దనిర్ణయో నామ గ్రన్థవిశేష: ।

॥ ఇతి శ్రీమన్న్యాయసుధాయాం పృథగుపదేశాధికరణమ్ ॥

॥ అథ శ్రీమన్న్యాయసుధాయాం అంశాధికరణమ్ ॥

॥ ఓం అంశో నానావ్యపదేశాదన్యథా చాపి తాశకితవాదిత్వమధీయత ఏకే ఓం ॥ కేచిదిదమేవం వ్యాచక్షతే । జీవ: పరమాత్మనోంఽశ: । అంశత్వం చ నారమ్భకత్వమ్ । పరమాత్మనోఽనారబ్ధత్వాత్ । నాపి ఖణ్డత్వమ్ । అచ్ఛేద్యత్వాత్ । నచ ప్రదేశత్వమ్ । ప(ఘ)టాదివదనిత్యత్వప్రసఙ్గాత్ । కిన్నామ భిన్నాభిన్నత్వమ్ । అత్ర భేద ఔపాధికోఽభేదస్తు స్వాభావిక: । ఉపాధిశ్చ అనాద్యనిర్వాచ్యాఽవిద్యేత్యేకే । అన్యే తు సత్యమేవాన్త:కరణాదికమితి । కుత ఏతత్ । "ద్వా సుపర్ణా' "నిత్యో నిత్యానామ్' ఇత్యాదినానావ్యపదేశాత్ । అన్యథా చాపి "తత్త్వమసి' "అహం బ్రహ్మాస్మి' ఇత్యాద్యభేదవ్యపదేశాత్ । నచైకస్యైవ జీవస్య బ్రహ్మణా భేదాభేదౌ కిన్తు సర్వేషామ్ । యతో బ్రహ్మదాశా బ్రహ్మకితవా ఇత్యేకే బ్రహ్మరరో దాశకితవాదిత్వమధీయత ఇత్యాది ।

తదిదమయుక్తమ్ । తథాహి । కోఽయమభేద: । కిం ముఖ్య ఏవోతాముఖ్య: । సాదృశ్యాదిలక్షణ: । ఆద్యం నిరాకరోతి- భేదస్యేతి ॥

ముక్తావపీతి సమ్బన్ధ: । తత్పక్షో ముఖ్యాభేదపక్ష: । జీవస్యౌపాధిక ఏవ పరమాత్మనో భేద: ।

అభేదస్తు స్వాభావిక ఇతి వదతా ముక్తౌ భేదాభావో (వాచ్య:) । తత్రావిద్యాయా అన్త:కరణాదేశ్చాభావాత్ । నచ తద్యుజ్యతే । ముక్తావపి జీవబ్రహ్మభే(ణోర్భే)దస్య ప్రాగుదాహృతాభి: శ్రుతిస్మృతిభిరభిహితత్వాత్ । అత: ప్రమాణవిరుద్ధత్వాదస్య పక్షస్య హేయత్వమేవ । ద్వితీయం నిరాచష్టే- చేతనత్వాదీతి ॥

సాదృశ్యమిత్యుపలక్షణమ్ । తత్రప్రధాన(క)త్వాద్యపీతి ద్రష్టవ్యమ్ । అభేదోఽఙ్గీకృతశ్చేత్కథం తత్పక్షనిగ్రహ ఇత్యుక్తమిత్యత(మత) ఆహ- నేతి ॥ క్వచిదితి సంసారే ముక్తౌ వే(చే)త్యర్థ: ।

న కేవలం యుక్తివిరుద్ధో జీవబ్రహ్మణోర్భేదాభేదాఙ్గీకార: కిం తర్హి శ్రుతివిరుద్ధోఽపీత్యాహ- న కేనచిదితి ॥

భేదేన సహితోఽభేదో భేదాభేద: । క్వచిదపీతి సమ్బన్ధ: । వాశబ్ద: సముచ్చయే । ఋతేయోగే ద్వితీయాఽప్యుపసఙ్ఖ్యాతవ్యా ।

శ్రౌతప్రయోగాత్ । అపిశబ్ద: సముచ్చయే । వాశబ్దో వికల్పార్థ: । స చ వ్యవస్థితో వికల్ప: । సముదాయమృతే(న) కేనచిద్భేదాభేదో(దోఽస్తి) నాస్తి । స్వగుణాదీన్వినాఽభేదో నాస్తీతి । కేనచిదపీత్యన్వయ: । ఏతేన జీవబ్రహ్మణోర్భేదాభేదౌ ద్వావపి స్వాభావికౌ । నతు భేదోఽవిద్యాద్యుపాధినిబన్ధన: । అతో ముక్తావపి భేదసద్భావాన్నాస్మాకం ముక్తభేదవచనవిరోధ ఇతి వదన్యాదవప్రకాశోఽపి నిరస్త: । క్వచిత్కేనచిదితి విశేషశ్రుతివిరోధాదితి ।

యద్యేవం జీవబ్రహ్మణోర్న భేదాభేదౌ కథం తర్హి సౌత్రం భేదాభేదశ్రుత్యుదాహరణమిత్యత: స్వమతేన సూత్రతాత్పర్యమాహ- అభేదేతి ॥

ఉపలక్షణమేతత్ । భేదశ్రుతయశ్చేత్యపి ద్రష్టవ్యమ్ । అంశత్వాదేవ హి ఉపపద్యన్త ఇతి శేష: । దినానావిధసమ్బన్ధవ్యపదేశహేతుమభిధాయాన్యథా చాపీత్యాదినాఽర్థాపత్తిరప్యుచ్యతే । తథాహి । జీవబ్రహ్మణోర్భేదమభేదం చ వదన్త్య: శ్రుతయస్తావద్విద్యన్తే । తాశ్చ జీవస్య బ్రహ్మాంశత్వాదేవ హి ఉపపద్యన్తే నాన్యథా । యది జీవో బ్రహ్మణో ఘట ఇవ పటాదత్యన్తభిన్న: స్యాత్తదాఽభేదశ్రుతయ ఉపరుధ్యేరన్ । యది వా బ్రహ్మాభిన్న: స్యాత్తర్హి భేదశ్రుతయో బాధ్యేరన్ । నచ భేదాభేదాశ్రయణేన శ్రుతిద్వయసామఞ్జస్యం వాచ్యమ్ । న కేనచిదిత్యుదాహృతశ్రుతివిరోధాత్ । అతో భేదాభేదశ్రుత్యన్యథాఽనుపపత్త్యా జీవో బ్రహ్మం(ణో)శోఽఙ్గీకార్య ఇత్యేవ సూత్రార్థ ఇతి । ఏతదధర్ంం చ న కేనచిదిత్యాద్యేకవాక్యతయా వా యోజ్యమ్ । యథోక్తమ్ । "యతో భేదేన తస్యాయమభేదేన చ గీయతే । అతశ్చాంశత్వముద్దిష్టం భేదాభేదౌ న ముఖ్యత:' ఇతి ।

పరమాత్మాంశత్వం చేదుపగతం కథం తర్హి న భేదాభేదాఙ్గీకార: । ప్రకారాన్తరేణాంశత్వస్య నిర్వక్తుమశక్యత్వాత్ । మత్స్యాదిషు పరమేశ్వరాంశేష్వభేదస్యాఙ్గీకృతత్వాచ్చేత్యత ఆహ- సాదృశ్యం చేతి ॥

అస్య జీవస్య పరమేశ్వరాంశతా తు తత్సాదృశ్యమ్ । చశబ్దాత్తదధీనసత్తాదిమత్త్వం చేత్యర్థ: । ఏతేన పుంస్త్వాదివదిత్యనేనైవేదం గతార్థమధికరణమిత్యపి నిరస్తమ్ । యద్వా చశబ్దోఽవధారణార్థ: । సత్యమ్ । మత్స్యాదిష్వభేదనిమిత్తకోంఽశశబ్ద: । తథాఽపి ముఖ్యాంశసాదృశ్యం తత్సత్తయైవ సత్తావత్త్వలక్షణమేవ జీవస్యాంశత్వం గౌణోఽయమంశశబ్ద ఇతి ఇతి యావత్ । అంశశబ్దస్యానేకార్థత్వం తత్ర మత్స్యాద్యా: స్వరూపాంశా ఏవ జీవా: భిన్నాంశా ఏవేత్యత్ర అసమ్భావనానిరాసాయ(దీనాం స్వరూపాంశత్వం జీవానాం త్వతథాభూతాంశత్వమిత్యేతత్కుత ఇత్యతోఽత్ర) ఆగమవాకయం పఠతి- అంశస్త్వితి ॥

ద్వివిధ ఏవ న త్వేకవిధ ఏవేత్యన్వయ: । కిఞ్చిత్సాదృశ్యమాత్రయుగితి పురోవదుభయథా వ్యాఖ్యేయమ్ । సామర్థ్యం సృష్ట్యాదికర్తృత్వాదిలక్షణమ్ । స్వరూపం పూర్ణానన్దాదికమ్ । స్థితి: సర్వగతత్వాదిపరిమాణమ్ । స ఏవ చేత్ తత్సామర్థ్యాదియుక్తశ్చేదంశస్తదాసౌ తత్స్వరూపాంశో జ్ఞాతవ్య: । ప్రాదుర్భావా ఇతి తస్యైవోదాహరణమ్ । ఏవం జీవా యథేత్యాద్యస్యాప్యుదాహరణం ద్రష్టవ్యమ్ । అనేన ప్రకాశాదివన్నైవం పర ఇత్యస్య తాత్పర్యముక్తం భవతి ।

మత్స్యాదీనాం జీవానాం చ పరమేశ్వరాంశత్వాసామ్యేఽపి నైకప్రకారతా కిన్తు మత్స్యాద్యా: స్వరూపాంశా ఏవ జీవా విభిన్నాంశా ఏవేత్యత్రాసమ్భావనానిరాసాయ ప్రకాశవదితి సూత్రకృతా దృష్టాన్తా దత్తా: । తే చాయుక్తా ఇవ ప్రతీయన్తే ఉభయత్ర భేదాభేదసామ్య(సద్భావా)దిత్యాశఙ్కానిరాసా(య)ర్థం భాష్యమ్ "అభిమానిదేవతాపేక్షయైతద్' ఇతి । తదవిస్పష్టమిత్యత: సౌత్రాన్దృష్టాన్తాన్స్పష్టయతి- సూర్యేతి ॥

సూర్యమణ్డలమాన్యంశీ సూర్యస్తత్ప్రకాశాభిమానవాంస్తదంశశ్చైక ఏవ । యథేతి సర్వత్రాన్వీయతే । అథశబ్ద: సముచ్చయే । బాహ్యోదస్యాభిమాన్యంశీ వారిప: సప్తమాబ్దేరభిమానీ తదంశశ్చైక ఏవ । పృథివ్యా: పఞ్చాశత్కోటివిస్తీర్ణాయా అభిమానిన్యంశిభూతా (దేవతా) ధరాదేవీ మేర్వా(దేర)ద్యభిమానినీ దేవతాఽప్యంశరూపైకైవ । మేరుహిమవదాదే: పురుషా అభిమానిన: పురాణేషు (ప్ర)సిద్ధా ఇత్యత ఉక్తమ్- కఠిణత్వేనేతి ॥ యత్కఠినం(ణం) సా పృథివీతి శ్రుతేర్ధరాదేవ్యేవ సర్వస్యా: పృథివ్యా అభిమానినీ । అవాన్తరాభిమానినస్త్వన్యే ఇతి । అనేన స్వరూపాంశో నిదర్శిత: । దార్ష్టాన్తికం దర్శయతి- ఏవమేవేతి ॥

భగవాన్విష్ణురంశీ నానావతారరూపేణ స్థితోంఽశశ్చైక ఏవేతి యోజనా । అవ్యయ: సదా పూర్ణగుణ ఇత్యాగామిసూత్రానుసారేణాభేదోపపాదనమ్ । విభిన్నాంశదృష్టాన్తవివరణపూర్వకం దార్ష్టాన్తికం వివృణోతి- విణ్మూత్రేతి ॥

అపభ్రష్యనామకా దేవతా అంశరూపా: సూర్యాదిభ్య: సూర్యవరుణపృథివీభ్యోంఽశిభ్యో వ్యుత్క్రమేణ యథా పృథక్ । జీవాంశానామంశిన: పరమేశ్వరాత్పృథక్త్వం యుక్తిత: సమర్థయితుం సూత్రమ్ అనుజ్ఞాపరిహారౌ దేహసమ్బన్ధాజ్జ్యోతిరాదివదితి । అత్రాపి దృష్టాన్తానామసఙ్గతిమాశఙ్కయాభిమానివిషయతయా వ్యాఖ్యాతి- దేహేతి ॥

పరదేహగతదోషై: । దేవతాత్వం త్వన్తర్ధానాదిశక్తియోగ: । చశ(బ్దౌ)బ్దో హేత్వో: సముచ్చయే । హి యస్మాదనుగ్రాహ్యశ్చ తై: సూర్యాదిభిస్తత్ప్రసాదాయత్తప్రతిబన్ధనివృత్తిత్వాచ్చేత్యపి ద్రష్టవ్యమ్ । అనుగ్రాహ్యశ్చేత్యాదౌ యత ఇతి శేష: । దేహదోషలిప్తత్వాదిత్యపి గ్రాహ్యమ్ ।

నన్వనుజ్ఞాదిహేతుత్రయం స్వరూపాంశేషు మత్స్యాదిష్వస్తీత్యనైకాన్తికం న జీవాంశానాం పరమేశ్వరాద్భేదం సాధయితుమలమిత్యత ఆహ- నత్వితి ॥

అనుగ్రాహ్యత్వమిత్యుపలక్షణమ్ । నేష్యతే "నైవ తే జాయన్తే' ఇత్యాదిశ్రుతిబలేనేతి శేష: ।

అత్రైవ సూత్రమ్- అసన్తతేశ్చావ్యతికర:' ఇతి । తజ్జీవాంశానాం పరమేశ్వరాద్భేదమేవ సాధయత్ర్పతీయతే । నతు మత్స్యాదీనామభేదమపి । అత ఉ(తదు)పలక్షణత్వేన వ్యాచష్టే- గుణైరితి ॥

మత్స్యాదిరూపాణామితి వర్తతే । ముఖ్యాభేదోంఽశినా । అపరైర్జీవైరీశ్వరస్యాభేదో న చ తేషామపరిపూర్ణగుణత్వాచ్చేతి । అనుజ్ఞాపరిహారావిత్యేతదప్యేవముపలక్షణతయా వ్యాఖ్యేయమ్ । తదర్థం వా నతు మత్స్యాదిరూపాణామితి వాక్యం యోజ్యమ్ ।

॥ ఓం ఆభాస ఏవ చ ఓం ॥ ఏవమంశస్యాపి జీవస్యేశ్వరాద్భేద: ప్రమాణైస్సమర్థిత: । యస్త్వంశత్వాదభేదం సాధయేత్తస్యాంశశబ్దవాచ్యత్వమాత్రత్వం చేద్ధేతుస్తదాఽనైకాన్తికత్వముక్తమేవ । ముఖ్యాంశత్వం చేద్ధేతుస్తదాఽసిద్ధిరితి ప్రతిపాదయదాభాస ఏవ చేతి సూత్రం వ్యాచష్టే- అంశేతి ॥

సర్వేఽపి జీవా: । జీవానామంశాభాసత్వం శ్రుత్యన్తరేణ ద్రఢయతి- యథేతి ॥

తథైతస్మిన్పురుషోత్తమే ఏతజ్జీవజాతమాతతమేతదేవాస్య తదంశత్వమితి భావ: । నన్వేతత్ శ్రుతివిరుద్ధం "పాదోఽస్య విశ్వా భూతాని త్రిపాదస్యామృతం దివి' ఇత్యస్మిన్మన్త్రేఽనన్తాసనశ్వేతద్వీపవైకుణ్ఠేషు ద్యుశబ్దవాచ్యేష్వవస్థితరూపత్రయవద్భూతశబ్దవాచ్యానాం జీవానామపి పరమపురుషపాదత్వాభిధానాత్ ఇత్యాశఙ్కయ విశేషశ్రుతిబలేన పాదశబ్దస్యానేకార్థత్వకల్పనం న్యాయ్యమిత్యాశయవానాహ- నత్వితి ॥

పుంపాదవత్ పురుషస్యామృతపాదత్రయమివ । కుత: । పూర్ణా: । నారాయణం ప్రాదుర్భావరూపమ్ । జీవాంశేభ్య: పరం విలక్షణమ్ । జగాద ।

అధిదైవాదిస్వరూపనిర్ణయాయ పాదోఽయమారబ్ధ ఇత్యుక్తమ్ I తత్ర కీదృశోఽత్ర నిర్ణయో జాత ఇత్యతస్తం బుద్ధయారోహాయ పిణ్డీకృత్యాహ- అక్షయ ఇతి II

దేహాదిక్షయరహిత ఏవ ప్రలయే స్థిత: I అనేన "అసమ్భవస్తు సతోఽనుపపత్తే:', "నాత్మా శ్రుతేర్నిత్యత్వాచ్చ తాభ్య:' ఇత్యధికరణతాత్పర్యముక్తం భవతి I లక్ష్మీవాస ఇతి I దేవ్యా అపి ప్రలయేఽవస్థానోక్త్యా వియత్ప(దేనోప)దోపలక్షితాయాస్తస్యా న జీవవజ్జననమితి I వియదాదిపదోపాదానేన తదభిమానిత్వదశాయామేవ బ్రహ్మాదీనాం దేహాద్యుత్పత్తిర్న ముక్తావితి సూచితమ్ I తత్సూచయతి- ముక్తైరితి II

తథాఽపి సృష్టి(ప్ర)లయక్రమసమర్థనేన సూచితం తారతమ్యం తు తత్రాపి నాపైతీత్యాశయేనోక్తమ్- తారతమ్యగౌరితి II విపర్యయేణ తు క్రమోఽత్ర ఇతి సృష్టిక్రమవిపర్యయేణ (ప్ర)లయే క్రమోఽభిహిత: I తత్ర క: సృష్ట్యా క్రమ ఇత్యతస్తం దర్శయన్వియదధికరణతాత్పర్యమాహ- ప్రకృతిరితి II

తదభిమానినీ లక్ష్మీస్త్వేవమిత్యర్థ: I తత: క: సృష్ట్యా క్రమ ఇత్యతస్తం దర్శయన్వియదధికరణతాత్పర్యమాహ- ప్రకృతిరితి II

తదభిమానినీ లక్ష్మీస్త్వేవమిత్యర్థ: I తత: తదనన్తరమ్ I ప్రాణనామా సఙ్కర్షణాత్ I దేవ్యౌ సరస్వతీభారత్యౌ I ప్రకృతిమానినీ మహత్తత్త్వరూపాత్ I తత: అహఙ్కారాత్ I తత ఏవ ఇన్ద్రస్కన్దాభ్యామ్ I అన్యే తత్త్వాభిమానిన: I అత్రోపలక్షితానామప్యధికాశఙ్కానిరాసాయ "తథా ప్రాణ:'ఇత్యాదినా నిర్ణయ: కరిష్యత ఇత్యదోష: I సృష్టిప్రలయయో: క్రమవిపయర్యసమర్థనాయ తాత్పర్యమాహ- తత్రేతి II

సమస్తశ: సమస్తేషు I "తేజోఽత:',"తదభిధ్యానాత్' ఇత్యాదేస్తాత్పర్యమాహ- తేభ్యశ్చేతి II

శ్రేయానితి వర్తతే I సమస్తశ ఇతి పఞ్చమ్యన్తమత్ర వా సమ్బధ్యతే I సర్వస్య జన్మలయౌ పరమేశ్వరాయత్తావిత్యుక్తమ్ I "పరాత్తు తచ్ఛ్రుతే:' ఇత్యాదినా ప్రవృత్తిశ్చ I తత్తాత్పర్యమాహ- తదధీనా ఇతి II

ఇమే జన్మాద్యా మోక్షాన్తా భావా: I ఏతేషామితి వక్ష్యమాణమత్రాపి సమ్బధ్యతే I ద్వన్ద్వైకవద్భావేఽపి నపుంసకత్వాభావశ్ఛాన్దస: I యువోరనాకావితి యథా I ముక్తౌ జన్మాభావేఽపి స్థిత్యాదౌ భగవదధీనత్వమస్త్యేవేత్యాహ- తదధీనత్వమితి II

ఏతేషాం బ్రహ్మాదీనామ్ I పరమప్రమేయమాహ- స ఏవేతి II

ఉపసంహరతి- ఇతీతి II

II ఇతి శ్రీమత్పూర్ణప్రమతిభగవత్పాదసుకృతేరనువ్యాఖ్యానస్య ప్రగుణజయతీర్థాఖ్యయతినా I కృతాయాం టీకాయాం విషమదవాక్యార్థవివృతౌ ద్వితీయేఽధ్యాయేఽస్మిన్గగనచరణ: పర్యవసిత: II

II ఇతి ద్వితీయాధ్యాయస్య తృతీయ: పాద: II JOSHI-11

I అథ ద్వితీయాధ్యాయస్య చతుర్థ: పాద: II

యద్యపి చతుర్థపాదేఽపి శ్రుతివచనానాం పరస్పరవిరోధ ఏవ పరిహ్రియతే I తథాఽప్యధ్యాత్మవిషయత్వేన భేదసిద్ధిరితి ప్రాగేవ సూచితమ్ I ప్రకారాన్తరేణ పాదభేదం దర్శయితుమాహ- శ్రుత్యర్థ ఇతి II

యద్యపి శ్రుతిరిత్యేవోక్తేఽపి సిద్ధయత్యర్థ ఇతి I వాక్యానామర్థద్వారైవ విరోధస్థితే: I తథాఽప్యర్థనిర్ణయాయైవ పాదారమ్భో న ప్రామాణ్యనిర్ణయాయాతో న మీమాంసాత్వహనిరితి దర్శయితుమర్థ ఇత్యుక్తమ్ I యద్యపి యుక్తయ: పూర్వపాదేఽపి సన్తి తథాఽప్యాగమగృహీతవ్యాప్త్యాదిమత్త్వేనాత్ర ప్రబలా ఇతి విశేష: I పారమార్థికే విరోధే నిణర్యో దుష్కర ఇత్యత ఇవేత్యుక్తమ్ I యత్ర ప్రాణాదివిషయే I శ్రుత్యర్థో జన్మాది: I యుక్త్యుపసర్జనాభి: I శ్రుతిభిర్విరుద్ధ ఇవ దృశ్యతే I తన్నిర్ణయమితి యోజనా I యుక్తిసహితశ్రుతిభి: పూర్వపక్షితే కథం శ్రుతిమాత్రేణ తద్విపరీతార్థనిర్ణయ ఇత్యత ఉక్తమ్- సువిశిష్యేతి II అనేన బుద్ధిసన్నిహితేన I

తథా ప్రాణా ఇత్యాదీనాం సూత్రాణాం భాష్య ఏవార్థో విస్పష్య ఇత్యత:
పూర్వోత్తరప(క్షీయయు)క్షయుక్తీ: సఙ్గృహ్యాహ- తత్రేతి ॥

తత్ర చతుర్థపాదే । తాదృశా: తచ్ఛబ్దవాచ్యా: । నిర్ణయస్య సిద్ధాన్తస్య । తాదృశాశ్చేత్కథం నిర్ణయం కుర్యురిత్యత ఉక్తమ్- సునిర్ణీతాస్త్వితి ॥ తాదృశాధర్మా ఇతి శేష: । కుత ఏతదిత్యత ఉక్తమ్- స్వయమితి ॥ స్వయమేవేతి సమ్బన్ధ: ।

॥ ఇతి శ్రీమత్పూర్ణప్రమతిభగవత్పాదసుకృతేరనువ్యాఖ్యానస్య ప్రగుణజయతీర్థాఖ్యయతినా । కృతాయాం టీకాయాం విషమపదవాక్యార్థవివృతౌ ద్వితీయేఽధ్యాయేఽస్మింశ్చరమచరణ: పర్యవసిత: ॥

॥ ఇతి శ్రీమన్న్యాయసుధాయాం ద్వితీయాధ్యాయస్య చతుర్థ: పాద: ॥

॥ అథ శ్రీమన్న్యాయసుధాయాం తృతీయాధ్యాయస్య ప్రథమ: పాద: ॥

కృపితాహిఫణచ్ఛాయాసమీకృత్యాపరం సుఖమ్ ।

సేవన్తే యత్పదం ధీరాస్తం భజేవల్లభం శ్రియ: ॥

సాధనవిచారోఽయమధ్యాయ: । వైరాగ్యార్థే గత్యాదినిరూపణా ప్రథమపాద ఇత్యధ్యాయపాదప్రతిపాద్యం భాష్య ఏవ స్ఫుటమ్ । సఙ్గతిం తు లాఘవాయైకీకృత్యోపరి వక్ష్యామ ఇత్యాశయవాంస్తృతీయా(ధ్యాయ)ద్యపాదాధికరణపూవర్పక్షసిద్ధాన్తయుక్తీ: సఙ్గృహ్ణాహ- స్వాభావికేతి ॥

సాధకా ఇతి వక్ష్యమాణం పూర్వపక్షస్యేత్యత్రాపి సమ్బధ్యతే । పూర్వపక్షస్య సిద్ధాన్తస్యేతి జాతావేకవచనమ్ । సాధకా ఇతి ఛాన్దసో నిర్దేశ: । యద్వా యుక్తయ: పూర్వపక్షస్యేత్యత్ర సాధకా ఇతి న్యకృష్యతే । పూర్వపక్షసమ్బన్ధినో యుక్తయ ఇత్యేవార్థ: । సిద్ధాన్తస్యైవ సాధకా ఇత్యత్ర తు న్యాయా ఇతి శేష: ।

అత్ర సూత్రమ్ యోనే: శరీరమితి । తద్వ్యాఖ్యాతం భాష్యే । స్వర్గాదవాగ్గతో జీవో వృష్ట్యాద్వారా వ్రీహ్యాదిబీజేషు సఙ్క్రాన్తో రేతస్కి(చంపు)క్పురుషం ప్రవిశ్య సహ రేతసా మాతృయోనిద్వారేణ జఠరం ప్రవిష్య: కలలబృద్బుదాదిక్రమేణోత్పన్నం శరీరమాప్నోతీతి ప్రసిద్ధమ్ । తత్కిం తథ్యముతాతథ్యమితి సన్దేహ: । న తథ్యమితి పూర్వ: పక్ష: । కుత: । "దేహం గర్భస్థితం క్వాపి ప్రవిశేత్స్వర్గతో గత:' ఇత్యాదివచనాత్ । మాన్ధాతృద్రోణద్రుపదకృపాకాదీనామితిహాసపురాణేషు వినైవ బీజాదిసమ్బన్ధేన జననదర్శనాచ్చ । అన్యథాసిద్ధే చాథర్ే న బహుకల్పనా యుక్తా । అత స్తే వైరాగ్యజనకా(యైవా)ర్థమేవాధ్యాత్మవిదాం వాదా:' ఇతి । తథ్యమితి సిద్ధాన్త: । కస్మాత్ । "మేమేఘో భూత్వా వర్షతి । త(ద్య) ఇహ వ్రీహియవా ఓష(ధివనస్పతయ)ధయస్తిలామాషా ఇతి జాయన్తే । యో యో హ్యన్నమత్తి । యో వా రేత: సిఞ్చతి తద్రూపాద్భూయ ఏవ భవతి । తద్య ఇహ రమణీయచరణా అభ్యాశో హ యత్తే రమణీయాం యోనిమాపద్యన్తే' ఇత్యాదిశ్రుతే: । న చాదృష్టేఽర్థేన్యథాసిద్ధిరవకాశవతీ । నచ వచనాన్తరలిఙ్గదశర్నవిరోధ: । క్వచిద్ బీజాదిసమ్బన్ధాభావస్యాపి విద్యామానత్వేన తద్విషయత్వాత్ । యథోక్తమ్ । "దివ: స్థాస్నూన్ గచ్ఛతి' । "స్థావరాణి దివ: ప్రాప్త:' ఇతి శ్రుతిస్మృతిభ్యామితి ।

తదిదమయుక్తం వ్యాఖ్యానమ్ । ఉత్సూత్రత్వాత్ । యద్యప్యత్ర యోనిశబ్దో బీజాద్యుపలక్షణ: శక్యో వ్యాఖ్యాతుం తథాఽపి తత్సమ్బన్ధనియమ ఏవ సూత్రే ప్రతీయతే । నతు క్వాచిత్కస్తదభావోఽపి । యది చ క్వచిద్ బీజాదిసమ్బన్ధాభావ: స్యాత్తదాఽఽకస్మికత్వం స్యాదిత్యత ఆహ- బీజేతి ॥

బీజశబ్దేన వ్రీహ్యాదికం రేతశ్చోచ్యతే । సఙ్గతినియమోజ్ఝితం సమ్బన్ధాతినియమాభావమ్ । అయమర్థ: । రేత:సిగ్యోగోఽథేతి పూర్వసూత్రాదథశబ్దోఽత్రాప్యనువర్తతే । స చ ప్రకృతాదర్థాదర్థాన్తరే వర్తతే । తథాచ యోనే: శరీరమాపద్యతే । క్వచిత్తదభావేనాపీత్యథశబ్దేన భగవాన్సూత్రకారో బీజాదిసమ్బ(న్ధే ని)న్ధనియమాభావం సూత్రితవానిత్యతో నోత్సూత్రత్వపర్యనుయోగో యుక్త ఇతి ।

యదుక్తమేవం సత్యాకస్మికత్వప్రసఙ్గ ఇతి తత్పరిహరతి- కారణతశ్చేతి ॥

తాం చ బీజాదిసమ్బన్ధనియమోజ్ఝితిం కారణాత్ ఆహ । ఏతదుక్తం భవతి । జన్మకారణాదృష్టాకృష్టో జన్తుర్బీజాదిసమ్బన్ధేన శరీరమాపద్యత ఇత్యుత్సర్గ: । స చ క్వచిజ్జ్ఞానతపోయోగాద్యతిశయలక్షణేన కారణవిశేషణాపోద్యతే । యథా క్షుద్రజన్తుయాతనాశరీరోత్పత్తావపవాద ఇతి । తథా చోక్తమ్ । "విశేషకారణాదేవ విశేషాజ్జనిరిష్యతే । సామాన్యజననం చైవ నృణాం

సామాన్యహేతుత:' ఇతి । అతో యుక్తమేతద్వ్యాఖ్యానమితి ।

॥ ఇతి శ్రీమత్పూర్ణప్రమతిభగవత్పాదసుకృతేరనువ్యాఖ్యానస్య ప్రగుణజయతీర్థాఖ్యయతినా । కృతాయాం టీకాయాం విషమపదవాక్యార్థవివృతౌ తృతీయేఽధ్యాయేఽయం ప్రథమచరణ: పర్యవసిత: ।

"భక్తిరస్మిన్పాద ఉచ్యతే । భక్త్యర్థం హి భగవన్మహిమోక్తి:' ఇతి పాదాప్రతిపాద్యం భాష్య ఏవ స్ఫుటమ్ । సఙ్గతిం తూత్తరత్ర వక్ష్యామ ఇత్యాశయవానేతత్పాదాధికరణే పూర్వపక్షసిద్ధాన్తయుక్తీ: సఙ్గ్రహేణాహ- పశ్చాదితి ॥

పూర్వపక్షగా: పూర్వపక్షసమ్బన్ధిన్య: । నిర్ణయప్రమా: సిద్ధాన్తనిర్ణయార్థాని ప్రమాణాని ।

॥ ఓం సన్ధ్యే సృష్టిరాహ హి ఓం ॥ యోనే: శరీరమిత్యేతదవసానై: సూత్రైర్జీవస్య జన్మావగతమ్ । జాతస్య చ స్వపనాద్యవస్థాసమ్బన్ధ: ప్రసిద్ధ: । తత్ర స్వాప్నావస్థాప్రవర్తకత్వలక్షణో మహిమాభగవతోఽత్రాధికరణే నిర్ణీయతే । తథాహి । స్వాప్నో నామార్థజ్ఞానాత్మక: । తత్ర తావత్స్వాప్నార్థానాం కరితురగాదీనాం పరమేశ్వరాయత్తతా నోపపద్యతే । అసత్యత్వాత్ । న తావదిమేఽనాదినిత్యా: । స్వాప్నావస్థాత: ప్రాగూర్ధ్వం చోపలబ్ధిప్రసఙ్గాత్ । నహి విద్యమానా అప్యుపలబ్ధిసాధనేషు చక్షురాదిష్వనుపరతేషు నోపలభ్యన్తే, ఉపలభ్యన్తే చోపపత్తేరితి సమ్భవతి । నచాన్యత్ర గతా: । అన్యైరప్యనుపలమ్భాత్ । మద్యమపరిమాణశ్చైతే దృశ్యన్తే । నచ తథావిధమనాదినిత్యం కిమపి దృష్టమ్ । నాప్యుత్పత్తినాశవన్త: । తథాత్వేఽపి ప్రాగూర్ధ్వముపలమ్భప్రసక్తే: । నచ వాచ్యం విద్యుదాదివత్తద్దైవోత్పత్తిర్వినాశశ్చేతి । ఇత్థమ్భావే ప్రమాణాభావాత్ । ప్రాడ్మృదాదీనామూర్ధ్వం కపాలాదీనాం చోపలమ్భాపత్తేశ్చ । నచైతేషాం (తాత్కాలిక)తత్కాలీనజన్మన్యుపాదానం నిమిత్తం చ పశ్యామ: । కర్తా చ న తావజ్జీవాత్మా । ద్రష్టుర్నివ్యర్ాపారత్వాత్ । అపరస్య చాదర్శనాత్ । నాపీశ్వర: । ప్రమాణాభావాత్ । భ్రాన్తిత్వం చైతేషామ్, "స్వాప్నమాయాసరూప:' ఇతి "స్వాప్నమనోరథో యథా' ఇత్యాదిశ్రుతిస్మృతిభ్యామావేద్యతే । శిష్యమపవ్యాఖ్యానానువాదే వక్ష్యామ: । తదేవం న స్వాప్నానామర్థానామీశ్వరాధీనత్వమ్ । నాపి తజ్జ్ఞానస్య । తస్యాపి నిమిత్తాభావేనాపరమార్థత్వాత్ । నతావచ్చక్షురాదీనాం త(త్ర నిమి)న్నిమిత్తత్వమ్ । తేషాముపరతత్వాత్ । నాపి మనస: । రూపాదిమత్యర్థే సామర్థ్యాభావాత్ (స్వాతన్త్ర్యాభావాత్) । అత ఏవ న సాక్షిణ: । స ఇన్ద్రియాప్రవృత్తౌ లిఙ్గశబ్దయోరపి నావకాశ: । అపరోక్షాకారం చేదమవభాసతే । అతోఽర్థజ్ఞానరూపా స్వాప్నావస్థా నేశ్వరాధీనేతి ప్రాప్తే తత్రప్రతివిధానాయోపోద్ఘాతమాహ- వాసనా ఇతి ॥

భావనాఽపరనామకా: సంస్కారా: । సర్వగ్రహణప్రయోజనముత్తరత్ర భవిష్యతి । నను భావనాఖ్యసంస్కారోఽనుభవజన్య: । నచ సర్వజీవానాం సర్వవస్త్వనుభవోఽస్తి । తత్కథమశేషజీవానాం సర్వవస్తువాసనా: సన్త్యేవేత్యత ఉక్తమ్- అనాదీతి ॥ అనాద్యనుభవప్రవాహోత్పన్నా: । వాసనానామాత్మసమవేతత్వం వైశేషికాదిభిరభ్యుపగతమ్ । తన్నిరాసార్థముక్తం మనసి స్థితా ఇతి । జాతావేకవచనమ్ । సాదితో మనస: కథమనాదివాసనాసమ్బన్ధ ఇత్యత ఉక్తమ్- అనాదీతి ॥

ఏతదేవ ప్రపఞ్చయతి- త్రిగుణాత్మకమితి ॥

మనస ఏవ సంస్కారాశ్రయత్వం నాత్మన ఇతయత్రోపపత్తిసూచనాయ త్రిగుణాత్మకమిత్యుక్తమ్ । గుణాత్మకమిత్యేవోక్తే పరిమాణాదిగుణాత్మకమిత్యపి ప్రతీతి: స్యాత్ । తదాత్మనోఽపి సమానమిత్యతస్త్రిగ్రహణమ్ । తథాచ జీవాత్మా న భావనాశ్రయ: సత్త్వాదిగుణానాత్మకత్వాదీశ్వరవత్ । భావనా వా సత్త్వాదిగుణాత్మకద్రవ్యాశ్రయా సంస్కారత్వాద్వేగాదివత్ । తచ్చ పరిశేషాన్మన ఏవేత్యుక్తం భవతి । సత్త్వాదిగుణానభ్యుపగన్తారం ప్రతి తు తత్స్థానేఽచేతనపదం ప్రయోక్తవ్యమ్ । త్రిగుణాత్మకగ్రహణం (చ)స్వరూపకథనమ్ । అస్త్యేవ సర్వ(ద్రైవేతి)దేతి శేష: । తథా సతి మోక్షేఽపి సత్త్వాత్స్వాప్నాద్యవస్థాపత్తిరిత్యత ఉక్తం వివృణోతి- యావదితి ॥ యద్యపి మన: స్వరూపేణ నిత్యమేవ తథాఽపి జీవసమ్బన్ధస్తస్య మోక్షావధిరిత్యత ఇదముక్తమ్ । (తద్వై దేవం) తద్వై జైవం మనో యేనానన్వేత భవతీతి సూక్తావప్యాత్మనో మన:సమ్బన్ధశ్రవణాత్కథం యావన్ముక్తిరిత్యుక్తమిత్యతో వా త్రిగుణాత్మకమిత్యుక్తమ్ । ఆత్మస్వరూపమనసో ముక్తౌ సత్త్వేఽపి జడమనోఽభిప్రేత్యాయమవధిరుక్త ఇతి । చస్తస్మాదిత్యర్థే । తత్రైవ న త్వాత్మని ।

"ఏతస్మాజ్జాయతే ప్రాణో మన: సర్వేన్ద్రియాణి చ' ఇతి మనసో జన్మశ్రవణాత్కథమనాదిత్వముచ్యత ఇత్యత ఆహ- సూక్ష్మత్వేనేతి ॥

చశబ్ద ఏవార్థే । ప్రాకృతై: అహఙ్కారాద్యై: । మన ఇతి వర్తతే । ప్రలయే సతోఽప్యుపచయాపేక్షయా జన్మశ్రుతిరితి భావ: । కుత ఏషా కల్పనా । ముఖ్యార్థే బాధకసద్భావాదిత్యాహ- యదేతి ॥ యది మనో ముఖ్యత ఏవ జనిమత్స్యాత్తదా ప్రలయే తన్న స్యాత్ । యది చ ప్రలయే తన్న స్యాత్తదాఽఽత్మన: సంసారావస్థానం న స్యాత్ । నచ మా భూత్ప్రలయే సంసారావస్థానమితి యుక్తమ్ । ముక్తానాం పున: సంసారానుపపత్త్యా సృష్ట్యయనుపపత్తిప్రసఙ్గాత్ । అవిద్యాకామకర్మాద్యధీన: సంసార ఇతి చేన్న । అవిద్యాదేరేవ సంసారత్వాత్, "మన: పరం కారణమామనన్తి' ఇత్యాదిస్మృతివిరోధాచ్చ । తథాచ శ్రుతి: । "నిత్యం మనోఽనాదిత్వాన్న హ్యమనా: పుమాంస్తిష్ఠతి' ఇతి । పుమాన్సంసారీత్యర్థ: ।

కిమతో యద్యేవం సర్వవస్త్వనుభవాహితసంస్కారసద్భావ ఇత్యత ఆహ- సంస్కారైరితి ॥

అత్ర సృష్టేర్వేత్యనేనానాదినిత్యత్వపక్షదోషా అనభ్యుపగమేనైవ నిరస్తా: । స్వప్నకాల ఏవ సృష్టేర్వేత్యనేన ప్రాగూర్ధ్వం చోపలమ్భప్రసఙ్గో నిరాకృత: । సృష్టే: సంహారోపలక్షణత్వాత్ ।

సంస్కారైరిత్యుపాదానకీర్తనమ్ । నచ తేషాం గుణత్వేనోపాదానత్వానుపపత్తిః । మనోవృత్తిత్వేన ద్రవ్యత్వాత్ । సంస్కారాణాం చాతీన్ద్రియత్వేన త్ర్యణుకజన్మవినాశయోరివ ప్రాగూర్ధ్వం చానుపలమ్భో న దోషాయ । భగవానితి కర్తృనిర్దేశః । తద్రైవ సృష్టిసంహారకరణమసమ్భావితమిత్యతోఽశక్యకర్తృతాశక్తిసూచనాయ భగవానిత్యుక్తమ్ । ఏవం చ సత్యదృష్టాదినిమిత్తం ప్రసిద్ధమేవ । న కేవలమర్థానాం సత్యత్వసమ్భవేన భగవదధీనత్వమ్, అపి తు తజ్జ్ఞానస్యాపీత్యుక్తం దర్శయతీతి । జీవాయేతి శేషః । దర్శనసాధనం చ మన ఏవేతి వక్ష్యతి । దర్శనం చానుభవో వివక్షితః । తేన స్మరణమేవైతదితి మతం నిరస్తం భవతి ।

స్మరణత్వం ఖల్వస్య తచ్ఛిహ్నస్య తదిత్యుల్లేఖస్య సద్భావాద్వా కల్ప్యతే । అసన్నిహితగోచరత్వాద్వా సంస్కారప్రభవత్వాద్వా । నాద్యః । ఇదమిత్యుల్లేఖేన తదభావాత్ । అత ఏవ స్మృతివిపర్యాసోఽయమితి చేన్న । స్మృతిత్వస్యైవాసిద్ధేః । న ద్వితీయః । విషయసాన్నిధ్యస్యోపపాదితత్వాత్ । న తృతీయః । పదార్థజన్మని సంస్కారస్యోపక్షీణత్వేనాసిద్ధేః । తస్మాద్యథా మనోరథే ధ్యానే వా సంస్కారయోనీనర్థాన్మనసాఽనుభవత్యేవం స్వప్నేఽపీతి కిమనుపపన్నమ్ । ఇయాంస్తు విశేషః । మనోరథాదౌ ప్రయత్నపూర్వికా పదార్థసృష్టిః । స్వప్నే పునరీశ్వ(రేచ్ఛాధీ)రాధీనైవేతి ।

అపరే తు భవత్యేవాయమనుభవః । కిన్తు జాగరానుభూతస్మర్తవ్యార్థ ఏవేతి మన్యన్తే । తదప్యసత్ । తథాహి । కిమయమనుభవో యథార్థ ఉతాయథార్థః । నాద్యః । బాహ్యార్థానాం దేశకాలవిప్రకృష్టత్వేన తదనుపపత్తేః । ద్వితీయే వక్తవ్యం కిమయమగజే గజత్వోల్లేఖీత్యయమయథార్థః, కింవా గజ ఏవాసన్నికృష్టే సన్నికృష్టత్వోల్లేఖీత్యయథార్థః । ఆద్యే నాయం గజః కిన్తు గవయ ఏవేతి బాధోదయః స్యాత్ । ద్వితీయే నాయం సన్నికృష్టః కిన్నామ విప్రకృష్ట ఇతి బాధో భవేత్ । న చైతదస్తి । తస్మాత్సంస్కారప్రభవసన్నికృష్టసత్యార్థప్రమితిరేవేయమితి యుక్తమ్ । కథం తర్హి శ్రుతిస్మృతిషు స్వప్నప్రతీతేర్భ్రాన్తిత్వముచ్యత ఇత్యత ఆహ- భ్రాన్తిరితి ॥

జాగ్రత్త్వమితి తత్ప్రతీతిముపలక్షయతి । ఏవేతి పదార్థస్వరూపం వ్యావర్తయతి । జాగ్రత్త్వం జాగరానుభూతపదార్థైరేకత్వమ్ । స్వప్నే హి తాత్కాలికతయాఽదృష్టచరానేవ తనయాదీన్దృష్టచరతయాఽనుసన్ధత్తే । యద్వా జాగ్రత్త్వం నామ గగనాదీనాం నిత్యత్వాదికమ్ । ఘటాదీనాం మృదాద్యుపాదానకత్వం బాహ్యార్థక్రియాక్షమత్వమిత్యాది గ్రాహ్యమ్ । జాగ్రత్త్వప్రతీతేర్భ్రాన్తిత్వాత్తద్విషయం శ్రుత్యాదికమితి భావః ।

స్యాదేతత్ । జాగ్రత్త్వస్యాపి సంస్కారోఽస్త్యేవేతి సోపాదానత్వసమ్భవాత్కథం తత్రప్రతీతి: భ్రాన్తిరిత్యుచ్యతే । అన్యథాఽర్థప్రతీతిరపి భ్రాన్తి: స్యాదవిశేషాదితి । మైవమ్ । నహి వయం కారణసామగ్రీసమ్భవమాత్రేణార్థానాం సత్యతామాతిష్ఠామహే । కిన్తు బాధాభావేనేతి వక్ష్యామ: । సామగ్ర్యభావేనాసత్యత్వం బ్రువాణం ప్రతి తు తదసిద్ధి(రా)రేవావేదితా । అస్తి చ జాగ్రత్తా(త్త్వ)ప్రతీతేర్బాధ: । స్వాప్న ఏవాయం న జాగరానుభూత ఇత్యాద్యుదయాత్ । తదిదముక్తం హిశబ్దేన ।

జాగ్రత్త్వప్రతీతిరేవ భ్రాన్తిరిత్యయుక్తమ్ । అర్థానామపి కేషాఞ్చిదసత్త్వేన తత్రప్రతీతేరపి భ్రాన్తిత్వాత్ । స్వప్నేఽపి స్వశిరచ్ఛేదాదయోఽపి ప్రతీయన్తే । నచ తదుత్పత్తావుపాదానమస్తి । అననుభూతత్వేన సంస్కారోదయాయోగాత్ । అననుభూతేఽపి సంస్కారోదయాభ్యుపగమే "అదృష్టే చాశ్రుతే:' ఇత్యాదిశ్రుతిస్మృతివిరోధ: స్యాత్ । కదాచిదననుభూతార్థస్మృతిరప్యాపద్యేత । తతో యద్యపి సాక్షాత్స్వశిరచ్ఛేదాదేబర్ాధో నాస్తి తథాఽపి కారణానుపపత్త్యాఽసత్త్వమఙ్గీకార్యమేవేత్యత ఆహ- అదృష్టే చేతి ॥

భావే పదార్థే । భావో వాసనా । పఞ్చమీ సప్తమ్యర్థే । ఉక్తిరిత్యత: పరస్తుశబ్దో బోద్ధవ్య: । అనాదిత్వాత్ సంసారస్యేతి శేష: । సంసారస్యానాదిత్వాత్క్వచిజ్జన్మని స్వశిరశ్ఛేదాదేరప్యనుభవసమ్భవేన సంస్కారోపపత్తే: । సత్యత్వేఽపి శ్రుతిపురాణోక్తిర్యుజ్యత ఏవ, న తు విరుద్ధయతే । వినాప్యనుభవేన సంస్కారోదయాభ్యుపగమే హి సా విరుద్ధయేతేతి । అత్రాశ్రుతగ్రహణేనాత్రాపి జన్మని శ్రవణజనితసంస్కార: సమ్భవతీతి సూచ్యతే । యత్ర తు శ్రవణాద్యపి నాస్తి తత్రానాదిత్వం నివేశితమ్ । అనేన యత్పూర్వం సర్వగ్రహణం కృతం తదుపపత్తయే వాఽనాద్యనుభవపరమ్పరోక్తా తస్య సర్వస్యోపయోగ: కథితో భవతి ।

నను (చ) శశవిషాణాదిప్రతీతౌ కథమ్ । నహి భవాన్తరేఽపి తదనుభవ: సమ్భవతి । యథాపూర్వమితి సర్వకల్పానామేకవిధత్వశ్రవణాత్ । మైవమ్ । శశవిషాణాదిప్రమాభావేఽపి శబ్దాదినా భ్రాన్తిసమ్భవేన సంస్కారోపపత్తే: । యేన తు శశవిషాణాదికం భ్రాన్త్యాఽపి న ప్రతిపన్నం తస్య కథమ్ । నహి (సర్వోఽపి) సర్వత్ర భ్రామ్యతీతి నియమోఽస్తి । నాపి స్వప్నే న తత్పశ్యతీతి నియన్తుం శక్యతే । ఉచ్యతే । కిమత్ర శశాదీనాం విషాణాదీనాం చోపాదానాసమ్భవేనాసత్త్వముచ్యతే । ఉత శశత్వాదివిషాణిత్వాదిసామానాధికరణ్యాదే: ।

ఆద్యం నిరాకరోతి- కదాచిదితి ॥

యత్స్వప్నే దృశ్యత ఇతి శేష: । విభాగత: సామానాధిరణ్యేన వినా దృష్టం జాగరే । యద్యపి శశత్వవిషాణిత్వాదీనాం సామానాధికరణ్యం శశవిషాణాదిసమ్బన్ధవిశేషో వా జాగరే నానుభూతస్తథాఽపి వివిక్తం శశత్వాదికమనుభూతమేవేతి తత్సంస్కారసమ్భవే(న) న శశాదీనామసత్త్వం వాచ్యమితి ।

ద్వితీయే సమ్ప్రతిపత్తిముత్తరమాహ- సమేతి ॥

భావప్రధానో నిర్దేశ: । ఉపలక్షణం చైతత్ । దృశ్యత ఇత్యత్ర ప్రకృత్యర్థం స ఇతి పరామృశతి । యదిత్యనువర్తతే । అత్ర స్వప్నే న కేవలం జాగ్రత్త్వమితి చార్థ: । యస్యోపాదానం సమ్భవతి బాధశ్చ నాస్తి । తదేవ హి ప్రాగేవశబ్దేన వ్యవచ్ఛిన్నమితి భావ: ।

భవేదేతత్సర్వం యది స్వాప్నార్థానాం జాగరోపలబ్ధానామివ స్పష్యతయా బాహ్యార్థక్రియాసామర్థ్యలక్షణా నాస్తి । అన్యథా సా స్యాదిత్యర్థ: ।

అయమభిసన్ధి: । స్వాప్నాస్తావద్ఘటాదయో నాసన్తో బాధాభావాత్ । నాప్యనాదినిత్యా: । పూర్వోత్తరమనుపలమ్భాత్ । న(చ)నిరుపాదానోత్పత్తిరుపపన్నా । తతోఽవశ్యముపాదానేఽనుసరణీయే । న తావద్బాహ్య(త్తే బాహ్య)మృదాద్యుపాదానా: । బాహ్యార్థక్రియాసామర్థ్యరహితత్వాత్ । విమతో ఘటో న బాహ్యమృదాద్యుపాదానకో బాహ్యమృదాద్యుపాదానకో బాహ్యమృదాద్యుపాదానకార్యక్రియారహితత్వాత్ (పటవత్) ఇతి ప్రయోగాత్ । అన్యథా తత్రప్రసఙ్గాత్ । నచోపాదానాన్తరమస్తి । తత: పరిశేషాద్వాసనోపాదానకా ఏవేతి । చశబ్దేన భగవత్కర్తృకత్వే తాత్కాలికోత్పత్తివినాశిత్వే చ పరిశేషమ్ "య ఏష సుప్తేషు జాగర్తి' "ఏతస్మాద్ధయేవ పుత్రో జాయతే' "న తత్ర రథా:' ఇత్యాదిశ్రుతిం చ ప్రమాణం సముచ్చినోతి ।

తదనేన ప్రబన్ధేన సన్ధ్యే సృష్టిరాహ హి । నిర్మాతారం చైకే పుత్రాదయశ్చ । మాయామాత్రం తు కాత్స్న్యేనానభివ్యక్తస్వరూపత్వాదితి త్రిసూత్రీ వ్యాఖ్యాతా భవతి ।

అన్యే పునరన్యథైతాని సూత్రాణి వ్యాచక్షతే ।

తథాహి । "న తత్ర రథా న రథయోగా న పన్థానో భవన్త్యథ రథాన్రథయోగాన్పథ: సృజతే' ఇత్యాది శ్రూయతే । తత్ర సంశయ: । కిం ప్రబోధ ఇవ స్వప్నేऽపి పారమార్థికీ సృష్టిరాహోస్విన్మాయామయీతి । తత్ర తావత్ప్రతిపద్యన్తే । సన్ధ్యే సృష్టిరాహ హి । ప్రబోధ (స్వాపస్థాన) సమ్ప్రసాద(యో: సం) స్థానయో: సన్ధౌ, భవతీతి సన్ధ్యం స్వాప్నస్థానమ్ । తత్ర తథారూపైవ సృష్టి: । కుత: । యత: ప్రమాణభూతా శ్రుతిరేవమాహ । "అథ రథాన్రథయోగాన్పథ: సృజతే' ఇత్యాది ।

నిర్మాతారం చైకే పుత్రాదయశ్చ । అపి చైకే శాఖిన: సన్ధ్యే కామానాం నిర్మాతారమాత్మానమామనన్తి । "య ఏష సుప్తేషు జాగర్తి కామం కామం పురుషో నిర్మిమాణ:' ఇతి । పుత్రాదయశ్చ తత్ర కామా అభిప్రేయన్తే కామ్యన్త ఇతి, న పునరిచ్ఛావిశేషా: । "శతాయుష: పుత్రపౌత్రాన్వృణీష్వ' ఇతి ప్రకృతేషు పుత్రాదిషు "కామానాం త్వా కామభాజం కరోమి' ఇతి కామశబ్దస్య ప్రయుక్తత్వాత్ ।

ప్రాజ్ఞం చైనం నిర్మాతారం ప్రకరణవాక్యశేషాభ్యాం ప్రతీమ: । "అన్యత్ర ధర్మాదన్యత్రాధర్మాత్' ఇత్యాదే: ప్రాజ్ఞస్య హీదం ప్రకరణమ్ । వాక్యశేషోऽపి "తదేవ శుక్రం తద్బ్రహ్మ' ఇత్యాది: । ప్రాజ్ఞకర్తృకా చ సృష్టి(స్తథాభూతా)ర్యథారూపా సన్ధ్యే సృష్టిరితి ।

ఏవం ప్రాప్తే ప్రత్యాహ- మాయామాత్రం తు కాత్స్న్యేనానభివ్యక్తస్వరూపత్వాత్ । తుశబ్ద: పక్షం వ్యావర్తయతి । మాయేత్యనాదిరనిర్వాచ్యాऽవిద్యోచ్యతే । మాయైవ సన్ధ్యే సృష్టిర్న పరమార్థగన్ధోऽప్యస్తి । కుత: । మాయేత్యనాదిరనిర్వాచ్యాऽవిద్యోచ్యతే । మాయైవ సన్ధ్యే సృష్టిర్న పరమార్థగన్ధోऽప్యస్తి । కుత: । కాత్స్న్యేనానభివ్యక్తస్వరూపత్వాత్ । దేశకాలనిమిత్తసమ్పత్తిరబాధశ్చ కాత్స్న్యం తేనాభివ్యక్తస్వరూపత్వాభావాత్ ।

తథాహి । న తావత్స్వప్నే రథాదీనాముచితో దేశ: సమ్భవతి । నహి సంవృతే దేహదేశే రథాదయోऽవకాశం లభేరన్ । నచ వాచ్యం "బహి: కులాయాదమృతశ్చరిత్వా' ఇతి శ్రుతే: స్థితిగతిప్రత్యయభేదాచ్చ బహిర్దేహాత్స్వప్నం పశ్యతీతి । సుప్తస్య జన్తోర్యోజనశతాన్తరితం దేశం క్షణమాత్రేణ పర్యేతుం విపర్యేతు చ తత: (సర్వత:)సామర్థ్యా(భావా)సమ్భవాత్ । క్వచిచ్చ ప్రత్యాగమనవర్జిత: స్వప్నో భవతి । కురుష్వహమద్య శయాన: స్వప్నే పాఞ్చాలానధిగతశ్చ ప్రతిబుద్ధశ్చేతి । దేహాచ్చేదపేయాత్పాఞ్చాలేషు ప్రతిబుధ్యేత । కురుష్వేవ తు ప్రతిబుధ్యతే । యేన చాయం దేహేన దేశాన్తరాణి స్వప్నే పశ్యతి, న తాని

తథాభూతాన్యేవ భవన్తి । పరిధావంశ్చైత్వశ్యేఙ్జాగ్రద్వద్భూతమర్థమాకలయేత్ । దర్శయతి చ శ్రుతిరన్తరేవ స్వప్నం "స్వే శరీరే యథాకామం పరివర్తతే' ఇతి । అతశ్చ శ్రుత్యుపపత్తివిరేధాద్బహి: శ్రుతిరనుపకారిత్వసామ్యాద్గౌణీ వ్యాఖ్యేయా । స్థితిగతిప్రత్యయభేదశ్చ భ్రాన్తోఽభ్యుపేయ: ।

కాలవిసంవాదోఽపి స్వప్నే భవతి । రజన్యాం సుప్తో హి వాసరం భారతే వర్షే మన్యన్తే । తథా ముహూర్తమాత్రమపి వర్షమ్ । నిమిత్తాన్యపి (చ) స్వప్నే న బుద్ధయే కర్మణే వోచి(చోచి)తాని విద్యన్తే । బాధ్యన్తే చైతే రథాదయ: స్వప్నే దృష్టా: ప్రబోధే । స్వప్నే ఏవ చైతే సులభబాధా భవన్తి । ఆద్యన్తయోర్వ్యభిచారదర్శనాత్ । రథోఽయమితి హి కదాచిత్స్వప్నే నిర్ధారిత: క్షణేన మనుష్య: సమ్పద్యతే । మనుష్యోఽయమితి నిర్ధారిత: క్షణేన వృక్ష: ।

స్పష్యం చాభావం రథాదీనాం స్వప్నే శ్రావయతి శాస్త్రమ్ । "న తత్ర రథా న రథయోగా న పన్థానో భవన్తి' ఇత్యాది । తస్మాన్మాయామాత్రం స్వపనదర్శనమ్ ।

అపర ఆహ కాత్స్న్యేనానభివ్యక్తస్వరపూత్వాద్ ద్రష్యుభిర్న్నిత్వాదినా నిర్వక్తుమశక్యత్వాత్ । తథాహి । స్వాప్నానాం రథాదీనాం ద్రష్యుర్భేదోఽభేదో భేదాభేదో వా । న తావద్భేద: । పార్శ్వర్స్థానామపి తదుపలమ్భప్రసఙ్గాత్ । ఆన్తరత్వస్య చానుచితత్వాత్ । నాప్యభేద: । ఏకస్యావిచిత్రస్య విచిత్రానేకాత్మకతాయా వినా భ్రాన్తిమనుపపత్తే: । భేదప్రత్యయవిరోధాచ్చ । నచ భేదాభేదౌ । వ్యాఘాతాత్ । అతోఽనిర్వాచ్యావిద్యాలాస ఏవాయమితి ।

సూచకశ్చ హి శ్రుతేరాచక్షతే చ తద్విద: । మాయామాత్రత్వాత్తర్హి న కశ్చిత్స్వప్నే పరమార్థగన్ధ ఇతి నేత్యుచ్యతే । సూచకశ్చ హి స్వప్నో భవతి భవిష్యతో: సాధ్వసాధునో: । కుత: । యదా కర్మస్విత్యాదిశ్రుతే: । ఆచక్షతే చ స్వప్నాధ్యాయవిద: । తత్ర భవతు సూచ్యమానస్య సత్యత్వమ్ । సూచకస్య తు వైతథ్యమేవేతి భావ: ।

యదుక్తమ్ "ఆహ హి' ఇతి । తదేవం సతి భాక్తం వ్యాఖ్యేయమ్ । సుప్తౌ హి స్వప్నదర్శననిమిత్తసుకృతదుష్కృతకర్తృత్వాద్రథాదీనాం కర్తేత్యుచ్యతే । నిర్మాణశ్రుతిరప్యేవం భాక్తా వ్యాఖ్యేయా ।

యదప్యుక్తం ప్రాజ్ఞమేనం నిర్మాతారమామనన్తీతి తదప్యసత్ । శ్రుత్యన్తరే "స్వయం విహృత్య స్వయం నిర్మాయ' ఇతి జీవవ్యాపారశ్రవణాత్ ।

అపరస్త్వేతదర్థమేవ సూచకశ్చేతి సూత్రం వ్యాఖ్యాతవాన్ । శుభాశుభసూచకో హి స్వప్నః । నహి ప్రాజ్ఞస్య శుభాశుభయోగోఽవకల్పత ఇతి । జీవస్యైవ తదేవ శుక్లమితి వాక్యశేషే జీవభావం వ్యావర్త్య బ్రహ్మభావ ఉపదిశ్యతే తత్త్వమసీత్యాదివదితి న బ్రహ్మప్రకరణం విరుధ్దయ(తో)తే । అస్తు వా స్వప్నేఽపి ప్రాజ్ఞవ్యవహారః । న(చ) తావతా వియదాదివత్స్వప్నస్య సత్యత్వమ్ । వైషమ్యస్యోక్తత్వాత్ । వియదాదిప్రపఞ్చోఽప్యసత్య ఏవేత్యుపపాదితం చారమ్భణాధికరణే । బ్రహ్మాత్మత్వదర్శనాద్వియదాదిప్రపఞ్చో బాధ్యతే । సన్ధ్యాశ్రయస్తు ప్రతిదినమిత్యతో వైశేషికమిదం సన్ధ్యస్య మాయామాత్రత్వము(పపా)దితమ్ ।

పరాభిధ్యానాత్తు తిరోహితం తతో హ్యస్య బన్ధవిపర్యయౌ । నన్వగ్నేరంశస్య విస్ఫులిఙ్గస్య యథా దహనప్రకాశనశక్తీ భవతస్తథేశ్వరాంశస్య జీవస్యాపి జ్ఞానైశ్వర్యశక్తిభ్యాం భావ్యమ్ । తతశ్చ సాఙ్కల్పికీ సృష్టిః స్యాదిత్యస్యేదముత్తరమ్ । సత్యమస్త్యేవేశ్వరసాధర్మ్యం జీవస్య కిన్తు తిరోహితమ్ । తత్తు పరమేశ్వరాభిధ్యానాదేవావిర్భవతి । కుతః । తతో హీశ్వరాద్ధేతోరస్య జీవస్య బన్ధమోక్షౌ భవతః । దేహయోగాద్వా సోఽపి । కస్మాజ్జీవస్య జ్ఞానైశ్వర్యతిరస్కారో భవతి । విస్ఫులిఙ్గవదతిరస్కారో హి యుక్త ఇత్యత్రేదముత్తరమ్ । సోఽపి తిరస్కారో జీవస్య దేహయోగాత్ । అవిద్యాప్రత్యుపస్థాపితనామరూపకృతదేహేన్ద్రియమనోబుద్ధివిషయవేదనాద్యుపాధియోగాత్త దవివేకభ్రమకృతో భవతి । యథాఽరణియోగాదగ్నేః । కిమనయా కల్పనయా । అన్య ఏవాస్తు జీవః పరమేశ్వరాదిత్యేతద్వాశబ్దేన । వ్యవచ్ఛినత్తి । మైవమ్ । తత్త్వమస్యాదిశ్రుతివిరోధాదితి ।

తదిదమనుపపన్నం వ్యాఖ్యానమ్ । తథాహి । యత్తావత్స్వప్నసృష్టేః పారమార్థికత్వప్రతిపాదకం సూత్రద్వయం పూర్వపక్షానువాదపరమితి తత్తదా ప్రతీమో యది మాయామాత్రమిత్యనిర్వాచ్యత్వప్రతిజ్ఞా స్యాత్ । నచైవమ్ । తత్ప్రతిపాదకప్రమాణాభావాత్ ।

ననూక్తం కాత్స్న్యేనానభివ్యక్తస్వరూపత్వాదితి దేశకాలనిమిత్తసమ్పత్త్యబాధరాహిత్యం తథా భిన్నత్వాదినా నిరూపయితుమశక్యత్వం చ । మైవమ్ । తస్యానుపపన్నత్వాత్ । తత్ర యద్దేశాదిరాహిత్యముపపాదితమ్ । తత్సూత్రార్థస్పష్టీకరణేనైవాభాసీభవిష్యతీత్యాశయవాన్ భేదాదివికల్పప్రశ్నేన యత్ దూషణముక్తం తత్ర ప్రశ్న ఏవాసావనుపపన్నో దూరే దూషణాభిధానమిత్యాహ- భేద ఇతి ॥

ద్రష్టుర్దేవదత్తాత్స్వప్నస్య స్వప్నోపలభ్యస్య రథాదేః కిం భేదోఽథాభేదో ద్వన్ద్వం భేదాభేదౌ వేతి వికల్ప(ల్పై) ప్రశ్నో న యుజ్యతే ।

కుత ఇత్యత ఆహ- దృష్టత్వాదితి ॥

ద్రష్టుః స్వప్న స్యేత్యనువర్తతే । సన్దేహమూలో హి వికల్పప్రశ్నః । నచ ప్రకృతే సన్దేహః సమ్భవతి । స్వప్నతద్ద్రష్ట్రోర్భేదస్యైవాఖిలైర్జనైర్దృష్టత్వేన విప్రతిపత్తేరభావాత్ ।

స్యాదేతత్ । మా భూద్విప్రతిపత్తిమూలోఽయం సంశయః । సమానధర్మజస్తు భవిష్యతి । కిఞ్చిద్వస్తు ద్రష్టుర్భిన్నం భవతి కిఞ్చిదభిన్నం కిఞ్చిద్భిన్నాభిన్నమ్ । వస్తు చేదమతో భిన్నమభిన్నం వేత్యాదిసంశయో భవేదితి । మైవమ్ । సంశయో హి కిం సమానధర్మదర్శనమాత్రాద్భవతి । ఉత నిర్ణాయకాభావసహకృతాత్ । నాద్యః । సర్వత్ర సన్దేహోత్పాదప్రసఙ్గాత్ । అస్తి హి సర్వత్ర కిఞ్చిత్ సాధర్మ్యమ్ । తదనివృత్తిప్రసఙ్గాచ్చ । నహి సమానో ధర్మః కదాఽపి నివర్తతే । ద్వితీయే తు కథమత్ర సన్దేహః । భేదస్యైవాఖిలైర్జనైర్దృష్టత్వేన నిర్ణాయకాభావస్యైవాసిద్ధేః ।

అథ మతమ్ । భేదో హి కశ్చిత్పరమార్థో దృష్టో యథా స్తమ్భకుమ్భయోః । కశ్చి(చ్చాప)దపరమార్థో యథా చన్ద్రమసోః । దృశ్యతే చాయం

భేదస్తతో భవేదేవ సన్దేహ ఇతి । ఏతదపి న । తథా సతి యథాసంశయం వికల్పప్రశ్నస్య కార్యత్వాత్ । స ఏవానయా వాచోభఙ్గయా క్రియత ఇతి చేన్న । ప్రతీతిరపి హి న కేవలా సంశయహేతుర్భవతి । సర్వత్ర (సంశయ)ప్రసఙ్గాత్ । తదనివృత్తిప్రసఙ్గాచ్చ । విశేషప్రతీత్యా హి తన్నివృత్తిరేష్టవ్యా । తత్రాపి చ సన్దేహోఽవస్కన్దత ఏవ । కిన్తు విప్రతిపత్త్యాదికలుషితా । నచాత్ర తదస్తీత్యుక్తమ్ । ఔత్సర్గికం హి ప్రతీతీనాం యాథార్థ్యమ్ । అన్యథాత్వం త్వపవాదమ్ । తదేవం సిద్ధవిషయత్వాత్ప్రశ్న ఏవాయమనుపపన్నః ।

నను చ భేదపక్షమేవాఙ్గీకృత్య తత్రోక్తో దోషః శక్యత ఏవ పరిహర్తుమ్ । మనోయోనిత్వేన సుఖాదివత్పార్శ్వస్థానుపలమ్భసమ్భవాత్ । తత్కిమనేన ప్రశ్నఖణ్డేన । సత్యమ్ । తథాఽపి

ప్రతివాదిస్స్వఖిలం నోపేక్షామర్హతీతి శిష్యాంచ్ఛిక్షయితుమేతత్ । తథాచ వక్ష్యతి । యుక్తిపాదవ్యుత్పాదితన్యాయశేషం ప్రసఙ్గేన వ్యుత్పాదయితుం చ । ఇహ చ తద్వ్యుత్పాదనస్యోపయోగం లేశతో దర్శయిష్యామ: ।

సిద్ధేఽర్థే సంశయో న యుజ్యతే । తతో వికల్పప్రశ్నోఽపీత్యుక్తమ్ । తత్ర న యుజ్యత ఇతి కోఽర్థ: । న తావన్నోత్పద్యత ఇతి । సంశయవికల్పప్రశ్నోత్పత్తే: ప్రమితత్వాత్ । న చోత్పన్నోఽపి నిష్కారణ ఇతి । అకారణకార్యోత్పత్తే: ప్రమాణవిరుద్ధత్వాత్ । నాప్యతత్కారణాదుత్పన్న ఇతి । యత ఉత్పన్నస్తస్యైవ కారణత్వేన వ్యాహతత్వాత్ । నచాన్యదనుపపన్నత్వమస్తీత్యత ఆహ- ప్రశ్నేతి ॥

వికల్పప్రశ్నదోషా:ఢ । ప్రమాణవ్యాహతి: సిద్ధార్థత్రైవేతి న పృథగుక్త: । స్వవ్యాహతిర్యథా । వన్ధ్యా కిం పుత్రవతీ న వేతి । అసఙ్గతిర్యథా । ఈశ్వర: సుఖీత్యుక్తే ప్రపఞ్చస్య క్షణికత్వే కిం ప్రత్యక్షం ప్రమాణముతానుమితిరితి । సిద్ధార్థస్య తు ప్రకృత్రైవ । వైఫలత్యం యథా । కాకస్యాష్యౌ దశ వా దన్తా ఇతి । వైఫల్యమిత్యత:పరమితిశబ్దోఽధ్యాహాయర్: ।

అయమభిసన్ధి: । స్వవ్యాహత్యాదికం తావత్త్రయం ప్రశ్నదూషణం భవత్యేవ । ప్రతిజ్ఞావిరోదార్థాన్తరాదేర్నిగ్రహస్థానత్వేన ప్రామాణికై: పరిగణితత్వాత్ । తస్యానుపపన్నతా కీదృశీ యేన దూషణత్వమితి వక్తవ్యమ్ ।

అథ మన్యేత । అవ్యా(ఘాతాది)హత్యాదికమర్థప్రత్యయనాఙ్గమ్ । వ్యాహతాదికం చ బ్రువాణస్తన్న ప్రత్యేతి విపరీతం చ ప్రత్యేతీత్యనుమీయతే । అతోఽప్రతిపత్తివిప్రతిపత్తిలిఙ్గత్వాదనుపపన్నమితి । ఏవం తర్హి సిద్ధార్థతాఽప్యేవమేవేతి కథం న దోష: । వికల్పప్రశ్నో హి సన్దేహమూల: । సన్దేహశ్చ సమానధర్మదర్శనాదినా నిర్ణాయకాభావసహకృతేన భవతి । సమానధర్మాద్యభావే వా నిర్ణాయకసద్భావేఽపి వా య: సన్దిగ్ధే వికల్పాంశ్చ పృచ్ఛతి స నూనమవిద్యామానమేవ సమానధర్మాదికం ప్రతిపన్నో న ప్రతిపన్నశ్చ నిర్ణాయకసద్భావమిత్యనుమీయతే । నచ కార్యమకారణం భవితుమర్హతి । దృశ్యతే హి సర్పభ్రమాదినాఽపి భయకమ్పాదికార్యోత్పాద ఇతి ।

నను గ్రన్థాస్తావదిమే వాదకథాప్రక్రియయా ప్రవృత్తా: । నచ వాదే నిగ్రహస్థానమస్తి । తస్య తత్త్వనిర్ణయావసానత్వాత్ । నహి వాదిప్రతివాదినోరన్యరస్మిన్ప్రతిజ్ఞాహాన్యాదినా నిగృహీతే

సత్యన్తరపక్షనిర్ణయ: సిద్ధయతి । పున: సమ్యక్ ప్రతిపాద్య ప్రత్యవస్థానసమ్భవాత్ । యత్తు వాదసూత్రే "సిద్ధాన్తావిరుద్ధ: పఞ్చావయవోపపన్న:' ఇత్యపసిద్ధాన్తాదేర్నిగ్రహస్థానత్వం సూచితమ్ । తదపి వాదస్యాన్యతరపక్షనిణర్యావసానత్వవిరోధాదనుపపన్నమ్ । యది చ వాదేఽపసిద్ధాన్తాదీని కానిచిన్నిగ్రహస్థానాని స్యుస్తదాపరణ్యపి కస్మాన్న స్యు: । తత్త్వనిర్ణయావసానత్వవిరో(ధిత్వస్యో)ధస్యోభయత్ర సామ్యాత్ । ప్రతిజ్ఞాహాన్యాదినా నిగ్రహే వీతరాగత్వహా(నిరితి)ని: స్యాదితి చేత్ । సమమపసిద్ధాన్తదావపీతి । అతో వాదే నిగ్రహస్థానాభావాత్కథం ప్రశ్నదోషోద్భవనమిత్యత ఆహ- న తైరితి ॥

తై: స్వవ్యాహతాదిప్రశ్నై: । స్వవ్యాహతాదిప్రశ్నాస్తత్త్వనిర్ణయవిరోధిన ఇత్యర్థ: । నహి సిద్ధేఽప్యర్థే సన్దిహాన: శతేనాపి ప్రమాణానాం తత్త్వం ప్రతిపాదయితుం శక్యతే । (తత్ర) తత్రాపి సన్దేహనివారణాత్ । JOSHI-12

తత: కిమిత్యత ఆహ- తత్త్వేతి ॥

న కేవలం జల్పవితణ్డయోరేవ నిగ్రహస్థానసద్భావ: కిన్తు వాదేఽపి । నిగృహ్యతేఽనేనేతి నిగ్రహో నిగ్రహస్థానం స్యాదేవ । అయం తు విశేష: । న జల్పవితణ్డయోరివ సమస్తమ్ । అపి

తు యావత్తత్త్వనిర్ణయవిరోధి తావదేవ । సిద్ధప్రశ్నాదికం చ తత్త్వనిర్ణయవిరోధీత్యుక్తమ్, తత్కృతో వాదే న నిగ్రహస్థానమితి । యో హి యదర్థం ప్రవర్తతే స తద్విరుద్ధమాచరన్కథం నాపరాధీ స్యాదితి హిశబ్దార్థ: । నిగ్రహనిమిత్తనిష్కర్షార్థం వైలోమ్యమితి భావప్రత్యయ: ।

నన్వేవం తర్హి వాదస్య తత్త్వనిర్ణయార్థత్వం వ్యాహ(న్యేత)న్యతే । తథాచ విజయార్థత్వేన జల్పాదితో వ్యావృత్తిశ్చ న స్యాత్ । తద్వదేవ సర్వనిగ్రహస్థానసద్భావోఽపి స్యాదిత్యత ఆహ- ఉద్భావనీయమేవేతి ॥

తత్త్వనిర్ణయవైలోమ్యం వాద ఇత్యనువర్తతే । అవసీతయతేఽనేనేత్యవసితి: । విజిగీషుకథాయాం జల్పవితణ్డాలక్షణాయామ్ । కథావసితికారణం సర్వమపి నిగ్రహస్థానమితి శేష: ।

ఏతదుక్తం భవతి । వాదే(ఽపి) కిఞ్చిదసమ్భావితమేవ । యథా విక్షేపాది । తస్యాజ్ఞానసంగూహనాద్యర్థత్వాత్ । తత్త్వనిర్ణినీషోశ్చ తత్రానర్థిత్వాత్ । కిఞ్చిత్సమ్భావితమప్యనుద్భావ్యమ్ । యథాఽననుభాషణాది । తస్యోభయాభిలషితతత్త్వనిర్ణయావిరోధిత్వేన తదుద్భావనస్య వ్యర్థత్వాత్ । కిఞ్చిదుద్భావ్యమాత్రం యథా ప్రతిజ్ఞావిరోధాదికం ప్రకృతమ్ । తస్య తత్త్వనిర్ణయవిరోధిత్వేన తదుద్భావనస్య త్యాజనేన తత్త్వనిర్ణయాఙ్గత్వాత్ । వాదావసానం త్వన్యతరస్య సాధనదూషణయో: స్థితయోరన్య(తర)స్మింశ్చ నిస్సాధదూషణే సతి భవతి । స ఏవ హి తత్త్వనిర్ణయ ఇతి । జల్పవితణ్డయోస్తు సర్వమపి నిగ్రహస్థానం సమ్భావితం చోద్భావ్యం చ । ఉద్భావితం చ కథాం చావసాయయతి । తయోర్విజయార్థత్వాత్ । సర్వస్య విజయసాధనత్వాత్ । అతో న కశ్చిద్దోష ఇతి ।

ఏవం సిద్ధార్థవిషయత్వం ప్రశ్నస్య దూషణముద్భావ్యం చేత్యుపపాద్య తద్దూషణత్వానభ్యుపగమేఽతిప్రసఙ్గం సూచయితుమాహ- పరిహారేఽపీతి ॥

న కేవలం సిద్ధవిషయత్వం ప్రశ్నదూషణం కిన్నామ పరిహారేఽప్యుత్తరేఽప్యర్థస్య సిద్ధత్వం దూషణమ్ । ఇయాంస్తు విశేష: । ప్రశ్నే తు పృచ్ఛ్యమానార్థస్య ప్రష్టు: సిద్ధత్వం దూషణమ్ । ప్రతియోగినస్తు సిద్ధత్వం న్యాయ్యమేవ । అన్యథా ప్రతిపాదకత్వానుపపత్తేరితి । తత్కిముత్తరవాక్యార్థస్య సర్వస్యాపి ప్రతివాదిసిద్ధత్వం దూషణమ్ । నేతి బ్రూమ: । కిన్తు ప్రతిజ్ఞార్థస్యైవ, పరిహారేఽపి ప్రతిజ్ఞాయామర్థస్య ప్రతివాదిన: సిద్ధత్వం దూషణమితి సమ్బన్ధ:

। ఇదముక్తం భవతి । యది స్వసిద్ధా(ర్థే ప్ర)ర్థప్రశ్నకరణం న దూషణం స్యాత్ । తదా ప్రతివాదిసిద్ధార్థప్రతిజ్ఞాఽపి న దూషణం స్యాదవిశేషాత్ ।

నను పరం ప్రతి సాధనాయ పక్షవచనం ప్రతిజ్ఞా । నచ సిద్ధం సాధనమర్హతి । అత: ప్రతిజ్ఞాత్వవ్యాఘాతాత్ । ప్రతివాదిసిద్ధార్థత్వం దూషణమేవేతి । ఏవం తర్హి జిజ్ఞాసాపూర్వకం వాక్యం ప్రశ్న: । నచ జ్ఞాతే జిజ్ఞాసా సమ్భవతి । అత: ప్రశ్నత్వవ్యాఘాతాత్స్వసిద్ధార్థవిషయత్వం కథం న దూషణమితి । అథ కిమర్థం ప్రతిజ్ఞాయామిత్యుచ్యత ఇత్యత ఆహ- తదన్యస్యేతి ॥

వ్యాపకధర్మస్య సాధ్యధర్మిణా సమ్బన్ధస్తదపర్యవసానలభ్యశ్చార్థ: ప్రతిజ్ఞా(తా)ర్థ: । తదన్యస్య హేత్వాద్యర్థస్య సిద్ధత్రైవ హి సాధ్యసాధికా భవతి । అసిద్ధస్య లిఙ్గాదే: సాధ్యసాధకత్వేఽతిప్రసఙ్గాత్ । అత: ప్రతిజ్ఞాయామిత్యుక్తమ్ । ప్రతిజ్ఞాతార్థవ్యతిరిక్తస్యోత్తరవాక్యార్థస్య సిద్ధత్రైవ సాధికేత్యనేన తదసిద్ధేర్దూషణ్వం లబ్ధమ్ । సా చానేకప్రకారా । తథాహి । సాధ్యధర్మిణోఽసిద్ధిరాశ్రయాసిద్ధి: । యథా నృ(శశ)ృఙ్గమస్తి ృఙ్గత్వాద్గోృఙ్గవదితి । సాధ్యధర్మాసిద్ధిరప్రసిద్ధవిశేషణతాఽపరసంజ్ఞా । యథా శుక్తిరజతాదికం సదసద్విలక్షణం బాధ్యత్వాదితి । లిఙ్గాసిద్ధి: । యథా విమతమచేతనం సదసద్విలక్షణత్వాదితి । లిఙ్గస్య పక్షధర్మతాఽసిద్ధి: । యథా శబ్దో నిత్యశ్చాక్షుషత్వాదితి । వ్యధికరణాసిద్ధి: । యథా శబ్దోఽనిత్యో ఘటస్య కృతకత్వాదితి । వ్యాప్త్యసిద్ధి: । యథా యత్సత్తత్క్షణికం యథా ప్రదీప:, సంశ్చ ప్రపఞ్చ ఇతి । ఏవం విశేషణాసిద్ధయాదయోఽపి ద్రష్టవ్యా: ।

తత్ర సర్వాసామప్యసిద్ధీనాం దూషణత్వే ప్రాప్తేఽపవాదమాహ- ఆశ్రయేతి ॥

ఆశ్రయాసిద్ధిర్వ్యధికరణాసిద్ధి: సాధ్యాసిద్ధిశ్చ యద్యపి కేషాఞ్చిన్నైయ్యాయికాదీనాం మతే దూషణమ్ । తథాఽపి తత్త్వతో న చ తే దోషా: । ఆశ్రయాసిద్ధిరనేకప్రకారా । అసదాశ్రయత్వమభావాశ్రయత్వమప్రతీతాశ్రయత్వం పక్షీకృతాకారేణాసత్త్వం సిద్ధసాధ(కత్వం)నత్వం చేతి । తత్రాద్యయోర్ద్వయోరదోషత్వం ప్రతిజానీతే- నచేతి ॥

అప్రతీతాశ్రయత్వాదేర్దోషత్వస్య సిద్ధత్వాత్ । అత ఏవోక్తమన్యత్ర "అసదాశ్రయస్య' ఇత్యాది । "న చాత్యన్తాభావోఽపి' ఇతి । ఏవముత్తరత్రాపి జ్ఞాతవ్యమ్ । ఆశ్రయాసిద్ధిశబ్దేన

దృష్టాన్తస్యాశ్రయహీనతాఽపి సఙ్గ్రాహ్యా । కుత స్తే న దోషా ఇతి చేత్ । కిం వ్యాప్త్యాదిభఙ్గహేతుత్వేన దోషత్వముత సత్యేవ వ్యాప్త్యాదౌ ప్రకారాన్తరేణ । నాద్య: । ఆశ్రయాసిద్ధయాదావపి వ్యాప్త్యాదే: సత్త్వాత్ । ద్వితీయే త్విదముపతిష్ఠతే । వ్యాప్తౌ సత్యాం కథఞ్చన కేనాపి ప్రకారేణ న దోషా ఇతి । వ్యాప్తిగ్రహణమబాధితవిషయత్వాద్యుపలక్షణమ్ । వస్తుతో

వ్యాప్తావేవ తస్యోపయోగాన్న పృథగుక్తమ్ । అస్యైవార్థస్య ప్రపఞ్చార్థముత్తర: ప్రబన్ధ: ।

తత్ర భగవదభావస్యాపి ప్రామాణికత్వం సధర్మకత్వం చ ప్రాగేవ సాధితమ్ । అసదాశ్రయస్య తు కుతో దుష్యత్వమితి వాచ్యమ్ । కిన్నరవిషాణమస్తి విషాణత్వాదిత్యాదేరపి సాధనత్వప్రసఙ్గాత్ । ఉతాసతో నిర్ధర్మకత్వేన సాధ్యధర్మాశ్రయత్వానుపపత్త్యా బాధితవిషయత్వేన । అథ సాధనధర్మాశ్రయత్వానుపపత్త్యా స్వరూపాసిద్ధత్వేన । యద్వాఽసత: సకలవ్యవహారాభాజనత్వేన । యది వాఽప్రామాణికస్య ప్రమాణాఙ్గతాఽసమ్భవేన । అథవాఽసదాశ్రయస్య వ్యాప్త్యనుపపత్త్యేతి । ఆద్యం నిరాకరోతి- దోష ఇతి ॥

వ్యాహతి: ప్రమాణవిరోధ: । ృఙ్గశబ్దో హి మహత: శిస్సంయుక్తస్య రూపవతోఽవయవవిశేషస్య వాచకోఽభిప్రేత: స్యాత్ । అతీన్ద్రియస్య వా కస్యచిత్ । ఆద్యే ప్రత్యక్షేణ తస్య నాస్తితాఽవధారణాత్ । ప్రమాణబాధితత్వేనైవ విషాణత్వస్యాసాధనత్వాన్నాతిప్రసఙ్గ: । ద్వితీయే త్వవ్యాపాదనమితి ।

స్యాదేతత్ । ృఙ్గత్వం తావదసాధనమిత్యవివాదమ్ । అస్తి చ తత్ర బాధితవిషయత్వమసదాశ్రయత్వం చ । తత్ర బాధితవిషయత్వమేవ తదీయాసాధనత్వే ప్రయోజకం నాసదాశ్రయత్వమితి కుతో నియమ్యత ఇత్యత ఆహ- యత్రేతి ॥

యస్మిన్సాధ్యే వ్యాహతతా ప్రమాణబాధో నాస్తి । అస్య సాధనేఽసదాశ్రయేణాపి హేతునా క్రియమాణే కోఽతిప్రసఙ్గ: । న కోఽపి దోష: । వ్యాహతతేత్యుపలక్షణమ్ । వ్యభిచారాదికం చేత్యపి ద్రష్టవ్యమ్ ।

ఏతదుక్తం భవతి । అస్తి తావద్బాధితవిషయత్వస్య దూషణత్వే కృశానుశైత్యాదిసాధనం కృతకత్వాదికం దోషాన్తరాసఙ్కీర్ణముదాహరణమ్ । తేన । తస్య దూషణత్వం నిశ్చినుమః । న చాసాదాశ్రయత్వస్య దోషత్వేఽబాధితవిషయత్వాద్యసఙ్కీర్ణముదాహరణమస్తి । యేన తస్య దోషత్వం ప్రతీమః । బాధితవిషయత్వాదిదోషాన్తరాభావే కేవలాసదాశ్రయస్య హేతుత్వే బాధకాభావాత్ । దృశ్యతే చ తథావిధస్య హేతుత్వమ్ । యథా వన్ధ్యాసుతో న వక్తాఽచేతనత్వాత్పాషాణవదితి । అతో బాధితవిషయత్వేనైవ ృఙ్గత్వమసాధనం నాసదాశ్రయత్వేనేతి నిశ్చీయతే ।

అథ మతమ్ । వన్ధ్యాసుతో వక్తా సుతత్వాత్సమ్మతవదితి సత్ప్రతిపక్షమేతత్కిన్న స్యాత్ । అసదాశ్రయతాభయస్య భవతైవ త్యాజితత్వాదితి । మైవమ్ । తదీయవక్తృతాకార్యస్య కదాఽపి కేనాప్యనుపలబ్ధత్వేన బాధితవిషయతయా దుర్బలస్యాప్రతిపక్షత్వాత్ । నహి భవతి తరక్షోః ప్రతిపక్షో హరిణశావః । అవక్తృత్వమపి వచనేతరక్రియాకర్తృత్వమిత్యతోఽచేతనత్వమపి బాధితవిషయమితి చేన్న । వక్తృత్వాభావమాత్రస్య సాధ్యత్వాత్ ।

నన్వభావోఽప్యసతి కథం, తస్య ధర్మాభావాదితి చేన్న । ధర్మాణామనేకవిధత్వాత్ । కేచిద్ధి ధర్మిసమవేతా భవన్తి । యథా రూపాదయః । కేచిదన్యసమవేతా అప్యన్యముపరఞ్జనీయమ్ । యథా జ్ఞానాదయో ఘటాదీనామ్ । కేచిదాశ్రయసమవాయమపి నాపేక్షన్తే కేవలం కేనచిన్నిరూప్యన్తే । యథాఽభావః । నచ వాచ్యమభావోఽపి సద్భయాం నిరూపణీయ ఇతి । ప్రాగభావాద్యనిరూపణప్రసఙ్గాత్ । ఘటాదేః కదాచిత్సత్త్వాన్నైవమితి చేన్న । తస్య నిరూపణసమయేఽనుపయోగాత్ । ప్రతీత్యా నిరూపకత్వమితి చేత్ । సమం ప్రకృతేఽపి । శబ్దాభాసాదినా వన్ధ్యాసుతస్యాపి ప్రతీతిసమ్భవాత్ ।

అసిద్ధం చ సుతత్వం వన్ధ్యాసుతస్య । నచైవం స్వవచనవ్యాఘాతః । కాల్పనికానువాదేన వాస్తవనిరాకరణాత్ । కాల్పనికస్య కథం పక్షత్వమితి చేన్న । నిషేధం ప్రతి పక్షత్వే బాధకాభావాత్ । అన్యథా పరపక్షప్రతిక్షేపాయోగాత్ । అథాచేతనత్వమప్యసిద్ధమ్ । తస్య చేతనాతిరిక్తస్వభావత్వాదితి చేన్న । చైతన్యవ్యావృత్తిమాత్రస్య హేతుత్వాత్ । అభావస్య చాసతో(తా)ఽపి నిరూపణముపపద్యత ఇత్యుక్తమ్ ।

మూకేఽనైకాన్తికశ్చ సతత్వహేతుః । అమూకత్వేన విశేషణే తస్య వక్తృత్వానతిరిక్తత్వేన సాధ్యవిశిష్యతా స్యాత్ । ఏతేన వికల్పితాః పక్షాః సమస్తా అపి నిరస్తా భవన్తీత్యాస్తాం విస్తరః ।

ప్రమాణ(బాధే)విరోధేన ృఙ్గత్వే హేతురాభాస ఇత్యుక్తమ్ । అథ ప్రమాణవిరోధస్యాపి కుతో దూషణత్వమ్ । వ్యాప్త్యాద్యఙ్గసాకల్యే సాధ్యసిద్ధేరావశ్యకత్వాత్ । తదభావే తత ఏవాభాసత్వమ్ । కిం ప్రమాణబాధేనేత్యత ఆహ- ప్రత్యక్షేతి ॥

తుశబ్దోఽవధారణే హిశబ్దః ప్రసిద్ధౌ । యస్మాదిత్యర్థే చ । యద్యపి నిషేధకహేతోర్నిషేధాత్మనోఽప్రామాణికమప్యాశ్రయో దృష్టాన్తధర్మీ చ క్వచిద్భవతీత్యుక్తమ్ । తథాఽపి విధాయకానాం విధిరూపాణాం చాశ్రయేణావశ్యం ప్రత్యక్షాగమగృహీతేన భావ్యమ్ । క్వచిన్నిషేధకస్య నిషేధాత్మనశ్చ నిషేధే, సాధ్యే, క్వచిత్ప్రతియోగినా ప్రత్యక్షాదిగృహీతేన భవితవ్యమ్ । లిఙ్గం చ న స్వరూపేణ సాధ్యప్రమితిముపజనయితుమలమ్ । కిన్తు ప్రత్యక్షాగమాభ్యాం నిశ్చితస్వరూపవ్యాప్తికమ్ । ఇత్యేవమనేకధా సర్వేఽపి న్యాయాః ప్రత్యక్షాగమమూలా ఏవ భవన్తీతి తావత్ప్రసిద్ధమ్ ।

యత ఏవం, తస్మాదమూలాః స్వమూలభూతప్రత్యక్షాగమవిరుద్ధా న్యాయాభాసా ఏవ స్యుః । యథా (ఖలు) నైశత్యాదిసమ్పన్నోఽపి పరశురవిషయే

గగనాదౌ న ఛిదాం జనయతి ఏవమనుమానాన్యప్యుపజీవ్యత్వాదినా ప్రబలాభ్యాం ప్రత్యక్షాగమాభ్యాం బాధితత్వేనావిషయే న ప్రమాముపజనయితుమలమిత్యాభాసభూతాన్యేవేతి ।

నన్వనుమానమూలోఽపి న్యాయోఽస్తి । యథా చక్షురాదిపక్షీకారేణ ప్రవృత్తః । తత్కథం ప్రత్యక్షాగమమూలాః స్యురిత్యుక్తమిత్యత ఆహ- న్యాయస్యేతి ॥

ప్రత్యక్షాగమమూలాన్న్యాయాదన్యస్యాపి న్యాయస్య తౌ ప్రత్యక్షాగమావేవ మూలమ్ । కథమ్ । యతో మూలభూతస్యాప్యన్యస్య న్యాయస్య తౌ పునర్మూలమిత్యన్తతః సర్వథా ప్రత్యక్షాగమానతిక్రమాత్తథోక్తమితి । యద్యప్యాగమోఽపి ప్రత్యక్షమూలస్తథాఽపి క్వచిత్ప్రత్యక్షస్యాపి మూలం భవతీత్యతో ద్వయోర్గ్రహణమ్ । అనుమానస్యాపి క్వచిత్తన్మూలత్వేఽపి న స్వతన్త్రస్యేత్యతస్తత్పరిత్యాగః ।

ఏవం వ్యాప్తిభఙ్గాద్యనపేక్ష్యమేవావిషయవృత్తిత్వేన బాధితస్య దుష్టత్వముపపాదితమ్ । ప్రకారాన్తరమప్యాహ- అదృష్ట ఇతి ॥

తుశబ్దోఽవధారణే । తల్లిఙ్గం ధూమాదికం దహనాదిసాధ్యవ్యభిచారేఽద్ధా సర్వథాఽప్యదృష్ట ఏవ సతి తస్య సాధకం న తు వ్యభిచారదర్శన ఇతి తావత్సాక్షిణైవ స్ఫుటం జ్ఞాయతే ।

కిమతే యద్యదృష్టవ్యభిచారస్యైవ లిఙ్గస్య సాధ్యసాధకత్వం సాక్షిసిద్ధమిత్యత ఆహ- మానేతి ॥

ప్రమాణబాధే సతి తద్దృష్టాన్తవ్యభిచారిత్వం న భవేత్ । ప్రమాణబాధేనాగ్న్యాదే: శైత్యాద్యపహారే సతి తత్రైవ లిఙ్గస్య కృతకత్వాదే: సాధ్యవ్యభిచారదర్శనాత్ । తదనేన వ్యాప్తిభఙ్గహేతుతయా బాధస్య దూషణత్వమిత్యుక్తం భవతి । తత్రాయం వివేక: । పరార్థప్రయోగోత్తరకాలమవిషయవృత్తిత్వమేవోద్భావ్యమ్ । న వ్యాప్తిభఙ్గ: । వ్యాప్తిభఙ్గోపపాదనాయోపజీవ్యేనావిషయవృత్తిత్వేనైవానుమానస్య దుష్యత్వే జఘన్యప్రతిపత్తికస్య వ్యాప్తిభఙ్గస్యానుసరణస్యాన్యాయ్యత్వాత్ । వ్యాప్తిగ్రహణసమయే తు తద్భఙ్గహేతుత్వేనైవ । తదానీం విషయస్య బుద్ధావనారూఢత్వాత్ । వ్యాప్తిభఙ్గస్యైవ పురస్ఫూర్తిర్కత్వాచ్చేతి సాక్షిణైవేత్యుక్తమ్ । తత్ప్రసఙ్గాదుపపాదయతి- యదితి ॥

యస్మాత్సర్వేషాం మానానాం జ్ఞానానాం మానత్వం సాక్షిణైవావసీయతే । అన్యతాఽనవస్థాదిప్రసఙ్గాత్ । తస్మాదనుమానస్యాపి ప్రామాణ్యం తేనైవ జ్ఞాయత ఇత్యుక్తమేవ ।

యది తర్హి ప్రామాణ్యం సాక్షివేద్యం సాక్షిణ: ప్రాగుపపాదితో యాథార్థ్యనియమో భజ్యేత । కదాచిదమానస్యాపి హి మానత్వం గృహ్యతే । అన్యథా విపర్యయాదిశఙ్కా ప్రవృత్తిర్న స్యాత్ । తస్య చాయథార్థత్వం బాధేనావేద్యతే ఇత్యత ఆహ- అమానస్యేతి ॥

మానత్వం మానత్వగ్రహణం చలం బాధితమ్ । అమానస్య తు యన్మానత్వం గృహ్యతే తన్మనసైవ । న సాక్షిణా । అతస్తస్య బాధ్యత్వం న దోషమావహతీతి ।

అత్రైషా ప్రక్రియా । సర్వమపి జ్ఞానం సాక్షీ గృహ్ణాతి । యద్యస్య బాధో భవిష్యతి తదాఽప్రమాణం న చేత్ప్రమాణమేవేతి తత్ప్రామాణ్యమపి గృహ్ణాతి । సతి ప్రయోజనే

ప్రామాణ్యాదిజిజ్ఞాసాయాం పరీక్షామనుసృత్య ప్రామాణ్యమప్రామాణ్యం వా వ్యవస్థాపయతి । అలాభే తు పరీక్షాయా విశేషావధారణాదుదాస్తే ।

అస్యామవస్థాయాం రాగాదికలుషితం మన: పరీక్షాఽఽభాససహాయం ప్రామాణ్యాదికమవధారయతి । తచ్చ కదాచిద్బాధ్యతే కదాచిన్నేతి । కుత ఏషా కల్పనేతి చేత్సాక్షిణో యాథార్థ్యనియమస్యైవోపాపదితత్వాత్ । వక్ష్యతే చైతదితి ।

అదృష్టే వ్యభిచార ఇతి సాధ్యవ్యభిచారిలిఙ్గమప్రమాణమిత్యుక్తమ్ । తత్ర దృష్టవ్యభిచారిలిఙ్గమప్రమాణమిత్యుక్తం (భవతి) । తత్ర విశేషమాహ- ఉత్సర్గతోఽపీతి ॥

యల్లిఙ్గముత్సర్గత: స్వభావేనాపవాదవివర్జితం సాధ్యవ్యభిచారవర్జితం ప్రాప్తం నిశ్చితమప్యపవాదేన కారణవిశేషేణైవ వ్యభిచారి తన్మానమేవ భవిష్యతి । ఏతదుక్తం భవతి । యథా సాధనస్య సాధ్యసాహిత్యమాత్రం న ప్రామాణ్యయోపయోగి । కిన్తు నిరుపాధికమేవ । అన్యథా సోపాధికసాధ్యసమ్బన్ధస్య, మైత్రీతనయత్వాదేరపి శ్యమతాసాధనత్వప్రసఙ్గాత్ । తథా వ్యభిచారోఽపి నిరుపాధిక ఏవాసా(కోఽసా)ధనత్వే హేతు: । యథా ప్రమేయత్వస్య నిత్యత్వేన । నహి ప్రమేయత్వం స్వభావేన నిత్యత్వావ్యభిచారి, వ్యభిచారి తు నిమిత్తాన్తరేణేత్యత్ర నియామకం పశ్యామ: యస్తు స్వభావేన నిత్యత్వావ్యభిచారి, వ్యభిచారి తు నిమిత్తాన్తరేణేత్యత్ర పశ్యామ: యస్తు స్వభావేన సాధ్యవ్యభిచారిణోఽపి సాధనస్యౌపాధికో వ్యభిచారో నాసావప్రామాణ్యకారణమితి ।

కుత ఏతదిత్యత ఆహ- అతో హీతి ॥

ఏవశబ్దోఽత్రాధ్యాహార్య: । సోపాధిక(స్య)వ్యభిచారస్యాప్రామాణ్యకారణత్వాభావాదేవ హ్యాగామిభోజనాదీనామిష్యసాధనతానుమానమ్ యది సోపాధికోఽపి వ్యభిచారోఽప్రామాణ్యహేతు: । స్యాత్తదా విమతం భోజనమిష్యసాధనం భోజనత్వాత్ హ్యస్తనభోజనవదిత్యనుమానమమానం ప్రసజ్యేతేతి । అప్రామాణ్యమేవ తదస్త్విత్యత ఆహ- వ్యవహృతావితి ॥ కారణమితి శేష: । యది వ్యభిచారేణేదమమానం స్యాత్తదా ప్రమేయత్వమివ వ్యవహర్తృభిరమానతయా నిశ్చీయేతాపి । తథా చ తతో భోజనే ప్రేక్షావతాం ప్రవృత్తిర్న

స్యాత్ । నను వ్యభిచారిసాధనం సన్దేహమావహతి । సన్దేహోఽపి భవతి ప్రవృత్తిహేతురితి । సత్యమ్ । సన్దేహ: సాశఙ్కం ప్రవృత్తిముపజనయతి న నిరఙ్కుశామ్ । ఇయం తు నిరఙ్కుశా సర్వానుభవసిద్ధేతి । తదిదముక్తమ్- నిత్యమితి ॥ పూర్వేణైవ సమ్బన్ధ: ।

భవతీదమనుమానం ప్రమాణం కిన్తు వ్యభిచారాభావాదేవేత్యత ఆహ- వ్యభిచారో హీతి ॥

తత్ర భోజనత్వాదౌ సాధనే సాధ్యేష్యసాధనత్వవ్యభిచార: స్ఫుట ఏవ । క్వచిదనిష్యసాధనత్వస్యాప్యుపలమ్భాత్ । కిన్త్వపథ్యత్వాద్యుపాధినిబన్ధన ఏవ । నచ పథ్యత్వాదివిశిష్యమేవ భోజనత్వాదికం సాధనమితి వాచ్యమ్ । తస్య ప్రవృత్త్యుత్తరకాలే, ఫలానుమేయస్య ప్రాగసిద్ధే: । న ఖలు ఫలమూలాదీనాం విషపత్రికాద్యనుపహతత్వమస్మదాదిభిరవధారయితుం శక్యతే । తస్మాన్నిరుపాధిక ఏవ వ్యభిచారోఽసాధనత్వహేతురితి । తదేవం ప్రమాణబాధస్య దూషణత్వే ప్రకారసమ్భవాన్నాసదాశ్రయత్వస్యాదూషణత్వే తత్ర ప్రతిబన్దీ యుక్తేతి ।

ఏవమసదాశ్రయత్వస్య హేతుదూషణత్వం నిరాకృత్య వ్యధికరణత్వస్యాపి తన్నిరాకుర్వాణో యది వ్యధికరణోఽపి హేతు: స్యాత్తదాఽఽత్మా(ఽని)నిత్య: కాకస్య కార్ష్ణ్యాదిత్యయమపి హేతు: స్యాదిత్యతిప్రసఙ్గాద్వా వ్యధికరణత్వస్య హేతుదూషణత్వమఙ్గీకతర్వ్యమ్ వ్యాప్త్యభావాద్వా పక్షధర్మతాభావాద్వేతి వికల్పం మనసి నిధాయాద్యం నిరాచష్టే- వ్యాప్తత్వ ఇతి ॥

సాధనస్య సాధ్యేన వ్యాప్తత్వే సతి తేన విభిన్నాశ్రయత్వం కథమేవ హి దూషణమ్ । న కథఞ్చిత్ । ఇదముక్తం భవతి । కాకస్య కార్ష్ణ్యం వ్యాప్త్యభావాదేవ హి నిత్యత్వాసాధకం న పునర్వ్యధికరణత్వమ్ । అతో నాతిప్రసఙ్గ: । కుత ఏతత్ । వ్యాప్త్యాద్యఙ్గసాకల్యే వ్యధికరణత్వమాత్రేణాసాధకత్వస్య క్వాప్యనుపలమ్భాత్ । ఘటస్య కృతకత్వాత్ శబ్దోఽనిత్యత ఇత్యాదౌ దృష్టమితి చేత్ । ఘటస్యేత్యేతద్ధేతువిశేషణం న వా । ఆద్యే వైయర్థ్యమ్ । ద్వితీయే కథమసాధకత్వమ్ । (అథ) అనిత్యత్వవ్యాప్తమపి కృతకత్వం ఘటవృత్తి న శబ్దేఽనిత్యత్వం సాధయతీతి చేన్న । వ్యాప్త్యభావాత్ । తథాచ వక్ష్యామ: ।

న కేవలం వ్యాప్త్యాద్యఙ్గసాకల్యే వ్యధికరణత్వమాత్రేణ దుష్యత్వం న దృష్టమ్ । కిన్తు దృష్టం చ వ్యధికరణస్యాపి వ్యాప్త్యాదిసమ్పత్తిమత: సాధకత్వమిత్యాహ- రోహిణీతి ॥

నదీపూరదర్శనేనోత్తరదేశే వృష్ట్యనుమానం, ప్రత్యగ్రశరావచక్రభ్రమదర్శనేన కులాలాసత్త్యనుమానం చాశఙ్కయ కేనచిదుక్తం నోత్తరదేశోఽత్ర పక్ష: కిన్నామ నదీ। తద్ధమర్ణైవ పూరేణ, తద్ధర్మస్య వృష్టిమదుత్తరదేశసమ్బన్ధస్య సాధ్యత్వమ్। ఏవం శరావచక్రధర్మాభ్యాం ప్రత్యగ్రత్వభ్రమాభ్యాం తద్ధర్మస్యైవ కులాలాసత్తేరనుమానమితి। అత ఇదముదాహరణాన్తరముదితమ్। నహి త(థే హి)త్రేవేహ రోహిణ్యా: కృత్తికాయా వా ద్వౌ ధర్మౌ సమ్పాదయితుం శక్యౌ।

నన్విహాపి కాలం పక్షీకృత్య ప్రయోక్తవ్యమ్। విమత: కాలో రోహిణ్యుదయాసత్తిమాన్కృత్తికోదయవత్కాలత్వాదతీతకాలవదితి। (మైవమ్) ఏవం సతి దేశం కాలం వాఽఽదాయ సామానాధికరణ్యస్య సర్వత్ర సత్త్వాద్వ్యధికరణాసిద్ధ ఏవ న స్యాదితి వ్యర్థం తత్పరిసఙ్ఖ్యానమ్। ఏవమప్రయోగే వ్యధికరణత్వం సావకాశమితి చేన్న। తథా సత్యసిద్ధేరుక్తిదోషత్వాభావప్రసఙ్గాత్। నచోక్తిదోషత్వమపి। వ్యధికరణతయోక్తేరపి సాధ్యసిద్ధ్యఙ్గత్వానుభవాత్। ఏవమేవ హి లౌకికానాముక్తయ:। పరీక్షకా అపి హి "తత్ర్పామాణ్యమపాత్రప్రామాణ్యాత్' ఇత్యాది ప్రయుజ్యతే। తదిదముక్తమ్ ఇతి వ్యధికరణతయా ఉక్తేఽప్యేతద్వాక్యం, సాధనం సాధ్యసిద్ధ్యఙ్గం నో కిం భవత్యేవేతి।

కిఞ్చ కాలాదికమాదాయ ప్రయోగవిపరిణామ: కార్య ఇత్యత్ర (కిం) నైయాయికాదిసమయో నియామక:, కింవా(త్ర)ప్రమాణమస్తి। ఆద్యం దూషయతి- న హీతి॥

అత్ర ఉపపత్తి(సిద్ధేఽర్థే) సాధ్యేఽర్థే। ఆజ్ఞైవ సమయమాత్రమ్। తథా సతి సర్వం వాఙ్మాత్రేణైవోపదేష్యవ్యమ్। న పున: క్వాపి ప్రమాణం వాచ్యమ్। విపరీతాజ్ఞయా సత్ప్రతిపక్షతా చ స్యాదితి హి శబ్దార్థ:। ఆజ్ఞా ఖలు ప్రమాణాత్పరవిషయే ధర్మాదౌ భవతి। సా చావగతాప్తభావానామ్। నాపి ద్వితీయ:। తదనుపలమ్భాత్।

స్యాదేతత్। వ్యాప్తిస్తావదనుమానాఙ్గమ్। సమ్బన్ధవిశేషశ్చ వ్యాప్తి:। నచ వ్యాశ్రయయో: సమ్బన్ధో యుజ్యతే। అతో వ్యాశ్రయత్వస్య దోషత్వాత్సమ్బ(తవి)తే విషయే విపరిణామ ఇతి। మైవమ్। అవినాభావమాత్రస్య వ్యాప్తిత్వాత్। అవినాభావశ్చ క్వచిదేకాశ్రయతామన్తర్భావ్య భవతి। యథా కృతకత్వస్యానిత్యత్వేన। అత ఏవాన్యగతేన తేన నాన్యత్రానిత్యతాసిద్ధి:। క్వచిద్విభిన్నాశ్రయయోరేవ। యథా ధూమస్యాగ్నినా। ధూమాగ్నీ ఖలు న సమవాయవృత్త్యా సమానాశ్రయౌ। నాపి సంయోగవృత్త్యా। ఊర్ధ్వాధోదేశసంయోగిత్వాత్।

(ధూమస్యాధోదేశసంయోగస్య సిద్ధత్వాత్) । తథాఽప్యేకపర్వతసంయోగితా ద్వయోరస్తీతి చేన్న । తథా సత్యగ్న్యర్థినో నియమేన ప్రదేశవిశేషే ప్రవృత్త్యనుపపత్తేః । ధూమ ఏవ ధూమత్వేన మూలేఽగ్నిమాన్సాధ్యత ఇతి చేత్ । కిమేషా లౌకికీ ప్రతీతిః । ఆహోస్విత్సమయసిద్ధయే విపరిణామః క్రియతే । న ప్రథమః । లౌకికా హ్యూర్ధ్వదేశం ధూమవన్తమవలోక్యాధోదేశం

వహ్నిమన్తమవగచ్ఛన్తి । న ద్వితీయః । నిర్మూలత్వాత్ । అపి చ దేహాదీనాం తావత్పరేణ క్షణికతా స్వీక్రియ(ఽఽస్థీయ)తే । తత్ర పతనకమర్ణా గురుత్వానుమానం దుర్ఘటం స్యాత్ । నహి తయోః కాలతః సామానాధికరణ్యమ్ । కార్యకారణభావాత్ । నాపి దేశతః । విభిన్నద్రవ్యాశ్రయత్వాత్ । అతః కస్యచిద్విభిన్నాశ్రయేణైవావినాభావః।

నను వ్యధికరణస్య పక్షధర్మతా నాస్తీతి చేన్మా భూత్ । తన్నియమస్య నిర్నిబన్ధనత్వాత్ । తథా సతి సాధ్య(స్య)నియతదేశతా కథం సిద్ధయేదితి చేద్వ్యాప్తిస్వభావాదితి బ్రూమః । యథా హి । యత్కృతకం తదనిత్యమితి సామానాధికరణ్యమన్తర్భావ్య వ్యాప్తేః కృతకత్వం స్వాశ్రయ ఏవానిత్యత్వం గమయతి । తథా కృత్తికోదయో వ్యధికరణయైవ రోహిణ్యుదయాసత్త్యా వ్యాప్త ఇతి తౌ తథైవ గమయతి । యథా చ సామానాధికరణ్యేఽప్యస్తి ప్రదేశాదినియమస్తథా వైయధికరణ్యేఽపీతి కో దోషః । తస్మాద్యత్రేదం తత్రేదమితివద్యదేదం తదేదమితివత్ యదేవం తదేవమితివచ్చ యదీదం తర్హీదమితి వ్యాప్తిసమ్భవాత్ । వ్యాప్త్యనురోధేనైవ హేతుసిద్ధేరావశ్యకతయా పక్షధర్మతానావశ్యకత్వాద్యుక్తం వ్యధికరణస్యాపి హేతుత్వమితి ।

తథా సాధ్యవిశేషణస్యాప్రసిద్ధావపి । తథాహి । సాధ్యవిశేషణశప్రసిద్ధేః కుతో దూషణత్వాత్ । కిం విశ్వం సదసద్విలక్షణం బాధ్యత్వాదిత్యాదేరపి ప్రామాణ్యప్రసఙ్గాత్ । ఉత సాధ్యవిశేషణాప్రసిద్ధౌ తత్సన్దేహానుపపత్తౌ పక్షత్వానుపపత్తేర్హేతోః పక్షధర్మత్వానుపపత్తిప్రసక్తేః । అథవా సాధ్యవిశేషణాప్రసిద్ధౌ తేన సాధనస్య వ్యాప్తిప్రతీత్యనుపపత్తిప్రసఙ్గాత్ । యద్వా ప్రతిజ్ఞావాక్యస్యాప్రతీతపదార్థకత్వేనాబోధకత్వాపత్తేః । ఆద్యం దూషయతి- అన్యదితి ॥

సన్న భవతీత్యుక్తేఽసత్త్వముక్తం భవేత్ (స్యాత్స)సత్త్వప్రతిక్షేపరూపత్వాదసత్త్వస్య । పునరసన్న భవతీత్యుక్తే స్వవచనవ్యాహతిః । ఏవమసన్న భవతీత్యుక్త్యా ద్వౌ నఞౌ ప్రకృతమర్థం సాతిశయం గమయత ఇతి సత్త్వం లభ్యతే । పునః సన్న భవతీత్యుక్తే

స్వవ్యాహతిరేవ । తదేవం విశ్వం సదసతో: సకాశాదన్యత్ సదసచ్చ న భవతీత్యేషా ప్రతిజ్ఞా స్వవ్యాహతేరేవ అమా(ఽప్రమా) సాధనాఙ్గం న భవతి । నతు విశేషణస్య సదసద్వైలక్షణ్యలక్షణస్యాప్రసిద్ధత్వేన । కుత: । స్వవ్యాహతిర్హి మే మాతా వన్ధ్యేత్యాదౌ దూషణత్వేన సమ్ప్రతిపన్నా ।
స్వవచనస్వన్యాయస్వక్రియాస్వసిద్ధాన్తప్రమాణాన్తరాప్రతిహతాయా ఏవోక్తే: సాధనదూషణాఙ్గత్వాత్ । నహి స్వవిషవిమూర్చ్ఛితా భుజఙ్గీ పరం దశతి । నచ దోషాన్తరాసఙ్కీర్ణం సాధ్యవిశేషణాసిద్ధేరుదాహరణం పశ్యామో యేన దోషత్వం ప్రతీమ: । కస్యచిదసాధారణధర్మేణ శశవిషాణాదిమత్త్వసాధనమపి ప్రమాణం కిన్న స్యాదితి చేన్న । తత్రాపి దృశ్యానుపలమ్భబాధస్య విద్యమానత్వాత్ । అతీన్ద్రియసంసగర్సాధనే న కోఽపి దోష ఇతి చేన్న । ఈశ్వరాదిసంసర్గేణ సిద్ధసాధనత్వాత్ । ఏవమన్యత్రాపి సమ్ప్రతిపన్నాప్రామాణ్యే దోషాన్తరమన్వేషణీయమ్ । తదిదముక్తం చశబ్దేన । అత ఏవ వ్యాహతేరిత్యుపలక్షణమ్ ।

ద్వితీయం పరాచష్టే- అసిద్ధేతి ॥

సాధ్యాప్రసిద్ధయా యత్ర పక్షధర్మత్వాసిద్ధిరుచ్యతే(హేతౌ) తత్ర వ్యాప్త్యాదీతరాఙ్గసాకల్యమస్తి న వా । న చేత్తత ఏవానుమానం దుష్యం కిం సాధ్యవిశేషణాప్రసిద్ధయా । యది వ్యాప్త్యాదికం విద్యతే తదాఽసిద్ధసాధనే కో దోష: । న కోఽపి । అయమభిసన్ధి: । హేతోర్హి పక్షధర్మత్వాసిద్ధిస్తదా స్యాత్ । యది ధర్మీ వా హేతోస్తద్ధర్మత్వం వా న స్యాత్ । సన్దేహాభావేన పక్షధర్మత్వాసిద్ధిస్తదా స్యాత్ । యది ధర్మీ వా హేతోస్తద్ధర్మత్వం వా న స్యాత్ । సన్దేహాభావేన పక్షత్వానుపపత్త్యా పక్షధర్మ(త్వ)తాభావే తు స్వార్థానుమానవిశేషవిలోప: స్యాత్ । యదా హి యో ధూమవానసావగ్నిమానితి గృహీతవ్యాప్తికో గిరిశేఖరే ధూమం పశ్యన్వ్యాప్తిం స్మరతి । తదోత్పద్యత ఏవాస్యానుమితి: । నచ తస్యాగ్నిసన్దేహోఽస్తి । యదా చాప్తవచనాద్వినిశ్చితపర్వతాగ్నిసమ్బన్ధ: పర్వతం ప్రత్యాసీదన్ధూమమవలోకయతి । తదాఽపి తస్య వినా సన్దేహేనాగ్న్యనుమితిర్భవత్యేవ । నహి సామగ్రీ బుద్ధిమతీ । యేన యన్మయా కర్తవ్యం తదన్యేన కృతమితి పర్యాలోచ్యోదాసీత । నాపి ఛిన్నే ఛిదాయా ఇవ పరిచ్ఛిన్నే పరిచ్ఛేదాన్తరోత్పాదోఽయుక్త:(వక్తుం న శక్య:) । నాపి పరార్థానుమానే సన్దేహనియమ: । విపర్యస్తస్యాపి ప్రతివాదిత్వోపపత్తే: । అత ఏవ సిద్ధసాధకోఽసఙ్గత ఏవ నాశ్రయాసిద్ధ ఇత్యుక్తమ్ ।

కిఞ్చ విదితతత్త్వోఽపి యదా పరపరీక్షార్థం (ద్యర్థే) తత్ర ప్రమాణం పృచ్ఛతి । తదా ప్రయుక్తమనుమానమమానం స్యాత్ । సన్దేహాభావాత్ । తస్మాత్సన్దిగ్ధసాధ్య: పక్ష ఇత్యాద్యా:

ప్రాచాం వాచ: సమ్భావనాభిప్రాయా: I పరమార్థతస్త్వనుమితివిషయ ఏవ పక్ష: I అత: సన్దేహాభావే పక్షత్వానుపపత్త్యభావాన్నాప్రసిద్ధసాధనే పక్షధర్మత్వాసిద్ధిరూపో దోష ఇతి I

తృతీయం నిరాకరోతి- వ్యాప్తిశ్చేతి II

తత్ర జీవాచ్ఛరీరజాతం సాత్మకం ప్రాణాదిమత్త్వాత్, భూరితరేభ్యో భిద్యతే గన్ధవత్త్వాత్, ఈశ్వర: సర్వజ్ఞ: సవర్కర్తృత్వాదిత్యాదౌ కేవలవ్యతిరేకిణి సాధనసమూహే I త్రై: అప్రసిద్ధైరపి సాత్మకత్వాదిభి: సాధ్యై: I వ్యాప్తిశ్చాస్తి I న కేవలం పక్షధర్మతా I వ్యతిరేకేణ సాధ్యాభావస్య సాధనాభావవ్యాప్తత్వేన లిఙ్గేనావగమ్యతే చ సా I

ఇదముక్తం భవతి I సాధ్యవిశేషణాప్రసిద్ధయా వ్యాప్తిప్రతీత్యభావం ప్రసజ్జయతో వ్యాప్త్యభావ: I తథాహి I కేవలవ్యతిరేక్యనుమానం ప్రమాణం

న వా I నేతి పక్షే వక్ష్యామ: I ఆద్యే తస్య వ్యాప్తిసద్భావో వ్యాప్త్యవగమ(శ్చా)వశ్యమఙ్గీ)శ్చాఙ్గీకార్య: I అన్యథాఽనుమానత్వవ్యాఘాతాత్ I నచ కేవలవ్యతిరేకిణి సాధ్యం ప్రసిద్ధమ్ I పక్షే ప్రసిద్ధౌ సిద్ధసాధనత్వాత్ I అన్యత్ర ప్రసిద్ధౌ కేవలవ్యతిరేకిణి సాధ్యం ప్రసిద్ధమ్ I పక్షే ప్రసిద్ధౌ సిద్ధసాధనత్వాత్ I అన్యత్ర ప్రసిద్ధౌ కేవలవ్యతిరేకిణి సాధ్యం ప్రసిద్ధమ్ I పక్షే ప్రసిద్ధౌ సిద్ధసాధనత్వాత్ I అన్యత్ర ప్రసిద్ధౌ తత్ర హేతోర్వృత్తౌ కేవలవ్యతిరేకిత్వానుపపత్తే: I అవృత్తావసాధారణ్యప్రసఙ్గాత్ I అత: (ప్ర)శిథిలమూల: ప్రసఙ్గ: వ్యతిరేకిణ: క్వ వ్యాప్తి: కేన చావగమ్యత ఇతి చేత్ I పక్ష ఏవ వ్యతిరేకేణావగమ్యత ఇతి బ్రూమ: I పక్షాదిప్రవిభాగాత్ప్రాగవగతా తత్రైవ విప్రతిపత్త్యోపదర్శయితుమశక్యా వ్యతిరేకేణోపపాద్యత ఇతి I త్రైరితి బహువచనేనాతిప్రసిద్ధతాం ప్రసఙ్గవ్యాప్తిభఙ్గస్య సూచయతి I

న కేవలం కేవలవ్యతిరేకిసాధనస్య సాధ్యేన వ్యాప్తిర్వ్యతిరేకేణ తదవగమశ్చాస్మాభిరేవాఙ్గీక్రియతే I కిన్త్వప్రసిద్ధవిశేషణత్వదూషణత్వవాదిభిరపి క్లైశ్చిదిత్యాహ- త్రైశ్చేతి II అవగమ్యతే అభ్యుపగమ్యతే I యథాఽఽహు: I యది సాధ్యేనాస్య క్వచిదప్యన్వయో నాస్తి తదా విరుద్ధ ఏవాయమిత్యాశఙ్క్య నోపేయత్వమన్వయస్య వ్యాసేధామోఽపి తూపా(యమి)యత్వమిత్యాది I తథా, యథా చ వ్యతిరేకబలాదన్వయసిద్ధిస్తథా వైశేషికైరప్యుపపాదనీయమ్ I అన్యథా సాధ్యసాధనయోరవ్యాప్తౌ వ్యతిరేకిణో గమకత్వభఙ్గాదిత్యాది I తథా చాప్రసిద్ధవిశేషణస్యాపి

కేవలవ్యతిరేకిణో వ్యాప్త్యుపపాదనమప్రసిద్ధవిశేషణత్వే వ్యాప్త్యప్రతీతిప్రసఙ్గనం చ కథం న వ్యాహతమితి భావ: ।

యదుక్తం కేవలవ్యతిరేకిణో వ్యాప్త్యవగమాత్పరైరభ్యుపగమాచ్చ నాప్రసిద్ధవిశేషణత్వేఽపి వ్యాప్త్యవగమాత్పరైరభ్యుపగమాచ్చ నాప్రసిద్ధవిశేషణత్వేఽపి వ్యాప్త్యనవగతిరితి । తదయుక్తమ్ । యత: కేవలవ్యతిరేకిణ్యన్యైవ గతి: । యే హి సమ్ప్రతిపన్నప్రమాణభావా: కేవలవ్యతిరేకిణస్తేషు సామాన్యతోఽన్వయవ్యాప్తిరేవాభిధాతవ్యా । తథా హి । ప్రాణాదిమత్త్వేన జీవచ్ఛరీరస్య సాత్మకత్వే సాధ్యే యద్యత్కార్యవత్తత్తత్కారణవద్యథాఽహఙ్కురవతీ భూమిర్భూజగర్భేతి । (య)తథా గన్ధవత్త్వేన భువోఽన్యభేదసాధనే యద్యదసాధారణధర్మవత్తత్తతో భిద్యతే యథా అబాదీతి । ఏవమీశ్వరస్య సర్వకర్తృత్వేన సార్వజ్ఞసాధనే యో యస్య కర్తా స తస్య కారణం ప్రయోజనం చ జానాతి । యథా కులాల ఇతి । ఏవం శబ్ద: పృథివ్యాద్యష్టద్రవ్యాతిరిక్తద్రవ్యాశ్రిత: పృథివ్యాదివృత్తౌ బాధకోపపన్నత్వే సతి గుణత్వాదిత్యాదౌ యో యద్వృత్తౌ బాధకోపపన్నత్వే సతి గుణ: స తతోఽన్యద్రవ్యవృత్తిర్యథా గన్ధ ఇత్యాదిరూపేణ సామాన్యతో వ్యాప్తిరభిధాతవ్యా ।

యద్వా సామాన్యతో విశేషణప్రసిద్ధిం విధాయ కేవలవ్యతిరేకీ ప్రయోక్తవ్య: । యథా జ్ఞానతారతమ్యం క్వచిద్విశ్రాన్తం తారతమ్యత్వాదిత్యనేన సామాన్యత: సార్వజ్ఞసిద్ధౌ తస్యేశ్వరసమ్బన్ధ: కేవలవ్యతిరేకిణా సాధ్యతే । తథేచ్ఛాదయ: క్వచిదాశ్రితా గుణత్వాద్రూపవత్ । యశ్చేచ్ఛాదీనామాశ్రయ: స ఏవాత్మేతి సామాన్యేనాత్మసిద్ధౌ తత్సమ్బన్ధో జీవచ్ఛరీరస్య కేవలవ్యతిరేకిణా సాధ్యతే । ఏవమన్యత్రాపి యథాసమ్భవమూహ్యమ్ ।

క్వచిత్పక్షైకదేశ ఏవ విశేషణప్రసిద్ధిమాశ్రిత్య కేవలవ్యతిరేకీ ప్రవర్తతే । యథా పృథివీ ఇతరేభ్యో భిద్యతే పృథివీత్వాన్న యదేవం న తదేవం యథా జలాదీత్యత్ర ఘటాదావేవ విశేషణప్రసిద్ధేర్నాప్రసిద్ధవిశేషణతా । నచైవం సపక్షసమ్భవేన కేవలవ్యతిరేకిత్వభఙ్గ: । ఘటాదే: పక్షైకదేశత్వాత్ । నచాంశే సిద్ధసాధనతా । ఏకైకత్ర ప్రసిద్ధావప్యాపరమాణరో: ఆ చ భూగోలకాదసిద్ధేరితి ।

అభావో వా కేవలవ్యతిరేకిణా సాధ్య: । భావే హి ప్రతిపాద్యే వ్యతిరేకవ్యాప్తౌ తదభావస్య ప్రతియోగిప్రతీతిసాపేక్షతయా విశేషణప్రసిద్ధ్యపేక్షా । అభావే తు సాధ్యే నాయం దోష: । అభావాభావస్య భావత్వేన ప్రతియోగినిరపేక్షత్వాత్ । ఏవమన్యేఽప్యుక్తివిశేషప్రకారా ద్రష్టవ్యా: । JOSHI-13

తేష్వన్యతమస్యాప్యభావేఽప్రసిద్ధవిశేషణతా దూషణమేవ । అతో న కేవలవ్యతిరేకిప్రామాణ్యమవలమ్బ్యాప్రసిద్ధవిశేషణతాదూషణత్వం నిరసనీయమిత్యత ఆహ- అప్రసిద్ధస్యేతి ॥

సాధ్యస్యేతి కర్మణి షష్ఠీ లిఙ్గస్యేతి కర్తరి । అయమితి బుద్ధిస్థపరామర్శః । భవేదేతద్యద్యయం కేవలవ్యతిరేకిణ్యుక్తివిశేషః కార్య ఇత్యత్ర నియామకం స్యాత్ । న చైతదస్తి । తథాహి । కిమనేనోక్తివిశేషేణ కేవలవ్యతిరేకిసాధ్యమన్వయితాం నీయత ఉత నేతి వక్తవ్యమ్ । నాద్యః । ఉక్తేరర్థతథాత్వపరివర్తకత్వాసమ్భవాత్ । నహి సహస్రేణాప్యుక్తీనాం నరో వానరీకర్తుం శక్యతే । శక్యత్వే వా కేవలవ్యతిరేకిప్రామాణ్యం త్యక్తం స్యాత్ । ద్వితీయస్యేదముక్తమ్ । యదా లిఙ్గస్యాప్రసిద్ధస్య సాధ్యస్య సాధకత్వమిష్యతే । యద్యుక్తివిశేషణాపి లిఙ్గం కేవలవ్యతిరేకిసాధ్యసాధకమేవ నాన్వయితామాపద్యత ఇతీష్యత ఇతి యావత్ । తదాఽయముక్తౌ విశేషః కేన మానేన కర్తవ్యతయా జ్ఞాయతే న కేనాపి । అతోఽప్రసిద్ధవిశేషణ ఏవ కేవలవ్యతిరేకీ సాధకశ్చేతి నాప్రసిద్ధవిశేషణత్వస్య దోషత్వమితి ।

అస్త్యేవోక్తివిశేషస్య కర్తవ్యతాయాం నియామకమ్ । తథాహి । యద్యప్యుక్తివిశేషో న వ్యతిరేకిణమన్వయినం కరోతి । తథాఽపి లిఙ్గస్య సాధ్యేన వ్యాప్తిస్తావదశ్యమ్భావినీ । నచ సా కేవలవ్యతిరేకిణి సాక్షాదుపదర్శయితుం శక్యా । అన్వయగ్రహణస్థలస్య విప్రతిపత్త్యా ప్రతిరుద్ధత్వాత్ । అతః సాధ్యవ్యతిరేకస్య సాధనవ్యతిరేకేణ విపక్షే వ్యాప్తిం ప్రదర్శ్యోపపాదనీయా ।

యది వా వ్యతిరేకవ్యాప్తిరేవ సాధ్యసిద్ధేరఙ్గమ్ । తథాఽపి తద్గ్రహోఽవశ్యమ్భావీ । వ్యతిరేకశ్చ ప్రతియోగిప్రతీత్యధీనప్రతీతిక ఏవ । ప్రతియోగినౌ చ లిఙ్గసాధ్యధర్మౌ । తత్ర లిఙ్గం పక్షే ప్రతీతమేవ । సాధ్యధర్మశ్చ న పక్షే ప్రతీతో నాప్యన్యత్ర । తత్కథం వ్యతిరేకయోరపి వ్యాప్తిగర్ృహ్యతామ్ । ఏతైస్తూక్తివిశేషైః కథఞ్చిత్ప్రతియోగినః సాధ్యధర్మస్య బుద్ధిస్థతాయాం సుకరో వ్యాప్తిగ్రహః స్యాత్ ।

ప్రతిజ్ఞావాక్యం చైవమవిదితపదార్థకం న ప్రసజ్యత ఇత్యత ఆహ- సాధనమితి ॥

పరమాణుకారకతాం కార్యాణామభ్యుపగచ్ఛతా వైశేషికాదినా పరమాణుసద్భావ: సాధ్యతే । తథా ప్రధానోపాదానతాం వదతా సాఙ్ఖ్యేన ప్రధానసద్భావ: । ఏవమన్యదపి సమవాయాదికం తదఙ్గీకారిభి: సమర్థ్యతే । తత్ర పృచ్ఛామ: । య: పరమాణ్వాదికమభ్యుపైతి తం ప్రతి తత్సద్భావ: సాధ్యతే, ఉత న సన్తి పరమాణవ ఇతి తదభావమభ్యుపగచ్ఛన్తం ప్రతి । నాద్య: । సిద్ధస్య సాధనాయోగాత్ । ద్వితీయే త్వబుద్ధ్యారూఢస్య పరమాణ్వాదే: సాధనాయ కథం వాదిన: ప్రయత్న: కథం చ తదభావం పరో మన్యేత । ప్రతియోగినోఽవిదితత్వాత్ ।

అథ మన్యసే కణాదాద్యుపదేశేన, సామాన్యతో దృష్టస్వార్థానుమానేన వా స్వయమవగతం పరమాణ్వాదికం వాదినా శక్యత ఏవ సాధయితుమ్ । వాదివాక్యేన చ ప్రతియోగిన: పరమాణ్వాదేరవగమే తదభావా(నుమ)భిమతి: ప్రతివాదినో యుక్తైవ । నహి ప్రమాణేనైవ ప్రతియోగీ జ్ఞాతవ్య ఇతి నియమోఽస్తి శశవిషాణాద్యభావప్రతీత్యానుపపత్తిప్రసఙ్గాదితి ।

యద్యేవమత్యన్తాప్రసిద్ధస్యాపి పరమాణ్వాదేరనుభవమార్గమనతిక్రమ్య సాధనమిష్యతే । తద్రైతద్వ్యతిరేకిసాధ్యసాధనమప్యనుభవానుసారేణైవ కుతో నాఙ్గీకార్యమ్ । తథాహి । ప్రత్యక్షేణోపదేశేన వాఽసాధార(ణధ)ణౌ ధర్మావేకత్రోపలబ్ధవతస్తతోఽన్యత్ర సర్వత్రాపి తదభావోపలమ్భసమ్భవే వ్యతిరేకవ్యాప్తిగ్రహస్తావద్వాదిన: సుకర ఏవ । ప్రతివాదినోఽపి వాదివాక్యావగతప్రతియోగినస్తదభావావగమసమ్భవాత్ । వ్యతిరేకవ్యాప్తిగ్రహ: సమ్భవత్యేవ । తథాచ ప్రాగుక్తరీత్యాఽన్వయసమర్థనేన అప్రసిద్ధసాధ్యసాధనే సమ్భవతి కిమేతాభి: క్లిష్యకల్పనాభి: । ఏవంచ న ప్రతిజ్ఞావాక్యస్యావిదితపదార్థకత్వప్రసఙ్గ: । వాదినా తదర్థస్య వృత్పాదితత్వా(ద్యత్వా)దితి ।

ఉపసంహరతి- యత్రేతి ॥

విషయే కేవలవ్యతిరేకిణి । ఏవం సామాన్యాన్వ(వమన్వ)యాభిధానాదినా సాధనం కార్యమితి నియామకం (మానం వా) నాస్తి । వ్యాప్తిప్రతీత్యాదేరన్యథాసిద్ధత్వాత్ । ఋజునాఽనుభవానుసారిణా మార్గేణ సిద్ధయతోఽర్థస్య వక్రేణానానుభావికేన సాధనాయోగాత్ । విపర్యయే తథా సాధనాకరణే, అతిప్రసఙ్గశ్చ నాస్తి । స్వవ్యాహత్యాదినైవాపరస్యాభాసత్వాత్ । అత్ర క్లిష్యకల్పనయైవ సాధ్యసాధనం కార్యమిత్యతిదుష్యం వాక్యమితి । అనేన విశిష్యవ్యతిరేకమాశ్రిత్య యా మహాఽవిద్యాదివక్రరీతి: సాఽప్యపాస్తా వేదితవ్యా ।

భవేదేతద్యది కేవలవ్యతిరేక్యనుమానం భవేత్ I నచైవమ్ I పక్షధర్మత్వం సపక్షే సత్త్వం విపక్షాద్వ్యావృత్తిరబాధితవిషయత్వమసత్ప్రతిపక్షత్వం చేతి పఞ్చరూపోపపన్నం ఖల్వనుమానం భవతి I నచ కేవలవ్యతిరేకిణస్తదస్తి I సపక్షాభావేన సపక్షే సత్త్వాభావాత్ I నచైవం కేవలాన్వయినోఽపి విపక్షాభావేన విపక్షాద్వ్యావృత్తేరభావాదననుమానత్వప్రసఙ్గ ఇతి వాచ్యమ్ I అన్వయవ్యతిరేకవత ఏవానుమానత్వేనానిష్యాభావాదితి I

ద్వితీయమాశఙ్కయాహ- పరిశేష ఇతి ॥

ప్రసక్తప్రతిషేధే పరిశిష్యమాణే బుద్ధి: పరిశేష: I ద్వయో: పరస్పరాపేక్షయోత్పత్తిర్జ్ఞప్తిర్వా మిథ:సిద్ధి: I బహూనాం చక్రవదితరేతరాపేక్షయోత్పత్త్యాదికం చక్రకమ్ I స్వాపేక్షం స్వోత్పత్త్యాది స్వాశ్రయ: I ఆదిపదేనానవస్థా I సా చానవస్థితాసిద్ధోత్పాదకాదిపరమ్పరాపేక్షా I అసిద్ధసాధకత్వేన హేతునా I పఞ్చావయవతాం పఞ్చరూపోపపన్నతామ్ I అఙ్గీకార్యా: అనుమానత్వేన సమస్తైర్వాదిభి: I న ఖలు కోఽపి వాదీ పరిశేషాదీననాదృత్య పరీక్షాయాం ప్రవృత్తోఽస్తి I

ఏతదుక్తం భవతి I పరిశేషాదీని తావదనుమానాని, వ్యాప్యజ్ఞానాద్వ్యాపకజ్ఞానమితి తల్లక్షణాక్రాన్తత్వాత్ I ప్రమాణప్రపఞ్చరుచిభిరప్యనుమానాద్బహిర్భావేన తత్ప్రామాణ్యస్యానభ్యుపగతత్వాచ్చ I తాని చాసిద్ధస్యైవ సాధ్యస్య సాధకాని I శబ్దస్య హి పృథివ్యాద్యష్యసంసర్గే ప్రతిషిద్ధే పరిశేషాత్తదతిరిక్తద్రవ్యాశ్రితత్వం సిద్ధ్యతి I నచ ప్రాగాకాశసిద్ధే: పృథివ్యాద్యతిరిక్తం ద్రవ్యం సిద్ధమ్ I యేన తదాశ్రితత్వ క్వచిత్ప్రసిద్ధం స్యాత్ I యత్ యస్య కార్యం ప్రమితం పరేణాఙ్గీకృతం వా తస్య తత్కార్యతామఙ్గీకుర్వాణం ప్రతి మిథ:సిద్ధిరుచ్యతే I నచ సా క్వచిత్ప్రసిద్ధా I ద్వయోరపి పరస్పరాపేక్షయా పూర్వభావిత్వం (సే త్వే) సేతి పక్షేఽపి తథా I ఏతేన

చక్రకం వ్యాఖ్యాతమ్ I అస్యైవ ఘటస్యైతత్కార్యత్వమ్యుప(ముప)గచ్ఛన్తం ప్రతి స్వాశ్రయత్వమభిధీయతే I (తచ్చ) స్వస్యైవ స్వాపేక్షయా పూర్వభావిత్వం పశ్చాద్భావిత్వం చాప్రసిద్ధమేవ I అసిద్ధస్యైవ కారణతాం బ్రువాణం ప్రత్యనవస్థోచ్యతే I నచ క్వచిత్కార్యేఽనవస్థితాసిద్ధకారణపరమ్పరా సిద్ధా I సామాన్యత: ప్రసిద్ధిస్తు కేవలవ్యతిరేకిణ్యపి సమానా I అసిద్ధసాధకత్వేన చైషాం పఞ్చరూపోపపన్నతా నాస్తి I తథా చానుమానానామప్యేషాం పఞ్చరూపోపపన్నత్వాభావాత్ I వ్యతిరేకి నానుమానం పఞ్చరూ(పోపన్నతా)పతావైధుర్యాదిత్యనైకాన్తికమితి I

దూషణాన్తరమాహ- తన్నియమ ఇతి ॥

అనుమానే పఞ్చరూపోపపన్నతానియమస్య నిర్నిబన్ధనత్వాదతాదృశస్యాప్యనుమానత్వే బాధకాభావాచ్చాప్రయోజకోఽయం హేత్వాభాస: । నన్వేపాం రూపాణాం వ్యాప్తిపక్షధర్మతౌపాయికత్వాదసిద్ధయాదిహేత్వాభాసపఞ్చక(స్య)వ్యుదాసార్థత్వాచ్చ కథం నిర్నిబన్ధన(త్వ)తా । కథం చ విపక్షే బాధకాభావ: । ఉక్తప్రయోజనాసిద్ధేరేవ బాధకత్వాత్ । సపక్షే సత్త్వం వినాఽప్యనుమానత్వే భూర్నిత్యా గన్ధవత్త్వాదిత్యాదేరసాధారణస్యాప్యనుమానత్వం స్యాదితి చేన్న । సపక్షసద్భావాసద్భావాభ్యాం భేదసిద్ధేరితి ।

ఏవమాశ్రయాసిద్ధయాదేరదూషణత్వముపపాద్య యదుక్తం "పరిహారేఽపి సిద్ధత్వం దూషణమ్' ఇతి తదయుక్తమ్ । వాదే నిగ్రహస్థానాభావస్యోక్తత్వాదిత్యాశఙ్క్యం పరిహరతి- సిద్ధేతి ॥

యథా సిద్ధప్రశ్నాదౌ న వాదకథావసితిర్భవేత్ కిన్తు తత్త్వనిర్ణయవిరోధిత్వాదుద్భావ్య త్యాజనీయమేవ । ఏవం సిద్ధసాధనతాయాం చేత్యర్థ: । "తదన్యస్య సిద్ధత్రైవ హి సాధికా' ఇత్యనేన హేతోర్వ్యాప్త్యసిద్ధి: స్వరూపాసిద్ధిశ్చ దూషణమితి సూచితమ్ ।

తత్ర కేచిదాచక్షతే । ద్వివిధం వ్యాప్త్యభావాదికమ్ । వాదిప్రతివాదినోరన్యతరమతేనోభయమతేన చేతి । అన్యే తు మన్యన్తే । అన్యతరావ్యాప్త్యాదికం నామ నాస్త్యేవ । వస్తువికల్పాసమ్భవాదితి । తత్ర కిన్తత్త్వమిత్యాకాఙ్క్షాయామాహ- వ్యభిచార ఇతి ॥

అత్ర వ్యభిచార ఇత్యవ్యాప్తిమాత్రోపలక్షణమ్ । న కేవలముభయపక్షే కిన్తు వాదిప్రతివాదినోరేకస్య పక్షేఽపి వ్యభిచారో హేత్వసిద్ధిశ్చ హేతోర్దూషణమేవ । యద్యపి వస్తుతోఽన్యతరవ్యభిచారాదికం న సమ్భవతి తథాఽపి ప్రాగ్వస్తుతత్త్వావధారణాదాభిమానికం సమ్భవత్యేవ । తథాచ హేతుసామర్థ్యసన్దేహేఽప్యహేతుత్వమావశ్యకమేవ । వ్యాప్త్యాదినిమిత్తయా నిశ్చితస్యైవ హేతుత్వాదితి । తదన్యస్యేత్యనేన దృష్టాన్తస్యాపి సాధ్యాదిమత్త్వేనాసిద్ధిర్దూషణమితి సూచితమ్ ।

కేచిదాచక్షతే । దృష్టాన్తదోషా నామ న సన్తి తేషాం యథాయోగం హేతుదోషేష్వేవాన్తర్భూతత్వాదితి । తాన్ప్రత్యాహ- సాధ్యేతి ॥

దూషణమితి వర్తతే । సాధ్యవైకల్యాదేర్హేత్వాభాసాన్తర్భావేఽపి దృష్టాన్తాశ్రయతయా స్పష్టప్రతిభాసత్వాత్ । ప్రతిభాసానుసారేణైవోద్భావ్యత్వాదుద్భావనార్థత్వాచ్చ వృత్పాదనస్య దృష్టాన్తదోషత్వం యుక్తమితి భావ: ।

దృష్టాన్తదోషాంశ్చ కేచిదష్టావాచక్షతే । సాధ్యవైకల్యం సాధనవైకల్యముభయవైకల్యమాశ్రయహీనత్వమితి చత్వార: సాధర్మ్యదృష్టాన్తదోషా: । సాధ్యావ్యావృత్తి: సాధనావ్యావృత్తిరుభయావ్యావృత్తిరాశ్రయహీనత్వమితి చత్వారో వైధమ్యర్దృష్టాన్తదోషా ఇతి । తన్నేత్యాహ- సాధ్యేతి ॥ సిద్ధే సత్యారమ్భో నియమార్థ: । సాధ్యసాధనవైకల్యమేవ దృష్టాన్తస్య దూషణం నాపరమిత్యర్థ: । తథాహి । ఉభయవైకల్యం తావత్పృథజ్ న వాచ్యమ్ । ఏకైకవైకల్యేనైవ దృష్టాన్తస్య దుష్యత్వే సముదితకల్పనావైయర్థ్యాత్ । అన్యథైకైకవైకల్యస్య దూషణత్వాఙ్గీకారభఙ్గాత్ । సమ్భవమాత్రేణ పృథగ్వచనేఽనైకాన్తికకాలతీతత్వం నామ హేత్వాభాసాన్తరం వాచ్యం స్యాత్ । ఆశ్రయహీనత్వం చాశ్రయసిద్ధిసమానమ్ । వైధర్మ్యదృష్టాన్తో నామ నాస్త్యేవేతి ప్రాగేవ ప్రపఞ్చితమితి ।

యద్వా దృష్టాన్తస్య సాధ్యసాధనవైకల్యమపి వ్యభిచారాసివదుభయాన్యతరరీత్యా ద్వివిధం ప్రతిపత్తవ్య న పునరేకవిధమేవ । అభిమానతో ద్వైవిధ్యస్యాపి సమ్భవాదిత్యాహ- సాధ్యేతి ॥ ఏకపక్షేఽపి దూషణమిత్యనువర్తతే ।

హేతోర్వ్యర్థవిశేషణత్వం వ్యర్థవిశేష్యత్వం చ న దూషణమ్ । వ్యాప్తిపక్షధర్మతయోరప్రతిహతేరితి కేచిత్ । తాన్ప్రత్యాహ- విశేషణ ఇతి ॥ విశేషణే దత్తే సతి యద్వైయర్థ్యం విశేష్యస్య విశేషణస్య వా తదపి హేతోర్దూషణమేవ । వ్యాప్త్యుపయోగితయా హి హేతౌ విశేషణముపదీయతే । వైయర్థ్యే తు విశిష్యస్య వ్యాప్యత్వాభావాద్యుక్తం (తస్య) హేతుదోషత్వమితి ।

యద్వా సిద్ధప్రశ్నాదికమితి వక్ష్యమాణత్వాదాధిక్యాన్తర్గతమేతత్ । సర్వథా హేతుదోషత్వం సి(ద్ధమితి)ద్ధమ్ । వ్యర్థవిశేషణత్వాదికమప్యుభయాన్యతరరీత్యా ద్వివిధం ప్రతిపత్తవ్యమ్ । న పునరేకవిధమేవేత్యాహ- విశేషణ ఇతి ॥

ఏకపక్షేఽపి దూషణమితి వర్తతే ।

విశేషణాసిద్ధిర్విశేష్యాసిద్ధిశ్చ హేతుదోషో న భవతి । నహి విశేషణమాత్రం విశేష్యమాత్రం వా హేతుయర్ేన తదసిద్ధిర్హేతోర్దూషణం స్యాదిత్యేకే । తాన్ప్రత్యాహ- ఏకసిద్ధౌ చేతి ॥

విశిష్యో(హి) హేతుర్న విశేషణాదిమాత్రమ్ । విశేషణవిశేష్యయోరేకస్యాసిద్ధావపి విశిష్యస్యాసిద్ధిరేవ ప్రసిద్ధా । దణ్డమాత్రాభావే

పురుషమాత్రాభావే వా దణ్డినోఽభావదర్శనాత్ । అతో విశేషణాసిద్ధయాదావపి విశిష్యహేత్వసిద్ధేరవర్జనీయత్వాద్యుక్తం తస్య హేతుదోషత్వమ్ । తచ్చోభయాన్యతరరీత్యా ద్వివిధమితి పూర్వవత్సిద్ధమేవేతి । ఏకాభావే చేత్యాద్యనుక్త్వైకాసిద్ధౌ చేతి వచనమసిద్ధిశ్చ ద్వివిధా స్వరూపతాఽజ్ఞానతశ్చేతి సూచనార్థమ్ । తదేవం వ్యర్థవిశేషణాసిద్ధయాదేర్హేతుదోషత్వద్యుక్తం పరపరిగణితాసిద్ధిభేదేష్వాశ్రయాసిద్ధయాదిత్రయస్యైవాదోషత్వకథనమితి ।

యదుక్తం ప్రశ్నదోషాశ్చత్వార ఇతి తత్ర వైఫల్యస్యాసఙ్గతేశ్చ దోషత్వమయుక్తమ్ । అశక్యోద్భావనత్వాత్ । తథాహి శబ్దోఽనిత్యోఽస్మదాదిబాహ్యేన్ద్రియగ్రాహ్యత్వాదితి ప్రయుక్తే పర: పృచ్ఛతి సామాన్యం నిత్యమనిత్యం వేతి । తత్ర వైఫల్యోద్భావనే నిరనుయోజ్యానుయోగేన పరో నిగృహ్ణీయాత్ । సామాన్యనిత్యత్వముభయసమ్మతం కృత్వా తత్రానైకాన్తికత్వోద్భావనస్య ప్రయోజనస్య పరేణాభిసన్ధాతుమప్యుచితత్వాత్ । తత్రైవ ప్రయోగే పర: పృచ్ఛతి సామాన్యమనుగతదం న వేతి । తత్రాసఙ్గత్యుద్భావనే నిరనుయోగజ్యానుయోగ: స్యాత్ । అనుగతత్వేన నిత్యత్వం ప్రసాధ్య తత్రానైకాన్తికత్వం వక్ష్యామీత్యేవముపోద్ఘాతలక్షణాయా: సఙ్గతేరపి పరేణాభిప్రేతముచితత్వాత్ । నచాశక్యోద్భావనం దూషణం నామేత్యత ఆహ- అప్రయోజనతేతి ॥

తత్ర ప్రశ్నదోషేష్వప్రయోజనతా యద్యప్యు(త్త్తరో)త్తరప్రశ్నేష్వవధారయితుమశక్యా । తథాఽపి ప్రథమప్రశ్నే సమ్భావితా దూషణత్వేనోద్భావయితుం శక్యత ఏవ । నహి కథోపక్రమే ప్రధానప్రమేయప్రశ్నమపహాయైవంవిధః ప్రశ్నః సమ్భవతీతి । అనేనైవ న్యాయేనాసఙ్గతిరపి సర్వథా సఙ్గత్యనుపలమ్భ ఏవోద్భావ్యేతి ద్రష్టవ్యమ్ ।

నన్వేవం సతి షడేవ నిగ్రహస్థానానీతి భజ్యేత । స్వవ్యాహత్యసఙ్గత్యోర్విరోధాసఙ్గత్యన్తర్భావేఽపి సిద్ధార్థతావైఫల్యయోరతిరిక్తత్వాదిత్యత ఆహ- సిద్ధేతి ॥

దూషణాన్తర్భావకథనప్రసఙ్గేన ప్రాగుక్తప్రమాణత్రిత్వనియమసిద్ధయే పరైః పృథక్ప్రమాణత్వేనాఙ్గీకృతానామర్థాపత్త్యాదీనాముక్తాన్తర్భావమాహ- అర్థాపత్తీతి ॥

అనుపపద్యమానదర్శనాదుపపాదకే బుద్ధిరర్థాపత్తిః । యథా జీవతో గృహాభావదర్శనాద్బహిర్భావబుద్ధిః । తత్ర జీవతో గృహాభావస్యానుపపద్యమానతా నామ కిం సర్వథాఽసమ్భవః కిం బహిర్భావేన వినాఽనవస్థానమ్ । ఆద్యే దహనశైత్యమప్యనుమానాభాసాత్ప్రతీతం కిం కమప్యర్థం న బోధయేత్ । తత్ప్రతీతిర్భ్రాన్తిరితి చేత్ । సర్వథాఽసమ్భవతో గృహాభావస్యాపి ప్రతీతిః కథం న భ్రాన్తిః । దహనశైత్యస్యోపపాదకం నాస్తీతి చేన్న । సర్వథాఽప్యసమ్భవతో గృహాభావస్యాపి తదనుపపత్తేః । ద్వితీయే వ్యాప్తిరేవ సేతి వ్యాప్యదర్శనాద్వ్యాపకబుద్ధిరర్థాపత్తిరనుమానమేవ । ప్రమాణద్వయవిరోధోఽనుపపత్తిరితి చేన్న । ప్రకృతోదాహరణే తదభావాత్ । విరోధో హి తదా స్యాద్యది జీవతీత్యస్య గృహేఽస్తీత్యర్థః స్యాత్ । యది వా గృహే నాస్తీత్యస్య న జీవతీత్యర్థః స్యాత్ । నచ తదస్తి । స్వస్మిన్నేవాన్యథాభావాదర్శనాత్ । యో హి మాతాపితృభ్యాం సు(రక్షి)శిక్షితో న జాతు గృహాన్నిర్గచ్ఛతి సోఽన్యానపి తథా మన్యమానో జీవనప్రమాణస్య గృహే సత్త్వమేవార్థం ప్రతిపాద్యత ఇతి । ఏవం తర్హి సన్దిహానోఽవతిష్ఠేత న తు బహిర్భావం నిశ్చినుయాత్ । అన్యథా ప్రకరణసమేనాపి కిఞ్చిదవధారయేత్ ।

ఏతేనైతదపి నిరస్తమ్ । యదాహుః । అనుమానత్వపక్షే కిం బహిర్భావే జీవనమాత్రం లిఙ్గముత గృహాభావమాత్రమ్ అథవా విశిష్టమ్ । న ప్రథమద్వితీయౌ । వ్యభిచారాత్ । న తృతీయః । విరుద్ధయోర్విశేషణవిశేష్యభావానుపపత్తేః । అవిరోధప్రతీతేశ్చ బహిర్భావకల్పనోత్తరకాలీనత్వేనేతరేతరాశ్రయాపత్తేరితి । జీవనగ్రహాభావయోర్విరోధస్య అభావాత్ । భావే వాఽర్థాపత్తేరప్యనుపపత్తేః । అతోఽవినాభావబలేనార్థప్రతీతి హేతుత్వాదర్థాపత్తిరనుమానమేవ ।

ఏతేన కేవలవ్యతిరేకీ పరిశేషశ్చార్థాపత్తిరేవ నానుమానమిత్యపి నిరస్తమ్ ।

గృహ్యమాణే వస్తుని స్మర్యమాణప్రతియోగికసాదృశ్యదర్శనాత్ స్మర్యమాణే గృహ్యమాణప్రతియోగికసాదృశ్యప్రతీతిరుపమానమ్ । యథా గామనుభూయ వనం గతో గవయే గోసాదృశ్యముపలభ్య గవి గవయసాదృశ్యం ప్రత్యేతి । యద్యపి నైతత్స్మరణమ్ । ప్రతియోగినో గవయస్య ప్రాగననుభూతత్వేన గోగతసాదృశ్యస్యాననుభూతత్వాత్ । నహి సామగ్ర్యభావే యోగ్యేన్ద్రియసన్నికర్షసద్భావమాత్రేణానుభవః శక్యోఽఙ్గీకర్తుమ్ । ప్రతియోగిజ్ఞానస్యాన్వయవ్యతిరేకాభ్యాం సాదృశ్యప్రతీతౌ హేతుత్వమవధృతమేవ ।

నిర్వికల్పకప్రతీత్యభ్యుపగమస్త్వప్రామాణిక ఏవ । తథాఽపి యో యత్సదృశః స తత్సదృశ ఇతి వ్యాప్తిబలేన గమకత్వాదనుమానమేవ । వ్యధికరణత్వాన్నేతి చేత్తస్యాదోషతాయా నిరూపితత్వాత్ । ఏకాధికరణతాయాః శక్యసమ్పాదనత్వాచ్చ । తస్మాద్వైసాదృశ్యదర్శనవత్సాదృశ్యదర్శనమపి న పృథక్ ప్రమాణమ్ ।

అన్యే తు సంజ్ఞాసంజ్ఞిసమ్బన్ధప్రమితిఫలమనధిగతసఙ్గతిసంజ్ఞాస్మరణసహాయం తత్సమభివ్యాహృతాతిదేశవాక్యార్థప్రత్యభిజ్ఞానముపమానమ్ । అతిదేశవాక్యార్థశ్చ క్వచిత్సాధర్మ్యం క్వచిద్వైధర్మ్యం క్వచిద్ధర్మమాత్రమితి త్రివిధో భవతి । యథాఽవ్యుత్పన్నగవయపదార్థో గోసదృశో

గవయ ఇత్యతిదేశవాక్యానుభూతమర్థం ప్రత్యక్షే(ణ) గవయే ప్రత్యభిజ్ఞానమ్ గవయపదం స్మరన్ గవయపదస్య గవయే సఙ్గతిమవగచ్ఛతి । తదిదం సాధర్మ్యోపమానమ్ । వైధర్మ్యోపమానం తు గవాదివద్ద్విశఫో న భవత్యశ్వ ఇతి వాక్యార్థప్రత్యభిజ్ఞానాదశ్వేఽశ్వపదసఙ్గతిగ్రహణమ్ । ధర్మమాత్రోపమానమపి దీర్ఘగ్రీవత్వాదిధర్మవాన్పశురుష్ట్ర ఇతి వాక్యార్థప్రత్యభిజ్ఞానాదుష్ట్రపదవ్యుత్పత్తిరితి మన్యన్తే । తత్ర యద్యపి సంజ్ఞాసంజ్ఞిసమ్బన్ధప్రతిపత్తిః ప్రాగ్గవయాదిదర్శనాదతిదేశవాక్యేన ప్రయోగాదినా లిఙ్గేన వా భవితుం నార్హతి । సమ్బన్ధినోఽనవగమే సమ్బన్ధస్యావగన్తుమశక్యత్వాత్ । తథాఽపి గవయాదిదర్శనోత్తరకాలం సాధర్మ్యాదినా లిఙ్గేనైవ భవిష్యతి । ఏతస్యాం దశాయామతిదేశవాక్యం వ్యాప్తిగ్రాహకత్వేనోపయుజ్యతే । యథా హి పృథివీత్వాభిసమ్బన్ధాత్పృథివీతి వ్యవహర్తవ్యేతి శ్రుతవతః పృథివీత్వాభిసమ్బన్ధం

క్వచిద్ద్రవ్యే పశ్యతోఽనుమానేనైవ సంజ్ఞాసంజ్ఞిసమ్బన్ధప్రతిపత్తిరభ్యుపగతా । తథా ప్రకృతేఽపీతి కథమిదం పృథక్ ప్రమాణం స్యాదితి ।

ఘటాదిప్రత్యక్షయోగ్యార్థప్రతియోగికాభావప్రతీతిసాధనం ప్రమాణమభావ: । తచ్చానుపలబ్ధిలక్షణం లిఙ్గమేవేత్యభావోఽపి నానుమానాద్భిద్యతే । అతో యుక్తం త్రీణ్యేవ ప్రమాణానీతి । తత్కిమభావో నియమేనానుమానాన్తర్గత ఇత్యత ఆహ- క్వచిదితి ॥

కదాచిద్ఘటాద్యభావగ్రాహకం ప్రత్యక్షమపి భవతీత్యర్థ: । కిం తర్హి ప్రత్యక్షయోగ్యార్థానాం సర్వేషామప్యభావ: ప్రమాణద్వయవేద్య ఇత్యత ఆహ- సుఖాదేరితి ॥

చస్త్వర్థ: । సుఖాదేరాన్తరస్య సాక్షివేద్యస్యాభావస్తు నియమేన సాక్షిప్రత్యక్షేణైవ గ్రాహ్య ఇత్యర్థ: । యద్వాఽభావ ఇతి ప్రమాణమేవోచ్యతే । తస్య సుఖాదేరితి పరమ్పరయా సమ్బన్ధ: । నియమేన ప్రత్యక్షాన్తర్గత ఇతి సమ్బన్ధ: । అనేన బాహ్యానాం ప్రత్యక్షయోగ్యానాం ఘటాదీనామభావ: ప్రత్యక్షానుమానవేద్య ఇత్యుక్తమ్ । తదయుక్తమ్ । ఏకస్యైవ జ్ఞానస్య స్వతన్త్రకారణద్వయజన్యత్వానుపపత్తే: । పరస్పరవిరుద్ధపరోక్షాపరోక్షత్వలక్షణాకారద్వయప్రాప్తేశ్చేత్యత ఉక్తమ్- క్వచిదితి ॥

తథాఽప్యనుపపత్తిరేవ, ప్రత్యక్షగ్రాహ్యేఽథర్ేఽనుమానానవకాశాదిత్యత ఆహ- అన్యత్రేతి ॥ సుఖాదేరన్యత్ర ఘటాదౌ ప్రతియోగిని సతి, యోఽభావోఽభావప్రమాణం ఝటితి ప్రాప్నోతి, తత్రప్రత్యక్షమ్ । యత్తు విలమ్బేన జాయతే తదనుమానమితి । ఏతదుక్తం భవతి । ఘటాద్యభావగ్రాహకం యోగ్యానుపలబ్ధిరూపం ప్రమాణం పృథగేవేతి మీమాంసకా: । అనుపలబ్ధిలిఙ్గకమనుమానమేవే తదితి సౌగతా: । తదుభయమప్యనుపపన్నమ్ । ప్రతియోగిస్మరణవత: పురోవర్తిని భూతలే ఘటాద్యభావస్య ప్రత్యక్షేణైవ(చావ)గమ్యమానత్వాత్ । ఇన్ద్రియాన్వయవ్యతిరేకానువిధాయినోఽభావప్రత్యయస్యాప్రత్యక్షఫలత్వానుపపత్తే: । అపరోక్షకారత్వస్యానుభవసిద్ధత్వాత్ । బాధకాభావాచ్చాన్యత్రోపక్షయకల్పనానుపపత్తే: । అన్యథా రూపాదిజ్ఞానేఽపి ప్రమాణాన్తరకల్పనాప్రసఙ్గాత్ । లిఙ్గదర్శనవ్యాప్తిస్మరణాదివిలమ్బేన వినా ఝటితి జాయమానస్యానుమానఫలత్వానుపపత్తే: । లిఙ్గస్య జ్ఞాతస్యైవ కరణత్వాదనుపలబ్ధేరప్యభావత్వేనానుపలబ్ధ్యన్తరాపేక్షాయామనవస్థాప్రసఙ్గాచ్చ ।

నను చ ప్రాతశ్చత్వరాదౌ ప్రతియోగిస్మరణాభావేన గజాద్యభావంమననుభూయ దేశాన్తరం గతో గజస్మృతిమాత్రాత్ప్రాతశ్చత్వరే గజో నాసీదితి ప్రతిపద్యతే । న తత్ర ప్రత్యక్షస్యావకాశ ఇత్యనుపలబ్ధిలక్షణం పృథక్ ప్రమాణం తత్రాఙ్గీకార్యమితి । మైవమ్ । తత్రాభావస్యాప్రత్యక్షత్వేఽప్యనుపలబ్ధిలిఙ్గకానుమానవేద్యతాఽభ్యుపగమాత్ । అనుపలబ్ధేశ్చ స్మరణాభావలిఙ్గానుమేయత్వాత్ । అత ఏవ తత్ర క్షణం ధ్యాత్వా నాసీచ్చత్వరే గజ ఇతి ప్రతిపద్యతే । స్మరణాభావోఽప్యనుపలబ్ధ్యన్తరానుమేయ ఇత్యనవస్థేత్యపి నాస్తి । సాక్షిగ్రాహ్యాణాం బుద్ధిసుఖాదీనామవభావస్య నియమేన సాక్షి(ప్రత్యక్ష)వేద్యత్వాదితి ।

తథాఽప్యుపక్రమోపసంహారావభ్యాసాపూవర్తాఫలార్థవాదా: ప్రమాణాని సన్తీతి కథం తత్రిత్వనియమ ఇత్యత ఆహ- ప్రారమ్భాద్యాశ్చేతి ॥

యుక్తయ: అనుమానాని । కుత ఇత్యత ఆహ- ఆగమేతి ॥

యతోఽఖిలా: ప్రారమ్భాద్యా నియతవ్యాప్తయో, యో యత్ర ప్రారభ్యతే స తత్ర ప్రతిపాద్య ఇత్యాదిరూపాం వ్యాప్తిమపేక్షమాణా ఏవాగమార్థావసిత్యర్థా భవన్త్యతో యుక్తయ ఏవేత్యర్థ: । ఏతేనాగమాన్తర్భావోఽపి నిరస్త: । ఉపక్రమాద్యా ఆగమవిషయా ఏవ న చార్థాపత్త్యుపమాభావా ఇతి యోగవిభాగ: ।

వాక్యాదీనామపి ప్రమాణానమనుమానాన్తర్భావమాహ- వాక్యమితి ॥

యతో వాక్యాదయోఽపి తథావిధా వ్యాప్తిమపేక్ష్యైవాగమార్థావసిత్యర్థాస్తతస్తథావిధా యుక్తయ ఏవేత్యర్థ: । ఉపక్రమాదీనాముత్తరోత్తరం ప్రాబల్యం వాక్యాదీనాం తు పూర్వపూర్వమితి జ్ఞాపనాయ యోగవిభాగ:

యద్యుపక్రమాదయో వాక్యాదయశ్చానుమానేఽన్తర్భవన్తి తర్హి కథమ్ "ఉపక్రమోపసంహారావభ్యాసోఽపూర్వతా ఫలమ్ । అర్థవాదోపపత్తీ చ లిఙ్గం తాత్పర్యనిర్ణయే' ఇత్యుపక్రమాదీనామనుమానాపరపర్యా(యాయా ఉప)యోపపత్తే: పృథక్త్వేనోక్తి: త । తథా "శ్రుతిర్లిఙ్గం సమాఖ్యా చ వాక్యం ప్రకరణం తథా' ఇతి వాక్యాదీనాం లిఙ్గాదిత్యత ఆహ- కురుపాణ్డవవదితి ॥

యథా పాణ్డవానాం కురు(విశేష)త్వేఽపి సామాన్యవిశేషాపేక్షయా "సన్తానబీజం కురుపాణ్డవానామ్' ఇత్యాదౌ కురుభ్య: పృథగ్వచనం తథా తేషాముపక్రమాదీనాం వాక్యాదీనాం చానుమానత్వేఽప్యుపపత్తేర్లిఙ్గాచ్చ పృథగ్వచనం యుక్తమిత్యర్థ: ।

నను తథాఽపి శాకునలిప్యక్షరచేష్ట్యాసమ్భవైతిహ్యపరిశేషా: పృథక్ ప్రమాణాని సన్తీతి చేత్(న) । శాకునలిప్యక్షరచేష్టానామన్తర్భావస్య న విలక్షణాధికరణే సూచితత్వాత్ । సమ్భవైతిహ్యయోరనుమానాగమాన్తర్భావస్య సర్వవాదిసమ్ప్రతిపన్నత్వాత్ । పరిశేషస్య చ "పరిశేషో మిథ: సిద్ధి:' ఇత్యనేనైవానుమానత్వస్య స్థితత్వాత్ ।

నను తథాఽపి జైనాస్తర్కం పృథక్ ప్రమాణమాహు: । సత్యమ్ । మిథస్సిసిద్ధిరీత్యాదినా సోఽప్యనుమానాన్తర్గత ఇతి సూచితమేవ ।

అత్రాహ తర్క: ప్రమాణమేవ న భవతి । కుతోఽనుమానమ్ । తథాహి । అనిష్టప్రసఞ్జనం తర్క: । అనిష్టం చ ద్వివిధం (ధా) ప్రామాణికపరిత్యాగోఽప్రామాణికస్వీకారశ్చేతి । స పఞ్చవిధ: । ఆత్మాశ్రయాన్యోన్యాశ్రయచక్రకానవస్థాప్రమాణబాధితార్థప్రసఙ్గభేదాత్ । తత్ర ప్రసఙ్గో నామ వ్యాప్త్యాఙ్గీకారేఽనిష్టవ్యాపకప్రసఞ్జనమ్ ।

సోఽయం తర్క: ప్రమాణానామనుగ్రాహక: । అనుగ్రహశ్చ ప్రమాణవిషయసమ్భావనాదిరూప: । తథాహి । భూతలే ఘట: కిన్న స్యాదితి విపరీతశఙ్కయా కుణ్ఠితశక్తికం ప్రత్యక్షం న తావద్ఘటాభావం నిశ్చినుయాద్యావద్యద్యత్ర ఘటోఽభవిష్యత్తదా భూతలమివాద్రక్ష్యత తత్తుల్యదర్శనసామగ్రీకత్వాదితి తర్కేణ విపరీతశఙ్కా నాపనీయతే । తర్కో హి దుర్జన ఇవ పరాభిలషితం వి(వ్యవ)చ్ఛిద్య ఘటాభావం సమ్భావయతి । అథేదానీం ప్రత్యక్షం సుజన ఇవ స్వప్రమేయం నిశ్చినోతి ।

ఏవం క్వచిద్వ్యభిచారశఙ్కయోపాధిశఙ్కయా వా ధూమవానపి పర్వతోఽగ్నిమాన్మా భూదితి పక్షే విపక్షశఙ్కయాఽనుమానే కుణ్ఠితే యది నిరగ్నిక: స్యాత్పర్వతస్తదా నిర్ధూమోఽపి స్యాదిత్యాదిరూపస్తర్క: ప్రవర్తతే । స హ్యుపాధికోటౌ తదాయత్తవ్యభిచారకోటౌ వాఽనిష్టముపజనయన్విపరీతేచ్ఛాం విచ్ఛినత్తి । తతశ్చ నిశ్చితావినాభావమనుమానం నిష్కమ్పమేవాగ్నిమత్త్వం నిశ్చాయయతి ।

తథా స్వర్గకామో యజేతేత్యత్ర లిఙ్గా ప్రతీయమానాయా భావనాయా భావ్యపేక్షాయాం, కిం భావ్యో ధాత్వర్థో భవతు, భవతు వా స్వర్గ, ఇతి సన్దేహే సమానపదోపాత్తత్వాద్ధాత్వర్థ ఏవ భావ్య ఇతి శఙ్కయా కుణ్ఠితశక్తి: శబ్దో జోషమేవాస్తే । యది ధాత్వర్థో భావ్య: స్యాత్తదా విధేరిష్యాభ్యుపాయత్వం శాస్త్రస్య చ తద్బోధకత్వం తత్ప్రణేతుశ్చాప్తత్వం ప్రేక్షావతాం ప్రవృత్తిశ్చేత్యేతత్సర్వం న స్యాదితి తర్కేణాపనీతాయాం శఙ్కాయాం శబ్ద: స్వర్గమేవ భావ్యతయాఽవధారయతి ।

ఏవం నానావిధస్తర్కసాధ్యోఽనుగ్రహ: స్వయమేవ బోద్ధవ్య: ।

సోఽయం ప్రమారూపం వా ప్రమాణం స్యాల్లిఙ్గదశర్నవదప్రమారూపం వేన్ద్రియాదివత్ । న తావదన్య: । త(ర్క)స్యాహాయర్యరూపత్వాత్ । న తత్కరణమపి పద్ాణమ్ । ప్రమాఫలత్వాభావాత్ । న ద్వితీయ: । ఆరోపితవిషయత్వాత్ । విపర్యయప్రామాణ్యోపగతౌ తు తేనాస్య నియామక: సమ్బన్ధో నాస్తి । అసమ్బద్ధస్య గమకత్వే చాతిప్రసఙ్గ: । అనుమానత్వే చాస్యాపాదకం లిఙ్గమాపాద్యం సాధ్యమితి వక్తవ్యమ్ । నచ తద్యుక్తమ్ । ఆపాదకస్యాహార్యత్వేనాన్యతరాసిద్ధత్వాత్ । ఆపాద్యస్య చానిష్యత్వేన బాధితత్వాత్ । న హ్యసిద్ధం లిఙ్గం భవతి । నాపి బాధితం సాధ్యమ్ । సతి చాశ్రయేఽనుమానం భవతి । న(హి)చ భూతలే ఘటోఽస్తి య: సాధ్యసాధనయోరాశ్రయ: స్యాత్ । వ్యధికరణతా చాపాద్యాపాదకయోర్బహులముపలభ్యతే । ఆపాద్యస్య సాధ్యత్వేఽపసిద్ధాన్తశ్చ స్యాత్ । ధూమసద్భావస్య స్వయమభ్యుపగన్తవ్యత్వాత్ । తస్మాద్విపర్యయపరతన్త్రత్వాదప్రమాణమేవ ప్రమాణానామనుగ్రాహకస్తర్క ఇతి కుతోఽస్యానుమానేఽన్తర్భావ ఇత్యత ఆహ- స్వన్యాయైరితి ॥

న్యాయశబ్దేన ధమిర్లిఙ్గవ్యాప్తిదృష్టాన్తా ఉచ్యన్తే । న కేవలం పరస్య కిన్తు స్వస్యాపి యే సిద్ధా న్యాయాస్తే స్వన్యాయా: । సాధనమితి దూషణస్యాప్యుపలక్షణమ్ । పరస్యైవ సిద్ధా న్యాయా: పరన్యాయా: స్వస్యైవ సిద్ధా న్యాయా: స్వన్యాయా: । చశబ్దేన సాధనం చ ప్రతివాదిన: ప్రతి ।

ఏతదుక్తం భవతి । ద్వివిధం హి కార్యం కథకస్య, స్వపక్షసాధనం పరపక్షదూషణం చేతి । తత్ర సాధనం స్వపరసమ్మతైరేవ న్యాయై: కార్యం నాన్యతరమాత్రసిద్ధై: । యథా పర్వతోఽగ్నిమాన్ధూమవత్త్వాద్యో యో ధూమవానసావగ్నిమాన్యథా మహానస ఇతి । క్వచిత్పున: సాధనం స్వమాత్రసిద్ధైరేవ న్యాయై: క్రియతే । తత్ర చ పరేణాన్యతరాసిద్ధయాదావుదాహృతే

తం ప్రతి తత్సాధనం క్రియతే । యథా శబ్దోఽనిత్య: కార్యత్వాత్ ।
కార్యశ్చాసావవ్యఞ్జకప్రయత్నానన్తరోపలబ్ధేరిత్యాది । సర్వథా
సాధనముభయసిద్ధన్యాయసాధ్యమ్ । దూషణం తు ద్వివిధమ్ । ఇదమిత్థం న భవతీతి
వాఽనిష్టోపదర్శనేన వా । తత్రాద్యముభయసిద్ధన్యాయైరేవ కార్యమ్ । యథా శబ్దో న ద్రవ్యం
శ్రోత్రగ్రాహ్యత్వాత్సామాన్యవదితి । క్వచిత్పున: స్వమాత్రసిద్ధైర్న్యాయై: సాధనమివ
దూషణమపి కృత్వా పరం ప్రతి తత్సాధనం క్రియతే । యథా తత్రైవ ప్రయోగే
కాలేనానైకాన్త్యోద్భావనే తస్యాతీన్ద్రియత్వసాధనమిత్యాది । సర్వథాఽఽద్యం
దూషణముభయసిద్ధన్యాయసమ్పాద్యమేవ । ద్వితీయం తు పరసిద్ధైరేవ న్యాయై: కార్యమ్ ।
యథా యది పర్వతో నిరగ్నికస్తదా నిర్ధూమ: స్యాదితి । అత్ర హ్యాపాదకస్య పరసిద్ధత్వమేవ
భావ్యం న

స్వసిద్ధత్వమ్ । తదతిరిక్తాఙ్గానాం తు స్వసిద్ధ: సతీ అసతీ వా న వివక్షితా
పరసిద్ధిరేవోపయుజ్యతే । తదేవ చ తర్క ఇతి వ్యవహ్రియతే । తేన
తత్రాశ్రయాసిద్ధయన్యతరాసిద్ధీ భూషణే ఏవ న దూషణే ।

వ్యధికరణత్వం తు న క్వాపి దూషణమిత్యుక్తమ్ । శక్యసమ్పాదనం చ తర్కేఽపి
సామానాధికరణత్వమ్ । అవశ్యం చైతదేవమ్ । అన్యథా కేవలాన్వయిధర్మస్య
కేవలవ్యతిరేకిణ్యభావాత్ తస్యాననుమానత్వాపత్తే: । సామాన్యలక్షణసద్భావాత్,
విశేషలక్షణాభావేఽపి న దోష ఇతి చేత్సమం ప్రకృతేఽపి । వ్యాప్త్యపేక్షయా గమకత్వస్య
తర్కేఽపి విద్యమానత్వాత్ । విద్యమాన ఏవాశ్రయే విద్యమానస్యైవేత్యపి సామాన్యలక్షణే
నివేశ్యత ఇతి చేత్ । తర్హి విపక్షాభావో వా సప(క్షే స)పక్షసద్భావోఽపి వా నివేశ్యతామ్ ।
ప్రయోజనాభావాన్నేతి చేన్న । ప్రకృతేఽపి సమత్వాత్ । తర్కనిరాస: ప్రయోజనమితి
చేత్తత్రాపి కేవలవ్యతికినిరాస: ప్రయోజనం భవిష్యతి । నిర్నిబన్ధనోఽసావితి చేత్ సమం
ప్రకృతేఽపి । సాధనేఽప్యసిద్ధస్యానుమానత్వం స్యాదితి చేత్తర్హి విపక్షవత: సపక్షేఽసతోఽపి
కేవలాన్వయిత్వం స్యాత్ । తద్విశేషలక్షణ ఏవ నిక్షేప్యమితి చేత్సమానమత్రాపి । అత ఏవ
స్వన్యాయై: సాధనమిత్యాదినా వ్యవస్థా దర్శితేతి । JOSHI-14

ాభూదాశ్రయాసిద్ధయన్యతరాసిద్ధయోరత్ర దూషణత్వమ్ । తథాఽపి
బాధాపసిద్ధాన్తసద్భావాన్న తర్కస్యానుమానత్వమితి చేత్ న ।
తయోరప్యసిద్ధివత్సాధనదూషణవిశేషయోరేవ దూషణత్వేన ప్రసఙ్గానుమానే తదభావాదితి
పూర్వవత్పరిహార: సిద్ధ ఏవ । తథాఽపి, సాధనేఽప్యవాన్తరభేదకల్పనయా తర్హి
బాధాదేరదూషణత్వం కల్ప్యతామిత్యతిప్రసఙ్గనిరాసాయ పరిహారాన్తరమాహ- ప్రసఙ్గేతి ॥

ప్రసఙ్గ: ఆపాదనం, తదర్థతయా తద్విషయతయా ప్రసఙ్జనీయతయేతి యావత్ । ప్రోక్తా: నిర్ధూమత్వాదయోఽర్థా: । న సిద్ధాన్తస్య దూషకా ఇత్యుపలక్షణమ్ । న బాధితా ఇత్యపి ద్రష్యవ్యమ్ ।

ఏతదుక్తం భవతి । కిమాపాద్యతోపేతస్య నిర్ధూమత్వాదేర్బాధ్యత్వం తత్రోక్తౌ చాపసిద్ధాన్త ఉచ్యతే, ఉత కేవలస్య । నాద్య: । యత ఆపాదనం నామాఙ్గీకతర్వ్యతాజ్ఞాపనమ్ । న పున: సద్భావప్రతిపాదనమ్ । నచ తత్రప్రమాణాదివిరుద్ధమ్ । యది విషం భక్షయిష్యసి తర్హి మరిష్యసీతి యథా । ద్వితీయే తు స్యాదేవ బాధాది । నచ తదత్రోచ్యతే । తథా సతి (తర్హి) స్యాదితి న స్యాదితి ।

అసిద్ధిరప్యేవమేవ పరిహతర్వ్యా । తథాహి । కిం యద్యలంకృతస్య నిరగ్నికత్వాదేరసిద్ధత్వముచ్యతే । కింవా కేవలస్య । న ప్రథమ: । అసిద్ధే: । యది నిరగ్నిక: స్యాదిత్య(స్య హి య)పి యది నిరగ్నికత్వేనాఙ్గీక్రియేతేత్యర్థ: । నచాయమసిద్ధ: । తథాసతి తర్కస్యాప్యనుత్థానాపత్తే: । అత ఏవ భగవానాచార్యో "యది విద్యేత' ఇత్యేతత్ "విద్యేత ఇత్యఙ్గీకారో భవేద్యది' ఇతి వ్యాఖ్యాతవాన్ । న ద్వితీయ: । తస్యాత్రానుపాదానాత్ । తథాత్వే(హి) యదీతి న స్యాదితి ।

అస్మిన్పరిహారే సతి పూర్వోక్తవ్యవస్థాశ్రయణేఽపి న కశ్చితతిప్రసఙ్గ: ।

స్యాదేతత్ । ద్వివిధమేవానుమానం సాధనం దూషణం చ । తత్ర తర్కో న సాధనమితి తావద్భవతామపి సమ్మతమ్ । నాపి దూషణమ్ । దుష్టిప్రమాజనకం హి దూషణం నామ । నచ తర్కస్య తత్సమ్భవతి । పరసిద్ధేన హి న్యాయేన పరస్య తత్ర దుష్టిర్జ్ఞాపనీయా । న చాసౌ సాధు: । తథాత్వే హి పరసిద్ధ ఇత్యేవ న స్యాత్ । అసాధునా చ జ్ఞాప్యమానా దుష్టిరాభాసభూతైవేతి కథం తర్కోఽనుమానమిత్యత: ఛలజాత్యోర్దుష్యత్వమూలవ్యుత్పాదనేనైవైతత్సమానయోగక్షేమమిత్యాశయవాంస్తత్స్వరూపం నిరూపయతి- ఛలమితి ॥

తత్ర జాతేర్లక్షణమాహ- జాతిరితి ॥

జ్ఞేయత్వనేనోత్తరత్వవిశేషణం న కార్యమ్ । సాధనేఽపి స్వవ్యాహతేః సమ్భవాత్ । వృథా ప్రభేదకల్పనస్యాప్రామాణికత్వాత్ । స్వవ్యాహతిశ్చ స్వవచనవిరోధస్వక్రియావిరోధస్వన్యాయవిరోధభేదేన త్రివిధేతి । ఛలలక్షణమాహ- ఛలమితి ॥

పరోక్తస్యార్థాన్తరం పరికల్ప్య తస్యార్థాన్తరస్యోత్తరమిత్యర్థః ।

అయం భావః । అస్తి తావత్స్వవ్యాహతిలక్షణా జాతిః, అథర్ాన్తరోత్తరలక్షణం ఛలం చేతి ద్వివిధం నిగ్రహస్థానమ్ । నచ తదఙ్గీకారే షడేవ నిగ్రహస్థానానీతి నియమభఙ్గః । జాతేర్విరోధభేదత్వాచ్ఛలస్యాసఙ్గతిప్రభేదత్వాద్ద్వయోరపి వా విరోధ ఏవాన్తర్భావయితుం శక్యత్వాత్ । తత్ర జాతిం వా ఛలం వా ప్రయుఞ్జానో దుష్యమేతదితి కథం ప్రతిపాదనీయ ఇతి వాచ్యమ్ । జాతౌ తావదుక్తాఙ్గహీనత్వాదయుక్తాఙ్గాధికత్వాదవిషయవృత్తిత్వా(ద్వా)ద్దుష్యమేతదితి । ఛలే చ మదవివక్షితదూషణేనాసఙ్గతత్వాదిత్యేవమితి చేత్ । తత్ర జాతివాదీ నేదమయుక్తాఙ్గమితి వా నేదమయుక్తమితి వా నాయమవిషయ ఇతి వా నేదమయుక్తమితి వా (ప్రతి)బ్రూయాదేవ । ఛలవాదీ చ కిం త్వద్వివక్షయా, త్వద్వచనేన ప్రతీతోఽథర్ో మయా దూషణీయ ఇతి । తౌ కథం ప్రతిబోధనీయౌ ।

అథ మన్యసే । ద్వివిధం దుష్యత్వమూలం సాధారణమసాధారణం చ (చేతి) । తత్రాసాధారణం యుక్తాఙ్గత్యాగాదికమ్ । సాధారణం తు స్వవ్యాహతిః । తత్రాసాధారణదూషణోపన్యాసేఽపి పునశ్శఙ్కమానః స్వవ్యాహత్యా బోధనీయః । యది వ్యాప్త్యాద్యఙ్గమనపే(క్ష్యైవ)క్ష్య ప్రసఙ్గస్తదా జాతివాక్యార్థేఽపి తథా దూషయితుం శక్యత ఇత్యాది । యది (చ) వక్తుర్వివక్షామనపేక్ష్యైవ శబ్దప్రతీతతత్వమాత్రేణ దూషణం

తదా ఛలవాక్యేఽపి తథా శక్యమితి । ఏవం తర్హి పరసిద్ధేనైవ న్యాయేన పరశ్ఛలజాత్యోర్దుష్యిం బోధనీయః । తతః పరం తు న శఙ్కయత ఏవ । వ్యాఘాతావధిత్వాదాశఙ్కాయా ఇత్యుక్తం భవతి । తథాచ పరన్యాయస్తావదసాధుః । తేన బోధ్యమానా దుష్యిరాభాసభూతైవేతి ఛలాదేర్వాస్తవమదుష్యత్వం స్యాత్ । న స్యాత్ । న హ్యత్ర పరన్యాయః ప్రమాణత్వేనోపన్యస్యతే కిన్త్వసాధురయం త్వదీయో న్యాయో యతః స్వాత్మానమపి వ్యాహన్తీత్యభిప్రాయ ఇతి చేత్తుల్యమేతత్ప్రకృతేఽపి । న హ్యత్రాపి నిరగ్నికత్వం ప్రమాణతయోపన్యస్యతేఽపి తు అసాధురయం త్వదీయో నిరగ్నికత్వాఙ్గీకారో యతః

ప్రమాణవిరుద్ధం నిర్ధూమత్వమప్యఙ్గీకారయతీత్యభిప్రాయ ఇతి । జాత్యాదౌ స్వవిరు(ద్ధతాప)ద్ధాపత్తిస్తర్కే తు ప్రమాణవిరుద్ధాపత్తిరితి వైలక్షణ్యమాత్రమ్ । అస్తి చ స్వవిరుద్ధాపత్తిరన్తతస్తర్కేఽపి । యథోక్తమ్ । "వ్యాఘాతావధిరాశఙ్కా తర్కః శఙ్కావధిర్మతః' ఇతి । తదేవం తర్కస్య దూషణానుమానేఽన్తర్భావాద్యుక్తముక్తమితి ।

తదనేన ప్రబన్ధేనోక్తార్థస్య ప్రకృతోపయోగం దర్శయన్నపవ్యాఖ్యానస్య దూషణాన్తరమాహ- ఏవమితి ॥

సంశోధిత: ఆభాసాత్సమ్యగ్వివేచిత: । న్యాయోఽనుమానమ్ । నిర్దోషత్వస్యాగమపదేనైవ లబ్ధత్వాత్సచ్ఛబ్దేన నిరవకాశత్వముచ్యతే । ఇహ సూత్రే । ప్రోక్తం సన్ధ్యమితి శేష: । తత్ర న్యాయవిరోధోఽనుపదమేవ ప్రదర్శయిష్యతే । స్వప్నస్య సత్యతాం ప్రతిపాదయన్సదాగమస్తు భాష్యాదావుదాహృత: ప్రసిద్ధ ఏవేతి హిశబ్దేనాహ । న కేవలం ప్రమాణాభావాన్మాయామాత్రమితీయం న స్వప్నస్యానిర్వాచ్యతాప్రతిజ్ఞా కిన్నామ ప్రమాణవిరోధాదపీత్యర్థ: ।

న కేవలం ప్రమాణవ్యాహతేయం ప్రతిజ్ఞాఽపి తర్హి స్వవ్యాహతాఽపీత్యాహ- విలక్షణమితి ॥

అనిర్వాచ్యమితి న వాచ్యతావిరహ: పరస్యాభిమత: స్వక్రియావిరోధాపత్తే: । కిన్తు సదసతో: సకాశాద్విలక్షణమితి ప్రతిజ్ఞానం చ స్వవ్యాహతమ్ । సన్న భవతీత్యుక్తేఽసత్త్వమేవ లబ్ధమ్ । పునరసన్న భవతీత్యభిధానే కథం న స్వవ్యాహతి: । ఏవమసన్న భవతీత్యభిహితే సతి సత్త్వమేవాభిహితమ్ । పున: సన్న భవతీత్యుక్తౌ కుతో న స్వవ్యాహతిరితి హిశబ్దార్థ: । తృతీయప్రకారాఙ్గీకారిణాం న స్వవ్యాహతిరితి చేన్న । అస్యాం ప్రతిజ్ఞాయాం సిద్ధాయాం తృతీయప్రకారసిద్ధిస్తత్సిద్ధౌ చ ప్రతిజ్ఞాసిద్ధిరితి పరస్పరాశ్రయదోషాత్ । సదాదిప్రకా(ర)రై:దుర్నిరూపతామాత్రం ప్రతిజ్ఞాయతే న పునరసదాదిప్రకారో విధీయతేఽతో న స్వవ్యాహతిరితి చేన్న । సదాదిప్రకారప్రతిషేధోఽసదాదిప్రకారవిధిరిత్యేతయోరనర్థాన్తరభావస్యోక్తత్వాత్ । అన్యథైవం మమ మాతా వన్ధ్యేత్యాదావపి స్వవ్యాహతి: సమాహితా స్యాత్ ।

కిఞ్చ సదసద్విలక్షణమిత్యత్ర సచ్ఛబ్దేన కిమబాధ్యమభిధీయతే ఉత బ్రహ్మస్వరూపమ్ । వైలక్షణ్యమపి తద్ధమర్విపరీతధర్మ(వ)త్త్వం వా తత్ప్రతియోగికాన్యోన్యాభావో వా తత్త్వానధికరణత్వం వా । సర్వేష్వపి దూషణాన్యాహ- ప్రతియోగిత్వమపీతి ॥

అస్య స్వాప్నప్రపఞ్చస్య । స్వాప్నప్రపఞ్చం ప్రతీతి యావత్ । అపిపదం దోషాన్తరసముచ్చయార్థమ్ । అస్య నిరాకారతయాఽఙ్గీకృతస్యాపి బ్రహ్మణ ఇతి వా । సదసద్విలక్షణం సర్వ్యమితి ప్రతిజానతేతి వాక్యశేష: ।

తతశ్చాయమర్థ: । సచ్ఛబ్దేనాబాధ్యమఙ్గీకృత్య వైలక్షణ్యమపి తద్ధర్మవిపరీతధర్మత్వమఙ్గీక్రియతే చేత్తదాఽబాధ్యస్యాపి ధర్మవత్త్వమఙ్గీకృతం స్యాత్ । అబాధ్యం చ న బ్రహ్మణోఽన్యదస్తీతి బ్రహ్మైవ సధర్మకము(మిత్యు)క్తం స్యాత్ । తథా చాపసిద్ధాన్త: । ఏతేన సచ్ఛబ్దస్య బ్రహ్మార్థో, వైలక్షణ్యం చ తద్ధర్మవిపర్యయ ఇతి పక్షోఽప్యపాస్త: ।

అథాబాధ్యం సత్, వైలక్షణ్యం చ తత్ప్రతియోగికోఽన్యోన్యాభావ ఇతి మతమ్ । తదా బ్రహ్మాతిరిక్తస్యాబాధ్యస్యాభావాద్బ్రహ్మణ: ప్రపఞ్చం ప్రతి ప్రతియోగిత్వలక్షణో ధర్మ: స్వీకృతో భవేత్ । అనేన సచ్ఛబ్దో బ్రహ్మార్థ ఇతి (ఇత్యపి) ప్రత్యుక్తమ్ ।

అథ సచ్ఛబ్దోఽబాధ్యాథర్ో, వైలక్షణ్యం చ తత్త్వానధికరణత్వం తర్హి బాధ్యమితి ప్రతిజ్ఞార్థ: స్యాత్ । కాత్స్న్యేనానభివ్యక్తత్వం చ తదేవేతి సాధ్యహేత్వోర్భేదో న భవేత్ । అబాధ్యస్య ధర్మిత్వం చాభ్యుపేతం స్యాత్ । అన్యథా త్వప్రత్యయవైయర్థ్యాత్ । ఏతేన బ్రహ్మపక్షరోఽప్యపోఢ: ।

నచ వాచ్యం సకలమప్యేతదయుక్తమ్ । యతోఽత్ర మాయామాత్రత్వమేవ ప్రతిజ్ఞాతం న తు సదసద్వైలక్షణ్యమితి । మాయామాత్రపదస్య సదసద్వైలక్షణ్యార్థతయైవ పరస్యాభిమతత్వాత్ । తచ్చ "కిం స్వప్నే పారమార్థికీ సృష్టిరాహోస్విన్మాయామయి' ఇతి సంశయోపపాదనేన "సన్ధ్యే తథారూపైవ సృష్టి:' ఇతి పూర్వపక్షోత్థాపనేన "న పరమార్థగన్ధోఽప్యస్తి' ఇతి సిద్ధాన్తోపక్రమేణ చావగమ్యతే న హ్యసత్త్వం స్వీక్రియత ఇతి ।

స్యాదేతత్ । బ్రహ్మణః ప్రతియోగిత్వాద్యఙ్గీకారేఽపి నాపసిద్ధాన్తః । పరమార్థతో హి బ్రహ్మ నిర్ధర్మకం బ్రూమః । ప్రతియోగిత్వాదికం చాఙ్గీక్రియమాణం మిథ్యైవ । న హ్యారోపితేన నీలిమ్నా నభసో నీరూపత్వం వ్యాహన్యత ఇత్యాశఙ్కయాహ- మిథ్యా చేదితి ॥

ప్రతియోగిత్వమిత్యుపలక్షణమ్ । బ్రహ్మణః ప్రతియోగిత్వాది యది మిథ్యా స్యాత్తర్హి తతో బ్రహ్మణః స్వాప్నప్రపఞ్చస్య వైలక్షణ్యముక్తవిధం న స్యాత్ । యస్య యదపేక్షయా న ప్రతియోగిత్వం న తతస్తస్య వైలక్షణ్యమపి । యథా తత ఏవ ఘటాత్తస్యైవ ఘటస్యేతి వ్యాప్తిసూచనార్థో

హిశబ్దః । మిథ్యాశబ్దోఽనిర్వచనీయవచనో నాసద్వచన ఇతి తు ప్రాగనిర్వచనీయసిద్ధేర్దుర్వచనమ్ ।

నను చ వైలక్షణ్యం న స్యాదితీదమిష్యాపాదనమ్ । మయా తస్యాపి మిథ్యాత్వాఙ్గీకారాదిత్యత ఆహ- అవిలక్షణత్వమితి ॥

యది స్వాప్నప్రపఞ్చస్య బ్రహ్మవైలక్షణ్యం మృషా తదవిలక్షణత్వం సత్యం స్యాత్ । ఘటాదౌ తథా దర్శనాత్ ।

యద్యప్యత్ర న పరేణ తథాఽస్త్వితి వక్తుం (న) శక్యమ్ । అపసిద్ధాన్తాపత్తేః స్ఫుటత్వాత్ । తథాఽప్యధికం వివక్షురాహ- మిథ్యాత్వమితి ॥

తతో బ్రహ్మస్వప్నయోరవైలక్షణ్యస్య సత్యత్వాత్ । అనిర్వాచ్యస్య అనిర్వాచ్యతయాఽఙ్గీకృతస్య స్వప్నస్య । సత్త్వం, భవేదిత్యనువర్తతే । ప్రసఙ్గస్యానిష్టతా(ప్ర)దర్శనాయ స్వప్న స్యేతి వక్తవ్యేఽనిర్వాచ్య స్యేత్యుక్తమ్ । ఏవం బ్రహ్మణః సత్య స్యేత్యపి గ్రాహ్యమ్ । బ్రహ్మస్వప్నయోరవైలక్షణ్యస్య సత్యత్వేఽపి కుతో మిథ్యాత్వాదిప్రసఙ్గ ఇత్యతో వేదముదితమ్ । ఉపలబ్ధం హి ఘటస్య ఘటాన్తరేణ సాలక్షణ్యసద్భావే పార్థివత్వాదిసామ్యమ్ । అత్ర సామాన్యేన విశేషాపాదనాన్నాపాద్యాపాదకయోరభేదః శఙ్కనీయః । భావత్వే ద్రవ్యాద్యన్యతమత్వాపత్తిరితి యథా । బ్రహ్మప్రతియోగికం స్వప్నస్య సాలక్షణ్యం చేద్బ్రహ్మణోఽపి మిథ్యాత్వం స్యాదిత్యసఙ్గతమ్ వ్యధికరణత్వాదితి న వాచ్యమ్ । యత్ప్రతియోగికం యత్ర సాలక్షణ్యం స

తద్ధర్మేతి వ్యాప్తే: సుగ్రహత్వాత్ । యస్తు మన్దమతిస్తం ప్రతి సమానాధికరణమప్యనిష్యం సువచనమితి ప్రసఙ్గాన్తరమభిహితమ్ ।

స్యాదేతత్ । బ్రహ్మణ: ప్రతియోగిత్వాభావేఽనుయోగిత్వం స్యాత్ । తథాచ స్వప్నస్య తతో వైలక్షణ్యం న స్యాత్ । తదభావే చ సాలక్షణ్యాపత్త్యా బ్రహ్మస్వప్నయోర్మిథ్యాత్వాది ప్రసజ్యేతేత్యుక్తమయుక్తమ్ । సధర్మకే హి వస్తున్యేకస్య ధర్మస్యాభావేన తద్విరుద్ధస్య ధర్మస్య భావో భావేన చాభావో(న్యస్య భావో) వక్తుం శక్యతే । యథా పరిమాణవత్త్వాద్ద్రవ్యస్య మహత్త్వాభావేఽణుత్వస్య అణుత్వభావే వా మహత్త్వాభావస్యాపాదనమ్ । యథా (వా) వక్తుర్మన్దవచనాభావే తీవ్రవచనమ్ । తద్భావే వా తదభావ: శక్యాపాదన: । బ్రహ్మ తు సకలధర్మవికలమితి కథం తత్రాపాదనం ప్రతియోగిత్వాదేరివాయోగిత్వాదేరప్యభావాత్ । నహి పరిమాణరహితే గుణాదౌ వక్తృత్వశూన్యే కాష్ఠే చోక్తప్రసఙ్గావకాశోఽస్తి । తథా స్వపనేఽపి నోక్తప్రసఙ్గావకాశ: । స్వయమసత్యస్య వైలక్షణ్యవదవైలక్షణ్యస్యాప్యభావాత్ । నహి భ్రాన్తసర్పవిసర్పణాదయ: సత్యా భవేయురిత్యాశఙ్క్య బ్రహ్మణో నిర్ధర్మకత్వం దూషయతి । యదీత్యాదినా ఈశతజ్జ్ఞానేత్యత: ప్రాక్తనేన ప్రకరణేన ।

యది బ్రహ్మణ: కేఽపి ధర్మా న స్యుస్తర్హి తజ్జిజ్ఞాస్యం నైవ స్యాత్ । భవతి హి (చ) జిజ్ఞాస్యమ్ । అథాతో బ్రహ్మజిజ్ఞాసేతి వచనాత్ । అతో న తన్నిర్ధకమితి ।

నిర్ధర్మకత్వేఽపి బ్రహ్మణ: కుతో న జిజ్ఞాస్యతేత్యత ఆహ- జిజ్ఞాసేతి ॥

విచారో హి జిజ్ఞాసా నామ । స చ ధర్మస్య నిర్ణయో ధర్మనిర్ణయ: । వ్యాప్యధర్మదర్శనమితి యావత్ । శశవిషాణవన్నిర్ధర్మకే కథమసౌ స్యాత్ । అఙ్గీకారే చ వ్యాఘాత: కథం న స్యాత్ ।

ఇతోఽపి న నిర్ధర్మకస్య జిజ్ఞాస్యతేత్యాహ- ఇదమిత్థమితి ॥

న ఖల్వనుమానవిచారాపరపర్యాయాయా: జిజ్ఞాసాయా వస్తుస్వరూపమాత్రజ్ఞానం ప్రయోజనమ్ । తస్య ప్రాగేవ సిద్ధత్వాత్ । అసిద్ధౌ వా(చా)ఽఽశ్రయాసిద్ధస్యానుమానస్యానుత్థానాత్ । కిన్నామేదమితి స్వరూపానువాదేనేత్థమితి వ్యాపకధర్మవిశిష్యధర్మిజ్ఞానమ్ । ధూమానుమానాదౌ తథా దర్శనాత్ । తథా చ కథం నిర్ధర్మకస్య జిజ్ఞాస్యతేతి । ఏతేన స్వప్నేఽపి ప్రసఙ్గానవకాశో(ఽపి) నిరస్త: । తథా సతి

మాయామాత్రమిత్యనుమానాసమ్భవాత్ । ఆరోపితాభ్యాం వ్యాప్యవ్యాపకాభ్యాం తత్సమ్భవం ఇతి చేన్న । స్వరూపాసిద్ధిబాధప్రసఙ్గాదితి ।

యద్యపి న బ్రహ్మనిష్ఠేన కేనచిద్ధర్మేణ తత్ర ధర్మాన్తరం విధిత్సితం తథాఽపి కస్యచిద్ధర్మస్య నివృత్త్యా ధర్మాన్తరస్య భ్రాన్తిప్రసక్తస్యాన్యత్ర సతో నివృత్తిర్జ్ఞాప్యతే । యథోక్తమ్ । సిద్ధం తు నివర్తకత్వాదితి । ఏవఞ్చ నిర్ధర్మకస్య కథం జిజ్ఞాస్యతాఽనుపపత్తిరిత్యత ఆహ- ఇత్థమ్భావో హీతి ॥

అస్య బ్రహ్మణ: ప్రతియోగితా విరోధితా । ప్రపఞ్చధర్మవ్యావృత్తిమత్తేతి యావత్ । న ఖలు నిరాధారయా కస్యచిద్ధర్మస్య నివృత్త్యా నిరాధారైవ ధమర్ాన్తరవ్యావృత్తిరనుమాతుం శక్యా । ఏవంవిధానుమానప్రవృత్తేరలౌకికత్వాత్ । అతో బ్రహ్మనిష్ఠయైవ బ్రహ్మనిష్ఠేతి వాచ్యమ్ । యది చాస్య ధర్మో న స్యాన్న తర్హి వ్యావృత్తిమత్తాఽపి స్యాదితి । ఇత్థమితి జ్ఞానం జిజ్ఞాసాఫలం చేద్బ్రహ్మణీత్థమ్భావ ఏవ స్వీకార్య: స్యాత్ । తత్ కిం ధర్మేణేతి మన్వాశఙ్కానిరాసాయ "ఇత్థమ్భావో హి ధమర్ోఽస్య' ఇత్యనువాదేన పరిహారోఽభిహిత: । యద్వాఽస్తు వ్యావృత్తిమత్తా బ్రహ్మణ: కిం ధర్మేణేత్యత ఇదముక్తమ్ । న విధిరూప ఏవ ధర్మ: కిన్నామేత్థమ్భావమాత్రం ప్రకృతమితి । తదనేన బ్రహ్మ న నిర్ధర్మకం జిజ్ఞాస్యత్వాత్పర్వతవదిత్యనుమానం (చ) సూచితం భవతి ।

ఇతోఽపి న నిర్ధర్మకం బ్రహ్మేత్యాహ- ఇత్థమ్భావాత్మకానితి ॥

శ్రుతయశ్చేతి సమ్బన్ధ: । భవ(న్తు స)న్తి సత్యకామ ఇత్యాద్యా: శ్రుతయో ధర్మవాదిన్యో న త్వపహతపాప్మేత్యాద్యాస్తత్కథమఖిలా ఇత్యుచ్యత ఇత్యత ఉక్తమిత్థమ్భావాత్మకానితి । అఖణ్డనిష్ఠతా తు ప్రాగేవ నిరాకృతా నిరాకరిష్యతే చేతి । న కేవలం శ్రుత్యనుమానవిరుద్ధం బ్రహ్మణో నిర్ధర్మకత్వం కిన్తు సూత్రవిరుద్ధం చేత్యాహ- అదృశ్యత్వాదయోఽపీతి ॥

ప్రభుణాఽపీతి సమ్బన్ధ: । "అదృశ్యత్వాదిగుణకో ధర్మోక్తే:' ఇత్యాదినేతి శేష: । యద్వా న విధిరూప ఏవ ధర్మ: కిన్నామేత్థమ్భావమాత్రమిత్యత ప్రయోగమనేన ప్రమాణయతి । అత్రచాపిశబ్దో న భిన్నక్రమ: । గుణశబ్దశ్చ ధమర్వచనో న పారిభాషికవచన: । అదృశ్యత్వాదీనాం తదభావాత్ ।

నన్వస్మాభిర్భావరూపా ఏవ ధర్మా బ్రహ్మణో నాఙ్గీక్రియన్తేఽభావాత్మకాస్తు స్వీక్రియన్త ఏవ । అతో న సూత్రవిరోధ ఇత్యత ఆహ- యదీతి ॥

తాదృశా అభావాత్మకా: । యతాఽదృశ్యత్వాద్యా: ప్రమాణావగతాస్తథా సర్వజ్ఞత్వాదయో భావరూపా అపి య: సర్వజ్ఞ ఇత్యాదిశ్రుతిసిద్ధా ఇతి తేఽప్యఙ్గీకార్యా: । అథ తదఙ్గీకారే నేహ నానాఽస్తీత్యాదిశ్రుతివిరోధ ఇత్యుచ్యతే సోఽదృశ్యత్వాద్యఙ్గీకారేఽపి సమాన: । అతోఽర్ధచర(జర)తీయస్యాప్రామాణికత్వాత్సర్వజ్ఞత్వాదయోఽపి స్వీకార్యా: । అదృశ్యత్వాదయోఽపి వా త్యాజ్యా ఇతి ।

స్యాదేతత్ । సర్వజ్ఞత్వాదయ: సర్వనిరూప్యత్వాత్సర్వాపేక్షా: । వియదాదికం చ సర్వం భ్రాన్తిసిద్ధమసత్యమేవ । అసత్యసాపేక్షాస్తు కథం పరమార్థతో బ్రహ్మధర్మతయా స్వీకర్తుం శక్యన్త ఇత్యత ఆహ- అన్యేతి ॥

తే సర్వజ్ఞత్వాదయోఽన్యాపేక్షా ఇతి యది నాఙ్గీక్రియన్తే తర్హి తేఽదృశ్యత్వాదయోఽపి న దృశ్యమదృశ్యమిత్యేవమన్యాపేక్షాస్స్యురితి నాఙ్గీకార్యా ఏవ । తథా చ సూత్రవిరోధస్తదవస్థ ఏవ । విషయతయాఽన్యాపేక్షత్వం ప్రతియోగితయాఽన్యాపేక్షత్వమితి (తు) వైషమ్యమాత్రమ్ । స్వ్యష్య ఇతి సుషామాదిషు ద్రష్యవ్యమ్ ।

కిఞ్చ పరాపేక్షతయా సర్వజ్ఞత్వాదికం బ్రహ్మణోఽనఙ్గీకుర్వాణేన సత్తాఽపి నాఙ్గీకరణీయా । యత: సత్తాఽప్యేవం పరాపేక్షేత్యాహ- సత్తైవమితి ॥

నాస్త్యేవ స్వరూపాతిరిక్తా సత్తేతి చేత్స్వరూపసత్తాఽపి న స్యాత్ । నహి మిథ్యాభూతపరాపేక్షం సత్యస్వరూపం భవితుమర్హతీతి త్వదీయన్యాయప్రాప్తత్వాత్ । తథాచ సదేవ సోమ్యేత్యాదిశ్రుతివిరోధ: । కథం సత్తా పరాపేక్షేత్యత ఆహ- దేశేతి ॥

యతస్తస్మాత్సత్తైవమితి సమ్బన్ధ: । నను దేశకాలగేతి కోఽర్థ: । దేశకాలసమ్బద్ధేతి వా దేశకాలజన్యేతి వా । నాద్య: । తావతా పరాపేక్షాఽసిద్ధే: । నహి గగనం ఘటేన సంయుక్తమిత్యేతావతా తదపేక్షమ్ । న ద్వితీయ: । అనాదినిత్యత్వాదితి చేదేవం తర్హి సార్వజ్ఞాదేరపి నాన్యాపే(క్షా)క్షతా । నహి సర్వేణ సహ విషయవిషయిభావమాత్రేణ

సర్వాపేక్షత్వం సౌరప్రకాశస్యాపి ఘటాపేక్షతాప్రసఙ్గాత్ । న(హి స) చ సర్వేణ జన్యత్వమ్ । నిత్యసిద్ధత్వాత్ ।

ననూత్పత్తౌ సార్వజ్ఞాదే: సర్వాసాపేక్షతాభావేఽపి జ్ఞప్తౌ సాఽస్త్యేవ । విదిత ఏవ సర్వస్మిన్సార్వజ్ఞాది విజ్ఞాయతే నావిదిత ఇతి । ఏవం తర్హి సత్తాఽపి మా భూదుత్పత్తౌ పరాపేక్షా । జ్ఞప్తౌ తు భవత్యేవేత్యాహ- దేశేతి ॥

దేశకాలానపేక్షా దేశకాలప్రతీత్యనపేక్షా । దేశకాలప్రతీత్యపేక్షైవ దృశ్యత ఇత్యన్వయోఽపి ద్రష్టవ్య: । యది కశ్చిద్ద్వియాత్యాత్క్వచిద్దేశకాలప్రతీత్యనపేక్షాఽపి సత్తా దృశ్యత ఇతి బ్రూయాత్తదా వ్యాఘాత: స్యాత్ । దేశకాలవ్యతిరేకేణ (క్వచిత్సత్తాశ) కింశబ్దార్థానిర్వచనాత్ । సత్తాప్రతీతావవర్జనీయతయా దేశకాలౌ దృశ్యేతే న తు తదపేక్షేతి చేన్న । అభూద్భవతి భవిష్యతీత్యాదిప్రతీతిమవధూయ సత్తాయా అప్రతిభాసాత్ । నియతవిశిష్యప్రతీతికేఽ(తదన)నపేక్షాయాం న కుత్రాప్యపేక్షా స్యాత్ । తదిదముక్తమ్- క్వాపీతి ॥

న కేవలం బ్రాహ్మణో నిర్ధమర్కత్వే మీమాంసావిషయత్వానుపపత్తి: కిన్నామ శాస్త్రయోనిత్వాదిత్యుక్తం శాస్త్రవిషయత్వమప్యనుపపన్నం స్యాదిత్యాహ- సర్వేతి ॥

కిమాక్షేపే । స్వరూపం తావత్స్వప్రకాశత్వాన్న శాస్త్రప్రతిపాద్యమ్ । సంసర్గభేదయోరేవ వాక్యార్థత్వాచ్చ । ధర్మాస్తు న సన్తి । యేన సంసర్గభేదౌ శాస్త్రవిషయౌ స్యాతామ్ । తస్మాదస్య బ్రహ్మణ: కిం శాస్త్రేణాధిగమ్యతే న స్వరూపం నాపి ధర్మసంసర్గాదీతి ।

ఇత్థమ్భావాత్మకానీతి బ్రహ్మణో నిర్ధర్మకత్వే శ్రుతివిరోధోఽభిహిత: । సామ్ప్రతం తు శ్రుతీనాం నిర్విషయత్వాపత్త్యాదికమితి మహాన్భేద: । బ్రహ్మణి పరమార్థతో ధర్మాభావేఽపి మిథ్యాభూతా ధర్మా: శాస్త్రస్య విషయా భవిష్యన్తీత్యత ఆహ- మిథ్యేతి ॥

చస్త్వర్థ: । అప్రమాణత్రైవేతి సమ్బన్ధ: । వేదాన్తానాం (దానాం) విషయాభావేన ప్రసక్తమబోధకత్వలక్షణమప్రామాణ్యం పరిహర్తుమఙ్గీకృతం మిథ్యాధర్మప్రతిపాదకత్వం విపరీతబోధకత్వలక్షణమప్రామాణ్యమేవాపాదయతి । ఇయాంస్తు విశేష: । అబోధకానాముపేక్షణీయత్రైవ కేవలం

విపరీతబోధకానాం తు హేయతా స్యాదితి ।

భవేదప్రమాణం వేదో యది మిథ్యాధర్మాన్ప్రతిపాద్యైవోపరమేత్ । నచైవం కిన్నామ నేహ నానాఽస్తీత్యాదినా (తు తత్ప్రతి) ప్రతిషేధతి చేత్యత ఆహ- అప్రాప్తమితి ॥

ఆపాద్యేత్యత:పరం నిషేధం కుర్వన్నితి శేష: । "య: సర్వజ్ఞ: సర్వవిత్' । "య ఆత్మాఽపహతపాప్మా' ఇత్యాదినా వేదో యది భ్రాన్తిం బ్రహ్మణి మిథ్యాభూతసార్వజ్ఞ్యాదిప్రతీతిముత్పాద్య స్వయమేవ నేహ నానాఽస్తీత్యాదినా తత్ప్రతిషేధం కుర్యాత్తదా మానతాం వ్రజేత్కిమ్ । పరస్పరవిరుద్ధత్వేనోన్మత్తవచనవదప్రామాణ్య(ప్రమాణ)మేవ స్యాత్ । నన్వేతదనాకలితపరాభిసన్ధేరసదనువాదేనోక్తమ్ । నహి వయం వేదో ధర్మాన్విధాయ స్వయమేవ నిషేధతీతి బ్రూమ: । కిన్త్వనూద్య నిషేధతీతి । తథాచ కథమప్రామాణ్యాపత్తిరిత్యత ఉక్తమ్- అప్రాప్తమితి ॥ అనువాదో హ్యన్యత: ప్రాప్తస్య భవతి । నచ బ్రహ్మణి మిథ్యాభూతధర్మప్రతీతి: కేనచిత్ప్రాప్తా । తతోఽనువాదాసమ్భవాత్ విధాయైవ ప్రతిషేధతీతి వక్తవ్యే పూర్వోక్తో దోష ఇతి ।

కథమప్రాప్తిర్బ్రహ్మధర్మణామిత్యత ఆహ- నహీతి ॥

వేదేన వినా బ్రహ్మ న వేద్యమితి తావత్సమర్థితం ప్రథమాధ్యాయే । తథాచ కథం తద్గతత్వేన సార్వజ్ఞాదయోఽన్యతో వేద్యా భవేయు: । వేదవిదితేఽపి బ్రహ్మణ్యనుమానేన సార్వజ్ఞాదిప్రతీతిరితి చేన్న । తస్యా వినాఽపి వైదికేన ప్రతిషేధేన ప్రత్యనుమానే(నాది)నైవాపాస్తత్వాత్ । అన్యథాఽతిప్రసఙ్గాత్ ।

అథ మతమ్ । మిథ్యాధర్మవిధాతుశ్చ వేదస్యైవాప్రమాణతేతి యదుక్తం తన్నానిష్యమ్ । ద్వివిధో(హి) వేదభాగ: । తత్త్వావేదకోఽతత్త్వావేదకశ్చ । తత్ర జీవేశ్వరయో(వబ్రహ్మణో)రైక్యం ప్రతిపాదయంస్తత్త్వావేదకోఽపరోఽతత్త్వావేదక ఇత్యస్మాభిరఙ్గీకృతత్వాదిత్యత ఆహ- వేదేతి ॥

తత్ తర్హి తన్మిథ్యాత్వమితి వా । సత్యమేవ త్వయాఽఙ్గీకృతమితి । నచ తదుపపద్యతే(ద్యుజ్యతే) । సర్వోఽపి హి వేదోఽపౌరుషేయ: స్వత:ప్రమా(ణం చ)ణభూతశ్చ । తత్ర చైకస్య భాగస్యాప్రామాణ్యే పరస్యాపి తత్స్యాత్ తస్య ప్రామాణ్యేఽస్యాపి కథం తన్న స్యాత్ । తాత్పర్యలిఙ్గభావాభావాభ్యాం వ్యవస్థేతి చాసఙ్గతమ్ । తథాత్వే హ్యస్య భాగస్యాన్యత్ర తాత్పర్యం వాచ్యం స్యాత్ । నచ నిషేధాయానువాద ఇత్యుపపాదితమ్ । అహింసాదిశ్యేనాదివిధివద్విద్వదవిద్వద్విషయతయా వ్యవస్థాఽస్త్వితి చేన్న । వైషమ్యాత్ । ధనత్వస్య చానభిధానాత్ । అద్వైక్యం ప్రతిపాదయితుం బుద్ధిశుద్ధయే సార్వజ్ఞాద్యవిద్యామానమపి ప్రతిపాద్యతే । సర్వత్ర ప్రసృతా హి బుద్ధి: సగుణే బ్రహ్మణి దత్తపదా క్రమేణైక్యే ప్రవిశతీతి చేన్న । ప్రతికూలత్వాత్ । సార్వజ్ఞాదిప్రతిపాదనేన హి భేదవాసనైవ దృఢనిరూఢా స్యాదిత్యేషా దిక్ ।

యదుక్తం బ్రహ్మణి ధర్మాణామప్రాప్తిరితి తన్న । ప్రమాణతోఽప్రాప్తావప్యారోపస్తత్సమ్భవాత్ । ఆత్మైవ హి బ్రహ్మ స చ స్వప్రకాశతయాఽవభాసత ఏవేతి తస్మిన్ధర్మారోపో నానుపపన్న: । తతశ్చారోపితధర్మానువాదేన ప్రతి షేధో యుజ్యత ఇతి చేత్ । స్యాదప్యేవం యది బ్రహ్మణి ధర్మారోపో యుజ్యేత । నచైవమ్ । తస్య సర్వధర్మరహితత్వాత్ । ప్రధానాభావాచ్చ । అథ ధర్మరహితత్వాదావపి కుతో నారోప ఇత్యతో వ్యతిరేకవ్యాప్తిం దర్శయతి- ధర్మేతి ॥

న కేవలం ప్రమాణత: ప్రాప్త్యభావ: కిన్తు ధర్మారోపోఽపి నోపపద్యత ఇత్యపిశబ్ద: । సామాన్యం చాసౌ ధర్మశ్చ సామాన్యధర్మ: । ఆదిపదేన ప్రధానదర్శనమ్ । దృష్ట ఇతి శేష: ।

ఏతదేవ ప్రపఞ్చయతి- ఇదమితి ॥

ఇదం తదితి భావప్రధానో నిర్దేశ: । ఆదిపదేన సాధారణధర్మగ్రహణమ్ । ధర్మిత్వే దృష్ట ఇతి శేష: । ప్రధానజ్ఞానమప్యత్ర సఙ్గ్రాహ్యమ్ । అత్ర లోకే । శుక్తికాయాం రజతత్వధర్మారోపో హి న శుక్తికావభాసమాత్రేణ భవతి । కిన్నామ వస్తుతో రజతత్వధర్మవత: ప్రధానస్య, అధిష్ఠానే శుక్తికాశకలే పురోవర్తిత్వాదే:, ప్రధానసాధారణ(ధర్మస్య)స్య చ శుక్లభాస్వరత్వాదేర్ధర్మస్య దర్శన ఏవ । తథా స్ఫటికే లౌహిత్యారోపోఽపి వస్తుతో లౌహిత్యవతో జపాకుసుమస్య, స్ఫటికే చ(చే)దన్త్వాదే:, ప్రధానసన్నిధానస్య చ దర్శన ఏవ దృష్ట ఇతి ।

సహదర్శనమాత్రేణ న వ్యాప్తినిశ్చయ ఇత్యత ఆహ- సర్వేతి ॥

అత్రాపి ప్రధానదర్శనముపలక్షణీయమ్ । క్వ దృశ్యతే యేనోక్తవ్యాప్తేర్వ్యభిచార: స్యాదితి శేష: । ఉపాధివ్యభిచారయోరదర్శనే (సహచార)సాహచర్యదర్శనం వ్యాప్తినిశ్చాయకమేవేతి భావ: । అయం(మత్ర) సముదాయార్థ: । ధర్మారోపస్య ప్రధానదర్శనాదికం వ్యాపకముపలబ్ధమ్ । నచ ప్రకృతే తదస్తి । సర్వాజ్ఞాదీనామపహతపాప్మత్వాదీనామన్యత్రానభ్యుపగమాత్ । బ్రహ్మణి చ ప్రధానసాధారణధర్మాదేరనఙ్గీకారాత్ । అతో వ్యాప్యస్య ధర్మారోపస్యాభావ ఇతి । నన్వత్ర ప్రధానాదర్శనేన ధర్మారోపసమ్భవ: శక్యానుమాన: । సార్వజ్ఞాదికం న బ్రహ్మణ్యారోపితం ప్రాగన్యత్రానుపలబ్ధత్వాదితి ప్రయోగసమ్భవాత్ । ధర్మాభావలిఙ్గకమనుమానం తు కథమ్ । భవతామసిద్ధత్వాదితి । మైవమ్ । ధర్మరాహిత్యవాదినైవమనుమాయోపగన్తవ్యమిత్యభిప్రాయాత్ ।

నను (చ) ధర్మారోపోఽధిష్ఠానధర్మాణాం ప్రధానస్య చ ప్రతీతావేవాయతతే న తు సత్తాయామ్ । ఇదన్త్వాదిప్రతీతౌ హీదం రజతమిత్యాదిరూపా ప్రతీతి: స్యాత్ । సాధారణధర్మప్రతీతిరేవ చ ప్రధానం బుద్ధి(స్థం క)స్థీకరోతి । ప్రధానప్రతీతిరేవ చాన్వయవ్యతిరేకాభ్యామారోపోపయోగినీ । సత్తాయా ఉపయోగాఙ్గీకారేఽతిప్రసఙ్గ: । ఉభయోపయోగే తు గౌరవమ్ । అస్తి చాప్యత్రాధిష్ఠానధర్మాదిప్రతీతిరారోపరూపా । నహీదంపూర్వోఽయం బ్రహ్మణి ధర్మారోప: । తథాచ పూర్వారోపితధర్మప్రతీత్యధీనోఽయముత్తరోత్తరారోపో భవిష్యతి । పూర్వమేవ చోత్తరస్య ప్రధానమితి కిమనుపపన్నమిత్యత ఆహ- తదర్థమితి ।

యది బ్రహ్మ(ణో)ణి ధర్మారోపసిద్ధయర్థమన్యా ధర్మాణామారోప: కల్ప్యతే । తదా సోఽపి ధర్మారోపాన్తరాయత్త ఇత్యేవం ప్రసక్తానవస్థితి: స్యాత్ । సిద్ధవిషయత్వాన్నేయమనవస్థా దూషణమితి చేన్న । ధర్మసద్భావతత్ప్రతీత్యో: పూర్వసిద్ధత్వేఽప్యారోపత్వకల్పనాయామనవస్థాఽనివారణాత్ । అస్యా ధర్మప్రతీతేరారోపత్వం పూర్వప్రతీతేరారోపత్వకల్పనాధీనం తస్యా అపి తథేతి । తదేవం బ్రహ్మణి ధర్మారోపాసమ్భవాత్స్వతో నిర్ధర్మకత్వే వేదాప్రామాణ్యాదిప్రసఙ్గాన్న నిర్ధర్మకం బ్రహ్మేతి సిద్ధమ్ ।

యదుక్తం సార్వజ్ఞాదేర్మిథ్యాత్వసిద్ధయే విశ్వస్య భ్రాన్తికల్పితత్వం తద్దూషయితుమీశతజ్జ్ఞానేత్యాదికో గ్రన్థ: । తథాహి । విశ్వస్య భ్రాన్తిసిద్ధత్వం వదతా తత్ర ప్రమాణం వక్తవ్యమ్ । తత్కిం ప్రత్యక్షం స్యాదనుమానం వాఽఽగమో వా । న తావత్ప్రత్యక్షమ్ । తస్య సత్య(తత్సత్య)త్వగ్రాహిత్వస్య వక్ష్యమాణత్వాత్ ।

నాప్యనుమానమ్ । శూన్యసమయనిరాసే(న)నిరస్తత్వాత్ । అధికం చ దూషణం వక్తుమాహ- ఈశేతి ॥

యద్యప్యత్ర భ్రాన్తిర్విశ్వస్యేత్యాదినైవాలమ్ । తథాఽపి యే విశ్వం ప్రమాణప్రమేయప్రమాతృప్రమితిభేదేన చతుర్విధమాచక్షతే తన్నిరాకరణప్రస్తావనాయ ప్రమాణప్రమేయప్రమాతృభేదేన త్రివిధమేవ విశ్వమితి ప్రతిజ్ఞాతుమీశేత్యాద్యుక్తమ్ । తత్రేశమాత్రపదాభ్యాం పరాపరప్రమాత్రోర్గ్రహణమ్ । యద్యపి మాతృపదేనైవేశ్వరోఽపి లభ్యతే । తథాఽపి తస్య నియతం ప్రమాతృత్వమన్యేషాం తు విపర్యయాదిసమ్భవాదనియతమిత్యాదివిశేషద్యోతనాయ పృథగ్గ్రహణమ్ । వేదాక్షజానుమాపదైః కరణఫలరూపప్రమాణస్వీకారః । వేదపదమాగమో(మాత్రో)పలక్షణమ్ । అక్షజత్వం జ్ఞానసన్నికర్షయోరస్త్యేవ । ఈశ్వరాది(ర)జ్ఞానం న వేదాదిపదైః సఙ్గృహ్యతే । అకరణత్వాదఫలత్వాచ్చ । భవతి చ ప్రమాణమిత్యతస్తజ్జ్ఞానేతి పృథగుక్తమ్ । నిత్యజ్ఞానమాత్రోపలక్షణం చైతత్ । పూర్వశబ్దేన కర్మధారయం విధాయ తత ఇనిప్రత్యయః । ప్రత్యయార్థస్తు వేదశబ్దశ్చాపౌరుషేయవాక్యవచన ఏవ । పూర్వశబ్దః (క)కారణార్థః । ప్రమాధ్యాహారేణ తత్సమ్బన్ధః । తతశ్చేశవాక్యేశాదిజ్ఞానవేదాక్షజానుమానానీశ్వరప్రమాతృవాక్యరూపప్రమాణవతః సర్వప్రమాణసిద్ధస్యేత్యుక్తం భవతి । భ్రాన్తిః భ్రాన్తికల్పితత్వమ్ । యేనేత్యతో లబ్ధమేకత్వమేవేత్యవధార్యతే మానాభాసేనేతి । స్వభావతో దుర్బలేనానుమానేనేత్యర్థః । అన్యథాభావే అప్రామాణ్యే । కిమాక్షేపే । ఏతదుక్తం భవతి । విశ్వం తావత్స్వభావతో బహుత్వేన చ ప్రబలైరీశవాక్యాదిభిః సర్వైః ప్రమాణైః సత్యతయాఽవగతమ్ । తేషాం"అసత్యమప్రతిష్ఠం తే' ఇత్యాదీనామన్యత్ర దర్శితత్వాత్ । వివాదపదం మిథ్యా దృశ్యత్వాజ్జడవదిత్యాదికం విశ్వమిథ్యాత్వానుమానం తు స్వభావైకత్వాభ్యాం దుర్బలమ్ । తథాచ ప్రబలప్రమాణవిరుద్ధస్యానుమానస్యాప్రామాణ్యోపపత్తేర్విశ్వస్య సత్యత్వమేవ యుక్తమితి ।

నాప్యభావః । స హి గౌడపాదాదిపురుషప్రణీతో వా వేదాదిర్వా । ఆద్యం దూషయతి- యేనేతి ॥

యేన గౌడపాదాదినా ఇదం ప్రాగుక్తమీశాదికం విశ్వం, భ్రాన్తం భ్రాన్తిసిద్ధం కల్ప్యతే, కల్పయిత్వా చ తథా వాక్యం ప్రణీయతే । తస్యైవ సా కల్పనా భ్రాన్తిరయథార్థా కిన్న భవేత్ । ఏతదుక్తం భవతి । ఈశవాక్యాదిప్రమాణైస్తావదీశాదివిశ్వం సత్యతయాఽవగతమ్ । తద్విరుద్ధా చ గౌడపాదాదీనాం విశ్వమిథ్యాత్వప్రతీతిర్భ్రాన్తిరేవేతి । తతః కిమిత్యత ఆహ- భ్రాన్తత్వ ఇతి ॥

విశ్వేరేర్విశ్వమిథ్యాత్వం ప్రతిపాదయతస్తస్య గౌడపాదాదేర్భ్రాన్తత్వే సిద్ధే తన్మూలస్య తద్వాక్యస్యాప్రామాణ్యాత్తేన విశ్వమిథ్యాత్వాసిద్ధావీశవాక్యాదిభి:ప్రమాణైరీశాదివిశ్వమభ్రాన్తం సత్యమేవ సిద్ధమితి I నన్వీశ్వరవాక్యవిరోధాద్గౌడపాదాదీనాం భ్రాన్తత్వం కుత: కల్పనీయమ్ I గౌడపాదాదివాక్యవిరోధాదీశ్వరాదీనాం విశ్వసత్యత్వప్రతీతిరేవ భ్రాన్తి: కుతో న కల్పనీయేత్యత ఆహ- భవేయురితి II

బాహ్యా(భ్య)న్తరకారణసామగ్రీసత్త్వాదితి శేష: I కథఞ్చనేన్ద్రియదోషాదేర్బాహ్యకారణస్య అధర్మాదే: అజ్ఞానాదేరాన్తరకారణస్యాప్యత్యన్తమసమ్భవాదిత్యర్థ: I ఈశాదయో విప్రలమ్భకా ఇతి చేన్న I కల్పకాభావాదితి I

అస్తు తర్హి నేహ నానాఽస్తీత్యాదిరద్వైతపరో వేదాదిరాగమ: సర్వస్యాపి మిథ్యాత్వే ప్రమాణమితి చేన్న I తస్య విశ్వసత్యత్వగ్రాహకప్రత్యక్షబాధితత్వేనాతదర్థత్వాత్ I అథ మతమ్ I ప్రత్యక్షం ఖలు తాత్కాలికం ప్రమాణం న పునరాత్యన్తికమ్ I వేదస్తు న తథా I స్వత: ప్రమాణం చ I అతో బలవతా వేదేన బాధితత్వాత్ప్రత్యక్షప్రాప్తమపి విశ్వసత్యత్వం భ్రాన్తిసిద్ధమిత్యేవాఙ్గీకర్తుముచితమిత్యత ఆహ- సత్యత్వమితి I

సత్యత్వం విశ్వస్యేతి శేష: I ఆగమబలమాశ్రిత్య I తన్నేతి వాక్యశేష: I కుతో నేత్యత ఆహ- ప్రామాణ్యమితి II JOSHI-15

ఽత: సిద్ధమ్ I న కుతోఽపి I న కేవలం ప్రత్యక్షస్య కిన్త్వాగమస్యాపి ప్రామాణ్యం ప్రత్యక్షేణైవ సిద్ధం న త్వన్యేనేత్యర్థ: I తత్కథమిత్యత ఆహ- సాక్షీతి II

ఆద్యాదిభ్య ఉపసఙ్ఖ్యానాత్తృతీయాథర్ే తసి: I మానానాం సర్వేషామీయతే ప్రతీయతే I హిశబ్ద: సర్వప్రమాణప్రామాణ్యస్య సాక్షిసిద్ధత్వోపపాదకప్రమాణసూచనాథర్: I తద్వివృణోతి- సాక్షిణా ఇతి II

ప్రమాణానాం ప్రామాణ్యం హి న సత్తామాత్రేణ నిశ్శఙ్కవ్యవహారహేతు: I అపి తు ప్రమితమేవ I నచ బాహ్యప్రత్యక్షాదికమేవ ప్రామాణ్యప్రమితిసాధనమ్ I

తత్ప్రామాణ్యప్రమితేరప్యుక్తన్యాయేనావశ్యకత్వాత్ । నచ తత్ప్రామాణ్యం స్వగ్రాహ్యమ్ । అచైతన్యజ్ఞానస్య స్వప్రకాశత్వాభావాత్ । ప్రత్యక్షాద్యన్తరాన్వేషణే చానవస్థా స్యాత్ । సాక్షివేద్యత్వే తు సర్వప్రమాణప్రామాణ్యస్య న కశ్చిద్దోష: । సాక్షీ హి చైతన్యరూపతయా స్వప్రకాశ: । ప్రామాణ్యం చ జ్ఞానగ్రాహకగ్రాహ్యమితి స్వప్రామాణ్యం స్వయమేవ గృహ్ణాతీతి నానవస్థాऽऽపద్యతే । అత: సాక్షివేద్యమేవ సర్వప్రమాణప్రామాణ్యమఙ్గీకార్యమితి ।

అస్త్వేవం సాక్షిప్రత్యక్షవేద్యం ప్రత్యక్షాగమప్రామాణ్యమ్ । తథాऽప్యుక్తరీత్యా ప్రబలేనాగమేన విరోధే దుర్బలస్య ప్రత్యక్షస్య కుతో న బాధ ఇతి చేత్ । ఇత్థమ్ । స్యాదయం ప్రత్యక్షాగమయోర్బాధ్యబాధకభావ:, యది వృత్త్యాదితే దౌర్బల్యప్రాబల్యే యుక్తే స్యాతామ్ । నచోభయప్రామాణ్యస్య సాక్షివేద్యత్వే తే యుజ్యేతే ఇత్యాశయవాన్ప్రత్యక్షస్య తాత్కాలికం ప్రామాణ్యమాగమస్యాత్యన్తికమితి విభాగం తావదపాకరోతి- తత్కాలికమితి ।

యది సాక్షిగృహీతమపి విశ్వసత్యత్వగ్రాహిణోऽక్షజస్య ప్రామాణ్యం తాత్కాలికమేవ భవేత్తర్హ్యైక్యాగమస్యాపి ప్రామాణ్యం సాక్షిగృహీతత్వావిశేషాత్తాత్కాలికం స్యాదేవేతి న విభాగ: సిద్ధయతి ।

నన్వైక్యగామప్రామాణ్యమపి తాత్కాలికమేవ । కిన్తు ప్రత్యక్షమాభాసీకృత్య నివర్తతే । యథోక్తమ్ "వేణుసఙ్ఘర్షజో వహ్నిర్దగ్ధ్వా శామ్యతి తద్వనమ్ । ఏవం గుణవ్యత్యయజో వేద: శామ్యతి తద్యథా' ఇతీత్యత ఆహ- తస్యాపీతి ॥

ఐక్యాగమస్యాపి ప్రామాణ్యం యది తాత్కాలికం స్వీక్రియేత తదా విశ్వస్య సత్యతైవ స్యాత్ ।

ననూక్తమత్ర ప్రత్యక్షమాభాసీకృత్య పశ్చాదైక్యాగమప్రామాణ్యం నివర్తత ఇతి భవతి తాత్కాలికమ్, నచ విశ్వ(స్య) సత్యత్వాపత్తిరిత్యత: "తస్యాప్యేతాదృశం యది' ఇత్యేతద్ "ఐక్యప్రమాణమిథ్యాత్వం యదా' ఇతి వ్యాఖ్యాతమ్ । ఐక్యాగమప్రామాణ్యస్య బాధ్యత్వం యదేత్యర్థ: । న కేవలం ప్రామాణ్యమాత్రస్య బాధ్యత్వమ్ । కిన్తు ధర్మిణో వాక్యస్యాపీతి జ్ఞాపనాయైవముక్తమ్ ।

ఏతదుక్తం భవతి । స్యాదిదం యది ప్రామాణ్యస్య తాత్కాలికత్వం నామానిత్యత్వమిహ వివక్షితం స్యాత్ । న చైవమ్ । క్షణమాత్రవర్తినోऽపి ప్రామాణ్యస్య

విషయసత్యత్వావ్యభిచారిత్వేనానిత్యతాయా దౌర్బల్యహేతుత్వాసమ్భవాత్ I కిన్తు బాధ్యత్వమేవ I తచ్చేద్రైక్యాగమప్రామాణ్యస్యాభ్యుపగతం తదా కథం విశ్వస్య సత్యతా న స్యాదితి I

నను సాక్షిణో విషయవ్యభిచారిత్వాత్తద్గృహీతమైక్యాగమప్రామాణ్యమబాధతయమేవేత్యాశఙ్కయాహ- ఐక్యవాక్యస్యేతి II

సాక్షిగృహీతత్వావిశేషాదితి భావ: I సాక్షిగృహీతత్వావిశేషాద్విశ్వసత్యతాగ్రాహకప్రత్యక్షప్రామాణ్యస్య బాధ్యతాయామైక్యాగమప్రామాణ్యమపి బాధ్యం స్యాత్ I తదబాధ్యత్వే వా ప్రత్యక్షప్రామాణ్యమప్యబాధ్యమేవైష్యవ్యమితి సముదాయార్థ: I

నన్వద్వైతబ్రహ్మావస్థానం మోక్ష: I స చ ప్రత్యక్షప్రామాణ్యస్యాబాధ్యత్వే వ్యాహన్యేత I ప్రపఞ్చసత్యత్వేన సద్ద్వైతతాపత్తే: I అత: సాక్షివేద్యత్వావిశేషేఽప్యనేన విశేషేణ ప్రత్యక్షప్రామాణ్యం సాక్షిణా తాత్కాలికమేవ గృహ్యత ఇతి కల్ప్యత ఇత్యత ఆహ- అద్వైతేతి II

ఏవం తర్హ్యైక్యవాక్యప్రామాణ్యమపి తథావిధమేవ (మన్తవ్యమ్) I తదబాధ్యత్వేఽప్యద్వైతహానిసామాన్యేనోక్తలక్షణమోక్షాసిద్ధే: I నహి వాక్యం వా తత్ప్రామాణ్యం వా తదర్థో భేదాభావో వా బ్రహ్మేతి I ప్రత్యక్షప్రామాణ్యస్యాబాధ్యత్వే బహుప్రపఞ్చాపత్తి: I ఆగమప్రామాణ్యాబాధ్యతాయాం తు నైవమితి చేన్న I అస్య విశేషస్య వ్యర్థత్వాదిత్యాశయవానాహ- నేతి II

యదప్యద్వైతాగమస్య ప్రాబల్యోపపాదనాయ స్వత:ప్రామాణ్యముక్తం తత్రాహ- యదీతి II

స్వతస్త్వధర్మస్య ప్రామాణ్యం ధర్మి, అధికరణతయా వివక్షితమితి సప్తమ్యుపపత్తి: I యద్యాగమప్రామాణ్యస్య స్వతస్త్వముచ్యతే తదా ప్రత్యక్షప్రామాణ్యమపి స్వత ఏవేతి బ్రూమ: I సమ్యఙ్మిథ్యాజ్ఞానసాధారణకారణమాత్రజన్యత్వం వా సమ్యఙ్మిథ్యాజ్ఞానసాధారణజ్ఞాపకమాత్రజ్ఞేయత్వం వా ప్రామాణ్యస్య స్వతస్త్వమ్ I తదాగమజన్యజ్ఞానవత్ప్రత్యక్షజన్యస్యాప్యవిశిష్యమేవ I తథా చాగమప్రామాణ్యస్య

స్వతస్త్వమఙ్గీకుర్వతో యతా తద్విషయసత్యతా సమ్మతా తథా స్వత:ప్రమాణప్రత్యక్షవిషయవిశ్వసత్తా(త్యతా)ఽపి కథం న తే సమ్మతేతి ।

స్యాదేతత్ । ప్రత్యక్షాగమయో: స్వత:ప్రామాణ్యేఽప్యస్తి విశేష: । యత్ప్రత్యక్షం తాత్కాలికమేవ జ్ఞానస్య ప్రామాణ్యం జనయతి

వాక్యన్త్వాత్యన్తికమ్ । తథా జ్ఞానగ్రాహక: సాక్షీ ప్రత్యక్షజ్ఞానస్య తాత్కాలికమేవ ప్రామాణ్యం గృహ్ణాతి వాక్యజన్యజ్ఞానస్య త్వాత్యన్తికమితి । మైవమ్ । అస్యాం వ్యవస్థాయాం నియామకాభావస్యోక్తత్వాత్ । దోషాన్తరం చాహ- ప్రామాణ్యస్య చేతి ॥

అమానం బాధితమానత్వం (నం) చేత్ప్రత్యక్షమ్ । తాత్కాలికశబ్దేన హీదానీమస్తి కాలాన్తరే తు బాధ్య(త్వ)మితి పరస్యాభిమతమ్ । తత్ర యది చ ప్రత్యక్షం కాలాన్తరేఽపి బాధితప్రామాణ్యం స్యాత్తర్హీదానీం తస్య మానతాఽస్తీతి కుత: స్యాత్ । కాలత్రయసత్తానిషేధరూపత్వాద్బాధస్య యది చ ప్రత్యక్షప్రామాణ్యమిదానీం సత్స్యాత్కథం కాలాన్తరేఽపి తర్హి బాధ్యేతేతి వ్యాహతమేవ తాత్కాలికత్వవచనమ్ । అప్రమాణమేవ భవతు తర్హి ప్రత్యక్షమితి చేత్ । సత్యమ్ । భవతి భవతోఽయం మనోరథ: । తత్సిద్ధిరేవేదానీమపి క(పో)ఫోణిగుడాయతే ।

అద్వితీయబ్రహ్మావస్థానలక్షణం మోక్షమభ్యుపేత్య ప్రత్యక్షప్రామాణ్యాబాధ్యతావదాగమప్రామాణ్యాబాధ్యతాయామపి తద్ధాని: సమానేత్యుక్తమ్ । ఇదానీన్తు స ఏవానుపపన్న ఇత్యాశయవాన్పృచ్ఛతి- మిథ్యాత్వమానమితి ॥

విశ్వమిథ్యాత్వప్రతిపాదకమానమాగమోఽనుమానం వా మోక్షేఽపి మానమితి మోక్షసమయేఽప్యబాధితస్వరూపప్రామాణ్యమిత్యర్థ: । నేతి బాధితస్వరూపప్రామాణ్యమిత్యర్థ: । కింశబ్ద: పూర్వేణ పరేణ చ సమ్బధ్యతే । యద్వా క్వాత్రైవ మానమిత్యయం ప్రశ్నో జ్ఞాతవ్య: । ఇతి పృష్టస్యోత్తరం, భణ్యతామ్ । ఆద్యే దోషమాహ- మానత్వ ఇతి ॥

అబాధితస్వరూపప్రామాణ్యపక్షే తేనైవ సద్ద్వితీయత్వాదద్వైతహాని: స్యాదిత్యుక్తలక్షణో మోక్షో న సిధ్యేత్ । ద్వితీయే దూషణమాహ- అమానత్వేఽపీతి ॥

అమోక్షతా వివక్షితావస్థాయా ఇతి శేషః । విశ్వమిథ్యాత్వమానస్య తత్ప్రామాణ్యస్య చ బాధ్యత్వపక్షేఽపి మోక్షో న సిద్ధయతి । కథమిత్యత ఆహ- విశ్వస్యేతి ॥

విశ్వమిథ్యాత్వమానం యదా న మా బాధితస్వరూపప్రామాణ్యం స్యాత్తదా విశ్వస్య పునరాపత్తిః స్యాత్ । నాస్తిత్వప్రమాణబాధస్యాస్తిత్వావ్యభిచారాత్ । విశ్వసద్భావే చ కథముక్తలక్షణో మోక్షః స్యాదితి । ఆదౌ తావత్ప్రత్యక్షేణ విశ్వం ప్రాప్తమ్ । తదాగమాదినాఽఽపాతతోఽపనీయమ్ । ఆగమాదేశ్చ బాధే పునస్తదాపతితమితి ప్రతీత్యపేక్షయా పునఃశబ్దః । విశ్వం తద్బాధకం చోభయమపి బాధితమితి చేన్న । ఉత్తరత్ర దూషణాత్ ।

కిఞ్చ ముక్తిః సతీ వాఽసతీ వా । పక్షద్వయేఽపి నోక్తలక్షణా ముక్తిః సిద్ధయతి । కథమితి । ఆద్యం ప్రత్యాహ- అస్తి చేదితి ॥

ఆత్మస్వరూపమేవ ముక్తిః । యథోక్తమ్ । "ఆత్మైవాజ్ఞానహానిః' ఇతి । "అవిద్యాస్తమయో మోక్షః' ఇతి చ । తత్కథం ద్వైతాపత్తిరిత్యతో ముక్త్యవస్థేత్యుక్తమ్ । అవస్థైవైషాఽఽత్మనో న త్వాత్మైవ । తథాత్వే హి ప్రాగేవ సిద్ధత్వాత్ ప్రయత్నవైయర్థ్యమ్ । న చాత్మా జ్ఞానస్య సాధ్యోఽనాదిత్వాత్ । అవిద్యాధ్వంసవిశిష్టో న ప్రాక్సిద్ధో జ్ఞానసాధ్యశ్చేతి చేత్తత్కిం స ఏవ ముక్తిః । అద్ధేతి చేత్ । తర్హి విశిష్యస్య సత్త్వాభావేన సతీ ముక్తిరిత్యయుక్తం స్యాత్ । కిఞ్చ ముక్తిర్నామ ధర్మః । స కథమాత్మైవ స్యాదితి ।

ద్వితీయం పరాచష్టే- అతోఽన్యశ్చేతి ॥

సత్త్వపక్షాత్పక్షాన్తరే । యది ముక్తిరసతీ స్యాత్తదాఽఽత్మనోఽముక్తత్వం స్యాత్ । విషాణాసత్త్వే శశో హ్యవిషాణీ దృష్టః । తథాచ కుత ఉక్తలక్షణత్వమ్ । అథ మతమ్ । న ముక్తిః సతీ నాప్యసతీ కిన్త్వనిర్వచనీయేతి । తదాఽప్యముక్తత్వైవ(దప్యయుక్తమేవ) । సంసారేఽప్యనిర్వచనీయేనైవ హి ద్వితీయేన సద్ద్వితీయత్వమ్ । తదుత్తరమపి తచ్ఛేత్స్యాత్కథమముక్తత్వం న భవేత్ । ఏతేన పఞ్చమప్రకారతాఽపి నిరస్తా । అనిర్వచనీయతాఽపరిహారాత్ । నహి చతుర్థప్రకారతావస్థితిరనిర్వచనీయత్వమ్ । తథా సతి నిర్వచనీయతాపత్తేః । అనిర్వచనీయావిద్యానివృత్తిః కథమనిర్వచనీయా స్యాదితి చేత్ । ఘటప్రధ్వంసో యథా తథేతి జానీథాః । తదేతత్పరిగ్రహాయాతోఽన్యథేత్యుక్తమ్ । అన్యథాఽసతీ చేదిత్యవక్ష్యత్ ।

ఏవమేవ ముక్తేరద్వితీయబ్రహ్మావస్థానరూపతానిరాసాయ కాలేఽపి వికల్ప్య దోషోఽభిధాతవ్య ఇత్యాహ- తథా కాల ఇతి ॥

నను చ మోక్షదశాయాం కాలోఽస్తి న వేతి వికల్ప్య "అస్తి చేద్ద్వైతాపత్తి:' ఇతి దూషణం చాస్తు । "అతోఽన్యథాఽముక్తత్వమ్' ఇతి కథమతిదేశ ఇత్యత ఆహ- కాలాధీనా హీతి ॥

కాలాధీనా నియమేన కాలాధికరణా । యద్వస్తు తత్కాలసమ్బన్ధ్యేవేతి వ్యాప్తేరితి హి శబ్దార్థ: ।

న కేవలమనుమానసిద్ధో ముక్తే: కాలాధికరణతానియమ: కిన్తు "తదా విద్వాన్' "దృష్ట్వైవ తం ముచ్యతే' ఇత్యాగమసిద్ధోఽపీత్యాహ- కాల ఏవేతి ॥

కిన్తతో యద్యేవమధికరణేన కాలేన వ్యాప్తా ముక్తిరిత్యత ఆహ- కాలేతి ॥

కాలాసత్త్వే ముక్తేరప్యసత్త్వం స్యాత్ । వ్యాపకనివృత్తౌ వ్యాప్యనివృత్తేరావశ్యకత్వాత్ । తథా చాతిదేశో యుక్త ఇతి । ఏతదుక్తం భవతి ।

యది మోక్ష: కాలసమ్బన్ధీ న స్యాత్తదా శశశృఙ్గాదివదసత్త్వాపత్తి: ఇతి । నను చ "న ముముక్షుర్న వై ముక్త ఇత్యేషా పరమార్థతా' ఇతి ముక్తేరసత్త్వస్యేష్యత్వాన్నేయమనిష్యాపత్తిరిత్యత ఆహ- సంసారిత్వమితి ॥

చైతన్యస్య సతో బన్ధాభావలక్షణే మోక్షేఽసతి దేవదత్తవన్ముక్తాభిమతస్యాపి సంసారిత్వం భవేత్ । బన్ధ(స్య)మిథ్యాత్వాత్సంసారో ముక్తిశ్చ న స్త ఏవేతి చేన్నానఙ్గీకృతత్వమేవానిష్యత్వం కిన్త్వప్రామాణికత్వాదికమ్ । నచ బన్ధమిథ్యాత్వం ప్రామాణికమిత్యుక్తం ప్రాక్ । తదేవమాగమాదిత: ప్రత్యక్షస్య దౌర్బల్యం నిరాకుర్వతా తన్మిషేణ ప్రాబల్యం చ వ్యుత్పాదితమ్ । సాక్షిప్రత్యక్షస్యాగమాదిప్రామాణ్యగ్రాహకత్వేనోపజీవ్యతాయాస్తదితరస్య సాక్షినిశ్చితప్రమాణ(ప్రామాణ్య)తాయాశ్చ సూచితత్వాత్ । తతస్తద్విరుద్ధస్యాగమాదేరేవాప్రామాణ్యం యుక్తమితి ।

న కేవలముపజీవ్యత్వాదిగుణేనాన్యత: ప్రబలం ప్రత్యక్షమ్ I కిన్తు స్వభావతోఽపీత్యాశయవానాహ- క్వ చేతి II

ప్రత్యక్షత: ప్రాప్తమితి సాక్షాత్కారసిద్ధమ్ I అనుమానాగమశబ్దౌ లిఙ్గవచనవచనౌ I ప్రామాణ్యనిర్ణయస్యేదానీం క్రియమాణత్వాత్ I దృష్టమితి శేష: I యది హి ప్రత్యక్షప్రాప్తం క్వచిదనుమానాగమాభ్యాం బాధితముపలబ్ధవన్త: తదా ప్రతీమోఽనుమాదిత: ప్రత్యక్షస్య దౌర్బల్యమ్ I నచ తథా I ఈశ్వరే దోషగ్రాహిప్రత్యక్షమాగమాదిబాధితం దృష్టమితి చేత్ I సత్యమ్ I తత్రాగమాదేరుపజీవ్యతయా బాధకత్వమితి వక్ష్యామ: I "ప్రాబల్యమాగమస్యైవ జాత్యా తేషు త్రిషు స్మృతమ్' ఇత్యస్య వైదికార్థవిషయత్వాదత్ర చ పృథివ్యాదిప్రపఞ్చస్య ప్రస్తుతత్వాన్న విరోధ: I

దృష్టం చ దహనశైత్యానుమానస్య, మమ కర్ణే ప్రవిశ్య గజో గర్జతీత్యాదివాక్యస్య చ ప్రత్యక్షబాధితత్వాత్ I తత్రాపి ప్రత్యక్షముపజీవ్యత్వాద్బాధకం నతు స్వభావేనేతి చేత్ I న I ధర్మివ్యాపకవ్యాప్యవ్యాప్తిగ్రాహకత్వాభావాద్దహనౌష్ణ్యాదిగ్రాహిణ: ప్రత్యక్షస్య I అనౌష్ణ్యముష్ణతాఽభావ: I స చ ప్రతియోగిజ్ఞానాధీనజ్ఞాన: ప్రతియోగిభూతం చౌష్ణ్యం తేజస్యేవ ప్రత్యక్షేణ ప్రత్యేతవ్యమితి తస్యోపజీవ్యత్వమితి చేన్న I ఉక్తోత్తరత్వాత్ I అనుష్ణతాసాధనే హీదముపపా(దితమ్)దనమ్ I కేనచిద్ధేతునా శైత్యసాధనే త్వస్యానవకాశ: I యదా చ సమస్తస్యాపి తేజసోఽనౌష్ణ్యం సాధ్యతే తదా భవత్విదం వ్యుత్పాదనమ్ I అగ్నిమాత్రపక్షీకారే తు నేదముపయుజ్యతే I సౌరాదౌ తేజస్యుష్ణతాం స్పర్శనేనోపలభ్య చక్షుషోపలబ్ధేఽగ్నావనౌష్ణ్యసాధనస్య తు స్వభావప్రబలేనైవ ప్రత్యక్షేణ బాధ ఇత్యేషా దిక్ I

దేహస్యాత్మత్వం ప్రత్యక్షప్రాప్తమపి దేహో నాత్మా భూతత్వాత్కార్యత్వాద్ఘటవదిత్యాద్యనుమానేన "తం స్వాచ్ఛరీరాత్ప్రవృహేత్' ఇత్యాగమేన చ బాధితం దృష్టమ్ I అన్యథా బాధకాన్తరాభావాద్దేహాత్మత్వస్య వాస్తవతాపాతాత్ I తత్కథమేతదిత్యత ఆహ- దేహాత్మత్వమితి II

దేహాత్మత్వం ప్రత్యక్షత: ప్రాప్తమనుమానాగమబాధితం దృష్టమితి యది బ్రూయాత్తదా తన్నేతి బ్రూమ ఇత్యర్థ: I న తదితి పూర్వేణోత్తరేణ చ సమ్బధ్యతే I కుతో నేత్యత ఆహ- న తదితి II

దేహాత్మత్వం ప్రత్యక్షప్రాప్తమేవ న భవతి । అత: ప్రత్యక్షప్రాప్తస్యానుమానాదినా బాధ ఇత్యత్ర నేదముదాహరణమ్ । అయమభిసన్ధి: । నాస్త్యేవ దేహాత్మత్వప్రతీతి: । యాऽనుమానాదినా బాధ్యతే । యేషాం చాస్తి నాస్తికాదీనాం తేషామపి నేన్ద్రియజా । కిన్త్వనుమానాగమాభాసజన్యైవేతి । మా భూత్పణ్డితరూపాణాం దేహాత్మత్వప్రతీతి: । పామరాణాం త్వస్త్యేవ । సైవాస్మాకముదాహరణం భవిష్యతీత్యత: క్వచిదిత్యుక్తమ్ ।

తదుపపాదయతి- మమేతి ॥

సర్వస్యాపి జన్తోర్మమ దేహ ఇత్యేవ హి ప్రమా ప్రతీతిర్న తు కస్యాపి దేహోऽహమితి । యద్వా యస్మాత్సర్వేషాం మమ దేహ ఇత్యేవ ప్రమా సమ్యక్ప్రతీతి: స(ర్వ)దానువర్తతే తస్మాద్దేహోऽహమితి ప్రతీతిర్నావకాశమాసాదయతీతి । దేహాత్మత్వప్రతీత్యభావేऽపి దేహధర్మాణాం కార్ష్ణ్యాదీనామాత్మనిష్ఠత్వప్రతీతిస్తావదస్త్యేవ కృష్ణోऽహమిత్యాదివ్యవహారసన్దర్శనాత్ । సా చ లిఙ్గాద్యనపేక్షైవ జాయమానా ప్రత్యక్షజన్యైవ బాధ్యతే చానుమానాదినేతి సైవోదాహరణం భవిష్యతీత్యత ఆహ- ఉపచారశ్చేతి ॥

కృష్ణోऽహమితి చ ప్రతీతిర్నాస్తీత్యనువర్తతే । కథం తర్హి వ్యవహార: । కృష్ణోऽహమితి వ్యవహారస్తూపచార ఏవేతి యోజనా । అస్య యో వ్యవహారబలేన తథావిధాం ప్రతీతిమప్యనుమినోతి । తస్యానైకాన్తికత్వం స్యాదిత్యాశయవానుక్తార్థే దృష్టాన్తమాహ- కర్దమేతి ॥

యథా వస్త్రస్య కర్దమలేపనే సతి కృష్ణం వస్త్రమిత్యుపచారవ్యవహారో భవత్యేవం ప్రకృతేऽపి స్యాత్ । అయమభిసన్ధి: । యో హి వస్త్రస్య శౌక్లయం కర్దమలేపనం చ సమ్యగవగచ్ఛతి న తస్య వస్త్రే కార్ష్ణ్యప్రతీతిరస్తి । వ్యవహరతి చ కృష్ణం వస్త్రమితి । అత: కృష్ణోऽహమితి వ్యవహారాత్తథావిధజ్ఞానానుమానం తత్ర వ్యభిచరతి । ఉపచారవ్యవహారోऽసావితి చేత్ । ప్రకృతేऽపి తథా కిన్న స్యాదితి ।

నను కృష్ణం వస్త్రమితి నోపచార: । స్వత: శుక్లేऽపి వస్త్రే కర్దమోపాధికకార్ష్ణ్యసద్భావేన ప్రతీతిసమ్భవాదితి చేన్న ।

కిమిదమౌపాధికం నామ । సాధనాభిమతే వ్యాప్తిరివ కర్దమసన్నిధానాదారోప్యమాణమితి చేన్న । ఆరోపాసమ్భస్యోక్తత్వాత్ । జపాకుసుమసన్నిధానాత్స్ఫటికే లౌహిత్యమివ ప్రతిఫలతీతి చేన్న । వస్త్రస్యాస్వచ్ఛత్వాత్ । ఘృతాదినా కుఙ్కుమగన్ధాది(వత్కర్ద)రివ కర్దమనాభివ్యక్తమితి చేన్న । ప్రాగ్వస్త్రే కార్ష్ణ్యసద్భావే మానాభావాత్ ।

అథాగ్నిసంయోగాత్పార్థివద్రవ్యే రూపాదికమివ కర్దమోపాధినా కృతమితి మతమ్ । తత్ర పృచ్ఛామ: కిం కర్దమ: శౌక్లయం నివర్త్య కార్ష్ణ్యం వస్త్రే కరోతి, ఉతానివర్త్యైవ । నాద్య: । కర్దమాపగమే శౌక్లయానుపలబ్ధిప్రసఙ్గాత్ । నచ పున: శౌక్లయముత్పన్నమ్ । కారణాభావాత్ । న ద్వితీయ: । యుగపద్రూపద్వయాధిష్ఠానవిరోధాత్ । ఔపాధికస్యాపి సత్యత్వేన స్వాభావికావిశేషాత్ ।

భవతు వా వస్త్రే కథఞ్చిత్కార్ష్ణ్యమౌపాధికం కిన్తదుపన్యాసేనాభ్యర్థతే । నచోక్తవ్యభిచారపరిహార: । ఏకోదాహరణనిరాకరణేఽపి మఞ్చా: క్రోశన్తీత్యాదేరనేకస్య వ్యభిచారోదాహరణస్య సమ్భవాత్ । అథ వస్త్రే కర్దమేనేవాత్మని దేహోపాధినా కృతం కార్ష్ణ్యమస్తీతి ప్రతీతిసమ్భావనా వివక్షితా తత్రాహ- యదీతి ॥

యది వస్త్ర ఇవాత్మని దేహోపాధికృతం కార్ష్ణ్యమస్తీతి తత్ప్రతీతి: సమ్భావ్యతే తదా ప్రత్యక్షప్రతీతస్యానుమానాదినా బాధ ఇత్యత్ర నేదముదాహరణమితి శేష: । కథమిత్యత ఆహ- స్వత ఇతి ॥

అత్ర దృష్టాన్తే దార్ష్టాన్తికే చైకదేశోత్కీర్తనేనాన్యదప్యుపలక్ష్యతే । తథా చాయమర్థ: । వస్త్రే ఖలు కార్ష్ణ్యం కర్దమోపాధికృతం (ఔపాధికం) ప్రతీయమానమేవం ప్రత్యేతవ్యమ్ । స్వత: శుక్లమేవేదం వస్త్రం న కృష్ణమ్ । కార్ష్ణ్యన్తూపాధికృతమితి । తథాఽత్రాపి స్వతో నీరూప ఏవాహమ్ । కార్ష్ణ్యం తు న మమ స్వభావత: । కిన్తు దేహోపాధికృతమితి ప్రతీయత ఇత్యఙ్గీకర్తవ్యమ్ । తథాచాస్యా: ప్రతీతేర్యథార్థత్వాన్నానుమానాదినా(తో) బాధ ఇతి ।

యదుక్తం దేహాత్మతాప్రతీతిర్నాస్తి దేహోఽహమితి ప్రతీత్యననుభవాదితి తదసత్ । అహమితి ప్రతీతేరేవ తత్ప్రతీతిత్వాత్ । ఇదమనిదంరూపవస్తుగర్భో హ్యహఙ్కార: । యచ్చోక్తం మమ దేహ ఇతి భేదప్రతీ(తేర)త్యనువృత్తేర్దేహాత్మత్వప్రతిభాసోఽనుపపన్న ఇతి । తదయుక్తమ్ । భేదప్రతీత్యసమ్ప్రతిపత్తే: । మమ దేహ ఇతి వ్యవహారస్య మమ

స్వరూపమితివదౌపచారికత్వోపపత్తే: । న ఖలు కేవలే దేహే ఆత్మత్వప్రతీతి: । కిన్తర్హి దేహేన్ద్రియాన్త:కరణాదిసఙ్ఘాతే । తత్ర సఙ్ఘాతాపేక్షయా దేహమాత్రే సమ్బన్ధప్రతీతిరపి న బాధికా । ప్రసాదస్య స్తమ్భో, వృక్షస్య శాఖేతి యథా । నచ దేహేన్ద్రియాదేరాత్మనశ్చ భేదావభాసే స్ఫుటం ప్రమాణమస్తి । యేన దేహాద్యాత్మప్రతీతిర్విరుధ్యేత ।

యదప్యుక్తం కృష్ణోఽహమిత్యాదిరూపదేహాదిధర్మాణామాత్మనిష్ఠప్రతీతిర్నాస్తి ప్రమాణాభావాదితి । తన్న । కృష్ణోఽహమితి వ్యవహారదర్శనాత్ । జ్ఞానమూలతా ఖలు వ్యవహారస్యోత్సర్గత: సిద్ధా । తదనుపపత్తౌ తూపచారత్వకల్పనా । నచ నాహం కృష్ణ ఇత్యాదిరూపా ప్రతీతిరస్తి । యద్బయాదుపచారత్వం కల్పయామ: । అతో భేదాదిప్రతీత్యభావాదస్త్యేవోభయీ ప్రతీతి: । యథాఽఽహ । "అన్యోన్యస్మిన్నన్యోన్యాత్మకతామన్యోన్యధర్మాంశ్చాధ్యస్య' ఇతి ।

ప్రత్యక్షజా చేయం ప్రతీతిరితి కథం ప్రత్యక్షసిద్ధస్య నానుమానాదినా బాధ ఇత్యత ఆహ-కథం చేతి ।

భేదశబ్దేనాసంసర్గోఽపి గృహ్యతే । దేహాదిశబ్దేన సఙ్ఘాతస్తద్ధర్మాశ్చ । యదా దేహాదేరితి పఞ్చమీ తదాఽఽత్మన ఇతి షష్ఠీ । యదా చాత్మన ఇతి పఞ్చమీ తదా దేహాదేరితి షష్ఠీ । అన్యోన్యారోపస్య పరేణోక్తత్వాత్ । దేహాదిసఙ్ఘాతస్యాత్మనశ్చాన్యోన్యం భేదస్తద్ధర్మాణాం చ పరస్పరమసంసర్గ: ప్రతీయత ఏవేత్యర్థ: । తత్కథమిత్యత ఆహ-జాతమాత్రా ఇతి ॥

జాతా ఏవ న తు వ్యాపారాన్తరం కృతవన్త: । భుజ్యత ఇతి భోగ: సుఖమ్ । ఆదిపదేన దు:ఖమ్ । సింహవ్యాఘ్రాదీని భయకారణాని, మాత్రాదీన్యభయకారణాని, స్తనపానాదీని సుఖకారణాని, శఙ్క్వాదినా నయనాన్త:కణ్డూయనాదీని దు:ఖకారణానీతి విజానతే । అత ఏవ సింహాదిధ్వనిమాత్రేణ పలాయన్తే, మాత్రాదీని చోపసర్పన్తి, స్తనపానాద్యర్థం ప్రవర్తన్తే, వర్జయన్తి శఙ్కుకణ్డూయనాదీని । తద్విజ్ఞానం భయాదికారణమేతదితి విజ్ఞానమ్ । పూర్వదేహాస్మరణే తద్విజ్ఞానం(కృతో) కథం న భవేదిత్యత ఆహ- అన్వయేతి ॥

ఆదిపదేన దృష్టాన్తధర్మిణోర్గ్రహణమ్ । యద్వాఽఽదిగ్రహణేనోపదేశో గృహ్యతే । అన్వయవ్యతిరేకాదేర్విస్మృతావితి సమ్బన్ధ: । న కేవలమేతావత్ । కిన్తు తథా చాయమిత్యనుసన్ధనస్య చ విస్మృతౌ సత్యాం విజ్ఞానం తత్కథం భవేదితి సమ్బన్ధ: ।

ఏతదుక్తం భవతి । అస్తి తావన్మృగాదీనాం స్తనపానాదౌ ప్రవృత్తిః శఙ్కుకణ్డూయనాదితో నివృత్తిశ్చ । తతోఽనుమీయతే విద్యేతే తత్ర తేషాం రాగద్వేషావితి । రాగద్వేషయోరేవ ప్రవృత్తికారణత్వేనాస్మదాదౌ నిర్ణీతత్వాత్ । రాగద్వేషాభ్యాం చేష్టానిష్టసాధనత్వజ్ఞానమ్ । తస్యైవ రాగాదికారణతయా నిశ్చితత్వాత్ । నచ తజ్జ్ఞానం ప్రత్యక్షసాధ్యమ్ । కార్యకారణభావస్యాతీన్ద్రియత్వాత్ । కిన్త్వనుమానోపదేశసాధ్యమేవ । నచ మృగాదీనాముపదేశః సమ్భవతి । అనధికారాత్ । తస్మాత్ప్రాగ్భవీయోపదేశ ఇతి వాచ్యమ్ । నచాస్మృతోఽసౌ తత్కారణమితి తత్స్మృతిసద్భావోఽఙ్గీకార్యః । యద్వాఽనుమానమ్ । నచ తత్, యద్యత్స్తనపానం తదిష్టసాధనం,

యదిష్టసాధనం న భవతి తత్స్తనపానం న భవతి, యథాఽముకమ్, స్తనపానం చేదమిత్యన్వయాదిస్మరణేన వినా భవతి । నచాననుభూతే స్మృతిరుత్పద్యతే । నచాస్మిఞ్జన్మన్యన్వయాద్యనుభవోఽస్తి । జాతమాత్రాణాముదాహృతత్వాత్ । అతో జన్మాన్తరానుభూతాన్వయాదిస్మరణమేష్టవ్యమ్ ।

ప్రాగ్భవీయస్యోపదేశస్యాన్వయాదేశ్చ స్మరణే పూర్వదేహస్మరణమప్యఙ్గీకర్తవ్యమ్ । సమానయోగక్షేమత్వాత్ । నచేద్దేహాన్తరస్మరణం మృగాదీనాం తదా తదవిశిష్టాన్వయయాదిస్మరణమపి న స్యాత్ । తదభావే చానుమానాద్యభావేనేష్టానిష్టకారణతాజ్ఞానం నోత్పద్యేత । తదనుత్పాదే చ రాగాద్యనుత్పాదాత్ప్రవృత్త్యాద్యనుత్ప(ద్యేత)ద్యతే । కారణాభావే కార్యాభావస్య సులభత్వాత్ । అదృష్టవశాత్ప్రవృత్త్యాదీతి చేన్న । దృష్టాతిక్రమదోషాత్ ।

ఏతావాంస్త్వదృష్టస్యోపయోగో యజ్జన్మాన్తరానుభూతం సర్వమస్మరన్నేతావత్స్మరతి । యాదృచ్ఛికం ప్రవృత్త్యాది భవత్వితి చేన్న । అనన్తానాం తదనుపపత్తేః । అత ఏవ మృగా ఇత్యాదిబహువచనమ్ । అస్తు జాతిస్వభావోఽయమ్ । న । భిన్నజాతీయానామప్యుపలమ్భాత్ । అత ఏవ మృగా గావ ఇత్యాద్యుక్తమ్ । దృష్టాతిక్రమదోషశ్చాపరిహార్యః ।

తస్మాదస్తి మృగాదీనాం పూర్వదేహస్మరణమ్ । తథైవ మానుషాదీనామపీతి సిద్ధమితి ।

తథాఽపి కిం ప్రకృత ఇత్యత ఆహ- యదేతి ॥

యద్యైవమేతద్దేహవర్తినో మమ న కేవలమయమేవ దేహ: కిన్తు తత్ప్రాగన్యోఽప్యభూదితి దేహాన్తరస్మరణం ప్రమితమ్(ణమాపతితమ్) । తద్యైతద్దేహేన స్వస్యైక్యా(ధ్య)వసాయ: కుత: స్యాత్ । కిన్త్వనేకమణిష్వనుస్యూతం సూత్రమివానేకదేహానుస్యూతమాత్మానం పశ్యత: స్వస్య తతోఽత్యన్తభేదావసితిరేవ యుక్తా । తథాచ కార్ష్ణ్యాదీనామసంసర్గజ్ఞానమపి సుస్థమేవే । పరేణ దేహాద్యారోపనిబన్ధనత్వాభ్యుపగమాత్తదారోపస్య । అహంప్రత్యయస్తు నారోప ఇతి ప్రాగేవోక్తమ్ । అతో మమ దేహ ఇతి ప్రత్యయో నాన్యథయితవ్య: కృష్ణోఽహమిత్యాదిశ్చోపచారోఽఙ్గీకరణీయ ఇతి ।

స్యాదేతత్ । న ముఖ్యార్థానుపపత్తిమాత్రాదుపచారో లభ్యతే । కిన్తు సాదృశ్యే సమ్బన్ధే వా ప్రయోజనే చ సతి । నచాత్ర సాదృశ్యాదికమస్తి । తత్కథమయముపచార: । కిఞ్చ మృగాదీనాం పామరాణాం మనుష్యాణాం చ యది దేహాత్మభేదజ్ఞానం స్యాత్తర్హి "నైషాం మమాహమితి ధీ: శ్వసృగాలభక్ష్య' ఇత్యాదయ: పురాణాదివ్యవహారా: కథం సఙ్గచ్ఛన్తే । కథం చ దేహాత్మవివేకార్థానాముపదేశానామానర్థక్యం న స్యాత్ । దేహానుకూలప్రతికూలార్థయో రాగద్వేషౌ చ దేహాత్మభేదజ్ఞానే సతి న స్యాతామ్ । తతశ్చ సంసారానుపపత్తిరిత్యత ఆహ- వ్యాప్తత్వాదితి ॥

భేదాజ్ఞానేఽపి చేతి చశబ్దో వ్యవహారేష్వపాటవాచ్చేతి సమ్బధ్యతే । అఙ్గారవహ్నివదితి । అఙ్గారవ్యాప్తవహ్నావివేత్యర్థ: । స్వావివిక్తవత్ స్వాభిన్నే స్వసంసృష్టే చ యథా తథేత్యర్థ: । వ్యవహారాశ్చేతి చశబ్దోఽనుక్తసముచ్చయార్థ: । ఆత్మనో(దేహే) వ్యాప్తత్వాత్స్వావివిక్తవద్వ్యయవహారా భవన్తి ఇత్యనేనైకదేశత్వలక్షణం సాదృశ్యం సమ్బన్ధోఽప్యభిహిత: । భేదజ్ఞానేఽప్యభిన్నవద్వ్యయవహారే కిం ప్రయోజనమిత్యస్యోత్తరం భేదజ్ఞానేఽపి లోకానాం వ్యవహారేష్వపాటవాత్స్వావివిక్తవద్వ్యయవహారే కిం ప్రయోజనమిత్యస్యోత్తరం భేదజ్ఞానేఽపి లోకానాం వ్యవహారేష్వపాటవవాత్స్వావివిక్తవద్వ్యయవహారా భవన్తీతి । న ప్రయోజనముద్దిశ్య లోకాస్తథా వ్యవహరన్తి । కిన్తు వివిక్తవ్యవహారేషు పాటవాభావాదేవేతి । అపాటవే హేతువ్యర్ాప్తత్వాదాత్మనో దేహ ఇతి । రూఢత్వాచ్చైతేషాం వ్యవహారాణాం న ప్రయోజనాపేక్షేత్యాశయేన ఉక్తమ్- అఙ్గారవహ్నివదితి । భేదజ్ఞానేఽప్యాత్మనో దేహవ్యాప్తత్వాదఙ్గారవహ్నివల్లోకానాం వ్యవహారేషు అపాటవాదత్యన్తవివిక్తవేదనేష్వసామర్థ్యాత్పురాణాదివ్యవహారాశ్చ స్వావివిక్తవద్భవన్తి । విశదవివేకాభావవివక్షయైవ తే వ్యవహారా ఇత్యాశయ: । అత ఏవ వివేకార్థానాముపదేశానాం చ

సార్థక్యముపపద్యతే । విశదో హి వివేక: పురుషార్థాయ కల్పతే న త్వౌత్పత్తిక: । ఆత్మనో దేహే వ్యాప్తత్వాదత్యన్తం ప్రేమాస్పదత్వాద్రాగాదయో యుజ్యన్త ఏవేతి ।

నను జ్ఞానమేవ వ్యవహారకారణం తచ్చేదస్తి కథం తర్హి వ్యవహారేష్వపాటవమిత్యత ఆహ- నహీతి ॥

యథానుభవత: అనుభవానుసారేణ ప్రతిపాదయితుం వ్యవహర్తుమ్ ।
యమలయోరత్యన్తవివేకం పశ్యన్తోఽపి మాత్రాదయ: కథమేతౌ వివిక్తావవగన్తవ్యావితి పృష్ఠా ఏవమితి స్వప్రత్యక్షానుభవానుసారేణ న పరాన్ప్రతిపాదయితుం క్షమన్త
ఇత్యాద్యనుభవసిద్ధమ్ । కా నామాత్ర కథన్తా । అథ తత్రాత్యన్తసాదృశ్యం ప్రతిబన్ధకం
తర్హ్యత్రాప్యహఙ్కారవహ్నివదాత్మనో దేహే వ్యాప్తత్వం ప్రతిబన్ధకముక్తమేవ ।
శుక్తిరజతాదిప్రత్యక్షాణామనుమానాదినా బాధో నాస్తీత్యన్యత్రోపపాదితమిత్యాశయవాన్ "క్వ చ ప్రత్యక్షత: ప్రాప్తమ్' ఇత్యాదినోక్తముపసంహరతి- తతో హీతి ॥

క్వచిత్ప్రతీతేరేవాభావాత్క్వచిత్ప్రతీతిసద్భావేఽపి
ప్రత్యక్షజన్యత్వాభావాత్క్వచిత్ప్రత్యక్షప్రతీతిభావేఽపి యథార్థత్వాత్క్వచిదయథార్థత్వేఽపి ప్రబలప్రత్యక్షేణైవ బాధాదిత్యర్థ: । అత ఏవ క్వాపీత్యుక్తమ్ । అన్యేనేతి ।
అనుపజీవ్యేనాగమాదినేత్యర్థ: । తదేవం స్వభావత: ప్రబలేన

ప్రత్యక్షేణ విరుద్ధావనుమానాగమావభాసావేవేతి ।

భవత్వాగమాదిత: ప్రత్యక్షం ప్రబలం మా వా భూత్ । తద్విరోధస్త్వాగమాదేర్నాస్తి । భిన్నవిషయత్వాత్ । తథాహి । ఆగమాదికం ఖల్వాగామినం విశ్వస్య బాధం ప్రతిపాదయతి న తు అధునాతనమ్ । స ఏవ చ మిథ్యాదిపదేన వేదనీయ: । తస్య చ ప్రత్యక్షవిరోధస్తదా స్యాత్ । యద్యాగామినమపి విశ్వస్య బాధం ప్రత్యక్షం ప్రతిక్షిపేత్ । నచైవమ్ । తస్య వర్తమానమాత్రగ్రాహిత్వేన ఆగామినమపి విశ్వస్య బాధం ప్రత్యక్షం ప్రతిక్షిపేత్ । నచైవమ్ । తస్య వర్తమానమాత్రగ్రాహిత్వేన ఆగామిబాధాభావగ్రహణే సామర్థ్యాభావాత్ । యథోక్తమ్ । "సమ్బద్ధం వర్తమానం చ గృహ్యతే చక్షురాదినా' ఇతి । ఇదానీన్తనబాధాభావగ్రహణేఽపి న విరోధ: । నచ భిన్నవిషయయోర్విరోధోఽస్తి । తథా సతీదానీన్తనఘటాభావగ్రాహిణా ప్రత్యక్షేణ భవిష్యతి ఘట ఇత్యాగమాదేర్విరోధ: స్యాదితి ।

ఉచ్యతే । అస్తి తావత్ ప్రత్యక్షం వర్తమానకాలీనం బాధాభావమావేదయతీతి పరస్యాపి సమ్ప్రతిపత్తి: । ఆగమశ్చ నేహ నానాఽస్తీత్యాదిరూపో వర్తమానమేవ విశ్వస్య బాధం ప్రతిపాదయతీతి కథం న ప్రత్యక్షవిరుద్ధ: । అస్తు వాఽఽగామిబోధకత్వమాగమాదేస్తథాఽపి బాధో నామ త్రైకాలికసత్తనిషేధ: । స చ వర్తమానకాలీనసత్తాగ్రాహిణా ప్రత్యక్షేణ విరుధ్యత ఏవేతి తత్ప్రతిపాదకస్యాగమాదే: కథం న ప్రత్యక్షవిరోధ: ।

ఏతేనాస్మత్ప్రత్యక్షమస్మన్నిష్ఠమేవ బాధం ప్రతిక్షేప్తుం క్షమతే న పురుషాన్తరగతమితి నిరస్తమ్ । ఘటాదిసత్తానిషేధరూపస్య బాధస్య తత్సత్తాగ్రాహిణా ప్రత్యక్షేణ విరోధావశ్యమ్భావాత్ ।

తదేవం ప్రత్యక్షస్య వర్తమానమాత్రగ్రాహిత్వేఽప్యాగమాదేస్తద్విరోధో దుష్పరిహార ఏవ । తథాఽపి ప్రసక్తౌ వస్తుస్థితిర్వక్తవ్యేత్యాశయవాన్ప్రత్యక్షస్య వర్తమానమాత్రగ్రాహితానియమమపాకర్తుముత్తరం ప్రకరణమారభమాణ: సాక్షిప్రత్యక్షస్య తావత్తన్నియమమపాకరోతి- తచ్చేదితి ॥

గమ్యత ఇతి వక్ష్యమాణేన సమ్బన్ధ: । తదితి ప్రత్యక్షవిశేషసాక్షిణమేవాధికురుతే భగవాన్ భాష్యకార: చేచ్చబ్దశ్రవణాత్తర్హీత్యధ్యాహార్యమ్ । నోత్తరగోచరమితి । వర్తమానమాత్రగోచరమిత్యథర్: । ప్రమాణాన్తరాణాం ప్రాగేవ దూషితత్వాదిత్యేవార్థ: । ఉత్తర ఇత్యతీతస్యాప్యుపలక్షణమ్ । యేషాం చాఖణ్డ ఏవ కాలస్తైరప్యుపాధిభేదోఽఙ్గీకర్తవ్య ఏవ । అన్యథా సర్వాఖ్యాతప్రత్యయానామైకార్థ్యప్రసఙ్గాత్ । అత: స్వాభావికో వౌపాధికో వాఽస్త్యుత్తర: కాల: । మాఽవగామ్యుత్తర: కాల ఇదానీమ్ । కిన్నశ్ఛిన్నమిత్యత ఆహ- తద్ధ ఇతి ॥ కథమేవేత్యనువర్తతే । ఉత్తరకాలానవగతావితి చాథర్: । గమ్యతే అవగమ్యతే । అత్రాతీతస్య కణ్ఠతోఽసఙ్కీర్తనం క్వైశ్చిదతీతమోక్షస్యానఙ్గీకృతత్వాత్ । ఉత్తరకాలానవగతౌ తత్సమ్బన్ధితయా మోక్షోఽపి నావగమ్యత ఏవ । విశేషణానవగమే విశిష్యానవగమస్య ప్రసిద్ధత్వాత్ । భవిష్యతి మోక్ష ఇత్యవగమాభావే చ తదర్థ: ప్రయత్నో న స్యాత్ । మోక్షే సర్వస్య బాధో భవిష్యతీత్యేతదపి న స్యాదితి ।

శుకవామదేవాదయో జ్ఞానేన ముక్తా అభూవన్నహమపి ముక్తో భవిష్యామీత్యాద్యవగతి: ఆగమాదేవ భవిష్య(తీతి)తి కిమత్ర సాక్షిణోఽతీతానాగతార్థగోచరత్వేనేత్యత ఆహ- ఆగమోఽపీతి ॥

ఏషా ఖల్వాగమస్య స్థితి: I యత్సామాన్యేఽన్వయసామాన్యవతి పదార్థసమూహే, ప్రత్యక్షత: ప్రమాణాన్తరేణ, సిద్ధే సతి, పున: పశ్చాద్విశేషమన్వయవిశేషవన్తం తమేవ పదార్థసమూహం, గమయేదిత్యేవ న పున: పదార్థానపి గమయేదితి I నద్యాస్తీరే పఞ్చఫలాని సన్తీత్యాదౌ తథా దర్శనాదితి హిశబ్దార్థ: I కిం ప్రాక్ పదాథర్సిద్ధయేత్యత ఆహ- కథమితి II

యది పదార్థా: ప్రాఙ్ న సిద్ధాస్తర్హి పదానాం తేషు వాచకత్వశక్తిగ్రహణం న స్యాత్ I అవిదితవిషయాయా: శక్తేర్గృహీతుమశక్యత్వాత్ I నహి కాష్ఠమజానన్కుఠారస్య తచ్ఛేదనశక్తిం జ్ఞాతు శక్నోతి I

అస్తు పదానాం శక్తిగ్రహాయ పదార్థజ్ఞానమావశ్యకమ్ I అథ శక్తిగ్రహ ఏవ కిమర్థ ఇత్యత ఆహ- అతీతేతి II

అత్రాతీతానాగతగ్రహణం ప్రకృతాపేక్షమ్ I అఖిలమపి వాక్యం పదానాం పదార్థేషు వాచకత్వశక్తిగ్రహే జాత ఏవాన్వయవిశేషం గమయేత్ I నతు తద్వాక్యం పదార్థేషు పదసమూహేఽజ్ఞాతశక్తికే సతి విశేషం గమయేదిత్యన్వయవ్యతిరేకాభ్యాం, వాక్యస్య వాక్యార్థావగతౌ కర్తవ్యాయాం, శక్తిగ్రహోఽఙ్గమితి జ్ఞాయతేఽతోఽసావర్థనీయ: I ప్రకృతవాక్యానాం చాతీతానాగతార్థసంసర్గబోధకత్వాదతీతానాగతార్థేషు లుఙ్లృడాద్యన్తపదానాం శక్తిర్జ్ఞాతవ్యేత్యర్థ: I

అస్తు శక్తిగ్రహావశ్యమ్భావ: కిన్తు వర్తమానేష్వేవార్థేషు నాతీతానాగతేష్వనుపయోగాదిత్యత ఆహ- శక్తిశ్చేదితి II JOSHI-16

ది వర్తమాన ఏవార్థే పదానాం శక్తిర్గృహీతా స్యాత్తదా వాక్యమ్ అతీతానాగతమ్ అతీతానాగతార్థసంసర్గం న వదేత్ న ప్రతిపాదయేత్ I సహకారివిరహాత్ I సర్వో ద్వన్ద్వో విభాషయైకవద్భవతీత్యేకవద్భావ: I అతీతానాగతార్థేష్విత్యుక్తస్యాభిప్రాయకథనమేతత్ I

అస్త్వతీతానాగతార్థేష్వపి పదానాం శక్తిగ్రహ: I తత: కిమిత్యత ఆహ- యదీతి II

వర్తమానాదన్యత్రాతీతానాగతయోరపి పదశక్తిగ్రహో యద్యఙ్గీకృతస్తదా స: అతీతానాగతార్థేషు పదశక్తిగ్రహస్తదగ్రహేఽతీతానాగతార్థాగ్రహే కథం స్యాత్ । న కథఞ్చిత్ । నిర్విషయాయా: శక్తేర్జ్ఞాతుమశక్యత్వాత్ । అతోఽతీతానాగతార్థజ్ఞానమప్యఙ్గీకార్యమ్ ।

అయమత్ర సముదాయార్థ: । వాక్యం తావత్పదార్థసంసర్గవిశేషలక్షణం వాక్యార్థమేవ బోధయతి న పదార్థమాత్రమ్ । తచ్చాపేక్షతే పదానాం పదార్థేషు వాచకత్వశక్తిగ్రహమ్ । శక్తిగ్రహశ్చ పదార్థగ్రహమ్ । పదార్థగ్రహశ్చ ప్రమాణాన్తరాయత్తో న పదవాక్యజన్య: । ఇతరేతరాశ్రయాదిదోషప్రసఙ్గాత్ । యత్ర చాతీతానాగతార్థసంసర్గో వాక్యార్థస్తత్రాతీతానాగతార్థగ్రహణమావశ్యకమ్ । శుకవామదేవేదయో ముక్తా అభూవన్నహం చ ముక్తో భవిష్యామీత్యాదికం చ తథా ।
తస్మాల్లుఙ్లృడాద్యన్తపదవాచ్యానామతీతానగతకాలతత్సమ్బన్ధిపదార్థానాం చ గ్రహణమాగమేనోక్తార్థప్రతిపత్తిమభిలషతాఽపి పరైరైష్యవ్యమ్ । నచ తత్సాక్షిణా వినా భవతీతి కథమతీతానాగతార్థగ్రాహిణస్తస్య వర్తమానమాత్రవిషయత్వమితి ।

మీమాంసకమతానుసారేణ శఙ్కతే- సామాన్యమితి ॥

అసావితి ప్రకృవాక్యైకదేశస్య శబ్దస్య పరామర్శ: । సకలమపి వస్తు సామాన్యవిశేషాత్మకమ్ । తత్ర సామాన్యాకార ఏవ శబ్దవాచ్యో విశేషస్తు లక్ష్య ఏవేతి తావన్నిష్యఙ్కితమ్ । సామాన్యం చాతీతానాగతవిశేషేష్వేకమేవ । తచ్చ వర్తమానం చక్షురాదినా దృష్టం శబ్దశక్తివిషయతయా అవగతమేవ, అన్యత్ర కాలాన్తరేఽపి, శబ్దో బోధయతి । తత్ర కిమతీతానాగతార్థజ్ఞానేన । విశేషాణాం హి శబ్దవాచ్యత్వే తేషామతీతాదిరూపత్వాత్ శక్తిగ్రహణాయాతీతాదిజ్ఞానమపేక్షితం స్యాత్ । నచ లుఙ్లృడాదిశక్తిగ్రహణాయాతీతానాగతాదికాలగ్రహణమపరిహార్యమితి వాచ్యమ్ । తత్రాపి కాలత్వజాతేరేవ వాచ్యత్వాత్ । నహి వైశేషికాదివన్మీమాంసకానాం నిస్సామాన్యం కిమప్యస్తి । అతో న శక్తిగ్రహాయాతీతాదిగ్రహాపేక్షేతి ।

ఉత్తరమాహ- సామాన్యేతి ॥

అస్తు తావత్సర్వవిశేషా(షయా)నుగతం నిత్యం గోత్వాదిసామాన్యమేవ గవాదిశబ్దవాచ్వత్వం సాస్నాదిమన్తో విశేషాస్తు లక్ష్యా ఏవ । తథాఽపీదం వక్తవ్యమ్ । స్వరూపశబ్దో వస్తుస్వరూపాణ్యవగమయతి న వేతి । నేతి పక్షేఽనుభవవిరోధ: । ఆద్యే కథం కయా వృత్త్యేతి వాచ్యమ్ । న తావల్లక్షణయా । వాచ్యార్థద్వారైవ(రేణైవ) సక్షణాసమ్భవా(లాభా)త్సామాన్యస్యైవ

వాచ్యత్వాత్ । స్వరూపాణాం చ సామాన్యవర్జితత్వాత్ । అత: స్వరూపశబ్దో వస్తుస్వరూపాణాం వాచక ఇత్యేవాఙ్గీకార్యమితి ।

నను సర్వసామాన్యానాం వస్తుస్వరూపాబహిర్భావాత్సామాన్యవర్జితం (వస్తు)స్వరూపమితి కథమిత్యత ఆహ- నేతి ॥

సత్యమ్ సన్తి స్వరూపే సామాన్యాని । నచ తాని స్వరూపశబ్దవాచ్యాని । నహి సాస్నాదిమతి పిణ్డే వతర్మానం పశుత్వం గోశబ్దవాచ్యమ్ । కిన్తు గోత్వమేవ । తదత్రాపి స్వరూపశబ్దస్య వాచ్యం సామాన్యమభ్యుపగచ్ఛతా స్వరూపత్వమేవాఙ్గీకార్యమ్ । తచ్చ నాస్తి । కేనాపి పరీక్షకేణ, క్వచిదప్యనఙ్గీకృతత్వాత్ ।

మాఽఙ్గీకారి కేనాపి స్వరూపత్వసామాన్యమ్ । మయా త్వఙ్గీకరిష్యతే । నహి సర్వైరఙ్గీకృతమేవాఙ్గీకరణీయమిత్యస్తి నియమ: । తథాత్వే దర్శనభేదాసమ్భవాదితి వైయాత్యాద్వదన్తం ప్రత్యాహ- స్వరూపం చేదితి ॥

స్వరూపమితి భావప్రధానో నిర్దేశ: । తత్ర వస్తుని । కింశబ్ద: ప్రశ్నే । ఏవం సత్యత్వ ప్రశ్నో నిరుత్తర: స్యాదితి భావ: । తత్కథమిత్యత ఆహ- సర్వేతి ॥

యస్మాత్సర్వేషామనుగతధర్మాణామన్తేఽవసానే స్వత్త్వం స్వరూపత్వమిష్యతే మీమాంసకేన । తస్మాత్కిం తత్ర వ్యావృత్తమితి ప్రశ్నే కృతే స్వరూపత్వమిత్యేవోత్తరం వక్తవ్యం స్యాత్ । ఏతదుక్తం భవతి । ద్రవ్యేష్వత్యన్తం వ్యావృత్తా ధర్మా అన్త్యా విశేషా ఇతి వైశేషికైరఙ్గీకృతమ్ । విశేషేష్వపి విశేషాన్తరాఙ్గీకారేఽనవస్థా(స్యాత్)నాత్ । తత్ర యథా స్వరూపత్వమేవ వ్యావృత్తం తథా ద్రవ్యేష్వపి తదేవాస్తు కిం విశేషైరితి విశేషానవజ్ఞాయ తత్స్థానే స్వరూపత్వమభిషిఞ్చతా మీమాంసకేన కిం వ్యావృత్తమితి ప్రశ్నేఽన్త్యా విశేషా ఇతి వక్తుం న శక్యత ఏవ । అపసిద్ధాన్తాపాతాత్ । గుణాదయస్తు వ్యావృత్తత్వేఽప్యనుగతాధారతయాఽఙ్గీకృతా అనుగతకల్పా ఏవ । అత: స్వరూపత్వ(మిత్యే)మేవ వక్తవ్యమ్ । తస్య చేదానీమనుగతత్వాఙ్గీకారే కథమయం ప్రశ్నో నిరుత్తరో న భవేదితి ।

నను భేద ఏవ వ్యావృత్తో భవిష్యతి । తస్యానుగతేరనుగతాధారతాయాశ్చాభావాదిత్యత ఆహ- తత ఇతి ॥

ఏకస్య ఏవశబ్దస్య తర్హీత్యర్థః । తతః స్వరూపత్వాదన్యద్భేదలక్షణం వ్యావృత్తం యద్యఙ్గీక్రియతే । తర్హి తదేవాస్మాకం స్వయం స్వరూపమ్ పదార్థ(యదర్థం)స్వరూపముదాహృతం తత్ర భేద ఏవోదాహరణం భవిష్యతీత్యర్థః । ఏతదుక్తం భవతి । ఉదాహరణస్యానాదరణీయత్వాద్భేదస్తావన్నిస్సామాన్యోఽపి శబ్దబోధ్యో వచనవృత్త్యైవేత్యఙ్గీకరణీయమ్ । నచ వాచకః శబ్దః శక్తిగ్రహణే వినాఽర్థం బోధయతీతి తత్ర తస్య శక్తిగ్రహోఽప్యేష్యవ్య ఇతి ।

తతః కిం ప్రకృత ఇత్యత ఆహ- ఏవమితి ॥

ఏవముక్తప్రకారేణ వ్యావృత్తరూపే నిస్సామాన్యేఽపి స్వరూపే వా భేదే వా స్వరూపభేదాదిశబ్దానాం వాచకత్వశక్తిగ్రహో యదాఽఙ్గీకృతో భవేత్తదా స చ శక్తిగ్రహస్తస్య స్వరూపాదేర్జ్ఞానం వినా కుతో భవేత్ । సమ్బన్ధజ్ఞానస్య సమ్బన్ధిజ్ఞానపూర్వకత్వనియమాన్న భవేదేవేతి తజ్జ్ఞానమఙ్గీకరణీయమ్ । సర్వేషాం స్వరూపాణాం భేదానాం చ జ్ఞానే(చ) సార్వజ్ఞమాపతితమిత్యత ఆహ- సామాన్యత ఇతి ॥

సామాన్యతో జ్ఞానేనైవ వ్యుత్పత్త్యుపపత్తిః, విశేషతో జ్ఞానాభావాచ్చ సార్వజ్ఞానాపత్తిరిత్యర్థః । నను సామాన్యవర్జితస్య స్వరూపాదేః కథం సామాన్యతో జ్ఞానమిత్యత ఆహ- అత ఇతి ॥

సర్వమపి వస్త్వస్మాభిర్విశేషసామాన్యరూపం వ్యావృత్తరూపం సామాన్యరూపం చేష్యతేఽతో న కాచిదనుపపత్తిః । కుత ఏవమిష్యతే । అతః పూర్వన్యాయాత్ । యది వ్యావృత్తమేవ స్యాత్తదోక్తప్రకారేణ సార్వజ్ఞమాపద్యేత శక్తిగ్రహాభావో వా స్యాత్ । యది చ సామాన్యరూపమేవ భవేత్తదా వ్యావృత్తబుద్ధ్యనుపపత్తిరేవేతి ।

నన్విదం పూర్వోక్తవిరుద్ధముచ్యతే । యావతా ప్రాక్ స్వరూపాదికం నిస్సామాన్యమేవేతి ప్రసాధ్యేదానీం సర్వమపి విశేషసామాన్యరూపమిష్యత ఇత్యుచ్యత ఇత్యత ఆహ- వ్యావృత్తమితి ॥

యదేవ వ్యావృత్తం స్వరూపం తదేవ విశేషబలేన సామాన్యం చ స్యాద్యత స్తేన కారణేన పదార్థానాం పరస్పరమేకధర్మతా నాస్తీతి । ఏతదుక్తం భవతి । యత్ర్వాక్ స్వరూపభేదాదౌ సామాన్యం నాస్తీత్యుక్తం తత్పదార్థస్వరూపాణాం పరస్పరమనుగత్రైకధర్మతా నాస్తీత్యభిప్రాయేణ । తదభావేఽపి వ్యావృత్త(స్య)స్వరూపాభిన్నస్య ప్రతినియతస్య సామాన్యాకారస్యాభ్యుపగమే విశేషసామాన్యరూపం సర్వమపీష్యత ఇత్యుక్తమితి న పూర్వోత్తరవిరోధః । నచైతదయుక్తమ్ । ఏకస్యైవ వస్తునో విశేషబలేన వ్యావృత్తానువృత్తబుద్ధిజనకత్వేన విశేషసామాన్యరూపతోపపత్తే(త్తి)రితి ।

ఏవం గోత్వాదిసామాన్యస్యానుగతత్వమఙ్గీకృత్య స్వరూపత్వాదిసామాన్యాభావాత్తత్రశబ్దశక్తిగ్రహార్థం తత్స్వరూపజ్ఞానమపేక్షితమిత్యుక్తమ్ । ఇదానీం గోత్వాదికమపి నానుగతమిత్యాహ- ధర్మాణామితి ॥

పదార్థానాం పరస్పరమేకధర్మతా నేత్యేతావదనువతర్తే । సముదాయవ్యతిరిక్తానాం శౌక్లయాదిధర్మాణాం భేదదృష్టయా ప్రతిధర్మివ్యావృత్తత్వదర్శనాత్తద్దృష్టాన్తేన గవాదిపదార్థానామపి పరస్పరమేకధర్మతా అనుగతగోత్వాదిధర్మవత్తా నేత్యనుమాతవ్యమ్ । అయమత్ర ప్రయోగః । గోత్వాదికం ప్రతివ్యక్తివ్యావృత్తం సముదాయాతిరిక్తధర్మత్వాచ్ఛౌక్లయాదివదితి । ఏవశబ్దః ప్రతిజ్ఞయా సమ్బధ్యతే । తేనానుగతబుద్ధిబాధ ఇతి నిరాకరోతి । అనుగతబుద్ధేరన్యథైవోపపాదితత్వాత్ ।

అథవా యథాన్యాసామేవాస్తు సమ్బన్ధః । ప్రాభాకరా మన్యన్తే । రూపాదయోఽపి ధర్మా అనువృత్తా ఏవ న తు ప్రతివ్యక్తి భిద్యతే । అతః సాధ్యవికలతేతి । తన్నిరాసాయ భేదదృష్టయైవేత్యుక్తమ్ । అన్యథా భేదాదిత్యేవావక్ష్యత్ । శౌక్లయాదేర్వ్యావృత్తత్వేఽనువృత్తప్రత్యయో విరుద్ధయేతేత్యత ఆహ- తదితి ॥

శౌక్లయమిదం శౌక్లయమిదమితి ప్రతీతౌ హిమశౌక్లయసాదృశ్యమేవ హిమాంశుశౌక్లయే ప్రతీయతే నతు తేనైక్యమిత్యతో న విరోధః । మా భూదనుగతం సామాన్యం తతః కిం ప్రకృత ఇత్యత ఆహ- అత ఇతి ॥

అనుగతసామాన్యాభావేనాతీతానాగతవర్తమానవ్యక్తీనామేవ వాచ్యత్వాదగృహీతశక్తీనాం చ పదానామబోధకత్వాత్ శక్తిగ్రహణస్య చ పదార్థజ్ఞానేన వినాఽసమ్భవాద్విశేషతో జ్ఞానే

సార్వజ్ఞాపత్తేరిత్యర్థ: I సర్వ ఇతి I వర్తమానాతీతానాగతా: I అస్త్వతీతాదిజ్ఞానాపేక్షా శక్తిగ్రహస్య I తచ్చ సాక్షిణేతి కుత ఇత్యత ఆహ- సర్వమితి II

ఏవశబ్దో విశేషాకారవ్యవచ్ఛేదార్థ: I ప్రమాణాన్తరాభావాదితి భావ: I అనుమానేనాతీతాదిసర్వసామాన్యజ్ఞానం భవిష్యతీత్యస్య చేదముత్తరమ్ I అతీతానాగతవర్తమానం సర్వమపి లిఙ్గమనేన సాధ్యేన వ్యాప్తమితి జ్ఞానాపేక్షం ఖల్వనుమానమ్ I నచైతజ్జ్ఞానం సాక్షిణా వినా సమ్భవతీతి I యద్వా సాక్షిణోఽతీతాదిసర్వసామాన్యాకారగోచరత్వే ప్రమాణాన్తరమేవానేనోచ్యతే I అతీతాదికం సర్వం ధూమాది తథావిధేనాగ్న్యాదినా వ్యాప్తమితి జ్ఞానపూర్వకం ఖల్వనుమానమ్ I తథాచ సాక్షిణోఽతీతాదిగోచరత్వాభావేఽన్యస్య తథావిధస్యాభావాదనుమానమాత్రోచ్ఛేద: స్యాదితి I కిఞ్చాస్తి తావత్సర్వేషాం సర్వశబ్దశక్తిగ్రహ: I అన్యథా "సర్వం ఖల్విదం బ్రహ్మ' ఇతి వ్యవహారవిలోపప్రసఙ్గాత్ I శక్తిగ్రహశ్చార్థగ్రహాపేక్ష ఇతి సర్వేషాం సామాన్యత: సర్వమితి జ్ఞానమఙ్గీకార్యమ్ I సాక్షిణశ్చాతీతాదిసర్వగోచరత్వాభావే తన్న స్యాదితి I

నన్వనుగతసామాన్యాభావే వ్యక్తీనామానన్త్యాద్వ్యభిచారాచ్చ శబ్దశక్తిగ్రహ ఏవ న సఙ్గచ్ఛతే I కుతస్తదన్యథాఽనుపపత్త్యా సాక్షిణోఽతీతాదిగోచరత్వసిద్ధిరిత్యత ఆహ- కిఞ్చిదితి II

తదేతద్వైశేషికపరీక్షాయాం వ్యాఖ్యాతప్రాయమ్ I నన్వేవం సతి గోశబ్దస్య గవయేఽపి శక్తిం గృహ్ణీయాత్ I సాదృశ్యసద్భావాదిత్యత ఆహ- తత్తదితి II

పూర్వేణాన్వయ: I న యత్కిఞ్చిత్సాదృశ్యజ్ఞానం శబ్దశక్తిగ్రహణకారణమ్ I కిన్త్వతివ్యాప్తివిధురమ్ I యథా గోశబ్దే సాస్నాదిమత్త్వమేవమన్యత్రాన్యదితి భావ: I ఏతేన పూర్వ: "కిఞ్చిత్' శబ్దో వ్యాఖ్యాతో భవతి I

ఏవం సాక్షిప్రత్యక్షస్య వర్తమానమాత్రగ్రాహిత్వమపాకృత్య మానసప్రత్యక్షస్యాపి తదపాకరోతి- ప్రత్యక్షమితి II

మానసం ప్రత్యక్షం చాతీతార్థగోచరమేవ యత్స్మృతికారణమితి I యదేత్యుత్తరవాక్యే సమ్బధ్యతే I పూర్వానుభవానధికవిషయాయా: స్మృతే: ప్రామాణ్యమేవ దుర్లభం కుతో మానసప్రత్యక్షజత్వమిత్యత ఆహ- (యదేతి)తదేతి I

యదా యస్మాత్ అతీతత్వవిశేషితమ్ అర్థం స్మృతిర్విషయీకరోతీతి శేష: l తదా తస్మాత్స్మృతిప్రమాణత్వం సిద్ధమ్ l అతీతత్వవిశేషితార్థవిషయత్వేఽపి కథం స్మృతే: ప్రమాణత్వమిత్యత ఆహ- ఆధిక్యమితి ll

యస్మాత్స్మృతివిషయీకృతమతీతత్వం వర్తమానతయాఽనుభూతార్థాదధిక్యమిష్యతే సర్వైస్తస్మాత్స్మృతేర్మానతా కథం న స్యాత్ l మానత్వే చ మానసప్రత్యక్షజత్వం కథం న స్యాదితి చార్థ: l అపి చానధిగతార్థగన్తృత్వం ప్రమాణలక్షణమఙ్గీకృత్యేదం స్మృతేరనుభవాధికవిషయత్వం వ్యుత్పాదితమ్ l వస్తుతస్తు నేదం లక్షణమ్ l కిన్తు యథార్థత్వమేవ l తచ్చాస్తి స్మృతేరనుభవసిద్ధమ్ l బాధకప్రత్యయే హి సతి తన్న భవేత్ l నచాసావత్రాస్తీత్యాహ- బాధశ్చేతి ll

చాక్షుషాదిప్రత్యక్షేఽపి న వర్తమానమాత్రగ్రాహిత్వనియమ ఇతి భావేనాహ- మానత్వమితి ll

సర్వోఽపి హి పరీక్షకాస్తద్బలేనాత్మాదే: స్థాయిత్వం సాధయన్తి l తత: కిం ప్రకృత ఇత్యత ఆహ- అతీతేతి ll

అతీతత్వవర్తమానత్వధర్మవిశిష్టార్థవిషయేత్యర్థ: l దృశ్యతే సాక్షిణా l సోఽయమితి హి ప్రత్యభిజ్ఞాకారోఽనుభూయతే l సా చ చక్షురాదినైవ జాయత ఇతి భావ: l

అథ మతమ్ l ప్రత్యభిజ్ఞాయాం చత్వార: పక్షా: సమ్భవన్తి l అనుభవ ఏవేతి వా స్మృతిరేవేతి వా స్మృత్యనుభవరూపం జ్ఞానద్వయమితి చైకమేవ జ్ఞానమంశే స్మృతిరంశేఽనుభవ ఇతి వేతి l తత్ర న తావదాద్య: l తథాత్వే హ్యహమిత్యేవ స్యాన్న తు స ఇతి l నాపి ద్వితీయ: l తథా సతి స ఇత్యేవ స్యాన్న త్వయమితి l వక్ష్యమా(ణ)ణో దోషశ్చ స్యాత్ l అథ ఉత్తరం పక్షద్వయమేవాఙ్గీకరణీయమ్ l తథాచ స ఇత్యంశస్య స్మృతిత్వాన్న చాక్షుషాదిప్రత్యక్షస్యాతీతవిషయత్వమిత్యత ఆహ- నచేతి ll

స్మృతిరేవ (మాత్రా) స్మృతిమాత్రా స్మృతిమాత్రార్థం యస్యా: సా తథోక్తా స్మృత్యనుభవరూపైకదేశసముదాయరూపా తథా స్మృత్యనుభవాత్మకైకజ్ఞానరూపా చ నేత్యర్థ: । కుతో నేత్యత: ప్రథమప్రతిజ్ఞాయాం హేతుమాహ- తదిదంత్వేతి ॥

తత్త్వేదన్త్వగ్రహయోరేకత్వానుభవాత్ । గ్రహగ్రహణేనానుభవత్వం సూచయతి । ద్వితీయప్రతిజ్ఞాయాం హేతుమాహ- తదిదన్త్వేతి । తత్త్వేదన్త్వగ్రహస్యైకత్వాన్నిరంశత్వాత్ । ఏతదుక్తం భవతి । ప్రత్యభిజ్ఞా న స్మృతిరేవేతి పరేణాప్యుక్తమ్ । నాపి జ్ఞానద్వయరూపా । తత్తావత ఏవేదన్తాయాం మానాభావప్రసఙ్గేన క్షణభఙ్గభఙ్గాసిద్ధే: । నచ స్మృత్యనుభవరూపమేకమేవ జ్ఞానమ్ । ఏకత్వే ద్విరూపతావిరోధాత్ । తస్మాదనుభవరూపమేకమేవ విజ్ఞానం సంస్కారసచివేన చక్షురాదినా జాతత్వాత్సోऽయమిత్యాకారం భవతి । యథా ఖలు శుక్లహరితపీతాదిరూపాణాం చిత్రరూపారమ్భకత్వమ్ । యథా వా దోషసహకృతానామిన్ద్రియాణాం విపర్యయహేతుత్వమ్ । తథా సంస్కారసచివానామిన్ద్రియాణాం ప్రత్యభిజ్ఞాహేతుత్వం భవిష్యతీతి కో దోష: । నచ సంస్కారస్య స్వతన్త్రస్య జ్ఞానహేతుత్వమ్ । స్మృతేర్మానసప్రత్యక్షజత్వాఙ్గీకారాదితి ।

తచ్చేన్నోత్తరగోచరమిత్యాదినోక్తమర్థముపసంహరతి- అత ఇతి ॥

వర్తమానైకనియమ: వర్తమానమేకమేవ విషయీకరోతీత్యేవంరూపో నియమ: ।

ప్రమాణప్రమేయప్రమాతృభేదం విశ్వమబాధ్యమితి యదుక్తం తదుపసంహరిష్యన్నర్థగతాయా జ్ఞా(తతాయా: ప్రాకట్యాపరపర్యాయా)తత్తా(ప్రాకట్యసమాఖ్యాయా: ప్రమితేశ్చతుర్థ్యా విద్యమానత్వాత్కథం త్రివిధం విశ్వమిత్యాశఙ్కాం తావత్పరిహరతి- నచేతి ॥

ప్రమితిర్నామ వస్తు నాస్త్యేవ తత్ర మానాభావాత్ । నను కథం మానాభావ: । "ప్రమాతా చ ప్రమేయం చ ప్రమాణం ప్రమితిస్తథా' ఇత్యాదేరాగమస్య విద్యమానత్వాదిత్యత ఉక్తమ్- ప్రమాణతోऽన్యేతి ॥ ద్వివిధం ప్రమాణం కరణం ఫలం చ । (అత్ర) తత్ర ప్రమాణశబ్దేన కరణమభిధాయ ప్రమితిశబ్దేన ఫలరూపప్రమాణమేవోచ్యతే । నతు తతోऽన్యా ప్రమితిరితి । అస్తి తావదర్థజ్ఞానయోర్విషయవిషయిభావనియమ: । నచాసౌ సత్తయా కారణత్వేన వాऽతివ్యాప్తే: । నాపి తాదాత్మ్యసారూప్యాభ్యామ్ । అసమ్భవాత్ । యత్ర జ్ఞానే

యోఽర్థోఽవభాసతే త(త్రాసౌ)స్యాసౌ విషయ ఇత్యత్ర సప్తమ్యర్థానుపపత్తి: । తస్మాద్యేన యస్యాతిశయ ఉత్పద్యతే తస్యాసౌ విషయ ఇత్యఙ్గీకార్యమ్ । తథా చార్థస్య విషయత్వసిద్ధయే జ్ఞానజన్యోఽర్థగతోఽతిశయ: సర్వథాఽఙ్గీకార్య ఇతి కథం మానాభావ: । మైవమ్ । తథా సత్యతీతానాగతయోర్జ్ఞానవిషయతాభావప్రసఙ్గాత్ । న హ్యసతి ధర్మిణి తత్ర ధర్మోత్పత్తి: సమ్భవతి ।

అథ కరణసమ్భవాత్తత్ర విషయత్వమిత్యుచ్యతే తర్హి వర్తమానేఽపి తథా సమ్భవాన్న జ్ఞాతతా కల్పనీయేతి । తదిదముక్తం కుత్రచిదితి । అతీతాదివద్వర్తమానేఽపి నాస్తీత్యర్థ: ।

కిఞ్చ జ్ఞానం స్వవిషయే జ్ఞాతతాముపజనయతి యత్ర క్వచిద్వా । ద్వితీయేఽతిప్రసఙ్గ: । ఆద్యే జ్ఞాతోపజననాత్ప్రాగేవార్థస్య విషయత్వసిద్ధేర్వ్యర్థం తత్కల్పనమిత్యాహ- కిమేతయేతి ॥

అపి చ జ్ఞాతతాయామపి జ్ఞాతతోత్పాదోఽఙ్గీక్రియతే న వా । నేతి పక్షే జ్ఞానవిషయత్వం న స్యాత్ । ఆద్యేఽనుభవానారూఢం జ్ఞాతతాప్రవాహమఙ్గీకుర్వాణస్య కల్పనాగౌరవం స్యాదిత్యాహ- కల్పనాయా గౌరవాచ్చేతి ॥

అథ జ్ఞాతతా జ్ఞాతతాన్తరమన్తరేణైవ విషయ ఇతి కల్ప్యతే । తదాఽపి కల్పనాగౌరవమేవ ।

ఏతేన జ్ఞానం స్వవిషయే కిఞ్చిత్కరోతి క్రియాత్వాద్గమనవదిత్యనుమానమపి నిరస్తమ్ । జ్ఞానమాత్రపక్షీకారేఽతీతానాగతజ్ఞాతతాజ్ఞానేషు బాధాత్ । అన్యథా తత్రైవ వ్యభిచారాదితి ।

నను జ్ఞాతో ఘట: ప్రకటో ఘట ఇత్యర్థవిశేషణతయా జ్ఞాతతా ప్రత్యక్షమీక్ష్యత ఇత్యత ఆహ- మయేతి ॥

జ్ఞానమేవ మయైతజ్జ్ఞాతమితి జ్ఞానగోచరమ్ । క్రియా హి కర్తృస్థైవ యదా కర్తృప్రాధాన్యేన వ్యవహ్రియతే తదా కర్తృధర్మతయా ప్రతీయతే । యథా దేవదత్తో ఘటమిచ్ఛతి ద్వేష్టీతి । యదా తు కర్మప్రాధాన్యేన తదా తద్ధర్మతయా । యథేష్యో ద్విష్య ఇతి । యదా పున: స్వప్రాధాన్యేన తదా స్వతన్త్రైవ । యథేచ్ఛా ద్వేష ఇతి । ఏవామాత్మగతమేవ జ్ఞానం విషయధర్మతయాఽవభాసత ఇతి కిమనుపపన్నమ్ ।

నను చ జ్ఞానం తావన్న ప్రత్యక్షమ్ । తథాహి । న తావత్పూర్వభావినో జ్ఞానస్య జ్ఞానం విషయ: । తథా సతి జ్ఞాస్యామీత్యేవ(మేవ) స్యాన్న తు జానామీతి । నాప్యాగామిన: । తథాత్వే హ్యజ్ఞాసిషమిత్యేవ స్యాత్ । నచ సహభావిజ్ఞానాన్తరమస్తి । తతో జ్ఞాతతాలక్షణకార్యేణైవానుమాతవ్యమితి కథం సా నాభ్యుపగమ్యత ఇత్యత ఉక్తమ్- సాక్షిణమితి ॥ సాక్షిణో నిత్యత్వాన్నోక్తదోష: । స చ స్వప్రకాశ ఇతి । అనుపలమ్భబాధితా చ జ్ఞాతతేత్యాహ- తతోఽన్యేతి ॥

ప్రథమజ్ఞానే హి శుద్ధ ఏవార్థో జ్ఞాయతే న జ్ఞాతతావిశిష్య: । తదానీం తస్యా అజాతత్వాత్ । తాముత్పాద్య పునస్తద్విశిష్యమర్థం విషయీకరోతీతి పక్షే విరమ్యవ్యాపారప్రసఙ్గాత్ । నచ ప్రథమజ్ఞానవిషయీకృతాదధికోఽర్థ ఉత్తరజ్ఞానేషు చకాస్తి । జ్ఞాత ఇత్యత్ర తు జ్ఞానం విషయ ఇత్యుక్తమేవేతి ।

ఇదానీమీశతజ్జ్ఞానేత్యాదినోక్తమర్థముపసంహరతి- మానేతి ॥

తత్తస్మాన్మానాదిభేదేన త్రివిధమేవ విశ్వం తస్య క్వచిదప్యుచ్ఛిత్తిర్బాధో నా(స్తీ)స్త్యేవేత్యర్థ: । ప్రకృత(మనుస)ముపసంహరన్స్వప్నస్య మిథ్యాత్వం హేత్వన్తరేణ దూషయతి- స్వాప్నానామపీతి ॥

చో హేతౌ । యస్మాత్స్వప్నానామప్యే(తే)షాం మానమాతృప్రమేయాణాం క్వచిత్కాలే న బాధో దృశ్యతే అత: స్వప్నో మిథ్యా నైవేతి సమ్బన్ధ: । న కేవలం బాహ్యప్రపఞ్చ ఇత్యపేరర్థ: । స్వప్నాదుత్థితస్య నాత్ర గజోఽభూదిత్యాదినా బాధదర్శనాత్కథమేతదిత్యత ఆహ- జాగ్రత్త్వమాత్రమితి ॥

అన్యథా అవిద్యమానత్వేన । వ్యాఖ్యాతప్రాయమేతత్ । యత్తూక్తం రథోఽయమిత్యాది, తత్పరిణామితామావేదయతి । న బాధమితి వక్ష్యతే । "న తత్ర రథా:' ఇత్యాదిశ్రుతిస్తు తత్రాప్రాగభావమ్ ।

నను స్వాప్నపదార్థానాం జాగ్రత్త్వం యది భ్రమసిద్ధం బాధితం చ తదా తేషాం మిథ్యాత్వమవర్జనీయమ్ । స్వాప్నగజాదయో మిథ్యా భ్రమవిషయత్వాద్బాధవిషయత్వాచ్చ శక్తిరజతవదిత్యనుమానాదితి చేత్కిమిదం భ్రమవిషయత్వమారోప్యతయా వాఽఽరోపాధిష్ఠానతయా వా సాధారణం వా । తథా బాధవిషయత్వమపి కిన్ని షేధ్యతయోత నిషేధాధికరణతయాఽథ సాధారణమ్ । ఉభయత్రాపి ద్వితీయతృతీయయోర్దోషమాహ- జాగ్రద్వదితి ॥

జాగ్రతా దృష్టం శుక్త్యాదికం యథా తథేత్యర్థ: । యథా శుక్తికాదేరారోపబాధాధిష్ఠానత్వేఽపి న మిథ్యాత్వం తథా స్వాప్నానామపీత్యనైకాన్త్యమిత్యర్థ: । నను జాగరోపలబ్ధస్య శుక్త్యాదేరప్యనేనైవ హేతునా మిథ్యాత్వమస్మాకం సిషాధయిషితమేవేతి కథం తత్రానైకాన్తికత్వమిత్యత ఆహ- జాగ్రదితి ॥

ఏవం తర్హి జాగ్రత్స్వప్నశ్చాత్మవన్నైవ మిథ్యేత్యర్థ: ।

తద్వివృణోతి- క్వచిదితి ॥

క్షణికోఽహమిత్యాది భ్రమగోచర: । ఉపలక్షణం చైతత్ । న క్షణికోఽహం స్థిర ఏవేతి బాధగోచరశ్చేత్యపి ద్రష్టవ్యమ్ । స్వప్నే జాగరితే తథేతి । తత్రోపలబ్ధా: పదార్థా అపి న మిథ్యేత్యర్థ: । ఉభయపక్షీకారేణానుమా(నేఽప్యా)నస్యాత్మని వ్యభిచారోఽపరిహాయర్ ఇతి ।

నను క్షణికత్వాదినా ప్రతిపన్న ఆత్మాఽపి మిథ్యేతి కథం తత్ర వ్యభిచార ఇతి చేత్ । కిం క్షణికత్వాదేరారోపితస్య

మిథ్యాత్వాదేవముచ్యతే ఉతాత్మస్వరూపస్యైవ । ద్వితీయే త్వపసిద్ధాన్త: స్ఫుట ఏవ । ఆద్యమాశఙ్క్య దూషయతి- యదీతి ॥

ఏవం తర్హ్యారోపితాకారస్య మిథ్యాత్వం సాధ్యమిత్యుక్తం స్యాత్ । తథాచ సిద్ధసాధనత్వం జాగ్రత్స్వప్నావగతార్థేష్వారోపితాకారాణాం మిథ్యాత్వస్యాస్మాభిరప్యఙ్గీకృతత్వాత్ ।

ఆరోప్యతయా నిషేధ్యతయా వా భ్రాన్తిబాధవిషయత్వం హేతురిత్యాద్యపక్షే దోషమాహ- అబాధితేతి ॥

జాగ్రత్త్వాదే: రజతత్వాదేశ్చ బాధాదుత్తరమప్యబాధితత్వేన గజాదే: శుక్త్యాదేశ్చానువృత్తే: స్వప్నాదేరుక్తవిధా భ్రాన్తతా బాధ్యతా చ కుత: । తథాచ స్వరూపాసిద్ధి: । యథా ఖలు బాధోత్తరకాలమప్యనువర్తమాన ఆత్మా నారోప్యో నాపి బాధ్య: । తథా స్వప్నజాగరావపి । తయోరప్యద్రాక్షమేవాహం గజమిత్యాద్యనువృత్తేరితి ।

అనుకూలప్రమాణాభావాత్ప్రతికూలప్రమాణభావాచ్చ భ్రాన్తివిషయత్వాదిహేతునా జాగ్రత్స్వప్నయోర్మిథ్యాత్వానుమానమనుపపన్నమిత్యాహ- నచేతి ॥

విశ్వమిత్యుభయవిధం వివక్షితమ్ । భ్రాన్తత్వే మిథ్యాత్వే । యద్వా భ్రాన్తివిషయత్వాదిహేతుద్వయస్యాసిద్ధిం ప్రకారాన్తరేణ సాధయితుమిదం వాక్యమ్ । భ్రాన్తస్య ఇ(మి)తి బాధ్యత్వస్యాప్యుపలక్షణమ్ । యతస్తస్మాదిత్యుపస్కర్తవ్యమ్ । తద్భ్రాన్తతా తస్య ద్వివిధస్యాపి విశ్వస్య భ్రాన్తివిషయతా ।

దృశ్యత్వాదిహేతునా స్వప్నజాగరయోర్భ్రాన్తత్వాదిసాధనాత్కథమసిద్ధిరిత్యాశఙ్కాం పరిహర్తుం భ్రాన్తత్వం ప్రకారాన్తరేణ దూషయతి- కిఞ్చేతి ॥

భ్రాన్తత్వవాదీ దృశ్యత్వాదినా ద్వివిధస్యాపి విశ్వస్య భ్రాన్తత్వాదికం (సా త్వం) సాధయన్ । స్వమతస్యేతి । స్వప్రతిజ్ఞాథర్మ్ । నియతమితి । అన్యథా తత్రానైకాన్త్యాపత్తేరితి భావ: ।

న కేవలం పరేణ స్వవ్యాప్తిసిద్ధయే స్వప్రతిజ్ఞాతార్థస్య భ్రాన్తత్వాదికమఙ్గీకరణీయమ్ । కిన్తు వయమపి తదఙ్గీకుర్మ ఇత్యాహ- తత్రేతి ॥

పరప్రతిజ్ఞాతార్థస్య భ్రాన్తత్వాదౌ వాదినో: వాదిప్రతివాదినో: । ఏతచ్చ వక్ష్యమాణానుమానస్యాన్యతరాసిద్ధినిరాసార్థమితి బోద్ధవ్యమ్ । తత: కిమిత్యత ఆహ- తేన చేతి ॥

న కేవలముక్తప్రమాణైః కిన్తు విశ్వస్య భ్రాన్తత్వాదేర్భ్రాన్తత్వాదిహేతునా చ విశ్వమభ్రాన్తమేవ తథాఽబాధ్యమేవ భవిష్యతి । తత్ర వ్యాప్తిం సూచయతి- భ్రాన్తత్వేతి ॥

తదేతౌ ప్రయోగౌ భవతః । విశ్వమభ్రాన్తం భ్రాన్తభ్రాన్తత్వాత్ । తథా విశ్వమబాధ్యం బాధ్యబాధ్యత్వాత్ ఆత్మవదితి । అపవ్యాఖ్యానదూషణస్య ప్రయోజనమాహ- అశేషేతి ॥

తన్మతమితి । స్వాప్నజాగరప్రపఞ్చస్య మిథ్యాత్వం ప్రతిపాదయన్మతమ్ ।

స్యాదేతత్ । విశ్వస్య భ్రాన్తత్వాదికమివాభ్రాన్తత్వాదికమపి మిథ్యా కిన్న స్యాత్ । న చైతదఘటితం దుర్ఘటత్వస్య భూషణత్వాదిత్యాశఙ్కాం పరిహరన్మన్దమేతదస్మదీయం తన్మతహేయతావ్యుత్పాదానప్రసక్తేరభావాదితి సోల్లుణ్ఠమాహ- యేనేతి ॥

భ్రాన్తిత్వాత్ భ్రాన్తివిషయత్వేనాఙ్గీకృతత్వాత్ । దుర్ఘటత్వస్య భూషణత్వాత్ భూషణత్వేనాఙ్గీకృతత్వాచ్చ । కేవలమున్మత్తోఽపి సాక్షాదున్మత్తోఽపి న పునరున్మత్తకబీజాద్యదనేనోన్మత్తః । న హ్యున్మత్తః స్వమతం భ్రాన్తం దుర్ఘటం చేతి స్వయమేవ మన్యతే । తర్హి కథం లోకే ప్రవృత్తమిత్యత ఆహ- ఈశేతి ॥

మహోన్మత్తైరితి హేత్వన్తరమ్ ।

సూత్రవ్యాఖ్యానముపక్రమ్యాపవ్యాఖ్యానస్య హేయతావ్యుత్పాదనమసఙ్గతమిత్యతః స్వవ్యాఖ్యానదార్ఢ్యార్థమిత్యాశయవానుక్తం సూత్రార్థం వివృణ్వన్మాయాశబ్దార్థం తావదాహ- అత ఇతి ॥

అత ఇతి । అన్యథా వ్యాఖ్యానస్య దుష్టత్వాత్ "మాయా వయునమభిఖ్యా' ఇతి ప్రజ్ఞానామసు పాఠాదితి భావః । మాయాయాః సర్వకారణత్వం వక్ష్యతే । తత్ర జైవీ ప్రజ్ఞా కీదృశం కారణమిత్యత ఆహ- ఉపాదానమేవేతి ॥

సన్ధ్యస్యేతి శేష: । న కేవలం జైవీప్రజ్ఞాఽత్ర మాయా । కిన్త్వైశ్వరీ చ । సా చ సన్ధ్యస్య నిమిత్తమేవేత్యాహ- నిమిత్తమితి ॥

ప్రజ్ఞాశబ్దశ్చాత్ర లాక్షణికో వాసనార్థ ఇతి వక్ష్యతి(తే) । తచ్చ వ్యాఖ్యానం నోభయసాధారణమిత్యాశయేనోక్తం ముఖ్యేతి । ఈశ్వరప్రజ్ఞా ముఖ్యైవ జీవప్రజ్ఞా తు లాక్షణికీ ।

మాయామాత్రపదం వ్యాఖ్యాతి- నిర్మితమితి ॥

తాభ్యామేవేతి సమ్బన్ధ: । తేన తుశబ్దో వ్యాఖ్యాతో భవతి । యథాసఙ్ఖయేనాన్వయపరిహారార్థముక్తమ్- సహ పృథగేవేతి ॥ చశబ్దస్తస్మాదిత్యర్థే । ఈర్యతే సన్ధ్యమితి శేష: । సహ పృథగిత్యుక్తం వివృణోతి- ఉభాభ్యామితి ॥

జీవేశ్వరప్రజ్ఞాభ్యాం మాతం నిర్మితమైశ్వర్యా ప్రజ్ఞయా త్రాతం యస్మాత్తత: సహ పృథగిత్యుక్తమ్ । ధాతుసముదాయాదాతోఽనుపసర్గే క ఇతి క:

। అదిభూమ్యాం హుతజితి యథా । యద్యప్యేకస్మాదేవ ధాతోస్త్రప్రత్యయ: శక్య: కతర్ంమ్ । తథాఽప్యధికార్థలాభాయైవం కృతమ్ । సాత్రత్వాన్నిర్దేశస్య కర్మణి ప్రత్యయ: । ఘఞర్థే కవిధానమితి వా । నన్విదం పూర్వాపరవిరుద్ధమ్ । పూర్వం హి జీవవాసనోపాదానకం సన్ధ్యమిత్యుక్తమ్ । ఇదానీం తు ప్రజ్ఞోపాదనకమితి । మైవమ్ । ప్రజ్ఞాశబ్ద(స్యాపి వా)స్య వాసనోపలక్షణత్వాత్ ।

అథ ప్రజ్ఞాయా వాసనాయాశ్చ క: సమ్బన్ధో యేన లక్షణా స్యాదిత్యత ఆహ- ప్రజ్ఞాత్మకమితి ॥

యేన కారణేన మన: ప్రజ్ఞాత్మకం ప్రజ్ఞోపాదానం, వాసనాశ్చ మనోరూపా మనఉపాదానకా: తేనైతయోరేకకారణత్వలక్షణసమ్బన్ధేన లక్షణోపపద్యత ఇతి శేష: । ప్రజ్ఞావాసనయోమర్న ఉపాదానమిత్యేతత్కుత ఇత్యత ఆహ- ధీరితి ॥

శ్రుతావితిశబ్ద ఆద్యర్థ: । తేన వాసనాయా అపి మనోవికారత్వం లభ్యతే । ఇతి త్వితి సమ్బన్ధ: । ఇతి శ్రుతిశ్చశబ్దాదన్యా చాహ ప్రజ్ఞాదేర్మనోవికారత్వమ్ । అఞ్జసా స్పష్టమ్ । ఏతేనాత్మకార్యత్వం వదన్తో నిరస్తా భవన్తి । బాహ్యార్థజ్ఞానస్య తదానీమభావాదసతశ్చోపాదానత్వానుపపత్తే: ముఖ్యార్థత్యాగ: । యది చ వాసనామాత్రమితి ముఖ్య ఏవ ప్రయోగ: క్రియేత తదేశ్వరప్రజ్ఞా న సఙ్గృహీతా స్యాత్పృథగుభయగ్రహణే చ గౌరవం స్యాత్ । అతో ముఖ్యాముఖ్యవివక్షయోభయస్య లాఘవేన గ్రహణాయ మాయామాత్రమిత్యుక్తమ్ । అత ఏవ మాయైవ మాయామాత్రమితి న వ్యాఖ్యాతమ్ । సర్వస్య నిమిత్తకారణభూతయేశ్వరప్రజ్ఞయా తాదాత్మ్యాభావాత్ ।

నను ప్రజ్ఞావాసనయోరస్తి కార్యకారణభావ: సమ్బన్ధ: । స ఏవ లక్షణాబీజమస్తు । కిం ద్వయోర్మన:కార్యత్వవర్ణనేనేత్యత ఆహ- చిదితి ॥

న కేవలం స్వప్నం కిన్త్విమా: సాంసారికీ: సర్వా అప్యవస్థాస్తేన మనసైవ సర్వదా జీవ: పశ్యతి । అత: ప్రధానత్వాత్తద్ద్వారక ఏవ సమ్బన్ధ ఆదరణీయో నాపర: । మనశ్చ కేచన జడమేవ మన్యన్తే । అపరే త్వచేతనమేవారోపితచైతన్యమ్ । తన్నిరాసేన స్వరూపం కథయతి- చిదచిన్మిశ్రమేవేతి ॥

యదిత్యధ్యాహార్యమ్ । కేవలమచేతనస్య ఘటాదివదేవమ్భావసమ్భవాచ్చైతన్యారోపస్య నిరాకృతత్వాచ్చిదచిన్మిశ్రమేవాఙ్గీకార్యమ్ । భవన్తి చాత్రాగమా: । యది మనసా సర్వావస్థాప్రాప్తిస్తదా మోక్షేఽపి తస్య భావా(దవ)దేవావస్థాస్స్యురిత్యత ఉక్తం యావత్సంసృతిస్తావదేవ జీవస్యోపకారాపకారౌ కరోతీతి । కార్త్స్న్యేనానభివ్యక్తస్వరూపత్వాదితి వ్యాఖ్యాతి- మనోవికారా ఇతి ॥

యద్యస్మాత్స్వాప్నా విషయా మనోజన్యవాసనావికారా అత ఏవ హి తే బాహ్యవత్ స్థూలా: న భవన్తి సంవృతే దేశేఽవకాశానర్హా న భవన్తి । తేషాం తథా బాహ్యవత్క్వచిత్స్పష్టతా బాహ్యార్థక్రియాకారితా నాస్తి । యద్వా యస్మాత్తే బాహ్యవత్స్థూలా న భవన్తి తథా తేషాం క్వచిత్స్పష్టతా నాస్త్యత: స్వాపనా విషయా మనోవికారా ఇతి యోజనా । యథా చైతత్తథోక్తం పురస్తాత్ ।

నను (చ)
స్వాప్నకామినీసమ్భోగాదేశ్చరమధాతువిసర్గాదిబాహ్యార్థక్రియాకారితాదర్శనాద్భాగాసిద్ధిరి
త్యత ఆహ- క్వచిదితి ॥

తే స్వాప్నా విషయా: క్వచిత్స్పష్యా అపి స్యురేవ । తథాఽపి తదతిరిక్తపక్షీకరణేనాదోష ఇతి
భావ: । ఏవం తర్హి తస్యాంశస్య వాసనామయత్వం న స్యాదిత్యత ఆహ- వాసనేతి ॥

సా చ మానసీ వాసనా సిద్ధా । అస్పృష్యతాఽభావేఽప్యస్థూలత్వస్య సత్త్వాదితి భావ: । అత ఏవ
సౌత్రో హేతుర్ద్వేధా వ్యాఖ్యాత: । తదనేన దేశకాలనిమిత్తసమ్పత్తి: స్వప్నే నాస్తీతి యదుక్తం
తద్వాసనామయోక్త్యా నిరస్తమ్ । అత ఏవ సృష్టిశ్రుతేర్భాక్తత్వవర్ణనమపాస్తమ్ । ప్రాజ్ఞస్య
నిర్మాతృత్వం చ న వృథా త్యాజ్యమ్ । స్వయం విహత్యేత్యాద్యాపీశ్వరవిషయమన్యత్ర
వ్యాఖ్యాతమ్ । స్వప్ననిర్మాణే శుభాశుభయోగాపత్తిరితి చాసఙ్గతమ్ । వ్యాప్త్యభావాత్ । జీవస్య
బ్రహ్మభావోపదేశ ఇతి చ సార్వజ్ఞాదే: పారమార్థికత్వసమర్థనాదయుక్తమ్ ।
వియదాదిప్రపఞ్చస్య మిథ్యాత్వకథనం చ తత్సత్యత్వోపపాదనాన్నిరస్తమ్ ।

॥ ఇతి శ్రీమన్న్యాయసుధాయాం సన్ధ్యాధికరణమ్ ॥JOSHI-17

। అథ శ్రీమన్న్యాయసుధాయాం పరాభిధ్యానాధికరణమ్ ॥

॥ ఓం పరాభిధ్యానాత్తు తిరోహితం తతో హ్యస్య బన్ధవిపర్యయౌ ఓం ॥
పరకృతస్యాపవ్యాఖ్యానతాం ప్రతిపాదయితుం పరాభిధ్యానాదితి సూత్రతాత్పర్యమాహ-
ఈశేతి ॥

సన్ధ్యమితి శేష: । న కేవలం స్వప్న: కిన్తు తత్తిరోధానమపీశ్వరేచ్ఛాధీనమిత్యేష ఏవార్థోఽనేన
సూత్రేణోచ్యతే నాన్య: । జీవస్యేశ్వరాంశతాయా అప్రామాణికత్వస్య ద్వితీయేఽభిహితత్వాత్ ।
నచ జ్ఞానైశ్వర్యశక్తీ బ్రహ్మణస్తాత్త్వికతయా పరేణాఙ్గీకృతే । కిఞ్చ
దేహయోగాత్తిరోహితమిత్యేతావతాఽలమ్ । అన్యదసఙ్గతమేవ । కిఞ్చ దేహయోగశ్చేత్తిరోధాన
(ఏవ) హేతుస్తదా సుప్తిప్రలయయోరావిర్భావ: స్యాత్ । అవిద్యాద్యుపలక్షణమేతదితి
చే(దేతదపి త)త్ అథ తథైవ కిన్నోక్తమిత్యాస్తాం విస్తర: । యది స్వప్నోఽన్తర్ధత్తే కథం తర్హి
పునస్తత్ప్రతీతిరిష్యత ఆహ- వ్యజ్యతే చేతి ॥

ఏతేన పరకీయం బాధకథనం నిరస్తమ్ । వ్యక్తిస్తిరోధానం చ న జ్ఞాయత ఇత్యతోఽధికరణద్వయార్థముపసంహరతి- సృష్ట్వైవేతి ॥

ఏవశబ్దేనారోపం వారయతి । దర్శయిత్వేత్యపి ద్రష్టవ్యమ్ । తస్య చ వాసనామాత్రతాం నీత్వా కృత్వా । అన్యథా ద్వితీయా స్యాత్ । అన్తర్ధాపయతి అదర్శనం గమయతి । తస్య జీవస్య వాసనాభిరితి వా । తస్యాన్తర్ధాపయతీతి వా ।

॥ ఇతి శ్రీమన్న్యాయసుధాయాం పరాభిధ్యానాధికరణమ్ ॥

॥ అథ శ్రీమన్న్యాయసుధాయాం బోధమోహాధికరణాని ॥

॥ ఓం తదభావో నాడీషు తచ్ఛ్రుతేరాత్మని హ ఓం ॥ ఓం అతః ప్రబోధోఽస్మాత్ ఓం ॥ ఓం ముగ్ధేఽర్ధసమ్పత్తి పరిశేషాత్ ఓం ॥ అత్ర యజ్జీవబ్రహ్మణోరేకత్వం పరేణ వర్ణితం తత్సూత్రాక్షరాప్రతీతం తద్విరుద్ధం చాపేక్షణీయమేవేతి జ్ఞాపయితుమధికరణత్రయస్య తాత్పర్యమాహ- సుషుప్తీతి ॥

సుషుప్తిబోధాదేః కారణాన్తరదర్శనాత్కథమేతదిత్యత ఉక్తం స్వవశస్తద్వశమితి । స్వతన్త్రోఽపీశ్వరో లీలయా తాని కారణాన్యుపాదాయ జీవం తద్వశతాం నీత్వా సుషుప్త్యాదికం ప్రాపయతీత్యర్థః । ఏతచ్చ భాష్యాదౌ స్పష్టమ్ ।

॥ ఇతి సుషుప్తిబోధమోహాధికరణమ్ ॥

॥ అథ కర్మానుస్మృత్యధికరణమ్ ॥

॥ ఓం స ఏవ చ కర్మానుస్మృతిశబ్దవిధిభ్యః ఓం ॥ కేచిదేవం వ్యాచక్షతే । సుషుప్తౌ బ్రహ్మసమ్పన్నో య ఏవ జీవసః (కిం) స ఏవోత్తిష్ఠత్యుతాన్యోఽపీతి సంశయే మహాజలనిధౌ క్షిప్తస్యోదబిన్దోరివ బ్రహ్మణైకీభూతస్యోద్ధరణాసమ్భవాదనియమ ఇతి ప్రాప్తే సమాధీయతే । స

ఏవోత్తిష్ఠతి, య: సుప్త: । కుత: । కర్మశేషసమాపనాత్ప్రత్యభిజ్ఞానాచ్ఛబ్దేభ్యో విధిభ్యశ్చ । సుప్తస్య ముక్తత్వాపత్త్యా విధ్యనుపపత్తేరితి । తదేతదపవ్యాఖ్యానమితి సూచనాయాధికరణతాత్పర్యమాహ- నాన్య ఇతి ॥

స్వప్నాదీనాం పరమేశ్వరకృతత్వేఽభిహితే కిం దేశకాలాన్తరేఽన్యోఽపి కర్తాఽస్త్యుతేశ్వర ఏవేతి సంశయే లౌకికేశ్వరాణాం దేశకాలవ్యవస్థయైశ్వర్యదర్శనాదయమపి తథావిధ ఇతి ప్రాప్తే । స ఏవేశ్వరోఽస్య స్వప్నాదే: కర్తా నతు దేశకాలాన్తరేఽన్య: కశ్చినేత్యేష ఏవార్థోఽత్ర ప్రతిపాద్యత ఇతి । నహి య: సుప్త: స ఏవోత్తిష్ఠత్యన్యో వేతి కస్యచిత్సంశయోఽస్తి । నచ సుప్తస్య బ్రహ్మణైక్యం ప్రమాణదృష్టమిష్యం వా పరస్యేతి యత్కిఞ్చిదేతత్ । లాఘవార్థం క్రమోల్లఙ్ఘనేన వ్యాఖ్యానమితి బో(ద్ధవ్య)ధ్యమ్ । సూత్రకృతా చ స్వప్నాదివన్న మోహ: స్వతన్త్రావస్థేతి జ్ఞాపనాయ వ్యవధానం కృతమితి ।

॥ ఇతి కర్మానుస్మృత్యధికరణమ్ ॥

॥ అథ స్థాన(తోఽప్య)భేదాధికరణమ్ ॥

॥ ఓం న స్థానతోఽపి పరస్యోభయలిఙ్గం సర్వత్ర హి ఓం ॥ కేచిదిదమిత్థం వ్యాచక్షతే । ద్విరూపం బ్రహ్మ శ్రూయతే సర్వకర్మా సర్వకామ ఇత్యాదౌ సవిశేషమస్థూలమనణ్విత్యాదౌ నిర్విశేషమ్ । తత్ర కిముభయరూపం బ్రహ్మ ప్రతిపత్తవ్యముతాన్యతరరూపమ్ । యదాఽప్యన్యతరరూపం తదా(ఽపి) కిం సవిశేషముత నిర్విశేషమితి సంశయే ద్వివిధశ్రుత్యనురోధాదుభయరూపమేవ బ్రహ్మేతి ప్రాప్తే ఇదముచ్యతే । న తావత్స్వత ఏవ పరస్య బ్రహ్మణ ఉభయరూపత్వం సమ్భవతి విరోధాత్ । అస్తు తర్హి స్థానత: పృథివ్యాద్యుపాధియోగాత్ । మైవమ్ । న హ్యుపాధిరన్యదన్యథాకరోతి కిన్త్వవిద్యోపస్థాపితా: పృథివ్యాద్యుపాధయో భ్రమముపజనయన్తి । అతశ్చాన్యతరపరిగ్రహేఽపి నిరస్తసమస్తవిశేషమేవ బ్రహ్మ ప్రతిపత్తవ్యమ్ । సర్వత్రాశబ్దమస్పర్శమిత్యాదివాక్యేషు తథాభూతమేవ హి బ్రహ్మోపదిశ్యతే । న భేదాదితి చేన్న ప్రత్యేకమతద్వచనాత్ । న నిర్విశేషమేవ బ్రహ్మ । చతుష్పాద్బ్రహ్మ షోడశకలం బ్రహ్మేత్యాదౌ భేదేనోపదేశాదితి చేన్న । యశ్చాయమస్యాం పృథివ్యామిత్యాదినా ప్రత్యుపాధి భేదాభావవచనాత్ । అపి చైవమేకే । నేహ నానాఽస్తి కిఞ్చనేత్యాదౌ భేదదర్శననిన్దాపూర్వకమభేదమేకే శాఖిన: సమామనన్తీతి ।

తదిదం వ్యాఖ్యానం సమ్యగ్వ్యాఖ్యానేనైవాపహస్తితం భవిష్యతి కిం పున: ప్రయత్నే నేత్యాశయవాన్వ్యాఖ్యానమేవారభతే ।

సర్వశరీరేషు, ప్రతిశరీరం చ దక్షిణాక్ష్యాదిస్థానేషు, స్థిత: పరమపురుష: స్వపనాద్యవస్థా: ప్రవర్తయతీత్యుక్తమ్ । తత్ర సర్వత్ర స్థిత: కిమేక ఏవోత పరస్పరం భిన్న ఇతి సంశయే యద్యుగపద్భిన్నస్థానం తద్భిన్నం దృష్టమ్ । యథా ఘటాది । భిన్నస్థానశ్చాయమిత్యతో భిన్న ఏవ భవేత్ । భిన్నానాం చ తారతమ్యమనుగ్రాహ్యానుగ్రాహకభావశ్చోపలబ్ధ ఇతి తత్ప్రసఙ్గోఽపీతి కథం స ఏవ చేత్యుక్తమితి ప్రాప్తే ప్రతివిహితం సూత్రకృతా న స్థానతోఽపీతి । తద్వ్యాచష్టే- నేతి ॥

అత్ర స్థానశబ్దస్తద్భేదస్యోపలక్షణ ఇత్యుక్తం భవతి । సప్తమ్యర్థే తసి: । ఆద్యాదిభ్య ఉపసఙ్ఖ్యానాత్ ।

భేద ఇతి వదతా "ఉభయలిఙ్గమ్' ఇత్యేతద్భిన్నస్వరూపత్వమితి వ్యాఖ్యాతమ్ । స్థానానాం సురనరాదిశరీరాణాం తత్రాపి దక్షిణాక్ష్యాదీనాం భేదే సత్యప్యస్య తత్ర తత్ర స్థితస్య పరేశితు: కశ్చిత్ అన్యోన్యాభావలక్షణో హీనాధికత్వరూపోఽనుగ్రాహ్యానుగ్రాహకత్వరూపో వా, భేదో నాస్తి । కుత ఇత్యత: సర్వత్ర హీత్యుక్తం వ్యాచష్టే- సర్వత్రేతి ॥

సర్వత్ర స్థానేషు నిర్భేదశ్చేత్యపి ద్రష్టవ్యమ్ । అశేషదోషోజ్ఝశ్చాసౌ పూర్ణకల్యాణచిద్గుణశ్చేతి విగ్రహ: । కల్యాణా వినాశాదిరహితా: । యద్వా గుణశబ్దో దు:ఖాదిష్వపీత్యత: కల్యాణేత్యుక్తమ్ । చిచ్ఛబ్దాత్పరత ఆదిపదమధ్యాహార్యమ్ । అథవా చిద్రూపా న త్వచేతనా ఇత్యర్థ: । "సర్వేషు భూతేష్వేతమేవ బ్రహ్మేత్యాచక్షతే' ఇత్యాదౌ పరమాత్మా శ్రూయతే యత ఇతి శేష: ।

ఓం న భేదాదితి చేన్న ప్రత్యేకమతద్వచనాత్ ఓం ॥ ఉక్తమర్థమాక్షిప్య సమాధాతుం సూత్రం న భేదాదితి । నిర్భేదం సర్వత్ర సర్వదోషదూరం సకలగుణపరిపూర్ణం బ్రహ్మేతి నోపపద్యతే । "కార్యకారణబద్ధౌ తౌ'
ఇత్యాదిశ్రుతిపురాణాదివాక్యైర్భిన్నత్వదోషిత్వాల్పగుణత్వాదేర్భేదశబ్దోపలక్షితస్యోక్తత్వాదిత్యాక్షేపార్థ: । నేతి పరిహారాంశం వ్యాచష్టే- తద్విరుద్ధం త్వితి ॥

యత్తు వాక్యం తస్యోక్తార్థస్య విరుద్ధం ప్రతీయతే తత్త్రత్ర ఉక్తవిరుద్ధే క్వచిదర్థే మానం నైవ భవేత్కిన్త్వన్య ఏవ తస్యార్థ: ప్రతిపత్తవ్య: । కుత ఇత్యత: ప్రత్యేకమతద్వచనాదిత్యుక్తమ్ । తదనుపపన్నమివాభాతి । సర్వత్ర హీత్యుక్తస్య ప్రతిపక్షచోదనాయాం పునస్తన్మాత్రోపన్యాసస్య వ్యర్థత్వాత్ । అతస్తాత్పర్యమాహ- మహాతాత్పర్యేతి ॥

సకలస్మృతీతిహాసపురాణానాం పరమేశ్వరస్యాశేషదోషదూరత్వే సమస్తగుణపరిపూర్ణత్వే చ యన్మహాతాత్పర్యం తద్విరోధేన తత్ వాక్యం అత్ర భగవతో దోషిత్వాదౌ కథం మానం భవేత్ । తుశబ్దో మహావాక్యత్వావాన్తరవాక్యత్వలక్షణవిశేషార్థ: । దృష్టం హి నిర్ణీతమహావాక్యార్థవిరుద్ధస్య తదవాన్తరవాక్యస్య తత్రాప్రామాణ్యమ్ । యథా స్వర్గప్రయోజనాగ్నిహోత్రపరమహావాక్యార్థవిరుద్ధస్య యద్యముష్మిన్లోకేఽస్తి వా న వేత్యాదేస్తదవాన్తరవాక్యమ్ । తదథప్రతిపత్తిహేతుత్వాత్ ।

స్యాదేతత్ । యది పరమేశ్వరస్య సకలగుణపరిపూర్ణత్వే నిరస్తసమస్తదోషత్వే చ వేదాదీనాం మహాతాత్పర్యమిత్యర్థ: ప్రమాణవాన్స్యాత్ । తదేవ తు న పశ్యామ ఇత్యత ఆహ- దు:ఖేతి ॥

మోక్షహేతుత్వేనేతి వక్తవ్యే దు:ఖాప్యయేత్యాదివచనం వాదివిప్రతిపత్తేర్మోక్షస్వరూపనిరూపణార్థమాత్యన్తికదు:ఖనివృత్తిర్నిరతిశయసుఖాభివ్యక్తిశ్చ ముక్తిరితి । యద్వాఽప్రధానప్రయోజనస్వర్గాదిసఙ్గ్రహార్థమిదమ్ । ఇత్థమ్భూతలక్షణే తృతీయా । దు:ఖాప్యయసుఖావాప్తిహేతుత్వేనైవ తద్ధేతుత్వం యథా నిర్వహేత్తథైవ, మానం కస్యచిదర్థస్య ప్రతిపాదికా భవేత్ । వేదవాగితి స్మృత్యాదేరుపలక్షణమ్ ।

ఏతదుక్తం భవతి । శాస్త్రేణ హి విషయప్రయోజనవతా భావ్యమ్ । ప్రమాణత్వాత్పరార్థత్వాచ్చ । తత్ర యదా విషయ: సన్దిగ్ధ: ప్రయోజనం చ నిశ్చితం తదా, నిశ్చితేన ప్రయోజనేనానిశ్చితో విషయో నిశ్చేతవ్య: । నహి శాస్త్రం సాక్షాత్ప్రయోజనస్య కారకమ్ । కిన్తు విషయప్రతిపాదనద్వారైవ । తథాచ తత్ప్రయోజనం యస్మిన్జ్ఞాపితే సమ్పద్యతే స ఏవ విషయోఽవధార్యతే । అన్యథా విషయప్రయోజనయోరసమ్బద్ధత్వేన శాస్త్రస్యానుపాదేయతాఽఽపత్తే: । వేదాదేశ్చ మోక్ష ఏవ ప్రధానం ప్రయోజనమ్ । "తేషాం దు:ఖప్రహాణాయ శ్రుతిరేషా ప్రవర్తతే' ఇత్యాదే: । స్వర్గాదికం చాప్రధానమ్ । అత: స ఏవ విషయ: కల్పనీయో యస్మిన్జ్ఞా(పి)తే మోక్షాదికం సమ్ప(ద్యత ఇతి)ద్యేతేతి ।

తత: కిమిత్యత ఆహ- తదితి ॥

తత్ దు:ఖాప్యయాదిరూపం కైవల్యమ్ । ఈశానాత్ విష్ణోరేవ భవేన్నాన్యస్మాత్ । స హి తస్యేష్యే నాన్య: । అస్తు తర్హి స ఏవ విషయ: కిం గుణపూర్ణత్వాదినేత్యత ఉక్తం ప్రసన్నాదేవ నాన్యథా న జ్ఞాతమాత్రాదితి ।

తతోऽపి కిమిత్యత ఆహ- ప్రసన్నతేతి ॥

విష్ణో: ప్రసన్నతా చ తదీయగుణోత్కర్షజ్ఞానాదేవ కేవలం నిర్దోషతాపరిజ్ఞానాచ్చ భవతి । హిశబ్ద: ప్రమాణప్రసిద్ధిం ద్యోతయతి । తచ్చ వక్ష్యతే । కేవలశబ్దోऽవదారణార్థ: । నాన్యేన కేనచిదిత్యేతత్ర్పతిరూపేణాల్పగుణత్వాదిజ్ఞానేన కర్మాదినా వా నేత్యర్థ: । తథాచ మోక్షాదిప్రయోజనేన శాస్త్రేణ తత్సాధనభూతం భగవద్గుణోత్కర్షనిర్దోషతాజ్ఞానమేవ జీవానాముత్పాదనీయమిత్యత: సకలగుణపరిపూర్ణే నిరస్తసమస్తదోషే నారాయణ ఏవాశేషశాస్త్రస్య మహాతాత్పర్యమిత్యవసీయతే ।

స్యాదేతద్యది తదీశానాదిత్యాదినోక్తం ప్రామాణికం స్యాదిత్యతస్తత్రాగమవాక్యాన్యుదాహరతి- యో మామితి ॥

బృంహితశబ్దేన ప్రత్యేకమపి గుణానామనవధికత్వమాచష్యే । అశేషాభ్యధికం గుణైర్దోషభావైశ్చ సర్వోత్తమమ్ । స ఏవ మాం విజానాతి । అన్యజ్ఞానస్య మత్ప్రసాదాహేతుత్వాత్ । "యో మామేవమ్' ఇత్యనేన "కృతకృత్యశ్చ భారత' ఇత్యన్తం భగవద్వాక్యం సఙ్గృహ్ణాతి । ఏవం సమస్తైర్గుణైర్దోషాభావైశ్చ । క్షరాక్షరోత్తమో హి పురుషోత్తమ: । స సర్వవిదిత్యాదిస్తుత్యా ప్రసన్నతా ద్యోత్యతే । సర్వభావేన సవర్ేణ ప్రకారేణ । అన్యథా వ్యాఘాతాత్ । కృతకృత్యో ముక్త: । "కిం మామ్' ఇత్యనేన "అ3భ3ీ3ఽఇదమేక3మేక అస్మి న3ిష్షళ3భీ ద్వా కిమ3ు త్రయఽ: కరన్తి । ఖల3ే న ప3ర్షాన్ప్రతఽి హన్మి3ి భూర3ికిమ్మఽా నిన్దన్త3ి శత్రఽవోऽన3ిన్ద్రా' (ఋ.10-48-7) ఇతి

శ్రుతిముపాదత్తే । ఇదమేకం విశ్వం అభి ప్రతి అహమేకో నిష్షళస్మి నితరాం సహత ఇతి నిష్పాట్ ద్వౌ ప్రపఞ్చావభి ప్రతి అహమేకో నిషాళస్మి । త్రయోऽపి ప్రపఞ్చా మమ కిమేవ కుర్వన్తి న కిమపి మమానిష్యం కర్తుమీశతే । కిన్త్వహమేవ ఖల ఇవ ఖలస్థితాని ధాన్యానీవ భూరి భూరీన్బహూన్బహువరం వా తాన్నిషురాన్నిన్దకాన్ప్రతిహన్మి తస్మాదనీశ్వరాస్తే శత్రవో మాం

కిం నిన్దన్తీత్యర్థ: I ఏతద్భగవతో వాక్యమ్ I అత్ర నిన్దకేషు భగవతోऽప్రసాదోऽ(నర్థావా)నిష్యావాప్తిశ్చ శ్రూయతే I నిన్దా చ దోషజ్ఞానాదికేతి ప్రసిద్ధమేవ I

వాక్యోదాహరణఫలమాహ- ఇత్యాదీతి ॥

అవధారణేన ప్రాబల్యం సూచయతి I "ప్రసాదేన ముక్తి: సగుణవేదనాత్' ఇతి వక్ష్యమాణమత్రాపి సమ్బధ్యతే I అత్రానుమానమప్యాహ- లోకతశ్చేతి ॥

ఇతిశబ్దోऽధ్యాహార్య: అవసీయత ఇతి వర్తతే I భగవత్ప్రసాదేన సంసారాన్ముక్తిర్భవతి స భగవత్ప్రసాదస్తద్గుణోత్కర్షవేదనాద్దోషాభావవేదనాచ్చ భవతీత్యయమర్థో లోకతో లోకదృష్టాన్తోపేతానుమానతశ్చా(నుమీయతే)వసీయతే I తథాచ ప్రయోగ: I సంసారాన్ముక్తి: (పరమపు)సమర్థపురుషప్రసాదసాధ్యా ముక్తిత్వాన్నిగడముక్తివత్ I న(చ)హి భగవతోऽన్యస్తత్ర సమర్థోऽస్తి I విమతో భగవత్ప్రసాదో గుణోత్కర్షజ్ఞానసాధ్యో మహాప్రసాదత్వాద్రాజసప్రసాదవత్ I పక్షతుల్యత్వాన్న వ్యభిచారశ్చోదనీయ: I

మహాతాత్పర్యరోధేనేత్యాదినోక్తముపసంహరన్పరకృతాపవ్యాఖ్యాననిరాసేऽప్యుక్తాం యుక్తిమతిదిశతి- మహాతాత్పర్యేతి ॥

పరమమహాతాత్పర్యస్య I నిర్గుణత్వగ్రహణమపవ్యాఖ్యాననిరాసార్థమ్ I కథఞ్చనేత్యుపాధిసమ్బన్ధాదినేత్యర్థ: I న కేవలమానుమానికం సకలవేదా(దీనాం)న్తానాం భగవద్గుణోత్కర్షాదౌ మహాతాత్పయర్మ్ I కిన్తు వాచనికం చేత్యాహ- తద్విరుద్ధ ఇతి ॥

దోషిత్వాదేవిరుద్ధ: I అఖిలస్య శాస్త్రస్య I తద్వాక్యం పఠతి- ఇతి గుహ్యతమమితి ॥

ఇతి యన్మయా మమ పురుషోత్తమత్వాదికముక్తం ఇదం గుహ్యతమం శాస్త్రం తాత్పర్యేణ సర్వశాస్త్రై: ప్రతిపాద్యోऽర్థ: I ఏతద్బుద్ధ్వేతి ప్రశంసయాऽऽదర: ప్రతీయతే I యదుక్తం స్థానభేదానుమానం తదన్యథాసిద్ధమితి పరేశితురిత్యనేన సూచితమ్ I యథోక్తమ్ I "ఐశ్వర్యాద్రూపమేకం చ సూర్యవద్బహుధేయత' ఇతి I కాలాతీతం చేత్యాహ- అత ఇతి ॥

తత్ర పరమేశ్వరభేదాదౌ । అధికరణార్థముపసంహరతి- తేనేతి ॥

సచ్ఛబ్దో నిర్దోషార్థః । నిర్భేద ఇత్యుపసంహర్తవ్యే
తత్ఫలోపసంహారోఽయమపవ్యాఖ్యాననిరాసమప్యుపసంహర్తుమ్ ।

॥ ఇతి స్థాన(తోఽప్య)భేదాధికరణమ్ ॥

॥ అథ ఉపమాధికరణమ్ ॥

॥ ఓం అత ఏవ చోపమా సూర్యకాదివత్ ఓం ॥ ఇహ పరమేశ్వరే జీవస్యాత్యన్తికభక్తిసిద్ధయే భేదాభేదమతం నిరాక్రియతే । తథాహి । జీవబ్రహ్మణోర్భేదస్తావత్సిద్ధాన్తినాఽఙ్గీక్రియత ఏవ । అభేదస్త్వనుమానతః సిద్ధః । జీవో బ్రహ్మభిన్నశ్చేతనత్వాద్బ్రహ్మవతః, బ్రహ్మాంశత్వాత్ । యో యదంశః స తదభిన్నో యథేశ్వరాంశా మత్స్యాదిస్తదభిన్న ఇతి । అతో భిన్నాభిన్నా బ్రహ్మణా జీవ ఇత్యేవం ప్రాప్తే ప్రతివిహితం సూత్రకృతా సూర్యకాదివదితి సూత్రఖణ్డేన । తదేతద్దృష్టాన్తవచనమాత్రం న కస్యచిదర్థస్య సాధకం బాధకం వేత్యతః పూవర్పక్షనిషేధపూర్వకం ప్రతిజ్ఞాహేతూ దర్శయతి- నచేతి ॥

చిత్త్వాదిత్యంశత్వస్యాప్యుపలక్షణమ్ । అభిన్నత్వం బ్రహ్మణేతి శేషః । ఈశవత్ బ్రహ్మవదీశ్వరావతారవచ్చ । ఆప్యతే యుజ్యతే । అస్య జీవస్య । అస్య బ్రహ్మణ ఆభాసతామ్ । ఏవేత్యవిగానేనాలం విస్పష్టమ్ । ఏతదుక్తం భవతి । న చేతనత్వాద్యనుమానేన జీవస్య బ్రహ్మభేదసాధనం యుక్తమ్ । జీవో బ్రహ్మభిన్నో న భవతి తదాభాసత్వాద్యో యదాభాసో నాసౌ తదభిన్నో యథాసూర్యకాదిః సూయర్ాదినేత్యనుమానవిరోధాత్ । న చాసిద్ధో హేతుర్విస్పష్టశ్రుతిసిద్ధత్వాదితి ।

కాఽసౌ శ్రుతిరిత్యతస్తాముదాహరతి- యథేతి ॥

ఛాయాఽఽతతా తథైతస్మిన్పరమాత్మన్యేతజ్జీవజాతమాతతమాయత్తమితి యావత్ । ఏతదేవ విశదశ్రుతిభ్యాం దర్శయతి- ఛాయేతి ॥

ఆత్మకా అల్పచేతనా: । పురుషా: సంసారిణ: । తదధీనత్వాదికమేవాభాసత్వమితి వక్ష్యతి । పరమేశ్వరాభాసత్వం (న సర్వేషాం సా) చ సాక్షాత్కిన్తు పారమ్పర్యేణేతి స్వరూపకథనాయ శ్రుతిద్వయం పఠతి- ఛాయా విష్ణోరితి ॥

ఛాయేవ ఛాయా । విశేషకౌ గరుడశేషౌ । తస్య ధాతుశ్చాయే తయో: గరుడశేషయో: । పునస్తయోరిన్ద్రకామయో: । హరేర్బ్రహ్మ । అభాస ఇతి సర్వత్ర సమ్బన్ధ: । ఆభాసత్వవ్యాఖ్యానం తదధీనత ఇతి । సర్వ ఇత్యనేన సర్వేషాం పరమేశ్వరాభాసత్వముపపాదయతి । చశబ్దో హరిస్త్వితి తుశబ్దాథర్: । ఆభాసాత్వే కిమిత్యత ఉక్తమ్- చేతనత్వేఽపీతి ॥ అత్రాపి తదంశ(త్వస్యోప)త్వోపలక్షణమ్ । తస్మాత్

ఆభాసత్వాత్ । సర్వదేత్యనేన భిన్నా ఏవేత్యవధారణం సూచయతి । ఉదాహృతశ్రుతీనాం ఫలమాహ- ఇత్యాదీతి ॥

జీవస్య పరమేశ్వరాభాసత్వం జ్ఞాయతే తేనాత్యన్తభేదశ్చ జ్ఞాయత ఇత్యర్థ: । న పరానుమానయో: సత్ప్రతిపక్షత్వముచ్యతే । కిన్త్వస్మదీయానుమానస్య శ్రౌతత్వేన ప్రబలత్వాద్బాధితత్వమితి భావ: ।

ఇదానీం "అత ఏవ చోపమా' ఇతి సూత్రావయవం వ్యాఖ్యాతుం తన్నివర్తనీయామాశఙ్కామాహ- ఆభాసత్వం హీతి ॥

యజ్జీవస్య పరమాత్మన ఆభాసత్వం శ్రుతిబలేన నిర్ణీతం తద్యుక్తివిరుద్ధమ్ । నహి నిరవకాశయుక్తివిరుద్ధోఽర్థ: శ్రుత్యాపి ప్రతిపాదయితుం శక్యతే । తథా సత్యభిమాన్యధికరణానారమ్భప్రసఙ్గాత్ । అత: సా కథఙ్చిద్యోజనీయేతి ।

కథం న యుక్తమిత్యత ఆహ- యదితి ॥

యస్మాదాభాస: సూర్యకాదిర్జలాద్యుపాధ్యాయత్తో జ్ఞాయతే । ఆభాసత్వస్యోపాధ్యాయత్తత్వం వ్యాపకత్వేన సర్వత్ర నిశ్చితమిత్యర్థ: । తథాఽపి కుతో న యుక్తమిత్యత ఆహ- ఉపాధీతి ॥

జీవానామితి శేష: । వ్యాపకస్యోపాధ్యాయత్తత్వస్య జీవేష్వభావాద్వయాప్యమప్యాభాసత్వం న యుక్తమ్ । తతో హేతోరసిద్ధేర్దుష్యమనుమానమ్ । ఇతశ్చ దుష్యమిత్యాహ- ఆభాసత్వేతి ॥

ఆభాసత్వస్య భిన్నత్వేన విరోధతశ్చానుమానం దుష్యమ్ । తథాహి । దర్పణాదినా సన్నికృష్యా: ప్రతిహతా: పరావృత్తా నాయనరశ్మయో ముఖేన సన్నికృష్యాస్తదేవ విషయీకుర్వన్తి । నతు తతోఽన్య ఆభాసో నామాస్తి । తత్ర వ్యవచ్ఛేద: పరాక్త్వం సవ్యేతరవ్యత్యాసశ్చేత్యాదికం భ్రాన్త్యైవ ప్రతీయతే । సోపాధికశ్చాయం భ్రమ ఇతి యావదుపాధిభావం న నివర్తతే । ఏవఞ్చాభాసత్వస్యాభేదేన వ్యాప్తత్వాద్భేదసాధనే విరుద్ధత్వమితి । ఉపలక్షణం చైతత్ । తత్త్వమస్యాదిశ్రుతివిరుద్ధత్వేన కాలాతీతత్వమపి ద్రష్యవ్యమ్ ।

ఏవమాభాసత్వానుమానే దుష్యే కిమ్ ఇతి చేన్నిరాబాధేన ప్రాగుక్తానుమానద్వయేనైక్యం సిద్ధమిత్యాహ- చేతనత్వేనేతి ॥

అంశత్వాచ్చేత్యన్వయ: । ఐక్యం చ సాధ్యమానం న మాయావాదినామివేత్యుక్తమ్- సముదాయేతి ॥

మాయావాదినో హి జీవానాం ప్రత్యేకం బ్రహ్మణాఽత్యన్తాభేదమఙ్గీకుర్వతే । నచైవమస్మన్మతమ్ । సముదాయైక్యే భేదస్యాపి సత్త్వాదితి । అత్యన్తాభేదం పరిత్యజ్య సముదాయైక్యం కుతోఽఙ్గీక్రియత ఇత్యత ఆహ- అత ఇతి ॥

సముదాయైక్యాఙ్గీకారతో యచ్చత్యాద్యుక్తం పృథక్త్వం తత్సముదాయస్య తదంశస్య చ జీవస్య భవేత్ । సముదాయస్య యావంశౌ జీవేశ్వరౌ తయోర్భవేదితి వా । ఏతదుక్తం భవతి । యది జీవస్య బ్రహ్మణాఽత్యన్తాభేద: సా(ధ్యేత)ధ్యతే తదా భేదశ్రుతయ ఉపరుధ్యేరన్ । మాయిక(భేద)పరత్వాభిధానే చాప్రమాణమాపద్యేరన్ । । నచాయమస్మాకమస్తి దోష: । జీవబ్రహ్మణోర్జీవేశ్వరయోశ్చ భేదసద్భావేన తద్విషయత్వోపపత్తేరితి । ఏతేన చేతనత్వాద్యనుమానస్యాభాసోద్ధార: కృతో భవతి ।

సముదాయైక్యమిత్యుక్తమ్ I తత్కిఞ్చిత్ప్రపఞ్చయతి- ఈశాఖ్యేతి II

ఈశశబ్దో బ్రహ్మపర: I సముదాయే చేతనానామ్ I ఏతదుక్తం భవతి I బ్రహ్మైక్యమేవ స్వభావసిద్ధం తత్త్వం తత్పరమార్థభూతం మాయాసమ్బన్ధాదీశ్వరతామాపద్యతే I స చ సర్వజ్ఞ: సర్వేశ్వరో జగజ్జననాదికర్తా I జీవాస్తు బ్రహ్మణోంఽశాశ్చిత్స్వభావా వహ్నేరివ విష్ఫులిఙ్గా అత ఏవ బ్రహ్మణో భిన్నాభిన్నా: I పరస్పరమీశ్వరాచ్చ భిన్నా ఏవ I బ్రహ్మ తు సకలచేతనసముదాయాత్మకమతిరిక్తం చేతి I అత్ర దృష్టాన్తమాహ- ఈశేతి II

యథా భగవద్రూపాణాం మత్స్యాదీనాం సముదాయే భగవత్సంజ్ఞా న స్థానతోఽపీత్యాదౌ సిద్ధాన్తినోదితా తథా I ఏతేనాత్యన్తాభేదం పరిత్యజ్య భేదాభేదాఙ్గీకారే శ్రుతిద్వయమివాంశత్వానుమానం చోక్తం భవతి I యది మత్స్యాదయ: పరమేశ్వరస్యేవ జీవా బ్రహ్మణోంఽశా: స్యుస్తదా మత్స్యాదీనామైశ్వర్యాదివజ్జీవానాం నిర్దు:ఖత్వాదికం స్యాత్ I అంశేష్వంశిసాధర్మ్యస్యావ్యభిచారాత్ I

కిఞ్చ యది జీవస్య బ్రహ్మణాఽభేదోఽపి పరమార్థ: స్యాత్తదా బ్రహ్మైవ భవతీత్యుక్తా ముక్తిరయుక్తా స్యాదిత్యత ఆహ- అత ఇతి II

బుద్ధిసన్నిహితం తదీయసిద్ధాన్తమత ఇతి పరామృశతి I న జీవానాం బ్రహ్మణా భేదాభేదౌ స్వాభావికౌ I కిన్త్వభేద: స్వాభావికో భేదస్త్వౌపాధిక: I యథేశ్వరాంశానాం మత్స్యాదీనామీశ్వరేణ ఇయాంస్తు విశేష: I మత్స్యాద్యా జగదనుగ్రహార్థం లీలావిగ్రహోపాధిభిన్నా అతిరస్కృతైశ్వర్యాదిమన్త: I జీవాస్త్వనాద్యవిద్యాకామకర్మాదినిబన్ధనదేహేన్ద్రియాద్యుపాధిభిన్నాస్తిరస్కృతబ్రహ్మస్వభావా ఉపాధినిబన్ధనదు:ఖాదిభాజశ్చేతి I యత ఏవమౌపాధిక ఏవ భేదోఽతో జ్ఞానకర్మాభ్యాం దేహాద్యుపాధీనామాత్యన్తికేఽపాయే సతి జీవానామీశరూపై: సమతా భవేత్ I యథేశ్వరరూపాణి కార్యావసానే స్వేచ్ఛయైవ లీలావిగ్రహత్యాగేనేశ్వరతామాపద్యన్తే I తథా జీవా అప్యనుష్ఠితజ్ఞానకర్మసముచ్చయా: ప్రారబ్ధకర్మావసానే దేహాద్యుపాధిభిరత్యన్తవిముక్తా: స్వాభావికం బ్రహ్మత్వమాపద్యన్త ఇతి న కశ్చిద్దోష: I

యదుక్తముపాధ్యాయత్తతాభావాదితి తదసిద్ధమ్ I జీవానామపి సూర్యకాదివదాభాసత్వాఙ్గీకారే బాధకాభావాదితి భావేనాశఙ్కతే- అథేతి II

అథశబ్దః శఙ్కోపక్రమే పక్షాన్తరే వా । ఆభాసాః జీవాః । ముఖ్యత ఇతి ఉపాధ్యాయత్తత్వేన । సూర్యకాదినా తుల్యం వర్తత ఇతి సూర్యకాదివత్ । ఉత్తరవాక్యే వాఽస్య సమ్బన్ధః । పరిహరతి- తదేతి ॥

యది జీవానాముపాధ్యాయత్తతా స్యాత్తర్హ్యుపాధినాశే సూర్యకాదీనామివ తేషాం నాశితా భవేత్ । అథోపాధయోఽవినాశినస్తదా ప్రత్యక్షాదివిరోధః సర్వదా సంసారిత్వం చ స్యాదిత్యుభయథా మోక్షశాస్త్రవైయర్థ్యమ్ । తస్మాదుపాధ్యధీనత్వేఽఙ్గీకర్తుమశక్యే సుష్ఠైవాభాసత్వస్యాసిద్ధిరితి ।

ఏతదాశఙ్కానివర్తకత్వేన సూత్రావయవమవతారయతి- ఇత్యాశఙ్కేతి ॥

చశబ్దోఽత ఏవ చోపమేతి భిన్నక్రమః । ఏతావదేవ వాక్యమేతదాశఙ్కానిరాసార్థం న పునరిదం సూత్రస్య ప్రతీకగ్రహణమితి ఏవశబ్దః । అన్యథా హి సూర్యకాదివదిత్యస్యావృత్తిరాశఙ్కయేత । యద్వైకవాక్యతానిరాసేన పరకృతస్యాపవ్యాఖ్యానతామాహ, యత ఏవాయమాత్మా చైతన్యస్వరూపో నిర్విశేషో వాఙ్మనసాతీతః పరప్రతిషేధోపదేశ్యోఽత ఏవ చాస్యోపాధినిమిత్తమపారమార్థికీం విశేషవత్తామభిప్రేత్య జలసూర్యకాదివదిత్యుపమోపాదీయతే మోక్షశాస్త్రేష్వితి । యద్యప్యేవమేకవాక్యతాలాభస్తథాఽప్యర్థదోషస్తత్ర తత్ర వ్యుత్పాదిత ఏవ । వతేర్వైయర్థ్యం చ । సూర్యకాదిరిత్యేతావతా పూర్ణత్వాత్ । ఇతిశబ్దాధ్యాహారశ్చైవం న కర్తవ్య ఇతి ।

సూత్రఖణ్డస్య తాత్పర్యమాహ- అన్యేతి ॥

అన్యస్మాత్సూర్యకాదేరాభాసాజ్జీవానాం విశేషితాం విలక్షణతాం అనేన సూత్రఖణ్డేనాహ సూత్రకారః । తదేతత్తాత్పర్యం సూత్రాక్షరైః కతం లభ్యత ఇత్యత (ఏతచ్ఛబ్ద)ఇదంశబ్దపరామృష్యమర్థం తావద్దర్శయతి- యదుక్తమితి ॥

తదధీనత్వం పరమాత్మాధీనత్వమ్ । అశేషతోఽశేషేషు వ్యాపారేషు । సన్ధ్యే సృష్టిరాహ హీత్యాదౌ । సదృశత్వం చ పరమాత్మనా, యదుక్తం పుంస్త్వాదివదిత్యాదౌ కిం

తత్సదృశత్వమ్, చిత్త్వమాత్రమ్ । న చాపరం స్వాతన్త్ర్యాదికం, యేన హేతోర్విరుద్ధతా స్యాదితి భావ: ।

ఇదానీమత ఏవ చోపమేతి వాక్యం యోజయతి- తావన్మాత్రేణ చేతి ॥

తదధీనత్వతత్సదృశత్వమాత్రేణైషాం చిదాత్మనాం రూపం స్వరూపమస్మాభిరాభాస ఇత్యుక్తమ్ । సూర్యకాద్యుపమా చ తావన్మాత్రేణ చోపపత్తేరితి చార్థ: । జీవ ఇతి వక్తవ్యే ఏషాం చిదాత్మనాం రూపమితి వచనం ముక్తేష్విదం ద్వయమస్తీతి దర్శయితుమ్ । అనేన అత ఏవ ప్రకృతాభ్యాం తదధీనత్వతత్సదృశత్వాభ్యామేవ । ఆభాసత్వం సూర్యకాద్యుపమా చోక్తేతి స్వాభిప్రాయప్రకటనం సూత్రాథర్ ఇత్యుక్తం భవతి । ఏవశబ్దవ్యావర్త్యం దర్శయతి- నేతి ॥

ఉపాధ్యధీనత్వతన్నాశనశ్యత్వడత్వాద్యైరపి నేత్యర్థ: । (ఇహ) బహువచనప్రయోగాన్నాశితా భవేదిత్యాపాదనమప్యుపలక్షణం బోద్ధవ్యమ్ ।

నన్వేవం సతి దృష్టాన్తదార్ష్టాన్తికభావో న స్యాత్ । అత్యన్తసామ్యే హి స భవతి । అన్యథా ప్రమేయత్వాదిమాత్రసామ్యస్య సర్వత్ర సమ్భవేన మశకోఽపి మాతఙ్గస్య దృష్టాన్త: స్యాదిత్యత ఆహ- నాతిసామ్యమితి ॥

నిదర్శ్యతే సాధ్యేన సాధనస్య వ్యాప్తిరత్రేతి హి నిదర్శనమ్ । అత: సాధ్యసాధనధర్మసామ్యమేవ దార్ష్టాన్తికేన తత్రాన్వేష్యవ్యమ్ । న త్వతిసామ్యమ్ । తథా సతి సర్వానుమానోచ్ఛేదప్రసఙ్గాత్ । మశకాదేరపి వివక్షితధర్మసామ్యే దృష్టాన్తత్వం నానిష్యమితి ।

నను చిత్త్వమాత్రమిత్యసత్ । ముక్తౌ సుఖాద్యఙ్గీకారవిరోధాదిత్యత ఆహ- కిఞ్చిదితి ॥

అసురాన్విహాయాన్యేషాం జీవానామీశేన కిఞ్చిత్సుఖాదిసాదృశ్యమప్యస్త్యేవ । సుఖాదిసాదృశ్యం విద్యమానమప్యసర్వగామిత్వాన్నోక్తమ్ । చిత్త్వసాదృశ్యం తు సర్వగామిత్వాదుక్తామితి భావ: । నిరవధికసుఖాదివ్యవచ్ఛేదాయ కిఞ్చిదిత్యుక్తమ్ । అన్యథా హి హేతోర్విరుద్ధతా స్యాత్ ।

అయం సముదాయార్థ: । బ్రహ్మాభాసత్వాదితి హేతోర్బ్రహ్మాధీనత్వాత్తత్సదృశత్వాచ్చేత్యర్థో న తు సూర్యకాదివత్ప్రతిబిమ్బత్వాదితి । న చాయమర్థోఽసిద్ధ: । నిపుణతరం ప్రాగుపపాదితత్వాత్ । న చోపాధ్యధీనత్వేన వ్యాప్తో యేన తద్వ్యయావృత్త్యా వ్యావర్తేత । ఉపాధ్యధీనతారహితేష్వపి భావాత్ । నచ భాగాసిద్ధి:(ద్ధ:) । చిదాత్మస్వరూపతయోపపాదితత్వాత్ । నాపి విరుద్ధ: । భిన్నే ష్వేవ భా(ష్వపి భా)వాత్ ।

తథాఽపి బిమ్బప్రతిబిమ్బయోరైక్యాత్సూర్యకాదిదృష్టాన్త: సాధ్యసాధనవికల ఇతి చేన్న । ప్రమాణాభావాత్ । న తావత్ప్రత్యక్షమ్ । తస్య ప్రత్యక్త్వపరక్త్వాదినా భేదగ్రాహిత్వాత్ । ప్రత్యభిజ్ఞానం త్వసిద్ధమేవ । నాప్యనుమానం లిఙ్గాభావాత్ । అత్యన్తసాదృశ్యస్య సవ్యేతరకరాదినా వ్యభిచారాత్ । వైధర్మ్యాభావస్య చాసిద్ధత్వాత్ । క్రియాసామ్యస్య ఛాయాదావనైకాన్త్యాత్ । పృథక్కారణాభావస్య నిత్యేషు వ్యభిచారాత్ । బిమ్బకారణమాత్రజన్యత్వస్య సన్దిగ్ధత్వాత్ । పృథగ్దృష్టకార్యానురోధేన హ్యదృష్టమపి పృథక్కారణం కల్ప్యతే ।

నతు కారణాదర్శనేన దృష్టకార్యాపలాప: । తథా సతి బహువిప్లవాపత్తే: । తత: కారణముపాధిరేవ కల్ప్యతే । ఆగమాస్తు ప్రత్యక్షాదివి(క్షవి)రోధాదుపచరితార్థా ఏవ । యది చ జలాదినా ప్రతిహతా నయనరశ్మయో ముఖమీక్షన్తే తదా శిలాదిప్రతిహతా అపీక్షేరన్ । న చాస్యాం ప్రక్రియాయాం స్వచ్ఛతాయా: కోఽప్యుపయోగోఽస్తీత్యలమ్ । తత్త్వమస్యాదిశ్రుతివిరోధస్తు పరిహరిష్యతే । అతో నిర్దోషమేవాభాసత్వానుమానమితి ।

నను బ్రహ్మాభాసశబ్దో జీవస్య బ్రహ్మాధీనతాం బ్రహ్మసదృశతాం చ కయా వృత్త్యా వక్తి । గౌణ్యేతి చేత్ । ఏవం తర్హ్యస్మదాయత్తే శబ్దప్రయోగేఽవాచకం కిమితి ప్రయోక్ష్యామహ ఇతి ప్రయోజనం వాచ్యమ్ । మైవమ్ । యోగాశ్రయణాదిత్యాహ- తత ఇతి ॥

తేన పరమాత్మనా నిమిత్తేనాభాసతే ప్రతీతో భవతీతి ప్రతీతౌ తదధీనత్వముచ్యతే । తద్వత్ బ్రహ్మవదాభాసత ఇత్యనేన తత్సదృశత్వమ్ । అపి చేతి వ్యాఖ్యానసముచ్చయే । భానం జ్ఞానమ్ । అస్తిత్వం సత్త్వమ్ । అస్తిశబ్దోఽవ్యయమ్ । అస్తి స్వతీతి పాఠాత్ । అపిశబ్దో భానాస్తిత్వయో: సముచ్చయే । చశబ్దో వ్యాఖ్యానసముచ్చయే । ఏవశబ్దస్య తత ఏవేతి సమ్బన్ధ: । ఆ ఇత్యనువాదేన సమన్తాదితి వ్యాఖ్యానమ్ । యత: కారణాత్తత: పరమాత్మన ఏవ జీవస్య భవతస్తత: కారణాదిత్యావృత్త్యా యోజ్యమ్ । భా చ ఆమా చ భాఽఽసే, ఆ సర్వకాలవర్తిన్యౌ భాఽఽసే ఆభాసే, పరమాత్మాధీనే ఆభాసే యస్యాసౌ పరమాత్మాభాస: ।

"పూర్వాన్తవత్స్వర:సన్ధౌ క్వచిదేవ పరాదివత్ I ద్రష్యవ్యో యతిచిన్తాయాం యణాదేశ: పరాదివత్' ఇతి వచనాన్న యతిభఙ్గ: శఙ్కనీయ: I

న జలాయత్తసూర్యాదిప్రతిబిమ్బోపమత్వత ఇతి I సూర్యాదిప్రతిబిమ్బా యథా జలాద్యుపాధ్యాయత్తాస్తథోపాధ్యాయత్తత్వేనాభాసో నేత్యర్థ: I నన్వయమర్థో నోపాధ్యధీనతాద్ర్యైరిత్యనేనైవోక్త: I సత్యమ్ I యదుక్తమిత్యాదినోక్త ఏవార్థస్తత ఆభాసత ఇత్యాదినా ప్రపఞ్చిత ఇత్యదోష: I తథా హి I "రూపమేషాం చిదాత్మనామ్' ఇత్యుక్తస్య తాత్పర్యం సద్రైవేత్యుక్తమ్ I స్యాదేతత్ I సూత్రకారేణ దృష్టాన్తమాత్రముక్తమ్ I తద్బలాత్కశ్చిద్ధేతురధ్యాహర్తవ్య: I న చాభాసత్వమేవేత్యస్తి నియమ: I నాప్యాభాసపదోపాదానే నియామకమస్తి I తస్మాదసఙ్గతమేతత్ I మైవమ్ I ఆభాస ఏవ చేతి సూత్రకారోక్తస్య బ్రహ్మాభాసత్వస్యాత్ర హేతుత్వేన వివక్షితత్వాత్ I బ్రహ్మాంశత్వేనాక్షేపే తదధికరణగతార్థస్యైవ (తు) బుద్ధిసన్నిధానాత్తత్ర కర్తవ్య ఏవాయం చర్చోఽత్ర కృత ఇతి న కశ్చిద్దోష: I

ననూపాధిమత్త్వేనైవ జీవస్య భగవత్ప్రతిబిమ్బత్వమితి సిద్ధాన్త I ఉపాధేరపి నిత్యచేతనత్వేన దోషపరిహార: I యథోక్తమ్ I "ఉపాధేశ్చైవ నిత్యత్వాన్నైవ జీవో వినశ్యతి I స్వరూపత్వాదుపాధేశ్చ న భిన్నోపాధికల్పనా' ఇతి I తత్కథమేతత్ I ఇత్థమ్ I ద్వివిధో హి జీవోపాధి: I అభ్యన్తరో బాహ్యశ్చ I తత్ర స్వరూప(స్వభావ)ప్రతిభాసహేతురాభ్యన్తర: I స్వభావవిపరీతావభాసహేతురన్త:కరణాదిర్బాహ్య: I తదాయత్తత్వాదికం చైతన్యస్య నాస్తీత్యభిప్రేత్యేదముదితమ్ I తదుక్తమ్ I "జీవోపాధిర్ద్విధా ప్రోక్త: స్వరూపం బాహ్య ఏవ చ I బాహ్యోపాధిర్లయం యాతి ముక్తావన్యస్య తు స్థితి:' ఇతి I నిరుపాధిప్రతిబిమ్బవాచోయుక్తరపి బాహ్యోపాధ్యధీనత్వాభావాభిప్రాయేణ నేతవ్యేతి I

సౌత్రశ్చశబ్ద ఆభాసత్వసముచ్చయార్థస్య వ్యాఖ్యాత: I అవధారణాథర్ో వా ప్రతిపత్తవ్య: I ఏవం తర్హి పునరుక్తిదోష: I ఏవశబ్దస్యాప్యవధారణార్థత్వాదిత్యత ఆహ- తదధీనత్వమితి II

ఏవేతిశబ్దస్తదధీనత్వమేవేత్యర్థం, చ(శ్చ)శబ్ద: కిఞ్చిత్సాదృశ్యమేవేత్యర్థమిత్యుభావర్థద్వయం సమ్ప్రకాశయత ఇత్యావృత్త్యా యోజ్యమ్ I యద్వైవేతిశబ్దస్తదధీనత్వమ్, చ: కిఞ్చిత్సాదృశ్యమిత్యుభావర్థద్వయం సమ్ప్రకాశయత: అవధారయత ఇతి వ్యాఖ్యేయమ్ I ఏతదుక్తం భవతి I అత ఇత్యర్థద్వయం హేతుత్వేనోక్తమ్ I ప్రత్యేకం చోపాధ్యధీనత్వాదికం వ్యావర్తనీయమ్ I తదధీనత్వాదేవ తత్సాదృశత్వాదేవేతి I తస్మాదుభావపి సార్థకావితి I

ఏవశబ్దేనైకేనైవశబ్దేనోభయావధారణం ప్రతిషేధతి ।
నన్వేకైకేనైవశబ్దేనార్థద్వయస్యోక్తత్వాదేకేనైవాధారణేనాలమ్ । మైవమ్ । బుద్ధయా
వివిక్తేనార్థద్వయేన సమ్బన్ధాత్ । అథార్థద్వయమేకీకృత్య కస్మాన్నావధార్యతే । అస్త్యత్ర
సూచనీయోఽర్థ: । యద్యత ఏవేత్యేతావదేవోచ్యేత తదేకస్యైవార్థస్యాయం పరామర్శో న
ద్వితయస్య పరామర్శో ద్వితయపరామశర్ిేఽపి మిలితస్య హేతుత్వమితి జ్ఞాయేత ।
అవధారణద్వయప్రయోగే తు తదన్యథాఽనుపపత్త్యా ప్రత్యేకం
హేతుభూతార్థద్వయపరామర్శో విజ్ఞాయతే । తథాచ బాధకస్యానేకత్వేన ప్రాబల్యం
విశేషణకృత్యగవేషణప్రయాసని(రాసోఽపి న స్యా)రసరనం చ లబ్ధం స్యాత్ । తదిదముక్తమ్-
సూత్రగతావితి ॥JOSHI-18

వం చేతనత్వాద్యనుమానస్య బాధకతయోక్తమాభాసత్వానుమానం సమర్థితమ్ । తదిదం
ప్రమాణాన్తరోపలక్షణమిత్యాశయవానాహ- అఖిలేతి ॥

న కేవలమాభాసత్వానుమానేన కిన్త్వఖిలైరపి మానై: । భేదదృష్టయేత్యుక్తే సిద్ధసాధనతా స్యాత్
। పరేణాపి భేదస్యాఙ్గీకృతత్వాత్ । అత "ఏవ'శబ్ద: । స చ సమాసే గుణభూతేనాపి బుద్ధయా
వివిక్తేన భేదశబ్దేన సమ్బధ్యతేఽభేదనిరాసేన భేదస్య దర్శనాదితి । కుత:
ప్రమాణాత్సిద్ధయేత్ । తత్రైక్యబాధకం ప్రత్యక్షం తావ(త్ప్రసిద్ధ)త్సిద్ధమేవ । నాహం సర్వజ్ఞో
నిర్దోష ఇత్యాద్యనుభవాత్ । యథా హి స్తమ్భే కుమ్భతాదాత్మ్యభావ: ప్రత్యక్షస్తథాఽఽత్మని
సార్వజ్ఞాదిలక్షణబ్రహ్మతాదాత్మ్యభావ: సాక్షిణా సిద్ధ ఏవ । తదభ్రాన్తతా చ

ప్రాగేవోపపాదితా । ఆగమాస్తు తత్ర తత్రోదాహృతా ద్రష్టవ్యా: ।

అనుమానాన్తరం (త్వాహ) చాహ- అశేషేతి ॥

ఏతదుక్తం భవతి । జీవబ్రహ్మణీ నాభేదవతీ విరుద్ధధర్మాధికరణాత్ । ఛాయాఽఽతపవత్ । న
చాసిద్ధో హేతు: । సర్వోపేతా చ తద్దర్శనాదితి సర్వశక్తిత్వేన హేతునా
బ్రహ్మణోఽశేషదోషరాహిత్యస్య సమర్థితత్వాత్ । జీవే దు:ఖాదిదోషాణామనుభవసిద్ధత్వాత్ ।
విరుద్ధధర్మాధికరణయోరప్యైక్యే స్తమ్భకుమ్భయోరప్యైక్యం స్యాదితి ।

నన్వస్తు పరమాత్మా సర్వశక్తిరశేషదోషరహితశ్చ । తథాఽప్యుపాధిభిన్నస్తదంశో జీవాస్తన్నిమిత్తదోషవాంశ్చ భవిష్యతి కో విరోధ: । ప్రకారభేదస్య విరోధశాన్తిహేతుత్వాదిత్యత ఆహ- అశేషేతి ॥

యద్యశేషశక్తియుక్త: పరమాత్మాఽఙ్గీకృతస్తదా తస్యోపాధౌ తన్నిమిత్తే చ స్వాతన్త్ర్యాత్కథం తన్నిమిత్తదోషవాన్స్యాత్ ।

అయమభిసన్ధి: । భవతు వాఽనేన ప్రకారభేదేన విరోధశాన్తిర్మా వా భూత్ । ప్రకారభేద ఏవాయమనుపపన్న: । తథాహి । అన్త:కరణాదయుపాధయోఽవిద్యానిమిత్తమిత్తాని చ స్వశక్త్యా పరమాత్మానం విచ్ఛిద్య తదంశస్య జీవస్య దు:ఖాదిదోషాన్కుర్వన్తీతి తావన్న యుజ్యతే । పరమాత్మన: సర్వశక్తిస్వాతన్త్ర్యహానిప్రసఙ్గాత్ । అత: పరమాత్మైవ సర్వశక్తి: స్వాధీనైరేవ త్రై: స్వాత్మానం విచ్ఛిద్య స్వాంశం జీవం దు:ఖాదిదోషయోగినం కరోతీతి మన్తవ్యమ్ । తచ్చాయుక్తతరమ్ । అప్రేక్షావత్త్వప్రసక్తే: । న హి కశ్చిత్ప్రేక్షావానాత్మానమాత్మాధీనైరహికణ్టకాదిభిరపురుషార్థభాజం కుర్వాణో దృష్ట: । నచ తాపసస్యేవాత్మనో దు:ఖోత్పాదనేన పరమాత్మన: కిఞ్చిత్ప్రయోజనమస్తి । పరిపూర్ణత్వాత్ । నచావిద్యాదినోఽనాదితాఽత్ర సమాధానమ్, అనాదినోఽపి తత్ప్రవాహస్య తదధీనత్వాత్ । నచ లీలామాత్రమేతదితి సామ్ప్రతమ్ । స్వాపురుషార్థహేతోర్లీలాయా: ప్రేక్షాపూర్వకారిభిరనుపాదానాత్ । అత: పరమపురుషస్య న కేనాపి ప్రకారేణ దోషసంసర్గో యుజ్యత ఇతి న దోషిణా జీవేన తస్యైక్యం యుక్తమితి ।

జీవబ్రహ్మణోరైక్యేఽపి బ్రహ్మణో జీవగతదు:ఖాద్యనుసన్ధానాభావాన్నోక్తదోషప్రసఙ్గ: । తథా చోక్తేన ప్రకారభేదేన విరోధశాన్తిర్భవిష్యతీతి భావేన శఙ్కతే- అనుసన్ధానేతి ॥

అనుసన్ధానం నామ భోగసమాఖ్యాత: స్వీయతయా దు:ఖాదిసాక్షాత్కారోఽభిమత:। పరిహరతి । ఏకతేతి ।

తత్ తర్హి । జీవస్యేవబ్రహ్మస్వరూపం నిర్దు:ఖత్వాదికం నానుసన్దధ్యాత్త ఇత్యవివాదమ్ । బ్రహ్మాపి చేజ్జీవగతం దు:ఖాదికం నానుసన్దధ్యాత్తదా తయోరేకతా నాస్తీత్యేవోక్తప్రాయం స్యాత్ కథమిత్యత ఆహ- చేతనేతి ॥

చో హేత్వర్థ: । అస్త్వైక్యోఽనుసన్ధానం ప్రమాణమ్ । తత: కిమ్ । ఏకప్రమాణవ్యావృత్తౌ ప్రమేయవ్యావృత్త్యభావాత్ । మా హి భూద్ధూమాభావోఽగ్న్యభావ ఇత్యత ఉక్తమ్- నైవాపరమితి ॥ నన్వస్తి ఘటస్య ఘటేనైక్యం న త్వనుసన్ధానం తత్కథమేతదిత్యత ఉక్తమ్- చేతనేతి ॥

ఏతదుక్తం భవతి । చైతన్యావచ్ఛిన్నమైక్యమనుసన్ధానైకప్రమాణకమ్ । ఆగమాదికం త్వనుసన్ధానే సతి సంవాదితయా ప్రవర్తతే । అత ఏవ హి మమాత్మా భద్రసేన ఇతి వాక్యమనుసన్ధానాభావేన బాధ్యతే । తథా నాయం స ఇత్యాదివాక్యమనుసన్ధానేన । నచ ప్రాగ్భవీయదు:ఖాద్యనుసన్ధానమిదానీం నాస్త్యస్తి చైక్యమితి వ్యభిచార: శఙ్కనీయ: । నహి వయం సదాఽనుసన్ధానం బ్రూమ: । కిన్తు యశ్చేతనో యత్స్వరూపం కదాచిదనుసన్ధత్తే స తేనాభిన్నో యో నానుసన్ధత్తే స తేన నాభిన్న ఇతి । తదేకప్రమాణకస్య తన్నివృత్తౌ నివృత్తిరేవ । యథా రూపగ్రహణనివృత్తౌ చక్షుర్నివృత్తి: । నచ చేతనత్వం శక్యనివర్తనమ్ । ఉభయవాదిసిద్ధత్వాత్ । తస్మాదేకత్రైవ నివర్తత ఇతి ।

ఏతేన చేతనత్వాద్యనుమానస్య సోపాధికత్వం చోక్తం భవతి । అనుసన్ధానం ఖలు చేతనత్వావచ్ఛిన్నస్యైక్యస్య వ్యాపకముపలబ్ధం దేవదత్తాదౌ । అవ్యాపకం చ చేతనత్వాదే: । పక్ష ఏవ తదభావాత్ । తథాచ సులభ: ప్రయోగ: । జీవబ్రహ్మణీ చేతనత్వే సతి పరస్పరైక్యవతీ న భవత: పరస్ప(రస్వరూపాను)రానుసన్ధానరహితత్వాత్సమ్ప్రతిపన్నవదితి । నచ ప్రతిజ్ఞాయాం విశేషణం వ్యర్థమ్ । శబ్దో న స్పర్శవద్విశేషగుణ ఇత్యాదావివ హేతువ్యభిచారపరిహారార్థత్వాత్ ।

శఙ్కతే- అనుసన్ధానేతి ॥

యత: సముదాయైక్యమేవ మయోచ్యతే నాత్యన్తైక్యమ్ । అతశ్చేతనేష్వప్యనుసన్ధానరహితం తద్యుక్తమ్ । అయమభిసన్ధి: । సముదాయైక్యవాదినా హి జీవబ్రహ్మణోర్భేదాభేదౌ స్వీక్రియేతే । తత్రానుసన్ధానాభావో భేదనిమిత్తస్తజ్జ్ఞాపనేనైవ చరితార్థో నాభేదం నివర్తయతి । తన్తుపటాదిషు హి సముదాయైక్యస్థలేషు విరుద్ధధర్మాధ్యాసో భేదజ్ఞాపనమాత్రేణ కృతార్థో నాభేదం బాధతే । అన్యథా తత్రాప్యభేదాఙ్గీకారో దుర్ఘట: స్యాత్ । తస్మాదైక్యం నానుపపన్నమితి । గూఢాభిసన్ధి: సమ్ప్రతిపత్తిముత్తరమాహ- అస్తు తదితి ॥

సర్వథాఽపి పరస్పరస్వరూపానుసన్ధానరహితం జీవబ్రహ్మణోరైక్యం భవన్త్విత్యర్థ: । విప్రతిపన్నార్థాఙ్గీకారే ప్రతిజ్ఞాహానిర్నిగ్రహస్థానం

స్యాదిత్యత ఆహ- నామమాత్రమేవేతి ॥

యతస్తద్దైక్యం నామమాత్రం న వాస్తవం తతస్తదభ్యుపగమో న దూషణమ్ । అయమభిసన్ధి: । తన్తుపటాద్యభేదో న విరుద్ధధర్మాధ్యాసాభావైకప్రమాణక: । ప్రత్యక్షాదినా తదభేదస్య సిద్ధత్వాత్ । తథాచ విరుద్ధధర్మాధ్యాస: కాలాత్యయాపదిష్టత్వభయాదభేదబాధనాన్నివృత్తో భేదసాధనేనైవ కృతీ భవతి । తథా యది చేతనైక్యం నిరవకాశప్రమాణాన్తరగమ్యం స్యాత్తదాఽనుసన్ధానాభావోఽభేదమబాధమానో భేదమాత్రప్రతిపాదనేన చరితార్థ: స్యాత్ । నచైవమ్ । చేతనైక్యస్యానుసన్ధానవ్యాప్యతయోక్తత్వాత్ । వ్యాపకాభావే చ వ్యాప్యనివృత్తేరావశ్యకత్వేనైక్యాభావే పునస్తద్వచనం నిరర్థకమేవేతి ।

భవత్వనుసన్ధానైకప్రమాణకం చేతనైక్యమ్ । అనుసన్ధానం చ కాదాచిత్కమప్యైక్యం సాధయతి । విద్యతే చ ముక్తావనుసన్ధానమిత్యైక్యసిద్ధి: । ముక్తస్వరూపస్య దు:ఖాదిదోషదూరత్వేన ప్రాగుక్తదోషాభావశ్చేత్యత ఆహ- ముక్తావితి ॥

ఇత్యపి వచనం సుదుష్కరం స్యాత్ । ప్రమాణాభావేన సన్దిగ్ధత్వాదితి భావ: । కిఞ్చ ముక్తావనుసన్ధానం భవిష్యతీతి వదతా వక్తవ్యమిదానీం కుతోఽనుసన్ధానం నాస్తీతి । అథ బ్రూయాదవిద్యాకామకర్మాది(నిమిత్త)ప్రతిబన్ధకసద్భావాదితి । తత్ర వక్తవ్యమ్ । ప్రతిబన్ధకసద్భావనిబన్ధన ఏవేదానీమనుసన్ధానాభావో న పునరైక్యాభావనిబన్ధన ఇతి కుత స్తే నిశ్చయ ఇతి । వయం తు వదామ: । ఐక్యాభావనిబన్ధన ఏవాయమిదానీమనుసన్ధానాభావో నాజ్ఞానాదినిమిత్త ఇతి । కుతోఽయం నిశ్చయ ఇతి తత్రాహ- సర్వజ్ఞ ఇతి ॥

యత: సర్వజ్ఞ ఏకతాం నానుసన్ధత్తేఽత: సా ఏకతా నైవేతి సమ్బన్ధ: । ఏతదుక్తం భవతి । యద్యజ్ఞానాదినిబన్ధనోఽయమనుసన్ధానాభావో భవేత్ । భవేత్తదా జీవానామేవ । తేషామేవాజ్ఞానాదిసమ్బన్ధిత్వాత్ । పరమాత్మా త్వనుసన్ధధ్యాదేవ । తస్య సర్వజ్ఞత్వేనాజ్ఞానాద్యభావాత్ । నచాసావనుసన్ధత్తే । యస్మాత్పరమతీతోఽహమిత్యాదివద్వాక్యైర్భేదానుభవస్యైవావగమాత్ । తేన నిశ్చినుమోఽనుసన్ధానాభావో నాజ్ఞానాదిప్రతిబన్ధకనిబన్ధన: । కిన్త్వైక్యాభావనిమిత్త ఏవేతి ।

ఈశ్వర ఏవాసావితి చేత్ । కస్తతోఽన్య: పరమాత్మా ప్రమాణాభావాత్ । కిఞ్చేశ్వరోఽపి సర్వజ్ఞ ఏవేతి కిమనేనేతి । అపి చైక్యే ప్రమాణసిద్ధేఽనుసన్ధానాభావ: ప్రతిబన్ధకనిబన్ధన ఇతి కల్పనోపపద్యతే । నచ తదస్తీత్యుక్తమ్ । నను చ దు:ఖాదికం జీవస్య న చైతన్యస్వరూపానుబన్ధి । కిన్నామ విశిష్యాకారగతమేవ । తత్కథమీశ్వరోఽనుసన్ధీతేతి దు:ఖాద్యననుసన్ధానేఽప్యైక్యం తావదనుసన్దధ్యాదేవేత్యుక్తమ్- ఏకతామితి ॥ అత ఏవ "విభేదజనకేఽజ్ఞానే నాశమాత్యన్తికం గతే । ఆత్మనో బ్రహ్మణా భేదమసన్తం క: కరిష్యతి' ఇత్యాదివాక్యాన్యథా యోజ్యాని । విభేదశబ్దో హి విరోధవాచీ । మిత్రభేద ఇతి యథా । తథాచ జీవస్య పరమాత్మనా విపరీతమతిత్వమజ్ఞాననిబన్ధనమ్ । తదపాయే న భవతీత్యర్థ: ।

పరమాత్మన ఐక్యానుసన్ధానాభావోఽసిద్ధ: । యత ఇదానీమననుసన్దధదపీదమాగామిని కాలేఽనుసన్ధస్యతి । న హి సార్వకాలికమనుసన్ధానమైక్యస్య వ్యాపకమిత్యాశఙ్కతే- పశ్చాదితి ॥

పరమాత్మనో జీవైక్యస్యేతి శేష: । అత్ర ప్రమాణం నాస్తీతి స్ఫుట: పరిహార: । గూఢాభిసన్ధి: పరిహారాన్తరమాహ- మిథ్యేతి ॥

పరమాత్మన ఇతి శేష: । సర్వజ్ఞో హి యదీదానీం జీవైక్యం నానుసన్ధత్తే తదా తదసదేవ స్యాత్సప్తమరసాదివత్ । తథాచాగామిని కాలే తదనుసన్ధాస్యతి చేన్మిథ్యాజ్ఞానీ ప్రసజ్యేతేత్యభిసన్ధి: ।

నన్వవిద్యమానం విద్యమానతయాఽనుసన్దధానో మిథ్యాజ్ఞానీ భవతి । న చైక్యమవిద్యమానమ్ । తత్కథం పరమాత్మనో మిథ్యాజ్ఞానిత్వమిత్యవిదితాభిసన్ధేరాశఙ్కామభిసన్ధిముద్ఘాటయన్పరిహరతి- విద్యమానేతి ॥

యద్యైక్యం విద్యమానం తర్హి తదిదానీమననుసన్దధదసర్వజ్ఞ: స్యాత్ । నచ తద్యుక్తమ్ । అతో నాస్త్యేవ తదితి వాచ్యమ్ । తథాచ తదనుసన్ధాస్యన్కథం మిథ్యాజ్ఞానీ న భవేత్ । ఏతేనేశ్వరస్యేదానీం శరీరసద్భావాదననుసన్ధానమిత్యపి నిరస్తమ్ । సార్వజ్ఞహానిప్రసఙ్గానిస్తారాత్ । ఈశ్వరస్య సాకారతాయా నిత్యత్వేన న భావిన్యప్యనుసన్ధానే ప్రత్యాశా ।

యద్వై(ద్యై)క్యమవిద్యమానమేవ యది వా విద్యమానమేవ తదోక్తదోషద్వయం స్యాత్ । నచైవమ్ । కిన్త్విదానీమసదేవ పశ్చాచ్ఛ్జ్ఞానోత్తరకాలే భవేత్ । తత్రేదానీమసత్త్వాన్న పరమాత్మనస్తదననుసన్ధానే సావర్జ్ఞహాని: । పశ్చాద్భావాచ్చ న తదనుసన్ధానే మిథ్యాజ్ఞానిత్వమితి పరిశిష్యం పక్షం కస్యచిన్మతం వా శఙ్కతే- అసదితి ॥

పరిహరతి- స్యాదితి ॥ తర్హీతి శేష: । న హ్యనాదౌ సంసారే యస్య యేన నైక్యం తత్తేనైకీభూతముపలబ్ధమ్ । నచ తథా భవిష్యతీత్యత్ర ప్రమాణమస్తి । "పరేఽవ్యయే సర్వ ఏకీభవన్తి' "యావన్మోక్షం తు భేద: స్యాజ్జీవస్య పరమస్య చ । తత: పరం న భేదోఽస్తి భేదహేతోరభావత:' ఇత్యాదిశ్రుతిస్మృతీనాం స్థానైక్యాదివిషయత్వేన సావకాశత్వాత్ । అత: సప్తమో రసో భవిష్యతీతివదియం ప్రత్యాశాఽత్యన్తాసమ్భావితవిషయేతి భావ: ।

జీవబ్రహ్మణో: సంసారే భేదాభేదౌ మోక్షే త్వభేద ఏవేతి సంసారే కేవలభేదో ముక్తావత్యన్తాభేద ఇతి

భేదాభేదమతద్వయదోషాతిదేశేనావస్థాద్వయేఽపి భేదాభేదావితి తృతీయమతమపాకరోతి- సముదాయేతి ॥

సదా సముదాయైక్యమితి సమ్బన్ధ: ।
ఏతస్మాత్ప్రమాణశూన్యత్వాదాభాసత్వాదిప్రమాణవిరుద్ధత్వాచ్చ । ఇయాంస్తు విశేష: । అభేదకార్యస్యానుసన్ధానస్య భేద: ప్రతిబన్ధక: । తస్మిన్నపగతే ముక్తావనుసన్ధానం భవిష్యతీత్యస్తి పూర్వయోర్మతయో: ప్రత్యాశా । అత్ర తు సాఽపి నాస్తి । భేదస్య సదాతనత్వాత్ । అనుసన్ధానం చ చేతనైక్యస్య వ్యాపకమిత్యుక్తమ్ । తదిదముక్తం దూరత ఇతి । దేహాద్యేవానుసన్ధానస్య ప్రతిబన్ధకమితి చేన్న । కాయవ్యూహవతాం యూయోగినామనుసన్ధానసద్భావస్య వక్ష్యమాణత్వాత్ ।

యద్యేవం న సకలచేతనసముదాయ: పరమాత్మా తర్హి కియతీ సీమా పరమాత్మత్వస్యేత్యత ఆహ- అత ఇతి ॥

సాధకస్యానుసన్ధానస్య సర్వత్రాభావాద్బాధకస్యాభాసత్వాదేర్భావాదిహ తు తద్భావాభావాభ్యామిత్యర్థ: । అశేషగుణోన్నద్ధత్వం నిర్దోషత్వం చ ప్రత్యేకం

నిర్ధారణహేతుత్వేనోక్తమ్ । స్వమతే బ్రహ్మణ ఈశ్వరాతిరిక్తస్యాభావం సూచయితుం సర్వత్రేశ్వర ఇత్యాద్యుక్తి: । ఇదం హి బ్రహ్మణో లక్షణం శ్రుత్యాదిసిద్ధమితి హిశబ్ద: । తావద్వస్త్వీశ్వరో నామేత్యుక్తే సముదాయైక్యం ప్రతీయతే తన్నిరాకరోతి- తత్రేతి ॥

క్వచిదితి । పరస్పరం పరమాత్మనా చేత్యర్థ: । ఏతేనైతదపి నిరస్తమ్ "ఈశ(శ్వర)రూపేష్వివోదిత:' ఇతి యదుక్తం పూర్వపక్షిణా । తత్కుత ఇత్యత ఆహ- నేహేతి ॥

అనేన "నేహ నానాఽస్తి కిఞ్చన' ఇతి శ్రుతిముపాదత్తే । హరయ ఇతి ॥ "అయం వై హరయ ఇత్యాదికామ్ । అయం హి స ఇతి "అయమేవ స యోఽయమాత్మా' ఇత్యాదికామ్ । పూర్వేణైవాన్వయ: । ఏతాసాం శ్రుతీనామభేదపరత్వాన్న వివక్షితార్థే మానత్వమిత్యాశఙ్కానిరాసాయ మానేనేత్యుక్తమ్ । ఆద్యశ్రుతావీశ్వరరూపేషు భేదనిరాకరణస్య స్పష్యతవాత్తృతీయాయామేవశబ్ద(స్య)శ్రవణాత్తదనుసారేణ ద్వితీయాయామపి వైశబ్దస్యైవార్థత్వోపపత్తేరేతా: శ్రుతయో వివక్షితార్థే మానతామాపద్యన్త ఇతి భావ: ।

చేతనైక్యస్యానుసన్ధానం వ్యాపకమిత్యుక్తం క్వ తదుపలబ్ధమితి చేన్న । దేవదత్తసమ్బన్ధిన: సుఖాదేర్దేవదత్తేనానుసన్ధీయమానత్వాత్ । ఉపాధిభిన్నే నోపలబ్ధమితి చేన్న । హస్తపాదాద్యుపాధిభిన్నేఽపి దర్శనాత్ । విశ్లిష్యోపాధిభిన్నే న దృష్టమితి చేత్తత్రాహ- జీవాంశా ఇతి ॥

జీవానామిన్ద్రాదీనామంశా అర్జునాదయ: । ఏతచ్చ "ఏక ఆత్మన: శరీరే భావాత్' ఇత్యాదిన సమర్థయిష్యతే । చశబ్దేనేశ్వరాంశా: సముచ్చీయన్తే । నచ "(ను)ఆత్మా వై పుత్రనామాసీత్' ఇత్యాదివచనాత్పితాపుత్రయో: సత్యప్యైక్యేఽనుసన్ధానం నాస్తీతి కథం తద్వ్యాపకమిత్యత ఆహ- యదీతి ॥

తర్హ్యనుసన్ధానవన్త ఇతి సమ్బన్ధ: । అయం భావ: । వాస్తవస్యైక్యస్యానుసన్ధానం వ్యాపకమభిమతం న తూపచరితస్య । నచాభిమతస్య వ్యభిచారోఽస్తి । పితాపుత్రైక్యం తూపచరితమేవేతి న తత్ర వ్యభిచారో దోషాయేతి । స్వతో వస్తుత: ।

యద్వా పరమేశ్వరాంశత్వహేతురసిద్ధశ్చేత్త్యాహ- జీవాంశా ఇతి ॥

ఏతదుక్తం భవతి । చైతన్యావచ్ఛిన్నాంశత్వస్యానుసన్ధానం వ్యాపకమర్జునాదిషు దృష్టమ్ । తచ్చ పరమేశ్వరజీవయోర్నాస్తీత్యుపపాదితమ్ । వ్యాపకాభావే చ వ్యాప్యాభావోఽవశ్యమ్భావీ । నచ చైతన్యవ్యావృత్తిర్యుక్తేత్యంశత్వమేవ వ్యావర్తతే । తథాచ ప్రయోగః । జీవేశ్వరౌ న చేతనత్వే సత్యంశాంశినౌ । పరస్పరానుసన్ధానశూన్యత్వాత్ । యథా ఘటపటౌ । యథా చేన్ద్రార్జునావితి । నను పితాపుత్రయోరంశాంశిభావే సత్యప్యనుసన్ధానం నాస్తీతి కథం తత్తస్య వ్యాపకమిత్యత ఆహ- యదీతి ॥ ఏకతా ఏకదేశతారూపాంశతా పితాపుత్రయోరంశాశిభావో నైకదేశతాదిరూప ఇతి భావః । నన్వనుసన్ధానాభావేనాంశత్వవ్యావృత్తావంశాధికరణవిరోధః స్యాత్ । న స్యాత్ । అంశశబ్దో హి తదేకదేశార్థస్తత్సదృశాద్యర్థశ్చ । తత్ర (తచ్చ) ద్వితీయమంశత్వమంశాధికరణప్రతిపాద్యం న నిరాక్రియతే । తస్యానైకాన్త్యప్రసఙ్గేన పరేణ హేతూకర్తుమశక్యత్వాత్ । ఆద్యస్యాసిద్ధివ్యుత్పాదనే న కోఽపి దోషః ।

నన్విన్ద్రదీనామనుసన్ధానసద్భావే కథమిన్ద్రానభిమతం ఖాణ్డవవనదాహాదికమర్జునః కృతత్వాత్ । కథం చేన్ద్రోఽర్జునానభిమతం దహనశమనాదికమ్ । నహి హస్తాదావనుసన్ధానే సతీదం దృష్టమిత్యత ఆహ- అంశిన ఇతి ॥

అత్యల్పస్యాప్యంశినోంశగతాశేషానుసన్ధానం విద్యత ఏవ । తథాఽపి కశ్చిద్విశేషోంఽశానభిమతకరణాదిః శకృతో భవత్ । అంశకీర్త్యాద్యర్థమీశ్వరప్రేరితేనాంశినా క్రియత ఇత్యర్థః । అల్పస్యాపీతి స్వరూపసఙ్కీర్తనమ్ । భువి జాతేనాంశేన చాంశిగతం సుఖదుఃఖాద్యేవానుభూయతే నతు సర్వమ్ । సత్యప్యైక్యే కశ్చిత్సర్వానసుసన్ధానరూపో విశేషస్తు ఈశకృతో భవేత్ । భూమ్యాద్యపకృష్యదేశం గర్భవాసాద్యవస్థాం మానుషాన్నోపభోగాదికం చ నిమిత్తీకృత్యేశ్వరేణ క్రియతే । అతోంఽశస్యాంశనభిమతకరణాదికం యుజ్యతే । న హ్యశేషానుసన్ధానమస్మాభిశ్చేతనైక్యాదేర్వ్యాపకముక్తమ్ । కిన్త్వనుసన్ధానమాత్రమితి భావః ।

నన్వీశ్వరోఽపి కథం స్వానభితం కారయతి । కథం చాభిన్నేఽనుసన్ధానం ప్రతిబధ్నాతీత్యత ఆహ- ఈశస్యేతి ॥

దృశ్యన్తే ఖల్వఘటితం ఘటయన్త్యేశ్వరశక్త్యా ప్రేరితాః కామక్రోధాదిపరవశా ఐహికాముష్మికదుఃఖహేతుం స్వశిరశ్ఛేదం పాతకం చ

కుర్వాణా ఇత్యాశయ: I నన్వేవం తర్హి మయాఽపి శక్యతే వక్తుమ్ I యథాఽజునస్యైక్యే సత్యపీన్ద్రగతాశేషానుసన్ధానమచిన్త్యయా ఈశశక్త్యా ప్రతిబద్ధయతే I తథా జీవపరమాత్మనోరభేదేఽపి తయైవానుసన్ధానప్రతిబన్ధో భవిష్యతి I అపకృష్యదేశాదికమివ దేహాద్యుపాధయో నిమిత్తతామాపత్స్యన్తే I తథా చానుసన్ధానాభావాదైక్యాభావ ఇత్యనుపపన్నమ్ I అనుసన్ధానస్యైక్యవ్యాపకత్వం చాసతి ప్రతిబన్ధ ఇతి కల్ప్యత ఇత్యత ఆహ- సేతి II

సా అఘటితఘటనారూపా I అస్య పరమాత్మన: I భవేదేతద్యది భవన్మతే పరమాత్మనోఽచిన్త్యశక్తిమత్తారూపేశతా భవేత్(స్యాత్) I జీవేనాభిన్నస్య సేశత్రైవానుపపన్నా I కుతస్తయాఽనుసన్ధానప్రతిబన్ధకల్పనాదికమితి I హిశబ్దేన యో జీవేనాభిన్నో నాసావచిన్త్యశక్తిరూపేశతోపేతో యథా దేవదత్త ఇతి వ్యాప్తిం సూచయతి I జీవేనైకీభూతోఽపి పరమాత్మాఽస్త్వీశతోపేత: I కిం విపక్షే బాధకమిత్యత ఆహ- అనీశస్యేతి II

జీవస్తావదనీశ ఇత్యనుభవసిద్ధమ్ I తదభేదే పరమాత్మాఽప్యనీశ ఇత్యుక్తమేవ I తథాచ అనీశస్యేశతాఽస్త్వితి శఙ్కితం స్యాత్ I ఏతచ్చ సర్వప్రమాణైర్విరుద్ధం స్వవ్యాహతం చ I న చైవంవిధమనున్మత్త: శఙ్కతే I శఙ్కాయా ఏవానుదయే కుతో బాధకోపన్యాసావసర ఇత్యేవశబ్ద:(బ్దార్థ:) I

స్యాదేతత్ I సేశతాఽనుపపన్నైవేతి తర్కోఽనుమానం వా I నాద్య: I ఐక్యస్య శ్రుతిసిద్ధత్వేన విపర్యయపర్యవసానానుపపత్తే: I న ద్వితీయ: I జీవైకతాయా భవతామసిద్ధత్వాత్ I యది పదవైయర్థ్యాచ్చేతి I మైవమ్ I యస్య జీవైక్యం సిద్ధం (స్యాత్) తస్యానీశతావిషయస్వార్థానుమానాపాదనస్యాభిమతత్వాత్ I తర్కపక్షేఽపి న దోష: I శ్రుతీనామైక్యపరత్వాభావాదిత్యాశయవానాహ- ఈశత్వేనైవేతి II

త్రైవిధ్యం ఖల్వత్ర సమ్భవతి I కాచిత్ శ్రుతి: ప్రమాణాన్తరేణ ఈశత్వేనైవ విజ్ఞాతం పరమాత్మానముద్దిశ్య అనీశత్వేన ప్రమితానీశత్వజీవభావేన ఆదిశేత్ I కాచిదనీశత్వేన ప్రమితం జీవముద్దిశ్య ఈశత్వేన ప్రమితేశభావపరమాత్మత్వేన ఉపదిశేత్ I కాచిదుభావపి తథా ప్రమితావుద్దిశ్యైక్యముపదిశేదితి I సర్వథాఽప్యజీవ్యవిరోధప్రసఙ్గేన నైక్యే ప్రామాణ్యమశ్నుత ఇతి I యదత్ర వక్తవ్యం తత్ "కథం బ్రహ్మేతి తజ్జ్ఞేయమ్' ఇత్యాదినా వక్ష్యతే I చేచ్ఛ్రుతిరితి ద్వితీయార్ధేఽపి గ్రాహ్యమ్ I ఆదిశేదితి ప్రథమార్ధేఽపి I తృతీయ: ప్రకారోఽప్యధ్యాహార్య: I తర్హీతిపదముపజీవ్యేత్యత: పూర్వమ్ I

నను పరమాత్మనోఽఘటిథఘటనస్వరూపయా శక్త్యైవేశతాఽనీశతయో: (విరుద్ధయోరపి) ఏకత్ర సమావేశో భవిష్యతి । తత్కథముపజీవ్యవిరోధ ఇత్యత ఆహ- అత ఏవేతి ॥

జీవైక్యాదేవేత్యర్థ: । ఈశతా ఉక్తరూపా శక్తి: । కిఞ్చిత్ ఈశతాఽనీశతయోరేకత్రావస్థానమ్ । అస్య చ పరమాత్మనోఽపి । జీవైక్యేనేశతాఽభావానుమానమశక్యమ్ । ఈశతాయా: "పరాఽస్య శక్తి:' ఇత్యాదిశ్రుతిసిద్ధత్వాత్ ।

కిఞ్చ జీవైక్యేఽపి భేదస్య విద్యమానత్వాదీశతోపపద్యత ఇత్యాశఙ్కాం పరిహరన్ తర్హి కియతీ సీమా పరమాత్మశక్త్యాఽఘటితఘటనకల్పనస్యేతి మన్దేన జిజ్ఞాసితే సత్యాహ- ఈశత్వ ఇతి ॥

అత్రానీశభేదేనాఙ్గీకృతేనైవేశత్వం శ్రుత్యా సమ్యక్ ప్రకాశితం భవతీతి వదతా శ్రుతివిరోధ: పరిహృత: । తథాహి । యది జీవపరమాత్మైక్యం తాత్త్వికం తదా నిరవకాశానుమానవిరుద్ధా శ్రుతిరుపచరితార్థా భవన్తీ నేశత్వం వ్యవస్థాపయేదితి సుస్థ: స్వార్థానుమానప్రసఙ్గ ఇతి । సమ్యగనీశభేదేన న తు భేదమాత్రేణేతి వా । తథాచ భేదేనేశతోపపత్స్యత ఇతి నిరస్తమ్ । అనీశతాహేతో: అభేదస్య విద్యమానత్వాత్ । కిమభేదేనానీశతాఽస్తు ఉత భేదేన మా భూదితి సన్దేహానివారణాత్ । అన్యత్ర ఈశ్వరాత్ । అయుక్తం పరస్పరపరిహారేణ వర్తమానమపి యుక్తం భవతి । ఈశ్వర ఇతి శేష: । తద్బలాత్ ఈశత్వబలాత్ । దృష్టమితి అత్రాపి సమ్బధ్యతే । అత: పరమేశ్వరాత్ । ఈశేనేతి భావప్రధానో నిర్దేశ: । కల్ప్యతే యుక్తతయేతి శేష: । ఉక్తస్యాపవాద: శ్రుతీతి । ఆభాసత్వం చ వస్తువృత్తశపేక్షయా । హీతి తత్రోపపత్తి: ।

అయమర్థ: । యత్క్వచిద్విరుద్ధమివ ప్రతీయమానమపీశ్వరే తదితరత్ర వా ప్రమాణసిద్ధమీశ్వరైశ్వర్యవిరోధి చ న భవతి । యథాఽణుత్వమహత్త్వయౌగపద్యాది, యథా వాఽర్జునాదీనామశేషానుసన్ధానాభావ: । తత్సర్వమీశ్వరైశ్వర్యబలేన ఘటత ఇత్యఙ్గీకార్యమ్ । నతు నిరాకార్యమ్ । యత్పునరప్రమితం తదీశ్వరైశ్వర్యావిరుద్ధమపి న కల్పనీయమ్ । శశవిషాణాదికల్పనాపత్తే: । యచ్చ ప్రమితమపి ఈశ్వరైశ్వర్యవిరోధి తన్న కల్పనీయమేవ । కల్పకవిఘాతకత్వమ్ । కిన్తు తస్య ప్రమాణస్య యథాయోగమాభాసత్వం వణర్నీయమ్ । యథా ప్రకృతమితి ।

"అనీశస్యేశతేత్యేవ విరుద్ధం సర్వమానత:' ఇత్యుక్తమ్ । తదుపపాదయితుం స్మృతిమేవ పఠతి- ఈశ ఇతి ॥

ద్వివిధో హి ప్రతిజ్ఞావిరోధ: । ప్రమాణస్వవాక్యవిరోధభేదాత్ । తత్రేశోఽనీశో దు:ఖీ ముక్త ఇతి స్వవాక్యవిరోధస్యోదాహరణద్వయమ్ ।

జగన్మిథ్యా భిదా న హీతి ప్రమాణవిరోధస్య । యద్వేశోఽనీశో దు:ఖీ ముక్త ఇతి స్వవాక్యవిరోధోదాహరణే । జగన్మిథ్యేతి స్వన్యాయవిరోధస్య । జగతో మిథ్యాత్వే తన్న్యాయేన మిథ్యాత్వస్యాపి మిథ్యాత్వాపత్త్యా సత్యత్వప్రసఙ్గాత్ । భిదా న హీతి స్వక్రియావిరోధస్య । అనయా హి ప్రతిజ్ఞాక్రియయా సాధ్యధర్మధర్మిణోర్భేదస్తావత్ప్రాప్యత ఇతి । సర్వదోషేష్వధికాధికోఽత్యన్తాధిక: । స్మృత్యుదాహరణస్య సాధ్యమాహ- అతిహేయమితి ॥

ఇదమ్ ఈశస్యానీశత్వమ్ । ఈశత్వేనేశభేదేనేత్యాదినోక్తేఽర్థే స్మృతిమప్యాహ- నాయుక్తమితి ॥

యస్మాన్నాయుక్తమీశతు: కిఞ్చిదిత్యాది తస్మాదీత్వస్యావిరోధేనేత్యాది । సిద్ధమీశత్వం యస్యాసౌ తథోక్త: । తేనేశేన సంయోజ్జయేత్ । ఈశ్వరేఽస్తీతి జానీయాత్ । అపిపదాదన్యేనాపి । సిద్ధేనేశత్వేన నిమిత్తేనేతి వా । స్మృత్యుదాహరణస్య ప్రయోజనమాహ- అత ఇతి ॥

తస్మాదత్యన్తభిన్న ఏవ బ్రహ్మణా జీవ ఇతి స్థితమ్ ।

॥ ఇతి శ్రీమన్న్యాయసుధాయాం ఉపమాధికరణమ్ ॥

॥ అథ శ్రీమన్న్యాయసుధాయాం అరూపాధికరణమ్ ॥

॥ ఓం అరూపవదేవ హి తత్ప్రధానత్వాత్ ఓం ॥ అత్రాధికరణే ప్రథమసూత్రేణ బ్రహ్మణో రూపరాహిత్యముపపాద్య ప్రకాశవచ్చావైయర్థ్యమితి (ద్వితీయ)సూత్రేణ రూపవత్త్వవిషయాణాం శ్రుతీనాం వైయర్థ్యమాశఙ్కయ విలక్షణరూపవత్త్వాఙ్గీకారేణ పరిహృతమ్ । విలక్షణరూపవత్త్వం చ, "ఆహ చ తన్మాత్రమ్' "దర్శయతి చాథోఽపి స్మర్యతే'

ఇతి సూత్రద్వయేన సమర్థితమితి భాష్యేణ ప్రతీయతే । తదనుపపన్నమ్ । అన్తతో రూపవత్త్వాఙ్గీకారేఽరూపవదేవ హి తదిత్యస్యావక్తవ్యత్వాపాతాత్ । ప్రయోజనాభావాచ్చాస్య విచారస్యేత్యతశ్చతు:సూత్ర్యాస్తాత్పర్యమాహ- స చేతి ॥

స పరమాత్మా । ప్రకృతిశబ్దోఽన్యేషామపి తత్త్వానాముపలక్షక: । అప్రాకృతరూపత్వాత్ । ప్రాకృతరూపరహితత్వాత్ । గుణాత్మకమిత్యుక్తే సత్త్వాదీనాం ప్రతీతి: స్యాత్ । తన్నిరాసార్థం స్వశబ్ద: । యే పరమాత్మన: స్వరూపభూతా గుణా ఆనన్దాద్యాస్తదాత్మకమితి । రూపశబ్దేన చ శుక్లాదిగుణప్రతీతి: స్యాత్ । అత: శిర:పాణీతి వివరణం కృతమ్ । అతో రూపవాంశ్చేతి శేష: । విచారప్రయోజనం దర్శయతి- అత ఇతి ॥

అనిత్యతా జన్మమరణవత్తా । నాపి సౌన్దర్యాద్యభావ ఇతి చ ద్రష్యవ్యమ్ । తథాచ తస్మిన్నుక్తిరుపపన్నేతి శేష: ।

యద్యపి పరమాత్మనో రూపం కథం తర్హి తస్య ప్రసిద్ధవైలక్షణ్యమాత్రేణారూపత్వవ్యవహార ఇత్యాశఙ్కాపరిహారార్థత్వేన ప్రకాశవదితి సూత్రావయవో భాష్యే వ్యాఖ్యాత: । ఇదానీం యదీశ్వరరూపం లోకవిలక్షణం తదా తత్ర రూపశబ్ద(ప్ర)వృత్తిర్దుర్ఘటా స్యాత్ । సమ్బన్ధగ్రహణానుపపత్తే: । తథాచ రూపవత్త్వశ్రుతీనాం వైయర్థ్యం దుష్పరిహరమిత్యాశఙ్కాపరిహారార్థత్వేనాపి వ్యాచష్టే- యథా హీతి ॥

తైజసస్యైవ ప్రకాశస్యేత్యేతత్తైజస ఏవ హి సౌరాదిరాలోక: ప్రకాశశబ్దవాచ్య: ప్రసిద్ధస్తస్యేతి వ్యాఖ్యేయమ్ । ఉజ్ఝితావపి పరమేశ్వరస్య తత్త్వాభావేఽపీతి యావత్ । ఆత్మైవాస్య జ్యోతిర్భవతి ఇతి శ్రుతిర్జీవస్యేశం ప్రకాశమాహేత్యర్థ: । తథా లోకవిలక్షణేఽపి భగవద్రూపే రూపశబ్దప్రవృత్తిర్యుక్తేతి శేష: । ఉపపత్తిస్తు "పరమతే' ఇత్యత్ర వక్ష్యమాణాఽత్రా(ప్య)నుసన్ధేయేతి ।

నన్వేతదధికరణం "అత ఏవ చ(చోపమా)' ఇతి సూత్రాత్పూర్వమ్ । తత్కథం పశ్చాద్వ్యాఖ్యానమ్ । ఉచ్యతే । అత ఏవే(చే)తి సూత్రం "న స్థానతోఽపి' ఇత్యధికరణేన సఙ్గతమితి జ్ఞాపనాయ క్రమభేద: । తత్సిద్ధా(మ)ర్థముపజీవ్య పూర్వపక్షోత్థానాత్ । తథాచ భాష్యమ్ "యస్మాదేవమ్' ఇత్యాది । అత్రాపి "ఈశరూపేషు' ఇత్యాది । అథ తదనన్తరమేవ కిన్న కృతమరూపవత్త్వాధికరణార్థస్యాత ఏవ చేతి సూత్రార్థం ప్రతి హేతుత్వేనోపోద్ఘాతలక్షణయా

సఙ్గత్యా వర్ణితస్యావ్యవధాయకత్వాత్ । హేతుత్వమపి ప్రపఞ్చయితుమాచార్యేణ "స చాప్రకృతరూపత్వాదితి చశబ్దో నిబద్ధ: । కాలత్రయేఽప్యశరీరాత్పరమాత్మనో జీవస్యాత్యన్తాభేద ఏవ హ్యుపపన్న ఇతి ।

॥ ఇతి అరూపాధికరణమ్ ॥

॥ అథ వృద్ధిహ్రాసాధికరణమ్ ॥

॥ ఓం వృద్ధిహ్రాసభాక్త్వమన్తర్భావాదుభయసామఞ్జస్యాదేవమ్ ఓం ॥ యదర్థం భగవన్మహిమాఽత్రోచ్యతే సా భక్తి: పురుషేషు తారతమ్యేన తిష్ఠతీత్యేతదిహోపపాద్యతే । తథాహి । అస్తి భక్తేర్వృద్ధిహ్రాసభాక్త్వ(మితి)మ్ ।

॥ ఇతి వృద్ధిహ్రాసాధికరణమ్ ॥

॥ అథ స్థానవిశేషాధికరణమ్ ॥

॥ ఓం స్థాననిశేషాత్ప్రకాశాదివత్ ఓం ॥ (ఓం ఉపపత్తేశ్చ ఓం) ॥ యద్యప్యేతదధికరణం పరమత ఇత్యతోఽనన్తరమ్ । తథాఽపి తేనేవానేనాపి సఙ్గతిరస్య । అనేన విషయోపక్షేపాత్తేన పూర్వపక్షోపపత్తిదర్శనాత్ । యద్వాఽనేన పూర్వపక్షయుక్త్యుత్థానాత్తేన విషయోపక్షేపాత్ । తథాహి । న బ్రహ్మాదీనామానన్దస్య తారతమ్యముపపద్యతే । భగవదానన్దప్రతిబిమ్బత్వాభ్యుపగమాత్ । బిమ్బే చ

తారతమ్యాభావస్య న స్థానతోఽపీత్యుక్తత్వాత్ । అన్యథాఽఽకస్మికత్వప్రసఙ్గాదితి । యద్వా న బ్రహ్మ(ద్యా)దీనామానన్దో భగవదానన్దప్రతిబిమ్బ: । పరస్పరం విభిన్న(చిత్ర)త్వాత్ । బిమ్బాభిమతే చ వైచిత్ర్యాభావాదితి । అతోఽత్రేదం విశదయతి- ప్రతిబిమ్బవదితి ॥

యద్యప్యేషాం బ్రహ్మాదీనామానన్ద: ప్రతిబిమ్బవత్ । ప్రసిద్ధప్రతిబిమ్బైస్తుల్యం వర్తతే । భగవదానన్దప్రతిబిమ్బో భవతీతి యావత్ । తథాఽపి పరస్పరం విచిత్రో భవతీతి శేష: । కథమ్

। అన్యేషాం సాధనభూతానాముపాధిగుణానాం భక్త్యాదీనాం వైచిత్ర్యానతిక్రమేణ । తత్ర దృష్టాన్త: ప్రతిబిమ్బవదితి । యథా సూర్యాదిప్రతిబిమ్బానాం సూర్యకాన్తజలాదిగతాయాం సూర్యాదిబిమ్బవైచిత్ర్యాభావేఽపి సూర్యకాన్తాదిస్థానగుణవైచిత్ర్యాద్వైచిత్ర్యం తథేత్యర్థ: ।

వైచిత్ర్యే హేత్వన్తరమాహ- నారాయణేతి ॥

బిమ్బశక్త్యా చ విచిత్ర ఇత్యర్థ: । స్థానగుణస్య బిమ్బసామర్థ్యస్య చ ప్రయోజకత్వం న్యాయవివరణే వ్యుత్పాదితమ్ అనేనోపపత్తేశ్చేతి సూత్రం వ్యాఖ్యాతం భవతి । బిమ్బప్రతిబిమ్బయోరైక్యం కేచిదిచ్ఛన్తి । అత: ప్రతిబిమ్బత్వం వ్యాఖ్యా(తం)తి నారాయణేతి । గుణ ఆనన్ద: । చశబ్దేన తత్సదృశశ్చేతి గ్రాహ్యమ్ । బిమ్బాభిన్న ఏవ కిన్న భవతీత్యత ఆహ- అత్యల్ప ఇతి ॥

చో హేతౌ । యస్మాత్తదపేక్షయాఽత్యల్పస్తస్మాత్సతతం భిన్న ఇతి । తదపేక్షయాఽత్యల్పత్వం కుత ఇత్యాకాఙ్క్షాం పరిహరన్నత్ర శ్రుతిమాహ- అన్యదితి ॥

అన్య ఆనన్ద: పరస్య జీవానాం చేతి సమ్బన్ధ: । ఏవమీశతేత్యపి యోజ్యమ్ । ముఖ్యేశతేత్యుపలక్షణయా హేతుమాహ । ఇతి శ్రుతేరితి పూర్వేణ సమ్బన్ధ: ।

॥ ఇతి స్థానవిశేషాధికరణమ్ ॥ JOSHI-19

। అథ శ్రీమన్న్యాయసుధాయాం పాలకత్వాధికరణమ్ ॥

॥ ఓం ప్రకృతైతావత్త్వం హి ప్రతిషేధతి తతో బ్రవీతి చ భూయ: ఓం ॥ అత్ర పూవర్పక్షప్రదర్శనపరం భాష్యం "సృష్టిసంహారకర్తృత్వమేవాస్య న పాలకత్వమ్ । స్వత: సిద్ధేరితి । తదయుక్తమ్ । సృష్టిసంహారకర్తృత్వాభ్యుపగమస్య వ్యర్థత్వాత్ । స్వత: సిద్ధేరిత్యత్రాస్యేత్యప్రతీతేశ్చ । స్థితేరిత్యధ్యాహారేఽపి స్వభావవాదాశ్రయణస్య సృష్టిసంహారయోరపి సామ్యేన తత్కర్తృత్వాభ్యుపగమానుపపత్తేరిత్యత: పూర్వపక్షం విశదయతి- సృష్టీతి ॥

ఇతి ఈరితే సిద్ధాన్తినాఽభ్యుపగతే సతి । తతశ్చాయమర్థః । ఈశ్వరస్య పాలకత్వం నోపపద్యతే స్థితేస్తత్ప్రయోజనత్వాత్ । తస్యాశ్చ స్వభావసిద్ధత్వేనేశ్వరానపేక్షత్వాత్ । ఈశ్వర ఏవ హి విశ్వస్య సృష్టిసంహారయోః కర్తా నాన్య ఇత్యభ్యుపగతమ్ । తథాచ సృష్ట్వా యావన్న సంహరేత్తావత్స్థితిః స్వభావసిద్ధైవ న పరవ్యాపారమపేక్షతే । యది ఖలు సృష్టిసంహారయోః కతర్ాఽన్యః స్యాత్తదోదాసీనస్య తస్య సృష్ట్యై ప్రేరణాద్యర్థం సంహారే ప్రవృత్తస్య నివారణార్థం చ స్థితావీశ్వరాపేక్షా సమ్భవేత్ । నచ తదస్తి । అతః సంహారోదాసీనత్వాతిరిక్తం పాలకత్వం నోపపద్యత ఇత్యేవమత్ర పూర్వపక్ష ఇతి ।

ఏవం తర్హి సిద్ధాన్తో న యుక్తః । స్వభావత్వయుక్తేరపరిహృతత్వాదిత్యతః సూత్రాభిప్రాయమాహ- ఇతి నేతి ॥

పరానపేక్షతయా ప్రతీయమానం స్వరూపం ధర్మో వా స్వభావ ఇత్యుచ్యతే । స సర్వేషాం పదార్థానామ్ । (స) సర్వోఽపీశాయత్త ఏవ । అన్యథా తేషాం స్వాతన్త్ర్యప్రసఙ్గేనాస్యేశత్వానుపపత్తేః । సర్వం ఖల్విత్యాదిశ్రుతివిరోధాపత్తేశ్చ । అన్నదానాదౌ వ్యాపారశ్చ స్ఫుట ఏవేతి ।

॥ ఇతి పాలకత్వాధికరణమ్ ।

॥ అథ అవ్యక్తాధికరణమ్ ॥

॥ ఓం తదవ్యక్తమాహ హి ఓం ॥ అత్ర పరమాత్మనోఽవ్యక్తత్వమాదౌ విస్తరేణ సమర్థితమ్ । తతస్తర్హి భక్త్యాదిసాధనవైయర్థ్యమిత్యాశఙ్కయ "ప్రకాశశ్చ కర్మణ్యభాసాత్' ఇతి దృశ్యత్వం చోక్తమ్ । తదేతదుభయం విరుద్ధమిత్యాశఙ్కయ అతోఽనన్తేన తథా హి లిఙ్గమితి సూత్రితమ్ । అత్ర విరోధశాన్తిర్న స్ఫుటా ప్రతీయత ఇత్యతస్తస్య తాత్పర్యమాహ- అవ్యక్తోఽపీతి ॥

॥ ఇతి అవ్యక్తాధికరణమ్ ॥

॥ అథ ఉభయవ్యపదేశాధికరణమ్ ॥

॥ ఓం ఉభయవ్యపదేశాత్త్వహికుణ్డలవత్ ఓం ॥ యదీశ్వరస్య గుణక్రియాదయో ధమర్ాస్తతో భిన్నాస్తదా సమవాయస్య నిరాకృతత్వాత్తద్వత్త్వమనుపపన్నమ్ । యది చాభిన్నాస్తదా జ్ఞానాదిమత్త్వమానన్దాదిభోక్తృత్వమిత్యాద్యయుక్తమిత్యుభయథా తత్ర భక్త్యనుపపత్తిరితి పూర్వపక్షప్రాప్తావిదమారభ్యతే । తత్ర హేతుదృష్టాన్తావేవ సూచితౌ । నతు పక్షపరిగ్రహరూపా ప్రతిజ్ఞా । అధ్యాహారోఽపి హేతుదృష్టాన్తబలేన భేదాభేదపక్షపరిగ్రహస్యేతి ప్రతిభాతి । అత: ప్రతిజ్ఞాం దర్శయతి- తదభిన్నా ఇతి ॥

నిత్యశబ్దో నియమార్థ: । పారమేశ్వరా: సర్వే గుణా ధర్మా నిత్యం తదభిన్నాస్తేనాత్యన్తాభిన్నస్తథాఽపి విశేషశక్త్యా గుణగుణ్యాదిభావేన స్థితా: ।

స్యాదేతత్ । పరిమాణాదీనాం యావద్ద్రవ్యభావినాం భవతు నామ భగవతాఽత్యన్తాభేద: । క్రియాణాం (జ్ఞానాది)గుణానాం చాస్రాక్షీత్స్రుజతి స్రక్ష్యతి వ్యజ్ఞాసీజ్జానాతి జ్ఞాస్యతీత్యాది శ్రౌతవ్యవహారైరనిత్యతయాఽవగతానాం తు న యుజ్యత ఇత్యత ఆహ- విశేషాత్మతయేతి ॥

తేషాం పరమేశ్వరసమ్బన్ధిన్యాం క్రియాదీనాం ధర్మాణాం నిత్యశక్త్యాత్మనా నిత్యం స్థితేస్తథా విశేషాత్మతయా వ్యక్తిరూపేణ వ్యవహారవిషయతోపపత్తేర్నానిత్యతేతి యోజనా । ప్రపఞ్చస్తు ప్రాగేవ కృత: । నను చ క్రియాదీనాం యా వ్యక్తతా సా తావదనిత్యైవ । అన్యథోక్తవ్యవహారాణాం నిరాలమ్బనత్వాపాతాత్ । తతస్తస్యా భగవద్ధర్మభూతాయా అపి నాత్యన్తాభేదోపపత్తిరిత్యత ఆహ- న విశేషేతి ॥

ఇయం వ్యవహారాలమ్బనత్వేనోక్తా । కుత ఇత్యత ఆహ- శక్తీతి ॥

యద్యస్మాత్సా విశేషత్మతా శక్తిరూపతైవ । శక్తిశ్చ నిత్యేత్యుక్తం తస్మాదిత్యర్థ: । నన్వేవం తర్హి శక్తిర్వ్యక్తిరిత వ్యవహారవిశేషో న స్యాత్ । ఉక్తవ్యవహారాణాం నిరాలమ్బనత్వం చ న పరిహృతం స్యాదిత్యత ఆహ- సవిశేషేతి ॥

నేయం వ్యక్తి: శక్త్యా నిర్విశేషాభిన్నా । యేనోక్తదోష: స్యాత్ । కిన్తు సవిశేషాభిన్నైవ । యద్యయం సర్వనిర్వాహహేతుర్విశేషో భగవతో భిన్నస్తదా సర్వేషాం తద్ధర్మాణాం తేనాత్యన్తాభేద ఇతి ప్రతిజ్ఞా భజ్యేత । అభిన్నశ్చేద్విశేషతా తస్య న స్యాత్ । స్వరుపమాత్రపర్యవసానేన సోఽపి న స్యాదిత్యత ఆహ- విశేష ఇతి ॥

చోఽవధారణే । అయం విశేషోఽపి భగవతా నైవ భిన్న స్తేన న ప్రతిజ్ఞాహాని: । తథాఽపి తస్య విశేషతా స్యాత్ । కథమ్ । న హ్యయమభిన్నో భవన్నిర్విశేష: । ఏవం తర్హి విశేషపరమ్పరయాఽనవస్థా స్యాత్ । న స్యాత్ । కుత: విశేషస్య స్వనిర్వాహకతాహేతోరితి ।

ఏవం ప్రతిజ్ఞా దర్శితా । తత్ర బాధకాని పరిహృతాని । అత్ర చోక్త్వా । స్యాదేవమ్ । యద్యేతేష్వర్థేషు ప్రమాణం స్యాత్ । నచ తత్పశ్యామ ఇత్యత: సౌత్రముభయవ్యపదేశాదితి హేతుం వ్యాచష్టే- విశేషత్వేనేతి ॥

అఖిలై: ఉభయవిధై: ప్రమాణై: వేదవాక్యైర్జ్ఞానాదిధర్మాణాం భగవద్విశేషత్వేనాపిశబ్దాత్తదభిన్నత్వేన చ విజ్ఞాతేర్విజ్ఞానాదిత్యర్థ: । నను విజ్ఞాతేరితి కథమ్ । "ఆతశ్చోపసర్గే' ఇత్యజ: క్తిన్బాధకత్వాత్ । "క్తిన్నాబాదిభ్యశ్చ' ఇతి వచనాద్భవిష్యతి । ఏతదేవ వివృణోతి- ససర్జేతి ॥

"స ఇదం సర్వమసృజతే' ఇత్యాదిశ్రుతిం ససర్జేత్యనేనోపాదత్తే । తత్తదత్తుమధ్రియతే' ఇత్యాదికాం సఞ్జహారేత్యనేన, స ఆనన్దాది: స: పరమాత్మైవేత్యనేన "ఆనన్దో బ్రహ్మ' ఇత్యాదిశ్రుతిమ్ ।

తదయమర్థ: । "స ఇదం సర్వమసృజత, ఉక్షా స ద్యావాపృథివీ బిభర్తి, తత్తదత్తుమధ్రియత, స ఐక్షత సోఽకామయత, ఆనన్దమ్ బ్రహ్మణో విద్వాన్' ఇత్యాదిశ్రుత్యా సర్జనాదికం బ్రహ్మణో విశేషోఽతిశయో న బ్రహ్మమాత్రమిత్యవగమ్యతే । తన్మాత్రత్వే క్రియాకర్తృభావాదేరనుపపత్తే: । "ఆనన్దో బ్రహ్మేతి వ్యజానాత్ । సత్యం జ్ఞానమనన్తం బ్రహ్మ ఏకధైవానుద్రష్టవ్యమ్' ఇత్యాదిశ్రుత్యైవ తస్య తేనాభేదశ్చావగమ్యతే । తదేవముభయవ్యపదేశాన్యథాఽనుపపత్త్యా సకలమిదం కల్ప్యతే । సర్వేషాం బ్రహ్మధర్మాణాం బ్రహ్మణా సవిశేషోఽత్యన్తాభేద: । క్రియాదీనాం నిత్యతా శక్తివ్యక్తిరూపతా వ్యక్తిరూపస్యాపి నిత్యతా శక్తిరూపపాభిన్నతా సవిశేషతా విశేషస్యాప్యభేద: స్వనిర్వాహకతా చేతి । న హ్యేతేష్వర్థేష్వన్యతమస్యాప్యకల్పనాయాముదాహృతోభయవ్యపదేశవిరోధశాన్తిర్భవతీతి । ఏతదేవ ప్రపఞ్చయితుం "నిదర్శనమాత్రేణ' ఇత్యత: ప్రాక్తనో గ్రన్థసన్దర్భ: ।

అథ మతమ్ । భేద ఏవ బ్రహ్మధర్మాణాం బ్రహ్మణాఽస్తు । సమవాయేన విశేషణవిశేష్యభావో భవిష్యతి । సమవాయదూషణాని చ శ్రుతివిరోధేనాభాసతాం యాస్యన్తి । సమవాయాభావేఽపి వా ధర్మధర్మిణోరేవ స కోఽపి మహిమా కల్ప్యతే । నచాభేదశ్రుతివిరోధః । అనాగన్తకత్వేనోపచారోపపత్తేః । అతః కిమభేదమాదాయ విశేషాద్యఙ్గీకారేణేతి । అపర ఆహ అఖణ్డమేవ బ్రహ్మ న తు తత్ర కశ్చిద్విశేషః । న చాపరశ్రుతివిరోధః । క్రియాదివిషయాణాం సగుణవిషయత్వాత్ । తస్య చ మాయామయత్వేనావిచారితరమణీయత్వాత్ । ఆనన్దం ఇత్యాదీనాం చ రాహోః శిర ఇత్యాదివదుపచరితత్వోపపత్తేరితి । అన్యస్త్వాహ భేదాభేదాభ్యామేవోభయవ్యపదేశసామఞ్జస్యోపపత్తేః కిమనయా సవిశేషాభేదకల్పనయేతి ।

మైవమ్ । త్రిభిరప్యేతైరన్తతోఽభిన్నే విశేషస్యాఙ్గీకతర్వ్యత్వాత్ । తతో వరమాదిత ఏవ తదఙ్గీకరణమిత్యాశయవాన్భేదవాదినం తావద్విశేషమఙ్గీకారయితుమాహ- భేద ఇతి ॥

విశేషస్య జ్ఞానాదేర్బ్రహ్మధర్మస్య, యది బ్రహ్మణో భేదోఽఙ్గీక్రియతే తదా పృచ్ఛామః । స భేదో, భేదినా బ్రహ్మణా జ్ఞానాదినా చ సహ, కథం కిం ప్రకారః, ప్రతిపత్తవ్యః । కిం భిన్నః కింవాఽభిన్న ఇతి । ఆద్యే దోషమాహ- భిన్నశ్చేదితి ॥

యది భేదో భేదిభ్యాం భిన్నస్తదా సోఽపి భేదస్తథేత్యనవస్థా స్యాత్ । విశేషణవిశేష్యభావాదిప్రతిపత్తయే ఖలు ధర్మధర్మిణోర్భేదోఽభ్యుపగమ్యతే । స చ ప్రతీయమాన ఏవ తద్ధేతుః । తత్రప్రతీతిశ్చ విశేషణాదిభావేనైవేత్యుత్తరోత్తరభేదప్రతీతిరవశ్యమపేక్షితైవేతి సుస్థాఽనవస్థా ।

అభిన్నత్వేఽపి వక్తవ్యం సవిశేషాభిన్న ఉత నిర్విశేషాభిన్న ఇతి ।

ప్రథమే దోషమాహ- అభిన్నశ్చేదితి ॥

పురా న కిమితి । ధమర్ిణాం ధర్మిణా సవిశేషాభేదః కిన్నాఙ్గీక్రియతేఽఙ్గీకార్య ఏవేత్యర్థః । భేద ఇవ వినాఽపి భేదేన విశేషైణైవోపపత్తావపి వృథా పరమ్పరాకల్పనాయాం గౌరవం స్యాత్తతో ధర్మాణామేవ సవిశేషాభేదాఙ్గీకారః శ్రేయానితి భావః । అస్త్వేవమిత్యత ఆహ- విశేష ఇతి ॥ విశేషో ధర్మోభిన్న ఇత్యేవ తావత్ । తేన భేదవాదినా నాభ్యుపగమ్యతే । దూరే సవిశేషత్వమిత్యతోఽపసిద్ధాన్తః స్యాత్ । సమీహితం చ నః (న) సిద్ధయేదిత్యాశయః ।

ద్వితీయం దూషయతి- అభిన్న ఇతి ॥

భేదో యది భేదిభ్యామభిన్నో నిర్విశేషశ్చ స్యాత్తదా తస్య తద్భేదతా తయోరయం భేద ఇత్యేవమ్భావ: కుతో న కుతోఽపి । తదీయతాయా భేదేన విశేషణ వా వినాఽనుపపత్తే: । తన్మాత్రత్వే చ ధర్మధర్మిణావేవ స్తో న భేద ఇతి స్యాత్ । తథా చ ధర్మధర్మిణావిత్యపి న స్యాత్ । భేద ఏవాస్తి న ధర్మధర్మిణావితి వా భవేత్ । తతశ్చ భేదోఽపి న స్యాదితి ।

భేదస్య భేదిస్వరూపత్వమఙ్గీకృత్య విశేషమనఙ్గీకుర్వాణం ప్రతి దూషణాన్తరమాహ- అనేనేతి ॥

భిన్నోఽయం ఘట ఇతి స భేద ఏవ విశేషతో విశేషణత్వేన దృశ్యతే న తు ఘట:, కిన్తు విశేష్యత్వేన । తథాఽనేనానేన । వ్యత్యయో బహులమితి పఞ్చమ్యర్థే తృతీయా । సహయోగే వా । పటాద్భిన్నస్తమ్భాద్భిన్నో ఘట ఇత్యేష భేద ఏవ సవిశేష: ప్రతియోగివిశేషసాహిత్యేన దృశ్యతే । తథాఽయం పదార్థోఽనేన వక్రత్వేనానేన కోటరవత్త్వేన పురుషాద్భిన్న ఇతి స ఏష భేద ఏవ విశేషతో వ్యావర్తకధర్మేణ దృశ్యతే । పదార్థస్త్వక్షసన్నికర్షమాత్రేణ । తథాఽస్మాత్పటాదస్మాత్స్తమ్భాదస్మాత్కుడ్యాద్భిన్నోఽయం ఘట ఇత్యేష భేద ఏవ సవిశేషత: ప్రతియోగివిశేషసాహిత్యేన నిమిత్తేన బహుధా దృశ్యతే । ఘటస్త్వేకధైవ । అతో న భేదో ఘటస్య స్వరూపమితి యత్స్వరూపభేదస్య దూషణం పరైరుచ్యతే । తత్తస్య కిముత్తరం త్వయాఽభిధాస్యతే, యది విశేషో నాఙ్గీక్రియతే, ఇత్యర్థ: । యది విశేషో నాఙ్గీక్రియతే తదా భేదో భేదినాఽభిన్న ఇత్యపి నాఙ్గీకర్తుం శక్యతే । భేదభేదినోర్భేదసాధకానామనేకేషాం భావాత్ । విశేషణైవ హి తేషామన్యథాసిద్ధిం వ్యుత్పాద్య ప్రతీతిబలేన భేదస్య భేదినాఽభేదో వక్తవ్యో నాన్యథేతి భావ: ।

తదీయత్వేన విశేషణత్వేన సప్రతియోగిత్వేన లిఙ్గిత్వేన బహుత్వేన చ ప్రతీయమానోఽన్యోన్యాభావాదిరూపో భేదో న భేదిస్వరూపతయాఽఙ్గీక్రియతే । యస్తు స్వరూపతయాఽఙ్గీక్రియతే నాసౌ తదీయత్వాదినా ప్రతీయత ఇతి తస్యోత్తరం బ్రూమ ఇతి చేన్న । అస్యైవ ప్రసిద్ధత్వాదన్యస్య తదభావాత్ । అన్యథా స్వరూపస్యైవ భేద ఇతి పారిభాషికం నామాన్తరముక్తం స్యాత్ । న చాద్వైతవాదిన: స్వరూపం నాఙ్గీకుర్వతే । తత్కిమనేన భేదేన । తదిదముక్తం స ఏష ఇతి ప్రసిద్ధిద్యోతకాభ్యామ్ । తదీయత్వాదిరుపచార

ఇతి చేన్న । ప్రతీతేః స్ఫుటత్వాత్ । బాధకాభావేనాభ్రాన్తిత్వాచ్చ । తదిదమప్యుక్తం దృశ్యత ఇతి ।

దూషణాన్తరమాహ- అభేదేతి ॥

న కేవలం భేదస్య । కిన్త్వభేదస్య చ భేదినః స్వరూపత్వమేవేతి యోజనా । యో భేదస్య భేదినా ఘటేనాభేదమఙ్గీకరోతి । తేన తస్యాభేదస్యాపి ఘటస్వరూపత్వమేవాఙ్గీకరణీయమ్ । భేదసమానన్యాయత్వాదితి హిశబ్దార్థః । తతః కిమిత్యత ఆహ- తయోరపీతి ॥

అభేదోఽఙ్గీకార్య ఇతి శేషః । అస్త్వేకేన ఘటేనాత్యన్తాభిన్నయోరభేదభేదయోరభేదస్తతోఽపి కిమిత్యత ఆహ- అవిశేషత్వ ఇతి ॥

అభేదభేదయోరత్యన్తాభేదే విశేషే చాసత్యభేదాభేదశబ్దయోః పర్యాయత్వం స్యాత్ । ఏకార్థవాచిత్వాద్ఘటకలశశబ్దాదితి హిశబ్దార్థః । అస్త్విత్యత ఆహ- అభేదేతి ॥

కో వదేత్ న కోఽపి । ప్రత్యుతాపర్యాయావిత్యేవ వదతి సర్వ ఇత్యప్రామాణికం ప్రమాణవిరుద్ధం చైతదితి ।

ఏతదుక్తం భవతి । భేదో భేదినాఽభిన్నస్తన్న్యాయేన సోఽభేదోఽపి తతస్తావన్యోన్యమప్యభిన్నావితి తావత్త్వమ్ । తథాచ భేదాభేదశబ్దయోః పర్యాయత్వప్రాప్తౌ విశేషబలేనైవ హి తత్పరిహరణీయమ్ । తస్య చానఙ్గీకారే దుష్పరిహరం తదాపద్యేతేతి ।

నను భేదభేదిశబ్దయోరపి పర్యాయత్వమాపాదయితుముచితమ్ । సత్యమ్ । శిష్యైరూహ్యతామితి నోక్తమ్ ।

శఙ్క్యతే- భేద ఇతి ॥

యద్యపి భేదాభేదయో: భేదినా ఘటేన సహాభేదస్తథాఽపి తయోరన్యోన్యం భేదోఽస్తీతి న తచ్ఛబ్దయో: పర్యాయత్వం ప్రసజ్యతే । తత్కిం విశేషణేతి । పరిహరతి- విశేషితేతి ॥

ఏవమఙ్గీకుర్వాణేనాప్యభిన్నే వస్తుని విశేషితాఽఙ్గీకరణీయైవేత్యర్థ: । తత్కథమిత్యత ఆహ- అవిశేష ఇతి ॥

విశేషాభావే భేదో భేదినా ఏకోఽభిన్నస్తథాఽభిదా భేదినా ఘటేనాభిన్నా,
పునస్తయోర్భేదాభేదయో: పరస్పరం కథముపపన్నం భవేత్ । కుతో న భవేత్ ।
భేదాభేదయోర్భేదిమాత్రతత్వత: । అన్యథా ఘటస్యాపి స్వతో భేద: స్యాత్ ।
ఘటేనాభిన్నయోర్భేదాభేదయో: పరస్పరం భేద(కార్య)నిర్వాహార్థం ఘటేన సవిశేష ఏవాభేదోఽఙ్గీకార్య ఇతి భావ: ।

శఙ్కతే- భేదినశ్చేతి ॥

చశబ్దావన్యోన్యసముచ్చయార్థౌ । ఏవశబ్దౌ పరస్పరం సవిశేషాభేదవ్యావృత్త్యర్థౌ ।
గమ్యతేఽభ్యుపగమ్యతే । భేదస్య భేదినశ్చ ఘటస్యాభేదో విశేషశ్చ మయాఽభ్యుపగమ్యతే ।
తథాఽభేదస్యాభేదినశ్చ తస్య సవిశేషోఽభేదోఽభ్యుపగమ్యతే । తథాచ
భేదాభేదయోర్ఘటతన్మాత్రత్వాభావేన పరస్పరం భేదోపపత్తేర్న శబ్దయో: పర్యాయత్వమ్ ।
తతశ్చ భేదాభేదయో: పరస్పరమభేదో విశేషశ్చాఙ్గీకాయర్ ఇత్యసదితి భావ: ।

ఏవమపి ధర్మధర్మిణోర్భేదమభ్యుపగచ్ఛతాఽన్తతోఽభిన్నే వస్తుని విశేషోఽఙ్గీర్క్వ్య ఇత్యభిమతం యద్యపి సిద్ధమేవ, తథాఽప్యుక్తం తత్త్వం న పరిత్యాజ్యమిత్యాశయవాన్పరిహరతి- కిమితి ॥

ఏవఞ్చేదభేదభేదయోర్భేద: కస్మాత్కల్ప్యతే । తయోరపి సవిశేషాభేద ఏవాఙ్గీకర్తవ్య: ।
తత్రోపపత్తిమాహ- విశేషణైవేతి ॥

సర్వత్ర భేదభేదినోరభేదాభేదినోశ్చాభేదేఽపి విశేషేణైవ తన్మాత్రతాభావనిబన్ధనా వ్యావహృతిర్భవేదిత్యఙ్గీకృతం చేద్భేదాభేదయోస్తర్హి భేద: కిం కల్పనాగౌరవాయైవ కల్ప్యత

ఇతి సోల్లుణ్ఠవచనమ్ । భేదాభేదయోర్ఘటేనేవ పరస్పరమపి సవిశేషత్వేనైవ సర్వస్యోపపత్తౌ భేదకల్పనే కల్పనాగౌరవం స్యాత్ । అనేకపదార్థకల్పనాత్ ద్విధా కల్పనాచ్చేతి భావ: ।

అస్త్వేవం తత: కిమాయాతం ప్రకృత ఇత్యత ఆహ- విశేషేణైవేతి ॥ భేదస్య భేదినాఽభేదేఽపి తదీయత్వాదివ్యవహృతిర్భేదాభేదయో(శ్చ)ర్ఘటేనాభేదేఽప్యపర్యాయశబ్దవ్యవహృతిర్యది విశేషేణైవ భవేత్ తదా ధర్మధమిర్ణోరపి భేద: కిం కల్పనాగౌరవాయైవ కల్ప్యతే । ధర్మధమిర్ణోర్భేదమఙ్గీకృత్యాప్యన్తతో విశేషోఽఙ్గీకార్య: తతో వరమాదిత ఏవ తదఙ్గీకరణమ్ । అన్యథా కల్పనాగౌరవప్రసఙ్గాదితి । ఏతేన పురా న కిమితివివృతం భవతి ।

యది కల్పనాగౌరవభయాద్ధర్మధర్మిణోరభేదమఙ్గీకృత్య వ్యవహారవిశేషార్థం విశేషోఽఙ్గీక్రియతే । తర్హి గవాశ్వయోరపి తథా కల్ప్యతామ్ । అవిశేషాత్ । తథాచ భేద ఏవ జగతి న స్యాదిత్యత ఆహ- ఐక్యేతి ।

భేద ఏవ స్వీక్రియతే న విశేష: । గవశ్వయోరితి ప్రమాదపాఠ: । మూలకోశేష్వదర్శనాత్ । ఐక్యప్రతీత్యభావేఽపి కుతో విశేషో నాఙ్గీక్రియత ఇత్యత ఆహ- స ఏవేతి ॥

ధర్మధర్మిప్రతిబన్ద్యా హి గవాశ్వయోవిర్శేష: పరేణాపాదనీయ: । నచ తత్రావిశేష: । అభేదప్రతీత్యా తత్ర తదఙ్గీకారాత్ । ఇహ చ తదభావాత్ । భేదస్య ప్రతీతిసిద్ధత్వేన కల్పనా(గౌరవాభావాచ్చేతి)భావాదితి ।

అధునాఽభేదవాదినాఽపి విశేషమఙ్గీకారయతి- సచ్చిదాదేరితి ॥

మాయినాపీతి । క్రియాదివిషయాణాం వాక్యానాం మాయికవిషయతామఙ్గీకుర్వతాఽపీతి యావత్ । తత్ర హేతు: సచ్చిదాదే: పదసమూహస్య అపర్యాయత్వసిద్ధయర్థమితి । అయమితి అపర్యాయశబ్దప్రవృత్తిహేతు: । విశేషస్య తథాభావ: ప్రమిత ఇతి హిశబ్ద: । ఏతదుక్తం భవతి । సన్తు తావత్క్రియాదివిషయాణి వాక్యాన్యసత్యవిషయాణి । తథాఽపి "సత్యం జ్ఞానమనన్తం బ్రహ్మ' ఇత్యాదీని తావత్సత్యవిషయాణి పరేణాఙ్గీకృతాన్యేవ । తేషాం చాఖణ్డార్థనిష్ఠత్వే సత్యజ్ఞానాదిపదానామేకార్థత్వేన పర్యాయత్వం స్యాత్ । నచ తద్యుక్తం సహప్రయోగదర్శనాత్ । నచ భేదోఽఙ్గీకర్తుం శక్య: । ఏకమేవాద్వితీయమిత్యాదిశ్రుతివిరోధాత్ ।

అత: సత్యేఽపి విశేషోఽఙ్గీకార్య: । తస్యాపర్యాయశబ్దప్రవృత్తి హేతుతా చానయైవార్థాపత్త్యా సిద్ధా । తథాత్వేనైవ తత్కల్పనాదితి ।

అపోహవాదాశ్రయేణ శఙ్కతే- యదీతి ॥

సత్యాదిపదానాం విధివాచిత్వే విధీయమానానాం సత్యత్వాదివిశేషణానాం బ్రహ్మణ్యభావాత్ స్వరూపమాత్రస్య చైకత్వాత్పర్యాయత్వం స్యాత్ । న చైవమ్ అసత్యత్వాద్యపోహవాచిత్వాత్ । నచైవం సతి వైయర్థ్యమ్ । బ్రహ్మణ్యసత్యత్వాదీనాం విశేషణానాం భ్రాన్తికల్పితత్వేన తన్నివారణార్థత్వాత్ । సన్తి హి నాస్తి బ్రహ్మ, సదపి న జ్ఞానం పరిచ్ఛిన్నం (చే)వేత్యాదిప్రతీతయ: ప్రాణినామ్ । నచ సత్యపదమజ్ఞానస్యాప్యపోహం వక్తి యేనైకేనైవాలమితి స్యాత్ । తస్మాన్న పర్యాయత్వం వైయర్థ్యం చేతి । యద్వా సత్యాదిపదాని సత్యత్వాదిపృథగర్థవాచీన్యేవేతి న పర్యాయతామాపద్యన్తే । బ్రహ్మణి తు లక్షణయా ప్రవర్తన్త ఇతి న తత్ర విశేషణాని సమర్పయన్తి । నహి గఙ్గాపదం తీరే గఙ్గాత్వమర్పయతి । నచైవమేకేనైవ లక్షితత్వాదితరేషాం వైయర్థ్యమితి వాచ్యమ్ । ఆరోపితానామసత్యత్వాదివిశేషణానాం ప్రత్యేకం నివారణేన సార్థక్యాత్ । నచ సఙ్గతిగ్రహణవిషయాభావాల్లక్షణానుపపత్తి: । శబలే గృహీతసఙ్గతికానాం

సత్యబ్రహ్మలక్షకత్వోపపత్తే: । అతో న పర్యాయత్వం నాపి వైయర్థ్యమితి శఙ్కార్థ: । అసత్యవిశేషణమ్ అసత్యత్వ(త్వాది)విశేషణమ్ । ఆరోపితం విశేషణమితి వా । ఇతి యదీష్యత ఇత్యన్వయ: । పరిహరతి- మాయేతి ॥

మాయాశబ్దేనారోపితత్వమాచష్టే । ఏవం కుసృష్ట్యా కల్పితాయామపి న సత్యస్యాఖణ్డతాసిద్ధి: । కల్పితాసత్యత్వాదివిశేషరాహిత్యలక్షణవిశేషవిశేషితాయా అవర్జనీయత్వాదిత్యర్థ: ।

శఙ్కతే- సా చేతి ॥

భవేదఖణ్డత్వఖణ్డనం యద్యారోపితవిశేషపరాహిత్యరూపవిశేషణవిశేషితా సత్యా స్యాత్ । న చైవమ్ । అపి తర్హి సాప్యసత్యత్వాదివదారోపితైవ । న హ్యారోపితేన రూపేణ గగనస్య నీరూపతా విహన్యత ఇత్యర్థ: । పరిహరతి- అనవస్థితిరితి ॥

వాక్యార్థస్యేతి శేష: । ఏవం తర్హి న కోఽపి వాక్యార్థో వ్యవస్థిత: స్యాత్ । సత్యత్వాదివిశేషవత్తయాఽసత్యత్వాదివ్యావృత్తిమత్తయా చాప్రతిపాదితత్వాత్ । నహి సంసర్గభేదౌ విహాయ వాక్యాథరో॑ఽస్తి । బ్రహ్మైవ వాక్యార్థ ఇతి చేన్న । తస్య స్వప్రకాశత్వాత్ । వ్యావృత్తేశ్చాసత్యత్వాదితి ।

యద్వా ప్రతీతా సా చ స్వాభావవ్యావర్తకత్వేనైవ వ్యవతిష్ఠతే న బ్రహ్మవిషయత్వేన । యేనాఖణ్డతా వ్యాహన్యత ఇతి శఙ్కార్థ: । ఏవమపి తదభావవ్యావృత్తిరూపవిశేషణవిశిష్యతాయా అపరిహారాదఖణ్డత్వహానిరేవ । సాఽపి తథా చేత్ అనవస్థితి: బ్రహ్మజ్ఞానస్యావ్యవస్థైవేతి పరిహారాథర: । న కేవలం బ్రహ్మణో నిర్విశేషత్వే పదానాం పౌనరుక్త్యాది(కం) కిన్త్వేకస్యాపి పదస్య తత్ర ప్రవృత్తిర్న భవేదిత్యాహ- యదీతి ॥

గుణకర్మాదినిమిత్తమనాలమ్బ్య కస్యాపి శబ్దస్య ప్రవృత్త్యభావాదితి భావ: । శఙ్కతే- లక్ష్యతే చేతనేతి ॥

స్యాదయం దోషో యది బ్రహ్మ శబ్దాభిధేయం స్యాత్ । నచైవమ్ । కిన్తు తేన శబ్దేన లక్ష్యత ఏవ । నహి లక్షణా గుణక్రియాద్యపేక్షా । తథాత్వే ఖల్వభిధైవ స్యాదితి । పరిహరతి- లక్ష్యమితి ॥

ఏవమఙ్గీకారేఽపి బ్రహ్మణో లక్ష్యమితి విశేషితా స్యాత్ । లక్ష్యత్వం తావదపరిహార్యమిత్యర్థ: । ఉపలక్షణం చైతత్ । ముఖ్యార్థయోగాదినాఽపి విశేషితా స్యాదేవ । నను లక్ష్యత్వమపి బ్రహ్మణో నాస్త్యేవ లక్ష్యమిత్యపి లక్షణయైవోచ్యతే నాభిధానవృత్త్యేతి చేన్న । అత్రాపి వాక్యే పరేణ లక్ష్యపదస్య ప్రయోగాల్లక్ష్యత్వవిశేషప్రాప్తే: । తేనాపి లక్ష్యమేవేతి చేత్తత్రాహ- పునరితి ॥

లక్షణాయామాశ్రితాయాం సత్యామితి శేష: ।

శఙ్కతే- యదీతి ॥

తే మతే ఇతి శేష: । తృతీయార్థేఽవ్యయం వా । యదుక్తం మాయావిశేషరాహిత్యవిశేషణవిశేషితా సత్యస్యాపి భవేదితి । తన్నానిష్యమ్ ।

అభావరూపవిశేషవత్త్వస్య మయాఽఙ్గీకృతత్వాత్ I "నేహ నానాఽస్తి' ఇతి శ్రుతి: "ఇహ భూతలే ఘటో నాస్తి' ఇతివదభావం బ్రహ్మణ్యఙ్గీకరోత్యేవ I యచ్చోక్తం న తదుక్తిర్భవేత్తదేతి I తదప్యసత్ I భావనిమిత్తాభావేఽప్యభావనిమిత్తేన పదప్రవృత్త్యుపపత్తే: I అభావధర్మవత్త్వస్య చాఙ్గీకృతత్వాత్ I ఏతేన లక్ష్యమిత్యేతదపి నిరస్తమ్ I లక్ష్యపదస్యాప్యపోహవాచిత్వోపపత్తేరితి భావ: I

అత్ర వక్తవ్యం పరమసిద్ధాన్తమఖణ్డత్వం పరిత్యజ్యాభావధర్మవత్త్వం కస్మాదఙ్గీకరోషీతి I అథ బ్రూయాత్ I సత్యం జ్ఞానమనన్తం విజ్ఞానమానన్దమిత్యాదిపదాని తావద్బ్రహ్మణి శ్రూయన్తే I నచ తేషాం విధిరూపోఽర్థ: స్వీకర్తుం శక్య: I నేహ నానాఽస్తీత్యాదిశ్రుతివిరోధాత్ I అభావధర్మాఙ్గీకారే చ న విరోధ ఇత్యుక్తమితి I తత్రాహ- అసార్వజ్ఞాదీతి II

తే అఙ్గీకార్యమితి శేష: I యథా హి సత్యజ్ఞానాదిపదాని బ్రహ్మణి శ్రూయన్తే, ఏవమేష సర్వజ్ఞ:, ఏష సర్వేశ్వర:, ఇతి సార్వజ్ఞాదిపదాన్యపి I తథాచ యథా తాన్యనృతత్వాద్యభావవాచీన్యేవమేతాన్యపి అసర్వజ్ఞత్వాద్యభావవాచితయా (త్వయా) అఙ్గీకర్తవ్యాన్యేవ I తతశ్చ సత్యజ్ఞానాదివాక్యం తత్త్వావేదకం సార్వజ్ఞాదివాక్యం మాయాశబలపరమితి విభాగో న యుక్త ఇతి భావ: I

మా భూదయం విభాగోఽసార్వజ్ఞాద్యభావోఽపి బ్రహ్మణ్యఙ్గీక్రియత ఏవేత్యత ఆహ- తదేతి II

బ్రహ్మణ్యసార్వజ్ఞాద్యభావేఽఙ్గీకృతే (సతి) సావర్జ్ఞాదిభావధర్మా దుర్నివారా ఏవ I కుత: I ద్వౌ నఞౌ ప్రకృతమర్థం సాతిశయం గమయత ఇతి న్యాయాదిత్యర్థ: I ఏతచ్చ చతుర్థే స్పష్టయిష్యతే I

అసార్వజ్ఞాదిరాహిత్యమప్యేవం తే భవిష్యతీత్యుక్తానఙ్గీకారే బాధకమాహ- యదీతి II

సర్వజ్ఞాదిపదం బ్రహ్మణి శ్రూయమాణమసార్వజ్ఞాదినివృత్తిం బోధయతీత్యేతాదృశం ప్రమేయం యది న గ్రాహ్యం తదాఽఽనన్దపదమప్యసుఖత్వం న నివర్తయేత్, సత్యపదం చాసత్యత్వమ్, జ్ఞానపదం చాజ్ఞానత్వమ్, ఆత్మపదం చానాత్మత్వమ్ I అవిశేషాదితి వాక్యశేష: I

మా భూదానన్దాదిపదానామసుఖత్వాదివ్యావర్తకత్వమ్ । కో దోష ఇత్యత ఆహ- అసుఖత్వేతి ॥

అసత్త్వాజ్ఞానతాదేశ్చానివర్తనాదితి సమ్బన్ధ: । అయమ్భావ: । బ్రహ్మణి తావదసత్త్వాదికం ప్రసక్తమ్ । తద్వ్యావర్తనాయ సత్యజ్ఞానాదివాక్యానాం ప్రవృత్తి: । తాన్యపి చేన్న తద్వ్యావర్తయన్తి తదా బ్రహ్మణోఽసత్త్వాదికం తాత్త్వికమేవేత్యాపన్నమితి । యద్వా యది నైతాదృశమిత్యధ్యాహారేణ వినైకమేవ వాక్యం బుద్ధయా వివిచ్య తు యోజ్యమితి ।

శఙ్కతే- అనృతాదీతి ॥

అస్య సత్యత్వాదే: । అయమర్థ: । సత్యాదిపదాని తావదాపాతత: సత్యత్వాదివిశేషణాని సమర్పయన్తి । తదనన్తరం తత్తద్విరోధ్యాకారనివర్తకత్వేన పర్యవస్యన్తి । యథోక్తమ్ "ప్రతి(పా)పద్యపదార్థం హి విరోధాత్తద్విరోధిన: । పశ్చాదభావం జానాతి వధ్యఘాతకవత్పదాత్' ఇతి । సత్యత్వాదివిశే(షణానాం)షాణాం చానృతత్వాదివిరోధిత్వం సుప్రసిద్ధమితి కథం న తద్వ్యావృత్తిరితి । సమవేతత్రప్రకృతేఽపీత్యాహ- అనైశ్వ్వయర్ేతి ॥

సర్వేశ్వ్వరాదిపదసమర్పితస్యైశ్వ్వర్యాదేరితి శేష: ।

ఉపసంహరతి- అఖణ్డేతి ॥

ప్ర(యస్మాదే)వమఖణ్డఖణ్డనాదఖణ్డవాదినాఽపీత్యన్వయ: । అనన్యథాగతేహేతో:, ఖణ్డితేన ఉత్తరోత్త్రేక్షారహితేన ।

ఇదానీం భేదాభేదవాదినం విశేషమఙ్గీకారయతి- అఖణ్డేతి ॥

యస్మాదేవమఖణ్డవాదిభ్యాం విశేషోఽఙ్గీకార్యస్తత్తస్మాదేవ హి ఖణ్డాఖడేన ఖణ్డాఖణ్డవాదినా చ విశేషోఽఙ్గీకార్య ఏవ । కున్తా: ప్రవిశన్తీతివదుపలక్షణయా అర్శఆదిభ్యోఽజితి వా ఖణ్డాఖణ్డేనేతి సాధు । తథాహి । ధర్మధర్మిణోర్భేదాభేదావితి వదతా తౌ కిం తాభ్యామత్యన్తం

భిన్నావఙ్గీక్రియేతే ఉతాత్యన్తాభిన్నావథ భిన్నాభిన్నౌ । నాద్య: । భేదానవస్థాపత్తే: । భేదస్య స్వరూపత్వే చ విశేషానఙ్గీకారే తదీయత్వాద్యనుపపత్తే: । భేదాభేదయోరత్యన్తభిన్నయో: సమ్బన్ధాభావేన తదీయత్వానుపపత్తేశ్చ । న ద్వితీయ: । తదీయత్వాద్యనుపపత్తేశ్చ । భేదాభేదశబ్దయో: పర్యాయత్వాపత్తేశ్చ । న తృతీయ: । అనవస్థాపత్తే: । క్వచిద్భేదాభేదయోరభేదే పూర్వదోషానుషఙ్గాత్ । తస్మాద్భేదాభేదవాదినాఽపి క్వచిద్విశేషోఽఙ్గీకార్య ఇతి ।

తదేవముభయవ్యపదేశాన్యథాఽనుపపత్త్యా భగవద్ధర్మాణాం సవిశేషోఽత్యన్తాభేద ఏవేతి సిద్ధమ్ ।

నను నాయం సూత్రకారాభిప్రాయో భవితుమర్హతి । తేనానేవంవిధానామహికుణ్డలాదీనాం నిదర్శనానాముపాత్తత్వాత్ । అహేరవయవానామన్యోన్యసంయోగవిశేషో హ్యహికుణ్డలమిత్యుచ్యతే । స తావదహినా నాత్యన్తాభిన్న: । ప్రకాశశ్చ ద్రవ్యాన్తరం న సూర్యాభిన్న ఇత్యత: ప్రకాశాశ్రయవద్వేతి నిదర్శనమపి నాత్యన్తాభేదోపయుక్తమ్ । కాలస్య పూర్వత్వం నామ ప్రధ్వస్తక్రియాసమ్బన్ధ ఇతి న పూర్వవద్వేత్యపి ప్రకృతానుగుణమిత్యత ఆహ- నిదర్శనేతి ॥

యత ఏవమర్థాపత్త్యా భగవద్గుణానాం భగవతా సవిశేషోఽత్యన్తాభేద: సిద్ధోఽత్ర ఇత్యర్థ: । అత్యభిన్నతాం సవిశేషామ్ । నిరవకాశప్రమాణానుసారేణ నిదర్శనత్రయమపి సవిశేషాభేదోపయుక్తత్వేన సూత్రకారస్యాభిమతం జ్ఞాతవ్యమిత్యాశయ: । తత్రాహికుణ్డలం యద్యపి భేదాభేదవత్తథాఽపి మన్దానామభేదే బుద్ధిమవతారయితుముపాత్తమ్ । యథా పృథివ్యామోషధయ: సమ్భవన్తీతి యథా । ప్రకాశశబ్దేన చ భాస్వరం రూపం వివక్షితమ్ । తచ్చ యావద్రవ్యభావిత్వాత్సూర్యమణ్డలేనాత్యన్తాభిన్నమేవ । పూర్వత్వం చ పూర్వకాలసమ్బన్ధ ఇతి సకలలోకసిద్ధమితి । నన్వేకేనైవ నిదర్శనేనాలం కిం త్రయేణేత్యత ఉక్తమ్- ఆదరేణేతి ॥

ఏవం సాక్షాదధికరణాథర్ం వ్యాఖ్యాయేదానీమనుషఙ్గసిద్ధమర్థం దర్శయతి- తచ్చేతి ॥

తస్మాదేవ భగవద్ధర్మాణాం భగవతా సవిశేషాభేదస్య సమర్థితత్వాదేవ పదాభిహితై: పదార్థైరన్వయబోధ ఇత్యేతన్మతం నేతి లభ్యత ఇతి శేష: ।

అభిహితాన్వయగ్రహణముపలక్షణమ్ I వక్ష్యమాణాన్వితాభిధానవ్యతిరిక్తానాం సర్వేషామపి మతానామనుపపన్నత్వాత్ I యది తర్హ్యభిహితాన్వయవాదోఽనుపపన్నః I కః పన్థాః సూత్రకారస్యాభిమతః I నహి నిరుపాయమన్వయజ్ఞానమితి సమ్భవతి I అన్వితాభిధానమితి బ్రూమః I తత్రాప్యస్తి విశేష ఇత్యాశయేనాహ- యదేతి II

యదాశబ్దో యద్యర్థః I యద్యప్యశేషవిశేషాణామిత్యశేషవిశేషాన్వితస్యేత్యర్థః I ఏకశబ్దో ముఖ్యార్థః I పదేష్వేకం పదైకమా(ద్యే న)ద్యపదేనేత్యర్థః I కర్మధారయత్వే తు పూర్వకాలైకేత్యేకపదస్య పూర్వనిపాతః స్యాత్ I ఆపం తథాఽపి I ఉత్తరేణ పదజాతేనాన్వయవిశేషావగతిః I

ఏతదుక్తం భవతి I సత్యం జ్ఞానమనన్తం బ్రహ్మ యః సర్వజ్ఞః సర్వవిదిత్యాదిబ్రహ్మప్రతిపాదకవాక్యగతాని సకలాన్యపి పదాన్యన్వితార్థాభిధాయీని I తత్ర బ్రహ్మపదం సత్యత్వసర్వజ్ఞత్వాద్యశేషవిశేషాన్వితం బ్రహ్మ ప్రతిపాదయతి I నచైవం సత్యాదిపదానాం వైయర్థ్యమ్ I యతః సామాన్యత ఏవాన్వితాభిధానే శక్తిః పదానాం నాన్వయవిశేషాభిధానే I అతో బ్రహ్మపదేన సామాన్యతః సమస్తయోగ్యధర్మాన్వితే బ్రహ్మణి ప్రతీతే సత్యత్వేనాన్వితం జ్ఞానత్వేనాన్వితమితి విశేషాన్వయప్రతిపత్త్యర్థాని సత్యాదిపదానీతి I

నన్వభిహితాన్వయాదివాదానామనుపపన్నత్వమన్వితాభిధానస్యోపపన్నత్వం చ ప్రథమసూత్రే సూత్రకారేణోక్తమేవ I తత్కిమత్రాధికరణసిద్ధాన్తతయా తద్వర్ణనేన I ఉచ్యతే I అతఃశబ్దేన హ్యన్వయబోధేఽస్త్యుపాయ ఇత్యేతావన్మాత్రం ప్రతీయతే I న పునః పదాన్యేవ న పదాభిహితార్థాదీనీతి విశేషః I తత్ర వ్యాఖ్యాతారం ప్రతి కుతోఽయం సూత్రకృతోఽభిప్రాయ ఇతి భవత్యేవ పరిచోదనా I తత్సమాధానాయ చాధికరణసిద్ధాన్తవర్ణనముపపన్నమేవ I యద్యప్యుపపన్నః సూత్రకారాభిప్రాయ ఇతి శక్యతే వక్తుమ్ I తథాఽప్యధికరణసిద్ధాన్తవర్ణనమిషేణ తత్ర సంక్షేపతో వ్యుత్పాదితోపపత్తీనాం ప్రపఞ్చాయ ప్రయత్నోఽయమిత్యదోషః I

తదితి పరామృష్యం హేతుం దర్శయతి- యత ఇతి II

వస్తునా బ్రహ్మణా । చశబ్దాద్విశేషశ్చ । అతో నాభిహితాన్వయాదివాదా: కిన్తు మోక్షవిధాన్వితాభిధానమితి శేష: । తథాహి । సత్యత్వాదిధర్మాణాం తావద్బ్రహ్మణాఽత్యన్తాభేద: సమర్థిత: । తతో బ్రహ్మవాచకస్య బ్రహ్మపదస్య సత్యత్వాదివాచకత్వమావశ్యకమేవ । కిన్త్వభేదేఽన్వయ ఏవ నాస్తి కుతస్తదభిధానం విశేషతోఽభిధానప్రసఙ్గశ్చేత్యవశిష్యతే । తత్ర సవిశేషత్వాఙ్గీకార ఏవ సమాధి: । అభేదేఽపి విశేషశక్త్యాఽన్వితత్వస్య విశేషానభిదానస్య చోపపత్తిరితి ।

స్యాదేతత్ । అస్మిన్నన్వితాభిధానవాదే విశేషాన్వయప్రతిపత్తిర్నిర్నిబన్ధనైవాపద్యతే । సకలపదానాం సామాన్యతోఽన్వితాభిధానే సామర్థ్యాత్ । నచాద్యం పదం సామాన్యతోఽన్వితాభిధాయ్యుత్తరం తు విశేషత ఇతి వాచ్యమ్ । ఆద్యత్వాదేరవ్యవస్థితత్వాత్ । వేదవాక్యేఽపి హి క్వచిద్బ్రహ్మపదమాద్యం క్వచిదుత్తరమిత్యత ఆహ- సామాన్యత ఇతి ॥

ఏకైకశ: పదై: సామాన్యతోఽన్వితతయా జ్ఞాతోఽర్థ: పున: పదాన్తరసన్నిధానాహిత(శక్తి)బలాద్విశేషతోఽన్వితత్వేన జ్ఞాతో భవేత్ । తేన కారణేన పదానామన్వితోక్తితాఽన్వితాభిధాయితా స్యాదుపపన్నేతి శేష: ।

సవిశేషాభేదసమర్థనేనోక్తప్రకారం పదానామన్వితాభిధానం సిద్ధమిత్యయుక్తమ్ । అతిప్రసఙ్గాత్ । రూపస్య హి ఘటేనాభేద ఇతి త్వచా తస్మిన్గృహీతే తదపి గృహ్యేత । అథావిశేషేణ ప్రతిబద్ధం తద్గ్రహణమిత్యుచ్యతే । తర్హ్యత్రాపి ప్రతిబన్ధ: స్యాత్ । విశేషాభిధానం ప్రతిబద్ధమేవేతి చేత్ । సామాన్యాభిధానమపి కుతో న ప్రతిబద్ధమ్ । అథ సమ్భావనైవైషోక్తేతి మతం తదా నాయమధికరణసిద్ధాన్త: । ఏకస్య సిద్ధావనుషఙ్గీ యోఽర్థ: సిద్ధయతి సోఽధికరణసిద్ధాన్తో న హి సమ్భావనాసిద్ధిరిత్యత ఆహ- స్వార్థ ఏవేతి ॥ JOSHI-20

యస్మాత్కేనచిదన్విత ఏవ పదానాం స్వార్థ ఇతి, అనేన సత్యత్వేన జ్ఞానత్వేన వాఽన్విత ఇతి, తద్విశేషతో ధర్మవిశేషేణ అన్వయ: తదుక్త్యైవ సత్యాదిపదోక్త్యైవ జ్ఞాయత ఇత్యనుభ(వేన)వసిద్ధమ్ । తస్మాదుక్తం యుక్తమితి శేష: । ప్రత్యేకం పదాని సామాన్యతోఽన్వితాభిధాయీని, విశేషతోఽన్వితార్థప్రతీతిస్తు పరస్పరసన్నిధానాహితశక్తిభి: పదైర్భవతీత్యేతదనుభవసిద్ధమిత్యర్థ: ।

ఏతదుక్తం భవతి । అభేదేన తావద్విశేషాభిధానం ప్రాప్తం నచ తదస్త్యనుభవవిరోధాత్ । అతస్తత్ర్ప(త్రీ)తిబన్ధకత్వేన విశేష: కల్పనీయ: । స చ యథాऽనుభవమేవ స్వీకార్య ఇతి నాతిప్రసఙ్గ కశ్చిదితి ।

ఏవం ప్రతిజ్ఞాతమన్వితాభిధానముపపాద్య యదుక్తమభిహితాన్వయాదిపక్షాణామయుక్తత్వం తదన్వితాభిధానానఙ్గీకారే బాధకప్రదర్శనముఖేనోపపాదయతి- యదీతి ॥

ఏతద్ర్బహ్మాదికమాద్యం పదమ్ । ఇహ సత్యజ్ఞానాదివాక్యే । అన్యాన్యుత్తరా(ణ్యపి)ణి పదా(ని)న్యపి తథా యద్యనన్వితా(న్యేవ)నేవ స్వార్థాన్వదేయుస్తర్హ్యన్వయమన్వయజ్ఞానం తు క: కుర్యాత్ । ఆద్యం పదమలబ్ధసహాయం ప్రథమం సామాన్యతోऽన్వితమభిధత్తే । ఉత్తరాణి త్వాదిత ఏవ లబ్ధసహాయాని విశేషత ఏవాన్వితాభిధాయీని । తదిదం వైలక్షణ్యం సూచయితుమేతదన్యానీతి విభాగేన గ్రహణమ్ । అన్యథా యది వాక్యస్థాని సమస్తాని పదాని నాన్వితాభిధాయీని కిన్త్వనన్వితానేవ స్వార్థానభిదధతీతి, తర్హ్యన్వయజ్ఞానం నిర్నిబన్ధనమాపద్యేతేత్యవక్ష్యత్ ।

ఏతదేవ ప్రపఞ్చయతి- వ్యాపార ఇతి ॥

యదా యద్యస్యాన్వయస్య శబ్దార్థత్వం పదాభిధేయత్వం న స్యాత్తర్హ్యన్వయస్య జ్ఞానం కథం న కథఞ్చిత్ । ఉపాయాన్తరాభావాత్ । తథాహి అన్వయజ్ఞానాత్పూర్వభావిత్వేన వాదిభిరఙ్గీకృతత్వేన వా ప్రసక్తాని తావదేతాని పదాని వా వక్తా వా పదైరభిహితా: పదార్థా వా వాక్యం వా వాక్యాన్త్యవర్ణో వా వర్ణమాలా వా స్ఫోటో వా శ్రోతా వేతి । తత్ర తావదన్వితాభిధానానఙ్గీకారే పదానాముపాయత్వం నోపపద్యత ఇత్యేతద్వ్యాపారో న హీత్యర్ధేనాహ ।

శబ్దస్య పదస్య, స్వార్థప్రకాశనాదన్యో వ్యాపారో నాస్తీతి తావత్సుప్రసిద్ధమ్ । అన్వయశ్చ న పదాభిధేయ: । తత్కథం పదస్య తజ్జ్ఞానోపాయత్వమ్ । వక్తురపి తన్నాస్తీత్యాహ- పుమానపీతి ॥

యదా యస్మాత్తస్మాత్సోऽపి నోపాయ ఇతి శేష: । ఏకవారగ్రహణం తస్యాత్యన్తవ్యవహితత్వద్యోతనార్థమ్ । సకృదుచ్చారణ ఏవ

తస్యోపక్షీణత్వాదితి ।

పదాభిహితానాం పదార్థానామన్వయబోధకత్వపక్షే దోషమాహ- యద్వైవేతి ॥

అనన్వితార్థస్యైవేతి సమ్బన్ధ: । జాతావేకవచనమ్ । తైర్వాక్యస్థై: । యది పదాన్యనన్వితానేవ స్వార్థాన్ప్రతిపాద్య నివర్తన్తే । తత: పదార్థా ఏవాకాఙ్క్షాదిమన్తోఽన్వయం బోధయన్తి । తర్హ్యనన్విత ఏవ శబ్దార్థ: స్యాత్ । అన్వయస్య శాబ్దత్వం న స్యాదితి యావత్ । పదార్థాఖ్యం ప్రమాణాన్తరం చాప(ద్యేత)ద్యతే । భవేదేతత్ । యది పదార్థానామేవాన్వయబోధకత్వం బ్రూమ: । న చైవమ్ । కిన్నామ పదైరభిహితానామ్ । తత్కథమన్వయస్యాశాబ్దత్వమిత్యత ఆహ- నేతి ॥

స పదార్థై: ప్రతిపాదితోఽన్వయస్తేషాం పదానామర్థో న హీత్యర్థ: । తథా సతి ప్రత్యక్షావగతధూమప్రతిపాదితస్యాగ్నే: ప్రత్యక్షప్రమేయత్వం స్యాదితి భావ: ।

అస్తు తర్హి వాక్యస్యాన్వయబోధకత్వమితి పక్ష ఇత్యత ఆహ- నిరాకాఙ్క్షేతి ॥

పదానామన్వితాభిధానసామర్థ్యమనఙ్గీకుర్వతా వాక్యస్యాన్వయబోధకత్వమఙ్గీకర్తుమశక్యమ్ । యత: పదాన్యేవ వాక్యమితి బుద్ధైరుచ్యతే । పదవ్యతిరిక్తస్య వాక్యస్యాభావాదిత్యర్థ: । కేచిత్పదాతిరిక్తమేవ వాక్యం ప్రతిపన్నాస్తద్వ్యుదాసాయ బుద్ధైరిత్యుక్తమ్ । తచ్చ నిరాకరిష్యతే । గౌరశ్వ: పురుషో హస్తీత్యాదిపదానాం వాక్యత్వం మా భూదితి నిరాకాఙ్క్షేత్యుక్తమ్ । సన్నిధానాభావే నిరాకాఙ్క్షత్వమేవ న నిర్వహతీతి నిరాకాఙ్క్షత్వేనైవ సన్నిధానస్య లబ్ధత్వాన్న పృ(తత్పృ)థగుక్తమ్ । అగ్నినా సిఞ్చేదిత్యాదౌ యోగ్యతాభావేఽప్యన్వయప్రతీతే: ప్రకృతానుపయోగాద్యోగ్యతాఽపి నోక్తా ।

నన్వేవం వదతా భవతైవ పదవ్యతిరిక్తం వాక్యమఙ్గీకృతమ్ । యథా ఖలు తన్తూనాం విక్రియావిశేష: పటో న తన్తుమాత్రమ్ । తథా పదానాం యో నిరాకాఙ్క్షతాలక్షణో విక్రియావిశేష: స శక్యం, పదాతిరిక్తమేవేత్యత ఆహ- తత్తదితి ॥

న తన్తూనాం పట ఇవ పదానాం నిరాకాఙ్క్షతా విక్రియా । యేన పదాతిరిక్తం వాక్యం స్యాత్ । కిన్నామ శ్రోతృపురుషధర్మ ఏవ । జిజ్ఞాసా ఖల్వాకాఙ్క్షా । నిరాకాఙ్క్షతా చ నివృత్తజిజ్ఞాసత్వమ్ । సా చ నిరాకాఙ్క్షతా పదైః స్యాదితి పదాని నిరాకాఙ్క్షాణీత్యుచ్యన్తే । నిరాకాఙ్క్షతాకారిత్వం చ న పదానాం విక్రియావిశేషః । జిజ్ఞాసితార్థాభిధానమాత్రేణ తద్ధేతుత్వాత్ । తస్య చ స్వభావత్వాత్ । తథాచ జిజ్ఞాసితార్థానభిదధతి జిజ్ఞాసాం నివర్తయన్తి పదాని నిరాకాఙ్క్షాణీత్యుక్తం భవతి ।

జిజ్ఞాసితార్థాభిధానేనైవ శ్రోతుర్నిరాకాఙ్క్షతా స్యాదిత్యేతదుపపాదయతి- అపూర్తేరితి ॥

అనయేత్యేవోక్తే గవాదిపదప్రయోగాత్పూర్వం, యా కిమి(త్యాది)తిజిజ్ఞాసా (వర్తతే) సా తావతాం జిజ్ఞాసితానామర్థానాం కర్మాదీనామపూర్తేర్గవాదిపదైరనభిధానాదితి యావత్ । ఏతదుక్తం భవతి । శాబ్దీ జిజ్ఞాసా యావత్పదాని జిజ్ఞాసితా(న)ర్థాన్నాభిదధతి తావన్న నివర్తతే । నివర్తతే చ పదైస్తేష్వభిహితేష్విత్యతోఽన్వయవ్యతిరేకాభ్యాం విజ్ఞాయతే తత్తదర్థాభిధానేనైవ నిరాకాఙ్క్షతా స్యాదితి । వాక్యాన్త్యవర్ణో వర్ణమాలేతి పక్షద్వయమతిమన్దమితి న దూషితమ్ । తథాచోక్తం పురస్తాత్ ।

అస్తు తర్హి నిరస్తవర్ణపదవిభాగం స్ఫోటాఖ్యం వాక్యమేవాన్వయస్య ప్రతిపాదకమ్ । పదాని తు తదభివ్యఞ్జకతయోపయుజ్యన్త ఇతి పక్ష ఇత్యత ఆహ- కర్మేతి ॥

అత్ర కర్మాదిగ్రహణముపలక్షణమ్ । జిజ్ఞాసితానాం పదార్థానామిత్యర్థః । అన్యోన్యసంసృష్టానామితి శేషః । పూర్తావభిధానే సతి పదైరితి శేషః । అన్వయో భవేత్ప్రతిపాదనీయ ఇతి శేషః । ఏతదుక్తం భవతి । స్ఫోటమన్వయస్య ప్రతిపాదకం వదతా తత్సద్భావే ప్రమాణం వాచ్యమ్ । అన్వయప్రతీత్యన్యథాఽనుపపత్తిరితి చేన్న । పదానామేవ సంసృష్టార్థప్రతిపాదకత్వసమ్భవాత్ । నచ తదతిరిక్తోఽన్వయో నామాస్తి ప్రతిపాదనీయో యదర్థం స్ఫోటాన్వేషణమితి ।

ఏవమనఙ్గీకారే బాధకమాహ- అపూర్తిరితి ॥

అన్వయస్యాపూర్తిరనభిధానమ్ । ఉక్తైరితి పదానాం ప్రమితత్వమభిప్రైతి । నృశృఙ్గేణ స్ఫోటేనేతి తస్యాప్రామాణికత్వమ్ । నృశృఙ్గతుల్యేనేతి పూర్యతేఽభిధీయతేఽన్వయ ఇతి శేషః । ఇదముక్తం భవతి । పదవాదినః కల్పనాలాఘవం ప్రమితానాం

పదానామన్వితా(ర్థా)భిధానస్య కల్పనాత్ I స్ఫోటవాదినస్తు గౌరవమ్ I యతో నిష్ప్రమాణక: స్ఫోటస్తస్యాన్వయప్రతిపాదకత్వం చేతి ద్వయం కల్పనీయమితి I

అస్తు తర్హి నవీనాభిహితాన్వయపక్ష: I యది హి పదాని పదార్థాన్ప్రతిపాద్యైవ నివర్తన్తే పదార్థా ఏవాన్వయం బోధయన్తీతి మతం తదా స్యాదేవోక్తదోష: I నచైవమ్ I కిన్తు పదాన్యేవ పదార్థప్రతిపాదనావాన్తరవ్యాపారాణ్యన్వయం బోధయన్తీతి I మైవమ్ I తథా సతి పదానాం విరమ్యవ్యాపారప్రసఙ్గాత్ I తత: కో దోష ఇత్యత ఆహ- వ్యాపారశ్చేదితి II

అచేతనానామపి పదానాం యది పునర్వ్యాపారో విరమ్యవ్యాపారోఽఙ్గీక్రియతే తదా పృచ్ఛామోఽనుక్తానామపి పదానాం పదార్థాదిప్రతిపాదనే వ్యాపార: కుతో న భవతీతి I

ఉత్తరమాశఙ్కతే- ఉక్త ఇతి II

భావే క్తప్రత్యయ: I బుద్ధిస్థతా బుద్ధివిషయతా I పదాని హి జ్ఞాతకరణాని న తు చక్షురాదివత్సత్తామాత్రేణ I ఉక్తిస్తు(శ్చ) తజ్జ్ఞా(జ్ఞా)నోపావయ ఇత్యతోఽనుక్తౌ జ్ఞాతత్వాభావాన్న వ్యాపార ఇత్యాశయ: I ఇతి యదీష్యత ఇతి సమ్బన్ధ: I

పున: సిద్ధాన్తీ పృచ్ఛతి- బుద్ధిస్థత్వాయేతి II

పదార్థబోధనాదివ్యాపారాయ యత్పదానాం జ్ఞాతత్వమావశ్యకమ్, తదర్థం తాని పదాన్యుక్తే: ప్రాగేవ యత్నం కథం న కుర్యురితి చ త్వాం పృచ్ఛామ: I ఉక్తిం వినాఽపి బుద్ధివిషయతాయై కుతో యత్నం న కుర్యురితి ప్రశ్నార్థ: I యద్వా బుద్ధివిషయత్వాయ యదుచ్చారణం తదర్థం తూష్ణీం స్థితం కుతో న ప్రేరయన్తీతి I ఉత్తరం శఙ్కతే- పురుషేతి II

స్యాదేతద్యది పదాని చేతనాని స్యు: I నచైవమ్ I అతో వక్తృపురుషాయత్తాన్యేవ I స యదోచ్చారణేన వ్యనక్తి తదా శ్రోతృబుద్ధిస్థాని భూత్వా పదార్థప్రతిపాదనాదివ్యాపారవన్తి భవన్తి I నతు స్వయం కిమపి కుర్వన్తీతి I

ఏవం తర్హ్యన్వయబోధనరూపోఽపి విరమ్యవ్యాపారో న తేషాముపపద్యత ఇత్యాహ- పశ్చాచ్చేతి ॥

పశ్చాదన్వయబోధనే సా పురుషాధీనతా । ఏతదుక్తం భవతి । చైతన్యే హి పదానామన్వయబోధనాయ సమభివ్యాహృతానామస్మాకం న పదార్థప్రతిపాదనమాత్రేణ కృతార్థతా । అతోఽన్వయోఽప్యస్మాభి: ప్రతిపాదనీయ ఇతి విమృశ్య విరమ్యవ్యాపారో యుజ్యతే । న చైవమ్ । అన్యథోక్త ఏవాతిప్రసఙ్గ ఇతి । శ్రోతాన్వయజ్ఞానే కారణమితి తు స్యాత్ । కిన్తు కర్త్రైవ । తస్య కారణం తు విచార్యతే । అనన్వితాభిధాయీని పదాన్యేవ కరణీకృత్య శ్రోతా తత్స్మారితానామర్థానామన్వయజ్ఞానాయ యతత ఇతి చేత్తత్రాహ- పుమానేవేతి ॥

అన్వయశబ్దేన తజ్జ్ఞానముపలక్ష్యతే । పశ్చాత్ పదై: పదార్థస్మరణానన్తరమ్ । అనన్వితాభిధానానాం సాహాయ్యేనేతి శేష: । స: పుమానేవ । ఉక్తిశబ్దస్తత్కార్యజ్ఞానోపలక్షణ: । అన్వయానభిధాయిభిరపి పదైర్యద్యన్వయం ప్రతిపద్యతే, తదా గవాదిపదైరశ్వాదికమపి ప్రతిపద్యేతేత్యర్థ: ।

శఙ్కతే- శబ్దేతి ॥

గవాదిపదానామశ్వాదౌ శక్తిరేవ నాస్తి తత్కథం తైస్తత్ప్రతిపద్యతామ్ । న (హి) చక్షుషా శబ్దం ప్రతిపాద్యత ఇతి చేదిత్యర్థ: । తర్హి సమం ప్రకృతేఽపీత్యాహ- అన్వయే కథమితి ॥

అన్వయే శక్తిరహితైస్తై: కథమన్వయజ్ఞానాయ యతేతేత్యర్థ: ।

యద్యనన్వితమిత్యాదినోక్తమర్థముపసంహరతి- తదితి ॥

తత్ తస్మాత్ । తస్యైవ వివరణం కల్పనేత్యాది । కల్పనాగౌరవం ప్రథమసూత్రేణ వ్యుత్పాదితమ్ । అభిహితాన్వయ ఇత్యుక్తసమస్తపక్షోపలక్షణమ్ । కథమనుభూతివిరోధ ఇత్యత ఆహ- కర్తృశబ్దే హీతి ।

కతర్ృగ్రహణం సమ్బన్ధిమాత్రోపలక్షణమ్ । విశేషధర్మమితి తజ్జ్ఞానమ్ । దేవదత్తేనేతి కర్తృవాచిని శబ్దే ప్రయుక్తే శ్రోతా కిమితి పృచ్ఛతీతి తావదవివాదమ్ । స చ పచనాదిధర్మవిశేషజ్ఞానమి(మన్వి)చ్ఛన్నేవ పృచ్ఛతి । విశేషజిజ్ఞాసా చ ధర్మసామాన్యజ్ఞానాదేవ । నచ తదా తస్య ధర్మసామాన్యజ్ఞానోపాయోఽస్త్యన్యః పదాత్ । అతః పదేన ధర్మసామాన్యాన్వితం వస్తు ప్రతిపాదితమితి జ్ఞాయతే । కిమితి ప్రశ్నో విశేషజిజ్ఞాసయేత్యేతత్కుత ఇత్యత ఆహ- గుణేతి ॥

నిరాకాఙ్క్షో నివృత్తజిజ్ఞాసః । తస్మాద్విశేషధర్మమన్విచ్ఛక్తిమిత్యేవ హి పృచ్ఛతీతి సమ్బన్ధః । ఏతదుక్తం భవతి । కర్త్రాదిపదశ్రవణానన్తరభావీ కిమిత్యాదిప్రశ్నో జిజ్ఞాసామూలః । ప్రశ్నత్వాత్సంమతవత్ । సా చ జిజ్ఞాసా ధర్మవిశేషవిషయా । తదుక్త్యా నివర్తమానత్వా(త్సమత్మత)త్సమ్ప్రతిపన్నవత్ । విశేషజిజ్ఞాసా చ ధర్మసామాన్యజ్ఞానపూవిర్కా విశేషజిజ్ఞాసాత్వాత్సంమతవత్ । సామాన్యజ్ఞానం చేదమేతత్పదజన్యం తదనన్తరభావిత్వాత్సంమతవదితి । పదేన పదార్థమాత్రేఽభిహితే అవినాభావబలేన ధర్మసామాన్యజ్ఞానమితి చేన్న । దృష్టపదపరిత్యాగేనాదృష్టానుమానకల్పనానుపపత్తేరితి ।

ఏతేన విశేషాన్వితాభిధానపక్షోఽపి పరాస్తః ।

అభిహితాన్వయాదిపక్షాణాం త్యాజ్యత్వే ప్రకృతే కిమాయాతమిత్యత ఆహ- శబ్దా ఇతి ॥

సర్వేఽపి శబ్దాః సామాన్యేనాన్విత(స్వ)స్వార్థవాచకా ఇత్యేష ఏవ పక్షో గ్రాహ్య ఇత్యర్థః ।

అధికరణస్య సాక్షాత్ప్రతిపాద్యమర్థముపసంహరతి- అత ఇతి ॥

అనన్తగుణాత్మకత్వేఽపి న తస్యైక్యం విహన్యతే, నాప్యేకేనాభిన్నానామనన్తత్వం గుణత్వం చేత్యర్థః । తచ్చేత్యానుషఙ్గిక(మర్థ)ముపసంహరతి- ఏక ఏవేతి ॥

తుశబ్దేన సకలధర్మాన్విత ఇతి సూచయతి ।

॥ ఇతి శ్రీమన్న్యాయసుధాయాం ఉభయవ్యపదేశాధికరణమ్ ॥

॥ అథ శ్రీమన్న్యాయసుధాయాం పరానన్దా(పరమతా)ధికరణమ్ ॥

॥ ఓం పరమత: సేతూన్మానసమ్బన్ధభేదవ్యపదేశేభ్య: ఓం ॥ పరమేశ్వరస్యానన్దాదయో గుణా: కిం లౌకికానన్దాదిసలక్షణా: కిం వా తద్విలక్షణా: । ఆద్యే న తత్ర బహుమాన: సమ్భవతి । న ద్వితీయ: । ప్రకారప్రమాణాభావాత్ । విమతా లౌకికసలక్షణా ఆనన్దాదిశబ్దవాచ్యత్వాదితి బాధకసద్భావాచ్చ । అన్యథా తత్రానన్దాదిశబ్దప్రవృత్తిర్న స్యాత్ । వ్యుత్పత్త్యభావాత్ । అతీన్ద్రియత్వేన తత్రోపదేశా(ద్యుపాయాద్య)భావే సాదృశ్యానుమానస్యైవానుసరణీయత్వాత్ । తస్య చాసిద్ధత్వాత్ । తతశ్చ వేదవేద్యత్వం న స్యాదిత్యస్య సమాధానార్థమిదమారభ్యతే । తత్రాశఙ్కితసకలదోషపరిహారో న స్ఫుట: ప్రతీయత ఇత్యతో వ్యాచష్టే- తే చేతి ॥

తే గుణా న కేవలం గుణినాఽభిన్నా: కిన్నామాఖిలేభ్యో లౌకికానన్దాదిభ్యో విలక్షణాశ్చ । కథం విలక్షణా ఇత్యత ఆహ- సర్వ ఇతి ॥

ఆనన్దోఽపి జ్ఞానాత్మకో జ్ఞానమప్యానన్దాత్మకమిత్యాది । న హ్యేవమన్త:కరణపరిణామభేదా: సుఖాదయ: । సర్వకర్తారో జగత్సృష్ట్యాదికర్తారశ్చ । ఏవశబ్దేనోపచారం వారయతి । అన్యోన్యమభేదే శబ్దానాం పర్యాయత్వమనేకత్వాభావశ్చ స్యాదిత్యత ఆహ- తథాఽపీతి ॥

పరస్పరాభేదేఽపి । తతో నోక్తదోష ఇతి (శేష:) భావ: । అనేన వైలక్షణ్యప్రకారో దర్శిత: । ప్రమాణం చ వక్ష్యతే । తథాచాద్యం సూత్రద్వయం వ్యాఖ్యాతం భవతి ।

బాధకపరిహారార్థం సూత్రమ్ ఓం బుద్ధ్యర్థ: పాదవత్ ఓం ఇతి । తద్వ్యాచష్టే- విద్వదితి ॥

అపి చ తథాఽపి తైస్తై: శబ్దైశ్చ భణ్యన్తే । కథం విద్వద్వ్యుత్ప(త్తిత:)త్త్యన్వితా । విద్వాంసో హి సాక్షాత్కృతభగవద్గుణా: పూర్వైర్విద్వద్భిర్వ్యుత్పాదయితుం శక్యన్తే । అవిదుషాం కథం వ్యుత్పత్తి: । భవితవ్యం హి తయా । అన్యథా విద్వత్త్వస్యైవానుపపత్తేరిత్యత ఆహ- యుజ్యతే చేతి ॥

విద్వదుపదేశతోఽవిదుషామపి వ్యుత్పత్తిర్యుజ్యతే । అతీన్ద్రియే కథముపదేశ ఇత్యత ఆహ- అన్యేతి ॥

లౌకికానన్దాదిసాదృశ్యం భగవదానన్దాదేర్విద్యతే । తతశ్చ యోఽస్మదానన్దసదృశో భగవద్గుణ: స ఆనన్దాదిశబ్దవాచ్య ఇత్యాదిరుపదేశో ఘటతే । తర్హి పూర్వోత్తరవిరోధ: స్యాత్ । ప్రాక్ "తే చాఖిలవిలక్షణా:' ఇత్యుక్తత్వేదానీమన్యానన్దాదిసాదృశ్యాభ్యుపగమాదిత్యత ఆహ- ఆనుకూల్యాదీతి ॥

ఆనుకూల్యం నిరుపాధిప్రియత్వమానన్దస్య । బోధాత్మకత్వం జ్ఞానస్యేత్యాది । అపరమల్పత్వాస్థిరత్వాది । ఆనుకూల్యాదే: ప్రవృత్తినిమిత్తస్య సత్త్వాత్తదాశ్రయేణ వ్యుత్పత్తేరపి సమ్భవాదానన్దాదిశబ్దప్రవృత్త్యుపపత్తావనుమానమప్రయోజకమిత్యుక్తం భవతి । నను విలక్షణేష్వానన్దాదిషు విలక్షణా ఏవ శబ్దా: కుతో న ప్రయుజ్యన్తే । తథా సతి తత్ర బుద్ధిప్రవేశాభావప్రసఙ్గాత్ । అల్పత్వాదిసాదృశ్యం కుతో నేత్యత ఆహ- పూర్ణత్వాదీతి ॥

(తాం) శ్రుతిం పఠతి- పూర్ణ ఇతి ॥

పూర్ణ: పూర్ణగుణ: । సుఖాదుత్తమ: శోభనానన్దతమ: । ఏకల: ఏకాకీ పరానపేక్ష: । సునిష్కల: సర్వథా విభక్తాంశవికల: । హరేర్గుణాన్పరాన్విలక్షణాన్వక్తీతి ।

ఏతేషామధికరణానామపవ్యాఖ్యానం న స్థానతోఽపీత్యత్రైవ నిరాకృతమితి న పున: ప్రక్రాన్తమ్ ।

॥ ఇతి పరానన్దా(పరమతా)ధికరణమ్ ॥

॥ అథ ఫలదానాధికరణమ్ ॥

॥ ఓం ఫలమత ఉపపత్తే: ఓం ॥ అత్రాదౌ తావత్స్వర్గనరకాదికం ఫలం ప్రాణినామీశ్వరాదేవ భవతీతి శ్రుత్యుపపత్తిభ్యాముపపాదితమ్ । తదాక్షేపార్థం సూత్రం "ధర్మం జైమినిరత ఏవ'

ఇతి । తస్యార్థః । ఈశ్వరః ఫలకారణం చేద్ధర్మాధర్మావపేక్షతే న వా । నేతి పక్షే వైషమ్యాద్యాపత్తిర్వేదాప్రామాణ్యప్రసక్తిశ్చ । ఆద్యే కిమీశ్వరేణ తదపేక్షణీయేనైవ కర్మణా ఫలసిద్ధేః । అన్యథా గౌరవాపత్తేః । న చాచేతనత్వోపపత్తివిరోధః । నహి రాజాదిరివ కర్మ ఫలం దదాతీతి బ్రూమో యేనాచేతనత్వం బాధేత । కిన్తు కారణమాత్రమ్ । నచ శ్రుతివిరోధః । ఫలకారణయోర్ధర్మాధర్మయోరీశ్వరకారితత్వేన తత్సు్ణ్తయే తస్య ఫలకారణత్వోపచారాదితి ।

సమాధానార్థం సూత్రమ్ । ఓం పూర్వం తు బాదరాయణో హేతువ్యపదేశాత్ ఓం ॥ తేనేదముక్తమ్ । అపేక్షత ఏవేశ్వరో ధర్మాధర్మౌ । నచ తావతా తయోరేవాస్తు ఫలహేతుతేతి యుక్తమ్ । ధర్మాదేరివేశ్వరస్యాపి ఫలహేతుతయా శ్రుతిసిద్ధత్వేన త్యాగాయోగాత్ । బాధకాభావేన శ్రుతేరుపచరితార్థతాకల్పనాఽనుపపత్తేః । గౌరవస్యాప్రామాణికవిషయత్వాత్ । పరస్య బ్రహ్మణః కర్మణశ్చోభయోర్హేతుత్వే

సామ్యాపత్తిరిత్యపి న వాచ్యమ్ । యతః ఫలదానే పరమేశ్వరః కర్తృత్వేన కర్మ తు కారణత్వేన పుణ్యేన పుణ్యమిత్యాదౌ వ్యపదిశ్యతే । కరణం చ కర్తృప్రయోజ్యమితి ప్రసిద్ధమేవేతి । తత్రేదమాశఙ్కయతే । తథాఽపి కర్మాపేక్షస్యేశ్వరస్య ఫలదానేఽనుపచరితం స్వాతన్త్ర్యం న సిద్ధ్యతి । తతశ్చ న తస్మిన్బహుమానాతిశయ ఇతి । ఏతత్పరిహారత్వేన పూర్వపదం వ్యాఖ్యాతి- స ఏవేతి ॥

అనాదికాలత్వం చ ప్రవాహాపేక్షయోక్తమ్ కాంశ్చిత్ బోధయతి సవ్యాపారీకరోతి స్వయమేవేతి సమ్బన్ధః । లీలయా కరణీకరోతి న తు తేన వినా దాతుం న శక్నోతీతి భావః ।

యదేతదత్రోక్తం ధర్మాధర్మదర్శనం తత్రేశ్వరణం తత్ఫలదానం తదప్రేర్యత్వాదికం చేశ్వరస్య । తదేవ విచార్యమాణం తస్మిన్మహాన్తం బహుమానముత్పాదయిష్యతి కిము సమస్తపదార్థ ఇత్యాశయవాన్కమర్థాం స్వరూపం తావత్ప్రపఞ్చయతి- కర్మాణీతి ॥

తానీత్యశేషజీవ స్థేత్యాద్యుక్తవిశేషణాని । పృథగిత్యేకైకధర్మాధర్మాధిష్ఠా(తృ)నభూతాని ముక్తవ్యావృత్తయేఽచేతనశరీరాణీత్యుక్తమ్ । తత ఏవ స్వకర్మఫలభాఞ్జి చ । తేషు కర్మాభిమానిషు । ఏవంవిధానీతి చేతనత్వాద్యుక్తధర్మవన్తి తాని తేష్వపి కర్మసు వర్తమానాని । తతః కిమిత్యత ఆహ- ఇతీశస్యేతి ॥

ఏవంభూతానాం కర్మణాం దర్శనాదిమత: । ఉత్తమా ప్రతిబన్ధాదిరహితత్వాత్ । కర్మణామేవంవిధత్వం కుత ఇత్యత ఆహ- ఏకైవేతి ॥

హరిణైవ న త్వర్వాచీనేన । వరాహగ్రహణేన వారాహపురాణ ఇతి సూచితమ్ । ఉదితా చేతనత్వాదిరూపేణేతి శేష: । తదేవ దర్శయతి- బ్రహ్మపారేతి ॥

అనేన సమగ్రమితిహాసం సంక్షేపేణ స్మారయన్తి । వ్యాధత్వాదిప్రాప్త్యా చేతనత్వాదికం గమ్యతే । తథాశబ్ద: ప్రమాణసముచ్చయే । అన్యాని బ్రహ్మహత్యాయా: । పృథక్ పృథగుదితాని । ఏవం చేతనత్వాదినా । హీతి (పరమ)సా(జ్ఖ్యే)జ్ఖ్యప్రసిద్ధిం దర్శయతి । కథం చేతనత్వాదినా ప్రతీతిస్తేషామిత్యత ఉక్తమ్- సంసారేతి ॥

పాదార్థముపసంహరతి-తస్మాదితి ॥

మాహాత్మ్యం శక్తి: గుణా ఆనన్దాద్యా: । ఆరాధ్య ఉపాస్య ఇత్యుత్తరపాదార్థేన సఙ్గతిమస్య సూచయతి ।

॥ ఇతి శ్రీమత్పూర్ణప్రమతిభగవత్పాదసుకృతేరనువ్యాఖ్యానస్య ప్రగుణజయతీర్థాఖ్యయతినా । కృతాయాం టీకాయాం విషమపదవాక్యార్థవివృతౌ తృతీయాధ్యాయస్య ద్వితీయ: పాద: ॥

॥ ఇతి శ్రీమన్న్యాయసుధాయాం తృతీయాధ్యాయస్య ద్వితీయ: పాద: ॥

ఉపాసనాఽస్మిన్పాద ఉచ్యత ఇతి భాష్యమ్ । తత్రోపాసనార్థస్యాస్య పాదస్య కా పూర్వేణోత్తరేణ వా సఙ్గతిరిత్యతోఽస్య పాదస్య సఙ్గతిం వదన్ప్రసఙ్గాదేతదధ్యాయగతపాదచతుష్టయస్యాప్యాహ- వైరాగ్యత ఇతి ॥

మీమాంసాసాధ్యాద్వైరాగ్యాత్ప్రాగేవ భక్తేర్భావ్యత్వాద్దార్ఢ్యమిత్యుక్తమ్ । యదాశబ్దో యస్మాదిత్యర్థే । తయాఽపరోక్ష్యం భవేత్ । ఇతి తస్మాత్ ।

అయమర్థ: । సాధనవిచారోఽయం తావదధ్యాయ: । మోక్షసాధనం చ భగవత్ప్రసాద ఏవ । తత్సాధనాని చ విషయవైరాగ్యం భగవద్భక్తిస్తదుపాసనా తత్సాక్షాత్కార ఇతి చత్వారి । తాని చ న సమకక్ష్యాణి । కిన్త్వాదౌ వైరాగ్యం సాధ్యమ్ । తేన భక్తి: । న హి హేయే రాగవత ఉపాదేయే ప్రమోత్పత్తిరస్తి । దృశ్యతే తావదితి చేత్ । నాసౌ దృఢ(:) ప్రేమా । అత ఏవం చోక్తం భక్తిదార్ఢ్యమితి । తేన వైరాగ్యేణ భక్తిదార్ఢ్యేన చోపాసా భవేత్ । న హ్యన్యత్ర రాగవతస్తత్ర భక్తిరహితస్యాదరనైరన్తర్యాభ్యామనుచిన్తనముపప(త్ప)ద్యతే । ఉపాసనయా చాతిదీఘర్కాలమనుష్ఠితయా ప్రసన్నో భగవానాత్మానం దర్శయతి । యస్మాదేవం వైరాగ్యాదీనాం క్రమస్తస్మాత్తద్విషయాణామేషాం పాదానామప్యయం క్రమో భవేదితి ।

ఏవమేతదధ్యాయగతానాం చతుర్ణామపి పాదానామానన్తర్యలక్షణాం సఙ్గతిమభిధాయ తత్ప్రసఙ్గాత్ప్రథమసూత్రమారభ్యాతీతానాం సర్వేషామపి సూత్రాణాం పరస్పరం సఙ్గతిం వివక్షు: ప్రథమసూత్రార్థం తావదనువదతి యుక్తిత ఇత్యారభ్య(విశిష్య) ఆచార్యసమ్ప్రదేత్యన్తేన ।

తత్ర యతేతోపాసనాయైవేత్యనేన బ్రహ్మజిజ్ఞాసా కర్తవ్యేత్యేతద్వ్యాఖ్యాతమ్ । అన్యత్సర్వమప్యథశబ్దవ్యాఖ్యానమ్ । యద్యపి సఙ్గతిమాత్రవివక్షయేదమారబ్ధమ్ । తథాఽపి ప్రాగథశబ్దస్యావ్యాఖ్యాతత్వాత్ తస్య చ కేవలస్య వ్యాఖ్యాతుమశక్యత్వాత్సూత్రార్థానువాద: కృత: । అతీతేన సార్ధేనాధ్యాయద్వయేన యావానర్థో మీమాంసితస్తావత: సామాన్యతో జ్ఞానాదిమత్త్వమథశబ్దస్యార్థ ఇతి సఙ్క్షేప: । విశిష్యాచార్యసమ్ప్రదేతి సర్వత్రాన్వయ: ।

తత్ర జ్ఞాతవేదార్థ ఇతి సర్వవేదానాం భగవానేవార్థ ఇతి జ్ఞానవానిత్యనేన ప్రథమాధ్యాయప్రమేయముక్తమ్ । యక్తిత ఇతి ల్యబ్లోపనిమిత్తా పఞ్చమీ । వేదార్థవిరోధియుక్తీ: సామాన్యతో నిరాకృత్యేతి ద్వితీయా(ధ్యాయా)ద్యపాదస్య । పరాన్వైష్ణవసమయాదన్యాన్సాఙ్ఖయాదిసమయాన్సామాన్యతో(నిరాకృత్య)నిరస్యేతి ద్వితీయపాదస్య । పరస్పరవిరోధఞ్చేతి తృతీయచతుర్థయో: । కథం తర్హి పాదభేద ఇత్యతోఽధ్యాత్మప్రవణో భూత్వేతి బహుయుక్తివిరోధానాం భానాత్కారణాచ్ఛ్రుతీనాం యుక్తిసహితశ్రుతేర్విరోధం చ నిరాకృత్యేతి

చతుర్థస్య విశేషో దర్శిత: । అధ్యాత్మవిషయశ్రుతివిరోధపరిహారజ్ఞానస్య చరమత్వోపపాదనాయ తస్యేత్యుక్తమ్ । ఆధ్యాత్మికా(హి)భావా మిథ్యా సమ్యగ్వా విదితా

బన్ధమోక్షయోరన్తరఙ్గతామశ్నువతే । న తథా బాహ్యా: । ప్రాణతత్త్వగానిత్యనేన చతుర్థపాదగతానామేవ ముఖ్యప్రాణవిషయాణామధికరణానాం ప్రమేయమధ్యాత్మేత్యనేనైవ లబ్ధమేతత్కస్మాత్పునరుచ్యత ఇత్యతో విశేషేణైతద్భావ్యం తత్ప్రసాదాయత్తత్వాజ్జిజ్ఞాసాయా ఇత్యాశయవతోక్తం తత్ప్రసాదేతి । అనురఞ్జిత: సమీచీన: కృత ఇతి యావత్ । దేహకర్తృత్వమిత్యాదినా త్రివృత్కుర్వత ఇత్యధికరణస్య సర్వకర్తృత్వత ఇతి సర్వకర్తృత్వం విజ్ఞాయ తతశ్చ భగవద్భక్తిమాన్భూత్వేత్యర్థ: । అత్రాపి పునర్వచనస్య తాత్పర్యం పూర్వవదవధేయమ్ । అతిదు:ఖసాధనత్వం విజ్ఞాయ । తదన్యత్ర భగవతోఽన్యత్రాధికం వైరాగ్యముత్పాద్యేతి తృతీయాద్యస్య । అజిజ్ఞాసూనామపి కదాచిత్క్వచిద్వైరాగ్యం జాయతేఽతోఽధికమిత్యుక్తం అతీతి చ । తద్గుణాధిక్యేతి ద్వితీయస్య । తద్వశత్వాత్తద్వశత్వం విజ్ఞాయ భక్తే: ప్రాక్ సిద్ధత్వాద్దార్ఢ్యమిత్యుక్తమ్ । న చైతత్సర్వమనుపాసితగురోర్భవతీత్యతో విశిష్యేత్యభిహితమితి ।

కథమయమథశబ్దస్యార్థ ఇతి చేత్ । ఉచ్యతే । యద్యప్యథశబ్దోఽనేకార్థ: । తథాఽప్యర్థాన్తరాణామత్రాయోగాదానన్తర్యార్థ: పరిగృహ్యత ఇత్యవివాదమ్ । ఆనన్తర్యం న యత: కుతశ్చిదభిధాతవ్యమ్ । వైయర్థ్యాత్ । కిన్తు యేన వినా న బ్రహ్మజిజ్ఞాసా భవతి యస్మింశ్చ సతి భవత్యేవ తదానన్తర్యమ్ । తథావిధం చ వేదార్థజ్ఞానాదీతి ।

కిఞ్చ జిజ్ఞాసా నామ విచారాపరపర్యాయం మననమ్ । నచ తచ్ఛ్రవణమన్తరేణ సమ్భవతీత్యతో యావదర్థజాతమత్ర శాస్త్రే విచార్యం తావత: శ్రవణజన్యం జ్ఞానం పూర్వవృత్తమ్ । సతి చ తస్మిఞ్జన్మాన్తరానుష్ఠితసత్కర్మణ: సత్కులప్రసూతస్య సాత్త్వికప్రకృతేర్వైరాగ్యాదికమవశ్యం భవత్యేవ । యత్తు పరైర్నిత్యానిత్యవస్తువివేక: శమదమాదిసాధనసమ్పదిహాముత్రఫలభోగవైరాగ్యం ముముక్షుతా చేతి సాధనచతుష్టయం పూర్వవృత్తముక్తం తదస్మాదుక్త ఏవాన్తర్భవతీత్యవిరుద్ధమ్ । ఉత్తమభక్తానాం ముముక్షుతా నాస్తీత్యాచార్యేణ న సఙ్కీర్తితా ।

ఏతేన జిజ్ఞాసాసాధ్యస్య వైరాగ్యాదేస్తత్సాధనత్వేఽన్యోన్యాశ్రయత్వం స్యాదిత్యపి నిరస్తమ్ । సాత్త్వికప్రకృతే: సత్సఙ్గవశాదీషద్వైరాగ్యాదిమత: శ్రవణేన తదభివృద్ధౌ కృతమననాదేర్భూయస్తదభివృద్ధిరితి ।

ఏవం ప్రథమసూత్రార్థమభిధాయ తేన ద్వితీయసూత్ర(స్య)సఙ్గతిమాహ- కర్తవ్యేతి ॥

ఉక్తే సతి కిమితి కర్తవ్యా ప్రయోజనాభావాన్న కర్తవ్యేతి సంశయో భవతి । సంశయశబ్దేనాత్ర విపర్యయోఽభిధీయతే । మిథ్యాజ్ఞానత్వసామ్యాత్ । సంశయే సతి తత్పరిహారాయ జన్మాద్యస్య యత ఇత్యాహేతి శేషః । యద్వా కిం కర్తవ్యా న వేతి సంశయే ప్రయోజనాభావాన్న కర్తవ్యేతి పూర్వపక్షే చ సతీతి వ్యాఖ్యేయమ్ । ఇత్యాహేతి వక్ష్యమాణేనైవ(వా) సమ్బన్ధః ।

ప్రథమసూత్రేఽతః శబ్దేన జిజ్ఞాసాయా మోక్షార్థత్వాత్కథం పునరాశఙ్కేత్యత ఆహ- అత ఇతి ॥

అతఃశబ్దేన జిజ్ఞాసాయా మోక్షార్థత్వే ఉదితేఽప్యస్య మోక్షార్థత్వస్య విశేషానుక్తితో హేతోః పునః సంశయ ఇతి పూర్వేణ సమ్బన్ధః । ఏవం తర్హి జన్మాదిసూత్రేణాపి నైషా శఙ్కా నివర్తతే । తత్రాపి(హి) మోక్షః సమాసార్థతయా వ్యాఖ్యాతవ్య ఏవ । న తు విశేషేణోక్త ఇతి చేన్న । ప్రమాణవిశేషానుక్తిత ఇతి వ్యాఖ్యానాత్ । ఏతదుక్తం భవతి । మోక్షప్రయోజనత్వాద్బ్రహ్మజిజ్ఞాసాకర్తవ్యేత్యతఃశబ్దేనోదితేఽపి పునరాశఙ్కా భవత్యేవ । తత్ర ప్రమాణస్యానుక్తత్వాదితి ।

ఏవఞ్చేద్ ద్వితీయసూత్రమపి కథమేతదాశఙ్కాం నివర్తయేత్ । న హ్యత్రాయమర్థః ప్రమాణేనోపపాదిత ఇత్యతస్తద్వ్యాచష్టే- సృష్ట్యేతి ॥

శ్రుతత్వతోఽసౌ మోక్షాదిదాతా । యతశ్చ మోక్షాదిదాతాఽసావతో వో యుష్మాకం ముముక్షూణాం జిజ్ఞాస్య ఏవేత్యతమథర్ం జన్మాదిసూత్రేణాహేత్యర్థః । అయమభిసన్ధిః । జన్మాద్యస్య యత ఇతి సూత్రే శ్రుతమితి వాక్యశేషః । తథాచ పరమేశ్వరస్య మోక్షదాతృత్వే శ్రుతిః ప్రమాణమిత్యుక్తం భవతి । కిఞ్చాత్ర మోక్షదాతృత్వం ప్రధానమ్ । సృష్ట్యాదికర్తృత్వం తు తత్ర హేతుత్వేనోక్తమ్ । కేవలవ్యతిరేకీ చాయం హేతుః । తస్య చాసిద్ధిపరిహారాయ శ్రుతత్వమభిహితమితి । కృత్యానాం కర్తరి వేతి వ ఇతి షష్ఠీ ।

నను మోక్షాదికర్తృత్వస్యేత్యాది కథమ్ । కర్తరి చేతి తృజన్తేన షష్ఠ్యాః సమాసప్రతిషేధాత్ । తృన్నయం తచ్ఛీలాదౌ విహితః । తేన చ శ్రితాదిషు గామిగమ్యాదీనాముపసఙ్ఖ్యానమితి ద్వితీయాయాః సమాసః ।

జ్ఞానం రశ్మయ ఇవ జ్ఞానరశ్మయ: । వ్యాప్తజ్ఞానవదిత్యర్థ: । అపాం తరతమో నామ "కశ్చన మునిర్వ్యాప్తో బభూవ' ఇతి ప్రవాదదర్శనాచ్ఛిష్యాణాం సూత్రకారే భక్తిమాన్ద్యం మా భూదిత్యతో విశేషేణోపాదనమ్ ।

జిజ్ఞాసాయా మోక్షసాధనత్వే ప్రమాణాభావేనాక్షిప్తే భగవతో మోక్షసాధనత్వసమర్థనమసఙ్గతమిత్యత ఆహ- యేనైవేతి ॥

బన్ధాన్మోక్షో బన్ధమోక్ష । పఞ్చమీతి యోగవిభాగాత్సమాస: । షష్ఠీసమాసో వా । యేన ప్రసన్నేనేతి శేష: । గతో జ్ఞాత: । గత్యర్థానామవగత్యర్థత్వాత్ । చో యస్మాదిత్యర్థే । ప్రసాదమాత్రస్య మోక్షసాధనత్వాభావాత్సుశబ్ద: । అస్యేశస్య జిజ్ఞాసాఽస్య జీవస్య ముక్తిదా । ఏతదుక్తం భవతి । జిజ్ఞాసా తావన్న సాక్షాన్మోక్షసాధనత్వేనాస్మాకమభిమతా । కిన్తు (సు)ప్రసన్నో భగవానేవ । స చోత్కృష్యతయా జ్ఞాత: సుప్రసన్నో భవతి । ఉత్కర్షజ్ఞానం చ జిజ్ఞాసయేత్యేవమ్పరమ్పరయా । తత్ర భగవతో మోక్షదాతృత్వం తావత్ప్రమాణై:

సమర్థితమ్ । ప్రసన్న ఏవ దదాతీత్యుత్కర్షజ్ఞానాత్ప్రసీదతీతి జిజ్ఞాసయోత్కృష్యతయా జ్ఞాయత ఇతి చ లోకత ఏవ సిద్ధమ్ । కిం తత్ర ప్రమాణోపన్యాసేన । అతో భగవజ్జిజ్ఞాసాయ మోక్షహేతుత్వం ప్రమితమితి మన్యతే సూత్రకార ఇతి ।

నను స్థానాన్తరేఽస్య సూత్రస్యాన్యథాసఙ్గతిరుక్తా । సత్యమ్ । సత్యాం తస్యామియమపరాఽత్రోక్తేతి ।

తృతీయసూత్రనివర్త్యామాశఙ్కామభిధాయ తత్పరిహారత్వేన తత్ పఠతి- మోక్షాదీతి ॥

ప్రధానం మోక్షదాతృత్వం తత్సాధనం సృష్ట్యాదికతర్ృత్వం చేశస్యైవేతి సమ్బన్ధ: । కథమవగమ్యతే । న కథఞ్చిత్ । అనుమానైస్తత్తదాగమైశ్చాన్యేషాం తథాఽవగమాదితి భావ: । ఇతి చేత్త్రోక్తమితి శేష: । కథమిదం సూత్రమేతదాశఙ్కాయా నివర్తకమిత్యతస్తద్వ్యాచష్టే- శాస్త్రగమ్యో హీతి ॥ మోక్షగ్రహణం సృష్ట్యాదేరప్యుపలక్షణమ్ । యస్మాన్మోక్షాదిద: పురుష: శాస్త్రమాత్రస్య విషయోఽతో వేదాదికం యం తథావిధం ప్రతిపాదయతి స ఏవ తథా ప్రతిపత్తవ్యో నానుమాదినా కల్పనీయ ఇతి ।

మోక్షాదిదాతు: శాస్త్రైకసమధిగమ్యత్వం కుత: I పరిశేషాదిత్యాశయవాన్ప్రత్యక్షగమ్యత్వం తావద్దూషయతి- ప్రత్యక్షేతి II

యది మోక్షాదిదాతా ప్రత్యక్ష: స్యాదితి యావత్ I కథఞ్చన తత్సేవాదినా I తదా సవర్ేఽపి యుక్తా: స్యురిత్యర్థ: I మోక్షదాతు: ప్రత్యక్షత్వే కుత: సర్వైర్ముక్తైర్భావ్యమిత్యత ఆహ- యస్మాదితి I

యస్మాత్పురుషాద్ధేతో: I అముముక్షుత్వాన్న ధావన్తీత్యాశఙ్కానివారణాయ మోక్షస్వరూపం వ్యాఖ్యాతం దు:ఖహానిరితి I న హి కోఽపి దు:ఖీ దు:ఖం న జిహాసతి ఇతి సమ్భవతి I ప్రత్యక్షత: ప్రత్యక్షగమ్యాత్ I రాజాద్యమితి సమ్భావనయోక్తమ్ I దారిద్రయదు:ఖం జిహాసవో వదాన్యం రాజాద్యమివేతి వా I అనుమానగమ్యత్వం దూషయతి- అనుమేతి II

యది కశ్చిన్మోక్షదాతృత్వేనానుమీయత ఇత్యర్థ: I అనుమైవ పురుషత్వాదికా I అనుమానం సప్రతిపక్షత్వాన్న తత్ర భవతీత్యర్థ: I

ఆగమాస్త్వాప్తేరనిశ్చయాదసమర్థా ఏవేత్యాశయవాన్పరిశేషముపసంహరతి- తదితి II తత్తస్మాన్మోక్షద: పురుషో ధ్రువం లోకం శాస్త్రగమ్య ఏవ భవేదితి యోజనా I

అస్త్వేవం తథాఽపి మోక్షదత్వేన శాస్త్రగమ్యత్వమన్యేషాం భవిష్యతి I తథా ప్రతిభాసాదితి చతుర్థసూత్రస్య సఙ్గతిం సూచయంస్తత్త్వితి పదద్వయం వ్యాఖ్యాతి- శాస్త్రేతి II

మోక్షదత్వేన శాస్త్రగమ్యశ్చ కేశవాదన్యో నాస్తి I కిన్తు స ఏవ కుత ఇత్యత: సౌత్రం హేతుం వ్యాఖ్యాతి- మోక్షదో హీతి II

స్వతన్త్ర ఏవ హి మోక్షద: స్యాదిత్యన్వయ: I స్వాతన్త్ర్యేణ సమన్వయశ్చ భగవత ఏవ నాన్యేషామ్ I యస్య చ ప్రతీయతే శ్రుత్యాదౌ స ఏవ భగవాన్విష్ణురితి భావ: I పరతన్త్రో మోక్షద:

కిన్న స్యాదితి చేత్ । స కిం స్వతన్త్రమనాశ్రిత్య స్వయమేవ మోక్షం దద్యాదుత స్వతన్త్రమన్యమాశ్రిత్య । ఆద్యే దోషమాహ- పరతన్త్ర ఇతి ॥

పరతన్త్ర ఏవ । కేవలం పరానపేక్షయా । యద్యసౌ స్వతన్త్రమనపేక్ష్యైవ స్వభక్తమోక్షాయ శక్త: స్యాత్తర్హి స్వాత్మానమపి మోచయేదితి న సంసారీ స్యాదిత్యాశయ: । ద్వితీయం దూషయతి- అన్యేతి ॥

ఏషోఽవాన్తరేశ్వరోఽన్యస్య స్వతన్త్రస్య విష్ణోరాశ్రయేణ స్వభక్తాయ మోక్షం దద్యాదితి యద్యుచ్యతే తదా స స్వతన్త్రస్తేన ముముక్షుణాఽనుసృతోఽసేవితోఽన్యస్యావాన్తరేశ్వరస్య మమ భక్తాయ మోక్షం దేహీతి ప్రార్థనావాక్యమాత్రేణ మోక్షం నైవ దద్యాదిత్యపి సమ్భావితమేవ । తథా లోకే దర్శనాదితి హిశబ్ద: । తత: కిమిత్యత ఆహ- అత ఇతి ॥

తదర్థమప్యవాన్తరేశ్వరాన్మోక్షప్రాప్త్యర్థమపి స స్వతన్త్ర: । తథాచ భగవజ్జిజ్ఞాసాయా అపరిహార్యత్వాద్వ్యయర్థావాన్తరేశ్వరస్య మోక్షదత్వకల్పనేతి భావ: ।

ప్రకారాన్తరేణ హేతుం వ్యాచష్టే- యమేవేతి ॥ Joshi-21

నేన యమేవైష వృణుతే తేన లభ్య ఇతి శ్రుతిముపాదత్తే । తమేవ చేతి శ్రుత్యా । "తమేవం విదిత్వాఽపి మృత్యుమేతి' ఇతి శ్రుతిరనేనోపాత్తా । "నాన్య: పన్థా విద్యతే' ఇతి వాక్యశేషేణాదరో గమ్యతే । మోక్షదత్వేన శాస్త్రయోనిత్వమస్య విష్ణోరేవ । అనేన శ్రుతీనాం సమ్యక్ సాదరమన్వయ: సమన్వయ ఇత్యుక్తం భవతి । నన్వేతయో: శ్రుత్యోరేష ఇతి తమితి చ భగవానుచ్యత ఇత్యేతత్కుత: । ప్రకరణాదిపర్యాలోచనయా తదవధారణమ్ । తదిదముక్తం వేదవాదిభిరితి ॥

అత్ర శ్రుత్యన్తరమాహ- య ఏనమితి ॥

"య ఏనం విదురమృతాస్తే భవన్తి' ఇతి చ శ్రుత్యేతి పూర్వేణ సమ్బన్ధ: । మీమాంసార్థమస్యా: శ్రుతే: పృథగ్గ్రహణమ్ । అత్రైనమిత్యుక్తో హరిరిత్యేతత్కుత ఇత్యత ఆహ- ఇత్యుక్త ఇతి ॥

య ఏనం విదురితి శ్రుతౌ మోక్ష హేతుజ్ఞానత్వేనోక్తస్తు "యమన్త: సముద్రే కవయో వయన్తి' ఇతి సముద్రగ ఉక్త: । తచ్చ హరేర్లిఙ్గమిత్యర్థ: । ప్రమాణాన్తరమాహ- తదేవేతి ॥

ఇత్యుక్త ఇతి వర్తతే । "తదేవ బ్రహ్మ పరమం కవీనామితి' శ్రుత్యా బ్రహ్మత్వేనావధారిత: । ఏతదుక్తం భవతి । ఏనమిత్యుక్తే బ్రహ్మపదశ్రవణాత్తస్య చ భగవన్నామత్వాద్భగవానేవాయమితి జ్ఞాయతే । యద్యపి బ్రహ్మపదస్యాన్యత్రాపి వృత్తిరస్తి తథాప్యముఖ్యైవ । నచైవమత్ర శక్యతే గ్రహీతుమ్ । తదేవేత్యవధారణవిరోధాత్ । ఇదం ఖల్వస్య ముఖ్యతో బ్రహ్మత్వమాచష్టే । అన్యత్ర బ్రహ్మశబ్దవృత్తిమాత్రస్య ప్రామాణికత్వేన నిషేధానుపపత్తేరితి । యుక్త్యన్తరమాహ- యత ఇతి ॥

"యత: ప్రసూతా జగత: ప్రసూతి:' ఇతి శ్రుతిస్తతో య ఏతమిత్యుక్తాన్మూలప్రకృతే: సృష్టిమాహ । నచ మూలప్రకృతే: కారణత్వం పరమపురుషాదన్యస్య సమ్భవతి । అతోఽప్యయం భగవానితి । ఏతేన మోక్షాదికర్తృత్వస్య శ్రుతత్వత ఇత్యుక్తమపి వివృతం వేదితవ్యమ్ ।

ద్వితీయం హేతువ్యాఖ్యానముపసంహరతి- తత ఇతి ॥

ముఖ్యత ఇతి మోక్షదత్వేనేతి యావత్ ।

విష్ణోరివాన్యేషామపి శాస్త్రయోనిత్వం ప్రతీయత ఇతి యదుక్తం తత్పరిహారార్థత్వేనాపి సౌత్రం హేతుం వ్యాచష్టే- శాస్త్రేతి ॥

అన్వయ ఉపపత్త్యాదిలిఙ్గమ్ ।

యతో వాచో నివర్తన్తే ఇత్యాదిశ్రుతిభిర్బ్రహ్మణోఽవాచ్యత్వమాశఙ్క్య వాచ్యత్వమీక్షత్యధికరణే సాధ్యతే । తదసఙ్గతమ్ । ప్రాగ్వాచ్యతాయా అనుక్తత్వాత్ । శాస్త్రయోనిత్వస్య లక్షణాదినాఽపి సమ్భవాదిత్యతోఽధికరణం సఙ్గమయితుం సంశబ్దం వ్యాఖ్యాతి- సమితి ॥

పరమముఖ్యార్థతోచ్యతే । సఙ్కోచే(ప్రమాణా)కారణాభావాత్ । తత: కిమిత్యత ఆహ- ఏవమితి ॥

ఏవం మోక్షాదిదత్వేన నారాయణ: శ్రుతే: పరమముఖ్యార్థ ఇత్యస్యార్థస్య నిర్ధారణాయేతి సమ్బన్ధ: । యస్మాత్సమిత్యుపసర్గేణ పరమముఖ్యార్థతోచ్యతే, ఏవం తస్మాత్సఙ్గతిసద్భావాత్ నాశబ్దమితి జగావితి వా ।

అత్రాధికరణే గతిసామాన్యాదితి సూత్రమ్ । తత్రాప్యాగ్వాచ్యతాసమర్థనపరం న భవతీతి న వ్యాఖ్యాతమ్ । తస్యేదానీం సఙ్గతిమాహ- కథమితి ॥

సంశబ్దో ద్వ్యర్థో ముఖ్యవృత్త్యేతి సర్వవేదానామితి చ । తత్ర ద్వితీయార్థోఽత్రాక్షిప్యతే । అత్ర ఏవైకాధికరణత్వమేషాం సూత్రాణామ్ । సంశబ్దార్థాక్షేపసమాధానస్యైకత్వాత్ । ఉపక్రమాదిలిఙ్గైర్జగజ్జన్మాదికారణత్వేన పరమేశ్వరే సర్వవేదానాం సమన్వయో న జ్ఞాతుం శక్య: । కుత: । నృణాం స్వల్పాయు: ప్రజ్ఞాదిమతాం స్వల్పశాఖావేది(త)త్వస్యైవ సమ్భవేన సర్వవేదజ్ఞానాసమ్భవాత్ । వేదానామపి స్వల్పత్వే శక్యత ఏవ తత్సమన్వయో జ్ఞాతుమస్మదాదిభిరపీత్యత ఆహ- వేదా ఇతి ॥

అనన్తా వై వేదా ఇతి శ్రుతిమనేనోపాదత్తే । ఆద్యో హిశబ్ద: శ్రౌతవైశబ్దార్థ: । ద్వితీయ: శ్రుతే: ప్రసిద్ధత్వం ద్యోతయతి । అపి: సముచ్చయే । న కేవలం పురుషా: స్వల్పవేదవిద: । కిన్తు వేదా అప్యనన్తా ఇతి । అనన్తతా వేదానామితి శేష: । సన్తు పురుషా: స్వల్పవిదో వేదాశ్చానన్తాస్తథాఽపి కథం సమన్వయజ్ఞానమశక్యమిత్యత ఆహ- అనన్తేతి ॥

స్వల్పశాఖావిదామితి వర్తతే । మహాప్రలయవారిధేరుత్తారణోపమేతి గమకత్వాత్సమాస: । దేవదత్తస్య గురుకులమితి యథా । యో యద్వాక్యం స్వరూపతో న జానాతి స తత్రోపక్రమాద్యనుసన్ధాయ వాక్యార్థమవధారయతీత్యసమ్భావితమేతదితి భావ: । ఏతదుక్తం భవతి । విమతా: పురుషా న సర్వవేదసమన్వయజ్ఞానార్హా: సర్వవేదాజ్ఞత్వాత్ । యో యద్వాక్యం న జానాతి నాసౌ తత్సమన్వయమపి జానాతి । యథా సమ్మత: । విమతా న సర్వవేదవేదనార్హా అల్పప్రజ్ఞాదిమత్త్వాత్ యో యదపేక్షయాఽల్పప్రజ్ఞాదిమాన్నాసౌ తద్వేతి యథా సమ్మత: । వేదా వా నైతత్పురుషవేద్యా: । ఏతత్ప్రజ్ఞాద్యతిక్రాన్తత్వాత్ । ఆక్షేపముపసంహరతి- ఇత్యస్మాదితి ॥

అత్ర విప్టౌ । తతశ్చ శాఖాన్తరే ప్రతిపాద్యాన్తరశఙ్కయా నోక్తార్థావధారణం సమ్భవతీతి భావ: ।

ఏతత్పరిహారార్థత్వేన సూత్రమవతారయతి- ఇత్యాశఙ్క్యేతి ॥

ఆహ గతిసామాన్యాదితి సూత్రమితి శేష: । నన్వస్య సూత్రస్య కోऽర్థ: । సర్వాభి: శాఖాభిరుత్పాద్యాయా బ్రహ్మావగతేరేకరూపత్వాత్సర్వా అపి శాఖా: పరమపురుషమేకమేవ జగజ్జన్మాదికారణత్వేనావగమయన్తీతి న క్వచిద(ప్య)న్యథాప్రతిపాదనం శఙ్కనీయమితి చేత్ । నన్వేతదేవ వేదానామనన్తత్వేన జ్ఞాతుమశక్యత్వాదుపక్రమాదిభిస్తన్నిర్ణయో దూరే నిరస్త ఇత్యాక్షిప్తమ్ । పునస్తదేవోచ్యత ఇతి కిమనేన కృతం స్యాదిత్యత: సూత్రకృతోऽభిసన్ధిమాహ- అశక్యేతి ॥

మదన్యైరితి శేష: । హిశబ్దేన పరోపన్యస్తం ప్రమాణమభ్యుపైతి । ఉత్తారణం పారగమనమ్ । ఉపక్రమాదిభిర్నిర్ణయనమితి యావత్ । ఉదముదకమస్యాస్తీత్యుదీ । భూమవివక్షాయామిని: । సముద్ర ఇత్యర్థ: । రోమకూపే లయోదీ యస్యాసౌ తథోక్త: । ప్రలయసముద్రసమానోऽపి వేదో మదీయజ్ఞానేऽన్తర్భవతీతి భావ: । ఏతదేవ వివృణోతి- యద్యపీతి ॥

అవ్యాకృతాకాశే పరమాణురివ మజ్జ్ఞానేऽన్తర్భవతి । భూతాకాశస్య పరిమితత్వాదవ్యాకృతగ్రహణమ్ । వివరణాభావే పూర్వశ్లోకోక్తం

కిఞ్చిద్వ్యాహతం కిఞ్చిచ్చాసఙ్గతం ప్రతీయేత । అభిప్రాయముపసంహరతి- ఇతీతి ॥

ఉక్తప్రకారేణ నిఖిల్యాపి వేదస్య స్వేనాఞ్జసా ప్రమేయతాం ప్రకాశయన్సూచయన్గతిసామాన్యమాహ న తు నిరభిసన్ధిర్యేనోక్తదోష: స్యాత్ । విశ్వపతిరితి సర్వవేదవిత్త్వే ప్రమాణమ్ । నహి పాలనీయమవిద్వాన్పాలకో భవతి । విశ్వాన్తర్గతాశ్చ సర్వే వేదా ఇతి । ఏతదుక్తం భవతి సూత్రకారేణ । సర్వవేదజ్ఞానాసమ్భవేన సర్వవేదసమన్వయజ్ఞానం కిం మానవాదీనాముచ్యతే ఉత సూత్రకర్తుర్మమ । ఆద్యేऽపి కిం విశేషతోऽథ సామాన్యతోऽపి । ఆద్యేऽభ్యుపగమ్యత ఏవ । ద్వితీయే తు వక్ష్యామ: । న తృతీయ: । మమ సర్వజ్ఞత్వేనాసిద్ధయాదిప్రాప్తేరితి ।

ఏవం చేద్యది కశ్చిదన్య: సూత్రకారవద్విషయాన్తరే గతిసామాన్యం బ్రూయాత్తదా పునరనిర్ణయ ఏవేత్యత ఆహ- కో నామేతి ॥

జ్ఞానేన సూయర్ ఇవ జ్ఞానసూర్య: । యథా సూర్య: స్వతేజసా విశ్వస్య ప్రకాశకస్తథాఽయం జ్ఞానేనేతి । "వినా వాతమ్' ఇత్యాదిప్రయోగదర్శనాద్వినాయోగ ఇవ ఋతేఽపి ద్వితీయా భవత్యేవ । ఇదముక్తం భవతి । కిం సర్వజ్ఞో విపరీతం గతిసామాన్యం బ్రూయాత్ । ఉతాపర: । నాద్య: । సర్వజ్ఞోక్త్యోర్విరోధాయోగాత్ । యోగే వా ద్వయో: సార్వజ్ఞానుపపత్తే: । ద్వితీయే సమ్ప్రతిపన్నసర్వజ్ఞసూత్రకారవచనవిరోధాన్మిథ్యాదృష్టిర్వాప్రతారకో వాఽసౌ స్యాదితి కథమనిర్ణయ ఇతి ।

అస్తు భగవత: సర్వజ్ఞత్వేన గతిసామాన్యజ్ఞానం, పరస్య తు కథం యదర్థమిదం శాస్త్రమిత్యత: సూత్రస్యార్థాన్తరమాహ- అన్యోఽపీతి ॥

అల్పమతిరప్యన్యస్తస్య ప్రసాదత: శాఖాచతుష్పఞ్చగతం వసు జానన్ననుమితత్వేనానన్తాగమసమ్పదో గతిసామాన్యం బ్రూయాదితి యోజనా । యాసాం శాఖానాముదాహరణేన సూత్రకృతా పరమేశ్వరసమన్వయోఽభిహితస్తద్దృష్టాన్తీకృత్య శాఖాత్వాద్విప్రతిపన్నశాఖానామపి తత్పరత్వానుమానసమ్భవాదన్యేషామపి గతిసామాన్యజ్ఞానం యుక్తమితి భావ: । అనేన గతిసామాన్యానుమానాదితి సూత్రం వ్యాఖ్యాతమితి । నను చతుష్పఞ్చశాఖాగతమితి వక్తవ్యమ్ । తద్ధితార్థోత్తరపదసమాహారే చేతి సఙ్ఖ్యాయా ఉపసర్జనత్వాత్ । కడారా: కర్మధారయ ఇత్యుపసర్జనస్య పరనిపాతో భవిష్యతి । వర్గార్థౌ వా చతుష్పఞ్చశబ్దౌ । ప్రపఞ్చో యది విద్యేతేతి యథా ।

ఇదమేవాస్తు సూత్రవ్యాఖ్యానం శ్రోతృప్రత్యాయనాఙ్గత్వాత్ । న పూర్వమ్ । శఙ్కానిరాసాహేతుత్వాత్ । న హి సూత్రకార: సర్వజ్ఞత్వాత్ సర్వవేదగతగతిసామాన్యం వేత్తీత్యేతావతాఽన్యేషాం శఙ్కా నివర్తత ఇత్యత ఆహ- ఇతి ముఖ్యతయేతి ॥

ఇతి ప్రతిజజ్ఞ ఇతి సమ్బన్ధ: । ముఖ్యతయేత్యనుమానాదినా వినాఽశేషవేదగతిసామాన్యవిత్ । దేవానామిత్యుత్తమాధికారిణామ్ । అపి: పదాథర్ే । శఙ్కేత్యర్థ: । మధునోఽపి స్యాదితి యథా । పూర్యతే నివార్యతే । యే సూత్రకారస్య పరమాప్తత్వం జానన్త్యుత్తమాధికారిస్తేషాం

తదీయప్రతిమామాత్రేణ శఙ్కా నివర్తత ఏవేతి తాన్ప్రతి పూర్వవ్యాఖ్యానమ్ । అన్యాన్ప్రతి తు ద్వితీయమ్ । తథా భాష్యోక్తం గతిసామాన్యశ్రుతేరితి తృతీయం చేతి భావ: ।

నన్వనయా పఞ్చాధికరణ్యా వక్తవ్యస్యోక్త్వత్వాత్కిమధ్యాయశేషేణేత్యత: ప్రపఞ్చ్యప్రపఞ్చనరూపాం సఙ్గతిం దర్శయన్నాహ- అత ఇతి ॥

అతీతప్రబన్ధేనేత్యర్థ: । పృథగ్ విస్తరేణాధ్యాయశేషేణేతి శేష: ।

తత్ర ప్రథమపాదే అన్యత్ర ప్రసిద్ధానాం శబ్దానాం సమన్వయోఽభిధీయతే । ద్వితీయేఽన్యత్ర ప్రసిద్ధానాం లిఙ్గాత్మకానామ్ । తృతీయే తత్రాన్యత్ర ప్రసిద్ధానాముభయరూపాణామ్ । చతుర్థేఽన్యత్రైవ ప్రసిద్ధానామిత్యుక్తమ్ । తమేతం క్రమముపపాదయన్నాహ- తత్రేతి ॥

తత్ర ప్రథమాధ్యాయే, ప్రథమపాదే, శబ్దానాం నామాత్మకానామ్, అత్ర విష్ఠా । మహామల్లేశభఙ్గేన తుల్యం వర్తతే ఇతి తథా । యథాఽనేకేషు మల్లేషు ప్రత్యర్థితయాఽవస్థితేష్వపి భగవతా కృష్ణేన ప్రధానత్వాచ్చాణూరాదిమల్లానామేవాదౌ భఙ్గో విహితస్తథేత్యర్థ: । ఉభయత్ర ప్రసిద్ధానాం హి శబ్దానాం సమన్వయేఽన్యత్రప్రసిద్ధినివారణమాత్రే యత్నో విధేయ: । అన్యత్ర ప్రసిద్ధానాం తు భగవతి ప్రసిద్ధిరప్యుపపాదనీయేతి । తత: ఏతేషాం ప్రాధాన్యమ్ । లిఙ్గాత్మకశ్చ ధర్మవచనా వ్యవధానేనాన్యబుద్ధిం జనయన్తి । నామాత్మకాస్తు సత్త్వవచనా: సాక్షాదేవేతి తత్సమన్వయే యత్నగౌరవమస్తీతి లిఙ్గాత్మకేభ్యో నామాత్మకానాం ప్రాధాన్యమితి ।

యది ప్రాధాన్యాదన్యత్ర ప్రసిద్ధానాం నామాత్మకానాం శబ్దానాం సమన్వయ: ప్రథమపాదే వక్తవ్య: స్యాత్తదా చతుర్థపాదోదితస్యాన్యత్రైవ ప్రసిద్ధానాం శబ్దానాం సమన్వయస్యేతోఽపి ప్రాధాన్యాత్ప్రాథమ్యం భవేత్ । అన్యత్ర ప్రసిద్ధేరన్యత్రైవ ప్రసిద్ధిర్బలీయసీత్యత ఆహ- ఇత ఇతి ॥

తుర్యపాదోదితస్య సమన్వయస్యేతో(ఽత్య)ప్యభ్యధికత్వేఽప్యసావత్రాధ్యాయే ప్రాథమ్యేన నైవోదిత ఇతి సమ్బన్ధ: । తత్తు సమన్వయాదితి సఙ్క్షేపేణ తస్యాప్యత్రోక్తత్వాదఙ్గసేత్యుక్తమ్ । కుతో నోదిత ఉత్సర్గస్యాపవాదవిశేషసద్భావాదితి తుశబ్ద: । తమేవాపవాదహేతుం దర్శయతి- మహాసమన్వయ ఇతి ॥

తర్హి న వక్తవ్య ఏవ నిరధికారికత్వాత్ । నహి గాయమానో బధిరేషు గాయతీత్యత ఉక్తం బ్రహ్మేవేతి । నైకాధికారికం శాస్త్రమిత్యతోఽన్య ఇత్యాద్యుక్తమ్ । సర్వాధికారిసాధారణమర్థమాదావభిధాయాసాధారణం పశ్చాద్వక్ష్యామీత్యాశయ: సూత్రకారస్య । తత్ర సాధారణే త్విదం తారతమ్యం చిన్తితమితి । దుర్గమత్వాచ్చేతి హేత్వన్తరమ్ । ప్రథమం బుద్ధావనారోహాదిత్యర్థ: । ఏతదుక్తం భవతి ।

బ్రహ్మాదీనామేవ తత్ర యద్యపి ముఖ్యాధికారితా । తథాఽప్యస్మదాదీనామీషదధికారోఽస్త్యేవ । నచ మన్దానామసౌ సమన్వయ: ప్రథమం బుద్ధిమధిరోహతి । సాధారణసమన్వయజ్ఞానేన వైదికవ్యుత్పత్త్యనురక్తా తు బుద్ధి: క్రమేణ తత్రాప్యవతరతీతి । తత: కిమిత్యత ఆహ- అత ఇతి ॥

ప్రాధాన్యాదతిప్రాధాన్యాన్యస్యోపపాదితత్వాచ్చేత్యర్థ: । తుశబ్దోఽవధారణే । తత్రానన్దమయాధికరణస్యాద్యత్వే హేతుం సూచయన్నాహ- తత్రేతి ॥

తత్ర సమన్వయప్రపఞ్చనే । ప్రథమమిత్యనువర్తతే । సవర్ేషు హి శుభేషు మూర్ధాభిషిక్తా ఆనన్దవిజ్ఞానాదయ: । అతో మాఙ్గలికం ఆచార్యస్తచ్ఛబ్దసమన్వయమాదావాహేతి । అన్తరధికరణస్యాకాశాధికరణస్య చానన్దమయాధికరణసఙ్గతత్వే సమానే కుత: క్రమ ఇత్యతస్తత్ర హేతుం సూచయన్నన్తరధికరణతాత్పర్యమాహ- దేవతేతి ॥

దేవతా: ఖలు జడేభ్యో ముఖ్యా: । అతస్తద్వాచినామాకాశాదిజడవాచిభ్య ఉత్కర్ష: । సర్వే శబ్దా అద్ధా వచనవృత్త్యైవ నోపచారేణ । కథమ్ । శబ్దవృత్త్యోర్యోగరూఢ్యోర్నిమిత్తానాం బహులప్రయోగాదీనాం హరౌ విద్యమానత్వాత్ ।

తత్కిమన్యత్ర శబ్దానాం వృత్తిరేవ నాస్తి । యేన విష్ణుమేవేత్యవధార్యత ఇత్యత ఆహ- తత్సఙ్గాదితి ॥

ఉపచారప్రకారశ్చ ప్రాగేవ వివృత: । అక్షాదిశబ్దవదుభయత్ర సామ్యేన ప్రవృత్తి: కిం న స్యాదిత్యత ఆహ- ఇహేతి ॥ ఇన్ద్రాదిశబ్దా హి పరమైశ్వర్యాదిగుణాన్వదతి । తే చ భగవత

ఏవాసాధారణా ఇతి తమేవ పరం ముఖ్యం బ్రూయు: । ఇహ దేవతాన్తరే । తథా నేతి శేష: । యద్వా ఇహ దేవేషు తత్సఙ్గాదితి పూర్వత్ర సమ్బన్ధ: । రూఢినిమిత్తాతిశయస్యాప్యేతదుపలక్షణమ్ । ఉత్తరాధికరణేష్వప్యేవం క్రమనిమిత్తాదికం స్వయమూహనీయమిత్యాశయవానాహ- ఏవమితి ॥

విష్ణుమేవ పరం బ్రూయురితి వర్తతే ।

అన్యత్ర ప్రసిద్ధానాం నామాత్మకానాం శబ్దానామనన్తత్వాత్కథం పాదపరిసమాప్తిరిత్యాశఙ్కాం నిరాకుర్వన్ప్రథమపాదార్థమనూద్య ద్వితీయపాదస్య సఙ్గతిమాహ- ఇత్యన్యత్రేతి ॥

సమానన్యాయసఞ్చారవిషయత్వాదితి భావ: । జ్ఞాతే ప్రథమపాదేన । శఙ్కా జాయత ఇతి శేష: । కథం(ఇతి) । ప్రాయేణ లిఙ్గబలేన హ్యేష నామాత్మకశబ్దసమన్వయోఽభిహిత: । లిఙ్గానాం చాన్యగతత్వం ప్రతీయతే । తతశ్చ విరుద్ధతవాత్తై: ప్రతీత: సమన్వయ: సమ్యజ్ న స్యాదేవ । నహి కృతకత్వేన నిత్యత్వజ్ఞానం సమ్యగుత్పద్యతే । ఇతిశబ్ద: శఙ్కాసమాప్తౌ । తత్పరిహారాయాన్యత్ర ప్రసిద్ధానామశేషలిఙ్గానామ్ । ఆహ ద్వితీయపాదే ।

నన్వేవం తర్హి యాని అన్తస్తద్ధర్మోపదేశాదిత్యాదౌ సముద్రాన్తస్థత్వాదీని లిఙ్గాని సాధనత్వేనోక్తాని తేషామిహ విచార: కరణీయ: । న చైవమ్ । కిన్తు యాన్యుక్తాని న తాని విచార్యన్తే । యాని చ విచార్యన్తే న తాన్యుక్తాని । ఉచ్యతే । సర్వశ్రుతిగతా: సర్వేఽప్యన్యత్ర ప్రసిద్ధా: నామాత్మకా: శబ్దా భగవద్విషయా ఏవ తత్ర తత్ర శ్రుతై: సర్వైర్లిఙ్గైరితి హి ప్రథమపాదస్యార్థ: । తత్ర యాని లిఙ్గాన్యసన్దిగ్ధాని తాని విహాయేతరాణి విచార్యన్త ఇతి కో విరోధ: । అత ఏవాశేషత ఇత్యుక్తం ప్రాక్ ।

తృతీయపదాస్య ప్రథమద్వితీయాభ్యాం సఙ్గతిమాహ- ఉభయేతి ॥

భగవత్తదితరవిషయత్వమ్ । అతోఽన్యత్ర ప్రసిద్ధానాం భగవత్పరత్వస్య సమర్థనమ్ । లిఙ్గాత్మకానాం చ శబ్దానామ్ ।

నన్వన్యవాచిత్వనిరాసోఽపి తత్రైవ నేతర ఇత్యాదినా విహిత ఏవ । తత్కథం శఙ్కోదయః । మైవమ్ । అన్యత్ర తాత్పర్యాభావో హి నేతర ఇత్యాదినా దర్శితః । శక్తిస్తూభయత్ర స్యాదేవ । తర్హి త ఏవ పునర్విచార్యాః । సత్యమ్ । తేష్వేవ యత్ర యత్ర విచాయప్రాప్తిస్తే విచార్యన్తే । యదా యత్రానుపపత్త్యాదీనాం సఞ్చారః సుగమస్తన్విహాయాన్యత్రోభయగతత్వం శఙ్క్యత్రైవేతి యుక్తముక్తమ్ । తథా చ తత్త్విత్యవధారణానుపపత్తిరితి శఙ్కాశేషః । ఇత్యాశఙ్కానివృత్త్యర్థం తృతీయపాదమారబ్ధవానితి శేషః । ఇత్యాహేతి వక్ష్యమాణేన వా సమ్బన్ధః । కథమియమాశఙ్కా తృతీయే పరిహృతేత్యతస్తాత్పర్యమాహ- ఉభయత్రేతి ॥

హరౌ తదితరత్ర చ । ప్రతీతితో న తు వస్తుతో వర్తమానానాం సలిఙ్గానాం శబ్దానాం నామ్నాం లిఙ్గానాం చ హరావేవ విశేషతః పరమముఖ్యయా వృత్త్యా తాత్పర్యేణ చ సమన్వయః । కుత ఇత్యత ఆహ- యదితి ॥

యద్యస్మాద్వర్తత ఇతి శేషః । ఏతదపి కుత ఇత్యత ఆహ- యత ఇతి ॥

స్వతన్త్రతాస్తీతి శేషః । స్వాతన్త్ర్యాభావేఽపి కుతోఽన్యత్ర శబ్దానాం ముఖ్యవృత్త్యభావ ఇత్యత ఆహ- అస్వతన్త్రేష్వితి ॥

నన్వన్యేషామస్వతన్త్రత్వాత్తేషు ముఖ్యతః శబ్దప్రవృత్తిహేతోర్గుణాదేరభావాన్ముఖ్యతః శబ్దా న వర్తన్త ఇతి చేత్ । మా వర్తిషత ।

తథాఽపి విశేషతః సమన్వయో హరావేవేత్యేతత్కుత ఇత్యత ఆహ- అత ఇతి ॥ ఇతరస్య ముఖ్యార్థత్వాభావాదిత్యర్థః । భావ్యం ఖలు శబ్దస్య ముఖ్యార్థేన । అన్యథా తదపేక్షస్యాముఖ్యస్యానుపపత్తేః । తథాచ ద్వయోః ప్రసక్తయోరేకస్య ముఖ్యార్థత్వానుపపత్తావితరస్య ముఖ్యార్థత్వమావశ్యకమేవ ।

యదధీనాస్త ఇత్యాదినా యుక్త్యన్తరమాహ ।

తే భగవతోఽన్యే పదార్థా భగవదపేక్షయాఽత్యల్పేనైవ శబ్దప్రవృత్తిహేతునా గుణాదినా యస్మిన్భగవత్యాయత్తాః సన్తః శబ్దార్థత్వముపగతాః స భగవానేవేశో

నిరవధికశబ్దప్రవృత్తినిమిత్తత్వాత్ । స్వతన్త్రత్వతశ్చ ముఖ్యశబ్దార్థ ఇతి హి స్వీకర్తవ్య: । ఇతరేషు శబ్దప్రవృత్తినిమిత్తాన్యల్పాన్యేవ తాన్యపి భగవదధీనాని । భగవతి తు నిరవధికపరాధీనాని చేత్యేతదసిద్ధమిత్యత ఉక్తం మనీషిభిరితి । శ్రుత్యాదిపరిచయవద్భి: । యో యదధీన: శబ్దార్థ: సోఽముఖ్య ఇతరస్తు ముఖ్య ఇత్యత్ర దృష్టాన్త: । అయో యథాఽన్యాధీనం సద్ దాహకత్వం దాహకశబ్దార్థత్వముపగతమ్ అత ఏవ దహతీతి శబ్దస్తస్మిన్నముఖ్యోఽగ్నౌ తు ముఖ్యస్తథేత్యర్థ: । అత్రేతరస్యాముఖ్యార్థత్వమనూద్యత ఏవేతి న పునరుక్తి: క ఇత్యాహ తృతీయపాదేనేతి శేష: ।

చతుర్థపాదస్య సఙ్గతిం కరోతి- ఏవఞ్చేతి ॥

ఏవఞ్చేత్యస్యైవ వివరణమతీతేన పాదత్రయేణ కేషాఞ్చిచ్ఛబ్దానాం నారాయణసమన్వయే సిద్ధేఽపీతి । అశేషశబ్దానాం నారాయణే సమన్వయో న యుజ్యతే । య: ప్రతిజ్ఞాతో దు:ఖిబద్ధావరాదిశబ్దానాం కర్మాదివిషయాణాం చ కథఞ్చన యోగేన రూఢ్యా వా ప్రవృత్త్యనుపపత్తేరితి శేష: । కథమ్ । యతోఽవరాదిశబ్దవాచ్యత్వే భగవతోఽవరత్వాదేర్దోషస్య ప్రాప్తిర్భవేత్ । తస్యాశ్చ సర్వప్రమాణవిరోధాత్ । కర్మక్రమాదివిరోధాచ్చేతి । ఇతి చేత్తత్ర ప్రతివిహితం సూత్రకారేణేతి శేష: ।

కథమిత్యత: ప్రథమాధికరణతాత్పర్యమాహ- అవరత్వాదీతి ॥

అవరాదిశబ్దాప్రవృత్తినిమిత్తముపలభ్యతే ప్రమాణై: । హిశబ్దస్తేషాం ప్రసిద్ధిం ద్యోతయతి । కథం ద్వివిధమిత్యత ఆహ- పరస్యేతి ॥

స్వయం పర ఏవ సన్నితి న ప్రవృత్తినిమిత్తకథనం కిన్తు స్వస్యావరత్వాభావేఽపీతి ప్రదశర్నార్థమ్ । పరస్మిన్నవరత్వాదిధర్మనియన్తృత్వమేకం నిమిత్తమిత్యర్థ: । తస్య ప్రమితత్వదర్శనం యథేతి । పరగతస్య జయస్య రాజాధీనత్వేన యథా రాజా జయిశబ్దవాచ్యో భవేత్తథేత్యర్థ: । అవరత్వానుభవీ అన్వయోఽవరశబ్దార్థ: । అవరత్వాదిమత్త్వమపరం నిమిత్తమితి యావత్ । ఏతచ్చ సుప్రసిద్ధమితి న ప్రమాణముక్తమ్ । తత: కిం ప్రకృత ఇత్యత ఆహ- తయోరితి ।

తయో: ప్రవృత్తిహేత్వోర్మధ్యే । తేనావరాదిశబ్దవాచ్యత్వ చేతి శేష: । కుత: పూర్వ ఏవాఙ్గీక్రియతే న ద్వితీయ ఇత్యత ఆహ- ద్వితీయ ఇతి ॥

జీవ ఇతి జడస్యాప్యుపలక్షణమ్ । తథాచ సతీశ్వరత్వహాని: స్యాదిత్యర్థ: । అధికరణఫలమాహ- స్వాతన్త్ర్యాదితి ॥

పరగతావరత్వాదౌ స్వాతన్త్ర్యస్యైవ నిమిత్తత్వాఙ్గీకారాద్ధరేరవరత్వాదికం దూషణం న ప్రసజ్యత ఇతి । ఏవముత్తరాధికరణతాత్పర్యమపి వక్తవ్యమ్ ।

ప్రథమాధ్యాయార్థానువాదేన ద్వితీయాధ్యాయస్య సఙ్గతిమాహ- ఏవమితి ॥

సర్వశబ్దార్థవివరణమశేషేణేతి । ఉక్తే సతి ద్వితీయేఽశేషవిరోధానాం నిరాకృతిరీశేన కృతేతి సమ్బన్ధ: । విరోధహీనస్యైవ సమన్వయస్య ।

తృతీయాధ్యాయస్య సఙ్గతిమాహ- సమన్వయేతి ॥

తదర్థయోరధ్యాయయోరుపలక్షణమేతత్ । వస్తునిర్ణయే బ్రహ్మనిర్ణయే । కిం మయా కార్యమితి ।

అయమర్థ: । యద్యపి బ్రహ్మవిచార: కర్తవ్య ఇత్యుక్తమ్ । కృతశ్చాసౌ । తథాఽపి సాధనఫలవిచారసహితస్య బ్రహ్మవిచారస్య కర్తవ్యతయోక్తత్వాత్కృతబ్రహ్మవిచారస్యాధికారిణో యన్మయా కార్యం సాధనం తత్కిం కథమ్భూతమితి । బుద్ధి: స్యాదితి । ఫలవిషయే కుత ఏవం బుద్ధిర్న స్యాదితి చేత్స్యాదేవ । కిన్తు ఫలాపేక్షయా సాధనస్య పూర్వభావిత్వాత్తద్విషయైవాదౌ స్యాత్ । తదిదముక్తమేవశబ్దేన । తదర్థం తృతీయోఽధ్యాయ: ప్రవృత్త ఇతి శేష: ।

ఏతద్గతానాం త్రయాణాం పాదానాం ప్రాగుక్తామేవ సఙ్గతిం స్ఫుటీకరోతి- తత్రేతి ॥

తత్ర తృతీయేఽధ్యాయే । భక్తివిధానార్థం భక్త్యుత్పాదనార్థం వైరాగ్యార్థమితి యావత్ । అభక్తానాం కామ్యార్థకర్మిణాం పాపినాం ద్వేషిణాం చ । ఉక్తాయాం ప్రథమపాదేన । అశేషగుణోచ్యతే పరమేశ్వరస్య ప్రోక్తే ద్వితీయేన । ఉపాసనాఽస్మిన్పాదే వక్తవ్యావసరప్రాప్తా । ననూపాసనాయాం కో భక్తేరుపయోగో యతస్తదానన్తర్యస్యేత్యత ఆహ- నిత్యమితి ॥ యస్మాదుపాసనా నిత్యమాదరేణ కర్తవ్యా । ఆదరనైరన్తర్యాభ్యామేవ సంస్కారాతిశయస్యోత్పాదాత్ । ఆదరనైరన్తర్యే చోపాసనాయాం నాభక్తస్య భవత: । ఇతి తస్మాదిదానీముపాసనా వక్తవ్యేతి సమ్బన్ధ: ।

ఏవం తర్హ్యుపాసనైవ విచారణీయా । సర్వశాస్త్రపరిజ్ఞానం ప్రథమాధికరణే కస్మాద్విచార్యత ఇత్యత ఆహ- సేతి ॥

యా వక్తవ్యతయాఽవసరప్రాప్తా సా చోపాసనా ద్వివిధైవ । న త్వేకరూపైవ । కథమ్ । ఏకా శాస్త్రాభ్యాసస్వరూపిణీ । పరా చ ధ్యానరూపా । అతో యుక్త: ప్రథమాధికరణస్యాత్రాన్తర్భావ: । తథాఽప్యయం క్రమ: కుత: । ధ్యానస్య శాస్త్రాభ్యాససాధ్యత్వాత్ ।

తదిదముక్తం పరేతి । ధ్యానసమాధ్యోరనతిభిన్నత్వాద్ధయానశబ్దేన సమాధిరపి గృహ్యతే । ధారణాప్రత్యాహారప్రాణాయామాఽఽసనయమనియమానామప్యుపాసనాభేదానాం సత్త్వాత్కథం ద్వైవిధ్యమిత్యత ఆహ- తదఙ్గమితి ॥

తస్య ధ్యానస్యాఙ్గమేవ నతు స్వతన్త్రముపాసనమ్ । యోగశాస్త్రే చైతత్స్పష్యమవగన్తవ్యమ్ । శాస్త్రాభ్యాసస్య ధ్యానాఙ్గత్వేఽపి స్వతన్త్రోపాసనత్వం చాస్తి । బ్రహ్మసాక్షాత్కారహేతుత్వాత్ । చిత్తవృత్తినిరోధా(కత్వా)చ్చ । "అథవా సతతం శాస్త్రవిమర్శేన భవిష్యతి' ఇతి ।

కిమతో యద్యుపాసనావసరప్రాప్తా ద్వివిధా చేతి । తత్రాహ- తథేతి ॥

తథా తస్మాదవసరప్రాప్తత్వాత్ । అస్మిన్నేవేతి సమ్బన్ధ: । ఉపాసనమేవేతి చ (వా) । తేన పరేషామిదానీం తు ప్రతివేదాన్తం విజ్ఞానాని భిద్యన్తే న వేతి విచార్యత ఇతి పాదార్థకథనం నిరాకరోతి । తథాహి । కిం భేదాభేదౌ, విరోధావిరోధౌ, ఉత విలక్షణత్వావిలక్షణత్వే । నాద్య: । గతార్థత్వాత్ । ద్వితీయే బ్రహ్మణోఽఖణ్డత్వేన ప్రాప్త్యభావ: । సగుణబ్రహ్మవిషయా ప్రాణాదివిషయా చేయం చిన్తేతి చేన్న ।

ప్రకృతవిషయప్రయోజనవిరుద్ధత్వేనాకర్తవ్యత్వాదితి । అద్ధా ఉపయుక్తప్రమేయేణ సహ । అత ఏవ విస్తరాత్ । అనేన కేషాఞ్చిదధికరణానామనన్తర్భావశఙ్కా నిరాకృతా భవతి । శ్రుతిగ్రహణముపలక్షణమ్ । అత్ర సఙ్గతికథనప్రస్తావేఽపి కేషాఞ్చిత్సూత్రాణామర్థవ్యాఖ్యానం సఙ్గతిసమర్థనార్థమేవేతి న దోషః ।

ఏవం సఙ్గతిమభిధాయైతత్పాదాధికరణేషు పూర్వపక్షయుక్తీః సిద్ధాన్తయుక్తీశ్చ సఙ్గ్రహేణాహ- పృథగ్దృష్టిరిత్యాదినా ॥

అవ్యాహతాః సదేతి సిద్ధాన్తయుక్తిత్వసమర్థనమ్ ।

॥ ఇతి న్యాయమాలాస్థలాని ॥

॥ అథ సర్వవేదా(న్తప్రత్యయా)ధికరణమ్ ॥

॥ ఓం సర్వవేదాన్తప్రత్యయం చోదనాద్యవిశేషాత్ ఓం ॥ అత్ర ధ్యానోపాసనార్థిభిః కిం స్వశాఖా ఏవాధ్యయనశ్రవణమననైర్జ్ఞాతవ్యాః కిం వా సర్వేఽపి వేదా ఇతి సంశయే శాఖాభేదస్య సుప్రసిద్ధత్వాదన్యథా తదనుపపత్తేః ప్రథమపక్ష ఏవ జ్యాయానితి ప్రాప్తే సిద్ధాన్తితమ్ సర్వవేదాన్తప్రత్యయమితి । తత్ర సర్వశబ్దోఽసఙ్కుచితవృత్తిరితి ప్రతీతినిరాసాయ వ్యాచష్టే- యశశక్తీతి ॥

విజ్ఞాయావస్థితస్యేత్యధ్యాహారాత్సమానకర్తృకతాసిద్ధిః । ఉపాసనం కుర్వాణో భవేదితి వా । ఉపాసనం కుర్వీతేతి వా । భవేదిత్యస్యోత్తరవాక్యేఽన్వయః । అత్ర యథాశక్త్యఖిలాన్వేదాన్విజానీయాదిత్యేవ వక్తవ్యమ్ । తథాప్యత్రోచ్యమానం సర్వపరిజ్ఞానం ధ్యానోపాసనాఙ్గమితి దర్శయితుమేవముక్తమ్ । తతశ్చ పరేత్యుక్తం వివృతం భవతి ।

యథాశ్రుత ఏవార్థోఽస్తు కిం విశేషేణేనేత్యత ఆహ- తత్రేతి ॥

తత్రోపాసకేషు యస్మాత్సమ్యగఖిలస్య వేదస్య విజ్ఞప్తిర్బ్రహ్మణ ఏవ యుక్తా భవేన్నాన్యేషాం తస్మాదన్యేషాం యథాయోగం యథాశక్త్యేవాఖిలజ్ఞప్తిరేష్యవ్యా । ఏతదుక్తం భవతి । సర్వాధికారిసాధారణం తావదిదం సూత్రమ్ । చోదనాద్యవిశేషాదియుక్తిభిస్తదవగమాత్ । సంశయపూర్వపక్షాసఙ్గతత్వప్రసఙ్గాచ్చ । నచ సర్వేషాం సర్వవేదవిజ్ఞానం సమ్భవతి । వేదానామనన్తత్వాత్ । అల్పప్రజ్ఞాదిమత్త్వాచ్చా పుంసామ్ । తతో యుక్తముక్తమితి । యద్వా ప్రథమవాక్య ఏవ భవేదిత్యనేనైవైషోఽభిహిత: । యస్మాదేవమేవోపపన్నం భవేదితి । తత: కస్య కీదృశీ శక్తిరితి జిజ్ఞాసాయామిదం వాక్యమ్ । హిశబ్ద: ప్రసిద్ధౌ । యోగో యోగ్యతా । జ్ఞప్తిర్జ్ఞప్తిశక్తి: ।

ఉపాసనాయోగ్యతాసమన్వయే ఖల్వత్ర సర్వవిజ్ఞానముచ్యతే । నచాల్పవేదజ్ఞస్య సా భవతి । "సర్వైశ్చ వేదై: పరమో హి దేవో జిజ్ఞాస్యోఽసౌ నాల్పవేదై: ప్రసిద్ధయేత్' ఇత్యాదిశ్రుతే: । అత: సర్వశబ్దో ముఖ్యార్థ ఏవ వ్యాఖ్యాతవ్య: । అత ఏవ యద్యప్యస్మదాదీనామస్మిఞ్జన్మని సర్వవేదజ్ఞానమసమ్భవి । తథాఽపి తాదృశం జన్మ కల్పనీయం యత్రేదం సమ్భవతీత్యత ఆహ- తావతేతి ॥

యథాశక్తి విజ్ఞానమాత్రేణ । అయమభిసన్ధి: । ధ్యానోపాసనే వేదజ్ఞానస్య కథముపయోగ: । ధ్యేయాజ్ఞానే ధ్యానాయోగాదితి చేత్ । తర్హి సర్వేషాం సర్వవేదార్థధ్యానాభావస్య వక్ష్యమాణత్వాన్న సర్వవేదజ్ఞానముపయుక్తమ్ । సత్యమ్ । తథాఽప్యధిగతైకశాఖస్య శాఖాన్తరేఽన్యథోక్తిశఙ్కయా ధ్యానాసమ్భవాత్సర్వ(వేద)పరిజ్ఞానమావశ్యకమితి చేన్న । గతిసామాన్యానుమానేనైవ శఙ్కానిరాసస్యోక్తత్వాత్ । అన్యథా పరస్పరవిరోధేన వేదాప్రామాణ్యాపత్తే: । తత: శ్రుతిర్యథాశక్త్యేవ వ్యాఖ్యేయేతి ।

యథాశక్తి వేదజ్ఞానం భగవదుపాసనోపయుక్తం న సర్వవేదజ్ఞానావశ్యమ్భావ ఇత్యత్ర పురాణవాక్యమపి పఠతి- మహత్త్వస్యేతి ॥

మహత్త్వస్య పరం పారం విదిత్వేతి సర్వవేదజ్ఞత్వముచ్యతే । వేదేన వినా భగవన్మహత్త్వస్య జ్ఞాతుమశక్యత్వాత్ । స్తోష్యతామితి ధ్యానస్యాప్యుపలక్షణమ్ । సమానన్యాయత్వాత్ । నాస్త్యేవేతి నియమనిషేధ: యథాయోగ్యాఖిలజ్ఞతా ధ్యానోపయోగినీతి విజ్ఞాయత ఇతి

శేష: I యథాయోగ్యేతి కథమ్ I అవ్యయీభావస్య నపుంసకత్వేన యథాయోగ్యమితి భావ్యమ్ I సత్యమ్ I యథాయోగ్యాఖిలజ్ఞతేతి సమాసోఽయమిత్యదోష: I యద్వా యథా యాదృశీ యోగ్యా తథైవేతి భిన్నే ఏవైతే పదే I

నన్వత్రాత్మజ్ఞానమేవోపాసనోపయోగిత్వేనోచ్యతే I నతు యథాశక్తిజ్ఞానమ్ I అతో న ప్రకృతోపయోగీదం వాక్యమిత్యత ఆహ- ఆత్మేతి II

అత్రోపాసనస్యాత్మజ్ఞానానురూపత్వం నామ యథాశక్తి వేదవిచారణాద్భావిత్వమేవ I అన్యథా వాక్యస్యాసఙ్గతత్వప్రసఙ్గాదితి భావ: I సర్వజ్ఞాననియమే నిరాకృతే కిన్త్విత్యాశఙ్కాయాం యథాశక్తిజ్ఞానం హి వక్తవ్యమ్ I న త్వాత్మజ్ఞానమ్ I నహి పరజ్ఞానం ప్రాఞ్ నిరాకృతమ్ I తస్మాదాత్మజ్ఞానం నామాత్మయోగ్యం జ్ఞానమిత్యేవ వ్యాఖ్యేయమితి I

కుత: సవర్వేదజ్ఞానమిత్యతశ్చోదనాద్యవిశేషాదిత్యుక్తమ్ I తత్ర శాఖాభేదస్య సుప్రసిద్ధత్వాచ్చోదనాదికమపి విశేషనిష్ఠం వ్యాఖ్యాతమిత్యతో యుక్త్యన్తరమాహ సూత్రకార: ఓం స్వాధ్యాయస్య తథాత్వేన హి సమాచారేఽధికారాచ్చేతి ఓం II తత్ర హీయన్తం వ్యాచష్టే- వేద ఇతి II

అనేన "వేద: కృత్స్నోఽధిగన్తవ్య: సరహస్యో ద్విజన్మనా' ఇతి స్మృతిముపాదత్తే I స్వాధ్యాయాధ్యయనం కర్తవ్యం భవేదిత్యనేన "స్వాధ్యాయోఽధ్యేతవ్య:' ఇతి శ్రుతిమ్ I అన్యథా స్వస్వశాఖామాత్రజ్ఞానాఙ్గీకారే I

ఏతదుక్తం భవతి I స్వాధ్యాయస్య స్వాధ్యాయవిధేస్తథాత్వేన సామాన్యత: సర్వవేదాధ్యయనవిధాయకత్వేన హేతునా సర్వజ్ఞానమఙ్గీకరణీయమ్ I అధ్యయనస్యార్థజ్ఞానపర్యన్తనాస్థితే: I స్వస్వశాఖామాత్రజ్ఞానాఙ్గీకారే చాస్య విధేర్వైయర్థ్యాపత్తే: I నచ వాచ్యం శాఖాభేదస్య ప్రసిద్ధయా స్వాధ్యాయపదకృత్స్నపదదర్శనాత్ I శాఖాభేదస్యాశక్తినిమిత్తత్వోపపత్తేరితి I

నను శ్రుత్యన్తరం హిశబ్దేన స్మృతి: సూత్రకృతోపాత్తా తత్కథమత్ర విపర్యయ: I ఉచ్యతే I ఆకాఙ్క్షాక్రమేణ సూత్రమ్ I వ్యాఖ్యానం తూపోద్ఘాతప్రక్రియయేతి న విరోధ: I

శ్రుతిస్మృతిబలాదేవ యథాశక్తి సవర్విజ్ఞానస్యైవ నిశ్శఙ్కతాహేతుత్వం కల్ప్యతే ।
భూయోదర్శనం చానుమానాఙ్గమితి సుప్రసిద్ధమ్ ।

ఆహ నాధ్యయనవిధిప్రయుక్తమధ్యయనమ్ । కిన్త్వధ్యాపనవిధిప్రయుక్తమేవ ।
అధ్యయనవిధేర్నియోజ్యరహితత్వాత్ । నహ్యత్ర స్వర్గకామో యజేతేతివత్కశ్చిన్నియోజ్య:
శ్రూయతే । నాపి విశ్వజిదాదావివ కల్పయితుం శక్యతే । అధ్యాపనవిధినైవాధ్యయనసిద్ధౌ
కల్పకాభావాత్ । నచాధ్యాపనవిధిరపి నియోజ్యరహిత ఇతి వాచ్యమ్ । ఆచార్యకరణకామస్య
తత్ర నియోజ్యత్వాత్ । నష్యవర్షం బ్రాహ్మణముపనయీతేత్యాత్మనేపదశ్రవణాత్ ।
"సమ్మాననోత్సఞ్జనాచార్యకరణజ్ఞానభృతివిగణనవ్యయేషు నియమ:' ఇత్యాచాయర్కరణే
నయతేరాత్మనేపదవిధానాత్ ।
తమధ్యాపయీతేత్యుపనయనాధ్యాపనయోరేకకర్తృకతాప్రతీతే: । న హ్యధ్యాపనమధ్యయనేన
వినా భవతీతి స్వసిద్ధయే పరా(పేక్ష
క్షేప)లక్షణేనోపాదానోపాదానేనాధ్యాపనవిధిరేవాధ్యాపనవిధిరేవాధ్యయనం ప్రయుఙ్క్తే ।
కిఞ్చాధ్యయనే సతి విధిజ్ఞానం తతశ్చాధ్యయనమితీతరేతరాశ్రయత్వం స్యాత్ । అతో
నైతద్వాక్యోదాహరణమత్ర సఙ్గతమితి ।

ఉచ్యతే । స్యాదేవం యద్యధ్యాపనవిధిప్రయుక్తమధ్యయనం స్యాత్ । నచైవమ్ । అధ్యాపనస్య
జీవికార్థత్వాత్ । త్రీణి కర్మాణి జీవికేతి వచనాత్ । అధ్యయనస్య చ నిత్యత్వాత్ ।
"యోఽనధీత్య ద్విజో వేదాన్' ఇత్యకరణే ప్రత్యవాయశ్రవణాత్ । నచ నిత్యమనిత్యేన
ప్రయుజ్యతే । కిఞ్చైకస్య మాణవకస్యాధ్యాపనేన చరితార్థత్వే
మాణవకాన్తరస్యానధ్యయనప్రసఙ్గ: । యో యేనోపనీత: స తేనాధ్యాపనీయ ఇతి చేత్ ।
తర్హ్యుపనాయకే పరేతేఽధ్యయనాభావ: స్యాత్ । యత్పునరితరేతరాశ్రయత్వముక్తం తత్
ప్రాత:సన్ధ్యాముపాసీతేత్యాదావపి సమానమ్ । అయమప్యాచార్యస్యైవ విధి: । శౌచాచారాంశ్చ
శిక్షయేదిత్యాదేరితి చేన్న । ఆచార్యే పరేతే తదభావాపాతాత్ । అతోఽధ్యయనాదివిధిం వృద్ధా:
కథఞ్చిన్మాణవకం బోధయన్తీత్యఙ్గీకార్యమిత్యలమ్ । Joshi-22

మాచారేధికారాచ్చ ఇత్యేతద్వ్యాచష్యే- అద్యాపీతి ॥

యత: సర్వవిజ్ఞానమావశ్యకమ్ । తేనైవ హి కారణేన దేవాద్యా అద్యాపి శ్రవణమననే కుర్వన్తి
సదా ధ్యాయన్తి చ । అన్యథా మహామతీనాం తేషామేకైకశాఖాశ్రవణాదేరల్పీయసైవ కాలేన
కర్తుం శక్యత్వేనాద్యాపి తత్కరణం న స్యాదితి । యథాయోగం యథాశక్తీతి ప్రత్యేకం

విశేషణమ్ I ృణ్వన్త ఇత్యాత్మనేపద ఉక్తమ్ I సమాచారచ్చేత్యేవోక్తే దేవాదీనాం వేదాధికారిత్వాభావాత్కథమేతదిత్యతో దేవతాధికరణన్యాయం మా విస్మార్షీరితి సూచయితుం సూత్రకృతా సమాచారేऽధికారాచ్చేత్యుక్తమ్ I

యది బ్రహ్మసాక్షాత్కారవన్తోऽపి దేవాద్యా: శ్రవణాద్యనుతిష్ఠన్తి తర్హి తస్య నిరవధికత్వం ప్రసక్తమిత్యత ఆహ- తథాऽపీతి II

యద్యపి సూత్రకారేణ దేవాద్యాచార: ప్రమాణీకృతస్తథాऽపి, వస్తు పరబ్రహ్మాదికమ్ I నిర్ణయో యథార్థ: పరోక్షో నిశ్చయ: I ప్రథమస్యైవశబ్దస్యావస్తునిర్ణయాదేవేతి సమ్బన్ధ: I వస్తునిర్ణయహేతుత్వాచ్ఛ్రవణాదేరితి హిశబ్దాథర్: I

వస్తునిర్ణయపర్యన్తం శ్రవణమననే కర్తవ్యే ఇత్యసత్ I నిర్ణీతేऽప్యర్థే పున: కారణాన్తరోపనిపాతేన సంశయాద్యుత్పాదస్య దర్శనేన వస్తునిర్ణయస్యావధారయితుమశక్యత్వాదిత్యత ఆహ- మతీతి II

మతిర్మననం శ్రుతి: శ్రవణమ్ I ఉత్తమ: శిష్యయోగ్యతాభిజ్ఞ: I కుర్వత: శ్రవణాదికమ్ I దర్శనం బ్రహ్మసాక్షాత్కా: I ఏతదుక్తం భవతి I బ్రహ్మదర్శనార్థం హి శ్రవణాదికమ్ I నచ తద్యథాకథఞ్చిదనుష్ఠితం తత్సాధనమ్ I కిన్తు శిష్యయోగ్యతాభిజ్ఞగురుప్రదానపూర్వకమేవేతి వక్ష్యతి I అతస్తాదృశో గురురేవ శ్రవణాదికాలవిశేషముపదేక్ష్యతి I యత: పరం కారణశతోపనిపాతేऽపి న సంశయాద్యుత్పాద: స్యాదితి I

దేవాద్యా: శ్రవణాదికమద్యాపి కుర్వన్తీతి న యుక్తమ్ I స్యాద్ధి దర్శనమితి శ్రవణాదేస్తత్త్వదర్శనసాధనత్వస్యోక్తత్వాత్ I దేవాదీనాం చ తత్త్వదర్శనస్యోత్పత్తికత్వాత్ I యథోక్తమ్ "నైవ దేవపదం ప్రాప్తా బ్రహ్మదర్శనవర్జితా:' ఇత్యాది I నచ ప్రాప్తసాధ్య: సాధనముతిష్ఠతీత్యత ఆహ- శ్రవణమితి II

దృష్టతత్త్వస్యాపి పుంస: శ్రవణం మననం ధ్యానం చ విశేషానన్దసమ్ప్రాప్త్యై యుజ్యత ఏవేతి యోజనా I ఏవం తర్హి శ్రవణాదేర్దర్శనసాధనత్వోక్తిర్వ్యాహన్యత ఇత్యత ఆహ- అన్యస్యేతి II

అదృష్టతత్త్వస్యైతాని శ్రవణాదీని దృష్టయే భవన్తి । యథా ఖలు సముచ్చయవాదినాం జ్ఞానాత్పూర్వాణి కర్మాణి జ్ఞానార్థీని । తత: పరాణి తు మోక్షార్థాని । యథా చ సకామాని కర్మాణి సంసారకారణాని నిష్కామాని తు జ్ఞానకారణాని । తథా శ్రవణాదీన్యదృష్టతత్త్వస్య జ్ఞానార్థానీతి న తదుక్తివ్యాఘాత: । దృష్టతత్త్వస్య తు విశేషానన్దార్థానీతి దేవాదీనాం తదనుష్ఠానం చ యుక్తమ్ । సమాచారకథనం చ యథాశక్తి వేదార్థశ్రవణమననయో: కర్తవ్యతామాత్రోపోద్బలనాయ కృతమితి నాసఙ్గతమ్ । విశేషానన్దం తు వక్ష్యామ: ।

శిష్యయోగ్యతాభిజ్ఞగురూపదేశానుసారేణ శ్రవణాదికం కర్తవ్యమిత్యయుక్తమ్ । తాదృశస్య గురోర్దులభత్వేన శ్రవణాద్యభావాపత్తే: । లభ్యమానోఽప్యసావనుష్ఠితశ్రవణాదినా ఆధ్యాత్మికశక్తిసమ్పన్నేనైవ శిష్యేణ లభ్యతే నాన్యేన । తథాచాన్యోన్యాశ్రయ ఇత్యత ఆహ-యదీతి ॥

ద్వివిధం శాస్త్రం నిర్ణీతం నిర్ణేతవ్యం చ । తత్రాద్యం బ్రహ్మసూత్రాదికం, ద్వితీయం వేదాదికమ్ । తత్ర నిర్ణీతస్య శ్రవణాదికం సమాచరేత్ । సర్వజ్ఞానాం సిద్ధాన్తానుసారేణ యో నిర్ణయం జానాతి తస్మాత్ । ఇదముక్తం భవతి । ముఖ్యస్య గురో: ప్రథమమలాభేఽపి న శ్రవణాద్యభావాపత్తి: । అముఖ్యాదపి గురోస్తదుపపత్తే: । తత్ర ముఖ్యవదముఖ్యస్యాతిగహనవేదాదివ్యాఖ్యానసామర్థ్యాభావేఽపి నిర్ణీతవ్యాఖ్యానముపపద్యత ఏవ । నచ నిర్ణీతశాస్త్రస్యాపి వ్యాఖ్యానవిప్రతిపత్త్యాఽభిప్రాయో దురధిగమ ఇతి వాచ్యమ్ । సర్వజ్ఞప్రణీతోపాయగ్రన్థానుసారేణాముఖ్యస్యాపి గురోస్తదవగమసమ్భవాత్ । ఏవం చాముఖ్యే శ్రవణాదావనుష్ఠితే ముఖ్యోఽపి గురుర్లభ్యత ఇతి ।

సర్వజ్ఞస్య గురో: శ్రవణాద్యఙ్గత్వే తదభావే శ్రవణాద్యభావ ఏవ కుతో నాఙ్గీక్రియతే కిమనేనాముఖ్యేన శ్రవణాదినా । సర్వజ్ఞగురుప్రాప్తిస్తు పుణ్యోపచయేనాపి భవిష్యతీత్యత ఆహ-శ్రవణాదీతి ॥

సన్తి తావత్సర్వదా శ్రవణాదికం కర్తవ్యం క్షణమపి న త్యాజ్యమిత్యేవమర్థా: శ్రుతిస్మృతయ: స్వాధ్యాయప్రవచనే ఏవేతి నాకో మౌద్గల్య ఇత్యాద్యా: । తత్ర చ సర్వజ్ఞో గురురఙ్గమ్ । తదలాభే తు గుణే త్వన్యాయ్యకల్పనమితి న్యాయేన యాదృశతాదృశమపి శ్రవణాదికం కార్యమేవేతీతి భావ: ।

నన్వేతా: శ్రుతయ ఏవానుపపన్నార్థా: । అపరిహార్యనిద్రాద్యుపద్రవప్రాప్తౌ శ్రవణాదే: కర్తుమశక్యత్వాత్ । న హ్యాకాశరోమన్థనం శక్యవిధానమిత్యత ఆహ- అతీతి ॥

పరిహర్తుమశక్యే నిద్రాదౌ ప్రాప్తే తు పునరేవ తదపగమనానన్తరమేవ శ్రవణాదికం సమాచరేత్ । అయమభిప్రాయ: । యథా సాయమ్ప్రాతరగ్నిహోత్రం జుహోతీత్యాదివిధయ: సన్నిపాతాద్యుపప్లవసమ్భవేఽపి నానుపపన్నాస్తథా ప్రకృతేఽపీతి ।

నిర్ణయజ్ఞస్య గురోరభావే కిం శ్రవణాద్యభావ ఏవ, నేత్యాహ- అభావ ఇతి ॥

నిర్ణయజ్ఞస్య గురోరభావేఽపి యాదృశతాదృశాత్సర్వదా ృణుయాత్ । మన్వీత చ । నహి గుణాలాభే ముఖ్యపరిత్యాగో యుక్త ఇతి భావ: । వేదాదిశ్రవణే సర్వజ్ఞో గురురపేక్షిత: । తదితరశ్రవణే తు నిర్ణయజ్ఞ: సర్వజ్ఞకల్ప: । ద్వయోరభావేఽపి శ్రవణాదికం చేదనుష్ఠేయం తదాఽసచ్ఛాస్త్రాణామితి ప్రతీతి: స్యాత్ । అత: సచ్ఛాస్త్రాణ్యేవేత్యుక్తమ్ । యాదృశతాదృశాత్ ృణుయాదిత్యనేనాతిప్రసక్తౌ సత్యామాహ- యదీతి ॥

యది తస్మిన్పురుషే స్వాపేక్షయా సమ్యగ్జ్ఞానాదిప్రాచుర్యముపలభ్యతే తర్హి తత: ృణుయాత్ । న త్వధమాత్ । వైయర్థ్యాత్ । న హ్యదృష్టమాత్రార్థం శ్రవణాదికమితి భావ: ।

స్వతోఽధికస్య పురుషస్య ప్రబన్ధేన వ్యాఖ్యానాసమ్భవే కిం శ్రవణాద్యభావ ఏవేత్యాకాఙ్క్షాయామాహ- మహద్భ్య ఇతి ॥

స్వతో మహద్భ్యో, మహత్త్వం చ న సజ్జ్ఞానమాత్రేణ కిన్తు విష్ణుభక్త్యాదిగుణైశ్చేత్యుక్తం విష్ణుభక్తేభ్య ఇతి । తాదృశ ఏవ హ్యాదరముత్పాదయన్వ్యాఖ్యాతి । సాదరమేవ చ శ్రవణాదికం ఫలాయాలమ్ । సంశయాన్ అజ్ఞానవిపర్యయాంశ్చేతి శ్రవణాదిఫలముక్తమ్ ।

ఏకస్మాత్ప్రబన్ధేన శ్రవణాద్యసమ్భవేఽపి బహుభ్యో మహద్భ్యో యథాశక్తి యథాసమ్భవమేకైకదేశశ్రవణాదికమపి కుర్యాదేవ । తేనాపి సంశయాదిచ్ఛేదస్య శ్రవణాదిఫలస్య లాభాదితి భావ: ।

స్వతోఽధికాభావే కథం శ్రవణాదీత్యత ఆహ- స్వత ఇతి ॥

అపిచావితరేతరయోగే । శ్రుతాఽఽవృత్తిప్రవచనాభ్యామభినవోత్ప్రేక్షోదయాత్తేఽపి శ్రవణాదిఫలం ప్రసువాతే । సమ్యక్ శ్రవణాదిరహితో వ్యాచక్షాణ: స్ఖలనేన ప్రత్యవేయాత్ । తత్కథముచ్యతే శిష్యేభ్యో బ్రూయాదితి తత్రాహ- సదితి ॥

బ్రూయాదితి సమ్బన్ధ: । ప్రామాణికతయాఽభిమానోఽర్థ: సిద్ధాన్త: । నతు ప్రామాణిక ఏవేతి నియమ; । తథాత్వే శబ్దనిత్యత్వం కేషాఞ్చిత్సిద్ధాన్త: । కేషాఞ్చిత్తదనిత్యత్వమితి న స్యాత్ । ద్వయో: ప్రామాణికత్వాయోగాత్ । అయం తు న తథా । అపి తు ప్రామాణిక ఏవేత్యత: సదిత్యుక్తమ్ । స్వార్థికో ణిచ్ । అజహదిత్యర్థ: । యద్వా శిష్యైరహాపయన్ । సత్సిద్ధాన్తహానిరేవ మహత: ప్రత్యవాయస్య హేతురితి వక్ష్యామ: । క్షుద్రస్స్ఖలితం త్వల్పీయస ఏవ । నచ తావతా మహాప్రయోజనవ్యాఖ్యానత్యాగ: । తథా సతి మృగభయాద్వీజానావాపప్రసఙ్గాదితి భావ: ।

కోఽసౌ సత్సిద్ధాన్తో యో న హాతవ్య: । ద్వివిధ: సత్సిద్ధాన్త: పరాపరభేదాత్ । ప్రత్యేకం ద్వివిధో వాచనిక ఆనుషఙ్గికశ్చ । తత్ర వాచనికం పరం సత్సిద్ధాన్తం తావదాహ- అశేషేతి ॥

అన్యత్తత్త్వమితి సకలజగజ్జన్మాదికారణత్వముచ్యతే । నిర్ణీయత ఇతి నిర్ణయ: । సమ్యగ్విర్ణయో వాచనిక: పరసిద్ధాన్త: । సాక్షాద్బ్రహ్మస్వరూపావధారణపరే జన్మాదిసూత్రే ఖల్వభిహితోఽయమర్థ: । ఆనుషఙ్గికం పరసిద్ధాన్తమాహ- స్వతన్త్రత్వమితి ॥

స్వతన్త్రత్వం స్వాధీనసత్త్వాదిమత్త్వమ్ । తస్య విష్ణో: । ద్వితీయస్తస్యేతిశబ్ద ఉత్తరత్ర సమ్బధ్యతే । సర్వతో భేదశ్చేతి । ప్రకృతిజీవజడేభ్యోఽత్యన్తభిన్నత్వమ్ । నన్వేతదప్యసమ్భవస్తు సతో నాత్మాఽశ్రుతే: పృథగుపదేశాదిత్యాదినాఽభిహితమేవ । తత్కథమానుషఙ్కిక: సిద్ధాన్త: । సత్యమ్ । తథాఽపి ప్రధానప్రమేయోపయోగితయోక్తత్వాదదోష: । స్వగతభేదవర్జితత్వాదేరుపలక్షణమేతత్ । ఇతి సమ్యక్ స్థితిరితి వక్ష్యమాణేనాన్వయ: ।

కథమస్యాథర్వాన్యనుషఙ్గికత్వమిత్యత ఆహ- అదోషత్వస్యేతి ॥

విష్ణోరదోషత్వస్య సిద్ధయర్థమఙ్గీకార్యోఽయమర్థ ఇతి శేష: I ఉపలక్షణమేతత్ I అశేషగుణపూర్ణత్వస్య సకలజగజ్జన్మాదికారణత్వస్య చేత్యపి ద్రష్టవ్యమ్ I అనేన కథం తత్సిద్ధిరిత్యత ఆహ- యదీతి II

యస్మాజ్జగతాఽభేదే విష్ణోర్దోషసమ్బన్ధ: ప్రసజ్యతే తస్మాదితి పూర్వేణ సమ్బన్ధ: I అత్రాప్యభేద ఇత్యస్యాతన్త్ర్యస్యాప్యుపలక్షణమ్ I తదన్వయ ఇతి చ గుణపూర్త్యాద్యభావస్యాపి I అన్యత్తత్రన్త్రమిత్యన్యశబ్దోఽముక్తవిషయ ఇతి ప్రతీతి: స్యాత్తదర్థమాహ- తత్త్రన్త్రత్వం చేతి II

చశబ్దో వక్ష్యమాణేన భేదేన సహ సముచ్చయార్థ: I అఙ్గీకాయర్మితి శేష: I కిమర్థమిదమఙ్గీకార్యం జన్మాదిసూత్రస్యాముక్తవిషయతయాఽప్యుపపత్తేరిత్యత ఆహ- తదితి II

నహి ముక్తానాం తత్త్రన్త్రత్వేన వినా తస్య నిరర్గలమైశ్వర్యం సిద్ధయతి I నచ తదన్తరేణ గుణపూర్తిర్భవతీతి I స్యాదేతత్ I యది ముక్తా: పరమాత్మనో భిన్నా: స్యు: I నచ తథా I తత్కిం తత్త్రన్త్రత్వేనేత్యత ఆహ- ముక్తానామపీతి II

పరమాత్మనోఽత్యన్తభేదశ్చాఙ్గీకార్య: I అనేన "తస్య భేదశ్చ సర్వత:' ఇత్యేతదపి వివృతం భవతి I కిమర్థమిత్యత: ప్రయోజనం వక్తుం పీఠమారచయతి- నహీతి II

ముక్తానాం పరమాత్మనాఽభేదో భవన్న తావత్రాప్యగ్భిన్నానామ్ I భిన్నస్యాభేదావాప్తే: క్వాప్యదర్శనాత్ I న కేవలమదర్శనం కిం తర్హీత్యత ఆహ- తస్యేతి II

భిన్నమభిన్నతాం గచ్ఛతీత్యస్యార్థస్యాభావోఽనుభవసిద్ధోఽపి I తత: సంసారేఽప్యభిన్నానామేవ ముక్తావభేదో వ్యజ్యత ఇత్యేవ వక్తవ్యమ్ I తథైవాస్త్విత్యత ఆహ- పూర్వేతి II

సమర్థితం తావద్దు:ఖాదిరూపోఽయం సంసార: సత్య ఇతి I తత: సంసారేఽపి జీవానాం పరమాత్మనా భేదే తస్య దోషవత్త్వం స్యాత్ I ఇతిశబ్దో హేతౌ I సమ్యక్ స్థితి: సత్సిద్ధాన్త: ఆనుషఙ్గిక: పర ఇతి శేష: I

నన్వతిభిన్నతా కిమర్థా భేదాభేదోపపత్తేరిత్యత ఆహ- భేదేతి ॥

భేదేన సహితోఽభేదో భేదాభేద: । "విప్రతిషిద్ధం చానధికరణవాచీ' ఇతి ద్వన్ద్వైకవద్భావో వా । అత్రాపి పూర్వన్యాయేన సంసారేఽపి భేదాభేదావఙ్గీకార్యౌ । తతశ్చాభేదేన దోషాణామపి సమ్భవ: । భేదేన తత్పరిహారో భవిష్యతీతి చేత్తర్హి కిమజాగలస్తనాయితేనాభేదేనేతి । ఇదానీమపరం సిద్ధాన్తమాహ- నిర్దోషత్వమితి ॥

తథా పరమేశ్వరవద్రమాయాశ్చ నిర్దోషత్వమ్ । యథోక్తమ్ "కామాదిరతత్ర తత్ర చాయతనాదిభ్య:' "సమనా చాసృత్యుపక్రమాదమృతత్వం

చానుపోష్య' ఇతి । నిర్దోషత్వమిత్యుక్త్యా పారతన్త్ర్యమపి నాస్తీతి ప్రతీతినిరాసార్థమాహ- తదితి ॥

పరమేశ్వరానన్తరతా తదధీనతేతి యావత్ । యద్వాఽనేనాపరసిద్ధాన్తాన్తరమాహ- ఏకస్మాద్భగవత ఏవావరత్వమితి । తదప్యుక్తమ్ అస్యైవ చోపపత్తేరూష్మా' ఇతి । సిద్ధాన్తాన్తరమాహ- బ్రహ్మేతి ॥

ముక్తౌ సంసారేఽపి । ప్రోక్తాత్క్రమాత్తిష్ఠన్తీత్యర్థ: । అత్ర ద్వన్ద్వనిర్దిష్టానాం సామ్యమన్యేషాం తారతమ్యమితి జ్ఞేయమ్ । ఏతచ్చోక్తమియదామననాదితి । ఉపలక్షణం చైతత్ । ప్రపఞ్చసత్యత్వాదికమపి గ్రాహ్యమ్ । కుతోఽయమశేషగుణేత్యాదిసత్సిద్ధాన్త ఇత్యత ఆహ- నిర్ణీత ఇతి ॥

హరిణా సూత్రకారేణ స్వయం సాక్షాన్నిర్ణీతో న తు బలాత్సూత్రార్థతయా కల్పిత: । ఏతచ్చ తత్ర తత్ర దర్శితమేవ ।

సత్సిద్ధాన్తమహాపయన్నిత్యుక్తమ్ । తద్ధానౌ కో దోష ఇత్యత ఆహ- ఏతదితి ॥ జ్ఞాతం సదిత్యర్థ: । విరోధి జ్ఞానమేవ హి । అస్య త్యాగ: । అన్ధాయ భవతీతి శేష: । కేవలమితి న కదాఽపి న సుఖాయేత్యర్థ: । కుత ఏతదిత్యత ఆహ- అన్ధమితి ॥

అనేనాన్ధన్తమ: ప్రవిశన్తి యేఽవిద్యాముపాసత ఇతి శ్రుతిముపాదత్తే । ఉక్తార్థస్య ప్రామాణికత్వం వక్ష్యతే । అతస్తద్విరుద్ధప్రతీతిరవిద్యా భవత్యేవ । అతిస్ఫుటమిత్యనేన పరేషాం వ్యాఖ్యానం పరాచష్టే । తథాచ వక్ష్యామ: ।

నను చ వస్తుత: ప్రామాణిక: సత్సిద్ధాన్త: । ప్రకృతస్య కథం ప్రామాణికత్వమిత్యత ఆహ- ఇత్యేవేత్యాదినా సాదరమిత్యన్తేన ।

ఇత్యేవేత్యుక్తప్రకారావధారణమ్ । ఏతమేవార్థమితి ప్రకృతధర్మ్యవధారణమ్ । తేన వ్యత్యాసమపి వారయతి । అశేషా ఇతి శ్రుతిభాగస్య కర్మాదిపర్యవసాయిత్వనిరాసార్థమ్ । అథశబ్ద: సముచ్చయే । అఖిలమితి జీవజననాదివాక్యానామప్యుపాదనార్థమ్ । మూలరామాయణమేవేత్యవాన్తరరామాయణానాం వ్యుదాస: । అఖిలా ఇతి బహువచనవిషయవివరణార్థమ్ । ఇతరపురాణానాం పాశుపతాదిమూలత్వేనాప్రామాణ్యాద్వైష్ణవానీత్యుక్తమ్ । పరావితి అర్వాచీనసాఙ్ఖ్యయోగవ్యావృత్తయే । తయోరప్రమాణత్వాత్ । మీమాంసా త్రివిధా । శబ్దసాగర: ప్రకాశయతీతి సమ్బన్ధ: । యుక్తయశ్చ ప్రకాశయన్తి ప్రత్యక్షాగమమూలకా ఏవ । న త్వాభాసా: । ప్రత్యక్షం చ ప్రకాశయతి । ఏవశబ్దేనేశ్వరప్రత్యక్షస్య ప్రాబల్యం సూచయతి । కర్మకాణ్డాదీనామేతదర్థప్రకాశకత్వం కథమిత్యత ఉక్తముత్తమమితి । కర్మాదేరుత్తానార్థత్వేఽప్యుత్తమోఽర్థోఽయమితి భావ: ।

వేదాదీనామన్యథావ్యాఖ్యానం వారయతి- అన్యావకాశరహితమితి ॥

క్రియావిశేషణమేతత్ । సాదరమితి తత్ర తాత్పర్యసద్భావమాచష్టే । ఏతదర్థం(ర్థే) చ శ్రుత్యాదికమన్యత్ర పఠితమేవ ద్రష్టవ్యమ్ ।

సత్సిద్ధాన్తమహాపయనస్సచ్ఛాస్త్రాణ్యేవ సర్వదా ృణుయాదిత్యుక్తమ్ । తత్ర స(త)త్సిద్ధాన్తస్వరూపం నిరూప్య సచ్ఛాస్త్రాణ్యేవ సర్వదా శ్రుణుయాదిత్యేతద్వివృణోతి- ఏతదేవ చేతి ॥

ఏతద్వేదాదికమ్ । తత: పరం తద్విరుద్ధం తదుదాసీనం చ । ఋగాద్యా భారతం చైవేత్యాద్యాగమోఽత్ర స్ఫుట ఏవ । దుశ్శాస్త్రం నాభ్యసేదితి వక్తవ్యే పరిత్యజేదితి వచనం న

కేవలం తత్రోదాసీనత్వం కిన్తు హేతుతయా జ్ఞానమపి భావ్యమితి జ్ఞాపయితుమ్ । అత్ర చాసచ్ఛాస్త్రాధిగమనమితి పాతకేషు పరిగణనం ప్రమాణమ్ । స్ఫుటాని చాచార్యేణాన్యత్రాత్రార్థే వాక్యాన్యుదాహృతాని ।

సచ్ఛాస్త్రమభ్యసేదితి శ్రవణమననయో: కర్తవ్యత్వముక్తం తదయుక్తమ్ । నిదిధ్యాసనేనైవ బ్రహ్మదర్శనోపపత్తే: । అన్యథా తద్వైయర్థ్యాదిత్యత ఆహ- అసంశయేనేతి ॥

సంశయశబ్దేన విపర్యయోఽపి లక్ష్యతే । నిర్ణయే సతి నిదిధ్యాసనేన బ్రహ్మదర్శనం భవతీతి యోజ్యమ్ । ఏతదుక్తం భవతి । సత్యం నిదిధ్యాసనం బ్రహ్మదర్శనసాధనమితి । కిన్తు తత్సిద్ధయే శ్రవణమననే అపి కర్తవ్యే । అవితథం బ్రహ్మానుచిన్తనం హి నిదిధ్యాసనమ్ । వితథానుచిన్తనస్య చతుర్థే నిరాకరిష్యమాణత్వాత్ । నచావిదితస్యానుచిన్తనం సమ్భవతీతి । తద్వేదనార్థం శ్రవణమభ్యర్థనీయమ్ । శ్రుతే చార్థే లిఙ్గాభాసప్రతిభాసేన సంశయవిపర్యయోదయేన వితథం తద్భవతీతి తద్వ్యుదాసహేతుర్మననమప్యేష్యవ్యమితి ।

అన్యే పునర్మన్యన్తే । శ్రవణమేవ బ్రహ్మాపరోక్షజ్ఞానసాధనమ్ । మనననిదిధ్యాసనే శ్రవణం ప్రతి ఫలోపకార్యఙ్గభూతే । అసమ్భావనావిపరీతభావనాఖ్యచిత్తవిక్షేపప్రతిబద్ధం హి బ్రహ్మాపరోక్షజ్ఞానం నావిద్యానిర్మూలనస్యేష్యమ్ । మననాదికం చ ప్రతిబన్ధం నివర్తయతీతి । తదసత్ । శబ్దస్య సాక్షాత్కారకారణతాయా: క్వాప్యదర్శనాత్ । బ్రహ్మవిషయశబ్దవద్ధర్మాదివిషయస్యాపి తథాత్వాపత్తేశ్చ । నచ విశేషహేతురస్తి । యేన బ్రహ్మవిషయస్యైవ తద్భావో న ధర్మాదివిషయస్యేతి ప్రతీమ: । ప్రత్యక్షలక్షణాక్రాన్తతయా శబ్దస్య తత్రాన్తర్భావశ్చాపద్యేత । అథ మతమ్ । దృశ్యతే తావద్దశమస్త్వమసీత్యాదివాక్యస్య సాక్షాత్కారకరణత్వమ్ । నచ తత్రాపీన్ద్రియమేవ కరణం న శబ్ద ఇతి సామ్ప్రతమ్ । శబ్దస్యాప్యన్వయవ్యతిరేకసిద్ధత్వాత్ । అస్తు తర్హీన్ద్రియమేవ కరణం శబ్దస్తు సహకారీతి చేన్న । వైపరీత్యస్యాపి సువచత్వాత్ । తథాఽపి కుతా వినిగమనమితి చేత్ । క్వచిద్బహలతమే తమసి క్వచిచ్చ లోచనవిరహిణోఽపి వాక్యాద్దశమోఽస్మీత్యపరోక్షప్రతీతిదర్శనాదితి వదామ: । ధర్మాదివిషయస్యాపి

శబ్దస్యాపరోక్షజ్ఞానసాధనత్వాపాదనం చాసత్ । వైషమ్యాత్ । ప్రకృతో హి శబ్దోఽపరోక్షబ్రహ్మాత్మవిషయ: । న తథాఽన్య: । అస్తి చాస్యాపరోక్షజ్ఞానసాధనత్వే ప్రమాణమ్ । నాన్యస్య । తథాహి । విమతం శ(శా)బ్దజ్ఞానమపరోక్షమ్, అపరోక్షవిషయత్వాత్ సుఖాదిజ్ఞానవత్ । అపరోక్షత్వం వేదాన్తవాక్యజన్యజ్ఞానవృత్తి, అపరోక్షజ్ఞాననిష్ఠాత్యన్తాభావాప్రతియోగిత్వాత్

జ్ఞానత్వవదితి । నచ వివాదాధ్యాసిత: శబ్దోఽపరోక్షజ్ఞానజనకో న భవతి, శబ్దత్వాత్, జ్యోతిష్టోమాదివాక్యవదితి యుక్తమ్ । దశమస్త్వమసీత్యాదౌ వ్యభిచారాత్ । శ్రూయతే చ "తద్ధాస్య విజిజ్ఞౌ తమస: పారం దర్శయతి' ఇత్యుపదేశమాత్రదేవాపరోక్షప్రమితిజన్మ । అత ఏవ బ్రహ్మాత్మవిషయవాక్యాన్యత్వేన ప్రత్యక్షలక్షణం విశేషణీయమితి ।

అత్రోచ్యతే । యత్తావదుక్తం దశమస్త్వమసీత్యాదివాక్యాదపరోక్షజ్ఞానజన్మోపబ్ధమితి తదసఙ్గతమ్ । దశత్వసఙ్ఖ్యయా ఖల్వపేక్షాబుద్ధిజన్యా తద్వ్యఙ్గయా వేత్యతో నాపాతతో రూపాదికమివ ప్రత్యక్షేణోపలభ్యతే । తతో దశానాం పూరణో దశమోఽపి తథా । అత: ప్రథమం శబ్దేన పరోక్షజ్ఞానే జాతేఽనన్తరం లబ్దసహాయేన ప్రత్యక్షేణాపరోక్షజ్ఞానం జాయతే । ఆభావాదేకమేవాపరోక్షం జ్ఞానమిత్యభిమాన: । అన్ధకారాదౌ తు వాక్యాదుత్పన్నస్య జ్ఞానస్యాపరోక్షత్వం నాస్త్యేవ । ప్రతీతికలహోఽయం నిరవధిక ఇతి చేత్ । అత్రేదం వక్తవ్యమ్ । శబ్దస్యాపరోక్షజ్ఞానసాధనత్వం కిం స్వభావ: కిం వా అపరోక్షజ్ఞానసాధనత్వమస్యాప్యగన్తుకమ్ । ఆద్యే సర్వేషామపి శబ్దానాం తథాభావ: స్యాత్ । ద్వితీయే నిమిత్తం వక్తవ్యమ్ । బ్రహ్మాత్మవిషయత్వమితి చేత్ । తర్హి దశమస్త్వమసీత్యాదేరతథాభూతస్య నాపరోక్షజ్ఞానసాధనత్వం స్యాత్ । అపరోక్షవిషయత్వమితి చేన్న । అపరోక్షజ్ఞానవిషయత్వాతిరిక్తస్యార్థే అపరోక్షత్వస్యాభావాత్ । తత్రైతజ్జ్ఞానవిషయత్వేన తదుక్తావితరేతరాశ్రయత్వమ్ । జ్ఞానాన్తరాభిప్రాయే తు స్వర్గాదయోఽపి కేషాఞ్చిదపరోక్షజ్ఞానవిషయా ఇత్యస్మాకం తద్విషయ: శబ్దోఽపరోక్షజ్ఞానం జనయేత్ । ఏకపురుషాభిప్రాయేఽపి కేషాఞ్చిదపరోక్షజ్ఞానవిషయా ఇత్యస్మాకం తద్విషయ: శబ్దోఽపరోక్షజ్ఞానం జనయేత్ । ఏకపురుషాభిప్రాయేఽపి ప్రత్యక్షావగతేఽగ్నౌ ధూమదర్శనేనాపరోక్షజ్ఞానజన్మప్రసఙ్గ: । శబ్దస్యైవంభావ ఇతి చేత్ । తథాఽప్యగ్నౌ శబ్దేనాపరోక్షజ్ఞానోత్పత్తి: స్యాత్ । అపరోక్షతయా జ్ఞాయమానే తథేతి చేన్న । ధర్మిమాత్రాభిప్రాయే ప్రత్యక్షేణావగమ్యమానే ఘటే శతపలపరిమితోఽయమితి శబ్దస్యాపరోక్షజ్ఞానకారణతాపత్తే: । ప్రకారాభిప్రాయే తు ప్రకృతేఽభావాత్ । నహి తత్త్వమసీత్యాదివాక్యప్రతిపాద్యం బ్రహ్మాత్మైక్యమపరోక్షతయాఽవభాసతే । తథా సతి శబ్దవైయర్థ్యాపత్తేరితి ।

ఏతేనాపరోక్షవిషయత్వానుమానమపి పరాస్తమ్ ।

యచ్చాపరోక్షత్వమిత్యాది । తజ్జ్యోతిష్టోమాదివాక్యేఽపి తథా ప్రయోగసమ్భవాదాభాససమానయోగక్షేమమ్ । జ్యోతిష్టోమాదివాక్యస్యాపరోక్షజ్ఞానసాధనత్వాభావే న కిఞ్చిద్బాధకమితి చేత్ ।

సమమేతద్వేదాన్తవాక్యేష్వపి । సంసారస్యావిద్యామయత్వాదవిద్యాయాశ్చాపరోక్షజ్ఞానేన వినా నిబర్హణాయోగాద్వేదాన్తవాక్యస్యాపరోక్షజ్ఞానసాధనత్వాభావే మోక్షాభావప్రసఙ్గ ఇతి చేన్న । జ్ఞానవివర్త్యతాయా నిరస్తత్వాత్ । చిత్తైకాగ్ర్యరూపనిదిధ్యాసనస్యాపరోక్షజ్ఞానసాధనత్వోపపత్తేశ్చ । మనసోఽపరోక్షజ్ఞానసాధనత్వం క్వాపి నోపలబ్ధమితి చేత్ । తత్కిం శబ్దస్యోపలబ్ధమ్ । యన్మనసా న మనుత ఇతి శ్రుతివిరుద్ధం తదితి చేన్న । శ్రుతేర్మనసైవేదమాప్తవ్యమితి శ్రుత్యా సత్ప్రతిపక్షత్వాత్ । చిత్తైకాగ్ర్యస్య అన్తరఙ్గతాపరేయం శ్రుతిరితి చేత్ । సాఽప్యపక్వమనోవిషయేతి స్యాత్ ।

కిఞ్చ శబ్దస్యాపి బ్రహ్మజ్ఞానసాధనత్వం యతో వాచో నివర్తన్త ఇతి శ్రుతివిరుద్ధం కథమఙ్గీకార్యమ్ । తద్ధాస్య విజిజ్ఞావిత్యాదిశ్రుతయస్తు పరోక్షజ్ఞానేనాపి సార్థకా: । పరమ్పరయా అపరోక్షజ్ఞానసాధనత్వవాదిన్యో వా । స్పష్యం హి స్మృతయో వదన్తి "శ్రుత్వా మత్వా తథా ధ్యాత్వా తదజ్ఞానవిపర్యయౌ । సంశయం చ పరాణుద్య లభతే బ్రహ్మదర్శనమ్' ఇతి, "ృణుయాద్యావదజ్ఞానం మతిర్యావదయుక్తతా । ధ్యానం చ యావదీక్షా స్యాన్నేక్షరా క్వ చ న బాధ్యతే' ఇతి చ ।

ఏతేన ధర్మాదివాక్యేఽతిప్రసఙ్గ: శబ్దత్వానుమానం చ సమాహితం వేదితవ్యమ్ । అత ఏవ ప్రత్యక్షలక్షణే విశేషప్రక్షేణేఽపి నిరస్త: । నిర్నిబన్ధనత్వాత్ ।

యే తు శబ్ద ఏవాపరోక్షజ్ఞానజననాయ ప్రవృత్తోఽసమ్భావనాదిప్రతిబద్ధో మనననిదిధ్యాసనాభ్యాం ప్రతిబన్ధాపగమే సజ్జనయతీతి మన్యన్తే తే ప్రష్టవ్యా: । ప్రాఙ్మనననిదిధ్యాసనాభ్యాం కిమసౌ కిమప్యకృత్వా పరస్తాదపరోక్షజ్ఞానం జనయత్యుత పరోక్షజ్ఞానం కృత్వా । నాద్య: । గృహీతసఙ్గతే: శబ్దాద్బోధోదయాభావస్య ప్రమాణవిరుద్ధత్వాత్ । ద్వితీయేఽపి విరమ్యవ్యాపారాపత్తి: । తతో వరం శబ్దస్య తావతైవ చరితార్థత్వకల్పనమిత్యేషా దిక్ ।

యదుక్తం యథాశక్తి శ్రవణమననే కర్తవ్యే ఇతి తదయుక్తమ్ । పురుషశక్తీనాం తారతమ్యవత్త్వేన శ్రవణాదేరపి తారతమ్యాపత్తే: । నచ తథాఽస్త్వితి వాచ్యమ్ । తత్సాధ్యస్య జ్ఞానస్యైకవిధత్వేన వైయర్థ్యప్రసఙ్గాత్ । నచ వాచ్యం జ్ఞాతవ్యస్య బ్రహ్మణోఽపరిమితత్వాత్తత్తజ్జ్ఞానాన్యపి తారతమ్యవన్తీతి । తత్ఫలస్య మోక్షస్య తారతమ్యరహితత్వేన వైయర్థ్యాపరిహారాత్ । న ఖలు

బన్ధవిధ్వంసస్య తారతమ్యముపపద్యత ఇత్యత ఆహ- సమ్యగితి ॥

విషమం విపరీతమ్ । జ్ఞానమేవ విజ్ఞానమ్ । తతో న పునరుక్తిర్విరోధశ్చ । తారతమ్యాదితి తారతమ్యేనోపేతమిత్యర్థ: । సమ్యగ్విపరీతజ్ఞానయోస్తారతమ్యమిత్యుక్తే పరస్పరమితి ప్రతీతి: స్యాత్ । తన్నిరాసార్థముక్తం వివృణోతి- సమ్యక్చేతి ॥

సమ్యగిత్యవ్యయం సమీచీనాదిత్యర్థ: । చశబ్దోఽనుక్తసముచ్చయార్థ: । మధ్యమాత్సమ్యగ్జ్ఞానాత్తథావిధం సుఖం భవేత్ । అల్పాచ్చ సమ్యగ్జ్ఞానాదల్పమ్ । ఏవమధికాన్మిథ్యాజ్ఞానాదధికం దు:ఖమిత్యాది । అత్ర మిథ్యాజ్ఞానతారతమ్యేన దు:ఖతారతమ్యస్యాభిధానం దృష్టాన్తత్వేనోపయుజ్యతే । యద్వా దుశ్శాస్త్రం తు పరిత్యజేదిత్యుక్తమ్ । తత్రాత్యన్తపరిత్యాగార్థోఽర్థవాదోఽయమ్ । న బన్ధప్రధ్వంసమాత్రం మోక్ష: కిన్తు సుఖమపి । తస్య చ తారతమ్యముపపద్యత ఇతి భావ: ।

అధికరణార్థముపసంహరతి- అత ఇతి ॥

నన్వత్రాత్మశక్తిమనతిక్రమ్య యథాత్మశక్తీత్యవ్యయీభావే సతి, తస్యావ్యయీభావశ్చేతి అవ్యయత్వాదవ్యయాదాప్సుప ఇతి తృతీయాయా లుకా భవితవ్యమ్ యథాఽఽత్మశక్త్యైవేతి కథమ్ । ఉచ్యతే । యథేతి భిన్నం పదం సమ్యగ్వాచి । నివృత్తిమార్గ: కథిత ఆదౌ భగవతా యథేతి, యథా శ్రవణమిత్యాదినా చ సమ్బధ్యతే । సాదృశ్యార్థం వా । ఆత్మశక్త్యైవ శ్రవణం మననం చాచరేత్ । నతు సర్వశాఖావిషయమ్ । నాపి స్వస్వశాఖామాత్రవిషయమ్ । యథా చ శ్రవణం మనన చాత్మశక్త్యైవ । నిదిధ్యాసనమపి తథాఽఽచరేత్ । తచ్చ శ్రవణం మననం చ కృత్వా కుర్వన్వేతి । యద్వా యథాఽఽత్మశక్తీత్యవ్యయీభావాత్పర ఆశబ్ద: సమ్యగ్వాచీ । శ్రవణమిత్యాదినా సమ్బధ్యతే । అథవా యథాశబ్దస్యాత్మశబ్దేనావ్యయీభావ: । తత: శక్తిశబ్దేన కర్మధారయ: । యోగ్యతానుసారిణ్యా శక్త్యేత్యర్థ: । అత్ర యథాఽఽత్మశక్త్యైవ శ్రవణం మననం తథాఽఽచతరేదిత్యేతావత్రైవోపసంహారే కర్తవ్యేఽధికముచ్యతే యత్తచ్ఛ్రవణమననయోరుక్తస్య నిదిధ్యాసనాఙ్గత్వస్యాప్యుపసంహారాథర్మ్ । కృత్వా అథవా కుర్వన్నపీతి విశేషజ్ఞాపనార్థం చ । అయం చ వికల్పో గురూపదేశానురోధేన వ్యవతిష్ఠతే । అథవా పూర్వార్ధ ఏవాధికరణార్థోపసంహార: । తత్రాచరేదితి వక్ష్యమాణం సింహావలోకనేన సమ్బధ్యతే । ఇతి సిద్ధమితి శేష: ।

॥ ఇతి సర్వవేదా(న్నత్యయా)ధికరణమ్ ॥

॥ అథ ఉపసంహారాధికరణమ్ ॥

॥ ఓం ఉపసంహారోఽర్థాభేదాద్విధిశేషవత్సమానే చ ఓం ॥ అత్ర సర్వవేదోక్తాన్గుణాన్దోషాభావాంశ్చోపసంహృత్యైవ పరమాత్మోపాస్య ఇత్యుక్తమ్ । ఇహాపి సర్వశబ్దో నాసఙ్కుచితవృత్తిరుక్తన్యాయాదిత్యాశయవాంస్తాత్పర్యమాహ- కృత్వేతి ॥

శ్రవణం మననం తథేతి వర్తతే । యథాఽఽత్మశక్త్యైవేతి చ । అనేన "ప్రాప్తేశ్చ సమఞ్జసమ్' ఇత్యాదీనాం సూత్రాణామపి తాత్పర్యముక్తం వేదితవ్యమ్ । తథా "తన్నిర్ధారణార్థనియమః' ఇత్యాదీనాం, ప్రథమాధికరణవ్యాఖ్యానేనేతి ।

॥ ఇతి ఉపసంహారాధికరణమ్ ॥

॥ అథ అనుబన్ధాధికరణమ్ ॥

॥ ఓం అనుబన్ధాదిభ్యశ్చ ఓం ॥ యోగశాస్త్రే యమాదికముపాసనాఙ్గతయోపదిశ్యతే । తత్ర పూర్వపక్షవాదీ మన్యతే । యమానుష్ఠానం తావదసత్ । విష్ణుభక్త్యాదిగుణసమ్పత్తిర్విషయసంసర్గాదిదోషవర్జనం చ యమశబ్దాభిధేయమ్ । దేశకాలావస్థావ్యవస్థయా వినాఽనుష్ఠేయస్య తథాత్వాత్ । అహింసాదిపరిగణనం తు తత్ప్రదర్శనార్థమితి హి యోగానుశాసనాని । తత్ర యమానాం కిముపాసనోత్పత్తావుపయోగః । కింవా తత్ఫలజ్ఞానోత్పత్తౌ । నాద్యః । విద్వేషిణామపి సతతానుచిన్తనదర్శనాత్ । తన్మాత్రత్వాచ్చోపాసనాయాః । న ద్వితీయః । భక్త్యాదిసహితమేవోపాసనం బ్రహ్మసాక్షాత్కారం జనయతి నాన్యథేత్యత్ర ప్రమాణాభావాత్ । కిఞ్చ "ద్వేషాచ్చైద్యాదయో నృపాః' । "వైరేణ యన్నృపతయః' ఇత్యాదౌ ద్వేషస్య తావన్మోక్షసాధనత్వం ప్రతీయతే । దృష్ట్వైవ తం ముచ్యతే నాపరేణేతి మోక్షస్య దర్శనైకసాధ్యత్వం చ । తదుభయపర్యాలోచనయా ద్వేషస్య దర్శనసాధనత్వమవగమ్యతే । ఏవం నియమాసనప్రాణాయామప్రత్యాహారాణామప్యఙ్గతా నిరసనీయేతి । తత్ర సమాధానమనుబన్ధాదిభ్య ఇతి । తస్యార్థో భక్త్యాదిభ్య ఇతి । తత్ర న జ్ఞాయతే కః పక్షోఽఙ్గీకృతః కథం చ తత్రోక్తదోషః పరిహృత ఇతి । అతో వ్యాచష్టే- విషయేష్విత్యాదినా ॥

విషయసేవనాత్ । శాశ్వతస్య బ్రహ్మణ: మోక్షాదన్యద్విషయజాతం ప్రతి । ఆకాఙ్క్షాదితి ఘఇన్త: పరం బ్రహ్మ న ప్రతిపద్యతే న పశ్యతి । మిథ: సముచ్చయే చశబ్ద: । హిశబ్దో యస్మాదిత్యర్థే । విషయసంసర్గాదిదోషాణాం జ్ఞానవిరోధిత్వమాహేతి శేష: । ఏతద్దోషవర్జిత ఏవ సదోపాసనయా యుక్తో భవతి । తథావిధ ఏవ సదోపాసనయా యుక్తో వాసుదేవం ప్రపశ్యతీతి యోజ్యమ్ ।

ఏతదుక్తం భవతి । ఉపాసనోత్పత్తౌ తావద్యమానామఙ్గత్వం బ్రూమ: । విషయసంసర్గాదిమతో భక్తిరహితస్య సదోపాసనానుపపత్తే: । న హ్యన్యత్ర(వ్యా) ఆసక్తమనాస్తత్ర స్నేహవిధురశ్చ తత్సన్తతం చిన్తయతీతి యుజ్యతే ।

యదత్రోక్తం స్నిగ్ధవత్రుక్కద్ధానామపి సన్తతానుచిన్తనం దృష్టమితి తత్సత్యమ్ । తథాఽపి తదితరసంసర్గవర్జనాదికమఙ్గీకార్యమేవ । నచ భగవతి విద్వేషస్య కారణమస్తి । కేషాఞ్చిదాశయదోషవశాద్ద్వేషసమ్భవేఽపి న తథావిధమనుచిన్తనం జ్ఞానసాధనం భవతి । కిన్తూక్తయమాదిసహితమేవేతి ద్వితీయపక్షమపి స్వీకుర్మ: । నచ తత్ర ప్రమాణాభావ: । భారతవాక్యస్య విద్యమానత్వాత్ । తత్ర (చ) విషయసంసర్గాదిపదానాం యమమాత్రాభావోపలక్షణత్వాదితి । భక్త్యాద్యభావస్యాపి దోషత్వేనైతద్దోషవర్జిత ఇత్యుక్తమ్ ।

యమానామవశ్యానుష్ఠేయత్వే యుక్తిమప్యాహ- దోషా ఇతి ॥

తే విష్ణుభక్త్యభావాద్యా విషయసంసర్గాద్యాశ్చ దోషా ముక్తిపరిపన్థిన: ప్రాచుయర్ేణ పురుషేష్వనాదిసమ్బన్ధా: సన్త్యేవ । తేన కారణేన తేషాం మోక్షో న జాయతే । ఏతదుక్తం భవతి । మోక్షయోగ్యానాం ముముక్షూణామపీదానీం తావన్మోక్షో న జాయతే । తత్కుత ఇతి చిన్త్యమ్ । భగవత్ప్రసాదాభావాదితి చేత్సోఽపి కుత: । జ్ఞానాభావాదితి చేదసావపి కుత: । ధ్యానాభ్యాసాసత్త్వాదితి చేన్న । విద్వేషిణాం తత్సత్త్వేఽప్యసత్త్వస్య వక్ష్యమాణత్వాత్ । అపి చ ధ్యానాభ్యాసోఽపి కుతో నేతి వాచ్యమ్ । శ్రవణాద్యభావాదితి చేత్ । తద్భావోఽపి న కుత: । అతో దోషా ఏవ తత్తదుత్పత్తిం ప్రతిబధ్నన్తో మోక్షపరిపన్థిన ఇతి జ్ఞాయతే । న చ దోషాణామాగన్తుకానామనాదిమోక్షాభావహేతుత్వం న సమ్భవతీతి సామ్ప్రతమ్ । ప్రవాహతోఽనాదిత్వాదితి । తథా చోక్తమ్ । దోషగృహీతగుణామితి ।

స్యాదేతత్ । సన్తి కేచిత్సంసారిణోఽపి రాగాదిదోషరహితా జీవా బాలముగ్ధాదయ: । తత్కథం దోషాణాం మోక్షాభావహేతుత్వమిత్యత ఆహ- సర్వ ఇతి ॥

ఉదాహృతేష్వపి బాలముగ్ధాదిజీవేషు త ఏతే మగవద్భక్త్యభావాద్యా దోషాస్తావత్ప్రత్యక్షానుమానాభ్యాం దృశ్యన్త ఏవ । రాగద్వేషాదయోఽపి పురుషేషు తారతమ్యత: సన్తి । చతుర్విధా హి తే ప్రసుప్తతనువిచ్ఛిన్నోదారభేదేన । అతో బాలాదిషూదారాణాం తేషామభావాదభావాభిమాన: । స్తన్యాదికామాదేస్తేష్వపి దర్శనాత్ తథా చాగమ: । గర్భే బాల్యేఽప్యపౌష్కల్యాదిత్యాది: । తదేవం సర్వేఽపి దోషా: సర్వేష్వపి ప్రమితా ఇతి యుక్తముక్తమ్ । Joshi-23

థాపి స్యాత్ । ఋజవో నామ హిరణ్యగర్భపదప్రాప్తియోగ్యా: సన్తి సంసారిణ: పురుషా: । నచ తే దోషిణ ఇతి యుక్తమ్ । ఋజుత్వవిరోధాత్ । ఋజవ: సమీచీనా నిర్దోషా ఇత్యనర్థాన్తరమ్ । తత్కథమిత్యత ఆహ- ఋజూనామితి ॥

ఋజూనామపి మోక్షాథర్ం మహోద్యోగవర్జనం నామ దోషోఽస్తీత్యతో నోక్తమయుక్తమ్ । అన్యథా మోక్షవిలమ్బాసమ్భవాత్ । న చైవమృజుత్వవిరోధ: । యతోఽసావేక ఏవ । దోషబాహుల్యాభావాభిప్రాయమృజుత్వవచనమ్ । అల్పస్యే ని:స్వప్రయోగదర్శనాదితి భావ: ।

ప్రకారాన్తరేణ విరోధం పరిహరతి- స ఇతి ॥

స పరమోత్సాహవర్జనం నామ దోష: । యద్యపి మహోద్యమాభావో దోష ఏవ హేయత్వాత్ । తథాఽపి న రాగాదిరివ భావరూప: । నాపి గుణాభావరూప: । కిన్తు మోత్సాహలక్షణగుణాల్పతామాత్రమిత్యదోషోఽప్యుచ్యత ఇతి నర్జుత్వేన విరుద్ధయతే ।

కిమతో యద్యేవం దోషా: సంసారహేతవో ముక్తిపరిపన్థిన ఇత్యత ఆహ- అత ఇతి ॥

ఇదం చ సర్వయమోపలక్షణమ్ । పురుషార్థం మోక్షమ్ । అయమత్ర సఙ్క్షేప: । విష్ణుభక్త్యభావాద్యా విషయసంసర్గాద్యాశ్చ దోషా ముముక్షాదిమతా త్యాజ్యా: । మోక్షాదివిరోధిత్వాత్ । యద్యద్విరోధి తత్తదర్థినా త్యాజ్యం దృష్టమ్ ।

యథాఽఽరోగ్యవిరోధ్యపథ్యం తదర్థినా । తథాచ విష్ణుభక్త్యాదికం కార్యమితి సిద్ధయతి । భావానుష్ఠానేన వినాఽభావపరిత్యాగాయోగాదితి ।

విష్ణౌ పరాఽన్యత్ర తారతమ్యేనేత్యుక్తం వివృణోతి- స్వాదర ఇతి ॥

ఆదర: స్నేహ: । స్వభావత: సంసిద్ధ ఇత్యుపకారాదికరణమనపేక్ష్యానాదిసిద్ధ ఇత్యర్థ: । అన్యథా సుఖినైవ మయా భావ్యం న జాతు దు:ఖినేత్యాశీర్న స్యాదితి హిశబ్దార్థ: । తత: స్వవిషయాదాదరాదధిక ఆదర: సాక్షాత్స్వోత్తమేషు కర్తవ్య: । ఏవం తేషాం తేషామాధిక్యానుసారతోఽధిక: కర్తవ్యో వాసుదేవాన్తమ్ । వాసుదేవే తు నిరతిశయ: । శుభం ధ్యానాదికమ్ । ఏతచ్చోపపాదదిష్యతే ।

సకృదనుష్ఠేయాసకృదనుష్ఠేయసదానుష్ఠేయభేదాదఙ్గమనేకవిధమ్ । అయం తు కథమిత్యపేక్షాయామాహ- నేతి ॥

తం విష్ణ్వాద్యాదరమ్ । న కేవలం న త్యజేత్కిన్తు కాలక్రమేణైనం వివర్ధయేచ్చ । స్వసమేషు స్వతోఽధమేషు చ కథమిత్యపేక్షాయామాహ- సమేష్వితి ।

కర్తవ్య ఇతి వర్తతే । తత ఉత్తమసమేభ్యోఽన్యత్రాధమేషు సత్సు దయా కార్యా । యది సత్స్వితేవోచ్యేత తదోత్తమసమేష్వపి ప్రసఙ్గ: । తతోఽన్యత్రేత్యేవోక్తావసత్స్వపి ప్రసక్తి: । తతో వర్గత్రయాదన్యత్రాజ్ఞేష్వౌదాసీన్యమ్ । విపరీతేషు వైపరీత్యం చేత్యపి యోజ్యమ్ । ఏవం క్రియమాణే యమానాముపాసనోత్పత్తౌ జ్ఞానోత్పాదే మోక్షతిశయే చాఙ్గత్వమితి సూచనాయ పురుషార్థమభీప్సతా శుభమిచ్ఛతా దృశ్యతే క్షిప్రమీశ్వర ఇతి విచిత్రోక్తి: । అత ఏవోపసంహారే త్రయస్యాపి సఙ్కీర్తనమ్ ।

దోషపరిత్యాగేఽప్యస్తి విశేష: । రాగాదయో హి సంసారమాతన్వతే । విపరీతజ్ఞానాదయస్తు నిత్యం నరకం ప్రాపయన్తీత్యతో రాగాదితోఽతిశయేన త్యాజ్యా ఇత్యాశయవాంస్తత్ర శ్రుతిమాహ- తదితి ॥

తత్రప్రసిద్ధమ్ I న కేవలం సంసారే కిన్తు ముక్తావపి కథఞ్చన కేనాపి ధర్మేణ సమత్వమ్ I రమాబ్రహ్మశివాదీనాం విష్ణోరాధిక్యదృష్టే: పురుషస్యాన్ధతమసావాప్తిర్భవతీతి కిముతేతి యోజ్యమ్ I విష్ణోర్గుణాభావమతేర్విష్ణోర్జీవైర్జడైశ్చాభేదస్య ద్రష్టు: I ఉభయోర్భేదాభేదయో: I

స్వపక్షసాధనముపసంహరతి- తేనేతి ॥

ప్రాక్ సమ్యక్త్వైర్విషయసంసర్గవర్జనాదిభిర్గుణై: సంయుత: I యద్వా యోగశాస్త్రే సమ్యక్త్వైర్యమాదిభిర్గుణైరష్టై: సంయుత: I తేనైవ తథావిధేనైవోపాసేన హరిం దృష్ట్వా కర్మాణి క్షపయతో ముక్తిర్జాయతే I

ఇదానీం యత్పూర్వపక్షిణోక్తం భగవద్ద్వేషిణామపి పురాణే ముక్తి: కథ్యత ఇతి తన్నిరాకరోతి- ద్వేషాదితి ॥

తస్మాదన్యథా వ్యాఖ్యాతవ్యమితి భావ: I తత్రప్రకారం చ వక్ష్యతి I కిం తచ్ఛ్రుతివాక్యమిత్యతో "మా నస్తేనేభ్యో యే అభిద్రుహస్పదే నిరామిణో రిపవోఽన్నేషు జాగృధు:' ఇత్యేతదర్థత: పఠతి- రిపవ ఇతి ॥

రామో రమణం తదస్యాస్తీతి రామీ భగవన్నామస్తస్మాన్నిష్క్రాన్తాస్తస్య విముఖా నిరామిణ ఇత్యర్థ: I అత ఏవ తస్య రిపవ: I అభిద్రోహపద ఇత్యస్యైవ వ్యాఖ్యానమన్ధేతమసీతి I నిత్యం స్థితా భవన్తీతి శేషోక్తి: I అనేన యే నిరామిణో రిపవోఽన్నేషు భోగేషు జాగృధురభికాఙ్క్షావన్తస్తేఽభిద్రుహోఽభితో ద్రోహస్య పదే స్థానే స్థాతుం యోగ్యా యతోఽత స్తేభ్య: స్తేనేభ్యోఽస్మాన్మావోచ: I న హ్యస్మచ్ఛ్రవణవాన్దు:ఖమర్హతీతి యోజనా సూచితా భవతి I ఇదం చ వాయుం ప్రతి విద్యాదేవతాయా వచనమ్ I తదభేదినస్తస్య హరేర్జీవాద్యభేదవాదిన: I

కథమేతచ్ఛ్రుతివిరోధ ఇత్యత ఆహ- ఇత్యాదీతి ॥

స్మృతివిరుద్ధం చ ద్వేషిణాం మోక్షకథనమిత్యాశయవాంస్తా: పఠతి- హిరణ్యకశిపుశ్చేతి ॥

వివిక్షుర్వేశనసమ్భావనావిషయ: I ఆశఙ్కాయామచేతనేషూపసఙ్ఖ్యానమితి వచనాత్ I శ్వా ముమూర్షతీతి యథా I అత్యాగాత్తమ: I మమ పితా మహ్యం మన్నిమిత్తం త్వమనిన్దత్ I మయి మద్విషయే చాఘవానపరాధవాన్ I తస్మాద్విష్ణువైష్ణవనిన్దాపరాధజాదఘాన్నిత్యనిరయాత్ I నిన్దాదికం చ ద్వేషమూలమితి ప్రసిద్ధమేవ I నరహరిం ప్రతి ప్రహ్లాదస్య వాక్యమిదమ్ I తత: స్థానాత్ I నిన్దాం ృణ్వతో యదాఽధ:పాతస్తదా నిన్దకస్య కిము I మానుషీం మనుష్యసదృశీమ్ I యే మామవజానన్తి తే మోఘాశాదిమన్తో భవన్తి I తేషాం సుఖలేశోఽపి న భవతి I ఆత్మపరదేహేషు ప్రేరకత్వేన స్థితమ్ I సంసరన్త్యత్రేతి సంసారా దేహా: I తస్య వివరణమాసురీష్వేవేత్యాది I లోకో జనస్తస్యాన్తశ్చణ్డాలాదిస్తత్పర్యన్తస్య I

కథమేతత్స్మృతివిరోధ ఇత్యత ఆహ- ఇత్యాదీతి II

జ్ఞాయత ఇతి శేష: I తమోఽపి నిరుత్థానమితి తుశబ్ద: I

అతో యమాద్యఙ్గమవశ్యానుష్ఠేయమితి సిద్ధమ్ I

II ఇతి శ్రీమన్న్యాయసుధాయాం అనుబన్ధాధికరణమ్ II

II అథ శ్రీమన్న్యాయసుధాయాం విద్యాధికరణమ్ II

II ఓం విద్యైవ తు నిర్ధారణాత్ ఓం II యద్యపీదమధికరణమనుబన్ధాదిభ్య ఇత్యత: పూర్వం తథాఽప్యుపాసనస్వరూపావగమే సత్యేవ తత్సాధర్క్యసమర్థనస్యావసరో నాన్యథేతి వ్యుత్క్రమేణ వ్యాఖ్యాతమ్ I తథాహి I న భగవదుపాసనం కర్తవ్యం వైయర్థ్యాత్ I నచ సాక్షాత్కారార్థమ్ I తస్యాపి వ్యర్థత్వాత్ I నచ మోక్షప్రయోజనోఽసావితి వాచ్యమ్ I చార్వాకదిశా మోక్షస్యైవాభావాత్ I భావే వా జైనాదిమతానుసారేణ సాధనాన్తరసాధ్యత్వాదితి ప్రాప్తే మోక్షసద్భావం తస్యాపి భగవద్దర్శనసాధ్యత్వం చ సాధయితుమిదమారభ్యతే I యద్యపి సమయపాదే చార్వాకాదిమతాని నిరాకృతాని I తథాఽపి మోక్షతత్సాధనవియదూషణవిశేషవ్యుత్పాదనాథరోఽయం ప్రయత్న: I తత్ర చార్వాకమతం తావదనువదతి- నైవేతి II

ఏవశబ్ద: స్వరూపనిషేధద్యోతనార్థ: I అన్యథా పురుషవిశేషాదిసమ్బన్ధేన నిషేధోఽపి జ్ఞాయేత I తస్మాదుపాసనం వ్యర్థమితి శేష: I

తర్హి క: పురుషార్థోఽస్తీత్యత ఆహ- భోగ ఇతి II

స్రక్చన్దనాదివిషయసుఖానుభవో భోగ: స పురుషార్థోఽస్తీతి ప్రాహురితి సమ్బన్ధ: I భోగశ్చైహిక ఏవ న తు స్వర్గాదిగత ఇత్యాహ- శరీరేతి II

శరీరపాతపర్యన్తమిత్యర్థ: I కుత: స్వర్గాపవర్గయోరసత్త్వమిత్యత ఆహ- భస్మీభావ ఇతి II

తత: పాతానన్తరం శరీరస్య భస్మీభావో భవేత్ I ఇదముక్తం భవతి I శరీరపాతోత్తరకాలమాత్మన: స్వర్గాపవర్గౌ వక్తవ్యౌ I ఆత్మా చ న శరీరాతిరిక్తోఽస్తి I శరీరం చ పాతోత్తరకాలం నశ్యత్యేవ I తత: కస్య తౌ స్యాతామితి I ఇతి ప్రాహురితి సమ్బన్ధ: I శఙ్కాసమాప్తౌ వేతిశబ్ద: I

తదేతత్ప్రమాణాభావేన దూషయంస్తావత్పృచ్ఛతి- తదితి II

మోక్షో నైవాస్తీతి వాక్యార్థం తదితి పరామృశతి I కేన మానేనేతి I ప్రత్యక్షేణ వా తదితరేణ వేత్యర్థ: I దృష్టమవగతమ్ I ద్వితీయస్త్వావచ్చార్వాకేణ నాఙ్గీకర్తుం శక్యత ఇత్యాశయవానాహ- ప్రత్యక్షేతి II

ప్రత్యక్షమేకమేవ ప్రమాణం నాన్యదిత్యభ్యుపగచ్ఛతా I పూర్వేణ సమ్బన్ధ: I ఆద్యం నిరాకరోతి- నహీతి II

అనుమానాదికం తావత్పరస్య మానం న భవతి I యచ్చ మానత్వేనాఙ్గీకృతం ప్రత్యక్షం తేనేతి యావత్ I మోక్షో హి నామ పరమానన్దావాప్తివిశిష్యాత్యన్తికీ దు:ఖనివృత్తి: I తదభావశ్చైవమవగన్తవ్య: I నాస్తి కోఽపి పురుష: పరమానన్దానుభవీ సర్వోఽపి దు:ఖీ చేతి I నచ

పురుషాన్తరవర్తినీ సుఖదు:ఖే తదభావౌ వా పురుషాన్తరప్రత్యక్షవిషయావితి కథం మోక్షాభావ: ప్రత్యక్షేణావసీయేతేతి హిశబ్దార్థ: ।

మా భూత్ప్రమాణాభావేన మోక్షాభావనిశ్చయ: । తత్సద్భావనిశ్చయోఽత్రప దుర్ఘట ఏవ । ప్రమాణాభావాత్ । తావత్తత్ర ప్రత్యక్షం ప్రమాణమ్ । పరపురుషవర్తినో: పరమానన్దదు:ఖాభావయో: పరప్రత్యక్షస్య సామర్థ్యాభావాత్ । స్వనిష్ఠస్తు తదభావ ఏవ ప్రత్యక్షేణోక్ష్యతే । నాపి ప్రత్యక్షాదన్యత్ । తత్ప్రామాణ్యసిద్ధే: । తతశ్చ సాధకబాధకప్రమాణాభావాదప్రతిపత్తిర్నిత్యసంశయో వా మోక్షే స్యాదితి నోపాసనానుష్ఠానం సమ్భవతీతి । మైవమ్ । ప్రత్యక్షేణ తావన్మోక్షనిశ్చయోపపత్తే: ।

ననూక్తమత్ర ప్రత్యక్షస్య తత్ర సామర్థ్యం నాస్తీతి తత్రాహ- ఘటత ఇతి ॥

యద్యపి ప్రాకృతానాం ప్రత్యక్షం న మోక్షం గోచరయితుం క్షమతే । తథాఽపి మహత్తమపురుషప్రత్యక్షేణ మోక్షనిశ్చయో యుజ్యత ఏవ । తదీయప్రత్యక్షావగమశ్చ పరేషాం తద్వాక్యేన భవిష్యతీతి భావ: । నను కర్తృకర్మణో: కృతీత్యత్ర షష్ఠయా భవితవ్యం కథం తృతీయా । శేషవివక్షాయాం షష్ఠీ విహితా । నచాత్ర శేషవివక్షేతి చేన్న । అస్మిన్యోగే శేషగ్రహణస్య నివృత్తత్వాత్ । ఉచ్యతే । హేతావేషా తృతీయా । న కర్తరి కరణే వా । మహీయసా పురుషేణ హేతునా కరణేన వా తదీయప్రత్యక్షేణేతి యావత్ । ఇతరేషాం ముక్తిదృష్టిర్ముక్తిసద్భావనిశ్చయో ఘటత ఇతి । యద్వా ముక్తివిషయా ప్రత్యక్షదృష్టిర్ఘటతే । కథమ్ । యతో మహీయసా పురుషేణషక్ష్యతే మోక్ష ఇతి వదామ ఇతి యోజనా । అథవా క్రియమాణేతి పదాధ్యాహారే న దోష: ।

ఏవం తర్హి మయాఽపి వక్తుం శక్యత ఏవ । యద్యపి పరపురుషవర్తీ మోక్షాభావోఽస్మదాదీనాం న ప్రత్యక్ష: । తథాఽపి మహీయస: పురుషస్య లోకాయతాచార్యస్య ప్రత్యక్ష ఏవ । తదవగమశ్చాస్మాకం తద్వాక్యేన భవిష్యతీతి । తథాచ సప్రతిపక్షతయా పునరనిశ్చయ ఏవేత్యత ఆహ- నేతీతి ॥

కస్మిన్నపి పురుషే వర్తమానోఽనాగతో వా మోక్షో నాస్త్యేవేత్యహం ప్రత్యక్షేణేక్ష ఇతి వక్తుస్త్వితి సమ్బన్ధ: । మహత్త్వమేవ న విద్యతే కుతో మహీయస్త్వమిత్యేవశబ్దార్థో వా తుశబ్ద: । మహత్త్వమిహ బహుప్రకారమపేక్షితమ్ । ఇతరపురుషాప్రత్యక్షార్థసాక్షాత్కారిత్వం తదుపయుక్తాసాధారణధర్మవత్త్వం యథార్థవాదిత్వం చేతి । తత్రైకప్రకారమపి న

లోకాయతాచార్యస్య విద్యతే । కుత స్తేన సత్ప్రతిపక్షతాశఙ్కా మోక్షవాదినాం మహాపురుషాణామ్ ।

కుత ఇత్యత ఆహ- సాధయన్నితి ॥

ధర్మాద్యభావప్రతిపాదనేన సర్వేషాం పుంసాం సమానత్వం సాధయంల్లోకాయతాచార్యః కథమేవేతరేభ్యోఽతిశయవాన్భవతి । న కథఞ్చిత్ । ఏతదుక్తం భవతి । పురుషాన్తరాప్రత్యక్షస్య పరపురుషగతస్య మోక్షాభావస్య సాక్షాత్కరణే లోకాయతాచార్యస్యేతరేభ్యో విశేషేణ భావ్యమ్ । అన్యథేతరేషామపి తత్ప్రసఙ్గాత్ । న చాసావస్తి । తపసా యోగేన వా జనితో ధర్మవిశేషస్తథా । స చేతరేషామివ స్వాత్మనోఽపి నాస్తీతి తేనైవ సాధితమ్ । అతః కారణాభావాదితరవత్తస్యాపి పరపురుషవర్తిమోక్షాభావసాక్షాత్కరణం నాస్త్యేవేతి నిశ్చీయతే । తత ఏవాహం మోక్షాభావం సాక్షాత్కరోమీతి తదీయవచనమయథార్థమేవ । భూతపరిణామవిశేష ఏవాతిశయోఽస్త్వితి చేత్ । స కిం ప్రత్యక్షోఽప్రత్యక్షో వా । నాద్యః । అనుపలమ్భాత్ । యాదృశతాదృశస్య ప్రకృతఫలహేతుత్వే మానాభావాత్ । అన్యథాఽతిప్రసక్తేః । న ద్వితీయః । అతీన్ద్రియార్థం నిరాకుర్వతా తేనైవేతరవదాత్మన్యపి తదభావస్య సాధితత్వాదితి ।

యథా యుష్మాభిరభిధీయతే నాస్త్యేవ మోక్షాభావసాక్షాత్కారీ మహాపురుష ఇతి తథా అహమపి వదామి । నాస్త్యేవాసౌ మహీయాన్పురుషో యః ప్రత్యక్షేణ మోక్షమీక్షేత । ప్రమాణాభావాదితి । తథాచ పునరనిశ్చయ ఏవేత్యత ఆహ- దృశ్యన్త ఇతి ॥

న కేవలమేక ఇతి భావః । లోకేఽస్మిన్నేవ భూమణ్డలే । తే చ వసిష్ఠాదయః । తేషాం మహీయస్త్వమాహ- జ్ఞానవిజ్ఞానపారజ్ఞా ఇతి ॥

అత్ర విషయిభ్యాం విషయావుపలక్ష్యేతే । సామాన్యవిశేషాకారపారజ్ఞాః । న కేవలం వర్తమానాశేషవిదః కిన్నామ పరావరవిదోఽపి । తత్కిమనుమానాదినా నేత్యాహ- అపరోక్షదృశశ్చేతి ॥ అస్మదాదిభ్యః కో విశేషస్తేషామిత్యత ఉక్తం యోగనిష్ఠాశ్చామలచక్షుష ఇతి । యోగనిష్ఠాజనితవిశిష్యాదృష్టేన దివ్యదృష్టయః । కిన్తేనైవ నేత్యాహ- ప్రత్యక్షమితి ॥ యోగసామర్థ్యేన పరదేవతాం సాక్షాదుపలభ్య తత్ప్రసాదాసాదితప్రకాశాద్యైశ్వర్యవన్తః । వసిష్ఠాదయో యోగర్ధిసమ్పన్నయా దివ్యయా దృష్టయా పరమపురుషవర్తినం మోక్షం

సాక్షాత్కువర్ాణా: ప్రత్యక్షేణైవ దృశ్యన్తేఽతో న మోక్షానిశ్చ్చయ ఇతి ।
అస్మదాదిభిరనుపలబ్ధత్వాత్తే న సన్తీత్యత ఆహ- నిషిద్ధయన్త ఇతి ॥

నృభిరిత్యనేన మన్దభాగ్యై: పరిమితా వివిక్తదేశపరిచయవద్భిరితి సూచయతి । నహి తే వణిగ్వీథ్యాం వర్తన్తే । యేన యుష్మాభిరుపలభ్యేరన్ । అతో విప్రకర్షాదనుపలభ్యమానా న నిషేద్ధుం శక్యన్త ఇతి భావ: ।

నను పురుషస్వరూపమాత్రే న విప్రతిపత్తి: । తేషాం మహీయస్త్వం తు కుత ఇత్యత ఆహ- దృశ్యతే చేతి ॥

న కేవలం పురుషా: కిన్తు తేషామతిమాహాత్మ్యం మహీయస్త్వం చ దృశ్యతే । కథమ్ । అతిమహౌజసామ్ । ఏతదుక్తం భవతి । దృశ్యన్తే తావద్వ్యస్థగనసముద్రపానాదీని తేషామతిమహన్త్యోజాంసి । తాని చ మహైశ్వర్యకాయర్ాణి । నచ కార్యాణి వినా కారణైర్భవితుమర్హన్తి । మహైశ్వ్యయర్ేషు చ సార్వజ్ఞాపరనామకం ప్రాకాశ్యమితి తేషాం మహీయస్త్వసిద్ధిరితి ।

నను తదీయం మోక్షవిషయం ప్రత్యక్షం పరేషాం కుత: సిద్ధమ్ । తద్వాక్యాదితి చేన్న । తేషాం విప్రలమ్భకత్వోపపత్తేరిత్యత ఆహ- యదీతి ॥

విప్రలమ్భో హి ప్రయోజనమూలో భవతి । నచ తేషాం ప్రయోజనానుసన్ధానం సమ్భవతి । ఆప్తసమస్తైశ్వయర్త్వాత్ । ప్రయోజనాన్తరస్య చాప్రమితత్వాత్ । ఏవంభూతా అపి తే యోగినో యది విప్రలమ్భకా ఇతి నిషిద్ధయన్తే । తదీయం వాక్యం విప్రలమ్భమూలత్వేన నిరాక్రియత ఇతి యావత్ । తదా తే త్వదభ్యుపగతా లోకాయతాచార్యోక్తి: కిం తథైవ న నిషిధ్యతే । సాఽపి విప్రలమ్భమూలేతి కల్పయిత్వాఽనాదరణీయా స్యాత్ । అవిశేషాదితి యావత్ ।

ఏతేనైతదపి నిరస్తమ్ । విప్రకషర్వశాదస్మాభిరనుపలభ్యమానా అపి యోగినస్తన్మాహాత్మ్యం తదీయం స్వప్రత్యక్షవిషయం వాక్యం చాస్మాభి: కుతోఽవగన్తవ్యమ్ । ఇతిహాసపురాణేభ్య ఇతి చేన్న । తేషామప్రమాణత్వాదితి । దోషదర్శనేన హి తేషామప్రామాణ్యం కల్ప్యమ్ । నచ తత్ర ప్రమాణమస్తి । వాక్యత్వేనైవ ప్రామాణ్యప్రతిషేధే లోకాయతాచార్యోక్తేరపి తత్రప్రతిషేధప్రసఙ్గాదితి ।

న లోకాయతాచార్యోక్తిర్విప్రలమ్భశఙ్కయా నిరాక్రియతే । ప్రత్యక్షసంవాదేన ప్రామాణ్యనిశ్చయాదితి చేత్సమం ప్రకృతేఽపీత్యాహ- యదుక్తేతి ॥

యైర్యోగిభిరుక్తానాం వాక్యానాం ప్రామాణ్యం ప్రత్యక్షేణ ప్రత్యక్షసంవాదేనోపలభ్యన్తే తేఽపీతి పూర్వేణాన్వయ: । కథమిత్యత ఆహ- వరాదయోఽపీతి ॥

తైర్యోగిభిర్దత్తా వరా: శాపాశ్చ సదాఽవ్యభిచారేణ సత్యా భవన్తి । హి యస్మాత్తస్మాదితి పూర్వేణైవ సమ్బన్ధ: । తే ప్రసన్నా: సన్తస్తవేదం భద్రం భవిష్యతీతి వా కుపితా: సన్తస్తవేదమభద్రం భవిష్యతీతి వా యదాహుస్తత్తథైవ భవత్ప్రత్యక్షేణోపలభ్యత ఇతి ।

స్యాదేతత్ । ప్రత్యక్షయోగ్యార్థే భవతు తత్సంవాదేన తదీయం వాక్యం ప్రమాణమ్ । అతీన్ద్రియే తు మోక్షాదౌ కథమితి । ఏవం తర్హి లోకాయతాచార్యవచనమపి ప్రత్యక్షయోగ్యాథర్ే తత్సంవాదేన ప్రమాణమస్తు । అతీన్ద్రియే తు మోక్షాభావాదౌ కథమితి సమానమ్ ।

అథ మన్యసే ప్రత్యక్షయోగ్యార్థే తావత్తదీయం వచనం ప్రత్యక్షసంవాద్యేవోపలబ్ధమ్ । తేనాతీన్ద్రియార్థవిషయేఽపి తత్ర విశ్వసిమ: । లోకే తథోపలమ్భాదితి । తదిదం ప్రకృతేఽపి సమానమ్ । తదిదముక్తమనుక్తసముచ్చయార్థేనాపిపదేన ।

ఏవం సత్ప్రతిపక్షతానిరాసాయ యోగినాం మోక్షప్రత్యక్షవాదస్య ప్రామాణ్యమ్, అప్రామాణ్యం చ లోకాయతాచార్యస్య మోక్షాభావప్రత్యక్షోక్తేరుపపాదితమ్ । హేత్వన్తరేణాపి తదప్రామాణ్యముపపాదయతి- అప్రామాణ్యమితి ॥

హేతుసముచ్చయే చశబ్ద: । వృథావాచేతి భావప్రధానో నిర్దేశ: । వృథాత్వాదిత్యేవోక్తే తృణాదిదర్శనే వ్యభిచార: స్యాత్ । తదర్థం వాగ్గ్రహణమ్ । కథం లోకాయతాచార్యోక్తేర్వృథాత్వమిత్యత ఆహ- న హీతి ॥

పరలోకస్య మోక్షాదేర్నివారణాత్ నాస్తిత్వప్రతిపాదనాల్లభ్యం కిఞ్చిత్ప్రయోజనం నాస్తీత్యేతత్ప్రసిద్ధమేవ । తథాహి । తదుక్తేరదృష్టం వా ప్రయోజనం స్యాద్దృష్టం వా । న తావదదృష్టమ్ । పరలోకనివారణాత్ । అదృష్టం హి స్వర్గాదావుపభోగ్యం వా స్యాద్దేహాన్తరేణేహైవ వా । నాద్య: । స్వర్గాదే: పరలోకస్య పరేణ ప్రతిషిద్ధత్వాత్ । న ద్వితీయ: । దేహాత్మవాదినాఽస్యాత్మన: పరలోకస్య దేహాన్తరస్య నివారణాత్ । నాపి దృష్టమ్ । ప్రతిపాదకప్రతిపాద్యయోరర్థకామలాభానుపలమ్భాదితి ।

వైదికానాం ధర్మాధర్మవ్యవస్థాపకైర్వచనైరుపరుద్ధకామభోగానాం ప్రాణినాం ధర్మాద్యభావాప్రతిపాదనేన కామోపభోగోపరోధనివృత్తిరూపపరోపకారస్తావదాచార్యస్య ప్రాణినాం ధర్మాద్యభావప్రతిపాదనేన కామోపభోగోపరోధనివృత్తిరూపపరోపకారస్తావదాచార్యస్య ప్రయోజనమస్తి । యద్యప్యుపకారో న స్వరూపేణ ప్రయోజనమ్ ।

నాప్యదృష్టహేతుత్వేన । తథాఽప్యుపకర్తారం ప్రత్యుపకుర్వన్త్యేవ । వినేయానాం చ కామోపభోగోపరోధనివృత్తిరేవాస్తి ప్రయోజనమ్ । తత్కథం వృథాత్వమిత్యత ఆహ- వృథా వాచమితి ॥

అత్ర వృథావాచమితి సాధ్యనిర్దేశ: । ఏవమపి వృథావాక్త్వం న పరిహార్యమితి । అదృష్టప్రయోజనరహితవాచమితి వా । యది కశ్చిత్త్వమాచార్యం వినేయం వా వృథైవ హన్యాత్తదా తం ప్రతి తస్య కిముత్తరమ్ । న కిఞ్చిత్ ।

ఏతదుక్తం భవతి । న స్త ఏవ ధర్మాధర్మౌ, అతస్త్వయా నిరఙ్కుశేన కామోపభోగ: కరణీయ ఇత్యాచార్యేణ బోధితోఽన్తేవాసీ తదీయకమనీయకాన్తాద్యపహారార్థం తం హన్యాదేవ, తదాఽస్య కా ప్రతిక్రియా । ఉపకర్తురపకారో మహాప్రత్యవాయహేతురితి ఛాన్దసోక్తేస్తేనైవ త్యాజితత్వాత్ । ఉపకర్తారం ప్రత్యుపకుర్వన్తీత్యేతదపి ధర్మాదివాసనాయాం సత్యామేవ । సా తు తేనైవ నిశ్శేషితా । అతో నాస్త్యేవాచార్యస్య ప్రయోజనమ్ । ప్రత్యుత స్వజీవనహానిలక్షణోఽనర్థ ఏవ ఏవం వినేయానామప్యన్యోన్యధనవనితాద్యపహారాయపరస్పరవధాదావేవ ప్రవృత్తి: న తు కామోపభోగావసర: । మహతాఽనర్థేనాక్రాన్తోఽల్పీయాన్కామోపభోగోఽనర్థ ఏవేతి ।

అస్త్వేవం లోకాయతాచార్యోక్తేర్వృథాత్వమనర్థహేతుత్వం చ । తథాఽప్యప్రామాణ్యం కుత ఇత్యత ఆహ- స్వేతి ॥

స్వశబ్దః పరేషామప్యుపలక్షకః । వ్యర్థం చేతి శేషః । వ్యర్థానర్థహేతువాక్త్వేన లోకాయతాచార్యస్యాప్రేక్షావత్త్వమనుమీయతే । తతస్తద్వచనస్యాప్రామాణ్యమితి శేషః । ఉక్తశ్చాయమర్థః ప్రయోజనాధికరణే ।

ఉక్తమర్థం బుద్ధయారోహాయ సఙ్క్షిప్యాహ- ప్రామాణ్యం ఇతి ॥

(అత్ర) ప్రామాణ్యశబ్దేనాప్తత్వముచ్యతే । కిమిత్యాక్షే పే । అపిశబ్దో గర్హాయామ్ । స్వేత్యుపలక్షణమ్ । దృష్టస్య దర్శనయోగ్యస్యాపి బహోరర్థస్య । చశబ్దో విశేషణసముచ్చయే । దేవోక్తీత్యతీన్ద్రియాన్తరస్యాప్యుపలక్షణమ్ । స్వోక్తం సర్వం ప్రత్యక్షసంవాదేన లోకానుభవం లోకాశ్వాసం ప్రాపయన్ ।

యః స్వజీవనవిరుద్ధోక్తిత్వాదివిశేషణో లోకాయతాచార్యో యశ్చాతీన్ద్రియదేవోక్తిశ్రోతృత్వాదివిశేషణో యోగీ తయోరపి పురుషయోః ప్రామాణ్యే సంశయః స్యాత్కిం, న స్యాదేవ । కిన్త్వాద్యస్యాప్రామాణ్యమేవ ద్వితీయస్య ప్రామాణ్యమేవ నిశ్చీయత ఇతి యోజనా ।

ఏవం నిమిత్తాభావేనాసమ్భావితాతీన్ద్రియజ్ఞానస్య కాముకత్వాదినా సమ్భావితవిప్రలమ్భస్య లోకాయతాచార్యస్య యోగర్ధిసమ్పదా సమ్భావితసార్వజ్ఞావాప్తసమస్తైశ్వర్యవత్త్వాదినాఽత్యన్తాసమ్భావితవఞ్చకత్వాత్ప్రత్యక్షసంవాదివచసో యోగినః ప్రతి, ప్రతిపక్షత్వాసమ్భవే (న) తద్వచనావగతేన తత్ప్రత్యక్షేణ మోక్షః సిద్ధయతీత్యుక్తమ్ । ఇదానీం వేదేనాపి తం సిషాధయిషుస్తత్ప్రామాణ్యే విప్రతిపన్నం ప్రతి కిం సంవాదరహితత్వాద్వేదస్యాప్రామాణ్యముచ్యతే । ఉత వాక్యత్వాదున్మత్తవాక్యవత్ । అథవోన్మత్తవాక్యాదనిశ్చితవిశేషత్వాదథ(వా) బాధితత్వదితి వికల్పాద్యేఽపి కిం సర్వస్య సంవాదో నాస్తి ఉతైకదేశస్యేతి వికల్పద్వయం నిరాచష్టే- అత ఇతి ॥

వైదికానుష్ఠానవతాం తత్ఫలసిద్ధేర్దృష్టత్వాదిత్యర్థః । ప్రత్యక్షగమ్యత్వాత్ ప్రత్యక్షసంవాదేన సిద్ధత్వాత్ । ప్రమాణసముచ్చయే చశబ్దః । వేదేన చ మోక్షసిద్ధిరితి । అనేన సర్వస్యాపి వేదస్య ప్రమాణాన్తరసంవాదో నాస్తీత్యేతదసిద్ధమ్ । ఐశ్వర్యాదిసాధనతయా యోగాదికముపదిశతో వేదభాగస్య సంవాదదర్శనాదిత్యుక్తం భవతి । మోక్షప్రతిపాదకాని చ

వేదవాక్యాని తత్ర తత్రోదాహృతాన్యేవ ద్రష్టవ్యాని । ఫలవిసంవాదోఽపి వేదస్య దృశ్యత ఇతి చేన్న । తస్య కర్తృకర్మాదివైగుణ్య హేతుతాయాః ప్రాగుక్తత్వాత్ । తదిదముక్తం స్ఫుటమితి । ఆద్యే ద్వితీయం దూషయతి- యదీతి ॥

యది భాగవిశేషస్య సంవాదాభావేన కృత్స్నస్యాపి ఆగమస్య నో మానత్వమ్ అప్రమాణత్వమిత్యుచ్యతే తర్హి అక్షజస్య ప్రత్యక్షమాత్రస్య తథా అప్రమాణత్వం భవేత్ । అస్మాత్సుఖాదివిషయస్య ప్రత్యక్షస్య సంవాదాభావాత్ । యది చ సంవాదరహితస్యైవ వేదభాగస్య నో మానత్వమిత్యుచ్యతే తదాఽస్మత్సుఖాదివిషయస్య ప్రత్యక్షస్యాప్రామాణ్యం భవేదేవేతి । యద్యపి యోగిప్రత్యక్షసంవా(దోఽస్తి తథా)దః ప్రాగుక్తస్తథాఽపి తదితరప్రమాణాపేక్షయేదముదితం వేదితవ్యమ్ । స్యాదేతత్ । ప్రత్యక్షం స్వత ఏవ ప్రమాణం తత్ర కిం సంవాదేనేత్యత ఆహ- యద్యక్షజస్యేతి ॥

యది సంవాదేన వినాఽక్షజస్య స్వత ఏవ ప్రమాణత్వం స్యాత్తర్హి ఆగమస్య తత్ స్వత ఏవ ప్రామాణ్యం కథం న భవేత్- అవిశేషాద్భవేదేవ ।

ద్వితీయం నిరాకరోతి- యద్యాగమస్యేతి । యది వాక్యత్వమాత్రేణోన్మత్తవాక్యవదాగమస్య న మానత్వమిత్యుచ్యతే । తర్హ్యక్షజత్వేన శుక్తిరజతాదివిషయాక్షజవత్స్వత్స్మ్యాద్యక్షజస్యాప్యప్రామాణ్యం స్యాదవిశేషాత్ । నిర్దోషత్వాత్స్మ్యాదివిషయమక్షజం ప్రమాణమిత్యత ఆహ- యద్యక్షజస్యేతి ॥ యది నిర్దోషత్వాత్స్మ్యాదివిషయస్యాక్షజస్య ప్రమాణత్వం స్యాత్తర్హ్యాగమస్యాపి తత ఏవ కథం న భవేత్ । న హ్యపౌరుషేయస్య సదోషతా సమ్భవతి । వేద ఇత్యుపక్రమాత్తథైవ వక్తవ్యే యదాగమస్యేతి వదతి తదనేనైవ న్యాయేన పౌరుషేయాగమస్యాపి

ప్రామాణ్యం సాధనీయమితి సూచయితుమ్ ।

తృతీయం నిరాకరోతి- లోకేతి ॥

ఉన్మత్తాదివాక్యాత్ । విశేషో వేదస్య । అవ్యభిచారేణ బాధరాహిత్యేన । నహి వైదికోఽర్థః ప్రత్యక్షసిద్ధో యేన తత్తత్ర బాధకతయాఽవకాశం లభేత ।

ఏతేన చతుర్థోఽపి నిరస్తః ।

తదేవం ప్రత్యక్షాగమాభ్యాం మోక్షం సాధయతేహాముత్ర ఫలభోగవైరాగ్యవతాం యోగినాం ప్రవృత్తిః సఫలా ప్రేక్షావత్ప్రవృత్తిత్వాత్సమ్మతవదిత్యనుమానమపి సూచితమ్ । అనుమానప్రామాణ్యం చ ప్రాగేవ సమర్థితమ్ ।

అపరే పురననుమిమతే । దుఃఖసన్తతిరత్యన్తముచ్ఛిద్యతే సన్తతిత్వాద్దీపజ్వాలాసన్తతివదితి । తదసత్ । సకలజీవగతదుఃఖసన్తతిపక్షీకారేంఽశే బాధితత్వాత్ । నిత్యసంసారిణాం కేషాఞ్చిత్సత్త్వస్య త్తైరప్యఙ్గీకృతత్వాత్సమర్థయిష్యమాణత్వాచ్చ । తద్వ్యతిరిక్తజీవగతదుఃఖసన్తతిపక్షీకారే తు తత్రైవ వ్యభిచారాత్ । పార్థివపరమాణురూపాదిసన్తానే వ్యభిచారాచ్చ । సర్వముక్తిపక్షే ఫలమూలయోరభావేన సోఽప్యత్యన్తముచ్ఛిద్యత ఏవేతి చేన్న । సర్వముక్తిపక్షస్యైవ నిరాకరిష్యమాణత్వాత్ । కాలక్షణసన్తానే వ్యభిచారాచ్చ ।

కిఞ్చ దుఃఖసన్తతిశబ్దేన దుఃఖాన్యేవోచ్యన్తే ఉత తద్ధర్మః కశ్చిత్ । ఆద్యే సిద్ధసాధనతా । మోక్షమనఙ్గీకుర్వతాఽపి దుఃఖానాం వినాశితాఽభ్యుపగమాత్ । అత ఏవాత్యన్తమిత్యుక్తమితి చేత్ । కోఽస్యార్థః । కిం సర్వాణ్యపి దుఃఖాన్యుచ్ఛిద్యన్త ఇతి । ఉత నిఃశేషతయోచ్ఛిద్యన్త ఇతి । అథవా తత్ర దుఃఖాన్తరానుత్పాదేనేతి । న ప్రథమః । సిద్ధసాధనతాఽనిస్తారాత్ । సర్వేషామపి దుఃఖానాం పరేణానిత్యతాయాః స్వీకృతత్వాత్ । అత ఏవ న ద్వితీయః । న హి దుఃఖం సావయవద్రవ్యమ్ । యేన సశేషముచ్ఛిద్యేత ఇతి శఙ్క్యేత । న తృతీయః । దృష్టాన్తస్య సాధ్యవికలత్వాత్ । నహి దీపజ్వాలాసన్తతిరేవముచ్ఛిద్యతే । తత్రైవ పునర్జ్వాలాన్తరోదయసమ్భవాత్ । న ద్వితీయః । దుఃఖధర్మో హి జాతిర్వా తదన్యో వా । ఆద్యేఽపసిద్ధాన్తః । జాతేర్నిత్యత్వాఙ్గీకారాత్ । న ద్వితీయః । ఆశ్రయాసిద్ధేః । గుణేషు జాతివ్యతిరిక్తధర్మానఙ్గీకారాత్ । అఙ్గీకారేఽప్యర్థాన్తరతా స్యాత్ । నహి దుఃఖధర్మస్య కస్యచిద్వినాశసిద్ధౌ మోక్షసిద్ధిరితి ।

ఆత్మా కదాచిద్ధ్వస్తాశేషవిశేషగుణో విభుత్వే సతి కార్యవిశేషగుణవత్త్వాత్ మహాప్రలయావస్థాయామాకాశవదితి చాసత్ । సర్వాత్మపక్షీకారే పరమేశ్వరాత్మని బాధాత్ । అసిద్ధేశ్చ । జీవాత్మపక్షీకారేఽపి సంసార్యేకస్వభావానాం జీవానాం స్వయమేవోరరీకృతత్వేన

తత్ర బాధాత్ । తదతిరిక్తజీవపక్షీకారే తత్రైవానైకాన్త్యాత్ । జీవాత్మనాం విభుత్వాభావేనాసిద్ధేశ్చ ।

ఆత్మత్వం కదాచిద్ధ్వస్తాశేషవిశేషగుణద్రవ్యనిష్ఠమితి ప్రతిజ్ఞార్థ ఇతి చేన్న । తథా సతి హేతోరసిద్ధిప్రసఙ్గాత్ । జాతిత్వం హేతురితి చేన్న । పూర్వానుమానదోషాపరిహారాత్ । ఘటత్వాదావనైకాన్తికత్వాచ్చ ।

అశేషవిశేషగుణశూన్యద్రవ్యనిష్ఠమితి ప్రతిజ్ఞార్థ ఇతి చేన్న । సగుణానామేవ ద్రవ్యాణాముత్పాదస్య సమర్థితత్వాత్ । విభుకార్యవిశేషగుణవద్వృత్తిజాతిత్వస్య హేతుత్వాన్న కోఽపి దోష ఇతి చేన్న । కార్యవిశేషగుణవత్పదస్య వైయర్థ్యాత్ । తత్త్యాగేఽప్యర్థాన్తరత్వాత్ । అశేషవిశేషగుణధ్వంసో న మోక్ష ఇతి వక్ష్యమాణత్వాత్ ।

ఏతేన దేవదత్తో దేవదత్తాధర్మసమానకాలీనదేవదత్తగతత్వానధికరణదు:ఖధ్వంసాధికరణం దు:ఖిత్వాద్యజ్ఞదత్తవదితి విశిష్యవ్యతిరేక్యనుమానమపి నిరస్తమ్ । అర్థాన్తరతాపరిహారాదిత్యాస్తాం ప్రపఞ్చ: ।

ఇదానీం జైనోక్తమోక్షసాధనం దూషయితుమనువదతి- అస్తీతి ॥

యదిదం మోక్షాస్తిత్వం సమర్థితం తత్సాధ్వితి జైనా: ప్రాహురితి సమ్బన్ధ: । అఙ్గీకృతశ్చేన్మోక్షసద్భావస్తదా తత్సాధనమపి కిఞ్చిదఙ్గీకాయర్మేవ । తథాచ కా విప్రతిపత్తిరిత్యాశయవాన్పృచ్ఛతి- అపీతి ॥ కిం తర్హీత్యర్థ: । ఉత్తరమాహ- ధర్మేణేతి ॥ లభ్యత ఇత్యాహు: । అపిచావితరేతరసముచ్చయే । యద్యపి మోక్షం తత్సాధనం చాభ్యుపయన్తి జైనాస్తథాపి తద్విశేషే విప్రతిపద్యన్తే । యత: సమ్యగ్జ్ఞానసమ్యక్చారిత్త్యసముచ్చయసాధ్యం మోక్షమాహురిత్యాశయ: । సమ్యగ్దర్శనం యద్యపరోక్షజ్ఞానం తదా యథార్థగ్రహణేనైవ గృహీతమ్ । యది చ స్వసమయపరిపాలనం తదా ధర్మగ్రహణేనేతి పృథగ్గ్రహణం వ్యర్థమితి సూచయితుం ద్వయోరేవ గ్రహణమ్ ।

ధర్మజ్ఞానసముచ్చయసాధ్యత్వం మోక్షస్య కథఞ్చిదస్మాభిరప్యఙ్గీక్రియతే । అతో విప్రతిపత్త్యనన్తరం దర్శయతి- ప్రామాణ్యమితి ॥

జిన ఆప్తోఽస్ఖలితవాక్యత్వాదిత్యాద్యనుమాయా: । చశబ్దాజ్జినదర్శినాం వాక్యస్య చ । తద్వాక్యాత్ జినవాక్యాత్ । ఇతి చ జైనా: ప్రాహు: । అనుమా(నా)ద్యవగతాప్తభావజినవాక్యాన్మోక్షసాధనసిద్ధిమాహు: । నతు స్వత: ప్రమాణాద్వేదాదిత్యాశయ: । మోక్షసాధనవిషయాం విప్రతిపత్తిం దర్శయితుముపక్రమ్య ప్రమాణవిప్రతిపత్తిప్రదర్శనమసఙ్గతమితి చేన్న । సాధనజ్ఞాపకస్యాపి సాధనత్వాత్ ।

ధర్మజ్ఞానస్వరూపేఽపి విప్రతిపత్తిం దర్శయతి- ధర్మ ఇతి ॥

అహింసా పరా ప్రధానభూతా యస్మిన్స తథోక్త: । ఏతదస్మాకమపి సమ్మతమిత్యత ఉక్తమన్యో హింసాసహితో యజ్ఞాదిర్న ధర్మ ఇతి । ఆత్మవివిక్తత్వాదిరూపేణ పుద్గలస్య దేహస్య దర్శనమ్ । యద్వా పుద్గలస్యాత్మనో దేహాదివివిక్తతయా దర్శనమ్ । అత్రాపి నాన్యద్యత్సిద్ధాన్తినా వివక్షితమిత్యనువర్తతే ।

దూషయతి- కథమితి ॥

తజ్జినవాక్యమనుమానేన ప్రమాణమితి ప్రతిపత్తవ్యం కథం స్యాత్ । అనుమానేన వాక్యేన చ జినస్యాప్తత్వమవధార్యాప్తవాక్యత్వానుమానేన మోక్షసాధనం ధర్మం జ్ఞానం చ ప్రతిపాదయతో జినవాక్యస్య ప్రామాణ్యావధారణం యదుక్తం తన్నోపపద్యత ఇత్యర్థ: ।

కుతో నోపపద్యత ఇత్యతో హేతుం వక్తుముపోద్ఘాతత్వేన ప్రత్యక్షానుమానాగమస్వరూపం క్రమేణ తావదాహ- విషయానితి ॥

విషయాన్నిర్దోషాన్ప్రతి స్థితం త్రై: సన్నికృష్యమక్షమదుష్యమిన్ద్రియమ్ । జాతావేకవచనమ్ । యస్యేన్ద్రియస్య యో విషయోఽన్వయవ్యతిరేకాభ్యామవగత స్తేనాదోషేణ సన్నికృష్యమదుష్యం తత్ప్రత్యక్షమిత్యర్థ: । అనేన ప్రాదిసమాసోఽయం నావ్యయీభావ ఇతి సూచితమ్ । తథా సతి ప్రత్యక్ష స్యేతి షష్ఠీ న శ్రూయేత । యద్యపి ప్రతిష్ఠితమక్షం ప్రత్యక్షమ్ । తథాఽపి యోగ్యతయా విషయాణాం సమ్బన్ధ ఇతి హిశబ్దేనాచష్టే ।

ప్రత్యక్షశబ్దానుసారాత్ । ప్రత్యక్షాగమానుసారేణైవ మానత్వమ్ । అనుసరణం చ తద్గృహీతధర్మ్యాదిమత్త్వం తదబాధితాప్రతిబద్ధవిషయత్వం చ । ప్రకీర్తితాఽనుమేతి శేషః । యాఽనుమా ప్రసిద్ధా సాఽస్మాన్నిమిత్తాదనుమేతి ప్రకీర్తితా । యద్యప్యనుసృతా మాఽనుమా తథాఽపి సామర్థ్యాత్ప్రత్యక్షాదిసమ్బన్ధః । అనుమానమూలాఽనుమాఽప్యన్తతః ప్రత్యక్షాదిమూలైవేత్యుక్తం ప్రాక్ ।

ఆ ఇత్యనువాదేన సమన్తాదితి వ్యాఖ్యానమ్ । సమ్యక్ చేత్యపి గ్రాహ్యమ్ । గమయతి జ్ఞాపయతి । కరణే కర్తృత్వోపచారః । గ్రహవృదృనిశ్చిగమశ్చేత్యకర్తరి కారకే భావే వా అపో విధానాత్ । అనుప్రమాణవిషయం చేదం వ్యాఖ్యానం జ్ఞాతవ్యమ్ । యచ్చ ధర్మాదిభ్యోఽన్యదతీన్ద్రియమపిశబ్దాదనుమితం చ । తుశబ్దోఽవధారణే । తేనైవేతి సమ్బధ్యతే । యద్యప్యా సమ్యక్ సమన్తాత్సర్వం గమ్యతే అనేనేత్యాగమః । తథాఽపి ప్రత్యక్షానుమానాగతేఽర్థే తస్య వైయర్థ్యాదతీన్ద్రియమపీత్యుక్తమ్ । తస్య వివరణం ధర్మేత్యాది । య ఆగమః ప్రసిద్ధోఽసౌ । Joshi-24

ిర్వచనమాత్రమేవైతత్ప్రత్యక్షాదిశబ్దానామ్ । నచ నిర్వచనలభ్యోఽర్థోఽతివ్యాప్తిపరిహారేణావశ్యమ్భావీత్యస్తి నియమః । వ్యాఘ్రపర్ణ్యాదిష్వభావాదితి న మన్తవ్యమిత్యాశయవానాహ- ఏతేనేతి ॥

తత్తన్మానత్వం ప్రత్యక్షాదీనాం ప్రత్యక్షాదిత్వం ప్రత్యక్షాదిశబ్దవాచ్యత్వమిష్యతే ప్రామాణికైః । ప్రత్యక్షాదిషు ప్రత్యక్షాదిశబ్దప్రవృత్తౌ నిమిత్తమేవైతత్ । నతు నిర్వచనమాత్రలభ్యోఽర్థ ఇత్యర్థః । కుత ఇత్యత ఆహ- స్వరూపం హీతి ॥

తత్ నిర్దోషవిషయసన్నికృష్యనిర్దోషేన్ద్రియత్వాదికమ్ ఏతేషాం ప్రత్యక్షాదీనాం స్వరూపం లక్షణం హి ఇత్యర్థః । లక్షణం హి శబ్దప్రవృత్తినిమిత్తం భవతి । ఏతదపి కుత ఇత్యత ఆహ- అన్యథేతి ॥

అన్యథాఽసిద్ధేశ్చ తన్మానం చ । ప్రకారాన్తరేణ ప్రత్యక్షాదిలక్షణానాం నిరూపయితుమశక్యత్వాదిత్యర్థః । తథాచోక్తమ్ ।

తతః కిం యద్యేవం ప్రత్యక్షాదిస్వరూపమిత్యత ఆహ- అత ఇతి ॥

అనుమేత్యనుమానావగతప్రామాణ్యం జినవాక్యముచ్యతే । చాపిశబ్దావితరేతరసముచ్చయే । దర్శయేత్ ప్రతిపాదయేత్ । ఇదముక్తం భవతి । జినవాక్యాద్ధర్మాదిసిద్ధిరితి వదతా కిం ప్రమాణముక్తం భవతి । ఆగమ ఇతి చేన్న । సమ్యక్ ప్రత్యక్షాద్యన(వగ)ధిగతార్థప్రతిపాదకస్యైవాగమత్వాత్ । జినవాక్యస్య చ తదసిద్ధేః । జినో హి ప్రమాణేనార్థముపలభ్య వాక్యం ప్రణీతవానన్యథా వా । ద్వితీయే పౌరుషేయస్య నిర్మూలస్యోన్మత్తవాక్యవత్సమ్యక్త్వం దుర్లభమ్ । ఆద్యే ప్రత్యక్షేణానుమానేన వాఽవగతౌ తదనధిగతార్థా(ర్థతా)ఽసమ్భవః । వాక్యాన్తరేణ చేదన్ధపరమ్పరాపత్త్యా పునరసమ్యక్త్వమేవ ।

ఏతేన విమతం ప్రమాణమాప్తవాక్యత్వాత్, జిన ఆప్తోఽస్స్ఖలితవాక్యత్వాదిత్యనుమానం జినదర్శినాం వాక్యం చ ప్రత్యుక్తమ్ । తథా హి । ఆప్తత్వవిషయం వాక్యం తావన్నిర్మూలం చేదసమ్యగేవ । వాక్యాన్తరమూలత్వేఽపి తథా । నచ ప్రత్యక్షం మూలమ్ । విషయాన్ప్రతి స్థితస్యాక్షస్య ప్రత్యక్షత్వాత్ ।

నచాప్తత్వరూపాపరచిత్తవృత్తిరపరోక్షవిషయతామశ్నుతే । అతోఽస్స్ఖలితవాక్త్వాద్యనుమానమూలమిత్యేవ వక్తవ్యమ్ । నచైతదనుమానమ్ । ప్రత్యక్షాద్యనుసరణేనార్థగమకస్యానుమానత్వాత్ । నచైతత్ప్రకృతే అస్తి । ఆప్తవాక్యత్వాదిత్యస్య హి యథాశ్రుతార్థత్వే క్వచిదాప్తస్య విప్రలమ్భకస్యాజ్ఞస్య వాక్యే వ్యభిచారః । ఆప్తిమూలవాక్యత్వాదిత్యభిప్రాయే విశేషణాసిద్ధిః । తత్త్వజ్ఞానాదిలక్షణా ఖలు ఆప్తిః । తత్ర ధర్మాదివిషయం తత్త్వజ్ఞానం తావన్న జినస్య ప్రత్యక్షజన్యమ్ । విషయాన్ప్రతి స్థితస్య అక్షస్య ప్రత్యక్షత్వాత్ ।

ధర్మాదేశ్చాక్షావిషయత్వాత్ । తథాత్వే వాఽన్యేషామపి తదధిగతిప్రాప్తేః । అత ఏవ నానుమానజన్యమ్ । వాక్యాన్తరాభ్యుపగమే త్వన్ధపరమ్పరైవ । ఏవమవిప్రలిప్సాఽపి దురధిగమా ।

అత ఏవాప్తత్వసాధకమనుమానం కాలాత్యయాపదిష్యమ్ । ఆప్తేరుక్తవిధయా బాధితత్వాత్ । అన్యేషామప్రత్యక్షేఽధర్్ఽస్య ప్రత్యక్షం ప్రవర్తత ఇత్యతో న విరోధ ఇతి చేన్న । పురుషత్వాదినా సత్ప్రతిపక్షత్వాత్ । అస్స్ఖలితవాక్యం చ క్వచిద్వా ప్రకృతే వా సర్వత్ర వా । నాద్యః । యః క్వచిదస్స్ఖలితవాగసౌ విషయవిశేష ఆప్త ఇతి వ్యాప్త్యభావాత్ । న ద్వితీయః । నిర్ధారణోపాయాభావాత్ । ఫలప్రాప్త్యనుమేయం ఖల్వేతత్ । అత ఏవ న తృతీయోఽపి ।

యత్తు ని:స్వేదత్వాదికం లిఙ్గముచ్యతే తత్తావత్సన్దిగ్ధాసిద్ధమ్ I ఔషధాదినా సమ్భవదన్యథాసిద్ధం చ I నచాయం మన్వాదివాక్యేష్వపి ప్రసఙ్గ: I అపౌరుషేయతయా మూలానపేక్షవేదమూలత్వాత్ I "యద్వై కిఞ్చన మనురవదత్తద్భేషజమ్' ఇత్యాదివేదేనైవాప్తత్వాదినిశ్చయాచ్చ I అత: ప్రత్యక్షాదీనాముక్తలక్షణత్వాజ్జినతద్ధర్మితత్ప్రత్యక్షే పరోపన్యస్తానుమానే జినాదివాక్యే చ తదభావాదనుమానాదిసిద్ధాప్తభావజినవాక్యాద్ధర్మాదిసిద్ధిరిత్యసదితి I

న కేవలం జినస్యాస్ఖలితవాక్త్వం నిశ్చాయకాభావాదిసిద్ధమ్ I కిన్తు స్ఖలనదశర్నాదపీత్యాశయేనాహ- స్వరూప ఇతి II

విషయసప్తమీయమ్ I అపుద్గలశబ్దేన తజ్జీవయుక్తన్యాయేన పుద్గలాద్దేహాదన్యస్తత్సదృశశ్చాత్మోచ్యతే పుద్గలశబ్దేనైవ వా I ఉక్తా: "ఏవం చాత్మా కాత్స్న్యర్మ్' ఇత్యాదినా I అయమర్థ: I జినేనాత్మస్వరూపం శరీరపరిమాణం రూపవచ్చోక్తమ్ I తత్ప్రాగ్దూషితమితి స్ఖలితవాగసావితి I యద్యపి సప్తభఙ్గినయోఽపి తదుక్తో దూషితస్తథాఽపి మోక్షసాధనం యత్పుద్గలదశర్నముక్తం తత్రైవ స్ఖలనప్రదర్శనాయేయముక్తి: I నను ఏతదపి పూర్వవాక్యేన సిద్ధమ్ I సత్యమ్ I ప్రపఞ్చార్థ ఉత్తరబన్ధ ఇత్యదోష: I

ప్రకారాన్తరేణాత్మస్వరూపే జినవచనస్ఖలనం దర్శయతి- ఆనన్దమేవేతి II

అత్రాప్యపుద్గలపుద్గలశబ్దాభ్యామాత్మోచ్యతే I తత్త్వవిద ఆత్మానమానాన్దమేవానన్దేనాత్యన్తాభిన్నం మన్యన్తే I స జినస్తమానన్దమేవ న మన్యన్తే I భిన్నత్వాదినా సప్తప్రకారం బ్రవీతి I తత్సప్తభఙ్గీనయనిరాసేన పుంస్త్వాదివదిత్యాత్మన: సుఖాద్యత్యన్తాభేదసాధనేన చ నిరస్తమ్ I అతశ్చ స్ఖలితవాగసావితి భావ: I

ఇతశ్చ తథేత్యాహ- దు:ఖేతి II

తుశబ్ద ఆత్మవ్యావృత్త్యర్థ: I ఇతిశబ్దో హేతౌ I పూర్వేణైవ సమ్బన్ధ: I యస్మాదాత్మా భావ: I సుఖం తు దు:ఖాభావ: I నచ విరుద్ధస్వభావయోరత్యన్తాభేదో దృష్ట: I తస్మాదాత్మా న

సుఖాత్యన్తాభిన్న ఇతి జినో బ్రూతే । తచ్చాయుక్తమిత్యత: స్ఖలితవాగసౌ ।
కుతస్తదయుక్తమిత్యత ఆహ- మాత్రేతి ॥

మీయన్త ఇతి మాత్రా: శబ్దాద్యా విషయా: । భోగోఽనుభవ: । ఉపలక్షణం చైతత్ ।
విషయభోగాల్పత్వేన సుఖాల్పత్వదర్శనత్వాదిత్యపి గ్రాహ్యమ్ । సుఖం
భావస్తారతమ్యోపేతత్వాద్దు:ఖాదివదితి ప్రమాణవిరుద్ధత్వాత్సుఖస్య
దు:ఖాభావత్వవచనమయుక్తమిత్యర్థ: । సుఖస్య తారతమ్యోపేతత్వసమర్థనాయ
దర్శనాదితి సాక్షీ తత్ర ప్రమాణత్వేన దర్శిత: । యస్తు తత్రాపి విప్రతిపన్నస్తం
ప్రత్యనిష్టప్రసఙ్గం సూచయితుం మాత్రాభోగాతిరేకేణేత్యుక్తమ్ । యది సుఖం నిరతిశయం
స్యాత్తదా ప్రేక్షావతాం విషయభోగాతిరేకోపాదనం వ్యర్థం స్యాత్ । దృశ్యతే చ తదితి ।

నను న సుఖం తారతమ్యోపేతం కిన్తు దు:ఖం భావభూతం తారతమ్యోపేతం తదభావశ్చ
సుఖమ్ । తద్ యావద్యావన్నివర్తతే తావత్తావత్సుఖమితి ప్రతీయతే । నచ
ప్రతియోగరూపోపాధినిమిత్తా తారతమ్యోపలబ్ధిస్తాత్త్వికం తదుపపాదయితుమీష్యే ।
విషయభోగాతిరేకోపాదానం చ దు:ఖాతిరేకవ్యావృత్త్యర్థమ్ ।
విషయభోగసాధ్యత్వాద్దు:ఖాభావస్యేత్యత ఆహ- సుఖస్యేతి ॥

భవేదేతత్ప్రతీత్యాదేరౌపాధికత్వవర్ణనమ్ । యది సుఖస్యాభావతా ప్రమాణేన సిద్ధా స్యాత్ ।
సుఖస్యాభావతా కేన న కేనాపి ప్రమాణేన సిద్ధేత్యర్థ: । ఏవమేవ ప్రతీత్యాదేరౌపాధికత్వవర్ణనే
బాధకమాహ- నచేతి ॥

యది నిర్నిబన్ధనమేవ సుఖతారతమ్యదర్శనాదేరౌపాధికత్వం కల్ప్యతే । తదా సుఖం
భావరూపం దు:ఖం తదభావ: । తత్ర తారతమ్యదర్శనం ప్రతియోగిసుఖోపాధినిమిత్తమ్ ।
సుఖనివృత్త్యర్థాని చాహికణ్టకాదీనీతి పరోక్తవిపర్యయశ్చ కిన్న స్యాత్ । స్యాదేవ । అతో
ద్వయోరప్యనుపలభ్యమానవిశేషత్వాత్స్వాభావికతారతమ్యోర్భావత్వమఙ్గీకర్తవ్యమితి ।

సుఖమభావో వస్తుత్వాత్సమ్మతాభావవదితి ప్రమాణసద్భావాత్కథం సుఖస్యాభావతా
కేనేత్యుక్తమితి చేత్ । కిమేవంవాదినో మతే కశ్చిద్భావో విద్యతే । ఉత సర్వేఽప్యభావా: । ఆద్యే
దోషమాహ- యదీతి ॥

వస్తుత్వేన సుఖస్యాభావతామనుమిమానస్య మతే యది కశ్చిత్పదార్థో భావోఽపి స్యాత్ । తర్హి తస్య సుఖస్యైవాభావతా కుత: । అపి తు భావత్వేనాఙ్గీకృతస్యాపి పదార్థస్యాభావతా స్యాత్ । అన్యథా వస్తుత్వస్య తత్ర వ్యభిచారాపత్తే: ।

నను సర్వేఽపి పదార్థా అభావా భవన్త్వేవతి నోక్తో దోష: । యద్యపి ఘటాదీనామనాదిత్వాద్యాపత్త్యా ప్రాక్ ప్రధ్వంసాత్యన్తాభావత్వమనుపపన్నమ్ । తథాఽప్యన్యోన్యాభావత్వం యుజ్యత ఏవ । ఘటే హి పటాద్యన్యోన్యాభావ: ప్రమాణసిద్ధ: । నచాన్యోన్యాభావో ధర్మిణోఽన్యోఽస్తి । అతో ఘట ఏవ పటాద్యన్యోన్యాభావ: । ఏవం పటాదయోఽపీతి ద్వితీయం శఙ్కతే- యది సర్వేఽపీతి ॥

సవర్ేఽపి పదార్థా అన్యోన్యాభావా: స్యురితి యది మన్యస ఇత్యర్థ: ।

ఉత్తరమాహ- భావతేతి ॥

తర్హైవం సర్వపదార్థానామన్యోన్యాభావత్వవ్యుత్పాదనేన నోఽస్మాకం కిం ఛిన్నం భవేత్ । న కిమపి । కథమ్ । యతోఽభావాభావతా భావతైవ స్యాత్ । ఇదముక్తం భవతి । సుఖస్య వస్తుత్వేన సాధ్యమానమభావత్వం కిం ప్రాగభావాదిత్రయాన్యతమత్వమ్ । అథవాఽన్యోన్యాభావత్వమ్ । ఉత సామాన్యమ్ । ఆద్యే ప్రాగుక్తదోషపరిహార: । ద్వితీయతృతీయయో: సిద్ధసాధనమ్ । అస్మాభిరపి సుఖాదీనాం సర్వపదార్థానామన్యోన్యాభావతాస్వీకారాత్ । నచ భావత్వాఙ్గీకారవిరోధ: । సుఖం హి స్వాన్యోన్యాభావదు:ఖా(ద్య)న్యోన్యాభావ: । అభావాభావశ్చ భావ ఏవ । ఏవమ్భూతం చాభావత్వం సుఖస్య నాత్మస్వరూపతాం విరుణద్ధి । ఆత్మనోఽపి తథాత్వాదితి ।

అభావాభావతా భావతైవ స్యాదిత్యుక్తమ్ । తదుపపాదయితుం భావాభావస్వరూపం తావదాహ- భావత్వమితి ॥ భావత్వం నామ విధిరూపత్వమభావత్వం నామ నిషేధత్వమితి యోజనా । శబ్దప్రవృత్తినిమిత్తనిష్కర్షార్థం భావప్రత్యయ: । అన్యథేన్ద్ర: పురన్దర ఇతివత్స్యాత్ । తత: కిమిత్యత ఆహ- నిషేధస్యేతి ॥

యస్మాదభావో నామ నిషేధస్తస్మాదభావస్యాభావ ఇతి నిషేధస్యాపి నిషేధ ఇత్యుక్తం స్యాత్ । స చ విధిరేవ స్యాత్ । దర్శనబలాత్ । దృష్టో హి "నేయజువజ్స్థానౌ' ఇతి నిషేధస్యాస్తీతి

నిషేధో విధి: I వక్ష్యతే చైతత్ I విధిశ్చ భావ ఏవేత్యుక్తమ్ I తస్మాదభావాభావతా భావత్రైవేతి యుక్తమ్ I

ఏవం తర్హి ద్రవ్యాదయో భావా: ప్రాగభావాదయోఽభావా ఇత్యన్యత్రోక్తనియమో న స్యాత్ I ఘటస్యాపి న పట ఇతి నిషేధరూపతాయా: ప్రాగభావస్యాపి ప్రమేయ ఇతి విధిరూపతాయా దర్శనాదిత్యత: ప్రాగుక్తం స్మారయతి- ప్రథమేతి II

కృతవ్యాఖ్యానమేతత్ I

ఏవం జినస్య స్ఖలితవాక్త్వప్రదర్శనేన తదుక్తస్య మోక్షసాధనస్యాప్రామాణికత్వముక్తమ్ I యుక్తివిరుద్ధత్వం చ దర్శయన్నాత్మజ్ఞానస్య యన్మోక్షసాధనత్వముక్తం తత్కిం సాక్షాదుతాత్మప్రసాదద్వారేతి వికల్ప్యాద్యం తావన్నిరాకరోతి- నచేతి II

ఆత్మవిజ్ఞానం మోక్షదం న భవతి అచేతనత్వాత్పటవదితి శేష: I అస్య వ్యాప్తిముచపపాదయతి- క్వచిదితి II నేతి వర్తతే I మోక్షదమితి చ I తచ్చ భావప్రధానమ్ I నహి క్వచిదప్యచేతనే మోక్షదత్వం దృష్టమ్ I యేన వ్యాప్తిర్న స్యాత్ I కర్మణస్తథాత్వం నిరాకరిష్యతే I జ్ఞానం తు చైతన్యమేవ న చేతనమితి ప్రసిద్ధమేవ I ఆత్మా జ్ఞాత: ప్రసన్నో మోక్షం దదాతీతి ద్వితీయం దూషయతి- అస్వాతన్త్ర్యాదితి II

జ్ఞాత ఆత్మాఽపి సుఖదో మోక్షదో న భవతి I కుత: పుద్గలస్యాత్మనోఽస్వాతన్త్ర్యాత్ I హిశబ్దేన పటాదౌ వ్యాప్తి: సుప్రశేతి సూచయతి I అస్వాతన్త్ర్యం చానుపదమేవ జ్ఞాస్యతే I ఆత్మన: సుఖమాత్రదానం నోపపద్యతే I కిముతానన్తసుఖమోక్షదానమితి సూచయితుం సుఖద ఇత్యుక్తమ్ I

పక్షద్వయం హేత్వన్తరేణ నిరాకరోతి- న హీతి II

ఆత్మజ్ఞానమాత్యన్తికదు:ఖనివృత్తిహేతుర్న భవతి దు:ఖిజ్ఞానత్వాద్దేవదత్తజ్ఞానవత్ I జైనేనాపి స్వాత్మజ్ఞానమేవ మోక్షసాధనముచ్యతే నాత్మజ్ఞానమాత్రమ్ I ఈశ్వరజ్ఞానే వ్యభిచారనిరాసాయ దు:ఖీత్యుక్తమ్ I తస్యాపి సాక్షాన్మోక్షసాధనత్వాభావవివక్షాయాం

జ్ఞానత్వాదిత్యేవ వక్తవ్యమ్ । యద్వాఽఽత్మా దు:ఖం నివర్తయితుమశక్త: । దు:ఖిత్వాద్యో యదనర్థవాన్నాసౌ తన్నివర్తతే శక్తో యథా దరిద్రో దారిద్రయనివర్తనే ఇతి తాత్పర్యాథర్: । దు:ఖిత్వోక్త్యాఽస్వాతన్త్ర్యం సమర్థితం స్వాతన్త్ర్యే హి జాతు న దు:ఖీ భవేదితి ।

స్యాదేతత్ । నాత్మజ్ఞానం దేవదత్తో గామివ మోక్షం దదాతి । కిన్తు ప్రకాశోఽన్ధకారమివ విరోధాద్ దు:ఖం నివర్తయతి । తత్ర కిమచైతన్యం కరిష్యతి । స్వాత్మజ్ఞానమేవ చ స్వదు:ఖవిరోధి నాత్మజ్ఞానమాత్రమితి ద్వితీయహేతురప్యప్రయోజక ఇత్యాశఙ్కయాహ- యదీతి ॥

కథఞ్చన దు:ఖాత్మజ్ఞానయోర్విరుద్ధత్వేన । తర్హి జ్ఞానాదుత్తరకాలం దేహవానపి సదా నిరన్తరమదు:ఖీ కిన్న స్యాత్, స్యాదేవ । ఏతదుక్తం భవతి । ప్రకాశ: ఖల్వన్ధకారవిరోధిత్వాత్తన్నివర్తయన్ ఉత్పత్త్యనన్తరమేవ నివర్తయతి న తు విలమ్బేన । విలమ్బే

విరోధస్యైవానిర్వాహాత్ । తథాఽత్మతత్త్వజ్ఞానం యది దు:ఖాద్యనర్థవిరోధిత్వాత్తన్నివర్త్యాత్మానం ముక్తం కుర్యాత్ । తర్హి జినాదయస్తత్త్వజ్ఞానసమ్పన్నా జ్ఞానోత్పత్త్యనన్తరమేవ ముక్తా: స్యు: । న చైవమ్ । దేహాదిమత్త్వేనోపలమ్భాత్ । తథావిధానాం చ దు:ఖాదేరవర్జనాదితి । ఇష్యాపత్తినిరాసాయ సదేత్యాద్యుక్తమ్ । అయమత్ర ప్రయోగ: । దు:ఖాదికమాత్మతత్త్వజ్ఞానవిరోధి న భవతి బహులం కాలం తేన సహ స్థితత్వాత్సమ్మతవదితి । కిఞ్చాత్మతత్త్వజ్ఞానం న తావదామోక్షాదేకమ్ । జ్ఞానానాం క్షణికత్వదర్శనాత్ । తథాచ యదనన్తరం మోక్షోఽభిలష్యతే తజ్జినస్య చరమజ్ఞానం న మోక్షసాధనమాత్మజ్ఞానత్వాత్ప్రథమాదిజ్ఞానవత్ । అన్యథా ప్రథమమేవ మోక్షం సాధయేదవిశేషాదితి ।

నను భవద్భిరీశ్వరజ్ఞానం మోక్షసాధనమభ్యుపేయతే । తత్రాపి సమానమిదం దూషణమిత్యత ఆహ- ఈశేతి ॥

ఈశవాదినో మమ మతే తదిచ్ఛావిశేషానుసారేణ కాలాత్కఞ్చన కాలమతివాహ్య ముక్తి: స్యాత్ । అయమభిసన్ధి: । న వయమీశ్వరజ్ఞానం మోక్షసాధనమాచక్ష్మహే । కిన్నామ ప్రసన్న: పరమేశ్వర ఏవ । జ్ఞానం తు ప్రసాదసాధనత్వాన్మోక్షసాధనమితి గీయతే । స చ చేతన: కామపి కాలకల్పనాం కరోతి । అస్మిన్సమయేఽముం ముక్తం కరిష్యామీతి । తత్కల్పనానుసారేణ

భవత్యేవాసౌ ముక్త ఇతి న కశ్చిద్దోష: । యథా బ్రాహ్మణస్య విద్యాచరణాదినా ప్రసన్నోఽపి ప్రభుశ్చేతసా కల్పయతి । ఆగామిని సూర్యోపరాగేఽస్మై గాం దాస్యామీతి । స బ్రాహ్మణస్య విద్యాచరణాదినా ప్రసన్నోఽపి ప్రభుశ్చేతసా కల్పయతి । ఆగామిని సూర్యోపరాగేఽస్మై గాం దాస్యామీతి । స తదనుసారేణ తస్మాద్గాం లభతే తద్వైవేతి ।

ఏవమాత్మజ్ఞానస్య మోక్షసాధనత్వం నిరాకృత్య ధర్మస్యాపి తం నిరాచష్టే- కర్మేతి ॥

కర్మణా హేతుత్వం కర్మహేతుత్వం మోక్షం ప్రతి । యద్వా కర్మహేతుత్వమితి బహువ్రీహి: । మోక్షస్యేతి శేష: । తుశబ్దోఽవధారణే । నైవేతి సమ్బన్ధ: । నిశ్చేతన్యాత్కర్మణ: । విమతం కర్మ న మోక్షసాధనం భవతి అచేతనత్వాత్పటవదిత్యర్థ: । వ్యాప్తిముపపాదయతి- నహీతి ॥ నేత్యుభయత్ర సమ్బధ్యతే । నహి క్వచిదచేతనే మోక్షసాధనత్వమావయో: సమ్మతమ్ । యేనాత్ర వ్యాప్తిర్న స్యాదిత్యర్థ: ।

నన్వచేతనత్వేఽపి విశిష్యం కర్మేదం మోక్షసాధనం కిన్న స్యాదితి చేత్ । కిమామోక్షప్రాప్తే: క్రియమాణమేకమేవ కర్మోతానేకాని । నాద్య: । క్రియాణామనేకత్వదర్శనాత్ । ప్రతిక్రియం కర్మోత్పత్తే: । ఏకత్వే చ జాతస్యైవ జన్మ వా క్రియాణాం వైయర్థ్యం వా విరమ్యవ్యాపారో వాఽఽపద్యేత । అభ్యుపగమ్యైకత్వం బాధకమాహ- అశేషేతి ॥

యథేదానీం ప్రథమక్రియోత్తరకాలం జాతం కర్మాశేషదు:ఖవిలయే మోక్షస్య కారణం న భవతి । తథోత్తరకాలం వివక్షితకాలేఽపి మోక్షకారణం న స్యాత్ । కర్మత్వాదితి శేష: । ఏకస్యాపి కర్మణ: కాలభేదేన భేదాత్పక్షసపక్షత్వం యుజ్యతే । విపక్షే తూత్పత్త్యనన్తరమేవ మోక్షం సాధయేదవిశేషాదితి ।

ద్వితీయేఽపి బాధకం ప్రమాణమాహ- అశేషేతి ॥ అత్రేదానీమితీదానీన్తనీ కర్మవ్యక్తిరుచ్యతే । ఉత్తరమిత్యన్తిమా । అన్యత్సమానమ్ । నచాన్తిమకర్మవ్యతిరిక్తానాం కర్మణాం మోక్షసాధనత్వమస్తి । తథా సతి తదనన్తరమేవ మోక్షప్రసఙ్గాత్ । నచ పూర్వసహకృస్యాన్తిమస్య కర్మణో మోక్షసాధనత్వం వాచ్యమ్ । ఇయత్తాభావేనానియతకారణకత్వాపత్తే: । నహి జ్ఞానోదయానన్తరమియత్యేవ కాలేనేయన్త్యేవ కర్మాణి కృత్వాఽపవ్రజ్యత ఇతి నియమ: ప్రమాణవాన్ । నచ జైనైరిష్యతే । జినానాం విషమకాలత్వాభ్యుపగమాత్ ।

ఆభాసోద్ధారం కరోతి- దృష్టేతి ॥

యస్మాదియం దృష్టిపూర్వా ప్రమాణగృహీతవ్యాప్త్యాదిమతీ । తతోఽనుమా న త్వాభాస ఇత్యర్థ: ।

యదుక్తమీశక్లృప్త్యనుసారేణేతి తదసత్ । జ్ఞానాదీశ్వరప్రసాదస్తతో ముక్తిరిత్యత్ర ప్రమాణాభావాదితి చేన్న । శ్రుతే: సద్భావాత్ । తత్ప్రామాణ్యస్య సాధితత్వాత్ ।

ఆభాసాదనుద్ధరన్నేవ(వా) చానుమానమప్యాహ- దృష్టేతి ॥

శక్తస్యాన్యస్య విజ్ఞానం విశిష్యజ్ఞానం గుణోత్కర్షాదిజ్ఞానమితి యావత్ । తత్ప్రీతిజనకమితి యద్యనుమీయతే । యది చ తయా తత్ప్రీత్యైవ బన్ధహాని: స్యాదిత్యనుమీయతే । తదా కిన్నామ దూషణమ్ । న కిమపి । కుత: । యతో దృష్టిపూర్వా ప్రమాణగృహీతవ్యాప్త్యాదిమతీయమనుమేత్యర్థ: । అర్థమాత్రమిదముక్తమ్ ।

ఏషా తు ప్రయోగప్రక్రియా । సంసారబన్ధహాని: సమర్థపురుషాన్తరప్రీతినిబన్ధనా బన్ధహానిత్వాత్ రాజప్రసాదాధీనభృత్యనిగడబన్ధహానివత్ । యశ్చాఽసౌ పురుష: స ఏవేశ్వర: । విప్రతిపన్నా ప్రీతిర్గుణోత్కర్షాదిజ్ఞానజా అనిజప్రీతిత్వాద్రాజప్రీతివత్ । కర్మాదినా భవన్నీశ్వరప్రసాదోఽపి గుణోత్కర్షాదిజ్ఞానే సత్యేవేతి న దోష: । యద్వేశ్వరవిషయం గుణోత్కర్షాదిజ్ఞానత్వాత్సంమతవత్ । నచేశ్వరసిద్ధయా దోష: । ప్రథమానుమానేన తస్య సిద్ధత్వాత్ । తదిదముక్తం శక్తస్యాన్యస్యేతి ।

నన్వేతద్విపరీతమపి మయాఽనుమీయతే । తత: సత్ప్రతిపక్షతేతి చేత్ । కిం విమతా బన్ధహాని: స్వజ్ఞాననిబన్ధనేత్యనుమీయతే ఉత

పరప్రసాదనిబన్ధనా న భవతీతి । ఆద్యే దోషమాహ- స్వజ్ఞానాదితి ॥

దృశ్యత ఇత్యేతత్కాక్వా న దృశ్యత ఇతి వ్యాఖ్యేయమ్ । తథాచ వ్యాప్త్యభావ ఇతి భావ: । ద్వితీయే తు బన్ధహానిత్వాదే రాజప్రసాదాధీననిగడబన్ధహాన్యాదౌ వ్యభిచార: । పరప్రసాదనిరపేక్షైవ కాచిద్బన్ధహానిర్దృశ్యతే । తత్ర భవతామపి వ్యభిచార ఇతి చేన్న । పక్షతుల్యత్వాత్ । సర్వాఽప్యనిష్యనివృత్తిరీశ్వరప్రసాదాధీనేతి హి తత్త్వవిదాం పన్థా: ।

యదుక్తం ధర్మజ్ఞానయోర్మోక్షసాధనత్వే తదైవ మోక్ష: స్యాదితి తదసత్ । కర్మణ: ప్రతిబన్ధకస్య సద్భావాత్ । నహి ప్రతిబన్ధకవశాత్కార్యమకువర్ాణో హేతురహేతుర్భవతి । అతిప్రసఙ్గాత్ । అనేకవిధం ఖలు కమర్ । తత్ర యద్యపి జ్ఞానావరణా(ణీయా)దికం జ్ఞానాదేవ నివృత్తమ్ । తథాఽప్యాయురాదికారణమస్త్యేవేతి చేత్ । స్యాదిదం ప్రతిబన్ధకసద్భావకల్పనం యది "అహింసాదిరూపో ధర్మ:, శరీరపరిమాణత్వాదినాఽఽత్మజ్ఞానం చ తత్త్వజ్ఞానమ్, ఏతే చ ధర్మజ్ఞానే మోక్షసాధనే' ఇత్యేషోఽర్థ: ప్రమితో భవేత్ । నచైవమ్ । ఏవమేవ కల్యనేఽతిప్రసఙ్గ ఇత్యాశయవాన్ధర్మాదిస్వరూపే తావత్ప్రమాణం నాస్తీత్యాహ- అహింసాయాశ్చేతి ॥

చశబ్దో జ్ఞానసఙ్గ్రహార్థ: । యద్వా సప్తఘటికాభోజనాదిసముచ్చయార్థ: । జ్ఞానవిశేషస్య చోపలక్షణమ్ । జినవాక్యేనావగమ్యత ఇతి చేన్న । తత్ప్రామాణ్యసాధకాభావస్యోక్తత్వాత్ ।

సత్ప్రతిపక్షం చ జినవాక్యమిత్యాహ- హింసాయా ఏవేతి ॥

అత్రాపి పూర్వవదుపలక్షణం జ్ఞాతవ్యమ్ । జినవాక్యాదహింసాయా ధర్మత్వం ప్రతిపన్నస్య భిన్నకాచార్యేణ హింసాయా ఏవ ధర్మత్వమిత్యక్తే కిముత్తరం స్యాన్న కిమపి । తథాచ న ధర్మనిశ్చయ: స్యాత్ । భిన్నకాచార్యో నాప్త ఇతి చేత్ । జినోఽపి కథమాప్త: । (సార్వజ్ఞగు)సర్వగుణోపేతత్వాదితి చేత్ । భిన్నకాచార్యేఽపి తుల్యమేతత్ । అప్రామాణికాస్తత్ర తే గుణా ఇతి చేత్ । జినేఽపి కిం ప్రమాణసిద్ధా: । జినదర్శినాం వచనేన తేషాం తత్ర సిద్ధిరితి చేన్న । సమానమన్యత్రాపి । భిన్నకాచార్యదర్శినో భ్రాన్తా: ప్రతారకా వేతి చేత్ । జినదర్శినోఽపి కుతో న తథేతి ।

ఇదానీం ధర్మాదేర్మోక్షసాధనత్వమప్యప్రామాణికమిత్యాహ- ధర్మస్యేతి ॥

సుఖం మోక్ష: । జినవాక్యేనావసీయత ఇతి వదత: పూర్వవత్సత్ప్రతిపక్షతేత్యాహ- హత్యాయా ఇతి ॥

మోక్ష హేతుత్వం కేనచిదాచార్యేణోక్తమితి శేష: । హనస్త చేత్యత్ర సుపీతి నానువర్తతే । బ్రహ్మహత్యాదయస్తు షష్ఠీసమాసా: । అతో హత్యేతి సాధు: । "సన్తి ఖల్వక్షయం హ వై చాతుర్మాస్యయాజిన: సుకృతం భవతి' ఇత్యాదిశ్రుతిమనుసృత్య హింసాత్మకస్య యాగస్య మోక్ష హేతుత్వం వదన్త ఇత్యయుక్తమేవ జైనానాం మోక్షసాధనమితి ।

అధునా బౌద్ధాభిమతం మోక్షసాధనం నిరాకుర్వాణ: శూన్యవాద్యుక్తం తావదపాకరోతి- నచేతి ॥

శూన్యమేవ తత్త్వం సమస్తం తత్రాధ్యస్తమితి పరిజ్ఞానమ్ । తథైవ శూన్యభావనయా శూన్యధ్యానేన । అపిచావన్యోన్యసముచ్చయే । మోక్షో న భవేదితి సమ్బన్ధ: । కథం చ నేత్యనేనేదమాచష్టే । శూన్యపరిజ్ఞానాదికం మోక్షసాధనమిత్యత్ర ప్రమాణాభావాత్తత్రైవ బన్ధహాని: స్యాదిత్యుక్తప్రమాణవిరోధాచ్చేతి । యద్వా శూన్యపరిజ్ఞానాదికం కిం స్వయమేవ మోక్షం సాధయతి కింవా శూన్యప్రసాదజననేన । నాద్య: । అచేతనత్వాత్పటవత్ । న ద్వితీయ: । శూన్యస్య ప్రసాదగుణానఙ్గీకారాత్ । అన్యథా శూన్యత్వవ్యాఘాతాదితి ।

స్యాదేతత్ । బన్ధస్తావత్సంవృవినామకాజ్ఞాననిమిత్తోఽధ్యాస: । సంవృతిశ్చ విరోధినా శూన్యజ్ఞానేన నివర్త్యతే । తతస్తన్మూలో బన్ధాధ్యాసోఽపీతి కిమచేతనత్వాదికం కరిష్యతి । నచ ఏవమ్భావనావైయర్థ్యమ్ । అసమ్భావనావిపరీతభావనానివృత్త్యర్థత్వాదితి । మైవమ్ । బన్ధస్యాధ్యస్తతాయా నిరస్తత్వాత్ । అఙ్గీకృత్య దోషమాహ- యదీతి ॥

శూన్యపరిజ్ఞానాదిత్యాదికం సర్వమనువర్తతే । శూన్యజ్ఞానేన కథఞ్చనేతి శఙ్కితరీత్యా మోక్షో భవేదితి యద్యుచ్యతే తర్హి స మోక్ష: కథమిదానీం జ్ఞానోదయానన్తరక్షణే న భవేత్ । తదైవ భవితవ్యమిత్యాశయ: । నహి ప్రదీపస్య విరోధ్యన్ధకారనివర్తనే విలమ్బోఽస్తి । అఙ్గీక్రియన్తే చ శూన్యజ్ఞానసమనన్తరమపి సంసరన్త: పురుషా: పరేణ ।
అసమ్భావనావిపరీతభావనాసద్భావాద్విలమ్బ ఇతి చేత్ । తే కిం సంవృతికార్యే న వా । ద్వితీయే శూన్యవదనివృత్తిరేవ । ఆద్యే సంవృతౌ నివృత్తాయాం కథం తదనివృత్తి: । అన్యథా సంవృత్యనివృత్తిర్వా తదకార్యత్వమేతయోర్వా స్యాత్ । సంవృతేరనివృత్తౌ చ కథం జ్ఞానవిరోధిత్వమ్ । పశ్చాదపి కథం నివృత్తి: ।

నను యథా భవన్మతే జ్ఞానోదయానన్తరమపి సంసారావస్థానం తథాఽస్మన్మతేఽపి కిం న స్యాదిత్యతో వైషమ్యమాహ- పరేతి ॥

అనుష్ఠితస్వకృత్యస్యాపి తేన పరప్రసాదనేచ్ఛోస్తు ఫలావాప్తౌ విలమ్బో నామ యుజ్యతే । లోకే తథా దర్శనాత్ । మోక్షస్య పురుషాన్తరప్రసాదాధీనతా నో చేదాస్థీయతే కేవలం శూన్యజ్ఞానం బన్ధవిరోధిత్వాద్బన్ధం నివర్తయతీత్యఙ్గీక్రియతే తదా జ్ఞానోదయానన్తరం మోక్షస్య విలమ్బః కిం నిబన్ధనో భవేత్ । ప్రతిబన్ధకత్వేన కల్ప్యమానస్య సంవృతికాయర్త్వేన జ్ఞానవిరోధిత్వాత్ । నహి ప్రబోధానన్తరం స్వాప్నబన్ధనివృత్తేర్విలమ్బోఽస్తి ।

పరప్రసాదానపేక్షేష్వపి కార్యేషు విలమ్బోఽస్తి । త్రివృన్మూలాభ్యవహరణాదౌ కృతేఽపి విరేచనాదేవిర్లమ్బదర్శనాత్ । తత్కథముచ్యతే పుమిచ్ఛాధీనతాభావే విలమ్బో న భవేదితి । తత్రాహ- అన్యత్రాపీతి ॥

మోక్షాదన్యత్ర । ఏతావతా కాలేనేదం భవత్వితీశేచ్ఛైవ నిమిత్తం తతః । కుతోఽత్రేశ్వరేచ్ఛానిమిత్తం కల్ప్యత ఇత్యత ఆహ- అన్యథేతి ॥

ఈశ్వరేచ్ఛాయా అకల్పనే కారణం స్యాచ్చేత్త్రివృన్మూలాదనాదిమాత్రం విరేకాదేః కారణం యది భవేత్తదా తస్య సద్భావాత్కార్యం విరేకాదికం కస్మాన్నోపజాయతే । ఉపజాయేత్రైవ । కార్యానుదయేనైవ సామగ్రీవైకల్యం కల్ప్యతే । న(చాదృష్టవై)చ దృష్టస్య వైకల్యమత్రాస్తీతి పరమేశ్వరేచ్ఛైవ కల్ప్యా । నచ ధర్మవైకల్యం కల్పయితుం యుక్తమ్ । ఉత్తరకాలమపి కార్యానుదయప్రసఙ్గాత్ । నహి తన్మధ్యే కశ్చిద్ధర్మోఽనుష్ఠీయతే । విద్యమాన ఏవ ప్రాగలబ్ధవృత్తిర్ధర్మ ఇతి చేత్ । కేయం వృత్తిర్నామ । కిం కార్యకారణముత సహకారిసాహిత్యమ్ । నాద్యః । కరణమేవ కుతో నాస్తీతి విచార్యమాణత్వాత్ । ద్వితీయే తదేవ సహకారీశ్వరేచ్ఛైవోచ్యతే । ఔషధస్య శరీరాశయవ్యాప్త్యభావాత్కార్యానుదయ ఇతి చేన్న । తస్యాపీశ్వరేచ్ఛామన్తరేణానుపపత్తేరితి ।

కిఞ్చ ప్రాప్తసాధనాభిమతానామపి మోక్షవిలమ్బే సామగ్రీవైకల్యం వా ప్రతిబన్ధకసద్భావో వాఽన్యైర్వాదిభిః కథఞ్చిచ్ఛక్యతే వక్తుమ్ । నతు బౌద్ధేనేత్యాశయవానాహ- కారణే సతీతి ॥

అస్య బౌద్ధస్య మతే కారణే సతి కార్యస్యోత్పాద: సునియతో న త్వన్యేషామివాప్రతిబద్ధకారణసామగ్ర్యాం సత్యామ్ I సమర్థస్య క్షేపాయోగాదితి తద్వచనాదితి హిశబ్దార్థ: I అత: శూన్యవిజ్ఞానాదికం న మోక్షసాధనమితి సిద్ధమ్ I

విజ్ఞానవాద్యుక్తం మోక్షసాధనం దూషయతి- విజ్ఞానేతి ॥

ద్విత్రైవ ద్వైతమ్ I స్వార్థికోఽణ్ I న ద్వైతమద్వైతమ్ I విజ్ఞానస్యాద్వైతం విజ్ఞానాద్వైతమ్ I విజ్ఞానమేకమేవ తత్త్వం న తతోఽన్యదస్తీతి వేదనాత్ I విజ్ఞానభావనాత్ విజ్ఞానాద్వైతధ్యానాత్ I ఆద్యశ్చశబ్దో వాదిసముచ్చయే I ద్వితీయ: సాధనసముచ్చయే I ఏవశబ్దో నైవ ఘటత ఇత్యాద్య: సమ్బధ్యతే I ద్వితీయస్తు సాధననియమార్థ: I విజ్ఞానవాదిన ఇతి తేనై(తాభ్యాం)వ తాభ్యాం సాధనాభ్యాం భవతీతి ప్రతిపాదిత: I సామర్థ్యాద్విజ్ఞానాద్వైతవేదనాదికం విజ్ఞానవాదినోక్తం మోక్షసాధనం నైవోపపద్యత ఇత్యర్థ: I యద్వా విజ్ఞానవాదిన ఇతి తేన ప్రతిపాదితాద్విజ్ఞానాద్వైతవేదనాదికాన్మోక్షో నైవ ఘటతే నైవ సమ్పద్యత ఇతి యోజనా I కుత ఇత్యత: పూర్వోక్తం సవర్ం స్మారయితుం క్వచిత్కాలే హ్యసౌ, నతు జ్ఞానోదయోత్తరకాల ఏవ భవతీత్యుక్తమ్ I

వైభాషికసౌత్రాన్తికాభిమతం మోక్షసాధనం పరాచష్యే- అన్తరితి ॥

శరీరాన్త:స్థితస్య జ్ఞానస్య I ఉపలక్షణమేతత్ I విజ్ఞానవేదనాసంజ్ఞాసంస్కారాణాం బాహ్యే స్థితస్య రూపస్య చ యత్క్షణికత్వం తస్య వేదనాత్ I ఉక్తమార్గేణ క్షణికత్వేన I న ముచ్యతే పురుష: I కుతోఽత్రార్థే మానాభావాత్ I అకృతాభ్యాగమకృతవిప్రణాశాదయో దోషా: స్ఫుటా ఏవేతి నోక్త: I

ఏవం వేదబాహ్యమతాని నిరాకృత్య వైదికాని నిరాకుర్వాణ: సాఙ్ఖ్యోక్తే: మోక్షసాధనం తావదనువదతి- ప్రకృతేరితి ॥

ప్రకృతేరన్త:కరణాదిరూపాయా: పురుషస్య స్వాత్మన: వివేక: స్వరూపతో ధర్మతశ్చ భేదదర్శనం సాఙ్ఖ్యా: ప్రాహు: I దూషయతి- న చేతి ॥

ఏతస్మింశ్చార్థే మానం నాస్తి । కథం నాస్తి । "య ఏనం వేత్తి పురుషం ప్రకృతిం చ గుణైః సహ । సర్వథా వర్తమానోఽపి న స భూయోఽభిజాయతే । క్షేత్రక్షేత్రజ్ఞయోరేవమన్తరం జ్ఞానచక్షుషా । భూతప్రకృతిమోక్షం చ యే విదుర్యాన్తి తే పరమ్' ఇత్యాద్యాగమానాం సత్త్వాదిత్యత ఉక్తమ్- ఈశాప్రసాదత ఇతి ॥

ఈశప్రసాదేన వినా కేవలం ప్రకృతిపురుషవివేకో మోక్షసాధనమిత్యస్మిన్నర్థే మానం నాస్తీత్యర్థః । అయమభిసన్ధిః । భవత్యేవ ప్రకృతిపురుషవివేకో మోక్షసాధనమ్ । కిన్తు భగవత్ప్రసాదసాధనత్వేన । ప్రకృతిపురుషవివేకే హి పురుషస్య వైరాగ్యం సమ్పద్యతే । విరక్తస్య భక్త్యాదిద్వారా భగవత్ప్రసాద ఇతి । తదర్థాని చైతాని వాక్యాని । నిరీశ్వరేణ తు సాఙ్ఖ్యేన సాక్షాన్మోక్షసాధనత్వం ప్రకృతిపురుషవివేకస్యోచ్యతే । నచ తస్మిన్విశేషే ప్రమాణమస్తీతి ।

నన్వేతాని వాక్యాని ప్రకృతిపురుషవివేకస్య మోక్షసాధనత్వం తావత్ప్రతిపాదయన్తి । నచ పారమ్పర్యకల్పనే కారణమస్తి । అత ఏతేషామేవ సాక్షాత్సాధనత్వే ప్రామాణ్యమిత్యత ఆహ- శ్రుతయ ఇతి ॥

యస్య ప్రసాదాదిత్యాద్యాః శ్రుతయః । అజ్ఞానాం జ్ఞానదో విష్ణురిత్యాద్యాశ్చ స్మృతయః । ఏవశబ్దస్య న ప్రాకృతపురుషవాక్యానీత్యర్థః । యదా యస్మాత్ । నియమాత్మసాధర్మ్యాన్తరవ్యవచ్ఛేదేన । నాపరేణ । స ఏవైక ఇతి వచనాత్ । తం ప్రసాదమ్ । భవేన్ముక్తిః । బలవద్బాధకసద్భావాత్ లాఙ్గలేన వయం జీవామ ఇతివత్ పారమ్పర్యత్వమేవ తేషాం వాక్యానాం యుక్తమితి భావః ।

వైశేషికాద్యుక్తం మోక్షసాధనం నిరాకరోతి- కణాదేతి ॥

యోగశబ్దేన యోగానుశాసనస్య ప్రణేతా పతఞ్జలిరుపలక్ష్యతే । అనుపపన్నభాషిణ ఇతి శేషః । న కేవలం సాఙ్ఖ్యాద్యా ఇత్యపేరర్థః ।

నన్వేతే త్రయోఽపీశ్వరప్రసాదసాధ్యాం ముక్తిం బ్రువతే । తథా హి వైశేషికేణ యద్యపి ద్రవ్యాదిపదార్థానాం సాధర్మ్యవైధర్మ్యాభ్యాం తత్త్వజ్ఞానం నిఃశ్రేయసహేతురిత్యుక్తమ్ । తథాఽపి న సాక్షాత్ । కిన్తు ధర్మద్వారైవ । అన్యథా యతోఽభ్యుదయనిఃశ్రేయససిద్ధిః స ధర్మ ఇతి

సూత్రవిరోధాత్ I నచ ధర్మోఽపి సాక్షాన్మోక్షహేతు: I అపి త్వీశ్వరప్రసాదసహకృత ఏవ I యథోక్తమ్ I తచ్చేశ్వరచోదనాభివ్యక్తాద్ధర్మాదేవేతి I స్పష్యం చ "తుష్యేర్మోచయతో బద్ధానతుష్యేర్బధ్నత: పున: I కారాగారమిదం విశ్వం యస్య వన్దే తమీశ్వరమ్' ఇతి I

అక్షపాదో యద్యపి ప్రమాణాదిషోడశపదార్థతత్త్వజ్ఞానాన్ని:శ్రేయసాధిగమ ఇత్యాహ- తథాఽపి ప్రమాణాదిపఞ్చదశపదార్థతత్త్వజ్ఞానస్యాత్మాదిద్వాదశవిధప్రమేయతత్త్వజ్ఞానహేతుత్వమేవ I ఆత్మశరీరేన్ద్రియాథర్బుద్ధిమన:ప్రవృత్తిదోషప్రేత్యభావఫలదుఖాపవర్గాస్తు ప్రమేయమితి తుశబ్దకరణాత్ I ఆత్మాదిజ్ఞానమపి న సాక్షాన్మోక్షసాధనమ్ I కిన్నామ పరమేశ్వరప్రసాదోపేతమేవ I "స్వర్గాపవర్గయోర్మార్గమామనన్తి మనీషిణ: I యదుపాస్తిభసావత్ర పరమాత్మా నిరూప్యతే' ఇతి సమ్ప్రదాయవిద్వచనాత్ I

అథ కథమనుపపన్నభాషిణ ఇత్యత ఆహ- ఈశస్యేతి II

ఈశ(స్య)ప్రసాదతో ముక్తిం బ్రువాణా అప్యేతే కిఞ్చిదయుక్తమాహుర్యతోఽనుపపన్నభాషిణఇత్యర్థ: I

తథాహి I యద్యపి వైశేషికైరీశ్వరప్రసాదోఽఙ్గీకృతస్తథాఽపి ధర్మసహకారిత్వేనైవ I ఈశ్వరచోదనాభివ్యక్తాదితి వచనాత్ I ఏవం పతఞ్జలిరపి తప:స్వాధ్యాయాదిసమానకక్ష్యతామేవేశ్వరప్రణిధానస్యాహ I నైయ్యాయికా అప్యాత్మతత్త్వజ్ఞానమేవ మోక్షసాధనమీశ్వరప్రసాదస్తు సహకారిమాత్రమిత్యాస్థితా: I ద్వితీయసూత్రే తథైవ వ్యుత్పాదితత్వాత్ I శ్రుతిస్మృతయస్తు ధర్మాదికం సమస్తం సాక్షాత్పరమ్పరయా వా భగవత్ప్రసాదసాధనమ్ I భగవత్ప్రసాదస్త్వనన్యాపేక్ష: సాక్షాదేవ మోక్షసాధనమిత్యాచక్షతే I "సర్వం తదన్తరాధాయ ముక్తయే సాధనం భవేత్ I న కిఞ్చిదన్తరాధాయ విమోక్షాయాపరోక్షదృక్' ఇత్యాద్యా: I అత: కథం నానుపపన్నవాదిన ఇతి I

ఇతశ్చానుపపన్నభాషిణ ఇత్యాహ- భోగాదేవ చేతి II Joshi-25

ైశేషికాదయస్తత్త్వవిద ఇవ జ్ఞానాత్పూర్వేషాం కర్మణాం జ్ఞానాదేవ వినాశం న మన్యన్తే I కిన్తు సమాధిమహిమ్నాఽపరిమితదేహవ్యూహనిర్మాణేనానన్తాన్యపి విషమవిపాకసమయాన్యపి

కర్మాణి పిణ్డీకృత్య తత్ఫలసుఖదు:ఖభోగేనైవ జ్ఞానినో వినాశయన్తీతి ప్రాహురతోఽప్యనుపపన్నభాషిణ ఇత్యర్థ: ।

నన్వేతదసఙ్గతమ్ । మోక్షసాధనవిచారస్య ప్రస్తుతత్వాదితి । మైవమ్ । అవిద్యాకామకర్మాదిలక్షణో హి బన్ధ: । అతస్తన్నివృత్తిర్మోక్ష ఇతి కథం కమర్క్షయో న మోక్ష: । వక్ష్యతి చ । కర్మక్షయస్తథోత్క్రాన్తిరిత్యాది । అతో మోక్షసాధనవిషయైవేయం చిన్తేతి ।

తథాబ్రువాణా అపి కథమనుపపన్నభాషిణ ఇత్యతోఽస్యార్థస్యాప్రామాణికత్వాదిత్యాహ- కుతశ్చేతి ॥

జ్ఞానినోఽపి కర్మణాం ఫలభోగేనైవ క్షయ ఇత్యేతత్కుత ఏవ ప్రమాణాత్ప్రతిపత్తవ్యమ్ । న కుతశ్చిత్ । అక్షీణకర్మణాం మోక్షానుపపత్తేస్తత్క్షయహేతోశ్చాన్యస్యాభావాదత్యన్తసుఖదు:ఖసంజ్ఞానమేవ తత్క్షయకారణమితి కల్ప్యత ఇత్యత ఆహ- ప్రసన్న ఇతి ॥ కుత ఏతదితి వర్తతే । జ్ఞానేన ప్రసన్నో భగవానేవాభుక్తఫలాన్యేవ కర్మాణి వినాశయతీత్యన్యథైవోపపత్తే: కుత ఏతత్కల్ప్యత ఇత్యాశయ: । భగవానపి కథమదత్తఫలకర్మక్షయస్యేష్య ఇతి న శఙ్కనీయమ్ । తదైశ్వర్యస్య క్వాప్యప్రతిహతత్వాదితి భావేనోక్తం జగదీశ్వర ఇతి ।

సమ్భావితమేవైతన్న తు ప్రమితమ్ । తత్కథమన్యథైవోపపత్తిరిత్యత ఆహ- భిద్యత ఇతి ॥

హృదయగ్రన్థిరవిద్యా । పరా అప్యవరా యస్మాత్స పరావర: । ఆత్మన్యాతతగుణే జగదీశ్వరే । ఆద్యం కఠశ్రుతివచనమ్ । ద్వితీయం భాగవతవచనమ్ । ఆదిపదేన వక్ష్యమాణానీతిహాసవచనాని గృహ్యన్తే । అన్యథా ఫలభోగేన వినేశ్వరప్రసాదేనైవ కర్మణాం గతేరపగతేర్వినాశనిశ్చయాదన్యథైవోపపత్తిరితి ।

నన్వత్ర పరమేశ్వరే దృష్టే కర్మాణి క్షీయన్త ఇత్యుచ్యతే నతు దర్శనేనేతి । తో భోగేనేతి వ్యాఖ్యానేఽపి న విరోధ ఇతి చేన్న । తథా సతి హృదయగ్రన్థిభేదనసంశయచ్ఛేదనయోరప్యన్యసాధ్యతాస్వీకారాపాతాత్ । దృష్ట ఏవేత్యేవశబ్దవిరోధాచ్చ । భోగేన క్షయస్య సర్వసాధారణ్యాద్దర్శనవిశేషణస్య వైయర్థ్యాచ్చ ।

అజ్ఞో న సర్వాణి కర్మాణి భోగేన క్షేప్తుం క్షమతే । బహుతరత్వాద్విషమవిపాకసమయత్వాచ్చ । జ్ఞానీ తు సమాధిసామర్థ్యాత్కాయవ్యూహం నిర్మాయ సర్వాణి సమాహృత్య ఫలభోగేన వినాశయతీత్యతో విశేషణోపపత్తిరితి చేత్కుత ఏషా కల్పనా । ఉక్తార్థాపత్త్యైవేతి చేన్న । అస్మదుదాహృతవచనానామన్యథావ్యాఖ్యానస్థితావర్థాపత్తిస్థితి: । తత్స్థితౌ చ వచనానామన్యథావ్యాఖ్యానస్థితిరితి

పరస్పరాశ్రయాపత్తే: । వచనానామన్యథావ్యాఖ్యాననిరాసే సత్యర్థాపత్తినిరాసస్తన్నిరాసే (సత్యన్య)నాన్యథావ్యాఖ్యాననిరాస ఇతి భవతామపి పరస్పరాశ్రయాపత్తిరితి చేన్న । అవధారణాదినా నిరవకాశస్యోక్తత్వాత్ । "భినత్తి కర్మసఙ్ఘాతం ప్రసన్నో భగవాన్హరి:' ఇత్యాదీనామత్యన్తానవకాశానామన్యత్రోదాహృతత్వాచ్చ । అత ఏవ "నాభుక్తం క్షీయతే కర్మ కల్పకోటిశతైరపి' ఇత్యాదిసామాన్యవచనమజ్ఞానివిషయమ్ । జ్ఞానినామపి ప్రారబ్ధకర్మవిషయమ్ । "ఆత్మనో వై శరీరాణి బహూని మనుజాధిప । ప్రాప్య యోగబలం కుర్యాత్తైశ్చ సర్వాం మహీం చరేత్ । భుఞ్జీత విషయన్కైశ్చిత్కైశ్చిదుగ్రం తపశ్చరేత్ । సంహరేచ్చ పునస్తాని సూర్యస్తేజోగణానివ' ఇత్యాదికం జ్ఞానినాం ప్రారబ్ధకర్మవిషయమ్ । విశేషవచనబలేన ప్రారబ్ధకర్మవినాశస్య వక్ష్యమాణత్వాత్ ।

అత ఏవ "జ్ఞానాదేవాశేషకమర్క్షయే తదైవ ముక్తి: స్యాత్ । నచైవమ్ । జీవన్ముక్తానాముపాలబ్దే:' ఇత్యనవకాశం చోద్యమ్ ।

విమతం కర్మ ఫలభోగవినాశ్యం కర్మత్వాత్సమ్ప్రతిపన్నకర్మవదిత్యనుమానం తు కృతప్రాయశ్చిత్తకర్మణ్యనైకాన్తికమ్ । ప్రాయశ్చిత్తం న కర్మక్షయహేతురిత్యేతదుత్తరత్ర నిరాకరిష్యామ: । అకృతప్రాయశ్చిత్తకర్మత్వం హేతురితి చేత్కిమిదం ప్రాయశ్చిత్తం నామ । పాపనివృత్త్యర్థత్వేన విహితో వ్రతవిశేష ఇతి చేత్ । తర్హి మహానుభావానామనుగ్రహాదినా వినష్టే కర్మణి వ్యభిచార: । పాపనివృత్తిహేతుమాత్రం ప్రాయశ్చిత్తం వివక్షితమితి చేన్న । తథాఽపి మహదవజ్ఞాదినా వినష్టే పుణ్యే వ్యభిచార: । క్షయహేత్వన్తరరహితకర్మత్వం హేతురితి చేత్ । తత్కిం విధిరేవ హేతుత్వం గమయతి । తథా సతి సమాధేరపి కాయవ్యూహనిర్మాణాదౌ హేతుత్వం న స్యాత్ । అర్థవాదికం ఫలమవిరుద్ధం స్వీక్రియత ఇతి చేత్ । సమం ప్రకృతేఽపి । న హ్యత్ర కశ్చిద్విరోధోఽస్తీత్యుక్తమ్ । అలౌకికత్వం తూభయత్రాపి సమానమ్ ।

కిఞ్చాస్మిన్మతే న కదాఽపి కర్మక్షయ: । భోగకాలేఽపి పున: కరణాత్ । న కరోతీతి చాసమ్భావితమ్ । "నహి కశ్చిత్క్షణమపి' ఇత్యుక్తత్వాత్ । క్రియమాణాపి ప్రవృత్తిర్నాదృష్టజననీతి చేన్న । శ్రుతిస్మృతివిరోధాత్ । జ్ఞానినాం జ్ఞానసామర్థ్యాత్తథేత్యన్యవిషయం శ్రుత్యాదికమ్ । "తద్యథా పుష్కరపలాశే;"బ్రహ్మణ్యాధాయ కర్మాణి' ఇత్యాదిశ్రుతిస్మృతిబలాదిత్థం కల్ప్యత ఇతి చేత్ । ప్రాక్తనకర్మస్వప్యయం ప్రకార: కుతో నాభ్యుపగమ్యతే । రాగద్వేషయోరభావాన్న ప్రవృత్తిరదృష్టకారణమ్ । యథోక్తమ్ । "న ప్రవృత్తి: ప్రతిబన్ధాయ హీనక్లేశస్య' ఇతి । మైవమ్ । ప్రామాదికబ్రహ్మహననాదీనామధర్మహేతుత్వాభావప్రసఙ్గ ఇత్యలమ్ ।

పాశుపతాద్యుక్తం మోక్షసాధనం నిరాకరోతి- నచేతి ॥

పాశుపతశబ్దేన చతుర్విధా అపి గృహ్యన్తే । ఆదిపదేన స్కాన్దసౌరాదయ: । ద్వితీయేనాదిపదేన స్కాన్దాదయ: । అనుగ్రహాన్మోక్షో భవతీతి శేష: ।

నను చ పాశుపతాద్యుక్తేతి తావన్నానుగ్రహస్య విశేషణమ్ । అసామర్థ్యేన సమాసానుపపత్తే: । తథా సతి పాశుపతాద్యుక్తాదితి స్యాత్ । అత ఏవ న మోక్షస్య విశేషణమ్ । తథా సతి పాశుపతాద్యుక్త ఇతి భవేత్ । శివాదివిశేషణత్వే తు వైయర్థ్యమితి ।

ఉచ్యతే । అస్తు తావదనుగ్రహవిశేషణమ్ । తత్ర శివాదీనామనుగ్రహ ఇతి సమాస ఏవ । షష్ఠ్యా ఆక్రోశ ఇతి షష్ఠ్యా అలుక్ । "జ్ఞాత్వా శివం శాన్తిమత్యన్తమేతి' ఇత్యాదిశ్రుతివిరోధపరిహారశ్చ తత్ప్రయోజనమ్ । య: సంసారధర్మైరీషదప్యస్పృష్ట: పరమశివస్తత్ప్రసాదాన్ముక్తిరిష్యత ఏవ । యస్త్వజ్ఞానాద్యుపేతస్తథా ప్రమితస్తదనుగ్రహాన్మోక్షో నేత్యుచ్యత ఇతి । "మోక్షో జ్ఞానం చ క్రమశో ముక్తిగో భేద ఏవ చ । ఉత్తరేషాం ప్రసాదేన నీచానాం నాన్యథా భవేత్' ఇత్యాదివాక్యవిరోధపరిహారాయ పాశుపతాద్యుక్తేత్యనుగ్రహో విశేషిత: । అఙ్గీక్రియత ఏవ శివాద్యనుగ్రహో భగవత్ప్రసాదసాధనభూతో మోక్షహేతు: । నతు పాశుపతాద్యుక్త: స్వతన్త్రసాధనభూత ఇతి । యద్వా పాశుపతాద్యుక్తేత్యపి భిన్నం పదమ్ । సుపాం సులుగితి పఞ్చమ్యా లుక్ । యద్వా ప్రథమాయా లుక్ । మోక్షస్య చేదం విశేషణమ్ । తత్ర వాదినిర్దేశప్రయోజనం వక్తమేవ । యద్వాఽస్తు యథాశ్రుతం శివాదీనామేవ । యే శివాదయ: పాశుపతాదిభి: స్వాతన్త్ర్యేణోపాస్యా ఉక్తాస్తేషాం (య)తథోపాసితానామనుగ్రహ ఏవ నాస్తి ప్రత్యుత కోష ఏవ । అతోఽనుగ్రహాన్మోక్షో దూరనిరస్త ఇతి భావ: ।

కుత: శివాదీనామనుగ్రహాన్మోక్షో నేత్యత ఆహ- నాన్య ఇతి ॥

తమేవమితి శ్రుతౌ సహస్రశీషర్ా పురుష ఇతి
ప్రకతపురుషజ్ఞానతోఽన్యనిషేధేనామృతత్వముక్తం హి యస్మాత్తస్మాత్పురుషోత్తమానుగ్రహ
ఏవ జ్ఞానేనేరితో మోక్ష హేతుర్న శివాద్యనుగ్రహ ఇతి ।

నను పురుషసూక్తే పశుపురుష ఏవ ప్రతిపాద్యతే న విష్ణుస్తత్కథం విష్ణుజ్ఞానస్య
మోక్షసాధనత్వే మన్త్రోఽయముదాహృత: । పశుపురుషజ్ఞానమపి పశుపతేరనుగ్రహే
పరమోపయోగీతి మోక్షసాధనముచ్యతే । నాన్య ఇతి చ న విరుద్ధమ్ ।
సాధనవత్సాధనసాధనస్య పరిత్యాగేఽపి ఫలానుదయాదితి చేత్ । కిమేతత్పురుషశబ్దస్య విష్ణౌ
శక్త్యభావాత్కల్పనే । తాత్పర్యజ్ఞాపకాభావాద్వా । బాధకసద్భావాద్వా ।

నాద్య: । నారాయణానువాకే పురుషశబ్దస్య హరౌ ప్రయోగాదిత్యాహ- సర్వ ఇతి ॥

న కేవలం పురుషజ్ఞానతోఽమృతత్వముక్తమ్ । కిన్తు పురుషశబ్దశ్చ హరౌ ప్రయుక్త: । విద్యుత:
పురుషాదిత్యుక్తోఽపి పశుపురుష ఏవ కిన్న స్యాదిత్యత ఉక్తమబ్ధిశయ ఇతి అమ్భస్య పారే,
యమన్త:సముద్రే ఇత్యస్మిన్పురుషేఽబ్ధిశయత్వస్య శ్రవణాత్ । మహోదధిశయోన్తక

ఇత్యాదినా తస్య విష్ణులిఙ్గత్వావగమాత్ ।

ఇతశ్చాయం నారాయణో న పశుపతిరిత్యాహ- న తస్యేతి ॥

తస్య పురుషస్య । ఈశే ఈష్యే వ్యత్యయో బహులమితి వచనాత్ । అధీగర్థదయేషాం కర్మణీతి
షష్ఠీ । మహదితి యశశ్చేతి తస్య పురుషస్య నామ । శ్రుతౌ నారాయణానువాకే న తస్యేతి
వాక్యేన తస్య పురుషస్యాధిపతి: స్వయం ముఖత ఏవ ప్రతిషిద్ధ: । పరమశ్చాసావశ్చేతి
పరమాస్తం పరమామ్ । లిఙ్గవ్యత్యయేన పరమమితి వా । విశ్వం పూర్ణమ్ । నారాయణానువాక
ఏవ విశ్వత ఇతి శ్రుతౌ తస్య పురుషస్య సర్వాధికత్వోక్త్యా సమోఽపి వినివారిత: । నహి
సర్వాధికస్య సమో యుజ్యతే ।

తత: కిమిత్యత ఆహ- సమేతి ॥

సమాధికస్యేతి ద్వన్ద్వైక్యవద్భావ: । అసౌ నారాయణానువాకోక్త: । ఉప సమీపే చారో యస్యాసౌ ప్రధానస్యోపసర్జనభూత ఉపచారపుమాన్ పశుపురుషో నేత్యర్థ: । నారాయణనామాదినా హరిరేవాయమితి శిష్యైరేవ జ్ఞాతుం శక్యత ఇతి నోక్తమ్ ।

అధిపతిరాహిత్యసర్వాధికత్వయోస్తతోఽవగతస్య సమాధికరాహిత్యస్య చ పశావనుపపత్తేర్న తద్విషయోఽయం పురుషశబ్ద: । కిన్తు నారాయణాదినామ్నాఽభిశయత్వాదిలిఙ్గేన చ విష్ణువిషయ ఏవేత్యస్తు । న తావతా పురుషశబ్దస్య విష్ణౌ వాచకత్వశక్తి: సిద్ధ్యతి । ప్రయోగస్యాముఖ్యయా వృత్త్యాఽప్యుపపత్తేరిత్యత ఆహ- సమేతి ॥ అసౌ విష్ణురుపచారేణ పురుషశబ్దవిషయో న భవతి కిన్తు ముఖ్యవృత్త్యైవ । కుత: । ముఖ్యాసమ్భవే హ్యుపచార: కల్ప్యతే । పురుషశబ్దస్య ముఖ్యార్థ: పూర్ణత్వమ్ । తచ్చ విష్ణోరేవ సమాధికరాహిత్యాద్యుజ్యత ఇతి ।

అస్త్వేవం పురుషశబ్దస్య విష్ణౌ వాచకత్వశక్తిస్తథాఽపి పురుషసూక్తే జ్ఞాపకాభావాత్తత్పరత్వం నాస్తీతి ద్వితీయం నిరాకరోతి- పురుష ఏవేతి ॥

యద్భూతం యచ్చ భవ్యం యచ్చ భవదముక్తం విశ్వమిదం సర్వం పురుష ఏవ । పురుషాధీనమేవ । యత ఏవమన్నేనాన్న మదనీయమముక్తవర్గమతిరోహతి అతిక్రామతి । అముక్తాధిపతిరిత యావత్ । తస్మాదమృతత్వస్యోత భావభవిత్రోరభేదాన్ముక్తవర్గస్యాపీశాన: । సంసారే స్వాధీనం జగద్యది ముక్తౌ స్వాధీనత్వం జగద్యది ముక్తౌ స్వాధీనత్వం జహ్యాత్తదా ప్రేక్షావాన్న మోచయేత్ । అతో ముక్తావపి తదధీనమేవేతి సా శ్రుతి: పురుషసూక్తమన్త్రస్తస్య ముక్తాముక్తపరేశత్వమాహ । తచ్చ ముక్తానాం పరమా గతిరిత్యాదినా విష్ణోరేవావగతం పశోస్త్వసమ్భావితమేవేత్యత: పురుషసూక్తం విష్ణుపరమేవేతి జ్ఞాయతే ।

నను చ పురుష ఏవేదం సర్వమితి పురుషస్యాత్ర స(ర్వత్వ)ర్వాత్మకత్వమేవోదితమ్ । తత్కథం ముక్తాముక్తపరేశత్వమాహ శ్రుతిరితి తత్రాహ- అమృతేతి ॥

ఈశానేతి భావప్రధానో నిర్దేశః । ఉత్తరార్ధే ముక్తేశానత్వస్యోక్తత్వాత్పూర్వార్ధేఽముక్తస్య సర్వస్యేశానత్వమేవోదితా జ్ఞాతవ్యా । నతు సర్వత్వమ్ । నహి కోఽపి వాదీ ముక్తౌ భేదమముక్తావభేదమఙ్గీకరోతి । నాపి యుజ్యతే । అభిన్నస్య పశ్చాద్భేదాదర్శనాత్ ।

హేత్వన్తరమాహ- యదీతి ॥

పూర్వార్ధే యది పురుషస్య సర్వత్వముదితం స్యాత్తర్హ్యుత్తరార్ధేఽమృతత్వస్యోతేశాన ఇత్యుతశబ్దో వృథా స్యాత్ । తత్కథమిత్యత ఆహ- ఉతశబ్ద ఇతి ॥

ఉత్తరార్ధస్థ ఉతశబ్దో యస్మాదీశత్వస్య సముచ్చయం వదేత్ । అర్థాన్తరస్యాసమ్భవాత్ । నచ ద్వయోరీశత్వయోరనుక్తౌ తత్సముచ్చయోక్తేరవకాశోఽస్తి । తస్మాదుతశబ్దో వృథైవేతి ।

యుక్త్యన్తరమాహ- పురుషేణైవేతి ॥

పురుష ఏవేదం సర్వమితి పురుషేణైవేదం సర్వం వ్యాప్తమాతృణాదాకరీషాత్సర్వం భగవానితి మిథ్యాదృష్టిరేవేతి శాఖాన్తరబ్రాహ్మణం చ తం మన్త్రం ప్రతి ప్రవృత్తం తస్య మన్త్రస్య వ్యాఖ్యానరూపమేవాహ అతశ్చ న సర్వత్వమర్థః । వ్యాప్తం వశీకృతమ్ ।

ఏతేన ధర్మ(ర్మి)సముచ్చయార్థ ఉతశబ్ద ఇత్యపి పరాస్తమ్ ।

ఇతశ్చ సర్వేశత్వమేవ పూవర్ార్ధార్థో నతు సర్వత్వమిత్యాహ- ఏతావానితి ॥

ఇతి వచనాదితి శేషః । అస్య పురుషస్యైతావాన్మహిమా యః పూర్వవాక్యోక్త ఇత్యుత్తరవాక్యబలాత్ తత్ పురుష ఏవేదమిత్యేతత్పురుషస్య మహిమ్నో వాచకం వచ ఇతి తావజ్జ్ఞాయతే । తతశ్చ మహిమప్రతిపాదకం యథా స్యాత్తథా వ్యాఖ్యేయమ్ ః నచ సర్వాత్మత్వం మహిమా । అపకషర్హేతుత్వాత్ । కిన్తు సర్వాధిపత్యమేవ । నచ తదతిరిక్త(క్తం)మహిమ్నో వచనమ్ । సఙ్కోచే కారణాభావాత్ ।

ఇతోఽప్యేతదేవమిత్యాహ- సోఽమృతస్యేతి ॥

ఇతి భాగవతవచనాదితి శేషః । అనూద్య యదన్నేనాతిరోహతీతి వచనేన హేతుతయేతి శేషః । విధత్తే శ్రుతిః । అయమర్థః । ఉత్తరార్ద్ధే

తావదముక్తాధిపత్యం హేతుత్వేనోపాదాయ ముక్తాధిపత్యం ప్రతి జానీతే శ్రుతిరితి జ్ఞాయతే । పురుషసూక్తవ్యాఖ్యానప్రసఙ్గే సోఽమృతస్యేతి భాగవతవచనేనోత్తరార్ధస్య తథైవ వ్యాఖ్యాతత్వాత్ । అత ఏవ "అన్నేన దివ్యభోగేన యదతిరోహత్యధిరోహత్యేధతే తస్యామృతత్వస్య దేవత్వస్యేశానః' ఇతి వ్యాఖ్యానమయుక్తమ్ । భావభవిత్రోరేకత్వాభిప్రాయేణామృతత్వస్యేత్యేతదమృతస్యేతి హి వ్యాఖ్యాతమ్ । దేవవ్యావృత్త్యర్థమేవ చాభయస్యేత్యుక్తమ్ । అన్నేనేతి తృతీయా చ ద్వితీయార్థేత్యభిహితమ్ । అన్నం చ న ప్రసిద్ధమితి మర్త్యమిత్యుదితమ్ । సోఽయముత్తరార్ధార్థః పూర్వార్ధస్యాస్మద్వ్యయాఖ్యాన ఏవ యుజ్యతే । పూర్వార్ధేఽముక్తాధిపత్యం విహితమ్ । ఉత్తరార్ధే తత్పూర్వార్ధోక్తమముక్తాధిపత్యం హేతుత్వేనానూద్య పురుషస్య ముక్తిగేశతాం విధత్తే శ్రుతిరితి । పరకీయవ్యాఖ్యానే తు పరస్పరవ్యాఘాతేనానుపపన్న ఏవేతి ।

ఏతేన "పురుషశబ్దస్య విష్ణువిషయత్వే సర్వాత్మకత్వం బాధకమ్ । నహి విష్ణోః సర్వాత్మకత్వం భవద్భిరప్యభ్యుపగమ్యతే । పశోస్తు దేహయోగవశాద్భూతత్వాదికం యుజ్యతే' ఇతి తృతీయపక్షోఽపి నిరస్తః ।

ఉపసంహరతి- అత ఇతి ॥

పరిజ్ఞానాత్పరిజ్ఞానోదితాత్త్రసాదాత్ । అన్యతః శివాదీనామనుగ్రహాత్ ।

పాశుపతా అపి జ్ఞానినో భోగేనైవ కర్మక్షయమాచక్షతే । తదప్యనుపపన్నమిత్యాహ- తద్యథేతి ॥

"తద్యథేషీకాతూలమగ్నౌ ప్రోతం పదూయేతైవం హైవాస్య సర్వే పాప్మనః ప్రదూయన్తే' ఇతి శ్రుతేః । "ఇష్యకేషీ కామాలానాం చితతూలభారిషు' ఇతి హ్రస్వతా శ్రుతిత్వాన్న భవతి । ప్రోతం ప్రవిష్యమ్ । ప్రదూయేత పరితప్తం భవేద్భస్మీభవేత్ । ఇతి తన్నిదర్శనం యథా । అస్య

జ్ఞానిన: । ప్రదూయన్తే వినశ్యన్తీత్యర్థ: । చశబ్ద: పూర్వోదాహృతవాక్యసముచ్చయార్థ: । తత ఏవ విష్ణుపరిజ్ఞానాదేవ ।

నన్వస్యాం శ్రుతౌ జ్ఞానిన: కర్మణాం పరితాప: శ్రూయతే నతు జ్ఞానేన వినాశ ఇతి వివక్షితోఽర్థ ఇత్యతో భగవద్వాక్యసమాఖ్యామాహ- యథేతి ॥

యద్యప్యత్ర జ్ఞానస్య కారణత్వం స్ఫుటం ప్రతీయతే । తథాఽపి కర్మణాం భస్మసాత్కరణం నామ ముఖ్యాసమ్భవాత్కిం కల్పనీయమితి న జ్ఞాయతేఽతోవాక్యాన్తరం పఠతి- సర్వేతి ॥

ధర్మానవైష్ణవాన్కామ్యార్థాంశ్చ । శరణప్రాప్తిశ్చ "సర్వోత్తమత్వవిజ్ఞానపూర్వమ్' ఇత్యాదినాఽన్యత్ర భగవత్పాదైరేవ వ్యాఖ్యాతా । తత: ప్రసన్నోఽహమ్ । మా శుచ: । న శోచిష్యసి ముక్తో భవిష్యసి । ఆదిపదేన "గతసఙ్గస్య ముక్తస్య' ఇత్యాదే: సఙ్గ్రహ: భగవద్వాక్యైశ్చేతి సమ్బన్ధ: । తద్యథేతి శ్రుతేరుక్తార్థ: భగవద్వాక్యైరవసీయత ఇతి వా ।

భాట్టానాం మోక్షసాధనమనువదతి- నిత్యేతి ॥

నిత్యం నామ యదకరణే ప్రత్యవాయో, బ్రాహ్మణ్యాదికమేవ చ నిమిత్తముపాదాయ విహితం తదుచ్యతే । యథా సన్ధ్యావన్దనాది । నైమిత్తికం నామ యదకరణే ప్రత్యవాయ: పితృమరణాద్యాగన్తుకం చ నిమిత్తముపాదాయ విహితం తదుచ్యతే । యథా పితృశ్రాద్ధాది । అన్యత్కామ్యం నిషిద్ధం చ । తత్ర యత్కారణే ఫలమకరణే న ప్రత్యవాయ: । కామానిమిత్తం తత్కామ్యాత్ । యథా జ్యోతిష్టోమాది । ప్రతిషిద్ధం నిషిద్ధమ్ । యథా బ్రహ్మహత్యాది । ఉపాత్తం చ కర్మ భోగేన క్షపయన్నితి చశబ్దార్థ: ।

అయమాశయ: । సుఖదు:ఖతత్కారణరూపో హి సంసార: । స చ కర్మనిమిత్త ఏవ । నిత్యనైమిత్తికయోరకరణే త్వధర్మప్రవచయేన దు:ఖతత్సాధనావాప్తిరస్య భవతి । నిషిద్ధకరణేఽపి తథా । కామ్యకరణే తు ధర్మోత్పాదనేన సుఖతత్సాధనావాప్తిర్జాయతే । ముముక్షుస్తు నిత్యం నైమిత్తికం చ నిత్యమేవ కరోతి । పరిత్యజతి చ నిషిద్ధమితి న దురితోపచయ; । కామ్యమపి పరిత్యజతీతి న ధర్మోపచయ: । ఏవమనాగతయోర్ధర్మాధర్మయోరనుత్పాదే ప్రాగుపాత్తౌ చ భోగేన క్షపయన్నిర్బీజాయా: సంసృతేర్ముచ్యత ఇతి । యథోక్తమ్ । "మోక్షార్థీ న ప్రవర్తేత తత్ర కామ్యనిషిద్ధయో: ।

నిత్యనైమిత్తికే కుర్యాత్ప్రత్యవాయ జవాంసయా' ఇతి । నచ పఞ్చమీ కర్మవిధాఽస్తి । యత్కరణేఽకరణే వా ధర్మాధర్మోదయ: స్యాదితి ।

నిరాకరోతి- ఏతదపీతి ॥

ఏతేన నాన్య: పన్థా ఇతి శ్రౌతేన భగవజ్జ్ఞానవ్యతిరిక్తమోక్షసాధననిషేధేన । అపి చ నిత్యనైమిత్తికకర్మణాం నియమేన సమ్యగనుష్ఠానం తావదశక్యమేవ । "చరన్తి దేవా విహితం సమస్తమర్ధమేవ మునయో దశాంశతో మనుష్యా:' ఇత్యాదిశ్రుతే: । నాపి నిషిద్ధాకరణం సమ్భావితమ్ । ప్రామాదికానాం మానసవాచికకాయికానామపరిహార్యత్వాత్ । ప్రాయశ్చిత్తాత్తత్క్షయ ఇతి చేన్న । ప్రాయశ్చిత్తస్యాపి సమ్యగనుష్ఠాతుమశక్యత్వాత్ । పూర్వోపార్జితకర్మణాం భోగేన క్షయస్త్వత్యన్తాసమ్భావిత ఏవ । అనన్తత్వాదిత్యలమ్ ।

నన్వేతత్సర్వం సూత్రానుక్తం కస్మాద్వర్ణ్యత ఇత్యత ఆహ- విద్యైవేతి ॥

విద్యైవ తు నిర్ధారణాదితి సూత్రేణ । స్వయమేవ న త్వర్థత: । "వాజసనేయినోఽధీయతే । షట్త్రింశత్సహస్రాణ్యపశ్యదాత్మనోఽగ్నీనర్కాన్మనోమయాన్మనశ్చిత:' ఇత్యాది । తత్ర సంశయ: । కిమేతేఽగ్నయ:

క్రియానుప్రవేశినస్తచ్ఛేషభూతా ఉత స్వతన్త్రా: కేవలవిద్యాత్మకా ఇతి । క్రియామయస్యాగ్నే: ప్రకరణాత్తద్విషయ ఏవాయముపదేశ ఇతి ప్రాప్తేఽభిధీయతే । విద్యాత్మకా ఏవైతేఽగ్నయో న క్రియాశేషభూతా: । తే హైతే విద్యాచిత ఏవేతి నిర్ధారణాత్ । ఇతి పరేషాం వ్యాఖ్యానమసదేవేతి భావేనోక్తమిమమేవార్థమితి । విఫలత్వాదస్యాశ్చిన్తాయా: । పక్షద్వయేఽప్యభ్యుదయ ఏవ హ్యస్య ప్రయోజనమ్ । యస్తు నిత్యానిత్యవస్తువివేకవాఞ్ఛమదమాదిసమ్పన్న: సర్వభోగవైరాగ్యోపేతో ముముక్షురథశబ్దేనోత్తరమీమాంసాయామధికారీ సూచిత: స కథమేతాసు ఫల్గుచిన్తాసు ప్రవర్తత ఇతి ।

ఏవం సూత్రకృతా పూర్వపక్షితాని మతాని నిరాకృత్యేదానీం యే సూత్రాణాం వృత్తికారా అన్యథా భాషన్తే తేషాం మతాని నిరాకుర్వాణ: సముచ్చయనియమవాదినాం మతం తావదపాకరోతి- వినేతి ॥

సంసారనివృత్తిమాత్రం కేవలేన జ్ఞానేన భవతి । ఆనన్దవృద్ధిస్తు కమర్సాపేక్షేణైవ జ్ఞానేనేతి భగవత: పన్థా: । యద్వక్ష్యతి సహకారిత్వేన చేతి । అతో జ్ఞానకర్మభ్యాం మోక్ష ఇత్యనుక్త్వా కర్మ వినా కేవలజ్ఞానేన న మోక్ష: కిన్తు కర్మసహితేనేత్యుక్తమ్ । ఇత్యేతదపి మతం సైవ సూత్రగృహీత్రైవ నాన్య: పన్థా ఇతి శ్రుతి: స్పష్యం నివారయతి । తమేవం విదిత్వేతి జ్ఞానమాత్రస్య మోక్షసాధనత్వముక్త్వా పునర్నాన్య: పన్థా ఇత్రతత వచనాదాదరోఽవగమ్యతే । నచ సముచ్చయనియమే కిమపి ప్రమాణమస్తి । అన్ధన్తమ: ప్రవిశన్తీత్యాదీనామన్యార్థత్వాత్ । "యథాఽన్నం మధుసంయుక్తం మధు చాన్నేన సంయుతమ్ । ఏవం తపశ్చ విద్యా చ సంయుక్తే భేషజం మహద్' ఇత్యాదీనాం పరోక్షజ్ఞానవిషయత్వాత్ । అపరోక్షజ్ఞానవిషయత్వేఽప్యానన్దవృద్ధయర్థత్వాత్ ।

మాయావాదినో వదన్తి । ద్వివిధో మోక్ష: పరాపరభేదాత్ । తత్రాపరో వైకుణ్ఠసత్యలోకాదిప్రాప్తిలక్షణ: । పరస్త్వవిద్యాఽస్తమయే సత్యద్వైతబ్రహ్మావస్థానరూప: । ప్రతీకాదివిషయమన్యథోపాసనమపరస్య సాధనమ్ । పరస్య త్వేకత్వజ్ఞానమితి । తత్రాన్యథోపాసనస్య వైకుణ్ఠాదిప్రాప్తిసాధనత్వం తావదపాకరోతి- అన్యథేతి ॥

ఏవం యథాస్థితేనైవ ప్రకారేణ న త్వన్యథేతి వదన్తీ శ్రుతిరన్యథోపాసనమపి పురుషార్థసాధనం నివారయతి । న కేవలం పరమపురుషజ్ఞానవ్యతిరిక్తపక్షాన్ । తమిత్యనేన యథార్థజ్ఞానం లబ్ధమేవ । సప్రకారస్య ప్రకృతస్య పరామర్శోపపత్తావేకదేశవిషయత్వకల్పనానుపపత్తే: । తథాఽపి యదేవమితి వదతి తదాఽఽదరసూచనార్థమితి । పరమమోక్షవిషయేయం శ్రుతిరస్తు । అపరస్తు పురుషార్థోఽన్యథోపాసనేన భవిష్యతీత్యత ఆహ- నేతి ॥

"న ప్రతీకే న హి స:' ఇతి సూత్రకారోఽన్యథోపాసనస్య సర్వథాఽప్యకర్తవ్యత్వం వక్ష్యతి । అతో న తత్పురుషార్థలేశహేతు: ।

సూత్రస్యార్థాన్తరం వక్ష్యామీతి వదన్తం ప్రతి శ్రుతివిరోధమాహ- అన్ధమితి ॥ పురుషాథర్సాధనమితి శేష: । శ్రుతిస్త్వన్యత్ర స్మృతిసమ్మతిప్రదర్శనేన వ్యాఖ్యాతా ।

ఇదానీమేకత్వజ్ఞానస్య పరమోక్షసాధనత్వం నిరాకరోతి- నచేతి ॥

చో౽వధారణే । ఏకత్వవిజ్ఞానాదపి పురుష: సంసారాన్న ముచ్యతే । కుత: । ఉక్తన్యాయేన "తమేవం విద్వాన్' ఇత్రతత సహస్రశిరస్త్వాదిమహామహిమోపేతస్య భగవతో జ్ఞానమమృతత్వసాధనమభిధాయ "నాన్య: పన్థా:' ఇతి సాధనాన్తరాభావస్యోక్తత్వాత్ । "పురుష ఏవేదం సర్వమ్' ఇత్యుక్తమేకత్వమేవంశబ్దేన పరామృశ్యత ఇతి చేన్న । ఉక్తన్యాయేన తస్య వాక్యస్యైకత్వవిషయతాయా అభావాత్ । "తద్యో యో దేవానాం ప్రత్యబుధ్దయతే' ఇత్యాదిశ్రుతయస్తు తద్గుణసారత్వాదిత్యుక్తన్యాయేన నైక్యజ్ఞానస్య మోక్షసాధనతాం వదన్తి ।

కిఞ్చైక్యజ్ఞానమన్యథాజ్ఞానమితి పృథగుపదేశాదిత్యుక్తన్యాయేన సిద్ధమ్ । మిథ్యాజ్ఞానం చానర్థసాధనమిత్యుక్తమ్ ।

అపి చాద్వైతజ్ఞానస్య న తావద్యాగాదివద్రాజసేవాదివద్వా మోక్షసాధనత్వమ్ । కిన్తు అవిద్యావిరోధిత్వేన । విరోధినా౽ద్వైతసాక్షాత్కారేణావిద్యాయాం నివృత్తాయాం తదుపాదానకో బన్ధ: స్వయమేవ నివర్తత ఇతి । తథాచ సాక్షాత్కృతాద్వైతానాముత్తరక్షణ ఏవ దేహాదిద్వైతదర్శనాభావ: ప్రాప్నోతి । అఙ్గీక్రియతే చ జీవన్ముక్తి: । జ్ఞానేనావిద్యాయాం నివృత్తాయామపి తత్సంస్కారేణ ద్వైతదర్శనానువృత్తిర్భవతీతి చేన్న । సంస్కారస్యావిద్యాకార్యత్వే౽వస్థానానుపపత్తే: । న హ్యుపాదానే నివృత్తే కార్యమవస్థితం దృష్టమ్ । అన్యథా సత్యత్వప్రసఙ్గ: । జ్ఞానోదయే౽ప్యనివృత్తస్య తస్య నివర్తకాన్తరాభావాత్సర్వదా(౽నివృ)నువృత్తౌ న కదా౽పి ద్వైతదశర్ననివృత్తి: స్యాత్ । అసఙ్గస్యాత్మనో వినైవావిద్యాసమ్బన్ధేన సంస్కారాశ్రయత్వం చాయుక్తమేవ । ఏతేన ప్రారబ్ధకర్మవశాద్ ద్వైతదర్శనా(౽నివృ)నువృత్తిరిత్యపి నిరస్తమ్ । జ్ఞానేన నివృత్తా౽ప్యవిద్యా దగ్ధపటన్యాయేన కిఞ్చిత్కాలమవతిష్ఠతే । తేన ద్వైతదర్శనానువృత్తిర్ఘటత ఇతి చేన్న । ఆత్యన్తికనివృత్తౌ కారణాభావేన ద్వైతదర్శనానుపరమప్రసఙ్గాత్ । ఏతేన అవిద్యాలేశావస్థానపక్షో౽పి ప్రతిక్షిప్త: । లేశశ్చ పటస్య తన్తురివావయవో వా స్యాత్ప్రదేశో వా ధర్మో వా । నాద్య: । అకార్యత్వాదవిద్యాయా: । న ద్వితీయ: । ప్రదేశానఙ్గీకారాత్ । ప్రదేశినో నివృత్తౌ ప్రదేశావస్థానాసమ్భవాచ్చ । న తృతీయ: । ధమిణో౽పగమే ధర్మానపగమానుపపత్తే: ।

అథ మతమ్ । సంసారమూలకారణభూతా౽విద్యా యద్యప్యేకైవ । తథా౽పి తస్యా: సన్త్యేవ బహవ ఆకారా: । తత్రైకో బన్ధస్య పరమార్థసత్యత్వవిభ్రమహేతు: । ద్వితీయో౽ర్థక్రియాసమర్థవస్తుకల్పక: । తృతీయస్త్వపరోక్ష్యప్రతిభాసవిషయాకారకల్పక: । తత్రాద్వైతస్య సత్యత్వాధ్యవసాయేన సమస్తద్వైతసత్యత్వకల్పక ఆకారో నివర్తతే । అర్థక్రియాసమర్థప్రపఞ్చోపాదానం మాయాకారస్తత్త్వసాక్షాత్కారేణ విలీయతే ।

అపరోక్షప్రతిభాసయోగ్యార్థాసజనకస్తు మాయాలేశో జీవన్ముక్తస్య నివృత్త: సమాధ్యవస్థాయాం తిరోహితోఽన్యదా దేహాభాసజనకాభాసహేతుతయాఽనువర్తతే । ప్రారబ్ధకర్మఫలోపభోగావసానే తు నివర్తత ఇతి । తదయుక్తమ్ । అస్యా: కల్పనాయా: నిష్ప్రమాణకత్వాత్ । ఇన్ద్రో మాయాభి: పురురూప ఈయత ఇతి శ్రుతిరత్ర ప్రమాణమితి చేన్న । అత్ర పారమేశ్వరశక్తిప్రతిపాదనాత్ । జ్ఞానబాధ్యానిర్వాచ్యమాయాకారప్రతిపాదనాప్రతిభాసనాత్ । "తస్యాభిధ్యానాద్యోజనాత్తత్త్వభావాద్ భూయశ్చాన్తే విశ్వమాయానివృత్తిరితి శ్వేతాశ్వతరమన్త్రేఽపి భూయోభూయస్తస్మిన్మనసో యోజనాద్యో జాయతే తత్త్వభావస్తత్త్వజ్ఞానం తస్మాదుదితాత్తస్య పరమేశ్వరస్యాభిధ్యానాదనుగ్రహాత్కర్మక్షయాన్తే విశ్వబన్ధకమాయానివృత్తిర్భవతీత్యుచ్యతే న త్వనిర్వాచ్యవిద్యాకారాణాం క్రమేణ నివృత్తిర్బాధలక్షణా । కిఞ్చ యోఽపి మాయాకారోఽనువర్తత ఇత్యుచ్యతే తత్త్వజ్ఞానం తస్య విరోధి న వా । ఆద్యే కథం న నివర్తతే । ద్వితీయే జ్ఞానేన న నివర్తేత । తథాచ సత్య: స్యాత్ । కర్మక్షయే సతి నివర్తత ఇతి వదతా కర్మణాం తత్కారణత్వముక్తం స్యాత్ । అన్యథా తన్నివృత్తౌ నివృత్తేరనుపపత్తే: ।

అథ మన్యసే । జ్ఞానమేవావిద్యలేశస్య నివర్తకమ్ । కిన్తు ప్రబలేన ప్రారబ్ధకర్మణా ప్రతిబద్ధం న నివర్తయతి । ఫలభోగేన తు ప్రతిబన్ధకే క్షీణే నివర్తయతీతి । తదప్యయుక్తమ్ । నిరుపాదానకర్మావస్థానానుపపత్తే: । స ఏవావిద్యాలేశ: కర్మోపాదానమితి చేన్న । కర్మావస్థానేఽవిద్యాలేశావస్థానం తదవస్థానే చ కర్మావస్థానమితి పరస్పరాశ్రయత్వాపత్తే: । ఉత్పత్త్యాదావివావస్థానేఽపి తస్య దోషత్వాత్ ।

కిఞ్చాస్యార్థస్య న కిఞ్చిత్పుష్కలం జ్ఞాపకాన్తరమస్తి । తతో మా నామ భూదవస్థితావితరేతరాశ్రయత్వమ్ । జ్ఞప్తౌ తు భవత్యేవ । జీవన్ముక్త్యన్యథాఽనుపపత్త్యైవైషోఽర్థ: కల్ప్యత ఇతి చేన్న । పరమపురుషానుగ్రహేణైవ మోక్ష ఇత్యస్య సకలశ్రుతీతిహాసపురాణాదిసిద్ధస్యార్థస్యాఙ్గీకారేణైవ సర్వస్యోపపత్తావస్యా: కల్పనాయా అనవకాశాదితి ।

అధికరణార్థముపసంహరతి- ఇతి సర్వమితి ॥

నాస్త్యేవ మోక్ష: సత్త్వే వా సాధనాన్తరసాధ్య ఇత్యేతదనుపపన్నమ్ । కిన్నామ నిష్కామభగవదర్థశ్రుత్యాదివిహితకర్మానుష్ఠానేన శుద్ధాన్త:కరణస్య రాగాదిదోషక్షయే జాతభగవద్భక్తే: శ్రవణమనననిదిధ్యాసనాభ్యాసవత: పరమభాగవతస్య భగవత్సాక్షాత్కారే

జాతే ప్రసన్నో భగవానప్రారబ్ధాని కర్మాణి వినాశ్య భాగవతధర్మప్రవృత్త్యే జ్ఞానినం కమపి కాలం వ్యవస్థాపయంస్తదర్థం ప్రారబ్ధాని కర్మాణ్యవశేష్య తత్ప్రలోపభోగే సతి తాన్యపి వినాశ్య ప్రకృతిబన్ధాన్మోచయతీతి సర్వం ప్రతిజ్ఞాయ గుణైరేవ నతు సోఽరోదీదిత్యాదినా ప్రతీత్రైరప్యగుణైరితి సమానే చేతి సూత్రఖణ్డస్యార్థమనువదతి । యుక్తమితి శేషః । స్వయోగ్యత ఏవ నతు యోగ్యతాతిక్రమేణేతి ప్రాప్తేశ్చే(త్యాదిసూ)తి సూత్రార్థానువాదః । ప్రయోజనం చోత్తరేణ సఙ్గతిసూచనమితి ।

స్వయోగ్యత ఇత్యుక్తమ్ । తామేవ యోగ్యతాం వివృణోతి- బ్రహ్మేతి ॥

బ్రహ్మైవేతి సమ్బన్ధః । సర్వైర్వేదోదితైః । చశబ్దః క్రియాద్రవ్యసముచ్చయార్థః । హరిముపాసీతేతి వర్తతే । వేదోక్తసమస్తగుణక్రియోపేతతయాఽనన్తరూపం హరిముపాసితుం బ్రహ్మైవ యోగ్య ఇత్యర్థః । చస్త్వర్థః । సరస్వతీ తు క్రియాసామాన్యతః క్రియాసఙ్కోచేనోపాస్తే । సకలవేదోక్తగుణోపేతతయాఽనన్తరూపం హరిముపాస్తే । త్రివిక్రమత్వాదిక్రియాస్తు నిత్యవిక్రాన్త్యాదిష్వన్తర్భావయతీత్యర్థః । గుణసామాన్యతః సమస్తరూపాణ్యుపాస్తే । గుణాన్క్రియాంశ్చ సఙ్కోచయతీత్యర్థః । పరే శక్రాదయః । ద్రవ్యాణి రూపాణి గుణక్రియాసఙ్కోచస్తు సిద్ధ ఏవ ।

ఏతేన "సమాన ఏవం చాభేదాత్' ఇత్యధికరణతాత్పర్యముక్తం భవతి । విద్యైవ తు నిర్ధారణాదిత్యతః పూర్వమేవేదమదికరణమ్ । తత్కుతో వ్యత్యాసేన వ్యాఖ్యానమ్ । ఉచ్యతే । ప్రకరణశుద్ధౌ ప్రమేయం సుగ్రహం భవతీత్యతః క్రమభఙ్గః । తథాహి । ఉపాసనస్వరూపానిశ్చయే న కోఽపి విచారోఽవకాశం లభత ఇతి తత్స్వరూపమాదౌ దర్శితమ్ । తతస్తస్య కర్తవ్యతా సమర్థితా । అనన్తరం తదితికర్తవ్యతాజిజ్ఞాసాయాం యోగ్యతాదివిచార ఇతి ।

॥ ఇతి విద్యాధికరణమ్ ॥

॥ అథ యావదధికారాధికరణమ్ ॥

॥ ఓం యావదధికారమవస్థితిరాధికారికాణామ్ ఓం ॥ ఏతద్యథా యథేత్యాదినా భాష్యే వ్యాఖ్యాతమ్ । తదవిస్పష్టమ్ । అధికారవిశేషస్య కారణత్వానభిధానాత్ । ముక్తావిత్యుక్త్యా సంసారే నైవమితి ప్రతీతే: ।

ఆనన్దమాత్రగ్రహణాద్గుణానన్తరవ్యావృత్తిప్రాప్తే: । ధర్మిణామనిర్దేశాచ్చ । అత: స్పష్టం వ్యాచష్టే- అధికారేతి ॥

అధికారో యోగ్యతా । అత్ర సామాన్యోక్త్యా ముక్తౌ సంసారే చేతి గమ్యతే । తర్హి ముక్తావితి కస్మాదుక్తమిత్యత ఆహ- మోక్షే చేతి ॥

చస్త్వర్థ: । విశేషతస్తు మోక్ష ఏవేత్యన్వయ: । సంసారే విక్షేపవశాద్యోగ్యతానుసారిత్వం కిఞ్చిద్విహన్యతే । మోక్షే తదభావాద్యోగ్యతానుసార్యేవ నియమేన భక్త్యాదికం భవతీత్యతో ముక్తావిత్యుక్తమితి ।

ఏవం తర్హి ముక్తానాం పరస్పరం ద్వేషేర్ష్యాదిప్రసఙ్గేన ముక్తత్వవిరోధ: స్యాదిత్యాశఙ్కాపరిహారార్థం సూత్రమ్ "అక్షరధియాం త్వవిరోధ: సామాన్యతద్భావాభ్యామౌపసదవత్తదుక్తమ్' ఇతి । ఏతదప్యవిశదమ్ । దోషాభావసామ్యాదిత్యత్ర సామ్యపదప్రయోజనాదర్శనాత్ । ఉత్తమేభ్యోఽన్యేషాం భావాదిత్యస్యోత్పత్తేరితి ప్రతీతే: । శిష్యవదితి చాయుక్తమ్ । క్వచిచ్ఛిష్యస్యాపి గురౌ ద్వేషాదిదర్శనాత । అతో వ్యాఖ్యాతి- నేతి ॥

తావతా పరస్పరమసామ్యేన ద్వేషాదిప్రసఙ్గేన ముక్తత్వవిరోధోఽస్తి । సామ్యశబ్దస్యార్థ: సమస్తశ ఇతి । ఉత్తమేభ్య ఇత్యస్య వివరణమాభాసత్వాదితి । తదవరాణాం సర్వేషాం పరాభాసత్వాచ్చేతి యోజనా । ఏతదేవ వివృణ్వన్దృష్టాన్తం వ్యాఖ్యాతి- యత ఇతి ॥

గురౌ సచ్ఛిష్యస్యేవేత్యర్థ: । ఏతచ్చోత్తరత్ర స్ఫుటీకరిష్యత్యాచార్య: ।

చిరన్తనాస్తు వృత్తికారా: సూత్రద్వయమిదమన్యథా వ్యాచక్షతే । విదుషాం కిం జ్ఞానోదయానన్తరమేవ ముక్తి: కింవా నేతి సంశయే పూర్వస్మిన్పక్షే సతీదముచ్యతే ।

ఆధికారికాణాం పరమేశ్వరదత్తాధికారే వర్తమానానాం విదుషామపి దేవాదీనాం యావదధికారం సంసారేఽవస్థితి: । న తదైవ ముక్తి: । తథా శ్రుత్యాదిషు దర్శనాత్ । సత్యామపి సాధనసమ్పత్తౌ యది న మోక్షస్తదా న తేషాం కదాఽపి మోక్ష: స్యాదిత్యాశఙ్కాపరిహారాయ ద్వితీయం సూత్రమ్ । బ్రహ్మవిదాం న మోక్షాభావరూపో విరోధ: । కుత: । సామాన్యతద్భావాభ్యాం సామాన్యవిశేషభావాభ్యామ్ । యద్యపి క్షీయన్తే చాస్య కర్మాణీతి సామాన్యత: సర్వకర్మణాం జ్ఞానేన క్షయోఽభిహితస్తథాఽపి తస్య తావదేవ చిరమితి విశేషవచనాత్ప్రారబ్ధకర్మణామవశేషో గమ్యతే । ఏతదుక్తం భవతి । అప్రారబ్ధాని కర్మాణి నివర్తన్తే । ప్రారబ్ధస్య తు భోగేనైవ క్షయ: । అతస్తత్ఫలభూతేఽధికారే స్థిత్వా తత్క్షయే ప్రవ్రజ్యన్త ఇతి ।

మాయావాదినస్తు ప్రథమసూత్రస్యైవాయం సమస్తోఽర్థ ఇతి వర్ణయన్తోఽక్షరధియామిత్యేతదధికరణాన్తరం వ్యాచక్షతే । Joshi-26

త్రాద్యం మతం నిరాకరోతి- నచేతి ॥

సంసారావస్థానస్య కాలేయత్తా కాలమర్యాదా ప్రారబ్ధకర్మఫలభోగావసానరూపా సా పరా ఉద్దేశ్యా ప్రతిపాద్యా యయోస్తే తథోక్తే । కుతో నేత్యత ఆహ- హీతి ॥

యస్మాదనారబ్ధస్య జ్ఞానేనైవ క్షయ ఆరబ్ధమాత్రస్య భోగేనైవ క్షయో ధ్రువ ఇత్యేషోఽథ "అనారబ్ధకార్యే ఏవ తు పూర్వే తదవధే:' ఇతి సూత్రేణ, "భోగేన త్వితరే క్షపయిత్వాఽథ సమ్పత్స్యతే' ఇతి చ సూత్రేణోదిత: । తస్మాన్నేతి సమ్బన్ధ: । ఏవముదితత్వేఽపి కుతో నేత్యాశఙ్కాం పరిహరన్నపవ్యాఖ్యానిరాసస్య ప్రయోజనమాహ- పౌనరుక్త్యేనేతి ॥

ఏతేన మాయావాదినామపి (వ్యాఖ్యానం) మతం నిరస్తమ్ । తాత్పర్యభేదాత్ప్రపఞ్చనభావాద్వా న పౌనరుక్త్యమితి చేత్ । స్యాదేవమ్ । యద్యసఙ్కీర్ణం వ్యాఖ్యానాన్తరం న స్యాత్ । తదిదముక్తమ్- ఇతి నిశ్చయ ఇతి ॥

॥ ఇతి యావదధికరాధికరణమ్ ॥

॥ అథ ఇయదామననాధికరణమ్ ॥

॥ ఓం ఇయదామననాత్ ఓం ॥ యేషాం జ్ఞానయోగ్యానామిదం ముక్తిసంసారయోస్తారతమ్యం సమర్థితమ్ । తే ఛన్దోగానాముపనిషది నామవాగాదిక్రమేణ ప్రాణాన్తా ఉక్తా: । తత్ర కిం ప్రాణ ఏవాధికారితారతమ్యస్యావధి: ఉతాధికోఽప్యస్తీతి సంశయే సతీయదేవ దేవతాతారతమ్యమితి సిద్ధాన్తితమ్ । తత్ర న జ్ఞాయతే కాస్తా నామాద్యా దేవతా ఇతి । కథం చ పఞ్చదశైవ అధికానామపి భావాదిత్యాశఙ్కానిరాసార్థం బృహత్సంహితావచనమేవ పఠతి- ఉషా ఇతి ॥

ఉషా అశ్వినోర్భార్యా । స్వాహాఽగ్నేర్భార్యా । పర్జన్యో మిత్రశ్చాదిత్యౌ । ప్రవహో మరుత్ । అనిరుద్ధ: కామసుత: । ఏతే ముక్తిగా సంసారగాశ్చ సర్వైర్గుణైరుక్తమేవోత్తరత ఏవ వర్తన్త ఇత్యర్థ: ।

అధికసద్భావశఙ్కానిరాసాయైతేషాం సమానన్తరావస్థితాంశ్చాహ- సూర్యేత్యాదినా ॥

తథేతి శేష: । సూర్యధర్మౌ సోమసమానౌ । మన్వాదయ: పఞ్చానిరుద్ధసమానా: । మనురత్ర స్వాయమ్భువో వివక్షిత: । తారా బృహస్పతిభార్యా । చస్త్వర్థ: । మిత్రేణ తుల్యం వర్తత ఇతి మిత్రవత్ । శతరూపా స్వాయమ్భువస్య పత్నీ సోమవత్ । సూర్యధర్మావిత్యత్రైవేయం వక్తవ్యా । సత్యమ్ । పత్నీనాముక్తౌ ఇదానీమాసాం ప్రస్తుతత్వాత్పృథగుక్తి: । ప్రసూతిర్దక్షపత్నీ వహ్నివత్ । విరాడనిరుద్ధభార్యా పర్జన్యవత్ । వరుణస్యేయం వారుణీ । పుంయోగే తు వరుణానీతి స్యాత్ । ఇన్ద్రవరుణేతి స్మరణాత్ । సంజ్ఞా సూర్యభార్యా । రోహిణీ సోమభార్యా ।

ధర్మస్యేయం ధర్మీ । వారుణీ సంజ్ఞా రోహిణీ ధార్మీ చ తథైవ పర్జన్యవదేవ । ప్రవహస్యేయం ప్రవాహీ తు మిత్రవదేవ ప్రకీర్తితా । అశ్వినౌ విష్ణుపవిత్తపౌ మిత్రపర్జన్యమధ్యస్థావితి ప్రత్యేకం సమ్బన్ధ: । ఏతే చత్వార: పరస్పరం సమా మిత్రాదధమా: । పర్జన్యాదుత్తమా ఇత్యథర్: । భృగురగ్నిసమ ఇతి వక్ష్యమాణస్యాపవాద: । బ్రహ్మపుత్రా మరీచ్యాద్యా మిత్రతన్మధ్యే మిత్రాగ్న్యోర్మధ్యే । పరస్పరం సమా మిత్రాదుత్తమా అగ్నేరధమా ఇత్యర్థ: । తత్ర తేషు బ్రహ్మపుత్రేషు నారదో వరుణాగ్న్యన్తరా వారుణాదధమోఽగ్నేరుత్తమ ఇత్యర్థ: । తథాచ దక్షభృగునారదానాం పృథగుక్తత్వాద్బ్రహ్మపుత్రకా మరీచ్యాద్యా: సప్తైవ । ప్రాయగ్రహణేనేషన్న్యూన: । సుపర్ణీ గరుడభార్యా । విశ్వామిత్ర: కసూనువత్ బ్రహ్మపుత్రైర్మరీచ్యాద్యై: సమాన: । వైవస్వతో మనుశ్చ కసూనువదితి సమ్బన్ధ: । స్వాయమ్భువాద్వైవస్వతాద్భృగవదవతారాత్తాపసాచ్చాన్యే మనవస్తతో వైవస్వతాదవరా: । తేఽశ్విభ్యాం పశ్చాత్పర్జన్యాదుత్తమా: । చ్యవనాద్యాశ్చ తద్వత్ । ఏకాదశమనుసమానా: ।

అత్రైతేష్వపి విప్రరాజన్యత్వనిమిత్త: కశ్చన విశేషోఽస్తి । ముక్తావపి విప్రత్వాదేర్భావాత్ । అత్ర చ్యవనోచథ్యౌ విప్రౌ । అన్యే రాజన్యా: ప్రియవ్రతోఽపి తత్ అవరమనువదేవ ।

తదన్యా ఉక్తేభ్యోఽన్యా: శతదేవతా: సోమార్కదేవతా: శతాన్తరగతా: పర్జన్యమిత్రాన్తరాలే । పర్జన్యాదుత్తమా మిత్రాదధమా అశ్వినో: సమానా ఇత్యర్థ: ।

తదన్యే ఉక్తేభ్యోఽన్యే తు దేవాస్తత: శతాన్తర్గతదేవతాభ్యోఽవరా: । అవరమనుసమానా ఇత్యర్థ: ।

నను మహాలక్ష్మీ: ప్రాణాదప్యుత్తమాఽస్తి । తత్కథం ప్రాణావసానత్వమధికారిణామిత్యత ఆహ- ఏతేభ్య ఇతి ॥

యద్యపి శ్రీరేతేభ్యో విశేషతోఽభ్యధికా । తథాఽపి సదా ముక్తా బన్ధరహితేతి నాధికారివర్గే గృహ్యతే । తస్యా: సమో నాస్తీతి స్వరూపకథనమ్ ।

ఏతేన కామాదితరత్ర తత్ర చాయతనాదిభ్య ఇత్యధికరణస్య తాత్పర్యముక్తం భవతి । పరమో హరిరేవ న చాపర ఇత్యనేన "వ్యతిహారో విశింషన్తి హీతరవత్' "సైవ హి సత్యాదయ:' ఇత్యధికరణద్వయస్య తాత్పర్యముక్తం వేదితవ్యమ్ ।

ననూపనిషది నామాద్యా: ప్రాణాన్తా: పఞ్చదశోక్తా: । అత్ర చోషా: స్వాహేత్యాదినా చతుర్దశశైవ తత్కథం న విసంవాద ఇత్యతో బృహత్సంహితావచనేనానుక్తమేకం స్వయమాహ- ప్రాణ ఇతి ॥

త్రైజసాహఙ్కారాదుత్పన్న: ప్రాణశ్చాపరోఽస్తి । స చేన్ద్రాదనన్తరం ఏవానిరుద్ధాదుత్తమో జ్ఞాతవ్య: ।

పరప్రాణవ్యావృత్త్యర్థమాహఙ్కారిక ఏవేత్యుక్తమ్ ।

అయమత్ర సఙ్గ్రహ: । పుష్కరో నామ సర్వావరో దేవ: । "కలాభ్యశ్చాన్యాదేవేభ్య: కర్మ ప్రత్యవరం యత: । కాలాభ్య: పృథగుక్తం తత్పుష్కర: కర్మ చోచ్యతే' ఇత్యన్యత్రోక్తత్వాత్ । తతశ్శనైశ్చరోఽధిక: । పృథివ్యాత్మా శనిశ్చేతి వచనాత్ । తత ఉషా:(ఉపా) । తతో బుధ: । ఉదకాత్మకో బుధశ్చేతి వచనాత్ । తత: స్వాహా । తత: పర్జన్యో వారుణీ సంజ్ఞా రోహిణీ ధార్మీ విరాట్ । తత ఏకాదశ మనశ్చ్యవనోచథ్యవైన్యశశబిన్దుహైహయప్రియవ్రతగయా అనుక్తదేవాశ్చ । "ప్రియవ్రతో గయశ్చైవ కర్మదేవసమౌ మతౌ' ఇత్యన్యత్రోక్తత్వాత్ । తతోఽశ్వినౌ విఘ్నేశవిత్తపౌ విష్వక్సేనశ్చ । విష్వక్సేనో వాయుజ: స్వేన తుల్య ఇతి వచనాత్ । తతో మిత్రో నిర్ఋుతిస్తారా ప్రావహీతి చ । తతో మరీచిరత్ర్యఙ్గిరా: పులస్త్య: పులహ: క్రతుర్వసిష్ఠో విశ్వామిత్రో వైవస్వతమనుశ్చ । తతోఽగ్నిర్భృగు: ప్రసూతిశ్చ । తతో నారద: । తతో వరుణ: । తతశ్చన్ద్రసూర్యధర్మా: శతరూపా చ । తత: ప్రవహ: । తతోఽనిరుద్ధస్వాయమ్భువబృహస్పతిదక్షా: శచీ రతిశ్చ । తత ఆహఙ్కారిక: ప్రాణ: । తత ఇన్ద్రకామౌ । తత ఉమా సుపర్ణీ ఉమాత్మకత్వాచ్ఛేషభార్యా చ । తతో జామ్బవత్యాద్యా భగవన్మహిష్యష్షట్ । అన్యత్రోక్తత్వాత్ । అన్యత్రోక్తత్వాత్ । తతో రుద్రాత్మకత్వాచ్ఛేషశ్చ । తతో భారతీ తదాత్మకత్వాత్సరస్వతీ చ । తతో ముఖ్యవాయుస్తదాత్మకత్వాద్బ్రహ్మా చ । తతో మహాలక్ష్మీ: । తతో భగవానితి ।

॥ ఇతి ఇయదామనాధికరణమ్ ॥

॥ అథ దర్శనభేదాధికరణమ్ ॥

॥ ఓం ప్రజ్ఞాన్తరపృథక్త్వవద్దృష్టిశ్చ తదుక్తమ్ ఓం ॥ ఏతద్వ్యాఖ్యాతం భాష్యే ఉపాసనాభేదవద్దర్శనభేద ఇతి । తదస్పష్టమ్ । దర్శనభేదే మూలకారణస్యానుక్తత్వాత్ । తతో వ్యాఖ్యాతి- దృష్టిరితి ॥

నానావిధేతి శేష: ।

॥ ఇతి దర్శనభేదాధికరణమ్ ॥

॥ అథ ప్రదానాధికరణగురుప్రసాదాధికరణౌ ॥

॥ ఓం ప్రదానవదేవ తదుక్తమ్ ఓం ॥ అత్ర ప్రకృష్యం దానం ప్రదానమ్ । ప్రశబ్దో న స్ఫుటం వ్యాఖ్యాతో భాష్యే । అత: సూత్రార్థమాహ-

సమ్యగితి ॥

న కేవలం శ్రవణాది కిన్తు సమ్యగ్గురుప్రసాదశ్చ । సమ్యక్ ప్రసాదపూర్వకం గురోర్యద్విద్యాదానం తచ్చ భగవద్దృష్టే: కారణమిత్యర్థ: । నను "ప్రజ్ఞాన్తరపృథక్త్వవత్' ఇతి సూత్రం ప్రదానవదేవేత్యత: పశ్చాత్తనం తత్కుతో వ్యుత్క్రమ: । ఉచ్యతే । యోగ్యతాచిన్తాసఙ్గతం తదితి ప్రకరణశుద్ధయే పూర్వమేవ వ్యాఖ్యాతమితి న దోష: ।

॥ ఓం లిఙ్గభూయస్త్వాత్తద్ధి బలీయస్తదపి ఓం ॥ అత్ర గురుప్ర(సాద)దానస్య బలవత్త్వముక్తమ్ । తదయుక్తమ్ । శ్రవణాదితో హి బలవత్త్వమ్ । తచ్చ ప్రదానశబ్దార్థాన్తర్గతమేవ । నహి స్వస్మాదేవ స్వయ బలీయ ఇతి సమ్భవతీత్యతో వ్యాచష్టే- సమ్యగితి ॥ ముఖ్యత: శ్రవణాద్యపేక్షయాఽతిశయేన । అయమభిసన్ధి: । ప్రదానశబ్దేన హి సమ్యగ్గురుప్రసాదపూర్వకం దానం ప్రకృతమ్ । తత్ర సమ్యగ్గురుప్రసాదమాత్రం తదితి అత్ర పరామృశ్యత ఇతి ।

లిఙ్గభూయస్త్వాదిత్యుక్తమ్ । యాస్వాఖ్యాయికాసు లిఙ్గాని దృశ్యన్తే తత్ర గురుప్రసాదేనైవ జ్ఞానప్రాప్తిశ్రవణాత్ శ్రవణాదికం న కరణీయమితి శఙ్కా స్యాత్తాం నివారయితుం తదపీత్యుక్తమ్ । తద్వ్యయాఖ్యాతి- శ్రవణాది చేతి ॥

కుత ఇత్యత ఆహ- నాన్యథేతి ॥ అన్వయవ్యతిరేకాభ్యాం శ్రుత్యా చ ప్రమాణానామేవ ప్రమేయాధిగతిసాధనత్వనిశ్చయాదితి భావ: । ఆఖ్యాయికాస్వపి శ్రవణాదీనామనుక్తిమాత్రమ్ । న పునరభావోక్తిరస్తి । ॥ ఇతి ప్రదానాధికరణగురుప్రసాదాధికరణౌ ॥

॥ అథ పూర్వవికల్పాధికరణమ్ ॥

॥ ఓం పూర్వవికల్పః ప్రకరణాత్స్యాత్క్రియామానసవత్ ఓం ॥ కిం ప్రథమప్రాప్త ఏవ గురురుత తం పరిత్యజ్యాన్యోఽపి స్వీకర్తుం శక్యత ఇతి సంశయే "గురుమన్త్రపరిత్యాగీ రౌరవం నరకం వ్రజేత్' ఇతి గురుపరిత్యాగే దోషస్మరణాత్ప్రథమప్రాప్త ఏవేతి ప్రాప్తే వికల్ప ఉచ్యతే । స హీనసమోత్తమేషు కింవిషయ ఇతి న జ్ఞాయతే । దోషస్మరణస్య కా గతిరిత్యతో వ్యక్తం వ్యాఖ్యాతి- గుణాధికమితి ॥

క్వచిత్ప్రయోజనవిశేషేఽత్రప । దోషస్మరణం తద్విషయమితి భావః ।

ఏవం తర్హి సౌత్రో వికల్పోఽధికగురుప్రాప్తివిషయః కిమితి నేత్యాహ- విపర్యయస్త్వితి ॥

అధమగురుపరిత్యాగేనోత్తమగురుస్వీకార ఇత్యర్థః । అన్యథా ద్రైవాదాదావల్పం గురుం ప్రాప్తస్య శిష్యస్య ప్రజ్ఞోత్కర్షవతో జాతయోః సంశయవిపయర్ాసయోరజ్ఞానస్య చ నివృత్తిర్న స్యాత్ । తదిదముక్తం శుభమిచ్ఛతేతి ।

ఏవం తర్హ్యనుపదిశత ఉత్తమస్య త్యాగేనోపదిశతోఽధమస్య స్వీకారోఽపి కర్తవ్యః స్యాత్ । సత్యమ్ । ప్రతిషేధవచనేన తత్రాపోదితోఽయం న్యాయః । తర్హి సౌత్రస్య వికల్పస్య కో విషయ ఇత్యత ఆహ- సమ ఇతి ॥

పూర్వస్వీకృతేన గురుణా సమే గురౌ స్వయమేవ ప్రాప్తే సతి స్వీకారస్య వికల్ప ఏవ స్యాత్ । న తు నియమః । సమ ఏవేతి వా సమ్బన్ధః ।

దోషస్మృతేర్విషయాన్తరం చ దర్శయితుమాహ- పూర్వేతి ॥

సమగుర్వన్తరస్వీకారే పూర్వస్యానుజ్ఞా చ సర్వథా భావ్యా । వినాఽనుజ్ఞయా సమానపూర్వపరిత్యాగవిషయం దోషస్మరణమితి భావః ।

పూర్వానుజ్ఞా చేత్యేతద్గుర్వన్తరప్రాప్తిమాత్రవిషయమితి మన్దప్రతీతినిరాసాయాహ- తదుత్తమేతి ॥

తదితి పూర్వప్రాప్తస్య పరామర్శః । తస్మాదుత్తమస్య గురోః ప్రాప్త్యై పూర్వస్యానుజ్ఞా న మార్గణీయా ।

గురుప్రసాదః సర్వథా భావ్య ఇతి సూత్రకృతోక్తమ్ । తద్విద్యాదేవతయోరపి ప్రసాదస్యోపలక్షణమితి వివక్షుర్గురువిద్యాదేవతాస్వరూపం తావదాహ- గురురితి ॥

యేషాం తేషామితి విశేషం విహాయ సర్వేషామేవ । తతః కిమిత్యత ఆహ- తదితి ॥

న కేవలం గురుప్రసాదేన కిన్తు విద్యాదేవతయోరపీత్యర్థః । ముక్తిరితి జ్ఞానాదేరుపలక్షణమ్ ।

సాధారణగురుముక్త్వాఽసాధారణానాహ- స్యోత్తమాస్త్వితి ॥

క్రమేణైవేతి సాక్షాదుత్తమో గరుస్తతోఽప్యుత్తమో గురుతర ఇత్యాది । ఏవం విద్యావిశేషే తద్దేవతావిశేషోఽపి జ్ఞాతవ్యః ।

నన్వస్తు విద్యాత్వం విద్యాభిమానిత్వాత్సరస్వత్యాదీనామ్ । దేవతాత్వం చ విద్యాప్రతిపాద్యత్వాద్విష్ణోః । బ్రహ్మణో గురుత్వం తు కుతః । విద్యోపదేష్టృత్వం హి గురుత్వమ్ । నచ సర్వాన్ప్రతి బ్రహ్మణస్తదస్తీత్యత ఆహ- ఉపదేశ ఇతి ॥

ఇహ జన్మాన్తరే వా హిరణ్యగర్భోపదేశేన వినా న కస్యాపి ముక్తిరిత్యతస్తస్య గురుత్వముపపన్నమ్ । తదితరేషామప్యుత్తమానాం విద్యాసమ్ప్రదాయప్రవర్తకత్వాద్గురుత్వమప్రవర్తకానాం త్వనుగ్రాహకత్వాదినేతి ।

॥ ఇతి పూర్వవికల్పాధికరణమ్ ॥

॥ అథ తాద్విద్యాధికరణమ్ ॥

॥ ఓం పరేణ చ శబ్దస్య తాద్విధ్వం భూయస్త్వాత్త్వనుబన్ధ: ఓం ॥ భక్తిరేవైనం నయతీత్యాదిశ్రుతేర్భక్తిరేవ మోక్షాదిసాధనం న పరమాత్మా । యథైకలవ్యస్య గురుభక్తిరేవ విద్యాప్రాప్తిసాధనం న గురురిత్యేవం ప్రాప్తే ఇదముక్తమ్ । తత్ర భాష్యమ్ । ప్రధానసాధనత్వాద్భక్తి: కరణత్వేనోచ్యత ఇతి । తత్రప్రకృతత్వాద్భగవదపేక్షయైవ భక్తే: ప్రాధాన్యమితి ప్రతీతి: సయాత్తాం నివారయితుమాహ- సాధనేభ్య ఇతి ॥

మోక్షసాధనేభ్యో జ్ఞానాదిభ్య: । ఏతదపి తాదృగేవ భగవతోఽపి మోక్షసాధనత్వాదిత్యత ఆహ- నైవేతి ॥

క్వచిన్ముక్తౌ జ్ఞానాదౌ వా భగవతోన్యత్సాధనం భక్తిసదృశం నైవాస్తీత్యర్థ: ।

భక్తిరితి సామాన్యేనోక్తం న జ్ఞాయతే కింవిషయా కథం చేతి । అత ఆహ- భక్తిశ్చేతి ॥

హరావేవ ముఖ్యా సర్వాధికా న తథాఽన్యత్ర । అన్యత్రాపి యథాక్రమమేవ న తు సామ్యేనాక్రమేణ వేత్యర్థ: । తదియత్తామాహ- స్వాధికేతి ॥

సాక్షాత్స్వోత్తమే స్వాధికైవ కర్తవ్యా । అన్యత్ర స్వోత్తమేషు తదుత్తమత్వక్రమేణేత్యర్థ: । యద్యప్యేషోఽథర్: ప్రాగుక్తస్తథాఽపి తాత్పర్యాతిశయద్యోతనాయ పునరుక్త: ।

భక్తి: సాధనం చేన్ముక్తిప్రాప్త్యనన్తరం నాస్తీతి ప్రతీతి: స్యాత్ । ఫలప్రాప్తౌ సాధననివృత్తిదర్శనాత్ । తన్నివృత్త్యర్థమాహ- అనువర్తతే చేతి ॥

ప్రేమవిశేషో హి భక్తిర్నామ । ఉపకారకత్వజ్ఞానాజ్జాతా హి ప్రేమా కృతమహోపకారే నితరాం వర్ధత ఇత్యేవ ఖలు యుక్తం న తు హీయత ఇతి । తదేతత్ అస్తీత్యనుక్త్వాఽనువర్తత ఇతి వదతా సూచితమ్ । తర్హి తస్యా: ఫలమపి కిఞ్చిత్స్యాదిత్యత ఆహ- ఆనన్దరూపిణీతి ॥ ప్రాక్కర్తవ్యతయా ప్రకృతా । అత: సాధనరూపా । ముక్తౌ తు స్వభావభూతావిర్భూతాఫలరూపైవ ।

పాదార్థముపసంహరతి- తదితి ॥

భక్తిపూర్వా । ఏవమితి యోగ్యతాదేః । గుణైరుపేతస్య హరేః ।

॥ ఇతి శ్రీమత్పూర్ణప్రమతిభగవత్పాదసుకృతేరనువ్యాఖ్యానస్య ప్రగుణజయతీర్థాఖ్యయతినా కృతాయాం టీకాయాం విషమపదవాక్యార్థవివృతౌ తృతీయేఽత్రోపాసావిషయచరణః పర్యవసితః ॥

॥ అథ పురుషార్థాధికరణమ్ ॥

జ్ఞానసామర్థ్యమస్మిన్పాద ఉచ్యత ఇతి పాదప్రతిపాద్యం8 భాష్యేఽభిహితమ్ । సఙ్గతిస్తు ప్రాగుక్తైవ । నను చ జ్ఞానస్య స్వాతన్త్ర్యేణ మోక్షసాధనత్వం సామర్థ్యమ్ । తచ్చ విద్యైవేత్యుక్తమ్ । కిమపరమవశిష్యతే । యదర్థం పాదారమ్భః । ఉచ్యతే । సిద్ధే(ద్ధం) స్వతన్త్రస్యైవ జ్ఞానస్య మోక్షసాధనత్వే(త్వమ్) । విషయాన్తరే తు సమర్థ్యతే । యద్యపి సాధకేన మోక్షార్థమేవేదం సాధితం తథాఽపి స్వభావబలాయతం తత్సామర్థ్యముపపద్యతే । యథా దహనార్థముత్పాదితోఽపి దహనః స్వభావవశాత్ప్రకాశయత్యపీతి । ఓం పురుషార్థోఽతః శబ్దాదితి బాదరాయణః ఓం ॥ కిం కర్మానుప్రవేశేన జ్ఞానం మోక్షసాధనం కిం వా స్వతన్త్రమేవేతి సంశయే స్వతన్త్రస్యైవ జ్ఞానస్య మోక్షసాధనత్వమనేన సమర్థ్యత ఇతి కేచిద్వ్యాచక్షతే । తదసత్ । విద్యైవేత్యత్రైవాస్యార్థస్య సమర్థితత్వాత్ । కిన్తు జ్ఞానం కిం మోక్షమేవ సాధయత్యుతాన్యమపి పురుషార్థమితి సంశయే జ్ఞానినాం పురుషాన్తరే రాగాభావాన్మోక్షస్యైవ సాధకం జ్ఞానమితి ప్రాప్తే సతీదముచ్యత ఇత్యాశయవాన్పురుషార్థోఽత ఇత్యేతావద్వ్యాచష్టే- ఏవమితి ॥

అత ఇతి జ్ఞానపరామర్శో నోపపద్యతే । పూర్వత్ర ప్రాధాన్యేనోపాసనస్యైవ ప్రకృతత్వాదిత్యత ఉక్తమేవముత్పన్నేతి । న ఖలూపాసనం స్వాతన్త్ర్యేణ ప్రకృతం కిన్నామ భగవద్దర్శనార్థత్వేన । అతః సాధ్యతయా తదపి ప్రకృతమేవేతి భావః । ఏవముక్తరూపోపాసనోత్పన్నాత్ । భగవతో నిర్దోషత్వసజ్కేతర్నం తదుపపాదనాయ పాతనికార్థం జ్ఞాతవ్యమ్ । యద్వా భగవద్దర్శనాదిత్యేవోక్తే దైత్యాదీనాం యదవతారదర్శనం తస్యాపి పురుషాథర్హేతుత్వం స్యాత్ । ఏవముత్పన్నేత్యనేనైవ తత్పరిహృతమితి చేన్న ।

తస్య ప్రకృతతాప్రదర్శన ఏవ చరితార్థత్వాత్ । తన్న తేషాం బిమ్బదర్శనమితి చేత్ । మా భూత్ । తస్య మోక్షార్థత్వాత్ । అత్ర తు పురుషార్థాన్తరస్య ప్రస్తుతత్వాత్ । అతో నిర్దోషాద్భగవద్దర్శనాదిత్యుక్తమ్ । భగవద్గ్రహణేనాద్వైతజ్ఞానమత్ర గృహ్యత ఇతి నిరాచష్టే । సాద జ్ఞానోదయక్షణాదారభ్య స్వోదయాత్ఫలదం జ్ఞానమితి వచనాత్ । అపేక్షితఫలప్రాప్తిర్భవతీతి మోక్షమాత్రం వ్యావతర్యతి ।

నన్వేతదసత్ । జ్ఞానినామప్యభిప్రాయస్య కదాచిన్మోఘత్వదర్శనాదిత్యత ఆహ- ఆరబ్ధస్యేతి ॥

ప్రారబ్ధకర్మణోఽతిక్రమమవిధాయేతి పూర్వేణైవ సమ్బన్ధ: । ప్రారబ్ధప్రతిబద్ధం హి జ్ఞానం మోక్షమపి న కరోతి । అతస్తత్ప్రతిబన్ధ(క)వశాజ్జ్ఞానినామాప్యభిప్రాయా మోఘా: స్యు: । జ్ఞానస్య పురుషార్థహేతుత్వేఽపి విశేషోఽస్తీత్యాహ- దేవేతి ॥

జాతిశబ్దేనాత్ర యోగ్యోచ్యతే । అపేక్షితఫలప్రాప్తిర్భవతీతి సమ్బన్ధ: । ఏతేన నావిశేషాదిత్యస్యాపి తాత్పర్యముకతం భవతి ।

అత్ర న జ్ఞానం స్వతన్త్రమేవ స్వర్గాదిసాధనం కిన్తు కర్మైవ । జ్ఞానం తు కర్మశేషత్వాత్తత్సాధనత్వేనోచ్యతే । శేషత్వం చ కర్మణైవ

సిద్ధయతి పురుషార్థేఽతిశయాధాయకత్వమితి శేషత్వాత్పురుషార్థవాదో యథాఽన్యేష్వితి జైమినిరిత్యాదిసూత్రై: పూర్వపక్షయిత్వాఽధికోపదేశాత్తు బాదరాయణస్యైవం తద్దర్శనాదిత్యాదినా స్వతన్త్రస్యైవ జ్ఞానస్య స్వర్గాదిసాధనత్వం పున: సిద్ధాన్తితమ్ । తత్ర పూర్వపక్ష్యుపన్యస్తప్రమాణనిరాస: స్ఫుటో భాష్యే । జైమినిమతవిరోధపరిహారస్తు కథమిత్యత ఆహ- జైమిన్యుక్తమితి ॥

జ్ఞానశేషస్య కర్మణ ఏవ స్వర్గాదిసాధనత్వం మానుషజ్ఞానివిషయమ్ । న కేవలం జైమిన్యుక్తం కిన్తు స్వర్గాదయ: కర్మణైవ నాన్యేనేత్యపరే విదు: । "అదృష్టమేవ జ్ఞానేన దృష్టం నైవోపలభ్యతే । ఇతి కేచిద్విద: ప్రాహు:' ఇత్యాదినోక్తాస్తద్విశేషా జైమినిమతైకదేశా యే కేచన తేఽపి మానుషాణామ్ । కథమేతేషాం జైమినిమతైకదేశత్వమితి చేత్ । స్వతన్త్రస్య జ్ఞానస్య చ

స్వర్గాదిసాధనత్వమిత్యేతావత్యంశే సామ్యాదితి బ్రూమ: । మానుషా
అప్యుత్తమమధ్యమాధమభేదభిన్నా ఇతి యథాయోగ్యం విచిత్రమతవిషయా భవన్త్యేవ ।

ఏవం జైమినిమతవిషయముక్త్వా సూత్రకారమతవిషయం దర్శయతి- సామాన్యమితి ॥

జ్ఞానం సకలపురుషార్థసాధనం భవతీతి సామాన్యమేవ భగవతా ప్రోక్తమ్ । నతు
పురుషవిశేషనిష్ఠం జ్ఞానమితి । అత: సామాన్యవిశేషనియతత్వాన్నైతయోర్మతయోర్విరోధ: ।
నను సామాన్యేనాపి క్వచిద్విశేషేఽవస్థాతవ్యమ్ । తదిదమపి క్వావతిష్ఠత ఇత్యత ఆహ-
దేవాదీనామితి ॥

భగవన్మతం విశేషతోఽపవాదైరపోదితం దేవాదివిషయం వ్యవతిష్ఠతే । యద్యప్యయమర్థో
లోకత ఏవ సిద్ధ: । యదపవాదవిషయం పరిత్యజ్య సామాన్యం వ్యవతిష్ఠత ఇతి । తథాఽపి
మన్దప్రబోధనాయాచార్యైరభిహిత: ।

ప్రకారాన్తరేణ మతయోర్విషయభేదం దర్శయతి- బలవదితి ॥

అత్రాపి సామాన్యం భగవత్ప్రోక్తమితి వర్తతే । భగవతా జ్ఞానం సకలపురుషార్థసాధనమితి
సామాన్యేనోక్తమ్ । జైమిన్యాదయస్తు బలవత్ప్రతిబన్ధకకర్మసద్భావే జ్ఞానస్య
పురుషార్థాసాధనత్వమభిప్రేత్య న స్వతన్త్రజ్ఞానాత్స్వర్గాదిప్రాప్తిర్భవతీత్యుక్తవన్త: । తతశ్చ
సామాన్యవిశేషవిషయత్వాన్న విరోధ: । తథా చాప్రతిబద్ధజ్ఞానవిషయం భగవన్మతం
వ్యవతిష్ఠతే । యథోక్తమ్ । ఆరబ్ధస్యానతిక్రమాదితి ।

నను నాయం జైమిన్యాదిమతస్య విషయో వక్తుం శక్యతే । బలవద్విరోధసద్భావే కర్మణోఽపి
స్వర్గాదిసాధనత్వానుపపత్తే: । మైవమ్ । నహి యజ్ఞానస్య ప్రతిబన్ధకం కమర్
తత్కర్మణోఽపీత్యస్తి నియమ: । లోకేఽన్యథా దర్శనాత్ । ఫలప్రతిబన్ధకకర్మసద్భావే కథమితి
చేత్ । తదా స్వర్గాదిసాధనం కర్మైవ నోత్పద్యతే । ఉత్పన్నం వా ప్రతిబద్ధం తిష్ఠతీతి కో విరోధ:
। నహి బలవద్విరోధిసద్భావే సర్వత్రైవ జైమిన్యాద్యుక్తిరిష్యత ఇత్యుక్తమ్ । ఇయం చ వ్యవస్థా
పూర్వవ్యవస్థయోపస్కృతర్వ్యా । అన్యథా విరోధాపత్తేరితి ।

॥ ఇతి పురుషార్థాధికరణమ్ ॥

॥ అథ కామచారాధికరణమ్ ॥

॥ ఓం స్తుతయేఽనుమతివర్ా ఓం ॥ అత్రాధికరణే జ్ఞానిన: సదసత్ప్రవృత్తిభ్యాం విశేషసద్భావ: సమర్థ్యతే । తథా చాజ్ఞానిసామాన్యసమర్థనార్థస్యాస్య న జ్ఞానసామర్థ్యప్రతిపాదనార్థేఽస్మిన్పాదేఽన్తర్భావ: సమ్భవతీత్యతోఽధికరణస్య తాత్పర్యమాహ- వికర్మేతి ॥

యద్యప్యత్ర ముఖతో జ్ఞానినాం సదసత్ప్రవృత్తిభ్యాం విశేషసద్భావ: ప్రతిపాద్యతే । తథాఽపి సమ్యగ్దృష్టిమతాం క్వచిదపి వికర్మలేపో వక్ష్యమాణరూపో నైవాస్తీత్యస్యార్థస్య ఫలతో లాభాద్యుక్తోఽస్యాన్తర్భావ: । న హ్యజ్ఞానినాం వికర్మలేపాభావోఽస్తీతి భావ: । యథోక్తమ్ "కామచారేణ చైకే' ఇతి । వికర్మలేపాభావే కథమసత్ప్రవృత్త్యా విశేషసద్భావోఽఙ్గీక్రియత ఇతి చేత్ । ఆనన్దాదిగుణహానోవిర్కర్మకర్తుర్విశేషస్య స్వీకారాత్ । అలేపస్త తతోఽన్య ఇతి వక్ష్యతే ।

కిం సర్వేషామపి జ్ఞానినాం వికర్మసమ్భవో గుణహానిశ్చాస్తీత్యపేక్షాయామాహ- గుణహానిశ్చేతి ॥

బ్రహ్మణస్తు సర్వథా వికర్మ నాస్తి । "న భారతీ మేఽఙ్గ మృషోపలక్ష్యతే' ఇత్యాదివచనాత్ । అవికర్మతో గుణహానిశ్చ నైవాస్తి । హిరణ్యగభర్ేతరదేవానామపి ప్రాయో వికర్మగుణహానీ న స్త: । ఈషద్వికమర్తన్నిమిత్తా గుణహానిశ్చాస్తీత్యర్థ: ।

యది దేవానాం వికర్మ సమ్భవతి తేన చానన్దాదిగుణహాని: స్యాత్తదాఽయమస్మాదేతావతా న్యూనోఽస్మాదేతావతాఽధికోఽనేన సమాన ఇతి శాస్త్రీయనియమో భజ్యేత । తథాచ శాస్త్రస్యాప్రామాణ్యం స్యాత్ । నచ తదైవ ప్రతియోగిపరమ్పరా వికృతి: ప్రమాణవతీత్యత ఆహ- క్లృప్తస్యేతి ॥

హానిర్నేతి వర్తతే । యస్యా దేవస్య యావద్ గుణత్వం క్లృప్తం తస్య తు కథఞ్చన కేనాపి వికర్మణా హానిర్న భవతీత్యర్థ: ।

తర్హి దేవనాం వికర్మణేషద్గుణహానిర్భవతీత్యస్య కోఽథర్ ఇత్యత ఆహ- ప్రాప్తేతి ॥

ప్రాప్తశబ్దేన ప్రసక్తముచ్యతే । దేవానామల్పేన వికర్మణా న కిఞ్చిద్ధీయతే । క్వాపి ప్రాప్తేన మహతా తు వికర్మణా ప్రాప్తస్యైవ గుణస్య హ్రాసో

భవేత్ । స్వయోగ్యపరిపూర్తయే యావత్సాధనమనుష్ఠేయం తతోఽతిరిక్తేన సాధనేనానుష్ఠితేన యదానన్దాదికం ప్రసక్తం తస్యాభావో భవేత్ ।

యది స్వయోగ్యపరిపూర్త్యర్థం సాధనాతిరిక్తమపి సాధనం దేవైరనుష్ఠీయతే తదా తారతమ్యనియమో భజ్యేత । యో హి దేవోఽరతిరిక్తసాధనమనుష్ఠాయ న మహద్వికర్మ కరోతి తస్యోత్పత్తవ్యమేవ తేన గుణేన । ఈశ్వరారాధనస్య వైఫల్యానుపపత్తే: । నచ తద్దైవాన్యేషాం విక్రియాయాం ప్రమాణమస్తి । తతశ్చ శాస్త్రస్యాప్రామాణ్యమిత్యత ఆహ- తథాఽపీతి ॥

యద్యపి దేవై: స్వయోగ్యపరిపూర్త్యథర్ం సాధనాతిరిక్తమపి సాధనమనుష్ఠీయతే । తథాఽపి తేషాం తద్విఘాతకం తద్వికర్మ మహత్క్ౢప్తం నియతమేవ । "స్వాధికారాధికో యత్న: కథఞ్చిన్నోపపద్యతే । కథఞ్చిదధికే యత్నే దోష: కశ్చిత్సమాపతేత్' ఇతి వచనాత్ ।

"క్లృప్తస్య తు కథఞ్చన' "తథాఽపి తత్క్ౢప్తమేవ' ఇత్యుక్తమ్ । ద్వయస్యాపి సాధ్యమాహ- తస్మాదితి ॥

క్లప్తహాయభావాదధికానుష్ఠానే వికర్మపత్తినియమాచ్చ । శ్రౌతతారతమ్యనియమభఙ్గో నాస్తీత్యర్థ: ।

ఉక్తార్థముదాహరతి- చన్ద్రేతి ॥

చశబ్దో యథేత్యర్థే । ఏవశబ్దస్య ప్రాప్తహానిరేవేత్యన్వయ: ।

దేవానాం వికర్మణా ప్రసక్తహానిరేవ భవతి న తు క్లృప్తహానిరిత్యుక్తమ్ । తదతిరిక్తానాం తు కథమిత్యపేక్షాయామాహ- హ్రాసోఽపీతి ॥

క్లృప్తస్యాపీత్యపేరర్థః । ఆనన్దస్యేత్యుపలక్షణమ్ । హ్రాసోనామానభివ్యక్తిః । సా చేశ్వరేచ్ఛాధీనా । ప్రకృత్యాద్యావరణానామపాస్తత్వాత్ । వికర్మస్వప్యధికం నిర్ధారయన్నాహ- విశేషేణేతి ॥ స్వోత్తమవిషయాపరాధాద్విశేషేణానన్దహ్రాసో భవతి ।

॥ ఓం కామచారేణ చైకే ఓం ॥ స్యాదేతత్ । అత్రాధికరణే కామచారేణ చైక ఇతి సూత్రేణ జ్ఞానోత్తరకాలం కృతేన వికర్మణా జ్ఞానినో లేపాభావోఽభిధీయతే । తథోపమర్దం చేతి సూత్రేణ జ్ఞానాత్పూర్వేషాం కర్మణాం జ్ఞానేన వినాశః । ఏతదుభయం చతుర్థేఽధ్యాయే తదధిగమ ఉత్తరపూర్వాఘయోరశ్లేషవినాశావితి సూత్రేణోచ్యతే । తత్కథం చ పునరుక్తిదోష ఇత్యతస్తావత్కామచారేణ చైక ఇత్యస్య పునరుక్తిదోషం పరిహరతి- జ్ఞానోత్తరస్యేతి ॥

చతుర్థేఽధ్యాయే ఉత్తరాఘస్యాశ్లేష ఇత్యనేన జ్ఞానోత్తరస్య పాపస్యాలేపస్తత్ఫలనరాకాదిప్రాప్త్యభావ ఉచ్యతే । విషయాన్తరమాహ- అశుచిత్వాదికం చేతి ॥

అస్య జ్ఞానినరస్తత్ఫలం జ్ఞానోత్తరపాపఫలమశుచిత్వాసమ్భాష్యత్వాదికం న భవేదితి చోత్తరాఘస్యాశ్లేష ఇత్యనేనోచ్యతే । తతః కిమిత్యత ఆహ- అత్రేతి ॥

అత్ర తృతీయేఽధ్యాయే కామచారేణ చైక ఇత్యనేన జ్ఞానఫలస్య ముక్తేర్నియతతా । జ్ఞానినా కృతాని పాపాని జ్ఞానఫలం మోక్షం న విహన్తుమలభిత్యేషోఽర్థ ఉచ్యతే । అతో న పునరుక్తిదోష ఇతి ।

॥ ఓం ఉపమర్దం చ ఓం ॥ ద్వితీయాం పునరుక్తిం పరిహర్తుముపమర్దం చేత్యస్య ప్రతిపాద్యమాహ- ప్రారబ్ధేతి ॥

చతుర్థేఽధ్యాయో పూర్వార్ధస్య స్వరూపవినాశః కథ్యతే । అనారబ్ధకార్యే ఏవేతి వచనాత్ । ఇహ తృతీయేఽధ్యాయే తూపమర్దం చేతి సూత్రేణ ప్రారబ్ధకర్మజస్య ఫలస్యైవ సంవిదోపమర్దః ప్రోక్తః । నతు ప్రారబ్ధస్యాప్రారబ్ధస్య వా కర్మణో నాశ ఇతి న పునరుక్తిదోషః । నన్వత్ర ప్రారబ్ధకర్మణ

ఇత్యేవ కస్మాన్నోక్తం కిం తజ్జనితఫలగ్రహణేన । నైవంయ శఙ్కయమ్ । "భోగేన త్వితరే' ఇతి ప్రారబ్ధస్య కర్మణో భోగవినాశ్యత్వోక్తే: । సంవిద్వినాశ్యత్వాఙ్గీకారే తద్విరోధాత్ । ఈషద్వినాశస్తు ఫలద్వారేణైవ । కర్మణాం నిర్భాగత్వాత్ । నను చ ఫలోపమర్ద్దే కర్మోపమర్ద్ద ఏవోక్తో౽ర్థత: స్యాత్ । తథాచ భోగేనేతి సూత్రవిరోధస్తదవస్థ ఇత్యత ఉక్తం కిఞ్చిద్ భుక్తస్యేతి । న సర్వస్య ప్రారబ్ధకర్మఫలస్యోపమర్ద: సంవిదోచ్యతే । కిన్నామ కిఞ్చిద్భుక్తస్యాతో న సూత్రవిరోధ: । కర్మాణి జ్ఞానినం న తావత్స్వఫలం భోజయన్తి యావదజ్ఞానినమితి భావ: । యథోక్తమ్ । "న వై జనో జాతు కథఞ్చనావ్రజేన్ముకున్దసేవ్యన్యవదఙ్గ సంసృతిమ్' ఇతి । నను "అవశ్యమనుభోక్తవ్యం కృతం కర్మ శుభాశుభమ్' ఇతి । ప్రారబ్ధకర్మఫలోపభోగస్యాపరిహాయర్త్వస్మరణాత్కథమేతదిత్యత ఉక్తమ్ అనివర్త్యస్య ప్రాప్తస్యాపీతి । అపరిహార్యతయా ప్రసక్తస్యాపీత్యర్థ: । అనివర్త్యతయా ప్రసక్తస్యాపీత్యర్థ: । అనివర్త్యస్యాపీత్యేతావత్యేవ వక్తవ్యే ప్రాప్తస్యేత్యనేన విరోధపరిహారం సూచయతి । అత్ర దృష్టాన్తమాహ- విషేతి ॥

యథా విషభక్షణాన్మృత్తిరనివర్త్యతయా ప్రసక్తైవ న పునరతివర్త్యైవ । విషహరమన్త్రౌషధాదినా నివృత్తేర్దర్శనాత్ । తథా ప్రారబ్ధకర్మఫలభోగో౽ప్యనివర్త్యతయా ప్రసక్త ఏవ న త్వనివర్త్య ఏవ । జ్ఞానాదినా నివృత్తేరుపపాదయిష్యమాణత్వాత్ । తథాచ విషభక్షణాన్మరణమవశ్యం భావీతి వచనవదవశ్యమనుభోక్తవ్యమితి వచనస్యాప్యర్థో౽వగన్తవ్య: । ఉత్సర్గత: ప్రారబ్ధకర్మఫలాని భోక్తవ్యాన్యేవ । అపవాదేన తూపమృద్యన్త ఇతి ।

కిం సర్వేషాం జ్ఞానినాం ప్రారబ్ధకర్మఫలోపమర్ద ఏకవిధ ఏవోత నానావిధ ఇత్యపేక్షాయామాహ- దేవాదీనామితి ॥

యేషామధికం జ్ఞానం తేషామధిక ఇత్యాది । ఏతేన "నావిశేషాత్' ఇతి మధ్యే పఠితస్య సూత్రస్య పూర్వత్రోత్తరత్ర చోపయోగ ఇత్యుక్తం భవతి ।

ప్రారబ్ధకర్మణాం భోగేన వినా న క్షయ: । కిన్తు బ్రహ్మజ్ఞానేన ఫలహ్రాసో భవతీత్యుక్తమ్ । తత్రైకే మన్యన్తే । అచిన్త్యో హి బ్రహ్మజ్ఞానస్య మహిమా । అతస్తత్సామర్థ్యాదప్రారబ్ధానీవ ప్రారబ్ధాన్యపి కర్మాణ్యభుక్తఫలాని క్షీయన్తే । నాభుక్తం క్షీయతే కమర్ేత్యాదివాక్యాని త్వజ్ఞానివిషయాణి । తతశ్చ జ్ఞానాగ్ని: సర్వకమర్ాణీతి సర్వశబ్దో౽యపీడిత: స్యాదితి । అన్యే తు పరమేశ్వరేచ్ఛోపోద్బలితాని ప్రారబ్ధాని భోజయన్త్యేవ సర్వం స్వఫలమ్ । న కశ్చిదపి ఫలహ్రాసో౽స్తీతి ।

తత్రాద్యం మతం తావదపాకరోతి- సర్వాత్మనేతి ॥

బ్రహ్మదర్శినోఽపి ప్రారబ్ధస్య కర్మణః సర్వాత్మనా త్వభోగో న స్యాదేవ । వినా భోగేన బ్రహ్మజ్ఞానాదేవ ప్రారబ్ధాన్యపి కర్మాణి క్షీయన్త ఇతి మతమనుపపన్నమిత్యర్థః । తథా సతి బ్రహ్మవిదాం సంసారావస్థానం న స్యాత్ । నిర్బీజత్వాత్ । లోకానుగ్రహార్థమేవ విగ్రహాంస్తే బిభ్రతీతి చేన్న । శాపాదినిమిత్తానామాపాదామపీతిహాసపురాణేషు బహులముపలమ్భాత్ । తస్య తావదేవ చిరమిత్యాదిశ్రుత్యా చావగమ్యతే కర్మావస్థానమితి హిశబ్దార్థః । ద్వితీయం మతమపాకర్తుమాహ- ఫలేతి ॥

ప్రారబ్ధస్య కమర్థ ఇతి వర్తతే । ఓంమిత్యచ్చార్యాన్తరిమమాత్మానమభిపశ్యోపమృద్య పుణ్యం చ పాపం చ కామమాచరన్తో బ్రహ్మానువ్రజన్తి' ఇత్యాగమాదితి భావః । యస్త్వాగమప్రారబ్ధవిషయం వ్యాఖ్యాయ ప్రారబ్ధకర్మఫలస్యేషదపి హ్రాసో నాస్తీతి బ్రూయాన్తం ప్రత్యాహ- సర్వాత్మనేతి ॥

ఈషదపీత్యర్థః । బ్రహ్మహత్యాదికర్మవిపాకక్షయరోగాదినివృత్త్యర్థాః ప్రాయశ్చిత్తవిధయోఽత్ర కామ్యవిధయో వివక్షితాః ।

అయమత్రోత్తరక్రమః । "బ్రహ్మహా క్షయరోగీ స్యాత్' ఇతి స్మరణాత్క్షయాదికం తావద్బ్రహ్మహత్యాదేః ఫలమ్ । తత ఉత్పాదితక్షయాదికం బ్రహ్మహత్యాదిప్రారబ్ధమేవ । తస్య చ ప్రారబ్ధకర్మఫలస్య క్షయాదేః ప్రాయశ్చిత్తకరణే నివృత్తిర్దృశ్యతే । తత్కథం ప్రారబ్ధకర్మకఫలస్య సర్వథాఽప్యనుపమర్దః ।

అథ మన్యేత । ప్రాయశ్చిత్తం న క్షయనివృత్తిహేతుః కిన్తు భోగనిమిత్తకర్మక్షయ ఏవేతి । తదా ప్రాయశ్చిత్తవిషయో వ్యర్థాః స్యుః । గృహదాహేష్యయాదివత్ప్రాయశ్చిత్తానాం నైమిత్తికత్వం భవిష్యతీతి చేన్న । క్షయాదిసంయోగేన విధీయమానానామేషాం తద్విఘాతఫలసమ్భవే ఫలాన్తరకల్పనానుపపత్తేః । కిఞ్చాత్ర నియతపశ్చాద్భావిత్వమసమాహితమేవ । తదిదముక్తం కామ్యేతి । తథాఽపి బ్రహ్మజ్ఞానం న తదర్థం విహితమితి చేన్న । ఫలశ్రయణేనైవ విధికల్పనాత్ ।

అనేనైవ న్యాయేన ప్రాయశ్చిత్తానాం కమర్క్షయహేతుత్వాభావోఽపి నిరస్త: । తథా సతి ప్రాయశ్చిత్తవిధీనాం వైయర్థ్యాపత్తే: । నైమిత్తికత్వపక్షస్య చ దృష్టాదృష్టహానోపాదానప్రసఙ్గేన నిరస్తత్వాత్ ।

అథ కర్మణో ద్వయీ శక్తి: । ఏకా తావత్ఫలజననీ అపరా త్వసంవ్యవహార్యత్వహేతు: । ప్రాయశ్చిత్తైర్ద్వితీయాఽపాక్రియత ఇతి చేత్ । ఏవం తర్హి కర్మవిపాకప్రాయశ్చిత్తానామపీయమేవ గతిరితి కథం నోపమర్ద: । కిఞ్చ న సర్వో రోగ: సర్వం చ దురితమసంవ్యవహార్యతాహేతురితి తత్ర ప్రాయశ్చిత్తవైయర్థ్యమేవ స్యాత్ । అపి చ క్షయకుష్ఠాద్యుపహతోఽపి న ప్రాయశ్చిత్తాచరణమాత్రేణ సంవ్యవహార్య: । కిన్తు క్షయాద్యపగమ ఏవేతి తత్కారణత్వమేవ ప్రాయశ్చిత్తానామఙ్గీకార్యమ్ । మరణాన్తికప్రాయశ్చిత్తానామానర్థక్యం చ స్యాత్ । శ్రాద్ధాదివ్యవహారసిద్ధయర్థం తదితి చేన్న । పరివ్రాజకానాం తదభావాపాతాదిత్యలమ్ ।

ఉపసంహరతి- ఇత్యుక్తేతి ॥

ఇతిశబ్దస్తస్మాదిత్యర్థే । ప్రారబ్ధకర్మణాం భోగాదేవ క్షయస్తథాఽపి ఫలహ్రాసోఽపి విద్యత ఇత్యుక్తనియమో భవేదుపపన్న ఇతి శేష: । Joshi-27

ఏవముత్పన్ననిర్దోష:' ఇత్యాదినోక్తార్థే స్మృతిసమ్మతిమాహ- ఏవమాదీతి ॥

ఆదిపదేనైతదుపయుక్తమన్యత్ । భాష్యాదావుదాహృత్రైవర్చనైరపీత్యపేరర్థ: । యద్వైవమాదీత్యేతదధికరణప్రమేయం తదుపయుక్తం చ గృహ్యతే । అపిపదేన ప్రథమాధికరణప్రమేయస్య సముచ్చయ: । అథవాఽధికరణప్రమేయస్య సముచ్చయ: । అథవాఽధికరణద్వయాథర్ ఏవమాదీత్యనేన గృహీత: । ద్వితీయాద్యధికరణార్థగ్రహణాయాపిశబ్ద: । పురుషార్థాధికరణే స్తుత్యధికరణే చ జ్ఞానఫలస్య తారతమ్యమభిహితమ్ । తత్సంసారికఫలస్య న విప్రతిపన్నమితి ముక్తిగతస్య సాధయితుముత్తరో గ్రన్థ: । యే మోక్షే భేదమేవ నాఙ్గీకువర్తే యే చాఙ్గీకృత్యాపి భేదమానన్దాదికం నాభ్యుపయన్తి న తాన్ప్రతి తారతమ్యసాధనస్యావకాశ: । కిన్తు భేదాదిసాధనమేవ కతర్వ్యమ్ । కరిష్యతే చ చతుర్థేఽధ్యాయే । యే పునర్భేదమానన్దాదికం చాఙ్గీకృత్యాపి తారతమ్యం న మన్యన్తే తాన్ప్రత్యయ ప్రయత్న: క్రియతే । యావదధికారమిత్యధికరణార్థస్యైవాయం ప్రపఞ్చ ఇతి న దోష: ।

తత్ర తావచ్ఛ్రుత్యా ముక్తావానన్దతారతమ్యముపపాదయతి- తారతమ్యమితి ॥

బ్రహ్మాదీనాం జ్ఞానఫలే ముక్తిగామిత్యానన్దే యది యది తారతమ్య నో భవేత్తర్హి కథం "స యో హవై మనుష్యాణాం రాద్ధ' ఇత్యాదికా వాజసనేయినాం సైషాఽఽనన్దస్య మీమాంసా భవతి' ఇత్యాదికా తైత్తిరీయాణాం చ శ్రుతి స్తేషాం బ్రహ్మాదీనామానన్దస్య తారతమ్యం బ్రూయాత్ । సర్వేఽప్యుత్తరోత్తరం శతగుణనన్దా ఇత్యనభిధాయ పృథక్పృథగేవ బ్రవీతి । తేన తత్ర తాత్పర్యసద్భావశ్చావగమ్యతే । బ్రహ్మాదీనామానన్దస్య యశ్చ శ్రుతిర్బ్రవీతి ముక్తానాం తు

తత్సాధ్యత ఇతి కిం కేన సఙ్గతమిత్యత ఉక్తమవృజిన ఇతి । యశ్చ శ్రోత్రియోఽవృజినోఽకామహత ఇత్యాద్యా । శ్రోత్రియస్య చాకామహతస్యేతి ద్వితీయా । యద్యపి శ్రోత్రియత్వమపి ముక్తిజ్ఞాపకమిత్యన్యత్రోక్తమ్ । తథాఽపి బహుసంవిధానసాధ్యం తదితి న సఙ్కీర్తితమ్ ముక్తిం చ నిగద్య తేషాం ముక్తానామానన్దతారతమ్యం చ బ్రవీతి । చశబ్దౌ మిథః సముచ్చయే । తైత్తిరీయశ్రుతిరప్యత్రోపలక్షితేత్యుత్తరత్ర జ్ఞాస్యతే ।

శ్రుతిద్వయోక్తమానన్దతారతమ్యం సంసారవిషయమేవ న ముక్తివిషయమిత్యాశఙ్కయ పరిహరతి- సంసార ఇతి ॥

ఏతచ్ఛ్రుత్యుక్తం తారతమ్యం సంసార ఇత్యేవోక్తే సిద్ధాన్తినో నానిష్టమ్ । ముక్తాముక్తవిషయతాయా వక్ష్యమాణత్వాత్ । అత ఏవేత్యుక్తం తస్యైవ వివరణం న ముఖ్యత ఇతి । సప్తమ్యర్థే తసిః । ఏతత్తారతమ్యం సంసార ఏవ న తు ముఖ్యే పురుషార్థే మోక్షే ఇతి చేదిత్యర్థః । తర్హ్యకామహతశబ్దార్థోఽకామహతత్వమవృజినత్వం చ నో భవేత్ । యుక్తమితి శేషః । తథాహి । యశ్చ శ్రోత్రియోఽవృజినోఽకామహత ఇతి శ్రోత్రియస్య చాకామహతస్యేతి చోక్తాకామహతత్వాదికం కిం ప్రకృతానాం సంసారిణామేవ విశేషణముత సంసార్యన్తరసముచ్చయార్థమ్ । నాద్యః । యతః సమ్భవే వ్యభిచారే చ విశేషణమర్థవత్ । నచ బ్రహ్మాదయః కేచిదశ్రోత్రియత్వాదిగుణాః సన్తి । యేన వ్యభిచారనివారణార్థమేతత్స్యాత్ । నాపి సంసారిష్వకామహతత్వాదికం సమ్భవతి । అత ఏవ ద్వితీయోఽపి పరాస్తః ।

నను సంసారిష్వప్యకామహతత్వాదికం కథఞ్చిత్సమ్భవతి । సత్యమ్ । ముఖ్యతో న సమ్భవతీతి బ్రూమః । నచ వినా బాధకేనాముఖ్యాఙ్గీకారో యుక్తః । ఏతేనావృజినోఽకామహత ఇతి ముక్తిం నిగద్యేత్యేతద్వివృతం భవతి । కథమకామహతత్వాదేః సంసారిష్వసమ్భవ ఇత్యతోఽకామహతత్వస్య తావదుపపాదయతి- కామస్యేతి ॥

యత్ర లోకే కామస్యేచ్ఛాయాః కామా విషయా ఆప్తాః పర్యాప్తాస్తత్ర మామమృతం ముక్తం అపి కుర్వితి వాయుం ప్రతి ప్రార్థనమ్ । యద్యస్మాదితి శ్రుతిరిత్యాప్తకామత్వం ముక్తేర్లక్షణత్వేనాహ । విశేషణస్యేతరవ్యావృత్త్యర్థత్వాత్ । నిరవకాశత్వాదినా బలీయసాః శ్రుతేరన్యథయితుమశక్యత్వాత్ । తస్మాత్కామాహతిరకామహతత్వం ముక్తాదన్యత్ర కుతః సమ్భవేత్ । ఆప్తకామత్వస్య ముక్తలక్షణత్వేన శ్రుత్యుక్తత్వే తదేవం సంసారిష్వసమ్భవి స్యాత్ । అకామహతత్వం తు కథమసమ్భవీత్యత ఆహ- ప్రాప్తేతి ॥

సా కామహతి: I అకామహతత్వస్యాప్తకామత్వం హేతు: I నచ నిమిత్తాభావే నైమిత్తికస్య సమ్భవోఽస్తి I తత్ర నిమిత్తం చాప్తకామత్వం సంసారిషు న సమ్భవతీత్యుక్తమ్ I తతో నైమిత్తికమకామహతత్వమపి తత్రాసమ్భవీతి I

ఆప్తకామత్వస్యాకామహతత్వం ప్రతి నిమిత్తత్వం వివృణోతి- అప్రయత్నేనేతి II

సాఽకామహతేతి సమ్బన్ధ: I యాఽకామహతశబ్దాత్ప్రతీయతే సేత్యర్థ: I అన్యథాఽప్రయత్నేన కామానామవాప్త్యభావే కుత ఏవ కారణాత్సాఽకాశమహతయా భవేన్న కుతోఽపీత్యన్వయవ్యతిరేకావుక్తౌ I ఏతదుక్తం భవతి I కామేనోపద్రవో హి కామహతతా తదభావశ్చాకామహతతా I కామనిమిత్తోపద్రవాభావశ్చానాయాసేన తత్తద్విషయప్రాప్తావేవ భవతి నాన్యథేత్యనుభవసిద్ధమ్ I అత: ప్రాప్తకామత్వాకామహతత్వయోర్నిమిత్తనైమిత్తికభావో యుక్త ఏవేతి I

నాయమస్తి నియమ:, యదాప్తకామస్యైవ, కామనిమిత్తోపద్రవాభావో నాన్యథేతి I కామభావేఽపి తన్నిమిత్తోపద్రవాభావసమ్భవాదితి చేత్ I కిమనేనోక్తస్య వ్యభిచారమాత్రం చోద్యతే కిం వా ప్రకృతేషు సంసారిష్వప్యాప్తకామత్వాభావేఽప్యకామత్వేనాకామహతతా సమ్భవతీత్యాశస్యతే I నాద్య: I వక్ష్యమాణన్యాయేన విశేషణప్రక్షేపాత్ I న ద్వితీయ: I బ్రహ్మాదయో న కామరహితా

అసుప్తామూఢచేతనత్వాద్దేవదత్తవదిత్యనుమానవిరోధాదిత్యాశయవాననుమానస్య వ్యాప్తిముపపాదయతి- చేతనస్యేతి II

ఘటాదౌ వ్యభిచారపరిహారాయ చేతనస్యేత్యుక్తమ్ I సుప్తముగ్ధయోస్తత్పరిహారాయాసుప్తస్యేతి I అముగ్ధస్యేత్యపి ద్రష్టవ్యమ్ I నను సుప్తౌ మోహే చ న చేతయత ఏవ I అతశ్చేతనస్యేత్యనేనైవ తద్వ్యవచ్ఛేదసిద్ధేర్వ్యర్థం విశేషణమితి I మైవమ్ I చేతనశబ్దేనాత్మత్వమాత్రస్య వివక్షితత్వాత్ I చైతన్యయోగే హి వివక్షితే కామాభావాఙ్గీకారసాహసాదబిభ్యత్పరశ్చైతన్యాభావమపి బ్రహ్మాదీనామఙ్గీకుర్యాదిత్యసిద్ధి: స్యాత్ I తదిదముక్తం తుశబ్దేన I కుత్రేత్యాక్షేపే I హిశబ్దో యస్మాద్వ్యాప్తి సిద్ధేతి శేష: I నోపాదేయమేవ వా హేతావసుప్తత్వాదివిశేషణమ్ I నచ తథా సతి వ్యభిచారాపాత: I సుప్త్యాదావప్యాత్మన: కామసద్భావాత్ I నచైవం సతి యత్ర సుప్తో న కఞ్చన కామం కామయత ఇత్యాదిశ్రుత్యాఽనుపలమ్భేన చ విరోధ: I విద్యమానానామపి కామానాం తదానీమవ్యక్తత్వేన శ్రౌతాభావవ్యవహారస్యానుపలమ్భస్య చోపపత్తే: I

వ్యక్తకామాభిప్రాయేణ ప్రాగ్విశేషణముపాత్తమిత్యాశయవానాహ- అవ్యక్తిరేవేతి ॥

నాశోఽభావ: । సుప్తం సుప్తి: । నపుంసకే భావే క్త: ।

స్యాదేతత్ । సుప్త్యాదౌ కామసద్భావే సిద్ధే యుక్తమవ్యక్తికల్పనమ్ । స ఏవ తు కుత: సిద్ధ ఇత్యత ఆహ- యత్కామ ఇతి ॥

మోహోఽత్రాపి గ్రాహ్య: । వ్యాహరతీత్యత: పరం యతస్తస్మాదిత్యధ్యాహార్యమ్ । యద్భోజనాదికం కామయమానో దేవదత్త: స్వాపాదికమాప్నోత్యుత్థాపిత: పునస్తదేవ కదాచిద్వ్యాహరతీతి తావదనుభవసిద్ధమ్ । తస్మాద్వ్యాహరణవిశేషాచ్చ తస్య తదా తత్ర కామోఽస్తీత్యనుమీయతే । స చ న తావదుత్థానానన్తరముత్పన్న: । తదా దేవదత్తస్యావాశత్వాత్ । వస్తుదర్శనేఽనుమానాదినేష్యసాధనతాజ్ఞానే చ సతి ఖలు కామోదయ: స్యాత్ । నచావశస్యైషా కామసామగ్రీ కల్పయితుం శక్యతే తత: ప్రాక్తన ఏవ కామ: సుప్త్యాదౌ సన్నతరో(వ్యక్తో)ఽనువర్తమాన: పున: సహకారిలాభక్రమేణ వ్యజ్యత ఇత్యేవాఙ్గీకార్యమ్ । తథాచాహ పతఞ్జలి: । అవిద్యాక్షేత్రత్వముత్తరేషాం ప్రసుప్తతనువిచ్ఛిన్నోదారాణామితి । యత ఏవం తస్మాత్కుత: సుప్త్యాదావాత్మనోఽకామతా స్యాత్ ।

నన్వయం కేవలో విశిష్టో వా చేతనత్వహేతుర్ముక్తేష్వనైకాన్తిక: । తేషాం కామాభావాదిత్యత ఆహ- సర్వేతి ॥

అనేన "సోఽశ్నుతే సర్వాన్కామాన్సహ బ్రహ్మణా విపశ్చితా' ఇతి శ్రుతిముపాదత్తే । పర్యేతీత్యనేన "స తత్ర పర్యేతి జక్షన్క్రీడన్రమమాణ:' ఇతి । జక్షన్నితి వైదికత్వాత్సాధు: । కామాన్నీత్యనేన "ఇమాఁల్లోకాన్కామాన్నీ కామరూప్యమనుసఞ్చరన్ । ఏతత్సామ గాయన్నాస్తే' ఇతి । ఆదిపదేన "స ఏకధా భవతీత్యాదే: సఙ్గ్రహ: । బలాత్కామసద్భావావగతేరితి శేష: । యద్యప్యేతా: శ్రుతయో న సాక్షాన్ముక్తస్య కామసద్భావమాచక్షతే । తథాఽపి సామర్థ్యాత్తం గమయన్త్యేవ । తదిదముక్తం శ్రుతిబలాదితి । తచ్చ సామర్థ్యమవ్యభిచరితమేవ న తు సమ్భావనామాత్రమితి సచ్ఛబ్దేనాహ । తథాహి । కామకర్మత్వాద్ధి విషయా: కామా: । కర్మణి ఘఞో విధానాత్ । తయా చ సోఽశ్నుతే సర్వాన్కామానిత్యత్ర

సన్నిధేస్తత్కామకర్మభూతాన్విషయానశ్నుత ఇత్యుక్తం స్యాత్ I నిష్కామస్య శిలాసమస్య కామావాప్తి: కీదృశీ స్యాత్ I పర్యటనాదికం చ కామకార్యం న వినాన కామేన సమ్భవతి I స్త్రీభిర్నిష్కామస్య స్మరణమత్యన్తాసమ్భావితమ్ I అన్నాదీనాం చ కామత్వం కామ్యతయైవేతి పూర్వవత్కామావగతి: I యద్యపి స యది పితృలోకకామో భవతీత్యాద్యా విస్పష్టా: శ్రుతయోఽత్ర సన్తి తథాఽపి శిష్యైర్న్యాయమనుసన్ధానైర్భావ్యమిత్యేతాసాముదాహరణమ్ I ముక్తస్యాకామత్వాభావాన్నానైకాన్త్యం హేతోరితి I

నను ముక్తానాం కామాభావేఽపి "యదా సర్వే ప్రముచ్యన్తే కామా యేఽస్య హృది శ్రితా: I అథ మర్త్యోఽమృతో భవత్యత్ర బ్రహ్మ సమశ్నుతే' ఇత్యాద్యా శ్రుతిరస్తి I తత్కథం కామవత్త్వనిశ్చయ ఇత్యత ఆహ- కామా యేఽస్యేతి II

ఇతి శ్రుతిరిత్యన్వయ: I అన్త:కరణస్థానామేవేతి చ I నతు సర్వథాఽపీత్యేవార్థ: I హిశబ్దో యస్మాదిత్యర్థే I తస్మాదకామ: స్యాత్కథం ముక్త ఇతి సమ్బన్ధ: I కుత: శ్రుతేరర్థసఙ్కోచ: క్రియత ఇత్యత ఆహ- హృదీత్యేవేతి II

నచేదేషా శ్రుతిరుక్తరీత్యా వ్యాఖ్యాయేత I సర్వథాఽపి కామాభావపరేతి వ్యాఖ్యాయేతేతి యావత్ I తదా హృది శ్రితా ఇతి కామానాం విశేషణం వ్యర్థమేవ స్యాత్ I వ్యావర్త్యాభావాత్ I అతో విశేషణం ప్రయుఞ్జానా శ్రుతిరన్త:కరణపరిణతీనాం కామానామేవ ముక్తావభావోఽన్త:కరణస్యైవాభావాన్న తు సర్వేషాం స్వరూపభూతానాం కామానామవస్థానాదిత్యేతమర్థం గమయతీతి I

భవేదేతత్ I యదీదం విశేషణం స్యాత్ I నచైవమ్ I వ్యావర్త్యాభావాత్ I ఏతత్సర్వం మన ఏవేతి శ్రుత్యా సర్వేషామపి కామానాం మన:పరిణామ(వ)త్వమేవ న త్వాత్మధర్మ: కామోఽస్తీత్యవగమాత్ I అతో హృది శ్రితా ఇత్యేతత్స్వరూపకథనమాత్రమిత్యాశయేనాశఙ్కయ నిషేధతి- హృద్యేవేతి II

అన్త:కరణ ఏవ I తేషాం కామానామ్ I భాసతే శోభతే I కుతో న భాసత ఇత్యత ఆహ- ముక్తనామితి II

అన్త:కరణవిధురాణామపీత్యర్థ: । యద్యస్మాత్తస్మాన్న శోభత ఇతి సమ్బన్ధ: । శ్రుతి: పూర్వోదాహృతా । నన్వేతదయుక్తమ్ । ప్రాగుదాహృతశ్రుతే:

ప్రతిపక్షతయోద్భావితాయా అస్యా: శ్రుతేస్తథైవ బాధస్యోచ్యమానత్వాత్ । మైవమ్ । ప్రాగుదాహృతశ్రుతే: ప్రబలత్వేన బాధకత్వోపపత్తే: । తథాహి । కామశ్రుతిస్తావన్నిరవకాశా । తదభావశ్రుతిస్తూక్తరీత్యా సావకాశా । విశేషణస్వరూపకథనత్వసన్దేహేఽపి న నిరవకాశత్వమ్ । ఏతత్సర్వం మన ఏవేత్యపి సావకాశశ్రుతిరితి సాఙ్ఖ్యాధికరణేఽభిహితమ్ । కిఞ్చ కామశ్రుతి: సర్వాస్వపి శాఖాస్వస్తి । తథైవోదాహృతత్వాత్ । తదభావశ్రుతిస్తు క్వచిదేవేతి కథం న బాధ్యబాధకభావ: । తదిదముక్తం పృథక్శాఖాస్వితి ।

కామస్య యత్రేత్యాదినోక్తమర్థముపసంహరతి- అత ఇతి ॥

కామనిమిత్తోపద్రవాభావస్యాకామహతత్వస్యాకామత్వాప్తకామత్వాభ్యామేవోపపత్తేరకామత్వస్య చేతనమాత్రేఽసమ్భవాదాప్తకామత్వస్య చ ముక్తలక్షణత్వేన తత్రైవ సమ్భవాదముక్తేష్వసమ్భవాదిత్యర్థ: । ముక్తానామేవ ధర్మ ఇతి సిద్ధమితి శేష: ।

సత్యమ్ । ముఖ్యయా వృత్త్యాఽకామహతత్వం ముక్తేష్వేవ సమ్భవతి । తథాఽపి కామనిమిత్తబహుతరోపద్రవాభావాద్బ్రహ్మాదిష్వప్యముఖ్యం యుజ్యత ఏవ । అత: సంసారిణ ఏవ శ్రుతిప్రతిపాద్యా: కిన్న భవన్తీతి చేత్ । కిం ముఖ్యార్థపరిగ్రహే బాధకసద్భావాత్తత్పరిత్యాగ: క్రియతే కింవా వృథైవ । నాద్య: । తదభావాత్ । బాధకాభాసానాం చ నిరాకరిష్యమాణత్వాత్ । ద్వితీయం దూషయతి- ముఖ్యార్థస్యేతి ॥

అపరీక్షకా ఏవ మాయావాదిప్రభృతయో వినా బాధకేన ముఖ్యార్థం త్యజన్తి । వాచ్యార్థపరమేశ్వరపరిత్యాగేన నిర్గుణలక్షణాఙ్గీకారాత్ । నతు న్యాయవిద ఇతి ।

ఏవమకామహతత్వస్యాముక్తేష్వసమ్భవమభిధాయావృజినత్వస్యాప్యభిధాస్యన్నవృజిన త్వం తావద్వ్యాఖ్యాతి- అపాపత్వమితి ॥

ఇహోదితమవృజినత్వం తావదపాపత్వమదు:ఖత్వం చేతి యోజనా । కుత ఏతదిత్యత ఆహ- అప్రియమితి ॥

దు:ఖమప్రియమిత్యాదిశబ్దైరీర్యత ఇతి సమ్బన్ధ: । తత్కారణత్వాద్ దు:ఖకారణత్వాత్ । దధిత్రపుసం ప్రత్యక్షో జ్వర ఇతి యథా । ఏతేన వృజినశబ్దో దు:ఖే ముఖ్య: । పాపే తాదర్థ్యాత్తాచ్ఛబ్ద్యమిత్యుక్తం భవతి । అత ఏవ వాశబ్ద: । నామార్థో వృజిననామార్థ: । వృజినశబ్దస్య దు:ఖాద్యర్థత్వేఽవృజినశబ్దస్యాదు:ఖాద్యర్థత్వం సిద్ధమేవేతి భావ: ।

తత: కిం యద్యపాపత్వాదికమవృజినశబ్దార్థ ఇత్యత ఆహ- అపాపత్వం చేతి ॥

చశబ్దో వక్ష్యమాణసముచ్చయార్థ: । అస్య జీవస్య । హిశబ్ద: సంసారిత్వాదితి హేతుసూచనార్థ: । తద్యథా ఇషీకాతూలమిత్యాదిశ్రుతేర్జ్ఞానిన: పాపాభావాత్కథమేతదిత్యత ఉక్తమారబ్ధేతి । అనారబ్ధవిషయా శ్రుతిరితి భావ: । జ్ఞానినోఽప్యారబ్ధపాపమస్త్యేవేతి సమ్బన్ధ: । దు:ఖం చాస్త్యేవ పాపసద్భావాదితి హిశబ్దార్థ: । తస్మాదవృజినత్వమపి ముక్తేభ్యోఽన్యత్రాసమ్భవీతి సిద్ధమ్ ।

కేచిదేతాం శ్రుతిం అన్యథా వ్యాచక్షతే । యశ్చ శ్రోత్రియోఽవృజినోఽకామహత ఇతి శ్రోత్రియస్య చాకామహతస్యేతి చ వాక్యం న ముక్తసఙ్గ్రహార్థమ్ । కిన్నామ ప్రకృతమనుష్యగన్ధర్వాదివిషయమేవ । నచ తత్రాసమ్భవ: । శ్రోత్రియశ్ఛన్దోధీత ఇతి స్మరణాచ్ఛ్రోత్రియశబ్దస్య ఛన్దోఽధిగతినిమిత్తత్వాత్ । మనుష్యగన్ధర్వాదీనాం చ సర్వజ్ఞకల్పత్వాత్ప్రారబ్ధపాపసద్భావేఽపి న తే తదా పాపమాచరన్తీత్యవృజినా ఏవోచ్యన్తే । విషయవైరాగ్యోపేతత్వాదకామహతాశ్చ భవన్తీతి । నచ వ్యావర్త్యాభావేన వైయర్థ్యమితి యుక్తమ్ । నహి వయం శ్రోత్రియత్వాదికం విశేషణత్వేన బ్రూమ: । కిన్తు మనుష్యేభ్యో మనుష్యగన్ధర్వాణాం శతగుణానన్దత్వేఽభిహితే తత్ర హేత్వాకాఙ్క్షాయామిదముచ్యతే । ఏవం మనుష్యగన్ధర్వేభ్యో దేవగన్ధర్వాణాం శతగుణానన్దాభిధానే కుత ఇత్యాకాఙ్క్షాయాం శ్రోత్రియత్వాదిహేతురుచ్యతే । ఏవముత్తరత్రాపి । నచ వాచ్యం సర్వేష్వపి విద్యమానం శ్రోత్రియత్వాదికమానన్దాతిశయే కథం హేతు: స్యాదితి । మనుష్యాదప్యతిశయేన మనుష్యగన్ధర్వ: శ్రోత్రియోఽవృజినోఽకామహతశ్చ యత: । ఏవం పూర్వపూర్వనిర్దిష్టాదప్యతిశయేనోత్తరోత్తర: శ్రోత్రియత్వాదిమాన్ యస్మాదితి వ్యాఖ్యానాదితి ।

చస్త్వర్థః । తస్మాత్తస్మాత్పూర్వపూర్వనిర్దిష్టాదతిశయేనోత్తరోత్తరస్యాకామత్వమ్ । ఉపలక్షణమేతత్ । శ్రోత్రియాదికం చేతి వ్యాఖ్యానే త్వశ్రుతకల్పనం స్యాత్ । తస్మాదిత్యతిశయేనేతి చాశ్రుతస్య కల్పనీయత్వాత్ । అన్యథా వివక్షితార్థస్యాలాభాత్ ।

దోషాన్తరమాహ- అకామేతి ॥

శ్రుతావకామహత ఇత్యుక్తేః పరేణ చాకామ ఇతి వ్యాఖ్యాతత్వాచ్ఛ్రుతస్య హతశబ్దస్య హానిరపి స్ఫుటాఽఽపద్యతే । నహి హతశబ్దస్య కిఞ్చిత్ప్రయోజనమస్తి । అతః శ్రుతాశ్రుతత్యాగోపాదానప్రసఙ్గాదయుక్తమిదం వ్యాఖ్యానమితి ।

అపరే తు వ్యాచక్షతే । యశ్చ్రోత్రియ ఇతి శ్రోత్రియస్య చేతి చ న ముక్తవిషయం నాపి ప్రకృతమనుష్యగన్ధర్వాదివిషయం కిన్తు పురుషాన్తరవిషయమ్ । తథాహి । మనుష్యేభ్యో మనుష్యగన్ధర్వాణాం శతగుణస్తావదానన్దః । యశ్చాపరః శ్రోత్రియోఽవృజినో మనుష్యగన్ధర్వపదే కామరహితశ్చ । తస్యాపి మనుష్యేభ్యః శతగుణో మనుష్యగన్ధర్వసమాన ఏవానన్దో భవతీత్యేవం తేషు తేషు పదేష్వకామస్య తత్తత్సమానానన్దత్వమత్రోచ్యతే । నచ వాచ్యం విరక్తానాం సర్వత్ర కామాభావాత్కథమియం తారతమ్యోక్తిరితి ।

తదతిరిక్తపదేషు కామసద్భావస్య వివక్షితత్వాత్ । యో యో యావదాయాసాన్ముక్తోఽసావసౌ తావదానన్దవానిత్యర్థో హ్యత్ర ప్రతిపిపాదయిషిత ఇతి ।

ఏతదపి శ్రుతహానాశ్రుతకల్పనాప్రసఙ్గాదేవ నిరస్తమ్ । అత్రాపి హతశబ్దస్య ప్రయోజనాభావేన హ్యాతవ్యత్వాత్ । తస్మిన్పద ఇత్యస్యాన్యత్ర సకామ ఇత్యస్య చ కల్పనీయత్వాత్ ।

అధికం దోషమాహ- కుత్రచిదితి ॥

కుత్రచిదిన్ద్రాదిపదవ్యతిరిక్తే కామినః పుంసః క్వచిత్క్వచిదిన్ద్రాదిపదే కామాభావాదిన్ద్రాదిసమానసుఖానుభవోఽస్తీతి వ్యాఖ్యానేఽనుభవవిరోధః స్యాత్ । రాజ్యమకామయమానస్య రాజసమానసుఖానుభూతేరనుభవబాధితత్వస్య స్పష్టత్వాత్ । వైరాగ్యప్రశంసాతో న తత్త్వం మార్గణీయమితి చేన్న । నిరవధికానన్దస్వరూపోఽయమాత్మా

కామాద్యుపద్రవావరణాత్తు తథా న భాసతే । అతో యావద్యావత్కామక్షయస్తావత్తావదానన్దోత్కర్షో దృశ్యత ఇత్యస్యార్థస్య ప్రదర్శనార్థమస్య ప్రకరణస్యావతారితత్వాత్ । ఆనన్దోత్కర్షే(ఽత్ర)తు తాత్పర్యం శతగుణత్వే తు న నిర్భర: కార్య ఇతి చేన్న । దేవపదాకామాదిగ్రన్థపదాకామస్యానన్దవిశేషాదర్శనాదితి ।

తర్హి క: శ్రుత్యర్థ ఇత్యత ఆహ- తస్మాదితి ॥

అర్థాన్తరప్రతీతేర్నిరస్తత్వాత్ । అముక్తమనుష్యాదిసుఖసమృద్ధితారతమ్యం తే యే శతమిత్యాదివాక్యై: పృథక్ పృథగుక్త్వా యశ్చేతి శ్రోత్రియస్య చేతి చ వాక్యేన ముక్తానాం మనుష్యగన్ధర్వాదీనాం సుఖే తారతమ్యం శ్రుతిరతిదేశేనాహేతి వ్యాఖ్యానమేవ పేశలమ్ ।

నన్వేవం సతి వాక్యభేదో దోష: స్యాత్ । మైవమ్ । జ్ఞాపకసద్భావాదిత్యాహ- తచ్చేతి ॥

యశ్చేతి వాక్యస్య ప్రకృతాదన్యో విషయ ఇత్యేతచ్చ చశబ్దేనైవ గమ్యతే । కిముత్రైకవాక్యగతాయాముక్తానుపపత్త్యేత్యేవార్థ: । చశబ్దో హ్యయం సముచ్చయస్య ద్యోతక: ప్రతీయతే । దేవదత్తో ధనికో యజ్ఞదత్తశ్చేతి తథా । నచైకవిషయతాయామేవం యుజ్యతే । నహి భవతి వసిష్ఠో బ్రహ్మిష్ఠోఽరున్ధతీపతిశ్చ తథేతి ప్రయోగ: । విశేషణసముచ్చయే చశబ్ద: కిన్న స్యాదితి చేన్న । ముఖ్యార్థే బాధకాభావేన త్యాగాయోగాత్ । వచనవ్యత్యయశ్చైకవాక్యతాయాం స్ఫుట ఏవ । తథాత్వే ఖలు తే యే శతం కర్మదేవానామానన్దా: । స ఏక ఆజాన(జ)దేవానామానన్దో యే శ్రోత్రియా అవృజినా అకామహతాశ్చేతి స్యాత్ । తథా తేత యే శతం మానుషా ఆనన్దా: స ఏకో మనుష్యగన్ధర్వాణామానన్ద: శ్రోత్రియాణామకామహతానామితి భవేత్ ।

నన్వేవం తర్హి కథం బృహదారణ్యకవాక్యం భాష్యే ముక్తమాత్రవిషయం వ్యాఖ్యాతమ్ । యశ్చేతి విశేషణసముచ్చయపరముక్తమ్ । అయమభిప్రాయో భాష్యకారస్య । సర్వథా వాక్యద్వయమేవేదం భిన్నవిషయమ్ । ఏకవాక్యతాశ్రద్ధాయామపి ముక్తమాత్రవిషయమస్తు । తత్రానుపపత్తీనామల్పత్వాత్ । నాముక్తమాత్రవిషయమ్ అనుపపత్తిబాహుల్యాదితి ।

మానుషాదిహిరణ్యగర్భాన్తానామముక్తానాం ముక్తానాం చోత్తరోత్తరం శతగుణానన్దత్వం శ్రుతిద్వయమాహేత్యయుక్తమ్ । మానుషానన్దనిర్దేశో ముక్తజ్ఞాపకాభావాత్ । నహి

తత్రాకామహతత్వాదికమన్యద్వా కిమపి శ్రూయతే ఇత్యాశఙ్కాం నిరాకుర్వన్ శ్రుత్యర్థం వివృణోతి । రాద్ధ ఇతయాదినాఽభివీక్షత ఇత్యన్తేన । తత్ర తావత్ బృహదారణ్యకే మనుష్యముక్తస్య జ్ఞాపకం దర్శయతి- రాద్ధ ఇతి ॥

స యో మనుష్యాణాం రాద్ధ: సమృద్ధో భవతీత్యుపక్రమవాక్యే రాద్ధ ఇతి పదేన ముక్త ఏవ గృహ్యతే నాముక్త: । కయా వృత్త్యాఽభిధయైవ న తూపచర్యతే । యేన ముఖ్యార్థానుపపత్త్యాదికం వృత్త్యాదనీయం స్యాత్ । కథమ్? సంసిద్ధ ఇతి । ఏతదుక్తం భవతి । రాధ సాధ సంసిద్ధావితి పఠ్యతే । రాధధాతోశ్చ "గత్యర్థాకర్మకశ్లిషశీఙ్స్థాఽఽసవసజనరుహజీర్యతిభ్యశ్చ' ఇత్యకర్మకత్వాత్కర్తరి క్త: । తతో రాద్ధ: సంసిద్ధ ఇత్యుక్తం భవతి । సంసిద్ధిశ్చ ముక్తిరేవ నిత్యత్వేన దు:ఖాసమ్భిన్నత్వేన చ సమీచీనసిద్ధిత్వాత్ । నేతరా, అనిత్యత్వేన దు:ఖసమ్భిన్నత్వేన చాసమీచీనత్వాత్ । నచ ముఖ్యే సమ్భవత్యముఖ్యార్థోఽఙ్గీకర్తుం శక్యత ఇతి । ఏవం సమృద్ధశబ్దోఽపి ముక్తస్యైవ వాచక: । ముక్తిం వినా సమ్యగృద్ధేరభావాత్ । అన్యేషామధిపతిరిత్యాదికం తు ముక్తాముక్తసాధారణమ్ । యథా చ ముక్తే సమ్భవతి తథోక్తం భాష్యే ।

ఇదానీం తైత్తిరీయశ్రుతౌ ముక్తమనుష్యజ్ఞాపకం దర్శయన్స్యువా స్యాదిత్యాదీని పదాని వ్యాచష్టే- సాధునేతి ॥

నిర్దోషో హి సాధురిత్యుచ్యతే । నచ విష్ణోరితరో నిర్దోషోఽస్తి । అత: సాధునా విష్ణునేత్యుక్తమ్ । తృతీయాన్తే సాధుశబ్ద ఉపపదే యు మిశ్రణ ఇత్యసమాత్ "అన్యేభ్యోఽపి దృశ్యన్తే' ఇతి క్వనిప్ప్రత్యయే కృతే సాధుయువేతి భవతి । యద్వా యుజిర్ । యోగ ఇత్యస్యేదం రూపమ్ । దృశిగ్రహణసామర్థ్యాద్ధాతోరన్తలోప: । తథాచ భగవత్సామీప్యలక్షణమోక్షవానిత్యుక్తం భవతి । యువశబ్దాదప్యతిశయేన సాధుయువశబ్దో ముక్తస్య జ్ఞాపక ఇతి క్రమమతిలఙ్ఘయాదౌ వ్యాఖ్యాత: । యద్యపి యువశబ్దో యౌవననిమిత్తస్తథాఽపి ముఖ్యాముఖ్యయోర్ముఖ్యే సమ్ప్రత్యయ ఇతి నిత్యయౌవనమఙ్గీకార్యమ్ । తచ్చైతస్య మనుష్యస్య ముక్తస్యైవ యుజ్యతే న సంసారిణ ఇతి హేతోర్యువా చ స ముక్త ఏవ । అధ్యాయకశబ్దో యద్యప్యాఙధిపూర్వాదిఙధ్యయన ఇత్యస్మాత్ ణ్వులి ప్రత్యయే సతి నిష్పన్న: సమ్యగధ్యయనస్య కర్తారమాహ । తథాఽప్యత్ర

పురుషార్థప్రసఙ్గాదధ్యయనస్యాపురుషార్థత్వాదధ్యయనఫలప్రాప్తేర్లక్షకో వర్ణనీయ: । అధ్యయనస్య ఫలం చ తేన ముక్తేనైవాప్తమ్ । ముక్తేరేవ తత్ఫలత్వాత్ । తేన కారణేన ముక్త

ఏవాధ్యాపక ఈరిత: । ఆ సమ్యక్ సమన్తాచ్చ శమస్యేత్యాశ: । అతిశయేనాశ ఆశిష్ఠ: । సమ్యక్త్వాది చ హ్రాసాభావాదికమేవ । తతో నిర్హ్రాసస్య యోగ్యతానుసారేణ పూర్ణస్యానన్దస్య సమ్ప్రాప్త్యా కారణేన ముక్త ఏవాశిష్ఠ ఇతి చ గీయతే । అవికారో హి దృఢో నామ । అతిశయేన దృఢో దృఢిష్ఠ: । ఛాన్దసత్వాత్ "ర ఋతో హలాదేర్లఘో:' ఇత్యేతన్న భవతి । ముక్త ఏవ స్థితస్యానన్యథాప్రాప్తే: అతిశయేన నిర్వికారత్వాత్ దృఢిష్ఠ ఇతి చోదిత: । బలమస్యాస్తీతి బలీ । అతిశయేన బలీ బలిష్ఠ: । అతిశయశ్చ స్వాభావికత్వమ్ । స్వభావేన బలిష్ఠశ్చ కేవలం ముక్తో భవతి । నాముక్త: । అతో బలిష్ఠ ఇతి స ఏవోచ్యత ఇతి ।

నను ముక్తస్య "తస్యేయం పృథివీ సర్వా విత్తస్య పూర్ణా స్యాత్' ఇతి విత్తపరిపూర్ణపృథివీపతిత్వముచ్యమానం కథం యుజ్యత ఇత్యత ఆహ- తస్యేతి ॥

పూర్వభావోऽముక్తత్వం ముక్తాముక్తమనుష్యయోర్వివక్షయా హి యువా స్యాదిత్యాదికమారబ్ధమ్ । తత్ర యువా స్యాదిత్యాదికా ముక్తం ప్రతిపాద్యాముక్తవివక్షయా తస్యేత్యాదివాక్యం ప్రవృత్తమిత్యర్థ: । అనేనైవ న్యాయేనాన్యేషామధిపతిరిత్యాదికమముక్తవిషయం ప్రతిపత్తవ్యమ్ । నన్వేవం యువా స్యాదిత్యాదేర్ముక్తాముక్తవిషయతాऽఙ్గీకృతావేకవిషయతాప్రతీతివిరోధ ఇత్యాశఙ్కానిరాసాయాముక్తేతి వక్తవ్యే పూర్వభావేత్యుక్తమ్ । ఏక ఏవ చేతనో యువాదిశబ్దై: ప్రతిపాద్యతే । తస్య చావస్థాభేదేన విశేషణాని వ్యవస్థాప్యతే । ఏక ఏవ చేతనో యువాదిశబ్దై: ప్రతిపాద్యతే । తస్య చావస్థాభేదేన విశేషణాని వ్యవస్థాప్యన్తే । తస్మాదేకవిషయతాప్రతిభాసో నానుపపన్న ఇతి ।

ఏవం వాజసనేయశ్రుతౌ "స యో హ వై మనుష్యాణామిత్యాదే: సమ్పన్నతమ ఇత్యన్తస్య, తైత్తిరీయశ్రుతౌ చ యువా స్యాదిత్యాదే: పూర్ణా స్యాదిత్యన్తస్య' ముక్తాముక్తపరత్వవర్ణనేన స మనుష్యాణాం పరమ ఆనన్దోऽథ(తే)యే శతం మనుష్యాణామానన్దా ఇత్యేతత్స ఏకో మానుష ఆనన్దస్తే యే శతం మానుషా ఆనన్దా ఇత్యేతచ్చ ముక్తాముక్తవిషయమితి సిద్ధే తైత్తిరీయశ్రుతిగతం స ఏకో మనుష్యగన్ధర్వాణామానన్ద: శ్రోత్రియస్య చాకామహతస్యేత్యేతావద్వ్యాచష్టే- స ఏక ఇతీతి ॥

సంసారగతం సుఖముక్త్వేతి సంసారిమనుష్యసుఖాచ్ఛతగుణం సంసారిణో మనుష్యగన్ధర్వస్య సుఖముక్త్వేత్యర్థ: । ముక్తాచ్ఛతగుణాత్మతామితి ముక్తమనుష్యస్య

సుఖాన్ముక్తమనుష్యగన్ధర్వస్య శతగుణసుఖాత్మతాం వదతీత్యర్థ: । శ్రుతిరితి శేష: । స ఏక ఇతి వాక్యేన శ్రోత్రియస్యేతి వాక్యేన ।

అనేనైవ న్యాయేన తే యే శతం మనుష్యగన్ధర్వాణామానన్దా ఇత్యాదికం వ్యాఖ్యేయమిత్యాశయవానాహ- సంసారగాదితి ॥

సంసారిమనుష్యగన్ధర్వాదిసుఖాదిత్యర్థ: । సంసారగతస్య దేవగన్ధర్వాదే: శతాధికం శతగుణాధికం సుఖముక్త్వేతి వర్తతే । ముక్తాన్ముక్తస్యేతి ముక్తమనుష్యగన్ధర్వాదిసుఖాచ్ఛతగుణం ముక్తదేవగన్ధర్వాదే: సుఖం వదతీత్యర్థ: । అనేన తే యే శతమిత్యుభయమేకోక్త్యా పరామృశ్య స ఏక ఇతి శ్రోత్రియస్యేతి చ యథాయోగ్యం పృథక్ శతగుణానన్దత్వముచ్యత ఇత్యుక్తం భవతి ।

అనయైవ రీత్యా స ఏక: పితౄణామిత్యాది వాజసనేయశ్రుతివాక్యమపి వ్యాఖ్యేయమ్ । ఉపక్రమే ముక్తశ్రవణాదాజాన(జ)దేవాదౌ యశ్చ శ్రోత్రియ ఇత్యాదినా తచ్ఛ్రవణాన్మధ్యేఽపి యశ్చ శ్రోత్రియ ఇత్యనువర్తనీయమ్ । శ్రుతిద్వయవిసంవాదస్తు భగవత్పాదైరన్యత్ర పరిహృత ఇతి ।

శ్రుతిద్వయవ్యాఖ్యానముపసంహరతి- యుక్తం స్యాదితి ॥

శ్రుత్యుక్తమభివీక్షతోఽభివీక్షమాణస్య సమ్యగ్విచారయతో మతేనైతదేవ వ్యాఖ్యానం యుక్తం స్యాత్ । అథవాఽభివీక్షోఽభివీక్షణం సమ్యగ్విచారస్తస్మాదిదమేవ శ్రుత్యుక్తం యుక్తం స్యాదితి ।

ఏవం శ్రుత్యా ముక్తౌ తారతమ్యముపపాద్య యుక్త్యాఽప్యుపపాదయతి- యుక్తం చేతి ॥

సురాదిషు మానుషాదిభ్య: సాధ్యాధిక్యం ముక్తిగతఫలాధిక్యం సాధనాధిక్యాద్ధేతోర్యుక్తమనుమితం చేత్యర్థ: । దేవాదయో మానుషాదిభ్యోఽధికమౌక్షఫలభాజస్తదపేక్షయాఽధికతత్సాధనవత్త్వాదిత్యుక్తం భవతి ।

విపక్షే బాధకాభావందప్రయోజకోऽయం హేతురిత్యత ఆహ- నాధిక్యమితి ॥

సురాదిష్వితి వర్తతే । మానుషాదిభ్య ఇతి చ । సాధనే సాధనాధిక్యే । యది దేవాదయో మానుషాదిభ్యోऽధికమోక్షఫలభాజో న స్యుస్తదా తదధికతత్సాధనార్థప్రయత్నవన్తో న స్యు: । అనధికఫలాయ చాధికం ప్రయత్నమాతిష్ఠమానా న ప్రేక్షావన్తో భవేయురితి విపక్షే బాధకాన్నాప్రయోజకో హేతు: ।

ప్రమారాభావాత్స్వరూపాసిద్ధోऽస్త్విత్యత ఆహ- యత్నశ్చేతి ॥

మహాత్మనాం మహాఫలభాక్త్వేనానుమేయానాం తేషాం దేవాదీనాం మానుషాదిభ్యో మహాన్యత్నోऽధికం మోక్షసాధనానుష్ఠానం చ దృశ్యత ఏవ ప్రమాణై: ।

తాన్యపి వక్ష్యామ ఇతి భావ: ।

వ్యాప్తిముపపాదయతి- యత్రేతి ॥

యత్ర పురుషే యదపేక్షయా సాధనాధిక్యమస్త్యత్ర తదపేక్షయా సాధ్యాధిక్యం చ నియమేన దృష్టమ్ । కర్షకవాణిగ్రాజపురుషాదిషు లోకే, వేదే చాగ్న్యాహితాదిషు, యో యదధికసాధనవానసౌ తదధికసాధ్యవానితి నియమేన తత్తత్ప్రమాణైరుపలబ్ధమేవేత్యర్థ: ।

యస్త్వగ్న్యాధానాదిఫలానాం తారతమ్యమజానాన: కృష్యాదిస్థలే చ ధాన్యాదౌ తారతమ్యం కారణాన్తరాయత్తం న కృష్యాదిసాధనతారతమ్యాధీనమితి మన్యమానో దృష్టాన్తేష్వపి విప్రతిపద్యతే తం ప్రత్యాహ- నో చేదితి ॥

యది లోకే వేదే చ సాధనాధిక్యాత్సాధ్యాధిక్యం నో భవేత్ । తదా కేऽప్యజ్ఞాసా యత్నం సాధనాతిశయానుష్ఠానం న కుర్యు: కిన్తు సమమేవ కుర్యు: । ఇతరథా ప్రేక్షావన్తో న భవేయు: । న హ్యగ్న్యాధానేన యావాన్స్వర్గోऽశ్వమేధేనాపి తావత ఏవ లాభేऽశ్వమేధే కశ్చిత్ప్రవర్తేత । ప్రవర్తమానో వాऽబుద్ధిమాన్భవేత్ । ద్రో(ణావా)ణవాపమాత్రకర్షణేన యావాన్ధాన్యలాభస్తావత

ఏవ స్వా(ర్యావా)రీవాపకర్షణేన భావే న కశ్చిత్తత్ర ప్రవర్తేత । తథాత్వే చ మన్ద: స్యాత్ । దృష్టం వృష్ట్యాదికమదృష్టం ధమర్ాదికం చ సాధనాన్తర్యాప్తమేవేతి న వ్యభిచార: శఙ్కనీయ: ।

ఏవం మానుషాదయో దేవాదిభ్యోఽల్పముక్తిఫలభాజస్తదపేక్షయాఽల్పసాధనవత్త్వాద్యో యదపేక్షయాఽల్పసాధనవాన్స తతోఽల్పఫలవాన్దృష్ట: యథా సమ్మత: । దేవాదయో మానుషాన్తా ముక్తౌ ఫలతారతమ్యవన్త: సాధనతారతమ్యోపేతత్వాద్యే యత్సాధనతారతమ్యవన్తస్తే తత్సాధ్యతారతమ్యవన్తో యథా సమ్మతా: । బ్రహ్మాదీనాం మానుషాన్తానాం మోక్షఫలాని తారతమ్యవన్తి తారతమ్యవత్సాధనసాధ్యత్వాత్సమ్మతవదిత్యనుమానాన్యప్యత్ర ద్రష్టవ్యాని । అనుకూలతర్కాదికం చ పూర్వవదూహనీయమితి । Joshi-28

్యాదేతత్ । ముక్తా అప్యుపాసనం కర్మ చానుతిష్ఠన్తీతి గుణోపసంహారపాదే సమర్థితమ్ । న చైకప్రకారమేవ తేషామనుష్ఠానమితి నియామకమస్తి । తథాచ తేషాముపాసనాదితారతమ్యే సత్యపి తత్ప్రయుక్తఫలతారతమ్యాభావాదయుక్తాన్యేవ సతర్కాణ్యనుమానాని । ముక్తైరనుష్ఠితం సాధనమేవ న భవతి సాధ్యాభావాదితి చేత్ । అముక్తై(ముముక్షుభి)రనుష్ఠితస్యాప్యధికస్య తథాత్వోపపత్తే: । అనుష్ఠానం చ ముక్తవల్లీలాత్మకం భవిష్యతీత్యత ఆహ- కృచ్ఛ్రేణేతి ॥

ముముక్షుభి: కృచ్ఛ్రేణైవ సాధనానాం సాధనాదనుష్ఠానాత్కారణాన్ముక్తవన్ముక్తానామివలీలయాఽనుష్ఠానం న భవతి । అనేన విశేషణప్రక్షేపాదనైకాన్త్యాది పరిహృతమ్ । ముక్తానాం కృచ్ఛ్రాభావాల్లీలావైలక్షణ్యదర్శనాదన్యథాసిద్ధిరప్యపాస్తా । నహి కృచ్ఛ్రవతీ లీలా భవతీత్యుక్తం భవతి । కృచ్ఛ్రేణ ముముక్షూణాం సాధనానుష్ఠానే కిం ప్రమాణమిత్యత ఆహ- ఉదీర్యత ఇతి ॥ ఏతదాగమేనోదీర్యత ఇత్యర్థ: ।

తదాగమం పఠతి- దశకల్పమితి ॥

కల్పో బ్రహ్మణో దివస: । పాత్రాదిత్వాన్నపుంసకమ్ । కాలాధ్వనోరత్యన్తసంయోగ ఇతి ద్వితీయా । యద్వా దశకల్పమితి బహువ్రీహి: । తపసో విశేషణమ్ ।

సహస్రం పరిమాణమస్యేతి సాహస్రః సఙ్ఘః । తదస్య పరిమాణమిత్యర్థే శతమానవింశతికసహస్రవసనాదణిత్యణో విధానాత్ । అన్యేఽప్యతికృచ్ఛ్రేణ యత్నం కుర్వన్తి కిమైహికఫలార్థం నేత్యుచ్యతే బ్రహ్మవిదోఽపీతి । విషయవైరాగ్యమనేనోపలక్ష్యతే । బ్రహ్మజ్ఞానోత్త(ర)రం సాధనానుష్ఠానేన మోక్షతారతమ్యస్యోపరి సాధయిష్యమాణత్వాదత్ర సామాన్యమాత్రం వివక్షితమ్ । ఇతిశబ్దో వాక్యసమాప్తౌ ।

అనుమానముపసంహరతి- ఏతదితి ॥

ఏతదఖిలం కృచ్ఛ్రేణ సాధనానుష్ఠానమ్ । విశేషో వైచిత్ర్యమ్ । సప్తమ్యర్థే తసిః । కథం యుజ్యతే । తతోఽనేన మోక్షవిశేషః సిద్ధ ఇతి శేషః ।

స్యాదేతత్ । ముక్తౌ తారతమ్యానుమానం కాలాత్యయాపదిష్యమ్ । పరమం సామ్యముపైతీత్యాదిశ్రుతివిరుద్ధత్వాదితి । మైవమ్ । శ్రుతేః శ్రుతిస్మృతిబాధితత్వేన బాధకత్వాసమ్భవాదిత్యాశయవాన్మోక్షతారతమ్యవాదినీః శ్రుతిస్మృతీస్తావత్పఠతి- ద్వైవీతి ॥

సమ్పద్యోగ్యతా । విమోక్షో విశిష్యమోక్షః । నిబన్ధో నీచస్థానేఽన్ధే తమసి బన్ధః । తాదర్థ్యే చతుర్థీ । చశబ్ద ఏవార్థే । భగవతా స్వయమేవోక్త ఇతి సమ్పద్యతే । అన్యథా వీత్యుపసర్గస్య వైయర్థ్యాపత్తేః ।

తమేవేతి మునీన్ప్రతి పృథోర్వాక్యమ్ । తం విష్ణుమేవ । ఆత్మవృత్తిభిరిత్యస్యైవ వివరణం మనోవచఃకాయకార్యైః స్వకర్మభిరితి । అమాయినశ్ఛద్మరహితా నిష్కామాః । యథాధికారం యోగ్యతానుసారేణావసితస్య నిశ్చితార్థస్య మోక్షస్య సిద్ధయ ఇతి మోక్షతారతమ్యోక్తిః । అమాయిన ఇత్యుక్తత్వాదర్థశబ్దేన మోక్షస్యైవోక్తేః ।

అక్షణ్వన్తోఽక్షిమన్తః । అనో నుడితి నుట్ । కర్ణవన్తః ప్రాప్తసమస్తేన్ద్రియఫలాః । పరస్పరం సఖాయో ముక్తా । మనోజవేషు మనోజవః

ప్రజ్ఞాతిశయో బహువచనమాద్యర్థే జ్ఞానాదిగుణేషు అసమాస్తారతమ్యోపేతా బభూవుః ।

భగవత్సామీప్యే చ తారతమ్యముచ్యతే । తేషు కేచిదాదధ్నాస ఆస్యశబ్దస్యాఽఽభావ: । ఆస్యం పరిమాణస్యేత్యాదధ్నమమృతం తదేతేషామస్తి స్థానమిత్యర్శఆదిభ్యోఽచ్ । ఆస్యపరిమాణే సుధానిధౌ విహరన్త ఇతి దూరత్వముచ్యతే । యద్వా తరతమశబ్ద ఇవ దధ్నశబ్దోఽప్రత్యయోఽప్యస్తి । తతశ్చ సమ్యగ్దధ్నా మగ్నా ఇత్యర్థ: । త్వే కేచిదుపగతా: కక్షం వనముపకక్షా: । ఉశబ్ద ఏవార్థ: । శ్వేతద్వీపగతవనక్రీడారతా ఏవేతి మధ్యత్వముచ్యతే । ఆఙ్సేరసుగిత్యసుక్ । త్వే(ఏవ)ఏకే స్నాత్వా: స్నాతవ్యా: । కృత్యర్థే "తవైకేన్ కేన్యత్వన' ఇతి త్వన్ ః

హ్రదా ఇవ గమ్భీరా: పరమేశ్వరం దదృశ్రే దదృశు: । హరయోరే । అనేనాతిసామీప్యముచ్యతే । "శ్రుత్వా విష్ణుం కర్ణఫలమ్' ఇత్యాదిస్మృత్యాఽస్య మన్త్రస్యైవ వ్యాఖ్యాతత్వాన్నార్థాన్తరం కల్పనీయమ్ ।

ఇత్యాదీని చేతి చశబ్దేన ప్రాగుదాహృతకాణ్వతైత్తిరీయశ్రుతీ సముచ్చినోతి । వ్యక్తం నిరవకాశమ్ ।

తత: కిమిత్యత ఆహ- తత్కేనేతి ॥

తత్తస్మాన్నిరవకాశశ్రుతిస్మృతిబాధితత్వాత్కేన న కేనాపి । యదుదాహృతం వాక్యం తన్న తత్పరమితి భావ: ।

తర్హి కస్తస్యార్థ ఇత్యత ఆహ- దు:ఖాదీతి ॥

చశబ్దోఽవధారణే పరమానన్దసామ్యసముచ్చయే వా । యథోక్తమ్ । "దు:ఖాభావ: పరానన్దో లిఙ్గభేద: సమా మతా' ఇతి ।

కిఞ్చనేదమనుమానముత్ప్రేక్షితమ్ । కిన్త్వాగమసిద్ధమ్ । తత్ర కథం కాలాతీతాశఙ్కేత్యాశయేనాహ- భక్త్యాదీతి ॥

తారతమ్యేన భక్త్యాదిగుణసద్భావే సతి భక్త్యాదిసాధనగుణానాం తారతమ్యేన హేతునేతి యావత్ । అతుల్యత్వం మోక్షఫలస్య । న కేవలమస్మాభి: కిన్తు భారతే చోక్తమ్ । హీతి తద్వాక్యస్య ప్రసిద్ధానాం సూచయతి । యథా సతి హి గుణే ప్రవదన్త్యతుల్యతామితి । సతి సాధౌ గుణష భక్త్యాదావతుల్యే సతి ఫలస్యాప్యతుల్యతాం వదన్తి హీత్యర్థ: । సాధనతారతమ్యం ప్రమాణైర్దృశ్యత ఇత్యుక్తమ్ । కాని తానీత్యత: కృచ్ఛ్రేణానుష్ఠానం ప్రదర్శయితుముదాహృతం తావదేకం వాక్యమ్ । అన్యాన్యపి సన్తీత్యాహ- సాధనేతి ॥

సాధకానాం సాధనవైచిత్ర్యం సర్వత్రాపి గ్రన్థేషు ।

తాని వాక్యాని పఠతి- దుర్జ్ఞేయమితి ॥

ప్రభోర్నృసింహస్య ధ్యానచక్రం దేవతాదిభిర్దుజ్ఞేర్ేయమ్ । కుతో ఘోరం భయఙ్కరం రూపమస్యేతి తథోక్త: । త్రైలోక్యం ధ్వంసితుం శీలమస్యేతి । ఏవశబ్దేన న సంజ్ఞామాత్రేణ మహాయోగిన: కిన్త్వర్థత ఏవేత్యాహ- తదేవోక్తం నిత్యముక్తైరిత్యాదినా ॥

సర్వదా ధ్యానాద్యుద్యోగవద్భి: । భగో భాగ్యమిన్ద్రియజయాది । మోహో మిథ్యాజ్ఞానమ్ । క్లేశా అవిద్యాయా: । సాధ్వసం విఘ్నాదిభయమ్ । న కేవలం సదోద్యుక్తా: కిన్తు స చోద్యోగో మహానిత్యుచ్యతే మహోత్సాహైరితి । సత్త్వస్థై: సదా సత్త్వగుణప్రచురై: । వ్యవసాయో నిశ్చయ: । జ్ఞానశబ్దేన జ్ఞేయముపలక్ష్యతే । అతీతానాగతాని జ్ఞానాని ప్రభావాప్యయౌ సృష్టిసంహారౌ చ వేత్తుం శీలమేషామితి తథోక్తా: । ప్రభావాప్యయజ్ఞానస్య మహాఫలత్వాత్పృథగుక్తి: । మర్త్యైర్దుర్జ్ఞేయమితి కిము వక్తవ్యమ్ । ధ్వంసో మనోవిశరణమ్ । మోహోఽజ్ఞానమ్ । శ్రుతి: శ్రవణమ్ । అత్ర వైహాయససంహితావాక్యే దేవాదిభ్యో మనుష్యాణామల్పం సాధనమితి స్ఫుటం ప్రతీయతే । మానుషత్వాపగమానన్తరమాధికం భవిష్యతీతి చేన్న । మానుషత్వాదేరనపగమస్యానన్తరమేవ వక్ష్యమాణత్వాత్ ।

కస్త్వామితి శ్రుతిర్యమవాక్యమ్ । సురాసురాణాం సుఖదు:ఖహేతుత్వాన్మదామద: । అనేన యమస్యాన్యేభ్యో జ్ఞానాధిక్యముచ్యతే । బ్రహ్మైవేత్యనేన బ్రహ్మణ: । అత ఏవ మదన్య ఇతి బ్రహ్మాదీన్వినేతి వ్యాఖ్యేయమ్ ।

ముక్తానామితి భాగవతవాక్యే ముక్తానాం శరీరాద్యభిమానరహితానాం సిద్ధానాం జ్ఞానినాం కోటిష్వపి నారాయణపరాయణః ప్రశాన్తాత్మా సుదుర్లభః కశ్చిదేవ । "నారాయణాయనాః శాన్తాత్మానస్తు సర్వేఽపీతి' స్ఫుటం సాధనతారతమ్యం ప్రతీయతే । అత్ర విశేషణద్వయేన వైరాగ్యభక్తీ కథ్యేతే ।

ఇయం విసృష్టిరితి మన్త్రస్యాయమర్థః । ఇయం ప్రత్యక్షాదిసిద్ధా వివిధా సృష్టిర్యతో హిరణ్యగర్భాదా సమన్తాద్బభూవ । యశ్చాస్య ప్రపఞ్చస్యాధ్యక్షోఽధిపతిః సోఽపి పరమాత్మానం పరమే వ్యోమన్ వ్యామ్ని హృదయాకాశే యది వా దధే యది వా న తథా వేద యది వా న । అఙ్గేతి కస్యచిత్సమ్బుద్ధిః । ఇతరాపేక్షయాఽఽధిక్యేన ధ్యాయతి జానాతి చ కాత్స్న్యేన తు న ధ్యాయతి న జానాతి చేతి । వ్యోమన్నితి సప్తమ్యా లుక్ యో అస్య సో అఙ్గేతి ప్రకృత్యాన్తఃపాదమవ్యపర ఇతి ప్రకృతిభావః ।

యః స్వాత్మమాయేత్యాదిషు భాగవతవచనేషు కైముత్యోక్త్యా జ్ఞానతారతమ్యమవగమ్యతే । యో భగవాన్స్వాత్మమాయాయా విభవం స్వరూపమహిమ్నో విస్తరం స్వయమేవ గతో జ్ఞానవాన్ । బ్రహ్మవాక్యమిదమ్ । యం హరిమిహ జీవేషు ।

తత్త్వం స్వరూపమ్ । సూతిః కారణమ్ । యస్య సత్కాష్ఠాం సమ్యగ్దిజ్మాత్రమ్ । బ్రహ్మవాక్యమిదమ్ ।

నాహం పరాయురితి శివవచనమ్ । యద్విరచితం యస్య చరిత్రమ్ । ఈశేతి భగవత్సమ్బుద్ధిః ।

అహమితి యమవచనమ్ । ఈహితం చేష్టితమ్ । సర్వస్య ప్రపఞ్చస్యాదౌ స్మృతః । ఆద్యతయా ప్రమితః । అతో జ్ఞానివర్గాత్ । భూయోఽధికమతిశయేనాధికమ్ ।

న త్వామితి బ్రహ్మాణం ప్రతి భగవద్వాక్యమ్ । అత్ర సంసారే । లిఙ్గభేదనే లిఙ్గశరీరభఙ్గే జాతే సతి । సిద్ధయే జ్ఞానస్య । యతతామపి మధ్యే కేచిత్సిద్ధా భవన్తి । సిద్ధానాం మధ్య ఇతి యోజ్యమ్ । తత్త్వతః ప్రాచుర్యేణ । ఏకం చ తత్త్వతో జ్ఞాతుమితి యథా ।

(య)ఇమమితి వ్యాఖ్యాతురధ్యేతు: శ్రోతుశ్చ తారతమ్యముచ్యతే । వ్యాఖ్యానాదిప్రాచుర్యం చ ప్రత్యేకం మోక్షసాధనమిత్యన్యత్రోక్తమ్ ।

సుసూక్ష్మైరిత్యాదినా సర్వేషాం జ్ఞానతారతమ్యముచ్యతే । స్వతోఽన్యద్విశ్వమప్యేవం పశ్యతి । అపి తు కిన్తు । తర్హి భగవత్సమానా కిమితి ప్రశ్నార్థ: । అన్యతో జ్ఞానవగర్ాదధికం పశ్యన్త్యపి సర్వైర్విశేషైర్యుక్తం తం నైవ పశ్యతి విష్ణో: స్వస్మాచ్చాన్యదశేషమ్ । అన్యత: సరస్వత్యాదేరధికం పశ్యేత్ । బ్రహ్మణోఽప్యవస్థాభేదేన విశేష ఉచ్యతే నతు సర్వేష్వితి । తథా సర్వగతత్వేన సరస్వత్యాదిదృష్టాధికగుణత్వేన సవర్గతత్వేన చేతి । చశబ్దేనోక్తగుణవత్త్వం సముచ్చినోతి । తర్హి ముక్తస్య బ్రహ్మణో రమాసామ్యం కిమితి ప్రశ్న:- అపి త్వితి ॥ దర్శనం కర్తుమ్ । అన్యత్ భగవత: । యథ బ్రహ్మ రమాదృష్టాన్న పశ్యతి తథా । యావన్తో బ్రహ్మదృష్టాస్తావత: ।

తమోగుణమాత్రగతమేవేతి సమ్బన్ధ: । పశ్యేదిత్యాదే: ప్రత్యేకం సమ్బన్ధ: । అన్యరూపం స్వాధమరూపమ్ । బహుసాహస్రవర్షేణేతి । బహుసహస్రవర్షానుష్ఠితసాధనేన । క్వచిత్క్వచిదితి మహత్తత్త్వప్రవిభాగానభిప్రైతి । యథాయోగమేవ కేచన (తు) శ్వేతద్వీపపతిమేవ । తత్రాప హృద్యపి ।

పరిమాణదర్శనవద్విశేషదర్శనే తారతమ్యం న విస్పష్యముక్తమత ఆహ- ఉమేతి ॥

ఉమాపర్యన్తం తు పశ్చాత్పశ్చాదుక్తా: పూర్వపూర్వైర్దృష్టేభ్యో దృష్టానామనన్తాంశానేవ వాసుదేవస్య విశేషన్విచక్షతే । శక్రకామాదయశ్చేతి చస్త్వర్థ: । ఏవశబ్దస్యోమాదిభిరేవేత్యన్వయ: । ప్రబుద్ధేభ్య ఇతి పూర్వవత్ షష్ఠయర్థే । చక్షతే పశ్యన్తి ।

ఉదాహృతానాం వచనానాం ప్రయోజనమాహ- ఇత్యాదీతి ॥

యథార్థత ఇతి ॥ న పరమతానువాదరూపేణేత్యర్థ: । ముక్తానాం చ సాధనానాం చేతి యోజనా । సాధనతారతమ్యప్రతిపాదనాయోదాహృతేష్వేవే కేషుచిద్వాక్యేషు ముక్తానాం తారతమ్యం ప్రతీయతే । తదపి ప్రకృతత్వాద్ గ్రాహ్యమిత్యర్థ: ।

అస్తు ముముక్షూణాం సాధనేషు తారతమ్యం మా చ భూమ్నో క్షే తారతమ్యమిత్యాశఙ్కాయాం ప్రాగ్బాధకముక్తమ్ । ఇదానీం శఙ్కైవైషా నోపపద్యతే దూరే దూషణాభిధానమిత్యాహ- సాధ్యేతి ॥

సాధ్యమవిచిత్రం సాధనం విచిత్రమితి సాధ్యసాధనయోర్వైరూప్యం కేన బీజేన కల్ప్యతే శఙ్కయతే న కేనాపి । అయమభిసన్ధి: । పక్షే విపక్షత్వశఙ్కా ఖలు కేనచిద్బీజేన స్యాత్ । నిర్బీజం శఙ్కమానో న లౌకికో నాపి పరీక్షక ఇత్యున్మత్త ఇవోపేక్షణీయ: । బీజం చ వ్యభిచారదర్శనం వోపాధిదశర్నం వా తయోరన్యతరశఙ్కా వా । తత్రాద్యం తావదిహ నాస్తి । తదిదమాహ- అదృష్టమితి ॥

నాపి ద్వితీయమ్ । పక్షే సాధ్యసద్భావస్య శ్రుత్యాదిసిద్ధత్వేన యస్య కస్యచిదాశఙ్కయమానస్యావశ్యం సాధ్యవ్యాపకత్వాభావేనోపాధిత్వాసమ్భవాత్ । పక్షేఽపి తద్వృత్తౌ సాధనవ్యాపకత్వాత్ । అత ఏవోపాధిశఙ్కాఽపి నిరస్తా । తతో వ్యభిచారశఙ్కాఽపి । ఉదాహృతవాక్యైర్వ్యాప్తేరుక్తత్వాత్ । అతో బీజాభావాచ్ఛఙ్కైవైషాఽనుపపన్నేతి ।

ఈశ్వరో ముముక్షుభ్యో విచిత్రం ఫలం దదాతి విచిత్రసాధనైరారాధితత్వాత్ । విచిత్రసాధనాన్యపేక్ష్య ఫలదాతృత్వాదిత్యనుమానాన్తరం హృది నిధాయాన్యథాసిసిద్ధినిరాసార్థం విపక్షే బాధకమాహ- వైషమ్యమితి ॥

తేన సాధ్యసాధనవైరూప్యేణ । ద్వితీయశ్చశబ్ద: ప్రమాణాన్తరసూచనార్థ: । యదీశ్వరోఽనుష్ఠితాల్పసాధనాయానుష్ఠితమహాసాధనసమానఫలం దద్యాత్ । తదాఽసౌ విషమ: ప్రసజ్యేత । యది వాఽనుష్ఠితమహాసాధనాయానుష్ఠితాల్పసాధనసమానఫలం దద్యాత్ । తదా నిర్ఘృణ: స్యాదిత్యర్థ: ।

ఈశ్వరస్య వైషమ్యాద్యాపత్తిర్నానిష్టా । దు:ఖాద్యహేతుత్వాదిత్యత ఆహ- సాపేక్షత్వాదితి ॥

అనేన "వైషమ్యనైర్ఘణ్యే వా సాపేక్షత్వాత్' ఇతి సూత్రముపాదత్తే । తౌ చేతి సమ్బన్ధ: । తౌ వైషమ్యనైర్ఘణ్యలక్షణౌ దోషౌ । యద్ధి ప్రమాణవిరుద్ధమప్రామాణికం వా తదుచ్యతేఽనిష్టమితి । వైషమ్యం(మ్యాదికం)చే(మీ)శ్వరస్య సూత్రకారేణ వారితత్వాత్ప్రమాణవిరుద్ధమితి కథం నానిష్టమ్ । అఙ్గీకృతసూత్రప్రామాణ్యాన్ప్రత్యయం యత్న ఇతి నాసఙ్గతి: । యే తు

సూత్రప్రామాణ్యమనఙ్గీకృత్యేశ్వరస్య వైషమ్యాద్యాపత్తేరిష్యత్వం మన్యన్తే । తాన్ప్రతి వేదాప్రామాణ్యహేతుత్వేన వైషమ్యాదేర్దోషత్వం సూచయితుం పుల్లిఙ్గనిర్దేశ: । అన్యథా ప్రకరణాత్తే వారితే ఇత్యవక్ష్యత్ । నపుంసకప్రయోగేఽపి దూషణే ఇతి శక్యతే జ్ఞాతుమితి చేన్న । తే వైషమ్యనైర్ఘృణ్యే ఇతి నిరాకాఙ్క్షత్వాత్ ।

ప్రసఙ్గస్య విపర్యయే పయర్వసానముపపాదయతి- తారతమ్యాదితి ॥

సాధనానాం తారతమ్యాత్స్యదైవ నియమేనేశతో భవత: సాధ్యస్య తారతమ్యం పరమేశ్వరేఽవైషమ్యాదిహేతు: స్యాత్ । ఆపాదకవిపర్యయస్య ఖల్వాపాద్యవిపయర్యం ప్రతి నిర్వాహకత్వే భవేత్ప్రసఙ్గస్య విపర్యయపర్యవసానమ్ । నిరగ్నికత్వవిపర్యయో హి నిర్ధూమత్వవిపర్యయం ఘటయతి । అస్తి చైతత్ప్రకృత ఇతి ।

యద్వా కథం వైషమ్యాది సూత్రకారేణ వారితమిత్యత: సాపేక్షత్వస్య వైషమ్యాద్యభావేన సహ హేతుహేతుమద్భావం వ్యుత్పాదయతి- తారతమ్యాదితి ॥ పూర్వైవ యోజనా ।

వ్యర్థమిదం సూత్రకారస్య సాధనసంస్కారపూర్వకర్మాపేక్షాఽఙ్గీకారేణ వైషమ్యాదినివారణమ్ । ఫలే తత్పరిహారేఽపి సాధనాదౌ పరిహర్తుమశక్యత్వాత్ । తథాహి । సాధనాదౌ పరమేశ్వరస్య ప్రయోజకత్వమస్తి న వా । నేతి పక్షే పరమేశ్వరత్వహాని: । ఆద్యే నిర్నిమిత్తం విచిత్రాణి సాధనాని ప్రయోజయత: కథం న వైషమ్యాదీత్యతోఽనుపపన్నస్య సూత్రస్య కథం బాధకత్వమితి । మైవమ్ । అస్యాక్షేపస్య సూత్రకృతైవ నిరస్తత్వాదిత్యాహ- స్వాతన్త్ర్యే ఇతి ॥

స్వాతన్త్ర్యం ప్రయోజకకర్తృత్వాత్ । వైచిత్ర్యం సాధనాదే: । అపేక్ష్య ప్రేరణాదితి శేష: । దోషో వైషమ్యాది: । తద్వచ: సూత్రకృతో వచోఽస్తి ।

నన్వేవం సవర్త్ర సాపేక్షస్య హరే: స్వాతన్త్ర్యహానిర్దోష: స్యాదిత్యత ఆహ- స్వతన్త్ర్యే ఇతి ॥ అయమపి దోషో నాస్తి । కథమ్ । పరేశితు: సాధనాదౌ స్వాతన్త్ర్యే విద్యమానేఽపి స్వేచ్ఛయాఽనాదివైచిత్ర్యమపేక్ష్య ప్రేరకత్వమిత్యేతదర్థప్రతిపాదకం తద్వచోఽస్తి యత ఇతి । కిం తద్వచ ఇత్యత: క్రమేణ సూత్రద్వయం పఠతి- నానాదిత్వాదితి ॥

తత్రాద్యదోషపరిహారాయ "న కర్మావిభాగాదితి చేన్నానాదిత్వాత్' ఇత్రతత సూత్రం(మనేనో)ఉపాదత్తే । ద్వితీయపరిహారాయ "ఉపపద్యతే చ' ఇతి ।

ఏవమనుమానస్యాన్యథాసిద్ధిం నిరస్య బాధకప్రతిరోధౌ నిరాకరోతి- అపేక్ష్యేతి ॥

తథాస్థితిర్విషమతేశ్వరేణ క్రియత ఇతి సాధ్యమానేతి శేష: । మయా ప్రమాణేన । కయా న కయాపి । పరమం సామ్యమిత్యాదేరన్యథావ్యాఖ్యాతత్వాదితి భావ: । అనుమానాదేర్వ్యాప్తిప్రతిపత్తయే దృష్టాన్తమాహ- రాజాదావితి ॥

ప్రేక్షావతి రాజాదౌ సేవానురూపఫలదానం వైపరీత్యకర్తర్యప్రేక్షావతి వైషమ్యాదికం చ దృశ్యత ఇత్యర్థ: । సాధ్యసాధనవైరూప్యకల్పనే బాధకాన్తరమాహ- త్యాగ ఇతి ॥

సర్వత్ర సాధ్యసాధనైకరూప్యస్య దృష్టత్వాత్తద్వైరూప్యస్య క్వాప్యదృష్టత్వాత్త్వత్ప్రకృతవైరూప్యం శఙ్కమానస్య దృష్టత్యాగోఽదృష్టకల్పనా చేతి దోషౌ ప్రసజ్యేతే । నచ స్యాతాం తావితి శక్యతే వక్తుమ్ । ప్రేక్షావతా కేనాప్యనఙ్గీకృతత్వాదిత్యాహ- సుదుష్కరమితి ॥ మాయావాదినో దృష్టం ప్రపఞ్చస్య సత్యత్వాదికం త్యజన్తి । అదృష్టమనిర్వాచ్యాదికం కల్పయన్తి । అతో మాయిభ్యోఽన్యేనేత్యుక్తమ్ । అస్య చోత్తరత్రోపయోగ: । అన్యైరకృతమపి దృష్టత్యాగాదికం కుర్వతాం కో దోష ఇత్యత ఆహ- తత్కిమితి ॥

తత్ తర్హి । కిమితి గూఢాభిప్రాయ: ప్రశ్న: । అత్ర దృష్టత్యాగాద్యనుష్ఠానవిషయే । అనుగమ్యన్తే అనుస్రియన్తే । ఏతదుక్తం భవతి । దృష్టత్యాగాదిప్రసఙ్గేన మాయావాదినో దూషయతాం పునరత్ర దృష్టత్యాగాదికం స్వయం కుర్వతాం వ్యాహతి: స్యాదితి ।

సాధ్యసాధనయోర్వైరూప్యం శఙ్కమానస్యానిష్యాన్తరమాహ- శ్రుతేతి ॥ ఉక్తవిధయా సాధ్యసాధనసారూప్యస్య శ్రుతత్వాదన్యథా చాశ్రుతత్వాదత్ర వైరూప్యాఙ్గీకారే శ్రుతహాన్యశ్రుతగ్రహావపి స్యాతామ్ । మాయినాం లిఙ్గే ఇతి తయోర్విశేషణం ప్రయుఞ్జానస్యోక్త ఏవాభిసన్ధి: । మాయావాదినో హి శ్రుతం సార్వజ్ఞాద్యుపేతం బ్రహ్మ పరిత్యజ్యాశ్రుతం నిర్గుణముపయన్తి ।

దృష్టత్యాగాదిచతుష్యయం కుర్వతాం బాధకాన్తరమాహ- తదితి ॥

తత్ తత్ర ప్రకృతదోషేషు । తతో దృష్టత్యాగాదేష: । అధికా బహిర్భూతా: । దృష్టత్యాగాదికం కుర్వాణేనాన్యదపి ప్రమితం త్యాజ్యం స్యాత్ । అదృష్టకల్పనాదికం చ కుర్వతాఽప్రామాణికమన్యదపి కల్పనీయం భవేదితి(త్యర్థ:) భావ: ।

స్యాదేతత్ । యది ముక్తాస్తారతమ్యోపేతా: స్యుస్తదా పరస్పరం ద్వేషవన్త: స్యురితి ప్రతికూలతర్కపరాహతం ముక్తతారతమ్యానుమానమిత్యత ఆహ- నిశ్శేషేతి ॥

నిశ్శేషేణ గతా అపగతా దోషా యేభ్యాస్తే తథోక్తా: । పున: శ్రవణాదిమతామితి శేష: । తేషాం హరేరాపరోక్ష్యమితి తాన్ప్రతి హరేరాపరోక్ష్య(రపరోక్షత్వ)మిత్యర్థ: । అనుబన్ధాదిభ్య ఇత్యత్ర ప్రతిపాదితోఽయమర్థ ఇతి హిశబ్ద: । యస్మాదిత్యర్థే వా । ద్వేషేర్ష్యాదిదోషస్తతస్తస్మాత్కుతో ముక్తానాం నాపాదయితుం శక్యత ఇత్యర్థ: ।

ఏతదుక్తం భవతి । యే తారతమ్యోపేతాస్తే ద్వేషాదిమన్తో దృష్టా యథా లౌకికా: పురుషా ఇతి ఖల్వత్ర వ్యాప్తిరభిధాతవ్యా । నచైవమ్ । లౌకికానాం ద్వేషాదిమత్త్వే దోషిత్వస్యైవ ప్రయోజకత్వాత్ । యత్ర ద్వేషాదిమత్త్వం తత్ర దోషిత్వమిత వ్యాప్తేర్దర్శనమ్ । నచ దోషిత్వం ముక్తేషు

సమ్భవతి । ఔపాధికా హి తేషు దోషా వక్తవ్యా: । స్వాభావికానాం శఙ్కితుమశక్యత్వాత్ । తే చ భగవత్సాక్షాత్కారోదయాత్ప్రాగేవ ప్రాచుర్యేణ గతా: । సాక్షాత్కారేణ చ సమూలఘాతం హతా: । ముక్తౌ చోపాధేరేవాపగతత్వాన్లేషదపి స్థాతుమర్హతి । అతో వ్యాపకాభావాద్వ్యాప్యస్యాప్యభావ ఇతి ।

నను పరేణాపి న ముక్తేషు ద్వేషాదిమత్త్వం సాధ్యతే కిన్త్వాపాద్యత ఇతి । తత సేన్ల్భ్యస్తద్వ్యావృత్తిసాధనమసఙ్గతమ్ । మైవమ్ । తర్కమూలభూతవ్యాప్తావుపాధి: ఖల్వత్ర కథిత: । తస్య చ పక్షాద్వ్యావృత్తి: స్వవ్యావృత్త్యా వివక్షితధర్మవ్యావర్తనశక్తిశ్చావశ్యకేతి తద్వ్యుత్పాదనస్య క్రియమాణత్వాత్ । అత్ర ద్వేషేర్ష్యాసన్తాపపరేష్యప్రతిఘాతప్రయత్నేచ్ఛా వ్యాప్యా: । అవిద్యాఽహఙ్కారాద్యా వ్యాపకా ఇతి వివేక: ।

దోషాణామేవ ద్వేషాదౌ ప్రయోజకత్వమిత్యేతమర్థం పరేణాపి స్వీకారయితుం ప్రతిబన్దీ గృహ్ణాతి- భవేయురితి ॥

తారతమ్యేఽఙ్గీకృతే ముక్తానామీర్ష్యాదయో యది భవేయుర్యద్యాపాద్యన్తే । తదా ముక్తేషు సమేష్వఙ్గీకృతేష్వపి కుతో న భవేయు: । యది ముక్తాస్తారతమ్యోపేతాస్తదా ద్వేషాదిమన్త: స్యురితి వదతా న ద్వేషాదిమన్తస్తస్మాత్సమా ఏవేతి వాచ్యమ్ । నచ సామ్యమప్యఙ్గీకర్తుం శక్యతే । యది ముక్తా: సమా: స్యుస్తదా ద్వేషాదిమన్త: స్యురితి తత్రాప్యనిష్టప్రసఙ్గాదిత్యర్థ: ।

సామ్యే కథం ద్వేషాదిప్రసఙ్గ ఇత్యత పరప్రసఙ్గవత్సామ్యస్యాపి ద్వేషాదిసాహచర్యం దృష్టమిత్యాహ- తప్యమానా ఇతి ॥

సమసత్తామాత్రం నాపాదకత్వేన వివక్షితమ్ । అతిప్రసఙ్గాత్ । కిన్తు సమదర్శనమేవేత్యాశయేనోక్తమ్- సమాన్దృష్ట్వేతి ॥

ప్రతిబన్దీగ్రహణస్య ప్రయోజనమాహ- దోషా ఇతి ॥ దోషాణాం సముదితానామేవ కారణత్వమిత్యేకవచనమ్ । ఏవమస్మాభి: సామ్యవాదినం ప్రత్యతిప్రసఙ్గేఽభిహితే తేనైతదేవ వక్తవ్యమ్ । అత్ర లోకే దోషా ఏవ ద్వేషాదే: కారణమ్ । అన్వయవ్యతిరేకాభ్యాం తన్నిశ్చయాత్ । నతు సామ్యమ్ । సత్యపి సామ్యే సఖిష్వభావాత్ । అసత్యపి క్వచిద్భావాత్ । నచ ముక్తేషు దోషాస్సన్తి । అత: సామ్యేఽపి న (ద్వే)దోషాదిప్రసఙ్గ ఇతి ।

అత: కిమిత్యత ఆహ- యదీతి ॥

యద్యేవం దోషాణామేవ ద్వేషాదికారణత్వమ్ । తత్ర ముక్తేషు । నిర్దోషతా చాఙ్గీకృతా । తదా ఆధిక్యేన హీనాధికభావేనాఙ్గీకృతేన । కిం దూష్యతే న కిమపి । సామ్యమఙ్గీకుర్వాణేనాపి నిర్దోషతయైవ ద్వేషాదిప్రసఙ్గో వారణీయ: । తారతమ్యమఙ్గీకుర్వాణైరస్మాభిరపి తథైవ నిరాకరిష్యతే । ఇయాంస్తు విశేష: । యత్తారతమ్యం ప్రమితం న సామ్యమితి సముదాయార్థ: ।

శఙ్కతే- యదీతి ॥

భవేదేతద్యది సామ్యేన ప్రసక్తం ద్వేషాదికం నిర్దోషతయా నివారయామ: I నచైవమ్ I కిన్నామ సమసత్తామాత్రం హి న ద్వేషాదికారణమతిప్రసఙ్గాత్ I అపి తర్హి సమదర్శనమ్ I నచ ముక్త: సమం ముక్తాన్తరం పశ్యత్యతో న ద్వేషాదీతి I ఏవం తర్హి న తారతమ్యసత్తామాత్రం ద్వేషాదికారణం కిన్తు స్వతోఽధికదర్శనమేవ I నచ ముక్త: స్వతోఽధికం ముక్తాన్తరం పశ్యతి I తస్మాత్సత్యపి తారతమ్యే న ద్వేషాదిప్రసఙ్గ ఇతి కుతో న సన్తోష్యవ్యమితి పరిహారోఽత్ర శక్యతే వక్తుమ్ I తథాఽపి నాసౌ తాత్త్వికి ఇత్యన్యదర్శనాభావమేవ దూషయతి- అదర్శనాదితి II

ఏవమన్యదర్శనాభావేన ద్వేషాదికం నివారయతా తేనాదర్శనాత్ప్రసక్తమరత్యాదికం కథం నివర్ార్యతే I అరతి: సుఖాభావ: I ఆదిపదేన తన్త్రీ భయం చ గృహ్యతే I ఏతదుక్తం భవతి I స్యాదయం పరిహారో యది ముక్తస్యాన్యదర్శనాభావ: సమ్భవేత్ I నచైవమ్ I ముక్తో హి న తావదచేతన: I అపసిద్ధాన్తప్రసఙ్గాత్ I తతశ్చేతనస్య సతోఽన్యదర్శనాభావేఽరత్యాదికం ప్రసజ్యత ఇతి I

నను బహిర్ముఖా ఏవాన్యదర్శనాభావేఽరత్యాదికం ప్రాప్నువన్తి నచ ముక్తాస్తథాఽతో నారత్యాదిప్రసఙ్గ ఇత్యత ఆహ- బ్రహ్మణోఽపీతి II

"జ్ఞానమప్రతిఘం యస్య వైరాగ్యం చ జగత్పతే: I ఐశ్వర్యం చైవ ధర్మశ్చ సహసిద్ధం చతుష్యయమ్' ఇత్యేవం ప్రమితస్యాపీత్యర్థ: I పూర్వమ్ ఆదికాలే I శ్రుతావితి జాతావేకవచనమ్ I తా: శ్రుతీరర్థత: పఠతి- నైవేతి II

అనేన స వై నైవ రేమే తస్మాదేకాకీ న రమతే స ద్వితీయమైచ్ఛదితి వాక్యముపాదత్తే I

స్యాదేతత్ I యద్యన్యదర్శనాభావమాత్రమరత్యాదే: కారణం స్యాత్ I నచైవమ్ I కిన్త్వన్యదర్శనేచ్ఛాయాం తదభావ: I ముక్తస్య త్విచ్ఛైవ నాస్త్యతోఽన్యదర్శనాభావేఽపి నారత్యాదికం ప్రసజ్యత ఇత్యాశఙ్కయాహ- యదీతి II

తత్ తత్ర ముక్తౌ I తత్ర అన్యదర్శనవిషయే I ఇచ్ఛా నైవాస్తీతి మృషైవ కల్ప్య తేయదీతి యోజనా I భిద్యతే హృదయగ్రన్థిరిత్యాదిశ్రుత్యుక్తా I స్వయం సాక్షాచ్ఛత్యుక్తేతి సమ్బన్ధ: I

తర్వీతి శేష: । తచ్ఛబ్దో వా తర్థ్యర్థ: । ఇదముక్తం భవతి । ముక్తానాం సామ్యమఙ్గీకృత్యాన్యదర్శనాభావేన ద్వేషాదిపరిహృత్యాన్యదర్శనేచ్ఛాభావేన చారత్యాదికం పరిహరతోఽప్రామాణికానేకకల్పనం ప్రామాణికపరిత్యాగశ్చ స్యాతామ్ । సామాన్యదర్శనాభావేనాభావవతదిచ్ఛాభావానామప్రామాణికత్వాత్ । తారతమ్యాదే: ప్రామాణికత్వాత్

। తతో వరం తారతమ్యమఙ్గీకృత్య ద్వేషాదినిరాసాయ శ్రౌతనిర్దోషతాస్వీకార ఇతి । ఏతేన తారతమ్యం సామ్యం వాఽఙ్గీకృత్య నిర్దోషత్వేన ద్వేషాదిసమాధానం విధాతవ్యమితి సన్దేహోఽపి నిరస్తో వేదితవ్య: ।

ఉక్తమేవ స్పష్యమాహ- తారతమ్యం చేతి ॥

అన్యదర్శనం చేత్యపి గ్రాహ్యమ్ । "స యో మనుష్యాణాం రాద్ధ: । కామస్య యత్రాప్తా: కామా: । అక్షణ్వన్త: కర్ణవన్త: సఖాయ:' ఇత్యాద్యౌ శ్రుతమ్ । న హ్యన్యదర్శనాభావే సఖ్యం సమ్భవతి । సమతేత్యన్యదర్శనాభావేచ్ఛాభావయోరప్యుపలక్షణమ్ । యుక్తిం మన్యత ఇతి యుక్తమానీ । యుక్తౌ బహుమానవతా కేనాప్యేవం న కల్ప్యత ఇత్యర్థ: । ప్రామాణికపరిత్యాగాప్రామాణికస్వీకారప్రసఙ్గో హి తర్కాపరనామికా యుక్తి: ।

నను సమతాయా అశ్రుతత్వేఽపి నాప్రామాణికత్వమ్ । నహి శ్రుతిరేవ ప్రమాణమిత్యత ఆహ- కిం తదితి ॥

న కిఞ్చిత్తచ్ఛతేరన్యత్ । అత: ప్రమాణాన్తరాభావేఽశ్రుతత్వేనాప్రామాణికత్వమేవ సిద్ధయతి । యద్యన్యదర్శనాభావాదిత్యాదినోక్తముపసంహరతి- వృథేతి ॥

కేన న కేనాపి కారణేన । శ్రుతహాన్యశ్రుతగ్రహ ఇతి ద్వన్ద్వైకవద్భావ: । శ్రుతహానిసహితోఽశ్రుతగ్రహ ఇతి వా । విషయసప్తమీయమ్ । తతో న కార్య ఇతి భావ: । ముక్తానాం తారతమ్యేఽనుమానాన్తరమాహ- మోక్షేఽపీతి ॥

తారతమ్యేనేత: ప్రాప్తస్తారతమ్యవానితి యావత్ । పురా సంసారే ।

నన్వత్ర సంసారే వర్తమానం కమపి పక్షీకృత్యాయం తారతమ్యేత ఇతి సాధ్యతే తత్ర చ మోక్షేఽపీతి సిద్ధసాధనతాపరిహారాయ విశేషణముపాదీయత ఇతి వా । మోక్షేఽపీత్యనేన ముక్తం పక్షీకృత్య తారతమ్యేత ఇతి వా । ముక్తం పక్షీకృత్య తారతమ్యేత ఇతి సాధ్యతే । తత్ర ప్రాచీనేన తారతమ్యేన సిద్ధసాధనతాపరిహారాయ మోక్షేఽపీతి విశేషణముపాదీయత ఇతి వా । నాద్యః । తస్య నిత్యసంసారిత్వస్యాపి సమ్భవేన బాధాపత్తేః । నిశ్చితమోక్షపురుషవిశేషపక్షీకారేఽపి దృష్టాన్తస్య సాధ్యవికలత్వాత్ । నహి సంసారీ ముక్తిగతతారతమ్యోపేతః । ద్వితీయే అపిపదవైయర్థ్యమ్ । ప్రాక్తనతారతమ్యోపేతత్వేన సిద్ధసాధనతా చ । తృతీయేఽపి దృష్టాన్తస్య సాధ్యవికలతైవ । తారతమ్యోపేతత్వం చ హీనాధికసద్భావో వాన్యతరసద్భావో వా । ఆద్యే పరమేశ్వరేఽనైకాన్త్యమ్ । ద్వితీయే సిద్ధసాధనతా । ముక్తానామప్యముక్తేభ్యోఽధికత్వస్య పరేణాఙ్గీకృతత్వాత్ । ముక్తాధికత్వసాధనే దేవదత్తే వ్యభిచారస్తత్కథమేతత్ ।

ఉచ్యతే । ముక్తాస్తదానీన్తనేన పరస్పరం తారతమ్యేనోపేతాశ్చేతనత్వాత్సంసారిణో యథేత్యయమర్థోఽత్ర వివక్షితః । తారతమ్యం చ కుతశ్చిద్ధీనత్వం కుతశ్చిదధికత్వమిత్యేతయోరన్యతరదితి నోక్తదోషః । సామాన్యస్య చ విశేషనిరాసేనాపాకరణే చాతిప్రసఙ్గః । యద్వా ముక్త్యుత్తరక్షణవర్తీ ముక్తః ప్రాగ్ యతోఽధికత్వహీనత్వాభ్యాముపేతస్వరూపోఽభూదిదానీమపి తాభ్యాముపేత ఇతి ప్రతిజ్ఞార్థో వణర్ణ్యః । సామాన్యత ఏవ వ్యాప్తిరభిధాతవ్యేతి ।

ఆభాసానుద్ధరతి- ఇత్యుక్త ఇతి ॥

ఉక్తే ప్రత్యుక్తే । వ్యాప్తిపక్షధర్మత్వయోః ప్రమితత్వాన్న కిమప్యుత్తరమస్తీతి భావః । బాధితవిషయమనుమానమిత్యత ఆహ- కల్పనేతి ॥

కల్పనామాత్రేణ వదతీతి తథోక్తః । పూర్వేణైవ సమ్బన్ధః । శ్రుతీనామన్యార్థత్వాత్ప్రమాణాన్తరస్య చాభావాత్స్వోత్ప్రేక్షయైవ ముక్తానాం తారతమ్యాభావం వదతస్తవోత్తరం కిమితి ।

యద్యేవమనుమీయేత తదా ముక్తా దు:ఖాద్యుపేతాశ్చేతనత్వాత్సంసారివదిత్యప్యనుమీయేతేత్యతిప్రసఙ్గపరాహతమనుమానమిత్యత ఆహ- నచేతి ॥

కల్ప్యం అనుమేయం ముక్తస్య । ఆదిపదేనాపరిపూర్ణానన్దత్వాదే: సఙ్గ్రహ: । కుత ఇత్యత ఆహ- నిర్దు:ఖత్వేతి ॥

అత్రాప్యాదిపదం గ్రాహ్యమ్ । అయమభిసన్ధి: । సమానయోగక్షేమత్వాభిప్రాయేణ ఖల్వయమతిప్రసఙ్గో వాచ్యో నాన్యథా వ్యాప్త్యభావాత్ । నచ ప్రకృతే తదస్తి । దు:ఖాదిసాధకస్య నిర్దు:ఖత్వాదికం ప్రతిపాదయన్త్యా శ్రుత్యా బాధితత్వాత్ । శ్రుతేరపౌరుషేయత్వేన ధర్మిగ్రాహకత్వేన చానుమానతో బలవత్త్వాత్ । తారతమ్యానుమానస్య చాబాధితత్వాదితి ।

ఏతదేవ వివృణ్వన్ముక్తస్య నిర్దు:ఖత్వాది ప్రతిపాదయన్తీ: శ్రుతీస్తావత్పఠిత్వా తాసాం తాత్పర్యమాహ- శోకమితి ।

అనేన తరతి శోకమాత్మవిదితి శ్రుతిముపాదత్తే । వేత్తా వేదితా । విచారణార్థస్య విన్దతేర్వా రూపమేతత్ । తీర్ణ: సర్వానిత్యనేన తీర్ణో హి తదా సర్వాఞ్ఛోకానితి । అదు:ఖభాగిత్యనేన నానానన్దం కఞ్చిదుపస్పృశతీతి । యేనేత్యనేన తద్వై జైవం మనో యేనానన్ద్యేవ భవతీత్యథో న శోచతీతి । ఏవశబ్దేన శోకాభావే లబ్ధేఽపి యత్పున: "న శోచతి' ఇత్యుక్తం తస్యాభిప్రాయ: కదాచనేతి ।

కిల్బిషస్పృదిత్యనేన సర్వే నన్దన్తి యశసాఽఽగతేన సభాసాహేన సఖ్యా సఖాయ: । కిల్బిషఽస్పృత్పితుఽషణిర్హ్యేషామరం హితో భవతి వాజినాయేతి మన్త్రమ్(ఋ 10-71010) పరస్పరం సఖాయ: సవర్ే ముక్తా ఆగతేన స్వాగతేన యశసా (యశస్వతా)(శస్వినా) యశోవతా సభాం సహత ఇతి సభాసహ: కర్మణ్యణ్ । తేన సఖ్యా పరమేశ్వరేణ నిమిత్తేన నన్దన్తి । కథమ్ । హి యస్మాదీశ్వర

ఏషాం ముక్తానాం కిల్బిషస్పృద్ । దు:ఖం న సహతే । స్పర్ధతేరర్థే స్పర్ధేతి ధాత్వన్తరం తత: క్విప్ । పితుషణి: అన్నస్య దాతా । అన్నం వై పితురితి శ్రుతే: । షణు దానే । అస్మాదికారప్రత్యయ: । అర(మలం) మత్యర్థమ్ । వాజినాయేన్ద్రియాయ హితో భవతి ।

ఇన్ద్రియం వై వాజినమితి శ్రుతే: I ఇహ ముక్తవిషయే I యం యమిత్యనేన యం యమన్తమభికామో భవతి సోఽస్య సఙ్కల్పాదేవ భవతీతి I అన్తం స్థానమ్ I ఇహ ముక్తౌ I నిర్దు:ఖత్వాదిసమ్పది ముక్తానామ్ I

Joshi-29

త: కిమిత్యత ఆహ- అత ఇతి II

శ్రుతిబాధితత్వాదిత్యర్థ: I అత్ర ముక్తేషు I ముక్తా దు:ఖాద్యుపేతా ఇతి ప్రతిజ్ఞాయా: స్వవ్యాహతత్వాచ్చేత్యపి ద్రష్టవ్యమ్ I తతోఽపి కిమిత్యత ఆహ- తారతమ్యేతి II

తస్మాత్ బాధాభావేన సమానయోగక్షేమత్వాభావాత్ I

ముక్తతారతమ్యసాధనముపసంహరతి- శ్రుతీతి II

II ఇతి కామచారాధికరణమ్ II

II అథ ఉభయలిఙ్గాధికారికాధికరణే II

II ఓం సర్వథాఽపి తు త ఏవోభయలిఙ్గాత్ ఓం II ఓం న చాధికారికమపి పతనానుమానాత్తదయోగాత్ ఓం II అత్ర ప్రథమాధికరణేఽనాదిజ్ఞానయోగ్యతావతామేవజ్ఞానప్రాప్తిర్నాన్యేషామిత్యుక్తమ్ I ద్వితీయే చ దేవతాదిపదప్రాప్తిరనాదితద్యోగ్యతోపేతానామేవ నేతరేషామిత్యభిహితమ్ I సేయం జీవానాం నానావిధానాదియోగ్యతా ప్రసిద్ధైస్తైస్తై: కారణైరుత్కర్షాపకర్షప్రాప్తిర్భవతీతి వదద్భిర్వాదిభిర్నాభ్యుపగమ్యతేఽతస్తాం సాధయితుమాహ- అనాదీతి II

న కేవలం ముక్తానాం తారతమ్యమితి చార్థ: I అనేన ముక్తతారతమ్యస్యాపీదం సాధకమిత్యుక్తం భవతి I అనాదేర్నిత్యత్వాత్ I ఏవశబ్దస్య క ఏవేతి సమ్బన్ధ: I

కలివాణీశ్వరావధీ యస్యా: సా తథోక్తా । యోగ్యతాపకర్షపరమ్పరాయా: కలిరవధిస్తదుత్కర్షపరమ్పరాయా వాణీశ్వర: । ఉద్ధతాం అప్రతిహతామ్ । కథం యుక్త్యాగమసిద్ధేత్యత ఆగమానాం సావకాశత్వాభిమానేన యుక్తావేవ బహుమానవన్తం ప్రత్యాదౌ తామాహ- బ్రహ్మణ ఇతి ॥

వర్తమానకాలే బ్రహ్మ సర్వాధిక ఇతి సమ్ప్రతిపన్నమ్ । అతో వివాదవాన్వివాదవిషయ: కాల ఇత్యుక్తమ్ । వర్తమానమహాకల్పవ్యతిరిక్తోఽతీతోఽనాగతశ్చ కాల ఏతస్య బ్రహ్మణో యదన్యత ఆధిక్యం తేన యుక్త: । కాలో హీతి కాలత్వాదిత్యర్థ: । అయం వర్తమాన: కాలో యథా । ఆదిపదేనాయం బ్రహ్మతీతాదికాలేఽప్యన్యతోఽధికో బ్రహ్మత్వాత్తత్కాలవర్తిబ్రహ్మవదిత్యాదే: సఙ్గ్రహ: । అనుమామానినోఽనుమాయాం బహుమానవతో బోధాయ ప్రయోక్తవ్యా భవేత్ । అనుమామానిన: ప్రతీతిం వా । బ్రహ్మగతేనాధిక్యేన కాలస్య సమ్బన్ధాభావాత్కథమనుమానమితి చేన్న । పరమ్పరాసమ్బన్ధేనానుమానప్రామాణ్యవాదిభిరయం కాలో వేదవ్యతిరిక్తేదానీన్తనత్వరహితపౌరుషేయవానిత్యాద్యనుమానాప్రవృత్తే: అఙ్గీకృతత్వాత్ । తదిదముక్తమనుమామానిన ఇతి । బ్రహ్మణ పదాద్యభావకాలేఽపి సర్వోత్కర్షసిద్ధౌ యోగ్యత్రైవ సర్వోత్కృష్యానాదినిత్యా సిద్ధా భవతి ।

స్యాదేతత్ । ప్రమాణబాధితేయం ప్రతిజ్ఞా । దృష్టాన్తశ్చ సాధ్యవికల: । అన్యశబ్దో హ్యయం ప్రకరణాద్బ్రహ్మవ్యతిరిక్తం సర్వమాహ । తత్ర హరేర్మహాలక్ష్మ్యా ఋజుభ్యశ్చాధిక్యం బ్రహ్మణ: కాలత్రయేఽపి నాస్తి । హరే:శ్రియశ్చాధికత్వేన ఋజూనాం సమత్వేన ప్రమితత్వాదిత్యత ఆహ- అన్యశబ్ద ఇతి ॥

స్వశబ్దేన బ్రహ్మోచ్యతే । స చావర్తనీయ: । స్వశ్చ స్వసమాశ్చేతి । యదా వక్తా స్వవివక్షాం స్వయమేవ వ్యాఖ్యాతి కాఽత్ర ప్రకరణాద్యపేక్షా । తదభావే తస్యోపయోగాత్ । కథాయాం తు వ్యక్తమేవ వక్తవ్యమ్ । అన్యథా ప్రతిజ్ఞాన్తరాదీనామప్యేవం పరిహారప్రసఙ్గాత్ । నైవ దోషాయ బాధాదిహేతుర్నైవ భవతి ।

ఉక్తన్యాయమన్యత్రాప్యతిదిశతి- రుద్రాదిషు చేతి ॥

అనయైవ రీత్యా రుద్రాదిష్వపి సాఽనాదియోగ్యతా యుక్త్యా సాధనీయేత్యర్థ: । విమత: కాలో ఽస్య రుద్రస్యేశ్వరాదివ్యతిరిక్తాద్యదాధిక్యం తేన యుక్త: కాలత్వాదేతత్కాలవదిత్యాది ।

(నను) ముక్తాస్తావత్సర్వేఽపి బ్రహ్మణోఽధికాస్తేషాం ముక్తత్వాదస్య సంసారిత్వాత్ । అతోఽన్యశబ్దవ్యాఖ్యానే తేఽపి కుతో న గృహ్యన్త ఇత్యత ఆహ- ఉత్తమత్వం త్వితి ॥

అతస్తదగ్రహే న దోష ఇతి శేష: । తత్కథమిత్యత ఆహ- వ్యక్తిరితి ॥

ఆద్యస్తుశబ్దోఽవధారణార్థ: । వ్యక్తిరేవేతి సమ్బధ్యతే । చశబ్దో గుణాన్తరసముచ్చయార్థ ఉభయత్రాన్వేతి । ప్రాగ్విద్యమానస్యైవ

స్వరూపసుఖాదేర్ముక్తావవిద్యాద్యావరణాపాయేన వ్యక్తిరనుభవలక్షణా భవేన్న తు కిమప్యధికముత్పద్యతే । తథా సత్యనిత్యత్వప్రసఙ్గాత్ । నచ బ్రహ్మణ: స్వరూపాదితరేషాం స్వరూపమధికమ్ । నచ నిర్ణిక్తం కాంస్యమనిర్ణిక్తాత్సువర్ణాదధికం భవతి । ఏతేన ముక్తత్వహేతురపి ప్రత్యుక్త: ।

న కేవలం ముక్తానాం బ్రహ్మణోఽధికత్వం నాస్తి కిం తర్హీత్యత ఆహ- బలేతి ॥

నన్వేవమనుమానే విమత: కాలోఽస్య రాజ్ఞ: సమ్ప్రతిపన్నాధిక్యేన యుక్త: కాలత్వాత్సమ్ప్రతిపన్నకాలవదిత్యప్యనుమానప్రసఙ్గ ఇత్యత ఆహ- ఆధిక్యస్యేతి ॥

బ్రహ్మణ ఇతి శేష: । అనిత్యత్వ ఇతి సాదిత్వస్యాప్యుపలక్షణమ్ । తుశబ్దో రాజాద్యాధిక్యస్య వ్యావర్తక: । బాధకభావాభావాభ్యాం విశేషాన్నాతిప్రసఙ్గ ఇతి భావ: ।

ఏవం బ్రహ్మాదిజీవేష్వనాదినిత్యం నానావిధాం యోగ్యతాం ప్రసాధ్యేదానీమాగమేనాపి సాధయన్నాదౌ తావత్ శ్రుతీ: పఠతి- ృణ్వే వీర ఇతి ॥

వీరోఽధ్యవసితాన్తగామీ । ఇన్ద్ర: పరమేశ్వర: । ఉగ్రముగ్రం సర్వాన్మనుష్యప్రకృతీన్ధమయన్నిత్యనరకం ప్రాపయన్నన్యమన్యం సర్వాన్సత్స్వభావానతినేనీయమాన: సంసారం భృశమతిక్రామయన్ స్వయోగ్యతాతిరేకేణైధమానం ద్వేష్యీత్యేధమానద్విట్ । ృణ్వే శ్రూయతే । కుత ఉభయస్య దేవతాసురవర్గస్య రాజా యత: । కిఞ్చ మనుష్యాన్విశ: ప్రజాశ్చోష్కూయతే నిత్యం పరివర్తయతి ।

పరా పూర్వేషామ్ । అతీతమన్త్రే పూవర్ేషాం పూర్వనిర్దిష్యానాముగ్రాణాం సఖ్యా సఖ్యాని పరావృణక్తి పరిత్యజతి । అపరేభిరపరై: సాధుభి: సహ సఖ్యాని వితర్తురాణోఽతిశయేన త్వరమాణ ఏత్యానానుభూతీ: సమ్యగనుభవరహితానవధూన్వానోఽవమే సంసారే వర్తయన్నిన్ద్ర: పూర్వీ: శరదోఽతీతాన్సంవత్సరాంస్తీర్ణో వర్తమానాంశ్చ తర్తరీతి । ఆగామినశ్చ తరిష్యతీతి । అత్ర మన్త్రద్వయేఽసురాణామనాదితో భగవద్భజనాభావో నిత్యనరకావాప్తిశ్చ శ్రూయతే । దేవానాం సదా భగవద్భజనం మోక్షావాప్తిశ్చ । మనుష్యాణాం సర్వదా సంసార ఇతి ।

దివే దివే వర్ణణాద్వృషభ: పరమేశ్వరో దివే దివే సర్వదా సదృశీశ్చేతనత్వమాత్రేణ కృష్ణాస్తమోమయీార్ధా: ప్రజా: కాస్తా దేవేభ్యోఽన్యమర్ధం స్వీయాత్సద్మనోపాసేధత్ । నివర్తయతి । కిఞ్చ దాసా దస్యూ వస్నయన్తా జగచ్ఛాయదన్తౌ వర్చినం శమ్బరం చోదవ్రజే జలరాశౌ సముద్రతీరేఽహన్హింసితవానితి । అత్ర దైత్యానాం కదాఽపి న మోక్ష ఇతి ప్రతీయతే ।

తం భూతిరిత । తం పరమేశ్వరమ్ । భూతిరైశ్వర్యరూప: । బభూవుర్ముక్తా ఇతి శేష: । ఏతర్హీదానీం సుప్త: సుప్తస్థో వాయు: । పరాబభూవుర్నిత్యనిరయం ప్రాప్తా: । అత్ర దేవాసురాణాం సమ్యగ్విపరీతోపాసనాభ్యాం మోక్షతమసో: ప్రాప్తి: శ్రూయతే । తేన దేవత్వమసురత్వం చ సహజమితి జ్ఞాయతే । తద్యథా తద్వక్ష్యమాణం నిదర్శనం యథా । పేశస్కారీ సువర్ణకార: పేశస: సువర్ణస్య మాత్రామంశమ్ । అన్యదివ నవతరం ప్రాగననుభవాత్ । కల్యాణతరం మలాపకర్షాత్ । రూపం రుచకాదికమ్ । ఆత్మా పరమాత్మా । అన్యేషాం భూతానాం మనుష్యోత్తమానామ్ । అత్ర సువర్ణస్యైవ యథా రుచికాదిభావ: సువర్ణకారేణ క్రియతే న యస్య కస్యచిద్ద్రవ్యస్య తథా ముక్తియోగ్యానామేవేశ్వరేణ ముక్తత్వం క్రియతే నాన్యేషామితి ప్రతీయతే ।

అధునాఽత్రైవ స్మృతీ: పఠతి- ప్రయాన్తీతి ॥

పురా సత్యే యుగ ఇతి ప్రకృతానాం దేవతాస్వభావానాం ప్రయాన్తీత్యనేన మోక్షాదిఫలప్రాప్తిముక్త్వా యా న ప్రాప్యేత్యసురాణాం న తాం గతిమితి మనుష్యాణాం చ కదాచిత్తత్ప్రాప్తిర్నాస్తీత్యుచ్యతే ।

అవజానన్తీత్యనేన భగవదవజ్ఞాదిలక్షణరాక్షసాదిస్వభావవతాం కదాఽపి పురుషార్థావాప్తిర్నాస్తీవతి కథ్యతే ।

ప్రకృతి: స్వభావ: । మహాత్మన ఇత్యత్ర భగవద్భజనాదిలక్షణదేవత్వం స్వభావ ఇతి ప్రతీయతే । అభయమిత్యనేనాభయాదిలక్షణం దేవత్వం దమ్భాదిలక్షణం చాసురత్వం స్వభావ ఏవేతి జ్ఞాయతే ।

మామాత్మేత్యనేనాసురస్వభావానామన్ధతమసావాప్తిపర్యవసానమభిధీయతే ।

ద్వివిధ ఇతి స్పష్టం దేవాసురత్వయో: స్వభావత్వమాఖ్యాయతే । సర్గశబ్దస్య స్వభావవాచిత్వాత్ । ద్వివిధ ఏవేతి సమ్బన్ధ: । సర్గాణాం సుబహుత్వేఽపి "శుభాశుభఫలాధికౌ । దేవాసురాఖ్యౌ ద్వావేవ గన్ధర్వాద్యాస్తదన్తరా ఇతి వచనాదవధారణోపపత్తి: । స్వభావ ఇత్యేతద్దేవానాం దైత్యానామిత్యత్రాపి సమ్బధ్యతే । పరమో ధర్మ ఇతి యజ్ఞాదికానాం క్రియాణాం విశేషణమ్ । భగవదర్పణాదినా పరమధర్మరూపయజ్ఞాదికా: క్రియా ఇతి । రతి: స్మృతిశ్చ విష్ణో: శివస్య చేతి శేష: । బహుశాలిత్వమిత్యస్థానే బాహుబలప్రయోగోఽభిప్రేయతే । యుద్ధసత్క్రియా యుద్ధకౌశలమ్ । వర్ణాశ్రమేతి తదనుష్ఠానమాత్రపర్యవసాయిత్వమాచష్టే । అచ్యుతాదౌ సామ్యేన భక్తిరిత్యర్థ: । అనాదీతి స్పష్టమ్ । అనాదిత్వాదేవ స్వభావతోఽనాదికాలత ఇత్యేతన్మానుషా ఇత్యనేన సమ్బధ్యతే । మిశ్రమతయ: సమ్యగసమ్యగ్జ్ఞానా: । విమిశ్రగతయ: సుఖదు:ఖాత్మకసంసారఫలా: । దేవాదీనామప్యేవం ఫలం జ్ఞాతవ్యమ్ । శ్రుతిస్మృత్యుదాహరణఫలం దర్శయతి- ఇత్యాదీతి ॥

సన్దర్భైరిత్యతిబహూని వాక్యాన్యత్రార్థేఽన్యత్రోదాహృతాని ద్రష్టవ్యానీతి సూచయతి ।

ఉక్తానామనుమానానాం వ్యాప్త్యవధారణాద్యర్థమాగమానాం చాన్యార్థవ్యాఖ్యాననిరాసార్థమనుగ్రాహకం తర్కమాహ- యదీతి ॥

విశేష: స్వరూపగతో యోగ్యతాలక్షణోఽతిశయ: । స విశేష: పరిదృశ్యమానోఽతిశయ: । ఏతదుక్తం భవతి । యది హిరణ్యగర్భస్యానాది: సర్వోత్కృష్టో యోగ్యతాలక్షణో విశేషో న స్యాత్తదా సామ్ప్రతం దృశ్యమానం సర్వోత్కృష్టత్వం న స్యాత్ । తస్యైతద్బీజత్వాత్ । కారణాభావే చ కార్యాభావస్య నియమత్వాత్ । అన్యథా సర్వేషామపి సర్వోత్కృష్టత్వాపత్తే: । ఏవమన్యత్రాపి వక్తవ్యమితి ।

నను బ్రహ్మాదీనాం యోగ్యతాలక్షణాఽనాదివిశేషాభావేఽపి సాదినో విశిష్యాదృష్టాదేవ సర్వోత్కృష్టత్వాదికం భవిష్యతి । తథాచ స్మృతి: "స్వధర్మనిష్ఠ: శతజన్మభి: పుమాన్విరిఞ్చతామేతి' ఇత్యాదికేతి చేత్ । అత్ర వక్తవ్యమ్ । కిం తద్విరిఞ్చస్య సర్వోత్కర్షబీజం విశిష్యమదృష్టం తత: ప్రాక్తనతథావిధమదృష్టమనపేక్ష్యైవ జాయతే । ఉతాపేక్ష్యేతి । ఆద్యం దూషయతి- అదృష్టాదేవ చేతి ॥

తాని తాని ద్రవ్యాదీని ఖల్వదృష్టోత్పత్తౌనిమిత్తాని శ్రుతిస్మృతిభ్యాముపలభ్యన్తే । తత్సమ్పత్తిశ్చాదృష్టనిమిత్తైవ । తస్మాన్న కేవలం ఫలం కిన్తు మోత్తరోత్తరమదృష్టం చ పూర్వపూర్వాదృష్టాద్భవతీతి చార్వాకవ్యతిరిక్తసర్వవాదిభి: స్వీకృతమ్ । అత: సర్వోత్కర్షహేతోర్విశిష్యాదృష్టస్య తథావిధప్రాక్తనాదృష్టానపేక్షోత్పత్తికత్వాభ్యుపగమేఽపసిద్ధాన్త: స్యాత్ । భవత్వన్యేషాం వాదినామిత్థం సిద్ధాన్తో మమ తు సర్వోత్కర్షాదిఫలోత్పత్తావేవ విశిష్యాదృష్టాపేక్షా నతు తదుత్పత్తావపీతి । యద్వా యద్విరిఞ్చస్య సర్వోత్కర్షనిమిత్తం విశిష్యమదృష్టం తస్య తథావిధాదృష్టకార్యత్వేఽపి తస్య నాదృష్టకార్యత్వమితి ।

సర్వస్యాపి ప్రవాహస్య తథాత్వే హి భవతామిష్టసిద్ధిరితి వదన్తం ప్రత్యతిప్రసఙ్గమాహ- ఆకస్మిక ఇతి ॥

క్వచిద్విరిఞ్చోత్కర్షహేతౌ తద్ధేతౌ వాఽదృష్టే విశేషోఽతిశయో యద్యాకస్మికోఽదృష్టనిరపేక్ష ఏవేష్యతే, యది కిమపి విశిష్యమదృష్టం తథావిధాదృష్టనిరపేక్షమేవోత్పద్యతే ఇత్యఙ్గీక్రియత ఇతి యావత్ । తర్హి సర్వత్ర ఫలాదావప్యాకస్మికత్వమఙ్గీకార్యం స్యాదవిశేషాత్ । ఆపాద్యం వివృణోతి- నేతి ॥

సర్వత్రేత్యనువర్తతే । యద్యేవం న విప్రీయేత తర్హి పరేణాదృష్టస్య నిష్కారణతాయా అనఙ్గీకృతత్వాదసఙ్గతోఽయం ప్రసఙ్గః స్యాత్ । ఏవమేవాపదాకమపి వ్యాఖ్యేయమితి భావః ।

అస్తు విరిఞ్చోత్కర్షస్యాప్యదృష్టానపేక్షతేతి చేన్న । ప్రాగ్భవీయస్య దృష్టకారణకలాపస్య నష్టత్వేన నిష్కారణతాపాతాత్ । కిఞ్చ విశిష్యో దృష్టకారణకలాపోఽపి తస్య కుత ఇతి వాచ్యమ్ । నిర్నిమిత్తశ్చేదతిప్రసఙ్గః । స్వభావనిమిత్తశ్చేత్సిద్ధం నః సమీహితమ్ । ఏతేన దృష్టవ్యాపారపరితుష్యాదీశ్వరాద్విరిఞ్చస్య సర్వోత్కర్షసమ్పత్తిరిత్యపి నిరస్తమ్ । అనాదియోగ్యతాఽపరిహారాదితి ।

అస్తు తర్హి ద్వితీయః పక్ష ఇతి తత్రాహ- అదృష్టాచ్చేదితి ॥

భవతీతి శేషః । విశిష్యత ఇతి విశేషో విశిష్యమదృష్టమిత్యర్థః । అయమితి విరిఞ్చస్య సర్వోత్కషర్హేతుః । అనాదిత్వం తథావిధాదృష్టపరమ్పరాయాః । అనాదియోగ్యతావత్త్వమితి చ । తత్తర్హి । ఇదముక్తం భవతి । యథా విరిఞ్చస్య సర్వోత్కర్షే కారణం విశిష్యమదృష్టం తథా(విధాదృష్టపూర్వకం)విధపూర్వాదృష్టహేతుకమ్ । తథా తదపి తదపీతి స్వీకార్యమ్ । సమానన్యాయత్వాత్ । తథా చానాదివిశిష్యాదృష్టప్రవాహాశ్రయత్వం తస్యైవ కుత ఇత్యనుయోగస్య నాన్యదుత్తరమనాదేర్విశిష్యస్వభావాత్ । తత్తత్ఫలప్రాప్త్యుపాయయోః ప్రయత్నాదృష్టయోరాగన్తుకయోబర్ీజభూతోఽనాగన్తుకస్వభావవిశేష ఏవానాదియోగ్యతోచ్యతే । యథోక్తమ్ । "స్వభావాఖ్యా యోగ్యతా యా హఠాఖ్యా' ఇత్యాది । అతః సిద్ధా బ్రహ్మాదికలిపర్యన్తేషు జీవేష్వనాదియోగ్యతేతి ।

భగవాన్నిర్దోష ఇతి యత్ప్రాగుక్తం తత్సమర్థనార్థముత్తరో గ్రన్థః । నను "న స్థానతోఽపి' ఇత్యాదినైవ సమర్థితమేతత్ । సత్యమ్ । యుక్త్యాదినా ప్రాప్తం సదోషత్వం తత్రాపాకృతమ్ । అత్ర తు ప్రత్యక్షప్రాప్తమితి భేదాత్ । ఏతదపి తత్రైవ కుతో న దూషితమితి చేత్ । విష్ట్వాదిషు ప్రత్యక్షస్యాప్రవృత్తేః । ప్రాసఙ్గికం తు నిరాకరణం తత్ర వాఽత్ర వా న కశ్చిద్విశేషః । ప్రాగుక్తార్థప్రపఞ్చశ్చాత్రానుభాష్యకృతా క్రియతే । ముక్తతారతమ్యాదేః ప్రపఞ్చనాదేః । అతోఽత్రైవ నిర్దోషతాప్రపఞ్చనం యుక్తమ్ । కిఞ్చాత్ర జ్ఞానస్వరూపనిరూపణం భవిష్యతి తత్ప్రసఙ్గశ్చ జ్ఞానపాదే సముచితః । అపి చ న భగవత్సాక్షాత్కారమాత్రేణాశేషపురుషార్థప్రాప్తిః కిన్తు నిర్దోషాద్భగవద్దర్శనాదిత్యుక్తమ్ । తచ్చానేన నిర్దోషభగవద్దర్శనముపదర్శితం భవతి । తర్హి తత్రైవాయం గ్రన్థసన్దర్భః కుతో న నివేశిత ఇతి చేత్ ।

దేవదానవమానవస్వభావప్రపఞ్చనస్యాత్రోపయుక్తత్వేన తదానన్తర్యోపపత్తే: । తథాచ వక్ష్యామ: ।

ఇదమత్ర శఙ్కయతే । రామకృష్ణాదయో భగవదవతారా భగవతాఽత్యన్తాభిన్నా ఇతి తావత్సమర్థితమ్ । తేషాం చ పరస్పరం భేదస్తత్కాలవర్తినాం పురుషాణాం ప్రత్యక్షేణ దృశ్యతే । నచ తే దేహవన్త ఇతి చోక్తమ్ । తతో దేహగత ఏవ భేద ఇత్యనవకాశాత్ ।

తతశ్చ సర్వేషాం స్వాతన్త్ర్యానుపపత్తే: । కేషాఞ్చిత్పారతన్త్ర్యమ్ । ఏవమన్యేఽపి భేదానుషఙ్గిణో దోషా ద్రష్టవ్యా: । సమానన్యాయత్వాత్ । వేదాధిదోషాశ్చ ప్రత్యక్షేణేక్ష్యన్త ఇతి న భగవతో నిర్దోషత్వమితి । తత్ర తావద్భేదస్య ప్రత్యక్షసిద్ధతాం నిరాకర్తుమాగమవాక్యం పఠతి- నచేతి ॥

చోఽవధారణే । అన్యభేదవదితి వ్యతిరేకదృష్టాన్త: । అన్యేషాం ఘటాదీనాం యథాఽనేకత్వాతిరిక్తోఽన్యోన్యాభావలక్షణో భేదో దృశ్యతే న తథేతి । విష్ణౌ భేదో న దృశ్యత ఇత్యేవోక్తేఽనేకత్వస్యాప్యదర్శనం ప్రతీయేత తదర్థమిదం వచనమ్ । యద్వా యథా విష్ణావన్యప్రతియోగికో భేదో దృశ్యతే న తథా స్వప్రతియోగిక ఇతి యోజనా । అన్యథా ఘటాదిప్రతియోగికోఽపి భేదో న దృశ్యత ఇత్యపి ప్రతీయేత । అథవాఽన్యప్రతియాగికభేదవతి విష్ణావిత్యేకపద్యేన వ్యాఖ్యేయమ్ । ప్రయోజనం తూక్తమేవ । విష్ణౌ రామకృష్ణాదిరూపే । అధునాతనైర్భేదో న దృశ్యత ఇతి పరస్యాపి సమ్మతమ్ । అతస్తద్దర్శినామపీత్యుక్తమ్ । తృతీయార్థే షష్ఠీ । అవతారదర్శిభిరపీత్యర్థ: । తద్దర్శినాం ప్రత్యక్షేణాపీతి వా । స్వభావత ఏవ జీవాస్త్రివిధా: । దేవదానవమానవభేదాత్ । తత్ర దైవం ప్రత్యక్షం తావదవతారాణాం పరస్పరం న భేదం గోచరయతీతి భావ: ।

న కేవలమేతావత్కిం తర్హీత్యత ఆహ- ప్రత్యభిజ్ఞైవేతి ॥

ఉత్తమానాం పురుషాణాం భగవతో బహురూపేషు తదేవేదమిత్యభేదవిషయా ప్రత్యభిజ్ఞైవ పురాణాదౌ దృశ్యతే । యథా జామ్బవత: స రామ ఏవాయం కృష్ణ ఇతి ప్రత్యభిజ్ఞా । తథాచ కుతో భేదజ్ఞానస్యావకాశ ఇతి భావ: ।

నను బహుత్వం భేదేన వినాఽఽనుపపద్యమానం తమాక్షిపతి । తథా చ బహురూపేషు ప్రత్యభిజ్ఞా న సమ్భవత్యేవ । సమ్భవన్తీ వా భ్రాన్తి: స్యాదిత్యత ఆహ- బహుత్వం చేతి ॥

భగవద్రూపాణామితి శేష: । అన్యథోపపత్తికుణ్ఠితార్థాపత్తిర్న భేదం ప్రమాపయతీత్యర్థ: । అన్యథాఽప్యుపపత్తిపక్షే భేదసన్దేహ: స్యాత్సోఽప్యనిష్య ఇత్యన్యథైవోపపత్తిం సూచయతి- న భేదేనేతి ॥

ఉపపద్యత ఇత్యుభయత్ర శేష: । కుత: । భగవద్రూపాణాం భేదే నిరవకాశప్రమాణాభావాత్తద్విరోధాచ్చ । తదిదమాహ- కథఞ్చనేతి ॥

ఏవముత్తమానాం పుంసాం భగవదేకరూపదర్శనసమయే రూపాన్తరప్రతీతావసత్యాం తతో భేదజ్ఞానమసమ్భావితమ్ । ప్రతియోగిజ్ఞానాభావే భేదజ్ఞానాభావస్య నియతత్వాత్ । సత్యామపి తథా విరోధిన్యా: ప్రత్యభిజ్ఞాయా భావాదిత్యుక్తమ్ । తథాఽపి మధ్యమాదిజనానాం ప్రత్యక్షం భగవద్రూపభేదే ప్రమాణం భవిష్యతి । ఏకరూపదర్శనసమయే రూపాన్తరప్రతీత్యభావే భేదదర్శనానుపపత్తావపి తద్భావే సమ్భవత్యేవ । నచ తేషామపి ప్రత్యభిజ్ఞా భవద్భిరభ్యుపేతుం శక్యతే । ఉత్తమత్వప్రసఙ్గాదిత్యతో మధ్యమానపేక్ష్య తావదాహ- ప్రత్యభిజ్ఞా చేతి ॥

చస్త్వర్థ: । యేషాం తు మధ్యమానాం జనానాం ప్రత్యభిజ్ఞా భగవద్రూపేషు నాస్తి తేఽపి తత్ర భేదం నైవ పశ్యన్తీతి యోజనా । ప్రత్యభిజ్ఞాభావే కారణం తేన భగవతా ముష్యాపహతా దృష్టిరేషామితి । తేన బహుత్వేనేతి వా । భగవదిచ్ఛాయా తేషాం యోగ్యతయా చోపోద్బలితం బహుత్వముపలభ్యమానం ప్రతీయమానే(ఽపి) వస్తుని విద్యమానస్యాప్యభేదస్య జ్ఞానం ప్రతిబధ్నాతి । అత్ర తన్మృష్యదృష్టయస్తేఽపీత్యనువాదాత్తన్మృష్యదృష్టిత్వాత్ప్రత్యభిజ్ఞైషాం నాస్తీతి లభ్యతే ।

భగవద్రూపే భేదం నైవ పశ్యన్తీత్యుక్తే ఘటాదిభ్యోఽపి భేదం న పశ్యన్తీతి మన్దస్య ప్రతీతి: స్యాత్తాం నివారయితుమాహ- భేదమితి ॥

అన్యేభ్యో భేదం పశ్యన్త్యేవ చేతి యోజనా ।

నను ప్రతీయమానం వస్తుద్వయం భేదేన వా ప్రతీయతేఽభేదేన వా । భేదాభేదోదాసీనతయా తు ప్రతీతి: కథమిత్యత ఆహ- ఏవమితి ॥

తేషాం యోగ్యతేతి శేష: । అన్యథా గతిబుద్ధీత్యాదినా కర్మసంజ్ఞాయాం ద్వితీయా స్యాత్ । విభక్తివ్యత్యయో వా ఛాన్దస: । అన్యథా భేదేనాభేదేన చ దర్శయతి । యథా ఖల్వఖ్యాతవాదినాం సహకారిసామర్థ్యాద్భేదాభేదౌదాసీన్యేన వస్తుప్రతీతి: । యథా వాఽన్యేషాం శుక్తికాశకలదర్శనానన్తరం వ్యాసక్తౌ । తథా పరమేశ్వరశక్త్యాఽత్రాపి తథా ప్రతీతౌ కో విరోధ: । అథమజీవప్రత్యక్షస్య త్వన్యా గతిర్భవిష్యతి । ఏవమీశ్వరరూపభేదే ప్రత్యక్షం నిరాకుర్వతాఽనుమానమపి నిరాకృతమ్ । బహుత్వస్యాన్యథాసిద్ధేరుక్తత్వాత్ । తన్న్యాయేన చాకారవిశేషాదీనామన్యథాసిద్ధత్వాదితి । వచనమ్ అస్తీతి శేష: ।

మా భూద్భగవద్రూపభేద: ప్రత్యక్షానుమానసిద్ధ: । ఆగమసిద్ధస్తు భవిష్యతి । పురాణేషు తత్ర తత్రాన్యాదిశబ్దశ్రవణాదితి చేన్న । నేహ నానాస్తి కిఞ్చనేత్యాదివేదవాక్యవిరోధాత్ । పురాణమేవ వేదస్య కిన్న బాధకం భవతీత్యత ఆహ- నేతి ॥

వచనమితి వర్తతే । పురాణవచనం ఖలు లోకానాం యద్భగవద్రూపేషు భేదదర్శనం తదనువాదపరమేవ । న వస్తునిష్ఠమ్ । ఉపక్రమాదినా తథాఽవగమాత్ । వేదస్తు వస్తుతథాత్వే తాత్పర్యవాన్ । లిఙ్గై: తథాఽధ్యవసాయాత్ । అతో న తత్ తద్బాధనాయ శక్నోతి ।

నన్వేతద్వ్యాహతమ్ । యత్రాప్యగ్భగవద్రూపభేదవిషయం ప్రత్యక్షం నాస్తీత్యుక్తమ్ । ఇదానీన్తు తదస్తీతి । తస్యైవాభావే పురాణవచనస్య తదనువాదిత్వానుపపత్తే: । మైవమ్ । బహుత్వాద్యనుమానాభాసజనితభేదదశర్నానువాదిత్వోపపత్తే: ।

కిఞ్చోత్తమమధ్యమానాం భేదవిషయం ప్రత్యక్షం నాస్తీత్యభిహితమ్ । అధమానాం తు తదస్తీత్యధునా అఙ్గీక్రియతే । తర్హి తదేవ భగవద్రూపభేదే ప్రమాణం భవిష్యతీత్యపి న వాచ్యమ్ । ఉత్తమానామభేదవిషయేణ ప్రత్యక్షేణ బాధితత్వాత్ । నచ తదేవ నాస్తి । ప్రత్యభిజ్ఞైవ బహురూపేషు దృశ్యత ఇత్యాగమోక్తత్వాత్ । తథాచ భీష్మవాక్యమ్ । "తమిమమహమజం శరీరభాజాం హృది హృది విష్ఠితమాత్మకల్పితానామ్ । ప్రతిదృశమివ నైకధార్కమేకం సమధిగతోఽస్మి విధూతభేదమోహ: ॥' ఇతి ।

అథ భేదదర్శనమేవాభేదదర్శనస్య బాధకం కుతో న భవతీత్యత ఆహ- అపరీక్షితేతి ॥

అపరీక్షితా పరీక్షయా ప్రమాణత్వేనానిశ్చితా । నేత్యస్యానుకర్షణార్థశ్చశబ్ద: । పరీక్షాపూర్వ: ప్రామాణ్యనిశ్చయో యస్య దర్శనస్య తత్పరీక్షాపూర్వదర్శనమ్ । పరీక్షాపూవర్ం దర్శనం ప్రామాణ్యనిశ్చయో యస్య ప్రత్యక్షస్యేతి వా । క్వాపీత్యనేన నియమమాహ । తదనేన యత్పరీక్షయా న నిశ్చితప్రామాణ్యం జ్ఞానం న తన్నిమిత్తప్రామాణ్యం జ్ఞానాన్తరం బాధత ఇతి వ్యాప్తిరుక్తా । పరీక్షాగ్రహణం ప్రామాణ్యనిశ్చయోపలక్షణమేవ, నతు నియమార్థమిత్యుత్తరత్ర స్ఫుటీభవిష్యతి ।

అత్ర దృష్టాన్తమాహ- దేవదత్తేతి ॥

యథా యజ్ఞదత్తాదావనిశ్చిప్రామాణ్యా దేవదత్తాదిదృష్టిర్న నిశ్చితప్రామాణ్యాం యజ్ఞదత్తాదిదృష్టిం బాధతే తథేత్యర్థ: । తత: కిం యద్యేవం వ్యాప్తిరితి చేత్ । భేదదర్శనమనిశ్చితప్రామాణ్యమభేదదశర్నం తు నిశ్చితప్రామాణ్యమ్ । అతో న తత్తస్య బాధకం కిన్తు వైపరీత్యమేవేతి వదామ: ।

కుతో భేదదర్శనమనిశ్చితప్రామాణ్యమిత్యత ఆహ- న చేతి ॥

చోఽవధారణే । క్వచిత్ప్రదేశే । హిశబ్దో హేతౌ । పరమేశ్వరరూపభేదవిషయం ప్రత్యక్షం తావదస్మాకం పురాణవాక్యాదేవ సిద్ధమ్ । పురాణవాక్యం చ కేచిద్భేదం పశ్యన్తీతి వా ప్రతిపాదయతు । అనువాదకతయా లిఙ్గత్వేన వా । అతస్తత్ప్రామాణ్యనిశ్చయస్తత ఏవాన్వేష్యవ్య: । నచ భేదదర్శనస్య ప్రామాణ్యం నిశ్చాయయత్పురాణవాక్యమస్తి । అత: ప్రమాణాభావాన్న భేదదశర్నస్య ప్రామాణ్యనిశ్చయ ఇతి భావ: ।

ప్రామాణ్యనిశ్చయో ద్వాభ్యాం ప్రకారాభ్యాం భవతి । అర్థతథాత్వనిశ్చయేన వా జ్ఞానపరీక్షయా వా । ఆద్యాభిప్రాయేణోక్తం సత్యతయా నిశ్చితభేదస్యేతి । ద్వితీయాభిప్రాయేణ తు భేదస్య దర్శనం ఇతి సమాస: । షష్ఠయా ఆక్రోశ ఇత్యలుక్ । నిశ్చితం పరీక్షితం చ తద్భేదస్యదర్శనం చేతి తథోక్తమ్ । తత్ర స్వాభిప్రాయేణాక్రోశ: పరాభిప్రాయేణ నిశ్చితత్వమిత్యవిరోధ: ।

యది పురాణవాక్యా(దేవ)న్నిశ్చితప్రామాణ్యం భేదదర్శనం న ప్రతీయేత తర్హి కీదృశం తత్రప్రతీయత ఇత్యత ఆహ- సమ్ముగ్ధమితి ॥

ప్రమాణత్వాప్రమాణత్వాభ్యాం సన్దిగ్ధమ్ । దర్శనం భేదస్య । తత్ర పురాణవాక్యే । ఏతదుక్తం భవతి । పురాణవాక్యం భేదదర్శనమాత్రం గమయతి । న తు తస్య ప్రామాణ్యమప్రామాణ్యం వా । తత: ప్రాగభేదదర్శనావగమాత్తత్ర ప్రామాణ్యాప్రామాణ్యసన్దేహ ఏవ యుక్త: । అవగతే త్వభేదదర్శనే తస్యాప్రామాణ్యమేవ నిశ్చీయతే । పురాణవాక్యాదేవ తత్రాప్రమాణ్యస్య నిశ్చితత్వాత్ । సమధిగతోస్మీతి సంశబ్దశ్రవణాత్ । హృది హృది నైకధా స్థితమపీత్యనుమానానామాభాసత్వస్యోక్తత్వాత్ । విధూతభేదమోహ ఇతి భేదజ్ఞానస్య మోహత్వాభిధానాచ్చేతి । ఏవం భగవద్రూపేషు భేదాభావ: సిద్ధ: । తథా వేధాదిదోషాభావశ్చ । ప్రమాణాభావాత్ ।

నన్వస్తి తద్దర్శితా ప్రత్యక్షమత్ర ప్రమాణమ్ । మైవమ్ । మహతాం ప్రత్యక్షేణ వేధాద్యభావగ్రాహిణా బాధితత్వాత్ । ఇదమేవ తస్య బాధకం కిన్న స్యాదిత్యత ఆహ- అపరీక్షితమేవేతి ॥

అత్ర వేధాది(దోష)తదభావయోర్మధ్యే । అధీశితురత్రావతారేష్వితి వా । దృశ్యత ఇతి సమ్బన్ధ: । యద్వా వేధాదికమితి తద్దర్శనముపలక్ష్యతే । పరీక్షయా యుక్తం దర్శనం పరీక్షాదర్శనమ్ । యద్వా పరీక్ష్యత ఇతి పరీక్షా । గురోశ్చ హల ఇత్యకారప్రత్యయ: । పరీక్షా చ తద్దర్శనం చ తస్మిన్ । దృశ్యతే వేధాదికం క్వచిత్ । దోషదర్శనమపరీక్షితం నిర్దోషత్వదర్శనం తు పరీక్షితమితి భావ: ।

నను దోషాభావవిషయం మహతాం ప్రత్యక్షం తావత్కుత: సిద్ధమిత్యత ఆహ- నిర్దోషమేవేతి ॥

అద్రాక్ అద్రాక్షీత్ । అనిత్యమాగమశాసనమితి వచనాత్ । పురన్దరోఽద్రాక్షీత్ । అన్యైరపి సురోత్తమై: । సదోషా దృష్టా: । తస్మాన్నిర్దోషో హరిరేక ఏవ । చశబ్ద: శ్రుత్యన్తరసముచ్చయార్థ: । అస్య పరమేశ్వరస్య విషయే మహతాం దర్శనం సదోషం దోషగ్రాహి నైవ, కిన్తు నిర్దోషమేవ గృహ్ణాతీతి ।

దోషదశర్నమపరీక్షితం తదభావదర్శనం తు పరీక్షితమేతత్కృత ఇత్యత ఆహ- అవిద్ధ ఇతి ॥

అవిద్ధమివ విద్ధవత్ । ఛాన్దసో ద్వితీయాన్తాద్వతి: । ఏవశబ్దస్యావిద్ధ ఇత్యాదినా సమ్బన్ధ: । దర్శయత్యాత్మానమ్ । పూర్వశ్రుత్యాఽప్యయమర్థోఽర్థాత్సిద్ధయతీతి పైఙ్గిశ్రుతిశ్చేత్యుక్తమ్ । నిర్దోషతామితి ఫలోక్త్యా వివక్షితమర్థముపలక్షయతి । అత్రైవ స్పష్టాం శ్రుతిముదాహరతి- అపరీక్షితేతి ॥

ఆహ దోషదర్శనస్యాపరీక్షితత్వం నిర్దోషతాదర్శనస్య పరీక్షితత్వం చ । తత: కిమిత్యత ఆహ- ప్రమాణం హీతి ॥

యత్పరీక్షితం పరీక్షయా ప్రమాణత్వేనావధృతం తదేవ ప్రమాణమ్ । అపరీక్షితం త్వాపాతత: సన్దిగ్ధమ్ । నిశ్చితవిరోధ్యుపనిపాతే త్వప్రమాణమేవ । అత: పరీక్షితేన నిర్దోషతాదర్శనేనాపరీక్షితం దోషదర్శనమేవ బాధ్యతే । నతు విపర్యయ: । ప్రామాణ్యనిశ్చయే పరీక్షోపయోగ: ప్రమాణసిద్ధ ఇతి హిశబ్ద: । తథాచ వక్ష్యతే ।

అత్ర కేచిదాహు: । స్వత ఏవ జ్ఞానానాం ప్రామాణ్యం (గృహ్యతే) నతు పరీక్షాధీనమ్ । సకలమపి జ్ఞానం స్వప్రకాశం యథార్థం చ । అత: స్వేనైవ స్వయం స్వప్రామాణ్యం చ సిద్ధయతి కా తత్ర పరీక్షాపేక్షేతి । అన్యే తు బ్రువతే । జ్ఞానం తత్ప్రామాణ్యం చానుమానేనైవ గృహ్యత ఇతి । అపరే తు వదన్తి । జ్ఞానం తత్ప్రామాణ్యం చ సాక్షిణైవ జ్ఞాయత ఇతి । యది చ స్వత:ప్రామాణ్యగ్రహో న స్యాత్తర్హి న స్యాదేవ । తస్య పరీక్షాధీనత్వేఽనవస్థాప్రసఙ్గాత్ । అనుమానవిశేష: ఖలు పరీక్షా నామ । తత్ప్రామాణ్యావధారణం చ పరీక్షాన్తరేణేతి కథం నానవస్థా స్యాదితి । తత్ర పామాణ్యగ్రహస్య పరీక్షాధీనత్వేఽనవస్థాప్రసఙ్గం తావత్పరిహరతి- నేతి ॥

ప్రామాణ్యగ్రహణస్య పరీక్షాధీనత్వాఙ్గీకారేఽపీతి శేష: । తత్ర హేతుమాహ- సాక్షీతి ॥

ద్వివిధం ఖలు జ్ఞానమన్త:కరణపరిణామరూపం సాక్షిరూపం చేతి । తత్రాద్యాద్విశేష్యం తుశబ్ద: । ఏతదుక్తం భవతి । స్యాదియమనవస్థా యది సవర్త్ర పరీక్షాఽపేక్షా స్యాత్ । న చైవమ్ । సన్దిగ్ధే ఖల్వర్థే పరీక్షాఽపేక్ష్యతే న త్వసన్దిగ్ధే । సంశయశ్చ మనోవృత్తివిషయే పానీయాదౌ భవతి

న పున: సాక్షిసిద్ధే సుఖాదౌ । అతస్తావదేవ పరీక్షా యావత్సాక్షిగృహీతేషు సుఖాదిష్వవతార ఇతి కుతోఽనవ స్థేతి । ప్రపఞ్చితశ్చాయమర్థోఽస్మాభి: ప్రకృత్యధికరణే ।

మనోవృత్తివిషయ ఏవ సంశయో న సాక్షిసిద్ధ ఇత్యత్ర కిం కారణమిత్యత ఆహ- మానస ఇతి ॥

మన:పరిణతిరూపే దోషా: కారణతయా సమ్భావితా: స్యు: । వైశబ్దస్తుశబ్దార్థే । అయమర్థ: । ద్వివిధో హి సంశయో భవతి । ఏకస్తావదాదిత ఏవ । యథా స్థాణువర్ాఽయం పురుషో వేతి । అపరస్తు నిశ్చయపృష్ఠభావీ । యథా స్థాణుతయా(వదయం) ప్రతీయతే స్థాణుర్భవతి న వేతి । తత్రాద్యో విశేషాదర్శనాదిదోషమూల: । ద్వితీయోఽపి ప్రథమజ్ఞానస్య దోషజన్యత్వశఙ్కామూల: । దోషాశ్చ మానస ఏవ దర్శనే సమ్భవన్తి । అతస్తత్సంశయాత్మకం వా జాయతే నిశ్చయతయా జాతస్య విషయే వా ఆహాయర్: సంశయో భవతి । నతు సాక్షి(సిద్ధే)దర్శనే దోషసమ్భవ: । అతో న తత్సంశయాత్మకం నాపి (సాక్షిసిద్ధే)తత్సిద్ధేఽర్థే సంశయ ఇతి ।

మానసే దర్శనే దోషా: సమ్భవన్తీతి స్ఫుటమ్ । సాక్షిదర్శనే న సమ్భవన్తీత్యేతత్కుత ఇత్యత ఆహ- సుదృఢ ఇతి ॥

సుదృఢ: కదాఽపి బాధరహిత: । నిర్ణయోఽవధారణాత్మక: ప్రత్యయ: । యత్రేతి నిపాతో య ఇత్యర్థే । ఇదముక్తం భవతి । దోషాస్తావజ్జ్ఞానస్య డోలాయమానతాదర్శనేన బలవద్బాధకోపనిపాతేన వా కల్ప్యా: । యథోక్తమ్ । "బలవత్ప్రమాణతశ్చ'(శ్చైవ జ్ఞేయా దోషా న చాన్యతా') ఇతి । సాక్షిదర్శనం చ నిర్ణయాత్మకమేవ భవతి న చ బాధ్యత ఇత్యుపపాదితం పృథగధికరణే । అత: ప్రమాణాభావాన్న తత్ర దోష: సమ్భవతి ।

సాక్షిసిద్ధేఽర్థే సంశయో నాస్తీత్యుక్తం తదనుభవారూఢం కర్తుం సాక్షిసిద్ధమర్థం తావదాహ- ఇచ్ఛేతి ॥

ఆదిపదేన ప్రయత్నద్వేషావేతదభావాశ్చ గృహ్యన్తే । తత: కిమిత్యత ఆహ- నేతి ॥

తత్ర క్వచిదితి సమ్బన్ధ: । న జాతు మమ సుఖమస్తి న వేతి సంశయో నాపి ప్రతీయమానమిదం సుఖం సదసద్వేతి సంశయ ఇతి హిశబ్దేనాహ ।

సాక్షిదర్శనమబాధితమేవేతి న యుజ్యతే శుక్తిరజతాదౌ బాధదర్శనాత్ । నహి ప్రతీతిసమయమాత్రవర్తిని తత్రాన్యజ్ఞానం సమ్భవతీత్యత ఆహ- యదీతి ॥

యద్దర్శనం క్వచిచ్ఛుక్తిరజతాదౌ విషయే వ్యభిచారి బాధితం స్యాత్తచ్చక్షురాదికరణకం మన:పరిణతిరూపమేవ న సాక్షిరూపమ్ । కుత ఏతత్ । మానసదర్శనస్య బాధ్యత్వాఙ్గీకారేఽనిష్టాభావాత్ । సాక్షిణస్తు తథాత్వే సర్వవ్యవహారవిలోపప్రసఙ్గస్యోక్తత్వాత్ । తదిదముక్తం హిశబ్దేన । సమ్భవతి చాస్య మానసత్వమన్యథాఖ్యాతిసమర్థనాదితి ।

మానసస్య దర్శనస్య దోషబాధసమ్భవోఽభిహిత: । కీదృశస్య తర్హి ప్రామాణ్యమిత్యత ఆహ- మన ఇతి ॥

మనశ్చక్షుశ్శబ్దౌ శ్రోత్రాదేరుపలక్షకౌ । దర్శనం సాక్షాత్కార: । ఆదిపదేన లైఙ్గికశబ్దజ్ఞానసఙ్గ్రహ: । ఇన్ద్రియలిఙ్గశబ్దకరణకస్య మనోవృత్తేర్జ్ఞానస్యేత్యర్థ: । నిర్ధారణే షష్ఠీ । సమ్భావితదోషబాధస్యాపీత్యపేరర్థ: । యత్ర జ్ఞానే సుగృహీతం పరీక్షయా నిశ్చితం తత్పరీక్షితదర్శనం ప్రమాణమితి శేష: । ప్రత్యక్షాగమజ్ఞానప్రామాణ్యగ్రహణ ఏవ పరీక్షోపయోగ:, ధర్మిజ్ఞానానుమానోపమానానువ్యవసాయానాం తు ప్రామాణ్యగ్రహణం న పరీక్షాపేక్షమితి కేచిన్మన్యన్తే । తన్నిరాసాయ సర్వమానససఙ్గ్రహార్థం మనశ్చక్షుర్దర్శనాదేర్మధ్య ఇత్యుక్తమ్ । అన్యథా యత్ర జ్ఞాన ఇత్యాదికమేవావక్ష్యత్ । తదేవే ప్రమాణమిత్యేతావతా పూర్ణే పరీక్షితదర్శనమిత్యనువాదేన సుగృహీతమిత్యేతద్వివృణోతి ।

ఏవం మానసప్రత్యక్షాదిజ్ఞానప్రామాణ్యగ్రహస్య పరీక్షాధీనత్వేఽపి సాక్షిప్రామాణ్యగ్రహస్య తదనపేక్షత్వాన్న పరీక్షాఽనవస్థేత్యుక్తమ్ । తత్ర కిమనయా ద్వివిధకల్పనయా । సాక్షివత్ప్రత్యక్షాదిజ్ఞానస్యాపి ప్రామాణ్యగ్రహ: పరీక్షానపేక్ష ఏవోక్తవిధయా స్వత: కిన్న స్యాదిత్యాశఙ్కాం పరిహరతి- నేతి ॥

జ్ఞానస్య దృష్టిర్జ్ఞానదృష్టి: । తస్య జ్ఞానస్య ।

ఏతదుక్తం భవతి । వృత్తిజ్ఞానానాం స్వప్రకాశత్వమేవ తావదసత్ । ప్రమాణాభావాత్ । జ్ఞానవ్యవహారస్య సాక్షివేద్యత్వేనైవోపపత్తే: । ఇదమహం జానామీత్యనుభవస్య సాక్షిరూపత్వాత్ । విమతం జ్ఞానం న స్వప్రకాశమనాత్మత్వాత్కార్యత్వాదనిత్యత్వాన్మనోరూపత్వాత్సుఖాదివదిత్యాదిప్రమాణవిరోధాచ్చ ।

భవతు వా జ్ఞానం స్వప్రకాశం తథాఽపి స్వరూపమాత్ర ఏవ న తు స్వధర్మే ప్రామాణ్యేఽపి । తథా హి । వేదవాక్యశ్రవణే సతి బాహ్యస్య వాక్యార్థజ్ఞానముత్పద్యతే న వా । న ద్వితీయ: । సత్యాం సామగ్ర్యాం కార్యానుదయానుపపత్తే: । అన్యథా మీమాంసకస్యాపి తదనుదయప్రసఙ్గాత్ । ఆద్యేఽపి తత్ప్రకాశతే న వా । నేతి పక్షేఽపసిద్ధాన్త: । ప్రథమే తత్ప్రామాణ్యం ప్రకాశతే న వా । నాద్య: । తన్నిరా(సస్యాను)సానుపపత్తే: । తతో జ్ఞానదృష్టిమాత్రేణ న జ్ఞానప్రామాణ్యం దృశ్యత ఇతి ద్వితీయ ఏవాఙ్గీకార్య: । తథాచ స్వప్రకాశజ్ఞానేనైవ ప్రామాణ్యగ్రహ ఇతి కథం స్యాత్ । అపౌరుషేయత్వాదియుక్తిభి: ప్రబోధితో బాహ్య: ప్రతిపద్యతే చ తత్ప్రామాణ్యమితి కథం న పరీక్షాపేక్షత్వమ్ । అన్యథా వైదికజ్ఞానప్రామాణ్యే విప్రతిపత్తిరేవ న స్యాత్ జ్ఞానస్వరూపవత్ । కిఞ్చైవంవాదినో మతే శుక్తిరజతాదివిభ్రమో న స్యాత్ । ఇదమనుభవస్య రజతస్మరణస్య చ భేదాగ్రహో హి విభ్రమ: । తత్ర ప్రామాణ్యవద్భేదస్యానుభవత్వస్మరణత్వయోశ్చ ప్రకాశోఽవశ్యమ్భావీతి కథం విభ్రమావకాశ: । నహి ప్రామాణ్యస్య భేదాదేశ్చ కశ్చిద్విశేషోఽస్తీతి । Joshi-30

్ఞానప్రామాణ్యే సహైవానుమేయే ఇత్యప్యసత్ । జ్ఞానస్యా(ప్య)నుమేయత్వే ప్రమాణాభావాత్ । తద్వ్యవహారస్యాన్యథైవోపపత్తే: । ఆశుతరవినాశినో జ్ఞానస్య జానామీతి వర్తమానతయా ప్రతిభా(సా)ఽనుపపత్తేశ్చ । అపరోక్షావభాసవిరోధాచ్చ । అనుమేయత్వేఽపి జ్ఞానస్య న జ్ఞానానుమితిమాత్రేణ ప్రామాణ్యం తస్య దృశ్యతే । తద్ధి జ్ఞాతతయా వ్యవహారేణ కార్యేణ వాఽనుమాతవ్యమ్ । నచ తావతా ప్రామాణ్యమనుమాతుం శక్యతే । వ్యభిచారాత్ । తతో జ్ఞాతతాదిమాత్రేణ ప్రతీతే జ్ఞానే బాధాభావాదినా ప్రామాణ్యమనుమేయమ్ । అన్యథా బాహ్యానామపి వైదికజ్ఞానప్రామాణ్యానుమానప్రసక్తే: । ప్రసక్తమప్యపోద్యత ఇతి చేత్ । తర్హ్యపవాదనిరాసాయ పరీక్షాపేక్షావశ్యమ్భావినీత్యాగతమ్ । ఇదమేవ చాస్మాభిరభిధాస్యతే, సర్వథా పరీక్షాఽనపేక్షేతి తు న క్షమ్యతే ।

ఏతేన సాక్షివేద్యతాపక్షోఽపి ప్రతిక్షిప్త: । ఔపనిషదజ్ఞానదృష్టిమాత్రేణ బాహ్యైస్తత్ప్రామాణ్యస్యాదర్శనాత్ ।

చతుర్థపక్షస్త్వతిమన్దః । అనుమానాదిజ్ఞానదృష్టిమాత్రేణ తత్ప్రామాణ్యస్య చార్వాకాదిభిరదృష్టత్వాత్ । విభాగే మానాభావాచ్చ । ధర్మిజ్ఞానాదిప్రామాణ్యే విగానాభావాదితి చే(త్)న్న । నిరాలమ్బనాదిమతదర్శనాత్ । ఉపపత్తిబాధితం తదితి చేత్ । తర్హి స్వీకృతాఽఽప్యుష్మత్రైవ పరీక్షాపేక్షేత్యలం పల్లవేనేతి ।

ఏవం తర్హి ప్రత్యక్షాదివత్సాక్షిణోఽపి ప్రామాణ్యం పరీక్షాపేక్షగ్రహణమేవాఙ్గీక్రియతామ్ । ద్విధా కల్పనస్యాన్యాయ్యత్వాదిత్యత ఆహ- నియమేనేతి ॥

దృశ్యత ఇతి వర్తతే । సాక్షీ గోచరో యస్య తత్తథోక్తమ్ । గోచరత్వం చాశ్రయతయా వివక్షితమ్ । సుఖాదివిషయే యత్సాక్షిగతం ప్రామాణ్యం తన్నియమేన దృశ్యతే । ఏతదుక్తం భవతి । యది వృత్తిజ్ఞానానామివ సాక్షిజ్ఞానస్యాపి ప్రామాణ్యం తద్దర్శనమాత్రేణ న దృశ్యతే తదాఽధికమపి కారణం కల్పయామః । నచైవమ్ । సుఖజ్ఞానే దృష్టే తత్ప్రామాణ్యాజ్ఞానసంశయవిపర్యయాణాం కదాఽప్యదర్శనాద్ । కల్పకసద్భావే ద్విధా కల్పనస్యాదూషణత్వాదితి ।

కిఞ్చ సాక్షిప్రామాణ్యస్యాపి పరీక్షాపేక్షగ్రహణత్వేఽనవస్థా చ స్యాత్ । నను ప్రామాణ్యగ్రహణమభిలషతా నానవస్థాతో భేత్తుం యుక్తమ్ । పరీక్షాఽనవస్థాభావేఽపి గ్రాహకానవస్థాయా దుష్పరిహరత్వాదిత్యత ఆహ- స్వప్రామాణ్యమితి ॥

సాక్ష్యేవేతి సమ్బన్ధః । సదా సునిశ్చయాదితి । పరీక్షానపేక్షమేవేతి యావత్ । ఏతచ్చానుభవాన్యథాఽనుపపత్తిభ్యాం కల్ప్యతే ।

నన్వేవం సతి వృత్తిజ్ఞానానాం పరతఃప్రామాణ్యముక్తం స్యాత్ । జ్ఞానస్వరూపస్య సాక్షివేద్యత్వాత్ । ప్రామాణ్యస్య పరీక్షాగమ్యత్వాత్ । తథాచ న విలక్షణత్వాదితి యత్స్వతః ప్రామాణ్యమిష్యం తత్త్యక్తం స్యాదిత్యత ఆహ- జ్ఞానస్యేతి ॥

జ్ఞానస్య గ్రాహకేణ సాక్షిణైవ జ్ఞానస్య మానతాయా మితేః కారణాత్స్వతఃప్రామాణ్యమిష్యత ఏవేతి సమ్బన్ధః । భవేత్స్వతఃప్రామాణ్యత్యాగో యది జ్ఞానమేవ సాక్షివేద్యం న ప్రామాణ్యమితి

బ్రూమ: । న చైవమ్ । జ్ఞానవత్తత్ప్రామాణ్యస్యాపి సాక్షివేద్యత్వాభ్యుపగమాదితి । కిమర్థం తర్హి పరీక్షావశ్యమ్భావోఽభ్యుపగమ్యత ఇత్యత ఆహ- దోషేతి ॥

సాక్షిణా నిశ్చితత్వమితి వక్ష్యమాణమిహాపి యోజ్యమ్ । ఇతి ప్రామాణ్యస్యేతి పదద్వయమధ్యాహార్యమ్ । జ్ఞానం గృహ్ణన్సాక్షీ కరణదోషాభావేఽస్య ప్రామాణ్యమిత్యేవ ప్రామాణ్యం నిశ్చినోతి । నతు ప్రమాణమేవేదమితి । తత: కిమిత్యత ఆహ- దోషాభావస్యేతి ॥

పరీక్షయేతి శేష: । చోఽవధారణే । క్వచిదేవ ప్రయోజనవశాజ్జిజ్ఞాసాయాం జాతాయాం పరీక్షాలాభే చేత్యర్థ: । దోషాభావనిశ్చయార్థా పరీక్షా న తు ప్రామాణ్యగ్రహణార్థా । తత్పునర్జ్ఞానమివ సాక్షివేద్యమేవ । అతో న స్వత:ప్రామాణ్యపరిత్యాగ ఇతి భావ: ।

స్యాదేతద్యదీయం ప్రక్రియా ప్రమాణవతీ స్యాన్న చ తదస్తీత్యత ఆహ- అత ఇతి ॥

అత ఏవ హి సర్వేషాం జ్ఞానానాం ప్రామాణ్యం ప్రథమతో న నిశ్చితం భవేత్ । కిన్నామ యత్ర యదా పరీక్షాసహకృతేన సాక్షిణా ప్రామాణ్యం నిశ్చితం భవతి తత్తదైవ ప్రామాణ్యం స్వలక్షణం ప్రామాణ్యస్వరూపమప్రామాణ్యవివిక్తం ప్రామాణ్యం సిద్ధ్యతి । ఇదముక్తం భవతి । యది సాక్షీ దోషాభావే ప్రమాణమేతదితి ప్రథమం సమ్ముగ్ధం ప్రామాణ్యం గృహీత్వా పశ్చాజ్జిజ్ఞాసాయాం సత్యాం పరీక్షయా ప్రమాణమేవేత్యవధారయతీత్యేషా ప్రక్రియా నాఙ్గీక్రియేత తదాఽనభ్యస్తవిషయాణాం శబ్దాదినా జాతానాం సర్వేషామపి జ్ఞానానాం ప్రథమమేవ ప్రామాణ్యమవధార్యేత । నచైతదస్తి । తేన జానీమోఽస్తీయం ప్రక్రియేతి ।

ఉక్తమథర్ం బుద్ధయారోహాయ సఙ్క్షిప్యాహ- నహీతి ॥

యస్మాత్సుఖాద్యేషు కశ్చిత్సంశయం న కరోతి యస్మాచ్చాఖిలాని వృత్తిజ్ఞానాని దర్శన ఏవ ప్రమాణతయాఽఖిలో జనో న నిశ్చినోతి తస్మాత్సాక్షిప్రామాణ్యం పరీక్షానపేక్షేణ సాక్షిణైవ గృహ్యతే । వృత్తిజ్ఞానానాం తు తత్సాపేక్షేణేత్యనుభవారూఢం ప్రమేయం కిమర్థమపలప్యతే । నిర్నిమిత్తమపలపితుం న శక్యత ఇతి ।

"న పరీక్షాఽనవస్థా స్యాత్' ఇత్యుక్తముపసంహరతి- దోషాభావాదికం చేతి ॥

సాక్ష్యేవేతి సమ్బన్ధ: । స్వస్య పరీక్షాయాశ్చ దోషాభావం ప్రామాణ్యం చ పరీక్షానిరపేక్ష: సాక్ష్యేవ సమ్యక్ ప్రపశ్యతి । తస్మాన్న కాఽప్యనవస్థేతి ।

"అపరీక్షితమేవ' ఇత్యాదినోక్తముపసంహరతి- తదితి ॥

తత్తస్మాత్పరీక్షితమేవ మానమ్ । తేన చ భగవతి క్వచిదపి దోషో నాస్తీతి సిద్ధమ్ । తద్విరోధాదపరీక్షితం దోషదర్శనమప్రమాణమేవేత్యర్థ: ।

ఏవమపరీక్షితం దోషదర్శనం పరీక్షితేన నిర్దోషతాదర్శనేన బాధితం న భగవతో దోషిత్వం సాధయితుం శక్తమిత్యుక్తమ్ । ఇదానీం తాదృశస్యాపి సాధకత్వేఽతిప్రసఙ్గం సూచయతి- అపరీక్షితేతి ॥

శుక్త్యాదీనాం రజతత్వాదావపి విద్యత ఏవ । తతశ్చ తథా తదపి సిద్ధయేదవిశేషాదితి భావ: ।

తదేవం దోషదర్శనం పరీక్షితప్రత్యక్షవిరోధాదప్రమాణమిత్యభిహితమ్ । నిరనిష్టో నిరవద్య ఇత్యాద్యాగమవిరోధాచ్చ । స్యాదేతత్ । ప్రాక్ తత్త్వమస్యాద్యాగమస్య ప్రత్యక్షవిరుద్ధత్వాత్ప్రతీతార్థే న ప్రామాణ్యమిత్యుక్తమ్ । తత్కథం తద్విపరీతం ప్రత్యక్షస్యాగమవిరోధేనాప్రామాణ్యమిదానీముచ్యత ఇత్యాశఙ్కాం పరిహర్తుమాహ- తదితి ॥

యత్ర యదాఽక్షజమాగమస్యోపజీవ్యం తత్ తదా ప్రత్యక్షవిరుద్ధార్థే జాత్యా ప్రబలస్యాప్యాగమస్య మానతా నాస్తి । తస్మాదు(క్తాదు)పజీవ్యోపజీవకభావాదన్యత్ర విపరీతోపజీవ్యోపజీవకభావే బాధ్యబాధకభావస్యాపి విపర్యయ: । యదాఽఽగమ: ప్రత్యక్షస్యోపజీవ్యస్తదాఽఽగమవిరుద్ధార్థే ప్రత్యక్షస్య న మానతేత్యర్థ: ।

తత: కిమిత్యత ఆహ- లౌకిక ఇతి ॥

లౌకికే ప్రత్యక్షసిద్ధజీవాదివిషయే బ్రహ్మాత్మకత్వాదిబోధనరూపే వ్యవహారే తత్త్వమస్యాద్యాగమేన క్రియమాణే అత్ర ఆగమే ఆగమం ప్రతి ప్రత్యక్షస్యోపజీవ్యతా । అవతారాణాం విష్ణ్వాదీనాం చ దోషదృష్టౌ ప్రత్యక్షాదికం ప్రత్యాగమస్యోపజీవ్యతా స్యాత్ । ఏతదుక్తం భవతి । ప్రాక్ ప్రత్యక్షవిరోధేనాగమస్యాప్రామాణ్యమభిధాయేదానీమాగమవిరోధేన ప్రత్యక్షస్యాప్రామాణ్యాభిధానం న విరుద్ధమ్ । నహి నిర్విశేషణయో: ప్రత్యక్షాగమయో: పరస్పరం బాధ్యబాధకభావోఽభిహిత: । కిన్తూపజీవకత్వేన బాధ్యత్వముపజీవ్యత్వేన బాధకత్వమ్ । తచ్చ తత్రాన్యథాఽత్రాన్యథేతి కథం విరోధ ఇతి । అనేన దోషవిషయప్రత్యక్షవిరోధాదాగమస్యైవాప్రామాణ్యం కిన్న స్యాదితి చోద్యం గర్భస్రావేణైవ గతమ్ । ఆగమస్యోజీవ్యతయా ప్రత్యక్షత: ప్రాబల్యస్యోక్తత్వాత్ ।

కథం ప్రత్యక్షం ప్రత్యాగమస్యోపజీవ్యత్వమిత్యత ఆహ- ఆగమేనేతి ।

అత్ర విష్ణౌ । వస్తుత: కల్పనైవైషా న ప్రమితిరితిభావేన కల్ప్యత ఇత్యుక్తమ్ । భవేదాగమస్యోపజీవ్యత్వం యది విష్ణుత్వం జ్ఞాతవ్యం భవేత్ । తదేవ న జ్ఞాతవ్యమిత్యత ఆహ- న చేదితి ॥

యది విష్ణుత్వం రామకృష్ణాదౌ న జ్ఞాతం తదా దోషగ్రాహిణా ప్రత్యక్షేణ విష్ణోరన్యో దోషవానితి గృహీతం స్యాత్ । నతు విష్ణుర్దోషవానితి । నహి దేవదత్తే దేవదత్తత్వాజ్ఞానే దేవదత్తోఽయమాగత ఇత్యాకారం జ్ఞానముత్పత్తుమర్హతీతి । తథాఽపి నాగమస్యోపజీవ్యత్వమ్ । యత: శ్రీవత్సకౌస్తుభాదిలక్షణేన విష్ణుత్వమనుమాయ విష్ణుర్దోషవానితి ప్రత్యక్షేణ జ్ఞాస్యత ఇత్యత ఆహ- శాస్త్రేతి ॥

శ్రీవత్సాదికం లక్షణం విష్ణుత్వేన వ్యాప్తమిత్యేతచ్ఛాస్త్రేణైవ సిద్ధమ్ । యద్యప్యస్మిన్పక్షే సాక్షాదాగమో నోపజీవ్య: । తథాఽప్యనుమానమూలవ్యాప్తిగ్రహణాయ తదుపజీవనమపరిహార్యమేవేతి భావ: । నను విష్ణుత్వాజ్ఞానే విష్ణోరన్యో దోషవానితి జ్ఞానేన కుతో భావ్యమ్ । విష్ణుత్వవత్తదన్యత్వస్యాప్యజ్ఞాతత్వాదితి చేత్ । ఏవం తర్హ్యజ్ఞాతం ప్రసజ్యత ఇత్యాహ- కస్యచిదితి ॥

ఇతిమాత్రే ఏతావత్యేవ విషయే । విష్ణుర్దోషవానితి జ్ఞానా(స్యా)నుత్పాదనప్రసఙ్గ ఏవ తాత్పర్యమితి భావ: । నను యథా పటోఽయం ఛిన్నో దగ్ధో మలిన ఇతి పరానుపజీవినా

ప్రత్యక్షేణైవ గృహ్యతే । తథాఽఽగమాదికమనుపజీవ్య ప్రత్యక్షేణైవ విష్ణుర్దోషవానితి జ్ఞాస్యత ఇత్యత ఆహ- నేతి ॥

స్వత: పరానుపజీవనేన । అయమభిసన్ధి: । పటత్వమవయవసన్నివేశవ్యఙ్గ్యం ప్రత్యక్షమేవేతి యుజ్యతే తథా జ్ఞానమ్ । విష్ణుత్వం తు సమస్తగుణపరిపూర్ణత్వనిర్దోషత్వజగజ్జన్మాదికారణత్వలక్షణం న ప్రత్యక్షమ్ । అతో న తథావిధం జ్ఞానముపపద్యతే । యథా పఞ్చపలపరిమితోఽయం పటో మలిన ఇతి జ్ఞానమితి ।

అయం సముదాయార్థ: । రామకృష్ణాదిదోషగ్రాహిణా ప్రత్యక్షేణ త్రేధోత్పత్తవ్యమ్ । విష్ణురయం దోషవానితి వా విష్ణోరన్యోఽయం దోషవానితి వా కశ్చిదయం దోషవానితి వా । ప్రకారాన్తరాభావాత్ । తత్ర ద్వితీయతృతీయయోర్న విష్ణోర్దోషవత్త్వే తదుద్భావయితుం (శక్యతే) శక్యమ్ । విష్ణుర్దోషవానితి తేనానవగాహనాత్ । వస్తువృత్త్యాఽసౌ విష్ణురేవేతి చేత్ । కిం తత: । నహి వస్తువృత్తిసహితం యత్కిఞ్చిజ్జ్ఞానం వివక్షితవిశే(షణం సా)షం సాధయతి । అతిప్రసఙ్గాత్ । ఆద్యే విష్ణుత్వం సర్వథా జ్ఞాతవ్యమ్ । నచైతత్ప్రత్యక్షవేద్యం నాప్యనుమేయమిత్యుక్తం శాస్త్రయోనిసూత్రే । తస్మాద్ "దేవక్యాం దేవరూపిణ్యాం విష్ణు: సర్వగుహాశయ: । ఆవిరాసీద్' ఇత్యాగమేన వాఽఽగమావగతవ్యాప్తికానుమానేన వాఽవగన్తవ్యమ్ । తత: సర్వథా ప్రత్యక్షస్యాగమోపజీవ్యత్వమఙ్గీకార్యమ్ । సర్వోఽప్యాగమస్తావదేకమేవ వాక్యమ్ । స చ సర్వరూపోపేతస్య విష్ణోర్నిర్దోషత్వం ప్రతిపాదయతీతి తద్విరోధాదప్రమాణమేవ దోషవిషయం ప్రత్యక్షమితి ।

ఇతశ్చ తదప్రమాణమితి దర్శయితుమాహ- కేచిదితి ॥

ప్రత్యక్షం భగవద్రూపాణాం దోషిత్వే ప్రమాణమితి వదన్ప్రష్టవ్య: । కేచిత్తత్కాలవర్తిన: పురుషా భగవద్రూపేషు దోషాన్పశ్యన్తీత్యత్రార్థేఽస్మాకం కిం ప్రమాణమ్ । ప్రత్యక్షమనుమానమాగమో వేతి । న తావత్ప్రత్యక్షమ్ । పరపురుషవర్తిని ప్రత్యక్షే పరేషాం ప్రత్యక్షాయోగాత్ । దూరే కాలభేదే । నాప్యనుమానం లిఙ్గాభావాత్ । ఆగమోఽపి వేద: పురాణాదిర్వా । నాద్య: । తస్యాదర్శనాత్ । తస్మాద్ద్వితీయ ఏవాఙ్గీకార్య ఇత్యాహ- పౌరాణమితి ॥

అత్ర భగవద్రూపదోషగ్రాహిప్రత్యక్షసద్భావే । వక్తవ్యమితి శేష: ।

తత: కిమితి చేత్ । తత్పురాణవాక్యం తద్దోషదర్శనం కిం ప్రత్యక్షలక్షణం ప్రమాణతయా మన్యతే, ఉతాపరీక్షితప్రమాణాప్రమాణాభావప్రతీతిమాత్రతయా, అథాప్రమాణతయా ।

ఆద్యే దోషమాహ- తదితి ॥

భగవద్రూపేషు దోషగ్రాహిణీం ప్రతీతిం ప్రమాణతయా ప్రతిపాదయత్పురాణవాక్యం దోషసద్భావం మన్యత ఏవ । న హి సమ్భవతి తద్గ్రాహిణ: ప్రామాణ్యమఙ్గీకరోతి నాఙ్గీకరోతి చ తదితి । దోషసద్భావం మన్యమానం చ తత్రాప్యుదాహృతయా శ్రుత్యైవ విరుధ్యత ఇతి ।

పురాణవాక్యస్య శ్రుతివిరుద్ధత్వే కో దోష ఇత్యత ఆహ- పురాణస్యేతి ॥

పౌరుషేయేణ ఖలు వాక్యేన సమూలేన భావ్యమ్ । యత: కేనచిత్కారణేన కఞ్చిదర్థం బుద్ధిస్థీకృత్య వాక్యం ప్రయుఞ్జ్మహే । అన్యథోత్పత్తేరేవాసమ్భవ: ।

పురాణవాక్యస్య చ వేద ఏవ మూలం కుత ఇత్యత ఆహ- నచేతి ॥

అపర: పౌరుషేయో గ్రన్థ: । చశబ్ద: ప్రత్యక్షా(గమా)దిసముచ్చయార్థ: । పౌరుషేయస్తావదాగమో న పురాణస్య మూలమ్ । తస్యాపి మూలా(న్తరా) పేక్షాయామనవస్థపరమ్పరాపాతాత్ । న(చ) ప్రత్యక్షానుమానే । తదర్థస్య తదగోచరత్వాత్ । నాప్యుత్ప్రేక్షా । ప్రతారకవాక్యవదప్రామాణ్యప్రసఙ్గాత్ । అత: పరిశేషాద్వేద ఏవ పురాణస్యోపజీవ్య ఇతి సిద్ధమ్ ।

తత: కిమిత్యత ఆహ- తద్విరోధ ఇతి ॥

ఉపజీవ్యవేదవిరోధే । తత్ పురాణవాక్యమ్ । తత్ర భగవత: సదోషత్వే । ఉపజీవ్యవిరుద్ధస్యోపజీవకస్యాప్రామాణ్యావశ్యమ్భావాదితి

చార్థ: ।

నన్వీశ్వరప్రణీతానాం పురాణానాం తదీయం నిజం జ్ఞానమేవ మూలం న వేద: । అనీశ్వరప్రణీతానామపి యోగిప్రత్యక్షమేవ । అతో వేదవిరోధేఽపి కో దోష: । ఉచ్యతే । వేదస్తావత్ప్రమాణమేవేతి నిష్యఙ్కితమ్ । నచ ప్రమాణయోర్విరోధోఽస్తి । వస్తువికల్పప్రసఙ్గాత్ । తతో వేదవిరోధే నిజజ్ఞానాదిమూలత్వమేవాపనీయతే । తథాఽపి వేద ఏవ పురాణస్యోపజీవ్య ఇతి కథమ్ । అమీశ్వరప్రణీతపురాణాభిప్రాయేణేతి న దోష: । అనీశ్వరా హి స్వయంప్రతిభాతేఽప్యర్థే (సమాశ్వా) ఆశ్వాసార్థం వేదముపజీవన్తి । యథోక్తమ్ "యత్స్వయంప్రతిభాతస్య సంశయార్తం గురోర్వచ:' ఇతి । యద్యేశ్వరప్రణీతపురాణానామపి ప్రామాణ్యావధారణాయ వేదసంవాదోఽపేక్షిత: । అన్యథోత్ప్రేక్షామూలత్వశఙ్కనాత్ । తదభిప్రాయేణ "పురాణస్యోపజీవ్యశ్చ వేద ఏవ' ఇత్యుక్తమ్ ।

ద్వితీయం నిరాకరోతి- అపరీక్షితేతి ॥

అక్షజం కథమేవ భవేదితి ప్రత్యక్షం ప్రమాణతయాఽభిలపితార్థే నోద్భావయితుం శక్యతే । నహి ప్రమాణత్వేనానవధారితం ప్రమాణత్వేనోద్భావయన్పరీక్షక: స్యాదితి భావ: । విపక్షే బాధకమాహ- యద్యేవమితి ॥

ప్రమాణత్వేనాపరీక్షితమపి యది ప్రత్యక్షతయోద్భావ్యత ఇత్యర్థ: । దేవదత్తాదిభ్రమ ఇతి । యజ్ఞదత్తశుక్త్యాదౌ దేవదత్తరజతాదిభ్రమ ఇత్యర్థ: । బాధితత్వాత్తన్నాక్షజం ప్రమాణమితి చేత్ । తత్కిం బాధాభావమాత్రం వస్తువ్యవస్థాహేతు: । తథాత్వే నిశ్చాయకప్రమాణవైయర్థ్యాపత్తే: । అస్తి చ ప్రకృతే వేదబాధ ఇతి ।

ఉపజీవ్యవేదవిరోధాదుపజీవకయో: ప్రత్యక్షపురాణవాక్యయోరప్రామాణ్యమిత్యుక్తమ్ । తదసత్ । ఉపజీవకముపజీవ్యవిరోధేన బాధ్యత ఇతి నియమాభావాత్ । దృశ్యతే హ్యుపజీవ్యస్యాపీదం రజతమితి జ్ఞానస్యోపజీవకేన నేదం రజతమితి జ్ఞానేన బాధ ఇతి చేత్ । కథమత్రోపజీవ్యోపజీవకభావ ఇతి వక్తవ్యమ్ ః అప్రాప్తస్య ప్రతిషేధాయోగాత్ప్రాప్తిరూపమిదం రజతమితి జ్ఞానమాద్యముపజీవ్యం, ప్రతిషేధాత్మకం తు నేదం రజతమితి

జ్ఞానముపజీవకమితి వా, అసిద్ధే ధర్మిణి ప్రతిషేధాసమ్భవాద్ధర్మిజ్ఞానమాద్యముపజీవ్యం ద్వితీయం తూపజీవకమితి వా । ఆద్యే సమాధిమాహ- యావచ్ఛక్తీతి ॥

పరీక్షాయాం సత్యాం ప్రమాణతయా ప్రతీతస్యేతి శేష: । బాధనే ఉపజీవకేన కుత ఇతి శేష: । దోషోఽస్మదభిమత(తో)నియమభఙ్గ: స్యాత్ । ఉపజీవ్యేఽశోధితే పరీక్షయాఽప్రమాణాదవివిక్తే ఉపజీవకేన బాధితే న దోష: । ఉపజీవ్యత్వమస్త్వలమితి । ప్రకృతోదాహరణే ప్రథమపుపజీవ్యోపజీవకభావమభ్యుపైతి । ఉపజీవ్యత్వమిత్యుపలక్షణమ్ । ఉపజీవకత్వం చేత్యపి ద్రష్టవ్యమ్ । పూర్వోత్తరజ్ఞానయోరితి శేష: । అలంశబ్దోఽవధారణే ।

ఇదముక్తం భవతి । (అస్త్వేవ) అస్త్యేవేదం రజతం నేదం రజతమితి జ్ఞానయోరుపజీవ్యోపజీవకభావ ఉపజీవ్యస్యోపజీవకేన బాధశ్చ । తథాఽప్యుపజీవ్యవిరోధేనోపజీవకం బాధ్యత ఇతి నియమభఙ్గో నాస్తి । అయం ఖల్వస్య నియమస్యార్థ: । పరీక్షయా శోధితముపజీవ్యం విరోధ్యుపజీవకం బాధతే స్వయం తేన న బాధ్యత ఇతి । నతు యథాశ్రుత: । అస్య తు తదా భఙ్గ: స్యాత్ । యది పరీక్షితముపజీవ్యం విరోధినోపజీవకేన బాధ్యం (బాధితం) క్వచిదుపలభేమహి । నచైవమ్ । ఇదం రజతమితి జ్ఞానం తు న శోధితమ్ । తతస్తస్మిన్నుపజీవకేన బాధితే న నియమభఙ్గ: । నహి నిర్విశేషణస్య వ్యభిచారే విశిష్యం వ్యభిచరత్యతిప్రసఙ్గాత్ । నచ వాచ్యం విశిష్యస్య ప్రయోజకతాకల్పనం నిర్మూలమితి । ఉభయథా(పి) బాధ్యబాధకభావదర్శనాత్ । విశేషణానపేక్షాయామవ్యవస్థాపాతాత్ । నను పరీక్షాయామఙ్గీకృతాయాం తయైవాలమ్ । పరీక్షితేనాపరీక్షితం బాధ్యత ఇత్యేతావత: క్వచిద్వ్యభిచారాభావాత్కిముపజీవ్యోపజీవకభావేన । ఉచ్యతే । భవేదేవం యద్యాత్యన్తికీం పరీక్షామత్రాఙ్గీకుర్మ: । నచైవమ్ । కిన్తు యావచ్ఛక్తిపరీక్షామేవ । నచ తావన్మాత్రస్య బాధకత్వనియమోఽస్తి । యావచ్ఛక్తిపరీక్షితస్యాపి బాధదర్శనాత్ । అతో యుక్తం విశిష్యస్యోపాదానమ్ । ఆత్యన్తికపరీక్షైవ బాధకత్వోపయోగినీ భవతు కిముపజీవ్యత్వేనేత్యపి న వాచ్యమ్ । తస్యాపి సాంవ్యావహారికత్వాత్ । యథోక్తమ్ । "సన్నిపాతలక్షణో విధిరనిమిత్తం తద్విఘాతస్య' ఇతి । ప్రకృతే తు వేద: పరీక్షిత ఉపజీవ్యశ్చేతి ।

ద్వితీయే పరిహారమాహ- భ్రమేఽపీతి ॥

హీతి వక్ష్యమాణమత్రాపి సమ్బధ్యతే । యద్యప్యేకమేవేదం రజతమితి జ్ఞానం తథాఽపి విషయోపాధివశాద్ విభాగమ్ । తత్ర ప్రకారే భ్రమత్వేఽపి స్వరూపేఽభ్రమత్వమేవ । తత్ర

కదాఽపి బాధాభావాత్ । తథాఽన్యేప్యాహు: । సర్వం జ్ఞానం ధర్మిణి ప్రమాణం ప్రకారే తు విపర్యయ ఇతి । భాగాభ్యుపగమాదేవ న విరోధచోదనావకాశ: । తత: కిమిత్యత ఆహ- తన్మాత్రమితి ॥

అభ్రమభాగమాత్రమ్ । తేనైవ ధర్మిణ: సిద్ధే: । రజతాకారస్య నిషేధ్యత్వేన ధర్మిత్వాభావాదితి హిశబ్దార్థ: । ఏతదుక్తం భవతి । అస్మిన్పక్షే యదుపజీవ్యం న తదుపజీవకేన బాధ్యతే యచ్చ బాధ్యతే న తదుపజీవ్యమిత్యతో నేదమస్మదీయనియమభఙ్గస్యోదాహరణమితి ।

అత్రాన్తరే మాయావాదినశ్చోద్యన్తి ।
యదుక్తముపజీవ్యవిరోధాదద్వైతశ్రుతీనామప్రామాణ్యమితి । తదసత్ । తత్రాప్యస్య సమాధానస్య సువచత్వాత్ । తథాహి । య: సర్వజ్ఞ ఇత్యాదీనాం తత్త్వమస్యాదీనాం చ కథముపజీవ్యోపజీవకభావ ఇతి వక్తవ్యమ్ । సిద్ధం న నివర్తకత్వాదిత్యాదివచనాత్ । తత్త్వమస్యాదివాకయమైక్యవిరోధినాం సావర్జ్ఞాదీనాం దు:ఖాదీనాం చ ప్రతిషేధకమఙ్గీకృతమ్ । నచ ప్రాప్తిం వినా ప్రతిషేధోఽస్తీతి ప్రాప్తిరూపం య: సర్వజ్ఞ ఇత్యాదికముపజీవ్యమ్, తత్త్వమస్యాదికం తూపజీవకమితి వా, అసిద్ధే ధమిర్ణి ప్రతిషేధానుపపత్తేర్ధర్మిప్రతిపాదకమాద్యముపజీవ్యముపజీవకం చోత్తరమితి వా । ఆద్యే రజతజ్ఞానస్యేవాపరీక్షితత్వాదుపజీవ్యస్యాపి ప్రథమస్యోత్తరేణ బాధే న కాఽప్యనుపపత్తి: । ద్వితీయే శుక్తిస్వరూపమాత్రమివ బ్రహ్మస్వరూపమాత్రముపజీవ్యం న సార్వజ్ఞాదివిశిష్యమ్ । తథాచ యదుపజీవ్యం న తదుత్తరేణ బాధ్యతే । యద్బాధ్యతే సార్వజ్ఞాదికం న తదుపజీవ్యమితి న కశ్చిద్విరోధ ఇతి ।

అత్ర పరిహారద్వయమపి ప్రతిషేధతి- నచైవమితి ॥

ప్రసిద్ధయోర్భ్రాన్తిబాధయోరివాత్ర సమాధానం న వక్తుం శక్యతే । వైషమ్యాదితి భావ: ।

తత్కథమిత్యత: ప్రథమపక్షే తావద్వైషమ్యం దర్శయతి- సుపరీక్షిత ఇతి ॥

ప్రథమప్రమాణే సుపరీక్షితే సతి న చైవమితి సమ్బన్ధ: । ఏతదుక్తం భవతి । ఇదం రజతమితి జ్ఞానముపజీవ్యమప్యపరీక్షితత్వాదుపజీవకేన నేదం రజతమతి జ్ఞానేన బాధ్యతే । ఉపజీవ్యోపజీవకన్యాయస్య యావచ్ఛక్తిపరీక్షావిషయత్వాతి హ్యస్మాభిరభిహితమ్ ।

అస్మిన్న్యాయేన చ పరేణ ప్రత్యవస్థాయతే । నచ తద్యుక్తమ్ । య: సర్వజ్ఞ ఇత్యాదీనామహం దు:ఖీత్యాదీనాం చ సుపరీక్షితత్వాత్ । ఉపపాదితం ఖలు య: సర్వజ్ఞ ఇత్యాదిశ్రుతీనాం తత్త్వావేదకత్వం సాక్షిణశ్చ నియమేనావ్యభిచారిత్వమితి ।

ద్వితీయపక్షే వైషమ్యం దర్శయతి- సర్వమితి ॥

యత: కారణాత్తత్సర్వం సార్వజ్ఞాదికముపజీవ్యైవ తత్త్వమసీత్యాదికం ప్రమాణం ప్రవర్తతేఽతో న చైవమితి సమ్బన్ధ: । ఇదముక్తం భవతి । యథా నేదం రజతమితి జ్ఞానం పురోవర్తిన: స్వరూపమాత్రం ధర్మీకృత్య ప్రవర్తతే న తు రజతత్వవిశిష్యం న తథా తత్త్వమస్యాదివాక్యం ప్రవర్తితుమర్హతి । కిన్తు సర్వజ్ఞత్వాదివిశిష్యం బ్రహ్మస్వరూపం దు:ఖాదివిశిష్యం జీవస్వరూపం చ ధమర్ీకృత్యైవ । తథాచ ధర్మిగ్రాహకవిరోధోఽపరిహార్య ఇతి । అత్ర సర్వమితి సర్వజ్ఞత్వాద్యన్యతమస్యోపలక్షణమ్ ।

నను తత్త్వమస్యాదివాక్యమపి యది స్వరూపమాత్రముపజీవ్య ప్రవర్తేత తదా కీదృశో దోష ఇత్యత ఆహ- కథమితి ॥

వాక్యద్వయమేతత్ । తత్రైకస్యార్థ: । ధర్మాన్విహాయ స్వరూపస్యైవోపజీవ్యత్వం చేత్తర్హి తత్కథం జ్ఞేయం యత్తత్త్వమసీతి బోధ్యతే । ఏతదుక్తం భవతి । శబ్దేనానూద్య హి స్వరూపం తత్త్వమసీతి వక్తవ్యమ్ । నచ నిర్ధర్మస్య ప్రతిపాదక: శబ్దోఽస్తి । అత: స్వరూపమాత్రస్య బుద్ధావనారోహాద్బోధనమేవానుపపన్నమితి । న బ్రూమ: స్వరూపమాత్రస్యోపజీవ్యత్వమ్ । కిన్తు భేదకాన్సర్వజ్ఞత్వాదిధర్మాన్విహాయ తత్త్వాదినా విశిష్యస్య । తథాచ న కశ్చిద్దోష ఇత్యత: శిష్యం వాక్యమ్ । యది తత్త్వాదిధర్మోపేతస్యోపజీవ్యత్వం తర్హి సర్వజ్ఞత్వాదికం విహాయ యస్మాత్కస్మాచ్చిత్తత్త్వాదేస్తద్బ్రహ్మేతి కథం జ్ఞేయమ్ । యద్యప్యస్మిన్పక్షే నోక్తదోషస్తథాఽపి బోధ్యస్య బ్రహ్మాస్మీతి జ్ఞానమనుపపన్నమేవ । సర్వజ్ఞత్వాదేర్బ్రహ్మలక్షణత్వేన తదనుపాదానే బ్రహ్మణో బుద్ధావనారోహాత్ । తత్త్వాదేర్ఘటాదిసాధారణత్వాదితి భావ: । సర్వజ్ఞత్వాదిపరిత్యాగేనోపజీవనే బాధకమభిధాయ విపర్యయే పర్యవసానమాహ- ఏతస్మాదితి ॥

అపరథా జ్ఞానాసమ్భవాత్ । యావతా ధర్మేణ । తావతోపేతస్యైవ ।

నను నేదం రజతమితి జ్ఞానం యథా స్వరూపమాత్రముపజీవ్య ప్రవృత్తమ్ । తథేదమపి ప్రవర్త్స్యతి కో దోష ఇత్యత ఆహ- స్వరూపస్యైవేతి ॥

ఉపజీవ్యత్వమితి వర్తతే । ఉక్తానుపపత్తేరేవ దృష్టాన్తోఽపి న సమస్త ఇత్యర్థః ।

నను యత్సర్వజ్ఞం తత్త్వమసీతి న బోధనీయమ్ । కిన్తు తత్త్వమసీత్యేవ । న చోక్తదోషః । తచ్ఛబ్దో బ్రహ్మ వదతి । యోగ్యాన్వితాభిధాయినశ్చశబ్దాః । లక్షణం చ బ్రహ్మణాఽన్వేతుం యోగ్యమ్ । తతశ్చ తచ్ఛబ్దేనైవ వ్యావృత్తస్య ప్రతీతేరిత్యాశయవానాశఙ్కతే- సర్వేతి ॥

చశబ్దోఽవధారణే । భణ్యతే తచ్ఛబ్దేన ఇతి యది భణ్యతే ఇత్యావృత్త్యా యోజ్యమ్ । సమ్ప్రతిపత్తిముత్తరమాహ- అస్త్వితి ॥

యత్పరేణోక్తం తదస్త్విత్యర్థః । ప్రతివాద్యుక్తార్థాఙ్గీకారే ప్రతిజ్ఞాహానిః కథం న భవేదిత్యత ఆహ- న ఇతి ॥

అనభిమతప్రమేయాఙ్గీకారే హి ప్రతిజ్ఞాహానిః స్యాత్ । అనేన చాఙ్గీకృతేన నోఽస్మాకం (న ప్రతిజ్ఞాహా)నైవ హానిః స్యాత్ । పరస్య ధర్మిగ్రాహివిరోధో హ్యస్మాభిరుచ్యతే । తత్పరిహారాయ పరేణ చేదముదితమ్ । నచానేన తత్పరిహారమ్ । ప్రత్యుత దృఢీకృతమితి భావః ।

కిం ప్రకృతప్రమేయావిరోధిత్వమాత్రేణేదమఙ్గీక్రియతే ఉత తథాభూతత్వేనేతి జిజ్ఞాసాయామాహ- స్వపక్షశ్చేతి ॥

అఙ్గసేతి నాభ్యుపగమమాత్రేణేత్యర్థః । తదుపపాదయతి- యస్మాదితి ॥

సర్వశోఽపీతి సమ్బన్ధః । ఇత్యేతత్సూత్రసామర్థ్యేన ప్రాగుపపాదితమితి శేషః ।

కిఞ్చాస్మిన్నపి పక్షే బ్రహ్మణో బుద్ధావనారోహస్తదవస్థ ఏవ । యతస్తదాదిశబ్దా: సామాన్యత ఏవ యోగ్యాన్వితం బ్రువతే । సర్వజ్ఞాదిశబ్దా ఏవ విశేషత: । తథాఽనుభవాత్ । నచ సామాన్యతోఽన్వితాభిధాయినా వ్యావృత్త్రప్రతీతిరిత్యాశయవానాహ- విశేషేతి ॥

అఖిలం యోగ్యాన్వితం స్వరూపం విశేషసామాన్యతయా శబ్దబోధ్యం భవేత్ ।

అన్వితాభిధానమాత్రమఙ్గీక్రియత ఏవ । తచ్చైకస్య పదస్య సామాన్యత ఏవ న విశేషత ఇతి న బుద్ధౌ బ్రహ్మారోహ: । యది చ విశేషస్తదా ధర్మిగ్రాహివిరోధస్తదవస్థ ఏవేతి సముదాయార్థ: । కేచిన్మాయావాదినోఽన్వితాభిధానమఙ్గీకుర్వతే విజ్ఞానఘనాదయ సతి నాప్రాప్తశఙ్కేయమ్ ।

వ్యావర్తకధర్మైర్వ్యావృత్తస్యైవోపజీవ్యత్వమితి యదుక్తం తన్నాస్తి । బాధకజ్ఞానేషు తదభావాత్ । నచ తత్రాపి వ్యావృత్తస్యైవోపజీవ్యత్వం న స్వరూపమాత్రస్యేత్యుక్తమితి వాచ్యమ్ । పూర్వస్మిన్భ్రమజ్ఞానే వ్యావృత్తత్వ(స్య)స్యైవాసిద్ధత్వాత్ । సిద్ధౌ చ భ్రమత్వానుపపత్తే: । "తన్మాత్రముపజీవ్య హి" ఇత్యుక్తవిరోధాచ్చేత్యత ఆహ- పురోవర్తిత్వేతి ॥

దేవదత్తాదౌ యశ్చైత్రాదిభ్రమస్తత్ర పురోవర్తిత్వపూర్వాణి విశేషణాని దేవదత్తాదిస్వరూపం దేవదత్తాదేరవిదితత్వాచ్చైత్రమాత్రాద్విన్నైవాపురోవర్త్యాదిభ్యో వ్యావర్తయన్తి యస్మాత్తస్మాద్బాధకజ్ఞానం వ్యావృత్తమేవోపజీవతీతి నియమో నానుపపన్న: । నాపి భ్రమానుపపత్తి: । ఆరోప్యవ్యావృత్తేరనఙ్గీకరణాత్ । తన్మాత్రశబ్దేన చారోప్యమాత్రవ్యావర్తనాన్నోక్తవిరోధోఽపీతి భావ: ।

నన్వనేన నాత్యన్తవ్యావృత్తిరు(పజీవ్యత్వో)పయోగినీ । కిన్తు వ్యావృత్తిమాత్రమిత్యుక్తం భవతి । తత్ప్రకృతేఽప్యస్తి । తత్త్వాదినా బ్రహ్మణోఽపి వ్యావృత్తత్వేనోపజీవ్యత్వసమ్భవాదితి చేన్న । తావన్మాత్రేణ బోధ్యస్యాపి బ్రహ్మాస్మీతి జ్ఞానానుపపత్తేరుక్తత్వాత్ ।

దోషాన్తరం చాహ- బ్రహ్మణ ఇతి ॥

బ్రహ్మణ: పునరితి సమ్బన్ధ: । కిం కర్తృ, బ్రహ్మ వ్యావర్తయతి, న కిమపి ।

తత్త్వాదీనామఙ్గీకారేఽపి దోషమాహ- యస్మాదితి ॥

తత్త్వాది విశేషణేన యస్మాత్కస్మాదప్యర్థాత్తత్త్వాదిరహితమ్ । తావద్వ్యావృత్తం చేదుపజీవ్యత్వమస్తీతి బోధ్యతే । తదేదం వాక్యం సిద్ధసాధనం జ్ఞాతస్యైవ జ్ఞాపకం స్యాత్ । బోధ్యేనాస్యార్థస్య ప్రాగేవ విదితత్వాత్ । తథా చాశాస్త్రం స్యాత్ ।

మా భూత్తత్త్వాదినా వ్యావృత్తం బ్రహ్మోపజీవ్యమ్ । విజ్ఞానమానన్దం బ్రహ్మేత్యాదిశ్రుత్యా బ్రహ్మలక్షణత్వేనోక్తేన చిన్మాత్రత్వాదినా తు భవిష్యతీత్యత ఆహ- చిన్మాత్రత్వం చేతి ॥

మాత్రశబ్దేన చిత: సర్వవిషయత్వాదికం వ్యావర్తయతి । ఆనన్దత్వాదేరప్యుపలక్షణమేతత్ । బ్రహ్మణ ఇతి శేష: । చిన్మాత్రత్వాదికం న బ్రహ్మణో భిన్నమ్ అతో నిర్విశేషత్వావిరోధాత్తదఙ్గీక్రియత ఇత్యత ఆహ- తావన్మాత్రమితి ॥

తత్తర్హి తస్యాపి శ్రుతత్వాదభిన్నత్వాచ్చేతి భావ: । అభేదే కథం లక్షణత్వమితి చేత్ । సమం విజ్ఞానాదావపి । ఉక్తశ్చ లక్ష్యలక్షణప్రకారో లక్షణసూత్ర ఇతి ।

శ్రుతత్వసామ్యేఽపి చిన్మాత్రత్వాదికమేవ ధర్మిణి నివేశ్యతే । అవిరుద్ధత్వాత్ । న సర్వజ్ఞత్వాదికం విరుద్ధత్వాత్ । యథా నేదం రజతమితి జ్ఞానేఽవిరుద్ధపురోవర్తిత్వాద్యుపేతస్య ధర్మిత్వం న విరుద్ధరజతత్వాద్యుపేతస్యేత్యత ఆహ- చిన్మాత్రేతి ॥

చిన్మాత్రేణాభేదశ్చిన్మాత్రాభేద: స: సాధ్య: ప్రతిపాద్యో యస్య తత్తథోక్తమ్ । తత్త్వమస్యాదివాక్యే చిన్మాత్రాభేదసాధ్యేఽఙ్గీకృతేఽపి తద్వాక్యం సిద్ధసాధనం భవేదిత్యన్వయ: । తత్కథమిత్యత ఆహ- సిద్ధమితి ॥

తచ్చిదైక్యం ప్రతివాదినో బోధ్యస్య యత ఇతి శేష: । కథం సిద్ధమిత్యత ఆహ- స్వేతి ॥

స్వస్య స్వేనాభేదాఙ్గీకృతే: । ఏవశబ్దస్య సిద్ధమితి పూర్వేణ సమ్బన్ధ: । స్వాభేదాఙ్గీకృతౌ చిదభేద: కథం సిద్ధ ఇత్యత ఆహ- చిత్త్వమితి ॥

స్వస్య బోధ్యస్య యద్యస్మాన్మతం సమ్మతమ్ ।

ఏతదుక్తం భవతి । విరోధభయాత్సర్వజ్ఞత్వాదివిశిష్యం న ధర్మీక్రియతే ఇతి వదతా చిదానన్దరూపమపి న ధర్మీకర్తవ్యమ్ । జ్ఞాతజ్ఞాపనప్రసఙ్గాత్ । విరోధ ఇవ జ్ఞాతజ్ఞాపనస్యాప్యశాస్త్రతాహేతుత్వే విశేషాభావాత్ । చిన్మాత్రం త్వదతిరిక్తం నాస్తీతి వాక్యార్థ ఇతి చేన్న । అప్రతిభాసనాత్ । గత్యన్తరాభావాదిత్థం కల్ప్యత ఇతి చేత్(న్న) । సూత్రకృతైవార్థాన్తరస్యోక్తత్వాత్ ।

న విరోధభయాద్వయం సార్వజ్ఞాదికం ధర్మిణి న నివేశయామ: । కిన్తు సర్వజ్ఞత్వాదికం (హి) న బ్రహ్మణో భిన్నమ్ । నేహ నానేత్యాదిశ్రుతివిరోధాత్ । నాపి స్వరూపమ్ । తస్య వియదాదిసర్వసాపేక్షత్వాత్ । సర్వస్య చ మిథ్యాత్వాత్ । నహి తథాభూతస్య

సత్యస్వరూపతా సమ్భవతి । చిదానన్దాదేస్తు బ్రహ్మస్వరూపత్వే న క్వాప్యనుపపత్తిరిత్యాశయవానాశఙ్కతే- సర్వేతి ॥

సర్వజ్ఞత్వం వర్తత ఇతి శేష: । ఇతిశబ్దో హేతౌ । ఏవశబ్దస్య తదేవేత్యనేన సమ్బన్ధ: । నహి మిథ్యేత్యర్థ: । పరిహరతి- చేతనత్వం చేతి ॥

యత్పరసాపేక్షం తన్న సదిత్యఙ్గీకారే బ్రహ్మణశ్చేతనత్వం చ న స్యాదిత్యర్థ: । కుత ఇత్యతో (ల్యుట్ ప్రత్య)యుప్రత్యయస్యానేకార్థత్వాత్కతర్ృవాచితాం తావదుపాదాయ వ్యాచష్టే- జ్ఞత్వమితి ॥

చేతనత్వం నామ తావజ్జ్ఞత్వమిత్యర్థ: । తత: కిమిత్యత ఆహ- నేతి ॥

జ్ఞత్వమితి వర్తతే । కిన్తు జ్ఞేయసాపేక్షమేవ । జ్ఞానక్రియాం ప్రతి కర్తృత్వం ఖలు జ్ఞత్వమ్ । సకర్మకక్రియావచనశ్చ జానాతి: । అత: కర్మాపేక్షక్రియాకర్తృత్వమపి సాపేక్షమేవ ।

తథాఽపి కుతశ్చేతనత్వం న స్యాదితి చేత్ । జ్ఞస్య బ్రహ్మణో జ్ఞేయం స్వయమేవ వా స్యాత్పరం వా । నాద్య ఇత్యాహ- స్వేతి ॥

చస్త్వర్థ: । అసౌ మాయావాదీ । కుతో న మన్యత ఇత్యత ఆహ- సవిశేషత ఇతి ॥ సవిశేషత్వప్రసఙ్గాత్ । ప్రత్యక్ పరాగ్భావలక్షణో హి కర్తృకర్మభావో నైకత్రైకస్య యుజ్యతే । యది చ స్యాత్తదా భేదప్రతినిధినా విశేషేణ ఘటనీయ: । అతో బ్రహ్మణో జ్ఞత్వజ్ఞేయత్వయోరఙ్గీకారే విశేషోఽఙ్గీకర్తవ్య: స్యాత్ । నిర్విశేషం చ బ్రహ్మాఙ్గీకృతమితి స్వజ్ఞేయత్వం న మన్యతే । తతశ్చ పరమేవ జ్ఞేయం వక్తవ్యమ్ । తచ్చ మిథ్యాభూతమితి కథం తదపేక్షం చేతనత్వం సత్యాద్యదితి । ఏవం జ్ఞత్వస్య జ్ఞానసాపేక్షత్వమపి వక్తవ్యమ్ ।

కిఞ్చైవం వదతా స్వరూపమాత్రముపజీవ్యమిత్యపి వక్తుం న శక్యతే । తస్యాపి స్వశబ్దేన పరాపేక్షతాప్రతీతేరిత్యాహ- స్వశబ్దోఽపీతి ॥

పరేపేక్ష: పరాపేక్షస్యార్థస్య ప్రతిపాదక: । కథమిత్యత ఆహ- తస్మాదితి ॥

పరస్మాత్ । హిశబ్దో హేతౌ । అర్థ: ప్రవృత్తినిమిత్తమ్ । ఇతి ప్రోక్త: శబ్దశక్తిజ్ఞై: । స్వం చ తద్రూపం చేతి హి స్వరూపమ్ । రూపశబ్దశ్చ స్వపరసాధారణ: । తేన స్వస్మిన్ప్రాప్తేఽప్యుచ్యమాన: స్వశబ్ద: పరిసఙ్ఖ్యాన్యాయేన పరవ్యావృత్తిమేవ ప్రతిపాదయతీతి జ్ఞాయతే । Joshi-31

త్యమేతదేవం వ్యాఖ్యానే । నచైవమిత్యత ఆహ- స్వరూపమితి ॥

అస్మదభిప్రేతం వ్యాఖ్యానం న చేదఙ్గీక్రియతే తదా స్వరూపం నామ కిం, న కిమపి । స్వరూపశబ్దో నిరర్థక: స్యాదిత్యర్థ: । రూపశబ్దసమానార్థ: స్వరూపశబ్ద ఇత్యత: కథమేతదితి చేదత్ర వక్తవ్యమ్ । స్వం చ తద్రూపం చేతి వ్యుత్పత్తిమఙ్గీకృత్యైవముచ్యతే । ఉతాఖణ్డ ఏవాయం శబ్ద ఇత్యుపేత్య । ఆద్యే దోషమాహ- వైయర్థ్యమితి ॥ యస్మాదస్మిన్పక్షే స్వశబ్దస్య వైయర్థ్యం తస్మాత్స్వరూపం నామ కిమిత సమ్బన్ధ: । కుతో వైయర్థ్యమిత్యత ఆహ- రూపేతి ॥

స్వరూపశబ్దే యో రూపశబ్దస్తేనైవ రూపశబ్దార్థాభిధానస్య పూర్ణత్వాత్ । నహి రూపశబ్దో రూపశబ్దార్థం నాభిధవ ఇతి సమ్భవతి । అన్యథోత్పలనీలోత్పలశబ్దావప్యేకార్థౌ స్యాతామ్ । ద్వితీయం నిరాకరోతి- తచ్చేతి ॥ తత్ రూపపదమ్ । చో యస్మాదిత్యర్థే । సామాన్యతావచ: సామాన్యాకారస్య వాచకమ్ । చాతుర్వణ్యర్ాదిత్వాత్స్వార్థే ష్యఞ్ప్రత్యయ: । ఏతదుక్తం భవతి । ప్రతీతిప్రమాణక ఏవ శబ్దార్థనిశ్చయ ఇతి హి శాబ్దా: । తత్ర రూపశబ్ద: సామాన్యాకారస్యాభిధాయక: । సర్వేషాం తతస్తత్ప్రత్యయాత్ । స్వరూపశబ్దశ్చాసాధారణాకారస్య । తస్మాత్తత్ప్రతీతే: । తస్మాన్న తయోరేకార్థత్వమితి ।

యదుక్తం చేతనత్వం బ్రహ్మణో న స్యాదితి తదిష్యాపాదనమ్ । న హి వయం బ్రహ్మణశ్చేతనత్వమఙ్గీకుర్మ: । క్రియావేశలక్షణస్య కర్తృత్వస్య నిర్వికల్పకేఽభావాత్ । కిన్తు చైతన్యమేవ బ్రహ్మ । తదర్థా ఏవ చేతనత్వవాదా వ్యాఖ్యాతవ్యా ఇత్యత్రశ్చైతన్యమపి న పరేణ శక్యాఙ్గీకారమితి భావేన తద్వ్యాఖ్యాతి- చేతనస్యేతి ॥

భావ: శబ్దప్రవృత్తినిమిత్తమ్ । తస్యాత్రానాగన్తుకత్వం జ్ఞాపయితుం స్వశబ్ద: । ఇతి హి గీయత ఇత్యనేన గుణవచనబ్రాహ్మణాదిభ్య: కర్మణి చేతి స్మృతిం సూచయతి । చేతనశబ్దప్రవృత్తినిమిత్తం చ జ్ఞానమ్ । చితీ సంజ్ఞాన ఇతి పాఠాత్ । తతశ్చ జ్ఞానం బ్రహ్మేత్యుక్తం భవతి ।

తత: కిమిత్యత ఆహ- తస్మాదితి ॥

యస్మాచ్చైతన్యం నామ జ్ఞానం తస్మాచ్చైతన్యస్య బ్రహ్మణో, విశేషతోఽతిశయేన, విశేషబాహుల్యం ప్రసజ్యతే । జ్ఞానం హి జ్ఞేయజ్ఞాతృకరణసాపేక్షం భవతి । జ్ఞానత్వాదిధర్మాశ్చానివార్యా: । నచ సవిశేషం బ్రహ్మ పరేణాఙ్గీక్రియతే । జ్ఞేయాదికం చ న స్వయమ్ । విరోధాత్ । పరన్తు మిథ్యేతి తత్సాపేక్షం జ్ఞానం కథం సత్స్యాత్ । బ్రహ్మణో జ్ఞానత్వే జ్ఞేయాద్యుపేతతా కుత ఇతి చేత్ । జ్ఞానత్వాత్ । ప్రసిద్ధజ్ఞానవత్ । నచ జ్ఞానత్వమసిద్ధమితి యుక్తమ్ । అఙ్గీకారవిరోధాత్ । వ్యాప్తిముపపాదయతి- నేతి ॥

యదుక్తం ప్రాగ్బ్రహ్మణశ్చేతనత్వే జ్ఞేయజ్ఞానోపేతత్వేన భావ్యమితి, తత్రాపి జ్ఞత్వాత్సమ్మతవదితి నియామకమభిప్రేతమ్ । ప్రసఙ్గాత్తస్యాపి వ్యాప్తిముపపాదయతి- జ్ఞేయేతి ॥

ఆద్యశ్చశబ్దో జ్ఞేయాదిరాహిత్యజ్ఞత్వయో: సముచ్చయే । ద్వితీయస్తు వ్యభిచారద్వయసముచ్చయే ।

నను ప్రసిద్ధస్య జ్ఞానస్య జ్ఞేయాద్యుపేతత్వేఽపీదం బ్రహ్మస్వరూపం జ్ఞానం తద్రహితం భవతు కిం బాధకమిత్యత ఆహ- జ్ఞాతృజ్ఞేయేతి ॥

హీనమేవేతి సమ్బన్ధ: । కర్తృ తాడ్యత ఇతి తాడయితృతాడ్యాభ్యాం హీనం స్యాదిత్యర్థ: । ధాత్వర్థోఽపి జ్ఞానం యది కర్తృరహితం స్యాత్ । ఆకాఙ్క్షావశాత్సకర్మకతయా ప్రతీయమానమపి చ యది నిష్కర్మకం స్యాత్తదోక్తో బహుతరోఽతిప్రసఙ్గ:, విశేషాభావాదితి । జ్ఞవిషయేఽప్యేవం భోజ్యభోజనవిహీనో భోక్తాఽపి స్యాదిత్యాదిరతిప్రసఙ్గో వాచ్య: । నహి సకర్మకక్రియాయా: కర్తా క్రియాదిరహితో యుక్త ఇతి ।

జ్ఞాతా జ్ఞేయమితి చ కారకాభిధానమేతత్ । కారకముత్పాదకమితి చ పర్యాయావేతౌ । కార్యమేవ చోత్పాదకమపేక్షతే । అకార్యం చ బ్రహ్మాఖ్యం జ్ఞానమితి న తస్య కర్త్రాద్యపేక్షేత్యాశయవాన్ శఙ్కతే- నిత్యత్వాదితి ॥

నిత్యత్వమకార్యత్వస్యోపలక్షణమ్ । అనిత్యస్య భోజనాదేభర్ోక్త్రాద్యపేక్షాయామపీదం నిత్యత్వాత్తాదృశం జ్ఞాత్రాదిరహితం చ స్యాదిత్యనేన వ్యాపకవిరుద్ధోపలబ్ధ్యా వ్యాప్యవిపర్యయ: శఙ్కిత: । నోత్పాదకమేవ కారకమ్ । తథా సత్యస్తి గగనమిత్యాదౌ గగనాదీనామకారకత్వప్రసఙ్గాత్ । కిన్తు ధాత్వర్థాశ్రయ: కర్తా, తద్విషయ: కర్మేత్యాది ।

ఆకాఙ్క్షాఽనాకాఙ్క్షే ఏవ చ తదన్వితత్వానన్వితత్వయో: ప్రయోజకే । నతు కార్యత్వాకార్యత్వే । అత ఏవ కశ్చిద్ధాత్వర్థ: కర్మాద్యన్విత: కశ్చిన్నేతి యుజ్యత ఇత్యాశయవానాకాఙ్క్షామప్రయోజకీకృత్య కార్యత్వాద్యేవ ప్రయోజకీకుర్వాణస్యాతిప్రసఙ్గమాహ- నిత్యేతి ॥

అకార్యస్య కారకానన్వితత్వేఽకార్యా వేదవాక్ వాచ్యవక్తృవిహీనా స్యాత్ । కార్యస్య చ కారకాన్వితత్వే కర్మాద్యన్వితతానియమోఽపి స్యాదిత్యపేరర్థః । విపర్యయే పర్యవసానమాహ- నహీతి ॥

సా తాదృశీ నైవ హీతి సమ్బన్ధః । ద్వితీయప్రసఙ్గస్య విపర్యయపర్యవసానం చశబ్దేనాహ । కథం న సా తాదృశీత్యత ఆహ- ద్రష్టార ఇతి ॥

వక్తార ఇతి వక్తవ్యే ద్రష్టార ఇత్యుక్తమపౌరుషేయత్వావిఘాతార్థమ్ । అఙ్గసేతి వాచ్యసద్భావే న కాచిదనుపపత్తిరిత్యుక్తమ్ ।

నను సన్తి స్థితిసమయే వేదవాచో వసిష్ఠాదయో ద్రష్టార ఇన్ద్రాదయశ్చ వాచ్యాః । నతు మహాప్రలయ ఇత్యత ఆహ- నిత్య ఇతి ॥

ద్వౌ చశబ్దావన్యోన్యసముచ్చయే । తృతీయో యస్మాదిత్యర్థే వేదవాచ ఇతి వర్తతే । హిశబ్దః తస్మాదిత్యర్థే । వాక్ వేదవాక్ । క్వచిత్ ప్రలయేఽపి । యథా వేదవాగ్వాచ్యాద్యుపేతాఽపి క్వచిత్తద్రహితా తథా బ్రహ్మ (స్వ)రూపం జ్ఞానం వ్యవహారే జ్ఞేయాద్యన్వితమపి పరమార్థతస్తద్రహితం భవిష్యతీతి ప్రత్యాశాం వారయితుమిదం వచనమ్ ।

యస్మాదేవం కార్యత్వాదికమప్రయోజకం కిన్త్వాకాఙ్క్షానిమిత్తో నియతసమ్బన్ధ ఏవ । తస్మాన్నిత్యవాగివ నిత్యమపి జ్ఞానం జ్ఞేయాద్యుపేతమేవాఙ్గీకార్యమిత్యుపసంహరతి- జ్ఞాతృజ్ఞేయేతి ॥

నను వాజ్ న ధాత్వర్థః । అపి తు ధాత్వర్థం ప్రతి కర్మ । తత్కథమత్రోదాహరణమ్ । ఉచ్యతే । ఆకాఙ్క్షానిమిత్తం ప్రతిసమ్బన్ధ్యన్వితత్వం నిత్యత్వేన న హీయత ఇత్యేతావన్మాత్రే(ణ) వాగుదాహరణస్య గృహీతత్వాన్న దోషః । వాగిత్యుక్తే హి కింవక్తృకా కింవాచ్యేత్యాకాఙ్క్షా భవత్యేవ ।

వర్ణానామపృథర్వత్త్వస్య స్థితత్వాన్న నిత్యత్వవాచ్యవత్త్వయోర్వ్యధికరణత్వమ్ ।

జ్ఞస్యాపి నిత్యత్వేన జ్ఞేయాదిరహితత్వశఙ్కైవమేవ పరిహార్యేత్యాహ- నహీతి ॥

నిత్యోఽపి వక్తా పరమేశ్వరో వాక్యవాచ్యవివజిర్తో నాస్తి । యస్మాత్తస్మాదేవం నిత్యోఽపి జ్ఞో జ్ఞానజ్ఞేయవిహీనో నైవ విద్యతే । శక్తి: కారకమితి పక్షస్య స్థిత్వాన్నిత్యో వక్తేతి యుజ్యతే । అనేనోభయత్ర వ్యాప్త్యభావేన వ్యాపకవిరుద్ధోపలబ్ధిరసిద్ధేత్యుక్తం భవతి ।

మిథ్యాభూతపరసాపేక్షస్య సార్వజ్ఞస్యాపి మిథ్యాత్వమఙ్గీకుర్వాణస్య చేతనత్వాద్యభావప్రసఙ్గోఽభిహిత: । ఇదానీం ప్రపఞ్చమిథ్యాత్వం చాప్రామాణికమిత్యాహ- కిఞ్చేతి ॥

సర్వవిలోప: సర్వస్య మిథ్యాత్వమ్ । న తావత్ప్రత్యక్షేణ, తస్య సత్యతాగ్రాహిత్వాత్ । నాప్యనుమానేన, ప్రత్యక్షబాధితస్య తస్య ప్రామాణ్యాభావాత్ । నచాగమేన । ప్రపఞ్చమిథ్యాత్వం ప్రతిపాదయత: తస్యాభావాదిత్యాక్షేపార్థ: ।

నను నేహ నానాస్తి కిఞ్చనేత్యాగమస్య సద్భావాత్కథం విశ్వమిథ్యాత్వే మానాభావ ఇతి చేదత్ర పృచ్ఛామ: । అత్ర సర్వస్య మిథ్యాత్వం ప్రతిపాదయతి వాక్యే సర్వాన్తర్గతత్వేనేదం వాక్యమేతద్వాక్యార్థశ్చ గృహ్యతే న వేతి । ఆద్యమనూద్య దూషయతి- సర్వేణేతి ॥

తదభావేన వాక్యవాక్యార్థయోర్మిథ్యాత్వేన కారణేన । వాక్యాభావే ప్రతిపాదకాభావాద్వాక్యార్థస్య సర్వమిథ్యాత్వస్యాభావే చ వ్యాఘాతాత్

। ద్వితీయమనూద్య దూషయతి- న గృహ్యతే చేదితి ॥

క్వచిద్వియదాదివిషయేఽప్యపలాపో నిషేధో న యుజ్యతే । తన్న్యాయాద్వాక్యాదిన్యాయాత్ । అయమర్థ: । వాక్యవాక్యార్థౌ కుత: సర్వస్మాద్బహిష్క్రియేతే ఇతి వాచ్యమ్ । అనుపపత్తేరితి చేత్ । కిమనుపపన్నం న ప్రతిపాదనీయమ్ । అద్ధేతి చేత । ఏవం తర్హి వియదాదిమిథ్యాత్వమప్యనుపపన్నత్వాన్న ప్రతిపాదనీయమితి ।

నను వాక్యోదాహరణే కృతే నైవంవిధం వాక్యమస్తీతి వా (ఏ)నైషాం పదానామత్ర శక్తిర(ర్నా)స్తీతి వా నాస్య వాక్యస్యాత్ర తాత్పర్యమస్తీతి వా వక్తవ్యమ్ । అనేన వికల్పనిరాకరణేన తు కిం కృతం స్యాదిత్యత ఆహ- ఉపపత్తీతి ॥

విహీనస్య విరుద్ధస్య । అర్థస్తాత్పర్యమ్ । ఏతదుక్తం భవతి । న బ్రూమో వయం నాస్తీదం వాక్యమితి । నాప్యేషాం పదానామత్ర శక్తిర్నాస్తీతి । కిన్త్వస్య వాక్యస్య ప్రపఞ్చమిథ్యాత్వే తాత్పర్యం నాస్తీతి । ఉపపత్తివిరోధాభావో హి ప్రతీతార్థే తాత్పర్యస్య జ్ఞాపకః । అత్ర చాస్త్యుపపత్తివిరోధ ఇతి జ్ఞాపనాయ వికల్ప్య దూషణాభిధానం కృతమితి ।

స్యాదేతత్ । ఉపక్రమోపసంహారాభ్యాసాపూర్వతాఫలార్థవాదోపపత్తయః శ్రుతిలిఙ్గవాక్యప్రకరణస్థానసమాఖ్యాశ్చ తాత్పర్యలిఙ్గాని । తత్రోపపత్తివిరోధేఽప్యన్యైర్లిఙ్గైరస్య వాక్యస్య ప్రపఞ్చమిథ్యాత్వే తాత్పర్యమవగమ్యతామిత్యత ఆహ- ఉపక్రమాదీతి ॥

ఉపక్రమాదిలిఙ్గానాం మధ్యే యద్యదుత్తరం తత్తద్బలీయ ఇత్యుపపత్తిరేవ బలీయసీ । శ్రుత్యాదౌ లిఙ్గసమూహే చ యద్యత్పూర్వం తత్తద్బలీయ ఇతి । తత్రాపి లిఙ్గశబ్దోదితోపపత్తిరేవ బలవతీ । తతో బలవద్విరోధే సతామన్యేషాం లిఙ్గానాం న తాత్పర్యనిశ్చాయకత్వం యుక్తమ్ । కుత ఏతదిత్యత ఆహ- బ్రహ్మతర్కేతి ॥

బ్రహ్మతర్కాఖ్యే తర్కశాస్త్రే తథా నిర్ణీతత్వాత్ । ఏతేనోపక్రమస్యోపసంహారాత్ప్రాబల్యం వదన్తో నిరస్తాః । యథా చైతత్తథోక్తం న్యాయవివరణే ।

ఇతశ్చ నాప్యస్య వాక్యస్య ప్రపఞ్చమిథ్యాత్వే తాత్పర్యమాహ- ప్రత్యక్షమితి ॥

సద్గగనమిత్యాది ప్రత్యక్షమ్ । తచ్చ సాక్షిరూపత్వాద్బలవత్ । ఉపపత్తిశ్చార్థక్రియాకారిత్వాదికా । సా చ వ్యాప్త్యాదిమత్త్వాద్బలవతీ । ఆగమాశ్చ విశ్వం సత్యమిత్యాద్యాః । తేషా ప్రాబల్యవ్యుత్పాదనాయ బహవ ఇత్యుక్తమ్ । నిరవకాశత్వాద్యుపలక్షణమేతత్ । యదా యస్మిన్నర్థేఽఙ్గీకృతే । యత్ర యదర్థప్రతిపాదనేఽర్థః ప్రయోజనం చ నాస్తి । బ్రహ్మణోఽద్వితీయతాసిద్ధిః ప్రయోజనమితి చేన్న । తస్యా ఏవాప్రామాణికత్వాత్ । ఆత్మనో ముక్తిసిద్ధిరితి చేన్న । వినాశేనాపి తత్సిద్ధేః । బహుజీవవాదినామివాదర్శనేనాప్యుపపత్తేః । వైరాగ్యార్థమితి చేన్న । దుఃఖసాధనతాజ్ఞాపనేన

తత్సిద్ధే: । అర్థగ్రహణముపలక్షణమ్ । ఉపక్రమాదీనామప్యానుకూల్యం నాస్తీతి చ ద్రష్టవ్యమ్ । న కేవలం లిఙ్గానుకూల్యాభావ: । కిన్నామ యత్ర లిఙ్గవిరోధితా చ । ఏతద్ద్వయం గ్రన్థాన్తరే తత్ర తత్రోక్తం జ్ఞాతవ్యమ్ ।

తర్హి నిరవకాశం వాక్యమప్రమాణం ప్రసజ్యత ఇత్యత ఆహ- ఉపపన్న ఇతి ॥

ప్రత్యక్షాదిప్రమాణోపక్రమాదిలిఙ్గావిరోధిని తదానుకూల్యోపపన్నే చ భగవతి స్వగతభేదాభావేఽర్థే వాక్యస్య సతి స ఏవార్థ: కథం గ్రాహ్య: । నేహ నానేతి వాక్యస్యాపవ్యాఖ్యానే నిరాకృతే లబ్ధమాహ- ముఖ్యార్థ ఇతి ॥

ప్రతిషేధస్య సఙ్కోచే కారణాభావేన ప్రపఞ్చమిథ్యాత్వం ముఖ్యోఽర్థ: । తస్మిన్నవిద్యమానే తు సావర్జ్ఞ్యం న ప్రతిషేద్ధుం శక్యతే । మిథ్యార్థసాపేక్షతయా హి తన్నిషేధ్యమ్ । యద్వోపపన్న ఇత్యాదికమేకం వాక్యమ్ । ఉపపన్నేఽవిరోధిని చ । అత ఏవ ముఖ్యార్థే వాక్యస్య విద్యమానే సతి । అనేన ప్రపఞ్చమిథ్యాత్వాసిద్ధే: క్వ సార్వజ్ఞ్యం నిషిధ్యత ఇతి యోజనా । సఙ్గతిస్తూక్తసఙ్గతిసమాహారేణ ద్రష్టవ్యా ।

సర్వం తదుపజీవ్యైవేత్యాదినోక్తమర్థముపసంహరతి- అత ఇతి ॥

అఙ్గీకార్యమ్ ధర్మితయేతి శేష: । తథా చోపజీవ్యవిరోధస్తత్త్వమస్యాదివాక్యస్య దుర్వార ఇతి హేరర్థ: ।

స్యాదేతత్ । సార్వజ్ఞాదిగుణోపేతమేవ బ్రహ్మ ధర్మీకుర్మ: । కిన్తు తేషాం మిథ్యాత్వాన్నోపజీవ్యవిరోధోఽద్వైతాగమస్య । యథా య: పురుష: స స్థాణురిత్యత్రారోపితేన పురుషత్వేన వ్యావృత్తం వస్తు ధర్మీకృత్య ప్రవృత్తావపి నోపజీవ్యవిరోధ ఇత్యత ఆహ- అపలాపోఽపీతి ॥

మిథ్యాత్వాభిధానమ్ । అపిశబ్ద: పూర్వవాక్యార్థసముచ్చయే । సర్వశబ్దేన ప్రకృతం గుణజాతముచ్యతే । కథఞ్చనేతి ప్రమాణాభావాత్ శ్రుత్యాదిప్రమాణవిరుద్ధత్వాచ్చ । అప్రాప్తత్వేనానువాదత్వాభావస్య చోక్తత్వాదిత్యర్థ: ।

నను చ తత్త్వమస్యాదివాక్యమేవ జీవబ్రహ్మణోరేకతాం ప్రతిపాదయత్సార్వజ్ఞాదిగుణజాతస్య మిథ్యాత్వం గమయతి । నహి తస్య సత్యత్వే జీవబ్రహ్మైకత్వముపపద్యతే । తత్కథం గుణానాం మిథ్యాత్వే ప్రమాణాభావ ఇతి చేన్న । సిద్ధే తత్త్వమస్యాదివాక్యస్య జీవబ్రహ్మైకత్వనిష్ఠత్వే గుణానాం మిథ్యాత్వసిద్ధి: । తత్సిద్ధౌ చ తత్సిద్ధిరితి పరస్పరాశ్రయతాదోషాత్ । దోషాన్తరం చాహ- అనాదీతి ॥

యస్మాజ్జీవానామనాదియోగ్యతోక్తా ప్రమాణైరుపపాదితా । తేన కారణేన సా గ్రాహ్యైవ సర్వథా । ఏతదుక్తం భవతి । యదా దేవమానవదానవరూపా తదవాన్తరభేదరూపా చ జీవానాం యోగ్యతాఽనాదినిత్యా ప్రమితా తదా కా వార్తా జీవబ్రహ్మణోరేకత్వస్య । తథా

చ కథం తత్సిద్ధయే గుణానాం మిథ్యాత్వకల్పనమితి ।

అత్రైవ హేత్వన్తరమాహ- ముక్తానామితి ॥

మానైరుక్తైరితి మానానాముక్తత్వాదిత్యర్థ: । న చాల్యతే నాన్యథయితుం శక్యతే । యదా ముక్తావపి తారతమ్యం ప్రమితమ్ । తదా కా జీవబ్రహ్మైక్యప్రత్యాశా । కథం చ తత్త్వమస్యాదివాక్యస్య తత్పరత్వమ్ । యతో గుణానాం మిథ్యాత్వకల్పనం యుక్తం స్యాదితి ।

ముక్తానాం తారతమ్యే ప్రమాణాన్తరమాహ- జ్ఞానినోఽపీతి ॥

ఏవశబ్దేన పాపం పరిహరన్తి చేతి సూచయతి । తుశబ్దేన శుభాశుభకరణపరిత్యాగయో: తారతమ్యం ద్యోతయతి । హిశబ్దేన తత్ర ప్రమాణప్రసిద్ధిమ్ । ప్రమాణాని తు దశకల్పమిత్యాదీని ప్రాగుదాహృతాన్యేవ । తేనైవేత్యస్య ప్రమాణస్య నిరవకాశతామాహ । ప్రాఙ్ మోక్షసాధనానాం తారతమ్యాన్మోక్షతారతమ్యముక్తమ్ । ఇదానీం తు జ్ఞానేన నిశ్చితమోక్షాణామపి శుభాశుభకరణపరిత్యాగతారతమ్యాదుచ్యత ఇతి భేద: । విపక్షే బాధకమాహ- తారతమ్యమితి ।

పునరితి జ్ఞానోత్తరమ్ । యది బ్రహ్మాద్యా ముక్తౌ తారతమ్యవన్తో న స్యుస్తదా జ్ఞానమాత్రేణ మోక్షస్య ప్రాప్తప్రాయత్వాజ్జ్ఞానోత్తరకాలం శుభం న కుర్యు: । అశుభం చ న పరిత్యజేయురిత్యర్థ: ।

విపర్యయపర్యవసానమాహ- కృచ్ఛ్రేణేతి ॥

తపో జ్ఞానం కర్మాపీత్యనేన శుభమిత్యుక్తం భవతి । జ్ఞానమితి శ్రవణాదికముచ్యతే । కర్మేతి యజ్ఞాది ఏతే జ్ఞానిన: కృచ్ఛ్రేణాపీత్యాదివిశేషణానాం ఫలమనుపదమేవ జ్ఞాస్యతే । సకామాశ్చ శుభే సదేత్యేకస్య తపఆదేశ్చరణకాలే తపఆద్యన్తరం కామయన్త ఇత్యర్థ: । తస్మాజ్జ్ఞానోత్తరకాలానుష్ఠితేన విచిత్రేణ శుభేన విచిత్రామానన్దబుద్ధిం ప్రాప్నువన్తీతి శేష: ।

భవేదేతద్యది జ్ఞానోత్తరకాలకృతానాం శుభానాం ఫలవత్త్వం స్యాత్ । న చైవమ్ । తేషాం కర్మస్వనధికారాత్ । అనధికారిణా చ కృతం విఫలమితి ప్రసిద్ధమేవ । అనుష్ఠానం త్వన్యథాఽప్యుపపద్యతే । తే హి ప్రాగ్జ్ఞానోదయాదాదరనైరన్తర్యాభ్యాం శుభాన్యనుష్ఠితవన్తస్తత్స్వాభావ్యమాపన్నా జ్ఞానోదయానన్తరమప్యనుతిష్ఠన్తీత్యాశఙ్కయ పరిహరతి- నచేతి ॥

అయం జ్ఞానినాం శుభాచరణరూప: । అకరణే ప్రత్యవాయో భవిష్యతీత్యేవం భయపూర్వప్రవృత్తిత: కృచ్ఛ్రేణైవాచరణాచ్చ, శుభస్యైవేతి ప్రేక్షాపూర్వమశుభపరిత్యాగేనేత్యర్థ: ।

ఏతేన కృచ్ఛ్రేణాపీత్యాదివిశేషణఫలముక్తం భవతి । నహి స్వభావకృతా ప్రవృత్తిరేవం భవితుమర్హతి ।

నన్వేతే ప్రాగనుష్ఠానకాలే భయపూర్వం కృచ్ఛ్రేణాశుభపరిత్యాగేనైవానుష్ఠితవన్త: । అత: తత్స్వభావా ఏవ సంవృత్తార ఇదానీమపి తత్స్వాభావ్యేన తథైవ కుర్వన్తీత్యఙ్గీకారే కో దోష ఇత్యాశఙ్కయాహ- తాదృశోఽపీతి ॥

భయపూర్వప్రవృత్త్యాదిరూపోఽపి ।

జ్ఞానినస్తావదనుష్ఠానేఽజ్ఞేభ్యో న విశిష్యన్తే । తత్ర జ్ఞానినాం శుభప్రవృత్తిః పూర్వతరపూర్వతమస్వభావబలాయాత్రైవ నతు ఫలవతీత్యఙ్గీకుర్వాణం ప్రతి యది కశ్చిద్ బ్రూయాత్ అజ్ఞానినామపి శుభా ప్రవృత్తిః పూర్వతరపూర్వమస్వభావగత్రైవ న తు ఫలవతీ విశేషాభావాదితి, తదా కిం వాచ్యమితి । ప్రతిబన్దీం మోచయితుమాశఙ్కతే- ఫలవత్త్వ ఇతి ॥

అజ్ఞానినాం కర్మణోఽస్తీతి శేషః । సామ్యే హి ప్రతిబన్దీగ్రహః । నచ తదత్రాస్తి । యతోఽజ్ఞానికృతకర్మణాం సఫలత్వే "కర్మజం బుద్ధియుక్తా హి' ఇత్యాదికం ప్రమాణమస్తి । ఉపలక్షణం చైతత్ । అధికారిణశ్చైతే విధిగోచరాశ్చేత్యపి ద్రష్టవ్యమ్ । నహ్యేవం సతి స్వభావకల్పనాఽవకాశోఽస్తీతి । ఏవం తర్హి జ్ఞానిష్వపి న స్వభావకల్పనా యుక్తేత్యాశయవానాహ- తత్రేతి ॥

తత్ర కర్మణః ఫలవత్త్వే । తత్ ప్రమాణమ్ । అత్రాప్యధికారాదికముపలక్షణీయమ్ ।

కిం తత్ప్రమాణమిత్యతస్తద్దర్శయతి- నిష్కామమితి ।

ఇహ ప్రవృత్తనివృత్తయోర్మధ్యే । అభ్యేతి అతిశయేనైతి । ఆనన్దోద్రేకసాహిత్యేన ముక్తో భవతీత్యర్థః । ఏతత్స్మృతివాక్యార్థవివరణాయ వాక్యాన్తరం పఠతి- శుభేనేతి ॥

హ్యస్యశ్చానన్దస్య । శుభమేవ కర్తవ్యమశుభం త్యాజ్యం చ । అనేన విధిసద్భావోఽపి సిద్ధః । తతోఽధికారశ్చ । అత్ర శ్రుతిమప్యాహ- ఉపాస్త ఇతి ॥

అనేన "స య ఆత్మానమేవ లోకముపాస్తే న హ్యస్య కర్మ క్షీయతేఽస్మాద్ధయేవాత్మనో యద్యత్కామయతే తత్తత్సృజతే' ఇతి శ్రుతిముపాదత్తే । ఆత్మానం పరమాత్మానమ్ । లోకం సర్వాశ్రయమ్ । ఉపాస్తే కారణేన కార్యోపలక్షణం పశ్యతీత్యర్థః । స విద్వాన్ముక్తో భూత్వా యద్యత్కామయతే తత్తత్కర్మాస్మాద్ధయేవాత్మనోఽస్యాత్మనః ప్రసాదేన సృజతే ।

అవిద్వానిత్యనేన "యద్యప్యనేవంవిన్మహత్పుణ్యం కర్మ కరోతి తద్ధాస్యాన్తతః క్షీయత ఏవ' ఇతి శ్రుతిముపాదత్తే । అనయా

చార్థాజ్ఞానికర్మణ: సాఫల్యం సిద్ధయతి । ఉపరి చోపయోగో భవిష్యతి ।

యదేవేత్యనేన "యదేవ విద్యయా కరోతి శ్రద్ధయోపనిషదా తదేవ వీర్యవత్తరం భవతి' ఇతి శ్రుతిముపాదత్తే । విద్యయా బ్రహ్మసాక్షాత్కారపూర్వకముపనిషదా స్వయోగ్య(మ్)యా వీర్యవత్తరమధికఫలమిత్యాదివాక్యసామర్థ్యాజ్ఞానికృతకర్మణాం ఫలవత్త్వం తావత్ప్రతీయతే । తత స్తేషాం వైచిత్ర్యాద్విముక్తిగం తారతమ్యం చ సిద్ధమిత్యర్థ: ।

స్యాదేతత్ । నైతాని వాక్యాని జ్ఞానికర్మణాం సాఫల్యం ప్రతిపాదయన్తి । స య ఆత్మానమిత్యత్ర తావదుపాసకకర్మణామక్షయఫలత్వశ్రవణాత్ । ఇతరత్ర చ జ్ఞానవిద్యాశబ్దయో: పరోక్షజ్ఞానార్థత్వస్యాప్యుపపత్తేరిత్యాశఙ్కాం పరిహరతి- నచేతి ॥

అత్ర వాక్యేషు । ఫలం కర్మణామ్ । తథా జ్ఞానాదిపదం పరోక్షజ్ఞానార్థతయా న వ్యాఖ్యేయమిత్యపి గ్రాహ్యమ్ । కుతో నేత్యత ఆహ- నహీతి ॥

జ్ఞానం బ్రహ్మసాక్షాత్కారమ్ । క్వాపి మోక్షేఽన్యత్ర చ । ఫలస్య కర్మణామ్ ।

ఇదముక్తం భవతి । బ్రహ్మసాక్షాత్కారరహితేనోపాసకేన కృతాని కర్మాణ్యక్షయఫలాని కేన ప్రకారేణేతి చిన్త్యమ్ । కిమక్షయం మోక్షం కుర్వన్తీతి । ఉత స్వర్గాదికమ్ । నాద్య: । నాన్య: పన్థా ఇతి శ్రుతివిరోధాత్ । న ద్వితీయ: । పుణ్యచితో లోక: క్షీయత ఇతి స్వర్గాదిఫలానాం క్షయిత్వశ్రవణాత్ । "అనేవంవిన్మహత్పుణ్యం కర్మ కరోతి' "తదేవ వీర్యవత్తరం భవతి' ఇత్యుదాహృతశ్రుతివిరోధశ్చ పక్షద్వయేఽపి । తదేవమజ్ఞపక్షే వాక్యార్థానుపపత్తేరుపాసకపదస్య జ్ఞాన్యుపలక్షకత్వమేవ యుక్తమ్ । తథా బ్రహ్మభ్యేతీతి శ్రవణాజ్జ్ఞానపదస్య సాక్షాత్కారవాచిత్వమేవ యుక్తమితి । అత ఏవ వాక్యసామర్థ్యాదిత్యుక్తమ్ । యద్యపి పశ్యన్నపీమమాత్మానమిత్యాద్యా: స్పష్టార్థా: శ్రుతయోఽత్ర సన్తి । తథాఽపి మీమాంసార్థమేతాసాముదాహరణమ్ ।

నన్వజ్ఞపక్షేఽపి నానుపపత్తి: । ఉపాసకేన కృతాని ఖల్వసఙ్కల్పితఫలాని కర్మాణి జ్ఞానముపజనయన్తి । కర్మణా జ్ఞానమాతనోతీతి శ్రుతే: । జ్ఞానేన మోక్షో భవతీత్యజ్ఞకృతకర్మణామపి జ్ఞానద్వారేణాక్షయఫలత్వోపపత్తేరిత్యాశఙ్కయాహ- జ్ఞానేతి ॥

కర్మఫలస్యాక్షయతేతి వర్తతే । తస్య పరకృతవ్యాఖ్యానస్య । అస్మత్పక్షప్రతీపతా ముక్తతారతమ్యవిరోధితా । ప్రత్యుత తదనుకూలతైవ । ముక్తౌ తారతమ్యమసహమానేన ఖల్వేవమన్యథా వ్యాఖ్యానం క్రియతే తన్ముక్తతారతమ్యమేవ సాధయతి । కర్మాణి హి జిజ్ఞాసవో విచిత్రాణి కుర్వన్తి । తైశ్చ జాయమానేన జ్ఞానేన విచిత్రేణైవ భావ్యమ్ । అన్యథా కృతవిప్రాణాకృతాభ్యాగమాపత్తే । విచిత్రేణ జ్ఞానేన విచిత్ర ఏవ మోక్షో భావనీయ: । పూర్వోక్తాదేవ హేతోరితి । తదేవం స్వమతవిరోధిపరానుకూలమన్యథావ్యాఖ్యానం న కార్యమేవ । తథా చాస్మద్వ్యాఖ్యానే స్థితే ప్రకృతం యుక్తమితి ।

అస్తు వాఽన్యథావ్యాఖ్యానం యుక్తమ్ । తతశ్చైతేషాం వాక్యానాం ప్రకృతాసాధకత్వమ్ । ఏవమపి జ్ఞానోత్తరకర్మణో మోక్షాన్తర్గతఫలహేతుతాయా: ప్రమాణాన్తరేణ సిద్ధేర్ముక్తతారతమ్యం న హాతుం శక్యమిత్యభ్యుపగమవాదేనాహ- జ్ఞానోత్తరస్యేతి ॥

కర్మణోఽక్షయత్వమక్షయమోక్షానుప్రవేశిఫలత్వం సిద్ధయతి । కథమిత్యత ఆహ- నచేతి ॥

ప్రకారాన్తరాభావాత్ । పరిశేషప్రమాణాదితి యావత్ । ఏతేన జ్ఞానోత్తరస్య కర్మణ: సాఫల్యేఽపి తస్య ఫలస్య మోక్షానుప్రవేశితాయాం ప్రమాణాభావాన్న మోక్షతారతమ్యసిద్ధిరిత్యపి ప్రత్యుక్తమ్ ।

పరిశేషమేవ దర్శయతి- పూర్వేతి ॥

జ్ఞానికృతేషు కర్మస్వేతా విధాస్తావత్సమ్భవన్తి । జ్ఞానార్థత్వం వా భోగార్థత్వం వా వ్యర్థత్వం వేతి । తత్ర జ్ఞానికర్మణాం జ్ఞానార్థత్వం తావన్నోపపద్యతే । పూర్వభావిశభైరేవ జ్ఞానస్య కృతత్వాత్ । తత్ర హేతు: పూర్వభావీతి । జ్ఞానాత్పూర్వభావినాం శుభానాం యసమాజ్జ్ఞానేనైవ కార్యేణ కృతార్థతా నాన్యేన । తేషాం కార్యాన్తరాభావాత్ । జ్ఞానార్థత్వాభావే వైయర్థ్యం స్యాదిత్యర్థ: । పూర్వజాతం ప్రతి పశ్చాద్భావిన: కారణత్వాయోగాచ్చ । నాపి భోగార్థత్వమ్ । ప్రాచీనప్రారబ్ధకర్మభిరేవ భోగస్య జాయమానత్వాత్ । తత్ర హేతు: ప్రారబ్ధానాం చ కర్మణాం

భోగేనైవ కృతార్థతేతి । పూర్వవత్తాత్పర్యమ్ । వైయర్థ్యనిరాసహేతురన్యథేతి । జ్ఞానికర్మణాం వ్యర్థత్వే తదనుష్ఠానం న స్యాత్ । నహి ప్రేక్షావన్తో వ్యర్థం (కర్మ) కుర్వన్తి । కరణస్యాభావ్యాదితి చేత్ । అబుద్ధిపూర్వతాప్రసఙ్గాత్ । లోకసఙ్గ్రహార్థమితి చేన్న । తత్ప్రయోజనస్యాపి వాచ్యత్వాత్ । ఈశ్వరవదితి చేన్న । ముక్తావపి ప్రసఙ్గాత్ । పరిశేషఫలకథనం తత్తస్మాజ్జ్ఞానోత్తరకర్మణాం ముక్తావనుప్రవేశో ముక్తిగతానన్దవృద్ధయర్థత్వం స్యాదితి ।

పూర్వభావిశుభాని జ్ఞానార్థానీత్యుక్తమ్ । తత్ర సర్వేషాం జ్ఞానార్థతాయాం ప్రసక్తాయాం విశేషమాహ- జ్ఞానాదీతి ॥

జ్ఞానాత్పూర్వాణ్యకామ్యాన్యేవ శుభాని కర్మాణి పుణ్యకర్మాణి జ్ఞానసిద్ధయే భవన్తి న తు కామ్యాని । శుభానీతి విశేషణస్య కృత్యమాహ- నిషిద్ధానీతి ॥

జ్ఞానానుత్పాద ఉత్పన్నస్యాప్యభిభవో వా జ్ఞానరోధః । భుక్తయే దుఃఖస్య । ఏవం కామ్యస్యాపి వినియోగో జ్ఞాతవ్యః । ఏతచ్చ(చ)తుర్థే వ్యుత్పాదనీయమ్ ।

నను యథాऽకామ్యాని శుభానీతి చ విశేషణముపాదీయతే తథా నిత్యనైమిత్తికవ్యతిరిక్తానీత్యపి విశేషణముపాదేయమ్ । నిత్యాదేరపి ప్రత్యవాయపరిహారార్థత్వేన జ్ఞానకారణత్వాభావాదిత్యత ఆహ- యోగ్యతాయా ఇతి ॥

యోగ్యాత బ్రాహ్మణత్వాదిరూపా పితృమరణాదిరూపా చ । ఆదితో జ్ఞానాత్పూర్వం కృతమ్ । అన్యస్య ప్రత్యవాయమాత్రపరిహారస్య । "ఆధ్యానాయ ప్రయోజనాభావాత్' ఇత్యత్రాస్యార్థస్య సమర్థితత్వాన్నేహ హేతురుక్తః । అత్ర యోగ్యతాయా బలాచ్ఛుభమాదితః కృతమేతచ్చ జ్ఞానమేవ కుర్యాదితి చ వక్తవ్యే యదుభయత్ర బాహుల్యగ్రహణం కృతం తత్తస్య నాస్మత్పక్షప్రతీపతేత్యుక్తప్రపఞ్చనార్థమితి ।

అత్ర "పురుషార్థోऽతఃశబ్దాద్' ఇత్యాదినా జ్ఞానస్య మోక్షసాధనత్వముక్తమ్ । అత్ర చ కర్మతారతమ్యాజ్జ్ఞానతారతమ్యం జ్ఞానతారతమ్యాన్మోక్షతారతమ్యమితి వదతా చ సూచితమ్ । జ్ఞానపదం చావబోధమాత్రస్య ప్రతిపాదకమితి ప్రతీతినిరాసార్థమాహ- జ్ఞానస్యేతి ॥

అస్మిఇా్చ్ర స్తే యత్ర యత్ర జ్ఞానస్య మోక్షసాధనత్వముచ్యతే తత్ర తత్ర జ్ఞానమితి పదేన భక్తిరీర్యతే లక్ష్యతే । కుత: । సమ్బన్ధాత్ । జ్ఞానస్య భక్తిభాగత్వాత్ । మాహాత్మ్యజ్ఞానస్నేహసముదాయో హి భక్తిరిత్యుక్తమ్ । తతో జ్ఞానం భక్తేర్భాగ ఏకదేశ: । తథా చైకదేశైకదేశిత్వలక్షణాత్సమ్బన్ధాదిత్యుక్తం భవతి । ఏకదేశేనైకదేశిలక్షణా చ ద(శమ)శామాత్రం దత్తమిత్యాదౌ ప్రసిద్ధైవ ।

ప్రకారాన్తరమాహ- జ్ఞానస్యైవేతి ॥

యద్యదా జ్ఞానస్యైవ విశేష: స్నేహాదిసాహిత్యలక్షణో ధర్మో భవతి తదా స పిణ్డో భక్తిరిత్యభిధీయతే । ఏతదుక్తం భవతి । జ్ఞానం స్నేహశ్చ భక్తేరంశౌ । తత్రైకేనాంశేనాంశాన్తరస్యోపలక్షణమ్ । తథాచాహజల్లక్షణయా భక్తిరేవ సిధ్యతీతి । ఏకదేశాన్తరేణైకదేశాన్తరస్యోపలక్షణే దృష్టాన్తమాహ- పరోక్షత్వేతి ॥

యథా జ్ఞానస్య పరోక్షత్వాపరోక్షత్వలక్షణౌ ద్వౌ ధర్మౌ । తత్ర తమేవం విద్వానితి పరోక్షజ్ఞానస్య మోక్షసాధనత్వేఽభిహితే పరోక్షత్వేనాపరోక్షత్వం లక్ష్యత ఇత్యర్థ: । దార్ష్టాన్తికం దశర్యతి- స్నేహయోగోఽపీతి ॥

స్నేహశ్చాసౌ యోగ ఉపాయశ్చేతి స్నేహయోగ: । స్నేహేన యోగ: సమ్బన్ధ ఇతి వా । తత ఏ(కేనై)కదేశేనైకదేశాన్తరలక్షణా చ స్యాదితి శేష: ।

లాక్షణికప్రయోగే సూత్రకారస్య కిం ప్రయోజనమిత్యత ఆహ- ఇత్యభిప్రాయత ఇతి ॥

ద్వివిధలక్షణాభిక్రమయేణ శ్రుతయ: తరతి శోకమాత్మవిదిత్యాద్యా: । ఇదముక్తం భవతి । ద్వివిధా లక్షణా భవతి రూఢారూఢభేదాత్ । తత్ర ద్వితీయాయాం ప్రయోక్తు: ప్రయోజనానుసన్ధానేన భావ్యమ్ । న త్వాద్యాయామభిధాతుల్యాయామ్ । ఇయం చ రూఢలక్షణా । శ్రుతిషు ప్రాయికవ్యవహారాదర్శనాత్ । అత: కిం ప్రయోజనాన్వేషణేనేతి ।

భక్తిశబ్దో మాహాత్మ్యజ్ఞానపూర్వకస్య స్నేహస్య వాచక ఇత్యుక్తం తథా జ్ఞానశబ్దో భక్త్యర్థ ఇతి । తదుభయమప్యనుపపన్నమ్ । భక్తిజ్ఞానాభ్యాం మోక్షో భవతీత్యపి దర్శనాత్ । తత్ర

భక్తిశబ్దస్యోక్తార్థత్వే జ్ఞానగ్రహణవైయర్థ్యాత్ । (తస్య తత్రాన్తర్భూతత్వాత్) । జ్ఞానపదస్య చోభయార్థత్వే భక్తిగ్రహణవైయర్థ్యాదిత్యత ఆహ- సోఽయమితి ॥

క్వాపి భక్తిర్జ్ఞానమితి పదాభ్యాం సోఽయం స్నేహలక్షణో బోధలక్షణశ్చ విశేషోఽప్యుదీర్యతే । న తూక్త ఏవార్థ ఇతి నియమస్తస్మాన్నానుపపత్తి: । యత్ర భక్తిజ్ఞానే(జ్ఞానం) సహోచ్యతే తదా పునరుక్తిప్రసఙ్గాద్భక్తిపదం స్వార్థైకదేశత్యాగేన స్నేహాంశస్య లక్షకమ్ । నతు ముఖ్యార్థనిష్ఠమ్ । జ్ఞానపదం చానుపపత్త్యభావాన్ముఖ్యార్థమేవ నతు లక్షకమితి భావ: ।

నను వినా స్నేహాజ్జ్ఞానమాత్రేణ యది ముక్తిరనుపపన్నా స్యాత్ । తదా జ్ఞానపదస్య లక్షకత్వమాశ్రయణీయమ్ । నచైవమ్ । పురుషార్థస్య భక్త్యేకసాధ్యత్వే ప్రమాణాభావాత్ । ద్వేషిణామపి శిశుపాలాదీనాం మోక్షదర్శనాచ్చ । ద్వేషిణ: స్నిగ్ధా ఇత్యస్య చ విప్రతిషిద్ధత్వాత్ । అతోఽనుపపన్నం లక్షణాశ్రయణమిత్యతో ద్వేషస్య మోక్షసాధనత్వం తావన్నిరాకరోతి- న హీతి ॥

అత్ర ద్వేషస్య పురుషార్థసాధనత్వ నిషిద్ధయతే । దృశిరితి తు ప్రసఙ్గాదుక్తమ్ । జ్ఞానస్యావశ్యకతాముపాదాయ స్నేహనిరాసాయ హి పర: ప్రత్యవస్థిత: । కైముత్యార్థం వా । మాహాత్మ్యజ్ఞానమపి న ద్వేషయుక్తం మోక్ష హేతు: । కిముత కేవలో ద్వేష ఇతి । యథోక్తమ్ । "నైష్కర్మ్యమప్యచ్యుతభావవర్జితం న శోభతే జ్ఞానమలం విరఞ్జనమ్' ఇతి ।

ద్వేషస్య ముక్తిసాధశ్రత్వాఙ్గీకారే కథం సర్వశ్రుతివిరోధ ఇత్యతస్తావదేకాం శ్రుతిం పఠతి- చేతనస్యేతి ॥

జీవజాతస్య । ద్వయమేవ । తత్ర ముక్తిసంసారయోర్మధ్యే । మధ్యం మానుషత్వమ్ । అధో నరకాది । నిత్యం సుఖమేకం ముక్తిత్వేన జ్ఞేయమ్ । తథా నిత్యదు:ఖమపరమితి జ్ఞేయమ్ । సంసృతౌ సంసృతివిషయే, సాధనమపి ద్వేషో భక్తిశ్చేతి యోగ్యతయా సమ్బన్ధ: । విధాయకం

కారకమ్ । నిత్యసుఖరూపా సన్ముక్తి: । ఇతి జ్ఞాయత ఇతి శేష: ।

సన్ముక్తికారణత్వస్యాప్రతి షేధాత్కథమేవముచ్యత ఇత్యత ఆహ- అసదితి ॥

నిత్యదు:ఖస్వరూపాణాం ముక్తే: కారణత్వేన తావద్ ద్వేష ఉక్త: । తేన సన్ముక్తికారణం న భవతీతి జ్ఞాయతే విరోధాదితి । నన్వస్యాం శ్రుతౌ ముక్తివిషయౌ భక్తిద్వేషౌ సదసన్ముక్తికారణత్వేనోచ్యేత । విష్ణువిషయౌ తు ప్రకృతౌ । అత: కిం కేన సఙ్గతమిత్యత ఆహ- ముక్తావితి ॥

ముక్తావిత్యత్ర సప్తమ్యన్తే పదే ముక్తీతి ప్రాతిపదికేనోదిత: । కేవలం ముక్తిశబ్దోదిత ఇత్యుక్తే ముక్తిద్వయేత్యత్రాపి ప్రాప్తి: । అతో ముక్తావిత్యత్రేత్యుక్తమ్ । కేన నిమిత్తేనేత్యత ఆహ- మోక్షమితి ॥

ముచ్లృ మోక్షణ ఇత్యస్మాత్స్త్రియాం క్తినితి క్తిన్ప్రత్యయ: । స చ బహులగ్రహణాత్కర్తర్యపి భవతి । యద్వా కరోతీతి కరణే కర్తృత్వోపచార: । ముచ్యతేఽనేనేతి ముక్తిరిత కరణే క్తిన్ప్రత్యయ: । Joshi-32

ద్వేషస్య మోక్షసాధనత్వాఙ్గీకారే యుక్తివిరోధం చాహ- ద్వేషతోఽపీతి ॥

న కేవలం భక్త్యా కిన్తు ద్వేషతోఽపి విశిష్యా ముక్తిశ్చేదఙ్గీక్రియతే తదా యత్సర్వశ్రుత్యాదీనాం భగవద్గుణోత్కర్ష ఏవ మహాతాత్పర్యం తద్విరుద్ధమాపద్యేత । కథమిత్యత ఆహ- భక్త్యేతి ॥

అన్యేఽప్యాగమా: । శ్రుత్యాదయో ముక్తిప్రయోజనా: పరమేశ్వరగుణవిషయాశ్చేతి తావత్ప్రసిద్ధమ్ । తత్ర సమ్బన్ధోఽయమేవ । యద్భగవత ఏవ జీవానాం ముక్తి: । సా చ ప్రసన్నాదేవ । ప్రసాదశ్చ భక్త్యైవ । భక్తిశ్చ గుణజ్ఞానాదేవేన ఏవేత్యేవం శ్రుత్యాద్యాస్తద్గుణాన్వదన్తీతి । తథాచ కథం ద్వేషతో ముక్త్యఙ్గీకారే న మహాతాత్పర్యవిరోధ: ।

భక్తేర్మోక్షసాధనత్వమనేన గమ్యతే । నచ తదస్మాభిరపాక్రియతే । కిన్తు భక్తివద్ ద్వేషస్యాపీత్యత ఆహ- యదీతి ॥

తదా ద్వేషోత్పాదనార్థమితి శేష: । నచైవమ్ । గుణమాత్రప్రతిపాదనస్య ప్రతిపాదితత్వాత్ । తతో మోక్షార్థం ప్రవృత్తో వేదాదిర్గుణానేవ ప్రతిపాదయన్మోక్షస్య భక్తిమాత్రసాధ్యత్వమభిప్రైతీతి గమ్యత ఇతి భావ: ।

నను ద్వేషాచ్చైద్యాదయో నృపా ఇత్యాదీని ద్వేషస్యాపి మోక్షసాధనతాం ప్రతిపాదయన్తి వాక్యాని సన్తి । తత్కథం ద్వేషస్య ముక్తిసాధనత్వాభావ ఇత్యత ఆహ- స్మర్తవ్య ఇతి ॥

పురాణే క్వచిత్ప్రదేశే । భగవాన్నిత్యం స్మర్తవ్య ఇత్యభిప్రాయేణైవ ద్వేషాన్ముక్తిమాహేవ పురాణకృదితి సమ్బన్ధ: । తస్మాన్నోక్తవిరోధ ఇతి హేరర్థ: ।

ఇదముక్తం భవతి । పురాణవాక్యం ద్వేషస్య ముక్తిసాధనత్వం ప్రతిపాదయదివాపాతతో యద్యపి ప్రతీయతేత । తథాఽపి తన్న తదభిప్రాయమ్ । కిన్తు ముముక్షుణా భగవన్సర్వదా స్మర్తవ్య ఇతి తస్యాభిప్రాయ: । యథా "వృద్ధౌ చ మాతాపితరౌ సాధ్వీ భార్యా సుత: శిశు: । అప్యకార్యశతం కృత్వా భర్తవ్యా మనురబ్రవీత్' ఇత్యత్ర నాకార్యకరణే తాత్పర్యం కిన్తు సర్వథా భర్తవ్యత్వే, తథేహాపీతి । గుణానాహేతి తాత్పర్యాన్తరమ్ । చైద్యాదీనాం ద్వేషతో ముక్తిం ప్రతిపాదయద్వాక్యం భగవత: కృపాలుత్వాదీన్గుణానాహేతి । శాపాదినా ద్వేషిణోఽపి చైద్యాద్యాస్తాత్కాలికద్వేషమనిరూప్య పూర్వతనీం భక్తిమేవాపేక్ష్య భగవతా సూచితా: । అహో కృపాలుత్వం నిర్వికారత్వం సత్యసఙ్కల్పత్వం చ తస్యేత్యత్ర తాత్పర్యం తేషాం వాక్యానామిత్యర్థ: । ద్వివిధాని వాక్యాని, వైరేణ యన్నృపతయ ఇత్యాదీని స్మరణప్రధానాని తేషాం ప్రథమా గతి: । ద్వేషాచ్చైద్యాదయ ఇత్యాదీని ద్వేషప్రధానాని తేషాం ద్వితీయేతి హృదయమ్ ।

ప్రథమవ్యాఖ్యానే లౌకికదృష్టాన్తమాహ- క్రుద్ధవాక్యవదితి । క్రుద్ధవాక్యస్య యథా న ప్రతీత ఏవార్థప్రమాణ్యమ్ కిన్త్వన్యత్ర, తథైవేత్యర్థ: ।

ఏతద్వివృణోతి- యథేతి ॥

మరేతి ప్రకృత్యన్తరస్యైతద్రూపమ్ । "జీవ వా మర వా సాధో వ్యాధ మా జీవ మా మర' ఇతి ప్రయోగదర్శనాత్ । ఆక్షేపో నిన్దా । స్వేన ప్రోక్తస్యాన్యస్య కార్యస్య । పితా కిఞ్చిత్పుత్రం ప్రతి విధత్తే ఇదం కుర్వితి । స తు శ్రమాదిభీరురకుర్వాణ ఏవావతిష్ఠతే । తదా క్రుద్ధ: పితా బ్రవీతి ।

అరే జాల్మ వైధవేయ మ్రియస్వేతి । తస్య వాక్యస్య యథా న పుత్రమరణవిధానే తాత్పర్యం కిన్తు స్వవిహితకరణే । తథాచ ద్వేషేణ స్మరణే ముక్తిర్భవతీతి పురాణవాక్యస్యాపి న ద్వేషస్య ముక్తిసాధనత్వే తాత్పర్యమ్ । కిన్తు స్మరణస్య కర్తవ్యతాయామితి ।

ఇయం చ వ్యఞ్జనావృత్తిరితి కేచిత్ । తాత్పర్యవృత్తిరిత్యపరే । వాక్యలక్షణా(అ)నుమా(నమిత్యా)నం చేత్యాచార్యాః । ప్రతీత ఏవార్థః కిన్న స్యాదిత్యత ఆహ- శ్రుతీతి ॥

పురాణగం వాక్యమితి వర్తతే । శ్రుతయోఽతీతపాదేఽత్ర చోదాహృతాః । యత్ర ద్వేషస్య ముక్తిసాధనత్వముచ్యతే తత్రైవ తద్విరుద్ధముచ్యత ఇతి

స్వవిరోధః । సోఽపి హిరణ్యకశిపుశ్చేత్యాదిభాగావతవాక్యానాం పఠితత్వాత్ప్రదర్శిత ఏవ । అఞ్జసా ముఖ్యయా వృత్త్యా । ద్వేషాన్ముక్తిం ప్రతిపాదయన్న భవతి ।

ఆగమవిరోధం దర్శయతి- తమ ఇతి ॥

విష్ణౌ భక్త్యా జాతేన విష్ణుప్రసాదేనైవ ముక్తిం సంయాన్తి । తథా విష్ణౌ ద్వేషేణ జాతేన విలోమత్వేన విష్ణుకోపేనాఞ్జసా తమః సంయాన్తీతి యోజనా । చశబ్దౌ సముచ్చయార్థౌ । ఉక్తార్థనియామకం విష్ణుభక్తిరేవ ముక్తిసాధనం న ద్వేష ఇత్యస్యార్థస్య నియామకమ్ । ఏతద్వాక్యసమాఖ్యయా చేతనస్యేతి శ్రుతౌ ముక్తావితిశబ్దో విష్ణోర్వాచక ఇతి సిద్ధయతి । తథాచ ద్వేషో భక్తిశ్చేత్యేతద్ ద్వయం సన్ముక్తేః కేవలో ద్వేషస్త్వసన్ముక్తేః కారణమిత్యన్యథాప్రతీతిరపాస్తా భవతి ।

ఇతశ్చ నైతద్వాక్యం పతీతార్థపరమిత్యాహ- మహాతాత్పర్యేతి ॥

మోక్షప్రయోజనానాం సర్వాగమానాం భగవద్గుణేష్వేవ యన్మహాతాత్పర్యం తదన్యథాఽనుపపత్త్యా భక్తిరేవ ముక్తిసాధనం న ద్వేష ఇత్యవగమ్యతే । అతో మహాతాత్పర్యవిరోధేన చ ద్వేషవాక్యం ప్రతీతార్థే కథం ప్రమాణతాం యాతి ।

కథమిదం లభ్యతే । అర్థశబ్దో ముఖ్యం ప్రతిపాద్యమాహ । "సత ఏవ పదార్థస్య' ఇతి యథా । స చైకవచనాన్త: । తేన చ తత్ప్రతిపాదకత్వం లక్ష్యత ఇతి । కథమయం మహాతాత్పర్యశబ్దార్థ ఇత్యత ఆహ- వాచకత్వం హీతి ॥

తత్ పరం ప్రతిపాద్యం యస్య తత్తత్పరమ్ । తస్య భావస్తాత్పర్యమిత్యే(వమర్థవా)వం వాచకత్వం ప్రతిపాదకత్వం హి తాత్పర్యముచ్యతే । తస్య చ మహచ్ఛబ్దేన విశేషణే యోగ్యతయైషోఽర్థో మహాతాత్పర్యశబ్దస్య భవతీతి భావ: । తత: కిమిత్యత ఆహ- యదర్థా ఇతి ॥

యోఽర్థో యేషాం తే యదర్థా: । రవా ఆగమా: । ఏకశబ్దస్య సంశయే ఏకవాక్యసమ్బన్ధిని సంశయే సత్యేకం సన్దిగ్ధం విరుద్ధార్థం వాక్యమాదాయేత్యర్థ: ।

ఏతదుక్తం భవతి । సర్వాణి వాక్యాని సమ్భూయానన్యార్థతయా యమేకమర్థం ప్రతిపాదయన్తి తద్విరుద్ధార్థం ప్రతిపాదయత్తదవాన్తరవాక్యం యదుపలభ్యతే సావకాశం చ తన్మహావాక్యార్థవిరోధాదన్యథా క్రియతే న తు తద్విరుద్ధో మహావాక్యార్థస్త్యజ్యత ఇతి తావత్ప్రసిద్ధమ్ । మహావాక్యస్య ప్రధానత్వాదుపక్రమాదిభిర్నిశ్చితార్థత్వాచ్చ । అవాన్తరవాక్యస్యాప్రధానత్వాత్సన్దిగ్ధార్థత్వాచ్చ । ప్రకృతే తు భక్తిరేవ ముక్తిసాధనం న ద్వేష ఇతి సర్వైర్వాక్యై: సమ్భూయ ప్రతిపాదితోఽర్థ: । అర్థాక్షి(అక్షి)ప్తస్యాపి ప్రతిపాద్యస్యైవ తదర్థత్వాత్ । ద్వేషాన్ముక్తిం ప్రతిపాదయదేకం తదవాన్తరవాక్యం సావకాశం చోక్తప్రకారేణ । తస్మాదిదమేవ బాధ్యత ఇతి ।

ద్వేషస్య ముక్తిసాధనత్వనిరాకరణముపసంహరతి- అత ఇతి ॥

మాహాత్మ్యజ్ఞానస్నేహాభ్యామేవ న తు ద్వేషేణేత్యర్థ: । మోక్ష ఇతి వక్తవ్యే పర: పురుషార్థ ఇతి వదతా జ్ఞానాదికమపి ద్వేషిణాం న భవతీతి సూచితమ్ । జ్ఞానాదేరపి ధర్మాద్యపేక్షయా పరపురుషార్థత్వాత్ ।

ఏవం ద్వేషస్య ముక్తిసాధనత్వం నిరాకృత్యేదానీం భక్తే: పరమపురుషార్థసాధకత్వే ప్రమాణం నాస్తీతి యదుక్తం తన్నిరాసాయ ప్రమాణాన్తరమాహ- యస్యేతి ॥

యథా దేవే దేవయోగ్యా తథా గురౌ గురుయోగ్యేత్యర్థ: । అనేన జ్ఞానస్య భక్తిసాధ్యత్వముచ్యతే । భక్త్యా జ్ఞానమిత్యనేన జ్ఞానాదే: । జ్ఞానం పరోక్షనిశ్చయో జాయతే । తతో జ్ఞానాత్పక్వా భక్తిర్భవతి । తతో దృష్టిస్తతశ్చ సా పరిపక్వా భక్తి: । తతో మోక్షానన్తరం భక్తిరవతిష్ఠతే । సా సుఖరూపిణ్యేవ స్యాన్న ఫలవతీ । భక్త్యా ప్రసన్న ఇత్యనేనాపీదమేవోచ్యతే । జ్ఞానాభావే భక్త్యాభావాదనాకులమిత్యుక్తమ్ । తయైవ పక్వయా ఏతయా పరిపక్వయా । వేదైరితి భక్తిరహితశ్రవణాదిభిరిత్యర్థ: । న విద్యతేఽన్యో విషయో యస్యా: సాఽనన్యా । "యాదృశీ తత్ర భక్తి: స్యాత్తాదృశ్యన్యత్ర నైవ చేత । అనన్యభక్తి సా జ్ఞేయా విష్ణావేవ చ సా భవేత్' ఇతి చ స్మృతి: । వివక్షితస్తు సన్నిధిర్భవతీతి వచనాచ్చక్య అహమితి యుజ్యతే । తత్త్వేన యాథార్థ్యేన జ్ఞాతుమ్ । ఇత్యాదివాక్యతశ్చేతి చశబ్దేన చేతనస్య ద్వయమిత్యాదీని పూర్వోదాహృతవాక్యాని సముచ్చినోతి । వాక్యత ఏవ న త్వర్థాత్ ।

అనుమానేనాప్యుక్తమర్థం సాధయతి- నచేతి ॥

భగవద్ద్వేషాద్భగవత్ప్రసాదం నైవమాప్నోతి । భగవద్భక్త్యా తం భగవత్ప్రసాదం ప్రాప్నుయాదిత్యస్మిన్నర్థే దృష్టానుసారిత్వం పత్యక్షదృష్టవ్యాప్తికానుమానానుసారిత్వమపీయతే జ్ఞాయతే ।

ఏతదుక్తం భవతి । భగవత్ప్రసాదాదేవ మోక్ష ఇతి తావన్నిష్యఙ్కితమ్ । భగవత్ప్రసాదో భగవద్ద్వేషసాధ్యో న భవతి । భగవత్ప్రసాదత్వాత్ । యో యత్ప్రసాదో నాసౌ తద్ద్వేషసాధ్యో యగా గురుప్రసాద: । యద్వా భగవద్ద్వేషో భగవత్ప్రసాదసాధనం న భవతి । భగవద్ద్వేషత్వాత్ । యో యద్ద్వేష: స తత్ప్రసాదసాధనం న భవతి । యథా గురుద్వేష: । అథవా భగవాన్స్వద్వేషిణి న ప్రసీదతి ప్రేక్షావత్పురుషత్వాత్ దేవదత్తవత్ । యద్వా భగవద్ద్వేషీ భగవత్ప్రీతివిషయో న భవతి భగవద్ద్వేషిత్వాత్ । యో యద్ద్వేషీ నాసౌ

తత్ప్రీతివిషయ: । యథా సమ్ప్రతిపన్న ఇతి ద్వేషస్య ప్రసాదసాధనత్వేఽపాస్తే ముక్తిసాధనత్వమేవాపాస్తం భవతి । తథా భగవత్ప్రసాదో భగవద్భక్తిసాధ్యో భగవత్ప్రసాదత్వాత్ । యో యత్ప్రసాద: స తద్భక్తిసాధ్యో యథా గురుప్రసాద: । యద్వా భగవద్భక్తి: భగవత్ప్రసాదసాధనం భగవద్భక్తిత్వాత్ । యా యద్భక్తి: సా తత్ప్రసాదసాధనం యథా గురుభక్తి: । అథవా భగవాన్స్వభక్తే ప్రసీదతి ప్రేక్షావత్పురుషార్థత్వాత్ । సమ్మతవత్ । యద్వా భగవద్భక్తో భగవత్ప్రీతివిషయో భగవద్భక్తత్వాత్ । యో యద్భక్తోఽసౌ

తత్రీప్రతివిషయ: I యథా గురుభక్త ఇతి I భక్తే: ప్రసాదసాధనత్వే సిద్ధే ముక్తిసాధనత్వమేవ సిద్ధం భవతీతి I

నన్వలౌకికే భగవతి లోకదృష్టాన్తేనైవమనుమానం న యుజ్యతే I అన్యథాఽణుత్వాదినియమస్యాప్యనుమానాపత్తే: I అతో లోకవిలక్షణో ద్విష్యోఽపి ప్రసీదతీత్యాఙ్గీకారే న బాధకమితి శఙ్కామాగమవాక్యేన పరిహరతి- య ఇతి II

పృథగ్ లోకవైలక్షణ్యేన, సాదరం తాత్పర్యేణ, దృష్టవైలోమ్యాద్ దృష్టవైలోమ్యమనాదృత్య I అపరం వేదానుక్తం లోకవిలక్షణం గుణజాతం నైవాఙ్గీకార్యమ్ I కిన్తు వేదోక్తాదణుత్వమహత్త్వయౌగపద్యాదేరన్యద్గుణజాతమ్ I గుణా ఇత్యస్య ప్రయోజనముచ్యతే- దోషాభావ ఇతి II

చస్త్వర్థ: I లోకవిలక్షణా అవిలక్షణాశ్చేతి శేష: I మహాతాత్పర్యశక్తిత సతి II

సర్వథాఽపి దోషో భగవతి నాస్తీత్యత్ర సామాన్యత: సర్వశాస్త్రాణాం తాత్పర్యస్య నిర్ణీతత్వాదిత్యర్థ: I వేదానుక్తస్యాప్రామాణికార్థస్య గ్రహణమయుక్తమిత్యాశఙ్కామనేన నిరాచష్టే I విశేషతోఽనుక్తావపి సామాన్యత: సిద్ధేరితి భావ: I తత్ తస్మాదీరితోఽర్థ: సిద్ధాన్త: ప్రామాణిక: I యద్వా బృహత్సంహితేరితోఽర్థో హి సిద్ధాన్త ఇతి తత్ర బహుమానముత్పాదయతి I

ఏవం భక్తేరేవ మోక్షసాధనత్వముపపాదితమ్ I భక్తిశ్చ కేవలం భగవద్విషయైవేతి ప్రతీతిమపాకర్తుమాహ- తారతమ్యేనేతి II

న కేవలం విష్ణౌ కిన్తు తద్భక్తేషు రమాదిష్వపి, వినిశ్చయాత్ సర్వథా, సా చ క్రియమాణా తారతమ్యేనైవ I కుత ఇత్యత ఆహ- ఏషాఽపీతి II

యతస్తద్భక్తేషు క్రియమాణైషాఽపి భగవద్భక్తిరేవాతస్తద్విషయేఽపి భక్తి: కర్తవ్యా I ఏతదుక్తం భవతి I విష్ణుభక్తిస్తావత్కర్తవ్యేత్యుపపాదితమ్ I సా చ తద్భక్తభక్త్యైవ సాఙ్గా నాన్యథేతి I ఏతదపి కుత ఇత్యత ఆహ- లోకేతి II

లోకశబ్దేన లేకసిద్ధవ్యాప్తిమదనుమానముచ్యతే । వేదశబ్దేనాగమమాత్రమ్ ।

లోకానుసారితాం దర్శయతి- యో హీతి ॥

ప్రధానే రాజాదౌ । విపర్యయే తదీయభక్తిరాహిత్యే । విపరీత: ప్రధానభక్తిరహిత: । నియమేన దృశ్యతే । అనేనాన్వయవ్యతిరేకావుక్తౌ । తథా చాయం ప్రయోగ: । విమతో భగవద్భక్తభక్తిమాన్భవేత్ భగవద్భక్త్యా పురుషార్థభాక్త్వాత్ । యో యద్భక్త్యా పురుషార్థభాగ్యథా సమ్మత ఇతి ।

నను దైత్యాదయో బ్రహ్మాదిషు భక్తిమన్తోఽపి తద్భక్తేష్విన్ద్రాదిషు భక్తిరహితా దృశ్యన్తే । తతో వ్యభిచార ఇత్యత ఆహ- వ్యభిచార ఇతి ॥

యది క్వాపి పరేణ వ్యభిచారశ్చోద్యతే తదాఽస్మాభిరత్ర పురుషే భక్తిహ్రాస: కల్ప్యతే విఫలభక్తిత్వముచ్యతే । తథాచ విపక్షే విశిష్యస్య హేతోరభావాన్న వ్యభిచార ఇత్యర్థ: । కుత ఏవం కల్ప్యత ఇత్యత ఆహ- భక్తీతి ॥

తద్భక్తేష్వపి భక్తిమాన్నేతి యదసౌ ప్రధానభక్తేరేవ దోషో హి । తేన ప్రధానభక్తిరేవ దుష్యా న ఫలాయాలమితి ప్రసిద్ధమ్ । హిరణ్యగర్భాదిభిర్దైత్యాదిభ్యోఽమరత్వాదికం సచ్ఛలమేవ దీయతే మృషా న భవతీతి పురాణేషు సుప్రసిద్ధమేవేతి । వేదానుసారిత్వం తూత్తరత్ర ప్రదర్శయిష్యతే ।

తద్భక్తభక్తి: కర్తవ్యేత్యేతదనుమానేనోపపాద్య సా చ తారతమ్యేన కార్యేత్యేతదనుమానేన సాధయతి- తారతమ్యేనేతి ॥

తేషు తద్భక్తేషు క్రియమాణా భక్తిరద్ధా సర్వథా తారతమ్యేన కార్యా । కుత: దృష్టానుసరత: । తారతమ్యేనేత్యస్యైవ వివరణం విష్ణుప్రసాదానుసారాదితి । యస్మిన్నధికో విష్ణుప్రసాదస్తస్మిన్నధికేత్యాది । తదన్యథా సామ్యేన వైపరీత్యేన చ కరణేఽనర్థో భవతి ।

దృష్టానుసారత ఇత్యుక్తం దర్శయతి- స్వేతి ॥

అత్ర స్వశబ్దేన రాజాది: కథ్యతే । తత్ప్రీత్యనుసారేణ తస్య యస్మిన్యథా ప్రీతిస్తదనుసారేణ భక్తికరణే సతి తస్మిన్భక్తే తస్య రాజాదే: ప్రీతిరద్ధా నియమేనైవ దృశ్యతే । అయమత్ర ప్రయోగ: । ఈశ్వర: స్వప్రీత్యనుసారేణ స్వభక్తేషు భక్తే: ప్రసీదతి । ప్రేక్షావత్పురుషత్వాద్రాజవదితి । అనేన ప్రమేయాన్తరమపి సిద్ధమిత్యాహ- తారతమ్యేతి ॥

ఏతేనైవ భగవద్భక్తేషు రమాబ్రహ్మాదిషు తారతమ్యేనైవ ముక్తి: కరణీయేతి సమర్థితేనైవ దేవతాతారతమ్యపరిజ్ఞానం యత్ప్రాగుక్తం తదపి మోక్షస్య సాధనమితి సిద్ధమ్ । న హ్యవిదితే తారతమ్యే తారతమ్యానురోధేన ముక్తికరణం సమ్భవతి । అనేనైవ ప్రకారేణానుమానసమ్భవాదితి

వాఽతిదేశార్థ: ।

భగవత్ప్రసాదతారతమ్యానుసారేణ తదీయేషు ముక్తి: కార్యేత్యత్రాగమమప్యాహ- లక్ష్మీతి ॥

తేన భగవత్ప్రీతిక్రమేణైవ । తిష్ఠతు క్రమస్తేషు భక్తికరణమేవ కుత: । భగవత్ప్రీతిగోచరత్వాదేవ । కారణాన్తరం చోచ్యతే- సర్వేఽపీతి ॥

గురుత్వం విద్యాప్రవర్తకత్వేన ప్రసిద్ధమేవ । పూజ్యాశ్చేత్యాదినా భక్తేరేవ ప్రపఞ్చనం హరిం పరితో న తు పృథక్ । వేదానుసారత ఇతి యదుక్తం తదప్యనేన దర్శితం భవతి । క్రమేణైవ తయీయేషు భక్తిస్తత్స్మృతిరిత్యాదౌ తచ్ఛబ్దేన తదీయా ఉచ్యన్తే । క్రమేణైవేతి సర్వత్ర సమ్బధ్యతే । క్రమేణేతి హరివిషయాణి భక్త్యాదీని ముఖ్యసాధనాని తదీయవిషయాణి త్వముఖ్యసాధనానీత్యర్థ: । ముక్తిసాధనత్వాదఖిలైర్ముముక్షుభిర్నిత్యసాధ్యాని । సాధనస్య వినిర్ణయ ఇతి సాధనవినిర్ణయాఖ్యేఽవాన్తరప్రకరణేఽస్తీత్యర్థ: ।

ఏతదేవ వివృణోతి- ప్రవృత్త ఇతి ॥

పఞ్చరాత్రే ప్రవృత్తం నామావాన్తరో గ్రన్థ: । తత్రాపి సాధనస్య వినిర్ణయో నామ ప్రకరణమస్తీత్యర్థ: ।

ఉక్తార్థేష్వనుమానాన్తరాణ్యాహ- హరీతి ॥

సద్ద్వేషత్వాత్ ఉత్తమపురుషద్వేషత్వాత్ । వైష్ణవైర్దైత్యాదిషు క్రియమాణే ద్వేషే వ్యభిచారం వారయితుం సదిత్యుక్తమ్ । గురోర్ద్వేష: । ప్రాగ్ద్వేషస్య భగవత్ప్రసాదసాధనత్వాభావే సామాన్యవ్యాప్తిమాశ్రిత్య భగవద్ద్వేషత్వం హేతురుక్త:, అత్ర తు శుభమాత్రసాధనత్వాభావే విశేషవ్యాప్తిమేవాశ్రిత్య సద్ద్వేషత్వమితి మహాన్భేద: । క్రమాద్భక్తిరితి । క్రమమనుసృత్య రమాదిషు భక్తిర్ధర్మిణీత్యర్థ: । తత్ప్రియోపగా భక్తిర్యత ఇతి । హరిప్రియవిషయభక్తిత్వాదిత్యర్థ: । తత్ప్రియానుగచ్ఛతి విషయీకరోతీతి తత్ప్రియోపగా । యా యత్ప్రియవిషయా భక్తి: సా తత్ప్రీతికారణాత్ । యథా స్వస్మిన్భక్తి: । అత్ర స్వశబ్దేన దేవదత్త ఉచ్యతే । యథా రాజప్రియే దేవదత్తే భక్తీ రాజప్రీతికారణమిత్యర్థ: । ఇహ క్రమాదితి ప్రతిజ్ఞాయాం విశేషణప్రక్షేపేణ భగవద్భక్తభక్తే: కర్తవ్యత్వం తత్తారతమ్యస్య చావశ్యకత్వం సిద్ధయతి । యద్వాఽనేన ప్రయోగద్వయం సూచయతి । భాగవతభక్తిర్భగవత్ప్రీతికారణం భగవత్ప్రియభక్తిత్వాదితి । భగవాన్రమాదిషు తారతమ్యోపేతభక్త్యైవ ప్రసీదతి । తారతమ్యేనైవ తద్విషయప్రీతిమత్త్వాదితి చ । యుక్తిశ్చేతి సమ్బన్ధ: । అత్ర ప్రాగుక్తేఽర్థే ।

కిం సామాన్యవ్యాప్త్యా, విశేషవ్యాప్తిరప్యస్తీత్యాశయేన ప్రయోగాన్తరముచ్యతే- ప్రాధాన్యేతి ॥

ఉత్తమత్వతారతమ్యానుసారిణీ రమాదిషు భక్తిర్హరే: ప్రీతిదైవ । యస్మాత్సోత్తమా భక్తి: । శాస్త్రవిహితభక్తిత్వాదిత్యర్థ: । స్వోపగా సా విష్ణువిషయా భక్తిర్యథేత్యర్థ: । ఇతి వా అనుమాతవ్యమితి శేష: । అత్రాపి పూర్వవద్విశిష్యసాధాత్పృథక్ప్రయోగద్వయేన వా సాధ్యద్వయసిద్ధి: ।

॥ ఇతి ఉభయలిఙ్గాధికారికాధికరణే ॥

॥ అథ ఫలశ్రుత్యధికరణమ్ ॥

॥ ఓం స్వామిన: ఫలశ్రుతేరిత్యాత్రేయ: ఓం ॥ జ్ఞానం మహాఫలకారణమితి పురుషార్థాధికరణే ప్రతిపాదితమ్ । జ్ఞానోత్తరమనుష్ఠితం వర్ణాశ్రమకర్మ శమదమాదికం చానన్దాతిశయకారణమితి స్తుత్యధికరణే । తదేతజ్జ్ఞానకర్మాదిఫలం కిం ప్రేరకత్వాద్దేవానాం భవతి ఉత కర్తృత్వాద్దేవదత్తస్యేతి సంశయే ప్రథమసూత్రేణ దేవానామేవేతి పూర్వపక్షయిత్వా । "ఆర్త్విజ్యమిత్యౌడులోమిస్తస్మై హి పరిక్రియతే' ఇత్యేకదేశిమతేన సిద్ధాన్తమభిధాయ "సహకార్యన్తరవిధి: పక్షేణ తృతీయం తద్వతో విధ్యాదివత్' ఇతి పరమసిద్ధాన్తోఽభిహిత: । తత్ర దేవానాం జ్ఞానాదిఫలమితి పూర్వపక్షాంశో గ్రాహ్య ఏవ । అవధారణమాత్రమేవ త్యాజ్యమ్ । అత: పూర్వపక్షసూత్రార్థం వివృణోతి- జ్ఞానేతి ॥

ఫలం చ దేవానాం భవతీతి శేష: । భవచ్చైషు దేవేషు క్రమోపగం క్రమేణైవోపగచ్ఛతి । దేవదత్తేనానుష్ఠితస్య జ్ఞానాదే: ఫలం దేవానాం భవతీత్యేకా ప్రతిజ్ఞా । భవచ్చ తత్రక్రమేణైవ న తు సామ్యేన వైపరీత్యేన వేతి ద్వితీయా । తత్రాద్యాయాం హేతుం సూచయన్ద్వితీయముపపాదయతి- స్వాతన్త్ర్యేతి ॥

ఫలినాం ఫలభాజాం, స్వాతన్త్ర్యతారతమ్యేన స్వామ్యతారతమ్యానుసారేణైవ హి ఫలేన భావ్యమ్ । నతు సామ్యేన వైపరీత్యేన వేత్యర్థ: । బ్రహ్మాదయస్తారతమ్యేనైవ ఫలవన్తస్తత్ర తారతమ్యేనైవ స్వాతన్త్ర్యాదిత్యుక్తం భవత । అనేన ప్రథమప్రతిజ్ఞాయాం స్వాతన్త్ర్యహేతు: సూచితో భవతి య: సూత్రే స్వామిపదేనోక్త: । యద్యపి ఫలప్రాప్తౌ తారతమ్యం న సూత్రితమ్ । తథాఽపి ఫలప్రాప్తావుక్తస్య స్వామిత్వహేతో: సామర్థ్యేన ప్రాప్తమితి తదప్యుపపాదితమ్ ।

యది స్వాతన్త్ర్యాద్దేవదత్తానుష్ఠితజ్ఞానాదిఫలం దేవానాం స్యాత్తర్హి తదనుష్ఠితమిథ్యాజ్ఞానాదిఫలమపి ప్రసజ్యేతావిశేషాదిత్యత ఆహ- అశుభం త్వితి ॥

అన్యగమశుభం త్వేషాం దేవానాం క్వచిదపి భోగాయ న భవతి । కుత: । హరే: ప్రీతితోఽశుభేఽప్యేషాం స్వాతన్త్ర్యాద్భగవత్ప్రసాదేన

మైతదస్మాన్ప్రాపదితి నివారణే తేషాం సామర్థ్యసద్భావాత్ । మైతదేతాన్ప్రాపదితి హరేరేవాజ్ఞయా చ । అన్యగమితి వదతా స్వగతం తు భవతీతి సూచితమ్ । అనేనాసతి నివారణకారణ ఇతి స్వామిత్వహేతుర్విశేషితో భవతి ।

యదుక్తమవిశేషాదితి తదసిద్ధమ్ । వ్యవస్థాపకశ్రుతిసద్భావాదిత్యాహ- పుణ్యమేవేతి ॥

అనేన "పుణ్యమేవాముం గచ్ఛతి న హ వై దేవాన్పాపం గచ్ఛతి' ఇతి శ్రుతిముపాదత్తే । అముం సప్తాన్నవిద్యోపాసనేన ప్రేరకతయా పరపురప్రవేశినం పరకృతం పుణ్యమేవాప్నోతి న పాపమ్ । కుత: । దేవో హ్యసౌ జాతో । నహి దేవాన్పాప్నోతీత్యర్థ: । ఉక్తేఽర్థే శుభమేవ భవతి నాశుభమిత్యర్థే ।

వ్యవస్థాపకాన్తరమాహ- యుక్తయ ఇతి ॥

అపరా: పూర్వోక్తాభ్యామ్ । ఉక్తేఽర్థే మానమితి సమ్బన్ధ: ।

కాస్తా యుక్తయ ఇత్యతస్తా దర్శయితుమాగమవాక్యం పఠతి- ఉపసనేతి ॥

యత: కారణాద్దేహాన్తరే స్థితి:, పరపురం ప్రవిశ్య తత్ర పుణ్యపాపప్రేరణం, దేవానాం భగవదుపాసనాజనితధర్మఫలమ్ । అత: కథం పాపాదికం ప్రేరయన్తోఽపి దోషానవాప్నుయు: । నహి సాత్త్వికో ధర్మో దు:ఖపర్యవసాయీ । తత్త్వవ్యాఘాతాదిత్యర్థ: । పరపురే దేవానాం పాపాదిప్రేరణం న దు:ఖహేతు: । సాత్త్వికధర్మఫలత్వాత్తత్త్వజ్ఞానవదిత్యుక్తం భవతి । కిఞ్చ తే దేవా వాసుదేవాజ్ఞయైవ న తు స్వేచ్ఛయా తత్తత్కృతపూర్వకర్మానుసారత ఏవ । అత ఏవారాగద్వేషతో రాగద్వేషౌ వినైవ నిత్యశో జీవాన్పుణ్యపాపేషు ప్రేరయన్తి హి యస్మాత్తస్మాత్కథం దోషానవాప్నుయు: । ప్రభోరాజ్ఞయాఽపరాధానుసారేణ చోరశాసకరాజపురుషవదితి భావ: । పాపాదిప్రేరణేన దేవానామశుభం న భవతీత్యేవ కేవలం న, కిన్తు హర్యాజ్ఞాఽనుష్ఠానాజ్జ్యోతిష్టోమాద్యనుష్ఠాతృభిరివైభిర్దేవై: పుణ్యమేవాప్యతే । కిఞ్చ స్వవిహితపరప్రేరణే హరిపూజేయమితి చోద్దేశాత్కథం దేవా న శుభమాపనుయు: । అత ఇత్యుపసంహార: ।

ధర్మజ్ఞానయోరేవేతి యోజ్యమ్ । ప్రాప్నువన్తోఽప్యావిరిఞ్చతో యథాక్రమం ప్రాప్నువన్తీత్యపూర్వోక్తిర్నోపసంహార: । అన్యగతం జ్ఞానాదిఫలం దేవా: ప్రాప్నువన్తి । దేవగతం తు కథమిత్యపేక్షాయాముక్తమ్- దేవా ఇతి ॥

దేవానామపకృష్యానామ్ । అతస్తదీయజ్ఞానాదిఫలం తేషాం భవతీతి శేష: । బ్రహ్మే త్వితి ఆవిరిఞ్చాత ఇత్యుక్తస్య వివరణమ్ ।

దేవాదిగ్రహణముపలక్షణమ్ । అధికమితి క్రియావిశేషణమ్ ।

భవత్యన్యగతజ్ఞానాదిఫలప్రాప్తిర్దేవానామ్ । తత్రాపి తారతమ్యే కో హేతురిత్యత ఉక్తమ్- ద్రవ్యేతి ॥

ద్రవ్యాణీన్ద్రియాదీని తేషు స్వాతన్త్ర్యం ద్రవ్యస్వాతన్త్ర్యం విజ్ఞానప్రయత్నౌ ధర్మాద్యుత్పాననిమిత్తే । అధికైరితి శేష: । చశబ్దోఽనుక్తసముచ్చయార్థ: । మధ్యమైర్ద్రవ్యస్వాతన్త్ర్యాదిభిర్మధ్యమమ్ । అల్పైరల్పమితి । తేష్వపి దేవేషు నిరవధికద్రవ్యస్వాతన్త్ర్యమత్త్వాదితి హిశబ్దార్థ: । ఫలనిర్ణయ ఇతి తత్రాపి ప్రకరణవిశేషోక్తి: ।

ద్రవ్యస్వాతన్త్ర్యాద్యతిశయాత్ఫలాతిశయ ఇత్యుక్తస్య వ్యాప్తిం దర్శయతి- లోకేఽపీతి ॥

ఏతాదృశగుణైరిత్యధికైర్ద్రవ్యస్వాతన్త్ర్యాదిభి: సముదితాయాం కృషౌ, యస్యాధికం క్షేత్రాదిద్రవ్యస్వాతన్త్ర్యం, యస్య చాఽఽవాపాదౌ జ్ఞానప్రయత్నాధిక్యం తస్య ఫలాధిక్యం దృశ్యత ఇత్యర్థ: । ఏవం మధ్యాల్పయోరప్యుదాహర్తవ్యమ్ । అనేన స్వాతన్త్ర్యతారతమ్యేనేత్యుక్తముపపాదితం భవతి ।

ప్రసఙ్గాత్పాపాదిఫలం ప్రేరకాణామసురాణాం తారతమ్యేన భవతీత్యాహ- ఏవఞ్చేతి ॥

మహాప్రేరకాణాం మహదిత్యాదీత్యర్థ: । అశుభేష్వశుభనిమిత్తమ్ । హిశబ్దేన స్వాతన్త్ర్యం హేతుమాహ । ఏవమితి దేవదృష్టాన్తమ్ । అసురాణాం చేతి సమ్బన్ధ: ।

ప్రాగుక్తేఽథర్వేఽత్ర చ ప్రమాణాన్తరమాహ- శుభేతి ॥

యథాసఙ్ఖయేన శుభాశుభఫలమ్ । యథాశక్తీతి క్రమేణైవేత్యత్ర యుక్తి: । తస్య వివరణం యే యే యథా ప్రయోజకాస్తథా తథేతి । ప్రేరకా ఇత్యస్య పూర్వవచ్ఛఙ్కాపరిహారశ్చ ।

॥ ఓం ఆర్త్విజ్యమిత్యౌడులోమిస్తస్మై హి పరిక్రియతే ఓం ॥ ఓం సహకార్యన్తరవిధి: పక్షేణ తృతీయం తద్వతో విధ్యాదివత్ ఓం ॥ ఏవం ప్రపఞ్చేన పూర్వపక్షముక్త్వా సిద్ధాన్తసూత్రతాత్పర్యమాగమవాక్యేనాహ- యద్యపీతి ।

ఏవముక్తప్రకారేణ యద్యపి శుభాశుభేభ్యో జ్ఞానాదిభ్యో భవత్ఫలం సురాణాం చ దైత్యానాం చ భవతీత్యుపపాదితమ్ । ఏవంచ తథాఽపి కర్తుర్దేవదత్తాదేరపి ఫలం స్యాదేవ । ఆగమేఽప్యస్యార్థస్య ప్రకృతత్వాద్యద్యపీత్యాది యుజ్యతే । ఏతదుక్తం భవతి । దేవాసురాణాం శుభాశుభఫలమిత్యేతావదభ్యుపగమ్యతే ప్రమితత్వాత్ । తేషామేవేతి తు న క్షమ్యతే । కిన్తు కర్తురపి భవతీతి । కర్తు: ఫలాఙ్గీకారే యదు కిఞ్చేమా: ప్రజా ఇతి సావధారణశ్రుతివిరోధ ఆత్రేయవచనవిరోధశ్చ స్యాదిత్యత ఉక్తమ్- మహదితి ॥ దేవాదీనాం మహత్ఫలం

కతర్ంస్త్వల్పమ్ । అల్పస్య చసత్త్వవివక్షా బహులముపలబ్దేతి భావ: ।

కుత: కర్తు: ఫలాఙ్గీకార ఇత్యత ఆహ- యథోదితమిత ॥ శ్రుతిస్మృతిసద్భావాదిత్యర్థ: । తాశ్చ భాష్యాదావుదాహృతా ద్రష్యవ్యా: ।

యుక్తమప్యాహ- తస్మాదితి ॥

కర్తు: శుభాశుభఫలసద్భావాదేవ మానుషోత్తమమారభ్య దేవపర్యన్తా దైత్యపర్యన్తాశ్చ నిరయాద్యుపభోగిన ఇతి యుజ్యతే నాన్యథేత్యర్థ: । ఉక్తస్యాపవాదమాహ- దేవాస్త్వితి ॥

అన్యఫలోపభోగిన: । న కేవలమసురాణాం ముక్త్యభావ: కిన్త్వన్ధన్తమోఽపి చాప్నుయు: ।

ఏతదుక్తం భవతి I మనుష్యోత్తమాస్తావన్నిరయమానుష్యస్వర్గముక్తీ: ప్రాప్నువన్తి I దేవాశ్చ మానుష్యస్వర్గముక్తీ: I అసురాశ్చ స్వర్గమానుష్యనిరయాన్ధతమసాని I నచ నిరయాదీని నిర్నిమిత్తాని I నచ స్వకృతపాపాదీని వినా నిమిత్తమస్తి I తస్మాత్కర్తురప్యస్తి శుభాశుభఫలప్రాప్తిరిసిత జ్ఞాయతే I అన్యథా నిరయాద్యభావప్రసఙ్గాత్ I నచ వాచ్యం సురాసురాణాం కర్తృత్వప్రయుక్తఫలాభావేఽపి ప్రేరణనిమిత్తఫలసద్భావాన్ముక్త్యాద్యుపపత్తిరితి I దేవానాం మానుష్యప్రాప్తేరయోగాత్ I దైత్యానాం స్వర్గాదిపాప్తేరనుపపత్తే: I సర్వథా మనుష్యాణాం నిరయాదిప్రాప్తేరసమ్భవాదితి I తదిదముక్తం మానుషోత్తమమారభ్యేతి, మనుష్యోత్తమానామాదిత్వోక్త్యా నిరయాద్యనేకఫలోక్త్యా చ I వచోఽస్తీతి శేష: I

॥ ఇతి ఫలశ్రుత్యధికరణమ్ ॥

॥ అథ అనావిష్కారాధికరణమ్ ॥

॥ ఓం అనావిష్కుర్వన్నన్వయాత్ ఓం ॥ జ్ఞానదానం కిమావిష్కారేణ కార్యముతానావిష్కారేణేతి సంశయే పూర్వవదత్రాపి పూర్వపక్షమత్యన్తహేయత్వాభావాత్ప్రపఞ్చేనాంహ- జ్ఞానదా అపీతి ॥

న కేవలం శిష్యా: కిన్తు జ్ఞానదా ఆచార్యా అపి జ్ఞానఫలమాప్నుయు: I తచ్చ విశేషాచ్ఛిష్యాదప్యతిశయేన I ఆచార్యా ఇత్యేనేనైవ సిద్ధే జ్ఞానదా ఇతి వచనం జ్ఞానదానేనేతి జ్ఞాపనార్థమ్ I చశబ్ద: పరమాచార్యాదిసఙ్గ్రహ: I కుత ఏతదిత్యత ఆహ0- ముక్తావితి ॥

శిష్యాత్ శిష్యస్య యచ్ఛ్రవణఫలం తతోఽప్యగుణం గురుర్జ్ఞానదానేనాప్నోతి I తద్గురుర్గురోర్గురుస్మాద్గురుఫలాద్ద్విగుణఠ ఫలమాప్నోతి I సన్తానకారణత్వాత్ I తత: పరమగురోరపరే గురవ: స్వశిష్యఫలాపేక్షయా సార్ధం తావత్ అధ్యర్ధం ఫలమాపనువన్తి I యథోత్తరం తస్మాత్క్రమాదిత్యధ్యర్ధప్రాప్తిక్రమాద్దేవాజ్ఞానప్రవర్తకత్వాత్సహస్రగుణితమ్ I యథోత్తరం తస్మాత్క్రమాదితి బ్రహ్మే మహౌఘగుణితమిత్యనేనాపి సమ్బధ్యతే I సహస్రమహౌఘశబ్దావుపలక్షణార్థౌ I పరమ్పరాయా అనియతత్వాత్ I

ఆగమసిద్ధేఽత్రాథర్ే యుక్తిరప్యస్తీత్యాహ- యుక్తం చ తదితి ॥

ప్రతిగ్రహీతు: శిష్యస్య జ్ఞానఫలాదప్యాచార్యస్య జ్ఞానదానఫలమధికమిత్యేతద్యుక్తిసిద్ధం చ । తాం యుక్తిం సూచయతి- నేతి ॥

ప్రతిగ్రహీతుర్హి గోమాత్రఫలమ్ । గోదాతా న గోమాత్రఫలవాన్భవతి । కిన్తు మహాఫలం స్వర్గాదికం చ ప్రాప్నోతి । యద్యైతత్తథా ప్రకృతేఽపీత్యర్థ: । అయమత్ర ప్రయోగ: । జ్ఞానదాతా దత్తవస్తుఫలాదప్యధికదానఫలవాన్పురుషార్థహేతువస్తుదాతృత్వాద్గోదాతృవదితి ।

జ్ఞానఫలాదప్యాచార్యస్య జ్ఞానదానఫలమధికామిత్యత్ర భగవద్గీతాసంవాదమాహ- య ఇమమితి ॥

అధ్యేష్యత ఇత్యుత్తరవాక్యమత్ర పఠనీయమ్ ।

యత ఏవం జ్ఞానదానం తత్సమ్ప్రదాయప్రవర్తనం చ మహాఫలమ్ । అతో బహూనాం గ్రహణాయావిష్కారేణ జ్ఞానదానం కార్యమితి ప్రాప్తే సిద్ధాన్తమాహ- ఏవమపీతి ॥

సత్యం జ్ఞానదానముక్తప్రకారేణ మహాఫలమ్ । తథాఽపి నావిష్కారేణ కార్యం కుత ఇత్యత ఆహ- పాత్రమితి ॥

దానఫలేనేతి శేష: । పాత్రే క్రియమాణం ఖలు దానం ఫలాయాలమ్ । నాపాత్రే । ప్రత్యుత ప్రత్యవాయస్యైవ హేతు: । ఆవిష్కారేణ జ్ఞానదానే చాయోగ్యానామపి తత్రాప్తిర్భవతి । సా చ ప్రతిషిద్ధేతి భావ: ।

॥ ఇతి అనావిష్కారాధికరణమ్ ॥

॥ అథ ఐహికాధికరణముక్తిఫలాధికరణే ॥

॥ ఓం ఐహికమప్రస్తుతప్రతిబన్ధే తద్దర్శనాత్ ఓం ॥ ఓం ఏవం ముక్తిఫలానియమస్తదవస్థావధృతేస్తదవస్థావధృతే: ఓం ॥ అధికరణద్వయస్య తాత్పర్యం సఙ్క్షేపేణాహ- ఏవమేవేతి ॥

ప్రారబ్ధస్య కర్మణోఽవిరోధేనైవ జ్ఞానం దృష్టఫలం ప్రోక్తమితి ప్రథమాధికరణతాత్పర్యమ్ । దృష్టం చ తత్ఫలం చేతి దృష్టఫలమ్ శ్రవణాదిసమ్పూర్త్యనన్తరమేవ జ్ఞానముత్పద్యతే । యది ప్రారబ్ధకమర్ప్రతిబన్ధకం నాస్తి । తస్మింస్తు సతి తదవసాన ఇతి । ఏవమేవ ముక్తిశ్చేవేహ లభ్యత ఇతి ద్వితీయస్య । యస్మిన్దేహే జ్ఞానముత్పన్నం తత్పాతానన్తరమేవ ముక్తిర్లభ్యతే

ప్రారబ్ధకర్మప్రతిబ(న్ధాభావే)న్ధకాభావే తద్భావే తు తదవసాన ఇతి ।

॥ ఇతి శ్రీమత్పూర్ణప్రమతిభగవత్పాదసుకృతేరనువ్యాఖ్యానస్య ప్రగుణజయతీర్థాఖ్యయతినా । కృతాయాం టీకాయాం విషమపదవాక్యార్థవివృతౌ తృతీయాధ్యాయేఽస్మింశ్చరమచరణ: పర్యవసిత: ॥

॥ ఇతి శ్రీమన్న్యాయసుధాయాం తృతీయాధ్యాయస్య చతుర్థ: పాద: ॥Joshi-33

॥ అథ శ్రీమన్న్యాయసుధాయాం చతుర్థాధ్యాయస్య ప్రథమపాద: ॥

యదీయచరణామ్భోజచ్చాయామాశ్రిత్య నిర్వృతా: । నన్దన్తి సతతం ముక్తా: సంశ్రయే తం శ్రియ: పతిమ్ ॥ 1 ॥

ఫలం నిగద్యతేఽస్మిన్నధ్యాయ ఇతి భాష్యమ్ । ఫలనిరూపణస్యేదానీం కా సఙ్గతిరిత్యత ఆహ- సమన్వయేతి ॥

సమన్వయావిరోధాభ్యాం ప్రథమద్వితీయాధ్యాయప్రతిపాదితాభ్యాం, పరబ్రహ్మాదిరూపే వస్తుని సిద్ధే సతి, సాధనే సాధనవిషయే తృతీయాధ్యాయే, అశేషేషు మోక్షసాధనేషు, విచారితేషు సత్సు, ఫలప్రతిపాదనస్యావసరప్రాప్తి: । జిజ్ఞాసితేష్వర్థేష్వన్యేషాం విచారితత్వాదస్యైవావశిష్యత్వాత్ । అతో మోక్షలక్షణం ఫలమాత్రాధ్యాయే నిగద్యతే ఇతి వాక్యశేష: ।

పాదచతుష్యయప్రతిపాద్యం సఙ్గతిం చ లాఘవాయైకత్రైవ వక్ష్యతి । తతశ్చ ఫలవిషయేఽస్మిన్నధ్యాయే కర్మనాశాఖ్యం ఫలం ప్రథమపాదే నిగద్యత ఇత్యుక్తం భవతి । తస్యాపవాదమాహ- విశేషత ఇతి ॥ తత్ర(అత్ర) చతుర్థస్య ప్రథమపాదే, ప్రథమం కైశ్చిత్సూత్రై: సాధనమేవ చిన్త్యతే । కథమ్ । విశేషత: పరమాదరేణ, నిత్యశో నైరన్తర్యేణ చ కార్యమితి । కుత: । యతో మోక్షసిద్ధావత్యన్తమవశ్యంభావి ।

ఇదముక్తం భవతి । తృతీయే అధ్యాయే యాని సాధనాని విచారితాని తేష్వేవ కేషాఞ్చిత్పరమాదరనైరన్తర్యాభ్యామనుష్ఠేయత్వమత్రాదౌ ప్రతిపాద్యతే । తథాఽనుష్ఠాన ఏవ మోక్షస్య భావాదన్యథాఽభావాత్ । ఏతజ్జ్ఞాపనా(యైవ)య తృతీయే ఇదమనుక్త్వాఽత్రేదముచ్యతే । తత్రానుక్తయా హి తతో వైలక్షణ్యం జ్ఞాయతే । ఫలలక్షణే చోక్త్యా ఫలాన్తరఙ్గత్వమ్ । అధ్యాయాదివ్యవస్థా చ ప్రాయికత్వాదుపపద్యత ఇతి ।

॥ ఓం ఆవృత్తిరసకృదుపదేశాత్ ఓం ॥ అధికరణోత్థానకారణం దర్శయతి- శ్రవణాదీతి ॥

ప్రథమం తత్రేతి వర్తతే । శ్రోతవ్యో మన్తవ్యో నిదిధ్యాసితవ్య ఇతి దర్శనాథ శ్రవణాదికం విధీయతే । తస్య శ్రవణాదేర్జ్యోతిష్టోమాదివత్సకృత్క్రియా వా వ్రీహ్యవఘాతాదివదావృత్తిర్వేతి

సన్దేహే సతి । ఉపలక్షణమేతత్ । సకృత్క్రియేతి పూర్వపక్షే చ సతీత్యపి గ్రాహ్యమ్ । ఇదమధికరణమారభ్యత ఇతి శేషః । పూర్వపక్షబీజం చ న్యాయవివరణే స్పష్యమవగన్తవ్యమ్ । సూత్రం వ్యాఖ్యాతి- కర్తవ్యేతి ॥

శ్రవణాదీనామితి వర్తతే । హిశబ్దో తత్త్వమసీత్యుపదేశస్య ప్రసిద్ధత్వం ద్యోతయతి । యది హి శిష్యేణావృత్తిర్న కర్తవ్యా తదా గురోరసకృదుపదేశోఽనర్థకః స్యాత్ । తేన జ్ఞాయతే కర్తవ్యా శ్రవణావృత్తిరితి ।

్రఅనేన శ్రవణావృత్తేః కర్తవ్యతా సిద్ధా । త్రయాణామప్యావృత్తిం సాధయల్లిఙ్గాచ్చేతి సూత్రం పఠిత్వా తదభిప్రేతాని లిఙ్గాన్యాగమవాక్యైనైవ దర్శయతి- లిఙ్గాదిత్యాదినా ॥

లాతవ్య ఆదాతవ్యః శిష్యైరుపాసితవ్యః । తస్మాత్ । బ్రహ్మత్వత ఇతి షష్ఠీబహువచనాన్తాత్తసిః । బ్రహ్మత్వానాం శతాత్పూర్వమితి ఋజోర్విశేషణమ్ । యస్యైతస్మాద్బ్రహ్మకల్పాదారభ్య బ్రహ్మకల్పానాం శతే గతే బ్రహ్మత్వం భవిష్యతి తస్మాదితి యావత్ । సాధర్ం పరార్ధమిత్యత్యన్తసంయోగే ద్వితీయా । తత్త్రిభాగం తస్య శ్రవణకాలస్య, తృతీయభాగం కాలమ్ । ఉపాసాం మననినిదిధ్యాసనరూపామ్ । సమ్భృతమానస ఇతి ఉపాసితవ్య ఏవార్థే ధృతచిత్తః ।

దశ మన్వన్తరాణి యస్మిన్కాలే స తథోక్తః । గరుత్మతః పదయోగ్యాదిత । గరుత్మతో యత్పదం తత్ర యోగ్యాదిత్యర్థః । సుతేజసావేవ సుప్రజ్ఞావేవ న తు మన్దౌ । శృణ్వతాం శృణుతామ్ । వ్యత్యయో బహులమితి ద్వివికరణతా । సుమనస ఏవ । మన్వన్తరం మన్వన్తరావచ్ఛిన్నం కాలమ్ । ఉపాసతాముపాసాతామ్ । ఛాన్దసో వణర్వికారః ।

నన్వత్ర శ్రవణాదికాలబాహుల్యమేవ ప్రతీయతే । న పునరావృత్తిః । శ్రుతస్యైవ వాక్యస్య పునః శ్రవణమిత్యాదిరూపా హి సేతి । మైవమ్ । ఏకేన వాక్యేనావగతస్య తత్త్వస్య పునః పునస్తేనాన్యేన అవగతిః శ్రవణావృత్తిః । ఏవమేకయా యుక్త్యాఽనుసంహితస్య భూయో భూయః తయాఽన్యథా వాఽనుసన్ధానం మననావృత్తిరిత్యభిప్రేతత్వాత్ ।

నన్వేవం చేత్సర్వవేదాన్తప్రత్యయమిత్యనేనైవ గతమేతత్ । సత్యమ్ ।
తస్యైవాత్యన్తావశ్యకత్వప్రదర్శనాయ పునరారమ్భ ఇత్యుక్త్మేవ । ఏవముత్తరత్రాపి ద్రష్టవ్యమ్ ।

॥ ఇతి శ్రీమన్న్యాయసుధాయాం ఆవృత్త్యధికరణమ్ ॥

॥ అథ శ్రీమన్న్యాసుధాయాం ఆత్మోపగమాధికరణమ్ ॥

॥ ఓం ఆత్మేతి తూపగచ్ఛన్తి గ్రాహయన్తి చ ఓం ॥ ఏతత్సూత్రం వ్యాఖ్యాతుమాత్మశబ్దార్థం తావదాహ- ఆత్మేతి ॥

యస్మాదాత్మేతి నామ సాక్షాత్ ముఖ్యయా వృత్త్యా నారాయణస్య కథితమ్ । ముఖ్యే చ సమ్భవత్యముఖ్యం న యుజ్యతే । తస్మాదత్ర సూత్రేఽపి ఆత్మా జనార్దన: ఆత్మశబ్దోదితో జనార్దన ఇతి వక్ష్యమాణేనాన్వయ: ।

కిం తదాత్మశబ్దస్య భగవన్నామత్వకథనమిత్యత ఆహ- ఆత్మేతి ॥

ఇతి నామభి: । పైఙ్గిశ్రుతి: ఆత్మశబ్దం భగవన్నామత్వేనాహ । చశబ్ద: శ్రుత్యన్తరసముచ్చయార్థ: । శ్రుతిరేవ న తు మానుషప్రణీతమభిధానమిత్యేవశబ్ద: । తేన "క్షేత్రజ్ఞ ఆత్మా పురుష:' ఇత్యాదివిరోధో నాశఙ్కనీయ: । ఓమాత్మేతి పరమశ్రుతి: ।

ఆత్మానన్దేతి సమస్తమేకం నామ । అనసూయేతి భాగవతే చాత్మశబ్దస్య భగవత్యేవ ప్రయోగోఽస్తి । తథైవేతి తత్ర ప్రకృతేన సముచ్చయాథర్: । జజ్ఞే జనయామాస । అన్తర్ణీత(ణిజర్థో ఽత్ర)ణ్యర్థో వాఽత్ర జని: । ఆత్మేశబ్రహ్మసమ్భవాన్ విష్ణుశివబ్రహ్మసమ్భవాన్ । సహ భవన్తీతి సమ్భవా: । అత్ర దత్తదూర్వాససౌ విష్ణుశివావేవ । సోమో బ్రహ్మణా సహభూత: । తద్ధర్మోఽన్యయోరప్యుపచారాదుచ్యతే । ఛత్రిణ ఇతి యథా ।

అస్త్వాత్మశబ్దో విష్ణుపరస్తథాఽపి క: సూత్రార్థ ఇత్యత ఆత్మేతీతి ప్రతిజ్ఞాంశం వ్యాఖ్యాతి(చష్టే) తస్మాదితి ।

యస్మాదాత్మశబ్దో విష్ణుపరస్తస్మాత్ । అయం ప్రతిజ్ఞార్థ: । ఆత్మా విష్ణు: ఆత్మేతి సజ్జనై: సదా జ్ఞాతవ్య: ఉపాస్యో ధ్యేయశ్చ ।

హేత్వంశం వ్యాచష్టే- తథైవేతి ॥

అనేనాత్మ(త్మేతి)శబ్దస్యాఽఽవృత్తిస్తుశబ్దశ్చావధారణార్థ ఇత్యుక్తం భవతి । సతామేవోపాసనోపదేశౌ భాష్యోదాహృతాభ్యాం శ్రుతిభ్యాం సిద్ధౌ । ఉపగచ్ఛన్తీత్యేతజ్జ్ఞానార్థముపాసనార్థం చ । తత్ర జ్ఞానార్థత్వం స్పష్టమిత్యేక ఏవార్థో వ్యాఖ్యాత: । అత ఏవ ప్రాక్ జ్ఞాతవ్య ఉపాస్యశ్చేత్యుక్తమ్ ।

నన్వనేన విష్ణుర్విష్ణురిత్యుపాస్య ఇత్యుక్తం భవతి । తతశ్చ కిమనేన కృతం స్యాత్ । న హ్యవిష్ణుత్వేనోపాస్తిరత్ర ప్రసక్తేత్యత ఆహ- ఆదానేతి ॥

అయం సూత్రగత ఆత్మశబ్ద: పతిం చ వదేత్ । కథమ్ । ఆదానాథర్త్వత ఆదానకర్తృత్వార్థత్వాత్ । ఆఙ్పూర్వాత్ దాఞ: ఆతో మనిన్నితి మనిన్ ప్రత్యయ: ఆకారలోపో దస్య తశ్చ నిర్వచనత్వాత్ । తథా చోక్తం "యచ్చాప్నోతి యదాదత్త:' ఇత్యాది । పతిర్హి స్వీయతయా భృత్యానాదత్తే ।

తత: కిమిత్యత: సూత్రార్థం వివృణోతి- స్వామీతి ॥

అత్ర సూత్రే ద్వావాత్మశబ్దౌ । ఏకోనువాదార్థో ద్వితీయో విధ్యర్థ: । ఆత్మాత్మేత్యుపాస్య ఇతి ద్వావపి విష్ణువిషయౌ । తత్రాద్యోఽవివక్షితావయవార్థ: సంజ్ఞాత్వేన వర్తతే । ద్వితీయో వివక్షితావయవార్థ: స్వామినం వదతి । తథా చాత్మా విష్ణురాత్మేతి స్వామీత్యుపాస్య ఇతి

సూత్రార్థో భవతీత్యర్థ: । అఞ్జసా పరమాదరేణ । నన్వేతదానన్దాదయ: ప్రధానస్యేత్యనేనైవ గతమ్ । సత్యమ్ । సర్వథోపాస్యత్వస్య జ్ఞాపనాయ పునర్వచనమ్ । తదిదముక్త్తం నిత్యదైవాఞ్జసేతి ।

అస్య సర్వథోపాస్యత్వే కిం ప్రమాణమిత్యత ఆహ- స్వామీతి ॥ విశేషణవిశేష్యత ఇతి స్వామిత్వం విశేషణం విష్ణుర్విశేష్య ఇతి విశేషణవిశేష్యభావేనైవ । నతు తటస్థం స్వామిత్వం నిర్గుణస్య విష్ణోరుపలక్షణమిత్యేవమిత్యర్థ: । కథఞ్చన ఆధివ్యాధిసత్త్వేఽపి । పరమ్ ఉపరితనమ్ । మమ స్వామీత్యనేన ప్రసక్త్తమల్పత్వం నివారయతి- సర్వస్యేతి ॥

॥ ఇతి శ్రీమన్న్యాసుధాయాం ఆత్మోపగమాధికరణమ్ ॥

॥ అథ శ్రీమన్న్యాయసుధాయాం ప్రతీకాధికరణమ్ ॥

॥ ఓం న ప్రతీకే న హి స: ఓం ॥ మనో బ్రహ్మేత్యుపాసీతేత్యాదిశ్రుతిప్రాప్తం మన:ప్రభృతిప్రతీకానాం బ్రహ్మత్వేనోపాసనమత్ర ప్రతిషిధ్యతే । తత్ర ప్రతీక ఇత్యధికరణసప్తమీతి ప్రతీతి: స్యాత్ । ప్రతీకాధికరణస్య చోపాసనం బ్రహ్మణో యుక్త్తమేవ । అతోఽన్యథా ప్రతిజ్ఞాం వ్యాఖ్యాతి- ప్రతీకేతి ॥

ఇత్థమ్భూతలక్షణే తృతీయా । ఇదం మనఆదికం విష్ణురిత్యేవంరూపోపాసనా న కార్యేత్యర్థ: । న హి స ఇతి హేతుం వ్యాచష్టే- ప్రతీకమితి ॥

యద్యస్మాత్ప్రతీకం, బ్రహ్మణ: ప్రతిమాత్మకం, మన:ప్రభృతి, స విష్ణుర్నైవ తస్మాదితి పూర్వేణాన్వయ: । నన్వసఙ్గతోఽయం హేతు: । ప్రతీకస్య విష్ణోశ్చాభేదాభావో హ్యభేదస్య తత్రప్రమితేశ్చ నివారకో న త్వభేదభావనామాత్రస్యేత్యత ఆహ- మిథ్యేతి ॥

నహి స విష్ణు: ప్రతీకమ్ । అతస్తయోరభేదభావనా మిథ్యోపాసనా । సా చానర్థస్యైవ హేతు: । అతో న కర్తవ్యేత్యేవం హేతుహేతుమద్భావ:

సూత్రకృతోఽభిప్రేతో న పున: సాక్షాత్ । అతో నాసఙ్గతి: ।

మిథ్యోపాసనస్యానర్థహేతుత్వం కుత ఇత్యతస్తదుపపాదనపూర్వకమిమమేవ సూత్రాభిప్రాయం స్పష్యమాచష్యే- యోఽన్యథేత్యాదినా భగవన్ప్రభురిత్యన్తేన ॥

అన్యథాసన్తం ప్రతీకభిన్నత్వాదిప్రకారం సన్తమ్ । ఆత్మనాం జీవానామ్ ఈశమ్ । అన్యథా ప్రతీకత్వాదినా । ప్రతిపద్యతే జానాతి ధ్యాయతి చ । చోరత్వస్యైవ వివరణం ఆత్మాపహారిణేతి । అభేదే ఖల్వేకావశేష: స్యాత్ । తత్ర ప్రతీకావశేషే ధ్యాతే స్ఫుటం పరమాత్మాపహారిత్వమ్ । ప్రతీకప్రవిలయేఽప్యైశ్వర్యాపలాపాత్పరమాత్మాపహారిత్వమేవ । ఆత్మానం పరమాత్మానమ్ ।

ఏతాని త్రీణి వాక్యాని విష్ణో: ప్రతీకతాధ్యానే బాధకాని । ప్రతీకస్య విష్ణుత్వధ్యానే తు న బాధకమిత్యత: స్వాత్మనమితి వాక్యం పఠితమ్ ।

యోఽన్యదితి త్రీణ్యుభయార్థే । యత్ర పతితస్య । అన్యథాధ్యానమేవ దోషోఽన్యథాధ్యానదోష: । యత్కిఞ్చిదిత్యాదీని ప్రథమార్థ ఏవ కైముత్యార్థాని ।

యత్కిఞ్చిద్గఙ్గోదకాదికమన్యథాసంస్థం పవిత్రం సత్ అన్యథాఽపవిత్రం ధ్యాతం ధ్యాతురఞ్జసా మహాదోషకరం కిము సర్వేశ్వరో హరిరప్రకృష్యతయా ధ్యాత: । తేన అనర్థప్రసఙ్గేన ।

ఇతి శ్రుతిపురాణోక్తిబలతో మిథ్యాజ్ఞానమనర్థపదం ప్రతీయతే యస్మాత్తస్మాద్విష్ణో: ప్రతీకతా న ధ్యేయేతి పరమ్పరయా హేతుహేతుమద్భావమభిప్రేత్య భగవాన్సూత్రకారో న హి స ఇతి హేతుమాహ । అతో నాసఙ్గతిరిత్యర్థ: । వక్ష్యమాణప్రకారేణ ద్విరూపస్యాపి ధ్యానస్య సామ్యాత్ బలత ఇత్యుక్తమ్ । ధ్యానస్యాపి జ్ఞానవిశేషత్వాత్సఙ్కీర్ణోక్తి: ।

ఏవం తర్హి మనో బ్రహ్మేత్యాదిశ్రుతీనాం కోఽర్థ ఇత్యత ఆహ- ప్రతీకేతి ॥

వ్యత్యయో బహులం, సప్తసు ప్రథమా, షట్సు ద్వితీయా, ఇత్యాదిస్మరణాద్విభక్తివ్యత్యయేనాధికరణార్థతయా శ్రుతయో వ్యాఖ్యేయా ఇతి భావ: ।

॥ ఇతి శ్రీమన్న్యాయసుధాయాం ప్రతీకాధికరణమ్ ॥

॥ అథ శ్రీమన్న్యాయసుధాయాం బ్రహ్మదృష్ట్యధికరణమ్ ॥

॥ ఓం బ్రహ్మదృష్టిరుత్కర్షాత్ ఓం ॥ అత్ర బ్రహ్మదృష్టి: కర్తవ్యేత్యుచ్యతే । కుత్రేత్యాకాఙ్క్షాయాం సన్నిధానాత్ప్రతీక ఇతి ప్రాప్నోతి । తచ్చ యోగ్యతావిరహాన్నిరాకృతమ్ । అత: సాకాఙ్క్షం ప్రతిజ్ఞావాక్యం వ్యాఖ్యాతి- బ్రహ్మేతి చేతి ॥

అత్ర చశబ్దం ప్రయుఞ్జానేనాత్మేత్యనేన వ్యవహితేనాప్యస్య యోగ్యతయాఽన్వయ: । ఆత్మశబ్దశ్చ ప్రథమాన్త: ప్రకృత:, సప్తమ్యన్తేన చేహార్థ: । అర్థవశాద్విభక్తివిపరిణామ: । అత: సప్తమ్యన్తోఽత్ర అనువర్తత ఇతి సూచితమ్ । భగవాన్విష్ణుర్బ్రహ్మేతి ధ్యేయ ఇతి తాత్పర్యకథనం, నాక్షరార్థ: । నన్వేతత్ భూమ్న: క్రతువజ్జ్యాయస్త్వమిత్యనేనైవ గతమిత్యత: సదాఽఙ్గసేత్యుక్తమ్ । ఉత్కర్షాదితి హేతు: । తత్ర న జ్ఞాయతే కస్యోత్కర్ష ఇతి । అతో వ్యాచష్టే- ఉత్కృష్య ఇతి ॥

యత ఇతి వక్ష్యమాణమిహాపి సమ్బధ్యతే । ఉత్కర్షాదుత్కర్షస్య బ్రహ్మశబ్దప్రవృత్తినిమిత్తత్వాదితి సూత్రకృతోత్కర్షస్య బ్రహ్మశబ్దప్రవృత్తినిమిత్తత్వముక్తమ్ । అనువ్యాఖ్యానకృతా తూత్కర్షవాన్ బ్రహ్మశబ్దాభిధేయ ఇత్యభిహితమ్ । ఫలత స్త్వేక ఏవార్థ: । కథముత్కర్షో బ్రహ్మశబ్దప్రవృత్తినిమిత్తమిత్యత ఆహ- పూర్ణత్వమితి ॥

వృద్ధ్యర్థాత్ బృహతేరన్యేభ్యోఽపి దృశ్యన్త ఇతి మనిన్ప్రత్యయ: దృశిగ్రహణసామర్థ్యాద్ధాతోరమాగమశ్చ । వృద్ధి: పూర్ణత్వమిత్యేక ఏవార్థ: । బ్రహ్మతా బ్రహ్మశబ్దప్రవృత్తినిమిత్తమ్ । పూర్ణత్వమేవ చోత్కర్ష: । హేతుహేతుమద్భావశ్చ భాష్య ఏవ సమర్థిత: ।

బ్రహ్మత్వస్య సర్వథార ధ్యేయత్వే కిం ప్రమాణమిత్యత ఆహ- ఆధివ్యాధీతి ॥

ఆధివ్యాధీతి ద్వన్ద్వైకవద్భావ: । తచ్చ తన్నిమిత్తం చ, తేన । కృత్యానాం కర్తరి వేతి షష్ఠీ । చశబ్దేన భాష్యోదాహృతాని వచనాని సముచ్చినోతి ।

॥ ఇతి శ్రీమన్న్యాయసుధాయాం బ్రహ్మదృష్ట్యధికరణమ్ ॥

॥ అథ శ్రీమన్న్యాసుధాయాం ఆత్మోపగమాధికరణాన్యథావ్యాఖ్యాననిరాకరణమ్ ॥

"ఆత్మేతి తూపగచ్ఛన్తి గ్రాహయన్తి చ', "న ప్రతీకే న హి స:' "బ్రహ్మదృష్టిరుత్కర్షాత్' ఇతి త్రిసూత్రీమేకేఽన్యథా వ్యాచక్షతే ।

తథాహి । పరమాత్మా కిమహమితి గ్రహీతవ్య: । కిం వా మదన్య ఇతి సంశయే నాహమితి గ్రాహ్య ఇతి ప్రాప్తమ్ । కుత: । అపహతపాప్మత్వాదిగుణో హి పరమాత్మా । తద్విపరీతగుణశ్చ శారీర: । అత: కథం తయోరభేదో భవేత్ । ఈశ్వరస్య చ సంసార్యాత్మత్వే ఈశ్వరాభావస్తత: శాస్త్రానర్థక్యమ్ । సంసారిణోఽపీశ్వరత్వేఽధికార్యభావాచ్చాస్త్రానర్థక్యమేవ । ప్రత్యక్షాదివిరోధశ్చ । ఏవం ప్రాప్తే బ్రూమ: । ఆత్మేత్యేవ పరమేశ్వర: ప్రతిపత్తవ్య: । తథాహి । పరమేశ్వరప్రక్రియాయాం జాబాలా

ఆత్మత్వేనైవైనముపగచ్ఛన్తి । "త్వం వాఽహమస్మి భగవో దేవతే అహం వై త్వమసి దేవతే' ఇతి । తథాఽన్యేఽపి "అహం బ్రహ్మాస్మి' ఇత్యేవమాదయ ఆత్మత్వోపగమా ద్రష్టవ్యా: । గ్రాహయన్తి చాత్మత్వేనైవేశ్వరం వేదవాక్యాని । "ఏష త ఆత్మా సర్వాన్తర:',"తత్త్వమసి' ఇత్యాదీని । "అథ యోఽన్యాం దేవతాముపాస్తే' ఇత్యాదికా శ్రుతిరపవదతి చ భేదదర్శనమ్ । యత్తూక్తం విరుద్ధగుణయోరన్యోన్యాత్మత్వం న సమ్భవతీతి తదసత్ । విరుద్ధగుణతయా మిథ్యాత్వాత్ । న చేశ్వరాభావప్రసఙ్గ: । నహీశ్వరస్య సంసారిత్వం ప్రతిపాద్యతే కిం తర్హి సంసారిత్వాపోహేనేశ్వరత్వమ్ । నచాధికార్యభావ: ప్రత్యక్షాదివిరోధశ్చ । ప్రాక్ ప్రబోధాత్సంసారిత్వాభ్యుపగమాత్ । తద్విషయత్వాచ్చ ప్రత్యక్షాదివ్యవహారస్య । ప్రబోధే తు ప్రత్యక్షాద్యభావ ఏవ । తథా సత్యద్వైతశ్రుతేరప్యభావప్రసఙ్గ ఇతి చేత్ । ఇష్యమేవైతత్ । తస్మాదాత్మేత్యేవేశ్వరే మనో దధీతేతి ప్రథమసూత్రార్థ: ।

మనో బ్రహ్మేత్యుపాసీతేత్యేవమాదిషు ప్రతీకోపాసనేషు సంశయ: కిం తేష్వప్యాత్మగ్రహ: కర్తవ్యో న వేతి । కిం తావత్ప్రాప్తమ్ । తేష్వప్యాత్మగ్రహ ఏవ యుక్త: । కస్మాత్ । బ్రహ్మణ ఆత్మత్వాత్, ప్రతీకానామపి బ్రహ్మవికారత్వాత్ బ్రహ్మత్వే సత్యాత్మత్వోపపత్తేరితి । బ్రూమ: । న ప్రతీకేష్వాత్మమతిం బధ్నీయాత్ । నహి స ఉపాసక: ప్రతీకాని యత్నాన్యాత్మత్వేనాకలయేత్ । యత్పునర్బ్రహ్మవికారత్వాత్ప్రతీకానాం బ్రహ్మత్వం తతశ్చాత్మత్వమితి తదసత్ । ప్రతీకాభావప్రసఙ్గాత్ । వికారస్వరూపోపమర్దేన హి నామాదిజాతస్య బ్రహ్మత్వమేవాశ్రితం భవతి । స్వరూపోపమర్దే చ నామాదీనాం కుత: ప్రతీకస్వరూపత్వమాత్మగ్రహో వా । కిఞ్చ యథా రుచకస్వస్తికయోర్నేతరాత్మత్వమ్ । ద్వయోరపి వికారత్వాత్ । తథా ప్రతీకాత్మనోరపి । సువర్ణాత్మనేవ బ్రహ్మాత్మనైకత్వే ప్రతీకాభావప్రసఙ్గమవోచామ । అతో న ప్రతీకేష్వాత్మదృష్టి: కర్తవ్యేతి ద్వితీయసూత్రార్థ: ।

తత్ర తావత్ప్రథమసూత్రస్యాపవ్యాఖ్యానం దూషయతి- నేతి ॥

అత్ర ప్రతిపత్తిర్నామ ప్రమితేరేవ పరస్యాభిమతా । ప్రతీకదశర్నమిత్యాశఙ్కయ నిరాకరణాత్ । అతో జీవత్వేన ప్రతిపత్తవ్యత్వస్య ప్రతిపాదకమితి, జీవత్వస్య ప్రతిపాదకమితి చైక ఏవాథర్: ।

కుతో నేత్యత: పదార్థజ్ఞానపూర్వకత్వాద్వాక్యార్థజ్ఞానస్య ప్రథమం పదార్థం నిరాకరోతి- ఆత్మశబ్దమితి ॥

స్వశబ్దాదేవ ప్రాణభృచ్చ నోక్త ఇతి వేదరాడేవాత్మశబ్దం హేతుం కృత్వా జీవం న్యవారయద్యతస్తస్మాదాత్మశబ్దోదితో విష్ణురేవ న చాపరో జీవ ఇతి యోజనా ।

ఏతదుక్తం భవతి । భవేదయం సూత్రార్థో యద్యాత్మశబ్దో జీవవాచీ భవేత్ । న చైవమ్ । సూత్రకారవచనసామర్థ్యాదేవ తస్య తద్వాచిత్వాభావావగమాత్ । తథా హి । యస్మిన్ద్యౌరితి వాక్యముదాహృత్య కిమత్ర ద్యుభ్వాద్యాయతనత్వేన ప్రధానముచ్యతే ఉత జీవ: కింవా పరమాత్మేతి సంశయే ప్రధానాదౌ ప్రాప్తే సిద్ధాన్తితమ్ । "ద్యుభ్వాద్యాయతనం స్వశబ్దాత్' ఇతి । స్వశబ్దాత్ "తమేవైకం జానథ ఆత్మానమ్' ఇతి ద్యుభ్వాద్యాయతనే ఆత్మశబ్దశ్రవణాత్ ద్యుభ్వాద్యాయతనం పరమాత్మైవేతి । తతో "నానుమానమతచ్ఛబ్దాత్' ఇతి ప్రధానం నిరాకృత్య జీవనిరాకరణార్థం సూత్రితమ్ । ప్రాణభృచ్చేతి । తత్ర చశబ్దో నేత్యస్య స్వశబ్దాదితి

హేతోశ్చానుకర్షణార్థ: I తతశ్చాత్మశబ్దాజ్జీవోऽపి నేత్యర్థ: I యదేవమాత్మశబ్దం హేతుం కృత్వా జీవం నివారితవాన్సూత్రకార:, తదన్యథాऽనుపపత్త్యా జానీమ: సూత్రకారస్యాత్మశబ్దో న జీవవాచీత్యభిప్రేతమితి I తథాచ కథం స్వాచరితవిరుద్ధమిదానీమాచరేదితి I

ఏతదేవ విశదయతి- యదీతి ॥

జీవేऽపి వర్తత ఇతి సూత్రకృతోऽభిప్రేతమితి శేష: I తర్హి కథం సూత్రకారో జీవమాత్మశబ్దేన వినివారయేత్ I నహి గన్ధవత్త్వేన ఘటో నివారయితుం శక్యతే I అథవా యద్యాత్మశబ్దో జీవేऽపి వర్తేత తదా స ఆత్మశబ్ద: కథం జీవం నివారయేత్ I ప్రత్యుత ప్రతిపాదయేదితి యోజనా I

ఆగమవాక్యమప్యత్ర పఠతి- ఆత్మేతి ॥

అన్యాన్న వదన్తి కుతో యత ఆత్మాదిశబ్దా: పూర్తివాచినస్తైరన్యైర్గుణపూర్ణతా క్వాప్యవస్థాయాం న ప్రాప్తా I యత్కిఞ్చిత్పూర్ణతార్థత్వే చాముఖ్యార్థతాపాత ఇతి I
ఆత్మశబ్దోऽప్యాఙ్పూర్వాత్తనోతేర్మనిన్ ప్రత్యయే టిలోపే చ సతి నిష్పన్న: పూర్ణతావచన: I యద్యస్మాదేవం వచోऽస్తి తస్మాదపీతి పూర్వేణైవ అన్వయ: I

ఇదానీం వాక్యార్థం దూషయతి- యదీతి ॥

మన్యతే(అత్ర) తత్ర సూత్రే తదా తస్మాత్ జీవాదాత్మశబ్దం కథం నివారయతి I కుత్ర నివారితవానిత్యత ఉక్తమ్- యుక్త్తేత ఇతి ॥

జీవనిరాకరణయుక్తిత్వేనోక్తత్వాదితి యావత్ I

ఇదముక్తం భవతి I ఆత్మశబ్దశ్రవణాత్ ద్యుభ్వాద్యాయతనం న జీవ ఇతి ఆత్మశబ్దం జీవనివారణే హేతుం వదతా సూత్రకారేణాత్మశబ్దో జీవాన్నివారిత ఇతి గమ్యతే I నాయం పురుషో విషాణిత్వాదితి యథా I నహి తత్ర స్థేన తన్నిరాసో యుజ్యతే I నాయం

గౌర్విషాణిత్వాదిత్యపి ప్రసఙ్గాత్ । ప్రథమసూత్రే చ ద్యుభ్వాద్యాయతనం పరమేశ్వరో న జీవ ఆత్మశబ్దాదిత్యాత్మశబ్దస్య పరమేశ్వరే ప్రవృత్తిరభ్యుపగతా । అన్యథా తేన తత్సాధనానుపపత్తే: । తత్ర యది జీవేశ్వరావేకమేవ తత్త్వమితి సూత్రకారస్య మతం స్యాత్ । తదా తేనాత్మశబ్దస్తత్రైవ వర్తతే, న వర్తతే చేత్యుక్తం భవతి । నచ వ్యాహతం సూత్రకారో భాషత ఇతి యుక్తమ్ । తస్మాన్న జీవేశ్వరైక్యం తస్య మతమితి గమ్యత ఇతి ।

ఉపలక్షణం చైతత్ । ద్యుభ్వాద్యాయతనం పరమేశ్వరో, న జీవ ఇతి, ప్రతిజ్ఞాద్వయం చ వ్యాహతమిత్యపి ద్రష్టవ్యమ్ ।

సూత్రాన్తరవిరోధం చాహ- భేదస్యేతి ॥

యది జగత్పతి: సూత్రకారో జీవేశ్వరయోరైక్యం మన్యతే తర్హి కథం స ఏవ "భేదవ్యపదేశాత్' ఇతి భేదస్య వ్యపదేశం చ "స్థిత్యదనాభ్యాం చ' ఇతి స్థితిం చాదనం చ సతాత్పర్యం జీవేశభేదం దృఢయితుం హేతుమాహ । భేదస్య ప్రాగపి ప్రతిపాదితత్వాద్దార్ఢ్య ఇత్యుక్తమ్ । అత్రాప్యనేకప్రమాణోపన్యాసాత్సతాత్పర్యమితి ।

న కోఽప్యయం విరోధోఽస్తి । పరమార్థతో జీవేశయోరేకత్వేఽపి హి వ్యావహారికభేదోఽస్తి తదపేక్షయా తాని సూత్రాణి । ఇదం తు పరమార్థాపేక్షయేతి వ్యవస్థోపపత్తేరిత్యాశయేన శఙ్కతే- వ్యావహారికేతి ॥

అత్ర వ్యావహారికశబ్దేన భ్రాన్తిసిద్ధోఽభిప్రేయతే । ప్రాక్ ప్రబోధాదిత్యుక్త్యానువాదత్వాత్ । జీవేశ్వరభేదో భ్రాన్తిసిద్ధ ఇతి వదన్ప్రష్టవ్య: । కిమయమేవ భేదో భ్రాన్తిసిద్ధ: కిం వా భేదమాత్రమితి । నాద్య: । అపసిద్ధాన్తాత్ । ద్వితీయే దోషమాహ- క్వేతి ॥

భ్రాన్తేరభ్రాన్తిపూర్వకత్వాత్ । జీవేశ్వరభేదస్య భ్రాన్తికల్పితత్వే క్వచిత్సత్యో భేదోఽఙ్గీకర్తవ్య: । క్వాసౌ న క్వాపి । కుత్రాపి భేదస్య సత్యత్వాఙ్గీకారే జీవేశభేదారోపోఽపి న సమ్భవతీతి భావ: ।

స్యాదేతత్ । నాస్త్యేవ కోఽపి భేద: సత్య: । తథాఽపి జీవేశభేదభ్రాన్తిరుపపద్యతే । భ్రాన్తిర్హి సంస్కారమపేక్ష్యతే । సంస్కారశ్చ జ్ఞానమాత్రమ్ । అత:

పూర్వపూర్వమసంస్కారాదుత్తరోత్తరభ్రాన్త్యుత్పాద: । అనాదిశ్చాయం సంసార ఇతి । మైవమ్ । భేదమాత్రస్య మిథ్యాత్వే ప్రమితే ఖలు తద్బలాదేషా కల్పనోపపద్యతే । న చైవమ్ । సర్వోఽపి భేదో భ్రాన్త ఇతి హి ప్రతిజ్ఞైవ తావద్వ్యాహతా । దూరే ప్రమాణోపన్యాస ఇత్యాశయవాన్నోపపత్తికం తావత్పృచ్ఛతి- వ్యావహారికమితి ॥

భేదమాత్రమితి శేష: । తిష్ఠతు తావదన్యదిత్యేవార్థ: । ఇతి వికల్పే తు పక్షద్వైతే (ద్వయే)(ద్వైధే) సమ్భవతి కం పక్షమవలమ్బ్య ఇతి శేష: । అత్ర సర్వత్ర వచనశబ్దేన తదర్థో లక్ష్యతే । సర్వోఽపి భేదో భ్రాన్తికల్పిత ఇతి వాక్యార్థో భ్రాన్తికల్పితోఽథ పరమార్థ ఇతి ప్రశ్నార్థ: ।

ఆద్యం శఙ్కతే- యదీతి ॥

ఏతద్వచనమితి వర్తతే । అత్రాపి పృచ్ఛామో వాక్యార్థోఽయం బాధ్యో న వేతి । నేతి పక్షే భ్రాన్తికల్పితోఽపి న భవేత్ । కుత్రాపి కదాఽపి కేనాప్యబాధ్యస్య భ్రాన్తికల్పితత్వే బ్రహ్మణోఽపి తథాత్వాపత్తే: । ప్రథమం శఙ్కతే- తస్యేతి ॥

తస్య వచనస్య న కేవలం భ్రాన్తికల్పితత్వం కిన్తు బాధ్యతాఽపి స్యాచ్చేదిత్యర్థ: । దూషయతి- భేద ఇతి ॥

సర్వోఽపి భేదో భ్రాన్త ఇతి వాక్యార్థస్య భ్రాన్తత్వే బాధ్యత్వే చ సకల(లో)భేద: పారమార్థిక: స్యాత్ ।

ద్వితీయమాశఙ్కతే- అవ్యావహారికత్వమితి ॥

తస్య వచనస్యేతి వర్తతే । నిరాకరోతి- భేద ఇతి ॥

తిష్ఠతు తావదన్య: । వాక్యార్థస్య సత్యత్వే తస్య బ్రహ్మణశ్చ యో భేదో, యశ్చ పదార్థానామసత్యత్వే వాక్యార్థస్య సత్యత్వానుపపత్తే: పదార్థానాం పరస్పరం వాక్యార్థాద్బ్రహ్మణశ్చ భేద:, స తావత్ సత్యతాం గత: । ఉభయథాఽపి వాక్యార్థో వ్యాహత ఇత్యర్థ: ।

సర్వోఽపి భేదో భ్రాన్త ఇతి వాక్యార్థస్య భ్రాన్తత్వే బాధ్యత్వే చ సర్వస్యాపి భేదస్య సత్యతా స్యాదిత్యుక్త_మ్ । తత్కుత ఇత్యతస్తదుపపాదనాయ వ్యాప్తిం తావదాహ- ఏకస్యేతి ॥ యౌ ద్వావేవ విరుద్ధౌ తయోర్మధ్యే ఏకస్యాసత్యతాయాం సత్యామన్యస్య సత్యతా స్యాదేవేతి వ్యాప్తిః కేన నివార్యతే । ఉపాధివ్యభిచారయోరభావాన్న కేనాపి । పురోవర్తినః పురుషత్వేఽసతి స్థాణుత్వమేవ భవతీతి నియమో నాస్తి । వల్మీకత్వస్యాపి సమ్భవాత్ । అతో ద్వయోరేవ విరుద్ధయోరిత్యుక్త_మ్ । ద్వయోరితి విశేషణస్యాసమర్థతాపరిహారాయ విరుద్ధగ్రహణమ్ । యః పదార్థో ద్వయోరేవ విరుద్ధయోరేకస్య అసత్యత్వవాన్ అసావన్యస్య సత్యత్వవానిత్యుక్త_ం భవతి ।

నిదర్శనమాహ- అనిత్యమితి ॥

ఆప్తేనోక్తమసత్యం నేత్యుక్తే సత్యుక్త_ం సత్యమితి ప్రజా జానన్తి । తథా విప్రలమ్భకేనోక్త_ం సత్యం నో ఇత్యుక్తే తు తస్యాసత్యతామపి జానన్తి । సత్యత్వాసత్యత్వయోర్ద్వయోరేవ విరుద్ధతా । తత్ర ఆప్తోక్తేఽర్థేఽసత్యతాయామసత్యాం సత్యతాయాః సత్త్వమనాప్తోక్తే చ సత్యతాయామసత్యామసత్యతాయాః సత్త్వం చ ప్రసిద్ధమిత్యర్థః । ఇత్యుక్త ఇతి ప్రమితత్వోపలక్షణమ్ । ప్రజా జానన్తీత్యనేన

ఆఽవిపాలాఙ్గనమేషా వ్యాప్తిః సిద్ధా న కేవలం పరీక్షకాణామితి సూచయతి ।

నను స్వప్నేఽత్ర ఘట ఇతి దృష్ట్వా నాత్ర ఘట ఇత్యపి పశ్యతి । తత్ర ఘటః తదభావశ్చ ద్వయమపి మిథ్యా । అతో వ్యాప్తిభఙ్గ ఇత్యత ఆహ- నేతి ॥

తత్కిం ద్వయమపి సత్యమిత్యత ఆహ- తత్రేతి ॥

తత్ర ఘటతదభావయోర్మధ్యే । యదాఽభావస్యాసత్యతా తదా ఘటః సత్య ఏవ । యదా చ ఘటస్య అసత్యతా తదాఽభావః సత్య ఏవేత్యథర్ః । తస్మాన్న వ్యాప్తిభఙ్గ ఇతి హిశబ్దార్థః । కుతో న ద్వయమపి మిథ్యేత్యత ఆహ- భావేతి ॥

యో యస్యాభావో యశ్చ యస్యాభావస్య ప్రతియోగీ తావుభావప్యేకత్రైకదైవ న మిథ్యేతి వ్యాప్తే: । స్వప్నేఽపి ఘటతదభావౌ కథం తథా భవిష్యత ఇతి భావ: । వ్యాహతం చ భావాభావయోరుభయోరసత్త్వవర్ణనమిత్యాశయేనాహ- భావస్య హీతి ॥

హిశబ్దో హేతౌ । భావస్య నిషేధే కృతే తు అభావస్యైవ విహితత్వాత్ । పునర్నాభావస్య నిషేధనం కర్తుం శక్యతే వ్యాఘాతాత్ । ఏవమభావస్య నిషేధే కృతేఽభావాభావో భావ ఏవ తద్వ్యయప్తో వేతి భావస్య విహితత్వాత్ పునర్న భావస్య నిషేధనం యుక్తం వ్యాహతత్వాదితి । అస్త్వేవం వ్యాప్తిస్తత: కిమిత్యత ఆహ- స్వవచ ఇతి ॥

స్వశబ్దేన ప్రతివాద్యుచ్యతే । తద్వాగర్థస్య సకలభేదమిథ్యాత్వస్య । తస్మాత్ వ్యాప్తిసద్భావాత్ మిథ్యాత్వం సత్యత్వం చ ద్వౌ విరుద్ధధర్మౌ । భేదే తయో:, మిథ్యాత్వేఽసతి సత్యత్వం సత్స్యాదేవోక్తవ్యాప్తిబలాదిత్యర్థ: ।

ప్రకృతముపసంహరతి- తస్మాదితి ॥

భేదమిథ్యాత్వాసమ్భవాజ్జీవేశయో: పారమార్థికభేద ఏవోక్తన్యాయేన ద్యుభ్వాదిసూత్రైర్గమ్యతే । తథాచ తద్విరోధాన్నేదమభేదం ప్రతిపాదయతి సూత్రమితి సిద్ధమ్ । శ్రుతయస్తు ప్రాగేవ సమ్యగ్వ్యాఖ్యాతా: । విరుద్ధగుణసత్యతా చోపపాదితా । ప్రత్యక్షాదీనామతత్త్వావేదకత్వమపి ని(రస్తం)రాకృతమ్ । శ్రుతిమిథ్యాత్వస్యానిష్యత్వం చ సమర్థితమిత్యుక్త ఏవ సూత్రార్థ: ।

॥ ఇతి శ్రీమన్న్యాయసుధాయాం ఆత్మోపగమాధికరణాన్యథావ్యాఖ్యాననిరాకరణమ్ ॥

॥ అథ శ్రీమన్న్యాయసుధాయాం ప్రతీకాధికరణాన్యథావ్యాఖ్యానిరాకరణమ్ ॥

ఏవం ప్రథమసూత్రస్యాపవ్యాఖ్యాం ప్రత్యాఖ్యాయ ద్వితీయస్యాపి ప్రత్యాఖ్యాతి- ఏతస్మాదితి ॥

ఏతస్మాదుక్త_న్యాయాదాత్మేతి సూత్రగతోఽయమాత్మశబ్ద: పరమాత్మాభిధా పరమాత్మన ఏవాభిధాయకస్తావద్భవేత్ । తత: కిమిత్యత ఆహ- ప్రతీకేతి ॥

తత్ తస్మాత్పూర్వసూత్రగతస్యాత్మశబ్దస్య పరమాత్మవాచిత్వాన్న ప్రతీక ఇతి ప్రతిజ్ఞావాక్యస్య ప్రతీకవిషయత్వేన విష్ణుదృష్టి: కర్తవ్యా న భవేదిత్యేవార్థ: । ఇదముక్త_ం భవతి । న ప్రతీక ఇత్యత్ర తావదాత్మేతీత్యనువర్తనీయం పూర్వసూత్రాత్ । అన్యథా ప్రతిజ్ఞావాక్యస్యాపరిపూర్ణత్వాత్ । పూర్వసూత్రే చాత్మశబ్దో విష్ణువిషయ ఇతి సమర్థితమ్ । తథాచ ప్రతీకవిషయాయా విష్ణుదృష్టేరేవాయం ప్రతిషేధో వ్యాఖ్యేయ: । న ప్రతీకేషు జీవమతిం బధ్నీయాదితి తు ప్రతిజ్ఞావ్యాఖ్యానే ప్రకృతపరిత్యాగోఽప్రకృతస్వీకారశ్చ ప్రసజ్యేయాతామితి ।

మనో బ్రహ్మేత్యాదిశ్రుత్యర్థత్వేన యత్రప్రతీకసంస్థితత్వేనేత్యుక్త_మ్ । తదపి నోత్సూత్ర(త్రిత)మ్ । కిన్తు ప్రతీక ఇతి సప్తమ్యన్తం పదమావర్తతే । తత్రాద్యం విషయసప్తమ్యన్తం నేత్యనేన సమ్బధ్యతే । ద్వితీయమధికరణసప్తమ్యన్తం శ్రుతివ్యాఖ్యానమ్ । ఉభయత్రాత్మేతీతి పదద్వయం పూవర్సూత్రాదనువర్తత ఇత్యాశయవాన్ప్రసఙ్గాద్ ద్వితీయం వ్యాఖ్యాతి- ప్రతీక ఇతి ॥

యస్మాత్ప్రతీకవిషయత్వేన విష్ణుదృష్టి: కర్తవ్యా న భవేత్తస్మాదితి శ్రుత్యర్థ ఇతి శేష: । హిశబ్దేన ప్రథమాదివిభక్తే_: సప్తమ్యర్థవాచిత్వం శాబ్దికానాం ప్రసిద్ధమితి ద్యోతయతి ।

ఇతశ్చ నాయం ప్రతిజ్ఞార్థ ఇత్యాహ- నచేతి ॥

యస్మాద్విష్ణు: ప్రతీకం, చశబ్దాజ్జీవస్య న భవతి, తస్మాత్ప్రతీకేష్వాత్మేతి జీవ ఇత్యుపాసనా న ప్రసక్తేతి శేష: । అయమర్థ: । ప్రాప్తౌ సత్యాం హి ప్రతిషేధో వక్త_వ్య: । నచ ప్రతీకేషూపాసకస్య ఆత్మదృష్టి: ప్రసక్తా_ ప్రసఞ్జకాభావాత్ । యత్తు ప్రసఞ్జకముక్త_ం బ్రహ్మణ ఆత్మత్వం ప్రతీకానాం చ బ్రహ్మవికారత్వం తదుభయమప్రామాణికం ప్రమాణవిరుద్ధం చ । న హ్యత్యన్తాభాసేన ప్రసక్తి_ర్భవతి । అతిప్రసఙ్గాత్ । తత: ప్రసక్త్యభావాత్ప్రతిషేధోఽనర్థక ఇతి ।

నహి స ఇతి హేతువ్యాఖ్యానం దూషయతి- నచ విష్ణుః ప్రతీకం యత్తస్మాదితి ॥ తచ్ఛబ్దో హి ప్రకృతపరామర్శే వర్తతే ప్రకృతశ్చాత్మా । ఆత్మశబ్దశ్చ విష్ణువాచ్యేవేతి సమర్థితమ్ । తథాచ హి యస్మాత్స విష్ణుః ప్రతీకం నైవ తస్మాదిత్యేవార్థః సమ్పద్యతే । నహి స ఉపాసకః ప్రతీకానీతి వ్యాఖ్యానే తు ప్రకృతపరిత్యాగేనాప్రకృతపరామర్శః ప్రసజ్యత ఇతి ।

॥ ఇతి ప్రతీకాధికరణాన్యథావ్యాఖ్యాననిరాకరణమ్ ॥

॥ అథ బ్రహ్మదృష్ట్యధికరణాన్యథావ్యాఖ్యాననిరాకరణమ్ ॥

ఇదనీం బ్రహ్మదృష్టిరితి సూత్రస్యాపవ్యాఖ్యామణకరోతి- నాత్మేతి ॥

నాత్మేత్యుపాసనేత్యేకదేశోత్కీర్తనేన "న ప్రతీకే న హి సః' ఇతి సమగ్రసూత్రార్థమనువదతి । ప్రతీకేష్వాత్మేతి జీవ ఇత్యుపాసనా న కార్యా । నహి స ఉపాసకః ప్రతీకాని ఇతి పక్షో యదా ఇత్యేవం పూర్వసూత్రవ్యాఖ్యానం యదా తదాఽత్ర ప్రతీకేషు బ్రహ్మదృష్టిశ్చ విరుద్ధయతే । చశబ్దోఽపవ్యాఖ్యాననిరాససముచ్చయే ।

ఏతద్వివృణోతి- స ఇతి ॥

ప్రతీకానామాత్మత్వేనోపాసనస్యాకర్తవ్యత్వే త్వయా యా తాదాత్మ్యభావలక్షణా స నేతి యుక్తిరభిహితా సా తత్రాపి బ్రహ్మప్రతీకయోరపి సమేతి హేతోః ప్రతీకేషు బ్రహ్మదృష్టిః కర్తవ్యేతి సూత్రే వ్యాఖ్యాయమానే సతి ఉక్తయుక్తివిరుద్ధతా భవతీతి । ఏతదుక్తం భవతి । ప్రతీకేషు బ్రహ్మదృష్టిః కర్తవ్యేతి సూత్రవ్యాఖ్యానమసత్ । ప్రతీకం బ్రహ్మతయా నోపాస్యమ్ । అబ్రహ్మత్వాత్ । యద్యన్న భవతి న తత్తత్వేనోపాస్యమితి యుక్తివిరుద్ధత్వాత్ । న చేయం యుక్తిరప్రమా । ప్రతీకానామాత్మత్వేనోపాసనస్య అకర్తవ్యతాయాం పూర్వసూత్రే పరేణైవోపన్యస్తత్వాత్ । అన్యథాఽనైకాన్త్యేన సాధికా న స్యాత్ । నచ బ్రహ్మప్రతీకయోరభేదః బ్రహ్మణః సత్యత్వాత్ ప్రతీకానాం కల్పితత్వాత్ । పారమార్థికభేదాభావః తావదస్తీతి చేత్ । తర్హి జీవప్రతీకయోరపి స నాస్తీత్యసిద్ధిః స్యాదితి ।

స్యాదేతత్ I "నహి స:' ఇతి న నిర్విశేషణో హేతు: సూత్రకారస్యాభి(ప్రేతో)మతో యేన బ్రహ్మదృష్టి: ప్రతీకేషూక్త_యుక్తి_విరుద్ధా స్యాత్ I కిం తూపాస్యస్యోత్కర్షప్రాప్త్యభావే సతీత్యనేన విశిష్య: I ప్రతీకానాం బ్రహ్మత్వేనోపాసనే తూత్కర్షప్రాప్తిరస్తి I అతోఽతద్భావేఽప్యుపాసనా (కార్యా)యుజ్యత ఇత్యత ఆహ- యదీతి ॥

ఆద్యేఽపిశబ్దోఽతిప్రసఙ్గసముచ్చయార్థ: I హిశబ్దస్యోత్తరార్ధేనాన్వయ: I యది విశిష్య హేతుం వ్యాఖ్యాయ ప్రతీకానామతద్భావేఽబ్రహ్మత్వేఽప్యుత్కర్షప్రాప్తిమాత్రేణ బ్రహ్మత్వేనోపాసనాఽఙ్గీక్రియతే I తదా ఆత్మత్వేనాపి తదుపాసనమఙ్గీకార్యం నతు నిరాకార్యమ్ I కుత ఇత్యత ఆహ- ఉత్కర్ష ఇతి ॥

యస్మాద్బ్రహ్మవదాత్మనోఽపి ప్రతీకాదుత్కర్షోఽస్తి I కథమ్ I ఆత్మనశ్చేతనత్వాత్ I అచేతనం ఖలు ప్రతీకమ్ I తస్యాత్మత్వేనోపాసనాయాముత్కర్షప్రప్తి: స్యాదితి I అతిప్రసఙ్గస్య విపర్యయపయర్వసానమాహ- తస్మాదితి ॥

యస్మాద్విశిష్య హేతౌ వ్యాఖ్యాయమానే పూర్వసూత్రేఽసిద్ధి: స్యాత్ I తత ఏవ ప్రతీకేషు బ్రహ్మోపాసనవదాత్మోపాసనం చ ప్రసజ్యేత I తస్మాత్, అతత్త్వం, యద్యన్న భవతి తత్త్వేన నోపాస్యమితి సామాన్యమేవ సూత్రకారస్యాభిమతమ్ I నతు విశేషణప్రక్షేప: I తథాచ బ్రహ్మదృష్టిరితి ప్రతిజ్ఞా స్వోక్త_యుక్తి_విరుద్ధైవేతి I అత్ర వ్యాప్తేర్నిర్విశేషణత్వాభిధానస్య హేతోర్నిర్విశేషణత్వ ఏవ తాత్పర్యమ్ I స్పష్యత్వార్థం తు వ్యాప్త్యభిధానమితి వాచ్యమ్ I

ప్రతిజ్ఞావ్యాఖ్యానమపాకృత్య ఉత్కర్షాదితి హేతువ్యాఖ్యానమపాకరోతి- ఉత్కర్షాదితి ॥

బ్రహ్మతాధ్యానే ప్రతీకానాముత్కర్షాదుత్కర్షస్య దృష్టత్వాదఞ్జసా ఫలం పురుషార్థరూపం ఫలం యది స్యాత్తదా, తదేవ బ్రహ్మణో నీచతాధ్యానమితి, తస్మాదనర్థ: కిం న జాయతే, జాయత ఏవేతి సమన్వయఫలత్వాదకార్యమేవేదమితి I

్రఅభ్యుపగమ్యేదం సమన్వయఫలత్వముక్త_మ్ I వస్తుతస్తు న పురుషార్థ: కిం త్వనర్థ ఏవేత్యాహ- అచేతనస్యేతి ॥

తుష్ట్యయభావాచ్చ న పురుషార్థలాభస్తత: । క్వచిదిత్యనేన యదచేతనం తదుపచికీర్షాలక్షణతుష్టిరహితమితి వ్యాప్తిం సూచయతి । నీచస్య ప్రతీకస్య స్వాత్మతాధ్యానాద్బ్రహ్మ కుప్యతి । తతశ్చానర్థం ప్రయచ్ఛతి । తత్ర దృష్టాన్తో లోకవదితి । యథా లోకే శిలాదికం రాజత్వాదినా చిన్తితం న ప్రసీదతి నాపి పురుషార్థం ప్రయచ్ఛతి । యథా చ రాజా చణ్డాలత్వేన ధ్యాత: కుప్యతి అనర్థం చ దదాతి తథేత్యర్థ: । అనేన ప్రతీకానామచేతనత్వేఽపి బ్రహ్మైవ సవర్ాధ్యక్షత్వాత్ఫలం దాస్యతీతి చ ప్రత్యుక్తమ్ । తస్యానేనోపాసనేన కుపితత్వాత్ ।

న వయం బ్రహ్మణి ప్రతీకత్వోపాసనం బ్రూమ: । యేన బ్రహ్మ కుపితమనర్థం ప్రయచ్ఛేత్ కిన్తు ప్రతీకే బ్రహ్మత్వోపాసనమ్ । తత: పురుషార్థప్రాప్తిరిత్యత ఆహ- చణ్డాల ఇతి ॥

చణ్డాలముద్దిశ్య చణ్డాలో నృప ఇత్యుక్తే తథా నృపముద్దిశ్య నృపశ్చణ్డాల ఇత్యుక్తే నృపేణ పరిజ్ఞాతే సత్యనర్థప్రాప్తౌ కథఞ్చన కో విశేష: స్యాన్న కథఞ్చిత్కోఽపి । అత్రోక్తశబ్దేన ధ్యానముపలక్ష్యతే । అజ్ఞాతోపాసనో రాజా నానర్థం కరోతీతి నృపేణ పరిజ్ఞాత ఇత్యుక్తమ్ । తథాచ ప్రతీకం బ్రహ్మేత్యుపాసనే బ్రహ్మ ప్రతీకమిత్యుపాసనే చ సమ ఏవానర్థ ఇతి వాక్యశేష: ।

నను క్షత్తరి రాజదృష్టి: ఫలవతీ, రాజ్ఞి క్షత్తృదృష్టిరనర్థహేతుర్దృష్టా । తత్కథముభయస్య సామ్యముచ్యత ఇతి చేన్న । తత్ర దృష్టేరభావాత్ ।

ఉక్తిమాత్రం తూపచారేణ । సింహో దేవదత్త ఇతి యథా । దృష్టౌ తు తత్రాప్యనర్థసామ్యమేవేత్యాశయేనాహ- పురత ఇతి ॥

రాజా యథా పూజ్యతే తథా । తదా రాజ్ఞ: కోపో న స్యాత్కిమ్ । లోకేఽభిపశ్యతి సతీతి కోపాతిశయప్రదర్శనార్థమ్ । పూజయా దర్శనమున్నీయత ఇత్యత: పూజ్యత ఇత్యుక్తమ్ । న కేవలం దృష్టేరున్నాయికాయాం పూజాయామేవ రాజకోప: కిన్తు తాదృశ్యాముక్తావపీత్యాహ- రాజ్ఞస్త్వితి ॥

నాజ్ఞాతా ప్రోక్తి: కోపజననీత్యతో రాజ్ఞస్తు పురత ఇత్యుక్తమ్ ‌। చణ్డాలే నృప ఇతి ప్రోక్తేఽపి ప్రకర్షేణ న మయోపచారేణోచ్యతే అపి తు వస్తుత ఏవేత్యుక్తేఽపి రాజా కుప్యత్యేవ హి । ఆత్మానం ప్రతి హి స చణ్డాల ఇతి ప్రోక్తం ప్రకర్షేణోక్తమితివదిత్యత్ర యథా తథైవేత్యర్థ: । పూజైవ కోపకారణం న దశర్నమిత్యశఙ్కానిరాసాయ వివేకార్థమయం శ్లోక: ।

ఏవముద్దేశవిధానోక్తయా ద్వైరూప్యమఙ్గీకృత్య ఫలత: సామ్యముక్తమ్ । ఇదనీం తదపి నాస్తీత్యాహ- అభేదేనేతి ॥

ఏతయోర్బ్రహ్మప్రతీకయోరభేదేన ధ్యానేఽఙ్గీకృతే న కేవలమనథర్సామ్యం కిన్తు వచస్యాపి కో విశేష: । వచనద్వయార్థోఽప్యవిశిష్య ఏవేత్యర్థ: । అత్రైవ దృష్టాన్తమాహ- అయమితి ॥

వ్యక్తిభేదేన దూషణపరిహార: స్యాదిత్యతోఽయమిత్యుక్తమ్ । దూషణం నీచత్వలక్షణమ్ । ద్వయోరభేదేన ధ్యానే దూషణం సమ్భవత్యేవ । నచైవమ్ । ప్రతీకస్య హి బ్రహ్మత్వం భావ్యతే । నతు బ్రహ్మణ: ప్రతీకత్వమిత్యత ఆహ- ధ్యాత ఇతి ॥

తత్తయోర్బ్రహ్మప్రతీకయోరేకస్య ప్రతీకస్య తద్భావే బ్రహ్మభావే ధ్యాతే సత్యన్యస్య బ్రహ్మణస్తద్భావ: ప్రతీకభావ: ధ్యాతో న కిమ్ ।

ఏతదుక్తం భవతి । భవేదయం పరిహారో యది ప్రతీక(స్య) స్వరూపోపమర్దేన తస్య బ్రహ్మత్వముపాస్యమితి పక్ష: స్యాత్ । న చైవమ్ । ప్రతీకాభావప్రసఙ్గస్య పరేణైవోక్తత్వాత్ । భేదాభేదాభిప్రాయేణాయం పరిహార ఇత్యపి నాస్తి । నహి ఘటో మృదభిన్నో మృద్ఘటాద్భిన్నేతి భేదాభేదౌ కిన్నామ పరస్పరమ్ । తస్మాదనుపమర్ధితస్వరూపస్య ప్రతీకస్య బ్రహ్మత్వే ధ్యాతే బ్రహ్మణోఽపి ప్రతీకత్వం ధ్యాతమేవేతి యుక్తముక్తమితి ।

నన్వస్మిన్నుపాసనే బ్రహ్మణా జ్ఞాతేఽనర్థ: స్యాన్న త్వజ్ఞాతే । అతస్తథోపాసనం కరిష్యత ఇత్యత ఆహ- న చైవేతి ॥

తత్ ఉపాసనమ్ । బ్రహ్మణోఽజ్ఞానే సర్వాధ్యక్షం బ్రహ్మైవ ఫలం దాస్యతీతి రిక్తం వచ: స్యాత్ ।

నను శ్రుతివిహితమాచరతా కథం బ్రహ్మకోపేనానర్థప్రాప్తిరిత్యాశఙ్కాం పరిహరన్నపవ్యాఖ్యాననిరాకరణముపసంహరతి- తస్మాదితి ॥

సర్వమితి శ్రుతిసూత్రవ్యాఖ్యానరూపమ్ । ఏతేన సాలగ్రామాదౌ విష్ణ్వాదిప్రతిపత్తిరపి పరాస్తా వేదితవ్యా । సూత్రవ్యాఖ్యానముపక్రమ్యాపవ్యాఖ్యానదూషణమసఙ్గతమిత్యత: స్వోక్తదార్ఢ్యార్థమితి భావేనాహ- తస్మాదితి ॥

పరకీయవ్యాఖ్యానస్య దూషితత్వాత్ । యథోక్తమార్గేణ అస్మదుక్తం సూత్రార్థమనతిక్రమ్య వర్తమానేన మార్గేణ ।

॥ ఇతి శ్రీమన్న్యాయసుధాయాం బ్రహ్మదృష్ట్యధికరణాన్యథావ్యాఖ్యాననిరాకరణమ్ ॥

॥ అథ శ్రీమన్న్యాయసుధాయాం తదధిగమాధికరణమ్ ॥

॥ ఓం తదధిగమ ఉత్తరపూర్వాఘయోరశ్లేషవినాశౌ తద్వ్యపదేశాత్ ఓం ॥

నివృత్తా సాధనచిన్తా । ప్రతిబన్ధా(కా)నాం పూర్వోత్తరాణామనన్తకర్మణాం భావాన్న జ్ఞానినో మోక్ష: సమ్భవతీత్యాశఙ్కానిరాసాయ కర్మనాశాఖ్యం జ్ఞానఫలమిదానీం నిరూప్యతే । తత్ర జ్ఞానసామర్థ్యేనైవ కర్మక్షయో భవతీతి ప్రతీతిం నిరాకర్తుం సూత్రతాత్పర్యమాహ- తథేతి ॥

తథా ఉక్తప్రకారేణ, అఞ్జసా ఆదరనైరన్తర్యాభ్యాం, ఉపాస్య దృష్టం, జ్ఞానాత్ పూర్వం, నిఖిలం పాపం, చశబ్దాదనిష్టం పుణ్యం చ, పాశ్చాత్యస్య పాపస్యానిష్టపుణ్యస్య చ । అనేన "అతోఽన్యదపీత్యేకేషాముభయో:' ఇతి సూత్రతాత్పర్యముక్తం భవతి ।

॥ ఓం ఇతరస్యాప్యేవమసంశ్లేష: పాతే తు ఓం ॥ ఇదం సూత్రం కేచిద్బ్రహ్మవిద ఏవాఘస్యేవ పుణ్యస్యా(సంశ్లే)శేషో వినాశో భవతి, శరీరపాతే ప్రత్యాసన్నే సతీతి వ్యాచక్షతే, తదసత్ । అతోఽన్యదపీత్యస్య పునరుక్తతాప్రసఙ్గాత్ । వ్యాఖ్యానవ్యాఖ్యేయభావస్య చానన్యగతిత్వాత్ ।

పూర్వసూత్ర ఏవాఘపదస్థానే కర్మపదప్రక్షేపేణోపపత్తౌ సూత్రాన్తరారమ్భవైయర్థ్యాత్ । అస్మాకం త్వగ్ని హోత్రాదీత్యాదిసూత్రాణి పుణ్యేఽపి విభాగసూచనార్థాని । జ్ఞానోత్తరం పుణ్యార్జనస్యాభావాదశ్లేషశబ్దో వినాశార్థో వ్యాఖ్యాతవ్య: । తథాచ ప్రకృతపరిత్యాగోఽప్రకృతస్వీకారశ్చేత్యాశయవాననృథా సూత్రతాత్పర్యమాహ- తద్ద్విషశ్చేతి ॥

బ్రహ్మద్విషశ్చ । ఏవం జ్ఞానివత్ । ద్వేషపరిపూర్తే: పూర్వస్య పుణ్యస్య నాశో భవత్యుత్తరస్యాసఙ్గతాపి । అత్ర సూత్రం యదేవ విద్యయేతి హీతి, తత్పునరుక్తమ్ । ఏతదర్థస్య తచ్ఛ్రుతేరితి సూత్రేణ ప్రాగుక్తత్వాదిత్యత ఆహ- యదేవేతి ॥

అత్రోక్తం ప్రమేయమితి శేష: । అతో న పునరుక్తిదోష ఇతి హేరర్థ: । వక్ష్యమాణోఽర్థవిభాగ: ప్రకరణవశాత్ ప్రసిద్ధ ఇతి వా । కథం విశిష్యత ఇత్యత: పూర్వసూత్రతాత్పర్యం తావదాహ- పూర్వమితి ॥

స్వర్గాదీతి మోక్షేతరపురుషార్థగ్రహణమ్ । ఉత్తరసూత్రతాత్పర్యమాహ- పశ్చాదితి ॥

పశ్చాత్త్వితి సమ్బన్ధ: । విద్యాయుతం కర్మేతి వర్తతే । వీర్యపదం ఆనన్దాతిశయప్రదమ్ । ఇతి చోదితమితి సమ్బన్ధ: । సకలకర్మక్షయే తదైవ ముక్తి: స్యాత్ । న చైవమ్ । జీవన్ముక్తానాముపలమ్భాదిత్యాశఙ్కాపరిహారాయోక్తమ్- సూత్రకారేణ అనారబ్ధకార్యే ఏవ తు పూర్వే తదవధే: ఇతి ॥ తర్హి ప్రారబ్ధకర్మభావాత్కథం మోక్ష ఇత్యాశఙ్కయ పున: సూత్రితం- భోగేన త్వితరే క్షపరిత్వాథ సమ్పత్స్యత ఇతి ॥ ఏతదపి న బ్రహ్మవిన్మాత్రవిషయమిత్యాశయవాన్ వ్యాచష్టే- తత ఇతి ॥

॥ ఓం భోగేన త్వితరే క్షపయిత్వాథ సమ్పత్స్యతే ఓం ॥

ప్రారబ్ధకర్మణామనన్తత్వే భోగేన క్షయో న శక్య(తే)ఇత్యాశఙ్కామాగమవాక్యేన పరిహరతి- బ్రహ్మణామితి ॥

బ్రహ్మణాం శతమితి షష్ఠయా అలుక్ I తస్య కాలో బ్రహ్మణాం శతకాల: తస్మాత్తత్సమాప్తే: పూర్వమేవ సర్వేషాం జ్ఞానినామారబ్దసంక్షయో భవతి I అస్యైవ వివరణం బ్రహ్మణస్తు తావత్త్వమేవ బ్రహ్మకల్పానాం శతేనైవ కర్మక్షయవత్త్వమ్ I బ్రహ్మణ ఇతి జాతావేకవచనమ్ I పఞ్చాశతాం బ్రహ్మణాం కాలాత్పూర్వం రుద్రస్యారబ్దసఙ్క్షయ: I తథాశబ్ద: సముచ్చయే I వింశతిపర్యాయో వింశచ్ఛబ్ద: I బ్రహ్మణాం వింశతిరేవ తదవచ్ఛిన్న ఏవేన్ద్రస్య ప్రారబ్దకర్మసంక్షయకాల: I అర్కాదికే అర్కాదీనాం దశ బ్రహ్మణస్తదవచ్ఛిన్న: కర్మక్షయకాల: I బ్రహ్మమాత్రస్య ఏకస్యైవ బ్రహ్మణ: I అత: పరం ప్రారబ్దకర్మసఙ్క్షయానన్తరమపి బ్రహ్మణా సహైవ నారాయణం వ్రజేత్ I

॥ ఇతి శ్రీమత్పూర్ణప్రమతిభగవత్పాదసుకృతేరనువ్యాఖ్యానస్య ప్రగుణజయతీర్థాఖ్యయతినా కృతాయాం టీకాయాం విషమపదవాక్యార్థవివృతౌ చతుర్థేఽధ్యాయేఽస్మిన్ప్రథమచరణ: పర్యవసిత: ॥

్ర॥ ఇతి శ్రీమన్న్యాయసుధాయాం చతుర్థాధ్యాయస్య ప్రథమ: పాద: ॥

ద్వితీయపాదప్రతిపాద్యప్రదర్శనపరం భాష్యం "దేవానాం మోక్ష ఉత్క్రాన్తిశ్చాస్మిన్పాద ఉచ్యతే' ఇతి I తత్ర దేవానామిత్యేతద్యది మోక్షోత్క్రాన్తిభ్యాం సమ్బధ్యతే తదా దేవేభ్యోఽన్యేషాం సశరీరాణామేవావస్థానమితి ప్రాప్నోతి I అన్యత్ర వా తచ్ఛరీరపరిత్యాగప్రకారశ్చిన్తనీయ: I అచిన్తనే వా కారణం వాచ్యమ్ I యది చ మోక్షేణైవ సమ్బధ్యతే తదా దేవానాం మోక్ష ఇతరేషాముత్క్రాన్తిశ్చేత్యుక్తం భవతి I మోక్షశ్చ ప్రకరణవశాద్దేహాదితి గమ్యతే I తథాచ ప్రథమపాదే కర్మనాశాఖ్యం ఫలమస్మిన్పాదే ఉచ్యత ఇతి యథా సామాన్యేనోక్తం తథాఽత్రాప్యుత్క్రాన్తిరస్మిన్పాద ఉచ్యత ఇతి వక్తవ్యమ్ I కిమనేన విభాగే(నేత్య)న కృతం స్యాదిత్యత ఆహ- దేవానాం చేతి ॥

యదతీతపాదే చిన్తితం కర్మనాశాఖ్యం ఫలమేతావద్దేవానాం మనుష్యాణాం చ సమమేవ I కర్మనాశాభావే తత్ఫలానువృత్తేరావశ్యకత్వాత్ I మనుష్యశబ్దో దేవవ్యతిరిక్తాన్ లక్షయతి I తస్మాత్ సామాన్యేన పూర్వపాదప్రతిపాద్యముక్తమ్ I ఏతత్పాదప్రతిమాద్యా దేహాదుత్క్రాన్తిస్తృతీయపాదప్రతిపాద్యోఽర్చిరాదిమార్గశ్చ దేవానాం న ప్రాయేణ భవిష్యతోఽతో విభాగేనోక్తిర్యుక్తేతి I అనేన "మార్గో గమ్యం చాస్మిన్పాద ఉచ్యతే' ఇత్యేతద్భాష్యమపి దేవవ్యతిరిక్తానాం మార్గ: సర్వేషాం గమ్యం చేతి వ్యాఖ్యేయమితి సూచితం భవతి I స్ఫుటం చైతద్వక్ష్యతి I "ఉత్క్రాన్తిమార్గశ్చ విముక్తగమ్యమ్' ఇతి I

భవత్విదం ప్రతిపాద్యం ఏత(త్పాదప్రతి)త్ప్రతిపాదనే కా సఙ్గతిరిత్యత: ప్రసఙ్గాత్పాదచతుష్యయస్యాపి సఙ్గతిమాహ- కర్మేతి ॥

తథాశబ్ద: సముచ్చయే । ఉత్క్రాన్తిశబ్దేన దేవతదితరసాధారణశ్చరమదేహనాశో లక్ష్యతే, మార్గశబ్దేన బ్రహ్మప్రాప్తిశ్చ । ఇతిశబ్దో భోగ ఇత్యత: పరో (పరం) యోజ్య: । క్వచిత్పాఠ: ప్రోక్త_మిత్యుదితమితి చ తత్ర యథాస్థాన ఏవ ఇతిశబ్ద: । ఆద్యే మోక్షానువాదేన ఫలచతుష్యయాత్మకత్వం విధేయమ్ । ద్వితీయే తు విపర్యయేణ । క్రమాదిత్యేతదావర్తనీయమ్ ।

తతశ్చాయమర్థ: । ఫలం ఖల్వత్రాధ్యాయే నిరూపణీయమ్ । ఫలం చ మోక్ష: । సచ కర్మక్షయాదిచతుష్యయాత్మక: । ఆత్యన్తికానిష్యనివృత్తీష్యప్రాప్త్యోరత్రైవాన్తభర్ావాత్ । కర్మక్షయాదయశ్చ క్రమాద్భవన్తి । జ్ఞానోదయానన్తరమేవ హి కర్మక్షయ: క్షీణకర్మణశ్చోత్క్రాన్తి: ఉత్క్రాన్తస్య చ స్వయోగ్యమార్గేణ గతస్య బ్రహ్మప్రాప్తి: తతో భోగ ఇతి । తస్మాదేతేషు పాదేషు క్రమాదేవోదితా ఇత్యన్తర్భావలక్షణా చానన్తర్యలక్షణా చ సఙ్గతిరితి ।

దేవానాం మార్గో నాస్తీత్యుక్త_మ్ । తత్కిం యత్ర స్థితాస్తత్రైవ ముక్తా_ భవన్తీత్యత ఆహ- స్రష్యృష్వేవేతి ॥

క్వచిదస్రష్యృష్వపీతి చశబ్ద:, తథాచ న్యాయవివరణే । బ్రహ్మణో లయే ప్రత్యాసన్నే సతి ప్రవేశార్థం తదభిసర్పణమేవ మార్గగమనమిత్యర్థ: । తర్హి దేవానాం మార్గో నాస్తీత్యుక్త_స్య కో విషయ ఇత్యత ఆహ- నేతి ॥

దేవానాం దేహాదుత్క్రమో నాస్తీత్యుక్త_మ్ । తత్కుత: । సదేహానామేవావస్థానప్రసక్తే_రిత్యత ఆహ- నచేతి ॥

అత ఏవేత్యుపస్కర్తవ్యమ్ । చశబ్దేన సదేహానామవస్థానం సముచ్చినోతి । ఏతదేవ వివృణోతి- స్రష్ట్య(స్త్వితి)రితి ॥

దేహశ్చేతనాధిష్ఠిత ఏవ । తత స్రష్టురి । ఉత్క్రాన్తి: శరీరమ్ । చేతననిష్క్రమణాత్ప్రాగేవ సృజ్యానాం దేహ: స్రష్టృషు విలీయత యత

ఇత్యర్థ: । స్రష్టృషు లయే నిమిత్తం స్రష్ట్యగ్రాసభూత స్యేతి । దేహస్త్వితి సమ్బన్ధ: ।

దేవానామర్చిరాదిమార్గో నాస్తీత్యుక్త్ం తత్కృత ఇత్యతో యత్పురా మార్గాన్తరముక్త్ం తత ఏవైతత్సిద్ధమిత్యాశయవాన్స్తనువాదేన యుక్తయన్తరమాహ- లయాచ్చేతి ॥

దేవతాముక్తే: ప్రాగేవేత్యర్థ: । అర్చిరాదీనాం లోకానామితి వ్యధికరణే షష్ఠయా । సర్వేషామపి భవేత్ అర్చిరాదిరితి శేష: । స్వత(కం) ఉత్తరం విశతామిత్యుక్త్వానువాద: । నను ప్రాయేణేత్యుక్తత్వాత్కదాచిద్దేవానాముత్క్రాన్తిమార్గావఙ్గీకార్యౌ । తత్రోక్తయుక్తివిరోధ ఇత్యత ఆహ- జాతానామితి ॥

యద్యపి భవతస్తథాఽపి న తదా ముక్తిరిష్యతే కిన్తు బ్రహ్మణా సహైవ । అతో నోక్తయుక్తివిరోధ: । ఏతదుక్త్ం భవతి । ఉత్క్రాన్తిమార్గసామాన్యమపేక్ష్యైవ ప్రాయేణేత్యుక్తమ్ । నతు ముక్తికాలీనావుత్క్రాన్తిమార్గౌ । తస్య చ వ్యావర్త్యావమోక్షకాలీనౌ । యుక్తిస్తు ముక్తివిషయేతి న విరోధ ఇతి ।

కిం దేవానామేవ బ్రహ్మణా సహ ముక్తి: । అన్యేషామపీతి బ్రూమ: । తర్హి "భేజే ఖగేన్ద్రధ్వజపాదమూలమ్' ఇత్యాదివిరోధ ఇత్యత ఆహ- అన్యేషామపీతి ॥

సాక్షాన్ముక్తి: లిఙ్గశరీరభఙ్గలక్షణా । ప్రాప్యావస్థితానామపీతి యోజ్యమ్ । తమితి వైకుణ్ఠాదిస్థమ్ । ఛన్దస్యుభయథేతి అనాశీర్విషయస్యాపి లిఙ ఆర్ధధాతుకత్వాద్భూయాదితి సాధు । ఇతీశ్వరాశీరితి । అస్మిన్పక్షే సాధ్యమాదౌ పృథగ్వాచ్యం తస్య నిమిత్తం జ్ఞాపకం చానేనోచ్యత ఇతి ।

ఇతి శాస్త్రస్య నిర్ణయ ఇత్యుక్తమేవ వివృణోతి- క్ష్మేతి ॥

భూతానామాదిర్భూతాది: । క్ష్మాఽఽదిపదై: పఞ్చానాం మహాభూతానాం, మనసో, దశానామిన్ద్రియాణాం, పఞ్చానాం విషయాణాం, భూతాదిపదోపలక్షితస్య త్రివిధస్యాప్యహఙ్కారస్యాభిమానినో దేవా ఉచ్యన్తే । అవ్యాకృతం పరమేశ్వరమ్ । యర్హి యదా । గుణత్రయస్యాత్మాభిమానీ । పరం పరసఙ్ఖయోపేతమ్ । పర: క్ష్మాదిభ్య: । ఏవం తదా । భగవన్తమితి తదీయం లోకమ్ । అగతాభిమానా అగతజీవభావా: । పరమం మోక్షమిత్యస్యైవ వివరణం లిఙ్గభఙ్గేనేతి । ఇత్థమ్భూతలక్షణే తృతీయా । యద్వా । లిఙ్గభఙ్గేన నిమిత్తేన పరమం మోక్షమానన్దావిర్భావమాయాన్తీతి వ్యాఖ్యేయమ్ । తచ్చేతి చశబ్దేన స్రష్ట్ృష్వేవేత్యుక్తం సముచ్చినోతి । శ్రుత్యాదికం భాష్యోదాహృతం గ్రాహ్యమ్ ।

నను యథా ద్వితీయతృతీయపాదప్రతిపాద్యముత్క్రమాదికమసాధారణం తథా చతుర్థపాదోదితో భోగ: కిమసాధారణ: । కింవా ప్రథమపాదోదితకర్మక్షయ ఇవ సాధారణ ఇత్యపేక్షాయామాహ- భోగస్త్వితి ॥

అసాధారణ్యే ప్రమాణాభావాదితి భావ: । అస్మిన్ప్రథమభాష్యే దేవానాం మోక్ష ఇతి ప్రథమనిర్దేశ: కృతస్తస్య తాత్పర్యమాహ- తత్రేతి ॥

తత్ర ద్వితీయపాదే । ప్రథమమితి శేష: । ఉత్తరోత్తరత: ఉత్తరోత్తరేషు । అత: ప్రథమమసౌ నిర్దిష్ట ఇతి ।

నన్వయుక్తమేతత్ । వాఙ్మనసీత్యాదిసూత్రేషు దేవానామశ్రవణాత్ । అథ వాగాదిశబ్దాస్తదభిమానినాముపలక్షకా ఇతి మతం తదా, సతి వాచకే లాక్షణికప్రయోగస్య ప్రయోజనం వాచ్యమ్ । యద్వా వాచకా ఏవేతి పక్షస్తథాఽపి ప్రసిద్ధశబ్దపరిత్యాగేనాప్రసిద్ధపదప్రయోగే ప్రయోజనం వక్తవ్యమేవేత్యత ఆహ- దేహేతి ॥

బాహ్యతత్త్వవ్యావృత్త్యర్థం దేహగానామిత్యుక్తమ్ । వర్తతే దేహ ఏతాభిరితి వృత్తయో జడా వాగాద్యా: యథా ముచ్యమానానాం దేవానామేవమేవ దేహగానాం తదభిమతానాం వాగాదీనాముత్తరోత్తరేషు మరణకాలే లయో భవతీత్యేతదపి ప్రసఙ్గాజ్జ్ఞాపయితుం వాగాదిపదప్రయోగ ఇతి భావ: । వాగాదిశబ్దా దేవానాం వాచకా ఏవేతి తుశబ్దేన సూచయతి ।

భవేదేవం పదార్థ: సఙ్గతిశ్చ । యది భగవజ్జ్ఞానభోగాభ్యాం నివృత్తసమస్తానిష్యకర్మాణ:, స్వోత్తమప్రవేశేన బ్రహ్మనాద్యోత్క్రమేణ వా పరిత్యక్తదేహా:, స్వోచితేనాచిర్రాదినా వా పథా వైకుణ్ఠలోకవాసినం భగవన్తం హిరణ్యగర్భేణ సహ ప్రాప్తా భిన్నలిఙ్గశరీరా: విధ్వస్తప్రకృతయోఽత్యన్తనివృత్తానిష్యా: సమ్యగావిర్భూతానన్దాదిగుణా భగవత్సమీప ఏవ తదుపాసీనా:, స్వరూపేణ వా లీలానివృత్తానిష్యా: సమ్యగావిర్భూతానన్దాదిగుణా భగవత్సమీప ఏవ తముపాసీనా:, స్వరూపేణ వా లీలాగృహీతవిగ్రహైర్వా సఙ్కల్పమాత్రసాధ్యాన్దివ్యభోగాంస్తారతమ్యేన భుఞ్జానా న కదాచిత్పునరావర్తన్త, ఇత్యేతన్మోక్షస్వరూపం "కర్మక్షయస్తథోత్క్రాన్తి:' ఇత్యాదినోక్తం నిశ్చితం స్యాత్ । న చైవమ్ । త్రైస్తై: వాదిభిరన్యథామోక్షస్వరూపస్య వర్ణితత్వాత్ । విప్రతిపత్తౌ చ సంశయస్య ధ్రువత్వాదిత్యత ఆహ- తత్రేతి ॥ తత్ర । తథా సతి, సూత్రకారేణోక్తలక్షణే మోక్షే శ్రుత్యాదిప్రమాణైరుపపాదితే సతి । వాదినస్తు ప్రతిభాశ్రయాత్ స్వోత్ప్రేక్షామాత్రేణ నానా వదన్తి । అత: ప్రమాణమూలత్వాదస్యాప్రమాణమూలానాముత్ప్రేక్షామాత్రయోనీనాం వాదానాం చ సామ్యాభావాన్న సంశయావకాశ: ।

నను యది తథా తథా ప్రమాణాని సన్తి తర్హి తత్తద్వాదినాం తాదృశాని జ్ఞానాని కుతో న జాయన్తే । ప్రమాణాభాసైర్విమోహితాస్త ఇతి చేత్

। తత్త్వజ్ఞాభిమతా అపి కుతస్తైనర్ విమూఢా: । దోషదర్శనాదితి చేత్ । ఇతరేఽపి కుతో న దోషాన్పశ్యన్తి ప్రమాణైస్తత్త్వజ్ఞానోదయోఽపి సమాన ఇత్యతో మూలకారణమాహ- పుంసాం హీతి ॥

గుణభేదో గుణవిశేష: । హిశబ్దేన "జ్ఞానం కర్మ చ కర్తా' ఇత్యాదిప్రమాణప్రసిద్ధిం ద్యోతయతి । ఏతద్విశదయతి- తమసైవేతి ॥

మిశ్రజ్ఞానేఽన్యథాత్వం సమ్యక్త్వం చాస్తీత్యతోఽన్యథైవేత్యుక్తమ్ । యథేతి భిన్నం పదం సమ్యగ్వాచీ । తమోగుణ: ప్రమాణేషు చేత:ప్రవృత్తిం ప్రతిబధ్యాభాసానాం దోషానాచ్ఛాద్య విపరీతజ్ఞాన(ముత్పా)మప్యుత్పాదయతీత్యాది ద్రష్టవ్యమ్ ।

సమ్యగ్జ్ఞానం సత్త్వగుణేన భవతీత్యుక్తమ్ । తస్య ముక్తేషు తావదపవాదమాహ- గుణేతి ॥

యద్యపి విముక్తా‌నాం మతి: సమ్యగేవ అథాపి గుణాతీతా సత్త్వజన్యా న భవతి । కుత: శుద్ధచితి: నిత్యా చ యత: । జడం హి కుతశ్చిజ్జాయతే న చేతనమ్ । తథాఽనిత్యమేవ న నిత్యమ్ । దైత్యానాం స్వరూపజ్ఞానేష్వవిద్యమానం సమ్యక్త్వం తర్హి కథమిత్యత: శుద్ధేత్యుక్త‌మ్ । స్వాభావికదోషరహితేత్యర్థ: । స్వరూపోపాధిగతదోషనిబన్ధనం హి దైత్యానాం జ్ఞానానామసమ్యక్త్వమ్ । కరణనిమిత్తో జ్ఞానానాం విషయనియమో వైశద్యభేదశ్చ । తత్ర యది ముక్తా‌నాం జ్ఞానం నిత్యం తర్హి నిర్విషయం వా స్యాత్ సర్వవిషయం వా । ఏవం వైశద్యేఽపీతి । తత్రాహ- తత్తదితి ॥

తేషాం తేషాం మాహాత్మ్యం యోగ్యతారూపం తదేవ యోగో నిమిత్తం తతస్తదనుసారేణ (బహుల)బహులార్థవిషయిణ్యతివిశదా చ ।

శ్రీదేవ్యామప్యుక్త‌స్యాపవాదమాహ- స్పష్టా చేతి ॥

శ్రియో మతిశ్చ సమ్యక్త్వేఽపి గుణాతీతేతి సమ్బన్ధ: । మహాశుద్ధచితిత్వేనేతి పూర్వవదేవ తత్ర హేతు: । మహచ్ఛబ్దేన కదాఽపి (బాహ్య)దోషసమ్బన్ధో నాస్తీత్యుచ్యతే । స్పష్టైవేతి భుక్త‌మతేరప్యతిశయేన విశదేత్యర్థ: । ఏతదపి పూర్వవద్వ్యాఖ్యేయమ్ ।

భగవజ్జ్ఞానేఽప్యపవాదమాహ- తతోఽపీతి ॥

నారాయణమతిశ్చ సమ్యక్త్వేఽపి పరా గుణేభ్య ఇతి శేష: । తత్ర పూర్వవదేవ హేతు: । తత: శ్రియోఽప్యతిశయేన మహాశుద్ధచితి: । విశిష్యన్త ఇతి విశేషా: పదార్థా: । అశేషాణామురూణామనన్తానాం విశేషాణాం దృశిర్విషయీకారిణీ । అతిస్పష్టతయాఽశేషపదార్థవిషయేత్యేతదపి బహులా చాతివిశదేతివద్వ్యాఖ్యేయమ్ । దృశి: సాక్షాత్కార ఇతి వా । నిత్యమేకప్రకారేత్యుత్పత్తివినాశరహితేత్యయమపి గుణాతీతత్వే హేతు: । కేచిదేకమేవేశ్వరజ్ఞానమిత్యాస్థితా: । అపరే త్వనేకానీతి । తద్వివేకార్థముక్త‌ం నిరన్తరా నిర్భేదేతి । తర్హి కిం తేషు తేషు పదార్థేషు జ్ఞాతేషు విక్రియతే నేత్యాహ- నిత్యమవికారిణ్యేవేతి । కథం తర్హి తత్తద్విషయీకరణమిత్యత ఉక్త‌మ్- సూర్యేతి ॥ యథా సూర్యప్రభా స్వయం నిర్వికారాఽపి తాంస్తాన్ప్రాప్తాన్విషయాన్ప్రకాశయతి తథేయమపీత్యర్థ: । అత్ర చ విశేష ఏవ నివర్ాహక: । అత ఏవైకేత్యనుక్త్వా నిరన్తరేత్యుక్త‌మ్ । నిర్లేపా వీతదోషా చేతి శుద్ధత్వవ్యాఖ్యానమ్ । లేప: కర్మసమ్బన్ధ: । మహచ్ఛబ్దవ్యాఖ్యానం పూర్వవత్ । యద్వా

నిత్యమేవేతి తదర్థమత్రాపి యోజ్యమ్ । పరా స్వతన్త్రేత్యతిశబ్దస్య వ్యాఖ్యాతత్వేనాపి వ్యాఖ్యేయమ్ । అత ఏవ తత్తన్త్రత్వాచ్చేతి వక్ష్యతి ।

ఏతాని విశేషణాని లక్ష్మీమానేఽప్యతిదిశతి- విశేషానీతి ॥

తద్గతాన్భగవద్గతాంస్తాని లక్షణాని యస్యాః సా తథోక్తా । శ్రియో మతిః ప్రతిపత్తవ్యేతి శేషః । భగవద్గతాశేషవిశేషవిషయీకారిత్వం విహాయాన్యధర్మవతీ జ్ఞాతవ్యేత్యర్థః । ప్రాయ ఇత్యుక్తస్య తాత్పర్యమాహ- తథైవేతి ॥

ేయథా భగవన్మతేర్నిరతిశయస్పష్యత్వం తథైవ । కేవలం తత్తన్త్రత్వాత్ భగవన్మాత్రాధీనత్వాత్ । అత్ర కేవలమితి స్వరూపకథనమ్ । పరాధీనత్వాదిత్యేవ హేతుః । తాదృశీ భగవన్మతిసదృశీ । అతః ప్రాయ ఇత్యుక్తమితి భావః ।

లక్ష్మీమతివిశేషణాని ముక్తబ్రహ్మమతావతిదిశతి- బ్రహ్మణస్త్వితి ॥

బ్రహ్మణస్తు మతిః శ్రియో యథైవం ప్రాయః । తథా వైశద్యాద్యభావాత్ప్రాయ ఇత్యుక్తమ్ । కేవలమిత్యుక్తయభావాచ్చ । అత ఏవ తత్ర తదుక్తమ్ । బ్రహ్మణ ఇతి విశిష్యాభిధానే కో హేతురిత్యత ఆహ- ముక్తానాం త్వితి ॥

విశేషబలేన వృద్ధిహ్రాసవతీత్యర్థః । యథోక్తం అవృద్ధిహ్రాసరూపత్వమిత్యాది । ముక్తగ్రహణస్య తాత్పర్యమాహ- అగ్నీతి ॥

అగ్నిజ్వాలాయా అగ్నేరివ సంసారిణాం దృశోఽన్తఃకరణాద్భవ ఉత్పత్తిరేవ స్యాన్న తు వ్యక్తిమాత్రమ్ ।

భవత్వేవం జ్ఞానానాం గుణనిమిత్తం నానావిధత్వమ్ । ప్రకృతే తు కిమిత్యత ఆహ- ఏవంవిధేష్వితి ॥

జ్ఞానేష్వేవంవిధేషు సత్సు ముష్యదృష్టయోఽపహృతసమ్యగ్జ్ఞానా: I సమ్యగ్జ్ఞానాభావేఽన్యథాదృక్తవమపి నోపపద్యతే I అధిష్ఠానసామాన్యజ్ఞానస్య భ్రాన్త్యుపయోగిత్వాదిత్యత ఉక్త్మ్- ఖద్యోతేతి ॥

యథాఽన్ధతమసే ఖద్యోతా అపి భయహేతవస్తథా విపర్యయబహులమల్పం సమ్యగ్జ్ఞానమపి తామసమేవ I యథోక్త్మ్ I అతత్త్వార్థవదల్పం చేతి I నానామతసమాశ్రయాన్నానా వదన్తీతి యోజనా I జ్ఞానానాం గుణవశాదనేకవిధత్వోపపత్తేస్తమసాఽఽవృత్తా వాదిన:

ప్రమాణావధీరణాత్సమ్యగ్జ్ఞానవికలా ఆభాసాదరణాదధిష్ఠానసామాన్యజ్ఞానవత్త్వాచ్చ విపరీతజ్ఞానినో మోక్షం నానావిధమాచక్షత ఇత్యర్థ: I కారణైకత్వాన్మిథ్యాజ్ఞానేనాప్యేకవిధేన భావ్యమితి చేన్న I సహకారివైచిత్ర్యాద్వైచిత్ర్యోపపత్తే: I తదిదముక్త్మ్- నానామతమాశ్రయాదితి ॥ మతానాం చ ప్రవాహేణానాదిత్వముక్త్మ్ I మూలకారణే తమోగుణేఽపి వైచిత్ర్యాచ్చ I అత ఏవోక్త్మ్- గుణభేదత ఇతి ॥

సమధిగతమేతత్ నానావిధేషు మోక్షవాదేష్వేక: ప్రమాణమూలోఽన్యే మిథ్యాజ్ఞానమూలా ఇతి I నతు విశేషోఽత: పున: సంశయ ఏవేత్యత పరమతానాం సర్వేషాం హేయత్వం దిదర్శయిషురాదౌ తావజ్జినోదితం మోక్షస్వరూపమనువదతి- ఆశ్రిత్యేతి ॥

తత్ర తేషు వాదిషు I వేదప్రామాణ్యా(స్యా)నఙ్గీకారాదతితామసీమిత్యుక్త్మ్ I కిమాహేత్యత అహ- జ్ఞానాదితి ॥

జ్ఞానాత్కేషాఞ్చిత్కర్మణాం క్షయో భవతి I కేషాఞ్చిద్భోగాత్ I తత: కర్మక్షయాత్ పక్షిణ: పఞ్జరాదివ ఆత్మనో దేహాన్మోక్షో భవేత్ I దేహావస్థానస్య కర్మనిమిత్తత్వాత్ I తత: కథం వర్తత ఇత్యత ఆహ- పఞ్జరేతి ॥

యథా పఞ్జరోన్ముక్త్: ఖగ ఊర్ధ్వం వ్రజత్యేవమేవోర్ధ్వం వ్రజతి I అయం తు విశేష: I అలోకాకాశో గోచరో యస్య స తథోక్త్: I నిత్యమేవేతి చ I దేహపరిమాణస్యాత్మనో దేహాభావే పరిమాణాభావప్రాప్తౌ ఉక్త్మ్- హస్తపాదవానితి ॥ చరమదేహస్య య: సన్నివేశస్తథాభూత ఇత్యర్థ: I ఇత్యాహేతి సమ్బన్ధ: I అనూదితం దూషయతి- తదితి ॥

ప్రదర్శ్యతే పరం ప్రతి జినేన । యదప్యనన్తచతుష్యయావాప్తిర్ముక్త్యోచ్యతే జినేన । తథాఽపి సా సమ్ప్రతిపన్నత్వాన్నానూదితా నాపి దూషితా ।

కథముక్తమోక్షస్వరూపమప్రామాణికమితి చేత్ । న తావదత్ర ప్రత్యక్షమస్తి నాపి ఆగమః । తదీయాగమస్యాస్మాభిరనఙ్గీకారాత్ । వేదాదేశ్చ పరేణానఙ్గీకృతత్వాత్ । అతః కేవలం కిఞ్చిదనుమానం వక్తవ్యం తత్రాహ- గతిరితి ॥

చశబ్దోఽనుక్తసముచ్చయార్థః । తేన విప్రతిపన్నేతి ప్రతిజ్ఞాయాం సిద్ధయతి । హేతౌ చ చేతనాశ్రితేతి । తేనాచేతనగతౌ బాధో, దేవదత్తగతౌ సిద్ధార్థత్వం, అచేతనగతౌ వ్యభిచారశ్చ న సమ్భవతి । దుఃఖేనేతా ప్రాప్తా దుఃఖేతా । ప్రాప్తిశ్చ న సాధ్యసాధనభావలక్షణా । తథా సతి దేవదత్తస్య సుఖార్థాయాం మన్దగతౌ వ్యభిచారాపాతాత్ । దూరత్వస్య చానియతత్వాత్ । తీవ్రత్వస్యాప్యపరినిష్ఠితత్వాత్ । కిం తర్హి సమానకాలీనేన దుఃఖేన సహైకాధికరణత్వలక్షణా । కదాచిద్దేవదత్తః దుఃఖేన వినాపి గచ్ఛతి తత్ర వ్యభిచార ఇతి చేన్న । దేవదత్తస్య కదాఽపి నిర్దుఃఖతాయా అనఙ్గీకారాత్ । ఆధ్యాత్మికాదిష్వన్యతమేన మహతాఽల్పేన వాఽయం ఖలు సదా సంవలితః । చేతనశబ్దేన జాగ్రతోఽభిధానాన్న సుప్తగతౌ వ్యభిచారః । సుఖార్థాఽపి గతిరల్పం దుఃఖముత్పాదయతీత్యభ్యుపగమ్య దుఃఖసాధనత్వం వా సాధ్యమ్ । లౌకికీ దేవదత్తాదిగతిః । ఇతి చ ప్రత్యనుమానే కేనచిదుక్తే, ఏకం చ తచ్ఛరణం చైకశరణం అనుమానమేకశరణం యస్యాసౌ తథోక్తః । అన్యథా పూర్వకాలైకేత్యేకశబ్దస్య పూర్వనిపాతః స్యాత్ । ప్రత్యనుమానస్యోత్తరం శఙ్కతే- అనూర్ధ్వేతి ॥

తత్ర దేవదత్తగతేర్దుఃఖతత్త్వేఽనూర్ధ్వతావిశిష్యం గతిత్వం ప్రయోజకం న గతిత్వమాత్రమితి యది బ్రూయాదిత్యర్థః । పక్షేతరోఽయం కస్మాచ్ఛఙ్కిత ఇతి చే(త్)న్న । లక్షణసమ్పత్తౌ తదుపాధిత్వస్యోక్తత్వాత్ । నిరాకరోతి- ఖగస్యేతి ॥

తదా వదామ ఇత్యాదావుపస్కర్తవ్యమ్ । ఖగస్య పారావతాదేర్దూరోర్ధ్వగమనే చ దుఃఖమస్తీతి హేతోః స ఉపాధిః సాధ్యానుగః సాధ్యవ్యాపకో న భవతీత్యతోఽనుపాధిః । ఇదముక్తం భవతి । కిమయం కేవలసాధ్యవ్యాపకోఽభిమతః కిం వా సాధనావచ్ఛిన్నసాధ్యవ్యాపకః । న ప్రథమః । అధర్మే సాధ్యసద్భావేఽప్యనూర్ధ్వతావిశిష్యగతిత్వస్యాభావేన సాధ్యావ్యాపకత్వాత్ । న ద్వితీయః । ఖగస్య దూరోర్ధ్వగతౌ గతిత్వావచ్ఛిన్నే దుఃఖేతత్వే సత్యప్యనూధ్వగతిత్వస్యాభావాత్ । అనేనోర్ధ్వగతిత్వాభావోఽనూర్ధ్వగతిత్వం కేవలసాధ్యే

ఉపాధిరిత్యపి ప్రయుక్త్తమితి । దూరగ్రహణం ఖగస్య దు:ఖం వ్యఞ్జయితుమ్ । తదా హి తస్మిన్దు:ఖకార్యాణి దృశ్యన్తే । ప్రత్యాగమనసమయవర్తిదు:ఖకార్యాణి తానీతి చేన్న । ఊర్ధ్వం గచ్ఛత్యేవ తద్దర్శనాత్ ।

మా భూదయముపాధి: శరీరవృత్తిత్వం తు భవిష్యతి । దేవదత్తగతౌ యద్దు:ఖేతత్త్వం తత్ర న గతిత్వం ప్రయోజకం కిం నామ శరీరవృత్తిత్వమ్ । న చేదం సాధ్యావ్యాపకమ్ । యద్దు:ఖేతం తచ్ఛరీరివృత్తీత్యస్య వ్యభిచారాదర్శనాదిత్యత: సర్వోపాధిసాధారణం దూషణమాహ- ప్రతిసాధనేతి ॥

జినోక్త్తానుమానానాం ప్రతిసాధనం ఖల్వస్మాభిరుపన్యస్తమ్ । ప్రతిసాధనరూపస్యానుమానస్య చోపాధిర్న దూషణమ్ । అతోఽత్రోపాధ్యుద్భావనమేవాసఙ్గతం కిం తద్దూషణగవేషణేన । పూర్వోపాధేస్త్వఙ్గీకారేణ దూషణమభిహితమితి । కుతో నేత్యత ఆహ- ప్రతిరూపం హీతి ॥

యదుపాధిర్నామ దూషణం తత్ర్పతిరూపం సాధనం న త్వనైకాన్త్యాదికమ్ । హిశబ్దో యస్మాదిత్యర్థే ।

ఏతదుక్త్తం భవతి । ఉపాధిస్తావత్ర్పతిపక్షోన్నాయక: నేతరస్థా దూషణమ్ । తత: ప్రతిపక్షస్యోపాధిముద్భావయతా ప్రతిపక్ష ఏవోద్భావితో భవతి । ప్రతిపక్షశ్చ సాధనాయ ప్రవృత్తం ప్రతిబధ్నాతి న పున: కిఞ్చిత్సాధయతి । ప్రథమేనైవ ప్రతిబద్ధత్వాత్ । అత: ప్రతిపక్షస్య ప్రతిపక్షోఽకిఞ్చిత్కరత్వాన్న దూషణమ్ । అత ఏవోపాధిరపీతి ।

నను పక్షాదిప్రవిభాగోత్తరకాలముపాధి: ప్రతిపక్షస్యోన్నాయకో భవత్యేవ । ప్రాక్తు తతోఽవ్యాప్తేరున్నాయక: । అతస్తదపేక్షయా శరీర(రి)వృత్తిత్వముపాధిర్భవత్విత్యతోఽభ్యుపగమ్య దూషయతి- అథాపీతి ॥

యది కయాచిద్వివక్షయా ప్రతిపక్షస్యాప్యుపాధిరుచ్యతే తథాఽపి సశరీరత్వం శరీరేణ సహ వర్తమానత్వం శరీరసమానాశ్రయత్వం శరీర(రి)వృత్తిత్వమితి యావత్ । న కేవలమనూర్ధ్వగతిత్వమితి చశబ్ద: । అత్రాస్మదుక్త్తానుమానే । వైశబ్దోఽవధారణే । కుతో న భవేదిత్యత ఆహ- గతిత్వమితి ॥

యత్ర గతిత్వం విశిష్యం తత్ర దేహిత్వం దేహేన సమ్బన్ధ: పూర్వోక్త: దేహివృత్తిత్వమితి యావత్ । ఇతి ప్రకారేణ శరీర(రి)వృత్తిత్వం సాధనానుగం సాధనస్య విశిష్యగతిత్వస్య వ్యాపకం యద్యస్మాదిత్యర్థ: ।

స్యాదేతత్ । యత్కిఞ్చిద్గతిపక్షీకారే బాధాదిప్రసఙ్గాత్ ముక్తానాం గతి: పక్షీకరణీయా । తస్యా దు:ఖేతత్వసాధనే భవతామపసిద్ధాన్త: స్యాత్ । భవద్భిరపి ముక్తానాం నిర్దు:ఖత్వస్యాభ్యుపగతత్వాత్ । తథా యా గతి: సా దు:ఖేతేతి వ్యాప్తిం వదతా ఈశ్వరస్యాపి దు:ఖమఙ్గీకరణీయమ్ । అన్యథా తత్ర వ్యభిచారాపత్తే: । తతోఽప్యపసిద్ధాన్త ఏవ । శరీర(రి)వృత్తిత్వస్య సాధనవ్యాపకతాఽఙ్గీకారే గతిమత్త్వాదీశ్వరస్యాపి శరీరిత్వమఙ్గీకార్యమ్ । తతశ్చాపసిద్ధాన్త ఏవేత్యత ఆహ- ఆగమేతి ॥

యతో వేదాదికమాగమమనుసృత్య మోక్షస్వరూపానుమానేఽతిప్రసఙ్గోఽయమస్మాభిరుక్త: యది వేదాదినిరపేక్షస్త్వమేవమనుమిమీషే తద్రైవమపి కస్మాన్నానుమినుయా ఇతి । తత: కారణాదపసిద్ధాన్తతాదోషో న భవతి । ప్రసఙ్గేఽప్యపసిద్ధాన్తముద్భావయన్తం బోధయితుమాహ- ప్రసఙ్గ ఇతి ॥

సా అపసిద్ధాన్తతా । భవేద్దోష ఇతి శేష: । కథమతిప్రసఙ్గ ఇత్యత ఆహ- నేతి ॥

ఇతిశబ్దోఽత్రాన్తేఽధ్యాహార్య: । సర్వేష్వపి ప్రసఙ్గేష్వపసిద్ధాన్తస్య కథఞ్చిదుద్భావయితుం శక్యత్వాదితి భావ: । ఏతేన ముక్తానాం సతతోర్ధ్వగతి: సిద్ధా చేద్బాధోఽన్యథాఽఽశ్రయాసిద్ధిరిత్యపి పరాస్తమ్ । పరసిద్ధాశ్రయే ప్రతిపక్షస్య ప్రసఞ్జనాత్ ।

ఉపాధ్యన్తరమాశఙ్కతే- లోకేతి ॥

అత్ర లోకాకాశసమ్బన్ధిత్వమేవోపాధి: । సాధ్యవ్యాపకత్వాత్ । గతిత్వం తు స్వరూపకథనమ్ । దూషయతి- సాధనేతి ॥

యా గతి: సా లోకాకాశసమ్బన్ధినీతి సోఽప్యుపాధి: సాధనమనుగచ్ఛతి వ్యాప్నోతి । ముక్త్తగతావుపాధేరభావాన్నేతి చేన్న । తత్రాపి గతిత్వేన తత్సాధనమ్ । ఏతేన శరీరివృత్తిత్వస్యాపి సాధనవ్యాపకత్వం సమర్థితం వేదితవ్యమ్ । తదిదముక్త్తం ఇత్యుక్త్తే వదేత్కిం స ఇతి । స్వాభిమతే మోక్షే ప్రమాణముపదశర్యన్నుపసంహరతి- తస్మాదితి ॥

జినోక్త్తే మోక్షస్వరూపే ప్రమాణాభావాత్ ।

ఉక్త్తదోషాతిదేశేన బౌద్ధోక్త్తమపి మోక్షం దూషయతి- ఏవమితి ॥

యథాఽప్రామాణికత్వాజ్జైనమతం న గ్రాహ్యమేవం తన్మతం సౌగతమతమపి క్వచిద్ గ్రాహ్యం న భవతి । నను పరమాప్తేన బుద్ధరూపేణ(పిణా) విష్ణునా కృతమిదం కథం న గ్రాహ్యమిత్యత ఉక్త్తమ్- స్వయమితి ॥ యద్యపి సౌగతమతం స్వయం విష్ణుశ్చకార తథాఽపి న గ్రాహ్యమితి సమ్బన్ధ: । ఈశ ఇతి కరణపాటవమభ్యుపైతి । అశేషవిదితి తత్త్వజ్ఞానమ్ । అభ్యుపగమే కారణం ప్రమాణప్రసిద్ధిం హిశబ్దేనాహ । తర్హి కుతో న గ్రాహ్యమిత్యత ఉక్త్తమ్- మోహాయైవేతి ॥ యద్యస్మాదసురాణాం మోహాయైవ తచ్చకార । అతోఽసురాధికారత్వాన్న గ్రాహ్యమ్ । అధిక్రియన్తేఽస్మిన్నిత్యధికార: । అసురాణామధికారోఽసురాధికారస్తస్య భావస్తత్త్వం తస్మాత్ । అసురా: కుతో మోహనీయా ఇత్యత ఉక్త్తమ్- అయోగ్యానామితి ॥ వేదమార్గ ఇతి పూర్వేణోత్తరేణ చ సమ్బధ్యతే । ఏతదుక్త్తం భవతి । యద్యపి భగవాన్బుద్ధ: పటుకరణస్తత్త్వజ్ఞానవాంశ్చ శ్రుత్యాదిసిద్ధ: । గ్రన్థకరణాదేవ వివక్షుశ్చ । నైతావతాఽప్యాప్త: । విప్రలమ్భకత్వాత్ । యథోక్త్తమ్ "తత: కలౌ సమ్ప్రవృత్తే సంమోహాయ సురద్విషామ్ । బుద్ధో నామ్నా జినసుత: కీకటేషు భవిష్యతి' ఇతి । అతస్తదుక్త్తం మోక్షస్వరూపం హేయమేవేతి ।

ఏవం సామాన్యతో దూషితం బౌద్ధమతం విశేషతో నిరాకర్తుం తద్భేదానాహ- చతురితి ॥

వ్యాఖ్యాతృమతిభేదాదితి భావ: । కథమిత్యత ఆహ- శూన్యమితి ॥

ఏకలమద్వితీయం శూన్యమేవ తత్త్వమిత్యేకం మతమ్ । ఏకం విజ్ఞానమేవ తత్త్వమిత్యపరమ్ । అనుమేయం బహిస్తత్త్వం జ్ఞనావ్యతిరిక్త్తం యస్మింస్తత్తథోక్త్తమ్ । అస్త్యేవ జ్ఞానవ్యతిరిక్త్తమపి తత్త్వం కిం తు తదనుమేయమితి సౌత్రాన్తికమతమన్యదిత్యర్థ: । తథాశబ్ద:

సముచ్చయార్థ: । ప్రత్యక్షం బాహ్యగం యస్మింస్తద్వైభాషికమతం చైకమిత్యేవం చతుష్ప్రకారమితి । ఏతేషు శూన్యవాదినోऽతితామసా: । ప్రమితసకలవస్త్వపలాపాత్ । తతో జ్యాయాంసో విజ్ఞానవాదిన: । రూపాద్యపలాపేऽపి విజ్ఞానమాత్రాఙ్గీకారాత్ । తత: సౌత్రాన్తికా బాహ్యార్థాభ్యుపగమాత్ । తస్య చానుమేయత్వాభ్యుపగమేన వైభాషికేభ్య: కష్యా: । తతో వైభాషికా: । బాహ్యార్థమభ్యుపగమ్య తస్య యథాయథం ప్రత్యక్షాదిగమ్యతాऽభ్యుపగమాదిత్యేతజ్జ్ఞాపయితుమనేన క్రమేణోద్దేశ: కృత: ।

తత్ర శూన్యవాద్యుక్తం మోక్షమనువదతి- తత్రేతి ॥

తేషు చతుర్షు । యే శూన్యమేవ తత్త్వం వదన్తి తే మాయినా యథాభూతం మోక్షమాచక్షతే తాదృశమేవ బ్రూయు: । ఇయాంస్తు విశేష: । మాయినో వేద: ప్రమాణమిత్యభిమానాత్ "పరమం సామ్యముపైతి' "సోऽశ్నుతే సర్వాన్కామాన్' ఇత్యాదేర్వేదాచ్ఛఙ్కమానాస్తస్యాన్యథావ్యాఖ్యానం విధాయ స్వాభిమతం మోక్షం ప్రతిపాదయన్తి । తమోగుణో లక్ష్యతే । అజ్ఞానకారణత్వాత్ । "ప్రమాదమోహౌ తమసో భవతోऽజ్ఞానమేవ చ' ఇతి వచనాత్ । తేన మోహితా: ।

ఏవం సామాన్యేనోక్తం స్పష్యమాచష్యే- న కిఞ్చిదితి ॥

కిఞ్చిదిత్యస్యైవ వివరణమ్ । ఆత్మాऽప్యథవాऽऽత్మీయమితి । ఆత్మేతి (వి)జ్ఞానముచ్యతే । ఆత్మీయమితి జ్ఞేయమ్ । తదుభయమపి మోక్షే నాస్తి ।

శూన్యవాదోऽపి ద్వివిధ: । ఏకాత్మవాదోऽనేకాత్మవాదశ్చేతి । తత్ర ప్రథమ ఏవ ముఖ్యసిద్ధాన్త: । మన్దానాం తు బుద్ధావారోహాయ తు ద్వితీయోऽవతారిత: । తదుభయసాధారణముక్త్వా విశేషం వివక్షురాదావాద్యమాహ- ఏకస్మిన్నితి ॥

కిఞ్చిత్ చేతనమచేతనం చ । ఏకముక్త్వా కుత ఏతదిత్యత ఆహ- తదితి ॥

తస్యైకస్యైవాత్మన: సంవృత్యాఽజ్ఞానేనైవాయం పరిదృశ్యమానశ్చేతనాచేతనాత్మకో, భిద్యత ఇతి భేద: పదార్థసమూహో, దృశ్యతే । నతు పరమార్థో నాప్యనేకాజ్ఞానకల్పిత: । అతస్తస్యైకస్యైవాత్మన: సంవృతేర్ధ్వంసే జాతే సతి శూన్యత్రైవ పారమార్థికీ (అవ)విశిష్యత ఇతి యుక్తమేవేతి । నిర్విశేషేతి శూన్యస్య స్వరూపసఙ్కీర్తనమ్ । సంవృతేర్ధ్వంస ఏవ మోక్ష ఇతి వక్ష్యతి । నిర్విశేషత్వమేవ వివృణోతి- న సత్త్వమితి ॥

సత్త్వం పరసామాన్యాదిరూపమ్ । అసత్త్వమభావప్రతియోగిత్వమ్ । కింబహునా కశ్చనాపి విశేషో న విద్యతే ।

నను మోక్షస్తావదసన్న భవతి । సదా సంసారాపత్తే: । అత: సతా మోక్షేణ సవిశేషం శూన్యమిత్యత ఆహ- నిర్విశేషమితి ॥

శూన్యం తత్త్వమేవాసద్భిర్మోక్ష ఇత్యుచ్యతే । నతు శూన్యాతిరిక్తో మోక్షోఽస్తి । అతో న తేన సవిశేషత్వమ్ । తర్హి సర్వదా మోక్షభావాచ్ఛూన్యభావనాదేర్వైయర్థ్యమిత్యతో నిర్విశేషమిత్యాద్యుక్తమ్ । స్వయమ్భాతమిత్యస్యైవ వివరణం మనోవాచామగోచరమితి । నిర్లేపం ధర్మాధర్మరహితం అజరం చ తదమరం చ అజరామరమ్ । సమ్బాధో వస్త్వన్తరోపమర్ద: । అసమ్బాధమద్వితీయమితి యావత్ । దోషా: కామాదయ: । న, కేవలం శూన్యం, మోక్ష: కిన్తు నానాసంవృతివర్జితత్వాద్యుపలక్షితమ్ । ఉపలక్షణనిష్పత్తయే చ భావనాద్యుపయోగ ఇతి ।

అజ్ఞాననివృత్త్యాద్యుపలక్షితం శూన్యమేవ మోక్ష ఇత్యేతత్కుత ఇత్యత ఆహ- నానేతి ॥ నానాసంవృతిభిర్దూషితం శూన్యమేవ సంసారావస్థా విజ్ఞేయా యతోఽతస్తద్విపరీతం శూన్యమేవ మోక్ష ఇతి యుక్తమ్ ।

ఏతదుక్తం భవతి । శూన్యం తత్త్వం స్వతో నిర్విశేషమేకమేవ । తస్య పరమసూక్ష్మస్య వాఙ్మనసాతీతస్య స్వప్రకాశస్యావరణవిక్షేపాద్యనేకశక్తిమత్యా మూలసంవృత్యా కర్తృత్వభోక్తృత్వశక్తిమదహఙ్కారోపాధివశాత్కిఞ్చిత్స్థూలతా జాయతే, తత: సద్ద్వితీయత్వేన సవిశేషతాయాం స్థూలతా సమ్పద్యతే । తతో మనోవచనగోచరత్వే జాతే విధినిషేధగోచరత్వేన సలేపత్వమ్ । రాగాదిదోషసంసర్గశ్చ । తతో దేహేన్ద్రియాన్త:కరణవిషయసమ్బన్ధే స్థూలతరతా భవతి । తతో మమకారవతో దు:ఖాదిమత్త్వే స్థూలతమత్వమిత్యేవం సంవృత్యా తత్కార్యత్వాత్సంవృతిసంజ్ఞకైరహఙ్కారాదిభిశ్చ

సంవలితం శూన్యమేవ సంసార: । భావనాప్రకర్షాదినా మూలసంవృతౌ ధ్వస్తాయాం తత్కార్యప్రవాహే చ విలీనే తదుపలక్షితం శూన్యమేవ మోక్ష ఇతి ।

శూన్యమేవ చేన్మోక్ష: సంసారశ్చ । తదా మోక్షసంసారశబ్దయో: పర్యాయత్వమిత్యాదికమాపద్యతే ఇత్యేతదపి చోద్యమనేనైవ పరిహృతమిత్యాశయవానాహ- సంవృత్త్యైవేతి ॥

యద్యపి శూన్యమేవ సంసారో మోక్షశ్చ । తథాఽపి సంసృతిరితి మోక్ష ఇత్యపి విశిష్యత ఏవ । కథమ్ । స్థితయా చ ధ్వస్తయా చ సంవృత్త్యైవ । ఉపలక్షణభేదాదర్థభేదే సతి న శబ్దపర్యాయత్వాదికమితి భావ: ।

ఏవమేకాత్మవాదముపన్యస్యానేకాత్మవాదం దర్శయతి- కేచిదితి ॥

తేషు శూన్యవాదిషు । అన్యథా ఏకాత్మవాదిమతాత్ । కథమిత్యత ఆహ- సంవృత్త్యైవేతి ॥

తుశబ్దేనైకాత్మవాదం స్వాభావికానేకాత్మవాదముపాధికృతానేకాత్మవాదం చ వ్యావర్తయతి । సంవృత్యా నానాభూతయా సంవృత్యావచ్ఛిన్నమేవ

నతు స్వభావత: । సంవృతేస్తత్కృతావచ్ఛేదానాం చ మిథ్యాత్వాన్నానాపుద్గలశబ్దితమిత్యుక్తం భవతీతి శేష: ।

తత: కిమిత్యత ఆహ- యస్యేతి ॥

తత్రానేకేష్వాత్మసు యస్యాత్మనస్తు శూన్యైకరసతాజ్ఞానాచ్ఛూన్యాద్వితీయతాజ్ఞానాత్సా సంవృతిరపగచ్ఛతి మూలసంవృతిర్వ్యావృత్తా భవతి । అన్యా నశ్యతి । స పుద్గలత్వాత్కర్తృత్వాదిరూపాన్నిర్ముక్తో మహాశూన్యత్వమేష్యతీవ । యస్తు సంవృత్యాఽవచ్ఛిన్న ఆత్మా స పుద్గలభావేన దు:ఖాన్యలం పరమార్థబుద్ధ్యైవానుభవతి । ఇతి ప్రాహురితి సమ్బన్ధ: ।

శూన్యవాద్యభిమతమోక్షనిరాసేన మాయావాద్యభిమతోఽపి నిరస్తో భవిష్యతీత్యాశయేన యదుక్త్తం మాయినో యథేతి సిద్ధాన్తసామ్యం తదుపపాదయతి- (ఇత్యే)ఏవమితి ॥

ఏకజీవత్వవాదినో బహుజీవమతాశ్చేతి ద్వివిధమాయినశ్చైవం ద్వివిధశూన్యవాదివదేవ మోక్షస్వరూపమాహు: । ఏకో జీవో యస్మింల్లోకే స తథోక్త్తస్తస్య భావస్తత్త్వం తద్వదన్తీత్యేకజీవత్వవాదిన: । బహవో జీవా యస్మింస్తత్తథోక్త్తం బహుజీవమతం యేషాం తే బహుజీవమతా: ।

నను శూన్యవాదిన: సంవృతినిబన్ధన: సంసారస్తన్నివృత్తిశ్చ మోక్ష ఇత్యాచక్షతే । మాయావాదినస్తు మాయాహేతుకోఽయం సంసారస్తన్నివృత్తిశ్చ మోక్ష ఇతి । అతో వైషమ్యమిత్యత ఆహ- మాయేతి ॥

యా శూన్యవాద్యభ్యుపగతా సంవృతి: సైవ తేషాం మాయినాం మాయా । అనాద్యనిర్వాచ్యత్వలక్షణస్య ఆవరణవిక్షేపాదే: కార్యస్య చైకత్వాదితి భావ: । శూన్యవాదిన: శూన్యం తత్త్వమాహుర్మాయావాదినస్తు బ్రహ్మ । అతోఽస్తి వైషమ్యమిత్యత ఆహ- నిర్విశేషత్వేతి ॥

శూన్యం బ్రహ్మేతి చైతయోర్భిదా నో విద్యతే । కుత: నిర్విశేషత్వస్య వాచైవ ద్వాభ్యాం ద్వయోర్నిర్విశేషత్వేనోక్త్తత్వాత్ । వైధర్మ్యం ఖలు వస్తునో భేదకమ్ । తచ్చాత్ర నాస్తీతి ద్వయోరపి సమ్మతమ్ । అత: శబ్దభేదమాత్రం న వస్తుభేద ఇతి ।

అథ మతమ్ । సత్యం జ్ఞానమనన్తం బ్రహ్మ విజ్ఞానమానన్దం బ్రహ్మేవేతి శ్రుత్యైవ సత్యాదిలక్షణం బ్రహ్మ సర్వతో వ్యావర్తితం తత్కథం శూన్యం బ్రహ్మేతి నో భిదేత్యుచ్యతే ఇతి । సత్యమ్ । సదాదిలక్షణైర్బ్రహ్మ శ్రుత్యా సర్వతో వ్యావర్తితమితి । తత్తు మాయావాదిమతే నోపపద్యత ఇత్యాశయవానాహ- సదితి ॥

సదాదికం చ కిమేవ న కిమపీత్యర్థ: । తథాహి । సదాదికం కిం బ్రహ్మస్వరూపముతాన్యత్ । ఆద్యే న లక్ష్యలక్షణభావ: । అనేకపదవైయర్థ్యం చ । న ద్వితీయ: । అఖణ్డవాదిత్వాత్ । యథా

భవతాం సత్యత్వాదికం బ్రహ్మస్వరూపమపి తల్లక్షణం తథా మమాపి కిం న స్యాదితి చేన్న ।
అస్మాభి: విశేషశక్తయా తన్నిర్వాహాఙ్గీకారాత్ । పరేణ తు కుతో నిర్వాహ్యమేతత్ । మయాపి
విశేషోఽఙ్గీక్రియత ఇతి చేత్ । న । అఖణ్డవాదిత్వాత్ ।

యద్యపి సత్యాదిపదప్రతిపాద్యవస్తుని న భేద: । తథాఽపి వ్యావర్త్యానామసత్త్వాదీనామస్త్యేవ
అతస్తద్వ్యయావృత్తిప్రయోజనాని తద్వాచీని వాఽనేకాని పదాని బ్రహ్మణి వర్తన్త
ఇత్యభ్యుపగమాత్కథమస్మన్మతే శ్రుత్యర్థానిర్వాహ ఇత్యత ఆహ- వ్యావర్త్యేతి ॥

వ్యావర్త్యమాత్రభేదస్త్విత్యేకదేశోత్కీర్తనేన సకలమప్యుక్త్ముపలక్షయతి । ఏషా ప్రక్రియా
సమస్తా శూన్యవాదినోఽపి మతేఽస్త్యేవాతో నైతయాఽపి బ్రహ్మశూన్యయోర్భేదో వక్తు్ం శక్యతే ।
శూన్యవాదినోఽపి విద్యత ఇతి కిమాపాదనేనోచ్యతే । నేత్యాహ- అనృతాదేరితి ॥

సత్యాదిపదార్థత్వేన శూన్యవిశేషణత్వేన చేతి శేష: । మన్యతే శూన్యవాదీ ।
అపోహపదార్థవాదినో బౌద్ధా ఇతి ప్రసిద్ధమేవేతి హిశబ్దేనాహ ।
"జాడ్యసంవృవిదు:ఖాన్తపూర్వదోషవిరోధి యద్' ఇతి ప్రసిద్ధం చ ।

ఆస్తాం తావద్బ్రహ్మశూన్యయోర్విశేషప్రతిపాదనం నిర్విశేషయో: । విశేషోఽస్తీతి ప్రతిజ్ఞైవ
తావదేషా నాఙ్గం ధత్తే । వ్యాహతత్వాదితి భావేనాహ- నిర్విశేషత్వత ఇతి ॥

నైవ ప్రతిజ్ఞాతుం శక్యత ఇతి శేష: ।

నను మాయావాదినా వేదస్య ప్రామాణ్యం స్వత: ప్రామాణ్యం నిత్యత్వం చాఙ్గీకృత్య
వేదవాక్యనిర్వాహోఽయం కృత: । శూన్యవాదీ తు వేదప్రామాణ్యమేవ నాఙ్గీకురుతే ।
తత్కథముక్త్ం వ్యావర్త్యమాత్రేతి । తత్రాహ- ప్రామాణ్యాదీతి ॥

శబ్దమాత్రేణ విషమమ్ । అర్థస్తు ద్వయోరపి సమ ఏవ । తస్మాద్వాక్యార్థనిర్వాహోఽపి సమ
ఇత్యుక్త్ముపపన్నమ్ । వేదవాక్యపురస్కారస్తు మాయావాదినాం ఛద్మమాత్రం ప్రమేయం తు
సమానమేవేతి భావ: । కథం ఫలత: సమానమిత్యత ఆహ- అతత్త్వావేదకమితి ॥

వేద ఇతి వర్తతే । సర్వమపి ప్రమాణమితి వా । తేన మాయావాదినా । కథ్యతే అవిద్యావద్విషయాణి ప్రత్యక్షాదీని ప్రమాణాని శాస్త్రాణి చేత్యాదావితి శేష: । అతత్త్వావేదకత్వేఽఙ్గీకృతేఽపి కుత: సమమిత్యత ఆహ- అతత్త్వావేదకత్వమితి ॥

యత్ యస్మాత్ సతాం విదుషామ్ । నానావిధాని లక్షణాని ప్రణయన్తోఽపి పరీక్షకా అతత్త్వావేదకవ్యావృత్త్యే ప్రయతన్త ఏవ । అనుభూతి: ప్రమాణమితి వదతాఽప్యతత్త్వావేదకాభావాభిమానేనైవ న ప్రయత్న: కృత: । న పునరతత్త్వావేదకస్యాపి ప్రామాణ్యాభిప్రాయేణ । అతో

మాయావాదినాఽభ్యుపగతం వేదప్రామాణ్యం నామాప్రామాణ్యమేవ । ప్రామాణ్యాభావే చ తత్స్వతస్త్వం దూరోత్సారితమ్ । నిత్యత్వవ్యుత్పాదనం చ వ్యర్థమేవేతి । నన్వతత్త్వావేదకత్వేఽపి యస్య విషయో బ్రహ్మజ్ఞానాత్ప్రాగేవ బాధ్యతే తదప్రమాణమ్ । యస్య తు విషయో బ్రహ్మజ్ఞానేనైవ బాధ్యస్తదతత్త్వావేదకం ప్రమాణమితి విభాగ: । వేదవిషయస్తు బ్రహ్మజ్ఞానేనైవ బాధ్యతే । అతస్తస్య ప్రామాణ్యమిత్యాశయేనాశఙ్కతే- దీర్ఘేతి ॥

యా దీర్ఘభ్రాన్తికరీ సాఽతత్త్వావేదకప్రమేతి యది మతం స్యాదిత్యర్థ: । కిమిదం లోకవృత్తమనుసృత్యోచ్యతే । కిం వా స్వసఙ్కేతమాత్రేణ । ఆద్యే దోషమాహ- రజ్జ్వితి ॥

ఆగమస్య వేదస్య । కుత: । అల్పేన కాలేనానివర్త్యత్వాద్యో మహాన్మోహస్తత్ప్రదత్వత: । అప్రామాణ్యే విశేషాభావేఽపి తద్ధేతుకానర్థాతిశయాభిప్రాయేణాధిక్యాదిత్యుక్తమితి భావ: । ద్వితీయే అతిప్రసఙ్గమాహ- తలేతి ॥

తలమిష్టనీలం తస్య నైల్యమివ నైల్యం తలనైల్యమ్ । ఆదిపదార్థం స్వయమేవ భాష్యకృద్వివృణోతి- ఛత్రేతి ॥

ఆకాశ ఇతి వర్తతే । మానతాం వ్రజేదితి సర్వత్ర సమ్బధ్యతే । అల్పకాలానివర్త్యభ్రాన్తిహేతో: ప్రామాణ్యసఙ్కేతం కుర్వతా ఏతేషామపి ప్రామాణ్యసఙ్కేత: కరణీయోఽవిశేషాత్ । బ్రహ్మజ్ఞాననివర్త్యవిషయత్వమాశ్రిత్యాయం సఙ్కేత: క్రియతే న త్వల్పకాలానివర్త్యభ్రాన్తిహేతుత్వమితి చేత్ । (న) బ్రహ్మజ్ఞాననివర్త్యవిషత్వోక్తయాఽప్యస్యైవార్థస్య మాయావాదినా వివక్షితత్వాత్ । అన్యథా "న

ఖలు నాగ ఇతి నగ ఇతి వా పదాత్కుఞ్జరం గిరిం వా ప్రతిపద్యమానా భవన్తి భ్రాన్తా' ఇతి వర్ణద్వైర్ఘ్యాదిజ్ఞానం కథముదాహరేత్ ।

కిం చైవంవిధం వేదప్రామాణ్యం శూన్యవాదినాఽప్యఙ్గీకృతమేవేతి కుతోఽయం విశేష: । న సర్వస్యాపి వేదస్య మాయావాదినాఽతత్త్వావేదకత్వముచ్యతే । కిం నామ విధిప్రతిషేధవిషయస్య । అద్వితీయం తత్త్వం ప్రతిపాదయతస్తత్త్వమసీత్యాదేర్మహావాక్యస్య నిర్విశేషం సచ్చిదానన్దాత్మకం తత్పదార్థం ప్రతిపాదయతో "యత్తదద్రేశ్యమగ్రాహ్యమ్' "సత్యం జ్ఞానమ్' ఇత్యాదేరవాన్తరవాక్యస్య చ తత్త్వావేదకత్వమఙ్గీక్రియత ఏవ, న చైవం శూన్యవాదినా, ఇత్యత: కథం సామ్యమిత్యత: శూన్యవాదినాఽప్యేవమేవాఙ్గీక్రియతే । తత్త్వావేదకత్వం హి న విషయవిసంవాదాభావాతిరిక్తం కిఞ్చిదస్తి । వాక్యద్వయార్థస్య చావిసంవాద: శూన్యవాదినాఽప్యఙ్గీ(కృత)క్రియత ఏవేత్యాశయవాన్మహావాక్యార్థాఙ్గీకారం తావద్దర్శయతి- నిర్భేదత్వం త్వితి ॥

తేన శూన్యవాదినా అపి, సదేత్యనేన స్వయమేవ నాస్మదాపాదనేనేతి సూచయతి ।

అవాన్తరవాక్యార్థాఙ్గీకారోఽపి ద్వయో: సమాన ఇతి దర్శయన్నిర్విశేషత్వం తావదుభయసమ్మతమిత్యాహ- సత్త్వేతి ॥

తత్త్వస్యేతి శేష: । ఉభయోర్మాయావాదిశూన్యవాదినోర్మత: సమ్మత: । సత్యత్వమపి శూన్యవాదినాఽఙ్గీక్రియత ఇత్యాశయేన శూన్యం నామాసత్తస్య సత్త్వం కథమిత్యత ఆహ- నహీతి ॥

సత్ప్రతియోగిత్వం సద్విరోధిత్వమసత్త్వమ్ । తేన చ శూన్యవాదినాఽపి । నిర్విశేషత్వాభిప్రాయేణ శూన్యమిత్యుచ్యతే నాసత్త్వాభిప్రాయేణ । తత్త్వమిత్యఙ్గీకారాదితి భావ: । ఆనన్దతాఽపి శూన్యవాదినా అభ్యుపగమ్యత ఇతి వక్తుం మాయావాద్యభ్యుపగతానన్దతాం తావదనువదతి- నచేతి ॥

దు:ఖవిరోధిత్వమేవానన్దత్వం నతు ధర్మరూపం కిమపీత్యర్థ: । హిశబ్దేనానృతజడవిరోధీత్యాదితత్ప్రసిద్ధిం సూచయతి । తత: కిమిత్యత ఆహ- శూన్యేతి ॥

తత్ప్రమానమితి శేష: I "జాడ్యసంవృతిదు:ఖాన్తపూర్వదోషవిరోధి యద్' ఇత్యాదితద్వచనాత్ I జ్ఞానత్వాఙ్గీకారం దర్శయతి- జ్ఞానమితి ॥

జ్ఞానం చ జాడ్యవిరోధిస్వరూపమేవోచ్యతే మాయినా I తచ్ఛూన్యవాదినోఽపి సమానమిత్యర్థ: I

స్యాదేతత్ I మాయావాదినా బ్రహ్మణో నిర్విశేషత్వాదికమఙ్గీక్రియతే శూన్యవాదినా తు శూన్యస్య I తత్కథం సామ్యమిత్యతో మైవమ్ I బ్రహ్మశూన్యయోర్భేదాభావస్యోక్తత్వాదిత్యాహ- ధర్మా ఇతి ॥

తతో వ్యావర్తకాభావాత్తయోర్బ్రహ్మశూన్యయో: కో విశేష: కింకృతో భేద: స్యాత్ I ననూక్తవిధమద్వైతతత్త్వం సూత్రకారస్య సిద్ధాన్త ఏవ I తత్కథం దూషణాయ తదనువాద: క్రియత ఇత్యత ఆహ- ఏతాదృశానామితి ॥

శూన్యపక్షసదృశపక్షాణామ్ I కథమ్ I తద్విరుద్ధస్య స్వపక్షస్య సాధనేనైవార్థాత్ I ఏతదుక్తం భవతి I నాద్వైతం సూత్రకారస్య సిద్ధాన్త: I తేన తస్య దూషితత్వాత్ I పృథగుపదేశాదిత్యాదినా తద్విరుద్ధాధర్మ్య సాధితత్వాత్ I నహి తస్య దుష్యతామననుసన్దధత్తద్విరుద్ధం సాధయతీతి సమ్భవతీతి I

న కేవలమర్థాద్దూషణం కృతం కిన్తు "నాభావ ఉపలబ్ధే:' ఇత్యాద్యుక్తితోఽపీత్యాహ- నాభావ ఇతి ॥

ఏవం సప్రభేదం శూన్యవాద్యభిమతం మోక్షమనూద్య సాధారణదోషేణ తావద్దూషయన్ య: శూన్యవాదినా "ప్రదీపస్యేవ నిర్వాణం విమోక్షస్తస్య

తాయిన (భావిన:)' ఇత్యాత్మవినాశో మోక్ష ఉక్తస్తం దూషయతి- ఆత్మేతి ॥

మోక్ష ఇతి వక్ష్యమాణం సింహావలోకనన్యాయేనేహా(నేనేహా)పి సమ్బధ్యతే । ఆత్మనోఽభావే వినాశే సతి మోక్ష: క: కింసమ్బన్ధీ పుమర్థ: । ఏతదుక్తం భవతి । ఆత్మవినాశలక్షణో మోక్ష: కిమాత్మన: ఫలముతానాత్మన: । నాద్య: । తస్యాభావాత్ । నహి ఫలినోఽభావే ఫలముపపద్యతే । ధర్మాదిషు తథా దర్శనాత్ । న ద్వితీయ: । ఆత్మనాశేఽనాత్మనోఽప్యభావాత్ । భావేఽప్యపురుషార్థత్వప్రసఙ్గాత్ । అనాత్మనస్తేనోపకారాభావాచ్చేతి ।

నన్వాత్మన ఏవాయమ్ । ధర్మాదివదభ్యుదయత్వాభావాదసమానకాలతాఽప్యుపపద్యత ఇత్యత ఆహ- ఆత్మేతి ॥ మోక్ష: క: పుమర్థ: పుమర్థో న భవేదిత్యర్థ: ।

తత్ర హేతుమాహ- ఇష్యస్యేతి ॥

ఇష్యోత్కర్షపరమ్పరాయా: పర్యన్తో యత: సర్వమాత్మార్థతయేష్యమ్ । ఆత్మా త్వనన్యార్థతయా । ఇష్యమాత్రస్య విత్తాదేర్వినాశం పురుషో నార్థయతే, కిమతేష్యతమస్యాత్మన: ।

యద్వాఽఽత్మాభావే సతి మోక్ష: క: పుమర్థ: కిమిష్యావాప్తిరూపోఽథానిష్యనివృత్తిరూప ఇత్యర్థ: । నాద్య: । తత్ర హేతు:- ఇష్యస్యేతి ॥ సర్వస్యాప్యాత్మేతరస్యేష్యస్యాత్మాఽవధిరాశ్రయో యత: । ఆత్మార్థం హి సర్వమిష్యమ్ । స చేన్న స్యాత్తదా కస్యాయం పురుషార్థ: స్యాదిత్యర్థ: । న ద్వితీయ: । తత్ర హేతు:- ఇష్యస్యేతి ॥ అనిష్యనివృత్తిరపి పురుషార్థో భవన్తీ తదా స్యాద్యదీష్యం న విహన్యాత్ । తద్విధాతేఽపి వా యది మహతోఽనిష్యస్య విఘాతినీ స్యాత్ । తథా లోకే దర్శనాత్ । నహి కశ్చిన్మహదిష్యం వినాశ్య అల్పానిష్యనివృత్తిం కుర్వాణ: ప్రేక్షావానుపలభ్యతే । ఆత్మా చ సర్వతోఽపీష్యతమ: । తద్విఘాతేన భవన్త్యనిష్యనివృత్తి: కథం పురుషార్థో భవేత్ । రోగాదిపీడితా ఉద్బన్ధాదినాఽఽత్మవినాశం కుర్వన్తో దృశ్యన్త ఇతి చేన్న । రోగాద్యాయతనదేహపరిత్యాగేనాత్మానం నిర్దు:ఖీకర్తుమేవ తేషాం ప్రవృత్తే: । నిర్దు:ఖో భూయాసమితి హి సర్వస్యాశీ: । నతు న భూయాసమితి । దేహాత్మవివేకజ్ఞానవిధురాస్త్వాత్మనాశాయైవ ప్రయతన్త ఇతి చేన్న । తేషామప్రేక్షావత్త్వేనాత్రానుదాహార్యత్వాత్ । ఉపపాదితం చైతత్ । యత్పశవోఽపి దేహాత్మవివేకజ్ఞానవన్త ఇతి ।

నను దు:ఖాత్యన్తనివృత్తిస్తావదవశ్యమేష్యవ్యా । సా చ కారణనివృత్త్యైవ భవతి నాన్యథా । కారణం చ దు:ఖస్యాత్మైవ । అధర్మార్జనాదాధారత్వాచ్చ । తత్కథమాత్మనాశేన

శూన్యభావాపత్తిర్నేష్యత ఇతి చేత్ । మైవమ్ । న హ్యాత్మైవ దు:ఖకారణమ్ । కిన్తు జాగర ఏవ భావాత్సుప్తావభావాదన్వయవ్యతిరేకాభ్యాం శరీరేన్ద్రియవిషయవేదనాదికమపి । తతో జ్ఞానభోగాభ్యాం కర్మణి క్షీణే నిర్బీజస్య దేహాదేరనుత్పాదే సామగ్రీవైకల్యేన దు:ఖానుత్పాదస్య సమ్భవాత్కిమాత్మనాశకల్పనయా । కుతో వినిగమనమితి చేత్ । సర్వస్యాప్యాత్మార్థత్వాత్ । ఆత్మనశ్చాత్యన్తాభ్యర్థితత్వాదితి బ్రూమ: । విప్రకృష్టవ్యయేన హి సాధ్యాసిద్ధౌ సన్నికృష్టవ్యయం ప్రేక్షావన్త: కుర్వన్తి । తస్మాత్ "ఆత్మార్థే పృథివీం త్యజేత్' ఇతి న్యాయేన దు:ఖం జిహాసతాఽఽత్మావధికస్యైవ కారణస్య మోక్ష ఏష్టవ్యో న త్వాత్మనోఽపీతి యుక్తముత్పశ్యామ: । తదేతత్సూచయన్విపక్షే బాధకమాహ- యదీతి ॥

యద్యస్మాదభిమతప్రకారేణాత్మావధిర్మోక్షో న భవేత్ । ఆత్మవ్యతిరిక్తానాం దు:ఖకారణానాం దేహాదీనామేవ నివృత్తిరాత్మనస్తు స్వరూపేణావస్థానమితి పక్షో యది న స్యాదిత్యర్థ: । ఆత్మనోఽపి శూన్యతాపత్తిర్యది స్యాదితి యావత్ । తదా ఘటశూన్యతాఽపి దేవదత్తస్య మోక్ష: స్యాత్ । తథాచ సాధనానుష్ఠానవైయర్థ్యమ్ । ఘటశూన్యతాయా: పారివ్రాజ్యాదికారణానపేక్షత్వాత్ ।

నను కుతోఽయం ప్రసఙ్గోఽవిశేషాదితి చేన్న । ఆత్మశూన్యతా ఘటశూన్యతేతి భవద్భిరేవ విశేషస్యోక్తత్వాదిత్యత ఆహ- కల్పితత్వాదితి ॥

న ఖల్వత్ర శూన్యతాశబ్దేనాభావోఽభిధీయతే । "భావార్థప్రతియోగిత్వం భావత్వం వా న తత్త్వత: । యస్య "ఇత్యభిధానాత్ కిన్తు (వి) నష్య ఆత్మా ఘటశ్చ । తౌ చాప్రామాణికౌ । నచ తథావిధయోర్విశేషా: ప్రామాణికా: సమ్భవన్తి । నహి తురగశృఙ్గం శశశృఙ్గం చ వ్యావర్తకధర్మవతీ ఇతి సమ్భవత: । తస్మాదాత్మశూన్యతా ఘటశూన్యతేతి వ్యవహర్తృభి: కేవలం వ్యవహారార్థం విశేషా: కల్పితా ఇత్యఙ్గీకార్యమ్ । తథాచ నావిశేషోఽసిద్ధ ఇతి ।

దూషణాతిదేశార్థం ప్రాఙ్మతసామ్యముపపాదితమ్ । అత: శూన్యవాదినాం దూషణం మాయావాదినామతిదిశతి- మాయినోఽపీతి ॥

తదిత్యాత్మభావ ఇత్యాదినోక్తం సమస్తం పరామృశతి ।

స్యాదేతత్ । నాత్మనాశో మాయావాదినోచ్యతే । యేనేష్యనాశాదపురుషార్థత్వం మోక్షస్య స్యాత్ । నాపి శూన్యతాఽఽపత్తి: । యతో ఘటశూన్యతాఽపి ముక్తి్ర్భవేత్ । కిం నామ జీవభావాపగమేన బ్రహ్మభావావిర్భావ: । బ్రహ్మ చ పరమానన్దాత్మకమితి భవత్యేవ తద్భావ: పురుషార్థ ఇతి ।

మైవమ్ । కోఽయం జీవభావో నామ కశ్చ బ్రహ్మభావ: । యద్యవిద్యాకామకర్మాదిబద్ధత్వం జీవత్వం పరమానన్దభోక్తృత్వం చ

బ్రహ్మత్వమిత్యభిధీయతే తదాఽనుజ్ఞయా వర్తామహే । న చైవం పరస్య పన్థా: । యదేతత్కర్తృత్వభోక్తృత్వశక్త్యుపేతం సాకారం దేహాదివ్యతిరిక్తం రూపమహమితి సాక్షిసిద్ధం తదపగమస్య పరేణేష్యత్వాత్ । ఇదమేవ చ రూపం పరమేష్యమనుభూయత ఇతి కథం నోక్తదోష: । ఆనన్దరూపతోపపాదనాయ పరేణాప్యస్యైవరూపస్య పరమప్రేమాస్పదతాయా ఉపపాదితత్వాత్ । న హ్యేతస్మాద్రూపాద్వివిక్తం కిమపి నిరాకారం రూపమనుసన్ధాయ మా న భూవం భూయాసమితి లోక ఆశాస్తే । చక్షుషీ నిమీల్య తథేతి వదతస్తు క: ప్రతిమల్ల: । సంవలితరూపే తదప్యస్తీత్యత ఇయమాశీరితి చాసత్ । తస్య సర్వథాఽప్యబుద్ధిస్థత్వాత్ । ఆశాసనం చ సాకారమేవ । నిరాకారస్య తదనుపపత్తే: । నచాన్యస్యాన్యస్మిన్నిరుపాధిక: ప్రేమా సమ్భవతీతీదమేవేష్యతమమ్ । ఏవం తర్హి దేహాదిసహితత్వస్యాపీష్యత్వాత్తన్నాశేన భవతామపి మోక్షస్యాపురుషార్థత్వం స్యాదితి చేన్న । పరమేష్యలాభహేతోరల్పేష్టనాశస్యాపి పురుషార్థత్వేన లోకే దృష్టత్వాత్ ।

బ్రహ్మభావశ్చ న శూన్యభావాద్భిద్యత ఇత్యుపపాదితమ్ । ఆనన్దరూపతా చ వాఙ్మాత్రమిత్యుక్తమేవ ।

కిం చానన్దత్వమపి న పురుషార్థ: । నహి కశ్చిదానన్దో భూయాసమిత్యాశాస్తే । కిన్తు తమనుభూయాసమితి । నచానుభావ్యత్వం పరేణేష్యతే । అనుభవితురన్యస్యాభావాత్ । స్వస్మిన్కర్మకర్తృభావానభ్యుపగమాత్ ।

అపి చానన్దత్వం ప్రాక్ సిద్ధమితి న పురుషేణార్థనీయమ్ । ప్రాగవిద్యావృతం న ప్రకాశతే పశ్చాదవిద్యావరణాపగమే ప్రకాశతేఽతో నైవమితి చేన్న । ప్రాగపి స్వరూపస్య స్వయంప్రకాశమానతాఽభ్యుపగమాత్ । తన్మాత్రస్య చానన్దస్యాప్రకాశానుపపత్తే: । ప్రకాశమానోఽప్యానన్దో న విశద: ప్రకాశత ఇతి చేన్న । నిర్విశేషత్వాత్ । వైశద్యావైశద్యయోశ్చ విశేషనిబన్ధనత్వాత్ । యద్ధి సహ విశేషై: ప్రకాశతే తద్విశదముచ్యతే । యత్తు సాధారణధర్మై:

సహ తదవిశదమితి । అవిద్యావరణాపగమే ప్రకాశత ఇతి చ కోఽర్థ: । కిం ప్రతీయత ఇతి ఉత ప్రత్యేతీతి । నోభావపి । అనఙ్గీకారాత్ । ప్రదీప: ప్రకాశత ఇతి కోఽథర్ ఇతి చేత్ । భాస్వరరూపవాన్వర్తత ఇతి న కిఞ్చిదేతత్ । తదిదం సూచితం హిశబ్దేన ।

నను నిర్విశేషాం శూన్యతాం మోక్షమాచక్ష్మహే । తత్ప్రత్యయోఽపి హి వ్యవహారార్థమేవ ఉపాదీయతే నతు కమపి ధర్మం ప్రతిపాదయతి । ఘటశూన్యతా తు సవిశేషా ఘటేన విశేషితత్వాత్ । తత్కథమతిప్రసఙ్గ ఇతి చేన్న । వివక్షితాయా అపి శూన్యతాయా ఏవమేవాత్మశూన్యతేత్యాత్మా విశేషితత్వేన సవిశేషత్వదర్శనాదమోక్షత్వప్రసఙ్గాత్ । అథైవమాత్మశూన్యతాయా విశేషే దృశ్యమానేఽపి కేనచిదభిసన్ధినా నిర్విశేషతోచ్యతే తత్రాహ- దృశ్యమాన ఇతి ॥

మోక్షత్వేనాభిమతస్య శూన్యభావస్యేతి శేష: । చేచ్ఛబ్ద: స్యాదిత్యర్థే । భావశబ్ద: కర్తృసాధన: । ఏవం తర్హి ఘటశూన్యతాఽపి తేనైవాభిసన్ధినా నిర్విశేషా స్యాదిత్యతిప్రసఙ్గతాదవస్థ్యమితి । పూర్వపక్షిణోఽభిసన్ధిముద్ఘాటయతి- పాశ్చాత్యశ్చేదితి ॥ ఆత్మశూన్యభావ: । పాశ్చాత్యో విశేషరహిత ఇతి చేదిత్యర్థ: । పాశ్చాత్యత్వం చాత్ర వ్యవహారాపేక్షయా ।

తతశ్చైతదుక్తం భవతి । ఇదానీం నిరూపణసమయే వ్యవహారార్థం కల్పితేనైవ విశేషేణాత్మశూన్యభావ: సవిశేష ఇవాభాతి । అక్రియమాణే తు నిరూపణే స్వరూపేణ నిర్విశేష ఏవేతి । సిద్ధాన్తినోఽభిసన్ధిముద్ఘాటతి- ఆత్మగత ఇతి ॥ ఏవం తర్హి ఘటశూన్యభావోఽపి నిరూపణ ఏవ సవిశేషో దృశ్యతే । నిరూపణమనాగతోఽప్రాప్తస్తు నిర్విశేష ఏవేత్యస్మాభిరపి శక్యతే వక్తుమిత్యర్థ: ।

కిఞ్చోక్తరూపే శూన్యవాదిమయావాదిభ్యాముత్ప్రేక్షితే మోక్షే న కిఞ్చిత్ప్రమాణమస్తి । తథాహి । న తావదత్ర ప్రత్యక్షం ప్రమాణమ్ । ప్రత్యక్షావిషయత్వాదస్యాథర్స్య । నాప్యాగమ: । వేదాద్యాగమస్య శూన్యవాదినా ప్రమాణత్వేనానభ్యుపగమాత్ । తదీయాగమస్యాస్మాభిరనఙ్గీకృతత్వాత్ । మాయావాదినం ప్రతి తు వక్ష్యామ: । తస్మాదాత్మశూన్యతా పురుషార్థో దు:ఖనివృత్త్యుపయోగిత్వాచ్ఛరీరాదిశూన్యతావదిత్యనుమానమేవ వక్తవ్యమ్ । యథోక్తమ్ । "న తైర్వినా దు:ఖహేతురాత్మా చేత్తేఽపి తాదృశా: । నిర్దోషం ద్వయమప్యేవం వైరాగ్యం చ ద్వయోస్తత:' ఇతి । తదిదం సత్ప్రతిపక్షతయా నానుమానమిత్యాహ- న మోక్ష ఇతి ॥

విమత: శూన్యభావో బ్రహ్మభావో వా న మోక్ష ఇతి ప్రతిజ్ఞా । యస్మాదదేహ ఇతి హేతు: అదేహత్వాదితి । ఘటశూన్యతా యథేతి దృష్టాన్త: । యోఽనుమామాత్రమానక: స ఇత్యుక్త్యా కిం వదేదిత్యనేనోక్తవిధయా ప్రమాణాన్తరాభావం తత ఏవ స్వానుమానస్యాబాధితవిషయత్వం చ సూచయతి ।

అత్రానుమానవిషయే శ్రుతిమాలమ్బ్య దూషణం న వదేత్ । తథాఽత్ర స్వాభిమతే మోక్షే శ్రుతిం ప్రమాణం నైవ వదేదిత్యర్థ: । కుత ఇత్యత ఆహ- పూర్వేతి ॥

తస్య మాయావాదినో మతే శ్రుతేరమానత్వాత్ । కథమ్ । "ప్రామాణ్యాది చ వేదస్య' ఇత్యాదినా పూర్వోక్తేనైవ వర్త్మనా । నను న సర్వో వేదోఽతత్త్వావేదక: కిన్తు విధినిషేధాత్మక ఏవ । అతథాభూతాస్తు వేదాన్తాస్తత్త్వావేదకా ఇతి చేన్న । సర్వధమర్ోజ్ఝితస్యాస్య కిం శాస్త్రేణాధిగమ్యత ఇత్యాదినా పూర్వోక్తేనైవ వర్త్మనాఽత్ర తత్త్వే శ్రుతేరమానత్వాత్ ।

అస్తు వా కథఞ్చిత్ శ్రుతి: ప్రమాణమ్ । తథాఽపి నాస్మదనుమానస్య తద్బాధ ఇత్యాహ- న చేతి ॥

ముక్తావితి శేష: । తథా తదభిమతమోక్షవాదినీత్యపి గ్రాహ్యమ్ । "అశరీరం వావ సన్తం న ప్రియాప్రియే స్పృశత:' ఇత్యాదిశ్రుతిసద్భావాత్కథమదేహత్వవాదినీ శ్రుతిర్నాస్తీత్యుచ్యత ఇత్యత ఆహ- అదేహత్వమితి ॥

యదస్యాం శ్రుతావదేహత్వముచ్యతే తత్రాప్రాకృతశరీరరాహిత్యమేవ । నతు సర్వథాఽప్యదేహత్వమ్ । ప్రాకృతశబ్దేన జడముపలక్ష్యతే । తద్రాహిత్యం చ చతుర్థపాదోదితప్రకారేణ జ్ఞాతవ్యమ్ । ఏవం "బ్రహ్మ వేద బ్రహ్మైవ భవతి' ఇత్యాదిశ్రుతిరాశఙ్కయ వ్యాఖ్యాతవ్యా చ ।

అశరీరత్వశ్రుతే: కుతోఽర్థసఙ్కోచ: క్రియత ఇత్యత ఆహ- మోక్ష ఇతి ॥

"స తత్ర పర్యేతి జక్షత్క్రీడన్రమమాణ: స్త్రీభిర్వా యానైర్వా జ్ఞాతిభిర్వాఽజ్ఞాతిభిర్వా' ఇతి శ్రుతిర్మోక్షే స్త్ర్యాదిభోగం బ్రూతే । న చాశరీరస్యాసౌ సమ్భవతీత్యత: సఙ్కోచ ఇత్యర్థ: ।

తచ్ఛూన్యత్వం బ్రహ్మత్వం వా మోక్షో న భవతి నిర్దు:ఖత్వాత్ ప్రతిపన్నం ఘటశూన్యత్వం యథేతి చానుమాయా: కిం దూషణం స్యాన్న కిమపి । శూన్యశబ్దేన తదఙ్గీకారవాన్ లక్ష్యతే । శూ(న్యం చ మా)న్యశ్చ మాయీ చేతి ద్వన్ద్వ: । యద్వా శూన్యం చ మాయా చేతి ద్వన్ద్వ: । తే విద్యేతే యయోరితి వ్రీహ్యాదిలక్షణ ఇని: । తత్ర చ తదన్తవిధిరిష్యతే ।

ప్రతిపక్షాన్తరమాహ- దు:ఖమితి ।

మోక్ష ఇతి శూన్యం బ్రహ్మ చోచ్యతే । ప్రతివాదిభ్యాం తథాఽభ్యుపగతత్వాత్ । స మోక్షో దు:ఖాత్మా స్యాత్ దు:ఖాదభిన్నత్వాత్ ।
దు:ఖప్రతియోగికభేద(రహితత్వా)శూన్యత్వాత్రప్రసిద్ధదు:ఖవత్ ఇత్యర్థ: ।
శూన్యబ్రహ్మణోర్దు:ఖత్వే తద్భావాపత్తిర్న పురుషార్థ ఇతి సిద్ధయతి । అపిశబ్ద: ప్రతిపక్షాన్తరసముచ్చయార్థ: । అసంశయమితి వ్యాప్తేర్నిశ్చితత్వమాచష్టే ।

దు:ఖప్రతియోగికభేదాభావ: కుత ఇత్యత ఆహ- భేద ఇతి ॥

దు:ఖాత్ శూన్యబ్రహ్మణోరితి శేష: । తథా చాపసిద్ధాన్త ఇతి భావ: ।

కిఞ్చ దు:ఖాపాయస్యాత్మనాశేన వినా దేహాదినాశేనాపి సమ్భవాదన్యథాసిద్ధిశ్చ అనుమానస్య । శరీరాదిశూన్యతాఽపి న దు:ఖధ్వంసోపయోగిత్వాత్పురుషార్థ: । కిం నామాత్మనో నిర్దు:ఖతాం ప్రతి హేతుత్వాత్ । నహి దు:ఖం నశ్యత్వితి కశ్చిదాశాస్తే । అపి తర్హి నిర్దు:ఖ: స్యామితి ।

నను శూన్యభావో బ్రహ్మభావో వా భవతాం సిద్ధశ్చేదపసిద్ధాన్త:, న చేదాశ్రయాసిద్ధిరితి చేన్న । పరానుమానేఽప్యాత్మశూన్యతాయా అసిద్ధత్వేనాశ్రయాసిద్ధే: । ఇయాంస్తు విశేష: । యత్పరప్రసిద్ధిమాత్రేణ ప్రతిపక్ష: సమ్భవతీతి ।

నను భోగశ్రుతి: సగుణముక్తివిషయాస్త్వితి చేన్న । "పరం జ్యోతిరుపసమ్పద్య స్వేన రూపేణాభినిష్పద్యతే' ఇత్యుక్తవిరోధాత్ । నిర్దు:ఖత్వాన్మోక్షో న భవతీతి విరుద్ధమితి చేత్ । పరమేష్యస్య ఆత్మనో నాశ: పురుషార్థ ఇతి కథం న విరుద్ధమ్ ।

్రైఅథ సతో దు:ఖాద్భేదే సద్ద్వైతతా స్యాత్ । దు:ఖం తు మిథ్యేతి చేన్న । అనుభవవిరోధాదేరుక్తత్వాత్ ।

బహుజీవవాదినం ప్రతి నాస్తిమానుమానమితి న కుచోద్యావకాశ: ।

తదేతత్సర్వమభిసజ్ఞాయోపసంహరతి- ఇత్యాదీతి ॥

సహైవేతి సమ్బన్ధ: ।

విజ్ఞానవాద్యభిమతం మోక్షస్వరూపమప్యుక్తదోషేణాతిదిశతి- ఏవమితి ॥

శూన్యవాదిమాయావాద్యభిమతమోక్షవద్విజ్ఞానవాద్యభిప్రేతోఽపి మోక్షో హేయ ఇత్యర్థ: । నను విజ్ఞానవాదినో విజ్ఞానం తత్త్వమాహు: తస్యాపి క్షణికత్వం స్వకర్మకప్రకాశకత్వలక్షణం స్వప్రకాశత్వం చ । నచైవం పూర్వకావిత్యతో వైషమ్యాత్కథమతిదేశ ఇత్యత ఆహ- జ్ఞానేతి ॥

జ్ఞానమాత్రం చాసౌ విశేషశ్చ జ్ఞానమాత్రవిశేష: । తమితి ద్వితీయార్థే తసి: । యస్మాజ్జ్ఞానమాత్రవిశేషం తస్య జ్ఞానస్య భఙ్గురత్వాదివిశేషమప్యపహాయ విజ్ఞానవాదోఽప్యద్వైతతామతం జ్ఞాతవ్యమ్ । న విద్యతే ద్వైతం యస్య తత్త్వస్య తదద్వైతం తస్య భావోఽద్వైతతా । తస్యా మతమద్వైతతామతమ్ । తత: కారణాదుక్తదోషోఽపి సమో భవేత్ ।

ఇదముక్తం భవతి । అస్తు విజ్ఞానవాదస్య పూర్వస్మాత్కశ్చిద్విశేష: । తథాఽపి స ప్రకృతానుపయోగిత్వాన్నాదరణీయ: । మోక్షస్వరూపం తు ప్రకృతం సమానమ్ । ప్రతిపన్నం జీవభావం విహాయాద్వితీయవిజ్ఞానత్వాపత్తిర్ముక్తిరితి విజ్ఞానవాదినాఽప్యఙ్గీకృతత్వాత్ । అతో

యుక్త ఏవాతిదేశ ఇతి । యద్వా జ్ఞానమాత్రవిశేషం తస్య భఙ్గురత్వాదివిశేషం చాపహాయ విజ్ఞానవాదోఽపి సాక్షాదద్వైతతామతం జ్ఞాతవ్య ఇత్యనేనేదమభిప్రైతి । న కశ్చిద్విజ్ఞానవాదస్య పూవర్ాభ్యాం విశేష: । జ్ఞానమితి విశేషస్య శబ్దమాత్రత్వేన హేయత్వాత్ । న హి జ్ఞానత్వం నామ ధర్మోఽభ్యుపగమ్యతే పరేణ । భఙ్గురత్వాదికం తు తేనైవ కల్పితమిత్యుక్తత్వాద్ధేయమేవ । నతు వస్తుతో మతభేదహేతు: । యథోక్తం "తత్ర సన్తతిభేదశ్చ' ఇత్యాది । అతో యుక్తోఽతిదేశ ఇతి । అతిదేశప్రకారస్తు స్పష్య ఏవ ।

అనుమానాన్తరమపి తన్నిరాసార్థమాహ- కాల ఇతి ॥

మోక్షకాలోఽద్వితీయజ్ఞానవాన్న భవతీత్యర్థ: । ప్రతిపన్నవద్వర్తమానకాలవత్ । రోధాద్విరోధాత్ । తాదృక్ మోక్షరూపం యస్యాత్మనోఽసౌ తాదృఙ్మోక్షరూపస్తస్య భావస్తత్తా । జ్ఞానాతిరిక్తస్య కల్పితత్వాద్వర్తమానకాలోఽపి కేవలజ్ఞానీతి చేన్న । ముక్తిసంసారయోరవిశేషాపత్తే: । యస్తు విశేషోఽఙ్గీక్రియతే తదభావ ఏవానేన సాధ్యతే ।

జ్ఞానవ్యతిరిక్తం కిమపి నాస్తీతి మతే కాలోఽపి నాస్త్యేవ । అత: కిమాశ్రయాఽనుమానప్రవృత్తిరిత్యత ఆహ- యదీతి ॥

ఆహ విజ్ఞానవాదీ । తదా కదా కాలో నేతి ప్రశ్నే పరేణ కృతే సతి కిముతరమసౌ వక్ష్యతి । నిరధికరణస్యాభావస్య నిరూపయితుమశక్యత్వాత్కాలో నేత్యేతదపి దుర్నిరూపమాపద్యేతేత్యర్థ: । మోక్షావస్థాయాం కాలో నేత్యుత్తరం వక్ష్యామీత్యాశఙ్క్యాహ- యదేతి ॥

వదేత్కాలాభావాధికరణత్వేనేతి శేష: । తర్హి సా మోక్షావస్థా పూర్వానుమానే పక్షతాం వ్రజేత్ । పక్షశబ్దేన తదేకదేశో ధర్మీ లక్ష్యతే । మోక్షావస్థా న కేవలజ్ఞానవతీతి ప్రతిజ్ఞాస్యత ఇత్యర్థ: ।

ఏవం తర్హి కాలత్వాదితి హేతు: స్వరూపాసిద్ధ: స్యాదిత్యత ఆహ- అవస్థాత్వాదితి ॥

యదాఽవస్థా పక్షీక్రియతే తదాఽవస్థాత్వాదిత్యేవ హి హేతురుచ్యతే న కాలత్వాదిత్యతో నోక్తదోష: ।

ఏవం సంసారావస్థైవ దృష్టాన్తీక్రియత ఇతి న దృష్టాన్తదోషోఽపీతి వాచ్యమ్ । ప్రథమోక్త పక్ష హేతుదృష్టాన్తానాం త్యాగే ప్రతిజ్ఞాహాని: స్యాదితి చేత్ । మైవమ్ । కాలాభావస్యావస్థామధికరణం వదతా న కిఞ్చిదాత్మహితమాచరితమ్ । అనుమానాన్తరవిరోధస్యాపరిహార్యత్వాత్ । నహి ప్రతివాదినిగ్రహమాత్రేణ విరుద్ధం తత్త్వం వ్యవతిష్ఠతే । మా హి భూత్కస్మింశ్చిదనుమానే సద్దూషణద్వయేన దూషితేఽధికత్వేన చ ప్రతివాదిని నిగృహీతే తస్య సదనుమానత్వమితి ప్రదర్శనార్థమేవానుమానాన్తరముపన్యస్తమ్ । వస్తుతస్తు కాలాభావమేవ నిరాకుర్మ ఇత్యాశయవానాహ- సాఽపీతి ॥

మోక్షావస్థాం కాలాభావస్యాధికరణత్వేన వదతా సా మోక్షావస్థాఽత్రప కదేతి కేనచిత్పృష్ఠే భావనాపరిపాకోత్తరకాల ఇత్యవస్థాధికరణత్వేన కాల ఏవ వక్తవ్య: । నహ్యేవం కదాఽపి న ప్రష్టవ్యమితి నియామకమస్తి । తత: కాలస్య సర్వథాఽపరిహార్యత్వాదకాలత్వం కాలాభావో న భవేత్ । తథాచ తదాశ్రయేణ ప్రథమానుమానమపి ప్రవర్త్స్యతీతి ।

నను కాలాభావాదాశ్రయాసిద్ధిమాద్యానుమానమ్ । యదత్రోక్తం కదేతి తదసత్ । ప్రతియోగ్యధికరణమేవ హ్యభావస్యాధికరణమ్ । నచ కాలస్య కాలోఽధికరణమ్ । యేన తదభావ: కాలాధికరణ: స్యాత్ । అత: కదేతి ప్రశ్న ఏవానుపపన్న: । కిముత్తరేణేతి చేత్ । ఏవం తర్హి కాలవిశేషమధికరణత్వేనానుపాదాయ కాలం నిషేధతా సామాన్యనిషేధ ఏవ కృత: స్యాత్ । తత: కిమిత్యత ఆహ- నేతి ॥

కాలో నేతి సామాన్యతో నిషేధే క్రియమాణే హి కాలస్య స్వరూపమేవ నిషిద్ధం స్యాత్ । తథా చ కాలం గచ్ఛతి విషయీకరోతీతి కాలగా ప్రమా సాక్షీ (నిరు)విరుణద్ధి । స హి పూర్వోత్తరకోటిరహితతయా కాలసద్భావం గృహ్ణాతీతి । న కేవలమయం సాక్షివిరోధో విజ్ఞానవాదిన: కిం నామ పూర్వాభ్యాం సహ త్రయాణాం చేత్యాహ- సమస్తైరితి ॥

ఎఉక్తా: ప్రత్యుక్తా: ।

నను కథం శూన్యవాదిమాయావాదినోరయం సాక్షివిరోధ: । తాభ్యాం కాలాభావస్యానభ్యుపగతత్వాత్ । యథా హి లోకేఽనేకేషు మాయామయాన్ గజతురగాదీన్పశ్యత్సు యస్య కారణవిశేషేణ మాయాఽపగచ్ఛతి స ఏవ తాన్న పశ్యతి అన్యే

తు పశ్యన్త్యేవ । తథా ద్వైతదర్శనకారణమజ్ఞానం యస్యాపగతం స ఏవ తన్న పశ్యతి । అన్యేషాం తు కాలాదిప్రపఞ్చదర్శనమనువతర్త ఏవేతి ఖలు తాభ్యామభ్యుపేతమిత్యత ఆహ- ఏకేతి ॥

సత్యమేవం బహుజీవవాదిన: శూన్యవాదినో మాయావాదినశ్చ మతమ్ । నచ తయోరస్మాభి: సాక్షివిరోధోఽభిహిత: । కిం తర్హ్యేకముక్తిరేవ సర్వముక్తి: ఏకస్మిన్ముక్తే న కిఞ్చిదవశిష్యత ఇత్యేకజీవవాదపక్షే తు ముక్తౌ కాలాభావాభ్యుపగమాదియం ప్రమా సాక్షిరూపా కుపితా విరోధినీ భవత్యేవ ।

శూన్యవాదిమాయావాదినౌ ప్రతి సాక్షివిరోధాభిధానమసఙ్గతమ్ । కాలాభావాభ్యుపగమేఽపీదానీం తస్యాప్రస్తుతత్వాదిత్యత ఆహ- కాలమితి ॥

వాదిత్రయసాధారణమనుమానాన్తరమాహ- విమత ఇతి ॥

కాల: ప్రపఞ్చవానిత్యుక్తే సిద్ధసాధనతా స్యాత్ । అతో విమత ఇత్యుక్తమ్ । మోక్షకాల ఇత్యర్థ: । తస్య స్పష్టీకరణాయ కాల ఇత్యుక్తమ్ । కాలాభావస్యానుపదమేవ నిరస్తత్వాన్నాశ్రయాసిద్ధి: । ప్రపఞ్చో వియదాది: ప్రతిపన్నో వర్తమానకాల: । పూర్వోక్తమేవేదం కుత: పునరుచ్యత ఇత్యాశఙ్కానిరాసాయోక్తమన్యాఽనుమా చేతి । యద్యపి ద్వయోర్ధర్మ్యాదికం ప్రయోజనం చ సమానమ్ । తథాఽపి

పూర్వమద్వైతనిషేధముఖేన ప్రవృత్తమ్ । ఇదం తు ప్రపఞ్చవిధిముఖేనేతి భేద: । జీవస్య ముక్తస్య ।

ఉక్తాతిదేశేనాద్వైతమతాన్తరాణి దూషయతి- కాలేతి ॥

యద్యదనువిద్ధం ప్రతీయతే తత్తత్రారోపితమ్ । యథేదమాకారే రజతమ్ । కాలానువిద్ధం చ సమస్తం ప్రతిభాతి । తస్మాత్తత్రైవారోపితమ్ । స ఏవ తు పరమార్థ: । అతస్తన్మాత్రావస్థానం ముక్తిరితి కాలైకత్వవాదిన: । ఏవమేవ శబ్దైకత్వవాదినో వైయాకరణా: ప్రాహు: । యథా "న

సోఽస్తి ప్రత్యయో లోకే య: శబ్దానుగమాదృతే । అనువిద్ధమివ జ్ఞానం సర్వం శబ్దేన గమ్యతే'
ఇతి । శైవైకదేశిన: స్వాగమమాశ్రిత్యేశ్వరైకత్వమాహు: ।

కథం నిరాకృతానిత్యత ఆహ- తేషాం చేతి ॥

తేషాం శూన్యవాదిప్రభృతీనాం ఏతేషాం చ పక్షస్తావత్సమాన ఏవ ।
శూన్యాదిశబ్దభేదస్యాప్రయోజకత్వాత్ । ప్రతిపన్నస్వరూపజీవవినాశాదే:
సర్వైరభ్యుపగతత్వాత్ । అత: పరమేష్యనాశేనాపురుషార్థత్వమిత్యాదిదోషోఽపి సమాన ఏవేతి ।
అనుమానం తు ప్రత్యక్షవిరోధాదినా దుష్యమేవ । తథాఽఽగమోఽపీతి స్ఫుటత్వాన్నోక్తమ్ ।

వైభాషికసౌత్రాన్తికాభిమతం మోక్షం నిరూపయతి- జ్ఞానమితి ॥

ఏవశబ్దేన విషయసమ్బన్ధం వ్యావర్తయతి । ఇష్యతే ముక్తౌ । అయమర్థ: । జ్ఞానమేవాత్మా ।
తచ్చ జ్ఞానం స్వభావేనైవ భఙ్గురమ్ । అత ఏవ క్షణికమ్ । తత్సన్తానస్తు నిత్య: ।
తస్యానాదివాసనావశాద్యో విషయోపరక్తస్యోత్పాద: స సంసార: భావనాప్రకర్షవశేన
వసానాయాముత్పన్నాయాం యో విషయోపప్లవం వినా శుద్ధస్యైవాదయ: స మోక్ష:
ఇత్యుభయసమానమ్ । సౌత్రాన్తికాస్తు సంసారే సాకారత్వం ముక్తౌ నిరాకారత్వం చ
విశేషమాహురితి ।

నిరాకరోతి- తత్రాపీతి ॥

విమత: కాలో న నిర్విషయైతజ్జ్ఞానసన్తతిమాన్ కాలత్వాదిదానీన్తకాలవదిత్యాదిరుక్తౌ
ఉక్తసరూపా అనుమా రిపుర్విరోధినీత్యథర: ।

అనుమానాన్తరమాహ- మోక్ష ఇతి ॥

శుద్ధవిజ్ఞానసన్తానీ(తి) నిర్విషయచిత్సన్తానసమ్బన్ధీ । కాలగత్వత: కాలసమ్బన్ధిత్వాత్ । ప్రతిపన్న: సంసార: । తదుత్తరం తత్పక్షస్య దూషణమ్ । అప్రామాణికశ్చాయం మోక్ష: । పూర్వవత్ప్రత్యక్షాగమయోరభావాత్కేవలానుమానాని వాచ్యాని । తత్రాహ- అనుమానానీతి ॥

ఉక్తభఙ్గయైవ ప్రతిసాధనసమ్బన్ధేన । శ్రుతివిరుద్ధత్వేన కాలాత్యయాపదిష్టాని చేతి భావేనాహ- శ్రుతయశ్చేతి ॥

ఉచ్యత ఇత్యుక్తి: అస్మదుక్తిం గచ్ఛన్తి ప్రతిపాదయన్తీత్యస్మదుక్తిగా: । అస్మదభిమతమేవ మోక్షస్వరూపం ప్రతిపాదయన్తీత్యర్థ: । శ్రుతిప్రామాణ్యం తు ప్రాగేవ సమర్థితమితి ।

సాఙ్ఖ్యయాద్యభిమతం మోక్షమనువదతి- సాఙ్ఖ్యయేతి ॥

ఆద్యగ్రహణేన వైశేషికా ఉచ్యన్తే । యథా పూర్వేఽనుపపన్నభాషిణస్తథైతేఽపీతి జ్ఞాపనార్థశ్చశబ్ద: । కుత ఏవం ప్రాహురిత్యత ఆహ- ఇచ్ఛేతి ॥

తత్ర ముక్తావిచ్ఛాద్వేషప్రయత్నాదేరపి లయమాహు: । సుప్తిప్రలయవైలక్షణ్యం దర్శయితుం సర్వాత్మనేత్యుక్తమ్ । నివృత్తజాతీయస్య తస్మిన్నేవాత్మని పునరనుత్పాద: సర్వాత్మనా లయ: । ఆదిపదేన బుద్ధిదు:ఖధర్మాధర్మాణాం శరీరేన్ద్రియాణాం చ గ్రహణమ్ ।

తతశ్చాయమాశయ: । న తావన్ముక్తస్య సుఖమనాదీత్యుపపద్యతే । సంసారేఽపి తత్ప్రతిభాసప్రసఙ్గాత్ ప్రతిభాసత ఏవేతి చేన్న । ప్రతిభాసమానస్యానాదితాయాం సాధనోపాదానవైయర్థ్యాపత్తే: ।

అవ్యక్తత్వాత్సంసారే న ప్రతిభాసతే వ్యక్తత్వాత్తు ముక్తౌ ప్రతిభాసత ఇతి చేన్న । అవ్యక్తిర్హి ప్రతిభాసాభావో వ్యక్తిశ్చ ప్రతిభాస: । తతశ్చాప్రతిభాసాన్న ప్రతిభాసతే ప్రతిభాసనాచ్చ ప్రతిభాసత ఇత్యుక్తం స్యాత్ । కిఞ్చ ప్రతీతికారణాన్త:కరణసద్భావే సంసారే న ప్రతీయతే । ముక్తౌ తు తదపగమే ప్రతీయత ఇతి సుభాషితమ్ । ఆవృతత్వాన్న ప్రతీయత ఇతి చేన్న । మూర్తత్వాభావేనావరణానుపపత్తే: । తదనిరూపణాచ్చ । సుఖమివ తత్ప్రతీతిరప్యనాదిశ్చేత్కిమావరణకృత్యమ్ । విషయవిషయిభావ: ప్రతిబధ్యత ఇతి చేన్న ।

నిర్విషయాయా: ప్రతీతేరనుపపత్తే: । సుఖతత్ప్రతీత్యోరనాదితాయాం ప్రమితాయామేవ చైషా కల్పనా యుక్తా । నచ తత్ర ప్రమాణం పశ్యామ: । తత: సుఖస్య తత్ప్రతీతేశ్చ ముక్తావుత్పత్తిరేవ వక్తవ్యా । సాఽపి న సమ్భవతి । కారణాభావాత్ । శరీరే సతి తదాశ్రయేన్ద్రియసద్భావ:, తైరర్థాలోచనం, తత: పూర్వానుభూతసారూప్యేణేష్టానిష్టసాధనత్వానుమానం, తస్మాదిచ్ఛాద్వేషౌ, తాభ్యాం ప్రయత్న:, తతశ్చేష్టసాధనోపాదానం, అనిష్టసాధనహానం చ, తత: సుఖోత్పాద:, తదనన్తరం తత్ప్రతీతిరిత్యేవ దృష్టకారణక్రమ: ।

అదృష్టం చ సర్వత్ర విజయతే । న చైష కారణప్రవాహో ముక్తావస్తి । తత్సద్భావే దు:ఖస్యాపి ప్రసఙ్గేన ముక్తత్వవ్యాఘాతాత్ ।

తస్మాత్సుఖరహిత ఏవ మోక్ష: ।

కథమయం పురుషార్థ ఇతి చేత్ శరీరం షడిన్ద్రియాణి షడ్విషయా: షడ్బుద్ధయ: సుఖం దు:ఖం చేత్యేకవింశతిభేదదు:ఖాత్యన్తనివృత్తిత్వాదితి బ్రూమ: । దు:ఖనివృత్తి: పురుషార్థ ఏవ న భవతి । తదీయపురుషార్థత్వస్య సోపాధికత్వాత్ । సుఖం దు:ఖాభావే సత్యేవ భవతీతి సుఖార్థం దు:ఖాభావో మృగ్యతే న తు స ఏవ పురుషస్య సమీహిత ఇతి చేత్ (న) । విపర్యయస్యాపి సద్భావాత్ । భోజనాదిసుఖే సత్యేవ బుభుక్షాదిదు:ఖం నివర్తత ఇతి దు:ఖనివృత్త్యర్థమేవ భోజనాదిసుఖం మృగ్యతే న పునస్తదేవ పురుషస్య సమీహితమితి కల్ప్యతే । క్వచిద్దు:ఖనివృత్త్యభావేఽపి సుఖస్యేష్యమాణత్వాదితి చేన్న । దు:ఖనివృత్తిరపి క్వచిత్సుఖాభావేఽపీష్యమాణత్వాత్ । దు:ఖనివృత్తౌ సత్యాం సుఖమేవ భవిష్యతీత్యభిసన్ధిస్తావదస్తీతి చేత్ । సుఖావస్థాయాం నియతో దు:ఖవిరహో భవతీత్యభిసన్ధేస్తత్రాపి సద్భావాత్ । తస్మాద్యద్యపి దు:ఖాభావే సుఖం సుఖే చ దు:ఖాభావో నియత: । తథాఽపి పరస్పరం నిరపేక్షమేవ పురుషార్థత్వమనయో: । ఇచ్ఛాయా అసఙ్కీర్ణవిషయత్వాదితి ।

భవతి దు:ఖహాని: పురుషార్థ: కిం త్వనుభూయమానతయా । నహి విషాదిజన్యమోహావస్థాయాం దు:ఖనివృత్తిరితి తత్ర ప్రేక్షావన్త: ప్రవర్తన్తే । తస్మాన్మోక్షే దు:ఖహానేరననుభూయమానత్వాన్న పురుషార్థత్వమితి చేన్న । పుత్రాదివియోగజన్యదు:ఖహానిమిచ్ఛతాం కేషాఞ్చిద్విషశస్త్రోద్బన్ధనాదావపి ప్రవృత్తిదర్శనాత్ । ప్రేక్షావన్తో నైవం కుర్వన్తీతి చేన్న । పురుషాథర్త్వావిరోధాత్ ।

నహి పరదారేషు శాస్త్రనిషేధాఙ్కుశవారితః ప్రేక్షావన్తో నాభివర్తన్త ఇతి న తత్ర కామః పురుషార్థః । అపి త్వలీప్రియః సుఖం మహీయాననర్థ

అత్రాహ మాయావాదీ । నేదం ప్రత్యనుమానం మానమ్ । విదేహావస్థైవ మోక్ష ఇతి శ్రుతిసద్భావేన కాలాతీతత్వాత్ । కిఞ్చ శ్రుత్యైవ బ్రహ్మభావావిర్భావో మోక్ష ఇత్యుక్తత్వాత్కిమనుమానేనేతి । తత్రాహ- నచేతి ॥

అనుమానవిషయే శ్రుతిమాలమ్బ్య దూషణం న వదేత్ । తథాఽత్ర స్వాభిమతే మోక్షే శ్రుతిం ప్రమాణం నైవ వదేదిత్యర్థః । కుత ఇత్యత ఆహ- పూర్వేతి ॥

తస్య మాయావాదినో మతే శ్రుతేరమానత్వమ్ । కథమ్ । "ప్రామాణ్యాది చ వేదస్య' ఇత్యాదినా పూర్వోక్తేనైవ వర్త్మనా । నను న సర్వో వేదోఽతత్త్వావేదకః కిన్తు విధినిషేధాత్మక ఏవ । అతథాభూతాస్తు వేదాన్తాస్తత్త్వావేదకా ఇతి చేన్న । సర్వధర్మోజ్ఝితస్యాస్య కిం శాస్త్రేణాధిగమ్యత ఇత్యాదినా పూర్వోక్తేనైవ వర్త్మనాఽత్ర తత్త్వే శ్రుతేరమానత్వాత్ ।

అస్తు వా కథఞ్చిత్ శ్రుతిః ప్రమాణమ్ । తథాఽపి నాస్మదనుమానస్య తద్బాధ ఇత్యాహ- నచేతి ॥

ముక్తావితి శేషః । తథా తదభిమతమోక్షవాదినీత్యపి గ్రాహ్యమ్ । "అశరీరం వావ సన్తం న ప్రియాప్రియే స్పృశత' ఇత్యాదిశ్రుతిసద్భావాత్కథమదేహత్వవాదినీ శ్రుతిర్నాస్తీత్యుచ్యత ఇత్యత ఆహ- అదేహత్వమితి ॥

యదస్యాం శ్రుతావదేహత్వముచ్యతే తత్ప్రాకృతశరీరరాహిత్యమేవ । నతు సర్వథాఽప్యదేహత్వమ్ । ప్రాకృతశబ్దేన జడముపలక్ష్యతే । తద్రాహిత్యం చ చతుర్థపాదోదితప్రకారేణ జ్ఞాతవ్యమ్ । ఏవం "బ్రహ్మ వేద బ్రహ్మైవ భవతి' ఇత్యాదిశ్రఉతిరాశఙ్కయ వ్యాఖ్యాతవ్యా చ ।

అశరీరత్వశ్రుతేః కుతోఽర్థసఙ్కోచః క్రియత ఇత్యత ఆహ- మోక్ష ఇతి ॥

"స తత్ర పర్యేతి జక్షన్క్రీడన్రమమాణః స్త్రీభిర్వా యానైర్వా జ్ఞాతిభిర్వాఽజ్ఞాతిభిర్వా' ఇతి శ్రుతిర్మోక్షేస్త్ర్యాదిభోగం బ్రూతే । నచాశరీరస్యాసౌ సమ్భవతీత్యతః సఙ్కోచ ఇత్యర్థః ।

పరకీయానుమానస్య ప్రతిపక్షాన్తరమాహ- నిర్దుఃఖత్వాదితి ॥

తచ్ఛూన్యత్వం బ్రహ్మత్వం వా మోక్షో న భవతి నిర్దుఃఖత్వాత్ ప్రతిపన్నం ఘటశూన్యత్వం యథేతి చానుమాయాః కిం దూషణం స్యాన్న కిమపి । శూన్యశబ్దేన తదఙ్గీకారవాన్ లక్ష్యతే । శూ(న్యం చ మా)న్యశ్చ మాయీ చేతి ద్వన్ద్వః । యద్వా శూన్యం చ మాయా చేతి ద్వన్ద్వః । తే విద్యేతే యయోరితి వ్రీహ్యాదిలక్షణ ఇనిః । తత్ర చ తదన్తవిధిరిష్యతే ।

ప్రతిపక్షాన్తరమాహ- దుఃఖమితి ॥

మోక్ష ఇతి శూన్యం బ్రహ్మ చోచ్యతే । ప్రతివాదిభ్యాం తథాఽభ్యుపగతత్వాత్ । స మోక్షో దుఃఖాత్మా స్యాత్ దుఃఖాదభిన్నత్వాత్ ।
దుఃఖప్రతియోగికభేద(రహితత్వా)శూన్యత్వాత్ప్రసిద్ధదుఃఖవత్ ఇత్యర్థః ।
శూన్యబ్రహ్మణోర్దుఃఖత్వే తద్భావాపత్తిర్న పురుషార్థ ఇతి సిద్ధయతి । అపిశబ్దః ప్రతిపక్షాన్తరసముచ్చయార్థః । అసంశయమితి వ్యాప్తేర్నిశ్చితత్వమాచష్టే ।

దుఃఖప్రతియోగికభేదాభావః కుత ఇత్యత ఆహ- భేద ఇతి ॥

దుఃఖాత్ శూన్యబ్రహ్మణోరితి శేషః । తథా చాపసిద్ధాన్త ఇతి భావః ।

కిఞ్చ దు:ఖాపాయస్యాత్మనాశేన వినా దేహాదినాశేనాపి సమ్భవాదన్యథాసిద్ధిశ్చ అనుమానస్య । శరీరాదిశూన్యతాఽపి న దు:ఖధ్వంసోపయోగిత్వాత్పురుషార్థ: । కిం నామాత్మనో నిర్దు:ఖతాం ప్రతి హేతుత్వాత్ । నహి దు:ఖం నశ్యత్వితి కశ్చిదాశాస్తే । అపి తర్హి నిర్దు:ఖ: స్యామితి ।

నను శూన్యభావో బ్రహ్మభావో వా భవతాం సిద్ధశ్చేదపసిద్ధాన్త:, న చేదాశ్రయాసిద్ధిరితి చేన్న । పరానుమానేఽప్యాత్మశూన్యతాయా అసిద్ధత్వేనాశ్రయాసిద్ధే: । ఇయాంస్తు విశేష: । యత్పరప్రసిద్ధిమాత్రేణ ప్రతిపక్ష: సమ్భవతీతి ।

నను భోగశ్రుతి: సగుణముక్తివిషయాస్త్వితి చేన్న । "పరం జ్యోతిరుపసమ్పద్య స్వేన రూపేణాభినిష్పద్యతే' ఇత్యుక్తివిరోధాత్ । నిర్దు:ఖత్వాన్మోక్షో న భవతీతి విరుద్ధమితి చేత్ । పరమేష్యస్య ఆత్మనో నాశ: పురుషార్థ ఇతి కథం న విరుద్ధమ్ ।

అథ సతో దు:ఖాద్భేదే సద్ద్వైతతా స్యాత్ । దు:ఖం తు మిథ్యేతి చేన్న । అనుభవవిరోధాదేరుక్తత్వాత్ ।

బహుజీవవాదినం ప్రతి నాస్తిమానుమానమితి న కుచోద్యావకాశ: ।

తదేతత్సవర్మభిసఙ్గ్రాయోపసంహరతి- ఇత్యాదీతి ॥

సహైవేతి సమ్బన్ధ: ।

విజ్ఞానవాద్యభిమతం మోక్షస్వరూపమప్యుక్తదోషేణాతిదిశతి- ఏవమితి ॥

శూన్యావాదిమాయావాద్యభిమతమోక్షవద్విజ్ఞానవాద్యభిప్రేతోఽపి మోక్షో హేయ ఇత్యర్థ: । నను విజ్ఞానవాదినో విజ్ఞానం తత్త్వమాహు: తస్యాపి క్షణికత్వం స్వకర్మకప్రకాకత్వలక్షణం స్వప్రకాశత్వం చ । నచైవం పూర్వకావిత్యతో వైషమ్యాత్కతమతిదేశ ఇత్యత ఆహ- జ్ఞానేతి ॥

జ్ఞానమాత్రం చాసౌ విశేషశ్చ జ్ఞానమాత్రవిశేష: । తమితి ద్వితీయార్ధే తసి: । యస్మాజ్జ్ఞానమాత్రవిశేషం తస్య జ్ఞానస్య భఙ్గురత్వాదివిశేషమప్యపహాయ విజ్ఞానవాదోఽప్యద్వైతతామతం జ్ఞాతవ్యమ్ । న విద్యతే ద్వైతం యస్య తత్త్వస్య తదద్వైతం తస్య భావోఽద్వైతతా । తస్యా మతమద్వైతతామతమ్ । తత: కారణాదుక్తదోషోఽపి సమో భవేత్ ।

ఇదముక్తం భవతి । అస్తు విజ్ఞానవాదస్య పూర్వస్మాత్కశ్చిద్విశేష: । తథాఽపి స ప్రకృతానుపయోగిత్వాన్నాదరణీయ: । మోక్షస్వరూపం తు ప్రకృతం సమానమ్ । ప్రతిపన్నం జీవభావం విహాయాద్వితీయవిజ్ఞానత్వాపత్తిర్ముక్తిరితి విజ్ఞానవాదినాఽప్యఙ్గీకృతత్వాత్ । అతో యుక్త ఏవాతిదేశ ఇతి । యద్వా జ్ఞానమాత్రవిశేషం తస్య భఙ్గురత్వాదివిశేషం చాపహాయ విజ్ఞానవాదోఽపి సాక్షాదద్వైతతామతం జ్ఞాతవ్య ఇత్యనేనేదమభిప్రైతి । న కశ్చిద్విజ్ఞానవాదస్య పూర్వాభ్యాం విశేష: । జ్ఞానమితి విశేషస్య శబ్దమాత్రత్వేన హేయత్వాత్ । నహి జ్ఞాతవ్యం నామ ధర్మోఽభ్యుపగమ్యతే పరేణ । భఙ్గురత్వాదికం తు తేనైవ కల్పితమిత్యుక్తత్వాద్ధేయమేవ । నతు వస్తుతో మతభేదహేతు: । యథోక్తం "తత్ర సన్తతిభేదశ్చ' ఇత్యాది । అతో యుక్తోఽతిదేశ ఇతి । అతిదేశప్రకారస్తు స్పష్ట ఏవ ।

అనుమానాన్తరమపి తన్నిరాసార్థమాహ- కాల ఇతి ॥

మోక్షకాలోఽద్వితీయజ్ఞానవాన్న భవతీత్యర్థ: । ప్రతిపన్నవద్వర్తమానకాలవత్ । రోధాద్విరోధాత్ । తాదృక్ మోక్షరూపం యస్యాత్మనోఽసౌ తాదృఙ్మోక్షరూపస్తస్య భావస్తత్తా । జ్ఞానాతిరిక్తస్య కల్పితత్వాద్వర్తమానకాలోఽపి కేవలజ్ఞానీతి చేన్న । ముక్తిసంసారయోరవిశేషాపత్తే: । యస్తు విశేషోఽఙ్గీక్రియతే తదభావ ఏవానేన సాధ్యతే ।

జ్ఞానవ్యతిరిక్తం కిమపి నాస్తీతి మతే కాలోఽపి నాస్త్యేవ । అత: కిమాశ్రయాఽనుమానప్రవృత్తిరిత్యత ఆహ- యదీతి ॥

ఆహ విజ్ఞానవాదీ । తదా కదా కాలో నేతి ప్రశ్నే పరేణ కృతే సతి కిముత్తరమసౌ వక్ష్యతి । నిరధికరణస్యాభావస్య నిరూపయితుమశక్యత్వాత్కాలో నేత్యేతదపి

దుర్నిరూపమాపద్యేతేత్యర్థ: । మోక్షావస్థాయాం కాలో నేత్యుత్తరం వక్ష్యామీత్యాశఙ్కయాహ- యదేతి ॥

వదేత్కాలాభావాధికరణత్వేనేతి శేష: । తర్హి సా మోక్షావస్థా పూర్వానుమానే పక్షతాం వ్రజేత్ । పక్షశబ్దేన తదేకదేశో ధర్మీ లక్ష్యతే । మోక్షావస్థా న కేవలజ్ఞానవతీతి ప్రతిజ్ఞాస్యత ఇత్యర్థ: ।

ఏవం తర్హి కాలత్వాదితి హేతు: స్వరూపాసిద్ధ: స్యాదిత్యత ఆహ- అవస్థాత్వాదితి ॥

యదాఽవస్థా పక్షీక్రియతే తదాఽవస్థాత్వాదిత్యేవ హి హేతురుచ్యతే న కాలత్వాదిత్యతో నోక్తదోష: ।

ఏవం సంసారావస్థైవ దృష్టాన్తీక్రియత ఇతి న దృష్టాన్తదోషోఽపీతి వాచ్యమ్ । ప్రథమోక్తపక్ష హేతుదృష్టాన్తానాం త్యాగే ప్రతిజ్ఞాహాని: స్యాదితి చేత్ । మైవమ్ । కాలాభావస్యావస్థామధికరణం వదతా న కిఞ్చిదాత్మహితామాచరితమ్ । అనుమానాన్తరవిరోధస్యాపరిహార్యత్వాత్ । నహి ప్రతివాదినిగ్రహమాత్రేణ విరుద్ధం తత్త్వం వ్యవతిష్ఠతే । మా హి భూత్కస్మింశ్చిదనుమానే

సద్దూషణద్వయేన దూషితేఽధికత్వేన చ ప్రతివాదిని నిగృహీతే తస్య సదనుమానత్వమితి ప్రదర్శనార్థమేవానుమానాన్తరముపన్యస్తమ్ ।

వస్తుతస్తు కాలాభావమేవ నిరాకుర్మ ఇత్యాశయవానాహ- సాఽపీతి ॥

మోక్షావస్థాం కాలాభావస్యాధికరణత్వేన వదతా సా మేక్షావస్థాఽపి కదేతి కేనచిత్పృష్టే భావనాపరిపాకోత్తరకాల ఇత్యవస్థాధికరణత్వేన కాల ఏవ వక్తవ్య: । నహ్యేవం కదాఽపి న ప్రష్టవ్యమితి నియామకమస్తి । తత: కాలస్య సర్వథాఽపరిహార్యత్వాదకాలత్వం కాలాభావో న భవేత్ । తథాచ తదాశ్రయేణ ప్రథమానుమానమపి ప్రవర్త్స్యతీతి ।

నను కాలాభావాదాశ్రయాసిద్ధమాద్యానుమానమ్ । యదత్రోక్తం కదేతి తదసత్ । ప్రతియోగ్యధికరణమేవ హ్యాభావస్యాధికరణమ్ । నచ కాలస్య కాలోఽధికరణమ్ । యేన తదభావః కాలాధికరణః స్యాత్ । అతః కదేతి ప్రశ్న ఏవానుపపన్నః । కిముత్తరేణేతి చేత్ । ఏవం తర్హి కాలవిశేషమధికరణత్వేనానుపాదాయ కాలం నిషేధతా సామాన్యనిషేధ ఏవ కృతః స్యాత్ । తతః కిమిత్యత ఆహ- నేతి ॥

కాలో నేతి సామాన్యతో నిషేధే క్రియమాణే హి కాలస్య స్వరూపమేవ నిషిద్ధం స్యాత్ । తథా చ కాలం గచ్ఛతి విషయీకరోతీతి కాలగా ప్రమా సాక్షీ (నిరు)విరుణద్ధి । స హి పూర్వోత్తరకోటిరహితతయా కాలసద్భావం గృహ్ణాతీతి । న కేవలమయం సాక్షివిరోధో విజ్ఞానవాదినః కిం నామ పూర్వాభ్యాం సహ త్రయాణాం చేత్యాహ- సమశ్చేతి ॥

ఉక్తాః ప్రత్యుక్తాః ।

నను కథం శూన్యవాదిమాయావాదినోరయం సాక్షివిరోధః । తాభ్యాం కాలాభావస్యానభ్యుపగతత్వాత్ । యథా హి లోకేఽనేకేషు మాయామయాన్ గజతురగాదీన్పశ్యత్సు యస్య కారణవిశేషేణ మయాఽపగచ్ఛతి స ఏవ తాన్న పశ్యతి అన్యే తు పశ్యన్త్యేవ । తథా ద్వైతదర్శనకారణమజ్ఞానం యస్యాపగతం స ఏవ తన్న పశ్యతి । అన్యేషాం తు కాలాదిప్రపఞ్చదర్శనమనువర్తత ఏవేతి ఖలు తాభ్యామభ్యుపేతమిత్యత ఆహ- ఏకేతి ॥

సత్యమేవం బహుజీవవాదినః శూన్యవాదినో మాయావాదినశ్చ మతమ్ । నచ తయోరస్మాభిః సాక్షివిరోధోఽభిహితః । కిం తర్హ్యేకముక్తిరేవ సర్వముక్తిః ఏకస్మిన్ముక్తే న కిఞ్చిదవశిష్యత ఇత్యేకజీవవాదపక్షే తు ముక్తౌ కాలాభావాభ్యుపగమాదియం ప్రమా సాక్షిరూపా కుపితా విరోధినీ భవత్యేవ । శూన్యావాదిమాయావాదినౌ ప్రతి సాక్షివిరోధాభిధానమసఙ్గతమ్ । కాలాభావాభ్యుపగమేఽపీదానీం తస్యాప్రస్తుతత్వాదిత్యత ఆహ- కాలమితి ॥

ఇయం ప్రమేతి వర్తతే । ఆధాయ ఉపపాద్య । అయమభిసన్ధిః । అద్వితీయస్య శూన్యస్య బ్రహ్మణో వాఽవస్థానం ముక్తిరితి తావదేకజీవవాదిభ్యాం తాభ్యామభిధీయతే । తత్ర వయం బ్రూమః । కాలసద్భావాన్నాద్వైతత్వముపపద్యత ఇతి । తత్ర పరః కాలోఽపి నాస్తీతి వదతి

తదా సాక్షివిరోధోఽభిధీయత ఇత్యేతాం సఙ్గతిమాశ్రిత్యాతిదేశ: కృతో, న త్వాశ్రయాసిద్ధిప్రసఙ్గేనేతి ।

వాదిత్రయసాధారణమనుమానాన్తరమాహ- విమత ఇతి ॥

కాల: ప్రపఞ్చవానిత్యుక్తే సిద్ధసాధనతా స్యాత్ । అతో విమత ఇత్యుక్తమ్ । మోక్షకాల ఇత్యర్థ: । తస్య స్పష్టీకరణాయ కాల ఇత్యుక్తమ్ । కాలాభావస్యానుపదమేవ నిరస్తత్వాన్నాశ్రయాసిద్ధి: । ప్రపఞ్చో వియదాది: ప్రతిపన్నో వతర్మానకాల: । పూర్వోక్తమేవేదం కుత: పునరుచ్యత ఇత్యాశఙ్కానిరాసాయోక్తమన్యాఽనుమా చేతి । యద్యపి ద్వయోర్ధర్మ్యాదికం ప్రయోజనం చ సమానమ్ । తథాఽపి పూర్వమద్వైతనిషేధముఖేన ప్రవృత్తమ్ । ఇదం తు ప్రపఞ్చవిధిముఖేనేతి భేద: । జీవస్య ముక్తస్య ।

ఉక్తాతిదేశేనాద్వైతమతాన్తరాణి దూషయతి- కాలేతి ॥

యద్యదనువిద్ధం ప్రతీయతే తత్తత్రారోపితమ్ । యథేదమాకారే రజతమ్ । కాలానువిద్ధం చ సమస్తం ప్రతిభాతి । తస్మాత్తత్రైవారోపితమ్ । స ఏవ తు పరమార్థ: । అతస్తన్నావస్థానం ముక్తిరితి కాలైకత్వవాదిన: । ఏవమేవ శబ్దైకత్వవాదినో వైయాకరణా: ప్రాహు: । యథా "న సోఽస్తి ప్రత్యయో లోకే య: శబ్దానుగమాదృతే । అనువిద్ధమివ జ్ఞానం సర్వం శబ్దేన గమ్యతే' ఇతి । శైవైకదేశిన: స్వాగమాశ్రిత్యేశ్వరైకత్వమాహు: ।

కథం నిరాకృతానీత్యత ఆహ- తేషాం చేతి ॥

తేషాం శూన్యవాదిప్రభృతీనాం ఏతేషాం చ పక్షస్తావత్సమాన ఏవ । శూన్యాదిశబ్దభేదస్యాప్రయోజకత్వాత్ । ప్రతిపన్నస్వరూపజీవవినాశాదే: సర్వైరభ్యుపగతత్వాత్ । అత: పరమేష్యనాశేనాపురుషార్థత్వమిత్యాదిదోషోఽపి సమాన ఏవేతి । అనుమానం తు ప్రత్యక్షవిరోధాదినా దుష్యమేవ । తథాఽఽగమోఽపీతి స్ఫుటత్వాన్నోక్తమ్ ।

వైభాషికసౌత్రాన్తికాభిమతం మోక్షం నిరూపయతి- జ్ఞానమితి ॥

ఏవశబ్దేన విషయసమ్బన్ధం వ్యావర్తయతి । ఇష్యతే ముక్తౌ । అయమర్థ: । జ్ఞానమేవాత్మా । తచ్చ జ్ఞానం స్వభావేనైవ భఙ్గురమ్ । అత ఏవ క్షణికమ్ । తత్సన్తానస్తు నిత్య: । తస్యానాదివాసనావశాద్యో విషయోపరక్తస్యోత్పాద: స సంసార: భవనాప్రకర్షవశేన

వాసనాయాముత్సన్నాయాం యో విషయోపప్లవం వినా శుద్ధస్యైవోదయ: స మోక్ష: ఇత్యుభయసమానమ్ । సౌత్రాన్తికాస్తు సంసారే సాకారత్వం ముక్తౌ నిరాకారత్వం చ విశేషమాహురితి ।

నిరాకరోతి- తత్రాపీతి ॥

విమత: కాలో న నిర్విషయైతజ్జ్ఞానసన్తతిమాన్ కాలత్వాదిదానీన్తనకాలవదిత్యాదిరుక్తా ఉక్తసరూపా అనుమా రిపుర్విరోధినీత్యర్థ: ।

అనుమానాన్తరమాహ- మోక్ష ఇతి ॥

శుద్ధవిజ్ఞానసన్తానీ(తి) నిర్విషయచిత్సన్తానసమ్బన్ధీ । కాలగత్వత: కాలసమ్బన్ధిత్వాత్ । ప్రతిపన్న: సంసార: । తదుత్తరం తత్పక్షస్య దూషణమ్ । అప్రామాణికశ్చాయం మోక్ష: । పూర్వవత్ప్రత్యక్షాగమయోరభావాత్కేవలానుమానాని వాచ్యాని । తత్రాహ- అనుమానానీతి ॥

ఉక్తభఙ్గ్యైవ ప్రతిసాధనసమ్బన్ధేన । శ్రుతివిరుద్ధత్వేన కాలాత్యయాపదిష్టాని చేతి భావేనాహ- శ్రుతయశ్చేతి ॥

ఉచ్యత ఇత్యుక్తి: అస్మదుక్తిం గచ్ఛన్తి ప్రతిపాదయన్తీత్యస్మదుక్తిగా: । అస్మదభిమతమేవ మోక్షస్వరూపం ప్రతిపాదయన్తీత్యర్థ: । శ్రుతిప్రామాణ్యం తు ప్రాగేవ సమర్థితమితి ।

సఙ్ఖయాద్యభిమతం మోక్షమనువదతి- సాఙ్ఖయేతి ॥

ఆద్యగ్రహణేన వైశేషికా ఉచ్యన్తే । యథా పూర్వేఽనుపపన్నభాషిణస్తథైతేఽపీతి జ్ఞాపనార్థశ్చశబ్దః । కుత ఏవం ప్రాహురిత్యత ఆహ- ఇచ్ఛేతి ॥

తత్ర ముక్తావిచ్ఛాద్వేషప్రయత్నాదేరపి లయమాహుః । సుప్తిప్రలయవైలక్షణ్యం దర్శయితుం సర్వాత్మనేత్యుక్తమ్ । నివృత్తజాతీయస్య తస్మిన్నేవాత్మని పునరనుత్పాదః సర్వాత్మనా లయః । ఆదిపదేన బుద్ధిదుఃఖధర్మాధర్మాణాం శరీరేన్ద్రియాణాం చ గ్రహణమ్ ।

తతశ్చాయమాశయః । న తావన్ముక్తస్య సుఖమనాదీత్యుపపద్యతే । సంసారేఽపి తత్ప్రతిభాసప్రసఙ్గాత్ ప్రతిభాసత ఏవేతి చేన్న । ప్రతిభాసమానస్యానాదితాయాం సాధనోపాదానవైయర్థ్యాపత్తేః।

అవ్యక్తత్వాత్సంసారే న ప్రతిభాసతే వ్యక్తత్వాత్తు ముక్తౌ ప్రతిభాసత ఇతి చేన్న । అవ్యక్తిర్హి ప్రతిభాసాభావో వ్యక్తిశ్చ ప్రతిభాసః । తతశ్చాప్రతిభాసాన్న ప్రతిభాసతే ప్రతిభాసనాచ్చ ప్రతిభాసత ఇత్యుక్తం స్యాత్ । కిఞ్చ ప్రతీతికారణాన్తఃకరణసద్భావే సంసారే న ప్రతీయతే । ముక్తౌ తు తదపగమే ప్రతీయత ఇతి సుభాషితమ్ । ఆవృతత్వాన్న ప్రతీయత ఇతి చేన్న । మూర్తత్వాభావేనావణానుపపత్తేః । తదనిరూపణాచ్చ । సుఖమివ తత్ప్రతీతిరప్యనాదిశ్చేత్కిమారవణకృత్యమ్ । విషయవిషయిభావః ప్రతిబధ్యత ఇతి చేన్న । నిర్విషయాయాః ప్రతీతేరనుపపత్తేః । సుఖతత్ప్రత్యోరనాదితాయాం ప్రమితాయామేవ చైషా కల్పనా యుక్తా । నచ తత్ర ప్రమాణం పశ్యామః । తతః సుఖస్య తత్ప్రతీతేశ్చ ముక్తావుత్పత్తిరేవ వక్తవ్యా । సాఽపి న సమ్భవతి । కారణాభావాత్ । శరీరే సతి తదాశ్రయేన్ద్రియసద్భావః, తైరర్థాలోచనం, తతః పూర్వానుభూతసారూప్యేణేష్యసాధనత్వానుమానం, తస్మాదిచ్ఛాద్వేషౌ, తాభ్యాం ప్రయత్నః, తతశ్చేష్యసాధనోపాదానం, అనిష్యసాధనహానం చ, తతః సుఖోత్పాదః, తదనన్తరం తత్ప్రతీతిరిత్యేష దృష్టకారణక్రమః । అదృష్టం చ సర్వత్ర విజయతే । న చైష కారణప్రవాహో ముక్తావస్తి । తత్సద్భావే దుఃఖస్యాపి ప్రసఙ్గేన ముక్తత్వవ్యాఘాతాత్ ।

తస్మాత్సుఖరహిత ఏవ మోక్షః ।

కథమయం పురుషార్థ ఇతి చేత్ శరీరం షడిన్ద్రియాణి షడ్విషయాః షడ్బుద్ధయః సుఖం దుఃఖం చేత్యేకవింశతిభేదదుఃఖాత్యన్తనివృత్తిత్వాదితి బ్రూమః । దుఃఖనివృత్తిః పురుషార్థ ఏవ

న భవతి । తదీయపురుషార్థత్వస్య సోపాధికత్వాత్ । సుఖం దు:ఖాభావే సత్యేవ భవతీతి సుఖార్థం దు:ఖాభావో మృగ్యతే నతు స ఏవ పురుషస్య సమీహిత ఇతి చేత్(న) । విపర్యయస్యాపి సద్భావాత్ । భోజనాదిసుఖే సత్యేవ బుభుక్షాదిదు:ఖం నివర్తత ఇతి దు:ఖనివృత్త్యర్థమేవ భోజనాదిసుఖం మృగ్యతే న పునస్తదేవ పురుషస్య సమీహితమితి కల్ప్యతే । క్వచిద్దు:ఖనివృత్త్యభావేఽపి సుఖస్యేష్యమాణత్వాదితి చేన్న । దు:ఖనివృత్తేరపి క్వచిత్సుఖాభావేఽపీష్యమాణత్వాత్ । దు:ఖనివృత్తౌ సత్యాం సుఖమేవ భవిష్యతీత్యభిసన్ధిస్తావదస్తీతి చేత్ । సుఖావస్థాయాం నియతో దు:ఖవిరహో భవతీత్యభిసన్ధేస్తత్రాపి సద్భావాత్ । తస్మాద్యద్యాపి దు:ఖాభావే సుఖం సుఖే చ దు:ఖాభావో నియత: । తథాఽపి పరస్పరం నిరపేక్షమేవ పురుషార్థత్వమనయో: । ఇచ్ఛాయా అసఙ్కీర్ణవిషయత్వాదితి ।

భవతి దు:ఖహాని: పురుషార్థ: కిం త్వనుభూయమానతయా । నహి విషాదిజన్యమోహావస్థాయాం దు:ఖనివృత్తిరితి తత్ర ప్రేక్షావన్త: ప్రవర్తన్తే । తస్మాన్మోక్షే దు:ఖహానేరననుభూయమానత్వాన్న పురుషార్థత్వమితి చేన్న । పుత్రాదివియోగజన్యదు:ఖహానిమిచ్ఛతాం కేషాఞ్చిద్విషశస్త్రోద్బన్ధనాదావపి ప్రవృత్తిదర్శనాత్ । ప్రేక్షావన్తో నైవం కుర్వన్తీతి చేన్న । పురుషార్థత్వావిరోధాత్ । నహి పరదారేషు శాస్త్రనిషేధాఙ్కుశవారితా: ప్రేక్షావన్తో నాభివతర్న్త ఇతి న తత్ర కామ: పురుషార్థ: । అపి త్వల్పీయ: సుఖం మహీయాననర్థ ఇతి

నివృత్తి: । తథా విషాదావపి ప్రవృత్తస్య శాస్త్రే గర్హితత్వాదల్పీయాననర్థో నివర్తతే మహీయాన్ప్రవర్తత ఇతి న తే ప్రవర్తన్తే । ఇయమేవ హి ప్రేక్షా యత్పురుషార్థేఽపి శాస్త్రలోకవిరోధపరామర్శ: । స్వరూపేణేష్యమాణతామాత్రనిబన్ధనత్వాత్పురుషార్థతాయా: । అత ఏవ యత్ర లోకశాస్త్రావిరోధస్తత్ర వ్యాధ్యాదిపరిపీడితా: ప్రయగవారిపాతానశనాదినాఽపి దేహం త్యజన్త: ప్రేక్షావన్తోఽపి దృశ్యన్తే ।

న క్వచిద్దు:ఖనివృత్తిమనుభవిష్యామీతి తత్సాధనే ప్రవర్తన్తే । అపి తు దు:ఖం హాస్యామీతి । అపి చ దు:ఖనివృత్తేరనుభూయమానతామాత్రం వివక్షితం, దు:ఖనివృత్తిసత్తాఽపి వా । ఆద్యేశ్చేత్తుష్యతు దుర్జన: చరమే జన్మన్యనుభూయత ఏవ । సమాధిభావా(వధివ)దాత్యన్తికీ దు:ఖనివృత్తిరప్యనాగతాఽవర్తమానాఽప్యచిరమనుభూయత ఏవ । ద్వితీయే తు ప్రసక్తకణ్టకాదిహేతుకదు:ఖనివృత్తేరపురుషార్థత్వప్రసఙ్గ: । సర్వదాఽననుభూయమానత్వాత్ । తథాత్వే వా విషయాన్తరసఞ్చారాభావప్రసఙ్గ: । నివృత్తే: సర్వదా తాదవస్థ్యాత్ ।

తస్మాత్సుఖరహితో మోక్ష: పురుషార్థ ఇతి ।

నిరాకరోతి- నైతదితి ॥

అత్ర ముక్తౌ । ఏతత్ సుఖరాహిత్యమతమపి న శోభనమ్ । కుత ఇత్యత ఆహ- శ్రూయత ఇతి ॥

అత్రేతి వర్తతే । భోగమ్ తదనుభవమ్ । నియమేన అవిగానేన । ఇతి శ్రుతీనాం ప్రసిద్ధతామాచష్టే । తాశ్చోదాహరిష్యన్తే ।

నను "అశరీరం వావ సన్తం న ప్రియాప్రియే స్పృశతే' ఇతి ముక్తస్య దు:ఖవత్సుఖస్యాపి హాని: శ్రూయతే । తథా "న ప్రేత్య సంజ్ఞాఽస్తి' ఇతి జ్ఞానాభావాచ్చ । తత్కథమేతదిత్యత: సుఖాస్పృష్టిశ్రుతిం తావద్వ్యాచష్టే- ప్రాకృతేతి ॥

అస్యాం శ్రుతౌ ప్రాకృతం యదన్త:కరణపరిణతిరూపం ప్రియం తద్ధానిరేవ ప్రియాస్పృష్టిరితిశబ్దేన ప్రతిపాద్యతే । నతు సర్వథా సుఖాభావ: ।

ఏవం తర్హ్యపౌరయాస్పృష్టిరప్యేవం విభాగేన వ్యాఖ్యాతవ్యా । విశేషాభావాత్ । తథాచ మోక్షే దు:ఖసద్భావ(ప్రాప్తిరి)ప్రసక్తిరిత్యత ఆహ- అపౌరయమితి ॥

యస్మాత్సకలమప్యప్రియం (దు:ఖం) ప్రతికూలం ముముక్షోరనపేక్షితమ్ । తత్తస్మాదప్రియమత్రావిశేషేణ శబ్దితమ్ ।

ఏతదుక్తం భవతి । సర్వాత్మనాఽనిష్యనివృత్తిర్మోక్ష ఇతి తావదవివాదం సర్వవాదినామ్ । దు:ఖం తు యాదృశతాదృశమప్యనిష్యమేవ । అతో న తద్విభాగేన వ్యాఖ్యాతుం యుక్తమితి ।

యద్వా । యేన న్యాయేన ప్రియే విభాగః క్రియతే తదవిశేషశ్చేదప్రియే స్యాత్తదా తదపి విభాగేన వ్యాఖ్యాతవ్యం భవేత్ । నచైవమ్ । సామస్త్యేన ప్రియహానిరనిష్టా । అనిష్టప్రాప్తౌ చ మోక్షస్యాపురుషార్థత్వం స్యాదిత్యతో హి ప్రియే విభాగః కల్ప్యతే । తథాచ వక్ష్యామః । నచ సామస్త్యేన దుఃఖహానిరనిష్టా । సర్వస్యాపి దుఃఖస్యానిష్టత్వేన తద్ధానేరిష్టత్వాత్ । తర్హి సర్వస్యాపి సుఖస్యేష్టత్వాత్ ప్రాకృతసుఖహానిరపి నాఙ్గీకరణీయేతి చేన్న । తస్య దుఃఖానుషక్తత్వేన విషసమ్పృక్తమధువదనిష్టపక్షనిక్షేపాదితి భావః ।

ఇతశ్చ నాప్రియం ప్రాకృతత్వేన విశేషణీయమిత్యాహ- నాస్తీతి ।

అప్రాకృతే దుఃఖే సతి తద్వ్యావృత్తయే ప్రాకృతమితి విశేషణీయం స్యాత్ । సతో ముక్తియోగ్యస్య । జీవస్యాప్రాకృతం దుఃఖం నాస్తి ప్రమాణాభావాత్ । అతో వ్యర్థం విశేషణమితి । కుత్రచిత్ శ్రుతౌ స్మృతౌ చోక్తమితి శేషః ।

ఏవం తర్హ్యప్రాకృతస్య సుఖస్యాప్యప్రమితత్వాత్తత్రాపి విశేషణప్రక్షేపేణ వ్యాఖ్యానమయుక్తమిత్యత ఆహ- ప్రియమితి ॥

"బలమానన్ద ఓజశ్చ సహో జ్ఞానమనాకులమ్ । స్వరూపాణ్యేవ జీవస్య వ్యజ్యన్తే పరమాద్విభోః' ఇతి శ్రుతివాక్యాదస్య సతో జీవస్య ప్రియం స్వరూపమేవేత్యవగమ్యతే । స్వరూపం చాప్రకృతమ్ । అతస్తద్వ్యవచ్ఛేదాయ విశేషప్రక్షేపేణ వ్యాఖ్యానం యుజ్యతే । (ఏతేన) అనేన సుఖస్యోత్పత్తిమత్త్వే యో దోషోఽభిహితః సోఽనఙ్గీకారపరాస్తో వేదితవ్యః । స్వరూపత్వేనానాదిత్వస్యోక్తత్వాత్ । యదత్రోక్తం తదప్యసత్ । ఆవృతాః సన్తో వ్యజ్యన్త ఇతి శ్రుతత్వాత్ । ఆవరణం చ మాయాఽవిద్యాదిసమాఖ్యాతా ప్రకృతిరేవ । నచ విశదశ్రుతిసిద్ధేఽర్థే కాచిదనుపపత్తిః । జ్ఞానస్య స్వరూపత్వేనానాదిత్వేఽప్యవిద్యయా విషయవిషయిభావః ప్రతిబధ్యతే । నచోక్తదోషః । ఆత్మస్వరూపాదౌ తస్యాప్రతిబద్ధత్వాత్ ।

ఉక్తమర్థం సంక్షిప్యాహ- హేయత్వాదితి ॥

అప్రియస్య దుఃఖస్య హేయత్వాదేవేత్యేవశబ్దేన సర్వథేతి సూచయతి । "అశరీరం వావ సన్తమ్' ఇత్యస్యాం శ్రుతౌ ప్రోక్తే మోక్షే సమస్తప్రియాభావో న వ్యాఖ్యాతుం యుజ్యతే । కుతః ప్రియహానేరనిష్టత్వతః । కిన్తు ప్రాకృతత్వవిశేషణప్రక్షేపేణేతి తుశబ్దః । అప్రియహానం

త్వవిశేషేణ వ్యాఖ్యేయమిత్యుపస్కర్తవ్యమ్ । తత్ర హేతురప్రియస్య సర్వథా హేయత్వాదితి । ఉపలక్షణం చైతత్ । సతో జీవస్యాప్రాకృతదు:ఖాభావాచ్చేత్యపి ద్రష్యవ్యమ్ ।

నను సజ్జీవస్యాప్యప్రియం స్వరూపభూతమప్రాకృతమస్తి । తత్కథమేతదిత్యత ఆహ- అప్రియస్యేతి ॥

అసురాశ్చ న మోక్షయోగ్యా ఇతి భావ: । తాం శ్రుతిమర్థత: పఠతి- అసురా ఇతి ॥

అనేన "నిత్యానన్దో నిత్యజ్ఞానో నిత్యబల: పరమాత్మా । నైవమసురా ఏవమనేవం చ మనుష్యా ఇతి శ్రుతిముపాదత్తే । నిత్యత్వోక్త్యా స్వరూపత్వం సిద్ధమ్ । వృత్తీనామనిత్యత్వాత్ । పరమాత్మా పరమేశ్వర: । సజ్జీవ ఇతి వా । నైవమితి । ఏతద్విరుద్ధస్వభావా ఇత్యర్థ: । ఏవమనేవం చేతి । ఉభయస్వభావ:' ఇత్యర్థ: । అసురా నైవం, అఖిలమానుషా ఏవం చ నైవం చేతి యోజనా । ఇతి శ్రుతమితి సమ్బన్ధ: ।

అప్రియహానావపి సఙ్కోచ: క్రియతామిత్యతిప్రసఙ్గం నివారయత్యైవ సామాన్యత: శ్రుతా ప్రియాసృష్ఠి: కుతో విశేషేఽవస్థాప్యత ఇత్యాశఙ్క్యాఽపి పరిహృతా । నియామకస్య సూచితత్వాత్ । తదేవ నియామకం విస్పష్యమాచష్యే- ఆత్మేతి ॥

ఆత్మా చ తత్ప్రియం చేతి ఆత్మప్రియమ్ । ఆత్మన: ప్రియమితి వా । తదిచ్ఛతి చేతి చశబ్ద: ।

యది ప్రియాసృష్ఠిరవిశిష్యా స్యాత్తదా న కశ్చిత్ప్రేక్షావాన్మోక్షమిచ్ఛేత్ । నాపి తదర్థం ప్రయతేత । యద్యపి ద్వేషవశాత్పరకీయసుఖహానాదావిచ్ఛాదికం సమ్భవతి । తథాఽపి న కశ్చిద్ బుద్ధిమానాత్మన: సుఖహానమిచ్ఛతి । తదథర్ం ప్రయతతే వా । వృత్తిరూపసుఖస్యానిష్యభూయిష్ఠత్వాత్తత్త్యా(గేచ్ఛా)గాయేచ్ఛాదికం యుజ్యతే । స్వరూపసుఖం తు నిష్కణ్టకం కస్మాత్త్యాజ్యమ్ । నచ తన్నాస్తి, శ్రుతిసిద్ధత్వాత్ । కారణైక్యనిమిత్తో హి సుఖస్య దు:ఖానుషఙ్గ: । నచాత్మసుఖస్య కారణమస్తి । అశక్యం చాత్మసుఖహానమ్ । నచాశక్యవిషయేచ్ఛాప్రయత్నౌ బుద్ధిమత: సమ్భవత: । ఆత్మహానం ఖలు వినాశలక్షణమనుత్పాదలక్షణం చ న సమ్భవతి, నిత్యత్వాత్ । నాపి వియోగలక్షణం, పరేషాం మతే విభుత్వాత్ । అస్మాకం స్వాత్మని క్రియావిరోధాత్ । నాప్యజ్ఞానలక్షణం స్వప్రకాశత్వాత్ ।

తదేవం బాధకసద్భావాత్త్రియాస్సుషుప్తేర్విశేషనిష్ఠైవ వ్యాఖ్యేయా । తథాచ "అశరీరం వావ సన్తమ్' ఇతి శ్రుత్యుక్తోపపత్తి: శ్లిష్యత ఇతి ।

ఏవం సుఖాస్సుషుప్తిశ్రుతిం వ్యాఖ్యాయ జ్ఞానాభావశ్రుతిం చ వ్యాఖ్యాతి- సంజ్ఞేతి ॥

శ్రుతిర్వక్తీతి వక్ష్యమాణమత్రాపి సమ్బధ్యతే । "న ప్రేత్య సంజ్ఞాఽస్తి' ఇత్యపి శ్రుతిరస్య ముక్తస్యాముక్తజ్ఞేయతా నాస్తీత్యేవ వక్తి । నతు ముక్తో న జానాతీతి । ఏకో హిశబ్ద ఏవార్థ: । ద్వితీయస్తు స్వోక్తార్థస్య శబ్దశక్త్యనతిక్రమం సూచయతి ।

తథాహి । ప్రేత్య మరణానన్తరం సంజ్ఞాం జ్ఞానం నాస్తీతి తావచ్ఛ్రౌతోఽర్థ: । తత్ర ప్రకరణవశాత్ప్రేత్యేత్యేతన్మరణవిశేషమోక్షానన్తరమితి వ్యాఖ్యేయమ్ । జ్ఞానం తు ముక్తసమ్బన్ధి ప్రతిషిధ్యమానం తత్కర్తృకమేవేతి కల్పనే న నియామకం పశ్యామ: । అతస్తత్కమర్కస్యైవ జ్ఞానస్యాయం ప్రతిషేధో విజ్ఞాయతే । సర్వథాఽజ్ఞే(యతాయాం వా) యానాం చాసత్త్వం ప్రసజ్యత ఇత్యముక్తజ్ఞేయతాని షేధ ఇతి కల్ప్యతే । అముక్తానామప్యస్మదాదీనామపరోక్షజ్ఞానస్యాయం ప్రతిషేధ: । నారదాదిభిరాపరోక్ష్యేణాస్మదాదిభిశ్చ శాస్త్రేణ తజ్జ్ఞానాత్ । అత ఏవ సంశబ్దప్రయోగ ఇతి ।

నను సాధారణే వాక్యే ముక్తవిషయస్య జ్ఞానస్యాయం ప్రతిషేధో నతు తత్కర్తృకస్యేతి కుత: కల్ప్యత ఇత్యత ఆహ- ధర్మేతి ॥

యత: కారణాత్ "అయమాత్మానుచ్ఛిత్తిధర్మా:' ఇత్యుత్తరశ్రుతిరస్య ముక్తాత్మనో ధర్మానుచ్ఛిత్తిమేవ వక్తి । న విద్యతే ఉచ్ఛిత్తిర్యేషాం తే తథోక్తా: । అనుచ్ఛిత్తయో ధర్మా యస్యాసావనుచ్ఛిత్తిధర్మేతి । తస్మాదేవం వ్యాఖ్యాత ఇతి ।

స్యాదేతత్ । అనుచ్ఛిత్తిధర్మేత్యేతత్సుఖ్యాదిధర్మాణామనుచ్ఛిత్తిం వక్తీత్యపి శక్యతే వక్తుమ్ । యద్వా ఉచ్ఛిత్తేరభావోఽనుచ్ఛిత్తి: సా ధర్మో యస్యాసావనుచ్ఛిత్తిధర్మేతి । తత్కథమేతన్నియామకమిత్యాశఙ్కానిరాసాయాదిత ఏవ వాక్యం వ్యాచష్టే- ఆశఙ్క్యేతి ॥

"విజ్ఞానఘన ఏవైతేభ్యో భూతేభ్య: సముత్థాయ తాన్యేవానువినశ్యతి న ప్రేత్య సంజ్ఞాఽస్తి' విజ్ఞానమూతి(ర్)యమాత్మాఽనాదిరపి చరమే జన్మన్యేతేభ్యో భూతేభ్య: సముత్థాయ భూతాత్మకశరీరోత్పత్తినిమిత్తమేవోత్పన్నవ్యవహారవిషయే భూత్వా పునస్తాని భూతాన్యన్వేవ తన్నాశనిమిత్తమేవ నిత్యోఽపి వినశ్యతి । వినష్యవ్యవహార(గోచరో భ)విషయో భవతి । అప్రవజ్యత ఇతి యావత్ । తత: ప్రేత్య మోక్షానన్తరమస్య ముక్తస్య సంజ్ఞా జ్ఞానం నాస్తీత్యవిశదం యాజ్ఞవల్క్యవాక్యం శ్రుత్వా అస్య ముక్తస్య జ్ఞానహానిమాశజ్కయానేన వాక్యేన ముక్తో న జానాతీత్యుచ్యత ఇతి మత్వా మైత్రేయ్యా "అత్రైవ మా భవాన్మోహాన్తమాపిపత్' ఇతి వాక్యే భవాన్మాం ప్రతి యదాహ ముక్తో న జానాతీతి తన్మోహకమేవేత్యర్థముక్తవత్యా చోదిత ఇతి శేష: ।

యాజ్ఞవల్క్యో న వా అరేఽహం మోహం బ్రవీమీత్యనేన జ్ఞానోపదేశాయ ప్రవృత్తోఽహం పరమప్రియాయై తే మోహం న వదామీతి ప్రతిజ్ఞాముక్త్వా కథమిత్యాశజ్కాయామవినాశీ వా అరేఽయమాత్మేత్యాత్మస్వరూపస్యానాశమూచివాన్ ।

యద్వా ఆశజ్కయేతి ణిజన్తాల్లయప్ । యాజ్ఞవల్క్య: సంముగ్ధేన వచసాఽస్యామైత్రేయ్యా జ్ఞానహానిమాశజ్కయోచివానితి యోజనా ।

తస్యాస్తథా శజ్కా జాతేత్యత్ర కిం మానమిత్యత్రోక్తం మోహమాహ మాం భవానిత్యుక్తవత్యా హీతి వచనలిఙ్గేనాశజ్కా(వ)గమ్యత ఇత్యర్థ: । అయమర్థ: స్పష్య ఏవ శ్రుతావితి ద్వితీయో హిశబ్ద: ।

జ్ఞానవినాశవచనం మోహకమిత్యాక్షే పే స్వరూపానాశోఽసఙ్గత: కథముక్త ఇత్యత ఆహ-జ్ఞానస్వరూపస్యేతి ॥

యత్ యస్మాజ్జ్ఞానరూపస్తావదాత్మా తస్య చ విజ్ఞాననాశో నామ తన్నాశ ఏవ । నచాత్మనాశోఽస్తి । తథా సతి ముక్తేరపురుషార్థత్వప్రసఙ్గాత్ । అతో న జ్ఞాననాశోఽస్తి । అత ఏవ న మద్వచనం తదర్థమ్, కిం త్వముక్తానాం ముక్తవిషయే సంజ్ఞా నాస్తి, ముక్తానామేవ వా వృత్తిరూపా సంజ్ఞా నాస్తీత్యాదిరేవ మద్వచనార్థ ఇత్యభిప్రాయవాన్స్వరూపానాశమూచివానితి సమ్బన్ధ: ।

అస్త్వేవం సఙ్గతిస్తథాऽపి జ్ఞానం న నశ్యతీతి సాక్షాదనుక్త్వైవం వచనం కిమర్థమిత్యత ఆహ- శూన్యేతి ॥

న కేవలమత్ర ప్రమేయనిరూపణమాత్రార్థం ప్రవృత్తో యాజ్ఞవల్క్యః కిన్తు పరీ(క్షాయాం)క్షయా । అత ఏవ న ప్రేత్య జ్ఞాయత ఇతి విశదమనుక్త్వా శఙ్కోత్పాదనాయ న ప్రేత్య సంజ్ఞాऽస్తీతి సాధారణం వాక్యమాహ । పరీక్షా చ స్వానభిమతనిరాసరూపా । అత ఏవముత్తరే దత్తే శూన్యమతస్యాత్మనాశలక్షణస్య నిరసోऽపి కృతో భవతీతి తదర్థం స్వరూపానాశమూచివాన్ ।

యదర్థమాదితో వాక్యం వ్యాఖ్యాతం తదిదానీమనుచ్ఛిత్తిధర్మేత్యేతద్వ్యాచష్టే- పునరితి ॥

స్వరూపానాశముక్త్వా పునరపి ముక్తస్యానన్దపూవర్కాన్ధర్మాననుచ్ఛిన్నానాహ యాజ్ఞవల్క్యః । స్వరూపానాశోక్త్యైవ ధర్మానుచ్ఛిత్తిసిద్ధౌ పునరుక్తిరియమిత్యత ఉక్తమానన్దపూర్వకానితి । వాక్యోపక్రమే విజ్ఞానఘన ఏవేతి విజ్ఞానస్యాత్మస్వరూపత్వముక్తం న పునరానన్దపూర్వకానితి । వాక్యోపక్రమే విజ్ఞానఘన ఏవేతి విజ్ఞానస్యాత్మస్వరూపత్వముక్తం న పునరానన్దపూర్వకాణామ్ । అతః స్వరూపానాశోక్త్యా విజ్ఞానావినాశ ఏవ సుజ్ఞానో నానన్దాద్యవినాశః । అత స్తేऽపి విజ్ఞానవత్ ఆత్మస్వరూపభూతా ఏవ నోచ్ఛిద్యన్తే ఇత్యర్థప్రతిపత్త్యర్థమిదం వాక్యమితి ।

తాత్పర్యాన్తరం సూచయతి- తార్కికైరితి ।

ఉక్తమేతత్పరీక్షాయాం ప్రవృత్తో యాజ్ఞవల్క్య ఇతి । అతః స్వరూపావినాశమఙ్గీకృత్య యే తార్కికా బుద్ధిసుఖాదీన్ధర్మాన్ముక్తస్య వినివారయన్తి తేऽప్యసమీచీనవాదిన ఇతి జ్ఞాపనాయేదం వాక్యమితి న పౌనరుక్త్యదోషః ।

నను స్వరూపావినాశోక్త్యా ధర్మావినాశోऽపి సిద్ధ ఏవ । సత్యమ్ । స్వమతరీత్యా తత్ । తార్కికాస్తు న జ్ఞానసుఖాదీనామాత్మస్వరూపత్వం మన్యన్తే । అతః కిమిదానీం మోక్షప్రసఙ్గే తేషామాత్మస్వరూపత్వోపపాదనేన । ఆత్మస్వరూపప్రక్రియాయాం తదపి వక్తవ్యమిత్యాశయేనానుచ్ఛిత్తిరేవోక్తేతి ।

ఇదమత్రాకూతమ్ । అనుచ్ఛిత్తిధర్మేతి యది సఙ్ఘయాదిధర్మాణామనుచ్ఛిత్తిరుక్తా స్యాత్ తదా అసఙ్గతమిదం వాక్యమాపద్యేత । జ్ఞానవినాశవచనం మోహ ఇత్యాక్షేపే సఙ్ఘయాద్యవినాశకథనస్య సఙ్గత్యదర్శనాత్ । యది చ స్వరూపావినాశోఽనేనోక్త ఇతి స్యాత్తదా తస్య పూర్వవాక్యేనైవోక్తత్వాత్ పునరుక్తిదోషః స్యాత్ । అస్మత్పక్షే త్వస్తి సర్వేషాం వాక్యానాముక్తరీత్యా సాఫల్యమ్ । తస్మాజ్జ్ఞానానన్దాదిగుణానామేవానుచ్ఛిత్తిమాహేదం వాక్యమితి గమ్యతే । తద్బలాచ్చ న ప్రేత్య సంజ్ఞాఽస్తీత్యేతదపి ఉక్తార్థమేవేతి ।

ఇతశ్చైతదుక్తాధర్మేవేత్యాహ- మాత్రేతి ॥

యథా ధర్మానుచ్ఛిత్తిమాహ తథా మీయన్త ఇతి మాత్రా రూపాదయో విషయాస్తేషాం సంసర్గముపభోగలక్షణమప్యస్యాహ "మాత్రాసంసర్గస్త్వస్య భవతి' ఇతి వాక్యేన । తతో న జ్ఞానవిలోపో వ్యాఖ్యాతుం శక్యతే । నేదం వాక్యం శ్రుతావుపలభ్యత ఇత్యత ఉక్తమ్- మాధ్యన్దినశ్రుతిరితి ॥

మైత్రేయీయాజ్ఞవల్క్యసంవాదరూపమిదం ప్రకరణం కాణ్వమాధ్యన్దినశ్రుత్యోః సమానమ్ । ఇదం తు వాక్యం యద్యపి కాణ్వశ్రుతౌ నాస్తి తథాఽపి మాధ్యన్దినశ్రుతావస్త్యేవేతి ।

ఇతోఽపి సంజ్ఞా నాస్తీతి వాక్యముక్తార్థమేవేత్యాహ- ఆచిక్షేపేతి ॥

శ్రుతిరితి వక్ష్యతి । యత్ర హి "ద్వైతమివ భవతి' ఇత్యాదిరుత్తరా శ్రుతిర్యస్మిన్మతే ముక్తస్య న విషయాదనం రూపాదివిషయభోగో నాస్తీత్యభ్యుపగమస్తన్మతమాచిక్షేప నిన్దితవతీతి । తతశ్చ న తద్వాక్యం ముక్తస్య జ్ఞానాభావం ప్రతిపాదయతి । నహి జ్ఞానరహితస్య ఘటకల్పస్య విషయసంసర్గో వా తదభావనిన్దా వోపపద్యతే । కథమాచిక్షేపేతి చేత్ । ఉచ్యతే । యత్ర యది, ద్వైతం భవతి తత్ తర్హ్యేవ, ఇతర ఇతరం పశ్యతీత్యాదినా వ్యాప్తిమభిధాయ హిశబ్దేన తస్యాః ప్రమితత్వం చోక్త్వా యత్ర యది, తు , అస్యాత్మనోఽపేక్షితం సర్వమాత్మైవాభూత్ స్వవ్యతిరిక్తం న స్యాత్ । తత్ తర్హి కేన సాధనేన కమ్ అర్థం పశ్యేత । న కేనాపి కిఞ్చిదిత్యనిష్టప్రసఙ్గోఽభిధీయతే ।

ఏవం తర్హి యది ముక్తౌ ద్వైతం న స్యాత్తదా రూపదర్శనాదికం న భవేదితి తర్కితం భవతి । తథాచ ద్వైతాభావమతమనయాక్షిప్తం, న విషయభోగాభావమతమిత్యత ఆహ- ఘ్రాణాదీతి ॥

ఘ్రాణాదినా గన్ధాదేర్భోగో ఘ్రాణాదిభోగ: । కేన కమితి కరణస్య కర్మణశ్చోక్తత్వాత్ । తుశబ్దో విశేషార్థ: । హృదాఽభిప్రాయేణ ।

పూర్వేణైవ సమ్బన్ధ: ।

సత్యమేతత్ శూన్యమతం తార్కికమతం చ నిరాకృత్యాద్వైతమనయా శ్రుత్యా నిరాక్రియత ఇతి । తచ్చ విషయభోగాభావప్రసఞ్జనేన । ప్రసఞ్జనీయం చ తద్భవతి యదనిష్టమ్ । అతోఽద్వైతమతే ఘ్రాణాదిభోగాభావం ప్రసఞ్జయన్తీ శ్రుతిస్తస్యానిష్టత్వమభిప్రైతీతి గమ్యతే । అనిష్టం చ తదుచ్యతే యదప్రామాణికం ప్రమాణవిరుద్ధం చ । అతో విషయభోగాభావనిన్దా శ్రుత్యభిప్రాయవ్యాప్తా భవత్యేవేతి ।

భవేదేవమర్థాపత్త్యా విషయభోగాభావనిన్దావగమో యద్యత్రాద్వైతమతే విషయభోగాభావ: ప్రసఞ్జనీయ: స్యాత్ । న చైవమ్ । అపి తర్హి వస్తుస్థితికథనమేతత్ । తథాహి । అయమాత్మా అవినాశీ అత ఏవానుచ్ఛిత్తిస్తస్య ధర్మ: । ముక్తౌ మాత్రాభిరసంసర్గస్తస్య భవతి । కుత: । యత్ర హి సంసారే ద్వైతమివ భవతి తత్త్రేతర ఇతరం పశ్యతీత్యాది । యత్ర తు ముక్తావస్య సర్వమాత్మైవాభూత్స్వవ్యతిరిక్తం కిమపి నాస్తి తత్ర కేన కం పశ్యేన్న కేనాపి న కిమపీత్యద్వైతిన: । తత్రాహ- యేనేతి ॥

యేనేదమఖిలం వేద తం చ కేన విజానీయాత్ విజ్ఞాతారం చ కేన విజానీయాదిత్యనేన యేనేదం సర్వం విజానాతి తం చ కేన విజానీయాత్ విజ్ఞాతారమరే కేన విజానీయాదితి వాక్యద్వయముపాదత్తే । విజ్ఞాతారమిత్యేతత్స్వమేవేతి వ్యాచష్టే । ప్రథమవాక్యవిషయం సూత్రస్య వక్ష్యతి । ఇతి వాక్యద్వయోక్తం విష్ణుజ్ఞానరాహిత్యం స్వజ్ఞానరాహిత్యం చ ।

ఏతదుక్తం భవతి । అత్రాన్తే యేనేదమితి వాక్యద్వయం శ్రూయతే । తదర్థ: పరమేశ్వరజ్ఞానాభావ: స్వజ్ఞానాభావశ్చ తావదనిష్టో న వాస్తవ: । తతస్తత్ప్రసఙ్గకథనమేవేతి జ్ఞాయతే । తత్సాహచర్యాత్కేన కం పశ్యేదిత్యాదికమపి ప్రసఞ్జనమేవ న వస్తుస్థితికథనమితి జ్ఞాతవ్యమితి ।

నన్వీశ్వరస్తావత్సర్వథాఽప్యవిశేష ఏవ । యతో వాచ ఇత్యాదిశ్రుతేః । జీవాత్మా చ న స్వవిజ్ఞానీ । ఏకస్యాం క్రియాయామేకస్యైవ కర్తృకర్మభావస్య విరుద్ధత్వాత్ । అతః పరమేశ్వరజ్ఞానాభావః స్వజ్ఞానాభావశ్చ కథమనిష్య ఇత్యతః పరమేశ్వరస్య సవర్థాఽప్యవిజ్ఞేయత్వం తావన్నిరాకరోతి- నేతి ॥

అత్రాఖిలజ్ఞాపక ఇత్యనేన యేనేదమితి వాక్యార్థమనూద్య విష్ణురితి తస్య విషయో దర్శితః । ప్రాగవ్యాఖ్యాతత్వాత్ । విష్ణుం వినైతద్వాక్యాథర్యాస్యసమ్భవాత్ । హిశబ్దస్తావదర్థే । విష్ణుర్నియమేన సర్వథాఽప్యజ్ఞేయ ఇతి తావన్న భవతి । కుత ఇత్యత ఆహ- తదితి ॥

సర్వే వేదా ఇత్యాదేరితి శేషః । విష్ణోః సర్వథాఽప్యజ్ఞేయత్వేఽఖిలవేదవైయర్థ్యప్రసఙ్గాద్యతో వాచ ఇత్యాదికమన్యథా వ్యాఖ్యేయమితి భావః ।

ఏవం పరమాత్మనో జ్ఞేయత్వముపపాద్య జీవాత్మనః స్వజ్ఞానముపపాదయతి- ప్రత్యక్షమితి ॥

క్రియావిశేషణమేతత్ । ఆత్మవిజ్ఞానం చావిరోధశ్చేతి ద్వన్ద్వః । అవిరోధశ్చ ప్రసఙ్గాదాత్మా విజ్ఞాన ఏవ । తయోరనుభవః । స చ ప్రత్యక్షరూపః తస్మాత్ । అపిపదేన శ్రుత్యాదిగ్రహణమ్ । స్వవిజ్ఞానితాయాం జీవస్య కశ్చన విరోధో నేయతే । న కాఽప్యనుపపత్తిః ప్రతీయతే । ఆత్మవిజ్ఞానానుభవస్తావత్ మామహం జానామీతి సాక్షిరూపః ప్రసిద్ధ ఏవ । యథా ఘటమహం జానామీత్యత్ర న కాచిదనుపపత్తిః ప్రతీయతే । కిం త్వనుపలమ్భసనాథేన సాక్షిణాఽనుపపత్త్యభావ ఏవ సాక్షాత్క్రియతే । తథా తదవిశిష్యే మామహం జానామీతి జ్ఞానేఽపి । శ్రుతయోఽపి "అహమిత్యేవ యో వేద్యః' ఇత్యాద్యాః । యది చాత్మా న స్వాత్మానం జానీయాత్తదా మమేదమిష్యసాధనమిత్యాదిజ్ఞానాభావాత్తథావిధేచ్ఛాప్రయత్నయోరప్యభావాత్సర్వప్రవృత్తి నివృత్తివిలోపప్రసఙ్గః । స్వప్రకాశత్వం జ్ఞానాశ్రయతయా ప్రకాశమానత్వం చ న స్వజ్ఞానాతిరేకేణోపపద్యత ఇతి ।

ఛిదాదిషు కర్తృకర్మణోర్భేదదశర్నాత్తదేకత్వాభ్యుపగమో విరుద్ధ ఇతి యదుక్తం తన్నిరాకరోతి- కతర్ృకర్మేతి ॥

ఏకస్యాం క్రియాయాం కర్తృకర్మత్వయోర్విరోధ: కర్తృకర్మవిరోధ: । నిత్యానుభవ: ఉక్తసాక్ష్యనుభవ: । పదమ్ ఆస్పదమ్ ప్రకృత ఇతి శేష: ।

అయమాశయ: । ఉక్తమేతల్లిఙ్గపాదే । యత్కర్తృకర్మణోర్భేద ఇత్యౌత్సర్గికోఽయం న్యాయ: । అపవాదే సత్యభేదోఽపి భవతీతి । అత్ర చ మామహం జానామీతి సాక్ష్యనుభవవిరోధాన్నాయమస్య న్యాయస్య విషయ: । కిన్తు యత్రాదృష్టబాధనం ప్రమాణవిరోధాభావస్తత్రైవాయం విరోధ: ప్రవర్తతే । యథాఙ్గుల్యగ్రేణాఙ్గుల్యగ్రస్పర్శనే । యథా వాఽసిధారయాఽసిధారాచ్ఛేదన ఇతి ।

అస్త్వేవమీశ్వరస్య జ్ఞేయత్వం, జీవస్య చ స్వజ్ఞానిత్వమ్ । తథాఽపి ముక్తౌ తజ్జ్ఞానాభావ: కథమనిష్య ఇతి చేత్ । ఉచ్యతే । "నాత్మానం న పరాంశ్చైవ న సత్యం నాపి చానృతమ్ । ప్రాజ్ఞ: కిఞ్చన సంవేత్తి తుర్యం తత్సర్వదృక్ సదా' ఇతి శ్రుతౌ స్వజ్ఞానమీశ్వరజ్ఞానం చ నాస్తీత్యభిధాయ ముక్తస్య తు తదస్తీత్యుచ్యతే । అతస్తదభావ: ప్రమాణవిరుద్ధ ఇతి కథం నానిష్య: । న కేవలమేవమనిష్యప్రకరణాద్విషయభోగాభావస్యానిష్యత్వం గమ్యతే కిన్తు విషయభోగస్యాపి శ్రుతిసిద్ధత్వాచ్చేత్యాహ- స ఇతి ॥

అథ ముక్తేరనన్తరమితి శ్రుతిద్వయస్యోపక్రమే సమ్బధ్యతే । ఉక్తమేవార్థం ముక్తస్య విషయభోగసద్భావమ్ । అత ఏవ మాత్రాభిరసంసర్గ ఇతి వ్యాఖ్యానమసదేవేతి ।

స్యాదేతత్ । యత్ర హి ద్వైతమివ భవతీతి ఇవశబ్దేన ద్వైతాభావ: ప్రతిపాద్యతే తత్కథం ద్వైతాభావేఽనిష్యప్రసఙ్గాభిధానమేతదిత్యత ఆహ- అస్వాతన్త్ర్యాదితి ॥

ద్వైతస్యాస్వాతన్త్ర్యమభిప్రేత్య ద్వైతమివేత్యుక్తమ్ । నతు ద్వైతాభావమభిప్రేత్య । కుత: । క్వచిదభిధానాదావివశబ్దస్యాభావవాచితాఽనుక్తేరిత్యర్థ: । అస్వాతన్త్ర్యం చాత్ర స్వరూపమాత్రముక్తమ్ ।

ఇవశబ్దస్యాభావార్థత్వే బాధకం చాహ- ఆత్మైవేతి ।

ఇవశబ్దస్యాభావార్థత్వే ద్వైతమివ భవతీత్యస్య ద్వైతం నాస్తీత్యర్థ: స్యాత్ I యత్ర త్వస్య సర్వమాత్మైవాభూదిత్యస్య తావద్ ద్వైతాభావోఽర్థ: స్ఫుట ఏవ I తతస్తస్మాదస్య విశేషో న భవేత్ I తథా చ ద్వైతాభావే ఇతర ఇతరం పశ్యేత్ I ద్వైతాభావే కేన కం పశ్యేదితి వాక్యద్వయార్థ: ప్రసజ్యేత I తతశ్చ ఉన్మత్తవాక్యతా శ్రుతేరాపద్యత ఇతి I

నన్విశబ్దస్యాస్వాతన్త్ర్యవాచిత్వం కుత ఇత్యత ఆహ- అస్వాతన్త్ర్యేతి II

అభేదభేదేతి ప్రతీయోగిద్వయోపలక్షణమ్ I ఇవాన్త ఏకస్మిన్నుక్తే తత్ప్రతియోగీ ద్వితీయోఽపి లభ్యత ఇత్యర్థ: I

నన్వస్మాకముపమాయామేవేవశబ్ద: I ద్వైతాభావస్త్వర్థసిద్ధ: I యథా గౌరివ గవయ ఇత్యుక్తే గవయస్య గోత్వాభావోఽవగమ్యత ఇతి చేత్ I తర్హి ద్వైతసదృశం కిం తదితి వాచ్యమ్ I కల్పితం ద్వైతమితి చేన్న I తస్య సత్తాభావేన భవతీత్యనుపపత్తే: I భవనమపి తస్య కాల్పనికమితి చేత్ I ఏవం తర్హి యది ద్వైతదర్శనం స్యాదితి స్యాత్ I తథా చేతర ఇతరం పశ్యతీత్యేతదపి తదేవేతి న హేతుహేతుమద్భావోఽవకల్ప్యత ఇతి I

న ప్రేత్య సంజ్ఞాఽస్తీతి వాక్యస్య ముక్తో న జానాతీత్యేవార్థమఙ్గీకృత్యావినాశీత్యాదివాక్యాన్య(ప్య)న్యథా వ్యాకుర్వతో బాధకమాహ- మైత్రేయీతి II

న ప్రేత్య సంజ్ఞాఽస్తీతి వాక్యం శ్రుత్వా మైత్రేయ్యోక్తమత్రైవ మా భవానిత్యాది I తత్త్వావన్నాహృదయం నిర్దలాక్షేపకరణేఽసుజ్ఞత్వప్రసఙ్గాత్ I తత: ప్రజ్ఞానఘన ఇత్యాత్మనో జ్ఞానస్వరూపత్వమభిధాయేదానీం జ్ఞానాభావం వదతస్తవ వాక్యం మోహకమిత్యభిప్రాయ: కల్ప్య: I అపురుషార్థత్వప్రసఙ్గో వా I యథోక్తం "సంజ్ఞానాశో యది భవేత్కిం ముక్త్యా న: ప్రయోజనమ్ I మోహం మాం ప్రాణయామాస భవానత్రేతి చోదిత:' ఇతి I అన్యథావ్యాఖ్యానే మైత్రేయ్యుక్తం నిరుత్తరం ప్రసజ్యేత I న హ్యేతైర్వాక్యై: స్వవచనవ్యాఘాత: పరిహృతో నాపి పురుషార్థతా సమర్థితేతి I

ఏవం సాఙ్ఖ్యనైయాయికాద్యభిమతస్య మోక్షస్యాప్రామాణికత్వమభిధాయ, యదుక్తం మోక్షస్యాపురుషార్థత్వప్రసఙ్గ ఇతి తత్ప్రపఞ్చయతి- సుఖాదీతి II

సుఖాదిధర్మహానౌ ముక్తిత్వేనాఙ్గీకృతాయామితి శేష: I తుశబ్ద: స్వపక్షాద్విశినష్టి I పరస్యాపాద్యమానో దోష: స్వమతే నాస్తీత్యాశయ: I ముక్తేరితి సమ్బన్ధమాత్రే షష్ఠీ I కిమాక్షేపే I చశబ్దోఽప్రామాణికత్వేన సముచ్చయార్థ: I ప్రయుజ్యతే ప్రవర్త్యతే పురుషోఽనేనేతి ప్రయోజనమ్ I ముక్తే: ప్రయోజనం కిమితి I ముక్త్యర్థే పురుషం ప్రవర్తయత్కిమపి నాస్తీత్యర్థ: I

ద్వివిధం ప్రయోజనమ్ I ఇష్టావాప్తిరనిష్టనివృత్తిశ్చ I తత్ర యద్యపి ముక్తిరిష్టప్రాప్తిరూపా న భవతి తథాఽప్యనిష్టనివృత్తిరూపా భవత్యేవ I అత: పురుషేణార్థ్యత ఇత్యాశఙ్కతే- యదీతి ॥

దు:ఖహానిరూపా ముక్తి: పురుషస్యార్థోఽర్థనీయ: స్యాదితి యది బ్రూషే I అత్రోచ్యతే I భవత్యనిష్టనివృత్తి: పురుషార్థ: I ముక్తిశ్చ సమస్తదు:ఖహానిస్తథాఽపి న పురుషార్థ: కథమిత్యత ఆహ- అనర్థ ఇతి ॥

సుఖనాశరూపోఽనర్థోఽప్యస్తి యత: I

ఇదముక్తం భవతి I కేవలస్య దు:ఖస్యాత్యన్తికీ నివృత్తిర్భవతి పురుషార్థ:, ఇయం తు దు:ఖవత్ సుఖస్యాప్యాత్యన్తికీ నివృత్తిరితి కథం పురుషాథర్: I అనిష్టనివృత్త్యాశయా ప్రవృత్తౌ ఇష్టనివృత్తిభియా నివృత్త్యాపత్తే: I దు:ఖశబలసుఖహానౌ సుఖశబలదు:ఖోపాదానప్రాప్తేశ్చ I

యదత్రోక్తం "యస్య దు:ఖముపాదేయం తస్య హేయం కిముచ్యతామ్ I హేయహీనస్య కా ముక్తి: కేన చాప్యుపదిశ్యతే' ఇతి, తదిదమసఙ్గతమ్ I నహి వయం దు:ఖస్యోపాదేయత్వముపపాదయామ: I కిన్తు సమవ్యయఫలత్వేన వినిగమనే కారణాభావాన్న ప్రవృత్త్యుపపత్తిరితి బ్రూమ: I యథోక్తమ్ "అసత్యాని దురన్తాని సమవ్యవఫలాని చ I అశక్యాని చ వస్తూని నారభేత విచక్షణ:' ఇతి I అఙ్గీకృత్యైవ సమవ్యయఫలత్వముక్తమ్ I వస్తుతస్తు ఆయాదపి వ్యయో గరీయానిత్యాహ- తయోశ్చేతి ॥

సుఖదు:ఖహానయోర్మధ్యే । నహి రాజాదయో రాజ్యాద్యపగమే దు:ఖహానేన సుఖహానవ్యథాం సమాదధతి । తతో నివృత్తిరేవ ముక్తేరితి భావ: ।

యత్ర నివర్తమానం దు:ఖమల్పీయ: । సుఖం తు మహత్తత్రైవమేతత్ । ఇహ తు మహద్దు:ఖం నివర్తతే సుఖం త్వల్పీయస్తత్కథం న పురుషార్థత్వమ్ । "యస్తు ఘనతరదు:ఖ(తిమిర)నిరన్తరాత్సంసారకాన్తారాత్సుఖఖద్యోతికాసు ద్యోతమానాస్వపి బిభేతి, తం ప్రత్యయం నిరస్తతస్కరతయా సుగమో మార్గ ఉప(దిశ్యత)దర్శిత:' ఇతి । తత్రాహ- ప్రాప్యాపీతి ॥

యతో జాన్ధికాదిర్జన: సుమహద్దు:ఖం ప్రాప్యాపి సుఖలేశాప్తయే యతతే । తస్మాదల్పస్యాపి సుఖస్య హానౌ మహతోఽపి దు:ఖస్య మోక్షాయ క: పుమాన్యతేత న కోఽపి । అభ్యుపగమవాదశ్చాయమ్ । నహి సాంసారికసుఖస్య దు:ఖాపేక్షయాఽల్పత్వం ప్రమితమ్ । కస్మింశ్చన జన్మన్యయం (దరిద్రో)(దుర్భగో) దు:ఖితో భవతి కస్మింశ్చిత్సార్వభౌమ: కదాచిన్నరకమనుభవతి కదాచిత్స్వర్గమ్ । యా చ మోక్షశాస్త్రేషు సాంసారికసుఖనిన్దా సా నిరస్తసమస్తదు:ఖం మోక్షగతం పరమానన్దమపేక్ష్యాల్పత్వాభిప్రాయేణేతి ।

మహాదు:ఖహానాదల్పం సుఖం గరీయ ఇత్యేతత్ప్రకారాన్తరేణోపపాదయతి- అల్పాచ్చేతి ॥

(హానస్యా)నాశస్యాల్పత్వం ప్రతియోగ్యల్పత్వనిమిత్తమ్ । అల్పస్యాపి సుఖస్య (హానాది)నాశాదితి యావత్ । సుఖనాశనివృత్తయ ఇతి । ప్రసక్తస్య సుఖనాశహేతోర్నివృత్తయ ఇత్యర్థ: । ఉదాహరణాని తు లోకే స్వప్యాన్యేవ కథం తర్హి మధువిషసమ్పృక్తాన్న(భోజన)పరిత్యాగ ఇతి చేత్ । బహుతరసుఖహానిప్రాప్తేరితి బ్రూమ: । అన్యథా పరేణాపి వ్యవస్థాయా: కతర్వ్యత్వాత్ ।

స్యాదేతత్ । ద్వివిధా: పురుషా: రాగిణో వీతరాగాశ్చ । తత్ర రాగిణ: సుఖార్థం దు:ఖమప్యనుభవన్తి । తే హి మధువిషసమ్పృక్తమప్యన్నం మధుతయాఽఽపాతరమణీయం విష(విషంగా)సంయోగాత్తు మారయతు మా వా మీమరదుప(భుంజ్మహే)యుంక్ష్మహే తావదాపాతసుఖం కో హి హస్తగతం పాదగతం కరోతీతి విచిన్త్యోపభుఞ్జతే । వీతరాగాస్త్వా(యతి)పత్తిమాలోచయన్త: స్వగర్మపి కుపితభోగిఫణమణ్డలచ్ఛాయాప్రతిమమిత్యపజహతీత్యత ఆహ- నచేతి ॥

యదేతదుక్తం, ప్రాప్యాపీత్యాది తత్రాగనిమిత్తమ్ । ముముక్షవస్తు వీతరాగా: తస్మాత్సుఖమనాదృత్య దు:ఖధ్వంసాయైవ యతన్త ఇతి, తచ్చ నేత్యర్థ: । కుత ఇత్యత ఆహ- వీతేతి ॥

స్ఫుటమితి నారదాదీనాం వీతరాగత్వం శ్రుత్యాదిప్రసిద్ధమిత్యర్థ: । అఙ్గసేతి శ్రవణాదల్పాయ సుఖరూపార్థాయేతి యోజ్యమ్ । యస్మాదితి వక్ష్యమాణమిహాపి సమ్బధ్యతే । ఏతత్కుత ఇత్యత ఆహ- యుద్ధాదీతి ॥

సుఖార్థాయేతి వర్తతే । నారదాద్యా ఇతి చ । ఆదిపదేన దూరగమనాదిసాధ్యం స్వయంవరదర్శనం చ గృహ్యతే । ఏతదపి కుత ఇత్యత ఆహ- యదేతి ॥

నైవాజర్షుర్యుద్ధదర్శనం యుద్ధరసాద్యుద్ధదర్శననిమిత్తాత్సుఖాత్కారణాత్ । యదాశబ్దస్య పూర్వత్రోత్తరత్ర వా సమ్బన్ధ: । యస్మాదితి అత్రాపి సమ్బధ్యతే ।

ఇదమత్రాకూతమ్ । అత్ర రాగశబ్దేన కిం సుఖేచ్ఛాఽభిప్రేతా । ఉత లక్షణయా అవివేక: । ఆద్యే సత్యమేతత్ । కిన్తు ముముక్షవోఽపి రాగిణ ఏవ । రాగిణాం కథం ముక్తిరితి చేత్ ద్వేషిణామపి కథమ్ । దు:ఖద్వేషాద్ధి తే దు:ఖం జహతి । అస్థానే ద్వేషో బన్ధక ఇతరత చేత్ । రాగోఽపి తథేతి సమానమ్ । కిఞ్చ దు:ఖోచ్ఛేదే రాగ: పరేణాపి స్వీకార్య: । న దు:ఖద్వేషోఽసౌ కిన్తు నిర్వేద ఏవేతి చేత్ । తర్హి న సుఖరాగోఽసౌ అపి తు శ్రద్ధైవేతి వదామ: । ద్వితీయే తు నారదాదయో నిదర్శనమ్ । తేఽపి తదాఽవివేకిన ఇతి చేత్ । కథమేతద్విజ్ఞాతం లౌకికవైది(కలో)కోత్తరప్రజ్ఞేనేతి ।

నచ రాగేత్యాదినోక్తముపసంహరతి- తస్మాదితి ॥

వీతరాగోఽపీతి శేష: ।

ఏవం పరనిరూపితే మోక్షే దు:ఖాభావమభ్యుపేత్య తత్ర ప్రవృత్త్యభావప్రసఙ్గోఽభిహిత: । ఇదానీం తు దు:ఖాభావోఽపి నోపపద్యత ఇత్యాహ- విమత ఇతి ॥

ముక్తత్వేన పరాభ్యుపగతోऽత్ర పక్షః । దుఃఖయుగిత్యాపాద్యమ్ । యస్మాచ్చేతనః సన్సుఖోజ్ఝిత ఇత్యాపాదకమ్ । ఘటాదౌ వ్యభిచారనిరాసాయ చేతనః సన్నిత్యుక్తమ్ । అత్ర చేతన ఇత్యాత్మత్వోపలక్షణమితి నాపాదకసిద్ధిః । స్వర్గవాసిష్వనైకాన్త్యపరిహారాయ సుఖోజ్ఝిత ఇతి । ఈశ్వరస్యాపి సుఖసాధనాన్న తత్ర వ్యభిచారః । ప్రతిపన్నో నారకీ యథా । ఏవశబ్దః ప్రతిజ్ఞయా సమ్బధ్యతే । న చేయం సాధనానుమా యేన బాధాదికస్యావసరః కిన్తు ప్రసఙ్గానుమైవ । తదిదమాహ ఇత్యనుమా కేన వార్యత ఇతి । యది ముక్తః సుఖీ న స్యాత్తదాऽనాత్మా వా దుఃఖీ వా స్యాత్ సమ్మతవదిత్యాదయోऽపి అతిప్రసఙ్గా ద్రష్టవ్యాః ।

యదుక్తం ప్రాక్ శ్రుతయో యత ఇతి తదిదానీం ప్రపఞ్చయతి- సర్వేతి ॥

తథాశబ్దః సముచ్చయే । తాని శ్రుత్యాదీన్యుదాహరతి- స ఇతి ॥

అనేన "సోऽనానన్దాద్విముక్తః ఆనన్దీభవతి' ఇతి శ్రుతిముపాదత్తే । ఆనన్దస్య స్వభావసిద్ధత్వాద్భవతీతి కథమిత్యతః స్ఫుటమిత్యుక్తమ్ । అనానన్దాత్ దుఃఖాత్ । నిర్గుణ ఇతి భాగవతే భగవద్వాక్యమ్ । యత్ర పరమానన్దే ప్రాప్తే కా(మస్తృష్ణాऽవ)మః స్పృహాऽవసీయతే । అవసానం గచ్ఛతి ।

న విష్ణుసదృశమిత్యేతదపి పురాణవాక్యమ్ । యత్ర లోకే । ఆనన్దాదిశబ్దాః సుఖవిశేషాణాం వాచకాః । కామస్య కామాః ఇచ్ఛాయా విషయాః । ఆప్తాః పర్యాప్తాః । కృధి కుర్వితి వాయుం ప్రతి ప్రార్థనమ్ । శ్రుశృణుపృకృవృభ్యః ఛన్దసి । శ్రుత్యోర్మధ్యే పురాణపఠనం తస్య శ్రుతికల్పత్వప్రదర్శనార్థమ్ ।

ఉదాహృతానాం శ్రుత్యాదీనాం ఫలముపసంహరతి- ఇతి శ్రుతీతి ॥

తత్రతత్ర ప్రదేశే వదన్తి ముక్తస్య సుఖమ్ । ఆద్యో హిశబ్దో యస్మాదిత్యర్థే । ద్వితీయః ప్రసిద్ధౌ । యత్కిఞ్చిదేవ ఫల్గ్విత్యర్థః ।

యచ్చ సాఙ్ఖ్యాదిభిరుక్తం సుఖాభావోపపాదనాయ శరీరాహితరాహిత్యం ముక్తస్య, తత్స్వరూపసుఖస్యోక్తత్వాద్వైయర్థ్యేనాపాస్తమ్ । అసిద్ధం చ తదిత్యాశయేనాహ- శిర ఇతి ॥

న కేవలం సుఖాద్యభావ ఇతి చశబ్దః । జీవన్ముక్తౌ శిరఃకరాదిభావో న పరమముక్తావిత్యతః క్వచిదిత్యుక్తమ్ । కుత ఇత్యత ఆహ- శ్రుతయశ్చేతి ।

శిరఃకరాద్యభావో నేత్యుపస్థాపితం శిరఆదిభావం అత్రేతి పరామృశతి । అన్త్యశ్చో యస్మాదిత్యర్థే । సన్తీతి శేషః । అశరీరత్వాదేర్గతిశ్చోక్తేతి చ చార్థః ।

యత్ర లోకే । సత్త్వశబ్దోఽనేకార్థః । క్వచిత్ప్రకృతిపరిణామవిశేషస్య వాచకః । క్వచిత్ సాధుత్వస్య । తత్ర సత్త్వం చ న విద్యత ఇత్యుక్తే న జ్ఞాయతే కస్య ప్రతిషేధ ఇతి । అతస్తయో రజస్తమసోర్మిశ్రం సహచరితమిత్యుక్తమ్ । రజ ఆదిప్రకరణాజ్జ్ఞాస్యత ఇతి చేత్ । శ్రుత్యభావే ప్రకరణాద్యన్వేషణాత్ । రజఃప్రభృతీనామవృత్తిర్నామ బన్ధకతయా వ్యాపారాభావః । కాలవిక్రమః కాలసామర్థ్యకృ(తా భావావికారా)తో భావవికారః । మాయా ప్రకృతిః । అపరే మహదాదయో న వర్తన్త ఇతి కిముత వక్తవ్యమ్ । హరేరనువ్రతా యత్ర వర్తన్తే । అసురాః సాధవః సన్తి । అవదాతా నిమర్లాః । సుపేశసః సురూపాః । ఉన్మిషన్మణిప్రవేకనిష్కాభరణాః రశ్మిమద్రత్నప్రవరహారాభరణాః । రుక్ ప్రభా । వర్చో బలమ్ । హరేరనువ్రతా ఇత్యనేన సమ్బన్ధః । యో లోక ఏవంవిధానాం మహాత్మనాం లసద్విమానావలిభిః పరితో విరాజతే । కేచిత్ప్రవాలవర్చస ఇత్యాది । పరిస్ఫురత్కుణ్డలమౌలయశ్చ తే మాలినశ్చేతి విగ్రహః । యద్వా పరిస్ఫురన్త్యశ్చ తాః కుణ్డలమౌలిమాలాశ్చేతి కర్మధారయం విధాయ పశ్చాచ్ఛదినిరుత్పాద్యః । విద్యోతమానాః ప్రమదోత్తమాః యాసు విమానావలిషు తాస్తథోక్తస్తాభిః । యద్వా విద్యోతమానాభిః ప్రమదోత్తమాభిర్భ్రాజిష్ణుభిరితి వ్యధికరణత్వేన యోజనా । ప్రమదోత్తమాః విద్యుతః । విమానావలయః అభ్రావలయః రూపిణీ ప్రత్యక్షా । మానం పూజా । బహుధా స్థితాభిః విభూతిభిః స్వమూర్తిభిః । ఏవంభూతం లోకం సన్దర్శయామాసేతి పూర్వేణాన్వయః ।

కామాన్నరూపీ చరతీత్యనేన "కామరూప్యనుసఞ్చరన్' ఇతి శ్రుతిముపాదత్తే ।

ఉదాహృతవాక్యానాం ఫలమాహ- ఇతిపూర్వేతి ।

ఇత్యేషా పూర్వా యస్యా: సా తథోక్తా । దేహిత్వే దు:ఖాదిప్రసక్త్యా ముక్తత్వవ్యాఘాత ఇత్యత ఉక్తమ్- అదోష ఇతి ॥ దోషహేతు: కథమిత్యత ఉక్తమ్- స్వరూపాత్మక ఏవేతి ॥ జీవస్వరూపమేవాత్మా స్వరూపం యస్యాసౌ తథోక్త: । కిం జీవన్ముక్తానామిత్యత ఉక్తం తేషామపి చ ముక్తిం గతానామితి । పురాణవాక్యే హి శ్యామావదాతా ఇత్యాదినా దేహ: ప్రతీయతే । న వర్తత ఇత్యత్ర చ ప్రకృత్యాద్యభావోక్త్యా పరమముక్తిత్వం, దేహస్య చ స్వరూపత్వం, తత ఏవాదోషత్వమ్ । శ్రుతావ్యుగుచ్చారణాదినా దేహిత్వమ్ ।

అత్ర అనుమానమప్యాహ- శిర ఇతి ॥

యత స్తే పురుషా ఇత్యాత్మత్వాదిత్యర్థ: । ఇదానీం యథేతి । అస్మాదాదివదిత్యర్థ: । ఈశ్వరాదీనాం పక్షతుల్యత్వాన్న దోష: । పూర్వగ్రహణేన, ముక్తిర్దేహినిష్ఠా జీవావస్థాత్వాత్ సంసారవదిత్యస్య గ్రహణమ్ । జీవస్వరూపం ముక్తజీవస్వరూపమ్ । అఙ్గం శరీరమ్ । ఆదిపదేనేన్ద్రియాణి । ఆవయన్తీతి కరణే కర్తృత్వోపచార: । ఆపయన్తీతి క్వచిత్పాఠ: ।

ఏవం సాఙ్ఖ్యాదిమతమపాకృత్యేదానీం యే ప్రాగ్ భిన్నస్య భిన్నాభిన్నస్య వా జీవస్య ముక్తౌ పరబ్రహ్మణాఽత్యన్తైక్యం భవతీతి మన్యన్తే తేషాం మతమపాకరోతి- నేతి ॥

కథఞ్చిత్ప్రమయేతి కేనాపి ప్రమాణేనేత్యర్థ: । శ్రుతీనాం ప్రాగన్యథా వ్యాఖ్యాతత్వాత్ । యద్వా కథఞ్చిత్ కేనాపి సాధనేన న స్యాత్ కుత: । ప్రమయా ముక్తావపి భేదే ప్రమాణసద్భావాదిత్యర్థ: । తత్రప్రమాణం పఠతి- స ఇతి ॥

అనేన "సోఽశ్నుతే సర్వాన్కామాన్సహ బ్రహ్మణా విపశ్చితా' ఇతి శ్రుతిముపాదత్తే । తథాశబ్ద: శ్రుతిసముచ్చయే । ఉపేత్యేత్యనేన

"ఏతమానన్దమయమాత్మానముపసఙ్క్రమ్య' ఇతి । ఉపేత్య తథాఽశేషభోగాన్భుఙ్క్త ఇతి వా । యత్తదిత్యనేన "పరం జ్యోతిరుపసమ్పద్య స్వేన రూపేణాభినిష్పద్యతే స ఉత్తమ: పురుష: స తత్ర పర్యేతి జక్షన్క్రీడన్రమమాణ:, పరం జ్యోతిరుపసమ్పద్య స్వేన రూపేణాభినిష్పద్యత ఏష ఆత్మా' ఇతి శ్రుతిద్వయమ్ । య: పరం జ్యోతిరుపసమ్పద్యతే స ఏవోత్తమపురుష ఆత్మేతి చాన్యథాప్రతీతిరర్థత: శ్రుతీ పఠతైవ నిరాకృతా । పరాక్రాన్తం చాత్ర సూత్రకృతైవ "అన్యార్థశ్చ పరామర్శ:' ఇతి । గుణపూర్తిహేతో: ఇతి ఆత్మశబ్దవ్యాఖ్యానం పురుషోత్తమత్వస్య చోపపాదకమ్

। సేతురిత్యనేన "అమృతస్యైష సేతు:' ఇతి । ఉతేత్యనేన "ఉతామృతత్వస్యేశానో యదన్నేనాతిరోహతి' ఇతి । ఉతేత్యనేన "ఉతామృతత్వస్యేశానో యదన్నేనాతిరోహతి' ఇతి ।

ఉదాహృతవాక్యఫలం దర్శయతి- ఇత్యాదీతి ॥

ఇతి జ్ఞాయత ఇతి శేష: । భగవద్వశ ఇత్యుపలక్షణమ్ । తత్సమీపం ప్రాప్త ఇత్యపి గ్రాహ్యమ్ । అద్వైతినో భోగం న మన్యన్త ఇత్యత: సోఽప్యత్ర వర్ణిత: ।

అత్రానుమానమప్యాహ- కాలోఽపీతి ॥

అసౌ మోక్షసమ్బన్ధ్యపి, జీవస్య పరేణ యదైక్యం తద్యుతో న భవతీత్యర్థ: । కాలో యత: కాలత్వాత్ । ఏష యద్వత్సంసారకాలవత్ । అనుమా అపి । ముక్తావపి జీవస్య పరబ్రహ్మత్వనివారణే ప్రమాణమస్తి, కిం తత్ అనుమా ఇతి యోజనా । యే ప్రాగత్యన్తభిన్నస్య ముక్తావైక్యం వదన్తి । తేషామైక్యమితి పరత్వమితి చ యథాశ్రుతం వ్యాఖ్యేయమ్ । యే తు ప్రాగ్భేదాభేదావుపేత్య ముక్తావత్యన్తాభేదమాహుస్తాన్ప్రత్యైక్యాదిశబ్దోఽత్యన్తాభేదపరో వ్యాఖ్యేయ: । తథాచ న దృష్టాన్తదోష: । జీవశబ్దశ్చ నిష్కృష్యవ్యక్తివిషయో వర్ణనీయ: । అన్యథా పునర్దృష్టాన్తదోషాపత్తేరితి ।

స్వకీయమాదిపదం వ్యాకుర్వన్ననుమానాన్తరమాహ- కథం చేతి ॥

యో జీవ: పూర్వం సంసారేఽసౌ పరమాత్మా న భవతి, అసౌ పశ్చాన్ముక్తౌ స పరమాత్మైవ భవేదిత్యేతత్కథం యుక్తిమేతి । అనుపపన్నమిత్యర్థ: । అత్రాపి పూర్వవన్మతభేదేన వ్యాఖ్యానం కర్తవ్యమ్ । అత ఏవ స ఏవేత్యవధారణమ్ । ప్రయోగస్తు ప్రాగేవ దర్శిత: । అపిశబ్దోఽనుమానసముచ్చయే । అస్య వ్యాప్తిముపపాదయతి- యత ఇతి ॥

యత: కారణాత్ యత్కిఞ్చిద్ఘటాదికం వస్తు పూర్వం యద్ఘటాదికం నాభూత్ । యేన సతా వస్త్వన్తరేణైకీభూతం న భవతీతి యావత్ । తత్ పశ్చాత్కుతశ్చిత్కారణాత్తదాస తేనైక్యమాపన్నమిత్యేతన్న దృష్టమ్ । నచ దృశ్యతే నాపి ద్రక్ష్యతే । తస్మాదితి పూర్వేణ సమ్బన్ధ: । ఏతేనాదధిభూతస్య క్షీరస్య పశ్చాద్దధిభావదర్శనాద్వ్యభిచార ఇత్యసఙ్గతమ్ ।

ఏవం భాస్కరాదిమతమపాకృత్య యే యాదవప్రకాశాదయ: స్వభావత ఏవ పరమాత్మనా భిన్నాభిన్నో జీవస్తస్య సంసారే భేద ఏవ వ్యక్తోఽభేదస్త్వవిద్యాసిదనాఽఽవృతో వర్తతే, ముక్తౌ తు ద్వావపి వ్యక్తౌ భవత:, ఇత్యాచక్షతే తేషాం మతమధునా నిరాకరోతి- నచేతి ॥

తథాశబ్ద: సముచ్చయే । ఇతి చ మతం యుక్తిం నైవైతీతి సమ్బన్ధ: । కుత: । ఉదాహృతవచనానాం భేదజ్ఞాపకత్వేనాస్మన్మతావిరోధిత్వాత్ । అనుమానస్య చాద్యస్యాస్మాన్ప్రత్యసిద్ధవ్యాప్తికత్వాత్ ద్వితీయస్య చాతద్భూతస్య తద్భావనిరాసహేతో: సిద్ధసాధనత్వాదిత్యతోఽనుమానాన్తరమాహ- యత ఇతి ॥

యత: కారణాచ్చితశ్చేతనయా చేతనస్య చేతనేన భిదాభిదా చ కుత్రాపి దేశే కుతశ్చిత్ప్రమాణాన్న దృష్టేత్యనేన జీవేశ్వరౌ న భిన్నాభిన్నౌ చేతనత్వాత్ దేవదత్తయజ్ఞదత్తవత్ । ఈశ్వరో జీవేన భిన్నాభిన్నో న భవతి చేతనత్వాద్యజ్ఞదత్తవదిత్యాద్యనుమానం సూచితమ్ ।

మోక్షవాదార్థముపసంహరతి- ఇత్థమితి ॥

ఇత్థముక్తప్రకారేణ జైనాదిమతాని భ్రమజాని । ఉపలక్షణమేతత్ । కానిచిద్విప్రలమ్భజాని ఇత్యపి జ్ఞేయమ్ । తస్మాద్ధేయానీతి శేష: । నను వక్తౄణాం క్వచిద్భ్రమ: సమ్భవత్యేవ । కో దోష ఇత్యత ఆహ- యస్మాదితి ॥

మతానాం ప్రణేతార ఇతి శేష: । అప్రాకరణికం ప్రసక్తానుప్రసక్త్యాగతమర్థం కథఞ్చిదన్యథా జానన్తోఽపి నాతీవ నిన్ద్యా భవన్తి । ఏతే తు ప్రధానోద్దేశ్యమపి మోక్షం సమ్యఙ్ న విదు: । కిన్తు భ్రమేన వైపరీత్యేన విదు: । తస్మాత్తత్ప్రణీతాని మతాని భ్రమజానీతి సమ్బన్ధ: ।

నచాతిసూక్ష్మప్రమేయే అజ్ఞానవిపర్యయావేతేషాం, కిన్తు గోపాలావిపాలప్రముఖై: పామరైరపి సువిదిత ఇత్యాశయేనాహ- యదపీతి ॥

యద్యస్మాదిహ ప్రాణిషు లౌకికా వైదికబుద్ధిరహితా అపి, మే సదా సుఖం స్యాదితి స్వోద్దేశ్యం జానతే హి । నతు వయమేవ న మూయాస్మేత్యాది । అత స్తేభ్యోఽప్యేతే మన్దా ఇతి । తదనేన ప్రబన్ధేన పాదప్రతిపాద్యం సఙ్గతికథనం చ సమర్థితమ్ ।

॥ ఇతి శ్రీమన్న్యాయసుధాయాం అన్యథామోక్షస్వరూపనిరాకరణమ్ ॥

॥ అథ శ్రీమన్న్యాయసుధాయాం అనేకలయాధికరణమ్ ॥

ఇదానీమేతత్పాదాధికరణేషు పూర్వపక్షసిద్ధాన్తయుక్తీర్వివక్షుః ప్రసఙ్గాత్సింహావలోకనేన పూర్వపాదద్వయయుక్తికథనపూర్వకమస్మిన్పాదే చాహ- ఔదాయర్మితి ॥

చతుర్థపాదే తృతీయాధ్యాయస్య । పూర్వపక్షయుక్తయ ఇతి శేషః ।

విపక్షసమ్ప్రాప్తికృతాం నిరోధాః । పూర్వపక్షసమ్ప్రాప్తిం కుర్వన్తీనాం యుక్తీనాం నివారకా హేతవః । విపక్షసమ్ప్రాప్తివిరుద్ధహేతవ ఇతి క్వచిత్పాఠః । తత్ర సమ్ప్రాప్తిశబ్దః కరణసాధనః ।

సమతీతపాదే నిరన్తరాతీతపాదే ।

స్వపక్షే సిద్ధాన్తవిషయే । నిర్ణయగా నిర్ణయహేతవః సుయుక్తయః ।

పూర్వమతానుసారా యుక్తయో అస్మిన్పాదేఽనుస్రియన్త ఏతాభిరిత్యనుసారాః ।

సిద్ధాన్తనిర్ణీతేర్విశిష్య హేతవః ।

॥ ఓం నైకస్మిన్దర్శయతో హి ఓం ॥ అత్రాగ్నౌ సర్వే దేవా విలీయన్తే । భూతేషు దేవా విలీయన్తే ఇతి శ్రుతిద్వయవిప్రతిపత్త్యా కిమగ్నావేకస్మిన్సర్వే దేవా విలీయన్తే, ఉత పఞ్చస్వపి భూతేష్వితి సంశయేఽగ్నావేకస్మిన్నేవ సర్వేషాం దేవానాం లయః ।

అగ్నిశ్రుతేర్నిరవకాశత్వాత్ । భూతశ్రుతేస్తు సావకాశత్వాత్ । ఏకస్మిన్నగ్నౌ సర్వేషాం చ లయేఽగ్నేశ్చ వాయౌ వాయోరాకాశే సతి భూతేష్వితి బహువచనోపపత్తేరితి ప్రాప్తే సిద్ధాన్తితమ్ । నైకస్మిన్నగ్నౌ సర్వేషాం దేవానాం లయః । కిన్తు పఞ్చస్వపి భూతేషు । కుతః । "పృథివ్యామృభవో విలీయన్తే, వరుణేఽశ్వినౌ, అగ్నావగ్నయో, వాయావిన్ద్రః, సోమ ఆదిత్యో బృహస్పతిరిత్యాకాశ ఏవ సాధ్యా విలీయన్తే' (మృత్యవః) "ఋభవః పృథివ్యాం, వరుణ ఆపః, అగ్నయస్తేజసి, మరుతో మారుతే, ఆకాశే వినాయకా విలీయన్తే' ఇతి శ్రుతీ యథాయోగం పఞ్చస్వపి భూతేషు దేవానాం లయం దర్శయతో హీతి ।

అత్ర వాయావిన్ద్ర ఇతి వాయుశబ్దో భూతవాయోరప్రధానస్య వాచకో వివక్షిత ఇతి ప్రతీయతే । పృథివ్యాదిసఙ్కీర్తనేన భూత(ప్రకర)కారణాత్ । సూత్రకృతా చ సర్వేషు భూతేషు దేవానాం లయ ఇత్యత్రార్థే గృహీతేఽయం శ్రుతిః । భూతేషు తచ్ఛ్రుతేరిత్యుపక్రమాత్ । తతోఽప్యప్రధానో వాయురితి ప్రతీతినివారణాయ ఆహ- ప్రధానేతి ॥

తుశబ్దోఽవధారణే । ఇహ శ్రుతౌ భూతేష్వితి ప్రోక్తగతోఽపీతి శఙ్కాబీజానువాదః । భూతేషు లయం వక్ష్యామీత్యాశయేన శ్రుత్యా ప్రోక్తం యత్పృథివ్యాదికం తద్గతోఽపీతి । యద్వా భూతేషు దేవానాం లయ ఇత్యత్రార్థే ప్రోక్తం సూత్రకృతా గృహీతం శ్రుతివాక్యం తద్గతోఽపీతి । కుతః । యుక్త్యా ఉత్తమానామిన్ద్రాదీనామధమే భూతవాయౌ లయానుపపత్తేరిత్యర్థః । ప్రధానవాయావపి కథమిన్ద్రాదీనాం లయోపపత్తిరిత్యత ఆహ- యస్మాదితి ॥

యస్మాత్కారణాత్ "సా వా ఏషా దేవతాఽనాదిర్యోఽయం పవతే' ఇతి శ్రుతౌ చశబ్దాదన్యాస్వపి శ్రుతిషు ప్రధానవాయుః భూరిత్వేన సకలజీవోత్తమత్వేన ప్రోక్తః, తస్మాత్ తస్మిన్నిన్ద్రాదీనాం ప్రలయోపపత్తేః, ప్రధానవాయుస్త్విహ వాయునామేతి సమ్బన్ధః । యద్వా "ఏష వై బ్రహ్మ యోఽయం పవతే తమేతాః పఞ్చ దేవతాః పరిమ్రియన్తే విద్యుద్వృష్టిశ్చన్ద్రమా ఆదిత్యోఽగ్నిః' ఇతి శ్రుతిరత్ర వివక్షితా । తత్ర భూరిస్పష్యం సూర్యాదీనాం సంహర్తా ప్రోక్త ఇతి । ఏవం తర్హి భూతప్రకరణబాధః స్యాదిత్యత ఆహ- యత ఇతి ॥

న కేవలమప్రధానవాయుః కిన్తు స ప్రధానవాయురపి భూతమానిత్వాద్భూతనామా చేతి చార్థః । అతః ప్రకరణవిరోధాభావాత్ప్రధానవాయురేవేహ వాయునామేతి ।

ఉక్తమేవ ప్రపఞ్చయతి- మహామానీతి ॥

మహాంశ్చాసౌ మానీ చేతి మహామానీ సర్వాభిమానీతి యావత్ । యథా సమస్తరాష్ట్రాధిపతీ రాజా తదన్తర్గతస్య గ్రామ(క)స్యాధిపతిర్భవత్యేవం సర్వాభిమానీ ప్రధానవాయురల్పస్య వాయోభర్ాతస్యాభిమానీ భవేదేవ । తచ్ఛబ్దేన భూతశబ్దేన । న కేవలం వాయుశబ్దేనేత్యపేరర్థ: ।

॥ ఇతి శ్రీమన్న్యాయసుధాయాం అనేకలయాధికరణమ్ ॥

॥ అథ శ్రీమన్న్యాసుధాయాం పరలయాధికరణమ్ ॥

॥ ఓం తాని పరే తథా హ్యాహ ఓం ॥ ఇతిసూత్రమ్ । అస్యార్థ: । తాని భూతాభిమానిప్రభృతీని దైవాని పరే పరమాత్మని లీయన్తే తథా హ్యాహ శ్రుతిరితి । అత్ర సర్వేషాం దేవానాం పరమాత్మని సాక్షాల్లయ: ప్రతీయతే । తత్పరిహారాయ భాష్యం "ప్రాణద్వారేణ' ఇతి । తత్రాపి ప్రాణే సర్వేషాం సాక్షాల్లయ: ప్రతీయతే । అతో విస్పష్యం వ్యాచష్టే- తస్మిన్నితి ॥

అశేషక్రమవిరోధేన శ్రుత్యాద్యుక్తం సర్వం క్రమమనుసృత్య । భూతాని భూతాదీని దైవాని తస్మింన్ప్రధానవాయౌ లయం యాన్తి । స ఏవ విష్ణౌ లయం యాతి । యశ్చ యావదిన్ద్ర ఇతి శ్రుతావిన్ద్రాదీనాం ప్రధానవాయౌ లయోఽభిహిత: సోఽపి న సాక్షాదిత్యాహ- ఇన్ద్రాదీనామితి ॥

తత్ర ప్రధానవాయౌ । విశేషాదితి తృతీయార్థే పఞ్చమీ । విశేషవాక్యేన ప్రోక్తమనుసృత్య వ్యాఖ్యాతవ్య: । న త్వన్యద్వ్యాఖ్యానం సాక్షాత్తత్ర లయ ఇతి । విశేషవాక్యవిరోధాదితి భావ: ।

తమేవ క్రమం సఙ్క్షేపేణ తావదాహ- తస్మాదితి ॥

విశేషప్రమాణస్య సర్వథాఽనుసర్తవ్యత్వాదితి భావ: । అత్ర గిరిజాశబ్దో వారుణీసౌపర్ణీపరో వ్యాఖ్యేయ: । తథా రుద్రశబ్ద: శేషగరుడపర: । తథాచ వక్ష్యతి । తయా గిరిజయా సహైవ రుద్రం ప్రాప్య, పతిం వాణ్యా: । సమస్తజీవా ఇత్యస్యైవ వివరణమశేషా ఇతి । యద్వా రుద్రం ప్రవిశన్తీత్యధ్యాహారేణ వ్యాఖ్యేయమ్ । అస్యైవ వివరణముత్తరవాక్యజాతమ్ ।

తత్ర వాయావిన్ద్ర ఇతి శ్రుతావుక్తానామిన్ద్రాదీనాం చతుర్ణాం పృథివ్యాదీనాం భూతానాం చ క్రమేణైవ వాయౌ ప్రవేశ ఇతి యదుక్తం తత్తావత్ప్రపఞ్చ్యతే ।

ఇహ ద్వౌ మార్గౌ శేషమార్గో గరుడమార్గశ్చ । తత్ర శేషమార్గమాదావాహ- సోమస్త్వితి ॥

వారీశయుత ఇత్యనేనాబ్దేవతాయా వరుణస్య సోమే లయ ఇత్యుచ్యతే । ఇహేన్ద్రాదిచతుష్కయే సోమస్య భూతేష్వపాం చ వాయుప్రవేశే నిర్ణయః । ప్రాగ్గిరిజాం రుద్రమిత్యుక్తమ్ । ఇదానీం చ గిరం వాయుమితి । ఏతే చత్వారః శబ్దాః ప్రసిద్ధపదార్థకా ఇతి ప్రతీతిం వారయితుమాహ- ఉమేతి ॥

ఉమాగిరీశావితి భారతీరావిత్యపి । ఈరః సమీరః । వాగిత్యేతత్పర్యాయసముదాయో గృహ్యతే । ప్రతీతార్థత్వే కిం బాధకమిత్యత ఉక్తమ్- విముక్తికాల ఇతి । విముక్తిప్రతిపాదనావసరే । ఏతేనోమాదీనాం చతుర్ణామిహ జన్మని ముక్త్యభావాదితి బాధకం సూచితం భవతి । వేదవాక్యానుసారిణో వయమపి తథైవ ప్రయుక్తవన్తః స్మ ఇతి భావః । ఉమాదిశబ్దానాం వారుణ్యాదివృత్తౌ కిం నిమిత్తమిత్యత ఆహ- త ఏవేతి ॥

యద్యస్మాత్త ఉమాద్యా ఏవ తత్పదం వారుణ్యాదిపదముత్తరకల్పే ప్రాప్నువన్తి తస్మాదితి పూర్వేణ సమ్బన్ధః । అనేనోమాత్వాదీనాం వారుణీత్వాదీనాం చైకద్రవ్యసమ్బన్ధో లక్షణాబీజమిత్యుక్తం భవతి । ప్రసిద్ధపదత్యాగేనాప్రసిద్ధపదప్రయోగే కిం ప్రయోజనమిత్యత ఆహ- తత్కాల ఇతి ॥

తత్కాలే ఉమాత్వాదికాలే । ఏతానుమాదీన్దేవాన్ । బ్రహ్మత్వకాలే తేషామేవ వాయ్వాదీనాం బ్రహ్మత్వాదేః కాలే । ఏతాన్ వారుణ్యాదీన్ । చో యస్మాదిత్యర్థే । ఇతి తస్మాత్ । వాక్ వేదవాణీ । తాదృశతామ్ ఉమాదిశబ్దవత్తామ్ ।

ఏతదుక్తం భవతి । యో యస్మిన్నతిపరిచయవాంస్తస్యాశ్రమాన్తరప్రాప్త్యాదినా నామాన్తరే ప్రాప్తేఽపి ప్రయోగ ఇతి కిం ప్రయోజనాన్వేషణేనేతి ।

ఇదానీం గరుడమార్గమాహ- సూయర్ ఇతి ॥

అగ్నియుక్త ఇత్యనేనాగ్నేః సూర్యే లయ ఇత్యుచ్యతే । అనేనాగ్నిరిన్ద్ర ఇతి శ్రుతిః పరమ్పరాపేక్షేత్యుక్తం భవతి । ఏతద్గతో వాణీగత ఏవ । ఏతేనేన్ద్రాదిష్విన్ద్రాదిత్యబృహస్పతీనాం, భూతేషు తేజసో, వాయౌ లయో వివృతో భవతి ।

నన్వేతత్ "ఇన్ద్ర ఉమాయాముమా రుద్రే విలీయతే' ఇతి శ్రుతివిరుద్ధమ్ । ఉమారుద్రశబ్దయోః స్వార్థపరిత్యాగేఽపి వారుణీశేషపరతయా వ్యాఖ్యాతత్వాదిత్యత ఆహ- ఇన్ద్రేతి ॥

యదాతదాశబ్దావధికరణమాత్రస్యాపలక్షకౌ యత్ర శ్రుతౌ అత్ర ఉమాయామిన్ద్రప్రవేశ ఉచ్యతే । తస్యాశ్చోమాయా రుద్రే । సుపర్ణపత్న్యాయేవ । గిరీశనామ్నా గిరీశపర్యాయేణ । సౌపర్ణ్యామిన్ద్రలయస్య బలవచ్ఛ్రుతిసిద్ధత్వాదితి హిశబ్దః । అత్ర పదసాదృశ్యం ప్రవృత్తినిమిత్తమితి భావః ।

అధునా "తాని పరే' ఇత్యుక్తానాం హిరణ్యగర్భే లయప్రకారమాహ- భృగ్వాదయ ఇతి ॥

సుపర్ణపత్న్యాయాః సుపర్ణే లయః సిద్ధ ఏవ । ఇన్ద్రపర్యన్తమేవ వక్తవ్యేఽధికవచనముక్తదార్ఢ్యార్థమ్ । ఏవముత్తరత్రాపి । యే మనవో వైవస్వతాద్యాః యే చ రాజముఖ్యాః ప్రియవ్రతాద్యాస్తే స్వాయమ్భువమనుం ప్రవిశ్య అత్ర స్వాయమ్భువే మనౌ గతా వర్తమానా మహేన్ద్రమ్ । విశన్తీత్యుభయత్ర సమ్బధ్యతే ।

వాయుభూతస్య ముఖ్యాభిమానీ ప్రధానవాయురిత్యుక్తమ్ । అముఖ్యాభిమానినస్తు "శక్రం మరుద్గణాః' ఇతి లయో వక్ష్యతే । సనాదయ ఇతి । సనత్కుమారవ్యతిరిక్తాః । తస్య కామావతారత్వాత్ । కామస్య తు వారుణ్యాముక్త ఏవ లయః । శిష్యా ఉక్తేభ్యః । ఏతేన "అగ్నౌ సర్వే దేవా విలీయన్తే' ఇత్యస్య విషయో దర్శితః ।

అస్యాపవాదమాహ- వర్ణాశ్రమేతి ॥

ఏతత్రప్రసఙ్గాన్ముక్తౌ ప్రవేశమాత్రముక్తం న తు దేహలయ: I తేషాముత్క్రమణస్య విద్యమానత్వాత్ I వర్ణాశ్రమాచారరతా ఇత్యనేన మనుష్యాణాం ముక్తౌ వర్ణాశ్రమవత్త్వమస్తీతి సూచయతి I ధర్మస్య తు స్వాయమ్భువే మనౌ లయ ఏవ I కాలే మోక్షకాలే I సర్వే పితర: తం ధర్మమేవ సంయాన్తి I సర్వే సురానుగా గన్ధర్వాద్యా కుబేరమ్ I ఉపసంహరతి- విముక్తీతి ll

ఏవం సర్వే యథోక్తప్రకారేణ విముక్తికాలే ప్రవిశన్త్యుత్తమానితి శేష: I న కేవలం ప్రవిశన్తి కిం తర్హీత్యత ఆహ- అభీక్ష్ణమితి ll ఆవిష్యగ్రహవదిత్యర్థ: I కిమనేన ప్రవేశేనేత్యత ఆహ- ఆనన్దేతి ll

అముత్ర ఉత్తమేషు ప్రవేశేన I

ప్రవిష్టానాం పునర్నిర్గమోఽస్తి న వేతి శఙ్కాయామాహ- అతశ్చేతి ll

అత ఏభ్య ఉత్తమేభ్యో నిర్గతాశ్చేతి సమ్బన్ధ: I ఇష్యమ్ ఇచ్ఛా I నపుంసకే భావే క్త: I నిర్గతానాం పున: ప్రవేశోఽస్తి న వేత్యత ఆహ- భూయశ్చేతి ll

తాన్ పూర్వప్రవిష్టానేవ I

నన్వేవంవిధా ముక్తి: క్వాపి నోపలబ్ధేత్యత ఆహ- సాయుజ్యమితి ll

వదన్తి పురాణాదీని I సయుజాం భావో హి సాయుజ్యమ్ I కిమిదం సాయుజ్యం సర్వేషామస్తి I నేతి బ్రూమ: I తర్హి సాయుజ్యహీనానాం కీదృశీ వృత్తిరిత్యత ఆహ- సాయుజ్యేతి ll

లయే తు లయ ఏవ I విశన్త్యుత్తమాన్ I బహిస్తేభ్య: I ఏతత్సాయుజ్యభాజామపి సమానమితి నేత్యాహ- తత ఇతి ll

తత: లయకాలాత్ I

నన్వేతత్సర్వం కుత: ప్రమాణాత్ప్రతిపత్తవ్యమిత్యత ఆహ- ఉక్తమితి ॥

అస్యాస్మింల్లయ ఇత్యుక్తం సమస్తమ్ । పరమశ్రుతిశ్చ విస్తరభయాన్న పఠితా । చశబ్ద ఉత్తరవాక్యేన సమ్బధ్యతే । ప్రమాణాన్తరమాహ- సర్గేతి ॥

ముక్తౌ సర్గక్రమతో విపర్యయ ఇతి । యో యస్మాజ్జాతస్తస్య తస్మిన్ముక్తిరితి తావదఙ్గీకరణీయమిత్యర్థ: । ఏతచ్చాపవాదాభావే సతీతి జ్ఞేయమ్ । తథాచ న్యాయవివరణే । కుత ఏతదిత్యత ఆహ- లయ ఇతి ॥

సాధారణప్రలయే సర్గక్రమాద్విపర్యయస్య సత్త్వాదితి భావ: । ఏతదపి కుత ఇత్యత ఆహ- అథో ఇతి ॥

అథోశబ్దోఽర్థాన్తరే । విపర్యయేణ సర్గక్రమమపేక్ష్య । అవదత్ ఉపపాదితవాన్ । గిరాం వేదవాచాం ప్రభు: సూత్రకార: । యథా "విపర్యయేణ తు క్రమోఽత్ర ఉపపద్యతే చ' ఇతి । లయే సృష్టిక్రమతో విపర్యయశ్చేన్ముక్తౌ తథా భావ్యమిత్యత్ర కిం నియమాకమిత్యత ఆహ- లయ ఇతి ॥

యత: కారణాత్సురాణాం లయ ఏవేయం ముక్తిర్న తు మనుష్యాణామివ ప్రాగేవ దేహాదుత్క్రాన్తి: । తస్మాదుక్తం యుక్తమ్ । సామాన్యవిశేషభావాన్న సాధ్యవిశిష్యతాదోష: । సర్గశ్చోక్తానుగుణ ఏవ శ్రుత్యాదిసిద్ధ ఇతి భావ: । నను ప్రాజ్ ముక్తానాం భోగాదికం సమర్థితమ్ । ఇదానీం తూచ్యతే లయ ఏవ ముక్తిరితి । తత్కథం పూర్వాపరవిరోధో న భవతీత్యత ఆహ- భోగ ఇతి ॥

విశేషేణ దేవపదాదప్యతిశయేన । దేహహానిలక్షణా ముక్తిర్లయాన్న విశిష్యత ఇత్యుక్తం న తు సర్వాఽపీతి భావ: । అత ఏవ ప్రాగియమిత్యుక్తమ్ ।

భోగశ్చ ముక్తిరితి సూత్రకారానుక్తం కస్మాదుపసఙ్గయేయమిత్యత ఆహ- యమితి ॥

యం భోగం చతుర్థపాదే సూత్రకారో వక్ష్యతి ముక్తిత్వేన సః । ప్రమాణాన్తరం చాహ- ఉక్తశ్చేతి ॥

బిమ్బప్రతిబిమ్బభావో దేవానాముక్తలయానుసారత ఇతి । యస్మిన్యస్యాస్మాభిర్లయ ఉక్తః స బిమ్బః అపరః ప్రతిబిమ్బ ఇత్యుక్తమస్తీత్యర్థః । తతః కిమిత్యత ఆహ- బిమ్బ ఇతి ॥

మోక్షానన్తరమపి సర్వదా । ఏతదుత్తరత్రోపయోగి । ప్రసఙ్గాదిహోక్తమ్ । యద్యస్మాన్ముక్తౌ ప్రతిబిమ్బస్య బిమ్బే లయో నియతః ప్రమాణప్రసిద్ధః, తాని చాన్యత్ర తస్మాదుక్తం యుక్తమితి ।

యదుక్తం సర్వేషాం భూతానాం ప్రాణే లయస్తస్య విష్ణావితి తదసత్ । "ప్రాణ స్తేజసి తేజనః పరస్యాం దేవతాయామ్' ఇతి శ్రుతివిరోధాత్ । బిమ్బే ప్రతిబిమ్బస్య లయ ఇతి చాసత్ । నహి ప్రాణ స్తేజాభూతస్య ప్రతిబిమ్బ ఇత్యత ఆహ- తేజోఽభిధామితి ॥

వాయుః ప్రలయే తేజోఽభిధాం శ్రియమాప్య తత్ర లీనో భూత్వా విష్ణుమాప్తః । సృష్టికాలే జాతేఽగ్రే సర్వేభ్యః పూర్వం, తతో విష్ణోః, పుత్రతయా హిరణ్యగర్భత్వేన ప్రసూతః । పునరేవ ప్రలయే ముక్తౌ విష్ణుం ప్రవిశ్య అత్ర విష్ణౌ తిష్ఠతి ।

ఇదముక్తం భవతి । తేజఃశబ్దస్య లక్ష్మీవాచిత్వాన్నోక్తవిరోధః । ఏవం తర్హి "విలీనో హి ప్రకృతౌ సంసారమేతి' ఇతి శ్రుతేర్వాయోః సంసారప్రసఙ్గ ఇతి చేన్న । ఇష్టత్వాత్ । హిరణ్యగర్భత్వేన పునజర్న నాఙ్గీకారాత్ । ఏవమపి బ్రహ్మవిదో ముక్త్యభావప్రసఙ్గ ఇతి చేన్న । హిరణ్యగర్భత్వానన్తరం ముక్తిస్వీకారాదితి । ఇదం చ ప్రాణశబ్దస్య వాయువాచిత్వపక్షమాదాయోక్తమ్ । హిరణ్యగర్భవాచిత్వపక్షే తు భాష్యోక్తం ద్రష్టవ్యమ్ ।

ముక్తానాం స్వస్వోత్తమదేవతాః ప్రవిశ్యావస్థానమిత్యుక్తమ్ । నైతావదేవ । కిన్తు భగవత్ప్రవేశోఽప్యస్తి । ఉక్తశ్చ భోగో నానన్దస్య జనకః కిన్తు వ్యఞ్జక ఏవ । ఆనన్దస్తు స్వరూపభూత ఇత్యాహ- సర్వేఽపీతి ॥

సర్వేఽపీత్యుక్తే దేవానాం ప్రకృతత్వాత్త ఏవేతి ప్రతీతిం వారయితుమశేషతోఽపీత్యుక్తమ్ । భుఞ్జన్తః అనుభవన్తః ।

శిష్యో హవ్యవాహమిత్యస్యాపవాదాన్తరమాహ- ప్రయాతీతి ॥

నిర్‍ఋతిస్తు ధమర్ం ప్రయాతి । మరుద్గణా: శక్రం ప్రయాన్తి । తథాశబ్ద: సముచ్చయే । పృతనాధిపాద్యా విష్వక్సేనాద్యా: సర్వే భగవత: పార్షదా అనిరుద్ధం ప్రయాన్తి । దేహలయార్థమితి శేష: । అనిరుద్ధస్య తు కామే లయ ఉక్త ఏవేత్యేవార్థ: । అత్ర ప్రమాణమాహ- తురేతి ॥

అత ఏవైతత్త్రైవ నోక్తం పరమశ్రుతావనుక్తత్వాత్ ।

పాదార్థముపసంహరతి- ఇయమితి ॥

దేవాదీనాం దేహలయరూపా విముక్తిరుక్తేతి ।

॥ ఇతి శ్రీమత్పూర్ణప్రమతిభగవత్పాదసుకృతేరనువ్యాఖ్యానస్య ప్రగుణజయతీర్థాఖ్యయతినా కృతాయాం టీకాయాం విషమపదవాక్యార్థవివృతౌ చతుర్థేఽధ్యాయేఽత్రోత్క్రమణచరణ: పర్యవసిత: ॥

మాగర్ో గమ్యం చాస్మిన్పాద ఉచ్యత ఇతి భాష్యమ్ । తత్రాక్ ప్రసఙ్గాద్వివృతమపీహావరప్రాప్తౌ విశేషతో వివృణోతి- ఉత్క్రాన్తేతి ॥

యే శరీరాదుత్క్రాన్తా మానుషాస్తేషాం మార్గో భగవల్లోకగమనార్థ: । గమ్యమపి తేషామేవేతి ప్రతీతినిరాసాయోక్తమ్- విముక్తేతి ॥ యే కర్మణో దేహాచ్చ విముక్తాస్తేషాం సర్వేషామపి గమ్యమ్ । ఇదముభయమేతత్పాదోదితమ్ ।

అత్రాధికరణేషు పూర్వపక్షయుక్తి: సిద్ధాన్తయుక్తీశ్చాహ- సుక్రమేతి ॥

అన్యమతస్యేతి జాతావేకవచనమ్ । సిద్ధాన్తనిర్ణీతికరాస్తర్కా ఇతి శేషః । ॥ ఓం అప్రతీకాలమ్బనాన్నయతీతి బాదరాయణ ఉభయథా చ దోషాత్తత్క్రతుశ్చ ఓం ॥ విముక్తగమ్యం ప్రతిపాదయితుమిదం సూత్రమ్ । తద్భాష్యే న విస్పష్యమిత్యతః స్పష్టీకరిష్యన్ప్రతీకశబ్దార్థం తావదాహ- ప్రతీకమితి ॥

ఆదిపదేన మనఃప్రభృతీనాం భగవత్ప్రతిమానాం గ్రహణమ్ । యద్యపి సూత్రేఽప్రతీకాలమ్బనానాం గమ్యముక్తం ప్రతీకాలమ్బనానాం తు పరిశేషసిద్ధమ్ । తథాప్యస్పష్యస్పష్టీకరణార్థం ప్రవృత్తత్వాదభావస్య భావపూర్వకత్వాచ్చ పరిశేషసిద్ధమేవార్థమాదావాహ- తద్గతమితి ॥

ప్రతీకగతమేవ విష్ణుమ్ । తే ప్రతీకాలమ్బనాః । పురతః ప్రాక్ ప్రలయకాలాత్ । అస్మాత్ బ్రహ్మణః । మతిం భగవజ్జ్ఞానవిశేషమ్ । ప్రాప్స్యన్తి ప్రలయే । ఇదానీం సూత్రితామప్రతీకాలమ్బనానాం గతిం ప్రపఞ్చయతి- అత ఇతి ॥

ప్రతీకాలమ్బనేభ్యోఽన్యే వ్యోప్తోపాసకా అప్రతీకాలమ్బనాః । ప్రథమతస్తం విష్ణుమాప్యాపి పరాన్తకాలే । తస్మాద్విష్ణోస్తం బ్రహ్మాణమాప్య హరిం గతా భవన్తీతి ।

॥ ఇతి శ్రీమత్పూర్ణప్రమతిభగవత్పాదసుకృతేరనువ్యాఖ్యానస్య ప్రగుణజయతీర్థాఖ్యయతినా కృతాయాం టీకాయాం విషమపాదవాక్యార్థవివృతౌ చతుర్థాధ్యాయేఽ(ర్చిః(ప్రభృతి)స్మిన్గమనచరణః పర్యవసితః ॥

॥ ఇతి శ్రీమన్న్యాయసుధాయాం చతుర్థాధ్యాయస్య తృతీయః పాదః ॥

॥ అథ శ్రీమన్న్యాయసుధాయాం చతుర్థాధ్యాయస్య చతుర్థః పాదః ॥

పాదప్రతిపాద్యం తత్సఙ్గతిశ్చ ప్రసిద్ధైవేత్యతః పూర్వోత్తరపక్షయుక్తిరేవాహ- అతిక్రమేతి ॥

అన్యపక్షే పూర్వపక్షేషు । సునిర్ణయ: సిద్ధాన్తనిర్ణయ: అర్థ: ప్రయోజనం యాసాం తా: సునిర్ణయార్థా యుక్తయ: ।

॥ ఓం అత ఏవ చానన్యాధిపతి: ఓం ॥ ఇదం (ఏతత్) సూత్రం కశ్చిద్వ్యాఖ్యాతి । అత ఏవ చావన్ద్యసఙ్కల్పత్వా(దేవాన)దన్యానధిపతిర్విద్వాన్భవతి । నాస్యాన్యోఽధిపతిర్భవతీత్యర్థ ఇతి । తదిదమసదితి భావేనాహ- అనన్యేతి ॥

ఇహ సూత్రే ముక్తస్యానన్యాధిపతిరితి యదనన్యభృత్యత్వముక్తం తత్తూదితేభ్యో యే యస్య ముక్తస్యాధిపతిత్వేనోదితా: శాస్త్రే తేభ్య: అన్యస్య భృత్యో న భవతి ముక్త ఇతి ప్రతిపాదనాయ । నతు సర్వథా అధిపతినివారణాయ । కుత: । అనన్యపదప్రయోగాత్ । అన్యథాఽపతిరిత్యక్ష్యత్ ।

ఇత్థశ్చైవమేవేత్యాహ- పతిమితి ॥

యత్ యస్మాద్ధరేరమృతత్వస్యోత యత్పతిత్వం తస్య వాక్ "ఉతామృతత్వస్యేశాన:' ఇతి శ్రుతిరితి యావత్ । విష్ణుమేషాం ముక్తానాం పతిమాహ । తతోఽప్యుక్త ఏవ సూత్రార్థో నాపర ఇతి ।

అనుమానేనాప్యేతమర్థం సమర్థయతే- ఏతేఽపీతి ॥

అపి చేతి ప్రమాణసముచ్చయే । ఏతే ముక్తా: । అన్యోఽధిపతిర్యేషాం తేఽన్యాధిపతయ: । తేషాం భావోఽన్యాధిపతిత్వం తేన యుక్తా: । విష్ణ్వన్యత్వేన చిత్త్వేన జీవత్వేన చ । తుశబ్దో విశేషార్థ: । పరకీయవ్యాఖ్యానానుసారేణాన్యాధిపతిత్వయుక్తా ఇతి ప్రతిజ్ఞాతమ్ । స్వమతే త్వధిపతియుక్తా ఇత్యేవ ప్రతిజ్ఞేతి । యది కశ్చిదుదాహృతశ్రుత్యర్థే విప్రతిపద్యేత తస్యానుమానేనైవాల(మిత్యుక్త)మిత్యనుమైవ చేహ ముక్తేష్వభీష్యస్యాధిపతిసాహిత్యస్య సిద్ధయై భవతీతి । కథమ్ । వ్యాప్తిపక్షధర్మ(త్వ)తయో: ప్రమితత్వాదితి హిశబ్ద: । ముక్తా అధిపతిరహితా ముక్తత్వాదవన్ద్యసఙ్కల్పత్వాదీశ్వరవదిత్యనుమానప్రతిరోధ ఇతి చేన్న । మూలప్రకృతావనైకాన్త్యాత్ । విపక్షే బాధకాభావాచ్చ । తదిదముక్తం నిశ్చయాదితి ।

న కేవలం ముక్తానాం భగవానధిపతి: కిం త్వన్యేఽపి యథాసమ్భవం భవన్తీత్యాశయవానాహ- ముక్తేతి ॥

బ్రహ్మపుర:సరాణామపి ముక్తౌ ముక్తాశ్చ తే స్వకీయా: స్వై: సహ ముక్తిం గతాశ్చ చ తేఽవరాశ్చ ముక్తస్వకీయావరాస్తాన్ని యన్తృతాఽస్తి । అముక్తాన్ప్రతి యన్తృతా సర్వథా నాస్తి । యథాఽఽహ సూత్రకార: "వికారవతిర్ చ' ఇతి । ముక్తేష్వపి కల్పాన్తరే ముక్తాన్స్వకల్పే ముక్తేష్వప్యుత్తమాన్సమాంశ్చ ప్రతి నాస్తీత్యతో ముక్తేత్యాద్యుక్తమ్ । అనేన పరోదాహృతశ్రుతీనాం గతిశ్చోక్తా భవతి ।

కుత ఏతదిత్యత ఆహ- అనేనేతి ॥

అనేన చక్షురన్తస్థేన దేవేన ప్రసన్నేన తథాఽమునాఽఽదిత్యాన్తర్గతేన చ పరార్వాక్తనలోకవర్తినాం ముక్తానామీష్యే ఈశితా భవతీతి శ్రుతిర్జ్ఞానతో ముక్తనియన్తృత్వం ఫలమాహ- హీతి ॥ అత్రామునా పరలోకినాం, అనేన అర్వాక్తనలోకినామితి జ్ఞేయమ్ । అనేన "అథ య ఏవం విద్వాన్' ఇత్యాద్యాం "సోఽమునైవ యే చాముష్మాత్పరాఞ్చో లోకాస్తాంశ్చాప్నోతి దేవకామాంశ్చ, అథానేనైవ యే చైతస్మాదర్వాఞ్చో లోకాస్తాంశ్చాప్నోతి మనుష్యకామాంశ్చ' ఇతి శ్రుతిముపాదత్తే ।

నన్వస్యాం శ్రుతావుక్తమిదం జ్ఞానఫలం ముక్తిగతమిత్యేతత్కుత ఇత్యత ఆహ- ముక్తావితి ॥

ఏతచ్చ సర్వలోకాప్తిలక్షణం ఫలం ముక్తావేవ । "ఉదేతి హ వై సర్వేభ్య: పాప్మభ్యో య ఏవం వేద' ఇతి సర్వపాపక్షయలిఙ్గాత్ । నహి ముక్తేరితత్రైతతత్సమ్భవతి । ప్రారబ్ధపాపస్య ఆమోక్షం విద్యమానత్వాత్ ।

యదిదం సర్వలోకాధిపత్యం ముక్తౌ ఫలముక్తం తత్సర్వేషామపి ముక్తానామితి ప్రతీతినిరాసాయాహ- లోకేతి ॥

సర్వాత్మనా లోకాధిపత్యం చ ముక్తస్య విధాతురేవ । అన్యేషాం యథాయోగ్యమితి భావ: । స్వకీయేత్యుక్తమనుసన్ధేయమ్ । అత్ర ప్రమాణమాహ- ఇత్యాహేతి ॥

సా చాన్యత్ర ద్రష్టవ్యా । చశబ్దో వక్ష్యమాణయుక్తిసముచ్చయార్థః । శ్రుత్యన్తరమప్యేవమేవ వ్యాఖ్యేయమిత్యాహ- సర్వ ఇతి ॥

"స వేద బ్రహ్మ, సర్వేఽస్మై దేవా బలిమావహన్తి' ఇతి శ్రుత్యుక్తం ముక్తస్య సర్వదేవపూజ్యత్వం చానవధికం విధాతురేవ న సర్వేషాముక్తశ్రుతేరేవేత్యర్థః । ఇతోఽప్యేవమిత్యాహ- నేతి ॥ పూజకా అపి హి దేవా ముక్తా ఏవ । అముక్తానాం ముక్తసమ్బన్ధస్య నివారితత్వాత్ । తథాచ సర్వే దేవా ముక్తాః సర్వైర్ముక్తైర్దేవైః పూజ్యన్త ఇత్యుక్తం స్యాత్ । ఏతచ్చ వ్యాహతమ్ । తత ఏవ న (స్వైవోత్త)స్యోత్తమత్వస్యాధమత్వస్య క్వాప్యదర్శనాత్ । అత ఉక్త ఏవ శ్రుత్యర్థః ।

స్యాదేతత్ । తాంశ్చాప్నోతీత్యుక్త ఆప్తా సర్వాశుభనాశలిఙ్గాద్భవతు ముక్తః । తస్య చాత్ర లోకాప్తిరేవోచ్యతే । నతు (ముక్త)స్వకీయావరయన్తృతేత్యత ఆహ- లోక ఇతి ॥

ఇహ శ్రుతౌ లోకా ఇతి పదం తావల్లోకినాం వచఃప్రతిపాదకమ్ । న కేవలమాప్తా ముక్తః । లోకపదమపి లోకివిషయమిత్యపిశబ్దః । తుశబ్దో వృత్తివిశేషద్యోతకః । యథా మఞ్చశబ్దో మఞ్చస్థేషు పురుషేషు విద్యతే తథా లోకశబ్దోఽపి లోకస్థేషు పురుషేష్వితి । అత్ర లక్షణాబీజసమ్బన్ధస్తు స్ఫుట ఏవ । లాక్షణికప్రయోగప్రయోజనం వాచ్యమిత్యత ఆహ- లోక ఇతి ॥

హిశబ్దః ప్రసిద్ధౌ । ప్రయోజనానుసన్ధానేన వినేత్యేవశబ్దః । రవః శబ్దః । ప్రజాసు ప్రజావిషయే । రూఢలక్షణైషా తత్ర కిం ప్రయోజనాన్వేషణేనేతి భావః ।

అథవా కిం లక్షణయా । యతో వాచక ఏవ లోకశబ్దో జనానామితి భావేనాహ- లోకా ఇతి సర్వజనైరితి శబ్దశక్తిజ్ఞైః ।

ప్రకారాన్తరేణ లోకశబ్దస్య పురుషవాచిత్వమాహ- తదితి ॥

లోకాభిమానినః । అభిమాన్యధికరణన్యాయేనేతి భావః ।

అస్తు లోకశబ్దస్య జనేషు వృత్తిస్తథాऽప్యస్యాం శ్రుతౌ తద్వివక్షా కుతో జ్ఞాయతే । న తావతాऽపీష్యసిద్ధి: । ముక్తవిషయతాయాం ప్రమాణాభావాత్ । ఆప్తిరేవ చేహోచ్యతే నతు తన్నియమనమిత్యత ఆహ- తథా ఇతి ॥

తుశబ్దోऽవధారణే । ఇహ యే చాముష్మాదిత్యస్యాం శ్రఉతౌ తథా: పరావరలోకగతా: ముక్తా ఏవ లోక ఇతి శబ్దో ఏషాం తే లోకశబ్దా: ।

తే చాన్యోన్యనాథా: ఉత్తమా అధమానాం స్వీయానాం నియామకా ఇత్యేవమేతచ్ఛ్రుతివ్యాఖ్యానరూపా పైఙ్గిశ్రుతిరస్తి । యద్యపి ముక్తస్య వికారావర్తివ్యాపారనిషేధాదేవైతత్సిద్ధమ్ । తథాऽపి దార్ఢ్యాయ శ్రుత్యుదాహరణమ్ । ఏతేన లక్షణాపక్షే ముఖ్యే బాధకం చోక్తం భవతి । అభిమానిపక్షే తు భూతపూర్వగత్యా ముక్తేషు లోకశబ్దో వ్యాఖ్యేయ: ।

ప్రకారాన్తరేణాస్యాం శ్రుతౌ ముక్తస్య ముక్తనియామకత్వం ప్రతిపాదయన్నాహ- అలోకేతి ॥

లోకదోషాతీతత్వాద్విదేహత్వాద్వేతి భావ: । తత: కిం ప్రకృత ఇత్యత ఆహ- పదమితి ॥

ఇహ పరాఞ్చో లోకా అర్వాఞ్చో లోకా ఇత్యత్ర తాదృగలోక ఇత్యపి పదం ఛేత్తుం యుక్తమ్ । లోకాలోకశబ్దయో: సంహితాయా(యాం): సమానరూపత్వాదితి భావ: ।

యోగవృత్త్యాऽపి లోకశబ్దస్య ముక్తేషు వృత్తి: సమ్భవతీత్యాహ- లోకేతి ॥

యత: సర్వేऽపి ముక్తా: సతతమపి ప్రకాశరూపా: ప్రసిద్ధాస్తతోऽపి లోకాభిధా: । లోకతే: పచాద్యచి కృతే రూపమేతత్ । దర్శనం ప్రకాశ ఇతి చ నార్థాన్తరమ్ ।

యదుక్తం ప్రాగ్లోకాభిమానినో యే ముక్తాస్త ఇహ లోకశబ్దార్థా ఇతి తదసత్ । తే హి ఉత్తమా: । నచ తన్నియమనం ముక్తానాం సమ్భవతీత్యతో మోక్తం విస్మార్థీరిత్యాహ- బ్రహ్మైవేతి ॥

తథాచ నానుపపత్తిరితి ॥

ఏవం స్వమతేన శ్రుతిం వ్యాఖ్యాయ యత్పరేషాం వ్యాఖ్యానమాదిత్యమణ్డలే పరమేశ్వరముపాసీనస్య విదుష: పరలాకాధిపత్యం భవతి చక్షుష్యుపాసీనస్యార్వాక్తనలోకాధిపత్యం భవతీతి తన్నిరాకరోతి- నచేతి ॥

ఇహ శ్రుతౌ । లోకాధిపత్యం విజ్ఞానఫలం సముక్తమితి వ్యాఖ్యానం న యుక్తమ్ । కుత ఇత్యత ఆహ- రవీతి ॥

చశబ్దేన చక్షుర్గతే చేతి సముచ్చినోతి । యస్మాత్ కారణాత్ తత్ లోకాధిపత్యం పురైవ పూర్వవాక్య ఏవ రవిబిమ్బగే హరౌ చక్షురన్తర్గతే చ పృథక్ విభాగేనోక్తమ్ । ఆదిత్యగతం ప్రకృత్య "స ఏష యే చాముష్మాత్పరాఞ్చో లోకాస్తేషాం చేష్టే మనుష్యకామానాం చ' ఇతి । తస్మాన్నేతి ।

ఏతదుక్తం భవతి । న సమస్తలోకాధిపత్యం విదుషో యుజ్యతే । తస్య భగవద్ధర్మత్వేనాత్రైవోక్తత్వాదితి ।

భగవద్ధర్మోఽపి విదుషో భవతీత్యఙ్గీకారే కో దోష ఇతి చేత్ । తత్కిం భగవాన్ స్వీయసర్వలోకాధిపత్యం పరిత్యజ్య విదుషే దదాతీతి । ఉత విద్వాంసమవాన్తరేశ్వరం కరోతీతి । అథ విద్వాంస్తాదాత్మ్యం ప్రాప్నోతీతి ।

నాద్య: । భగవదైశ్వర్యస్య సమస్తశ్రుత్యాదౌ నిత్యత్వావగమాత్ । కిం చైకస్మై విదుషే దత్తస్వాధిపత్యో మగవానన్యస్మై (విదుషే) కిం దద్యాత్ । సర్వపాపక్షయలిఙ్గవిరోధాచ్చ । అత ఏవ న ద్వితీయ: । హిరణ్యగర్భే తద్యుజ్యత ఇతి చేన్న । పాప్మ(ప)శబ్దేన ప్రకృత్యేర్బన్ధస్య వివక్షితత్వాత్ । అత ఏవోక్తం సర్వాశుభేతి । "తస్యోదితి నామ' ఇతి హి పరమేశ్వరస్యోచ్ఛబ్దం నామత్వేనోక్త్వా తస్య నిర్వచనం క్రియతే "స ఏష సర్వేభ్య: పాప్మభ్య ఉదితే' ఇతి । తత్రోదితత్వమేవోచ్ఛబ్దార్థ: । కస్మాదిత్యపేక్షాయాం యోగ్యం కిమపి గ్రాహ్యమ్ । నచ

తత్స్వాపమేవేతి నియామకమస్తి । అత: సర్వమప్యశుభం తత్ర వివక్షితమ్ । తదేవ చ విదుష: ఫలముచ్యతే । తృతీయం నిరాకరోతి- భేద ఇతి ॥

విదుష: । పరమేశ్వరాదితి శేష: । ఆదిపదేనానేనేత్యస్య గ్రహణమ్ । క్రియావిశేషణం చైతత్ । భేదశ్చేతి సమ్బన్ధ: । సమ్యగితి । స్పష్యమ్ । నహి తదాత్మా తత్రప్రసాదాత్తద్ధర్మా భవతి ।

భవేదేతద్యద్యమునాఽనేనేత్యేతదమునా దేవేన ప్రసన్నేన నిమిత్తేనేతి వ్యాఖ్యాయేవ । నచైవమ్ । కిం నామ । అమునా రూపేణాముష్య తాదాత్మ్యం ప్రాప్యేతి । నచైవం సతి భేదోక్తిరస్తీత్యత ఆహ- త్వప్రత్యయమితి ॥

చశబ్దస్తత్సమానార్థప్రత్యయాన్తరసముచ్చయార్థ: । అపిశబ్దో రూపేణేతి పదస్య । తేన ఇత్యమునా అనేనేత్యుభయోర్గ్రహణమ్ । అతిహాయ ప్రవృత్తాయామిహ శ్రుతౌ । భవే(దేవం ప)దయం పరస్యస్యాభిలాష: శ్రుతిస్తు న తథా వక్తి । యది ఖల్వదస్త్వేనాదస్తయేదంత్వేనేదంతయేతి భావవాచీ ప్రత్యయ: స్యాత్ । యది వా(చా)మునా రూపేణాత్మనా, అనేన రూపేణాత్మనేతి పదం స్యాత్ । తదా ప్రతీమోఽయమర్థ: శ్రుత్యభిప్రేత ఇతి । నచైతదస్తీతి ।

నను భావప్రధానా నిర్దేశా బహులముపలభ్యతే । తతో వినాఽపి ప్రత్యయేన సోఽర్థో భవిష్యతి । సోపస్కరాణి చ వాక్యాని భవన్తి । తతో రూపేణేత్యాదిపదాధ్యాహారో వా కరిష్యతే । కో దోష ఇతి చేన్న । నిశ్చితే హి వాక్యార్థే తదుపపద్యతే । నచ తన్నిశ్చాయకమత్రాస్తీత్యాశయవాన్దోషాన్తరమాహ- భవతీతి ॥

యద్యస్యాం శ్రుతౌ తాదాత్మ్యప్రాప్త్యా(ప్తౌ) తదీయం సర్వలోకాధిపత్యమస్య భవతీత్యర్థో వివక్షిత: స్యాత్ । తర్హ్యత్రైతదర్థప్రతిపాదనేఽయం

విద్వానసౌ పరమాత్మా భవతీత్యేతావదేవ వక్తవ్యమ్ । నతు సోఽమునైవేత్యాదికమ్ । తాదాత్మ్యప్రాప్తౌ తద్ధర్మ(ర్మ్య)స్య స్వత: సిద్ధత్వాత్ । అయమసౌ భవతీత్యల్పం శబ్దం విహాయ బహూని వాక్యాని ప్రయుఞ్జానాయా: శ్రుతేరకుశలత్వదోష: స్యాత్ । నహి కశ్చిదల్పీయసా ప్రయత్నేన సిద్ధత్యర్థే మహాన్తం ప్రయత్నమాతిష్ఠమా(న: సద్భి)నో మహద్భిరాద్రియతే । కిం చాత్ర పరమేశ్వర: సగుణో వా వివక్షితో నిర్గుణో వా । ఆద్యే న విదుషస్తత్తాదాత్మ్యమస్తి ।

పరేణా(ప్య)నభ్యుపగతత్వాత్(మాత్) । న ద్వితీయ: ।
నిర్గుణస్యాఽఽదిత్యాదిపరిచ్చేదానుపపత్తే: । ఐశ్వర్యాసమ్భవాచ్చ ।

నచ తద్భూయంగతస్య సర్వలోకాధిపత్యం భవతీతి ।

అపవ్యాఖ్యాననిరాకరణముపసంహరన్వాదార్థం సఙ్క్షేపేణాహ- అత ఇతి ॥

జగచ్ఛబ్దేన స్వీ(స్వకీ)యావరముక్తా గృహ్యన్తే ।
జగద్వ్యాపారవర్జమిత్యేతన్ముక్తేతరజగద్విషయమ్ । అతో న తద్విరోధ ఇత్యేతదప్యనేన సూచయతి । అన్యథా స్వావరముక్తనిమకా ఏవేత్యవక్ష్యత్ ।
తథాచానన్యాధిపతిపదముక్తార్థమేవేతి భావ: । ఆత్మీయం నతు పరమేశ్వరమ్ । అజాత్ పరమేశ్వరాత్తమవిహాయేత్యర్థ: । తత్రత్ప్రసాదాదితి వా ।

॥ ఇతి శ్రీమన్న్యాయసుధాయాం అనన్యాధిపతిత్వాధికరణమ్ ॥

ఏవంపరిసమాపితగ్రన్థో భగవానాచార్య: స్వప్రతిపాదితప్రకారం స్వస్యాతివిశదానాదిసావర్ణ్యప్రదం నిరుపాధికపరమప్రేమాస్పదగుణగణం పురుషోత్తమం పౌన:పున్యేన ప్రణమతి- నమ ఇతి ॥

అశేషవిశేషై: పూర్ణా యే గుణాస్తేషాం ప్రధానాశ్రయాయ, భక్తే మయ్యనుకమ్పాదనుక్రోశాత్ । అత ఏవ తాచ్ఛీలికస్య తృన: ప్రయోగ: । సద్గుణానువాదేనానుపాధిప్రియత్వం తాదాత్మ్యం చ విధీయత ఇతి న పునరుక్తి: ।

యథా భగవత్స్వరూపవిజ్ఞానం సమస్తపురుషార్థసాధనం తథా స్వస్వరూపవిజ్ఞానమపీత్యత: తదావిష్కుర్వన్నాహ- యస్యేతి ॥

యస్య వాయోర్దేవస్య వేదవచనే బళిత్థేత్యాదావలం దివ్యాన్యద్భుతాని త్రీణి రూపాణ్యుదితాని । అమునా వాయునాఽయం కేశవే విషయే గ్రన్థ: కృత ఇత్యన్వయ: ।

కీదృశం తస్య మూలరూపం కథంభూతాని చ తాని త్రీణి రూపాణీత్యత ఉక్తమ్- బడిత్యాది ॥

యస్య తన్మూలరూపం బట్ బలాత్మకం దర్శితం జ్ఞానరూపం చ ।
దృశేరౌణశదికోఽతచ్రప్రత్యయ: ।

అనేన వాయుశబ్దో నిరుక్త: । వశబ్దో బలవాచీ । అయతి: గత్యర్థ: । గత్యర్థాశ్చావగత్యర్థా: । తత ఉణ్ । వశ్చాసౌ ఆయుశ్చేతి వాయురితి ।

కిఇ్చ భర్గో భరణగమనయో: కర్తృ । హుభృఇ్ భరణే, గమ్లృ గతౌ, ఆభ్యామసున్ప్రత్యయో డిచ్చ । ఇదమపి వాయుశబ్దవ్యాఖ్యానమ్ । వా గతిగన్ధనయోరిత్యత: కృవాపాజిమిస్వదిసాధ్యశూభ్య ఉణిత్యుణ్ । అనేకార్థత్వాద్ధాతూనాం వాతిర్భరణేఽపి వర్తతే । అపి చ మహత్ శ్రేష్ఠమ్ । వయ: శ్రేష్ఠత్వ ఇత్యస్మాదుణ్ ।

న కేవలం మూలరూపమేవం కిన్తు యస్యావతారేషు నిహితం రూపమిత్థమేవ ।

యస్య ప్రథమకం ప్రథమం రూపం రామవిషయాణి వచాంసి మూలరామాయణాదీని రామవచాంసి తేషాం నయం నీయన్తే శిష్యేషు ప్రవర్త్యన్తేఽనేనేతి । ఏరజిత్యచ్ ।

యస్య ద్వితీయం వపు: పృక్ష: । పృచ్ఛబ్ద: పృతనావాచీ ప్రసిద్ధ: । తస్మిన్కర్మణ్యుపపదే క్షై క్షయ ఇత్యేతస్మాత్ ఆతోఽనుపసగర్ేక ఇతి క: । ఉపపదతకారలోపశ్చాన్దస: । పుంలిఙ్గం(ఙ్గ:) చ శ్రుత్యనుసారేణ । అసున్వా ప్రత్యయ: । కిదిత నపుంసకమేవేదమ్ । రిపుపృతనాక్షయకారీత్యర్థ: ।

యస్య తృతీయం వపు: ఏతన్మధ్వ: । మధుశబ్ద: సుఖవాచీ । "మధుత ద్యౌరస్తు న: పితా' ఇతి ప్రయోగాత్ । వశబ్ద: శాస్త్రాపరపర్యాయతీర్థవాచీ । వాతేరవగత్యధర్ాత్కరణే ఘఇర్థే కవిధానమితి క: । సుఖసాధనం తీర్థమస్యేతి । స్వరిత్యత్రేవోకారలోప: ।

భగవత్స్వరూపప్రతిపాదనేనైవ గ్రన్థోపసంహార: సముచిత ఇత్యాశయవాన్నిత్యాపరోక్షం భగవన్తం సమ్బోధ్య స్తౌతి- ని:శేషమితి ॥

భూతి: మహాలక్ష్మీ: ।

వచనప్రసూనమాలా జయతీర్థాఖ్యేన భిక్షుణా రచితా ।

ధ్రియతాం హృదయే సదయే కమలామహిలేన పూరుషేణ ॥ 1 ॥

న వైదుష్యభ్రాన్త్యా నచ వచనచాతుర్యకుధియా న మాత్సర్యావేశాన్నచ చపలతాదోషవశత: ।

పరం శ్రద్ధాజాడ్యాదకృషి కృతిమాచార్యవచసి స్ఖలన్న ప్యేతస్మాజ్జగతి నహి నిర్దోఽస్మి విదుషామ్ ॥ 2 ॥

అనువ్యాఖ్యాఽమృతామ్భోధే: సముత్పన్నాఽతినిర్మలా ।

ఇయం న్యాయసుధా భౌమైర్విబుధై: సేవ్యతాం సదా ॥ 3 ॥

ఇతి శ్రీమత్పూర్ణప్రమతిభగవత్పాదసుకృతేరనువ్యాఖ్యానస్య ప్రగుణజయతీర్థాఖ్యయతినా ।

కృతాయాం టీకాయాం విషమపదవాక్యార్థవివృతౌ చతుర్థేఽధ్యాయేఽస్మింశ్చరమచరణ: పర్యవసిత: ॥ 4 ॥

॥ ఇతి శ్రీమన్న్యాయసుధాయాం చతుర్థోఽధ్యాయ: సమ్పూర్ణ: ॥